HISTORIJA TURSKOG /OSMANSKOG/ CARSTVA

Joseph von Hammer

1.

ZAGREB, 1979.

Prijevod i stručna redakcija:
NERKEZ SMAILAGIĆ

Suradnici:
Dubravka Bahtijarević, Vinko Dorčić,
Smiljka Gabrić, Olga Škarić, Marija Ugrenović,
Branka Žodan

Lektura:
Zdenka Ščiran
Vesna Brabec-Arsovski

Korektura:
Ljiljana Kalebota
Branko Koprivnjak

Transliteracija:
Fehim Nametak

Tehnička redakcija:
Franjo Marinković

Oprema:
Dean Jokanović-Toumin

Tisak:
Štamparski zavod »Ognjen Prica«, Zagreb

SADRŽAJ

RIJEČ IZDAVAČA VII

GLAVA PRVA
Porijeklo i domovina Turaka. Povijest Oguza i Turkmena, perzijskih Seldžuka i Ruma 1

GLAVA DRUGA
Početak osmanske vladarske kuće. Osmanova vladavina i prvi vladari . . 22

GLAVA TREĆA
Od Orhanovog ustoličenja do prvih zaklada u Brusi 34

GLAVA ČETVRTA
Od prvih prijelaza Turaka u Evropu do Orhanove smrti 47

GLAVA PETA
Od ustoličenja Murata do njegove smrti 57

GLAVA ŠESTA
Od Bajezidova ustoličenja do daljnjih osvajanja u Aziji i Grčkoj 77

GLAVA SEDMA
Timur-han u osmanskoj povijesti 90

GLAVA OSMA
Doba međuvlađa nakon Bajezida 97

GLAVA DEVETA
Od borbi sa vladarom Karamana do Mehmedove smrti 104

GLAVA DESETA
Od ustoličenja Murata II do opsade Beograda 123

GLAVA JEDANAESTA
Od ponovnog Muratovog uspona na prijestol do njegove smrti 137

GLAVA DVANAESTA
Od ustoličenja Mehmeda II do osvajanja Konstatinopolisa (Carigrada) . . 151

GLAVA TRINAESTA
Od prvih mjera u Carigradu do osvajanja Peloponeza 171

GLAVA ČETRNAESTA
Događaji do osvojenja Negroponta 189

GLAVA PETNAESTA
Azijska, karamanska vojna 203

GLAVA ŠESNAESTA
Daljnja osvajanja sve do zaposjedanja Skadra 208

GLAVA SEDAMNAESTA
Događaji sve do Mehmedove smrti 220

GLAVA OSAMNAESTA
Državne ustanove i kulturna djela za Mehmeda II 233

GLAVA DEVETNAESTA
Ustoličenje Bajezida II i sudbina princa Džema 253

GLAVA DVADESETA
Vladavina Bajezida II 258

GLAVA DVADESETPRVA
Od borbi na Istoku do smjenjivanja i smrti Bajezida II 274

GLAVA DVADESETDRUGA
Od ustoličenja Selima do perzijskih ratova 286

GLAVA DVADESETTREĆA
Zbivanja na istočnim stranama carstva 305

GLAVA DVADESETČETVRTA
Osvajanje Egipta i Selimova smrt 310

GLAVA DVADESETPETA
Prvo razdoblje vladavine Sulejmana I 340

GLAVA DVADESETŠESTA
Događaji do opsade Beča 357

GLAVA DVADESETSEDMA
Daljnji događaji za Sulejmana I 375

GLAVA DVADESETOSMA
Azijske vojne Sulejmana I 387

GLAVA DVADESETDEVETA
Od venecijanskog i moldavskog rata do mira s Venecijom 404

GLAVA TRIDESETA
Od drugog ugarskog rata do mira sa Ferdinandom i Karlom 420

GLAVA TRIDESETPRVA
Daljnji događaji, posebno u Perziji i Ugarskoj 442

GLAVA TRIDESETDRUGA
Daljnji događaji, poglavito novi ugarski rat 469

GLAVA TRIDESETTREĆA
Od smrti Rustem-paše do Sulejmanove smrti 485

GLAVA TRIDESETČETVRTA
Spomenici, istaknute ličnosti i ustanove Sulejmanovog vremena 514

Tursko (osmansko) carstvo predstavlja zanimljiv, složen i nužan predmet historijske znanosti. Golemi kolos koji se protezao od pustinja Nubije do poljske granice, od Perzije skoro do Venecije, obuhvaćajući dijelove tri kontinenta, bitno je i zadugo utjecao i određivao razvoj i sudbinu mnogih naroda, krajeva i kultura. Možda se neće pretjerati ako se njegov nastanak i evoluciju, njegove faktore i učinke smatra jednima od najznačajnijih pojava cjelukupnog srednjevjekovlja na Istoku i Zapadu.

Taj njegov, svakako, središnji položaj i značenje u dugim stoljećima morao je pobuditi živ i intenzivan znanstveni interes u mnogim zemljama. On je osnažen i, umnogome, kompliciran dvjema značajnim činjenicama: prvotno, kontekstom vjerskog rata, s jedne, a kasnije zapadne imperijalističke ekspanzije i nacionalno-emancipatorskog osvješćivanja s druge strane. U slijedu toga, pojavile su se brojne studije koje su nastojale osvijetliti i osmisliti pojedinačne aspekte i faktore turskog (osmanskog) carstva.

Usprkos tome, djela, koja bi obradila cjelinu ovoga carstva, od njegovih početaka do njegova kraja, začuđujuće je malo. Čak u samih Turaka svega ih je nekolicina koje valja zabilježiti. To su: HALIL INALCIK, The Ottoman Empire: The Classical Age 1300—1600, *iz 1937. godine, čiju je pažnju zaokupljala poglavito historija ustanova, socijalnog i ekonomskog sustava; slijedi voluminozni turski rad: MUSTAFA CEZAR, MIDHAT SERTOGLU i dr.,* Resimli-Haritah Mufassal Osmanli Tarihi *u šest knjiga iz 1957—1963. godine; a jednako treba istaći seriju svezaka pod naslovom:* Osmanli Tarihi, *iz 1947. godine; od ranijih pisaca, JOHANN WILHELM ZINKEISEN:* Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa *u sedam svezaka iz 1854—1863. (reprintiranih 1963. godine); N. JORGA:* Geschichte des Osmanischen Reiches *u pet knjiga iz 1908—1913; te konačno, STANFORD J. SHAW:* History of the Ottoman Empire and Modern Turkey *u dvije knjige (prvu je napisao sâm, a drugu sa svojom ženom, EZEL KURAL SHAW), iz 1977. godine. Objektivnost tih evropskih djela, s iznimkom novije Shawove, dvojbena je; ili ih prožima duh vjerskog rata (kršćanstvo — islam) ili su izraz evropo-centrističke perspektive (Evropa — ostali nevažni svijet) ili su prožeti potrebom nacionalne, pa i nacionalističke, kompenzacije za duga stoljeća podložnosti.*

Opredjeljenje za djelo JOSEPHA von HAMMERA, Geschichte des Osmanischen Reiches, *koje je prvo značajnije evropsko djelo, izašlo još u prošlom stoljeću, nije slučajno, a ni stvar naklonosti. S jasnim uvidom u njegove nedostatke, ponajprije na planu znanstvene metodologije, a i s obzirom na osobni piščev predrasudni fanatizam, ipak se ovo djelo nametalo u prvi plan, da bi se našem čitatelju predočile temeljne značajke i odrednice turskog (osmanskog) carstva. Razlozi za to poglavito su u činjenici da je ovo djelo napisano, tako reći, u jednom dahu* obuhvaćanje cjeline *od prvih početaka (čak i ranije) pa sve do kraja 18. stoljeća, do mira u Küčük Kajnardžiju; zatim, i to treba posebno podvući, u upravo* nevjerojatno podrobnoj dokumentiranosti, *koja zahvaća sve aspekte života, po kojoj ono nema premca do danas;* u dodatnim historiografskim objašnjenjima *koja se odnose na sva, istina, istočna, područja korespondentna sa turskim (osmanskim) carstvom (Kurdistan, Perzija, Arabija, Jemen, Egipat, Gruzija, Krim, Alžir, Tunis, itd.); u* preglednom prikazu *vojnih, upravnih, financijskih, pravnih i kulturnih ustanova i zbivanja, bez čega mnogo toga u osmanskoj historiji ne bi bilo shvatljivo; napokon, a i to zaslužuje da se podvuče,* u iscrpnom korišćenju originalnih turskih historijskih vrela *(arhiva, službenih historija carstva, službenih historija sultana, registara, dnevnika vojnih pohoda, zbornika pravnih odluka, kanuna, itd.), po čemu je ova knjiga zaista vrijedna.*

Pred izdavačem je bio jedan gotovo nesavladiv problem. Hammerovo djelo, prvotno napisano u deset knjiga, sam je on, na zahtjev peštanskog nakladnika, a u svrhu popularnijeg učinka, sažeo u četiri knjige. Ali je i tada to iznosilo preko dvije stotine tiskarskih araka sitnog gotičkog pisma. Sve to prevesti, značilo bi tiskati najmanje pet velikih knjiga, što je poduhvat koji jednostavno premašuje naše mogućnosti. Zato je bilo neizbježno sažimanje ovog opsežnog djela u tri knjige. U tu svrhu, bitne ili iznimno zanimljive stranice prevedene su integralno; ostale je izdavač sažeo nastojeći očuvati piščev smisao za lako pripovijedanje i podrobna objašnjenja (te su sažete stranice označene uglastim zagradama); sama izostavljanja zaista su minimalna i u sve tri knjige jedva da iznose dva do tri arka. Tako se uspjela prenijeti esencijalna glavnina Hammerove Historije osmanskog carstva *uz potpuno očuvanje njezina kontinuiteta od prve do zadnje stranice. Dakako, enormnu dokumentaciju — a pisac je crpio iz svih arhiva i biblioteka Istoka i Zapada — navedenu i u predgovornoj njegovoj naznaci i u bilješkama, nije bilo moguće prenijeti i tiskati. Zainteresirani istraživač ili čitatelj upućuje se na original, gdje je ona iscrpno i precizno navedena.*

I još jedna naznaka koja nije beznačajna. Kako Hammerovo djelo završava krajem 18. stoljeća, objaviti ga takvim značilo bi izdati nepotpuni historijski prikaz turskog (osmanskog) car-

stva. Zbog toga je uz njega, na kraju treće knjige, dan jedan dodatak koji ga dopunjuje, a zahvaća razdoblje točno otamo gdje ono prestaje, pa sve do kraja (formalno-pravnog) turskog (osmanskog) carstva, dvadesetih godina našeg stoljeća.

Ovaj veliki posao koji je, uz male prekide, trajao pune tri godine, bilo je moguće privesti kraju samo uz prilježnu i odgovornu aktivnost svih suradnika kojima ovdje izražavamo našu srdačnu zahvalnost. Isto tako se osjećamo ponukanim najljepše se zahvaliti Nacionalnoj i Sveučilišnoj biblioteci u Zagrebu, čiji nam je vlastiti fond, a i posudbena služba, omogućila uvjete za nesmetani i neprekinuti rad na dovršenju ovog značajnog poduhvata. Utoliko značajnijeg, što je to prva kompletna historija turskog (osmanskog) carstva na našem jeziku, koja će popuniti jednu bitnu i krupnu, umnogome čak i neobjašnjivu prazninu i, sigurno, naići na živi interes našeg suvremenog čitatelja.

Zagreb, studenoga 1978.

N. S.

GLAVA PRVA

Porijeklo i domovina Turaka. Povijest Oguza i Turkmena, perzijskih Seldžuka i Ruma

Turci su prastari narod, a Osmani njihov ogranak koji još vlada. Praotac Tirk (Türk), o kojem sami kažu da od njega potječu, čini se po svemu da je Herodotov Targitaos i Togarma (Togharma) iz Biblije. Jedni su narodi preuzeli ime Turaka, a neki drugi su opet istome pripisali sasvim suprotna imena. Tatarski i mongolski historičari mislili su da će svome narodu oplemeniti porijeklo od Tatara i Mongola, tobožnje braće, potomaka Tirka, Jafetova sina, dok Osmani, pravi Turci, misle da ih ta imena ne čine plemenitima, jer pod njima razumijevaju samo lutajuće horde i barbarska plemena, kao što su to činili Grci i Rimljani nekada pod zajedničkim imenom Skita. Uostalom, možda su već Plinije i Pomponije Mela poznavali Turke po imenu, a ovi se možda greškom prepisivača kriju pod krivim imenom Herodotovih Amurgira. Bizantinci su ih nazivali čas Perzijancima, a čas Ugrima, a da pri tom nisu opravdali ni najmanje srodstvo Perzijanaca sa Turcima niti ono Ugra sa Perzijancima. Halkondilas se kolebao između porijekla Turaka i Skita ili Parćana, a France prihvaća, laskajući taštini izrođenih Grka, romantičnu priču, da Osmanova vladarska loza potječe od Isaka Komnena, otpadnika svoje vjere i svoga naroda. Budući da je dobro govorio arapski, bio je on kod Perzijanaca, tj. Turaka (premda ovi nisu Perzijanci niti govore arapski), vrlo omiljen — kao prevodilac većine rimskih i grčkih novela na arapski, te je bio poštovan kao drugi Muhamed. Oženio je kćer seldžučkog emira. Sin mu je bio Sulejman, otac Ertugrulov, čiji je sin bio Osman. Drugi historičari, koji nisu bili Bizantinci, bajali su o trojanskom porijeklu Turaka, te ih učinili neposrednim Teukerovim i Hektorovim nasljednicima. Paolo Giovio, historičar Karla V, koji o novijem vremenu govori najprije kroz povijest i ratništvo Osmana, ne sumnja da su oni Tatari s Volge i nije tako davno tome da je porijeklo imena Tirk (Türk) izvedeno od rijeke Terek.

Iako nisu odmah zadovoljavajuća, većinom su vjerodostojnija istraživanja o prasjedištima, nego ona o praocima nekog naroda. Turci, koje su Kinezi nazvali Tuku, sišli su s Altaja (Altuntag), tj. Zlatnog brijega, kod Bizantinaca Ektaga (Ektagh). To je prostrana plodna stepska zemlja azijske visoravni, koju istočno ograničava Hataj, tj. sjeverna Kina, zapadno Aralsko jezero i zemlja Harizm, sjeverno Sibir, a južno Tibet s onu stranu Oksusa ili tzv. Velika Buhara, poznata pod imenom Turkistan.

Ta je zemlja od davnina poznata po svojim sočnim pašnjacima, po mošusu iz Tarasa, po lûkovima iz Tšatša (Taškenta), po pasmini svojih konja i po stanovnicima, čija su ljepota i grabežljivost postali poslovičnim na čitavom Orijentu. Perzijski pjesnici slave ljepotice kao idole Čigila (jednog od prvih turkistanskih gradova, čiji su stanovnici iskazivali božanske počasti Kanopusu, Orionu i bojnim kolima, te se ženili njihovim sestrama i ženama), a ljubavnici su im — lijepi kao stanovnici Hatfara, Hutena, Farhara i Jagme (sve turkistanski gradovi) — oduzeli mir kao razbojnički Turci svečanu gozbu. Stari Perzijanci, koji su svoju vlastitu zemlju nazvali Iran, a sve ostalo, kao njegovu suprotnost, Aniran, tj. Ne-Iran, nazivali su istočne zemlje s onu stranu Oksusa, naime današnji Turkistan, Turan, a ime Turanaca, tj. Turaka, bilo je skupno ime, kao ime za Skićane, koje je označavalo surovost i divljaštvo u opreci spram obrazovanosti i kulture. Ime Turana značilo je u ustima Grka tirani, a i samim Osmanima ime Tirke (Türke) danas znači isto što i divljak.

Ujgure, tj. istočne Turke koji su imali sjedišta od Karakoruma do Turfana, raniji su historičari i geografi zamijenili bizantskim sibirskim Ugurima, kao što su Hunini bili zamijenjeni s Hunima. Ujgurski jezik je najčišći i najstariji turski jezik, koji je vremenom nazvan čagatajskim, po Čagataju, sinu Džengiz-hana, vladara tih zemalja, čiji su stanovnici po još kasnijem Uzbeg-hanu nazvani Uzbeci, pa se još i sada tako zovu. Ujgurski ili čagatajski jezik, koji sami Osmani nazivaju i staroturski, starija je sestra geziškog ili turkmenskog, koji se vremenom pretvorio u seldžučki i osmanski, a danas je novoturski jezik. Već krajem 15. stoljeća, kada se osmanski jezik tek počeo uspinjati k vrhuncu svoga savršenstva, postigao je čagatajski jezik svoju najvišu točku osrednjeg oblikovanja, na kojem je otada zastao (jer je prestala njegova literatura), dok osmanski još uvijek nastavlja živjeti. Toliko je bilo potrebno reći o istočnim Ujgurima i Uzbecima, jer su ti Uzbeci odijeljeni od svoje plemenski srodne braće, Osmana, čitavom prostranom Perzijom koja među njima leži. S njima su ostali u stalnoj političkoj svezi protiv svojih zajedničkih pograničnih susjeda i prirodnih neprijatelja, Perzijanaca, ne samo kao plemenski srodnici, nego i kao prirodni saveznici, sve do danas.

Sada ćemo se osvrnuti na najstariju povijest Turaka prema njihovim vlastitim predajama koje, iako se nisu učvrstile kao historijska istina, ipak zaslužuju spomena.

Po izvornoj turskoj legendi, a tragovi su joj prepoznatljivi čak u Herodotovoj predaji o porijeklu Skićana, u pradavno je vrijeme Oguz-han, Kara-hanov sin, bio tvorac turske moći i kulture putem osvajanja i zakona; istovremeno je živio s Ibrahimom (Abrahamom), a kao utemeljitelj vladavine bio je istovjetan s Dejokesom Medjana, tj. sa Džemšidom istočnjačkih priča. Dok mu se otac klanjao idolima, on se okrenuo čišćem što-

vanju Boga, pa je s ocem vodio sedamdeset godina građanske i vjerske ratove. Oguz je od Karakuma, gdje je njegov otac Kara-han prezimio, a između planina Urtaga i Kurtaga proveo ljeto, pošao prema jugu i uspostavio svoje prebivalište u Jesi, jednom od najznamenitijih turkistanskih gradova; učinio ga sjedištem stare i nove turske vlasti, stare i nove vjerske kulture, kao Oguz-hanovu prijestonicu u najstarije i sjedište uzbečkog hana u novije vrijeme; sjedište koje će biti rodno mjesto i mjesto naučavanja Hodže Ahmeda Jesevija, jednog od najvećih šejhova vjerskog reda, šejhova Nakšbendija. Budući da je Oguz pobijedio svoga oca, bacio mu se pod noge sav Turkistan od Artelasa i Sirema sve do Buhare. Kao šest njegovih sinova predaja spominje hanove: dana, mjeseca, zvijezde, neba, brda i mora, uzimajući stare vladarske titule za njihova imena. Otac, lovac poput Nimroda, vladar lovačkog stepskog naroda, poslao je jednoga dana sinove da ulove sreću. Donijeli su mu natrag luk i tri strijele koje su našli. Oguz je poklonio luk prvoj trojici, a tri strijele posljednjoj trojici svojih sinova; ovi su ih podijelili svakom po jedan komad, a oni su prebili lûk na tri komada. Zbog toga je Oguz nazvao ove posljednje Učok, tj. tri strijele, prve Bozuk, tj. kvariteljima ili razbijačima; onima je predao na čuvanje lijevo krilo vojske, a ovima desno; razbijačima je dao prednost, a nakon njegove smrti podijelili su istočne i zapadne zemlje velikog oguskog carstva. Tri strijele ili gospodari lijevog krila bili su istočni, a razbijači ili gospodari desnog krila bili su zapadni Turci. Svakom od ovih šest Oguz-hanovih sinova predaja pripisuje četiri sina koji su praoci dvadeset i četiriju najotmjenijih turskih plemena.

Vjerodostojnost mnogih priča, u koje se u davnini prostodušno vjerovalo, a u koje je kasnije kritika posumnjala, u najnovije se vrijeme čak povijesno potvrdila, a što u predaji nije istinito po sadržaju, istinito je po načinu ili obrnuto. Osim toga, potvrđeno je da su se običaji jednog iskonski lovačkog naroda dugo održali u običajima sultanovog dvora i da je uređenje lijevog i desnog krila u vojsci isticano kao osnova u turskom, mongolskom i tatarskom vojnom redu i da je brojka četiri u vještom tkivu osmanskog državnog uređenja svagdje duboko usađena. Dvadeset i četiri praoca Turaka živjela su i nadalje u dvadeset i četiri bega bahirskih i čerkeskih Memluka u Egiptu sve do najnovijeg iskorjenjivanja. Zapamtimo da ćemo više nego jedanput tokom ove povijesti imati priliku podsjetiti na to.

Ne prateći dalje tri hana lijevog krila i potomke tih triju strijela, koji su pošli na istok i koji su izvan našeg vidokruga, osvrnut ćemo se na potomke tih triju hana desnog krila ili razbijača. Oni su prvotno nastavali Turkistan, a onda su upali zapadno u zemlju između Sejhuna i Džejhuna (Sir Derja i Amu Derja), tj. između Jaksartesa i Oksusa i, konačno prešavši ovu posljednju rijeku, pobjednički izbili sve do Bosfora i Dunava,

zavladavši tim područjem. Najstariji historičari Oguza, Seldžuka i Osmana govore o porijeklu njihovih vladarskih loza sve tamo od tri hana desnog krila, tako da Oguzi potječu od Hana planina (oni su nastavili planinsko područje), Seldžuci od pomorskog Hana (Sredozemno more je bila granica njihove vlasti), a Osmani potječu od nebeskog Hana (mnogo je naroda nebo oklevetalo svojim popisom rodoslovlja). Dok se ova povijest isključivo bavi posljednjima, mora to više spominjati njihove srodne suplemenike i prethodnike, što se Osmansko carstvo više uzdizalo na ruševinama Seldžučkog. Stoga, najprije nekoliko riječi o Oguzima, a zatim potanko o posljednjem ogranku Seldžuka, tim više što je povijest njihova propadanja uže isprepletena s uzdizanjem Osmana.

Oguzi su vladali u Turkistanu i zemljom između Jaksartesa i Oksusa, zapleteni u mnogobrojne ratove sa perzijskim Husrevima i arapskim halifama. Tek četvrt polustoljeća nakon Mu-
960. hameda prešao je Salur, jedan od nasljednika Tak-hana (gospodara planina), sa dvije tisuće obitelji na Islam. On se odmah nazvao Čanak ili Kara-han, a njegov vjerni narod, za razliku od još neobraćenih Turaka, Turkmenima. Kad su se tokom vremena iselili, pa zauzeli sjedišta dijelom u zapadnoj Armeniji, dijelom na istočnoj obali Kaspijskog jezera, nazvani su ovi zapadnim, a oni istočnim Turkmenima, a njihova se sjedišta još danas, na oba mjesta, nazivaju zemljom Turkmena. Musa, Čanak-hanov sin, okupljao je oko sebe učenjake, gradio džamije, tekije (derviška staništa) i škole. Njegov nasljednik i ujak Bugra-han Harun, Sulejmanov sin, proširio je svoju vlast daleko na istok preko Kašgara i Balasaguna do granica Sine
999. i oteo perzijskoj dinastiji Saman vlast nad Buharom. Nakon njega nametnuo je Ahmet-han Ben Ebu Naser Ben Alija još neobraćenom dijelu Turaka Islam silom oružja, a njegov
1018. brat Arslan-han Ebul Musasir Ben Alija, koji je svoje dugačko ime zamijenio kraćim i ljepšim Šerefedevlet, tj. državno plemstvo, pokorio je svu zemlju s onu strane Oksusa. Nakon njego-
1031. ve smrti proslavio se Kadir-han Jusuf, sin Bugra-hana, darežljivošću, prema onima koji uče (recitiraju) Kuran, pa je time sebi pribavio trajno ime.

Njegov sin Kara-han Omer, kojeg je zarobio brat Mahmut, bio je zajedno s njim otrovan, a zemlja je pala pod vlast
1047. Tugmadž-hana iz Samarkanda, čiji je sin (Šemsulmulk Ben Ilik-han Ben Tugmadž) dvostrukom ženidbom došao u srodstvo s vladajućom seldžučkom porodicom u fazi uspona, uzev-
1069. ši za ženu Alparslanovu kćer, dok je svoju sestru Turkan dao sultanu Melik-šahu za ženu.

Seldžukovi sinovi, moćno tursko pleme koje svoje porijeklo vodi iz zemalja Oguzova sina, pomorskog Hana, imali su krajem 10. stoljeća, po kršćanskom računanju vremena, svoja sjedišta oko Buhare, gdje je vladao spomenuti Oguz, Bugra-han.

Trideset godina kasnije poveo ih je Mahmut, veliki vladar Gazne, osvajač Indije, preko Amu Derje (Oksusa) u Horasan. Mahmutov otac, Sebektegin, koji je prvobitno bio turski rob jednog vojskovođe perzijske vladarske obitelji Saman, postavljen je od ove za namjesnika u Gazni; uskoro se postavio zemlji za neovisna vladara, kao što su to učinili turski robovi Tulun i Ahšid u oba prethodna stoljeća, koji su bili namjesnici egipatskih halifa. Ovi turski robovi bili su prvi koji su se sami podigli na prijestol iz redova tjelesne straže koja je okruživala dvor, te naslov roba zamijenili kraljevskim; no Mahmut je prvi zamijenio taj naslov sultanskim, što prije njega nije bilo uobičajeno. Vlast njegova doma trajala je jedva jedno i po stoljeće, kad je podlegla seldžučkom plemenu, koje je, pozvano od Mahmuta preko Oksusa, ispružilo svoju moćnu vladarsku ruku kroz tri stoljeća od Kaspijskog jezera sve do Sredozemnog mora, pa je sa svojih pet prstiju, tj. pet seldžučkih dinastija u Farsu, Kermanu, Damasku, Halebu i Rumu ili Maloj Aziji, snažno obuhvatilo ove zemlje. **1034.**

Tugrul-beg, Seldžukov unuk, istrgnuo je uzde vlasti preslabim rukama halifa, koji su vlast, da očuvaju svoj prijestol, predali perzijskoj obitelji Buje, pa kad ga je halifa Kaimbiemrillah pozvao u pomoć, osvetio je sramotu ovoga pogubljenjem njegovog pobunjenog roba Besasirija. Tugrul je primio iz halifinih ruku leno sa čašću Emirulumera, tj. kneza nad knezovima, vrhovnog vlastodršca u prostranom carstvu halifata, najvišu vlast koju su prije njega imali vlastodršci obitelji Buje. Halifa je sjedio na prijestolju iza crnog vela, ogrnut crnim plaštem Muhamedovim (El-burda), sa Poslanikovim štapom kao žezlom u ruci. Pošto je Tugrul poljubio zemlju i neko vrijeme uspravno stajao, sjeo je na jedan drugi prijestol kraj halife. Pročitana je diploma, kojom ga je halifa imenovao neograničenim namjesnikom, vrhovnim vlastodršcem nad svim Bogom mu povjerenim zemljama i namjesnikom svih muslimana. Zaredom su mu obukli sedam počasnih odijela, sedam robova mu je poklonjeno iz sedam halifinih država, glava mu je prekrita velom natopljenim miomirisom mošusa i na nju postavljene dvije povezane krune (arapska i perzijska kruna). Dva puta je poljubio halifinu ruku, opasan s dva mača, te je kao vladar Istoka i Zapada takvim javno proglašen.

Tugrul je svoju sestru dao halifi za ženu i za to je, nakon dugih pregovora, njegovu kćer uzeo za ženu. Izvanrednoj svečanosti, kojom je proslavljeno vjenčanje mlade, uskoro je slijedila pogrebna svečanost staroga mladoženje, čije je mjesto na prijestolju zauzeo i vršio njegov nećak Alparslan, tj. jaki lav. Na čelu turske konjice prešao je Eufrat i ušao u glavni grad Kapadocije, Cezareju, kuda su ga odmamili slava i bogatstvo crkve sv. Bazilija i odakle je sobom odnio biserima ukrašeno krilo relikvijskog ormarića. Osvojio je Armeniju i Gruzi- **1063.**

ju i pošao sve do srca Frigije protiv bizantskog cara Romana Diogenesa, u čijoj se vojsci borila i jedna moldavska horda turskog porijekla (Uzi) protiv vojske Alparslana, koji je svoju kćer udao za oguskog vladara. Nakon triju teških vojni uspjelo je caru potisnuti Turke preko Eufrata pa opet osvojiti Malaskerd, pograničnu tvrđavu između Erzeruma i Vana. Alparslan je dojurio s četrdeset tisuća konja da očuva svoje zemlje koje je car bio ugrozio vojskom od preko sto tisuća ljudi. Njegova je premoć oslabljena upornošću franačkih plaćenika, koji su se borili pod Urselom ili Ruselom Baliolom, rođakom ili praocem škotskih kraljeva, i vojnim prebjeglištvom Uza, koji su prešli Alparslanu, puncu oguskog vladara. Carevu obijest to nije skršilo, tako da je kao zalog za mir tražio da mu sultan preda svoju prijestolnicu Rej. Alparslan se naoružao za borbu, vlastitom je rukom odvezao čvor svome konju, zamijenio lûk i strijelu buzdovanom i sabljom, obukao bijelu halju, namirisao se mirisom mošusa i zakleo da ovo mjesto, ukoliko ga pobijede, bude njegov grob. Pobijedio je u bici, a car je kao sultanov zaro-
1071. bljenik poljubio zemlju; ovaj mu je navodno stavio nogu na šiju — kao što je to osam stotina godina ranije učinio perzijski car Šabur sa rimskim carem Valerijanom, a trista i trideset godina kasnije tatarski Hahan Timur sa osmanskim sultanom Bajezidom. Uz otkupninu od jednoga milijuna i godišnjeg danka od 160.000 funti zlata povraćena je Romanu Diogenesu sloboda koju je uskoro zatim s krunom i životom izgubio, pošto su ga u vlastitoj zemlji pobunjenici bili zatočili. Alparslanu je prikraćen život urotničkim ubodom Jusufova bodeža, Harizmanca, zapovjednika tvrđave Bersem. Nadgrobni natpis u Mervu u Horasanu govori posjetiocima seldžučkog groba: »Vi koji ste vidjeli Alparslanovu veličinu koja se uzdigla do neba, gledate je ovdje poniženu do ispod praha.«

Najljepšu ostavštinu, koju je Alparslan, pored svog prostranog carstva, ostavio svome sinu Melik-šahu, najvećem vladaru Seldžuka, bilo je to što mu je ostavio najvećeg od sviju velikih vezira, Nizamul-mulka (državni poredak). Pod Tugrulom, Sandžarom i Alparslanom upravljao je ovaj vezir trideset godina neograničenom vlašću poslovima prostranog Seldžučkog carstva, koje se protezalo od Kaspijskog jezera do Sredozemnog mora i od zemlje Kazara sve do kraja Jemena, a Melik-šah ga je za vrijeme svoje dvadesetogodišnje vladavine dvanaest puta proputovao s jednog kraja do drugoga. U Isfahanu, Nišaburu, Mervu, Balhu, Heratu, Mosulu, Basri i Bagdadu su podignute škole i akademije. Sagradio ih je Nizamul-mulk i zasnovao u velikom broju, a niti jedna nije bila znamenitija od bagdadske, nazvane po svom osnivaču Nizamija. Bila je uzor svim kasnijim visokim islamskim školama. Nizamul-mulk je bio školski drug Hasana Sabaha, osnivača ismailijskog reda Ubojica, i uspješno se odupro jedan čitav ljudski vijek po-

gubnom savezništvu nevjere i bodeža. Činio je to snagom svog jakog karaktera i svom snagom visokog položaja, no ipak je pao u nemilost kratko vrijeme pred kraj svoga i Melik-šahova života, a uskoro zatim pao je žrtvom bodeža Ubojica. Njegovo ime je najveće među imenima velikih vezira, a Melik-šahovo najveće među seldžučkim vladarima. Ovjekovječen je u povijesti kao osnivač novog i poboljšanog računanja vremena (dželalijsko vrijeme), kao zaštitnik učenjaka, a naročito pjesnika. U darežljivoj zaštiti pjesnika natjecao se s Hisr-hanom, Tugmadževim sinom, s bratom i nasljednikom Ilik-hana, oguskim vladarom s onu stranu Oksusa, njegovom sestrom Turkan, Melik-šahovom suprugom. On je prosio i jednu princezu iz kuće Komnena, što je spriječio bizantski car Aleksije. Međutim je Melik-šah svoju kćer dao halifi Muktadiju, ali samo uz, na Istoku, vrlo teški uvjet, da se odrekne društva svojih ostalih žena i priležnica i da živi isključivo s novom mladom. Već osamnaest **1074.** godina prije svoje smrti prepustio je Melik-šah svom bratiću Sulejmanu, Seldžukovom praunuku, vlast nad svim zemljama koje leže dalje od Antiohije, tj. vlast nad Rumom ili Malom Azijom; mi bismo odmah započeli s njim kao osnivačem seldžučke rumske dinastije, da nije, zbog bolje povezanosti, potrebno, nakon već spomenuta prva tri vladara perzijskih Seldžuka, kratko spomenuti još njihova tri neposredna nasljednika, naime Berkjaruka, Muhamed-šaha i Sandžara, čime se tek svršava veličina perzijskih Seldžuka.

Melik-šah je ostavio četiri sina: Mahmuta, Muhameda, Sandžara i Berkjaruka; umjesto ovog posljednjeg (najstarijeg), htjela je majka Turkan-hatun podići najmlađega na prijestol; njezine su spletke srušile već velikog Nizamul-mulka. Najmlađi bi to i postigao da dječaka, u kojega je polagala nade, nisu pokosile velike boginje. Berkjaruk, protiv kojeg su vojevala njegova dva ujaka, pobijedio je obojicu. Prvoga, Tekeša ili Tukuša, zatvorio je oslijepljenog u Takritu; drugi, Teteš ili Tutuš je pobijeđen, te se utopio ili se sam bacio u vodu. Tiraniju trećega, Arslan Argun Ben Alparslana, namjesnika Horasana i Gazne, dokrajčile su njegove sluge; umro je nasilnom smrću. Berkjaruk je predao namjesništvo Horasana svom bratu Sandžaru, a namjesništvo Harizma Muhamedu Ben Nušteginu Gardžiju, praocu kasnijih šahova Harizma. Na Berkjaruka je zavojevao brat mu Muhamed, a zatim je Berkjaruk s njim sklopio mir uz uvjet da odvoji istočne zemlje države (Azerbejždan i Irak), dok je Sandžar vladao u Horasanu. U službenoj molitvi se spominjalo samo Berkjarukovo ime.

Veliki vezir Nizamul-mulk ostavio je pet sinova: Azul-mulka (čast države), Sijaul-mulka (sjaj države), Muejidul-mulka (koji donosi sreću državi), Seadul-mulka (sreća državi) i Fahrul-mulka (slava države); sva petorica su naslijedila svoga oca u časti velikog vezira. Prvi samo na nekoliko dana, pokazavši se

zbog prekomjernog jela i pića nedostojnim svoje visoke časti. Njegov je brat i nasljednik bio nevjeran Berkjaruku, podbadao protiv njega njegova brata Muhameda, bio uhvaćen i opet stekao milost, ali mu je onda sultan vlastitom rukom odsjekao glavu. Fahrul-mulk, stariji brat, bio je zbog vjernosti prema svom vladaru i zbog vjere ubijen bodežom od ismailskih Ubojica, za vladavine Muhamed-šaha, nasljednika i brata Berkjarukova. U dugom razdoblju od tisuću godina opetovao se čudesno rijedak primjer da je više članova iste obitelji imalo vrhovnu vlast velikih vezira u državi: prije Nizamul-mulkovih sinova, Barmekovi sinovi za Abasida, a nakon ovih Čandareli i Köprüli za Osmana.

Zijaul-mulk (sjaj države), treći od Nizamul-mulkovih sinova, bio je veliki vezir Muhamed-šaha, koji je, nakon smrti svoga brata Berkjaruka, pod svojim žezlom ujedinio sve zemlje carstva perzijskih Seldžuka, osim Horasana, gdje je Sandžar vladao. Zijaul-mulk u toj časti, međutim, nije neposredno naslijedio svoga brata Fahrul-mulka, nego velikog vezira Seadul-mulka (sreća države), koji je, prešavši na stranu ismailijskih Ubojica, htio svog gospodara otrovati pustivši mu krv iz žile, no urota je bila otkrivena i osujećena smaknućem sudionika. Ubojice su se osvetili zbog spriječena ubojstva ubivši u zasjedi Zijaul-mulka, dok je Muhamed-šah napao nekoliko njihovih utvrđenih gradova u Iraku. Tako su Nizamul-mulk i dva njegova sina, velika vezira, Fahrul-mulk i Zijaul-mulk, zbog svoje vjernosti pali od bodeža ismailskih Ubojica, a treći, Muejidul-mulk pao je zbog urote od sultanove sablje, dok je četvrti Azul-mulk, spasio glavu, samo zato što je bio nesposoban za tu službu. Muhamed-šah je vodio sveti rat u Siriji protiv križara i u Indiji protiv poklonika idolima. Ogromnog indijskog idola, teškog 200 centa, položio je kao prag pod ulaz svoje akademije koju je sagradio u Isfahanu, da pravovjerni studenti gaze preko njega u dvorane znanosti. On je sam bio pjesnik i njihov veliki dobročinitelj; nosio je krasan nadimak: sklonište sreće i svijeta.

1114. Sandžar, Melik-šahov sin, brat svoje dvojice prethodnika, ujedinio je, nakon njihove smrti, Seldžučko carstvo, koje je za njihova života bilo podijeljeno između njih, a imao je i ogromno blago koje je potjecalo od osvojene Gazne. U ovom prijestolnom gradu svoga ujaka po majci, Arslan Argun Ben Alparslana, preuzeo je blago koje je nagomilao sultan Mahmut, osvajač Indije. Među blagom se nalazilo pet kruna, svaka vrijedna milijun dukata, sedamnaest zlatnih i srebrnih prijestolja, tisuću i tri stotine komada skupocjenog nakita ukrašenog draguljima i tisuću i tri stotine zlatne i srebrne opreme za čovjeka i konja. Nakon što je podijelio državu sa svojim bratom i prethodnikom Muhamedom, vršena je obredna molitva za ovoga kao za šaha, ali za Sandžara kao za sultana nad sultanima. Za Berkjarukove i Muhamedove vladavine vladao je Sandžar dvade-

set godina u Horosanu; nakon smrti ovog posljednjeg, on je stupio na prijestol i sjedio na njemu dvadeset i četiri godine, te je bio posljednji veliki vladar perzijskih Seldžuka od Kašgara do Antiohije, od Kaspijskog jezera do morskog tjesnaca Bab el Mendeba. Tako je s velikim prostranstvom njegova carstva i moći dužina njegova vladanja stajala u prikladnom omjeru, ali to nije važilo uvijek i za sreću njegove vladavine. Devetnaest puta je vodio rat protiv svojih neprijatelja, no pobijedio ih je samo sedamnaest puta. Jednom su ga potukli, a jednom je bio uhvaćen. Prvi puta mu se to dogodilo s onu strane Oksusa s Kur-hanom, vladarom nad stanovnicima Karahataja, kojem je **1140.** izbjegao samo tako da mu je ostavio čitav svoj logor s haremom i samo s nekolicinom pobjegao. Drugi put mu se to dogo- **1156.** dilo s buntovnim podanicima, Oguzima. Taj upad Oguza u Horasan drugi je njihov veliki pokert s istoka prema zapadu, koji spominju muslimanske historije. Prije toga se spominje iseljenje nekoliko tisuća obitelji za Kara-hana, a dogodilo se dva stoljeća ranije. Tada su zauzeli istočnu i zapadnu stranu Kaspijskog jezera pod imenom Turkmena; taj se put pojavljuju u bizantskih povjesničara pod imenom Guza ili Uza, u čija se plemena ubrajaju i Kumani i Pečenezi ili Kangli. Vladari Karahataja poslužili su se njima kao pograničnim stražarima protiv upada s juga, kojih su se bojali; zato bi im davali godišnju plaću. Arslan-han, prethodnik Kur-hana, gore spomenutog vladara Karahataja (Male Buhare), u zavadi s njima, ne samo da im je ustegnuo godišnju plaću, nego im je uzeo i žene, misleći da će tako iskorijeniti tvrdokorno pleme. Neupoznati sa svijetom izvan svojih stepa, unajmili su trgovce koje je privukla dobit, da im pokažu put u jednu drugu plodnu zemlju. S rukama vezanim na leđima pokazali su im trgovci put u Balasagun, gdje su bjegunci drhtali još pred Arslan-hanom, ali su se za njegova nasljednika Kur-hana proširili Turkistanom, plaćajući mu za svaku obitelj po jedan zlatnik.

Kur-han je želio dobrosusjedske odnose sa Sandžarom, koji je vladao s onu stranu Oksusa i Horosanom. Na ponizno Kur-hanovo pismo odgovorio je Sandžar pozivom da primi Islam, a visokoparne vjerodajnice prijetile su nebrojenim vojskama, čije bi strijele rascijepile i dlaku. Kur-han je poslanicima dao iščupati brade; u jednu ruku im je stavljena brada, a u drugu igla s upitom koji sadrži odgovor: ako dlaku s brade ne možete iglom raspoloviti, kako ćete to učiniti s tanjom kosom uz pomoć strijela? Dalji je odgovor bio naoružanje i veliki Sandžarov poraz, nakon kojega su i namjesnici u Harizmu i Guru, Itsif i Husein, počeli dizati glave zbog neovisnosti, a obredna molitva je, umjesto u Sandžarovo ime, vršena u njihovo ime, dok Sandžar nije ojačao i opet vršio pravo neograničene vrhovne vlasti, kako nad namjesnicima, tako i nad Guzima koji su se nastanili u Horasanu i u kraju oko Balha, mirno plaćajući danak. Oni su

isporučivali meso u sultanovu kuhinju. Jednog prestrogog sakupljača danka su ubili, a emir Kamadž, namjesnik Balha, koji ih je htio pokoriti oružjem, ostao je sa svojim sinovima na bojištu. Sada je sam sultan Sandžar pošao na njih sa stotinu tisuća konjanika. U početku su se Guzi ispričali preko poslanika zbog svega što se dogodilo i ponudili stotinu hatajskih robova kao krvarinu za Kamadža, a za svaku obitelj dvije funte zlata. Svi emiri, međutim, nisu bili složni, s pregovora se prešlo na oružje i veliki vladar Seldžuka postao je zatočenikom Guza.

Zbog vojnog prebjegličtva Uza dospio je bizantski car Roman Diogenes u Alparslanovo zarobljeništvo. Zbog pobune Guza postao je Sandžar, Alparslanov unuk, njihov zarobljenik. Njihovi emiri su najprije pred njim ljubili zemlju i ponašali se prema njemu sa strahopoštovanjem koje je odgovaralo velikom vladaru i njihovu dotadašnjem gospodaru. Kasnije, kad se postojano odupro njihovoj želji da im prepusti područje Merva (njegova prijestolnica) u nasljedni zakup, podrugivali su mu se i zlostavljali ga. Već se o njemu čula priča o zatvaranju u željezni kavez, koja se kasnije ponovila pri Bajezidovu zarobljeništvu. Guzi su se tada kao pustošeća bujica spustili na Horasan, opustošili Nišabur, spalili džamije, ubijali i mučili učene ljude i htjeli muslimane ognjem i mačem obratiti s Islama na idolopoklonstvo. Nakon četvorogodišnjeg zarobljeništva pobjegao im je Sandžar prigodom nekog lova i prešao Oksus uz pomoć gospodara Termeda. Kad je uskoro zatim umro vođa Guza, ponovo su se pokorili Sandžarovoj vlasti, s kojim je nedugo zatim legla
1157. u grob seldžučka vlast. Zbog njegovih osvajanja prozvali su ga narodi Aleksandrom (Iskenderom) II. U njegovoj dvorskoj službi bili su kraljevi, sultani Harizma, Kutbedin, sin, i Itsif, unuk onoga Nuštegina, kojem je Berkjaruk podao namjesništvo Harizma. Oni su se naizmjence pojavljivali kao nasljedni peharnici na Sandžarovu dvoru. Istaknuta imena pjesnika i učenjaka
umro 1152. proslavila su njegovu vladavinu. Enveri, najveći perzijski pisac hvalospjeva, i Abdulvasi hvalili su ga. Zamahšeri, veliki tumač Kurana i isto toliko veliki znalac jezika, i Nesefi, čija je dog-
1142. matika još i danas temeljno djelo sunitskog vjerskog naučava-
1143. nja, umrli su obojica u razmaku od godinu dana, uskoro nakon velikog poraza koji je nanio Kur-han. Hariri, odavno slavan na Zapadu kao i na Istoku po svom majstorskom djelu o arapskom govorništvu, »Makamatu«, posvetio je to djelo svom zaštitniku Šerefedinu Halidu, Muhamedovu velikom veziru, sinu Melik-šahovu, kojemu je njegov ujak Sandžar prepustio Azerbejdžan i da vlada Irakom i Farsom.

Muhamed-šahovi nasljednici, Melik-šahova sina, gospodara Iraka, šahovi Harizma, guridski knezovi i četiri linije atabega podijelili su razvaline istočnog seldžučkog carstva, dok se zapadno podiglo u Maloj Aziji. Bacit ćemo pogled s onoga na ovo, čiji je lijes kolijevka Osmanskoga carstva. Bez obzira na mnoge dodir-

ne točke ikonskih (konjanskih) Seldžuka s križarima i ispreplitanje njihovih obostranih historija, njihova je historija u istodobnim evropskim križarskim ratovima dana vrlo nepotpuno, kao i u bizantskoj historiji vladara Male Azije; već će i zbog toga biti opravdana njezina nadopuna iz dosad nekorištenih izvora, ako već ne i zbog najuže historijske povezanosti posljednjih seldžučkih vladara s prvim Osmanima, pa će piscu povijesti biti njezino osvjetljavanje neizbježnom obavezom.

Katulmiš, Israilov sin, a ovaj Seldžukov sin, već je pod Alparslanovom vlasti u Rumu, tj. u Maloj Aziji, poduzeo nesretni pokušaj da pomoću vojske, sastavljene od Turkmena, neovisno zavlada. Poraženog ga je zadesila smrt u bijegu, pošto je pao s konja. Stariji od njegovih sinova, Mensur, plaćao je neko vrijeme danak Alparslanu i njegovu nasljedniku Melik-šahu, dok nije na Melikovu zapovijed pobijeđen i ubijen, kad je na njega zavojštio general Emir Pursak. Jednaka je sudbina sustigla mlađega, još maloljetnog Sulejmana, jer je Melik-šah odlučio iskorijeniti taj ogranak koji se činio preopasnim glavnom plemenu, obitelji koja je vladala Perzijom. Samo na nagovor velikog vezira Nizamul-mulka poklonjen je Sulejmanu život i povrh toga još i vlast seldžučkog vojskovođe u Rumu. Kraljicu sirijskih gradova, Antiohiju, krasan grad, četvrti po značenju, već su po četvrti puta istočnjački osvajači otrgnuli Istočnom rimskom carstvu. Dva puta je pala u ruke perzijskih Husreva, Šabura i Nuširvana; Arapi su je već četiri godine nakon Muhamedove smrti osvojili, a sad su je Turci pod Sulejmanom napali, zbog izdajstva sina namjesnika, Filaretosa, sa samo dvije stotine i osamdeset konja. Dva su Melika-šahova namjesnika tada vladala Sirijom, njegov sin Tutuš, osnivač sirijske seldžučke dinastije u Damasku, a Muslim, Kureišov sin iz obitelji Ukail, u Halebu (Alep) koji je od Sulejmana zatražio antiohijski danak i, kad je zbog odbijanja došlo do oružja, platio je u bici svoj zahtjev životom. Sulejman je sam sebi oduzeo život, kada ga je po- **1085.**
bijedio Tutuš i trebao postati njegovim zarobljenikom.

Sulejmanovi sinovi, Davud i Kiličarslan, odvedeni su na **1086.**
dvor Melik-šaha, nakon čije smrti je najprije Davud, a onda njegov brat učinio Konju sjedištem neograničene vlasti. Ovaj je po- **1103.**
sljednji oduzeo u Kapadociji vladajućoj dinastiji Danišmende **1106.**
njezin glavni grad Malatiju i Karaman, sjedište njezine moći, potukao križare, koji su deset godina nakon smrti njegova oca osvojili Niceju (Iznik), osvojio Mosul, ratovao s emirom Dževalijem i u valovima Habura se slučajno utopio ili je bio nasilno utopljen. Od njegova dva sina, koja su ostala iza njega, najprije je Melik-šah zauzeo Malu Aziju, u kojoj se nalazio kad mu je otac umro, a Mesuda je Kiličarslan još za svog života učinio namjesnikom Mosula, te ga je, nakon smrti njegova oca, emir Dževali, pobjednik potonjega, poslao na dvor **1109.**
Muhamed-šaha, vladara perzijskih Seldžuka, a onda pozvao na-

trag da preuzme vladavinu očeva nasljedstva. Ovaj ju je preuzeo nakon smrti svoga brata Melik-šaha nad čitavom Malom Azijom i bio pobožan i pravedan vladar, podigao derviška staništa (tekije) i džamije i onu kod Samare, mjesta kod Amasije, gdje se nad njegovim grobom uzdiže kube. Vladao je četrdeset
umro 1156. i sedam godina.

Njegovi sin i nasljednik Izudin Kiličarslan, tj. lav po sablji u obrani vjerske časti, udao je svoju kćer Seldžuk-Hatun za
1171. halifu Nasirlidinillaha. Zauzeo je Malatiju, koju je već njegov djed oteo Danišmendima, po drugi puta, vratio im je opet nakon posredovanja Nuredina, najvećeg sirijskog atabega. Nakon nje-
1172. gove smrti osvojio je, međutim, Sivas i Cezareju (Kajseri) i, nakon što je posljednjeg kneza Danišmenda dao otrovati, pripojio je njegove prostrane posjede svojoj državi. Podijelio ih je na svojih deset sinova, te ih tako izvana povećao, a iznutra oslabio. Tako je bilo lako križarima, koje je predvodio car Fried-
1188. rich Barbarossa, osvojiti Ikoniju (Konja), koju im je predao Kutbedin, Izudinov sin. Friedrich je poveo sa sobom dvadeset tisuća i nastavio svoj put preko Tarsa u Masisu (Mopsuestia), gdje
1190. je poginuo u rijeci Selefki (Silifke), tj. u Kalikadniji. Nije bio tako sretan kao Aleksandar (Iskender) koji je hladnim valovima susjedne rijeke Cidne izbjegao samo groznicom. Kasnije je Kiličarslan žalio što je raskomadao državu i htio ju je opet sjediniti pod Kutbedinovom vladavinom, za kojega je zato prosio kćer velikoga Salahedina. Tada su se pobunili svi ostali sinovi protiv oca koji je izgubio sav ugled i moć. Tražio je sklonište čas u jednog, a čas u drugog protiv ostalih. Našao ju je kod sina Mahmuta koji mu je bio najprivrženiji, a protiv Husreva koji mu je bio najveći neprijatelj. U međusobnim borbama
1193. sinovâ obolio je otac i umro nakon dvadeset i devetogodišnjeg vladanja, za koje je vrijeme bio izgradio grad Akseraj. Nakon njegove smrti rasplamsala se među braćom borba za vlast samo jednoga. Najprije su se za nju borili Mahmut i Kutbedin koji uskoro umire, nakon što Mahmuta pod prijetvornim likom prijateljstva uhvati i ubije. Njih su zamijenili kao glavna lica u toj krvavoj drami Keihusrev, gospodar Ikonije (Konje), i Ruknedin Sulejman, gospodar Tokata koji mu je oduzeo Sivas i Cezareju (Kaiseri), protjerao Keihusreva iz Ikonije (Konje), dao mu za to Elbistan, iz kojeg je protjerao brata Mugaiesedina i malo pomalo sjedinio opet pod svojim žezlom državu koju je otac bio raskomadao. Keihusrev je pobjegao iz Elbistana do gospodara Haleba (Alep), od ovoga k Leonu, kralju Armenije, od tamo u Trapezunt i konačno do grčkog cara u Konstantinopolis (Carigrad), gdje je sa svojim sinovima Alaedinom, Keikubadom i Izudinom Keikavusom čekao jedanaest godina na Ruknedin-Sulejmanovu smrt. Ruknedin je bio potajni pristaša nepravovjernih ismailija. Jednog dana je u njegovoj prisutnosti na dvoru došlo do spora između jednog filozofa i derviša; filozof je derviša po-

bijedio razumskim argumentima, a derviš je pribjegao tome da ga pljuskama osvjedoči; sultan je to mirno dopuštao. Kada je derviš otišao, a filozof se potužio zbog nekažnjena zlostavljanja, odgovori mu Ruknedin: »Da sam učenje filozofa protiv učenja derviša bio javno zaštitio, narod bi tebe i mene ubio«. Od egipatskog halife Ruknedin je primio počasni naslov: Es-sultan El-kahir, tj. snažni ili osvetnik, naslov koji je zaslužio svojom strogošću. Svom dragom miljeniku, lijepom dječaku Ajazu, koji je nekoj siromašnoj ženi oteo mlijeko, dao je zbog toga rasporiti trbuh. Nakon što je svojoj braći bio oteo očinsko nasljeđe, odupirao mu se njegov bratić, Muhiedinov sin, gospodar Angore (Ankare), tri godine u čvrstom i strmom dvorcu. Osiguran mu je slobodan odlazak, ali, mjesto ispunjenja zadane riječi, ubijen je taj bratić sa čitavom svojom obitelji. Pet dana nakon **1202.** toga ubojica je umro, a njegov jedanaestogodišnji sin Izudin Kiličarslan, tj. lav po sablji u obrani vjerske časti, vladao je samo pet mjeseci.

Gijasedin Keihusrev, koji je odmah došao iz Konstantinopolisa (Carigrada) čim je čuo za bratovu smrt, bio je doduše isprva pobijeđen od bratićevih četa, ali su se ubrzo stanovnici Akseraja i Konje izjasnili za njega i proglasili ga sultanom. On je bratića zajedno s njegovim emirima zatočio, te primio vazalsku prisegu Melik Efdala, Ejubida, gospodara Samosate, i Nisame- **1203.** dinovu, gospodara Karpurta, kojeg je porazio gospodar Amida, Nasiredin Mahmut i Melik Ešref, pa je pozvao u pomoć Keihusreva koji mu je poslao u pomoć Melik Efdala s vojskom. Gospodar Amida se povukao iz Karpurta, a Keihusrev je pošao opsjesti Ataliju na obali Cilicije. Grci su pozvali u pomoć Franke sa Cipra, ali, nesložni s njima, Grci su izručili tvrđavu sultanu. Uskoro zatim zavojevao je na Armeniju, osvojio Karakos i, po- **1206.** što je bio pobijedio Laskarisa kod Amurija, pao je pod kopljem **1208.** nekog Franka koji ga je na osami iznenadio i ubio. Melik Efdal, **1211.** knez Samosate, ožalio je njegovu smrt ljupkom arapskom elegijom.

Izudina Keikavusa, starijeg Keihusrevog sina, mladog, lijepog, hrabrog i obrazovanog vladara, priznavali su kao vazali gospodari Amida, Husn Keifa, Mardina, Karpurta i Samosata kujući u njegovo ime novac i spominjajući ga u obrednoj molitvi. U svojoj je vlastitoj obitelji morao suzbiti drskost svoga ujaka Tugrula Ben Kiličarslana, gospodara Erzeruma, i svoga brata Alaedina Keikubada. Ovaj je opsjedao sultana u Sivasu i tek se povukao, kad se približio Melik Ešref pozvan u pomoć iz Sirije. Kasnije je Melik Ešref ugušio ujaka, koji mu je pao u **1213.** ruke, zajedno sa svim njegovim emirima; brata Keikubada opsjedao je Keikavus u Angori (Ankari), osvojio je grad, a njega je zatočio u Malatiji; njihovim je emirima dao obrijati brade i na magarcima ih sproveo kroz vojni logor i dao telalom obznaniti: to je kazna kneževim izdajicama. Keikavus, koji se htio

Laskarisu osvetiti za očevu smrt, pustio ga je samo kad mu je ustupio mnoge gradove i dvorce. Oduzeo je Ataliju (Adalija)
1214. Francima sa Cipra, koji su se ove bili domogli; u Armeniji je
1215. zauzeo tvrđavu Lulue, a na obali Crnog mora — Sinop. Nakon smrti Tahira, Salahedinova sina, gospodara Haleba (Alep), htio se domoći toga grada, ali je morao odande otići. Generale, koje je okrivio za neuspjeh pothvata, dao je zatvoriti u jednu kuću i zajedno s njom žive spaliti. Ništa sretnija mu nije bila vojna protiv Melik-ulešrefa Muse, gospodara Mezopotamije. Na povra-
1220. tku odande je obolio i umro u Sivasu. Tamo leži pod visokim kubetom, kraj bolnice koju je dao izgraditi.

Njegov brat, Alaedin Keïkubad došao je na prijesto, iz zatvora, a bio je pet godina u njemu; kao što je ranije jedanaest godina proveo u tuđini, u Konstantinopolisu (Carigradu), pa je imao vremena i prilike sazrijeti u velikim sklonostima, kojima ga je priroda obdarila, kroz teška iskustva u svijetu i kroz promatranje u osami. Na prijestolju je otada bio neprestano petnaest godina i bio je najveći seldžučki vladar Male Azije. Nije zbog toga najznamenitiji samo u njihovoj povijesti, nego i u osmanskoj, koja pod njim počinje. Početkom njegove vladavine pojavljuje se, istovremeno s Džengi-hanom, loza Osmana po Sulejmanu, Tugrulovu ocu, koji je bio Osmanov djed. Uzdigao se iz mongolske zavojevačke lavine, nestao za pola stoljeća u visokim valovima događaja toga vremena, da bi se opet novim sjajem podigao pod vladavinom trećeg i posljednjeg Alaedina, da osnuje trajni prijestol na oceanu povijesti koji je zapljuskivao zemlju. Da bi se sve dalje tkala nit osmanskih djela, sve dublje, nećemo je prekinuti ovdje s događajima ikonskih (konjanskih) Seldžuka, nego ćemo je dalje voditi do kraja njihova carstva, do preostalih sedam knezova, od najvećega, Alaedina Prvog, do najnemoćnijeg od svih, Alaedina Trećeg i posljednjeg, a pratit ćemo tu povijest u dosadašnjem zgusnutom obliku. Alaedin Veliki odmah je, nakon što je stupio na prijestol, sklopio mir i prijateljstvo s Melik Ešrefom, vladarom Armenije, oteo knezu Me-
1225. zopotamije, Melik Kamilu Muhamedu, nekoliko dvoraca, odu-
1226. zeo slijedeće godine amidskom knezu Melik Mesudu Ben Salihu iz obitelji Urtuk nekoliko tvrđava i pobijedio ga uz pomoć svog saveznika Melik Ešrefa.

1229. U sedmoj godini Alaedinova vladanja započeo je sedmogodišnji rat s Dželaledinom, najvećim vladarom Harizma koji u povijesti Džengiz-hana igra važnu ulogu zbog otpora. Bio je jedan od onih koji je postojano poput bedema prkosio mongolskoj bujici koja je preplavila narode, da bi se konačno slomio bukom koja je potresla mnoge. Budući da su evropski istraživači historije i pisci velika ugleda i važnosti Osmane učinili Harizmancima, jer je njihov praotac Sulejman nekoliko godina prije Dželaledinova upada osvanuo na armenskoj granici, to treba reći nekoliko riječi o Harizmu i njegovim stanovnicima da bi se

iskorijenila ova tvrdnja, koliko nam o tom mogu reći stariji istočnjački izvori. Harizm se zove onaj uski potez zemlje između Oksusa i Kaspijskog jezera, od onoga istočno, od ovoga zapadno, južno od Horasana, sjeverno ograničen zemljom Turkmena. Stanovnici su narod mješanaca s vlastitim običajima, jezik im nije ni turski ni čisto perzijski, a glavni gradovi Kurkendž ili Džurdžanija na zapadnoj, a Kat na istočnoj obali Okusa. Onaj prvi nosi i ime zemlje i u njoj su vladali njezini šahovi. Njezinu slavu — kao rodno mjesto mnogih učenih ljudi — nosi gotovo isključivo veliko selo Zamahšer, jer je dalo život najvećem arapskom znalcu jezika Zamahšeriju.

Za Berkjaruka i Sandžara, najvećih sultana perzijskih Seldžuka, njihovi su nasljedni peharnici bili Kutbedin i sin mu Itsis, prvi samo namjesnik, a drugi uskoro zatim i neovisni vladar u Harizmu. Kutbedinov otac je bio Turčin Nuštegin, a taj je bio rob jednog peharnika seldžučkog emira. Itsis je za nasljednika imao svoga sina, kao i unuka i praunuka. Posljednji, Alaedin Tekeš, zalpeten u mnogobrojne ratove, iznutra s braćom i sinovima, izvana s perzijskim Seldžucima i s vladarima Karahataja, isticao se hrabrošću i darežljivošću, bojevima i ljubavlju prema znanosti. On je na svoje zastave i šatore postavio polumjesec koji je otada važio u Evropi isključivo kao osmanski grb, no koji je davno prije, uz sunce na kovanom novcu perzijskih Husreva, krasio njihovu krunu kao simbol vlasti nad suncem i mjesecom. Tako se već i kod Seldžuka našla peterostruka vojna glazba, uz pet molitvenih dobi, koju je Alaedin Mehmed, Tekešov sin, vladar Harizma, izmijenio tako što je za njegove sinove kao i dosad pet puta, no za njega samo dva puta svirala, pri izlasku i zalasku sunca. Sviralo je dvadeset i sedam prinčeva udaranjem u zlatne bubnjeve štapovima koji su bili optočeni biserima. Bubnjari su bili prinčevi podjarmljenih vladara Seldžuka i Gurida, kraljevi Balha, Bamijana, Buhare i njihovi sinovi; u dvorskoj službi bili su sami kraljevi i prinčevi. U obijesti svoje vlasti razjario je Džengiz-hanovu premoć, ubivši mongolske trgovce u Utraru i mongolska se bujica tada sručila pustošeći njegovim zemljama, s ove i s one strane Oksusa, preko Utrara i Nedženda, Fenaketa i Kudženda, preko Samarkanda i Buhare, te Malog i Velikog Kurkendža ili Harizma.

Dželaledin Minkberni, sin Mehmed-šaha, posljednji od harizmskih šahova, nije samo na istoku vodio rat dalje s Džengiz-hanom, nego je i na zapadu mjerio snage s Alaedinom Keikubadom, najvećim među rumskim Seldžucima. Alaedinov bratić, njegov namjesnik u Ahlatu, pokorio se pobjedničkoj sili šaha Harizma zajedno sa svojim gradom. Tada je Alaedin Keikubad podigao vojsku od dvadeset tisuća konjanika i pet tisuća svojih saveznika, Melik Ešref Muse, Ejubida, gospodara Mezopotamije i Armenije, te izvojevao sjajnu pobjedu, nakon jednog od najkrvavijih bojeva koji se bio na islamskoj strani, kod Nisi Čeme- **1229.**

1233. na, u blizini Erzindžana. Četiri godine nakon toga pao mu je u ruke Ahlat. Melik Kamil, gospodar Egipta, podigao je svoju vojsku protiv Alaedina; šesnaest kraljeva je u njegovoj vojsci nosilo oružje za njega; no on je s vojskom zaostao na obalama Geksa, tj. Kalikadnusa, koji je razdvajao rumsku oblast od sirijske. Knez Hame, Melik Muzafer, poslan je s dvije i po tisuće konjanika preko Eufrata u Karpurt; Alaedin ga je opsjedao, no, nakon mirne predaje, nadaren je počasnom odjećom i pušten.

1234. Slijedeće se godine raspala egipatska vojska savezničkih kraljeva, a Alaedin je zauzeo Haran i Rohu. Osvojio je i Erzindžan, Čemišek, i Alaju, ili bolje reći staru Sidu, a u njezinoj je blizini izgradio grad Alaje, koji nosi njegovo ime kao Kubadije kod Erzindžana. Kao ljubitelj velikih građevina, povećao je džamijama, derviškim staništima (tekijama), akademijama i karavanskim serajima devet gradova svoga carstva, od kojih su najznačajniji bili: Sivas, Amasija, Anamur i prijestolnica Konja, koju je on prvi okružio zidinama. Da bi je kao hamajlijom zaštitio, molio je za natpis jednog od najvećih pjesnika-mistika, Mevlana Dželaledina, koji je za njegova vladanja došao sa svojim ocem Behaedinom iz Buhare, nastanio se u Rumu i odmah po svojoj novoj domovini prozvan Dželaledin Rumi. Mevlana, tj. naš gospodar ili prijatelj, osnivač je reda derviša Mevlevi, koji je jedan od najuglednijih u Osmanskom carstvu i danas još postoji. Glavno sjedište i posjedi su mu u Konji. To je mjesto hadžiluka ka grobnici obitelji Dželaledinove, čijem ocu i sinu pripada, skupa s njim, titula sultana u carstvu svetih, a i mistična spoznaja. Obično se otac naziva Behaedin, sultan uleme, njegov sin Emir Sultan ili Mevlana Hunkâr, tj. car, a unuk Sultan Veled, tj. sultan-dijete. Kada je Džengiz-han, pustošeći, upao u zemlju sa svih strana Oksusa, bježali su učeni ljudi iz razvalina svojih biblioteka i akademija na krajnji zapad Azije Keikubadu, tražeći kod njega krov nad glavom i zaštitu koju im šah Harizma nije više mogao dati. Perzijska je literatura prešla s obala rijeke Oksusa na obale Jonskog mora, kao što je, dva stoljeća kasnije, grčka prešla s obala Bosfora na obale Tibra i Arna. Halifa Nasir-li-dinillah, tj. pomoćnik vjere za Božju volju, poslao mu je kao poslanika najvećeg znalca zakona svog vremena, Šehabedina Suhraverdija koji mu je predao diplomu halife s počasnim naslovom najvećeg sultana. Pet tisuća konjanika, sva ulema i šejhovi su mu izašli ususret za dobrodošlicu, a učeni poslanik posvetio je — bilo iz ljubavi prema znanosti, bilo kao zahvalnost za takve počasti — jedno od šejha Nedžmedina sultanu Alaedinu posvećeno znamenito etičko djelo. Alaedin je zaslužio čast i hvalu učenih ljudi zbog zaštite koju im je pružao i zbog ljubavi koju je sam gajio prema znanostima. Dan, kao i noć, dijelio bi na tri dijela. Jedan dio dana bio je posvećen vladarskim poslovima, drugi je proveo u društvu s učenim ljudima i šejhovima, a treći je bio posvećen izučavanju povijesti. Samo je

jedan dio noći sebi priuštio za spavanje, druga dva dijela posvetio pobožnosti i čitanju etičkih djela. Najveći uzori njegove vladarske časti bili su Mahmut Gaznevi, kao osvajač, i Kabus, Vešmgirov sin, kao veliki i prosvjetljeni vladar. Uspjelo mu je da njihove zasluge ujedini u sebi i da, pored svojih mnogobrojnih spomenika ljubavi prema umjetnosti i znanosti, pokazuje prostranstvo države njegovu veličinu i moć. Sedamnaest godina bio je najveći i najsretniji vladar rumskih Seldžuka, ali je doživio nesretan kraj. Smrt ga je snašla u palači Kubadije, koju je sam izgradio u blizini Erzeruma. Otrovao ga je vlastiti sin. **1237.**

Taj sin bio je Gijasedin Keihusrev, drugi koji je nosio to ime. Doduše, nije ga tako brzo stigla kazna za zlodjela koja je skrivio protiv prirode, kao druge oceubojice, a čije ime sramoti husreve i halife, ali ga je, ipak, zarana stigla i dosta jezivo, budući da je svoju vladavinu započeo u velikoj želji da udovolji svojim strastima i u vrtoglavoj zabavi. Pri početku vlasti slavio je dvostruko vjenčanje svoje sestre s Melik Azizom, vladarom iz Haleba (Alep), koji mu je dao svoju kćer za ženu, te dao da se ime njegova zeta spominje u obrednoj molitvi. Očevo čašćenje nije moglo kćeri osigurati ljubav muža, koju je ovaj poklonio isključivo drugoj supruzi, kćeri gruzijskog vladara. Njegova je ljubav prema njoj bila tolika da je njezino ime htio uz svoje dati ovjekovječiti u liku novca. Budući da su se velikaši u državi suprotstavili ovoj očitoj povredi islamskog prava, smislio je simboličan izraz za svoju zamisao. Lav je sultanov lik, a lik sultanije je sunce. Umjesto da na novcu njegov profil prethodi njezinome, iza lavlje glave prosijava sunce. Novac s tom galantnom primjenom starih astronomskih hijerografa sunca i lava održao se sve do naših vremena i stoji na sredini među prastarim perzijskim medaljama koje predstavljaju sunce i lava i najnovijim ordenom perzijskog reda sunca i lava, kao spomen na srednji vijek, povezujući najstariju i najnoviju istočnjačku simboliku. Gijasedinov mir uzbunila je najprije buna derviša pod vodstvom izvjesnoga šejha Baba Ilijaza koji je licemjerno zaveo narod. Njegove su pobunjenike rasule sultanove čete, a Baba je s glavnim pomoćnikom svog po državu opasnog tobožnjeg svetaštva, Ishakom, uhapšen. Pobijeđeni je uskoro ovladao pobjednikom i tako uznapredovao u milosti kod sultana da su se od njega uskoro sasvim okrenuli Mevlana Dželaledin i njegovi drugovi, pobožni šejhovi Mevlevija. U sedmoj godini Gijasedin Kei- **1243.**
husrevove vladavine napali su Mongoli rumske granice. Sultan se s njima sukobio u blizini Erzindžana. Paničan strah je zahvatio njegovu vojsku koja se dala u bijeg. Mongoli su zauzeli Ahlat i Amid, Keihusrev je pobjegao u jedan utvrđeni grad, iz kojeg je poslao vijest da se pokorava hanu. Tako je nestala neovisnost seldžučke države u Maloj Aziji. Njezini emiri, uznemireni državnim izdajstvom oceubojice, ugušili su ga i postavili **1257.**

njegova oba maloljetna sina Ruknedina Kiličarslana i Izudina Keikavusa zajedno na prijestol, kojima je u vlasti kao pomoćnik pridodan Alaedin.

Nakon što je osvojen Bagdad, pošli su Ruknedin i Izudin k Hulakuu, da prime njegove naloge. On ih je neko vrijeme zadržao kod sebe i poslao ih tada natrag, postavivši im za državnog namjesnika svoga vezira Sulejmana Pervanija. Samo kratko vrijeme su braća zajedno vladala, a tada se Ruknedin uskoro sam domogao vlasti, a Izudin je preko Alaje pobjegao u Konstantinopolis (Carigrad). Teodor Laskaris, bizantski car koji je vladao u Niceji (Iznik), u svečanom je govoru seldžučkom izbjeglici tumačio razloge zbog kojih bi bilo poželjno da ode. Još je manje prijazno dočekan od Mihajla Paleologa, koji je svoju kćer, princezu Mariju, već otprije zaručenu s Hulakuom, dao njegovu bratu i nasljedniku Abaka-hanu. Uzalud je bilo što se Izudin (čija je majka bila kršćanka) svakom prilikom pokazao sklon kršćanskoj vjeri, tako da je bizantski historijski pisac Pahimeres istraživao je li on zbilja bio kršćanin; uzalud je pokazivao najveće strahopoštovanje za male svete slike i zapise koje je želio dobiti od patrijarha. Obziri, koje je prelaženje (kojem se nadao ili se pretvarao) turskog kneza na kršćansku vjeru moglo izazvati kod cara, vjernog kršćanina, prevladani su zbog onih koji su mu uši probili strahom pred Mongolima. Izudin je s obitelji zatočen u dvorcu Ainosu, a Mihajla možemo ispričati zbog ove povrede gostoprimstva tim više ako je istina (o čemu govore samo seldžučki historičari, a bizantski šute) da je Izudin sa svojim vojskovođom Behadir Alijom i konjušnikom Oguzli-begom skovao urotu da se s ikonijskog (konjanskog) prijestolja prebaci na bizantski. Konjušnik je oslijepljen, general ubijen, a Izudin najstrože čuvan. Oslobodite lj mu je bio Berke-han, Tušijev sin, sin Džengiz-hanov, vladar nad Tatarima Kipčaka i Krima. Zbog oštre zime je mogao prijeći zaleđeni Dunav došavši do zidina Konstantinopolisa (Carigrada). Odveo je iz Ainosa seldžučkog kneza i tursku koloniju, koja se bila naselila pod Saltuk-dedom u tatarskoj Dobruđi na zapadnoj obali Crnoga mora, sa sobom na Krim, gdje je svoju kćer udao za Izudina, te mu dao u leno područja Suldžada i Sudaka. Izudinova prva supruga bila je ostala kao careva podanica, u susjedstvu Ainosa, u Karaferiji. Tamo se i sad jedna vrata zovu Ana kapusi, tj. majčina vrata ili Anina vrata, jer, kada je Izudinova supruga u kuli
1268. kod vratiju dobila vijest da joj je muž umro, bacila se shrvana bolju s kule i poginula. Izudinov sin, koji je ostao kod nje, s kršćanskom je vjerom dobio ime Konstantin. Međutim je vla-
1267. dar Ikonije (Konje), Izudinov brat, Ruknedin Kiličarslan po Abaka-hanovu nalogu ugušen od mongolskog namjesnika Pervanija, a na njegovo je mjesto kao sjena od vladara postavljen četverogodišnji Ruknedinov sin, Gijasedin Keihusrev, treći po redu s tim imenom. Vrhovna je vlast bila u rukama njegova po-

očima (imao je za ženu suprugu ugušenoga Ruknedina Kiličarslana), koji je kroz deset godina mudro i pravedno vladao Mongolima, dok nije potučen od egipatskog sultana Kilauna, nasljednika Bibar Bundukdarija. Osumnjičen je kod Abaka-hana da se udružio s njegovim neprijateljem, sultanom, a za kojeg se obredna molitva održavala već u Ilbestanu i u Kaiseriji. Nakon **1276.** sumnjičenja je uslijedilo pogubljenje, a zatim veliki metež u Seldžučkom carstvu.

Mehmed-beg, Karamanov sin, osnivač dinastije Karamana, koja se istovremeno uzdigla s osmanskom iz ruševina Seldžučkog carstva i koja se dva stoljeća održala kao njezin opasan takmac, obznanio je jednog običnog Turčina kao sina onoga na Krimu u seraju umrlog Izudina, u čije se ime domogao glavnog grada i vlasti. Bit će zgodnijih prilika da na drugom mjestu govorimo o osnutku karamanske vlasti i o njezinim izvršiteljima; ovdje ćemo samo primijetiti da je Mehmed Karaman tokom te promjene na prijestolju uveo vrlo bitnu promjenu u popisima za poreze. Ovi su dotada u čitavom Seldžučkom carstvu pisani perzijskim jezikom. Mehmed Karaman je pomiješao turski s perzijskim i osposobio knjigovodstvo, pomiješano iz oba jezika, po kojem se još i danas vode popisi osmanske riznice naročitim hrđavim pismom i jezikom. Abaku, mongolskog hana, su zbog zaštite u isto vrijeme pozvala u pomoć oba seldžučka vladara, naime onaj iz svog glavnog grada od tobožnjeg Izudinovog sina protjerani Gijasedin Keihusrev i Mesud, pravi sin onog na Krimu umrlog Izudina. Abaka je poslao protiv Turčina, koji se drznuo domoći prijestolja, i protiv njegova zaštitnika Karamana svoga sina Oguz-hana i svoga vezira Fahrudin Ali-šaha. Oni su protjerali drznika, koji je svojatao prijestol, a njegovog su zaštitnika Mehmed-beg Karamana zajedno s braćom ubili. Seldžučko je carstvo podijelio mongolski han među dva bratića, tako da je Keihusrev vladao zapadnim dijelom u Ikoniji (Konja), a Mesud istočnim u Erzindžanu, Sivasu i Malatiji. Prvoga je dao smaknuti Argun-han (Abaka-hanov nasljed- **1283.** nik), jer mu je postao sumnjiv kao da je uz njegove neprijatelje Tatare, tj. uz Turke na Krimu, protiv njegovih podanika, Mongola u Perziji.

Mesud, Izudinov sin, samo je po imenu vladao sam, no u stvari je država bila već sa svih strana načeta pobunjenim namjesnicima i novo izniklim skorojevićima. Pod teretom petnaestgodišnjeg vladanja u nesređenim okolnostima, on je pokleknuo. Kada se nakon smrti svoga oca vratio preko Kastamonija, **1297.** gdje se neko vrijeme borio za vlast s Umur-begom, natrag u Malu Aziju preko Konstantinopolisa (Carigrada), prepustio je ženu i kćer kao taoce grčkom caru. Žena mu je poslana natrag, a kći zadržana. Nakon pregovora, predao ju je car Andronik za ženu Isaku, glavaru Turkopola, jer je to postavio kao uvjet da se odvoji od caru neprijateljskih Almogabara. Isak je odmah za-

tražio da car proglasi Mesudova brata, koji je kao kršćanin dobio ime Konstantin, za sultana; toliko je bio tada nemoćan ikonijski (konjanski) sultan. No to se ipak nije usudio učiniti još nemoćniji car. Almogabari ili Katalani, uvidjevši nakanu nevjernog vođe Turkopola, ubiju ga, kad je lađom htio prijeći u Aziju, zajedno s bratom njegova punca — kojega je on predložio caru za sultana — novopokrštenikom Melik-Konstantinom. Osim Konstantina, koji se nadao uz Isakovu i carevu pomoć opet osvojiti ikonijski (konjanski) prijestol, i Mesuda, koji je kao slabašna sjena na njemu sjedio, postojao je još jedan treći brat Firamurs, Izudinov sin. Njegov je sin Alaedin, kao treći s ovim imenom i kao posljednji seldžučki vladar nakon Mesudove smrti, sjeo na prijestol, pa mu je podao i nešto od prijašnjeg sjaja. Doduše, već su turkmenski begovi, kao Karaman, Kermijan, Menteše i Osman u tada po njima prozvanim namjesništvima u carstvu, iako tobože priznavajući Alaedinovo vrhovništvo, prisvojili vlast. U trećem je Alaedinu zaplamsao slabi sjaj svjetla vladarske veličine onog prvog Alaedina još kratko vrijeme neposredno prije no što je nestala dinastija. Uz Osmanovu pomoć zadobio je neku prednost protiv pobunjenih Turkmena i protiv mongolske vojske, dok se njihov han Gazan nije
1307. razjario i ubio Alaedina, a s njim je završila i seldžučka vladavina. Gijasedina, Alaedinova sina, okrutnog i krvoločnog princa, ugušili su Mongoli nekoliko dana nakon smrti njegova oca. Njegov nećak, Gazi-Čelebi, Mesudov sin, još je pola stoljeća kao gospodar Kastamonija i Sinopa vodio neslavne gusarske bor-
1356. be protiv Genovežana i Bizantinaca.

Carstvo perzijskih Mongola, koje je okončalo ikonijske (konjanske) Seldžuke, bilo je također blizu svome kraju. Bilo je i suviše nemoćno da bi na okupu držalo plijen opustošenih zemalja, pa je moralo prepustiti vođama turkmenskih hordi da ga podijele. Tako se raspalo već dugo vremena suženo Seldžučko carstvo, koje je pred stotinu devetnaest godina Kiličarslan Drugi podijelio na svojih deset sinova. Nakon smrti Alaedina Trećega, opet je carstvo podijeljeno na deset neovisnih dijelova, koji su malo po malo pali u ždrijelo najsnažnijih dinastija u usponu, da bi nakon stoljeća i po ponovno bili sjedinjeni pod jednim žezlom, dok su danas samo jedno namjesništvo velikog Osmanskog carstva. Anadolija ili Mala Azija, s tri strane opkoljena morem, a na istoku Halisom (danas Kizilirmakom, tj. crvenom rijekom) i Taurusom, obuhvaća čitavo područje deset vladara što su izrasli poput gljiva na palom deblu seldžučke vlasti i što ih istočnjački historijski pisci nazivaju kraljevima naroda, kao i vladare koji su se nakon Aleksandrove smrti podijelili u Evropi i Aziji. U najranije povijesno doba te su zemlje nazivane po narodima, njezinim stanovnicima; u srednjem vijeku u Bizantskom carstvu po legijama koje su tamo logorovale, a nakon razaranja Seldžučkog carstva po silnicima, koji

su podijelili međusobno njegove razvaline, pa nose još i dalje ta imena. Budući da nije ovdje opisana niti bizantska niti stara azijska povijest, nego osmanska, to i zemlje otsad neće biti nazivane po svojim imenima, koja su bila u upotrebi kod starih ili novih Grka, kod Herodota ili Strabona, kod Konstantina Porfirogeneta ili Dionizija Periegetesa, nego po onima koja su od osnutka Osmanskog carstva, od neko pola tisućljeća, uobičajena u novoj geografiji. Samo zbog lakše orijentacije neka bude odmah sada na početku katkad dopuštena upotreba s osvrtom na nazive iz najstarijih vremena, kao sada pri ocrtavanju područja deset vladara.

Dokle seže vidokrug od Konstantinopolisa (Carigrada) u Aziju, a ne dalje, a to je samo do Olimposa (Uludağ), slušalo se još žezlo bizantskog cara. Onda su se uz obalu poredale nove male turkmenske države, neovisno stvorene od ostataka velikog Seldžučkog carstva, po ovom redoslijedu.

U Miziji je vladao Karasi, u Lidiji ili Majoniji Saru-han i Ajdin, Kariju je imao Menteše, Likija i Pamfilija bile su sjedinjene pod Tekeovom vlasti. Sjeverno od toga i ne više uz more bio je Hamid u Pizidiji i Izauriji, a sjeverno od njega podigao je sjedište u Likaoniji Karaman, najprije u Larendi, a onda u Konji, glavnom i prijestolnom gradu čitave Seldžučke države, sjedištu njezine tada daleko najjače vlasti među svim ostalim malim susjednim vladarima. Sjeverozapadno je s njegovim prostranim područjem graničio Germijan u sjevernoj Frigiji, jedina zemlja kojoj vladar nije dao svoje ime, nego je dobila ime po starom glavnom gradu, u blizini današnje Kutahije. U Galatiji i Bitiniji i sve do podnožja Olimposa (Uludağ) bili su najbliži i u neposrednoj vezi s Bizantincima prvi vladari Osmana koji su zimovali u gradovima, a ljetovali u brdima. Istočno i sjeverno od njih, u Kastamoniji ili Paflagoniji u istočnom kutu Bitinije vladao je još pola stoljeća morskom obalom Sinopa i Herakleje (Eregli) posljednji izdanak Seldžuka Gazi-Čelebi i već s njim ili neposredno poslije njega vladali su Umur-begovi i Isfendijarovi sinovi, pa i Kizil-Ahmedli, tj. crveni Ahmeđani, umjesto starih Henećana, Kaukonaca i Marijandinjanaca.

GLAVA DRUGA

Početak osmanske vladarske kuće. Osmanova vladavina i prvi vladari

Osmansko carstvo postaje početkom trinaestog stoljeća po kršćanskom računanju vremena tj. osnovano je u osmom stoljeću po Hidžretu, ali povijest neposrednih Osmanovih predaka, začetnika, započinje s poviješću njegova djeda Sulejmana i s preseljenjem njegova plemena s istoka na zapad, istodobno s Džengiz-hanom, gotovo čitavo stoljeće ranije.

Kada je Džengiz-han probio predziđe Harizmijskog carstva, koje se suprotstavilo pobunjenoj bujici mongolskog naroda, iselio se Sulejman-šah, Kaialpov sin, iz roda Kaji, koje je jedno od najplemenitijih među Oguzima, iz Horasana, gdje je sa svojim plemenom bio oko Mahana, u Armeniju. Nastanio se u okolici Erzindžana i Ahlata i bio je vođa pedeset tisuća duša. Se-
1224. dam godina nakon toga, nakon smrti Džengiz-Hana i pošto je Alaedin, veliki vladar ikonijskih (konjanskih) Seldžuka pobijedio harizmijskog šaha, te je ovaj nestao, pleme je pošlo natrag u domovinu, polazeći najprije Eufratom dolje u pravcu Haleba (Alep). Kada su htjeli preko rijeke kod gradine Džaber, pao je
1231. Sulejmanov konj sa strme obale, a on se utopio u valovima Eufrata. Kod gradine Džaber njegov se grob i danas zove »turski grob« (türk mezari). Tada su se razišle obitelji koje je on predvodio. Jedan je dio ostao u Siriji, drugi je otišao u Malu Aziju, gdje njihovi potomci još i danas kao sirijski i rumski Turkmeni polaze ljeti sa svojim hordama u bregove, a zimi se spuštaju u nizine. Od Sulejmanova četiri sina, Sunkurtekina, Gindugdija, Dindara i Ertugrula, prva dvojica su se vratila u svoju domovinu, u Horasan, a druga dvojica su sa samo četiri stotine obitelji pošli u veliku brdovitu kotlinu istočno od Erzeruma, u Sirmeli Čukur, tj. u udubljenje Sirmeli, i Pasin ovasi, tj. u dolinu Pasin (stara Fazijana), gdje ističu Arakses i glavni tok Eufrata, Murad (Plinijev Omiras) i odakle onaj teče na istok, a ovaj na zapad. Odavde su pošli na zapad, da bi u Alaedinovim zemljama našli krov i zaštitu. Na putu su naišli na bojni metež. Udaljeni od bojnog polja još nisu mogli razabrati kome pripada veća, a kome manja skupina; Ertugrul (tj. uspravan čovjek), donio je vitešku odluku, da pomogne manjoj skupini protiv veće. Njegova je pomoć odlučila borbu. Pobijeđeni su bili mongolski Tatari, a pobjednik Alaedin, seldžučki sultan. Ertugrul mu je poljubio ruku kao odabranom zaštitniku. Alaedin mu je podario počasnu odjeću i uputio ga na ljetno boravište u planine Tomanič i Ermeni, a za zimski boravak mu je dao ravnicu oko Sojuda, tj. ispasište. Prema Seadedinovu pripovije-

danju, zatražio je Ertugrul od Alaedina mirno stanište za svoje usluge koje mu je i ponudio po svom poslaniku Sarujati Savdžiju; sultan mu je najprije doznačio planine Karadžataga (crno brdo), na zapadnoj granici područja Angore (Ankare) na što je tek uslijedio viteški zaključak da pomogne slabijem dijelu u neodlučnoj borbi. Karadžahisar, čvrsta utvrda, četiri sata udaljena od Inenija sjeverno od Kutahije, na rijeci Porsuk (Timbris), priznavao je tada, premda nastanjen Grcima, vrhovništvo sultana Alaedina, kao i susjedni grad Biledžik. Ertugrul, kome su dosađivali Grci, zamoli i dobije dopuštenje da uđe u borbu protiv Karahisara i osvoji ga. I opet se za Alaedina borio u ravnici kod Bruse, između ovoga grada i Jenišehira, protiv ujedinjene vojske Grka i Tatara iz Aktava. Ertugrul je bio na čelu četiri stotine četrdeset i četiri konjanika i najprije je u okršaju s Mongolima viteški riješio borbu. U prethodnici vojske vodio je akindžije, tj. leteće ili borce, neposredno pred sultanom. Tri dana i tri noći se borio s Grcima i Tatarima na prijevoju Ermeni, pobio ih i prognao preko Ainegela sve do morske obale gdje su se ukrcali u brodove za Kalipolis (Galipolje). Kada je Alaedin primio vijest o pobjedi, nalazio se kod Bozenija (prednja zaleđena strana) u okolici Eskišehira (Dorileum). Za uspomenu na pobjedu, koju je izvojevala laka Osmanova konjica u prethodnici vojske., preinačio je ime ove pokrajine u Sultan eni, tj. sultanova prednja strana, i dao u leno Ertugrulu i njegovim sinovima, kao braničima Seldžučkog carstva protiv Grka. Seraidžik, mjesto u pokrajini između Biledžika i Karahisara, koje je tada bilo potčinjeno ikonijskom (konjanskom) sultanu, dano im je kao zimovalište, a planine Tomanič (Temnos) i Ermeni određeni su za ljetni boravak.

[Ertugrul je imao tri sina: Osmana, Gunduzalpa i Sarujati Savdžija, od kojih je prvi rođen 657. godine po Hidžretu (ili 1258. po kršćanskom računanju vremena). Po legendi, što često ide ukorak s historijom, Muhamed, Božji poslanik, najavio je osmansku moć. Kada je jednoć, Ertugrul zanoćio u kući nekog pobožnog čovjeka, primijetio je da ovaj uzima jednu knjigu i da sjeda s njom na najviše mjesto u sobi. On upita za nju, a domaćin ga obavijesti da je to Kuran, Božja riječ. Kada se sve u kući stiša, Ertugrul uze knjigu i osta, učeći je, cijelu noć, legavši zakratko u samu zoru. Tada mu dođe san u kojem začu glas: »Pošto tako visoko štuješ moju oduvijek opstojeću riječ, neka budu visoko štovana tvoja djeca i djeca djece od narednih pokoljenja i vremena.«

Postoji i jedna romantična priča o Osmanovom snu, što prethodi njegovom vjenčanju s Malhatunom, lijepom kćeri pobožnog šejha Edebalija. Zaljubivši se u Malhatunu, čemu njezin otac nije bio sklon, on se potuži gospodaru Eskišehira koji,

kroz njegovu zanesenu priču o voljenoj, i sam bi obuzet silnom željom za ljepoticom. Nasta žestoko suparništvo i jednog dana, kada je Osman s bratom bio u posjetu kod gospodara Inenija, pojavi se njegov suparnik, naoružan, u pratnji svoga prijatelja Mihajla Kezea (Köse), tj. Mihajla šiljaste brade, i zatraži da mu se izruči Osman. Ovaj to odbije, a Osman s bratom spusti se iz utvrde, dobiju gospodara od Eskišehira, a zarobe njegova prijatelja. Uskoro će Mihajlo Keze (Köse Mihal) postati krajnje privržen Osmanu, a kasnije, kada Osman postaje neovisni vladar, prijeći će i na Islam. On će postati jedan od najjačih oslonaca Osmanove moći, njegovo potomstvo istaknut će se snagom i bogatstvom, pod imenom Mihaloglu (Mihaloğullari) tj. Mihajlovi sinovi.

Osman je stekao prijatelja, ali ne i ženu. Proći će još dvije godine, dok će djevojčin otac pristati na ženidbu. I tu mu je san prosvijetlio.

Kada je, jednom prilikom, zanoćio kod svoga budućeg punca, dođe mu u san, kako on i šejh leže ispruženi. Iz njegovih grudi izađe mjesec i, narastajući u puni mjesec, skloni se k Osmanu u čije grudi potonu. Tada, iz njegovih bedara izraste drvo, rastući sve više u ljepoti i snazi, šireći svoje grane i ogranke sve dalje i dalje, dok ne proširi svoju sjenu iznad zemalja i mora sve do krajnjih vidika triju dijelova zemlje. Lađe su pokrile rijeke, flote mora, usjevi polja i šume brda. Iz njih su potekla bezbrojna vrela i navodnjavala rajska odmorišta i dubrave. Iz dolina su se uzdizali gradovi s džamijama i kubetima, piramidama i obeliscima, velelepnim stubovima i kulama, od čijih vrhova se blistao polumjesec, iz čijih galerija se razlijegao zov na molitvu u skladu s tisućama slavuja i papagaja koji pjevahu i umiljavahu se u hladovitim sjeništima, čije bezbrojno lišće bijaše u obliku sablje. A onda se podiže silan vjetar i ugnu vrhove drveta spram gradova, a prije svega spram carskog grada Konstantinova, smještenog na spoju dvaju mora i dvaju kontinenata, kao dijamant između dva safira i dva smaragda, dragi kamen u prstenu svjetske vladavine. Baš kad je Osman htio nataći prsten, probudi se.

San pripomože da se Osman oženi ljepoticom, a ceremoniju vjenčanja obavi derviš Turud. Kada je Osman postao neovisni vladar, izgradi mu derviško stanište (tekiju) i darova bogatu zakladu u selima i poljima, što su još dva stoljeća nakon toga pripadala Turudijevoj obitelji.

I Osman i njegov otac živjeli su sporazumno s grčkim zapovjednikom Biledžika (bizantska Belokoma), dok ih je zapovjednik Angelokoma (turski naziv je Inegöl, tj. glatko jezero)
1285. neprestano uznemirivao. Kao posljedica borbi što su se vodile protiv tog zapovjednika, Osman je osvojio grad i tvrđavu Karadžahisar, tj. crnu tvrđavu (po bizantski Melangeia), čiji je zapo-

vijednik bio u savezu sa njegovim neprijateljem. Tada mu umire otac Ertugrul, a iste godine rađa mu se sin Orhan. Sultan, čiji je on bio vazal, šalje mu kneževske počasne znake: bajrak, bubanj i konjski rep.

Darove mu je donio njegov bratić Aktimur. Osman je po- 1289.
šao nekoliko koraka u susret počasnim darovima i, dok je vojna glazba s trubama i bubnjevima tutnjala, stajao je s rukama složenim preko grudi pun štovanja. Isto će to činiti i njegovi bliži nasljednici svaki puta kada vojna glazba odjekne za pet molitava, sve dok sultan Mehmed Osvajač (el-Fatih) nije ukinuo stari običaj, jer, kako reče, dvjestagodišnje iskazivanje počasti je suviše dugo.

Osman je, zatim, po nagovoru Mihajla Kezea (Köse), od sada njegovog najvjernijeg druga i pratioca, poduzeo pohode protiv okolnih područja i tvrđava, od Sarukije i Surguna, pa sve do Moderine ili Modrene — i svagdje s punim uspjehom.

Osmanovi uspjesi i blagostanje, što su se pokazali u razdoblju od sedam godina neprekinutog mira, izazvali su veliku zavist u susjednih grčkih gospodara. Čak je bio ljubomoran i gospodar Biledžika, s kojim je bio u prijateljskim odnosima i kod kojeg je još njegov otac ostavljao blago, kada je pleme polazilo ljeti iz doline u brda. Započeli su dogovori među njima o zajedničkom pohodu na Osmana. Uzalud ih je Mihajlo Keze (Köse) nastojao odvratiti od toga i uputiti na prijateljstvo s mladim vođom. Osman, opomenut od svoga odanoga prijatelja, predloži lukavo da, kao i obično, ostavi plemensko blago u dvorcu, prije povlačenja u brda. Tridesetdevet najboljih ratnika i Osman preobuku se u stare žene, a blago je bilo, zapravo, skriveno oružje, te bez teškoća uđu u dvorac. Kako se gospodar ženio, te stoga otišao po ženu, on mu u klancu Kaldiralik postavi zasjedu, bez muke ga uhvati i liši života. Zarobivši lijepu zaručnicu Nenufar (na grčkom: lotosov cvijet, a turskom: Nilufer), namijeni je svome dvanaestogodišnjem sinu Orhanu za ženu. U žaru borbe krene protiv Jarhisara, tvrđave njezina oca, što se dan hoda nalazila između Bruse, Inegöla i Jenišehira na putu od ovog grada prema Kutahiji, a gdje se danas nalazi džamija i kupatilo. Osvoji tu tvrđavu u isto vrijeme kada Turgutalp ovlada tvrđavom Inegöla. Osvajanjem ove tri tvrđave
u zadnjoj godini 7. stoljeća po Hidžretu (13. st. po kršćanskom 1299.
računanju) čvrsto se utemeljila Osmanova vladavina. Budući da se istodobno raspadalo Seldžučko carstvo (otada će postojati deset neovisnih vladara), od te godine se broji neovisna vladavina Osmanove obitelji.

Koliko u svim ovim pričama o počecima osmanske vladavine ima historijske vjerodostojnosti, a koliko legende, teško je odrediti i sigurno je da se miješaju.

Osman, kao neovisni vladar zemljišta oko Olimposa (Uludağ), podijelio je odmah upravljanje sa svojim doglavnicima

koji su mu i pomogli da uspije u tome. Orhan je postao zapovijednik Karadžahisara, na južnoj granici područja, njegov brat Gunduzalp imenovan je upraviteljem grada Eskišehira (Starog grada), Aigudalpu je povjerio zapovjedništvo nad tvrđavama Ineni i Jundhisar, Hasanalpu nad Jarhisarom, Turgutalpu nad Inegölom. Dohotke od Biledžika namijenio je za uzdržavanje derviša i šejhova, a poglavito svoga punca Edebalija koji je u njemu stanovao s kćeri Malhatunom i njezinim mlađim sinom Alaedinom. Sam Osman zasnovao je svoju rezidenciju u Jenišehiru (Novi grad), na krajnjem sjeveru svoga malog područja, koje bi se, upoprijeko, prešlo jedva za dan hoda.]

Osim ovog stjecaja okolnosti koje su ostavile duboki trag u azijskoj i evropskoj povijesti, turski su povjesničari osmanskoj historiji dodali još jednu naročito važnu činjenicu; Osmanovom pojavom započinju novo stoljeće, a on je osnivač dinastije čije ime nosi carstvo. Počevši od prve godine Hidžreta, svaki je početak stoljeća, sve do kraja proteklog sedmog, bio značajan zbog pojave nekog u svjetskoj historiji znamenitog vladara, a njegovo ga stoljeće štovalo kao genija-upravljača svoga vremena. Nakon Poslanika, objavljivača islamske vjere i njegove vladarske veličine, sjedio je na bagdadskom prijestolju halifa početkom drugog stoljeća Hidžreta Omer Ben Abdulaziz, najpravedniji vladar dinastije Omejada. Početkom trećeg stoljeća bio je to Memun, veliki zaštitnik znanosti. Početkom četvrtog stoljeća osnovao je Ubeidullah Mehdi halifat Fatimida u Africi; početak petog stoljeća podijelio je na dvije jednake polovine četrdesetogodišnju vladavinu Kadirbillaha, posljednjeg velikog halife iz obitelji Abasa, a početkom šestog se podigao osvajač Džengiz-Han. Ti divovi azijske historije stoje na ulasku u hram svoga stoljeća i tako stoji na pragu osmog, po Hidžretu, osnivač po njemu nazvanog carstva, Sulejmanov unuk, Ertugrulov sin, Osman.

Od trećeg Poslanikovog nasljednika, od halife Osmana, nijedan vladar, na bilo kojem islamskog prijestolju, nije to ime nosio s takvom slavom i sjajem. Halifa Osman ujedinio je oba počasna naslova kao sakupljač Kurana i kao sjedinitelj dvaju svjetla; ovoga, što je dvije Poslanikove kćeri imao za žene, a onoga, što je sakupio razasuta sureta u jedan svezak, pa je svete spise Islama, Kuran, spasio time od opasnosti krivotvorenja. Za njegova su vladanja muslimani pronijeli svoje pobjedonosno oružje sve do Oksusa i Bosfora; osvojeni su glavni gradovi Perzije i Horasana, Isfahan i Istahar, Merv i Balh, otoci Sredozemnog mora Cipar, Kreta, Rodos i Malta, a Konstantinopolis (Carigrad) su na vrhovnu zapovijed Muavije najprije opsjedali Arapi. Karen, turski Hakan, i Jezdedšird, posljednji Husrev Perzijanaca, bili su ubijeni, prvi na bojnome polju, a drugi u

bijegu. Arapsko carstvo u usponu gazilo je perzijsko nogom osvajača. Ova slava veličine, koja je okružila Osmana kao okupljača dviju luči, kao zakonodavca i osvajača, trebala je poslije Osmana, Ertugrulova sina, ponovno usplamtjeti, zapaliti svijet nakon proteklih sedam stoljeća po njegovim nasljednicima; tako je to željelo historijsko znamenje tog imena.

Kuran kaže da imena dolaze s neba i zbog toga ih musliman ispituje kao dobar ili loš predznak, sa više nego jednog stajališta, ne samo s historijskog, nego i s filološkog. Osman označuje, po tumačenju arapskog korijena, onoga koji lomi noge, a to je značenje najuže povezano s druga dva, već spomenuta odnosa ideja o vladarskoj veličini i pobjedničkoj snazi. Isprva je kraljevska orlušina, koja je na čitavom Istoku bila simbol moći i kraljevske vlasti, sve tamo od starih Egipćana do današnjih vremena, bila u prvom redu lomitelj kostiju među pticama, jer se, preziruć živi plijen, hranila samo ubijenima. Zatim, već u davna vremena turske pretpovijesti, zvala su se tri Oguz-hanova sina slomitelji, jer su nađeni luk razbili u tri komada, a od prvoga među njima Gök-hana, tj. nebeskog hana, potječe Osmanovo porodično stablo. Kao što su oni slomili luk, tako su njihovi nasljednici razbijali gradine i tvrđave, a vladarska veličina i pobjednička snaga kraljevskog orla humaja, lomitelja kostiju među pticama, živjela je i nadalje u carsko-kraljevskim (humajun), doslovce: u kraljevsko-orlovskom, vladarskom Osmanovom domu, tj. domu lomitelja kostiju. Pošto smo se osvrnuli na znamenje imena, koje turski povjesničari drže tako važnim za vladarski dom Osmana, treba da svrnemo pogled opet na događaje njegova vremena i to na prvo oružano djelo njegove neovisne vladavine.

Neposredno ispred Osmanove prijestolnice Jenišehira (Novi grad) leži Keprihisar (Köprühisar — utvrda na mostu), koju je Osman već prijašnjih godina napadao, kad je još bio u prijateljstvu s gospodarom Biledžika, koji je bio neprijatelj grada Keprihisara. Iz zahvalnosti zbog uspjeha u jednoj od tih vojni, priredio je tada gospodar Biledžika Osmanu svečanost na mjestu Indžirbinari (izvor kod smokve). Njegov drski zahtjev da mu Osman kao begu tom prilikom poljubi ruku, bio je prvi poticaj kolebanja prijateljskih odnosa koji su dotada vladali između Osmana i gospodara Biledžik-grada. Na to je uslijedilo osvajanje Biledžika. Time je trenutačno odloženo osvajanje Keprihisara, no čim je Osman uhvatio vladarske uzde kao neovisni gospodar, zadobio spominjanje u molitvi i kovnicu novca, državnog suca i pograničnog namjesnika, te uveo porez na robu koja se donašala na trg, mislio je samo na to kako će osvojiti Keprihisar. Najprije se o tom posavjetovao sa svojim naoružanim drugovima. Na tom savjetovanju suprotstavio mu se jedino njegov stari ujak Dindar koji je, budući da je pred sedamdeset godina pošao s Ertugrulom iz Ahlata u Rum, morao bi-

ti blizu devedesete godine. On mu je rekao da nije uputno razdražiti neprijatelje i zavidne susjede, koji ih okružuju sa svih strana (u pozadini gospodar Germijana, a naokolo grčki pogranični zapovjednici), koji bi se mogli ujedinjeni oduprijeti. Osmanova vatrena hrabrost nije trpjela hladnu starčevu mudrost i ljutito je odvratio oružjem. Ujak je pao smrtno pogođen od bratića. To je bila krvava pouka za svakog budućeg protivnika koji bi se odupro gospodarevoj odluci. Na putu od Čakirbinarija do utvrde Keprihisara na rubu ceste na povišenom je mjestu njegova grobnica. Ovo ubojstvo ujaka užasno karakterizira početak osmanske vlasti, kao što je ubojstvo brata označilo rimski početak, samo što je taj bolje potvrđen historijskim svjedočanstvima. Idriz, s pravom cijenjeni osmanski povjesničar, koji u uvodu svoga djela neprikriveno nagovješćuje da će prešutjeti sva nehvale vrijedna djela i da će potomstvu ostaviti samo slavna djela vladarskog Osmanova doma, ipak među njima navodi ujakovo ubojstvo uz ovdje prepričane pojedinosti. Budući da takvo krvoproliće nad krvnim srodnicima govornici-hvalitelji Osmana ubrajaju u nepokudne čine, što je onda tek sa onima koji nisu takvi, a u njihovoj se povijesti ne navode? U dugu galeriju ubojstava krvnih srodnika, što je uobičajeno predvorje narednih vladavina osmanskih vladara, uvodi nas Osmanovo umorstvo ujaka kao preko krvavog praga.

Osvojeni Keprihisar potakao je u Osmanu želju da osvoji ostale susjedne utvrđene gradove koji su ležali blizu Niceje (Iznika) kao što su Dimsus, Kojunhisar i Marmara. Na to su ga izazvali još i loše stanje posada i poplava rijeke Sakarije. Prije vladavine prvog Paleologa bili su grčki zapovjednici pograničnih tvrđava poticani da ih brane zbog pristojne plaće, dobivanja zemljišta i prepuštenog plijena. Kad je Mihael Paleolog, nakon ponovnog osvajanja Konstantinopolisa (Carigrada) iz franačkih ruku, poslušao pogubni Kadenosov savjet i smanjio plaću pograničnim zapovjednicima, pa ih pritisnuo još i porezima, splasnuli su u stranih plaćenika volja i ljubav da brane gradove koji su im bili povjereni. Kako je nedavno još i rijeka Sakarija promijenila svoje korito, koje je mnogim vodama služilo kao prirodni jarak, napustile su posade gradove koji su sad bili lišeni svoje prirodne zaštite. Rijeka se, doduše, povratila u svoje korito, pošto je mjesec dana sve poplavila, no to se korito napunilo tolikim muljem, da plitka rijeka nije više branila prijelaz. To je već primamilo Aliju Umur-bega, gospodara Kastamonija, jednog od deset vladara koji su međusobno podijelili Seldžučko carstvo, da prekine sklopljeni mir s grčkim carem, a još je jače primamilo moćnijeg Osmana. Kod Kojunhisara (Pahimerov Bafeum) u blizini Nikomedije (Izmit) došlo je do prvog susreta između Osmana i Muzala, heterijarha, tj. zapovi-
1301. jednika bizantske tjelesne straže. Poraz Grka je bio tim pogubniji, što su Osmanu omogućili slobodno lutanje i što je bilo do-

ba žetve. Osman je izgubio svoga bratića Aitogdija, Gunduzalpova sina, koji je pao u borbi za Kojunhisar i pokopan blizu ovog grada. Tu se uz put diže njegova grobnica poznata po čudesnim ozdravljenjima bolesnih konja, kao što je to slučaj i s grobom Škota Osvalda, pobjednika nad Britancem Cedvalom. (Konje vode oko groba, što ih iscjeljuje od probadanja.) Turci su pošli sve do pod zidina Niceje (Iznika), a njihova visina i čvrstoća nekad je onemogućavala svaku nadu da je osvoje opsjedanjem ili na prepad. Da bi se opsada prožela strahom, dao je Osman s te strane Jenišehira podići utvrdu na brdu, prozvanu po njezinu hrabrom zapovjedniku Targanu.

Šest godina nakon ovog grčkog poraza ujedinile su se tvrđave koje leže oko Bruse: Edrenos, Madenos, Kete i Kestel protiv Osmana u otvorenoj bici, a potakao ih je na to zapovjednik Bruse. Zapovjednik Kestela je ostao u gradu, dok je zapovjednik Ketea pobjegao uz mnogo muke prema Ulubadu (Lopadion). Zapovjednik Ulubada, kojeg je Osman pozvao da preda zapovjednika Ketea, udovoljio mu je uz uvjet da vladari iz Osmanove obitelji nikada ne prijeđu rijeku Ulubad (Rindak). Osman je to svečano obećao. Njegovi potomci držali su se tog dogovora formalno, pa nikada nisu sami prešli rijeku Ulubad, nego su u slučaju potrebe obišli njezino ušće morskim putem, tako da su zaobilazili smisao ugovora o rijeci. Otok Galios (Kalolimne), koji je pripadao području Ketea (Katoikeia), a koji leži pred morskim zaljevom Mudanije (kijanskim), osvojio je slijedeće godine po Osmanovu nalogu Kara Alija, Aigudalpov sin, te je uz bogat plijen dobio za ženu još i izvanredno lijepu grčku djevojku. **1307.**

Neposredno prije nego što je osvojen otok Galios (Kalolimne) došlo je do prvog velikog pustošenja turskih gusara. Opustošen je otok Hios, poznat koliko po čarobnoj ljepoti, toliko i po ponovljenom pustošenju tokom šest stoljeća. On pokazuje žalosnim primjerom, što je sudbina lijepog otoka i kako zbog osvete, koju možemo naslutiti ali je ne možemo shvatiti, romantičnoj ljepoti može biti sklona tragična sudbina. Trideset turskih brodova pristalo je uz Hios i opustošilo čitav otok. Preostali su žitelji pobijeni, osim rijetkih koji su se sklonili u čvrsti dvorac. Drugi, četrdesetak njih, otplovili su zajedno sa ženama i djecom, misleći da će spasiti svoju imovinu, ali su potonuli u brodolomu, negdje oko otoka Skirosa. Otada su turski gusari pustošili otoke u Sredozemnom moru, od ušća Bosfora sve do Gibraltara. Bizantski povjesničari izvještavaju o pristajanju turske mornarice na Prinčevskim otocima i njihovu pustošenju, na Rodosu, Samosu, Karpatosu, Lemnosu, Mitileni, Kandiji, Malti i na drugim Cikladima. Budući da osmanski povjesničari o tome šute, izuzevši osvajanje Galiosa (Kalolimne), a kako je Osmanovo područje na kopnu jedva doseglo morsku obalu, s pravom možemo zaključiti da turski brodovi, koje Pa-

himeres uvijek naziva perzijskim, nisu bili osmanski, nego brodovi ostalih deset turskih vladara, gospodara maloazijske obale od morskog zaljeva Mudanije pa sve do Megrija (Telmisos), naime brodovi priobalnih vladara Karasija, Saruhana, Ajdina i Mentešea.

To isto vrijedi i za kopnena turska osvajanja u to vrijeme, o kojima pripovijeda Pahimeres, a to nisu bila osmanska osvajanja, nego ona vladara iz Kastamonija, Kermijana, Mentešea i Alaje ili Karamana, turskih moćnika koji su svi, iako međusobno nesložni, ipak jednodušno navalili na nemoćno Bizantsko carstvo. Takve je pothvate poduzeo vladar Kastamonija Umur-beg koji je opsjedao grad Cenhreju (Kangri), gdje su se sklonili Grci iz ravnice Skamandera potisnuti Turcima. Grad je opsjednut, osvojen i ispražnjen, jer su žitelji pobijeni, a grad zatim spaljen. Osvojen je i grad Tripolis na Meandru (Menderes) od Ališira, germijanskog vladara. Svoje opsjedanje Filadelfije (Alašehir) je morao prekinuti, jer ga je na to prisilio Rodžer, nekadašnji templar i gusar i veliki admiral Bizantskog carstva, koji je bio oženjen carevom unukom. Poznat je Alaedinov pljačkaški kazneni pohod u Lidiju, čiji je glavni grad Sardes bio napola pod turskom, a na pola pod bizantskom vlašću sve dok tursku posadu nije istjerala pojačana grčka vojska. Konačno je osvojena Tiraja i samo deset sati od nje udaljeni Efes od Saisana, zeta i nekadašnjeg službenika gospodara Mentešea. On je, doduše, dopustio da se iz Efesa slobodno izveze dragocjeno crkveno posuđe, posvećeno propovjedniku (Theologos) i ljubljenom učeniku svetom Ivanu i Kristovoj majci, ali je stanovnike dijelom nemilosrdno pobio, a dijelom odvukao sa sobom u strahu da se ne pobune, te ih zatvorio u Tiraji. Car Andronikos Paleolog, kojem su Turci sa svih strana napali azijske granice njegova carstva, teško pritisnut, tražio je protiv njih vojnu pomoć u Gazana, vrhovnog mongolskog hana, pa mu je za nju obećao ruku svoje nezakonite kćeri i to obećanje o udaji ponovio Gazanovu nasljedniku Kudabendeu. Već je Gazan azijskoj desetorici vladara uputio strogu zapovijed da puste na miru područje bizantskog cara, a Kudabende je toj zapovijedi dao podršku najavljujući vojni pohod od četrdeset tisuća ljudi, od čega se polovica, pod vodstvom njegova bratića, trebala najprije pojaviti u Konji. Gazanova prijetnja i Kudabendeovo naoružavanje nisu, međutim, spasili niti grad Sardes Alaedinova opsjedanja, niti Efes i Tir Saisanovog zauzimanja, a on je bio gospodar Mentešea. A još manje se Osman osvrtao na oholu prijetnju mongolske vjerenice Marije, koja je odugovlačila pregovore o vjenčanju da bi ubrzala dugo navješteni pohod mongolskih pomoćnih četa. Ona je uznapredovala do Niceje (Iznika) i otuda se prijetila Osmanu da će ga optužiti kod Kudabendea, koji je navodno već poslao trideset tisuća ljudi na granicu.

Osman koji se već prije kretao između obala Sakarije i Melasa, u području Sifona i Halizona sve do obala Bosfora, od Astrabitesa (Istravros), do Hijerona (utvrda Anadolija), Kelaija (Kilia) i obala Crnoga mora, te svima ulijevao strah, bio je malo pristupačan prijetnjama mongolske vjerenice, pa je time bio čak razdražen, da je napadao predziđe Niceje (Iznika), čvrsti dvorac Trikokiju (po Turcima je nazvan Kodžahisar). Branitelji dvorca, spretni ratnici lukom i strijelama, nanijeli su doduše Osmanovim ratnicima mnoge štete, ali oni su ispunili duboke jarke drvećem i razvalinama, izravnali ih i zauzeli grad uz veliko krvoproliće. Tako je i čvrsti zamak Kubukleja na Olimposu (Uludağ) izdajom šezdesetak Mogabara pao Turcima u ruke, a te je Mogabare poslao teško ugroženoj posadi u pomoć Makrenos, zapovjednik Lopadiona (Ulubad). Osman je mislio da se posjedovanjem tih dvoraca dovoljno osigurao od mongolske opasnosti. Ove manjkave vijesti o Osmanovim osvajanjima, po Pahimeresovom pripovijedanju, nadopunjavaju osmanski povjesničari koji govore odmah, uz zauzimanje utvrđenih gradova Kodžahisar (Trikokija) i Lubludži (Kubuklea), i o Akhisaru, Lefkeu i Bekedžeu, gradovima na obali rijeke Lefke ili Jenišehir (Melas) i Kivi, i njezinom ušću u Sakariju. Osman, koji je u pratnji svoga prijatelja Kese (Köse) Mihajla, gospodara Kirmenkije, prije sedamnaest godina prolazio sjevernim krajevima Sakarije, pozvao ga je i taj puta, ali ne samo k sebi, već i da priđe Islamu. Kese (Köse) Mihajlo nije odbio niti jedan poziv. Samsama-Čauš, koji je prije sedamnaest godina bio vodič na cesti za Koinik i Modreniju, i ovaj je puta spremno prišao Osmanovoj vojsci i zamolio da mu da u leno dvorac na obali rijeke Jenišehir u blizini Lefke, koji leži na jednoj stijeni. Osman udovolji njegovoj želji i to se mjesto još i danas zove Čauš Köyü (Keji), tj. Čauševo selo. Samsama je prvi od svih čauša koji su kasnije igrali važnu ulogu u osmanskoj državnoj upravi kao državni glasnici i komesari, kao oni koji su uvodili poslanike i sami to bili. Ime službe je starije, međutim, i od samog Osmanskog carstva, te se nalazi već u Bizantinaca. Kod njih je Veliki čauš bila visoka dvorska čast, kao Čauš-baši na seldžučkom dvoru, a zatim i na dvoru osmanskih sultana. Od Lefke je vojska išla ka Akhisaru, Bekedžeu i Kivi, a vojni su zapovjednici napustili ove dvorce, pa su pobjedniku izašli ususret hvaleći i častеći ga, kao onaj iz Akhisara ili su pobjegli, kao onaj iz Kive, prema dolini Karadere. Samo se nekoliko dvoraca oduprlo, kao onaj kasnije prozvan po Karadžebesu, što se na obali Sakarije uzdiže na jednog strmoj hridi, i dvorac Tekur binari (carski bunar), čije je opsjedanje Osman predao u ruke Kara Aliji, Aigudalpovu sinu. Pošto ga je taj osvojio, dobio je u leno za nagradu zbog hrabre vojne službe dvorac Tekur binari i područje koje pripada Kivi, gdje su dvorci Ende, Nifdžehisar i Karagez.

1308.

Dok je Osman na Sakariji zauzimao pogranične utvrde Bizantskog carstva, ugrožena je južna granica njegova carstva jednim upadom Tatara, koje osmanski povjesničari nazivaju Čodarima, a koji nisu ništa drugo nego mongolska vojska. Zaštitu Karadžahisara (Melangeia) povjerio je Osman svom sinu Orhanu, pa dao da mu uz bok stoje njegovi vjerni ratni drugovi Saltukalp i novo obraćeni musliman Keze (Köse) Mihajlo. Uz njihovu pomoć uspjelo je mladiću odbiti Čodare, koji su sa strane Germijana bili upali u područje Karadžahisara; oplijenili su gradsku tržnicu i bili suzbijeni kod utvrde Oinaš, gdje su se sukobili. Odbivši ih, pokazao se sin u ovoj prvoj oružanoj borbi dostojnim svoga oca Osmana.

Zadovoljan prvim sinovim nastupom, otac ga je uputio na daljnje vojne, da bi potpuno osvojio čitav kraj između Sankarije i mora. Danas se zove sandžak Kodža eli. Za pomoćnike u pobjedi dodijelio mu je četiri svoja najhrabrija ratna druga, oprobana dvadesetogodišnjom vjernošću i hrabrošću, naime Keze (Köse) Mihajla, Abdurahman Gazija, Konuralpa i Agdže Kodžu. Prva se borba odigrala na podnožju dvorca koji je bio napadnut već u prošloj vojni. Ovaj je puta osvojen hrabrošću junaka Karadžebesa, koji je zamak s okolicom dobio u leno i u čijim se ruševinama sačuvao njegov grob. Dvorac Alpsofi, koji je zatim pao u Orhanove ruke, dan je Konuralpu za leno, a, pošto je kao i Akhisar na obali Sakarije, s one strane mosta na Kivi, ukotvio se Orhan čvrsto u utvrdi Kepri na jezeru Ajangeli, odakle je poslao Kara-Aliju — iz prijašnje vojne poznatog lenskog gospodara Kive — Osmanu s porukom o pobjedi. Osvojen je dvorac Karatekin, koji leži u blizini Iznika (Niceje); žene su podijeljene kao plijen, a dvorac je predan na čuvanje Samsama Čaušu. Konuralp je poveo vojsku u Akjasi i zauzeo dvorce koji su bi-
1317. li u tom kraju, Tuzbazari (tržište soli), glavno mjesto bizantskih Halizona, i Kiliki u blizini Akhisara, Kapudžik i Kerastedži. Agdže Kodža je pošao u Akovu (bijelu dolinu) i čitavom kraju dao svoje ime, koje još i danas nosi kao Kodža eli, tj. starčeva zemlja.

Na taj je način Iznik (Niceja), najvažnija pogranična tvrđava Bizantskog carstva, bila sa svih strana opkoljena neprijateljima i teško ugrožena posadama oba dvorca, koji su ležali pod njezinim vratima, Trikokijom i Karatekinom, koje su Osman i Orhan osvojili. Da bi na isti način opkolili Brusu, zapovijedi Osman svome bratiću Aktimuru i jednom svom junaku, po imenu Balaban, da pred Brusom podignu dvije utvrde. Aktimur je svoju utvrdu sagradio neposredno pred gradskim vratima, gdje se danas uzdižu kubeta kupatila Kaplidže, a Balaban na obali Nilufe-
1317. ra. Još je i danas tamo po njemu prozvani dvorac Balabandžik. Deset godina su posade obje utvrde plašile usko opkoljeni grad, dok Osman nije protiv njega podigao svu svoju silu, te odlučio vrhovno zapovjedništvo predati svojem sinu Orhanu jer ga je

shrvala kostobolja. Ratno je vijeće sastavljeno od Keze (Köse) Mihajla, Turgutalpa, šejha Mahmuta i Ahi Hasana, Edebalijeva bratića, držalo da je potrebno prije Bruse osvojiti Edrenos (Hadrijanov grad na Olimposu-Uludağu) kao ključ za Brusu. Glas ratničke mudrosti pojačan je glasom obiteljske krvne osvete, jer je Ajdogdualp, Osmanov nećak, pao od ruke gradskog zapovjednika Bruse. Pohlepa vojnika marila je za plijenom, oprez vojskovođa za rušenjem zidova, krvna osveta obitelji Osmanove za odrubljenom zapovjednikovom glavom, a Orhan je istaknuo svoje pobjedničke zastave na istočnoj strani Bruse na podnožju Olimposa (Uludağ) prema Binarbaši (kod izvora), neposredno pred zidinama grada. Sa zapovjednikom je utanačeno, putem starog Osmanova prijatelja Keze (Köse) Mihajla, da slobodno ode sa svom svojom imovinom uz sigurnu pratnju sve do Gemlika (Kios). Orhan je dopustio ovu želju uz polog od trideset tisuća bizantskih zlatnika. Pregovori, vrlo značajni zbog sretnog i velikog uspjeha: zauzeća grada bez poteza mača i velikog značajnog iznosa od trideset tisuća dukata. To je otada bilo nepromjenjivi najviši uzor-iznos za otkupninu kojom su mogli otkupiti — ili jednokratnim ili godišnjim davanjima pobijeđeni kršćanski vladari — kratki prekid ratovanja. Bio je to iznos koji je pri mirnoj predaji Bruse dobiven po prvi puta, a zatim gotovo kroz tri stotine godina pri svakom dopuštenom prekidu vatre, dok početkom sedamnaestog stoljeća mirom na Žitvi ova značajna stavka nije zauvijek brisana iz poreskog popisa osmanske riznice. Tako je pala Brusa, koju je po Pliniju bio izgradio Hanibal dok je kao gost-prijatelj boravio kod Pruzasa, kralja Bitinije. Polovicom desetog stoljeća zauzeta je od Seiredevleta (mač države), velikog vladara iz obitelji Hamdan, nakon opsjede od čitavih godinu dana; rušenjem zidova bila je opljačkana. Tako je, pošto je opet došla Bizantincima u ruke, bila prvi veliki grad i prijestolnica Osmanskog carstva, koja je pala u ruke njegova osnivača ili, bolje reći, njegova sina; budući da je Osman radosnu vijest o osvojenom gradu dobio tek kratko vrijeme prije svoje smrti. Umiren sviješću da će glavni grad Bitinije biti njegovo pokopište, a njegovim nasljednicima prijestolnica, umro je nakon vladavine od dvadeset i sedam godina u **1326.** sedamdesetoj godini života.

[Uskoro za njim, umrli su njegov punac, pobožni šejh Edebali i njegova kći, Osmanova žena, Malhatun, a pokopani su u Biledžiku. Saznavši za očevo smrtno stanje, Orhan se požuri do njegove postelje u Söjüt, praćen prvim ljudima države. Tamo mu umirući Osman uputi posljednje riječi svoje volje, preporučujući mu da održi Islam, da vlada blago i pravedno i da ga pokopa u Brusi. Pokapali su ga Tursunfakih, njegovi imam, Osman Jahši, Orhanov imam, zatim Ahi Šemsedin, Edebalijev brat,

i Kara Halil Čandareli u Brusi, u tzv. srebrnom zdanju (Gümüšlikinbed), na mjestu gdje je bila stara bogomolja dvorca.

Njegova ostavština, kao i njegova nošnja, bila je jednostavna. Nije ostavio iza sebe ni zlata ni srebra, ništa do kašike, soljenke, optočene halje i novi povez za turban, zastave od crvenog tankog sukna, kako se to izrađivalo u Alašehiru, štale izvrsnih konja, nekoliko stada goveda za obradu polja u Sultan-eniju i nekoliko stada odabranih ovaca, od kojih one sultanove potječu iz Bruse.

Odjeća mu je bila skromna, po uzoru na prve islamske borce. Kao i ovi, ovio je on oko jedne crvene, gore kupaste kape bijelo platno, naprijed visoko uzdignuto, navukao široki kaftan s ovratnikom čije je boja bila drugačija od boje kaftana, a podudarala se sa podstavom. Donja halja pokrivala je ruke, a rukavi su bili dugi i visili su prema dolje. Ruke su mu bile duge, što se na Istoku smatralo povoljnim za vladara. Bio je nosat, imao je crnu kosu, obrve, bradu i tamnoputo lice. Zbog toga je pozvan Kara-Osmanom, tj. Crnim Osmanom, što je na Istoku počasni naziv za ljepotu.]

GLAVA TREĆA

Od Orhanovog ustoličenja do prvih zaklada u Brusi

1326. Godina u kojoj je Orhan kao beg došao do neograničene vlasti imala je slična obilježja kao i ona kada je njegov otac Osman došao na prijestolje; smrt oca koga je naslijedio na prijestolju i rođenje prvog sina-nasljednika. Kao što je radosna vijest o osvojenju Karadžahisara došla istovremeno s onom o Orhanovu rođenju, tako je istovremeno odjeknula radosna vijest o zauzimanju Bruse s viješću o rođenju Murata, kasnije trećeg osmanskog vladara. Orhan je, kao i Osman, došao na prijesto u vrijeme između očeva lijesa i sinovljeve zipke, u sjeni pobjede i osvajanja. Prvi mu je posao bio podijeliti imovinu s bratom Alaedinom, mudrim čovjekom, kojem Osmansko carstvo zahvaljuje prvu državnu uredbu. Alaedin, koji je poštivao očevu posljednju želju da mu isključivo stariji brat naslijedi prijestol, ustručavao se čak primiti polovicu stada konja, goveda i ovaca, koju mu je Orhan ponudio od očinskog imanja. Za sjedište je zamolio da mu da samo jedno selo u dolini Kete (Katoikeia) u

ravnici Bruse, na zapadnoj obali Nilufera. »Dobro« — rekao je Orhan — »ako stada konja, goveda i ovaca nećeš posjedovati kao vlasnik, pasi za mene narode kao pastir, tj. kao vezir.« Alaedin se pokorio želji svoga gospodara. Tako je brat drugog osmanskog vladara postao prvim vezirom u državi, dijeleći s njim poslove i brige vladanja, isto kao što ih je po istočnjačkoj historiji Harun (Aron) podijelio sa svojim bratom Musom (Mojsijem) kao njegov vezir. Riječ vezir znači nosilac tereta, naziv koji dobro odgovara nosiocu poslova oko vladanja koje je vladar natovario svom ministru s neograničenom punomoći, ali i s nepodijeljenom odgovornošću. Prvi vezir Osmânâ, brat njihova vladara, nije, međutim, imao još tako veliku vlast kao što su je imali njihovi robovi, kasniji veliki veziri, koji su ispred drugih vezira u jednoj ruci držali uzde rata i mira, vanjske politike i unutrašnje uprave. Alaedin, nevičan maču, vladao je samo perom i zakonodavstvom carstva u usponu koje je učvrstio mudrim uredbama iznutra, kao što je to njegov brat činio novim osvajanjima izvana.

Još za Ertugrulova života najveći je dio današnjeg sandžaka Sultan-enija na istočnoj strani Uludaga (Olimposa) osvojio njegovi sin Osman, a za Osmanova vladanja je njegov sin Orhan osvojio zemlju s onu strane Uludaga (Olimposa) sve do vratiju Iznika (Niceje) i Izmita (Nikomedije). Pošto je osvojena Brusa, prenio je Orhan sjedište svoje vlasti iz Jenišehira u ovaj grad s krasnim položajem. Njegovi su se borci Agdže Kodža, Konuralp, Abdurahman Gazi i Karadžebes, obišavši do gradskih vratiju teško pritisnute tvrđave, Iznik (Niceju) i Izmit (Nikomediju), uznapredovali na poluotok, koji je bio na sjeveru ograničen Crnim morem, južno Nikomedijskim (Izmitskim) zaljevom, a zapadno Bosforom, sve do njegovih obala. Konuralp je već zauzeo obje obale Sakarije, s ove strane Akjazija, Konurpaa i Akove, a Agdže Kodža ono što je graničilo s tim: Ermenibazari, Inegöl i Kanderi. Obojica su se sjedinjenim snagama bacili na utvrde Aidos i Semendru, blizu obale Bosfora; onaj samo četiri, a ovaj tri sata udaljen od Üsküdara (Skutarija).

[Neko je vrijeme već Semendra bezuspješno opsjedana, kad su se, zbog sahrane gospodareva sina, otvorila vrata grada. Turci su izvršili napad i zarobili sve redom. Oni nisu pobili zarobljenike, nego su ponudili grčkom caru da ih otkupi, što je ovaj odbio, a jednako i gospodar Aidosa. Tek je gospodar Nikomedije (Izmit) platio otkup. Konačno je Agdže Kodža, to jest bjelićasti starina, zauzeo Semendru i cijela je oblast po njemu bila nazvana Kodža eli, to jest Starčev kraj. Konuralp i Gazi Abdurahman opsjedaju tvrđavu Aidos, nedaleko od Semendre. Tvrđava se opirala, ali je gospodareva kći vidjela sa zidina lije-

pog osvajača, Gazi Abdurahmana, zaljubila se nasmrt i pomogla mu osvojiti tvrđavu. On ju je, zajedno sa ostalim plijenom, uputio Orhanu na dar, ali mu je ovaj vratio za ženu].

Nadimak »crni« donosio bi sreću, otkad ga je nosio Osman; tako je i Mursal, jedan drugi Agdže Kodžin borac, nazvan »Crnim Mursalom«. On je osvojio južnu obalu nikomedijskog (izmitskog) zaljeva koja mu je dana u posjed i na čuvanje zajedno sa stražarskim brodovima, a to mu je bila i obaveza za leno. Još se po njemu spominje mjesto znamenito po odličnoj kakvoći njegova šipka, na južnoj obali nikomedijskog (izmitskog) zaljeva, gdje se ovaj po prvi puta zatvara. Vrstu priobalnih brodova nazivaju također kara mursal. Nekoliko sati odavde, na najjužnijoj strani morskog zaljeva, nalaze se kupališta Jailakabad ili Jalova (stara Sugla ili Drepanon). Carica Jelena, čiji je otac ovdje imao gostionicu, pri svom povratku iz Jeruzalema uljepšala ga je palačama i bolnicama, a Konstantin, osnivač Bizantskog carstva, dao je mjestu ime Helenopolis, u čast svojoj majci, i dao mu naslov grada. To je mjesto, gdje se povukla kod Iznika (Niceje) potučena vojska prvih križara, koju su predvodili Petar Pustinjak i Valter Ništanemajući i gdje su u kulama i piramidama zazidane kosti onih koje su potukli Saraceni. Mjesto je u najstarije i najnovije vrijeme znamenito po svojim vrućim ljekovitim izvorima. Blizu mjesta se uzdiže grob nekog Abdela, do ludila zanesenog derviša ili Božjeg službenika, koji je osmanske čete opskrbio drvenim sabljama da osvoje mjesto. Na drugoj strani morskog zaljeva bio je utvrđeni dvorac Hereke [(stari Ankiron, gdje je umro car Konstantin, koji se nalazio pred vratima Izmita (Nikomedije)]. Njegove razvaline još i danas vode s brda sve do mora. Zamak je po Kara Aliji (Crni Alija) [otac kasnije znamenitog beglerbega Timurtaša] pao u ruke Osmânâ, koji su kao gospodari Jalove ugrozili Hereke i (Izmit) Nikomediju, tj. Jelenino rodno mjesto i Konstantinovu posljednju prijestonicu i mjesto gdje je umro. Ugrožen je grad koji je on dao izgraditi, glavni grad carstva koji je po njemu nazvan. Bizantski su povjesničari stavili osvajanje Nikomedije (Izmita) u mnogo kasnije doba, a osmanski odmah na-
1326. kon pada Kojunhisara (Bafeum), gdje je Osman postigao prvu značajnu pobjedu nad Muzalom, bizantskim vojskovođom. Nakon toga je Agdže Kodža osvojio glavni grad Bitinije, sjajem uljepšano Dioklecijanovo boravište, prije nego što se ovaj na nikomedijskoj (izmitskoj) ravnici zahvalio na carskoj časti, te svoje sjedište s astacenskog zaljeva prenio na dalmatinsku obalu. Kalojoanes, brat Marije Paleolog, tzv. vladarice nad Mongolima, uzalud je branio Nikomediju (Izmit) protiv osmanske moći, njegova je glava pala s gradom.

Stote godine nakon što se Ertugrul iselio iz Ruma — a tridesete nakon osnivanja neovisne vladavine Osmana i treće nakon što je njihov drugi vladar stupio na vlast, iste godine kad je Karlo Lijepi, francuski kralj, umro u Parizu, kad je u Rimu Ludvig Bavarski okrunjen za rimskog cara, a bizantski u Konstantinopolisu (Carigradu), stariji Andronik od mlađega, unuka, zbačen s prijestolja i stavljen u zatvor — Osmansko je carstvo učvrstio Alaedin, u tišini smišljenim političkim zakonima i državnim uredbama. Takve uredbe, izdane zbog državnih potreba, četvrti su izvor islamskog državnog prava, a nisu ni u kakvom proturječju s tri druga viša, tj. s rječju Božjom (Kur'anom), s riječju Poslanikovom (Sunnom) i s jednodušnom odlukom otaca islamske zajednice (četiri velika imama). Ove će uredbe samo nadomjestiti prazninu i manjkavost ova tri izvora i pod imenom urfi, tj. samovoljno zakonodavstvo, prilagodit će osnovno pravilo Islama, već prema prilikama i državnim potrebama. Ove su uredbe otada u Osmanskom carstvu prozvane grčkom riječi kanun, tj. kanon, a njihov zbir kanunname, tj. knjiga kanona ili kanonsko pravo; naziv, dakle, s kojim nipošto ne treba povezivati onaj kod nas uobičajeni pojam crkvenog prava, nego je dijelom suprotan ovome, posebno osmansko državno pravo. O takvim će kanonskim knjigama osmanskog državnog prava češće biti riječi u ovoj historiji kod raznih zakonodavaca. **1328.**

Tri su stvari bile glavne točke po Alaedinu zacrtanih i po Orhanu uvedenih državnih uredaba: novac, propis o odjeći i vojska.

Pravo na kovanje novca jedno je od dva pravila islamskih suverena; drugo — spominjanje vladareva imena svakog petka u molitvi. Prema navodima mnogih osmanskih povjesničara već je jedanaest godina prije diobe Seldžučkog carstva obredna molitva glasila na Osmanovo ime, umjesto na ime Alaedina Trećeg, posljednjeg seldžučkog vladara. To je bilo kad je Osman dobio leno sa zastavom i bubnjem, konjem i sabljom kao knez-namjesnik Karadžahisara. Očito je to bio čin pobune protiv feudalnog gospodara, što nije bilo ispravno niti vjerojatno sa strane gospodara jednog jedinog dvorca prije potpunog raspada carstva. Ti isti povjesničari, koji za osnivača carstva misle da mu ne mogu dosta rano pripisati vršenje oba suverenska prava, dopuštaju da je već prve godine neovisne vladavine na Karadžahisaru kovao novac, povlastica koja bi ga doduše išla kao neovisnog gospodara, bez povrede neke lenske obaveze, ali zbog razloga, zbog kojih osmanski povjesničari navode da je donesena uredba o novcu, malo je vjerojatno tako rano vršenje prvog vladarskog prava. Vjerojatno je da se obredna molitva s Osmanovim imenom vršila tek od prve godine njegova neovisna vladanja, a kovanje osmanskog novca uvedeno je tek treće godine Orhanova vladanja. Vezir Alaedin (to kažu izvori osmanske povijesti) rekao je bratu, svom gospodaru, da je novac, dosada u upotre-

bi, nosio znak konjanskih (ikonskih) Seldžuka, a da otsad treba biti kovan s Orhanovim imenom. Da je Osman kovao prvi novac, sigurno bi ga kovao sa svojim imenom, a ne s imenom posljednjeg Seldžuka, budući da je najviše pravo vladara baš to kovanje, a ne da kovnica radi na tuđe ime. Čak i pretpostavka, da je Osman posjedovao seldžučku kovnicu i da je zbog nedostatka vlastitog žiga upotrebljavao stari, nije održiva, jer je seldžučka državna kovnica bila u Konji; to je, dakle, bio jedan drugi glavni grad carstva pa bi kovnica pripala jednom od drugih moćnijih deset vladara. U manjem pograničnom dvorcu Karadžahisar (gdje je Osman, tada još tako neugledan gospodar grada) ili, kasnije, u njegovoj prijestolnici Jenišehiru, nije, po svim poznatim numizmatičkim podacima, postojala kovnica novca. S razlogom dakle, možemo tvrditi da prije sedam stotina dvadeset i devete godine po Hidžretu tj. 1328 po kršćanskom računanju vremena, nije bio kovan osmanski novac i da se vršenje oba vladarska prava po Islamu može računati, počevši od ove godine, s imenom osmanskog kneza. U obrednoj molitvi otada je samo tri puta došlo do promjene i to sa sve časnijim naslovom. Prvo je došlo do izmjene da je umjesto vladarskog naslova emira uzeto ime sultana (za Bajezida I); drugo — dodatkom gospodara dva dijela zemlje i dva mora (nakon što je osvojen Carigrad za Mehmeda II); treće: počasnim naslovom zaštitnika oba sveta grada — Meke i Medine (pošto je osvojen Egipat za Selima I). Međutim, s novcem su se dogodile mnogostruke promjene. Od propadanja carstva te su promjene postajale sve gore i svaka je imala svoju težinu i posljedice.

Drugi predmet Orhanove ili, više, Alaedinove pažnje bio je propis o odjeći, no taj se ne bavi samo odjećom, nego i njezinim bojama i oblikom pokrivanja glave. Kako su u kasnijim vremenima propisani kroj, materijal, podstava i rubovi raznih kaftana, dolama, svečano i počasno krzno i najtočnije određeni i propisani dijelom ceremonijalnim zakonima a dijelom zakonima o luksuzu, to u ono vrijeme ovo još nije bilo u pitanju, nego samo pokrivanje glave, što je na Istoku oduvijek bio karakterističan znak za razlikovanje naroda i staleža, a to se može vidjeti i iz slikarskih djela Perzepolisa. Grci su u Orhanovo vrijeme voljeli zlatom vezene kape, Turkmeni kape od crvenog pusta, omotane šarenim turbanima. Da bi se Osmâni razlikovali od ovih, uvedene su bijele kape kao opće pokrivalo za glavu za ratnike i vladareve službenike. Oblik im je vjerojatno bio okruglo ušiljen, u obliku duguljaste glavice kelja, kao na turbanu sultana Orhana na nadgrobnom spomeniku u Brusi, što se moglo vidjeti prije nego je uništen vatrom. I sami begovi su na bojnom polju nosili jedino kape od bijelog pusta, proizvođene u Biledžiku. Za svečanost su ih obavijali, kao vladari, tankom tkaninom debelo nabranom. Orhanov turban, čiji se kaftan, uostalom, ni u čemu ne razlikuje od onoga njegova oca, razlikuje se od očeva jedino po

obliku čalme. To mnogo podsjeća na inful hebrejskog velikog svećenika, a slična pokrivala za glavu vidimo kod svećenika-maga na kamenim spomenicima u Perzepolisu i na hijeroglifskom liku sunca na čamcu u obliku polumjeseca.

Uredba o takvom povezivanju glave ostala je nepromijenjena samo za vrijeme dviju vladavina, jer su za Bajezida Jildirima (Munje) dvorski službenici doduše zadržali bijele pustene kape kao i za Orhana, ali su kod begovih služnika i oficira ušla opet u upotrebu crvena pokrivala na prijedlog prvog beglerbega Osmanskog carstva, Timurtaša. Oba pokrivala od pusta, bijela kao i crvena, ostala su do vremena Mehmeda Osvajača (el-Fatiha), kada su različito bila optočena zlatom. Bijela su pripadala isključivo janjičarima, a uvedeni su različiti načini poveza. Kape od pusta su se zvale berek, one janjičarske sa širokom kitom straga keče, a gore cilindrično zaobljena kapa njihovih prvaka uskuf. Prve je, kako je već rečeno, uveo Orhanov vezir Alaedin kao opće pokrivalo, onda ih je beglerbeg Timurtaš za Bajezida Prvog ograničio na vojsku, a za Mehmeda Drugog su različito optočene i ukrašene. Naročiti oblik drugih potječe od blagoslova derviša Hadži Bektaša, o čemu će se govoriti prigodom uspostavljanja janjičara. Oblik treće vrste, koja je u potpunosti jednaka kapama derviša Mevlevija, uveo je Sulejman, Orhanov sin, drugi vezir Osmanskog carstva, iz ljubavi prema Dželaledin Rumiju, osnivaču reda derviša Mevlevi. Kasniji osmanski vladari uzeli su, umjesto jednoobrazne i poput palme, gore zašiljene kape (börek), oko koje su Osman i Orhan ovili povez, gore zaobljenu cilindričnu (uskuf) kapu koja je, pri prvim osvajanjima u Evropi, o čemu će se kasnije pripovijedati, za Murata Prvog, bila potpuno presvučena zlatom.

Treća i najvažnija Alaedinova uredba bila je ona o vojsci, i to ona o plaćenoj, stalnoj vojsci. Izdana je čitavo stoljeće prije uredbe Karla VII francuskog, koji je dosad u evropskoj povijesti srednjeg vijeka važio za prvog osnivača stalne vojske, a oponašao je Turke. Ertugrul i Osman su u svojim vojnim pohodima imali same turkmenske konjanike, nazivane akindži, tj. oni koji su tumarali ili leteći; oni bi pri svakoj potrebi, kao ratnici svojih gospodara, polazili u boj. Orhan je prvo uspostavio pješadijski odred, i to stalni plaćenički, nazvan jaja ili pjade. Vojnici su svakodnevno plaćani jednom akčom (tada četvrt drahme srebra) a zapovijedali su im nad deset, stotinu i tisuću vojnika desetari, stotinjari i pukovnici. Ovakav odred, obijestan zbog plaće i nedisciplиniran, trebalo je što prije skršiti da se spriječe daljni neredi. Tada se Orhan posavjetovao sa svojim bratom i vezirom Alaedinom i sa svojim vojnim sucem Kara (Crni) Halil Čandarlijem, šurjakom šejha Edebalija (i prema tome, u rodbinskim vezama s gospodarom i vezirom). Vojni sudac je s tvrdoglavošću Turkmana, poznat po svojoj obijesti, predložio duboko promišljeni plan zasnovan na dubokom poznavanju ljudi

i nemilosrdnoj politici. Trebalo je uspostaviti nove odrede, samo od kršćanske djece koju je silom trebalo obratiti na islamsku vjeru. Pobijeđeni su, rekao je, robovi pobjednika i pobjednicima pripadaju njihova imanja, njihove žene i njihova djeca kao zakoniti posjed. Nasilnim obraćanjem na Islam i njihovim uvrštenjem u vojsku, gdje će kao ratnici biti u službi vjere, bit će im potpomognut ovozemaljski i vječni spas. Po Poslanikovim riječima, svako novorođeno dijete donosi sobom već sklonosti prema Islamu, a unaprijeđeno razvojem u vojsci, sastavljenoj od kršćanske djece, ono će čak i u nevjernicima upaliti želju da prijeđu na Islam. Novi odredi treba da se sastoje ne samo od djece pobijeđenih, nego, u velikoj mjeri, i od prebjega neprijatelja snažno privučenih vezama iste narodne skupine i odricanja od vjere.

Taj crni izum pripada Kara (Crnom) Halil Čandarliju, po opakoj zamisli mnogo crniji, nego što je crni prah koji je istovremeno opet ponovo pronađen u Evropi. Četa (čeri) je nazvana novom (jeni čeri), a ime janjičara prenešeno je na krilima pobjede iz Azije u Evropu. Ime, kao i oblik bijele pustene kape koja ih razlikuje, dobili su od derviša Hadži Bektaša, osnivača reda koji je još i danas u čitavom Osmanskom carstvu vrlo rasprostranjen. Bilo je to ovom prilikom: Orhan, praćen nekim plaćenim otpadnicima od kršćanske vjere, posjetio je u selu Sulidže Kenarijun, u blizini Amasije, šejha Hadži Bektaša da ga zamoli za blagoslov, za zastavu i za ime. Šejh je položio rukav svoje pustene halje na glavu jednog otpadnika-plaćenika, koji mu je bio predstavljen, tako da je rukav straga visio preko glave, i rekao je: »Ime za četu neka bude »nova četa« (jeni čeri), lice bijelo, ruka pobjedonosna, sablja oštra, a kopljem neka probijaju; neka se uvijek vraćaju s pobjedom i u zdravlju!« Za spomen na blagoslov dobila je bijela pustena kapa dodatak koji je visio straga predstavljajući šejhov rukav koji je visio, a sprijeda je bila umjesto čuperka ili bojne oznake, nataknuta drvena kašika. Kao znak za dovoljnu opskrbu nove čete dobili su oficiri imena po kuhinjskim potrebama. Vrhovnik komore, tj. puka, zvao se čorbaši, tj. onaj koji pravi juhu (čorbu). Iza njega su bili najugledniji oficiri: aščibaši, tj. vrhovni kuhar, te sakabaši, vodonoša. Na krvavo-crvenoj zastavi se blistao srebrni polumjesec i Omerov mač sa dva šiljka. Svetište puka je bio kotao s mesom oko kojeg su se okupljali ne samo zbog jela, nego i da se posavjetuju, a ti oblici još uvijek postoje, nakon što je proteklo pola tisućljeća. Za Mehmeda II bili su i ovi stupovi osmanske državne zgrade, kao i svi drugi njezini dijelovi, povećani i ojačani, a broj i plaća janjičara povećani. Ova je odmah u početku utvrđena na jednu akču, i to je bio najniži iznos; povećavan je sve više i više prema dužini provedenog vremena u vojsci, te važnosti službe, tako da je najviši iznos bio vremenom sedmerostruko veći od najnižeg iznosa. Jedna akča

je bila najniža osnovna plaća, a tisuću janjičara je bilo u početku. Svake je slijedeće godine došlo novih tisuću kršćanskih dječaka od broja ratnih zarobljenika kojima je nametnut Islam i vojna služba. Ako broj zarobljenih ne bi bio dostatan, bio je broj popunjen djecom kršćanskih podanika. Tako je to bilo sve tamo do vlade Mehmeda IV, kad su se novačila njihova vlastita djeca, i time je počelo i njihovo propadanje.

Nakon uspostave janjičara kao jezgre osmanske vojne snage, ostale je dijelove vojske uredio Alaedin na slijedeći način: pjade, nekad redovito plaćene čete stajaće vojske pješaka ili jaja, dobivali su zemljište koje je kasnije pretvoreno u lensko dobro sa obavezom da njihovi nosioci u doba rata osposobe vojne ceste. Bit će to, dakle, četa pionira, čije je ime zajedno sa sadržajem preneseno iz osmanskog vojničkog ustrojstva u kršćansku Evropu. Njihov je prvobitni broj bio po svoj prilici i onaj janjičara, koji su zamijenili taj stalni dio vojske, samo tisuću ljudi. Vremenom je taj broj uvećan na dvadeseterostruko. Nakon njihova rastrojavanja, upotrijebljena su lena za mirovine isluženih janjičarskih oficira. Neredoviti pješaci, koji nisu niti kao plaćeni janjičari niti kao pjade za leno pošli u boj, zvali su se aza, slobodni. Oni su u vojne pohode išli pješice, kao što su akindži ili leteći išli na konjima. Vremenom su postali veslači na galijama sultana, kopali su jarke i gradili mostove, a, ukoliko ih nije bilo, punili bi jarke njihovim tijelima da budu most janjičarima koji su preko njih navaljivali. Kao pješadija, tako je i konjica ostavljena dijelom uređena, a dijelom neuređena. Stalna je tvorila četiri reda, po uzoru čuvara zastave, koje je već halifa Omer uveo da obrani svetu zastavu. Svega ih je prvobitno bilo 2.400, a, vremenom, za Sulejmana Velikog 4.000 ljudi, naime tisuću spahija (konjanika), tisuću silahdara (boraca), tisuću ulufedžija (plaćenika) i tisuću gureba (stranaca) koji su u četiri reda s desne i lijeve strane svetoga stijega i sultana vršili počasnu i obrambenu stražu u središtu bojnog reda i vojnog logora. Pored plaćene, kasnije brojem povećane konjice, koju je pod imenom sipahija, prvog od četiri reda, čitav Zapad tako dobro upoznao kao i janjičare, stvorena je četa lenskih vojnika kojoj je odgovarala ona pješadijska s lenskim vojnicima. Oni su se zvali musellimi tj. oslobođeni (poreza) i bili su predvođeni oficirima koji su se zvali subaši (ako ih je bilo preko sto), binbaši, ako ih je bilo preko tisuću, te sandžakbezi, tj. gospodari od stijega. Ova hijerarhija ratne službe održala se kod vremenom daleko bolje izgrađene konjice posjednika malih i velikih lena, timara i zijameta. Neredovitu i neplaćenu konjicu bez lenske nagrade upoznali smo već pod imenom akindži, tj. leteći iz prvih vojnih službi pod Ertugrulom, za Alaedina, a onda za prve Osmanove vojne u sjevernim predjelima Male Azije, na kojoj ga je pratio njegov prijatelj, grčki gospodar dvorca, (Köse) Mihajlo i na kojem je čauš Samsama u tim krajevima pokazi-

vao put koji je dobro poznavao. Kao što su redoviti janjičari i neredoviti azapi išli pješice, jahale su redovite spahije i neredovite akindžije, strah i trepet Evrope dok su je Turci ugrožavali kao osvajači. Akindžije su jahale za prve opsade Beča preko Linza do Regensburga i došli su do srca Njemačke pustošeći ognjem i mačem. Njihov je kapetan tada bio Mihaloglu, potomak onog istog Keze (Köse) Mihajla koji je u prvoj Osmanovoj vojsci predvodio leteće odrede, a nasljednici su dobivali službu kapetana kao nasljednu, kao što je to i hetmanska bila u Kozaka. Na ovu nepromjenjivu stalnost prvobitnog ustrojstva u osmanskoj povijesti nailazimo na svakom koraku i često olakšava historičaru posao oko pronalaženja povezanosti onog najstarijeg s najnovijim. Kao što je čauš Samsama u prvoj vojni pokazivao put u neprijateljsku zemlju, postali su vremenom čauši, koji su kao državni glasnici upoznali zemlju, vodiči vojsci, a većinom su njezine ratničke naloge uzastopice slijedili. Historija diplomatskih i ratnih odnosa Ugarske i Austrije s Portom svagdje nailazili na poruke čauša i na pustošenje akindžija.

[Car Andronik, zamoren stalnim Orhanovim švrljanjima sve do Bosfora, odluči se suprotstaviti. U tu svrhu na brzinu, dok Turci nisu otišli u brda, sakupi svoju vojsku i zapovjednike, među kojima je Kontofres veoma dobro poznavao turski način ratovanja. U uzastopnim bojevima, što ih bizantski historičari prikazuju povoljnim za Grke, Turci su, na kraju, bili uspješniji.
1330. Po istim historičarima, prevaga Turaka bila je posljedica nedisciplине u bizantskim redovima, a i zbrke što je nastala, kada se, krivo, pročulo da je car poginuo. Ovaj se, zbog toga, vratio s mora u grad na obali, Filokrene (po turski: Tavšandžil), razmjestivši trupe po okolnim mjestima. Orhan odredi samo tri stotine konjanika koji, jednim dijelom, upadnu u već ispražnjeni tabor da pokupe carske konje i šatore, a jedan, manji dio progonio je grčke trupe što su bezglavce bježale ka Filokreni i tu, ih, pošto su vrata grada bila zatvorena, sustignu i zarobe. Bizantska vojska povuče se ka Carigradu (Konstantinopolis), a turska vojska krene na Niceju (Iznik).

U osvajanju ovoga Orhan je koristio isti način, kao pri osvajanju Bruse. Ova se odupirala pri prvom napadaju izvedenom pomoću tvrđava izgrađenih pred njezinim vratima, a on je deset godina uznemiravao, sve dok braniteljima nije ponestalo žive snage i strpljenja, te se oni predadoše dragovoljno vojsci što je nadirala. Tako i Niceju (Iznik), zbog jakih i visokih zidova, nije bilo moguće zauzeti brzo, te se vojska dočepa obližnjih tvrđava Karatekin i Targin i tako zatvori obruč oko grada. Pošto nisu uspjeli juriši, a padom Filokrene nije bilo više nade u po-
1330. moć, iscrpljena glađu i kugom, predade se utvrda naviruću tur-

skoj vojsci pod uvjetom slobodnog odlaska posade u Konstantinopolis (Carigrad).

U Izniku (Niceji) je Orhan utemeljio džamiju namjesto crkve gdje su održani poznati koncili, a iznad vrata je, po starom istočnom običaju, uklesao svoje ime. Uz džamiju je osnovao medresu ili višu školu. Poznavalac zakona, Davud, iz Kaiserije (Cezareja) bijaše u njoj prvi muderis (profesor), a iza njega Kurd mula Tadžedin kojeg je naslijedio Alaedin Esved, općenito poznat pod imenom Kara Hodža, tj. crni učitelj. Orhan je također zasnovao i prvi imaret (kuhinju za sirotinju), a za upravitelja je postavio šejha Hadži Hasana, pobožna i veoma učena čovjeka. Orhan, istina, nije bio dostatno pismen da bi profesore upućivao, ali je bio dostatno pobožan da bi upravitelju javne kuhinje poslužio primjerom time što je vlastitom rukom dijelio hranu, a uvečer palio svjetiljke.

Orhan se postarao i za svoje hrabre pomagače kojima je izmakao plijen, pošto se grad mirno predao. On im je podijelio grčke žene i djevojke koje su, dugom opsadom, glađu i kugom, bile obudovile ili osiromašile. Namjesništvo grada dodijelio je najstarijem princu, Sulejman-paši, koji je i vodio vojsku protiv Iznika (Niceje), a koji je, nešto ranije, imenovan za namjesnika područja Kodža-eli, kao što je petogodišnji Murat postavljen, na mjesto umrlog Osmanova junaka, Konuralpa, za namjesnika područja Sultan-eni].

Prvi pothvat Sulejman-paše, namjesnika Bruse, nakon smrti Alaedina (njegova strica), osmanskog drugog vezira, bila je vojna u sjeverno područje s one strane Sakarije, prema Tarakdžiju (poznatom po njegovim češljevima), Koiniku (poznatom po iglama za šivanje) i Modreni (poznatom po rijeci) kuda je išao na vojnu njegov djed Osman praćen od Keze (Köse) Mihajla i vođen od Samsama čauša. Ova su se tri mjesta pokorila bez ijednog poteza sabljom, kao i Iznik (Niceja). **1332.**

[Cijeli je ljudski vijek prošao, a da ni Osman ni Orhan nisu ulazili u sukob sa drugim turskim knezovima što su raskomadali Seldžučko carstvo. Sada se navijestio sukob sa knezom Karasa koji je, kao prvorođeni, naslijedio umrlog oca. Njegov mlađi sin zatražio je od Orhana podršku u borbi za prijestol, a za uzvrat mu obećao gradove Aidindžik, Balikesir, Tirhala i Minijas. Ovaj sa većom vojskom pođe na pohod. Ali se dogodi da stariji brat ubije mlađega, te Orhan, razljućen, prisili ubojicu moliti za oprost i zatraži da mu preda tvrđavu Pergamos (Bergama), a on mu poštedi život. Tako u turske ruke pade, nakon tri prva grada Bitinije, nakon Izmita (Nikomedija), Iznika (Niceja) i Bruse, i glavni grad Mizije. On ga priključi namjesništvu

Sulejman-paše- a stoga što je ovaj otada određen za namjesnika sandžaka Hudavendkiara, to jest Bruse, upravu nad Karasom prepusti veziru zadnjeg ovdašnjeg kneza, Hadži Il-begu, kojem od svojih pridoda Adže-bega i Evrenos-bega (na Islam prešavšeg nekadašnjeg grčkog zapovjednika Bruse).

Otada je potrajalo dvadesetogodišnje mirno stanje u kojem je Alaedin postavio temelje državne ustanove, na osnovu toga utvrdio vojnu stegu i red, te u Brusi, po osvojenju karaskog po-
1336. dručja, započela izgradnja džamija, škola, kuhinja za sirotinju i karavanseraja].

I on je oponašao primjer koji je već Osman dao, izgrađujući sobice za derviša Turuda i abdala Kumrala. On je izgradio sobicu za pobožnog Geiklibabu, tj. oca srna. Ta je sobica još i danas vrlo posjećeno mjesto hodočašća u istočnom dijelu grada, a uzdiže se na uzbrdici podno Uludaga (Olimposa), kao što je više gore kod Nebeskog izvora (Gökbinari) Doglibabin grob (tj. oca sira) . Neposredno pred zidinama grada, na obali bistrog potoka Ališira, koji teče s Uludaga (Olimposa), nalazi se abdal Muratova tekija (derviško stanište), a na zapadnoj strani grada kod kupališta (Kaplidže) je tekija s abdal Musinim grobom. Dvojica baba ili očeva i dvojica abdala ili santona pratili su Orhana na osvajačkom pohodu na Brusu i blagoslovom njihove molitve i pripisanim im čudesima sklonili su nebo da njegovu oružju podari pobjedu i sreću, a tako i novoj prijestolnici; osvajač je svoju zahvalnost ovjekovječio podižući tekije (staništa) uz koja su i pokopani.

Budući da se ovdje spominju očevi — baba ili dede i abdali, u toku ove povijesti ćemo se još češće s njima sresti, to treba reći dvije stvari za njihovu razliku od običnih derviša i šejhova, što je potrebno za čitatelje koji nisu dovoljno upoznati sa stupnjevanjem islamskog asketizma. Derviši su članovi nekog reda, a njihovi se poglavari zovu šejhovi tj. stari. Pustinjaci se zovu zahidi, a za njih izgrađene sobice — zavije, dok su derviška staništa tekije. Pustinjaci, koji su svojom pobožnošću stekli neko ime, dobili su ime očeva — baba ili dede, tj. tata ili abdale, a putopisci ih skupno nazivaju — santonima. Po vrlo usavršenoj mističkoj hijerarhiji islamskog aksetizma živi na zemlji u svako doba izvjestan zatvoreni broj svetaca, na višem ili nižem stupnju udružen s Bogom. Abdala živi uvijek samo po četrdeset u isto vrijeme, a svaki umrli se nadomještava novim. Kako samo nebo zna one koji u svako vrijeme spadaju među ovih četrdeset izabranika, to lakše je na zemlji tvrditi da netko spada među njih, no najvećim ludama će njihovi suvremenici najlakše priznati tu čast. Među četrdesetoricu izbranih abdala ili santona, koji su u Orhanovo vrijeme živjeli razasuti na zemlji

po svim islamskim državama, pripadali su, dakle, dvojica spomenutih svetaca, abdal Murat i abdal Musa, čiji su grobovi u Brusi.

Osim Osmanove džamije, škole i tekije u Brusi, gradili su tamo i privatnici džamije, škole i tekije. Jedna je džamija tik uz dvorac Ileri Hodže, koji je bio jedan od Orhanovih pratilaca pri osvajanju Bruse. Jedno je derviško stanište (tekija) izgradio šejh Ahi Hasan, već češće spominjali Edebalov šurjak, a jednu je školu sagradio Lala Šahin; tokom vremena će biti spominjan više puta kao Orhanov i Muratov vojskovođa. Orhan mu je unaprijed poklonio čitav plijen jednog vojnog pohoda. Plijen je bio izvanredno velik, pa je gospodaru bilo žao za ono što je obećao, no učeni mula Tadžedin Kurdi odluči da se poklonjeno ne može više uzeti natrag. Lala Šahin se nije gomilanjem blaga htio zamjeriti vladaru, pa ga je koristio za zakladu znamenite visoke škole u Brusi, pod imenom Lala Šahinije. Tako su unutar zidina dvorca i grada podizane džamije i škole, a osnivali su ih vladari i privatna lica na Božjem putu, a osim njih još su bile na podnožju Uludaga (Olimposa) tekije i sobice otaca po Bogu. Oduvijek je uzvišena ljepota Uludaga (Olimposa) pozivala pobožne promatrače prirode i njezina tvorca da se nasele u krasnim dolinama i brdima ove planine. U doba bizantskih careva živjeli su na Uludagu (Olimposu) redovnici koji su život posvetili, odvojeni od svijeta, zadubljeni samo u promatranje svoje unutrašnjosti i prirode. Samim carevima nije bilo ispod časti da ih posjete da bi njihovom molitvom izmolili prijestolonasljednike i sreću u oružju u ratovima protiv Saracena. Poglavar samostana, posvećenog mučeniku Atenogenesu, pokazao je caru Konstantinu Porfirogenetu, prigodom njegova posjeta, povelju cara Lea, njegova oca, kojem je tada bilo pretskazano da će njegov sin kratko vrijeme prije svoje smrti posjetiti Olimpos, a to je proročanstvo možda pridonijelo njegovoj skoroj smrti.

Umjesto grčkih koinobita i pustinjaka ušli su u samostane i ćelije turski santoni od podnožja Olimposa (Uludaga) sve do njegova vrha, okruženi stadima turkmenskih hordi koje su ovuda lutale. Ljepota i izdašnost prirode nije pogodovala samo svetoj dokolici derviša i pustinjaka, već je oduševila tokom vremena pjesničke muze i muze učenjaka potakla na lijepa i korisna djela. Šejhi, prvi romantični pjesnik u Osmana, pjevao je lijepu pjesmu »Husrev i Širin« na visovima Uludaga (Olimposa) pod šumorom borova, što provijavaju njegovim pjesništvom, uz žubor čistih gorskih voda što odjekuje u njegovim pjesmama. Vazi Alija, pisac najslikovitijeg prijevoda Bidpaijevih basni, sabirao je na cvjetnim poljanama Bruse najljepše cvijeće pjesništva i govorništva i prenio ih u svoje besmrtno djelo sa sjajem sklada boja u prirodi, sa skladom šuma koje se ore i vodama u padu. Hajali, tj. maštoviti, i Delibirader, tj. ludi brat, sanjarili su

tu; prvi u visokom poletu lirskih pjesama, drugi u pomalo pohotnim pripovjetkama. Jedan drugi Husrev i drugi Hajali kao učeni zakonodavci, iste veličine kao njihovi imenjaci u pjesništvu, izradili su ovdje klasična djela zakonodavne znanosti, teologije i prava. Na isti način su bili gorostasi osmanske teologije i prava, veliki šejh Al Bistami i veliki sudac Al Fenari. O njima će se uskoro opširnije govoriti, kao i o najvećem i najznamenitijem među šejhovima koji počivaju u svetoj zemlji Bruse, naime o šejhu Mehmedu iz Buhare, poznatom pod imenom Sultan Emir, tj. vladar i knez u carstvu svetosti. Uz njegov grob, po kojem se naziva jedna četvrt grada, uzdiže se jedna od najvećih džamija u Brusi, češće opustošena vatrom, koju su uvijek ponovno izgradili pobožni sultani. Ovi pobožni i učeni ljudi, ovi pjesnici i suci počivaju na podnožju Uludaga (Olimpos), na čijim su visovima uživali život uz pjev ptica i šumor voda promatrajući i težeći za onim najvišim; ili su bili na školama gdje su, učeći i poučavajući, crpili s izvora znanosti i to znanje dalje predavali u svojim djelima, koja će dalje živjeti i trajati dok budu trajali osmanska država i jezik. Brusa, odsad prijestolnica osmanskih vladara, bila je i njihovo zadnje počivalište. Uz džamije, koje su gradili u dvorcu, u gradu i u predgrađima, počivaju Osman, Orhan, Bajezid, prva dva Murata i Mehmed I u krugu svoje braće, sinova, kćeri i žena pod velebnim mauzolejima. Blizu grobova šest sultana (jer i prva tri vladara su nakon smrti, po općoj jezičnoj upotrebi, bili podignuti u red sultana) podižu se grobovi dvadesetšestorice princeva, poznatih po svom imenu (s braćom i sinovima), zatim prvi veziri i beglerbezi carstva, među kojima se ističu imena Čandarlija i Timurtaša, pa naredni veziri i muftije, od kojih spominjem samo osvajača Cipra, Kodža Mustafapašu i učenog povjesničara Azif-efendiju.

Oko grobnica prvih sultana i svetih ljudi Osmanskog carstva okuplja se pola tisuće grobova znamenitih vezira, paša, šejhova, profesora, govornika, pjesnika, liječnika i glazbenika. Brusa, znamenita ljepotom svoje okolice, ljekovitošću svojih odličnih kupki i bogatstvom prirodnih i umjetnih tvorevina, svojim toplim izvorima i hladnim vodoskocima, bistrinom svojih voda sa Uludaga (Olimposa), među kojima su najznamenitiji Pinarbaši, Akčlaglan i Mir Ališir, svojim grožđem, dudovima i krušKama (samo ovih ima četrdeset vrsta), svojim kajsijama, trešnjama i kestenima (poneki od njih važu do 40 drahmi), svojom svilom, vunom i u blizini iskopanim plovućcem (od kojeg su napravljene čuvene lule), svojim kolačićima, šerbetom i slatkišima, cvjetastim svilenim tkaninama za haljine, tankim tkanjem za ženske košulje, kadifom za jastuke i platnom za pregače — ima osim svih ovih prednosti prirode i umijeća još jednu važnu u očima Osmana; to što je prijestolnica i grobnica tolikih pobožnih i učenih ljudi na svetom klasičnom tlu. Bio je to do zau-

zeća Konstantinopolisa (Carigrada) prvi grad, a zatim se s Adrianopolisom (Edrene), kasnijom prijestolnicom sultana, i Bagdadom, koji zbog svojih grobnica nazivaju »tvrđavom svetih«, natjecao zbog ovog dvostrukog svojstva, pa je još danas u sultanovu naslovu treći grad u carstvu.

GLAVA ČETVRTA

Od prvih prijelaza Turaka u Evropu do Orhanove smrti

[Pokušaji Turaka da prijeđu na evropski dio sežu nekoliko godina prije početka osmanske vladarske kuće, u zadnje godine seldžučke vlasti u Maloj Aziji.

Godine, kada započinje vlast Paleologa u Bizantu, naseljava **1263.** pod vodstvom Saltuk dedea (Sari Saltuka) kolonija od 10.-12.000 Turkmenaca na zapadnoj obali Crnog mora, današnji dobrudžki Tatari. Drugi prijelaz vezan je za borbu Bizantinaca sa Katalancima (Almogabarima), kada su ovi pozvali u pomoć turske ratnike koji, snagom od četiri stotine ljudi iz područja Ajdin, a pod zapovjedništvom Ishaka, prijeđoše u Evropu. Poslije uspješne bitke, prokrstariše Almogabari i Turci cijelu Traciju, s kraja na kraj. No uskoro su Turci raskinuli sa ovim saveznicima i podijelili se u dvije skupine; jedna (tisuću konjanika i pet stotina pješaka) pod vodstvom Ishakovim najmila se u Milutina, srpskog kralja, a druga (tisuću tristo konjanika i osamsto pješaka) pod vodstvom Halilovim pregovarala je sa carem da se nesmetano vrati preko mora u domovinu. U izdaji, najprije od strane grčkog zapovjednika, iako je car dozvolio povratak, a poslije, pod pritiskom Almogabara, od strane samih Turaka, padoše obojica vođa, i Halil i Ishak. Kao što su ovi dotukli svoje vođe, tako je Uroš, kralj Srbije, dotukao vojnike. Kada su se oni vratili sa pohoda iz Ugarske, pobuniše se protiv kralja koji ih pokla, a samo mali broj razdijeli kao robove. Druge, što su se nalazili zatočeni u Hersonesu, opkoli dvije tisuće srpskih konjanika i prisili na povratak u Malu Aziju. **1314.**

Uskoro potom slijedi prvi napad osmanskih Turaka koji su **1321.** brodovima uznemirili macedonsku i tracijsku obalu i osamnaest mjeseci, paleći ljetinu i napadajući gradove, sprečavali obradu polja i promet među gradovima.

Sa Orhanom započinje doba jačih veza sa Bizantincima. Turci sudjeluju u međusobnim ratovima raznih pretendenata na bizantski prijesto; tako u borbama Andronika Starijeg i Andro-
1327. nika Mlađeg. Tada su na tlo Focije upali Turci, koje grčke stare kronike nazivaju »grabežni vuci«, budući da je, po legendi, njihova praoca, kao i u Rimljana, podojila vučica, kao i da su njihovi preci već u 6 stoljeću poslije Krista nosili vuka na stijegu i zlatnog vuka stavljali na vrh koplja pred ulazak u šator svoga poglavice. Tom prilikom se se vladar Saruhana i Ajdina (Lidija i Jonija) povezali sa Andronikom mlađim i pomogli opskrbom opsjedanje Nove Focije što su je, tada, držali Đenovežani.

Tek što se ovaj car vratio ka Didimotihonu (Demitoka), do-
1331. bio je vijest da je sedamdeset brodova gospodara trojanske obale, to jest Karasija, prešlo Bosfor. U borbi što se zapodjela, većina je bila odbačena nazad, a tisuću petsto zaostalih u Traciji bilo je pobijeno.

I još jedan upad Turaka slijedi vrlo brzo iza toga. Ponovno
1332. su njihovi konjanici prešli Bosfor, podijelili se u dvije grupe, jednu prema sjeveru, a drugu prema jugu. Prva je napala područje oko gradova Polibota, Kisa, Akonita, a druga grad Raidest (Rodosto). Prvu su bizantske trupe rastjerale, a druga se ukrcala na brodove i otplovila nazad.

Uskoro car Bizanta sklapa mirovni ugovor sa Orhanom u cilju da osigura svoja područja od turskih upada. No tek što
1334. je on stigao nazad u Macedoniju, gdje je u blizini Soluna (Tesalonike) udario tabor protiv Srbije, stiže mu vijest da je sedamdeset turskih brodova pristalo uz krajnji vrh atoskog poluotoka. U teškom boju, većina Turaka bi pobijena. Izvještač Kantakuzen nije znao saopćiti o kojim se Turcima radi niti tko im je bio zapovjednik.

Slijedeći prijelaz preko mora odvio se pod zapovjedništvom
1335. Umur-bega, sina vladara Ajdina, koji se sa šezdeset pet brodova iskrcao najprije na Samotraku, a zatim na tracijskim obalama. Grčka i turska vojska naišle su jedna na drugu na ravnicama Panagije, no nije došlo do boja zbog velike brojčane premoći Turaka koji su po zalasku sunca otplovili nazad.

Nakon godinu dana mira, ponovo je bizantski car sklopio sporazum s Turcima iz Saruhana i Ajdina za napad na Mitilenu i Fociju koje bijahu u rukama Đenovežana. Ali značajnija je epizoda da je Orhan sa trideset šest brodova pristao pod Konstantinopolis (Carigrad), iskrcavši se kod Regije (Bujukčekmedže). U borbama na kopnu i moru više su sreće imali Grci, te se
1340. Turci s osjetnim gubicima povuku. Sve to nije spriječilo cara da Turke iz Efesa i Smirne (Izmir) uzme za pomoćne trupe. To nije ni najmanje zaplašilo osmanske Turke i oni poduzimaju nove pohode s povećanom snagom. Osam tisuća ratnika prešlo je Helespont (Dardanele), opustošivši Traciju i Miziju, i vratilo se s velikim plijenom.

Sve je to prisiljavalo bizantskog cara na nove ugovore s Turcima, i sa Orhanom, a i sa vladarom Saruhana, koji su, ne- **1341.**
što prije toga, opustošili grčke obale.

Kantakuzen, koji je nezakonito prigrabio vlast u Bizantu, pozvao je ponovno u pomoć Umur-bega, vladara Ajdina, te se **1342.**
ovaj sa flotom od tristo osamdeset brodova i 28.000 ratnika pojavio na ušću Hebrosa (Marica). Kantakuzen, snažno pritisnut od svoga protivnika, velikog admirala Apokaukosa, pokuša izmaći drugom svome savezniku, kralju Srbije. Umur-beg požuri sa dvije tisuće izabranih vojnika u pomoć skoljenom Didimotihonu (Demitoka), iz kojeg je Kantakuzen pobjegao, podijeli plijen svojih ratnika žiteljima grada, te ostavi devet tisuća ratnika, zajedno sa petsto najboljih, da ga štite. On sam sa tisuću petsto izabranih i ostatkom vojske požuri caru u Srbiju, no bi odvraćen lažnom obavijesti, te se vrati u Beru, gdje su mu bili brodovi. Užasna zima ga prisili ispričati se carici Ireni, ženi Kantakuzenovoj, i vratiti se kući.

U proljeće iduće godine Umur-beg i Kantakuzen poduzeše **1343.**
nove poduhvate kod Soluna (Tesalonike) kojeg su opsjeli i izgladnjivali. A kroz mjesec dana Umur-beg vrati svoju veliku flotu i ostavi šest tisuća ratnika, te od Soluna sa Kantakuzenom zauze Peritorej, a odatle se vrati u bizantsko sjedište, Didimotihon (Demitoka). Nije mogao dugo ostati tu, jer mu latinska flota zaprijeti Izmiru (Smirni), čija tvrđava pade u ruke udru- **1344.**
ženih kršćana, arsenal i flota bijahu spaljeni, a ukrštene galije onemogućiše kako izgradnju novih brodova tako i Umur-begov povratak na more.

Da bi prešao more i po treći puta pomogao svome bizantskom prijatelju, Umur-beg se obrati vladaru Saruhana za do- **1345.**
zvolu da prijeđe preko njegova područja. Ovaj to dozvoli, a Umur-beg sa 20.000 konjanika prijeđe na evropsku stranu, krenu odmah protiv bugarskog vladara, najvećeg neprijatelja Kantakuzenova carstva. On ga potuče kod Peritoreje, zauze Ksantiju, prisilivši Bugare da se vrate u svoju zemlju, te se odluči, po okončanju rata sa Srbijom koji je, također, bio u toku, vratiti nazad.

Kantakuzenu se uskoro pružila prilika steći još moćnijeg saveznika, Orhana, jer je ovaj zaprosio carsku kćer. Poslije vijećanja, Kantakuzen prista i zaruči kćer za osmanskog vladara, a ovaj posla zaručnici trideset brodova, mnoge konjanike i najviđenije sa svoga dvora. Bizantski car krenu sa vojskom, dvorom i obitelji ka Selimbriji, gdje se namjesti postolje čohom zastrto, na kojem se, po ceremonijalu bizantskog dvora, princeza pred njezin odlazak pokazuje narodu. Pokraj toga se nalazio carski šator i u njemu carica sa tri kćeri. One večeri kada se princeza trebala predati, carica je ostala sa dvije kćeri u šato- **1346.**
ru, a car je uzjahao konja, dok su svi ostali stajali uokolo u iščekivanju. Na dani znak su se sa svih strana spustile svilene, zla-

tom protkane zavjese oko prostora za pokazivanje i nevjesta stajaše usred klečećih evnuha koji je osvjetljavahu buktinjama narodu na pokaz. Odjeknule su istodobno trube, svirale i frule i drugi glazbeni instrumenti, a, kada su oni prestali, zapjevali su pjevači svadbenu pjesmu pripremljenu u slavu nevjeste. Po drugom ceremonijalu, vojnici, državni službenici, Grci i Turci, više dana su bili na piru.

1348. Iduće godine je Orhan sa cijelom obitelji i dvorom posjetio punca u Üsküdaru (Skutari), a više dana je proteklo u lovu i jelu. Za jednim stolom sjedio je car i Orhan, za drugim Orhanova četiri sina iz ranijih brakova, a unaokolo ugledni Grci i Turci na tepihu prostrtom po zemlji. A onda je Orhan ostao u taboru i kod flote, a car se sa kćeri Teodorom i njezina četiri pastorka uputi u Konstantinopolis (Carigrad), gdje su tri dana proveli s caricom i princezama, a onda se bogato obdareni vratili kući.

No novo srodstvo nije utjecalo na osvajački nagon Osmana. Uskoro potom, grupa izabranih ratnika prijeđe more i opustoši gradove. U bici ih pobijedi Kantakuzenov sin. I sam je car, koji se nalazio na vojnom pohodu, bio obaviješten o ovom upadu i o tome da mu u susret ide oveća grupa turskih ratnika. U boju pade Kara Mehmed, a drugi: Kara Osman, nakon junačke borbe, bi prisiljen na predaju. I dok je car prigovarao Turcima, zapade u veliku opasnost. Neki jarosni grčki plemići napadoše Turke koji su okruživali cara i više njih posjekoše. Lako su Turci s golim sabljama u rukama mogli posjeći cara, ali vjernost turskih zarobljenika zaštitila je život carev od posljedica grčke nevjernosti. Oni se nisu pomakli uvjereni da se to dogodilo protiv careve volje. A ovaj im dovikne na turskom da se spase na brežuljku od neposlušne jarosti njegovih. Devet Turaka, zajedno sa Kara Osmanom, bude na ovaj način nevjerno posječeno, a u boju ih je ranije palo tri stotine. Ostalima je omogućen slobodan odlazak i car ih obdari darovima.

Po smrti Umur-bega, Orhan je bio jedini saveznik Kantakuzena. On mu je, čini se, pomogao maknuti s puta takmaca za prijestol, a pružio mu je i oružanu pomoć, kada je pod vodstvom svoga sina, Sulejman-paše, uputio trupe protiv Srbije. Uskoro je sina, doduše, pozvao nazad, a turska vojska, prevarena u obećanjima, opustoši srpske zemlje.

U uzajamnim borbama, što će se rasplamsati oko bizantskog prijestolja, Orhan je sad pomogao jednog, a sad drugog
1356. pretendenta. No više od toga, ovo doba meteža iskoristit će Orhan ili njegov sin Sulejman da napravi prvi čvrsti korak ka grčkom prostoru u Evropi zauzećem tracijske obalske tvrđave Cimpe (po turski: Džemenlik). Ovaj osamnaesti prijelaz Turaka, a šesnaesti Osmana, prvi se spominje u osmanskih povijesnih pisaca, doduše legendarizirano. Tako se kaže, kako je Sulej-

man jedne noći promatrao s azijske strane more pri maloj mjesečini i tako zamišljen stajao sve do punog mjeseca gledajući more, u čijem su se tamnom valovlju ogledale mramorne dvorane i hodnici sa stubovima. I tada mu se učini kao da se palače i hramovi dižu iz mora, kao da flote plove vodom. U mramoru valova začu on tajnovite glasove i mjesec, koji je iza njega na Istoku stajao, poveza srebrnim trakom, koji se razvlačio od Azije preko mora ka Evropi, oba kontinenta; mjesec koji je, dižući se iz grudi Edebalija, potonuo u grudi njegova djeda, Osmana. Tada ga, sjećanjem na u snu proreknutu svjetsku vladavinu, obuze zanos velike odvažnosti i on odluči povezati kontinente trajnim osvojenjem i vladavinom Osmana.

On se posavjetova sa osobama što su mu bile pridodane i što su ostarjele u službi Osmana, sa Adže-begom, Gazi Fazilom, Evrenosom i Hadži Il-begom. Iste večeri dvojica njih se popnu, u čamac i odveslaju na izviđanje od Gorudžduka, što se u Aziji nalazi naspram tvrđave Cimpe (Džemenlik) u Evropi. Doznavši od jednog uhvaćenog Grka da tvrđava ima slabu obranu, Sulejman smjesta iskriža volovske kože i poveza dva splava, na koja se iduće noći popne on i trideset devet njegovih najboljih ratnika. Prešavši more, on na prepad osvoji tvrđavu. **1356.**

U međuvremenu, Kantakuzen preklinjaše svoga zeta Orhana da mu pomogne protiv njegovog drugog zeta Paleologa. Orhan pristade i posla mu Sulejmana sa 10.000 konjanika koji se iskrcaše na ušće Hebrosa (Marica), pobijediše pomoćne trupe Paleologa, opustošiše Bugarsku i s velikim plijenom vratiše se u Aziju. Taman je Kantakuzen počeo pregovarati sa Sulejmanom da za deset tisuća dukata otkupi osvojenu tvrđavu, a dogodi se veliki zemljotres u evropskom dijelu koji poruši većinu gradova u Traciji.

U tim metežnim okolnostima pade u turske ruke i ključ Helesponta (Dardanela) Galipolje (Kalipolis). Adže-beg i Gazi Fazil, **1357.** kojima je Sulejman povjerio opsadu, zaposjedoše grad, gdje se i danas nalaze njihovi grobovi, koji su kao grobovi prvih boraca za vjeru na evropskom tlu posjećivani u velikom broju, te opustošiše polje što se i danas naziva po njihovom imenu Adže Ova. Osim toga, oni prodriješe u napuštene i porušene gradove, a Sulejman, čuvši za to, smjesta prekine pregovore. Štoviše, on povede cijelu koloniju (Turke i Arape) u Evropu i naseli je u područje Galipolja (Kalipolisa), ponovo izgradi porušene zidine i utvrdi se u zauzetim gradovima; najpoznatiji su: Konur, Bulair, Malgara, Ipsala, Rodosto. Na Kantakuzenovu žalbu, Orhan je odgovorio da svi zadobici nisu rezultat oružanog napada, nego ispražnjivanja gradova, na što se car pozivao na zakonitost vlasništva. U pregovorima je car ponudio otkup od 40.000 dukata, no Orhan je na sve načine zavlačio stvar. U stvari je on taktizirao u unutarnjim borbama Bizanta, što su ih stalno vodili

car i njegov štićenik, Paleolog, već prema svome interesu. Tako se ovome priklonio, jer je bio prijatelj Đenovežana, kako bi oslobodio sina Halila kojeg su oni držali u zatočeništvu u Fociji. Paleolog, nedovoljno snažan da prisili Đenovežane da puste Halila, otkupi ga za 100.000 zlatnika i otposla Orhanu koji je, u isto vrijeme, Kantakuzenovom sinu, Mateji, poslao trupe za njegov rat protiv Bugarske.

Otkako su se s ove strane Helesponta (Dardanela, po turski: Çanakkale boğazi) učvrstili, iz Azije su Turci svake godine prelazili, dok s vremenom nisu proširili carstvo od obala Propontisa (Mramornog mora) pa sve do žala Istera (Dunava), a kad su na ovim zapadnim zauzećima uspostavljene granice, svakog proljeća bi se kretalo u pohode u Evropu, a svake zime bi se vraćalo u Aziju.

Novoosvojeni posjedi podijeljeni su među Sulejman-pašom, sinom i vezirom Orhanovim, i Hadži Il-begom tako da je prvi imao boravište u Galipolju (Kalipolis, po turski: Gelibolu), a drugi u Konuru, pa su se kretali jedan do Demitoke, a drugi do Čorlua i Hirebolija. Adže-beg je u leno dobio dolinu što se i danas zove po njemu. No dogodi se Sulejmanu nesreća: u lovu pad-
1358. ne s konja i osta na mjestu mrtav. On nije bio sahranjen u Brusi, gdje je bilo novo groblje osmanske obitelji i gdje je on sam u četvrti slastičara utemeljio džamiju, nego u Bulairu. Njegov nišan (nadgrobni spomenik), što se uzdiže na obali Helesponta (Dardanela), osta još stoljeće jedini nišan osmanskog princa na evropskom tlu i poticao je Turke iz Azije da hodočaste sa sabljom u ruci. Od svih herojskih grobova, koje spominje osmanska historija, nijedan nije glasovitiji i posjećeniji do grob drugog vezira Carstva, sretnog prebroditelja Helesponta (Dardanela), utemeljitelja osmanske vlasti u Evropi. O tome je stvorena i legenda, kako je on, nakon smrti, pomogao u borbi protiv nevjernika, predvodeći četu nebeskih junaka na bijelom konju i okružen svjetlošću].

Isto toliku važnost, koju imaju grobovi islamskih junaka, imaju u islamskoj povijesti i grobovi šejhova i derviša koji su stekli trajno ime kao osnivači redova ili naročitom svetošću života. O najslavnijim svecima, Orhanovim ratnim drugovima pri zauzimanju Iznika (Niceje), Izmita (Nikomedije) i Bruse, već je bilo govora gore na kraju IV knjige, prigodom opisa Bruse. Ovu
1359. ćemo knjigu završiti Orhanovom smrću, koji je jedva godinu dana preživio svoga sina Sulejmana, i kratkim pregledom dervištva, koje se već prije Orhanove vladavine duboko umiješalo u državno ustrojstvo Osmanskog carstva. Kao društvo, ono je tada bilo moćnije nego kasnije organsko udruženje znalaca zakona ili uleme; a vremenom je prijetilo postati putem pobune čak opasno po državu (kao što ćemo dalje vidjeti). Bez obzira

na Muhamedovu izreku: »U Islamu nema samotništva« — što je, činilo se, zauvijek trebalo isključiti oponašanje indijskog i grčkog redovništva, ipak je sklonost Arapa kao stanovnika pustinje prema životu u samoći i razmišljanju uskoro dobila prevagu nad Poslanikovom riječi — a još jedna druga Poslanikova: »Siromaštvo je moja slava« morala je poslužiti krinkom da se samotništvo, već nakon trideset godina od Poslanikove smrti, uvuklo u islamski krug. Otada su se u Arabiji, Perziji i Turskoj toliko umnožili redovi fakira (siromašnih) i derviša (pragova vratiju) da se kao zaokruženi broj pretpostavlja šest tuceta i da se govori o sedamdeset dva derviška reda, kao i o sedamdeset dvije sekte krivovjeraca u Islamu, vjerojatno da se otrovu u istoj mjeri da i protuotrov. Međutim, nigdje se ne mogu naći pobrojana sedamdeset dva reda i u Osmanskom carstvu djeluje u stvari samo polovica ovoga broja. Od te polovice, jedna trećina, naime tuce, starija je nego utemeljenje osmanske države, a druge dvije trećine ili dva tuceta osnivani su od četrnaestog stoljeća sve do polovice osamnaestog. Prvi je red (Nakšbendi) nastao za Osmana, a posljednji (Džemali) za Ahmeta Trećeg.

Trideset i sedam godina nakon Poslanikova bijega pojavio se anđeo Džibril (Gabrijel) Uveisu iz Karna u Jemenu i zapovijedio mu u Gospodarevo ime da se odrekne svijeta i da vodi život u razmišljanju i pokori. U čast Poslaniku, koji je na dan bitke na Uhudu izgubio dva zuba, ovaj je sebi dao iščupati sve i od svojih je sljedbenika tražio istu žrtvu. Zbog toga je samo malo zagrijanih fanatika mogao ubrojiti među svoje sljedbenike u vrućoj Arabiji. Njegovim su stopama, no s blažim pravilima samotništva, pošli šeici: Ulvan, Ibrahim Edhem, Bajezid iz Bistama i Siri Sakati, osnivači redova Ulvani, Edhemi, Bistami i Sakati. Značajniji je od ovih šejh Abdul Kadir Gilani, osnivač reda Kadiri, koji je u Bagdadu obnašao čast čuvara groba velikog imama Ebu Hanife. Oko njegova se groba nalaze grobovi najznamenitijih šejhova-mističara, tako da je grad zbog njih dobio ime »Bedem svetih«. Red Rufai, nazvan po njegovu osnivaču Seid Ahmet Rufaiju, poznat je najviše evropskim putnicima iz Carigrada umijećem gutanja sablje i vatre, te drugim opsjenarskim čarolijama mučenja samoga sebe i nemogućnošću da im naškodi vatra, pri čemu taj vatreni obred podsjeća na obred etruščanskih svećenika vatre. Izvor tajni svoga reda vuku sve tamo do Indijca Baba Retena. Kažu da je živio istovremeno s Poslanikom, prije njega ili poslije ovoga pet stotina godina, zadržavao se u Siriji, a zatim u planinama Taurusa; poznavao je sve drveće i biljke od cedra do izopa i upotrebu od hašiša pripravljenog opojnog napitka, koji je navodno prvi donio iz Indije, po kojem su nazvani ubojice starih s brda Hašišin (u Evropi krivo nazvani Asasini). Najbliži gutačima vatre, Rufaijima, stoje, prema vremenu kad su nastali, sljedbenici šejha Šehabedina Suhraverdija. Oni se zovu Nurbahšije, tj. oni koji da-

ruju svjetlo, značajno ime za učenje tog reda, od kojeg su proizašla dva kasnija; naime Dželaledin Rumi, osnivač Mevlevija, pjesnik je učenja o svjetlu i Hadži Bajram, osnivač Bajrami-reda. Šejh Nedžmedin Kubra, osnivač Kubrevija, jedva da je po imenu poznat, ali je tim više poznat Ebul Hasan Šazeli ili Šedeli, koji je prvi otkrio snagu Moka-kave, pa je otada zaštitnik kafopija, kao što je Uveis Bezubi vaditeljima zubi. Baba Reten, botaničar, zaštitnik je vrtlara, a Hadži Bektaš je zaštitnik janjičara. Osnivač Mevlevija, šejh Dželaledin Rumi, najveći je pjesnik-mistič na Istoku, kojeg nazivaju Mula Hünkar, tj. kralj ili car mula, spomenut je u ovoj historiji već za vlade Alaedina Prvog, velikog seldžučkog vladara, a još maloprije kod zauzimanja Bulaira spomenula se derviška kapa koju je jedan mevlevija predao na dar Sulejmanu, Orhanovu sinu. Kao predznak za pobjedu, ovaj je stavi na glavu, pa je njezin oblik sve do Mehmeda II ostao turbanom osmanskih vladara. Još je veći utjecaj dobio red, kada je Konja, sjedište njegovih šejhova, grobnica njezina osnivača i njegove obitelji, bila pripojena Osmanskom carstvu i kad je u tom gradu procvalo izučavanje perzijske literature i pjesništva, a s njegovim napredovanjem i učenje o svjetlosti sufija (najodličniji je među njima Dželaledin Rumi), koje se sve više i više širilo, ne samo u sobicama anahoreta, nego i u kabinetu državnika. Tako se red Mevlevija može smatrati građanskim bratstvom gospode pera tj. efendija ili ureda, kao što je red Bektašija bilo vojno bratstvo gospode koja su nosila sablju, tj. janjičara. Od svih redova zasnovanih prije osnivanja osmanske države, ovaj je najuvaženiji u njoj i zbog svoje poetske mističnosti najviše poštovan. U isto vrijeme osnovani red šejha Ahmeta Bedevije u Egiptu, red Bedevija, primamljuje samo beduine da mu pristupe.

Nakon prethodnog razmatranja dvanaest redova, koji su postojali prije osmanske države i bili najznačajniji, ovdje slijede samo oni koji su osnovani do kraja Orhanova vladanja, a to su redovi: Nakšbendi, Sadi i Bektaši. O slijedećim će se govoriti tokom ove historije vremenskim redoslijedom, uz godinu kada su osnovani. O Hadži Bektašu je već prije pripovijedano, kako je novouređene odrede janjičara blagoslovio, a otada se ovi nazivaju njegovom djecom i obitelju, te im je dao rukav svoje halje za stalni znak raspoznavanja njihovih kapa. Budući da su svi janjičari bili pripojeni tom redu, to ovaj zapravo nije bio samo derviški red, nego i vojničko bratstvo, čiji su članovi bili u isti mah derviši i vojnici, kao viteški redovi križarskih ratova: vitezovi templari i bolničari. Čak je moguće da je susjedstvo s Rodosom, čija je mornarica u prvom sjedinjenom križarskom ratu protiv Turaka u Orhanovo vrijeme osvojila Izmir (Smirnu), utjecala da su Turci oponašali njihovo vojno ustrojsto redova uspostavljanjem janjičara i udruživanjem ovih u Hadži Bektaševo bratstvo. Sadije je osnovao Seadedin Džebari. Oni su ču-

dotvorci koji svojim opsjenarskim umijećem neosjetljivosti na vatru povezuju umijeće kroćenja zmija (psili u starom vijeku).

Prvi je red, zasnovan već u osmanskoj državi za Osmanova vladanja, nakšbendijski, koji lanac predaje svoga učenja vuče sve do Ebu Bekra, Poslanikova punca. To čine i redovi Bistamija i Bektašija. Svi ostali izvode porijeklo svog učenja od Alije, Poslanikova zeta. Ovo izvođenje učenja zove se, po izrazu sljedbenika reda, lanac i može se dalje unatrag voditi možda sve do zlatnog Hermesova lanca pitagorejaca i novoplatoničara. U dugom nizu ovih šejhova nalaze se sjajna imena pjesnika; među njima je ime posljednjeg velikog perzijskog pjesnika Džamija, koje svojim sjajem natkriljuje sve druge, kao što mjesec sja među zvijezdama. Po pravilu, svaki veliki učitelj ima četiri učenika, na kojima — kao odabranim nasljednicima — počiva majstorov dah. To je oponašanje četvorice halifa, Poslanikovih nasljednika, četvorice evanđelista i četiri arkanđela koji su oko Božjeg prijestolja. Kao prvi, već za Osmana utemeljeni red derviša, red Nakšbendija, zbog starosti je najugledniji te je postao opće državno bratstvo, a Bektašije su samo jedan vojni ogranak. Šejh ovih posljednjih je bio ujedno poglavar devedeset devet pukova, a osam derviša, nastanjenih u janjičarskim kasarnama, molili su se dan i noć za dobrobit carstva i sretan uspjeh janjičarskog oružja. Janjičari su se nazivali obitelju svog utemeljitelja Hadži Bektaša. Orhan, prijatelj derviša i pobožnih ljudi, koji je njihovom duhovnom pomoći osvojio Brusu i tamo i sagradio sobice i derviška staništa, koji je janjičarima dao Bektašev rukav za pokrivalo glave, a kapu Mevlevija uzeo za vlastiti turban, bio je pokrovitelj i prijatelj učenih ljudi (najznačajniji su navedeni pri osnutku škola u Izniku (Niceji). Postavio je te ljude na škole, koje je sam bio izgradio, na mjesta dobro plaćenih profesora ili je priznavao njihove zasluge davajući im bogate darove. Perzijskog mulu Sinana je tako nagradio da se zbog svog bogatstva veledušno zvao Sinan-paša. Prije njega su već dvojica drugih učenih ljudi, za sultana Osmana, nosila počasni naslov paša, naime Arif-billah tj. koji spoznaje u Bogu, poznat pod imenom Muhlis-paša, tj. iskreni paša, i njegov sin Ašik-paša, koji ljubi, znamenit po jednoj mističnoj pjesmi, čiji je predmet ljubav i štovanje Boga, te njegov praunuk Ašik-paša-zade, poznat po jednoj osmanskoj historiji. Njegova grobnica u Karašehiru još je i danas posjećeno mjesto hodočašća, kao kod Čorlua grobnica Ulvančelebijina, jednog drugog mistika Orhanova vremena, pisca jednog mističnog djela pod naslovom »Ružičnjak tajne«.

Postoje, dakle, trojica učenih ljudi koji u najstarije doba osmanske povijesti dijele počasni naslov paše s oba vezira carstva: Alaedinom, Orhanovim bratom, i Sulejmanom, njegovim sinom. Koliko god je taj naslov u Evropi opće poznat to manje je poznato njegovo osnovno značenje i porijeklo riječi. Paša —

skraćeno od perzijskog pai-šah, znači šahova noga i ostatak je onog prastarog perzijskog državnog uređenja, prenesenog po Ksenofonu, po kojemu je Kir nazivao državne činovnike, koje je postavio, svojim nogama, rukama, očima i ušima. Nadglednici unutrašnje državne uprave bili su oči, tajne uhode-uši, utjerivači poreza-ruke, ratnici na konju i pješaci — kraljeve noge, suci kao organi zakona — jezik pravde ili jednom riječi: pet osjetila su bili najprirodnija i najjednostavnija slika za izvršenje poslova u državnom tijelu, što se, prema današnjem tehničkom izrazu znanosti o državi, zove: ministarstvo unutrašnjih poslova, policije, financija, rata i pravosuđa. Trag ove stare istočnjačke predodžbe održao se do danas u naslovu paša, koji su, kao državni namjesnici, vojskovođe i veziri, vladarove noge. Gore spomenuta dva vezira i tri učena čovjeka prve su paše u Osmana.

Orhan je umro u 75 godini života, nakon tridesetpetogodišnjeg vladanja, koje nije umrljano nikakvim ubojstvom rođaka ili drugim krvavim činima. Bio je hrabar ratnik i pravedan vladar, a kao državni zakonodavac bio je osmanski Numa. Već njegova vanjština je bila mnogo prijaznija nego njegova oca i pretka, Crnog Osmana, osnivača dinastije. S njim je doduše imao zajedničke crte: jaki, široki plosnat nos i lijepo zasvođene crne obrve; ali je imao plavu kosu i svijetle oči, stas i čelo su mu bili visoki, prsa široka,šaka snažna kao lavlja šaka, lice okruglo, a ten mu je bio bijel i crven; građa tijela čvrsta, brada i zalisci gusti. Pod desnom ušnom resicom imao je madež, što spada po mjerilima istočnjaka među najveće prednosti tjelesne ljepote. Pjesnici ga hvale kao makovo sjeme u mlijeku, kao dašak dima od ljubavi spaljenih srdaca, kao vulkanski otok u bijelom moru ljepote; »odlikovan madežom« su prve riječi historijske proze pri opisivanju osmanskih sultana«, koje je mamilo i ugrabilo crno sjeme srca, kojem je služio svijet i kojem je crni šah Indijaca kao rob stajao na usluzi.«

GLAVA PETA

Od ustoličenja Murata do njegove smrti

[Murat, mlađi Orhanov sin, koji je od rođenja, za duge očeve vladavine (trideset pet godina), bio odgajan u ropskoj pokornosti, što se na Orijentu pristoji od strane mlađeg prema starijem bratu, iznenada se, po očevoj smrti, nađe na prijestolu. Njegovi planovi vukli su ga ka povećanju evropskih osvajanja, no u tome ga spriječi pohod susjednog vladara Karamana. Ovaj, po rasapu Seldžučkog carstva najmoćniji od deset turskih vladara, koji se, dosada, nije bio uznemiravao što raste osmanska moć, shvati da sada to više ne smije trpjeti, te krenu na njih, jer im se, tada, glavnina vojske nalazila u Evropi. **1359.**

On napujda ašije, to jest krupne zemljovlasnike Galatije, koji su se tada bili dokopali vlasti nad Angorom (Ankarom). Murat dojuri od Helesponta (Dardanela) na galatijske granice, upokori ašije i iz njihovih ruku preuze dragovoljno predane ključeve Angore (Ankare), čije se staro ime, Ankira, malo promijeni na turskom, Engurije.

Prije nego što će krenuti na Evropu, imenova Murat suca od Bruse (suca prijestolnice, dakle prvog po rangu) za suca vojske, položaj što ga je on sam zauzimao za ranijih pohoda, a što je sada postao stalan, kao i vojska. Kara Halil Čandarli, koji će devet godina kasnije postati veliki vezir, zauzeo je odsada ovaj položaj, a Lalašahin, jedan od junaka što su, pod Sulejmanom, prešli more i zauzeli tvrđavu Cimpe (Džemenlik) postao je vrhovni zapovjednik, sa titulom beglerbega, to jest kneza knezova. Prije njega su samo Alaedin, brat, i, poslije, Sulejman, sin Orhanov, ujedinjavali u svojoj osobi položaj vezira i beglerbega, a nakon njih nijedan princ osmanske kuće nije više zauzeo bilo jedan bilo oba položaja.

Odsada započinje osvajanje evropskih prostora što će neprekinuto trajati do Muratove smrti. Najprije je zauzeta tvrđava Nebet ili Bont što se na Helespontu (Dardanele) nalazila nedaleko Galipolja (Kalipolisa), a zatim padaju Curul (Čorlu na turskom), Mezeli i Burgas. U isto vrijeme, zapovjednici Hadži Il-beg i Evrenos zauzimaju dva susjedna mjesta: prvi — utvrđeni grad Kešan, a drugi — tvrđavu Didimotihon (danas Demitoka), što je važila kao rezidencija Kantakuzena i njegove žene. Zatim se u ratnom vijeću odlučilo napasti drugi grad Bizanta, Adrianopolis (Edrene), koji zbog nejunačkog zapovjednika, kojeg turski historičari nazivaju Edren (Hadrijan), pade s neočekivanom lakoćom. Ovaj grad je osnovao car Hadrijan, a u historiji Bizanta poznat je po opsadi i opustošenju Gota, pljačkanju Bugara i prolaženju križara. Još se više ističe prednošću **1361.**

svoga položaja na spoju triju rijeka, od kojih je jedna Hebros (Marica), poznatom po svojim vrtovima dunja i poljima ruža iz čijih se cvjetova i plodova pravi izvrsna ružina vodica i ružino ulje. Turski pjesnici opjevali su prednosti prirode i umijeća, ljepotu mjesta i pučanstva ovog grada.

Upravo u obranu ovog grada Murat je predao svome beglerbegu, Lalašahinu, a izabrao Demitoku, bivšu Kantakuzenovu rezidenciju, gdje je izgradio seraj i u njemu namjestio svoje stanište. Nastavak osvajanja u Rumu prenese na Evrenosa i Lalašahina, prvom doznači južnu, a drugom sjevernu Traciju. Evrenos osvoji Kumuldžinu i Vardar i u njima izgradi bogato opskr-
1362. bljene kuhinje za sirotinju i karavanseraje. Lalašahin pronese osmansku zastavu do podnožja Hemusa (Balkan) ka objema Sagrama (staroj i novoj) i Filibu (Filipopolis — Plovdiv). Kao i Evrenos, i on nije bio samo osvojitelj, nego i graditelj, jer je u Filibu (Plovdivu) izgradio veliki most.

Kako je suvišak robova, to jest ratnih zarobljenika, bio velik, uslijed stalnih ratova, cijena im je bila 125 akči po glavi, a ova je cijena prihvaćena za određivanje zakonite petine plijena. Kara Rustem, pravnik iz Karamana, zamjerio je oštro Kara Halilu Čandarliju, sucu vojske, da zanemaruje državni interes što se tiče plijena. Murat tada odredi da se, odsada, mora za svakog zarobljenika petina njegove vrijednosti, naime 25 akči, predati javnoj riznici. Taj porez na roba naziva se pendžik ili ispendže. Murat je, po orijentalnom običaju, izvijestio bliže (Germijan i Karaman) i dalje (perzijski i arapski Irak) vladare Azije pismima o pobjedi i osvojenju Adrianopolisa (Edrene). Dok će se o prvima još govoriti u ovoj knjizi, za druge je dostatno, zasada, navesti ime i dinastiju. Nad perzijskim Irakom, i južno i istočno od njega — Farsom, vladao je tada emir Mubarisedin Muhamed, drugi vladar iz dinastije Musasir, to jest Pobjednički. A arapski Irak nalazio se, zajedno sa sjeverno od njega Azerbejdžanom, pod vlašću sultana Uveisa, sina šejha Hasana, isto drugog vladara dinastije Ilhanija, to jest Zemaljski vladari. Obje dinastije nastale su, prije trideset godina, na ostacima carstva Džengiz-hanovih nasljednika. Prvi vladar ratovao je za svo vrijeme sa Afganima i Džermanima. A borio se i sa Aši Čokijem, namjesnikom Azerbejdžana. Sultana Uveisa, kao i njegovu majku, slavili su klasični pjesnici njegova doba, od kojih se takmac Hafiza Selmana Savdžija prvenstveno naziva njegovim hvaliteljem].

Murat je nakon zauzeća Plovdiva (Filipopolisa) sklopio s grčkim carem mir. Međutim, jedva ga je započeo uživati u Brusi, kad je u Evropi izbila nova oluja. Grčki zapovjednik Plovdiva (Filipopolisa) pobjegao je srpskom kralju i, pošto je papa Urban V pozvao u drugi križarski rat protiv Turaka, kao

što je Klement V pozvao u prvi, udružili su se ugarski, srpski i bosanski kraljevi i vlaški knez da povedu zajedničku vojnu protiv Turaka koji su već stali ugrožavati njihove granice. Beglerbeg Lalašahin izvijestio je o tome sultana i molio ga za pomoć, jer sam nije bio u stanju suprotstaviti se premoći saveznika. Murat se spremao da brodovljem i četama prijeđe Dardanele (Helespont), ali kada je došao do Bige (stara Pega) — koju je već ranije bio osvojio Orhan i u kojoj je neko vrijeme boravio njegov brat, veliki vezir Alaedin, a onda je opet pala u ruke neprijatelja (vjerojatno Almogabara) — odluči je osvojiti i tako osigurati zaleđe u Aziji, prije nego se suprotstavi neprijatelju u Evropi. Skupi stoga u Ajdindžiku (Cicik), Galipolju (Kalipolisu) brodove, koji su se tamo nalazili, zapovijedi da brane more, a sam uze opsjedati Bigu. Međutim se u Evropi vojska saveznika užurbano približavala rijeci Marici, dva dana udaljenoj od Adrianopolisa (Edrene). Lalašahin, očajan zbog premoći neprijatelja, posla Hadži Il-bega, »ovog prvog trkača na stazi hrabrosti lava u ratu i borca vjere«, kako ga naziva povjesničar Seadedin, u izviđanje i borbu. Hadži Il-bega, koji nije htio osmansku vojsku, koja se sastojala od samo deset tisuća momaka, suprotstaviti dvostruko većem broju neprijatelja u otvorenoj bici po danu i kockati se ratnom srećom, usudio se poduzeti prepad na neprijateljski logor koji je zapao u bezbrižan i dubok san. Buka turskih bubnjara i svirala, bojni poklik: »Allah, Allah!« ispunio je zrak i srca kršćana stravom, a povećala ju je još i noćna tama. Po Seadedinovim riječima, »neprijatelji, probuđeni iz sna, dali su se u bijeg kao divlje zvijeri, pohrlili prema Marici — kao vjetar pred požarom — i u valovima potonuli«. To bojište se još i danas zove Sirp sindirği, tj. mjesto srpskog poraza. **1363.**

Prva je to bitka u kojoj su se Ugari (Madžari) borili protiv Osmana. Kralj Ludvig, koji je spas svoga života držao za pobjedu, zavjetovao se da će podići crkvu u znak zahvalnosti. I on izgradi Mariazell, od čijih čuda prvo bijaše to da je ovaj poraz udruženih kršćanskih snaga pretvorila u punu pobjedu nad Turcima. Ova bitka je značajna i po tragičnoj sudbini turskog zapovjednika koji je u njoj i pobijedio. Hrabrog kao i državnički razboritog Hadži Il-bega otrovao je iz ljubomore beglerbeg Lalašahin. Tako je ova bitka, koja je za one koji gaje legende slavljena pobjedom kršćana, a u čiji su pravi ishod kao poraz Srbije posumnjali štajerski i madžarski historičari, ostala u uspomeni po tome što je ostao naziv bojnog polja na Marici, po kraljevskom zavjetu i po prvom trovanju u turskoj historiji.

Dok je kralj Ludvig, u znak zahvalnosti što se spasio poraza, sagradio crkvu u Mariazellu, sagradio je Murat džamije, tekije, škole i kupke, dakako iz drugih razloga, iz zahvalnosti za pobjedu izvojevanu na Marici i za u Aziji gotovo istovremeno zauzetu Bigu. Sagradio je jednu džamiju u Biledžiku, u Jeniše-

hiru stanište za pobožnog derviša Postinpuša, tj. krznom pokrivenog, pobožno-mahnitog, čiji grob još i danas posjećuju kao mjesto hodočašća; u Brusi malu džamiju u nebeskoj dolini (gekdere) i veliku preko puta rezidencije, na zapadnoj strani grada u četvrti kupališta, i, konačno kube nad starim kupalištem, čija je snaga iscjeljivanja zajamčena već tamo u najdavnijim vremenima mitskom pričom. Naime, kod tih je izvora Herkul oprao krv svoga ljubimca Hilasa, kojeg je zlosretnim slučajem bio ubio, a tople vode ublažile su njegove moralne ili, bolje reći, nemoralne boli, kao što otada ublažuju fizičke bolove. Njihova snaga natkriljuje susjedne pitijske kupke (u Eskišehiru), one u Helenopolisu ((Jalovi) i izvore zdravlja u Filokrenu (Tavšandžil). Graditelj kupki, kao i džamije, bio je neki Grk ili Franak, zarobljen u jednoj vojni od osmanske vojske, pa da ublaži nevolju robovanja upotrijebio je svoj talenat na te građevine. Svojom je osebujnošću dokazao potomstvu da sasvim naročitim oblikom odstupa od dotad uobičajenog načina gradnje. Bogomolju i školu je sjedinio u jednoj građevini, što je bilo u isto vrijeme spomenik pobožnosti, a i znanosti. Prizemlje je džamija, gore na katu se unaokolo proteže galerija sa stanovima za učenike. Kada imam na mihrabu moli, svaki učenik može sa svojih sobnih vrata na galeriji, koja gledaju u džamiju, vršiti svoju molitvu kao s neke povišene bogomolje te biti istovremeno u sobi i u džamiji; udobnost koja štedi vrijeme, a budi pomisao da je graditelj znao sjediniti pobožnost i studij, a pri tom mislio i na ono najdragocjenije, na vrijeme.

Ako je Murat, kako navodno kažu, sagradio džamije kao žrtvu-zahvalnicu za dobivenu bitku — kao što je i kralj Ludvig crkvicu u Mariazellu izgradio kao žrtvu-zahvalnicu što se spasio iz izgubljene bitke — pa bi iz tog proizašlo da je bio pobožan, nipošto ne bi bio pravilan zaključak da je, zato što je osnovao škole, bio znanstveno obrazovan. To dokazuje potpis dubrovačkog ugovora o zaštiti koju im Turci daju — a to je bilo iste
1365. godine kada je započeo građenjem džamije u Brusi i seraja u Adrianopolisu (Edrene) — čime im je za godišnji danak od pet stotina dukata osigurana zaštita i slobodna trgovina u vodama Levanta. Murat nije bio pismen, nije se znao ni potpisati, pa bi čitavu ruku umočio u tintu i otisnuo je na dokumet umjesto potpisa i pečata. Ovaj otisak dlana ruke i pet prstiju, od kojih su srednja tri bila jedan uz drugog, a mali prst i palac bili jako raširenі, bio je posvećen za buduća vremena sve do danas kao tugra ili sultanov potpis, a tek kasnije su pisari u njega stavili značenje isprepletenih slova i razvučena imena. Prosti otisak ruke, kojeg obris tugre i danas oponaša, pravili su u ime sultana-hana i njegova oca uz dodatak: »uvijek pobjedonosan«; pisar koji je ovaj splet na fermanima i poveljama stavljao umjesto sultanova imena obnašao je jednu od najvećih časti u državi kao nišandžibaši, tj. čast državnog sekretara za sultanov potpis.

Osim što je bio nepismen, govori protiv Muratovog znanstvenog obrazovanja još i okolnost da su se sva tri najučenija čovjeka, njegovi podanici, koje povijest književnosti slavno spominje, iselila i samo su u inozemstvu naišli na priznanje svojih zasluga i častan život koje im njihova domovina nije pružila. Ova su tri učena čovjeka: u prvom redu, matematičar Mahmut, koji je kao Ulug-begov učitelj, učitelj učenoga kneza-astronoma, pod imenom Kadi-zade Rumi, tj. sučev sin iz Ruma (otac mu je bio sudac u Brusi), naučavao u velikoj džamiji u Samarkandu, u čija su četiri ugla isto uspostavljene četiri škole. Kada je god Kadi-zade naučavao, napustili bi svoja mjesta ne samo studenti u sva tri druga ugla, nego bi i profesori napuštali svoje katedre i kao bujica dolazili k matematičaru. Drugi je bio gramatičar mula Džemaledin iz Akseraja, koji je u Karamanu bio namješten na znamenitoj visokoj školi pod imenom Zindžirli, tj. oni koji su povezani u lanac. Ispunio je uvjet, koji je postavio utemeljitelj škole za to mjesto profesora, da arapski rječnik Sihah znade čitav napamet a to je uvjet koji je teže ispuniti, nego napamet naučiti Kuran. Onaj koji Kuran napamet zna, nazvan je, kako je poznato, hafiz, tj. čuvar. Treći je bio dogmatičar Ahmet Burhanedin, sudac vladara iz Kajserija, čiji je sin Ebul Abas Burhanedin kasnije u Erzindžanu ubio najprije kneza toga grada, svoga tasta, domogao se vlasti, a zatim i sam kasnije bio ubijen u borbi kod Kara Juluka.

Prije no što je Murat napustio Brusu, da bi opet u Evropi nastavio svoja osvajanja, slavio je svečanost obrezivanja svoja tri sina: Bajezida, Jakuba i Savdžija gozbama, darovima i poklanjanjem počasne odjeće svojim šejhovima i dervišima. Zatim je pošao u svoje boravište u Demitoki, odakle je upravljao osvajanjem dan hoda od Adrianopolisa (Edrene) udaljenog čvrs- **1365.**
tog Čirmena i gradnjom palače u Adrianopolisu (Edrene). Na obalama Tundže se uzdigla nova prijestolnica s velikim vrtovima, koju su povećali i uljepšali kasniji sultani, naročito Sulejman Veliki i Mehmed IV, novim zgradama i nasadima. Čim je seraj osposobljen za stanovanje prenio je Murat svoju prijestolnicu iz Demitoke u Adrianopolis (Edrene) koji je odmah ostao prvim glavnim gradom u carstvu sve do zauzeća Konstantinopolisa (Carigrada), a iza toga je bio drugi grad po važnosti. Odavde je zapovijedio svojim vojskovođama Timurtašu i Lalašahinu da nastave s osvajanjima duž Tundže i Hemusa (Balkan). Prvi je osvojio Jenidže Kizilagač i Janbol, oba grada na Tundži, prvi danas nadaleko poznat po svome grubom suknu; drugi je nekoliko godina zatim zauzeo na Hemusu (Balkan) mjesta Ihtiman i Samakov, koji se po svojim kovanim proizvodima tako zove i na srpskom jeziku. Murat je sam vodio svoju vojsku na istok, prema moru, te povećao broj zauzetih gradova s Karinabadom, Aidosom, Sizebolijem, Hirebolijem, Vizom, Kirk-kilisom i Pinarhisarom tj. dvorac na izvorima, gdje treba tražiti trideset osam

izvora Tearosa, na kojima je Darije na svom putu protiv Skita hvalio Tearos kao najljepšu i najbolju rijeku podigavši mu spomenik, a samoga sebe kao najljepšeg i najboljeg čovjeka.

1371. Nakon petogodišnje vojne po Evropi vratio se Murat u Aziju, nakon čega je, još iste godine, vojnom sucu Kara Halil Čandarliju dodijelio položaj vezira koji je deset godina bio nepopunjen. Otada je ta čast neprestano bila dodjeljivana. Halil Čandarli — pronalazač stalne vojske i obnavljanja janjičara kršćanskom djecom — koji je već Osmanov lijes pratio do groba, toliko je zasluga, tokom tridesetpetogodišnje vladavine njegova sina Orhana, kao sudac u Brusi, i sada za Muratove desetogodišnje vladavine, stekao za carstvo i vjeru održavanjem zakona i reda u vojsci, da najviša čast nije mogla biti dana dostojnijem. On ju je obnašao pod imenom Hajredin-paše još osamnaest godina s mudrošću i pravednošću dok nije, krajem stoljeća — na njegovom se početku rodio — umro na putovanju u Jenišehir, kao gotovo stogodišnji starac. Bio je praotac čitavog niza vezira, kojima je vrhovna čast u carstvu bila nasljedna i prelazila s oca na sina, i tako sve do vremena iza zauzeća Konstantinopolisa (Carigrada). Lalašahin, beglerbeg Evrope, stolovao je u Plovdivu (Filibu) čija mu je okolica dana u leno i odakle se domogao prijevoja Hemusova (Balkan), te na ravnici Čamurlu pred Samakovom porazio srpskog kralja.

Saveznik i susjed srpskog kralja bio je bugarski kralj, koji je u starije doba obično nazivan hakanom. Prirodne granice donje i gornje Mizije, koja je u kasnije vrijeme nazvana po narodima koji su u njoj živjeli — ona Bugarska, a ova Srbija i Bosna, prema sjeveru su Ister (Dunav) i Sava, prema jugu veliki gorski lanac koji se od zapada pruža prema istoku i spušta prema Crnom moru. U staro vrijeme se nazivao Soardij, Orbelos, Hemus, a danas Šartag, Egrisutag, Balkan. Dvije grane, koje ovaj gorski lanac tvori, jedan lanac sjeverno, drugi južno i gotovo pod okomitim kutom, pri čemu se sjeverni završava Trajanovim mostom na Dunavu, a južni ušćem Hebrosa (Marica), razdvajaju sjevernu Miziju od donje, a ova Macedoniju od Tracije. Ovu je prirodnu granicu prema jugu daleko pomaknula srpska i bugarska premoć, te više puta opsjedala glavni grad Bizantskog carstva koje je bilo u propadanju. Vojska je opustošila obale Bosfora, a nemoćni Paleolozi, umjesto da budu bedem za bujicu Bugara i Srba koji su upadali preko Hemusa (Balkan) i Orbelosa, tražili su kod ovih pomoć i zaštitu protiv vanjskih i unutrašnjih neprijatelja. Tako bitke na Hebrosu (Marica) i Tainarosu nisu od strane Osmana vođene neposredno protiv Grka, nego protiv Bugara i Srba. Rodop, koji odvaja Traciju od Macedonije, dobio je od srpskog vladara ime koje još i danas nosi — naime Despotska planina. U svom korijenu, gdje se odvaja od Orbelosa, doticale su se granice bugarskog i srpskog područja na način koji je danas teško utvrditi. Jer dok se

vodila bitka pred Samakovom protiv srpskog kralja, pojavljuje se bugarski vladar kao gospodar grada Küstendila koji je odijeljen samo jednom gorskom kosom od grada Samakova. Ovaj grad, nekadašnja Ulpiana, prozvan po svom prvom graditelju Trajanu i danas još nosi iskrivljeno ime, svoga drugog graditelja, Justijana. Ima u izobilju hladne i tople vode. Tuce toplih sumpornih izvora je nadsvođeno zgradama, pitka se voda dovodi kanalima, vrtovi se navodnjavaju potocima s planina. Jedne se kupke ističu nad drugima svojom ljepotom, a jedna vrsta mirisnih jabuka se ističe pomičnim sjemenkama koje se čuju kad tresemo jabuku. Zlato i srebro, koje se tu i tamo u susjedstvu može naći, vadilo se nekada u susjednoj Karatovi (Kratovo). Važnost mjesta podalo mu je čast da je sam Murat iz Bruse došao u Evropu da preuzme ovaj grad od Bugarina Konstantina, koji ga je držao, a da mu Konstantin za to ne pla- 1371.
ća danak.

[Po predaji Küstendila, Murat se vratio u Brusu, ali mu već iduće godine stiže vijest da bizantske trupe uznemiravaju pod- 1372.
ručje. Nakon što su se azijske trupe spojile sa Lalašahinovim iz Evrope, odlučio se on kazniti zapovjednike grčkih utvrda na Crnom moru. Jedan dio vojske povjerio je beglerbegu Lalašahinu za osvojenje Feredžika u zatonu Aina, a s drugim se bacio pred Čatal Burgas i Indžigis, nedaleko na zapad od Konstantinopolisa (Carigrada). A nakon što mu se mjesto dragovoljno predalo, uputio se Murat ka utvrđenom gradu Apoloniji, kojeg je dvije sedmice uzaludno opsjedao i već se spremao odustati, kada se srušio dio zidina i omogućio ospjedateljima ulaz u grad. Murat se nalazio pod jednom platanom, kada je dobio ovu radosnu vijest, zbog koje se platana nazvala sretnom i postala predmet narodnog štovanja, poput svetih hrastova na Kapitolu u Rimu, a utvrđenje je nazvano Tanri jikdiği, to jest od Boga upropašteno. Uz ove priče o osvojenju Apolonija, ide i treća, a odnosi se na uvođenje zlatom izvezene kapice (serkulah ili uskuf) kao pokrivala glave dvorjana i kao glavnog dijela sultanskog turbana. Kada su se osvojitelji sa plijenom u zlatu i srebru povlačili iz grada, ugleda Murat da je jedan vojnik stavio na glavu zlatnu pliticu (tas) i da je ona pod njegovom običnom kapom loše skrivena. Murat mu zatraži objašnjenje za ovo zatajivanje plijena (petina ide u javnu riznicu). Ali pošto mu se ova domišljatost svidjela, pokloni mu on ne samo ovu pliticu, nego, štoviše, uvede za spomen na taj događaj zlatne kapice koje su, odsada, nosili tjelesna garda i drugi dvorjani. A on sam načini razliku između svoga turbana i turbana svojih predaka samo time što je kapu prevukao zlatom, premda je inače, ljubitelj vrlo jednostavne nošnje, samo svoje bijelo platno iz Germijana omotavao oko glave, a kaftan i prsluk je nosio iz tamo pripravljenog cr-

venog platna. Ova nošnja postala je tada omiljela nošnja oficira sipahija (spahija) i dvorjana, a zlatne kacige i zlatna odjeća pejka, koji su sultana kao tjelesna garda okruživali svojim kopljima, podsjećali su na zlatnu pliticu što ju je stavio vojnik pri pljački Apolonija.

Murat, sada u miru sa Bizantom, odluči uzeti gradove od slavenskih ili vlaških knezova. On ovaj rat povjeri veziru Haj-
1373. redin-paši i u ratu iskušanom junaku Evrenosu koji su još od Osmana bili u službi carstva. Oni su zauzeli mjesta Burla, Isketa, Marula, utvrđene gradove Kavala, Avrethisar i Feriju te ka Seresu postojeća mjesta: Diremu, Sihnu i, konačno, sam grad Seres, dijelom ratom, a dijelom obavezavši ih nametom. Ratnom pohodu na jug protiv tesalijskih obalnih gradova slijedila su odmah dva druga na sjever preko Hemusa (Balkan), prvi protiv Lazara, despota Srbije, a drugi protiv Šišmana, bugarskog kralja. Murat se uputi protiv Naisa (Niš), već tada znatne utvrde, jednog od četiri oružišta i opremišta Bizantskog carstva, i glavne spojnice između Tracije, Srbije i Panonije. Nakon dva-
1375. deset pet dana ratnih napora, grad pade. Nais (Niš) je rodno mjesto Konstantina Velikog i on ga je uljepšao zgradama, a pod vladom Manuela Komnena utvrđen je, zajedno sa Beogradom, od strane njegova vojskovođe Konstantina Angela Filadelfa, zatim je podignut u rangu zbog poraza Gota, kojih je pod njegovim zidinama palo pedeset tisuća. Atila ga je sa većinom mizijskih gradova razrušio, a Justinijan Veliki ponovo izgradio kao Naisopolis. U njemu je Julijan Otpadnik dobio obavijest o smrti svoga suparnika, Konstantina, i kroz njega su, pod Manuelom Komnenom, njemački križari, vođeni od kralja Konrada, prošli na putu za Svetu zemlju. Ovaj historijski značajni grad podleže kiši osmanskih strijela, koje je na juriš vodio Jahši-beg, Timurtašov sin. Po njegovom padu, ponudio je Lazar mir i postigao ga je pod uvjetom da godišnje opremi tisuću konjanika (katana) i položi tisuću funti srebra. Istodobno ili nešto ranije zaključen je mir sa Šišmanom, kraljem Bugarske, koji je mjesto nameta dao pobjedniku kćer za ženu.

Po smirenju, Murat se vrati u Adrianopolis (Edrene), gdje je, odsada, radije boravio nego u Brusi. Po prvi puta je uživao mir, i to punih šest godina, koje je iskoristio da usavrši vojno ustrojstvo pomoću lenskog sistema sipahija (spahija) i uspostavu vojnuka. Darovanje vojničkih lena i njihova dioba na malo leno (timar) i veliko leno (zijamet) bilo je regulirano, a spahijama je dodijeljena crvena zastava, kao osobita pred svim drugim ranije poznatim vojnim islamskim stjegovima; Muhamed Poslanik imadjaše žutu, Fatimidi — zelenu, Omejadi — bijelu, Abasidi — crnu; Poslanik je imao boju sunca, njegova obitelj — boju zemlje, Omeijevi sinovi — boju dana, a Abasovi sinovi, neprijatelji onih, boju noći. Osmanovi sinovi su izabrali

boju krvi; plavu, boju neba, premda su je u Perziji visoko cijenili sufiji, mrzili su još od ranije, jer je bila dvorska i državna boja bizantskog cara, kao i njegovih štićenika, i toliko je nisu cijenili da su je učinili najobičnijom bojom židovskih kapa i obuće. Što se tiče drugog vojnog ustrojstva, vojnuka (tj. trupe kršćanskih podanika), ovi su obavljali pri ratnom pohodu najniže poslove u vojsci, naime poslove u konjušnicama i oko vozila, za što su bili oslobođeni svakog poreza i nameta. Tvorac oba ova ustrojstva bijaše Timurtaš, to jest Željezni kamen, koji je po smrti beglerbega Rumelije, Lalašahina, krajem rata, došao na njegov položaj.

Murat je i mirno stanje koristio za širenje svoga carstva. Sa Jakubom, vladarom Germijana, najbližim susjedom od seldžučkih vladara, dogovorio je ženidbu svoga sina Bajezida Jildirima, to jest Munje, sa njegovom kćeri, a Jakub mu je u miraz dao najljepši dio svojih posjeda. Kao prosci išli su u Germijan sudac Bruse, Hodža Efendi, i zastavnik Aksankor sa čaušbašom Timur-hanom, a kao mladine pratilje žene suca i zastavnika i dojilja Bajezidova s pratnjom od tri tisuće muškaraca i žena. Slavlje se obavilo u Brusi na raskošan način. Bili su prisutni s golemim darovima izaslanici ne samo susjednih deset vladara, knezova Ajdina i Mentešea, Kastamonija i Karamana, nego i sultana Sirije i Egipta. Oni su dovezli arapske konje i aleksandrijske tkanine, grčke robove i robinje. Sam Evrenos, i sam Grk porijeklom, doveo je stotinu najljepših dječaka i djevojaka. Svako prvih deset robova nosili su zlatni tanjur sa zlatnicima, a svakih slijedećih deset srebrnu zdjelu sa srebrenjacima ispunjenu, drugih osamnaest zlatne i srebrne ibrike i umivaonike (legene), gleđu ukrašene plitice i tasove, dragim kamenjem porubljene pehare i čaše, tako da Idriz, turski historičar, piše da se ostvario raj što ga je Kuran opisao. Ovi su se darovi, turski zvani saču, to jest proizvod za rasuti, jer su se uobičajeni svadbeni darovi, zlatnici i srebrenjaci, prosipali iznad mladine glave, izložili pred Murata na pokaz, a on od svega toga ništa nije zadržao do arapske konje, dok je egipatske tkanine dao Evrenosu, grčke robove i ropkinje egipatskim izaslanicima, bogate darove deset seldžučkih vladara podijelio je među ulemu i šejhove. Kao miraz, mlada je dobila ključeve Egrigesa, Tavšanlija, Simava i Kutahije.

Drugog jednog vladara, područja Hamida, Murat je prisilio da proda šest najljepših gradova i tako je ženidbeno dobro bilo s ovom kupnjom zaokruženo. To su gradovi: Bejšehir, to jest kneževski grad, što ga je još izgradio seldžučki sultan Alaedin, Sidišehir, Isparta, Jalavadž, Kara Agač i Akšehir, to jest Bijeli grad; u ovom se nalazi više sufijskih staništa (tekija) i on se štovao kao sveti grad, jer je tu sahranjeno više pobožnih ljudi, poimence Buhari-dede i Nimetullah, Ahi Oren (Osmanov čudotvorni sveti ratnik) i Nasredin Hodža.

Sada su od deset vladara, što su se uspostavili po rasapu Seldžučkog carstva, trojica bila od Osmana progutana: vladar Karasija Orhanovim osvajanjem, vladar Germijana ženidbom i vladar Hamida prisilnom prodajom. Umjesto ove tri male kneževine, nastale su u prve tri godine šestogodišnjeg mira na istočnim granicama nekadašnjeg Seldžučkog carstva tri nove dinastije: Kara Kojunli, to jest od Crnog ovna-jalovca, u Dijarbekru, Zulkadr u Marašu i Beni Ramazan u Adenu. One još nisu bile ugrožene od vala osmanskog osvajanja što se prelijevao ka Evropi: Timurtaš je valjao ubojitu snagu svoje vojske kroz cijelu Macedoniju sve do granica Albanije, na kojoj je zadobio gradove Monastir (Bitolj), Pirlipa (Prilep) i Istip (Štip).

S druge strane Hemusa (Balkan), turska vojska je pod vod-
1382. stvom Indže Balabana, sina Balabana koji je, opsjedajući Brusu deset godina, počivao pod njom, opsjedala Sofiju. Već je par godina tvrdokorni otpor iscrpljivao strpljenje opsjedatelja, kada grad pade lukavstvom, a ne silom. Uzundže Sunduk, jedan mladi turski ljepotan, pogodi se u zapovjednika Sofije pod pri-vidom prebjeglice za sokolara, u lovu ga sveže i dovede Balabanu, a onaj, u toj situaciji, mirno preda grad.

Od osvajanja Edrena (Adrianopolisa), između Murata i Paleologa vladao je mir i prijateljstvo. Sva osvajanja su se odnosila na srpske, bugarske i vlaške (rumunjske) zemlje, te na one grčke zapovjednike koji su se nastojali osamostaliti u odnosu na nemoćnog cara. Doduše, pokušao je ovaj da kod pape Urbana V dobije oružanu pomoć, kako bi se osigurao od Osmana, te je u tu svrhu otputovao u Rim, gdje se poklonio papi. No druge ga zapadne sile nisu podržale i on je, pri povratku, u Veneciji bio zatočen zbog dugova, te ga je sin morao otkupiti, uz strašna osobna i državna osiromašenja. Po povratku, iznevjeren potpuno od pape i drugih vladara, drhtao je od straha pred Osmanima, te je Muratu uputio izaslanstvo i jednog od sinova, Teodora, da kao vjerni vojnik služi osmanske vladare. No kada umre Kantakuzenov sin na Peloponezu, on ga pozove nazad, pošalje u Spartu, uzme vrhovnu vlast od Andronikosa, što ju je on vršio dok mu je otac bio zatočen u Veneciji, i preda je u ruke vjernog sina Manuela. Andronikos nađe u Savdžiju, Muratovom sinu, isto nevjerstvo spram oca i istu žudnju za vlašću. I dok je Murat umirivao neku bunu u Aziji, Andronikos i Savdži, koji je bio namjesnik u Evropi, urote se protiv svojih očeva. Murat, utvrdivši da car nema veze sa ovom urotom, dogovori se s njim da će svaki svome sinu iskopati oči. Murat se prebaci u Evropu do tabora urotnika. U noći se Murat na konju prebaci preko bujice, gdje je bio njihov tabor, i pozove gromkim glasom pobunjenike da se vrate svojim dužnostima, time što će biti oslobođeni svake kazne. Savdžijevi ratnici, zbunjeni glasom što im je tako često u bitkama zapovijedao, a bojeći se gospodareve moći, većinom u istoj noći napuste tabor i prijeđu u

Muratov. Savdži, sa malim brojem najvjernijih i sinovima grčkih plemića, što su ga najodvažnije podržavali, uputi se ka Didimotihonu (Demitoki). Murat opsjedne grad i glađu ga prisili na predaju. Savdžiju, svome sinu, najprije dade da se iskopaju oči, što je bilo prema dogovoru sa bizantskim vladarem, a onda ga pogubi, što je bilo preko dogovora. Sam car je, također, vrelom kiselinom oslijepio svoga sina.

Manje je nesretan bio pokušaj Manuela, drugog careva sina, koji je, kao namjesnik Soluna (Tesalonike), pokušao lukavstvom i prepadom oteti Turcima obližnji grad Ferai (Seres). Murat, dočuvši za to, posla protiv njega Hajredin-pašu, a Manuel, slab da mu se suprotstavi, prepusti grad i pobježe morem ocu u Bizant. Ovaj ga se, strahujući od Murata, ne usudi primiti. Onda on okrene brod ka Lesbosu da nađe sklonište kod đenoveških gospodara otoka, no i ovdje su se plašili Murata. Tada se on odluči na odvažni korak, sam se predstaviti Muratu i zamoliti oprost. Murat pokaza veliko razumijevanje, pođe mu u susret, oslovi ga nakon kraće šutnje, prigovori mu prošle čine i opomenu ga da se popravi, a Manuel zamoli za oprost. Murat ga posla ocu u Konstantinopolis (Carigrad) sa nalogom da ga dobro primi.

Zauzeće Salonike, koja je, u nastavku, oteta od Grka ili Venecijanaca, posljednji je ratnički čin Hajredin-paše, vezira, koji se, već prije uveliko uvažavan od Murata, time još više uzdigao, ali je slijedeće godine umro. Njegova smrt, a i nemiri u Evropi potakli su neprijatelje carstva. Gospodar Karamana, koristeći otežalu situaciju, a dulje vremena ljubomoran na porast Muratove moći, prešao je u otvoreni rat. To je bio prvi ratni sukob Osmana i Karamana koji će, odsada, još jedno i po stoljeće biti neprijateljski raspoloženi, dok nisu konačno savladani. Ova, pored Osmana, najjača vladarska kuća potječe od ranije, iz vremena Alaedina, prvog velikog vladara Seldžuka Ruma. Tada bijaše prebjegao u Konju neki sufi, tj. mudrac svjetlosti, rodom Armenac, kasnije pristaša šejha Baba Ilijasa koji je svoje protudržavne napade prikrivao nejasnoćom mističkog učenja i koji je, nakon neuspjelog pokušaja pobune u Amasiji, bio usmrćen. Njegovi sin Karaman tako je omilio sultanu Alaedinu, da mu je dao dužnost najvišeg upravitelja konjušnice i svoju sestru za ženu, dok se otac smjestio u područje Varsaka. **1386.**

Zapovjednik Selefke (Silifke — stara Seulicija), zaveden učenjem Nur Sufija, uzeo je u utvrđenje njega i njegove učenike, a oni ga ubiju i preuzmu utvrđeni grad. Sultan, čuvši za to, dade sinu, Karamanu, zastavu i bubanj kao gospodaru ovoga grada i susjedne Larende, a on, uskoro, lukavstvom osvoji još mjesto Ermenak. Karamanov sin, Mehmed, koji se iz Ermeneka širio na sve strane, poslužio se, po smrti Gijasedina Keihu-

sreva, jednim običnim Turčinom po imenu Džemri, kao da je tobožnji sin na Krimu umrlog Izudina, u čije ime se dokopao vladavine i Konje, glavnog grada Seldžuka. Abaka, mongolski han, poslao je svoga vezira Šemsedin Džuvainija da mladog Gijasedina, kojeg je varalica Džemri uz pomoć Karamana protjerao iz njegovog glavnog grada Konje, ponovo učini gospodarom. I Džemri i njegov zaštitnik Karaman bili su ubijeni. Iza ovoga je ostao još sin Mahmut, koji, kada je odrastao, učvrsti nanovo opalu vlast svoje kuće, uze ime Bedredin, to jest puni mjesec vjere, te, po rasapu Seldžuka, posta neograničeni gospodar Karamana. Ostavio je dva sina, Jahši-bega i Sulejman-bega, a naslijedio ga je zadnji. Njegov sin i nasljednik Alaedin već je, početkom Muratove vlade, podržao bunu u području Angore (Ankara), a Murat je to tada izgladio zauzećem ovog utvrđenja, te učvrstio veze sa Karamanom ženidbom davši mu kćer Nefizu. To stanje je Alaedin nevoljko trpio do smrti vezira Hajredin-paše, a tada je, okupivši plemena Varsaka i Tuguda, horde Baiburda i drugih turkmenskih i tatarskih plemena Male Azije, krenuo u rat. A kada je Murat pozvao evropskog beglerbega, Timurtaša, sa cijelom njegovom silom, među kojom je bilo dvije tisuće srpskih pomoćnih trupa, i postavio je u dolinu Kutahije, kada je tamo primio sjajno poslanstvo egipatskog sultana, tada je Karaman pokušao rat odvratiti pomirbenom ponudom. Bilo je to suviše kasno, jer je mladi vezir Ali-paša odbio sve mirovne prijedloge].

Na istoj ravnici Konje (Ikonije), gdje je prije dvije stotine godina križarska vojska pod vodstvom cara Friedricha potukla seldžučku i tada osvojila Konju (Ikoniju), došlo je do ozbiljnog boja između Osmana i Karamana. Murat je svrstao svoju vojsku tako da je oba krila stavio pod vodstvo svojih sinova, desno je dao princu Jakubu, lijevo — princu Bajezidu, a Timurtašu je predao zaštitnicu, dok je sam stajao u sredini, opkoljen konjicom, iza janjičara i azapa. Na Jakubovoj strani su se borili: Sarudže-paša, Balaban-beg, Ilijaz-beg, Mustedžab-beg i druge vođe azijskih četa. Na strani Bajezida su bili: Firuz-beg, Kodža-beg i drugi generali evropske vojske sa srpskim pomoćnim četama. Od tog vremena je poredak vojske u toj bici ostao uzorom za sve druge osmanske bitke. U Aziji su na desnom krilu bile uvijek azijske čete, u Evropi — uvijek rumelijske čete, janjičari su stajali na čelu, dok bi sultan ili njegov zamjenik, veliki vezir, okružen odredima redovite konjice, spahijama i silahdarima, bili u sredini vojske. Karamanu su na desnom krilu bili Varsaki i tatarski konjanici, a na lijevom su bile postavljene turkmenske čete i Turgudi; onim prvim je zapovijedao Teberuk-beg, a ovima Samagar. Karamanski vladar je bio u sredini. Već se desno krilo Karamana približilo lijevom osmanskom krilu,

već su odzvanjali bubnjevi i trube uz bojne poklike: »Allah je najveći!« — kad je Bajezid, u nemogućnosti da svlada svoju vatrenu hrabrost, sišao s konja, ali se ipak bez dopuštenja nije usudio započeti navalom, poljubio zemlju pred svojim ocem i molio da mu dopusti navaliti. Otac mu je dao dopuštenje za to i malo zatim se razmahahu sablje. Timurtaš, koji se osobno približio vladaru Karamana i prisilio ga na bijeg, odlučio je bitku, za što nije dobio samo najveći dio bogatoga plijena, nego i naslov vezira, tj. titulu paše od tri tuga, naslov kojeg je on nosio kao prvi beglerbeg Osmanskog carstva. Veću je vlast kao neograničeni vlastodržac najviše počasti imao u državi samo sultan, a za razliku od ostalih vezira po tituli samo je on nazvan velikim vezirom. Međutim, svi su veziri otada nosili naziv »paše od tri tuga«. Nakon ove pobjede je došlo do opsjedanja Konje uz strogu zapovijed da se nitko ne usudi pljačkati i žiteljima te zemlje nasilno oduzeti ma i jedno zrno žita. Smrtna kazna, koja je izvršena nad nekim srpskim vojnicima jer su prekršili naredbu, učinila je da su se Srbi okrenuli od Osmana. Osmani su, međutim, zadobili povjerenje stanovništva Konje i to je Turcima osiguralo dopremu živežnih namirnica. Dvanaest dana je Murat stajao pred Konjom, a da ništa nije poduzeo, dok vladar Karamana nije, potpuno spoznavši svoj opasni položaj, poslao u Muratov šator svoju suprugu, Muratovu kćer, da u njega izmoli milost. Svojim je molbama pomirila oca i supruga i obećan mu je mir, ako dođe k njemu i poljubi mu ruku. Alaedin je ispunio zahtjev i iskazao sultanu počast, te mu je i nadalje ostala Konja s ostalim zemljama. Murat je pošao pred grad Bejšehir, koji se odmetnuo i zauzeo ga za nekoliko dana. Prijedlog, koji su mu dali, da tom prilikom svom području pripoji i ono kneza Teke odbio je uz izjavu: »Knez Teke je siromašak, a njegovo se područje proteže samo na dva grada, Istenos i Antaliju i poći u rat protiv njega bila bi sramota, jer lav ne lovi mušice«. Ovaj je razumio mig, pa izručio sve druge svoje dvorce Muratu da bi zadržao u posjedu ona dva grada. Osmanska vojska je raspuštena kod Kutahije, a Murat pobjedonosno uđe u Brusu.

Kad su se srpske pomoćne čete vratile kući i izrekle glasnu osudu zbog smaknuća svoje braće pred Konjom, pobuni se Srbija računajući da će joj pomoći Bosanci, pa čak i Bugari, čiji je kralj Šišman, iako s Muratom u rodbinskim odnosima i s njim u javnom prijateljstvu, sklopio potajno savez sa srpskim knezom Lazarom. Od ujedinjene snage Srba i Bosanaca pretrpjela je vojska od dvadeset tisuća Turaka tako žestoki poraz **1387.** da ih je samo pet tisuća spasilo život. Sada se Murat mogao oslanjati na pomoćne čete azijskih knezova Teke, Ajdina, Mentešea, Saruhana i Karamana koji su se poklonili pred ovim moćnim susjedstvom. No, u Evropi su se protiv njega ujedinili vladari Bosne, Srbije i Bugarske, knez Tatara iz Dobrudže je

od njega otpao, samo su mu njegovi vazali, knezovi iz Küstendila i Seradža ostali vjerni. Tada se Murat naoružа za evropsku vojnu. Da osigura mir u Aziji, podijeli upravu tamo na pet slijedećih sandžaka: pokrajinu Germijan, kojom je dosad upravljao princ Bajezid (koji će sada sa svojim bratom Jakubom pratiti oca u evropskom ratu), povjerio je veziru-beglerbegu Timurtašu; drugi jedan Timurtaš, subaši (predstojnik policije), postavljen je nad Sivrihisarom i oblašću na Sakariji; Firuz-beg, poznat kao jedan od vođa u posljednjoj bici s Karamanima, dobio je sandžak Angoru (Ankaru); subaša Kodža-beg dobio je sandžak Akšehir, a subaša Kutlu-beg primio je Igirdir u Hamidu; istovremeno su imenovane vođe u vojsci.

Prije najavljene vojne pošao je Murat u Jenišehir da tamo proslavi dvostruko slavlje, naime udaju triju bizantskih princeza, od kojih je jednu sam uzeo za ženu, a druge dvije dao svojoj dvojici sinova, Bajezidu i Jakubu, a proslavio je i obrezivanje svoja tri unuka. Prema jezičnoj upotrebi kod Arapa, Perzijanaca i Turaka, opći izraz svadba ne znači samo udaju djevojaka, nego i obrezivanje dječaka, jer su, po shvaćanju istočnjaka, svadbene svečanosti i njihovo veselje dane samo nevjesti, a ne mladoženji, koji je već kao dječak sudjelovao u svečanosti obrezivanja kao nadomjestku za svoju bol, a svadbene svečanosti su određene kao nadomjestak za djevojčinu bol i one treba da osuše njezine suze. Ova svečanost dakle, koja se slavila u Jenišehiru, prema izrazu osmanskih povjesničara, bila je dvostruka svečanost: vjenčanje Muratovo i njegova dva sina s tri bizantske princeze i svečanost obrezivanja njegova tri unuka, Bajezidova sina. Da bi uzvratio ranije prijateljski primljeno poslanstvo egipatskog sultana, poslao je Murat odavde svoga poslanika Jazidži Oglua, tj. pisarova sina, u Egipat, čiji su sinovi, kao i otac im, za vladanja drugog Murata pronijeli slavu osmanske literature.

Odmah nakon proslave dvostruke svadbene svečanosti, vjenčanja i obrezanja, pođe Ali-paša sa trideset tisuća momaka u Bugarsku da kazni vjerolomstvo bugarskog vladara Šišmana. Bugarska, nekada donja Mizija, prirodno je prema sjeveru i jugu prirodnim granicama utvrđena zemlja, prema sjeveru svojim dunavskim ušćem, širokim, a ipak dubokim, a južno gorskim lancem Hemusa (Balkan). Preko njega postoji prilaz Bugarskoj po čitavoj njegovoj dužini samo kroz sedam prijevoja kojima u paralelnoj liniji s Dunavom odgovara isto toliko manje ili više utvrđenih mjesta na istoj strani. Tako gotovo svakom gorskom prolazu s južne strane točno odgovara jedna sjeverna riječna utvrda, kao ključ. Obje krajnje utvrde sjeverne vodene granice su prema zapadu Vidin (Bodene), a prema istoku Silistrija (Dorostolos kod Bizantinaca). Najbliže od zapadne granične utvrde leži prema istoku Nikopolje (Nikopolis), za ko-

je se kasnije reklo da je prisvojilo slavu starog istoimenog grada koji leži dalje u unutrašnjosti. Najbliže istočnoj pograničnoj utvrdi leže prema zapadu Ruščuk, na mjestu stare Sekuriske, a između Nikopolja (Nikopolisa) i Ruščuka znamenita Sistova, na mjestu stare Sajdave. Mjesto nije označeno kao tvrđava u ratnoj povijesti, ali je poznato u povijesti po mjestu gdje se zaključio mir između Austrije i Porte. Gorski prijevoji na Hemusu (Balkan), gdje sjevereni ključ zemlje odgovara južnom u istom poretku, jesu: najzapadniji sa dvostrukim ušćem, od kojih se jedno zove Suluderbend, tj. vodeni prolaz, drugo Kapuluderbend, tj. prolaz kroz vrata. Onaj prvi se u rimsko doba zvao Suci, a u kasnije doba Trajanova kapija; drugi ključ po redu je Isladi, kasnije slavljen kao Hunjadijeve zimske pobjede. Kroz ova dva prolaza cesta vodi preko Niša i Sofije u Vidin. Treći prolaz je Kazanlik, kroz koji se ide u Nikopolje (Nikopolis). Na putu u stari Nikopolis (Nikobi) i Trnovu ili Sistovu, koja leži neposredno iznad njega, na Dunavu, put vodi kroz četvrti prolaz koji se zove Demir-kapija, tj. željezna vrata; put za peti i šesti prolaz, jedan je blizu drugoga i sjedinjuju se na južnoj strani stare planine Hemusa (Balkan), na njegovu podnožju, u Karinabadu, ali na njegovoj sjevernoj strani put vodi kroz peti u Ruščuk, a preko ovoga i Silistriju, odakle cesta vodi sedmim istočnim prijevojem Hemusa (Nadirderbend).

Kroz ovaj je prijevoj napredovao veliki vezir Ali-paša prema Šumenu, pošto je Jahši-bega, sina beglerbega Timurtaša, poslao naprijed prema Paravadiju s pet tisuća momaka. Ovaj je grad, koji je u klancu posljednjeg istočnog prijevoja Hemusa (Balkan), silom zauzet, a i Šumen, koji je u najnovije vrijeme bio tako često glavni stan turske vojske u ruskim ratovima, predao se dobrovoljno, pošto je pala i Trnova, stara Šišmanova tvrđava. Ovaj se utvrdi u Nikopolju (Nikopolisu), gdje ga je Ali-paša opsjedao. Šišman zamoli mir. Veliki ga vezir povede sa sobom u Muratov šator, a ovaj mu ga odobri uz uvjet da plati danak i da preda Silistriju. Ali-paša pošalje jednu vojsku, kojom je zapovijedao Tugan-beg, prema Kosovu tj. polju kosova, najjužnijem kutku Bosne, gdje se sastaju njezine granice s Albanijom, Hercegovinom i Srbijom. Skupina zarobljenika bila je plijen tog pohoda. Za otkupninu Ali-paša je stavio uvjet da mu se preda čvrsta utvrda Čete-hisar, ali kad je dobio to mjesto, isto je tako slabo održao riječ kao i Šišman svoju — da preda Silistriju koju je, isto kao i Nikopolje (Nikopolis), sve više utvrđivao. Zbog toga Ali-paša nastavi ratom protiv njega, zauzme utvrdu Dridžazu predajom, a Hršovo na Dunavu silom. Sa svom svojom vojskom se približi Nikopolju (Nikopolisu), te prisili kralja da se s obitelji i s glavnim gradom preda na milost i nemilost pobjedniku. Ovaj ga pošalje sa njegovim blagom i djecom u Tauzli, u Muratov tabor. Ovaj mu pokloni život, ali mu je zato uzeo svu zemlju, čitavu Bugarsku.

Lazar, srpski kralj, koji je vidio da se sprema oluja na granicama njegove države, naoružа se za obranu i napad. Da bi preduhitrio neprijatelja, dao je, po svom vojskovođi Dimitriju, napasti i osvojiti utvrdu Šehirkei, tj. grad-selo, koja je ležala na jednom strmom brijegu na granici Bugarske, a koja je sada služila Osmanima. Ali-paša, čim je o tome obaviješten, poslao je Jahši-bega, subašu Ajne-bega i Sarudže-pašu sa deset tisuća momaka da opet osvoje tvrđavu. Pothvat je uspio, tvrđava je srušena, a posada odvedena u lancima. Jahši-beg, koji je o tome obavijestio Murata i molio za dopuštenje da progoni neprijatelja, primi naredbu da se vrati. Lazar se svim silama trudio pokrenuti svoje susjede, gospodare Bosne i Albanije, na savez protiv Murata i, s pouzdanjem u njihovu pomoć, uputi izazovno poslanstvo Muratu. Ovaj je pozvao iz Azije svoje sinove Bajezida i Jakuba, koji su tamo upravljali sandžacima Kutahije i Karasija, a njegova vojska je ojačana pomoćnim trupama iz Saruhana, Mentešea, Ajdina i Hamida. Od kršćanskih evropskih vladara, njegovih vazala, mogao je računati na vjernost kneza od Seradža i na Konstantina, gospodara Küstendila. Moćni saveznik sam za sebe bilo je ime Evrenos-bega, ostarjelog Orhanovog druga po oružju, koji se po svome hodočašću u Meku upravo vratio u vojsku. Murat je napredovao sa vojnom silom kroz najzapadniji prolaz Hemusa (Balkan), prolaz Sucija (danas Suluderbend) koji se, kako Amijan Marcellin, koji je tu kao ratnik prošao, svjedoči kao očevidac, sa sjeverne ili ilirske strane postupno uzdiže, a na južnoj tracijskoj zjapeće survava i zbog stjenovitih stepenica teško je prohodan. S obje strane Hemusa (Balkan), od kojeg se ovdje Rodop južno širi, prostire sa široka ravnica, sjeverno ravnica Sardike ili Sofije, u čijoj su oblasti u Amianovo vrijeme boravili sredozemni Dacijci, a južno ravnica Plovdiva (Filibe), u kojoj su boravili Tracijci. Odavde se Murat provlačio kroz prolaz Sucija i dospio trećeg dana do Ihtimana, stare Helike, čiju su tvrdu snijegom pokrivenu zemlju ovjekovječili svojim stihovima rimski tragičari, kao što su oštre vrhove Rodopa rimski liričari. Ovdje se račva put, koji desno vodi lako i pogodno ka Sofiji, Nišu i Šehirkoiju, a lijevo poteže preko mnogo voda, od čega se danas prolaz zove Suluderbend, tj. vodeni, ka toplim kupkama Küstendila u brdovitom kutu, gdje se na Hemus (Balkan) nadovezuje Orbelos. Murat je poslušao savjete svojih kršćanskih vazala, kneza od Seradža, i izabrao je ovaj zadnji kao kraći put i onaj koji prije dovodi do neprijatelja.

Treći dan, nakon što je od Ihtimana provalio, načini on u ravnici Alaedina zastoj od dva dana i trećeg dospije u Küstendil, gdje je od gospodara zemlje, svoga vjernog vazala, prijateljski dočekan i s takvim obiljem ugošćen da su, kako Nešri kaže, tekli mlijeko i med. Slijedeći odmor bijaše u velikoj dolini Ulu Ova, gdje je Evrenos izašao u izviđanje samo sa četrdeset ko-

njanika i doveo neke zarobljenike. A od Ulu Ove pohod je išao ka Kratovi, gdje je otpočinak dulje potrajao. Neki Lazarov poslanik, koji je došao sa izazovnom viješću o borbi, a u stvari zbog uhođenja vojske, zahvaljivao je svome svojstvu poslanika, da je svoju uobraženu vijest platio samo oholim odgovorom sultana. Murat je održao ratno vijeće sa starješinama svoje vojske i svi su savjetovali dalji pohod u zemlju neprijatelja. Evrenos-beg i Jigit-paša preuzeli su vodstvo izvidnice. Nakon što se vojska ponovno sjeverno provukla kroz klance Orbelosa i utaborila u Gimišhisaru (Srebrni dvorac), na zapadnoj obali Morave, prebacila se u noći preko rijeke sa razvijenim zastavama i zaglušnom svirkom u šest odreda. Prvi je vodio veliki vezir, drugi — princ Bajezid, treći — Aini-beg, četvrti — princ Jakub, peti — Saridže-paša, a šesti — sam Murat. Odavde je pohod išao u susret savezničkoj vojsci u zapadnom smjeru, što se bila skupila na Kosovu, na granici Bosne i Srbije.

Pet tisuća koraka široko i dvadeset tisuća koraka dugo prostire se od rječice Sitnice presječena ravnica Kosova, što se na madžarskom zove Rigomazen, a na njemačkom — Amselfeld, sa svih strana okružena ugodnim brdima, ukrašena rijekom Ufer (Ibar) i brdom Fus sa dobro obrađenim poljima i prijatnim seocima. Ovdje je stala Muratova vojska naspram brojčano mnogo nadmoćnije vojske savezničkih knezova Srbije, Bosne, Hercegovine i Albanije, a on se savjetovao sa svojim generalima, da li se odvažiti na napad bez obzira na neprijateljsku premoć. Neki su smatrali da se pred čelo vojske trebaju skupiti deve da zbune neprijatelja nenaviklog na izgled ovih životinja (kao što je Pir zbunio Rimljane slonovima u prvom boju) i istima se poslužiti kao nekom vrstom opkopa ili utvrđenja (kao što su u nedavno doba učinili Francuzi u Egiptu sa skupinom jednogrbih deva). Princ Bajezid se usprotivi: nebo je dosada tako izvanredno pomoglo oružje osmanske kuće da za pobjedu nije potrebna takva smicalica, da takva ratna varka šteti povjerenju u Boga i da se bez takve zaštitne prepreke mora tući licem u lice. Veliki vezir je pristao uz prinčevo mišljenje time što je izložio kuranski savjet što ga je u toj noći obavio pogađanjem listova. On je pogodio mjesto: »O Poslaniče, bori se protiv onih koji ne vjeruju i koji se pretvaraju! i uistinu! često biva velika četa pobijeđena od male!« Beglerbeg Timurtaš odbaci prijedlog manje iz vjerskih a više iz vojnih razloga, da se deve od teško oklopljene konjice lakše uplaše, kao i da ove mogu zbuniti zastrašene i povlačeće redove Osmana umjesto neprijatelja. Pošto je donesena odluka, razišlo se ratno vijeće u noć što se spuštala. Murat očajan, jer je vjetar pušući sa strane neprijatelja nosio prašinu u osmanske oči, molio se tokom noći za pomoć s neba i da umre u milosti kao mučenik, u obranu prave vjere i Islama koji jedini donosi blaženstvo. Sa rađajućom zorom vjetar se pretvorio u dobročiniteljsku kišu.

U protivničkom ratnom vijeću prijedlog da se napadne neprijatelja tokom noći bio je oholo odbačen od Đorđa Kastriota, da noć, pogodujući bijegu neprijatelja, može uskratiti potpuni poraz. Kada se nebo ponovno razvedrilo, stajale su obje vojske spremno jedna spram druge. Vojska nevjernika od sedam jezika (Srbi, Bugari, Bosanci, Albanci, Vlasi, Poljaci i, prema svjedočanstvu osmanskog povjesničara, i Madžari) bila je svrstana tako da je Lazar, srpski kralj, zapovijedao središtem, njegov nećak Vuk Branković desnim, a bosanski kralj Tvrtko lijevim krilom. Na osmanskoj strani Murat je zauzeo svoje uobičajeno mjesto u srcu boja, princ Bajezid zapovjedništvo desnog, a princ Jakub lijevog krila. Prvome je bio pridodan Evrenos-beg i Kurd, aga azapa, a drugom — subaša Aine-beg i general pionira Saridže-paša. Hajder, zapovjednik topova, nalazio se na čeonoj strani sa topovima između janjičara raspoređenih i iza leđa komore vojske.

Bitka se razbjesnila i već je popuštalo lijevo krilo Osmana, kad mu u pomoć priteče Bajezid, razbijajući ispred sebe neprijateljske glave gvozdenim buzdovanom. »Već se bijahu«, riječi su Seadedinove, »kroz potoke krvi dijamantna sječiva pretvorila u zumbulna, a zraka što se odbijala od koplja u rubin, već se kroz mnoštvo odsječenih glava i koturajućih turbana bojno polje pretvorilo u raznobojne lijehe tulipana« — kada se iz gomile pobijenih, poput ptice-grabljivice iz omče, izvio jedan otmjeni Srbin, Miloš Kobilić, kroz redove čauša i tjelohranitelja, što su mu se ispriječili na putu, prodirući silom ka Muratu, kojem on, tako je vikao, mora povjeriti tajnu. Na Muratov znak, da mu se oslobodi pristup, kidisao je ovaj Srbin i u trenutku, kada se klanjao, kao da bi htio poljubiti Muratovu nogu, zabio mu je nož u trbuh. Tjelohranitelji se baciše na ubojicu, ali jak rukom i brz nogom, oborio je Miloš nekolicinu i spasio se tri puta iz mnoštva gonitelja sa golemim skokovima, da bi se dokopao svoga konja što ga je ostavio na obali rijeke. Tri puta je pobjegao sa sretnim skokovima, dok nije, podliježući premoći, bio sasječen. U međuvremenu je Murat, usprkos svijesti o zadobijenoj smrtnoj rani, izdavao dalje naloge za uspješno okončanje pobjede. Lazar, srpski kralj, bio je, uhvaćen, doveden u šator Murata koji je, umirući, izrekao smrtnu presudu i svoju vlastitu skoru smrt osvetio ranijom smrću neprijatelja.

1389.

Tako kako smo ispričali čin ubojstva sultana od strane Miloša Kobilića, pričaju isto jednoglasno osmanski pisci povijesti, a različito o istome grčki i srpski pisci. Ako su osmanski navikli slavna djela kršćana umanjivati, to su kršćanski zato uljepšavali djela junaka svoga naroda, a kritika ne smije ni jednima bezuvjetno vjerovati; a gdje se uz pomoć nekog trećeg, nepristranijeg svjedočanstva, nego što se Turci i Grci sami sebi trude dati, ne mogu razjasniti proturječja istih, dužnost je pisca povijesti, proturječne svjedoke postaviti jedne naspram drugih

i u sumnji, na kojoj se strani nalazi istina, uzdržati se od svakog suda. Prema tome, ovdje slijedi djelo Kobilića, kako je ono bilo ispričano ne samo po srpskim legendama, nego i od jednog od najvjerodostojnijih Bizantinaca, Joanesa Dukasa, unuka cara istog imena.

U predvečerje bitke pio je kralj Lazar sa svojim plemićima iz pehara, što se nazivalo »zdravicom«. »Pij« — reče Lazar Milošu — »u moje zdravlje, iako si optužen za izdaju.« »Hvala Ti za zdravicu«, odvrati Miloš, »sutrašnji dan će dokazati moju vjernost«. Slijedeće jutro odjaha Miloš na velikom konju u neprijateljski tabor i zatraži da kao prebjeg sultanu poljubi nogu. Molba mu je uslišana. Miloš uhvati sultanovu nogu, povuče ga sa sjedišta k sebi dolje i zabije mu bodež u grudi. Miloš hitro poskoči takvom brzinom da mu je još uspjelo stići do konja, no, prije nego se popeo u sedlo, pao je; janjičari su ga proboli. Turci su bijesno ušli u borbu da osvete mučko ubojstvo. Lazar zapovijedi vođi Bosanaca, Vlatku Vukoviću, da sa dvadeset tisuća momaka navali na Turke koji su jurišali. Prvi puta ih je sretno odbio, ali, kad je po drugi puta htio ponovo navaliti, proširi se glas da je Dragoš Perović, vojskovođa despota, vjerolomno okrenuo oružje protiv kršćana, što je bila kriva glasina, bilo da je slučajno izbila s nepoznata razloga, bilo da su je Turci namjerno proturili. Vlatko pobježe s Bosancima, a Lazar, napušten od svojih, pade sa svojim plemićima neprijatelju u ruke. Odveden je u šator sultana koji je umirao; Lazar tek sada dozna kako je Miloš Kobilić održao vjernost na koju se zakleo pri zdravici i kako ju je dokazao u odlučni dan. »Veliki Bože«, usklikne Lazar sklopljenih ruku, »uzmi moju dušu k sebi, kad si dopustio da pred svoju smrt gledam neprijateljevu smrt, od ruke mog vjernog ratnika«. Lazar i njegovi plemići su zajedno smaknuti pred sultanom koji je umirao. Tako je Lazar pred svoju smrt gledao neprijatelja kako umire, a ovaj umirući vidio mrtvog neprijatelja. Krv osmanskog vladara kapala je u bujicu kraljeve krvi koji je do njegovih nogu ubijen. Umirućim pogledom pobjednik je radosno gledao slomljenu snagu srpske države.

Koji je izvještaj istinit o načinu na koji je Murat od srpske ruke ubijen, može bez velikih posljedica po historiju ostati neodlučeno za budućnost, bilo da ga je Kobilić kao prebjeg ubio pri ljubljenju noge, bilo da se na bojnom polju podigao iz ubijenih, te probo sultana. U oba slučaja, to nije bio slobodan napad, čovjek nasuprot čovjeku, s jednakom zaštitom i oružjem. Ubojstvo na bojnom polju bilo bi manje vjerolomno nego pod šatorom i stoga i vjerojatnije, uz pretpostavku da osmanski i srpski povjesničar drže manje slavnim da se netko na bojnom polju diže kao ranjenik, nego da poduzme mučki napad kao bjegunac pod šatorom. Obojica bi u svom duhu pripovijedali neistinu, prvi umanjujući Kršćanstvo, a drugi da uve-

ća svoga junaka. Pod pretpostavkom suprotnog stava osmanskih i srpskih povjesničara, da je naime osveta ranjenog borca na bojištu časnija nego mučko ubojstvo pod krinkom bjegunca koji traži zaštitu, to bi povjesničari oba naroda u tom slučaju pružili neobičan primjer velikodušne nepristranosti, budući da bi Osmani o Milošu pripovijedali ono časnije, a Srbi ono manje časno. Ako to ne pretpostavimo, tezulja vage vjerojatnosti preteže u korist pripovijedanja osmanskih povjesničara.

Ma kako bilo, ime Miloša Kobilića živi otada u osmanskoj povijesti kao ime mučkog ubojice, a u ustima srpskog naroda živi u pjesmama dalje kao ime osvetnika slobode, kao što su imena Harmodiosa i Aristogitona u ustima Grka. Kao što smrt ovog potonjeg, po Tukididovu neospornom svjedočanstvu, nije proizašla od čistog poticaja samo da oslobodi narod, nego uglavnom iz osobne strasti i suparništva zbog dječačke ljubavi, tako je, po nepobitnom dokazu srpskih povjesničara, junaštvo Miloša Kobilića proizašlo iz častoljublja i želje da sa sebe spere krivnju zbog tobožnje nevjere. Vukosava i Mara, obje Lazarove kćeri, prva udana za Miloša Kobilića, a druga za njegova suparnika u hrabrosti, Vuka Brankovića, posvadile su se zbog hrabrosti svojih muževa, svaka uzdižući svoga nad sestrinim. Vukosava je svoj hvalospjev zapečatila pljuskom, a Mara se sa suzama potužila zbog te nepravde suprugu. Ovaj je šurjaka izazvao na dvoboj, do kojega je došlo kraljevim dopuštanjem. Miloš je Vuka zbacio s konja, a taj je, s neplemenitim i izdajničkim namjerama, optužio pobjednika zbog sporazuma s Turcima. U predvečerje bitke, kralj je pružio Milošu za večerom, kojoj su prisustvovali svi velikaši, srebrni pehar. Miloš je odgovorio junačkim djelom. Tako je ovo zapravo proizašlo iz svađe žena, kao što je došlo do velike promjene rimskog ustava u pogledu izbora konzula; taj je mogao pasti samo na patricije, sve dok mlađa sestra iz kuće Fabijevaca nije bila ismijana od starije da se uplašila lupanja liktorovih šiba, pa je potakla svoga oca da sprovede zakon o konzulima-plebejcima. Dječaci i žene su dali prve poticaje za junačka djela muškaraca, a predaja i narodna pjesma su ih slobodoumno ovjekovječile. Ime Miloša Kobilića je ne samo kod Srba, nego i kod Osmana na više načina ovjekovječeno. U oružani seraja u Carigradu čuva se njegova oprema zajedno s opremom njegova konja, a ceremonijal, kojeg se danas pridržava pri ulazu u seraj prigodom sultanovih prijema, kad dvorjanici posjetioca uvode bez oružja i drže ga za ruke, pripisuje se mjeri opreza od vremena Muratove smrti. Na Kosovu-polju označuju tri kamena, postavljena u razmaku od pedeset lakata, tri mjesta gdje je Kobilić smjelim skokovima izmakao tjelesnoj straži koja ga je okružila, a jedno tursko turbe pokazuje mjesto gdje je Murat pao. Njegov leš, međutim, nije tu pokopan, nego je odnesen u Brusu i pokopan kod džamije koju je sagradio. Muratov čitav život ispunjen je onim što

mu znače oba nadimka: gospodara (Hudavendkiar) i pobjednika (Gazi). Bio je neumoran borac u svetom ratu i većinom pravedan gospodar, pohvala koju mu ne osporava niti sami Halkondilas, bez obzira što mu je pogubio sina i bez obzira na scenu potapanja arhonta Demitoke koji je preko zidina bačen u Hebros (Maricu). Iste godine s Muratom, gospodarom i osmanskim pobjednikom, i s Milošem Kobilićem, osvetnikom srpske slobode, umrli u Aziji Behadedin, veliki šejh Nakšbendija, i najveći perzijski liričar Hafiz, mistički pjesnik. To, postavljeno jedno pored drugoga, ne bi zaslužilo okupljanje kada ova istovremenost života i smrti ne bi na prvi pogled ukazala na visoki stupanj perzijske mistike i poezije koji otada počinju snažno utjecati na osmansku književnost.

GLAVA ŠESTA

Od Bajezidova ustoličenja do daljnjih osvajanja u Aziji i Grčkoj

[Bajezidova vladavina započinje s bratovim ubojstvom. Tek što je Murat ispustio zadnji dah, Bajezid je dao pogubiti svoga jedinoga brata Jakuba, »uzevši u obzir«, kako kaže službeni historičar Carstva, »kuransku izreku da je buna gora od pogubljenja, uzevši u obzir loš primjer što ga je dao njegov brat Savdži urotom i pobunom, što iskorjenjuje mogućnost oponašanja tog čina, i uzevši u obzir ugledni primjer Boga, koji je jedini i bez takmaca, i po čemu mora vladati i Božja sjena na zemlji, gospodar pravovjernika, slično Bogu, jedini na prijestolju, bez ikakvih suparnika«. Naredni sultani smatrali su ove razloge tako važnim, da su ovaj primjer pretvorili u zakon; ubuduće odredba o bratoubojstvu sultana Mehmeda Osvajača (el-Fatiha), pri svakom stupanju na prijestolje, pretvorena je čak u javno objelodanjeni zakon carstva. Po osmanskim historičarima, ubojstvo Jakuba zbilo se bez Bajezidova znanja, po zajedničkoj odluci begova, a po evropskim historičarima, on je ubio ne jednog, koji je, u stvari, i jedini, nego čak sedmero braće.

Čim je stupio na prijestolje, Bajezidov prvi cilj bio je sređivanje prilika u Srbiji. On naredi Jigit-begu da se kreće ka Bosni, a Firuz-begu sve do Vidina, zauze rudnike srebra u Kratovi i naseli Usküp (Skopje) turskom kolonijom. Tada zaključi mir sa Stevanom, Lazarovim sinom, koji je došao priznati njegovu **1389.** vlast, uz tri uvjeta: da u svakom Bajezidovom ratu sudjeluje kao

saveznik; da mu da sestru za ženu, te da mu od iskopavanja srebra šalje godišnje porez.

Zatim se upustio u bizantske međuodnose. Andronikos i Joanes, sin i unuk vladajućeg cara Joanesa, koji su zbog urote sa Savdžijem bili kažnjeni i zatvoreni, sada su se trudili stupiti u kontakt sa Bajezidom i s pomoću njega doći na vlast. On, doista, i pomaže svrgavanju cara Joanesa, i njega i sina mu Manuela strpa u tamnicu Anemasa, gdje su, nekoć, bili oslijepljeni, mada ne do kraja, njegov nevaljali sin Andronikos i sin mu Joanes, koji su im, sada, bili čuvari. Uz pomoć Đenovežana, te bugarskih tamničara uspjeli su zatočenici pobjeći i doći Bajezidu koji ih odluči iskoristiti za sebe. Sjećajući se prijateljstva starog cara Joanesa sa njegovim ocem Muratom i djedom Orhanom, predloži Bajezid pokornost vazalstva. Car je obećao namet, što ga je dosada njegov sin plaćao da bi on bio zatočen, namiriti da bi mu sin bio bačen u tamnicu, da će svakog proljeća sa 12.000 vojnika poslušno biti na službi gospodara Osmana, neprijatelj njihovih neprijatelja, a prijatelj prijatelja. Ovaj dogovor
1390. bi prisegom potvrđen. Bajezid posla izaslanike u Konstantinopolis (Carigrad) izvidjeti za koga su radije: Andronikosa ili Manuela, a kada ovi izvijestiše u korist ovog drugog, ista ga je vojska, što ga je prije dvije godine bacila sa prijestolja, ponovno ustoličila. Andronikos nije ponovno otišao u tamnicu, nego je zadobio ono što je ostalo izvan zidina glavnog grada: Selimbriju, Herakleju, Raidestos, Danias, Pandios i Solun (Tesalonike).

Po povratku u Edrene (Adrianopolis), Bajezid je udario temelje jednoj džamiji, zvanoj kupolna džamija, jer joj kupola stoji na četiri luka, a koja je, skupa sa kuhinjom za sirotinju što je uz nju, tek nakon četrnaest godina bila dovršena. A drugu džamiju izgradio je tu Seridže-paša, general azapa. Da bi osigurao zakladu za džamiju, poduzeo je han pohod na Aziju i odlučio grad Alašehir (Filadelfija), što se kao jedini grčki posjed održao između područja Osmana i vladara Ajdina, osvojiti kao religiozni fond za novu džamiju, a za to se poslužio trupama
1391. svojih novih saveznika, Srba i Bizantinaca. U njemu Bajezid izgradi džamiju, školu i kupatilo, a prihode grada namijeni za gradnju i održanje džamije u Edrenu (Adrianopolisu). Vladar Ajdina, što je dotada štitio ovaj grčki posjed, dođe se pokloniti osvajaču, te se odreče ne samo prava na kovanje novca i imamata (predvođenja skupine molitve) u cijeloj svojoj zemlji, nego i svoga glavnog grada Efesa preselivši se u Tir. Osim oblasti Ajdina, i zemlje su Saruhana i Mentešea uključene u Osmansko carstvo, a njihovi vladari našli su utočište kod Götürüm Bajezida, tj. sakatog Bajezida, gospodara Kastamonija i Sinopa. Sultan Bajezid prepusti novoosvojena područja kao sandžak svome sinu Ertugrulu. Od deset vladara na području Seldžučkog carstva, sedam su Osmani progutali i samo na sjeveru i jugu Male Azije odupirao se gospodar Kastamonija i vladar Karamana. Ka-

ko su se protiv ovog zadnjeg, s kojim je Orhan bio uspostavio prijateljske odnose, podigle tužbe vazala područja Hamida, Bajezid, nakon što je pokorio Germijan i Teke, prebaci se protiv Karamana, čiji vladar Alaedin pobježe u Ciliciju. Bajezid opsjednu Konju, jednako kao i njegov otac i s istom pažnjom za okolne žitelje i s istom ratnom stegom, koja je izazvala nezadovoljstvo među srpskim pomoćnim trupama. Ohrabreni time, žitelji grada su dovezli svoje žito u osmanski tabor, a kada su ga naplatili, čauši su ih u sigurnosti vratili. Primamljeni tim postupkom, dragovoljno se predadoše karamanski gradovi: Akšehir, Niğde i Akseraj, čija se uprava povjeri Timurtašu. A vladar **1390.** Karamana, da ne bi izgubio svu zemlju, žrtvovao je jedan njezin dio, i mir je bio zaključen pod uvjetom da je od sada granica s njim rijeka Čeharšenbe.

Zatim se Bajezid-han okrenu sa cijelom silom Evropi. On, najprije, utvrdi njezin ključ, Galipolje (Kalipolis), izgradi luku za galije i golemu kulu za obranu. Pogled mu se istodobno upravi ka Bizantu, Bosni, Ugarskoj i Vlaškoj (Rumunjska). Od bizantskog cara zatraži ugovorni porez i pratnju i Manuel se sa stotinu ratnika pojavi u taboru kao vazal. On uskrati izvoz žita iz Azije, sa Lesbosa, Lemnosa, Rodosa i Hiosa, protiv ovog zadnjeg posla šezdeset velikih brodova i popali grad i sela na njemu. I Euboja i dio Atike bijahu jednako opustošeni. Car Joanes, suviše kasno, sjeti se da utvrđuje glavni grad za obranu, u tu svrhu razori tri najljepše crkve svojih predaka radi građe i izgradi na Zlatnim vratima dvije goleme četverokutne kule. Bajezid po povratku u Brusu naredi caru da to novonapravljeno djelo razruši, inače će poslati nazad njegova sina Manuela sa iskopanim očima. Stari car posluša, te od straha i jada umre, **1391.** a njegov nasljednik, Manuel, koji je boravio na osmanskom dvoru u Brusi, otputi se u Konstantinopolis (Carigrad). Bajezid se zbog toga ljutio na svoje kojima je povjerio nadzor nad Paleologom i otposla mu poruku: kadija se ubuduće treba starati o poslovima pravovjernika, jer nije dopušteno da muslimanima, što tamo dolaze po raznom poslu, sude inovjerni suci; ako se to ne učini, grad će potpuno izolirati od okoline što je već sva bila u osmanskim rukama. Poruku je slijedila vojska, koja iz Bitinije prijeđe u Traciju, opustoši sva sela od Panidosa do gradskih zidina, a žitelje odvede.

Otada započinje sedmogodišnje tursko opsjedanje ili, radije, zaokruženje Konstantinopolisa (Carigrad) koji, sedam puta opsjedan od Arapa, jedanput je bio sedam godina napadan i izvan zidina opustošen. Suvišak vojske otputi se protiv Bugarske, Vlaške (Rumunjske), Bosne i Ugarske. Mirče, vlaški knez, podvrgnu se prisegom i poreskom obvezom i od te se godine Vlaška bilježi u registrima Porte kao poreski obveznik. Iste go- **1391.** dine je Tukatmiš, han Velike Tatarske, bio potpuno pobijeđen od Timur-hana, njegovo carstvo uništeno, te su Tatari od Kipča-

ka iseljavali na obje strane Dunava, to jest u Besarabiju i dobrudžku Tatarsku. Jedan dio vojske preplavi Bosnu i, na molbu Tvrtkovu, turskom upadu suprotstavi se Gojko Mrnjavčević sa ugarskim trupama, dok je drugi upao u Sirmiju (Srijem), tukao se kod Nađi Ološa sa Ugarima, a treći dio osvojio Golbac i cijeli Mahov, sve dok ih Petar od Perenija nije vratio. Bijaše to, po ranijem neuspješnom poslanstvu kralja Sigismunda Bajezidu, prvi upad Turaka u Ugarsku. Iduće godine krene Sigis-
1392. mund na Turke u Bugarsku, potuče ih, ali ga turska nadmoć prisili na povlačenje i kralj se jedva spasi od udarca jednog sipahije (spahije) i u bježanju od smrti glađu.

No dok se Bajezid bavio stanjem u Evropi, u Aziji je digao glavu vladar Karamana, prodro do Ankare (Angora) i Bruse i, čak, zarobio beglerbega Timurtaša. Zato sam Bajezid krene na njega, odlučno odbije poslanstvo za mir i na velikoj ravnici Akčaija, u Germijanu, izvojeva pobjedu. Alaedin, vladar Karamana, i njegova dva sina, Alija i Mehmed, budu zarobljeni i predani na čuvanje Timurtašu, istom onom kojeg je Alaedin, čim je čuo za Bajezidov dolazak, oslobodio i otpravio bogatim darovima. Timurtaš, nipošto nije bio ovim činom umiren, i, znajući da Alaedina neće tako skoro imati u rukama, dade ga pogubiti bez Bajezidova naloga i protiv njegove volje. Bajezid se naljuti, no oprosti neposluh beglerbega, procijenivši da gubitak jednog kneza manje znači od gubitka jedne kneževine koja se uključi u Osmansko carstvo.

S juga Bajezid krene s vojskom protiv istoka i sjevera Male Azije. Na istočnoj strani, u današnjem Sivasu, između ovog grada (stare Sebaste) i Kajserija (Cezareje), vladao je Ahmet Kadija Burhanedin (to jest sudac-dokaz vjere) nad više tatarskih plemena. On je bio slomljen od Bajezida i Kara Juluka, te zem-
1392. ljom ovladahu Osmani uz gradove Sivas, Tokat i Kajseri.

Jednako uspješno prošao je i pohod na sjeverozapadu, gdje je vladao Götürüm Bajezid (tj. šepavi Bajezid). Glavni gradovi: Kastamoni, Samsun, Džanik i Osmandžik, zajedno sa rudnicima bakra, pali su u ruke Osmana. Vladar je pobjegao u najdalju utvrdu i luku, Sinop, odakle je pregovarao sa Bajezidom. Ovaj mu dopusti Sinop i okolicu, ali ipak zahtijevaše da mu izruči kneževske sinove iz Menteše a i Ajdina, no ovi su utekli Timuru. Kastamoni bijaše predan princu Sulejmanu u namjesništvo.

Sve te pobjede i osvajanja pridonijeli su da Bajezid započne zanemarivati i carstvo i sebe samoga. Bio je prvi osmanski vladar koji je počeo, pod utjecajem svoje žene, srpske princeze, piti vino i time kršiti islamski propis. Jednako je s nemarom gledao na homoseksualnu sklonost svoga vezira, Ali-paše, koji je, sada, regrutirao iz osvojenih krajeva dječake ne više samo za janjičare (adžemoglan), nego i za unutarnju službu na dvoru (ičoglan). Ovi su se isticali duhom i ljepotom, pa je, od-

sada, služba paža na dvoru bila put ka unosnim lenima i prvim položajima u vojsci i državi.

Tako se homoseksualna sklonost Istoka, za čije su prvo očitovanje već u najstarije doba Grci optuživali Perzijance, a ovi njih, ušuljala i u Tursko carstvo, te se, postupno, proširila i izvan dvorskih krugova. Osobito je u tome pretjerao stalež sudaca. Bajezid, koji se uskoro sam popravio, razljuti se na lopovštine paževa i podmitljivost sudaca, te naredi da jednom pažu, koji je optužio neku staru ženu za krađu mlijeka što joj ga je on sam popio, rasjeku trbuh; a osamdeset je sudaca, protiv kojih su se tužili zbog nepravednih presuda i podmitljivosti, dao zatvoriti u jednu kuću u Begšehiru i zapaliti je. Ipak je vezir uspio dokazati da je glavni uzrok podmitljivosti sudaca nesiguran prihod, pa je predložio da se to sredi putem redovitih sudskih taksi. Tako se odredilo da sudačka plaća bude dva posto sume o kojoj se spori, a da se za izradu svake sudačke odluke plati dvije akče. Ali-paša, koji je uredio pravosuđe, dao je još jedan doprinos sređenju: dao je iskovati novi novac, a stari je stavio izvan opticaja.

Bajezid nije bio zadovoljan samo time što je spriječio kvarenje sudaca, nego se je odlučio dobrim djelom iskupiti zbog svoga prijestupa. Pošto ga je šejh Buhari (nazvan tako po svojoj zemlji, no općenito poznat pod imenom Emir Sultan) opomenuo da bi se trebao pokajati, on se odluči iskupiti gradnjom dvije džamije u Brusi; jedne izvan grada pri gorskom potoku Akčaglan (bijelopjenušajućem), osamljeno postavljenoj u živopisnoj okolini, a druge u gradu, u četvrti što i danas nosi ime Emir Sultana, šejha koji je zavolio Bajezidovu sestru i s njom se oženio. Džamija je u višekratnim paljenjima grada više puta spaljivana, a ona prva, zbog osame njezina položaja, pošteđena od pustošenja vatre i rata, i danas je, u prvotnom obliku, dragocjeni, dobro očuvani spomenik saracenskog graditeljstva krajem 14 stoljeća. Za gradnje druge džamije posjetio je šejh Buharija jedan od najvećih mističara Istoka, šejh Seid Alija Hamadani, a Bajezid mu kao dar dobrodošlice doznači trostruku nadnicu graditelja džamije. Šejh Buhari Emir Sultan, koji je nosio ovu titulu vladara u duhovnoj oblasti, kao što ju je njegov šurjak nosio u svjetovnoj oblasti (Bajezidu je tek halifa u Egiptu podijelio željenu titulu sultana), zadobio je povlasticu da Emiru Sultanu Bajezid Jildirimu, kad god polazi u rat, opaše sablju — ceremonijal što će se vršiti ubuduće pri stupanju na prijestol.

Ali Bajezid nije u Brusi gradio samo džamije. On je dao izgraditi i zidine protiv budućih prepada i, istodobno s tim gradnjama, podiže na azijskoj strani Bosfora tvrđavu, naime dvorac Anadolu hisar, koji nosi zaslužno ime Güzeldžehisar, to jest krasni dvorac. Krasniji od dvorca, štoviše jedan od najljepših

u lijepoj dolini Bosfora je dvorac nebeske vode (Göksu), na čijem se ušću i na najužem dijelu Bosfora podigla nova tvrđava, da bi jače pripomogla opsjedanju Konstantinopolisa (Carigrad). Brže od poduhvata na glavnom gradu Bizanta bio je krunisan pohod na Solun (Tesalonike). Nakon pobjede nad udruženom flotom križara, pade Solun, što ga je već Hajredin-paša bio zauzeo krajem vladavine Murata I, no što ga je potom princ Manuel bio povratio, po drugi puta u turske ruke].

Još ćemo se jednom okrenuti od južnih granica Osmanskog carstva u Evropi prema sjevernim, prema Bugarskoj, Ugarskoj i Vlaškoj (Rumunjska). Bugarska je djelomice prije, a djelomice poslije bitke na Kosovu bila podvrgnuta turskoj vlasti. Sistova i Vidin, Nikopolje i Silistrija, najbolje utvrde na Dunavu, još su se neko vrijeme opirale. Kralj Šišman, zatvoren u Nikopolju, lako bi se mogao dulje odupirati turskoj moći, jer su Turci u umijeću opsjedanja bili još neiskusni ali se on sa svojim sinom pojavio pred opsjedateljem Ali-pašom s mrtvačkim pokrovcem oko vrata moleći za svoj život. Šišman je odmah odveden u zatvor u Plovdiv (Filibe), gdje je odmah ubijen ili je čuvan da umre prirodnom smrću. Njegov sin, također zvan Šišman, spasio je život kao musliman i kao takav dobio namjesništvo u Aziji novoosvojenog Samsuna (Amisus). Vidin se predao uz obećanje da se posada pusti, ali je ona ipak po Feriz-begovoj naredbi pobijena. Silistrija i Nikopolje navodno su uz lukavstvo tobožnjih trgovaca bili zauzeti, kao što su to Karamani već sa sretnim uspjehom primijenili pri zauzimanju Ermenaka i grada Tripolisa na Meandru (Menderes). Ugarsko poslanstvo, koje je kralj Sigismund uputio Bajezidu, ovaj je primio u dvorani iskićenoj bugarskim oružjem i odličjima. Bajezid je kao odgovor
1394. pokazao poslanicima lukove i strijele na zidu kao titulu svoga posjeda, Bugarske.

Sigismund se sada združi sa bližim i daljim saveznicima da bi se odupro Bajezidovoj premoći. Putem svoga poslanika, Nikole iz Kaniže, zatražio je pomoć od francuskog kralja. S vlaškim vojvodom Mirčetom, vazalom Ugarske, koji je već nekoliko godina Porti plaćao danak, sklopio je novi ugovor, poveo vojsku preko Dunava i zauzeo nakon tvrdokornog opsjedanja ponovno Malo Nikopolje (Mali Nikopolis). Već se u ovoj vojni borilo sa Sigismundom pet do šest stotina francuskih jahača pod zapovjedništvom francuskog glavnokomandujućeg grofa d'Eua. Budući da ta pomoć nije bila dostatna, pojavila se slijedeće godin vojska od tisuću francuskih vitezova, isto toliko štitonoša i šest tisuća plaćenika, koje su predvodili grof Nevèrs, hrabri sin burgundskog vojvode, gospodar Flandrije i ujak Karla VI Burbonskog, grof de la Marche, Henrik i Filip de Bar, sva tri kraljevi bratići, Filip d'Artios, grof d'Eu, pravi princ, glavnoko-

mandujući Jean de Vienne, admiral, maršal Boucicault, koji je na svom povratku s Orijenta kroz Ugarsku ohrabrio kralja Sigismunda za nove pothvate protiv Turaka, kao i gospodin de Coucy, jedan od najboljih i najstarijih vojskovođa Kršćanstva, Gay de la Tremouille, gospoda Roye, Saint Paul, Monturel i Sampi. Ovom cvijeću francuskog viteštva pridružili su se na putu kroz Njemačku Friedrich grof Hohenzollern, veliki prior u Njemačkoj, na čelu njemačke gospode, a s Rodosa je Sigismundu došao u tabor Filibart de Naillac, veliki meštar, s velikim brojem vitezova sv. Ivana. Osim francuskih pomoćnih četa i četa viteških redovnika, Sigismundovoj vojsci su se pridružili bavarski vitezovi, pod vodstvom falačkog izbornog kneza, grofa Mümpelgarda, namjesnika nürnberškog utvrđenog grada, štajerske čete pod zapovjedništvom Hermana II, celjskog grofa i vlaški odredi kojima je zapovijedao vlaški knez Mirče. Oko Duhova je održan sastanak u Beču, odakle je isplovilo niz Dunav sedamdeset velikih lađa, natovarenih vinom, brašnom i zobi. Ugarska je vojska svoj put kroz Srbiju obilježila pljačkama, francuske su pomoćne čete pošle preko Erdelja i Vlaške. Kralj Sigismund je pošao kroz prolaz Željezne kapije i zaposjeo Vidin i Oršavu; Vidin s tri stotine, a Oršavu s dvije stotine momaka. Prvi se grad dragovoljno predao, drugi se pet dana borio, na što su kršćanski stanovnici silom protjerali tursku posadu. Rako je napadnut, a posada je sasječena nakon predaje. Čitava združena vojska, jaka oko šezdeset tisuća ljudi, ujedinila se kod Nikopolja, koje je bilo šest dana opsjedano. Toganbeg se uporno branio, siguran da će uskoro stići pojačanje. Saveznici, naročito Francuzi, pozivajući se na svoju snagu, bezobzirno su se prepustili pijančevanju i ženama koje su sobom vodili. O Bajezidu su govorili samo s najvećim prijezirom i sumnjali su da će on imati hrabrosti prijeći Bosfor, te nisu vjerovali u to da je turska vojska od njih udaljena samo šest sati. Maršal Boucicault prijetio je glasnicima koji su mu tu vijest donijeli da će im dati odrezati uši. Vitezovi su bili toliko ludo samouvjereni da su se čak usudili izjaviti »da, ako bi se nebo srušilo, oni bi ga zaustavili svojim kopljima«. Manje drzovita je bila Bajezidova prijetnja, koji se oslanjao na svoju premoć, »da će uskoro njegov konj na glavnom oltaru Petrove crkve u Rimu jesti zob«. Kad su prvi turski upadači, azapi, pokrili ravnicu, zatraži usplamsala obijest grofa Neversa počasno mjesto navale za francusku konjicu. Kralj Sigismund, koji je dobro poznavao način kako se vodi rat s Turcima, reče mu da ovom slabo naoružanom ološu treba suprotstaviti samo lake čete, a jezgru vojske treba štedjeti za tursku jezgru, za janjičare i sipahe. Gospodin de Coucy i admiral Jean de Vienne pristali su uz kraljevo mišljenje, ali glavnokomandujući i maršal Francuske, uvrijeđeni u svojoj taštini, jer je Sigismund admirala i gospodina de Coucya prije njih upitao za mišljenje, brzopleto su se suprotstavili, pa iz-

1396.

javili da je nemoguće da francuska konjica bude iza ugarske pješadije i da Francuzima pripada počasno mjesto u bici. Ovu je izjavu sva francuska mladež oduševljeno prihvatila i ludost njihove obijesti je prešla u divlje barbarstvo kada su sasjekli turske zarobljenike u taboru, pošto su ih preuzeli na vjeru i riječ.

28. 9. 1396. Nakon tako krvavo tragične predigre započeo je krvavi boj čiji je svršetak tako tragičan. Turska prethodnica, azapi, nije se oduprla žestini francuske konjice, čak su i janjičari odbačeni i, pošto ih je deset tisuća prekrilo bojno polje, spasili su se ostali iza spahija. S nezadrživom snagom navalili su francuski vitezovi na turske konjanike, od kojih je pet tisuća palo. Pobjeda bi pripala Francuzima da su poslušali mišljenje gospodina de Coucyja i admirala da stanu, da su svoje čete ponovno sredili i sačekali ugarsku pješadiju. U žaru ludo smione hrabrosti pošli su na jednu uzvisinu progoneći spahije u bijegu, a gdje su mislili uništiti tursku vojsku. Koliko li je bilo njihovo iznenađenje kad im je tamo sučelice stajalo jezgro Bajezidove snage, njegova Porta, šuma od četrdeset tisuća kopalja. Poslije prvog začuđenja, uslijedio je paničan strah, a nakon najluđe obijesti naišlo je potpuno obeshrabrenje. Sve je pobjeglo i rasturilo se, ali im je Bajezidova konjica presjekla put. Admiral Jean de Vienne već se okrenuo unatrag, kad li je, sjetivši se časti, poviknuo dvanaestorici vitezova koji su bili oko njega: »Bog neka nam pomogne, da naš život iskupimo na račun naše časti; sada se valja braniti ili umrijeti na polju časti.« Bacili su se na neprijateljska koplja i pali kao francuski vitezovi. Vojvoda i dvadeset i četvorica njegovih najodličnijih drugova su uhvaćeni, među njima princ Henry de Bar, de Coucy i de la Tremouille. Samo tisuću koraka iza Francuza bila se okupila ugarska vojska; na desnom krilu bili su Mađari kojima je zapovijedao Stjepan Lacković, na lijevom Vlasi, kojima je zapovijedao knez Mirče, a u sredini Herman Celjski sa Štajercima i Bavarcima, palatin Gara i sam Sigismund. Kada se francuska luda hrabrost odbila od Bajezidove jezgre, nagnu desno i lijevo krilo Sigismundove vojske u bijeg. Stjepan Lacković, potajni neprijatelj, pobjegao je s Mađarima, a Mirče, vjerolomni saveznik, pobjegao je s Vlasima. Samo sredina, vjerni kralju pod Garom, Štajerci pod Hermanom Celjskim i Bavarci, pod izbornim knezom falačkim, primili su francuske bjegunce i pošli sa dvanaest tisuća momaka na Turke. Već su bili suzbili janjičare i htjeli navaliti i razbiti sipahe, kad li je srpski despot, koji se borio kao Bajezidov saveznik, dojurio sa pet tisuća svojih junaka u pomoć i odlučio bitkom. Sigismundov bajrak pade i, braneći ga, pali su i štajerski i bavarski vitezovi; ovi posljednji svi do jednoga. Herman Celjski i nirnberški špan uzeli su kralja u svoju sredinu i odvukli ga iz borbe na jedan brod gdje je bio s nadbiskupom od Grana i njegovim bratom Stjepanom iz Konjže. Drugim brodom su ih slijedili Herman Celjski i Nikola Gara, pala-

tin. S velikim meštrom reda ivanovaca sretno su stigli do venecijanskog i rodoskog brodovlja križara, koje je bilo na ušću Istera (Dunava), i tako su se spasili preko Konstantinopolisa (Carigrada) i Rodosa u Dalmaciju.

Nakon odlučene bitke, Bajezid se ulogori pred Nikopoljem i vrati se tada opet na bojno polje. Kada je vidio mnoštvo ubijenih od svoje vojske, a kažu da je njihov broj bio i šezdeset tisuća, plakao je od bijesa i osvete; zakleo se da će mučeničku smrt muslimana, smrt koju su zadobili u boju i prije njega kao zarobljenici u francuskom taboru, osvetiti na kaurima. Došla je najstroža zapovijed da slijedeće jutro svi zarobljenici budu dovedeni pred sultana. Deset tisuća ih je dovučeno na užetima, među njima i bavarski štitonoša Schiltberger, mladić od nepunih šesnaest godina koji je sretno izbjegao strahote ubojstva zarobljenika i to vjerno opisao pri povratku u domovinu, kao i patnje trideset i četverogodišnjeg ropstva. Sultan je grofa Neversa pozvao da bude očevidac strašne osvete koju je htio izvršiti zbog svog pobijenog naroda. Princ je za sebe i nekolicinu izmolio život, što mu je za njega samoga i dvadeset i četvoricu najodličnijih vitezova dano. Sada dođe krvava zapovijed za opće ubijanje zarobljenika. Svaki je vojnik morao gledati kako njegove ubijaju ili im za to određeni krvnici sijeku glave ili ih toljagom ubijaju. Kada je došao red na Schiltbergera, pred čijim su očima pale glave trojice njegovih ratnih drugova, upozorio je Bajezidov sin oca na mladost toga roba, budući da ni jedan ispod dvadeset godina nije trebao biti smaknut. Bio je pomilovan i poslan drugim dječacima. Pred njegovim je očima na užetu dovučeno petero bavarske gospode i predstavnika staleža, među njima Johann Greif. Taj poviče jakim glasom: »Zbogom, mi prolijevamo našu krv zbog kršćanske vjere i bit ćemo, ako Bog hoće, još danas djeca neba«. Odmah iza toga mu je bila sa njegova četiri ratna druga odsječena glava. Pokolj je trajao neprestano od izlaska sunca do četiri sata popodne. Tada su sultanu pali pred noge njegovi velikani i zamolili ga da obustavi pokolj. Silni vladar je zasad ugasio žeđ za osvetom krvlju ubijenih kršćana, a između ostalih zarobljenika odabrao je petinu koja mu je pripala, među njima i Schiltbergera. Ovi su s burgundskim vojvodom i s dvadeset i četiri viteza zatvoreni u kuli Galipolja. Dok su ovi ležali tamo u lancima, vozio se Sigismund na brodovima Rodošana, dolazeći od Konstantinopolisa (Carigrada), pored njih. Turci, čiji mali brodovi nisu mogli naškoditi mornarici križara, osim što je bilo beznačajnih okršaja, izložili su na obali zarobljenike da ih gledaju i podrugljivo dovikivali kralju neka ih otkupi. Nije trebalo ove neprijateljske poruge da potpali Sigismundov osjećaj časti i da otkupi vitezove, svoje saveznike. Čim je s novom godinom stupio na snagu s Venecijom sklopljeni ugovor o godišnjem danku, a trebalo je platiti sedam tisuća dukata, on ih ponudi za otkupninu franeu-

skih vitezova. S ugarskim kraljem su se udružili oni iz Francuske i Cipra i slali pomirbene darove za izbavljanje zarobljenih.

Lusignan je poslao zlatnu soljenku umjetnički izrađenu i deset tisuća dukata u gotovu; Karlo Šesti pošalje preko Ugarske jato norveških sokolova, šest tovara crvenog sukna, fino platno iz Reimsa i tapete iz Arrasa koje prikazuju bojeve Aleksandra Velikog. Do oslobođenja je došlo konačno u Brusi, gdje su francuski vitezovi bili dobro čuvani oko sultanova dvora, uz otkupninu od dva puta po stotinu tisuća dukata. Admiral Francuske je ostao na bojnom polju, glavnokomandujući i gospodin de Coucy umrli su u zatvoru u Brusi, ali maršal Boucicault i Guy de la Tremouille bili su među živim oslobođenima. Kada je predan novac za otkup, otpravio je sultan grofa Neversa ovim riječima: »Ja te oslobađam tvoje zakletve da nećeš više protiv mene podići oružje; ako imaš časti, ja te štoviše preklinjem da ga protiv mene upotrijebiš, što prije, to bolje i da protiv mene sakupiš oružanu snagu čitavog Kršćanstva. Ti mi ne možeš ukazati ništa bolje, nego da mi pružiš priliku da steknem novu slavu.« Prije nego su otkupljeni otputovali, priredio je za njih Bajezid, strasni ljubitelj lova, lov na sokolove i zadivio ih divotom svog lovišta, koje se sastojalo od 7.000 lovaca sa sokolovima i 6.000 čuvara pasa. Sokolari su ostali glavna masa sultanova lovljenja. Sastojali su se od četiri razreda lovaca sa sokolovima, lovaca na visoku divljač, lovaca-orlaša i lovaca s kopcima, dok su čuvari pasa (segban) bili pod janjičarima, a tvorili su trideset i tri puka, osim tri samsundžija, tj. čuvara doga, sagardžija, tj. čuvara pasa-tragača i turnadžija, tj. čuvara ždralova. Njihova četiri glavara bila su ujedno još u najnovije vrijeme i četiri general-poručnika janjičarskog age. Njihovi su viši oficiri počašćeni nazivima iz lova, kao što su oni niži dobivali čin po nazivima u kuhinji, što je, po našim shvaćanjima, vojnički ponižavajuće; ali po najstarijim shvaćanjima Orijenta podaje čast, jer su živežne namirnice važne za rat, a lov je njegova najplemenitija predigra.

Bajezid je iz Bruse svoj Aziji objavio vijest o svojoj sjajnoj pobjedi. Uz vijesti o osvajanju, koje su vjesnici donijeli egipatskom sultanu, vladaru arapskog i perzijskog Iraka, tatarskom hanu i armenskim dinastijama, poslani su kao dokaz zarobljeni robovi. Kao dokazni materijal poslano je, uz pismo o pobjedi, egipatskom sultanu šezdeset uhvaćenih dječaka-plemića, a među njima i jedan ugarski velikaš. Slijedeća posljedica
1396. poraza kod Nikopolja bilo je zauzimanje Mitrovice na Savi i prvi upad Turaka u Štajersku, gdje su pustošili, a gdje se Bajezid uputio već treći dan nakon boja kod Nikopolja. Prodro je sve do Ptuja, grad sasvim popalio i odveo 16.000 momaka. Upad u Srijem vodio je izdajnik Lacković koji je u boju kod Nikopolja prvi bježao s desnim krilom. Od tog je vremena vodio prego-

vore o udaji jedne Bajezidove kćeri s Ladislavom Napuljskim da bi ga uz Bajezidovu pomoć postavio na Sigismundov prijesto. Johann od Marota odbio je doduše tursku vojsku, koja je prodrla iz Bosne preko Save kod Požege, ali je opustošila čitav predio između Save, Drave i Dunava i samo su ostaci gradova svjedočili o nekadašnjem blagostanju zemlje. I u Bosni su prodrli do Zvornika; u hrastovim šumama Vlaške, Mirče se borio s Evrenosom, dok ovaj nije utvrđenim taborom učvrstio moć Osmana, a svoj ugled u sultana.

[Bajezid ponovno svrnu pogled na Konstantinopolis (Carigrad), što su ga njegove trupe, od smrti Joanesa Paleologa, već pet godina držale u zaokruženju. Manuel, koji je stupio na prijestolje protiv Bajezidove volje, odlučio se, uskoro po svome krunisanju, pojaviti u Seresu, gdje je sultan prebivao, sa bratom Teodorom i drugim knezovima-vazalima, Stevanom, srpskim despotom, Tvrtkovim sinom Konstantinom, Dragašovim bratom, gospodarom područja na Vardaru (Aksios), i Pavlom Mamasom, gospodarom Epidamnosa ili Monembasije. Ovaj je tužio Bajezidu Teodora da mu je nasilno oduzeo njegov grad. Sultanovu srdžbu povećao je još više Joanes, ne do kraja oslijepljenog Andronikosa ne do kraja oslijepljeni sin, koji je kao gospodar Selimbrije služio na Bajezidovom dvoru. Već je u razgovoru Bajezid htio u svojoj jarosti ubiti Teodora, no uspio se savladati, ali je to učinio vezir, Ali-paša. Od tog sastanka, dogovore se Manuel i Konstantin da se više ne pojavljuju na sultanovom dvoru. No uskoro po carevom povratku, dođe Ali-paša pod zidine carevog grada sa nalogom da se traži da car dođe u dvorsku službu sultana. Kada je uvidio da caru više nije do toga, započe snažnije opsadu grada koja je trajala već šestu godinu. Većina žitelja je mrmljala i htjela je radije grad predati Turcima, no umirati od gladi. Bajezid odredi Joanesa, Andronikosova sina, za cara umjesto Manuela, a ovaj se morade s tim suglasiti. On otplovi za Peloponez, ostavi obitelj, te otpoče svoje bezuspješno putovanje u Milano, Đenovu, Firencu, Francusku i Njemačku, preklinjući za pomoć. U samom Konstantinopolisu (Carigrad) je vladao Joanes, ali je morao pristati na džamiju i kadiju u gradu, kao i dati godišnji porez od 10.000 dukata za sultana, a deset zlatom i srebrom napunjenih riba za vezira, Ali-pašu, čime je, zasada, otklonio opsadu. To bijaše četvrta džamija što ju je bizantski car morao dopustiti unutar grada: halifa Sulejman, Seldžuk Ertugrul, Kurd Salahedin bili su izvojevali, prije Osmana, slobodno vršenje vjerske službe. Ali je osmanski sultan postigao da, pored džamije, uspostavi i jednu mehkemu (sudsko nadleštvo) i da, čak, jedno predgrađe, sa bitinijske strane Crnog mora, naseli turskom kolonijom].

Nakon takvog poniženja bizantskog cara u njegovom glavnom gradu, Bajezid je poput osvajačke munje prošao Azijom, a istovremeno i Evropom, tamo je to za njega činio Timurtaš šireći carstvo na sjever i istok, a ovdje je osobno on to činio šireći ga prema zapadu i jugu. Timurtaš osvoji Kangriju ili Gangru, staru prijestolnicu paflagonskih kraljeva, glavni grad Paflagonije od četvrtog stoljeća na ovamo; leži između obje rječice, Širinsu, (tj. slatka voda) i Adžisu (tj. gorka voda), koje utječu u Halis (Kizil Irmak).

Dok je tako Timurtaš ponio pobjedničku zastavu sve do Eufrata, koji je tako dugo bio prirodna granica Rimskog i Perzijskog carstva, Bajezid je sam kao ratna munja upao najprije u Grčku. Iz svog stalnog stana u Karaferiji (Beroia), gdje je sagradio džamiju, pozvao ga je biskup iz Fokisa, kao dvostruki izdajnik svoje domovine i svoje vjere, u Grčku koju mu je, kao velikom ljubimcu lova, ocrtao kao krasno lovište, koje primamljuje stazama za lov, mnoštvom ždralova i bogatim rastom svojih livada. Bajezid uznapredova u Tesaliju i zauzme najbolje gradove u njoj: Jenišehir, staru Larisu; Tirhalu ili Trikalu, staru Triku (pod tim imenom poznatu već od rimskih vojni protiv Filipa Makedonskog, a i iz vojni Bemundovih protiv Aleksija Komnena, koji su se u obližnjem čvrstom prijevoju trudili jedan drugog strategijski nadmudriti); Domakiju (danas Demenek ili Domeniska), koju je njezin gospodar, vojvoda Kernaios, u bijegu napustio i Patras (danas Badradžik na jednoj ravnici na podnožju lokrijskih planina). I Farsalom kao i Domakijom vladala je obitelj Kernajosaca. Farsala — tako znamenita u ratnoj povijesti po dvjema najodlučnijim bitkama, jedna u kojoj je makedonijski kralj Filip potpuno uništen od Quinctija Faminija i ona u kojoj je Cezar potpuno uništio Pompeja — pala je bez poteza mača osvajaču u ruke. Bez potezanja mača, kao nekoć Alarih sa svojim Gotima, prodro je kroz besmrtni Termopilski klanac, a nije se trebao potruditi da obiđe neprijatelja, kao što su tamo nekoć Perzijanci obišli Lakedemonce, a Rimljani — Makedonce; bez borbene slave kojom se borio Leonidas protiv Kserksa, bez bojne muke, koju je nanio konzul Acilij kralju Antiohusu, Bajezid je prošao kroz Termopile, a izdajničkog Efijalta zamijenio je focijski biskup. Termopilski grad Zeitun, tj. stara Lamija, znamenit po opsadi makedonskog kralja Filipa kao i zbog rata koji je nazvan po ovome gradu, gdje se hrabro održao Antipater, predao se napadačima zajedno sa čitavim krajem Focije, a uveo ih je grčki biskup. Optužio je kod Bajezida vojvotkinju Trudeludu, suprugu delfijskog vojvode Delvosa, da, zapletena u ljubavne veze sa Stratesom, jednim Grkom, neizrecivo podjarmljuje žitelje i da je više njih ubila. Njezin suprug, koji vuče lozu od španjolske kuće, nedugo je umro, te je bio okrivljen za čarobnjaštvo i đavolska umijeća, pa je na to naveo, osim vojvotkinje, još i mnogo drugih

žena. Ova objeđivanja olakšala su vojvotkinji odluku da iziđe pred pobjednika sa svojom odraslom i već zaručenom kćeri s mnogo darova i da mu ponudi blago, zemlju, kćer i samu sebe. Bajezid je majci ostavio njezinu slobodu i vjeru, ali je dobrohotno primio kćer i zemlju kojoj je postavio namjesnika. Gospodar Dorije, Lokrije i Focije ponudi Bajezidu da mu vojskovođe Jakub i Evrenos osvoje Peloponez. Ovaj je vodio vojsku po zapadnom dijelu poluotoka sve do južnog rta, koja je opustošila kraj oko Modona i Korona. Jakub je opsjedao Argos, stari glavni grad Peloponeza, nekada znamenit po Herinom hramu i po pašama Posejdonovih konja. Napao je grad u isto vrijeme s desne **6. mj. 1397.**
i lijeve strane; dok su, zbunjeni krivom glasinom da je grad s desne strane zauzet, svi građani pohrlili na onu stranu, za to su se vrijeme neprijatelji uspeli zidinama na lijevu stranu, napuštenu od njezinih branitelja. Blago je opljačkano, a stanovnici su grada, trideset tisuća Grka, preseljeni kao robovi u Aziju. Bajezid je, nasuprot tome, preselio iz Azije u Evropu, turkmenske i tatarske kolonije, sasvim po sistemu azijskih osvajača, koji su, od najstarijih vremena na ovamo, preseljavanjem čitavih gradova i stanovništva s jednog kraja svoga carstva na drugi, vidjeli u tom najdjelotvorniju mjeru da podupru svoju despotsku vlast. Već je Darije preselio stanovnike pustinje Barke iz Libije u Bahtriju, Peonce iz Evrope u Aziju, Nileżane iz Male Azije u Suzu u Perziji, Jonce u Feniciju, a Feničane u Joniju. Tako je i Bajezid preselio Turkmene, koji su nastavali kraj Saruhana, sa ravnice Menmen, tj. ravnice Mainomenos, na ravnicu Plovdiva (Filibe), a druge je opet, meandarske (mendereske), skamandraske ravnice i sa ravnice Kaistrosa preselio u evropsku ravnicu na Aksiosu, a one oko Terma na ravnicu Zagore i Sofije.

U istu godinu za osvajanjem Moreje, tj. zadnju godinu os- **1397.**
mog stoljeća po Hidžretu, stavljaju osmanski povjesničari jednoglasno i osvajanje Atene, koju oni sami ne nazivaju drugačije, nego grad filozofa. Mada je Atenu tek šezdeset godina kasnije osvojio kao trajan posjed Mehmed Drugi, ne možemo ovo osporiti kao ni ranije zauzeće Soluna (Tesalonike).

[Prošlo je tako nekoliko godina u miru, a Bajezidu se, po riječima bizantskog historičara, »visoko drvo njegove sreće skitilo od plodova, što su svakim danom sazrijevali uz mnogostruku pjesmu ptica, jer mu ništa ne nedostajaše od svih predmeta za prijatne užitke«. Iz toga sna probudi ga Timurova poruka. Bajezid je mislio zastrašiti ga za daljnje napredovanje osramoćujućim odgovorom i osvajanjem Erzindžana u Armeniji, te se vra- **1400.**
ti u Brusu, prijeđe preko Helesponta (Dardanele) i posla prijeteće pismo bizantskom caru da mu preda grad, što ovaj odbi s dostojanstvom. No od opsade carskog grada odazva ga Timurovo osvajanje Erzindžana i krvavo kupatilo od Sivasa, te on krenu hitno u Aziju].

GLAVA SEDMA

Timur-han u osmanskoj povijesti

[Timur, tj. željezo, bijaše ime Taragaisova sina, od znamena predodređenog za osvajanje svijeta. Njegov je predak u četvrtom koljenu Karačar Novijan, od plemenitog roda Berlas, bio Emir ul-umera, tj. Veliki knez-vezir Džagataja, sina Dže-
1335. ngiz-hanovog. Iste godine kada nestade sultan Ebusaid Behadir-han, zadnji veliki vladar Džengiz-hanove obitelji, a s njim i veličina mongolske vladavine, rodio se Timur. Za razliku od drugih osvajača svijeta, Timur je znao ne samo razarati, nego i stvarati, a njegovi nasljednici, što su se u Transoksijaniji i u Perziji održali cijelo stoljeće, vladali su u Indiji tri stoljeća, skoro do našeg vremena.

Timur, obično Timurlenk, tj. šepavi Timur, i stoga u Evropi iskrivljeno zvan Tamerlan, nije se rodio takav, nego je pri opsadi glavnog grada Sistana zadobio ranu. Ozbiljan i mračan nije bio sklon igri i šali, a još manje laži, nije volio liječnike, astronome i poznavaoce zakona, koji su često, u njegovu prisuću, raspravljali sporna pitanja. Osobito je cijenio šejhove, čiji je sveti poziv kroz njihove molitve krčio i pripravljao put pobjede. Bio je silan ljubitelj šaha u kojem je bio bez premca i od poznate izmjene položaja (kralja s kulom) zadržalo se ime njegovog najmilijeg sina, Šahruha. Omiljene knjige su mu bile ratne priče i životopisi ratnika i velikih ljudi i one su i u miru i u ratu bile uz njega.Njegovo znanje svodilo se na čitanje i pisanje, premda mu je pamćenje bilo izvanredno, te je jednom pročitano ili slušano, zauvijek pamtio; pa i pored toga, govorio je samo tri jezika: perzijski, turski i mongolski, dok mu je arapski ostao stran. Strogo se i kruto pridržavao takozvane Tore (Tevrata), tj. Džengiz-hanove knjige zakona, te je zbog nje zapostavljao i sam islamski zakon. Toru (Tevrat) je dopunio vlastitom knjigom zakona, Tufukat, a odnosila se, prije svega, na ustrojstvo vojske, stupnjevanje dvorskih i državnih službenika i unutarnje upravljanje pravosuđem i financijama. Imao je sjajnu i potpunu obavještajnu službu što su je obavljali putnici svih vrsta, a osobito derviši, te je imao pune podatke o snazi i planovima, o zbivanjima na dvoru i uređenju gradova u drugim zemljama. A sve te podatke o tuđim zemljama sakupio je u iscrpnom registru i kartama koje je stalno imao pred očima. Silno ga je voljela vojska, a on je divlju okrutnost svojih i od raznih naroda skupljenih vojnika nastojao ublažiti uz pomoć pjesnika i učenjaka, glazbenika i sufija koji su putovali s vojskom. Imao
1361. je dvadeset sedam godina kada je za emira Huseina, koji je obitavao u Heratu i Balhu, a vladao s obje strane Oksusa, vršio pr-

vu ozbiljnu ratnu službu protiv Timurtogluk-hana, gospodara Turkestana. Bio je nagrađen za uslugu sestrom Huseina, s ko- **1363.**
jim će, po njezinoj brzoj smrti, ratovati i miriti se, da bi se, **1365.**
kada ovaj umre, popeo na prijestol. Od osam princeza iz Husei- **1366.**
nova harema, četiri je uzeo za sebe, no samo je dvije oženio, a ostale podijeli uglednicima, tvrđavu je opljačkao, a onda skupa s palačom razrušio, žitelje dijelom bacio u tamnicu, a dijelom **1369.**
posjekao, žene i djecu podijelio kao robove — primjer velike tragedije kasnijih osvajanja. Za prijestolnicu je izabrao Samarkand, koji je učvrstio zidinama, te uljepšao palačama i vrtovima. Na skupštini Tatara (Kuriltai) proglašen je za gospodara srušenog prijestola. Šejh Bereket podijelio mu je oznake vlasti, zastavu i bubanj, pridodao njegovu imenu Timur (željezo), što mu ga je dao otac zbog snage, titulu Gurgan, tj. veliki gospodar, Sahil Kiran, tj. gospodar vremena, i Džihangir, tj. osvajač svijeta. Okupio je krune devet zemalja: dinastije **Čagataj, na čiji** se prijestol popeo po Huseinovoj smrti; dinastije Džeten ili Geten u Turkestanu i Mongolistanu; dinastije vladara Harizma; vladara Horasana; Tatara u Tataristanu i Dešt Kipčaku; dinastije Muzafirovih sinova u perzijskom Iraku; dinastije Ilhanija u arapskom Iraku; dinastije vladara Hindustana, te dinastije Osmana. Na istok do Kineskog zida, na sjever do srca Rusije, na zapad do obala Sredozemnog mora, na jug do egipatskih granica osvajao je i gospodario. Neka su carstva pala odmah, a većina tek nakon višegodišnjih vojnih napora i pohoda. Tako je protiv Geta vodio vojsku sedam puta i pet puta protiv Harizma, dva puta protiv gospodara Tatarske, jedan put protiv Urusa, dva puta protiv Tukatmiša, pokorio je, doduše, Hindustan u jednom jedinom pohodu, a poduzeo je tri prednjeazijska rata, od kojih je prvi trajao tri, drugi pet, a treći i zadnji, u kojem je odlučena Bajezidova sudbina, sedam godina.

Ostavljajući po strani brojne pojedinosti osvajanja mnogih drugih zemalja, rat Timura sa Bajezidom započeo je zbog toga što je Bajezid zaštitio Timurove protivnike: Ahmeta i Dželaira Ilhana, vladara Bagdada, i Kara Jusufa Turkmena, gospodara Dijarbekra, i što se na njega potužio Taherten da mu je Bajezid uzeo područje Erzindžana što mu ga je Timur podario.

Vladari zemalja Karamana, Mentešea i Ajdina, što ih je osvojio Bajezid, pobjegli su iz zatočeništva i stavili se pod Timurovu zaštitu. Ovaj posla izaslanstvo s pismom da im se vrate posjedi, a Bajezid, razljućen, htjede izaslanike pogubiti, ali ga u tome spriječiše veliki šejh Buhari i veliki poznavalac zakona Fenari, te on samo uvredljivo odgovori. Timur, razjaren, razvi zastave i prvog dana 803 godine po Hidžretu stupi u pohodu **22. 8. 1400.**
na Sivas na osmansko tlo.

Sivas, kojeg je Alaedin, veliki seldžučki vladar, sasvim iznova izgradio, te utvrdio visokim zidovima i vodenim jarcima, bio je jedan ne samo od najutvrđenjijih, nego i najnapučenijih

gradova Male Azije (preko 100.000 žitelja). Njegova propast nešto je najstrašnije što historija saopćava o Timurovim i Džengis-hanovim osvajanjima. Pošto su Tatari jedan vodeni jarak okružili sa tri strane, omogućen je na zapadnoj strani napad minama. Osam tisuća kopača je potkopalo zidine, poduprlo ih šibljem i daskama, zapalilo sve to i zidovi i kule su se stropoštali. Nakon osamnaest dana opsade, molili su žitelji za milost, a Timur ju je dodijelio samo muslimanima; kršćani, a osobito 4.000 armenijskih konjanika što su sudjelovali u obrani, pali su u ropstvo. Timur ih je razdijelio među vojskom, s nalogom da ih se žive zakopa; jednako je pogubio najhrabrije žitelje, kao i sve gubavce, jedne da ne bi ostale zarazili hrabrošću, a druge da to ne učine bolešću. Tom prigodom je zarobljen i Bajezidov sin, Ertugrul, kojeg je Timur neko vrijeme vodio sobom, a zatim dao pogubiti. Bajezid prijeđe u Aziju, u bijesu i bolu zbog gubitka svoga najtvrđeg grada i najhrabrijeg sina.

Prije nego što je Bajezid stigao na svoje istočne granice, baci se Timur u kazneni pohod na jug, protiv egipatskog sultana. Otac ovoga je, povrijedivši pravo gostoprimstva, pogubio njegovog poslanika, šejha Savea, a i sam sadašnji sultan Egipta, Ferudž, držao je u zatočeništvu jednog od najboljih Timurovih generala, kojeg mu je poklonio Kara Jusuf, Turkmen iz porodi-
30. 10. 1400. ce Crnog ovna (Karakoyunlu), nakon što ga je zarobio u boju. Dođe do bitke kod Haleba (Alep), gdje egipatska vojska ametice bude potučena, a grad na najbezobzirniji način pobijen i opljačkan. Nakon što je, redom, osvojio niz utvrđenja, dođe do
5. 1. 1401. odlučnog boja pod Damaskom i sultan je bio poražen. Mirna predaja grada osigurana je nametom od milijun dukata; tvrđava se predala, nakon što se odvela voda iz vodenih opkopa i potkopani zidovi zapaljeni drvenim postoljem, a njezin zapovjednik, usprkos mirnoj predaji, ubijen zbog kasne odluke. Posada, ponajviše čerkeski memluci i crnci, podijeljena je među emire, a umjetnici, obrtnici i učenjaci izdvojeni i odvedeni u Samarkand. Iskovan je novi novac sa pobjedničkim natpisom, a grobovi obiju svetih žena, Poslanikovih supruga, zasvođeni kubetom, koje je, bez obzira na mnoge klesarske ukrase od bijelog mramora, staranjem prinčeva i emira bilo dovršeno za dvadeset pet dana. Pošto se u tajnom vijeću nepovoljno izrazio o žiteljima grada zbog njihova negativna držanja spram Alije i sina mu Huseina, kao i nepoštovanja grobova Poslanikovih žena, to je vojsku i uglednike potaklo, te su grad, bez obzira na
25. 3. 1401. ugovor, opustošili vatrom i sabljom. Timur je poslao jednog emira da spasi bar najstariji spomenik saracenske arhitekture — veliku džamiju Omejada, no bez uspjeha.

Zatim se tatarska vojska upravila ka Bagdadu koji je, nakon teške opsade, bio zauzet. Osvajači su se dali na nemilosrdno uništavanje »grada spasa«. Bile su izuzete samo džamije, škole, tekije (derviška staništa) i bolnice; jednako su od pogub-

ljenja bili pošteđeni samo imami, suci i profesori. Palo je 90.000 glava složenih ispred grada u obliku kule kao pobjednički spomenik.

U zimu je Timur udario tabor i primio poklonjenje svojih sinova i unuka, nuvijana i emira. Tu je, prema Šerefedinu, njegovom perzijskom historičaru, primio miroljubivo i pokloničko poslanstvo Bajezidovo. Njemu je pismeno odgovorio i zatražio ili pogubljenje ili zatočenje Kara Jusufa Turkmena od Crnog ovna (Karakoyunlu) ili, bar, njegovo protjerivanje iz zemlje. Turski izvori ništa ne govore o novom poslanstvu i samo izvještavaju o ovoj Timurovoj želji koja je izložena u vjerodavnom pismu njegova izaslanika, Čempai Elčikedea. Timur je turskim poslanicima priredio veliki lov, bogato ih obdario i saopćio im je da će u proljeće na granici Male Azije sačekati Bajezidov odgovor, a on mu nudi ruku mira ili mišicu rata. **10. 12. 1401.**

No proljeće je bilo uveliko došlo, a Timur je taborio u ravnici Karabaga i kratko vrijeme u razgovorima sa emirima o vjerojatnoj turskoj vojni i njezinom ishodu. Dva su ga događaja ojačala u uvjerenju o sretnom pohodu: rođenje unuka Mirze Čokija i pojava iznimno velike i svijetle zvijezde-repatice što je puna tri mjeseca blistala nad svijetom pretvarajući noć u dan. Timur napusti Karabag i zadrža se u Aveniku očekujući dva mjeseca povratak poslanstva. Napokon je krenuo ka utvrđenom gradu Kumahu, čija predaja je bila jedan od zahtjeva Bajezidu, te ga je, nakon kraće opsade, zauzeo. Od ravnice Erzindžana, produžio je preko Sivasa u Malu Aziju. U Sivasu se pojavio poslanik Čempai Elčikede sa Bajezidovim poslanicima, donosiocima jednog uobraženog pisma i oholog odgovora: Bajezid je zahtijevao da se Timur pred njim pojavi i, ako ne, da se njegove žene moraju tri puta rastaviti od njega; no ako dođe, a njega Bajezida ne nađe na bojnom polju, ovaj će se tri puta rastaviti od svoga harema. Uvredljivost je bila još pojačana povredom diplomatske forme pisma. Timur je, naime, u svome pismu, Bajezida, poštovao na osnovi jednakosti, kao vladar vladara, time što je u naslovu stavio, doduše, svoje ime ispred Bajezidovog, no u istoj liniji. A u Bajezidovom odgovoru Timurovo ime je bilo napisano crnim slovima ispod Bajezidovog, koje je bilo napisano zlatnim. Timur je pobjesnio zbog ove povrede običaja. »Muratov sin je pomahnitao«, reče, a kada je došlo mjesto o rastavi žena, njegovom gnjevu nije bilo granica, jer takvo pominjanje harema, što ga nijedan čovjek drugom nema prava kazati, bila je najveća osobna pogrda. On je odgurnuo darove, deset konja (povrijeđen je tatarski broj devet) i više životinja za lov, i reče turskom poslaniku da bi mu, da nije osoba poslanika nepovrediva, smjesta otsjekao glavu i dodade, nakon što se malo smirio, da je Bajezid sam odlučio svoju sudbinu i da se može spremati da dočeka njegovu pobjedonosnu vojsku. **27. 4. 1402.**

Tada Timur, u prisustvu turskog poslanika, održa svečanu smotru svoje vojske i pohvali njezinu cjelovitost i spremu, a osobito vojske, što ju je princ Mehmed Sultan sasvim svježu doveo iz Samarkanda i što se isticala novim izumom jednolične boje pojedinih skupina. Neki eksadroni su imali sve crveno: stijeg, zastave, kacige, oklope, koplja itd, drugi — žuto, treći — bijelo, itd, a dva odreda su bila sva u oklopu, najstarija oklopna jedinica što je pominje historija rata. Sve je to trajalo od zore do popodne, kada je vojna glazba dala znak za molitvu i Timur je obavio. On je dao provesti turskog poslanika duž svih redova, a onda ga otpravio zadnjim riječima; da je on još pripravan za mir, ako Bajezid izruči uhvaćenu Tahertenovu pratnju i ako mu hoće poslati jednog od svojih sinova, s kojim će biti postupljeno najbolje. Ali, s ovim poslanstvom, Timur je tajno otpravio još jednoga poslanika tatarskim trupama, čiji je veliki broj bio u Bajezidovoj vojsci, s nalogom da se odvoje od njega i prijeđu svojim plemenskim srodnicima.

Timurovom podrivanju pogodovao je duh nezadovoljstva što je zavladao u Bajezidovoj vojsci zbog njegovog strogog postupanja i neredovitog plaćanja. Uzalud su nastojali vezir Ali-paša i njegov sin Ibrahim na ratnom vijeću, što se zvao putni divan jer se držao dok su bili na konjima, umjeriti Bajezidovu ludu hrabrost i štedljivost; predočiti mu da zbog neprijateljske brojčane premoći nije poželjna otvorena bitka, nego, radije, male borbe po klancima i šumovitim predjelima; moliti ga da bar otvori svoju riznicu i njezinom razdiobom potakne odvažnost nezadovoljnih trupa. On je bio nepokolebljivo pri svojoj odluci da se neprijateljskim Tatarima suprotstavi na otvorenom polju i da ne obdari vojsku. Tada je jedan general rekao: »Vjerojatno Bajezidov novac već nosi Timurov žig, jer ga se ne usuđuje podijeliti vojnicima«. A jednako su o tome sudili i vojnici. Tako, kada je Bajezid noću poželio čistog meda, a zna se da je tada teško naći čistoga, spahije su mu poslale tanjur takvog meda s listićem: »Med je noću bljutav, jer ga pčele i bumbari zagade; jednako malo vrijedi ušteđeni novac na crni čas propasti«. Bajezid, gluh na primjedbe generala i vojnika, pošao je sa svojom vojskom od 120.000 ratnika, koja se sastojala i od 18.000 Tatara i 10.000 sprskih pomoćnih četa, protiv sedam puta premoćnije Timurove snage.

Timur se bacio prema Ankari (Angora), da bi izbjegao guste šume od Sivasa prema Tokatu, i ovu je opsjeo. Kada je Jakub, osmanski zapovjednik grada, dostojanstveno odbio predati grad, prekine Timur dovod vode i započne potkopavati zidine. No upravo tada dobije vijest da je Bajezid s vojskom samo tri sata daleko. Smjesta odustane od opsade i utabori se s one strane rječice Čibikabad, a tabor je učvrstio jarcima i kolčevima. A Bajezid, u sljepilu oholosti, da bi pokazao kako malo drži do Timurove snage, povuče sa sa svojim taborom sjeverno i prire-

di lov na sušnoj visoravni. Njegovi vojnici sahnuli su od žege i žeđi, a 5.000 je izdahnulo tokom marša. Kada je on, nakon tri dana, htio zauzeti mjesto svoga starog tabora, našao ga je ne samo zaposjednutog od Timurove vojske, nego je i jedino vrelo, iz kojeg je tamo njegova vojska mogla piti, od Timurovih vojnika (iste večeri u tu svrhu poslanih) razoreno i zagađeno. Sjeveroistočno od Ankare na ravnici Čibikabad, tj. trstikovac, svrstale su se u bojni poredak dvije vojske, koje su zajedno brojale ne mnogo manje od milijuna ratnika i koje su ne samo bile osobno vođene od vladara Tatara i Osmana, nego čijim su pojedinim odredima zapovijedali i prinčevi, njihovi sinovi i unuci, a pod ovima najhrabrije vojskovođe Azije i Evrope.

Bitka je započela u šest sati ujutro sa fanfarama i pokličima. Mirza Ebubekr, zapovjednik prethodnice tatarskog desnog krila, napao je čelo Osmana, na kojem su Srbi, boreći se kao lavovi, kaznili smionost napadača. Dok su se evropske osmanske trupe na lijevom krilu borile sa izvanrednom srčanošću, na desnom je došlo do pomutnje; tamo su se borile trupe iz Ajdina, koje su među Timurovim odredima zamijetile svoje nekadašnje knezove i odmah prešle na njihovu stranu. Slijedile su ih i one iz Saruhana, Mentešea, Germijana i Tatari kojima je Timur poslao tajnu poruku. Već su srpske trupe bile odsječene od Bajezida, kad je njihov vojskovođa Stevan, probijajući se sa svojim oklopljenim konjanicima kroz neprijateljske redove i nanoseći im teške gubitke, savjetovao bijeg svome šurjaku Bajezidu. A ovaj, nepokolebljiv u svojoj tvrdoglavosti, nije se micao sa 10.000 janjičara, s kojima je zaposjeo jednu uzvisinu. Stevan, pošto je uvidio da je bitka izgubljena i da se sultan neće da spasi, pokrivao je povlačenje najstarijeg sina Sulejmana, kojeg su veliki vezir Ali-paša, janjičarski aga Hasan i subaša Ajne-beg otkidali od boja i s njim se povlačili zapadno put mora, dok su emiri Amasije, uzevši u sredinu princa Mehmeda, izmicali s njim u planine put istoka. Sultan Bajezid, napušten od svojih domaćih i pomoćnih trupa, od svojih vezira i emira, od svojih paša i sinova, izdržao je sa svojim janjičarima još povrh toga, nasmrt izmučenima žeđu, cijeli dugi vreli dan na zaposjednutoj uzvisini, sve dok noć nije nastupila. Vreo je bio dan kao kod Huneina, gdje je tako srčano izdržao Poslanik protiv premoćnijih nevjernika; vreo je bio dan kao dan u ravnici Kerbele, gdje su Husein i njegovi vjerni drugovi, iscrpljeni od žeđi, pali u ruke neprijatelja. Bajezid je izdržao, kao Poslanik i njegov unuk Husein. Deset tisuća njegovih vjernih ratnika palo je iscrpljeno žeđu ili pod tatarskom sabljom. Tek kad je pala noć, pokušao je Bajezid, na Minet-begovo uporno navaljivanje, izmaknuti, ali se njegov konj nenadano sruši i on bi uhvaćen od Mahmut-šaha, Džengis-hanova unuka. S njim su u Timurove ruke pali njegov sin Musa, njegovi emiri Minet-beg, Mustafa-beg, Ali-beg, poglavar evnuha, poglavar harema Firuz-beg, beglerbeg Timurtaš i

njegov sin Jahši-beg. Po bizantskom historičaru Dukasu, Timur je, kada mu je uhvaćeni Bajezid doveden u šator, igrao šah sa svojim sinom Šahruhom. Kada se uhvaćeni sultan pojavio na pragu šatora, upravo je zamjenjivao svoga kralja sa kulom, a od tog znamenitog trenutka, kada je vladar Osmana zamjenjivao prijestol sa tamnicom, Timurovu sinu je ostao nadimak Šahruh. No perzijski, turski i grčki historičari su suglasni u tome da je Timur pri prvom dočeku pobijeđenog i uhvaćenog sultana bio velikodušan i plemenit. Pošto ga je ugledao da pred njim stoji od jare dana i od borbe iscrpljen, zaprašen i spaljen, ljubazno ga oslovi, posadi ga pored sebe i doznači mu tri krasna šatora i prisegnu svečano da se on ne treba ništa bojati za svoj život. Na Bajezidovu molbu da se raspita o njegovim nestalim sinovima i da mu dopusti utjehu njihova društva, budu otposlani povjerenici, no oni pronađu samo princa Musu i ovoga, obučena u počasno odijelo, dovedu Timuru. Počasnu stražu kod Bajezida vršili su Hasan Ferlas, jedan od prvih tatarskih emira i Timurovih rođaka, i Čempaj, kojeg je slao Bajezidu kao poslanika. U slijedećoj knjizi objasnit će se zašto je kasnije došlo do strožijeg postupka i što je dalo povoda predanju o željeznoj krleci (kafezu).

Što se tiče važnosti same bitke, bez obzira na razne strane s kojih se može promatrati, bitka kod Ankare sasvim je sigurno jedna od najvažnijih u povijesti rata i naroda. Bitka naroda, Tatara i Turaka, u kojoj su Tatari kao pobjednici po zadnji puta pokorili Turke; bitka, nakon koje je Osmansko carstvo, zbog zatočeništva njegova vladara, privedeno bliže svome razlaganju i nije se činilo da je više strašno; odlučna bitka, koja je okončala stazu Bajezidovih pobjeda, ali istodobno i stazu Timurovih osvajanja, jer je on umro već tri godine potom, a da nije izveo jedan daljnji krupni poduhvat — osvojenje Kine].

GLAVA OSMA

Doba međuvlađa nakon Bajezida

[Postupak sa Bajezidom postrožio se nakon što je njegov pobjegli sin Sulejman pokušao organizirati njegov bijeg. Turski potkopači, koji su se noću uvukli u tabor, kopali su ispod zemlje rov iz susjednog šatora do Bajezidovog; već su sretno bili došli do sredine njegova šatora, kada je straža, što se sa izlaskom sunca smjenjivala, otkrila podzemni posao. Mineri su pobjegli. Timur je zasuo prigovorima svoje zatočenike, a vjernom je Hodža Firuzu, kao poticatelju poduhvata, odsjekao glavu. Samog sultana je smjesta stavio pod strožiju pasku, tako da je danju bio okružen pojačanom stražom, a noću u okovima. Od ovog pooštrenog nadzora i od krivog shvaćanja turske riječi »kafez«, koja ne znači samo krletku, nego i sobu sa rešetkama na prozorima ili nosiljku sa rešetkama na prozorčićima, potekla je priča o gvozdenoj krleci (kafezu), što se tako dugo opetovala kod svih evropskih historičara nakon Bizantinca Francea i Sirijca Arabšaha. Potvrda potpune neosnovanosti ove priče djela su istaknutih tadašnjih pisaca: Evropljana, Schiltbergera, koji je u bici uhvaćen od Tatara,i Boucicaulta; Bizantinaca: Dukasa, Halkondilasa i Francea; Perzijanaca: Šerefedina od Jezda, perzijskog opisivača Timurove povijesti u pjesmi i prozi, i sastavljača Timur-name, epskog pjesnika Hatifija; Arabljanina: Ibn Hadžra i Ibn Šuhnea; i u Turaka Ašikpašazade, najstarijeg historičara Osmana. On je ispričao priču jednog očevica, koji je tada bio među Bajezidovim tjelohraniteljima i potom zapovjednik u Amasiji, da je sultan bio nošen u jednoj nosiljci, na čijim su prozorčićima bile rešetke kao na krleci, između dva konja; što potvrđuje i Nešri.

Ne čine se mnogo boljima ni historijski zajamčene priče o razgovorima Timura i Bajezida u toku zatočeništva i malo pred smrt zadnjega, u kojima se iskazuje osjećaj bogobojaznosti i optimizam u pogledu Bajezidove daljnje sudbine. Tri dana pred smrt treba da je Bajezid stekao slobodu. Sluteći svoj skori odlazak, uputi on Timuru tri molbe, čije izvršenje mu je zajamčeno: da ne istrijebi njegovu obitelj, da Rum i njegove tvrđave kao utočište i grudobran Islama ne opustoši, da tamo doseljene Tatare ponovo odvede u njihovu domovinu.

Nakon bitke pojurio je Timurov unuk Mirza Mehmed Sultan za pobjeglim princom Sulejmanom koji je, u najvećoj brzini, hitio ka Brusi. Pokupivši od dragocjenosti ono što se na brzinu moglo pokupiti, Sulejman s pratnjom uglednika odbrza na obalu mora, a Tatari upadnu u Brusu uz uobičajene strahote. Škole i džamije su pretvorene u štale, osobito je velika džamija

životinjski obesvećena. Bajezidov harem, tj. njegove žene i kćeri, i blago od zlatnog i srebrnog suđa, bogatih tkanina i odjeće, pored drugih dragocjenosti, što ih Sulejman nije dospio spasiti, pali su u tatarske ruke. Nakon što je javna riznica od Timurovih sekretara bila popisana i potpuno iscrpljena, prepušten je grad općoj pljački, a zatim potpuno spaljen. Bajezidov zemljak (u tuđini), Ahmet Dželair Ilhani i Kara Jusuf, knez iz dinastije Karakoyunlu (Crnog ovna), ranije su bili izbjegli, onaj ka Bagdadu, a ovaj ka Kajseriju. No velik šejh Mehmed Buhari, zajedno sa dva najveća učenjaka Bajezidova vremena, velikim znalcem zakona Šemsedin Fenarijem, i velikim učiocem (recitatorom) Kurana Mehmed Džezerijem, uhvaćen je u bijegu i priveden pred emira Nuredina (vrhovni upravnik prinčevskog dvora i namjesnik Bruse). On ih oslobodi okova i sa počastima otposla Timuru u Kutahiju. Ovaj ih primi s dubokim štovanjem i pozva ih da napuste Brusu i s njim dođu u Samarkand, što Buhari i Fenari odbiše, a Džezeri prihvati.

Tatari su nastavili potjeru za Sulejmanom, prema Izniku (Niceja) i prema Gemliku, koji su, također, bili opljačkani i razoreni. Sulejman se bio na vrijeme prebacio na evropski dio carstva. Tatari su se pustošeći pomjerali od Iznika ka Jenidže Tarakdžiju i od Bruse kroz Karasi do Mihalidža. U Mihalidžu su se opet spojile tatarske trupe, što su se zbog potjere bile razdvojile na dva dijela, i tu na ravnici Jenišehira slavio je, s Timurovim odobrenjem, princ Mehmed Sultan svadbu sa najstarijom Bajezidovom kćeri. Na jugu Male Azije jahao je princ Husein Mirza protiv Hamida i Teke, a emir Šah, namjesnik Harizma, ka Ajdinu i Saruhanu. Prvi je osvojio gradove Akšehir i Karahisar, od kojih je uzeo otkup za krv i vatru, a drugi je poharao cijelu zemlju do obala mora. Bajezidovo blago, skupa sa haremom, uz glazbu i ples bilo je poslano Timuru u Kutahiju, a s tim i dvojica karamanskih knezova koje je Bajezid držao u tamnici. Timur pošalje Bajezidu njegovu ženu, srpsku princezu, ali je htio da ona, koja je dosada usred sultanova harema zadržala svoju vjeru, prijeđe na Islam. Mehmeda, starijeg karamanskog kneza, počasti kaftanom i pojasom i sa od Bajezida oduzetom zemljom njegova oca, naime gradovima: Konjom, Larendom, Akserajom, Adalijom, Alajom, Akšehirom, Sivrihisarom i Bejbazarijem. On primi poklonjenje svoga unuka koji se vratio s velikim plijenom, dade nekolicinu svojih najhrabrijih vojskovođa, zajedno s obitelji, pogubiti zbog počinjenih prijestupa te priredi veliku svečanost. Zatim je otposlao glasnike o pobjedi i primao poslanstva. Zatražio je pokornost od egipatskog sultana, danak od grčkog cara, a pozvao je i Sulejmana da sam dođe ili da pošalje danak. Ovaj je poslao šejha Ramazana s poklonima za Timura i sa obećanjem da će se pojaviti na Timurovom dvoru, ako oslobodi njegova oca i ako s njim bude htio postupati kao s vladarom, što Timur obeća. Nije bio tako

milostiv sa Timurtašom, uhvaćenim beglerbegom, čije je blago pronašao u Kutahiji. Na prigovor da je on, ovim skupljanjem umjesto upotrebom na korist države, štetio carstvu, Timurtaš mu odgovori: »Moj car nije novi, koji blago svojih savjetnika i službenika treba da bi stvorio vojsku, kao što su novi vladari, koji nikada prije nisu vidjeli blaga«. Timur mu zbog tog odgovara odvrati da mu uskraćuje slobodu koju mu je bio spreman pokloniti. Zatim je Timur oslabio Osmansko carstvo time što je sinove vladara zemalja Male Azije, koji su se razbježali kada je Bajezid osvojio njihove zemlje, ponovno vratio, a zemlje, što ih nije osvojio, razdijelio je među Bajezidove sinove: Sulejmana, Isu Čelebiju i Mehmeda Čelebiju.

Timur izda nalog za opsadu Smirne (Izmira). Od kršćanskih vitezova, koji su pedeset sedam godina tu obitavali, zatraži da se obrate na Islam ili, ako to neće, plate danak i istaknu njegovu zastavu na svome grudobranu, inače će svi pasti pod sabljom. Kada su to ovi odbili, započe juriš tatarske vojske i, nakon velike i uporne obrane od nepune dvije sedmice, grad je bio zauzet. Vitezovi, povukavši se u najdublji dio tvrđave, spasili su se kroz jedan izlaz na more, gdje su ih prihvatile žurno prispjele galije. Gomila naroda, što je išla za njima, bacala se na svaki komad galija, ali su ih mornari kopljima odbacivali i oni su se vraćali na obalu. **1. 12. 1402.**

Smirna (Izmir) je bila zadnji Timurov cilj na Zapadu i odatle se on vraćao nazad. Trideset dana se utaborio u Efesu, čije je područje bilo opustošeno; jednako je bilo i na cijelom putu do Konje, gdje je primao pokloničke delegacije.

U međuvremenu umre Bajezid od kapi u Akšehiru, u Timurovu taboru, a kako to sudbina često zna povezati, i četiri dana potom Timurov najdraži unuk, devetnaestogodišnji princ Mehmed Sultan. Kada je dobio tu vijest, Timur ne reče ništa do kuranskog ajeta (retka), istog što ga je izgovorio kad je čuo za Bajezidovu smrt: »Mi pripadamo Bogu i Njemu se vraćamo«. Timur je dozvolio princu Musi da odnese očevo tijelo u Brusu, a njemu samome pokloni počasnu odjeću, pojas, sablju, tobolac optočen dragim kamenjem i vlastoručno spravljenu povelju. **8. 3. 1403.**

Nakon Bajezida, čije se carstvo u Aziji znatno smanjilo Timurovom politikom i sukobom njegovih sinova, zavladalo je međuvlađe. Ono je trajalo punih deset godina, sve do Mehmeda, koji je ponovno ujedinio Aziju i Evropu pod svoj skiptar.

Po Bajezidovoj smrti, i Timur uskoro okonča, jer je preživio još samo dvije godine. Umro je pri pohodu na Kinu, u Otraksu, nakon tridesetogodišnje vladavine, u dobi od sedamdeset godina. **19. 2. 1405.**

Što se tiče samih zbivanja nakon Bajezidove smrti, ona su sva u znaku borbe između tri njegova sina: Mehmeda, najmlađeg, Sulejmana, najstarijeg, i Ise, srednjeg. Prvi je, još za bo-

ravka tatarskih trupa u Maloj Aziji, izvršio nekoliko junačkih djela i učvrstio se na visiji oko Amasije i Tokata; Sulejman se prebacio na evropski dio i, sprijateljivši se sa grčkim carem, osigurao na ovom tlu; Isa se, nakon što je pobjegao u područje Bruse, gdje se skrivao godinu dana, kratko pred očevu smrt ili odmah po njoj, uz pomoć oslobođenog ili odbjeglog Timurtaša, ustoličio u samoj Brusi.

Mehmed tada krene protiv Ise i u dva boja (u drugom pade Timurtaš ubijen od svojih slugu) pobijedi ga, a ovaj odbježe preko Jalove u Konstantinopolis (Carigrad). Mehmed, gospodar Bruse i Iznika, zatraži od germijanskog kneza da mu pošalje brata Musu i očevo tijelo (Timur je Musu skupa sa Bajezidovim mrtvačkim sandukom predao ovom knezu na čuvanje), što je on i učinio. Bajezid je pokopan konačno u džamiji što ju je sam podigao na pjenušavom gorskom potoku Akčaglan. Mehmed se potom vrati u Amasiju i Tokat. Isa, u međuvremenu, nije mirovao. On se otputi u Edrene kod Sulejmana, dobije od njega podršku, vrati se u Aziju, pojavi se pred Brusom sa 10.000 ratnika, ponovno bi potučen i, tada, odbježe Isfendiar-begu, gospodaru Kastamonije. Ponovno se, uz pomoć drugih, oružao i kretao na brata, a zadnji puta, uz podršku od Timura uspostavljenih knezova Ajdina, Saruhana, Teke i Mentešea, okupi vojsku od 20.000 ratnika i bi od upola slabije Mehmedove pobijeđen. Tada Mehmed upokori sve ove knezove, a Isa pobježe u Karaman gdje je zauvijek iščezao.

Sulejman, koji je dosada mirno iz Edrena promatrao borbu braće, shvati da se mora pokrenuti. Prešao je u Aziju i zapleo se u borbe sa Džunejdom, gospodarom cijelog Ajdina, kojeg je ranije pomogao, a koji ga je napustio za vlastiti račun. Nakon borbi sa udruženim snagama knezova Karamana i Germijana, koji su podržavali Džunejda, izašao je pobjednikom i ušao u Efes sa Džunejdom, koji mu se predao, ispričao i s kojim se ponovno pomirio.

Uslijedila su preganjanja Mehmeda i Sulejmana, u kojima su važnija dva događaja: osvajanje Ankare od Ali-paše, Sulejmanova vezira, i otpočinjanje borbi protiv Sulejmana u samoj
1406. Evropi pod vodstvom Muse, njegova brata. Sulejman se brzo prebaci u Evropu i tamo je, uz podršku grčkog cara, pripremao borbu s bratom Musom. Ali kada su, na nagovor Bizantinaca, srpske turpe pod vodstvom Stevana, što su se borile pod Musom, prešle na stranu Sulejmana, Musa ne prihvati bitku, nego
1406. odbježe njemu odanom vlaškom knezu u čijoj zemlji nađe zaklonište. Sulejman bez teškoće zaposjednu ponovno Edrene kao neograničeni gospodar i osmanski sultan, priznat ne samo od bizantskog cara, nego i od drugih susjednih vladara.

Nakon toga, Sulejman se dao na užitak u piću i kupatilima, jutrom i s večeri provodeći se u raspusnosti, noću u pijančevanju, a danju u spavanju. Uzalud su ga poslanici bizantskog

cara opominjali na oprez i djelovanje. Tako su se kroz piće gubila njegova druga dobra svojstva, jer je on zaista bio ne samo hrabar, nego i blagodušan, pravičan i čestit, dok je Musa, njegov brat, bio, naprotiv, oprezan i smotren, ali i tvrd i nagao, a time se prepuštao svome gnjevu, okrutan i nasilnički. I tako se dogodilo da je Musa, dok se njegov brat provodio u kupatilima, neočekivano s trupama izbio pred vrata grada. Kada ga je Mihaloğlu obavijestio o tome, Sulejman mu odgovori nekim perzijskim stihom; i starina Evrenos, koji se potrudio probuditi ga iz neaktivnosti, bio je grubo otpravljen; onda krenu janjičarski aga Hasan da oštrije potakne gospodara, a ovaj, razljućen zbog njegove slobode, naredi da mu se sabljom odsiječe brada. Hasan je sa razderanim licem jahao kroz tabor, a emiri mu se zbog tog događaja priključe i prijeđu u Musin tabor. Samo su trojica ostala, a jedan je ustrajao uz Sulejmana kao vjerni pratilac pri njegovu bijegu iz kupatila u Konstantinopolis (Carigrad). **1410.** Na putu tamo kod sela Dujundži, čiji su turkmenski žitelji više puta bili zlostavljani od njegovih trupa, prepoznat je po ukrasima na odjeći i konju. Petero braće, sva petorica izvježbani konjanici i strijelci, jahali su ispred njega, možda samo iz radoznalosti da ga bolje vide. Sulejman, podozriv i uplašen zbog njihova jahanja ispred njega, ustrijeli jednoga, pa drugoga, a onda ostala trojica ustreme istovremeno svoje strijele na Sulejmana i, kad on s konja pade, odsijeku mu glavu.

Tako je završio Sulejman, deset godina nakon oca, svoj sladostrasni, no ne sasvim neslavni život, jer je on bio prvi među Osmanima koji je, svojim živahnim životom, izazvao prve osmanske pjesnike. Ti su bili: imam Sulejman Čelebi, čiji je djed Mahmut, Orhanov pratilac, pri prvom prijelazu princa Sulejmana u Galipolje stihom s konja poželio sreću u osvajanju Rumelije. Pjesnik Sulejman Čelebi sastavio je prvi mevlud, tj. pohvalni spjev u čast Poslanikova rođendana koji se, ma koliko da je najstariji među brojnim turskim svečanim spjevovima Poslanikova rođenja, ipak održao, dok su drugi noviji potpuno zaboravljeni. U isto doba s njim, živio je već na Bajezidovu dvoru pjesnik Nijafi, čije su perzijske i turske pjesme ipak nestale sa Timurovom smrću. Ali prvi pjesnik većeg imena bio je Ahmet, koji je s bratom Hamzom živio na Sulejmanovu dvoru, nakon što ga je ranije Timur zbog njegove dosjetke i iskrenosti cijenio i nagradio. »Koliko vrijedim?« zapita jednom Timur pjesnika, kada se s njim nalazio u kupatilu. »Osamnaest akči«, odgovori ovaj. »Pa toliko košta samo moj kupaći ogrtač«, reče Timur. »Pa baš na njega i mislim«, odgovori pjesnik, »jer što drugo na tebi uopće vrijedi«. Napisao je dvadeset četiri knjige, a također brat mu Hamza mnoge knjige o historiji, no stihovi prvoga nisu se mnogo cijenili na Sulejmanovu dvoru zbog suhoparnosti, a ni Hamzine historije, jer su bile prepune izmišljotina, pa su ih zvali »Hamzine priče«. Bo-

lje je primljeno djelo jednog drugog pjesnika, Ahmeta Dađija, koji je sastavio knjigu o radosti i raspoloženju. Jednako su Sulejmanovu dvoru bila korisnija djela liječnika Hadžipaše iz Ajdina, koji se natjecao sa Timurovim glasovitim liječnicima u učenosti i iskustvu i koji je napisao ne samo dva još uvijek cijenjena medicinska djela, nego i zabilješke na rubu metafizičkih i pravnih djela.

Smrću Sulejmana, Musa je nenadano postao gospodar evropskog dijela Carstva. Pokazao se odmah kao silnik i neprijatelj Grka i Srba. Tri brata, koja su ubila Sulejmana, pustio je da se vrate u selo gdje je Sulejman pao, a zatim je sve njegove žitelje sa ženama i djecom zatvorio u njihove kolibe i žive ih spalio, da svaki životom okaje i plati za smrt Sulejmana, koji, premda njegov neprijatelj, ali i njegov brat, nije smio pasti od ruke robova. Kaznio je, zatim, nevjerstvo srpskog kralja Stevana, time što mu je opustošio zemlju, pokupio dječake u roblje, a druge žitelje pobio. Odatle je krenuo i opsjeo Tesaloniku (Solun), dokopao se svih gradova, osim Zejtuna (stara Lamija), na Stimonu, a onda zatražio od grčkog cara danak. Kada to nije dobio, opsjedne Konstantinopolis (Carigrad). Car predloži Mehmedu da udruženim snagama napadnu njegova brata, ovaj se suglasi i dođe s vojskom, ali u dva navrata ne uspije. Uskoro se, međutim, morao vratiti, jer mu je zemlje ugrozio Džunejd, Sulejmanov pouzdanik.

No, svo je vrijeme radio na pripremi obračuna s bratom. Najprije se s njim pomirio Džunejd i pristao biti vazal; zatim ga je s vojskom pomogao vladar Zulkadra; povezao se sa kraljem Srbije. Tada je krenuo i prešao u Aziju. Tu mu je pristupio Evrenos, koji je dugo vremena zazirao od Musine tiranije. On ga je posavjetovao da se okrene Srbiji i da alajbegove Tesalije: Borak-bega, Jigit-pašu i Sinan-bega, privuče k sebi.

Mehmed je poslušao Evrenosov savjet, krenuo na sjever, da svoju snagu ojača srpskim trupama, a onda se okrenuo protiv Edrena, no grad je obećao da će se predati, kada potuče Musu; slijedio je neprijatelja ka Filibu (Plovdivu) i usmjerio marš duž Marice spram Balkana, gdje su Musine trupe nastojale braniti prolaz Saluderbend. Pošto ih je potukao, prešao je Balkan i spustio se u ravnicu Sofije, a onda je bez teškoća prodro do Niša i obala Morave, gdje je pozvao svoga saveznika, Stevana Lazarevića da se s njim udruži. Tabor je udario tek u dolini Kosova, a onda u zemlji Kör Tekur, tj. slijepog gospodara, gdje mu je Hamza-beg, sin gospodara Izmira (Smirne), prešao sa pet stotina konjanika i donio vijest da su Musu napustili svi njegovi bezi. Naredni tabor je udario na obali rijeke Karasu, na ravnici Alaedinoglu i na ravnici Čamurlu.

Tu se pojavi iz planine i Musa sa sedam tisuća janjičara, odanih mu zbog zlata što ga je među njih razdijelio. Vojske, se, suprotstavljene, svrstaju za boj. Tada poviče Hasan, bivši Musin

janjičarski aga koji se našao u Mehmedovim redovima, nagovarajući svoje bivše ratnike da prijeđu »najpravednijem i najvrlijem osmanskom vladaru«. Kad ču njegov glas, razbješnjen, Musa pojaha na Hasana koji se dade u bijeg. Ovaj nagne za njim, stigne ga i obori s konja; još mu je htio zadati i drugi udarac, kada mu Hasanov pratilac, predusrećući ga svojom sabljom, odsiječe ruku. Sada Musa pojaha nazad u logor a, kada ga janjičari vidješe takvoga, dadoše se u bijeg ka Vlaškoj. Kada Musu stigoše jahači što su ga slijedili, na čelu sa Sarudže-pašom, nađoše ga mrtvog u jednoj bari, možda udavljenog od progonitelja. Tako je završilo Musino kratkotrajno vladanje. **1413.**

Kratkoća vremena nije mu omogućila dovršiti džamiju u Edrenu koju je već započeo Sulejman, a on ju doveo tek do visine prozora. Od škola, što su utemeljene za njegova vladanja, povijest spominje samo kolegij što ga je Sarudžepaša utemeljio u Galipolju. Od učenjaka njegova doba ističe se pred svima vojni sudac Bedredin Simavnaoğlu, kojeg valja spomenuti ne samo zbog učenosti, nego i bune što je ugrozila prijestolje. Rođen u Simavu, u sandžaku Kutahije, učio je u Egiptu logiku sa velikim Džurdžanijem, a onda je bio učitelj egipatskog sultana Feruha. U sufijsku mistiku uveo ga je Seid Husein od Ahlata, bio je jednako velik šejh kao i znalac zakona, a ovjekovječio je svoje ime djelima iz obiju znanosti. Imao je čast raspravljati s više drugih znalaca zakona pred Timurom, a bio mu je posebno preporučen zbog svoje uvjerljive dijalektike od velikog učioca (recitatora) Kurana, Džezerija. Po smrti svoga učitelja, Huseina od Ahlata, ostao je neko vrijeme u Kairu, a onda se zaustavio u Konji i kasnije Tiru. Odavde je pošao na Hios, pozvan od njegova zapovjednika, kojem se javio u snu, i preobratio ga na Islam. Kada je Musa došao na prijestolje, pozvao ga je na najvišu čast vojnog suca, a i Mehmed je poštovao njega i njegovu učenost unosnim mjestom, dok nije oboje, i život i mjesto, izgubio u otvorenoj buni].

GLAVA DEVETA

Od borbi sa vladarom Karamana do Mehmedove smrti

Mehmed, prvi osmanski sultan tog imena, s nadimkom Gürešči Čelebi, tj. hrvač, krasan gospodin (kao što je njegov otac nazvan nadimkom Bajezid I Jildirim, tj. munja, a njegov djed Murat I Gazi Hudavendkiar tj. pobjednik, vladar), zaslužio je oba nadimka svojom spretnošću pri tjelesnom vježbanju i finoćom svog fizičkog lika, svojom duhovnom i moralnom snagom. Savršen u umijeću hrvanja, čiji se junaci u Perzijanaca i Arapa nazivaju istim počasnim imenima kao i junaci stare perzijske povijesti, pehlivani, tj. borci, ističe se Mehmed ne samo dobro građenim tijelom, nego i kićenom i ukusnom odjećom. Bijele i crvene boja lica, crnook sa sraštenim crnim obrvama, s punom bradom i lijepo podrezanim brkovima, otvorena čela i otvorenih prsa, okrugle brade i dugoljastih ruku, sokolova oka i jak poput lava, vezivao je povez na glavi (dilbend) nabran na osebujan način, različito od svojih prethodnika, tako da je imao više debelih nabora, a samo je vrh zlatne kape (kauk) provirivao. Kaftan, premda istoga kroja kao i onaj njegovih pređa, umjesto da je podstavljen tkaninom drugih boja, bio je podstavljen hermelinom. Više nego nadimci »hrvač« i »gospodin«, koji tada još nisu bili u proturječnosti kod Turaka, jednoglasno hvale Mehmeda Prvog ne samo osmanski nego i bizantski povjesničari, dajući svjedočanstvo o njegovoj pravednosti, blagosti, darežljivosti, vjernosti u prijateljstvu i blagom ophođenju s Turcima i Grcima. Ne samo da nije bio neprijatelj kršćana, nego je bio prijatelj Grka, a humanost ovog osjećanja bila je u skladu s visokim obrazovanjem njegova duha i morala. Čitav svoj život vjeran saveznik bizantskog cara i hrabar borac protiv turkmenskih pobunjenika, bio je spasitelj grčke države u propadanju i Osmanskog carstva koje se opet uspinjalo. »On je bio Nuh (Noe)«, da se poslužimo riječima turskih povjesničara, »koji je mnogostruko ugroženu barku Carstva spasio od tatarskog potopa«. Čim je Manuel čuo za pobjedu svoga prijatelja i saveznika Mehmeda nad posljednjim i najmoćnijim takmacem za prijestol, poslao mu je čestitku koja je ujedno odavala žudnju da se
1413. ispune uvjeti savezništva. Mehmed, vjeran zadanoj riječi, vrati caru na Crnom moru zauzete dvorce, tvrđave u Tesaliji i dvorce na Propontisu (Mramornom moru). Zapečatio je savez prijateljstva novim prisegama, otpravio poslanike bogatim darovima i prijaznim riječima: »Javite mome ocu, grčkom caru, da sam uz njegovu pomoć zadobio carstvo svoga oca, da to imam na pameti i da sam mu za to odan kao sin svom ocu i da ću mu ra-

do biti na usluzi.« U isto je vrijeme primio čestitke Srba, Vlaha, Bugara, od vojvode iz Janjine, od lakedemonijskog despota i ahajskog kneza. Doveo ih je za svoj stol, nazdravio im i otpustio riječima: »Javite Vašim gospodarima da im svima podajem mir i da ga od njih primam. Bog mira neka je protiv izdajnika mira!« S Venecijom je sklopio mir koji osigurava njihove kolonije. Pregovarač je bio Franjo Foscari, koji je posredovao i u grčkom miru, a Dubrovčanima je produžen ugovor o zaštiti, s tim da turski ratovi ne ometaju slobodnu državu koja im je pokorna.

[Zatim je krenuo u Aziju, gdje je vladar Karamana prekinuo mir, a i Džunejd se pobunio. Za borbi sa Musom, knez Karamana se sa cijelom svojom silom pomjerio pred Brusu koju je žestoko opsjedao, a Ajvaz-paša hrabro branio. Pošto mu nije pošlo za rukom osvojiti tvrđavu, knez Karamana opustoši predgrađa i zgrade u okolini. Da bi osvetio smrt oca, koji je pod Bajezidom uhvaćen i od Timurtaša pogubljen, iskopa on čak sultanov grob i dade kosti spaliti.

Pošto je prešao u Aziju, Mehmed okrenu protiv Bergama (Pergamos), tražeći od buntovnika Džunejda da napusti zemlju. Ovaj to odbi i čak se utvrdi u svim gradovima. Mehmed, tada, osvoji Kimu, Kačadžik i Nimfeon, u kojem je zapovjednik bio Albanac Avdula, Džunejdov zet. Ovaj mu je dao svoju kćer, iako je bio njegov rob, samo da bi uvrijedio Mehmedova vezira, Bajezid-pašu (također rođenog Albanca), jer je on, još dok je Mehmed prebivao u Evropi, prosio ruku Džunejdove kćeri. Sada kada je Avdula bio uhvaćen, dao ga je Bajezid-paša zbog uvrede uškopiti. Mehmed krene iza toga pred Smirnu (Izmir) i tamo primi gospodare otoka i knezove susjednih zemalja Male Azije koji ga zamole za prijateljstvo i pomoć: đenovljanske gospodare Focije (Foče), Mitilene i Hiosa, knezove Germijana, Teke i Mentešea i velikog meštra reda ivanovaca. Desetog dana opsade grada bace se pred Mehmedove noge Džunejdova mati, žena i djeca, koji su bili u Izmiru (Smirni), i zamole ga za milost. On im to obeća, a za uzvrat zatraži predaju grada, čije kule i zidove poruši; čak dade porušiti i kulu, što ju je veliki meštar ivanovaca podigao na ulazu u luku. Tada ovaj dojuri i predoči mu da je kula sagrađena u doba kada je još Ajdin vladao zemljom i na račun njegovog viteškog reda, da njezino rušenje povlači rat sa papom i neprijateljskim flotama i vojskama. Sultan je mirno slušao prijetnje velikog meštra i jednako mirno odgovorio: »Mogao bih biti otac svih kršćana u cijelom svijetu, odlikujući ih sve darovima i častima, jer vlasti dolikuje dobre nagraditi, a zle kazniti; no moram paziti i na dobrobit vlastitih podanika, na što me pozivaju mnogi muslimani. Iako je (rekli ste mi) Timur cijelu Aziju opustošio, postavio je sebi ipak do-

stojan spomenik rušenjem tvrđave Smirne (Izmir); jer tamo su našli svi naši robovi sigurno utočište, a slobodni, koji su putovali kopnom ili morem, onamo su dovlačeni kao robovi. I viteško bratstvo i Turci bili su na kopnu i moru u stalnom ratu. Zbog toga čina bio je hvaljen inače bezbožni Timur. Zar hoćete sad, da ja budem bezbožnji nego taj tiranin? Ali da bi bilo po vašoj volji, da bi se želja muslimana čvrsto poštovala, doznačujem vam jedno mjesto u pokrajini Menteše, gdje možete po volji izgraditi utvrdu«. Smirnu (Izmir) predade zatim na upravljanje Aleksandru Šišmanu, sinu srpskog kralja Lazara, kojem je kao muslimanu već ranije bio povjerio namjesništvo Samsuna. A on krene kazniti kneza Karamana.

Bez muke je usput osvojio sve gradove i opsjeo Konju, kada knez Karamana zatraži mir. Mehmed krene na sjever da osvoji Džanik na obali Crnog mora, a Karaman prekine mir i Mehmed krene u drugi rat protiv njega. U Ankari ga primi neka bolest protiv koje liječnici nisu znali lijeka. Napokon se pozove najglasovitiji liječnik kneza Germijana, Sinan, koji je poznatiji pod svojim pjesničkim imenom — Šejhi. Pisac je prvog a i najboljeg osmanskog ramatičkog spjeva, napisao je »Husrev i Širin«, u kojem je, slijedeći Nizamija, velikog perzijskog romantičkog pjesnika, opjevao sretnu ljubav Širine sa Husrevom, a nesretnu sa Ferhatom, kao i Ferhatova klesarska djela na brdu Bizutun.

Sinan je našao da sultan boluje od sjete i da ga može oporaviti samo radost pobjede. Kada je to saznao, Bajezid-paša odluči stvar uzeti u svoje ruke. Pošto je dulje bio u prijateljskoj prepisci sa Karamanom, on upotrijebi lukavstvo, pa ga u pismu pozva da se dogovore da bi on, po Mehmedovoj smrti, naslijedio osmansku vlast. Bajezid-paša mu postavi zasjedu, potuče ga, a sina mu Mustafu zarobi. Na tu vijest sultan smjesta ozdravi. On obeća mir Karamanovom sinu, jer se zakleo da više neće ratovati sa Osmanima, te ga on darova. No gotovo smjesta prekrši danu riječ, a Mehmed se vrati da osveti krivokletstvo. Mehmed-beg, vladar Karamana, pobježe u Tašil, tj. kamenu zemlju, a njegov sin, Mustafa-beg, branio je Konju, što su je Osmani po treći puta opsjedali i zauzeli. Mir je ponovno uspostavljen, a Mehmed krene u Evropu.

U Gilipolju opremi on flotu protiv hercoga od Naksosa, gospodara cikladskog otočja. Trideset galija, pod admiralom Čali-begom, opustoše sve otoke. Došlo je do sukoba na moru između Venecijanaca i Turaka, za prve uspješnog kod Galipolja, a za druge kod Negroponta. Na kraju se sklopi mir pod uvjetom da se međusobno vrate zarobljenici, da se prekine svako neprijateljstvo i da se Venecijanci moraju prestati neprijateljski odnositi spram svih turskih gusara, koji bi uznemiravali plovidbu uz Arhipelag ili Dardanele].

U Evropi je Mehmed po prvi puta za svog vladanja svrnuo pogled na susjedne kršćanske države. Dan, jedan rođak vlaškog vojvode Mirčeta, potražio je tursku pomoć, dok je ugarski kralj Žigmund na ovu polagao pravo. Stjepan Lozonc, koji je predvodio ugarske pomoćne čete, podlegao je nakon ljutog boja turskoj i vlaškoj premoći i pao u toj bici. Mirče je zamolio za mir i dobio ga, pošto mu je nametnut danak, a sina je morao ostaviti u turskom taboru kao taoca; da bi ga što više držao na uzdi, sagradio je Mehmed u Vlaškoj, s druge strane Dunava, baš preko puta Ruščuka, pograničnu tvrđavu koju je nazvao Jerkökü, tj. zemni korijen, i čije se vlaški iskrivljeno ime Đurđevo često spominje u najnovijim turskim ratovima. Utvrdio je ponovno i pogranične gradove Isakdži i Jenisale na desnoj obali Dunava, a Džuneida, hrabrog buntovnika, nekadašnjeg gospodara Efesa i Smirne (Izmir), postavio je za namjesnika Nikopolja (Nikopolis). Zauzeo je i čvrsti grad Sv. Severin, nedaleko od Trajanova mosta, te primio tri poslanika ugarskog kralja Žigmunda čijom su zemljom, kao i Bosnom i Štajerskom, švrljale turske čete. Dvadeset tisuća Turaka je opsjedalo Radkersburg koji se hrabro branio, dok mu vojvoda Ernst nije došao sa unutrašnjim dijelom austrijske vojne snage u pomoć. Grof Nikola Frankopan i gospodar od Auersberga, dva obiteljska imena, u rano doba tako sretno, a kasnije tako nesretno, spominjana u turskim ratovima, predvodili su Hrvate i Kranjce; Otto od Ehrenfelsa, zemaljski kapetan Koruške, predvodio je koruške čete. Austrijski vojvoda Albert poslao je pet tisuća vojnika, a štajerski vojvoda Ernst, koji je prije šest godina hodočastio sa cvijetom štajerske konjice u Mariazell, a zatim u Palestinu, sam je predvodio tisuću ljudi; svi oni protiv dvanaest tisuća. Došlo je do krvave bitke u kojoj je pao veći broj Turaka, Ahmet-beg, vođa, i šesnaest njegovih oficira. Navodno je palo više Turaka, nego što je štajerska vojska bila jaka. Od sedam štajerskih vojnih glavara pala su tri gg. Gottfried Rauber, Dietrich od Tanhausena i Wilhelm Kevenhüller kao branitelji domovine protiv Turaka.

U Ugarsku je upao Ishak, beg od Bosne, u temišvarski dio Banata. Zamjenik velikog župana Nikola Peterfy, rodom iz Makedonije, žurno je sakupio ono malo četa u županiji, pozvao pri susretu bega na dvoboj, zbacio ga u prvom naletu probodenog s konja, sam sišao i stavio mu nogu na šiju te ga gušio pred njegovim četama koje su se dale u bijeg. Uskoro zatim Nikola Peterfy po drugi puta potuče Turke. Naredi da svi seljaci uzjašu konje i u noćnom napadu, on sam u sredini, s malo ratnika, s obje strane zaštićen konjanicima-seljacima, natjera s malo četa uz užasno deranje i tresku bubnjeva iznenađenog neprijatelja u bijeg, te krene natovaren bogatim plijenom kući. Konačno je i sam Žigmund izvojevao pobjedu protiv Turaka između Niša i Nikopolja. **4. 10. 1419.**

Za vrijeme ovog četovanja po Ugarskoj i Štajerskoj uznemiravali su carstvo čarkama mnogi pogranični knezovi na istoku i pozvali sultana iz Evrope u Aziju. Kara Jusuf, osnivač dinastije Karakoyunlu (Crnoga ovna), koja je bila u usponu, postavio je u Erzindžanu namjesnika Pir Omera koji je prijetio da preotme Karahisar. Gospodar Karahisara Hasanbeg, Melik Ahmetov sin, zatražio je putem jednog poslanika Mehmedovu pomoć, no prije nego li mu je mogla biti pružena zarobio je Pir Omer Hasanbega i osvojio grad Džanik, koji je Mehmed osvojio u svom posljednjem vojnom pohodu na Aziju. U isto je vrijeme Isfendijar, gospodar Sinopa, čiji je sin Kâsim-beg služio kao talac pod Mehmedovom zastavom, bez pregovora i dogovora predao svom drugom sinu Hizir-begu upravu nad rudnim gorjem. Potaknut Kâsimovim molbama, Mehmed, zatraži od Isfendijara, za sina koji je bio odan Osmanima, gradove Tuziju (Docea), Kangri (Gangra), Kastamonu (Germanikopolis) i rudogorje. Isfendijar koji nije vidio puta da najbolji dio zemlje spasi bilo za sebe bilo za svoga voljenog sina Hizir-bega, htio je barem osujetiti nade
1419. osmanskog plaćenika. Zamolio je sultana putem svoga vezira i jednoga drugog poslanika da za Kâsima zatražene gradove i rudogorje sam primi, a njemu da priušti samo da mirno uživa posjed Kastamonija. Ova je molba bila i suviše ljubazna, a da ne bude uslišana. S Isfendijarom je zaključen mir s tim da prepusti gradove i dohodak od rudnoga gorja, a za to će biti oslobođen plaćanja danka. Kâsim je čitav svoj život služio kao plaćenik Porti. Isto je takvu čast Mehmed namijenio Kâsim-begovu bratu, Hizir-begu, kojemu je oteo grad Samsun. Ovaj je bio zadojen isto takvom mržnjom prema svom bratu kao i prema Osmanima, ispričao se kod sultana da ne može služiti Portu zbog nesnošljivosti prema bratu i tako mu je dopušteno da ode odavde. Kad je Mehmed poslije zauzimanja Samsuna i Džanika preko Iskiliba pošao u Brusu, našao se usred jedne tatarske naseobine koja se ovdje bila naselila još od upada Mongola. Na pitanje tko je i gdje je njihov beg, rečeno mu je da je to Minet-beg iz tatarskog plemena Samhara i da je sada odsutan, da je na jednoj svadbi. Sultan reče: »Tako, dok ja idem na bojište, tatarski begovi slave među sobom svadbe, a da se i ne pojave na mojoj Porti! Pođimo, prijeko u Rumeliju!« Minet-beg dobije zapovijed da s čitavom naseobinom prijeđe u Evropu gdje se s njom naselio u dolini Konuš, u okolici Plovdiva (Filiba). Od toga je nastalo veliko mjesto na glavnoj cesti od Plovdiva prema Carigradu, jednu stanicu udaljeno od Plovdiva, koje se i danas još zove Tatarbazari, tj. tatarska tržnica. Minet-begov sin Mehmed je tamo kasnije sagradio utvrđeni dvorac, školu i seraj za karavane.

Počet ćemo pripovijedati o jednoj opasnoj i neobičnoj pobuni u Osmanskom carstvu, neobičnoj među ostalim po karakteru religioznog fanatizma pod čijom su krinkom pretendenti

na prijestol nastojali ostvariti svoje smione i pogubne planove. Bio je to duboko promišljen i naširoko raspreden plan pobune, opasne po državu. Njegov istureni nosilac bio je fanatik, a duša pokreta učeni vojni sudac Bedredin od Simavne kojemu je nakon Musina poraza Mehmedovom milošću poklonjen život pa je s plaćom upućen u Iznik, ali je odande brzo pobjegao. Po svojim spisima poznat je dijelom kao pravnik, dijelom kao mistik. Išao je za tim da svojim planovima potkopa carstvo i da se domogne prijestolja na temelju jednog novog sistema naučavanja, a oruđe za to mu je bio jedan običan Turčin sa brda Stilariosa, koje na južnom kraju zaljeva grada Izmira (Smirna) tvori Crno predgorje, a leži upravo nasuprot otoku Hiosu. Ovoga Turčina, u kojem je otkrio fanatičan žar potreban njegovu sljedbeniku, odabrao je za svoga ćehaju i zamjenika i širitelja svoga naučavanja. On se nazivao Börklüdže Mustafa i nastupao je kao vjesnik jednog novog naučavanja, kao duhovni otac i gospodar, tako da ga njegovi sljedbenici nisu drugačije zvali nego Dede sultan. Jedno drugo Bedredinovo oruđe bio je židov-otpadnik: Torlak Hû Kemal ili Kemali Hudbin, koji se postavio kao vođa derviša što su tada u velikim skupinama obilazili zemljom, priznavajući se sljedbenicima novog naučavanja. Nauka novoga bratstva bilo je siromaštvo, jednakost i zajednička upotreba svih dobara osim harema. Naučavao je: »Ja ću se poslužiti tvojom kućom kao svojom, a ti ćeš se služiti mojom odjećom, mojim oružjem i kolima kao što ću se i ja služiti tvojim, izuzevši žene«. Budući da je tajni cilj tog učenja bila vlast u Aziji i Evropi, trebalo je pridobiti i kršćane i Grke, čiji je car bio s Mehmedom u prijateljskim odnosima, odvratiti ih od njega i privući sebi. Zbog toga je naučavao da je svaki koji kaže da kršćani ne štuju Boga i sam bezbožan. Zbog toga su sve kršćane prijazno dočekivali dobrodošlicom i primali ih kod sebe kao Bogom poslane anđele. Börklüdže Mustafa pošalje svoje sljedbenike vrhovnim ličnostima i duhovnicima Hiosa da među njima zadobije sljedbenike. Dvojica od njih dođu bosi i gologlavi, obavijeni samo jednim komadom sukna kao poslanici majstora, jednom znamenitom isposniku sa Krete koji je tada živio u samostanu Turlotas na Hiosu, s ovom vijesti:« Ja sam asketa kao i ti, ja se molim istom Bogu kao i ti i noću ću doći suhih nogu k tebi, prešavši more.« Turski asketa je u grčkom isposniku našao svoga čovjeka, jer ovaj je uvjeravao historičara Dukasa bez straha, da je Mustafa prije bio s njim na Samosu, da je bio odan unutrašnjem razmišljanju i da otada svake noći suhih nogu dolazi k njemu na razgovor preko mora. Mehmed naloži namjesniku Saruhana, srpskom kraljeviću Šišmanu, da pođe protiv novotara. Međutim, ovaj nije bio u stanju da napreduje, jer ih je bilo šest tisuća i zaposjeli su sve prijevoje planine Stilarios. Šišman je uništen sa cijelom svojom vojskom i tako je otpali musliman oborio otpalog kršćanina. Pobjeda je djelovala na smioni duh

sekte kojoj su sa svih strana prilazili sljedbenici. Umjesto da pokriju glavu, što je u Grka i Rimljana bio znak slobode, odluče ovi sljedbenici slobode i jednakosti da ne nose nikakvih pokrivala za glavu, da tijelo omotaju samo jednim odjevnim predmetom i da se priključe radije kršćanima nego muslimanima. Mehmed zapovijedi Ali-begu, novom namjesniku u Saruhanu i Ajdinu, da sa svim četama u namjesništvu napadne na novotare. On je pobijeđen od njih kao i njegov prethodnik, tako da je samo s nekolicinom utekao u Manisu (Magneziju). Tada Mehmed pošalje protiv njih svoga jedva dvanaestogodišnjeg sina Murata, kojem je povjerio namjesništvo Amasije, sa svojim odanim vezirom Bajezid-pašom, s ujedinjenom evropskom i azijskom vojnom snagom. Prodrli su kroz čvrste prijevoje, nemilosrdno gušeći muškarce i žene, djecu i starce. Konačno je do odlučnog sukoba došlo u samom predgorju Karaburn, tj. na planini Stilarios, čvrstom sjedištu pobunjeničke jezgre, gdje su, nakon uporne obrane Börklüdže Mustafe, svi koji nisu pali od mača bili zarobljeni s njim i odvedeni u Efes. Sva mučenja, kojima su ga podvrgli da bi ga opet obratili k Islamu, samo su ga jačali u ispovijedanju svoga novog naučavanja. Razapet na dasku bio je prikovan rukama i nogama u obliku križa i tako na devi vođen kroz grad, a pred njegovim su očima ubili sve njegove sljedbenike koji se nisu htjeli odreći njegova učenja. Iz njihovih ustiju samo su se razabirale riječi: »Oče sultane, neka nam bude tvoje carstvo!« Tim su se riječima radosno bacali na mačeve i pred očima razapetog, umirućeg učitelja zapečatili njegovu nauku svojom krvlju. Bez obzira na to što se Mustafinom smrću bila slomila moć njegovih sljedbenika, među preživjelima još se dugo govorilo da on nije umro, nego da još boravi na zemlji. Grčki isposnik sa Krete najozbiljnije je uvjeravao historičara Dukasa da se Börklüdže Mustafa naprosto vratio na Samos svojim prijašnjim asketskim vježbama. Nakon Mustafina smaknuća, poveo je Bajezid-paša vojsku, podložnu prijestolonasljedniku namjesniku, protiv druga i saveznika krivog učitelja, nekadašnjeg židova Torlaka Hû Kemala, koji je s otprilike tri tisuće derviša bio potučen kod Manise (Magnezije), a onda samo s jednim od ovih, njegovim najvjernijim sljedbenikom, bio obješen. Zatim Murat i Bajezid-paša prijeđu u Evropu, gdje je bila treća i najmoćnija grana trostrukog ustanka novotara. Naime Bedredin Simavnaoglu sa svojim je sljedbenicima propovijedao i širio u hrastovim šumama Balkanskog gorja (Hemus) u Aziji novonastalu vjeru Börklüdže i Torlaka i svoje pristaše pojačao svima kojima je za vrijeme Musinog međuvlađa kao vojni sudac obećao nadarbine i lena. Kod Seresa je potučen, uhvaćen i obješen po fetvi koju je sastavio perzijski pravnik Mevlana Said iz Herata, učenik velikog Teftazanija. Tako je prošao bez obzira što je obnašao najvišu zakonsku čast, čast vojnoga suca, a dubina njegova uvida u znanost zakona i njegova misti-

čna spoznaja potvrdila se djelima koja još i danas važe klasičnim u ovim strukama.

Ova je pobuna, do one koju smo doživjeli u naše vrijeme, pobune **Vehabija, jedina u čitavoj osmanskoj povijesti koja se** temeljila na kliskoj podlozi vjerskog novotarstva, jedina u istočnjačkoj povijesti čiji su sljedbenici i širitelji bili derviši. Ranija povijest halifata pruža doduše više primjera pobuna opasnih za prijestol, koje su usko povezane s revolucionarnim naučavanjem, a željele su u isto vrijeme srušiti prijestol i vjeru. Novotari su se, međutim, našli na okupu iz svih narodnih slojeva, a jezgro njihove moći nipošto nije bio odred derviša i prije se u Islamu nigdje nisu proširili u nerazmjeru tog broja. Prvi pobunjenici u halifatu, Haridžije, nisu uskratili poslušnost veličanstvu halife, Božjoj sjeni na zemlji, nego samo njegovoj osobi, pa su htjeli jednog drugog priznati za pravovaljanoga, a ne ovoga koji je postojao. U drugom stoljeću po Hidžretu podigli su u Horasanu zastavu krivovjerja i pobune Ravendi i Mukana. Prvi je naučavao po indijskim dogmama seobu duša, a drugi je po iskrivljenim perzijskim zend-knjigama naučavao slobodarstvo duha, zbog čega se njegovi pristaše zovu zendiki, tj. slobodni duhovi. Nazvani su i po svojoj bijeloj nošnji s crvenim pojasom mubeijezi, tj. pobijeljeni ili muhameri, tj. pocrvenjeni. Koncem istoga stoljeća, propovijedao je Babek slobodu i jednakost, zajedničku upotrebu svih dobara, čak i žena. Oni koji su pristali uz to naučavanje zvali su se huremije, tj. radosni. Od polovine trećeg stoljeća po Hidžretu do polovice četvrtog uzdrmali su Karmatije — kao u naše vrijeme Vehabije, u Arabiji, zemlji gdje se rodio Islam — njegove temelje i prijetili da će srušiti prijestol, kao što su prevrnuli crni kamen Kabe i odvezli ga. Uskoro zatim je Hasan Sabah, pod izlikom da radi za vladarska prava Fatimida protiv halifa iz Abasova doma, smislio najpogubniji tajni savez Ismailija ili Batinija, tj. onih unutrašnjih, onih čije je učenje o sedam stupnjeva za najposvećenije po unutrašnjosti bilo konačno uprošćeno i svedeno na jedno jedino načelo: »Ništa ne vjerovati i sebi sve dopustiti«. Dinastija Ismailija trajala je stotinu sedamdeset i jednu godinu, a bodeži njihovih izvršitelja, ubojica, sve više su potezani, od Horasana do Sirije. Mučka ubojstva množila su se, ne samo u dvorcima i u državama gdje su se nastanili, nego su ugrožavali i najudaljenije, potežući bodež prvenstveno protiv kraljeva i vezira, kao i protiv branitelja duhovne i svjetovne vlasti, na koju su pozvani po rođenju ili položaju. Konačno su, glasno objavivši nevjeru i učenje o ubojstvu, sa džamijskih govornica otkrili tajnu bezboštva i razbojništva, te protiv sebe naoružali ruku vladara i izazvali pravnike da ih izopće; od Hulakua i Bibara bili su skršeni sa utvrdama Kuhistana i Sirije, a Timur je istrijebio njihove posljednje ostatke. U svim tim revolucionarnim vjerskim i državničkim pobratimstvima Ravendija, Mukanaa, Babeka, Karmata i Hasana Sa-

baha ne igraju svećenici i derviši glavnu ulogu kao u ustanku kojega je potaknuo vojni sudac Bedredin, a predvodili su ga pristaše Börklüdže Mustafe i Torkal Hû Kemala s tri tisuće derviša. Samo se u starijoj perzijskoj povijesti nalazi čitav igrokaz pobune maga za Kubada, prema kojemu se ovaj ustanak derviša čini samo kao mala završna igra. Tamo je to bio Mazdek, loš mag, u zemlji gdje je rođen najjači azijski despotizam, koji je preskočio na drugi pol opće slobode i jednakosti i zajedništva dobara. Svećenici su na svojim oltarima raspirili svetu vatru u požar pobune koji je zapalio čitavu zemlju dok ga Husrev Nušírvan nije ugasio u krvi četrdeset tisuća maga. Ista je opasnost ugušena, u smanjenom obimu, ustankom derviša u Aziji i Evropi, Börklüdžeovim razapinjanjem, Torlakovim i Bedredinovim vješanjem.

Jedva što je Börklüdže Mustafa maknut s puta, kad se pojavi jedan drugi Mustafa kao takmac na prijestol, pa, iako ne s većim uspjehom, no, čini se, s većim pravom na nj. Osmanski historičari, izuzevši Nešrija, koji su za njega saznali tek za naredne vladavine, ne nazivaju ga drugačije nego Düzme Mustafa, tj. krivi ili izmišljeni Mustafa, jer se izdao za Bajezidova sina koji je nestao u bici kod Ankare i kojemu bi kao starijem pripadalo pravo na prijestol, više nego bratu Mehmedu. Bizantski historičari tvrde, nasuprot tome, da je ovaj zaista bio taj za koga se izdavao, naime Bajezidov sin koji se izgubio u bici kod Ankare i Mehmedov brat. Niti se ovi niti oni mogu smatrati nepristranim svjedocima; prvi zato, jer govore jezikom posljednjeg sultana koji je vladao; usprkos tome što pravo na prijestol pripada starijem bratu, kojega je ovaj pobijedio, smatraju ovoga jedinim pravim Bajezidovim nasljednikom, a Mustafu službeno kao varalicu i žigošu ga krivim takmacem. Drugi se ne mogu smatrati nepristranim, jer im se, u smislu grčkoga cara, ništa ne čini važnijim, nego da podupru suparnika na prijestol u njegovu pravu na nasljedstvo, što je potpuno odgovaralo bizantskoj politici. Pri ovom održavanju ravnoteže osmanske i bizantske historijske istinitosti, naginje nepristran kritički istraživač historije iz više razloga mišljenju po kojem je Mustafa zaista bio u bici kod Ankare izgubljeni osmanski princ toga imena. Prvo, jer su po Timurovu nalogu na bojnom polju brižljivo tražili Bajezidove sinove kojima nije bilo ni traga i, da je Mustafa u bici zaista pao, mogao je biti otkriven; drugo, jer se Mehmed po ugovoru s grčkim kraljem udostojio za čuvanje Mustafe platiti pozamašnu godišnju svotu za opskrbu; treće, jer ovaj u svoje pristalice nije ubrajao kojekud sakupljeni ološ, nego čak velike ljude u carstvu, kao Džunejda i sinove beglerbega Timurtaša i Evrenosa; konačno četvrto, što je jednostavno svjedočanstvo staroga Nešrija prevagnulo nad kasnijim državnim historiografima. Ma kako bilo, Mustafa, tobožnji ili pra-

vi stariji Mehmedov brat, nastupio je u Evropi kao vrlo opasan takmac na osmanski prijestol, gdje ga je najprije podupro vlaški knez Mirče, a onda namjesnik Nikopolja, nekadašnji gospodar Efesa i Smirne, Džunejd, koji se već dva puta pobunio i dva puta bio pomilovan. Preko Hemusa (Balkana) su pošli u Tesaliju. Mehmed im požuri u susret i kod Soluna (Tesalonika) dođe do bitke u kojoj pobijedi. Mustafa i Džunejd se spasoše samo s nekolicinom svoje pratnje u grad čiji im je zapovjednik Demetrije Laskaris Leontario obećao i pružio sigurnost. Na Mehmedov poziv da im izruči bjegunce odvrati uljudnim riječima, »da je on carev, ali i Mehmedov sluga, jer ovaj priznaje cara svojim ocem, i da ne bi ni najmanjega roba, koji bi se njemu utekao, izručio bez careva naloga, a još manje princa po krvi, pravoga Mehmedova brata; stoga mora najprije ishoditi od cara naredbe o tome kako će se držati«. Mehmed je caru pisao kakav je zahtjev sa svoje strane postavio Leontariosu. Car odgovori sultanu, da nikada neće izručiti bjegunce koji su tražili kod njega zaštitu, jer to nije kraljevski, nego tiranski. Kad bi carev brat tražio sultanovu zaštitu, ne bi ga mogao izručiti, a da ne povrijedi svete zakone prava na utočište. Budući da Mehmed po ugovoru priznaje cara ocem, prisiže na trojstvo, da tako dugo, dok sin vlada i živi, neće niti Mustafa niti njegov pratilac Džunejd biti pušteni na slobodu. Poslije Mehmedove smrti postupat će se prema okolnostima. Demetrije Leontarios je u isto vrijeme dobio zapovijed da Mustafu i Džunejda što brže ukrca na galiju i da ih pošalje u Carigrad. Zapovijed je izvršena i Mehmed se prisiže na ugovor po kojem će car čuvati Mustafu i Džunejda i njihovih trideset pratilaca, a on se obavezao platiti caru godišnje tri stotine tisuća akči za njihovu opskrbu. Pregovarač toga ugovora bio je dvorski Manuelov tumač Teologos Koraks, rođen u Filadelfiji, koji je bio jedan od poslovnih upravitelja svoga rodnog grada u ratu s Timurom, kojemu je izručio više uglednih građana što ih je Timur dao spaliti kad nisu mogli platiti ucjenu. Kod Mehmeda i njegova vezira Bajezid-paše znao je Koraks steći takvu milost da su ga češće i vezir i sultan zamolili da dođe za njihov stol. Svojim je utjecajem rješavao najvažnije poslove i zbog toga ga je car imenovao općim poslanikom, ali je ujedno osumnjičen i izašao na zao glas da izdaje interese bizantskog dvora osmanskoj Porti. Stoga su ga obično nazivali umjesto Teologos samo Tologos Koraks, tj. brbljavac gavran. Od straha da mu stvar neće uspjeti, da Mustafa i Džunejd ipak ne bi iz Carigrada pali sultanu u ruke, ukrcani su za Lemnos i tamo pomno čuvani u samostanu sv. Djevice. Zbog toga što je knez Mirče potpomagao Mehmedova takmaca na prijestolu, kaznio ga je, poharavši Vlašku. Tako je Mehmed koncem svoje vladavine, zbog paske nad pravim ili navodnim bratom Mustafom, bio u rukama grčkoga cara, kao što ga je početkom vladavine umirilo izručenje njegova brata Kâsima u njegove vlastite ruke. Ovaj si-

gurno nije bio smaknut po primjeru koji je dao Bajezid Jildirim da bi se osigurao prijesto, nego je samo oslijepljen. Mehmed mu je odredio grad Akhisar kod Kive za boravak i život, a sestru Fatimu predao je Sulejman s Kâsimom grčkom caru kao zalog svoga prijateljstva i kao takav zalog je od Manuela
4. 5. 1421. bila s bratom izručena Mehmedu. Ovaj ju je dao jednom sandžakbegu za ženu. Kada god je Mehmed došao u Brusu, pozvao je k sebi brata i sestru i zabavljao se s njima u bratskim razgovorima.

Iste godine kad je s Manuelom utanačen ugovor o opskrbi, pošao je Mehmed preko Carigrada u Aziju, a Manuel, iako potaknut od arhonta da mu dobra prilika ne izmakne iz ruku i da osigura naklonost Mehmeda i njegova brata Muse, cijenio je zadanu riječ i prava gostoprimstva. Poslali su pred njega Demetrija Leontariosa, Isak Hasana i Manuela. Primili su ga izvan grada i otpratili ga do dvostrukoga stupa (danas nazvanog bešiktaš). Čitavim je putem sultan pripovijedao s Demetrijem Leontariosom. Car ga je sa svojim sinovima primio na jednoj galiji, a na jednu drugu, isto tako lijepo opremljenu, uspeo se sultan. Oba su se cara pozdravila i dogovorili se prijazno na moru, svaki na svojoj galiji. Tako su se vozili zajedno sve do Hrizopolisa (Skutari = Üsküdar) gdje je sultan izašao iz galije i pošao u šatore koji su za njega podignuti. Car i prinčevi su jeli na galiji i od vremena do vremena su car i sultan jedan drugome slali prijateljske vijesti. Predvečer je sultan odjahao u Izmit (Nikomediju), a car je vodenim putem krenuo kući. Slijedećeg se prijeća sultan vratio preko Galipolja (Kalipolisa) u Adrianopolis (Edrene), a car je poslao Demetriosa Leontariosa da mu poželi dobrodošlicu. Sultan ga je vrlo prijateljski primio, ali tri dana zatim pade s konja, udaren od kapi. Osjećajući da mu se bliži kraj, pozva svog vjernog vezira Bajezid-pašu pred sebe i zakle vjernog, mnogo puta prokušanog službenika, kojem je i sam imao zahvaliti za prijestol (Bajezid ga je izvukao iz bitke kod Angore (Ankare), sproveo kroz mnogo opasnosti do Amasije i otada mu jakom rukom stalno služio protiv neprijatelja), da njegovu sinu Muratu kao prijestolonasljedniku isto tako vjerno služi i da njegovo dvoje malodobne djece preda pod zaštitu i tutorstvo grčkoga cara da bi sačuvao njihov život pred bratom, budući da nije vjerovao u čovječnost svog prvorođenog sina. Bila je to ne bezrazložna bojazan da će ovaj slijediti primjer djeda i oca i da će ugušiti braću kao suparnike prijestolja. Murat se tada nalazio u Amasiji kao namjesnik, braneći istočne granice carstva protiv Kara Juluk Bainderija, gospodara Turkmena Akkoyunlu (Bijelog ovna). Usprkos svim dobrim svojstvima, koja su hvalili čak i bizantski povjesničari, ipak nije zatajio duboki nagon osmanskih silnika da okupaju ruke u vlastitoj krvi. Jednog sina njegova brata Sulejmana bio je u Konstantinopolisu (Carigradu) uhvatio Tersikegli Zaganos, koji

je već ugušio Musu, i smaknuo ga na Mehmedov nalog. Samo je Sulejmanova kći bila pošteđena; njezinu sinu je darovan život i ukazana mu je milost podarivši mu leno.

Sutradan se sultan još pokazao pred vojskom, koja ga je dočekala dobrodošlicom sa uobičajenim uzvicima za blagoslov i sreću (alkiš), ali ga je slijedeći dan opet udarila kap i oduzela jezik, te je navečer umro. Ibrahim i Bajezid-paša, oba vezira, odluče zatajiti sultanovu smrt dok Murat, o tome obaviješten, ne bude u Brusi sjeo na prijesto. Elvan-beg, najviši stolovnik, u najvećoj je žurbi odaslan u Amasiju da mu donese vijest o očevoj smrti. Međutim se divan redovito održavao, a da vojsku očuvaju od podjele na stranke raznih prinčeva, Mehmedovih sinova, pri ranije proširenoj vijesti o smrti, objavljena je zapovijed u sultanovo ime da je odlučen vojni pohod u Aziju. Odlučili su vojsku u Evropi podijeliti i jednim njezinim dijelom ojačati u Aziji novog gospodara. Objave da je zborno mjesto vojske u Bigi (glavnom gradu Karasija). Odrede da jedan dio janjičara i spahija pođe onamo i da im se odmah da određena plaća. Prije polaska su željeli vojnici sami vidjeti sultana da bi se osvjedočili da još živi. Uzalud su im veziri rekli da svaki pokret škodi bolesniku i da sumnja njegove vojske može biti opasna po njegov život; janjičari i spahije su bili postojani u svom zahtjevu. Tada smisli nešto jedan od dvojice liječnika, upućenih u tajnu o smrti, po imenu Kurd Uzen, da udovolji zahtjevu vojske, a da ne izda tajnu. Sultan je u seraju kod Adrianopolisa (Edrene), gdje je bio umro, obučen u punom sjaju i postavljen na prijesto; iza leša je sjedio jedan od četvorice sultanovih paževa, upoznat s tajnom, i stavivši ruke u rukave svečane odjeće, micao njima kao da je sultan još živ. Prozori odaje bili su zatvoreni, jer su, tako je rečeno vojnicima, liječnici izjavili da propuh škodi bolesniku. Tako su janjičari i spahije prolazili mimo prozora u kojem su vidjeli sultana gdje sjedi iza staklenih prozora u tamnoj daljini i miče rukama. Veziri, upućeni u tajnu, došli su kao i obično na prijem i pronijeli vijest među čete da je sultanu bolje. Ovi su (zadovoljni što su ga vidjeli i zbog vijesti), poželivši mu sreću i zdravlje, pošli k svom odredištu. Tako je sultanova smrt skrivana četrdeset dana, dok nije stigao stolovnik odaslan Muratu s viješću da je novi sultan već stigao iz Amasije u Brusu. Tamo je zasjeo na očev prijesto, pa je istovremeno objavljena Mehmedova smrt i Muratovo zauzimanje prijestolja. Vojsci je izdana zapovijed da pođe u Brusu i otprati leš koji je nošen u nosiljci. Politika takvog zatajivanja smrti još će se više puta u ovoj povijesti ponoviti, a bila je potrebna da nasljedniku osigura neosporno zauzeće prijestolja, budući da je bio daleko. Do takvog slučaja nije više došlo, kad prijestolonasljednici nisu više imali namjesništva kao ranije, za očeva života, nego su bili zatvoreni u krletku harema (kafez), gdje su, ne računajući na pomoć vojske ili udaljenih prinčeva-namjesni-

ka, bili jednim korakom od krletke do prijestolja, pa su se, mahnuvši rukom, mogli konopcem osloboditi braće-suparnika.

Mehmed Prvi je gradio džamije u azijskoj i evropskoj prijestolnici, u Brusi i Adrianopolisu (Edrene) kao i njegovi prethodnici Murat i Bajezid. U Edrenu je, uskoro nakon što je preuzeo vlast, dovršio džamiju koju su započeli graditi njegova braća, Sulejman i Musa. Prvi je izgradio samo temelje, a drugi ju je izgradio do prozora. Džamija stoji na obali Marice, na cesti za Plovdiv (Filibe), a zove se Uludžamija ili velika džamija. U kvadratu ima stotinu i osamdeset stopa, iznutra ima devet, izvana pet kupola i dva minerata, od kojih jedan ima dvije galerije za pozivanje na molitvu, ali nema harema tj. predvorja.

Kao što je Mehmed u Adrianopolisu (Edrene), dovršio veliku džamiju koju su započeli i nastavili njegova braća Sulejman i Musa, tako je i u Brusi dovršio gradnju velike džamije (Uludžamija) koju je započeo njegov djed Murat I, a njegov otac Bajezid nastavio, ali je nije dovršio. Svaki od ova tri sultana sagradio je i svoju vlastitu džamiju, ali su samo tri ujedinjene snage i troškovi sve trojice za vrijeme triju vladavina i tri ljudska vijeka mogli stvoriti ovaj prvi veliki spomenik u prvom azijskom gradu carevine. To je četverokut od stotinu koraka, od kojeg svaka strana, podijeljena na pet jednakih dijelova, tvori polje podijeljeno na dvadeset i pet malih četverokuta (svako polje dvadeset koraka po strani), a sve je podijeljeno četverokutnim stupovima; dvadeset i četiri ovih malih, sa po četiri stupa odijeljenih četverokuta nadsvođeni su kupolom, samo dvadeset i četvrti, srednji, otvoren je i tvori umjesto kugle neobično veliki otvoreni prozor od dvadeset koraka u promjeru, kojemu dolje u džamiji odgovara veliki četvrtasti bazen za vodu. Time se ova džamija razlikuje od svih poznatih velikih džamija u Carigradu i Adrianopolisu (Edrene) od kojih nijedna nije odgozgo osvijetljena i nijednu ne osvježava bazen s vodom iznutra. Velika rešetka od žuto-bakrene žice presvodila je kao ribarska mreža (danas) otvoreni prostor da bi spriječila pticama uletavanje i pravljenje gnijezda u džamiji, a u bazenu s vodom plivale su zlatne ribice obasjane zlaćanim sunčevim zrakama, neometane mrežom, čija je bakrena sjena padala na vodenu površinu. Umjetnički izrezbareni kürs ili mimber (povišeno mjesto za predavanje) ne samo da je oponašao cvijeće i plodove, pupoljke i peteljke, lišće i granje, nego je oponašao i umjetnički izrađene svilene obrube od haljina, po čemu je Brusa nadaleko poznata. U čitavom se Osmanskom carstvu mogao s njim usporediti samo svojim rezbarstvom znameniti mimber džamije u Sinopu. Stupovi su nekada od poda do visine čovječjeg tijela bili pozlaćeni, a zidovi su još ukrašeni urezanim natpisima o Božjim svojstvima. Na oba ugla prednje strane uzdižu se, odijeljeno od zgrade, dva velika minareta na silno jakim temeljima. Na gornjoj galeriji jednoga bio je vodoskok, čija je voda, padajući s

Uludaga (Olimposa), dovedena do ove visine štrcala uvis, tako da je minaret držao ovaj bazen vode kao stup usmjeren prema nebu a vodeni se mlaz miješao s vodom iz oblaka.

Nakon završetka velike džamije, koju su započeli graditi njegovi pređi u Adrianopolisu (Edrene) i Brusi, započeo je Mehmed s gradnjom vlastite džamije u Brusi, znamenite pod imenom »Ješil imaret«, tj. zelena dobrotvorna zaklada. To je jedan od najvećih ukrasa grada, znamenit po bogatstvu i skupocjenosti za to upotrijebljenih vrsta mramora i po umjetnosti rezbarija u kamenu. Ona stoji bez predvorja s arkadama na jednostavnoj povišenoj terasi od bijeloga mramora. Zidovi su izvana obloženi velikim četverokutnim pločama od crvenog, zelenog, plavog, sivog, žutog, crnog i bijelog mramora, kao mozaik, kao velika raznobojna šahovska ploča. Obrubi na prozorima i iznad jedinih ulaznih vrata, koja se svojim ukrasima uzdižu sve do zabata na prednjoj strani, široke su vrpce natpisa od crvenoga mramora, izrađene i izglačane takvim umijećem i brižljivošću, da se čini kao da su slova izlivena od poput ogledala sjajnog metala. Umjetničko djelo ove nadaleko poznate džamije, kao majstorsko djelo arhitekture i umjetnosti u kamenu, nije poznato toliko po mihrabu, tj. vodećem molitvenom mjestu, nego po vratima čija nas bogata rezbarija začuđuje bogatstvom i finoćom, sjajem i ukusom. Za nju je trebalo tri godine i četrdeset tisuća dukata, tako da ulazna vrata premašuju ljepotom i umijećem crvenu akademiju koju je sultan Alaedin bio sagradio u Sivasu. Pri ulazu u džamiju i pod uzdignutom galerijom, nad kojom se uzdiže uzvišeno molitveno mjesto za sultana, iznenađuje nas svijetlotamni otsjaj sjajnog perzijskog porculana kojim su obloženi zidovi postrance, koji sužavaju ulaz. Ova obloga fajance ili perzijskog porculana predstavlja dva velika zelena zastora s košarom cvijeća u sredini, a zidovi same džamije su od dna sve do visine čovjeka obloženi plavim perzijskim porculanom na čijoj lazurnoj podlozi sjajno blistaju natpisi iz Kurana. Mihrab ili vodeće molitveno mjesto, tj. udubina u kojoj leži Kuran, izrađen je od crvenog mramora i bogato je ukrašen umjetninama na kamenu, pa potpuno odgovara ljepoti ulaza, koji mu stoji upravo nasuprot. Kupole i minareti su bili (danas više nisu) obloženi zelenim perzijskim porculanom, tako da su na sunčevu sjaju blistali kao smaragdna kubeta i stupovi neke čarobne palače; otud je džamija dobila ime ješil imaret ili zelena zaklada. Kraj džamije se uzdiže Mehmedova grobnica kao osmerokutno zdanje usred lijepog vrta koji ga okružuje; zidovi su iznutra i izvana obloženi zelenim perzijskim porculanom, a s osam zidova zbore posjetiocu po predaji osam Poslanikovih riječi u srebrnoj caklini, a uzdižu se sa lazurno-plave podloge. Uz džamiju i grobnicu nalaze se škola i kuhinja za siromašne; uz džamiju s obiljem hrane za duh, kuhinja je dobrim nadarbinama opskrbljena sa dovoljno tjelesne hrane. Da bi ustanovio na-

darbine za njihovo uzdržavanje, odredio je Mehmed kraj i zemljišta u priobalnim gradovima izmitskog zaljeva, koja su ranije Osmani bili osvojili, a za Timurova upada, za vrijeme međuvlade, opet izgubili, kao: Hereke, Gebze, Kartal i Pendik, koje su Umurbeg i Timurtaš natrag osvojili. S takvim prihodima od pobjeda i osvajanja i s tolikom umjetnošću u arhitekturi i u kamenu postala je zelena džamija sultana Mehmeda Prvoga u Brusi jedan od najljepših spomenika pobožnosti i ljubavi prema umjetnosti osmanskih sultana, sjajna dragocjenost saracenske graditeljske umjetnosti i klesarstva. U njezinom raznobojnom mramoru, njezinom zelenom i plavom porculanu, njezinu ljupko isprepletenom, u mramoru uklesanom ispisanom obrubu ogleda se ukus zakladnika koji je i time, kao i svojim čitavim životom, zaslužio nadimak Čelebi (tj. koji ima ukusa, krasan i vrlo visoko obrazovan gospodin).

Mehmed je gradnjom velike i zelene džamije u Brusi postavio spomenik koji svojim klesarskim umijećem i rezbarenjem stoji uz bok mimberu u Sinopu i vratima akademije u Sivasu ili ih je i premašio. Na taj se način kao graditelj slavno takmiči s jednim od najvećih seldžučkih sultana, Alaedinom Prvim, a s druge se strane takmiči, u očima muslimana ne manje zaslužnom stvari, s egipatskim sultanima u pobožnoj darežljivosti za dobro vjere. Poslao je kao prvi osmanski sultan sa godišnjom karavanom hodočasnika dar u zlatu, nazvan sure, za siromahe u Meki i Medini. Proslijedio ga je posebno određen komesar s pismom za šerifa u Meki. Iako dar nije bio toliko velik niti je izručenje primaocu bilo toliko svečano kao što je bilo u kasnijim vremenima, to se ni dar ni svečanost ne bilježe tek od Selima Prvog, osvajača Egipta, nego od Mehmeda Prvog. Od njegova vremena potječu i polulenska dobra u Rumeliji, koja daju samo polovicu uobičajenog lenskog poreza sultanu. Mehmed je to odredio — a ta uredba inače nigdje u Turskom carstvu nije bila uobičajena — odmah pošto je sjeo na prijesto, da bi na taj način ispred drugih nagradio svoje vjerne vlasnike lena koji su, za vrijeme međuvlade braće Sulejmana i Muse, odano stajali uz njega i pridonijeli njegovoj neograničenoj vlasti. Zato se takva polulena nalaze isključivo u Rumeliji i nigdje drugdje. Za Mehmeda, dobro odgojenog, uljudnog, fino naobraženog čovjeka, jednom riječi za vrijeme vladavine plemenitog gospodina podigao se i ukus u literaturi i pjesništvu. Godišnje kronike Osmanskog carstva, u kojima evropski istraživači i pisci povijesti prije Mehmeda Drugog nisu pretpostavljali spominjanje pisaca i literature, počevši već od Mehmeda Prvog javljaju, na kraju svake vladavine, poslije vezira i emira koji su se istakli u državnoj i ratnoj službi, o učenim zakonodavcima, o šejhovima i pjesnicima uz koje se onda, za kasnijih vladavina, redaju matematičari ili astronomi i liječnici, a mnogo kasnije još i pisari za lijepo pisanje i glazbenici. Životopisi učenjaka i umjetnika i oda-

vanje počasti njihovim djelima spadaju u naročitu struku osmanske povijesti književnosti i umjetnosti, a djela i sudbine vezira i emira mogli bi biti predmet za budućeg Plutarha, kojemu neće uzmanjkati sadržaja kad bude imao izvore. Povjesničar čitavog Osmanskog carstva može iz gomile imena koja mu se nameću kao važna samo nekoliko njih o njihovim životnim sudbinama ukratko spomenuti.

Mada se imena vezira i emira u toku povijesti najljepše i najkarakterističnije kazuju događajima koje su stvorili svojim savjetom ili ih izveli svojom desnicom, ipak nalaze katkad zgodnije mjesto u historijski značajnim pojedinostima životnih sudbina istaknutih državnika i vojskovođa jedne čitave vladavine. Tako ćemo na pr. najzgodnije primijetiti ovdje da se Ibrahim-paša, Ali-pašin sin, veliki vezir Mehmeda I, treći po redu iz obitelji Čandarlija, kojeg svi turski povjesničari jednoglasno navode kao Mehmedova velikog vezira, a zatim još osam godina kao velikog vezira Murata Drugog, u toku čitave osmogodišnje Mehmedove samovlade spominje samo dva puta; jedanput prije svršetka međuvlade, a drugi puta nakon Mehmedove smrti. Prvi puta kad ga je Musa slao grčkom caru u Konstantinopolis (Carigrad), kad je odatle prešao u Brusu, a drugi puta kad se nakon Mehmedove smrti sporazumio s Bajezid-pašom oko zataje smrti. Bizantski povjesničari spominju samo ovoga kao povjerenika i prvog Mehmedova vezira koji ga je istrgnuo kao dječaka iz bitke kod Ankare, spasio iz tisuću opasnosti, protiv svih ga neprijatelja hrabro branio i još na samrti dobio nalog za izvršenje njegove posljednje želje. To što su Bizantinci o Ibrahim-paši za vrijeme čitave Mehmedove samovlade duboko šutjeli i što su spominjali Bajezid-pašu kao prvog vezira i onog koji je uživao najveće povjerenje, ipak ne može oslabiti svjedočanstvo osmanskih povjesničara i njihovih izvora koji samo Ibrahim-pašu priznaju za velikog vezira, nego u najmanju ruku dokazuje da se ovaj više koristio glavom nego li desnicom, da je bio više savjetnik nego čovjek djela. Što manje bizantski pisci pričaju o Ibrahimu, to više pričaju o Bajezid-paši, kojeg međutim često zamjenjuju sa Sufi Bajezidom, upraviteljem dvora princa Mehmeda, kojeg je spasio na bijegu iz bitke kod Ankare, a zatim od njega bio upućen kao poslanik Timuru. Na bijegu su sigurno petnaestogodišnjem princu pomogli i njegov upravitelj dvora Bajezid Sufi i njegov vojskovođa Bajezid-paša, koji su se s njim spasili u planine oko Amasije. Sufija i pašu Bizantinci ne razlikuju jednog od drugoga, pa o ovom pričaju još i anegdote, a to se zasniva naprosto na lošem izgovoru nadimka gürešči, tj. hrvač, kao što je gore pokazano. Iz toga gürešči nastalo je odmah pletač tetiva ili onaj koji pravi lukove. Tako je po Halkondilasu Mehmedov pratilac na bijegu bio pletač tetiva, za Francea, koji je manje točan, bio je majstor za pravljenje lukova, a po Dukasu, koji o tom najopširnije piše, bio je to

vezir Bajezid-paša koji je na putu iz Ankare u Amasiju prosjačio preodjeven u derviša. Kada dječak zbog umora i žuljeva na nogama nije mogao dalje, ovaj ga je nosio na leđima kao libijski magarac, a kao nagradu za takvu vjernost i požrtvovanje Mehmed mu je navodno za čitavog svog vladanja dao neograničenu vlast u državnoj upravi. Treći Mehmedov vezir bio je, pored Ibrahim-paše, velikog vezira, i Bajezid-paše, vojskovođe, Ajvaz-Aus ili Ilijas-paša, hrabri branitelj Bruse protiv Karamana, koji se tom prilikom sa stupnja subaše ili glavara spahija uspeo do vezirske časti. Sjajnim imenom vezira, kojem su, od vremena Orhana i Murata I, pripadale nasljedne službe, a išle su s oca na sina, odlikovane su tri obitelji: Mihaloglu, Evrenos i Timurtaš. Ta je čast najprije dana Mehmedovoj braći, njegovim suparnicima na prijesto, koji su produžili vrijeme međuvlade i na kraju ga okončali time što su prešli Mehmedu. Mihaloglu, nasljedni vođa akindžija ili letećih, pratio je s Hasanom, janjičarskim agom, i s Evrenosom, rumelijskim beglerbegom, najstarijeg princa Sulejmana na bijegu iz bitke kod Ankare u Evropu. Timurtaš, anadolijski beglerbeg, uhvaćen je u bici kod Ankare. Poslije Bajezidove smrti, prešao je u službu azijskom prijestolonasljedniku, princu Isi, a o njegovim sinovima bit će kasnije riječi. Evrenos i njegovih pet sinova, koje je naveo Halkondilas poimence, prešli su od Muse Mehmedu, a oba Mihaloglua, otac i sin, prišli su različitim stranama. Otac se borio u Mehmedovoj vojsci, ali sin, Mehmed-beg, ostavši vjeran Musi, utamničen je nakon posljednje izgubljene bitke u Tokatu; jedan drugi sin, Jahši-beg, bio je emir rumelijske karavane.

Mehmedovi osobni liječnici, od kojih je jedan znameniti pjesnik-romantičar Sinan Šejhi iz Germijana, a drugi Kurt Uzen iz Kurdistana, ovjekovječili su svoje ime u povijesti. Prvi Husrevom i Širinom, a drugi sretno izvedenim zatajivanjem Mehmedove smrti, kojega nije mogao spasiti. Tako je bilo i s njegovim upraviteljem dvora Sufi Bajezidom, kojemu je uspio bijeg iz bitke kod Ankare i njegovo dvokratno poslanstvo Timuru s prinčevim učiteljem, Sirijcem Arab-šahom, koji je nekada bio učitelj princa Timura. Po njemu je postala poznata njegova povijest, koja je na čitavom Orijentu slavna kao majstorsko djelo retorike, a dobro je poznato i svim evropskim orijentalistima kao dobro lingvističko djelo; poznat je i po drugim djelima koja su dosad ostala u Evropi nepoznata. Sudac Gebze Fazlullah, koji je prije spomenut kao Mehmedov poslanik caru Manuelu u Carigradu, sagradio je u gradu gdje je Hanibal pokopan, džamiju i stanište za derviše i zbog zasluga podignut s položaja suca na položaj paše. Drugi su učeni znalci zakona proslavili svoje ime i vladanje sultana Mehmeda svojim djelima. A to su:

Muhjedin Kafiedži, prvi veliki filolog, čovjek široka znanja, koji je mnogo pisao o Osmanskom carstvu; od njega je

zadnji veliki znalac i pisac o arapskoj literaturi u Egiptu, Sujuti (koji je napisao pet stotina knjiga s najneobičnijim naslovima) saznao gramatiku. Kad ga je Sujuti jednog dana upitao za broj njegovih djela, odgovori mu njegov učitelj Kafiedži, tj. učitelj kafija (jednog znamenitog sintaksičkog djela), da mu je to nemoguće znati, jer je od mnogih svojih djela zaboravio sadržaj, pa čak i naslov. Oba Jakuba, crni i žuti, obojica rodom iz Karamana, pisci su egzegetskih rasprava i pravnih komentara. Oba Perzijanca: Hajdar iz Herata i Fahredin El adžemi, tj. Perzijanac, prvi znamenit svojim djelima o tumačenju Kurana, o retorici i o nasljednom pravu, a drugi je više poznat po svojoj uzdržanosti što kao muftija nikako nije htio primiti povišicu plaće; ali je poznat po svojoj fanatičnoj netrpeljivosti, te je, istupajući kasnije, za sultana Murata, protiv jednog perzijskog slobodnog mislioca kad je ovaj osuđen na lomaču, prinio drva, zapalio ih, pa pri tom opalio i svoju dugu bradu.

Osim zeta Bajezida Jildirima, velikog Buharije, tzv. Emira Sultana, koji je već pri zauzimanju Bruse po Tatarima pod prethodnom vladom odigrao izvjesnu ulogu, a u kasnijoj će vladi nastupiti više no jednom; osim Bedredina iz Simavne koji je postao ne manje znamenit po političkim intrigama, po buni i po svom nesretnom završetku kao i po mističnim djelima; od šejhova, koji su se posvetili svetom životu, trojica su stekli ime, sva tri sljedbenici velikog mističara, šejha Zeinedina Kafija, u tri različita grada Osmanskog carstva, a još se i danas u njima hodočasti njihovim grobovima. Šejh Abdulatif Mukkadesi iz Jeruzalema, pošto je u Horasanu kroz više erbeina, tj. kvarantena ili četrdesetodnevnih vježbi asketizma završio put sljedbenika, te prošao duhovno pročišćavanje na grobovima velikih mističara Sadredina, Mevlana Dželaledina i Šemsudina Tebrizija u Konji, izložio je svoje mistično znanje u jednoj posebnoj knjizi i sam se nastanio u Brusi. Šejh Abdurahim iz Merzifuna, usavršivši se ne samo kod šejha Zeinedina Kafija, nego i kod velikog mistika Šehabedina Suhraverdija kao sljedbenik, te je od ovoga dobio dopuštenje da izlaže njegova djela, ispraćen ovim riječima: »Šaljem te u zemlju Rum kao vatru božanske ljubavi«, i on je njome zapalio srca stanovnika svoga grada. Konačno i Pîr Ilijas, rodom iz Amasije, poslan je po Timuru u Širvan, ali se zatim opet vratio u svoj rodni grad gdje je, poznat po svojoj velikoj svetosti, živio i umro. Nad njegovim grobom u Savediji, u blizini Amasije, Mehmed I je sagradio grobnicu, vjerojatno zbog šejhova nećaka i duhovnog nasljednika, šejha Husamedin Gimišlioglua, koji je, kad mu je sultan Murat II poslao svoja tri sina u posjet, preporučio princu Mehmedu pred ostalima da čuva Islam i dobrobit carstva.

Nakon vezira i emira, prinčevskih upravitelja dvora i osobnih sultanovih liječnika, nakon uleme i šejhova, neka pjesnici budu na svršetku. No najvećeg među liječnicima, a naročito za

očne bolesti, Šejhija iz Germijana, već smo spomenuli prije uz sultanov bolesnički krevet i uz liječnike. Njegove zasluge, koje je sultan bogato nagradio, priskrbile su mu zavidnike i neprijatelje koji su, umjesto da, kako je to uobičajeno kod velikih pjesnika, spopadnu njegova djela i iz njih crpe misli i izraz, napali njega, orobili ga i ubili njegove ljude. U povodu toga je Šejhi napisao knjigu o magarcima, gdje pripovijeda o svojoj zgodi i među raznim vrstama magaraca obilježio je svoje neprijatelje. Sultan, kojemu je knjiga došla u ruke, nadoknadi liječniku njegov gubitak, dade provesti istragu i kazniti začetnike grabeža i umorstva. Turski prijevod krasne pjesme velikog perzijskog pjesnika-romantičara Nizamija »Husrev i Širin« započeo je tek iza smrti sultana Mehmeda i pokazao njegovu nasljedniku Muratu Drugom pojedina pjevanja, pošto ih je dovršio, a za svako je bio carski nagrađen. Prije nego je mogao dovršiti posao, iznenadi ga smrt. Njegov nećak Džemali-zade, i sam pjesnik, koji je kod vladara iz Germijana bio u službi kao državni sekretar i uživao njegovo povjerenje, nastavio je djelo svoga strica do svršetka; kao prevoditelj perzijskih pjesama-pohvalnica i žalobnih pjesama (kaside). Jednim sličnim djelom Kaside Senajisu i jednom romantičnom pjesmom postao je slavan kao pjesnik. Osrednji su Nuredin iz Akšehira, s pjesničkim imenom Ezheri, tj. cvatući, Džemili iz Turkestana, koji je na staroturski sklada o čagatajske pjesme, i Sehiri, defterdar sultana Mehmeda, kad je ovaj još za očeve vladavine vladao kao namjesnik u dječačkoj dobi u Amasiji, te kojem, usprkos njegove osrednjosti, pripada možda zasluga što je princu, budućem sultanu, ulio ljubav prema pjesništvu i ukus, pa se tako hrvač (güreščí) razvio u plemenita gospodina (čelebi).

GLAVA DESETA

Od ustoličenja Murata II do opsade Beograda

Murat, najstariji sin sultana Mehmeda I (dva njegova starija brata su umrla kao njegovi prethodnici u namjesništvu u Amasiji još za očeva života, a njegova dva mlađa brata su umrla od kuge), sjeo je na osmanski prijesto u cvatu mladosti kao osamnaestogodišnji mladić, a da ga nije omastio niti krvlju braće niti ga osramotio izručenjem braće bizantskom caru. On je na njega sjeo pošto je iz Amasije stigao u Brusu, gdje ga je opasao mačem veliki šejh Buhari ili Emir Sultan, zet njegova djeda Bajezida. Janjičari su ušli u palaču zaželjevši mu dobrodošlicu, očev leš je pokopan u grobnici uz zelenu džamiju i osam dana je trajala žalost. Poslanici su pošli na dvor vladara Karamana i Mentešea, kralju Žigmundu i caru Manuelu, najaviti nastup vladanja i obnoviti ugovore sklopljene s ocem. S Karamanom je utvrđen mir, s Ugarskom je zaključena petogodišnja obustava vatre, pošto je kratko prije toga zemlja Burcel u Erdelju ognjem i mačem opustošena, a brašovski magistrat odveden u zarobljeništvo. Još prije nego što su Muratovi poslanici došli u Konstantinopolis (Carigrad), već su Paleolog Lahines i već prije spomenuti Teologos Koraks otišli Muratu kao Manuelovi poslanici, da bi od njega čuli posljednju očevu želju glede izručenja sinova. U protivnom bi slučaju, dosad čuvanog nasljednika prijestolja, Mustafu, Bajezidova sina, proglasili gospodarom evropske Turske, kojoj će se uskoro podvrći i azijska Turska. Bajezid-paša odgovori poslanicima u sultanovo ime: »Ne dolikuje i protivi se Poslanikovu učenju da sinovi muslimana budu odgojeni kod kaura i car se može odreći ovog staratelj-stva, te održati mir i prijateljstvo, na koje je i sultan spreman pristati«.

[Grčki car je odmah poslao svoga pouzdanika Demetriosa Laskarisa Leontariosa da Mustafu i Džunejda prebaci na evropsko tlo. Za tu uslugu, Mustafa prisegnu da će caru dati Galipolje i cijelo primorje sjeverno od Carigrada do Vlaške, a južno tesalijske gradove do Atosa. A potom otploviše pred Galipolje i opsjedoše ga. Iza toga se Mustafa uputi prema prevlaci Atosa, a Leontarios osta opsjedati grad. Vojske dvaju suparnika skupiše se i, kroz neko vrijeme, sastadoše se u trščanoj dolini (Saslidere) blizu Edrena, gdje sva vojska od 30.000 ratnika, što ju je predvodio Muratov vezir Bajezid-paša, prijeđe na stranu Mustafe. Vezira okovaše i predadoše Džunejdu da mu se osveti za svoga zeta Avdulu, što ga je uškopio Bajezid-paša, a ovaj mu odsi-

ječe glavu. Na vijest o pobjedi, preda se Galipolje Laskariosu. Ali taman kada je ovaj mislio ovladati gradom, pojavi se Mustafa i odreče mu to. Tada se Manuel odluči okrenuti Muratu i uputi mu poslanstvo, ali ovo preteče Muratov izaslanik, Ibrahim-paša, nagovarajući cara da podrži Murata. Kako se car nije mogao odmah odlučiti, Murat se okrenu Đenovežanima i s njihovom pomoći ojača.

Đenovežani su u Fociji (Foči) proizvodili stipsu uz godišnju daću grčkom caru. A kada je obale počela ugrožavati turska vojska, izgradili su uz grčku pomoć jednu utvrdu na podnožju brijega, na kojem su proizvodili, i na obali mora, zvanu Nova Foceja (Yeni Foça). Sklopili su ugovor sa vladarom Saruhana uz godišnji danak od pet stotina dukata koji se već izvršavao sto osamdeset godina. Sa Mehmedom I. sklopile su vlasti ovog grada desetgodišnje prijateljstvo uz danak od 20.000 dukata. I s Muratom su zagovarali prijateljske odnose, te, kada su se po drugi puta obratili, on pošalje jednog hatiba (osoba koja tumači sa džamijske govornice) da donese zaostali danak i da unajmi brodove za prebačaj trupa u Evropu.

Mustafa je nakon pobjede bio zapao u ugodnost, iz koje ga je trgao Džunejd s obaviješću da Murat sprema vojsku. On ga nagovori da se prebaci na azijsku stranu i da se tamo sukobi s Muratom, što ovaj i učini. Čim je za to čuo Murat, smjesta napusti Brusu i smjesti se iza rijeke Ulubad i iza močvara što ih stvara jezero Ulubada. Murata su savjetovale njegove vjerne pristaše, Timurtašovi sinovi, da bi bilo pametno osloboditi starog zapovjednika akindžija (letećih odreda), Mihaloğlua, kojeg je još Mehmed I zatvorio u Tokatu. On bi mogao lako pridobiti akindžijske trupe da od Mustafe prijeđu na Muratovu stranu, što se i dogodilo. Azapi (slobodni) su bili, međutim, čvrsto uz Mustafu i čak su pokušali noćni napad, ali su ih janjičari žestoko potukli. Ajaz-paša, posluživ̆ši se Džunejdovim bratom, a uz obećanje namjesništva u Ajdinu, uspije da Džunejd napusti tabor, što izazove paniku u redovima Mustafine vojske, te i on sam, napušten, morade žurno odjahati prema Lampsaku, odakle prijeđe u Galipolje. Murat naredi Đenovežanima iz Nove Foceje da se smjesta pojave sa flotom između Lampsaka i Galipolja. Ovi to učine, te Murat s njima dođe pred Galipolje, razbije Mustafine trupe, a ovaj s blagom pobježe u Vlašku. Murat osvoji Galipolje i krene za Edrene, gdje ga dočekaju sa dobrodošlicom. Tamo priredi gozbu, bogato obdari kapetane brodova, a vođi Đenovežana, Adornu, doživotno dodijeli utvrdu Peritoreon i carinske prihode Nove Foceje. Mustafa, kojeg su gonili, bude u Kizilagač jenidžeu, od vlastitih ljudi vezan i doveden pred Murata koji ga dade objesiti na jednoj edrenskoj kuli.

Sa Mustafinom smrću, pala je cijela politika grčkog cara. On se pokušao izvući od odgovornosti, te je u tu svrhu poslao

izaslanike Muratu, ali ih je ovaj vratio s napomenom da će ih on uskoro slijediti. I zaista, krajem lipnja (juna) polako se počne skupljati vojska oko Konstantinopolisa (Carigrada). A da bi je još pojačao, sultan objavi da je cijeli grad slobodni plijen, što odmah okupi i mnoge druge: trgovce stokom i robljem, zelenaške trgovce, staretinare; također se na vojnu iskupi i petsto derviša koje je predvodio veliki šejh Seid Buhari, Emir Sultan, Bajezidov zet. **mj. 6. 1422.**

U ponedjeljak 24 kolovoza (avgusta) započeo je žestoki boj koji je trajao cijeli dan, kada se turska vojska iznenada povuče. Grci su to pripisivali Panagaji, tj. blaženoj Djevici, a, po priči Joanesa Kananoa, Emir Sultan je tvrdio da je vidio krasnu djevicu u ljubičastoj haljini kako se usred juriša prošetala po vanjskim grudobranima, te je pogled na nju ispunio strahom opsjedatelje i natjerao ih u bijeg. Turska historijska vrela se ne bave nikakvim čudima, nego daju prirodan razlog povlačenja, što potvrđuje i bizantski historičar Dukas. Grčka politika, pošto je propala sa Mustafinom smrću, podbola je jednog novog prisvajača prijestola, također Mustafu, tridesetogodišnjeg Muratova brata. Dok je opsjedao grad, Murat dobi vijest o tome, kao i da je Mustafa zasjeo u Izniku, te podiže smjesta opsadu, kako bi onemogućio i ovog Mustafu, svoga brata, kao što je i onog, svoga strica. Ovaj je, uz pomoć upravitelja svoga dvora Ilijaz-bega, a pomognut trupama vladara Karamana i Germijana, opsjeo Brusu, a kada se ova nije dala, onda je zauzeo Iznik. Murat je kupio Ilijaz-bega obećanjem da će ga postaviti za namjesnika Anadolije, te mu on dovede u tabor princa Mustafu. Po Muratovoj naredbi bude on obješen pred gradom na jednu smokvu, a njegovo tijelo pokopano pored oca u Brusi. **24. 8. 1422.** **1423.**

Dok je Murat bio u borbi protiv gospodara Sinopa i Kastamonija, u Evropi je Firuz-beg na sjeveru ratovao protiv Vlaške, a na jugu Evrenosov sin protiv Grčke. Prvi je obećao mir Vlaškoj uz nametanje dvogodišnjeg danka i dobijanje mnogih darova. Drugi je početkom svibnja (maja) izbio na Peloponez, zauzeo Lacedemon, Gardiku i Taviju, gdje je petog lipnja (juna) pobijedio Albance i od glava osam stotina zarobljenih napravio obelisk. **1. 5. 1423.** **5. 6.**

Murat je lako dobio borbu protiv Isfendijara, gospodara Sinopa, jer je ovoga izdao vlastiti sin. Bio je prisiljen na mir uz uvjet da preda područje Kastamonija i da svoju kćer da sultanu za ženu. Murat se zatim povuče u Edrene i dade nalog za pripremu svadbe sa kćeri gospodara Sinopa. U istoj godini je sa novim bizantskim carem Joanesom potpisao mir s tim da mu ovaj preda sve gradove i tvrđave na Crnom moru, zatim Zejtun (Lizimahija) i druge gradove na Strimonu, te godišnji danak od 300.000 akči ili 30.000 dukata. Početkom te godine, sultan je poslao jednog svog izaslanika do kralja Žigmunda u Pe- **1423.**

22. 2. 1424. štu, a došao je sa despotom Srbije Stevanom Lazarevićem. Izaslanikov zadatak je bio da sa kraljem sklopi dvogodišnje primirje.

U Aziji je i dalje bio aktivan Džunejd, nemirna glava i nevjerni izdajnik, koji je od Bajezidove smrti tokom međuvlađa njegovih sinova, a onda za Mehmeda I, uvijek bio na strani pobunjenika. On se, nakon što je izdao Mustafu, osigurao da zavlada Ajdinom, pošto je u boju ubio njegova gospodara. Murat odluči kazniti izdajnika, pogotovo što je odbio poslati svoga sina na dvor u službu. Kod Akhisara se utabore obje vojske i s pomoću lukavstva Halil Jahši-beg zarobi Džunejdova sina i brata.

Džunejd tada pobježe u jaku utvrdu Hipselu na jonskoj obali i, pošto mu vladar Karamana otkaže ozbiljniju pomoć, odluči se tu braniti do kraja. Sultan pojača opsadne snage pod vodstvom Halila, time što pošalje Urudž-bega, Timurtašova sina, beglerbega, namjesnika Anadolije, i Hamza-bega koji je brat upravo od Džunejda posječenog Bajezid-paše. Osim toga, naredi Đenovežanima blokadu utvrde s mora. Kada je uvidio da je nemoćan spram 50.000 vojnika, on stupi u pregovore sa Halilom, a ovaj mu, u odsustvu Hamza-bega koji se poslom nalazio u Efesu, obeća poštedjeti život. Kada se Hamza-beg vratio i vidio što je poduzeo njegov zet Halil, pošalje noću četiri dželata
1425. koji Džunejda udave u snu. Odsječenu glavu pošalje sultanu u Edrene, a on naredi da se pogube njegov uhvaćeni sin i brat, te se tako istrijebi cijela obitelj.

Murat se sada povuče u Aziju da sredi probleme namjesništva. Tamo je i primio pokloničke delegacije Dana, vlaškog vojvode, Stevana, srpskog despota, Joanesa, grčkog cara, Đenovežana sa Lesbosa, Hiosa i Rodosa. Zatim se odluči srediti maloazijske pokrajine. Najprije je uništio vlast u Mentešeu, tako što je od dva bratića, koja su ostala iza gospodara ovog kraja, jednog pogubio, a drugi je pobjegao u Perziju; namjesništvo je dodije-
1425. lio Balaban-paši. Osman-beg, gospodar Teke, pomognut od vladara Karamana, opsjeo je Adaliju, ali su ga Turci potukli i ubili. Mehmed-beg, gospodar Karamana, raskinuo je mir sklopljen s Muratom, jer je produžio opsadu Adalije, ali je poginuo od topovske kugle. Od tri njegova sina, Ibrahim-beg otprati očevo tijelo u Karaman, a druga dvojica poslana su sultanu kao zarobljenici. Murat im dade zemlju u području Sofije i svakom svoju sestru za ženu. Ibrahim-begu je poslao zastavu i sablju podarivši mu u leno Karaman i obnovi mir uz povrat Hamida
1426. što ga je njegov otac bio odvojio. U nanovo uspostavljenom Hamidu postavio je za namjesnika vrhovnog stolovnika Elvana.

Način na koji je Hamza-beg pogubio Džunejda utjecao je za Muratova vremena na njegove vezire da ga primjenjuju kada je u pitanju interes države. Tako je Jurkedž-paša, sultanova moćna osoba, sredio stanje u području Amasije i Tokata, koja

su bila nesigurna zbog drumskog razbojstva četiri brata, vođe plemena Turkmena od Crvenog hodže, koji su pljačkali karavane i odvodili žene i djecu iz kupatila. Pošto su zimovali sa četiri stotine ljudi u Nigisaru, on im u ime sultana uputi pismo pozivajući ih na zajednički pohod protiv turkmenskog plemena od Sinova Alparslanovih i obećavajući im u leno zemlju oko Ortokabada. A da bi zasjeda bila uvjerljivija, udalji vojsku, načini se bolesnim u Amasiji i pošalje im svoga sina u susret sa darovima. Lukavstvo je uspjelo, Turkmeni dođu u Amasiju, gdje ih počasti jelom i pilom. A kada su pali u san, bude svih četiri stotine noću zaskočeno, povezano i zatvoreno; zatim ih zazidaju i potpale, tako da svi izgore. Onda navali na njihovo nakupljeno bogatstvo i stada. Ostatak Turkmena iz te oblasti pobjegne plemenima Zulkadr i plemenu Akkoyunlu (Bijelog ovna). A na sličan način je Jurkedž-paša prevario i gospodara Kodžakije, pridobivši njegova prisnog prijatelja obećanjem svoje kćeri za ženu, pa je ovaj zapalio hambar i oružnicu utvrde i predaja je **1427.** bila neizbježna. Zatim je silni paša krenuo protiv Husein-bega, vođe Turkmena od Sinova Alparslanovih. Ovaj, uvidjevši da se s njim ne može, odluči mu dragovoljno poći u susret i predati ključeve Džanika. Paša uze ključeve, a njega odvede u zatvor u Brusu. Odatle je uspio pobjeći i doći do sultana. Baci mu se pred noge moleći za milost, a ovaj mu je dade i pokloni mu sandžak u Rumeliji].

Murat je pokazao velikodušnost i prema starom vladaru Germijana koji je po darežljivosti nadmašio i samog sultana. On je k njemu došao u posjet preko Bruse u Edrene (Adrianopolis). U Brusi je posjetio grobnice osmanskih sultana i tada još živog šejha Emira Sultana, te sve ustanove dobročinstva i obrazovanja dobro nagradio. Sultan Murat je pred njega izašao sve do ušća rijeke Ergene, koju već Herodot spominje kao Agrianes. Pri njezinu utoku u Maricu (Hebros) upravo je građen veliki most od stotinu i sedamdeset stupova. Izgradnja je predana zapovjedniku srpske granice Ishak-begu, a dovršenje mosta slavljeno je kao veliko djelo u umijeću gradnje mostova, što je proslavilo Muratovu vladavinu. Knez Germijana najsvečanije je pogošćen i slavljen. Njegov podanik, učeni liječnik i pjesnik Šejhi, određen mu je kao mihmandar, tj. gostodavac i onaj koji dovodi strance, da bi mu pokazao znamenitosti grada i da bi se pobrinuo da se ispune sve dužnosti kraljevskog gostoprimstva. Knez Germijana obdari svoje pratioce i vođu tako velikodušno, da na povratku došavši u Galipolje nije više imao novaca za prijevoz. Pisao je sultanu i javio da mu je ponestalo novaca za put. Murat je rekao kad je primio pismo: »Nebo nam je u vladaru Germijana dalo brata koji, osim prihoda svoje zemlje, troši i naše«. Ipak mu je poslao iznos, primjeran veliko-

dušnosti davaoca i primaoca. Nakon godinu dana umre knez Germijana, te ostavi svoju zemlju u nasljedstvo velikodušnom gostodavcu.

Dok se ovo gore opisano događalo u Aziji, umro je srpski despot Stevan Lazarević, a naslijedio ga je Đurađ Branković. Među utvrdama, koje su nakon Stevanove smrti trebale po ugovoru pripasti Ugarskoj, bila je najvažnija Galamboč (Golubac) ili Kolumbač, turski Güverdžinlik, tj. golubac, između Semendre (Smedereva) i Oršave na desnoj obali Dunava, kojeg je Stevan založio jednom svom plemiću za dvanaest tisuća dukata. Kako se Žigmund ustručavao dati novac, pozvao je plemić Turke i Kolumbač (Golubac) pade u njihove ruke. Žigmund ga opkoli
1428. slijedećeg proljeća na vodi i na kopnu, ali se Murat pojavio s premoćnom vojskom da ga obrani. Potpisan je novi mirovni ugovor i Golubac je predan Turcima. Kad je Žigmund prešao Dunav, Turci su vjerolomno napali vojsku koja još nije prešla rijeku. U toj se vojsci našao i Žigmundov vjerni drug u borbi, kapetan Cipsa, Zaviša Niger od Garbova. Čim su kraljeve lađe otišle, uzjaha maloga konja i pođe, praćen od samo dvojice pješaka, pred Turke, koji su ga držali za kralja ili kneza, pa su ga dotukli. Đurađ Branković, srpski despot, prepušten sam sebi, bio je sada i sam prisiljen sklopiti mir s Muratom. Zaključio ga je uz godišnji danak od pedeset tisuća dukata i uz obavezu da se odrekne svakog savezništva s Ugarskom te da za sultana ide u rat. O pobjedi i miru s Ugarskom izmijenjena su pisma s perzijskim knezovima.

[Sultan se zatim okrenu ka jugu, da bi pripojio jaču utvrdu i viđeniji grad Tesaloniku (Solun). Pošto su se zamorili carevom nemoći da ih obrani, žitelji grada urede sa Venecijancima prodaju svoga grada. Murat se naljuti zbog toga, te, kada je obnavljao mir sa susjednim kršćanskim vladarima, izuzme Venecijance od toga. Čim se iz Azije povukao, oni mu upute pomirbeno poslanstvo, a on im reče: »Salonika, koju je osvojio moj djed Bajezid, moja je očinska baština; ako bi je uzeli Grci, mogao bih ih zbog toga pravedno optužiti, a kakvo bi tek pravo imali Latini umiješati se u to; oni bi se trebali vratiti u svoju zemlju, a ako ne, bit ću sam uskoro tu«. Jednako je odgovorio i grčkom poslaniku: »Da, ako Tesalonika pripada caru, ja ne bih na nju položio ruku, no nemoguće je da između mojih i grčkih posjeda trpim venecijanski«. On odredi Hamza-bega da priključi grad i ovaj s velikom silom opsjedne grad. Malobrojni Venecijanci branili su grad, ali s velikim nepovjerenjem spram Grka, tako da su uz svakog Grka na straži stavljali još jednoga iz negrčkih trupa. Uzalud je Murat tri puta slao prijedlog za dostojanstvenu predaju grada, obećavajući poštedu grada i slobodu žiteljima, uzalud je u grad slao strijele s pismima koja su ova

uvjeravanja potvrđivala zakletvom. Venecijanci o predaji nisu htjeli ni čuti, a Grke, koji su bili skloni Muratu, sprečavali su oružanim čuvarima.

Za zadnju noć veljače (februara) određen je opći juriš. Na savjet Ali-bega, Evrenosova sina, Murat je po telalima objavio da je cijeli grad otvoren za plijen, a da on pridržava samo posjed grada. Vojska provali obranu, osvoji grad, a opsjednuti su se spasavali na sve moguće načine, dok su se Venecijanci sklonili u utvrđeno pristanište, a zatim na galije. Pučanstvo i dobra postali su predmet općeg ratnog plijena koje neizbježno povlači mnoge nedolične i okrutne čine. Murat se uputi na obalu obližnje rijeke Galike i tamo donese odluku da spasi žitelje od potpune propasti. Nakon što su u taboru na Vardaru (Aksios) uhvaćeni bili dijelom otkupljeni, dijelom prodavani, a dijelom odvučeni, dopusti on otkupljenim povratak u ispražnjeni grad, vrati kuće otkupljenim vlasnicima a ostale naseli turskim doseljenicima iz obližnjeg Jenidže Vardara. Crkve, osim četiri, pretvorene su u džamije, palače su dodijeljene uglednim Turcima, a druge zgrade doseljenicima, samostani su postali karavanseraji, a kamenje od porušenih zgrada i bogomolja poslužilo je za kupatilo usred grada]. **28. 2. 1430.**

Prije pada Soluna (Tesalonike), venecijanski je zapovjednik brodovlja, Andrea Mocenigo, raskinuo jedan lanac u luci Galipolja i bio bi razbio tamo okupljenu tursku mornaricu, da su ga dobro podržavali kapetani galija. Njegov nasljednik na položaju zapovjednika mornarice, Silvestar Morosini, uskoro se po zauzeću Soluna domogao azijske utvrde Dardanela, dao pobiti posadu i razbiti zidove. Zatim je obnovljen mir s Venecijom i Murat ga je potvrdio iz Galipolja, gdje je otišao s jednim dijelom svoje vojske, pošto je zauzet Solun. Drugi dio vojske poslao je pod zapovjedništvom Karadže na Janjinu da je osvoji.

Da bi se snašli među vladarima Epirosa i Grčke u to vrijeme, potrebno je ukratko se osvrnuti unatrag kako su zemlje u Evropi, nekada ujedinjene pod bizantskim žezlom, bile podijeljene za Manuelova vladanja. Car Manuel, u prijateljskim odnosima s Mehmedom, mislio je da može, ne škodeći Bizantskom carstvu, ovo podijeliti na svoje sinove. Imao ih je sedam: Joanesa, Teodorosa, Andronikosa, Konstantinosa, Demetriosa, Tomasa i Andreasa. Joanes, najstariji, imenovan je prijestolonasljednikom u Konstantinopolisu (Carigradu); imao je još za života očeva, a naročito za Muratova opsjedanja i careva putovanja u Ugarsku, vladarske uzde u rukama. Teodoros je imenovan za despota u Lacedemoniju, Andronikos je vladao u Tesaliji, sve dok njegova prijestolnica Solun (Tesalonika) nije prodana Veneciji, a on sam ukrcan za Peloponez. Konstantinos je dobio gradove na Crnom moru; Andreas je bio gospodar Ricinija; Demitri-

os i Tomas su još za diobe bili odgajani kod kuće ali su vremenom obojica za vladavine brata Joanesa imali vladarsku ulogu na Peloponezu. Kad je Murat osvojio Tesaliju, poslije diobe je Bizantsko carstvo još postojalo samo u glavnom gradu i njegovu okrugu unutar anastazijskih zidina od Selimbrije do Derkosa, od gradova koji leže sjeverno od Konstantinopolisa (Carigrada) na obali Crnoga mora do Mezembrije i od despocije Sparte na Peloponezu, gdje je Teodorosa, koji je bio bez djece, nakon smrti naslijedio njegov nećak, također Teodoros po imenu, sin Andronikosa iz Tesalije. Drugi dijelovi Grčke i susjedne države bile su pod ovim vlastima: Venecijanci i Đenovežani podijelili su između sebe vlast nad otocima arhipelaga, prvi su posjedovali Negroponte i Kandiju, drugi Hios i Lesbos; Rainer, iz već prije pri prvom Bajezidovom zauzeću Atene spomenute firentinske obitelji Acciaioli, vladao je kao veliki vojvoda Aheje i Beocije nad Atenom, Tebom i Focijom sve do Tesalije. Svoje je dvije kćerke udao — jednu za Teodorosa, Andronikosova sina, a drugu za Karla Tocija, gospodara Epirosa, Akarnanije i Etolije. Prvoj je u miraz dao Tebu, a drugoj Atenu. Karlo, koji je prvi od franačkih osvajača Bizantskog carstva uzeo naslov despota, nije ostavio nasljednike iz braka između Rainera i kćeri velikog vojvode, ali je ostavio petero nezakonite djece, od kojih ga je jedan, Antonije, naslijedio kao gospodar Atene i Tebe, a posjed Etolije dobio je bratić mu Karlo (sin njegova brata Leonarda). Bio je politička glava taj Antonije pa je sebi već za Bajezidove vlade, a onda za Sulejmana, Muse i Mehmeda neprestanim vazalskim dodvoravanjem na njihovim vratima osigurao mir u svom dugom i bogatom vladanju. Njegova braća — kopilani, Memnon, Turnus i Herkules, među koje je otac podijelio Akarnaniju, svađali su se međusobno oko očeve ostavštine, pa su primili kod Murata službu na Porti. Memnon, najmudriji među njima, zamolio je Murata za pomoć da ga uvede u očev posjed; molba mu je odobrena i jedna je turska vojska poslana na Janjinu. Tada su se pojavili poslanici iz Janjine s ključevima gra-
9. 10. 1431. da da ih predaju uz dobiveno obećanje da će grad uživati slobodu pod sultanovim vrhovništvom. Murat je još bio pred Solunom. Ugovor je obostrano uglavljen, poslanicima je izdan hatišerif, tj. dokument sa sultanovim pismom, a oni su predali ključeve Janjine na mjestu pred gradom Solunom koji se od tog događaja još i danas zove Kilit, tj. katanac. Osamnaest Turaka je poslano da u sultanovo ime zauzmu grad, a osim njega da sagrade i kuće u kojima su po ugovoru trebali stanovati. Svoju upravu su započeli s tim da su protiv ugovora porušili crkvu sv. Mihaela unutar utvrđenih zidina, a zatim su zatražili i njihove kćeri za žene. Kad ni jedna nije pristala na takav brak, zatražili su i dobili u Murata dopuštenje da ugrabe žene. Prigodom jedne velike svečanosti, kad su grčke ljepotice izašle iz crkve Pantokratora, ponovili su Turci krađu Sabinjanki i taština pla-

čem i žalopojkama iscrpljenih majki i očeva utješila se time da su grabežnici mogli biti i arhonti iz dobrih kuća, kao što su bile i nevjeste. Kako je te godine umro i Ivan Kastriota, gospodar sjeverne Albanije, domogao se Murat, koji je već osam godina imao kod sebe njegova četiri sina za taoce, Kruje i čitave zemlje. Te je godine udarilo osam tisuća Turaka preko Kupe u Kranjsku i na prepad opustošilo Metliku. Zemaljski kapetani Kranjske i Koruške, Šenk od Ostrovice i Stjepan Monfort išli su im ususret sa odredom od četiri tisuće na brzinu skupljenih vojnika, te ih odbili kod Rudolfsverta i istjerali iz zemlje.

Godina kad je pao Solun i ona prethodna odlikovale su se naročitim prirodnim zbivanjima, pa je potvrđeno opće mišljenje da su oni vjesnici velikih političkih događaja. Ponovili su se kuga i zemljotres, a oni su se toliko puta javljali u dugom razmaku od pola tisućljeća koje obuhvaća našu povijest, da bi bili jedva spomena vrijedni, da to nije, zbog rušenja solunskih zidina, otvorilo osvajačima prirodni put za prodor i da događaji u mnoštvu svojih ratnih žrtava nisu tražili sedam odabranih glava. Umrla su tri princa iz osmanske kuće, Jusuf i Mahmut, oslijepljena sultanova braća, i Orhan, Sulejmanov sin, kojeg su Grci suprotstavili kao prijestolonasljednika stricu Musi kojeg je uhvatio u Tesaliji Balaban i otada je u Brusi mirno stario i veliki šejh, Mehmed Buhari, koji je od vladavine Murata I do vlade Murata II, u srodstvu s Bajezidom Jildirimom, za međuvlađa Ise, Sulejmana i Muse, a onda za Mehmeda, za pola stoljeća prošao četiri vladavine; živio je u sve većoj časti i bogatstvu; umro je oslijepljeni vezir Ajaz-paša i Beg Čirag, čiji je otac Fahredin u Brusi sagradio džamiju i, konačno, veliki vezir Ibrahim-paša koji se od smrti svog oca kroz dvadeset godina održao na položaju velikog vezira i tu čast predao u naslijeđe svom sinu Halil-paši, trećem velikom veziru iz obitelji Čandarlija. Smrt trojice prinčeva, trojice vezira i velikog emira nadoknadilo je rođenje sina, i to Mehmeda Osvajača (el-Fatiha). Kako su smrti ovih prethodili kuga i zemljotresi, došlo je neposredno poslije poroda ovoga do potpunog pomračenja sunca i velike gladi, a slijedeće godine nagovijestila je repatica nove ratove na istoku i na zapadu.

Vlaški knez, Vlad Drakula, tako nazvan ili zbog ordena sa zmajem koji mu je dao kralj Žigmund ili zbog njegove đavolje okrutnosti (jer drakul na vlaškom jeziku znači đavo), u početku je, doduše, pao kod Murata u nemilost, jer je kneza Dana protjerao s kneževske stolice i pogubio ga. Murat je kasnije na njega poslao čete koje je Drakula potukao, a, pošto je i Danova brata ubio, učvrstio se u kneževini obnavljanjem ugovora o zaštiti i plaćanjem danka. Uskoro zatim upao je s turskim četama u Erdelj, potukao branitelje utvrde Sereni, njemačke pru- **24. 5. 1432.**
ske vitezove, poharao oblast Brašova i jedan dio Cipserštula do Krisda. Opasnost od Turaka i vlaška seljačka buna dali su

poticaj da se u Erdelj pobrate tri narodnosti: Sasi, Mađari i Šekli, o kojima će u toku ove povijesti češće biti govora. Da bi prekinuti mir opet uspostavio i Žigmundu poželio sreću što je dobio carsku krunu, otposla Murat poslanstvo, koje Žigmund, okićen carskim nakitom, primi u crkvi u Bazelu. Dvanaestero najodličnijih iz poslanstva donijeli su mu u Muratovo ime dvanaest zlatnih pehara, napunjenih zlatnicima, zlatom izvezenu odjeću od svile ukrašenu draguljima. Žigmund ih otpravi carskim
mj. 11. 1433. darovima i mir je obnovljen. U isto je vrijeme upadao Ishak-beg, zapovjednik na srpskoj granici, s vojskom duboko u zemlju i, budući da je Sinan-paša već osvojio Kruševac ili Aladžiahisar, glavni grad sandžaka koji još i danas nosi to ime, našao se Đurađ Branković prisiljen podastrijeti sultanu prijedlog za mir nudeći mu svoju kćer Maru za ženu. Prijedlog je primljen. Saridže-paša je odaslan da primi prisegu pokornog prijateljstva i nevjestu za sultana. U isto vrijeme je Branković dobio dozvolu da za obranu od Ugarske sagradi tvrđavu na Dunavu kod Smede-
1432. reva (Semendre). Građom je upravljao Brankovićev šurjak koji je bio oženjen Irenom Kantakuzen. Održavanje svadbe s Marom odgođeno je jer je još bila u djetinjoj dobi.

[U Aziji je vladar Karamana dao povoda za drugi rat s njim. Povod je bio beznačajan. Sulejman-beg, vođa Turkmena iz Zulkadra, potužio se Muratu da mu je Ibrahim-beg od Karamana ukrao najljepšeg arapskog konja. Sultan posla pismo u kojem zatraži da se konj vrati. Odbijanje tog naloga ili želje bi povod za rat koji krenu pod vodstvom Sarudže-paše, a i sam Murat prijeđe u Aziju. Padoše gradovi Bejšehir, Akšehir i Konja, a Ibrahim-beg pobježe u Taš Il (kamenu zemlju, tj. Ciciliju). Odatle je pregovarao za mir preko jednog uglednog mevlevijskog šejha i svoje žene, Muratove sestre. Na njezinu molbu vrati se zemlja i mir bi uspostavljen pod uvjetom da se protjerani gospodar od Turguda ponovo uspostavi i da Karamanov sin služi na Porti].

Nakon završenog karamanskog rata okrenuo se Murat Evropi da kazni potajne izazivače tog rata, srpskoga despota i ugarskog kralja. Đurad Branković skrenuo je prijeteću oluju od svoje zemlje jednim poslanstvom kojim je molio sultana da dâ odvesti svoju nevjestu. S ovim su nalogom poslani vrhovni uškopljenik Rejhan-aga, Uruz-beg i supruga Ishak-bega, koji je bio zapovjednik na srpskoj granici, u Uskub (Skopje) i Semendru, (Smederevo) gdje su preuzeli mladu uz uobičajene svečanosti. Zaključeno je da se poduzme vojna na Ugarsku kojom je zapovijedao Alija, Evrenosov sin, na čelu konjice. Đurađ Branković, srpski despot, i Drakula, vlaški vojvoda, pozvani su na izvršenje svoje vojne obaveze prema Porti u ovoj vojni, pa su se i po-

javili sa svojim četama. Turska je vojska u blizini Semendre (Smedereva) prešla Dunav i upala preko Željezne kapije u Sedmogradsku (Erdelj). Hermangrad je osam dana bio uzaludno **1438.** opsjedan, Medijaš opustošen, Šesburg napadnut, predgrađa Brašova spaljena. Zemlju su pustošili četrdeset i pet dana, a gomila od sedamdeset tisuća robova odvedena je kroz tereburški klanac. Vojvoda Sedmogradske (Erdelj) Deziderius od Lozonca, navodno je neprijatelja pri povlačenju napao, potukao i oduzeo mu plijen, o čemu, međutim, osmanski izvori šute. Među ovima se našao i jedan mladić od četrnaest godina, kojemu su ime i mjesto rođenja nesigurni, koji je iz Šebesa ili Milenbaha gdje je učio, odveden u ropstvo. U dvadeset i dvije godine pretrpio je svakakve žalosne promjene, pa je pri svom povratku u domovinu opisao turske običaje, navike, vjeru i sekte sa stručnošću i vjernošću, na što se u njegovo vrijeme rijetko nailazi.

Zima je u Adrianopolisu (Edrene) prošla u svadbenim svečanostima sa srpskom princezom, ali, tek što se bližilo proljeće, Murat smisli novi rat protiv svoga punca, srpskog despota. **1438.** Ishakbeg, Evrenosov sin, podbadao je sultana stalnim nagovaranjem prikazujući mu sumnjivom vjernost njegovih vazala, despota i vojvoda, da poduzme nove pothvate protiv njih, a naročito ga je nagovarao da zatraži novosagrađenu tvrđavu Semendru (Smederevo). Despot i vojvoda pozvani su na ratnu službu. Durađ Branković stavi Smederevo u stanje obrane i preda ga svom starijem sinu Grguru, a s mlađim je Lazarom i sa blagom pobjegao kralju Albertu, Žigmundovu nasljedniku, u Ugarsku. Drakula, koji ili što više nije mogao pobjeći ili što se nadao stišati oluju, zatvoren je u tamnicu Galipolja, a njegova su dva sina kao taoci poslani u Aziju u svojstvu državnih zatočenika. Kasnije je, nakon prisege nepokolebive vjernosti, pušten kući. Murat se uputi prema Semendri (Smederevu), a Ishakbeg, njegov savjetodavac, u Meku na hadžiluk. Već je tri mjeseca trajalo opsjedanje, kad se Ishakbeg vratio s hadžiluka. Semendra (Smederevo), koju su Grgur, Brankovićev sin, i njegov ujak Kantakuzen tako dugo hrabro branili, pala je. Grgur i njegov brat, kojeg su, međutim, čuvali u zatvoru u Edreni (Adrianopolisu), bili su oslijepljeni i odvedeni u zatvor u Amasiju i Tokat. Ishakbeg, Evrenosov sin, i Osman Čelebi, Timurtašov unuk, upravo su se odlučili da nakon pada Semendre (Smedereva) pođu prema Nikopolju, kad li stiže vijest da dolazi srpska vojska te joj pođu ususret. Borba je bila žestoka, a plijen velik. Uhvaćen je toliki broj dječaka i djevojaka da je najljepša robinja zamijenjena za čizmu, a Ašikpaša-zade, povjesničar, koji se i sam borio i plijenio, prodao je zatim pet robova u Skopju samo za pet stotina akči. Nakon zauzeća Semendre (Smedereva) okrene Murat prema Novom Brdu, koje se, bogato rudnicima, nazivalo majkom gradova. On ugrozi Bosnu i prisili njezina vladara Tvrtka da mu plati povećani danak; od dvadeset tisuća dukata po-

visio ga je na dvadeset i pet tisuća. Albert je htio svojom vojskom prijeći Dunav da Turcima otme Semendru (Smederevo), ali mu vojska oslabi zbog dizenterije i paničnog straha pred
1439. Turcima. Uz povik: »Vuk, vuk«!, vojska mu se raspršì. Mada je ovaj uzvik bijega uobičajen već od Kolomana, nikad nije bolje primijenjen nego protiv Turaka kojima je vuk, kao i Rimljanima, bio plemenski srodna životinja, a Mitridat je o Rimljanima rekao: »Ovaj je narod hrabar kao što su vuci i, kao ovi, nezasitan, pohlepan za krvlju i vlašću i gladan plijena«.

Murat, ma koliko bio zaposlen ratnim čarkama i sklapanjem mirovnih ugovora sa svojim najbližim susjedima, produžio je konce svojih političkih veza preko susjednih država sve do njihovih granica. Dopisivao se sa Šahruhom, Timurovim sinom, koji mu je preporučio prijateljstvo s vladarom Bijeloga ovna, Karajulukom (tj. crna pijavica) i knezom Karamana. On se s ovim i dopisivao, a i s egipatskim sultanima. Metež u Češkoj, gdje je ugarski kralj Albert, sada car, priznat od katoličke strane kao češki kralj, dok su utrakvisti proglasili kraljem Kazimira, trinaestogodišnjeg brata poljskog kralja Vladislava, ponukao je sultana da započne prve diplomatske odnose sa Poljskom. Poslao je Vladislavu poslanstvo s prijedlogom o prijateljskom ugovoru, uz uvjet da Kazimir zadrži češki prijestol, ali da Vladislav prekine svako prijateljstvo s Ugarskom. Budući da
1440. je Albert međutim umro, rečeno je poslanicima da je predmet njihova poslanstva osujećen; kad Vladislav bude u Ugarskoj, bit će vremena da se govori o ugovoru. Nakon toga, Murat zaključi da opsjedne Beograd, koji je Alibeg, Evronosov sin, žestoko napao, a prior Zovan iz Dubrovnika hrabro branio. S kopnene su strane opsjedatelji okružili grad nasipom s kojeg su bacali kamenje u grad, a ovaj je odgovorio vatrom i lagumima. Više od stotinu brodića krstarilo je rijekom. Poljak Lenčiški pojavi se kao Vladislavov poslanik i zatraži da se prestane s opsjedanjem, koje je trajalo već šesti mjesec. Murat, iako je prekinuo opsjedanje, ponosito odgovori da će prije ili kasnije ipak osvojiti Beograd.

[Sada u osmansku ratnu povijest stupa istaknuti ugarski vitez i junak, Janko Hunjadi koji je u dva velika boja izašao po-
18. 3. 1442. bjednikom. Najprije je nanio težak poraz Mezid-begu, koji je preko Vlaške upao u Sedmogradsku (Erdelj). Palo je 20.000 tursih vojnika, a i sam Mezid-beg. Uskoro se pojavi nova vojska od 80.000 pod vodstvom Šehabedin-paše, no poražena je još teže; zaplijenjeno je dvije stotine zastava, pet tisuća zarobljenika, a među palima bio je Osman-beg, Timurtašov unuk, i drugi najhrabriji bezi, a Šehabedin-paša je zarobljen.

1443. Slijedeće godine, na poticaj pape, pokrene se križarski rat protiv Turaka kao kršćanskih neprijatelja. Ugarska, Poljska,

Srbija, Vlaška i njemački križari stvore vojsku koja krene od Pešte i, pod vodstvom Đurđa Brankovića, prijeđe Dunav. Hunjadi se sa 12.000 izabranih konjanika spusti u Srbiju, i, pustošeći, preko Kruševca prodre do Niša, dok je kralj Vladislav sa 20.000 ratnika išao iza njega dva dana kasnije. Prva bitka je bila kod Niša na Moravi. Tri su turske vojne kolone pojedinačno potučene, Isa-begova, Evrenosova sina, jedna nepoznatog bega, a treća predvođena Turhan-begom. Zauzeta je Sofija i marš je išao ka Plovdivu (Filibe) preko Balkana (Hemus) usred zime. **22. 7. 1443.** **3. 11. 1443.**

Kad je Murat dočuo za približavanje ugarske vojske prema prolazu Isladi (ili Slatica) dao je oba prilaza, i zapadni (koji vodi kroz Trajanova vrata) i istočni, zakrčiti odronima, iako su oba i ljeti, a kamo li zimi, teško prohodna. Da bi prirodnu nepristupačnost još povećali, Turci su noću prelili vodom snježni put, tako da je ujutro konjica naišla na smrznutu caklinu. Ipak se vojska, uz silnu muku, probije na južnu bugarsku stranu i tamo je srdačno dočekaju bugarska sela. Na zadnjem obronku Balkana, na malim poljima Jalovca, dođe do zadnje velike bitke, u kojoj su Turci bili ponovno poraženi. Među zarobljenicima bili su Kasim-beg, beglerbeg Rumelije, i Mahmut-Čelebi, brat velikog vezira i sultanov zet, koje Hunjadi odvede u Peštu.

U isto vrijeme, u tajnom dosluhu sa Ugarima, započne vladar Karamana, i treći rat. On pohara zemlju od Kutahije do Ankare, Bolvadina i Sivrihisara, a opustoši i gradove Akhisar (bijeli dvorac) Akšehir (bijeli grad) i Bejšehir (kneževski grad). Murat je prešao u Aziju i, dok su Ugari prilazili granicama carstva, kazni novi ustanak opustošenjem Konje, Larende i drugih karamanskih gradova. Ali rat sa križarima prisili ga na veledušnost, te on pristade na mir. Odmah krenu u Evropu i zateče nevolju. Potaknut molbom svoje druge sestre, čiji je muž zarobljen i odveden u Peštu, a i umoran od stalnog ratovanja, zaključi on mir s Vlaškom, Srbijom i Ugarskom. Drakuli, vlaškom vojvodi, i Brankoviću, srpskom despotu, vrati oslijepljene sinove a ovom drugom i tri utvrde. U Peštu posla svoga tajnika, porijeklom Grka, s pratnjom od stotinu ljudi, kao poslanika u Ugarsku da zaključi mir. Iako su evropski vladari bili za nastavak rata, kralj Vladislav popusti izlaganjima Hunjadija i Brankovića, koji su, bez obzira na bojovna huškanja pape i grčkog cara, svjetovali mir. I ovaj je srpnja (jula) mjeseca bio potpisan u Segedinu na deset godina pod uvjetima: da se Srbija i Hercegovina vrate Brankoviću; da Vlaška ostane pod ugarskim vrhovništvom; da se za Mahmut-Čelebiju plati 70.000 dukata]. **mj. 7. 1444.**

Još prije konačnog zaključenja ugovora o miru, kojeg je držao Murat sigurnim po žrtvama, koje je za njega spreman dati, prešao je 12 srpnja (jula) u Aziju, gdje je početkom proljeća primio vijesti o smrti svoga najstarijeg i najvoljenijeg sina Alaedina. **12. 7. 1444.**

Ova ga je smrt teško pogodila, jer osjećaji čovječnosti su živjeli u njegovim grudima, neprigušeni dvadesetogodišnjom ratnom hukom. Dosada smo mogli ugledati sliku junaka samo usred ratnog meteža s divljenjem za njegovu ratničku veličinu; ugodno je da mu ne možemo osporiti naše divljenje kad se, nakon slegnute bojne prašine i puščanog praha, pokazuje kao čovjek; a to Muratu moramo priznati i diviti mu se, bez obzira na sve prethodno. Ma koliko opravdano bilo što mu je djed Bajezid ostavio nečovječnost za primjer, a otac Mehmed-čovječnost, on nije htio, kad je sjeo na prijesto, niti umorstvom braće sebi osigurati prijesto niti ih prepustiti na čuvanje grčkom caru Paleologu. Ostavio ih je živjeti u Brusi, dok ih kuga nije odnijela. Njegov pravi ili tobožnji stric Mustafa nalazio se u borbi s oružjem u ruci, njegov pobunjeni brat, mlađi Mustafa, izgleda da je bez njegova znanja i volje bio ubijen, a Muratova bol je zbog toga bila iskrena. Bez obzira na okrutnost i nevjeru njegova lale tj. upravitelja dvora, kasnijeg namjesnika Jurkedž-paše, koji je izdajnički namamio Turkmene, a onda ih ugušio u dimu, pa svojim primjerom sigurno bio loš učitelj prinčeva, Murat se nije pokazao prema njemu ni okrutan ni vjeroloman, nego čovječan i čovjek koji drži svoju riječ. Da osvoji Solun (Tesaloniku), obećao je svojim janjičarima da mogu opljačkati grad; ali veliki silnički osvajač nije solunske ulice okrvario pokoljem kao što je to učinio kršćanin, veliki Teodozije. Ovaj je dao ubiti sedam tisuća ljudi, a Murat je sedam tisuća ljudi, neprijatelja, odveo sobom kao zarobljenike, od kojih je većina uz otkup opet dobila ne samo slobodu, nego i svoje kuće. Hvalu, koju mu daruju osmanski povjesničari nećemo smatrati važećom, želimo je čuti iz ustiju njegovih neprijatelja, Grka. Dukas kaže da je Murat čovjek odlična ponašanja i blag. Halkondilas kaže za Murata da je bio pravedan i pošten čovjek. Još više nego ova svjedočanstva grčkih povjesničara, Murata hvale: osjećaj za život i slobodu njegove braće; popustljivost na molbe njegovih sestara koje su olakšale mir u Aziji i Evropi, jednoj za volju je tri puta oprostio knezu Karamana, drugoj za ljubav je njezina muža iskupio za sedamdeset tisuća dukata; pravu i duboku žalost osjećao je zbog gubitka svog voljenog sina i, konačno , filozofska odluka, do koje je došao dijelom zbog tog žalosnog događaja, da se u punoj snazi muževnih godina odreče prijestolja.

Sa četrdeset godina, od kojih je dvadeset i tri proživio u slavi, na vlasti i u osvajanju, donese odluku da vladanje prepusti svom četrnaestogodišnjem sinu, Mehmedu, koji je tek prije tri godine bio svečano obrezan u Adrianopolisu (Edrene) ili, bolje reći, dosadašnjim vezirima, a sam se sa svojim najintimnijim družbenicima u Manisi (Magneziji) prepusti užicima mira i radostima života. Samo se Turhan, kojem je pripisan neuspjeh bitke u klancu Isladi, našao u državnom zatvoru u Tokatu. Halil-paša je upravljao poslovima kao veliki vezir, a mula Husrev,

veliki znalac zakona, bio je vojni sudac. Sultanovi povjerljivi drugovi epikurejskog mira bili su: Ishak-paša i vrhovni peharnik Hamza-beg. Da uzdržava svoju filozofsku samoću, Murat je sebi ostavio namjesništva nad Mentešeom, Saruhanom i Ajdinom, tj. najljepši dio Karije, Majonije i Jonije, uživajući pod jonskim nebom u sibaritskom miru i u gibanju Jonskog mora.

GLAVA JEDANAESTA

Od ponovnog Muratovog uspona na prijestol do njegove smrti

[Desetogodišnji mir, sklopljen između sultana i kralja Vladislava, nije trajao ni deset sedmica i nije prošlo ni deset dana od kako su se zakleli na Evanđelje (Inđil), kada su se papski legat, kardinal Julijan Cesarini, kralj i njegovi savjetnici nanovo zakleli, u ime Trojstva i blažene Djeve Marije, da raskinu prisegnuti mir s Turcima i da se 1 rujna (septembra) pojave pred **1444.** Oršovom. Kardinal i grčki car upute pismo, odmah po odlasku turske delegacije, admiralu papske flote na Helespontu (Dardanele) da je, kada sultan prijeđe u Aziju, najzgodniji trenutak da se okonča s njegovom vlašću u Evropi. U Aziji su se bunili namjesnici, Karaman je zahvatio ustanak, a križarska flota u Dardanelima priječila je sultanov prijelaz iz Azije. Pisma su se oslanjala na uvjeravanje papskog legata da se s nevjernicima ne mora držati zadana riječ i da Ugari nemaju pravo, bez suglasnosti papske stolice i drugih udruženih kršćanskih knezova, sklapati mir s Turcima.

Vojska odluči zaobići teškoće prolaza preko Balkana, pa se uputi prostorom između njega i Dunava prema moru. Vukla se bugarskom ravnicom, najprije Hunjadi sa 3.000 ugarskih jahača i vlaških pomoćnih trupa, a onda kralj sa križarima. Ovi su se usput dali ognjem i mačem na pustošenje grčkih i bugarskih crkava. Nekoliko manjih utvrda palo je bez borbe, a uz jak otpor i Sunij (Balčik), te na kraju Kavarna ili Varna. Ovdje vojska udari tabor, kada nadođe zastrašujuća vijest: Murat je, usprkos pomorskoj blokadi, uz pomoć đenovljanskih brodova, prebacio vojsku od 40.000 ratnika, te je samo par kilometara od ugarskog tabora udario svoj.

Boj je bio težak i sreća je, u početku, bila na strani Ugara, **10. 11. 1444.** tako da su vlaške trupe prodrle u turski tabor i, pljačkajući,

doprle skoro do sultanova šatora, a Hunjadi odbacio azijskog beglerbega. Sultan je već pomišljao na povlačenje, kada Karadža, azijski beglerbeg, uhvati za njegove uzde, zaklinjući ga da se ne okrene. Jazidži Doğan, janjičarski aga, okomi se na beglerbegovu ludu odvažnost, no u tom je trenutku pao od ugarske sablje. Ali su se sultan i janjičari ostali držati na mjestu i odbili su napad ugarskog kralja kojem posrne konj, a jedan stari janjičar, Hodža Hizir, odsiječe mu glavu i natakne na koplje. Hunjadi tada pobježe sa Vlasima u noć što se spuštala. Kad osvanu jutro i u utvrđenom taboru, gdje su Ugari očekivali Hunjadija, zavlada potpuni mir, napadne Murat i gotovo sve branitelje pobije. Sultan je u pratnji jednog svog pouzdanika, Azab-bega, išao preko bojnog polja gledajući pobijene. »Zar nije čudnovato«, reče, »da su to sve sami mladi ljudi i da među tolikima nema jedne jedine sijede brade«? »Da je među njima bila neka sijeda brada«, odvrati njegov pratilac, »ne bi započeli ovaj ludi poduhvat«.

Murat je toliko volio mir i razonodu i bio je toliko sit prijestola i rata, da se nakon satiruće bitke kod Varne vratio u lijepe vrtove tulipana palače u Manisi (Magnezije). On po drugi puta napusti prijestolje, ali sasvim zakratko. Prvi puta ga je vratio vanjski rat, a drugi puta unutarnja pobuna janjičara. Iako ih povećanje plaće umiri, veziri se, ipak, obrate Muratu u Ma-
1445. nisi (Magnezija) da se po drugi puta vrati na prijestol.

On čvrsto primi uzde vlasti i usmjeri svoj pogled ka južnom dijelu evropskog prostora, Peloponezu i Albaniji. Na grčkom jugu, koristeći Hunjadijeve pobjede, grčki car je ovladao cijelim Peloponezom, pa i šire izvan njega a zatim ga, kada se Murat povukao s prijestola, i učvrstio. To je Murata potaklo da krene na vojnu. Sakupi vojsku od 60.000, udari tabor u Mingiji, odbije poslanstvo grčkog cara, sačeka nekoliko dana u nadi da će se grčki car pokoriti i sa topovima i strojevima navali ru-
3. 12. 1446. šiti utvrdni zid. Tri dana ga je rušio, a četvrtoga krene svom silom, poruši ga i provali te preko Scirona krene ka Alaji. Korint (po turski Kordos), napušten od žitelja, pade bez obrane u njegove ruke. Zatim je maršrao duž sjeverne obale Peloponeza, tj. kroz Ahaju, ka drugom glavnom i pristanišnom mjestu, Patrasu. Nakon toga, sultan sklopi mir sa Konstantinom pod uvjetom da cijeli Peloponez mora plaćati porez].

1447. U proljeće slijedeće godine Murat pođe s vojskom prema Albaniji; no kako je godinu i po iza toga bio odande pozvan, a albanski rat ugarskom vojnom bio samo prekinut, tako pripovijedanje o njoj ovdje prethodi posljednjem ukupnom pregledu albanskog rata, da bi neprekinuto mogao privući svu pažnju čitatelja. Hunjadi je vodio najljepšu i najbolje sređenu vojsku koju je Ugarska mogla podići, više od dvadeset i četiri tisuće

momaka; među njima, osam tisuća Vlaha pod Danom, vlaškim vojvodom, kojeg je Hunjadi postavio umjesto Drakule, i dvije tisuće njemačkih i čeških pušaka. S njima je pošao do Trajanova mosta i kod Sv. Severina prešao Dunav, upavši neprijateljski u Srbiju, jer despot, vjeran svom ugovoru s Muratom, nije pružio željenu pomoć. Na Kosovu-polju, kojeg su proslavili prije pedeset i devet godina Murat Prvi i Miloš Kobilić pobjedom i smrću, Hunjadi se zakopao u rovove polovicom listopada (oktobra). Muratova vojska od stotinu i pedeset tisuća ljudi trebala je tri dana da prijeđe Sitnicu koja prolazi sredinom ravnice. Hunjadi, umjesto da sačeka albansku pomoć u rovovima, dao se zavesti da ih napusti, te kod sela Brod prijeđe Sitnicu i pođe neprijatelju u susret. Jedna mu je stara Srbijanka, jadikujući, pretskazala poraz zbog neprijateljske premoći. Turci su tri dana prelazili Sitnicu, dok je Hunjadijeva vojska to obavila za jedan dan. Murat pošalje osam poslanika da ponudi mir, ali ih Hunjadi nije ni saslušao.

Uoči 17 lipostopada (oktobra) obje su se vojske pripravljale za borbu. Bojni red turske vojske bio je uobičajen, desno evropske, lijevo azijske čete, u sredini janjičari, pred njima najprije rov, zatim deve, a onda u zemlju stavljeni štitovi, što je sve tvorilo trostruku obrambenu liniju. Na desnom krilu ugarske vojske stajali su Mađari i Sekleri, na lijevom vlaške pomoćne čete, u sredini Nijemci, Česi i žitelji Sedmogradske (Erdelj). No toga je dana došlo samo do dvoboja i čarkanja lako naoružanih četa, a tek sutradan u podne, došlo je do glavne bitke. Hunjadi je svoju vojsku poredao u trideset i osam skupina, dok je Murat pristizao s velikim masama; sve do duboko u noć su se borili jednakom hrabrošću i neodlučnim ishodom. Hunjadi se nadao da će se noću razići turska vojska. Održao je ratno vijeće, na kojem je jedan Turčin koji je služio u Hunjadijevoj vojsci, Davud, Savdžijev sin, savjetovao da se napadne noću. Poslušali su njegov savjet, ali pothvat nije uspio. Janjičari su odgovorili na vatru iz pušaka i nisu se micali. Kad je svanulo, bitka se obnovila. Dok su lijevo krilo Hunjadijeve vojske i lijevo Muratovo krilo, tj. Mađari i azijske čete, bili u borbi, obišle su evropske čete pod Turhanovim vodstvom Mađare koji su sada imali neprijatelja pred sobom i za leđima. Ishod borbe odluči vlaška izdaja. Oni su usred borbe poslali Muratu poslanike, velikom veziru Halilu iznijeli svoje uvjete i prešli na njegovu stranu. Predvečer je Hunjadi pozvao svoje vjerne k sebi, poslao Nijemce i topove na mjesto gdje su bili Murat i janjičari i, dok su oni napredovali, on pobjegne. Slijedeći dan su se Turci bacili na kola i topove koje su Nijemci i Česi hrabro branili. Od Hunjadijeve vojske palo je sedamnaest tisuća, među njima cvijet ugarskoga plemstva, a kod Murata je pao dvostruki broj. Tri dana je trajala borba i Kosovo je pokriveno kostima, a voda Sitnice je nabujala od leševa. Iz te se borbe spasio Hunjadi bi-

17. 10. 1448.

18. 10. 1448.

19. 10.

jegom, kao i iz bitke kod Varne; tamo kroz neprijateljsko Drakulovo vojvodstvo, a ovdje kroz zemlju neprijateljskog despota Grgura, oba puta s velikom srećom, a ovaj puta s pustolovnom srećom. Porazi kod Varne i na Kosovu potamnjuju slavu vojskovođe Hunjadija, koju je sebi izborio pobjedama u Sedmogradskoj i u Vlaškoj, s ove i one strane Marice (Hemusa). Preveliko pouzdanje, zadobiveno uspješnim ranijim borbama, bilo je, bar djelomice, uzrokom kasnijeg gubitka. Kosovska bitka ne bi bila izgubljena da je Hunjadi sačekao iz Albanije obećanu Skenderbegovu pomoć.

Skenberbeg, veliki Hunjadijev suvremenik i takmac u bojnoj slavi, uzdiže se pred našim očima kao junak oslobodilačke borbe i vezat će naš pogled za preostalo vrijeme vladavine Murata II i za polovinu slijedeće vladavine Mehmeda II, svih dvadeset i pet godina s velikim, iako ne slijepim divljenjem po svaku cijenu. Đorđe Kastriota, najmlađi sin Ivana Kastriote, gospodara Ematije, bio je, kad su Muratove pobjedonosne vojske po prvi puta prodrle u Epiros, sa svoja tri brata predan kao talac sultanu da mu služi u seraju i na Porti. Odlikovao se fizičkim i duhovnim svojstvima i bio obrezan i odgojen kao musliman te mu je jedva s osamnaest godina povjeren sandžak. Svojom hrabrošću, koju je dokazao u više dvoboja i u ratnim podvizima, zadobio je sultanovu visoku milost i ime Iskender-beg, tj. knez Aleksandar, nadimak koji mu je pristajao ne samo zbog junaštva i poduzetna duha osamnaestogodišnjeg mladića, koji je poput Aleksandra Makedonskog s osamnaest godina htio osvojiti svijet, već i zbog njegove domovine Epirosa odakle su proizašli ljudi s kojima je Makedonac osvojio Aziju. Imenu i glasu junaka kasnije je slijedila predaja o čudesnom sinu majke koja ga je nosila. Kao što je Olimpija sanjala o zmaju, kao što se u krevetu afričkog Scipija pojavila zmija, tako je srpska princeza Vojislava, Skenderbegova majka, sanjala da je rodila ogromnu zmiju, čija je glava proždrla Tursku, a rep joj udarao Jadransko more. Što Skenderbegovi historičari pričaju o tom snu, da bi proslavili rođenje svoga junaka, kao što su priče o Aleksandru, Džengiz-hanu, Timuru, možemo oprostiti više nego pripisivanje tobožnjih uspjeha pri jurišanju i osvajanju azijskih gradova koji su bili osvojeni davno prije njegova rođenja. I to se može još više oprostiti, nego hvalospjevi o nevjerstvu i okrutnosti prvog Skenderbegova nastupa u Evropi. U prvoj bici koju su Turci izgubili u dugom vojnom pohodu 1443. godine odbjegao je Đorđe Kastriota, dvadeset i devet godina star, iz vojske, čijim je zastavama prisegao s devet godina kao musliman, a s devetnaest kao sandžakbeg. Muratova državnog sekretara prisilio je pod smrtnom prijetnjom da napiše nalog zapovjedniku Kruje (Akhisar) da onom tko mu pokaže taj dokument preda tvrđavu kao svom nasljedniku. Kad je zapovijed bila napisana, uslijedila je prijetnja koja je pisanjem bila samo otegnuta, ali

nije bila otklonjena. Sekretar je umro nasilnom smrću od Kastriotine ruke koji je sretno pobjegao sa svojim nećakom Hamzom, muslimanom kao i on, tek kasnije pokrštenim. **20. 9. 1443.**

Sedmoga dana nakon napuštanja turske vojske stajao je Kastriota s tri stotine pristaša koje je pokupio putem i na bijegu u gornjoj Dibri, tj. u planinama koje teku paralelno s Jonskim morem i graniče na Istoku s rimskom Ilirijom ili sjevernom Albanijom te postupno s njom opadaju na njezinu podnožju s tokom rijeke Drim. Ovdje je ostavio u šumama svojih trista bjegunaca i trista planinskih žitelja Dibre, dok ne zauzme Kruju, da bi im onda otvorio njezina vrata. Lukavstvo je uspjelo. Noću je pušteno u grad ovih šest stotina ljudi koji su poklali tursku posadu na spavanju uz povike slobodi. Samo oni kojima je uspjelo da pobjegnu do Kastriote, ostavljeni su na životu i on im ga je poklonio, bez obzira što su se ustručavali da otpadnu od Islama kojem je on prvi skrenuo vjerom. Ubijena posada u Kruji bila je znak za ubijanje Turaka u svim okolnim selima koja su pripadala gradu. Između južnog kraja Dibre i sjevernog Tomorosa, gdje put vodi iz Makedonije u Epiros, postavi Kastriota dvije tisuće ljudi. On sam pođe prema donjoj Dibri, tj. sjevernom dijelu gorja i u Kruju, kamo je pozvao svu rodbinu i tazbinu i gospodu iz epirskih gradova na skupštinu da bi se s njima posavjetovao o mogućnostima oslobađanja čitave zemlje. Pojavili su se nećaci, sinovi njegovih sestara i šurjaci i oko dvanaest tisuća oružanih ljudi navrlo je sa svih strana. Glavni pomoćnici bili su mu nećak Hamza i Mojsije Golento. Posavjetovao se s njima o zauzimanju gradova, koji su još Turci bili zaposjeli, te brzo priđe djelu. Mojsije požuri s tri tisuće ljudi pred Petrelu, malom, ali zbog položaja na strmom brijegu neosvojivom gradu. Posada se povukla uz prisegu da može slobodno otići. Kastriota im dade konje, živežne namirnice i druge darove i pusti ih pod sigurnom pratnjom preko granice. Dobar postupak pokrene posadu drugih utvrda na jednako brzu predaju. Petralba (turski: Arnaud Belgrad), u istoj udaljenosti od Petrele i Kruje, na rijeci Emat koja kraju Ematije daje ime, i Steluzija, dvadeset i pet tisuća koraka udaljena od Petralbe (arnautski Beograd) i dvostruko toliko udaljena od Kruje, a leži lijepo i čvrsto na jednom brdu Ematije, predali su se bez daljnjega. Tako su sva utvrđena mjesta u zemlji bila u Skender-begovim rukama, izuzevši Svetigrad, pograničnu utvrdu na donjoj Dibri i za trideset dana bio je gospodar Epirosa, kao rimski konzul Anicij koji je za trideset dana lišio ilirskog kralja Gencija njegove zemlje i sam ga poveo na trijumf u Rim. Na Božić, kad je Hunjadi, poslije bitke na Slatnici prodro kroz snježne balkanske klance (Hemus), proslavio je Skender-beg trijumf prekrštavanjem svoga brata Hamze. **25. 12. 1443.**

Kao što je prije mjesec dana pozvao rodbinu i tazbinu u Kruju, tako je sada pozvao kršćanske knezove i gospodu susje-

dnog okoliša na sastanak u Leš (Lissus), koji je poznat već iz rimske povijesti kao znamenita pomorska luka i po vojnim pohodima Anicija i Julija Cezara, a leži u jednakoj udaljenosti od Kruje i Skutarija (Skadra). Na ovom su se sastanku pojavili: Arijanites Topija Komnen, gospodar južne Albanije od rijeke Vijoše (Aous) sve do ambrakijskog zaljeva, danas nazvan Narta koji se za vladavine Mehmeda I zasluženo proslavio hrabrom obranom svoje zemlje protiv Turaka. Kasnije se povezao sa svojim susjedom Ivanom Kastriotom, dok je Murat u Aziji pošao protiv Karamana; u Epirosu i Argiropolisu pozvani su Albanci na oružje protiv Turaka. Sada je došlo do pobune koju je Turhan samo s mukom umirio; došao je, a da ga Albanci koje je predvodio Drepan i koji su opsjedali Argiropolis nisu opazili, i pobio ih. Njihovog je vođu živa uhvatio, više od tisuću ljudi je dao smaknuti i tako je narod opet došao pod turski jaram kojega se pokušao otresti. Arianitesov brat Andrija Topija je vladao sa svojim sinovima u sjevernoj Albaniji sve do Epidamna, tj. Drača. Njihov je predak bio Karlo Topi, koji je sagradio Kruju i Petralbu (Arnaud Beograd), kada je Ivan Kastriota, Skender-begov otac, najprije postao gospodar Epira. Bio je tu i Đorđe Strezije Balša, čiji su se posjedi između Kruje i Leša (Lissus) mogli nazvati radije ugodnima nego velikim. Pojavili su se i namjesnici obitelji Muzaki i Dukađin čija su se imena zadržala u po njima nazvanim pokrajinama. Luka Zaharijas bio je gospodar utvrđenog grada Dajne; knez Petar Špan bio je gospodar Drivasta, sretan otac svojih brojnih sinova. Stevan Crnojević je sa svojim sinovima bio gospodar Crne Gore. Svi su ti susjedi priznavali Skender-bega svojim vođom, a Arijanites mu se prvi poklonio obećavši mu godišnji danak. Drugi su slijedili njegov primjer i tako su se Skender-begovi godišnji doprinosi popeli na dvije stotine tisuća dukata, bez prihoda od solane Kampupeskupi koja leži na moru iznad Drača, između brda Selite i stare Petre (danas sv. Nikola), gdje je Cezar salijetao rimski senat.

1441. Vojska koja se podigla pod zapovjedništvom Skender-bega i obuhvatila ujedinjenu snagu Epirosa, imala je osam tisuća konjanika i sedam tisuća pješaka, i njom je zauzeo položaje na donjoj Dibri, osamdeset tisuća koraka od Kruje, da bi preduhitrio Ali-pašu koji je dolazio s četrdeset tisuća ljudi. Kažu da je u toj bici palo dvadeset tisuća Turaka, da ih je dvije tisuće bilo zarobljeno i da su oduzete dvadeset i četiri zastave, a da na bojnom polju nije ostalo više od stotinu Albanaca. To je pretjerivanje, koje uz druge Skender-begove govore spada u izmišljotine njegova historičara. Ugarska vojna i to što se sultan odrekao prijestolja priuštilo je Skender-begu da slobodnije diše. Kada je Skender-beg potukao Firuz-pašu i Mustafa-pašu, kao i njihova prethodnika Aliju, okrenuo je svoje oružje protiv Venecije, jer je prisvojila zemlje ubijenog gospodara Dajne. On je

doduše potukao venecijanskog vojskovođu Danijela Jurića iz Šibenika, ali je uzalud opsjedao Dajnu. Stjepan Herceg, tj. bosanski vojvoda, opustošio je kraj oko Drivasta kao saveznik Venecije, a Hamza je ostao opsjednut pred Dajnom. Dolaskom nove turske vojske pod Mustafom, Skender-beg je bio prisiljen da s Venecijom sklopi mir i da odstupi Dajnu. Ovaj je mir ubrzan Mustafinim dolaskom, koji udaren u glavninu vojske, ostavi na bojištu deset tisuća mrtvih, dok su samo sedamdeset i dvojica bila zarobljena sa petnaest zastava. Među ovo malo zarobljenih našao se, međutim, i sam Mustafa s dvanaest odličnika koji su otkupljeni za dvadeset i pet tisuća dukata. Da bi se osvetio za takav poraz, Murat pođe s čitavom svojom vojskom, koja je tada brojala više od sto tisuća ljudi, da osvoji Svetigrad i Kruju. Četrnaestog svibnja osvane Murat pred Svetigradom, koji leži **14. 5. 1449.** u visokoj Dibri, istočno od Kruje i opsjedne odmah i Dibru, glavni grad istoimenog donjeg kraja zemlje. Oba grada nisu mogla spasiti od pada niti Skender-begova hrabrost, koji je na sve moguće načine ometao opsjedatelje i vlastitom rukom u dvoboju ubio Firuz-pašu, niti je gradove spasio primjer Parlata, zapovjednika Dibra koji je, da bi savladao sujevjere stanovnika što nisu pili vodu iz jedinog bunara koji su imali jer ga je zagadio uginuli pas, sam prvi iz njega pio. Kad je posada ovih dvaju gradova po ugovoru o predaji slobodno otišla (tako pripovijedaju Barlecije i njegovi oponašatelji), princ Mehmed nije nikako odabravao ovo dopuštanje slobodnog odilaženja, zbog čega je kardinal Julijan potaknuo nesretnog Vladislava da prekrši mir, podsjetivši ga na onu: da nevjernicima ne treba držati obećanje. Mehmed se nalazio, otkad je njegov otac posljednji puta bio na prijestolu, u Manisi, dok sam nije došao na prijesto — i tako pred očima kritike nestaje njegova nevjera i Muratova očinska pouka kao historiografska izmišljotina. Kažu, da je sultana pohod na Svetigrad i Dibru stajao trideset tisuća ljudi. Poslije njegova povlačenja u Edrene sakupi Skenderbeg osamnaest tisuća ljudi pod svojom zastavom i poče opsjedati Svetigrad mjesec dana, no bez uspjeha. Slijedeće godine **1450.** i opet osvane sam Murat da opsjedne Kruju. Skender-beg, izbjegavajući premoć, povuče se na Tumenistos, milju udaljeno brdo od Kruje. Murat se utaborio istočno od Kruje i Preze, starog grada Parćana u ravnicu kod Tijane. Akindžije (leteći odredi) su se pojavili početkom travnja (aprila) pred gradskim bedemima, a Murat krajem mjeseca. Pokušao je pokolebati Urakontesa, zapovjednika Kruje, ponudivši mu dvije stotine tisuća akči i sandžak. Budući da ga time nije mogao pridobiti, pokušao je razvaliti bedeme, ali je tek sada pred njima počeo lijevati topove. Za četrnaest dana ih je napravljeno deset, četiri veća su mogla izbacivati kamenu tanad od šest centi, a drugi su izbacivali tanad od po dvije stotine kilograma. Kopači laguma potkopali su zidove, a topovi su ih razbijali odozgor. Skender-beg

je stalno ometao Muratovu vojsku. U jednom jedinom okršaju palo je preko osam tisuća Turaka. Murat je drugi puta uzalud pokušao pokolebati Urakontesovu vjernost, pa pošalje jednog poslanika Skender-begu, koji se uvijek nakon izvojevane pobjede povlačio u šume Tumenistosa ili u ravnicu rijeke Ismos, koja od Preze, grada Parćana, teče prema moru. Poslanik Jusuf, kojega su pratili stanovnici Dibre, uzalud je tražio Skender-bega na planini Tumenistos i na rijeci Ismos. Konačno su ga našli samo sat udaljenog od tzv. Crvenog polja. Muratova ponuda da se pokori uz godišnji danak od deset tisuća ili barem pet tisuća dukata, bila je odbijena. Murat, koga su spopali mrzovolja i bolest, presta s opsadom i povrati se u Edrene.

Za zimskog odmora, koji je prošao u osvajanju Svetigrada i opsjedanju Kruje, Muratu je u dio palo zadovoljstvo da odredi nasljednika prijestolja u Bizantskom carstvu između kandidata koji su se svađali oko njega. Kada je car Joanes umro bez djece, htio je Demetrios, premda mlađi ali u purpuru rođeni sin, osporiti prijestol starijem Konstantinu. Protovestijar France po sedmi je puta kao poslanik odaslan Muratu, a ovaj puta sretnije nego prethodnih šest puta. Sultan je milostivo saslušao molbu da podari bizantski prijesto, poslanik bi natovaren darovima, a sedmi i posljednji Paleolog, zadnji grčki car, nazvan Konstantin, kao i prvi, sjede na bizantski prijesto sultanovom milošću, a njegov će ga sin samo tri godine kasnije pokopati u njegovim razvalinama. Murat je i ove godine slavio ženidbu svoga sina Mehmeda s princezom od Zulkadra. Sulejman-beg, turkmenski vladar ove zemlje, imao je pet kćeri. Žena Hizir-age poslana je da jednu od ovih odabere za ženu osmanskom prijestolonasljedniku. Odabranici je u sultanovo ime natakla zaručni prsten. Po drugi puta je ova žena išla sa proscem Saridže-pašom po mladu koja je, s najvećim odličnicima svoje zemlje, s mirazom otpraćena u Brusu. Suci, uleme i šejhovi izašli su pred princezu u svečanoj povorci. Sama svadba je održana u Edrene, pa je uz mnogo drugih svečanosti i pjesama
1450. slavljena tri mjeseca, a Mehmed se vratio na svoje namjesništvo u Manisu (Magneziju) koncem godine. Mjesec dana poslije toga umre Murat za stolom na jednom otoku kod Edrena, gdje se sa svojim miljenicima predao radosnom užitku; udarila ga je kap, u četrdeset devetoj godini života.

Murat je trideset godina slavno i pravedno vladao. U ratu i miru vjerno je držao zadanu riječ, spreman osvetiti onoga kojeg je neprijatelj povrijedio. Kao Dioklecijan i Karlo V, odrekao se prijestolja, ali ne kao ovi, tijela i duha oslabljena bolešću, ne zbog toga što mu je dosta bilo svađa i meteža u državi ili zbog vjerskog rascjepa, u starosti koja se približavala, nego u zrelim muževnim godinama i u snazi, zbog ljubavi prema miru i užitku, od kojeg se otrgnuo čim je vidio da je ugrožena dobrobit carstva. To se dogodilo ne jednom, već dva puta; sreća

mu je bila toliko sklona kao i njegovu carstvu i želja da opet preuzme uzde u svoje ruke nije naišla na zapreku niti zbog pomanjkanja snage niti ga je prijestolonasljednik u tome ometao. Jedinstveno je u svjetskoj povijesti to što se dva puta odrekao prijestolja i što je tri puta na njega sjeo, a u osmanskoj povijesti još se ni jedan sultan nije samovoljno odrekao prijestolja, iako je više njih na to bilo prisiljeno. Karlo V se odrekao svijeta i svih njegovih krasnih užitaka u samostanu. Diokleci jan i Murat ostavili su za sebe izdašna sredstva za životne radosti usred svojih palača i vrtova ukrašavajući izabrano mjesto za svoj filozofski carski mir. U Manisi (Magneziji), gradu čije je prihode Artakserks odredio Temistoklu za život i gdje o njegovu grobu i njegovim spomenicima nema više ni spomena, putnik još posjećuje razvaline palača i Muratove vrtove, kao i one Dioklecijanove u Splitu (Aspalathos); ali graditeljska umjetnost Osmanskog carstva u usponu zajamčila je još manje trajnosti i ukusa nego li rimska u svom propadanju. Razvaline Dioklecijanove palače u Splitu (Aspalathos), mada su tisuće godina starije od Muratovih palača u Manisi (Magneziji), nadmašuju ove veličanstvenošću. Još pokrivaju raznobojni tulipani lijepa maniska (magnezijska) polja, gdje je azijski Scipion pobijedio sirijskog Antioha, te ograničio njegovu moć unutar Torosa (Taurusa).

Ostale građevine Murata Drugog održale su se do danas u punom sjaju svoje prvobitne izgradnje. Zaslužuju da ih ovdje opišemo, i to ništa manje nego Dioklecijanovu palaču u povijesti Rimskog carstva u propadanju. Pisac ove povijesti ima prednost da je sam posjetio oba najveća građevinska spomenika iz vremena Murata Drugog, naime džamije u obje prijestolnice, u Edrene i u Brusi. Ona u Edrene znamenitija je pod imenom »uč šerefeli,« tj. ona s tri galerije. Slavna je zbog više neobičnosti i jedinstvena u Osmanskom carstvu. Ona je prva od osnutka carstva koja je opskrbljena predvorjem (haremom, tj. svetim prostorom). Takav harem ili predvorje džamije sastoji se od četverokuta, stvorenog od hodnika sa stupovima, u čijoj je sredini obično bazen s vodom za vjernike koji prije molitve trebaju izvršiti obred pranja. Širina predvorja je uvijek u džamiji, a ova je širina obično veća od dužine koju računamo od glavnih vratiju do mihraba ili vodećeg molitvenog mjesta. Krov džamije tvori pet olovom pokrivenih kupola, a dvadeset je manjih nad arkadama predvorja. Na njegovoj prednjoj strani otvaraju se troja vrata, upravo nasuprot pročelju džamije. Na četiri ugla predvorja uzdižu se četiri minareta, tj. visoki tornjevi poput stupova, izvana okruženi s jednom, dvije ili tri galerije. S minareta mujezin, tj. oglašivač molitve, pet puta na dan poziva vjernike na molitvu. Dva do četiri minareta ovih džamija imaju samo dvije, a jedan (prednji desno) samo jednu galeriju, po čemu je džamija dobila ime »tri galerije«. Ovaj minaret s tri galerije, koje ga kao tri prstena na jednom prstu okružuju, jed-

na povrh druge, bio je prvi ovakav minaret u Osmanskom carstvu. Otada više džamija ima sličnu prednost, naročito one carske u Carigradu. Minaret džamije Murata Drugog u Adrianopolisu (Edrene) odlikuje se umjetničkom jedinstvenošću i umijeće graditeljstva u čitavom Osmanskom carstvu ne može ukazati na drugi takav primjer. Naime, do tri kata, na tri galerije, ne vodi kao obično samo jedno stubište, nego se tri različita vijugava stubišta nalaze jedno pored drugog od temelja minareta sve do vrha. Tri se osobe mogu u isto vrijeme uspeti trima vijugavim stubištima na galeriju, tako da se čuju njihovi koraci, jer nisu odijeljeni nikakvom pregradom, nego samo stubama. Ovim se trima zavojitim stubištima uspinju, kad su u punom broju, po trojica mujezina na minaret s tri galerije, po dvojica na onu s dvije galerije, a na druga dva minareta s po jednom galerijom jedan mujezin, da bi pet puta na dan izvikivali formulu: »Nema Boga do Allaha, a Muhamed mu je Poslanik! Na molitvu! Na spas! Allah je najveći!« — i pozvali vjernike na molitvu. Izvikuju skladni poziv, tako da im glas dugo odzvanja, a kako to ne čine u isto vrijeme, nego jedan počinje iza drugoga, to poziv odzvanja sa sedam galerija i četiri minareta kao sedmeroglasni kanon i stapa se s pozivom na molitvu svih ostalih džamija, tvoreći potpuni sklad. Ako nije nadglasan dnevnom galamom i tržnicom, naročito je lijep u noćnoj tišini i prije svanuća uz dodatak: »Molitva je bolja nego san!« — te kao višeglasni koral poziva muslimane u dnevni život i oni ga započinju molitvom.

Uz ovu su džamiju osnovani škola i kuhinja za siromašne, kao već i prije uz druge džamije. Uz prednosti što ima minaret s tri galerije i tri zavojita stubišta, te predvorje s četiri minareta, ova džamija ima još i tu jedinstvenu prednost da je u njoj stvorena prva »darul-hadis«, tj. kuća predaje ili škola predaje. Izvjesni su učitelji, određeni za predavače, bili bolje plaćeni od svih dosadašnjih, dnevno sa stotinu akči. U Brusi se uzdiže džamija Murata Drugog usred čempresova gaja koji okružuje i grobove njegovih žena, braće i sinova. Kuhinja za sirotinju i akademija pozivaju siromašne i učenike da blagoslove njegovu uspomenu i to isto učenje predavaju dalje potomcima, a protkano je zaslugama dobročinstva i unapređivanjem znanosti. Murat Drugi je prvi sultan koji je gradio velike mostove koji ovjekovječuju njegovo ime. Osim onog već spomenutog kod Erkeneja sa stotinu i sedamdeset lukova (od stupa do stupa), izgradio je jedan između Soluna (Tesalonike) i Jenišehira preko močvarnog zemljišta, dug više od četvrt sata hoda; treći most je sagradio kod Ankare (Angore), nazvan »balikhisar«. Mostarina ovog bila je određena za uzdržavanje sirotinje u Meki i Medini, kuda je slao svake godine karavanom hodočasnika dar od tri tisuće i pet stotina dukata.

Murat, graditelj mostova, škola, kuhinje za siromašne, tekija i džamija, usavršio je i uređenje vojske, a naročito janjičara; mnogi povjesničari su njihovo osnivanje pogrešno njemu pripisali. Kod Halkondilasa, njegova suvremenika, ostao je sačuvan opširan i vjeran izvještaj o uređenju njegova tabora i uređenju njegove vojske koja zbog visoka stupnja reda i svrhovitosti izaziva svako poštovanje. »Sultanova Porta se sastoji od šest do deset tisuća pješaka. Uhvaćene dječake šalje u Aziju da bi tamo za dvije do tri godine naučili turski. Ako u dostatnoj mjeri znaju jezik, šalje dvije do tri tisuće u mornaricu u Galipolje da nauče pomorstvo. Svake godine dobivaju odjeću i sablju. Odavde su pozvani na sultanovu Portu sa dosta plaće za uzdržavanje, a neki dobivaju i više. Pod zapovjedništvom deset do pedeset oficira služe u njihovu šatoru dva mjeseca. Oni tvore uski sultanov krug i unutar toga prostora nije bilo dopušteno postaviti šatore, osim za prinčeve, za riznicu i komoru. Sultanov šator je crven ili ima dva šatora koji su pokriveni pozlaćenim pustom. Unutar ovog prostora, za janjičare ima još otprilike petnaest šatora. Osim ovih, ima još drugih u službi Porte. To su nadglednici štala, mirahori, točioci pića, koji se zovu šerabdari, zastavnici, mirul-alemi, predstojnici Porte, koji se zovu veziri i sultanovi glasnici. Kako ovi vode više slugu sa sobom, to je ukupni broj vojske vrlo velik. Uz janjičare, Porti pripada tri stotine konjanika, zvanih silahdari, nosači oružja, uzetih iz ovoga kruga. Zatim su tu još i garibi, tj. stranci, tako nazvani, jer su na Portu dovedeni iz Azije, Egipta i Afrike. Vježbaju ih u oružju i primaju sad veću, sad manju plaću. Poslije njih dolaze pravi plaćenici ili ulufedži, osam stotina njih, a onda dvije stotine spahija. To su sinovi otmjenih ljudi koje sultan izdvaja iz svoje komore, a za to uzima druge.

To je poredak Porte. Vrhovnu komandu imaju rumelijski paša i anadolijski paša, jer ostala vojska ide kuda sultan hoće. S njima su sandžakbezi koji, od sultana uzeti u službu, održavaju zastave i s njima primaju i vlast nad mnogim gradovima: slijede ih u rat glavari i ratnici gradova. U taboru se zapaža slijedeći red: konjanici se redaju u skupine, azapi se bore pod samo jednim vođom. U logoru ima pored silahšora, tj. slugu za oružje, još i azapa, koji se zovu akijam, zatim gomila pješaka koji čiste puteve i upotrebljavaju ih za druge potrebe u logoru. Ovakav je logor krasan, bilo što se tiče reda u šatorima bilo što se tiče obilja dovezenih stvari, jer svaki glavar, koji prati sultana, vodi sa sobom veliko mnoštvo životinja za nošenje tereta — nekoliko deva s oružjem i žitom za vojnike, a ječmom za životinje koje nose terete. Jedni vode konje, jedni mule, drugi opet jedne i druge, tako da ima dvostruko više životinja od vojnika. Osim toga, sultana slijedi još i druga gomila, određena da se brine o prehrani. Pri potrebi, živežne se namirnice podijele me-

đu najbolje. Broj šatora u logoru je deset tisuća, više ili manje, prema potrebi bojnog pohoda.«

Vojskovođe, koje su se isticale kao i vojskovođe u Evropi i Aziji hrabrošću i poduzetnošću, već su spominjani pri raznim vojnama. No, kratki pregled neka ne posluži samo da bi se bolje upoznali s njihovim nadležnostima, nego i s tadašnjim brojem beglerbega i begova u Osmanskom carstvu i da se bolje sprijateljimo s istaknutim obiteljima, gdje je služba prelazila s oca na sina. Tri najmoćnije od tih obitelji već smo upoznali: Čandarli, Timurtaš i Evrenos. U prvoj je nasljedna čast vezira, pa je od pradjeda Hajredina prešla na djeda Aliju, zatim na Ibrahim-pašu, oca vezira Halil-paše. Timurtaš je imao pet sinova: Urudž-bega, rumelijskog beglerbega, Umur-bega, Osman-bega, namjesnika Germijana, Jahši-bega, zapovjednika kod Kolumbača (Golupca) i unuka Ali-bega, namjesnika Karasija. Od šest Evrenosovih sinova, koje Halkondilas spominje po imenu, Isa je (Tezeres mađarskih pisaca) u Hunjadijevu izvještaju, uz mnoge druge paše i begove, najznačajniji. U ove tri obitelji prešla je čast vezira i beglerbega s oca na sina po nasljednom redu, iako ne po nasljednom pravu. Zahvaljujući tom nasljedstvu imali su sinovi obitelji Mihaloğlua, Samsama čauša i Elvan-bega položaje vođa letećih odreda (azapa), vrhovnog upravitelja dvora i peharnika, sve nasljedne službe. Prve ustanove Osmanskog carstva bile su vrlo bliske nasljednom plemstvu i nasljednim dvorskim službama, a tragovi toga se nalaze u ugledu tih obitelji još dugo kroz naredno vremensko razdoblje, što će pokazati ova povijest. Ugarska povijest poznaje prije svega Ishak-pašu (Ikah), koji je upad u Bosnu platio životom na bojnome polju, kao i Mezid i Šehabedin, koji su se u Vlaškoj borili protiv Hunjadija, kao i beglerbezi Kasim-beg i Karadža, koji su u borbama u prolazu Marice (Hemusa) ostali u močvari kod Varne. Da li se vođa druge vojske, koju je Hunjadi potukao u Vlaškoj, zvao Šehabedin ili Šehinkule, teško je reći uz proturječnost izvora. Ovo zadnje ime je vjerojatnije, jer se Šehabedin još kasnije javlja kao vrhovni uškopljenik koji je potaknuo prvu uzbunu janjičara u Edrenu, te doveo do trećeg Muratova sjedanja na prijesto. Turhan je poznat po svojim upadima na Peloponez i u Epir iz bizantske povijesti, a Mahmut-beg, u Konovici zatočeni sultanov šurjak, poznat je u mađarskoj povijesti pod imenom Karambus. Hamza-begovo ime zauvijek nosi pečat njegova nevjerstva prema Džuneidu, kao što i Jurkeš-pašino, vrhovnog upravitelja dvora (lala), sramoti nevjerstvo prema Turkmenima. Od sviju je najdulje (već od vladanja sultana Bajezida) spominjan, u ratnim pothvatima kao i u mirovnim pregovorima, Saridže-paša, koji je kao zapovjednik mornarice već za sultana Jildirima ugrabio na moru jednu franačku djevojku za harem, zatim bio zapovjednik u više bojeva na kopnu, pa kao Muratov izaslanik doveo srpsku princezu Muratu za ženu, a princezu od

Zulkadra doveo u brak njegovu sinu Mehmedu. Konačno, prastar u šezdesetogodišnjoj službi, osijedio služeći trojici sultana, nastupa još početkom vladanja četvrtoga, Mehmeda Drugog. Po ovom zaslužnom službeniku Porte navodno su dobile ime neredovito sakupljene azijske stražarske čete, koje će se tokom ove povijesti više puta javljati kao pobunjenici, tj. saridže.

Znanosti o zakonu, tj. učenje o Bogu i pravu, imale su za vlade Murata II više vrsnih učenjaka, premda ne toliko i tako značajnih kao za buduće vladavine Mehmeda Drugog. Mula Jegân, tj. jedini mula, nasljednik velikog Fenarija kao muderisa (profesora), muftija (pravnik koji odlučuje) i kadija (sudac), rodom iz Ajdina, živio je i poučavao u Brusi, gdje leži pokopan sa tri svoja sina i tri unuka koji su kao profesori i suci išli njegovim stopama. Mula Jegân zaslužan je što je izobrazio dvojicu najvećih učenjaka slijedeće vladavine, mulu Hizirbega i učitelja princa Mehmeda II, mulu Kuranija. Mula Šukrullah je dobio zadatak da kao poslanik pođe u Karaman, čiji je knez poslao mulu Hamzu kao poslanika. Mula Mehmed imao je za nadimak kao što je ime evanđeliste Ivana, Agios Theologos, ne zbog svoje učenosti, već zbog svog rodnog mjesta Efesa čije se razvaline još danas zovu Ajasuluk (Agios Theologos). Dva druga učena čovjeka nose nadimak Krimljana, jer su oba rodom sa Krima. Kao pisci komentara znamenitih teoloških, pravnih i astronomskih djela istakli su se: mula Seid-Alija, Perzijanac, za razliku od jednog drugog Seid Alije, koji se samo tako zvao.

I među šejhovima, kojima više pogoduje život u razmišljanju nego spisateljski rad, dva su brata ostavila znamenita djela pod imenom Jazidži oğlu, tj. pisarevi sinovi. Jedan od njih, Mehmed Bidžan, obuhvatio je u jednoj velikoj turskoj pjesmi dogmatiku, a djelomice i islamsku mistiku. Živio je u Galipolju i umro tamo na glasu kao čudotvorac. Drugi, Ahmed Bidžan, isto je, kao i brat mu, rođen i pokopan u Galipolju, napisao je »Svjetla ljubavnika«, turski prijevod jednog arapskog djela njegova brata; oba su djela vrlo cijenjena, ne toliko zbog sadržaja koliko zbog jezika koji je već tako rano bio znanstveno izgrađen, ali se znatno razlikuje od svoga starijeg brata, ujgurskog ili čagatajskog, tzv. staroturskog, a bio je prilično čist od arapskih i perzijskih mješavina. Oba su brata bili derviši iz reda Bajramija, a tom redu je pripadao i šejh Akbijik, tj. bijeli brkovi. On leži pokopan u Brusi u blizini velike džamije, a na njegovu je grobu kasnije izgrađena džamija. Zato, jer mu je jednom, kad je išao svom šejhu, pao s glave derviški turban, koji nazivaju krunom, vidio je u tom mig da čitav život hoda gologlav; navika, u kojoj su ga slijedili njegov sin i njegovi sljedbenici. Seid Nattaa, tj. pletač prostirača, rođen je u Bagdadu i veliki šejh Sultan poveo ga je sa sobom kad je išao u Rum. Kad je učitelj dobio za ženu sultanovu sestru, dobio je njegov sljedbenik, pletač prostirača, kćer Ishak-paše; kad je sultan u Bru-

si dao za Emir Sultana sagraditi džamiju i tekiju, dao je i paša svome zetu, pletaču prostirki, sagraditi džamiju i sobicu, pa su tokom vremena svi derviši koji su u njoj živjeli nazvani Ebu-Ishakima. Kada su Tatari za Timura upali u zemlju, bio je pletač prostirki, sa velikim učenjakom Fenarijem i učiteljom Emir Sultanom ili Buharijem uhvaćen i zatim opet pušten na slobodu. Sultan Bajezid Jidlirim postavio ga je kao prvog glavara sejida ili emira, tj. Poslanikovih rođaka. Za slavlja, kojeg je sultan Murat upriličio prigodom svečanosti obrezivanja sina Mehmeda, Seid, pletač prostirki, po prvi je puta stavio prostirke pod stolove, luksuz koji dotad Osmani nisu poznavali. Njega je naslijedio njegov sin, Zejnul-abidin, kao predstojnik Poslanikovih rođaka. Zejnul-abidinov sin, Alija, bio je pjesnik, kao i njegov unuk Ašikčelebi, znameniti pisac biografija turskih pjesnika za Sulejmana Velikog.

U ovim i u drugim biografijama turskih pjesnika prikazano je tuce pjesnika iz vremena Sulejmana Velikog, od kojih jedan izaziva pažnju, ne samo zbog svojih pjesama, već i zbog svoje tragične sudbine. Amadedin, Turkmen, rodom iz sela Nesima kod Bagdada i zbog toga prozvan Nesimi, slijedio je na asketskom putu panteističke dogme šejha Šublisa, čije je učenje polazilo od izreke: »Ja sam Bog«, a koji je naučavao da se ljudska duša uronjena u Bogu miješa s Bogom kao kiša s morem. Osim toga bio je sklon učenju Fazlullah Hurufija, tj. onoga koji tumači slova. Tumačio je slova samo kao simbolične posude svjetlosti, a svakom od njih odgovara u čovjeku jedan dio. Kuran je tumačio tako da po tom sistemu predstavlja sliku čovjeka. Bio je dosta neoprezan da ove tajne sufija izlaže narodu. Tako je pao u ruke znalaca zakona koji ne sude po unutrašnjem sadržaju, nego imaju pravo suditi samo prema vanjštini. U Halebu ga je ulema osudila na smrt i živ je oderan. Premda je spjevao perzijske i arapske pjesme, glavni mu je jezik turski i mada su i prije njega, za Mehmeda i Bajezida, Osmani stvarali pjesme na turskom jeziku, ipak je on prvi koji je turskim pjesmama dao polet i slavu, tako da vladavina Murata II važi općenito za prvu epohu u kojoj cvate osmansko pjesništvo.

GLAVA DVANAESTA

Od ustoličenja Mehmeda II do osvajanja Konstantinopolisa (Carigrada)

[Tri dana po smrti Murata II u Edrenu, dobije njegov dvadesetjednogodišnji sin Mehmed obavijest o tome u Manisi (Magnezija). »Tko me voli, slijedi me«, uzviknu Mehmed, baci se na arapskog konja i, praćen trkačima i sabljonošama, u dva dana stiže u Galipolje. Tu pričeka dva dana da mu dođe pratnja i posla glasnika u Edrene da najavi njegov dolazak. Iz Edrena mu izjahaše u susret veziri, beglerbezi, bezi, ulema i šejhovi. Kilometar ispred grada sjahaše s konja i pješice krenu pred njega. Nakon pola kilometra zaustaviše se mirno i pustiše opći krik bola i jada zbog smrti njegova oca, a sin siđe s konja, miješajući svoje suze sa njihovima i primajući rukoljub. Zatim opet pojahaše i otpratiše ga u seraj. Idućeg dana se pope na prijestol.

5. 2. 1451.

7. 2.

9. 2.

Najprije je eliminirao svoga brata Ahmeta koji je bio sin princeze iz Sinopa, a zatim je ovu dao za ženu jednom robu, po imenu Ishak. Jednako je udaljio drugu maćehu, srpsku princezu, poslavši je sa darovima i udovičkom alimentacijom nazad kući, a usput joj naložio da obnovi postojeći mir. Mir je obnovio i sa carem Konstantinom i njegovim bratom, despotom Peloponeza, te obeća za osmanskog princa Orhana, Sulejmanova unuka, koji se nalazio u Konstantinopolisu (Carigradu), slati godišnje 300.000 akči. S ovima se u Edrenu pojaviše i sve druge male i velike sile, s kojima je tada Osmansko carstvo bilo povezano ugovorima o zaštiti, danku ili miru. Tu su bili poreski obvezani poslanici Dubrovnika, kojima je Murat II, zbog toga što su križarsku flotu pomogli sa dvije galije, godišnji danak podigao sa petsto na tisuću dukata, a koji su ga sada dragovoljno podigli za pet stotina; poslanici Vlaške, Đenovežani iz Galate, Hiosa i Mitilene, vitezova sa Rodosa i, konačno, Hunjadi, s kojim je sklopljen mir na tri godine. Samo je sa Karamanom u Aziji i Ugarskom u Evropi bio, umjesto mira, rat. Ali i Karaman je vrlo brzo bio prisiljen zamoliti za mir i dao je sultanu kćer za ženu, te je tako posvuda mir zavladao.

Tome je vjerojatno pridonijela u sultanu sazrela odluka da okonča sa Bizantom, čija je politika bila i inače nerazumna. Za karamanske vojne Grci su mu poslali delegaciju sa nezgodnom tužbom, da još nije isplaćen obećani novac za izdržavanje princa Orhana i sa još nezgodnijom prijetnjom da će ga pustiti kao takmaca za prijestol, ako za njega ne plati dvostruki iznos. A Mehmed, bojeći se da bi puštanje Orhana na scenu kao suparnika moglo obnoviti stanje međuvlađa, brzo sklopi mir sa Ka-

ramanom, a poslanike umiri riječima punim obećanja i razumijevanja. Kada se vratio u Brusu, dođoše mu janjičari sa buntovnim zahtjevom za poklon. Već je htio ljutito odbiti, kada mu dođoše Šahin, glavar evnuha, i Turhan i on im popusti dajući janjičarima poklon od deset kesa dukata. To je prvi poklon u povodu ustoličenja sultana i otada će on biti kasnije tražen i dobijan, a i sve više povećavan, sve dok to carska blagajna zbog ispražnjenosti ne obustavi. Nezadovoljan s janjičarskim agom, on postavi novoga, Mustafa-bega. A da bi previranje trupa spriječio ili ugušio, Mehmed dodijeli janjičarima 7.000 čuvara pasa, koji su se dosada nalazili samo pod štabom glavara lova. On zadrža samo stotinu čuvara pasa i pet stotina sokolara, a ostali postadoše janjičari i zadržali su otada nadimak segban, tj. čuvar pasa. Čim je prešao u Galipolje, nametnu zabranu na sve dohotke svih gradova na Strimonu koji su određeni za izdržavanje princa Orhana, a sve Grke potjera. Sa nastupajućom zimom izda duž cijele evropske i azijske strane nalog da se sakupe svi pogodni obrtnici i građa za izgradnju jedne utvrde na evropskoj strani Bosfora. Ta strašna vijest ispuni grčkog cara i njegov grad osjećajem kraja. Umjesto obećanog novca za izdržavanje princa Orhana ili zahtjeva da se on udvostruči, sada su poslanici grčkog cara molili da se obustavi gradnja i da sultan primi danak. Mehmed im ljutito odgovori da su Grci nevjerni, s Ugarima povezani, da su pred bitku kod Varne htjeli spriječiti da njegov otac prijeđe u Evropu, da se ovaj već tada zakleo na gradnju jedne tvrđave na evropskoj strani, da on sada ostvaruje očevu zakletvu koju je ovaj bio spriječen izvršiti — a tko ga može spriječiti da gradi u svojoj zemlji? Oni mogu izvijestiti cara, da se sada vladajući sultan ne može usporediti sa svojim precima; ono što oni nisu bili u stanju izvršiti, ovome ide lako od ruke; ono što oni nisu htjeli, ovaj hoće silno. Stoga će onom tko još jednom dođe u poslanstvo, odrati kožu.

21. 3. 1452. Krajem ožujka (marta), dođe sam Mehmed na sabiralište ljudi i građe i odredi mjesto gradnje tvrđave. To je naspram tvrđave Gizelhisar, što ju je izgradio Bajezid Jildirim na azijskoj strani, gdje je najveće suženje Bosfora, što se naziva grlo, kao što se njegov kraj naziva usta. Sultan nacrta tlocrt tvrđave tako da opseg njezinih zidina mora oponašati arapski znak imena Mehmed (Muhamed) [što je njegovo ime, a i ime Poslanika], a da se tamo, gdje slovo M u znaku tvori jedan krug, postavi jedna kula. U gradnji je čak sudjelovao i sam sultan i velikaši, te ona, uz pomoć 2.000 zidara, bi gotova za tri sedmice.

Uzalud se grčki car sada nastojao dodvoriti. Sultan je bio neumoljiv. A kada je još došlo do zatege zbog oduzimanja me-
mj. 6. 1452. da i voća od grčkih seljaka, car povede zadnji rat Bizantskog carstva. On zatvori sva vrata grada, a sve Turke, koji su se našli u njemu, dade utamničiti. Među njima su bili i neki mladi

evnusi iz sultanova harema, pa ih car treći dan pusti na slobodu, a sultanu posla poslanstvo s opravdanjem. Sultan, ne hajući ni za ispriku ni za izliku, objavi rat, a car i dalje zadrža zatvorenim grad, u koji je već šest mjeseci natrpavao žito. U to se dovrši tvrđava na Bosforu. Pošto je, izgrađena na grlu kanala, presjekla plovidbu njime, nazva je Mehmed Bogazkesen, tj. presjek grla. Firuz-aga postade zapovjednik nad četiri stotine janjičara s nalogom da zaustavlja brodove svih naroda i da ih propušta tek kada plate carinu. A kao sredstvo da se izvršava nalog, bude, na kulu, izgrađenu neposredno uz more, postavljen top ogromne veličine. Mehmed se zatim vrati odavde u Edrene. **1. 9. 1452.**

Da bi onemogućio da despoti Demetrios i Tomas, koji su vladali na Peloponezu, pomognu glavnom gradu, Mehmed pošalje s jeseni beglerbega Turhana koji je ostario harajući ovim krajevima. I dok je ovaj, sa svojim sinovima, maršira po poluotoku, u Edrenu se sultan uveliko spremao za osvajanje Konstantinopolisa (Carigrada). Te jeseni, kada je tvrđava bila gotova, prijeđe od cara u sultanovu službu jedan ugarski topioničar, po imenu Orban, a ovaj ga obilno nagradi i obeća neobično bogatu nagradu, ako mu izlije ogroman top koji bi bio u stanju razbiti zidine carskog grada. Ovaj se dade na posao i izlije ga, uz mnoge nedaće, teškoće i uzmake. Njegove kamenite kugle bile su dvanaest pedalja obujma, dvanaest centa težine, a pedeset pari volova moglo ga je jedva pomaći s mjesta, dok je pratnju i poslužbu činilo sedam stotina ljudi. Nekako ga doguraju do pred vrata nove palače u Edrenu, a žitelji se opomenu da će sutra biti ispaljena probna kugla. Kada je ispaljena vatra, barutni dim ispuni cijeli grad, grmljavina se čula nekoliko sati hoda daleko, a više se od kilometra daleko kugla cijeli hvat zabila u zemlju.

Tada je konačno pala i odluka, koju sultan saopći Halilpaši, velikom veziru: »Čvrsto se hoćemo boriti sa Grcima i, s pouzdanjem u Boga i Poslanika, zauzeti grad«. I tako je započeo poduhvat osvajanja Konstantinopolisa (Carigrada)].

Na istočnom uglu Tracije uzdiže se na sedam brda, kao stari Rim, novi, koji se, po svom prvom osnivaču, zove Bizant, po drugom — Konstantinov grad, a od iskrivljenog grčkog imena grada danas je Istambul ili, s daljnjim iskrivljavanjem koje je, međutim, u ustima Turaka značajno, Islambul, tj. Islam nadaleko ili punina Islama. Grci su grad nazivali također i Anthusa, tj. cvatući, Arapi — Konstantanije i Farruk, tj. onaj koji razdvaja jer leži na točki koja dijeli Evropu od Azije. Kako Arapi Meku nazivaju nadimkom majka-gradova, tako Osmani daju glavnom gradu svoga carstva krasno i svojim položajem zasluženo ime »majka svijeta (Ummeddunja). Kao gospodarica nad dva dijela zemlje i dva mora, kao rođena vladarica Azije i Evro-

pe, kao najveće skladište Istoka i Zapada, stoluje na obje granice, s dvije strane opkoljena morem, a samo trećom povezana s tracijskim kopnom. Na jugu gleda na Propontis (Mramorno more), a, prema njegovu istjecištu, na ribom bogati Hellespont (Dardanele). Prema istoku proteže se u sedam zavoja poput zmije, na svakoj obali ima sedam predgorja; Bosfor (kanal) se ističe sa svojih sedam struja i protustruja, a na sjeveru prelazi u olujni Pontos (Crno more). Na južnom ušću Bosfora, uvija se zapadno u najprostraniju luku, najpogodniju za pristajanje, koja pruža sigurnost brodovima sa svih strana svijeta. Zbog svoga oblika i prirodnog bogatstva nekad se Bosfor zvao »Zlatni rog«. Luka tvori jednu stranu, obala Propontisa (Mramornog mora) drugu stranu, a zidine tvore treću vijugavu stranu gradskog trokuta. On je s obje vodene strane obuhvaćen samo jednostavnim zidom bez jarka, a s kopnene strane ga brane dvostruke visoke zidine s visokim tornjevima i s dvostrukim, dubokim i širokim jarkom. Na svakom od ova tri kuta trokuta, za kojeg je potrebno sigurno tri sata da se obiđe, uzdigla se dobro utvrđena tvrđava. Na jednom kraju luke, na rtu opkoljenom s obje strane morem, na nekadašnjoj akropoli — danas je rt Seraja (Saray burunu) stajao je dvorac sv. Demetriosa uz istoimenu crkvu, po čemu se ovo predgorje zove i predgorje sv. Demetriosa, kao što se more zove ruka sv. Đorđa, prema crkvi koja se nalazila u blizini. Na drugom kutu, na drugom kraju luke, stajao je na krajnjem rtu kynegion (danas Haivanseraj), jedan amfiteatar određen za borbe sa zvjerima, a iza ovoga — velika palača Blaherna kojoj su grčki carevi dali prednost pred drugim palačama i čije se ime još i danas održalo u grčkoj četvrti prozvanoj po dvoru. Na trećem kraju grada, tj. na drugom kraju velikog zida, uzdizao se Kyklobion ili Pentapyrgion, tj. peterokutna tvrđava, kasnije u svijetu znamenita pod imenom »Sedam kula«. Pošto smo završili s tri kuta trokuta, proći ćemo njegovim stranicama držeći se naprosto opsega grada, jer unutrašnje palače i crkve, izuzevši Aju Sofiju, tj. božansku mudrost, u povijesti opsjedanja, a i kasnije, ne spominju se poimence. Na morskoj strani okrenutoj Propontisu (Mramorno more), na čijem je jednom kraju vrh s akropolom (seraj), a na drugoj yedi kule (sedam kula), nalazile su se među njima dvije umjetno napravljene luke, danas pokrivene pijeskom unutar zidina. Jedna je bila nekadašnja eleuterijska ili Teodozijeva luka, danas Vlangabostan, i julijevska ili sofijska, danas nazvana još i Kadrigalimani, tj. luka za galije. Ona je posljednja u četvrti Kondoskale (tj. kratke stepenice za pristajanje), što se nekada zvalo Heptaskalon, tj. sedmerostruke stepenice za pristajanje. Obje su luke bile ukrašene palačama, prva eleuterijskom, a druga sofijskom. Između morem oplakanog rta sv. Demetriosa i sofijske ili julijske luke stajala je donja carska palača Bukolion (kod Čatladikapu); tako je nazvana po isklesanoj kamenoj skulpturi lava i vola. Gornja

ili velika carska palača zauzimala je djelomice mjesto seraja. Između eleuterijske i Teodozijeve luke (Vlangabostan) i Kiklobiona (sedam kula) stajala je palača Psamatia, na kojoj su još i danas vrata tako zvana.

Na drugoj, morskoj strani grada, čiji je jedan vrh seraj, a drugi — četvrt Blaherna, otvaraju se danas dva puta po sedam vrata prema luci, ali ih samo pet nalazimo u povijesti opsjedanja: prva i najisturenija vanjska vrata su vrata Kynegion, druga su Xyloporta, tj. drvena vrata, treća su vrata palače Blaherna, četvrta su Petra-vrata, u današnjoj grčkoj četvrti Fanar, konačno — Oraia, danas Židovska ili Ribarska vrata. Na donjem kraju blahernske palače nalazila su se podzemna zagrađena vrata nazvana Kerkoporta, tj. obruč ili krug, koja je već Isak Komnen dao zagraditi od straha zbog proroštva da će car Friedrich kroz njih ući u grad. Ta su ista što i Xyloporta. Ako ne imenujemo ostala vrata lučke strane, kao i sedam kula s morske strane, ipak moramo vrata s kopnene strane slijediti korak po korak, jer je odavde prodrla sva sila za opsjedanja i jer su se svaka u njemu poimence istakla. Na kopnenoj strani su prva karska vrata, također nazvana Kaligaria, čije su ime Turci na svoj način iskrivili, tako da i na turskom ima značenje i prozvali Egri Kapu, tj. kriva kapija. Nazivali su ih i Bugarska vrata, a mogla bi se zvati i Njemačka, jer bizantska povijest dva puta spominje dvojicu Nijemaca kojima su ta vrata predana u obranu. U doba Komnena predana su Nijemcu Arnulfu Gilprechtu, a za posljednjeg Konstantina — Nijemcu Johannu Grantu. Druga vrata (danas adrianopolska — edrenska) zvala su se Myriandri ili Poliandri, tj. vrata tisuću ili mnogo ljudi, jer su pri gradnji kopnenih zidina obje strane graditelja, od kojih su jedni bili na desnoj strani (blahernovci), a drugi na lijevoj (kod sedam kula) započeli građenje zidina, i ovdje se susreli, pa se sjedinili u bujici od tisuća i tisuća ljudi. Već kad su grad opsjedali Avari, došlo je između ovih i slijedećih vratiju do najžešće bitke. Kod turskog opsjedanja, to se dogodilo kod trećih i srednjih kopnenih vratiju, kod vratiju sv. Romana, pred koja je postavljen ogroman top za opsjedanje i još se dan danas ta vrata zovu Top kapusi tj. Topovska vrata. Tu su se uzdizale dvije kule, jedna kula sv. Romana, a druga nazvana Bagdadska. Zatim su slijedila vrata od kojih je put vodio najprije do palače izvora (danas Balikli), zatim preko Regiuma (Čekmedže) ka Selymbriji (Silivri). Ona su stoga imala trostruko ime: Vrata izvora, Regium-vrata i Selimbrija, a ovo posljednje ime su zadržala do danas. Peta su i posljednja vrata, koja se spominju u povijesti osvajanja, Zlatna vrata, kroz koja su ulazili trijumfatori i koja su bila ukrašena kipovima i reljefima izrađenim u mramoru; to su bila velika trijumfalna vrata. Premda su neki trijumfi — kao vandalski, gdje su pred Belizara iznesene zlatne posude iz hrama koje je Genzerih bio opljačkao u Rimu, a Gelimeru su

opet bile oduzete, pa gotski, koji je slavio Belizarov suparnik, uškopljeni Narzes, pa perzijski, koji je slavio Heraklije, zatim panonski i dalmatinski, u kojima je Joanes Komnen proslavio svoje pobjede nad Panoncima i Dalmatincima — išli samo od akropole preko hipodroma do velike crkve (Aje Sofije), to je ipak većina triumfa — kao Heraklijeve četiri bugarske pobjede, onaj Joanesa Čimiskesa, Niceforasa Fokasa i Bazilijev, Bugaroubojice, saracenski, koji je Teofil održao vrativši se iz Tarzusa i Mopsuesta — išla kroz Zlatna vrata, upravo velikom ulicom koja je prolazila središtem grada sve do željeznih vratiju prema velikoj palači. Uskoro nakon posljednjeg trijumfa Bugaroubojice, vrata su bila zazidana od straha da bi se tako lako moglo ispuniti proroštvo koje je Latinima pripisivalo osvajanje grada kroz njih. Zbog istoga straha, zazidana su, na suprotnom kraju te iste strane zidina, podzemna vrata Krug (Kerkoporta), ali su za vrijeme opsjedanja grada, kako ćemo vidjeti, opet bila otvorena, no umjesto cara Friedricha i Latina prodrli su unutra Turci...

[S jedne strane, postojala su grčka proroštva o sudbini glavnog grada, ili cijelog carstva, ili sudbini Paleologa ili cijelog Kršćanstva. Ona su bila proturječna: jedna su uvjeravala u očuvanje grada, a druga u njegovu propast. I kod muslimana su postojala proroštva. Ona se pozivaju ili na Božju riječ u Kuranu ili na vlastitu Muhamedovu izjavu u predaji (hadis). Jedna takva izjava odnosi se i na carski grad. Poslanik je govorio svojim drugovima: »Jeste li čuli o gradu kojem je jedna strana kopno, a dvije druge more?« Oni odgovore: »Da, Božji poslaniče«. A on reče: »Neće doći zadnji čas (Sudnjeg dana), a da ovaj grad ne osvoji sedamdeset tisuća Ishakovih sinova. Kad u taj čas budu došli, neće se boriti oružjem i strojevima za izbacivanje kamenja, nego riječima: »Nema Boga do Allaha, Allah je najveći. Tada će se srušiti jedna strana zidina s morske strane, po drugi put će se srušiti i druga strana, a treći puta će se srušiti kopnena strana i oni će veselo ući u grad.« I opet je drugom prilikom rekao Poslanik: »Oni će osvojiti Konstantinopolis, najbolji vladar bit će onaj koji ga osvoji i njegova vojska bit će najbolja.«

Ove riječi nadahnule su Arape da sedam puta pokušaju osvojiti carski grad, a pri trećem pokušaju pao je Ejub, Poslanikov stjegonoša].

U znaku oba proročanstva, koja su Grcima navještala i osiguravala samo nesreću i propast, a Osmanima samo pobjedu i
1453. zauzimanje, započe početkom veljače (februara) 1453. godine mučno dovlačenje ogromnog topa za opsjedanje iz Adrianopo-

lisa (Edrene). Vuklo ga je pedeset pari volova, po dvije stotine ljudi pratilo ga je sa svake strane da ga održe u ravnoteži; sprijeda je išlo dvije stotine majstora kolara i dvije stotine pionira da bi pripremili putove i mostove. Top je trebao dva mjeseca da prevali put od dva dana. Karadža-beg, koji je imao brigu oko dopreme topa, prošao je za polaganog napredovanja topa sjevernu i južnu stranu okolice Konstantinopolisa duž obala Pontosa (Crno more) i Propontisa (Mramorno more). Na crnomorskoj obali predali su mu se gradovi Meembria (Misivri), Anhialos (Ahioli), Bizon (Vifa), kula sv. Stjepana tri sata udaljena od Konstantinopolisa (i danas još Sveti Stefan), utvrđeni Epibatos (danas Bivados); samo je Selimbria (Selivri) prkosila svojim tvrdim zidinama, bez obzira na ukazani im primjer da će posadi svih onih mjesta, koja se ne budu na zahtjev predala, biti otsječene glave. Za vrijeme ovog pustošenja pred vratima Konstantinopolisa, žitelji su se međusobno prijateljili ili su bili u neprijateljstvu kao pristalice ili protivnici sjedinjenja grčke i rimske crkve. Doduše, dvanaestog prosinca (decembra) prošle godine su se u velikoj crkvi (Aji Sofiji) naoko ujedinili, da bi od katoličkih vladara dobili pomoć protiv Turaka, no vatra crkvenog raskola tinjala je pod pepelom i dalje i svakom je prilikom ponovno izbijala. Dvorski kler, kapelani i đakoni slijedili su cara koji je prisustvovao katoličkoj službi rimskog kardinala Izidora, ali opati, arhimandriti i redovnici glasno su iskazivali svoje gnjušanje, držeći se patrijarha Genadija, koga je Pantokrator poslao u samostan i koji je henotikon, tj. dekret o sjedinjenju crkava, proglasio činom protiv Boga, a sv. Tomu Akvinskog obijedio za krivovjerje. Njemu se u mržnji na katolike i Latine pridružio veliki admiral Lukas Notaras, najmoćniji čovjek nemoćnog carstva. Ovaj se nije ustručavao reći da bi u gradu volio vidjeti turski turban, nego latinski šešir, dok je narod glasno izražavao želju da bi radije bio izručen Latinima, koji su zazivali Krista i majku Božju, nego li bezbožnim Turcima. Umjesto da porade oko zajedničke obrane grada, Grci i Latini su se izbjegavali i mrzili, velika je crkva stajala osamljena i napuštena, svećenici su umirućima uskraćivali davanje sakramenata ako se nisu priklonili njihovu mišljenju. Redovnici i opatice nisu htjeli sakramente iz ruku ispovjednika koji su se držali henotikona; u samostanima je vladao duh prijevare. Jedna je opatica, na veliku sablazan vjernika, a naročito povjesničara Dukasa, postala muslimanka, jela je meso, nosila tursku odjeću i vršila vjerske obaveze prema Poslaniku. Tako je prošla korizma.

U petak nakon Uskrsa, šestoga travnja (aprila), pojavi se Mehmed sa svojom vojskom pred gradom, postavi svoj šator iza brežuljka pred vratima Karzias ili Kaligaria (danas: Kariye) i opkoli grad s kopnene strane, od Drvenih vratiju palače sve do Zlatnih vratiju. Veliki je top postavljen pred Kaligarijskim vra-

tima, ali je kasnije doveden pred vrata sv. Romana, jer su ova vrata pružala preveliki otpor. Vrata sv. Romana su se po topu prozvala Topovskim vratima i nose to ime još i danas. Pored ovog topa od stotinu i dvadeset funti stajala su još dva manja koja su izbacivala tanad od 140 kg i pripremila put velikim pustošenjima. Za veliki je top trebalo dva sata da ga napune i u jednom danu je samo sedam puta ispaljen, osmi puta pred svitanje, kao znak i putokaz za napadaj, ali je uskoro pukao i ubio svog tvorca, mađarskog oružara Orbana. Napukli je top uskoro popravljen, pa je nastavio sedam puta na dan uzdrmavati zidine teškim komadima kamenja, ali majstora koji je rukovodio udarcima nemani nije više bilo, pa djelovanje topa nije odgovaralo željenom očekivanju. Tada se u Mehmedovu logoru pojavi jedan poslanik Hunjadija, koji je prije godinu i po sa sultanom bio zaključio trogodišnji prekid vatre. Poslanik je rekao da se »Hunjadi zahvalio na državnom namjesništvu i da ga je predao svom gospodaru (Ladislavu). Ono što je bio obećao, sada više ne može držati, on mu zato vraća tursku povelju o prekidu vatre, a traži i svoju natrag. S ugarskim kraljem neka ga (prekid vatre) sultan održi prema svom nahođenju.« Na ovu je obavijest Hunjadija potaklo gore spomenuto ugarsko proročanstvo i poslanik je mislio da sa svoje strane treba sve učiniti za ispunjenje njegovo na dobrobit Kršćanstva ubrzanjem pada Konstantinopolisa. Kad je vidio kako punjač velikog topa nespretno cilja i puca, smješkao se njegovoj nespretnosti i poučio ga kako da okrene oružje da bi imalo bolje djelovanje. Učio ga je da će brže probiti neprijateljski bedem, ako ne bude ciljao samo u jednu točku, nego ako bude pucao na zid jedanput pet, šest hvati ulijevo, a onda opet pet, šest hvati udesno, a tek onda opet gađao u sredinu, da bi se zid, oslabljen s obiju strana, sigurnije srušio. Savjet je poslušan, i to s uspjehom. Tako su padu Konstantinopolisa napola pridonijeli jedan ugarski oružar, time što je napravio tako veliki top i njime upravljao, i jedan ugarski poslanik svojim savjetima.

Osim ovog najvećeg topa i dva manja, njemu o boku, bilo ih je postavljeno još više (i to mnogo, srednje i manje veličine) na čitavoj liniji opsjedanja, od Drvenih do Zlatnih vratiju i na grad su pucali iz četrnaest topničkih jedinica, velikim i malim topovima. Za potkopavanje laguma upotrijebljeni su srpski rudari iz Novog brda. Oni su prodrli sve do gradskog rova koji je bio pod zaštitom galerije pokrivene bijelim i crvenim pustom, pravili rupe u prvom zidu kroz koji su onda Grcima nanijeli mnogo štete, a ovi ih nisu mogli uhvatiti. Sagradili su četiri pomične kule na točkovima i jedan silno veliki stroj za opsjedanje ili zauzimanje grada; bio je na mnogim točkovima, pomičan, izvana i iznutra trostruko obložen volovskim kožama, gore opskrbljen kulama i grudobranom, te je prikrivao borce-napadače. Troja vrata su se otvarala prema rovu, iznutra je bio pun

drva i pruća da bi se napunio rov; sa kula su se spuštali pomični mostovi da bi se s pomoću njih prešlo ravno na gradske kule. Sva sila turske vojske, koja je došla pred Konstantinopolis, iznosila je tristo tisuća ljudi. Od toga je stotinu tisuća konjanika bilo u zaleđu tabora, stotinu tisuća na desnom krilu sve do Zlatnih vratiju, a pedeset tisuća na lijevom krilu do Blahernske palače, u sredini sultan sa pedeset tisuća janjičara. Zaganos-paša s nekoliko tisuća ljudi, stajao je na uzvišici iza Galate na suprotnoj obali carigradske luke. Mornarica, koju je opremio zapovjednik Baltaogli, bugarski otpadnik, za vrijeme zime u bosforskoj luci (i danas se još zove Baltaoglijeva luka), sastojala se od osamnaest trorednih galija i četrdeset i osam galija s dvostrukim redom vesala, dvadeset i pet transportnih brodova i preko tri stotine manjih vozila, sve u svemu četiri stotine i dvadeset brodova. To je bila pomorska sila i oprema osvajača, dvadeset puta jača od sile opsjednutih i tisuću puta jača po srčanosti.

Broj naoružanih Grka iznosio je po uzorku, što ga je protovestijar France za opsade izradio po carevu nalogu, četiri tisuće devet stotina sedamdeset i tri. K tomu treba pribrojiti dvije tisuće stranaca i tri ili pet stotina Đenovežana, pod vodstvom Ivana Longa iz plemenite obitelji Giustiniani, kao posljednju pomoć, na dvije galije, gradu koji pada. Car se pokazao zahvalan natovarivši ih darovima. Imenovao je hrabrog Longa protostatorom, tj. generalom nad tri stotine ljudi, i dao za njega izraditi zlatnu bulu kojom mu daje otok Lemnos, za slučaj da Mehmed bude morao odložiti opsadu, kao i njegov otac Murat. To je polaskalo ne samo Grcima, nego i Đenovežanima, gospodarima Galate. Oni su, doduše, poslali poslanike Mehmedu i obećali, prema pisanim ugovorima, održati prijateljstvo, ali su žiteljima grada pomagali na sve moguće načine, što je Mehmed dopuštao i s pravom sam sebi obećao da će zmiju lako zgaziti, samo kad jednom bude ubio zmaja. Venecijanac Bailo zadržao je za obranu grada venecijanske lađe koje su natrag dojedrile sa Crnoga mora iz Tanaisa (Azov) i Trapezunta (Trabzon); tako se brodovlje u luci sastojalo od tri đenoveške lađe, jedne španjolske, jedne francuske, četiri iz Kandije, dvije iz Kidonije i triju velikih venecijanskih, nazvanih galeace; svega dva puta po sedam jedrenjaka. Ništa bolje nije bilo s oružjem. Opsjedani, doduše, nisu smjeli žaliti što ogromnom topu opsade nisu mogli suprotstaviti top jednake veličine, jer njihovi od cente i po u kalibru bili su preveliki i jaki za gradske bedeme, te su se ovi pri svakom ispaljivanju toliko potresali da je time prouzrokovana veća šteta Grcima nego Turcima. Ništa se zato manje nisu naljutili Grci kad je njihov najveći top puknuo, pa su htjeli smaći topnika, tobože potplaćenog od Mehmeda, ali su ga ipak oslobodili zbog pomanjkanja dokaza. Prodore su noću u najvećoj žurbi ispunili drvljem i bačvama, a kopače laguma su

tjerali vatrom laguma. Kao što je turski top zadobio svoj oblik i pravac po Mađarima, tako je upotrebom i pravcem grčke vatre rukovodio Nijemac Johann Grant i njemački topnik je kao prijatelj Grka stajao nasuprot mađarskom pomagaču Turaka. S pomoću tekuće vatre uspjelo je opsjedanima spaliti veliki stroj za zauzimanje grada koji je bio trostruko obložen izvana i iznutra volovskim kožama i koji je noću srušio kulu sv. Romana. Mehmed se kleo svim poslanicima da nikada ne bi povjerovao da bi bezbožnici u jednoj noći mogli izvršiti tako veliko djelo.

15. 4. 1453. Petnaestog travnja (aprila) tursko je brodovlje od četiri stotine jedara pošlo iz zaljeva Fidalije prema južnom ušću Bosfora da se na evropskoj obali ukotvi kod dvostrukih stupova (danas Bešiktaš); nekoliko dana iza toga pojavilo se u Propontisu (Mramorno more) pet lađa, jedna carska i pet đenoveških, koje su čitave zime vjetrom zaustavljene stajale kod Hiosa i tek sada su mogle koristiti prvi južni vjetar. Jedan odred turskih jedrenjaka od stotinu i pedeset jedara postavi se neposredno pred luku da bi prepriječio prolaz ovim brodovima. Nebo je bilo vedro, more mirno, gradski bedemi su bili puni promatrača, a sultan je na konju s evropskog kopna gledao kako započinje veliki prizor pomorske bitke. Trideset puta premoćniji od neprijatelja po broju svojih brodova bio je siguran u pobjedu. Međutim, među tim brodovima je bilo samo osamnaest galija, a posada su bili neobučeni vojnici. S visokog carskog i s đenoveških brodova pljuštale su strijele i vatra na niske turske lađe koje su se nastojale domoći carskog broda. S broda su bacali lonce užarene mase i kamenje, te ih spalili i topili. Flektanela, carski kapetan, borio se na prednjem dijelu lađe kao lav, a tako i Đenovežani Cataneo, Novarra i Balaneri. More je bilo pokriveno strijelama koje su sprečavale ostale turske brodove u veslanju. Mnoge su se galije međusobno sudarale, dvije su spaljene. Sada se Mehmed više nije mogao svladati. Zaboravivši na udaljenost, na element i na samoga sebe, škripeći zubima u silnom bijesu, podbo je svog konja i jurnuo u šumne valove da dođe do mornarice i da Grcima otme pobjedu iz ruku. Slijedili su ga njegovi odličnici bacajući se s konjima u more da bi stigli do brodova koji su bili udaljeni, što bi kamenom bacio. Brodski vojnici, posramljeni i uplašeni, obnovili su napad s velikom hrabrošću, ali bez uspjeha. Sa novim naletom vjetra odjedrilo je pet brodova sretno kroz turske brodice u luku, koja je iza njih opet bila zatvorena lancem koji je bio napet od Ribarskih vratiju na Galati do Ribarskih vratiju Konstantinopolisa. Turci su pretrpjeli veliki gubitak, a još je veća bila sramota. Mehmed, bijesan na svoga admirala Baltaoglua, čijem je kukavičluku pripisao poraz, htio ga je dati nabosti na kolac, ali mu je na molbu svojih janjičara poklonio život. Ipak je svoj bijes htio iskaliti na njemu. Četiri roba su admira-

la držala razapetog na zemlji, a sam sultan ga je svojim teškim buzdovanom sto puta udario i zadao mu isto toliko rana. Jedan azap mu je kamenom razbio obraz i oko. Tako je uslišana molba janjičara i bugarskom otpadniku sačuvan život i tako je, već za prvog admirala Osmanskog carstva, nastala uzrečica, koja je otada postala uobičajena među Turcima, da im je Bog dao vlast na kopnu, a da je nevjernicima ostavio more.

Čas kada su u opsjednutu gradu, usprkos svim zaprekama, tako sretno dobili pomoć i živežne namirnice, činio se velikom veziru Halil-paši najpogodnijim, bilo što je od Grka stvarno pridobijen bilo zbog želje da se održi Konstantinopolis i da je bio za mir, da i sultana za njega pridobije. Protiv njegova mišljenja su se ujedinili drugi vezir, zet i u milosti sultana, Zaganos-paša, sultanov odgojitelj, Mula Mehmed Kurani i šejh Akšemsedin koji je vojsku oduševljavao svojim tumačenjima. U divanu, održanom nakon pomorske bitke, glasali su za nastavak opsade, ali, kad ih je sultan upitao za sredstvo kojim bi raskinuli lanac u luci, kako bi bez obzira na ovu zapreku prodrli u luku, pa grad, koji je dosad bio samo s jedne strane napadnut, s dvije strane napali, zašutjeli su. Tada sultan riješi teškoću smjelom zamisli i brzom odlukom. Isti duh horan za pothvate, koji ga je nagnao da na konju uđe u more, nagnao ga je da brodove prenese preko kopna. Pomisao da je ova ideja bila njegova vlastita, kako to tvrde osmanski povjesničari i da je prije njega bila nešto nečuveno, nije tako vjerojatna. Bit će da je čuo o sličnim ratnim pothvatima, ako ne baš iz najstarijih, a ono iz njemu bliskog vremena, pa je raniji primjer primijenio na ovaj slučaj. Primjeri, gdje su se brodovi prenašali preko kopna, brojniji su u staroj povijesti i u srednjem vijeku i nisu prodrli svojim sjećanjem u svijest povjesničara tadašnje opsade. Umjesto da umnoži te slučajeve, Gibbon je Franceu porekao istinu u jednom primjeru što ga je ovaj posljednji bio naveo, veli da je sam on u zabludi u tome...

Udaljenost nije veća od jedva dva sata hoda, ali je teren bio neravan i brežuljkast. Mehmed je dao napraviti stazu od dasaka koje je dao namazati mašću volova i ovnova da bi lađe lakše otpremio. Pokrenuto je sedamdeset brodova i nekoliko većih s po tri i pet vesala i, samo za jednu noć, preneseni su preko brežuljaka i dolina s Bosfora u luku. U svakoj brodici s dva vesla stajao je straga kormilar, a naprijed vođa; jedra su bila raširena da koriste vjetar. Doboši i trube su s lađa zazvučale i u svanuće jedrilo je tursko brodovlje od sedamdeset jedara na lučkoj strani prema gradskim bedemima — na užas opsjedanih — i najednom su bili svi kao s naveza odozgor u luci.

Ivan Giustiniani odmah odluči da neprijateljsko brodovlje slijedeće noći spali, ali su taj pothvat izdali Đenovežani Turcima. Oni su za vrijeme čitave opsade prema obje strane bili nevjerni pod krinkom vjernosti; dok su noću potajno Grcima sla-

li pomoć, proveli su dan u turskom taboru i isporučivali im velike količine ulja koje su ovi nužno trebali da bi nakon svake paljbe isprali cijev velikog topa, nadajući se tako zapriječiti da se ne rasprsne. Stoga, kad se Giustiniani približio neprijateljskom brodovlju, izbacili su Turci, koji su budno očekivali taj čas, topovsko tane na lađu koja je raznesena sa stotinu i pedeset probranih talijanskih mladića, te potonula. Giustiniani se spasio s mukom i uz veliki strah, a Turci se dali u veliku pobjedničku viku koja je odzvanjala s morskih obala i sa svih sedam brda grada. Kad je svanulo, Turci su sebi priuštili veselje da okušaju valjanost svoga topa po drugi puta, ali ovaj puta ne na grčkom brodu, već na jednom bogato natovarenom đenoveškom koji je bio usidren u Galati. Tane je pogodilo i brod se razbio. Đenovežani su se putem svog poslanika potužili zbog takve nagrade za svoju pomoć bez koje brodovlje od osamdeset jedara nikad ne bi bilo ušlo u luku. Veziri su se ispričali da su ovaj brod držali neprijateljskim, a, pošto budu zauzeli grad, nadomjestit će svu štetu. Zarobljenike, koje su Turci noću bili uhvatili, odvedu pred gradske bedeme i ubiju pred očima Grka. Mehmed je dao odmah napraviti most preko luke. Bačve, povezane željeznim kukama, zamijenile su brodove koji bi tvorili most i preko njih su položene daske. Most je bio pet lakata širok, tako da je pet vojnika moglo usporedo stupati, a stotinu lakata dug i dovoljno jak da prijeđu čete i top preko njega. Brodovlje se usidrilo tik pred gradske bedeme. Grci su mislili na to kako bi most i brodovlje spasili, a taj su zadatak povjerili Venecijancu Jakobu Koku. Ovaj uze tri brze brodice koje je opskrbio s četrdeset mladića, s grčkom vatrom i ostalim potrepštinama. Isplovili su noću. Dva su mladića ostavili na mostu da bi ga u isto vrijeme zapalili kad vatra bude zaplamsala na brodovima. No, brodske su straže bile u pripravnosti, pa su ih dočekali izbačenim kamenjem koje je razbilo brodice i potopilo ih. Samo je jedna galija izgorjela, a vatra, koja je u isti čas nastala na mostu, bila je utrnuta, momčad s brodica je zarobljena i ujutro pred očima Grka ubijena. Ovi su za uzvrat istakli na gradskim zidinama glave dvije stotine i šezdeset turskih zarobljenika. Zbog neuspjelog pothvata došlo je do svađe između Venecijanaca i Đenovežana, kojima je zapovijedao Giustiniani. Ovi su sav neuspjeh pripisali Kokovu neiskustvu i lošem rukovođenju, pa se car morao umiješati da izmiri posvađane. Sada je Mehmed dao postaviti topove na brežuljku sv. Teodora iznad Galate, na istoj strani luke, da bi pucao na grčke kao i na đenoveške brodove, usidrene pred Galatom; Đenovežani su molili da im Turci poštede njihove trgovačke brodove, ali je Mehmed odgovorio da to nisu trgovački, već gusarski brodovi koji su došli pomoći Grcima. Prvim je pogotkom potopljen prvi brod, drugi su se provukli tik uz kuće kod Galate, tako da su ih štitile od topova. Kuće doduše nisu poštedjeli, ali su brodovi i lju-

di spašeni. Vatra iz turskih topova je bila tako nesvrsishodna da iza stotinu i pedeset paljenja nitko nije ubijen, osim jedne lijepe žene i to zbog kamena koji je pao s bedema.

Prošlo je već sedam sedmica opsade, pri čemu je ona s kopnene strane neprestano trajala nesmanjenom upornošću, a sada je započela i s morske strane. Pri svim ranijim opsadama koje povijest spominje, grad je ili napadnut ili je samo s jedne strane bio zbiljski opsjednut, a Latini su ga naprosto zauzeli s lučke strane. Sada je neprijateljska vojska bila već u rovovima kopnene strane, a njezina mornarica u luci pod samim gradskim bedemima. Na kopnenoj strani su razorene četiri kule, na vratima sv. Romana stvoren je široki otvor u bedemu, a rov je zatrpan razbijenim zidom i opet poravnan. Tada zaključi Mehmed da još jednom pošalje poslanstvo caru, bilo da zadovolji zakon, koji propisuje da neprijatelju prije uništenja treba ponuditi mir uz predaju, bilo da mu svjedok potvrdi da se grad u tom stanju ne može više održati. Isfendiaroğlu, sultanov šurjak, pođe u grad, ali se nije najavio kao sultanov poslanik, nego kao netko tko Grcima želi dobro i koji im savjetuje da stišaju sultanovu ljutnju, pa da sebe, ženu i djecu iskupe od neizbježnog teškog ropstva. U održanom ratnom vijeću, ipak, prevagne glas časti i očajne hrabrosti. Car odgovori poslaniku da će Bogu zahvaliti, ako sultan, kao njegovi preci, misli dati i održati mir. Nitko od onih koji su opsjedali grad nije dugo vladao i živio. On može tražiti danak, ali sam grad ne, odlučili su umrijeti, braneći ga. Na taj je odgovor Mehmed dvadeset i četvrtog svibnja **24. 5. 1453.** (maja) dao proglasiti u taboru da će dvadeset i deveti biti dan opće navale s kopnene i s morske strane. On sakupi vojne rukovodioce i zakle im se da će moći grad plijeniti, a sebi je kao dio plijena kanio zadržati samo bedeme i zgrade. Izraz radosti zahvati čitav tabor kad je objavljeno ovo obećanje. Vrhovne vođe janjičara zajamčile su pobjedu i osvojenje grada u ime svojih vojnika, samo su sultana zamolili da im preda njihove drugove koji su bili zatvoreni od one nesretne pomorske bitke. Mehmed ih oslobodi i čitava se vojska našla u radosnom metežu tako blisko obećanog osvojenja. Telali su obećavali timare i sandžake za nagradu onima koji će se prvi popeti na bedeme, a bjegunci, koji bi htjeli izbjeći neizvjesnu smrt od neprijateljskog mača bijegom, naći će sigurnu smrt pod krvničkom sjekirom. Derviši su prolazili taborom pozivajući muslimane u ime Poslanika i njegovog stjegonoše Ejuba, koji je pao pred zidinama Konstantinopolisa, da istaknu zastave Islama na nazupčane zidine glavnoga grada nevjernika. Kad je pao mrak, zapovijeđeno je znakom trube da se čitav tabor rasvijetli. Na svim su brodovima i šatorima svijetlile svjetiljke i baklje; s obale Bosfora, sa uzvisina iza Galate iz dubine luke, sa čitave linije opsadnog nasipa; od Blaherna sve do Zlatnih vratiju plamsale su vatre u znak radosti, a njihov je otsjaj rasvjetljavao azijske oba-

le i Üsküdar (Skutari). Grad je bio okružen s kopnene i morske strane velikim vatrenim polumjesecom koji je stvoren rasvjetom s brodovlja i tabora, a čitave noći je odzvanjala vika: »Nema Boga do Allaha, a Muhamed mu je Poslanik. Bog je jedan i nitko mu nije ravan!« Opsjedani su u gradu najprije mislili da je na brodovima i u taboru došlo do velike vatre, ali su se uskoro osvjedočili da je to radosno klicanje i ples derviša, priređen uoči trijumfa zauzimanja grada. Iz grada koji je izvana bio osvijetljen, a iznutra taman, odzvanjali su bolni povici i jadikovke: »Kyrie eleison, Kirie eleison! Gospode, odvrati od nas svoj pravednički gnjev i spasi nas iz ruku naših neprijatelja!«

Osjećaj da se sigurno bliži opća oluja, gotovo zamrli oganj grčke srčanosti rasplamsao je u novi žar. Za tih sedam sedmica opsade tješili su se ponekad u gradu da će sve ostati pri tom da se puca na bedeme i da se neće usuditi poduzeti opću navalu. Uljuljani u takvu sigurnost mnogi su Grci sa bedema pošli svojim kućama, što su Turci iskoristili kao dobru priliku da s pomoću željeznih kuka k sebi dovlače zemljom napunjene košare kojima su bile ispunjene rupe u rovovima, te ih na taj način opet otvore. Caru je to dojavljeno i on je obasuo bjegunce predbacivanjem i prijetnjama, ali kad su se ispričali da su otišli kućama, jer niti oni niti njihove žene i djeca imaju što jesti i piti, dao je car po kulama i po kućama podijeliti svaki dan kruh, tako da ga nije nedostajalo niti vojnicima niti ženama, djeci i starcima. One noći, kad je grad izvana blještao u veselju, a iznutra jadikovao u mraku, bio je Giovanni Giustiniani neprestano zaposlen oko zatrpavanja rupa kako bi izdržale. Tamo gdje je bedem kod vratiju sv. Romana bio sasvim uništen, napravioje s pomoću drvlja novi nasip, iza koga se zakopao u rov. Poslao je Lukasu Notarasu, velikom admiralu i zapovjedniku grčkih četa, vijest da mu pošalje nekoliko topova. Ovaj mu je poručio da to nije potrebno na mjestu koje on brani. Giustinijani je odvratio da je to slučaj na lučkoj strani, gdje Notaras ima zapovjedništvo. Mnoge riječi su konačno dovele do uvreda i psovki. Giustiniani je Notarasa nazvao izdajicom i neprijateljem domovine, a Notaras nije ostao dužan u uzvraćaju. Car se morao uplesti da ih bar naoko pomiri, predočivši im pogubnost takve svađe u zajedničkoj opasnosti. U tim danima nevolje i opasnosti pokazao je Giustiniani da je daleko iznad svojih protivnika savjetom i djelom, hrabreći ih nepokolebivom srčanošću. Danju i noću je ometao neprijatelja svojim topovima izdaleka ili bliza, a kad su se usudili uspeti na bedeme, gurao ih jednom rukom dolje. Grci mu zbog zavisti nisu davali dovoljno podrške, pa je zidine popravljao samo uz pomoć svojih sedam vjernih drugova, Đenovežana. Sultan, štujući hrabrost i odlučnost i u samom neprijatelju, poviknuo je kad je to vidio: »Kako bih htio da je Giustiniani kod mene!« Pokušao ga je podmititi i zlatom, ali on je bio prema zlatu isto toliko čvrst kao i prema že-

ljezu. Svi Giustinianovi pokušaji da zidine dovede u donekle izdržljivo stanje bili su uzaludni, jer ih je davno uništio zub vremena i nevrijeme; prije opsjedanja, kad je još bilo vremena i novaca za to, nisu bili popravljeni da bi služili za obranu. Redovnici Manuel Giagari i Neophytys sa Rodosa, kojima je prije opsjedanja stavljeno u dužnost da poprave bedeme, umjesto da novac upotrijebe za građenje, zakopali su ga i pri naknadnom pljačkanju grada pronađeno je sedamdeset tisuća guldena koje je car dao za građenje bedema...

Od dvanaest položaja obrane samo su dva bila povjerena Grcima, naime posljednji i onaj na morskoj strani, a svim drugima su zapovijedali Đenovežani, Venecijanci, Španjolci, rimski kardinal, jedan Dalmatinac i jedan Nijemac. Ukupni broj Grka je iznosio oko šest tisuća ljudi, a broj stranaca polovicu. Među vojnike uvršteni su redovnici, a najveće povjerenje Grka usmjereno je slici majke Božje, Hodegetria, koja udjeluje milost i pokazuje put. Za posljednje turske opsjede hodajući zidinama u ljubičastoj odjeći odbila je Turke koji su navaljivali. Njezina je slika, od one uskršnje nedjelje, kad je započela opsada, izložena u crkvi, po njoj prozvanoj, na akropoli, gdje je nekada u starom Bizantu bio oltar Pallas Ekbasia ili Minerve koja je izjedrila. Već su opsjedani mislili da su čudesnom pomoći spašeni, jer su se u turskom taboru proširile glasine o talijanskoj i ugarskoj pomoći koja se približava, a time i paničan strah, vjerojatno zbog Halil-paše, koji je, kao protivnik nastavljanja opsade, bio potajni prijatelj Grka. Tri dana je trajalo obeshrabrenje u turskoj vojsci. Ali trećeg dana uvečer bljesak je zaplamtio nebom iznad grada, što je u Turcima opet zapalilo srčanost, tumačeći to znakom da je Bog u svome gnjevu nad kršćanima izlio val svoga bijesa kao krvavu kupelj. Mehmed, koji se već napola pokolebao u odluci da napadne, održi još jednom ratno vijeće, gdje je Halil-pašino miroljubivo mišljenje bilo nadglasano Turhanovim i onim vrhovnog uškropljenika. Gutajući sram i bijes, Halil-paša je potajno obavijestio Grke o ishodu ratnog vijeća i potakao ih na hrabru obranu, jer je ratna sreća neizvjesna. To se dogodilo uvečer dvadeset i sedmoga svibnja (maja), u nedjelju za grčke proslave Svih svetih. Slijedećeg dana je sultan poredao vojsku u dvije velike kolone za napad s kopnene strane. Od mornarice je osamdeset galija postavljeno u liniju između Drvenih vratiju i onih s Plateje. Drugo brodovlje je stajalo pred Diplonkionom od ulaza luke, tj. od vratiju Oraia (danas Vrata ribarnice) oko rta sv. Demetriosa (tj. oko Seraja) pokraj morskih vratiju Hodegetria sve do luke Blanka (danas Vlangabostan), tvoreći veliki polumjesec. Turska vojna kolona, na strani gdje su Zlatna vrata, brojila je preko stotinu tisuća ljudi, na lijevoj strani logora je bilo preko pedeset tisuća vojnika. U zaleđu je bilo stotinu tisuća ljudi spremnih pomoći, Mehmed u sredini, na čelu petnaest tisuća janjičara. U po-

27. 5. 1453.

28. 5. 1453. nedjeljak, dvadeset i osmog, sa zalazom sunca, sav je turski tabor u ratnoj spremi bio gotov za navalu i živahan. Poklik: »La ilah illallah« iz tabora i »Kyrie eleison« iz grada miješali su se s bukom oružja i sa zvukom bojnih truba kao udaranje jakih valova o obalu. Sultan i car su svojim vojskovođama govorili, ali sigurno ne tako dugo kao što su o tom pisali Bizantinci. Car se uputio prema Aja-Sofiji i primio sakramente. To su učinili mnogi s dvora. Onda je kratko vrijeme bio na obali i molio je one koji su bili oko njega za oprost. Čitava je palača plivala u suzama. Sa svojim pratiocima sjeo je zatim na konja (među njima i France, povjesničar, čijim riječima ovdje pripovijedamo) i jahao duž bedema, te hrabrio straže da vrše svoju dužnost. No, te su noći ionako bili svi budni na bedemu i na kulama. S prvim pijetlovim kukurijekanjem, car je došao na svoj uobičajeni položaj na vratima sv. Romana.

29. 5. 1453. S drugim pijetlovima kukurijekanjem, dvadeset i devetog svibnja (maja) započe borba, no ovaj puta bez uobičajenog topovskog znaka. Da bi umorio Grke, pošalje Mehmed u napad u prvom praskozorju vojnike-novake i invalide svoje vojske, čuvajući jezgru za kasniju navalu. Obje strane su se hrabro borile, a Turci su imali veće gubitke. Kad je osvanulo jutro, činilo se da je čitav grad opkoljen Turcima kao opleten užetom koje ga prijeti ugušiti. Užasna buka rogova, truba i bubnjeva pomiješala se s bojnim kricima; svi turski vodovi su u isto vrijeme opalili svoje topove i napad započe sa svih strana, na kopnu i u luci. Dva sata je bješnjela navala, a da neprijatelj nije napredovao. Čauši su stajali iza navale tjerajući ih gvozdenim šibama i volovskim žilama naprijed. Sam sultan je čas laskao, čas prijetio uz pomoć svog željeznog buzdovana. Na napadače je padalo kamenje, bacano s kula na njih, te ih rušilo. Grčka je vatra tekla potocima sa zidina u more i tu dalje gorjela. Ljestve su se razbijale o ljestve, tanad se razbijala o tanad, crni je puščani prah prekrio i grad i sunce. Teofilos Paleolog i Demetrios Kantakuzen potjerali su napadače. Car je bio na konju i hrabrio svoje riječju i djelom. Tada jedno tane ili strijela rani Giustinianu ruku ili bedro ili oboje. On zamoli cara da izdrži otišavši samo na brod da mu povežu ranu. Car ga opomenu da se ne obazire na ranu jer je laka, ali se Giustiniani nije dao sklonuti. »Kuda? Kuda?« upita car. »Onamo«, reče Giustiani, »gdje sam Bog Turcima otvara put«, i pobježe u Galatu zaboravivši na prošlu slavu i buduću sramotu. Njegov odlazak izazva obeshrabrenje među četom i Zaganos-paša, koji je opazio zabunu u redovima opsjednutih, iznova podjari svoje janjičare. Jedan od njih, div od čovjeka, po imenu Hasan iz Ulubada, držeći lijevom rukom štit nad glavom, a u desnoj sablju, uspne se na bedem s tridesetoricom drugih. Branitelji su se hrabro branili strijelicama i kamenjem; osamnaest janjičara se odmah strovalilo, a mnogi drugi, koje je Hasan potaknuo, slijedili su ih u sudbini.

Hasan, pogođen kamenom, pade na zemlju, ali se opet na pô podigne i, ne mogavši ustati, održi se klečeći sa štitom preko glave, no i taj mu pade pod kišom kamenja, a on podlegnu strijelicama.

Dok su vrata sv. Romana, na koja je uperen glavni napad, tako hrabro bila branjena, Turci su već na drugoj točki prodrli u grad i to kroz ona zagrađena, Ksilokerku-vrata, zbog proročanstva da će kroz njih prodrijeti neprijatelji. Vrata su bila zatrpana, pošto su, tek dan prije toga, na carev nalog otvorena, budući da se tu nije očekivao napad. Pedeset Turaka je prodrlo unutra i napalo s leđa branitelje grada. Tada odjekne s vratiju sv. Romana od luke povik da je grad već zauzet, te proširi novi užas u povezanim redovima oko cara. Premda su Teofilos Paleolog, don Francesco Toledo, Španjolac, i Ivan Dalmatinac izveli čuda od hrabrosti, car je vidio da je uzaludan otpor protiv premoći neprijatelja koji prodire. »Radije ću umrijeti nego živjeti«, povikne bacivši se među napadače i, kad se našao napušten od svojih koji su se dali u bijeg, izrekne jadikovku: »Zar nema kršćanina koji bi mi skinuo glavu!« — i pade od mača dvojice Turaka. Jedan ga udari u lice, a drugi u leđa, ali je ostao neprepoznat, pomiješavši se s palima. Bio je to sedmi Paleolog, Konstantin Dragozes, posljednji grčki car. Pao je braneći bedem koji je sagradio prvi Konstantin u obranu glavnoga grada tisućugodišnjeg Bizantskog carstva koje je on osnovao.

Turci su na kopnenoj strani u isto vrijeme prodrli kroz vrata Karsias ili Kaligaria preko nasipa od ubijenih, koji su ispunili opkop i prodor u zidu, u grad. Ubijali su vojnike koji su bježali sa bedema, jer su mislili da posada broji barem pedeset tisuća ljudi. Palo ih je nekoliko tisuća, dok nije otkrivena prava grčka slabost i zatim je obustavljeno krvoproliće. I ovih nekoliko tisuća ne bi bilo žrtvovano maču da su Turci odmah na početku znali da posada nema više od sedam, osam tisuća ljudi. Velika je bila pohlepa za robovima i robinjama, čije su osobe mogle služiti njihovoj želji ili njihova vrijednost njihovoj lakomosti da se radije sve živo odvlačilo u ropstvo, nego, ubivši ih, izgubila mogućnost užitka ili novca. Žrtve ove prve žustrine bile su bez otpora ubijene, jer od Turaka jedva da je koji ostao. Svi su bježali prema luci koje se neprijatelj još nije domogao. Onih pedeset Turaka koji su prodrli podzemnim vratima do okruglih vratiju, opet su suzbijni i mnogim je bjeguncima uspjelo spasiti se bijegom kroz otvorena vrata lučke strane na grčke ili đenoveške brodove. Kad su straže na vratima vidjele mnoštvo, koje se natislo i čuli zašto bježe, zatvorile su vrata i bacile ključeve preko zidina, opet zbog praznovjerja jednog starog proročanstva da će Turci prodrijeti do središta grada, do foruma tauri (danas Taukbazari) i odande tek biti suzbijeni od stanovnika ...

[Napušteni narod sjurio se u Aja Sofiju, jer je praznovjerno vjerovao u proročanstvo. Pričalo se da će, kada Turci stignu do Konstantinova stupa, sići anđeo s neba i jednom siromašnom čovjeku, koji će sjediti kraj tog stupa, dati iskuhani mač s riječima: »Uzmi ovaj mač i osveti narod Božji!« A na to će Turci biti protjerani ne samo iz grada, nego iz cijele Male Azije, sve do Perzije.

Turski vojnici dotrče do crkve, razvale vrata i zarobe sklonjeni narod. Povezali su ih, zatim su porazbijali slike i oltare, pograbili zlatne i srebrne predmete, a bilo je i nedoličnih čina s mladima].

... Međutim su s lučke strane Grci branili još nenapadnute bedeme i ostali na svojim položajima sve dok im Turci, koji su već nekoliko sati pljačkali grad, nisu zašli s leđa. Tada su u isto to vrijeme oni izvana navalili i osvajački upali u grad kod lučkih vratiju Petra i kod današnjih vratiju skladišta za brašno. Vidjevši to, Grci pobjegnu prema kućama, gdje su međutim gotovo svugdje harali Turci. Grčki zapovjednik Lukas Notaras zarobljen je ili na putu do svoje kuće ili u njoj, a Orhan, Sulejmanov unuk, pomoću kojeg su Grci mislili zaplašiti osvajača kao suparnikom na prijestol, radije se bacio s visoke kule, nego da se preda Osmanima.

Na taj je način pao grad sa sedam imena, na sedam brežuljaka i sa sedam kula: stari Bizant, Antonina, novi Rim, Konstantinov grad, grad koji dijeli zemlju na dvoje, punina Islama, majka svijeta. Pao je tisuću stotinu dvadeset i pet godina nakon svoga proširenja i osnutka, za prvog Konstantina, a za jedanaestog i posljednjeg Konstantina, dvadeset i devetog svibnja (maja) godine 1453. pretrpio je dvadeset i deveto opsjedanje od svoga osnutka i pao nakon pedeset i tri dana opsade Turcima u ruke. Tri puta su ga Heleni opsjedali (za Pauzaniasa, Alkibijadesa i vojskovođe Filipa Makedonskog, Lea), tri puta rimski carevi (za Severa, Maksima i Konstantina), dva puta bizantski buntovnici (Tomas i Tornicije) dva puta bizantski carevi (Aleksije Komnen i Mihael Paleolog), dva puta bugarski kralj (za Pagana i Simeona), jedanput Husrevac-Perzijanac, jedanput avarski hakan, jedanput slavenski despot (Krum), jedanput Rusi (za Askolda i Dira), jedanput Latini (za dužda Dandola), sedam puta za Arapa (vođeni vojskovođama halifa), pet puta za Turaka (dva puta za Bajezida, onda za Muse, Murata II i Mehmeda II) i, za petog turskog opsjedanja, pošto je prije bio sedam puta osvojen (za Pauzaniasa, Alkibijadesa, Septima Severa, Konstantina, Aleksija, Dandola i Mihaela Paleologa), osvojen je osmi puta za sedmog Paleologa po Mehmedu II, sedmom Osmanu. Njegov posljednji udes je zaslužen duhovnim i moralnim slabljenjem i nečasnim držanjem njegovih žitelja i vladara i kriv-

njom dinastije Paleologa. Već je prvi od njih tražio pomoć i zaštitu na dvoru turskog vladara nad Malom Azijom, protiv svoje domovine; njegov je nasljednik služio sultanovoj Porti; služili su kao plaćenici u njegovoj vojsci i u njegovo ime osvajali grčke gradove. Tako im je uzvraćena turska pomoć i nagrada za službu Porti.

Mehmed nije s navalom ušao u grad, nego je bio izvan njega dok nije dobio vijest da se grad nalazi potpuno u vlasti pobjednika, a to je bilo oko podne. Tada pođe u grad, bez straha i slobodno, okružen svojim vezirima i tjelesnom stražom, upravo prema velikoj crkvi. Skoči s konja i uđe pješice u nju. Divećí se gledao je onih stotinu i sedam stupova od porfira, granita, serpentina i raznobojnog mramora; sa ružačastim prugama iz Sinada, zeleni iz Lakovije, plavi iz Libije, crni keltski i bijeli sa Bosfora, stupove od tesalskog, mološkog, prokonezijskog i egipatskog zvjezdolikog granita i od sajtskog porfira. Među njima i osam stupova od porfira iz sunčanog hrama Aurelija iz Balbeka, osam zelenih iz Dijanina hrama u Efesu, druge iz najvećeg i najljepšeg Zevsovog hrama u Ciciku, iz aleksandrijskih hramova, iz Troje, Atene i s Ciklada. S čuđenjem je gledao prozračne galerije i svodove, ogromne slike evanđelista i apostola, djevice i križa s riječima: »U tom znaku ćeš pobijediti!« Sve sami mozaici od šarenog i pozlaćenog stakla. Što mu se pogled više uzdizao, to je njegovo čuđenje bilo veće, dok nije, u smjelom poletu graditelja, lebdio visoko u zraku s tako nisko nadsvođenom kupolom. Proročki zapis, od zemljane mase, ispečene na Rodosu na poput krede bijelom plovućcu: »Bog ju je utemeljio i ona neće biti uzdrmana, Bog će je pomoći u jutarnjem rumenilu«, ispunio se, ukoliko se to tiče održane zgrade sa strane istočnog osvajača. Povrativši se iz zračnih visina hrama na zemlju, pade Mehmedov pogled na jednog njegovog vojnika koji je razbijao skupocjeni pod od mramora čije su valovite crte oponašale valove, tako da je izgledalo kao da mramorne vode pritiču vratima, poput četiri rajske rijeke. Mehmed ga udari mačem rekavši: »Dao sam vam blaga grada, ali su zgrade moje!« Razbijač crkvenog poda bio je polumrtav izbačen iz nje. Mehmed je dao po jednom svome mujezinu sa estrade pred svetištem pozvati na islamsku molitvu, a on je sam obavio molitvu na prostoru glavnog oltara.

[Jedan je, dakle, vladar završio s molitvom u ovoj grandioznoj bogomolji, a drugi je započeo s njom zaposjednuće grada. Mehmed je, nakon molitve, dao da mu se predvede veliki admiral Lukas Notaras. »Pogledaj«, govorio mu je sultan, »svoje krasno djelo odbijene predaje u hrpama pobijenih, u količini zarobljenih«. A Notaras mu odgovori da ni on ni car ne bi imali toliko izgleda da porade na predaji grada, osobito nakon što je

car dobio pismo kojim je bio potaknut na otpor. Mehmed je odmah posumnjao na Halil-pašu. Ali ostavljajući, zasada, tu sumnju po strani, on se raspita za cara, o kojem Notaras nije ništa znao. No uskoro se javiše dva janjičara što su ga u boju ubila, te sultan naloži da se potraži njegovo tijelo. Sultan tada uputi Notarasu utješne riječi, pusti ga tražiti ženu i djecu, pokloni za svakog od njih po tisuću akči i obeća mu vratiti dužnosti i dobra što ih je ranije imao. Umiren takvim obećanjem, Notaras mu preda spisak dvorjana i glavnih državnih službenika, a ovaj dade nalog da ih se pronađe i za svakog od njih, ako je već nečiji plijen, davao je tisuću akči.

Dvije glave su uskoro bile pred njegovim nogama: Sulejmanova, sina princa Orhana, i careva. Careva glava bi stavljena na gradski trg na porfirni stub, gdje je ranije bila statua cara Konstantina Prvoga; glava cara, koji mu se usudio zaprijetiti da će mu istaknuti suparnika na sultanski prijestol — pod konjskim kopitom, izrugivanje čiju svu dubinu može spoznati samo onaj tko zna da je istočnim pobjednicima dovikivan blagoslov: »Neka se glave vaših neprijatelja kotrljaju pod kopitama vaših konja« Zatim je glava poslana kao pobjednički trofej u azijske gradove, a Grcima je dozvoljeno da tijelo pokopaju.

Galata, koju se držali Đenovežani, pala je na drugi način. Pregovaralo se za Zaganos-pašom, sultanovim zetom, da se predaju ključevi grada. Ovaj je prihvatio prijedlog, uz jamstvo zaštite, ali je žiteljima prenio sultanov nalog da nitko ne smije otploviti carevim lađama što su se približavale luci. Kada je narod navalio na brodove, Turci su za opomenu objesili nekolicinu. Grci, koji još nisu bili pretvoreni u roblje, odvedeni su u Galatu i tamo su bili na slobodi, a samo je Notaras dobio dozvolu da stanuje u glavnom gradu u svojoj kući.

30. 5. 1453. Slijedećeg dana sultan je izjašio u grad do palače velikog hercoga, gdje ga je dočekao Notaras koji mu je poklonio svoje blago. To mu, ipak, nije mnogo pomoglo; kasnije je stradao s obitelji, jer se suprotstavio sultanovoj volji da mu pošalje svoga sina kao efeba. Sultan zatim ode posjetiti bolesnu ženu velikog hercoga, reče joj utješne riječi, opomenu je da pazi na zdravlje, naredi sinovima velikog hercoga, koji su mu se bacili pred noge, da ustanu, a zatim ode i prođe gradom. Nakon što je prošao najveći dio grada, koji je, opustošen, izgledao jadno, uputi se u carsku palaču i, hitajući kroz puste galerije, izreče on sa sjetnom istinom jedan perzijski stih na ovoj dotrajaloj pozornici propale gospodarske moći.

31. 5. 1453. Sultan nije mnogo vremena gubio na djelu osvajanja. Već je trećeg dana nakon pada grada otposlao vojsku i flotu nazad, da bi u miru ostvario svoj graditeljski plan].

GLAVA TRINAESTA

Od prvih mjera u Carigradu do osvajanja Peloponeza

[Nakon što je trećeg dana otposlao vojsku, narednog dana je proslavio pobjedu. U ovom velikom vladaru bio je usko povezan talent osvajača zemlje i genij održavatelja države, jer je, s oružjem u ruci, istovremeno mislio na osiguranje novih stečevina putem političke uredbe. On dade da se izvikuje da svi žitelji grada, koji su se iz straha sakrili, slobodno i nepovredivo dođu, da se sve odbjeglice vrate svojim domovima da žive po ranijim običajima; a naloži da se mjesto starog patrijarha, koji je umro, po starom običaju i redu izabere novi. Sultan mu izda povelju: »Da ga nitko ne uznemirava i remeti; da je on nepovrediv, neoporeziv, nepotresiv od svih protivnika, da je sa svim sebi potčinjenim svećenicima za sva vremena slobodan od poreza i danka«. Ta ili neka druga povelja osiguravala je Grcima tri slobode: da se njihove crkve ne mogu pretvarati u džamije; da su njihove ženidbe, sahrane i drugi crkveni običaji nepovredivi; da se svetkuje Uskrs sa svim obredima i da tokom tri njegove noći vrata Fanara, tj. grčke gradske četvrti, moraju biti otvorena. **1. 6. 1453.**

Zatim se pozabavio Đenovežanima u Galati. Žitelji su bili popisani, kuće onih što su pobjegli sa latinskim brodovima provaljene, ali ne opljačkane, nego je zavedeno kućno vijeće, a vlasnicima je ostavljen tromjesečni rok za povratak, poslije čega će biti predane fiskusu. Zidovi Galate su bili porušeni, osim zida sa lučke strane. Da bi popravio zidove Carigrada, a grad ponovo ispunio žiteljima, pokupi on zidare i krečare, te 5.000 obitelji iz Trabzona (Trapezunt), Sinopa i Asprokastrona pod prijetnjom smrtne kazne. **2. 6. 1453.**

Potom se sultan vrati u Edrene, te odatle pošalje islamskim vladarima pisma o osvajanju Carigrada, a kršćanskim zahtjev za godišnji danak. Srpski despot plati 12.000, sa Peloponeza dođe 10.000 dukata, đenoveški gospodari Hiosa i Lesbosa pošalju 6.000 za prvi, a 3.000 dukata za drugi otok; i Trabzon (Trapenzut) i drugi žitelji s obale Crnog mora dostave 2.000 dukata, a danak Dubrovnika od godišnjih 1.500 dukata povisi se na 3.000, jer je Republika ugostila grčke izbjeglice. Očekivale su se delegacije velikog meštra sa Rodosa i venecijanskog dužda radi pregovora o miru. Delegacija srpskog kralja došla je sa dankom već u kolovozu (avgust) u Edrene, i tu je zarobljenima podijelila mnogu milostinju, a na zapovijed despota Đurđa otkupila je stotinu redovnica iz ropstva. **18. 6. 1453.** **mj. 8. 1453.**

Na Peloponezu su Grci međusobno bili sasvim nesložni, a protiv njih su se pobunili i Albanci, njihove pomoćne trupe. Nastala je borba za vlast i Albanci bi je, pod vodstvom pobunjenih grčkih zapovjednika, i uzeli, da se Hasan, zapovjednik Korinta, nije obratio sultanu za pomoć i dobio je. Turhan, koji je još prije trideset godina harao tim krajevima, dođe s vojskom u pomoć Grcima protiv Albanaca, krene ka klancima Barbostenisa, gdje su oni držali iza zidina svoje žene i djecu, te ih, kada ovi noću pobjegnu, sve zarobi. I druge se albanske poglavice predaju Tomasu, mlađem despotu, kod Atosa. I nakon odlaska Turhana, Grci nastave sa svojom mlakom politikom spram podanika, što potakne duh pobune i neposluha. Mehmed, nakon što odredi porez od 12.000 dukata, uputi najotmjenijim obiteljima Grka pismo, u kojem im na najsvečaniji način prisegne duhom svoga oca, sabljom kojom je opasan, islamskim poslanicima i Kuranom da im osoba i dobro neće biti povrijeđeni i da će im pod njegovom vlašću biti bolje nego prije].

Pošto je bio osvojen Konstantinopolis, proveo je Mehmed zimu mirno u Edrenu. Silivri i Bivados, dvije predstraže glavnoga grada, prije osvajanja Konstantinopolisa, jedine su od svih okolnih mjesta prkosile svojim čvrstim zidinama turskim četama, pa su se nakon pada glavnoga grada miroljubivo predale. Taj prvi grad je stara Selimbria, u čijoj se stolnoj crkvi čuva tijelo sv. Eufemije kao relikvija ili, kako se Turci izražavaju, kao mumija i gdje se još nalaze ruševine jedne palače cara Kantakuzena. A drugi je bizantski Epibatos, znamenit po palači Apokaukosa, moćnog Kantakuzenova suparnika. U sigurnom posjedu glavnog grada grčkog carstva i siguran u većem dijelu svojih zemalja, smisli Mehmed da najprije osvoji Srbiju. Godinu dana nakon pada Konstantinopolisa pošalje u proljeće starom despotu Đurđu ovu vijest: »Zemlja kojom Ti vladaš ne pripada Tebi, nego Stevanu, Lazarovu sinu, dakle meni (po zahtjevu maćehe Lazarove kćeri). Dio Tvoga oca Vuka i Sofije mogu Ti odstupiti. Ako se ustručavaš, napast ću Te«. Poslanik je dobio zapovijed da se u roku od dvadeset i pet dana vrati, u protivnom slučaju će mu odrubiti glavu, a njegovo će tijelo nepokopano ostaviti divljoj zvjeradi. Đurađ je prešao preko Dunava da u Hunjadija zamoli pomoć, a poslanik je zadržan da bi se u međuvremenu mogli učvrstiti i opskrbiti gradovi. Kad se tridesetoga dana nije povratio, pođe Mehmed ljut s čitavom vojnom snagom iz Edrena u Plovdiv (Filibe). Tu ga sretne njegov poslanik na povratku, kojemu je život poklonjen, samo zato što je mogao dosta rano izvijestiti o Đurđevu bijegu u Ugarsku. Mađari su prešli Dunav, opustošili kraj oko Trnova i vratili se, natovareni plijenom, preko Dunava. Mehmed je napredovao iz Plovdiva (Filibe) u Sofiju. Ovdje ostavi veći dio vojske i divan,

a sam je upao u Srbiju na čelu dvadeset tisuća momaka lake konjice, a da nije ni naišao na neku vojsku. Đurađ je zapovijedio svom narodu da se povuče u utvrde obećavajući skoru pomoć iz Ugarske. Mehmed podijeli svoju vojsku na dva dijela; jedan se dio postavi pred Smederevo (Smendria), drugi pred Ostrovicu, dva glavna ključa zemlje. Konjica je četovala čitavom Srbijom i odvela pedeset tisuća zarobljenika, od čega je četiri tisuće odvedeno u selo blizu Konstantinopolisa. Smederevo se odupiralo Mehmedovoj sili. Kad je već vanjski bedem bio zauzet, prkosio je još unutrašnji dvor kao neosvojiv. Ostrovica je, unatoč hrabru držanju posade, razvaljena Mehmedovim topovima, otvorila svoja vrata uz obećanje da posada slobodno ode. Premda je to zakletvom bilo potvrđeno, ipak je sva posada odvedena u ropstvo. Mehmed prestane s opsadom Smedereva i vrati se u Sofiju i Edrene, gdje je podijelio plijen u ljudstvu, a sebi je uzeo petinu koja mu je pripadala, odabravši najljepše dječake. Firuz-bega je sa trideset i dvije tisuće ljudi ostavio u Kruševcu na Moravi, da bi se odupro ujedinjenoj ugarskoj i srpskoj vojsci pod Hunjadijevim i Đurađevim vodstvom. Hunjadi i Đurađ potuku Firuz-bega i zarobe ga, pa dođu preko Pirota i Vidina, opustoše zemlju i spale ova dva grada. Mehmed se utabori između Pirota i Sofije da bi zaustavio njihovo daljnje prodiranje. Kad se Hunjadi u slavlju vratio preko Beograda, ponudi Đurađ godišnji danak od trideset tisuća dukata, a Mehmed uz taj uvjet sklopi mir i pođe s vojskom preko Edrena u Konstantinopolis (Carigrad). Kratko prije toga je i s Venecijom sklopio mir. Poslanik republike je bio Marcello. Time je obostrano trgovcima osigurana slobodna trgovina, a vojvoda od Naksosa, nosilac venecijanskog lena, uključen je u taj mir. Danak za venecijanske posjede u Albaniji izjednačen je s onim za Murata II, a republika Venecija dobila je pravo zadržati baila (konzula) zbog zaštite svojih podanika u Konstantinopolisu (Carigradu). **18. 4. 1454.**

Pošto je Mehmed na taj način uspostavio mir, odmah je mislio na to kako dalje uljepšati novu prijestolnicu svoje države, kako je učvrstiti i kako učvrstiti unutrašnju upravu. On je u Konstantinopolisu (Carigradu) položio temelje Ejubovoj džamiji na mjestu gdje je, za vrijeme opsjede, otkriven grob Poslanikova druga u borbi. Na mjestu starog Teodozijeva foruma podigao je zidove starog seraja (dvora), određenog za njegovo boravište. U najznamenitije samostane glavnog grada grčkog carstva već su se uselili Turci. U oružarnici na rtu današnjeg seraja naselili su se derviši, u Pantokratorovu kuću su se uselili majstori-valjari sukna i postolari. Sada je imenovao i novog velikog vezira. Taj je najviši položaj u državi ostao više od godinu dana upražnjen (u osmanskoj povijesti nema za to primjera); dobio ga je Mahmut-paša, po majci srpskog, a po ocu grčkoga podrijetla. On je bio kao dječak ugrabljen na putu iz No-

vog Brda u Smederevo; u seraju je služio kao paž u riznici i postao naročiti sultanov ljubimac. Nakon što je sultan sjeo na prijestol, postao je Mahmut namjesnik Rumelije.

Drugo proljeće, pošto je osvojen Konstantinopolis (Carigrad), pošalje Isa-beg, Ishak-begov sin, turski pogranični zapovjednik, poruku da bi lako bilo pobjedonosno prodrijeti u Srbiju. Mehmed odmah pregleda stanje u vojsci na ravnici Edrena, pozove pred sebe paše i utabori se s njima zapadno od Skopja (Usküb) ispod Kratova, znamenitog zbog svojih srebrnih rudnika. U ovdje održanom ratnom vijeću zaključeno je da se domognu Novog Brda, najbogatijeg i najčvršćeg srpskog grada. Novo Brdo, poznato i pod imenom Neopridum ili Novopyrgium i Novomonte, od davnina se zvao zbog svojih srebrnih rudnika majkom gradova. Već se prije pripovijedalo kako je pred osamnaest godina Ishak-beg, Evrenosov sin, otac tadašnjeg srpskog pograničnog zapovjednika, podbadao sultana (oca sadašnjeg sultana) da zauzme taj grad. On je nakon pada Smedereva došao pod osmansku vlast. Budući da je grad otada opet bio u posjedu despota, htio je Ishak-begov sin Isa drugim zauzimanjem grada steći zasluge kod Mehmeda, kao što ih je njegov otac Ishak prvim napadom bio zadobio kod Murata. Isa-beg pozove zapovjednika da grad preda sultanu, kojemu pripada, jer posljednji despot Srbije Lazar nije ostavio sina. Zapovjednik odgovori da je ostavio kćer, udatu za gospodara Bosne, koji je Lazarov prirodni nasljednik. Mehmed, ljut zbog odbijanja, na-
mj. 6. 1455. vali na grad. Sedam dana ga je bio topovima i, porušivši zidine, osvojio ga početkom lipnja (juna) 1455 godine, sa svim blagom u njemu. Blago je razdijeljeno pobjednicima, a gradom su upravljali jedan beg, jedan sudac i jedan zapovjednik tvrđave. Trepča i Tašhisar također su pali sa svojim blagom u ruke pobjednika. Sultan odavde ode na susjednu kosovsku ravnicu, bojno polje proslavljeno u dvije pobjede. Tamo je otišao počastiti uspomenu svoga pretka Murata I, koji je ovdje izgubio plod pobjede izvojevane mačem, jer ga je probo Milošev bodež. Vojnicima je podijelio bogate darove, a zatim se sa svojom najbližom pratnjom vratio preko Edrena u Konstantinopolis (Carigrad) podajući se užitku ljepote i pila.

Mehmed je htio biti bliže pothvatima svoje mornarice koja je ponovno prokrstarila Arhipelagom i kretala protiv otoka Hiosa, Lesbosa, Kosa i Rodosa. Poticaj za polazak bio je rat koji je objavila velikom meštru na Rodosu. Još prije nego je Mehmed poduzeo vojni pohod protiv Novog Brda, pojavili su se u Edrenu vitezovi-ivanovci kao poslanici velikoga meštra s bogatim darovima i sa željom da sklope ugovor koji bi im dopustio trgovinu i dolazak na karijsku i licijsku obalu, kao i Turcima na Rodos. Kad su veziri zatražili danak, po primjeru drugih otoka u Arhipelagu, kao Hiosa, Lesbosa, Lemnosa i Imbrosa, odgovorili su poslanici da nemaju ovlaštenje da ga prihvate i da bi

zbog toga trebao jedan turski poslanik poći s njima velikom meštru. Jedan od prvih veledostojnika na dvoru otprati ih kao poslanik na Rodos. Njemu je veliki meštar na iznesenu želju o plaćanju danka odgovorio da je red podložan papi, koji zabranjuje ne samo da se stranim vjernicima plati danak, nego to zabranjuje čak i kršćanskim kraljevima. On je spreman da mu svake godine pošalje poslanike s darovima za dokaz svojeg poštovanja, ali ako sultan nije s tim zadovoljan, neka učini što može. Na ovu vijest Mehmed odmah objavi Rodošanima rat i trideset brodova s karijske obale započnu smjesta s neprijateljstvima, iskrcavši se na Rodosu i na Kosu i odvlačeći plijen i zarobljenike. Međutim je bila opremljena velika mornarica od dvadeset i pet trorednih, pedeset dvorednih i više od stotinu jednorednih vesala; uglavnom se mornarica sastojala od stotinu i osamdeset brodova i pošla je odmah u akciju iz Galipolja, nakon pada Novoga Brda, pod Hamzinim vrhovnim zapovjedništvom, ali umjesto da pođe prema Rodosu, najprije krene na Lesbos. Hamza nije, međutim, ušao u luku, nego se usidrio pred njom. Gatelusio, đenoveški vojvoda s Lesbosa, pošalje historičara Dukasa s uobičajenim prijateljskim poklonima na palubu. Ovi su se sastojali od osam komada svilene odjeće, šest tisuća srebrnih guldena, dvadeset volova, pedeset ovnova, osam stotina mjera vina, dva vagona ukiseljenog kruha, a jednog neukiseljenog, preko deset centi sira i velike količine povrća — osvježenja za brodsku momčad. Nakon dvodnevnog zadržavanja odjedrilo je brodovlje za Hios. Tamo nisu primljeni ni s počastima ni s darovima, zbog bijesa na sultana koji je kratko vrijeme prije toga tražio četrdeset tisuća dukata za dug, koji je Hios dugovao Franji Draperu iz Galate za isporučenu stipsu, a sada je ponovno tu svotu tražio admiral Hamza, na čijem se brodu nalazio Draper; u protivnom bi čitav otok bio poharan. Hamza je pročitao sultanov nalog poslanicima otoka koji nisu priznavali dug te izjavili da ništa ne kane platiti. Budući da Hamza nije mogao nanijeti nikakve štete ni luci koju je branilo više od dvadeset dobro naoružanih brodova, niti gradu koji je imao dvostruki, tri hvata duboki opkop i mnogobrojnu talijansku posadu, samo je opustošio okolišne vinograde i vrtove i predložio zatim upravitelju otoka da pošalje nekoliko uglednih ljudi na brod zbog pregovora s Draperom. Pošto im je osiguran slobodan prolaz, poslali su jednog starca i mladića iz obitelji Kirikos Justini. Dok su jahali prema obali, u njima se porodi sumnja da li ih Turci neće povesti sa sobom, jer njima povreda zadane riječi znači lukavstvo i valjan čin i oni podbodu konje da okrenu nazad. Međutim, Turci, koji su hodali po vrtovima i vinogradima, spriječili su ih u tom i, pošto je franačka pratnja izbjegla turskim pucnjevima, odvedeni su starac i mladić silom na brod, a turski brodovi su sada digli sidra i odjedrili na Rodos. Luka i grad, dvostruko jače učvršćeni nego na Hiosu, nisu dopustili

1455.

nikakav pothvat i Hamza s brodovljem krene prema Kosu. Glavno mjesto na otoku bilo je opustošeno, a nekoliko preostalih staraca i starica rekli su da su se žitelji i vitezovi povukli u čvrstu tvrđavu Raheju. Stare su ljude poveli sa sobom i odjedrili prema Raheji. Franjo Draper je pozvao posadu na dobrovoljnu predaju, ali je ova odgovorila pucnjavom. Hamza je uzalud opsjedao utvrdu dvadeset i dva dana ljestvama i strojevima, da zatim, nekon velikoga gubitka momčadi i teške artiljerije, s grčevima u trbuhu napusti opsjedanje. Vraćajući se dogovori se s Korikosom da pošalje sultanu poslanstvo s Hiosa i da se s njim izmiri, a upravitelji s Hiosa su bili suglasni s tim. Međutim, dok je Hamza, očekujući poslanstvo, boravio s brodovljem pred Hiosom, nesretan je slučaj doveo do novih pomutnji. I protiv Hamzine zapovijedi, koji je svojoj momčadi zabranio izlazak na kopno, raspojasani su Turci poskakali s brodova i doplivali na kopno. Jedan se od njih popeo na toranj crkve i odande bacao crijepove. Jedan ga je Latin udario i odmah je nastala gužva na sve strane. Latini i Grci napali su batinama i mačevima Turke koji su došli u pomoć onome koji je dizao crijepove. Turci su nagnali prema obali k Hamzinoj galiji, a za njima su trčali Grci i Latini. Turci i kršćani naganjali su se odstupajući i stižući na galiju, koja se zbog prevelike težine onih koji su se na nju penjali konačno prevalila, pa uz krivce poklopila i nedužne. Otočani-arhonti umirivali su Hamzu, koji je ionako bio blag čovjek, da će u dvostrukoj vrijednosti podmiriti štetu za galiju, za stvari i robove koji su s njom potopljeni. On mirno odjedri na Lesbos, gdje mu je historičar Dukas po
mj. 8. 1455. vojvodinu nalogu donio krasan objed na brod, s njim jeo, a odavde je pošao u Galipolje, pošto već dva mjeseca nije bio tu. Kad se u Edrene pojavio pred sultanom, ovaj ga primi ljutito uz riječi: »Da mom ocu nisi bio tako drag, dao bih te živa oderati,« i odmah ga ukloni, a da nije ni slušao njegov izvještaj. Kad je zatim čuo za gubitak galije, dao je admirala ponovno pozvati pred sebe. »Hamza, gdje je galija koja se potopila pred Hiosom?« »Pokopana je u moru«. Na pitanje: »Kako?«, ispričao je Hamza tok događaja i kako su Turci, koji su usprkos zabrani izašli na kopno, našli zasluženu smrt, a da oni s Hiosa nisu bili krivi. Tada se Mehmed obrati Franji Draperu koji je tu stajao riječima: »Tvoj dug od četrdeset tisuća dukata preuzimam ja i dvostruko ću ga utjerati kao krvarinu za potopljene Turke.« Draper poljubi sultanu ruku, a Hamza je iz Galipolja smijenjen
30. 6. 1455. a stanovnicima Hiosa objavljen je rat.

Međutim je gospodar Lesbosa, Gatelusio umro na Lemno-
1. 8. su, a mjesec dana nakon njegove smrti poslao je novi knez Nikola povjesničara Dukasa u Edrene da Porti odnese sultanov godišnji danak za Lesbos i Lemnos; za Lesbos tri tisuće dukata, a za Lemnos dvije tisuće i pet stotina. Na isti je način plaćao danak

i gospodar Ainosa za posjed na otoku Imbrosu, godišnje dvije tisuće dukata. Dukas je dobio dopuštenje za prijem i sjedio po tadašnjem ceremonijalu Porte pred sultanom dok je ovaj jeo, a zatim je položio danak. Veziri su se raspitivali kako je starom knezu s Lesbosa, dok novoga nisu htjeli priznati, sve dok sam ne dođe na sultanovu Portu. Dukas krene na Lesbos, a tada se vrati s gospodarom otoka i s nekim odličnicima natrag da potraži sultana, koji je tada stalno mijenjao svoju prijestolnicu zbog kuge koja je žestoko harala. Tražili su ga u Edrenu, Plovdivu (Filibe) i Sofiji i našli ga, konačno, gdje logoruje na prijevoju Islati. Počastivši velikog vezira Mahmut-pašu i drugog vezira Sidi Ahmet-pašu darovima, knez Lesbosa je otišao brzo od sultana poljubivši mu ruku. Veziri su zatražili u sultanovo ime otok Tasos i dvostruki danak što ga je dosad plaćao za Lesbos. Zbog nemogućnosti da toliko smogne, sultan se na kraju htio zadovoljiti i s povećanjem danka za jednu trećinu. Ugovor je potpisan na tri tisuće dukata, a knez je obdaren zlatom izvezenom odjećom, Dukas i ostala pratnja svilenom odjećom, na što su krenuli natrag. Protiv Hiosa opremljenom mornaricom od deset galija na tri reda vesala i isto toliko dvorednih zapovijedao je novi admiral i beg iz Galipolja, lijepi mladić Junuz-paša. Na obali Troje zapalo je brodovlje u oluju, pa je od dvadeset brodova sedam izgubljeno, a admiralova galija je bačena prema Hiosu; drugih je dvanaest iz mitilenske luke ušlo u luku Lesbosa. Junuz-paša je u visini Hiosa susreo jednu lesbosku galiju koju je knežev brat s Lesbosa poslao na more da s katalanskih gusarskih brodova dobije obavijesti, jer, osim danka, imao je gospodar Lesbosa još i obavezu da čuva more duž azijske obale, od grada Asosa, na kojem se mjestu danas nalazi Bajram, sve do ušća rijeke Kaikos u Pergamu (Bergama) i njegova je dužnost bila da sve, što se u ovom dijelu mora događa, javi admiralu. Junuz-paša je proganjao galiju na kojoj se nalazila jedna bogata Grkinja s Hiosa, tašta kneza s Lesbosa, sve do mitilenske luke i zatražio da mu ona bude plijen, premda je kao brod-izvidnica upotrijebljena za samu Portu. Junuz-paša se prijetio, ako se usprotive da će razljutiti gospodara i odjedriti s Mitilene pred Yeni Foču (Novu Foču). Tamo je uzeo tursku posadu, a sa sobom u ropstvo odveo stotinu đenoveških dječaka i djevojčica. Iz Galipolja ih je odveo u Carigrad na kopno, gdje se nalazio sultan. Dukas je ponovno upućen kao poslanik na Portu, gdje je **mj. 12. 1455** istina njegova izvještavanja potisnuta Junuz-pašinim krivokletstvom, a on sam nije pušten prije no što je stigla vijest da su i Staru Foču (Foceju) zaposjele turske čete i da je pod sultanovom vlašću. Čim je Mehmed obaviješten o tome, sam je iz Ca- **24. 1. 1456.** rigrada pošao kopnom prema Ainosu, dok je Junuz-paša s brodovljem od deset galija pošao morem onamo. Suci iz Karaferije i Ipsale potužili su se sultanu na samovolju Dorije, gospodara Ainosa, prema stanovnicima pod njegovom jurisdikcijom i

na prodaju soli nevjernicima na štetu muslimana. Mehmed je obećao da će brzo pomoći i osvojiti grad. Gospodar Ainosa pobjegne najprije na Samotraku, ali pošalje svoju lijepu kćerku s darovima, zbog čega je pomilovan i dobio leno. Na putu za Portu, napadne Turke koji su ga pratili, pobije ih i pobjegne na kršćanski teritorij. Zauzeće Ainosa Dukas spominje samo jednom riječi, ali ga zato osmanski historiografi opisuju u jednom posebnom poglavlju sa zauzimanjem triju otoka, koji kao predstraža leže pred zaljevom Ainosa, Tasosa, Samotrake i Imbrosa. Oni ništa ne znaju o staroj klasičnoj važnosti ovog osvajanja, nikada nisu čuli o Eneji, koji je na ušću Hebrosa (Marice) navodno sagradio po njemu prozvano mjesto i gdje je Orfej pjevajući i plešući propao u valovima rijeke. Nikada nisu čuli ni za Iris, koja je bila vjesnik bogova i kod Homera se spušta na Imbros; nisu čuli ni za Antioha koji je zauzeo otok, a nisu čuli ni za Cimona i Trazibola koji su Tasos, kad je otpao Lakedemoncima, opet podvrgli pod atensku vlast. Tasoski trsovi, koje su slavili još Vergilije i Atenej, nameću se pažnji muslimana usprkos kuranskoj zabrani da se pije vino. Nakon što su osvojeni Ainos i tri o njemu ovisna otoka koje Turci nazivaju Tašuz, Semendrek i Imruz, bilo bi došlo do bure na Hiosu, da je arhonti na otoku nisu odvratili novim mirom. Tako su predali trideset tisuća dukata za odštetu zbog potopljene galije i obavezali se plaćati godišnji danak od deset tisuća dukata. Zasad su se Turci još odrekli da zaposjednu Hios i Lesbos, ali Mehmed zaposjedne Lemnos kojim je vladao Nikola Gatelusio, brat gospodara Lesbosa. Povod za to bilo mu je nezadovoljstvo stanovnika knezom, umjesto kojega su u sultana zamolili namjesnika. Mehmed je za to odredio bivšeg admirala i kasnijeg namjesnika Satalije, Hamza-bega, pa dade novom admiralu i begu Galipolja, evnuhu Ismailu, nalog da postavi novog namjesnika na Lemnos. Dobivši vijest o tome, pošalje knez s Lesbosa galiju, kojom su zapovijedali Ivan Fontana i Spineta Kolumbotos, da odvedu brata s otoka, ukoliko se žitelji Lemnosa ne bi s njim pomirili. Ovaj su nalog izvršili tako da su se pobili sa žiteljima otoka. Tri dana nakon toga, iskrca se admiral Ismail s novim namjesnikom Hamza-begom, pohvali žitelje Lemnosa i povede sobom žitelje Lesbosa koji su se nalazili na otoku. Daljnju provalu Mehmedova bijesa protiv braće Gatelusio spriječila je, zasada, ugarska vojna.

[Travnja (aprila) saznalo se da Mehmed kreće na Beograd i
13. 6. 1456. da u Kruševcu lijeva topove. 13. lipnja (juna) pojavi se pred gradom sa 150.000 ratnika i 300 topova. Pod Hunjadijevim vodstvom, a uz aktivno zalaganje pape Kaliksta III, organiziraju se križarske trupe od 60.000 vojnika. U njima su, osim Hunjadija, bila samo tri odličnika: Ivan od Koroga, veliki župan i ban od Mahova Orban Požega, u čijem okrugu (Mahov) leži Beo-

grad, veliki župan bistrajski, kapetan Mihael Zelagi i mladi plemić Ladislav od Kaniže.

Hunjadi sa 200 brodova, nakon bitke, odbije tursko brodovlje od Beograda. Sedmi dan po ovoj bici, Mehmed povede janjičare kroz razbijene zidove na juriš. Sutradan, janjičari osvoje vanjski dio grada i započnu navalu na most za unutrašnji dio. Već je Hunjadi mislio da je grad izgubljen, ali se fanatični svećenik Ivan Kapistran nije pokolebao, nego je pojačao upornu obranu, te su se turski vojnici do podneva povukli. A on je, okupivši svoje suborce, krenuo da osvoji turski top. Došlo je do oštra sukoba, a, kada je Mehmed vidio da su mu topovi u opasnosti, sam se bacio poput lava. Jednim je udarcem raskolio neprijatelja i sam je bio ranjen u bedro. 6.000 turskih konjanika prisile križare na povlačenje. A sultan se, s mnogim ranjenicima, povuče do Sofije.] **14. 7. 1456.** **21. 7. 1456.**

[Papa Kaliksto III, za spomen na pobjedu i oslobođenje Beograda, uspostavi svetkovinu Kristova preobraženja, a onda je, dvije godine potom, zagovarao križarski rat, peti protiv Turaka, za koji se veže Kapistranova pobjeda; kao što se za prvi veže osvojenje Smirne (Izmira), za drugi bitka za Srbiju, za treći poraz kod Nikopolja, a četvrti kod Varne. Papska flota od šesnaest galija pojavi se iduće godine u vodama Arhipelaga, da bi najvažnijim otocima pružila pomoć protiv Turaka. Flota najprije dotače Rodos, zatim otplovi na Hios i Lesbos, gdje prijedlog kardinala, da se Turcima ne plaća danak, ne naiđe na nikakav odziv. A kada dođe na Lemnos, ojačana sa četrdeset katalanskih gusara, naiđe na bolji prijem. Ona ostavi posade na Lemnosu, Samotraki, Imbrosu i Tasosu i otplovi nazad na Rodos. Mehmed, koji je sumnjao da je knezu Lemnosa poduhvat papske flote po volji, opremi protiv njega veliku flotu koja u kolovozu (avgustu) isplovi pod Ismailom, opsjedne grad Metimnos sa topovima i minama, ali ipak ode neobavljena posla. U isto vrijeme, nakon što je oslobođen Beograd, odazove se sultanu dragovoljno Petar, knez Moldavije, i uz godišnji danak od 2.000 dukata otkupi sigurnost svoje zemlje, jer se bojao blizine osmanske vojske]. **6. 8. 1456.** **1457.**

Mehmed je, vrativši se u Edrene, želio porugu povlačenja od Beograda nadomjestiti svečanostima i sjajem. Priredio je svečanost obrezivanja dva svoja sina, Bajezida i Mustafe, od kojih je prvi stolovao u Amasiji, a drugi u Manisi (Magneziji). Oni su sa svojim dvorjanima pozvani u Edrene. Istodobno je pisano u sve krajeve carstva da bi se pozvali emiri i fakiri, znalci zakona, suci i pjesnici da bi uzveličali svečanost. Na bliskom velikom otoku kod Edrene postavljeni su šatori, gdje je među **1457.**

svečanim skupom za sultana postavljen prijestol. Prvi svečani skup su tvorili učeni ljudi. Mehmed je u punom sjaju sjedio na prijestolju, a prvoj četvorici učenih ljudi (bili su kao četiri stupa prijestolja učenosti), ukazano je počasno mjesto. Sultanu je s desna bio Hajredin Hodža, tj. sultanov učitelj, njemu slijeva Mevlana Alija Et-tûsî, koji je već za sultana Murata došao iz Perzije. Prvo je bio u Brusi, a onda je poslije zauzeća Konstantinopolisa (Carigrad) bio namješten kao muderis na jednom od učilišta koja je Osvajač (el-Fatih) uspostavio od osam crkava. U blizini Konstantinopolisa (Carigrada) dobio je dar na još i danas Muderriskei, tj. selo profesora. Pred sultanom sjedili su Hizir-beg Čelebi prvi sudac glavnoga grada nakon osvajanja, i Šukrullah, liječnik iz Širvana, kao predsjednik učenih ljudi koji su pred sultanom čitali i tumačili Kuran ili su recitirali prigodne pjesme. Pred profesore su postavljene zdjele sa slatkišima, a kandidatima za profesorska mjesta, danišmendima, predane su kutije sa slatkišima da ih ponesu kući. Svi su otpravljeni svečanom odjećom i bogato nadareni novcem. Drugog su dana na isti način pogošćeni šejhovi i fakiri, a sultan se s njima porazgovarao o duhovnim stvarima. Trećeg su dana održane vježbe s oružjem, konjske utrke i strijeljanje, a pobjednici su carski nagrađeni. Četvrtoga dana, posljednjeg dana svečanosti obrezivanja, bacan je novac među narod. Svi su odličnici donijeli sultanu darove. Darovi velikog vezira Mahmuta nadmašili su sve druge bogatstvom. Dva Evrenosova unuka, koji su se obojica zvali Isa, jedan Hasanov sin, drugi Ishakov sin, dobili su nalog: prvi da četuje po Albaniji, a drugi po Ugarskoj. Kažu da je Budim bio trideset dana na udaru tih četovanja.

1458. Što se sada i od vremena smrti Murata II u Albaniji dogodilo, što se tiče ratnih čarki, bit će kratko obuhvaćeno u slijedećoj knjizi i to će biti mjesto i prilika da se govori o prekidu vatre između Skender-bega i Turaka. O događajima za vojne na Ugarsku (o čemu ugarski povjesničari šute, a o kojima govore samo osmanski povjesničari i Halkondilas), kao i događaji vojne protiv Srbije, koja je konačno postala tursko namjesništvo, pričat ćemo tako da preskočimo istovremene grčke događaje, da bi ujedno mogli ispričati potpuno podjarmljivanje Grčke, bez obzira na zauzimanje Srbije, koje pada u to vrijeme.

Kad je Mehmed, nakon dovršenih svečanosti obrezivanja svojih sinova i nakon započete gradnje sedam kula u Konstantinopolisu (Carigrad), poduzeo vojnu u Moreju, zapovijedi velikom veziru Mahmut-paši da osvoji još neosvojene srpske tvrđave, bilo jer je to bio njegov posao (otkad je rumelijski beglerbeg pao pred Beogradom, bilo je na njega preneseno rumelijsko namjesništvo), bilo da Mehmed, bez obzira na prokušanu vjernost svoga, u svom haremu odgojenog miljenika, nije držao sasvim uputnim da jednom polu-Grku povjeri vrhovno zapovjedništvo za potpuno podjarmljivanje domovine. Mahmut primi,

pored većeg dijela trupa, koje je opremio iz vlastita džepa, svoga namjesništva i namjesništva Anadolije još i tisuću janjičara koje je obišao i sređivao na ravnici blizu Carigrada, nazvanoj po njemu. Onda je s tom vojskom pošao na Dunav. Nedaleko su bile utvrde-gradovi Resava, Kurikovac, Druno i Braničevac, što je lako zadobio. Napredujući prema Smederevu, pregovarao je preko Isa-bega (Evrenosova unuka) i Karaman-paše o predaji tvrđave, koja se još držala, premda su vanjski zidovi bili zauzeti. Zasad je Smederevo ostavio po strani i okrenuo se prema samo tri sata od Beograda odaljenoj, na brežuljku sagrađenoj utvrdi Havali (Avali), što ju je sagradio Mehmed II. On ju je opet osposobio za obranu, a onda osvojio Ostrovicu, Rudnik i Marjone (Mionicu). Pošto je mjesec posta, ramazan, proveo, odmarajući se u Nišu, započeo je s opsjedanjem Golupca. Prisilio je na predaju zapovjednika, koji se još dalje htio boriti, oduzevši mu vodu, i potjerao natrag momke koji su poslani da je donesu s Dunava. Utvrdivši grad, zapovijedi Mehmed-begu, Minetovu sinu, da četuje u Ugarskoj s one strane Dunava. Ovaj se domogne dvorca Tarak (Kerek), opustoši kraj između Dunava i Save u oblasti Rahova (Otahovo) i odvede lađama bogat plijen dječaka i djevojčica, životinja i stvari, zajedno s dvije stotine teško naoružanih vojnika stavljajući ih pred noge sultana, koji se tada nalazio u Uskübu (Skopje).

U Srbiji je despot Đurađ, nakon sretnog uspjeha branitelja Beograda, Hunjadija i Kapistrana, pošao za ovima u grob. Ostavio je iza sebe suprugu Irenu, kćer Maru, udovicu sultana Murata II, i tri sina: Grgura, Stevana i Lazara. Prvu dvojicu je njihov zet, sultan Murat II, dao baciti u tamnicu i oslijepiti. Lazar, pošto je slijepu braću bio protjerao, a majku otrovao, ponudi sultanu godišnji danak od dvadeset tisuća funti zlata. Nije dugo uživao plodove svoje razbojničke pohlepe za vlašću, jer je već u drugom mjesecu svoje vladavine umro. Njegova sestra, sultanija-udovica Mara, pobjegla je Mehmedu sa svojim bratom Grgurom i ujakom Tomom Kantakuzenom. On je njezine zahtjeve za srpskim prijestoljem prenio na samoga sebe. Dao joj je kao udovički posjed Jašove na Strimonu, nedaleko Atosa. Ovdje je živjela sultanija cara Murata, »bogobojazna carica Mara, kćer despota Đurađa« (tako se potpisala na jednom dokumentu koji je dobila njezina sestra Katarina) — u strogoj odvojenosti od svijeta. Katarina je bila udovica celjskog grofa, a sestra ju je k sebi pozvala iz Apulije, nakon smrti brata Grgura. Lazarova udovica Jelena nadala se spasiti Srbiju dvostrukom pomoći, udavši svoju kćer za bosanskog prijestolonasljednika, ali je svoju zemlju predala u leno papi, koji ju je primio po svom legatu, kardinalu S. Angelu. Srpski plemići, nezadovoljni ovom darovnicom i kraljičinim naročitim simpatijama za katoličku vjeru, radije su se udružili s muslimanima, nego li s katolicima. Za vođu su izabrali Mihajla Abogovića, jednog brata ve-

likog vezira Mahmut-paše. Jelena je lažnom prijaznošću namamila Mihajla u grad, domogla ga se i poslala ga kao zarobljenika u Ugarsku. Mehmed, osvojivši Prizren, dođe pred Smederevo, koje se dobrovoljno preda, pusti Jelenu da ode sa svojim
8. 9. 1459. blagom. Za primjerom Smedereva poveli su se gradovi: Višeslav, Černov i Bela Stena, dok su manastir Mileševo Turci spalili. Dva puta po stotinu tisuća stanovnika odvedeno je (po Eneji Silviju) u ropstvo. Tako je šest godina nakon pada Carigrada, Srbija postala pokrajina Osmanskog carstva, a Smederevo (Semendria ili Spenderobe), stari glavni grad Tribalovaca, pošto je već ranije bilo dva puta opsjedano od Osmana, jedanput osvojeno i opet vraćeno, sada je sa čitavom Srbijom pripojeno Osmanskom carstvu. Prvi puta ga je uzalud opsjedao suparnik za prijesto Mehmeda I, Musa, baš neposredno pred opsadu Konstantinopolisa (Carigrada). Dvadeset godina prije druge opsade Konstantinopolisa, Murat II ga je osvojio plašeći ga tri mjeseca teškim topovima. Uskoro iza toga je vraćen uz otkupninu za Mahmut-bega, brata velikog vezira Halil-paše; Mahmut je uhvaćen u bici kod Islatija. Konačno je veliki vezir Mahmut-paša opsjedao grad dvije godine za redom, prvi puta uzalud, a drugi puta kao osvajač. To je bilo te iste godine kad je osnovni porez u čitavom carstvu povišen od dvadeset akči za jutro na trideset i tri, a drugog je puta, iste godine, rođen nesretni princ sultan Džem.

Kao što je prije sedamdeset godina Murat I neposredno nakon dvostrukoga slavlja, naime nakon svoga vjenčanja i vjenčanja svoja dva sina s tri bizantske princeze i obrezanja svoja tri unuka, poslao velikog vezira Ali-pašu s vojskom protiv Šišmana, bugarskoga vladara, tako su i ovaj puta, neposredno nakon svečanosti obrezivanja, poslani Evrenosovi unuci protiv Srbije i Albanije. Sam je Mehmed krenuo slijedeće godine s voj-
15. 5. 1458. skom da potpuno podjarmi Grčku. Već je prije šezdeset godina, za Bajezida Jildirima, bio Evrenos po prvi puta tu, a za Murata II Turhan je po drugi puta preko Heksamilona dopro pustošeći sve do Peloponeza i Sparte, koja je, kao i Korint, Argos i Atena, upoznala kopito turskog osvajanja u brzoj najezdi. Kad je Mehmed II, misleći jedino na to kako će osvojiti Carigrad, svu svoju vojnu snagu usredotočio na ovu jedinu točku, ostatak grčke vojske pobjegne na Peloponez, a tobožnju je vlast zasad Mehmed još ostavio Paleolozima, obojici braće posljednjeg bizantskog cara. To su bili despot Demetrios i Tomas; prvi je vladao Spartom, a drugi u Patrasu. Kako su ovi bili nesložni među sobom i s pobunjenim Albancima, samo su na kratko vrijeme u otvorenom ratu opet zagospodarili Peloponezom, ali samo uz tursku zaštitu i plaćanje godišnjeg danka, što je već prije rečeno.

Da bi još bolje upoznali okolnosti koje su otvarale put Turcima za lakše i udobnije osvajanje, bacit ćemo pogled na tadaš-

nje vlastodršce Peloponeza i njihov građanski rat. Pošto je pao Konstantin, braneći bedeme glavnoga grada, htjeli su arhonti proglasiti carem njegova najstarijeg brata Demetriosa, a prijestol bi mu pripadao po pravu prvorodstva; međutim mlađi, Tomas, vlastoljubiv tiranin, nije starijem htio priznati prijestol i tako su među sobom podijelili vlast na Peloponezu, a pobunjeni su Albanci uskoro zaprijetili da im je otmu. Tomas, koji sultanu nije popuštao što se tiče silništva, ali je bio daleko ispod njega veličinom svoga duha i moći, pokazao je na Peloponezu predigru tragedije koja se za Mehmeda tako često ponavljala, tragediju nepravedno otete vlasti i ugušenih vladara. Da bi postao gospodar Ahaje i Klarence, namamio je gospodara ovih pokrajina, svoga rođaka, sa sigurnom pratnjom u Patras, i tu ga je s njegovim sinovima bacio u tamnicu gdje su svi umrli od gladi. Zetu ahajskog kneza, koji je za vrijeme tamnovanja ahajskog gospodara uzeo njegovu kćer za ženu, dao je odrezati ruke, nos i uši i iščupati oči. Teodoru Bokaliju, jednom od najotmjenijih zemljoposjednika na Peloponezu, oteo je zemlju i oslijepio ga. Istu je sudbinu namijenio Emanuelu Kantakuzenu, ali ovaj nije ušao u stupicu, nego se stavio na čelo pobunjenih Albanaca i, da im ugodi, pretvori svoje ime i ime svoje žene u albansko; ravnicu je poharao, a oba despota, Tomu i Demetriosa, u njihovim prijestolnicama opsjedao i opkolio Patras i Spartu.

Taj čas opće pomutnje držao je Mehmed s pravom najpovoljnijim za osvajanje. 15. svibnja pošao je iz Carigrada, ostavio **15. 5. 1458.**
jednu vojsku za opsjedanje pred Korintom i pošao dalje Peloponezom, ravno prema Fliju, koji je nekada bio grad ahajskog saveza, gdje su se u Ganimedovim, Herinim i Dioskurovim hramovima prvenstveno slavili ljepota, mladost i snaga, a u Dioniziju, davaocu trsja, zahvaljivali su za izvrsnu kvalitetu fliuntskog vina koje se ubrajalo među najfinija na Peloponezu. Dorias, albanski zapovjednik Flija, postavi se na obranu sa žiteljima i svojim vojnicima na jednoj uzvisini. Mehmed je napredovao prema Tarsosu, čija se posada dobrovoljno predala. Poveo je sa sobom tri stotine dječaka, postavi gradu namjesnika i pođe u unutrašnjost zemlje. Kad su Albanci, koji su se predali kod Tarsosa, pokušali bježati, dvadeset ih je na najokrutniji način ubijeno da budu primjer koji će druge odvratiti od toga; zglobovi na rukama i nogama razbijeni su im i tako su morali iščekivati smrt. Po toj je okrutnosti mjesto dobilo tursko ime Tokmak hisari, tj. grad zglobova. Jedan drugi grad, na uzvisini, u unutrašnjosti, čije ime historičar Halkondilas ne spominje, ali čini se da je to Etos, po Franceju, toliko je zaplašen time što su im odrezali dovod vode da su žitelji mijesili kruh krvlju zaklanih. U času najveće nužde, kad su se žitelji htjeli miroljubivo predati, janjičari su se uspeli na zidine i opljačkali grad. Odavde je Mehmed vodio vojsku u flijuntski grad Rupelu ili Akobu, kamo su se sklonili Grci i Albanci sa svojim ženama. Nakon dvodnevnog

jurišanja i mnogih ranjenika, već se htio povući, kad li se pojave poslanici iz grada da ga dobrovoljno predaju. Grad je pošteđen pljačke, ali je pučanstvo odvedeno u Carigrad. Hodalo se kroz Mantineju prema Pacenici. Njezinu albansku posadu sultan je preko Kantakuzena (koji je ranije uz albansku pomoć svladao despote) pozvao na predaju. Albanci se nisu predali niti Kantakuzenovu poslanstvu, koji je zbog toga osumnjičen da ih je ohrabrio na obranu i tako pao kod sultana u nemilost, niti su se predali kad je uznapredovao sve do samih bedema. Mehmed je već drugi dan pošao dalje prema Tegeji, neodlučan da li da odavde krene u Spartu, gdje je bio jedan od dvojice despota (Tomas) ili da pođe u Epidauros, gdje se zatvorio drugi (Demetrios). Razabrao je da je ovdje kraj surov i za vojsku neprohodan, pa je svoju vojsku poveo natrag u grad Muhlu, u područje Tegeje. Grad je branio Azanes Demetrios, ali je još bolje branjen zbog čvrsta položaja na teško pristupačnom brijegu. Samo s jedne strane bilo mu je moguće prići, ali je bio dobro branjen trostrukim zidom. Postavljen je logor, dovedeno je teško topništvo, voda je oduzeta gradu, a Isa, Evrenosov unuk, poslan je s jednim tumačem Azaniju da ga pozove na predaju. Halkondilas navodi govore kojima je turski poslanik veličao sultanovu moć, a grčki je zapovjednik kićenim riječima hvalio jačinu tvrđave. Nakon neplodnog poslanstva, Mehmed napadne tvrđavu s jedino pristupačne strane branjene trostrukim zidom. Pošto je prvi bedem, razrušen snagom topova, ležao u razvalinama, Azanes se postojano branio iza drugog zida. Jedno od ogromnih kamenih taneta, od 7 centi, padne na pekaru i uništi ono malo zalihe kruha za posadu. Biskup — ne pastir nego izdajica svoga stada — poslao je sultanu vijest o nestašici živežnih namirnica i hrabrio ga da izdrži s opsadom. Mehmed ponovno zatraži od tvrđave da se preda dodavši da od unutrašnjih prijatelja dobro zna za nestašicu živežnih namirnica. Tada Azanes Demetrios i Lakanos iz Sparte pođu u sultanov tabor. »Recite«, nagovarao ih je, »vašem gospodaru (despotu Demetriosu) da sam spreman da mu pružim mir i prijateljstvo pod uvjetom da dio Peloponeza, kojim sam prošao bude moj, a, za ono što još posjeduje, da mi plati godišnji danak od pet stotina pudi zlata. Knezu Patrasa (despotu Tomasu) dajte na znanje da mi svoju zemlju odmah odstupi, a ako neće, odmah ću je sam osvojiti oružjem.« Azanes Demetrios i Lukanos pođu s tom viješću obojici despota koji su se sastali u Tripisbuni (Tripolica) da se posavjetuju o svom zajedničkom interesu. Korint je, odmah nakon pada Muhle, predan sultanu bez protivljenja od jednog drugog Azanesa, Pavlova sina naime, šurjaka despota Demetriosa, i jednog drugog Lukanosa, naime Nikeforosa, Despoti su se podvrgli osvajačevim
mj. 7. 1458. zahtjevima. Demetrios mu prepusti krajeve kojima je prokrstario u pokrajini Flijaziji, oko Korinta i Kalabrite. Tomas odstupi Patras s gradovima koji idu uz njega, koje je Lazar, njegov po-

slanik predao sultanu, kao vrtno povrće (po Franceovim riječima). Sklopljen je mir i čitava sjeverna obala Peloponeza bila je pod turskom vlašću. Omer, Turhanov sin, čiji je otac prije trideset i pet godina po prvi puta razorio Heksamilon, postao je namjesnik Ahaje, od Patrasa do Kalabrite, a u gradove je došla janjičarska posada. Mehmed je pošao protiv Atene, koju je Turhan već prije zauzeo i to zbog slijedećeg lopovskog razloga kuće Acciaioli.

Udovica posljednjeg vojvode Rainera, zaljubljena u jednog mladog plemića iz Venecije, kojemu je senat povjerio upravu nad Napoli di Romanjom, obeća mu svoju ruku s vladarskim pravom nad Atenom ako prije toga ubije svoju ženu, jednu mletačku plemkinju. Ubojica svoje žene, a zatim vojvotkin suprug i skrbnik njezina maloljetnog sina, optužen je za zločin na sultanovoj Porti gdje se sklonio sa dječakom, svojim pastorkom, omražen i progonjen od Atenjana. Tamo se nalazio i Franco Acciaioli, nećak posljednjeg vojvode Rainera. Mehmed mu je povjerio vlast nad Atenom, a kažu da mu je bio miljenik. Franka je po nalogu sultana stanovništvo prijazno primilo, a vojvotkinju, koja je potakla ljubavnika da ubije njezinu suparnicu, dade u Megari baciti u tamnicu i u njoj pogubiti. Mladi Venecijanac, ubojica svoje prve žene, optužio je kod sultana Franka kao ubojicu svoje druge supruge, vojvotkinje. Tada Mehmed naloži Turhanovu sinu, Omeru, da preuzme vlast u Ateni. Omer je Franka lako pridobio za to da slobodno sa svojim blagom napusti Atenu, obećavajući mu u sultanovo ime upravljanje Tebom i Beocijom. Sada je došao sam Mehmed da vidi Omerovom mudrošću miroljubivo zadobiven grad mudraca. Čudeći se razgledao je divnu akropolu i prostranu sigurnu luku rekavši: »Koliko se zahvaljuju vjera i carstvo Turhanovom sinu za ovaj dobitak!«

Pošto je Mehmed dobrano obišao grad i luku, diveći se njezinim čudesima, poslao je poslanika despotima Peloponeza da prisegnu na zaključeni mir i da zatraži Demetriosovu kćer za ženu. Despoti se zakunu na mir, a Demetrios obeća kćer po sramotnom primjeru svojih prethodnika, kada je više njih, kako je u prošlim poglavljima već ispričano, svoje kćeri žrtvovalo sultanovu haremu. Ne manje sramotno od davanja takvog obećanja bio je prekršaj zakletve, čime se uskoro ogriješio drugi despot. Bio je to Lukanos Nikeforos, koji je rekao da su Grci s Peloponeza i Albanci spremni za najuspješniji ustanak protiv Turaka, ali je Tomas, već nakon tri mjeseca, prekršio ugovor otvorenim neprijateljstvom ne samo protiv Turaka, nego i protiv brata. Uz pomoć onih koji su ga poticali na to vjerolomstvo, Tomas je Turcima oteo samo grad Kalabritu, ali je svom bratu uzeo Karitenu, Sv. Đorđa, Bordoniju i Kastricu uz obećanje da ubuduće upravljaju sami sobom. On je opsjedao gradove svoga brata koji su bili u mesinskom zaljevu, Zarnatu i Kalamatu, dok je Demetrios sa svojim opsjedao gradove koji su pripadali

mj. 10. 1458.

mj. 1. i 2. 1459

Tomasu, Leontari i Akobu... Mehmed koji se tada nalazio u Skopju (Skopi), kuda mu je Mahmut-paša doveo zarobljenike s četovanja po Ugarskoj, zaprepastio je Turhanova sina, kojemu je pripisao krivnju za ovu uzbunu i metež, pa je namjesništvo prenio na Hamzu. Ovaj skine Turhanova sina (svoga zeta) s namjesničke časti, a grad Patras oslobodi grčke opsade, te onda kao saveznik despota Demetriosa pođe protiv Leontarija, gdje se zatvorio Tomas. Zbog Junuz-begove spretnosti Tomas izgubi bitku s nekoliko stotina ljudi, jer je general sipaha (spahija) svojim taktičkim umijećem daleko nadmašio Grka. Ono što su Grci, Albanci, arhonti i despoti bili poštedjeli, poharali su Turci, dok konačno posvađena braća nisu izmjerila veličinu upropaštenoga pa se sastala u Karici i pri bogoslužju spartanskog metropolite sklopila mir novim prisegama.

Mehmed je obaviješten o savezu braće i ovaj je put okrivio namjesnika Hamza-pašu zbog saveza koji je uperen protiv Turaka, kao što je njegova prethodnika Omera okrivio za građanski rat. Na njegovo mjesto imenova Zaganos-pašu, namjesnika Galipolja, zapovjednika mornarice. Pri njegovu ulasku s vojskom na Peloponez rasule su se pomoćne čete despota, koji su se ponovno posvadili. Tomas je ponovno prekršio prisegu i silom pokorio područje svoga brata, Lakoniju i Mesiniju, te opsjedao Kalamatu. U isto je vrijeme pregovarao sa sultanom u svoju korist. Sultan je bio zauzet naoružavanjem azijske vojne protiv Uzun Hasana, pa rado primi tu ponudu, uz to da Tomas ispuni tri uvjeta: da se grčke čete udalje od turskih utvrda, da se svake godine isplati danak od tri tisuće funti zlata i da u roku od dvadeset dana despot, a zatim i jedan turski poslanik dođu u Korint. Tomas sve obeća, ali nije mogao smoći danak. Mehmed se rasrdi, odgodi azijsku vojnu za slijedeću godinu i osobno s vojskom pođe u Peloponez protiv obojice braće. U Korintu baci Azanesa, u Demetriosova šurjaka, u lance i pođe prema Sparti. Demetrios, izdan od brata, potraži zbog toga pomoć u izdaji, što je karakteristično za opću narav Grka. On pođe u sultanov tabor, a ovaj ga milostivo primi, obeća mu ponovo da će oženiti njegovu kćer i da će mu drugdje dati naknadu za vlast nad Peloponezom. On ga zadrži u taboru, a u Spartu pošalje tursku posadu, te dalje s vojskom pođe u Kastricu. Grad je na juriš lako osvojen i poharan. Teže je bilo s teško pristupačnim gradom, sa čijih su zidina mnogi janjičari popadali niz hridine, ali se posada od tri stotine ljudi ipak preda. Kao nagradu za hrabru obranu i jer su povjerovali njegovoj riječi, Mehmed ih dade pobiti sakupljene na jednom mjestu, a zapovjednika raspiliti na dva dijela. Odavde pođe na Leontariju, čiji su stanovnici napustili grad i sa ženama i djecom tražili spas u čvrstom gradu Gardiki. Hrabro su se branili protiv azapa koji su navaljivali. Grad je osvojen, a šest tisuća leševa, muškaraca i žena pomiješanih s teglećom marvom, bilo je tu nagomilano, jer je

13. 4. 1460.

Mehmed dao objaviti da se ne poštedi život ni jednoga roba. Ipak je obećao posadi da slobodno ode kad se predala nakon pada utvrde. Dao je prisegu da ih neće niti ubiti, niti odvesti u ropstvo, niti će im inače praviti kakvih poteškoća. Čim su izašli iz grada, dao je muškarce i žene stjerati na mali trg i tu su ih sve poubijali, tisuću i tri stotine njih. I zapovjednik Bohalis bio bi vjerojatno prepiljen, da mu život nisu spasile rodbinske veze s velikim vezirom Mahmutom, polubratom njegove žene. Zbog takvih okrutnosti ostale su utvrde na Pepolonezu izgubile hrabrost za pružanje otpora i sa svih su strana slali poslanike zbog dobrovoljne predaje. Zapovjednik Sv. Đorđa, Kronkotelos, koji bi se bolje trebao zvati krokodil, kako kaže France, baci se sultanu pred noge. Navarin i Arkadija, čvrste luke na zapadnoj obali, predale su se. Žitelje Arkadije, deset tisuća ljudi, Mehmed baci u tamnicu i zaprijeti da će ih sve dati ugušiti, ali ih je zatim dao sve odvesti u Carigrad da naseli predgrađe. Sultan je za svjedoka svih ovih nečovječnih djela, počinjenih protiv Grka, imao despota Demetriosa, a na čiji savjet pošalje Isu, Evrenosova unuka, na istočnu obalu u Epidauros ili Monembaziju (Malvazija) da uzme grad i dovede despotovu ženu i kćer. Nikola Paleolog, po krvi dostojniji od despota, ustručavao se predati grad po njegovoj zapovijedi, ali je dopustio da kneginja i njezina kći slobodno odu. Mehmed im za počasnu stražu da evnuha i pošalje ih u Beociju, gdje je naložio i despotu Demetriosu da ode. Njegov brat Tomas je, nakon pada Leontarija i Gardike, izgubio svaku nadu, napustio Kalamatu i ukrcao se sa svojom djecom na lađu da pobjegne.

Sultan povjeri beglerbegu Zaganosu da osvoji ostale gradove te pođe na obalu da ima na oku venecijanske luke Modon i Pilos. Kad se utaborio pred Pilosom, bila je lađa despota Tomasa još u luci na vidiku. Venecijanci su mu dali znak da se udalji, a sultanu su ponovili obećanja o miru i prijateljstvu. Turska konjica je isto tako krstarila oko Pilosa i povela sa sobom Albance u roblje. Mehmed pođe prema sjeveru, pa zauzme još druge gradove koji su bili na putu, kao što su: Bostica i Lestrene, Patras i Kalabrita. Hrabrog zapovjednika Kalabrite, Albanca Doksasa, koji nije bio vjeran ni njemu, ni despotu ni, kako France kaže, svome Bogu, dao je prepiliti, posadi su dijelom odsječene glave, a dijelom su prodani u ropstvo. Karitena, koju je branio Paleolog Zguromalo, predala se samo nakon hrabrog otpora, a Salmenikos, kojim je zapovijedao Paleolog Graicas, izdržao je u utvrdi, pošto je grad već bio zauzet i opljačkan. Javio je sultanu da je spreman na predaju, uz uvjet da se ovaj povuče milju daleko od grada da slobodan odlazak ne bude ugrožen. Mehmed odobri tu želju cijeneći hrabrost Paleologa. Sasvim je odstupio, a zapovijed o zauzimanju grada prepustio namjesniku Hamzi koji je umjesto Zaganosa opet postavljen na stari položaj. Salmenikos se održa još godinu dana, sve dok hra-

bri Paleolog nije prešao u službu Venecije kao general lake konjice.Razlog što je Zaganos, kojega je naslijedio Hamza kao namjesnik, bio uklonjen s položaja, pa ga morao opet prepustiti svojem prethodniku, bilo je sultanovo krajnje nezadovoljstvo s posljedicama nevjere prema albanskoj posadi iz Santamerije. Obećavši posadi da može slobodno otići, dao ju je dijelom ugušiti, a dijelom prodati u ropstvo. Slično Mehmedovo vjerolomstvo potaklo je grčke utvrde da se brzo predaju, ali su izazvale suprotno djelovanje na albanske posade još neosvojenih gradova koje su time podjarene na još žešći otpor. Mehmed nije kažnjavao nevjeru kao takvu, nego kao nerazumni postupak po njegovim posljedicama, pa je skinuo namjesnika koji je išao njegovim stopama, no bez istoga uspjeha. Kada je Mehmed došao u Atenu, odali su mu da Franco Acciaioli teži za neovisnom vladavinom. Odmah su deset najuglednijih građana odveli kao taoce u Carigrad, a Zaganosu je povjerio da uguši Franca. Ovaj ga pozove k sebi, proboravi s njim u povjerljivu razgovoru do duboko u noć, te ga konačno po naročitoj milosti ne dade ugušiti u turskom šatoru, nego u njegovu vlastitom. To je bila sudbina nekadašnjeg Mehmedova miljenika, posljednjeg atenskog vojvode. Despotu Demetriosu je određen za boravak grad Ainos i, osim solana, dano mu je još šezdeset tisuća akči godišnje za život; njegova kćer nije procijenjena dostojnom da dođe u harem, pa su joj čak uskratili počasnu pratnju jednog jedinog evnuha. Despot Tomas je našao utočište kod pape u Rimu, a umjesto drugog blaga ponio je relikviju — glavu sv. Andrije. Još je s Krfa poslao jednog povjerljivog čovjeka, arhonta Ralesa Mehmedu da mu ponudi predaju Monembazije i da za to traži južnu obalu. Rales nađe u Beroji sultana, koji ga zajedno s njegovom pratnjom baci u okove, ali ga nakon nekoliko dana opet oslobodi s odgovorom: »Ako despot sam dođe ili pošalje svoga sina, mogao bi časno živjeti, a ako neće, neka čini što hoće.« Mehmed uđe u Edrene kao osvajač Peloponeza. Tako je u desetoj godini svoje vladavine, a u sedmoj nakon što je osvojio Carigrad, podjarmio čitavu Grčku (do nekoliko venecijanskih luka), zarobivši knezove Lakonije, Ahaje i Atike ili ih je protjerao i ugušio, gradove razorio, spalio i lišio stanovništva; njihovim je braniteljima dao poodsijecati glave, zglobove razbio, tijela prepilio. Kakva li vulkanska slika noćnog prizora kao pandan svijetloj slavi rimskog osvajača, konzula Kvinkcija Flaminija, koji je na dan istmijskih igara tamo sakupljenima, koji su s napetim strahom očekivali svoju i grčku sudbinu, koliko politički, toliko ljudski povratio san o slobodi uz glasno klicanje.

GLAVA ČETRNAESTA

Događaji do osvojenja Negroponta

Prošlo je sedam godina Mehmedova vladanja od osvajanja Carigrada, a da nogom nije stupio na azijsko tlo. Bio je zauzet osvajanjem u Evropi, podjarmljivanjem Grčke te ratom protiv Srbije i Albanije. Srbija je bila osvojena, ali je Albanija Skender-begovom ustrajnom hrabrošću ostala nepokorena. Grčka je vladavina na Peloponezu bila skršena, ali je u Trabzonu (Trapezuntu) stolovao još jedan Komnen na ruševinama Bizantskoga carstva. Da i ovoga pokopa u velikoj propasti bilo je potrebno osigurati mir u Evropi. Zbog toga je Mehmed odmah, po osvojenju Moreje, sklopio mir sa Skender-begom, koji je za ovih deset godina bio u neprestanoj, većinom pobjedonosnoj borbi sa snagom osmanske vojske. Osmanski historiografi ne samo da ne zapažaju Skender-begova djela za ovih deset godina, nego prekrivaju najdubljom šutnjom i ostalih sedam godina i drže da nije vrijedno truda govoriti o njemu sve dok nije Mehmed osobno krenuo s vojskom protiv njega. Premda ne možemo dijeliti ovu šutnju s Osmanima, koje je Skender-beg većinom pobjeđivao, te nam dužnost nalaže da saslušamo i glas evropskih pisaca koji pišu o Skender-begovu životu, ipak ne možemo njegove pojedine bojeve i djela slijediti s Barletijevom opširnošću (kojega su svi Skenderbegovi biografi prepisivali) i, požurivani važnim događajima, sažet ćemo događaje ovih deset godina, koje Barleti opisuje naširoko u pet knjiga, u tri glavna rezultata: prvo — bitke i opsjedanje, drugo — preobraćenje Mojsija i Hamze, treće — prvi prekid vatre i nakon dvije godine postignuto sklapanje mira.

Uskoro nakon dolaska Mehmeda II na prijestol, uhvatio je Hamza, Skender-begov nećak, za vrijeme turskoga četovanja vođu Turaka, također po imenu Hamzu. U jednom drugom susretu poginulo je četiri tisuće Turaka, a sam Skender-beg je kopljem probo njihova vođu Debrejasa. Skender-beg je zatim opsjeo albanski Beograd, a srčanost njegovih četa usplamtjela je na slavnom primjeru Hunjadija i Kapistrana koji su branili srpski Beograd. Već je mislio da je pobijedio, ali prije nego je na šesnaest dana zaključeni prekid vatre bio pri kraju, očekujući pomoć, požuri se Sevali ovamo s turskom vojskom i pobijedi. Skender-begu je od bijesa, kao i uvijek kad se našao u borbi ili se rasrdio u vijeću, napukla donja usnica i prokrvarila. Osim što je izgubio pet tisuća hrabrih junaka, izgubio je i jednog od najboljih vojskovođa i prijatelja, Muzahiju, čije ime je ovjekovječeno još i danas u jednoj albanskoj pokrajini. Izgubio je i napuljske pomoćne čete, koje su gotovo sve izginule s Mu-

zahijom. Turci su prošli bojnim poljem, koje je bilo prekrito pobijenima da im odsijeku glave, oderu kožu i ispune. Da ostatak hrabrih oslobodi te poruge, zapovijedi Skender-beg da sedam tisuća njegovih najhrabrijih odreda pođe na pogreb svojih suboraca, duboko skršeni zbog pretrpljena gubitka, a ne manje žalosni zbog prijelaza na Islam njegova suborca i vojskovođe Mojsija sa Dibra (Debra). Ovaj, koji je savjetovao da se ne ide na opsadu Svetigrada, bio se povukao i od opsade albanskog Beograda, a pratio je Sevalija koji se u trijumfu vraćao u Carigrad. Mehmed, koji je svakom prilikom izražavao divljenje prema Skender-begovoj hrabrosti, nije se prema Musi (Mojsiju) odnosio s naročitim poštovanjem, premda je smatrao dobrodošlom njegovu ponudu da mu stavi Skender-begovu glavu pred noge. Da to izvede, dao je Musi vojsku od petnaest tisuća momaka. Skender-beg ga dočeka s vojskom od deset tisuća ljudi na Donjoj Dibri (Debar) i natjera ga u bijeg. Od sultana loše primljen, Musa se prerušen vrati u svoju domovinu i baci se Skenderder-begu do nogu; on mu oprosti ono što je bilo i primi ga kao starog suborca. Još više nego Musino (Mojsijevo) otpadništvo Skender-bega zaboli trostruko otpadanje njegova nećaka Hamze. Namamljen od Mehmeda, posta odmetnik svoje krvi, svoje zemlje i vjere svojih otaca. Mehmed gap ošalje s Isom, Evrenosovim unukom, da s četrdeset tisuća konjanika pohara Albaniju. Skender-beg, koji je imao samo jedanaest tisuća ljudi, od toga samo šest tisuća konjanika, povuče se u Alesio na venecijskom području. Hamza, kojega je sultan imenovao epirskim pašom, opustoši zemlju. Konačno dođe do borbe na ravnici Alesija, između dviju rijeka, Matije i Albule, tj. Drima i Drila. Skenderbeg je sa svojom vojskom bio u prednosti, jer je imao bolji položaj imajući u zaleđu brdo Temenios. Trideset tisuća Turaka, kažu, da je tu natopilo polje svojom krvlju i zalilo rijeku. Isabeg je s mukom pobjegao, ali su jedan sandžakbeg i Hamza-beg zarobljeni. Skender-beg natovaren bogatim plijenom uđe trijumfirajući u Kruju. Mehmed, ozlojeđen zbog gubitka bitke i zbog sramote što je sandžakbeg zarobljen, ponudi odmah petnaest tisuća dukata za otkupninu, te novac pošalje po Mezid-begu koji je imao zadatak da odmah povede i mirovne pregovore. Skender-beg nije htio ni čuti o prekidu vatre, ako ne dobije Svetigrad i arnautski Beograd; ipak je Mezid isposlovao prekid vatre, sve dok sultana ne obavijesti o ovim zahtjevima. Skenderbeg je sandžakbega vratio za danu otkupninu, a, osim njega, oslobodio je još četrdeset uglednih turskih zarobljenika. Mehmed odmah pošalje Umura i Sinana da sa Skender-begom pregovaraju o prekidu vatre, na što je on šutke pristao. Nećaku Hamzi je oprostio i pristao da tobože poduzme bijeg u Carigrad i da po mogućnosti spasi ženu i djecu s kojima se pravim bijegom trebao vratiti u domovinu. Prije nego je to mogao ili
1458. htio ostvariti, umro je, a misli se da ga je sam Mehmed dao

otrovati zbog omražena ematskog poraza. Nakon smrti napuljskog kralja Alfonza, pođe Skender-beg njegovu nasljedniku Ferdinandu i za njega se borio protiv Francuza. Za to je vrijeme Mehmed ratom svladao Peloponez. Kad je konačno podjarmivši ga, u dubokoj tajnosti razradio plan o azijskom osvajanju, držao je mudrim i ne ispod svog dostojanstva da neprijatelju, kao što je Skender-beg, ponudi mir i mirno posjedovanje Albanije i Epirosa s tim da mu preda svoga sina za taoca. Skender-beg odbije ovo posljednje uz važan razlog da je njegov sin još suviše mlad da vlada, ali je primio mir koji je javno oglašen.

[Pošto je rasturio zapadni dio Bizantskog carstva pokoravanjem Peloponeza, Mehmed svrnu pogled na istočni dio, na Trapezunt (Trabzon). Ali na putu do njega postavili su mu se Sinop, glavni grad Isfendijarove države, i Amastris (Amasra), glavni grad đenoveških posjeda na Crnom moru. Đenovežani su bili prvi na udaru. Od osvojenja Carigrada u miru sa sultanom, nadali su se da će, kao i od grčkog cara, održati Galatu. Ali kada su to zamolili sultana, on odbije s objašnjenjem da su mu žitelji predgrađa sami došli i dali ključeve grada. Oni tada objave rat sultanu, te ovaj uputi flotu na Amasru, a sam krene kopnom. Na prvi zahtjev, grad se preda. Zatim zatraži od Ismail-bega, gospodara Sinopa, iz obitelji Isfendijara, da mu preda grad, a za uzvrat mu obeća namjesništvo Plovdiva (Filibe). Osim toga, kako je Ismail-begov brat, Ahmet, bio od ranije u njegovom taboru, on mu dade u leno najveći dio bratove zemlje. Vojni zapovjednik, Mahmut-paša, upozori gospodara Sinopa da mu je svaki otpor uzaludan, kao i da mu je brat dobio veći dio zemlje u leno, te ovaj predade grad i područje bez borbe. Kada je htio sultanu poljubiti ruku, ovaj to nije dozvolio, već ga je obgrlio i nazvao bratom. Sinop je sultan zadržao za sebe, posjed Bolua (stari Hadrianopolis) dao je Ismailovom sinu Hasanu, a posjed drugih Paflagonaca, zajedno sa glavnim gradom Kastamonijem i bogatim rudnicima Ismailovom bratu Ahmetu kao sandžak za godišnji porez od 50.000 dukata. Zbog tih rudnika je Kastamoni tako važan u registrima turske riznice, kao što je u književnosti po svojim pjesnicima, od kojih je životopisac osmanskih pjesnika, Latifi, prožet ljubavlju za svoju domovinu, naveo tuce, u kojem i najmanji zaslužuje čast pjesničkog imena.

Vojska se od Sinopa zaputi putem koji vodi ka Erzurumu, kao da ide na zemlju Uzun Hasana, velikog vladara dinastije Akkoyunlu (Bijelih ovnova), koji je bio rodbinski vezan sa gospodarom Trapezunta (Trabzona), Davidom Komnenom, i za njega, prije godinu dana, nastojao kod sultana isposlovati mir za 2.000 dukata nameta. Čak je, tom prilikom, zatražio od njega da mu on sam plati danak, koji je Mehmed I plaćao njegovom djedu Kara Juluku, tj. pijavici, u vidu godišnjeg dara od

tisuću pokrivača za sedlo, zidnih ćilima i omotača za turbane. Kada je poslanstvo zatražilo ovaj dar što se davao već šezdeset godina, Mehmed odgovori: »Idite u miru, iduće godine doći ću ja sam i podmiriti dug«. Na putu ka Erzurumu nalazio se utvrđeni grad Kojunlihisar, tj. dvorac ovna-jalovca, što ga je Uzun Hasan (Dugi Hasan) silom oteo od njegova gospodara. Mehmed naredi rumelijskom beglerbegu Hamzi da ga zauzme, što ovaj i učini. A kada je sultan odatle htio krenuti ka Erzindžanu, dođe mu na brdu Bulgar u mirovno poslanstvo mati Uzun Hasanova i šejh Husein. On ih sjajno primi i zaključi mir, a onda se okrene preko brda ka Trapezuntu (Trabzon). Na pitanje Uzun Hasanove majke, kako se može toliko mučiti zbog Trapezunta, jer je brdo bilo visoko i krševito, odgovori sultan: »Mati, u mojim rukama je sablja Islama, bez te muke ne bih zaslužio časno ime gazi, tj. borac za vjeru, a danas ili sutra morao bih se stidjeti pred Bogom«.

Trapezunt (sada: Trabzon), tj. ploča ili četverokut, bio je nekad kolonija starih Grka, proživio je mnoge historijske zgode, da bi, po osvajanju Konstantinopolisa (Carigrad) od križara, bio sjedište tzv. trapezuntskog carstva. Turski okolni zapovjednici su ga pritiskali u više navrata, da bi, dok je Bajezid u Amasiji imao sandžak, bio napadnut i dvije tisuće žitelja odvedeno u roblje. Kada je Mehmed II stupio na prijestol, pošalje mu Joanes svoga brata Davida i on zamoli i dobije povratak odvedenih građana uz obavezu godišnjeg poreza od 2.000 dukata.

Kada je vojska došla pred grad, koji je prije toga više puta bezuspješno napadao Mahmut-paša flotom, Mehmed odmah stavi ultimatum caru Davidu: ili će slobodno otići sa svojim blagom i službenicima ili će svi pogubiti živote. David se odmah predade, bude sa obitelji upućen u Carigrad, a grad pripojen sandžaku u Amasiji.

Tek što se vratio iz Trapezunta (Trabzon), Mehmed je morao na pohod zbog vlaškog vojvode Vlada koji je bio nevjerojatno okrutan i nečovječan što mu govore i tri nadimka: općenito je zvan Drakula, tj. đavo, Vlasi su ga zvali Čepelpuš, tj. krvnik, a Turci su ga zvali Kazikli Voda, tj. vojvoda od kolca. Počinio je nad vlastitim narodom najgore zločine, a nad zarobljenim Turcima najstrašnije što se mogu zamisliti. Kada ga je
1461. sultan, koji mu je i pomogao da dođe na vlast, pokušao zamijeniti sa njegovim bratom Radulom, svojim miljenikom, te u tu svrhu uputio poslanstvo da ga se na prijevaru dokopa, Vlad se suprotstavi. On uhvati poslanstvo, koje je vodio namjesnik Vidina, nekada peharnik Murata II, kasnije glasoviti zapovjednik flote i Peloponeza, Čakardži Hamza-paša, i sve njegove čla-
1462. nove, nakon odsijecanja ruku i nogu, natakne na kolac. Potom upadne u Bugarsku, pohara zemlju, popali do temelja mjesta i odvede sobom 25.000 robova. Kada dočuje za sve to, sultan skupi

ogromnu vojsku od 250.000 ratnika pod vodstvom velikog vezira, a sam krene s flotom preko Crnog mora i ušća Dunava do Vidina, a svagdje je, gdje je ona pristajala, sve opustošila, a osobito najčuvenije trgovište, grad Prailabos, danas zvan Ibrail (Braila). U teškim okršajima sa Vlasima, koji su potrajali, i bili krvavi i naporni, Vlad odbjegne ka Moldaviji, a na njegovo mjesto dođe Radul. On je vladao, uz godišnji danak od 10.000 dukata, petnaest godina, sve dok, po njegovoj nasilnoj smrti, nije ponovno došao Vlad, a dvije godine potom bio ubijen od svoga roba.

Kada je okončan vlaški pohod, sultan odluči okončati sa **1462.** Lesbosom kojeg Turci, po glavnom gradu Mitileni, zovu Midilli. Njime je upravljala đenoveška obitelj Catelusio kojoj je to dao grčki car u znak zahvalnosti za pomoć protiv katalanskih gusara. Sultan je bjesnio na vladajućeg hercega Niklasa pod izlikom da je bratoubojica, jer je ovaj ubio svoga brata i dokopao se vlasti, a u stvari zato što se udružio sa aragonskim gusarima. Opremi se velika flota, dobro naoružana, a i sultan s kopna prijeđe na otok i zatraži da mu se grad i otok preda, što Niklas, dobro utvrđen i naoružan, odbije. Sultan prepusti borbu Mahmut-paši, a on se vrati na kopno. Dvadeset sedam dana su topovi i mužari tukli grad i mnoge zidove i kule pretvorili u prah. Onda je hercog predložio da preda grad, s tim, da ga se obešteti drugim zemljama, a on će služiti pod sultanovom zastavom. Sultan dođe na otok suglasivši se s prijedlogom, naredi mu da preda i ostale gradove, što ovaj učini, izgrdi ga zbog nerazboritosti i zagarantira mu život i dobra. Žitelji su bili podijeljeni u tri razreda: najsiromašniji su vraćeni u gradove, srednji razred je dan janjičarima u ropstvo, a najbogatiji su poslani kao kolonija u Carigrad. Hercog i njegov bratić bili su otpušteni kao slobodni. Bio bi on zaboravljen da nije jednog dvorskog paža, što je pobjegao na otok, pokrstio i učinio vucibatinom. Kada su to dojavili sultan, on dade hercoga i njegova bratića baciti u tamnicu, a život su spasili samo prijelazom na Islam. No ni to ih nije dugo zaštitilo; uskoro potom su bili bačeni u zatvor i u njemu ugušeni.]

Te godine, kada je Mehmed zimi okončao tako sretno dvije vojne, vlašku i mitilensku, odlučio je dovršiti ili započeti zgrade, kako u Konstantinopolisu (Carigradu) tako i u drugim gradovima carstva. U prvom je redu mislio na to da vlast na moru osigura mornaricom i arsenalima. U Konstantinopolisu (Carigradu) je obnovio i učvrstio staru Julijanovu luku, koju je utemeljio car Julijan, Anastazije Dikor očistio i opskrbio nasipima, a Justin Mlađi uljepšao palačom, koju je sagradio za svoju ženu Sofiju; ta se palača odmah prozvala Kadriga limani, tj. luka za galije. Vremenom je luke nestalo, ali to mjesto još i danas nosi ime »Trg«. U ovoj je luci sagradio veliku galiju od

3.000 tona da oponaša onu napuljsku od 4.000 tona i trapezuntsku od devet stotina tona. Na Helespontu (Dardanele) je izgradio na izvjesnoj udaljenosti od starog Sestosa i Abidosa utvrde Dardanele, od kojih ona u Evropi nosi ponosno ime Seddul-Bahr, tj. morski nasip, a ona azijska ima skromno ime (Čanakkale) tj. utvrda u obliku zdjele, ime po zemljanim loncima i zdjelama koje se ovdje izrađuju. Dok je Mehmed u Aziji izgradio nedaleko od mjesta staroga Dardana po ovome nazvanu utvrdu, očuvao je i stari grad Dardanaca — Skopi ili Usküb, koji je po turskim geografima navodno zbog svoje ljepote nazvan »nevjestom Grčke«. Imao je kulu na mostu na Aksiosu (Vardaru) i učvrstio je seraj u Edrenu koji leži na ušću rijeke Tundže u Hebros (Maricu). Konačno je na mjestu gdje je nekoć stajala crkva Sv. apostola — što je izgradila Teodora, žena cara Justinijana, u isto vrijeme s Ajom Sofijom — i grobnica careva, položio temelj za veliku džamiju, koja je još i danas nazivana »džamijom Osvajača (el-Fatiha)«. Gleda slavodobitno na grad sa srednjeg od sedam brežuljaka grada. Graditelj je bio Grk Hristodulos kojemu je gospodar gradnje dao za nagradu jednu ulicu u gradu i o tom izdao ispravu, koju je još nakon tri stoljeća priznao pravovaljanom sultan Ahmet III, pa je tako spašen posjed crkve onih Grka koji su tamo živjeli.

Početkom proljeća Mehmed pođe na čelu vojske, kažu da je imala stotinu i pedeset tisuća ljudi, na nova osvajanja. Već je prošloga proljeća po jednom državnom poslaniku tražio danak od bosanskog kralja. Kralj je poveo državnog poslanika u svoju riznicu i pokazao mu zatraženu i pripremljenu svotu u gotovu novcu. Rekao je: »Ovdje vidiš novac koji, međutim, nikako ne mislim poslati sultanu, jer ako je on odlučio ratovati protiv mene, onda trebam taj novac da bih što sretnije vodio rat, a ako bi me nužda prisilila da se iselim, moći ću s tim udobnije živjeti«. Ovaj je odgovor dostavljen sultanu, a ovaj je već prije godinu dana odlučio povesti rat protiv Bosne. Rat je međutim odložen za godinu dana, jer mu je bilo preče osvetiti se Drakuli koji mu je ubio poslanika. Sakupivši sve azijske i evropske čete, pohod je išao preko Usküba (Skopja), gdje je Isa, Evrenosov unuk, kao namjesnik čuvao granicu, pa u Vuldžterin (Vučitrn), kamo je stigla vijest da se kralj namjerava braniti u tvrđavi Bobovac. Mehmed pošalje velikog vezira Mahmut-pašu naprijed i sam pođe za njim preko Drine, koja dijeli Srbiju od Bosne i preko Krajove (Illirissos) na čijoj se lijevoj obali nalazi grad Bobovac (Babiča-Odžak). Hakondilas ga naziva Do-
19. 6. 1465. bobica, a leži na visokom brijegu. Već se treći dan predao, u strahu od teških topova, ali uglavnom zbog izdaje kapetana tvrđave. Žitelji su podijeljeni na tri skupine, kao oni s Lesbosa. Oni najnižega staleža ostavljeni su u gradu, srednji stalež je kao roblje i plijen podijeljen, a najotmjeniji su odvedeni kao kolonija u Konstantinopolis (Carigrad). Mahmut-paša je dobio zapovijed da po-

đe naprijed s lakom konjicom da bi kralja uhvatio na bijegu prije nego stigne u svoj glavni grad Jajce. Kad je Mahmut išao prema Jajcu, dobije vijest da se kralj tamo nije ni zadržao, nego je pobjegao u dva dana hoda udaljen Ključ. Mahmut prijeđe rijeku Vrbas gdje se ona, podijeljena u tri toka, najlakše prelazi, a iznad rijeke je grad. Omer, Turhanov sin, sve je oduševio svojim primjerom, skočivši prvi u rijeku i preplivavši je. Drugog su dana Mahmutovi jahači stajali pred Ključem. Mehmed, koji je s vojskom išao nešto polaganije, primi ključeve grada Jajca i drugih gradova u zemlji. Nakon pada pograničnog grada Bobovca, gradovi su se natjecali koji će se brže predati. Građani Jajca su s darovima išli pred njega i on im udovolji molbi da sami upravljaju poslovima svoga grada, ali je ostavio posadu u tvrđavi i odabrao sinove najodličnijih ljudi za sebe i svoje. Mahmut je, međutim, opsjedao Ključ u koji se zatvorio kralj sa svojim trinaestogodišnjim nećakom. Grad je opkoljen močvarama koje otežavaju prilaz, međutim sada su većim dijelom u najvećoj ljetnoj vrućini isušene. Turci su odrezali suhu trstiku, napunili njome jarke grada i zapalili je da prisile stanovnike na predaju. Oni su odmah poslali poslanike Mahmutu s molbom da njih, a i kralja poštedi. On bi se predao, čim mu prisege osiguraju život. Mahmut odobri tu želju i pod prisegom potvrdi predaju. On zaposjedne grad, pa opet građane podijeli na tri dijela. Jedan je dio ostavio da se pučanstvo dalje oplodi, drugi je među svoje ljude podijelio kao plijen, a treći je sultanu, zajedno s kraljem i njegovim nećakom, predan na dar. Mehmed je bio vrlo nezadovoljan što je Mahmut-paša ugovorio predaju. Po načelima njegove osvajačke politike, mirno se posjedovanje osvojenih država moglo osigurati samo iskorjenjivanjem njezinih knezova. To je načelo primijenio smaknuvši trapezuntskog cara i vojvode Atene i Lesbosa. Smetalo ga je da to načelo sada ne primijeni i ovdje zbog prisegom potvrđenog ugovora. Tako su kralj i njegov nećak naknadno dovedeni u tabor kao zarobljenici, dok su sultan, veliki vezir i namjesnik Tesalije Omer, Turhanov sin, svaki na čelu jedne vojne jedinice, dovršavali osvajanje Bosne svladavši još nepokorne gradove. Tri su manja kneza, Konstantin, Kovač i Pavao sami pošli u sultanov tabor i predali se zajedno sa svojim zemljama, uz uvjet da za to budu na drugi način obeštećeni. Predaja je odobrena, naknada štete obećana. Tri su kneza neko vrijeme bila slobodna, ali su ubrzo, kao i bosanski kralj, stavljeni u okove.

Mehmed je tada vodio sa sobom u taboru jednog velikog učenog čovjeka i velikog fanatika, šejha Aliju Bistamija, Perzijanca koji je bio izravni potomak imama Fahredina Razija, a u osmanskoj povijesti poznat je pod imenom Musanifek, tj. mali pisac, jer je već kao dječak bio pisac, dok brojem i vrijednošću svojih djela spada među najveće pisce onoga doba. Prije dvadeset godina iselio se iz Perzije u Tursku i naišao na dobar prijem kod velikog vezira Mahmuta, velikog pokrovitelja svih učenih lju-

di. Posvetio mu je etičko djelo koje se zove »Poklon Mahmutu«. Ovim se Perzijancem, koji je bio silno na glasu zbog svoje učenosti, poslužio kao najpodesnijim sredstvom da naposredno primijeni Mehmedovo osvajačko načelo na zarobljenom bosanskom kralju, da bi ga uništio, kao i valjanost ugovora na koji se zakleo Mahmut. Šejhovi, koje je sobom vodio, već su mu prije deset godina, kao osvajaču Konstantinopolisa (Carigrada) bili od koristi pronalaženjem Ejubova groba (Poslanikov suborac) i oduševljenjem koje su prenijeli na napadače. Ovaj je puta očekivao daleko veću pomoć od fanatičnog znalca zakona, naime fetvom, kojom je trebalo obesnažiti Mahmut-pašinu prisegu povodom predaje kralja da će nevjerniku sačuvati život, a sve to preokrenuti u krvnički mač. To je odlično pronalaženje izlaza za dani slučaj, ali je i za buduća vremena poučan primjer nasljednicima prijestolja, primjer koji se može ponoviti, kako se fetvom zgodno mogu uništiti ugovor na prisegu. Učeni je šejh zbog sultanove želje zaboravio na svu zahvalnost koju duguje svom pokrovitelju veziru. On se opredijelio za fetvu u smislu kako se to od njega zahtijevalo. Njegov ga je ropski duh ili fanatizam dotjerao do toga da se čak sam ponudio da bude izvršilac fetvina zahtjeva, da bude krvnik ili da to primi po sultanovu nalogu. Ujutro, kad je vojska dobila nalog da krene iz Bosne, pozvao je sultan bosanskog kralja pred sebe. Ovaj je došao s ugovorom pod prisegom u ruci, ne sluteći ništa dobro. Ugovor je zbog fetve proglašen nevažećim i muftija, koji je izdao fetvu, šezdesettrogodišnji učeni čovjek, izvrši sam presudu, odsjekavši kralju glavu. Tri bosanska kneza ugušena su u svojim ćelijama.

Tako je u desetoj godini nakon osvajanja Konstantinopolisa (Carigrada) i sto godina nakon prvog srpskog poraza na Marici postala, uz kraljevinu Srbiju, također i kraljevina Bosna turska pokrajina. Bosanskim sandžakbegom postao je Minetbeg, a sav narod, sposoban za oružje, morao je za sultana u vojsku. Trideset tisuća Bosanaca zakleli su se na njegovu zastavu kao janjičari. Da ne bi morali u sredini prekidati venecijanski rat, koji je započeo u isto vrijeme s prvim vojnim pohodom na Bosnu, priključit ćemo izvještaju o prvoj vojni i Mehmedovu zauzimanju Jajca odmah i drugi vojni pohod na Bosnu slijedeće godine, kad se Mehmed opet pojavio u Bosni da
16. 12. 1463. bi povratio Jajce, koje je još prošle godine zauzeo Matija Korvin nakon upornog opsjedanja od tri i po mjeseca. Zapovjednik Haram-beg ukrasio je sa dvije stotine zarobljenih Turaka krunidbenu svečanost u Budimu. Mehmed, razljućen zbog brzog pada grada, požuri s vojskom od trideset tisuća ljudi i s teškom artiljerijom i započe svršetkom zime opsjedati Jajce. To opsjedanje nije bilo ništa manje strašno, nego ono prije jedva tri mjeseca po Matiji Korvinu. Mehmed je svoju vojsku podijelio na tri dijela, da bi tri dana za redom mogao svaki puta dovesti novih deset tisuća vojnika na razvaljene bedeme. Turci su na-

valjivali kao lavovi, poticani prisutnošću sultana koji im je iza leđa prijetio i obećavao. Više se Turaka već popelo na zidine, a jedan je upravo htio skinuti Korvinovu zastavu s kule, kad jedan Mađar, da ovu spasi, obuhvati Turčina te ga sa sobom povuče s kule. Bez obzira na svu hrabrost, Mehmed nije mogao zauzeti grad, te napusti opsjedanje kad začu da se Matija Korvin približava s pomoćnom vojskom. Matija zauzme grad Srebrenicu i opsjedne Zvornik. Njegova se posada, nadajući se skoroj pomoći Mahmut-paše, isto tako hrabro održala protiv Matije kao što se Jajce održalo protiv Mehmeda. Mahmut-paša — privukavši sve rumelijske begove: Umur-bega, Isa-bega, Evrenosova unuka, Ali-bega iz Mihalogluova roda — obavijesti posadu o skoroj pomoći i čim se Mihaloglu pojavio na čelu letećeg odreda zapovijedi Matija da se povuku, i to takvom brzinom da je prtljaga i teško oružje ostalo tamo. Mahmut-paša, koji ga je progonio s teško naoružanom vojskom, zarobi mnogo ljudi i konja, a kralja je progonio sve do Save. Dva mjeseca nakon opsade Zvornika, uhvatila je Mihaela Silađija u Braničevu, trideset tisuća koraka od Smedereva, i Grgura Labatana, jedna turska četa, kojoj su zapovjednici bili braća Ali-beg i Iskender, te ih odvede u Konstantinopolis (Carigrad). Tamo je Mihaelu Silađiju, ujaku kralja Matije, odsječena glava, a Grgur Labatan, koji je već u bici kod Varne bio zarobljen i sretno se spasio, bio je u času bliskog pogubljenja otkupljen, na molbu jednog Turčina zajedno sa sinom, pa mu je i ovaj puta poklonjen život.

U isto vrijeme kad je započeo bosanski rat, započeo je u proljeće 1463. godine i venecijanski rat na Moreji, ali taj nije kao bosanski brzo završio nego se rasplamsao u sve većoj mjeri i trajao šesnaest godina na kopnu i na moru. Jedan je rob atenskog paše pobjegao s deset tisuća akči u Koron, u kuću venecijanskog plemića Hijeronima Valaresa, a zahtjev da ga vrati odbijen je s razloga što je postao kršćaninom. Isa, Evrenosov sin, namjesnik Moreje, pođe pred Argos i uđe u njega izdajstvom jednog grčkog popa koji mu izruči grad. Omer, Turhanov sin, upao je kod Naupaktosa (Lepant) na venecijansko područje, a oko Metone (Modon) su četovali Turci. Dobivši tu obavijest, Venecija objavi rat. Luigi Loredano je kao glavni kapetan mornarice poslan na Eubeju (Negroponte), a Bertoldo d'-Este imenovan je zapovjednikom kopnene vojske. Dvadeset i pet galija i dvanaest brodova uputi se na more, dvije tisuće talijanskih konjanika i četiri tisuće kriminalaca, koji su pobjegli na Kretu, bili su ukrcani za Peloponez, pošto im je obećano da neće biti kažnjeni; trebali su pobuniti Peloponez. Uskoro su se protiv sultana pobunili žitelji Sparte, Tenarosa i Epidamnosa, Arkadijci i žitelji Pele. Loredano je opskrbio Napoli romanjski i Monembaziju (Malvaziju) žitom, kojeg u onim planinskim krajevima malo mogu požnjeti. Zauzme trideset milja od Monembazije udaljeni grad Vatiku, krene natrag u Napoli, obiđe u svib-

nju (maju), lipnju (junu) i srpnju (julu) otoke Arhipelaga, te
1. 8. 1463. prvog kolovoza (augusta 1463 stigne u Napoli, gdje ga je Bernardo d'Este dočekao sa kopnenom vojskom. Opsjedali su i zauzeli Argos. Grad su zauzeli bez teškoća, a zamak na hridi nakon izvjesne obrambene borbe albanske posade. Napolijske če-
4. 8. 1463. te, koje su Venecijanci poslali u pomoć, izgubiše nekoliko stotina vojnika krivnjom njihovog vođe koji je, umjesto po zapovijedi duž morske obale, vodio vojnike prema unutrašnjosti gdje su Turci bili u zasjedi. Ti isti Turci su pobili zatim albansku posadu grada Argosa, kad su otišli ka Korintu. Venecijanci su na zahtjev Grka i Albanaca zamislili da korintsku prevlaku učvrste kao što je nekada bila, a Murat II je dao da se njezine utvrde razore. I doista, uz najveće zalaganje brojne vojske dovrše glavninu utvrđivanja za dvije sedmice. Turska vojska do-
25. 9. 1463. đe, najprije pod Turhanovim sinom Omerom, onda pod velikim vezirom Mahmut-pašom, koji se pojavi s vojskom što je upravo osvojila Bosnu. Venecijanci napuste posao utvrđivanja, dignu opsadu Korinta i žurno se izgube ka Napoliju romanjskom. Još u dva maha su nastojali uzvratiti: prvi puta na Lesbos, no bez uspjeha, i drugi puta u pohod na Moreju, ali budu žestoko potučeni uz gubitak 10.000 ratnika. Zatim su krstarili morem, u kanalu Galipolja, a onda, udruženi, plovili po Dardanelima uz izvjesne gubitke; potom su zauzeli otoke Imbros, Tasos, Samotrake i čak Atenu, ali su je morali ponovno prepustiti Turcima.

Dok su u Evropi trajali bosanski i venecijanski ratovi, u Karamanu je došlo do gužve po smrti Ibrahima, vladara ovog kraja. Najprije je došlo do rata među njegovim sinovima, zatim zaplitanja sa Mehmedovom politikom, pa rat s njim, te konačno slom karamanske vlasti.

Sada je borba među zakonitih šest sinova, čija je majka bila sultanova tetka, i sina rođenog od robinje bila žestoka. Ipak je pobjeda prevagnula u korist najstarijeg zakonitog sina, Pir Ahmeta. Robinjin sin, Ishak, pozove Uzun Hasana, perzijskoj šaha, u pomoć, ali ovaj samo opljačka zemlju i povuče se. Kako je Ishak imao suglasnost i Mehmeda II, uputi mu poslanstvo, ali ne naiđe na povoljan odaziv. Štoviše, sultan mu naredi da odstupi, kako bi se uspostavile stare granice određene još od Bajezida. Kada to ovaj odbije, sultan naredi Hamza-begu, namjesniku Adalije, da udari na Karaman. Dođe do bitke u kojoj Ishak-beg bude potučen, te pobjegne u Tašil (Ciliciju). Pir Ahmet, cijeneći pomoć svoga ujaka, pošalje mu ključeve četiri grada. Ali sultan odluči svršiti s cijelim Karamanom, jer je održavao odnose s neprijateljima carstva, Uzun Hasanom i Venecijom.

1466. Sultan, svom silom upadne, brzo zauzme gradove, ponovno još žešće naredi Mahmut-paši da istrijebi ostatak Turgudove obitelji, Tatara zaostalih nakon Timura, što ovaj u oblasti iz-

među Bulgara i Tarsusa i učini. Zatim naredi da se svi obrtnici i umjetnici iz Konje i Karamana (Larende) prebace u Carigrad. Kako je Mahmut-paša, bio blag i obziran u izboru, to ga tuži sultanu njegov takmac, drugi vezir, Grk Mehmed-paša, a sultan prenese na ovog nalog. Mehmed-paša je bio toliko nemilosrdan u njegovu izvršenju, da je, sa obrtnicima i umjetnicima, odvukao i najviđenije žitelje i čak jednog potomka velikog šejha Mevlana Dželaludina. Ovaj je, kada je sultan čuo za njega, sa isprikama i darovima bio ponovno vraćen u domovinu. Cijelo područje je bilo zauzeto, a obitelj, nakon što je Ishak-beg pobjegao Uzun Hasanu, odstranjena.

Grad Karaman, nova Larenda, nije nikada dosegao slavu starog Ikoniuma, danas Konje, koja pamti još Ksenofona, križare i Friedricha Barbarossu, zgrade seldžučkih sultana. A osobito je znana po velikom mističkom pjesniku Dželaludinu Rumiju, kao grob njegove obitelji, kao središte po njemu utemeljenog reda Mevlevija.

Kako je redom sve rečeno o ratovima koje je Mehmed istovremeno vodio tri godine u Bosni, Moreji i Karamanu, preostalo je još ukratko nešto kazati o junačkim djelima Skender-bega koja su se dogodila baš u ove tri godine do njegove smrti godine 1466. Mir koji je sklopljen između njega i Mehmeda nije trajao dulje od tri godine. Kad je Pio II pozvao u križarski rat, prekršio je Skender-beg ugovor i popustio pred upornim pozivom venecijanskog poslanika i papinskog legata. Paolo Angelo, nadbiskup Drača, rođeni Albanac iz Drivasta, Skender-begov savjetnik i pratilac, upotrijebio je, da ga nagovori, iste razloge, da nevjernicima ne treba držati zadanu riječ, kojima je kardinal Julijan nagovorio kralja Vladislava da prekrši mir, i muftija Bistami Musanifek nagovorio sultana da pogazi ugovor o predaji, koji je bosanskom kralju dan uz prisegu. Skender-beg je radije poslušao njegove razloge, nego posebno Mehmedovo pismo, kojim ga je navodno opomenuo da održi mr. Mir je pogažen, a nadbiskup je za to postao kardinal. Dobivši obavijest o pogaženom miru, pošalje Mehmed Šemeret-bega s četrnaest tisuća vojnika-konjanika da opustoše Albaniju. Skender-beg je svoje čete povukao u Ohri (Ohrid). Ohrid, danas glavno mjesto po njemu nazvanog sandžaka, kod Bizantinaca se zvao Ahrida, t. j. stari Lihnus ili Lihnidus; Rimljani ga spominju u ratovima koje su vodili protiv ilirskog kralja Gencija zbog njegova zgodnog strateškog položaja, a Bizantici ga češće još spominju kao središte bugarskog mitropolite. Grad leži na velikom, ribom bogatom jezeru, koje istječe u rijeku Drim (Drymon) ili Crni Drim (Drilo).

Skender-beg zauzme pred gradom položaje: tri tisuće koraka sa deset tisuća ljudi, tako da ga neprijatelj ne vidi, potuče Šeremet-bega, koji je navodno izgubio isto toliko ljudi koliko je Skender-beg imao vojnika. Defterdar i dvanaest najodličnijih turskih zarobljenika otkupili su se sa četrdeset tisuća dukata.

Da osveti Šeremeta, pošalje Mehmed Balaban Badera sa 15.000 konjanika i 3.000 pješaka, rođenog Albanca, koji je još kao dječak odveden u ropstvo i kod zauzimanja Konstantinopolisa (Carigrada) prvi napao na bedeme. Skender-beg ga dočeka s ne više od četiri tisuće konjanika i tisuću i pet stotina pješaka u lijepoj dolini Valhaliji (Valoni), čije je brežuljke zaposjeo neprijatelj. Skender-beg se probi, ali je osmero njegovih najhrabrijih vođa, među kojima su Mojsije iz Debra i Musahija, Skender-begov nećak, zarobljeno i odvedeno u Konstantinopolis (Carigrad). Skender-beg je nudio otkupninu da oslobodi ove hrabre ljude, ali Mehmed ne htjede o tom ništa čuti, pa im je živima oderao kožu. Balaban se vratio sa svojih petnaest tisuća konjanika i tri tisuće pješaka u Ohrid, a Skender-beg je stajao kod Oroniha na gornjem Debru. Balaban, koji ga je ovdje napao, odbijen je uz velike gubitke, a njegov je vojni logor zaplijenjen. Ipak se uskoro opet pojavio u Ohridu s pojačanom vojskom od tri tisuće pješaka i sedamnaest tisuća konjanika. Ponadao se da će se svom velikom protivniku dodvoriti poklonima. Kad je tri mjeseca uzalud čekao na zgodnu priliku za prepad, odluči konačno povesti otvorenu borbu, u kojoj je Skender-beg pao s ranjenog konja i sam bio teško ranjen u ruku. Turci su suzbijeni, a Balaban se jedva spasi bijegom. On se i treći puta pojavio s jednom vojskom, a drugu je vodio Albanac Jakub. Prije nego je ovaj mogao Balabanu pomoći, prisili ga Skender-beg na borbu. Jakub je u prve redove postavio pješake, azape; na lijevo krilo, nasuprot Tanuziju Tofiju, konjanike-plaćenike, ulufedžije, sučelice Zahariasu Gropasu-akindžije, tj. leteće odrede, a Manuelu Peiku — janjičare. On sam povede na desnom krilu probrane veterane, jezgru svoje pješadije. Ipak je hametice potučen. Plijen još nije bio podijeljen među vojnike, kad dođe jedan vjesnik poslan iz Petrele od Mamice, Skender-begove sestre, i javi da je Jakub Albanac prodro s vojskom od 16.000 vojnika kod Berata, da sve uništava vatrom i mačem i da sada logoruje u maloj Tirani kod rijeke Argilate. Skender-beg ga potraži i vojske se suprotstave jedna drugoj prsa o prsa. Sred najveće gužve on dopre do njega, probode ga kopljem i odrubi mu glavu. Kad su to Turci vidjeli, nagnaše u bijeg. Četiri tisuće ih ostane na bojnom polju, a šest tisuća ih je zarobljeno. Osvetivši ovom dvostrukom pobjedom gubitak svojih vjernih na izlasku iz doline Valhalije (Valone), ušao je slavno u Kruju.

Pošto je Mehmed s dvojicom vojskovođa, s Balabanom i Jakubom, pokušao pobijediti Skender-bega u otvorenoj bici i uzalud pokušao dati ga ubiti prokrijumčarivši dvojicu novopreobraćenika kao ubojice, pođe konačno sam s vojskom od preko stotinu tisuća momaka u Albaniju da opsjedne Kruju. Skender-beg ga je stalno uznemiravao i mučio neprestanim gubicima njegovih najboljih četa, pa se Mehmed konačno povuče i iskali svoj bijes (kojem su se suprotstavili bedemi Kruje i hrabrost

njegovih branitelja) na hrabrim stanovnicima haonskog područja Hidne. Namamljeni obećanjima, predali su se silnom vladaru koji ih je, osam tisuća, dao pobiti. Balabana je ostavio sa osamdeset tisuća ljudi da dalje opsjeda Kruju. Ovaj se se jednim dijelom vojske smjestio na brdo koje je dominiralo gradom, očekujući pojačanje što mu ga je trebao dovesti brat Junuz. Skender-beg, obaviješten o tom, čitavu je noć pješačio da presretne Junuza, potuče ga i zarobi zajedno sa sinom Hizirom. U okovima ih dade dovesti pred Balabanove oči, pa ovoga obeshrabrenog napadne to većom hrabrošću. Balaban, sišavši skoro s uma, podbode konja i ode ravno pred zidine grada izvikujući braniteljima razna obećanja. Albanac Grgur Aleksios puškom smrtno rani turskog vojskovođu u vrat i ovaj odjaši natrag i sruši se mrtav pred svojim šatorom. Turci se povuku da udare svoj logor u Tirani, osam tisuća koraka daleko od Kroje. Skenderbeg je uzalud kušao ukrotiti hrabrost svojih vojnika koji su htjeli progoniti neprijatelja u povlačenju. S velikim gubitkom uspjeli su se Turci nakon tri dana probiti u Tiranu; posade rasute po raznim mjestima, bile su zarobljene ili ugušene.

Mehmed, koji zasad nije mogao osvojiti Kruju, gradio je i učvrstio stari valinijski grad, koji je danas nazvan Elbasan (Ilbesan) i sjedište je sandžakbega. Razorio je do temelja grad Čorli, koji je Skender-beg sagradio nedaleko od Drača na obali mora.Uskoro zatim umre Skender-beg u Alesiju, starom Lisusu, koji je u povijesti manje proslavljen po svom osnivaču-tiraninu Dioniziju iz Sirakuze i opsadom Filipa III Makedonskog, nego Skenderbegovom smrću. Umro je u svojoj šezdeset i trećoj godini, pobjednonosno ratujući trideset godina protiv Murata II i Mehmeda II i njihovih osvajačkih vojski da spasi vjeru i slobodu otaca od turskog jarma. Nije kao Pir osvajački pronio svoje pobjedonosno oružje do srca neprijateljskog carstva, a ipak je, veći od Gencija, izbjegao sudbinu da bude pobijeđen. U njega je bila hrabrost kao u ona dva kralja, njegovih zemljaka, obojena s ponešto albanske okrutnosti, kojom je ilirska kraljica Teuta, ubivši poslanike i spalivši rimske lađe, ove izazvala na prvi rat s Ilirima. Iste godine kad je Skender-beg umro, umro je i njegov susjed, Stjepan Kosača, gospodar Hercegovine. U svađi sa sinovima poslao je najmlađeg kao taoca sultanu, kod kojeg je postao muslimanom i njegovim miljenikom. Kasnije je za njegova nasljednika postao sultanov zet i veliki vezir. Poslije očeve smrti Vladislav je dobio gornji dio, a Vlatko donji dio Hercegovine. Uskoro zatim Vladislav pobjegne u Ugarsku, a Vlatko održa još samo kratko vrijeme svoje posjede od nekoliko utvrđenih gradova, sve dok čitava zemlja s njemačkim imenom Herzogtum (Hercegovina) nije kao sandžak pripojena Osmanskom carstvu.

Prekid vatre od nekoliko godina, koji je prekinuo nakon Karamanove i Skender-begove smrti niz pobjeda nesavladivog po-

bjednika, kada povijest ništa ne kazuje o opustošenim zemljama, zauzetim gradovima, pobijenim ili prepiljenim vojnim posadama, posvećen je dijelom novom pomorskom naoružanju, a dijelom izgradnji novog seraja. Na mjestu akropole staroga Bizanta i kasnijeg gomilanja palača bizantskih careva, na mjestu gdje se u starom Bizantu dizao hram Atene Palade, Posejdona, Dionisa i Zeusa, krotitelja konja, Hekate u tri lika i Perzefone, donositeljice svjetlosti, a za krišćanskih careva crkve sv. Demetriosa i Minasa, Teodora Sergiosa i Bahosa i sv. Djevice, pokazateljice puta, gdje su bila Halke, vrata od palače i predvorja predstraže i tjelesne straže sa sedmerostrukom kupolom, Triklinije Laus s riznicom Tripeto sa gradskim satom, blagovaonica devetnaestorice drugova za carskim stolom, zlatna dvorana s prijestoljem i s dvorskom kapelom, gdje se nalazio delfijski, jajoliki, u obliku polumjeseca, sa tri školjke, sa sedam školjki, s jednim vratima i peterosobni triklinion i, konačno, dvorana od porfira u kojoj su se carice porađale, a carevi bili rođeni u purpuru — na tom je mjestu godine osam stotina sedamdeset i druge po Hidžretu dovršena zgrada seraja i carske porte, čiji natpis: »Bog neka ovjekovječi čast njegova vlasnika! Bog neka učvrsti njegovu građevinu! Bog neka jača njegove temelje!«, još i danas gore spomenutu godinu ističu kronogramom.

[Dok su napredovali radovi u arsenalu, prijeđe laka konjica letećih odreda sjeverne granične zemlje carstva, Slavoniju, Kranjsku i Štajersku, te ih porobe, a odvedu u ropstvo 20.000 duša. Venecijanci su uspješno uzvratili ovaj udarac osvojivši par otoka i luka. Turci koji su bili poslani opustoše Ainos na tracijskoj, Foceju (Foču) na jonskoj obali i otoke Lemnos i Imbros, a učvrste Lusticu u zaljevu Patrasa. Venecijanci su započeli sa ovim neprijateljstvima, ali su, nakon neuspjelih početaka, zatražili mir.

Mehmed je gorio od želje da ova švrljanja Venecijanaca osveti nekim velikim poduhvatom, pa odluči krenuti i osvojiti Negropont. Mahmut-paša, sada zapovjednik flote, krene sa tri
1470. stotine jedara, stotinu galija i dvjesto drugih brodova, na kojima se nalazila vojska od 70.000 ratnika, dok je Mehmed vodio drugu, jednako snažnu vojsku kopnom nasuprot grada. Na istom mjestu, gdje je Kserks, perzijski car, plovio sa svojom golemom flotom i na istim žalima što ih je njegova vojska prekrila, sada je bila turska flota i vojska. Sva vojska prijeđe pred Negropont, u sedamnaest dana izvrši pet strašnih juriša, te u prva tri izgubi više od 20.000 ljudi i trideset galija. Mehmed dovede druge trupe iz okolice, a iskrca i ostale mornare. U četvr-
12. 7. 1470. tom jurišu padne 15.000 opsjednutih, a u petom i grad padne. Sa njegovim osvojenjem postavljena je prva čvrsta osnova za ovladavanje cijelim Arhipelagom.]

GLAVA PETNAESTA

Azijska, karamanska vojna

[Narednih pet godina pozabavit će se sultan Azijom: Karamanom, gdje je tinjala privrženost starim knezovima; Varsacima, plemenom što je ostalo nakon Timurova pohoda, te područjem Alaja što je bilo neovisno pod potomkom starih seldžučkih sultana.

Na Karaman krene najprije veliki vezir Rum Mehmed-paša, rođeni Grk, koji nemilosrdno opustoši gradove i pobije ljudstvo. Kada je dovoljno zastrašio Karaman, prijeđe s istom ostrvljenošću na područje Varsaka, no bude žestoko potučen od Ojuz-bega. Na to ga sultan smijeni i postavi Ishak-pašu koji se od roba uzdigao do namjesnika Bosne. Ovaj krene na Karaman, protiv Kasim-bega, potuče ga, osvoji utvrđene gradove Varkei, Učhisar, Ortahisar i grad Akseraj koji, po sultanovom nalogu, iseli i građane prebaci kao koloniju u Carigrad, gdje i sada stanuju u četvrti tako zvanoj. Sve se to zbivalo iste godine kada i pohod na Negropont. Slijedeće je godine Gedik Ahmet-paša **1471.** postao beglerbeg i vezir svih janjičara, tj. paša od tri tuga, te krenuo s vojskom na Alaju. Paša je nagovorio gospodara Alaja da preda grad i poslao ga sa djecom i ženom sultanu na dvor, koji mu doznači Kumuldžinu za uzdržavanje. On je odavde jednog dana, pod izlikom lova, našao priliku da pobjegne i otišao je u Egipat.

Vojska Uzun Hasana, koja je podupirala vladare Karamana, prešla je osmansku granicu protiv Tokata koji je, uz strašna nedjela, do temelja spalila, a žitelje višestruko mučila.

Čim je to dočuo, sultan planu gnjevom; udari šator u Skutarima (Üsküdar) za azijsku vojnu i pozva na okup sve paše i begove s trupama. Opasnost je bila prešna, srce Male Azije ugroženo, veliki vezir Ishak i princ Mustafa, namjesnik Karamana, lišeni vojske, u Konji u opasnosti da padnu u ruke neprijatelja. Tada sultan shvati kakav je gubitak predstavljalo svrgavanje Mahmut-paše sa položaja velikog vezira, te ga žurno postavi ponovno. Istodobno izda zapovijed princu Mustafi, hatišerif, tj. **1472.** vlastoručno sultanovo pismo. U staro doba kada sultani nisu mogli pisati, nije postojao drugi hatišerif do otisak sultanove ruke u tinti, iz čega se kasnije kitnjasto isprela tugra, tj. sultanov potpis. Kasnije, kako se sultani nisu sami trudili pisati, vlastoručna pisma su takva rijetkost, a hatišerif, tj. plemeniti redak, sastoji se zbilja samo od jednog retka sa par riječi koje sultan stavlja vlastoručno na vrh ugovora, povelje ili službenog pisma. Sama pisma ili zapovijedi tako su malo iz pera sultana, kao što su vlastoručna pisma evropskih kraljeva od njih sasta-

vljena, premda napisana. No to nije bio slučaj kod Mehmeda koji je bio ne samo veliki zaštitnik znanosti i pokrovitelj učenjaka, nego je i sam bio znanstveno obrazovan i čak pjesnik, koliko sultan i osvajač, kao što je samo on mogao biti. Pa ipak državna pisma o pobjedi, u kojima se pokazuje svo bogatstvo umijeća izražavanja, nisu bila napisana iz njegova pera, nego iz pera najvećih učenjaka njegova dvora, kao što je, poimence, pismo o osvajanju Konstantinopolisa (Carigrada) napisao sultanov učitelj, veliki učenjak mula Kurani.

Mahmut-paša požuri iz Galipolja sultanu na poklon. Ali bilo iz uvjerenja da sezona ne pogoduje vojni ili iz suparničkog osjećaja spram princa Mustafe, tek on zaustavi tabor, a Daut-paši, namjesniku Anadolije, povjeri zaštitu zemlje i zaustavljanje turkmenskih plemena. Neprijateljske trupe poharaju u međuvremenu zemlju i gradove. Princ Mustafa i Daut-paša sudare se s njima kod Korailija, tj. jezera Koraili, u krvavom boju te ih potpuno potuku.

Uzun Hasan je bio veliki vladar, po porijeklu od Džengiz-hana, unuk Kara Juluka, tj. crne pijavice, a prijestolnicu svoga brata, vladara Turkmena od Bijelog ovna, osvaja lukavstvom, no još time nije bio i njihov gospodar. S Mehmedom se susreće prvi puta pri njegovom pohodu na Trabzon (Trapezunt), ka-
1462. da je njegova majka dolazila u pomirbenu misiju. Rodbinski se povezao sa Komnenima, trapezuntskom vladarskom kućom. Ka-
1467. da mu brat umre, postaje vladar i započinje rat sa gospodarom od Crnog ovna, Džihan-šahom. Ovaj se uteče za pomoć Mehmedu, koji ga nije mogao pomoći tada zbog rata u Albaniji sa Skender-begom i gradnje utvrde Ilbesana. A Uzun Hasan, koji je saznao za to, pošalje Mehmedu pismo o pobjedi i uz njega tri glave, a jedna je bila Džihan-šahova sekretara. Na kraju poziva sultana na iskreno prijateljstvo, poniznost i molitvu za sreću i slavu Bijelih ovnova. Drugo pismo Ebusaidu, Timurovu unuku, gospodaru zemalja Oksusa, bilo je popraćeno glavom samog Džihan-šaha. A kada Ebusaid, neuplašen time, krenu na njega, on ga potuče, uhvati i pogubi.

Uzun Hasan, pobjednik nad Timurovim unukom, gospodar Transoksijanije, odluči i Timurova praunuka Huseina zbaciti s prijestola Horasana. On se za to posluži Huseinovim takmacem za prijestol, Jadkijar Mehmedom koji se, po povlačenju prvoga iz Herata, provodio na prijestolu u ovom gradu. Pismo o pobjedi Uzun Hasana upućeno njegovom savezniku Pir Ahmetu, knezu Karamana, potvrda je njegove tadašnje veličine, jer je na svome vrhuncu vladao od Horasana do Karamana nad najvećim dijelom Perzije.

Zanesen pobjedom, a umišljajući da je gospodar Istoka, vjerovao je da se može mjeriti sa Mehmedom, kao što je vjerovao Bajezid u odnosu na Timura. Kao i ovaj, i on je dao uto-

čište knezovima koje su Osmani protjerali iz njihovih zemalja. Kizli Ahmet iz Kastamonija i knezovi Karamana našli su sklonište kod njega. Osim toga potakao je Mehmedov bijes pismom u kojemu je saopćio smrt Džihan-šaha, s kojim je ovaj uvijek bio u prijateljskim odnosima, a onda još jednim u kojem ga ne zove sultanom, nego samo Mehmed-begom. U njemu je pisao da je osvojio cijeli Fars, svoje neprijatelje uništio, Širaz uzeo za prijestolnicu, od Huseina Bajkara zadobio poklonjenje i sada se Božjom milošću nema koga bojati. Uvreda je to veća što je i sa Bajkarom Mehmed bio u prijateljskoj prepisci. On mu na to odgovori u još uvredljivijem tonu, nazivajući ga samo perzijskim hanom.

Krajem ožujka (marta), Mehmed se s vojskom spusti do Je- **1473.**
nišehira, a rumelijske trupe prijeđoše kod Galipolja. Smotra vojske od 100.000 ratnika obavila se u ravnici Sivasa. Uzun Hasan je međuvrijeme iskoristio za svoju zaštitu, pa se postavio na jednom čvrstom mjestu na Eufratu, tako da mu je rijeka pokrivala strane, a brdo zaleđe. Šah Murat-paša, rumelijski beglerbeg, rođeni Paleolog, zapovjednik desnog krila, ishitio je s lakom konjicom pred čelo vojske, te se u mladalačkoj žestini upustio u navalu na neprijatelja. Mahmut-paša, koji je slijedio, poslao je nalog da se smjesta okrene i da ne smije ići dalje. Ali Murat-paša, ne slušajući, upadne u zasjedu, te kasno shvati težinu položaja i padne s većinom svojih trupa.

No nekoliko dana kasnije, sultan odnese punu pobjedu nad **26. 7. 1473.**
Uzun Hasanom u blizini Erzindžana. Uzun Hasan izgubi jednog sina, a sam pobježe ostavljajući svoj tabor i tovar. Tri dana boravio je sultan na bojnom polju, da bi uhvaćene poubijao, a samo su poneki učeni ljudi, koje je Uzun Hasan, kao veliki pokrovitelj znanosti, uvijek vodio sobom, spasili život. Među njima je bio sudac Mahmut Šerifi, jedan od najvećih učenjaka Iraka, Kazi Husnkeifi, Uzun Hasanov imam, i Seid Mehmed, njegov sekretar za potpis. Ovima su bili skinuti okovi i s njima se postupalo sa počastima.

Emiri iz obitelji Crnog ovna, koje je Uzun Hasan vukao sobom, bili su pušteni kao osmanski prijatelji na slobodu; velikaši Timurove krvi odvedeni su Amasiju kao državni zatočenici, a jedan Turčin, Ditrik, poslan u Perziju na nauke, poticatelj Uzun Hasana u napadu na Rum, pogubljen je. Slična sudbina je pogodila i 3.000 Turkmena koji su, da bi okrutnost što dulje potrajala, vođeni s vojskom na maršu i na svakoj postaji ubijani u hrpi od četiri stotine. To je trajalo sedam dana sve dok tabor nije udaren pred Karahisarom. Tu se održalo pobjedničko slavlje, razdijelio neobično bogati Uzun Hasanov plijen, a osim toga je Mehmed poklonio vojsci deset milijuna akči; jednako je, bilo iz vjerskog osjećaja, bilo iz nadošlog osjećaja čovječnosti, a u dokaz svoje zahvalnosti Bogu za pobjedu, dao slobodu svim

svojim robovima i robinjama; tako je na jednu njegovu riječ oslobođeno 40.000 mladića i djevojaka. A zatim je poslao pismo o pobjedi susjednim vladarima.

Prvi njegov državnički potez po povratku bio je smjenjivanje Mahmut-paše s položaja velikog vezira po drugi puta, a us-
1474. koro potom osudio ga je na smrt. Sultan nije bio s njim zadovoljan, jer je slabo i oklijevajuće vodio rat protiv Karamana, te pokazivao preveliku čovječnost i popustljivost spram neprijatelja. On se zauzeo da se kralju Bosne produži život, a knezu Karamana je dopustio odlazak.

Mahmut, od grčkog oca i ilirske majke, u ranoj mladosti preveden na Islam, prvi je uistinu značajni veliki vezir Osmanskog carstva, koji je iz ljubavi prema znanostima i korisnim uspostavljanjem mira ostavio za sobom trajne spomenike, što su se neki do danas održali. Takvi su po njemu nazvana džamija i kupatilo u Carigradu i Sofiji, zbirka njegovih pisama Mir Ališiru, velikom veziru perzijskog sultana Ebusaida, koji je kao perzijski i čagatajski pjesnik, kao utemeljitelj tolikih džamija, kolegija, karavanseraja, bolnica, hanova, kupatila i mostova besmrtan ostao u historiji Istoka. I Mahmut-paša je bio pjesnik i kao takav je nosio pjesničko ime Adni, tj. rajski. Spram učenjaka, od kojih mu je više posvetilo svoja djela, bio je ne samo pravedan, nego i izdašan. Bio je neovisna mišljenja i nije se libio iskazati ih pred sultanom, što je, sigurno, pridonijelo njegovom drugom smjenjivanju i smrti. U oporuci je napisao: »S konjem, sabljom i pet stotina akči dođoh do sultana; sve ostalo, što stekoh, dobro je Padišaha kojem na milost preporučam život svoga sina Mehmed-bega i održavanje svojih pobožnih zaklada.«

Pošto je sporazumijevanje sultana i Venecije, pri kojem je jednom posredovala i sultanska udovica Mara, srpska princeza, potpuno propalo, s obje strane se nastavio rat, potaknut od pape kao križarska vojna protiv Turaka.

1472. Flota križara od osamdeset galija plovila je prema karamanskoj obali, opljačkavši Izmir (Smirnu), Delos i Mitilenu. Najprije je napala vrlo utvrđeno, napučeno i jedino pristanište na pamfilijskoj obali, Sataliju ili Ataliju (turski: Antalija). Vittore Soranzo, s deset galija naprijed, raskine topovima lanac pristaništa i opljačka tržište. Tvrđava je imala dva opkopa. Prvi je bio zauzet na juriš, drugi je pokušao razoriti minama. Posada se hrabro branila, jurišajućima je opadala odvažnost i nestala neko vrijeme. Tada ih sa zidina pozove jedan ženski glas. Bila je to neka Slavonka, koja je godinu dana bila u ropstvu i htjela prije nego što skonča još jednoć potaknuti odvažnost svojih zemljaka, a zatim se baci sa zidina i tu izdahne pred njima. Sa zalaskom sunca povuku se jurišnici. Pošto nisu imali teške topove da probiju zidove, odluče u ratnom vijeću da sutradan odu

ka opustošenim predgrađima. Bogati voćnjaci budu posječeni, kuće zapaljene, a flota se vrati na Rodos i švrljala je po Arhipelagu i jonskoj obali.

Iduće godine vrati se flota na karamansku obalu da podupre Kasim-bega, kneza Karamana, u opsjedanju Silifke (stara Seleucija). Ona je uspjela osvojiti tri obalne utvrde, a Kasim-beg, zahvalan, bogato nadari venecijanskog glavnog zapovjednika. Flota, zatim, otplovi prema zaljevu Megri, gdje je zapovjednik nakon borbe predao utvrdu. Grad je opljačkan i zapaljen, vrtovi opustošeni ognjem i mačem, plijen, kao i obično, podijeljen. Stradiotima se plaćalo za svakog dovedenog zarobljenika tri dukata, a onda se ovaj prodavao onom tko najviše ponudi. Potom se plovilo ka licijskoj obali, gdje je flota saznala za poraz Uzun Hasana. Ovaj je odmah po izgubljenoj bici otpustio poslanike Venecije, pape i napuljskog kralja i prešno ih molio za novu podršku za iduću godinu. **1473.**

Da bi dokončali karamanski rat, princ Mustafa i novi veliki vezir Gedik Ahmet-paša krenu u osvajanje preostalih mjesta. Glavna mjesta, što su ih još držali Pir Ahmet i Kasim-beg, bila su pokraj mjesta što su ih u zadnjem naletu osvojili Venecijanci, a to su tvrđave Ermenek, Minan i Develi Karahisar. Pir-Ahmet se utabori kod Larende, gdje se Ahmet-paša htio s njim prijateljski sastati. Ali mu on nije vjerovao, te jedva izmakne konjanicima koji su poslani na njega. Zatvori se u utvrdu Minan, gdje mu je bio harem i riznica, ali kada su topovi bili izvučeni i počeli razarati ovu visoko postavljenu utvrdu, posada se preda. Pir Ahmet se tada baci sa zidina u ponor. Silifke je pala potom, nakon što je eksplodirao magazin baruta i raznio dio zidina, a stotinu osamdeset Karamanaca je potučeno. Develi Karahisar je opsjedao sam princ Mustafa, ali kako je bio bolestan, prenio je opsadu na svoga najhrabrijeg zapovjednika. On je zatražio predaju od zapovjednika tvrđave, a ovaj je rekao da je neće predati nikome do princu. Iako slab i bolestan, on se ipak požuri tamo i Atmadža-beg, zapovjednik, vjeran svojoj riječi, otvori mu kapiju grada. Princ, sasvim slab, preda ga velikom veziru i odjaše ka Konji nazad. Na putu ga zatekne smrt u Bosbazardžiku. Njegovo namjesničko mjesto u Karamanu dodijeli se njegovom bratu Džemu, koji je dotada bio namjesnik Kastamonija.

Džem, nadobudan princ od šesnaest godina, objedinio je u sebi visoko duhovno obrazovanje i sve prednosti tjelesne okretnosti, čime je znao osigurati sklonost tako krepkog soja ljudi kao što su Karamanci. Već kao dječak od deset godina bijaše imenovan namjesnikom Kastamonija, u tom pjesničkom gradu izgradio je svoje sklonosti za pjesničku umjetnost, te je za oca preveo jedan perzijski romantički spjev, a sam je pisao gazele. S ovim darovima, što ih je njegovao u Kastamoniju, povezao

je u Karamanu gimnastičke vježbe, a osobito vježbe u hrvanju, po čemu se ova zemlja isticala od Seldžuka. Težinu hrvačkih toljaga, što su se u Konji i Larendi očuvale od sultana Alaedina Velikog, koji je i sam bio glasoviti hrvač, povećao je on kolutima i vezovima, i vitlao je njima kao pehlivan, tj. junak borbe, svoga doba. Pod takvim namjesnikom nosio je osvojeni Karaman mirno okove osvajača.]

GLAVA ŠESNAESTA

Daljnja osvajanja sve do zaposjedanja Skadra

Dok su osmanske vojske na krajnjoj istočnoj i južnoj granici carstva, u Armeniji i Karamanu, bile bitke i osvajale tvrđave, na krajnoj zapadnoj i sjevernoj granici, na mađarskoj i hrvatskoj granici su gradile utvrde i poduzimale vojne pohode s dob-
1471. rom srećom i bogatim plijenom. Godine 1471. podijelila se rumelijska vojska, sa oko četrdeset tisuća ljudi, u dvije velike skupine. Jedna, od dvadeset tisuća ljudi, opskrbljena svim potrepštinama za izgradnju tvrđava, krene što je mogla tiše prema Savi da bi izgradnjom nove tvrdjave držala Srijem na oku. Druga polovica vojske iz Rumelije, oko petnaest tisuća letećih odreda, koje je predvodio Ishak, bosanski beglerbeg, upadne iz Bosne kroz Hrvatsku u Kranjsku. Matija, duboko zapleten u češke i poljske svađe, poslao je ipak koločkog biskupa Gabrijela i iskusnog ratnika Ivana Ungera da raspišu poreze, da sakupe vojne čete i da zapriječe izgradnju nove tvrđave, u čemu ih je palatin dobrano podržao. Još prije njihova dolaska bio je iskopan jarak, a zid je već izrastao iz zemlje. Turci su napravili još jedan nasip da bi iza njega, nesmetani od mađarskih taneta, mogli dovršiti zidove, a Mađari su se morali ograničiti na to da neke radnike ubiju i da sami na srijemskoj strani izgrade utvrdu nasuprot ovoj novoj.

Car Friedrich je još manje bio u stanju zaustaviti bujicu konjanika — letećih u svoje zemlje, u Hrvatsku, Kranjsku, Koruško i Štajersku. Sedamdesetih godina petnaestog stoljeća počeli su turski upadi u Kranjsku, Koruško i Štajersku i prvih deset godina redovito su se svake godine ponavljali, a poslije u razmacima od nekoliko godina, sve do polovice 16. stoljeća. Jedan se osamdesetogodišnji paša zavjetovao da će kraj svoga života posvetiti upadu u Kranjsku, pa je taj zavjet i ispunio u posljednjoj od šezdesetih ili u prvoj od sedamdesetih godina. Dvije skupine su poš-

le na Ljubljanu i Rudolfswert ili Neustadt, a treća, kod koje je bio sam paša, zastala je kod Vinice na Kupi. Sve su opus- **1470.**
tošili, osim Igga i Höfleina. Za pet dana sakupili su doduše 20.000 momaka za obranu zemlje, ali kad su došli na Bartolomejsko polje, već su turski konjanici — leteći odredi s osam tisuća zarobljenika prešli Kupu. Više je mjesta do temelja spaljeno. Slijedeće godine je 15.000 Ishak-pašinih konjanika — tumarača opustošilo ognjem i mačem Hrvatsku; odvukli su sa sobom **1471.**
u ropstvo 20.000 ljudi kao stado, a s njima i stoku. Kad su ih podijelili u utvrde i gradove u svojoj zemlji, vratila se bujica vojske, 10.000 ljudi, upala u Kranjsku, spalila Igg i samostan Zitih. Slijedeće godine su turski konjanici opet logorovali pred Ljub- **1472.**
ljanom; još se na dva mjesta pokazuju jame u kojima su bili. Uplašeni vatrom iz grada, uskoro su se povukli. Daleko teži je bio treći upad u Kranjsku, koji je bio i prvi upad u Koruško. **1473.**
Njegovu je povijest opširno opisao Ivan Turs, kapelan u Štrasbergu, živi svjedok. Pozvani od krupskih grofova (ovi su bili u stalnoj zavadi sa Frankopanima) prodre 15.000 konjanika kroz Hrvatsku u Kranjsku i stignu u Ljubljanu na duhovski ponedjeljak o zalazu sunca. Videći dim gorućih sela, zatvore još pravovremeno gradska vrata. Odavde su se podijelili na dva dijela, od kojih jedan krene zapadno u Koruško i odavde u Celje, a drugi — istočno u Slavoniju i Ugarsku. Kroz uski prolaz, zvan Kaulu, Turci su po prvi puta stupili na tlo Koruške. Pojavili su se 25. rujna (septembra) 1473. u Sv. Görgenu sa devet tisuća pješaka i **25. 9. 1473.**
osamnaest tisuća konjanika. U noći su se podijelili u tri skupine, od kojih se prva uputi u Purk, kod Dravograda i Völkermarkt, gdje su na Dravi udarali logor, a druga skupina, postavljena kod Möchlingena, poslala je leteće odrede sve do Lavaminda i Völkermarkta na Dravi, dok je treća sa 6.000 ljudi prešla Dravu i prodrla sve do Lengdorfa i Polzenstettena, pa se uputila ognjem i mačem preko S. Veita, Mühlstadta, Glaneka, Felsenecka prema Wörterseeu, pa odavde natrag u Klagenfurt. Nekoliko je stotina konjanika krenulo iz grada u nadi da onima u povlačenju oduzmu dio plijena, a bilo je 2.000 zarobljenih. Među njima je bio gospodar Gere i Leonard Rauber, ali su se vratili izgubivši osamdeset ljudi. Dana 29. IX. 1473. prenoćiše otimači kod žup- **29. 9. 1473.**
nog dvora Gutenstein. U St. Wolfgangu došlo je do okršaja sa seoskim načelnikom, a nakon osam dana su ostavili Koruško, te **5. 10. 1473.**
održali svoje prvo noćno logorovanje u štajerskom Slovenjgradecu. Tri dana nakon toga, opet su se podijelili u dvije skupine, od kojih je jedna otišla u Vitanje i Konjice, gosteći se u žup- **8. 10. 1473.**
nom dvoru, a druga je otišla sa zarobljenicima preko Raume prema Šmarnom i Šoštanju. U subotu je prolazila povorka zarobljenika od 8.000 ljudi punih osam sati, od osam ujutro do **9. 10. 1473.**
četiri popodne. Drugi dio konjice, koji je otišao istočno u Slavoniju, opustošio ju je u kolovozu (avgustu), a 1. studenog (nov- **1. 11. 1473.**
embra) prodrli su jahači pustošeći sve do vratiju Gorice. Slijede-

će su godine Kranjska, Koruška i Štajerska slobodnije disale, riješivši se turskih otimača. Ovi su se zimi okrenuli prema Ugar-
6. 2. 1474. skoj, dana 6. II. 1474. spalili grobnicu sv. Ladislava, stanovnike poubijali, starije i djecu posjekli, a djevojke i dječake ugrabili. Bali Oglu Malović, smederevski beg, koji je ovaj pljačkaški pohod vodio, poslao je mnogo vreća s glavama, ušima i nosevima u Carigrad.

Hrabar otpor, na koji osmanske vojske nisu naišle u Hrvatskoj, Kranjskoj, Koruškoj, Štajerskoj, Slavoniji i Ugarskoj, doživjeli su u Albaniji pred bedemima Skadra, kamo je Sulejman-pa-
1474. ša, rumelijski namjesnik, došao početkom svibnja (maja) 1474. Za nekoliko dana zidine su razbijene s pomoću sprava, a Antonije Loredano je pozvan na predaju grada. Odgovorio je na način koji je dostojan njega i mletačke republike, koja je u njega imala povjerenja. Odlučeno je da se napadne. Usprkos hrabroj protuobrani, napadači su prodrli sa dvije strane kroz razvaljene zidine. Navala je trajala osam sati i tada su se napadači konačno povukli, ostavivši 7.000 mrtvih na zidinama i u rovovima. Žitelji grada su mrmljali zbog nestašice živežnih namirnica i počeli govoriti o predaji grada. Tada Loredano sakupi nezadovoljno mnoštvo i slikovito im opiše goleme teškoće turskog ropstva, te obeća skoru pomoć. Završio je govor razgalivši prsa i rekavši: »Gladni neka raskomadaju moje grudi i neka se nahrane mojim mesom!« Govor je imao čudesno djelovanje, svi su povikali: »Živjela Venecija! Radije ćemo umrijeti, nego se predati.« Turci su pred Skadrom bili još do polovice kolovoza (avgusta), a da se nisu usudili ponoviti napad i konačno su ga prestali opsjedati, pošto je Gritti bio porazio tursku mornaricu kod Boleane. Sad se podigne 15.000 konjanika, koji su se sakupili pred Skadrom, pođu, na čelu s Mihalogluom (njihovim nasljednim vođom) prema Dalmaciji i Kranjskoj, te povedu za trećinu više roblja, nego su sami bili jaki, naime 20.000 zarobljenika. Budući da su se pri obrani Skadra istakla dva Dubrovčanina hrabrom obranom, kao oficiri, to je njihovu rodnom gradu nametnut danak od 10.000 dukata umjesto 8.000, na koliko je uobičajeni od 5.000 bio povišen.

Iz Skadra pozove sultanova zapovijed rumelijskog beglerbe-
1475. ga Hadim Sulejman-pašu, tj. Sulejman pašu-uškopljenika, na vojnu u Moldaviji. Petar Aron, moldavski knez, već je prije osamnaest godina dao dobrovoljni danak, ali ga njegov nasljednik ne plati ili, kako to stari Nešri želi prikazati, ustručavao se osobno ga izručiti sultanu. Hadim Sulejman pođe krajem godine, usprkos oštroj zimi i nedostatku potrebnog dovoza hrane, sa više od 100.000 ljudi. Stjepan ga namami kroz duboke šume, koje Turci nazivaju agadž denizi, tj. more šuma, sve do jezera Rakovice u blizini rijeke Berlad, gdje je sakupio svu svoju vojsku. Ova se sastojala od četrdeset tisuća Moldavaca, većinom naoružanih vojnika, pet tisuća ugarskih vojnika, većinom Seklera i od dvije ti-
17. 1. 1475. suće poljskih pješaka. 17. I. 1475. održana je znamenita bitka.

Već su prednji dio, u kojem su se borili Sekleri, probili Turci, kad je Stjepan, bacivši se sam u neprijateljske redove, bitku preokrenuo i dobio. Samo je malo Turaka pobjeglo, većina ih je poginula na bojnom polju ili u valovima Dunava. Njihovi izgladnjeli konji nisu ih mogli nositi ni u borbi ni na bijegu. Da bi momčad zajedno s konjima izgladnio, Stjepan je vlašku zemlju kroz koju je prolazio pretvorio u pustinju, paleći je. Tijela nađena na bojnom polju, bila su spaljena, zarobljenici većinom nataknuti na kolac, od kostiju su napravljeni spomenici pobjede; gubitak nije bio manje značajan, nego onaj sa strane pobijeđenih. Tri brežuljka s križevima pokazala su mjesto s lubanjama ubijenih kršćana, četiri paše su ostale na mjestu, stotinu zastava je zaplijenjeno. Četvoricu turskih vođa sa trideset i šest zastava poslao je Stjepan Kazimiru, poljskom kralju, sa zahvalom za pruženu pomoć. Poslao je također zastave Matiji Korvinu i papi Sikstu IV kojeg je molio da mu dalje pomogne protiv Turaka. Zemljom je slana zapovijed, da se nitko ne usudi pripisati pobjedu nekome drugom do Gospodaru četa; zahvalnica je proslavljena četverodnevnim postom. Plijen je bio bogat i sjajan. Gradovi--tvrđave na Dunavu, koji su pripali Turcima, vratili su se opet natrag pod moldavsku vlast.

Za vrijeme albanskog i moldavskog ratnog pohoda opremljena je u Carigradu mornarica od tri stotine jedrenjaka navodno određena za Kandiju. S druge strane je izgledalo da je Mehmed miroljubivo raspoložen. Koncem godine pojavi se u Veneciji turski pregovarač s pismom jedne sultanije (vjerojatno rođene Mlečanke) koja je pozvala Republiku da pošalje u Carigrad poslanike zbog sklapanja mira. Senat je vijećao tri dana i konačno je poslan Hieronim Zorzi na Krf da tamo sačeka sultanovu pratnju. U proljeće slijedeće godine pošao je s pratnjom u Carigrad. Dano mu je na znanje da Venecija ne može dobiti mir ako ne povrati sva mjesta koja je zauzela u Albaniji, naročito Kruju i ne plati dužnu carinu od stotinu pedeset tisuća dukata. Poslanik se ispričao da to ide preko granica njegove punomoći. Tada mu je pokazana mornarica od tri stotine jedara u punoj ratnoj spremi i nadalje navješteno da sultan ne želi, a da se na to pismeno ne obavezuje, ratovati s Venecijom, ako Republika sa svoje strane ne započne s neprijateljstvima. Tako je Zorzi otišao, a velikom veziru je zapovijeđeno da isplovi s brodovljem, ne protiv Venecije nego protiv Đenove, da je protjera iz njezinih tvrdih gradova na meotskom moru i na Krimu. Kafa je bila sjedište đenoveške trgovine na Pontosu (Crnome moru). Perzijska svila i pamuk, indijske mirodije išle su preko Astrahana u Kafu, a đenoveški konzuli su sebi ishodili velike povlastice od krimskoga hana. Mehmed je bio spreman da sebi prisvoji takva trgovačka sjedišta i rado je poslušao izdajničke planove Đenovežanina Squerciafica koji mu je obećao otvoriti vrata Kafe. Veliki vezir Ahmed Gedik--paša imao je vrhovno zapovjedništvo nad brodovljem i četrdeset

mj. 12. 1477.

28. 3. 1475.

tisuća momaka kopnene vojske. Neposredno prije no što je isplovio s brodovljem, nadario ga je sultan na prijemu počasnom
1. 6. 1475. odjećom i konjem sa zlatnom opremom. 1. lipnja (juna) usidrio se pred gradskim zidinama i postavio pred njih topove. Grad se
4. 6. odupirao samo tri dana, a četvrtog se predao na milost osvajaču, koja je i ovdje bila uobičajena. Sa četrdeset tisuća stanovnika napučen je Carigrad, a tisuću i pet stotina đenoveških mladića, plemića, odvedeno je za janjičarsku vojsku. Osam dana poslije zauzeća priredio je Ahmet-paša veliku gozbu za najodličnije Armence koji su izdali grad. Pri rastanku ih je puštao jednog za drugim preko uskih stepenica, gdje ih je na izlazu čekao krvnik i odsjecao im glave; jedino je Squerciaficova trebala pasti tek u Carigradu. Plijen je bio neizmjerno velik, naročito u svilenoj robi.

Strašna je vijest o padu Kafe još i pojačana za gospodara Krima pobjedničkim pismom kojim je Osvajač (el-Fatih) javio Ahmet-hanu svoj trijumf nad Đenovežanima. Nakon što je pala Kafa, predali su se Tana, tj. Azov i druge utvrde bez otpora. Pobjedničko pismo objavilo je Ahmet-hanu, koji se tada borio protiv svojih jedanaestoro braće za prijestol i u tom času osigurao za sebe — da će nevjernici u Kafi biti istrijebljeni, što je odmah i potvrđeno pobjedničkim dolaskom vojske pred Menkub, koji je, spreman za otpor, bio iznenađen lukavim prepadom. Menkub je tada kao i Tana (Azov) pripadao Đenovežanima kod kojih je našao utočište od brata Ahmet-Giraja protjerani Mengli-Giraj. Blago iz Menkuba povećalo je sultanovu riznicu, a njegovi su žitelji napučili glavni grad. Time je osmanska vlast čvrsto zasjala na Tauriji. Budući da je trajala od sada tri stoljeća, za koje je vrijeme osmanska povijest bila čvrsto isprepletena s poviješću tzv. tatarhanova kao branitelja i vazala carstva, treba reći nekoliko riječi o porijeklu dinastije Giraja na Krimu, tim više što su njezinu sjenu dosad evropski historici tako slabo osvijetlili iz orijentalnih izvora.

Tukatmiš ili ispravnije Tuhtemiš, jedan potomak Tušija, Džengiz-hanova sina, postavljen je od Timura za vladara protiv Uruz-hana, zakonitog nasljednika u Kipčaku, tj. na području preko stepa između Kaspijskog i Crnoga mora. Protiv njega je tri puta vođen rat, kao što je spomenuto prije u pregledu Timurovih
1395. osvajačkih pohoda. Tukatmiš je pao najzad u bici protiv Idekuja ili Edekuja, Uzbega, jednoga od svojih vojskovođa, koji je prije sedam godina pobjegao k Timuru i ovoga potakao na prvi rat protiv Kipčaka. Pošto je Ideku šesnaest godina vladao po miloj volji Kipčakom neograničenom vlašću, pojavila su se dva Tu-
1411. katmiš-hanova sina, Kadirberdi i Dželalberdi-han; prvi se zvao Veliki, a drugi Mali Mehmed. Oni su se borili s otmičarom očinskoga nasljedstva. Dželalberdija, Malog Mehmeda, pogodila je strijela i on je pao u boju. Kadirberdi, Veliki Mehmed, pobijedi Idekuja, koji se ranjen baci u rijeku Sejhun i u njoj se uto-

pi. Mali Mehmed je praotac krimskih hanova, a od Idekuja potječu vladari Nugaja. Mali se Mehmed nije mogao nakon Idekujeve smrti održati sam na vladarskom prijestolju. Najprije ga je potisnuo Mahmut, Džengiz-hanov potomak, a ovoga Uzbeg Ebulhair, koji je najprije uzeo Mahmutovu ženu, a zatim ženu princa Abdullaha, kćer Ulubega, koji je bio Timurov unuk. Na taj se način ženidbom orodio s obje dinastije najvećih osvajača Azije, Džengiz-hanom i Timurom. Njegovi su potomci uzbečki knezovi u Transoksaniji. Nakon dugotrajnih unutrašnjih ratova za vlast nad Dešt Kipčakom, pripala je ova konačno sinu Maloga Mehmeda, Hadži-Giraju, koji je za sobom ostavio dvanaest sinova, takmaca za prijestol. Neki su od njih vladali deset mjeseci, drugi su samo mjesec dana bili hanovi. Ahmet-Giraj se zadnji održi na vlasti. Njegov brat Mengli-Giraj našao je utočište kod Đenovežana u Kafi. Da bi im se dodvorio, svrgnuo je Ahmet-Giraj namjesnika pokrajine Krim, u kojoj leži Kafa, Eminek-bega i to mjesto dao sinu svoga prethodnika, Šejtana. Eminek, da bi se osvetio, poveza se s Kara Musom i Hajderom. Opsjedao je već šest sedmica Kafu kad se pojavila osmanska flota pred gradom. Mengli-Giraj je odveden u Carigrad s Đenovežanima iz Menkuba, Tane (Azova) i Kafe, koji su pošteđeni da konačno u Carigradu budu pogubljeni. Za to određeni, zatvoreni su u tvrđavi na Bosforu. Glave đenoveških plemića već su bile pale i Mengli-Giraj je već završio s uobičajenom samrtničkom molitvom bacivši se dva puta na zemlju, kad stigne pomilovanje od sultana. Eminek-beg, uz čiju pomoć je već ranije nekoliko mjeseci sjedio na kneževskom prijestolju, molio je u ime čitavoga Krima da se Mengli-Giraj pošalje natrag i postavi za kneza. Mehmed odredi tatarskom begu kuću i svotu za uzdržavanje, dâ mu kao hanu u leno Krim sa zastavom i tugom i nekoliko četa za obranu njegove nove vlasti. Iste godine kada je tatarski han poveljom dobio Krim za leno, bili su po prvi puta poveljom postavljeni i imami, tumači Islama i drugi činovnici pobožnih zaklada, koje su dosad upravitelji samovoljno namještali i skidali, a njihovo smjenjivanje vršeno je samo po sultanovu nalogu.

Pošto je Kafa pala, a Krim podjarmljen, bio je Osvajaču (el-Fatihu) najpreči posao da se u Moldavskoj i Ugarskoj osveti za poraze koje su pretrpjele njegove vojske za vrijeme crnomorske vojne, u bici kod Rakovice na Burladu, a i gubitkom novo sagrađene tvrđave Šabac. Od turskih brodova, koji su vozili tisuću i pet stotina đenoveških mladih plemića od Kafe u Carigrad, da ih tamo uvrste među janjičare, bio je jedan, sa stotinu i pedeset takvih kandidata Islama i janjičarskih kapa, spretnom otmicom zatjeran u luku Kilije i tamo prihvaćen. Ovo povećanje moldavske krivice kaznila je odmah nakon pada Kafe jedna četa osvajačke vojske, upavši odavde u Besarabiju i zauzevši Akerman ili Bjelgorod. To ime na oba jezika znači bijeli grad, a potječe od tatarske kolonije s bijeloga brijega (Aktav), a još se za Timu-

rova vremena bijaše naselila u Besarabiji, u Babatagu, pa čak u okolici Edrena. Stjepan, moldavski knez, i Kazimir, poljski kralj, nastojali su poslanstvima otkloniti buru koja se spremala na njihove granice. Stjepan se ispričao time da ga je upad razbojničkih hodri prisilio prošle godine da ih kazni, a Kazimir je molio da moldavski knez, poljski vazal, ne bude ugrožen ratom, nego da se odšteta prepusti dogovoru na sastanku turskih i poljskih opunomoćenika. Mehmed se prezirno ponio prema Moldavcima oduzevši im konje i poslavši ih pješice kući, a Poljake je zadržao gotovo godinu dana, sve dok se sam nije naoružao i pošao na Moldaviju.

1476. U proljeće je vojska bila sabrana kod Edrena i jedan novi poljski poslanik, Vurocimoviecki, našao ju je već na putu kod Varne. Sultan postavi kao posljednji uvjet mira plaćanje danka, izručenje zarobljenika i predaju Kilije. Kako je Stjepan ove zahtjeve opet odbio, poveo je Mehmed svoju vojsku preko pet mostova u Moldaviju. U Bijeloj dolini, koju Moldavci nazivaju Rosboeni — a Turci je zbog gustih šuma nazivaju agadž-

26. 7. 1476. -deniz, tj. more šuma, bila se velika bitka. Janjičari, navikli da na otvorene odrede navale sabljama, obeshrabreni su vatrom koja je odasvud došla iz šume. Bacili su se na zemlju, usprkos tome što ih je hrabrio njihov general, segbanbaša Mehmed-aga iz Trapezunta (Trabzona). Tada reče Mehmed: »Kako su ovi momci lako pali! Znači li to da se treba opasati hrabrošću?« Reče, uzme štit u ruku i podbode konja, pa put šume. Takav primjer probudi zamrlu hrabrost onih koji su ležali na zemlji. Oni se podignu i prodru u šumu. Bitka je trajala od sunčeva izlaska sve do popodne. Stjepan je pao s konja i s mukom spasio život. Od glava pobijenih načinjene su piramide. Plijen je podijeljen, a Vlasima, koji su se borili kao dankom obavezni Mehmedovi vazali pod njegovim zastavama, prepušteni su mnogobrojni čopori svinja. Zemlja je opustošena ognjem i mačem, tvrđave Hotin i Sučava napadane su, ali nisu osvojene.

[U to doba četuju braća Ali-beg i Iskender po Ugarskoj, ali su u ljutom okršaju bili nadmašeni od braće Doči. Tom prilikom su se Mađari — i zarobljenici što su ih turski odredi sobom vodili — dokopali golema plijena iz logora. Nije bilo muškaraca, djeteta ili žene da nisu jahali i sobom vukli još i konja natovarena plijenom. Zarobljene zastave poslane su kralju Matiji koji se u to vrijeme bavio izgradnjom tri drvene utvrde u svrhu opsjedanja Smedereva.

Da bi kralju odvratio pažnju, Mehmed pošalje leteće odrede koji potpuno u krvi i ognju opustoše svu Dalmaciju i Hrvatsku i čitav put kojim je prolazila kraljeva zaručnica Beatriča iz Napulja. A kada se približila svečanost same kraljeve svadbe, turski odredi, po najvećoj zimi, prijeđu zaleđenu Dravu i do temelja razruše tri utvrde koje je kralj Matija dao izgraditi kod Kulidže (Kovilović — danas Dubravica).

Leteći odredi su upali po treći puta u Štajersku, a po dru- **1475.**
gi puta u Korušku. Štajerci dožive u sukobu sa Ahmet-pašom te-
žak poraz. Stotinu dvadeset plemića je odvedeno u ropstvo. A
i slijedeće godine su leteći odredi iz Bosne upali dva puta u **1476.**
Kranjsku pustošeći je.

Godina moldavske vojne naznačuje se u osmanskim godiš- **1474.**
njim zapisima i time što je sultan izdao neke naredbe, karakte-
ristične za njegov genij. Dotada su konjanicima davana lena, tj.
timari i zijameti, pa su se poimence unosila u popis. Od ove go-
dine, na Mehmedovu zapovijed, izdane su povelje sa uključenim
prihodima danih im sela, a njihov prijepis unesen je u registar
riznice. Iste godine je izdao nalog da se u Rumeliji treba moliti
pet puta dnevno, što je bilo zanemareno, a tome se ne treba ču-
diti zbog velikog broja novoobraćenih muslimana. Također je
prerađivačima vune nametnut porez od pet akči.

Tri godine potom dovršena je u Carigradu gradnja gradskih **1477.**
zidina koje nisu, već više od stoljeća, popravljane, a bile su, oso-
bito s kopnene strane, tokom opsade neobično oštećene i zahtije-
vale su ponovno postavljanje. Tako se Mehmed Osvajač (el-Fatih)
priključio slavnoj listi utemeljitelja i graditelja ovog slavnog
grada: Fidaliji, po čijem je mužu Bizasu grad nazvan Bizant;
Pauzaniju; caru Severu; Konstantinu, osnivaču Istočnog rimskog
carstva i proširitelju grada po kojem je nazvan Konstantinov
grad (Konstantinopolis); caru Arkadiosu; Teodoziju Mlađem;
Leu Velikom itd.

Iduće godine ponovno je došlo do sukoba sa Venecijancima.
Najprije su ovi s flotom švrljali duž azijskih obala, a onda je
Mehmed odlučio napasti Lepant kao njihov najjači grudobran u
Grčkoj. Sulejman-paša dobije nalog da sa 40.000 vojnika osvoji
grad, te se on dade na zadatak. Uspjeh nije postigao, iako je neke
kule razorio. Ovoj neuspješnoj opsadi slijedila je opsada Kruje **2. 9. 1477.**
(Akhisar) u Albaniji. Zajedničkoj borbi Venecijanaca i Albanaca
Turci se nisu mogli suprotstaviti, te su se dali u bijeg i ostavili
tabor. Opsjedani na to smjesta izlete da bi vidjeli bogat plijen
tabora, a Turci, koji su sa obližnjih visova promatrali nered pob-
jednika, stušte se na ove, najveći dio pobiju a venecijanskom pro-
viduru odsijeku glavu.

Jedva mjesec dana nakon ovog poraza Turci provale u Friu-
li. Dokopaju se mostova, a jedna jača grupa konjanika prepliva
rijeku na drugom mjestu da bi postavila zasjedu za naredni dan.
Omer-beg ponudi bitku Geronomu Novellu, što ovaj i prihvati.
Venecijanci budu potučeni, turska konjica preplavi vatrom i krv-
lju ravnicu između Soče i Tagliamenta. Hambari, šume, dvorci
i vile povijali su se pod ogromnim plamenim morem. Turci pri-
jeđu Tagliamento, koji je bio lišen svojih branitelja i ravnicu iz-
među njega i Piave zapale kao i onu. Sa crkvenih tornjeva Vene-
cije mogao se zamijetiti plamen.

Opsada Kruje potrajala je godinu dana, a onda su započeli
1478. dugi i nategnuti pregovori. Kada su bili manje-više gotovi, sultan dodatno zatraži novi danak, te se pregovarač Tomaso Malipieri, neovlašten za to, vrati u Veneciju, uz obećanje primirja do njegova povratka. No u to dočuju Venecijanci da sa sultanom pregovaraju rodbinskom vezom združeni kraljevi Ugarske i Napulja. U stvari, Matija Korvin nije još bio sklopio mir, ali je to učinio njegov punac Ferdinand Aragonski; prije žestoki neprijatelj Turaka, te je kao takav svojom flotom sudjelovao u robljenju anadolijske i karamanske obale. Sada je preokrenuo svoju politiku. Na to, a zbog drugih nepovoljnih momenata (Uzun Hasanova smrt, krajnja nužda opsjednute Kruje, ćudljivost pa-
3. 5. 1478. pe Siksta IV), Venecijanci prihvate Mehmedove zahtjeve, te upute Malipierija nazad. On susretne sultana u Sofiji već u punom maršu protiv Albanije i bude otpušten s izjavom da je to sada suviše kasno, da sada on traži ne samo Kruju, nego i Skutari (Skadar). A Mehmed se sam uputio kao osvajač protiv ova dva grada.

Skutari (Skadar), u najstarije doba zvan Skodra, dobio je ovo ime vjerojatno, kao i nasuprot Carigrada smješteni Skutari ili Üsküdar, kao cilj putovanja ili postaja kretanja i još ga nosi općenito, mada su ga Turci nazvali Iskenderija, tj. Skenderbegov grad. U 14. stoljeću vladajuća obitelj je Balš, od koje su tri brata, gospodari Bojane, [(po starinski Barbana) predjela na jezeru i narijeci istog imena] protjerali Dukađine iz po njima nazvane oblasti i Sufije iz Kruje, te koji su opsjedali bosanskog kralja Stjepana u Dubrovniku a nakon što su s Dubrovnikom sklopili mir, osvojili su Albagreku, Kastoreju i Apoloniju i ovladali zemljom. To je trajalo dok nisu dvojica braće umrla, a treći bio pobijeđen i ubijen od Evrenosa, vojskovođe Murata II, kada je zemlja bila prvi puta preplavljena turskim letećim odredima. Njegov nasljednik Stracimer Balš vladao je nad Skutarijem (Skadrom), Drivastom, Lešom, Barom (Antivarijem). Ostavio je sina Đorđa koji je Skutari (Skadar) ustupio Muratu II, a zatim ga dobio ponovno za jednu svoju lijepu rođaku i, konačno, ga založio Venecijancima, a da ga nije uspio iskupiti.

Tako je Skadar bio venecijanski grad i izdržao je, prije četiri godine, tromjesečnu opsadu rumelijskog beglerbega, Sulejman-paše. A sada je Mehmed krenuo sa svom vojskom da ga osvoji. Grad se naveliko utvrđivao i dok je sve navalilo na radove, izbi sa njegovih sjevernih visina stub dima zapaljenih sela, koji označi put letećih odreda i u noći 14. svibnja (maja) opkoli
14. 5. 1478. grad 8.000 konjanika letećih odreda, predvođenih njihovim generalom Alijom Mihaloğluom. A iza njega je došao njegov brat Iskender, bosanski sandžak-beg sa 4.000, a potom Malkočević (u turskim historijama naziv se Malkoč-oğlu), srpski sandžak-beg, sa 3.000 lakih jahača. Posada grada podijelila se za obranu u tri

dijela: jedni na bedeme, drugi na zidove i opkope, a treći, među njima i svećenici, na utvrđenje.

8.000 konjanika letećih odreda i 7.000 lake konjice bili su samo prethodnica turske vojske. Za puteve je Mehmed zadužio Ahmet-bega, Evrenosova sina, i Omer-bega, Turhanova sina, koji su, po potrebi, rušili ili popravljali mostove. Zapovjedništvo je trebalo biti povjereno velikom veziru Gedik Ahmet-paši, osvajaču Karamana, no, kako je on stavio neke primjedbe na teškoće albanske vojne, bio je smjesta smijenjen, bez obzira na svoje ranije zasluge. Najviši položaj u Carstvu dan je ne vojskovođi, nego istaknutom državniku i pjesniku, sekretaru za sultanov potpis, Mehmed-paši Karamanu, jednom potomku velikog mističkog pjesnika Dželaledin Rumija. Vojnu je preuzeo voditi sam sultan. On odmah krene ka Kruji, a Skutari (Skadar) povjeri Daut-paši. Kruja je bila iscrpljena i potpuno izgladnjela, te, znajući da više ne može izdržati, pošalje izaslanika sultanu za mirnu predaju koji dobije jamstvo napismeno. Građani se tada predadu paši Harunu koji im je određen za osiguranje, ali, čim dođu u ravnicu, budu bačeni u okove i dovedeni pred sultana. On najuglednijim dozvoli da se otkupe, a ostale dade pogubiti. **15. 6. 1478.**

U to vrijeme je Daut-paša, rođeni Albanac, koji je izrastao talentom i hrabrošću do časti rumelijskog beglerbega, s vojskom opsjedao Skutari (Skadar). On ga je bio opkolio sa svih strana trupama koje su i dalje pristizale. Uskoro se pojavi pod četiri bijele zastave 5.000 janjičara uz razdragano klicanje vojske, jer su bili znak skorog dolaska sultana. Grad je bio tučen iz topova postavljenih uokrug. Prvog srpnja (jula) navečer pojavi se i sam sultan. **15. 6. 1478.**

1. 7. 1478.

Zatim se dovuku još dva teška topa, od kojih je jedan bio poput onog kojim je tučen Carigrad. A zatim je dovučeno još tako teških topova, dok ih nije bilo jedanaest koji su sipali vatru na grad. **6. 7. 1478.**

Cijeli mjesec dana bio je grad tučen, zidovi su mu rušeni, a opkopi ispunjavani kamenjem i snopovima pruća. A tada se sultan odluči za opći juriš, na dan 22. (srpnja) jula i, na znak četiri topovske paljbe, 150.000 vojnika opkoli grad sa svih strana. Obrana je bila lavovski srčana i, nakon tri dana juriša, grad se još uvijek držao. U ratnom vijeću sultan je odlučio napustiti opsadu koju je povjerio Ahmetu Evrenosu. Bilo je odlučeno da se okolna mjesta i utvrde osvoje, što je i postignuto. Vojna se, kako se bližila jesen, potpuno povlačila i samo je Ahmet Evrenos ostao u opsadi sa 40.000 vojnika. No situacija se u gradu bližila krajnje teškom kraju, kada se saznalo da je ugovorom o miru grad predan. **22. 7. 1478.**

Kada se turska vojska povukla od Skadra, izvršen je ponovni napad na Friuli. Odmah po žetvi pojavi se na Soči Iskender, sandžak-beg od Bosne, Mihaloğluov sin, prijeđe je i čekao je da mu Carlo od Montone ponudi bitku, ali se ovaj radije ušančio. A

kada nije došlo do bitke, on krene dalje, te slijedećeg dana kroz otvorene doline prodre kroz gorje u Korušku i Donju Štajersku. Ne znajući puteve, prolazilo je 30.000 letećih odreda koruške planine i prodirali su kroz njih na neprohodnim mjestima sa čudesnom smjelošću i strpljenjem. A gdje su se strmi stjenoviti zidovi odronjavali i odsijecali im put, vezali su oni svoje konje užetima i odjećom i spuštali ih tako od stijene do stijene sve dolje do doline. Tako su se prebacili preko stjenovitog zida, gdje inače duž dvjesto koraka nitko nije mogao ići, a čak ni stajati, a da se nisu držali za žbunje. Tako su došli na jedini prolaz kroz koji vodi put preko planina iz Kranjske u Korušku, a što su ga bili zaposjeli žitelji zemlje. Ali kada su vidjeli, kako se Turci neustrašivo penju preko stjenovitih zidina, pobjegnu zastrašeno žitelji Koruške i pruže poprište i materijal za pustošenje. A 19. srp-
19. 7. 1478. nja (jula) pojave se Turci po treći put i na obalama Drave, okrenu se protiv Weissenfelsa i Villacha i odvedu sobom preko 10.000 zarobljenika.]

Još prije nego se Skadar (Skutari) predao nakon zaključenog mira, pali su Turcima u ruke, kako je već rečeno, Drivast i Alesio; samo Bar (Antivari) je pružao nesavladivi otpor. Drivast i Alesio zadržao je Ivan Crnojević, gospodar Crne Gore u ime i pod vrhovništvom Turaka. Alesio, Leš, Lissus, osnovao je Dionizije iz Sirakuze da bi time sebi osigurao gospodstvo na Jadranskom moru. Filip III Makedonski domogao se grada hrabrošću i lukavstvom. Gencije, ilirski kralj, poveo je prema Lissusu svoju vojsku protiv rimskog pretora Anicija, a kad je Ilirija pala pod vlast Rimljana, preselili su Rimljani onamo skup rimskih građana. U građanskom ratu između Pompeja i Cezara bili su žitelji Lissusa privrženi Cezaru koji je onamo poslao vijeće rimskih građana, a Otacilije, Pompejev vojskovođa, držao je grad neko vrijeme, ali ga je onda napustio, dajući primjer vjerolomne okrutnosti, za koju zna i povijest turskih osvajača. Momčad brodova, koja mu se predala na njegovu zakletvu, dao je pred očima najokrutnije pobiti. Otada povijest šuti o gradu Lissusu dok nije za Skender-begova života, a još više iza njegove smrti opet postao slavan kao mjesto njegova groba. Kad su ga Turci osvojili, sakupili su se oko Skender-begova groba i otvorili ga, ne da bi ga oskrvnuli, nego da se poklone smrtnim ostacima junaka, koji je toliko njihovih ljudi prije sebe spravio u grob. Njegove su kosti raskomadali kao relikvije, koje su, optočene u srebro i zlato, nosili oko vrata kao amajlije srčanosti i hrabrosti. Uspomena na njega bila je tako živa i sveta, da Skadar, koji kao da je njegov duh još uvijek branio protiv njihova oružja, nisu drugačije zvali nego Iskenderije, tj. Skender-begov grad, a tako ga Turci i danas nazivaju.

Mir s Venecijom, po kojem je republika Venecija odstupila
26. 1. 1479. Skadar Mehmedu II, potpisan je dvadeset i šestog siječnja (januara) 1479 u Carigradu po državnom tajniku Giovanniju Dari-

ju. Republika se tim mirom obavezala da će u roku od dva mjeseca predati Turcima Skadar i sva mjesta osvojena za vrijeme rata, da će povući posadu i teško oružje i predati zalihu oružja. Kroz dvije će godine platiti stotinu tisuća dukata umjesto stotinu i pedeset tisuća, koliko su tražili na početku rata. Sultan je sa svoje strane obećao vratiti republici Veneciji sve što je posjedovala u Albaniji, Moreji i Dalmaciji, osim Kruje i Skadra. Izaslanici, i to s obje strane imenovani, trebali su označiti granice, a Republika bi kao prije rata imala pravo držati konzula u Carigradu s pravom građanske sudske vlasti nad svojim građanima. Utvrđeno je još da se paušalno plati deset tisuća dukata godišnje za carinu sve robe koju će Venecija uvesti u osmanske države ili za izvezenu robu. U ovom ugovoru su bili uključeni svi podanici, pristalice i čuvari obje stanke, svi gradovi i luke koje će istaći zastavu sv. Marka, uz pretpostavku da je istaknu prije objave rata i to ne u zemlji koja je podložna Osmanima. Giovanni Dario, koji je potpisao mir, počašćen je s tri kaftana od zlatotkanice. Providur Pietro Vettore, hrabri branilac Kruje, oslobođen zajedno sa ženom i djecom, bio je priznat zamjenikom konzula Porte, dok ne bude imenovan poslanik. Došlo je do izvršenja ovog mirovnog ugovora i providur Antonije de Lezze prošao je sa četiri stotine i pedeset ljudi i stotinu i pedeset žena, s malim ostatkom stanovništva, kojem je broj opao u jedanaestomjesečnoj opsadi Skadra zbog mača i gladi, netaknut sa imovinom i oružjem, s relikvijama i svetim posuđem crkava, sred turskog tabora. Ova nepovredivost posljedica je i turskog strahopoštovanja prema njihovoj hrabrosti, ali svoju sigurnost više zahvaljuju taocima. Istovremeno su Turcima predani: gorje Himajra i Majne u Epirosu i na Peloponezu, Strimoli, utvrda Rompano, Sarafona i otok Lemnos. Zarobljenici s obje strane pušteni su bez otkupnine. Mir je objavljen 25. IV. 1479, završivši **25. 4. 1479.** šesnaestogodišnji rat, najteži koji je Republika dotad vodila.

Da potvrde zaključeni ugovor o miru pošalju Melhiora Trebizana, prvog kapetana mletačke galije, kao poslanika u Carigrad. On je donio relikvije Kristove krvi i pomast Marije Magdalene, što su nađeni u »Crkvi milosti.« Dobio je zadatak da u slučaju potrebe zamoli Bajezida za pomoć. Sa strane Porte također je zbog novih prijateljskih odnosa poslan poslanik u Veneciju, gdje je bio svečano saslušan i gdje je prenio izraze sultanova zadovoljstva zbog uspostave mira, te duždu predao dijamantima optočen pojas — uz manje velikodušni despotski uvjet, da na zahtjev pojas treba vratiti, a onda mirovni ugovor sa svim svojim uvjetima ne bi važio. Donio je sa sobom i veliku zlatnu zdjelu da bi iz nje pio s duždem i s dvanaestoricom senatora. Vijeće mu je ukazalo najveće počasti koje je primio s najvećom ohološću. Kažu da je sklopio prijateljski savez po kojem bi Republika podigla mornaricu od stotinu galija za obranu sultana, a ovaj je, u slučaju da Republika bude napadnuta, obećao sa sto tisuća ko-

njanika doći u pomoć. Iako ne možemo odmah uzeti zdravo za gotovo svjedočanstvo samo jednog povjesničara, ipak nema sumnje da je Venecija promijenila politiku prema Turskoj. Idući stopama Ferdinanda Aragonskog, Venecija će sada jačati prijateljstvo prema Porti da bi držala Turke daleko od venecijanskih granica, a pojačat će to prijateljstvo s Portom i protiv Ugarske i potrudit će se da ovima natjeraju na vrat njihove neprijatelje. Dakle, već pola stoljeća prije tog opakog prijateljskog saveza kršćanskog kralja s neprijateljima kršćanske vjere, računali su Napulj i Venecija na tursku pomoć i napad s boka. Mehmed je bio dosta veliki političar da s kršćanima ne vodi rat bez razbora i da ih svladava bez razlikovanja, nego se vladao prema okolnostima da suprotstavi nevjernike s nevjernicima, a to je po turskome — nagnati pse na svinje ili pomagati svinjama protiv pasa.

GLAVA SEDAMNAESTA

Događaji sve do Mehmedove smrti

Bujica letećih odreda, koja je poput poplave opustošila sve, bila je u ovom času zaustavljena mirom u Veneciji da prodre u oblast Friuli, ali se, još iste godine kad je sklopljen mir, dvostrukom snagom sručila na Ugarsku. Turska vojska od četrdeset tisuća ljudi predvođena dvanaestoricom paša prodre po-
1479. četkom listopada (oktobra) 1479. u Erdelju. Treba spomenuti najznamenitije paše: Mihaloğlua, Ali-bega, i Iskendera, koji su poznati već po tome što smo ih dva puta sreli kod Bočca, pri upadanju u Korušku, u Dalmaciju i Štajersku; Evrenosove sinove, Hasan-bega, Isa-bega i sina Malkočević Bali-bega. Sve smo ih već upoznali tokom ovog pripovijedanja pri plijenećim pohodima turskih letećih odreda. Broj vođa je, zbog svog nejedinstva, slabio vojnu snagu. Stjepan Bathory, vojvoda, Erdelja, žurno je sakupio borce kod Sasvaroša (Brosk) da bi Turke napao pri njihovu prijelazu preko prijevoja Crvene kule, jer su se onuda htjeli vratiti s plijenom. Pozvao je u pomoć zapovjednika grada Temišvara, koji se već istakao u češkim i poljskim ratovima kao odličan vojskovođa Matije Korvina. Dne 13.
13. 10. 1479. listopada (oktobra) 1479, došlo je do bitke kod Kenger Mezeja, tj. na Krušnom polju, udaljenom dvadeset tisuća koraka od Weissenburga. Batori postavi na lijevo krilo Saksonce, na desno Seklere, iza prvih Vlahe, iza njih Madžare. Sam se postavi u sredini

sa vlastitom, teško naoružanom konjicom i sa zastavama biskupa Ladislava Gereba iz Erdelja. Održana je misa i svaki se vojnik pričestio, potvrđujući udarcem ruke i poljupcem obećanje da bez zapovijedi vojskovođe neće uzmaknuti. U početku je poraženo lijevo krilo i tri tisuće Saksonaca je natjerano u rijeku Maroš, a i desno se krilo povuklo. Bathory je sakupio bjegunce, izgubio svog prvog i drugog konja pogotkom iz puške i ubodom, a sam je krvario iz šest rana. Tada, u času najveće nevolje, dojuri pomoć grofa Temeša, koja je sve dosad odugovlačila dolaskom. »Bathory, gdje si?« poviče Kinis u metežu ljutog boja. Bathory još jednom poviče svom snagom, gotovo polumrtav, i opomenu svoje borce. Tada se okrene bojna sreća i Turci su do kraja poraženi. Trideset tisuća ih pokri bojno polje. Kao što je prije trideset i sedam godina Hunjadi pobijedio kod Crvene kule Mezid-bega, tako je Kinis pobijedio Ali-bega, koji se jedva spasio bijegom. Šteta što su Hunjadi i Kinis svoju pobjedu umrljali barbarskom okrutnošću. Hunjadi je dao pred sebe dovedene Turke pobiti dok je jeo, a Kinis je leševima pobijenih dao prostrti stol — užas, o kojem pripovijeda samo povijest halifa za Abasa, krvnika. Vino je teklo s krvlju ubijenih, a pobjednici su kao podivljali plesali po leševima. Kinis je sam podigao jedan leš zubima i plesao ratni ples držeći ga tako. Slijedeći dan su leševe pobijenih poslagali na gomilu i osam tisuća preostalih Mađara predvođeni svojim hrabrim vojvodom Stjepanom Bathoryjem, pokopali su ih. Kapela, koja je podignuta, iznad mrtvih, podsjeća unuke na hrabrost očeva, kao što je to i s kosturnicom u Murtenu, samo što Švicarac ne treba crveniti zbog takve gozbe.

Već slijedeće godine je srednja Austrija morala platiti poraz, koji su doživjeli turski leteći odredi u Erdelju, novim upadima u Kranjsku, Koruško i Štajersku. Dana 29. srpnja (juna) 1480 opustošili su kraj oko Crknice i Loguša, a na dan 5. kolovoza (augusta) 1480. upali su po četvrti puta u Koruško preko Save. Georg od Šaumburga, vicedomus Bamberga, skupio je kod Rana mnoštvo seljaka-konjanika kojima je pojačao svoju konjicu, pa je noću strašnom bukom bubnjeva i truba uplašio Turke koji su zbog galame pretpostavljali da se radi o daleko većem broju boraca. Iz Kranjske i Koruške Turci su po šesti puta prodirali u Štajersku, i to odmah s dvije strane u isto vrijeme. Ovi iz Kranjske su opustošili donju Štajersku duž Mure sve do Gradeca, a ovi iz Koruške su sobom poveli roblje; među njima pet stotina svećenika. Glavna crkva u Seckau opljačkana je i razorena. U isto vrijeme kad su poduzeti vojni pohodi turskih letećih odreda u Erdelj i u unutrašnji dio Austrije, zapovijedi Mehmed svome brodovlju da osvoji utvrdu Mutu na meotskom jezeru, a sinu Bajezidu da osvoji utvrdu Turul. Ova je bila u Armeniji, u blizini Bajburta i Erzindžana, a u rukama samostalna gospodara koji je u perzijskom ratu s Uzun Hasanom stao na njego-

1480.

29. 7. 1480.

5. 8. 1480.

9. 8. 1480.

1480.

vu stranu. Misleći na to, Mehmed je svom sinu Bajezidu, namjesniku Sivasa, naložio da osvoji ovaj neprijateljski grad-utvrdu, što je on i učinio. U otočju, na otoku Imbrosu izgrađen je grad-tvrđava, a na Lemnos su poslani liječnici da ispitaju svojstva zemljišta za pečat, zbog čega je ono još za Grka bilo znamenito, i da pošalju o tome svoj izvještaj.

[Sa sultanom Egipta, s kojim su dosada bili u prijateljskim odnosima, Osmani su došli u sukob zbog dva povoda. Huškadem je negativno odgovorio na Mehmedovo pismo, u kojem se on zauzeo za ponovnu izgradnju propalog vodovoda i vrela na hodočasničkoj stazi prema Meki na njegov trošak, jer ponos memlučkog sultana nije dopuštao da održanje tako pobožne zaklade pusti iz ruku. Drugi je bio još ozbiljniji, a dogodio se pod Kaitbajem, nasljednikom Huškademovim, koji je nasilno prodro u vladarsku kuću Zulkadra. Već je bilo upravo prošlo jedno stoljeće od kako je Turkmen Zejnedin Karadža Zulkadr u jednom dijelu stare Kapadocije (prostor sjeverno od Kajserije) utemeljio neovisnu vladarsku kuću, čiju princezu je oženio Mehmed
1378. Osvajač (et- Fatih), kao i njegov djed. Zejnedin Karadža Zulkadr, tj. ukras vjere, crnkasti, obdaren vlašću, zasnovao je dinastiju time što se dočepao gradova Maraš i Elbistan. Njegov sin Halil-beg proširio je područje zauzećem gradova Harput,
1386. Behesne i Malatja, borio se uspješno protiv Egipta, a ubio ga je vlastiti narod. Njegov nasljednik i brat Suli-beg ojačao je ororođivanjem sa moćnijim susjedima, jer je svoje kćeri udao za Kadi Burhanedina, gospodara Sivasa, i za najmlađeg sina Bajezidova, princa Mehmeda. Pobjedom protiv gospodara Hame, proširio je zemlju, ali ga je usmrtio ubojica poslan od egipatskog
1397. sultana. Ova smrt pada u doba, kada Bajezidov vojskovođa Timurtaš osvaja ove krajeve i pripaja carstvu. Naslijedio ga je sestrić Nasiredin Mehmed koji je dugo vladao. Najprije zaratiVši sa tadašnjim egipatskim sultanom, sklopi potom s njim mir i savez i njegovom je pomoći pobijedio kneza Karamana, Mehmeda, kojeg pošalje u Egipat. Naslijedio ga je Sulejman-beg
1442. koji umire nakon dvanaest godina. Njegova sva četiri sina slijedili su ga na vlasti. Najprije je Arslan-beg vladao dvanaest godina, a onda ga je njegov brat Budak, uz pomoć egipatskog sul-
1453. tana, dao usmrtiti u džamiji u Marašu. Sultan ga je tada htio postaviti za vladara, ali bezi odbiju bratoubojicu i zatraže od Mehmeda II njegova brata Šehsuvara, što ovaj podrži, te ga poveljom postavi za lenskog gospodara plemena Zulkadr i Buzukli. Budak, protjeran od brata, vrati se u Egipat, gdje dobije
1465. snažnu podršku od sultana Kaitbaja. Nakon zaludnih borbi egipatskih trupa sa zulkadrovskim, Kaitbaj pošalje Mehmedu II poslanstvo sa žalbom na Šehsuvara i s molbom da ga više ne

podržava, jer se egipatski sultan kani dokopati osobe svoga neprijatelja, a zemlje pripadaju osmanskim vladarima. Mehmed odgovori da će opomenuti Šehsuvara, a ako ga ne posluša, neće ga pomagati. Kaitbaj zadovoljan odgovorom, iskoristi ga i počne tajno zlatom pridobijati begove za odbacivanje Šehsuvara. Zatim je poslao vojsku koja ne naiđe na otpor, a Šehsuvar, napušten od **1470.** svojih, pobjegne u tvrđavu Samantin. Izdan tu, bude uhvaćen i odveden u Kairo gdje je usmrćen. Mehmed se nije zbog toga posebno uznemirio, jer je Kaitbaj napustio zemlju, kako je i bio dogovor. Sultan Egipta vojskom je podržao Budaka da stupi na prijestol. Mehmed, mada je već bilo prošlo deset godina od Budakova ustoličenja, odluči se sada opredijeliti za stranu Alaedevleta, zadnjeg brata. Osmanska vojska protjera Budaka ponovno u Egipat, a postavi njegova brata. **1480.**

To je bilo zadnje Mehmedovo angažiranje u Aziji. Ostatak svoga vremena posvetio je evropskim ratovima i talijanskim prilikama. Zaključio je mir ne samo sa Venecijom i Napuljem, nego je njegovu pažnju privukao Lorenzo de Medici, gospodar Firenze, i Leonardo, gospodar Santa Maura, Zante i Kefalonije. Iz Firence je pobjegao u Carigrad jedan urotnik protiv Lorenza. Ali Mehmed, koji je cijenio Lorenza, izručio je urotnika odmah i primio je firentinsko poslanstvo koje mu se zahvalilo u ime republike. Možda je firentinski slikar Bellino, kojeg je koristio u Carigradu za kopiranje starih spomenika, potakao u Mehmedu sklonost ka Lorenzu.

Spram Leonarda nije Mehmed bio tako sklon, jer se ženidbom vezao za njemu tada neprijateljski raspoloženog Ferdinanda, napuljskog kralja. Osim godišnjeg danka, morao je svakom novom sandžakbegu od Janjine davati dar od 500 dukata. A kada je u toj obavezi pokušao jednom mladom paši, koji je bio za jedan čin obezvrijeđen, izmaći, ovaj ga optuži sultanu da je bio prijevaran u zadnjem venecijanskom ratu. Sultan naredi vojsci **1479.** da osvoji njegova mjesta, a Leonardo uteče u Napulj.

Flota, koja je to obavila, bila je stavljena pod zapovjedništvo Gedik Ahmet-paše, kojeg je sultan izvadio iz zatvora u kojem je bio zbog svoga neposluha pri osvajanju Skadra. On osvoji dva jonska otoka, te predstraže Italije, a onda dobije daljnji nalog da plovi do same Italije, gdje osmanska noga nije stupila. Ahmet-paša je bio ponosit na to, jer je prošlo 650 godina kako su muslimani po prvi puta bili na ligurskoj i partenskoj obali, Saraceni osvojili okolinu Đenove i Napulja, a Arapi opustošili Apuliju. Mehmedov osvajački zahtjev još su potakli Venecijanci koji su bili tada Ferdinandovi neprijatelji time što su mu preko poslanika Grittija predložili da mu Brindizi, Tarant i Otrant, nekada dio Istočnog rimskog carstva, po pravu pripadaju. Ahmet-paša, sada valonski paša, pojavi se sa flotom, opskrbljen janjičarima i azapima, na visini Otranta i ovaj uskoro pada u **28. 7. 1479.**

11. 8. 1479. turske ruke. Ovi su tom prilikom pričinili nasilja nad dobrima i ljudstvom, gotovo polovina pučanstva je stradala, a ostali su bačeni u ropstvo.

Jedna druga se flota sa više od 60 galija prije ovog pohoda, pod zapovjedništvom Mesih-paše, pojavila pred Rodosom, jer je Mehmedov smioni genij planirao, istovremeno, osvajanje grudobrana Italije i Arhipelaga.

Rodos je imao bogatu, složenu i slavnu prošlost. Pripadao je, nakon peripetija, Bizantskom carstvu, zatim su ga osvojili turski gusari, a onda viteški red ivanovaca koji ga je dobro utvrdio i za sebe zadržao. Aktivno je ovaj red, flotom i ljudstvom, sudjelovao u križarskim ratovima protiv Turaka. Opasniji na-
1437. pad otok je doživio od strane egipatskog sultana koji ga je, prvi puta, napao sa osamnaest galija, a onda, po drugi puta, sa 18.000 ratnika, no bez uspjeha].

1455. Jedanaest godina zatim primi Mehmed Osvajač u Edrenu, uskoro nakon pada Carigrada, poslanike knezova s Arhipelaga i kad nitko nije došao s Rodosa, a poslanicima je odaslanim zbog danka, negativno odgovoreno, objavi Mehmed rat vjerskom redu na Rodosu. Mornarica od trideset brodova pohara karijsku obalu, otoke Kos i Rodos i poveze plijen i zarobljenike. Po drugi puta se pojavi Hamza-beg, sandžak iz Galipolja, s mornaricom od stotinu i osamdeset jedrenjaka, koji su dvadeset i dva dana uzalud opsjedali utvrdu Raheriju na Kosu (nakon već ispričanih Mehmedovih pothvata na početku njegove vladavine na Lesbosu i Hiosu). Onda je došla opsada utvrde na Simiji, ali ju je morao napustiti zbog mina koje su postavili vitezovi, pa je onda opustošio otoke koji su pripadali redu, Leros, Kalamos, Nisiros i Rodos. Tu su se Turci iskrcali u selu Arhanđel (Arhangelon) i odveli grčke dječake i djevojčice, lijepe poput anđela, kao plijen pljačkaškog pohoda. Veliki meštar Jakob Mili, ne samo u ratu s Memlucima i s Turcima, nego i s Venecijancima koji su blokirali Rodos s brodovljem od četrdeset i dvije galije, htio je s Mehmedom pregovarati o miru. U početku Mehmed nije dao slobodan prolaz pratnji komtura Sakonaja, koju je zatražio grčki prelat Demetrios Numofilakos, ali kasnije, kad je mislio na osvajanje Trabzona (Trapezunta), bio bi mu dobro došao mir u Arhipelagu, pa je dao zatražiti sigurni prolaz. Veliki meštar Rajmund Zakosta poslao je maršala Vilima, komtura od Villefrancha, ko-
1461. jeg su pratila u Carigrad dva Grka, rođena Rođana. Primirje je potpisano na dvije godine, a da nije zatražen danak.

Još dva puta prošlo je kratko vrijeme primirja, dok novi plijeneći pohod nije uznemirio stanovnike Rodosa. Trideset je galija iskrcalo svoje naoružane vojnike koji su poharali grado-
1467. ve na otocima: Lindosu, Herakleji, Drijandi, Kataudi, Arhanđelu i Novigradu. Nova, snažna oprema turske pomorske snage, po

svoj prilici određene za Rodos, prikrila je zavojevački plan protiv Eubeje, a pohod na Veneciju produžio je na Rodosu mir bez ikakve sigurnosti da će potrajati. Kad je uskoro zatim sklopljen mir s Venecijom pa se brodovlju otvaralo novo polje za daljnja pomorska osvajanja, veliki meštar Petar d'Aubusson, suočen s najvećom opasnošću, poduzme sve da je odvrati. Već kao veliki prior Auvergne i kratko vrijeme pred smrt posljednjeg velikog meštra Ivana Ursina dao je na morskoj strani grada, prema Limoniji, postaviti dvije kule i jednu treću prema Margareti. Sada je svečanim pismom, upućenim svim velikim priorima, pozvao sve vitezove Rodosa na obranu vjerskog bedema. Mehmed je sa svoje strane poslao izvidnicu, čovjeka prerušenog u poslanika, ne u svoje ime, nego u ime svog sina Džema, namjesnika Karamana. Grčki prebjeg Demetrios Sofian donio je ponudu o trajnom miru uz uvjet plaćanja godišnjeg danka. Veliki meštar, dobro obaviješten od svojih carigradskih izviđača da je sve samo varka kako bi se dobilo bolja obavještenja i vremena za potpuno naoružavanje brodova, pričinjao se kao da vjeruje poslaniku, a najviše da vitezovima koji su pristizali iz Evrope osigura put. Tražio je da mu se snizi danak i tromjesečni rok, iz razumljiva razloga da dobije pristanak iz Rima i od kršćanskog svijeta. Prebjeg je po drugi puta došao sa zahtjevom godišnje svote davanja, pod blažim nazivom darivanja, i kad je veliki meštar i to postojano odbijao, ipak je sklopljeno primirje uz slobodnu trgovinu i uz potvrdu o još jednom turskom poslaniku.

Veliki je meštar malo vjerovao u taj mir i opreza radi sklopio je mir s egipatskim sultanom i s knezom Tunisa, od kojega je ishodio da u slučaju potrebe može slobodno izvesti trideset tisuća vagona žita. Na skupštini vitezova reda, koji su se nalazili na Rodosu i novopridošlih vitezova iz Evrope, na velikog meštra jednoglasno je preneseno pravo neograničene uprave novcem i vođenja vojne snage za vrijeme navale koja im je predstojala. Imenovao je četiri najbliža pomoćnika u redu — vrhovnog bolničara, admirala, kancelara i rizničara. Imenovao je brandenburškog velikog priora, Rudolfa od Valenberga, konjičkim generalom, a svog vlastitog starijeg brata Antoine d'Aubussona, vikonta od Monteila, vrhovnim zapovjednikom četa. Odmah je poduzeo potrebne mjere da prorijedi vanjske zgrade rušenjem nekih crkava koje su se nalazile na uzvisinama, kao crkvu sv. Antuna i crkvu Naše gospe od Fileremosa (na osami). Mehmed je po svojim špijunima bio obaviješten o ovim pripremama, pa je, ne sačekavši dovršetak svojih, poslao još krajem jeseni admirala svog brodovlja Mesih-pašu s lakim naoružanjem na Rodos da ispita teren. On se usidrio nasuprot utvrde Fano; iskrcao je nekoliko skupina sipaha (spahija) na kopno, ali ih brandenbuški veliki prior uskoro prisili da se opet ukrcaju. Sada se iskrca na Tilu, otoku blizu Rodosa, koji je pripadao vitezovima i koji su oni branili, a u nadi da će ga osvojiti na prepad.

4. 12. 1479.

Razočaran, povukao se u zaliv Fiskos koji se danas naziva Finike (prema obližnoj staroj gradini Feniksu) da tamo dočeka proljeće i dolazak velike mornarice iz Carigrada. Krajem travnja (aprila) dojedrila je ova iz Dardanela, prošla kraj Rodosa i ušla u zaliv Fiskos da tamo prihvati okupljene kopnene čete. 23. svib-
23. 5. 1480. nja (maja) 1480 pojavi se pred Rodosom mornarica, stotinu i šezdeset malih i velikih brodova.

Neposredni poticatelji i Mehmedovo sredstvo protiv Rodosa bila su tri otpadnika, a svaki je od njih započeo time da je sultanu predao plan tvrđave i svaki je od njih završio dostojno svom izdajničkom djelu. Prvi, Anton Meligallo, plemić-Grk s Rodosa, mislio je da će nadomjestiti profućkano nasljedstvo otaca promjenom vjere; drugi je bio Demetrios Sofian, rodom s Eubeje, korišten kao Džemov poslanik velikom meštru, optužen za magiju i kao ljubitelj tajnih znanosti. Treći je bio Nijemac, općenito nazvan majstor Georg, iskusan matematičar i majstor oko topova. Prije je živio na Rodosu, a sada je već dulje, sa ženom i djecom, naseljen u Carigradu; u službi sultana bio je obasut njegovom milošću. Admiral flote, Mesih-paša, kojemu su ova trojica prikazala zauzimanje Rodosa lakim pothvatom jer propale zidine nisu imale dosta branitelja, a ovi nisu imali dosta hrane ni municije, doveo ih je pred sultana kojem su predali svoje planove tvrđave. Onaj koji je pripadao Nijemcu smatran je najboljim, a zatim je naređeno da počne opsada. Da bi se snašao u njezinom opisu, pisac ove povijesti je s planom u ruci obišao prije trideset i jednu godinu opkope i bedeme Rodosa na licu mjesta i nada se da će topografski opis toga Nijemca biti zorniji nego oni poznati Francuza Vertota i Choiseula. Prvi od njih to mjesto nije ni vidio, a drugi nije uzeo obzira prema historiji opsade ...

Jedan sat zapadno od grada, a nedaleko od mora uzdiže se ne previsoko brdo Sv. Stjepana, na čijem je podnožju pristala osmanska mornarica i bez obzira na hrabri otpor utvrde Sv. Stjepana došla je posada s topovima odmah na brdo i oko brda i tamo se ukopala u rovove. Nakon dva dana postavili su neposredno pred gradske zidine tri ogromna topa, gdje je stajala crkva posvećena sv. Antunu i upravili cijevi prema kuli sv. Nikole. Rukovoditelj artiljerije bio je majstor Georg koji je još jedini preostao od tri izdajnička preobraćenika, jer je prvi, Meligallo, na brodu bio obolio od bolesti ušiju pa je umro tako da mu je živo tijelo bilo izgriženo, a drugi Demetrios Sofian odmah je prvih dana pri jednoj čarki ostao pred gradskim zidinama. Trećega je unutar zidina očekivala kazna koja ga spada. Pod krinkom pokajničkog prebjega pojavio se na podnožju zidina i tražio da ga puste unutra. Predveden pred velikog meštra dodao je otvorenom priznanju krivice preobraćenja još i uvjeravanje o iskrenom pokajanju, ali je dao i živi prikaz o snazi opsjedatelja i njihova teškog oružja. Rekao je da je vojska koja vrši opsadu jaka stotinu tisuća ljudi, da je sa sobom ponijela šesnaest topova, a sva-

ki od njih je osamnaest stopa dugačak i tanad im gađa od devet do jedanaest pedlja u krugu. Veliki je meštar stavio šest vojnika uz prebjega i ovi su budno trebali paziti na njegove korake, a bio je i kod topova, tamo gdje mu se činilo najbolje. Tri stotine pogodataka su već ispalili Turci na kulu sv. Nikole, i ova je većinom s kopnene strane bila razvaljena, ali je veliki meštar pukotinu samo opkolio novim jarkom i drvenim nasipom, prenio obranu komturu Carettu, Talijanu, i zaposjeo nasip koji je od kule sv. Nikole vodi prema onoj sv. Petra u donjem dijelu grada. Tu su bili pješaci i konjanici. Spuštao je daske sa gvozdenim šiljcima na plića mjesta u moru, koja bi se neprijatelj možda usudio pregaziti. Prvi napadaj na kulu, koji su Turci pokušali izvesti, iz zatona sv. Stjepana s pomoću dovezenih brodova za iskrcavanje, nije uspio i, pošto su imali sedam stotina mrtvih, odustali su od jurišanja. Veliki meštar je zahvaljivao Bogu za uščuvanu prednost, u crkvi kamo su donijeli sliku Djevice »s dragog mjesta na osami«. Mesih-paša je slijedećeg dana promijenio svoj plan, prenijevši napadaj s morske na kopnenu stranu. Sa strane židovske četvrti dao je postaviti osam velikih topova, a deveti je bio upravljen s dna bedema prema vjetrenjačama. Židovske kuće su odmah bile porušene, a kamenje je korišteno za jedan drugi unutrašnji zid koji je veliki meštar dao podići iza jednog rova kao novo predziđe. Svi su donosili kamenje: vitezovi i seljaci, građani i trgovci, udovice i djevojke. Zatim su od drva i kreča gradili unutrašnji zid marljivo napredujući u svom dijelu, dok su topovi tako urnebesno grmjeli da su odzvanjali sve do Kosa, koji leži stotinu milja zapadno, i do Kastelrosa, koji leži stotinu milja istočno od Rodosa.

U grad su bačene bombe, ali je šteta koju su nanijeli žiteljima bila neznatna, jer su se žene i djeca spasili u tvrđavu gdje su bombe samo rijetko padale, a posada ih je znala izbjeći u crkvenim svodovima i podzemnim spiljama. Turci su drugi napad pokušali na kulu sv. Nikole s pomoću drvenog brodskog mosta, širokog šest ljudi i tako dugačkog da je od kuta kopnenog rta, gdje je stajala kapela sv. Antuna, dopirao sve do kule sv. Nikole. Takva je naprava bila potrebna za jurišanje, jer su sama kula i bedem s morske strane bili nepristupačni. Pomoću sidra bačenog na podnožje zidine kule i za njega pričvršćenog užeta podigli su most duž užeta do kule, tako da je bio prislonjen uz nju. Tada se noću bacio engleski mornar Gervasius Roger u more, odriješio sidro i most je opet otišao natrag. Turci su ga opet dovukli čamcima do nasipa i u olujnoj noći 19. lipnja (juna) 1480. poduzeli su prvi juriš na kulu sv. Nikole. Topovi su s obje strane rigali strašnu vatru; most se slomio, a jurišnici i četiri šajke sa topovima potopljeni su, dok su čamci za iskrcavanje dijelom izgorjeli. Borba je trajala od ponoći do deset sati drugoga jutra; tada su se Turci povukli s gubitkom od dvije tisuće i pet stotina ljudi i Sulejmana, poginulim sandžakbegom Kastamonija. **19. 6. 1480.**

Suzbijen u jurišu na kulu sv. Nikole, skrene Mesih-paša svu snagu teške artiljerije na dio grada koji je bio tik uz bedem, uz obranu Talijana i židovsku četvrt; tri tisuće i pet stotina taneta napravili su prodor u zidu. U gradu su postavili novi stroj za izbacivanje; na neprijateljske topove izbacivani su komadi hridina neobične veličine koje su podrugljivo nazvali dankom. Punjenje je vršeno dijelom razvalinama koje su neprijatelji prouzrokovali ogromnim kamenim tanetima, a dijelom komadima s hridina kojima su jurišnici punili rovove, a u gradu su taj materijal odnosili odozdo podzemnim hodnicima. Turci nisu mogli sebi objasniti kako su kamenjem napunjeni rovovi neprestano propadali. Na bedem su donosili sumpor, katran i drugo gorivo, vrećice punjene komadićima željeza i puščanim prahom; donijeli su kamene gromade i kotrljali ih niz bedeme. Veliki je meštar pozvao i majstora Georga i u toj velikoj nevolji tražio da mu pomogne savjetom i djelom. Ovaj je rekao da ima novi stroj za izbacivanje i da njime može razoriti neprijateljske topove, ali kad su pogoci umjesto neprijateljskih topova pogađali gradske bedeme, porodi se sumnja da izdajnik još uvijek stoji u dosluhu s neprijateljem. Sumnja se sve više pojačavala i majstor je pod mukom priznao, što su mučitelji držali sigurnim priznanjem. Možda je bio nedužan za drugu izdaju koju su mu pripisali, ali je prvu okajao zasluženom kaznom na vješalima. Iste je prirode možda bila krivnja jednog sumnjivog prebjega, koji je, odmah na početku opsade doveden u mučilište, priznao za što su ga optuživali i rekao da je došao po nalogu Mesih-paše da otruje velikog meštra. Zbog toga je smaknut mačem. Jedan Grk, kojega je Mesih-paša poslao velikom meštru kao pregovarača zbog predaje, poslan je neobavljena posla natrag. Pašin bijes je bio povećan i time što bi, opsjednut škrtošću i pohlepom, bogat plijen rado oduzeo vojsci i zadržao ga isključivo za sebe i sultana. Dana je naredba za novi juriš, a u taboru je proglašeno da je obećana pljačka. Osim uobičajenog naoružanja Turci su se opskrbili i vrećama za pljačku, užetima za vezivanje dječaka i djevojaka i s ništa manje nego osam tisuća kolaca na koje su kanili nataknuti vitezove i borce. Čitave su noći u turskom taboru odzvanjali povici Allahu i prijeteće klicanje. Dan ranije je osam topova neprestano praštalo na zidove židovske četvrti i tako onemogućilo da ih se noću opet popravi.

28. 7. 1480. U petak, 28. srpnja (jula) 1480., istoga dana kad se turska mornarica iskrcala na Otrantu, sa sunčevim izlaskom je pucanj iz mužara (top teškog kalibra) dao znak za navalu i Turci su preko razvalina bedema nezadrživo prodirali. Tisuću pet stotina boraca prekrilo je prodor u zidinama, a iza njih je stajala sva turska vojska od četrdeset tisuća ljudi. Nadošli su preko rovova i preplavili obalu i kraj oko grada. Na obje su se strane borili s najvećom hrabrošću. Seadedin kaže da su se jurišnici »bacili kao lavovi, koji su se otrgnuli s lanca, na svoj plijen«,

a i opsjedani su se borili »kao Makabejci za vjeru i slobodu« ... kaže Breidenbach. Već je istaknuta zlatnim i srebrnim resama ukrašena zastava kapudanpaše na visini bedema do kojeg su se uspeli, već su spuštene ljestve u grad s kojih su jurišnici sišli s dvadeset stopa visokog bedema u židovsku četvrt grada, kad je Mesih-paša dao putem telala razglasiti s bedema, a držao je da je grad već osvojen: »Pljačka nije dopuštena, blago Rodosa pripada sultanovim rizničkim prihodima«. Tada se ohladi žar jurišnika, a čete izvan prodora ustručavale su se doći u pomoć onima koji su se već popeli na bedem, pa su ih vitezovi s unutrašnje strane bedema potjerali natrag. Opsjedani su se uspeli, boreći se, ljestvama i ponovno su osvojili bedem. Po jednim se ljestvama penjao i sam veliki meštar na bedem koji je neprijatelj ranije izvana zauzeo. Ogorčena bitka je trajala puna dva sata, dok Turci nisu bili suzbijeni; izgubili su tu i zastavu, a ostalo je i mnogo mrtvih. Narod je brzi preokret u navali pripisao paničnom strahu od pojave jednog zlatnog križa i sjajne djevice oboružane oklopom i kopljem i borca okruženog sjajnom pratnjom; na mjestu gdje su bile Kristove zastave, Djevice i sv. Ivana neprijatelja je obuzeo strah. Međutim, Turci nisu vidjeli zlatnu prikazu, nego ih je odbilo to što im je prvo obećano bilo poslije uskraćeno. Osmanski historičari jednodušno navode da je glavni uzrok neuspjeloj navali i prekinutoj opsadi pašina škrtost, a kod vojske želja za pljačkom, o čemu Caoursin, zamjenik kancelara reda, šuti u svojoj povijesti opsjedanja da ne bi zasjenio vitešku zaslugu za hrabrost. Tri tisuće i pet stotina leševa, koji su pokrivali pukotine u bedemu i rovove, bili su spaljeni. Turci su za tromjesečne opsade imali devet tisuća mrtvih i petnaest tisuća ranjenih. Kad je ukrcavanje četa i ugrabljenih stada bilo u punom jeku, pojavile su se dvije napuljske lađe koje je kralj Ferdinand poslao vitezovima u pomoć, s papinim obećanjem da će ih poslati još više. Turske galije su nastojale da im spriječe ulaz. Jedna od ovih dviju lađa stigla je oštećena u luku, a druga se slijedećeg dana pobjedonosno probila među galijama koje je njihov vođa bio opljačkao. Mesih-paša je poveo ostatke vojske prema uvali Fiskos, iz koje je i izišao; izvrši opsadu viteške utvrde Petroniona kod Halikarnasa i uđe u carigradsku luku. Tamo je smijenjem s časti paše od tri tuga i poslan kao običan sandžakbeg u Galipolje. Time što je brisan s popisa paša s tri tuga, tj. vezira, smanjio se njihov broj pa se nadopunio imenovanjem suca Manise, Čelebije, koji je dosad ujedinjavao mjesto vojnog suca Anadolije i Ruma u jednoj osobi. Od sada je taj položaj odvojen; mjesto vojnog rumelijskog suca dobio je mula Muslihudin Kastelani, a mjesto vojnog anadolijskog suca dobio je mula Hadži Hasan-zade. Te godine kad je prestala opsada Rodosa, umrli su najznamenitiji pravnici i jedan od najznačajnijih šejhova Mehmedove vladavine, mula Husrev i šejh Kutbedin Atar-zade. Prvi je napisao »Bisere«, jedno od

osnovnih djela osmanske pravne znanosti, a ovaj drugi je najznamenitiji učenik šejha Akšemsedina, pronalazača Ejubova groba pri opsadi Carigrada. Mehmed je ukinuo i mjesto, stvoreno za Mehmeda I, položaj nakibul-ešrefa, tj. predstojnika emira.

Idućeg proljeća istaknuti su na azijskoj obali sultanovi tugovi u znak polaska u Aziju, a da vojska uopće nije znala za njihovu svrhu. Osvajačeva (El-Fatihova) namjera ni ovaj puta nije bila objavljena, a tako je to uostalom bilo kod svih njegovih vojnih pohoda, pa se moglo samo nagađati. Tako je i ovaj puta bilo neizvjesno hoće li vojna poći na egipatskog sultana, da li je uperena prema Rodosu, da bi se oprala sramota nanijeta osmanskom oružju. Iz Skutarija (Üsküdar) su pošli prema Gebzi, (stara Libissa, znamenita po Hanibalovu grobu) i na carevoj livadi (hunkâr čairi), što se nalazi između ova dva grada, stali. Mehmed je već dulje vremena pobolijevao, ali je vjerovao da će novim osvajačkim pohodom pobijediti bolest. Umro je ovdje u bli-
3. 5. 1461. zini Hanibalova groba, u četvrtak 3. svibnja (maja) 1481, u tridesetoj godini vladanja, a tek u pedeset i drugoj godini starosti. Ostavio je svijet u neizvjesnosti kome je bio namijenjen taj posljedni vojni pohod. Titula Osvajača (el-Fatih), kojom ga je osmanska povijest odlikovala pred svim drugim sultanima, pripada mu ne samo kao osvajaču carskog grada i sultanove prijestolnice, već i kao proširitelju carstva sa svih strana. Evropski pisci osmanske povijesti su broj njegovih osvajanja i veličinu njegova poduhvatna duha uključli u dvostruku formulu — jednu su pronašli, a drugu ponavljali. Mehmed je, kažu oni, osvojio dva carstva, četrnaest kraljevina i dvije stotine gradova. Da bi pokazali veličinu njegova genija, izjavili su da na njegovom grobu pišu samo ove riječi: »Imao sam na umu ratom zadobiti Rodos i pobijediti Italiju.« Dva carstva je zaista osvojio, bizantsko i trapezuntsko, a zacijelo i više od dvije stotine gradova, ako ubrojimo ovamo sva veća mjesta osvojenih zemalja. Što se tiče kraljevstava, broj je dvostruko veći jer su se, osim Srbije, Bosne i Albanije, samo još Moldavija i Moreja mogle u Evropi smatrati kraljevinama; a u Aziji, u najboljem slučaju, možemo takvima smatrati Kastamonu i Karaman. Da bi napunili broj od dvostruke sedmice, morali bi sedam otoka koje je osvojio — Negroponte, Kefaloniju, Lesbos, Lemnos, Tenedos, Imbros i Tasos — podići na toliki broj kraljevstva. Ni druga formula, grobni natpis, ne može se održati, jer ma koliko po smislu bila doslovce istinita, ipak na Mehmedovu nadgrobnom spomeniku nema ni riječi o Rodosu niti o Italiji; jer on je prvi osmanski sultan koji je bio pokopan iza mihraba svoje džamije. Oni prije njega počivali su u Brusi.

Isto tako kao što se ne može potvrditi broj osvojenih kraljevstava i izmišljeni nadgrobni natpis, tako se ne može održati u povijesti ni tvrdnja o pojedinim crtama okrutnosti koje su evropski povjesničari unijeli u opis osvajačeva (el-Fatihova) ka-

raktera. Htjeli su time dati majstorsku sliku krvoloka, koji je čak onda, kada ima namjeru biti pravedan, ipak uvijek nečovječan i okrutan. O takvim su crtama, koje povijesno nisu dovoljno kazane, govorile anegdote o rasparanim trbusima četrnaestorice paževa da na licu mjesta otkrije koji je od njih pojeo krastavce neke siromašne žene; odsijecanje glave robinji-miljenici, Ireni da umiri mrmljanje vojske zbog mekušne neaktivnosti sultana; trovanje princa Mustafe da bi kaznio povredu haremske časti; postavljanje suca koji je trebao sjesti na kožu koju su oderali njegovu ocu i slično. Historiji nisu potrebne te crte, koje nose u sebi pečat izmišljotine, da bi mogla izreći svoj sud nad okrutnošću i sramotnim užitkom i da bi nepristrano mogla ocijeniti njegovu velikodušnost i ljubav prema zakladama, njegova pokudna djela i velika svojstva. Njegovu krvoločnost potvrđuje bratoubojstvo kojim je započeo vladavinu, razbijeni gležnjevi, prepiljena tijela hrabrih, poubijane posade, ubojstva careva i kraljeva, kao ubojstvo grčke carske obitelji u Trapezuntu, bosanskog kralja, knezova sa Lesbosa i iz Atene; ovo dvoje posljednjih dvostruka su žrtva njegove okrutnosti i užitka. Cvijet plemstva zauzetih gradova, najplemenitije grčke, pontske, đenoveške, venecijanske, srpske i vlaške dječake odabrao je za službu komornika, a odavde je put vodio do položaja vojskovođa i kneževina, a većinom i do stratišta. Tako su Mahmut-paša i Sulejman-paša postali od dječaka-miljenika veziri, Drakula i Franko su postali kneževi Vlaške i Atene, a prvi i posljednji od ova četiri ljubimca pali su zatim kao krvave žrtve politike ljubimstva. Krijeposna tvrdokornost spram nečasnih zahtijeva sigurno je završavala pod krvničkom sabljom. Tako su umrli kao mučenici čednosti i vjere sinovi nadvojvode Notarasa pri zauzimanju Konstantinopolisa (Carigrada), plemenita Erizzova kćerka pri zauzimanju Negroponta, tako četrnaestogodišnji sin protovestijara Franceja kojem su ženu, kćer i sina odvukli u harem silnog vladara, gdje je kćer Tamara umrla od kuge, a sin Joanes bio od samog sultana proboden. Skršeni otac je slijedio svoga gospodara despota Tomu iz Moreje sve do Krfa, gdje je kao redovnik opisao jezovitu povijest svoga vremena gotovo do kraja Mehmedova vladanja. Svega tri godine pred sultanovu smrt i, izgleda, neposredno pred svoju vlastitu, odložio je pero. Bio je posljednji od onih Bizantinaca koji su nam pomogli kao svjedoci za jedan dio ove povijesti.

Ako Bizantinci i suvremeni evropski pisci kao Barleti i Caoursin, koji su kao očevici opisali opsadu Skadra i Rodosa, katkada pretamnim bojama slikaju sultana Osvajača (el-Fatiha), tada drugi suvremenici ili gotovo suvremenici kao Spandugino, i, kasnije, Giovio i Sansovino, prekoračuju sve granice historijske istine hvalom, za koju misle da je ne smiju uskratiti njegovim velikim svojstvima. Tako prvi pripovijeda da je grčki patrijarh Scholarios bio napola preobratio Mehmeda na Kršćanstvo i da

je on, naročito zadnje vrijeme pred smrt, bio veliki poštovalac relikvija pred kojima je neprestano palio mnoge svjetiljke. Drugi dopuštaju da je čitao ne samo povijest Aleksandra Velikog (poznat je istočnjacima u romanu i epskoj pjesmi, ali ne kao povijest), nego i povijest Julija Cezara (koje u istočnjačkim pričama nigdje nema); osim toga mu pripisuju da tečno govori ne samo grčki, latinski, arapski i perzijski, nego čak i haldejski! Nema važnijih dokaza od dokaza o velikom vladarskom geniju Mehmeda koji nije bio samo onaj koji je povećao carstvo ili Osvajač (el-Fatih) nego je bio i osnivač u zakonodavstvu; koji nije samo smanjio broj stanovništva, nego je naseljavao gradove; koji nije samo razarao crkve i samostane, nego je gradio džamije, škole, bolnice i dobrotvorne ustanove; koji nije samo uništavao grčku kulturu i umjetnost, nego je bio zaštitnik znanosti i učenosti; koji nije bio obrazovan samo za ratnika i osvajača, nego i znanstveno izobražen i pjesnik. Važnija i mjerodavnija svjedočanstva, koja više kazuju od njegovih ratničkih i osvajačkih djela koja smo opisali u šest glava, spomenici su mira; njegove građevine, zaklade, državno uređenje i uređenje vojske, pa onda djela učenjaka i pjesnika njegova vremena, o čemu će govoriti slijedeća knjiga.

GLAVA OSAMNAESTA

Državne ustanove i kulturna djela za Mehmeda II

Prirodno je da zgrade nadživljuju svoje graditelje; zato su oduvijek ljudi težili da svoje ime ovjekovječe zgradama, da se hramovima i bogomoljama uzvinu prema nebu i svoje ime u njega ugrađuju, pa čak su i grobovima nastojali produžiti svoj život preko groba. Vladari su podizali, prema svojoj veličini i moći, spomenike graditeljske umjetnosti. Mnoštvo ruku, puna blagajna, veličina zamisli odredit će njihovu osnovu. Mehaničkoj slici količine i mase podat će graditeljevo umijeće pečat ljepote i svrhovitosti, a genij graditelja podat će djelu dušu time što će mu odrediti dobrotvornu i opću svrhu. Djela od žbuke i kamena niti su najslavniji niti najtrajniji ljudski spomenici. Slavniji od obeliska i trajniji od piramida su mudri zakoni, korisne državne uredbe, neumrla djela duha za buduća pokoljenja po svojim dalekim posljedicama. Najslavnije, najvještije, najsloženije djelo

s najvećom općom upotrebom je država i najveća zasluga pripada graditelju koji ju je osnovao, učvrstio, proširio ili je održava. Mehmedu II. pripada zasluga takve vrsti, kao proširitelju putem osvajanja i kao učvrstitelju državnih ustanova i državne uprave. Razmotrit ćemo te ustanove u cjelini i pojedinačno, a prije toga ćemo nabrojiti građevine kojima je uljepšao glavne gradove carstva.

Pošto je osvojen Konstantinopolis (Carigrad) odmah je osam najljepših crkava pretvoreno u džamije, a vremenom je Mehmed sagradio četiri druge. Među dvanaest džamija Mehmeda II izdvaja se, osim Aja Sofije, naročito ona, nazvana po njegovu imenu, »Osvajačeva (el-Fatih) džamija«, sagrađena na četvrtom od sedam brežuljaka grada; a onih drugih jedanaest u poštovanju joj se klanjaju, kao što se u snu egipatskom Jusufu (Josipu) poklonilo jedanaest snopova žita pred njegovim snopovima, a dvanaest zvijezda pred mjesecom i suncem. Na mjestu gdje je nekada stajala crkva sv. Apostola, a tim zdanjem se kraljica Teodora natjecala sa svojim mužem Justinijanom koji je gradio Aja Sofiju, tamo gdje je stajao Heroon, grobnica bizantskih careva, uzdiže se »Osvajačeva (el-Fatih) džamija«, na terasi visokoj četiri lakta. Sprijeda je predvorje, četverokut, s tri strane okruženo dvoranama na stupovima, čije olovom pokrivene kupole nose stupovi od granita i mramora, a četvrta strana tvori pročelje svetišta. Glavna vrata su postavljena nasuprot udubljenja (mihraba), koje ima funkciju glavnog molitvenog mjesta. Duž tri strane predvorja sa stupovima proteže se mramorno sjedalište (sofa), glatko poput ogledala, prekinuto samo ulaznim vratima. U sredini je vodoskok, pokriven olovnom kupolom, a oko njega su posađeni visoki čempresi. Iznad prozora predvorja, koji imaju guste rešetke, nalazi se izvana na raznobojnim mramornim pločama prvo sure Kurana, nazvano otvoritelj ili zadobijač, prekrasno izrađeno najljepšim pismenima, a na glavnom ulazu, na lazurnom polju, Poslanikova predaja (hadis) koja se odnosi na Konstantinopolis (Carigrad): »Oni će osvojiti Konstantinopolis i blago vladaru i blago vojsci koji će ga osvojti.«

Na velikom trgu uz džamiju koji se naziva san, tj. polje, uzdiže se osam visokih škola (medresa), a iza svake popratna zgrada (tetimme) s mnogo sobica određenih studentima za stanovanje. Na ove se nadovezuju kuhinja za siromašne (imaret), gdje siromašni studenti i drugi od zaklade dobivaju dva puta dnevno hranu; zatim bolnica, koja se zove daruššifā, tj. kuća gdje se liječi; umobolnica (timarhane); kuća za smještaj putnika i stranaca (karavan-seraj ili han) i osnovna škola za dječake koji uče početnicu (mekteb); knjižnica (kitabhâne), nalazi se u unutrašnjosti svetišta smještena u posebnoj prostoriji. To je prva knjižnica u Carigradu, koju su osnovali Osmani nakon zauzimanja grada. Jedna visoka i niža škola, zgrada za liječenje bolesnika i

umobolnika, za smještaj putnika, za prehranu siromašnih, ustanova s ljekovitim vrelom (sebilhane) i kupalište (hamam) za čišćenje tijela, knjižnica i škola za čuvanje usmene predaje (hadisa) da bi se očistio duh; predvorje, kao harem sa sofom, i groblje, kao vrt s mauzolejem (turbe), pokraj kojeg se nalazi i mauzolej njegove majke Alime, tvore tuce zgrada zaklada koje se nalaze (rijetko u punom broju) okupljene oko svetišta za molitvu i mjesta za okupljanje vjernika — za koje se brine osnivač — u duhovnom i tjelesnom smislu, u zdravom i bolesnom stanju, za stan i hranu, za čišćenje i nastavu, za liječenje tijela i duha, a brine se i za samoga sebe da se tamo moli i da ima nadgrobni spomenik.

Osim ove velike džamije, koja se zove po njegovu imenu i koja se nalazi na četvrtom brežuljku grada, sagradio je Osvajač (el-Fatih) u Konstantinopolisu (Carigrad) još tri druge od temelja. Jedna je Ejubova, a Ejub je bio Poslanikov suborac, čiji je grob našao tako sretno i u pravo vrijeme šejh Akšemsedin, kada je zauzet Konstantinopolis. To je bilo tik ispred gradskih zidina, a pronalaženje tog groba je vjernike oduševilo za navalu i zauzimanje grada. Druga je džamija ona velikoga šejha Buharija kod adrianopolskih (edrenskih) vratiju, tik gradskih zidina. Šejh Buhari je na konju predvodio vojsku Murata II da bi zauzeo grad, a Murat II je bio Mehmedov otac. Treća je bila vojna džamija (ortadžami) janjičara u kasarnama koje su bile za njih sagrađene. U Adrianopolisu (Edrene) i Brusi, oba su stari glavni gradovi carstva, koje su Osvajačev otac i djed, Murat II i Mehmed I, uljepšali džamijama, Mehmed II nije sagradio naočitu džamiju. Ipak su u Adrianopolisu (Edrene), za njegova vladanja, sagradile sultanije i veziri džamije koje treba spomenuti kao spomenike, građene za vrijeme Osvajača. Na obali Tundže, gdje je već Mihal-beg sagradio džamiju s bolnicom i kuhinjom za sirotinju, izgradio je jedan od Mehmedovih vezira, Kasim-paša, džamiju koja nosi njegovo ime i uz koju je pokopan. Deset godina ranije sagradila je tu sultanija Aiša, Osvajačeva (el-Fatih) kćer, ovdje džamiju koja se po njoj zove, a četiri godine nakon izgradnje Kasim-pašine džamije dovršena je džamija sultanije Sitti, Sulejman Zulkadrove kćeri, a Osvajačeve (el-Fatih) supruge. Konačno je Mehmed sagradio stari i novi seraj, kao što je već prije bilo spomenuto, zajedno s natkritim tržnicama starog Bezistana. Od potresa oštećene zidove grada, a dijelom vrlo oštećene i za posljednjeg opsjedanja, opet je dao popraviti da budu sposobni za obranu. Grad je nastanio naseljenicima iz četrnaest osvojenih gradova, tako da nije bio samo onaj koji uništava pučanstvo, nego je i naseljavao. Nije bio samo osvajač Konstantinopolisa (Carigrada), nego i onaj koji je naselio Islambul i, poslije Bizasa i Konstantina, on je zapravo treći, pravi osnivač grada. Grad je dobio ime po prvom osnivaču Bizasu Bizant, po drugom Konstantinopolis, a po trećemu Islambul, tj. punina Isla-

ma. Nekada je to bio glavni grad Bizantskoga carstva, a od vremena Osvajača (el-Fatiha), to je glavni grad po njemu proširenog Osmanskog carstva.

Od zgrada u gradu prijeći ćemo na državnu zgradu, a državu sebi istočnjak zamišlja kao potpunu kuću, ili štoviše šator, i po ovom biblijskom pojmu naziva razne grane državne uprave. Na temeljima vjerskih zakona (šeriat), tradicije (âdet) i naredaba svojevoljne vlasti vladara (kânûn) podiže se državna zgrada, čiji su prvi dio, koji naročito upada u oči, vrata ili porta. Kao što su ulazna vrata slika i prilika kuće u malom, tako je porta općenito prihvaćen izraz za vladu, jer su od najstarijih vremena poslovi naroda obavljani na kraljevskom ulazu u palaču. Na ulazu kraljevske palače bile su okupljene straže i put do grčkoga cara nekada je vodio preko sedam tjelesnih straža. Vrata nisu bila, dakle, samo slika vlade u općenitom smislu (kao Visoka porta), nego i u posebnom smislu, za ratnu, vojnu moć, čije su vrste oružja nazivane vratima, a vojna se moć sastojala od dva puta po sedam takvih vrata. Treći slikoviti smisao riječi vrata, konačno, ne odnosi se na carstvo ili vladu općenito, nego ponajprije na dvor i harem, što se naziva kućom ili vratima blaženstva (dari ili der-i seadet), dok je porta vlade nazivana Visoka porta carstva ili Porta sreće (bab- i devlet). Carstvo je sretno, a dvor blažen; pred portom carevine smještene su njezine straže; Visokom portom upravlja i vlada po miloj volji vezir. Kroz vrata blaženstva vodi put u svetište blaženstva, u unutrašnji dio dvora, u ženske odaje. U unutrašnjosti kuće je riznica, u kojoj se čuva blago, a financijska se uprava brine o kućanstvu. U dvorani je sofa (divan), na njezinim počasnim mjestima sjede dostojanstvenici zakona. Konačno, sobe u najdubljoj unutrašnjosti pripadaju dvorjanicima, vanjskim i unutrašnjim. Kanun, tj. osnovni zakon Osvajačev (el-Fatihov), onaj po kojem on, bolje reći — u čije ime je njegov posljednji veliki vezir, Mehmed Karaman uredio državnu upravu i stupnjevao carske časti, podijelio je državne i dvorske službe u četiri skupine, a taj broj dolazi od četiri stupa koja drže šator. Broj četiri ima svoju historijsku osnovu već i u četiri najbliža Poslanikova sljedbenika i halife i u četiri Osmanova borbena pratioca (Osman je bio začetnik dinastije). Po toj istoj podjeli je povjesničar Âli uredio pregled nad državnom upravom pod Osvajačem (el-Fatihom) a odstupanje od ovog prastarog oblika podjele, izgleda ovdje, gdje se radi o tome da dobijemo cjelovitu sliku u duhu ondašnjeg vremena, nije dopušteno niti evropskom povjesničaru. Po ovoj podjeli ponajprije dolaze četiri stupa države, tj. veziri, kadiaskeri (kazaskeri), defterdari i nišandžije, zatim slijede vanjske age, tj. zapovjednici trupa po vrstama oružja, onda unutrašnje age, tj. činovnici, vanjski i unutrašnji dvorjanici i konačno ulema ili znalci zakona. Međutim, pri-

je nego preispitamo prema tom redu dvoranu za divan, riznicu i počasna mjesta državnoga zdanja, bacit ćemo pogled na temelje zakonodavne knjige, na Kanunname, koju je Osvajač (el-Fatih) dao državnoj zgradi za podlogu.

U Kanunnami sultana Mehmeda II radi se o tri porte ili glavna dijela: prvo, o rangovanju velikana i oslonaca carstva; drugo, o običajima i ceremonijama u carstvu i treće, o novčanim kaznama prekršitelja i o prihodima službi. Prva porta vodi u unutrašnjost državne hijerarhije, koju ćemo kasnije upoznati po ranije navedenom redu porte, dvorane, riznice i počasnih sjedišta. Najprije ćemo se zadržati kod druge, a onda kod treće porte Kanunname. Najznačajniji kanuni druge porte odnose se na proslavu Bajrama, na carski stol, na carski pečat i osiguranje prijestolonasljednika. Obje proslave Bajrama, velika i mala, dvije su najveće vjerske svečanosti muslimanskog kalendara; u kršćana postoji također svetkovina žrtve janjeta, prvotno Uskrs, a u židova svetkovina kolibe. Budući da je Osvajač (el-Fatih) ove svečanosti naročitim proslavama uzdigao na dvorske i državne svečanosti, a kako je preko proslave Huseinove smrti i Nevrusa tj. stare perzijske Nove godine, šutke prešao, smanjio je, s jedne strane, broj četiriju velikih svečanosti perzijskog kalendara u osmanskom na polovinu, a s druge je strane obavio svečanosti dviju bajramskih proslava najvećim dvorskim sjajem: »Moja je carska želja da prigodom dviju bajramskih svečanosti bude postavljen na slobodnom prostoru pred dvoranom prijestol za divan i da se održi svečanost ljubljenja ruke. Moji veziri, kadiaskeri (kazaskeri) i defterdari neka stoje iza mene. Moj hodža (učitelj) ustaje pred vezirima, kadiaskerima (kazaskerima) i defterdarima, čauši mi ljube ruku, a tako i sandžakbezi i muteferrika, bilo da su plaćenici ili da to nisu itd.« Dok Kanun bajramskih svečanosti prilično širokogrudno dopušta milost poljupca u ruku prema raznim stupnjevima državnih službenika, isključuje sve robove bez razlike od časti da budu za carskim stolom i da s njim jedu: »Nije po mom kanunu da netko jede s mojim carskim Veličanstvom. Moji presvijetli preci nekada su jeli sa svojim vezirima, što sam ja ukinuo.« Kanun pečata prenosi čuvanje pečata velikom veziru, kao simbolu najviše punomoći. Tako je egipatski Jusuf (Josip) bio faraonov čuvar pečata, a Alija — Poslanikov. »Moj plemeniti pečat neka čuva veliki vezir, a kad treba otvoriti ili zatvoriti riznicu, neka to uvijek bude u njegovoj prisutnosti i u prisutnosti mojih defterdara.« Otada je davanje carskog pečata, u koji je stavljen zamršeni znak kraljeva imena, simboličan izraz za davanje najviše počasti u carevini. Osim u ovom kanunom određenom slučaju pečaćenja riznice, veliki vezir se njime smije poslužiti samo za pečaćenje izvještaja koje predaje sultanu, a budući da svi izvještaji idu kroz ruke velikog vezira i nitko nema pravo sultana pismeno izvještavati nego on, to sultan ne vidi drugi pečat nego svoj vlastiti ili pečate poslanika na sve-

čanom primanju na predanim vjerodajnicama stranih vladara. Pečat robova nije vrijedan da ga gospodar pogleda.

Najstrašniji od svih kanuna je osiguranje vlasti prijestolja, koji bratoubojstvo uzdiže na državni zakon. Stara povijest republika kao i despotskih država pokazuje, doduše, više nego jedan primjer bratoubojstva iz političkih razloga, ali uglavnom ne odobrava niti ubojstvo tiranina Timoleona i s gnušanjem se odvraća od tirana koji su svoje ruke omastili bratskom krvlju da bi osigurali samovladu kao ilirski kralj Gencije i makedonski Perzej. U daleko većem stilu nego što su ovi zapadni tirani Ilirije i Macedonije ubijali svoju braću, činili su to odvajkada istočni vladari, a naročito veliki perzijski vladari da bi što sigurnije sami sjedili na krvlju uprskanom prijestolju. Jedan od najranijih i najodvratnijih užasa koje spominje perzijska povijest je ubojstvo oca koje je Darij počinio sa pedesetero svoje braće nad svojim devedesetogodišnjim ocem Artakserksom, na što je Ohus, majstor vlasti, pedesetoro oceubojica, svoju braću, predao maču, zajedno s njihovim ženama i djecom, bez milosrđa zbog srodstva, starosti i spola! Oceubilačkim i bratoubilačkim stopama Kejanida išli su i Arsacidi, njihovi nasljednici. Frahat IV (Ferhat) ubio je svoga oca, svoga odraslog sina i tridesetoro braće, a u isto vrijeme bio je ubojica svoga oca, sina i braće.

Rimskom se povjesničaru Justinu pri tom nameće misao da u Perziji, uz veličanje prijestolja, spada i ubojstvo oca i braće kad vladar sjedne na nj. Međutim, ni kodeks perzijskog despotizma nije ništa znao o zakonu koji bi tumačio bratoubojstvo zakonitom mjerom zbog sigurnosti prijestolja. Baš to je sadržavalo isključivo osmansko državno pravo. »Većina znalaca zakona izjavila je da je dopušteno onom koji god od moje presvijetle djece i unuka dođe na vlast, zbog sigurnosti svjetskog mira, svoju braću smaknuti. Oni neka po tome i rade«. Osman, osnivač države, strijelom je ubio svoga ujaka, što je prvi primjer ubojstva rođaka, a Bajezid Munja dao je pri stupanju na vlast ubiti svoga brata, čime je dao prvi primjer bratoubojstva. Njegovim je stopama pošao njegov praunuk, Mehmed II. On ne samo da je htio izvršiti bratoubojstvo, nego ga je htio označiti zakonitim, a njegov je primjer trebao ubuduće biti zakonom. Osvajač (el-Fatih) je krvavim potezima žigosao osmansko državno pravo, koje je dao. Ono je bilo na isključivu pokudu u odnosu na sve barbare.

Nakon takvih osnova nasljeđivanja prijestolja, povezanih krvlju, ne treba nas čuditi namira ubojstava krvarinom utvrđena u trećoj porti Kanunname: »Krvarina za ubojstvo, koju skupljaju policijski predstojnici, iznosi tri tisuće akči, za izbijeno oko — tisuću i pet totina akči, za ranu na glavi — pedeset akči«. Krvarina se nalazi među prihodima osmanskih visokih činovnika u Kanunnammi na sasvim istaknutom mjestu. Iza toga dolazi danak, koji su plaćale kršćanske vlasti, a dijelili su ga veziri i defter-

dari sa sultanom brinući se što zdušnije da ga utjeraju i nameću. »Ako vanjske sile dadu mom carskom stremenu danak, primit će moji veziri i defterdari od toga svoj dio.« Sada slijede izbačene svote za plaću vezirima, beglerbezima, defterdarima i sandžakbezima, a odlomak se zaključuje odredbom: »Potomci mojih kćeri neka ne dobivaju beglerbegate, ali neka dobivaju bogate sandžake.« Time je preduhitrena opasnost, koja bi mogla nastati za prijestol, kad bi djeca sultanija udatih za vezire došla do veće vlasti nego je vlast sandžakbega od jednog tuga. To se odnosi samo na unuke sultanija po kćerima, a o njihovim sinovima ne može biti govora, jer se ovi odmah nakon rođenja nepovezanom pupkovinom sele s ovoga svijeta na drugi. Šutnja koje se Kanunnama drži o ovom umorstvu nedužne djece, a koje je na snazi još u Osmanskom carstvu, dokazuje da su takva umorstva već prije bila uobičajena ili se bratoubojstvo smatra uključenim u pravnu osnovu. Dakle, osmanska zakonitost o ubojstvu rođaka ne zaustavlja se samo na sultanovoj braći, nego se proteže i na nećake i vlastite unuke, tako da svaki sultan po zakonu može biti ubojica braće, nećaka i unuka, dok je perzijski tiranin Frahat izvršio samo jednu vrstu ubojstva, što je čak za perzijski despotizam značilo strahovito prekoračenje mjere kod svečanosti prigodom stupanja na prijestol. Arapima prije Muhameda činilo se dopuštenim utapati djevojčice odmah nakon rođenja, a jedna je od najvećih Poslanikovih zasluga, što se tiče humanosti, obustavljanje ovog nečovječnog običaja u ime nebesa, putem Kurana. Ta kako je on mogao slutiti da će se vladari, koji ispovijedaju njegov zakon, drznuti, uz titulu vladara pravovjernih i halifa, po snazi samog zakona tumačiti zakonitim ubojstvo rođaka, kao mjeru sigurnosti da sebi osiguraju prijesto, i da će osnovom ove proklete fetve znalaca zakona poslužiti čak jedna izreka Kurana (»Nemir je kobniji od ubojstva.«) koja u najširem smislu, objavljena za osiguranje mira, dakako odobrava ubojstvo.

Prijeđimo na to da pobliže razmotrimo pojedine dijelove zgrade državne uprave. Brojka četiri čini, kao što je ranije već rečeno, osnovu za diobu prvih državnih službi, ona je istočnjaku omiljeli i sveti broj. Četiri stupa podupiru šator; četiri anđela su, prema Kuranu, nosioci prijestolja; četiri vjetra vladaju zračnim područjima u smjeru četiriju glavnih točaka na nebu. Četiri glavne vrline postoje u Grčkoj, kao i u azijskoj etici. Četiri najveća majstora u promatranju života, koji žive uvijek istovremeno, naziva sufi četiri stupa (evtad), a postoji paralela četiri evanđelista i četiri sljedbenika Muhamedova, četvorica prvih halifa Islama. Zbog toga je Mehmed postavio kao četiri stupa ili čvrsta oslonca carstvu (erkfâni devlet) vezire, kadiaskere (kazaskere), defterdare i nišandžije, koji su u isto vrijeme i četiri stupa Divana, tj. Državnoga vijeća, čije ime znači Daimoni, jer dr-

žavni savjetnici treba da imaju demonsku mudrost i demonsku aktivnost.

Prvi stup države i oslonac Divana su veziri, tj. nosioci tereta, tako nazivani jer na njihovim plećima počiva teret države. U početku je bio samo jedan vezir, onda dva, pa tri za prvih sultana. Osvajač (el-Fatih) je povisio njihov broj na četiri, od kojih je veliki vezir sve ostale daleko natkriljivao po moći i položaju. On je bio neograničeno opunomoćen, vidljiva sultanova slika i prilika, njegov opunomoćeni zamjenik, vrhovni predstojnik svih grana državne uprave, središte i poluga čitavog vladanja. U orijentalnim je državama oduvijek sva vladareva djelatnost bila sabrana u rukama vezira, drugog aktivnog vladarevog »ja«. Tako su postojali u najstarijoj perzijskoj i turskoj povijesti: Mudri Piran, mudri vezir u Turanu, te Džamasb, suvremenik Zerdušta (Zoroaster) u Iranu, Buzurdžimihr, vezir Nuširvana Pravednoga, Jusuf (Josip) na dvoru faraona, Danijel (Danijal) na dvoru u Suzi i Asaf, po istočnjačkoj priči, Salomonov (Sulejmanov) veliki vezir. Vrlo rijetko se ova najviša čast nasljeđivala u istoj obitelji, kao u obitelji Barmekida u halifatu, u obitelji Nizamul-mulka za vladavine seldžučke dinastije i u obitelji Čandarli za Osmana od sultana Murata I do Mehmeda II, koji je s Halilovom glavom posjekao deblo vladarske moći ove vezirske obitelji. Odmah je sam zavladao i kad je nakon nekoliko godina opet imenovao velikog vezira, prepustio mu je vodstvo u vojsci naprosto kao vrhovnom zapovjedniku, generalissimusu, ali je Divanu sam predsjedao. Tek za velikog vezira Gedik Ahmet-paše, osvajača Kafe, Karamana i Otranta, dogodilo se da se jednog dana u dvorani za Divan pojavio neki bijedni Turkmen i grubim dijalektom svojih zemljaka upitao: »Koji je od vas sretni car?« Mehmed se zbog toga silno razljuti, a veliki vezir zgrabi priliku da sultanu predoči da bi bolje bilo da poslove Divana prepusti vezirima, kako svoju posvećenu osobu ne bi izložio ubuduće takvom nedostojnom neraspoznavanju. Osvajaču se svidio taj prijedlog i otada su poslove Divana obavljali isključivo veziri, a naročito veliki veziri. Četiri uzastopna dana u sedmici (subota, nedjelja, ponedjeljak i utorak) pošao je veliki vezir, a prethodili su mu drugi veziri, kazaskeri, defterdari i nišandžije u dvoranu za Divan. Pri ulazu u dvoranu za vijeće zastali su oni koji su najprije stigli, a onda i ostali sa skrštenim i u rukav sklonjenim rukama. Veliki je vezir prošao kraj njih i ušao prvi u dvoranu, na što su slijedili ostali u parovima, tako da su oni, koji su u povorci bili prvi, ušli zadnji. Idući kroz redove članova vijeća, veliki vezir ih pozdravlja, a oni mu otpozdravljaju. Na divanu, mjestu gdje je sjeo, sjede mu zdesna ostali veziri i kadiaskeri (kazaskeri). Njemu slijeva sjede defterdari i nišandžije. Pred njim stoji rukovodilac odjela za predstavke koji govori o poslovima; reis-efendija ili državni sekretar ne sjedi na sofi, nego na njezinom podnožju. Vrhovni rizničar i upravitelj dvora pridonose sjaju

svečanosti svojom pratnjom rizničara i čauša, a čaušbašu ili upravitelja dvora, koji se brine za red, nazivaju begom Divana.

Vezirski znakovi časti su tri tuga, beglerbezi imaju samo dva, a sandžakbezi jedan. Samo vezire pozdravljaju glasnim povicima blagoslova (alkiš), a taj poklik je u potpunosti zamijenio bizantski: »Mnogo godina!« Ljeti su nosili gornju odjeću od baršuna sa zlatnom dugmadi i vezicama, a zimi je odjeća bila podstavljena samurovinom. Godišnji prihodi vezira bili su isprva odmjereni samo na stotinu tisuća, a onda na dvije stotine tisuća akči, no lena, koja su povrh toga dobili, iznosila su često peterostruki ili šesterostruki iznos ovoga.

Veliko odstojanje između vezira, tj. paša od tri tuga, i velikog vezira označeno je s isključivo njegovih deset povlastica, a to su:

1) čuvanje državnog pečata, kojim se u dane zasjedanja Divana zapečaćuju vrata blaga i riznice;
2) pravo održavanja vlastitog divana, naime popodne i u svojoj vlastitoj palači, koja se zove »Visoka porta«;
3) pratnja upravitelja dvora i svih čauša od njegove palače u seraj i odavde natrag, a petkom i na polasku u džamiju;
4) počast kadiaskera (kazaskera) i defterdara svake srijede u istom svečanom turbanu s kojim idu u dvor;
5) pojava gospode carskih stremena svakog ponedjeljka u Divanu;
6) svečani polazak petkom na molitvu u džamiju uz pratnju čauša tj. državnih glasnika, čašnegira, tj. stolovnika, i muteferrika tj. dvorskih opskrbnika, u njihovim službenim kapama;
7) sedmično poklonjenje janjičarskog age koji druge vezire pohodi otprilike jedanput na mjesec;
8) obilaženja grada i trgova u pratnji carigradskog suca, janjičarskog age, upravitelja tržnice i grada (muhtesib i subaša);
9) poklonjenje dostojanstvenika zakona i sandžakbega u svečanom turbanu i odjeći svake sedmice, dok drugim vezirima idu rijetko i u običnoj odjeći;
10) svečano čestitanje prigodom obje proslave Bajrama od strane ostalih vezira, defterdara, begova, čuvara zakona i generala vojske.

Drugi stup carstva i oslonac Divana su kadiaskeri (kazaskeri) ili vojni suci. Od osnutka Osmanske carevine do kraja vlade Mehmeda II jedan se jedini vojni sudac, kao najviši nosilac pravne časti, brinuo za pravne stvari Evrope i Azije. Tek za posljednje godine njegova vladanja, kad je Mesih-paša, nakon nesretne opsade Rodosa, bio nakon svog povratka u Carigrad lišen

vezirske časti, ova je dodijeljena tadašnjem vojnom sucu Manise (Magnezije) Čelebiji, a mula Kastelani imenovan je vojnim sucem. Tada je veliki vezir Mehmed-paša Karamani, za kojega se ostvarilo najviše državnih odredbi Kanunname, a bio je osobni neprijatelj Kastelanijev, iznio sultanu prijedlog da bi ubuduće trebala u vojsci biti dva vojna suca, jedan da se brine o pravnim stvarima u Evropi, a drugi u Aziji, kao što u Divanu postoje četiri vezira. Prijedlog je primljen i Hadži Hasan-zâde postao je, uz Kastelanija, prvim vojnim sucem za Anadoliju. Dva uistinu vrhovna zemaljska suca, za Evropu i Aziju, i oni koji su s tih mjesta premješteni stvorili su odmah drugi carski stup i oslonac u Divanu. Prema tome su najviše časti zakona bile u rukama sultana i prinčeva učitelja (hodže), a znalac zakona (muftija), tek je mnogo kasnije, za Sulejmana Zakonodavca, došao do prvenstva u zakonskoj časti. Muftija, tj. onaj koji izrijekom odlučuje, zove se svaki znalac zakona, koji kaže odlučnu riječ u nejasnim slučajevima. Kad je upitan za savjet, po njegovu mišljenju presuđuje onda sudac (kadija). Od takvog je muftije dobio Mehmed II dvije, po muslimansku povijest vrlo značajne fetve: o zakonitom smaknuću bosanskog kralja, nakon što mu je prisegom zagarantiran život — zbog toga što nevjernicima ne treba držati riječ — i o zakonitosti bratoubojstva da bi se osiguralo zakonsko pravo prijestolonasljedstva. Na položaj prvog muftije u carstvu došao je nakon zauzeća Carigrada sudac glavnog grada, Hizir-beg, zatim sudac Edrena, onda muderis ili rektor jedne visoke škole; kasnije je položaj opet samostalno podjeljivan. Međutim, donosilac konačne odluke u nejasnim slučajevima zakona tada još nije imao odlučujući utjecaj na sređenje poslova niti je prvi po položaju među pravnim dostojanstvenicima. Te su položaje ispred muftije držala oba kadiaskera za Evropu i Aziju, a nakon njih hodža sultanov i sudac Carigrada. Redovita primanja kadiaskera bila su određena, dnevno samo 500 akči, ali u sporedna primanja iznosila deseterostruko. Oni su tada imali pravo da u dane Divana dođu na primanje k sultanu, neposredno nakon vezira, i da neposredno izvještavaju o poslovima. Izuzevši utorak i srijedu, svaki su dan popodne u svom vlastitom stanu održavali divan, gdje su im se poklanjali suci i predstojnici visokih škola. Oni su dijelili sve položaje kadija i muderisa, one rumelijske evropskim, a anadolijske azijskim, osim kadijskih položaja od 150 akči dnevno i položaja muderisa od 40 akči dnevne nagrade u Carigradu, Edrenu i Brusi. O dodjeli tih položaja morali su obavijestiti velikog vezira.

Defterdari ili knjigovođe riznice treći su stup carstva i oslonac Divanu. Da li je riječ defter, spisak za porez, prvobitno iz grčkog došla u perzijski jezik ili je iz perzijskog prenesena u grčki nije pouzdano, jer, po istočnjačkim historičarima, bio je defter ili spisak za porez staroperzijska ustanova, kao što i blago ima istu riječ u grčkom, gaza, i u perzijskom, hazine. Čak su,

nakon pada prijestolja Husreva, porezni spiskovi u Perziji za halife bili na perzijskom jeziku, a u Siriji i Egiptu su nastavljeni grčkim jezikom, sve dok halifa Abdulmelik nije naredio da se ovi u Perziji vode na arapskom jeziku, a njegov sin Velid je naredio da se i ovi u Siriji i Egiptu vode također na arapskom jeziku. Za seldžučke vlasti, za kojih je knjigovođa bio Perzijanac, popisi su opet vođeni na perzijskom jeziku, kao što su za Džengizhanova nasljednika vođeni na turskom od Ujgura, a u Egiptu su popis vodili Kopti na koptskom jeziku. Kad je za Gijasedina II, Keihusrev slabom vladaru seldžučke Male Azije, Karamanu (osnivaču po njemu nazvane dinastije), dao pogubiti najbolje perzijske knjigovođe, uveo je u knjigovodstvu na po perzijske, na po turske spiskove za porez. Oni se još i danas vode u Osmanskom carstvu nekim posebno mješovitim pismom. Za Osvajača (el-Fatiha) postojao je samo jedan jedini defterdar (kasnije ih je bilo četiri) koji se zvao rumelijski defterdar. Za azijske zemlje je dobio pomoćnika. Današnjih dvadeset i osam riznica, na koje su podijeljene financije, istima su mnogo kasnije pridometnute. Defterdari su utorkom zajedno s vezirima pošli na prijem kod sultana, ali su smjeli dati izvještaj samo o takvim stvarima koje je vezir odobrio, a prije toga su mu morali pokazati izvještaje.

Četvrti oslonac Divana i stup carstva su nišandžije ili sekretari za sultanov znak potpisa. Oni su prvobitno zapravo državni tajnici i kao takvi članovi Divana, dok reisulkuttab ili predstojnik pisara u Divanu nije imao počasno mjesto. Tek je mnogo kasnije dobio viši položaj od nišandžija, ali njegova služba nije utjecala na vođenje poslova i spala je na običnu počasnu titulu. Dužnost mu je bila da fermanima i poveljama stavi u zaglavlje tugru, tj. zamršeni znak sultanova imena. U početku je to radio sam, a danas to vrše njegovi pomoćnici. Ova formula vladareva potpisa još se i danas zove, kao i za halifa, tevkii, tj. potvrda činjenice. U doba halifata najprije su na dokument stavljali taj znak veziri, a kasnije državni sekretari. Takav se sekretar zove sekretar potpisa. Po prvobitnoj uredbi osmanskog kanuna, nišandžija je pregledao i potvrđivao skicirane sastave zapovijedi i povelja koje je reis bio sastavio. Danas njegovi pomoćnici naprosto stavljaju znak sultanova potpisa na čelo dokumenta, pošto su pregledač poslovnih sastava (mumejiz), državni referent (bejlikči) i državni kancelar (reis) dodali svoj znak potvrde (sahh). To su, dakle, četiri stupa carstva i oslonci Divana, a uživaju preimućstvo počasnog mjesta na sofi. Službu im je prvobitno sultan povjerio samo usmeno, jer — kao što Âli kaže — povjerenje koje je ukazano njihovoj osobi zamjenjuje pismenu ispravu i dokument.

Od Visoke porte velikog vezira i od Porte defterdara okrenut ćemo se prema Porti janjičarskog age, koji, s ostalim agama, zapovjednicima četa, tvori klasu vanjskih aga, nasuprot

unutarnjima koji pripadaju naprosto dvorjanicima. Prvi među vanjskim agama je janjičarski aga, koji je prvobitno imao samo 500 akči dnevne plaće, ali mu je dodatak od ječma narastao do 60.000 akči. Kao starješina izvršne vlasti za osiguranje glavnoga grada, bio je pod nadzorom velikog vezira, kao što je sudac Carigrada bio pod rumskim vojnim sucem. Bio je unaprijeđen za rumelijskog beglerbega ili za kapudan-pašu i obično je (ako je samo djelomično pao u nemilost) imenovan sandžakbegom Kastamonija, kao što je veliki vezir na po u nemilosti postajao zapovjednikom mornarice i galipoljski sandžakbeg. On je obavještavao velikog vezira o događajima koji su omeli javni red i sigurnost ili je to javio neposredno sultanu. Ni on, a niti koji drugi aga, nije smio ubirati globe koje je jedino smio ubrati policijski predstojnik. Njegov je izvještaj o dodjeljivanju svih položaja janjičarske vojske bio odlučujući, jedino položaja sekretara korpusa nije dijelio niti janjičarski niti drugi aga, nego neposredno veliki vezir, a netko strani je postavljan kao protustranka koja vodi poslove. Broj janjičara još je uvijek bio, kao i onda kada je utvrđen kratko vremena iza njihova uspostavljanja, dvanaest tisuća. Disciplini matičnog tijela nisu podvrgnuti samo prosti vojnici, nego i oficiri. Mehmed II je za jedne vojne protiv Karamana dao batinati sve pukovnike neposlušnih pukova. O redovitoj pješačkoj vojsci, o azapima, čiji je obični broj bio trideset tisuća, muselimima, jajama i vojnucima, već je bilo govora pri njihovu uspostavljanju. Njihovog zapovjednika, agu azapa, povijest spominje u tom razdoblju nekoliko puta. Redovita konjica se dijelila na korpus sipaha i silahdara, kojima su bili dodani odredi plaćenika i stranaca desnog i lijevog vojnog krila. Age ove šesterostruke redovito konjaničke trupe bili su šest konjaničkih generala, plaćeni samo sa stotinu akči dnevno, ali im je dodatak bio tisuću i šest do tisuću i sedam stotina akči za ječam. Broj momčadi je za vrijeme Osvajača (el-Fatiha) bio vrlo malen u usporedbi s kasnijim vremenima. Korpus spahija i silahdara iznosio je samo nekoliko tisuća, a četiri njezina korpusa iznosila su svaki samo po tisuću ljudi; prema tome, čitava redovita konjica nije imala više od osam tisuća momaka. Stoga je veći bio broj tumarača i letećih (akindži) koji su neprijateljske zemlje preplavljali kao veliki potop pustošeći ih, ali njihove vođe se nisu ubrajale među vanjske age, tj. generale redovite vojne snage. Ovima su još pripadali i topdžibaša, tj. general topništva, džebedžibaša, tj. general municije, toparabadžibaša, tj. general komore, i mehterbaša, tj. general za postavljanje šatora ili general za smještaj. Pored ovih dvanaest generala ubrajaju se u vanjske age još i dvanaestorica gospode od carskog stremena, koji su imali pravo biti neposredno kraj carskog stremena kad je sultan uzjahivao. To su bili poglavar zastave, tj. sultanov stjegonoša (miri âlem), četiri prva sobara (kapidžibaše), dva konjušnika (mirahor), vrhovni stolovnik (če-

šnegirbaša) i četiri majstora za lov, naime dva predstojnika sokolara, vrhovni jastrebar i nadglednik za kopce.

Od Porte, državnoga zdanja na kojem stražu drži vojska, poći ćemo do dvorskih odaja, čije se starješine nazivaju unutrašnjim agama, za razliku od vanjskih, tj. od generala vojnih četa. Ovi se opet granaju na četiri, pa opet na daljnja četiri dijela. Prvi i glava svima bio je kapuaga, tj. aga najviše carske Porte, vrhovni dvorski upravitelj čitavog dvorjanstva, jedan bijeli uškopljenik, kojemu je podređeno 30 ili 40 drugih s titulom kapuoğlan, tj. dječaka Porte. Oni su podijeljeni po odajama i nadzirali su paževe. Četiri dječaka Porte bili su najbliži služnici vrhovnog dvorskog upravitelja, to su bili dječak za ključ, za ručnik, za šerbet i dječak zadužen za posudu za pranje. Kapuaga je neprestano pratio sultana, osim kad se ovaj udaljio iz seraja u lov ili kad se izvezao u šetnju. U tom slučaju je vrhovni dvorski upravitelj ostao u seraju da na njega pazi.

Drugi je unutrašnji aga bio rizničar (hazinedarbaši) i kao i prijašnji, bijeli uškopljenik, stalno u sultanovoj pratnji. Kad se sultan pojavio u javnosti, nosio bi pred njim državni turban, a u džamiji je pred njim prostro molitveni ćilim, bacajući se prije toga nekoliko puta na zemlju, da isproba, uz opasnost za vlastiti život, da li pod nije zatrovan. Pod svojom je vlasti imao sve radnike za carsko blago i on im je davao plaću.

Treći unutrašnji aga je vrhovni stolovnik ili podrumar (kilardžibaši). Njegova je dužnost ne samo da prethodi obroku za sultana (i to svaki puta), nego i da sam prostre stol, da se pobrine za priređivanje slatkiša, za sirup i šerbet. Sve što je pod njegovim rukovodstvom bilo pripremljeno, morao je prvo sam kušati da bi uklonio svaku sumnju da je jelo i piće otrovano.

Četvrti unutrašnji aga je aga seraja ili dvorski upravitelj, kojemu je povjereno neposredno čuvanje i uzdržavanje carske palače. Pri napredovanju dvorski je upravitelj postajao vrhovni upravitelj za ishranu, ovaj opet vrhovni rizničar, ovaj vrhovni dvorski upravitelj, a na položaj dvorskog upravitelja došao je predstojnik dječaka Porte (kapuoglan kethudasi). Kad vrhovni dvorski upravitelj padne u nemilost, kad bi morao napustiti seraj, bilo je to ublaženo time što bi dobio neko namjesništvo kao beglerbeg. Glavni posao trideset ili četrdeset bijelih uškopljenika, s titulom dječaka Porte, koji su bili podređeni vrhovnom dvorskom upravitelju, bio je da nadziru tri odaje za paževe; prva je bila unutrašnja (hâsoda), druga velika (büjükoda) a treća mala (küčükoda). Predstojnik unutrašnje odaje, hasodabaša, koji je sultana oblačio i svlačio, bio je, zbog toga što je bio u sultanovoj neposrednoj blizini, cijenjen gotovo kao i vrhovni dvorski upravitelj, ali mu je ipak bio podređen. On je bio na čelu jedne druge četvorke unutrašnjih aga, koji su tvorili dvorske službe unutrašnje odaje, naime: 1) hasodabaši-

ja, unutrašnjeg sobara, 2) silahdara ili sabljonoše, 3) čokadara ili prvog sobara koji je nosio sultanov plašt i 4) rikâbdara (ili onaj koji drži stremene) koji je sultanu držao stremen kad je uzjahivao. Paževi unutrašnje odaje odabrani su iz velike, a ovi opet iz male odaje. Među paževima tih odaja bili su nijemi i patuljci, pjevači i glazbenici. Sve su ove unutrašnje age dobivale, osim svoje redovite plaće, i određeni iznos za turban i pojas, kao što su vanjske age dobivale novac za ječam. Prvima je taj novac za turban i pojas bio potreban da bi se pokazali sjajno obučeni, kao što je ovim drugima bio potreban ječam da bi svoje konje dobro hranili. Unutrašnji sobar je godišnje dobivao pet komada odjeće koju je sultan sam nosio. Serajska straža je dvostruka, vrata i dvorišta povjerena su straži na vratima (kapidži), a nadzor nad vrtovima i čamcima vrtlarima (bostandži). Starješine vratara — kapidžibaši odgovaraju otprilike našim sobarima, a njihov starješina je kapidžiler kethudasi, vrhovni sobar, čija se vanjska služba na porti sasvim razlikuje od službe unutrašnjeg sobara. Vrhovni sobar i vrhovni upravitelj dvora, tj. kapidžilerkethudasi i čaušbaši, prethode svim svečanim povorkama Divana i prijemima kod sultana sa srebrom obloženim štapovima, udarajući njima glasnim zveketom o pod. Prvi je poglavar kapidžibaša, a drugi je poglavar čauša (opskrbnika i državnih glasnika); moćni poglavar mnogobrojnih vrtnih straža bio je bostandžibaša, čija četa nasađuje vrtove carske palače i čuva ih, uzdržava carske galije i čamce i brine se za njihovu posadu. Harem je područje žena, a njihovi su gospodari crni uškopljenici, čiji je poglavar kizlaragasi, tj. aga za djevojke, po svom utjecaju nerijetko najmoćniji među dvanaest vanjskih, dvanaest unutrašnjih i dvanaest aga zaduženih za stremen.

Tako je bila uređena uprava pravosuđa, riznice, vojske, grada i dvora. Uprava pokrajina odvijala se putem begova i beglerbegova. Prvi su imali samo jedan tug, a drugi po dva i vodili su konjanike koji za službu dobivaju leno i skupljaju se pod svojim zastavama (sandžak). Takvih je zastava tada bilo u evropskom dijelu Osmanskog carstva trideset i šest, a pod svakim je stijegom išlo u rat otprilike 400 konjanika s lenom. Vojna snaga pješadije i konjice iznosila je preko stotinu tisuća ljudi; godišnjeg prihoda od taksa, poreza, plijena, danka i pronađenog blaga bilo je više od dva milijuna dukata.

Još treba nešto reći o uređenju učenog staleža, naime o ulemi, tj. znalcima zakona, koji, u isto vrijeme, teolozi i pravnici, isključivo zauzimaju položaje profesora i sudaca. Ovi prvi imaju samo jedan stupanj do najvišega položaja, a ovi drugi do najviše pravne časti, do vojnog suca i, kasnije, do muftije. U zabludi smo ako ovu ulemu smatramo samo teolozima ili čak svećenicima. Teolozi moraju doduše biti, jer je u Islamu sva pravna znanost u krajnjoj liniji povezana s teologijom kao pozitivnom pravnom znanošću (čija je prva osnova Kuran kao

Božja riječ), ali svećenici nikako nisu. U najširem smislu se doduše svećenički stalež — u koji spadaju imami, tj. oni koji predvode molitvu u džamijama, pa šejhovi, tj. izlagači, te mujezini, tj. oni koji pozivaju na molitvu, hatibi, tj. oni koji petkom mole za prijestol, i kaimi, tj. čuvari džamije, i konačno svi derviši — ubraja u ulemu. Oni se, međutim, strogo odvajaju od učiteljskog staleža, koji obuhvaća samo profesore i suce, najviše time što svećenički stalež nema želju da bude unaprijeđen do počasnih položaja koje im daje zakon, zanima ih samo učenje i znanstvena izobrazba. Iako je Orhan već na prvoj medresi ili visokoj školi Osmanskog carstva u Izniku (Niceji), koju je on utemeljio, namjestio muderise, tj. profesore, a Bajezid Munja već prihode sudaca uredio određenim sudskim taksama, to ipak tek Mehmedu II pripada zasluga što je organizaciono uredio učiteljski stalež uleme stupnjevitim ispreplitanjem profesorskog i sudačkog položaja i mogućnošću da ovi neprestano napreduju od jednog do drugog stupnja. Pravi svećenički stalež, ukoliko ovaj obuhvaća samo službenike u džamijama, predvodnike molenja i pozivatelje na molitvu, imame i tumače, možda ni u kojoj drugoj državi nema manjeg utjecaja, a zapravo učiteljski stalež ni u kojoj drugoj državi (iznimka je Kina) nema veću važnost i politički ugled. Između oba staleža nalaze se redovi derviša sa šejhovima koji vode uzorit duhovni život. O njima se ono potrebno već reklo za vladanja sultana Orhana, ali i ovi, ako nisu prošli redoslijed učenja od najdonje stepenice prema gore, imaju isto tako malo prava, kao i službenici u džamijama i svećenici, na unosna mjesta profesora ili sudaca, koja vode do najviših časti.

Ovaj red stupnjeva naziva se lanac uleme, tj. učenjaka, a u Osmanskom ga je carstvu Osvajač (el-Fatih) prvi raščlanio. On je potpuno različit od lanca reda šejhova, koji obuhvaća samo slijed života u razmišljanju i predaji duha reda s koljena na koljeno. Jedan je duhovni lanac učenja i pravila reda, a drugi — duhovnički lanac učiteljskih mjesta i nadarbina. Pošto ovaj lanac obujmljuje i prolazi kroz cijelu zgradu osmanskog državnog ustrojstva i uprave i već dulje neke opadanju sklone dijelove državne zgrade još i danas donekle drži povezane, to je njegovo podrobnije poznavanje potpuno nužno ne samo za puno poznavanje Osmanskog carstva, nego i puno vrednovanje zasluga Mehmeda II kao zakonodavca i za puno razumijevanje budućih mjesta ove povijesti, gdje će se govoriti o lancu uleme ili pojedinih njegovih karika.

Mehmed je, odmah po osvajanju Konstantinopolisa (Carigrada), osam od najuglednijih crkava pretvorio u džamije, a uz ove je utemeljio osam visokih škola (medresa), za čije su se uzdržavanje upotrijebili prihodi bogomolje. Kada je, potom, izgradio u Carigradu džamiju po sebi nazvanu, utemeljio je on uz nju samu osam medresa koje su, jer su bile izgrađene na

istoj površini sa džamijom, dobile titulu: Osam visokih škola polja, a bile su osigurane boljim nagrađivanjem muderisa, tj. profesora, nego sve ostale dotada.

Stupnjevanje različitim profesorskih mjesta i ustanovljenje cijele hijerarhije uleme, djelo je velikog vezira Mahmut-paše koji se, i sam učenjak, postarao oko njihovog stupnjevanja i opskrbe. Studenti su se zvali talib, tj. oni koji žele (znanja željni), ili, općenito, strasni, tj. zapaljeni, jer su gorili od ljubavi za znanjem. Oni su imali stan i hranu osigurane u posebnim zgradama (tetimme, tj. ispunjenim, zvanim) koje su bile uz osam škola. Njihov studij obuhvaćao je deset znanosti: naime, gramatiku, sintaksu, logiku, metafiziku, filologiju, topiku, stilistiku, retoriku, geometriju i astronomiju, nakon čijeg dovršenja su se nazivali danišmende, tj. znanošću obdareni, i kao takvi ili kao asistenti-ponavljači (muid) učili su druge studente ovim znanostima, koje su oni upravo tako izučili. Danišmende su bili takvi učitelji nižih škola ili su postajali imami, za što nisu trebali višeg studija, ali su gubili svaki izgled na unosna mjesta muderisa i mula. Za ove se tražio studij znanosti o zakonu i postupno napredovanje u redovima uleme. Kandidati za takva mjesta zovu se mulazimi, a mjesta za muderise su plaćena dnevno od dvadeset do šezdeset akči. Po veličini plaće, profesori se zovu dvadeseci, trideseci, četrdeseci, pedeseci i šezdeseci. Profesori na osam visokih škola uz Mehmedovu džamiju s dnevnom plaćom od pedeset akči zovu se obično osmaci, a njihovih osam katedri proslavljeno je obično u historiji kao osam rajeva učenosti. Osim ovih osam, osnovao je Mehmed još jednu medresu sa istom profesorskom plaćom uz Ejubovu džamiju i jednu sa šezdeset akči dnevne profesorske plaće uz džamiju Aja-Sofiju. Ali da i između viših jednako plaćenih muderiskih položaja vode stepenice u hijerarhiju, bili su ovi podijeljeni na vanjske i unutrašnje. Vanjski stoje iza unutrašnjih, ovi iza osmaka Mehmedovih medresa, a osmaci ili profesori s polja Mehmedove džamije stoje iza šezdesetaka. Plaća i položaj profesora primjereni su važnosti djela, što su ga predavali. Tako oni s dvadeseticom čitaju o izvjesnom dogmatskom djelu, oni s trideseticom o retoričkom djelu, oni s četrdeseticom uče o građanskom zakoniku, pedeseci o Poslanikovoj predaji (hadisu), a šezdeseci o egzegezi Kurana. Osim o višim djelima retorike i metafizike, čije se osnove naučavaju već u nižim školama, obuhvaćaju više katedre sve četiri grane znanosti o zakonu, naime: nauk o vjeri, pravnu učenost, znanje o predaji (hadisu) i znanje tumačenja Knjige. Samo mulazim, koji je u sedam godina prešao taj studij i položio strogi ispit, sam postaje muderis ili je sposoban zauzeti viša sudačka mjesta, jer mjesta nižih sudaca ili naiba, njihovih zamjenika, s prihodom od 25 aspri dnevne plaće, zahtijevaju samo studij danišmenda, dok je za više sudske titule, koje se zovu mule, potrebno završiti više studije, a neophodno

je proći stupnjevima muderisa. Muderis najvišeg stupnja zove se mahredž mula, tj. mula s pravom očekivanja. Naslov mule pripada samo najvišim dostojanstvenicima među sucima, koji tvore prvi od pet razreda u organizaciji uleme, a prema svom položaju i prihodu podijeljeni su na šest razreda.

Takva brižljivost zakonodavca za uređenje škola i unapređivanje profesora do najunosnijih pravnih položaja osigurala je napredak znanstvene kulture i procvat učenosti za Mehmeda II. On sam je od mladosti znanstveno naobražen i pokazao je napredne rezultate u sastavljanju pisama kao i u pjesništvu, pa mu je palo u čast da ga ubrajaju u sakupljače cvijeća među osmanskim pjesnicima. Od njegova je vremena služba sultanova učitelja (hodže), koji ne samo da je čitao s prinčevima nego i sa samim sultanom, postala stalna služba među prvim počasnim položajima ljudi od znanja zakona. Tuce najvećih učenih ljudi bili su na tom položaju od njegove mladosti do kraja njegove vladavine i učili su njega ili njegova prijestolonasljednika Bajezida. Među njima su bili poznavaoci zakona kao mula Kurani i mula Sirek, Hodža-zade i Hatib-zade i matematičar Mirem Čelebi. Jedan drugi matematičar i astronom prvog reda, Ali Kušču, pratio je Osvajača (el-Fatiha) u njegovim ratovima i pisao je, za vrijeme vojnog pohoda protiv Uzun Hasana, astronomski udžbenik, s nazivom »Fethije«, nazvano po osvajanju; i još danas je granica kod koje je u Osmana zastao napredak u astronomiji kod doba Osvajača (el-Fatiha). Još kao princ se Mehmed dopisivao s najobrazovanijim vladarima, svojim suvremenicima, koji su se brinuli za napredak znanosti i učenim ljudima pružali blagostanje: s unukom i praunukom Timurovim, s Baizankurom, bratom, i Abdulatifom, Ulug-begovim sinom, kojeg Evropa zna po astronomskim tabelama po njemu nazvanim, sa Džihan-šahom, vladarom dinastije Karakoyunlu (Crnoga ovna), i sa Širvan-šahom, vladarom Širvana. Neka od ovih pisama, sačuvana u zbirci državnih spisa reis-efendije Feridûna, možda potječu iz pera samoga princa. Naslovi kasnijih pisama o pobjedi nad Konstantinopolisom (Carigrad), Morejom, Kafom i protiv Uzun Hasana, upućenih perzijskom šahu, egipatskom sultanu i vladarima Kastamonija, te krimskom knezu i šerifu Meke i vladaru Hindustana — imenuju kao pisca mulu Kuranija i mulu Kerima; dva učena čovjeka, koji su se tada natjecali u umijeću sastavljanja pisama sa svojim suvremenicima, nedostižnom uzoru svih perzijskih sastavljača pisama. s Hodža Džihanom, tj. učiteljom svijeta, vezirom Mehmed-šah Behmena iz Indije.

Osim znalaca zakona, kojima je napredak u znanostima osigurao i napredak u položaju i časti, posvetili su se za Mehmeda i paše i veziri s ljubavlju znanosti i svojim su djelima i činima dali najsjajniji dokaz da učenost ne pristaje samo ratniku i državniku, nego da je znanstvena naobrazba i u najvišim

državnim službama znak najvećeg procvata države. Pored Mahmut-paše, velikog vezira, kojeg su zasluge za znanost i učene ljude već prije pohvaljene, istaklo se još pet vezira i jedan veliki vezir u kolu učenih ljudi, naime: Sinan-paša, dvojica Ahmet-paša, Jakub-paša, Džezeri-paša i veliki vezir Mehmed-paša Karamani. Sinan-paša, sin Hizir-begov, u mladosti veliko sumnjalo tako da mu je otac bacio u glavu bakren sud, jer je posumnjao da li je bakar zaista bakar, kasnije je bio matematičar, prinčevski učitelj i vezir, pa je pao u nemilost, i, pod izlikom liječenja protiv ludosti, svaki je dan po sultanovu nalogu batinan. Na molbu uleme opet je postavljen muderisom u Sivrihisaru i Edrenu. Pisao je o astronomiji, metafizici, etici i legende. Ahmet-paša i Jakub-paša, kao i Sinan, sinovi velikog učenjaka mule Hizir-bega izgleda da su titulu paša dobili manje zbog svoje učenosti, a više zbog učenosti svog oca i brata. Ahmet-paša, Veliedinov sin, prinčev učitelj, zatim vezir, bio je prvi lirski pjesnik u Osmana, prvi koji je to ime zaista zaslužio i potvrdio, sve dok palmu časti nije predao većem Nedžatiju, kao što ju je ovaj morao prepustiti Bakiju. Džezeri Kasim-paša, najprije defterdar, onda vezir Mehmeda II, natjecao se pod pjesničkim imenom Safi, tj. čisti, s Ahmet-pašinim gazelima, a veliki vezir Mehmed-paša Karamani, posljednji Osvajačev (el-Fatihov) veliki vezir i uređivač njegovih državnih uredbi u obliku kanunnama postigao je Osvajačevo (el-Fatihovo) poštovanje kao nišandžija svojim umijećem u sastavljanju pisama perzijskom šahu, a onda je osvojio njegovo povjerenje u tolikoj mjeri da mu je povjerio najvišu čast u carstvu. Zadržao je titulu svog položaja (Nišani) kao pjesničko ime i prethodnik je učenih državnih sekretara i njihovih nasljednika. Među njima su tri povjesničara, nazvana prema opsegu svojih djela nadimkom veliki, srednji i mali nišandžija, da bi se razlikovali između sebe. Od sedam učenih Osvajačevih (el-Fatihovih) vezira bila su, dakle, četvorica pjesnici i to među ovima dva najveća velika vezira za njegove vladavine: Mahmut-paša, koji je uredio hijerarhiju uleme, i Mehmed Karamani, koji je uredio državne službe. I sultan Džem, drugorođeni Mehmedov sin, volio je i bavio se pjesništvom. Na najviša mjesta svoga dvora i države postavljao je pjesnike, kao Sadija, svog nišandžiju, Hajdara i Šahidija, svoje defterdare. Osvajač (el-Fatih), koji je uzeo pjesničko ime Avni, tj. koji voli pomoći, potvrdio ga je potpuno pomažući domaćim i inozemnim pjesnicima. Trideset ih je dobivalo stalnu potporu. Najvećem stilistu svog vremena, Hodža-Džihanu u Indiji i posljednjem velikom perzijskom pjesniku, Mula Džamiju, slao je godišnje tisuću dukata.

Uz takvu zaštitu odozgo, moralo je doći do brzog i bogatog procvata osmanskog pjesništva. U Brusi se pojavila čitava plejada lirskih pjesnika, u Kastamoniju su zasijala cijela vojnička kola pjesnika, čak se pojavila jedna pjesnikinja, Zejneb;

ali, među tridesetoricom, za trideset godina Osvajačeve (el-Fatihove) vladavine, plaćenih pjesnika, niti jedan pjesnik ne bi zaslužio to svoje ime bez istovremenih uzora perzijske i čagatajske poezije: Džamija i Mir Ališira, baklje na kojima su prva svjetla osmanskog pjesništva zapalila uljane svjetiljke svoga oduševljenja. Kao što je već za Murata I pjesnik Šejhi svojim »Husrevom i Širinom« pošao stopama Nizamija, prvog velikog romantičarskog epika Perzijanaca, tako je osmanski romantički epik Hamid, pjesnik »Jusufa i Zulejhe«, »Lejle i Medžnuna«, kao oponašatelj ili, većim dijelom, i Džamijev prevoditelj, u svojim stihovima petercima i sedmercima epski obradio istu romantičnu gradnju. Ahmet-paša, prvi osmanski lirik, pokušavajući dugo vremena poletjeti vlastitom snagom, uspio se vinuti u visine tek kada je spjevao gazele natječući se s Mir Ališirovim gazelima. Romantičarsku Mir Ališirovu pjesmu, nazvanu »Humai i Humajun«, oponašao je Džemali svojom pjesmom pod istim naslovom. Šehdi je pokušao kao Firdevsijev oponašatelj epski obraditi osmansku povijest, ali ga je u tome spriječila smrt nakon što je dovršio četiri tisuće distiha. Nasuprot tome, napisao je šejh Gülšeni deset puta toliko, naime četrdeset tisuća stihova u duhu »Mesnevije« Dželaledin Rumija. Pjesnik-mističar Alehi, čiji je grob u Jenidže Vardaru još i danas mjesto hodočašća, pošto je u Buhari u redu Nakšbendija primio mistično upućenje i dugo živio sa Džamijem, obogatio je svoju domovinu mističnim djelima u stihu i prozi. Osvajač (el-Fatih) nije u svoje društvo povukao samo vezire-pjesnike, već i druge, prvenstveno Perzijance, i premda je njihove orgijske ispade u vinu i ljubavi ponekad kažnjavao protjerivanjem s dvora i zatvorom, ipak je prema njima većinom bio popustljiv. Slijedeći sultanove primjere, privukli su i njegovi veliki veziri, kao Mahmut i Mehmed Karamani, veziri-pjesnici, kao Ahmet-paša i Kasim-paša, druge pjesnike u krug svoga društva ili u krug svoje obitelji.

S trideset pjesnika održalo je korak isto toliko poznavalaca zakona na stazi književne slave za Osvajačeve (el-Fatihove) vladavine. Od ovih pet tuceta znamenite uleme, razmotrit ćemo dvojicu. Krilnik je mula Kurani, učitelj sultana Mehmeda, kad je ovaj još bio princ-namjesnik u Manisi (Magneziji) i pokazivao uporno da neće da uči (recitira) Kuran. Tada mu otac, sultan Murat, pošalje mulu Kuranija sa štapom u ruci i s pravom da ga iskoristi na princu. Kurani, čovjek dostojanstvena izgleda, nesalomiva karaktera i bez straha pred sultanom, najavio se princu Mehmedu sa svojim zadatkom. Princ mu se nasmijao u lice, a Kurani ga odmah za to kazni jednim udarcem batine. Kad je Mehmed došao na vlast, htio je svoga strogog učitelja nagraditi vezirskom časti koju je ovaj odbio. Zato je sebi uzeo to veću slobodu kao vojni sudac i zatim upravitelj pobožnih zaklada, veću slobodu nego je ikada mogao imati ijedan vezir,

ne ljubeći pred sultanom nikad zemlju, nego se s njim rukovao i pozdravljao ga kao svaki musliman sebi ravnoga sa: »Pozdravljam Te!« Oneraspoložen je pošao u Egipat, gdje ga je sultan Kaitbai odlikovao najvećim počastima i opet se vratio u Rum. Umro je ugledan zbog svoje učenosti i svoga samostalnog karaktera. Njegov suparnik, otmjen po izgledu, u milosti sultana, karakteran i učen, bio je mula Husrev, rođeni Grk, a njegova dva djela, »Kosa na čelu« i »Biseri«, čine osnovu osmanske pravne znanosti. Bio je sudac u Carigradu i svim njegovim predgrađima, a onda je bio trinaest godina muftija. Uživao je najveći ugled koji mu je podalo dostojanstvo zakona, a još više njegov karakter. Kad je ulazio kroz vrata Aja-Sofije, odmah se u strahopoštovanju razdvajao zbijeni narod i propuštao ga sve do mihraba. Više nego jednom rekao je Osvajač (el-Fatih), videći to sa svog povišenog mjesta u džamiji, svojim vezirima: »To je Ebu Hanifa našega vremena«. Budući da je, za svečanosti prigodom obrezivanja, sultan stavio Kuranija sebi o desnu, a njega na lijevu stranu, odmah se otisnuo lađom u Brusu, sluteći zapostavljanje; tamo je izgradio katedru i sam podučavao. Hodža-zade i Hatib-zade, tj. hodžin sin (sin trgovca iz Bruse) i sin govornika s mimbere (povišeno mjesto za izlaganje u džamiji), postali su znameniti ne samo po svojim djelima, nego naročito što su nadmašili druge braneći znanstveno sporna pitanja u sultanovoj prisutnosti. Oba su bili Mehmedovi učitelji, ne princa, nego sultana Osvajača (el-Fatiha), koji je, u metežu svojih osvajanja, našao vremena da sa svojim učiteljima čita i gdje su se u njegovoj prisutnosti vojne bitke smjenjivale sa znanstvenim borbama učenih ljudi. »Usuđuješ li se raspravljati«, upita Osvajač (el-Fatih) Hodža-zadea. »Kao vaš učitelj se usuđujem«, odvrati ovaj i odmah ga Mehmed skine s položaja, ali ga zatim opet u milosti natrag primi. Jedna od najznačajnijih Hatib-zadeovih rasprava bila je ona s učenim znalcem zakona Alaedinom Arebijem. Ovaj je dva puta zauzimao položaj muftije (koji tada još nije značio i najvišu pravnu vlast); jedanput je u isto vrijeme bio i muderis, a po drugi puta bez ikakve druge nadarbine. Mada su on i Ibn Magnezija spadali među najznamenitiju ulemu za Mehmedova vladanja, načinio je on samo jedno djelo, ali zato devedeset i devetoro djece, a ovaj posljednji ni jedno djelo, jer je bio previše častohlepan, pa je samo težio za vezirskim položajem koji je najposlije i dobio. Ibn Magnezijev nasljednik na položaju vojnog suca bio je veliki učenjak Kastelani, čiju je moć, međutim, veliki vezir Mehmed Karamani sveo na polovinu, podijelivši dotad jedinstven položaj vojnoga suca, imenujući Hadži Hasan-zadea vojnim sucem u Anadoliji. Ovom je kasnije sultan Bajezid dao kao prvi zadatak da napiše povijest carstva. Kad mu je, međutim, veliki vezir dao položaj muderisa prije nego učenom Hialiju, Hiali, uvrijeđen zbog nezasluženog zapostavljanja, iskali svoju srdžbu u pismu upućenom

veziru. Jedan sin i jedan unuk velikog Fenarija pokazali su se svojim spisima dostojni očeve i djedove slave.

Najveći interes, ne samo kao učenjak, nego i kao čovjek, pobuđuje Hadži Baba, učeni gramatičar i tumač Islama, otac velikog vezira, Mehmeda Karamanija koji se pjesničkim imenom zove Nišani. Budući da je Hadži Baba svoga sina, velikog državnika, uređivača državnih službi, izgubio u cvijetu mladosti, čitav je život duboko žalio za njim. Često je s džamijske predavaonice navodio stihove svoga sina i prekidao bujicu riječi bujicom suza. Već smo prije spomenuli znalca zakona, vezira Sinan-pašu i drugog znalca zakona, krvnika Musanifeka i njegova djela, jer je počinio nevjerojatno djelo ubivši bosanskog kralja istom rukom kojom je napisao fetvu koja mu daje to pravo. Zadnjih sedam imena s popisa znamenite uleme za Mehmeda II imena su mnogih liječnika, koji su dvorski, osobni sultanovi liječnici i ujedno ulema. Od ovih sedam su četvorica bili Perzijanci, jedan Turčin, jedan Arap, a jedan židov, po imenu Jakob. U početku je još kao židov bio u službi defterdara, a zatim je, postavši musliman, uzdignut čak na čast vezira. Židov, daleko najspretniji od svih sultanovih osobnih liječnika, sigurno bi ovoga spasio od posljednje bolesti uz pomoć njegove životne snage, da veliki vezir Mehmed Karamani nije nagovorio sultana da uzme lijekove perzijskog dvorskog liječnika Larija. Tako su liječnici u šatoru protuslovili jedan drugome, a i lijekovi u sultanovu tijelu i on im je podlegao. Od ostala tri perzijska liječnika bio je Kutbedin, doduše, odan svom umijeću, ali uz to i previše životnim radostima. On je imenovan starješinom svih liječnika, s vrlo izdašnom plaćom od mjesečno dvije tisuće akči, koje je potrošio na robinje i dječake. Šukrullah iz Širvana bio je u sultanovoj milosti zbog toga što je znao tumačiti Kuran i Poslanikovu predaju (hadis), ali se istakao i kao povjesničar, kao što je Ataullah u matematici. U toj su znanosti ostavili trajno ime, za doba Mehmeda, pored Ali Kuščija, Perzijanca, još i Mirem-Čelebi, Bajezidov učitelj, dok je bio princ, i Kara Sinan, Ali Kuščijev komentator. Husein Tebrizi umilio se lijepim ponašanjem ništa manje nego li učenošću.

Od šejhova koji su Osvajača (el-Fatiha) pratili na njegovim pohodima i njegovu vojsku oduševljavali riječju iz Kurana i predaje (hadisa), najodličniji je Akšemsedin, tj. bijelo sunce vjere, koji nam je već poznat po tome što je pronašao Ejubov grob prije zauzeća Konstantinopolisa (Carigrada) i što je protumačio Mehmedov san prije bitke u Terdžanu; ali još nam nije poznat i kao liječnik, glazbenik i pisac. On je presadio mistično znanje, koje je naučio u Osmandžiku od velikog šejha Bajramija i u Halebu od šejha Zejnedina Hafija (obojica su osnivači redova koji se po njima i zovu), u svoja četiri sljedbenika i sedam sinova, od kojih se svaki zvao Mehmed, a najmlađi je bio pjesnik-romantičar »Jusufa i Zulejhe«, poznat pod imenom Ham-

di. Pošto je sedam puta hodočastio u Meku, konačno je otpočinuo u Koiniku, gdje je njegov grob postao mjesto hodočašća. Nakon Akšemsedina, najznamenitiji šejh je Ebul-vefa. Osvajač (el-Fatih) mu je u Carigradu sagradio džamiju, a znamenit je po svom pjesničkom i glazbenom znanju i po svojoj strogoj odijeljenosti zabranivši sultanu posjećivanje. Šejh Hadži Halife, kao mistik isto je tako velik kao što je njegov kasniji imenjak polihistoričar; vrlo dobro je razlikovao muslimansko pravo prepuštanje sudbini od onog lažnog, jer musliman pretpostavlja pravo poštovanje Božjih zapovijedi, dok se u drugom slučaju postavlja iznad njih. Alehi i Gülšeni bili su spomenuti među pjesnicima. Derviški šejh Halvetija, Hadži Čelebi, konačno je stvarno zahvatio u važno pitanje određivanja nasljedstva među Mehmedovim sinovima. Postavio se protiv velikog vezira, Mehmeda Karamana, koji je bio za princa Džema, dok je on odlučno bio za Bajezida, te mu osigurao veliki broj glasova svojih pristaša, šejhova i derviša iz Karamana. Uskoro je, u Karamanu, stranka karamanskog šejha odnijela pobjedu nad strankom karamanskog velikog vezira.

GLAVA DEVETNAESTA

Ustoličenje Bajezida II i sudbina princa Džema

[Po smrti sultana, glavna zadaća velikog vezira bila je sakriti smrt od vojske i glavnog grada. Čim je umro Mehmed, veliki vezir Mehmed Nišani, Karamani, dao je voziti tijelo u kolima s običnom pratnjom, kao da je živ, u Carigrad. Otpravio je odmah sobara Keklik Mustafu Bajezidu, najstarijem princu u Amasiju. No istodobno je, izdajnički spram ovoga, poslao svoga pouzdanika princu Džemu u Karaman kojeg je želio na prijestol. U Carigradu i na azijskoj strani gdje je vojska taborila, dao je zatvoriti pristanište i staviti zabranu na plovidbu da bi spriječio općenje između grada i tabora. Adžemoglanu, tj. janjičarskim novacima, zapovijedio je da poprave mostove preko rijeke u blizini tabora. Tim mjerama objelodanio je vojsci da je Osvajač (el-Fatih) mrtav. Smjesta se pobune janjičari, zauzmu jedan brod, otplove u Üsküdar (Skutari), a odatle u Carigrad, napadnu kuće židova i bogataša, a ubiju i velikog vezira. Vojska se izja-

sni za Bajezida, a njegov sin, princ Korkut, proglašen je do oče-
4. 5. 1481. va dolaska namjesnikom.

Bajezid smjesta po obavijesti krenu u glavni grad, stiže za devet dana u Üsküdar (Skutari), gdje je more bilo prepuno brodova sa veledostojnicima carstva. Janjičari odmah doplove do njegove galije i zatraže da udalji Mustafa-pašu kojeg im je Ishak-paša, kao njegov takmac za položaj velikog vezira, obijedio kao krivca što im nije povećana plaća. Sultan odmah pristade i ovaj ode nazad u Aziju. Ulaz u Carigrad bio je u znaku žalosti. Pred vratima seraja bili su svrstani janjičari i oni predaju svoju molbu. Molili su oprost zbog ubojstva velikog vezira i haranja gradom, kao i da im se poveća plaća, ako ne redovito, a ono putem izvanrednog dara. Sultan i to odobri. To je po drugi puta da se oni daruju pri ustoličenju. A to pokazuje, odsada, njihov utjecaj na prijestol. Slijedećeg dana je pokopan Mehmed
21. 5. 1481. II., novi sultan primio poklonjenja, postavio Ishak-pašu za velikog vezira, ali je ipak Mustafa-pašu ponovno pozvao u Carigrad i dodijelio mu mjesto vezira.

Bajezid nije primijenio carski zakon bratoubojstva, jer je imao samo jednog brata, a ovaj je bio udaljen i naoružan. Čim je dobio obavijest, princ Džem žurno krenu ka Brusi da zaposjedne bar staru prijestolnicu. Bajezid mu posla u susret Ajaz-pašu sa 2.000 janjičara, a sam ode u Üsküdar (Skutari) skupiti svu vojsku. Grad je bio sklon princu Džemu, te ne pusti janjičare. Dođe do bitke, u kojoj je Ajaz-paša s većinom vojske zarobljen. Princ Džem dođe nakon tri dana, a grad mu srdačno otvori vrata i prizna ga za sultana. Osamnaest dana je trajao taj san o vlasti.

Kada doču da Bajezid ide s cijelom vojskom, princ mu posla poslanstvo u kojem su bila dva poznavaoca zakona: mula Ajaz, Šukrullah i Hamdi-Čelebi, a i stara sultanija Seldžukhatun, kći Mehmeda I., tetka Osvajača (el-Fatiha). Preko njega je nudio Bajezidu da mirno podijele vlast nad Azijom i Evropom. Kada je Seldžukhatun pokušala dirnuti u njegove bratske osjećaje, on joj lakonski odgovori arapskom poslovicom: »Nema srodstva među kraljevima« i krenu na Brusu. Računao je ne samo na premoć u vojsci, nego i na izdaju, jer je Jakubu, Džemovu vrhovnom upravniku dvora, tajno ponudio namjesništvo. U međuvremenu mu se pridruži sa svojom vojskom najstariji sin Abdullah, namjesnik Saruhana.

Izdajnik Jakub nagovori princa Džema da podijeli vojsku, te jedan dio pošalje ka Izniku, a drugim krene ka Jenišehiru. Čim je prvi dio, pod Gedik Nasuhom, vidio pred Iznikom čelo Sinan-pašine vojske, brzo se povukao u klanac Asvad gdje je potučen i gonjen do Jenišehira. I Bajezid dođe do Jenišehira, a
20. 6. 1481. tu mu dođe u odlučnom trenutku bitke Gedik Ahmet-paša, osvajač Otranta. Već je jedan dio Džemove vojske bio potučen, kada ga napusti i izdajnik Jakub s najboljim dijelom vojske i pri-

jeđe Bajezidu. Poraz je bio potpun. Jedva se i princ izvukao ostavljajući sve. Sedmog dana je u Konji, tu se odmorio, a onda **26. 9. 1481.** s majkom i ostalim haremom pošao za Siriju i Egipat. Tamo je bio sjajno dočekan, osobito u Kairu i kraljevski uzdržavan.

Bajezid je gonio princa. Kada je došao u klanac Ermeni, pojave se tamošnji Turkmeni s molbom za oslobođenje od poreza i danka zbog svog ponašanja spram Džema; oni su ga, kada je tuda noću prolazio u bijegu, opljačkali i njega samog skoro uhvatili. Sultan, na izgled, odobri njihovu revnost za dobru stvar i zapovijedi da se svi, koji to zaslužuju, moraju pojaviti na njegovu dvoru. Kada oni dođu u nadi da će dobiti dobru nagradu, on ih sve razapne. »Ovo je«, reče, »nagrada za robove koji se nepozvani miješaju u poslove sultana. Njima dolikuje jedino da nose svoj jaram koji im je nametnut; kada se dva nasljednika carstva oko istog spore, u to se nijedan stranac ne treba miješati; kako se usuđuje tako prosti ološ, ispružiti ruku ka najvišima!« U Konji je potjeru predao Ahmet-paši, a on se vratio u glavni grad.

Princ Džem, koji je kraljevski primljen u Egiptu, nije izgubio nadu, jer su ga na to naveli Kasim-beg, zadnji izdanak knezova Karamana, koji se još uvijek borio protiv Osmana, i više lenskih uglednika osmanske vojske, a osobito Mahmut, sandžakbeg Ankare. Na njihov poticaj i uvjeravanja, on, nakon sastanka s njima i drugim izbjeglicama u Halebu (Alep), prijeđe granicu i dođe do Adane. Kod planine Čukur Čemen, tj. rudničke jame iznad Konje, dođe do sukoba Ahmet-paše i Mehmeda, vođe Džemove konjice, ali bez odlučnog uspjeha. Kako je i Bajezid žurno krenuo protiv brata, on se sjedini sa nešto izmaklim Ahmet-pašinim taborom.

11. 2. 1482.

6. 5. 1482.

U međuvremenu su princ Džem i Kasim-beg, kojem je on obećao, ako pobijedi, doživotno Karaman, došli do Konje i opsjedali je, no obrana je bila tvrda. Stoga Mahmut-beg, prebjeglica, zamoli Džema da krene do Ankare, ali na putu naiđe na Sulejman-pašu iz Amasije, napadne ga i pogine. A Džem, na vijest o bratovom dolasku, brzo raspusti vojsku i izmakne preko Akšehira u kameniti Tašil (Cicilija). Bajezid mu pošalje segan-bašu, tj. general-majora janjičara, kao poslanika s prijedlogom da se nagode. Kada Džem zatraži vlast nad Azijom, on odbi i zamoli brata da se više ne kalja nevinom muslimanskom krvlju, nego da u Jeruzalemu svoje dosadašnje prihode mirno troši. A kada je bio odbijen, vojska krene na tašilsku zemlju. Džem se posavjetova sa svojima, a Kasim-beg mu predloži da, kao što je to nekada učinio princ Musa, prebace ratište na evropsku stranu. On to prihvati i posla poslanika velikom meštru na Rodosu radi podrške, koju i dobije. Džem se otputio na Rodos, gdje mu je bio priređen sjajan doček sa najvećim počastima. Međutim, od strane najprije namjesnika Karamana, a onda Ahmet-paše dođe izaslanik s prijedlogom trajnog mira. Glavari reda,

8. 6. 1482.

23. 7. 1482.

rastrzani između dobrobiti reda i dužnosti gostoprimstva, a jednako uvjereni da princ nije sasvim siguran na otoku, odluče ga
20. 8. 1482. poslati u Francusku. Prije toga su, ipak, dogovorili s njim da će, ukoliko dođe na vlast, sve luke carstva biti otvorene za flotu reda, da će svake godine osloboditi tristo kršćana bez otkupnine, te da će njihovu redu platiti 150.000 zlatnih guldena kao odštetu za dobijeno izdržavanje.

31. 8. Krajem kolovoza (augusta) otplovi Džem sa trideset pratilaca i više drugih, iz ropstva iskupljenih zemljaka. A istoga dana odu izaslanici reda Bajezidu na pregovore, te sa njegovim predstavnicima sklope povoljni mir i vrate se, bogato nagrađeni, na otok u pratnji jednog turskog poslanika. Ovaj je sklopio tajni sporazum sa velikim meštrom koji se odnosio na princa Džema, po kojem će sultan plaćati redu svake godine 45.000 dukata pod uvjetom da ga čuva.

Džem je, uz mnoge teškoće plovidbe, nakon šest sedmica
16. 10. 1482. putovanja pristao u Nici. Ma koliko mu tu bilo lijepo, htio je odmah produžiti u Rumeliju. Ali mu glavari reda, koji su ga pratili, odvrate da je on na tlu francuskog kralja, te da to bez njegove privole nije moguće. Zato mu predlože da kralju pošalje svoga izaslanika, što on i učini, a princ bude zadržan i zatočen.

Kako je kuga počela harati u Nici i okolici, bila je to zgod-
21. 2. 1483. na izlika da se princa uputi dalje, te on stigne u Roussillon. Plemenitaši cijele ove oblasti sliju se ka mjestu da vide princa, sina osvajača Konstantinopolisa (Carigrada). Potom ga dovedu u
30. 8. 1483. Le Puy na Roni. Uskoro je umro kralj Francuske, a to onda vitezovi iskoriste kao priliku da princa silom liše njegove pratnje. Osamsto oklopnika okruži njegovu pratnju i silom uklone dvadeset i devet osoba. Preporučio se papinoj zaštiti i zatražio tajni razgovor. Ukratko ispriča svoje muke i zatraži da bude vraćen u Egipat. Papa odgovori da njegova želja zasada nije spojiva sa željom za prijestoljem, da ugarski kralj traži njegovu prisutnost na rumelijskim granicama, a prije svega da bi bio poželjan njegov prijelaz na kršćansku vjeru. Džem s pravom odgovori da bi on takvim prijelazom opravdao smrtnu osudu znalaca zakona, da on svoju vjeru ne bi promijenio ni za Osmansko carstvo, a ni za vlast nad svijetom.

Za ove tri godine što je proveo u Vatikanu za Inocencija VIII. bilo je uređeno s Bajezidom da bude pod nadzorom, a ovaj je plaćao za to 40.000 dukata. Pa i kada je došao novi papa, Aleksandar Borđija, opet je Bajezidu predloženo da na isti način bude regulirano ili da ga se za 300.000 dukata jednom za uvijek umori.

Krajem 1494. godine upadnu Francuzi u Italiju i uđu u Rim, a papa pobjegne sa princom Džemom u tvrđavu San Angelo.
11. 1. 1495. Uskoro se potpiše mir, a jedan od uvjeta bio je da se Džem prepusti francuskom kralju. Po prvi puta je, tada, papa razgovarao

s njim kao sa princom i pitao ga da li želi ići sa francuskim kraljem. »Ja sam«, odgovori Džem, »zatvoren ne kao princ, nego kao zatočenik, pa neka bude to da me ovaj uzme sobom ili da još duže ostanem u zatočeništvu«, Posramljen ovim odgovorom, papa je rekao: »Neka nas nebo očuva, da ste Vi zatočenik. Oba ste vladari, a ja sam među vama samo tumač.« Tri dana kasnije bio je još jedan razgovor pape, Džema i kralja, te ga je papa predao kralju, s kojim on, nakon krvave bitke kod Montefortina, uđe u Napulj. **22. 2. 1495.**

U međuvremenu je papin poslanik, koji je, s Bajezidovim poslanikom, došao u Ankonu, bio uhvaćen od upravitelja Sinigaglie, a s njim i dvogodišnji novac od sultana. Sada se papa, koji je izgubio ovaj novac i nadu u budući, prihvati jedinog još preostalog sredstva dobiti, trovanja princa Džema. Kada je ovaj stigao u Napulj bio je toliko slab da ni pismo svoje matere nije više mogao čitati i čuti. Uskoro i umre. Njegove stvari pošalje francuski kralj sa Hatib-zade Nasuhom materi u Egipat. Ali bilo da vjetar nije bio sklon Hatib-zadi bilo da on sam nije bio sklon mrtvom gospodaru, brod je, umjesto u Aleksandriju, otplovio za Carigrad. Bajezid je bio obaviješten, a znao je i bratovu zadnju želju što ju je on, sve slabiji, sluteći kraj, izrekao: da bude pokopan u islamskoj zemlji. Zato se Džemovo tijelo, što ga je francuski kralj dao balzamirati i položiti u Gaeti, preko Galipolja donese u Brusu i pokopa uz Murata II. **24. 2. 1495.**

Tako se okonča život ovog tridesetšestogodišnjeg princa koji je proveo trinaest godina u zatočeništvu, a bio je žrtva kršćanske i turske politike, nevjernosti glavara rodoskog reda, osvajačkih planova Karla VIII i nesavjesne žudnje za dobiti, osvetom i umorstvom pape Aleksandra VI. U narodu živi uspomena na njega kao na pjesnika, a lirske pjesme su mu skupili njegovi vjerni službenici, Hajder, čuvar pečata, i Sadi, defterdar].

GLAVA DVADESETA

Vladavina Bajezida II

[Bajezid je stupio na prijestol u dobi od trideset i pet godina i bio je, pred taj čin, namjesnik u Amasiji, gdje je više učio nego ratovao. Miroljubivost, pjesništvo i, dijelom, život u razmišljanju učinili su da nije bio sklon ratu i vodio ga je samo kada je morao. Kao što je na početku osmanske historije, nakon Osmanovih ratnih trideset godina, slijedilo trideset i pet mirnih Orhanovih, tako je i sada, nakon trideset ratnih Mehmedovih godina, došlo trideset Bajezidovih mirnih.

Bajezid se u oblačenju držao strogo uzora svoga oca i bio je, po njemu, krepkog izgleda, jake stature i snažno izvijenog plemenitaškog nosa, ali, za razliku od njega, nije volio sjaj. Njegova sklonost ka miru, znanosti, promatranju i jednostavnosti pribavila mu je naziv Sufi, tj. mudrac koji razmišlja. Možda on ne bi htio primijeniti carski zakon o bratoubojstvu, da Džem nije oružjem ustao protiv njega. Čak mu je, nakon prvih borbi, nudio ugovor o miru i sav njegov prihod, ako napusti državu i ode u Jeruzalem.]

Prva oružana djela Bajezidove vladavine bila su — uz ona protiv njegova brata u Aziji — u Evropi samo nastavljanje rata protiv Italije, koji je Mehmed bio započeo, i nastavljanje malog rata koji su dalje vodili bosanski i srpski namjesnici protiv Dalmacije i Ugarske. Ahmet Gedik, osvajač Otranta, napustio je Otrant nakon Mehmedove smrti, a njegov nasljednik Hajredin, koji se neko vrijeme hrabro branio, predao je konačno
10. 9. 1481. grad kalabrijskom vojvodi uz uvjet da slobodno ode. Vojvoda je zadržao tisuću i pet stotina Turaka uz tobožnju izliku i poslužio se njima korisno u svojim talijanskim vojnama. U isto je vrijeme Bajezid sklopio ugovor o miru s poslanicima napuljskog kralja uz uvjet da mu se vrate turski zarobljenici i oružje iz Otranta; kako do toga nije došlo, sakupila se vojska u Valoni. U Dalmaciji je Iskender-paša, beglerbeg Srbije, opustošio okolicu Zadra zbog toga što sultan nije bio obavezan održati mir sklopljen s njegovim ocem, ako ga se ne obnovi s njim. Zbog toga je Venecija poslala viteza Antonija Veturinija u Carigrad da bi s Mehmedom zaključenu kapitulaciju obnovio s Bajezidom, do čega je došlo tek slijedeće godine, ali ne bez teškoća. Na bolji su prijem naišli dubrovački poslanici, odaslani da bi ne samo potvrdili dosadašnje privilegije, već i da zadrže godišnji danak snižen na tri tisuće dukata. U Bosni je sandžakbeg Jakub zaposjeo utvrde Risanj, Posrednicu, Koš i dubrovač-

ku tvrđavu Brstavik, dok je u Ugarskoj četovao Iskender-paša, polazeći iz Smedereva. Da prekine ova četovanja, pođe Pavao Kinis, kraljev general-kapetan sa trideset i dvije tisuće ljudi iz Temišvara. Stotina konjanika, pod vodstvom obih Tökelyja (Nikole i Andrije), usudila se previše približiti Turcima, te su od četiri puta većeg broja Turaka bili zaokruženi u jednoj šumi. **2. 11. 1481.** Polovica je izginula, a druga pedesetorica se vrati teško ranjena. Jedan je Tökely umro, a drugi je bio teško ranjen. Kinis prijeđe Dunav i dođe pred Golubac (Kolumbač). Tisuću turskih konjanika navali, ali veliki dio pogine, a druge zarobe. Kinis dade zarobljenike dovesti pred sebe i sve ih pobije, osim jednoga. Zapovjednika Smedereva slijedio je mlađi Jarih, dostigne ga na vratima Golupca i odsiječe mu glavu. Jedan drugi Kinisov odred, koji su predvodili Ladislav od Rozgonija i jedan srpski despot, sretno prijeđe Dunav i sjedinjenim snagama dopru sve do rijeke Kruševca, gdje je Kinis boravio dvanaest dana, opustošio čitav kraj i poveo sa sobom oko pedeset tisuća Srba i tisuću Turaka. Kod tri prijelaza rijeke učvrstio je mjesta Kevi, Haram i Braničevo. Trojica turskih paša, Iskender-paša, namjesnik Srbije, Ali-paša, te Malko Čoğlu učvrstili su otok ispred Smedereva.

Početkom slijedeće godine potpisao je Bajezid novu kapitu- **16. 1. 1482.** laciju s Venecijom po kojoj je dosadašnji danak od godišnjih sto tisuća dukata oprošten; Venecija plaća samo pedeset tisuća dukata sultanovoj riznici za carinu koja odobrava naplatu u tri obroka, a uvozna taksa za venecijansku robu utvrđena je na 4%. Sultan se obavezuje da će vratiti štetu počinjenu Venecijancima od posljednjeg mira. Pogranični će se propisi održati na snazi, a svi robovi od zadnjega mira trebaju biti oslobođeni. Takve povoljne uvjete uspjela je ishoditi venecijanska politika, jer je sultan bio u nezgodi — njegov je prijestol ugrozilo Džemovo suparništvo u Aziji. Veći dio godine je bio sultan zabavljen vojnom u Karamanu, a krajem iste godine krenuo je Baje- **14. 10. 1482.** zid natrag u Carigrad. Dubrovčanima je odmah, pri nastupu svoje vladavine, potvrdio stare povlastice sa sniženjem danka, što ga je Mehmed od opsade Skadra bio povisio na četiri i pet tisuća dukata. Danak je odobren na tri tisuće dukata, kao što je bio i ranije.

Pet sedmica po dolasku u Carigrad priredi svečanu gozbu **18. 11. 1482.** u palači, gdje ugosti vezire i podijeli im počasnu odjeću. Samo Gedik Ahmet-paša, osvajač Kafe i Otranta, pobjednik nad Džemom i Kasim-begom, dobije crni mjesto zlatnog kaftana, kao navještaj skore smrti, koja, prema nekim evropskim vrelima, smjesta i uslijedi na sultanov mig, jer ga kamom usmrti jedan nijemi rob. Posljedica je to ne ljutnje, nego dugotrajne suspregnute nemilosti. Već za njegova oca Bajezid je zapazio gordi nesavitljivi duh ovog vezira, kada je pred neku bitku zasuo prigovorima prinčeve zbog lošeg držanja i poretka njihovih trupa;

Bajezid mu zaprijeti da će se toga jednog dana sjetiti, a ovaj mu odvrati: »A što mi možeš učiniti? Kunem ti se uspomenom svoga oca da se, ako ti dođeš na vlast, nikada neću sabljom opasati u tvojoj službi«. Kada je Ahmet-paša, kao zapovjednik Otranta, bio pozvan prvi puta da vidi novog gospodara, objesi on sablju, kojom je bio opasan, za unkaš. »Učitelju moj«, reče Bajezid, »ti imaš dugo pamćenje; zaboravi nedostatak moje mladosti, opaši svoju sablju i koristi je protiv mojih neprijatelja«. Sa sultanom se bio pomirio prilikom karamanske vojne protiv Džema. Kako je rat bio njegov elemenat, kao što je mir bio sultanov, on se usprotivi miru s Venecijom. Bajezid, koji je nemir janjičara već dva puta uspio stišati parama i riječima, bojao se s razlogom nove pobune pri takvom tvrdoglavom stavu vojskovođe koji ih je tako često vodio u pobjedu. Nove spletke, koje je Ahmet-paša kovao sa svojim puncem, velikim vezirom Ishak-pašom protiv Bajezidova ljubimca, Mustafa-paše, prelile su kap sultanove nemilosti. Ipak historijski nije točno da je bio ubijen na gozbi, nego tek kasnije na putu za Edrene.

Uskoro je bio smijenjen i veliki vezir, a na njegovo mjesto došao Daut-paša, anadolski beglerbeg, čija se uspomena održala u Carigradu po njemu nazvanoj gradskoj četvrti, džamiji, medresi i kuhinji za sirotinju. Džamija se slikovito uzdiže na blagoj uzvisini, na krajnjem južnom dijelu evropskih predgrađa Carigrada, a Daut-pašina ravnica ispod nje prvo je sabiralište vojske kada se išlo na evropske vojne, kao što je ravnica Üsküdara (Skutarija) bila sabiralište vojske za azijske vojne...

1483. U proljeće je Bajezid pošao u punom sjaju s vojskom u Plovdiv (Filibe) da bi gradine na Moravi, koje je Mehmed bio opustošio, opet doveo u obrambeno stanje. Od Plovdiva (Filibe) je otišao preko Kistendžea, Samakova, Čamurlija i Sarijara ka Sofiji. Hercegovina je prepadom bosanskog beglerbega, Mustafe Đurđevića, potpuno pripojena Osmanskom carstvu. Jedan od dvojice sinova Stjepana Kosače, naime Vlatko Kosača, pobjegao je u Dubrovnik koji je, da bi ublažio sultanov bijes i da bi vezire umirio, poslao sultanu dvanaest tisuća i pet stotina a veziru pet stotina dukata kao dobrovoljni dar. Pošto je završena izgradnja tvrđave, Bajezid raspusti vojsku i priredi, na ravnici

mj. 11. 1483. Uzundžova kod Plovdiva (Filibe), veliki lov u trajanju od tri dana. U Edrenu je slavio Bajram, pa se onda vratio u Carigrad Kad je uredio tvrđave na ugarskoj granici, ponudi Bajezid ugarskom kralju obnovu prekida vatre, a Matija, kojeg su Česi dobrano ugrozili, bio je sretan da ga može produljiti na pet godina. Sa strane Venecije došli su kao poslanici Domenico Bolani i njegov brat Francesco Aurelio, da bi potvrdili prošle godine obnovljeni mir. Venecija je prije dvije godine po poslaniku Antoniju Vetturiju uz čestitke poželjela sreću sultanu prigodom uspona na prijestol. Sa strane Bajezida došli su poslanici kojima je u Giudecci dana kuća i iznos od jedanaest dukata za

dnevnu opskrbu. Koncem godine umrli su u Karamanu Kasim-beg, posljednji izdanak muške loze stare vladarske obitelji Karamana, i princ Abdullah, Bajezidov sin, kojega je ovoj postavio zemlji za namjesnika. Nakon Džemova bijega prepustio je Bajezid Kasim-begu njegove posjede u kamenitoj Ciciliji (Tačil), koji su zatim predani Turgutovu sinu, Mehmed-begu, čija je majka Kasim-begova kćer. mj. 12. 1483.

Slijedećeg proljeća, Bajezid pođe s vojskom u Edrene protiv Moldavije, za koju ništa nije bilo predviđeno u ugovoru s Ugarskom, po kojem je nedavno sklopljeno petogodišnje primirje. Bajezid je ostao u Edrenu i položio tamo kamen-temeljac za džamije i zgrade koje su uz to spadale. Džamija je po njemu dobila ime i njome je uljepšao drugi grad svoga carstva. Pored džamije, uz Tundžu su se podizale visoka škola, kuhinja za siromašne i bolnica, a baš su te ustanove do tada nedostajale građanima Edrena. Budući da je prije mjesec dana izgorjela drvena tržnica, zapovijedi Bajezid da, do njegova povratka s vojnog pohoda, bude sagrađena, nova, od kamena. 27. lipnja (juna) 1484. prešao je Dunav kod Išaklija ili Isakdžija, gdje mu je vlaški vojvoda predao obavezni danak i došao ususret s pomoćnom četom od dvadeset tisuća ljudi. 6. srpnja (jula) 1484. je opkolio tvrđavu Kiliju s kopnene i riječne strane i osvojio je u srijedu 15. srpnja (jula). Odavde se pošlo u Akerman i tu su se po prvi puta spojile osmanske čete s pomoćnim četama s Krima. Pedeset tisuća tzv. Tatara predvodio je njihov han Mengli-Giraj. Devet dana nakon zauzeća Kilije, stajala je sjedinjena vojska pred Akermanom koji se predao nakon šesnaestodnevne opsade. Sultan je dao krimskom hanu u znak počasti zlatni kalpak, te ga bogato obdarenog pošalje natrag u njegovu zemlju. On sam, već nakon šest dana, krene iz Akermana natrag pored Kilije, istim putem kojim je i došao, naime kroz tatarsku Dobrudžu, u kojoj se nekad nastanio Saltuk-dede još u doba Bizantije prije osnutka Osmanskog carstva sa seldžučkim Turcima. Za vrijeme moldavske vojne upalo je sedam tisuća Turaka kroz Hrvatsku u Koruško i Kranjsku. Prodrli su do Sv. Veita i poveli sa sobom deset tisuća zarobljenika. Vuk Vuković, hrvatski ban, i grof Bernard Frankopan odbili su ih ovaj puta, kao i prošle godine Ivan Zrinjski, Mihajlo Slunjski i ban Vuk, i oduzeli im uhvaćene zarobljenike. 1. 5. 1484. 23. 5 27. 6. 1484. 6. 7. 15. 7. 24. 7. 9. 8. 15. 8.

Pri Bajezidovu povratku u Edrene umirovio je sultan drugoga vezira Mesih-pašu (opsjedatelja Rodosa) u Filibu (Plovdiv), skinuo s položaja namjesnika Rumelije, Iskender-pašu, i postavio na to mjesto namjesnika Smedereva, Ali-pašu uškopljenika. Zimu je proveo u Edrenu, a u proljeće je primio u nedalekim planinama Džole trostruko poslanstvo; ugarskoga kralja, egipatskog sultana i indijskog šaha. Indijski je poslanik došao sa slonovima, žirafama, mirodijama i zlatom da bi novom gospodaru čestitao uspon na prijestol sultana. Ugarski je poslanik po- 1485.

tvrdio mir, a egipatski se ispričao što je brata Džema primio i pomogao mu da hodočasti u Meku. Prvi je poslanik primljen s najvećim počastima, a poslanik ugarskoga kralja primljen je s većim počastima nego egipatski. Stigao je i odgovor na pismo o pobjedi, kojim Bajezid Jakub-hanu, Uzun Hasanovu sinu, turkmenskom knezu Akkoyunla (Bijeloga ovna), dostavlja vijesti o zauzeću Kilije i Akermana. Oba su pisma bila majstorska djela perzijske retorike. Sultanovo je pismo sastavio njegov perzijski sekretar, Hodža Sidi Mehmed iz Širaza, a Jakubov odgovor potječe od učenog pisca-kaligrafa i povjesničara Idriza, koji je tada još bio kancelar u Jakubovoj službi. Umijećem svoga pisanja privukao je na sebe Bajezidovu pažnju i u njemu pobudio želju da takvo pero bude posvećeno njegovoj službi i da piše povijest osmanske kuće. Na vijest da moldavski vojvoda poku-
1485. šava napasti Akerman, pošalje Bajezid Ali-pašu, rumelijskog namjesnika, onamo na četovanje, a to je slijedeće godine opetova-
1486. no, pod zapovjedništvom Balibega Malkoča, zapovjednika Silistre. Konjanici su prešli Prut i vratili su se, kao i obično, s bogatim plijenom, stokom i robovima.

[Sada s okrećemo Aziji, gdje je planuo prvi rat između Osmana i Memluka, Ruma i Egipta. Oblaci su se nagomilavali još od Mehmeda II., a pridošli su i novi. Veliki vezir indijskog šaha Behmena, učeni Hodžai Džihan, bio je, u svojstvu poslanika upućenog Bajezidu, zadržan na ovome putu kroz egipatsku državu, a najveći dio njegovih dragocjenih darova opljačkano. Zatim je Džem bio sjajno dočekan i pomognut u Kairu; a u najnovije vrijeme su egipatske trupe zauzele više dvoraca u blizini Adane i Tarsusa, što su pripadali dinastiji Ramazan, i gnjavile
mj. 4. 1485. karavane hadžija na putu prema Meki. Karagöz-paša, namjesnik Karamana, dobio je nalog da ponovo osvoji ove utvrđene dvorce.

Zbog te vojne valja reći par riječi o turkmenskoj dinastiji Ramazanoğlu, koja je ovim planinama neovisno vladala dvije stotine godina. Kada se Sulejman, djed Osmana, osnivača Carstva, utopio u Eufratu, a njegovi sinovi krenuli na sjever, napuste ih sedam njegovih pratilaca, Turkmena iz plemena Učok, tj. tri strijele, u dolini Čukurova. Vodio ih je Jürker koji se sporazumi sa Armencima, žiteljima zemlje, da napasaju u području Adane, Masise i Tarsusa, i to pravo ispaše ostavio je sinu Ramazanu. Dok su ovladali otvorenim prostorima, nisu bili u stanju protjerati Armence iz gradova. Tek pola stoljeća kasnije se Daut, potomak jednog od te sedmorice, dosjetio da zatraži pomoć Egipćana. Ovi zauzmu zemlju, ali za sebe, a Dauta postave tek za namjesnika. Njegov primjer slijedili su i drugi, te su Egipćani postali posjednici šest utvrđenih mjesta Male Armenije.

Kada je Karagöz-paša krenuo na vojnu vrlo brzo su mu u susret izašli ramazanski Turkmeni i četiri dvorca su se predala

uz obavezu poreza. Na drugoj strani je Jakub-paša, poslan u pomoć knezu Zulkadra, pao u zasjedu glavnom egipatskom zapovjedniku i bio žestoko potučen. A isto tako, dok je Karagöz-paša išao dalje, ostavljajući zadobijene dvorce, navali jaka egipatska vojska i rastjera posade Adane i Tarsusa, te ubije Musa-bega i sultanova zeta Ferhat-bega koji su tu zapovijedali. Da bi se osvetila ta dva neuspjeha, pošalje Bajezid Hersek Ahmet-pašu, svoga zeta također i anadolskog beglerbega, kao vrhovnog zapovjednika kojem su bili podređeni i Karagöz-paša i Mehmed-paša. Zbog surevnjivosti oni nisu bili aktivni u bici, te Ahmet-paša bude, usprkos čudu od svoje hrabrosti, uhvaćen, a njih dvojica pobjegnu ostavljajući neprijatelju Adanu i Tarsus. Bajezid, razljućen, pošalje velikog vezira sa 4.000 janjičara i naredi rumelijskom beglerbegu da prijeđe s vojskom i da ga podrži. Kada ovaj već dođe na granicu, nagovori ga Alaedevlet, knez Zulkadra, da krene radije protiv područja plemena Varsaka i Turguta, gdje se nalazio Kasim-begov unuk koji se spremao na pobunu. Ovaj posluša savjet, a podređene mu namjesnike, Evrope i Azije, pošalje ka Karamanu. Kad vidi Mehmed, unuk zadnjeg karamanskog kneza, da mu je područje potpuno okruženo, pobježe ka Halebu (Alep), a varsački bezi se pokloniše Daut-paši. A kako je vrijeme ljeta bilo pri kraju, utabori on vojsku u Akšehiru i vrati se u Evropu sultanu.

1486.

1487.

Za karamanske vojne sultan je primao i slao poslanike. Najprije mu se obratio za pomoć zadnji vladar Maura u Španjolskoj, gospodar Beni Ahmera, tj. sinova crvenog, iz Granade, kojeg je potiskivao Ferdinand Aragonski i Kastiljski. Bajezid mu je poslao flotu koja je trebala oplijeniti španjolske obale. Drugo poslanstvo je bilo venecijansko, a i sam je poslao svoga izaslanika u Veneciju radi korištenja njihove luke Famaguste na Cipru u vojni protiv Egipta, te radi dogovora oko prijenosa grada Ozima sa pape na sultana, što je predložio upravitelj tog grada Bocolino. U oba poduhvata pregovori nisu uspjeli. Slijedile su izmjene poslanstva sa Matijom Korvinom, čiji je rezultat bila obnova mira na daljnje tri godine.

Vojna je iduće godine počela ranije nego što je bilo uobičajeno. Flota od 100 brodova već je polovicom ožujka (marta) bila određena da pomogne ratne operacije. Ali-paša, nakon što je pripojio karamanske trupe pod Jakub-pašom, krenuo je oštro i uspješno pravcem ka Adani i Tarsusu i zauzeo redom utvrđene dvorce. Egipatski mu sultan pošalje u susret novu vojsku, u kojoj su bili njegovi najugledniji bezi i 1.500 oficira, sa graničnim zapovjednicima i turkmenskim pomoćnim trupama Ramazana i Turgutoğlua. Usput kod čuvenog sirijskog prolaza, gdje je prolazio i Aleksandar Veliki, a koji je bio tako uzak da se zvao sakaltutan, tj. ključ u bravi, razjuri ona tursku flotu što je tu sprečavala njezino daljnje kretanje, te dođe do ravnice Agačairi, između Adane i Tarsusa, gdje se vojske sukobe. U toj

18. 3. 1488.

16. 8. 1488.

bici uspješniji su bili Egipćani. Potisnu turske trupe, opljačkaju dva tabora i probiju put ka Halebu (Alep). Kada stignu ponovo u Bagras, nađu da je prolaz ponovno zauzet po trupama Hersek Ahmet-paše (ovog je egipatski sultan pustio iz zarobljeništva u nadi da će tako doći do mira). Egipćani su se tukli s golemim gubicima i morali su ostaviti sav plijen iz dva turska tabora što su ga sobom vukli. Uz-beg, zapovjednik egipatske
2. 4. 1489. vojske, zauzme nakon opsade Adanu, a Ali-paša se povuče ka Eregli i Larendi. On pošalje po sultanovom nalogu Karagöz-pašu, koji je prvi pobjegao i bege kojima je pripisivao poraz, u Carigrad, gdje budu najprije utamničeni, a onda dijelom, kao Karagöz, pogubljeni, a dijelom svrgnuti.

Egipatski rat je išao sve gore zbog nevjerstva kneza Zulkadra. Alaedevlet, koji je na prijestol došao podrškom Mehmeda II. protiv Egipćana koji su bili za njegova brata Budaka, sada se okrenuo. Videći ratni uspjeh ovih, pregovarao je sa Uz-begom, egipatskim glavnim zapovjednikom oko udaje svoje kćeri za njegova sina. A obrnuto, njegov brat Budak-beg odvojio se od Egipćana, otplovio u Carigrad, zamolio sultana za oprost i dobio namjesništvo Vize. Da bi ga ustoličili na očev prijestol, pridodani su mu Mehmed-paša, namjesnik Amasije, Iskender-beg, namjesnik Kajserije, i Mustansaroğlu Mahmut-beg, prvi od karamanskih begova. U boju dvaju braće pobijedi Alaedevlet, te uh-
1490. vaćenog Budaka pošalje u Egipat. Na vijest o pobjedi, Uz-beg sjedini svoje trupe sa Alaedevletovim i opsjedne Kajseriju. Bio je opet određen da im se suprotstavi Hersek Ahmet-paša, ali na vijest da su uznapredovali ka Nigdi, te opustošili područja oko Ereglija i Larende, sam sultan odluči spremiti azijsku vojnu. Tada mu je iz Tunisa došlo poslanstvo sa darovima koji su se, osim jednog Kurana, sastojali ponajviše od knjiga Poslanikove predaje (hadisa), i zamoli u svojstvu posrednika za uspostavu mira s Egiptom. Već je dugo o tome vodio prepisku učeni muftija Alija Arebi, glasovit pod imenom mula Areb, tj. arapski mula; kako je sada došla vijest da se povukao neprijatelj, na približavanje Ahmet-pašinih trupa, mirovni prijedlog je bio lako
1491. usvojen. Mir je sklopljen nakon za Turke neslavne petogodišnje vojne pod za Egipćane neslavnim uvjetom, da tri dvorca, što su ih oni osvojili u ravnici Čukurova, moraju biti prepušteni kao pobožne zaklade za Meku i Medinu.]

Pošto se smirila Azija i sredila granica s Venecijom, Bajezid je svrnuo pogled na Ugarsku, rastočenu unutrašnjim nemirima i stranačkim borbama poslije smrti Matije Korvina. Bajezid je sam sebi laskao da će zadobiti Beograd predajom ili prepadom. U takvoj neizvjesnosti, kad se ne zna kome će pripasti
1492. ugarska kruna, ponudio je namjesnik Smedereva, Hadim Sulejman-paša, despotu Uilaku Beograd zajedno s Aladža Hisarom (Kruševcem) i Zvornikom prepusti sultanu, čime bi stekao njegovu najveću milost. Budući da je Uilakov odgovor pružao ne-

ku nadu da pothvat uspije, zapovjedi Bajezid albanskim četama da krenu prema Beogradu i da opkole grad. Kapudanpaša, Goigu Sinan, primi nalog da s tri stotine lađa sačeka sultana na albanskoj obali. On je pošao 10. ožujka (marta) 1492. iz Carigrada prema Sofiji s namjerom da odavde krene prema Beogradu ili prema Albaniji, ako ne bi uspio prvi napad upravljen protiv Beograda. Smederevske čete su, međutim, izvršile opsadu Šapca, zauzele neke utvrđene dvorce u Bosni i ugrozile Jajce. Turke, koji su četovali po Ugarskoj, suzbio je Kinski, a neke je begove zarobio. Georg More, brat bana od Serenjija, vozio je na sabor dvoja kola puna odsječenih turskih glava. Ovaj izvještaj o pobjedi i krvavi prilog užasnuli su sabor. **10. 3. 1492.**

[Kako nije bilo nade da se osvoji Beograd, Bajezid je iz Sofije skrenuo cestom preko Bitole (Monastir) u Albaniju i tamo je proveo Ramazan, mjesec posta. Za to su vrijeme domaće čete velikog vezira i janjičari prohujali zemljom. Kada se sultan približio Prilepu, pokušao ga je ubiti neki prerušeni ubojica, ali ga je tjelesna straža u tome onemogućila. Još od smrti Murata I na Kosovu, bio je zakon da se nitko ne smije približiti sultanu naoružan, već je bio priveden sultanu tako da su ga dva dvorjanina držala ispod ruke, što je važilo i za carske i za kraljevske poslanike. **mj. 6. 1492.**

Nedaće vojne u Albaniji, gdje je sultan produžio svoj boravak za više mjeseci jer je u Carigradu vladala kuga, uveliko su osjetile Štajerska, Koruška i Kranjska. Ovaj puta su turski leteći odredi, podijeljeni na tri dijela, upali na sve strane. Prvi odred je prodro u Kranjsku preko Metlike sve do Ljubljane i pri tome je počinio mnoge divlje postupke spram žitelja. Kralj Maksimilijan je poslao vojsku u pomoć u Korušku, gdje je prodro drugi odred. Došlo je do sudara kod Villacha, gdje je palo 7.000 kršćanskih, 10.000 turskih vojnika, a pao je i Ali-paša od roda Mihaloğlua. Treći odred je prodro u Donju Štajersku sve do Celja i jednako je bio nemilosrdan spram pučanstva. No tako nisu radili samo turski leteći odredi. Jednako su se ili čak i gore ponašali Mađari spram turskih zarobljenika kod opsade Serenjija. Te godine je Stjepan od Telegde iz Erdelja, odbio Ali-pašu uškopljenika, smederevskog pašu, na prijelazu kod Crvene kule, tako da je ovaj ostavio sav plijen i 15.000 vojnika, što ubijenih, što zarobljenih.] **1492.** **1492.**

Da bi se osvetio za ovaj trostruki poraz u jednoj te istoj godini, kod Serenjija, Villacha i kod Crvene kule, slijedeće je godine Jakub-paša, koji je Bajezida služio još kad je bio princ-namjesnik u Amasiji kao kapuaga, vrhovni upravitelj dvora, a zatim u Karamanu namjesniku-princu Alemšahu, Bajezidovu sinu, bio dodijeljen kao beglerbeg, četovao je s osam tisuća vojnika oko Celja i Ptuja i po Donjoj Štajerskoj. Jakub-paša je prošao kraj Jajca i izazvao na borbu njegova zapovjednika Kanižaja, a ovaj je provalio iz grada i prisilio ga da se dalje ne za- **1493.**

država pred Jajcem. Vojni je pohod kod Ostrošca prešao preko Une u Slunj i preko Kupe, koju kako Seadedin kaže, turski leteći odredi nisu prešli ni u jednom od svojih ranijih pohoda. Paleći i vješajući, plijeneći i harajući petnaest dana po Hrvatskoj i Donjoj Štajerskoj, potisnuo je Jakob Sekeli s drugim njemačkim vođama Jakub-pašu Karamanskog opet natrag u Hrvatsku. Hrvatski plemići, koje osmanska povijest tom zgodom spominje u većem broju nego ugarsku, vodili su tada međusobne borbe, naročito ban Derenčin i grofovi Frankopani: Nikola, Bernard i Ivan, modruški grof. Neki su tražili pomoć od ugarskog kralja, drugi od Jakub-paše. Međutim, kad je na svom povratku Jakub-paša došao u Hrvatsku, našao ih je zbog zajedničke opasnosti izmirene i sjedinjene protiv surovog neprijatelja.

Kad je Jakub-paša došao do prijevoja Sadbara, našao ga je zakrčenog drvljem i kamenjem, a sebe opkoljenog neprijateljem. Pregovarao je, spreman platiti otkupninu da slobodno prođe, ali su Derenčin i Frankopani tražili da se oslobode svi kršćanski zarobljenici i da im se preda plijen. Derenčin se u strahu pred turskom premoći već htio povući, ali mu Bernard Frankopan predbaci da se povlači kako bi spasio život svoga sina i brata. Tako nije došlo niti do poravnanja niti do povlačenja. Za vrijeme pregovora Jakub sebi prokrči put iz klanca po-
9. 9. 1493. sjekavši šumu. Dne 9. rujna (septembra) 1493. došlo je do nesretne bitke kod Udbine (Krbavsko polje). Pet tisuća sedam stotina Mađara osta na bojištu, a tri Derenčina su uhvaćena. Od tri Frankopana jedan je ubijen, drugi zarobljen, a treći je pobjegao. Derenčinovu sinu i bratu odsječene su glave i donešene banu na pladnju. Paša ga je okrivio zbog kršenja mira, jer je htio mirno proći kroz njegovu zemlju. U boju palima odrezani su nosevi i pet tisuća i sedam stotina noseva poslano je sa zarobljenim banom u Carigrad u znak pobjede. Derenčin, doveden pred Bajezida, nije promijenio svoj kruti izraz surovosti, ali ga Bajezid ipak ne dade smaknuti, nego ga s dvojicom svojih povjerljivih slugu progna na jedan otok, gdje je nakon tri mjeseca zbog klime ili od otrova umro. Jakub-paša, obdaren carskim mačem i konjem, postao je rumelijskim beglerbegom, a dosadašnji rumelijski beglerbeg imenovan je namjesnikom Bosne.

Pavao Kinis, turski bič, kad više nije mogao govoriti, pokazao je umirući na tursku granicu i na svoj vrat da bi kralja potakao na vojni pohod u Srbiju, u osvetu četovanja, koja su Tur-
1494. ci ponovili iste godine kad je Derenčin bio potučen, po Štajerskoj do Ptuja, a u Banatu do Temišvara. Novi car Maksimilijan potisnuo ih je iz Štajerske, odakle su odveli sedam tisuća zarobljenika, tako da za njegova dvadesetpetogodišnjeg vladanja nisu više ušli u Štajersku. Četovanje do Temišvara osvetilo je jedno ugarsko četovanje do Smedereva u pratnji umirućeg Ki-

nisa. Predgrađa Smedereva su spaljena, sa svih strana je doveden plijen u ljudima, stoci, žitu i novcu, s kojim je vojska 1. studenog (novembra) 1494. došla pred Beograd. Stoka je odve- **1. 11. 1494.**
dena u takvoj količini da se pet volova prodavalo za jedan dukat, toliki broj odvedenih zarobljenika da se jedna žena s četiri djevojke prodavala za osamnaest srebrnjaka. Mađari su tada trgovali turskim zarobljenicima, kao što su to činili Turci s mađarskim, a trgovanje robovima bilo je na obje strane uobičajeno, ništa manje nego odsijecanje glava. Petar More, jedan rođak odsjecatelja glava, Serenjija koji je iste godine pošao u Carigrad kao poslanik, vratio se slijedeće godine u pratnji tur- **1495.**
skih poslanika koji su donijeli srebrne pehare i druge darove i tražili obnovu mira na deset godina. Na darove je odgovoreno protudarovima, a prekid vatre je produljen na tri godine uz uvjet da budu vraćeni zarobljenici iz Derenčinova poraza, da se tri godine prestane sa svakim četovanjem i da tada, po kraljevoj želji, prekid vatre bude produžen ili nakon tromjesečne najave prekinut. Posljednji neprijateljski poduhvat prije zaključenja ugovora o prekidu vatre, bio je poduhvat Ladislava Kanižaja koji se ustručavao da kao zapovjednik Jajca preda Jakubpaši tvrđavu i hrabrim ga napadom prisilio na uzmak, a koji je slijedeće godine sa četiri tisuće konjanika upao u Srbiju, te Ali-paši uškropljeniku oduzeo dvije utvrde, u koje je ovaj stavio svoj plijen. Odvažni Ladislav Kanižaj, hrvatski ban, umjesto Derenčina, išao je stopama hrabroga Pavla Kinisa, koji je na svojoj posljednjoj vojni po Srbiji, koju je sam predložio, umro baš pred Beogradom; kao i Ivan Kapistran pošto ga je napustio. Kanižaj je otkrio i kaznio izdajničku urotu beogradske posade koja je htjela predati tvrđavu Turcima. Moćne glave urote bili su: vranski prior ivanovaca i nasljedni srijemski vojvoda, Lorenc Uilak. Oni su izgubili samo svoje časti i imanja, a manji su izdanjici kažnjeni smrću. **1495.**

Turci su u Bosni osvojili gradove: Kmetiju, Tržac, Neretvu **1496.**
(Konjic) i Košorgrad, a slijedeće godine se poplava turskih vojski sručila preko Dalmacije i Zadra sve do Friulija, Reifniza, Cerknice, Lojča do gornje Ljubljane. Firuz-beg, namjesnik Skadra, javio je mletačkom zapovjedniku markizu Trevisanu da je po nalogu sultana došao u Kotor, da obrani posjed Đurđa Crnojevića, gospodara Crne Gore, koji je dotad bio pod zaštitom Venecije. Trevisan odgovori: »Republika nema namjeru nešto oteti Crnojeviću«. To je bio prvi povod za, doduše na dvije godine odgođeni, ali pod pepelom zapreteni rat s Venecijom. U proljeće te godine bio je veliki vezir Daut-paša, pošto je četrna- **3. 3. 1497.**
est godina upravljao na najvišem položaju u carstvu, razriješen tog položaja u milosti i umirovljen s godišnje tri stotine tisuća akči. Od četrnaest velikih vezira, otkad je uvedena ova visoka služba, Daut-paša je bio prvi kojem je ova služba prestala u milosti. Njegovih trinaest prethodnika ili su bili doživotno na

tom položaju ili su ga, zbog toga što su kod sultana pali u nemilost, morali zamijeniti nižim položajem, kao Mahmut-paša, Gedik Ahmet-paša i Mesih-paša, koji su opsjedali Negroponte, Kafu i Rodos. Sva trojica su umjesto najvišeg položaja zapovjednika u carskoj upravi i kao vojskovođe dobili samo vrhovno zapovjedništvo nad mornaricom kao kapudanpaša i namjesnik Galipolja. Dautov položaj je dobio sultanov šurjak, Hersek Ahmet-paša. Još iste godine ga je ustupio Ibrahimu Čandarliju, sinu velikog vezira Halila, kojega je Mehmed II smaknuo.

Bajezid je nastojao da sa svim susjedima održi mir, koliko je to god moguće ili da prekinuti mir obnovi. Već je sedam godina bio u miroljubivim odnosima s Poljskom dok ovi nisu oštro prekinuti velikom i znamenitom vojnom Bali-bega, na-
1490. mjesnika Silistre. Godine 1490. sklopljen je između Bajezida i trećeg Jagelona prvi poljski ugovor s Turskom. Tri godine za-
1493. tim Ivan Albert ga je produžio još za tri godine. Kad je istekao trogodišnji rok, tražio je Ivan Albert izliku za rat, koji međutim nije toliko vodio protiv Turske, koliko protiv Moldavije i usko-
1497. ro zatim započeo s nesretnom vojnom kod Sučave. Ladislav je iz Ugarske uputio poslanika u Tursku da bi posredovao u miru s Poljskom. Trebao je stvar prikazati tako kao da je upad u Moldaviju povreda ugarskog, a ne turskog suvereniteta. Tvrđave Bjelgorod i Kilija, ugrožene od poljskog kralja, pripadaju Moldaviji, a to je jedna od ugarskih krunskih zemalja. Bez obzira na ovo posredovanje, poslan je u rat Bali-beg Malkočoğlu, namjesnik Silistre. Dva puta je te godine upao u Poljsku, prvi puta u proljeće, drugi puta pod zimu. Pri prvom upadu je navodno šezdeset tisuća Turaka sa sobom vodilo deset tisuća zarobljenika, a drugi puta, kažu, da je turska vojska brojila osamdeset tisuća ljudi. On je prešao Dnjestar s pomoću pontonskog mosta i predao zapovjedništvo izvidnice svome mlađem sinu
1498. Tur Ali-begu, a drugu vojnu starijem, Ali-begu. Soroki na ušću Dnjestra poharana je, a rijeka preplivana. Rov, koji je trebao braniti prijelaz, bio je razoren. Derešni, koji leži na jezeru, bio je napadnut i spaljen. Gradovi Kanečuga, Klebanija i Braklav (Brašov) doživjeli su jednaku sudbinu. Radimin je zaobiđen, jer je bio prečvrst, Pervorsk je na juriš osvojen. Tu se Bali-beg natovaren bogatim plijenom pridružio vojsci svoga sina. Vojvoda Hasan je prokrstario po okolnim zemljama i opet izgradio porušeni most. Prošavši jednim klancem, kojeg su hrabro i dobro branili, prođe Mustafaoğlu, Kasim-begov sin, sa petsto jahača kroz ovaj kraj, prijeđe most i razori grad Jaroslav. Tu je opljačkana jedna crkva bogata zlatom i srebrom. Drugi dio vojske, koji je predvodio sam Balibeg, opustošio je krajeve od Haliča, Zidakon, Sambor i Drohobic. Bili bi i dalje pustošili zemljom, da ih većina nije izginula u dubokom snijegu, cičoj zimi i zbog nedostatka živežnih namirnica. Poljski povjesničari kažu da je četrdeset tisuća pokrilo opustošenu zemlju svojim ko-

stima. Po osmanskim povjesničarima, koji kažu da čitava vojska nije bila tako jaka, Balibeg se s većim dijelom vojske i bogatim plijenom vratio u Kiliju i Akerman gdje je, pošto je zakonitu petinu plijena ostavio za sultana u utvrdi Kilije, raspustio vojsku. Za nagradu zbog vojne pomoći u poljskoj vojni dobio je moldavski knez Bogdan, pored samurovine i stijega, još i dva tuga i kalpak s perjanicom, tj. tugovi su ga izjednačili s pašama, a kalpak s poglavarom janjičara.

[U godini otkrića Amerike dolaze prvi puta u doticaj tursko **1492.**
i rusko carstvo. Car Ivan III. je došao u dodir sa Bajezidom preko svoga saveznika Mengli-Giraja, krimskog hana, a ovaj mu je odvratio: »Ako je moskovski vladar tvoj brat, i moj je«. Neko vrijeme potom pisao je Ivan III. Bajezidu, da bi opravdao svoga prijatelja Mengli-Giraja koji je bio ocrnjen kod sultana. Tri godine kasnije pojavi se u Carigradu prvi ruski poslanik, Mihajlo Plestčejev sa preporukom krimskog hana, da se rus- **1495.**
kim trgovcima pribavi sigurnost trgovanja u sultanovim zemljama. Pošto mu je bilo naloženo da pred sultanom ne klekne i da mu se izravno obraća, pretjera on u tome, jer odbi čast da prisustvuje svečanoj gozbi i svečanosti podjele odjeće gostima. Bajezid ga, nezadovoljan, otpusti i prigovori na grubost u odgovoru na svoje vjerodajno pismo. Četiri godine kasnije dođe drugi **1499.**
ruski poslanik, Aleksej Golohvastov, praćen golemim brojem trgovaca. On je zatražio nove povlastice za ruske trgovce, a sultanu je prenio carev odgovor da on ne zna čime ga je Plestčejev uvrijedio, ali zna da mu mnogi kraljevi šalju poslanike. Približavanje Rusije sultanu bilo je primjereno prilikama vremena, kada su turski kazneni pohodi opustošili Poljsku i lišili je njezinih žitelja. Cijelo carstvo je bilo preplavljeno poljskim robljem, a neke od najljepših djevojaka i dječaka poslao je sultan egipatskom vladaru kao ženidbeni dar, jer je ovaj ženio Džemovu kćer. Tako su obje unuke Mehmeda II bile oženjene za dva **mj. 6. 1499.**
najmoćnija osmanska susjeda: ova za egipatskog sultana, a Bajezidova kćer za Uzun Hasanovog nasljednika u Perziji. Kako je Mehmed II., pošto mu je otac oženio Maru, srpsku princezu, dijelom izvodio svoje pravo na Bosnu i Srbiju, bijahu ove obje udaje vrlo značajne za politiku Carstva. Iako one nisu poslužile za pretenzije, ipak su bile opominjući navještaj skorog moćnog i odlučnog osmanskog utjecaja na Perziju i Egipat i jedne politike Carstva koja se sve više izgrađivala značajnim grananjem brojnih Bajezidovih poslanstava po Aziji i Evropi.

Poslanstva su se krajem 15. st. redala jedna za drugim. Ugarsko, Ladislavovo, nije uspjelo uspostaviti mir i za njegova brata Ivana Alberta, te Turci dva puta upadnu u Poljsku. Šest talijanskih gradova oblijetalo je oko sultana za prijateljstvo ili pomoć: papa, Firenca, Piza, Milano, Napulj i Venecija. Papa je

tražio savezništvo protiv Venecije. Alfons, napuljski kralj, jer mu je ranije uputio poslanstvo želeći njegovu pomoć protiv
1494. Francuske; a po Ferdinandovoj smrti, uspostavljen je formalno
15. 7. 1498. mir sa Friedrichom. Venecija je poslala Andreja Zanchanija sa dankom i prijedlogom obnove mira. A još prije njegova dolaska sklapao je poslove Andrea Gritti, ali ne samo trgovačke. Alipaša je u prošloj godini upao ka Zadru i Ljubljani sa 2.000 vojnika i odveo je veliko roblje; a za to se Grittiju ispričao Firuz, sandžakbeg Skadra (Skutarija). Kada je Zanchani došao, zaželio mu je, doduše, već Portin tumač dobrodošlicu, ali nije bio uveden od čaušbaše ili upravitelja dvora, nego samo od subaše
4. 3. 1499. ili policajskog predstojnika. Sa zakašnjenjem je primljen, a na prijemu je sultan govorio okrenut ne k njemu nego velikom veziru. A taj je bio Hersek Ahmet-paša, brat hercega Ulrika od Hercegovine, ranije kršćanin i venecijanski plemić, a sada veliki vezir i sultanov zet. Za to vrijeme se u arsenalu žurno pripremalo pod vodstvom Kemala Reisa. Četrnaest dana po Zanchani-
27. 2. 1499. jevom prijemu, isplovila je velika flota od dvadeset golemih brodova, šezdeset i sedam galija, u svemu dvjesto šezdeset jedara, a vojska na njima bila je jačine 63.000 ratnika, od kojih 28.000 evropskih, a 18.000 azijskih, 8.000 spahija i isto toliko janjičara. Godišnji prihodi Carstva bili su procijenjeni otprilike na 2,5 milijuna dukata; a uz to je cvala osmanska moć preko sedam prinčeva, Bajezidovih sinova, namjesnika u pokrajinama, i isto toliko preko moćnih paša oženjenih sultanovim kćerkama. Takva moć Osmanskog carstva iznutra i izvana morala je učiniti Veneciji poželjnim mir. Zanchani je dobio dokumenat o obavljenom miru, no ne na turskom nego latinskom jeziku, čime je sultan smatrao da nije vezan njime. Na ovu dvosmislenost mira i uskoro potom njegov raskid naveli su sultana poslanici Milana, Firence i Napulja, uz suglasnost pape i cara.

1. 6. 1499. U lipnju (junu) je sultan otišao u Edrene, a poslao je rumelijskog beglerbega Mustafa-pašu s vojskom na opsadu Lepanta, dok je flota onamo poslana morem. Vjetar ju je zadržao tri mjeseca i ona dođe do otoka Sapienca, dok je vojska kopnom došla u blizinu Lepanta. Na vijest Halil-bega, morejskog sandžakbega, o zadržavanju flote, požuri se smijenjeni veliki vezir Hersek Ahmet-paša sa par tisuća janjičara i dođu baš u vrijeme, kada su se susrele turska i njoj zaprečna venecijanska flota.

Kod otoka Sapienca dođe do pomorske bitke. Jedan od trojice venecijanskih zapovjednika, Alban Armenico napadne veliki brod jednog od trojice turskih zapovjednika, Borak Reisa, jer se on držao broda Kemala Reisa; Loredano, drugi zapovjednik, otplovi tamo da ga podrži. S obje strane se privuku i iskrcaju se na brod sa mačevima u ruci. A tada Borak Reis naredi da se oba broda, među kojima je bio njegov, zapale. Požar se brzo rasplamsa po užadima i jarbolima sva tri broda. Naj-

čuveniji pomorci obje flote, Loredano i Armenio, Karahasan i Borak Reis nađu smrt u valovima ili vatri. Osmani i danas zovu ovaj otok otokom Borak Reisa. Na dan 28. srpnja (jula) ostvarena je pobjeda kod Sapience. Treći zapovjednik Venecije, Grimani, nije se suprotstavio osmanskoj floti, te ona prođe ka Lepantu, a grad se preda, čim se ona pojavila pred lukom. Lepant, kojeg su Turci zvali Ainabahti, tj. sretno ogledalo, najvažnija je luka korintskog zatona, zbog obližnjeg moreuza. Bajezid naredi da se utvrdi tako što je na krajevima moreuza, između Moreje i Rumelije, dao sagraditi dvije utvrde, a Mustafa-paši naredi izgradnju četrdeset brodova venecijanskog tipa. Sultan, koji je došao sam preuzeti Lepant, vrati se u Edrene, gdje ga zateče smrt Ibrahim-paše, velikog vezira, petoga iz obitelji Čandarli, čiju uspomenu održava džamija i medresa u Carigradu što ih je podigao. Mesih-paša, opsjedatelj Rodosa, dođe na njegovo mjesto. **28. 7. 1499.**

U toku sultanova boravka u Lepantu položio mu je pred noge Iskender-paša, namjesnik Bosne, dio od plijena sa pohoda na Zadar. S tim je pohodom počeo rat sa Venecijom, da bi se pohodom na Lepant osigurao od neprijateljskog napada. Krajem godine, a nakon osvajanja Lepanta, obnovio je Iskender-paša, koji je prije dvadeset četiri godine strahote krvavog požara donio do pred vrata Venecije, ponovo pustošenje Friulija i Koruške sve do obala Soče i Drave. Konjanička grupacija od 10.000 ljudi, podijeljena u tri odreda, i 5.000 pješaka taborovala je u zadnjim danima rujna (septembra) na ravnici između Gradiske i Udina, tako da su odsjekli sve veze sa Friulijom. Odatle 2.000 prijeđe Tagliamento i prođu zemljom. Jedan odred prodre preko Porto Bufale sve do Vicenze. Venecijanci su poslali 3.000 izabranih ratnika koji, ojačani sa 6.000 drugih, krenu prema Gradiski, pred kojom pade stotinu turskih ratnika. Početkom listopada (oktobra) povuku se ovi preko Soče i odvedu sobom 6.000 žitelja. U pepelu je ostalo 132 grada, trgovišta i sela. **1499.** **8. 10. 1499.**

Drugi jedan odred prodro je u Kranjsku i Korušku sve do sv. Kasana, te se preko Castelnuova povuče sa bogatim plijenom koji se sastojao od dječaka. U Dalmaciji su, u ovoj godini, zauzeti Makarska i Primorje sve do Neretve i Omiša. To bijaše zadnji od velikih pohoda, koji su se u zadnjih trideset godina ponovili dvadeset i jedan put u Donju Austriju, Ugarsku, Erdelj i Poljsku, a sada za narednih trideset godina bile su izuzete, sve do opsade Beča. U tome su se osobito isticala dva Mihaloğlua, Ali-paša i Iskender-paša, nasljedni zapovjednici letećih odreda, koji su bili pola stoljeća strah i trepet ugarskih, austrijskih i talijanskih granica. Ali-paša je pao na poljima Villacha smrću junaka, a Iskender-paša je umro od bolesti nakon što je kod Jajca bio tučen od Ivana Korvina.

Svoj teški poraz kod Lepanta, Venecija je donekle naknadila osvajanjem Kefalonije koja je od Mehmeda II bila u osmanskim rukama. Tokom zime je Mustafa-beg od Preveza pripremao flotu od četrdeset brodova i već je pola bilo gotovo, kada ih Venecijanci u noći zapališe. Početkom travnja (aprila) do-
7. 4. 1500. šao je sam Bajezid u Moreju i sudjelovao u opsadi Modona. Dok je posada utvrđivala luku da ne bi mogla proći galija, dade anadolski beglerbeg Sinan-paša rušiti od njega tučene zidove i tvr-
10. 8. 1500. đava pade. Sultan nagradi janjičara koji se prvi popeo na zidine sandžakom jednog od najunosnijih namjesništva Carstva.
15. 8. Takva nagrada pridonese da brzo padnu Navarin ili Zoncio i Koron čiji su prihodi dodijeljeni riznici Meke i Medine. A zatim se uputiše pisma o zauzeću muslimanskim i kršćanskim vladarima, u kojima se Venecija optuživala kao buntovnik koji je otkazao poslušnost. Ova je, opet, pisala tužaljke i molbe za pomoć papi i caru.

Nakon mnogih natega, konačno se sporazume papa, Venecija i ugarski kralj protiv Turaka, ali taj združeni poduhvat propadne smrću pape. Jedino se tim savezom pomoglo stvaranje zajedničke flote koja je krenula protiv Turaka. Admiral Venecije, Pesaro, krene sa Krfa Giunchio ili Navarin ponovno oteti Turcima i spaliti dvanaest galija, što su bile smještene u Voisi. Ali dok je on jedanaest ovih galija vodio u trijumfu kući, dok je španjolska flota pod Gonsalvom iz Kordobe doticala azijske obale, izvrši prepad Kemal Reis, osvoji četiri galije i stjenovitu utvrdu što ju je predao zapovjednik kojeg Pesaro
1500. na Krfu dade pogubiti. Združena flota je švrljala po moru sve do Dardanela. Bajezid, ljut zbog blizine neprijatelja, pribjegne po prvi puta izvanrednom nametu i kuluku, što će kasnije pod imenom avariz, tj. slučajnosti, ostati bitni i trajni član turskog
mj. 10. 1500. financijskog sustava. On pošalje Hersek Ahmet-pašu kao vrhovnog zapovjednika u pomoć Mitileni koju su opsjedali Francuzi. U idućoj noći izbije u Galati u blizini barutane požar. Ova eksplodira, i od toga budu ranjeni a uskoro i umru veliki vezir i janjičarski general Karagöz, koji su pomagali organizaciji gašenja, a veliki vezir postane Ali-paša, osvajač venecijanskih tvrđava na Peloponezu. Kada turska pomoć stigne na Mitilenu, Francuzi naglo dignu sidro ne čekajući pomoć sa Rodosa i kod Seriga budu zaskočeni strašnim jurišem koji ih smlavi, tako da ih se samo malo spasi. Pesaro se povuče kroz uski prolaz u luku Pesara, zapali osam galija i sretno se vrati. A nova francu-
1502. ska flota, zatim papska i venecijanska, opsjednu i osvoje Leukas ili Sv. Mauru. 2.000 janjičara branilo je tvrđavu pod sandžacima Janine, Argiro Castra i Lepanta. Pošto su izgubili nekih stotinjak ratnika, htjeli su se mirno predati, ali azapi nisu uopće htjeli za to čuti. Od te godine započinje godišnja karavana kapudanpaše u Arhipelag da ga osigura od kršćanskih gusara, kao i da pokupi danak otoka.

Za gubitak Kefalonije nastojao se Bajezid namiriti osvajanjima u Dalmaciji i Bosni. Mehmed-beg, Evrenosov praunuk, a sin Isa-begov, sandžakbeg Elbasana, osvoji Drač; Mustafa, sin Iskender-paše, utvrde Lofdža i Brusdža; u Ugarskoj (Hrvatskoj) Turci su se borili oko Požege i Valpova. Zapovjednik Erdelja **1502.**
i Temišvara, Petar Graf, okupivši i druge zapovjednike, prijeđe Dunav kod Harama, između Beograda i Pančeva, zapali Vidin, Kladovo i predgrađe Nikopolja i povede sobom golemi broj zarobljenika i glava. Turci su kupovani na javnoj tržnici, a Grci su naseljeni između Beograda i Temišvara.

Dok su u Moreji zauzeli utvrdu Vatika i luku Astrosa, na njezinoj istočnoj obali u Karamaniji ponovo su se podigla pobijeđena plemena Varsaka i Turguta, potaknuta od potomaka karamanskih knezova. Bili su tako snažni da su tri princa-nasljednika jedva napredovala. Tek kada je tada još živući veliki vezir Mesih-paša preuzeo zapovjedništvo po povratku sa hodočašća iz Meke, uspjelo se Karamance potisnuti preko Tarsusa ka Halebu (Alep). Bajezid je, pogotovo po padu Sv. Maura, počeo razmišljati o miru te je pregovarao sa Ugarima i Venecijancima, a
i ovi su poslali poslanstvo u Carigrad. Mir je bio potpisan polo- **27. 9. 1502.**
vicom prosinca (decembra). Glavni uvjet je bilo izručenje Sv. **14. 12.**
Maura, za što su Venecijanci zadržali Kefaloniju.]

Te je godine (1503) uspostavljen mir s Ugarskom na sedam godina. Ladislav ga je zatražio za ove svoje zemlje: Ugarsku, Češku, Dalmaciju, Hrvatsku, Slavoniju, Moravsku, Šlesku, Lužičku oblast, s uključenjem Moldavije, Vlaške i Dubrovnika, koji su trebali plaćati danak sultanu kao i ugarskom kralju. On je izričito spomenuo mjesta u Srbiji, Bosni i Bugarskoj koja su tada još pripadala Ugarskoj. U mir je uključio engleskog, francuskoj, španjolskog, portugalskog, poljskog, napuljskog kralja dužda Venecije, velikog meštra sa Rodosa i Đenovežane na Hiosu. Potvrde ugovora trebale su biti izmijenjene svečanim poslanstvima, a poslanici i trgovci su mogli slobodno putovati amo i tamo. Tako je prisegao Ladislav Djevicom Marijom, na četiri evanđelista, svim svetima i sveticama, u Budimu 20. kolovoza (augusta) 1503. **20. 8. 1503.**

Hersek Ahmet-paša, rođeni Hercegovac, na početku rata s Venecijom skinut s časti velikog vezira, vjerojatno zbog straha da rat neće voditi sa dosta žara protiv svojih zemljaka i starih drugova po vjeri, bio je, pošto je sklopio mir s Venecijom kao i s Ugarskom, po drugi puta uzdignut na najvišu čast u carstvu. Drugi veziri, koji su s njim bili prvi stupovi carstva, bili su: Mustafa-paša, koji je kao Bajezidov poslanik u Rimu uz pomoć relikvija otrovao Džema; bio je to prljav, zao Grk, zatim Daut-paša, admiral, Dalmatinac, koji je volio raskoš i znanost. Sva su trojica bili ranije kršćani. Sinan-paša, anadolski beglerbeg,

dobio je sultanovom milošću za ženu kćer nesretnoga Džema. Ona je bila obudovjela egipatska sultanija i nju je za ženu htio jedan princ iz obitelji Kotade, koji se urotio protiv svoga brata, šerifa u Meki. Vladajući sultan Gavri napola ju je njemu obećao, ali je zatim, po Bajezidovoj želji putem njegova poslanika Hajdera, bila poslana u Carigrad. Tako je posljednji ženski izdanak Džema, koji se činio tako opasnim takmacem, smješten u harem jednog vjernog sluge, pa je bar s te strane osiguran mir, kao što je bio osiguran izvana mirom, sklopljenim sa Venecijom i Ugarskom.

GLAVA DVADESETPRVA

Od borbi na Istoku do smjenjivanja i smrti Bajezida II

[Od svih susjednih zemalja, što su ih većinom zauzeli i uništili Osmani, samo se Perzija uporno održavala, bila pobjeđivana i pobjeđivala, i uvijek iznova započinjala. U njoj je dva stoljeća (od početka 16. do početka 18. stoljeća) vladala dinastija Safi, u Evropi, čak i od orijentalista, pogrešno zvana Sufi. U godini 1500., kada je Bajezid obavještavao vladare o zauzeću Korona i Modona, šah Ismail je otposlao obavijest o svome usponu na prijestol. Prije toga je ovdje, u carstvu Akkojunlu (Bijelog ovna) potrajala duga epoha međuborbi i rođačkih razmirica.

Ova dinastija povezana je za sultana Uzun Hasana koji je imao više sinova. Mehmed, njegov sin, bio je miljenik vojske, ali sultan odredi za nasljednika Halila. Kada se Mehmed pobuni, bude potučen i on se uteče Mehmedu II. koji mu dade namjesništvo u Sivasu. Poslije on ponovo skupi vojsku i zarati protiv oca, no bude ubijen u boju. Njegov sin Mirza Ahmet također se uteče Osmanima — Bajezidu koji mu dade svoju kćer za ženu. A kada dva mjeseca iza Mehmedove smrti umre Uzun
1478. Hasan, na prijestol stupi Halil. On odmah pošalje dva svoja brata dalje od sebe, u Dijarbekr, ali, šest mjeseci iza toga, Jakub, mladić od četrnaest godina, krene na njega, pobijedi ga u bici
1479. Huija i Selmasa, te zasjedne na prijestol. U toku svoje dvanaestogodišnje vladavine održavao je prijateljske odnose sa Bajezidom. U intrizi svoje vlastite matere Valide, koja je u tim promjenama vladara uvijek bila glavni čimbenik, a koja je htjela otrovati sina Jakuba i postaviti drugog sina Jusufa, budu, slu-

čajem, oba otrovana. Iza Jakuba su ostala tri sina, ali su se u **1490.**
borbe za nasljedstvo umiješala dva najmoćnija kneza, Sulejman-beg i Sufi Halil; prvi je podržavao Mesiha, još preostalog Uzun Hasanovog sina, a drugi Bajsankura, najstarijeg Jakubovog sina. U bici među njima, Mesih je izgubio život, te je tako svih sedam Hasanovih sinova umrlo nasilnom smrću.

U borbama, što su se razvile između njihovih potomaka, mnogi su pali. Odnosi su se iskristalizirali u suprotnost između maloljetnog Bajsankura, u ime kojeg je upravljao Sulejman- **1490.**
beg, koji je i sam ranije bio njegov protivnik, i Ibrahima Sultana, Halilova sina, Uzun Hasanova unuka. Ovaj oslobodi princa Rustema Mirzu iz tamnice i učini ga suparnikom Bajsankuru. U borbi među njima, u kojoj je odlučujuću riječ imao knez od Širvana, Bajsankurov djed po materi, dođe do nagodbe: predjeli Karabaga, Gendža i Berde pripali su Bajsankuru, a vlast u Azerbejdžanu Mirza Rustemu. Kako prvi nije dugo poštovao dogovor, dođe do bitke u kojoj bude uhvaćen i smjesta pogubljen.

Na te vijesti, ode princ Ahmet, Bajezidov zet, a unuk Uzun Hasanov, iz Carigrada da izvidi može li zadobiti očev prijestol. To mu i pođe za rukom, uz pomoć Sultana Ibrahima, a Rustem pobjegne u Gruziju, tamo skupi vojsku i bude pobijeđen, a zatim pogubljen. Ahmet je vladao toliko koliko ga je pomagao Sultan Ibrahim, a kada se ovaj tajno urotio sa Jakubovim sinom, Sultanom Muratom, dođe do bitke kod Isfahana u kojoj Ahmet nađe smrt. Sultan Ibrahim je u stvari vladao, a njegov štićenik je bio tek sjena vladara. Kada se emiri pobune protiv njegove svemoći, on izda i ovog vladara, tajno pozove princa Elvenda koji u bici odstrani Sultana Murata. Ali mu se pojavi vlastiti brat, Mehmed Mirza, koji je prebivao u Iraku, kao takmac na prijestol. Sultan Ibrahim krene na ovoga s vojskom, ali u bici kod Sultanije nađe zasluženu smrt. Elvend pobjegne u Karabag, ali uskoro uz pomoć brata Sultan Ibrahimova, Güzel Ahmeta (tj. lijepog Ahmeta), sakupi vojsku u perzijskom Iraku. U bici kod Isfahana, situacija se obrne: Mehmed padne u boju, a Elvend ponovno dođe na prijestol.

No ovoj dvojici braće, koji su se međusobno borila, sa sretnim ishodom po Elvenda, oteo je prijestol treći prisvajač, Ismail, sin šejha Hajdera kojeg je u bici prije trinaest godina ubio Sulejman-beg. On se, u ono vrijeme, tajno spasio u Gilan, a sada je novim oružjem i novim učenjem napao u sebi raspadajuće carstvo Akkoyunlu (Bijelih ovnova). On se prvo osvetio knezu Širvana, protiv kojeg je pao njegov otac, a zatim je, dvije **1499.**
godine kasnije, pružio veliku bitku kod Nahdživana Elvend Mir- **1501.**
zi, osvojitelju Tebriza, u kojoj je na bojnom polju ostalo 7.000 Turkmena Akkojunlu (Bijelog ovna). Kasnije je, u razdoblju od **1502.**
nekoliko godina, uništio i drugog pretendenta na prijestol, Sul- **1514.**

tana Murata. Tako se završila tragična sudbina vladarske kuće Uzun Hasanove, čijih je sedam unuka, kao i njegovih sedam sinova, palo rânom i nasilnom smrću.

Na ruševinama carstva Bijelih ovnova početkom 16. stoljeća uzdiglo se carstvo šaha od Erdebila, tzv. Sufija. Obitelj osnivača Ismaila bila je obitelj šejhova koji su se predavali životu u razmišljanju, a bila je vrlo stara. Safiedin Ebu Ishak od Erdebila, veliki mistički šejh, živio je za Džengiz-hanovih nasljed-
1334. nika, a umro je na početku 14. stoljeća. Od njega se izvodi ime dinastije Safi, što su ga uzeli njegovi potomci, dok ime Sufi nisu htjeli priznati, premda ovo bolje i jasnije označava porijeklo njihove vlasti, nego od imena Safiedin uzeti naziv Safi. Sin šejh Sadredin Musa, unuk šejh Hodža Alija, te praunuk šejh Ibrahim proveli su život na tepihu (serdžadi) u razmišljanju. Tek je Džunejd, Ibrahimov sin, pokazao političke ambicije, pa je od Džihan-šaha, kneza Karakojunlu (Crnih ovnova), bio protjeran iz Erdebila, a našao je utočište kod Uzun Hasana kojem je postao i zet. Nakon poraza Džihan-šaha, vratio se u Erdebil, te ponosit na srodstvo sa Uzun Hasanom krene još više u politički i ratnički život. Zaratio je protiv nevjernika u Gruziji, te uznemirio i predjel kneza od Širvana, u sukobu s kojim je i poginuo. Njegov sin Hajder također se orodio sa Uzun Hasanom, te je za njegova života mirovao, a nakon njegove smrti pošao je očevim stopama. Krenuo je sa vojskom tobože protiv nevjer-
1488. nika u Gruziji, a zapravo protiv Širvan-šaha kojeg je pomagao Jakub, gospodar Bijelih ovnova, te u bici s njim Džunejd pogine. Dva njegova sina, Jar Alija i Ismail, budu od Jakuba zatvoreni, a kada ovaj nestane, Rustem Mirza ih oslobodi i pošalje u Erdebil da vode miran život šejhova. Prvi se uskoro pobunio i izgubio život, a Ismail je pobjegao u Gilan. Tu je, skriven, živio šest godina pod zaštitom kneza, u čijem je glavnom gradu
1500. Lahdžanu okupio pristaše svoje obitelji i ojačao ih pristašama šejha Sadredina iz Konje koji su nastavali pokrajine Teke i Hamid. Sa 7.000 pristaša iz Turske i Perzije krene on, četrnaestogodišnji momak, protiv Širvana da osveti smrt oca i djeda, pobijedi i ubije šaha od Širvana, te zaposjedne grad Šamahi. Veliku pripomoć je dobio, pristupanjem vezira Šemsedin Gilanija, gospodara azerbejdžanskih klanaca, koji postane i njegov vezir. Pomognut od svojih begova i onih Bijelih ovnova, sruši on
1501. naredne godine vladara ove dinastije, Elvenda, ubije ga i zasnuje u Tebrizu, glavnom gradu Azerbejdžana, prijestolje svoje vladavine.

Prvi Ismailovi potezi spram osmanskog vladara bili su prijateljski, iako je ovaj razjurio njegove pristaše preselivši ih u Koron i Modon; zatim mu nije dopustio prolaz njegovih pristaša. Jednako se negativno odnosio i Alaedevlet, knez Zulakdra, koji
1507. mu nije htio dati kćer za ženu. On mu se odluči osvetiti, te mu

pohara područje, a sultanu Bajezidu se ispriča zbog prolaza. Ovaj se osigura vojskom pod zapovjedništvom Jahjaa, sve dok se on nije povukao u Perziju.

Na drugoj strani, po sklopljenom venecijanskom i ugarskom miru, bude po drugi puta smijenjen Hersek Ahmet-paša **1503.** sa položaja velikog vezira i po drugi puta ga zamijeni uškopljenik Ali-paša. On je bio odan princu Ahmet Sultanu više nego starijem Bajezidovom sinu Korkutu, te ovaj odluči, poput princa Džema, pobjeći u Egipat. Ukrca se sa osamdeset sedam osoba svoje pratnje i sa svim svojim blagom na pet brodova, a ocu **mj. 4. 1509.** javi da odlazi na hadž u Meku. Doplovi u Aleksandriju i bude **20. 5. 1509.** primljen s visokim počastima. Pa ipak sultan, da ne bi kvario mir sa Bajezidom, ne dozvoli ni hodočašće u Meku, a ni druge njegove želje. Kada princ uvidi jačinu utjecaja svoga oca i njegovog velikog vezira, napiše pismo ovome i zamoli ga da mu od oca ishodi povratak u svoje namjesništvo, što se i ostvari. Ne samo po tom bijegu, nego i po svojim duhovnim sklonostima ličio je na strica Džema. Bio je pjesnik, okruživao se estetskim osobama i živio u zanosu zabavljanja. Osobito je volio glazbenike, a i sam je bio pravi majstor glazbe. Osim toga, bio je duboko učen u islamskom pravu i sastavio je djelo o presudama spornih pravnih pitanja. Zato je bio visoko cijenjen od pjesnika i znalaca zakona, ali su ga prezirali janjičari i veziri koji su, po smrti njegova oca, radije bili za Ahmeta ili Selima, mlađe sinove.

Godine 1509. Carigrad je zahvatio strahoviti zemljotres. 109 džamija, 1.060 kuća, cijela dužina duplih kontinentalnih i dobar dio morskih zidina, sedam kula, zidine seraja od morske strane sve do vrata vrta — u svemu dužina od 1.040 aršina gradskih zidina potpuno se srušila. Oglavlja četiriju najvećih stupova džamije Osvajačeve (el-Fatiha) raspukla su se, a kube se na jednoj strani ugnulo. Kubeta bolnice i kuhinje, osam akademija Osvajačeve džamije i četiri druge akademije prolomila su se; a ono na džamiji Bajezida II. razmrskalo se u komadiće. Nekoliko muškaraca, žena i djece bilo je usmrćeno od srušenih zdanja. Četrdeset i pet dana tresla se zemlja ne samo u Carigradu, nego i po cijelom carstvu. Dvije četvrtine grada Čoruma bilo je razoreno, a i utvrđenja Galipolja, te Demitoka. More je bacalo valove preko zidina Carigrada i Galate, te je uništilo stari vodovod. Sultan je napustio palaču i deset dana bio u vrtu pod šatorom, a onda otišao u Edrene, ali je trešnja bila i tamo, a za njom se spustio prolom oblaka.

Tada je sultan sazvao leteći divan, tj. na konjima, i vijećanje o sredstvima ponovne obnove carigradskih zidina započeo ovim riječima: »Zbog vaše nepravičnosti i vaše surovosti dopro je do neba dim podaničkih uzdisaja i pozvao je njegov gnjev na grad i zemlju«. Pozvani su zidari i upotrijebljena je vojska,

pa su za dva mjeseca ponovo izgrađeni ne samo zidovi Carigrada i Galate, nego i kule Galate i Djevojke (Leander-kula, tur. Kiz kulesi), skupa sa sedam kula na zlatnim vratima, svjetionik i novi seraj, mostovi na maloj i velikoj čekmeđži i zidovi Silivre. Prigodom gozbe u čast obnavljanja grada odobrio je Bajezid na dugu i usrdnu molbu velikaša i znalaca zakona da siromasi tri dana jedu iz srebrnih zdjela i piju iz čaša. To je bila samo izlika za razmahali luksuz koji je trebao potisnuti primjer halifa, koji su zabranili korištenje srebrnog suđa, i asketsku strogoću samog sultana.

Nakon toga se sultan dao na učvršćenje države, iznutra i izvana. Iznutra je to postigao podjelom namjesništva princevima. Šehinšah, Korkut, Ahmet, Selim bili su namjesnici pokrajina Karaman, Teke, Amasija i Trabzon. Izvana je obnovio mir sa Ugarskom i Venecijom.

Bajezid je bio već star i bolestan i, bez obzira na mir, tinjala je oko njega borba za naslijeđe. Kao nasljednik bio je određen Ahmet, mada mlađi od Korkuta, jer je imao naklonost janjičara i vezira. A ta prednost mlađem sinu potakla je nade Selima, još mlađeg sina, da se dokopa prijestola. On je kao pravi ratnik imao veću naklonost vojske čak i u odnosu na Ahmeta, mada se ona bojala njegove sile i strogoće. Tako je on zatražio od oca da mu da sandžak u Evropi, umjesto dalekog Trabzona, kako bi bio bliže naslijeđu i ocu kojeg nije vidio dvadeset šest godina. Tri puta je molio za to i tri puta bio odbijen. Tada se
mj. 3. 1511. on odluči na gotovo pobunjenički čin: dođe sa trupama do Edrene, da bi ojačao svoj zahtjev protiv kojeg su bili i sultan i svi veziri, kao protiv presedana, jer, dosada, nijedan princ nije mogao imati namjesništvo u Evropi. Kada ga jedan izaslanik nije mogao skloniti da se povuče, odredi sultan rumelijskog beglerbega Hasan-pašu da sa 15.000 ratnika sprovede tu odluku. Ali, prije nego što je marš odmakao jednu postaju, ugleda on Selimove tugove, te, pošto je bio određen da ga samo zastraši za povratak, on se vrati u Edrene. Selim se utabori u Čukurovu pred Edrenom. Tada mu izađe u susret sam Bajezid, ali je, da ne bi došlo do borbe, posredovao Hasan-paša. On je, u ime sultana, jamčio da ovaj za života neće dati prijestol princu Ahmetu, kao i da dodjeljuje Selimu namjesništvo u Semendri (Smederevo) sa predajom Vidina i Aladžahisara (Kruševac).

U to vrijeme, i u Aziji se pojavljuju prvi znaci velike borbe za prijestol. Najprije se princ Korkut, kada je čuo za Selimov prijelaz, prebaci iz Adalije i ustoliči se na ranije mu uskraćeno namjesništvo u Saruhanu, da bi, također, bio bliže ocu. Na putu ga opljačkaju pristaše šejha Ismaila, a kada na njih krene anadolski beglerbeg, oni ga zaskoče i potuku.

Te vijesti posluže Selimu izlikom da se, pošto je već bio krenuo u Semendru (Smederevo), zaustavi na putu kod Zagore. Sultan mu naredi daljnji pokret, no on odbije, te sultan, pla-

šeći se za Carigrad, otputuje tamo. Tek što je krenuo ka Carigradu, Selim dođe u Edrene, otvori tamnice, isprazni blagajne **mj. 6. 1511.** i pritvori vlasti. Kako je stranka princa Ahmeta, na čelu sa velikim vezirom Ali-pašom, bila premoćna u Carigradu, ona podjari Bajezida koji krene s vojskom protiv Selima, te se dvije vojske ugledaju kod sela Ograškei. Ali-paša je jahao kraj kola u kojima je ležao stari kostobolni sultan, podigao je zavjesu i pokazao mu Selimovu vojsku koja se, većinom, sastojala od krimskih Tatara: »Dolazi li to sin ocu poljubiti ruku ili ga oboriti s prijestola?« I drugi veziri su podboli sultana za odluku o napadu. On se konačno obrati vojsci: »Vi, robovi moji, koji jedete moj kruh, napadnite buntovnika!« »Allah je najveći!« prolomi se iz usta 10.000 vjernih vojnika koji napadnu i pobijede. Selim je svoj život dugovao svome vrancu Karabulutu, tj. crnom oblaku, i svojim vjernim pratiocima, Eidamu i Ferhatu, koji rastjeraju progonitelje. On se spasi u Ahioli na obali Crnog mo- **4. 8. 1511.** ra i otplovi na Krim, gdje ga prijateljski primi njegov punac tatarhan.

Poraz, što ga je osmanska vojska u Aziji doživjela od fanatičnih pristaša šejha Ismaila, odluči sada naknaditi Ali-paša. On krene s velikom vojskom, ali manje da se osveti, a više da, usprkos dogovoru sultana sa Selimom, još za života ovoga ustoliči princa Ahmeta. Ali ta namjera bude osujećena od janjičara, čija je sklonost bila na strani Selima, te ovi odluče odložiti priliku. Ali-paša se dade na progon pristaša šejha Ismaila, te se s njima sukobi kod Sarimšaklika, gdje se vodio s obje strane **mj. 8. 1511.** ogorčeni boj, u kojem padne i vođa fanatika i evnuh Ali-paša. Tako je nestao ovaj značajni čovjek koji je svoj fizički nedostatak naknadio hrabrošću i visokim duhom i koji je bio sklon znanosti i učenjacima, prvi veliki vezir Carstva koji je završio na bojnom polju. Njemu su posvećena mnoga odlična djela, od kojih je najslavnija posveta osmanske historije Perzijanca Idriza. Njegove političke i ratničke vrline proslavljene su i ovom historijom i elegijom pjesnika Mesihija.

U Carigradu, gdje se sultan povukao nakon pobjede nad Selimom, Ahmet je pokušao provesti plan svoga ustoličenja. Ve- **13. 8. 1511.** liki vezir Hersek Ahmet-paša, koji je to postao po treći puta, nije mogao umiriti janjičare i kada je Mustafa-paša, drugi vezir, počeo pripreme da krene u susret princu Ahmetu u Üsküdar (Skutare), izbije pobuna u Carigradu. U njoj janjičari za- **21. 8. 1511.** pale i orobe kuće pristaša princa Ahmeta, a Bajezid, da ih umiri, smijeni velikog vezira i mjesto dodijeli Mustafa-paši.

Princ Ahmet, tako blizu Carigradu, morade se vratiti, te počini neke čine koji još više ozlojede janjičare. A kada, zbog njegove neodgovornosti, vojska pretrpi i poraze, osobito protiv pristaša šejha Ismaila, i vojska i narod se opredijeli za Selima. Bajezid se okrene protiv Ahmeta zbog neposluha, a i po savje-

tu vezira, te obnovi Selimu namjesništvo u Semendri (Smederevo) i dâ ga pozvati s Krima. Čim je to čuo, pokuša princ Korkut učiniti nešto za sebe, ali ne uspije, jer su janjičari listom bili za Selima. Ovaj je, još prije nego što je dobio očevo pismo, prešao krajem siječnja (januara) Dunav sa 3.000 konjanika, većinom krimskih Tatara. Janjičari su početkom ožujka (marta) zatražili od sultana da Selima imenuje vođom vojske protiv Ahmeta. Bajezid se suglasi, te odmah odjuri brzi glasnik Selimu da požuri njegov dolazak. I ovaj uskoro dođe pozdravljen od vezira, velikaša i brata Korkuta. Bajezid, koji je skupio golemo bogatstvo, ponudi smjesta Selimu 300.000 dukata i 200.000 godišnjeg prihoda, ako smjesta otputuje. Ali ovaj to odbije, jer je bio siguran u janjičare kojima je obećao tri akče dnevno ako dođe na prijestol. Onda Bajezid zaželi troje: da umre kao sultan, a i da ga Selim naslijedi; da mu se prepusti njegov blagajnik s njegovim blagom; da se Selim izmiri s bratom Ahmetom. Ovaj se suglasi samo sa trećim i započne pripremu da oca prisili da odstupi od prijestola.]

19. 4. 1512.

25. 4. 1512. U subotu 25. travnja (aprila) 1512. podigli su se janjičari i spahije (sipahi) i čitavo pučanstvo Carigrada s vezirima na čelu i bližili se u gustim skupinama seraju, gdje je sultan Bajezid na prijestolju primao vezire i preko njih upitao narod što je njegova želja. Jednoglasno su svi povikali kao iz jednog grla: »Naš padišah je star i bolestan, hoćemo za sultana Selima.« Dvanaest tisuća janjičara podiglo je svoju ratnu viku, tako da se zemlja tresla, kad je Bajezid izrekao ove riječi: »Predajem carstvo svome sinu Selimu, Bog neka mu ga blagoslovi!« Tada iz svih grla odjeknu: »Allah je najveći!« »Allah je najveći!«, što je odzvanjalo svim zidinama u palači i po svih sedam brežuljaka. Dok se to događalo u unutrašnjosti seraja, čekao je Selim na srednjim vratima prvog i drugog dvorišta, upravo tamo, gdje još danas paše i poslanici moraju čekati prije nego dobiju dopuštenje da uđu u unutrašnjost dvora gdje će biti primljeni; upravo tu gdje stanuje krvnik i na smrt osuđenim vezirima pri njihovu ulasku ili izlasku između dviju kapija obavija konopac oko vrata ili im odsijeca glavu. Predvorje, puno slutnje i despotskog užasa, gdje rob u mučnoj neizvjesnosti čeka da li će mu slijedeći trenutak donijeti nalog da uđe u palaču ili da izađe iz života. Tu je čekao Selim, dok mu veziri nisu donijeli poziv da ocu poljubi ruku, te ga doveli do prijestolja. Poljubio je ruku ocu, kojeg je gurnuo s prijestolja, sjeo opet na konja i jahao pred očevim kolima do starog seraja i tek tada primio ponovno poklonstva. Dvadeset dana se dosađivao Bajezid, od sviju napušten. Tada je sina zamolio za milost, da smije otići u Demitoku i da završi život tamo, gdje ga je započeo. Molba mu je uslišana i čak dodijeljen vezir, Junuz-paša i defterdar Kasim, koji je svoj život spasio žrtvujući jedan milijun i više. Selim je sam ispratio očeva kola do Edrenskih vratiju idući pješice kraj

njih, očevu je zadnju opomenu naizgled dobrohotno primio; no Bajezid nije stigao u Demitoku, svoje rodno mjesto, umro je već treći dan po svom odlasku u Aju, u blizini Hafse. Umro je **26. 5. 1512.** ili od starosti i posljedica dugih tjelesnih i moralnih patnji ili ga je otrovao osobni liječnik židov, po nalogu sina, kako ga optužuje Đenovežanin Menavino koji je kao paž posluživao sultana na samrti. Njegovim svjedočanstvima, koja ponavljaju talijanski povjesničari, proturječi doduše šutnja suvremenih venecijanskih poslaničkih izvještaja, ali im ne proturiječi šutnja osmanskih povjesničara niti ostalo u životu ovog bjesomučnog vladara.

Bajezidova duga vladavina, koja je označena sa više nesretnih nego li sretnih ratova i miroljubivošću, nosi, više nego u jednom smislu, pečat žalostivo-mističnog i filozofski-pjesničkog karaktera. To se odražava i u sultanovim crtama lica, a jasno se može vidjeti u pojavama toga doba. Za njegova tridesetgodišnjeg vladanja carstvo je poprimilo utjecaj melankolične sultanove pobožnosti, a lice mu je odražavalo sufizam koji je vladao u to doba. Andrea Gritti, poslanik i kasniji venecijanski dužd, opisuje ga u svojim izvještajima Signoriji slijedećim riječima: »Njegovo je lice mesnato i masno, pa niti izgled mu nije okrutan i strašan, nego melankoličan, sujevjeran, tvrdokoran, štoviše škrt. On se zadovoljava mehaničkim umijećima, izrezbarenim stvarima od karneola, izrađenim srebrom i istokarenim stvarima, izvanredno je učen u astrologiji i teologiji, neprestano uči i bolje nateže luk nego bilo tko. Već ima mnogo godina što se odrekao pića i živi (u tom pogledu) vrlo umjereno, što ne znači da se može suzdržati svih radosti. Stoga je i prije vremena postao starcem.« Duh sufijskog učenja, koji je šah Ismail zloupotrijebio u političke svrhe da bi jednu obitelj šejhova pretvorio u dinastiju šahova, ne samo da je prevladavao u Perziji, nego i u Osmanskom carstvu i pokazao se već jedno čitavo stoljeće, očitujući se u mističnim djelima i u zakladama asketskih redova. U prvom stoljeću Osmanskog carstva osnovana su samo tri reda derviša (Nakšbendi, Sâdi i Bektâšî) koji se spominju krajem Orhanove vladavine. U drugom stoljeću ih ima još jedanput toliko, Halveti, Zejni, Babaji, Bajrami, Ešrefi i Bekri — koji svi još i danas žive u svojim mnogobrojnim sljedbenicima. Njihovi grobovi u gradovima, u kojima su živjeli i umrli, postali su mjesta hodočašća za pobožne ljude. Bez obzira na Bajezidovu asketsku strogost i blagost koju izražavaju njegove crte lica, ipak ga bije optužba da je bio pijanica, da je otrovao brata i sina, ali to nije historijski dokazano. Da je nesretnoga Džema uklonio s ovoga svijeta pomoću svog poslanika Mustafe, koji je to učinio jednim otrovanim nožem za brijanje, da mu ne bi morao dati po ugovoru utanačenih četrdeset tisuća dukata za uzdržavanje, bilo bi vjerojatnije, nego da je, kako to Đenovežanin Menavino pripovijeda, otrovao sina Mehmeda samo zato

što je preobučen došao u Carigrad, po svom vrhovnom upravitelju dvora. Za ono prvo djelo govori već Osvajačev (el-Fatihov) kanun, koji je bratoubojstvo proglasio zakonitim da bi se osiguralo prijestolje. Protiv ovog drugog djela govori ljubav i blagost koju je pokazao prema svim svojim sinovima za kojima je iskreno žalio kad ih je izgubio. Kad je stigla vijest da je umro princ Alemšah i, prema dvorskom običaju, bila napisana bijelom tintom na crnom papiru, bacio je turban na pod, dao preokrenuti tapete svoje sobe, zabranio na tri dana sviranje i održavanje tržnice i podijelio sedam tisuća akči siromasima. Uopće je davao mnogo milostinje koja je za njegova vladanja iznosila, po računima koji su nađeni nakon njegove smrti, osam milijuna i šest stotina tisuća akči. Samo u Meku je svake godine slao četrnaest tisuća dukata. Bajezidov turban nije bio niti zlatna kapa (uskuf) prvih šest sultana, niti okrugli povez uleme (urf) koji je nosio sedmi sultan, nego je uzeo visoki cilindrični, obavijen muslinom, a odmah je ostao dvorskim i državnim turbanom pod imenom mudževeze.

Prema dvorskim i državnim izvještajima venecijanskog poslanika Giustinianija i Foscola, koji su za vrijeme posljednje godine Bajezidova vladanja boravili u Edrenu i u Carigradu, iznosili su prihodi carstva tada četiri do pet milijuna dukata. Azija je imala dvadeset i četiri, a Evropa trideset i četiri sandžakata, čiji su posjednici uživali godišnji prihod od dvije tisuće do deset tisuća dukata. Mogli su poslati u rat pet stotina do tisuću konjanika, tako da je obično pedeset tisuća konjanika, sejmena i timarnika i dvanaest tisuća janjičara tvorilo stajaću osmansku vojsku. Mornarica je obično imala sedamdeset galija. Prihodi namjesništava (prinčeva) procijenjeni su na osamdeset tisuća dukata, vezirski — na dvadeset i pet tisuća dukata, beglerbega Azije i Evrope — na trideset tisuća, prihodi dvojice vojnih sudaca bili su pet tisuća, oni dvojice defterdara četiri tisuće, a oba kapidžibaše su dobivali tisuću dukata. Tri vezira od tri tuga, od kojih je prvi veliki vezir, s dva kadiaskera (kazaskera), s dva defterdara i državnim sekretarom za sultanov znak potpisa tvorili su Divan, koji je započinjao u subotu i četiri se dana uzastopno okupljao svako jutro u sultanovoj palači. Dvadeset i pet pisara (kasnije predstojnici isto toliko ureda riznice) vodili su popis, a tri stotine majstora vage mjerili su zlato i srebro koje je poslano. Po pravu koje im je izrijekom dano, veziri su jeli, a zatim izlagali sultanu svoje poslove, jedan za drugim, na posebnom prijemu. Šezdeset čauša ili državnih glasnika, podvrgnuti upravitelju dvora (čaušbaši), čekali su pred vratima Divana da izvrše zapovijedi, da pošalju ili dovedu osobe ili novac. Tri stotine kapidžija (stražara) čuvali su vrata palače. Šest generala konjice (sipahi, silahdari, plaćenici desnog ili lijevog krila, stranci s desnog i lijevog krila), janjičarski aga (sa četiri ge-

neral-poručnika) i aga topništva, tvorili su vojni štab. Tri tisuće konja u štalama zajedno s ljudima bili su pod zapovjedništvom vrhovnog konjušnika. Kad bi sultan pošao na jahanje, bio je okružen s dvije stotine strijelaca (sokola) i tri stotine slugu koji su vani, na polju, u njegovoj blizini logorovali, dok su šatori janjičara unaokolo tvorili krug oko sultanova šatora.

Bez obzira na Bajezidovu miroljubivost, njegova je pobožnost cijenila zasluge svetoga rata (džihada) tako visoko da je po primjeru dvojice od najvećih vladara Islama, Nuredina, općenito poznatog velikog atabega iz povijesti križarskih ratova, i Timura, na svojim vojnama dao sakupljati prah koji se sakupljao na njegovoj odjeći i čizmama, da bi mu taj prah bio stavljen pod obraz u grobu, da bi mu grob bio prožet dobrim mirisom svetog rata kao miomirisom (mošusom) i da bi tako, po predaji, od sebe odvratio vječni oganj. Sasvim je sigurno da je manje zasluga zadobio ovim prahom koji je stavio u zemlju, nego visokim građevinama koje je podigao iznad zemlje da služe vjernicima; na trećem od sedam brežuljaka Carigrada — koji osmanski povjesničari s većim pravom nazivaju pupkom glavnog grada, nego što su grčki povjesničari nazivali Delfe pupkom svijeta — uzdiže se Bajezidova džamija, čija je gradnja dovršena za devet godina, s kuhinjom za siromašne i s akademijom, uz koju je on s bogatim prihodima utemeljio za one koji su izvikivali molitve, imame, govornike na džamijskim govornicama, one koji su učili Kuran, one koji su se brinuli za bogomolje, pometače, upaljivače svjetiljki, te kuhinju za sirotinju. Tako je i u Edrenu bila džamija s domom za siromašne i bolnicom, s visokim učilištem i kupalištem, a k tomu su pripadali i mlinovi na mostu sa šest lukova preko Tundže. Isto su tako izgrađena u Amasiji derviška staništa, škole, kuhinje za siromašne i jedna medresa, čiji je predstojnik dobivao plaću od osamdeset akči dnevno. Tu su konačno još bili tekija i džamija u Carigradu na spomen šejhu Šemsedinu Buhariju, kao što je Mehmed II jednu sagradio na spomen šejhu Ebulvezu. Bajezidovoj se pobožnosti može pripisati što je opet uspostavljen starješina emira, tj. Poslanikovih potomaka. Ova čast, ustanovljena za Mehmeda I u Osmanskom carstvu, ukinuta je za Mehmeda II, a Bajezid ju je opet uspostavio s titulom, uobičajenom već za halifa, Nakibulešrefa, tj. izabranog među plemićima. Kao graditelj mosta, pošao je Bajezid stopama Murata II, koji je izgradio velik most preko rijeke Ergene. Za njegova vremena je kod Osmandžika preko Kizilirmaka sagrađen veliki most od devet lukova, u Hivi jedan preko Sakarija od četrnaest lukova i u Saruhanu preko Kodosa jedan od devetnaest lukova. Njegov primjer u gradnji zaklada s pobožnom namjenom, slijedili su njegovi veziri. Po uzoru da su se uz džamije Mehmeda II gradile i kuhinje za sirotinju, sagradili su za njegova vladanja dvije takve i njegovi veziri, Mehmed i Daut, a dvije druge sagradili

su za Bajezidove vladavine dvojica njegovih vezira Ali-paša i Mustafa-paša. Osim što je davao milostinju siromašnima, davao je još i bogate darove svake godine znalcima zakona, muftijama, kadiaskerima (kazaskerima), muderisima i šejhovima.

Pri tako obilnoj kiši blagonaklonosti vidno je procvao usjev poznavalaca zakona i znanosti o zakonu. Neki su od njih korišteni za najvažnija poslanstva i za pregovore, kao Sarigürs za pregovore između oca i sina. Imam Alija je dva puta bio poslanik; prvi puta je poslan Kaitbaiju u Egipat, a drugi puta sultanu Korkutu. Drugima je povjerena briga nad, vremenom, sve većim blagom u knjigama, a knjižnice su bile zaklade utemeljene uz džamije, kao na pr. učenom istraživaču predaje (hadisa) Nigisariju i Jusufu Džunejdu. Drugi opet, koji su kao uživaoci najviših pravnih časti sami došli do velikog bogatstva, upotrijebili su ga za vlastite knjižnice. Tako je Muejedin, vojni sudac, prijatelj pjesnika i pjesnikinja, kojem je veliki pjesnik Nedžati posvetio svoj Divan i s kojim je pjesnikinja Mihri podržavala razumijevanje u ljubavi, ostavio za sobom bogatiju knjižnicu nego što je bilo koja u Carigradu, naime sedam tisuća svezaka. Tužno znamenit je i Lutfi Sinan-paša po načinu kako je umro; po optužbi i jačem glasu svog protivnika, učenog znalca zakona Hatib-zade te zbog izjave svojih drugova da je slobodouman duh, bio je osuđen na smrt i smaknut. Između šezdeset znamenitih pravnika za Bajezidove vladavine, koji su tumačili i izlagali djela o pravnim znanostima, samo se jedan istakao kao liječnik, a jedan kao matematičar. Liječnik je bio Hekimšah, a matematičar Mirem Čelebi. Oba Tadži-begova sina (Džafer i Sadi) bili su prvi uzori u umijeću pisanja pisama, koje je naročito Džafer potvrdio u dokumentima kao nišandžija, dok je njegov brat Sadi manje tražio slavu u pjesništvu, a više u istini, tako da Seadedin o njemu kaže: »Ne lažem, ako kažem, da on nikada nije lagao.« Ovu hvalu, koja manje resi slatkorječivog retoričara nego pisca povijesti, državni historiograf Seadedin mogao je teško izreći za sebe samoga. Ali za svoje prethodnike, Nešrija i Idriza, koji su po nalogu Bajezida pisali povijest od osnutka carstva do kraja njegove vladavine, mogao bi to reći, još prije za prvoga nego drugoga, budući da je onaj prvi pisao jednostavno i nekićeno na turskom jeziku, a drugi na perzijskom jeziku, s najvećim sjajem govorničkog umijeća, po uzoru arapskog povjesničara Jeminija i perzijskog povjesničara Vasafa; Nešri, jednostavni pripovjedač činjenica, a Idriz kao pisac hvalospjeva dinastije Osman koji sam sebe najavljuje. Bajezidovo pomaganje znanosti protezalo se i na inozemstvo preko Perzije do Horasana, gdje su učeni ljudi i pjesnici uživali potpore. Džami, posljednji veliki perzijski pjesnik, dobivao je godišnje tisuću dukata, a Devani, veliki perzijski pravnik, dobivao je godišnje pet stotina dukata. Prvi mu je zato posvetio zbornik od sedam

svojih romantičnih pjesama, znamenitih pod naslovom »Sedam prijestolja ili velika vojna kola«; tako i perzijski muftija, Mevlana Seifedin Ahmet i perzijski znalac predaje (hadisa), Mir Džemaledin Ataullah.

Od šejhova nitko nije uživao veći ugled nego šejh Javsi iz Iskliba, koji je predskazao princu Bajezidu, kad ga je ovaj posjetio u Amasiji, da će ga zateći na prijestolju kad se bude vratio iz Meke. On se nazivao šejhom sultana i sultan šejhova, a njegova sobica je uvijek bila puna visokodostojnika carevine i zakona. Šejh Seid Vilajet Huseini bio je jedini koji je, kad je sultan Selim pri svom dolasku u Carigrad pozvao šejhove k sebi, odbio doći, a, upitan za razlog, naveo je da je to zbog kratkog vremena što Selim vlada. Šejh Ahmet Buhari, rođak svoga imenjaka koji je za Murata II predvodio u napadu na Konstantinopolis (Carigrad), dok je bio u Meki, čitavih je godinu dana sedam puta dnevno obilazio Kabu. Konačno je tu i šejh Davud iz Modrenija, pisac mističnog djela »Ružičnjak sjedinjenja« kao sličnost »Ružičnjaku tajne« od Šebesterija. Druženje sa šejhovima, kao s Javsijem iz Iskliba i s Davudom iz Modrenija podavalo je Bajezidovim pjesmama mistični i asketski prizvuk, dok su pjesme njegova brata Džema i njegova sina Korkuta čisto erotske ili elegične. Najodličniji pjesnik među njegovim sinovima bio je Selim (o njemu će biti nešto opširnije rečeno uz njegovu vladavinu). Ostali prinčevi, njegovi sinovi, nisu doduše sami bili pjesnici, ali su rado njima bili okruženi. Tako je bio pjesnik Sekaji, sekretar princa Alemšaha, a Sehini defterdar princa Mehmedšaha; Figani, pisac jednoga epa o Aleksandrovim djelima, veličao je princa Abdullaha; Afitabi i Muniri bili su u službi princa Ahmeta, a tako i Nedžati, najveći pjesnik svoga doba, poznat kao lirik i romantik i prevodilac perzijskih djela na turski jezik. Nakon smrti princa Abdullaha, stupili su Nedžati i Figani u službu princa Mahmuta, u čijoj su se dvorskoj sviti našli pjesnik Sani i, Talii i Andelibi. Talii je bio defterdar, Sanii pisar u Divanu, Nedžati nišandžija, Figani i Andelibi bili su govornici pohvalnica i pripovjedači bajki. Sa dva pjesnika, Figanijem i Nedžatijem, u romantičnom epu su se natjecala dva pjesnika, a svaki je imao nadimak »rajski«: Bihišti, koji je prvi od osmanskih pjesnika, oponašajući perzijske, izdao petorku, tj. zbirku od pet romantičnih pjesama. Firdevsi je punim pravom nosio nadimak »dugi«, za razliku od velikog perzijskog pjesnika istoga imena čiji ep ima, kao što je poznato, šezdeset tisuća dvostrukih stihova. Dugi je htio velikog Firdevsa nadmašiti po broju svezaka i napisao je Sulejmanovu (Salomonovu) povijest na po u prozi i na po u stihovima, umjesto u jednom folio-svesku, u tri stotine i šezdeset svezaka. Sultan, kojem je donio ovaj karavanski tovar, odabrao je osamdeset svezaka, a drugih dvije stotine i osamdeset dao je spaliti. Temenaji, koji je naučavao o selenju duša i svakom se lijepom stvoru klanjao kao djelu bo-

žanstva, dijelio je sudbinu prethodnika, Nesimija i Kemal Ummija, koji su, zbog sličnog učenja, bili smaknuti za Murata II. Slično je bilo s pjesnikinjom Mihri iz Amasije, romantično nastrojenom. Kroz pjesničku umjetnost zavoljela je princa-namjesnika, opjevala je svoju ljubav prema lijepom Iskenderu, podržavala je platonsku ljubav s učenim vojnim sucem Muejedinom, odbila je bračnu ponudu jednog muderisa i pjevala pjesme kao osmanska Safo.

GLAVA DVADESETDRUGA

Od ustoličenja Selima do perzijskih ratova

[Povjesničari su na sultana Selima, gledali kao na strogog, nasilnog, oštrog (Osmani su ga zvali Jauz, tj. oštar). Sama turska historija, na pr. Dženabi, piše o njemu: »Bio je otmjen i poduzetan, misaon, pjesnički nadaren i pun razumijevanja, ali kolerik, nasilnik i pritješnjivač, zaokupljen stvarima vladanja i svjetskog poretka, oštrouman veliki padišah.«

Takav po svojoj naravi, neumorno je ratovao. Dan je provodio u ratničkom vježbanju i lovu, a noću je često čitao povijesti i pjesme, osobito perzijske, i sam je ostavio iza sebe jedan dîvân (Zbirka pjesama) perzijskih oda. Selim je cijenio i odlikovao učenjake i najsposobnije je koristio za najvažnije državne dužnosti, kao historičara Idriza za sređivanje Kurdistana i poznavaoca zakona Ahmeta Kemalpaša-zadu kao vojnog suca u pohodu na Egipat, kao prevodioca arapskih djela i pisca osmanske historije. Pjesnika Satija (u gazelima takmaca Nedžatijeva), kojem je već Bajezid naložio da godišnje napiše tri svečane pjesme i zato ga bogato nagradio, nagradio je Selim za dobro složenu kasidu pri njegovom ustoličenju sa dva sela, sa godišnjim prihodom od 11.500 akči. Da bi se za egipatske vojne okrijepio duhovitim razgovorom, pozvao je k sebi tri pjesnika, koji su ga pri rukoljubu, udarila svojim sabljama, za što ih je htio najprije pogubiti, onda je kaznu preokrenuo u stotinu udaraca po tabanima, a zatim je i tu kaznu izmijenio iz poštovanja prema umjetnosti. Naime, kada su se oni slijedećeg dana, dok je on igrao šah, pojavili pred njim, umjesto u dugoj odjeći, u kratkom prsluku i samo s rupcem na glavi, i, umjesto dosjetki, izgovarali samo neke masne šale, pošalje ih sultan kući sa potsmjehom i porugom, razljućen takvom sirovošću i lakrdijaštvom. Njegov ukus odražavao se i u njegovoj odjeći i ukrašava-

nju glave. Gornju odjeću nosio je opšivenu krasnim vezom, a povezu glave, u kojem se dosada ovalna zelena kapa uvijek isticala nad ovijenim tankim platnom, dao je on sasvim novi okrugli oblik, tako da se kapa nije uopće vidjela, a oba kraja platna bila su savijena preko nje. Po samom njegovom objašnjenju, ovaj okrugli oblik poveza sa glava podsjeća na krunu perzijskih Husreva i zove se po njegovom imenu selimi. Uveo je i drugu krupnu promjenu: šišanje brade, što su je prvih osam sultana slobodno puštali. On je dao da mu se siječe brada, ali je brižljivo njegovao brkove. Kratak u kracima, ali dugog gornjeg dijela tijela, zaobljena i modra lica, s velikim izbezumljenim očima, crnih i gustih obrva i brkova izgledao je kao lav čupave grive.

Na dan kada je Selim do izvan vrata od Edrena pratio oca koji se iz Carigrada povlačio u Demitoku, nestrpljivo su njegov povratak u grad iščekivali janjičari poredani u dvoredu, udarajući puškom o pušku, sabljom o sablju, kopljem o koplje, i na taj su način od sultana, dok je išao kroz njihove redove, zveketom oružja zahtijevali dar za ustoličenje. Selim, ljut u sebi, da je pod pritiskom janjičara, u sjeni njihovih sablji, morao doći na prijestol, skrene s ceste pred vratima, pod izlikom da ide po očevo blago i duž zidina dođe u seraj, zaobilazeći redove janjičara koji su čekali na putu koji vodi od vrata ka seraju. Ali ih nije obmanuo, jer je svaki janjičar, umjesto 2.000 akči, što im je dao njegov otac, dobio 3.000 ili, po tadašnjoj vrijednosti, pedeset dukata. Jedan sandžakbeg dopustio je sebi koristeći ovu priliku zatražiti povećanje svojih prihoda, a Selim na to potrže sablju i odsiječe mu glavu. A da bi zbog te diobe ispražnjenu riznicu ponovno napunio, budu svi podanici: muslimani, kršćani i židovi opterećeni jednim nametom. Dubrovčanima pri predaji dara za ustoličenje, bude ponovno zajamčena zaštita, ali im je istodobno nametnuto plaćanje jedne carine, naime 5% od njihove robe, a sa Bogdanom, knezom Moldavije, zaključen je novi ugovor o podložnosti i davanjima. **23. 5. 1512.**

Uskoro je došlo do prvih gužvi sa mnogobrojnim prinčevima (sa Selimom ih je bilo dvanaest). Ahmetov sin, Alaedin, s očevim se dopuštanjem dočepao Bruse, ubio subašu i udario silan namet na žitelje. Tada Selim preda namjesništvo Carigrada sinu Sulejmanu i krene s vojskom od 70.000 ljudi ka Anadolu protiv brata Ahmeta i sina mu Alaedina. Istodobno je poslao dvadeset pet galija da čuvaju azijsku obalu da ne otplovi nijedan od prinčeva, kao nekada Džem. Alaedin je bio protjeran iz Bruse, a najuren je i njegov otac. Izdajom velikog vezira Mustafa-paše, koji mu je otprije bio sklon, on je ne samo izmakao progonu, nego je čak, kada je Selim poslao trupe na zimište, osvojio Amasiju; zatim je izmakao Selimovom odredu konjanika-najamnika (ulufedži), a poslije ih opkolio i zarobio. Tada sultan, bilo obaviješten od vođe najamnika, bilo putem uhvaćenog pisma, sazove divan, podijeli svečanu odjeću trojici ostalih vezira, dok **29. 7. 1512.**

velikom veziru podari crnu tj. objavi smrtnu presudu, te ga dade smjesta udaviti, a tijelo baci psima na put. Tako je završio ovaj nekadašnji Grk, koji je bio Bajezidov poslanik Borgiji, koji je uredio trovanje Džema i koji je, usprkos svojoj glasovitoj škrtosti, izgradio u Carigradu džamiju, medresu, tekiju (derviško stanište), kupatilo, kuhinju za sirotinju i han. Položaj velikog vezira dobije po četvrti puta Hersek Ahmet-paša.

29. 11. 1512. Pogubljenje velikog vezira bilo je predigra većeg krvoprolića. Jedne subote, prvog dana nanovo održanog letećeg divana, dobiju petorica janjičarskih starješina nalog da svaki uhvati po jednog od prinčeva-bratića, što su se nalazili u Brusi, i da ih odvedu u palaču; jedan je imao sedam, a drugi dva ili tri puta toliko godina. Sve ih zatvore u jednu sobu i osude na smrt, te ih slijedeći dan pogube i pokopaju kod Murata II.

Sada je princ Korkut, koje je dosada mirovao, znao da ga čeka ista sudbina, te je pokušao pismom pridobiti sandžake i njihove janjičare. To je izazvalo sultanov gnjev, te on napusti Brusu sa 10.000 ratnika pod izlikom lova, i za pet dana stigne u Manisu iz koje se princ Ahmet sa jednim vjernim pratiocem spasio u zadnji čas. Skrivao se u jednoj pećini dvadeset dana, a onda je otišao ka Teki odakle je mislio otploviti u Evropu. I tu se skrivao u pećini, dok je njegov pratilac dao svog konja nekom Turkmenu, da bi im nabavio hrane. Sedlo i stvari izazovu sumnju drugih Turkmena koji su nadzirali pećinu i to dojave sandžakbegu Kasimu. Ovaj se dokopa princa i njegova pratioca i pošalje vijest o tome sultanu, koji naredi da se on dovede u Brusu. Pred gradom mu izađe u susret kapidžibaša Sinan tobože zbog dobrodošlice, a u stvari sa smrtnom presudom. Pošto u noći odvoji lukavstvom vjernog pratioca od gospodara, probudi princa da mu saopći smrtnu presudu. Princ zamoli odgodu od jednog sata, sjedne i napiše bratu optužujuću pjesmu punu prigovora zbog njegove nevjernosti. Slijedećeg dana je sultanu dopremljeno tijelo i pjesma. On je plakao kajući se ili se pretvarajući. Tri dana trajala je žalost: petnaest Turkmena, koji su prokazali princa, a koji su u očekivanju nagrade došli u Brusu, bili su pogubljeni. Vjerni pratilac je oplakivao smrt svog gospodara cijeli svoj život kao čuvar njegova groba sve do svoje smrti.

S proljeća krene princ Ahmet iz Amasije sa 25.000 konjanika ka Brusi, a Selim pošalje u Carigrad po janjičare. Čim je došlo tih 10.000 janjičara, krene Selim u susret bratu koji je već stajao na prolazu Ermeniderbend. Tu prethodnica Selimove voj-
14. 4. 1513. ske bude žestoko tučena, a gubitak je iznosio 7.000 ljudi. Sultan je imao još nekih 8.000 ili 10.000 ratnika i da je Ahmet za to znao i krenuo dalje, izgubio bi Selim i narednu bitku, a i prijestol. No on mu je dao vremena da ojača pomoću Dukađinoglu Ahmet-paše i tatarskog princa sa Krima Seadet-Giraja, Selimovog šurjaka. Vojske se suoče u ravnici Jenišehira (Novog gra-

da). Ahmet pozove Selima na dvoboj, da bi se uštedilo nepotrebno prolijevanje krvi. Selim vrati glasnika nagradivši ga sa 1.000 akči. Ahmetova vojska je bila potučena, a princ je morao bježati. On je jahao duž jednog vodenog jarka kad se odjednom ospe rub i on iznenada padne s konjem u vodu te ga sustigne Dukađinoglu što ga je progonio. Ahmet je molio da ga predvede bratu, ali je on odbio molbu riječima, da se sandžak podaruje onome tko je dostojan osmanskog princa. To je bio znak za smrt. Sobaru Sinanu, koji je izvršio smrtnu kaznu nad princom Korkutom, bilo je i ovaj put to zapovijeđeno. Ahmet skide jedan dragocjeni prsten vrijedan koliko poreska svota Rumelije i predade ga Sinanu kao ostavštinu. Tijelo je pokopano, kao i tijelo petoro bratića, kod Murata II u Brusi.

Nakon svega toga, sultan se preko Galipolja, posjetivši evropsku tvrđavu Dardanela, nazvanu Ključ mora (Kilidulbahr), preko Atosa, vratio u prijestolnice, Carigrad i Edrene. Tu je primao izaslanike Moldavije i Vlaške (Rumunjske) koji su donijeli danak, te poslanike Ugarske i Venecije. Ova je tek sada, kada je borba za prijestolje bila gotova, odlučila pregovarati o postojećem ugovoru o miru. Pri tom je predložila neke dodatke u korist kršćana u pravnim poslovima s Turcima, no mir se potvrdio krajem godine bez ovih dodataka. U to vrijeme je došao i ugarski poslanik Martin Šobor, za čijeg je putovanja u Carigrad biskup Petar Berislo potukao tursku vojsku između Save i Une, a Ivan Zapoljski na kaznenom pohodu kroz Vlašku zadobio mnogo plijena i zarobljnika. Mir je bio obnovljen na tri godine. Također su se pojavili poslanici egipatskog sultana i ruskog cara. I iduće godine je došao ruski poslanik tužiti se na krimskog hana, Selimova punca, no nije naišao na uši koje slušaju. Jednako je bilo i sa narednim poslanstvom.]

17. 10. 1513

1514.

1515.

1520.

Kad je Selim došao na prijestol, čestitali su mu venecijanski, ugarski, egipatski i ruski poslanik, pa se to više osjećala odsutnost perzijskog poslanika. Ismail, osnivač safevidske dinastije, pristao je u ratu između braće, Bajezidovih sinova, protiv Selima, uz Ahmeta. Poslao je sjajno poslanstvo s pratnjom od dvije stotine osoba, s darom od deset živih risova egipatskom sultanu da u njega potraži prijateljstvo i pomoć protiv osmanskog sultana, ali nije poslao poslanstvo u Edrene. Odmah nakon Selimova dolaska na prijestol, Ahmet je poslao dvojicu od svoja četiri sina šahu Ismailu i nakon Ahmetova poraza pobjegao je njegov sin, princ Alaedin u Kairo, gdje je uskoro zatim umro od kuge, a princ Murat je pobjegao šahu Ismailu.

Prije nego započnemo pripovijedati o perzijskoj vojni protiv njega, osvrnut ćemo se na događaje što su se zbili zadnjih sedam godina u Perziji i započet ćemo tamo gdje smo tu nit prekinuli nakon prvih sedam godina Ismailova vladanja. Šah Ismail, pobjednik nad šahovima Širvana i Mazenderana, nad

šahom Elvendom i šahom Jakubom, vladarima Bijelog i Crnog ovna, prijateljima sultana Selima, ispružio je svoju osvajačku ruku prema zapadu i prema istoku, za arapskim Irakom i za
1507. Horasanom. Kada je, nakon što je kaznio Alaedevleta, vladara Zulkadra, pošao u Perziju, predao mu je Emir-beg, namjesnik
1508. Bijelog ovna u Dijarbekru utvrdu i zemlju bez otpora, a slijedeće je godine Barik-beg s princom Muratom, posljednjim potomkom Bijeloga ovna, pobjegao u Siriju čim se približio Ismail. U Dijarbekru postavi svoga najhrabrijg hana, Mehmeda Ustadžlija, a u Bagdadu jednog evnuha za emira u Divanu, zbog uspo-
1509. mene na titulu: »halif halifa,« kojom se ismijavao raniji vladar Bagdada. Slijedeće je godine proputovao Fars i Azerbejdžan, od obala Perzijskog zaljeva sve do Kaspijskog mora, od Šustera u Huzistanu do Bakua u Širvanu, gdje je zimovao i podvrgao okolne utvrde svojoj vlasti. U proljeće pođe protiv Šejbek-hana, velikog uzbečkog vladara, koji je svoju državu u Transoksaniji povećao zemljama s ove strane rijeke nakon pada Huseina Bajkara, Timurova prapraunuka. Nakon nekoliko okršaja namamio je Ismail Šejbek-hana s petnaest tisuća ljudi tobožnjim bi-
1510. jegom u pripravljenu stupicu i uništio ga s deset tisuća ljudi. Odsad mu je čitav život služila Šejbek-hanova lubanja, optočena zlatom i dragim kamenjem, za posudu iz koje je pio, a njegovu ispunjenu kožu uputio je jednim poslanstvom sultanu Ba-
1511. jezidu kao prilog izvještaju o pobjedi. Nad Horasanom je postavio zapovjednika svoje tjelesne straže (kurudži) Abdaldedea, njegovom se rukom poslužio da uništi sve one koji su imali i najmanjeg udjela u ubojstvu njegova oca Hajdera. Pri svom povratku u Perziju pokazao je svojoj vojsci gore ispričani primjer kako nagrađuje pobunjenike u Teki; dao je tzv. sultana i vezira baciti u dva kotla kipuće vode, a njihove pristalice, time
1512. zaplašene, porazdijelio je među svoje vojničke čete. To je oponašanje Džengiz-hanova primjera, koji je nakon prve velike pobjede nad neprijateljskim mongolskim plemenima dao zarobljenike skuhati u sedamdeset i dva kotla. Sa zimovališta u Kumu poslao je Emir Ahmeta iz Isfahana, s nadimkom Nedžmi sani, tj. drugo zviježđe, da osvoji zemlje s onu strane Oksusa. Na njegovim se obalama udruži s njim Mirza Baber, Timurov potomak u petom koljenu, tadašnji vladar Gazne. Prošli su Željeznim prijevojem, osvojili grad Herši s općim krvoprolićem nad žiteljima, a onda su krenuli u Buharu i Gidždevan, gdje su se oko Temir-hana, Šejbek-hanova sina, okupili njegovi nećaci sa svojim četama. U boju ujedinjenih snaga uzbečkih prinčeva, bio je perzijski vojskovođa, »Drugo zviježđe«, uništen sa čitavom svojom vojskom, a Mirza Baber (kasniji osnivač tzv. Carstva Velikog mogula u Indiji) je pobjegao u Gaznu. Temir Sultan i njegov nećak Ubejd Sultan prešli su Oksus, ali su se povukli kad su čuli da dolazi Ismail. Abdal dede, koji mu je prije činio velike usluge, ali je pobjegao pred uzbečkom premoći, primjerno

je kažnjen pred vojskom za kukavičluk. Ismail ga je sa ženskom kapom i suknjom, uz bubnjeve i pištaljke dao provesti na magarcu kroz vojni logor, a namjesništvo nad Horasanom dobio je Sirijac Zejnel-han. Namjesništvo Balha preuzeo je Divsultan iz Male Azije. Te mu se godine rodio sin i nasljednik Tahmasp. **1513.** Na njegovu se dvoru nalazio Bajkarov praunuk koji je bio Timurov unuk, princ Bedîüz-zeman, tj. rijetki čovjek u vremenu. Nakon što mu je otac Sultan Husein od Šejbek-hana skinut s prijestolja i ubijen, potražio je utočište kod novo osnovanog perzijskog prijestolja. Ovaj su primjer slijedili sinovi nesretnog princa Ahmeta, takmaca na osmanskom prijestolju. Dvojicu sinova je otac poslao Ismailu kao taoce, zalog prijateljstva, odmah nakon Selimova dolaska na prijestol, a treći, Sultan Murat, došao je nakon očeve smrti kao izbjeglica koji traži zaštitu. Da potpomogne njegove zahtjeve, naoruža Ismail vojsku i upadne s njom na osmansko područje. Dosad tokom četrnaest godina pobjedom ovjenčani osvajač, koji je četrnaestoricu vladara, što nisu htjeli sagnuti glave pred njegovim nogama dao smaknuti — nadao se da će osmanskom sultanu oteti prijestol i život, kao šahovima Širvana i Mazenderana, kao vladarima Bijelog i Crnog ovna, kao gospodaru Zulkadra i velikom uzbečkom hanu Šejbeku. Međutim, zvijezda njegove veličine dostigla je zenit, on je nestao pred većom sretnom zvijezdom osmanskog vladara i nakon velikog pomračenja, bitkom kod Čaldirana, ta je zvijezda još deset godina tonula blijedo i uplašeno, padajući u svoju propast.

Pojava šaha Ismaila početkom šesnaestog stoljeća tvori jednu od najneobičnijih epoha povijesti azijske države i istovremeno vjerske povijesti. U isto vrijeme kad je u Evropi žar crkvenog raskola već tinjao pod pepelom, izbio je islamski raskol ispod pepela u kojem je počivao već jedno i po stoljeće. Sada se rasplamsao u živi plamen. Vjerski rascjep sunita i šiita tako duboko zahvaća u povijest Osmanskog i Perzijskog carstva i, od prvog početka pa sve do današnjeg dana, usko je s njom povezan. Pobliže poznavanje ovog razdora potrebno je da bi razumjeli osmansku i perzijsku povijest upravo toliko, koliko je za izučavanje novije evropske povijesti potrebno poznavanje Reformacije, njezina izvora, duha i cilja. Velika razlika, koja je postignuta crkvenim raskolom zbog Reformacije i islamskim raskolom za šaha Ismaila, koji je samo obnovljen, ne leži samo u vremenu kad je započeo, u njegovoj starosti, nego u potpunoj različitosti prvobitnoga duha koji ih je nadahnuo. Iako je kršćanska vjera često služila kao poluga da bi se ratni požar bacio u svijet, ipak ni duh Kršćanstva niti duh njegova crkvena raskola nije prvobitno politički, pa crkva i država, koje su u židovskoj teokraciji i u većini azijskih vjera kao tijelo i duša nedjeljivo vezane jedna za drugu, u Kršćanstvu idu paralelno jedna kraj druge. U Islamu su već pri osnutku vjerska zajednica i dr-

žava bile sraštene u jednu cjelinu. Svaka pobuna protiv prijestolja pogodila je neposredno i vjeru i veliki rascjep između sunita i šiita nije samo vjersko-teoretski zbog učenja o temeljnim osnovama vjere, nego je to i političko-praktični rascjep oko prijestolonasljedstva. Drvo Islama se nije rascijepilo tek nakon rasta od nekoliko stoljeća, kao što je drvo Kršćanstva rascijepljeno u dva glavna debla, nego se dva glavna debla, suniti i šiiti, uzdižu već iz temelja odijeljeni. Je li Poslanikovo nasljedstvo neposredno pripadalo njegovu zetu Aliji ispred trojice drugih halifa: Ebu Bekra, Omera i Osmana, da li je nakon Alijine smrti opravdano pripala vlast njegovim sinovima iz kuće Omeija ili nije — u tome se razilaze već nakon prvih trideset godina pristalice Alijine kuće i njihovi protivnici. Ovi su posljednji moćniji i imaju halifsku stolicu. Oni su se nazvali sunitima, tj. oni koji slijede predaju (sunnu) rječju i činom. Oni su Alijinim pristalicama nedjeli sektaško ime šii tj. otpadnici ili, po Revafizu, krivovjerci. Prva vojska raskolnika Muteselea, tj. onih koji odstupaju, koji su Poslanikovu zetu osporili prijestol, imali su za vođu njegovu protivnicu Aišu, najvoljeniju i najmlađu Poslanikovu ženu. Ona nije nikad oprostila mužu svoje pastorke Fatime, što pri istrazi o njezinoj noćnoj pustolovini sa sinom Safanovim nije na riječ povjerovao u njezinu nevinost, nego je, kao i drugi sumnjivci, morao zašutjeti tek kad je nebo poslalo jednu suru. Budući da je na jednoj devi sama prisustvovala borbi,
656. prozvala se to Devina bitka. Najistaknutija od krvavih bitaka, koje su pređašnje godine vođene između Muavije i Alije, bila je Sa-
657. finska bitka. Dvadeset i dvije godine kasnije za Jezida, Muavijinog sina i nasljednika na prijestolju halifa, bio je Husein, naj-
22. 10. 679. mlađi Alijin sin, ubijen u pustinji kod Kerbele nakon mučeničke žeđi. Aiša, Muavija i Jezid bili su otada odvratni u očima svih Alijinih pristaša i u očima njegove obitelji, koji su ove u srcu, a zatim i javno prokleli.

Alijini nasljednici su nosili ime imama, a to su ime dijelili sa predvodnicima kod molitve i s prvim vjerskim autoritetima Islama, ali isto tako i halifama kao vrhovnim predvodnicima molitve i zajednice. Budući da ih nije bilo više od dvanaest, to je tokom vremena ovaj broj postao sveti broj za Alijine pristalice. Prva sedmorica su već pošla u grob bez izgleda da bi mogli ostvariti pravo na prijestolonasljedstvo koje su još uvijek zahtijevali. Sedmi halifa iz kuće Abasa, Memun, koji je potakao znanosti u halifatu, bilo zbog savjesnosti, bilo od straha da prijestol neće ni na koji drugi način održati pred sve većom snagom Alijinih pristaša čiji je broj rastao, imenovao je za osmog imama Aliju, Musinog sina, te ga proglasio svojim nasljedni-
816. kom. Dao mu je nadimak Riza, tj. onaj koji je dopadljiv, a svoju mu kćer Umulfazl, tj. majku zasluga, dade za ženu. Umjesto crne boje odjeće, koja je bila dvorska boja na Abasovu dvoru, uzeo je zelenu boju Alijine kuće. Nakon Rizine smrti povukao

je, doduše, nasljedni red, uzeo opet crnu boju, ali je ipak jasno i glasno priznao javno da Alija ima prednost pred svim drugim Poslanikovim sljedbenicima. To je bila sablazan za sunite, a veselje šiitima. Njegov unuk i treći nasljednik Mutevekil pošao je suprotnim putem. Kao zagrijani sunita, dao je Aliju i Huseina javno prokleti sa svih mimbera (džamijska govornica) i razoriti njihove grobove. Zabranio je uz najstrože kazne da se onamo hodočasti, proganjao je šiite ognjem i mačem svih petnaest godina svoga vladanja. Mustansir, nasljednik Mutevekilov, došao je na prijestol halifa ubivši oca, opozvao je mjere protiv Alijinih pristalica i prekinuo s proklinjanjem sa džamijskih govornica, a sve je Alijine potomke susretao s najvećim poštovanjem. Tako su Alijini nasljednici živjeli jedno stoljeće bez progonstva, ali i bez prednosti koje im je dao Muized-devlet, premoćni vladar iz dinastije Buje. On je mislio na to da moć halifa iz Abasova doma oslabi podizanjem Alijinog doma, a u korist vlastite obitelji. Protiv volje halife Mutii-lillaha ustanovio je svečanost na dan Huseinove smrti, ašuru, desetoga dana prvog mjeseca po mjesečevoj godini. Ovaj dan, koji je do sada bio u islamskom kalendaru svečanost oslobođenja, kad je Nuh (Noa) izišao iz lađe, a egipatski Jusuf (Josip) iz tamnice, trebao je odsad postati dan žalosti i jadikovanja. Dućani su zatvoreni, žene s rasutom kosom i jadikovkama prolažahu ulicama naričući zbog mučeničke Huseinove smrti. Svečanost, koja se i danas još u Perziji slavi s takvim teatralnim sjajem, bila je znak za sektaški rat između sunita i šiita, koji će otada kroz tri stoljeća, sve do preokreta na prijestolju halifa, uzdrmati i krvlju prekriti glavni grad i carstvo. Već je Ebulhasan Kevkebi, vezir Behaed-devleta, trideset godina nakon uspostave žalosti zbog Kerbele, htio tu svečanost opet ukinuti, ali je bio ubijen.

826. 861. 963. 992.

Za Kadir-billahove vladavine došlo je u Bagdadu do otvorenog okršaja između sunita i šiita, koje ovi prvi nazivaju i revafis, tj. krivovjercima. Pri tom je trg za piliće stradao u požaru. Halifa je, doduše, naredio da mu šiiti dadu pismenu izjavu da će se ubuduće mirno vladati, ali, da bi uspostavio mir, morao se koristiti Mahmutovom rukom, rukom vladara iz Gazne. Mnogi šiiti, ismailovci i revafisi (sve samo različita sektaška imena Alijinih pristalica) bili su smaknuti, a mnogi drugi spaljeni. Ipak je dvanaest godina, a i trideset i dvije godine potom, na ulicama Bagdada trajala tučnjava između sunita i šiita zbog proslave ašura-svečanosti. Šiiti su bili poraženi, a predgrađe Karh, gdje su se učvrstili zidovima, razrušeno. Njihovo je učenje postalo silno opasno po prijestol, jer su u Egiptu, od početka petog stoljeća Hidžreta i od jedanaestog stoljeća po kršćanskom računanju vremena. Fatemidi, kao tobožnji Alijini potomci, svojatali su halifat za sebe. U Bagdadu je silno moćni Bezaziri bio za njihovu stranku. Za nemoćne vladavine halife Kaimbiemrillaha učvrstio je Bezaziri pobjedu krivovjeraca. Molitva za dina-

1016. 1017. 1029. 1048. 1052.

1058. stiju i novac glasili su na ime Mustansira, koji je bio fatemid
ski halifa u Egiptu osamnaest godina; sve dok to nije počet-
kom vladavine Muktadi-billaha, skupa sa šiitskom premoći, po-
1075. novno obustavljeno. Ipak su nakon deset godina šiiti opet podi-
1085. gli glave u otvorenoj borbi protiv sunita, dok ovi nisu nakon
1090. duge strašne pobune pobijedili protivnika. Više od jednog stoljeća u Bagdadu je počivala hidra vjerskog rata, mada su šiiti
1128. u drugim gradovima Sirije i Perzije podizali glave. U Damasku je šest tisuća ljudi, osumnjičenih da su ismailije, stradalo od
1164. sablje, a ne manje u Isfahanu nakon osmodnevnog krvavog sektaškog obračuna. Za četrdesetšestogodišnje vladavine halife Na-
1186. sir-lidinillaha — iste godine kad su astronomi prorekli propast svijeta zbog sastajanja sedam planeta u kući Vage, kao što su to isto prorekli pred devedeset godina zbog sastajanja šest planeta u kući Ribe — podigla se bura novog neprijateljstva između sunita i šiita zbog proslave žalobnog dana ašure. Muteasem, trideset sedmi i posljednji halifa iz Abasova doma, zaveden nevjernim savjetnicima (kao što je bio vezir Alkama, čije je ime zauvijek u istočnjačkoj povijesti žigosano kao izdajničko), bjesnio je protiv Alijinih pristalica kao progonitelj, kao Mute-
1258. vekil i Kadir-billah. On je sunitima predao na milost i nemilost šiitske kuće, imanja i žene i ubrzao time pad dinastije, jer je Alkama, sam u potaji šiit, pozvao Tatare pod Hulakuom. S padom Bagdada, koji je imao velik odjek, pao je i halifat u bujici krvi. Stotinu i pedeset godina počivala je šiitska sekta pod ruševinama Bagdada, dok je nije uzdigao sretni osnivač dinastije Ismail, iz šejhovske obitelji, do moći koja je opet izazvala nesreću. Ta je sekta zavladala Perzijom i tamo ostala. Turska obitelj Osmana i perzijska Safi, mada ni u kakvim rodbinskim vezama s Alijinom kućom niti s kućom Muavije, spojili su svoja prava na prijestol s onim zahtjevima na prijestol, a svoje vladarske svađe sa svađama sekti uz koje su pristajale. Mada već davno nije bilo govora da bi Alijini potomci došli na prijestol i sve je utonulo u najdublju beznačajnost, ipak dvije sekte, suniti i šiiti, kao oblasti kojima su vladali Osmani i Perzijanci, kao dva od početka i po prirodi neprijateljska susjedna carstva i naroda s politikom nanovo neposredno blisko povezani, nastupaju neprijatelski jedna prema drugoj i do danas su ostale tako suprotstavljene.

Već je prije rečeno kako je po šejhu Džunejdu, Hajdaru i šahu Ismailu učenje šiita opet oživljelo i kako se rasprostranilo u Osmanskom carstvu, naročito u pokrajini Teke, kako je vođa novotara i buntovnika, šahov ili vražji rob, osmanske vojske tri puta potukao i konačno je taj buntovnik svoj život prodao za život velikog vezira Ali-paše. Utoliko ovaj vjerski rat ima isti lik, kao onaj koji je vođen za Mehmeda I. s vjerskim novotarima i buntovnicima pod zastavama derviša Torlaka Hû Kemala i šejha Bedredina iz Simavne. No, sada se otvara pozornica,

gdje će se ponovno novom snagom razbuktati vjerski rat, s jednim grdnim djelom, najtežim što ga je bjesomučno počinio Selim među svim svojim precima i potomcima do današnjeg dana. Ako bi navedeni ukupni broj tog djela što ga navode osmanski povjesničari i bio pretjerano velik, ipak on stoji jedinstven, kao masovno ubojstvo tisuća ljudi zbog mišljenja, osim što ga je na tom stupnju užasa dostigao nenadmašni uzor Inkvizicije i Bartolomejske noći. Sultan Selim, čiji talent za velikog inkvizitora osmanski povjesničari naročito hvale, dao je po tajnim izviđačima i doušnicima popisati u Osmanskom carstvu sve ljude od sedam do sedamdeset godina, koji su odani novom učenju i to u Aziji kao i u Evropi. Broj, koji mu je dostavljen, iznosio je četrdeset tisuća. Ovi su onda pali kao žrtve sablje ili su osuđeni na doživotnu robiju. S ovim grdnim i strašnim vjerskim ubojstvom mogu se u čitavoj povijesti, s obzirom na poticaj, usporediti samo užasi Inkvizicije i Bartlomejske noći, a što se tiče mnoštva žrtava ima samo jedan sličan slučaj, onaj Nuširvana, tzv. Pravednog Istoka, gdje je u krvavom masakru stradalo pedeset tisuća sljedbenika Mazdekova učenja. Masovna umorstva, koja su počinile hrabre kraljice, kao Boadiceja i Teuta ili na po podjarmljeni tirani kao Mitridat i Jugurta na krajnjim granicama Rimskog carstva, u Britaniji, Iliriji, Maloj Aziji i Numidiji, protiv svojih podjarmljivača, bila su djela počinjena iz čisto političke mržnje, kao Sicilijanska večer. U Islamu su pale vojske, prijestol i svetišta ugroženih novotara, pristaše Babekova i Karmatova učenja, u otvorenoj borbi s oružnjem u ruci. U Bagdadu i Isfahanu su se međusobno poklali suniti i šiiti, a u Damasku je došlo do općeg pokolja ismailija za malo sati u jednom jedinom danu. No ovdje su, međutim, popisani svi koji su osumnjičeni da pripadaju novoj vjeri u svem prostranom Osmanskom carstvu od sedme do sedamdesete godine i predani sablji ili su umrli na robiji. Tako je Selim u moru krvi ugušio sjeme novoga krivovjerja. Razbudio je u krvavi život kazneno suđenje vjeri, koje je uspostavio Teodozije Veliki, u divovskim razmjerima. Zato što je četrdeset tisuća krivovjeraca ubio sabljom ili robijom, kao i Nuširvan, nazivaju ga osmanski pisci, kao što se nazivao i Nuširvan, »Pravednim«, a tako su njegovu pravednost hvalili i evropski poslanici koji su, u smislu turskih državnih historiografa, pisali svoje izvještaje.

Pošto je u cijelom carstvu bjesnio mač uništenja nad krivovjernicima, bilo je krajnje vrijeme da ga se skrene prema van, odakle je šah Ismail prodirao kao osvetnik svojih suvjernika i princa Murata kojeg je primio kao izbjeglicu. U jednom izvanredno sazvanom Divanu sultan objavi svoju odluku i kao zborno mjesto za vojsku odredi jenišehirsku ravnicu. Bila je to ona ista ravnica, koja je bila pozornica prvog oružanog čina osnivača carstva koji je ovdje s četiri stotine Turkmena požurio u pomoć seldžučkom knezu, kojeg su Tatari teško ugrozili; a bila

je to i pozornica pobjede izvojevane protiv brata Ahmeta. Već tri puta je sultan progovorio, ali niti jedan od robova, koji su drhtali, nisu se usudili odgovoriti. Tada istupi prosti janjičar Abdullah, baci se na tlo i reče, pošto je po običaju poželio dug život sultanu, da izražava zahvalnost svojih suboraca što ih padišah konačno vodi protiv Ismaila. Odgovor je nagrađen tako što je govorniku dan solunski sandžak. Tri dana nakon održanog govora pođe sultan iz Edrene i tek desetog dana stigne u
19. 3. 1514. Carigrad. Šator je podigao na livadi slonova, u blizini predgra-
29. 3. đa Ejub. Potražio je grob Poslanikova suborca da u njega izmoli blagoslov molitvom i izdašno danim milodarima, te pozvao svoga dvadesetgodišnjeg sina Sulejmana, koji je vladao u Manisi (Magneziji), da bude namjesnik Carigrada. Dao je vojni tabor, koji se ovdje sakupio, prevesti u Üsküdar (Skutari), dok su janjičari pod rumelijskim beglerbegom, Hasan-pašinim vodstvom, preko Dardanela prešli u Galipolje. On sam je pošao u
20. 4. četvrtak, što je bio sretan dan, u Aziju, u logor kod Maltepe, gdje
23. 4. je bosanskom namjesniku, evnuhu Sinan-paši dao beglerbegat nad Andolijom. Treći dan nakon polaska iz Carigrada poslao je po jednom perzijskom izviđaču koji se nalazio u logoru, imenom Kilidž, objavu rata šahu Ismailu. Napisana je u obliku pisma koje šalje sultan Selim, Feridun, Aleskandar, Kir, strah faraona svoga vremena — emiru (ne šahu) Ismailu, zapovjedniku perzijske vojske, koji je tiranin kao Zohak i Efrasijab, određen da propadne kao posljednji Darije — kojemu se fetvom svih pravnika zakonito objavljuje rat, jer je napustio put spasa, jer je razorio službu Božju, oteo prijestol, podjarmio muslimane kao silnik, jer se zaodjenuo neiskrenošću i pretvaranjem, širio nemir i uzbunu, podigao stijeg bezbožnosti i krivovjerja, pustio uzde strastima, okaljao što je čisto, ubio krijepost, oskvrnuo džamije, razorio grobove, prezirao učene pravnike, proklet od prva tri halifa, kriv je zbog nepoštivanja Svete knjige Kurana. Zbog toga se sultan, umjesto u svilu i zlatnu tkaninu, obukao u šljem i oklop; isukao pobjedonosni mač, ali će ga, prema načelu Islama, najprije opomenuti da se obrati. Ovo je pismo napisano da bi ga pokrenulo na kajanje i povratak dobru i da ga opomene da Osmanskom carstvu odmah vrati otete zemlje; u protivnom će slučaju njegovu zemlju uskoro preplaviti nepobjediva vojska, zapovijed neka u ovaj dan bude Božja, a spas samo onomu koji slijedi pravi put.

Isti je dan Selim poslao pismo i Feruhšad-begu, otpadniku obitelji Bijeloga ovna, pozivajući ga da se odupre Ismailu. Dan nakon što je napisano pismo, pođe vojni logor iz Maltepea. Na
24. 4. 1514. jenišehirskoj ravnici pridruži mu se rumelijski beglerbeg Hasan-paša, s četama koje su kod Galipolja prevezene preko Dar-
4. 5. 1514. danela. Deset dana poslije toga boravila su u trodnevnom odmoru kod Sidi-Gazija, znamenitog groba prvog arapskog sejida, naime kod Sidal-Batala, tj. gospodara, junaka u borbi; svaki je

vojnik dobio dar od tisuću akči. Vezir Dukađin Ahmet-zade poslan je naprijed s dvadeset tisuća spahija, uživalaca lena, kao vojna prethodnica, a pridodan mu je još namjesnik Sinopa, Ahmet Karadža-paša, s pet stotina najbržih konjanika da dovedu zarobljenike.

Vojska je išla preko Konje i Kaiserije, gdje su zastali nekoliko dana da s Alaedevletom, gospodarom Zulkadra, pregovaju zbog konjaničke pomoći. Selim je pozvao Alaedevleta da se osobno pojavi, ali se ovaj ispriča starošću i drugim izlikama, pa ne samo da je uskratio zatraženu pomoć, već je neprijateljski uznemirio vojni pohod. To je bila uvreda koja se duboko usjekla u nepomirljivu Selimovu dušu i kasnije bila razlog da se kazni gospodar Zulkadra. Nakon besplodnog pregovaranja, vojska je nastavila put i kod Uskuldže objavljena je opća povišica **26. 6. 1514.** prihoda konjice s lenima, tako da je na svakih tisuću akči prihod povećan za pedeset akči. Kod Sivasa je izvršen pregled vojske; stotinu četrdeset tisuća ljudi, šezdeset tisuća deva, pet tisuća vojnih opskrbljivača. Četrdeset tisuća ljudi, među njima i invalidi, bili su ostavljeni između Sivasa i Kajserije, dijelom da bi se zemlja zaštitila s ove strane, a dijelom da bi se smanjilo sve osjetnije pomanjkanje živežnih namirnica i konjske hrane, jer je perzijski han Ustadžli čitav kraj kojim je prolazila vojska pretvorio vatrom u pustoš. Selimova se vojska morala ograničiti na namirnice koje je brodovlje dovezlo u Trabzon (Trapezunt) i koje je mulama bilo otpremljeno dalje.

Prvom perzijskom pismu sultana Selima uslijedilo je uskoro drugo, slična sadržaja, izmiješano perzijskim stihovima uz podrugljiv prilog svojstava šejhovima kao: samotnička halja, štap, čačkalica, naprava za češanje leđa, sve kao satira na porijeklo Ismailove šejhovske obitelji. Nezadovoljan i tim, posla Selim nakon ova dva perzijska pisma još i jedno treće, tursko, iz Erzindžana, koje ukratko ponavlja sadržaj onih prethodnih perzijskih pisama te najavljuje svoj dolazak u Azerbejdžan s vojskom od četrdest tisuća ljudi između Kajserije i Sivasa, a onda nastavlja općenitim maksimama hrabrosti i srčanosti: »Oni koji vladavinu prisvajaju mačem, moraju svoja prsa poput štita izložiti opasnosti i moraju biti spremni primiti udarce kao što ih prima šljem. Nevjesta carstva će privući samo onoga u zagrljaj, koji će poljubiti usne mača. Nazvati ljudima one koji svoju sigurnost traže u skrovištu, velika je zabluda, a onima, koji izmiču smrti, ne priliči da se na dan borbe opašu mačem i uspnu na konja«. Pismo svršava izazovom da se neprijatelj pojavi na bojištu. Kada je vojska logorovala u Čemenu, došao je jedan perzijski poslanik s odgovorom na tri Selimova pisma i **18. 7. 1514.** s podrugljivim darom, kutijom punom opijata. Selim i Ismail su na taj način ponovili često davani primjer u historiji velikih istočnjačkih vladara da razmijene poslanike, čija su akreditivna pisma bila otvorena pogrda, a darovi simbolična poruga. Isto-

čnjačke povijesti o Aleksandrovoj vojni na Indiju ni o čemu ne pripovijedaju tako opširno kao o simboličnim darovima kojima su se Aleksandar i Por međusobno nastojali nadmetati u oštroumnosti i razmetanju, a Timurove historije, koje možemo daleko manje dovesti u sumnju, sadržavaju dokaze o uvredljivoj prepisci između njega i Bajezida Jildirima. Barbari se psovkama izazivaju na borbu, a Homerovi junaci se, kao djeca, igraju slikama; nikakvo čudo, dakle, da su se na Orijentu, staroj kolijevci mašte i junaštva, još koncem srednjega vijeka silnici, koji su uostalom voljeli pjesništvo i njime se bavili, uvredljivim riječima i alegorijskim uvredljivim darovima međusobno poticali na borbu. Pismo šaha Ismaila, o kojem osmanski povjesničari naprosto izvješćuju da je sadržavalo razmetljive besmislice, napisano je s poštovanjem, koje pripada velikom osmanskom vladaru u uvodu, tituli i stilu, a onda se izgovara da ne zna što je porijeklo neprijateljstva, traži prijateljstvo sa Selimom, a neprijateljstvo da je upravljeno naprosto prema knezu iz Zulkadra; on se poziva na dobro razumijevanje sa Selimom dok je još bio namjesnik Trabzona (Trapezunta). »Ništa se nije promijenilo u starom prijateljstvu, a uostalom ovaj nepristojan stil kojim je pisano sultanovo pismo ne dolikuje sultanu, a takve fraze su samo djelo opijumom omamljenih sekretara i zbog toga šalje po svom poslaniku Šahkuli Agi zlatnu kutiju s opijatima. Što je bog odredio, pokazat će se, a kajanje će potom biti kasno. On to piše u lovu kod Isfahana, ali se sada naoružava da mu se suprotstavi ako ovaj prijateljski odgovor ostane neplodan. Neka radi kako hoće. Ako se dosad odugovlačilo ratom, bilo je to zbog zrelog razmišljanja o njegovom svršetku.« Ovo pismo, vrlo umjereno, u usporedbi sa ona tri Selimova pisma i kutija s opijatima, čiji je retorički žalac morao pogoditi sultana to osjetljivije što počiva na jednoj arapskoj igri riječi, toliko je ražestio Selima, koji je volio opijum, da je donosioca, poslanika, dao sasjeći na komade. Njegov je nećak Murat učinio isto sa Selimovim poslanikom, po kojem je Selim od Ismaila tražio da mu izruči nećaka Murata. Bez obzira na ovaj izazov, neprijatelj se nije pokazao a ovoga htjeti potražiti u opustošenoj zemlji, značilo bi predati se gladi. Zbog toga su janjičari rogoborili o povlačenju. Selim se nije time dao omesti u svojim planovima o vojnom pohodu i naredio je da se iz Erzindžana u četrdeset postaja ide prema Tebrizu, glavnom gradu i Ismailovoj prijestolnici. Tada se na molbu ostalih vezira usudi prigovoriti beglerbeg Karamana, Hemdem-paša, koji je od mladosti bio odgajan sa Selimom u haremu; njegovo slobodno izraženo mišljenje stajalo ga je glave. Na njegovo je mjesto imenovan Zejnel-paša i logor pođe iz Erzindžana u Čurumek. Ovdje mu je Bali-beg poslao nekoliko glava i doveo dvojicu zarobljenika. Selim, pošto je ubio perzijskoga poslanika, nije više mogao izložiti svoga isto takvoj sudbini, ali nije htio ostati dužan odgovora na

onu kutiju s opijumom. Oslobodio je onu dvojicu zarobljenika i poslao ih s novim turskim pismom Ismailu, s još uvredljivim riječima i sadržajem nego su bila ona dva prijašnja perzijska i posljednje tursko pismo. Titulirao je šaha naprosto kao hrabrog vojnika: »Ismail Behadir! Pozvao si me smionim riječima da se pojavim. S jakim vojskama sam već sedmicama na putu k tebi, a još uvijek nemam vijesti o tvome postojanju. Svejedno, bio živ ili mrtav — tvoja su djela lukavstvo i intrige — upotrijebi lijek za bolest tvog kukavičluka; da protjeram umor tvog srca, poveo sam četrdeset tisuća odabranih ratnika kod Kajserije; samo tako se pokazuje velikodušni postupak prema neprijatelju. Ako se i nadalje budeš skrivao u kut straha i bojazni, neka ti ne bude dopušteno da se nazivaš muškarcem, uzmi umjesto šljema žensku kapu, umjesto oklopne košulje suncobran i odreci se želje za vlasti i kraljevstvom.« Kao prilog pismu poslane su ženske haljine, dvostruka poruga zbog šahova kukavičluka. Jedno drugo, dražesno sastavljeno perzijsko pismo, poslao je Selim po jednom naročitom poslaniku gospodaru Samarkanda, Ubejd-hanu da ga pozove u pomoć kao sunitu protiv šaha šiita. Treće je pismo poslao egipatskom sultanu da mu najavi kako ide s vojskom da pobijedi šaha. Od Čurumeka je put vodio u Eskitepe i na bojno polje Terdžan, proslavljeno pobjedom Mehmeda II nad Uzun Hasanom. Odavde je zapovijeđeno turkmenskom begu i kasnijem veziru, Mustafi, da osvoji tvrđavu Bajburt i da povede vojsku na lijevu stranu. Kad se vojska zaustavila u Sugmenu, pristigli su poslanici gruzijskog kneza Džanika. On je poslao na dar dobro došle darove u živežnim namirnicama i ona dva Alaedevletova sina, gospodara Zulkadra, koji su od Ismailova dvora pobjegli na dvor gruzijskog kneza. Selim odgovori na to poslanstvom svoja dva konjušnika i darom počasne odjeće. Vojska je dalje napredovala na cesti za Tebriz, ali su janjičari mrmljali kad su vidjeli da ih se vodi sve dalje i dalje u zemlju neprijatelja, kojeg uopće ne mogu nigdje pronaći; tražili su glasno da se povrate. Selim koji je na njihovo prvo mrmljanje u Erzindžanu odgovorio tako da je odmjerio put u Trebriz na četrdeset postaja, a na Hamdemov prigovor odgovorio smrtnom presudom, odgovorio je ovaj puta postojanim govorom: »Je li to ta služba? Sastoji li se pokornost u riječima? Oni koji čeznu za ženom i djecom, neka idu kući. Mi nismo došli dovdje da bi se okrenuli natrag. Bez teškoća nema mira, a bez muke se ne može postići cilj. Neka se odvoje mekušci od onih koji se mačem i tobolcem, dušom i glavom posvećuju našim putevima. Ja od svoga nauma ne odstupam.« Svi su ga slijedili. Vođa letećih odreda, Mihaloğlu Mehmed, poslao je vijest da je perzijski namjesnik Dijarbekra, Ustadžlioğlu, došao u Hui, a da i šah Ismail nije daleko odavde. Došlo je i pismo šaha Ismaila kao odgovor na ovo posljednje izazovno od Selima. Oboje je ubrzalo Selimovo napredovanje. Kad tabor u zaklonu Kazligela ni-

je bio daleko od utvrde Maku, poslao je Šehsuvarov sin, Ali-beg, nekoliko zarobljenika čiji je iskaz najavio šahov dolazak u Hui. Selim je za to poslao Šehsuvarovu sinu konja sa zlatnom opremom i uzdama optočenim dragim kamenjem. Šejh Ahmet, Selimov izviđač, bio je od Perzijanaca uhvaćen i predveden pred šaha. Svoju je ulogu tako spretno odigrao da mu je šah povjerovao, da je naprosto jedan od onih Turkmena, pristalica novog učenja, poslan da bi se pobratili s Perzijancima. Ismail ga otpravi s darovima uz obećanje da će na ravnici Čaldirana doći do borbe. Tu istu vijest potvrdili su i novi zarobljenici. Kod Ta-
20. 8. 1514. nasazija je pomračenje sunca podalo građu za sretne predznake jer, budući da je Perzija već u najstarije doba naročito štovala sunce, koje je u najnovije vrijeme stavljeno i u državni grb, predskazali su ovi znaci potamnjenje perzijske slave i istrebljenje krivovjerstva. Došla je i vijest da se čvrsta utvrda Bajezid predala Šehsuvarovu sinu. Dva dana kasnije osmanska je vojska stajala na ulazu doline Čaldiran, na čijoj se desnoj strani
23. 8. 1514. utaborio šah Ismail. Noću je održano ratno vijeće, da li neprijatelja treba napasti odmah slijedećeg jutra ili se treba odmoriti dvadeset i četiri sata. Veziri su glasali za ovaj drugi prijedlog, a defterdar Pîrî je bio za to da se ne gubi vrijeme, jer inače postoji opasnost da će mnogi iz letećeg odreda, koji su potajne pristaše neprijateljskog učenja, prebjeći ili će, nakon dvadesetčetverosatnog razmišljanja, biti mlaki pri napadu. »Pogledajte«, rekao je Selim, »razumnoga savjetnika u mojoj vojsci. Šteta što nije vezir!« Odmah je izdana zapovijed za napad, a vojska na uzvisinama poredana za upad u dolinu.

Šah Ismail, kad je u jutarnjem svitanju ugledao prve neprijateljske trkače kako su se sručili s uzvisina prema dolini, nije htio povjerovati da će Selim biti toliko smion da se usudi voditi bitku na ravnici. On je mirno ostao stajati i gledao sa sve većom znatiželjom kako nailazi rijeka vojske. Dao je pred sebe dovesti jednog zarobljenog iz letećeg odreda i ispitivao ga o različitim odjelima osmanske vojske, tako kako su se pojavili, te pitao za njihovo ime i za vođe. »Tko su ti s crvenim zastavama koji preplavljuju uzvisine kao krvlju?« »To su leteći odredi iz Nikopolja, vodi ih njihov nasljedni vojskovođa Mihaloğlu.« »A tko su ti sa zelenim zastavama koji dolaze u dolinu?« »To su jahači iz Bolua i Kastamonija, koji sa letećim odredima tvore prethodnicu vojske a vodi ih potomak njihova starog kneza, Isfendijarov sin.'' Sada se podigne silna prašina iz koje se pomaljalo nepregledno mnoštvo pješaka, crveno odjevenih. Nailazili su kao more krvi; to su bili azapi. Tri puta se iznova podigao topot konja i oblak prašine iz koje su svjetlucali stijegovi sa zlatnom dugmadi. Tri puta je šah mislio da je to sam sultan, ali to su bili samo beglerbezi iz Karamana, Anadolije i Ruma sa svojom konjicom, lenskim gospodarima. Njih je i opet slijedila pješadija sa crvenim i žutim prugama na zastavama i čudnim,

neobičnim kapama. S glava, izgleda, da su im se spuštala bijela vela, a naprijed su pridržana zlatnom iglom. To su bile bijele pustene janjičarske kape s dijelom koji je visio straga. Sprijeda su se sjajile žute mjedene žlice u sjaju izlazećeg sunca. Sada opet odjekne zveket konjske opreme i topot konja s uzvisina, a sve je pokrilo more prašine. Kad se slegla, vidjelo se s desne strane mnoštvo crvenih stijegova, lijevo žutih, a u sredini dvije velike zastave, jedna crvena, druga bijela. »To je«, poviče konjanik, »padišah, veliki i moćni sultan, pred kojim nose crvenu i bijelu zastavu, dok ga s desne strane okružuju sipahi (spahije), a s lijeve silahdari — plaćenici i stranci, najodabraniji odredi vojske i njegova osobna pratnja«. Šah Ismail, kad je vidio da se takva vojna sila širi pred njim na ravnici, duboko uzdahne i spremi se za napad. Osmanska se vojska postavi u bojne redove na uobičajeni način po kojem, kad se vodio rat u Evropi, zauzimaju rumelijski odredi desno krilo, a azijski čine lijevo krilo. Obrnuto je u azijskim ratovima. Tako je dakle konjica anadolijskog i karamanskog beglerbegata, Sinana i Zejnel-paše, tvorila desno krilo a konjica rumelijskog beglerbega, Hasan-paše, lijevo krilo, a njima su dodijeljeni azijski i evropski azapi. U sredini je stajao vojni obrambeni zid janjičara, a iza njih, u pozadini, sultan s četiri crvena odreda; s njim su bila tri vezira, Hersek Ahmet, veliki vezir Dukađin Ahmet i Mustafa. Janjičari su sprijeda postavili svoju uobičajenu utvrdu od prtljage i deva; topništvo, čija je odlučna snaga na strani Osmana bila tim veća, što je potpuno nedostajala Perzijancima, tvorila je na oba vanjska kraja borbenog reda iza azapa neprobojnu obranu povezujući topove među sobom željeznim lancima. Selim je izdao zapovijed da topovi, skriveni pješacima, ne zagrme prije nego se azapi direktno sukobe s neprijateljem. Redovi, koji će se tada najednom otvoriti i lijevo i desno, dat će im slobodnog prostora za djelovanje. Njegova je vojska brojila više od stotinu i dvadeset tisuća ljudi, među njima osamdeset tisuća konjanika. Konji su, međutim, bili slabi i omršavili zbog nestašice hrane. Deset tisuća janjičara i isto toliko azapa oslabljeni su bolestima, koje su zadobili zbog sunčane žege i loše prehrane uskislim brašnom i uskislim plodovima; zbog toga su bili, sve u svemu, loše raspoloženi i nezadovoljni, naročito janjičari. Perzijska vojska brojčano nije bila manja od osmanske, ali je njezina konjica bila dobro hranjena i imala je dobre konjanike, među njima deset tisuća ljudi najbiranijih ratnika s oklopljenim konjima i čeličnim šljemovima, s kojih su se vihorile perjanice kao ukras, ulijevajući ujedno strah; imali su željezne buzdovane, a bili su naoružani lukovima i kopljima od jasenovine, koja su držali u sredini, kao Španjolci. Svi su šahu bili odani dušom i tijelom i za njegovu službu oduševljeni žarom koji graniči slijepom pokornošću smrti posvećenih šiita. Ipak je vojsci nedostajalo pješaka i teškog oružja. Kod artiljerije su se nalazili,

osim Ustadžlioğlua, u ratu iskusnog namjesnika iz Dijarbekra, još i namjesnici Bagdada i Mešheda, Horasana i Mogana i najviše dostojanstvo zakona, predsjednik svih predsjednika, Mir Abdulbaki, Nimetullahov sin, koji je Perzijancima zamijenio Nedžm sanija, tj. »Drugog zviježđa,« nakon njegove smrti. Ismail, kojega su špijuni i prebjezi upoznali sa Selimovim ratnim planovima glede skrivenog topništva, podijelio je svoju vojsku na dvije skupine uz zapovijed da slijede pokrete azapa, čim se njihovi redovi budu otvorili i da ih nastoje prekriliti. Tako se nadao s jedne ili s druge strane sultanu zaći za leđa. Jednu je skupinu poslao pod Ustandžlijevim zapovjedništvom protiv desnog krila, a sam je poveo drugu skupinu protiv lijevog osmanskog krila. Uz bojni poklik: »Šah! Šah!« sukobila se perzijaska konjica sa osmanskom, koja ju je postojano primila uz bojni poklik: »Allah! Allah!«

Ismail je sretno osujetio Selimov bojni plan svojim prelaskom preko azapa čim su ovi svoje bojne redove otvorili da naprave mjesta topovima, a onda je čitavo lijevo krilo evropske konjice, pod vodstvom beglerbega Hasana, koji je pao odmah u prvom naletu, odbacio sve do Selimove zaštitnice. Nasuprot tome, na drugoj je strani beglerbeg Sinan-paša osujetio Ustadžlioğluov napad time što je azapima zapovijedio umjesto otvaranja — povlačenje do topova, a onda uskakanje preko povezanih lanaca. Kako je naređeno, tako je i izvedeno, s velikim porazom Perzijanaca, protiv kojih su sada zagrmili topovi, a njihovi su redovi pali a s njima i njihov vojskovođa Ustadžlioğlu; Selim je zbog poraza lijevoga krila, najhrabrijeg dijela vojske, koji je s begovima bio pred njegovim očima sasječen, dao otvoriti tvrđavu od kola sa prtljagom i devama i zapovijedio janjičarima da pucaju. Trinaest tisuća i pet stotina janjičara opalili su sedam puta iz svojih pušaka i potpuno uništili perzijsku konjicu. I sam šah je bio ranjen u ruku i u nogu, njegov je konj zajedno s njim pao i upravo je dojahao jedan turski konjanik s kopljem uperivši ga u njega, kad li se Mirza Sultan Alija, šahova povjerljiva osoba, naoružan poput njega, preda s poklikom: »Ja sam šah!« Dok je konjanik vezao tobožnjeg šaha, jedan je konjušar, po imenu Hizir, dao šahu svoga konja uz cijenu vlastitog života. To je bila žrtva koju je šah Ismail zahvalno priznao: podigao je za Hizira naročiti nadgrobni spomenik. Ismail je pobjegao, a s njim ostatak perzijske vojske, koja je, kao i osmanska, izgubila svoje najbolje vojskovođe. Četrnaest sandžakbegova i isto toliko perzijskih hanova pokrilo je bojno polje. Šah je bježao čitavu noć i u svanuće dana je stigao u Tebriz, čiji su mu stanovnici došli u susret više od znatiželje, nego od radosti. Budući da se nije osjećao sigurnim u svom glavnom gradu, nastavio je put u Dergezin. Perzijski je vojni logor postao plijenom pobjednika s mnogo blaga i ropkinja i čak s najmilijom

šahovom suprugom. Kuridži, tj. šahova tjelesna straža ili perzijski janjičari, dovedeni su pred sultana i odmah poklani.

Slijedećega jutra primi Selim u svečanom Divanu čestitanje vezira i vojske koja je pokapala svoje mrtve. Ovo je bio dan odmora, a slijedećeg se dana išlo za Tebriz, kuda je Selim idući hotimice stranputicom stigao tek trinaesti dan. Od petog noćnog logora poslani su vezir Dukađin Ahmet, defterdar Piri, historiograf Idriz, koji je nekada kao državni sekretar bio u Jakubovoj službi i kneza Bijeloga ovna, da produže prema Tebrizu i zauzmu grad, te da sve srede za siguran i svečan doček sultana. U logoru su svi zarobljenici bili pobijeni, samo su žene i djeca pošteđeni. Na postaji kod »livade hvatača ptica« jedan su dan zastali i perzijski han Rustem, koji se došao pokloniti sa svoja dva sina i s pratnjom od stotinu i pedeset ljudi, bio je sa svima svojima smaknut. Isto se to dogodilo nakon dva dana s Kurdom Halidom i njegovom pratnjom. Devetoga dana nakon bitke, zaposjeli su Tebriz vezir Dukađinoğlu i defterdar Piri, a trinaesti dan je i sam sultan ušao u Tebriz. Stanovništvo je za svečani doček sultanu izašlo u susret sve do Surhaba, odakle je između dva reda svoje vojske u trijumfu ušao u šahov glavni grad. U gradu je sreo povorku derviša, a na čelu im je bio jedan, počašćen strahopoštovanjem koje su mu svi iskazivali. To je bio Timurov potomak, princ Bediüz-zeman, tj. »rijetki čovjek u vremenu,« koji je, otkad mu je otac Husein (kojeg su izvanredno proslavili veliki perzijski pjesnici Džami i Mir Ališir), izgubio horasanski prijestol, živio na dvoru šaha Ismaila pod nadzorom jednoga derviša. Selim ga dâ odjenuti kao princa, stavi ga na prijestolje podignuto kraj svojega; poštivajući Timurovu krv, dodijeli mu dnevno tisuću akči i povede ga zatim sa sobom u Carigrad, gdje je kasnije u Ejubu umro od kuge. Selim se raspitao i za Mehmeda Hafiza iz Isfahana, mujezina znamenitog zbog lijepoga glasa, pa je i njega poveo u Carigrad, a njegov sin, Hasandžan, otac pisca historije Seadedina, primljen je u riznički službu. Stovarišta robe posljednjih velikih vladara Azerbejdžana, riznica sultana Ebuzeida i Jakuba ispražnjena je, bogate tkanine i skupocjeno oružje-trofeji bili su poslagani pred sultanom, slonovi su dovedeni pred njega, a dragocjenosti su ušle u sastav sultanove riznice. Drugog dana, u petak, prisustvovao je Selim obrednoj molitvi u velikoj džamiji sultana Jakuba, koja se molila za njega i naredio da se popravi ponegdje oštećena zgrada. Posjetio je tržnicu i divan vrt sultana Jakuba, nazvan Heštbihišt, tj. »osam rajeva«. Primio je jednu perzijsku i čagatajsku pjesmu o pobjedi iz pera Hodže Isfahanija i poslao izvještaje o pobjedi i bici kod Čaldirana po naročitim poslanicima svome sinu Sulejmanu, namjesniku u Edrenu, krimskom hanu, egipatskom sultanu i venecijanskom duždu. Poslanik duždu bio je samo spahija, tj. obični konjanik s lenskim imanjem.

24. 8. 1514.

6. 9. 1514.

[Samo je osam dana Selim bio u glavnom gradu, a onda je, zbog sigurnosti, krenuo ka pokrajini Karabag gdje je kanio pre-
15. 9. 1514. zimiti u njezinim ravnicama. Ali se pobune janjičari zahtijevajući da se vrate u zemlju. Sultan tada popusti, ali za bunu optuži vezire, osobito Mustafu, kojeg dade u toku marša ismijati
22. 9. pred vojskom, te ovaj odstupi.

U Karsu okrene protiv Gruzije, da bi isprepadao Džanika koji je obećao doći u tabor, a to nije učinio. Nakon četverodnevnog marša dođu mu u susret gruzijski poslanici s mnogim darovima i hranom koja je bila krajnje potrebna. U Erzurumu dobije Selim ključeve Bajburta. Ovaj je grad opsjedao Biiklü Mehmed koji se potužio sultanu na teškoće opsade, a ovaj otpiše: »Ako grad ne padne prije nego što ja dođem, past će vaše glave«, što imade svoj učinak. Zatim su osvojeni i drugi gradovi i predjeli, a onda se dalo zimište u Amasiji i Ankari.

Za vrijeme boravka u Amasiji pozove sultan Šehsuvaroğlu Aliju, rođaka i osobnog neprijatelja Sulejmana, kneza Zulkadra, i podijeli mu sandžak Kajserije sa nalogom da osvoji Sulejmanov sandžak, što ovaj smjesta učini, a Sulejmanovu glavu prinese kao dokaz. I janjičarska buna nije mirovala, ali je Selim i sada koristio svoju raniju politiku: umjesto da kazni buntovnike, kaznio je smrću vezira Dukađin Ahmeta. U Amasiji su se pred njegovim nogama koturale i glave Ugara i Hrvata, koje je poslao Bali-beg kao nesretne trofeje ugarskog napada na tvrđavu Sarno ili Avala (Havale), što se nalazila na jednakoj udaljenosti od Beograda i Smedereva, i Hadži-beg, kao rezultat jednog pohoda na Zvornik. Tu se pojavilo i sjajno poslanstvo šejha Ismaila, da bi postiglo slobodu za njegovu miljenicu-sultaniju uhvaćenu u bici kod Čaldirana. Poslanstvo je bilo sastavljeno od samih istaknutih ličnosti: Seid Abdulvehab, sudac Ishak, jedan od prvih perzijskih poznavalaca zakona, mula Šukrullah Mogani i Hamza Halifa, učenik i sljedbenik šejha Hajdara. Selim, ne samo da ih nije uslišao, nego ih je, ne poštujući pravo gostoprimstva, zatvorio; Seida i Ishaka u Carigradu, a mulu i šejha u Demitoku. A sultaniju on dade za ženu, protivno islamskom zakonu koji pobjedniku ne daje pravo na zakonitu ženu muslimana, svome državnom tajniku, učenom sastavljaču njegovih izvještaja o pobjedama, Tadži-zade Džafer-Čelebiji. Od ove nezakonitosti Selima nisu poštedili osude ni sami osmanski historičari.]

GLAVA DVADESETTREĆA

Zbivanja na istočnim stranama carstva

[Na obalama Eufrata, dan hoda od Erzindžana, na strmim stijenama nalazi se utvrđeni grad Kemah. Bogat kraj u zlatu, srebru i bakru, bio je osvojen još za Bajezida I, a onda za Timura izgubljen. Zato Selim odluči da ga ponovno osvoji, te krene na njega. Kroz mjesec dana dođe pred grad i, usprkos hra- **19. 4. 1515.**
broj obrani, zauzme ga. **19. 5.**

Time je došlo i vrijeme kažnjavanja kneza Zulkadra, koji prošle godine nije htio pomoći vojnu na Perziju. Opremi se vojska pod Ali-begom, Šehsuvarovim sinom, i velikim vezirom Sinan-pašom, te ona na podnožju Brijega ždralova zametnu bitku u kojoj već stari Alaedevlet padne, a četiri su njegova sina uh- **12. 6.**
vaćena i ubijena. Zemlja Zulkadr se dodijeli Ali-begu u leno, a dobije i čast vezira, tj. tri tuga. Sultan otpusti karamanske i anadolske trupe u Kajseriju i vrati se u Carigrad.

Po povratku je došlo do pogubljenja vezira i novog uređivanja vojske i flote. Htijući kazniti samo velikaše zbog janjičarskih pobuna, pozove najstarije janjičare i zapita ih tko ih je poticao. Ovi, bojeći se za svoje glave, imenuju pašu Iskendera, kadiaskera Džafer-Čelebiju i svoga vlastitog generala, segbanbašu Baljemez Osmana. Sultan ih sve skupa dade pogubiti.

Pošto je ovim uklonio prividne uzroke janjičarskih pobuna u toku perzijske vojne, odluči Selim ukloniti neke nedostatke u dosadašnjem ustrojstvu vojske. Dosada je vrhovni zapovjednik janjičara bio segbanbaša, a na ovo mjesto se uzdizalo postupno od najnižeg oficirskog položaja, tako da, ako je on bio smijenjen, onda je nastupao slijedeći u rangu. Segbanbaša je bio u stvari general sa trideset tri odjeljenja segbana koji su, kao i pješaci-jaja, jednako nakon osnutka janjičara bili uključeni u njihove redove. Janjičarska se vojska sastojala od tri različita dijela, naime iz šezdeset dva odjeljenja (bülük) novih trupa (janjičari), iz trideset tri komore (oda) čuvara pasa (segban) i stotinu skupina (džemat) pješaka (jaja). Po pogubljenju segbanbaše, na ovaj položaj postavio je Selim, ne po hijerarhiji nego po svojoj volji, posebnog agu iz seraja, svoga zastav- **7. 9. 1515.**
nika Jakuba, na čiju odanost je mogao računati. Ali i iza ovoga nije slijedio segbanbaša, nego je ispred njega bio, bez obzira na slijed položaja, jedan general-poručnik pod imenom kul ćehaja, tj. branitelj robova. Iza age i kul ćehaje slijedili su tada tek, po stupnjevima njihovog službeničkog ranga, četiri general-poručnika, čija su imena dana po starim lovnim dužnostima: segbanbaši, tj. vrhovni čuvar pasa, sagardžibaši, tj. vrhovni čuvar pasjeg traga, samsundžibaši, tj. vrhovni čuvar doga, i tur-

nadžibaši, tj. vrhovni čuvar sokolova, za kojim je dolazio bašćauš, tj. vrhovnik državnih glasnika. Njih sedmorica činili su štab janjičara.

Kao što su ova četiri general-poručnika dobila ime po dužnostima lova, tako su četiri prva oficira svakog puka dobila ime po poslovima kuhinje. Naime, vrhovnik ili pukovnik čorbadžibaši, tj. onaj koji pravi juhu (čorbu), aščibaši, tj. vrhovni kuhar, sakabaši, tj. vrhovni nosilac vode, i vekilihardž, tj. onaj koji prima kuhinju. Sa kul ćehajom ne smiju se brkati njegovi najniži, ćehajajeri, tj. doslovno braniteljska mjesta, koji su, u druženju sa rukovodećim mjesnim vlastima, zaduženi poslovima svojih drugova i, premda su najniži oficiri, ipak su u uvodu svakog fermana, koji traži rukovanje janjičara, izričito imenovani. Stupanj više od njih su muhsiri, tj. sudbeni službenici vojne postrojbe, iza njih dolaze devedži, tj. tjerači deva, a onda desetari, haseki. Starješina čehajajerija pomiče se na mjesto starješine sudbenih službenika, ovaj na mjesto starješine tjerača deva, ovaj na mjesto starješine desetara, a nakon toga po gore označenom redu rangova četvorica general-poručnika pa sve do kul ćehaje, čije postavljanje, kao i age, nije stvar slijeda stupnjeva dužnosti, nego sultanove volje. Po ovome se očuvao stari red pomicanja sve do segbana, ali ispred ovoga je sada ne samo aga nego i kul ćehaja, tako da, s tobožnjim čuvanjem stare forme postavljanja, ipak dva najviša položaja nisu bila više u rukama janjičara, nego sultana. Aga je samo morao ići sa sultanom u rat, kul ćehaja brinuti se za sve poslove postrojbe na Porti, a segbanbaša u otsustvu sultana morao se brinuti za sigurnost glavnog grada. Time je sultan buni sklonu beštiju janjičara ubuduće bolje obuzdao.

A s uređenjem vojske usporedo se poradilo i na poboljšanju i povećanju pomorske snage. Flota, koja je u perzijskom ratu doturala opskrbu preko Crnog mora u Trabzon, nije bila dostatna po broju, a još manje po stanju da ulijeva poštovanje kršćanskim pomorskim silama; a ni Carigrad nije imao arsenal za potrebe jedne pomorske sile, jer se od osvojenja koristilo staro grčko brodogradilište. Zato je Selim odlučio stvoriti pravu veliku flotu koja bi se ravnopravno nosila sa drugim velesilama. Tamo gdje je nekada, za Bizantinaca, bila oružarnica, a od osvajanja grobište, započne izgradnja arsenala i galija.

Za ljetnog boravka sultana u Carigradu i zimskog u Edrenu, kada je Hersek Ahmet-paša po peti put postao veliki vezir, osvojen je i uređen Kurdistan po namjesniku Erzindžana Biiklü Mehmedu i rođenom Kurdu, mula Idrizu Bitlisiju, prvom velikom historičaru Osmana. Selim, koji je, i sam perzijski pjesnik, znao dobro ocijeniti ljepotu perzijskog pjesničkog i govorničkog umijeća i koji je, usprkos svome nasilništvu, imao rado oko sebe ljude istaknutih književnih zasluga, bio je praćen na perzijskoj vojni od tri najveća učenjaka svoga doba. On je nji-

hov talent znao iskoristiti ne samo za sjaj ili zabavljanje, nego i u službu carstva i za ostvarenje svojih planova osvajanja i uređivanja. To su bili: njegov učitelj Halimi, jezikoslovac; njegov državni tajnik i kasniji vojni sudac, pjesnik i pisac poslanica Džafer, te historičar Idriz Bitlisi. Njega je Selim, kao rođenog Kurda i nekada tajnika Jakuba, kneza od Bijelog ovna (Akkojunlu), uputio iz Amasije, iz vojnog zimišta, sa nalozima i pozivima raznim begovima Kurdistana da bi ih odvratio od pokornosti šahu, a privolio svojoj vlasti. A nadu za to je davalo stanje u gradovima Kurdistana, Amidu tj. Dijarbekru, Bitlisu, Hizn Kajfi itd. Devet najznamenitijh begova ove zemlje izjasnili su se za Osmane, a protiv Perzijanaca, a njima se pridružilo još šesnaest drugih. Toj dvadeset petorici kurdistanskih begova poslao je sultan Idriza Bitlisija kao svoga zemaljskog povjerenika da bi od njih primio poklonjenje i da uzme u posjed sjeverni Kurdistan — što se odvojio od šaha — od njegovih istočnih granica od Urmije pa sve do zapadnih, gdje graniči sa Malatijom.

Čim je šejh Ismail doznao za Selimov odlazak od Tebriza, vratio se iz Dergezina i Hamadana, gdje je pobjegao, u svoj glavni grad, i odredio je Kara-hana, brata Ustadžlija, u boju palog namjesnika Dijarbekra, za osvajanje izgubljenog glavnog grada namjesništva. Ovaj požuri i opsjedne Dijarbekr, a oni zatraže od Selima pomoć. Ovaj odmah pošalje sa nešto janjičara Hadži Jekda Ahmeta, koji sretno prođe kroz opsjedatelje, uđe u grad i razvije osmansku zastavu. Opsada je potrajala već godinu i bili su veliki gubici pri tome, ali se Kurdistanci nisu dali Perzijancima s kojima su stalno bili u ratu. Kada je saznao za povratak osmanske vojske s pohoda protiv Zulkadra, ode Idriz po želji kurdistanskih begova do sultana da zamoli hitnu i djelotvornu pomoć. On ne dođe do njega, jer ga je u Hizn Kajfi čekao ferman kojim je dio njegova zahtjeva ispunjen: sultan je slao namjesnika Erzeruma, Biiklü Mehmed-pašu sa nekoliko tisuća vojnika ka Dijarbekru. Idriz Bitlisi sa kurdistanskim bezima i Mehmed-paša spoje se, napadnu neprijatelja, potuku ga i natjeraju u bijeg. A združena i pobjednička vojska krene ka samom Dijarbekru, a na to Kara-han digne opsadu i povuče se ka Mardinu. Biiklü Mehmed-paša zaposjedne glavni grad Dijarbekr, koji ima i staro ime Amid ili Kara Amid, tj. Crni Amid, a dolazi od crne boje kuća i zidova koji su svi izgrađeni od crne lave. Grad ima dugu i staru povijest, a njegovo islamsko razdoblje započinje od Omerova osvajanja; Grci su ga osvojili polovicom 10. stoljeća, ali od 11. stoljeća započinje kurdska dinastija, zvana Mervanovi sinovi, samostalno vladati i to je **1085.** trajalo osamdeset godina. Ovu je oborila i naslijedila Artukova obitelj Artûk Oğullari. Timur ju je skršio i namjesništvo Dijar- **1390.** bekra (i arapskog Iraka) dodijelio svome unuku Ebubekru. Po njegovoj smrti ga se dokopa Karajuluk, gospodar od Crne pija- **1402.**

vice i njegova obitelj vladala je cijelo stoljeće, sve dok je šah
1502. Ismail nije nadvladao i Dijarbekr dao svome hanu Ustadžliju, a iza njegove smrti bratu mu Kara-hanu. Tako je Amid, nakon vladavine Grka, Rimljana i Perzijanaca, tako su zemlja i grad Bekra, Vailova sina, iz ruku arapskih gospodara iz obitelji Kende, kurdske iz obitelji Mervan, turkmenske iz obitelji Artukogullari i Bijelog ovna, perzijske iz šejhovske obitelji Hajdarove, dospjeli u ruke Osmana.

Po zauzeću Dijarbekra osta kurdsko-osmanska vojska tri dana u Dževsaku, gdje se održa ratno vijeće kako bi se odlučilo o napadu na Mardin, jednu od najneosvojivih tvrđava. Idriz je bio za to, te pošalje pismeni zahtjev žiteljima tvrđave, a ovi pošalju Seid Aliju da ugovori predaju grada i izručenje perzijske posade. Tako je u dosluhu s Kurdima pao grad, ali ne tvrđava koja je bila najjača utvrda i kao takva se dva puta oduprla Timuru.

No tada dođe do nesuglasja između dvojice turskih zapovjednika, Mehmed-paše i Šadi-paše, jer je ovaj tvrdio da mu je naredba glasila samo do Dijarbekra. On se stoga, ne osvrćući se na Idrizova uvjeravanja, vrati sa svojih 5.000 ratnika ka Dijarbekru. Tada Idriz zatraži pomoć od sultana i, s proljeća, dođe ona u snazi od 20.000 ratnika. Ali ni Perzijanci nisu mirovali. Čim je Kara-han čuo za sukob među turskim zapovjednicima, pošalje on 600 izabranih Kurčija zaobilazno preko Bagdada u Mardin, gdje se na putu sudare sa par stotina turskih vojnika, ali se ovi izvuku. Čim je čuo za odlazak Šahi-paše, Mardin ponovno otvori vrata Perzijancima, koji se, uostalom u posjedu tvrđave i Hizn Kajfe, povuku ka Kerhu, uznemiravani od Osmana iz Dijarbekra. Idriz Bitlisi je inzistirao da se sačeka ona pomoć od 20.000 ratnika, koji su stigli u Dijarbekr, te da, tako združeni, krenu na Perzijance. Mehmed-paša se nije na to obazirao, pošalje par tisuća vojnika, ali oni budu bačeni u Tigar i jedva se tisuću spasi plivajući. Onda krenu Perzijanci ka Piru da bi privukli turkmenska plemena Dijarbekra i zaustave se u Kargandedi. Tu se susretnu sa osmanskom vojskom koja je konačno napustila Dijarbekr. Bitka je bila žestoka i oštra, ali su Perzijanci temeljito poraženi, a Kara-han je ubijen. Nakon toga se predaju kurdske utvrde Ergana, Sindžar, Džermik, Biredžik i po drugi puta grad Mardin. Tvrđava je bila opsjednuta godinu i duže i opsada je bila bezuspješna, sve dok se Mehmed-paša, za Selimove sirijske vojne, nije vratio sa novom vojskom.

Ostalo je za punu sigurnost osmanske vlasti da se osvoje još utvrda Hizn Kaifa i gradovi Roha, Raka i Mosul. Sa Amidom, Mardinom i Hizn Kajfom došli su u posjed Osmana i drugi poznati gradovi Dijarbekra, tj. najvećeg dijela sjeverne Mezopotamije što su ga naseljavali Kurdi, kao Nusajbin, Dara, Miafarakin i Džeziri Omer, a i plemena što su oko njih živjela u hordama. Svi ti gradovi bili su poznati, a neki su imali i slav-

nu povijest kao na pr. Džeziri Omer, tako nazvan po halifi Omer Abdulazizu koji je branama zaustavio poplave rijeka. U njemu je rođeno nekoliko najvećih islamskih učenjaka, koji se svi po njemu zovu Džeziri; a to su znalci hadisa (Muhamedove predaje), jezikoslovci, čitači (recitatori) Kurana i historičari. Kao što je ovaj Tigrisom optočeni otok u malome, tako se i zemlja između Tigrisa i Eufrata (Mezopotamija) naziva El-Džeziri, tj. otok. Arapi su je dijelili na tri pokrajine, prema začetnicima plemena: Rebia, Mazar i Bekr. Glavni grad Rebije je Mosul na mjestu stare Ninive, a pretežno je od starine pun priča o čudesima svojih proroka, njihovim mukama i borbama. Najljepše džamije u njemu izgradili su atabeg, Sejfudin Gazi, i Nurudinova kći. Sjedište druge pokrajine, Mazara, je Roha ili Urfa, stara Edesa. Halife su je podložile arapskom carstvu, a onda su vladale arapske, pa turkmenske obitelji, potom kurdska dinastija Ejub, čijeg je zadnjeg vladara pobijedio i ubio Uzun Hasan, zatim je došao šah Ismail i konačno Osmani.

Sve ove tri pokrajine osvojila je osmanska vojska, pa je Idriz Bitlisi zatražio od Porte da izda povelju i da odredi uređenje. Konačno to dođe Idrizu sa zlatom, zastavama i počasnom odjećom koju je trebalo podijeliti begovima. Ovaj odmah podijeli namjesništvo Dijarbekra na sandžake kao što je učinio sa Rohom (Urfom) i Mosulom kada su pali. Cijeli ovaj kraj sa svojim posebnim svojstvima, u kojem ima toliko gospodara koliko dvoraca, čije je zauzimanje bilo moguće samo djelomičnim pregovaranjem, a još više činjenica da ovako udaljenu graničnu zemlju nije bilo moguće sasvim podvrći zbog tvrdoglavosti i neovisnosti kurdskih gospodara, zahtijevao je uređenje drugačije od ostalih zemalja Osmanskog carstva. Ono se sastojalo u tome da je od devetnaest sandžaka, što čine namjesništvo Dijarbekra, samo jedanaest podijeljeno na uobičajeno osmanski način, ali osam drugih je bilo dano posebnim imenovanjem kurdskim obiteljima, s posebnim uvjetima, a pet okruga, konačno, u nasljedni posjed obiteljima, što su ih posjedovale. Ovo komadanje neovisnog posjeda među više gospodara nailazi se više ili manje u svakoj brdovitoj zemlji, bogatoj utvrđenim dvorcima i gradovima, čiji su zidovi svojom čvrstoćom i nesavladivim položajem poticali prirodnu ratničku hrabrost. U tome su potpuno jednake obje krajnje brdovite granične zemlje Osmanskog carstva, istočna i zapadna, Kurdistan i Bosna. I u Bosni je bilo tada toliko gospodara koliko utvrda, ali su bosanske utvrde zbog njihove blizine Evropi više bile u kandžama vlasti, nego udaljene azijske, zahtijevale su i manje obzira i poštede i dodjela nasljednih sandžaka ostala je, bar prema uređenju, ograničena samo na istočne granične zemlje.

Kurdistan, tj. zemlja Kurda, naroda od najstarijih vremena poznatog kao ratničkog i otimačkog, zove se sva brdovita zemlja od Elvenda do izvora Eufrata. Od davnina su Kurdi ži-

vjeli u plemenima i pod vlašću plemenskih gospodara, čija je riječ odlučivala o životu i smrti. Omiljela tema razgovora bili su njihovi preci koje su vukli sve do Noe (Nuha); njihova omiljela sklonost — sjajno i izvrsno oružje; njihova zabava — vježbanje u oružju ili sjetna pjesma o planinama i rijekama zemlje; njihova odjeća — tkanina šarolikih pruga. I žiteljima Kurdistana, kao i drugim brdskim narodima, sloboda je najveća vrednota. Najglasovitiji junaci staroperzijskih romana bili su Kurdi, kao što su Rustem, Behram Čobin, Gurgin Milad i tako sretni i tako nesretni dragan lijepe Širin, Ferhat. Konačno, kurdskog porijekla bio je i veliki Salahedin (Saladin), junak križarskih ratova, utemeljitelj moći dinastije Ejuba koja je sa sedam plemena vladala Egiptom, Arabijom, Sirijom i Mezopotamijom, a čiji je zadnji izdanak, Halil Ejubid, gospodar Hizn Kajfe, zet šaha Ismaila, koji je odsada vlast nad svojim gradom dobio u leno kao osmanski sandžak. Kada je sultan krenuo na egipatsku vojnu, pozvan je Idriz nazad da ga prati. Daljnje njegovo političko djelovanje prekinula je smrt, jer je umro uskoro po osvojenju Kaira. Sa osvojenjem Kurdistana, Osmansko carstvo je čvrstom nogom stalo na granice Tigrisa i Eufrata. I Rimsko carstvo je smatralo da njegova vlast u Aziji nije dovoljno proširena i osigurana, dok legije ne stanu na obale Eufrata koji je uvijek bio prirodna predgranica azijske i evropske vlasti.]

GLAVA DVADESETČETVRTA

Osvajanje Egipta i Selimova smrt

Za vrijeme zime, kad su Biiklü Mehmed-paša i Idriz sabljom i lijepom riječi osvojili i uredili Kurdistan, mislio je Selim u Edrenu na novi rat i pobjedu. S prvim danima proljeća zapovijedi velikom veziru Sinan-paši u Kajseriju, da postavi vojsku od četrdeset tisuća ljudi, odakle je kroz pokrajinu Maraš trebao poći prema Eufratu. Ovaj javi da će egipatski sultan, kao saveznik šaha Ismaila, nastojati s pomoću svojih pograničnih begova spriječiti pohod ili da postoji prijetnja da vojsci zađe za leđa. Selim se posavjetova sa svojim vezirima u Divanu. Hersek Ahmet-paša podjario je sultana pričom kako je on kao zarobljenik bio upozoren od sultana Kaitbaija da se Osmani nikako ne približavaju svetim mjestima Meki i Medini, jer će

im sultanova moć zatvoriti put. Nišandžibaša Mehmed glasao je za osvajanje i pravo zaštite obaju svetih mjesta, tj. za rat s Egiptom. Odgojen za znanstvene službe, primio je već i mjesto državnog sekretara za sultanov potpis samo na sultanovu izričitu zapovijed. Sada je Selim smatrao da je zaslužio vezirsku čast, ali je on nije prije primio, dok ga sultan nije sam prisilio na to udarcima štapa. Mišljenje ovih dvaju vezira dobilo je još veću težinu zbog jednog sna vrhovnog upravitelja dvora, po kojem su mu se prikazala u snu četiri Poslanikova sljedbenika sa svojim zastavama. Međutim je sultanova želja za osvajanjem prevagnula. On se odlučio za rat s Egiptom, ali je prije toga ipak htio formalnošću jednog poslanstva udovoljiti zahtjevu Kurana: »Mi ne kažnjavamo prije nego što pošaljemo izaslanika...«. Poslanici su bili paša Karadža i učeni rumelijski vojni sudac, Sirek-zade Melvana Ruknedin. Da bi izaslanstvu dali veću važnost, sultan je sam početkom lipnja (juna) 1516. pošao u Skutari (Üsküdar). Brinući se za sigurnost triju prvih gradova u carstvu, povjerio je za svoje odsutnosti: Edrene, brizi svoga sina Sulejmana, Carigrad je povjerio brizi vezira Piri-paše, a Brusu je predao veziru Hersek Ahmet-paši. U Konji, gdje je posjetio grobove šejhova-mistika, obavijestio ga je Kara-han, posljednji perzijski namjesnik Dijarbekra, da je čitava zemlja podjarmljena i on s vojskom pođe prema Elbistanu. Egipatski sultan, Kansu Gavri uznapredovao je, međutim, s pedeset tisuća ljudi u Siriji do Heleba (Alep), gdje su ga sreli Selimovi poslanici. On ih primi psovkama i uvredljivom dobrodošlicom bacivši ih u zatvor. Kada je zatim čuo da se Selim približava s vojskom, pustio ih je s prijedlozima o posredovanju između Selima i šaha Ismaila. Poslanici su početkom kolovoza (avgusta) našli sultana u taboru kod Budžakdere. Devet dana kasnije bio je tabor već u Merzebanu, gdje je vojskovođa Antaba (Antep), Junuz-beg, otpao od egipatskog sultana i prešao na Selimovu stranu. Vojska je iz Antepa (Aintaba) pošla u Haleb (Alep), a do onamo ima deset dana hoda. Junuz-beg se ponudio da vodi vojsku. Koči-beg iz Bruse i Ferhat-beg poslani su pred vojsku kao izvidnice da bi donijeli vijesti i zarobljenike. Sultan Gavri poslao je Selimu jednog generala svoje vojske, Mugulbaija, sa sjajnom pratnjom, da bi ga još jednom pokušao nagovoriti na mir. Kad ga je Selim ugledao u sjajnoj odjeći i naoružanog gdje mu dolazi na prijem, strašno ga razljuti ta svečana ratnička odjeća. »Zar Gavri nije našao učenog pravnika koji bi bio sposoban za poslanika?« povikao je i, ne saslušavši riječi poslanika i ne primivši njegovo vjerodajno pismo, zapovijedi da njemu i njegovoj pratnji odsijeku glave. Već je deset poslanikovih pratilaca bilo smaknuto, kad se Junuz-paša baci sultanu pred noge i zamoli ga da poštedi samoga poslanika. Selim odredi da poslaniku ošišaju kosu i bradu, da mu stave noćnu kapu, te ga takvog pošalju na šepavom, jadnom magarcu

5. 6. 1516.

26. 6.

9. 8.

18. 8. 1516.

natrag sultanu. Ovo ponašanje prema poslanstvu, gdje se sva poslanička prava, koja vrijede čak kod istočnjačkih despota, gaze nogama, bilo je predigra mnogobrojnih scena barbarske okrutnosti kojom je obilježen egipatski rat.

Prije nego što prijeđemo na početak vojnog pohoda, svršimo pogled na Egipat i njegova vladara, memlučkog sultana Kansu Gavrija, tako da ga bolje upoznamo, da znamo zašto, s kojim i s kakvim je neprijateljem Selim započeo borbu. Poslije vlasti faraona, Ptolemeja, Rimljana i Bizantinaca, vidjele su piramide na svom podnožju za osam stoljeća promicanje osam dinastija koje su vladale Egiptom i koje su pale u prah. Halife iz kuće Omeija i Abasa upravljali su njime s pomoću namjesnika, od kojih su Turci Tulum i Ahšid bili začetnici vlastitih dinastija, kratkotrajna života. Fatimidi su onda sami uspostavili halifat u Egiptu, neovisno o onome u Bagdadu, tako da su halife na Nilu i na Tigrisu bili kao car i protucar, kao imami i protuimami, u međusobnom neprijateljstvu i borili se za vrhovnu vlast u Islamu. Veliki Salahedin zasnovao je veličinu svoje dinastije u Egiptu, ali jedva za jedno stoljeće. Iz slabih ruku posljednjeg člana Ejubove kuće oteo je uzde vlasti prvi snažni vladar iz tjelesne memlučke straže, Bahri (nazvan po jednoj utvrdi na Nilu). Memlučkoj dinastiji s mora (tj. Nila) slijedila je čerkeska, a njezin pretposljednji vladar bio je sultan Kansu Gavri. Egipat sa zapada ograničen pustinjom, sa sjevera i istoka morem, trebao se za svoju sigurnost bojati samo s kopnene strane, upada Abesinaca s juga, ili sa sjeveroistoka vladara Sirije preko kopnene prevlake kojom su spojene Afrika i Azija. Sa južne strane već stoljećima nisu dolazile u Egipat vojske, nego samo karavane s robovima, zlatom i bjelokosti. Ali od Sirije je opasnost ratničkog upadanja od najstarijih vremena do u najnovije vrijeme uvijek ostala ista i sirijski se posjed činio egipatskim vladarima potreban kao predziđe. Stoga je Sirija čas potpuno, čas djelomično, priznavala egipatsko vrhovništvo. Stoga su egipatski vladari tako često dolazili u neprijateljski dodir sa svim azijskim vladarima koji su ugrožavali Siriju, a da ne govorimo o staroj asirskoj i perzijskoj vojnoj poplavi koja je preko Sirije prelazila u Egipat, a pogotovo ne o mnogobrojnim ratovima između Aleksandrovih nasljednika, Seleucida i Ptolemeja. Za arapske su vladavine Sirija i Egipat bili stalno pod međusobnom paskom vladara obiju zemalja, čim više nisu bile ujedinjene pod žezlom Abasida. S pravom je držao Tulunov sin, Turčin, da njegova novoosnovana neovisna vlast u Egiptu nije sigurna ako mu i Sirija ne bude podvrgnuta, pa je svoje pobjedonosno oružje pronio sve do Antakije (Antiohije) i Tarsusa. Njegov sin Humaruje, čiji je sjaj pri vjenčanju s princezom »Kapljicom rose« (Kutrun-neda), halifovom kćeri, nadmašio vjenčanje njezina oca, slijedio je u vladarskoj politici svoga oca. Ahšid, najprije namjesnik Damaska, a onda namjesnik i konačno neovis-

ni vladar Egipta, nastojao je uz svoje staro sirijsko namjesništvo osvojiti još više toga. Osvojio je i sam Haleb (Alep), sjedište Beni Hamdana, koji su tada vladali Sirijom i Mezopotamijom. Ali evnuh Kijafur (kamfor), koji je neograničeno vladao u ime sina Ahšida, kao njegov vrhovni dvorski upravitelj, opet je izgubio Haleb. Uzeo ga je Sejfudevlet (mač carstva), najveći vladar dinastije Hamdan. Čak i najveći arapski vladar Mutenebi, koji je silno slavio egipatskog vladara Kijafura i sirijskog vladara Seifudevleta, često je aludirao na njihova imena — kamfor i mač — opjevajući ih. I on je u sudbini svoga života doživio plimu i osjeku i egipatske vlasti dok je boravio u Halebu i Kairu. Četvrti po redu fatimitski halifa, Azizbillah, oteo je Damask vladavini jednog roba iz doma Bujida. Njegov je nasljednik, najduhovitiji od svih tirana, Hakimbiemrillah, poznat po sirijskom vojnom pohodu, u kojem je sv. grob pao u ropstvo i po haranju Jeruzalemom, što je dovoljno poznato iz povijesti križarskih ratova. Manje je poznat po tom što je slao tajne vjerske poslanike u doline Libanona, među narod Druza, gdje je uveo štovanje prema svojoj osobi koje još uvijek postoji te mu se klanjaju kao bogu. Križari sirijskog gospodara bili su u stalnome ratu sa egipatskim sultanima iz obitelji Ejuba i pri drugoj opsadi Damijata bio je sv. Ljudevit kao zarobljenik svjedokom promjene na prijestolju i nove memlučke vlasti s Nila. Dva njezina najveća vladara, Bibar i Kilaun, učvrstili su svoju moć u Egiptu osvajanjima u Siriji. Bibar jer je iz nje istjerao Mongole i zauzeo tvrđave Ismailija — Ubojica, a Kilaun, što je oduzeo križarima Merkeb, Laodiceju, Tripolis i druga mjesta, tako da im ništa više nije ostalo, osim Ptolemaisa i Tira, koje je osvojio sin mu Ešref Halil. Tako je Sirija nakon dvjestogodišnjeg nasilnog prisvajanja od strane križara opet bila očišćena od Franaka i od sada (ne uračunavši Timurovu vojnu) u isključivom posjedu pomorskih Memluka, a zatim čerkeskih, čije je vladanje započelo krajem četrnaestog stoljeća i otada trajalo gotovo stotinu trideset i četiri godine pod dvadeset i tri sultana.

Prvi je od čerkeskih sultana, Berkuk, pod čijom je vladavinom sjena od halife iz Kaira osmanskom emiru, Bajezidu I, po svečanom poslanstvu poslala zamoljeni naslov sultana. Narugao se moći osvajača svijeta, Timuru, ubivši mu poslanike, po kojima je tražio da mu se izruči Ahmet Dželair, vladar Azerbejdžana koji je pobjegao u Kairo. Bila je to sramota, za koju se Timur osvetio na Berkukovu sinu, poharavši Siriju, priredivši krvoproliće u Halebu (Alep) i Damasku. Timurovim odlaskom, Sirija se opet vratila pod egipatsku vlast, a sultan Muejed Ebunasr Zaheri pronio je oružje čak preko Sirije na područje gospodara Zulkadra i Karamana. Prvomu je oteo Maraš, Elbistan, Behesni, a drugome Tarsus, Larendu i Kajseriju, kojeg je potukao kod Elbistana, i dao ih gospodaru Zulkadra pod egi-

patskim vrhovništvom za leno. Od sada je bio neizbježan dodir osmanskih sultana i Čerkeza s pomoću područja koja leže između njihovih država, Zulkadra i Karamana. Sultan Ešref Bersebai, osvajač Cipra, proširio je svoja osvajanja preko Sirije istočno sve do Mezopotamije, izvršio opsadu Dijarbekra i prisilio Kara Osmana, »Crnu pijavicu« i vladara Bijeloga ovna da u njegovo ime vrše obrednu molitvu. Šahruhove poslanike, a Šahruh je bio Timurov sin, koji su zahtijevali da se obredna molitva vrši u Kairu, Meki i Medini, u ime njihova gospodara, izbacio je iz grada, izbatinavši ih.

Sultan Kaitbaj, koji je bio za posljednjih deset godina suvremenik Mehmeda II, a u prvom desetljeću stoljeća suvremenik Bajezida II, bio je prvi od egipatskih sultana koji su došli u sukob s osmanskim, zbog spornog nasljednog reda četiriju prinčeva, sinova Sulejmana iz Zulkadra. Prvo je došlo do svađe sa Mehmedom, a onda s Bajezidom, što se izrodilo u pravi rat, koji je nakon tri osmanska poraza završio mirom sklopljenim uz posredovanje Tunisa. Otada je dvadeset i pet godina prošlo u miru. Budući da je Osmansko carstvo osvajanjem Dijarbekra neposredno uspostavilo granicu sa Sirijom, prijetilo je da će je progutati kao i Kurdistan. Kansu Gavri, koji je od prve godine šesnaestoga stoljeća već šesnaest godina sjedio na prijestolju, nije mogao gledati dalje kao mirni promatrač opasnost koja mu je prijetila. On se s vojskom uputi u Siriju. Odnos između Egipta i Sirije proizašao je iz bliskog susjedstva, ali je daleko manje poznata uspostava starog čerkeskog carstva na Nilu, ma koliko je opće poznato ime Memluka. Svatko zna da je to arapsko ime za kupljene robove, od kojih su halife najprije stvorili svoju tjelesnu stražu i kojima je — kao nekoć pretorijancima u Rimu — promjena na prijestolju postala najprečim poslom i najboljom zaradom. Više takvih turskih robova sami su sjeli na vladarske stolce, kao osnivači dinastija u različitim zemljama prostranog halifinog carstva, ali nigdje kraljevstvo nije bilo tako očito zasnovano na ropstvu, svojstva robova nisu dobila veće pravo na vlast nego u Egiptu, gdje su Memluci od pada dinastije Ejub sve do osmanskog osvojenja, kroz 150 godina sjedili na jednom od najmoćnijih prijestolja Orijenta. I poslije još, ne doduše pod žezlom roba iz njihove sredine, ali ipak pod žezlom sina jedne robinje, naime pod sultanima i pod njihovim namjesnicima sagibala se tri stotine godina egipatska šija, sve dok ovih dana nismo doživjeli ponovljene krvave događaje, koji nisu izazvani njihovom hrabrošću, nego izdajstvom, ne bitkom, nego bitkama, a dovela je tristogodišnju memlučku vladavinu do njezina tragičnoga pada. Ma koliko je mnogo i točno Evropa i bila obaviještena u najnovije vrijeme putem pojedinih putnika i čitavih instituta učenjaka o biti Memluka u osamnaestom stoljeću, to manje je poznato iskonsko uređenje memlučke države za njezina najvišeg cvata, iz

vremena četrnaestog i petnaestog stoljeća. Izvori evropskih putnika i pisaca historija srednjeg vijeka vrlo su škrti i zamućeni, a arapska djela, koja nam pružaju dovoljno informacija o tom, jedva da su i po imenu poznata i očekuju još svoje prevodioce.

Cilj i prostor ovdje dopuštaju samo malo napomena o jezgru memlučke moći i njezine vanjštine, o vojsci i dvoru. Vojska se dijelila na tri razreda koji se nisu toliko razlikovali rodovima oružja, koliko položajem i stupnjevanjem. Prvi i najplemenitiji bili su memluci ili zapravo kmetovi najljepšeg čerkeskog soja. Drugi su bili dželbani, tj. »dovučeni«, koji su većinom bili abesinski robovi, a razbojnici i prodavači na egipatskim trgovima se još i danas zovu džellab. Treći i najniži razred bili su karanisi ili korsan, najniža mješavina plaćenika. Prema odnosu ovog stupnjevanja dobivali su i poklon prigodom dolaska na prijestol, svaki puta kad bi došlo do promjene sultana. Broj begova i emira, koji su imali vrhovni položaj u carstvu, bio je dvadeset i četiri. Stari broj turskih vladarskih rodova, od dvadeset i četiri unuka Oguz-hana, bili su očevi dvadeset i četiriju turskih plemena. Generalissimus vojske zvao se emirul-kebir ili veliki knez. Memluci su bili bijelo odjeveni, s dvobojnim povezima na glavi, čiji je donji dio bio zelen, a gornji crn. Begovi su nosili bijelu donju odjeću, a gornja im je bila u nejsvjetlijim i najrazličitijim bojama. Najneobičniji dio njihove odjeće bio je ogromni turban, čiji je povez bio šezdeset lakata dug i tako vješto uvijen i spleten da je tvorio rogove, manje ili više njih, veće ili manje, prema mjerilu, dostojanstvu i društvenom ugledu, od dva roga do šest. Rogove su, taj najstariji simbol kraljevske i Božje moći, vidjeli posvuda u hijeroglifima, a i najstariji Aleksandar je na Orijentu poznat naprosto pod počasnim naslovom: »onaj s dva roga«. Obim debelog ovijača turbana imao je dvostruku svrhu: da glavu navikne na težinu šljema, da ne bi bio suviše težak u borbi i da podsjeća na ozbiljnost dostojanstva, jer bi se lagano pokrivena glava lako mogla prepustiti pokretima koji ne bi bili u suglasnosti sa časti i lako bi mogla izazvati lakomislenost. Ostala odjeća vezira, emira, sudaca i šejhova bila je po ništa manje strogim propisima, a najveća ljepota počasnih haljina sastojala se u izvezenim stihovima iz Kurana ili stihovima pjesnika i time je bila optočena halja. Otmjeni su nosili kratke rukave da im ruka bude slobodna za udarac i nasrtaj. Memluci su nosili vrlo duge rukave koji su im dopirali preko vrha prstiju, jer se smatralo nepristojnim pred višima stajati drugačije nego skrivenih ruku. Poslije dvadeset i četiri bega, koji su svaki imali posebni zbor vojne glazbe, dolazilo je dvadeset i četiri namjesnika, od kojih su dvanaestorica upravljala egipatskim zemljama, a dvanaestorica sirijskim. Prve počasti u vojsci imao je njezin vrhovni zapovjednik, veliki knez (emirul-kebir), a u unutrašnjoj upravi divitdar ili onaj koji drži tintarnicu, prvi vezir. Drugi veliko-

dostojanstvenici u Memluka bili su vrhovni nosač oružja, vrhovni konjušnik, vrhovni komornik i vrhovni rizničar. Među njima su bili činovnici oružarne, štale, komore i riznice. Najviši odličnici zakona su bili vrhovni zemaljski sudac, a zatim četiri suca četiriju pravovjernih sekti po obredu imama Ebu Hanife, Šafiija, Malika i Hanbela. Na divanu — danima, kada je sultan držao Portu, izgledalo je ovako: sultanu zdesna sjedili su imami s nadglednikom za javne prihode i čete, njemu slijeva su bili državni sekretar i memlučki emiri. Nešto dalje su bili evnusi harema. Dani određeni za divan bili su utorak i četvrtak. Kada je sultan pošao na jahanje, držali su mu nad glavom svileni suncobran, a okrajci turbana, izvezeni njegovim imenom, lepršali su straga.

S takvom moći i sjajem je osamdesetogodišnji memlučki sultan, Kansu Gavri, pošao iz Kaira, u susret osmanskom sultanu. Osim memlučkih emira pratila su sultana još i četiri suca četiriju pravovjernih obreda i dva najznamenitija šejha u zemlji. Broj memluka (dželban), koje je okupio za svoje šesnaestogodišnje vladavine, iznosio je trinaest tisuća. S pomoću njih je držao na uzdi korsane ili memluke trećega reda, koji su potjecali još od njegovih predaka. Osim ove zavisti koja je vladala u vojsci podijeljenoj na klase, Kansu Gavri je gajio prema nekim bezima povjerenje, a prema drugima s istom nepravdom nepovjerenje. Sibai, namjesnik Damaska, koji se smatrao iskrenim i časnim čovjekom, bio je sultanu sumnjiv jer mu je ime počelo slovom S, a u crnu magiju upućeni pisac historije ovog rata, Ibn Zejnel, prorekao je sultanu da, prema crnoj magiji, sultanu prijeti opasnost od jednog sa slovom S (Selim). Kad je Kansu Gavri došao u Damask, prijavio je Sibai sultanu da je namjesnik Haleba (Alep), Hair-beg, kriv zbog jednog sporazuma s Osmanima. Gavri koji je sumnjao u svog vjernog slugu i držao ga izdajnikom, a obrnuto onoga držao vjernim, nije vjerovao optužbi, tim više, što je Berdi Gazali, jedan od prvih begova u vojsci, bio u dogovoru s Hair-begom, te ovoga branio. Samo je namjesnik Antepa (Ajntaba), pošto je osmanskoj vojsci služio kao vodič, došao u Damask pod krinkom vjernosti. On je za-
24. 8. 1516. služeno smaknut. Vojska ie napredovala i 24. kolovoza oba su sultana sa svojim vojskama bila u blizini Haleba, na livadi Dabik, gdje muslimani štuju Davudov (Davidov) grob. Obje su vojske bile spremne za boj.

Selim je predao zapovjedništvo desnog krila anadolskom beglerbegu Zejnel-paši, i karamanskom beglerbegu, Husrev-paši; njima je pridružio Ali-bega Šehsuvaroğlua i Mahmut-bega Ramazanoğlua. Obojica su posljednji izdanci nekadašnjih vladarskih obitelji. Lijevim je krilom zapovijedao Biiklü Mehmed-paša, namjesnik Dijarbekra i amasijski beglerbeg. Brojno topništvo je bilo postavljeno sprijeda i kao obično skriveno kolima. U memlučkoj vojsci je desno krilo vodio Hair-beg, namjes-

nik Haleba (Alep), a Sibai, namjesnik Damaska, lijevo krilo. Bitka nije bila ni duga ni krvava i gubitak ne samo da se mogao pripisati premoći osmanskog teškog naoružanja, kojeg je nedostajalo Egipćanima, kao i Perzijancima kod Čaldirana, već i krivoj predodžbi da sultan daje prednost korsanima, pa su dželbani bili neaktivni i nisu se ni pomakli; radije su noge koristili za bijeg, nego ruke za borbu. Sultan Gavri, koji je računao na njihovu vjernost, radije je štedio njih, pa je htio prorijediti redove korsana i stavio ih je na čelo borbe. Zapovjedi im da napadnu da bi ih što sigurnije žrtvovao. Dželbani, koji nisu znali za tu namjeru, vidjeli su u sultanovoj zapovijedi samo nezasluženo zapostavljanje i nisu se ni pomakli, čak kad je opasnost prijetila. Jedva je tisuću korsana ostalo na mjestu, ostala se vojska dala u bijeg. Osamdesetgodišnji je egipatski sultan našao smrt u bijegu blizu jednoga ribnjaka, bilo prirodnu, svladan starošću i strahom ili ga je udarila kap, bilo da je pao zbog izdajstva, zaklan od vlastitih begova. Tako ga je udar protiv korsana stajao krune i života, a Egipat je tom bitkom izgubio ne samo Haleb, nego i čitavu Siriju. Junuz-paša je dobio nalog da slijedi Hair-bega koji je pobjegao u Haleb; ovaj međutim, umjesto da pođe u tvrđavu, skrene pred vratima, pa se kukavički i izdajnički preda Junuz-paši, na milost i nemilost sultanu. Selim pođe u Gavrijev šator, gdje je ležalo ogromno blago, naime dvije stotine centi srebra i stotinu centi zlata. Među mrtvima je izvučen veliki knez vojske Sudun Adžemi i jedan hrabri emir, za koje je Selim naredio da ih se časno pokopa. Jedan čauš, kojega su poslali da pregleda Kansu Gavrijevo mrtvo tijelo, odsiječe mu glavu i donese je sultanu pred noge, koji zbog toga zapovijedi da mu on položi svoju glavu pred noge. Samo je s mukom uslišana molba vezira da umjesto gubitka života bude kažnjen gubitkom službe. S mjesta gdje je podignut tabor krene sultan s vojskom iz Hailana u Haleb (Alep), čiji su ga stanovnici sa strahopoštovanjem dočekali na tzv. Plavom mjestu pred gradom. U Halebu pronađeno blago u zlatu i tkaninama premašilo je sva očekivanja: milijun dukata i više od tri tisuće komada odjeće od bogatih tkanina, podstavljene risovim i samurovim krznom. Namjesnik Haleba posta Karadža-paša, vođa prethodnice, sucem je imenovan Dželmekdži-zade Kemal Čelebi. Pisma s vijestima o pobjedi i o zauzeću Haleba poslana su iz Merdž Dabika sultanu Sulejmanu i stranim silama, Đenovežanima na Hios i u Veneciju. S Halebom (Alep) su pale i sve druge sirijske pogranične tvrđave Memluka: Malatija, Divrigi, Behesni, Antep (Aintab) i Kalaater-Rum. Kad je Selim u Halebu prisustvovao prvoj molitvi u petak, nadodao je predvodnik obredne molitve, uz naslov koji je uobičajen za sultana, još i titulu, koju su do sada nosili sultani Memluka, a to je sluga obaju svetih mjesta i gradova, Meke i Medine. Selimu je to toliko laskalo i bio je toliko zahvalan da je skinuo svoju gornju odjeću, vri-

jednu više od tisuću dukata, i dao da je obuče govornik sa džamijske govornice. To je oponašanje Muhamedova primjera koji je pjesniku Kab ben Zuheiru za njemu u čast izrecitiranu pjesmu-pohvalnicu poklonio ogrtač (burda)...

Pošto se zadržao nekoliko dana u Halebu (Alep), pođe Selim ka Hami, staroj Epifaniji. To je sjajno grčko ime dobilo svoje puno značenje tek znanstvenom slavom drugog i predzadnjeg vladara one grane Ejubova doma koji je tu vladao. Bio je to kralj Melik Mensur, pjesnik i povjesničar, i Ebulfeda, divni izvor azijske historije i geografije, čija je velika slava dosad pomračila slavu njegova prethodnika u Evropi. Vidljivije od slave obaju učenih kraljeva i njihovih grobova za običnog putnika u Hami su najveći vodeni točkovi (neura) među svim arapskim vodenim točkovima, čije monotono stenjanje tako često odzvanja u pjesmama arapskih pjesnika koji ga toliko hvale. Selim je dao namjesništvo Hame Güzeldže Kasim-paši, kasnijem veziru Sulejmana Velikoga, graditelju džamija, medresa, kupališta i drugih zaklada, a jedno od najviđenijih predgrađa Carigrada još i danas nosi njegovo ime.

2. 9. 1516. Selim je neometano nastavio svoj vojni pohod prema Himsu, staroj Emesi, u čijoj se blizini kraljica Palmire, Zenobija, tj. Zejneb, suprotstavila caru Aurelijanu u glavnoj bici, hrabrošću koja bi zasluživala bolju sreću. Stari grad hramova, tako znamenit po štovanju sirijskog boga sunca Heliogabala, čiji je istoimeni svećenik ukaljao prijestol cezara kao izrod azijske razbludnosti, postao je posljednjim sjedištem jedne druge grane Ejubova doma, odavno opustošen tiranijom egipatskih namjesnika i razbojništvom beduina. Grad je dan kao sandžak rumelijskom Turčinu, Ihtimanoğluu. S polaskom u Damask se odugovlačilo sve dok nije stigla vijest da su memlučki begovi otišli u Kairo, pošto se nisu mogli složiti u Damasku koga da
22. 9. 1516. izaberu za sultana. Krajem rujna (septembra) vihorile su se Selimove zastave u Mastabi, predgrađu Damaska. Hair-begovim posredovanjem nagovoren je arapski emir Nasiredin, kojem su
4. 10. Memluci povjerili obranu grada, da preda grad i, dvanaesti dan nakon dolaska u Mastabu, Selim je proslavio svoj ulazak u Damask, gdje je odsjeo u palači Kasr eblak. Ovdje je primio poklonstvo zapovjednika sirijskih utvrda, arapskih emira i libanonskih Druza. Namjesništvo Tripolisa, Jeruzalema i Safeda dao je sinu Iskender-paše, Mustafi, Evrenosoğluu i Mustansiroğluu. Druzijskom rodovskom poglavaru Muinogluu dao je sandžak sa zastavom i bubnjem, a Mehmed-bega, Isa-begova sina, poslao je sa dvije tisuće konjanika prema Gazi, u svojstvu namjesnika, da bude predstraža protiv Egipta. Četiri mjeseca u godini — od toga su kod starih Arapa tri (ramzan, zilkide, zilhidže), bila posvećena postu, prekidu vatre i hodočašćenju — proveo je u Damasku, budući da su se ove godine poklapali sa zimskim mjesecima [od listopada (oktobra) do siječnja (januara)] i po-

sjećivao grobove šejhova, gledao krasne spomenike ovog prijestolnog znamenitog grada halifa iz dinastije Omeija i drugih velikih vladara. Pratit ćemo ga na njegovu putu do prirodnih krasota i djela graditeljske umjetnosti kojima obiluje Damask.

[Dimišk ili Damask, jedan je od najstarijih i u Bibliji spomenutih gradova, po značaju peti u Osmanskom carstvu, nakon Carigrada, Edrena, Bruse i Kaira. O tome govori već njegov nadimak, što se nalazi u tituli sultana, naime »rajski mirisan«. On leži u dolini Guta, jednoj od najljepših dolina svijeta, kojoj muslimanski zemljopisci, samo sa tri druge dodjeljuju počasno ime zemaljskog raja (džennet mešam).

Posjet džamiji, što ju je Abdulmelik, peti omejadski halifa, izgradio u čudesno djelo arapskog graditeljstva, bio je prvi osvajačev posjet. 600 stopa u duljinu od istoka ka zapadu i 150 u širinu od sjevera ka jugu premašuje ova glavna bogomolja Islama sve druge glasovite džamije, čak i u Kordobi, kako po ljepoti tako i veličini. Šesnaest imanja, četiri za svaki od četiri pravovjerna mezheba (škole, učenja), predvodili su molitvu, sedamdeset pet mujezina (oglašivača molitve) pozivali su na molitvu istodobno sa tri minareta, a 12.000 svjetiljki gorilo je u ramazanskim noćima. Ona je imala 600 svjetiljki obješenih na zlatnim i srebrnim lancima, bezbrojne stubove od serpentina, granita, porfira i šarolikog mramora, od kojih četrdeset velikih crvenih i zelenih stubova, na svakoj strani, tvore središte. Veliko kube u sredini zove se kube orla. Za razliku od drugih džamija, gdje se predvodno molitveno mjesto (mihrab) nalazi naspram vrata, ovdje postoje četiri takva mjesta za četiri pravovjerna mezheba (škole, učenja) i četiri ulaza. Dva sureta Kurana, El-furkan (Odluka) i El-melaiket (Anđeli), okružuju zidove džamije, napisana lijepim pismom sa zlatnim slovima na plavoj osnovi.

Nakon posjeta džamiji, sultan je, kao i obično hodočasnici, otišao na grobove drugova i žena Poslanikovih, velikih vladara i glasovitih šejhova. Osim ovih grobova, morao je Selim biti privučen grobovima halifa i sultana, od kojih, osim halife, graditelja džamije, i njegova sina Velida, još dva najbolja islamska sultana, Nurudin i Salahudin, počivaju u Damasku, oba u akademijama što su ih izgradili. Ali prvenstveno se zadržao u Salihiji, kod groba najvećeg od svih mističkih šejhova, Muhjudin El-Arebija. Rođen krajem 11. stoljeća u Kordobi u jednoj obitelji potekloj iz plemena Tai, učio je na akademiji u Sevilji, a zatim je krenuo na putovanje na Istok i tu crpio mudrost od najglasovitijih šejhova. Prije nego što se predao pozitivnim znanostima, druženjem sa šejhom Sedelijem dao se na mistički put, na kojem je ne samo prvog osnivača mistike, šejha Kušeirija, nego i svoga suvremenika, arapskog pjesnika Ibn Ferida nadmašio i utemeljio mističku školu, iz koje su potom proizašli tako glasoviti šejhovi Sadredin iz Konje i Šems Tebrizi, učitelj

najvećeg perzijskog mističkog pjesnika, Mevlana Dželaledin Rumija. Selim je posjetio dva puta i najvećeg tada živućeg šejha, Muhameda od Bedahšana. Prvi puta je šejh skroz šutio, da usta nije otvorio. Osobni liječnik Ahi-Čelebi zapita ga za razlog šutnje. Šejh odgovori da je na sultanu, a ne na njemu, otpočeti razgovor. A drugi puta, kada je osobni liječnik započeo govoriti o vremenu, šejh ovako reče: »Dužnost halifata težak je teret i sultani su, kao mi šejhovi, nemoćne sluge Stvoriteljeve. Osim toga, otežani su bremenom vlasti. Lakše se može lako zagrnuti nego teškoopterećeni spasiti od propasti, ali izdržati nametnuti teret — dužnost je vladara«. A nakon običnih upozorenja, šejh blagoslovi sultana.

Ovo sultanovo upadljivo strahopoštovanje za grobove šejhova, a posebno el-Arebija, nije izraz njegovog pretvaranja, nego njegove, od oca naslijeđene sklonosti za mistička djela i spjevove. Dîvân (Zbirka pjesama) njegovih vlastitih perzijskih pjesama najvećim je dijelom mističkog sadržaja i u tom pogledu sigurno najrjeđa pojava u književnoj historiji ne samo Osmana, nego uopće u historiji svih kraljeva koji su bili pjesnici i svih osvajača, koji su bili istovremeno pisci. Selim, koji se rado razonođivao učenjacima i osobito pjesnicima, slijedio bi u Siriji i Egiptu sasvim sigurno Timura, koji se u Halebu (Alep) i Damasku upustio u razgovor sa historičarima Ibn Šuhneom i Ibn Haldunom, da su takvi ukrasi arapske učenosti tada postojali. On se razgovarao sa učenjacima iz svoje pratnje, među kojima je sobar Hasandžah, otac historičara Seadedina, bio zadužen da, usred vojnog pohoda, prepisuje za njega klasična djela, kao što je npr. Vasafova historija Perzije. Poslije je sultanov primjerak, iz kojeg je on, kao i njegov djed Mehmed II, rado čitao, na maršu u pustinji pao u ruke beduina.]

22. 10. 1516. U isto vrijeme, kad je Selim u Damasku uselio u svoje zimsko boravište, u Kairu su Memluci pristupili izboru novoga sultana. Dželbani su glasali za jedinoga sina Kansu Gavrija, Seid Muhameda. Korsani su, nasuprot tome, izabrali Tuman-bega, kneza koji se odlikovao hrabrošću, pravednošću i nekoristoljubivošću. Usprkos tim osobinama, dželbani su se bojali za život maloljetnog Kansu Gavrijeva sina kojega su zaštićivali. Tada se založe dvojica prvih begova, Alan-beg i Kurt-beg, dajući dželbanima jamstvo za život njihova štićenika, položivši šezdeset tisuća dukata za nastavljanje rata. Selim je, sa svoje strane, sve poduzeo da za vrijeme zime prođe kroz pustinju koja dijeli Siriju od Egipta. Kupljeno je više tisuća deva za prenošenje vodenih cijevi, a dva milijuna akči je podijeljeno vojsci za poklon. Sinan-paša je dobio nalog da s pet tisuća ljudi ide prema Gazi, da bi dao podršku tamošnjem paši. Jedan zaim, tj. vlasnik velikog konjaničkog lena, Čerkez Murat, i jedan drugi, poslani su kao poslanici novom memlučkom sultanu, nudeći mu mir uz priznavanje osmanske vrhovne vlasti, vršenje obredne

molitve u ime Selima i pravo na kovanje novca. Tuman-beg je primio ovu dvojicu poslanika s poštovanjem koje odgovara njihovu položaju, ali kad su odlazili sretne ih Alan-beg, koji se razljuti kad ih ugleda, te im odsiječe glave. Na divanu je nastojao svoj čin opravdati negodovanjem zbog pogrdne ponude potčinjavanja i svojim preziranjem Osmana koji osobnom hrabrošću daleko zaostaju iza Memluka, a u Merdž Dabiku su pobijedili samo zbog topova. Zaključeno je da se ratuje i Džanberdi Gazali je imenovan vojskovođom. Vojska je izašla u susret osmanskoj na sirijsku granicu, a brojala je deset tisuća ljudi, deset begova, svaki je od njih imao tisuću ljudi, i trideset, svaki je zapovijedao četrdesetorici. Krajem listopada (oktobra) **28. 10. 1516.** su napustili Kairo i na granici, nedaleko od Gaze, kod karavanseraja Junuz-hana, susreli se s prethodnicom osmanske vojske kojom je zapovijedao veliki vezir Sinan-paša. Desnim je krilom zapovijedao sandžak iz Teke, Ferhat, lijevim Mehmed-beg, Isin sin, namjesnik Gaze, a Sinan-paša stražnjim bojnim redovima. Na egipatskoj je strani stajao stari egipatski namjesnik Devletbeg, protiv novog osmanskog namjesnika iz Gaze, a protiv sandžaka iz Teke stajao je iskenderunski (aleksandrijski) namjesnik Hudaverdi-beg. Bitka se završila na štetu Egipćana, ali za vrijeme bitke su se pobunili stanovnici Gaze i Ramle. Selim po- đe polovicom prosinca (decembra) iz Damaska protiv Gaze i **16. 12. 1516.** Ramle i u Džuldžuliji, mjestu nedaleko Ramle, primi Sinan-pašinu obavijest o pobjedi zajedno s trofejima, odrezanim glavama, i zapovijedi, da kazni pobunjene stanovnike Gaze i Ramle, da se nad njima izvrši pokolj. Iz Ramle je Selim poduzeo kratak posjet u Jeruzalem, praćen samo nekolicinom povjerljivih ljudi; među njima su bili Hasandžah, Seadedinov otac, i Idriz, pisac historije. Stigli su kasno u noć, pa je Selim noću posjetio sveta mjesta Ibrahimova (Abrahamova) žrtvena kamena i grobove poslanika. Čitav je dan padala kiša, tako da se jedva moglo na jednoj hridini naći suho mjesto da bi se obavila popodnevna molitva. Hasandžah, znamenit po svom lijepom glasu kao i otac mu, oduševio je čitanjem Kurana hodočasnike za dublju pobožnost. Slijedeći je dan isto tako žestoko padao snijeg, kao što je prethodni dan padala kiša, a Selim se uputi iz Jeruzalema u Hebron da posjeti Ibrahimov (Abrahamov) grob, pa se onda preko Askalona vrati svojoj vojsci. Kada je logorovao u Ajnes-safi, istočno od Gaze, dođe mu u susret Sinan-paša, veliki vezir, koji je za posljednju bitku nagrađen krasnom sabljom. Određeno je da u vojsci dođe do nove razdiobe novca od prihoda iz Haleba (Alep) i Damaska. Husein-paša, jedan od četvorice vezira, usudi se prigovoriti tome, kao i opasnosti hoda kroz pustinju. Čim je dospio u svoj šator, bio je po sultanovu nalogu obavijen užetima i odsječena mu je glava. Još prije nego je započelo hodanje kroz pustinju, primio je Selim ključeve gradova: Safeda, Tiberija, Nablusa, Jeruzalema i Hebrona i poklon-

stvo arapskih plemena. Najugledniji među njima Ahmed ben Bakr, poglavica Beni Vaila, dobio je leno sa zastavom i bubnjem.

Za deset dana svladan je put kroz pustinju od egipatske granice do Salihije. Česta je kiša pružala vode u izobilju, a sva dvostruko zapregnuta kola olakšala su poteškoće u napredovanju. Međutim su Arapi egipatske pustinje oblijetali logor sa svih strana, željni plijena i glava koje je memlučki sultan teško plaćao dukatima. Jedanput je metež Arapa bio toliko velik da je veliki vezir dao dovesti sultanova konja. Selim se upravo htio popeti na konja misleći da Tuman-beg napada, ali, kad je čuo da su to samo Arapi, toliko se razljuti na velikog vezira zbog slabo poduzetih mjera opreza, da je to ovoga umalo stajalo glave. Predzadnji dan muslimanske godine bio je sultan Selim u Hankahu, u blizini Kaira. Sultan Tuman je po savjetu izdajice Gazali-berdija svoju čitavu artiljeriju sakrio u pijesak na strani sela Ridanije kod Adilije, gdje prolazi običan put od Birketulhadža u Kairo. Gazali je po svom sudrugu, izdajici Hair-begu — koji se već nalazio u Selimovu logoru — pozvao Selima da obiđe brdo Mukatam i da će u najgorem slučaju kod Ridanije naići na zakopane topove, od kojih se nema što bojati. Kad je Selim poslušao savjet, te obišao brdo izvan dosega skrivenih topova, opazio je Tuman-beg prekasno Gazalijevo izdajstvo, ali je smatrao da trenutak nije pogodan za bitku, no nije to htio javno reći. Pošto je sultan bio zaobišao brdo Mukatam, ušao je slijedeći dan u borbu. Selimu zdesna stajali su veliki vezir s anadolijskim četama, Šehsuvar sa četama iz Zulkadra, Feruhšad-beg, potomak Turkmena Bijeloga ovna i Mahmut-beg, posljednji odvjetak kneževa Ramazanoğlua s četama iz Adane. Na lijevom je krilu bio vezir Junuz-paša s rumelijskom vojskom. Jedva što je započela borba, odvoji se s lijevog neprijateljskog krila odred, sasvim oklopljen u željezo, i pojaha pravo na zastavu sultana Selima. To su bili najodabraniji vitezovi iz vojske Memluka sa samim sultanom Tuman-begom i njegova oba vojskovođe, Alanbajem i Kurtbajem na čelu. Sva trojica su se zarekla da će osmanskog sultana staviti živa ili mrtva pod svoju ruku. Zabunili su se samo u osobi, držeći velikog vezira Sinana za sultana Selima. Sinan je stajao između Mahmut-bega Ramazanoğlua i Alije, haznedara. Sultan Tuman-beg upravo je prodirao ka velikom veziru, Alanbaj Mahmutu, a Kurtbaj Aliji s toliko srčanosti i bijesa da su sva trojica odabrane protivnike ubili kopljem, a sami izbjegli, iako je Alanbaj bio teško ranjen tanetom. Usprkos takvoj osobnoj hrabrosti memlučkog sultana i njegovih vjernih, izgubljena je bitka Gazalijevim izdajstvom i zbog premoći osmanskog topništva. Dvadeset i pet tisuća Memluka je pokrivalo bojište oko Ridanije. Selim preseli svoj tabor iz Adilije na otok Vustanije, nasuprot Kairu, a da nije pošao u Kairo gdje je poslao posadu. Tumanbaj, koji se

povukao u Advije, povrati se noću i prodre od Šejhunije opet u Kairo, te posiječe posadu. Selim zapovijedi Junuz-paši, koji je došao na mjesto mrtvog Sinana i postao velikim vezirom, te beglerbegu Mustafa-paši, janjičarskom agi Ajazu i emiru alemu, tj. knezu zastava Ferhatu, da s najodabranijim četama opet zauzme grad. Osmog dana nakon pobjede, izvojevane kod Ridanije, prodrli su u grad, gdje su Memluci pružali najhrabriji otpor, od ulice do ulice, od kuće do kuće. Po Hair-begovu izdajničkom prijedlogu, Selim proglasi opće pomilovanje za Memluke. Osam stotina najodličnijih sami se izruče ili su bili izručeni od žitelja na sultanovu riječ, koji im je svima na trgu Romejla dao odsjeći glave. Zatim počne opće krvoproliće, užas kao osvajačke scene za Timura. Leševi pedeset tisuća ubijenih bili su nagomilani u uskim gradskim ulicama. Selim pođe u Bulak u tabor i pošalje odande pisma o pobjedi namjesnicima carstva, da objave zauzeće Kaira. Junuz-paša posta veliki vezir, a na mjesto smaknutog Husein-paše dođe nišandžija Mehmed, te bude imenovan vezirom. Nakon dvanaest dana razgledao je Selim iz Jusufove palače, tj. iz Salahedinova grada na brdu, ljepote grada i zemlje koja je njemu bila podložna kao nekada velikom Salahedinu, graditelju te divne palače.

Najhrabriji memlučki beg, Kurtbaj, izbjegao je da mu se odsiječe glava kao ostalim Memlucima u općem ubojstvu, jer je bio sakriven u jednoj kući u Kairu. Selim, koji je za to čuo, ali još nije saznao gdje se zadržava, poslao mu je po jednom njegovu prijatelju, Jahji, Ebubekrovu sinu, tkanine i knjigu; tkaninu kao znak pomilovanja, a knjigu, Kuran naime, kao potvrdu prisege o obećanoj sigurnosti za život. Kurtbaj, vjerujući takvom uvjeravanju, pojavi se pred sultanom koji ga primi sjedeći na prijestolju: »Ti si«, oslovi ga Selim, »konjički vitez, a gdje je sada tvoja hrabrost?« »Ona postoji«, bio je lakonski odgovor. »Znaš li što si učinio mojoj vojsci?« »Vrlo dobro«. Na treće sultanovo pitanje, kako se s Tumanbajem i Alibajem usudio poduzeti smioni napad na sultana, ali je zamijenio osobu, odgovori Kurtbaj bujicom riječi; bio je isto tako rječit kao i hrabar, hvaleći prokušanu hrabrost Memluka, a prezirući teško oružje koje bez dokaza hrabrosti mučki ubija. Pripovijedao je kako je jedan Mauritanac za vrijeme sultana Ešrefa Kansua donio iz Venecije prvu tanad u Egipat, a otuda je u Egiptu dobila i ime (bindikije, tj. venecijanska), ali su sultan i begovi odbacili njihovu upotrebu, jer nije vrijedna istinske hrabrosti i nije po Poslanikovu običaju, koji je Arapa uputio samo na mač i luk kao zakonito oružje. Na to je rekao Mauritanac: »Tko poživi, vidjet će kako će ovo carstvo uništiti tanad. Nažalost je došlo do toga, ali sva je moć u Boga, najvišega!« »Ako se vi tako«, rekao je Selim, »držite Kurana i Sunne, kako to, da smo vas pobijedili i protjerali, a da ti stojiš zarobljen preda mnom?« »Tako mi Boga!« odgovori Kurtbaj, »nije to bila vaša hrabrost

i umijeće u jahanju koje su nas pobijedili. To je bila sudbina, jer sve što počinje — svršava, a trajanje carstava je odmjereno; gdje su halife, borci za vjeru, gdje li su najmoćnija carstva svijeta? I vaše će vrijeme doći i carstvo će vam se rasuti u ništavilo. Uostalom, ja nisam tvoj zarobljenik, nego stojim pred tobom dobivši obećanje za život i slobodu po knjizi i tkanini.« Zatim saspe pogrde na Hair-bega zbog njegova izdajstva, a on je tu stajao, pa završi savjetom da ga Selim skrati za glavu, da ga ne bi odveo u pakao. Selim je pun bijesa rekao: »Htio sam te pustiti slobodnog i čak sam te htio učiniti svojim begom, ali ti si svom jeziku dopustio da neprilično govori i nisi poštivao moju prisutnost. Tko se sultanima bliži bez poštovanja, otići će necijenjen od njih«. »Ne dao Bog da pripadam tvojima!« odvrati Kurtbaj. Tada je u sultanu prekipjelo, on pozva krvnike i stotinu i pedeset ih isuče mač. »Što ti koristi samo moja glava«, nastavi Kurtbaj, »kad toliko hrabrih ciljaju na tvoju; sultanu Tumanbaju dostaje Božja pomoć.« Selim mahne rukom krvniku i kad je ovaj već zamahnuo mačem, Kurtbaj uputi posljednju besjedu Hair-begu: »Uzmi moju krvavu glavu i položi je svojoj ženi u krilo, izdajniče, neka ti Bog plati izdajom!«

[Tumanbaj i njegovi Memluci pobjegli su na istočnu stranu Nila, gdje su kod Arapa Hevare tražili zaštitu, a za uzvrat im je tri godine ustupio porez. No istodobno se na Nilu pojavi 300—400 brodova sa ostatkom iz poraza spasenih Memluka. Oni su kanili napasti sultana Selima na otoku Vustanije, ali su bili izdani. Selim tada odluči goniti Tumanbaja. On pošalje nekoliko tisuća vojnika sa 40—50 topova u 300—400 brodova pod vodstvom Džanim Seifija. Arapi, nenaviknuti na topove, povuku se smjesta. Osmani i Memluci stajali su jedini jedni nasuprot drugima. Tada istupi Džanim Seifi sam i pozove, po starim viteškim memlučkim običajima, samog sultana Tumanbaja na dvoboj. To preuzme na se emir Devletbai koji obori svoga protivnika s konja, ali tada navale Osmani i dođe do žestokog sukoba, poslije kojeg se vrate na svoje brodove. Ponovno dođe do sukoba u kojem su slabije prošli Osmani. I pored toga, Selim pošalje Tumanbaju pomirbeno poslanstvo Mustafa-age, sa pratnjom od 500 konjanika, ali oni svi budu posječeni. A na tu vijest, Selim posječe za uzvrat šezdeset četiri bega i pobije 3—4.000 uhvaćenih Memluka te krene sam protiv Tumanbaja.

U toj potjeri bilo je mnogih zgoda, sudara i pomirbenih prijedloga, dvoboja, izdaja arapskih plemena koji su bili skloni Selimu, viteških podviga, ali se protiv osmanske vojske nije moglo. Tumanbaj se s ostatkom vojske povuče ka Verdanu, ali je i odatle morao dalje. Tada se odluči da je jedini spas tražiti utočište kod Arapa Hasana Merija, na čiju je zahvalnost računao, jer je njega i brata izbavio iz zatvora. Ali ovaj ga izda janjičar-

skom agi Ajazu koji ga je gonio. Ajaz mu priđe s poštovanjem, zamoli ga da desnu ruku stavi preko lijeve, sveže mu ih sa rupcem i povede ga tako na konju u pratnji svojih janjičara do sultanova šatora. »Bogu hvala!«, uzvikne Selim na tu vijest, »sad je Egipat osvojen!« Uz grmljavinu bubnjeva i paljbu topova doveden je Tumanbaj pred Selima kojeg pozdravi s poštovanjem. Selim mu odzdravi i pozove ga da sjaše. Tumanbaj je šutio zaronjen u misli, a i Selim je šutio neko vrijeme, iznenađen krasnim i viteškim izgledom vladara. Konačno započne s prigovorima zbog ubojstva poslanika, te odbijanja njegovih prijedloga. Tumanbaj se ispriča da je oboje bilo djelo tvrdoglavih begova, a da on, inače, u ratu izvršava samo dužnost da brani od Boga mu povjerenu zemlju i osobito sveta mjesta Meku i Medinu; pri tome upita Selima kako misli pred Bogom opravdati svoj napad. Ovaj mu odgovori da on objavljuje rat samo na temelju fetve uleme, a ne bez razloga, jer je Kansu Gavri nahuškao kneza Zulkadra, a šaha Perzije prisno podržao i jer općenito prikupljenim robovima, kao što su Memluci, vlast ne pristoji. Diskusija se kasnije razvila i sa uhvaćenim Šadi-begom.

Selim je, lijepo postupivši sa sultanom Egipta, najprije ga htio voditi u Carigrad. Ali izdajnici Gazali i Hair-beg odluče da nagovore sultana da ga pogubi jer, jednog dana kada je sultan izjašio, iz neke uličice odjekne uzvik: »Neka Bog podari pobjedu sultanu Tumanbaju«. Tada Selimova sumnja dosegne vrhunac i on odluči osuditi ga na smrt. Zadnji memlučki sultan, hrabri, viteški i pravedni, bude obješen na vratima Suveila, na istim vratima na kojima su čerkeski Memluci objesili tolike svoje neprijatelje. Selim je naredio da se njegovo tijelo pokopa sa počastima, on sam je prisustvovao pogrebnoj molitvi: tri kese zlata darovao je za ukop i nadgrobni spomenik, što ga je sultan Gavri izgradio za sebe, a tri druge kese budu tokom tri dana dijeljene sirotinji za dušu sultana.

Zatim je sultan održao pobjedničku svečanost i tom prilikom darovao namjesništvima domaće plemiće koji su mu pomogli, a vođe arapskih plemena, koji su mu bili skloni, zlatom i počasnom odjećom. Sultan primi poklonjenje predstavnika vlasti gradova i zemlje, arapskih šejhova iz Gornjeg Egipta, poslanike sultana Mauritanije i šerifa iz Meke, konačno venecijansko poslanstvo, koje mu danak od 8.000 dukata, dosada za posjed Cipra plaćen egipatskom sultanu, isplati sa mnogim dobrim željama.

Ostao je mjesec dana u Kairu, tokom kojeg je razgledao znamenitosti glavnog grada Egipta. On nije posjećivao katakombe i piramide, nego samo džamije i akademije. A jedna od najstarijih džamija je ona što ju je izgradio u Starom Kairu Amr, egipatski namjesnik pod halifom Omerom, u čijem su se obogaćivanju sa obručima svjetiljki od srebra i zlata, mramornim pločama i lijepo ispisanim Kuranima natjecali fatemidski, eju-

bidski i memlučki gospodari. Ali najstarija džamija je džamija Tulunova sina iz kraja 9. stoljeća. Stoljeće kasnije je izgrađena najglasovitija od svih egipatskih džamija, Džamiul-ezher (tj. cvjetajuća), glasovita po u njoj cvjetajućim školama svih četiriju pravovjernih mezheba (škola, redova) i po biblioteci, koja je bez obzira na nedaće što su se na nju sručile od 10. stoljeća do danas, sačuvala mnoge dragocjene ostatke znanstvenog obrazovanja istočnog srednjovjekovlja. Od tri džamije što ih je silnik Hakim izgradio, dvije na obalama Nila, najveća je smještena u gradu, i u svojim ruševinama još naočita zbog duhovitih arabeski arapskog graditeljstva i svojih kufskih natpisa. U džamiji Melik Muejida, (tj. Muhamedal-Dahirija), obavio je Selim, prvog petka po osvojenju, javnu molitvu i to s osobitom poniznošću i skrušenošću, jer je dao ukloniti bogati tepih, skinuo je turban, te tako gole glave na goloj zemlji molio se i svojim je suzama kvasio — jedinstveni primjer u osmanskoj historiji takve bogobojaznosti sultana.

Jednako je sa interesom posjetio akademije, od kojih je prva i najljepša u Egiptu ona velikog Salahudina. Nalazi se u Karefi, gdje su najglasovitija groblja uz grob velikog imama Šafiija, na koji hodočasti ne samo cijeli Egipat, nego i sve karavane stranaca. Salahudin je izgradio i prvu tekiju (derviško stanište) u Egiptu, tekiju šejha Saida-sauda, tj. sretnog sretnih. A Salahudinov bratić Kamil izgradio je prvu školu za hadis (Muhamedova predaja) u po njemu nazvanoj akademiji Kamilije.

U spomen na ove velike ejubidske vladare oživljavaju po njima nazvani spomenici graditeljstva i kulture. Osim navedenih, tu su akademije Salahudinova brata Melikul-adila, tj. pravedni kralj, i njegova unuka Saliha, tj. »miroljubiv«, a zovu se Adilije i Salihije. A s njima su se natjecale akademije memlučkih sultana: Dahirije, Bibarsije, Mensurije i Nasirije. Mada su čerkeski Memluci gospodarili 130 godina, kao i njihovi preci Memluci s Nila, ipak su samo dvojica izgradila akademije: Dahir Berkuk i El-Muejid Šejh El-Mahmudi. A osim ovih akademija, Selim je posjetio i trag Poslanikove noge, koji se poštovao u po tom nazvanoj džamiji na Nilu, a koji je prvi njezin graditelj kupio za 60.000 srebrnih drahmi.

Zatim se sultan smjestio na prekrasnom otoku Rauza, tj. »otok vrtova«, gdje se odmarao, ali gdje mu je dvaput zaprijetila smrtna opasnost. Prvi puta, kada se jedan od najhrabrijih memlučkih begova, Kansu Adili, došuljao noću brodom, ali nije mogao prodrijeti unutar rezidencije, bio je otkriven, bacio se u Nil i jedva se spasio od gonitelja. A drugi puta kada je na Mikjasu, tj. »mjeraču Nila«, brodio sa Abdul Kadirom i kada, kratka koraka, nije dosegao stepenicu, te je između nje i broda pao u Nil, brodar ga je sa svojim bratićem s mnogo muke izvukao iz vode, jer je bio debeo i težak. On mu obeća za tu uslugu

odobriti što želi, a ovaj zatraži slobodu od carine u morskoj i nilskoj luci dok je živ, te mu on o tome dâ povelju.

Na otoku, što su ga raniji sultani izgradili, bio je nekada najstariji od svih arsenala, koji je kasnije odatle premješten na istočnu obalu Nila; zatim utvrda, no Nil ju je postupno otplavio; glasoviti vrt zvani Muhtar, tj. »izabrani«; palača podignuta od devetog fatimidskog halife njegovoj miljenici-beduinki, zvana Haudedž, tj. »ženska nosiljka«, tvrđava; šest džamija — no sve je to vrijeme porušilo. Drže se samo stubovi za mjerenje Nila što ih je Selim I. nanovo zasvodio. Ranije su arapske halife, kada je osvojen Egipat, dale postaviti tri mjerača: jedan je postavio Amr Ben As, osvajač Egipta pod halifom Omerom, u Asuanu; Muavija u Ensenu; a Omer, osmi omejadski halifa, u Hulvanu. No oni su bili mali, pa je za vlade Velida I. namjesnik Samet Ben Seid Tenuhi izgradio ogroman na ovom otoku, kojeg je halifa Memun srušio i nanovo podigao, no tek ga je dovršio Mutevekil i on se do danas održao. Oko njega su ispisana ajeta (reci) Kurana u kufskom pismu, a po obliku je osmokutni stub, visok dvadeset egipatskih aršina, od kojih je dvanaest i pri najmanjem vodostaju sakriven njime, a osam drugih, svaki razdijeljen na dvadesetčetiri pedlja, mjeri visinu Nila. Kada visina Nila pokazuje ispod četrnaest, tj. kad je plima iznad dvanaest aršina, tada glad muči zemlju; petnaest aršina i deset pedalja je mjera kod koje se otvaraju kanali Nila, što presijecaju Kairo. To se s radošću slavilo javnom svetkovinom. Obično Nil dostiže visnu šesnaest aršina; najveća visina, što je historija spominje bijaše osamnaest aršina i deset pedalja, a najniža deset aršina i devet pedalja — ona je bila godina obilja, a ova strašne gladi.]

Koncem svibnja pođe Selim u Aleksandriju, ne samo da vi- **28. 5. 1517.**
di znamenitosti grada, nego da pogleda svoju mornaricu, koju je za to vrijeme carigradski kajmakam, Piri-paša, u sposobnu stanju trebao dovesti u Aleksandriju. Njegovi su pratioci na brodu bili njegovi povjerljivi ljudi, nišandži-paša Mehmed i Halimi, njegov učeni hodža. U prvoj polovini lipnja krenuo je opet na **13. 6.**
otok Rauzu i prema mjeraču nilske vode. Naložio je opći pregled vojske i nakon toga je svakom konjaniku povećao plaću za dvije akče, a svakom pješaku za jednu. Upravo je u Egiptu dosad rukovodio veliki vezir Junuz-paša. Sultan mu je oduzeo i dao je Hair-begu kojega su bolje poznavanje zemlje, a naročito njegove veze sa šejhovima arapskih plemena, učinili pogodnim za tu službu. Međutim su egipatski defterdar, Dizdar Mehmed Čelebi i rumelijski vojni sudac Ruknedin Sirek-zade mučili zemlju svakovrsnim iznuđavanjima, defterdar rasprodajom sviju dobara koja pripadaju obiteljima Memluka, a vojni sudac prodajom najviših položaja u sudstvu, naime sudačkim mje-

stima četiriju pravovjernih škola, a svako je prodao za tisuću dukata. Sultan je Idrizu, piscu historije, koji je došao u Egipat pošto je potpuno uredio Kurdistan, umjesto da se bavi upravnim poslovima povjerio zadatak da prevede s arapskog prirodopis Demirija (Život životinja). To je završio za vrlo kratko vrijeme, pa je koristio trenutak predaje i popratio je jednom perzijskom pjesmom, u kojoj se osmjelio sultanu podati savjet o upravi zemlje i vršenju pravde u Egiptu. Veziri su piscu historije, prevodiocu i pjesniku dali tisuću dukata za trud pri prevođenju, ali su se ustručavali sultanu pročitati pjesmu. Idriz je bio dosta istinoljubiv i nesebičan da ne primi onih tisuću dukata, ali je bio uporan u zahtjevu da se njegova pjesma preda sultanu, u suprotnom će slučaju sam za to naći sredstva. Veziri nisu mogli, a da ne udovolje tako postavljenoj želji. Idriz je kasidu još popratio molbom da smije otputovati, ako se ne spriječe nepravde u zemlji. Takva iskrenost, koja bi svakog vezira možda stajala glave, nije naškodila piscu historije, toliko je silnik cijenio učene ljude, zbog javnog mnijenja ili same znanosti. On je naložio da mornarica vrati Idriza u Carigrad. Sličnost neustrašivoj iskrenosti pisca historije dao je učeni anadolijski vojni sudac, Kemalpaša-zade, kojega je Selim u velikoj mjeri držao vrijednim da prema njemu bude povjerljiv i da se s njim druži. Vojni poglavari, koji su bili siti duga boravka u Egiptu, molili su ga da sultana na zgodan način ponuka da se skoro vrate, a i sam Kemalpaša-zade je čeznuo za tim. Jednom ga pri jahanju na šetnji upita Selim: »Što govore ljudi?« Vojni sudac reče da je upravo na obali Nila čuo pjesmu, čiji je smisao želja za skorim povratkom u Rum. Selimu se to u taj čas dopadne i zaista su se poduzele mjere za povratak. Kad su slijedeći puta izjahali na šetnju, upita sultan vojnog suca, zašto je njegov učitelj, mula Lufti, zapravo bio, usprkos učenosti, pogubljen? Kemalpaša-zade odgovori da je sebi svojom duhovitošću stvorio mnogo neprijatelja koji su ga onda oklevetali i da je često sebi dopustio ispjevati šale i onda ih izdati za istinite činjenice. »Zar nisi to isto naučio od svoga učitelja?«, upita Selim. »To sam davno naučio i zaboravio«, odgovori vojni sudac, »red je na vama«. »Dakle«, reče sultan, »zar nisi onu vojničku pjesmu nedavno sam izmislio?« Kemalpaša-zade je bio dosta iskren da prizna istinu i umjesto da se sultan srdi zbog dvostruke iskrenosti, zbog netom smišljene pjesme i zbog priznanja, Selim ga pri povratku nagradi za to darom od pet stotina dukata.

Selim je zbog neraspoloženja svoje vojske bio prisiljen na povratak iz Egipta, kao što je prije tri godine bio prisiljen vratiti se iz Perzije. Možda je imao u planu da svojim osvajanjima poda dalji cilj nego što su nilski slapovi. Zlovolju koju nije mogao iskaliti na janjičarima ili je nije htio iskaliti na učenim ljudima, iskalio je, kako ćemo odmah vidjeti, na povratku iz Egipta krvavo na vezirima, kao i na povratku iz Perzije. Od po-

vratka iz Aleksandrije do polaska iz Kaira, još tri i po mjeseca, a neposredno pred tim, Selim je, zbog svoje prisutnosti tamo, htio obaviti još dva posla, a zbog osvajačeve prisutnosti naredba je dobila i veću važnost. Jedan je posao bio da pošalje godišnji dar hodočasničkom karavanom u Meku, a drugi da otvori kanal u Kairu. Muhamed Ebul Berekat, trideset i četvrti šerif Meke iz obitelji Beni Kitade, poslao je osvajaču po svom sinu Ebu Nuumiju ključeve za Kabu u srebrnoj posudi. Selim je sada postao zaštitnik i sluga obaju svetih gradova (Meke i Medine) i preuzeo pravo zaštite i vrhovna prava nekadašnjih egipatskih halifa i sultana, pa je vodio i brigu o izdržavanju šejhova i sirotinje u ova dva sveta mjesta Islama. Sultan Bibar Bundukdari, osnivač memlučke vlasti na Nilu i zapravo zakonodavac njihova carstva, koji je uzeo za uzor Džengiz-hanove uredbe u državi i na dvoru, prvi je naložio da se svake godine svečano pošalje okićena, prekrita i natovarena deva u Kabu, a ova se pošiljka zvala mihmel, tj. teret. Drugi memlučki zakonodavac, veliki Kilaun, protegnuo je svoju pažnju i na ovo slanje i uvećao svečanost naredbom da se održi svečana povorka i viteška igra, pri čemu su Memluci održavali turnir. Otada je pošiljka mihmela bila jedno od najvećih dobročinstava egipatskih sultana za Meku, a ostala je jednom od najvećih svečanosti za stanovnike Kaira. Dar se sastojao od komadića zlata novca i zlata od dobrih komada. Prvo je podijeljeno sirotinji, a drugo šejcima iz Meke, a zatim je održana obredna molitva u sultanovo ime, uz dodatak počasnog naslova sluge obaju svetih mjesta i gradova (Meke i Medine). Osmanski su sultani također od Mehmeda I slali godišnje darove u Meku pod imenom sure. Selimov otac, Bajezid II, slao je svake godine četrnaest tisuća dukata, a sin je podvostručio očev dar i potvrdio je, osim toga, uobičajeno darivanje egipatskih sultana. Emir Muslihudin pratio je pošiljku prvi puta s titulom nadglednika sure s dva egipatska suca. Svakom je šerifu dao pet stotina dukata, svakom šejhu šest, svakom od najuglednijih građana po tri, a svakom siromahu po jedan dukat. Ukupna je suma iznosila dvije stotine tisuća dukata, pored pet tisuća u žitaricama i riži za Meku, a dvije tisuće za Medinu. Emiri, šejhovi i ulema čitali su Kuran i blagosiljali sultana koji je odmah imenovao trideset emira da svaki dnevno čita trideseti dio Kurana, a da ga svi zajedno, dakle, čitavog izmole. Poklon u zlatu naziva se suret, što je naročito ime i nije uobičajeno ni za koji drugi dar, a svečana povorka s devom, koja je time opterećena, mihmel, spada još i danas u vjerske svečanosti glavnoga grada. Veća svečanost, kojom se za ovu godinu potvrđuje mihmel, je emirul-hadž, gdje se imenuje vođa karavane hadžiluka, a bila je to svrsishodnija i potrebnija, jer prošle godine zbog sirijskog vojnog pohoda nije otišla karavana na hadžiluk u Meku. To je rijedak događaj, koji arapske kronike ubrajaju u najveće nevolje u zemlji kojom nebo bije zemlju, kao što su glad,

kuga, požar, poplava i zemljotres, i uvijek to navode. Druga i starija svečanost u Kairu je otvaranje kanala, kad je Nil toliko porastao da je voda dostigla potrebnu visinu. Arapska predaja kaže da je nekada, na taj dan, jedna djevica žrtvovana Nilu, ali za to nema dokaza; to vjerojatnije je, međutim, da je na taj dan, već u najstarije vrijeme, bačen u vodu čovječji lik od drveta, kao što se to nekada činilo u Rimu, gdje su takav drveni kip bacali s mosta Sublicije u Tibar i kao što još i danas čine na Gangesu za durga-svečanosti. Ne možemo sumnjati ni u Omerovo pismo kojim je u ime Gospodarevo zapovijedio Nilu da svojim vodama dovede do poplave, budući da nedostatak vode znači glad. Otada je otvaranje kanala ostao znak za dosta naraslu vodu, što će biti blagoslov za zemlju. To je najveća pučka svečanost u Egiptu i javne objave, kojima se namjesnicima javljaju blagoslov i dovoljno raslinja (vefa), pružali su državnim sekretarima i učenim ljudima u Egiptu doduše jednoličnu, ali neiscrpnu građu, iz koje je svake godine potekla bujica arapske blagoglagoljivosti s velikim riječima koje su sve preplavile.

Dok je Nil sve više rastao, Selim je premjestio svoje mjesto stanovanja s otoka u Nilu u Birketulfil, tj. »jezerce slonova«, izvan područja poplave, gdje je primio kapetane svoje flote, koji su s Koči-begom, zapovjednikom Bruse, dojedrili iz Aleksandrije niz Nil. Nakon spomenutih dvostrukih svečanosti, svečanosti opterećivanja deve za Meku i otvaranja kanala, Selim se konačno početkom rujna (septembra) povrati u Siriju. Posadu kairske utvrde predao je agi Hajrudinu s pet tisuća konjanika i pet stotina pješaka uz zapovijed da nikada ne stave nogu izvan tvrđave. Namjesništvo zemlje povjereno je Hair-begu, ali su njegov harem i njegova djeca poslani u Plovdiv (Filibe) kao taoci. Tisuću deva, natovarenih zlatom i srebrom, nosilo je plijen egipatskog pljačkaškog pohoda. Kao što je Selim iz Perzije poveo sa sobom Timurova potomka, princa Bediüz-zemana, tako je iz Egipta poveo posljednjeg halifa-sjenku iz Abasova doma, čiji je predak njegovu pretku Jildirimu, Munji, izdao povelju s naslovom sultana. Kao iz Tebriza, tako je i iz Kaira pošla kolonija umjetnika u Carigrad. Kad su prešli pustinju Katije i stigli na sirijsku granicu, rekao je Selim velikom veziru Junuz-paši, koji je jahao kraj njega: »I tako bi Egipat bio za nama, a sutra ćemo biti u Gazi.« Junuz-paša nije mogao sakriti svoje nezadovoljstvo nad čitavom tom vojnom poduzetom bez njegove suglasnosti. »Što je plod«, rekao je, »tolikih muka i teškoća — ništa, nego da je pola vojske propalo u pustinji i na bojištu i da je vlast nad Egiptom predana u ruke izdajnika.« To je bilo dosta da napuni mjeru Selimova bijesa. Olujni oblak njegova gnjeva koji je preko glava učenjaka, kao preko Idrizove i Kemalpaša-zadine samo prešao prijeteći i puštajući kišu, najednom se sručio na glavu velikog vezira, kojem je, kako je kraj

njega jahao, po jednom momku iz tjelesne straže dao na licu mjesta odsjeći glavu.

Budući da se to dogodilo u hanu karavanskog seraja, koji je Sultan Halil, Kilaunov sin, dao podići ovdje na granici između Sirije i Egipta za trgovce, to je Junuz-paša odmah ovdje i pokopan, a han je dobio ime Junuz-han, koje još i dan danas **22. 9. 1517.** nosi. Prema činu bi položaj velikog vezira pripadao drugom veziru Zeinelu. Selim prvi i najvažniji položaj u carstvu nije htio dati niti ovomu niti svojoj povjerljivoj osobi, Mehmedu, nišandžipaši, jer mu se onaj činio da nije dovoljno spretan, a ovaj mu nije bio dosta iskusan. Pozvao je carigradskog kajmakama Piri-pašu, koji je već uoči bitke kod Čaldirana, bio kod Selima visoko na cijeni. U Damasku odsjedne u blizini groba velikog **6. 10. 1517.** Nurudina i zaustavi se tu sve do dolaska velikog vezira. Ovdje primi poklonstvo arapskih plemena iz sirijske pustinje, koji to nisu učinili pri polasku, a bili su: Beni Ibrahim, Beni Sevalim, Beni Ata, Beni Atije, Beni Sad te potvrdi redovnicima sa Sinaja navodnu Poslanikovu povelju slobode. U Damask je stiglo i rumelijsko blago, koje su utjerali suci i upravitelji lena s rumelijskih lena da nadoknade posudbu koju je sultan dao posjednicima konjaničkih lena na početku rata. Bilo je to sto milijuna akči, koji su već prije tri mjeseca bili stigli u Haleb (Alep), a sada su, praćeni zapovjednicima Haleba, Himsa i Hame, stiggli u tabor i ušli u sultanovu riznicu. Selimova glavna preokupacija bilo je praćenje uređenja financija u Siriji i opisivanje zemlje. Ovo je predano trojici odličnih činovnika, naime Idrizovu sinu, dosadašnjem sucu iz Jenišehira i novo imenovanom sucu Tripolisa (kasnijem defterdaru), Ebulfazlu, Fenari-zadeovu sinu Nuh-Čelebiji i Abdulhamid-pašinom sinu, Abdul Kerim Čelebiji. Prvi je trebao opisati sandžakate Hims, Hamu i Tripolis; drugi Damask, a treći Haleb (Alep).

Pored predmeta unutrašnje uprave, osigurao je Selim u Damasku i vanjske prilike carstva obnovom kapitulacije s Venecijom. Oba poslanika, Bartolomeo Contarini i Aloisio Mocenigo, sultanu su već prije njegova odlaska, u Kairu, poljubili odjeću, a ovaj ih je najprijateljskije primio. Jedan od njih, Contarini, slijedio je sultana u Damask, a drugi, Mocenigo, pođe po Selimovoj želji s brodovljem u Carigrad. 17. rujna obnovljena je **17. 9. 1517.** venecijanska kapitulacija — uz dodatak davanja godišnjeg danka od osam tisuća dukata za Cipar, što je Venecija dosad plaćala memlučkom sultanu. I ugarski prekid vatre ove je godine, kao i prošle, opet obnovljen na godinu dana. Bez obzira na to, pao je zvornički beg, Mustafa-beg, pri jednom ugarskom prepadu, kao što je o tom izvijestio princ Sulejman iz Edrena u Damask. U Damask je došlo i jedno poslanstvo perzijskog šaha s poklonima, da čestita sultanu što je osvojio Siriju i Egipat, a iz Kumaha je stigao izvještaj namjesnika Mehmeda Karčina da je podjarmljen čitav Kurdistan.

Za vrijeme svog boravka u Damasku udaljio se Selim, preodjenut, da u najvećoj žurbi pođe na hadžiluk u sveta mjesta, Hebron i Jeruzalem, što je izvršio po najvećoj kiši, a onda se odmah vratio u Damask. Njegov posljednij svečani čin u tom
16. 1. 1518. gradu bila je posveta džamije, koju je podigao bogato nadarenu nad grobom velikog šejha Muhjudina al-Arebija. Tu su bili namješteni šejhovi koji su učili (recitirali) Kuran i drugi koji su ga naizust govorili, a siromasi su se tu svakodnevno prehranjivali. Namjesništvo Damaska predao je Džanberdiju Gazaliju pa
5. 3. pošao u Haleb (Alep). U Damasku je izgubio svog povjerljivog čovjeka i učitelja, učenog filologa Halimija, a nedaleko od Haleba umro je Hersek Ahmet-paša, sin hercega od Sabe, Stjepana Kosarića, koji je pola stoljeća ukazivao Osmanskom carstvu velike i važne usluge i koji je četiri puta bio na najvišem položaju carstva, na položaju velikog vezira. Njegova je uspomena zadržana tamo gdje je najuži izmitski zaljev, gdje je sagrađena džamija na južnoj obali sa kuhinjom za siromašne koja još i danas postoji. Dva mjeseca je Selim boravio u Halebu (Alep), a dva druga mjeseca se išlo u Carigrad, gdje je krajem prošle godine orkan srušio veliki Teodozijev pobjednički stup uz mnoge kuće i gdje je stradalo mnogo ljudi. Nakon odmora od ne-
25. 7. 1518. koliko dana, Selim opet napusti Carigrad pa je već deseti dan
4. 8. nakon svog dolaska u Carigrad stigao u Edrene.

13. 8. Osam dana nakon dolaska u Edrene oprostio se prijestolonasljednik Sulejman, koji je dosad bio očev namjesnik u Edrenu, uz velike svečanosti i pošao s povećanjem plaće od pola milijuna akči u svoje namjesništvo Saruhan. Malo dana nakon toga, umre vezir nišandžija, Hodžaoğlu Mehmed-paša, koji je s Halimijem pratio sultana na putu od Kaira u Aleksandriju. Na položaj vezira Selim postavi svog šurjaka Mustafa-pašu, njegovo dosadašnje mjesto dade rumelijskom beglerbegu, defterdaru Ferhatu, a položaj janjičarskog age dade zapovjedniku sedam kula, Kemalu. Iste je godine Selim dao leno krimskom hanu, a to je bio njegov šurjak Mehmed-Giraj, sin prije četiri godine preminulog Mengli-Giraja. Dobio je Krim i počasnu plaću od tisuću akči dnevno. Premda u krvnoj vezi s krimskim hanom, bio je Selim pri koncu svoje vladavine na njega ljubomorniji nego što je bio na perzijskog šaha i memlučkog sultana. »Znaš li«, govorio je jednoga dana velikom veziru Piriju, »da se više bojim ovih Tatara, nego Perzijanaca. Njihovi konji ne trebaju potkova i čavala — oni plivaju preko rijeka tamo gdje naša vojska zastaje da bi preko njih podigla mostove, a za jedan dan prođu za što drugi trebaju pet dana. Ja ga želim poveljom i plaćom staviti na popis mojih ostalih slugu.« Prema tom nalogu, napisana je povelja, a Mehmed-Giraj, kojeg je ta čast obavezala na novu podložnost, ne samo da ju je primio, nego je za jamca poslao svoga brata Seadet-Giraja u Carigrad. Budući da nismo spomenuli vladare Krima od kraja Bajezidove vladavine

i Selimova uspona na prijestol, koji je koristio pomoć šurjaka protiv oca i brata, neka nam bude dopušteno da kažemo nekoliko riječi o Mengli-Girajevoj istovremenoj vladavini, jer će, počevši s njim, povijest krimskih vladara paralelno teći sa sultanovom poviješću, a bit će i usko povezana s njom. Mengli-Giraj, obrazovan i prijatelj znanosti, vladao je četrdeset i sedam godina i osam mjeseci, te je umro u sedamdeset i prvoj godini. Ostavio je za sobom osam sinova, od kojih je Mehmed-Giraj, njegov nasljednik, imenovao brata Behadir-Giraja za kalgu (tako su se nazivali prijestolonasljednici krimskih hanova). Mengli-Giraj je pokopan u Bahčeseraju, pod posebno sagrađenim nadgrobnim svodom. Za nagradu usluga, koje je pružao sultanu Bajezidu pri osvajanju tvrđava Kili Akerman i pri poljskim upadima, dane su mu od luka Kafe, Gezleve i Baliklave prihodi pod nazivom novac za kaftan, a time je do kraja tatarske vladavine na Krimu upravljao jedan od njihovih aga, pod imenom jali agasi, tj. »aga uz more«. Moldavski mu je vojvoda ustupio sela i zemlje na Dnjestru. Osim što je upadao u Poljsku, ugušio je još i unutrašnje nemire Seida Ahmeta i sebi podvrgao njegovo sjedište, koje je četiri sata južnije od Kafe, na rubu planine Agarmiš, grad Solkat.

Ali-begov nasljednik, kao tumač na Porti sipah (spahija) Junuz, poslan je za poslanika u Veneciju da vodi pregovore o oduzetim brodovima i o pritužbama podanika, potkrijepljenim svjedočanstvima sandžaka i kadija. Dubrovčanima je rečeno da, umjesto u zadnje vrijeme davane carine od tri posto, sada moraju dati pet posto. Pojavio se i jedan španjolski poslanik sa zahtjevom da, za odštetu koju su dosad plaćali memlučkom sultanu, plate Selimu godišnji iznos uz potvrdu o slobodi crkve sv. groba i hodočasnika. Selim ga milostivo primi, nadari ga kaftanom i s pet tisuća akči i obeća da će ispuniti tu želju uz to da jedan poslanik dođe zaključiti urednu kapitulaciju. Takav je oprez bio potreban u času kad je za kratkog ratnog zatišja u Italiji Leo X poslao četiri kardinala prvim četirima kršćanskim silama, caru, španjolskom, engleskom i francuskom kralju da ih pozove na zajedničku vojnu protiv Turaka. Slijedeće je godine Selim ponovo obnovio s Ugarskom samo na godinu dana sklopljeno oružano primirje za isti rok, te pošalje čauša Mustafu za poslanika u Veneciju da za Cipar zatraži godišnji danak od osam tisuća dukata, koji je već drugu godinu izostao. Signoria se ispriča da je danak upravo poslan preko Cipra i šesnaest tisuća venecijanskih dukata poteče kao ciparski danak u sultanovu riznicu. Kad ga je Selim primio, govorio je s poslanikom, što je bilo protivno njegovu običaju, opominjući venecijansku vlast da bude pravedna ako hoće mir.

Selimova je vojska ove i slijedeće godine bila zaposlena oko toga da uguši opasnu pobunu, koju je u Aziji raspirio jedan novator, koji se zvao Dželali. Pobuna je bila tako brzo i tako sre- **1518.**

tno ugušena kao ona prošle godine arapskog šejha Hanuša u Siriji, koju su u okolici Balbeka uništile ujedinjene snage Iskender-paše, namjesnika Tripolisa, Gizeldže Kasim-paše iz Hame i Berdi Gazalija, namjesnika iz Damaska; glava pobunjenika je poslana u Edrene.

Dželali se sa svojim pristašama zadržavao u Terhalu, u blizini Tokata, u jednoj spilji, gdje je rekao da čeka na svršetku svijeta obećani Mehdijev dolazak. Veliki vezir Piri-paša je stražario na Eufratu da osigura carstvo od Perzije. Ferhat-paša, rumelijski namjesnik, poslan je u Aziju, protiv pobunjenika. Šehsuvaroğlu, gospodar Zulkadra, progonio ih je od Elbistana do granice Sivasa. Međutim, kada je Dželali pošao u Karahisar, a Ferhat-paša u Ankaru, napao je Šehsuvar pobunjenike i uništio ih bez Ferhat-pašine pomoći, što je u ovoga izazvalo bijesnu mržnju. Glasine o pojavi nekog navodnog princa Murata, jednog Ahmetova sina koji je bio pobjegao u Perziju i tamo umro, opovrgnula su istraživanja i Hasandžanovo svjedočanstvo (Hasandžan je bio Seadedinov otac), pa se smirilo sultanovo uzbuđenje.

Kuga, koja je vladala u Adrianopolisu (Edrene), potakla je sultana da napusti grad i u lovu prokrstari okolicom, te da onda pođe u Carigrad. Tamo je deftedar Abdelselam pred zidinama seraja gradio u sultanovo ime tzv. mramorni köšk (dvorac) i ukrasio ga uljanim slikama od kojih je jedna, kažu, predstavljala Osvajača (el-Fatiha). Selim se svoga djeda sjećao još kao sedmogodišnji dječak i nije pronašao dosta sličnosti na slici, jer nije bilo velikog kukastog nosa kao u jastreba. Bio je nezadovoljan zbog skupocjene građevine i isto toliko skupocjenog unutrašnjeg uređenja köška, čime se rasipao javni novac iz riznice. Lukavi je deftedar poljubio zemlju i umirio sultana da izdatke za gradnju i za uređivanje nije isplatio iz riznice, nego iz vlastitog džepa. Selim, vrlo obradovan zbog toga, dopustio mu je za to obući tri počasne odjeće jednu povrh druge i odobrio mu je da u njega zatraži što želi. Vrlo bogati defterdar izmolio je samo nekoliko mjesta iza Izmita, u oblasti guste šume, po imenu »More šuma«. Sultan odobri molbu, a da nije znao za prostranstvo tog područja. Tako je otad Abdelselamova obitelj bila jedna od najbogatijih u carstvu, jer je posjedovala sve paše i polja Izmita, sve do granice »Mora šuma«. U isto vrijeme dok se gradio köšk, položeni su u Carigradu temelji džamije Selima I koju je tek njegov veliki sin dovršio.

Osvajaču je bilo više stalo do gradnje brodova, nego do ovih građevina. Naredio je da se izgradi stotinu i pedeset velikih i malih brodova, od toga tri po sedam stotina tona. Stotinu drugih, već gotovih galija, bilo je popravljeno. U isto je vrijeme sakupljena u Aziji vojska, petnaest tisuća konjanika koji imaju leno (timar) kod Kajserija, konjanski paša sa svim karamanskim sandžacima u Larendi sa dvadeset tisuća ljudi, anadolski

beglerbeg Ferhat sa trideset tisuća ljudi. Bila je to vojska od preko šezdeset tisuća ljudi i izgleda da je bila usmjerena prema Perziji, a mornarica prema Rodosu. Već otkad se Kemal Reis za Bajezida II iskrcao na Rodosu i opustošio jedan dio otoka, bojali su se vjernici Rodosa novog napadaja. Stoga je ratnički raspoloženi papa Julije II pismom obavezao vitezove s Rodosa **8. 2. 1511.** da savjesno borave na otoku i na povjerenoj im straži. Kad je turska mornarica za osvajanja Egipta odjedrila u Aleksandriju, Rodos je opet drhtao za svoju sigurnost. Ovaj puta se izvukao samo psovkama, kojima je admiral u pismu upućenom velikom meštru ovoga titulirao šugavim psetom i psećim sinom iz obitelji paklenih pasa. Sadašnje novo naoružavanje nije više dopuštalo sumnje da se ticalo ivanovaca. Selim je htio da naoružanje bude u najvećoj mjeri usavršeno prije no što se usudi nešto poduzeti, da ne bi onda morao nepotrebno odustati kao njegov veliki predak. On se zato srdio na svoje vezire koji su htjeli ubrzati vojnu. Kad je jednoga dana otišao iz Ejubove džamije, pratio ga je Hasandžan, otac povjesničara Seadedina. Upravo mu je pokazao grob svoje dojilje, kad je jedna velika galija, određena da bude admiralski brod, isplovila od oružarne prema luci. »Na čiji je nalog puštena s naveza«, upita rasrđeni Selim. S mukom je veliki vezir Piri-paša spasio glavu admirala Džafer-bega, najponiznije mu tumačeći da je takav zakon da se brod pusti s naveza kad je gotov. »Vi me požurujete«, rekao je Selim vezirima, »da osvojim Rodos, ali znate li što je za to potrebno i možete li mi reći koliko puščanog praha imate na zalihama?« Veziri su posramljeni zašutjeli i slijedećeg su jutra izjavili da imaju praha za četveromjesečnu opsadu. »Što znači zaliha za četiri mjeseca, kada ni dvostruka količina nije dostatna«, poviče srdito Selim. »Hoćete li ponoviti neuspjeh Mehmeda II? S tako ludim pripremama ja ne idem u rat i ne idem na put; mene uopće ne čeka više nikakav put osim onaj na drugi svijet.«

Posljednje je riječi izrekao kao u predosjećanju svoje smrti, do koje je uskoro i došlo na putu iz Carigrada u Edrene. Već je tri dana pred polazak na put osjećao oštru bol u leđima i, usprkos Hasandžanovu (Seadedinov otac) nagovaranju da pričeka dok ne prođe prišt koji mu se pojavio, ipak je pošao jašući na put u Edrene. Kada je kod Čorlua došao do sela Ugraškeji, **15. 9. 1520.** gdje je svome ocu priskrbio boj, što je ovoga stajalo prijestolja, a kasnije i života, bolovi su mu se tako pojačali, da je bio prisiljen zaustaviti se. Četiri osobna liječnika još uvijek nisu znala drugog lijeka za čireve, nego da mu stave melem od katrana. Premda su ga odvraćali, nije prestao uživati opijum. Hasandžan, Seadedinov otac, nije ga ni trena ostavljao samog. Vidari su se pouzdavali u njega da će brižljivo izvršiti njihova uputstva. Hasandžan ga je njegovao dan i noć. Sedme noći od polaska iz Carigrada molio je s njim sure »Jâsîn« i Selim je s njim micao

usnama. Kad je Hasandžan došao do ajeta (retka): »Riječ Pre-
22. 9. 1520 dobroga je spas«, Selimova se šaka grčevito stisnu i on izdah-
nu. Hasandžan je imao dosta prisebnosti potrčati za vrhovnim
rizničarom Sulejmanom, koji je htio razglasiti vijest o sulta-
novoj smrti, i nagovoriti vrhovnog sobara da, čuvajući tajnu,
sutra, u osvit dana, kao i obično, pozove vezire na divan. Me-
đutim je čitavu noć molio sa rizničarom suru »Jâsîn.« U osvit
dana došla su tri vezira; veliki vezir Piri-paša, Mustafa-paša i
beglerbeg Ahmet-paša nekadašnji sultanov vrhovni konjušar. Pi-
ri-paša proli suze i blagoslovi Hasandžana zbog mjera opreza
koje je poduzeo, jer bi bez njih galama uškopljenika pobunila
janjičare, a time bi carstvo moglo biti bačeno u najveću nevo-
lju. Postupilo se kao i obično na divanu, liječnicima su podije-
ljeni položaji i svečane odjeće, ove posljednje kao tobožnji znak
da je sultan zadovoljan njihovom službom i svojim prizdravlje-
njem. Četiri liječnika, tri vezira, prvi sobar, vrhovni sobar i Ha-
sandžan, povjerljiva osoba, bili su jedini, njih desetorica, koji
su znali za sultanovu smrt i strogo su čuvali tajnu do dolaska
prijestolonasljednika Sulejmana, kojemu je glasnik odnio tu vi-
jest. Liječnici su, sa već tri spomenuta službenika odaje, bili kraj
mrtvaca na straži i pokopali su mrtvaca s njegovim krevetom
unutar šatora.

Tako je završio sultan Selim I, oštar, pjesnik, osvajač, uži-
valac opijuma, mistik, silnik, ubojica nećaka, brata i oca, na-
kon osam godina vladavine koju je zalio krvlju. Kažu da je je-
dan derviš pri njegovu porodu prorekao da će podjarmiti sedam
vladara, što je prorekao po sedam madeža s kojima je došao
na svijet. To se slavno potvrdilo, kad je pobijedio braću Kor-
kuta, Ahmeta i nećaka, šaha Ismaila, Kara-hana, kneza od Zul-
kadra i egipatskog sultana, što navode osmanski povjesničari.
Mogli su ovih sedam madeža protumačiti s isto toliko prava i
sa sedam umorstava nad svojim krvnim srodnicima i sa sedam
pogubljenih vezira. Hemdem-paša i Hasan-paša su glavom plati-
li slobodu da sultana posavjetuju. Hemdem-paša, zbog savjeta
pri otpočinjanju perzijskog rata, a Hasan-paša zbog egipatske
vojne. Veliki vezir Dukadžin Ahmet i Iskender-paša platili su gla-
vom umjesto buntovnih janjičara; obojica Mustafa, jedan nje-
gov šurjak, beglerbeg, a drugi veliki vezir, bili su okrivljeni za
nepravdu i nevjeru, a Junuz-paša, što je uzeo slobodu prigova-
rati. Samo je žalio za jednim jedinim koji je pao na bojnom
polju Ridanije, za Sinan-pašom, svojim ljubimcem, čiji gubitak
ni osvajanjem Egipta nije mogao biti poravnan. Hersek Ahmet
i Piri-paša bili su jedini veliki veziri koji svoj počasni položaj
nisu platili životom. Selim je poštedio svoje povjerljive osobe
i učene ljude koji su smjeli uživati da budu u njegovu društvu.
Ovi, koje je on cijenio, bili su Halimi, veliki filolog, Nedžati, ve-
liki pjesnik, i nišandžipaša Mehmed. Sva trojica su umrla iste
godine, malo vremena prije njega. Samo ga je nadživio veliki

vojni sudac Kemalpaša-zade, stalni pratilac na vojni u Siriji. Veliki muftija Džemali sjedio je osam godina za Bajezidove vlade, osam za Selimove i šest za Sulejmanove na minderu (sjedištu) fetve, ali tada, kao muftija, još nije imao vrhovnu pravnu čast Osmanskog carstva, no od svih učenih pravnika bio je za vlade sultana Selima najznačajniji i najpoznatiji. Baš zbog toga želimo o njemu reći nekoliko riječi, a preko svih drugih ćemo šutke prijeći.

Ako izreku u Bibliji (Inđilu) i Kuranu: »Po njihovim djelima ćete ih poznati« treba razumjeti i kod učenih pravnika kao i kod drugih struka, da ih prepoznajemo većinom po djelima njihova pera, onda to kod Džemalija dolazi u obzir u daleko manjoj mjeri, nego čitav njegov način rada. Njegova zbirka fetvi, koja nosi naslov Al-muhtarat, tj. odabrane, spada doduše među cijenjene zbirke fetvi, jer sadržaj doista odgovara naslovu. Međutim, daleko značajnije su za osmansku povijest one presude koje je izrekao kao muftija, prije svega tri kojima je trebalo opravdati objavu rata protiv Egipta. Pitanja su postavljena na slijedeći način: »Ako jedan padišah Islama u svetoj borbi za iskorjenjivanje bezbožnika (tj. Perzijanaca) bude ometen pomoću koju tome bezbožniku pruža drugi padišah, da li je po zakonu dopušteno ubojstvo i zaplijena njegove imovine?« Potvrdni je odgovor obrazložen izrekom iz predaje (Hadisa): »Tko bezbožnicima pomaže, i sam je bezbožnik.« I drugo pitanje: »Ako neki narod koji nosi islamsko ime (Egipćani), svoju djecu i mladiće radije miješa s obiteljima nevjernika (Čerkezima) nego s muslimanima, da li je dopušteno da ih se ubije?« — »Bez daljnjega«. Treće pitanje: »Ako neki narod tobože pod izlikom Islama, kojeg ispovijeda, na svoj novac utiskuje riječi svoje vjere, a zna da će taj isti novac doći u ruke kršćana, židova i sedamdeset i dvije sekte, koji će tim novcem — Bože sačuvaj — ići stramputicom i taj će novac u svom nečistom stanju nositi uza se i u slučaju potrebe izdati, što treba učiniti s takvim narodom?« Odgovor je glasio: »Ako to ne sprečavaju o zakonu je da ih se ubije.« Osim ovih pitanja, koja odlučuju, po zakonitosti jednog nepravednog rata, dijelio je muftija Džemali svoje fetve takvom spremnošću i bezobzirnošću prema strankama, da je kroz prozor samo vješao košaru u koju su se stavljala pitanja koja je on onda opet samo s odgovorima »da« i »ne« spuštao pomoću košare dolje. Stoga je i dobio ime Zenbillü mufti, tj. muftija od košare. Pa i pored fanatizma, koji je izrečen u ove tri fetve, prekinula je Džemalijeva pravdoljubivost više puta jedan čin ponovljene tragedije Selimova silništva. Sultan je u srdžbi zapovijedio da se pogubi stotinu i pedeset činovnika riznice. Džemali je pošao na divan, premda za to kao muftija nije bio ovlašten, i zatražio da dođe do sultana. »Dužnost je muftije«, rekao je »brinuti se o onom drugom životu sultana Islama i ja te molim za život nepravedno osuđenih činovnika riz-

nice.« »Ulema nema pravo miješati se u poslove vladanja«, rekao je sultan. »Samo se strogošću može vladati nad masom«. Džemali odvrati da ovdje nije riječ o ovome svijetu, nego o drugome i tko oprašta, toga čeka vječita nagrada, a nepravednu strogost vječita kazna. Selim je na Džemalijevu molbu osuđenima poklonio ne samo život, nego ih je, na njegovu drugu molbu, postavio opet na njihove položaje. Jedan drugi pravni slučaj, ništa manje važan, bila je osuda četiri stotine trgovaca koji su zbog trgovine svilom iz Perzije bili kažnjeni ne samo oduzimanjem robe, već i smrću. Muftija je jahao kraj sultana na putu u Edrene i navukao je na sebe sultanovo predbacivanje, jer se ustručavao dati željenu fetvu za obrazloženje smrtne presude. »Zar nije dopušteno«, upita Selim, »dvije trećine pučanstva pobiti za dobrobit one preživjele trećine«. »Da« — odgovori Džemali — »ako ove dvije trećine prijete da dovedu do velike nevolje«. »Ima li veće, nego neposluh prema padišahu«, nastavi Selim. »Svaka zemlja koja svome gospodaru otkaže posluh, brzo kreće prema propasti«. »Neposluh nije jasan«, nastavi Džemali, »budući da prodaja svile dosad nije bila zabranjena«. »Ne miješajte se u vladarske poslove«, odvrati Selim ljutito muftiji. Ovaj se bez pozdrava brzo povuče. Selim, pun bijesa i čuđenja, spusti uzde i zaustavi se neko vrijeme, te ovaj puta potisne izljev bijesa. Kad je došao u Carigrad pustio je zatvorene trgovce na slobodu i dao im zaplijenjenu svilenu robu. Muftiji je poslao pismeni nalog da oba počasna položaja u pravnoj službi, položaj vrhovnog rumelijskog i vrhovnog anadolijskog suca ujedini u svojoj osobi. Džemali je odgovorio da, ma koliko je dužnost slušati sultana, on ipak ima s Bogom stariji ugovor, a njemu je zaprisegnuo da nikada neće primiti počasti koje su vezane za zapovijed, nego će se ograničiti samo na to da odlučuje o pravnim pitanjima. Sultan ga je tim više cijenio i kao dokaz svog štovanja poslao mu pet stotina dukata.

Kao pravi anđeo-spasitelj pričinio se muftija Džemali kršćanima, a naročito Grcima, žiteljima glavnoga grada, kad se Selim, nakon masovnog umorstva šiita, u svojoj državi odlučio uništiti i Grke i opljačkati sve crkve. Postavio je muftiji škakljivo pitanje: što je zaslužnije, čitav svijet podjarmiti porezima ili poraditi na tom da se narodi obrate na Islam. Muftija, koji nije pogodio sultanovu namjeru, odgovori da je obraćanje nevjernika daleko zaslužnije i Bogu ugodnije djelo. Selim izda velikom veziru nalog da sve crkve pretvori u džamije, da zabrani svaku inovjersku službu Božju i da osudi sve kršćane na smrt, ukoliko se ne bi obratili na Islam. Veliki vezir, pogođen ovim krvavim nalogom, posavjetova se s muftijom, na čijoj fetvi je počivao nalog. Potajno su savjetovali patrijarha da pri objavljivanju zapovijedi zatraži u sultana zakonito ročište. Po mišljenju vezira i muftije, da sultan ne može odbiti ovu molbu, on je uvaži. Patrijarh praćen čitavim svojim svećenstvom, pojavi se

na divanu u Edrenu i pozva se na svečani ugovor Mehmeda II, pri čemu je sultan pri zauzimanju grada svečano obećao da crkve neće pretvoriti u džamije, da vršenje obreda neće ometati i da će dopustiti javnu uskršnju svečanost. Kuran govori protiv nasilnog obraćenja i osigurava nemuslimanima trpeljivost uz davanje poreza po svakoj glavi. Izvorni je dokument bio spaljen, ali tri stara janjičara, koja su prisustvovala zauzimanju Carigrada prije šezdeset i pet godina, posvjedočila su da je sultan odobrio poslanicima grada, koji su mu donijeli ključeve u zlatnoj posudi, ove tri točke. Selim je poštovao izreku Kurana i Osvajačevu (el-Fatihovu) riječ, ukoliko je ona priznavala slobodu vršenja vjerskih obreda, ali je dodao da zakon ne traži da tako lijepe zgrade kao crkve i dalje budu skrnavljene idolopoklonstvom. Zapovijedi da se sve crkve u Carigradu pretvore u džamije; kršćanima je dopušteno sagraditi druge crkve od drveta, a one u propadanju popraviti. Dakle, ako Selim nije svršetak svoje vladavine ukaljao morem krvi nevjernika, kao što je to na početku uradio s krivovjernicima, treba to zahvaliti čovječnosti velikog vezira Pirija i muftije Džemalija. Ipak im je oduzeo njihove najljepše crkve pretvarajući ih u džamije i zadovoljio se zaslugom da ih je nasilno lišio crkava umjesto njihova ubojstva što mu se branilo. Ako u Islamu nema tu zaslugu, ipak je stekao jednu veliku zaslugu za vjeru i carstvo, kad je kao pobjednik perzijskog šaha i sultana Memluka pripojio Osmanskom carstvu veći dio Kurdistana i Mezopotamije, zajedno s Egiptom. Titula Mehmeda II bila je da je, zauzećem Konstantinopolisa (Carigrada), gospodar dvaju kontinenata i dvaju mora, a Selim je tu titulu učvrstio, postavši služnik i čuvar obaju svetih mjesta i gradova, naime Meke i Medine. Mehmed II i Selim I, oba osvajači, ispunili su razdoblje, s vladavinom Bajezida II koja je među njima, od sedamdeset godina. Oni su glavni stupovi zgrade osmanskog osvajanja, a time i povećanja carstva. Na njima počiva povijest ovog drugog razdoblja nakon osvajanja i povećanja carstva, a u slijedećem razdoblju bit će ono na vrhuncu svoje moći i veličine.

GLAVA DVADESETPETA

Prvo razdoblje vladavine Sulejmana I

Događaji su plod prirode i ljudi. Priroda je uvijek velika i kad njezin mirni tok ne prekida revolucija; događaje ne čine velikim njihovi začetnici, nego često postaju važni mnoštvom onog što se dogodilo i nepredvidivim nizom posljedica. Veliki čini i velika djela potječu uvijek od velikih duša i duhova, bilo da oni te događaje sami vrše ili ovjekovječuju prikazivanjem. Takvi čini, djela i njihovi začetnici većinom su samo štedljivo posijani na širokom području historije naroda, ali niti jednoj državi, koja je ikada gospodarila u povijesti veličinom i moći, ne nedostaje momenat procvata kada su se sve klice kulture i snage energije pojavile da bi se razvile i dovele do najvišeg procvata njezinu snagu i veličinu. Često je to bilo bez sudjelovanja vladara u neograničenim državama, često se to događalo vlastodrščevim stvaralačkim postajanjem, pa su po njemu svjetlo i život došli do svoga bivstva. Vladavine velikih vladara, već same po sebi važne i privlačne, postaju to u dvostrukoj i trostrukoj mjeri, ako se po njima odredi vrhunac moći i veličine naroda i carstva, ako kao osvajači, zakonodavci i državni stvaraoci ne natkriljuju samo u znatnoj mjeri svoje pretke i nasljednike, nego ako epoha njihova djelovanja i povijesno pada u značajno vrijeme, gdje veliki događaji i veliki ljudi stoje naporedo s takvim carstvima i narodima.

Zbog toga je vladavina Sulejmana Zakonodavca, Veličanstvenog i Velikog najvažnija i najznačajnija u povijesti Osmanskog carstva. Ono njemu zahvaljuje najviši procvat svoje veličine i moći zbog mudrih državnih formi i osnovnih zakona, proširujući područje zemlje i znanje velikim djelima u ratu i miru, velikim djelima duha i graditeljstva. On je u najvećoj mjeri najveći vladar kojega povijest Osmana može pokazati, jedini kojem su evropski povjesničari pridjenuli ime »Veliki«, i to s pravom, dok ga osmanski nazivaju skromnije, samo »Zakonodavcem« ...

Ako se u starom, tradicionalnom učenju Pitagore, koje je ovaj preuzeo s Istoka, govori o značenju brojeva i tvrdi da broj sedam, koji najviše djeluje na epohe u prirodi i na odlučivanje o događajima, nakon broja tri i jedan, održava najznačajnije mjesto kao sveti broj, ipak broj deset važi još i više nego četiri (pitagorejski tetraktys) kao najpotpuniji od svih brojeva, jer se njime zatvara ciklus brojenja pa se počinje opet od početka. Osjetilnu potvrdu ove savršenosti istočnjak nalazi u prstima ruku i nogu, u deset osjetila (naime pet vanjskih i pet unutarnjih), u deset dijelova Kurana i njegovih deset načina učenja (čitanja),

u deset zapovijedi Pentateuha, u deset Muhamedovih sljedbenika, u deseterostrukoj razdiobi vojske (decurio, centurio, haliarhe), u deset astronomskih nebesa i u prastarim orijentalnim predodžbama o genijima koji rukovode umom. Po ovom prastarom načinu predočavanja važnosti i savršenosti broja deset nije se moglo deseto stoljeće po Hidžretu i deseti vladar Osmana najaviti u njihovim očima drugačije, nego izvanredno važno i monumentalno. Devetstota godina po Hidžretu, kada je rođen Sulejman, znači za Evropoljanina posljednju godinu devetoga stoljeća a Azijcu prvu godinu desetoga stoljeća. Kao što je Timur gospodar devetog stoljeća, tako je Sulejman gospodar desetoga. Kako istočnjačka povijest u životu onog osvajača ističe brojku devet kao naročito značajnu, tako to čini savršenom brojkom deset za ovog »Zakonodavca«. Rođen prve godine stoljeća po Hidžretu, Sulejman je u njegovoj prvoj četvrtini nastupio kao deseti osmanski sultan u cvatu muške snage s vrlinama vladara. Priroda ga je bogato obdarila odličnim svojstvima duha i ćudi, energijom i poduzetnošću, pa se činio Osmanima, okružen poslaničkom slavom svog imena, kao od Boga poslani vladar. Za njegova djela se nadaju da će ispuniti glas naroda i riječ Kurana, o kojima govori donosilac Sulejmanova (Salamonova) pisma kraljici od Sabe: »Jer ovo je od Sulejmana, a to je u ime Preblagoga, Najmilosrdnijeg, da se izvrši na najsretniji način.«

S viješću o zatajenoj Selimovoj smrti u Ograškeju došao je ćehaja silahdara, Sulejman-aga, kao vjesnik u Manisu (Magneziju), gdje je Sultan Sulejman vladao kao namjesnik. Treći je vezir, rumelijski beglerbeg Ahmet-paša, poslan u Edrene zbog straha da vojsci prije vremena ne izda tajnu. Međutim, čim je iz Manise (Magnezije) stigla vijest da je Sulejman pošao na put u Carigrad, sazvao je veliki vezir tjelesne straže solak i objavio im sultanovu smrt. Oni su bacili svoje kape na zemlju, glasno zaridali, a u čitavom su taboru oborili šatore u znak vojne žalosti. Veliki je vezir zapečatio vage za mjerenje blaga i povjerio drugom veziru Mustafi i Ferhat-paši brigu da leš sprovedu u prijestolnicu, a sam je onamo odjurio preobučen u vjesnika da bi primio gospodara pri njegovu dolasku. U nedjelju uputio se Sulejman sa tri galije iz Üsküdara (Skutarija) u seraj gdje su mu janjičari došli u susret za zahtjevom da ih obdari prigodom dolaska na prijestol. Popodne je stigao veliki vezir. Odmah je objavljeno da će doći do poklonstva s rukoljubom i da će se održati žalobna sjednica, a pogreb je određen za slijedeći dan ujutro. Prvoga listopada (oktobra) Sulejman je, u žalobnoj odjeći, iz unutrašnje odaje, praćen samo velikim vezirom, ušao s prvim jutarnjim rumenilom u dvoranu za poklonstva, gdje je dočekan povicima čauševske dobrodošlice. Muftija i ulema poklonili su se novom gospodaru poljubivši mu ruku. Oko podne je stigla vijest da se očev leš približava vratima Edrena, a Sulejman mu je izišao u susret sve do vratiju. Paše su sišle s konja i nosile

22. 9. 1520.

30. 9.

1. 10.

lijes kraj kojega je sultan išao pješice. Postavili su ga na visinu šestoga od sedam brežuljaka grada, onog koji leži najbliže grčkoj patrijaršiji. Pošto je obavljena posmrtna molitva u Mehmedovoj džamiji, Sulejman je izdao prvu vladarsku naredbu da na ovom brežuljku treba ocu za počivalište podići grobnu zgradu,
1. 10. 1520. džamiju i školu. Treći dan, otkako je sultan u Carigradu, u njegovoj je prisutnosti otvoreno blago da bi se zadovoljili zahtjevi vojske da im se prigodom uspona na prijestol dade plaća s povišicom. Janjičari, koji su prigodom Selimova uspona na prijestol dobili svaki po tri tisuće akči, tj. 50 dukata, tražili su sada pet tisuća, a ostali u istom odnosu više. Oni prvi su dobili, što su prije osam godina dobile spahije (sipahi), silahdari, hurebe i ulufedžije, svaki trećinu dara s razmjernim povećanjem plaće; spahije (sipasi) i silahdari pet, hurebe četiri, a ulufedžije tri akče dnevnoga dodatka. Age, koje su ga služile u Manisi (Magneziji) dok je bio prijestolonasljednik, počašćene su položajima i darovima, a njegov dvorski upravnik Kâsim-paša odlikovan je čašću vezira, tj. s tri tuga. Izvršivši na taj način za prva tri dana svoje vladavine dužnosti prema ocu, vojsci i slugama, odmah je na djelu izrazio načela svoje vladavine: strogu pravdoljubivost i dobročiniteljsku velikodušnost.

Šest stotina nesretnih Egipćana, koje je sultan Selim dovukao iz njihove domovine u Carigrad, smjeli su se vratiti svojim kućama. Perzijskim trgovcima, kojima je protiv Selimove opće zabrane perzijske trgovine uvezena roba oduzeta, podijeljeno je više od milijun akči odštete. Aga silahdara, okrivljen zbog nereda svoje momčadi, smijenjen je s položaja, a pet krivaca je smaknuto. Konačno je i kapudan mornarice Džafer-beg, zbog svoje okrutnosti poznat pod imenom »krvavi«, odmah na prijavu svoga ćehaje skinut s položaja i zatim, nakon redovite, uobičajene istrage i dokaza o njegovim nedjelima, obješen, da bude primjer za zastrašivanje. Takva vijest o blagosti i strogosti brže je preletjela prostrano carstvo sve do krajnih granica, nego pismena obavijest o stupanju na prijestol, koja je nekoliko dana nakon ovoga poslana velikim namjesnicima u carstvu, naročito: Hair-begu u Egiptu, šerifu u Meki i krimskom hanu. Dubrovčani, koji su plaćali danak, poslali su darove u srebru i zlatnim tkaninama, vrijedne osam tisuća dvjesta dukata; darovi su milostivo primljeni, a njihove su trgovačke slobode potvrđene. U fermanu-potvrdi, upućenom Hair-begu piše: »Moja je plemenita zapovijed — koja poziva kao sudbina i miješa se u život kao usud — da bogati i siromašni žitelji grada i polja, podređeni i podanici, svi požure da te poslušaju; ako neki odugovlače s ispunjavanjem dužnosti, onda ih — bili to emiri ili fakiri — smakni, a po izreci: »Naš je život vraćanje dobra dobrim, zla zlim; koji su pretpostavljeni, treba sav metež da dovedu u red. Primit ćeš onda Našu milost, a Naša blagonaklonost će te obuhvatiti. Vidjet ćeš ostvarenu izreku: »Jer ste zahvalni, ukazat

ću vam još veće stvari«, i drugu: »Zahvalnost osigurava trajanje milosti; sa zahvalnim marom trebaš vršiti sadržaj naređenja koja dolaze od moje Visoke porte, njihov smisao trebaš shvatiti. Ne smiješ propustiti da pravednošću štitiš velike i male koji žive na tvom području itd«. Na to će Hair-beg u svom odgovoru: »On je obznanio radosnu vijest o dolasku na prijestol i visoki ferman-potvrdu poslao od Kaira do granica Nubije i Kairavana, a obrednom molitvom i novcem neka je priznato Njegovo Veličanstvo sultan. Od svih arapskih šejhova pristigli su vjesnici i njihova pisma s dobrim željama popraćena su darovima i u najskorije će vrijeme stići s darom prigodom dolaska na prijestol.« Po svoj prilici je isto takva zapovijed odaslana sirijskom namjesniku Hazali-begu, ali, umjesto isto takve vijesti o pripravnoj poslušnosti, došla je vijest o uskraćivanju posluha. Džanverdi Gazali, rodom Slavonac, koji je kao emir memluka njihova predzadnjeg sultana, Kansu Gavrija, sramotno izdao Selimu i za svoje izdajstvo bio nagrađen namjesništvom Sirije, nije tako brzo primio vijest o sultanovoj smrti. Smatrajući da je to povoljan **24. 10. 1520.** trenutak da se posvema otrese osmanskog jarma, domogao se utvrde u Damasku, a Bejrut dao zaposjesti po jednom svom robu. Dvojicu drugih je poslao u sirijske planine i u Egipat da bi pobunili Druze i Arape. Egipatskog namjesnika Hair-bega pozvao je također na pobunu, prikazujući mu kako je to lak poduhvat pod tako mladim i neiskusnim gospodarom kao što je to Sulejman. Ovaj lukavo odgovori, neka se najprije domogne Sirije i njezina predziđa Haleba (Alep), a sve drugo će onda biti lako. Gazalijevo pismo je odmah poslao po jednom svom povjerljivom čovjeku, imenom Alaji, u Carigrad.

Početkom studenog (novembra) Gazali pođe sa petnaest tisuća turkmenskih konjanika i memluka i s osam stotina vojnika s puškama iz Damaska ka Carigradu. Istovremeno je treći vezir, Ferhat-paša, koji je imenovan vojskovođom protiv pobunje- **mj. 11. 1520.** nika, u Galipolju s četiri tisuće janjičara i četiri tisuće sipaha (spahija) prešao Dardanele, da bi se sjedinio s azijskim trupama beglerbega Karamana i Šehsuvaroğlua, lenskog gospodara Zulkadra, koje su bile potčinjene njegovu vrhovništvu. Gospodar Tripolisa, Bejruta i čitave sirijske obale, Gazali, stajao je pred Halebom (Alep). Njegov zapovjednik, Karadža-paša s begovima Antakije (Antiohije), Tripolisa, Hame i Himsa, koje je privukao sebi, hrabro je branio grad. Opsjedanje je trajalo mjesec i pol dana, a Gazali ga je napustio kad je čuo da se približava **22. 12.** Ferhat-paša. Vratio se u Damask i priredio gozbu na koju je pozvao pet tisuća janjičara koji su ostali u Damasku kao osmanska posada. Pretvorio je gozbu u janjičarsku noć; napao ih je i zatim sve dao poubijati. Međutim su stigle sjedinjene Ferhat-pašine i Šehsuvaroğluove čete u žurnom koraku, prevalivši za četiri dana put od Haleba do Damaska. Pred gradom je, kod mjesta Mastabe, došlo do borbe. Kad je Gazali vidio da je bitka **27. 1. 1521.**

izgubljena, pokušao je pobjeći preodjeven u derviša, ali ga je
6. 2. 1521. izdao njegov vlastiti rizničar Seid Alija i uhvatio, ubio, te njegovu glavu dokotrljao pobjedniku pred noge. Na tu vijest o pobjedi, koja je stigla u Carigrad, dano je Ajaz-paši namjesništvo Haleba (Alep). On je bio dosadašnji namjesnik Anadolije i za vrijeme osvajanja Egipta, za Selima, kao janjičarski aga, istakao se hrabrošću. Ferhat-paša zapovijedi svojim četama da zastanu kod Kajserije u blizini brda Ardžiš — da bi osmotrio kretanje perzijske vojske koju je šah Ismail sakupio u očekivanju povoljnog ishoda sirijske pobune.

S Gazilijevom glavom stigla je u isto vrijeme u Carigrad i vijest da je Behram-čauš, koji je bio poslan u Ugarsku sa zahtjevom o plaćanju danka, bio podvrgnut zlostavljanju i da je ubijen. Sulejman se toliko obradovao vijesti o sirijskoj pobjedi da je trofej-glavu htio poslati po naročitom poslaniku svom prijatelju duždu Loredanu, kao dokaz prijateljstva, što je bailo (konzul) samo s mukom spriječio. Zbog ugarske povrede poslaničkog prava bio je toliko ljutit da je odlučio odmah sam povesti rat, a predigra za to je ionako već bila dana početkom njegove vladavine, jer su paše Smedereva i Vrhbosne bile osvojile Srebrenik, Tešanj, Sokol i Knin. Posada prvih triju utvrda bila je pobijena, usprkos danom obećanju o slobodnom odlasku, Knin je spaljen, a hrabri biskup Berislav na rječici Korenici vjerolomno ubijen. Rumelijski beglerbeg Ahmet-paša dobi nalog da odmah iz Carigrada pođe prema Ipsali. Zavrbovano je petnaest tisuća azapa, a tri stotine topova i četrdeset galija je stavljeno u stanje pripravnosti. Sulejman, položivši najprije kamen-temeljac za džamiju posvećenu grobu njegova oca, posjeti svečano očev
19. 2. 1521. grob i grobove svoga djeda i pradjeda (Selimov, Bajezidov i Mehmedov), te pođe po prvi puta sam u boj. U Sofiji se s carskim taborom sastao Ferhat-paša, koji je dosad bio u Ipsali s tri stotine deva koje su nosile prah, olovo i druge ratne potrepštine. Sada je pristiglo još trideset tisuća deva koje su bile sakupljene u Aziji pa su preko Bosfora pošle za vojskom. Raji sofijskog smederevskog, kruševačkog (aladžahisarskog) i vidinskog pašaluka naređeno je da isporuče deset tisuća kola brašna i ječma, čime su natovarene deve. Njihova je kupovina i naplata za goniče deva upućena iz javne blagajne. Ahmet-paša, rumelijski beglerbeg, upućen je iz Niša prema Šapcu, leteći odredi su podijeljeni na dva dijela, od kojih je jednim zapovijedao Mehmed Mihaloglu idući u smjeru prema Sedmogradskoj (Erdelju), a drugi je dio prevodio Omerbegoğlu. On je trebao četovati i ići pred carskim taborom. Veliki vezir Piri-paša pođe s tisuću janjičara, sa spahijama i svim azapima prema Beogradu, dok je Sulejman pošao preko Alašehira prema Šapcu.

Ahmet-paša je žestoko opsjedao Šabac, a posada, koja se sastojala samo od stotinjak momaka i nekoliko jahača, hrabro se branila pod zapovjedništvom Simona Logodija. Pošto su Tur-

ci ispunili vodeni opkop prućem, mogli bi se hrabri branitelji lako spasiti preko rijeke, ali srozavši se na samo šezdeset ljudi dočekali su navalu koja ih je sve stajala života, ali je odnijela i sedam stotina Turaka. Njihove su glave duž puta u dugom nizu nataknute na kolac. Sulejman je slijedećeg dana ušao u tvrđavu, dopustivši osvajaču Ahmet-paši i sandžakbezima da ga poljube u ruku. Naredio je da se grad bolje utvrdi s pomoću vodenog opkopa i da se preko Save podigne most da bi mogao prijeći u Srijem. Za to vrijeme sjedio je na obali u čardaku da bi nadzirao marljivost radnika, a sve vojne age stajale su s batinama u ruci iza radnika. Devet dana se neprestano radilo na mostu, a u međuvremenu je stigla vijest da je Zemun pao velikom veziru u ruke, da je gospodarica Kulpenika napustila svoj dvorac, da je Jahja-paša, Bali-begov sin, za svog četovanja zauzeo nekoliko utvrda i odsjekao šezdeset glava. Nakon deset dana je most, dug tisuću i osam stotina lakata, bio gotov, spreman da preko njega prijeđe vojska. No, isti dan rijeka toliko silno nabuja da razori most, a prijelaz je omogućen tek nakon osam dana. Gotovo mjesec dana je Piri-paša bio pred Beogradom, kad se Sulejman sa čitavom preostalom vojskom sam pojavio pred tvrđavom. Prebjezi su odali da su zidine najslabije sa strane s koje Sava utječe u Dunav i odmah je grad napadnut jakim oružjem s otoka koji se tu nalazi, s to većim uspjehom što je opsjedanima nedostajalo oružja. Vojvoda od Havale (Avale) je kukavički pobjegao, te je zajedno s utvrdom pao u turske ruke. Tracijske (bugarske) unajmljene čete napustile su grad i povukle se u utvrdu u koju su ih jedva pustili zapovjednici Blaž Olah, Jan Botij i Ivan Morgaj, budući da su kukavice i beskorisni brbljavci. Ovi su hrabro branili kršćanski bedem i već su odbili više od dvadeset navala, kada je Sulejman po savjetu jednog francuskog ili talijanskog prebjega pokušao lagumom potkopati najveći toranj grada, koji su ugarski historičari nazvali tornjem visokim milju, a osmanski su ga prozvali bezopasnim. Sulejman zapovijedi da ga raznesu. Jedva je preostalo četiri stotine ljudi sposobnih za borbu, ali ovi bi se, kao i oni iz Šapca, držali do posljednjeg da nisu bili prisiljeni na predaju zbog vjerske mržnje Srba i izdaje Franje od Hedervara i Valentina Tereka uz obećanje da će im Turci poštedjeti život i ostaviti slobodu. Ovo su obećanje Turci slabo održali, jer su sabljama posjekli više Mađara, a samo Bugare su preselili u Carigrad, gdje još uvijek jedna četvrt grada i selo na Bosforu nosi ime Beograd. Bali-beg, Jahjin sin, imenovan je zapovjednikom osvojene tvrđave. Dvadeset i jednoj tisući Vlaha naređeno je da poprave tvrđavu. Tri tisuće janjičara ostalo je kao posada. S Beogradom su u turske ruke pale srijemske utvrde Kulpenik, Baridž, Perkas, Slankamen, Mitrovica, Karlovci i Ilok.

8. 7. 1521.

19. 7.

27. 7.

4. 8.

9. 8.

[O takvom krupnom uspjehu izvijestila su pisma o pobjedi upućena glavarima po cijelom carstvu, a i Veneciji po poseb-

nom izaslaniku. Nakon što su trupe bile nagrađene, poglavarstva grada uspostavljena, Beograd sa 200, a Šabac sa 20 topova opskrbljeni, a šume otoka na Dunavu iskrčene, Sulejman krene za Carigrad.

19. 10. Već na maršu mu priopće smrt njegova dvogodišnjeg sina Murata, dva dana prije njegova prispjeća u Carigrad umre mu
29. 10. kći, a deset dana po njegovu dolasku premine mu i devetogodišnji sin Mahmut od boginja. Radi žalosti se otkažu svi divani i prijemi poslanstva Dubrovnika, Rusije i Venecije što su željeli sultanu iskazati čestitke. Dubrovčanima je u odgovor podijeljena sloboda od carina u svim turskim pristaništima i trgovištima i dopuštena im je kupovina žita za njihove potrebe. I Rusima je sultan izašao u susret, jer je krimskom hanu stavio do znanja da ih ne smije uznemiravati. Izmijenjeni su poslanici, ali Rusi nisu uspjeli dobiti pismeni ugovor što su ga željeli. Venecijanci, u dobrim odnosima od Sulejmanova ustoličenja, obnovili su mir i zaključili ugovor od trideset članova. Tu se pred-
1. 12. 1521. vidjela sloboda plovidbe, sigurnost trgovaca, boravljenje poslanika u Carigradu, koji se moraju mijenjati svake tri godine; odbjegli venecijanski robovi moraju se vratiti, ako su kršćani; a ako su muslimani, moraju se za tisuću akči otkupiti. Pljačka obala bit će nadoknađena, a brodolomci oslobođeni. Brodovi, što plove bez svojih kapetana, snose sami odgovornost; ubojice i grabežnici bit će izručeni; u pravnim poslovima istupaju i tumači pred sudom; bailo (konzul) se poradi dugova ne može zatvoriti, a bez bailove dozvole ne može putovati nijedan venecijanski trgovac. Ovi su slobodni od poreza po glavi (glavarina), za njihovo nasljedstvo stara se bailo, brodovi će se pretraživati u Carigradu i na Dardanelima. Konačno (a to su dva najvažnija člana), Republika plaća za Cipar 10.000 i za Zante 500 dukata. Granice su bile potvrđene kako su bile još u 14 stoljeću između bosanskih kraljeva i Republike.]

Tako je protekla prva godina Sulejmanove vladavine slavno u ratu i miru, dostojan primjer svim budućim pokoljenjima. Niti časak mu nije prošao neiskorišteno za državne poslove i svaki je njegov korak odavao karakternog čovjeka, vladara i savršenog muslimana. Bio je neprestano pun misli i planova, brz i čvrst u njihovu ostvarenju, postojan u svome mišljenju, revan u svojoj vjeri, prijatelj znanosti i izučavanja, kršćanima sklon, ali oštar protivnik židovima. Njegovo jako čelo, smeđa boja lica i ozbiljni izgled navješćuju koleričan temperament, a još više je mrko izgledao jer je nosio turban svijen sve do očiju. Dao mu je i novi oblik, različit od onoga njegova oca. Ovaj ga je nosio okruglo, a Sulejman ga je savio u mnogo nabora, tako da se vidio samo vrh obavite kape. Onaj je oblik dobio ime selimi, a novi je nazvan jusufi, bilo po onom egipatskom Jusufu, bilo po Jusufu Salahudinu, a jedan i drugi su uzori velika znanja o upravljanju. Istočnjaku je veoma važno pokrivalo glave

kao oznaka dostojanstva i položaja na društvenoj ljestvici, a može imati čak i religiozno obilježje. Za Sulejmana su povezi za glavu i turbani najbrižljivije odabrani zajedno s odjećom. Samo sultan je nosio visoko vezani povez ukrašen s dvije perjanice; veziri su nosili isto takav povez, dolje širok, a gore je muslinom (finom tkaninom) prolazila široka zlatna traka (kalevi); državni su činovnici nosili visoki svečani turban nalik na Sulejmanov, samo što je bio manji (mudževeze); učeni pravnici su nosili okrugli debeli nabor (horasani); unutarnja tjelesna straža je imala zlatnu kapu (uskûf); vanjska straža, bostandžije, imali su crvenu kapu koja je visila (baretu); janjičarski oficiri su nosili kapu u obliku šljema ukrašenu perjem (kuka); janjičari su imali pustene kape (keče); obični su ljudi nosili razbarušen povez (perîšâni), jednostavni turban (dülbend) ili nemarno prebačeni šal (šemle). U pratnji onih prvih, dvorskih i državnih činovnika, koji su se razlikovali na taj način svojim turbanima, jahao je Sulejman svakoga petka u džamiju da prisustvuje svečanoj obrednoj molitvi. Pratila su ga, po prvi puta, četiri vezira, jer njihov broj za bivšega sultana nikad nije prešao trojicu, premda je već Osvajač (el-Fatih) utvrdio njihov broj na četiri. To su bili: veliki vezir Piri Mehmed, rođeni Karaman iz obitelji šejha Džemaledina Aksarajija. Od bitke kod Čaldirana uživao je Selimovo najveće povjerenje, a od završetka egipatske vojne počašćen je najvišom državnom čašću; Mustafa, drugi vezir, rođeni Slavonac, oženjen Sulejmanovom sestrom, graditelj je džamije u Gebzi (staroj Libyssi), koja još i danas poštuje njegovu uspomenu. Ferhat, rođeni Šibenčanin, bio je samo deset godina stariji od sultana, ratnički raspoložen, nagao, bezgranično častohlepan. Kasim, u državnoj službi osijedili sluga, bio je defterdar i dvorski upravitelj kad je Sulejman još bio prijestolonasljednik i namjesnik Manise (Magnezije). Kasim je, uskoro nakon povratka iz Beograda, zamolio da ga sultan zbog starosti razriješi dužnosti; dobio je razrješenje s godišnjom plaćom od dvije stotine tisuća akči (četiri tisuće dukata po tadašnjem tečaju), što je odmah postalo pravilom za mirovinu vezira. Njegov je sin Ahmet-beg istovremeno imenovan sandžakbegom.

Zatim je protekla u sjednicama vijeća i u građenju. U Carigradu je podignuta džamija, posvećena uspomeni Sulejmanovog oca. Na ugarskoj su granici učvršćeni Šabac i Beograd, a u njegovoj blizini utvrda Havale; na obalama Egejskog mora učvršćen je grad Kavale, u blizini Soluna, a arsenal mornarice se marljivo naoružavao. Ovo se naoružavanje poduzimalo zbog čvrstog sjedišta reda ivanovaca, Rodosa, koji je vladao morem. Na ovaj sjajni, ali i teški poduhvat potaknula je osmanskog vladara kao državni razlog ponajprije ovisnost o kršćanskim gusarskim brodovima u Sredozemnom moru, doklegod je Rodos u rukama kršćanskih vitezova. Bila je to nesreća za tolike

muslimane koji su skapavali u ropstvu navjernika, a bila je tu i potreba da se povežu morskim putem Carigrad i novoosvojeni Egipat, kao i to da se osigura slobodna vožnja hodočasničkim brodovima. Osobni razlog je bilo i častohleplje da se ovom pobjedom, kao i pobjedom Beograda, osvijetle dvije tamne točke koje su bacile mrlju na trijumfalni tok njegova velikog pretka. Htio je tamo pobijediti gdje je osvajač Carigrada bio pobijeđen. Htio je zaštititi carstvo na jugu kao i na sjeveru, na moru i na kopnu, od dva bedema Kršćanstva što su se dosada smatrala neosvojivim, naime od Rodosa i Beograda. Iako su ovi razlozi za Sulejmana bili uvjerljivi i dali mu dosta poticaja, i premda su ga njegov ratnički raspoloženi vezir Mustafa i njegov morski vuk, pomorski kapetan Kurdoğlu, poticali ne samo na taj pothvat, ipak su ga konačno primamili lakim osvajanjem izdajnici otoka, jedan židovski liječnik i veliki kancelar reda, Portugalac André de Mirail, općenito nazivan Amaral, i prikazivali njegove slabosti, opisujući ih mnogo puta. Više nego li nagovaranje njegovih vjernih vezira i gusara i obavijest izdajica, židova i kancelara, mora da je na Sulejmanov duh djelovala kao razlog dobrobit države i želja za slavom, kao i vanjske prilike kod kršćanskih vladara. Njihova jedinstva se Osmani sada nisu trebali bojati, a niti slaboga ugarskog kralja, papinske nemoći i rata između Karla V i Franje II, a obnova mira s Venecijom im je osigurala njezino prijateljstvo. Pohod na Rodos je dakle
1. 6. 1522. zaključen, a samo zato što je to zakon propisivao, upućeno je velikom meštru pismo sa zahtjevom dobrovoljne predaje, u kojem se, kao što je to uobičajeno, prisiže Bogom, tvorcem neba i zemlje, Božjim poslanikom Muhamedom, pored drugih stotinu dvadeset i četiri tisuće proroka i u ime četiriju zakonodavnih knjiga, s neba poslanih, obećavajući sigurnost. Pošto je pi-
18. 6. smo odaslano, odjedrile je i mornarica od trista jedara, s posadom od deset tisuća vojnika i pionira, pod vrhovnim zapovjedništvom Mustafa-paše, za ovu vojnu imenovanog seraskera. U
16. 6. isto je vrijeme Sulejman na čelu otprilike stotinu tisuća ljudi poveo vojsku kopnenim putem, tako da je drugi dan iz tabora Maltepe, preko puta Carigrada, vidio mornaricu gdje jedri uz povoljni vjetar.

Za vrijeme vojnog pohoda kroz Malu Aziju do preko puta Rodosa pristiglo je više povoljnih vijesti: da je brat sandžakbega Hercegovine (Herseka) osvojio dalmatinsku utvrdu Skradin (Scardona), razbojničko gnijezdo na jednoj nepristupačnoj hridi; da su janjičari s pomoću mina osvojili utvrdu između Piskopije (Telosa) i Limonije, zapadno od Rodosa, na malom otoku Haleke (Halki); da je Ferhat-paša dokrajčio vladavinu i život gospodaru Zulkadra, Šehsuvaroğlu Ali-begu — kojega je sultan Selim nakon zauzeća Kumaha namjesto Alaedevleta obdario lenom — smaknuvši njega i čitavu mu obitelj. Međutim je prva skupina brodova opustošila tvrđavu Favez, gdje je zbog

relikvija sv. Ivana taj dan održana svečanost, a nakon dva dana je svo brodovlje stiglo u zaljev Parambolin, koji je samo nekoliko milja udaljen od grada. Čitav je mjesec prošao u dovažanju ratnih četa i hrane i u iščekivanju sultana, jer se vezir-serasker nije smio usuditi oduzeti mu čast opsade koju je on bio započeo. Gotovo se preko puta Rodosa produbljuje u anadolijsko kopno veliki zaljev Fisko, sa svih strana zaštićen od snage vjetra a u njegovoj pozadini leži malo mjesto Marmara, po kojem se zaljev i danas naziva. I grad i zaljev su poznati iz najstarije, kao i iz najnovije povijesti. Stanovnici Marmare su napali zaleđe makedonske vojske, koju je Aleksandar vodio protiv Darija i kad ih je Aleksandar opkolio, šest stotina branitelja grada ugušili su svoje žene i djecu, zapalili grad, a sami se probili kroz grčku vojsku u nepristupačne planine. U najnovije vrijeme, za prvoga proljeća u ovom stoljeću, sakupilo se u marmarskom zaljevu englesko brodovlje od tri stotine jedrenjaka određeno protiv Egipta, pa je odavde isplovilo u Aleksandriju kao Sulejman na Rodos. Tu je Sulejman sjedinio svoje brodovlje da napadne Rodos. **24. 6. 1522.**

28. srpnja (jula) iskrcao se Sulejman uz grmljavinu svog topništva, iz više od stotinu vatrenih ždrijela, među njima dvanaest ogromnih topova. Od toga su dva napravljena tako velika, kao što su bila ona za opsjedanje Carigrada. Velika kamena tanad imala je opseg jedanaest do dvanaest pedalja, a više njih i danas leži razasuto u tvrđavi i izvan nje, pa očigledno mogu posvjedočiti nevjerojatan iskaz povjesničara. Sulejman je pogledao grad i mogućnost rasporeda vojske oko njega. Grad i luku je sa sedam bedema branilo osam narodnosti reda: Francuzi, Nijemci, Englezi, Portugalci, Talijani, Overnjanci i Provansalci... **28. 7.**

Napad je započeo 1. kolovoza 1522. s rumelijskim beglerbegom na njemačkoj strani obrambenog bedema. Kao čuvar ugarske granice, stajao je najbliže Nijemcima i trebao je i ovdje najprije njih napasti. Njemu nasuprot bio je vitez Kristof od Waldnera, prije komtur u Fürstenfeldu, Mödlingu, Beču i Hagenauu, a njegova obitelj u Pludencu u Tirolu u ponedjeljak nakon sv. Martina podigla je vidikovac njemu na spomen. Iz dvadeset i jednog topa su pucali na njemački bedem, a iz dvadeset i dva na čvrstu kulu sv. Nikole. Bilo je četrnaest topovskih postolja, na svakom po tri topa postavljena protiv španjolskog i engleskog obrambenog zida, a sedamnaest takvih postolja je upravljeno protiv talijanskog bedema. Čitav je kolovoz (august) prošao u minerskim radovima opsjedatelja i u radu opsjednutih. Obrambenim žarom ih je zadojio veliki meštar Villier de l'Isle Adam, a obrana je bila u rukama venecijanskog inženjera Gabrijela Martinenga, koji je bio izvanredno spretan u svom umijeću, a bio je došao s Krete i odmah je primljen u red. Tek je četvrtog rujna (septembra) jedna mina otvorila južnu stranu **1. 8. 1522.** **4. 9.**

engleskog obrambenog zida s takvim uspjehom da su Osmani jurišali kroz otvor, oduzeli sedam zastava, ali su bili odbijeni kad je veliki meštar dohrlio u pomoć. Osmani su izgubili više od dvije tisuće ljudi. Isto ih je toliko stajala druga navala na-
11. 9. kon šest dana na istom obrambenom bedemu, dok su opsjednuti izgubili samo trideset ljudi, ali među ovima su bili general
13. 9. topništva i zastavnik velikog meštra. Nakon dva dana su prodrli i bez eksplozije mine kroz otvor engleskog obrambenog bedema. Na bedem su postavili pet zastava, jednu od njih je osvojio komtur Waldner i posvetio svecu-zaštitniku Oberweilera. Jedan dan nakon toga je izdajica grada, židovski liječnik, uhvaćen i raščetvoren, pošto je s pomoću strelice poslao pismo u osmanski tabor. Ove je tri navale izvršio samo jedan dio vojske
24. 9. i to samo na engleski bedem. 24. rujna (septembra) objavljen je dan ranije juriš cijele vojske i za čitavu tvrđavu. Od podneva do ponoći su šetali i vikali po taboru: »Sutra se navaljuje, kamen i zemlja pripadaju padišahu, a krv i imovina su plijen pobjednicima.« Od sunčeva izlaska se navaljivalo sa sjeverne, istočne i južne strane. Najžešća je bila borba na španjolskom bedemu, gdje je janjičarski aga već prodro i istakao svoju zastavu. Svi su pali u ruke opsjedanih i sa svih bedema su opsjedatelji suzbijeni. Petnaest tisuća njihovih pobijenih ljudi ispunilo je oklope i rovove... Sulejman srdit zbog neuspjele navale, iskalio je bijes na rumelijskom beglerbegu Ajaz-paši, koji je bio skinut s položaja i zatvoren, ali je nakon 24 sata već pomilovan i opet stavljen na svoj položaj. Serasker Mustafa već je treći dan nakon prispjele vijesti o Hair-begovoj smrti poslan za namjesnika u Egipat, a na njegovo mjesto je Ahmet-paša, dosad treći vezir, preuzeo rukovodstvo opsjedanja. Kapudan brodovlja Jajlak Mustafa-paša također je smijenjen, a njegov je položaj dan
12. 10. 1522. Behram-begu. 12 listopada pokuša Ahmet zauzeti na prepad engleski obrambeni bedem. Već su se bili na njemu učvrstili kad li janjičarski aga Bali-beg bude ranjen i oni se povukoše. Koncem mjeseca odbili su ih s bedema nakon uporne borbe Talija-
22. 10. ni i Provansalci. Tri sedmice su prošle u pokušajima napada na bedeme i opsjedatelji su se počeli sve više učvršćivati, dok opet
23. 11. jednu navalu nisu odbili Talijani, a oni je platili s pet stotina
30. 11. mrtvih. Na dan sv. Andrije navalili su opet u osvit dana uz strašan pljusak na španjolski i talijanski bedem. Gubitak, tri tisuće mrtvih, potakao je seraskera Ahmet-pašu da se na brzinu ne odvaži na navalu, nego da odmah poduzme kopanje rovova i da minama ubrza opsjedanje.

Gubitak u ljudstvu koji su pretrpjeli opsjedatelji bio je ogroman, više od stotinu tisuća ljudi. Polovica ih je stradala
10. 12. u vatri, a polovica od bolesti. 10 prosinca pojavila su se, pošto su podigla zastavu za pregovore, dva Turčina s pismom. Naprijed je bio zlatni znak sultanova imena i oni su tražili pregovore. Dva su viteza pošla Sulejmanu. On im je obećao da slobodno

mogu napustiti grad, ukoliko se u roku od tri dana predaju, u protivnom slučaju nitko neće biti pošteđen i svi će biti pobijeni do mačaka. O predaji je najprije trebalo zaključiti na skupu dostojanstvenika reda, a onda na velikom skupu, gdje su se zasvako jezično područje pojavila po dva viteza. Kako je odluka naišla na proturječnost i prijekor, budu Sulejmanu uskoro poslana dva španjolska viteza s porukom — da je stvar i suviše važna, a rok prekratak i, budući da su žitelji dijelom Latini, a dijelom Grci, savjetovanje je teško pa je, dakle, potreban dulji rok. Sulejmanov odgovor je bila zapovijed, upućena njegovim ratnim poglavarima da se ponovo započne s vatrom. S novim marom su napredovali radovi u rovovima i u potkopavanju laguma. Vanjski bedem španjolskog obrambenog zida je napad- **18. 12. 1522.**
nut, ali je prvi juriš odbijen i slijedećeg je dana obnovljen s **19. 12.**
takvom žestinom da su se opsjedani morali povući u jarke i dijelove u gradu, a bedem prepustiti neprijatelju. Zbog nedostatka puščanog praha zašutjeli su topovi u gradu, ali i protivnici predaje. Iz njihove sredine odabrana su dvojica s dokumentom, koji je nekada sultan Bajezid II bio uputio velikom meštru uz obećanje da će im on i njegovi nasljednici osigurati mir. Dokument je upućen seraskeru Ahmet-paši. Ahmet-paša jedva što je ugledao spis, koji su držali pred njim, podere ga i izgazi nogama. Taj dan je dvojici zarobljenika dao odrezati prste, nos i uši i takve ih posla s jednim pismom, punim najgrubljih uvreda, velikom meštru. Ovaj u krajnjoj nevolji pošalje još tri poslanika, jednog viteza i dvojicu građana Sulejmanu da pregovaraju o predaji. Njihov je zahtjev potpisan uz obećanje slobodnog odlaska u roku od dvanaest dana, uz to da predaju pedeset talaca, od kojih će polovica biti vitezovi, a polovica građani. Je-
dan je od glavnih uvjeta bio, kojeg su dva građana naročito iz- **21. 12.**
molila od Sulejmana, da se turska vojska sa svih strana udalji na milju daleko od grada, što je najzad dopušteno i začas ispu-
njeno. No, petoga dana od potpisanog ugovora i nekoliko dana **25. 12.**
nakon dolaska Ferhat-paše s petnaest tisuća janjičara s perzijske granice, približili su se janjičari gradu, doduše bez pušaka i oružja, samo sa štapovima i svežnjevima grana; silom su slomili koskvinska vrata, te otimali, pljačkali i obeščastili. Glavnu je pažnju privukla velika crkva sv. Ivana gdje su ostrugali slike svetaca, razbijali kipove, otvarali grobove velikih meštara, miješajući ugrabljeno iz crkve i grobova, razarajući najčišće i najsvetije, nevinost i oltare. S crkvenog tornja sv. Ivana pozivali su na molitvu, s nazupčenih zidova tornja sv. Nikole odzvanjala je turska glazba, glasovi onih koji su pozivali na molitvu i vojni talambasi objavili su kopnu i moru sjajno zauzeće. One koji su ih htjeli spriječiti napola su ubili i prisilili da poput tegleće marve za njima nose robu, spremnu za utovar u lađe. Na križeve su pljuvali i vukli ih po kalu. Sve se to događalo ujutro na Božić, u vrijeme kada je papa Hadrijan u crkvi sv. Petra u

Rimu, služio misu. Jedan mu je kamen iz pročelja pao pred noge kao simbol pada prvog bedema Kršćanstva. Tako su prekršene glavne točke: kapitulacija, slobodni odlazak sa čitavom imovinom i nepovredivost bogomolja, da li po Sulejmanovom nalogu, po samovolji vezira ili zbog janjičarske neobuzdanosti, ne zna se.

[S Rodosom su pali i drugi otoci što su pripadali redu ivanovaca: Leros, Kos, Kalimna, Niziros, Telos, Halke, Limonija, Si-
29. 1. 1523. me. Nakon mjesec dana vratio se Sulejman u Carigrad, gdje mu je radost zbog za opsade Rodosa rođenog sina Mehmeda bila uskoro pomućena smrću princa Abdullaha. Još s Rodosa su poslana pisma o pobjedi sucima carstva, krimskom hanu, mekanskom šerifu i venecijanskom duždu i na njih su stigli odgovori. Osvajanje Rodosa je prekinulo i zamjetnu neljubaznu šutnju šahova Perzije i Širvana. Tako je perzijski poslanik došao s
mj. 12. 1523. pratnjom od 500 konja, ali je Sulejman dopustio samo pratnju od 20 konja. U isto vrijeme nalazio se u Carigradu ruski poslanik Ivan Morozov, preko kojeg je ruski car Vasilije uzalud nastojao odnose uljudnosti pretvoriti u prijateljske veze.

27. 6. Polovicom naredne godine je Ahmet-paša oklevetao zaslužnog velikog vezira Piri Mehmed-pašu, u nadi da će doći na njegovo mjesto. Međutim, Sulejman je, zajedno sa rumelijskim beglerbegatom, na ovo mjesto postavio predstojnika sobnih paževa i vrhovnika sokolara, Ibrahim-pašu. Ovaj je, sin grčkog mornara i od mladosti umješan violinist, bio ugrabljen od turskih gusara. Kupila ga je jedna udova u blizini Manise (Magnezija) i njegov prirodni dar podigla ukrasima, odjećom i obrazovanjem. Sulejman ga je, kao krunski princ, slučajno susreo pri jednoj šetnji i otada mu je bio nerazdvojni pratilac. Imenovanje Ibrahim-paše i njegov golemi utjecaj na sultana i poslove carstva mučili su častoljubivog i žestokog Dalmatinca, Ahmet-pašu kojem je prije pripadalo ovo mjesto nego sobaru seraja. Uskoro je na divanu došlo do ljutitog njegova istupa, te je Sulejman rado udovoljio njegovoj želji za namjesništvom Egipta.]

1522. Mehmed-Giraj, krimski han, bio je nakon osmogodišnje vladavine i u svojoj pedeset i osmoj godini života ubijen zajedno s kalgom u jednoj noćnoj pobuni koju su započela njegova dva nevaljala sina, Gazi-Giraj i Baba-Giraj. Memiš-beg, koji je iza kalge obnašao prvu počast kao širinbeg, tj., kao prvak sandžakbegova, izvijestio je Portu i molio da se imenuje hanom Seadet-Giraj, kojega je brat Mehmed-Giraj nekada, za vladavine sultana Selima, poslao kao jamca svoje potčinjenosti u Carigrad. Memiš-begovim posredovanjem postavljen je Gazi-Gi-

raj (Seadet-Girajev nećak) za kalgu što je bilo protivno ustavu zemlje, budući da je dostojanstvo kalge, tj., prijestolonasljednika — velikog vezira, uvijek trebao pratiti najstariji član obitelji, bilo stric ili hanov ujak. No, uskoro nakon toga bili su Gazi-Giraj, tek dvadeset godina star, i njegov još mlađi brat Baba-Giraj prigodom svečanog čestitanja Bajrama mučki ubijen, pošto onaj prvi nije vladao dulje od šest mjeseci. Seadet-Giraj postavi za kalgu svoga nećaka Devlet-Giraja. Seadet-Giraj nije dugo vladao, jer je svoj položaj morao prepustiti nećaku Islam-Giraju koji se podigao da osveti smrt brata Gazi-Giraja. **1530.** Živio je još sedam godina u Carigradu kao han u mirovini i sa- **1537.** hranjen je uz Ejubovu džamiju. Islam-Giraj je svoga brata Uzbeg-Giraja imenovao kalgom, ali je proigrao Sulejmanovu milost, koju je ovaj poklonio godinu dana kasnije Sahib-Giraju, Mengli-Girajevu sinu. Ovaj je kao dijete bio prisutan umorstvu svoje braće koju je Mehmed-Giraj dao ubiti kad je stupio na vlast, po uzoru osmanskih sultana, zbog sigurnosti prijestola. Sahib-Giraj je spašen bijegom u Kan, gdje su ga Nugaji priznali za hana. O njegovu postavljanju za krimskog hana govorit će se kasnije, tokom slijedećih godina.

Hair-beg, koji je svoju vjernost prema sultanu potvrdio pri Gazalijevu ustanku djelotvornom pomoći vojske od tri tisuće ljudi koju su predvodili sedam arapskih šejhova, zapao je kasnije u duboku melankoliju, kao da je on doživio njegovu žalosnu sudbinu, sluteći skoru smrt. Svim svojim robovima poklonio je slobodu, podigao pobožne zaklade i osigurao svojoj djeci i ženi uživanje velikih dobara kao vakuf. Žena je bila udovica sultana memluka Nasira Muhameda Ben Kilauna i uskratila je dati ruku njegovu drugom nasljedniku, sultanu Gavri, a dala ju je Hair-begu. Njegov posljednji energični čin bilo je opremanje brodovlja od dvadeset jedrenjaka pod zapovjedništvom njegova šurjaka Kaitbaja. Brodovlje je odjedrilo prema Rodosu i donijelo sultanu, pored četa, i Poslanikov orlov stijeg, svetu zastavu, kao zalog pobjede i osvajanja. Tri i po mjeseca nakon pristajanja egipatskog brodovlja na Rodosu stigla je vijest o smrti Hair-begovoj, pa je odmah sultanov zet, serasker i drugi vezir Mustafa-paša poslan u Egipat za namjesnika. Mustafa je suzbio pobunu dvaju kašiza, koji su se zvali Džanim i Inal. Među ostalim nasiljem, oni su ubili dvojicu arapskih šejhova, Hasana Merija i njegova strica, pa su s pomoću njegovih vjernih janjičara i boraca puškama suzbijeni u otvorenoj borbi. Glave ugušenih pobunjenika istaknute su na unutrašnjoj strani vratiju Suveila. Uskoro zatim Mustafa je na usrdnu molbu svoje supruge pozvan natrag. Ona je prikazala bratu sultanu svoju tešku sudbinu, kako ju je otac najprije udao za bostandžibašu pa ovoga zatim uskoro skratio za glavu, kako ju je brat udao za Mustafu, ali ga je udaljio od nje. Sestra je ganula Sulejmana i na Mustafin položaj namjesnika dođe Güzeldže Ka-

sim (t. j. ljepuškasti Kasim), jedan od gospode sultanova stre-
20. 8. 1523. mena u seraju i kasniji graditelj carigradskog predgrađa uz luku koje još i danas nosi njegovo ime. Već nakon nekoliko mjeseci došao je iza njega vezir Ahmet-paša koji je uskoro dobio ime izdajnika i zasluženo ga nosi u osmanskoj povijesti. Zbog izgubljenog položaja velikog vezira nadao se je da će se naplatiti kao egipatski sultan. Pridobio je Memluke, ali nije uspio zbog vjernosti janjičara. Zakup za zemlju dao je nevaljalim pomoćnicima svojih častohlepnih namjera, janjičare je uklonio koliko je to bilo moguće, a činio je to tajno ili uz ništavne izlike, no oni su bili gospodari utvrde koje se on lukavstvom nije mogao domoći. Tada je odbacio veo svojih izdajničkih planova koje je krio šest mjeseci, podigao Memluke u taboru kod Imbabve i opsjednuo utvrdu. Janjičari su se borili kao lavovi i poubijali četiri tisuće pobunjenika. Jedan ga je emir Memluka Džemaledin obavijestio o postojanju jednog starog vodovoda koji je vodio u utvrdu, ali je već više od dvije stotine godina bio nepoznat. Tim putem su Memluci prodrli u utvrdu i svi su janjičari poubijani. Kao gospodar utvrde-dvorca, Ahmet je prisvojio naslov sultana i uzeo dva vladarska prava u Islamu, pravo na kovanje novca i na obrednu molitvu. Bio je sada gospodar
1. mj. 1524. luke i obale, pa mu je pao u ruke nalog kojim ga je sultan skinuo s položaja državnog namjesnika i dao ga hrabrom Kara Musi, koji je za Mustafa-pašinog namjesništva tako sretno suzbio pobunu. Novo imenovanog namjesnika, kao i čauša koji je donio ferman, dao je uhvatiti i smaknuti. Upravu vladavine je prepustio trojici svojih povjerljivih vezira oponašajući broj vezira osmanskog sultana, među kojima je on sam bio treći. Među ovom trojicom nalazio se Mehmed-beg koji je izdajicu odao sultanu. Pripremivši u potaji sve potrebno, sakrio je u kairske kuće nekoliko stotina vjernih vojnika i iščekivao trenutak kad će Ahmet iz dvorca poći u grad u kupalište. Uz povike: »Bog neka sultanu Sulejmanu podari pobjedu!« — napali su kupalište. S napola podrezanom bradom Ahmet se preko krova spasi, uzjaha konja i odjaha u dvor. Vojnici koje je Mehmed sakupio bili su toliko spretni da su, boreći se, prodrli u dvor, ali njegovo središte s utvrđenom palačom pružalo je izdajici još uvijek zaštitu, a dobio je i na vremenu. Tada Mehmed dâ objaviti da je blago u palači plijen pobjednika. Odmah su za plijenom pohlepni Arapi opkolili dvor spremni da razbiju i zidine i oružje. U metežu pljačke uspjelo je pobunjeniku da sa dvadesetak svojih pristalica kriomice pobjegne i spasi se kod Arapa u plemenu Beni Bakr u pokrajini Šerkije. Mehmed pošalje za njim tri tisuće konjanika koji su ga slijedili, predvođeni Čerkezom Džanimom Hamravijem. Kako ga ovaj nije mogao pronaći, pođe sam Mehmed s trideset tisuća dobro naoružanih ljudi u pravcu Mahaleta gdje je arapski šejh Hariš izdajicu vezanog predao pobjedniku. Njegova je glava poslana Porti. Treći vezir, Ajaz-pa-

ša, koji je bio kopnenim putem poslan u Egipat da s trideset tisuća janjičara uguši pobunu, dobio je nalog da se vrati u Caragrad, a Kâsim-paša, prijašnji namjesnik Egipta, trebao se u istom svojstvu onamo vratiti. Mehmed-pašina vjernost — ili izdajstvo prema izdajici — nagrađeno je povećanjem lena i položajem nadziratelja Egipta.

U Carigradu je Sulejman, dosad neviđenim svečanostima, slavio vjenčanje velikog vezira Ibrahim-paše. Na hipodromu su postavljeni šatori i prijestol za sultana. Drugi vezir, Ajaz-paša (koji je kod Rodosa kao rumelijski beglerbeg bio pred njemačkim bedemom), imenovan je vjenčanim djeverom. On i janjičarski aga su pošli u seraj da pozovu sultana, a on ih bogato obdari i Ibrahima veoma pohvali. Čitavih sedam dana sjajno su gošćeni silahdari, sipahi (spahije), ulufedžije, hurebe, džebedžije, topdžije, a osmoga dana janjičari i veziri, beglerbegovi i begovi. U predvečerje devetoga dana, određenog da dovedu mladu iz seraja, sultan pođe prema Ibrahimovoj palači ulicama koje su bile okićene zlatotkanicama i svilenim pokrivačima, pa je njima prolazio kao između dva zida. Njemu zdesna bio je muftija, visoko štovani i zaslužni Alija Džemali, a slijeva učitelj prinčeva Šems-efendija, koji je kasnije skinut s tog položaja zbog svoga neznanja, zatim profesori carigradskih akademija koji su pred njim raspravljali o učenim spornim pitanjima. Vrhovni stolovnik je postavio jedan stol samo za velikog vezira, zatim za svu ostalu ulemu, a defterdar Mustafa Čelebi se brinuo za piće. Sultanu je dao piti šerbet iz pehara od tirkiza, koji je bio čuvan u carskoj riznici i koji je bio izdubljen iz jednog jedinog tirkiza; kažu, da potječe još od Nuširvana. Ulema je poslana kući pretovarena slatkišima. Kad je Sulejman došao kući, primio je radosnu vijest o rođenju sina (Selima) na dan godišnjice kad je zauzet Carigrad po grčkom računanju vremena. Drugoga dana iza toga poveo je vjenčani djever svečanu povorku svatovskih palminih grana, od kojih se jedna sastojala od šezdeset tisuća, a druga od četrdeset i šest tisuća malih komada, a pokazivala je najneobičnije tvorbe drveća, cvijeća i čudesnih životinja, kao što je Simurg Anka, pravu tvorbu čudesnog svijeta. Šest dana zatim Sulejman se opet uputi u Ibrahim-pašin seraj koji je sagrađen na hipodromu i koji još i danas postoji. Uz razne igrokaze hrvača, plesača, utrkivača, strijelaca i druge razonode primao je od pjesnika i svadbene pjesme, među kojima su najveću slavu požnjele kaside Hajalija, t. j. bogatog maštom.

22. 5. 1524.

28. 5.

30. 5. 1524.

Ibrahim, obasipan tolikim povjerenjem i s toliko milosti, neograničeno se utvrdio kod gospodara, te je četiri mjeseca kasnije s odredom od pet stotina janjičara i s nekoliko tisuća ljudi drugih četa poslan u Egipat da izgladi sporove koji su nastali između novog namjesnika Kasim-paše i intendanta Mehmed-bega i da uspostavi zakonodavstvo u zemlji. U njegovoj su

30. 9.

se pratnji nalazili general ulufedžija Hajredin, čaušbaša (dvorski upravitelj) Muhamed Ben Sufi, defterdar Iskender Čelebi i teskerdži (poglavar za molbe) Mustafa, Dželal Sade — povjesničar, kasnije unaprijeđen na čast reis-efendije, a onda i nišandžije. On je pod naslovom »veliki nišandžija« ostavio najveće historijsko djelo o najvećem osmanskom vladaru i odsad će, i u ovom historijskom djelu, govoriti kao očevidac događaja i poslova koji su dijelom prolazili i kroz njegove ruke. Sam sultan je pratio brodovlje u jednoj galiji do Prinčevskih otoka, što se niti dosad niti kasnije nije čulo i tamo se ganutljivo oprostio od svoga velikog vezira i miljenika. U Galipolju su na nalog sultana i prema fetvi, što ju je već Selim izdao, svi Perzijanci proglašeni neprijateljima vjere i države i kao takvi predani smrtnoj kazni, pa je izvjestan broj uhapšenih Perzijanaca smaknut. Toliko je već pri nastupu svoje vladavine očitovana Sulejmanova mudrost zabludila zbog fanatizma i politike. Na svom putu je veliki vezir prošao kraj Hiosa, gdje mu je đenoveški upravi-

7. 11. 1524. telj otoka došao s poklonima u susret, a prošao je i kraj Rodosa. Jesenske oluje su brodovlje na putu u Aleksandriju opet bacile na azijsku obalu, tako da je tri sedmice, nakon što se isplovilo, opet pristalo u Marmarisu. Ibrahim odluči da kopnom nastavi put. Kod Latakije mu dođe u susret Mehmed Emin, nadziratelj Egipta, koji je morem upravo pošao u Carigrad, pa je poslan natrag pošto je njegovo djelovanje naišlo na odobravanje; odavde je namjesnik Kasim došao kopnom u Damask i naišao na blagost, budući da ga je nadziratelj okrivio za loše postupke u upravi i namjesništvu. U Damasku kao i u Halebu (Alep) Ibrahim je postupio nepristrano pravedno, držeći beglerbegove u oba grada u zdravom strahu.

24. 3. 1525. Veliki je vezir ušao u Kairo s nevjerojatnim sjajem koji je nadmašio čerkeske sultane. Pratilo ga je pet tisuća janjičara, sipaha (spahija) i memluka bogato odjevenih. Sultan mu je za tu zgodu posudio pribor za jahanje, vrijedan stotinu i pedeset tisuća dukata. Zastave njegove konjice bile su sasvim različite od uobičajenih osmanskih boja, plave i bijele. Paževi su bili, kao i sultanovi, odjeveni u zlatnu tkaninu i imali su zlatne kape, a isto su tako bili odjeveni i memluci njegove pratnje. Svaki je dan u ta tri mjeseca njegova boravka u Kairu obilježen strogim ili blagim djelima, mjerama zakonodavstva ili uprave. Nevjerni šejhovi moćnih arapskih plemena Beni Havare i Beni Bakr obješeni su, a šejhovi svih ostalih arapskih plemena Donjeg i Gornjeg Egipta sve do oaza i Nubije dopisima su pozvani na poslušnost. Telali su pozvali sve potlačene da iznesu svoje tužbe; siromašni, zatvoreni samo zbog svojih dugova, bili su oslobođeni; siročad bez roditelja je zbrinuta. U dvoru, koji je stajao preko puta namjesnikova, postavljene su dvije čvrste kule za čuvanje javnog novca; na pô porušenu Omerovu džamiju pri mjeraču Nila, Ibrahim je opet sagradio iz svoje blagajne. Re-

gistri za porez uspostavljeni su na temelju onih za sultana Katbaja i Gavrija, pa se novac, preostao nakon pokrića godišnjih troškova za upravu, odvezao u Carigrad, a utvrđeni iznos toga novca — osam stotina tisuća dukata — odvezao je defterdar Hamravi. U toku tih važnih uredbi, pojavi se general hureba Šedžaa-aga s ljubaznim sultanovim pismom u kojem ga ovaj, puštajući mu na volju da imenuje namjesnika po svojoj slobodnoj volji, poziva da se što prije vrati u Carigrad. Ibrahim preda **14. 6. 1525.** namjesništvo Egipta sirijskom namjesniku Sulejman-paši, pa iz Kaira pođe kopnenim putem. U Damasku potvrdi Venecijancima njihove trgovačke slobode, smiri u Kajseriju turkmenske begove iz Zulkadra povrativši im oduzeta lena, pa uđe u Carigrad s još većim sjajem nego u Kairo. Sultanova tjelesna straža i veziri **7. 9.** izašli su četiri postaje pred njega i doveli mu od sultana arapskoga konja, čija je oprema bila okićena draguljima u vrijednosti od dvije stotine tisuća dukata. Isto toliko vrijedna je bila i kapa koju je Ibrahim poklonio sultanu. Sultana je, pored toga što je smiren Egipat, sedmoga dana nakon vezirova dolaska razveselilo rođenje četvrtoga sina. **14. 9.**

GLAVA DVADESETŠESTA

Događaji do opsade Beča

Od dolaska velikog vezira Ibrahima u Carigrad bacit ćemo sada pogled unatrag sve do njegova odlaska iz glavnog grada da bi najprije pričali o unutrašnjim događajima koji su se zbili u godinama koje leže među njima i koji su doveli do brzog Ibrahimova opoziva iz Egipta, pa ćemo onda tek prijeći na vanjske prilike carstva. Ferhat-paša, koji je za pohoda na Rodos istrebljenjem obitelji Šehsuvar u Zulkadru dijelom pothranjivao vlastitu krvožednost i grabežljivost ali je nije zasitio, nije ni poslije toga djelovao kao namjesnik, nego kao dželat Male Azije koja mu je povjerena na upravu; krv više od šest stotina nedužno ubijenih vapila je za osvetom. Sulejman ga je nakon mnogih pritužbi opozvao iz Azije i dao mu na molbu majke (Valide) i svoje sestre, koja je bila Ferhatova supruga, namjesništvo Smedereva sa sedam totina tisuća akči godišnjeg prihoda, u nadi da će možda tako bogati prihod ograničiti njegova ucjenjivanja ili da će preseljenjem iz Azije u Evropu biti više gospodaru na oku i pri ruci. Nijedan od ovih razloga koji su doveli

do njegova smjenjivanja s položaja azijskog namjesništva nisu djelovali u evropskom namjesništvu na dalmatinsku pijavicu. Budući da su iz Smedereva stigle iste pritužbe o njegovoj nepravdi i ucjenama kao što su došle iz Anadolije, ovaj, iako sultanov zet, pade krvavom žrtvom Sulejmanove pravdoljubivosti. To je bio primjer i za druge namjesnike da budu umjereniji. Sirijski je namjesnik Hurem-paša zbog pristiglih pritužbi smijenjen, a njegov položaj povjeren kapudanpaši Sulejmanu. Sulejman je, odmah nakon Ibrahimova odlaska, napustio Carigrad, pa je prvi puta proveo zimu u Edrenu, ali više u lovu nego na divanu. Dva puta sedmično se na njemu pojavio, ali mu je miliji bio lov kao predigra rata u malom, po uzoru na nekadašnje velike Timurove lovove s vojskom od četrdeset do pedeset tisuća konjanika. Zbog toga poslovi nisu tekli kako su trebali teći, naročito u Carigradu, gdje su janjičari mrmljali zbog sultanove i svoje vlastite besposlice. Mrmljanje je izbilo u otvoreni ustanak kada Sulejman, vrativši se iz Edrena, nije ni stupio u grad, nego je, umjesto da uđe u seraj, ostao u blizini Slatkih voda (kupki). Tada se podigne višeglava zvijer janjičarske pobune vičući za darom i plijeneći kuće. Treći dan nakon Sulejmanova povratka pljačkali su Ibrahimovu, Ajaz-pašinu i defterdarevu kuću, mitnicu i židovsku četvrt. Sulejman odmah pođe u seraj da svojim prisustvom stiša buru. Kad su se neke kolovođe usudile izići pred njega, vlastitom je rukom ubio trojicu. Tada su drugi na njega uperili svoje lukove, tako da se morao povući. Među janjičare je podijeljeno dvije stotine tisuća dukata, a njihov aga, Mustafa, i aga sipaha (spahija) su smaknuti; mnogima je pala glava, mnogima uskraćena plaća. Tako su se smirili valovi pobune.

1. 11. 1524.

Nedisciplina janjičara bila je razlogom da se Ibrahim hitno pozove iz Egipta natrag, da se planira novi vojni pohod da bi se njime odvratila unutrašnja pobuna. Za Sulejmanove vladavine još nije sklopljen mir niti s istočnim, niti s najmoćnijim zapadnim neprijateljem carstva, niti s krivovjernim Perzijancima niti s nevjernicima Ugrima, a s oba neprijatelja, iako nije postojao otvoreni rat, postojala su stalna neprijateljstva. Šah Ismail, utemeljitelj carstva Safija, svladani Selimov takmac, bio je prije godinu dana umro, a vijest o njegovoj smrti uskoro je nakon svečane Ibrahimove svadbe stigla u Carigrad, ali je nije dojavilo poslanstvo. Umjesto pisma s čestitkom prijestolonasljedniku Tahmaspu, poslao je Sulejman nalog pun prijetnje, koji mu je sastavio jedan od njegovih državnih sekretara, povjesničar Dželal Sade, čiji je zapovjednički, oholi i nepristojni ton najbolji dokaz da barbarstvo kurijalnog stila ide ukorak s barbarstvom politike protiv krivovjeraca, kao i protiv nevjernika ...

U istom smislu i istim stilom upućena su pisma beglerbegu Dijarbekra i šahu iz Gilana. Tahmasp, umjesto da mu odgovori, pisao je radije ugarskom kralju i Karlu V, kao i Ismail. A Su-

lejman, koji je u ovaj čas bio zaposlen smirivanjem Egipta, potvrdio je putem Ibrahim-paši naloženog umorstva perzijskih zarobljenika u Galipolju, ako ne teške riječi, a ono ipak neprijateljsko raspoloženje njegovih pisama. Ibrahim, koji je u Egiptu čuo za janjičarsku pobunu, nije taj događaj nipošto htio zatajiti ili prikriti kao državnu tajnu, nego je u javnosti obukao žalobnu odjeću. Svojim je povratkom ojačao gospodarevu vladavinu i njegovu ratničku odluku. Zima je prošla u prikupljanju vojnika i u naoružanju, ali još se nije sigurno znalo da li ono važi za Perziju ili za Ugarsku. Građeni su brodovi, lijevani topovi, a topništvo je imalo onaj strašni stupanj prednosti nad tadašnjim evropskim što je sultanu osiguralo da osvoji Rodos i Beograd. S Venecijom je postojao mir, s Francuskom (premda je do sporazuma došlo tek nakon deset godina) je već došlo putem poslanika i razmjenom pisama do dodira i u njemu je Franjo I sultana neprestano poticao na rat protiv Ugarske i Ferdinanda, da bi tamo zaposlio Karla V. Tako je uskoro bilo odlučeno da će slijedeća vojna krenuti u pravcu Ugarske. Prije nego počnemo pripovijedati o tome, moramo ukratko razmotriti što se dogodilo, od zauzimanja Beograda do bitke na Mohaču, za proteklih pet godina na ugarskoj i vlaškoj granici.

Sulejman je mislio o tome da i Vlašku podloži kao namjesništvo te da knezove zamijeni sandžakbezima. Mehmed-beg, koji je na pohodu za Beograd dobio nalog da se odvoji od glavnine vojske i da pođe na Erdelj (Sedmogradsku) i u Vlašku (Rumunjsku), lukavstvom se domogao sedmogodišnjeg sina posljednjeg vojvode Nagul Besaraba i poslao ga s majkom i rođacima u Carigrad. Vladao je neograničeno u zemlji, tako da je u više sela već postavio Turke za upravitelje (subaše). Plemići su sa svoje strane imenovali jednog bivšeg redovnika, Radula, za kneza; uputili su poslanike u Carigrad s molbom da bude potvrđen. Poslanici su ugušeni, a njihovi su pratioci, u odgovor, odaslani kući s odrezanim ušima i nosevima. Mehmed-beg potuče poknеženog redovnika kod Trgovišta i proglasi se i formalno sandžakom u Vlaškoj. Zemlja pozove u pomoć grofa od Cipsa, Ivana Zapolju, koji je kao erdeljski vojvoda bio prirodni čuvar ugarske granice i kad se ovaj spremi da dođe, Mehmed-beg s plemićima brzo sklopi ugovor, potvrdi im stare privilegije i pravo da biraju kneza. Jedan sultanov poslanik, praćen od tri stotine konjanika, pođe da novoizabranom knezu poda leno sa zastavom, kapu i žezlo. Pri svečanom postavljenju, kad je turski poslanik za podjelu lena trebao knezu predati žezlo, ubio ga je njime u prisustvu svih plemića od kojih je više njih dijelilo kneževu sudbinu. Na tu vijest Zapolja pošalje pomoć. I jedan drugi Radul, Besarabin rođak, borio se za vlast u zemlji s Mehmedom u pet bitaka. Iz posljednje je pobjegao, ali ga je Zapolja opet s pomoću trideset tisuća ljudi postavio na stari položaj, no uz savjet da se nagodi s Turcima, budući da ga on ovaj čas ne može

1521.

potpomoći. Radul pođe u Carigrad i budući da se Vlad, kojeg su Turci imenovali, uskoro posvadio s plemićima i pobjegao, primljen je Radul s mnogo laskanja uz obavezu da plati godišnji danak od četrnaest tisuća dukata, umjesto dosadašnjih dvanaest tisuća, te je opet postavljen za vlaškoga kneza. Smijenjeni Vlad je u Carigradu dobio dnevnu mirovinu od 50 akči, ali je njegovi sin, šesnaestogodišnji, zgodan mladić dobio stotinu. Mnogo više su vrijedili mladićeva svježina i ljupkost, nego očevo okorjelo dostojanstvo.

Najprirodniji zahtjev politike je bio da se održi mir, ne samo u unutrašnjosti, nego na više strana i izvana, da bi se moć države, na taj način manje podijeljenu, usmjerilo na jednu točku. Vlašku i Moldaviju trebalo je smiriti, s poljskim kraljem trebalo je živjeti u miru da bi se što jače poduprlo postavljanje krimskog hana. Tisuću janjičara i stotinu topničkih kola je Porta odmah odaslala, a podigla je deset tisuća konjanika. S poslanikom kralja Žigmunda, kojeg je dopratilo stotinu konjanika i koji je donio za poklon šest srebrnih posuda, te kao i obično nakon prijema jeo s vezirima, obnovljeno je primirje na šest godina. Dubrovnik je tek prije kratkog vremena izgladio neke greške poklonom od 5.560 dukata. Venecija je redovito slala svoga baila (konzula) i poslanika, a francuski poslanik, prvi koji se ikada pojavio na osmanskom dvoru, dobio je poklon od deset tisuća akči, počasnu odjeću i, što je daleko važnije, obećanje da će se poduzeti vojna na Ugarsku da bi se skrenula pažnja i oružje Karla V i njegova brata Ferdinanda. Ugarski kralj čak nije ni mislio na to da s Turcima sklopi mir sve dok od Venecije ne dobije onih osam tisuća dukata, za koje je mislio da ih može od nje zahtijevati.

mj. 6. 1525.

mj. 11. 1525.

Otkad je osvojen Beograd, bili su Ugarska i Hrvatska stalno izloženi turskim upadima i došlo je do više oružanih sukoba kojima je mjesto da ih ovdje spomenemo. Već prve godine pošto je Beograd pao, Turci su ugrabili Ostrožac i Skradin, ali su ih austrijske posade hrabro odbile kod Knina i Krupe. U isto vrijeme su konjanici pod vodstvom Ferhat-bega Mihaloğlua pojačali pritisak duž Save i Drave preko Hrvatske sve do Kranjske. Dvije godine nakon toga potukao je u Srijemu ratnički raspoložen biskup Pavao Toromi petnaest tisuća letećih odreda, oduzeo im zarobljenike, četrdeset zastava, mnogo konja i oružja ukrašenog srebrom i zlatom, a glavu samoga Ferhat-bega donio u Budim na veliko veselje kralja Ljudevita. Odmah zatim se se pojavila tri sandžakbega — Husrev Vrhbosne (Sarajeva), Sinan iz Bitolja (Monastira) i Bali-beg iz Smedereva — s dvadeset tisuća momaka pred Jajcem, koje je sada trebalo biti proslavljeno svojim braniteljima Petrom Keglevićem i Blažom Kerijem, kao prije toga svojim osvajačem Mehmedom II i Matijom Korvinom. Blaž Keri još je pred nekoliko mjeseci turskom kapetanu

1524.

1526.

Džemu, koji ga je pozvao na dvoboj, jednim udarcem odbio stegno, tako da je s čizmama i mamuzama odmah pao na zemlju. Hrabrom branitelju je došao u pomoć grof Krsto Frankopan, prokušani junak cara Maksimilijana u talijanskim ratovima, šurjak kardinala iz Gurka, vrlo povjerljivog poslanika Karla V, sa šesnaest tisuća ljudi; Jajce je opskrbljeno živežnim namirnicama, a Turci su suzbijeni. Čitav njihov tabor, Husrevov šator, šezdeset zastava i turska glazba pali su pobjedniku u ruke. Frankopan je za to primio od Ljudevita naslov »zaštitnika Dalmacije i Hrvatske«. U Dalmaciji su još prije kratkog vremena martolozi, tj. pogranični vojnici iz Skradina, njih četiri stotine, opustošili Skusu, utvrdu grofa Karlovića i odveli tri stotine ljudi, među njima više plemića.

Ovi su događaji bili predigra mađarske bitke na Mohaču, koju je Sulejman osobno vodio, kao i onu za Beograd i Rodos. Tu je bio njemu, kao neograničenom vlasniku moći pera i mača, podređen veliki vezir Ibrahim čija je moć to više porasla otkako je smirio Egipat, stišao janjičarsku pobunu i otkako je pao izdajica Ahmet, a ucjenjivač Ferhat bio smaknut. No, to manja je bila moć ostale dvojice vezira. Vezir Mustafa je zbog starosti i kostobolje gotovo sasvim pao u krevet, a drugi vezir, Ajaz, nije znao ni čitati, ni pisati ni govoriti, znao je samo rukovati sabljom. Bio je, kao i prijašnji vezir, rođeni Albanac, a taj je, u punoj muškoj snazi i duhovnoj naobrazbi, Sulejmanov zet, ljubimac i prijatelj, mogao da se pojavi kao opasan takmac. Sulejmanova i Ibrahimova prisnost bila je velika i nikada se još nije čulo da bi je koji sultan u toj mjeri gajio prema svom velikom veziru. Ne samo da su često zajedno jeli, nego su i spavali zajedno, krevet do kreveta. Gotovo nije prošao niti jedan dan, a da sultan nije ujutro razmjenjivao ceduljice s Ibrahimom, a večeri je s užitkom provodio u njegovu društvu, jer je Ibrahim bio izvrstan zabavljač, duhovit, glazbeni talenat i vrlo načitan. Osim svog materinjeg jezika, grčkog i turskog, još je znao perzijski i talijanski. Rado je studirao zemljopis, čitao romane i pripovijetke, a osobito rado one o Hanibalu i Aleksandru Velikom.

Tako su Sulejman i Ibrahim, istih godina i srodnici, živjeli i kao srodnici duha i duša već šest godina u međusobnom prijateljstvu. Ibrahim i dva druga vezira (četvrti nije postavljen otkad je Ferhat smaknut) pratila su Sulejmana na vojnom pohodu na koji je mislio povesti novog venecijanskog baila, kao što je i prijašnjega poveo sa sobom kad je opsjedao Rodos. Ovaj se međutim ispričao svojom starošću da Sinjoriju ne bi stavio u nezgodan položaj pred carem Karlom i kraljem Ljudevitom da Turcima daje podršku. Uz tri vezira (sva trojica po rođenju kršćani) bio je važan organ u pretresanju o državnim poslovima rata i mira s kršćanima još i Portin tumač. Ali-beg, koji je već za Bajezidove vladavine prije dvadeset i tri godine poslan u Ve-

neciju kao poslanik, bio je umro, a na njegovo mjesto je došao Junuz-beg, koji je nakon Sulejmanova dolaska na prijestol tu vijest donio duždu Loredanu. Te godine, koja je prethodila mohačkoj bici, umro je i muftija Alija Džemali, visoko cijenjen zbog svoje učenosti i pravdoljubivosti, pošto je najvišu počast kao zakonodavac obnašao dvadeset i dvije godine. Na njegovo je mjesto došao jedan od najvećih učenjaka što ih osmanska literatura uopće ima, učeni Kemalpaša-zade, znamenit u zakonodavstvu, filolog i povjesničar. Imenovan je šejhulislamom (šejhom Islama). Pod muftijom kao što je bio Kemalpaša-zade mogao je Sulejman biti miran što se tiče rukovođenja ulemom i zakonitosti pravorijeka, kao što je mogao biti miran i zbog kajmakama poput Kasima (prijašnji namjesnik Egipta) da će održati mir u glavnome gradu za njegove odsutnosti. Pošto je bio posjetio Ejubov i Ebulvefaov grob, te grob svoga oca, djeda i pradjeda, pođe iz Carigrada s više od stotinu tisuća ljudi
23. 4. 1526. i tri stotine topova u ponedjeljak 23. travnja, na dan Hizira. Po čvrsto ukorijenjenom mišljenju istočnjaka, to je dvostruko sretan dan, ne samo kao svečanost Hizira, tj. čuvara izvora života, tvorca poljana; na taj dan još i danas sultan obično seli iz svoga zimskog dvorca u Carigradu u ljetni, a konji se iz carske konjušnice svečano tjeraju na pašu. Taj je dan bio sretan i kao ponedjeljak, najpovoljniji dan za putovanja, jer je mnogo velikih poslanika, kao što su Muhamed i drugi velikani, u ponedjeljak pošlo na dva najvažnija putovanja čovjeka, naime na put u život i iz života (rođenje i smrt).

Odlika ovog pohoda su bili najveći red i najstrožija vojna disciplina. Uz smrtnu kaznu je bilo zabranjeno stupiti na posađena polja, potjerati konje na njih ili ih njihovim vlasnicima oduzeti. Prekršiteljima su odsječene glave ili su obješeni, čak su i suci bili smaknuti. U dane odmora vršen je pregled vojske ili je održan divan. Jedanput su poslanici iz Moldavije došli s dankom, a drugom zgodom je Ahi-Čelebijev sin, Sejfulah, otac mu je bio posljednji osobni liječnik Selima I, postavljen sa šezdeset akči (jednim dukatom) dnevne plaće za dvorskog liječnika. Jake su kiše otežale prijelaz preko Balkan planine i na šest prijevoja kojima je cesta vodila iz Plovdiva do Niša. Anadolska konjica je stigla do Plovdiva (Filibe) k taboru i da nepotrebno ne poveća gužvu na prijevoju kod Trajanove kapije skrenula je do slijedećega istočnog, isladijskog prijevoja. Kod Sofije su se razišli sultan i veliki vezir, koji je išao naprijed, a na obali Morave su se opet sastali. Potom je vezir dobio nalog da opet pođe naprijed prema Petrovaradinu. Do tabora na Dunavu, kod Beograda, došli su sada bosanski i hercegovački sandžaci, a Du-
11. 7. 1526. navom je doplovilo brodovlje od osam stotina manjih i većih plovnih objekata (nasade i čajke) s janjičarskom posadom pod zapovjedništvom begova letećih odreda: Mihaloğlua, Iskenderoğlua i Jahši-bega. U Beogradu je sultan primio čestitke za Baj-

ram, upravo tri mjeseca pošto je napustio Carigrad. Veliki je **15. 7.**
vezir stajao pred Petrovaradinom i dao dovesti drva da se od njega naprave ljestve za juriš. Nakon tri dana zauzet je grad na juriš, a zatim se prešlo na opsjedanje tvrđave, koje je trajalo dvanaest dana. Dvije su navale odbijene sa velikim gubicima. **27. 7.**
Dvije eksplozije mina su im otvorile put za treću, sretnu navalu. Tri stotine branitelja je zarobljeno, pet stotina su ih smaknuli, odsjekavši im glave. Veliki vezir je išao sultanu u susret s glavama, a sultan je donosioca vijesti o zauzetom gradu na- **30. 7.**
gradio s tisuću dukata, a onda je na svečanom divanu nagradio begove, nosioce lena. Oni koji su imali prihod više od četiri stotine tisuća akči dobili su na dar tri stotine tisuća, a oni ispod njih polovicu. Uto stigne vijest da su bosanski bezi zauzeli srijemske utvrde.

Logor se prostirao duž Dunava do Iloka koji se, nakon re- **1. 8.**
dovitog opsjedanja, branio pomoću rovova i postolja za topove, ali su se stanovnici predali sedmog dana, još prije nego je došlo do najveće nevolje, a dvanaest najodličnijih ljudi je obučeno u kaftane. Nakon što je veliki vezir svečano poljubio sultana u ruku, uslijedio je u taboru poklik: »Carev cilj je Budim!« Dalje se išlo duž Dunava i Drave do Osijeka, gdje je Sulejman dao podići svoj šator tik uz rijeku da bi ubrzao gradnju pontonskog mosta, koji je bio dvije stotine i osamdeset lakata dug i dvije stotine lakata širok. Nakon pet dana bio je gotov. Za isto toli- **22. 8.**
ko dana vojska prijeđe Dravu. Nakon što su svi prešli Dravu, Osijek je spaljen i opustošen, a most razoren. U kiši i magli vojska je teško prodirala kroz močvare i glib, preko nabujalih potoka i voda prema Mohaču. Tako se zove mjesto na zapadnoj strani jednog dunavskog otoka, a to ime nosi po njemu i otok i ravnica, bogata vinogradima. Podno Mohača, blizu desnog rukavca Dunava, nalazi se glib Krašo, kojega Turci nazivaju Krašidža. Južno od Mohača, nasuprot blatu, uzdiže se poput amfiteatra uzvisina, na čijem je sjevernom podnožju selo Feldvar. Na južnoj, suprotnoj strani, je crkva kojoj su Turci tom prilikom nadjeli ime pusu kilise, tj. crkva u pozadini, a mjesto se do danas zove Bušiklisa. Iza uzvišice, ako se licem okrenemo prema Mohaču, gubi se na lijevoj strani jedna dolina u ravnici, na rubu brežuljka Badž kalupe.

Navečer 27 kolovoza, u taboru su se odmarali i izvikivali **27. 8.**
bojni poklik za slijedeći dan: »Tako Bog hoće!« — i bezbroj puta je vezir dolazio sultanu, čas u svečanoj samurovini, u nošnji što ju je iziskivao njegov položaj, a čas u prisnoj paževskoj odjeći. Slijedećeg jutra po jutarnjoj molitvi stupala je vojska u uobičajenom poretku; sprijeda je išao smederevski sandžakbeg, Bali-beg Jaja-pašin sin, s četiri tisuće oklopljenih konjanika kao prethodnicom, onda je išao veliki vezir s rumelijskim četama i polovinom teškoga oružja, stotinu i pedeset topova, zatim anadolski beglerbeg Behram-paša s drugom polo-

vicom teškog oružja i konačno sultan s janjičarima, okružen sa šest odreda redovite konjice i svojom tjelesnom stražom. Zaleđe je sačinjavala konjica bosanskog sandžakbega Husrev-bega. Kad su došli na cestu od Baranjavara do crkve, koja se od onoga vremena zvala crkva u zaleđu (Bušiklisa), odvojio se Bali-beg s pedeset tisuća konjanika letećih odreda od vojske i pošao putem na lijevo kod Badž kalupe, kroz dolinu koja izlazi u ravnicu kod Mohača. Sultan je oko podneva stigao na uzvišicu s koje je ugledao neprijateljsku vojsku postavljenu u bojne redove. Bio je obučen u sjajni svijetli oklop s tri blistave perjanice na glavi. Tako je sjeo na prijestol koji su tu za njega pripremili, na mjestu gdje će nakon mnogo godina iza toga budimski beglerbeg Hasan-beg dati podići vilu (köšk), tako da ovo mjesto nikada ne bude zaboravljeno, a dao je iskopati i bunar. Ovdje je Sulejman održao ratno vijeće na koje je izričito pozvao i veterane konjice sa zaleđa kojom je zapovijedao Husrev-beg. Adltudža, jedan stari kapetan letećih odreda, koga je Husrev-beg bio pozvao, istupi takav, kakav je bio na maršu, s oklopom pričvršćenim na leđima, s dolamom (kepenek) u tobolcu, sa šljemom na glavi; s obje strane mu se savijao dugi brk, dok je brada bila obrijana. »Starče, sretni padišah želi čuti tvoj savjet«, reče Husrev-beg. »Ima li boljeg savjeta nego li udariti?«, odgovori Adltudža. Ali je Husrev rekao da je iskustvo pokazalo kako se teško suprotstaviti jakom naletu neprijateljske konjice u zatvorenim redovima; ako probijeni bojni redovi budu odbačeni prema tovaru, to znači opasnost. On stoga savjetuje da se razdvoje redovi i propuste neprijateljsku navalu da bi se onda napadalo postrance. Sulejman odobri ovaj mudri savjet. Zapovijedi da se tovar prenese dobrano unatrag i, kad ga je Bali-beg obavijestio da su neprijateljske zastave već na vidiku, naredi da se njegove razviju. On sam podigne sklopljene ruke prema nebu s riječima: »Moj Bože, moć i snaga su u Tebe! Moj Bože, pomoć i zaštita su u Tebe! Pomozi Muhamedovu narodu!«, a suze su mu se kotrljale niz obraze. Na taj prizor čitavu vojsku zahvati polet hrabrosti i vjere. Vojnici su se bacili s konja na zemlju dodirnuvši je čelom i vinuvši se novom snagom u sedlo, prisegavši da će svoj život posvetiti sultanovoj zapovijedi. Veliki vezir prođe na konju kroz redove jačajući dobru namjeru velikim obećanjima. On je zauzeo svoje mjesto na čelu rumelijskih četa u prvom naletu. Drugi su dio sačinjavale anadolske trupe, iza kojih je stajao sultan s janjičarima blizu postolja s topovima na podnožju brežuljka. Poput grmljavine naleti prvi neprijateljski odred, predvođen Petrom Perenijem i redovnikom Pavlom Tomorijem. Oni su rumelijsku vojsku potisnuli prema anadolskoj, bilo da se to dogodilo zbog odluke ratnoga vijeća da se otvore redovi ili, što je vjerojatnije, što su ih Mađari u snažnom naletu potisnuli. Ali budući da su akindžije (leteći odredi), predvođeni Bali-begom i Husrev-begom, došli iz pozadine

doline obišavši tako bojno polje, morala se mađarska navala podijeliti i drugi je dio navalio, sa samim kraljem u sredini, na anadolsku vojsku, preko njih na janjičare i na sultanov položaj. Madžarski je napad bio žestok i ludo smion. Plemeniti borac Maršal i dvojica drugih jahača jedne junačke skupine od trideset dva Mađara, koji su se zajedno s njim posvetili smrti da ubiju Sulejmana, probili su se do njega, sasjekli više ljudi njegove tjelesne straže, te padnu tek kad su njihovim konjima rasjekli tetive. Sultana je njegov jaki oklop obranio od strijela i kopalja, ali kralja Ljudevita njegov šljem nije očuvao rana; prigodom stavljanja šljema na glavu očito je problijedio sluteći svoju nesretnu sudbinu. Kad su turska vatrena ždrijela, povezana međusobno lancima, a koja su dosad šutjela, jedva deset koraka udaljena od prednjih mađarskih jurišnih redova, najednom zagrmjela, počne njihovo desno krilo bježati, a kralj je nestao. Mađari, koji su s desne strane bili zaokruženi Bali-begovim letećim odredima, bježali su kako god su mogli unatrag i nalijevo. Ovi su posljednji bili nesretni, jer, izbjegnuvši smrt sablje, potonuli su u glibu, a s njima i kralj.

Jedan čitav dan i noć plivali su Dunavom kraj Smedereva i Beograda leševi onih koji su bili topovima razneseni. Samo je trebalo sat i pol da se odluči sudbina Ugarske. Strašna je kiša pomogla malom broju onih koji su bježali i koji su se spasili s bojišta. Među njima je bio kancelar i povjesničar Broderit. U turskom je taboru izdana zapovijed da noću svaki ostane na svom mjestu; sve do ponoći su vojni talambasi obznanjivali vijest o pobjedi. Drugoga je dana Sulejman odjahao na bojište, u pratnji prvog i drugog vezira. Upitao je jednog starog alajbega koji je stajao pred svojim šatorom: »Starče, što sada treba učiniti?« Veliki je vezir ponovio starcu sultanove riječi. Ovaj odvrati staroturskom grubošću: »Care, pobrini se da krmača ne odgoji prasad.« Sulejman se smješkao i obdario ga s nekoliko dukata. Dan zatim Sulejman je sjedio pod crvenim šatorom na zlatnom prijestolju što ga je ponio iz Carigrada. Divan je bio svečan i on primi vezire i beglerbegove koji su ga poljubili u ruku. Vlastitom je rukom stavio velikom veziru perjanicu s dijamantom na glavu, a ostale je odlikovao svečanom odjećom. Pred šatorom za divan bile su poslagane kao trofeji dvije tisuće glava, među njima i glave sedam biskupa i mnogih ugarskih veledostojnika. Defterdarima je naloženo da pobroje mrtve i da ih pokopaju. Nabrojili su dvadeset tisuća pješaka i četiri tisuće oklopnika. Leteći odredi su dobili dopuštenje da pljačkaju. Mohač je spaljen, a pohod na Budim nastavljen je u otežanim prilikama preko jednog mosta. Sedmi dan nakon bitke su se odmarali. U taboru je objavljeno da se svi zarobljenici i seljaci ubiju, a žene oslobode. Pogubljeno je četiri tisuće muškaraca, samo je četvorici poklonjen život. Zarobljavanje je obustavljeno. Sedmorica čauša pošla su s viješću o pobjedi u Carigrad, Brusu, Da- **3. 9. 1526.**

mask, Kairo, Dijarbekr, Karaman, Haleb; jedan je memluk pošao u Edrene, dva druga vjesnika u Moldaviju i Vlašku. Majci je, još u starosti izvanredno lijepoj ženi, pisao vlastitom rukom.

10. 9. 10 rujna (septembra) Sulejman je stajao pred ugarskim glavnim gradom, a ključevi grada su mu bili doneseni sve do Feldvara. Oštro je zabranjeno da se stanovnike ubija ili da im se nešto otme. Dva slijedeća dana jahao je Sulejman s Ibrahimom kroz grad, a trećeg je dana pošao izvan grada. Jedan je dio grada bio u plamenu; tamo gdje su se drva prodavala započelo se gradnjom mosta preko Dunava. Slijedećeg dana je drugi dio grada stradao u plamenu zajedno s velikom crkvom, ali protiv Sulejmanove volje. Veliki je vezir došao gasiti požar, ali je bilo prekasno. Slijedeći je dan Sulejman odjahao u kraljev lovački dvorac, dok je svo teško oružje s tvrđave natovareno na lađe (među inim i dva velika topa koja su za prve opsade Beograda u doba Mehmeda II odande dovezena kao trofej u Budim), a tako i metalni kipovi Herkula, Dijane i Apolona. Islamska žrtvena svetkovina (Kurban Bajram) proslavljena je u kraljevu dvoru po tradicionalnom običaju s rukoljubom vezira uz odjekujuću glazbu; ova je slijedećeg dana bila obdarena. Preko zavr-

17. 9. 1526. šenog mosta se po prvi puta prešlo, a zatim su sultan i veliki vezir podigli tabor u Pešti. Vojska je malo po malo prelazila most, ali se on trećeg dana slomio na tri dijela; dva su nestala u vodi, pa su ostali bezi prevezeni lađama. U Pešti su ih svečano dočekali ugarski uglednici i sultan im je obećao Ivana Zapolju za

24. 9. kralja. Četrnaesti dan nakon dolaska u Budim započeo je povratak lijevom obalom Dunava. Brodovi su bili natovareni bogatim plijenom, svim dragocjenostima iz dvora, knjižnicom Matije Korvina, ali i židovima koji su protjerani iz Budima.

[Kako uz bitku na Mohaču, tako i nakon nje leteći odredi su po Mađarskoj počinili surova djela: palila su se sela i gradovi, ubijali žitelji i pustošili cijeli krajevi. Računa se da ne bi trebalo smatrati previsokom brojku od 200.000 duša, koliko je koštao Ugarsku ovaj rat.

U Petrovaradinu je za pet dana podignut most preko Duna-

23. 11. 1526. va, u Edreni je sultan boravio jednu sedmicu i stigao nakon odsutnosti od sedam mjeseci u Carigrad. Tri odnesena kipa postavio je Ibrahim-paša na stupove pred svoju palaču na hipodromu kao trofeje, na što su se muslimani zgražali zbog likova idola. Pjesnik Figani napisao je, u vezi s tim, satirički dvostih: onaj Ibrahim (Abraham) rušio je likove idola, a ovaj ih postavlja. Zbog toga je, najprije, morao projahati na magarcu kroz grad, a onda je bio zadavljen.

1527. Nešto kasnije došlo je do pobune u Aziji, gdje su se podigli Turkmeni Tašila (Cicilije). Povod je bila strogost vlasti pri mjerničkoj obradi zemlje. Pobuna je imala žestok i širok karakter,

te je ugušena, nakon nekoliko bitaka i osmanskih poraza, ali i turkmenskih. Mnogo je teža bila pobuna Kalenderoglua u Karamanu. Neki potomak zaštitnika janjičara, šejha Hadži Bektaša, po imenu Kalender, skupio je pod svoju zastavu nekoliko tisuća derviša, abdala, kalendera i drugih, tako da je iz Carigrada morao krenuti veliki vezir Ibrahim-paša sa 3.000 janjičara i 2.000 sipaha (spahija). Raniji pohodi rumskog, anadolskog i dijabekrskog beglerbega nanijeli su neke poraze pobunjenicima, ali su i oni sami bili tučeni. Ibrahim-paša, prije sudara s pobunjenicima, poduzme dvije mjere. Zabrani pod smrtnom kaznom da i jedan vojnik vojske, što je bila tučena od pobunjenika, napusti svoj tabor, da mu se ne bi vojnicima umanjila hrabrost. Jednako pridobi turkmenska plemena, što su pristala uz Kalenderoglua, pokazivanjem naklonosti i podjelom lena. Nakon toga se broj ovih sveo na neku stotinu i bilo je dostatno toliko vojnika, koliko su ih vodili stolovnik Bilal Mehmed i Deli Pervan, da se pobunjenici unište u planinama Bašsif] **22. 6. 1527.**

Sulejmanovo nezadovoljstvo s Bali-begom ublaženo je s druge strane Husrev-begovim (namjesnik Bosne) i Jajaoğluovim (iz Smedereva) uspješnim poduhvatima protiv bosanskih i dalmatinskih utvrda. Posljednje zime gotovo da nije bilo divana, a da nije stigao glas o pobjedi nad nekom osvojenom bosanskom utvrdom ili o sretnom četovanju po Srijemu. Jajce se nije moglo dugo oduprijeti sjedinjenoj snazi namjesnika iz Smedereva i Bosne i predalo se uz uvjet da se slobodno povuče sa malodušnim zapovjednikom Stjepanom Grbonogom jer nije bilo hrabrog ratnika Blaža Kerija, a Ivan Hobordanski je još bolestan ležao od posljedica rana koje je zadobio u dvoboju s vojvodom Kasimom. Tako je i Radović predao Turcima drugu glavnu utvrdu Bosne, Banjaluku, bez obrane. S ove dvije tvrđave pali su i gradovi: Bijelo jezero, Orlovac, Sokol, Levac, Serepvar, Aparuk, Perga, Bočac i Greben u Bosni, a Udbina, Lika i Krbava u Hrvatskoj; Modruš i Požega u Slavoniji; Vrana u Dalmaciji. Biskupije Knin, Modruš i Krbava zamrle su u to vrijeme, a Požega je bila sjedište jednog sandžaka. Husrev-beg, koji je potekao iz sultanske obitelji (bio je unuk jedne kćeri sultana Bajezida) vladao je u sjaju i moći, ali pravedno u Bosni. Njemu je bio određen njegov ćehaja Murat, Dalmatinac, rodom iz Šibenika kojem je za sandžak dao Knin jer je na to imao pravo.

Godina 1528. bila je iskorištena da se upotpuni Sulejmanovo naoružanje za novi pohod na Ugarsku; dolazila su i poslanstva Ivana Zapolje i kralja Ferdinanda, onaj prvi da bi rat po njega imao sretniji ishod, a ovaj drugi da ga odvrati. Hieronim Lasczky, palatin Siradije, jednako vičan peru i maču, nemirna duha i kolebljiv, došao je koncem prošle godine u Carigrad kao Zapoljin poslanik da bi sa Sulejmanom sklopio prijateljski sa-

vez i da u njega potraži pomoć. Prije nego je mogao doći do sultana, posjetio je po tradicionalnom ceremonijalu vezire. Kod drugoga, Mustafa-paše i trećega, Ajaza, samo da udovolji formalnosti, ali je Ibrahimu došao da bi po njemu, dijelom neposredno, a dijelom posredno preko Lodovica Grittija ishodio uspjeh kod sultana. Lodovico Gritti, vanbračni sin nekadašnjeg venecijanskog poslanika u Carigradu i kasnije dužda Andrije i jedne Grkinje, laskavac i lukavac, zainteresiran za novac i častohlepan, spreman počiniti svako sramotno djelo i spretan, pridobio je Ibrahima za sebe, a po njemu je, jer je ovaj vršio utjecaj na sultana, zadobio i sultanovu sklonost. U pregovorima o vanjskim poslovima, ali naročito kao posrednik kojemu su povjereni ugarski poslovi, preuzeo je vodstvo i otada je igrao važnu ulogu, ne samo kao uhoda Venecije, nego i kao pregovarač za ugarske državne poslove. Lasczky ga je pridobio, obećavši mu prihode najunosnije ugarske biskupije, a dao mu je godišnje i nekoliko tisuća dukata. On je to upotrijebio da u početku grubi prijem vezira preokrene u prijaznost, a zahtjev da plati godišnji danak preokrenuo je u godišnje poslanstvo s dobrovoljnim darovima.

Ferdinand je obaviješten o Lasczkyjevom poslanstvu i njegovu sretnu uspjehu pa je sa svoje strane poslao prvo austrijsko poslanstvo Porti, dva nuncija, Hobordanskija od Šalatnoka, hrabrog borca u dvoboju s Kasimom, i Nijemca Weichselbergera, ne da traži savez i pomoć kao Zapolja, nego da traži mjesta koja su ugarskom kraljevstvu oduzeta i da ponudi mir ili da pregovara o prekidu vatre. Za mjesec i pol su završili putovanje i stigli u Carigrad na dan godišnjice zauzimanja grada, a po Sulejmanovu nalogu svečano su uvedeni u pratnji tisuću
29. 5. 1528. konja.

»S kakvim se obrazom«, upitao je Ibrahim Hobordanskija, »tvoj kralj usuđuje nazivati najmoćnijim pred osmanskim carem, čijoj se sjeni i milosti utječu ostali kršćanski kraljevi«. Hobordanski upita koji su to, a Ibrahim mu odgovori da su to Francuska, Poljska, Venecija, Erdelj (Sedmogradska); za popis mjesta koja želi dobiti natrag odvrati veliki vezir da ga čudi što Ferdinand nije zahtijevio i Carigrad. Ratni način ophođenja ugarskog borca Hobordanskija znatno se razlikovao od onog poljskog palatina Lasczkyja s njegovim umiljavanjem po dvorskom običaju. Sulejman je bio zbog Ferdinandova traženja, kao i zbog načina kako je ono izneseno, toliko ljutit da je poslanike dao zatvoriti u njihovu svratištu. Pušteni su tek nakon devet mjeseci iz zatvora, svaki je obdaren s dvije stotine dukata i Su-
29. 3. 1529. lejman im je sam usmeno isporučio slijedeće: »Vaš gospodar dosad nije osjetio Naše prijateljstvo i susjedstvo, ali će ga odsad osjećati. Možete mu reći da ću sam doći sa svom svojom snagom i moći i da ću mu sam vratiti ono što od mene traži. Recite mu, dakle, neka se dobro pripremi za Naš doček«. Po-

slanici su rekli da bi se kralj veoma veselio, ako bi on došao kao prijatelj, ali da će ga znati primiti i kao neprijatelja. Poljskom poslaniku, kojeg je Žigmund poslao da produži prekid vatre i koji je u Sigismundu Weichselbergu prepoznao austrijskog gospodina Sigismunda Dietrichsteinera, vjernog Ferdinandova slugu, predbaci Ibrahim, da je on, austrijski posjednik imanja, došao u Carigrad samo kao Ferdinandov izviđač, te je Ferdinandovu poslaniku još predbacio da je ubio turskog čauša koji je kao poslanik odaslan Ludvigu.

Sulejmanov odgovor Ferdinandu bila je to veća poruga što je tri dana prije toga javno na Divanu najsvečanije objavljena **18. 3. 1529.** Ibrahimova diploma o njegovoj plaći velikoga vezira s dosad nečuvenom svotom od tri milijuna akči ili godišnje šezdeset tisuću dukata i dekret o seraskeru, tj. vrhovnom vojskovođi. Zaključak je ovog krajnje značajnog dekreta, koji je povjesničar Dželal-zade sastavio službeno kao Sulejmanov državni sekretar i na njegov osobiti nalog, da se označi savršena moć velikog vezira kao seraskera ... S ovim dekretom je sultan poslao velikom veziru tri počasna krzna, osam bogato opremljenih konja i devetog sa sabljom, lukom i tobolcem, bogato ukrašenim dragim kamenjem, šest tugova i sedam zastava umjesto dosad uobičajenih četiri, od kojih su dvije bile bijele, a dvije zelene. Ovih sedam zastava, bijela, zelena, žuta, dvije crvene i dvije prugaste, trebale su biti zalog sretnog utjecaja sedam planeta na vojni pohod. Rumelijski beglerbeg Kasim-paša donio ih je u prvi tabor velikog vezira kod Daut-paše (predgrađe Carigrada) koji je odličnike glavnoga grada i vojne generale počastio. Uskoro zatim umre u službi osjedili vezir Mustafa, a na njegovo je mjesto došao rumelijski beglerbeg Kasim, dok je rumelijski beglerbegat dobio, kao već jednom ranije, veliki vezir, sada moćniji i veličanstveniji nego ikada prije.

10 svibnja (maja), opet jednog ponedjeljka, pođe sultan iz **10. 5. 1529.** Carigrada. Neposredno uz sultanovu osobu po propisu započinjali su vojnu povorku čašnegiri (stolovnici) — njih su slijedili muteferici (konačari), zatim su išle age, a samo su nišandžije, defterdari i kadiaskeri (kazaskeri) (državni sekretari, predstojnici riznica i vojni suci) trebali ići neposredno pred sedam sultanovih tugova. Kod Plovdiva (Filibe) nabujala je zbog kiša Marica toli- **9. 6.** ko da je odnijela most, a ravnica, u kojoj je bio tabor, poplavljena je. Mnogi su se ljudi utopili, mnogi su se spasili na drveće uz opasnost da nastradaju od vode ili od gladi. Neprestane su kiše otežale napredovanje jer su nabujale rijeke, tako da je prijelaz preko Morave i Save, ali naročito preko Drave kod Osijeka pričinjao velike teškoće, pa se morao napraviti most. Ivan Zapolja je došao u Mohač praćen od svog poslanika Lasczkyja i od samo šest tisuća boraca da sultanu poljubi ruku. Veliki vezir mu je s pet stotina ljudi od svoje pratnje i isto toliko janjičara jahao

u susret i oni se pozdraviše na konju. Slijedeći je dan određen za svečani prijem Ivana Zapolje kao po Sulejmanu priznatom
20. 6. 1529. ugarskom kralju. Divan je održan pod šatorom, gdje su stajali age dvora i vojske, iza njih tjelesna straža (solak) sa lukom i strijelom u ruci, blizu njih unutrašnji dvorjanici i opskrbljivači; oko šatora su lijevo i desno bili janjičari u skupinama. Desno iza janjičara bili su sipahi (spahije), pa rumelijske čete, lijevo silahdari, pa anadolijska vojska. Kad se popodne približio kralj, odjahali su mu u susret age desnoga krila zajedno s opskrbljivačima i doveli ga u šator. Sulejman usta, pođe mu tri koraka u susret, primi poljubac u ruku, ponudi ga sjesti, dok su veziri Ibrahim, Ajaz i Kasim stajali kraj njega. On ga otpusti s prijaznim riječima što je bilo popraćeno darom od tri zlatom opremljena konja i četiri zlatna kaftana. Tako je Sulejman počastio mjesto svoje najsjajnije ugarske pobjede prijemom svoga štićenika kao kralja, a mohačka su polja dva puta doživjela duboku domovinsku sramotu, jer su doživjela Ludvigov poraz i Zapoljino klanjanje; pravi je kralj izgubio život turskom pobjedom, a nepravi je izgubio čast rukoljubom. Na putu od Mo-
3. 9. hača u Seksard poslan je zvornički beg Bali-beg s pet stotina jahača da primi od Zapoljinih pristaša spremljenu ugarsku krunu s njezinim čuvarom Petrom Perenijem. Trinaesti dan otkako su pošli sa Mohača taborovao je Sulejman u budimskim vinogradima.

Sulejman i Ibrahim su marljivo obilazili oko tvrđave Budima, bez sjajne pratnje i svečanih oznaka svog položaja. Petog dana su zauzeta donja vrata, šestog dana su jurišali bez otvora u zidu i tvrđava se predala zbog malodušja njemačkih kapetana Kristofa Besserera i Johanna Taubingera, koji su dobili obećanje da mogu slobodo otići. Janjičari su mrmljali jer im je oduzeta mogućnost pljačke, a za to su htjeli biti obeštećeni darom. Mrmljanje je prešlo u tučnjavu, njihov je drugi general-segbanbaša ranjen u glavu, za mnogim su dostojanstvenicima bacali kamenje. Zbog zabrane da pljačkaju naplaćivali su se ne samo tim što su žitelje prodavali kao roblje, nego su ubili i Nijemce u tom času kad su prema ugovoru o predaji htjeli otići sa svojom imovinom. To je bilo ubojstvo, ne kao ono nad zarobljenicima na Mohaču po Sulejmanovu nalogu, već protiv njegove volje, izvršeno zbog janjičarske gramzivosti i krvoločnosti. Sedmog dana nakon zauzeća Budima došlo je do svečanog postavljanja Zapolje na Arpadov prijestol, što nije učinio ni veliki vezir, niti jedan od dva vezira, ni beglerbeg, namjesnik Evrope ili Azije, niti janjičarski general, nego samo drugi general-poručnik, segbanbaša, koji je s Lodovicom Grittijem išao po erdelj-
14. 9. 1529. skog vojvodu i uveo u kraljev dvor. Ovaj je za to segbanbaši dao tisuću dukata, a tisuću janjičarima koji su ga dopratili. Kao turski zapovjednik ostao je u Budimu Hasan, sandžakbeg iz Ilbesana, a veliki vezir je s carem pošao s taborom za Beč. Na-

mjesnik Smedereva Mehmed-beg, Jahja-pašin sin, poslan je naprijed da osigura zemlju i da donese vijesti.

S jesenskim olujama ravnodnevnice pojavile su se pred Bečom prve skupine letećih odreda, pročešljavajući i uništavajući okolicu. Među prvim zarobljenicima su bili Kristof Zedlitz, zastavnik grofa Ivana od Hardecka sa šest konjanika. Ovi su morali svaki po jednu na motku nataknutu glavu nekog zarobljenika nositi sultanu sve do Bruka na Lajti, gdje ih je sam Sulejman ispitivao. U predvečerje 27 rujna (septembra) sam je **27. 9.** logorovao pred Bečom kod sela Simmering na mjestu gdje tzv. novogradnja još danas ocrtava ogromni opseg Sulejmanova šatora. Iznutra je bio obložen zlatotkanicom, a izvana zlatnim stupovima sa okruglim glavicama. Dvanaest tisuća janjičara i tjelesna straža sultana bili su oko njegova šatora. Iza njih, sve do Schwechata logorovao je beglerbeg Behram, anadolski namjesnik s azijskim četama, a desno od Simmeringa bili su računski uredi pod defterdarom. Od sv. Marxa unutra glavnom cestom u pravcu prema Stubentoru, a onda dalje sve do Wienerberga bio je veliki vezir, a s njim i vjerolomni biskup iz Grana, Pavao Vardaj koji je utvrdu izručio bez zamaha mačem i otada slijedio tabor uz Ibrahima. Između Sv. Marxa i Wienerberga stajalo je čitavo topništvo u tri stotine redova, teško i lako oružje, pod topdžibašom, tj. vrhovnim zapovjednikom topništva. Na Wienerbergu i iza njega je stajao mlađi Bali-beg, a pred njim sve do grada Husrevbeg, prvi namjesnik Bosne, a drugi namjesnik Srbije; obojica su bili zapovjednici prethodnice i zaleđa vojske u ovom ratnom pohodu. Pred jednim gradskim vratima — Burgtorom, bile su rumelijske čete, pred drugima — Schottentorom i vani prema Döblingu bio je mostarski paša. Svega je bilo otprilike stotinu dvadeset tisuća ljudi i dvadeset tisuća deva. Na Dunavu je vojvoda Kasim imao zapovjedništvo nad osam stotina nasada, tj. dunavskih lađa, i martolosa (neredovitih vojnika) koji su bili na njima.

U gradu su, nasuprot ovih sedam turskih tabora, zapovjednici podijelili obrambeni nasip na slijedeće postaje: na Stubentoru, nasuprot velikom veziru i sultanu koji je logorovao iza njega te desno i lijevo od ovih gradskih vratiju, na lijevoj strani sve do Crvenoga tornja, a desno do sredine nasipa, bio je prema Kärntnertoru vojvoda Filip, carski grof sa stotinu jahača i četrnaest zastava vojnih jedinica. Odavde sve do samostana augustinaca bile su donjoaustrijske čete, pod zapovjedništvom viteza, savjetnika i pukovnika Ecka od Reischacha. U samostanu augustinaca i sve do utvrde Abel od Holnecka bili su Štajerci s graničarima. Obrana utvrde bila je povjerena ratnom vijeću i vrhovnom meštru arsenala donjoaustrijske pokrajine Ulrichu Leisseru. Od ove utvrde do Schottentora obranu je vodilo kraljevsko vijeće, komornik i pukovnik Leonhard od Felsa s austrijskim četicama i građanskim poglavarima grada Beča. Pod Sch-

ottentorom pa do otočića i Elenda, gdje su stanovali židovi, bio je Remprecht od Ebersdorfa s jednom austrijskom četicom i španjolskim četama. Od Werdera i Salzturma (Salzgries) pa do Crvenog tornja bio je Ernst od Landensteina, kapetan dvorskih četa i zapovjednik četiriju četica čeških plaćenika s jakim konjima Hansa od Hardecka. Svega, ne više od šesnaest tisuća ratnika iza nasipa s kojeg je bilo uklonjeno grmlje i koji je bio jedva šest stopa širok. Branitelji su bili zadojeni mržnjom prema turskom jarmu, a i nadahnuti izdržljivom hrabrošću njihovih srčanih vojskovođa i najviših vođa, carskom grofu Filipu, bavarskom vojvodi grofu Nikoli Salmu i barunu od Roggendorfa.

27. 9. 1529. Istoga dana kada je Sulejman logorovao u Simmeringu, plovilo je četiri stotine lađa Dunavom uzvodno, te su svi mostovi
28. 9. bili spaljeni. Slijedećeg je dana po prvi puta iz grada izašlo tri i po tisuće ljudi prema Kärtnertoru. Palo je više od dvije stotine Turaka, među njima dva kapetana, jedan čauš i više janjičara, a malo da i veliki vezir, koji je pod krinkom jahao oko
29. 9. grada, nije bio uhvaćen. Slijedeći su dan izašle tri četice kod Burgtora, ali su se povukle pošto su Turcima nanijeli neke gubitke. 2. listopada (oktobra) opet su opsjedani navalili na smederevskog bega; trideset odsječenih glava i deset zarobljenih je bio ratni trofej Turaka. Isti se dan poradilo na tome da se onesposobe turski lagumi o kojima ih je obavijestio jedan prebjeg.
3. 10. Tursko je topništvo zatim otvorilo vatru, uglavnom na kulu Kärntnertora; uz pravu kišu čitavu je noć padala tanad uz vatre-
6. 10. ne strijele. Begovima letećih odreda je zapovijeđeno da sa svojim ljudima naprave ljestve za navalu, a azijske su trupe morale sakupljati granje da bi njime ispunile rovove. Pred Sulejmanom se pojavi Zapoljin prijatelj Simon Atinaj, koji je nosio nadimak »literatus«. O njemu se govorilo da je najučeniji Mađar i to mu je kod Sulejmana osiguralo dvostruko dobar prijem, jer je on i u nevjernika i neprijatelja cijenio zasluge učenosti. Važnije nego prve tri navale bila je četvrta koja je počela
7. 10. kod Salzturma, gdje je gospodin Eck od Reischacha izašao s osam tisuća plaćenika, pa se nadao da će neprijatelju zaći za leđa kod Burgtora i Kärntnertora. Zbog sporosti su prekasno izašli, umjesto noću, po bijelom danu i prerano su se okrenuli, zbog zapovijedi što ju je netko s krila prerano izrekao, iz kukavičluka ili izdaje. Pet stotina glava je poodsijecano. Izgubili su i kapetana Wolfa Hagena, a ospjedatelji hrabrog alajbega iz Güstendila, Ramazana. Tri su se taneta odbila od Reischachova oklopa. Pri povlačenju u tvrđavu pokušali su i Osmani prodrijeti s bjeguncima, ali, budući da još nije bilo otvorenog mjesta, helebardama su otjerani sa zidina. U strahu da se nešto slično ne dogodi, Sulejman slijedeće noći nije dopustio konjanicima da sjašu, što su ospjednuti u gradu zabunom držali pripremom
10., 11., i 12. 10. za navalu. Do nje je došlo tek kad su potpalili dva laguma kod samostana augustinaca blizu Kärntnertora, a eksplozije su tra-

jale tri dana. S kolikom su žestinom navaljivali, s toliko hrabrosti ih je suzbijao grof Nikola Saml i Hans Katzianer koji su bili u prednjim redovima. Usred topovske grmljavine ospjedatelja i opsjedanih zazvučali su bubnjevi, trube, talambasi i frule sa zvonika crkve sv. Stjepana i s tornja avgustinske crkve da bi veselom glazbom ulili hrabrost ospjedanim, a da je oduzmu opsjedateljima. Još je došlo do dvije eksplozije kod Kärntnertora koje su proširile ogromni otvor, no ovaj puta Turci nisu kao prošloga puta odmah jurišali.

U osmanskom taboru je vladala tišina, jer su se veziri i paše bili okupili u ratno vijeće, gdje su zaključili da slijedeći dan po zadnji puta jurišaju; bilo je preporučljivo da se povuku zbog hladnoće i nestašice živežnih namirnica. Poljuljana srčanost vojske ponovno je oživjela zbog obećanja nevjerojatnih svota u zlatu i još većih. Svakom je janjičaru obećano da će dobiti tisuću akči (dvadeset dukata). Telali su objavili u logoru obećanja da će prvome koji se uspne na bedeme, ako je obični sipah (spahija) dati nagradu od trideset tisuća akči, a ako je subaša — dobit će namjesništvo. Sulejman je sam na konju razgledao otvore i, zadovoljan njihovom širinom, veoma pohvalio velikog vezira. 14. listopada (oktobra) (tokom vremena u ratnoj hist- **14. 10.**
riji Austrije i drugih naroda tako sudbonosni dan) Turci su posljednji puta jurišali podvostručenim žarom i hrabrošću u tri bojna reda na četrdeset i pet hvati dugi otvor obrambenog zida kod Kärntnertora. Popodne u tri sata otvor je još više proširen novim eksplozijama mina, a navala je obnovljena. Val jurišnika, koji su se još većim bijesom bacili u borbu, razbio se o veliku srčanost branitelja bedema. Njihovu vrhovnu zapovjedniku i najistaknutijem, hrabrom grofu Nikoli Salmu jedan je kamen razbio stegno. Sulejman zapovjedi janjičarima da odustanu, odlučeno je da se vrate. Tako je 14. listopada bio točka-prekretnica Sulejmanova pobjedonosna oružja i, da Beč nije poslužio kao grudobran, stigli bi u srce Njemačke. Slavni preteča tako mnogih drugih ratova i mira, taj važni 14. listopada u slijedu događaja istaknut je događajima kao: bitkom kod Hochkirchena i Jene, padom Breisacha i Ulma, vestfalskim i bečkim mirom i opkoljavanjem Napoleona u bici naroda kod Leipziga.

Spas Beča objavila je grmljavina topova sa bedema i glazba s tornjeva. Svi satovi, koji su stajali od dana kad je postavljen turski tabor, opet su radili; sva zvona koja su bila za to **15. 10. 1529.**
vrijeme nijema pronijela su gradom veselje i klicanje sve do turskog tabora. Ibrahim je upitao zarobljenog zastavnika Zedlitza što ta galama znači. Kad mu je ovaj rastumačio jezik radosti topova i zvona, posla ga on odjevenog u svilenu i zlatnu odjeću slobodnog u grad, bilo zbog osobne simpatije, bilo da ishodi oslobođenje nekih zarobljenika u gradu, jer se slijedećeg dana jednim dopisom ratnim vrhovima grada pozvao na ovo vraćanje zarobljenika i zaključio pismo ispričavajući se zbog

umorstva zarobljenika u Budimu, koji su ga sami izazvali. 16.
16. 10. listopada Sulejmanov tabor je otišao odavde, ali samo na kratku udaljenost, a onda je zastao. Divan je podijelio počasti i nagrade. Janjičarima je već dan ranije isplaćena obećana nagrada za juriš, dvadeset dukata po glavi, a velikog vezira je sultan obdario sabljom, kojoj su balčak i korice bile bogato iskićene dragim kamenjem, dao mu je četiri kaftana i pet vrećica, tj. šest tisuća dukata. Tako su Sulejmanova politika i Ibrahimov svemoćni utjecaj u očima vojske sramotno povlačenje pretvorili u velikodušan povratak, te je nagradio, iako ne neuspjeh posljednjeg juriša, a ono dokazanu spremnost janjičara za to. Još više puta su opsjedani napali na vojsku opsjedatelja u povlačenju i oduzimali im konje, deve i zarobljenike, ali to nije bilo ni u kakvom razmjeru sa zarobljenicima koje su Turci pokupili iz čitave okolice i sa zarobljenicima koji su većim dijelom bili ubijeni. Njihov broj procjenjuju na 10.000 oni koji su u isto vrijeme opisali opsjedanje.

[Tokom te tri sedmice letući odredi su imali zadatak da četuju po bližoj i daljoj okolici. To su oni i činili, pa su opustošili ne samo okolicu Beča, nego i Donju i Gornju Austriju te Donju i Gornju Štajersku, na način kako je bio određen za ovu vrstu ratnika — neobuzdano i nemilosrdno. Dok se ovako četovalo postrance, Sulejman se sa vojskom vraćao u polaganom
26. 10. pješačenju. U Budimu pred njega izađe kralj Januš (kako su
29. 10. Turci zvali Zapolju), a ovome izađu u susret svi veziri. Povlačenje je bilo vrlo otežano zbog nepoznavanja terena i nedostatka putokaza, pa je bilo kažnjavanja u vojsci zbog gubljenja velikih tovara. Da bi donekle zasjenio neuspjeh, veliki vezir je priredio svečanost vezirima, beglerbezima i bezima i pokazao im ugarsku krunu, za koju je rekao da vodi porijeklo od Nuširvanova vremena. Dosada ju je sultan Sulejman, bolje reći Ibrahim-paša, nosio sobom, vjerojatno da je sam stavi na glavu da je Beč pao i da je Ugarska postala namjesništvo. Ali kako su činjenice sada stajale, predao ju je čuvaru krune Ivanu Pereni-
31. 10. 1529. ju i po njemu je, s Lodovicom Grittijem i Simonom Atinajom, poslao Zapolji. Polovinom prosinca (decembra) Sulejman stiže u Carigrad.]

Prekid opsjedanja Beča bio je prvi Sulejmanov neuspjeh; iscrpljivanje neprijateljskih zemalja pljačkom i metežom, palenjem i ubojstvom bio je najviši cilj njegovih begova i letećih odreda, ali ne i njegov niti njegova velikog vezira. Mnogi suvremeni povjesničari, kao i Robertson, predbacivali su neuspjelo opsjedanje Beča Ibrahimovu izdajstvu, što je potpuno bezrazložno. Osim toga, osmanski povjesničari nisu, pri kasnijem Ib-

rahimovu padu u nemilost, mogli navesti ovaj razlog koji bi bio jedan od najuvjerljivijih, a ne postoji ni najmanji trag ni u venecijanskoj ni u austrijskoj arhivi što bi moglo opravdati takvu pretpostavku. To bi se moralo otkriti barem u spisima kasnijih austrijskih poslanstava koja obavještavaju o opširnim pregovorima s Ibrahimom, otkrila bi se koja sjenka istinske simpatije ili aluzija na prije učinjene važne usluge. O svemu tome ništa nema, štoviše suprotno se može naći, kako ćemo imati prilike kasnije vidjeti. Dakle, ne Ibrahimovo izdajstvo, nego mrmljanje janjičara, koje se već na polasku prema Budimu jedva moglo stišati zbog hladnoće na koju su se tužile azijske čete, a sva se vojska tužila na nedostatak živežnih namirnica, bilo je uzrokom da se prekinula opsada Beča. Njegovi su branitelji krvlju oprali grešku brze predaje Budima, Raba, Plintenburga, Altenburga, koji su imali njemačke i češke posade i spasili su predziđe Kršćanstva od din-dušmana kršćanskog imena. Na bečkim bedemima se po prvi puta zaustavila bujica osmanskog osvajanja u njemačkim zemljama, bujica koja je gutala zemlje.

GLAVA DVADESETSEDMA

Daljnji događaji za Sulejmana I

[Da bi, donekle, odvratio pažnju od neuspjele opsade Beča, te da bi, bez obzira na plijen, sniženo raspoloženje vojske oživio, odluči se Sulejman organizirati veliku svetkovinu. A povod za nju da mu je obred obrezivanja njegovih sinova, četiri princa carstva. Obrati se, stoga, pismima namjesnicima i velikašima carstva, a uputi i jedno venecijanskom duždu, da bi i on, kao prijatelj i susjed, uzveličao ovu veliku svečanost. Rok proslave određen je šest sedmica od otpreme pisma. Jedva je, dakle, prošlo pola godine odkako je poslanik Junuz upoznao senat o pobjedama na bečkom pohodu i podjeli ugarske krune, a pojavi se novi turski poslanik. Bio je sav u zlato odjeven, od dvanaest plemenitaša uveden u senat, kojeg je obavijestio o svetkovini što se spremala, te pozvao dužda da joj prisustvuje. Ovaj se uz najljepše riječi zahvalnosti ispričao svojom starošću i dalekim putom, ali odredio je da ga zastupa izvanredni poslanik — a to je osim poslanika u Carigradu Pietra Zena, bio Mocenigo.]

27. 6. 1530. Dvadeset i sedmoga lipnja (juna) u podne pošao je Sulejman, praćen svim dvorjanicima, na hipodrom, na njegovu sjevernu stranu kod Mehterhana, tj. mjesta gdje je bila vojna glazba. Krasan se prijestol tamo uzdizao na lazurnim stupovima pod zlatnim baldahinom, ukrašen raskošnim tkaninama i obložen šarenim ćilimima, okružen raznobojnim šatorima. Kod Arslanhana (menažerije s lavovima, nekada crkva sv. Ivana) došli su mu u susret drugi i treći vezir, Ajaz-paša i Kasim-paša, a na polovici hipodroma izašao je pješice pred njega veliki vezir Ibrahim da ga počasti sa svim beglerbezima i janjičarskim agom. Pješice su pratili gospodara, koji je sam na konju došao do prijestola, što je svojim sjajem premašio sve zadobivene šatore pobijeđenih vladara. Tu je bio šator perzijskog šaha Uzun Hasana, kojeg je pobijedio Sulejmanov pradjed Mehmed II, pa Gavrijev, egipatskog sultana, kojeg je njegov otac Selim I skinuo s prijestola — a ovi su šatori stajali kraj kipova koje su odvezli iz ugarskog kraljevskog dvora kao trofej na hipodrom. Uz urnebesno klicanje i vojnu glazbu, koja je bila postavljena na južnoj strani, uspne se padišah na prijestol, primi rukoljub za dobrodošlicu i darove vezira, dvorskih aga i vojske, muftije i uleme, na što su ovi carski pogošćeni. Drugog dana su mu ruku ljubili smijenjeni veziri i namjesnici kojima je dopušteno da osobno prisustvuju svečanosti, čestitajući mu i donoseći darove. Samo je četvorici dopušteno da prije drugih smijenjenih namjesnika putem poslanika iznesu pred prijestol čestitke i na njegovo podnožje stave svoje darove, naime prijašnjem velikom veziru Piri-paši i Zejnel-paši, zaslužnom u egipatskoj vojni, anadolskom beglerbegu Jakub-paši i nekadašnjem rumelijskom beglerbegu Iskender-paši. Treći je dan određen za poklonstvo, prijem i darove sandžakbega, kurdskih emira i stranih poslanika. Broj venecijanskih poslanika pokrio je nedostajanje drugih. Osim dvojice izvanrednih poslanika, Zena i Moceniga, prisustvovali su svečanosti, uz njih, još i redoviti bailo (konzul) Bernardo i duždev sin Aloisio Gritti, Zapoljin opunomoćenik u Sulejmanovoj službi. Sjaj darova nadmašio je sve dosad viđeno na takvim svečanostima. Tu je bilo sirijskog damasta, egipatske pamučne tkanine, hinduskih šalova i muslina, tanke grčke tkanine i venecijanske kadife, srebrnih tanjura sa zlatnicima i zlatnih zdjelica napunjenih dragim kamenjem, lazurne posude i kristalni pehari, kineski porculan i tatarsko krzno, arapski i turkmenski konji, memlučki i grčki dječaci, etiopski i ugarski zarobljenici. Samo su darovi velikog vezira iznosili vrijednost od pedeset tisuća dukata. Bio je i igrokaz gdje su jurišali na dvije drvene utvrde, od kojih je jedna bila puna Mađara, pušaka, sablji i
1. 7. 1530. kopalja, pa su održane tobožnje bitke. Četvrtoga su dana Sulejmana počastili njegovi učitelji, učeni Hajredin s kadiaskerima (kazaskerima) i sjedili s njim i s Ibrahimom. Pogošćeni su najfinijim pečenjem i najodabranijim slatkišima, šerbetom i šećer-

lamama, a narod se razonodio majstorijama vještaka koji su premetali čaše i igrama opsjenara. Peti dan su došli na red hr- **2. 7.**
vači i trka memluka, koje su se uobičajile došavši iz Egipta s Inal-begom, čerkeskim begom s lenima u Maloj Aziji, a pokazali su svoje umijeće u jahanju i turnirskim igrama u najvećem sjaju. Car je ostao sve do noći, što ju je vatromet pretvorio u dan, prikazujući igrokaz dviju drvenih utvrda u plamenu. Slijedećeg **3. 7.**
jutra bile su na njihovu mjestu dvije druge tvrđave, koje je znameniti majstor jahačkog i turnirskog umijeća, Džarim, donio na lice mjesta. Svaka je tvrđava branjena od stotinu teško naoružanih ratnika koji su naizmjence napadali i branili se, sve dok jedna nije osvojena, a mnogo lijepih dječaka i djevojaka odvučeni kao ratni plijen pobjednika; i ova je noć osvijetljena vatrometom, a tvrđave su zapaljene. Sedmoga su dana janjičari, predvođeni svojim agom i generalima konjice, nosili u svečanoj povorci svadbene palme ili tzv. svijeće što se nose prigodom obrezivanja okićene najrazličitijim cvijećem i voćem, raznim likovima ptica i četveronožnih životinja, čunjeve obavite zlatnom žicom i šljokicama, kao prirodne simbole plodnosti i životne snage. Osmo i deveto popodne bilo je na programu umijeće **4. 7.** **5. i 6. 7.**
plesanja na užetu i glazba. Na razapetom užetu između stupa i obeliska na hipodromu pokazao je jedan egipatski plesač čudo umijeća, a na stupu koji je bio glatko namazan sapunom i uljem pokušavali su mornari i janjičari da bez konopca, pridržavajući se samo rukama i nogama, dođu do vrha da bi se domogli nagrade koja ih je tamo čekala. Deseti su dan svečano pogošćeni profesori, čija je dnevna plaća bila ispod 50 akči (otprilike **7. 7.**
jedan dukat) i njihovi pomoćnici, zajedno sa smijenjenim sucima i profesorima. Skakači uvis popeli su se na obelisk i na stup na hipodromu. Tri slijedeća dana su protekla u umijećima čarobnjaka, opsjenara i lakrdijaša. Svi su bogato nagrađeni zlatnicima i srebrenjacima koji su im utisnuti na čelo ili bačeni na glavu. Četrnaestoga dana su sve age, dvorske i vojne, otišle u **11. 7.**
stari seraj da odande dovedu tri princa: Mustafu, Mehmeda i Selima na hipodrom, gdje su pred njih pješice izašli veziri i dopratili ih sve do sultanove dvorane za divan. Slijedećeg dana je sultan priredio banket. Njemu zdesna sjedili su veliki vezir-se- **12. 7.**
rasker i oba vezira Ajaz i Kasim-paša, beglerbezi, vojni suci, rumelijski i anadolski, učitelj prinčeva Hajredin i sin tatar-hana, a s lijeva je bio prijašnji veliki vezir Piri Mehmed-paša, Zejnel-paša, Feruhšad-beg, potomak knezova Akkoyunlu (Bijeloga ovna), Murat-beg, sin egipatskog sultana Kansu Gavrija i sin posljednjeg vladara obitelji Zulkadr, Latif-beg. Šesnaesti je dan **13. 7.**
bio najznačajniji, posvećen znamenitostima iz područja znanosti i poštivanju znanosti. Sultan je poslao dvorskog upravitelja muftiji i generala topništva učitelju prinčeva da ih pozove na svečanu znanstvenu raspravu uleme u njegovu prisustvu. Njemu zdesna sjedili su muftija i anadolski vojni sudac Kadri-beg, a sli-

jeva učitelj prinčeva i rumelijski vojni sudac Fenari-zade Muhijedin. Za osnovu rasprave Sulejman je postavio tumačenje muslimanskog simbola vjere, naime prvog sureta Kurana. Stručni su odgovori pohvaljeni, a neznanje ili neprilika samu je sebe kaznila šutnjom. Najžalosnije je to bilo s profesorom Sulejmanom Halifom, kojeg je udarila kap jer nije imao odmah spreman odgovor; iznesen je iz kruga okupljenih, kod kuće je odmah
15. 7. umro, a sve zato jer mu je nedostajalo duha. Osamnaesti dan u predvečerje, za kojega su se marljivo pripremali, protekao je u svečanosti obrezivanja, koja je održana u samoj dvorani za Divan, u Ibrahim-pašinoj palači na hipodromu. Veziri, beglerbezi, age i ulema uz čestitanje su ljubili sultanu ruku i otišli odlikovani počasnom odjećom. Vatrometi su produžili svijetlo dana sve do duboko u noć. Svatko je otišao kući i tek su nakon tri dana zaključene svečanosti utrkama na ravnici Slatkih voda.

27. 6. Tako je svečanost obrezivanja trajala pune tri sedmice, a
17. 7. premašila je nadaleko sve prijašnje i po trajanju i po sjaju. U želji da čuje nešto lijepo upita Sulejman miljenika, velikog vezira: »Ibrahime, što misliš, koja je svečanost od naših dviju bila ljepša, tvoja ili ova svečanost mojih sinova?« Odmah odgovori na to miljenik: »Svečanost kao što je moja svijet nije vidio i nikada više neće ni vidjeti.« Sulejman je neočekivanim odgovorom pomalo uzrujan upitao: »Kako to?« »Vaše Veličanstvo kao domaćin Vaše svečanosti ne može pokazati gosta kao što ga ja mogu pokazati kod moje svečanosti što ju je počastio padišah Meke i Medine svojom prisutnošću, Sulejman (Salomon) našeg vremena«. Sulejman odgovori: »Budi tisuću puta hvaljen što si me ovako podučio.«

17. 10. 1530. [Tri mjeseca po tome dođe drugi poslanik kralja Ferdinanda, Nikola Jurišić i Josip grof od Lamberga, vitez iz Štajerske, s pratnjom od dvadeset i četiri osobe, među njima i Benedikt Kurpešić kao latinski tumač. Lijepo su dočekani i osam dana
25. 10. kasnije primio ih je veliki vezir. Bilo im je naređeno da isključivo govore na njemačkom, ali Ibrahim-paša nije htio ni čuti za prijevod na latinski, jer mu je tumač samo govorio talijanski. Radije su onda htjeli govoriti na hrvatskom i, pošto je pronađen tumač na ovom jeziku, održao je Nikola Jurišić govor na maternjem jeziku. Ibrahim-paša je zasuo poslanike pitanjima o caru i kralju, o njihovom boravištu, djelima i nedostacima, ratovima i odnosu spram mira itd.; pri tome je kralja Češke i Ugarske zvao prosto Ferdinand, a cara ne drugačije do kralj Španjolske. Kada su, na kraju, zapitani za razlog posjeta, oni su zatražili — a to im je bio i nalog — da to izričito iznesu sultanu.

31. 10. 1530. Na drugom prijemu su mu priopćili da ih je kralj Ferdinand, kao kralj Ugarske, poslao da zaključe mir. Na to je Ibra-

him objasnio osvajanje Ugarske i loše ponašanje ranijeg poslanika Hobordanskija, te kako je sultan išao tražiti Ferdinanda i, pošto ga u Budimu nije našao, išao je čak do lijepog grada Beča koji je dostojan biti carsko sjedište. No pošto je Ferdinand i odatle pobjegao, poslao je bio sultan leteće odrede na sve strane da ga traže. Sultan nije bio došao na osvajanje, nego u posjet, nije vodio sobom nijedan veliki top i zima ga je pokrenula da se vrati. Tom prilikom je krunisan Januš za kralja Ugarske, na koju Ferdinand, koji je samo španjolski namjesnik u Beču, nema prava. A za cara je rekao da sebi uobražava ako misli da je carska čast u kruni na glavi, jer ona leži u sablji, a mir se može zamisliti samo ako Ferdinand odstupi od Ugarske, i ako preda čak ono što još tamo posjeduje, te ako bi se Karlo iz Njemačke povukao u Španjolsku da bi prepustio Janušu kralju mirno uživanje onoga što ima.

Poslanici su odgovorili kako su najbolje znali i umjeli i zaključili nudeći novac. Ibrahim im je odgovorio da ga njegov car ne treba, sedam kula — pri tom ih je prstom pokazao — pune su netaknutog srebra i zlata. Poslanici su zamolili da im ne zamjeri na ponudi i da ih sultan primi što im je omogućeno **7. 11. 1530.** kroz osam dana. Svečano uvedeni išli su kroz prvo dvorište seraja u kojem su stajala dva slona sa svojim vodičima; u drugom dvorištu doprla im je u susret rika deset lavova i dva leoparda što su vezani urlikali. Tjelohranitelji — strijelci (solak), dvorjani sa zlatnim kapama, 3.000 janjičara s bijelim pustenim kapicama stajali su postrojeni pred dvoranom za divan. A u njoj je sjedio veliki vezir Ibrahim, zdesna su mu bili veziri Kasim i Ajaz i rumelijski beglerbeg Behram-paša, a slijeva oba kadiaskera (kazaskera), tri defterdara i nešto dalje državni sekretar. Pošto je postojao tursko-latinski tumač, Lamberg je govorio njemački i odgovarao je na radoznala i dvosmislena pitanja, sve dok nisu od vrhovnog upravitelja dvora i vrhovnog sobara predvedeni pred sultana. Ovdje je Lamberg održao govor na njemačkom koji je latinski tumač preveo na taj jezik, a tada turski tumač na svoj. Nakon predaje vjerodajnog pisma, Jurišić je govorio hrvatski o onome što je izložio velikom veziru, iste želje je predao pismeno na latinskom i završio molbom za skori odgovor. Sultan je potvrdno klimnuo glavom, izrekao par riječi i veliki vezir im je obećao odgovor narednih dana. Dva **9. 11. 1530.** dana kasnije, pozvao ih je Ibrahim-paša i u dugom govoru izrekao kako je nemoguće da njegov car preda dva puta sabljom osvojenu Ugarsku, kad je prvi pohod poduzeo na hitnu molbu francuskog kralja i njegove matere, a obećao im je na kopnu i na moru pomoći protiv Karla V. Pošto ni veliki vezir ni poslanici nisu odustajali, zamole oni oproštajni prijem, na kojem šest dana potom poljube sultanu ruku i s pismenim odgovorom **15. 11.** budu otposlani.

Dok su oni bili na pregovorima u Carigradu, Budim je opsjeo Ferdinandov vojskovođa Wilhelm od Regendorfa, ali je nakon šest sedmica morao odustati, jer mu je izostala pomoć i jer je bio nemoćan protiv Mehmed-bega. Šest sedmica pred opsadu su Mehmed, sandžakbeg Smedereva, i Murat, iz Hercegovine, pod izlikom da pročešljaju Ferdinandovo područje, popalili pola Ugarske. A jednako su leteći odredi upali u Kranjsku i to se ponovilo još četiri puta.

Došla su i poslanstva što ih je sa darovima primio Ibrahim-paša: poljsko s kojim je izmijenjeno tursko; izaslanici među sobom nejedinstvenih takmaca na ugarski prijestol; rusko sa Vasilijevim pismom u kojem se raspitivao za dva poslanika koje je bio odaslao u Beograd.

Peta Sulejmanova vojna bila je uperena protiv Karla V i Njemačke kojeg je jedino sultan priznavao, i to ne kao cara nego kao kralja. Stoga se on htio s njim odmjeriti i potražiti ga u srcu Njemačke, jer (kako je Ibrahim rekao Jurišiću) Ferdinand njegov posjet nije sačekao u Beču, nego je pobjegao u Linz i Prag. A Karla V, pobjednika kod Pavije, osvajača Rima, smiritelja i sakupitelja Njemačke, krunisanog rimskog cara, smatrao je jedino dostojnim neprijateljom i protivnikom.]

Sulejman je po peti puta pošao protiv Njemačke i Karla V, na čelu vojske od 200.000 ratnika. Šesnaest tisuća ljudi brojila je rumelijska vojska, trideset tisuća anadolska, dvanaest tisuća janjičarska, dvadeset tisuća redovita konjica, šezdeset tisuća leteći odredi, a bilo je i tri stotine postolja za topove. Karakteristika pohoda bila je stroga disciplina među momčadi i proračunata širokogrudnost prema smaknućima i podjeli novca, ali pohod je bio odlikovan i prijemom austrijskog i francuskog poslanika, Perenija i despotova sina. U Nišu je Ferdinandovim poslanicima, grofovima Lambergu i Nogaroli, dopušteno da sultanu poljube ruku. Poslani su zbog produženja sa Zapoljom sklopljenog višegradskog ugovora o prekidu vatre. U Beogradu je francuskom poslaniku Rinçonu priređen svečani prijem sa istim ceremonijalom kojim je za posljednje vojne primljen Zapolja u Budimu. Ferdinandov je poslanik otpremljen bez povoljnog odgovora, ali ga je dobio francuski poslanik. U Osijeku su Petar Pereni i despotov sin poljubili ne carevu ruku, nego ruku velikog vezira. Po Grittijevu savjetu, Pereni je kasnije uhapšen, a dva njegova pratioca koja su se branila bila su ubijena. Drugi su se otkupili. Pereni je predan svom protivniku Zapolji, ali je za taoca morao ostaviti svog sedmogodišnjeg sina. Sin je bio obrezan, poslan u Carigrad i nikad više nije vidio oca. Od Beograda na ovamo vojska je pojačana još za petnaest tisuća Tatara koje je predvodio Sahib-Giraj, tatar-hanov brat. Kod Osijeka se priključio Husrev-beg, bosanski namjesnik, sa

stotinu tisuća ljudi. Na ovom su vojnom pohodu pale utvrde: Šikloš, Egerseg, Baboča, Bjelovar, Bercence, Kápolna, Esicšo, Šafade, Kapornak, Vutuš, Pölöske, Rum, Hidvég, Körmendvár, Ikervár, Mesteri i Sombaćeli. Nije pao mnogo čvršći Güns (Kišek), čija je junačka obrana njegovu kapetanu Nikoli Jurišiću donijela besmrtnu slavu.

9. kolovoza udario je veliki vezir pred Günsom (Kišek) svoj **9. 8. 1532.**
tabor, a tri dana zatim i Sulejman, po užasnoj kiši. Sa svih su **12. 8.**
strana postavljeni manji topovi, najveći su izbacivali tanad veličine guščjeg jajeta; za tri dana je skinuta izvidnica sa zidina i odmah nakon toga se miniralo i jurišalo. Jurišić nabraja dvanaest jurišanja u svom izvještaju kralju, a četiri od njih se spominju i u navođenju datuma u Sulejmanovu dnevniku, a spominju ih i osmanski historičari. Na trinaest mjesta su potkopani bedemi, minama je napravljen otvor širok osam hvati, pa je bedem razrušen. Na dva mjesta su nanijeli čitavo brdo granja i materijala, više od samoga bedema s kojeg su branioci ručnim oružjem zadavali strah opsjedateljima. Ovima je uspjelo upaliti jedno od ovih brda, ali su hrabri branitelji utrnuli vatru. Šesnaestoga dana, nakon što se Sulejman pojavio pred Günsom (Ki- **28. 8.**
šek), nekoliko sati poslije Jurišićeva izvještaja caru, pozove ga Ibrahim da preda grad, da plati godišnji danak ili da se otkupi s dvije tisuće ugarskih guldena što će biti poklon janjičarskim kapetanima. Jurišić odgovori da grad nije njegov, da prema tome ne može plaćati danak, a dvije tisuće guldena on nema; tri puta ga je Ibrahim pitao da li je promijenio svoju odluku i tri puta je uslijedio isti odgovor. Nakon jednog sata oglasile su vojne trube znak za navalu. Ibrahim je objavio povećanje plaće i lena za pobjednika. Pečevi, osmanski povjesničar kaže: »Svaki je stavio dušu na jezik i poviknuo: »Ili ću neprijatelju uzeti glavu ili ću mu svoju dati«. Janjičari sa svojim dugim puškama, borci (azapi) s još duljim kopljima, navale preko ona dva brijega i već su osam zastava istakli na bedem; pod jednim malim usjekom tik uza zid čekali su ljudi iz grada na svoj zadnji čas, ali su starci, žene i djeca podigli takvu urnebesnu prodornu dreku, koja je parala uši, da su se jurišnici uplašeni povukli, pa su čak svoje dvije zastave ostavili u rukama branitelja... Tri sata nakon toga su se pojavila četiri Turčina pred otvorom u zidinama da Jurišića na tvrdu vjeru povedu u logor k velikom veziru, jer je pred carem stekao milost, i neka mu se pokloni. Jurišić, u zadnjoj navali sam ranjen, ne bi se mogao održati niti sat vremena. Od sedam stotina hrabrih junaka, od kojih se sastojala obrana na početku opsjedanja, jedva je polovina ostala. Nestalo je puščanog praha, a kod većine i volja da se dalje bore. On dakle primi ponudu uz pismo o slobodnom prolazu i uz davanje dvojice talaca. Jedan mu je pismo o slobodnom prolazu odmah dao, a druga dva se ponude za taoce. Janjičarski aga je Jurišića otpratio do Ibrahima koji je ustao, dao mu ruku i

ponudio ga sjesti. Upitao ga je da li je ozdravio od bolesti od koje je bolovao kao poslanik u Carigradu, da li je opasno ranjen, zašto svoju utvrdu nije odmah predao kao što su to učinili Bathyany i Petar Eberaus sa svojima i da li čeka da njegov gospodar dođe da ga spasi. Jurišić ništa ne odgovori na posljednje pitanje, a na prva tri reče: od stare je bolesti izliječen, a dvije rane potječu jedna od taneta, druga od bačenog oružja, ali nisu opasne; njegova čast nije dopustila da se pokloni pred neprijateljem svoga gospodara bez velike sile ili prisile. Ibrahim nastavi neka se pokloni pred carem, koji mu poklanja grad i dvorac. Jurišić, koji je već od vremena svoga poslanstva znao kako Ibrahimovu častohleplju ne može više polaskati, nego mu priznati njegovu svemoć, odgovori da je zbog svojih rana i previše slab da se pojavi pred carem koji uvažava ono što je njegov moćni čovjek rekao. Ibrahim dobrohotno primi ovu ispriku uz želju da tuce Turaka čuva onaj prodor u bedem da drugi u njega ne bi prodrli. Janjičarski aga poželi vidjeti utvrdu, ali Jurišić isto toliko mudar kao i hrabar odgovori: unutra je njemačka i španjolska posada koje se on mora bojati, a osim toga nije dao svoju riječ za tvrđavu, nego samo za grad. Ibrahim je bio zadovoljan, primi milostivo srebrno posuđe kojim je Jurišić obdario njega i njegove pukovnike, a u carevo ime mu da počasnu odjeću. Skupina Turaka dođe pred otvor u bedemu s razvijenom zastavom i s glazbom. Zastava je bila purpurno crvena s bijelim slovima: »Nema Boga osim Allaha, a Muhamed mu je Poslanik«; ono što je pisalo na zastavi, obznanio je usklik Allahu turskih vojnika pred otvorom. Ibrahimovoj taštini i Sulejmanovoj časti udovoljeno je u očima njegove vojske. Mute-
29. 8. 1532. ferika (konačar), kojeg je Ibrahim slijedećeg jutra poslao s radosnom vijesti o predaji grada Sulejmanu, obdaren je s pet stotina zlatnika, kaftanom i s godišnjih deset tisuća akči za ječam. Veliki je vezir dobio počasnu odjeću i perjanicu od čaplje. Slijedeći je dan Sulejman u svečanom divanu primio vezire, beglerbegove i begove uz čestitanje i rukoljub, a slijedeći dan, kad je stigla vijest da je zauzet Ödenburg, otpusti Ferdinandove poslanike, Lamberga i Nogarolu, koji su po drugi puta poslani u susret sultanu kod Mohača, pošto su se vratili iz Beograda, no isto tako bezuspješno kao i prvi puta. On ih otpravi darovima i pismom u kojem se prijeti da će opustošiti zemlje i Ferdinanda poziva da mu se suprotstavi na otvorenu polju. Pismo je napisano zlatnom i plavom tintom, zatvoreno u purpurno-crvenu kesu. Tako je Güns (Kišek) prkosio nepokolebanom hrabrošću Nikole Jurišića tri sedmice, a to je isto tako dugo kao što je Beč prkosio čitavoj turskoj vojnoj sili, predvođenoj samim Sulejmanom; i on je stajao, kao i Jurišić, kao stijena odbijajući zavaljano more stotine tisuća.

U Beču su Sulejmanov dolazak čekali pred vratima glavnoga grada, tim više što su plijeneći leteći odredi pod Kasimovim

vodstvom, koji je za posljednjeg opsjedanja prodro sve do Ennsa, prošli kraj Beča kroz Donju i Gornju Austriju paleći i harajući. Tada stigne neočekivana vijest da skora oluja nailazi od Günsa (Kišek) i da se, pustošeći, povlači lijevo kroz Štajersku. Na tu odluku potakli su sultana oskudica u živežnim namirnicama, zahlađenje, a u većoj mjeri još i iskustva na zidinama Günsa (Kišeka), kao i činjenica da loši zidovi, branjeni jakom srčanošću, mogu odolijevati najjačoj vojsci i lakom oružju. To je na sultana sigurno više djelovalo nego vijest da španjolskim i talijanskim četama stiže pojačanje. Budući da je Sulejman pošao gotovo bez teškog topništva, to prvobitni plan ove vojne sigurno nije bio upravljen prema Beču i njegovu opsjedanju, nego samo na otvorenu bitku u kojoj se nadao naći Karla V, jedinog opasnog takmaca njegovoj veličini i moći. S tim jedino dostojnim protivnikom nadao se mjeriti. U tom je smislu glasilo njegovo pismo, dano pri odlasku iz Günsa (Kišeka) poslanicima, grofu Lambergu i Nogaroli, kojim izaziva Ferdinanda. Budući da se Karlova i Ferdinandova vojska nalazila u Beču, a na putu onamo ležao je još i tvrdi Neustadt, to se gigantska vojna preokrenula u opako haranje, a Sulejman je prošao kraj Neustadta koseći zemlju i ljude, te skrenuo u Štajersku.

[U velikom naletu su progrmili leteći odredi pod Kasimovim vodstvom kroz znane im puteve Austrije sijući strah i smrt i plijeneći sve redom. Ako se izuzmu poneki izdvojeni i sporadični otpori, na glavnu su prepreku naišli kada su, vraćajući se, jahali kroz Wienerwald (Bečka šuma) da bi se spojili sa Sulejmanovom glavninom. Ali su im izlaz iz doline zapriječili carski vojnici pod palatinom Friedrichom. Kasim, koji je uvidio opasnost, podijeli u olujnoj noći svoju konjicu na dva dijela. Jedna, pod vodstvom Feriza, išla je južno kroz šume gdje puta i nema, krčeći prolaz sabljama, a druga, pod Kasimovim vodstvom, bude opkoljena, napadnuta i žestoko tučena, te padne i sam Kasim.]

Tako od onih 16.000 Kasimovih letećih odreda nije izbjegao niti jedan ili su izbjegli samo oni koje je Feriz vodio kroz šume u Štajersku, a Sulejman je išao kroz doline Friedberga, Kirchberga i Hartberga pustošeći prema Grazu. Friedberg, Kirchberg i Hartberg, gdje su se žitelji spasavali u crkve okružene zidovima i branili ih kao i toliko utvrda, bili su spaljeni. U blizini Gleisdorfa napao je tabor gospodar utvrde Poltau, pa Sulejmanov **10. 9. 1532.** dnevnik kao i historije carstva priznaju tešku borbu s nevjernicima u kojoj ih je palo četiri stotine, a mnogi su zarobljeni zajedno sa svojim vođama. Tatar-han je četovao sa svojim grabežnicima lijevom obalom Mure. Vojska se sretno spasila iz

dolina preko planina i utaborila se pred Grazom, lijepim i velikim gradom, »čiji vrtovi i vinogradi«, po riječima historičara Âlija, »liče na raj, a u čijim se kućama i zgradama zadržavaju srednje bogati i bogati.« Više je nego vjerojatno da je Sulejman pokušao prodrijeti u grad, ne samo zbog turskog lika koji se s prozora vidi, na podnožju Schlossberga, na starim gradskim vratima, a slaže se sa predajom da je Turčin prodro do onamo, ali ne dalje, već i zbog toga što su osmanski historičari javljali o zauzeću Graza, što je isto tako malo istinito kao što su javljali o zauzimanju Günsa (Kišeka). Ovaj navod osmanskih povijesničara najbolje opovrgava Sulejmanov dnevnik ove vojne, a tu ne samo da nema slova o osvajanju ili predaji Graza, nego se izričito kaže da je Sulejman ispod Graza izgubio ljude i tovar i da je preplivao Muru. Da su Turci postali gospodari gra-
12. 9. da, sigurno bi u njemu boravili jedan dan, prešli bi mostom preko Mure i veliki padišah se ne bi izložio opasnosti da se utopi u štajerskoj alpskoj rijeci. Vojsci koja se povlačila kod Ferniza zašao je za leđa Johann Katzianner koji je već na sjeveru odbio leteće odrede od Neustadta zajedno sa vojnicima iz Graza. Po-
13. 9. bio ih je osam tisuća i donio natrag glavu jednog pukovnika ili paše. Dan zatim je Leibnizerfeld vojsci utaborenoj kod Seckaua, pružio u izobilju hrane. Na obali Drave se logorovalo pred Mariborom, gdje je Sigmund Weichselberger tri puta odbio njihovu navalu, a na Leibnizerfeldu je pobio dvije tisuće Turaka. Sigmund Weichselberger, drug Hobordanskija na poslanstvu u Carigradu, sada se na bojnom polju natjecao s Jurišićem. Oba su poslanika bila vojskovođe, jednako vična pregovorima kao i oružju, spretni u diskusiji i u borbi. Onome, koji nije primio riječi mira, pokazat će oružjem (spretni kao tri fabijevca koje su Rimljani poslali Galima u Kluzij, ali čim su odgovorili nijeČno, hvatali su se mača). Sulejman je tu boravio četiri dana, dok nije bio gotov most. Iza radnika su stajali veziri i vojni age sa štapovima kao nadglednici, a Sulejman ih je sam promatrao iz svog šatora odmah do rijeke. Gužva na mostu je bila strašna, a veliki vezir i paša su čitav dan na njemu stajali da održe potrebni red. Sulejman mu je izrazio svoje zadovoljstvo zbog toga i dao mu bogato opremljena konja i novčani dar. Do drugoga
21. 9. dana u podne prebačena je sva vojska na drugu obalu, a most je spaljen. Sada je vojska išla duž Drave kroz prijevoj Vinice na izlasku iz Štajerske, što nije bilo bez manjih teškoća kao ulaz u dolinu Fajstric, a izgubljeno je isto toliko prtljage. Leteći odredi su spalili Fajstric i Konjice, kraj oko Celja i opustošili Neuhaus. Jedna je horda došla preko Bakalpena u Sv. Leonard i Sv. Lavantal, a odavde prodrla preko Weidealpena (alpskih pašnjaka) u Hüttenbergu u Koruškoj, gdje ih je suzbio hrabri kapetan zemaljske obrane Veit Welzer. Pod Varaždinom je jedno tane sa utvrde Rasine ubilo Šabana, defterdarova brata, i odmah je mjesto, nakon uništenja stanovništva, spaljeno. Među

nekolicinom, odvedenom u zarobljeništvo, našao se i Georg Hust koji je zatim otjeran sve do Indije. Opisao je zatim svoja putovanja i sudbinu i ostavio to potomstvu, kao što su to učinili prije njega putopisci odvedeni u zarobljeništvo, erdeljski učitelj iz Mühlenbacha i bavarski vojnik Schiltberger. Kod Herbatije odvojio se veliki vezir od sultana. Ovaj je s janjičarima i spahijama otišao nalijevo preko Koprivnice i Virovitice u Požegu, a Ibrahim je pošao nadesno sa zaleđem vojske preko Križa, Gudovca, Čazme, Velike i Zapoljina stalnog boravišta, mirno dalje. Iz Lugovića je Ibrahim poslao zarobljenika Andriju Stadlera s jednim talijanskim pismom Ferdinandu, a svoje povlačenje u pismu uljepšava smiješnim pričama da se cara Karla nigdje nije moglo naći pa svršava primjedbom »da su careve zemlje kao i njegove žene«, a njega ne možeš naći ni kod jednih ni kod drugih. Grad Požega, koji je brojao četrdeset do pedeset tisuća stanovnika, zapaljen je i zauzet. Dvorci, koji su ispod **5. 10.** Osijeka, Podgarač i Našice, poslali su ključeve svojih vratiju u znak svečane predaje. Sulejman ih preda sa čitavim njihovim područjem velikom veziru u leno, za nagradu sretno obavljene pljenidbe. Vojska je sa sobom povela trideset tisuća robova iz Ugarske, Štajerske i Slavonije. S ove strane Bosuta prestali su hvatati robove jer tu počinje carsko područje. Preko puta Beograda opet se sretne sultanov tabor sa onim velikog vezira. Ovaj **12. 10. 1532.** pođe s pašama i begovima pred sultana. Slijedećeg dana su se odmarali i pregledali vojsku, a dan zatim je održan divan sa ljubljenjem ruke. Vezirima, defterdarima, državnom sekretaru i anadolskom beglerbegu su dane svečane odjeće. Istog su dana otišla pisma o pobjedi carskim namjesnicima i venecijanskom duždu.

Iz Beograda, odakle je nakon prestanka opsade Beča Portin tumač Junuz poslan za poslanika u Veneciju da duždu Grittiju javi kako je ugarska kruna dana Zapolji, i sada je poslan opet sa pismom o pobjedi, a pisac je nastojao neuspjelo padišahovo povlačenje umanjiti psujući cara. »Došao je u veliki grad Graz, staru rezidenciju onog prokletnika koji je odande pobjegao da spasi život i kojeg su njegovi nevjernici, koji slijede đavolji put, ostavili na cjedilu«. — Pošto je zabludu nevjernika sasvim izbrisao, okrenuo se i na svom putu osvojio gradove Harbart, Požegu itd. Dva dana zatim pođe veliki vezir uz igre i zvonku vojnu glazbu preko savskoga mosta i položi seraskersku zastavu sultanu pred noge. Divan i podavanje počasti bratu krimskog hana Islam-Giraja, hanu Sahib-Giraju, održano je u Plovdivu (Filibe). Sahib-Giraj je kao vjerni pratilac vojne četovao sa svojim Tatarima na istočnoj obali Mure. Njegov je brat Seadet-Giraj obeštećen za zahtjev na upravo zaposjednuti kneževski prijestol s godišnjim prihodom od tri stotine tisuća akči i s krunskim imanjem s godišnjim prihodom od pet stotina tisuća akči.

19. 11. [Dok se Sulejman nalazio na Dravi, Karlov admiral Andrea Doria napao je jedno od najutvrđenijih pristaništa, grad Koron u Moreji. S kopnene strane dovedeno je samo četrnaest topova a sa tri druge, morske strane tuklo je sa velike flote više od sto pedeset topova. Palo je na kopnenoj strani 300 talijanskih vojnika, a više od 1.000 bilo ih je ranjenih, dok su s morske strane sretnije prošli papski vojnici i prodrli u grad. Flota je zatim otplovila ka Patrasu koji se brzo također predao, a onda je krenula za Lepant. S obje strane Dardanela zauzete su utvrde.

Nakon rata je ponovno, sada sa povoljnijim raspoloženjem, došlo do mirovnih pregovora. Početkom siječnja (januara) pošalje Sulejman poslanika Junuz-bega u Veneciju, a od Ferdinanda dođe Hijeronim od Zare (Zadra) u Carigrad. On je bio
14. 1. 1533. brzo primljen, ponudio je mir, a sultan je odobrio primirje što je trebalo prerasti u mir, čim Ferdinand u znak podložnosti pošalje ključeve Grana; sa carom Karlom V bio je spreman zaključiti mir na pet ili sedam godina još prije predaje, a za to bi bio voljan obeštetiti ga u Ugarskoj. S pismom takvog sadržа-
1. 2. 1533. ja išao je čauš sa poslanikovim sinom u Beč, a ovog prvog turskog poslanika što ga je Beč vidio, dočekao je kralj Ferdinand s velikom svečanošću. Pošto su razmotreni zahtjevi, čauš se,
29. 5. 1533. nakon par dana, vratio s odgovorom, a iza njega je stigao i drugi Ferdinandov poslanik i opunomoćenik kraljice Marije, Kornelije Šeper sa ključevima Grana i dva pisma od Ferdinanda i Karla. Ovaj se kod Sulejmana zalagao da bi Ugarsku prepustio prvome, a Ferdinand je obećavao da će se kod brata zauzeti za povrat Korona. Ovo primirje je sultan iskoristio za novo naoružavanje i neke upravne promjene, od kojih je najvažnija bila da je namjesništvo Saruhana u Maloj Aziji dodijelio najstarijem sinu Mustafi sa lenom od 40.000 dukata godišnjeg prihoda.
30. 3. 1533. Uskoro je sultanu umrla majka, lijepa Hafza hatun i pokopana je uz svoga muža Selima.

29. 4. Krajem travnja (aprila) došao je u Carigrad Aloisio Gritti, Zapoljin opunomoćenik i Sulejmanov ovlašćenik u Ugarskoj, i po Ibrahimovom nalogu je raspravljao sa Ferdinandovim posla-
25. 5. nikom o staroj temi — pravu na ugarski prijestol. A onda je došao čauš i poslanikov sin, sa Ferdinandovim drugim poslanikom Šeperom da sklopi puni sporazum o miru. Dugo su trajali pregovori, osobito je dugo besjedio veliki vezir, a onda ih je
23. 6. primio i sam sultan. On ih je, s mnogo blagonaklonosti, saslušao i suglasio se za mir, ali je Ugarsku zadržao za Zapolju i njegove nasljednike, Grittija je ovlastio da obilježi granice, dok je Ferdinandu dozvolio zadržati ono što je tamo posjedovao, a kraljici Mariji, na molbu poslanika, obećao je dati njezino svadbeno dobro i ono što joj tamo pripada. Što se tiče odnosa sa Karlom V, rečeno je da, ako želi mir, mora poslati svoje poslanstvo na visoku Portu. Zatim su slijedećeg dana bili pozvani kod velikog vezira, gdje im je obećao dati dva pisma za kralja Fer-

dinanda, a najavio im je i dva pisma za cara Karla V. Kada su poslanici zatražili original povelje o miru, rečeno im je da to nije ovdje običaj, pa su bili upućeni na prisutnog Grittija koji će im je pokazati. Kornelije Šeper se tom prigodom nešto prepirao sa Grittijem oko jučer obećanog kraljičinog svadbenog dobra, a na to se Ibrahim-paša okrenuo ka Hijeronimu od Zare (Zadra) i rekao mu na — kako historijsko vrelo kaže — slavonskom (a bit će to na hrvatskom jeziku) da će se dana riječ održati. I tada se poslanici oproste od njega, a tek gotovo tri sedmice kasnije dobiju pisma za kralja Ferdinanda i cara Karla i dva dana kasnije otputuju. Skupom cijenom je Austrija platila ovaj prvi mir: Ugarska je pripala turskom carstvu.] **14. 7. 1533.**

GLAVA DVADESETOSMA

Azijske vojne Sulejmana I

Pošto se razmotre pobjede, tzv. alemanski vojni pohod nije blistao i, nakon prvog mira sklopljenog s Austrijom, Sulejman je svoj osvajački pogled svrnuo odmah od zapada prema istoku, od Njemačke na Perziju. I tu, stupajući stopama svojih velikih pređa, Mehmeda II i njegova oca Selima I, odluči se na perzijski rat. Od sada započinje neprestano smjenjivanje njemačkog i perzijskog rata i mira kroz dva stoljeća, tako da je uvijek ovaj izazvao onaj drugi ili je onaj zajamčio ovaj. Turska leži u sredini, između Perzije i Njemačke, politički neprijateljski raspoložena prema zapadu kao i prema istoku. Razlog prirodnom političkom neprijateljstvu, koje stvara susjedstvo moćnih carstava na granici, pojačava još i rodovska međusobna kivnost naroda, kao i naslijeđena religiozna mržnja. Nijemci i Perzijanci su po porijeklu i jeziku srodni narodi. Stanovnici Irana su bili u neprestanom ratu sa stanovnicima Turana, tj. s praocima Turaka i branili se od silnika. U Nijemcu Turčin vidi samo nevjernika, u Perzijancu samo krivovjernika, a borba protiv obojice za njega znači svetu kuransku dužnost i u tom se smislu i potvrđuje izreka fetve. Veliki čin sveopćeg ubijanja krivovjeraca u čitavom Osmanskom carstvu, kojim je Selim žigosao početak perzijskog rata, Sulejman je oponašao, iako u manjim razmjerima, ubivši sve zarobljenike u Galipolju, što se dogodilo jer je šah Tahmasp zakasnio s čestitkom prigodom njegova uspona na prijestol, a to je bila predigra ratu; raspolo-

ženje za njega već je bilo tu, nedostajala je samo povoljna prilika. Prvi povod su dali pogranični namjesnici međusobnom izdajom, jer je Šerif-beg, han iz Bitlisa, otpao od sultana i poklonio se šahu, a Ulama, Tahmaspov namjesnik u Azerbejdžanu, rođen u Teki, postao je otpadnik u nemirima za Bajezidova vremena kao Šejtankulijev pristalica, pa zatim prešao u Sulejmanovu službu. Nekoliko mjeseci prije odlaska u Güns (Kišek), poljubio je Ulama u Carigradu sultanovu ruku, pa je kao beglerbeg Hizr Kajfe dobio u leno čitavo područje Bitlisa s godišnjim prihodom od dva milijuna akči (četrdeset tisuća dukata). Beglerbezima Karamana, Amasije, Zulkadra, Sirije i Dijarbekra naređeno je da mu pomognu svojim četama da osvoji Bitlis. Ulama je opsjedao Bitlis, ali je Šerif-beg došao u pomoć i osmanske čete su napustile opsadu. Ovu je vijest primio Sulejman na polasku u Güns (Kišek), pri ulasku u Srijem. Oponašajući Ulamin primjer, Zulfikar-han, — perzijski namjesnik Bagdada, koji je imao naziv halifa svih halifa — poslao je Sulejmanu ključeve Bagdada i tamo se nadao oduprijeti šahu, ali uskoro su ga neki ljudi, vjerni šahu, napali, ubili i Bagdad je tako ponovno došao u ruke šahu. Sulejmanova vladarska čast zahtijevala je da obrani otpali Bitlis i Bagdad na koji je računao, pa se sada rasplamsa punom snagom dugo suzdržani i već davno odlučeni rat protiv Perzije. Serasker, veliki vezir, odmah se nakon sklopljenog mirovnog ugovora s Ferdinandom za jesenske ravnodnevice spremi osvojiti Bitlis, a sultan je trebao za proljetne ravnodnevice doći osvojiti Bagdad.

21. 10. 1533. Još s ove strane Konje, kada je vojska logorovala kod Činarlija, došla je s vijesti o Šerif-begovu porazu i njegova glava koju je poslao Ulama; bogato namjesništvo je potvrđeno njegovu sinu Šemsedinu, a serasker je prezimio u Halepu (Alep). Za vrijeme zimovanja pregovaralo se sa zapovjednicima perzijskih tvrđava, što je olakšalo predaju kad se približilo proljeće, a s njim i vojska. Predale su se tvrđave Adilšuvaz, Ardžiš i Ahlat. Sve tri tvrđave ležale su na sjevernoj strani velikoga jezera; zapadnjački geografi ga nazivaju Van jezero (koje leži istočno od ovoga), a istočnjački geografi ga nazivaju Ardžiš, ali već kod Ptolomeja nailazimo na ime Arzisa. Ako od Vana idemo sjeverno, duž jezerske obale, dolazimo preko prijevoja Bendmahi najprije u Ardžiš, stari Arce, koji leži u plodnoj ravnici, posađenoj orasima. Dvije postaje dalje, prema zapadu, nalazi se Adilšuvaz, koji leži sasvim do jezera, koje je potopilo jedan dio njegovih zidina; jedna postaja dalje prema Ahlatu je stari Hlijat, staro boravište turkmenskih kneževa koji su se nazivali »ermenšah«, tj. kraljevi Armenije. Mjesto leži na jednoj prijatnoj, plodnoj ravnici, znamenitoj po veličini svojih jabuka, gdje jedna teži do stotinu drahmi. Često je pustošen zemljotresima i ratovima, od Harizmanca Dželaledina Minkbernija kada je
1228. grad oteo Seldžucima, onda od Mongola za Džengiz-hana i od

Tatara za Timura. Bilo je to rodno mjesto mnogih znamenitih učenjaka, grobnica armenskih i turkmenskih kneževa, pa i pređa osmanskog vladarskog roda.

Ibrahimov je plan bio da ide putem od Haleba (Alep) preko Dijarbekra i Mosula u Bagdad, ali ga je u izvođenju toga plana omeo defterdar, koji je imenovan ujedno za ćehaju, tj. seraskerova zamjenika. Bio je to Iskender Čelebi, kao ministar financija carstva, Sulejmanovim povjerenjem i zbog vlastitog bogatstva neobično moćan čovjek koji se bogatstvom i sjajem mogao mjeriti s vezirima, a čini se da se htio natjecati i s velikim vezirom. Imao je šest tisuća robova, među njima tri stotine koji su nosili zlatne kape. Ibrahim je imao samo stotinu robova sa zlatnim kapama više, oba vezira su imala takvih samo šezdeset do osamdeset. Kad se išlo u vojnu, njegov je ćehaja nadzirao tisuću i dvije stotine dobro naoružanih ljudi u pratnji s dobro opremljenim konjima. Po popisu četa koje je trebalo dati, defterdar je tada bio dužan dati za vojsku trideset naoružanih ljudi. Ibrahim je od njega prijaznim riječima tražio da dade, osim svoga kontingenta, još stotinu i deset konjanika prigodom ulaska u perzijski rat. Defterdar, koji nije mislio da taj broj sasvim odbije niti odobri, dao je stotinu i deset ljudi, ali je u taj broj uključio i kontingent od trideset ljudi. Ibrahim potisne svoj bijes, ali se od tog vremena srdio na defterdara koji je priželjkivao pad velikog vezira, pošto je sam izgubio njegovu milost, dok je ovaj pripremao njegov pad. Njihovo međusobno neprijateljstvo podjario je Nakaš Alija, sirijski zemaljski popisivač, veliki spletkar, koji se nadao da će padom defterdara zauzeti njegov položaj. Njegovim spletkama, ali sigurno neposredno na Ibrahimov nalog, dogodilo se, da je u času kad su trebale krenuti deve sa blagom, nastala vika zbog krađe. Ljudi velikog vezira su dotrčali, uhapsili su trideset ljudi koji su se našli kod deva za prenošenje blaga i ovi su slijedećeg dana priznali pod mukama da su htjeli opljačkati blago, skriveni u tami noći, a sve po nalogu defterdara. To je bila bezrazložna kleveta i u ustima čitave vojske smatrana je za seraskerovo djelo.

Iskender Čelebi nije više vidio drugoga sredstva, nego da nastali jaz između njega i velikog vezira po mogućnosti premosti njegovim padom. Da bi sakupio najočitije razloge, poslužio se naročito prebjegom Ulamom i išao za tim da se baš ide prema šahovu glavnom gradu koji je ovaj, prema najnovijim vijestima, napustio. Bagdad bi onda morao sam po sebi pasti. Tako se nadao da će u neprijateljskoj zemlji dovesti osobnog neprijatelja do propasti, a Ibrahimovo častohleplje i taština da se nazove osvajačem Tebriza, odgovaralo je lukavo postavljenoj stupici. Pohod je išao u smjeru Tebriza, izbjegavajući Bagdad. Kod Biredžika se prešlo preko Eufrata, a kod Amida su se odmarali **14. 5. 1534.** mjesec i po da bi sredili vojsku. Deseti dan nakon polaska iz **23. 6.** Amida logorovali su u Suvareku. Tada su im došli u susret po-

slanici s ključevima grada Aunika i tvrđave Van, najbolje utvrđene u čitavom Osmanskom carstvu; pred njom je Timur, osvajač svijeta, boravio s vojskom tri sedmice opsjedajući je, a deset tisuća ljudi uzalud je pokušalo čitav dan raznijeti stijene. Sirijski zapovjednik Husrev-paša bio je imenovan njezinim zapovjednikom. Slijedećeg dana je Emir-beg, od turskoga roda Mahmudija, donio ključeve Sijavana, pa su se nakon toga predale utvrde: Harem, Bidkar, Ruseni, Hul, Tenuz, Avnik, Bajezid, Vajtan i Ihtiman. Prvoga dana devetstotina četrdesete godine po Hidžretu slavio je Ibrahim svoj svečani ulazak u Tebriz; nastani se u ljetnom vojnom staništu Sadabada, započe na južnoj strani grada kod krasne Gazanove grobnice gradnju jednog dvorca, postavi onamo posadu od tisuću momaka s puškama da bi grad održao u disciplini, dade im jednog suca i osigura grad stražom da bi građanima očuvao život i imetak. Usprkos fetve koja je dozvolila opću pljenidbu i krvoproliće nevjernika, postigao je da nikome ne padne ni vlas s glave. Jedini poraz Ibrahimove vojske, a vrlo velik i koji se osjećao, pretrpio je u brdovitim klancima Kizildže-Taga. Ulama i defterdar Iskender Čelebi potakli su ga da pod njihovim vodstvom pošalje deset tisuća ljudi u ove planinske klance u kojima je većina neprijatelja pobijena. Zbog toga se iste sedmice pojave poslanici širvanskoga šaha i gilanskoga šaha, Muzafer-hana, s pokornim poslanstvom i darovima. Azerbejdžansko namjesništvo Ibrahim povjeri Ulami, a namjesništvo Iraka da Bajenderoğlu Murat-begu. Sve je to, kad je za to došlo vrijeme, javio veliki vezir pobjedničkim pismima u pokrajine, a iz Tebriza je o svemu izvjestio cara.

13. 7.

Sulejman je pošao istoga dana iz Üsküdara (Skutari) kad je Ibrahim pošao iz Amida. Prije toga je Aloisia Grittija poslao s tri tisuće ljudi u Ugarsku, sigurnost glavnoga grada je prepustio jednom sandžakbegu, a Malu Aziju svome sinu Mustafi, namjesniku Saruhana. Pohod je vodio kroz glavne gradove Anadola, Iznik, Kutahiju, Akšehir i Konju. U ovom je gradu primio ključeve tvrđave Van, koje mu je poslao serasker, a s njima i ključeve drugih palih gradova i tvrđava. Zahvalan nebu, posjeti Sulejman grobnicu Dželaledina Rumija, velikog pjesnika-mistika, gdje se učilo (recitiralo) iz Kurana i Mesnevije; zatim je održan svečani vjerski obred derviša uz ples pri kojem su se vrtili oko sebe uz zvukove frule i udaranje u bubnjeve. Oduševljenje derviša bilo je pojačavano stalnim brzim okretanjem da su i kod gledalaca izazvali ekstazu, pa je izgledalo da se i sam grob vrti, a ovdje pokopani veliki sultan u carstvu duhova, mula Hünkâr, tj. carev mula, činilo se da sjeni Božje sjene na zemlji, velikom caru Sulejmanu, unaprijed jamči pobjedonosni svršetak vojne. Veliki se sultan preporuči u molitvi sultanu u carstvu duhova, čiji je otac bio Sultanul-ulema tj. sultan učenih pravnika, a njegov se sin zvao sultan Veled, tj. sultan dijete. To je

13. 6. 1534.

isto učinio u Sidi Gazi, na grobu Sid el-Batala, tj. sejida-borca, prvog arapskog sejida koji je onom španjolskom prethodio četri i pol stoljeća, a u Erzurumu na grobu šejha Ebu Ishak Karzunija.

Iz Ardžiša, kojeg je sultan dao seraskeru kao leno, poslao mu je po vrhovnom konjušniku, Mehmedu, darove izvanredne vrijednosti, a na vijest da se Perzijanci približavaju vojsci velikog vezira, zaključeno je na divanu da se ide prema Tebrizu. Osam dana nakon toga, Sulejman je ušao u Tebriz, u šahovu prijestolnicu, a žitelji su, čestitajući, izašli pred njega. Slijedećega jutra sretnu se obje vojske kod Audžana. Drugi je dan održan svečani divan na kojem su serasker, beglerbezi, age, defterdar Iskender, reis-efendija Dželal-zade Mustafa Čelebi i nišandžija Sidi-beg dobili kaftane. Domaće sultanove čete, janjičari i redovita konjica, dobili su svaki po tisuću akči ili dvadeset dukata. Gilanski knez Melik Muzafer poljubio mu je ruku, poklonivši mu se. Sinu širvanskog šaha dano je vrhovništvo nad posadom u Tebrizu koja se sastojala od četa bega od Bajburta i Kumaha, bega od Karahisara i Adane. Pohod je išao južno preko Mijane, Sengana ka Sultaniji, kuda je stigla vijest da je šah pobjegao, a da je Mehmed, princ iz prijašnje vladarske obitelji Zulkadr, prešao Osmanima. Osim Zulkadrova sina, prešao je još i Šaruhbegov sin Mehmed s pet drugih koji su sultanu na svečanom divanu poljubili ruku i dobili na dar novaca, odjeću i turbane. Već je zahladilo, pa je prolaženje planinama prema Hamadanu bilo vrlo otežano. Mnogo je tegleće marve izgubljeno, a zbog kišom raskvašenih puteva zakasnilo je topništvo. Ibrahimovo neraspoloženje zbog toga iskalilo se na defterdarovom ćehaji, koji je bio zadužen kao vrhovni opskrbnik za konak. On je smijenjen, a njegovo veliko leno pridodano je državnim imanjima. Još su teži bili putevi s onu stranu Hamadana u klancima Elved ili Orontes. Mnogo je tegleće marve palo, stotinu postolja za topove spaljeno je zbog poteškoća prijevoza, a topovi su zakopani u zemlju. Čak je i leš nišandžije Sidi-bega, koji je na ovom pohodu putem umro, te želio da bude pokopan uz grob velikog imama u Bagdadu, pokopan u dvorcu Šahi, pošto su ga četiri dana nosili sa sobom. Uz velike poteškoće napredovali su prema Bagdadu, čiji je zapovjednik, Mehmed Teke, doduše poslao pismo kojim javlja da će se pokoriti, ali je ipak otišao sa svim svojim četama. Veliki je vezir išao naprijed da zaposjedne grad bez obrane. Ključeve grada poslao je po svojem zastavniku sultanu koji ga je za to nagradio s pet stotina dukata i zvorničkim sandžakom, koji je godišnje donosio tri stotine tisuća akči (šest tisuća dukata). Ibrahim je dao zatvoriti gradska vrata da spriječi pljačku. Slijedećeg dana serasker poljubi sultanu ruku, a njegovoj je ruci isplaćeno dvadeset tisuća dukata, a isto je toliko dobio kao godišnje povećanje svoje plaće, upućen na primanja iz Egipta. Divani koji su slijedili

20. 9. 1534.

27. 9. 1534.

24. 10.

31. 12.

1. 1. 1535.

bili su određeni za poklonstvo beglerbega, begova i aga, uz rukoljub cara, a tada su podijeljene i službe. Dotadašnji reis-efendija, Dželal-zade Mustafa Čelebi, povjesničar, postao je nišandžija, na njegovo je mjesto došao Redžep kao reis-efendija i Ramazanoğlu Mehmed, koji je također napisao povijest Osmana i kasnije je postao nišandžija (za razliku od pređašnjega, nazvan je mali). Imenovan je povjerenikom za molbe (teskeredži), a taj je položaj prije toga također imao veliki nišandžija. Nišandžija je dobio krunska imanja od osamdeset tisuća akči (tri tisuće šest stotina dukata) prinosa. Reisefendija je dobio leno od pedeset tisuća akči ili tisuću dukata. Divanski sekretari su dobili leno od osamdeset tisuća akči (tri stotine i šezdeset dukata).

Bagdad je istočna pogranična tvrđava Osmanskog carstva protiv Perzijanaca, kao što je Beograd zapadna protiv Nijemaca, a naziva se Darus-selam, tj. kuća spasa, kao što je Beograd nazvan Darul-džihad tj. kuća svete borbe. Bagdad se još naziva i Darul-hilafet, tj. kuća halifata, jer je bio stara prijestolnica halifa iz porodice Abasa i Burdžul evlija, tj. bedem svetih, jer je tu u grobnicama sahranjeno toliko svetih i pobožnih ljudi. Zove se još i Sevra, tj. kosi grad, jer je sa ulaza do bedema unutarnji dio vrata prekriven vanjskim. Stotinu četrdeset osme godine po Hidžretu, tj. 765. god. po kršćanskom računanju vremena, sagradio je grad Mensur, drugi halifa iz kuće Abasa, na istočnoj obali Tigrisa, da bude prijestolnica njemu i njegovim nasljednicima, a u tako sretnoj kombinaciji zviježđa, kažu istočnjački povjesničari i geografi, da od trideset i šest halifa iz obitelji Abas, koji su vladali u Bagdadu, ni jedan jedini nije umro unutar gradskih zidina, premda je tu više njih pokopano. Povjesničari kažu da je grad dobio ime po jednom dervišu čija je ćelija tu bila, ali je vjerojatnije da ime potječe od plodnoga zemljišta za vrtove kojima je grad okružen, kao što se već u vrijeme kraljice Semiramis ovaj lijepi kraj oko Hamadana nazivao Bagistan ili zemlja vrtova. Još i danas s bagdadskim rižinim poljima palmama raste slava njegovih datula, limuna i narandži, ali susjedni gradovi arapskog Iraka daju najbolje plodove. Okolica Basre daje šećernu trstiku i rižu; Vasit daje jabuke i grožđe, Šehrban nar (šipak). To je veliko skladište perzijske i indijske trgovine koja polazi od Basre i Isfahana kroz Siriju pa kreće putem Male Azije. Okružuju ga jaki bedemi sa stotinu i pedeset kula i duboki opkop. S istočne strane je Tigris, kao luk čije tetive čini ova rijeka, a perzijsko ime joj je strijela; njezin je opseg dvanaest tisuća lakata. Prema sjeveru se otvaraju Vrata velikog imama, jer odavde vodi put od kojih sat vremena sjeverno od Bagdada do grobnice velikoga imama Ebu Hanife. Dvoja druga vrata zovu se: bijela i mračna. Vrata na mostu vode mostom preko Tigrisa u predgrađe na zapadnoj strani, koje se zove Kušlar-kalasi, tj. dvorac ptica. Od stare palače halifa, od Palače drveta — koju je sagradio halifa Muktedir, da smjesti

veliko zlatno drvo na čijim su granama lijevo i desno bile slike konjanika, obučenih u bogatu odjeću s mačem u ruci — danas više nema ni traga. Još se slikovito podiže bogomolja grobnice Zubeide, Harun Rašidove supruge. Nitko više ne zna gdje je stajala akademija iz početnog vremena Islama, što ju je sagradio veliki vezir Nizamul-mulk (državni poredak), a zvala se Nizamije, ali ona što je sagrađena po njezinu uzoru od pretposljednjeg halife iz kuće Abasa, Mustansira, danas je glavna mitnica određena da se na njoj razmjenjuje roba umjesto ideje. Mnogobrojni grobovi, koji su gradu dali počasno ime bedema svetih, nalaze se dijelom u samome gradu, dijelom u sjevernom predgrađu Rusafe, dijelom nasuprot ovome, na zapadnoj obali rijeke. U samome gradu se uzdiže grob šejha Abdul-Kadir Gilanija, osnivača vrlo proširenog derviškog reda Kaderija; još je tu i grob velikog šejha Suhraverdija, koji je umro kao mučenik svoga filozofskog učenja, kao čuvar groba imama Ebu Hanife, poznat po velikoj svetosti. Imam Ebu Hanifa prvi je od četiriju imama, četiriju pravovjernih obreda u Islamu kojih se drže učeni pravnici i on je opće poznat pod imenom »veliki imam«. Uz tri druga u Bagdadu, počiva i četvrti, naime imam Hanbel. Preko puta groba najvećeg od četiriju pravovjernih osnivača islamskog obreda podiže se na zapadnoj obali Tigrisa grob dvojice od dvanaest imama iz Poslanikove obitelji, naime sedmoga, Muse Ali-Kâsima, tj. koji svladava svoju srdžbu, i njegova unuka Muhameda Takija, devetoga imama. Osim ta dva imama, osnivača obreda, i dvojice imama, pretendenata na stolicu halifa, u Bagdadu počiva još više imama mudžtehida, tj. tumača zakona, naročito imami Ebu Jusuf i Muhamed, prvi po ljestvici nakon četiri osnivača obreda; onda su tu grobovi velikih mistika, šejh Đžunejda, Šublija i Mansura Haladža; ovaj je posljednji, jer se izdavao za otjelovljenje božanstva, završio život pod okrutnim mukama; konačno u Rusafeju, gdje je grob najvećeg imama, i grobovi su više halifa iz obitelji Abasa. Grobovi samih halifa govore još kao svjedoci davno prohujalog sjaja palača i zgrada kojima su uljepšali svoju prijestolnicu. Već dvije stotine godina nakon njihova osnutka, u Bagdadu je građena, osim palače za halifu, još jedna za Muizudevleta (koji časti državu), za kneza moćne dinastije Buje, koja je vladala perzijskim i arapskim Irakom, pred kojom su drhtali halifi. Bila je tu krasna bolnica, što ju je sagradio najveći vladar ove dinastije, Adhadedevlet (siromašan carstvom); tu je bila i zvjezdarnica, a sagradio ju je njegov rođak Šerefedevlet (plemstvo države). Palača je izgorjela još prije nego su Mongoli zauzeli grad, kad je šah Harizma Dželaledin Minkberni opustošio grad, ali palače, bolnica, zvjezdarnica i akademija nestali su u krvi i plamenu, čime je Hulaku-han na mongolski način očistio grad od njegovih zgrada i žitelja. Stari je Bagdad propao s halifatom, a iz svojih se ruševina grad opet podigao pod vladavinom dinastije Ilhanida i

knezova Crnog i Bijelog ovna, koji su kao vladari Iraka slijedili jedan za drugim. Džengiz-hanovim stopama je išao Timur, prekrivši Bagdad krvlju i izgradivši u njemu piramidu lubanja. Šah Ismail, osnivač dinastije Safi, otrgnuo je Bagdad vlasti knezova Bijeloga ovna, a njemu je vlast oduzeo Osman Sulejman. Od sada je nosio naslov, koji je preuzeo od svoga pretka Mehmeda Osvajača (el-Fatiha) koji ga je pronašao, naime: gospodar dvaju dijelova svijeta i vladar nad dva mora, a od oca je preuzeo naslov: sluga obaju svetih mjesta (Meke i Medine), koji je naslijedio kao jedan gospodar triju prijestolnica: Carigrada, Edrene i Bruse i još moćnog Kaira, a nadodao je Damask krasan kao raj i divni Haleb; a naziva se i gospodarom Beograda, kuće svetoga rata, i Bagdada, kuće spasa i pobjede.

Sulejmanov boravak u vojnom zimovalištu Bagdada trajao je četiri mjeseca. Vrijeme je upotrijebio s velikim vezirom dijelom za uređenje novog namjesništva s pomoću popisivanja zemlje i lenskoga sistema, a dijelom za posjećivanje grobova u Bagdadu i znamenitih hodočasničkih mjesta u Kerbeli i Nedžefu, gdje su pokopani Alija i njegov sin Husein. Čitava zemlja između Tigrisa i Eufrata posvećena je islamskom legendom. Hodočasnik može naći mjesta, gdje su lubanje mučenika vjere na bojištima Lemlema, Džemdžeme, Kerbele i Kadesije, gdje su navodno grobovi četiri poslanika: Adema (Adama), Nuha (Noe), Ezekijela i Ezre; grobovi šest imama iz obitelji Muhameda, pečata poslanika, Alije, Hasana, Huseina, Askerija, Kasima i Takija. Tu je i pećina iz koje je nestao zadnji od dvanaestorice imama Mehdi, a pojavit će se opet prije Sudnjeg dana. Ta mjesta će hodočasnici posjeti sa strahopoštovanjem i čuđenjem. Sveta mjesta, koja su posvećena legendom, više će djelovati na putnika, nego historijom i opisima istaknuta mjesta, gdje su nekad stajale najljepše palače Sedir i Havrnak, Devani i Agarkuf, koje su sagradili Munsir, Numan, Mensur i Kejkavus. Oni znače više nego položaj starih arapskih gradova Hire i Kufe, više nego razvaline Termodona i Ktezifona, pa čak i više nego one Babilona, u kojem musliman traži samo začarani bunar u koji su pali anđeli Harut i Marut, jer su htjeli zavesti jednu lijepu ženu i jer su ljude htjeli naučiti čarobnjaštvu, a vise tu sve do Sudnjega dana obješeni lancima za noge. Ona je od svojih zavodnika naučila čarajuće riječi i pomoću njih se uspela na nebo i tako je lijepa Anahid stavljena na jutarnju zvijezdu, gdje lirom, koja ima sunčeve žice, predvodi kolo zvijezda. Sve to za Sulejmana nije imalo takvu važnost kao to da pronađe grob prvoga od četvorice utemeljitelja obreda, grob velikog imama Ebu Hanife, koji su šiiti bili razorili i čak oskvrnuli krađom i paležom kostiju koje su tamo našli. Sretna je okolnost za posmrtne ostatke velikog imama i za Sulejmana, kojem je bilo mnogo stalo da ih pronađe, bilo to da je bivši čuvar groba u povjerenju odao čaušu da mu se, prije nego su šiiti razvukli grobove, u snu prikazao najviši

imam i da mu je naložio da njegove zemne ostatke spasi od krivovjernog oskrvnuća što pretstoji, a on da je poslušao zapovijed, prenio tijelo i promijenio njegov leš za nevjernički. Sarasker, kojega je čauš o tome obavijestio i sultanu dojavio, stavio je u zadatak pobožnom profesoru Taškunu da potraži ovaj grob i on je uskoro zatim javio da na označenom mjestu rade namješteni radnici i da raskapaju zemlju, te da su naišli na ostatke zida od kojeg se širio unaokolo miris mošusa (miska). Na ovaj nevarljivi znak o istinitosti grobarovih podataka, požuri serasker na označeno mjesto, podigne sam svojom rukom kamen i otkrije grob najvećeg imama. Sulejman sam pođe onamo, spusti se u grobnicu i čitava je vojska bila osvjedočena da krivovjerci nisu spalili kosti velikog imama, kao što se dosad mislilo, nego je bilo određeno velikom veziru i najvećem gospodaru da nađu grob koji miriše po mošusu (misku). Otkriće groba velikoga imama nije bilo ništa manje sretan nalaz pri zauzimanju Bagdada, nego pronalaženje groba Ejuba, Poslanikova druga, pri osvajanju Carigrada. Makar taj nalaz i bio domišljaj, ipak je snažno djelovao na vojsku koja je hodočastila do njega, a to što ga je pronašao veliki sultan, osvajač Bagdada, mislili su da ga je nebo očito usrećilo, i to ne manje nego njegova pretka osvajača Carigrada. Kao što je Mehmed II Ejubov grob ukrasio džamijom, tako je i Sulejman kraj groba najvećeg imama postavio džamiju i otada je to najposjećenije mjesto hodočašća svih pobožnih sunita i pravovjernih muslimana.

Iz Bagdada je Sulejman poslao čauše s vijestima o pobjedi u Veneciju i u Beč. Onamo je poslao čauša Memiša, a poslije je poslao i jednog drugog Ferdinandu da bi se putem njega potužio zbog Grittijeva umorstva. Za vrijeme zime, što su je proveli u Bagdadu, porasla je Ibrahimova mržnja i želja za osvetom prema Iskender Čelebiji, koji je doduše bio smijenjen i zasad svojom moći nije više ugrozio Ibrahima, ali je opet mogao postati opasan. Njegovo je bogatstvo bilo još uvijek isto, sve dok nije sazrela smrtna osuda što ju doduše nije izrekao veliki vezir nego sultan, na što ga je naveo Ibrahim. Divan je održan u za to određen dan, kad je stigla zapovijed da se smijenjeni defterdar Iskender Čelebi smakne, i to da sramotno bude obješen na trgu u Bagdadu. Bilo je to prije nego što su oba **13. 3. 1535.** vezira, Ajaz i Kâsim, nakon velikog vezira, ušla u dvoranu. U isto je vrijeme izdana zapovijed da se njegovih šest do sedam tisuća robova ne prodaju javno, nego da se pridruže carskoj sviti, a njegova imanja kruni. Malo dana zatim odsječena je glava njegovu tastu, Husein Čelebiji. Iskender Čelebi nije držao toliki broj robova zbog ljubavi prema raskoši, nego i kao mjeru staranja da položaje u državnoj službi opskrbi sposobnim ljudima. Oni koji su se najviše istakli duhom i hrabrošću bili su odabrani za riznicu i bojno polje. Sedam od njih su tokom vremena uznapredovali do položaja vezira i velikih vezira, među

njima Mehmed Sokolović (Sokollü), Sulejmanov posljednji veliki vezir, osvajač Sigeta. Bogatstvo svih ovih sedam vezira zajedno nije se moglo mjeriti s onim Iskender Čelebije, kažu osmanski povjesničari. Kada se Sulejman uselio u zimski stan u Bagdadu, naredio je da odredi redovite konjice, odredi sipaha (spahija), silahdara, gureba i ulufedžija desnog i lijevog krila održe stražu u palači, isto tako kao i na bojištu. Kad je polazio, ostavio je za posadu tisuću ljudi s puškama i tisuću ulufedžija, pod zapovjedništvom Sulejman-paše, nekadašnjeg namjesnika
2. 4. Dijarbekra i prvoga u Bagdadu. 2. travnja (aprila) pođe Sulejman s vojskom opet na Tebriz, ali ne istim putem kojim je došao, nego kroz Kurdistan preko Merage. Jednoličnost tromjesečnog vojnog pohoda prekidale su vijesti o kretanju šaha koji se sa svojom vojskom povukao od Vana, pa vijesti o prelaženju princa Sam Mirze, te o skorom dolasku poslanika, naime jednog francuskog i perzijskog. Bio je to treći poslanik Franje I koji se klanjao Sulejmanovu stremenu na bojnom polju. Prvi se pojavio neposredno prije odlaska vojne na Beč, a drugi, kapetan Rinçon u Sulejmanovu taboru na putu u Güns (Kišek) treći Laforet došao je u Aziju čestitajući zauzimanje Bagdada. On je naišao na povoljniji prijem nego perzijski han Ustandžli koji se dva puta uzalud pojavio zbog ponude za mir.

U Tebrizu su prigovori zbog tromjesečnog hodanja stišani podjeljivanjem novca četama i dodacima na lena. Svaki je janjičar i sipah (spahija) dobio dvadeset dukata, svaki uživalac lena s tisuću akči dohotka dobio je povećanje za dvije stotine akči. Sultan se uselio u šahovu palaču i osim njega je u njoj spavao samo još veliki vezir-serasker, a drugi su veziri bili pod šatorima. Svečanoj molitvi u petak prisustvovali su car i serasker u džamiji sultana Hasana. Za to su vrijeme oko džamije bili postavljeni janjičari, a begovi su bili na konjima. Četrnaestodnevni odmor u Tebrizu aktivno je proveden donašanjem uredaba i smaknućima, imenovanjem namjesnika i pisanjem poslanica o pobjedi. Što se tiče reda i ceremonijala na divanu, određeno je da odsad ne sjede više s vezirima na divanu oba beglerbega, rumelijski i anadolski, nego samo prvi a drugi u iznimnom slučaju, ukoliko bi trebao nešto iznijeti. Drugi beglebezi ne trebaju uopće doći u dvoranu, nego trebaju sjediti vani, neposredno pred vratima. Kurdskom begu Šifkatu odsječena je glava, zajedno s pet njegovih ljudi zbog sporazuma s Perzijancima. Među namjesništvima koja su podijeljena, najneobičnije je ono dano šahovu bratu, princu Mirzi. Njemu je dana zemlja s one strane rijeke Kizil-Uzena koja pripada Iraku. U Veneciju su sultan i veliki vezir javili vijest o zauzimanju Bagdada, kao što su odavde pisali i o zauzeću Tebriza. Državni sekretar, nišandžija, povjesničar Dželal-zade Mustafa, koristio je četrnaestodnevni boravak u Tebrizu da bi od najučenijih Perzijanaca sakupio pohvale za svoju povijest o Sulejmanu. Perzijanci su uvijek bili spre-

mni da pretjeruju u pohvalama i davali su ih to širokogrudnije, što je predmet knjige o kralju bio osvajač, a pisac njezin njegov državni sekretar. Takve se pohvale nazivaju takriz, tj. uglačavanje. Sultana i njegova povjesničara su, dakle, perzijski visoki duhovi snažno izvrsno uglačali vatrom pohvale. Šest mjeseci je trajao pohod od Tebriza u Carigrad, gdje je Sulejman sretno i pobjedonosno stigao nakon odsutnosti od godinu i pol dana. Ova šesta Sulejmanova vojna (prva perzijska) zove se, za razliku od posljednje perzijske (prema Nahdživanu), vojna na dva Iraka, jer su osmanske vojske prolazile kako arapskim, tako i perzijskim Irakom. Ibrahimov prvi mirovni čin u Carigradu bilo je ostvarenje francuskog trgovinskog ugovora koji je zaključio francuski poslanik Laforet. Po tom je ugovoru predviđena slobodna plovidba i slobodna trgovina podanika obiju zemalja, te neograničena sudska vlast konzula u građanskim sporovima, prijenos kaznenih rasprava od kadije na Visoku portu, a i tu nikada bez prisuća jednog francuskog tumača. Za dugove Francuza u bijegu neka ne jamči neki drugi Francuz niti konzul, nego samo kralj. Svakom francuskom podaniku mora u Osmanskom carstvu biti dopušteno napraviti oporuku i nasljedstvo predati konzulu; nekadašnje zarobljene robove treba s obje strane osloboditi i ubuduće ne smije više niti jedan ratni zarobljenik biti zadržan kao rob, itd.

8. 1. 1536.

[Francuski ugovor bio je zadnji povijesni dokument vladanja ne Sulejmana, nego njegovog svemoćnog velikog vezira Ibrahima, koji ga je već četrnaest godina dijelio sa svojim gospodarom. Sulejman ga je plemenito i s povjerenjem kao sa prijateljem i bratom dijelio sa grčkim robom, kojeg je uzdigao iz praha do najviše časti carstva, do svoga zeta, do neograničenog ovlašćenika i seraskera. A ovaj je bio obijestan i nezahvalan spram svoga velikog i jedinog dobročinitelja i prekoračio je granice smotrenosti i stepenicu od roba do gospodara, u nadutosti beskrajne sujete i pohlepe za vlašću. Već je on Ferdinandovom i duždovom poslaniku tako nerazborito i gordo govorio o svojoj svemoći i o sultanovoj ovisnsti o njegovoj volji, zbog čega su građani Carigrada mrmljali, kao onda kada je sultan, od Ibrahima kao omađijan, posjetio stan svoga roba, Grittija. A jednako je i vojska u Halebu (Alep) gunđala, kada je on vodio spletke usmjerene na pad defterdara Iskender Čelebije, a još je bila glasnija kada je ovaj pod Ibrahimovim utjecajem smijenjen i, konačno, pogubljen. Zaslijepljen tim uspjehom i sultanovom popustljivošću, a ponosit na svoju pobjedu kao osvajač Tebriza i Bagdada, on je na povratku iz Perzije izdao vojsci dnevnu zapovijed kao serasker-sultan. Uzalud ga je protiv te titule, što se mogla opravdati time da se u Perziji namjesnici kurdskih sandžaka također nazivaju sultanima, upozoravao još defterdar

Iskender Čelebi. Nakon njegova pogubljenja, krivo je mislio Ibrahim da je došla povoljna prilika da se nazove serasker-sultan, pretpostavivši da je to prvi stupanj za vrhovnu vlast. Ali je baš taj prvi stupanj precijenjenog častohleplja bio prvi poticaj njegova pada. Prije dvanaest godina (o tome je bilo riječi naprijed), Ahmet-paša je, iz mržnje spram Ibrahima koji je dobio mjesto velikog vezira, uzeo u Egiptu titulu sultana i završio je kao izdajnik. Sada je Sulejman bio uznemiren da će i Ibrahima ova titula nužno gurati na put izdajstva. A jednako ga je u tom strahu uznemiravao i jedan postojani san, što ga je sanjao u Bagdadu nakon pogubljenja defterdara, a u kojem ga je ovaj upozoravao na izdaju nevjernog vezira kojim je okružen. Doduše, strah nije bio toliki da sultan ne bi i dalje nastavio podržavati iluziju njihove srdačnosti. Tek godinu dana kasnije prepunila se čaša tog straha od svemoći i izdaje njegova ljubimca, bilo zbog toga što je on bez zazora zanemarivao Kuran i druge propise, bilo zbog neke druge uvrede veličanstva, što ju je Sulejman znao držati tajnom isto kao Harun Rašid Džaferov prijes-
15. 3. 1536. tup. Ma kako bilo, jedne ramazanske noći uputi se Ibrahim, kao i obično, u seraj, da bi tamo sa sultanom večerao, a onda u istoj odaji i spavao. Ujutro ga nađu nasilno zadavljena, i ne bez branjenja, jer su se još stoljeće pokazivali u haremu tragovi njegove krvi. Pokopan je u derviškoj tekiji u Galati, ali bez nadgrobnog spomenika. Od dvije stotine glasovitih vezira halifa, perzijskih šahova i tatarskih hakana, bio je, prema historičaru Hundemiru, pad Džafera Barmekida najdalekosežniji i najsnažniji, a od dvije stotine vezira Osmanskog carstva bio je to Ibrahimov.]

Prije nego što nastavimo s pripovijedanjem događaja za velikog vezira Ajaz-paše, Ibrahimova nasljednika, moramo se dotaknuti dvaju događaja iz posljednjih dviju godina, jer bi, da smo ih spomenuli kronološkim redom, prekinuli i suviše nit pripovijedanja o perzijskoj vojni, budući da poprište tih događaja nije Azija, nego Evropa i Afrika i budući da se ne radi o kopnenom ratu kao tu, nego o pothvatima na moru. Jedan od ovih događaja je ponovno osvajanje Korona, a drugi osvajanje Tunisa; prvi ga je poduzeo Hajredin Barbarossa, a zatim Karlo V. Dok su Ferdinandovi poslanici pregovarali u Carigradu o miru, a Karlova ponuda da preda Koron, ako bi Ugarska isključivo bila prepuštena Ferdinandu, propala, Sulejman je poslao smederevskog sadžaka Jahjapašaoğlua Mehmed-bega s kopnenom
8. 8. 1533. vojskom i s brodovljem od sedamdeset jedrenjaka da ponovno osvoji Koron. Brodovlje je potučeno sa samo upola toliko brojnom mornaricom Andrea Doria uz gubitak od nekoliko brodova i pet stotina janjičara. Međutim je Koron potpuno opkoljen s kopnene strane i opsjednut. Dvadeset dana se posada hranila

konjskim i magarećim mesom, a kad je i toga ponestalo, namoćili su svoje đonove i to jeli umjesto kruha. Deset Grka, koje je glad potjerala iz grada i koji su tražili hranu u turskom taboru, bili su mučeni i vatrom prženi. Tada su čak i Španjolci izgubili hrabrost i pregovarali s turskim zapovjednikom. Povukli su se iz tvrđave, a po teško topništvo je brodovima došao Pignatelli, Karlov namjesnik na Siciliji. Da bi za vrijeme perzijskog rata osigurao Sredozemno more od sličnih pothvata kao što je bio Dorijin na Koron, Sulejman je ili, bolje reći, Ibrahim čitavu osmansku pomorsku silu predao neograničenom zapovjedništvu Hajredin-paše, kojeg Evropa dovoljno poznaje pod imenom Barbarossa, ali malo toga pravo zna iz njegova prijašnjeg života. O tom dakle ono najpotrebnije iz najboljeg izvora, naime iz komentara o Hajredinovim djelima, o kojima je po Sulejmanovu nalogu pisao čauš Sinan i o čemu Hadži Halifa daje sažeti izvadak u povijesti o osmanskim pomorskim ratovima.

Kada je Mehmed II osvojio Mitilenu, nastanio se na otoku rumelijski spahija, Jakub od Jenidževardara. Imao je četiri sina: Ishaka, Urudža, Hizira (kasniji Hajredin Barbarossa) i Ilijaza; prvi je živio kao trgovac u Mitileni, a druga tri su se bavila trgovinom i gusarenjem za vladavine Bajezida II i Selima I. Ilijaz je pao u jednoj borbi s Rodošanima; Urudž je uhvaćen, ali je uskoro zatim oslobođen uz pomoć princa Korkuta koji je tada bio namjesnik karamanske obale. Urudž i Hizir kao spretni pomorci stupe u službu Muhameda, tuniskog sultana, iz kuće Beni Hafs. Nakon sretno ugrabljenog francuskog trgovačkog broda natovarenog tkaninom, poslali su je po Muhjedin Reisu, nećaku znamenitog Kemal Reisa, u Carigrad, za što im je Porta poslala dvije galije i odjeću. Opremili su deset brodova za pothvat na afričkoj obali protiv Budže i Džerdžela; njegov je brat Urudž pošao u Alžir, a on u Tunis, gdje je naišao na one dvije galije poslane iz Carigrada i na svoga brata Ishaka koji je došao iz Mitilene. To se dogodilo u vrijeme kad je sultan Selim kao osvajač ušao u Egipat, gdje je otposlan Kurdoğlu na poklonjenje. Urudž se u Alžiru neprijateljski postavio prema španjolskoj mornarici i arapskim plemenima koja su se s njom bila povezala. Ovi su posljednji pobjegli i ostavili iza sebe dvanest tisuća deva, a mornarica je otišla. Oba brata napadnu Tenes i Telmesan, dva grada kojima su vladala također dva brata iz obitelji Hafs. Oba su pobjegla. Hajredin je ostao u Alžiru, a Urudž je s trećim bratom Ishakom vodio rat u Telmesanu. Španjolci su došli i navaljivali na tvrđavu Kalatol-Kilu, tj. grad gradova, čija je posada, a s njom i Ishak, pala od španjolskih oštrica. Zatim su sedam mjeseci opsjedali Telmesan. Urudž sa čitavom posadom pođe iz grada, ali je doživio s njom Ishakovu sudbinu. Sada je Hajredin ostao sam, ali bio je gospodar Alžira, jer je poslije umorstva Selima, zadnjeg gospodara grada,

prisvojio grad, ali bez vladarskih prava na obrednu molitvu i kovanje novca, jer je to pravo sebi pridržao osmanski sultan. S poklonstvom je poslao poslanika Hadži Huseina Selimu I koji je ovom dao sablju, konja i sandžak, te mu dodijelio za leno beglerbegat Alžir. Međutim su se povratila ona dva brata, Mesud i Abdullah, koji su pobjegli iz Telmesana u Fes, da s pomoću vojske osvoje očinsko naslijeđe. Hajredin protjera Mesuda i postavi Abdullaha za gospodara Telmesana, ali uz uvjet da sultan Selim zadrži za sebe oba vladarska prava, a da Abdullah plati Hajredinu godišnji danak od deset tisuća dukata. Ovaj napusti Alžir, ugrožen dijelom od tuniske vojske, dijelom od arapskih plemena, te pohara obale Sicilije. Kad se povratio, bio mu je prvi posao da Abdullaha iz Telmesana, koji nije za Selima molio niti plaćao danak, oružjem prisili na to. Mir mu je priuštio samo uz uvjet da plati deset tisuća dukata za proteklih šest godina i dvadeset tisuća dukata za svaku narednu, a pet za posjed Alžira. Hajredin se nije osjećao sigurnim sve dok ne osvoji otok pred gradom koji su držali Španjolci već četrnaest godina. Pet stotina Španjolaca je živo uhvaćeno, utvrda je razvaljena, a uski morski tjesnac, koji je otok odvajao od kopna, bio je napunjen; devet velikih španjolskih brodova, koji su došli u pomoć tvrđavi, nisu od nje više našli ni traga ni glasa. Sa petnaest galija Hajredin je odjedrio prema španjolskom brodovlju, zarobio ga, a s njim i dvije tisuće sedam stotina ljudi. Kapetana broda Udin Reisa poslao je na krstarenje po francuskoj i španjolskoj obali. Španjolcima je oduzeo petnaest brodova, na povratku je spalio tri druga i javio Porti sretan uspjeh. Ali »Riđobradom«, posta veliki protivnik Andrea Doria, admiral Karla V. Hajredin odbi Dorijin napad na Džerdžel, pohara đenovešku i francusku obalu svojim razbojničkim brodovima, a pridruže mu se i Sinanovi gusarski brodovi s otoka Džerbe. I Hajredinov sin, Hasan-beg, već zakroči očevim stopama kao valjani gusarski kapetan. Ovoga obavijesti čauš Mustafa o Sulejmanovoj želji da poštedi francusku obalu, budući da je s Francuskom u mirovnim odnosima. Hajredin, u dosluhu s teško ugroženim Maurima na španjolskoj obali, prista sa trideset i šest malih galija u kraju oko Olive da spasi nesretne drugove po vjeri. Deset tisuća ih je najedanput ukrcano. Sedam puta se vraćala karavana brodova i sedamdeset tisuća Maura napustilo je andaluzijsku obalu i napučilo barbarsku. U Alžiru su se nalazili među sedam tisuća kršćanskih robova kapetani i momčad španjolskog brodovlja generala Portunda, koji je u bici protiv Hajredina izgubio život i sedam svojih brodova, tj. sve do jednoga. Za otkup dvadesetorice najotmjenijih zatraži Hajredin dvadeset tisuća dukata. Oni su se, međutim, nadali da će se sami spasiti, skuju urotu koja je bila otkrivena, a kolovođe su za to platile životom. Što je druge poštedio, bilo je zbog obzira da sačuva život svojim vrijednim gusarima, Salihu Reisu i Turgutu ko-

ji su se tada nalazili u kršćanskom zarobljeništvu. Na to se Hajredin spremi odjedriti u Carigrad, gdje ga je pozvao Sulejman po čaušu Sinanu jednim hatišerifom, nakon što je Doria **1533.** osvojio Koron, da bi se s njim posavjetovao o ratnim pothvatima na moru protiv Karla V. Ukrcao se s bratom tuniskog gospodara koji je jedini od četrdeset i petero braće izbjegao krvoproliću, kojim je sultan Hasan, pri nastupu svoje vladavine, mislio osigurati prijestol i vjerovao da je to državnička mudrost. Na svojoj vožnji u Carigrad ugrabio je pred Mesinom osamnaest barki, iskrcao posadu i pred lukom ih spalio. Andrea Doria, koji je kratko pred tim osvojio Koron, odjedrio je iz Preveze u Brindisi. Hajredin posla dvadeset i pet brodova da ga slijedi. Brodovi naiđu na neprijateljske i zarobe dva. Hajredin se sastane s kapudanom osmanske mornarice Ahmetom i odjedri u Carigrad, gdje je uskoro stigao u vrijeme kad je Ibrahim bio na putu za Perziju. U arsenalu je dobio stan i slijedećeg dana sa osam svojih brodskih kapetana poljubio sultanu ruku. Počašćeni su odjećom i svakom je dana plaća. Veliki je vezir, koji je zimovao u Halebu, tražio da mu sultan pošalje Hajredina da primi leno i da primi upute o tom kako će se vladati. Gusarski kapetan je htio pokazati da je spreman biti isto tako brz na kopnu kao i na vodi u ispunjavanju gospodareve naredbe. Sa svojim kapetanima odjaha u Haleb, primi tamo svečano na divanu leno alžirskog beglerbega i kao takav zauzme prvo mjesto pred svim drugim beglerbezima. Poljubi velikog vezira u ruku i dva je dana svečano gošćen; dvadeset i drugoga se već bio vratio u Carigrad, zadržavši se u Konji pobožno na Dželaledin Rumijevu grobu, a u Brusi na Seid Buharijevom.

Čitave zime su pod Hajredinovim rukovodstvom građeni brodovi u arsenalu. Osamnaest ih je sam doveo iz Alžira, a pet ih je zaplijenjeno. Čitava je mornarica imala osamdeset i četiri broda. Ljeti, kad je Sulejman pošao na Perziju, Hajredin isplo- **1534.** vi prema Italiji. U morskom tjesnacu Messine napao je Reggio, ali, kad se približavalo brodovlje, napustili su ovamo preseljeni Grci iz Korona i Modona grad i prepustili mu šest brodova u plijen. Noć je proveo u morskom tjesnacu i sanjao o osvajanju Malte. Slijedeće je jutro napao na utvrdu S. Lucido, zarobio osam stotina ljudi i spalio utvrdu. To se isto dogodilo s tvrđavom Citraro zajedno s osamnaest galija. Sada je pljačkao duž napuljske obale; Sperlongu je predao maču i vatri. Više nego gomila ugrabljenih žena i djevojaka primamila je Barbarossu (Riđobradog) u Fondiju znamenita ljepota Giulie Gonzage, supruge Vespasiana Colonne. Sestra predivne Joanne Aragonske, čiju je ljepotu slavilo dvije stotine osamdeset talijanskih ljubitelja umjetnosti na talijanskom, latinskom i grčkom jeziku, mogla se takmičiti s ovom ljupkošću i bila bi dostojan plijen za Sulejmanov harem. Gusari su tako tiho pristali da se ljepotica samo uz najveću životnu opasnost mogla u košulji vinuti na konja, praćena

samo jednim jahačem kojeg je zatim dala ubiti bodežem, bilo što je te noći uzeo previše slobode ili što je previše vidio. Turci, kojima je umakla ljepotica, osvetili su se na slikama Djevice koje su porazbijali i iskalili srdžbu na lijesovima predaka njezina muža koje su poskidali sa visokih postolja i opljačkali njihove bogate prekrivače. Četiri sata su pljačkali Fondi, stari Fundum, gdje su se Horacije i njegovi suputnici smijali široko optočenoj halji gradskoga pisara i tignju s ugljevljem kojeg je pred njih iznio. Užas ove noći zorno je prikazala uljana slika u crkvi u Fondiju, ali Julijina ljepota je znamenita samo po ovoj gusarskoj pustolovini, no nije besmrtno ovjekovječena umjetnošću riječi i kista kao što je Joannina. Njoj su posvećene pjesme i slike najvećih majstora kista, a nalaze se u pariškim galerijama, u Rimu i dvorcu Varviku — predivna Joanna Aragonska.

Pustošenje talijanske obale trebao je biti samo prividni napad, trebao je zavesti u bludnju; pravi je Hajredinov cilj bio drugi, a to je bilo osvajanje Tunisa, za što ga je Sulejman opskrbio s osam tisuća janjičara, osamsto tisuća dukata i mornaricom od osamdeset brodova. U Tunisu je već tri godine bio sultan ili mulaj Hasan, dvadeset i drugi knez iz obitelji Beni Hafs, koja je već četiri i pol stoljeća vladala gradom i okolicom, na prijestolju osiguranom krvlju četrdeset četvero braće. Predan razmaženosti i raskoši, nije mislio na to da naoruža ili vježba vojsku, nego na to kako da poveća svoj dječački harem koji se sastojao od četiri stotine najljepših dječaka i mladića. Turska se mornarica našla pred Tunisom da ga skine s prijestolja, a pod izlikom da će postaviti Rašida, Hasanova brata, kojega je Hajredin odveo u Carigrad. Izdajstvom dvojice španjolskih odmetnika, koji su bili u Hasanovoj službi, prodre Hajredin s morske strane na gradska vrata s pet tisuća konjanika u grad i dvor. Kada su žitelji začuli viku: »Živio sultan i Hajredin«, a Rašidovo ime uopće nisu čuli, i kad su čuli da ovaj na brodovlju uopće nije prisutan, nego da je ostao u Carigradu, tada je prevagnula želja da ostane bratoubojica i nevaljalac, i četiri i po stoljeća stara dinastija, nad osmanskim jarmom i oni su poticali sultana koji je pobjegao arapskim primorskim žiteljima da pokuša braniti prijestolnicu. Mulaj Hasan, potpomognut od arapskih plemena, zauzme grad, ali ih Hajredin dobro upotrijebljenim oružjem potjera natrag u pustinju, a sultana, skinutog s prijestola, prisili na bijeg. Devet milja udaljena od Tunisa, tvrđava Halkulvad, čije ime potječe od kopnene prevlake koja povezuje grad s morem i koja se nazivala ždrijelo (La goletta), predala se bez riječi.

[Tada se odluči sam car Karlo V, na molbu Mulaj Hasana, pobijeđenog tuniskog sultana, a još više Malteżana, vratiti Tu-
29. 5. 1535. nis i kazniti Hajredina. Isplovi sa najboljim španjolskim vite-

zovima i flotom koja se sastojala od pet stotina brodova, a na njoj su bile njemačke, talijanske i španjolske trupe. Dođu pred Golettu i opsjednu je sa svih strana napadajući je mjesec dana **16. 6.** uz hrabri otpor branitelja koje je vodio gusarski kapetan Sinan. Grad i njegove kule, što su se nalazile ispred njega, bili su u žestokom jurišu konačno zauzeti i golemi arsenal oružja (četrdeset topova) i municije, a i brodogradilište sa stotinu brodova i tri stotine manjih ili većih topova.

Pad Golette prisilio je Hajredina da se s njima sukobi na otvorenom polju. Njegove trupe su se sastojale od 9.700 ratnika, od tih su dvije trećine bile azijske trupe, a ostalo trupe iz grada. Ali kada je došlo do bitke, samo su se azijske trupe tukle, dok su afričke otkazale poslušnost. U međuvremenu su se kršćanski robovi u Tunisu uspjeli osloboditi i zaključati vrata tvrđave, a Hajredin pobjegne prema Bonu sa gusarskim kapetanom Sinanom, braniteljem Golette, jednim židovom koji je prešao na Islam i jednim drugim kojeg evropski historičari zovu Đavolski lov. Slijedećeg dana poveo je Karlo svoje trupe protiv grada, osvojio ga, a zatim je grad prepustio nemilosrdnom pljačkanju i razaranju. Zatim se utaborio pred Golettom, pa je i tu **1. 8. 1535.** došlo do ponovljenih scena haranja i ubijanja. Čak je sam Karlo V morao dojahati iz tabora da bi to zaustavio u svojoj vojsci. 8 kolovoza (avgusta) je sklopio sa Mulai Hasanom mirovni **8. 8.** ugovor, zapravo je to bilo sultanovo nemoćno pokoravanje. Ugovoreno je oslobođenje svih kršćanskih robova u zemlji, sultan se bavezao da će od Hajredina oduzeti Bonu, Bizertu i Afrikije i predati ih Karlu, koji je već zadržao za sebe Golettu. Obaveza je bila također da se plati 12.000 dukata godišnje za izdržavanje posade, što će je Karlo ostaviti u Goletti, kao i da se godišnje pokloni šest maurskih konja i dvanaest ždrebadi u znak zahvalnosti za oslobođenje od Turaka. A zatim je car otplovio iz Afrike.] **17. 8.**

21. 7. 1535.

GLAVA DVADESETDEVETA

Od venecijanskog i moldavskog rata do mira s Venecijom

[Žalosti zbog gubitka Tunisa uskoro se pridružila i žalost zbog gubitka muftije Kemalpaša-zade, s kojim je, kako kaže jedan arapski kronogram, pokopana i znanost. Najviši pravni položaj dobio je Sadi-Čelebi, na kojeg je sačuvana uspomena kao na onoga koji je napisao bilješke na rubovima stranica najglasovitijeg komentara Kurana (Beidhavijevog); odatle je i dobio nadimak: šakaikun-namanijet tašköprizade. Svakako se mogla manje žaliti smrt dva pjesnika, Ishak-Čelebije i Gazalija.

Smrću Ibrahim-paše, koji je po porijeklu bio venecijanski podanik, osobni prijatelj u Erdelju usmrćenog duždeva sina, Grittija, velikog zaštitnika Republike, nestao je najčvršći osnov već 35-godišnjeg mira s Venecijom. Njegov nasljednik, nekadašnji janjičarski aga i drugi vezir, Albanac Ajaz-paša, ispravan i ne pohlepan na novac, bio je za mir, ali se tome suprotstavljao Hajredin koji je potpirivao rat. On je nastojao koristiti svaku priliku za to, a njih je bilo više, i za života Ibrahim-paše.]

mj. 5. 1537. Međutim, u svibnju (maju) naredne godine pođe Sulejman sa vojskom u Valonu, praćen od oba princa, Mehmeda i Selima. Brodovlje je također isplovilo pod Barbarossinim zapovjedništvom. Pošto je izgubio Tunis, otišao je u Alžir, a odavde je odjedrio sa dvadeset i sedam galija put Maljorke i Minorke, opljačkao Mahon, pa se sa pet tisuća sedam stotina zarobljenika brzo okrenuo prema afričkoj obali, zaposjeo Bizertu i došao u Carigrad gdje, umjesto da dobije beglerbegat nad Alžirom, dobi čast velikoga admirala. Karlov je admiral, Andrea Doria, kraj Melfija, sa svojim brodovljem mirno boravio u Messini, sve dok nije razabrao da je u osmanskom susjedstvu. Dobivši obavi-
17. 7. jest o tome napusti Messinu, a u Kefaloniji sazna za deset bogato natovarenih aleksandrijskih trgovačkih brodova; zgrabi ih
27. 7. bez suprotstavljanja i spali. Dva dana iza toga naiđe pred otokom Paksom na dvanaest turskih galija kojima je zapovijedao Ali-Čelebi, ćehaja Galipolja. Doria ih napadne sat vremena pred zoru. Stajao je na galiji ispod orla, u crvenom oklopu, sa sabljom u ruci, a oko njega mnogo plemića u bijeloj odjeći. Sat i po trajala je ubitačna bitka, u kojoj nitko od turske posade nije umakao, a sam je Doria bio ranjen u koljeno. Čuvši da ga sam Barbarossa progoni sa stotinu brodova, a on takvoj premo-

ći nije bio dorastao, okrene se s osvojenim trofejima od dvanaest galija prema Messini. Hajredin Barbarossa i Lutfi-paša odjedrili su na apulijsku obalu. Njegova, a i Sulejmanova taština bila je da pođu stopama Osvajača (el-Fatiha) Mehmeda II. Na sidrištu Castro pod Otrantom iskrca se osam tisuća konjanika, još veći broj pješaka i topništvo. Izdajica Pignatelli vodio je konjanike da opustoše njegovu zemju, a nagovorio je i posadu Castra na predaju. Stanovnici Ugenta i drugih utvrda predali su se na zadanu riječ da će im sačuvati život, koja je odmah zatim bila prekršena. Mjesec dana su gusari harali po lijepoj **20. 8. 1537.** zemlji i po svom odlasku poveli sa sobom deset tisuća robova. Hajredin se okrene prema sjeveru i Prevezi da kazni Albance. Za vrijeme ovih događaja rat s Venecijom ne samo da još nije izbio, nego je Junuz-beg čak po peti puta upućen kao poslanik u Veneciju da bi se potužio što je Dalmatinac Nassi od Zadra oteo jedan turski brod, a naročito se tužio na Pesara, generala venecijanske mornarice koja je krstarila u vodama kraj Krfa. Na nesreću su četiri venecijanske galije proganjale tri turske u krfskom kanalu, a na turskom brodu je bio poslanik. Potjerali su brodove kod otoka Cimere ka kopnu, gdje je Junuz-beg zlostavljan od stanovnika i tek kad se otkrila međunarodno-pravna zabuna, pušten je, te su pristojno postupali s njim. Bailo Orsini posla u Sulejmanovo ime žalbu zahtijevajući da se kršitelji mira strogo kazne. Signoria zapovijedi da se nadgrof Gradenico koji je potjerao poslanika na kopno okuje u lance, a da se providur Contarini, koji je također povrijedio mir oduzevši jedan brod, treba pojaviti pred magistratom Avogadorija. Još prije nego što su ove mjere mogle stišati Sulejmanov bijes, razdražilo ga i krivotvoreno pismo koje je Doria pisao Pesaru kao da se s njim tobože sporazumio, a sve zato da bi to pismo Turci uhvatili; a bio ga je razdražio i Hajredin svojim savjetom, jer je smišljao osvetu zbog gubitka onih dvanaest galija. Vojska koja je četovala po Apuliji, a nije se usudila bilo što poduzeti niti protiv Otranta niti protiv Brindisija, bila je brodovljem povučena, a poduhvat protiv Apulije okrenuo se protiv Krfa...

Mjesec dana nakon povrede međunarodne slobodne plovidbe, **18. 8. 1537.** nakon čarkanja galija koje su progonile Portina tumača Junuz-bega, dođe iz Avlona, gdje je logorovao Sulejman s vojskom, naredba da brodovlje krene prema Krfu pod vodstvom kapudan-paše Hajredina, a vojska je bila pod vodstvom Lutfi-paše. 25. kolovoza (avgusta) iskrcalo se na otoku dvadeset i pet tisuća **25. 8.** ljudi sa trideset topova te su ognjem i mačem poharali Potamo, samo tri milje udaljen od tvrđave. Četiri dana nakon toga **29. 8.** iskrca se opet dvadeset i pet tisuća ljudi s vezirima Ajaz-pašom i Mustafa-pašom, rumelijskim beglerbegom, janjičarskim agom i agom akindžija, tj. letećih odreda, koji su odmah tri dana i tri noći prolazili otokom paleći i žareći po njemu. U međuvremenu su na tri bedema postavljeni topovi, a ceste su zakrčene barika-

1. 9. dama. Prvog rujna postavili su opsjedatelji, na hridi Malipiero (milju daleko od grada), golemi top koji je u tri dana devetnaest puta opalio, ali je samo pet puta pogodio, a četrnaest drugih taneta je prešlo iznad grada i na drugu stranu palo u more. Slijedećeg dana podizali su se kod Bastije na kopnu preko puta Krfa, šatori Sulejmana, Hajredina i velikog vezira Ajaz-paše. S galija, okićenih zastavama, ispaljeno je nekoliko taneta koji su pali preko utvrde prema Kardahiju na istočnoj obali u more. Bijesne oluje i silne kiše sprečavale su napadače u redovima, ali nisu omele velikog vezira Ajaz-pašu da usred burne noći pođe na rub rova i sam provjeri čvrstinu zidova. On izvijesti Sulejmana o tom, a onda pošalje u tvrđavu jednog gusara, kojeg su nekoliko dana ranije uhvatili s njegovom lađom, da zatraži predaju. Uz obećanje da im je siguran život i imetak dodano je još da su kapetani, koji su prekršili riječ u apulijskim utvrdama pa žitelje odveli u roblje, smaknuti a zarobljenici vraćeni. Providuri su ga bez odgovora poslali natrag. Veliki topovi na tvrđavi, kojima je rukovodio Aleksandar Tron, a među kojima je bio i jedan od 50 i stotinu puda, sigurnije su gađali nego napadačevi. Dvije su galije potopljene, jedno je tane ubilo četvero ljudi u rovu. Ovo djelovanje jednog jedinog pogotka, što je za tadašnje topništvo značilo nešto izvanredno, potaknulo je sultana kako to uvjerava osmanski povjesničar, da prekine s opsadom, »jer«, rekao je, »život jednog muslimana ne može nadoknaditi ni tisuću tvrđava«. Glavni turski položaj vojske pred tvrđavom bila je palača Brami, mjesto Potamo i stijena Malipiero, ali i utvrda na drugoj strani otoka, prema rtu Otranta, koji leži na jednom brdu, S. Angelo — tada još čvršća od samoga Krfa. Turci
7. 9. 1537. su uzalud jurišali na nju i četiri puta čarkali. 7. rujna (septembra) poče ukrcavanje četa, a nakon osam dana otok je bio bez Turaka. Za prevarenu nadu da će osvojiti otok naplatili su se zapalivši Butrinto i osvojivši otok Pakso.

1. 9. Nakon šest sedmica vratio se Sulejman u Carigrad, no ovaj puta nije razaslao poslanice o pobjedi, zadovoljivši se u prvi čas time što je opustošio otok i apulijsku obalu, što je dobio umjesto Krfa Pakso; umjesto da je osvojio Otrant, spalio je Butrinto. S boljim uspjehom nego što su Hajredin i Lutfi izveli pothvate protiv Apulije i Krfa, osvojili su kratko vrijeme prije vojnog pohoda Husrev-beg, namjesnik Bosne, i vojvoda Murat iz Vrhbosne (Sarajevo) dalmatinske tvrđave. Kod Sinja je načinio dvije utvrde da bi zbog položaja nepristupačnom Klisu, sagrađenom na hridi, odrezao dovoz i stanovnike prisilio gladu na predaju. Ovdje je nekoć kralj Bela spasio svoju djecu pri upadu Tatara u Ugarsku. Petar Kružić je požurio ovamo s posadom, ali je potučen tako da ih se samo malo spasilo. Kad je posada vidjela kako su Turci istaknuli odsječenu glavu Petra Kružića, predala se. Murat je osvojio utvrde Bočko, Berislovo i

Obrovac. S Husrev-begom, bosanskim namjesnikom, takmičio se Mehmed-paša Jahjaoğlu, smederevski namjesnik, usprkos dogovora s Ferdinandom da neće osvajati ugarske zemlje. Da okonča četovanja u krajevima oko Požege i Osijeka, skupi se Ferdinandova vojska od šest tisuća pješaka i osam tisuća konjanika kod Koprivnice na desnoj obali Drave. Posljednje, velikim dijelom husare, predvodili su Ljudevit Pekrić, Pavao Bakić i pomilovani vođa razbojnika Ladislav More; Čehe Albreht Šlik, i Austrijanac Julije grof od Hardecka; Štajerce Ivan Ungnad, Koruščance Erazmo Mager, Tirolce Ljudevit grof Lodron, a Kranjce Kacijaner, kojemu je ujedno povjereno vrhovno zapovjedništvo čitave vojske. Čim je Jahjaoğlu Mehmed-paša, na mjesnik Smedereva, čuo za okupljanje vojske kod Koprivnice dozvao je čauševima bosanskog namjesnika Husreva, zvorničkog bega Džafera, svoga vlastitoga brata, bega Aladžahisara (Kruševca) Ahmeta, i bega iz Klisa, Murata, k sebi u Vukovar. Kacijaner je s osam velikih i četrdeset i jednim malim topom došao preko Karašice u Valpovo i utaborio se iznad Osijeka kao meta. U tom su ga omeli Mehmed-beg i drugi junaci neprestano uznemirujući njegovu vojsku. Vlasi, Cigani, šajkači, podunavski lađari — nasadije i leteći odredi, srpski pogranični vojnici, pljačkali su i nitko se nije usudio pokazati izvan tabora. Kacijanerova nada da će naći hrane u Erdutu također se nije ostvarila. Povukao se preko Vuke; kada su teški topovi prelazili most, ovaj se sruši i sve padne u vodu. Teški topovi su ostavljeni, a laki topovi i kola za municiju povezani lancima, u dva reda a između toga je stupala vojska pa je sve izgledalo kao pomična kula. Kod Đakova im dođe u susret Jahjaoğlu i osvajač Klisa, Murat-beg, s najhrabrijim konjanicima letećih odreda. Pod neprestanom snježnom mećavom nastavljalo se preko visokog planinskog grebena Iločkog Vijenca. U nizini ih dočeka turska konjica. U subotu 1 prosinca (decembra) borile su se obje konjice **1. 12. 1537.** i Pavao Bakić, otac konjice, čije se ime tako često časno spominjalo za bečke vojne i one kod Kišeka (Güns), koji je udarao na neprijatelja kad se povlačio iz Beča i na ravnici kod Neustadta uništio konjanike Kasim-vojvode, pao je sa svojim najhrabrijim kapetanima pod kišom tanadi. Predvečer je podignut tabor između Gorjana i Širokog polja. Tu su bila samo dva izlaza: jedan u Valpovo, kroz šumu tri milje dugu sa zasjecima, drugi lijevo od Gorjana u brda prema utvrdi sv. Elizabete, koja je pripadala vitezu-pljačkašu Ladislavu Moreju. Ratno se vijeće odluči nakon duga dogovaranja za put prema Valpovu, ali noću se povuče More sa svojima u svoju gradinu. Njega su slijedili Ivan Ungnad i biskup Šimun Erdedi sa svojom družinom. Prije svanuća napuste bojište Ljudevit Pekrić i sam Kacijaner. Grof Lodron, kad je vidio da su ga tako sramotno napustili Mađari,

Štajerci i Kranjci, odluči da s Tirolcima, Koruščancima, Austrijancima i Česima pođe u junačku zadnju borbu. Kad im je govorio na konju predočavajući im sramotu bijega, povikne jedan prosti vojnik: »Lako tebi, Lodrone, sa šest nogu možeš lakše pobjeći, nego mi s dvije,« Lodron skoči s konja i mačem probode drskog govornika govoreći: »Braćo, borit ću se pješke s vama«. Svoje je konje dao bolesnima i ranjenima. Jedva što su nogom pokročili izvan tabora kad ih napadne turska konjica. Mager, kapetan Koruščanaca, najprije privuče poglede sjajnim šljemom, perjanicom i oružjem i hrabro pade. Austrijanci su potučeni, pošto je zarobljen njihov kapetan Kunringer s Georgom Teifelom, Gebhardom Belzerom i Leonhardom Lambergom, a Nikola Graf se ranjen spasio. Najokrutnije su ubijeni Česi; odmah u početku pobjegao je njihov vođa Albert Šlik. Lodron, teško ranjen u glavu i u prsa, natjeran je s hrabrim Tirolcima prema jednom ribnjaku, gdje se predao na zahtjev Murat-bega iz Klisa, hrabra čovjeka koji je znao cijeniti hrabre. Predao se sa tri odreda. Ovi su kao zarobljenici odvedeni u Carigrad, ali je Lodron, budući da nije bilo nade za njegove rane, bio na Mehmed-begov nalog od njegovih čuvara uklonjen. Čitav tabor, zajedno sa svim teškim oružjem, postao je plijenom pobjednika. Među topovima je bio jedan, koji se silno isticao nad drugima i pola stoljeća igrao historijski neobičnu ulogu, jer ne samo da je trideset godina kasnije upotrijebljen pri zauzimanju Sigeta, nego je još viđen u ratovima koncem ovoga stoljeća kao »kacijaner«. Glave Pavla Bakića, Lodrona i Magera poslane su kao trofeji u Carigrad. Od zarobljenih kasnije su razmijenjeni Teifel i Belzer za Murat-agu koji je u jednom malom okršaju zarobljen, a čuvao ga je Toma Nadasdy. Oni koji su pobjegli s bojišta, Pekrić i Kacijaner bili su uhapšeni u Beču. Prvi je oslijepio u zatvoru u Grazu i Insbrucku i tek je nakon sedam godina oslobođen, a drugi je pobjegao iz hrvatske utvrde Kostajnice i odavde vodio neke pregovore s bosanskim begom, Mehmed-begom; a pozvao je u goste i Zrinjskoga da ga nagovori da se pokloni Turcima, međutim ga je on u njegovom dvorcu ubio.

Za vrijeme ovih događaja u Ugarskoj i Sulejmanova povratka s Krfa u glavni grad, trajao je rat s Venecijom na moru i na kopnu uz oduzimanje otoka iz Arhipelaga i opsjedanje utvrda. Pri prestanku opsade Krfa dobije vezir Kasim, sandžakbeg Moreje, nalog da opsjeda Malvaziju i Napoli Romanje, koje su Venecijanci još zadržali u miru sklopljenom s Bajezidom II, pošto su odstupili Koron i Modon. Kapudanpaša Hajredin dobio je nalog da sa sedamdeset galija i trideset manjih brodica (galeota) osvoji venecijanske otoke u Arhipelagu, pošto je Lutfi, sekretar, dvije trećine brodovlja odveo u arsenal u Carigrad. Više se otoka predalo na prvi poziv zbog pomanjkanja posade ili zbog straha.

[Bili su to, iz stare povijesti poznati, otoci: Sira ili Siros, Skiros, Jura (nekada Spar), Patmos, Nio (nekada Jos), Egina. A onda su se, poput ovih, predali otok Paros skupa sa njemu pripadajućim Antiparosom, Tinom (nekada Tenos) i Naksosom. Od svih ovih otoka, jedino je Naksos ugovorio da plaća godišnji danak od 15.000 dukata, pa ipak nije bio pošteđen haranja. Turska vojska je opsjela, pola godine nakon pohoda na Krf, Napulj romanjski (stara Nauplia) kojeg su, ranije, napadali i Mehmed II i Bajezid II, no bezuspješno. Grad je bio snažno utvrđen, pa je opsada potrajala nekoliko mjeseci pod vodstvom Kasim-paše. No ipak se na kraju moralo odustati i turska vojska se povukla na Argos.]

Opsada Napulja romanjskog, čiji bi nas dnevnik odveo do kraja 1538. godine, bila je samo epizoda triju važnih vojni što ih je Sulejman iste godine poduzeo na kopnu i na moru, osobito na kopnu. Tamo je ratovao protiv Moldavije, na Arhipelagu protiv pomorske sile Venecije i njezinih otoka s kapudan-pašom Hajredinom, u Crvenom moru, pod vrhovnim zapovjedništvom dotadašnjeg namjesnika u Egiptu Sulejman-paše, protiv Portugalaca. Početku ovih triju vojni prethodile su promjene na položajima vezira i namjesništva carstva, a treba biti upoznat s njima, ako ne s pojedinim namjesnicima, a ono ipak s ljudima koji su u to doba zauzimali prve položaje carstva. Nakon Ibrahimova pada, imenovan je mjesto njega Ajaz-paša za velikog vezira, a drugi, Kasim-paša, smijenjen je zbog škrtosti i podle pohlepe za novcem, dok je na njegovo mjesto došao nekadašnji rumelijski beglerbeg, Mustafa-paša. Lutfi-paša je tada postao najprije rumelijski beglerbeg, a onda je imenovan trećim vezirom. U tom svojstvu vezira-rumelijskog beglerbega naredio je kao serasker iskrcavanje na Apuliju i Krf, dok je kapudanpaša Hajredin sa stotinu brodova uništio venecijansku otočnu vlast na Arhipelagu, a ostalo brodovlje poveo natrag u Carigrad. Kad je Hajredin, nakon zauzeća deset otoka, pobjedonosno krenuo natrag u Carigrad bio je u svečanom divanu pretrpan dokazima sultanove naklonosti, dok je Lutfi-paša na nekoliko dana pao u nemilost. Povjesničari ne kažu razlog, nego samo da je skinut sa vezirskog položaja, ali da je nakon nekoliko dana opet postavljen natrag. Uskoro zatim umre drugi vezir, Mustafa-paša, a na njegovo mjesto pomakne se Lutfi-paša, dok je dosadašnji rumelijski beglerbeg, Mehmed-paša imenovan za trećega vezira. Rumelijskim namjesnikom posta anadolski, Husrevpaša, brat Lala Mustafe-paše, kasnijeg osvajača Cipra. Anadolskim namjesnikom postao je beglerbeg Dijarbekra, Rustem-paša, namjesnikom Dijarbekra onaj iz Ruma ili Amasije, Bali-beg, a namjesnikom Amasije Husein-paša, dosadašnji sandžakbeg. Novi sandžak Požega, u Slavoniji, dan je Jahjapašaoğluovom

3. 5. 1538.

sinu, a namjesništvo Smedereva Arslan-paši, o kojem će još biti prilike nešto reći kao budimskom paši potkraj Sulejmanove vladavine. U Egiptu je, umjesto evnuha Sulejman-paše koji je zapovijedao mornaricom u Crvenom moru, postavljen za namjesnika Daut-paša. Sigurnost Carigrada za vrijeme sultanove odsutnosti povjerena je Ferhat-begu kao kajmakamu, a one Male Azije namjesniku Ajdina i Saruhana, princu Mustafi. Kratko vrijeme prije polaska pojavi se jedan firentinski poslanik s pismom i darovima koji su tako milostivo primljeni da Sulejman poslanika nije odmah poslao natrag, nego mu je dnevno davao novac za jelo i zadržao ga uza se. To je prvi tajin ili novac za hranu koji se spominje u osmanskoj povijesti.

Pohod na Moldaviju išao je protiv njezina kneza Petra Rareša. Već je dvadeset i dvije godine Moldavija bila pod turskom zaštitom. Prije devet godina, kad je Sulejman pošao na Beč, u budimskom se taboru pojavio Teutul Logotet kao poslanik Petra Rareša, moldavskog kneza. On je sultanu podložio vrhovništvo nad lenima u zemlji, a za to je dobio povelju po kojoj knez svaki puta treba biti biran po plemstvu i potvrđen po sultanu, a crkve i svi vjerski običaji sveti i nepovredivi. Svake godine je plemstvo trebalo predati četiri tisuće dukata, četrdeset kobila i dvadeset i četiri ždrijepca kao vazalski dar. Kada je Sulejman na povratku iz Beča došao u Carigrad, došao je sam Petar da donese zatraženi počasni poklon, pa je primljen i počašćen kaputom od samurovine (seraser), kakav dobivaju samo veziri sa dva tuga (kao sandžakbegovi), i s kukom, tj. kapom, kao što je nose vrhovni činovi u janjičara. Logotet Tetul je na to sve izgradio u Carigradu palaču u ime svoga kneza, koja se još i danas zove Bogdanov seraj, a to je na turskom jeziku ime zemlje.

U najnovije je vrijeme Petar Rareš izazvao Sulejmanov gnjev, bilo što je zaista uskratio dati zatraženi harač, čiji zahtjev prema Sulejmanovu hatišerifu nije vjerojatan, bilo što se neprijateljski vladao prema kralju Žigmundu iz Poljske, prijatelju Porte, što je mnogo vjerojatnije, i što se upustio u pregovaranja s Ferdinandom; a okrivljen je i da je sudjelovao u ubojstvu Aloisia Grittija. Da ga kazni, Sulejman pođe sam, u
9. 7. 1538. subotu 9. srpnja (jula), na čelu vojske na Moldaviju. Dan poslije toga umre Sulejmanova sestra, udovica vezira Mustafa-paše.
10. 7. U Edrenu primi rukoljub nedavno imenovanog rumelijskog beglerbega Husrev-paše, i sina emira Rašida, arapskog kneza iz Basre, koji je dosad bio neovisan i imao islamska vladarska prava, obrednu molitvu i pravo na kovanje novca na vlastito ime. Sada je vazalski predao ključeve Basre. Emir Rašid je dobio Basru za leno s tim da sultan sebi pridržava vladarska prava. U Babatagiju posjeti sultan Saltukdedeov grob, grob staroga Turkmena koji se još za vrijeme seldžučkih sultana naselio s jednom turskom kolonijom u tatarskoj Dobrudži. Posjetio u po-

božnosti, prije vojnog pohoda, grobove svojih predaka, oca (Selima I), djeda (Bajezida II) i pradjeda (Mehmeda II). Osim ovih, u Carigradu ne počiva više niti jedan sultan. Kod Jašija se pojavi krimski han, Sahib-giraj s osam tisuća konjanika i sa svim oglanima, svojim sinovima, da ukažu čast sultanu ljubeći mu ruku. Postavljeni su svečani šatori, topovi su gruhali, a janjičari su tri puta pucali iz svojih dugih pušaka. Nakon svečane vatre, kažnjen je Jaši požarom. Nova palača koju je sagradio Petar Rareš, sa svim crkvama nesta u pepelu. Tatarima i letećem odredu iz smederevskog sandžaka zapovijeđeno je da proganjaju kneza na bijegu. Vojnu prethodnicu sačinjavalo je tri tisuće Vlaha, koje je poslao vlaški knez. Petar Rareš je neprohodnim šumama stigao u Erdelj. Dobro utvrđeni glavni grad, opskrbljen mnogim oružjem, Sučava, predao se bez obrane kad mu se približio Sulejman. Čitavo imanje vojvode, podrum s buradi punim novaca, komore napunjene bogatim krznom, srebrne posude, križevi, zlatom okovane knjige evanđelja, dragim kamenjem ukrašene sablje pale su u Sulejmanove ruke. Plemići su pozvani na okup i, na njihovu molbu, svečano je ustoličen za kneza Stjepan, Rarešov brat, s kukom i samurovinom, uz bubnjeve i trube, sa stijegom i zastavom. U povelju je uklopljen novi neugodni uvjet da knez svake dvije godine sam donese Porti danak. Kilija, tvrđava koju je na ušću Dunava sagradio sultan Bajezid II i koja je bila razlog za vojnu, opet je izgrađena. Akerman je učvršćen na ušću Dnjestra, a kut zemlje između Crnoga mora, Dnjestra i Pruta trebalo je priklopiti posadi Akermana kao podložnu zemlju (raja).

Iz Sučave je Žigmundov poslanik, koji je još prije Sulejmanova polaska u Carigrad onamo stigao s bogatim darovima, otpravljen s poslanicom o pobjedi, a jedan je čauš poslan Ivanu Zapolji s nalogom da izruči Petra Rareša, za kojeg se misli da je pobjegao u Budim. Nakon prijelaza preko Pruta, dan je onaj **4. 10. 1538.** komad zemlje otrgnut od Moldavske, Hasan-begu kao sandžak Akermana i Kilije. Na mostu Isakdžija pozvani su čauši iz svih dijelova carstva, kojima je poslana Sulejmanova zapovijed da ga ovdje sačekaju. Otpremljeni su s poslanicama o pobjedi, da je namjesnik Bagdada Sulejman-paša smijenjen, da je njegov položaj dan nekadašnjem beglerbegu Zulkadra, Mehmed-paši. U Jamboliju je došao Rustem-paša iz svoga nekadašnjeg namjesništva Dijarbekra da mu poljubi ruku i Hajredin-pašin sin sa radosnom viješću o pobjedama svog oca. Dok je car bio u lovu u okolici Jambolija, ušla je u Carigrad pobjedonosno mornarica i veliki je admiral dobio dopuštenje da padišahu u Edrenu poljubi ruku, a tamo su i proveli zimu.

Svečanost Bajrama bila je ujedno i svečanost pobjede i trijumfa prijemom moldavskih poslanika koji su donijeli velike **23. 10.** darove, a došao se pokloniti i Hajredin, pobjednik u Sredozem-

20. 2. 1539. nom moru. Obasut iskazima milosti, davao je usmeni izvještaj o ljetnom ratu koji je vođen istovremeno sa Sulejmanovim u Moldavskoj.

Hajredin-paša je pošao iz Carigrada sa samo četrdeset brodova, jer od stotinu njih, koji su po Sulejmanovu nalogu morali za vrijeme zime biti izgrađeni o vlastitom trošku vezira, bilo je tek deset gotovo, a drugih devedeset je bilo još na brodogradilištima ili još nisu bili opremljeni. Hajredin nije htio drukčije, nego da izjedri s čitavom mornaricom. Tada ga pokrenu lukavstvo vezira raširivši glasine da Andrea Doria na Kandiji s četrdeset brodova iščekuje egipatsko brodovlje s robom od dvadeset lađa koje Salih Reis vodi u Egipat. Potaknut time Hajre-
7. 6. 1538. din ukrca tri tisuće janjičara i pomorske begove na brodove i uzme pravac prema otoku Sciatu, a to je kopnu najbliži otok od sedam koji su se poredali pred malijskim zalivom. Šest dana i šest noći gađao je jednu utvrdu koja leži na stijeni i osvojio je sedmi dan sabljom u ruci. Osim ubijenih, bilo je tri tisuće osam stotina zarobljenih. Ovamo je stiglo iz Carigrada i onih devedeset brodova koji su nedostajali i dvadeset kojima je upravljao Salih Reis, tako da ih je bilo po naređenju potpuni broj, stotinu i pedeset. S njima pođe prema Skirosu, koji leži preko puta Eubeje pred njezinom udubinom. Ima isto ime sa starim Sirosom koji se zvao i Skiros, a otok i grad nose ime po svom kamenitu tlu. Otok je poznat kao sjedište Dolopa i došao je na zao glas zbog njihova gusarstva kao i zbog Tezejeva izgona. Suprotstavio se ranije napadima gusara, ali se predao kad se pred njim pojavio Riđobradi (Barbarossa). On otočanima nametne godišnji danak od tisuću dukata i pošalje u Carigrad sedam lađa, natovarenih plijenom. Tako je nametnuo danak od pet tisuća dukata i prije dvije godine osvojenom Tinu, a Androsu i Serifosu nametnuo svakom po tisuću dukata. Mjesec dana pošto je
13. 7. 1538. flota isplovila iz Carigrada, izbacila je svoje grabežne čete koje su žarile i palile obalom Kandije. Retimo i Kanea oduprli su se napadu gusara, ali Milopotama i Scitije odvezene su živežne namirnice, a žitelji su napustili otoke. Osamdeset sela u zemlji spaljeno je i poharano. Iz Kandije su pošli na Scarpanto (»stari Karpatos« a naziva se i po sedam utvrda Heptapolis, a po četiri Tetrapolis). Od toga su još preostala tri grada koje je Barbarossa osvojio. Onda se odmarao u Piskopeji; kod Stanha je raspustio vojnike-mornare, podijelio ih na galije i poslao iz Stampalije ljude u lov. Iskrcao se svega u ovom i u prošlom vojnom pohodu na dvadeset i pet venecijanskih otoka, od ovih je dvanaest stalno zaposjeo i opteretio plaćanjem danka, a trinaest drugih je opustošio.

Na vijest da ujedinjene snage: papa, Venecija i španjolska mornarica žele okušati sreću na Prevezi, na izlazu ambracijskog zaljeva, čvrstom gradu, koji leži preko puta gdje je u starini bio Akcij, požuri Hajredin onamo sa stotinu dvadeset i dva bro-

da u pomoć. Kršćanska je flota bila premoćna, jer se sastojala od osamdeset i jednog venecijanskog broda, trideset i šest papinskih i pedeset španjolskih galija. Pošto je Hajredin ušao u zaliv Arte, usidrila se kršćanska mornarica pred Prevezom 25. rujna (septembra). Gusari Murat, Turgut i Güzeldže te Salih Reis bili su na predstraži da onemoguće saveznicima svaki pokušaj iskrcavanja. Budući da ovi nisu ništa poduzeli sa svoje strane, isplovi Hajredin tri dana iza toga iz zaljeva sa svim brodovljem, postavi ih u bojne redove i opali iz topova tri puta u znak pozdrava. Venecijanski admiral Capello odvrati vatrenim napadajem i sada se Hajredin odmah povuče natrag u Prevezu; tada se i Doria sa svojim i savezničkim, njemu podređenim brodovima okrene i povuče na rt Ducato na otoku Maura. Slijedeći dan, nakon održanog ratnog vijeća, gdje su Doriju, koji je htio izbjeći rat, nadglasali venecijanske i papinske vojskovođe, opet su obje mornarice mjerile snage. Desnim krilom turske flote zapovijedao je Turgut, lijevim Salih Reis, a sredinom sam Hajredin. Dorijinu neodlučnost porazi Barbarossina lavovska srčanost. Dvije venecijanske lađe polete u zrak, dvije španjolske su zarobljene, a tako i jedna papinska i jedna venecijanska galija, pošto je momčad pobijena. Noć je spriječila da kršćansko brodovlje ne doživi još veći poraz. Ono se razdvoji i napusti vode Sv. Maura. Hajredin pošalje svoga sina, sa dva zarobljena kapetana i viješću o pobjedi, caru kojega je našao u Jamboliju. Grad je rasvijetljen, kapudanpaša primi od državnih dobara (has) godišnje povećanje od stotinu tisuća akči.

25. 9. 1538.

28. 9.

Značajniji vojni pohod nego što je bio Hajredinov na Arhipelagu — njegov sretan uspjeh najvećim je dijelom ležao u Dorijinoj neaktivnosti — bio je Sulejman-pašin na Crvenom moru protiv Arabije i Indije. Toliko rasprostranjen horizont osmanskih osvajanja privlači naše poglede da se vinemo do prvog povoda za arapski i indijski rat. Već prije dvanaest godina, neposredno pred vojnu na Mohač, Sulejman je svoje poglede bacio u isto vrijeme i na Ugarsku i na Arabiju, a sada na Moldavsku i Indiju te zapovijedio hrabrom pomorskom kapetanu Selmanu Reisu da iz Sueca krstari svojim brodovima duž arapske obale da bi kaznio arapske buntovnike i da Sulejmanovo ime proširi sve do granice Sabe. Kad je veliki vezir Ibrahim uredio Egipat, pozvao je za namjesnika evnuha Sulejman-pašu iz Damaska, čovjeka koji nije bio visoka rasta, ali velik po hrabrosti i, premda su mu oduzeli mušku snagu, nisu mu uzeli snagu za stvaranje velikih misli i pothvata. Sulejman nije ništa manje volio sjaj i dostojanstvo od velikog vezira Ibrahima. Tisuću kršnih mladića sa zlatnim pojasom i bodežom tvorili su njegovu osobnu stražu. Jakom je rukom držao Egipat na uzdi. Osim izdajničkog smaknuća emira Džanima Hamsavija i njegova sina Jusufa emirulhadža povijest govori samo dobro o njegovoj pravdoljubivosti, o poljepšavanju dvora i kairskog predgrađa grad-

njom i zadužbinom dviju džamija, onoj Sarije u utvrdi i Bulak-džamije na Nilu. U predgrađu Kusun sagradio je dervišku tekiju. On je prvi poslao godišnja davanja u Carigrad, što se zove egipatsko blago, i donio naredbu da se svaki namjesnik sam pobrine za upravu nad pobožnim zakladama (vakf), što je kasnije palo u ruke janjičarskom agi. Deset je godina upravljao namjesništvom u Egiptu znanjem i snagom. Kad je Sulejman pošao na Güns (Kišek), gradio je u luci Sueca po njegovom nalogu osamdeset brodova, dijelom galija, dijelom barki, dijelom maone, dijelom fregate. Pri opremanju brodovlja prekine ga Sulejmanova naredba da se s godišnjim egipatskim blagom od osam stotina tisuća dukata sam pojavi u taboru vojske protiv Perzije. Na njegov položaj dođe Husrev-paša koji je nakon godinu dana, umjesto osam stotina tisuća dukata, isporučio sultanovoj riznici milijun dvije stotine tisuća egipatskog doprinosa. Kad je Sulejman čuo o ovom priraštaju, naredi da se višak, tj. trećina svote, osim blaga, naročito spremni i da se ispita da li ova veća svota nije dobivena nepravedno, ucjenom. Husrev-paša se opravda da je njegov prethodnik Sulejman gradio brodovlje, dok njemu nije bilo naređeno da to čini. Novac je ušao u kasu zbog dobre sjetve i navodnjavanja zemljišta. Sulejman primi taj odgovor, ali opozva namjesnika koji se toliko skrbio za blago i preda njegov položaj opet evnuhu Sulejmanu. Od tih vanredno dobivenih novaca upotrijebi Sulejman četiri stotine tisuća dukata za opskrbu glavnoga grada vodom obnavljanjem starog Valensovog vodovoda.

Veći razlog da se opet postavi Sulejman bilo je sigurno indijsko poslanstvo koje je Sulejman primio zimi, nakon svog
1536. povratka s perzijske vojne, opet u Edrenu i sam indijski princ koji je tražio njegovu zaštitu. To je bio Burhan-beg, sin sultana Iskendera, delhijskog kneza, koji se tu spasio bježeći od premoći mongolskog cara Humajuna, čiji je otac bio veliki Baber, a sin je bio još i veći, čak i najveći šah svih Velikih Mongola, Ekber, što dokazuje i njegovo ime. On je milostivo primljen i dobio je plaću po milosti, dnevno tri stotine akči tj. šest dukata. S ovim princom u bijegu pojavi se na Porti Behadir-šahov poslanik, poslanik gudžuratskog kneza, koji je također došao i iz straha pred Humajunovom premoći, koja je gutala carstva, sve svoje blago prenio u Meku i sada počastio čuvara obaju svetih mjesta bogatim darovima i ujedno molio za pomoć protiv jednog novog neprijatelja, naime protiv Portugalaca koji su se domogli njegove luke Diju. Osim mnogo drugih darova, donio je poslanik i jedan pojas, čija je vrijednost navodno iznosila šezdeset krora (dakle šest milijuna dukata). Sulejman-paša, novo imenovani namjesnik Egipta, primio je naređenje da naoruža brodovlje koje će pomoći šahu Kambaje. Prije nego je ovo isplovilo, stigne vijest o smrti Behadir-šaha, kojega su ubili Por-

tugalci, a Sulejman-paša pošalje sultanovoj riznici od onoga u Meki ostavljenog blaga tri stotine sanduka punih zlata i srebra.

U isto vrijeme kad je Hajredinovo brodovlje odjedrilo iz **13. 6. 1538.** Carigrada na Arhipelag, isplovilo je Sulejman-pašino iz Sueca u Crveno more. Sulejman je bio već starac od osamdeset godina, zbog starosti i gojaznosti tako nemoćan da su ga morala podići četiri čovjeka kad je htio ustati, ali živa duha i pun hrabrosti. Brodovlje je imalo sedamdeset jedrenjaka s posadom od dvadeset tisuća vojnika, među njima sedam tisuća janjičara i mnogo venecijanskih robova-galijaša koji su, kad je prekršen mir s Venecijom, bili prikovani za veslačka mjesta turskih brodova koji su se tada našli u Aleksandriji, a sada bili upotrijebljeni protiv Portugalaca. Prošavši Sebid, dođe brodovlje u Aden, či- **27. 7.** ji je arapski knez Amir ben Daud lukavstvom domamljen na brod, a grad je predan Behram-begu kao sandžak. Nekoliko sedmica poslije iskrcali su se na obali Gudžurata, osvojivši na juriš dvije utvrde, Kuke i Kat, a zatim su početkom listopada (oktobra) započeli opsjedanjem grada Diju. To je trajalo dvadeset dana za koje vrijeme je zapovjednik Anton od Silvera branio tvrđavu srčanošću koju su pokazale čak i portugalske žene. Među teškim oružjem za opsjedanje bilo je i devet topova fantastične veličine; svako tane koje je iz njih gađalo bilo je teško otprilike jednu centu (100 kg). To je bilo oponašanje onih velikih topova koje je Mehmed II dao lijevati kad je osvajao Carigrad. Samom odljevu se treba manje čuditi nego prekrcavanju takvih masa iz carigradske oružnice do bedema grada Diju u Indijskom oceanu, preko pješčane prevlake Sueca. Opsada je prekinuta zbog pomanjkanja živežnih namirnica koje je uskratio novi knez Dija, Mahmud, a što je bilo u interesu Portugalaca. Na Sulejman-pašin poziv nije došao na palubu; bio je mudriji od adenskoga kneza kojega su objesili na jarbol admiralova broda. Ovu je sudbinu doživio još sebidski knez, emir Ahmed. Jemen je dan kao namjesništvo sinu Bükli Mehmed-paše, osvajaču Kurdistana, Mustafa-begu. Nakon deset mjeseci uplovio je brodovlje u Džidu, 13. ožujka (marta). Sulejman- **13. 3. 1539.** paša je pošao preko Meke, kuda je hodočastio, i preko Kaira u Carigrad, gdje je osamdesetogodišnji starac, osvajač Arabije, sjedio s vezirima na divanu.

Veselje nad trostrukim triumfom moldavskog, vecijanskog i arapskog vojnog pohoda pomalo je pomućeno trima nesrećama: vatrom, kugom i smrću velikoga vezira. U luci je izbila vatra na strani arsenala gdje je izgorila kazniona i svi uta- **4. 7.** mničeni u njoj su stradali. Vjetar je prenio požar na drugu stranu, a tamo je harala kuga, od koje je deveti dan nakon požara umro veliki vezir, Ajaz-paša, rođeni Albanac, čija su tri brata **13. 7.** živjela kao derviši u Valoni zajedno s majkom. Ajaz je bio sklon venecijanskim interesima, ništa manje od njegova prethodnika Ibrahima i uživao je glas ispravnoga čovjeka, ali neobično oda-

na ženama. Postojalo je vrijeme kad su se u njegovoj kući zibale kolijevke četrdesetero njegove djece, a kad je umro ostavio ih je stotinu i dvadeset za sobom. Njegov je položaj zauzeo drugi vezir Lutfi-paša, također Albanac, učen čovjek, što je tada rijetkost za ovaj narod. Što je njegov prethodnik zgriješio dajući preveliku prednost ženama, to se Lutfi-paša ogriješio o njih što ih je premalo poštivao i loše postupao prema njima. Zbog toga je kao sultanov zet već nakon dvije godine smijenjen; rastavljen od žene, sultanije, upućen je u Demitoku gdje je pisao mnogo djela, među ostalima i vrlo upotrebljivu osmansku historiju, koja u svom opisivanju seže još dvanaest godina iza tog smjenjivanja.

Početkom jeseni Sulejman pođe u Aziju u lov i povrati se preko Bruse gdje su mu stanovnici jašući došli u susret. Kavalkada mu se nije dopala i on zapovjedi da ubuduće pri ovakvoj dobrodošlici smiju na konjima doći samo oni koji su kao jahači nadareni lenom. Pošto je osam dana boravio u Brusi, pođe prema Dardanelama i naredi da ih utvrde po franačkom uzoru.

28. 9. Krajem rujna povrati se u Carigrad, gdje svečano proslavi obrezanje svoja dva sina, Bajezida i Džihangira, sa uobičajenim sve-

26. 11. čanostima i igrokazima u drugoj polovini studenoga, što potraja četrnaest dana. Prvoga dana pođe sultan na hipodrom, prekriven šatorima, gdje su mu došli u susret veziri, beglerbezi i bezi, a janjičari i tjelesne straže carski ugošćeni. Mogli su se vidjeti lavovi, tigrovi, leopardi, pantere, risovi, vuci i žirafe na lancima. Slijedećeg dana sjedio je sultan među kazaskerima (kadiaskerima) i defterdarima primajući darove velikoga vezira i vezira. Veliki vezir Lutfi-paša i trojica drugih: Sulejman-paša, osamdesetogodišnji evnuh, osvajač Arabije, koji je Sulejmanovo oružje u indijskim vodama sukobio s portugalskim, Sofi Mehmed-paša i Rustem-paša, anadolski beglerbeg, Sulejman-paša i Ferhat-paša iz Karamana poljubili su sultanu ruku. Nakon toga su došli poslanici evropskih velikih sila, francuski, venecijanski, onaj kralja Ferdinanda i kralja Januša Zapolje, svi pozvani na svečanost. Hrvači i plesači na žici, opsjenari i žongleri s kartama, čarobnjaci i šaljivdžije pokazali su raznolikost svojih umijeća, kao što su to slijedećih dana činili pjevači, plesači i glazbenici. Bilo je čak i židova koji su na trg doveli sedmoglava zmaja. Veziri i emiri, ulema (učeni) i šejhovi (vođe) bogato su obdareni, počašćeni odjećom i otpravljeni zlatom. U isto je vrijeme obrezanjem prinčeva proslavljena Rustem-pašina svadba sa Sulejmanovom kćeri.

Međutim je rat s Venecijom još od opsade Krfa trajao neprestano već treću godinu. Posljednji veliki oružani pothvat Venecije bilo je zauzimanje Herceg-Novog u Dalmaciji i ponovno osvojenje ove prirodno i umjetno dobro utvrđene tvrđave, pod Hajredinovim zapovjedništvom. Između tog događaja i početka rata postoji još dosta pokušaja, uspjelih ili neuspjelih, da se os-

voje venecijanske i turske utvrde u Dalmaciji, a njihova povijest opsjedanja ili zauzimanja ovdje se najbolje prikazuje zajedno. Camilo Orsino, venecijanski zapovjednik Zadra, poslao je tri **mj. 2. 1538.** stotine pješaka i stotinu i pedeset konjanika koji su se iskrcali dvanaest milja iznad Zadra, na mjestu zvanom Stari Zadar. Čitavu su noć pješačili i u osvit dana stigli u Vranu, staro sjedište priora templara. Po danu su se odmarali, a noću su hodali, a s izlaskom sunca jurišali su na čvrstu utvrdu Ostrovica, pod zastavama i bojnim poklicima sv. Marku. Sedam stotina Turaka je ubijeno, kuće oko utvrde su spaljene, okolica oplijenjena, a tri tisuće grla stoke odvedeno je preko Vrane. S istom srećom su Turcima oteli Obrovac i Skradin. Pri obrani Skradina pao je jedan turski mladić, rođak Murata, osvajača sandžaka Klisa. Skradin, Obrovac i Ostrovica bili su po nalogu senata razrušeni, da ubuduće ne bi poslužili za skrovište plijena, za uznemiravanje venecijanske i ugarske obale. Zauzimanje Obrovca i Ostrovice uskoro je zagorčio pad utvrde Nadina. Osamnaest milja od Zadra, na visokoj hridi, služila je utvrda kao mjesto za razgledavanje da bi se moglo signalizirati kad će naići Turci-haračlije u Nin, Zadar, Šibenik, Polisenu i Novigrad. Branili su ga pedeset pješaka, četrdeset konjanika i jedan venecijanski plemić, kaštelan. Tri tisuće Turaka, koje je vodio jedan prebjegli kapetan pojavilo se 12. travnja (aprila) pred utvrdom. Nagovorili su posa- **12. 4.** du da će joj dopustiti slobodan odlazak i oni predadoše tvrđavu, a da nisu potegnuli mača. Njihovim kukavičlukom kojim su mnogi spasili glavu u Nadinu, izgubili su glave u Veneciji na Markovu trgu pod krvničkim mačem. Husrev, bosanski paša, i Murat, sandžakbeg Klisa, uskoro su zauzeli Dubicu na ušću Une u Savu, na što je posada utvrde Jasenovca i Šapca (Sobocs) napustila ova mjesta i spalila ih. Nadasdy i Keglević obilazili su oko Siska i Rakovice te ostalih utvrda, čak i Zagreba, da ga osiguraju od neprijateljskog napadaja. Napali su Jasenovac zauzeli ga, podijelili plijen među osvajače i razorili zidine. Nakon Kacijanerova poraza kod Osijeka, pokušali su Turcima pod vodstvom kapetana Devela, koji je vodio češke odrede, oteti Tokaj. Oni su se zbilja domogli grada. Petar Perenji je došao u pomoć, ali je ranjen pred zidinama grada. Budući da mjesto nisu mogli držati, zadovoljili su se time da ga poharaju.

Važnije od pada ovih utvrda ili njihova razaranja je pad dalmatinske tvrđave Herceg-Novog na morskoj obali, na pola puta između Dubrovnika i Kotora. Nakon što su tri savezničke mornarice izgubile bitku kod Preveze, u predvečerje dana kad je kod Pozzuola uslijed potresa nastalo novo brdo, a obala se proširila stršeći u more, jedrili su melfijski knez, papinski legat i venecijanski admiral Vicenzo Capello prema kotorskom zalivu, da bi odande osvojili Herceg-Novi. Jaka oluja je spriječila Barbarossu da ih slijedi i morao je tjeran olujom, uz gubitak više od sedamdeset brodova, s ostalima u Valonu, gdje

27. 10. 1538. je bio zaposlen njihovim popravljanjem. U nedjelju, 27. listopada (oktobra), približile su se savezničke galije k tvrđavi, sve po četiri i kad su ove dale svoje pogotke, pravile su mjesta drugima. Prve su se četiri galije prebrzo okrenule, one druge četiri su ih slijedile i tako je nastala pomutnja. Dobro se svršila, momčad je poskakala na kopno i bez ljestava započela s navalom. Uz žestoku vatru zauzeše grad. Napuljskom vice-kralju i generalu Ferdinandu Gonzagi, koji su ovu važnu tvrđavu zaposjeli s četiri tisuće Španjolaca pod zapovjedništvom Francesca Sarmienta, padnu u ruke tisuću i sedam stotina zarobljenika i plijen u vrijednosti više od sedamdeset tisuća talira. Prvoga siječnja sli-
1. 1. 1539. jedeće godine, pojave se pred Herceg Novim tri sandžakbega sa šest topova, a vodio ih je onaj isti odmetnik-kapetan, Morato iz Šibenika, koji je nagovorio Nadina da se preda bez borbe. Nisu mu dali ni toliko vremena da progovori ili da mu govor poduprU hici iz topova, već su hrabri Španjolci izašli, oduzeli im topove i potjerali ih natrag prema Splitu. Stanovnici u pozadini također su ih napali i ubili sedamdesetoricu. Neuspio pokušaj pozove osmansko brodovlje na more pred Herceg-Novi, a vojsku na kopno. Husrev-paša, sadašnji rumelijski beglerbeg, poslan je s vojskom od šezdeset tisuća ljudi protiv Herceg-Novog, a Hajredin-paša pođe sa stotinu i pedeset jedrenjaka na more. 13.
13. 7. 1539. srpnja (jula) pojavi se prethodnica brodovlja sa dvadeset i sedam brodova pod zapovjedništvom Džufud Sinana. Kad je slijedećeg dana momčad na bunaru uzela vode, tisuću koraka izvan grada, napali su ih oni iz grada i ostavili za sobom četiri
17. 7. stotine mrtvih. Četiri dana nakon toga bio je Hajredin sam prisutan, s čitavim brodovljem. Došao je iz Boke Kotorske, gdje mu je providur poslao osvježenje, kao: kokoši, jaja, lubenice, slatkiše i sl. Među osamdeset topova koje su iskrcali za opsadu, bila su tri teška (bazilijska), koji su izbacivali tanad težu od stotinu kilograma. Dva su takva, svaki na kolima s osam točkova, praćena od trideset što teških što lakih topova (kartaune i falkaune), postavljena sa strane crkve sv. Venerande, isto ih je toliko praštalo od solana, a dvadeset njih s najvišeg postolja. Opsada je trajala tri sedmice, a za to je vrijeme iz ognjenih cijevi izbačeno oko deset tisuća tanadi. Juriš je započeo 7. kolovoza
7. 8. (avgusta). Već su Turci prodrli u grad kad li su opet odbijeni
8. 8. s gubitkom od osam tisuća ljudi. Slijedećeg su dana odala Hajredinu dva španjolska prebjega da u tvrđavi već nedostaje vojnicima hrane i oružja i da je posada gornje tvrđave pala na sedam stotina i trideset ljudi. To je Hajredina ohrabrilo 10. ko-
10. 8. lovoza za novi napadaj, još ubitačniji nego prošli puta. Turci su preko zidina poskakali u grad, a Španjolci su se povlačili, boreći se, skupo prodavajući glavu. Sarmiente, s ne više od tri stotine ljudi koliko ih je preostalo od četiri tisuće momaka posade, predao se iz donje utvrde. Janjičari i leteći odredi u borbi nisu poštedjeli ni žene ni djecu i žeđali su za osvetom zbog osam ti-

suća svoje braće, koji su za opsade ostali ovdje, te glasno tražili glave boraca. Barbarossa im ih nije dao i odveo je Sarmienta s njegovim zarobljenim kapetanima u Carigrad. Ulama, prebjegli Perzijanac, postao je vrhovni zapovjednik posade. Dan nakon pada Herceg-Novog preda se i čvrsti Risan bez borbe. Dva **11. 8.** dana zatim pošalje providur Kotora Hajredinu opet osvježenja, ali ih nije primio, jer ih je Kotor sam trebao. Petnaestog kolo- **15. 8.** voza iskrcao je pred Kotorom čete, koje su teškim i lakim topovima tako dobro dočekane, da je Barbarossa odustao od pokušaja da zauzme grad. Slijedećeg je dana opet ukrcao čete i dobrohotno primio dar od pet stotina talira koji mu je providur poslao na srebrnome pladnju.

U isto vrijeme kad je počelo tursko naoružanje zbog napada na Herceg-Novi, započeli su pregovori između Porte i Venecije. Gritti, koji je zbog toga poslan u Carigrad, došao je početkom travnja (aprila) u Veneciju s viješću da ga je Portin tumač Januz-beg uveo k vezirima i da su ga oni dobrostivo i miroljubivo primili. Odmah je odaslan Petar Zen, koji je već dva puta kao poslanik pregovarao sa Sulejmanom, da obnovi pred osamnaest godina sklopljeni mir sa Sulejmanom. Umro je na putu u Bosna-Seraj (Sarajevo), a na njegovo je mjesto imenovan osamdesetčetverogodišnji starac Tomaso Contarini, koji je s njima često dolazio u doticaj perom i mačem. Međutim je uznapredovalo naoružavanje za ponovno zauzimanje Herceg-Novog i tek nakon toga je Contarini stigao u Carigrad. Sulejman ga primi u svečanu audenciju, da nije izustio ni riječi, držeći ruku na prsima, što je — kako su rekli dvorjanici — bio znak negodovanja ili srditosti. Contarinijev zahtjev da se povrate osvojena mjesta, pobijen je odmah s tim da se Turcima predaju još neosvojena, naime Malvazija i Napulj Romanjski; rečeno mu je da ode u Veneciju ili da se povrati do rujna (septembra), kad će se održati svečanost obrezivanja njegovih sinova i vjenčanje Sulejmanove kćeri. Svečanostima je prisustvovao oslobođeni bailo Canale. Početkom slijedeće godine pođe kao poslanik senator Luigi Badoero sa senatskom punomoći da ponudi tri stotine tisuća dukata, a da ne preda utvrde. Vijeće desetorice tajno ga je ovlastilo da odstupi Malvaziju i Napulj. Njegove je pregovore podržavao pregovarač Franje I, Cantelmi koji se bio iselio iz Napulja. Poslanikov je položaj bio izvanredno težak, jer su Turci saznali od francuskog pregovarača Cantelmija za krajnje granice njegovih tajnih naloga. Stvar su Cantelmiju bili izdali sekretari, braća Cavezzi, koji su kasnije smaknuti zbog izdajstva. Badoero je, nakon tromjesečnog pregovaranja, dobio mirovnu povelju, po kojoj su, osim Malvazije i Napulja u Moreji, odstupljeni Nadin i Vrana na dalmatinskoj obali, a u Arhipelagu otoci Skiros, Patmos, Paros, Antiparos, Nios, Egina i Stampalija, a trideset tisuća dukata utvrđeno je za ratnu odštetu. Do potvrde

ugovora došlo je tek slijedeće godine formalnim poslanstvima. Po Sulejmana se venecijanski rat završio slavno; u drugoj godini njegova trajanja njegova je mornarica pobjednički prkosila u Sredozemnom moru ne samo savezničkoj mornarici, nego je istovremeno vodio rat u Moldavskoj i u indijskim vodama; opsjedavši Diju neprijateljski je stigao do Portugalaca. U Evropi i Aziji borio se na tri strane, a samo na jednoj stajala su protiv njega tri saveznika, Republika, papa i car.

GLAVA TRIDESETA

Od drugog ugarskog rata do mira sa Ferdinandom i Karlom

[Stanje na ugarskoj granici, i pored sklopljenog mira, nije bilo sređeno. Ferdinand se, preko poslanika, žalio da uvjeti ugovora nisu ispunjeni: nije dano obećano svadbeno dobro kraljice Marije, a ni granica nije mirna. Na to je odgovorio veliki vezir Ajaz: »Da Gritti nije umoren, svadbeno dobro bi već bilo isplaćeno; neka se kralj Ferdinand postara da njegovi glavari ne vršljare, zbog čega je došlo do zauzimanja Klisa; pravo zaštite Srbije pripada gospodaru; grofovi Zrinjski i drugi, koji već dvije godine nisu platili danak, trebaju se držati njegove isplate«. Onda je uskoro došlo do poraza Kacijanera. Da bi se mir ponovno uspostavio, pošalje Ferdinand u Carigrad Hijeronima Lasczkyja, palatina Siradije, onog istog kojeg je prije deset godina slao Ivan Zapolja kao svog poslanika Sulejmanu da povede vojnu protiv Beča. Nakon Grittijeva umorstva, Zapolja ga je bio zatočio, a ostao je živ samo zbog zalaganja poljskog kralja Žigmunda, pa je onda prešao u Ferdinandovu službu. Sada je on sultanu priopćio tajni dogovor što su ga bili sklopili Ferdinand
7. 9. 1539. i Zapolja. Tada se sultan obrati tadašnjem velikom veziru Lutfi-paši riječima: »Kako nedostojno nose oba kralja krune na nevjernim glavama! jer ih kao najsramnije varalice ne zadržava ni sram pred ljudima ni strah pred Bogom prekršiti zapriseg-nuti ugovor«. Iduće godine je isti poslanik ponovno dolazio s nalogom da učini sve kako bi Sulejmana naveo da dio Ugarske, što ga posjeduje Zapolja, prepusti Austriji, a za uzvrat bi dobio godišnji danak u satovima, sokolima, psima i sličnome. Četrnaest dana kasnije dala je smrt Ivana Zapolje povoda za novo i brzo poslanstvo. Nalog mu je glasio da poradi kod velikog ve-

zira Lutfi-paše, vezira Rustem-paše i Portinog tumača Junuz-bega da Ferdinand dobije Ugarsku.

Sultan je, međutim, poslao u Budim posebnog svoga čauša da utvrdi pravo stanje u vezi sa Zapoljinim sinom koji se rodio četrnaest dana pred očevu smrt, pošto je erdeljski vojvoda širio neke sumnje o djetetovom stanju. Glasnik je bio primljen kod Izabele, Zapoljine žene, uvjerio se da je dijete živo i zdravo i u Sulejmanovo ime prisegao da mu Ugarska pripada. Kralj Ferdinand pokrene tada svoje trupe za opsadu Budima. One su uskoro osvojile Peštu i neke druge gradove, a kraljica Izabela po- **mj. 10.**
šalje poslanike u Carigrad moleći pomoć. Nosili su uz bogate darove i 30.000 dukata kao danak Ugarske, a za uzvrat su molili padišaha da novorođenčetu dâ povelju o kraljevskoj časti. Rumelijski beglerbeg Husrev-paša i treći vezir Mehmed-paša sa 3.000 ljudi hitno su poslani u Budim i da najave da uskoro dolazi i Sulejman sa svom vojskom.

A u to vrijeme su Ferdinandovi poslanici pregovarali sa vezirima. Upad u Ugarsku su pravdali time da je Sulejman jamčio za mir samo na dva mjeseca i da je vojska zauzela samo Zapoljin dio, a ne Hrvatsku ili druge sultanove zemlje. Poslaniku Lasczkyju su prigovorili veziri da on, kao Poljak, služi Nijemcima, a on se pravdao time da je i francuski poslanik rođeni Španjolac. Vezirima, koji su s njim prijazno razgovarali, ispričao je da je na dvoru cara Karla V naišao na dva perzijska poslanika; jedan je poslan najprije kralju Portugala, a onda Karlu da ga obavijesti o Sulejmanovom napredovanju u Perziju; drugi — da pozove cara Karla na rat protiv Sulejmana i na podjelu cijele zemlje tako, da Karlo bude gospodar Evrope, a perzijski šah Azije. »A kako bi se«, zapita ironički Lutfi-paša, »nagodili oko granica?«

Na kraju, pregovori nisu imali učinka, a sultan se odlučio na vojni pohod. Poslanik je, zbog toga, bio zatočen. Junuz-beg mu je izjavio žaljenje i zamolio ga da se strpi, te obećao da mu se ništa neće dogoditi, jer su se sultanu silno svidjeli sokoli koje je on donio na dar. Veliki vezir ga je nagovarao da stupi u sultanovu službu, ali se on izvlačio obavezama prema kući, dvoru, ženi i djeci. Poslanik Lasczky bio je zatočen u kući velikog vezira, tamo su ga dijetalno hranili, a mogao je nesmetano ići u crkvu na molitvu.

Prvog prosinca (decembra) krene sultan sa prinčevima Me- **1. 12. 1540.**
hmedom i Selimom i 3.000 janjičara u Edrene, a vrati se tek 4 travnja (aprila). U to se dobije vijest da su se pobunili Hazi-han, **4. 4.**
namjesnik Loristana, i Gregor od Kurdistana, te u Perziju bude **9. 5.**
upućeno 1.500 janjičara, 700 sipaha (spahija), 600 ulufedža. Malo potom veliki vezir Lutfi-paša padne u nemilost zbog grubog ponašanja spram svoje žene, Sulejmanove kćeri, te je umirovljen sa 200.000 akči, a na njegovo mjesto dođe osamdesetogodišnji evnuh Sulejman-paša. Rustem-paša dođe na mjesto drugog

vezira, Mehmed-paša na mjesto trećeg vezira, Husrev-paša na mjesto četvrtog vezira. Na mjesto ovoga kao rumelijskog beglerbega postavljen je janjičarski aga Ahmet, na beglebegat Bagdada postavljen je Uveiz-paša, namjesnik Saruhana, a princ Mustafa dobije namjesništvo Amasije uz povjećanje dohotka od 500.000 akči.]

23. 6. 1541. Sa solsticijem krene Sulejman s vojskom na Ugarsku u deveti rat koji se vodio za njegove vladavine. Kao i prošle ratove, sam ga je predvodio i to bez prisutnosti velikog vezira. Njega je s četama ostavio u Maloj Aziji, navodno da osigura vanjsku sigurnost protiv Perzije, ali još više zbog unutrašnje, protiv opasnih poduhvata princa-namjesnika. On je već tako rano postao ocu sumnjiv, mada je sumnja izbila tek dvanaest godina kasnije, jer je bio sam začetnik ili je jače raspirio požar građanskog rata koji se razbuktao punom snagom. Već tako rano zahvatilo ga je spletkarenje, bolest harema, i želja da se domogne vlasti na prijestolu. I to što je vezira ostavio tamo, ne možemo pripisati visokoj starosti ili Sulejmanovoj potrebi, da po načelima carstva drži u rukama svu vladarsku moć, nego jakom utjecaju drugoga vezira Rüstema koji je, kao njegov zet i nekadašnji gojenac odaje za paževe u seraju, stajao u daleko većoj Sulejmanovoj milosti, nego stari veliki vezir-evnuh. Iz ovog prethodnog je, doduše, jasno da je Sulejman, još umoran od dvanaestogodišnje vrhovne vlasti Ibrahima svemoćnog seraskera-miljenika, vrhovnu vlast velikog vezira za svih pet proteklih godina nakon Ibrahimova pada htio dati samo vrijednim ljudima koji su odgojeni u službi vojnog logora i mornarice, kao Ajazu, Lutfiju i sada Sulejman-paši. Oni nisu bili zavedeni suvišnim iskazivanjem milosti kao Ibrahim da bi onda postali opasni po najvišu vladarsku moć; ali će isto tako jasno kasniji događaji pokazati da će odsutnu vlast velikog vezira preuzeti harem, ne možda putem Rustemove supruge, Sulejmanove kćeri, nego će je podržavati njezina majka, spletkašica, pa će nadmašiti utjecaj drugoga vezira Rustema. Ni to nije mogao biti predmet Sulejmanove zavisti. Bio je odan svojoj najdražoj ženi, i više nego što to priliči samodršcu. Ona je ovladala njime još više i velikim je dijelom pridonijela padu njegova prijatelja-miljenika Ibrahima. Već je sada počeo uzde vrhovne vlasti prepuštati Rustemovim rukama, ali je ovaj nije koristio po svom nahođenju, nego po želji harema. Na prvoj postaji izvan Carigrada, prisilile su sultana žestoke kiše da se zaustavi tri dana, a za to vrijeme je došlo do promjene na više položaja. Muftija Čivi-zade je postavio beznačajno sporno pitanje, da li je dopušteno preko krznenog omotača na nogama nositi kožnate čarape (mest), prišivene za hlače. To je jednoglasno i odlučno odbila sva ulema, pa je muftija po jednoglasnoj želji smijenjen, a njegovo je mje-

sto dano muli Abdulkadiru. Po izvještaju istražitelja, koji je poslan na gruzijsku granicu zbog više pritužbi, što su podignute protiv Ferhat-paše, namjesnika u Erzurumu, podano je njegovo namjesništvo sinu vezira Dukađinoğlua, Musa-paši. Od Filiba (Plovdiva) dana je zapovijed kapudanpaši, Hajredinu, da naoruža osamdeset galija i da njima pođe u Alžir, koji je po ovdje pristiglim vijestima ugrožen od španjolske mornarice. Vojska se kretala preko prijevoja Isladi, preko Sofije, Šehirkeja u Niš. Ovdje je održan divan, a primljen je firentinski poslanik s darovima zbog čega je otišao u milosti dobivši prijateljsko pismo. Disciplina u vojsci bila je isto tako stroga kao i na prijašnjim ugarskim vojnama. Tko je ukrao batinu, kaže povjesničar Ferdi, dobio je za to tisuću štapova. U Beogradu se pojavio za četvrtog vezira imenovani rumelijski namjesnik Husrev-paša i u tom je svojstvu zauzeo svoje mjesto na divanu. Ovdje je izručen i Mailat, kojega su nikopoljski sandžakbeg Ahmet i Petar Rareš, kojeg je sultan ponovno uzeo u milost, lukavo izmamili iz njegove utvrde Fogaras. Izručili su ga s izlikom da je bio u dogovoru s Perenjijem i odveli u doživotno zarobljeništvo u »Sedam kula« u Carigradu. Sin Petra Perenjija, koji je za obećanu vjernost, ostavljen sultanu kao talac u Carigradu, već je ranije obrezan i postavljen za paža u serajskoj odaji. U Beogradu Sulejman primi neugodnu vijest o ubojstvu francuskog poslanika Rinçona, koji je namjeravao poći u Carigrad, a bio je s Cesarom Fregosom na putu od Torina zadržan i ubijen od razbojnika markiza Guasta na rijeci Po. Zlovolju zbog toga događaja ublažila je dobra vijest, primljena u Petrovaradinu, da su se Jahjapašaoğlu, namjesnik Smedereva, i bosanski namjesnik, Ulama, sjedinili sa četama Valentina Töröka i Izabele i da su opsadatelje, predvođene Rogendorfom, iz njihova tabora pod Gerhardovim brdom kod Budima porazili i protjerali. Neprijateljski leševi su plivali prema njima Dunavom kao vjesnici pobjede. Kasim, zapovjednik turskog podunavskog brodovlja, zaposjeo je Peštu, koju su napustile njemačke čete. Perenji je pobjegao u Eger, a Rogendorf na otok Šit, gdje je uskoro umro od rana. Pri ranijem nesretnom jurišu na Budim i hrabri je Dalmatinac Hijeronim od Zadra, brat junačkog branitelja Kišega, nekadašnji Ferdinandov poslanik Sulejmanu, zadobio toliko rana da je uskoro iskrvario. To je bio peru vičan junak, koji je potpisao prvi prekršeni mirovni ugovor kao poslanik, a sada ga je zapečatio svojom krvlju. Ferdinandov posljednji poslanik Lasczky bio je zarobljen i bolestan s vojnim logorom odveden u Beograd i tek je na povratku iz Budima na samrti oslobođen.

25. kolovoza u blizini Budima došao je sultanu u susret vezir Mehmed-paša s begovima, da mu požele dobrodošlicu. Slijedeći je dan odveo sultan svoju vojsku desnom obalom Dunava do starog Budima, gdje je logorovao. Slijedećeg jutra je dovedeno šest stotina zarobljenika iz izgubljene bitke koju je vodio Ro- **25. 8. 1541.** **26. 8.**

gendorf 21. kolovoza. Osim nekoliko kapetana, među njima Austrijanac Baltasar Puchhaimer i Čeh Melhior Boržiz, svi su bili
28. 8. pobijeni. 28. kolovoza odjaši čaušbaša Alijaga u Budim sa Sulejmanovim darovima, s četiri zlatna lanca i tri zlatom ormom opremljena konja za kraljeva sina, s prstenjem, finom tkaninom i narukvicama za kraljicu i s drugim dragocjenostima u ime princa Bajezida, koji je pratio sultana na ovom vojnom pohodu. Poruka je glasila da je velikom padišahu zakonom zabranjeno da sam posjeti kraljicu i da može u tabor poslati svoga sina s plemićima koji su tako hrabro branili tvrđavu. Kraljica se veoma uplaši na tu vijest i svu noć provede u savjetovanju. Primila je poziv na prijedlog redovnika Martinuzzija, svoga savjetodavca, kojemu ju je njezin muž preporučio na samrti. 29. kolovoza,
29. 8. (avgusta), na petnaestogodišnjicu bitke na Mohaču, bio je Žigmund Zapolja, jedva jednogodišnje dijete, dopraćen u logor od jedne dojilje, dviju starih žena i šest prvih savjetnika i oslonaca kraljici, naime Martinuzzija, Petrovića, Valentina Töröka, Stjepana Verböczyja, Urbana Bathyanyija i Podmaniczkyja. Dijete je s tri žene bilo u pozlaćenim kolima, a savjetnici su kraj njih išli pješice. Sandžakbezi i čauši su došli s vrhovnim upraviteljem dvora i vrhovnim sobarima i otpratili dijete u šator opkoljen janjičarima i tjelesnom stražom. Iz ovog su šatora odvedeni k Sulejmanu. Petrović je trebao dijete donijeti pred sultana, ali ovo poče plakati i nije htjelo od svoje dojilje. Tako ga je ona odnijela, praćena savjetnicima, i uskoro dođe natrag u šator, vođena Podmaniczkyjem, vrhovnim upraviteljem dvora i vrhovnim sobarom. Ostalih pet savjetnika osta u šatoru za divan. Po vezirima im je sultan dao na znanje kako Budim misli zauzeti za sebe. Dok im je to govorio gradska su vrata već bili zauzeli janjičari, koji su se za vrijeme svečane povorke neopazice i miroljubivo ušuljali, a onda su telali objavili žiteljima sigurnost života i imovine ako dobrovoljno predaju oružje i prijazno prime janjičare. Još prije sunčeva zalaza poslušana je ova naredba. Na dan, kada je prije petnaest godina pala glava države i u mulju našla smrt, potpao je glavni grad Ugarske pod tursku vladavinu i isti taj dan, koji je turskom pobjedom pribavio Zapoljinu ocu državu, oduzeo ga je sinu turskim osvajanjem.

Sedam su dana zadržali onih pet savjetnika u taboru i pregovarali s njima, ne bi li se kraljicu moglo odvesti u Carigrad. Kraljica je sa svoje strane pregovarala o slobodi svojih savjetnika preko poslanika svoga oca u Carigradu i Rustem-paše kojemu je za njegovu suprugu, sultaniju Mihrimah (sunčani mjesec), Sulejmanovu kćer, poslala skupocjene darove. Tog dana kad je zauzet Budim, zahtijevao je janjičarski aga da mu se otvori dvor u kojem je kraljica. Ona odgovori da je dvor Sulejmanov, ali ona moli da se nikoga ne pusti unutra, dok je ona tamo. To je bilo obećano, ali riječ nije održana. Janjičarski aga zaposjedne vrata, kraj kojih je sjedio čitav dan dok su njegovi ljudi iz-

lazili i ulazili. Nikome nisu učinili ništa na žao, ali su otvarali zatvore. Dne 1. rujna (septembra) rečeno je kraljici po jednom čaušu da mora otići, kupiti bivole i odvesti svoje prnje. Janjičarski aga je odmah zatražio i ključeve arsenala i dobio ih. U petak 2. rujna (septembra) Sulejman je sam dojahao do Budima, u crkvi »Naše drage gospe« obavio obrednu molitvu, a namijenio je da postane prva džamija Budima. Dva dana nakon toga, državni sekretar, nišandžibaša, praćen tumačem, donio je kraljici dokumenat, napisan zlatnim i plavim slovima, u kojem se sultan zaklinjao Poslanikom, svojim precima i svojom sabljom, da će Budim zadržati samo dok joj je sin maloljetan, a onda će ga vratiti. Za posadu Budima određeno je tisuću iz letećeg odreda, dvije tisuće janjičara, tisuću konjanika, tri stotine solaka i nekoliko stotina brodara, a vrhovno zapovjedništvo dano je nekadašnjem namjesniku Bagdada, kasnijem namjesniku Anadola, Sulejman-paši. Bio je to rođeni Mađar s časti vezira, tj. paše s tri tuga. Hajredin efendija postavljen je za muslimanskog suca, kancelar Vörböczy (Izabelin posljednji poslanik u Carigradu) postavljen je za ugarskog vrhovnog suca s dnevnom plaćom od pet stotina akči (deset dukata). Istoga dana kad je nišandžibaša Zapoljinu sinu donio ispravu i kad je sandžak Erdelja (Sedmogradska) stavljen pod Martinuzzijevo i Petrovićevo skrbništvo, oslobođeni su savjetnici, osim vojskovođe Valentina Töröka, kojega Nijemci općenito zovu Turčin Valant. Mada je bio gorljivi pristaša Turaka, izgleda da ga je Martinuzzi ocrnio, pa je morao u zarobljeništvo u Carigrad, gdje je nakon pet godina umro u tamnici »Sedam kula«. Török i Mailat, koji su umrli u tom zatvoru, i Perenji, čiji je sin obrezan i učinjen pažem, svojom su sudbinom pokazali zemljacima zastrašujući primjer kako turska nevjera obično nagraditi ugarsku nevjeru. Török je svoja dva sina ponudio kao taoce, ali je Sulejman odgovorio da mu je i Perenji poslao svoja dva sina, pa ipak nije bio vjeran, već neka mu radije otvori utvrde Hargo i Siget. 5. rujna (septembra) iseli se kraljica iz dvora, Sulejman-paša se useli u Martinuzzijevu kuću, a Vörböczy u kuću kralja Ivana, gdje se međutim nije dugo bavio ugarskim pravom, nego je uskoro umro zbog pogrde svoje službe i bez kršćanskog pogreba bio pokopan među židove. Petroviću je dan temišvarski sandžak, ali je kraljica bila obaviještena da sultan želi prisvojiti i Pečuh. Janjičari su zaposjeli dvorac, a gradski mesari su korišteni kao izvršitelji smrtnih kazni.

1. 9. 1541.

2. 9.

4. 9.

5. 9. 1541.

[Dan nakon što su janjičari zaposjeli kraljevski dvorac, došla su u tabor dva Ferdinandova poslanika, grof Nikola od Salma i gospodar Sigismund od Herbersteina. Nalog im je bio da, ako je moguće skupa sa Lasczkyjem koji je u turskom taboru (u stvari je ostao u Beogradu), izvide za kakav mir su Turci. On

je, istina, ustao s oružjem, ali ne protiv Sulejmana, nego za svoje pravo u dogovoru sa Zapoljom. Za uzvrat je spreman platiti godišnji danak od 100.000 guldena za cijelu Austriju. A ako to ne može, onda je spreman vratiti sva zauzeta mjesta i za onaj dio Ugarske, koji je u ovisnosti o Austriji, plaćati godišnje 40.000
8. 9. guldena. Sultan je primio poslanike sa uobičajenim ceremonijalom prijema i gozbe. U šatoru za divan sjedila su tri vezira, iza njih kadiaskeri (kazaskeri), na podu je bio kancelar; poslanici su jeli s njima, a njihovu pratnju od četrdeset sedam osoba ugostili su sandžakbezi. Poslije jela su veziri, a nešto kasnije i poslanici otišli kod sultana na prijem. Na dar su donijeli veliki i bogato pozlaćeni pehar i veliki umjetnički izrađeni sat koji je pokazivao ne samo vrijeme, nego i kretanje nebeskih tijela. Sulejman, koji je imao astronomska i kozmografska znanja, razgledao ga je pomno i s velikim interesom. Sjedio je pod zlatnim baldahinom, a pored njega na prijestolu bili su štit i buzdovan, luk i strijele. Sa strane su stajali veziri, Rustem i Mehmed, i dva obrednika koji uvode poslanike, vrhovni dvorski upravitelj i vrhovni sobar sa srebrenim štapovima. Sultanu su ruke poljubili jedan za drugim i izložili su želje svoga kralja. Dva dana potom, razgovarali su sa Rustem-pašom, a ovaj je obećao mir samo uz povrat mjesta što ih je Ferdinand zauzeo i plaćanje godišnjeg danka za onaj dio Ugarske što ga je držala Austrija. Naljućeni zbog zahtjeva danka, poslanici su zatražili primirje i oslobođenje zarobljenika, a odgovoreno im je da će, u slučaju mira, svi biti oslobođeni bez odštete, a da se, ako se rat nastavi, može vršiti međusobna razmjena. Nakon toga im je sultan poslao darove, svakome po dva kaftana, pet komada svilenih tkanina i 5.000 akči (100 dukata). Zatim ih je primio u oproštajnu audijenciju. Tom prilikom, kada je Sigismund od Herbersteina kleknuo da bi poljubio sultanu ruku, užasno ga zaboli kičma. »Pomozi mi za ime Božje!« uzvikne vindiški Rustem-paši, koji ga je razumio, ali nije pomogao. Sulejman, koji ga je također razumio, spusti ruku malo niže od svoga koljena na kojem je stajala, da bi starom čovjeku olakšao rukoljub. Poslije toga im je paša dozvolio vidjeti dunavsku flotu, zarobljene i vlastite topove, lako topništvo i topove za opsadu. Tabor je bio okružen jednim opkopom i prevoznim sredstvima sa devama i zajedno lancima povezanim topovima, svagdje je vladala najveća tišina vojnika spremnih poslušati na mig više nego na riječ. Iznad svega je bio sultanov šator ukrašen malim kulama. A onda su dobili odgovor u kesici od zlatne tkanine, opremljeni su biranim jelima i pićima i, praćeni čaušbašom i tumačem, otišli su za Beč. Uskoro, polovicom novembra, i sultan ode za Carigrad.

Iza njega stiže i Hajredin sa flotom da izvijesti o pobjedi nad Karlom V. Doduše, uveliko je tome pripomoglo olujno vrime. Car je sa 74 galije, 200 većih ili manjih brodova, 22.000 pješaka i 1.000 konjanika, 400 malteških vojnika i mnogo španjol-

skih dama, kao da se radilo o podjeli turnirskih nagrada, udario tabor u Baji na istočnoj obali Alžira. Hasan-beg, kojeg je Hajredin ostavio mjesto sebe, mogao je jedva skupiti 600 turskih i par tisuća arapskih konjanika, pa ipak je odbio predaju. Car slijedeći dan krene u tri bojna reda na Alžir koji je bio sasvim blizu. Ipak mu je put potrajao tri dana, jer ga je s lijeva sa brda neprestano uznemiravala protivnička konjica. U noći 23 na 24 listopad (oktobar) trebalo je iskrcati topništvo i zalihe hrane, ali se digne silno nevrijeme i uništi dosta vojske i brodovlja. Pomoć s neba je, dakako, ohrabrila turske i maurske vojnike, te oni žestoko napadnu. Talijanski vojnici Camilla Colonne bili su najprije odbačeni s mosta, a onda namamljeni do tvrđave, gdje su ih, pod vatrom svih topova, razbili pod zidovima, na koje su se oni u žaru borbe umišljali popeti; ostatak bježećih spasio je car, koji se sam primakao, od potpune propasti od kiše arapskih strijela sa brda. Sa uništenih galija spasilo se 1.400 zarobljenika, a mornari su pobijeni, dok se od mača ili valovlja spasio s mukom osvajač Meksika, Ferdinand Cortes. Kako je kiša neprestano padala, glavnina hrane propala, car krene nazad, uz mnoge teškoće ovog pohoda na Afriku koji je potrajao mjesec dana.

20. 10. 1541.

21. 10.

23/24. 10.

Francuzi, protivnici cara Karla, bili su poticatelji novog pohoda Hajredin-paše na moru. Naime, Sulejman je obećao da će njegova flota poslužiti francuskom vladaru. Paulin, francuski poslanik, ukrca se, vodeći flotu, zajedno sa Hajredinom i ona se pojavi pred Messinom, čija se utvrda smjesta preda. Kada se flota pojavila pred otokom Ponza i pred Ostijom, nastane panika, no umiri ih pismo Paulina da se radi samo o opskrbi. Jedino su se u Rimu zastrašili, plemstvo se naoružalo, a redovnici i redovnice, žene i djeca, su bježali preko Tibra u sabinjsku dolinu. Duž obale je flota plovila prema Marseilleu, gdje je Hajredin primljen s počastima, a Paulin odjuri do kralja po novi nalog. A on mu je glasio — osvojiti Nicu. Dvije flote, francuska sa 22 galije, 18 velikih brodova i osmanska sa 150 jedara, pojave se pred ovim gradom. Branio ga je malteški vitez Paolo Simeoni, koji je ranije bio Hajredinov zatočenik. No uskoro dođe do predaje grada nakon Paulinova obećanja da neće biti opljačkan. Hajredin se ljutio, a Francuzi su ga jedva umirivali, da cijeli poduhvat nije nešto značajno, jer je sultanova flota navikla ići na velika djela, a ne stjecati slavu na beznačajnim osvajanjima. Jedno uhvaćeno pismo markiza od Guasta, koji je zapovjedniku tvrđave u Nici obećavao skoro oslobođenje sa golemom vojskom, pokrene Turke da napuste opsadu tvrđave i da se vrate, a da se naplate za trud opljačkaju i zapale grad.

1543.

20. 8.

Gužva na Krimu privukla je Sulejmanovu pažnju. Tamošnji han Sahib-Giraj došao je uskoro u sukob s Islam-Girajem koji ga je i doveo na taj položaj maknuvši vlastitog brata. Sada je on pomoću Baki-bega, nugajskog bega, uklonio Islam-Giraja,

a zatim je ubio i svoga saveznika. Brat ubijenog i hanov zet Ali-beg krene sa 12.000 ratnika na osvetu, ali ga Sahib-Giraj dočeka sa 40.000 vojnika i uništi. Sahib-Giraj padne uskoro u nemilost kod velikog vezira Rustema, jer je uputio neke preslobodne riječi na njegovu adresu. U Carigradu se tada nalazio kao talac Devlet-Giraj, kojeg se s pravom pribojavao Sahib-Giraj, te on predloži Rustem-paši da njegov nećak postane han od Astrahana, tj. gospodar zemlje Hadži Terhana. Veliki vezir se prividno suglasio s ovim prijedlogom. Javno je odredio Devlet-Giraja za ovo mjesto, a tajno za krimskog hana, dok je Sahib-Giraju naredio da krene protiv Čerkeza. I dok je on s ovima ratovao, ne-
1545. ćak mu dođe na Krim, ubije nasljednika, te potakne ostale rođake da ubiju Sahib-giraja, što ovi i učine.]

Kada je Sulejman zauzeo Budim, povrati se u Carigrad gdje je rat zamijenio lovom, a pošto je Ugarska promijenila gospodara, uslijedila je promjena namjesnika. Namjesnik Budima, rođeni Mađar Sulejman-paša, oslabljen bolešću, molio je da ga se razriješi dužnosti koja je i dana Bali-begu. Sulejman-paša nije dugo živio nakon što mu je domovina bila podjarmljena. Jedan drugi Bali-paša iz Dijarbekra smijenjen je zbog nekih nepravilnosti u računima, što mu je dokazao njegov defterdar, a karamanski beglerbeg, Husein-paša, smijenjen je na prijavu velikog vezira. Mjesto Bali-paše dobio je beg Zulkadra, Ali-paša, a mjesto Husein-paše dobio je Ramazanoğlu Piri-paša. Suci iz Damaska dobili su zadatak da vode istragu o upravi državnim novcem u Bagdadu, što je također dovelo do smjenjivanja Uvejz-paše čije je mjesto namjesnika zauzeo Ajaz-paša. Princu Sultanu Mehmedu dano je namjesništvo Saruhana, s ništa manje nego tri milijuna akči, tj. šezdeset tisuća dukata godišnjeg prihoda, a princu Sultanu Selimu dano je namjesništvo Konje. Obojica su pošli u različite dane da svečano prime leno uz zastave i bubnjeve, a zatim u mjesta svoga namjesništva, pošto su, prvo Mehmed, a zatim Selim, nekoliko dana proboravili u Üsküdaru (Skutarima).

Odmah po Sulejmanovu odlasku iz Budima krstarile su dvije turske plijeneće čete. Jednom je zapovijedao bosanski paša i ta je htjela krenuti u Moravsku, ali nabujala rijeka Vag spriječila im je dalje napredovanje. Druga je išla prema Djarmatu da opustoši imanja Emerika Balaša. Balaša je, kao i Majlat, bio u Sulejmanovim očima državni zločinac, jer je pokušao prisvoji-
mj. 4. 1542. ti zemlju u Erdelju. Ferman, kojim je strašno napadnut, poučio je žitelje Erdelja da je to Sulejmanovo carstvo, da su oni njegovi kmetovi-robovi i, ako poslušaju riječi kralja Ferdinanda, doći će nekoliko stotina tisuća Tatara i letećih odreda koji će paliti i žariti. Ferdinand je poslao sekretara Trankila Andronika, koji je odmah nakon Zapoljine smrti požurio u Carigrad,

gdje je nedavno bio nuncij, sa zadatkom da ugarski posjed izmo- **mj. 7.**
li kao velikodušni Sulejmanov poklon, za što mu nudi godišnji dar najprije pedeset tisuća, a onda do sto tisuća dukata. Ferdinand je vjerodajnicom ispričavao zakašnjenje poslanstva, jer nije bilo sigurnog prolaza. Veziri nisu htjeli ni čuti za takvu ponudu i Trankil nije ni primljen u sultanovu audijenciju. Zakonitosti vladarskog prava nasljednim ugovorom suprotstavili su se veziri sabljom. Veliki vezir, evnuh Sulejman opomenuo ga je da se ne dogodi Ferdinandu, što se desilo Alaedevletu koji je svoju zemlju branio od padišaha, dok mu sa svom obitelji nije odrubljena glava. Drugi mu je vezir, Rustem, rekao: »Ibrahim je Beč samo prstom dirnuo, ja ću ga zgrabiti s obje ruke. Tvoj gospodar ne podjaruje protiv nas samo svoje podanike, Španjolce, Nijemce, Talijane, nego i naše: Ugarsku, Erdelj i Moldaviju. Da se ne vidi padišah i da se ne može doći do časti da se poljubi ruka, za to su krive ovakve ponude;« Trankil se već poboja da će dospjeti u zatvor kao Lasczky, jer mu je vezir rekao da sigurnost prolaženja glasi: Visoka je Porta otvorena svima koji dolaze nešto od nje tražiti, bilo da su prijatelji, bilo da su neprijatelji, ali to ne znači da opet mogu otići. Ostalo je na prije-
tnji i strahu i devetoga studenoga (novembra) Trankil ostavi Ca- **9. 11. 1542.**
rigrad neobavljena posla.

Dok je Trankil Andronik uzalud pregovarao u Carigradu zbog Ugarske, pa čak pregovarao i da dobije prijem, Ferdinandova vojska izvrši opsadu Pešte, kao što je prije dvanaest godina Rogendorf za vrijeme Jurišićeva i Lambergova poslanstva došao opsjedati Budim. Bali-paša, novi namjesnik, pozove u pomoć Perzijanca Ulamu, namjesnika Bosne, i Murata, požeškog sandžaka; prvog s tri tisuće, drugog s tisuću konjanika. Zapovjedništvo nad tisuću janjičara imao je general-poručnik, segenbaša Jusuf, a ostali su bili pogranični vojnici, azapi i leteći odredi. Nesloga među talijanskim i njemačkim četama učinila je da pri jurišanju nije bilo međusobne aktivne pomoći. Malo je borbenom žaru Talijana: Viteliju, Medociju i Pallaviciniju i hrabrosti Mađara: Zrinjskog, Revayu i Banfiyu koristio prodor u zidu iz četrdeset vatrenih ždrijela. Revay je rastrgnut velikim tanetom, a Banfi je poginuo. Vojska je imala samo osamdeset tisuća momaka. Izborni knez Joahim Brandenburški imao je zapovjedništvo nad četrdeset tisuća pješaka i osam tisuća konjanika, Ivan Ungnad, zemaljski kapetan Štajerske, vodio je deset tisuća, a Madžari, Gaspar Seredy i Petar Pereny, šesnaest tisuća vojnika. Osmorica Nijemaca dodani su vojsci kao savjetnici. Tako podijeljeno vijeće i zapovjedništvo škodilo je jedinstvu i uspjehu akcije. Već sedmi dan mnogobrojna opsada se poče povlačiti i osam tisuća opsjedanih pobijedilo je osamdeset tisuća opsjedatelja s osam savjetnika.

S proljetnim su se vjetrovima Sulejmanove pobjedonosne zastave vihorile opet prema Ugarskoj. Bila je to deseta vojna

koju je on osobno vodio, a briga za red i disciplinu dovedena je do vrhunca prethodnim vježbama. Još prije polaska iz Carigrada pribavljeno je najednom stotinu dvadeset i četiri tisuće i osam stotina vagana ječma i četrdeset tisuća vagana brašna, što je sve dovezlo tri stotine sedamdeset i jedan brod uzvodno Dunavom od Crnoga mora. Zapovjedništvo podunavskog brodovlja je imao Ali-beg, a njemu je bio podređen Sinan-aga, segedinski beg, nekadašnji kapidžibaša, tj. sobar velikog vezira Ibrahima. Zimu je Sulejman proveo u Edrenu, a koncem veljače poslao je rumelijskog beglerbega Ahmet-pašu u Sofiju. On je sam pošao tek početkom proljeća sa svim sjajem u svečanoj po-

23. 4. 1543. vorci. Povorku su otvorili vodonoše, koji su iz svojih cijevi izdašno napajali žedne; prtljagu za blago i za sultana nosila su stada mula (u svakoj skupini sedam), svega dvije tisuće stotinu mula, onda je slijedilo stotinu povorki konja (u skupini po devet konja), svega devet stotina konja u povodu. Slijedilo je devet stotina redova deva, u svakom redu po šest deva, ukupno pet tisuća četiri stotine deva, natovarenih živežom i municijom. Tisuću kovača oružja (džebedži), pet stotina lagumaša, osam stotina topdžija (topdži), četiri stotine vozača topova (toparabadži) s njihovim agama, ćehajama i pisarima; slijede dvorske službe seraja, vrhovni peharnik (kilardžibaši), vrhovni rizničar (haznedarbaši) i vrhovni dvorski upravitelj (kapuaga). Njih je slijedila konjica; na desnom krilu dvije tisuće sipaha (spahija) sa crvenim, a na lijevom krilu dvije tisuće silahdara sa žutim zastavama. Plaćenici (ulufedži) i stranci (gureba) su podijeljeni na desno i lijevo krilo; pet stotina plaćenika desnog krila sa zelenim zastavama i pet stotina lijevoga krila sa bijelo-zelenim prugama. Stranci desnoga krila sa bijelim zastavama, a oni na lijevom sa zastavama bijelih i crvenih pruga. Onda su slijedili članovi divana, državni sekretar za sultanov potpis (nišandžibaši), defterdari, četiri vezira ispred kojih su nosili tugove (konjske repove) okruženi svojim slugama i robovima. Njihovim tragom su išli carski lovci, sokolari, jastrebari i kragujari, čuvari doga i pasa-tragača s opskrbljivačima (muteferrika) i stolovnicima (čašnegir). Nakon lovačke skupine slijedila je konjušnica. Tu je bilo grčkih, anadolskih, karamanskih, kurdskih, perzijskih i arapskih pastuha, kobila i uštrojenih konja, bogato okićenih zlatnim i srebrnim uzdama i stremenima, s bogato izvezenim pokrivačima za sedlo i podsedlicama, vođenih od prvog i drugog konjušnika, sa sedlarima (serradž) i nosačima oružja (silahšor), svojim ćehajama i pisarima. Onda je došlo još tri stotine sobara (kapidžibaši) na konjima, iza njih jezgro vojske, dvanaest tisuća janjičara sa bijelim pustenim kapama koje su straga imale dugu traku, a sprijeda su sijale zataknute mjedene žlice kao sunca koja siju s mnoštva kruna, naoružani sabljama i kopljima, a na leđima su nosili duge puške. Njihove crvene zastave bile su sedme nakon šest prethodnih u konjici, a prethodila su im tri tu-

ga. Sedam zastava koliko su zajedno imali spahije i janjičari, sa isto toliko tugova što su se nosili pred vezirima i janjičarima, nagovještavali su da se bliži njegovo veličanstvo sultan. Pred sultanom je bilo sedam zastava sa zlatnim prugama i sedam štapova s pozlaćenim konjskim repovima. Stotinu trubača, kojima su trube visile na pozlaćenim lancima o vratu, i stotinu bubnjara podizalo je halabuku u metežu boja, onda je slijedilo četiri stotine ljudi tjelesne straže (solak), čiji kapetani idu neposredno uz sultanov stremen. Svi su bili sa bijelim pustenim kapama i visokim ždralovim perjanicama, sa svilenim opasačima i neobično uloženim lukovima i tobolcima. Predvođeni čaušbašom ili državnim glasnikom išlo je, osim strijelaca, stotinu i pedeset čauša ili državnih glasnika koji su srebrom okovanim štapovima, na kojima su visili srebrni lanci u vjenčićima, zveckanjem podigli galamu i ispunili zrak uobičajenim povicima dobrodošlice: »Neka dugo živi!« Unutar redova solaka išlo je sedamdeset peika ili tjelesna straža s kopljima, naoružana zlatnim šljemovima i kopljima, odjevena u skupocjene tkanine; u njihovoj je sredini bilo njegovo veličanstvo sultan, na konju, prekriven perjanicama solaka koje su lelujale, kao što sunce prosijava iza svijetlih oblaka. Takvim je sjajem Sulejman Veličanstveni išao u boj.

U isto vrijeme kad je Sulejman napustio Edrene, u Slavoniji i Ugarskoj su započeli rat Bali-paša, namjesnik Budima, i namjesnik Bosne, Ulama. On je s Muratom, požeškim sandžakbegom, i s Kasimom, mohačkim sandžakbegom osvojio dvorac Urbana Baćanija (Bathyany), Aćinu, koji leži između Krisa i Požege, onda Sofroniku, dvorac Stjepana Banfyja, i Belostinu, koji je pripadao Kegleviću. Smionog razbojnika Ladislava Moreja protjerali su iz njegova dvorca Rahosa, a kad mu je prijatelj Stjepan Losoncz prepustio svoj dvorac Nanu na podnožju Matra gorja, osvoji Balipaša gradinu i pošalje Moreja sa sinovima zarobljene u Carigrad da u tvrđavi »Sedam kula« podijele sudbinu sa Majlatom i Valentinom Törökom. On ipak toj sudbini izbjegne sramotno zatajivši vjeru svojih otaca, a isto su se tako i njegovi sinovi odrekli vjere, dok su Majlat i Török, kojima su za takvo krivokletstvo ponuđeni počasni položaji i sandžaci, ostali vjerniji svojoj vjeri nego domovini i skapali u tamnici »Sedam kula«. Zatim su Murat, požeški beg, Hizir-beg iz Güstendila, Mehsi-beg iz Valone i Ahmet-beg, sin Jahjapašaoğlua od Lepanta, osvojili dvorac Valpovo iznad Osijeka, u ravnici na desnoj obali Dunava. Mjesto je pred šest i pol godina osramoćeno Kacijanerovim bijegom, a proslavljeno Lodronovom smrću. Uskoro zatim pojavi se i Ahmet-paša, rumelijski beglerbeg, koji je vodio prethodnicu Sulejmanove vojske. Ovaj je u pratnji svoga sina, princa Bajezida, došao iz Edrene u Filibe (Plovdiv), gdje se anadolski beglerbeg Ibrahim-paša pridruži vojsci. Tri su dana lovili u planini, kad iz Carigrada stiže vijest da je Hajredin, **29. 4. 1543.**

s francuskim poslanikom na palubi, isplovio sa stotinu dvadeset
4. 4. i šest brodova iz Galate, a iz Ugarske je Kasim, mohački beg, javio o uspješno odbijenoj neprijateljskoj zasjedi kod Seksarda. U Sofiju je stigla vijest da je umro namjesnik Budima, Bali-paša, a na njegovo je mjesto imenovan Jahjapaša-zade Mehmed-paša. U isto je vrijeme na svečanom divanu podijeljeno više
15. 5. položaja sucima i profesorima. Osim iz Sofije, stigao je još vjesnik s glasom od Murat-bega, požeškog sandžaka, da je počela opsada Valpova i da su neprijatelji, koji su se okupili kod Šikloša i Pečuha, sretno rastjerani. Poslano je sedamdeset noseva i isto toliko pari ušiju, te živ zarobljen Forgacs kao prilog pisma o pobjedi. S ušća Dunava i ispod Osijeka došla je konačno
22. 6. 1543. vijest da je Ahmet-paša, rumelijski beglerbeg, osvojio Valpovo jurišajući i bacivši tri tisuće stotinu trideset i sedam kamene tanadi na nj.

Sultan je u taboru niže Osijeka primio zapovjednika Valpova, koji je zbog dragovoljne predaje grada dobrostivo primljen, pa mu je dano leno oko Budima. Za Valpovo je imenovan zapovjednik tvrđave, sudac i imam. Car primi svečano čestitanje vezira, a Ahmet-paša je dobio zapovijed da opsjedne Šikloš. Trinaest većih topova i trideset manjih bili su u najvećoj žurbi rukama odvučeni uz velike poteškoće kroz glib i blato. Sam je ćehaja Mehmed sišao s konja i pomogao vući top, dajući dobar primjer, a njegovu je gorljivost nagradio sultan s dvije stotine dukata. Radove oko opsade vodili su bosanski, požeški i mohački sandžakbeg, Ulama, Murat i Kasim, pod vrhovnim zapovjedništvom Ahmet-paše, rumelijskog beglerbega. Ali kad su prokopani rovovi, došla je od posade Pečuha ponuda za miroljubivu predaju a za tu primopredaju određeni su Murat i Kasim. Preuzeli su grad u lijepoj ravnici, postavili u njemu Bali-vojvodu za zapovjednika, a onda su se opet povratili pred Šikloš. Vojska za opsadu bila je sada pojačana dolaskom više od tri tisuće Tatara, a, osim ovdje spomenutih, još su u opsadi sudjelovali Mehmed i Husrev-paša smederevski beg, Teke-zade Hadži Mehmed, iz Moreje, Mehmed Turhan i Hajredin iz Zvornika. Iz velikih topova jedva da se pucalo stotinu puta, a iz malih dvije stotine puta, kad se već nakon osam dana predao grad, ali još uvijek ne i utvrda. Suhejli, Husrev-pašin ćehaja, koji je ovu ra-
5. 7. dosnu vijest donio sultanu, dobio je za to povećanje lena, od četiri tisuće akči. Utvrda se održa samo još tri dana dulje; Mihajlo Dijak, Perenyjev pisar i dva Nagyja glasali su za predaju.
10. 7. Neki su žitelji navodno još prije opsade kule u tihoj noći čuli islamsku molitvu, a za opsade su u tamnoj noći u zatvoru, u kojem je nakon bitke kod Nikopolja kralj Žigmund zarobljen od svojih staleža, navodno vidjeli jarko svijetlo. Kulu su sami razorili, a zarobljenici su bili spašeni. Stotinu i sedamdeset konjanika od posade poslano je u Carigrad, a utvrda je predana begu mohačkog sandžaka.

Sulejman je pošao iz Šikloša prema Dunavu. Rumelijski be- 13. 7. 1543.
glerbeg Ahmet pošao je na lijevu stranu prema Pečuhu da razori utvrdu Saz ili da je preuzme dobrovoljnom predajom. Žitelji su odabrali ovo drugo. Kod Seksarda se opet združio s carevom vojskom. Dvorac Nianyavar, koji leži lijevo od Tolne, ovaj je puta zaobiđen, iako je uznemirio vojnu povorku, a logorovalo se u Földvaru. Nakon dvodnevnog hoda Sulejman je ušao u
Budim, gdje su ga svečano dočekali rumelijski i anadolski be- 23. 7.
glerbezi sa svim svojim sandžakbezima, alajbezima, vojvodama i subašama, namjesnik Budima, Jahjapašaoğlu Mehmed-paša sa svojim dobrovoljicima (gönüllü) i tjelesnom stražom (bešli). Kapetan podunavskog brodovlja Ali-beg i njegov ćehaja Hasan pozdravljali su ga iz svih topova s lađa. Na svečanom divanu su nagrađeni pobjednici Valpova, Pečuha i Šikloša. Požeški sandžakbeg Murat-beg dobio je povećanje godišnjeg prihoda od trideset tisuća akči, a njegov sin leno od dvanaest tisuća. Janjičarski kuhar i njegov drug, koji su se prvi uspeli na zidine Šikloša, nagrađeni su s dvadeset tisuća akči. Dunavom je uzvodno 23. 7.
došlo četrdeset najvećih topova, koji su izbacivali tanad od tri centi, zatim četiri stotine malih topova pod vrhovnim nadzorom bega iz Silistre, Perzijanaca Zehri-Mara, tj »zmijski otrov«. On je topničko oružje, dovezeno iz Carigrada, u Silistri ukrcao i doveo ovamo Dunavom. Dva dana zatim otpoče opsada Grana; nje- 29. 7.
gova utvrda leži nasuprot ušća istoimene rijeke u Dunav i uzvišeno se diže na njezinoj desnoj obali. To je rodno mjesto kralja Stjepana. Tada je još mjesto odlikovala krasna crkva, obložena mramorom i alabastrom, majstorsko djelo gotske umjetnosti. Bilo je tu još i kameno crpilište vode iz kojeg je voda dizana s pomoću točka četiri stotine šezdeset lakata visoko. Posada se sastojala od tri glavna naroda u Karlovoj i Ferdinandovoj vojsci: Španjolaca, Nijemaca i Talijana. Španjolci Martin Liscani i Franjo Salamanca bili su zapovjednici gornjeg i donjeg dijela grada. Prvi je bio okićen zlatnim lancem kojeg je Petru Perenyju pri njegovu uhićenju strgnuo s vrata, a drugi je još prije dvije godine uživao Ferdinandovo povjerenje i bio u diplomatskom poslanstvu u Carigradu u pratnji Hijeronima Lasczkyja. Njemački su kapetani bili Tristan Vierthaler i Michael Regensburger. Talijanima su zapovijedali iskusni pukovnici Vitelli i Torielli; posada je imala tisuću i tri stotine ljudi. Iz Pečuha je dovedeno tri stotine sedamdeset i pet topova na stotinu i sedam brodova, a tri sina Jahjapašaoğlua, Mehmed, namjesnik Budima, Arslan-beg, sandžakbeg Vučitrna, i beg iz Segedina, Derviš, dobili su nalog da prođu krajem oko Stolnog Biograda (Sekešfehervar); Sulejman je u grad poslao tri prebjega, jednog Španjolca, Nijemca i Talijana, a svaki je od njih nastojao čete svoga naroda njihovim jezikom nagovoriti na predaju. Stjegonoše su im odgovorile da su neosjetljivi na obećanja i prijetnje i da će izdržati. Njihovu je srčanost potakao i dolazak pojačanja

od šest stotina ljudi, koje je doveo Španjolac Sancij Cotta s, obećanjem da će im se uskoro isplatiti još dužna plaća. Međutim, srčanost je uskoro splasnula kad je spretni topdžija, jedan Kalabrežanin, prešao Sulejmanu i kad su prebjezi odali Turcima najslabiji dio grada, naime vodenu kulu, na koju je bilo upravljeno tursko teško oružje. Navala je trebala započeti tek u četvrtak, 9. kolovoza, ali je jedan prorok iz pješčanih figura prorokovao mnogo sreće već za ponedjeljak, pa se popustilo želji

6. 8. 1543. vojske. Turci su imali priličan gubitak u mrtvim i ranjenim, a među ranjenima je bio i kapetan brodovlja »Zmijski otrov« i sam prorok. Navala je grad stajala dvije stotine ljudi, a isto toliko su izgubili i Turci. Kad je pozlaćeni križ sa vrha gotske crkve pao pogođen topovskim tanetom, poviknuo je Sulejman: »Grad je osvojen!« Uskoro se ostvario sretan predznak, jer su Španjolci Liscani i Salamanca pregovarali za dobrovoljnu predaju uz uvjet da posada slobodo ode sa svim svojim stvarima. Potpisan je dokument o dopuštenoj kapitulaciji, ali je obećanje slabo održano... Divan je nakon toga održan u carskim šatorima. Posada Grana predana je sedmorici begova, naime smederevskom, vučitrnskom, kruševačkom, prizrenskom, požeškom, zvorničkom i segedinskom sa pet stotina vojnika u tvrđavi, pet stotina azapa, pet stotina ljudi tjelesne straže (bešlü) i pet stotina dobrovoljaca (gönülü), te isto toliko janjičara i dvije tisuće letećih. Novoimenovani sudac podređen je sucu u Budimu, a i sandžak je dodijeljen budimskom paši.

Dan nakon predaje grada i održanog divana, na kojem se raspravljalo o postavljenjima, došao je jedan poljski poslanik čestitati sretno zauzeće grada i predati darove u svečanoj audijenciji. Vojska je pošla u Stolni Biograd (Sekešfehervar), stari krunidbeni grad i gdje su grobovi ugarskih kraljeva. Među odvezenim topničkim oružjem za opsadu nalazio se jedan top od pedest funti, dug osamnaest pedlji, a lijevao ga je oružar koji je došao iz Perzije, Esedullah, kao uzorak lakšeg i svrsishodnijeg oružja za opsadu nego dovučeni divovski topovi kalibra jedne centi ili manje falkaune. Za izgradnju granske tvrđave morao je svaki sipah (spahija) dopremiti tri tovara kamenja, paše tisuću, a sam Rustem pet tisuća, a za to su odlikovani počasnom odjećom. Car se utaborio između Grana i Komarna kod Nesmila, koje ni jednom ljubitelju mađarskih vina nije nepo-

19. 8. 1543. znato, a dan zatim pred Tatom (Dotis). Ovdje su podijeljene službe po odgovarajućoj hijerarhiji. Položaj sandžakbega iz Silistre, Zehri-Mara (Zmijski otrov) umrlog u Budimu od rana zadobivenih pred Granom, dobio je Baltadži Mehmed-beg, sandžakbeg iz Teke. Ovoga je zamijenio dosadašnji general sipaha (spahija), Husrev-aga, a na njegovo je mjesto došao general silahdara, Mehmed, na njegovo mjesto general gureba s desnoga krila, Sinan-aga, brat drugoga vezira Rustem-paše, a na njegovo

mjesto general gureba s lijevog krila, Hasan-aga. Položaj ovog posljednjeg dan je vrhovnom nadgledniku ptica za lov, kraguja, Ahmet-agi, a njegovo je dano Memi-agi, bratu vrhovnog nadglednika jastreba. Bedemi Tate, koja se na prvi poziv predala bez obrane, bili su po Sulejmanovu nalogu razoreni. Ovdje je Sulejman primio vijest, da je mornarica, kojom je zapovijedao Hajredin, a sa francuskim poslanikom, zauzela Reggio. Hasan-beg je za pojačanje poslao iz Alžira četrdeset galija, pa je ujedinjena s francuskom, bila spremna za zajednički pothvat protiv Nice. Slijedeći dan su kuriri iz Perzije donijeli vijest o ratu između šaha i njegove braće i bijegu jednog brata u Amid. Putem drugoga kurira javio je Sahib-Girijev sin, Emin Sultan, da je poslao kao leteći odred pet tisuća Tatara i time dobio tisuću i pet stotina zarobljenika; istoga dana je počela opsada Stolnoga Biograda (Sekešfehervar). Anadolski beglerbeg Ibrahim-paša, pozvan je u Budim da doveze oružje za opsadu, a u međuvremenu su veziri Rustem, Mehmed i Husrev, zajedno s rumelijskim beglerbegom Ahmetom i janjičarskim agom, otvorili rovove. Nakon osam dana izgleda da je prodor u bedemima bio dosta velik da se otpočne s navalom, ali je ona suzbijena, a slijedeća sa još većim gubicima. Tek na dan 4. rujna (septembra) osvojen je grad. Ugarskom zapovjedniku Varcoczu dopušteno je da sultanu dâ počasni rukoljub, a crkva s kraljevskim grobovima ovaj je puta bila pošteđena. Ahmet-beg, brat budimskog namjesnika, dosadašnjeg sandžakbega Lepanta, postavljen je za sandžakbega u Stolnom Biogradu sa šest stotina tisuća akči (12.000 dukata) godišnjeg prihoda. U gradu je za posadu ostalo tisuću janjičara i tri tisuće vojnika. Gradinu Nianyavar, koja leži lijevo od Tolne, a koju je Sulejman na svom pohodu u Földvar zaobišao, zauzeo je u međuvremenu Kasim, koji je dobio zadatak da je osvoji i zato je pohvaljen. Iz Stolnog Biograda su odaslane poslanice namjesnicima u carstvu i u Dubrovnik, francuskom kralju i Veneciji o sjajnoj vojni, o osvajanju Šikloša, Pečuha, Grana i Stolnog Biograda. Međutim su dvije tatarske čete pošle daleko u izviđanja; jedni su bili krimski Tatari, predvođeni Emin-Sultanom, sinom Sahib Giraj-hana, a drugi su bili Tatari iz Dobrudže, pod zapovjedništvom Devlet-Giraja, sina umrlog Mubarek-Giraja. Oni su progonili odrede koji su odlazili iz Stolnog Biograda. Nikola Zrinjski ih je potukao na brdu Somnio, ali, budući da je bio ranjen, nije mogao sve slijediti do pobjede. Franjo Kapolnay im se suprotstavi sa sedam stotina konjanika na Balatonskom jezeru, gdje ističe potok Siho, a tamo je i junački poginuo. U Stolnom Biogradu je Sulejman posjetio grobove kraljeva, štedeći više mrtve nego žive, jer žitelji, koji su po sucu pozvani pred grad na mjesto suđenja da tobože polože vazalsku zakletvu, bili su pobijeni, sve do malo njih s kojima se ušlo u pogodbu, kao da je sigurnost života bila zajamčena samo njima, a ne svim žiteljima grada.

20. 8.

28. 8.

4. 9.

S jesenskom ravnodnevnicom povratio se Sulejman iz Pešte a deset dana nakon toga podignut je most preko Dunava, kod
21. 9. 1543. Petrovaradina. Nakon četrnaest dana rasformirana je vojska kod Beograda i premještena u zimovališta, a Sulejman se vrati u Carigrad. Trijumfalne svečanosti, koje bi vjerojatno slavile njegov ulazak u grad, preokrenule su se u žalost zbog vijesti, koja je stigla još na putu iz Beograda u glavni grad, da je um-
6. 11. ro njegov drugorođeni najmiliji sin, Mehmed, namjesnik Manise (Magnezije). Zbog toga duboko ožalošćen, zapovijedi Sulejman da se njegov leš prenese u Carigrad i da se pokopa u blizini starih janjičarskih nastambi. Njemu na spomen dade sagraditi džamiju uz njegov grob. Sinan, najveći turski graditelj, ne samo za Sulejmana, nego svih vremena, završio je za pet godina građevinu koja je stajala tri stotine tisuća dukata. Građena je po uzoru na džamiju Osvajača (el-Fatiha), ali se od nje razlikovala po četiri polukupole koje okružuju džamiju, izvana ukrašenu s dva bogata minareta, a iznutra bez stupova i mračnu, kao da je graditelj htio podsjetiti na žalosni uzrok njezina građenja. Učitelji su na ovoj akademiji-zakladi bili po primanjima izjednačeni s carskim džamijama.

1544. Slijedeće se godine nastavio rat u Ugarskoj, Slavoniji i Hrvatskoj zauzimanjem gradova i utvrda, ali bez sultanove prisutnosti; činili su to njegovi ratni vrhovnici. Gospodar kraljevskoga dvora u Budimu i gospodar kraljevskih grobova, već kao takav, morao je imati u svom posjedu i kraljevski dvor Višegrad ili Blindenburg, iako taj nije morao biti osvojen kao utvrđeni dvorac, jer leži ispod Grana (Esztergom) na desnoj obali Dunava, koji bi zatvorio plovidbu. Slavensko ime, koje znači visoki grad, objašnjava položaj stare gradine, danas razvaline na strmom brijegu. Lijepi pogled treba da tumači njemačko ime Blindenburg, jer zasljepljuje oči pred ljepotom kraja u nepreglednom prostranstvu. Kao Šikloš, tako je i Višegrad bio jednom ugarskom kralju zatvor, te kao što je tamo bio zatočen kralj Ljudevit, tako je ovdje kralj Salomon bio godinu i po u zatvoru. Tu su pola stoljeća počivale i kosti sv. Stjepana. Kralj Karlo je svoj dvor u Višegradu sjajno i čvrsto izgradio da mu bude prijestolnica i mjesto gdje će čuvati krunu. Trodnevne svečanosti vjenčanja nisu ništa manje proslavile Višegrad, nego sastanak četiriju kraljeva (češkog kralja i njegova sina Karla, kasnijeg rimskog cara, Kazimira, poljskog kralja i Stjepana, bosanskoga kralja) koji su ovdje sklopili savez s ugarskim kraljem Karlom. To je bio rani savez petorice velikih kraljeva sa zajedničkim ciljem održavanja mira koji je došao potražiti u Višegradu i Loha, rojsenski vojvoda. Poljski kralj Kazimir izdao je u Višegradu povelju o predaji kraljevstva svom posinku, neća ku Ljudevitu, kojega je usvojio i ovdje je s Johannom, brandenburškim markgrofom, bio na svečanom Karlovu sprovodu. Kasniji kraljevi nisu uvijek imali prijestolnicu u Višegradu, ali

je Matija Korvin uljepšao mjesto, gdje se čuva kraljevska kruna u isto tolikoj mjeri, kao i svoj dvor u Budimu, vrtovima i vodoskocima, ribnjacima i drvoredima, visećim terasama i kipovima. Za trijumfalnih svečanosti su se iz ustiju mramornih muza umjesto pjesama prosipale rijeke bijeloga i crnoga vina. U dvorskoj su crkvi sjaju oltara od alabastra odgovarali srebni registri orgulja; kraljevska je konjušnica bila obložena mramorom i obrađenim kamenom. Poslanici sultana i pape došli su ovamo da se poklone velikom Matiji Korvinu. Sultanova poslanika je krasota palače toliko začudila da je smogao izreći samo: »Padišah pozdravlja«, na što ga je Matija doduše nadario, ali ga je otpravio, a da ga dalje nije ni saslušao. Nuncij, koji je bio blagoglagoljiv, nazvao je Višegrad zemaljskim rajem. Korvin je gradu dao velika prava, kao mjestu gdje se čuva sveta kruna, ali Ljudevit, koji ju je zatim izgubio u mohačkom blatu, poklonio je mjesto čuvara krune kao krunsko imanje svojoj kuharici. Isto tako sramotno pao je Višegrad, nakon Mohača, Turcima u ruke, bez obrane — mjesto čuvar-krune, kao i sama kruna. Oboje, mjesto i krunu, prepustili su Turci Zapolji. Nakon njegove smrti pridodao je Ferdinand posjedu krune i mjesto gdje je bila čuvana. Povratak Višegrada i Stolnog Biograda, krunidbenog grada gdje se nalaze grobovi ugarskih kraljeva, bio je glavni zahtjev Sulejmanove prepiske s Ferdinandom prije početka vojne na Ugarsku i još iz Budima se pregovaralo s poslanicima Salmom i Herbersteinom. Stolni Biograd je Sulejman sam osvojio, a za Višegrad se pobrinuo ugarski namjesnik Jahjapaša-zade Mehmed-paša. On je pozvao svoga brata novoimenovanog sandžakbega Stolnog Biograda, Ahmet-bega, i segedinskog sandžakbega Derviš-bega, mohačkog sandžakbega, Kasim-bega, i požeškog sandžakbega, Murat-bega; uzeo je polovicu janjičara iz Grana i Budima i opsjedao tim snagama deset dana Višegrad. Utvrda se predala nakon oštre obrane uz obećanje da posada može slobodno otići. Međutim su se janjičari bijesno bacili na posadu i pobili je; budimski namjesnik je samo s mukom uspio spasiti život hrabrom zapovjedniku grada, Petru Amadeju.

Pošto je osvojen Višegrad, pođe Mehmed-paša preko Dunava u Nograd, glavno mjesto istoimene županije, uz čiju se zapadnu stranu prostiru velike šume, ali sa istočne strane niski brežuljci pod vinogradima olakšavaju gađanje. Posada je pobjegla, a Mehmed-paša je postavio gradu vojvodu za zapovjednika. Onda je pošao na istok pred utvrdu Hatvan, čiji su zapovjednici bila braća Danz. Podmetnuvši požar, sramno su pobjegli u Erlau (Eger). Zasad je, kao vojvoda, postavljen gradu Deli Kurt, tj. »ludi vuk«, ali je uskoro iz Carigrada potvrđen Veli za sandžakbega da bi zaustavio četovanje hrabroga Varkocsa koja je ovaj poduzimao iz Erlaua (Egera). Uskoro su pale u prošlom vojnom pohodu u blizini Tolne neosvojene utvrde: Dombovar, Debrekez, Simontornja, sve tri na rječici Sarvis, te Ozora, zapadno od za-

dnje spomenute utvrde, čiji je zapovjednik Toma Markozy sve do sada činio nesigurnom cestu prema Budimu. Utvrda je svladana na molbu mohačkog sandžakbega Kasim-bega, a njemu je pridodan jedan sandžak za obranu. Još za vrijeme opsade Simontornje dobile su turske čete zapovijed da pođu prema sandžakbezima, u Bosni, prema Ulama-paši, i u Hercegovini, prema Malkoč-begu, koji su trebali opsjedati slavonsku utvrdu Veliku. Seljaci, koji su se iz okolice spasili u grad, bili su daleko brojniji nego posada i prisilili su je da se preda. Sami u na to zavedeni od Pilata, jednog prijatelja Turaka. Umjesto da za to budu nagrađeni, kao što su očekivali, svi su seljaci ugušeni, a samo su vojnici pošteđeni.

Pošto je osvojena Velika, prenijeli su Ulama i Malkoč rat iz Slavonije u Hrvatsku. Zauzeli su dvorac-utvrdu Monoslo u blizini Ivanjice, koju je Petar Erdödy držao s malom posadom, tako da je zagrebački biskup drhtao za svoje dvorce u blizini, za Dombro (Dubrava) i Čazmu. Prokrstarili su onda čitavim varaždinskim područjem, koje se sve do Somsedvara (Susedgrad) zove Zagorje, a to znači kraj koji leži iza gora. Kad su došli do Lonjskog polja, suprotstavili su im se Nikola grof Zrinjski s Hrvatima i Bilderstein sa Štajercima i Kranjcima. Sklopljeno je oružano primirje, a za to su se vrijeme hrabri junaci s obiju strana izazivali na dvoboj; ali najednom su s premoćnom vojskom naišli Ulama i Malkoč i potukli kršćane. Uz najveću životnu opasnost su se Zrinjski i Bilderstein povukli u utvrdu Lonjsku; prvi se spasio s mosta, na kojem se srušio njegov teško ranjeni konj, a drugi iz vodenog opkopa u koji je skočio, pa su ga, uhvativši ga za bradu, izvukli. Turci su se povukli u Dubicu i Banjaluku. Pobjeda i poraz na Lonjskom polju popravljen je na Salla-polju, gdje je Franjo Nyary potukao Turke koji su došli iz Grana. Kapetani Šaban, Kubad, Ramazan i Nasuh prešli su po mjesečini Dunav s četiri stotine janjičara i tisuću i pet stotina jahača i već su se popeli na nasip, kad je posada u utvrdi opazila opasnost. Melhior Balaša (Balassa) ih je napao i pomoću topova otjerao. Na povlačenju je od noćnog pohoda umorne Turke napao Franjo Nyary s nekoliko stotina na brzinu sakupljenih pješaka i malo konjanika. Tvrdokorna borba odlučena je u korist Mađara tek pošto je pao odabaša Husein. Samo malo janjičara spasilo se u Gran, više od pet stotina Turaka pokrilo je bojno polje. Nyary je zabranio da se dovedu zarobljenici, a dopuštenje da uzmu plijen dao je tek nakon potpune pobjede.

U Budimu je Sulejman postavio kod beglerbega Mehmedpaše kao predstojnika riznice defterdara Halila, važnu ličnost,
1545. koja je uređivala defter, tj. poreski registar dvanaest ugarskih sandžaka, što je ostao stotinu i pedeset godina financijskim zakonom budimskog namjesništva i pod imenom Halila bio pri svim mirovnim pregovorima stalni kamen smutnje. Ovaj defter-

dar, kojemu je Sulejman poklonio veliko povjerenje, u financijskim stvarima bio je kao neka protuteža namjesniku; on je izvijestio da je sandžakbeg Stolnoga Biograda, Ahmet (Mehmed-pašin brat), po ugovoru pošteđene gradske crkve opljačkao i pokrao posvećene posude. Sulejman mu stavi u zadatak da sam ode u Stolni Biograd i ispita stvar te da smijenjenog sandžakbega pošalje u Carigrad. Predstojnik riznice je ispitao ne samo Halilovo ponašanje, već je preispitao i od ovoga pošteđene grobove ugarskih kraljeva, pa im je oduzeo krune, žezla, državnu jabuku i uzeo sav zlatni, srebrni i dragocjeni nakit, što je sve s velikom točnošću proračunao za državno blago. Mrtvo tijelo po Turcima postavljenog kralja Zapolje predao je gradskom sucu s riječima: »Ovaj je jedan od vaših bogova« i gradski sudac ga je pokopao u crkvi sv. Mihajla u predgrađu i u novom lijesu. **1545.** Te je godine pisao Sulejman venecijanskom duždu i potužio se na upade stanovnika iz Novigrada i Senja protiv Nadina i Vrane.

[Po Sulejmanovom povratku sa vojne dogodile su se dvije važne promjene. Najprije prevođenje namjesnika Konje, princa Selima, u namjesništvo Saruhana, što je bilo upražnjeno smrću princa Mehmeda. Nije to bilo uobičajeno postavljanje. Važnost namjesništva nije se mjerila veličinom prostora, nego po većoj ili manjoj udaljenosti od Carigrada. Ono koje je bilo prvo, bilo je i najbliže i znak sultanova povjerenja, ali i najkraći put do prijestolja. Najbliže namjesništvo bilo je maloazijska Manisa (Magnezija), a dosada ga je posjedovao princ Mehmed, koji je bio drugorođeni ali Sulejmanu najdraži sin. A sada je dodijeljeno mlađem princu Selimu na uštrb njegova starijeg polubrata Mustafe, namjesnika Amasije, i njegova rođenog brata Bajezida, koji je tek kasnije dobio Karaman.

Druga važna promjena ticala se položaja velikog vezira. Odstupanje već skoro 90-godišnjeg Sulejman-paše bilo je posljedica **mj. 3. 1544.** svađe sa vezirom Husrev-pašom koji se zbog toga nadao da će doći stupanj bliže ovom položaju. Najviši položaj je dobio drugi vezir Rustem-paša, i to manje preko svoje žene, Sulejmanove kćeri, sultanije Mihrimah (sunčani mjesec), a više preko njezine majke, porijeklom Ruskinje, sultanije Hurrem. Rustem-paša, po rođenju Hrvat, bijaše još u doba Ibrahimove svemoći, pri sultanovom povratku sa Mohača, uzdignut od vrhovnog oružnika do namjesnika Dijarbekra i konačno vezira, a kao sultanov zet bio je u najvećoj milosti. Ratnički spreman, ali znanstveno neobrazovan, kao što su to bili njegovi predhodnici, dobar znalac historije Ibrahim-paša i pisac historije Lutfi-paša, potkupljiv i ozbiljne ćudi, otvoreni neprijatelj pjesnika, koji su mu se svetili bockavim stihovima, za što on, ipak, nije pogubio nijednoga, kao Ibrahim koji je bio otvoreni njihov prijatelj. I veliki vezir Lutfi-paša, premda je dobro poznavao historiju i pravne znanosti, nije bio prijatelj pjesništva i umjetnosti pisanja; spram te

umjetnosti se jako ogriješio, te prevodioca u Aziji i Evropi glasovitih »Basni Bidpajevih«, velikog umjetnika kitnjastog turskog govora Alaedina Aliju, izgrdio pri predaji Humajun-name, tj. carske ili kraljevske knjige (tako se zove turski prijevod »Priča«), na kojoj je on utrošio više od dvadeset godina života; on se, naime, obrecnuo na njega, kako je tolike godine mogao izgubiti na to i zar ne bi bilo razumnije da je napisao raspravu o nekoliko pravnih pitanja. Povjesničar Ramazan-zade, kasniji nišandžija, a tadašnji nadzornik riznice (defter emini), bolji sudac od velikog vezira u stvarima umjetnosti, kupio je ovo djelo za pedeset dukata i položio ga pred sultana. Ovaj je još istu večer, u kojoj je počeo čitati, vlastoručno postavio autora na položaj suca u Brusi. Uživio ga je samo godinu dana, jer je umro iste

4. 7. 1546. godine, kada i princ Mehmed i Hajredin Riđobradi (Barbarossa) koji je pokopan na obali Bosfora, na Bešiktašu, uz školu što ju je utemeljio. Hajredin je ostavio iza sebe samo 60.000 dukata i 2.000 robova, od kojih je 800 poklonio sultanu, 200 velikom veziru kojem je u oporuci ostavio i 30.000 dukata koje mu je ovaj bio posudio, a kada je to sve rasporedio, njegovom sinu je ostala druga tisuća robova i preostatak od 30.000 dukata.

mj. 6. 1544. Ostaje da se kaže par riječi o završnici ugarske vojne. Ferdinand je dao nalog ne samo portugalskom poslaniku koji je išao u Carigrad na pregovore oko mira u Indijskom oceanu, nego i posebnom svome poslaniku Hijeronimu Adornu da pokrene pitanje ugovora o miru. U nalogu ovome je stajalo da se svemoćni sultan štuje kao otac i da se prema njemu kao takvo-

28. 2. 1545. me i ponaša. Adorno dođe sa Malvezzijem u Edrene, bude pri-

15. 3. mljen od svih vezira i umre četrnaest dana potom kada je trebao ići pred sultana. Malvezzi je bio pozvan pred vezire i, kada se pred njima uvjerio da je smrt bila prirodna, ode nazad sa pismom Rustem-paše, u kojem je on žalio smrt poslanika. A još prije Adornova i Malvezzijeva odlaska iz Beča, bilo je s Mehmed-pašom, budimskim namjesnikom, sklopljeno primirje za vrijeme njihova odlaska i povratka iz Carigrada. Za sporove, što bi za to vrijeme mogli nastati, određeni su posebni sudovi — s ugarske strane u Sigetu, Komarnu, Egeru i Zagrebu, a sa turske strane u Budimu, Pečuhu, Velikoj i Jazberinu. Ferdinand pošalje smjesta novog poslanika, doktora prava Nikolu Sicca i s njim godišnji dar od 10.000 dukata za sultana, 3.000 za velikog vezira i po 1.000 za vezire. Ponovno je primirje produljeno sa budimskim pašom do povratka i ovog poslanika.

U isto vrijeme, i car Karlo V pošalje svoga poslanika, Nizozemca Veltwycka u Carigrad na pregovore o miru kako za Njemačku tako i za Austriju, s tim da se sporazumi sa Ferdinandovim poslanikom. Ovaj je tako žurio da je, prema njegovom izvještaju, usmrtio deset konja. On bi jednako brzo i posao opravio, da Turci nisu postali oprezni nakon što su uhvatili pi-

smo, što mu ga je uputio Karlov poslanik koji nije htio znati za sklapanje ugovora dok on ne dođe. Tako se u Edrenu zaključilo primirje na šest mjeseci, dok je odlučeno da car Karlo i kralj Ferdinand trebaju poslati nove poslanike s posebnim ovlaštenjima za sklapanje konačnog mira. **10. 11. 1545.**

Iduće godine poslan je ponovo Veltwyck kao jedinstveni poslanik oba vladara. Kao preteča, a i da najavi njegov dolazak, poslan je nešto ranije, u proljeće Ugrinović kao nuncij. Poslaniku je naloženo da otkloni dvije glavne prepeke zaključenju mira — zahtjev za dobrima plemića i timara, s tim da ponudi novčani otkup. Turci su tražili za sebe ne samo dobra plemića, što su prvotno bila podvrgnuta njihovoj vlasti, a onda ponovo za kralja Zapolje vraćena, nego i seoska dobra koja su, pripadajući Granu, za opsade ove tvrđave bila podijeljena kao lenska dobra. Vezirima je obećan dar od po 1.000 dukata, velikom veziru 3.000, tumaču Porte Junuz-begu 500. Početak pregovora imao je prepreka: dolazak prebjeglice Regendorfa, zatim sultanova bolest a i samog poslanika. Christof Regendorf, kapetan garde Karla V, sin branitelja Beča, prešao je, noseći 15.000 dukata, Turcima i došao u Carigrad da sultanu ponudi svoje usluge protiv bivšeg gospodara. Sultan ga je primio i dao mu 100 akči dnevno za uzdržavanje, ali se on uskoro kompromitirao, pa je opalo i povjerenje u njega. Sam sultan, obolio je od groznice, povukao se u Edrene, a poslanik ga je, i sam bolestan, morao slijediti. Krajem godine, bio je svečano primljen, predao je vjerodajna pisma, održao kraći govor i podnio pismeno svoj prijedlog. Poslije je razgovarao i pretresao pitanje mira sa vezirima koji nisu odstupali od turskih zahtjeva, kao i godišnjeg danka od 10.000 dukata za onaj mali dio Ugarske što ga je držala Austrija. Dugo je to trajalo, a onda se dogovorilo kod Rustem-paše na sastanku da se prihodi i dobra carskih plemića, čiji su prihod Turci procijenili na 11.000 dukata, moraju godišnje naknaditi sa 5.000 dukata, Perenyjeva i Törökova dobra sa 10.000 dukata, a timari sa 5.000 dukata, što je, uz opterećenje od godišnje 10.000 iz prošle godine, iznosilo godišnje 30.000 dukata. Uz uvjet da se ovo mora godišnje donijeti na Portu, zaključen je mir ili, bolje, primirje sa Ferdinandom na pet godina i u isti su uključeni car Karlo, papa, kralj Francuske i Venecija. U roku od tri mjeseca morale su uslijediti potvrde ugovora od strane oba vladara. Već šest sedmica potom dao je car Karlo svoje odobrenje ugovora, a krajem rujna (septembra) stigao je u Carigrad Justi od Argenta sa potvrdama od Karla i Ferdinanda. Zatim su poslanici bili primljeni kod sultana, a onda su se dva dana kasnije oprostili od velikog vezira. Tako je dogotovljen ugarski rat nakon trogodišnjeg pregovaranja uz obavezu godišnjeg polaganja 30.000 dukata, prvi i jedini, u koji su Turci uključili i cara Karla V, prvi kojim je Austrija obavezana na godišnju isplatu novca, koji se odmah u osmanskim povijestima pojavljuje kao godišnji danak.] **1546.** **27. 9. 1546.** **18. 10.** **14. 12.** **13. 6. 1547.** **19. 6.** **1. 8.** **10. 10. 1547.**

GLAVA TRIDESETPRVA

Daljnji događaji, posebno u Perziji i Ugarskoj

Kao što je prethodna knjiga opisala povijest onih sedam godina koje su protekle između mira s Venecijom i Austrijom, tako će ova opisati narednih sedam godina, između prvog njemačkog i perzijskog mira. Posljednjih sedam godina ispunile su vojne na Ugarsku i mirovni pregovori, a u slijedećih sedam, osim perzijskih vojni, pada još i vojni pohod na Erdelj. I ovaj je puta radost zbog izvojevanih pobjeda i osvojenih gradova pomućena žalošću zbog gubitka jednoga princa. I u ovom kratkom vremenskom razdoblju smjenjivali su se prvi ljudi u carstvu, ali bez obzira na te promjene ostajao je duh vladavine isti, jer je proizašao neposredno od samoga vladara; i bez obzira na neprestani vanjski ratni nemir, uz koji se pridružuje još i žalosni unutrašnji razdor u obitelji, država je učvršćena mudrim uredbama i trajnim zakonima. U to su vrijeme utemeljene džamije i škole, kasarne i bolnice i u isto se vrijeme pojavljuju, uz velike zgrade i zaklade, i veliki učenjaci, vojskovođe i državnici. Na početku Sulejmanove vladavine ocrtali smo pored karaktera velikog vezira Ibrahima i karaktere drugih triju vezira. Potrebno je znati kojim se pomoćnim sredstvima Sulejman poslužio da izvede svoje velike planove. Zbog toga ćemo unaprijed reći nekoliko riječi o najvažnijim ljudima koji će, počevši od ove epohe, aktivno zahvatiti u pogon države i carske vladavine. Nakon velikog vezira Rustema, o kojem je već u prethodnoj knjizi rečeno ono što je potrebno, nećemo skrenuti pažnju na ona tri druga vezira, o kojima će se djelomice govoriti još kasnije uz njihova djela i njihove sudbine, već na dva čovjeka koji će odsad biti historijski neobično važni, ne samo do kraja Sulejmanove vladavine, nego i do kraja vladavine njegova sina i nasljednika Selima i koji će biti na čelu zakonodavstva i vladavine poput Herkulovih stupova postojanosti osmanske veličine i moći. Ovi su ljudi Mehmed Sokolović (Sokollü) i Ebusuud el-Amadi. Prvi je kasniji osvajač Sigeta, veliki vezir triju sultana, a drugi muftija-zakonodavac čije ime na fetvi daje jamstvo zakonitosti lenskim i drugim ustanovama. Obojica su od sada kroz jedan čitav ljudski vijek najdjelotvornije poluge moći i vlasti i obojica su, otkad postoji Osmansko carstvo, srećom, najdulje na svojim položajima državnika. Mehmed Sokolović je petnaest godina veliki vezir, dakle najdulje, a Ebusuud je dvostruko duže, znači trideset godina muftija. Niti jedan jedini pisac osmanske povijesti na evropskim jezicima nije dosada uzimao u obzir da u dugom službovanju velikog vezira i muftije leži uzrok najvećeg procvata

osmanske moći i veličine zbog postojanosti koja je trajala jedan čitav ljudski vijek. Taj procvat će se vidjeti od sada pa sve do kraja Selimove vladavine i jedino objašnjava kako se za tako velikog vladara, kao što je bio Sulejman, i tako nedostojna nasljednika, kao što je bio Selim, moglo Osmansko carstvo još tako dugo zadržati na vrhuncu svoje veličine i moći. Bosanac Mehmed, rođen u utvrđenom gradu Sokolu koji se zove zbog strma položaja »sokolovo gnijezdo«, odgojen je kao paž u carskom haremu i izišao iz njega kao sobar. Odmah je nakon Barbarossine smrti namješten kao admiral mornarice. Njegova će daljnja sudbina biti ispričana uz njegova djela tokom ove povijesti. Ebusuud el-Amadi, sin šejha Mehmeda, prošao je uobičajeni tok učenjaka-pravnika kao profesor i sudac i već je osam godina bio na visokom položaju rumelijskog vojnog suca, kad ga Sulejman imenova muftijom, najvećom pravnom časti, šejhom Islama. Kao pisac više rasprava stekao je najveće ime kao učeni zakonodavac najvećim komentarom Kurana. Tu su sažeta oba velika komentara Kadi Bejdavija i Kešafa Zamahšerija. Kad je prvi dio toga komentara poslao sultanu, povisio mu je ovaj plaću za to od dosadašnjih tri stotine akči, tj. šest dukata, na pet stotina, tj. deset dukata. Kad mu je predao drugi svezak, dodao mu je sultan daljnjih stotinu akči, tako da je, zahvaljujući svojoj učenosti, muftija plaću od tri stotine akči podvostručio na šest stotina. Mehmed Sokolović i Ebusuud el-Amadi bili su visoka stasa i mršavi kao Sulejman; obojica su imali palače kod Sitlidže — lučkog predgrađa Carigrada u čijem se imenu zadržala riječ mlječno, staro ime za Mlječni izvor (Galakrene) i obojica počivaju preko puta Sitlidže uz Ejubovu džamiju. Grobovi im leže jedan nasuprot drugom, na posvećenu tlu Poslanikova stjegonoše; Ebusuud u krugu svoje djece, a Sokolović pod nadsvođenom džamijom, što ju je sagradio graditelj Sinan.

Muftija Ebusuud, kapudan Sokolović i veliki vezir Rustem bila su tri najvažnija čovjeka u carstvu, sva trojica veliki talenti na najvišim državnim službama. Sulejman je ponovno dokazao veličinu istinskog vladarskog genija koji uglavnom prosijava u sretnom odabiranju sposobnih ljudi, iznad svake sitničave ljubomore na talent i karakter. Jednog od svojih najsposobnijih vojskovođa, vezira Husrev-pašu, nekadašnjeg namjesnika Bosne, smijenio je u isto vrijeme sa starim velikim vezirom Sulejmanom, jer su obojica u divanu zapali u nepristojnu svađu. Obojica nisu dugo preživjeli gubitak svojih časti i svoga utjecaja. Ipak je Sulejman, devedesetogodišnji evnuh, proživio još tri godine u Malgari u tihoj osami. Husrev, preslab da snosi život bez moći i utjecaja, okončao ga je dragovoljnom smrću od gladi. Kada se prvi puta, nakon što je skinut s položaja, uspeo na konja i pogledao oko sebe, pa nije ugledao ni paževe, ni tjelesnu stražu, ni zlatne kape ni zlatne kaftane, prošla ga je volja

za jahanjem i životom. »Bolje je ležati u krevetu, nego ovako sjediti na konju«, rekao je, izvadio nogu iz stremena i legao. Liječnike, koji su mu htjeli dati lijek, odbio je riječima: »Vi želite da proždrem otrov«, pa nije više ni jeo ni pio, sve dok nije sedmi dan umro. To je način smrti koji nije neobičan za Grke i Rimljane, ali je gotovo nečuven u povijesti muslimana. Oni se vjerom predaju odlukama sudbine što ih čuva od kukavičke smrti samoubojstvom. Mudro i s jačim duhom je smijenjeni veliki vezir Lutfi-paša svoju dokolicu ispunio pisanjem svog djela o historiji carstva, u kojem o tom događaju opširno pripovijeda.

[U istoj godini, kada je sklopljen ugarski mir, poslao je indijski sultan Alaedin svoga poslanika u Carigrad, moleći Sulejmana da mu pomogne protiv Portugalaca. Još veći prizor sjaja za dvor i grad bio je dolazak perzijskog princa Elkas Mirze, brata šaha Tahmaspa, koji je došao tražiti zaštitu i pomoć od sultana. Njemu u čast priređena je sjajna smotra svih veledostojnika, a zatim mu je priređena svečana gozba, te su mu poslani bogati darovi od sultana, harema i vezira; nizale su se kese i kese pune zlata i srebra, smotak za smotkom marama i bogatih tkanina, red za redom konja i mazgi, skupina za skupinom robova i robinja, crnih i bijelih, od sultanije Hurem, svilene košulje i pregače što ih je ona sama sašila. Takvo rasipanje na Perzijance izazvalo je negodovanje među revnim sunitima koji su na njih zbog šiizma gledali kao na krivovjerce, a u ovom slučaju su čak smatrali da se radi i o mogućnosti izdaje. Sulejman, obaviješten o tome, rekao je: »Učinili smo što traži čast i dostojanstvo carstva; a ako se radi o izdajstvu, prenesimo njegovo kažnjavanje na Gospodara Boga«. Upletanje harema u doček upućivalo je na to odakle puše vjetar perzijskog pohoda. Još prije deset godina je sultanija Hurem, do koje je Sulejman najviše držao, dijelom potkopala Ibrahim-pašu time što ga je prikazivala sklonim Perzijancima pri ranijem pohodu. Sada se ponovno rasplamsavao slabim mirom pokriveni protuperzijski žar u novi ratni požar. Sultanija je to koristila ne samo kao mogućnost da se istakne vojna sprema njezinog zeta Rustem-paše, nego i da osigura da Selim, najstariji od njezina tri sina, zastupa sultana u Evropi za njegova otsustva. Odluka o perzijskom ratu je pala, Elkas Mirza je poslan na granicu i pridodan mu je u svojstvu lale, tj. vrhovnog dvorskog upravitelja, dosadašnji namjesnik Bosne Ulama-paša koji je sada bio namjesnik Erzuruma.]

1548. Slijedeće proljeće pođe Sulejman osobno po jedanaesti puta u rat. Išlo se preko Sidi Gazija, Konje i Sivasa. U prvome od ta tri grada dočeka ga njegov sin Selim, namjesnik Manise (Ma-

gnezije), u drugom princ Bajezid, namjesnik Karamana, a u trećem princ Mustafa, namjesnik Ruma. Prvi je poslan iz Azije u Evropu da, u očevoj odsutnosti u Edrenu, drži vladarske uzde kao zamjenik u Rumeliji. Iz Amasije se išlo u Erzurum i Adildživaz, odakle su Ulama-paša, erzurumski beglerbeg, i Piri-paša, karamanski beglerbeg, poslani da izvrše opsadu tvrđave Van. Ovdje se pojavi, pozvan Sulejmanovim pismom, Ali Sultan, sin Halila koji je nekada bio zakoniti vladar Širvana. Šah Ismail je dao ocu svoju kćer za ženu, ali, nakon njegove smrti i kad je Ali Sultan bio još malodoban, protjerao ga je šah Tahmasp s očevine nakon sedmomjesečne opsade Šamahija i predao ga njegovu bratu Elkasu Mirzi kao namjesništvo. Pošto je Elkas Mirza došao u Carigrad, Ali Sultan, koji je već ranije tražio utočište na Sulejmanovim vratima, poslan je natrag u Širvan preko Crnoga mora. Sada mu je ponovno potvrđen posjed očeve vlasti. Na Elkas Mirzinu molbu pođe Sulejman odavde, umjesto u Van, u Tebriz, kojeg je perzijski princ želio za sebe. Sulejman je odbio prijedlog princa o sveopćem krvoproliću ili ispražnjavanju grada odvođenjem stanovnika kao kolonije. Zaposjeo je grad uz najoštriju vojnu disciplinu i petoga dana pošao u Van. Polovicom kolovoza udaren je tabor pred Vanom, gdje je došlo te- **16. 8. 1548.**
ško topništvo iz Erzuruma. Osam dana su gađali tvrđavu, a devetoga dana je zauzeta dogovorno sa žiteljima i Elkas Mirzom. Namjesništvo ove važne pogranične tvrđave dano je dosadašnjem defterdaru Anadola, Čerkes Iskender-paši, a onda se za ovu godinu pošlo natrag u zimovalište. Međutim je šah Tahmasp poharao kraj oko Adildživaza, Muša i Ahlata krstareći njime, a napao je i potukao i osmanski vojni odred koji je bio određen da ponovno osvoji tvrđavu Kars. Iz Amida je dakle poslan treći vezir, Ahmet-paša, da obustavi takva tumaranja. Predao je zapovijed prethodnici, hrabrom Čerkezu Osman-paši, koji je u blizini Kumaha noću napao Perzijance ratnim lukavstvom. Krdima skupljenih konja dao je za repove privezati gavrane i svrake pa ih je tako po mrkloj noći otjerao u neprijateljski tabor. Misleći da su napali Osmani, svi su poustajali i počeli se međusobno gušiti. Kao nagradu za tako duhovitu i sretno sprovedenu ratnu lukavštinu dobio je Osman-paša namjesništvo Haleba (Alep). Perzijskom princu Elkas Mirzi, koji nije bio omiljen u osmanskoj vojsci, dano je dopuštenje da poduzme pljačkaški pohod u okolicu Kašana, Kuma i Isfahana. Dobio je za to i nekoliko tovara novca, ali nije dobio redovite čete, nego samo Kurde i sakupljeni ološ. Bajram je proslavljen u Čoleku, a krajem studenoga (novembar) Sulejman se u Halebu (Alep) **26. 11. 1548.**
smjesti u zimovalište.

Za vrijeme zimovanja u Halebu prispjeli su darovi s pljačkaškog pohoda princa Elkas Mirze, a i vijesti o pobjedi. Došao je i njegov sin Bajezid, namjesnik Karamana, kojega je Sulej-

man pozvao k sebi. Darovi Elkas Mirze sastojali su se od krasnih rukopisa Kurana i predaje (Hadisa), šahnama i pjesnika, a bili su bogato ukrašeni zlatom; bilo je oružja svake vrsti, optočenog dijamantima i dragim kamenjem; bilo je tu ploča ambre i mošusa, tovara aloje, kesa tirkiza iz Nišabura i rubina iz Bedahšana, indijske tanke tkanine, kašmirskih šalova, perzijskih sagova, horasanskog sukna i bogate tkanine. Došli su i izvještaji o pobjedi beglerbega Aus Iskender-paše nad izdajničkim hanom iz Huija, Denbulli Hadži Hanom. Od vezira Mehmed-paše stigla je vijest da su uništeni pobunjeni Albanci koji su bili napali i ubili erzurumskog beglerbega Musu i da je osvojio sedam
3. mj. 1549. neprijateljskih utvrda. Princ Bajezid je neko vrijeme boravio
5. 6. u okolici Haleba loveći zajedno s ocem. Početkom lipnja (juna)
10. 6. pođe Sulejman iz Haleba. Rastane se pet dana potom s princom Bajezidom, koji se povrati na svoje namjesništvo, prijeđe Eu-
3. 7. frat i utabori se kod Almalija. Ovamo je pozvan perzijski princ Elkas koji se nije usudio izići ni pred sultana, ni pred trećega vezira Sofi Mehmed-pašu kojemu je naređeno da ide u Bagdad. Elkas, bolestan od groznice, pažuri u Činar, gdje ga napadne njegov brat, princ Suhrab, koji ga izruči šahu Tahmaspu koji
10. 9. ga doživotno zatoči u čvrstu utvrdu. U rujnu (septembar) Sulejman je logorovao u Erzurumu pa je odande poslao drugog vezira Ahmet-pašu u Gruziju. Ovaj je za šest sedmica zauzeo dvadeset utvrda, od kojih su najbolje bile: Tortum, Nedžah, Mira-
24. 10. hor, Akdžekala, Bengert i Istertut. Nakon sretno dovršenog po-
7. 11. hoda poljubio je sultanu ruku u Čoleku, te je odlikovan počasnom odjećom i carskim darovima. Nakon četrnaest dana pošla je vojska natrag, a polovicom prosinca (decembra) stigne Sulejman sretno u Carigrad. Pobjedničko pismo, koje je pisao Ferdinandu, javljalo je da je osvojio trideset i jedan grad, četrnaest ih je bilo razoreno, a dvadeset i osam iznova učvršćeno. Slična pisma, gdje se javlja o pobjedi, poslana su u Veneciju i Poljsku.

[S pismima o pobjedi, poslan je Ferdinandu tumač Ahmet, porijeklom Nijemac, čija je majka i srodstvo obitavalo u Beču. Zadatak mu je bio izvidjeti kraljeve namjere spram Erdelja. Ferdinand je poslao prvu ugovorenu sumu od 30.000 dukata putem sekretara Singlmosera i Justija od Argenta; u isto vrijeme je poslao Deseuffyja po treći put u Budim, da preda dar u zlatu novom namjesniku Kasim-paši koji je došao na mjesto umrlog Jahjapašaoğlua. Pa ipak se mir stalno narušavao i bilo je ispada kao što je Velidžanov, bega od Stolnog Biograda (Sekešfehervar), na što su Mađari odgovarali oružjem. Pregovori što su se zatim vodili, nisu bili uspješni. Sulejmanov poslanik Mahmut, Nijemac koji je prešao na Islam — nakon što je iz

Ferdinandove neobazrive izjave našao potvrdu Sulejmanovih sumnji u pogledu njegovih namjera spram Erdelja — otišao je u ovu zemlju s prijetećim pismom. U njemu se žiteljima ovog kraja zabranjuje podložnost izdajničkom redovniku Đorđu i zahtijeva da budu vjerni samo ugarskoj kraljici i njezinom vjernom savjetniku Petroviću. U isto vrijeme se šalju darovi i nalog Arslan-begu, sandžakbegu Hatvana i Koloča, da se pokrene ka mjestu Egeru. A Kasim-paši, namjesniku Budima, poručeno je da bude protiv Erdelja na pripomoći kraljici Izabeli i njezinom sinu. Jedan je ferman poručivao da se razruši utvrda u Čolnoku koja je podignuta na području pod sultanovom vlašću. Iste godine je u Carigrad došao poljski poslanik Nikola Bohouč koji je nosio uvjeravanja o prijateljstvu i zadovoljavajuća objašnjenja o Lasczkyjevom upadu u Očakov. Tako je prošla ova **1550.** godina, u kojoj je u Carigradu, uz veliku svečanost, položen temelj velike džamije koja je i danas remek-djelo osmanske arhitekture — dostojna velikog gospodara Sulejmana i velikog graditelja Sinana. Sultan je, praćen velikim vezirom i muftijom, položio kamen-temeljac uz svečanu molitvu.

Slijedeće je godine Sulejmanova budnost, u pogledu Erde- **1551.**
lja, bila još dugo uspavljivana lažnim izvještajima redovnika Đorđa. On je, dok je sa Ferdinandom pregovarao da mu odstupi Erdelj i Banat, izvještavao Carigrad da nema nikakvog njemačkog ulaženja u zemlju. Tek u srpnju (julu), kada je kraljica Izabela već predala krunu i spremala se predati zemlju, pisao je Sulejman Erdeljcima, »pri tako proturječnim obavijestima, jer prema izvještajima redovnika Nijemci se nisu približili, a prema izvještajima budimskog paše već su usred zemlje, naređeno je rumelijskom beglerbegu i smederevskom paši Rustem-paši da se opreme, sandžakbeg Vidina Malkočoğlu vodit će Vlahe, sandžakbeg Nikopolja, nedavno na Islam preobraćeni moldavski vojvoda Elijas, sada zvan Mehmed-beg, vodit će Moldavce i Tatare iz Dobrudže«; krimski han spojio se sa Tatarima, a veliki vezir Rustem sa janjičarima i sipahima (spahijama). Rumelijski beglerbeg bio je Mehmed Sokolović, sin bosanskog svećenika, koji je pred pet godina povjereno mu mjesto admirala ustupio Sinan-paši, bratu velikog vezira. Mehmed Sokolović je boravio u Slankamenu da bi sebi privukao trupe Ulama-paše, koji je nakon perzijskog rata ponovno nastupio svoje ranije namjesništvo Bosne, Ali-bega iz Srijema, leteće odrede Mihaloğluove i trupe Kasim-paše. Kada Sulejman nije više sumnjao u izdaju redovnika i gubitak Erdelja, pozove Ferdinandova poslanika Malvezzija na divan, a kada mu ovaj nije mogao dati zadovoljavajući odgovor, on izda nalog da ga se utamniči u anadolski dvorac na Bosforu. Doduše, Ferdinand se požalio u posebnom pismu zbog takve povrede poslaničkog prava, a Sulejman se u odgovoru pozvao na islamski stav, da su poslanici jamci za danu riječ svojih gospodara i da oni kao taoci moraju ispaštati

njihove prijestupe. U Slankamenu se, međutim, skupilo 6.000 turskih vojnika pod Mehmedom Sokolovićem koji je još uvijek bio zadržavan lažnim pismima redovnika Đorđa; ovaj je par mjeseci kasnije za uslugu oko Erdelja, a Ferdinandovim zalaganjem u Rimu, bio unaprijeđen za kardinala.

7. 9. 1551. Konačno krene Mehmed s vojskom od 80.000 vojnika i 50 topova preko Dunava i zaustavi se pred dvorcem Beče kojeg zauzme, a posadu od 200 ljudi uništi, dok posada od Bečkereka bijegom izbjegne tu sudbinu. Zatim se okrene ka gradu Čanad, čija posada prijeđe Turcima. Franjo Ugod preda ključeve, zbog posade padne i Iladija (Forgač) i dvanaestak dvoraca koje posada ustrašeno napusti. Zatim se naiđe na Lipu na Marošu; ona je bila po Georgu od Brandenburga, koji je oženio udovu Ivana Korvina, učvršćena zidinama i grudobranima. Kada se Mehmed približi, zaprijete se žitelji zapovjedniku da će ga ubiti, ako dragovoljno ne preda. On razbije topove, digne u znak barutanu i pobjegne. Tu se postavi posada od 5.000 sipaha (spahija) i 200 janjičara pod zapovjedništvom Ulame Perzijanca, a Ahmet Mihaloğlu sa 200 bešlija i 100 pješaka u Haliju. Opsada Temišvara potrajala je dvije sedmice, a tada, pošto je jesen poodmakla, Mehmed se povrati s vojskom u Beograd.

Da bi se Temišvar oslobodio opsade, Castaldo, jedan od Ferdinandovih zapovjednika, i redovnik Đorđe Martinuzzi sakupe vojsku od 100.000 vojnika, no kako se Mehmed povratio u Beo-
4. 11. 1551. grad, dođe ona pred Lipu. Grad je okružen sa tri strane, a tu-
7. 11. klo ga je osam topova. Nakon nekoliko dana bio je zauzet, opljačkan, a onda je opsjednuta njegova tvrđava u kojoj se bra-
16. 11. nio Ulama sa od posade preostalih 1.500 ratnika. Devetog dana ponudi Ulama predaju Lipe i Čanada pod uvjetom dvadesetodnevnog primirja, slobodnog odlaska i sigurne pratnje. Na to opsjedatelji nisu morali pristati, utoliko prije što su znali da posada nema što više jesti, ali su popustili pred Martinuzzijem, koji nije bio zadovoljan da je dobio kardinalsku čast, nego je žudio za titulom kneza Erdelja. Već mu je Paša Hajdar uputio pismo u kojem je ponudio da ga pomiri sa sultanom, a tu priliku još više je sada osiguravalo Ulamino obećanje za slučaj da
5. 12. spasi opkoljenu posadu. U petak oko ponoći, pri punoj mjesečini, krene Ulama sa 1.300 ratnika, bogato opskrbljen životnim potrepštinama i darovima od redovnika-kardinala te sa pratnjom. Iza Temišvara ih napadnu nezadovoljnici koji su bili protiv njihova slobodna odlaska. Bitka je bila žestoka, Balaša, jedan od vođa nezadovoljnika, bude teško ranjen, a drugi vođa, Ambroz od Nađilaka usmrćen. Ulama, i sam ranjen, odjuri sa preostalih 300 ratnika ka Beogradu. Dok su tekli pregovori sa Ulamom oko odlaska, Castaldo ode do kralja Ferdinanda i odlučno zatraži da se okonča vlast kardinalova, jer će inače Erdelj biti izgubljen. Kardinal je bio došao u svoj dvorac Alvinč, a s
18. 12. njim otvoreno španjolski i talijanski vojnici, a tajno i čauši s

pismom. Jednog jutra ušao je Castaldov sekretar sa papirima u kardinalov ured radi potpisa. Martinuzzi u košulji, zagrnut kućnim kaputom, stajao je pred stolom. Kada se nagnuo da potpiše spise, zada mu sekretar dva uboda kamom, u grudi i vrat i on padne pod stol. Tada unutra ujuri sa izvučenim mačem Pallavicini, koji je, pošto ga sobar nije pustio unutra, bio pred vratima, i rasiječe mu glavu. Iza njega upadne Lopez sa španjolskim vojnicima, koji otvore vatru iz pušaka na još živog snažnog starca i on padne mrtav. Prepun zadanih udaraca, ležao je 75 dana nepokopan 75-godišnji starac. Tako je završio gordi redovnik-kardinal koji je više puta bio izdajnik svoje domovine i svojih gospodara, jer je Ugarsku izdao Sulejmanu, Sulejmana Ferdinandu, a obojici kraljicu Izabelu i Erdelj.]

Slijedeće je godine vojnu izazvao pothvat Mihajla Tota sa pet tisuća hajduka protiv Segedina. Španjolci Aldana i Perez, Šlezijac Opperndorf, Mađari Petar Bakić, Nikola Doczy, Stjepan Dersfy i Franjo Horvat Veliki bili su kolovođe noćnog pre- **24. 2. 1552.**
pada 24. veljače (februara). Zapovjednik Mihalŏglu Hizir-beg spasio se polugol u utvrdu, a grad su hajduci opljačkali. Već su radili sjekirama i svrdlima na vanjskim bedemima da ih razore, kad je Hizir-beg ispao iz grada i otjerao ih s vratiju. Španjolci, Mađari i Nijemci, koji su slijedili hajduke, zaboravili su u podrumima grada na zauzimanje utvrde, na oružje i vojnu disciplinu. Međutim je Hizir-beg pronašao način da budimskog pašu, evnuha, Karamanca Ali-pašu, putem goluba-listonoše obavijesti o opasnosti i nevolji u kojoj se nalazio. Ovaj požuri sa svojim četama i s vojskom smederevskog namjesnika, Rustembega, u brzom ali dobro uređenom maršu. Pred Segedinom se u tri skupine postavi u jednoj liniji; desno i lijevo konjica, u sredini on sam sa dvanaest topova, sa svake strane po šest. Hajduci su napali ludo-smiono i neuredno, a da nisu pazili na riječi španjolskih i ugarskih vođa. Uskoro je došlo do općega bježanja na sve strane. Mihajlo Tot se jedva spasi s dvadeset ljudi u utvrdu sv. Đorđa na Tisi. Aldana, Perez i Oppendorf su pobjegli u Lipu. Kao trofej u Carigrad je otišlo četrdeset zastava i pet tisuća odrezanih noseva. Na drugu četu od četiri stotine konjanika, koju su predvodili Valentin Nagy i Petar Török, naišli su na putu do Segedina kod Bečkereka. Ranjenog zapovjednika Kasima suzbili su natrag u utvrdu i, ništa ne znajući za poraz, došli do Segedina. Tamo su uništeni, tako da je samo Valentin sa dvadesetoricom svojih otplovio preko Tise natrag.

Za ovu godinu, umjesto rumelijskog beglerbega Mehmeda Sokolovića, za rukovodioca ugarskim ratom imenovan je drugi vezir Ahmet-paša, koji je iz Carigrada došao u Edrenu. Odatle je Čauš-Madžan Aliju poslao evnuhu Aliji da mu čestita sjajnu

pobjedu kod Segedina, donijevši mu zlatnu sablju i svečanu zlatnu odjeću i da najavi da će njegov slijedeći dolazak s vojskom biti pred Temišvarom. Namjesnika Budima poticalo je, osim pisma vezira-serdara, još i zatočeništvo hrabroga Hamze, sandžakbega Stolnoga Biograda, da poduzme nešto protiv Vesprima, čija je posada zarobila Hamzu kad se s dvije stotine konjanika požurio da preuzme svoje namjesništvo. Dne 1. travnja
1. 4. 1552. (aprila) stajao je budimski namjesnik sa četama i topovima pred Vesprimom. Vesprim, tj. »bijeli izvor«, tako je nazvan po izvorima koji u gradu i predgrađima izviru iz stijene bijelo se pjeneći. Grad leži na dugačkoj uzvisini i tada je bio opasan samo jednim starim, slabim zidom. Kuće predgrađa rasute su preko uzvisine i doline. Ovdje je veliki slavenski knez Svetopluk imao dvor prije nego su došli Mađari i, pri drugoj seobi, pošto su lukavstvom dobili pravo na zemlju i vodu, ubili ga te mu oduzeli zemlju i život. Evnuh Alija je s uzvisine, gdje je podigao šator, otjeran topovima s tvrđave; logorovao je u susjednoj lijepoj dolini. Sa sjeverne i zapadne strane podignuti su zemljani nasipi s kojih su deset dana i deset noći pucali na utvrdu. Jedan je dio posade prešao u turski tabor, ali Alija nije mislio da im zahvali za sadašnju nevjeru, nego je imao na umu osvetu zbog prijašnjih neprijateljstava, pa ih je sve dao ugušiti u dolini. Još za vrijeme Istuanfija njihove su se kosti tamo bijelile na suncu. Dok je zapovjednik Željezni Mihajlo (Vas) koji se ovdje još prije pokazao olovnim, pregovarao o predaji, prodrli su janjičari na vrata, a posada koja se izvlačila, dijelom je opljačkana, dijelom pobijena. Ali-paša je doduše kaznio prijestupnike udarcima štapa, ali je zato ipak Željeznog Mihajla poveo sobom u vječno zarobljeništvo. Za zapovjednika Vesprima imenovao je Džafer-agu.

23. 4. 1552. Koncem travnja (aprila) drugi je vezir Ahmet-paša s vojskom krenuo iz Edrena i u dvadeset i pet etapa hoda stigao u Beograd, gdje mu se pridruži rumelijski beglerbeg, Mehmed Sokolović sa svojim četama. Mjesec dana kasnije stajao je pred Temišvarom kojeg je Losonczy sa dvije tisuće i dvije stotine ljudi odlučio braniti do zadnjeg čovjeka. Dan prije Petrova i Pavlova dovezli su topove. Među njima se našlo mnogo teških i lakih topova, te trideset i šest topova za opsadu. Materijal od spaljenih kuća na otoku koristili su za postolja i s njih su gađali, tako da je nasip uskoro bio razvaljen. Prije nego je bio još upotrebljiv za navalu, usudili su se Turci na prvi juriš bez seraskerove zapovijedi. Osim što su pri tom izgubili dvije tisuće ljudi, izgubili su još i sandžakbega iz Nikopolja, Mustafu Tenbela, a u tvrđavi su izgubili hrabrog španjolskog pukovnika Castelluvija. Anadolski beglerbeg Hasan doveo je karavanu s olovnim prahom, kojega je već nedostajalo, sretno u tabor, premda je sam, s pratnjom posade Karanzebeša, koja ga je napala, natjeran bio u bijeg. Oni koji su slijedili puščani prah nisu bili tako

sretni. Mihajlo Tot, junak Segedina, htio ga je dovesti u utvrdu na ušću Maroša, ali, napušten je od većine svojih vojnika, potučen je s ostatkom vojske i s mnogo se rana spasio bijegom. Međutim su opsjedatelji neprestano pucali na vodenu kulu i kad je većim dijelom bila već porušena, proglašena je na dan 25. srpnja opća navala. Među navalom je u prvim redovima do- **25. 7.**
viknuo ćehaja čauša Mađaru Blažu Pattantyusu koji se hrabro borio njemu nasuprot u kršu kule: »Ja se zovem Kubad« i silno zamahnuo prema protivnikovoj glavi. Ovaj primi udarac štitom i povikne: »A ja se zovem Blaž« i probode Kubadu šiju. Navala je trajala pet sati, a za to je vrijeme palo tri tisuće od navale, **26. 7.**
a samo stotinu i trinaestorica u gradu. Slijedeći su dan ponovno navaljivali na vodenu kulu. Vezir Ahmet, rumelijski i anadolski beglerbezi, Mehmed Sokolović i Hasan, te sandžakbeg Kasim sami su tjerali navalu, ne samo riječima, već i velikim željeznim kijačama koje su pogađale one što bi se povlačili. Tako je zauzeta vodena kula. Zauzimanje čvrste utvrde, nedostatak hrane, oružja i konačno upornost Nijemaca i Španjolaca, koji su se prijetili da će pregovarati o predaji i protiv volje vojskovođe, prisilili su hrabroga Losonczyja na predaju uz slobodan odlazak. Kao je izišao, uzeli su ga rumelijski beglerbeg i Kasim počasno u svoju sredinu, ali su janjičari počeli grabiti za sebe dječake koji su im se dopadali. Kad su Losonczyjeva vlastitog štitonošu, mladoga Andriju Tomoryja, nećaka nesretnog junaka mohačke bitke, koji je nosio vojskovođin zlatni oklop i šljem, strgnuli s konja, izgubi Losonczy strpljenje i, okrenut Perezu i Simonu Forgaczu, koji su ga slijedili, reče: »To je turska riječ, mašite se oružja da ne padnemo neosvećeni« i posiječe odmah beglerbegova ćehaju koji je dohrlio stišati metež. Pošto se dugo i hrabro mačevao, pao je ranjen u glavu i proboden je kopljem. Perez, pošto je mnoge ubio, nadao se svojim brzim konjem uteći prema Lipi, skočio je s konjem u valove Kereša iz kojih nije više izronio. Forgacz je pao unakažena nosa neprijatelju u ruke. Losonczy, doveden pred vezira, obasuo ga je predbacivanjima zbog prekršene riječi. Ahmet odgovori da je to samo odmazda za nevjeru nad Ulamom pri odlasku iz Lipe i, kada je Losonczy nastavio gomilanjem psovki, ubrzao je Ahmet zbog rana i onako blisku smrt junaka zapovjedivši da mu odsijeku glavu, koja je ispunjena travama i pamukom poslana Sulejmanu. Sandžakbeg Kasim je dobio zadatak da popravi zidine Temišvara, a morao je braniti i grad. Pad Temišvara povukao je za sobom i pad Lipe, Šolimoša i drugih čvrstih utvrda u Banatu. Čim je Ahmet čuo da je Španjolac Bernard Aldana, kojemu je Castaldo predao obranu Lipe, minom srušio zidine i topove, a grad zapalio, poslao je Kasim-bega s pet tisuća ljudi iz Temišvara da gase vatru i da spasu od topničkog oružja što god je moguće. Tako je Banat potčinjen turskoj vlasti, a uprava je predana Kasim-paši kao beglerbegu.

U isto vrijeme, kada je poduzeta opsada Temišvara, evnuh Alija, budimski namjesnik, zauzeo je čvrstu stjenovitu gradinu Dregeli koja leži na borzemskom gorju kao čuvarica gorskih gradova. To je bio pothvat koji je u povijest ušao manje zbog uspjeha, a više zbog otpora, i to ne Dregelija, nego Zondyja, njegovog hrabrog branitelja, čije se ime zauvijek proslavilo u povijesti. Ali-paša je pozvao Zondyja na predaju po svećeniku Oroszfalviju. Zondy je dva turska dječaka, svoje zarobljenike, dao obući u purpur i poslao ih Ali-paši s porukom da dovrši njihov odgoj za ratnu službu, što njemu nije dano, budući je odlučio umrijeti u obrani dvorca. Tada je dao oružje, srebrno posuđe i najbolje stvari iz kuće nagomilati u dvorištu dvorca i sam sve zapalio. Zatim je pošao u štalu i vlastitom rukom probo svoje bojne konje, a potom jurnuo na neprijatelja koji je već jurišao na vrata. Pogođen tanetom padne na koljena i klečeći još nastavi s borbom dok nije pao pogođen od nekoliko taneta. Paša zapovijedi da se odsječena glava i tijelo časno pokopaju na uzvisini nasuprot dvorcu s kopljem i zastavom, poštivajući hrabrost u neprijatelja. Tako slavan primjer ostao je bez djelovanja na posadu dvorca Séčinyja, koja ga je napustila pa je pao evnuhu Aliji u ruke. Branitelji čvrste kule Buze, hrabri vazali grofa Balassaa, Mihajlo Terhy, Stjepan Suhay i Andrija Nagy, s malo su vojnika izdržali protiv dvije tisuće ljudi i dva topa koje je doveo Arslan, Jahja-pašin sin, na Ali-pašinu zapovijed. Iz razvalina kule odvukli su se njezini branitelji u dolinu, odakle im Arslan ponudi i dopusti siguran odlazak, jer je i on kao Ali-paša visoko cijenio hrabrost neprijatelja. I utvrda Šalgo bi mu se dulje hrabro odupirala, da njezin zapovjednik nije bio lukavo prevaren, jer je ogroman top, koji je Arslan dao dovući do gore uz veliku buku tjerača volova, držao za stablo. Bio je to jedan od onih ogromnih topova, koji su upotrijebljeni za opsadu Carigrada za Mehmeda II, a zvao se helepolis ili zauzimač grada. Isto tako lako bilo je Mehmed-paši zauzeti utvrde Holoke, Bujak Šag i Đarmat. Konačno su Arslan i
11. 8. Alija na polju kod Fileka potukli Ferdinandovu sakupljenu vojsku od sedam tisuća ljudi, pod vrhovnim zapovjedništvom Austrijanaca Erazma Teufela, plemića iz Gundersdorfa. Jedan pogodak koji je pao na kola s puščanim prahom odlučio je bitku. Biskup od Vača i mnogi hrabri junaci su pali. Pallavicini i Teufel su zarobljeni. Ali-paša je triumfalno ušao u Budim. Pred sobom je imao četiri tisuće zarobljenika i vojskovođu Erazma Teufela bez oklopa i šljema, ali na konju. Praćeni su prodornom vojnom glazbom. Zarobljenici su požnjeli porugu, naročito Nijemci, koji su prodani kao robovi uz porugu za mjericu brašna ili zobi, za vrč meda ili maslac. Viša je bila cijena otkupnine zahtijevana za vođu. Pallavicini je u zatvoru u Budimu ispaštao, uz zlostavljanja, što je sudjelovao u Martinuzzijevu mučkom ubojstvu i oslobođen je samo uz cijenu od osamnaest tisu-

ća dukata. Teufel je kao trofej poslan sa četrdeset zastava Sulejmanu, zatajivši ime i položaj da prođe s manjom otkupninom. Razljućen zbog takve prijevare, dao ga je Sulejman ušiti u kožnatu vreću i baciti u more.

Mnogobrojna osvajanja u ovom vojnom pohodu trebala su biti okrunjena zauzimanjem tvrđava Čolnok i Erlau (Eger). Prvi je sagrađen na ušću rijeke Zađve i Tise i prije nekoliko godina redovito ga je utvrđivao grof Nikola Salm kao trokut. Bedemi su se tako visoko uzdizali da su se izvana jedva vidjeli krovovi kuća; s južne strane je duboki i široki vođeni opkop sprečavao približavanje gradu. U pripravnosti je ležalo dvadeset i četiri velika topa, tri tisuće vojničkih pušaka i osam tisuća centi puščanog praha za jaku vatru; zaliha hrane je bila isto tako bogata. Tisuću i sto pješaka i tri stotine husara sačinjavali su posadu; međutim, tako odlična obrambena sredstva bila su nekorisna bijednom zapovjedniku Lorencu Nyáryju, kojega su njegovi ratnici duboko prezirali, jer položaj velikoga župana i zapovjednika nije dobio zahvaljujući svojoj zasluzi, nego spletkama. Mađari i Česi, Nijemci i Španjolci, nejedinstveni, pobjegli su, a i Nyáry s njima; prije nego je mogao pobjeći, uhvaćen je na vratima i doveden pred Ahmet-pašu. Veliki župan Honta se nije stidio da slobodu kupi time što je čuvaru prepustio jednu od svojih kćeri; isto se tako otkupio i kasnije da ga oslobode **4. 9. 1552.**
pred ratnim sudom što je potkupio svoje suce, kancelara Olahusa i nadbiskupa Grana. Iz Čolnoka odbjegle Čehe i Nijemce progonio je vezir i dao ih pobiti. Zatim je uslijedila opsada Egera (Erlau) koja nije bila ništa manje slavna od opsade Beča i Kišega (Güns), od čijih su se zidina povukle Sulejmanove pobjedonosne vojske. Uz imena Đorđa Georg Zondyja, Stjepana Losonczyja, nesretnih branitelja Dragelija i Temišvara, zauvijek će u mađarskoj povijesti svijetliti ime sretnijeg, ali ništa manje hrabrog predstojnika Erlaua (Eger), Stjepana Dobóa, kao ime Stjepana Metskeija. Grad Agria ili Eger, njemački Erlau, na predgorju Matre, u ljupkoj dolini između brežuljaka s vinogradima, sagrađen po sv. Stjepanu, zove se tako po johama (njemački Erle = joha) ili možda po starom narodu Tagroga koji je bio nastanjen na obalama rječice Erlau i Tise. Dana 9. rujna (septembra) javio je vezir Ahmet zapovjedniku Egera (Erlau) **9. 9. 1552.**
da dolazi s dvije pobjedonosne vojske; bila je to njegova vlastita, pred kojom su pali Temišvar i Čolnok, i Ali-pašina, osvajača Vesprima i Dregelija, pobjednika Fileka. Dobó od Ruszka dao je zatvoriti donosioca pisma s pozivom o predaji, a kao odgovor dao je na dva koplja, na visini bedema, istaknuti lijes spreman za opsjedatelja ili onoga pod opsadom. Ali-paša se pojavi na čelu dvadeset i pet tisuća ljudi, s njim Arslan-beg iz Stolnog Biograda (Székešfehérvára=Stuhlweissenburg), koji je kod Marijine crkve u predgrađu postavio četiri velika topa uperena na grad. Nakon nekoliko dana došli su veziri Ahmet-paša i rumelij- **10. 9.**

ski beglerbeg Mehmed Sokolović. Janjičari su logorovali kod Malarskih vratiju prema sjeveru, na lijevoj obali Egera, duž rječice, između Fenemeta i tzv. Kraljevskog prijestolja gdje je po predaji sjedio sv. Stjepan dok su gradili dvorac i crkvu da podrži živu radinost radnika. Ahmet i Mehmed su svoje vojničke
11. 9. tabore podigli u dolini Egera na brdu Egidiju, a prema istoku je Ali-paša podigao svoj. On je objavio početak opsade dajući tri najveća topa odvući na brdo, odakle je gađao grad s pola
14. 9. centi teškim tanetima. Nakon tri dana, Ahmet kod Kraljeva prijestolja dâ iskopati rovove i dovede topove. Gađao je na jedan toranj crkve, dok su oni u opsadi tako oštro odgovarali da su
19. 9. se turski topovi raspali. Nakon pet dana dovedena su tri najveća i jedanaest manjih topova blizu groblja, a ti su uzdrmali veću crkvu i zidine utvrde, dok je Arslanovo oružje pucalo od strane Marijine crkve. Turci su gađali na hrpe žita i na sjenike užarenim tanetima, a u gradu su sprečavali razbuktavanje požara mokrim kožama i pokrivačima. Prodori u zidu su ispunjeni vinskom buradi, napunjenom pijeskom ili zemljom. Na dan
29. 9. 1552. 29. rujna osmjelili su se na juriš koji je tri puta ponovljen izvanredno velikim gubitkom. Dobó i Metskei su povratili jedan već osvojeni bedem. Ivan Posgay, koji je tri puta bio poslanik kraljevskog namjesnika Ugarske i išao turskom namjesniku u Budim, klonuo je pod oružjem, a pregovarao je nekad za mir. Opkop je ispunilo osam tisuća Turaka.

Isti je dan jedan Mađar, poslan po Arslan-begu, donio novi poziv na predaju. Ovaj su poderali, polovicu spalili, a donosioca prisilili da pojede drugu polovicu. Iz njegovih su ustiju kasnije saznali za sadržaj: »Dopušteno im je da slobodno odu, bez straha da će proći kao Losonczy. Ahmed i Alija će se povući na tri milje daleko od grada, dok junaci ne budu u sigurnosti. Sam
4. 10. Arslan želi da bude talac.« U noći četvrtoga listopada (oktobra) poleti u zrak čitava zaliha puščanog praha, koja se čuvala pod jednim svodom crkve, čak dvadeset i četiri burenceta i razori dva gradska mlina. Dobó i Metskei preletjeli su na konju na položaje brinući se da nitko ne napusti svoje mjesto. Turski telali pred vratima izvikivali su ponovno poziv na predaju uz uvjet sigurnog i slobodnog odlaska. Njihovo je vikanje s bedema nadglasano trubama i bubnjevima. Veliki je gubitak puščanoga praha nadomješten brzim prerađivanjem velike zalihe sumpora i salitre, a od razvalina dvaju razorenih mlinova napravili su jedan, dovoljan za nuždu. Zatim Ahmet pristupi uobičajenom sredstvu turske opsade u ono vrijeme, ispunjavajući opkop i podižući obrambeni nasip sve do visine bedema. Kod bebekerskog obrambenog zida, opkop je napunjen vrećama punim pijeska i zemlje, preko toga su naslagani svežnjevi pruća, a drvo je nagomilano uz opkop. Uništenje toga je smislio i izveo Grgur Bornemissa, Arhimed opsade za Eger (Erlau). Mađarski ga historičari nazivaju učeni Grgur, kao prije Simona Athinaya. Po nje-

govu nalogu napunili su kožnate kofe drvljem i katranom, sumporom i smolom, paklinom i slaninom, snopovima slame natopljene lojem, napunjene još i nabitim pištoljima. Noću je to, zapaljeno i stavljeno u opkope, zapalilo suho granje i drvo. Momčad opsade, koja je dotrčala ugasiti vatru, razbježala se, jer su u vatri na sve strane prštali pištolji, a obrambeni nasip se pretvori u pepeo. Kao što je Arhimed u Sirakuzi iznenadio opsadu željeznim rukama koje su sa zidina dizale ljude i predmete, tako je Bornemissa za Turke najprije u vatri užario duga i kraća koplja, a onda ih pružao kroz puškarnice, pa bi oni, koji su im se približili, opekli ruke. Kao što je Aleksije Komnen uplašio Bugare novo smišljenim ratnim lukavstvom, skotrljavši s utvrde na brijegu Curulos na njih kotače, tako je i mađarski učenjak učinio s Turcima uzevši veliki kotač, koji je s obje strane obložio daskama, a sredinu dao ispuniti upaljivom masom i nabijenim pištoljima. Upaljeni kotač se skotrljao sa bedema šireći svuda unaokolo propast uz grmljavinu od udaraca i pucnjave oružjem. Šestoga dana pošto je svod razoren puščanim pra- **10. 10. 1552.**
hom, s tri strane se navaljivalo od izlaska do zalaska sunca. Mađari su potrošili dvije cente praha, tako brzo je mlin za pravljenje puščanog praha nadomjestio onaj razoreni. Dva dana poslije proglašen je u turskom taboru opći juriš, pa uspio ili ne uspio, trebao je biti posljednji. U osvit dana čauševi su sabrali sve rodove oružja, na položaje janjičare, tj. redovitu vojsku, azape i leteće odrede, tj. neredovitu pješadiju, spahije ili redovitu konjicu, bešlije i akindžije tj. neredovitu; džebedžije, topdžije i toparabedžije, tj. kovače oružja, ljude koji rukuju topovima i vozače teškoga oružja. Oni koji su oklijevali, potjerani su željeznim buzdovanima. Vezir Ahmet je zauzeo svoj položaj na nasipu. Ali-paša, budimski beglerbeg, Ulama-paša, bosanski sandžakbeg, i Arslan-beg, sandžakbeg Stolnog Biograda, vodili su vojne snage u tri skupine u navalu. Među njima je bio i brat Arslan-bega, Derviš-beg, sandžakbeg Pečuha, Veli-beg hatvanski, Hasan-beg iz Smedereva, Mustafa-beg iz Segedina i izbjeglice iz Perzije koje su pobjegle s Ulamom, Mehmed Veldišan i ostali. Izvana prema unutra i iznutra prema vani odzvanjala je vojna glazba i miješali su se bojni povici: »Allah! Allah!« i »Isuse i Marijo!« Dobó je stajao na razvalinama zidina kraj zatvora, gdje su jurišali Alijevi odredi i, ranjen u nogu i u ruku, dovikivao je junacima riječi kojima ih je oduševljavao: »Domovina, čast, slava, junačka smrt, pobjeda i blaženstvo!« Ljudima svake dobi, svakog roda užgao je žar vjere i ognjišta; čak su žene i djevojke pohrlile na bedem, ne kao muslimanske žene čiju zaslugu slavi Poslanikova predaja (hadis) da su vrčevima hladne vode došle gasiti žeđ boraca, nego su došle s kofama kipuće vode i ulja i izlijevale ih na glave opsjedatelja. Mađarske kćeri su dale primjer spartanske smionosti. Jedna majka, njezin zet i kćer stajali su jedni kraj drugih boreći se na bede-

mu, a kad je muž pao, majka opomenu kćerku da ga sahrani, no ona odgovori: »Ne prije nego osvetim njegovu smrt.«; na to uzme mužev štit i mač i probode njime tri neprijatelja pa tek onda uzme u naručaj mužev leš i odnese ga u crkvu ukopati. Jedna druga koja je nosila na glavi teški kameni teret padne pogođena tanetom do nogu svoje kćeri. Ova zaboravi na bol zbog bijesa, stavi krvavi kameni teret sama na glavu i baci ga na neprijatelja, te smrska njime dva Turčina. Na bedemima su stajali Bornemissa, Zoltay i Figedy protiv Arslana, koji je mahao crvenim, zlatom izvezenim stijegom ranjenom rukom u znak pobjede, koja je osam tisuća vojnika u jurišu stajala života. Tri tisuće bešlija, akindžija i janjičara, predvođeni Mehmed-agom, pali su na starim vratima grada, gdje se Metskei sa pet stotina strijelaca odupro njihovoj navali. Uzalud su čauši pozivali janjičare, pobjednike Temišvara, da odbijenu navalu ponove. Oni su odgovorili da se nikakvom moći neće uspjeti boriti protiv Boga svemoćnoga, koji se očito izjasnio za Mađare. Tako je spašen Eger (Erlau). Borba je još šest dana trajala s malim obrambenim sredstvima, strelicama, kopljima i topovima sve
18. 10. dok nisu zapali snijeg i ledena kiša koji su vezirima dali potrebni povod da prekid opsade svale na godišnje doba koje ih na to prisiljava i da za ovu godinu odu. »Vi iz Egera ste se hrabro držali,« vikali su glasovi opsjedatelja prema gradu, »budite sada mirni, mi ćemo otići, ali ćemo se iduće godine to većom snagom vratiti sa zimovališta da osvetimo sramotu!« Vezir Ahmet je evnuha Aliju, budimskog pašu, obasuo predbacivanjima da ga je uvukao u sramotu tog pothvata, a on je sada saznao kakva je to »zapreka i dječja soba«, kako je Ali-paša nazivao Eger (Erlau). »Djecu koja se toliko razumiju u rat, nije još nikada vidio.« Noću su dignuti šatori, teško oružje je na konjima poslano naprijed, a u svanuće je počelo povlačenje. U tvrđavi su sakupljali dvanaest tisuća topovskih tanadi, koliko je za ovih trideset i osam dana opsade ispucano na grad, pa je sve na trgu u gradu poslagano kao trofej. Osvojene glavne zastave, one Arslan-bega, sandžakbega Stolnog Biograda, Ali-pašine, budimskog beglerbega, poslane su u Beč s opširnim izvještajem o opsadi. Evnuh Alija, koji je veziru zauzimanje Egera prikazao tako lakim u nadi da će taj posjed pridružiti svom budimskom beglerbegatu, izgubio je uskoro zatim i taj, jer je bio smijenjen, a na njegovo je mjesto imenovan Tujhun-paša. On je ubrzo svoju osvetu utažio na Bornemissi, kojega je uhvatio kod sela Kerestež, dvije milje ispod Egera, i poslao u Carigrad, gdje je morao skapati u tvrđavi »Sedam kula«. Eger (Erlau) čak po osmanskim povjesničarima dijeli priznatu slavu s Bečom i Maltom da se suprotstavio pobjedonosnom Sulejmanovu oružju, da je čak više nepobijeđen od Kišega, koji je spašen samo što se tobože predao i istakao turske zastave.

U prošloj godini, kad je Sulejmanova vojska proširila osmansko područje tako značajnim osvajanjima u Ugarskoj, ono je u Aziji smanjeno perzijskim prepadima. Šah je pokušao ponovno osvojiti Ardžiš, Adildžuvaz i Ahlat. Od Ardžiša ga je odbila hrabrost kurdskog emira Ibrahima, a od drugoga Emir Mustafe, Sinan-pašina sina. Stanovnici Ahlata su pozvani izmišljenim pismima da se dobrovoljno isele, a kad su se iselili svi su sa ženama i djecom pobijeni. Na to je Mir Ibrahim, u sporazumu s Perzijancima, ubijen u Ardžišu, a grad je razoren. Ismail Mirza, šahov sin, krene na to s nekoliko tisuća ljudi u Erzurum, namami zapovjednika Iskender-pašu u zasjedu i tako ga potuče, da su begovi iz Trabzona, Malatije, Bozuka, i Karahisara bili među mrtvima, a sandžakbeg Mahmut i age desnog i lijevog krila redovite konjice bili su među zarobljenicima. Sulejman zbog ovog neuspjeha u ratu nije zaboravio mnogo prijašnjih uspjeha i dokazanu hrabrost Iskender-paše u njima. On mu je poslao pismo u kojem ga hvali i nagrađuje što se premoći perzijskog princa tako hrabro suprotstavio. Pismo je bilo popraćeno počasnom odjećom, sabljom i buzdovanom. Nije bilo sumnje da oružje sada od Ugarske treba okrenuti prema Perziji, samo je bilo pitanje da li će Sulejman vrhovno zapovjedništvo slijedeće vojne na Perziju prepustiti jednom od svojih vezira, kao ugarsku vojnu, ili će ga preuzeti kao u dosadašnjih jedanaest vojni. U jedanaest ratova vojska je Sulejmanovom prisutnošću bila tako uvježbana u ratu i pobjedi, pa je i posljednja ugarska vojna, izuzevši prekinutu opsadu Egera (Erlau), zauzećem Temišvara, Šolnoka, Lipe i još dvadeset i pet utvrda, bila sjajna pobjeda. Sulejman blizu šezdesete, neslomljen od jedanaest ratova koje je sam poveo, ali ipak vidljivo umoran, htio je i vodstvo perzijskog rata prepustiti svojim vezirima. Predao je zato vrhovno zapovjedništvo velikom veziru Rustemu, a zaštitu ugarske granice predao je sretnom osvajaču Ahmet-paši; rumelijskom beglerbegu Mehmedu Sokoloviću naredio je da prezimi u Tokatu i da s prvim danima proljeća započne perzijski rat. Promjena ove odluke i Sulejmanovo ponovno pojavljivavanje na bojištu nije bilo prouzrokovano mirovanjem nakon pobjede i osvajanja ili zbog sumnje u vojskovođe-vezire, kao što su bili Rustem i Ahmet koji su uspješno rukovodili vrhovnim zapovjedništvom u Evropi i Aziji, tomu je povod bio sasvim drugi i na to ga je naveo važan razlog. Iz zimovališta u Akseraju, u Karamanu, poslao je veliki vezir Rustem, društvenim i pjesničkim talentom istaknutog agu sipaha (spahija), Šemsija, koji je bio upućen u Sulejmanovo intimno društvo i uživao njegovo povjerenje, kasnije znamenit kao Šemsi-paša — s obavještenjem da se janjičari jasno izjašnjavaju za princa Mustafu. U vojsci govore: »Sulejman je sada ostario i ne suprotstavlja se više osobno neprijatelju; redu nasljedstva, koji ide princa, suprotstavlja se samo veliki vezir. Laka je stvar da ga se kad-tad

prikrati za glavu i da se starog padišaha u seraju i Demitoki umirovi; takvom opasnom govorkanju povlađuje princ Mustafa. Njegovo veličanstvo se umoljava da sam preuzme vodstvo,« »Bože sačuvaj«, rekao je Sulejman Šemsi-paši (kako je ovaj sam ispričao taj događaj u jednoj naročitoj pjesmi), »da se za moga života Mustafa-han usudi počiniti takvo besramlje«. Odmah je janjičarima i drugim odredima dano odobrenje da preko zime odu svojim kućama, veliki je vezir carevim pismom pozvan u Carigrad, a za iduće proljeće je utvrđeno da će Sulejman osobno predvoditi vojni pohod. Pošto je ova odluka objavljena, poslao je šah u boju kod Erzuruma zarobljenog sandžaka Mehmed-bega i obojicu aga, desnog i lijevog krila, s ponudama mira na Portu. Da se prihvate, nije bilo sada moguće, jer je to branio nedavni tajni razlog zbog čega je sam Sulejman trebao ići u rat, a što nije prouzrokovano vanjskom, nego najvećom unutrašnjom opasnošću. Ovoj je poruci doduše odgovoreno po sejidu, tj. Poslanikovom krvnom srodniku, ali je pregovor o miru odložen za Haleb (Alep).

28. 8. 1553. Ljeto je već daleko poodmaklo kad je Sulejman prešao u Üsküdar da bi osobno preuzeo vodstvo u perzijskom ratu. Princ Bajezid, namjesnik Karamana, čekao je u Jenišehiru i počašćen je povjerenjem da u ovom ratu bude sultanov zamjenik u Edrenu za njegove odsutnosti. Kod Kutahije je Sulejman primio poljskog poslanika Jazlowieckog koji je otpremljen s uvjerenjem o obnovljenom prijateljstvu. Ni sa kojeg evropskog dvora nije se tada pojavljivalo češće neko poslanstvo nego s poljskoga. Četiri godine zaredom dolazili su poljski poslanici, a zadnje godine čak su bila dvojica na Porti; nakon gore spomenutog Nikole Bohouša, bio je Andrija Burzki, Stanislav Tenezynski, Andrija Bziki, Jazlowiecki, a slijedeće godine Pileoki i Nikola Brzozovski. Predmet njihova razgovora bili su turski upadi u Poljsku, nadoknada štete kraljici Izabeli, povratak zarobljenika i obnova prijateljstva. Venecijanski bailo (konzul) Navagiero se ove godine vratio iz Carigrada u Veneciju.

21. 9. Za jesenskog je ekvinokcija princ Selim, namjesnik Saruhana, u Bulavadinu poljubio sultanu ruku i dobio dopuštenje da prati oca na ovom vojnom pohodu. Kada su se utaborili pre-
5. 10. ko Ereglija, u susjedstvu toga grada pojavi se princ Mustafa, čiji su šatori vrlo svečano podignuti u blizini očevih. Slijedećeg
6. 10. dana su mu veziri poljubili ruku i nadareni su krasnim darovima. Princ je zatim uzjahao divno okićenog konja i dopraćen je od vezira, uz glasne povike odobrenja, kao zadnji sultanu na prijem. Ali kakav je užas spopao nesretnoga princa kad pri ulasku u šator nije našao ni oca, ni sultana, niti nikakvoga vezira, nego samo sedmoricu nijemih ljudi, strašne izvršioce Sulejmanova krvava naloga, koji su ugušili u snu velikoga vezira, miljenika i prijatelja Ibrahim-pašu. Oni su ga spopali i stegnuli mu vrat, a sućut i samilost su uzalud pozivali oca koji je bio iza pokraj-

nog zida. Dok je princ smaknut u unutrašnjosti šatora, izvan njega su prinčevu konjušniku i jednom drugom njegovom agi odsječene glave. Čim se o tom pronio glas u vojsci, zaprijetili su janjičari pobunom, a bili su navikli da se pobune i za manje stvari nego što je ubojstvo sina, i zahtijevali da se kazni veliki vezir, čijim je intrigama pripisan tragičan događaj. Veziri su sjedjeli na divanu, u neprilici što da učine. Tada se pojavi vrhovni sobar i zatraži u sultanovo ime zlatni pečat, zalog najvećeg povjerenja i neograničene potpune punomoći, od velikog vezira. Pošto ga je primio, obrati se trećem veziru, Hajdar-paši s riječima: »Idite u vaš šator« objavivši time smjenjivanje. Rustem i Hajdar poslušaju zapovijed, a drugi su ostali okupljeni na divanu. Nakon nekog vremena opet se pojavi vrhovni sobar sa zlatnim pečatom i stavi ga u ruke, tu najveću počast u carstvu, dosadašnjem drugom veziru, Ahmet-paši, osvajaču Temišvara. Defterdar carske riznice pođe u šator ubijenoga princa da preuzme njegovu ostavštinu u državnu riznicu. Njegovi su ljudi otpušteni i nagrađeni timarom i zijametom. Ulema iz Ereglija dobila je zapovijed da izmoli molitvu nad prinčevim mrtvim tijelom koje je odneseno u Brusu i tamo sahranjeno uz grob Murata II. O tome da je Rustem bio začetnik ovoga ubojstva, a on sam oruđe u rukama svoje punice, željne vlasti, sultanije-haseki Hurem koju su kao rođenu Ruskinju, i kao takvu nazvanu Rosa ili Rokselana, pokušali ne samo francuski pjesnici, nego i pisci historije, suprotno istini, prisvojiti za svoj narod kao Francuskinju, svi su historičari, turski kao i kršćanski, jednoglasni; samo ovi posljednji pripovijedaju još mnogo toga o pokušajima trovanja, o izmišljenim pismima i o mnogim sporednim okolnostima pri smaknuću koje uvećavaju Sulejmanovu okrutnost; o tom turski historičari ništa ne znaju ili neće ništa znati ...

Općenito je u vojsci i u carstvu vladala žalost zbog nasilne i nepravedne smrti princa Mustafe. Bio je pravedan knez, ljubitelj znanosti i pjesništva, pa je u velikoj mjeri stekao ljubav vojnika kao i pjesnika. Ostavio je pjesme pod pjesničkim imenom Muhlisi, tj. »iskreni« i bio je veliki mecena Sururija, jednog od najvećih osmanskih filologa, pisac vrlo cijenjenog perzijskog rječnika, jedne poetike i najboljih komentara majstorskih djela perzijskih pjesnika, kao što su Gülistân i Bostan, tj. Sadijev »Ružičnjak i »Cvijetnjak«, Džamijev Beharistan, tj. »Proljetni gaj«; Šebistanijev Hial, tj. »Spavaonica mašte«; Fetahijev, »Mesnevi« Dželaledin Rumija i Hafizov »Divan«; sam je bio pjesnik triju divana gazela. Mustafu su stoga oplakivali najodličniji pjesnici, a ni od koga glasnije i s više hrabrosti nego od pjesnika Jahje, s istom slobodom s kojom je već za vladavine svemoćnog velikog vezira Ibrahima žalio u jednoj žalopojci zbog smrti, od ovog nepravedno pogubljenog, defterdara Iskender Čelebije. Tužaljka je išla od ruke do ruke i od usta do usta, a Jah-

ja je, kako priča pisac historije Alija (Âli), čuvši je iz ustiju samoga Jahje, to manje skrivao da je pisac pjesme, što je Rustem, prirodni neprijatelj svih pjesnika, bio svrgnut. Ali kad je Rustem nakon dvije godine opet došao do stare sile kao veliki vezir, iznio je nekoliko puta pred sultana kako je korisno skinuti jednu tako obijesnu glavu kao što je slobodarska Jahjina. Da ga smakne na svoju ruku, kao što je veliki vezir Ibrahim to učinio zbog jednog epigrama s pjesnikom Figanijem, nije se Rustem usudio, utoliko manje što je, već pri njegovu smjenjivanju s položaja velikog vezira, njegova glava bila u opasnosti od janjičara. Sulejman, koji je zbog Rustemova došaptavanja žrtvovao život sina, dakako je zadržao u životu pjesnika koji mu se činio manje sumnjiv, a koji je oplakivao smrt sina. Rustem, zbog toga još više bijesan, pozvao je pjesnika, u nadi da će u neopreznu odgovoru naći materijala za optužbu uvrede veličanstva. »Kako se usuđuješ prekoravati padišahove čine i izložiti ih u stihovima puku?« Po sretnom nadahnuću odgovori Jahja: »Sa smrtnom osudom padišaha smo i mi osudili princa na smrt; s onima koji su njegovu smrt oplakivali, oplakali smo je i mi«. Rustem, kojemu je bilo zabranjeno da ga kazni smrću, kaznio ga je gubitkom unosnog položaja upravitelja pobožnih zaklada. Bol nad Mustafinim nepravednim smaknućem nije izražena samo u Jahjinoj žalopojci, nego i u smionim kronografima, ali najoštrije u preranoj smrti princa Džihangira, Mustafina brata. Od prirode zapostavljen dvostrukom grbom, ali nadaren krasnim umnim sposobnostima, bio je smaknutom bratu odan naročito ljubavlju i toliko je duboko osjećao očevo ubojstvo da je od svoga po prirodi vrlo vesela i dobra raspoloženja zapao u najdublju depresiju i uskoro zatim umro, usprkos svim primljenim lijekovima. Sulejman, kojega su često njegove duhovite ideje razvedrile, iskreno je žalio za ovim gubitkom. Dao ga je sahraniti uz njegova brata Mehmeda, u istoj, u Carigradu sagrađenoj, džamiji, koja se odsad nije više nazivala džamija princa, nego džamija prinčeva i još se i sada tako zove. Osim toga dao je njemu na spomen sagraditi džamiju na uzvisini koja kruni uzvisinu Tophane. Izdvojena, ponosito se uzdiže nad svim okolnim zgradama. Isto je tako slična onoj u Üsküdaru, koja je također na osami, ali je veća i ljepša; to je džamija sultanije Mihrimah, Sulejmanove kćeri i Rustemove supruge.

Zimu su proveli u Halebu (Alep), odbacujući mnoge novosti protivne zakonu, što se tiče nameta i poreske desetine. Početkom travnja (aprila) tabor je pošao na put, a od njega se rastao u Carigradu imenovani kajmakam, evnuh Ibrahim-paša.

15. 5. 1554. Treći dan pošto su stigli u Amid, održan je svečani opći vojni divan, na kojem se nisu pojavili kao kod običnog divana Porte stupovi države, naime veziri, kadiaskeri, defterdari i nišandžije, nego janjičarski oficiri, age, ćehaje, serdari, vrhovnici, glavari, njihove računovođe sa tjelesnom stražom (solak). Sultan ih po-

zdravi, zapita ih kako su, pa im je onda govorio o potrebi da prenesu svoje oružje u zemlju neprijatelja, da se bore protiv Perzijanaca za vjeru i carstvo. Stari i mladi proliju suze i poviknu: »S veseljem idemo po padišahovoj zapovijedi ne samo do Inda i Sinda, nego i do brda Kaz« (legendarna krajnja granica zemlje po shvaćanjima istočnjačkih opisa zemlje). Pohod je vodio preko Erzuruma, Čabakčura do glavne struje Eufrata (Murad) ka Karhabazari, tj. »trg svraka.« Tu su vojsci podijeljeni puščani prah i olovo. Na Top čairi (livada s topovima) doveli su Kurdi zarobljenike. Kod Sušehirija, u jednoj dobro navodnjenoj ravnici, svrstala se vojska za svečanu povorku. Veliki vezir Ahmet i drugi vezir Ali-paša, nadmetali su se u sjaju, ali su oči sviju privukle rumelijske čete rijetkim oružjem, s kojim je rumelijski beglerbeg Mehmed Sokolović došao ovdje do tabora. S dabrovim krznom preko ramena, s lisičjim repovima koji su se vihorili sa šljemova, dugim željeznim ostvama, silno velikim štitovima, plavim obručima, željeznim rukavicama, crvenim i bijelim zastavama i isto takvim hinom obojenim konjima. Nakon šest dana održao je princ Selim paradu s anadolskom vojskom kojoj je zapovijedao beglerbeg Ahmet-paša, s onim iz Karamana i Zulkadra i s turkmenskim begovima, kojima je predstojnik bio Hajdar-paša. Odredi iz Zulkadra i Sivasa bili su postavljeni u zaleđu, a beglerbezi Erzuruma, Dijarbekra i Damaska, paše Ajaz, Iskender i Mehmed, bili su u prethodnici. Na desnom krilu bio je princ Selim s anadolskim odredima i onima iz Karamana, a na desno krilo su postavljeni oni iz Rumelije. U ovom su poretku išli u Kars, pograničnu utvrdu. Odavde je Sulejman izdao ratnu objavu u obliku izazovnog pisma šahu Tahmaspu, u istom uvredljivom načinu i stilu pogrda koji je čitateljima ove historije već poznat iz izazovnog pisma njegova oca Selima šahu Ismailu. Smisao je ukratko ovaj: da polazi u boj po fetvi protiv krivovjeraca da ih uništi, da po Poslanikovoj riječi nudi Islam prije mača; neka ga primi. U suprotnom slučaju, neka se ne skriva kukavički, jer je mač isukan da ga uništi pomoću teksta u Kuranu: »Poslali smo željezo da dokažemo našu srditost.« Riječ objave rata ispunjena je opustošenjem lijepog i plodnog kraja Nahdživana i Erivana i rajske pokrajine Karabaga. Mjesta Šuregil, Šarebhane, Nilfirak su poharana; u Erivanu su šahova palača i ona njegovih sinova razorene, krasni vrt sultanije je potpuno uništen. Tako su postupali i nakon šest dana u Arpa čairi (livadi ječma), a dan kasnije su na obali Araksesa u Karahisaru karamanske čete potučene od perzijskih, u zasjedi, s izvjesnim gubicima. Lijepa zemlja Karabag iscrpljena je pljačkom, a što nije odvučeno, spaljeno je. U Nahdživanu nije ostao ni kamen na kamenu; pet dana hoda unaokolo upropastio je bič rata zemlju. Zbog vijesti dobivenih od izviđača i prebjega da se šah ukopao u rovove u brdu Lor i, misleći da je zemlja posvuda naokolo opustošena vatrom i ma-

11. 6. 1554.

18. 7. 1554.
24. 7. 1554.

čem, vojska se povukla. U utvrdi Bajezid donio je jedan zarobljeni sipah (spahija) šahovo pismo kao odgovor na pređašnje, stilom i tonom koji nije ništa manje nedoličan. »Šah«, rečeno je u njemu,« vratit će vašim zemljama za ova razaranja. Vaša se hrabrost ne sastoji u koplju i maču, nego u puškama i topovima i potvrđuje se samo pljačkom i vatrom; ipak je mir bolji«. Tu je stigla vijest da je kurdski beg iz Amasije, sultan Husein, koji je krstario u kraju oko Meraha i Seheda, a onda se učvrstio kod Tahti Sulejmana (Salamunov prijestol), glavnog grada Kurdistana, potučen i da je Hamza Sultan, jedan od najodličnijih kurdskih begova, nestao. Sada se umjesto daljnjeg podjarivanja rata, počelo nešto miroljubivije pisati, ali još uvijek nepristojno. S obje strane je to bila pismena razmjena, u kojoj su se sultan i šah međusobno psovali, ali nisu imali više volje da pogrdu očvrsnu udarcem tako kao što su počeli osmanski veziri s perzijskim. Najprije je pisao veliki vezir primajući šahova predbacivanja u posljednjem pismu i odgovarajući: »Dobro se zna, s koje se strane drhtalo; sada, kad smo otišli iz Nahdživana, dolazi šakal hrabro u šumu. Još su perzijske zemlje potamnjene pobjedonosnom sjenom osmanskih zastava; ako bi se Perzijanci usudili izaći na boj na otvoreno polje, bit će Osmani pripravni da se bore i bez pušaka i topova, naprosto će ih potući kopljem i mačem.« Drugo pismo, koje je pisao osmanski vezir i koje je poslano po jednom zarobljenom Perzijancu, odgovara točku po točku na perzijsko pismo upućeno namjesniku Erzuruma, Ajaz-paši. U tom je pismu stavljen naročiti naglasak na muftijinu osudu prokletstvom, a o miru govori kao da su ga poželjeli najprije s osmanske strane. Najprije je to pismo protuslovilo na taj način prijašnjoj želji za mirom, na koji su doduše spremni. U drugom redu perzijsko je pismo opovrgavalo valjanost fetve navodeći tekst Kurana: »Tko ubije pravovjernoga, bit će mu pakao vječna nagrada.« To je istina za pravovjerne, u koje se ne mogu ubrajati Perzijanci koji proklinju Poslanikove drugove (trojicu prvih halifa) sa govornica. Ako ovi, koji to čine, nisu nevjernici, što su to onda? Nije dosta reći, mi smo muslimani, da bi se to zbilja bilo. Neka pošalju svoje učene pravnike da bi u diskusiji s osmanskim pravnicima kriva nauka bila pobijeđena istinom; prava je muslimanska vjera stara devet stotina šezdeset i jednu godinu, a perzijska zabluda jedva je pedeset godina stara. Gdje se prije o tome čulo? Zar oni koji je ispovijedaju nisu nevjernici? Treće, jesu li spomenuli u svom pismu nešto o strašnom sudu i o nepostojanosti svjetske vlasti, što, hvala Bogu, padišah uvijek ima pred očima i ne treba opomene. Nisu na krivom putu žitelji Ruma, kako se u pismu predbacuje, nego su to Perzijanci, kojima je već Poslanik poželio propast i koji otada doživljavaju samo zlo. Konačno, što se tiče spomenutoga mira, to sretna Porta uvijek stoji otvorena prijateljima i neprijateljima. Ako bi ga uistinu

željeli, neka ne pošalju nekog niskog klipana, vrijednoga prezira, nego valjanoga, prihvatljivog poslanika. Ako to ne učine, onda ćemo prezimiti na granici, a propast podanika past će tada na rogove onih koji vladaju. Carska milost i naklonost neće se odvrnuti od njih, njihov položaj im je najbolje poznat i time neka bude spas i zaštita onome koji tu riječ posluša.

U istom smislu je glasilo pismo kojim je namjesnik Erzuruma, Ajaz-paša, odgovorio na ono što je primio od perzijskih begova. »Oni su pobjegli kao šakali pred padišahovom vojskom i neće odvratiti požar od Tebriza i Erdebila, kojim smo se prijetili. Da na ove gradove primijene Alijinu izreku, kao što su oni učinili, pusta je razmetljivost i drskost, jer što Alija, imam, bogobojazni, mudrac muslimana, ima zajedničkog s takvim koji su skrenuli s puta? U dvorac Guk nećemo poslati pregovarače za mir kao što su oni htjeli, jer će car prezimiti na granici, ali je odlučio da se slijedećeg proljeća vrati u gradove Tebriz i Erdebil i da ono što je na dnu preokrene na vrh.« Iza Araksesa izborili su Ferhat-beg, sandžak Kirkilise, a u Konludži Turhanoğlu Omer-beg neke prednosti pred neprijateljem. Kad su prešli most Čoban i utaborili se kod Hasankala, otpravljeni su beglerbezi iz Dijarbekra i Vana zajedno s kurdskim begovima sa **8. 8. 1554.** počasnom odjećom i uz rukoljub. Sultan Husein, amasijski beg, poslao je pošiljku glava iz Tahti Sulejmana, glavnoga mjesta Kurdistana, pa su se one kočile, istaknute na koplja, za tu svečanost, uz prodornu buku vojne glazbe. Na prispjelu vijest da je šah osvojio neke gruzijske utvrde, poslan je iz Saslika veliki vezir s četiri tisuće janjičara sa svim rumelijskim, anadolskim i karamanskim četama, da u ovom pravcu ide protiv njega; ali obavijest koju je dobio kod Oltija da se šah povlači, odredila je i njegovo povlačenje. Međutim su čete iz Bagdada i Luristana **9. 9.** osvojile dvije kurdske pokrajine, Šehirsol i Belkas s utvrdama koje im pripadaju, a s utvrdama su se potčinili i kurdistanski begovi. U Erzurumu se konačno pojavio od vezira i Sulejmana **26. 9.** zatraženi redoviti poslanik s prvim pristojnim pismom. To je bio kuruči kačar, tj. kapetan šahove tjelesne straže, po imenu Šahkuli, koji je na svečanom prijemu zatražio oružano primirje. Bit će mu dano na toliko vremena, koliko će ga držati s perzijske strane. Nakon četiri dana sultan pođe iz Erzuruma, stigne **30. 9.** nakon dvadeset etapa hoda u Sivas, a nakon dvanaest drugih u Amasiju, gdje je prezimio. U proljeće se pojavi u Amasiji kao šahov izaslanik za mir njegov vrhovni majstor ceremonijala išikaga Feruhzad-beg s krasnim darovima i s dugim, te isto tako ljupkim pismom koje je, nakon krasne pohvale Bogu, Poslaniku i Aliji (o kojem Poslanik kaže: »Ja sam grad znanosti, a Alija je njegov ulaz«), prepuno arapskih izreka i obećanja mira, završilo uz želju nesmetanog hadžiluka perzijskih hadžija u sveta mjesta Islama. Izaslanik je bio pretovaren znakovima počasti i darovima. Na perzijsko pismo odgovoreno je turskim, ma-

nje krasnim, ali takvim koje više dovodi do cilja. U njemu se priznaje gospodaru svetosti, dokazu čudesne snage, imamu Aliji, svaka čast, ali se ujedno primjećuje, »da stoga nije potrebno ostale Poslanikove drugove pogrđivati, jer je ovaj rekao: »Moji su drugovi kao zvijezde i kojega od ovih slijedite, bit ćete dobro vođeni«. Mir će biti održan, ako Bog hoće, dok ga s druge strane (s perzijske) ništa ne pomuti. Zapovjednici osmanske granice zatvorit će svakom povodu za neslogu vrata i kapiju i brinuti se na sve načine za sigurnost hodočašća muslimanskih hodočasnika u Meku i Medinu.« Ovo je pismo dokument prvog, između Perzije i Porte zaključenog formalnog mira, jer pet stotina godina, od osnutka Safi-dinastije po šahu Ismailu, mirovalo je nakon bitke kod Čaldirana samo oružje, bez međusobnog uvjeravanja o miru, a neprijateljski su oba carstva stajala jedno prema drugom pri svakoj prilici krvavo potvrđujući vjersku
29. 5. 1555. mržnju koja razdvaja sunite od šiita. 29. svibnja (maja), isti dan kad je prije stotinu i dvije godine veliki Sulejmanov pređ, Mehmed Osvajač, osnovao osmansku vlast u Evropi osvojivši Carigrad, učvrstio ju je Sulejman u Aziji, prvim sklopljenim mirom s Perzijancima u Amasiji.

U Amasiji se, istodobno s perzijskim poslanstvom, našlo i ono kralja Ferdinanda, a sastojalo se od: pečuhskog biskupa, učenog i razboritog državnika Dalmatinca, Antuna Vrančića, general-kapetana nasada, tj. podunavske flote, Franje Zaya, i Augera Busbeka, Nizozemca, koji je postao besmrtan svojim poslaničkim izvještajima. Došli su pregovarati o miru koji, međutim, još nije sazrio kao perzijski. Da u povijesti o odnosima i stavu Porte prema Austriji i prema Erdelju ne bi ostalo nešto nerazjašnjeno, potrebno je opet nadovezati nit tri godine ranije kad je Ferdinand uznastojao oko mira, naime od opsade Ege-
24. 4. 1552. ra (Erlau), gdje smo napustili mađarske događaje. Još prije zauzeća Temišvara pisao je Ferdinand iz Linca velikom veziru Rustemu da pošalje natrag Malvezzija i da zatraži slobodan prolaz za dvojicu poslanika koji su s darovima trebali otići u Carigrad da pregovaraju o miru. Iz zatvora »Crne kule« na Crnom moru ovaj je već prije preveden u zatvor »Sedam kula«, a doznačena suma od petnaest akči dnevno za troškove života podvostručena mu je. Jednim Sulejmanovim pismom zbog povrede poslaničkog prava zatvaranjem poslanika uljepšana je stvar, tako da je tobože ostao kao jamac i talac za Ferdinandovo miroljubivo ponašanje. U proljeće, nakon prekinute opsade Egera (Erlau), imenovao je Ferdinand dvojicu poslanika, Vrančića (Verantius) i Franju Zaya iz Graca. Prvi je s Pavlom Palynom koji je, kao nekada Athinay i Bornemissa, dobio časni pridjevak »učenjaka« (Litteratus), poslan u Budim, da s pašom sklopi na nekoliko mjeseci oružano primirje, a za to vrijeme su trebali poslanici u Carigradu ostvariti mir. Evnuh Alija, upravo pri tom da svoje namjesništvo odstupi svom nasljedniku Tujhunu,

nekoliko ih je puta žestoko napao, ali, odobrovoljen darom od tisuću dukata, obećao je da će u Carigradu poraditi na tom da im se ispune želje. Majmunski oponašajući prijem poslanika u Carigradu, gdje su četvorica vezira sjedjela na divanu, okružio se beglerbeg iz Budima četvoricom sandžakbega, od Grana, Hatvana, Nograda i Vesprima. Porta je pristala samo na oružano primirje od šest mjeseci, a oba su poslanika dobila nalog da odu u Carigrad i da se s trećim koji se tamo nalazi, Malvezzijem, pridržavaju naredbe da kupnjom dođu do mira. Kad bi mogli dobiti čitavu Ugarsku, mogli bi dati stotinu i pedeset tisuća dukata godišnje, a za gornju Ugarsku i Erdelj mogli bi obećati četrdesetak tisuća dukata godišnje. 25. kolovoza (augusta) stigli su u Carigrad, neposredno prije Sulejmanova odlaska u Haleb; slijedećeg su dana posjetili velikog vezira Rustema, a slijedeći dan trojicu ostalih vezira: Ahmeta, Ibrahima i Hajdara; treći su se dan pojavili na divanu i na svečanom prijemu kod Sulejmana. Udostojao se sam progovoriti upitavši velikog vezira kako bi se taj mir mogao dati. Tako ubrzan prijem bio je potaknut hitnim sultanovim odlaskom, a zaista je slijedećega jutra pošao u Üsküdar. Rezultat svih pokušaja s Rustemom i s vezirima okupljenim na divanu bio je da Erdelj uopće nisu smjeli ni spomenuti. Da dobiju nužne naredbe o svom stavu da bi na toj osnovi zaključili mir, naime da odstupaju Erdelj Zapolji, trebao je Malvezzi otići u Beč, a druga dva poslanika su trebala ostati u Carigradu. Pismeno je dogovorena petogodišnja obnova mira, po kojoj će pretrpljena šteta u posljednjem ratu u Ugarskoj na polovicu smanjiti godišnji počasni dar od trideset tisuća dukata i priznato je da seljaci, koji pripadaju Šolnoku i Egeru (Erlau), neće morati snašati veće terete nego prije zauzimanja prve tvrđave i opsade druge. To je ugovoreno s velikim vezirom poslije odlaska sultana u Üsküdar, u jednom vrtu predgrađa Halkedon, ali bez konačnog završetka, koji je odložen do Malvezzijeva povratka, a u međuvremenu je priznato samo trajanje oružanog primirja. Neke su Rustemove izjave podsjećale na one obijesne Ibrahimove, ali je u ovima bilo više istine; tako je poslaniku predbacio da su Mađari povrijedili međunarodno pravo odsjekavši noseve i uši poslanicima koje im je Sulejman poslao pri svom stupanju na vlast. Poslanici su odgovorili da su to čuli, ali se to nije dogodilo za vrijeme kralja Ferdinanda nego za vrijeme Ludviga. »Zato ste vi Mađari«, rekao je Rustem okrenut Zayu, »tada izgubili Beograd, kralja i državu, a sada, kad ste, prekršivši petogodišnje oružano primirje, prodrli u Erdelj, opet ste mnogo više izgubili nego dobili. Temišvar, Šolnok, Lipu, pa čak i Beče, gdje je već stajala jedna džamija, nebo nam je opet dalo.« Rustem je još upitao da li mir traže u ime cara Karla, a oni odgovore da ga traže samo u ime kralja Ferdinanda, ali nema sumnje da će Karlo iz ljubavi prema svom bratu i taj mir rado prihvatiti.

25. 8. 1553.

27. 8.

28. 8.

29. 8.

Malvezzi je otišao u Beč, Vrančić (Verantius) i Zay su ostali u Carigradu. Prošlo je devet mjeseci prije nego se opet mislilo na to da ga pošalju natrag. Njegova bolest, koju je zadobio iz tamnice u »Crnoj kuli« i u »Sedam kula«, poslužila je da bude dijelom istinski, a dijelom tobožnji razlog za odugovlačenje. Na jedno pismo iz Haleba, poslano koncem veljače (februara), a koje je tek u svibnju (maju) stiglo u Beč, bio je Malvezzi kon-
20. 5. 1554. cem istoga mjeseca opskrbljen nalozima kako će se držati, gdje su na široko razrađeni razlozi o zakonitu posjedovanju Erdelja, a ona prava, koja je Sulejman postavio u svom pismu iz Haleba, prava sablje, opovrgnuta su. Dok se Malvezzi spremao na put i odmah na početku bio zadržan teškom bolešću, došlo je s turske strane do čestih povreda oružanog primirja. Već prije nego su poslani Vrančić (Verantius) i Zay, bili su bosanski namjesnik Ulama s Muratom, begom iz Klisa, i s Malkočem, hercegovačkim namjesnikom, opustošili ognjem i mačem kraj oko Varaždina, ali su na putu za Kris, na cesti za Konstantinove kupke, napadnuti od grofa Nikole Zrinjskog s mađarskim četama i od Davida Ungnada sa štajerskim, te su potučeni. Pri tom je ubijen njegov sin Džafer od Ivana Marbeza. Da osveti smrt sina, Ulama napadne gradove Čazmu, Viroviticu i Dubravu; Petar Erdödy i Grgur Zluny vozili su se niz Savu sa trideset brodića (koji se zovu čajke ili nasade), a Marko Tomašević napao je utvrde Gradišku i Veliku. Teže posljedice nego što su bili prepadi slavonskih i hrvatskih utvrda imao je slijedeće godine napad na planinsku utvrdu Filek, predgrađe planinskih utvrda što se sastoji od gornje i donje utvrde. Tu je bila udubina s tri podzemne spilje, što su služile kao cisterna, spremište za puščani prah i zatvor. Nedavno je vlasnik Franjo Bebek učvrstio Filek. Izdajom jednoga uhvaćenog Turčina, koji je bio u gornjoj utvrdi, zaposjeo ju je u noćnoj tišini sandžakbeg iz Sečenjija, hrabri Hamza, kojeg su tek prošle godine oslobodili bez otkupnine poslanici koji su išli u Carigrad. Bebek, Balassa i Pereny dovodili su doduše čete, ali suviše polagano. Još se četrnaest dana držala donja utvrda protiv topovske vatre iz gornje, ali, kad je budimski namjesnik Tujhun-paša doveo čete, pala je i donja pod tursku vlast. S takvim jakim učinkom ulaze Filek i Hamza po prvi puta u ugarsko-tursku ratnu historiju, iz koje prosijava ustrajna čvrstoća i poduzetna hrabrost ovoga čovjeka koja će se više puta opetovati. Hamza se ratnim podvizima pokazao vrijednim svoga imena, jer je već u davna vremena Poslanikov ujak jedan od najvećih junaka Islama, a u srednje doba jedan od najhrabrijih poglavica sirijskih ismailijskih ubojica bio zapovjednik sedamdeset utvrda, poslušnih bodežu, kojeg je krvlju proslavio. Kao što su opisani viteški Antarovi pothvati, oca konjanika, tako i junački podvizi arapskoga Hamze pružaju građu viteškim romanima, općenito poznati pod imenom Hamza-name. Arapskom Hamzi može se pridružiti ovaj ugarski

i tako se može taj sandžakbeg iz Sečenija u zbiljskoj povijesti natjecati s bojnim pustolovinama Poslanikova ujaka u pripovijetkama i romanima.

Budimski je paša opisao pothvat na Filek kao odmazdu prepada na Holoke i stavio u zadatak hatvanskom sandžakbegu Veliji i Arslanu iz Stolnog Biograda da opet uspostave mir. O ovim otvorenim neprijateljstvima u Ugarskoj išla je u korak turska rabota u Erdelju, što Sulejman ni časka nije gubio iz vida. Otkad je jedan čauš u ime vezira Ahmeta prije dvije godine Erdelj preplavio fermanima, u kojima se prijeti da će uništiti sve gradove, staleže i plemiće u zemlji, uslijedile su od vremena do vremena sultanove poslanice i pisma. Isto je učinio iz Haleba (Alep). U Carigradu su neumorno poslanici Vrančić (Verantius) i Zay poduzimali korake protiv poslanika kraljice Izabele i Petrovića. Njezine je poslanike naveo tumač Mahmut (njemački preobraćenik) da kraljicu i njezina sina stave pod Sulejmanovu zaštitu i zatraže da se Erdelju povrate Lipa, Solimos, Ezanad, Ezajljat, Fenkal, Nađlak i Šolnok; darovi koje su donijeli, svilene i druge bogate tkanine, nisu iznosile više od osam stotina dukata. Dva tumača, Mađar Ferhat, Nijemac Mahmut i čauš otišli su sa zadatkom da, uz pomoć Petrovića, budimskog i temišvarskog beglerbega, postave u Erdelju sina kraljice Izabele za vladara. Ovi napori i Sulejmanove pobjede, koje je izvojevao u Perziji, učinili su da se hitno pošalju poslanici koji su toliko kasnili. Umjesto na smrt bolesnog Malvezzija, koji je ubrzo zatim u Komarnu umro, imenovan je Nizozemac Auger Busbek i njemu su još opširnije dani dokazi o Ferdinandovim pravima na posjed Erdelja. Njemu i drugoj dvojici poslanika, njegovim drugovima, predane su upute o stavovima, a pravnim dokazima su prikupljene molbe da posjed Erdelja prime kao dar Sulejmanove darežljivosti. 20. siječnja (januara) stigao je Busbek u Carigrad, gdje je na mjesto svrgnutoga Rustema i u isto vrijeme njegova smijenjenoga brata kajmakama došao vezir Ibrahim. Ovaj je dobio nalog da trojicu poslanika pošalje u Amasiju, gdje je Sulejman zimovao. Ovo putovanje poslanika, koje Busbek prikazuje u jednom poslaničkom pismu, gdje opisuje otkriće znamenitoga spomenika iz Amyre iz Avgustova vremena, ovjekovječilo ga je. Poslanici su utoliko bili dobrodošli, što su donijeli deset tisuća dukata i srebrne, bogato pozlaćene pehare. Ahmet ih je upitao da li su to darovi ili je danak. Oni odgovore da su pehari dar, a dukati da su danak za Erdelj. Potužili su se na višekratne povrede oružanog primirja, koje je crni Hamza izvrgao ruglu oduzimajući Filek; Arslan, sandžakbeg Stolnog Biograda, spalio je Palotu; vespremski sandžakbeg je poharao kraj ispod Pata i Šomlija, a onaj iz Gerešgala krstario je svojim če-

20. 1. 1555.

tama ispod Sigeta i Pašoda, hatvanski sandžakbeg je napao Porošlo i Eger (Erlau), a drugi su napadali na Čobanš, Tihanji i Olohvar. Bez obzira na pritužbe, bez obzira na ponovljene pismene podneske, u kojima se još opširnije razlaže o zakonitosti posjedovanja nego se to učinilo u uputama o stavovima, i bez obzira na to, što su obećali, ako sultan prizna taj posjed, da će mu dati osamdeset tisuća dukata, njegovu utjecajnom konjušniku dvadeset tisuća, a trima vezirima odgovarajući iznos od četrnaest, deset i četiri tisuće dukata, ipak nisu ništa drugo mogli isposlovati nego oružano primirje od šest mjeseci i Sulejmanovo pismo Ferdinandu s kojim se Busbek trebao vratiti da dobije nove upute. Na prijemu Busbek je u svom govoru rekao da se nada da će iz Beča donijeti povoljan odgovor natrag. »I mi se tome nadamo«, bio je Sulejmanov odgovor. Ferdinandovi i šahovi darovi predani su u isto vrijeme na svečanom divanu po njihovim poslanicima, a obje strane su došle zatražiti mir, koji je šahu dan, a Ferdinandu je zasad bio još uskraćen. Istoga dana kad su perzijski poslanici napustili Amasiju, napustili su je i Vrančić (Verantius), Zay i Busbek. Prva dvojica su ostala u Carigradu, a Busbek se sa Sulejmanovim pismom vratio u Beč. Jedan venecijanski, francuski i poljski poslanik poželjeli su sreću i uspjeh vojnom pohodu.

21. 6. 1555. Tri sedmice nakon sklapanja perzijskog mira, pođe Sulejman iz Amasije, gdje je za nagradu u perzijskom ratu dao svim posjednicima velikih lena (zijamet) sa tisuću akči još dvije stotine, a posjednicima malih lena (timar) sa tisuću povećanje od stotinu akči; rumelijski beglerbeg, Mehmed Sokolović, dobio je čast vezira. Njegovo je mjesto dano janjičarskom agi Pertevu, a na njegovo je mjesto imenovan Iskender-aga. I u zemljama kojima je Porta bila zaštitnica, na Krimu, Vlaškoj i Moldaviji, došlo je u posljednje tri godine do promjena na kneževskim prijestoljima. Vlaški vojvoda Mirče, pošto je osam godina bio na kneževskom prijestolju, smijenjen je, kako se čini, zbog sumnje da je u prijateljstvu s Ferdinandom, a na njegovo mje-
24. 2. 1554. sto imenovan Petraško, Radulov sin. Slijedeće je godine svrgnut moldavski knez Aleksandar, jer je svoj položaj dobio političkim utjecajem; pozvan je u Carigrad na odgovornost, gdje mu je uspjelo opet dobiti potvrdu za svoj položaj. Važnija je prije dvije godine poduzeta promjena vladara na Krimu, o če-
25. 10. 1555. mu je već ranije ponešto rečeno. Sahib-Giraj, koji se, predlažući svoga nećaka za hana u Astrahanu, nadao da ga, udaljivši iz Carigrada, neće imati za takmaca, pao je, međutim, u vlasti-
1553. tu stupicu. Osim sa sedam uboda probodenog Sahib-Giraja, pala su još tri njegova malodobna sina kao žrtve okrutnoga Devlet-Giraja. On je, umjesto Emin-Giraja, imenovao na njegovo mjesto Ahmed-Giraja za kalgu i odsad je vladao dvadeset i sedam godina i bio Rusima opasan neprijatelj. Sahib-Giraj je bio

posljednji han Kipčaka iz obitelji Džengiza. Ivan Vasiljević, osvajač Kazana i Astrahana, uzeo je odmah i staru azijsku titulu cara.

1. kolovoza sultan je u Üsküdaru ušao u novo sagrađenu palaču. Odavde je odmah poslao trećega vezira, Mehmeda Sokolovića, s tri tisuće janjičara i četiri tisuće jahača u okolicu Soluna i Jenišehira, gdje je jedan pobunjenik, pod Mustafinim imenom, imenom smaknutoga princa za kojeg se izdavao, pobunio oko deset tisuća ljudi. Već prije Sulejmanova povratka iz Amasije poslao je princ-namjesnik iz Edrena jednoga od svojih aga i sandžakbega iz Nikopolja, Mehmed-hana, iz obitelji Zulkadr, protiv njih. Ovaj drznik, koji se htio domoći prijestola, imenovao je vezirom prodavača kokošiju, a dva studenta je imenovao za kadiaskere. Prodavač kokošiju je izdao svoga sultana nikopoljskom sandžakbegu, a ovaj ga preda veziru Sokoloviću koji ga izruči sultanu. Izdajstvo prodavača kokošiju nagrađeno je dobrim lenom, a krivi Mustafa je obješen. Kao što su dvojica Mustafa, koji su posegnuli za prijestoljem za vlade Mehmeda I i koji su uzbunili derviše, tako se nadao i ovaj pustolov da će prevratom postojećeg poretka stvari osnovati svoje carstvo, ali je završio kao i oni. Njegovo je smaknuće barem ugušilo građanski rat, iako ono nije moglo iz sultanova boležljiva tijela i ostarjela duha odagnati strašnu sliku smaknutoga sina koja je morala očevu savjest osvetnički uzbuditi, više nego je to mogla učiniti u pobuni otjelovljena lažna slika krivoga Mustafe. **1. 8.**

GLAVA TRIDESETDRUGA

Daljnji događaji, poglavito novi ugarski rat

[Sulejman je, svakako, bio veliki čovjek i veliki karakter, ali je imao slabosti što su ga znale tjerati na put zla. Jedna takva slabost bila je njegova popustljivost spram svoje žene-miljenice Hurem, koja je dovela do uništenja njegovog najdražeg druga i suradnika Ibrahim-paše, iako mu je jednoć obećao pod prisegom da ga nikada, ma što se dogodilo, neće lišiti života. Još manje ga je mogla tištiti savjest zbog pogubljenja velikog vezira Ahmeta koji je zamijenio Rustema tek nakon što mu je sultan svečano dao riječ da ga nikada neće smijeniti. »U stvari«, piše Hadži Halifa, »u stvari ga on nije smijenio, nego usmrtio«. **28. 9. 1555.**

Pri punom vršenju svoje dužnosti, kada je na dan divana išao na prijem kod sultana, bio je zgrabljen i pred dvoranom za prijem posječen. Službeni razlog bio je da je ogovarao nekadašnjeg namjesnika Egipta, vezira Ali-pašu i da ga je htio ocrniti kod sultana i, time, lišiti službe i života. Naime, Ahmet, kada je postao veliki vezir, poslao je za namjesnika u Egipat svoga rođaka veselog i užitku sklonog Dukađin Mehmed-pašu, jer je raniji namjesnik Ali-paša bio pozvan u Carigrad za vezira. On mu je, pri tom, dao nalog da uveća što je moguće više godišnje slanu sumu blaga, u čemu je slijedio politiku Rustem-paše, svoga prethodnika. Već je u prvoj godini ova suma povećana za 150.000 dukata. Kada je sultan pozvao Ali-pašu i zapitao ga za ovu razliku, odgovori on da je zemljom radije upravljao po starim propisima, nego da ju je upropastio novim tlakama. Sulejman, ipak, naredi istragu protiv njega, što bi ga dovela do pada, da se nije uhvatilo Ahmetovo pismo Dukađinu, u kojem traži još više novca, ako se želi maknuti Ali-pašu. Ovaj pismo preda sultanu koji dobije, kada je išao u džamiju, još jedan podnesak protiv Ali-paše. Pažljiva istraga dovede do jednog čauša, a onda do velikog vezira, čime je dobijen formalan povod njegova pogubljenja.

Ovo je bilo službeno obrazloženje događaja, u koje nitko nije vjerovao ni od osmanskih, ni od evropskih historičara. Pravi razlog bila je želja Sulejmanove žene Hurem da na taj položaj ponovno dođe njezin zet Rustem. On je bio samo trenutačno žrtvovan da se umire janjičari zbog smrti princa Mustafe. Zasluga Ahmet-paše, osvajača Temišvara i vođe noćnog napada na perzijski tabor, nije mogla ništa protiv spletki harema i Rustem je ponovno postavljen na najvišu čast carstva. Ahmetova zasluga za carstvo i glavni grad preživjela je u džamiji na Topovskim vratima, što i danas nosi njegovo ime, i stvaranju njegovih družbenika za državnike, koji su kasnije zasjali na prvim položajima carstva, kao što su Mustafa-aga, brat Husrev-paše, kasniji upravitelj prinčevskog dvora, osvajač Cipra i Širvana, i njegov predstojnik za predstavke, potonji reis-efendija Memi-Čelebi.]

Slijedećega ljeta sretno je dovršena prije šest godina započeta gradnja Sulejmanije, najljepše koja krasi glavni grad car-
16. 8. 1556. stva. Polovicom kolovoza podigla se džamija, gotova izvana i iznutra, ponosno put neba. Gradnja je stajala preko sedam stotina tisuća dukata, a bila je odsad pa nadalje najveći ukras prijestolnice. Aja Sofiju, što joj je služila uzorom, sigurno nije premašila smionošću svoda kupole, ljepotom stupova, dostojanstvom historijskih uspomena, ali zato potpunošću nusprostorija i ljepotom arhitektonskog ukrašavanja. Svetište bogomolje sastoji se od tri četverokuta koji u jednom potezu slijede jedan iza drugoga; prvi je predvorje, a treći groblje, srednji je samo svetište. Predvorje se u hijeratskom jeziku Islama zove i harem,

tj. »sveta ograda«, koju ništa nesveto ne smije obesvetiti; groblje se naziva vrtom, po primjeru Poslanikova groba u Medini koji se tako naziva; to je vrt u kojem počivaju ljudske biljke sve do sudnjega dana, gdje će sva put kao svježe bilje uskrsnuti u velikom vrtu stvaranja. U sredini, između harema i vrta je pravi mesdžid, tj. mjesto štovanja Boga, a ta se riječ iz španjolske mezquita udomaćila u njemačkom jeziku kao mošeja. Predvorje, određeno za pripremu za ulazak u džamiju, ima mramornu klupu za otpočivanje vjernika s krasnim vrelom za njihovo obredno pranje. Na groblju se uzdiže grob osnivača. Predvorje je s tri strane okruženo dvoranama sa stupovima, a četvrta strana je prednja strana džamije iznad čijeg glavnog ulaza zapis imenuje graditelja i godinu izgradnje. Ulaz predvorja, koji se nalazi nasuprot glavnom ulazu džamije, majstorsko je djelo saracenskog graditeljskog ukrašavanja; kamene rese koje se spuštaju prema dolje oponašaju sige u stalaktitskim spiljama. Na četiri ugla harema uzdižu se četiri minareta, tj. doslovce »svjetionici«, jer su osvijetljeni za svetih noći ramazana, mjeseca posta. Dva manja, na prednjoj strani predvorja, okružena su dvjema galerijama, koja su s prednje strane džamije okružena čak s tri galerije, s kojih pozivatelji na molitvu pet puta na dan objavljuju vjernicima sat molitve. Vrh džamije i kupolasti svod je, kao i u drugih džamija, okrunjen pozlaćenim polumjesecom, grbom Osmanskog carstva i starog Bizantskog. Kupolasti sistem je građen prema onom u Aja Sofiji. Na prednjoj i stražnoj strani spuštaju se od sredine džamije dvije polukupole, a s desne i lijeve strane dižu se u jednom redu pet manjih, čitavih kupola, svega dvanaest, kao sljedbenici, sakupljeni oko velike kupole koju u trijumfu uzdižu u svojoj sredini. Odozdo podupiru svod četiri stupa od crvenoga granita, najveći i najdeblji u Carigradu. Dva stupa je vidio francuski putnik Gylles, sa mjesta gdje su stajali i otpremili ih na gradilište Sulejmanije; jedan je bio Justinijan Veliki odnio na Augusteon, a drugi je nosio kip Venere koja ispituje djevičanstvo; druga su dva stupa donesena iz Egipta. Bijeli mramorni kapiteli ovih crvenih granitnih stupova sjaje se kao vijenci ljiljana sa mjesta davno pokopanog vremena. Postrance se vidi dvostruka galerija, u kojoj su sobice (hudžre). Privatnici u njih stavljaju zlato i nakit kad idu na putovanja ili ako misle da to osiguraju pred dugom rukom despotizma jer im blago u kući nije sigurno. Taj despotizam se ipak ne usuđuje proširiti na zalog u džamijama (amanet), niti se usuđuje dirnuti u pobožne zaklade (vakf). Ispod toga su terasaste kamene prečage, povišene na stupovima poput panjeva, gdje čitaoci koji žive od zaklade mogu jedan za drugim djelomice učiti (recitirati) Kuran i za neko određeno vrijeme ga mogu u cijelosti glasno proučiti. Udubina u kojoj leži Kuran ili glavno molitveno mjesto, mihrab, govornica (ćurs), s koje predavač, vaiz,

objavljuje vjerske istine i etiku, povišeno mjesto, mimber s kojega govornik u petak (hatib) proglašuje islamsko vladarsko pravo, povišena terasa, mastabe, s koje se izvikuje molitva (izvikivač = mujezin) koja odzvanja s tornjeva i svoj poziv ponavljaju neposredno prije početka molitve, povišeni dio bogomolje, maksure, gdje sultan u petak prisustvuje molitvi, sagrađen je od bijeloga mramora, vješto ukrašen šarama. Kraj glavnoga mihraba stoje dva divovska svijećnjaka od pozlaćena metala na kojima gore razmjerno debele lojanice za sedam svetih noći. Obruči na svjetiljkama nadomještavaju svjetlo koje danju upada kroz jako izbrušeno prozorsko staklo. Stakla, od kojih su mnoga ukrašena cvijećem ili Božjim imenom, izradio je znameniti staklarski majstor Sarhoš Ibrahim, tj. »pijani Ibrahim.« Ništa manje jedinstveni po ljepoti su natpisi, izrađeni od znamenitoga kaligrafa Karahisarija, koji je napisao stih o svjetlosti i natpise iznad ulaznih vratiju. Džamiju okružuju osnovna škola, mekteb, koja uz nju spada, četiri akademije, medrese, jedna dvorana gdje se sluša Poslanikova predaja (darul-hadis), druga za učenje (recitiranje) Kurana (darul-kiraet), jedna ljekarnička škola (medrese i tibb), jedna bolnica (daruš-šifa), jedna kuhinja za sirotinju (imaret), jedno prenoćište (karavanseraj), jedna knjižnica (kitabhane), jedna ustanova za izvor-vodu (sebilhane), jedna ustanova za opskrbljivanje stranaca (tavhane) i jedno kupalište (hamam). Okružena s ovih dvanaest ustanova islamske pobožnosti i opće korisne dobrotvornosti, uzdiže se zgrada Sulejmanije kao nebesko zdanje koje okružuju slike sunčane staze. U kršćanskom Konstantinopolisu (Carigradu) stajao je na cisterni, koja je bila preko puta crkve sv. Sofije, željezni Salamonov (Sulejmanov) kip koji zbunjeno i začuđeno na nju gleda kao da je posramljen zbog ljepote zdanja koje nadmašuje ljepotu njegova hrama. Justinijan je na dan posvete rekao na svetom oltaru: »Ja sam te pobijedio o Salamone!« Još i danas gleda ponosno Sulejmanija na Aja Sofiju i govori: »Kao što je Justinijanova građevina pobijedila Salamonov (Sulejmanov) hram, tako i ovu pobjeđuje Sulejmanija.« Međutim, niti je Justinijan, niti Sulejman pronikao u mudrost Salamonova (Sulejmanova) hrama, niti moć njegovih stupova. Sulejmanija je jedina džamija u Carigradu koju je Sulejman izgradio na svoje vlastito ime. Šest drugih, čija je gradnja bila plaćena dijelom ili potpuno iz njegove privatne riznice, nose ime njegova oca, njegovih sinova ili sultanija, njegove supruge i kćeri. O očevoj džamiji i onoj prinčeva Mehmeda i Džihangira već se prije govorilo. S dvije posljednje džamije istovremeno se u Carigradu uzdiže na trgu žena džamija Haseki, tj. džamija sultanije Hurrem (Rokselane) i obiju njezinih kćeri, Hanum Sultan, općenito nazvane Mihrimah, tj. sunčani mjesec, džamija Rustemove supruge; jedna je na edrenskim vratima a druga u Üsküdaru, tik do luke. Džamija Haseki je jednostavna, samo s jed-

nom kupolom i s jednim minaretom, ali sa školom, akademijom, kuhinjom za siromašne i umobolnicom. Ona na edrenskim vratima je bez ovih zadnjih dviju pobožnih ustanova, ali je utemeljena s akademijom, kupalištem i tržnicom koja uz to ide. Smiono i svečano uzdiže se treća na jednom povišenju, do kojeg nas dovode stube. To je jedan od najistaknutih građevinskih spomenika u carigradskoj panorami, u luci Üsküdara, jer čitav pogled na nju ne sprečavaju zgrade ispred nje. Ove Sulejmanove džamije, sagrađene haseki, njegovoj supruzi, sultaniji, njegovoj kćeri i prinčevima, njegovim sinovima, za poznavaoca osmanske povijesti su po svojim imenima svijetla zvjezdana skupina i pogled na njih, kao i pogled na zvjezdane slike Cefeja, Perzeja, Kasiopu i Andromedu, podsjeća nas na tragične zgode jedne čitave kraljevske obitelji.

[Dovršenje džamije i ponovno postavljanje Rustema za velikog vezira bili su tako značajni državni događaji da se pojavio poseban perzijski poslanik, da bi sultanu poželio sretan uspjeh. Šah je uputio pismo sultanu i Rustemu, kojem se obratio s čestitkama i njegov sin, princ Mehmed, a sultaniji Hurem poslala je pismo šahova žena. Pisma su i po formi i po sadržaju bila napisana pretjeranim dvorskim stilom, što je općenito značajka orijentalne dvorske prepiske. Tako se, nakon dvije foliostranice želja za uspjehom i srećom u prozi i stihu, konačno šah obraća sultanu kao »onom koji je usrećen božanskom naklonošću, i koji se zadovoljava milošću Gospodarevom, koji je obdaren darovima Svevišnjeg, i koji je poškropljen kapima Svedarujućeg, sultanu dva kontinenta, hakanu dva mora, koji biva nazvan poslanikom dvije vrste stvorenja, ljudi i demona (džina), poput Sulejmana (Salamuna), pribježištu dva obzorja, služniku dva sveta mjesta (Meke i Medine), onome kojem je podijeljena vladavina i slava, krasota i vlast, i halifat, veličina, veličanstvenost, pravda, čast, sreća i pravednost, Sultanu Sulejmanu Hanu, čiji halifski stijegovi stoje do neba, i neka bi njegova povelja vlasti mogla nahraniti neiscrpivi stol!« A Sulejmanovo pismo, upola kraće, počinje ovako: »Gospodar veličanstva, koji čvrsto stoji kao nebo, svijetao kao sunce što se rađa, koji se leluja od Džemšidova bljeska, od najvišeg ugleda, obdaren Dirinim pogledom, Husrevovom sposobnošću, Jupiterovom srećom, Keikubadovom krunom, Feridunovim prijestolom, šah prijestola krasote, onaj koji je istakao stijegove časti i sreće, koji je prostro ćilime umjerenosti i vještine, izlazište zvijezda dobrih svojstava, vrelo i utočište vrlina«, itd., itd. U istom visokokitnjastom stilu su i pisma šahove žene sultaniji Hurem i obratno, a i pismo princa Mehmeda velikom veziru Rustemu. Glasnik je bio Tibet-aga, službenik koji je ostario u službi perzijskih dvorova.]

Pošto je dovršena gradnja njegove džamije, Sulejmanu je bila najpreča briga da postavi na škole vrsne, učene ljude. Dvi-

je su škole sagrađene na istočnoj, a dvije na zapadnoj strani džamije. Ove su, dakle, po broju samo polovica škola od onih koje je osnovao Mehmed II uz svoju džamiju. One su utemeljene s još većim dohotkom za profesore, tako da su u hijerarhijskoj ljestvici akademskih počasti podignute do najvišeg i najunosnijeg stupnja, a to su otada i ostale. Izbor je pao na četvoricu učenih pravnika, istaknutih po svojim djelima. Njihova zasluga im je već ranije pribavila zaštitu učenog muftije Ebusuuda ili velikoga vezira Rustema. Dvojica od njih su već prije bili namješteni kao profesori na školama, koje je utemeljio Rustem, u Kütahiji. Jedan je od njih, potomak Dželaledin Rumija, najvećeg perzijskog mističkog pjesnika, Mehmed ben Hurem, čije su bilješke na rubovima stranica Tedžrida, tj. velike metafizike Nasiredina iz Tusa, očuvane u knjižnici Sulejmanije u rukopisu kao dragocjen bibliografski spomenik. Ovome je dana jedna katedra od onih dviju koje su na zapadnoj strani džamije, i to južna, a sjevernu je dobio veliki učenjak Alija Kinalizade, u čijoj se obitelji nalazi tuce učenih ljudi, a koje njegov sin, Hasan Kinali-zade, u svojim biografijama osmanskih pjesnika sve označava pjesnicima. Od onih dviju škola, izgrađenih na istočnoj strani džamije, dana je jedna katedra Mimar-zadeu, tj. »graditeljevu sinu«, a druga je dana Kadi-zadeu, tj. »sučevu sinu«. Obojica su pisali komentare i bilješke na rubovima stranica osnovnih djela islamskog zakonodavstva. Kadi-zade se kasnije uspeo sve do najviše islamske pravne časti, do muftije. Dao je svoje ime i jednoj džamiji u Carigradu, koja je sagrađena na suprotnoj strani od Čukur hamama, tj. »kupališta u jami« (stara cisterna Mocisija) i jednoj dvorani gdje se slušao i učio (recitirao) Kuran. Sultanija-haseki, Hurem, tj. radosna, nije dugo preživjela dovršenje zgrade Sulejmanije, ni svečano perzijsko poslanstvo koje je čestitalo što je zgrada dovršena, niti trijumf ponovnog postavljanja njezina zeta za velikog vezira i sigurno nas-

mj. 4. 1558. ljeđivanje prijestola jednog od njezinih sinova nakon prijestolonasljednikove smrti. Bila je pokopana uz Sulejmaniju, pod posebnom nadgrobnom zgradom (turbetom). Ova je grobnica Ruskinje, koja se s dražesti i talentom od robinje podigla ne samo do Sulejmanove supruge, nego je kao jedina njegova družica u krevetu obrtala po svojoj volji sultana u nadmoći svoga duha i karaktera i već dugo nakon toga kad su draži njezine ljepote morale ocvasti. Imala je udjela u smaknuću dvojice velikih vezira (Ibrahima i Ahmeta) i okrivljuju je što je Sulejman ubio sina Mustafu. Ona je posijala krvavo sjeme rata između braće, koji je doveo kasnije i do toga da su prinčeve zatvarali u krletku (kafez) harema, a time je došlo i do gubljenja živaca kod vladara. Ovaj nadgrobni spomenik na groblju Sulejmanije uz bok najvećeg osmanskog cara, kojim je žena neograničeno vladala, kao što je on vladao državom, stoji usred carskoga grada, na trećem

od sedam istambulskih brežuljaka. To je spomenik koji pobuđuje više slutnje nego onaj na hipodromu, kip konjanika u grčkom Konstantinopolisu, a natpis na njemu proriče rusko osvajanje grada. Ta ista godina vidjela je Hureminu i Izabelinu smrt, smrt Ruskinje i Poljakinje, koje su jednaki kobni utjecaj imale na Tursku i Ugarsku, a umrli su i Marija, engleska kraljica, i njezin svekar Karlo V.

U isto vrijeme kad je došao perzijski poslanik, pojavili su se na Sulejmanovoj Porti i tri donosioca pisma uzbečkog hana, vladara u zemljama s one strane Oksusa, gospodara Samarkanda i Buhare. Povijest ove vladarske obitelji dospjela je u tako duboki nered, da su ga najnovija istraživanja samo još povećala, a njegovo razjašnjenje iz dosad nekorištenih vrela i državnih dokumenata pružalo bi već samo po sebi izvjesnu vrijednost, iako za istraživače i čitaoce osmanske povijesti ne bi bilo neophodno da se upoznaju s dinastijom Uzbega, kao najbližim saveznicima Osmana protiv Perzijanaca i da se upoznaju s njihovim podrijetlom, jezikom, položajem i vjerom. Uzbeci su, kao i Osmani, turskoga roda i istočni pogranični susjedi Perzijanaca, kao što su Osmani njihovi zapadni susjedi. I jedni i drugi priznaju sunitski nauk pa su već i stoga protiv šiita, Perzijanaca, a još više su prirodno povezani zajedničkim političkim interesom protiv pograničnog susjeda čije se zemlje nalaze među njihovima. Turska uzbečka dinastija Šejbani s one strane Oksusa podigla se u isto vrijeme kad je u zemljama s ove strane Oksusa na perzijskom prijestolu vladala dinastija Safija. Uzbečki Šahi-beg i šah Ismail, osnivač safijske vlasti, stajali su neprijateljski jedan prema drugome i već smo pri opisu Ismailovih djela u bici kod Merva spomenuli da je njegov ratni trofej bila Šahi-begova lubanja što ju je Ismail uvijek nosio sobom, a bila je optočena zlatom i dragim kamenjem. Bilo je to po starom barbarskom običaju, po kojem je i Krum, bugarski kralj, pretvorio lubanju grčkog cara Nikeforosa u posudu za piće a isto je učinio i longobardski kralj Alboin s gepidskim kraljem Kunimundom. Šahi-beg, sin šaha Budaka, bio je unuk Ebulhajra Šahbahta ili Šei-bega, hana Kipčaka, koji je, pošto je osvojio Samarkand, zaprosio ženu ubijenoga gospodara zemlje, Abdulaziza Mirze, Ulug-begovu sestru. Ona mu je rodila dva sina, Kudžkundžija (nazivaju ga i Kudžum) i Sundžuka. Jedna druga žena rodila mu je tri sina: Šahbudaka, Hudžkuma i Sandžara. Pošto je Ebusaid, Timurov praunuk, potučen i ubijen od Uzun Hasana, naslijedio ga je njegov sin, sultan Ahmet. Poslije njegove smrti je Šahi-beg **1408.** opsjedao u Samarkandu Ahmetova unuka, Usta Aliju, Mahmutova sina, obećanjima ga izmamio i ubio. Odsad je Šahi-beg bio **1504.** gospodar zemalja s one strane Oksusa, iz kojih ga je doduše na tri godine protjerao Baber, Ebusaidov unuk, gospodar Kabula, ali ga je najposlije Šahi-beg potisnuo natrag u Kabul. Šahi-beg je vladao zemljama s one strane Oksusa sve do nesretne

1510. bitke kod Merva. Nakon te bitke je Baber Mirza opet ušao iz Kabula u zemlju, ali ga je odande protjerao Kudžkundži, Šahibegov stric. Kudžkundži je vladao dvadeset i tri godine i za to se vrijeme često puta borio, većinom pobjedonsno, s perzijskim ša-
1531. hovima, sa šahom Ismailom i njegovim sinom Tahmaspom; naročito se borio s Ismailovim velikim vezirom, emirom Nedžmsanijem, sa šezdeset tisuća ljudi kod Gidždevana, a u toj bici je pao veliki vezir. Zatim je Baber Mirza po drugi puta prodro iz Kabula, povukao se i poslije se više nije pojavio u Transoksijaniji. Kudžkundžijev sin, Ebusaid, vladao je šest godina iza svoga
1539. oca. On je izvršio opsadu nad Tahmaspovim sinom, princom Behramom u Heratu, ali se povukao preko Oksusa kad se približio šah. Poslije njega je na prijestol došao Ubejdullah, unuk šaha Budaka, Šejbanijev nećak; bio je hrabar vladar i pobjeđivao je u ratovima protiv Perzijanaca. Ubio ih je oko četiri tisuće, a namjesnika Herata, Halife Rumlija je izvan Nišabura potpuno uništio. Dobro je bio podučen u zakonodavstvu, vješt govornik i sam turski pjesnik, volio je i cijenio pjesnike i učenjake.

Sve do Ubejdullaha nema u osmanskoj povijesti vijesti ni o kakvoj vezi između Carigrada i zemalja na Oksusu. Do te je veze ipak sasvim prirodno došlo između Sulejmana i Ubeidullaha za posljednjeg perzijskog rata. Bila su to dva saveznika protiv perzijskog šaha, njihova zajedničkog neprijatelja. Pod njim je proširena vlast Šejbanijevih preko Oksusa u Horasan,
1543. gdje su posjedovali gradove Bestam i Damahan. Poslije njegove smrti vladao je Abdullah, Kudžkundžijev sin, samo šest mjeseci, a njega je naslijedio njegov brat Abdul-Latif, nazvan i Abdulaziz, pravedan i mudar vladar, a vladao je dvanaest godina. Ovom je Sulejman poslao s perzijske vojne ne samo prijateljske rije-
1554. či, već i djelotvornu ratnu pomoć, tri stotine janjičara i topove, koje je pratio jedan poslanik. To je bilo poslanstvo dostojno Sulejmanova vojničkog talenta. Kad je ovo stiglo, umro je Abdulaziz, a Burak-han (Ebulhajrov unuk, čiji je sin Sundžuk), domogao se vlasti. Kako je do nje došao, kažu njegove riječi u pismu Sulejmanu gdje mu najavljuje da je došao na prijestol, a čini to na slijedeći način: »Pošto je Abdulaziz-han otišao u raj, došao je red za halifat i svjetsku vlast na nas, braću, koja borave u Samarkandu kod hana, a drugi su sultani gospodari utvrda Dabusi, Kufin, Kermine, Keš, Karši i Hazara. Vjerujući njihovoj čvrstoći, suprotstavili su se, tako da smo zadnjih nekoliko godina morali ratovati«. Time se ispričava za zakašnjenje obavijesti od dolaska janjičara i topova, koje je sultan poslao kao obećanu pomoć protiv Perzije. Sada je on gospodar Samarkanda, Pir Mehmed Sultan i njegova braća su pobjegli; sve njihove utvrde su osvojene, samo Buhara se još čvrsto drži. Čim
mj. 2. 1556. ova padne, poći će u Horasan. — Napisano u Samarkandu. Ali već dva mjeseca zatim javio mu je o daljnjim svojim pobjeda-

ma iz Buhare. Vijest je donio Nizamudin Ahmet čauš-beg koji se bio povratio. Donosilac trećeg pisma bio je šejh Muslihudin Mustafa, koji je otišao u Carigrad da posjeti svoje tamošnje rođake. Sulejman je odgovorio Nevruz Ahmet Behadiru, prozvanom još i Burak-han, u dva posebna pisma; u jednom — da se preporučuje šejhu koji posjećuje svoje rođake, a drugo kao odgovor na ono pismo što je donio Kutluk Fuladi, gdje ga obavješćuje o svom dolasku na prijestol, da je spreman podrzati osobito prijateljstvo koje je već bio sklopio sa Abdullahom i Abdul-Latifom, ali da pomoć zasada ne može pružiti niti primiti (zbog mira s Perzijom) i »da su poslovi vezani za svoje sate«. **mj. 4. 1556.**

U Ugarskoj se oružano primirje, koje su Ferdinandovi poslanici u Amasiji isposlovali na šest mjeseci, nije moglo do kraja sprovesti zbog osobnog ogorčenja koje je povećalo neprijateljstva. Usprkos miru, bili su dvoboji na granici i upadi letećih odreda stalno na dnevnome redu. Tako je hrvatski ban zatražio dopuštenje da se s bosanskim pašom mjeri u dvoboju, a plemić Ungnad, vrhovni zapovjednik štajerske vojske, odredio mu je da po carevom nalogu ode iz Ptuja u Sv. Georgen uz uvjet da svaka strana ne dođe s više nego tri, četiri ili najviše pet stotina konja. Ipak je ova dozvola kasnije povučena na temelju Ungnadova mišljenja, da bi se takvim dvobojem od pola tisuće boraca na svakoj strani lako moglo poremetiti oružano primirje. Budimski se paša Tujhun tužio u jednom pismu Sforziji Pallaviciniju na paljenje sela Baja, Paks i Gerešgal i na ispade Wolfa Dersffyja iz Sigeta i Stjepana Dersffyja iz Kapošvara, pa protiv onih Pape, Palote i na utvrđenje Tura sa strane Palanke. Uzalud je bjesnio Marko Stančić, zapovjednik, provodeći po Ferdinandovoj zapovijedi okrutnu strogost protiv hajduka koji seljake muče iznuđivanjem; uzalud im je dao izbosti oči ili ih je puščanim prahom raznio na komade. Tujhun je bio prisiljen sam poći protiv njihovih razbojničkih gnijezda Korotna, Kapošvara i Baboče. Za taj kazneni pohod sakupio je bega Stolnoga Biograda, Arslan-bega, Mehmed-pašina sina (koji je Jahjapašin sin), bega iz Grana, Ahmeta, iz Nograda Sulejman-bega, iz Seksarda Sinana, Ahmeta iz Gerešgala, Mehmeda iz Hatvana i Masuma iz Simontornija. Sa svih sedam begova pođe Tujhun, beglerbeg, protiv spomenuta tri mjesta. Prva dva mjesta su njihovi zapovjednici kukavički napustili i ona su se odmah predala, a treće se predalo uz uvjet da slobodno odu, pri čemu su tri hajdukakolovođe, turski prebjezi, bili prokrijumčareni na jednim kolima, pokriveni slaninom i svinjskim kožama koje su za Turke bili pojam užasa. Tujhun je htio izvršiti opsadu Sigeta, ali se povukao, budući je bilo poodmaklo godišnje doba, pa se nakon nekoliko dana vratio u Pečuh. Poslije njegova odlaska pokušao **25. 10. 1555.** je Kerecsényi napustiti utvrdu Gerešgal, u kojoj je bilo stotinu i četrnaest Turaka, koji su napadače, a bili su premoćni, odbili i ovi su izgubili šezdeset i četiri čovjeka. Ovu je ratnu dogodov-

štinu, što je prešućuju mađarski historičari, opisao gerešgalski sudac, turski Tinodi onoga vremena, u prozaičnim, ali vrlo vjernim stihovima, kao što je onaj opjevao opsadu Temišvara.

Sulejman je naložio da opsadu Sigeta, što ju je Tujhun propustio, izvede budimski namjesnik, evnuh Ali-beg. Vrativši se nakon perzijskog mira s perzijske granice, bio je opet postavljen na prijašnje namjesničko mjesto. Bio je malen i podbuhla lica (kao većina evnuha), hrapava glasa (što je kod ovih iznimka), tamne puti, s glavom među ramenima i dva zuba koja su kao u vepra stršila iz usta. Uškopljenik, koji je uostalom bio isto toliko hrabar koliko se razumio u ratna umijeća, izjavio je Ferdinandovim poslanicima da se upravo sprema podjarmiti Mađare, ali ne puškom i mačem, nego toljagom i buzdovanom. Poslanici su odgovorili, neka samo ide, susrest će muževe koji će na toljage odgovoriti tanetima, a na buzdovan kopljem. Dne 21. svi-
21. 5. 1556. bnja (maja) se Ali-paša s Derviš-begom iz Pečuha, Ahmet-begom iz Baboče, Nasuh-begom iz Kopanjija i s drugim sandžakbezima
24. 5. utaborio kod utvrde Sv. Lorenca, jednu milju udaljenu od Sigeta. Nakon tri dana je počela opsada, predigra one nakon deset godina, po kojoj će Siget zauvijek biti proslavljen u povijesti.Što dulje će druga opsada koristiti našu pažnju, to kraći možemo biti u prvoj. Turci su sa dvadeset i pet tisuća vozova suhoga granja i drva napunili opkop i navaljivali mjesec dana na tvrđavu nakon što su se pojavili pred Sigetom i osvojili grad. Alaj-beg i Nasuh, Kasim-begov nećak, beg iz Kopanjija, i više
21. 6. od sedam stotina ih je palo. Begovi iz Baboče i Šolnoka, Ahmet i Mahmut, bili su ranjeni, a janjičarski aga Veli je zarobljen. Dvadeset i devet glava su kao trofeji donesene u tvrđavu, drvo i suho granje u opkopu je spaljeno, premda je i jedan dio grada pretrpio požar. Dok su Turci bili pod Sigetom, opsjedali su palatin Toma Nadasdy s austrijskim, štajerskim, bavarskim i mađarskim četama Baboču; oba Polweilera, Heinrich od Puchheima i Johann Rauber predvodili su austrijske vojnike s puškama, općenito nazvane »crni đavoli«. Stari Lenković zapovijedao je četi od tri stotine husara. Štajerci, Andrija Rindscheidt vodio je šest stotina teško naoružanih konjanika, a Siegesdorfer šest stotina pješaka. Topništvo je doveo Georg Tanhausen iz Graca preko Rodovljice u Kanjžu; njemu se pridruže Mađari Franjo Tahi, Ivan Pethö, dva Banfyja i Nikola Zrinjski, te dobrovoljci koje su sakupili u planinskim gradovima, dobrovoljci s granice, hajduci, martolozi, uskoci i Morlaci. Pod raznim imenima je to bila jedna te ista pljačkaška bagra. Kad je Ali-paša čuo o opsadi Baboče, ostavio je čete da se nastavi opsada Sigeta, ali je sam pošao u susret palatinu s dvadeset tisuća konjanika, deset tisuća janjičara i isto toliko martolosa, tj. i srpskih,
21. 7. 1556. odasvud sakupljenih vojnika-pljačkaša. Točno dva mjeseca nakon što su se Turci pojavili pred Sigetom, a mjesec dana nakon navale na tvrđavu, stajao je Ali-paša sa svojom vojskom nasu-

prot mađarskoj, pa je na Rinji bio potučen. Ahmet-beg je tada napustio Baboču, a osvajači su zapalili utvrdu i digli je u zrak. Od Ferdinandovih četa pali su: palatinov polubrat, Jakob Nadasdy, Ivan Čobor, Štajerci Theobald Ziegler i Kristoph Siegesdorfer sa dvije stotine i sedamdeset junaka. Zatim se Ali-paša vrati **25. 7.**
do opsade Sigeta što ju je prekinuo zadnjeg dana srpnja. Pallavicini, Polweiler, Lenković i Zrinjski su vodili svoje čete protiv **31. 7.**
Korotne koju su na juriš zauzeli, a turske su posade napustile Sv. Martin, Sv. Lorenz, Sellje i Gerešgal. Kasim je sa šest tisuća ljudi uzalud navaljivao na Čurgu i Musu, a ćehaja rumelijskog beglerbega navaljivao je na Siget. Onaj se povukao, ovaj je zarobljen. Ali-paša je u ovom boju izgubio više od deset tisuća ljudi. Rat je bio častan za Mađare, a sramotan za Nijemce koji su, po starom običaju njemačkih vojnika, pretresali mrtve zbog zlata i pljačkali ih.

U Bosni je Alija Malkoč, novi sandžakbeg, pokušao još prije opsade Sigeta osvojiti gradove Krupu i Kostanjicu, koja je Unom okružena poput otoka. Kad ga je u tom spriječila budnost Zrinjskoga utvrdio je gradove Bunić i Perušić. Nakon opsada Sigeta, zemlja između Une i Kupe opustošena je ognjem i **16. 7.**
mačem, a Kostajnica je osvojena. Bosanski sandžakbeg je hrabrog Zrinjskog izazvao na dvoboj i, mada je Ferdinand nedavno zabranio svaki dvoboj na granici, Zrinjski se ipak pojavio na za to određenom polju Koprivnice. Imao je dobru pratnju od deset tisuća ljudi tako da se bosanski sandžakbeg nije usudio napasti. Ovoga je uskoro zamijenio Ferhat, koji je iz Požege pošao s nekoliko tisuća Turaka prema slovenskoj granici, gdje ih dočeka štajerski general Lenković na prijevoju Rakonig i sv. Jeleni s tri stotine teško naoružanih Nijemaca, stotinu lako naoružanih hrvatskih konjanika i stotinu Talijana s puškama. Ovi su tako žestoko napadali uz bojni poklik: »U Božje ime!«, da je bilo dvije tisuće ubijenih i nekoliko stotina zarobljenih. Nakon dvije godine je daleko jača vojska letećih odreda, od petnaest do šesnaest tisuća ljudi, pošla prema Metlici u Kranjskoj. Odavde su krenuli u Gotše i Rajfnic odakle su se leteći odredi kao bujica razlili preko Adelsberga, Cerknice, Karsta, Brega sve do Klanjca. Nakon jednog napada na Tabor kod Klanjca opljačkali su stoku i ugrabili ljude, pa su pošli natrag preko Grobnika kroz dolinu. One godine prije posljednjeg krstarenja po Kra- **mj. 5. 1558.**
nju pala je Tata Turcima u ruke zbog nemarnosti zapovjednika i zbog budne lukavosti Hamza-bega, sandžakbega Stolnoga Biograda, koji je, još kad je bio sandžakbeg u Sečeniju tako sretno napao Filek i zauzeo ga.

Dotis ili Tata, u županiji Komarna, leži na uzvisini i sat i po vremena od desne obale Dunava, te ima pregled daleko unaokolo. Matija Korvin pretvorio je grad vrtovima i kupalištima u kraljevsko odmaralište. Ribnjak ispod grada, dva sata hoda po opsegu, pruža bogat prihod od različitih riba. Kamenolom

kod crkve sv. Ivana od raznobojnoga je mramora, jedan drugi je od lakog pršinca. Prvi služi klesarima za izradu umjetnina, a ovaj graditeljima za svodove; to je podatljiv i lako obradiv materijal. Ivan Nagy, zapovjednik, otišao je po privatnom poslu u susjedni Komarn. Posada je ležala u bezbrižnom pijanom snu. Hamza-beg, koga su uhode o tom obavijestile, približio se noću; popeo se ljestvama na vanjski bedem grada i u samu tvrđavu i ubio pijanu stražu prije nego što se probudila od pijanstva. I Hađezd, koji leži na jednoj utvrdi na stijeni uz Balaton, napadnut je i zauzet od Hamzinih letećih, tj. vojnika grabežnika. Nakon zauzeća Tate poslao je Rustem Perzijanca Velidža-
13. 10. na iz Budima, sandžakbega iz Fileka, da poduzme pljačkaški pohod na Cips. Od posada Tata, Grana, Vesprema, Vasa, Hatvana, Sečenija, Pešte i Budima sakupio je oko tri tisuće ljudi, s kojima je spalio Šikšo. Ferdinandu vjerni erdeljski kapetani Grgur Bebek, Ivan Pethö i Emerik Telekessy suzbili su ovoga kod sela Kafe, na rijeci Zajo sa znatnim gubitkom, ali im je jedan aga genilija i jedan od bešlija uzeo dvije tisuće sabranih zarobljenika, a među njima i tri stotine Turaka, zajedno s četiri zastave.

[Ferdinand nije prestao biti uporan da, tužeći se stalno na ove napade i zauzeća, isposluje mir tako da mu sultan dozvoli
1555. zaposjedanje Erdelja. Busbek je ponovno iste godine, kada je sultana napustio u Amasiji, bio poslan u Carigrad, gdje je sultan odgovorio da će svoj stav poslati po državnom glasniku. I poslanici kraljice Izabele, koji su radili protiv Ferdinandovih, a tražili su povrat Lipe i Temišvara, nisu bolje prošli. Kako su Turci tražili Siget preko Vrančića i Zaya, to Busbek dobije novu uputu: predaja Sigeta nije spojiva sa kraljevskom čašću, ali se i to može dogoditi ako bi se povratila Tata. Sklopljeno je, pri nategi, novo primirje na sedam mjeseci.

1559. S početka 1559 godine Busbek je mogao javiti u Beč da ima izgleda za sklapanje mira na osam godina na osnovi postojećeg stanja stvari, bez nade u povrat Tate. Na to je Ferdinand poslao četiri po sadržaju različita ugovorna dokumenta, u kojima povoljnijima je unio član o povratu Tate, Fileka i kažnjavanju Hamza-bega, a u četvrtom, sastavljenom prema zadnjoj izjavi Rustem-paše, bio je ovaj član izostavljen. Busbek je predao najnepovoljniji dokumenat kao jedini, jer je držao da ima osnova
7. 6. za njegovo usvajanje. Primljen je kod sultana u Üsküdaru (Skutari), no nije imao nikakva uspjeha, jer je sultan htio Siget. Pošto nije uspio sklopiti mir, ponovno je stavljen u han za poslanike, a zapravo je to bila neka vrsta kućnog zatvora. Tamo je kratio dane skupljajući životinje, biljke i rukopise, posjećujući prijatelje koji mu nisu bili uskraćeni; dolazili su mu Dubrovčani, Venecijanci, Firentinci i Grci.

U to vrijeme dolaze u Carigrad mnoga poslanstva. Osim poslanika kralja Ferdinanda i kraljice Izabele, došao je i Dadijan od Kolhisa na poklonjenje i predao sultanu krasan rubin na dar. Tada je pisao sultan i ruskom vladaru i po prvi puta ga nazvao carem, podsjećajući ga na stare prijateljske veze Turske i Rusije i preporučujući trgovce koje je slao u Moskvu u kupovinu. Osim venecijanskog i francuskog poslanika, stigao je i agent kralja Španjolske, Franchi sa Hiosa, koji je molio mir, kao i đenoveški konzul, ali bez uspjeha. Tada se vodila prepiska sa vojvodom od Ferare. Ovaj je u pismu Rustemu dao dozvolu da se brat židova Luana Miqueza sa obitelji iseli iz Ferare. Juan Miquez bio je portugalski židov, kasnije nazvan Don Josip, koji se znao toliko dodvoriti sultanu Selimu da je pod njegovom vladavinom imao kao dvorski i državni židov najznačajniji utjecaj na sve poslove, pa se uzvisio do položaja vojvode Naksosa. Tako uslužan kao vojvoda od Ferare nije bio Ferdinandov poslanik Busbek spram Ferhat-paše koji je po porijeklu bio Mađar. Paša je zatražio da se puste k njemu otputovati njegov otac, mati i sestra. Busbek, koji je znao da je Ferhat već preveo na Islam oca i brata, odgovorio je da je to sasvim lako, ako se ne dira u njihovu vjeru. Ovaj je Ferhat kao janjičarski aga provodio tako strogu vojničku stegu da se toliko omilio sultanu da ga je oženio svojom unukom, sultanijom Humaj, kćeri najdražeg njegovog sina Mehmeda, te ga, budući da je već bilo četiri vezira, postavi za petog. Ferhat je lijepo pisao, pa je to primjenjivao na pisanje Kurana, a primjerak takvog Kurana prodavao je za 100 dukata. Novac je stavljao skupa, da bi njime namirio troškove svoga pokopa. Ni u povijesti ni u arhivi nema obavijesti o nekadašnjem imenu ili rodnom mjestu Ferhata, koji se uzdigao do srodstva sa sultanom i prvog petog po redu vezira Osmanskog carstva.

Dolazak Sulejmana u Üsküdar nije bio slučajan. On je bio u vezi sa njegovom namjerom da bude bliže sinovima među kojima je izbila svađa oko nasljedstva što je prijetila prerasti u opasni građanski rat. Ma koliko Busbekova pisma bila vjerodostojna, ipak se u njima gledalo jednostrano na ovo. Dosada nijedan evropski historičar nije koristio najvjerodostojnije izlaganje uzroka i pokretača svađe oko naslijeđa što se nalazi u Alije. On je ne samo imao uvid u pisma između Bajezida i sultana, nego je ova zadnja i skicirao kao službenik vrhovnog dvorskog upravitelja Lala Mustafa-paše, te je o toj tragičnoj povijesti napisao posebno djelo. **5. 6. 1558.**

Mustafa, kao štićenik prethodnog velikog vezira Ahmet-paše, bio je Rustem-paši mrzak. Čim je ovaj ponovno došao na vlast, smjesta je tadašnjeg drugog konjušnika Mustafu lišio ovog položaja i dao mu niži, vrhovnog trpeznika, a onda ga udaljio kao sandžakbega Safeda; nakon toga, znajući za Mustafinu pri-

vrženost princu Bajezidu, imenovao ga je za vrhovnog dvorskog upravitelja Selima u nadi da će ga ovaj konačno maknuti s puta. Ovaj plan je potpuno promašio, jer je Mustafa, veći spletkar od Rustema, vidio u novom položaju najbolju priliku, uz napuštanje svoje privrženosti Bajezidu, da se dodvoravanjem Selimu (ukoliko ovaj zadobije prijestol) domogne najvišeg utje-
1556. caja i položaja. On započne spletkariti kod Selima protiv Rustema kao navodno sklonog Bajezidu i kao onog koji Selima kao raspusnika ocrnjuje kod sultana; stvar bi krenula nabolje, kad bi mu on dao odriješene ruke. Selim ga ovlasti da radi kako on smatra da treba raditi i naznači mu položaj velikog vezira ako dođe na vlast. Mustafa, onda, napiše pismo Bajezidu, glumeći staru privrženost, kako je lako maknuti Selima s puta vlasti, jer je duboko utonuo u močvaru raspuštenosti, pokaže to pismo Selimu i pošalje ga. Bajezid se upusti u igru i zatraži savjet od izdajnika, a ovaj mu odgovori da bi bilo najbolje da uvrijedi Selima, izazove ga na dvoboj i tako ga se riješi. Ovaj to posluša, napiše jedno pogrdno pismo, priloži mu žensku haljinu, kapicu i preslicu, a Selim sve to dostavi Sulejmanu. Sultan se naljuti zbog toga što je Bajezid princ, a osobito zbog tako nedostojnog ponašanja spram starijeg brata, te mu napiše pisma u kojima ga izgrdi zbog toga i pouči. Mustafa dade uhvatiti i usmrtiti glasnike, pisma spaliti, a Selim izvijesti sultana kao da je to Bajezidovo djelo. Na to razjareni sultan, smatrajući dalji ostanak Bajezida kao namjesnika u Konji opasnim za državu, jer su mu odatle otvoreni putevi za Siriju i Egipat, zaključi da izvrši promjenu namjesništva. Da bi svojoj odluci oduzeo vid odbojnosti, protegne je i na Selima; Bajezid dobije Rum umjesto Karamana, a Selim Anadol mjesto Saruhana, s tim da prvi prenese sjedište iz Konje u Amasiju, a drugi iz Manise u Kutahiju. Selim smjesta krene, ali Bajezid ostane u Konji. Tada sultan pošalje četvrtog vezira Pertev-pašu da ga pokrene na poslušnost; a da bi izbjegao uzbuđenja, pošalje i Selimu trećeg vezira Mehmed-pašu Sokolovića, da bi narod mislio da se radi o očinskoj pažnji. Bajezid odbije poslušnost i skupi vojsku od oko 20.000 Kurda, Turkmena i Sirijaca. Na tu vijest, naredi Sulejman anadolskom i karamanskom paši, Dženabiju i Solak Ferhatu, Selimovom prijašnjem vrhovnom dvorskom upravitelju, beglerbegu Zulkadra, Gilun Ali-paši i beglerbegu Adane Piri-paši da se s vojskom skupe u ravnici Konje, da bi se suprotstavili
8. 5. 1559. na svaki Bajezidov oružani pokušaj. I Mehmed Sokolović je tamo upućen sa 1.000 janjičara, sa sipahima (spahijama) i silahdarima, s topnicima i oružarima. 30. svibnja (maja) bio je odlučujući dan Selimova i Bajezidova polaganja prava na prijestol;
29. 5. već dan ranije vodila se vatrena borba, ali nitko nije prevagnuo. A dan kasnije je Bajezid potpuno potučen i pobjegao je sa svojim sinom Orhanom ka Amasiji. Odatle je napisao pismo, preklinjući, sa krvavim suzama pokajanja, za očev oprost u ime

sebe i svoga sina, ali je i ovo pismo uhvatio Lala Mustafa-paša. Ono, tako, nije došlo sultanu u ruke, koji, sedmi dan po obavi- 6. 6.
jesti o ishodu bitke, pođe u Üsküdar da bi bio bliže poprištu bratskog rata. Bajezid, mada pobijeđen, ipak je našao toliko odanosti u narodu (u njegovim očima je bio sličan Sulejmanu, dok je Selim ličio na majku, a i vodio je miran život nasuprot Selimovom raskalašenom), da je mogao skupiti 12.000 ratnika, kojima povjeri sebe i sinove i s njima krene put perzijske granice. Sulejman naredi Mehmedu Sokoloviću i rumelijskom beglerbegu Kizil Ahmetli Mustafi, da slijede, skupa sa princom Selimom, Bajezida i njegovu vojsku. Selim se zaustavi u Sivasu da sačeka vezira, a ostalima dade nalog da mu brata dalje progone. Ovi dostignu bježeće blizu perzijske granice kod Sat čukurija (produžena jama), gdje, nakon žestoka boja, bjegunci odmah više zbog brzih konja nego oružja, nastave svoj put prijeko u Perziju. Sultan tada naredi veziru Mehmed-paši i namjesniku Adane Ramazanoğlu Piri-paši da prezime u Halebu (Alep). Lala Mustafa, čije su spletke sada postale jasne Rustem-paši, bio je u nemilosti otpravljen u sandžak Požege. Na Selimovu molbu bio je Mustafa upućen iz Požege u Temišvar, a odatle, pod izlikom da je potreban na perzijskoj granici, poslan za namjesnika u Van. Sulejman i Selim upute pismo perzijskom šahu da ga obavijeste o Bajezidovom zločinu protiv države i da ga opomenu da ne poremeti mir time što bi ga primio.

Šah, međutim, dočeka Bajezidov dolazak kao namiru za raniji doček svoga brata Elkas Mirze u Carigradu. On mu pošalje uglednu delegaciju s molbom da dođe u Tebriz, gdje bi ga on osobno dočekao dobrodošlicom i darovima, što i učini s perzijskim sjajem. Trideset zdjela zlata i srebra, bisera i dragog kamenja prosuto je na prinčevu glavu, a privedeno mu je devet krasno ukrašenih konja. Princ je uzvratio osmanskim sjajem. Put, kojim se šah kretao, bio je pokriven atlasom, damastom, kadifom i bogatim tkaninama, a protudar je bilo pedeset turkmenskih konja sa zlatnim pokrivačima ispod sedla i dvanaest srebrnih oprema.

Bilo što se plašio prisuća Bajezida sa vojskom radi svoga prijestola bilo što se nadao koristi ako izruči princa u očeve ruke, sada se šah ponašao nevjerno. Došlo je do neobične i dugotrajne prepiske između njega, s jedne strane, i sultana i princa Selima, s druge strane. U pismima, što su stalno kolala u oba pravca, jedni su zahtijevali izručenje Bajezida (Sulejman) ili njegovo izručenje odnosno smrt (Selim), a drugi (šah) je nastojao izbiti iz toga najveći dobitak, kao na primjer sandžake, namjesništva (Bagdada i drugog nekog mjesta pri granici), ustupke na grobu Alije i Huseina za perzijske hodočasnike, itd. Na ponašanje šaha žalio se Sulejman u pismima drugim knezovima, kao Pir Mehmedu, gospodaru Uzbega, Aliji, turkmenskom

hanu, i Ibrahimu, alanskom hanu, pa čak i u pismu knezu Gruzije kojeg je pozivao da se izvuče ispod perzijske vlasti i podloži osmanskoj.

U međuvremenu se princev položaj pogoršavao. Najprije je šah zatražio 3.000 njegovih ratnika da bi sudjelovali u njegovom pohodu u Astrabadu, što nije mogao dobiti, a, osim toga, bili su već i kupljeni. Zatim je došlo do gužve, jer je, na jednoj svečanosti, izdajnički Bajezidov sobar dao do znanja šahu da se treba bojati Bajezida. Ta gužva, u kojoj je i narod krenuo na Bajezidovu kuću, bila je ipak izglađena od strane domaćina
12. 2. 1560. uz isprike. Ali malo dana zatim, kada se vraćao sa svečanosti, na koju ga je bio pozvao šah, dočekan je od vojnika, koji mu pobiju tjelesnu pratnju, i sa sinovima zatvoren. Taj dan je pogubljeno više od 1.000 njegovih tjelesnih čuvara koji su se uzbunili zbog njegova zatočenja. Šah se princu ispričavao za sve to s izlikom da je to mjera njegove sigurnosti od narodne nesmotrenosti i uvrede. Uskoro je došao Sulejmanov poslanik s pismom i darovima, te je pitanje izručenja bilo još samo pitanje načina na koji da se to izvede, naime šah je tražio načina da izvrda svoju prisegu Bajezidu kojem je jamčio da ga neće nikada predati u očeve ruke. Smislio je to tako da ga ne preda Sulejmanovim, nego Selimovim poslanicima. Perzijska politika išla je u ovu sramotu zbog toga što je htjela sa Selimom, nasljednikom već sasvim ostarjelog Sulejmana, unaprijed osigurati mir i prijateljstvo. Izmijenjena su i pisma prijateljstva i darovi.

Tada su određeni namjesnik Vana, Husrev-paša, i sobar Sinan-aga, kao Sulejmanovi poslanici, a od Selima je poslan čaušbaša Ali-aga u dvojakom svojstvu, kao poslanik i kao dželat. Kada je šah zapitao Sinana da li on poznaje princa, ovaj odgovori da ga zna još kao golobradog dječaka, ali da ga odonda nije vidio, no da će ga prepoznati po očima i obrvama. To je šahu poslužilo izlikom za sramotni postupak, jer je, pred predaju, dao nesretnom princu odsjeći bradu i kosu; onda ga je predao, obučena u lošu halju i gornji dio odjeće, opasana užetom, Seli-
25. 9. 1561. movom poslaniku koji pogubi njega i njegova četiri sina. To se dogodilo u perzijskom Harvuhu, u kojem šiiti kuknjavom i žalobnim igrokazima odaju počast Huseinovoj mučeničkoj smrti. Tijela pet osmanskih princeva prenesena su u Sivas, gdje se njihov grob nalazi pred sjevernim gradskim vratima uz cestu.

Poslije toga je šah poslao glasnika s pismima Sulejmanu i Selimu u kojem ih je obavijestio o pogubljenju i navijestio svoja očekivanja. Pertev-paša, treći vezir, uputio je od strane Sulejmana 300.000, te od strane Selima 100.000 dukata, koji su dostavljeni šahu u Kazvin. I petog Bajezidovog sina, koji se nalazio u Brusi, dao je sultan ugušiti. Primjer je to velikog vladara, koji je svoje očinske osjećaje žrtvovao političkim ciljevima, primjer koji, nažalost, nije rijedak u istočnoj i zapadnoj državnoj povijesti.]

GLAVA TRIDESETTREĆA

Od smrti Rustem-paše do Sulejmanove smrti

[Rustem-paša, koji je bio sklon Bajezidu, a ne Selimu, umire od vodene bolesti kratko po tragičnom prinčevom udesu; nakon Ibrahima najznamenitiji veliki vezir Sulejmanova doba, jer Mehmed Sokolović, koji je došao na taj položaj kratko pred njegovu smrt, više pripada dobu Selima II i Murata III. Petnaest godina svoje vlasti iskoristio je poglavito za to da sakupi blaga sultanu i sebi, ali na račun države, jer je bio prvi koji je kupovinom položaja otvorio vrata potkupljivosti i kvarenju uprave u svim granama. Jedina dobra strana njegovog financijskog i upravnog sustava bila je umjerenost cijena za namjesništva u odnosu na one što su se kasnije za to tražile, kao i stalnost na taj način dobijenih položaja. Tako je znao vratiti poklone ili sume što su bile iznad određene cijene (na primjer beglerbegu Erzuruma ili Ferdinandovom poslaniku, budući da za mir nije bilo uvjeta). Njegovu prirodnu strogost i smrknutost povećavala je još bojazan da bi se, ako bi bio blaži, njegova popustljivost pripisala njegovoj lakomosti što je sultanu bila dobro znana. Druge tvrdice su u želji za stjecanjem bile ljubazne, a on je zbog straha bio samo oštriji i suzdržajniji; bio je uvijek sjetan, ohol, škrt i odbojan. Svaka riječ od njega bijaše zapovijed, a kako se nije nikada smijao, bio je predmet pjesničke poruge. Tako je on punio ne samo riznice države i sultana, unutarnju od harema i izvanjsku od vladarskih prihoda, nego je i u Sedam kula slagao za izvanredne prilike. Na jednoj carskoj odaji postoji natpis: »Blago marom Rustemovim sakupljeno«. I sam je ostavio ogroman imetak, što ga dotada nije bio ostavio nijedan veliki vezir: 815 imanja po Rumeliji i Anadoliji, te 476 mlinova, 1.700 robova, 1.900 bojnih konja, 1.106 deva, 5.000 sašivenih kaftana i počasnih odijela, 8.000 turbana, 1.100 kapa od zlatne tkanine, 2.900 pancir-košulja, 2.000 oklopa, 600 srebrom okovanih sedala, a 500 optočenih zlatom i dragim kamenjem, 1.500 posrebrenih kaciga, 130 pari zlatnih uzengija, 760 dragim kamenjem optočenih sablji i 1.000 srebrom okovanih kopalja, 800 Kurana, od kojih je 130 ukoričeno sa dragim kamenjem, 5.000 knjiga različitog sadržaja, 78.000 dukata, 32 draga kamena, čija je vrijednost bila 112 tovara, tj. 11,200.000 akči, u čistu srebru 1.000 tovara, tj. 100,000.000 akči ili 2,000.000 dukata. Ipak je dobar dio ovoga utrošio na zgrade i pobožne zaklade, u Carigradu, Ruščuku i Hami gradio je i utemeljio džamiju, školu i kuhinju za sirotinju.

Njegov nasljednik Ali-paša, drugi vezir, bio mu je prava suprotnost. Bio je sin Dalmatinca sa Brača i, još prije nego što

mu je otac prešao na Islam, odveden je kao dijete u Carigrad u janjičare; srodnik Hasta Alije, ćehaje velikog vezira Ibrahim-paše, njegovim je utjecajem dospio u carski seraj iz kojeg je izašao kao janjičarski aga, a onda je kao paša, tj. paša od tri tuga, upućen za namjesnika u Egipat. Bio je tijelom jako debeo, ali duhom je bio lagan, duhovit i domišljat. Pod njim su sretno privođeni kraju ugarski mirovni pregovori.

1. 6. 1562. Početkom lipnja (juna) iz Praga je stigla potvrda za ono što je poslanik Busbek dogovorio sa Ali-pašom. Potvrđena je godišnja dadžbina od 30.000 dukata. Car je obećao kloniti se svih mjesta u Erdelju, a za ona izvan njega nagoditi se sa sinom kraljice Izabele. Balassa, Bathory i drugi vazali, koji su vraćeni ili koji se trebaju vratiti, trebaju se uključiti u uvjete ovog mira, na čije održavanje moraju ozbiljno paziti turski glavari. Svaki prekršaj mora se kažnjavati, a oni koji se usude oružano napasti neko mjesto i zauzeti ga, bit će kažnjeni smrću, dok će se zauzeto mjesto smjesta vratiti. Svaka strana može učvršćivati svoja mjesta, no ne i tuđa. Pošto Tata nije bila dana, ipak se uredilo da mjesta i seljaci s one strane Dunava ne budu opterećeni. Dosadašnje poreske obaveze ostat će iste, bez povećanja ili pritiskanja. Za uređenje trgovine, kao i granice, imenovat će se komesari, razbojnici bit će kažnjeni, dvoboji zabranjeni, a izazivač kažnjen. Carski poslanici, poslovni ljudi i branitelji na sudu imaju pravo držati tumača. Pod tim se uvjetima obnovio mir na osam godina. Sa turske strane je nosio dokumente caru u Frankfurt Portin tumač Ibrahim (Poljak Strozzeni koji je prešao na Islam), no bilo je nesuglasja između dokumenata. Ibrahim je boravio trinaest dana u Frankfurtu, gdje ga je car primio dva puta, a onda je car napustio grad poslavši mu iz Speyera svoj odgovor na vjerodajnicu i dokumente.

U isto vrijeme, kada je poslanik bio u Frankfurtu, došlo je veliko perzijsko poslanstvo sa lijepim darovima na koje su Turci odgovorili još ljepšim nadmašivši perzijske. Perzijanci su zatražili pomoć protiv Turkmena i Uzbega, slobodan prolaz preko turskih područja za perzijske hodočasnike koji idu u Meku, dozvolu za poslanikova oca, koji je bio u pratnji, da okonča svoje dane u Jeruzalemu, te izručenje pet sinova hana iz Bitlisa koji su pobjegli ispod šahove vlasti. Prvi zahtjev je iz osnova odbijen, jer ga ne dozvoljava vjera, budući da su Perzijanci krivovjerci, a njihovi protivnici suniti; drugi je uskraćen, jer bi hodočasnike mogli napasti Arapi, a to bi moglo narušiti mir; treći se nije prihvatio, jer je neuobičajen; samo je četvrtom udovoljeno.

Kratko pred dolazak ovog poslanstva proslavljene su udaje tri princeze, Sulejmanove unuke. Od tri Selimove šesnaestogodišnje kćeri, Esmahan se udala za drugog vezira Mehmeda Sokolovića, a druga za kapudanpašu Pijala, dok je janjičarski aga Abdulkerim oženio kćer usmrćenog princa Mustafe. Sultan je

bio duboko ožalošćen kako zbog Bajezidove pobune i pogubljenja, tako i zbog Selimove raspusnosti. On mu je uputio opominjuće pismo da ne krši islamsku zabranu pića. Kad ovaj nije poslušao, on pogubi njegova dvorjanina, koji se nalazio u Carigradu, a kojeg je smatrao Selimovim sudrugom u piću, i naredi mu da se njegov sin Murat smjesta uputi u svoj sandžak. Selim suzdrži bijes i prividno pristane poslušati oca.

U prvoj polovici godine, dogodilo se više sukoba na ugarskoj granici. Tako su Rustem, budimski beglerbeg, i Malkoč, sandžakbeg Temišvara, napali zajednički Šatmar i Nemeti, zapalili ih, ali ih nisu mogli oteti. Ivan Balassa, da bi pomogao bratu koji je bio u Šatmaru, prebaci se sa 1.000 pješaka i 1.000 konjanika pred Sečenji, čiji je zapovjednik Mahmut bio pred Šatmarom, a grad je prepustio svome zapovjedniku. Ovaj uputi hitno kapetana (odabaši) Bešira u Filek da bi od tamošnjeg zapovjednika Hasana Prodovića zatražio pomoć. Hasan dojuri, napadne Balassu i potuče ga uz gubitak od oko 800 ratnika. Ovaj poraz izjednačen je ponovnim osvajanjem utvrde Heđezd na Balatonu i Zrinjskijevim poduhvatom iz Sigeta. Ovaj je s vojskom prešao Dravu da bi razorio kod Monosla započetu gradnju tvrđave. Turski vojnici, mada brojem premoćniji, razbjegnu se u panici, a jedva se spasi i njihov glavar Arslan-beg koji ostavi obilan plijen. Uskoro zatim umre stari Malkoč, a tijelo mu prenesu njegovi vojnici u Hercegovinu, da bi počivao kraj oca. Vrlo brzo zatim umre i budimski namjesnik, a naslijedi ga Arslan-paša, dotadašnji sandžakbeg Požege. Hasan Prodović, sandžakbeg Fileka, uz pomoć jednog domaćeg čovjeka, što je čas prelazio na Islam, a čas na Kršćanstvo, namamio je i uhvatio tri ugledna Mađara (Bebek, Sarközy, Magocsy) sa pratnjom. Pokušao je uhvatiti i Zrinjskog, ali bez uspjeha. No nastavio je učvršćivati utvrdu Monosla na Dravi, dok su leteći odredi prodrli u Štajersku i odvukli zarobljenike.

1562.

14. 7. 1562.

Značajni su događaji što su se istodobno dogodili u Moldavskoj, iz koje je vladajući knez Aleksandar otjeran od jednog pustolova, kojeg je Ferdinand potajice podržavao, a sultan ga je kasnije otvoreno prihvatio. Radi se o Ivanu Baziliku, sinu nekog pomorskog kapetana; njega je Jakov Heraklides, koji se nazivao despotom Samosa, Parosa i drugih egejskih otoka, na samrti posvojio, a na osnovu toga ga je Karlo V imenovao despotom tih otoka, iako na to nije imao nikakvo pravo. Preko Poljske je Bazilik otišao u Moldavsku, gdje se izdavao za potomka starog kneževskog roda Heraklida. Prisiljen pobjeći u Erdelj, otputi se u Poljsku, gdje, pomognut, sakupi vojsku. U poduhvatu na Moldavsku, što ga je potajice pomogao Ferdinand, uspije potući vojvodu Aleksandra koji pobjegne u Carigrad, no bio je bez ičega. Taj upad izazove reakciju Porte, no Bazilik uputi poslanika i to ne sa dosadašnjih 30.000, nego sa 40.000 dukata. Na to mu Turci podare vojvodstvo Moldavske. Iza čauša, koji

10. 11. 1562.

je nosio povelju o darivanju lena, došao je drugi s nalogom da otpusti strane trupe osim 300 ugarskih kopljanika i 300 pripadnika tjelesne garde, što ovaj posluša. Ova mjera, kao i druge, poglavito financijske, učine ga omrznutim u zemlji. Došlo je do pobune, te je na mjesto Bazilika, koji se zatvori u Sučavu, došao neki Tomza, koji je bio njegov nadzornik magazina. U trećem mjesecu opsade Sučave, pojavi se jedan sandžakbeg sa 500 ratnika i zatraži od Bazilika da se preda uz slobodan othod. Ovaj nije vjerovao ponudi, ali ga posada prisili da je prihvati.

9. 11. 1563. Kada je izjahao iz grada i došao pred Tomzu, bio je od ovoga ubijen željeznim buzdovanom. Tomza nije uspio dobiti potvrdu svoje časti od sultana, nego je on ponovno postavio Aleksandra za vojvodu.

Prošla je i godina dana od mira što ga je Ferdinand sklopio a još nije bio usaglašen latinski i turski dokument o njemu. Sporilo se mnogo o jednakosti kuluka carevih i sultanovih podanika u Ugarskoj, te o oslobađanju zarobljenika. Veliki vezir Ali-paša je zahtijevao da se dovedu u red hajduci od Sigeta, Egera i Đule, a oslobođanje Bebeka, Palyja i Krušića nije mogao zagovarati, jer nisu ispunjeni uvjeti postavljeni za Španjolce Alvara i Sanchija, a nije ni plaćen cijeli dužni novčani iznos, nego samo jedan njegov dio. Albrecht od Wyssa, austrijski poslanik, prvi redoviti na Porti, dobio je uput da i za Filipa II pregovara o miru na osam do deset godina, jer je raniji pokušaj propao; Ali-paša je bio sklon tomu, ali ne prije nego se isplati dar u novcu. Jedan rođeni Korzikanac, francuski pukovnik, predstavio se velikom veziru s pismom francuskog kralja, da se s pomoću turske flote njegova domovina Korzika podvrgne Porti kao porezno-obavezna provincija. A đenoveški poklisar, koji je zatražio kapitulaciju za Republiku, bio je otpravljen s odgovorom da se za to mora opunomoćiti jedan poslanik. Bolje sreće su bili Firentinci koji su se uspjeli izjednačiti s Venecijancima, a poglavito u slobodi trgovine svilom iz Bruse i zastupanju po konzulu u sudskim sporovima, te slobodi plovidbe Crnim morem. Brojna su bila i poljska poslanstva. U Veneciju je kao komesar bio odaslan čauš Alija. Dosta je bilo poslaničkog kretanja i sa azijskih dvorova. Hindusi su došli moliti za pomoć protiv Portugalaca, alžirski poslanik je preklinjao za promjenu namjesnika, a tunisko poslanstvo za podršku za osvojenje Golete.

20. 9. 1563. Ravnodnevnice iste godine dogodi se najveća poplava u blizini Carigrada, što se spominje u osmanskim historijama. Sulejman je tog dana izjahao u lov prema dolini Hakalidere i upravo je bio došao do vrtova Iskender-Čelebije (pod Bagdadom pogubljenog defterdara) što leže na obali mora, kada izbi strahovito nevrijeme, što potraja dvadeset četiri sata bez prekida a sedamdeset četiri se sručivalo. Dvije rječice Čekmedže silno su porasle i preplavile cijeli kraj. Iz doline voda pokulja, potopi pa-

laču Iskenderovu u kojoj se nalazio Sulejman; on bi se utopio, da ga nije na leđima jedan snažan čovjek iznio u gornji pregradak sobe do koje je voda bila doprla. Voda je sve potopila, srušila je Sulejmanov nedavno izgrađeni vodovod. Na lijepoj ravnici Slatkih voda otplavljeni su golemi platani i razrušena izletišta i imanja. Slatke vode su nosile ostatke svojih obala do predgrađa Ejub, gdje su čak prodrle u džamiju i bile lakat iznad Ejubova groba. Pristanište Carigrada i obale Bosfora nisu mogli podnijeti svu priteklu vodu, pa su se na njima osipala zdanja, osim najčvršćih. Mostovi na velikoj i maloj Čekmeđži su se srušili, a voda mora bila je cijelu sedmicu slatka. Sulejman odredi 500.000 dukata za popravak vodovoda i za most preko Čekmeđže koji će moći odoljeti budućim poplavama.

Vodovod je nekada bio postavljen pod Sufi Alijom, koji je od generala oružara unaprijeđen za vrhovnog sobara, a potom za Selimova vrhovnog dvorskog upravitelja. Stotinu deset olovnih cijevi (lüle), svaka tri palca u prečniku, dovodile su vodu u Carigrad. Za to djelo je Sufi Alija dobio mjesto beglerbega Maraša. Sve je ovo sada najvećim dijelom bilo razrušeno, te je Sulejman započeo gradnju iznova unutar i izvan grada, što ga i danas krasi i napaja. Oba najveća vodovoda podigli su prvotno Hadrijan i Konstantin, a kasnije obnovili Justinijan i Valens. Dobijali su vodu od četiri zajažena pričuvišta (selo Biograd, dolina Evhadedin, te sela Havaskoi i Halkali). Da bi sabrao vode prva dva, a unutra sproveo rječicu Hidralis, koja je dolazila od sela Biograda, Andronik Komnen je izgradio vodenu ostavu i kulu. Već je Mehmed II izgradio pričuvišta Havaskoi i Halkali, da bi opskrbljivao Valensov vodovod. Sulejman je obnovio oba vodovoda, naveo je vodu sa imanja Turundžkei, a vodio je vodu višim lukovima od jednog brijega do drugog; iz osnova je ponovno izgradio i Andronikove bazene i oba vodovoda. Još je Justinijan bio izgradio kameni most preko ušća obje rijeke (Melas i Atiras) u more, no bio je razoren u velikom potresu za njegova doba. Car Bazilije Macedonac podigao je drveni, no taj je kasnije, za Lea Armenca, izgorio sa svim zgradama. Da bi ovaj most, tako važan za promet i dovoz u glavni grad, osigurao od vatre, vode i potresa, naložio je Sulejman graditelju Sinanu da ga izgradi tako da bude čvrst i lijep. Ovaj ga započne graditi u obliku magareće grbače i tek je za Selima dovršen.

Od ovih prirodnih događaja prelaze osmanski historičari odmah na dvije godine kasniju opsadu Malte. Po smrti kapudan-paše Sinana, brata Rustem-paše, vrhovni zapovjednik flote postao je Pijale, porijeklom Hrvat. Ovaj, izašavši sobarom iz carskog harema, preuzeo je admiralstvo kao sandžakbeg a četiri godine kasnije kao beglerbeg; kada se iza toga, po osvojenju Džerbe i drugim podvizima, ponadao da bi mogao postati paša od tri tuga, Sulejman je smatrao taj zahtjev prebrzim i da bi time vezirski ugled mogao biti ugrožen; a da bi mu, ipak, pokazao najvi-

šu sklonost, oženi ga svojom unukom Gevhersultan, Selimovom kćeri. Tako je visoko znao postaviti položaj vezira, da je radije dao princezu nego njega. Tek pet godina kasnije je Pijale dobio tri tuga i bio je sada orođeni vezir, kao i drugi vezir, Bosanac Mehmed Sokolović. Nakon kapudanpaše, bio je namjesnik Alžira prvi nosilac pomorske vlasti. Po Hajredinovoj smrti je to ostao neko vrijeme njegov sin Hasan, a onda je zamijenjen Salihom Reisom, s počastima imenovanim već pri osvojenju Tunisa; rođen je u trojanskoj dolini, gdje je mogao pokupiti iskre junaštva, što ga je pokazao kao smioni gusar. A jednako je sin nekog kršćanskog podanika Turgud, što ga evropski historičari nazivaju Dragut, bio rođen u sandžaku Menteše. U mladosti se istakao kao umješni strijelac i borac, zatim je otišao u mornare-vojnike, a uskoro je imenovan njihovim kapetanom. Sa trideset brodova se odvažio u napad na Korziku, a uskoro je bio uhvaćen od mladog Dorije i prikovan kao rob na njegovoj galiji. Oslobodila ga je Hajredinova prisutnost pred Đenovom i opasnost da pohara cijelu njezinu obalu. Uz Hajredinovu pomoć uskoro se pojavio na moru sa dvadeset pet brodova. Iskrcao se u napuljskom zatonu, napao je iznenada Castellamare i odvukao bogati plijen iz njega i okolnih sela; uskoro potom je osvojio jednu galiju sa Malte koja je prevozila 70.000 dukata u Tripolis. Kada su se nešto kasnije susreli na moru kapudanpaša (tada je to bio Sinan, Rustemov brat i Turgud, vatra s brodova ovoga bila je jača i bolja nego s kapudanpašinih; kapudanpaša ga je pozvao da dođe u Carigrad na poklonjenje, kao što je to nekada učinio Hajredin. Turgud se odazvao pozivu sa osam brodova. Bio je milostivo primljen i imenovan sandžakbegom Karli Ilija.

Po oslobođenju iz đenoveškog zatočeništva, Turgud se bavio mišlju da stekne postojan posjed na afričkoj obali. On otjera Španjolce iz gradova Suse i Monastira, što su nekada pripadali Tunisu, i dokopa se tvrđave Mehdije, što leži na rtu izme-
916. đu Tunisa i Tripolisa. Grad je nekada utemeljio Sirijac Ubeidullah Hasan el-Mehdi, kojeg je kao opasnog novotara i suparnika pod izmišljenom titulom Alijinog potomka utamničio halifa Muktadir; kada ga je zatim pustio, on je, pod imenom dvanaestog, tek krajem svijeta očekivanog imama Mehdija, prisvojio titulu halife u suprotnosti kući Abasa i Omelije i tako postao utemeljitelj Fatimida; oni su uskoro, a uz pomoć ismailijskog učenja, ugrozili halifsko prijestolje Bagdada i Španjolske. Mehdije je bila njegovo obitavalište i glavni grad njegove države. Godine
1088. 1088 osvojili su ga Đenovežani i Pižani, skupa sa obližnjim gradom Afrikije. Temim, vladar iz obitelji Seir Sanhadža, otkupio
1158. je grad za zlato, a Normanac Viljem Rodžer, kralj Sicilije, postaje njegov osvajač. No već iduće godine podvrgao se grad Mehdije Abdulmumin Aliji el-Kufiju, drugom vladaru dinastije Muvahidun, tj. jedinstvenika, što je vladala u Andalusu i Mag-

ribu, a čiji je utemeljitelj Tumrut isto tako uzeo ime Mehdi i isto tako utemeljio grad Mehdije. Abdulmumin II vratio je Viljemu II grad, što ga je osvojio njegov otac, istočnu Mehdiju. Dvadeset jednu godinu kasnije zauzeo ga je arapski vladar Maljorke iz obitelji Mulesimin, tj. uvijenih, no dvije godine kasnije otjeran je od Nasir Muhameda, drugog nasljednika Abdulmumina II, a tri godine iza toga dođe sa Tunisom pod ojačalu vlast Beni Hafsa. Alfonz Aragonski, napuljski kralj, htio ga je, nakon Džerbe, opsjedati, no odustao je pred čvrstinom njegova položaja; isto tako je bila bezuspješna opsada Pedra Navarra, zapovjednika flote Ferdinanda Katoličkog. Pod Mulej Hasanom, od Karla V postavljenim vladarom Tunisa, dokopao ga se najprije Urudž, stariji brat Hajredinov, a potom gusarski kapetan Turgud.]

1180.

1206.

1519.

Kao gospodar Mehdije ugrozio je Turgut sa četrdeset i sedam brodova španjolsku obalu, Siciliju i Napulj. Da grabežljivca napadne u njegovoj jazbini, pošalje Karlo V mornaricu i vojsku da osvoje Mehdiju. Doria i Toledo su ujedinjenim pomorskim i kopnenim snagama zauzeli Monastir i u njemu tisuću i dvije stotine zarobljenika. Međutim se Turgut približio španjolskoj obali kod Alikanteja i Valencije, ali je na balearskim otocima od stanovnika Polencije hrabro odbijen; budući da je ulaz za Mehdiju već opsadom bio zatvoren, povukao se na otok Džerbu. Koncem lipnja (juna) je i Vega, potkralj Sicilije, prispio lađama i četama da opsjeda Mehdiju, a ništa manje pojačanje pružao je savez sa Sidi Arifom, poglavicom petnaest tisuća Arapa, koji se kao gospodar Keruana oslobodio vlasti tuniškog vladara. U Veginoj pratnji nalazili su se i Mulej Hasan, kojega je Karlo V postavio za vladara Tunisa, a kojega je njegov sin Hamid gurnuo s prijestolja i dao oslijepiti, i jedan šerif, kojega je Vega poveo sa sobom iz Golete. S pomoću ovih je tako spretno pregovarao sa Sidi Arifom da je već osmoga dana, nakon dolaska, tisuću i pet stotina Arapa došlo u tabor i bogato ga opskrbilo stokom. Uskoro zatim umre Mulej Hasan, dvadeset i drugi vladar Beni Hafsa, i po želji Sidi Arifa pokopan je u Keruanu. Čitav mjesec je već trajala opsada, uporna s obiju strana. Najveća zapreka su bile dvostruke zidine, od dvadeset i pet stopa međusobne razdaljine, a pet hvati visoke. Tada pokuša Turgut ubaciti pojačanje u grad. S osam stotina ljudi naoružanih puškama, dvije stotine konjanika i pet tisuća Maura u obližnjem je masliniku, odakle su opsjedatelji donijeli drva za ispunjavanje opkopa, napao potkralja Sicilije, rodskoga komtura Sangla i zapovjednika Golete, Luja Vargasa, koji je s više hrabrih junaka pao; međutim su se Arapi morali povući iz šume kod Turguta u Džerbu. Otada je njegov ugled kod Arapa u okolici pao, pa su sada vojni logor još bogatije opskrbljivali živežom nego

mj. 6. 1550.

28. 6. 1550.

prije. Hrane i oružja je i mladi Doria doveo sa Sicilije. Dvadeset i dva velika topa, dvije stotine koraka udaljena od bedema, ga-
28. 8. 1550. đala su dvije čvrste kule s četiri tisuće osam stotina topovskih zrna, a za čitave opsade ih je ispaljeno sedam tisuća. 10. rujna
10. 9. (septembra) je započela navala i, pošto su osvojene obje kule, predao se i grad, a sedam tisuća zarobljenika su podijelili kao plijen. Sedamdeset ranjenih je predao potkralj đenoveškom pomorskom kapetanu Cicali da s pomoću njih pokuša osloboditi sina kojeg su kod Turguta držali u lancima. Nakon četrnaest dana odjedrila je mornarica natrag i ostavila posadu. Uskoro zatim je Doria potražio gusara u njegovu posljednjem skloništu, Džerbi. On se postavi sa svojim brodovima pred ušće jednoga kanala koji se zvao Alkantarat, tj. most. Turgut je noću postavio postolja za topove, a admiral je nastojao da se skloni njihova dometa. Očekujući pojačanje iz Sicilije nadao se Doria da će moći otok sa svih strana napasti i domoći se grabežnika. Tada se Turgut poslužio hrabrim primjerom prenošenja brodova kopnenim putem, što su već u davna vremena tako često poduzimali Grci i drugi narodi s tako sretnim uspjehom, a Turci pri sretnoj opsadi Carigrada. Momčad i robovi s galija su mu napravili stazu od brvna koja su namazali mašću, pa su brodove na valjcima otkotrljali iz luke po tom mostu na drugi kraj otoka, dok je vatra iz topova, upravljena na brodove pred mostom luke, zavarala i pozabavila brodove koji su tu bili za opsjedanje. Doria je o tom saznao tek kad je glavni brod iz Sicilije, koji mu je došao u pomoć, gotovo pred njegovim očima Turgut ugrabio.

Oduzimanje venecijanskih brodova, s kojih je Turgut grabio robu, usprkos miru koji je postojao između Venecije i Porte, ili ih je potapao ili spaljivao, dalo je priliku velikom veziru Rustemu da ga pozove na odgovornost u Carigrad, jer je ionako gusarskog kapetana i sadašnjeg sandžaka Karli Ilija držao za opasnog takmaca svom bratu Sinanu, kapudanpaši, i zavidio mu. Tada Turgut pobjegne sa svojim brodovima u Maroko gdje je boravio nekoliko godina u neposlušnosti prema Sulejmanu. On je međutim trebao gusara protiv Malteżana; oprosti mu ono što se dogodilo i pošalje mu sa zlatnom sabljom Kuran, kao zalog da će održati obećanje da postane namjesnik beglerbegata Tripolisa čim ga osvoji. Tripolis je bilo ime rimske i bizantske pokrajine koja leži na sjevernoj obali Afrike između Velike i Male Sirte, gdje su kasnije Arapi sagradili grad na ruševinama stare Gerafe. Kada je Harun ar-Rašid imenovao Ibrahima ben
800. Ahleba namjesnikom Afrikije, a on osnovao neovisnu vladavinu svoje dinastije, postao je Tripolis prijestolnica kneževa obitelj Ahleb, pa je vlast onda prešla s ove obitelji na obitelj Seir, a od ove na fatimitske halife Egipta. Pošto su Normanci očistili talijanske obale od arapske vlasti, pronijeli su pobjedonosno svoje oružje i do afričke obale koju su podvrgli

pod svoju vlast od Tripolisa sve do Tunisa, ali je nisu dugo dr- **1146.**
žali, jer je Tripolis, kao i Mehdije, još za Viljema I, pripao knezu Muvahiduna. S padom njihove vlasti postao je Tripolis ovisan o vladarima Tunisa, Beni Hafsima, sve dok Ebubekr Ebu
Jahja Emer u Tripolisu nije osnovao dinastiju Beni Emer, či- **1323.**
ja je vladavina za sedam kneževa trajala sedamdeset i sedam godina. Za njihove vladavine su se Đenovežani domogli vlasti napadom na grad, koji se opet ubrzo povratio pod vlast Beni Emera, a posljednjem od ovih, Abdulvahidu, oteo je vlast šesnaesti knez Beni Hafsa, Ebu Feriz. U drugoj polovini petnaestog stoljeća osvojili su Španjolci Tripolis, za vladanja Ferdinanda Katoličkog. Njegov nasljednik, Karlo V, predao ga je redu ivanovaca da ga brane, a ovima ga je ugrabio Sinan-paša uz pomoć gusarskog kapetana Turguta. Tako je afrički Tripolis, pošto je nakon svoje izgradnje bio pod pet muslimanskih dinastija (ben Ahleb, Seir, Fatimidi, Emer, Hafs) i četiri franačkih gospodara (Normanaca, Đenovežana, Španjolaca i reda ivanovaca) došao prvi puta pod osmansku vlast (ali još uvijek ne i u trajan posjed) za sandžakbega Turguta. Za to mu je kao osvajaču obećano namjesništvo; Sinan-paša ga je dao evnuhu Murat-agi. Turgut srdit zbog toga već je okrenuo jedra opet put zapada i većina ga je brodova slijedila, kad ga Sinan-paša mnogim obećanjima opet namami u Carigrad, odakle je slijedeće godine s brodovljem od četrdeset i pet galija isplovio da opustoši napuljske i sicilijanske obale. Iskrcao se na Korzici i opsjedao glavni grad otoka, Bastiju. Opsjedanima je u pomoć došlo četiri tisuće konjanika i tisuću pješaka. Turgut ih je potukao na otvorenom polju i obećao žiteljima Bastije slobodan **17. 8. 1553.**
odlazak. Međutim ih je samo četrdeset i sedam pušteno, a sedam tisuća ih je odvedeno u lancima. Na svom povratku kaznio je na albanskoj obali poglavicu pobunjenih himarijota, Ahmet-bega i vratio se natovaren bogatim plijenom u Carigrad. Budući da je Turgut kao pomorski osvajač tako dostojno pošao Barbarossinim stopama, bio je Sulejman sklon da mu poda namjesništvo Alžira koji je Turgut prvi posjedovao. Ali na Rustemov nagovor da Turgut ne voli stalnu službu kod Porte, potvrdi ga Sulejman naprosto kao sandžakbega Karli Ilija, što se uračunava u pomorsko područje, pa je obuhvaćalo jedan dio namjesništva nad otocima, tj. pomorsko leno. Turgut se zahvali i uhvati priliku, kad je Sulejman jednom pošao na jahanje, da mu u prolazu poljubi nogu u stremenu i da ga zamoli za obećano namjesništvo Tripolisa. Sulejman sad iskupi zadanu riječ i Turgut osta sve do smrti namjesnik Tripolisa. Uskoro zatim umre kapudanpaša Sinan.

U isto vrijeme, kad su Pijale, Turgut i Salih bili strah i trepet Egejskog i Sredozemnog mora, doveli su pomorski kapetani Piri Reis, Murat i Sidi Ali-kapudan osmansku zastavu ne samo u Arapski i Perzijski zaljev i sve do Indijskog oceana, nego

su proširili znanje svojih zemljaka kopnenim i pomorskim opisima i nautičkim djelima, jedinim što ih osmanska literatura u toj struci može pokazati. Piri Reis, nećak znamenitog Kemal Reisa, koji je za Bajezida II kao znameniti gusar pljačkao mo-
1551. ra, odjedrio je kao egipatski kapudan s trideset brodova (galija, galijota i galijona i jednim admiralskim brodom) od Sueca dolje prema Arapskom zaljevu i Perzijskim zaljevom gore. Budući da je godišnje doba već bilo poodmaklo, izgubio je nekoliko brodova na arapskoj obali Šahara i zauzeo luku Maskat na obali Omana, a njezine žitelje pretvorio u robove. Zatim je podsjedao Hormuz, grad na istoimenom otoku, čije je posjedovanje tako važno za plovidbu Perzijskim zaljevom; međutim je prekinuo opsjedanje, pridobiven darovima, i povukao se u Basru. Ovdje ga je uzbunila vijest da se približava neprijateljsko brodovlje, koje će mu, ako se ne požuri, onemogućiti odlazak iz Perzijskog zaljeva. Pobjegao je sa samo tri galije da spasi svoje skupljeno blago. Jedna se unesrećila kod Bahrejna, a s druge dvije je došao u Suec, a potom u Kairo, odakle je namjesnik izvijestio Portu o njegovu nesretnom ishodu. Odgovor je bio smrtna osuda. U Kairu mu je odsječena glava, a njegovo neizmjerno blago, među inim i velike porculanske posude napunjene zlatom, poslano je u Carigrad. Poslije njegove smrti došli su poslanici Hormuza da u ime stanovnika zatraže natrag blago koje im je bilo oteto, ali bez uspjeha. Pirijeva najbolja ostavština, osim na području državnog imetka, bilo je djelo koje opisuje obale i more, Bahrije, jedan pomorski atlas Egejskog i Sredozemnog mora, čije je sve obale oplovio još u društvu svoga strica Kemala ili sam, s podacima o strujama, velikim dubinama, pristaništima, uvalama, morskim tjesnacima i lukama. Položaj egipatskog kapudana dan je jednom od najznamenitijih gusara, po imenu Murat, smijenjenom sandžakbegu Katifa, sa zapovijedi da s dva glavna broda, pet galija i jednom galijotom ostane u Bastiji. On je s njima isplovio u nadi da će pobjeći u Egipat. Međutim je bio preko puta Hormuza napadnut od portugalskog brodovlja. U toj ustrajnoj borbi izgubio je dva najvrijednija pomorska kapetana Selmana Reisa i Redžeb Reisa zajedno s jednim od glavnih brodova, koji se nasukao na obali Lara. Spasio je ostatak brodovlja u Basru, odakle je javio o nesretnom neuspjehu svojih pothvata. To ga nije stajalo glave, jer nije sakupio blago. Nakon dvije godine poslan je Sidi Alija (znamenit pod pjesničkim imenom Katibi, i za razliku od perzijskog pjesnika ovoga imena nazvan je Katibi Rumi) da iz Haleba (Alep) pođe u Basru i da odande preuzme vrhovno zapovjedništvo nad brodovljem koje se tamo još nalazi. Iz Basre je pošao s petnaest brodova i vodio dva puta borbu s portugalskim brodovljem, od kojih je prvo brojilo dvadeset i pet a drugo trideset i četiri broda jedrenjaka. Gubitku od šest brodova, koji je pretrpio u ovoj pomorskoj bici, slijedio je dalj-

nji još veći od oluja koje su ga otjerale od Đua, Gudžurata i Surata. Bez teškog oružja i s oštećenim brodovima nije više bio u stanju održati se na moru i suprotstaviti se portugalskim brodovima. U Demenu je namjesniku gudžuratskog sultana predao u ruke još preostalo teško oružje i brodsku užad, dopustio momčadi koja je htjela tu ostati da stupi u sultanovu službu i krenuo sa pedeset svojih drugova putem preko Sinda i Hinda, Sabulistana, Bedahshana i Transoksana kroz Harizm, Horasan i Perziju u Tursku. Nakon tri godine je sultanu u Edrenu poljubio ruku, predao mu pisma hinduskih radža i uzbečkih sultana, a kasnije i svoj putopis na pô u prozi, na pô u pjesmi, pod naslovom »Ogledalo zemalja«. Sulejman, dirnut sudbinom i zaslu- **mj. 6. 1555.**
gama pisca, podari mu položaj muteferika s dnevnim prihodom od osamdeset akči, a njegovim drugovima dade neisplaćenu plaću za četiri godine, koliko je trajalo putovanje, uz doplatak. Osim toga je on preveo još i matematičku geografiju (Fethije) od Ali Kuščija, napisao jedno matematičko nautičko djelo s naslovom: »Ogledalo stvorova«, djelo o upotrebi astrolaba i sinusa i ostavio cijenjeno, koliko i rijetko djelo o plovidbi indijskim morima, pod naslovom »Muhit«, tj. »Svjetsko more«, pisano po najboljim arapskim i perzijskim izvorima o indijskoj geografiji što su u njegovo vrijeme postojali za Indiju.

Skrenut ćemo pogled s Indijskog oceana natrag na Sredozemno more, gdje je Turgut, udružen s novim kapudanpašom Pijaleom, Sinanovim nasljednikom, uznemirivao napuljske obale. Slijedeći povod za pljenidbeni pohod bilo je i sada, kao već dva puta ranije, francusko poslanstvo. Kako je Lutfijevo iskrcavanje na obali Otranta, a kasnije i opsjedanje Nice bilo poduzeto udruženim francuskim i turskim brodovljem po želji Francuza, tako je i sada iskrcavanje na napuljskoj obali poduzeto na zahtjev poslanika Henrika II, gospodara Aramona, koji je dva puta bio upućen kao poslanik u Carigrad, a drugi je puta dočekao sultana s njegova povratka s perzijske vojne u Amasiji, te mu čestitao na njezinu pobjedonosnom završetku. Iz Amasije je **1554.**
Sulejman poslao zapovijed Pijaleu i Turgutu da opustoše talijanske obale. Oni su opsjedali i zauzeli Reggio i odvukli stanovnike, zajedno s onima iz nekih drugih gradova, u zarobljeništvo. Salih, beglerbeg Alžira, kaznio je jednog arapskog poglavicu, imenom Muhamed, koji je kao saveznik Španjolaca opsjedao čvrsti grad Penon de Velez, na jednoj visokoj hridi, pa je postao gospodar toga grada, kao uskoro i grada Budžije. Pijale, pošto je uzalud pokušavao opsjedati Elbu i Pjombo, osvoji **1555.**
Oran, koji je bio luka Telmesana i u kojem je bilo brodovlje od četrdeset i pet galija i pobjedonosno ga dovede natrag u ca- **1556.**
rigradski arsenal. Godinu dana poslije toga isplovio je sa šezdeset brodova i postao gospodar luke Bizerte koja leži u blizini Tunisa, a slijedeće je godine poveo stotinu i pedeset galija da opustoši Maljorku i Sorento, koje je iscrpio plijeneći imetak **1557.**

1558. i ljude. Tako je četiri uzastopne godine označio osvajanjem Budžije, Orana, Bizerte i Maljorke, te njihovim opustošenjem. Slijedeća je godina prošla bez oružanih akcija na moru, jer je Pi-
1559. jale isplovio iz Carigrada s osamdeset brodova, a uskoro zatim pojačan, s deset brodova na moru kod Valone, mirno promatrao neprijateljsko brodovlje kako se naoružava za pothvate protiv Džerbe i Tripolisa, Kršćansko je brodovlje koristilo Pijaleov povratak u Carigrad da bi u jesenskim i zimskim mjesecima pripremilo pothvat protiv Tripolisa. Kršćanska je mornarica imala u svom sastavu više od dvije stotine jedrenjaka, španjolske i talijanske brodove, a talijanski su bili sastavljeni od svih talijanskih država: papinske, đenoveške, firentinske, malteške, sicilijanske, napuljske države, te gospodara Monaka. Zapovjednici brodovlja su bili Andrea Doria i malteški komptur Guimaran, španjolski komodori don Sancio de Levia, don Berenger de Requeenes, Đenovežanin Cicala, zapovjednik četa španjolski pukovnik don Alvaro de Sandi.

Kršćansko se brodovlje okupilo najprije kod Messine, a onda kod Malte, odakle su u veljači (februar) digli sidra i otplovili ravno put Džerbe. Džerbe, nekada zvano Meninge, otok blaženih lotofaga, leži u Maloj Sirti, zapadno od Tripolisa i istočno od Tunisa, a naizmjenice su bili pokorni ovim vladarima. Kako je sjedište lotofaga bilo pjesnički proslavljeno, tim je više poznato, nego što je poznato po tome što je rodno mjesto dvojice afričkih međucareva, Vibija Galla i Voluzijana. Džerbu su već u dvanaestom stoljeću Franci na izvjesno vrijeme oteli musli-
1510. manima, a početkom šesnaestog stoljeća je Ferdinand Katolički poslao brodovlje od dvije stotine jedrenjaka s posadom od dvadeset tisuća Španjolaca, pod zapovjedništvom Pedra Navarre i Garica od Toleda, da osvoje Džerbu. S gubitkom od osam tisuća ljudi poduhvat je propao. Sretniji je bio Karlo V svojim pothvatom koji je predao potkralju Sicilije, don Hugu od Moncade. Ovaj je otok podvrgao španjolskom žezlu uz godišnji danak od pet tisuća dublona, a u Njemačkoj je Karlo potpisao kapitulaciju. Otok je bio podijeljen na tri dijela, a nad svakim je bio jedan posebni šejh. Koristeći neku svađu među njima, postao je Turgut, beglerbeg Tripolisa, gospodar otoka kojeg je pljačkom iscrpio. Žitelji su se konačno suprotstavili oružjem. Na mostu, koji otok povezuje s kopnom, došlo je do borbe između Turguta i njih, i Turgut bi sigurno pobjedonosno napredovao da ga dolazak španjolskog brodovlja nije ponukao da se vrati u Tripolis. Mršavo i samo mukom navodnjeno tlo otoka donosi malo ječma i još manje drugih žitarica, ali kao stovarište robe nekada je otok odbacivao i osamdeset tisuća talira godišnjih davanja. Kad se približilo kršćansko brodovlje, pobjegao mu je s dvije galije gusara Kilič-Alije (tako se zvao talijanski otpadnik Ochiale s unakaženim imenom) koje su natovarene Turgutovim darovima i velikom svotom novca došle u Carigrad i onamo od-

nijele prve vijesti o dolasku kršćanskog brodovlja u Džerbu. Dne 2. ožujka (marta) brodovlje se usidrilo zapadno od tvrđave **2. 3. 1560.**
na predgorju Bal Gvernera, a sedmi se dan iskrcala čitava voj-
ska. Nakon nekoliko okršaja i pregovora, predala se utvrda os- **7. 3.**
mi dan, pa su odmah položeni temelji za izgradnju jedne nove
tvrđave za obranu otoka. Knez Keruana došao je posjetiti špa-
njolskog vojskovođu, a četrnaesti dan nakon pristajanja došao **14. 3. 1560.**
je šejh otoka da na Kuranu zaprisegne izvršenje kapitulacije i
godišnju predaju određenog danka. Ovaj se sastojao od šest
tisuća talira, četiri noja, četiri gazele, četiri ždrijepca i jedne de-
ve. Šejh je bacio na zemlju zastavu koju je od Turguta dobio u
leno i tri puta zamahnuo kraljevskom. Dokument je zapeča-
ćen, a među narod je bačen novac.

Dok je napuljski potkralj na Džerbi izgubio vremena i pri-
liku da osvoji Tripolis, stigao je Pijale-paša s brodovljem od sto- **5. 4.**
tinu i dvadeset galija koje je ojačao kod Modona brodovima
rodskoga bega, Kurdoğlu Ahmet-bega i mitilenskoga sandžakbe-
ga, Mustafa-bega. Pošto su brodovi popravljeni (drvene pukoti-
ne su zalivene smolom), podigao je 30 travnja (aprila) sidra i **30. 4.**
7. svibnja (maja) bio na visini Malte. Tu mu je Turgut javio **7. 5.**
da je kršćansko brodovlje još uvijek u Džerbi. Nakon vožnje
od četrdeset i osam sati, bačena su sidra dvanaest milja od
Džerbe. Slijedeće je jutro bilo svjedokom kako je sva kršća-
nska flota bila potpuno poražena. Dvadeset galija i dvadeset i **14. 8.**
sedam teretnih brodova natjerano je dijelom na obalu, dijelom
je potopljeno, dijelom spaljeno, a sedam se galija spasilo u ka-
nal kod Džerbe; ostali brodovi, a na njima i napuljski potkralj,
pobjegli su u Italiju. Pijale je poslao obavijest o izvojevanoj
pobjedi beglerbegu u Tripolisu, Turgutu, koji se već šest da-
na zatim našao pri opsadi Džerbe da podijeli pobjedu. Pošto
je Pijale sa svojim četama bio pojačan još i četama iz Keruana
i Sfaksa, započela je krajem svibnja redovita opsada utvrde
Džerbe. Zapovjedništvo mornarice preda Pijale sandžakbegu Mi-
tilene, a on sam pođe u logor s četrnaest tisuća vojnika. Opsa-
da je trajala osamdeset dana a samo u prvih mjesec dana ispu-
cano je dvanaest tisuća puščanih zrna i četrdeset tisuća stri-
jela. 31. srpnja (jula) kad su spaljene i galije koje su se spasi- **31. 7.**
le u kanal i kad su opsjedatelji stajali na dnu zidina, a posada
bila obeshrabrena i većim dijelom prešla u turski tabor, uhva-
ćen je Alvaro kad je na jednom čamcu htio pobjeći u Siciliju, a
utvrda bila osvojena. Pijale, naredivši ono najpotrebnije za po-
pravak utvrde, pođe s Turgutom najprije u Tripolis, zatim u **26. 8.**
Prevezu i konačno 27. rujna trijumfalno uđe u Carigrad. Prvu **27. 9.**
vijest o pobjedi poslao je po jednoj galiji, koja je veliku zastavu
španjolske vojske, na kojoj je bio naslikan raspeti Krist, vuk-
la straga po vodi. Na dan trijumfalnoga ulaska pošao je Sulej-
man u köšk (vilu) na obali seraja da odande promatra ulazak.
Na stražnjem dijelu admiralskog broda stajali su don Alvaro

od Sandija, vojskovođa don Sancio od Levija, zapovjednik sicilijanskih i don Berenger od Requeenesa, zapovjednik napuljskih brodova. Osvojenim galijama uzeli su vesla i jarbole pa su gole i bezoblične odvučene za njima. Sulejman je gledao prizor, ozbiljan i tmuran, kao i uvijek. Ni obijest pobjede, ni radost trijumfa nisu razvedrili njegovo čelo, toliko su njegove grudi bile pripravne na svaku promjenu u sudbini ili je bio toliko otupljen za veselje trijumfa zbog svoje porodične nesreće. Don Alvaro je s ostalim robovima odveden u Banjo, u arsenal. Budući da je glavom udario o niske vratnice, ustupio je i upravio kapudanpaši riječi da je takva odaja preniska za njegovu visoku
11. 10. 1560. dušu, na što mu je dana pristojnija. Treći dan nakon ulaska upriličen je mimohod zarobljenika, po trojica okovanih, zajedno kroz Carigrad. Ćehaja arsenala predvodio je povorku. Na divanu su se veziri razgovarali s don Alvarom i ponudili mu položaj zapovjednika protiv Perzije, ako bi se odrekao Krista i kralja. Njegova je postojanost bila isto tako nepokolebiva kao na bedemu Džerbe. Bili su sprovedeni kraj sultanova rešetkastog prozora iza kojeg je on neopažen prisustvovao divanu. Sedamdeset janjičara nosilo je isto toliko komada svilene tkanine, a sedam drugih nosilo je sedam komada obojene tkanine koje je veliki admiral Pijale donio sultanu na dar. Don Alvaro je dobio dopuštenje da vidi strance i druge zarobljenike. Njihova je sudbina Busbekovom humanom predostrožnošću i blagošću novoga velikog vezira Ali-paše neobično olakšana. Busbek ih je potpomagao, ne samo odjećom i hranom, nego se zalagao za njih i s mnogo tisuća dukata da ih iskupi. Konačno je ishodio slobodu za Alvara od Sandija i Sancija Levija koji su kod njega jeli, ali im je morao dati postaviti stol posebno, jer je njihova mržnja branila da zajedno jedu. Među zarobljenicima našli su se i don Giovani od Cordona, Berengerov zet, i Gaston, sin vojvode od Medine; prvi je već u Hiosu našao mogućnost da se otkupi, a drugi, kojega je Pijale sakrio od sultana i zbog toga bio optužen od Rustema, bio je oštro ispitivan i umro je u zatvoru, bilo od kuge, bilo da ga je sam Pijale ubio bojeći se da će zbog otkrića njegova identiteta pasti u nemilost. Alvaro, Sancio i Berenger pratili su Busbeka, Ferdinandova poslanika, na povratku. Osamnaestogodišnji sin Đenovežanina Cicale imao je sreću da se svidi sultanu pa je bio kao musliman i paž uvršten u prvu odaju iz koje put vodi do prvih državnika i iz koje je kasnije izišao kao kapudanpaša, veliki vezir u Ugarskoj a uspeo se i na položaj seraskera u Perziji.

S oslobođenjem zarobljenika sa Džerbe i s njihovim odlaskom u Busbekovu društvu, izvještaj o pomorskim ratnim događajima opet se odnosio na događaje o ratovima na kopnu i sklapanje mira s Austrijom. Međutim, budući da je gubitak Džerbe za sobom uskoro povukao zauzimanje tvrđave Pinjon de Velez, a ova opsadu Malte, nadovezat će se pripovijedanje na

ostale događaje, samo ćemo tri godine požuriti da ih neposredno nadovežemo. Španjolski kralj je gubitak Džerbe, tako važnog uporišta na afričkoj obali, teškom mukom pregorio i mislio na to kako bi ga nadoknadio osvajanjem jednog drugog čvrstog mjesta na istoj obali. Nasuprot španjolskoj obali, a jedva četrdeset sati udaljen od nje, leži na afričkoj obali grad Gomere de Velez, a pred njim se na jednom otoku, ili bolje rečeno, na jednoj usamljenoj hridi usred mora podiže utvrda; zbog sličnosti hridi na šišarku bora, nazvana je utvrda le Pignon de Vellez. Jedina staza koja vodi gore uklesana je u kamen, a uski kanal koji odvaja hridinu od kopna i može primiti jedva 10—12 brodova, služi ujedno i kao luka. Garcia od Toleda, potkralj Katalonije, isplovio je iz Malage prema afričkoj obali **10. 8. 1564.**
i zauzeo grad Gomere de Velez, koji leži između dva brijega bez utvrđenja, na što je mala posada napustila utvrdu na hridi. Oduzimanje te utvrde i uz to još i velikog broda s robom koja je pripadala haremu, broda koji je zarobio sedam galija s Malte između Zante i Kefalonije, uzbudio je Sulejmanovu misao, koja je ionako već dugo bila upravljena na to da osvoji Maltu, a još više su ga na to poticali veziri s mišlju da Španjolska od Golete i Pinjona vlada obalama Tunisa i Alžira i tužaljke bostandžibaše i žena kojima je pripadao tovar oduzetog broda. Njegova kći, pobožna Mihrimah, kao što je već prije rečeno, stalno mu je stavljala na srce da osvoji Maltu, kao jedan od glavnih pothvata svetoga rata protiv nevjernika. Dne 1. travnja (aprila) isplovilo je iz carigradske luke brodovlje da zauzme Maltu. Vrhovno zapovjedništvo imao je kapudanpaša Pijale, a zapovjedništvo kopnene vojske, kao serasker, peti vezir, sedamdeset i petogodišnji Mustafa-paša iz vladarske obitelji Kizil Ahmetli, koji svoje porijeklo vuku od Halid ben Velida, Poslanikova stjegonoše, i koji su nekada pod imenom Isfendijaroğlua vladali kao neovisni vladari na azijskoj obali Crnoga mora. Veliki vezir, dobro raspoloženi debeli Alija, kojemu je na usnama uvijek bila šaljiva riječ, pošto je s ostalim vezirima admirala i generala ispratio do broda, rekao je u šali: »Evo, tu imamo nekoliko veseljaka koji će kao kafopije i uživaoci opijuma sebi rado priuštiti nešto dobro pa su poslani na putovanje za razbibrigu na otoke. Tovar brodovlja će većinom biti arapski grah i bunika«. Ova vesela pošalica je ovdje ne kao takva, nego zbog mišljenja najodličnijih osmanskih povjesničara o tome da ovoj šali, koja tako loše pristaje uz ozbiljno dostojanstvo jednog velikog vezira, kao lošem predznaku treba pripisati loš ishod čitavog poduhvata. Šala naprosto pokazuje karakternu crtu za opis osobnosti velikoga vezira, ali sud pisaca historije izražava svu ozbiljnost narodnog karaktera Turčina i njegovu praznovjericu. Ovi historičari još primjećuju da debeli Alija nije bio u dobrim odnosima niti s admiralom, niti s generalom na čiji je račun zbijao šalu, da su ta dvojica bila u neslozi, a obojica zavidni Tur-

gutu, na čiji su dolazak trebali čekati prije početka opsade. Sve same okolnosti (osim hrabre obrane vitezova) koje trebaju bolje objasniti neuspjeh opsade Malte, nego šala velikog vezira. Serasker je kod Modona pregledao svoje čete. Imao je sedam tisuća spahija iz Male Azije, kojima je zapovijedao jedan sandžakbeg i dva alajbega; pet stotina ih je bilo iz Karamana i četiri stotine sa Mitilene; janjičara je bilo četiri tisuće i pet stotina, te trinaest tisuća neredovitih četa, iz Rumelije dva sandžakbega i jedan alajbeg sa tisuću i dvije stotine spahija i dvije tisuće neredovitih četa. Mornarica se sastojala od stotinu i trideset galija, osam maona, tri karamursala, jedanaest velikih brodova, od toga jedan koji je sam nosio šest tisuća buradi baruta, trinaest tisuća taneta i šest stotina spahija, a kod Modona je sa svim što je bilo na brodu potonuo, deset galija sedamdesetgodišnjeg Alije Portuka, zapovjednika galija na Rodosu, dvije mitilenske, Salihove, koji je bio sin posljednjeg alžirskog beglerbega; sedamnaest manjih galija nazvane fuste — svega oko dvije stotine jedara. 19. svibnja stigla je mornarica pred Marsa Široko, jugozapadnu luku otoka i iskrcala je slijedeći dan 20.000 ljudi i pet topova protiv Pijalova mišljenja koji je savjetovao da se sačeka Turgutov dolazak. Odmah su izgradili nasip i doveli topništvo protiv utvrde sv. Elma, koja je na rtu između dviju luka (Marsa Muset i velike luke) stajala i štitila obje luke, a nasuprot toj utvrdi je stajala utvrda Sv. Anđela. Nakon pet dana stigao je Kilič-Alija (Ochiale) sa šest galija iz Aleksandrije, a drugoga lipnja je konačno stigao Turgut s trinaest galija na kojima je bilo tisuću i tri stotine vojnika i s deset galijota na kojima je bilo osam stotina i deset vojnika. On nije odobravao napad na Sv. Elma, koji je kasnije trebao sam po sebi pasti, ali je držao da je protiv osmanske vojničke časti da se prekine sa započetom navalom. On je doveo drugo postolje za top i gađao njime s vrha luke Muset, koja je otada zadržala svoje ime, topovima sa svojih galija Revelin. Brodovi su pucali na tvrđavu Sv. Elma s morske strane, a s kopnene ju je gađalo trideset i šest vatrenih ždrijela. Nakon više pokušaja malih navala, izveo je Turgut jednu snažnu. Jedan kamen, kojeg je raznijelo jedno topovsko zrno iz utvrde Sv. Anđela, pogodio je beglerbega iz Tripolisa u glavu. Krv mu je šiknula na nos i na uši. Mustafa-paša zapovijedi da preko njega bace pokrivač i stane na njegovo mjesto s najvećom prisutnošću duha i mirom, dogovarajući se s inženjerom kako će postaviti novo topovsko postolje. Turgutov leš odveden je u Tripolis. Sedmi dan zatim osvete se za njegov pad na tvrđavi Sv. Elma, na hrabrim braniteljima, tisuću tri stotine njih, od kojih je stotinu i trideset bilo vitezova, a svi su krvarili kao junaci. Kada je Mustafa-paša vidio kako je malena zauzeta tvrđava i kako je dobivena s velikim gubitkom, rekao je izmjerivši veći gubitak koji će pretrpjeti tvrđava:« Ako je već sin tako skup, što će nas tek otac stajati?« Da svoj bijes

19. 5. 1565.
24. 5.
2. 6.
1. 6.
23. 6.

iskali na mrtvim braniocima, dao je lešine raščetvoriti i prikovane za daske u obliku križa otpratiti na podnožje Sv. Anđela i dotjerati do grada. La Valette, junački veliki meštar, zaboravivši na kršćansku humanost, zapovijedi da se za odmazdu poguše svi turski zarobljenici, a njihove glave da iz topa šalju u turski logor. Po jednom sedamdesetogodišnjem kršćanskom robu, koji je bio trideset godina zakovan na galiji, pozvao je Mustafa-paša velikoga meštra da preda tvrđavu. Ovaj, pokazujući mu zidine i duboke opkope, pošalje ga natrag s odgovorom: »Ovo jedino tlo spreman je ustupiti paši i ispuniti jame janjičarskim leševima.« Sada je bjesnila navala na oba objekta utvrde, na Sv. Anđela i na Sv. Mihajla (tako je nazivan i poluotok de la Sangle), koji su izgrađeni na dvije kopnene prevlake u velikoj luci, gdje zatvaraju između sebe luku za galije. Dolazak Hasana, beglerbega Alžira, sa dvadeset i sedam jedrenjaka i dvije tisuće i pet stotina ljudi ojačao je opsjedatelje. Barbarossin sin i Turgutov zet htjeli su se pokazati dostojni svog rodbinstva sjajnom oružanom akcijom i ishodili su da im se dopusti navala na utvrdu Sv. Mihajla. Mustafa je dao šest tisuća ljudi s kojima je navaljivao, dok je njegov kapetan broda (koji je osijedio u gusarskoj službi, a bio je Grk koji je prešao na Islam (Candelissa), zapovjedao brodovima. S četiri tisuće Alžiraca pošao je brodovima na lanac koji je zatvarao luku za galije, uz urnebesnu buku truba, trublji, bubnjeva i činela, a sprijeda je bio dugi čamac pun imama i marabuta koji su, učeći Kuran i proklinjući kršćane, ujedno i molili i proklinjali. Borba je bila duga i ubitačna, jedva ih je pet stotina krenulo natrag. Niti jedan turski vojnik nije pošteđen, svagdje su Malteţani dijelili krvavu smrt, koju su kao odmazdu nazivali novac sv. Elma. Imali su ožaliti smrt Garcije od Toleda, sina potkralja Sicilije i nećaka velikog meštra. Održano je ratno vijeće na kojem je zaključeno da Pijale i vojnici mornarice opsjedaju utvrdu sv. Anđela i grad, a gusari i alžirski beglerbeg trebaju nastaviti s navalom na utvrdu sv. Mihajla. Opsada je trajala još puna dva mjeseca, za koje vrijeme je izvedeno još deset navala na utvrdu sv. Mihajla, što je isto tako hrabro izvedeno kao i odbijeno. Pri posljednjoj navali su tobože Turci i kršćani vidjeli dva strana čovjeka i jednu ženu na bedemu, a kršćani su u ženi prepoznali majku božju sa sv. Pavlom i Ivanom Krstiteljem, zaštitnikom reda. Takvo vjerovanje u čudesa potaklo je hrabrost kršćanskih vojnika i moglo je služiti kao isprika splasnuloj srčanosti opsjedatelja. Kada je konačno uoči 11. studenog (novembra) došla tako dugo očekivana i tako zakašnjela pomoć sicilijanskog potkralja i sretno pristala, prestali su Mustafa i Pijale s opsadom grada, koja je opsjednute stajala oko pet tisuća ljudi, a opsjedatelje više od četverostrukoga broja. **11. 11. 1565.**

Pošto smo s Turgutom i Pijalom oplovili obale Sredozemnoga mora, s Pirijem i Sidi Gazijem Arapski i Perzijski zaljev i

prisustvovali zauzimanju Tripolisa, Džerbe, Budžije, Bizerte, Orana i Bastije, kao i gubitku Mehdije, Pinjon de Veleza, grabežnim pohodima na Pjombo, Elbu, Sorento i neuspjeloj opsadi Malte, krenimo nakon ove šesnaestogodišnje epizode neprestanih pomorskih ratova k razdoblju s Austrijom sklopljenog mira, gdje smo napustili nit-vodilju kopnenih mirovnih i ratnih
25. 7. 1564. dogodovština. Već druge godine nakon obnovljene mirovne kapitulacije na osam godina, koju je obnovio Busbek između Sulejmana i Ferdinanda, ovaj je umro. Odmah je veliki vezir Ali-paša napomenuo poslaniku koji je boravio u Carigradu, Albrechtu od Wyssa, dvije pošiljke zakašnjeloga godišnjeg dara, koje su već lani trebale biti predane i o obnovi kapitulacije na još preostalih šest godina. Već su prošle godine zakašnjeli godišnji darovi trebali biti predani po trima za to imenovanim nuncijima ali su bili zadržani, jer je pobunjena budimska posada izjavila da ih neće propustiti. Maksimilijan je čekao s otpremom darova dok mir ne bude obnovljen. Sulejman je po čaušu Baliji poslao čestitke za dolazak na prijestol i upitao da li Maksimilijan želi mir ili ga ne želi. Međutim je Zapoljin sin neprijateljski napao na Šatmar, a da se potuži na takvu povredu mira, poslan je Mihajlo Černović, nekadašnji venecijanski tumač, kao nuncij u Carigrad. Kada je došao u Komarn, dao im je na znanje Arslan-paša, novi budimski namjesnik (Rustemov nasljednik), da Hasan iz Grana neće nuncija propustiti bez darova. Odmah je Maksimilijanu poslao čauša Hidajeta, jednog islamiziranog Erdeljca, čije je njemačko prezime Marko Scherer, i dao mu na znanje da su sve pošiljke bez dužnoga danka beskorisne. Osim dužnoga iznosa od dvije godine, a to je svota od šezdeset tisuća dukata, još treba dati trideset tisuća koje je Busbek obećao vezirima za njih osobno, ali se Maksimilijan bojao da će Turcima uzalud baciti novac u ždrijelo. Ipak su oba čauša, Bali
mj. 11. 1564. i Hidajet, poslani natrag u Carigrad s vijestima da dolaze pokloni, ali istodobno sa zahtjevom da se vrati Šatmar. Tri nuncija: Mihajlo Černović, Grgur Albani i Ahaz Sabi došli su još krajem
12. 12. iste godine u Carigrad. Albani je umro početkom siječnja (januara), a druga dva su položila u svečanoj audijenciji 4. velja-
4. 2. če (februara) na divanu pred sultana šezdeset tisuća dukata kao počasni dar za dvije godine, a obećanih trideset tisuća vezirima. Odgovor na traženje obnove mira bio je: mir neka traje osam godina, tako da car zadrži mjesta s onu strane Tise koja pripadaju Erdelju osim Banije ili Neustadta (Nograd), također zvanog Frauenbach (jer je to svadbeni dar ugarskih kraljica). Budući da na to nisu mogli pristati niti nunciji, donosioci darova, niti poslanik, zadržan je Ahaz Sabi, a Černoviću, koji se vraćao, dan je u pratnju čauš Hidajet s gornjim zahtjevom, dok je drugi čauš poslan u Erdelj da tamo preporuči održavanje mira. Grgur Bebek pridodan je erdeljskom poslaniku Bekessyju zbog prijateljstva s Ivanom Žigmundom. Kada je Čer-

nović na putu od Carigrada došao u Čorlu, bizantijski Curulum, dva su čauša iz Carigrada hitno poslana da ga dovedu natrag jer je budimski paša naredio da se napadne Tokaj i da se sakupi vojska. Sulejman je bio veoma srdit da se s jedne strane traži Šatmar, a s druge strane zauzima Tokaj.

Pošto je Černoviću utuvljeno da sultan negoduje, nastavio je put s Hidajet-čaušem u Beč. Kad je predao Sulejmanov dokument-potvrdu, potužio se u njegovo ime što je Maksimilijan, a da nije sačekao sultanov odgovor na zahtjev da se povrati Šatmar, samovoljno oduzeo Tokaj i Serenč. Zbog toga je Sulejman pozvao paše, beglerbege Budima i Temišvara sa sedam sandžakbega, da zaštite Zapoljina sina. Zato je i budimski paša Arslan poslao šest tisuća ljudi, a temišvarski, Hasan Prodović, oteo je Pankotu. Na tu je vijest Černović ponovno poslan u Carigrad, ali je Hidajet-čauš zadržan kao talac do njegova povratka u Beč. On je trebao tražiti natrag Pankotu, a zatražiti stav Zapoljina sina prema ispunjavanju Šatmarskog ugovora. Dan nakon njegova dolaska, umre najveća podrška miru, veliki vezir, debeli Alija, a na njegovo mjesto dođe drugi vezir, poznat kao ratnički nastrojen, Bosanac Mehmed Sokolović. Ovaj izjavi, neka car vrati Tokaj i Serenč. Šatmarski ugovor sa Zapoljinim sinom ne važi, jer je zaključen bez sultanova dopuštenja. Neka sve ostane kako je, dok ne stigne dužni danak, a onda neka se preispita mogućnost obnove mira. Niti poslanik (Wyss), niti nuncije (Černović) nisu se mogli suglasiti s time. Ovaj posljednji je trebao ponijeti Sulejmanov odgovor, ali su tada stigli poslanici-galamdžije iz Erdelja da će bez turske pomoći sve propasti. Černović je zadržan i tek kada je stigla vijest da je Hasan, temišvarski beglerbeg, nakon opsade od 44 dana i dvokratne navale osvojio i razorio, pozvan je Černović pred velikoga vezira i predano mu je sultanovo pismo. U njemu je šatmarski ugovor proglašen nevažećim, a zahtijeva se povratak Nađ-Banja i Tokaja Zapolji, da se povuče vojska i da se pusti Hidajet-čauša. Za četrnaest dana stigne Černović s ovim sultanovim pismom iz Carigrada u Beč, a Ahaz Sabi je polagano došao za njim. Skoro u isto vrijeme upadne Mustafa Sokolović, bratić velikoga vezira Mehmeda, namjesnik Bosne, u Hrvatsku da s te strane olakša Zapoljinu sinu u Erdelju. Mustafa je bio, kao i njegov stric Mehmed, rođen u Sokolu, tj. »sokolovu gnijezdu«. Pošto je Mehmed došao iz carskog harema, gdje se uzvinuo do vrhovnog sokolara i štitonoše, pa onda odmah postao kapudanpaša, a uskoro zatim rumelijskim beglerbegom, postao je Mustafa od stolovnika temišvarskim defterdarom, a zatim je unaprijeđen za sandžakbega Fileka. Odavde je premješten za sandžakbega Klisa, zauzeo utvrdu Horijan, pa je uskoro premješten u Segedin i Hercegovinu. Kao namjesnik Hercegovine, poduzimao je upade u Hrvatsku i opsadu Krupe, koja je nekada pripadala ivanovcima, a sada grofu Zrinjskom. Matija Bakić je odgovorio na izazov na način dosto-

28. 6. 1565.

7. 7.

14. 7.

7. 8.

jan njegova imena (koje su braća Petar i Pavao tako često proslavili ratnim podvizima) i uputio je poslanika zemaljskom kapetanu Kranja, Herbartu od Auersperga, Zrinjskom, Slunjskom i Erdödyju te zatražio hitnu pomoć. Opsada je trajala već šesnaest dana, iznad svakog Mustafinog očekivanja, koji je već ispucao svoju tanad, tako je da je poslao tovarne životinje u Banja Luku i Sarajevo (Vrhbosnu) da donesu drugu, a dotle dao da mu Cigani prevuku oblutke olovom. Auersperg stigne sa sedam tisuća ljudi, s kojima se utaborio s druge strane Une, tako da su vojnici bili rastavljeni samo rijekom, pa nisu izmjenjivali samo tanad i strijele nego i psovke i izazove. Slunj i Farašić su uzalud molili zemaljskog kapetana da im dâ samo tisuću ljudi za prijelaz preko Une. Držao je svoje čete zbog opreza u taboru, što su Mađari tumačili kao kukavičluk i tako se dogodi da je pred njihovim očima, dvadeset i peti dan opsade, Krupa svladana mačem i ognjem. Postala je zgarište, gdje su hrabri branitelji zajedno sa svojim ženama i djecom pobijeni. Bio je to strašan žrtvenik ratnog užasa, sve se pušilo od vatre i krvi. Istu je sudbinu doživio Novi. Takvim uspjehom potican na nove pothvate krstario je Mustafa s tisuću i sedam stotina ljudi sve do Obrežja, nedaleko Krašića. No, tu ga napadne Erdödy s tisuću i pet stotina konjanika i tri tisuće pješaka, otme mu stotinu dvadeset i osam zarobljenika i izdašan plijen, među inim i dvanaest vlastitih Mustafinih teglećih životinja s različitim množtvom štitova, koplja i drugog ratnog materijala. Sulejman se potužio na upadanje uskoka iz Senja posebnim pismom duždu u Veneciji.

[Maksimilijan je slutio da se stvari nepovoljno razvijaju za
10. 11. 1565. njega. Kako je u Carigrad stigla i vijest o neuspjehu na Malti,
sultan je bio veoma neraspoložen. Maksimilijan, ipak, pokuša
31. 1. 1566. oluju otkloniti, pa pošalje još jednog poslanika, ugarskog dvoranina Grgura Hosutotija kojem naloži da izloži njegovu želju da mu se vrate Pankota i Krupa. Poslanik je donio i darove za vezire i doveo je, uz dvadeset zatočenika, i starog čauša Kasima kao dar za Rustemovu udovicu, Sulejmanovu kćer, koja je izrazila želju da se on oslobodi. Kako poslanik nije donio već dvije godine zaostali danak, a nije ni spomenuo vraćanje Tokaja, Sulejman se razbjesni i naredi da ga se zatvori i strogo čuva u istoj kući sa poslanikom Wyssom. Tada je rat protiv Ugarske odlučen i javno oglašen.

mj. 2. Kratko pred ovu vojnu, stigao je u Carigrad smijenjeni namjesnik Jemena, Mahmut, silnim darovima zadobio je naklonost sultana i njegova sina Selima i uskoro dobio namjesništvo Egipta. Ono je bilo oduzeto Sufi Kilun Ali-paši, a njemu je, budući da je pomogao Selima u borbi protiv brata, otada davano namjesništvo najprije Bagdada, zatim Haleba (Alep) pa onda

Damaska i, na kraju, Egipta. Sjaj njegova nasljednika bio je u oštroj suprotnosti spram njegove jednostavnosti. Osim toga, Mahmuta je gonila žudnja za novcem i krvi, pa su uskoro u Egiptu zaredala pogubljenja i javne dražbe. On se dokopao blaga emira Gornjeg Egipta, Muhamed Ben Omera, i defterdara Ibrahima, kod kojeg je našao 100.000 čistih komada zlata. Kada je jednog dana jahao kraj tzv. Beduinske palače, obori ga puščano tane. Sahranjen je uz džamiju u Rumeili što ju je sam podigao.]

Potaknut i više nego jednim razlogom, Sulejman odluči da sam na čelu svoje vojske pođe u rat. On se nadao da ga pobjeda, koja je tako često pratila njegove zastave, i ovaj puta neće iznevjeriti i da će ih istaknuti na zidove Egera (Erlau) i Sigeta, koji su se narugali njegovoj opsadnoj vojsci. Pad Egera i Sigeta oprat će mrlju neuspjele opsade Malte i sreća će mu dati da tok svojih pobjeda, koje su u Ugarskoj započele s njezinim južnim grudobranom, sa zauzimanjem Beograda, završi zauzimanjem najsjevernijih utvrda Rab (danas Győr) i Komorn (Komáron). Nadalje ga je poticala pobožnost njegove kćeri Mihrimah i vjerski žar šejha Nuredina, koji mu je predbacio što tako dugo nije izvršio dužnost muslimana da ide u sveti rat protiv nevjernika. Konačno je javio Mehmed-pašin sin, Jahjaoğluov unuk, novi namjesnik Budima s pridjevkom Arslan, tj. lav, ponovnim pismom po poslaniku da o nekakvoj carevoj vojsci nema ni traga ni glasa i, ma kud se okrenuo, Sulejman će naći Ugarsku otvorenu svom oružju. Arslan, navikao na lavlju srčanost koja mu je po prirodi bila svojstvena, još ju je pojačavao uzimajući svakodnevno piće i opij, pa htjede, bez Sulejmanove prisutnosti ili naloga, da mu pripravi put. Na svoju je ruku poduzeo opsjedanje Palote s osam tisuća ljudi i četiri topa. Već **9. 6. 1556.** je deset dana drmao zidine i otvarao ih, kad ga je približavanje carskih četa prisililo da napusti opsadu. Zapovjednik Thury ih je pozvao u pomoć. Bešli-aga i Deli Lutfi su ih, međutim, u Bakonjskoj šumi već bili uhodili. Na to je grof Eck od Salma napao Vesprem i Tatu i pobjedonosno ih zauzeo. Bijes njemačkih ratnika bio je tako velik da su proboli čak i one Turke koji su prebjegli u ugarsku vojsku, a s njima i njihove zaštitnike. Stoga su ih često sami Mađari ubijali. Vespremov ponos, velika crkva prvog ugarskog kralja, djelo sv. Stjepana, koja je dosad pod Turcima ostala pošteđena, bila je spaljena s visokim tornjem. Sedamdeset ljudi, koje su zarobili kod Tate, poslano je s janjičarskim kapetanom Kurtom u Rab (Győr).

U međuvremenu je osmanska vojska u dva dijela i s dvostrukom namjenom pošla iz Carigrada. Dvadeset i pet tisuća konjanika i pješadije i deset tisuća janjičara predvodio je drugi vezir Pertev-paša, nekadašnji janjičarski aga. Išli su prema

erdeljskoj granici, gdje su dobili pojačanje od beogradskog i temišvarskog namjesnika; trebali su osvojiti tvrđavu Đulu. Erdeljski knez Žigmund Zapolja i krimski han Devlet-Giraj dobili su nalog da opet zauzmu Šatmar i Tokaj, jer su taj gubitak
1. 5. 1566. vrlo bolno osjetili. Konačno je 1. svibnja Sulejman sam svečano pošao u rat, a dostojanstveni sjaj je premašio sve prijašnje vojne pohode. Za svoje duge vladavine od dvadeset i pet godina, već se dvanaest puta postavio na čelo svoje pobjedonosne vojske (protiv Beograda, Rodosa, Mohača, Beča, Kišega, Bagdada, Krfa, Sučave, Budima, Grana, Tebriza i Nahdživana i trinaesti put protiv Sigeta). Pratili su ga veliki vezir Mehmed Sokolović kao sekretar, tj. generalissimus, onda treći, četvrti i peti vezir — Ferhat, Ahmet i Mustafa, nesretni opsjedatelj Malte. Drugi vezir Pertve je dva mjeseca ranije pošao u Đulu; oba vojna suca Hamid i Perviz-efendi, janjičarski aga Alija, vrhovni defterdar Murat-Čelebi, nišandžija Egri Abdi-zade Mehmed-Čelebi bio je imenovan namjesto velikog nišandžije Dželal-zade, pisca historije, koji je u tom svojstvu prošao posljednje bojne pohode pa ih opisao kao očevidac; Siget je mukom prešutio. Briga za glavni grad povjerena je Iskender-paši kao kajmakamu, drugom i trećem defterdaru, a zaštita luke i arsenala povjerena je kapudanpaši Pijali i bostandžibaši Dautu. Muftija Ebusuud, kajmakam Iskender-paša i carigradski sudac Kadi-zade Ahmet-efendija otpratili su sultana; prvi do Ali-pašine džamije, a druga dvojica do gradskih vratiju koja se zovu Edrenska vrata. Pred gradom su se utaborili na Rustem-Čelebijevoj livadi, a pjesnici Abdulbaki, Nevaji, Furi i Kasi Ubeidi-Čelebi predali su pjesme za blagoslovljeni polazak velikom padišahu svijeta.

Prvo mjesto gdje su se utaborili bilo je izvan grada kod vodovoda, čija je izgradnja bila Sulejmanu veselje i ponos i koju je sada po prvi puta vidio. Ovaj puta nije kao obično put prošao na konju, nego oslabljen starošću i kostoboljom bio je većinom u kolima u kojima je primao i vezire u audijenciju. Veliki je vezir uvijek išao jednu stanicu naprijed da pripravi put za sultana, da bi se mogao po njemu voziti. Mjesec dana nakon što su napustili Carigrad utaborili su se na jednoj ljupkoj ravnici kod Tatarbazarija. Ovdje je jedan sobar donio pismo
1. 6. 1566. s radosnom viješću da se Selimovom sinu, princu Muratu, namjesniku Magnezije, rodio sin kojem je dao ime po pradjedu. Sulejman je htio da se zove Mehmed. Jake kiše su vrlo otežale prolaz kroz Kapuluderbend. Samo jedan dan su se odmarali u Sofiji, dva u Nišu, a tri u Beogradu, gdje je Sulejman stigao četrdeset i deveti dan nakon polaska iz Carigrada. Za vrijeme puta vojni logor je više puta uznemirivan razbojničkim napadajima. Sulejman je izdao najstrožije zapovijedi da se domognu razbojnika. Janjičarski aga i njemu podređene jasakdžije, neka vrsta žandara, podvostručili su pažnju. Zahvaljujući njima i begu Milgare, Oren-begu, izvučeni su kradljivci i razbojnici iz svo-

jih skrovišta i gotovo na svakoj postaji vršila su se smaknuća. Budući da je nabujali Dunav onemogućio zasad postavljanje mosta, zapovijedi Sulejman da janjičarski aga i defterdar prevezu rumelijsku, anadolsku i karamansku vojsku lađama u Zemun, dok ne bude podignut most kod Šapca; vojska neka u srijemskim ravnicama sačeka njegov dolazak. Oren-beg je za nagradu zbog dobrog očuvanja sigurnosti vojnog logora imenovan čaušbašom, a četiri janjičara, koja su se najviše istakla sakupljanjem kradljivaca, unaprijeđena su plaćom od trinaest akči u sipahe (spahije). Na pješačenju iz Beograda u Šabac izgubile su se u metežu zbog kiše i poplave mnoge deve, tako da i sam sultanov šator nije stigao, pa je bio prisiljen odsjesti u šatoru velikog vezira. Četiri dana su tu proveli na kratkom putu od Beograda u Šabac, gdje je smederevski sandžak-beg, Bajrambeg, konačno dovršio most. Sulejman ga prijeđe i u punom sjaju uđe u Zemun, na konju, pred očima vojske koja je s obje strane stajala u paradi. Rumelijski, anadolski i karamanski beglerbezi, Šems Ahmet, Zal Mahmut i Čerkez Sulejman dočekaju ga, poželivši mu sreću, na čelu svojih četa. Objavljena je naredba da se Svečanost žrtve (Kurban Bajram) proslavi u Zemunu. Uoči toga dana, pošalje Sulejman svoju vlastitu lađu Žigmundu Zapolji kojega je još iz Carigrada pozvao posebno odaslanim čaušem na pregovore. Zapolja je s četiri stotine plemića krenuo lađom i dopraćen je od sandžakbegova čauša do Sulejmanova šatora koji je stajao na uzvisini gdje se nekada nalazio Hunjadijev dvorac. Žigmund je smješten u blizini paša i dočekan uz radosno pucanje iz topova. Drugoga dana je Svečanost žrtve (Kurban Bajram) obavljena u logoru s velikim sjajem, a vojsci su podijeljeni veliki darovi. Beglerbezi su dobili pedeset tisuća, sandžakbezi trideset tisuća, sipahi (spahije) tisuću, a janjičari pet stotina akči (deset dukata po glavi). Slijedeći je dan održana svečana audijencija Zapoljina sina kod Sulejmana. Pedeset čauša otvorilo je povorku, a isto toliko ju je okončalo. Janjičarski aga, vrhovni sobar i vrhovni dvorski upravitelj sa srebrnim lancima okićenim štapom, tri majstora ceremonijala i četiri vezira jahali su pred Zapoljom. Kraj njega su išli konjanici letećih odreda u perzijskoj nošnji, a četiri od njih u zlatnoj odjeći držali su mu stremene. Kad je stigao do sultanova šatora, dan mu je mig da siđe s konja. Stotinu janjičara stupi pred njega. Među darovima koje je donio, bilo je dvanaest bogato pozlaćenih pehara i jedan rubin, sve vrijedno pedeset tisuća dukata. S novim plemićima iz svoje pratnje stupi Žigmund Stjepan u sultanov šator, u kojem su četiri vezira stajala oko zlatnoga prijestola čije su stupove predstavljali. Mađarski pretendent na krunu tri puta je kleknuo i tri puta ga je Sulejman pozvao da ustane pružajući mu ruku na poljubac i pozdravljajući ga dobrodošlicom kao svog dragog sina. Veliki ga vezir tada sam posjedne na stolac bez naslona, ukrašen biserjem i dragim

27. 6. 1566.

29. 6.

kamenjem. Žigmund je rekao tumaču Ibrahimu da je smeten tolikom krasotom i da ne zna drugo reći, već da je sin jednog starog Sulejmanovog sluge. Sulejman odgovori da neće odstupiti prije nego svoga sina Žigmunda Stjepana ne okruni za ugarskoga kralja. Četrdeset godina već je proteklo od mohačke bitke, čije je blato progutalo zakonita kralja, čiji je poraz tri godine kasnije potvrdio Zapolja, prisvajatelj mađarskog prijestolja, pokloničkim poljupcem u Sulejmanovu šatoru. Prošlo je dvadeset i pet godina otkad je Zapoljin sin kao dojenče protjeran s majkom iz Budima s obećanjem da će jednom primiti očevo kraljevstvo. Sada je Sulejman ponovno obećao da će ispuniti dvadeset i pet godina staro obećanje. Sulejman obeća da će to ispuniti, jer je spreman pomoći udovicama i siročadi. Milostivo ga otpremi i pošalje mu slijedeći dan darove koje su nosila dvadeset i dva čauša: bodež i mač, bogato ukrašene draguljima, i četiri divna konja koje je doveo vrhovni konjušnik. Htio ga je i jelom pogostiti, što je, međutim, otpalo, jer se umiješao veliki vezir: »Ako bi slabašni knez, možda, nenaviknut na tursku hranu, pokvario želudac«, rekao je, »mogli bi Mađari misliti da smo ga htjeli otrovati.« To je bila samo izlika jer je Mehmed Sokolović želio da ga Žigmund posjeti u njegovu šatoru, a ovaj je tu želju zaobišao, tako da je do sastanka došlo na konju, pod otvorenim nebom, a to ga je uvrijedilo. Zbog toga ga je htio lišiti časti da ga sultan ugosti. Žigmund, koji je pred sultanom klečao, dao se po Bekessijevom savjetu zavesti na gordost koja nije bila na mjestu; sada moćnom, a kasnije još svemoćnijem velikom veziru uskratiti čast posjeta u šatoru, značilo je uvredu za Sokolovića, što mu sada nije opraštao, a kasnije će još manje. Za dva dana, Zapolja je u oproštajnoj audijenciji milostivo ispraćen riječima: »Brini se za vojnike, puščani prah, olovo i novac; ako nešto budeš zatrebao, javi mi i ja ću ti poslati što tražiš.« Sulejman je dva puta ustao i zagrlio ga. Pismena Žigmundova molba naprosto se ograničila na potez zemlje između Tise i Erdelja, a nije se usudio zatražiti Temišvar i Lipu, gdje su već stajale džamije, niti pograničnu liniju Debrecina i Šolnoka. Odobrena mu je skromna molba da se oslobodi tri stotine zarobljenika. Istoga dana kad je Zapoljin sin bio primljen, došao je u audijenciju i francuski poslanik Viljem od Auba da sultanu prenese kraljeve želje za sreću u ratu ...

1. 6. 1566.

Sulejman-paša, karamanski beglerbeg, dobio je zapovijed da iz Zemuna ode prema Budimu; Sulejman je htio preko petrovaradinskog mosta poći prema Egeru (Erlau). Ovamo je stigla vijest da je Nikola Zrinjski kod Šikloša napao sandžakbega iz Tirhale, nekadašnjeg vrhovnog stolovnika Mehmeda, da je ubio njega i njegova sina i opljačkao njegov čitav vojni logor; to je bio bogat plijen koji je samo u gotovu novcu iznosio sedamdeset tisuća dukata. Sulejman je zbog toga bio bijesan, pa je promijenio plan vojnog pohoda upravljenog protiv Egera

(Erlau), a prije svega je htio kazniti Nikolu Zrinjskoga i osvojiti Siget. Zapovijedi da se kod Vukovara podigne most preko Dunava. Ovaj je već bio gotov, a kapidžibaša Ali-aga, koji je kao konakdžija vodio vojsku, iz žara je dvije etape hoda pretvorio u jednu, pa Sulejmanov šator postavi neposredno uz mostobran. Sulejman je zbog starosti i bolesti postao čangrizav, pa je naredio da se opskrbljivaču konaka odsiječe glava, jer je protiv naredbe o etapama hoda od dvije napravio jednu. Ipak mu je veliki vezir spasio život, prikazujući kako je time ipak učinjeno veliko dobro, jer, iako je kapidžibaša prekršio zapovijed, izazvao je time kod neprijatelja veliki strah; a oni to više dršću što su vidjeli da Sulejman, iako star i bolestan, još uvijek dvije etape hoda pretvara u jednu kao da je mlad i zdrav. Dunav je ponovno nabujao i razorio vukovarski most. Sulejman sada zapovijedi da podignu most preko Drave kod Osijeka. Rumelijske i anadolske čete su sa svih strana dovukle drva i za sedamnaest dana je most bio gotov. Nosilo ga je stotinu i osamnaest brodića u dužini od četiri tisuće osam stotina lakata. Aliportuk-beg, stari beg s Rodosa, koji je dobio vrhovno zapovjedništvo nad podunavskim brodovljem, doveo je sultanovu zelenu jahtu s tri galije od Carigrada preko Crnog mora i ušća Dunava, pa odavde u Dravu. Vodio je kormilo zlatnog broda za razonodu, na kojemu je inače Sulejman razgledavao obale Bosfora, a sada je gledao obale Drave i novo napravljeni most preko nje uz grmljavinu topova. Sulejman je odsjeo u šatoru janjičarskog age, nadario njega i kapetana podunavske plovidbe Aliportuka, naredio beglerbezima da vojsku bez odugovlačenja prevedu preko mosta, pa je, samo dvadeset i četiri sata iza toga, prvi dan na početku mjesečeve godine koja upravo nailazi, prešao preko mosta. Budući da su usprkos najstrožijim zapovijedima da se ne pljačka i ne pali, ipak zaplamtjela sela, Sulejman je, ljutit zbog toga, poslao vrhovnog sobara Gulabi-agu sa stotinu kapidžija do zapaljenih sela sa zapovijedi da razbojnike i pljačkaše na licu mjesta objesi. Istu je zapovijed dobio i veliki vezir s čauševima da budu vrhovna izvršna vlast vojnoga sudstva i da brzo pogube palikuće. Nadalje je dana zapovijed da teško naoružanje prenesu bivolima do Sigeta, naročito veliki Kacijanerov top iz Arada koji su Husrev i Ferhat-beg bili zaplijenili kao trofej u Kacijanerovu porazu. Sultan se utaborio između Pečuha i Šikloša kod Haršanjija, mjesta poznatog u Ugarskoj po odličnom vinu koje se i u osmanskoj povijesti trebalo proslaviti smaknućem jednog hrabrog ratnog pukovnika.

19. 7. 1566.

Mehmed-beg, »Lav« (Arslan), budimski namjesnik, izazvao je sultanov gnjev prijevremenim pokušajem opsade Palote i gubicima Vesprema i Tate, te pogrdnim pismima velikom veziru što ih je Sulejman njemu pripisivao, i time natovario na glavu i njegovo opasno neprijateljstvo. Iz Šikloša Sulejman zapovi-

jedi čaušbaši Burunsizu, tj. »onome bez nosa,« da mu donese s petnaest čauša glavu budimskog namjesnika Arslan-paše. Arslan-begov opravljač poslova odmah je rekao da je dobio vijest o tome da je paša prije tri dana napustio svoju vojsku i da je sam požurio u carski tabor. Sada Sulejman promijeni izdanu zapovijed u tom smislu da njegovu glavu primi kad bude ušao u šator velikog vezira. Slijedećega jutra održan je u Haršaniju odmor i divan. Popodne stigne Arslan-paša sa petnaest teško naoružanih konjanika u šator velikoga vezira i sjedne na za njega pripravljeno mjesto u šatoru za divan. Među čauševima se mnogo govorkalo o tom što budimski namjesnik tu radi i da li je lud što je svoju vojsku napustio bez zapovijedi. Sada veliki vezir izide iz šatora i upravi mu riječi: »Što ti tu hoćeš? Kome si prepustio svoju vojsku? Padišah te je postavio beglerbegom, a ti si tvrđave izručio nevjernicima. Teško tebi! Izrečena ti je smrtna presuda, prokletniče!« Tada se okrene čaušbaši: »Makni ovog nevjernika s puta.« Arslan izvuče dva izvještaja s prsa koje treba predati caru. Veliki ih vezir primi, a čaušbaša ugrabi žrtvu. Budući da je krvnik bio odsutan, morao je njegov pomoćnik izvršiti njegov posao. Kad su ga izveli, Ajaz-aga reče nesretniku: »Svijet je nepostojan; pokaj se i obrati Bogu.« Arslan umjesto da to posluša, reče krvniku: »Dragi majstore, uči-

3. 8. 1566. ni to brzo i čvrsto pritisni palcem«. Odmah ga je ugušio. Budimsko namjesništvo dano je nećaku velikog vezira, Mustafi Sokoloviću. Što je Arslan ponio sobom, odmah je postalo carska svojina. Kroz noć su bdjeli nad lešom, a ujutro je odveden na mjesto gdje su zakapali obitelj Jahjaoğlu, da bi tamo počivao uz svoga oca koji ga je jednom u bijesu prokleo i navodno prorekao njegov tragični završetak. Smaknuti iz bojeva nazvan »Arslan«, tj. »lav«, bio je Bali-begov unuk, koji je bio Jahja-pašin sin, a Jahja-paša je bio jedan od najhrabrijih ratnih pukovnika Mehmeda II Osvajača (el-Fatiha). Njegov djed, Hamza Balibeg, istakao se već kao četrnaestogodišnji dječak u junačkoj borbi, a pri opsadi Beča bio je na Bečkom brdu. Jahja-paša je imao četiri sina, a svaki je od njih bio znameniti vojni kapetan. Bali-begov sin je imao tri sina i jednog unuka; svaki je od njih bio namjesnik u Ugarskoj, naime Ahmet u Stolnom Biogradu, Derviš u Segedinu i zatim u Pečuhu, Mehmed i njegov sin Arslan bili su budimski namjesnici. Ovo nam kazuje povijest roda Jahjinih sinova, a Jahja je bio Bajezidov zet i, kao namjesnik Bosne, strah i trepet Ugarske. Njegov je sin Bali-beg kod Budima i Osijeka potukao Mađare. Od njegova tri unuka, koji su bili namjesnici u Ugarskoj, proslavio se Mehmed izgradnjom kupališta kod Budima, a njegov praunuk svojom smrću, kao »Lav« i kao pjesnik.

4. 8. 1566. Dan po smaknuću Arslan-paše, sultan je svečano ušao u Pečuh. Ispred njega su išli sinovi velikog vezira, Kurt-beg i Hasan-beg. Ulufedžijski general Ferhat-aga i predstojnik mutefe-

rika išli su s pet učilaca Kurana pod zastavom, a učioci su lijepim glasovima molili sure Pobjede i Osvajanja. Sultan je iz kola pozdravljao vojsku koja je stajala u redovima; s lijeve strane su mu bili veziri Ferhat-paša i Ahmet-paša, a s desne Ahmet-pašin brat, peti vezir Mustafa-paša, iz Egipta opozvani Kilun ili Sufi Ali-paša, koji je bio šesti vezir. Tri dana prije toga rumelijski je beglerbeg logorovao na brežuljku Šimelehov, sjeverno od Sigeta, s devedeset tisuća ljudi i topništvom od tri stotine topova. 5. kolovoza stigao je sam Sulejman na konju **5. 8.** pred Siget i zapovijedio da se otpočne s opsadom. Tvrđava Siget ili Sigetvar, tj. grad-otok, dvije milje udaljen od Pečuha i okružen rijekom Almaš sastoji se od tri dijela: utvrde, staroga i novoga grada koje spaja most. Tvrđava (unutrašnji dio tvrđave) ima pet obrambenih bedema, opkoljenih trostrukim vodenim opkopom, napravljenim od zemlje i pruća; samo su okrugli toranj, u kojem je bila zaliha puščanoga praha, zvona i alarmni uređaj bili izgrađeni od opeke. U tvrđavi je Zrinjski, gospodar Sigeta, postavio veliki križ; tamo je dao smaknuti jednog vojnika koji je na svoga pretpostavljenog potegnuo sablju, što je bilo kažnjivo po staroj strogoj vojnoj disciplini, ali je dao i jednom zarobljenom turskom agi odsjeći glavu što je bilo nepotrebno i okrutno. Da odgovori sa svoje strane velikoj svečanosti kojom je stigao Sulejman i da pokaže da su spremni padišaha dostojno primiti, objesili su na bedeme crvene marame, toranj je obložen sjajnim limom i čim je sultan na brežuljku Šemilihov zauzeo položaj, počeo je pucati veliki top za dobrodošlicu. Napadalo se s tri strane. Desnim krilom je zapovijedao treći vezir, Ferhat-paša, i anadolski beglerbeg Šems Ahmet; lijevim je krilom zapovijedao peti vezir, Mustafa, i rumelijski beglerbeg Zal Mahmut, a između te dvojice bio je janjičarski aga. Aliportuk, beg Kodža elija, je s pograničnim begovima, od kojih je prvi bio požeški, Nasuh, zaokružio stari dio grada s pet velikih topova, među kojima je bio i Kacijanerov, na Sulejmanovu izričitu zapovijed dodijeljen janjičarima. Zrinjski izda zapovijed da se novi dio grada spali i taj je odmah zaplamtio. Na zgarište su opsjedatelji doveli topništvo, a preko močvare su vrećama sa zemljom pravili nasipe; ta je močvara dijelila stari grad od tvrđave. Četrnaesti dan po Sulejmanovu dolasku postali **19. 8. 1566.** su opsjedatelji gospodari vanjske utvrde, dok se unutrašnji dio još uvijek suprotstavljao. Sulejman je uzalud iskušavao ustrajno junaštvo Zrinjskoga pozivajući ga i obećavši mu posjed cijele Hrvatske. Stjegonošu i trubača, najstarijeg sina Zrinjskoga, koji se nalazio u Maksimilijanovoj pomoćnoj vojsci, bili su Turci zarobili. Da potvrde mišljenje da mu je sin pao, podigli su njegovu zastavu pred bedeme, a trubač je morao odsvirati poznate ratne melodije. Ujedno su strijelama u grad ubacivali njemačke, hrvatske i mađarske letke, dijelom zato da obećanjima kod vojske uzdrmaju vjernost, a dijelom zato da bi među-

sobno razjedinili narode. Autori tih letaka bili su tumač Ibrahim-beg, Lala Mustafa-pašin ćehaja, i tajni pisar Ferudin. On je odmah na početku opsade povukao velikog vezira s jednog opasnog položaja, gdje je uskoro jedna bomba više njih ubila, pa je za to nagrađen unosnim položajem muteferika.

26. 8. U prvoj su navali s unutrašnjeg dijela tvrđave ugrabljene dvije zastave, a nekadašnji namjesnik Egipta, Sufi Ali-paša dohrlio je iz Kaira da bi pred zidinama Sigeta našao smrt. Još je žešći bio juriš tri dana nakon toga, na godišnjicu mohačke bitke i 29. 8. zauzimanja Budima i Beograda. Nakon četiri dana napustili su 2. 9. janjičari započeti juriš da veliki bedem potkopaju lagumima. Ujutro, 5. rujna (septembra), sve je usplamtjelo i preraslo u silan požar, kao Sulejmanova mrtvačka baklja, jer je u noći od petoga na šestog rujna (septembra) umro, bilo od staračke slabosti, od dizenterije ili od udara kapi. Nije mu dano da za utjehu vidi pred smrt pad Sigeta ili da čuje za predaju Đule, koju je Pertev-paša opsjedao s dvadeset i pet tisuća ljudi od četvrtoga srpnja (jula), a Kerestenji ju predao prvoga rujna (septembra). Nestrpljiv zbog dugotrajne opsade Sigeta, pisao je sam Sulejman, još kratko vrijeme pred smrt, velikom veziru: »Zar se taj dim još nije razišao, ne odzvanja li već truba o osvajanju?« U tom smislu je Sulejmanova smrt prešućena ne samo vojsci nego i vezirima, a vlastoručno sultanovo pismo objavljeno je kao dnevna zapovijed. Njezin je autor bio Džafer-aga, tadašnji vrhovni štitonoša kojeg je jedinog s tajnim pisarom Feridunom veliki vezir uputio u državnu tajnu o smrti. Oni su obojica opravdali povjerenje koje je u njih stavljeno i kasnije će, za Selima II ili, bolje reći, za vladavine velikoga vezira Sokolovića, prvi postati njegov zet i janjičarski aga, a drugi reis-efendija. Dne 8. rujna, pošto je vanjski bedem propao u prah i pepeo, od unutrašnjega je preostala samo kula, gdje je komora s puščanim prahom još bila netaknuta; došao je trenutak za predaju ili smrt, pa je Zrinjski odabrao s promišljenom postojanošću i s dostojanstvom junačku smrt. Od svoga komornika Franje Črnka zatražio je kratki svileni haljetak, zlatni lanac oko vrata i crni zlatom izvezeni šešir okićen čapljinom perjanicom, pod kojom se blistao dijamant. Zatim je dao u haljetak staviti dobro prebrojanih stotinu dukata, a među njima nije smio biti niti jedan turski, nego samo ugarski, da »tko ga svuče«, kako je rekao, »ne može reći da na njemu nije ništa našao.« Onda zaište ključeve od tvrđave, stavi ih uz dukate i reče: »Doklegod ću moći micati rukom, neće mi nitko oteti zlato i ključeve. Nakon moje smrti neka ih ima tko želi. Ja sam se zakleo, u turskom logoru neće na mene pokazivati prstom.« Od četiri zlatom okovane sablje izabrao je najstariju. Rekao je: »Ovom sam najprije stekao čast i slavu i s njom ću snositi što mi je Božji sud dosudio.« Pred njim su nosili zastavu, a za njim štit; stupio je na cestu bez oklopa i bez šljema među skupinu od

šest stotina ljudi koji su se s njim posvetili smrti. Potakao je njihovu srčanost još jednim kratkim govorom koji je završio trokratnim povikom: »Isuse«! Već je sa svih strana gorio unutrašnji dio tvrđave i bilo je krajnje vrijeme za izlazak. Pod vratima je ležao teški mužar, napunjen izrezanim željezom. Naredio je da ga ispale i padne oko šest stotina ljudi na mostu, koji su bili navalili na juriš. U dimu ispaljenog topa ispade Zrinjski kao munja iz mračnog oblaka. S Lovrom Juranićem pred sobom, vjernim stjegonošom koji je mahao carskom zastavom, baci se u najgušće neprijateljske redove; pogođen s dva taneta u prsa i jednom strijelom u glavu pade. Tri puta se začu veseli poklik: »Allah!« Janjičari su ga iznad svojih glava odnijeli do age i još je živ stavljen na postolje Kacijanerova topa s licem na dolje gdje mu je odsječena glava; na Kacijanerovu topu! Kacijanera, careva izdajnika dao je Zrinjski, izdajnik prava gostoprimstva, ubiti u svom dvorcu. Na taj je način ugarski Leonida platio ubojstvo svoga gosta na njegovu topu, a odsječenu aginu glavu platio je svojom vlastitom.

U tvrđavi su, međutim, bješnjeli okrutnost i požar; išlo se samo preko hrpa leševa. Žene i djeca su odvedeni, a često i pobijeni od janjičara koji su se zbog njih svađali. Komornik Zrinskoga, rizničar i peharnik živi su uhvaćeni, pa im je odmah za porugu odrezana i spaljena brada. Veliki vezir dao ih je po tumaču Ibrahimu ispitati o blagu Nikole Zrinjskoga. Peharnik, mladić pun plemenita mađarskog ponosa, odgovori: »Stotinu tisuća ugarskih dukata, stotinu tisuća talira, tisuću velikih i malih pehara i posuda je Zrinjski uništio, baš sve je uništio; stvari od jedva pet stotina dukata preostale su još u jednom sanduku, ali je imao tim više puščanoga praha koji će se sada, dok govorimo, rasprsnuti, tako da će vatra, bez koje vi nikad ne bi osvojili tvrđavu, biti propast za vašu vlastitu vojsku.« Peharnikovu izjavu potvrdila su druga dvojica. Veliki je vezir alarmiran, te zapovijedi čaušbaši da s čaušima uzjaše konje i da poduzmu potrebne mjere kako bi odvratili nesreću. Jedva da su mogli vođe upozoriti da se sklone; još prije nego su došli do tvrđave, poletjela je kula s praskom kao da će se nebo srušiti, a s kulom ode u zrak i preko tri stotine vojnika. Glavu Zrinjskoga s njegovom kapom od baršuna i zlatnim lancem pošalje veliki vezir Sokolović još istoga dana po vrhovnom sobaru Gulabi-agi svom nećaku, budimskom namjesniku, sa zadatkom da je pošalje u ugarski carski logor. Ovaj odmah izvrši dobiveni zadatak, poslavši glavu grofu Ecku od Salma. Kasnije ju je Baltazar Bacsanyi odnio u Čakaturn i tamo je sahranjen u samostanu sv. Jelene uz svoju prvu suprugu, rođenu Frankopan.

Pošto je osvojen Siget, održan je slijedeći dan divan, gdje su tri najvještija pera carstva — nekadašnji nišandžija i sadašnji muteferika Dželal-zade, reis-efendija Mehmed-Čelebi i se-

kretar Feridun-beg, pisali pisma o pobjedi, koja su poslana svim namjesnicima u carstvu, krimskom hanu, šerifu Meke, perzijskom šahu i drugim silama, a u sultanovo ime. Ujedno su podijeljene nagrade i povišice plaće, a Sulejmanova poslanica, što ju je napisao vrhovni štitonoša Džafer, koji je znao oponašati njegov rukopis, objavila je da je jedan dio vojske upućen na osvajanje Baboča, a drugi određen za izgradnju sigetske tvrđave. Sultanu je nemoguće zbog otečenih nogu javno se pojaviti (ta je vijest u isto vrijeme proširena) i, nakon završene izgradnje sigetske džamije, obavit će u njoj molitvu u petak i zahvalnicu za tako sjajnu pobjedu. Podijeljeno je više službi, koje su bile smrću upražnjene, a Dželal-zade, povjesničar, opet je dobio počasni položaj nišandžije. Izgradnja tvrđave marljivo se nastavljala. Tako je potpuno sačuvana državna tajna o Sulejmanovoj smrti do dolaska njegova sina i prijestolonasljednika iz Kütahije u Carigrad mudrošću i oprezom velikog vezira Mehmeda Sokolovića. Tajna se čuvala tri sedmice pred vojskom koja je bila pred Sigetom; to je bila mjera, koja je doduše već i prije s dobrim rezultatom bila primijenjena za smrti Mehmeda I i II i za Selima I, ali ne tako dugo vremena i pod tako teškim okolnostima. Mehmed Sokolović, osvajač Sigeta, u Sulejmanovo ime i u duhu njegove vladavine, skupio je vojnu snagu i snagu carstva tako čvrsto u svojoj jakoj ruci, da ono nije takvo ostalo samo za te tri sedmice nakon Sulejmanove smrti, nego i za trinaest godina koje su zatim slijedile, sve do njegove vlastite smrti. Održavajući Sulejmanova načela mirovalo je carstvo sretno i slavno na najvišem vrhuncu procvata i moći, kamo ga je uzdigao najveći osmanski vladar.

GLAVA TRIDESETČETVRTA

Spomenici, istaknute ličnosti i ustanove Sulejmanovog vremena

Sulejmanove odredbe najvažniji su spomenik njegove veličine u očima njegova naroda, što mu je pribavilo pridjevak Kanuni, tj. »Zakonodavac«, dok ga evropski historičari nazivaju Veliki ili naprosto Veličanstveni. Pri nabrajanju spomenika njegove vladavine treba dakle, uz spomenike umjetnosti i književnosti, misliti prvenstveno i na zakonodavne spomenike. Nakon što pregledamo građevine i književna djela, moraju slijediti naredbe i uredbe po kojima je moć Osmanskog carstva postigla svoj

vrhunac. Ovi pregledi biti će to sažetiji, što će biti bogatija njihova građa, te će ispuniti ovo poglavlje koje će govoriti, kao i ono na kraju vladavine Mehmeda II, isključivo o spomenicima i njihovim začetnicima, umjesto o djelima, njihovim uzrocima i posljedicama. Mada umjetnička i književna djela i ljudi koji ih stvaraju istovremeno stupaju u život s događajima rata i mira, s vojskovođama i s državnicima, te su usko međusobno povezani, ipak će pomoći posebni pregled onih prvih pamćenju i unijeti jasnoću i razgovijetnost u historijsko pripovijedanje, a da ne naškodi njegovu organskom jedinstvu. Ni u jednoj epohi ove povijesti ne gomila se tako silno mnoštvo građe, čija obrada spada u književnu povijest i statistiku Osmanskog carstva, kao u ovoj epohi najvišeg procvata osmanske državne moći i književnosti, koja ispunjava četrdeset i šest godina Sulejmanove vladavine i osam godina vladavine njegova sina Selima, dakle pola stoljeća. Niti do sada, niti kasnije ikoji period osmanske povijesti ne pokazuje takvo mnoštvo bogatih djela graditeljstva i književnosti, velikih, učenih pravnika, pjesnika i filologa, tako da proširivanje takva pregleda u cijelu glavu izgleda da ne treba više niti jedne riječi isprike.

Već je na početku Sulejmanove vladavine dana primjedba kako veliku važnost osmanski historičari polažu na to što je Sulejman deseti osmanski sultan i za svoje vladavine ujedinjuje sve savršenosti brojke deset te ujedno predstavlja deseti razum, tj. po istočnoj hijerarhiji razuma predstavlja osobno ljudski razum na zemlji na koju je ovaj razum upućen. Treba dakle još i na koncu njegove vladarske historije, i prije pregleda svega onoga što je učinio i dao, reći riječ o njegovoj istinskoj ili prividnoj veličini prije nego historijski o njemu donesemo sud; neka nam bude dopušteno da kažemo koju riječ o brojci deset koju su osmanski historičari primijenili na Sulejmanovu vladavinu i osobu. To se po njima potvrdilo na slijedeći način: Sulejman je rođen prve godine desetoga stoljeća po Hidžretu; on je deseti osmanski sultan; deseti među suvremenim velikim vladarima; otac desetero djece, bio je obdaren s deset svojstava velikih vladara; desetorici velikih vezira povjerio je vladarske uzde; imao je deset vrsnih državnih sekretara; deset velikih učenjaka-pravnika; deset velikih pjesnika; i deset puta po deset osvojenih gradova i tvrđava proslavili su tu vladavinu. Tako je on do savršenstva izvršilac brojke deset.

Pošto smo u prethodnim poglavljima ispričali djela i događaje za Sulejmanove vladavine, ovo deseto pozabavit će se umjetničkim i književnim spomenicima, naredbama i uredbama u slijedećih deset odjeljaka: građevinama i zakladama koje im pripadaju, državnim sekretarima, pravnicima i pjesnicima, o uređenju nastavnog kadra, vojske i blaga, o lenskim zakonima, o podanicima i o kaznama. O izgradnji Sulejmanije i drugih šest džamija koje su, iako ne nose Sulejmanovo ime, ipak građene

za njegove vladavine i od njegova blaga, već smo prije govorili. Ova plejada džamija sastoji se od Sulejmanije, Selimije, uz grob njegova oca, od Džamije prinčeva sagrađene uz grobove sinova Mehmeda i Džihangira, od džamije princa Džihangira u Galati, od dviju džamija sultanije Mihrimah, Sulejmanove kćeri, u Üsküdaru i na Edrenskim vratima (Edirne kapi) u Carigradu, te od džamije njezine majke haseki, tj. Rokselane, na Trgu za žene. Osim Sulejmanije bio je Sulejmanov najveći ponos vodovod, o kojemu se također govori na za to prikladnom mjestu. Vodovod ima četrdeset lukova, a zove se i vodovod četrdeset bunara, jer se ovamo dovodi vodu na četrdeset lukova koje napajaju četrdeset bunara. Kao graditelj Sulejmanije, vodovoda i također već spomenutoga mosta Čekmedže, Sulejman je išao stopama Justinijana, graditelja Aja Sofije, vodovoda i prvoga kamenog mosta na istome mjestu; i kao što bizantijska povijest o Justinijanu Velikom poslije Konstantina, osnivača grada, može govoriti o više građevina nego o onima svih drugih careva zajedno, tako i osmanska ne može poslije Mehmeda Osvajača i obnovitelja grada ni o jednom sultanu reći više nego o Sulejmanu Velikome. Opširno opisivanje Sulejmanovih građevina dalo bi građu za čitavu knjigu, kao što je Prokopije bio opisao zgrade Justinijana Velikoga u šest izlaganja. Ovaj bi pisac mogao u isto toliko izlaganja opisati džamije koje je Sulejman sagradio u glavnome gradu, pa onda u pokrajinama, pa vodovode, mostove, tvrđave i konačno hvaliti zgrade-zaklade na svetim mjestima u Meki i Medini. Kao što je njegov otac Selim u Damasku istrgnuo od zaborava grob velikog šejha-mistika Muhjudina el-Arebija i kraj njega izgrađenu bogomolju pretvorio u novo mjesto hodočašćenja, tako je Sulejman u Bagdadu doveo opet do sjaja grob najvećeg imama Ebu Hanife, koji su perzijski krivovjerci zbrisali s površine zemlje. Sulejman je uz grob izgradio džamiju i kuhinju za sirotinju, a obnovio je tamo i džamiju izgrađenu uz grob šejha-mistika Abdulkadira Gilanija. S najvećim imamom i šejhom Abdulkadirom, osnivačem Kaderija, znamenitoga derviškoga reda, dijelili su Sulejmanovu arhitektonsku naklonost najveći pjesnik-mistik Mevlana Džlaledin Rumi, osnivač Mevlevija, i Sid Batal, tj. gospodin, borac, sudac Islama. U Konji je uz grob Dželaledin Rumija sagradio džamiju s dva minareta, jednu dvoranu za ples derviša, za njihovu svetu igru u krug, jednu kuhinju za siromahe i sobice za derviše. U Sidi Gazi je izgrađena velika tekija s džamijom, medresom, s kuhinjom za siromahe i s kuhinjom za strance, sve pokriveno olovom. U tekiji su stanovali derviši-Bektaši, čiji je osnivač blagoslovio janjičare. Ovim građevinama uz grobove šejha Abdulkadira, Mevlana Dželaledin Rumija i Sidi Batala, Sulejman je zadobio blagoslov tri derviška reda: Kaderija, Mevlevija i Bektaša, koji su u Osmanskom carstvu tako brojni i utjecajni.

U Kafi, Izniku i Damasku obnovio je džamije, a uz Mustafa-pašin most preko Marice karavan-seraj, džamiju i kuhinju za sirotinju. Zaslugu za izgradnju tako mnogo džamija, povećao je tako što je mnogo kršćanskih crkava pretvorio u islamska mjesta molitve u osvojenim gradovima. Od Rodosa i Korona do Temišvara i Budima nisu sa crkvenih tornjeva više pozivala kršćanina zvona već je islamski pozivač zvao muslimana na molitvu, a umjesto zborskog pjevanja i zvukova orgulja, odzvanjalo je u džamijama: »Allah! i Muhamed!«. Tamo gdje su crkve pretvorene u džamije, bili su i gradski bedemi popravljeni ili nanovo učvršćeni. Tako je bilo na Rodosu, Koronu, u Šapcu, Beogradu, Temišvaru i Budimu. Beogradska tvrđava ne samo da je odmah nakon osvajanja, početkom Sulejmanove vladavine, stavljena u obrambeno stanje već je i koncem njegove vladavine opet iznova sagrađena, jer je munja pogodila kulu s puščanim prahom pa raznijela čitav unutrašnji dio tvrđave. I jeruzalemske zidine je Sulejman iz temelja podigao. Izvanredne je zasluge stekao za svetište Meku i njezine zaklade. On je prvi osmanski sultan koji je po uzoru halifa obnovio svetu kuću Kabe. On je za tu ovlast dao izraditi fetvu po muftiji Ebusuudu i naredio da se čak i ispravci sprovedu samo u prisutnosti pravnika iz Meke i četiriju imama četiriju pravovjernih škola, naime Hanefi, Maliki, Hanbeli i Šafii. Za ova četiri obreda darivao je zakladu od četiri kolegija (medrese), svaka u dobrim odnosima s turskim medresama, sa petnaest studenata (talebe) i jednim asistentom (muid). Muderis (profesor) plaćen je dnevno s pedeset akči, asistent s četiri, a studenti s dvije akče dnevno. Hatidžina kuća, kuća prve Poslanikove supruge, već je davno bila pretvorena u džamiju, ali je ova bila propala. Sulejman ju je dao obnoviti i pozvao derviše koji su u njoj petkom i utorkom uzvikivali: »Allah!« i kao odjek toga »Hu!«. Meka trpi zbog nestašice vode, ali je tu pomogla Zubejda, supruga halife Harun ar-Rašida, uredivši vodovod, što je stajalo neizmjerno mnogo novaca, pa je već nekoliko puta obnovljen. Nestašica vode se u dvanaestoj godini Sulejmanove vladavine popela do tog stupnja da se crijevo s vodom prodavalo za dukat, a hadžijama je prijetila opasnost da umru od žeđi, ako ne bi imali sreću dočekati kišu. Da pomogne u toj nestašici vode, zapovijedi Sulejman da se uredi vodovod dovodom vode iz Bedr Huneina i s brda Arefat. Prvi je nadsvođen zgradom ispod koje je bio mramorni bazen sa četrdeset i pet slavina. Izvor s brda Arefata dala je sprovesti u grad Mihrimah (sunčani mjesec), Sulejmanova kći, gdje se njegova voda izlijeva u blizini svetišta. Na onoj strani gdje je brdo Merv uređen je vodoskok, a dva vodena bazena, između Safe i šerifovih grobova, proširena su; jedan je bazen određen za sirijske hadžijske karavane, a drugi za egipatske, a po tom su i prozvani: sirijski i egipatski vodeni bazen. Egipatski sultan Kilaun osnovao je dva sela da bi od iznosa što ih oni daju pokrio troškove za presvlaku Kabe, kojom se ova

svake godine na dan žrtvene svečanosti (Kurban-Bajram) presvlači. Ova se presvlaka sastoji od dva komada zlatne tkanine, od kojih jedan ima tisuću i šezdeset lakata vela, a druga se tkanina od pedeset lakata zove Kabin opasač. Sulejmn je, uz ta dva komada, dodao još i druge, pa je povećao i godišnji iznos novca koji je dolazio u Meku za raspodjelu stanovnicima. Svota je dobivana od iznosa poreza po glavi, od raje, poznatog pod imenom dževali.

Među državnicima Osmanskog carstva stoje na vrhu veziripaše i beglerbezi-namjesnici; oni u događajima, čija su poluga, zauzimaju u povijesti mjesto koje im pripada. Nakon njih slijede defterdari, nišandžije i reis-efendije, tj. predstojnici riznice i državni sekretari, zapravo ministri, čija se zasluga nalazi većinom u peru, a koju nadglasavaju obično bučna djela mača; a pored tih djela samo rijetko se cijene onako kako bi trebalo, izuzevši neke naročite slučajeve gdje su njihovo uzdizanje ili pad glasno odjeknuli. Tako je to bilo s obješenim defterdarom Iskender-Čelebijom ili kad kao pisci historije sami o sebi pripovijedaju, kao veliki i mali nišandžija, Mustafa Dželal-zade i Mehmed Ramazanzade, o kojima se već na za to prikladnom mjestu govorilo. Među defterdarima su historijski najznačajniji za to doba, nakon Iskender-Čelebije, onaj iz Budima, Halil-beg, po tome što je u Ugarskoj uveo po Sulejmanu određeni registar za oporezivanje, te sirijski defterdar, Idrizov sin. Sve do Halila postojala su samo tri defterdara, rumelijski, anadolski, sirijski i egipatski. Halil je kao četvrti bio ugarski defterdar. Ebulfazl je pošao stopama svoga oca, velikog pisca osmanske povijesti, nadopunivši njegovo djelo »Osam rajeva« koje obuhvaća vladavinu prvih osam sultana — još s osam godina koje ispunjavaju vladavinu sultana Selima I. Djelo je napisano na perzijskom jeziku i nastavljeno je s istim govornim ukrasima. Mehmed-Čelebi, općenito nazvan Egri Abdi Oglu, sin grbavoga Abdija, znamenit je, kako Alija kaže, ništa manje po ispravnosti svoga pera, koliko po umijeću pismenih sastavaka. Njegova je spretnost korištena naizmjence u riznici i u državnom uredu, tako da je dva puta vršio dužnost defterdara i dva puta bio nišandžija. Njemu i velikom nišandžiji Mustafi pripada zasluga što je izdao tekst ne samo mnogih zakona nego i njihov zbornik. Onaj prvi je izdao kanunname sultana Mehmeda II, a ovaj je izdao kanunname financija za vladavine Selima II. Dva druga defterdara su naročito utjecali na poslovni tok i ostavili tako svoje ime; to su bili Nakaš Alija, tj. slikar Alija, koji je s velikim vezirom Ibrahimom gorljivo radio na tome da klevetama sruši Iskender-Čelebiju, i drugi Nevbehar-zade, štićenik nišandžije Dželal-zade Mustafe. Kad se uzdigao do defterdara, odbijao je zauzeti položaj ispred nišandžije, kojemu je dosad defterdar po činu prethodio, prije bi napustio službu, govorio je, nego da se podigne iznad svoga dobročinitelja. Sulejman je odobravao ovaj lijepi potez zahvalnosti i naredio da se odsad činovi

defterdara i nišandžija urede po trajanju godina službe. Egipatski defterdar Ibrahim autor je vrlo cijenjene zbirke turskih državnih dokumenata; ona se međutim ne može nipošto usporediti s najpotpunijom od sviju, naime s Munšeāti humājûn reis-efendije Feridūna, o kojemu će se kasnije još govoriti, za Murata III. Među najvrsnije državničke dokumente koji su proizašli iz pera ovih državnih sekretara spadaju: poslanice o pobjedi u mohačkoj bitki, o osvajanju Beograda, Rodosa, Tebriza, Bagdada, Budima i Sigeta, prepiska sa šahom Ismailom i šahom Tahmaspom i s vezirima (sa posljednjima i o Bajezidovu izručenju), Sulejmanova povelja za šerifa iz Meke i za velikoga vezira Ibrahim-pašu.

Predstojnici riznice i državni sekretari, koji su istovremeno bili pisci historije i stilisti, manje su upadljiva pojava, nego prinčevi i veziri koji su istovremeno bili pjesnici, kao Sulejmanov otac Selim I i stric Korkut, kako je to na jednom mjestu već spomenuto, koji su sami bili pjesnici. Sulejman stoji sa svoja četiri sina Selimom, Mustafom, Bajezidom i Džihangirom na prvom mjestu u biografijama osmanskih pjesnika toga vremena, a da na taj počasni položaj nije došao samo zbog titule sultana. No, pravi je sultan svih osmanskih lirskih pjesnika bio od osnutka Carstva pa sve do današnjeg vremena Abdul-Bâkî, tj. sluga Onoga koji vječno traje ili kraće nazvan Bâkî, onaj koji traje. Bâkî s Mutenebijem i Hafizom upotpunjuje vladarsko trojstvo triju najvećih lirika na tri orijentalna jezika (turskom, arapskom i perzijskom), a koje prednja Azija naziva isključivo tri jezika; Bâkî je općenito priznat knezom, kraljem i carom, sultanom, hanom i hakanom osmanske lirike. Rođen je početkom Sulejmanove vladavine, pa se uspeo za te vladavine s Carstvom sve do najvišega vrhunca veličine na kojem je ostao kao takav još i za vlade Selima II. Najviši procvat književnosti i vlasti, koje u historiji ne idu uvijek zajedno, kod Osmana se poklapaju u razdoblju vladavine Sulejmana I i Selima II na jednom te istom vrhuncu. Pjesnici, kao i učenjaci koji su umrli za osmogodišnje vladavine ovoga posljednjega, tako nedvosmisleno pripadaju prvoj, jer su u tom razdoblju rođeni i dobili naobrazbu, bili ispunjeni duhom dugovječne Sulejmanove vladavine, a za tako kratkotrajne vladavine njegova sina pojavili su se doduše kao pjesnici i učenjaci, ali nisu mogli za njegova vremena dovršiti započeti put. Sulejmanove pjesme nemaju doduše pečat pjesničkog genija, ali iz njih izbija ozbiljno dostojastvo vladara čiste moralnosti, a čovjekoljubivi duh koji ih nadahnjuje dobro odgovara imenu Muhibi, tj. onaj koji voli uz prijateljstvo, što je bilo Sulejmanovo pjesničko ime. Iako se ne može mjeriti s prvim pjesnicima svoga naroda, ipak mu pripada neosporna zasluga da je još u visokoj starosti, kada je običnim prirodama tako teško razbijati stare idole i pokloniti se novim duhovima prvorazredne veličine, priznao Bakijevu zaslugu nad svim ostalim pjesnicima svoga vremena, odmah kada je predao prvu pjesničku čestitku i otad ga

je slavio kao jednoga od prvih ukrasa svoga velikoga carstva koje je i po svojim suvremenicima tako veliko. Nije bio samo majstor na prijestolu, već gospodar i majstor riječi; Sulejman je svoga hvalitelja Bakija cijenio ne samo kao sultan, već ga je cijenio kao pjesnik, pa je u jednoj pjesmi, koja ističe velike perzijske pjesnike, počastio Bakija kao jedinog osmanskog pjesnika pjesničkom poveljom i proročkom riječi, koja se ispunila, o trajanju njegove slave. Zahvalan za to, Baki je oplakivao smrt velikoga vladara, svoga velikoga pokrovitelja, u jednoj elegiji koja je jedan od najblistavitih dragulja u kruni turskoga pjesništva. Jednu je drugu elegiju, koja se natjecala s Bakijevom, napisao u povodu Sulejmanove smrti učeni muftija Ebusuud koji je, kao i njegov pređ, izvanredno učeni muftija Kemalpaša — zade i Sadi efendija, zbog nekih gazela bio s ovim ubrojen sa strane nekih biografa u red tih pjesnika. Ne samo muftije i kadiaskeri, nego i paše i veziri, oponašajući Sulejmanov primjer i onaj njegovih sinova, nisu držali ispod časti pjevati gazele. Nesretni budimski beglerbeg Arslan-paša, veziri Džemali i Šems Ahmet-paša i veliki vezir Piri-paša navedeni su u biografijama pjesnika kao pjesnici, ali ni jedan se od njih ne može pohvaliti čašću velikoga pjesnika kao što je Baki, sultan osmanske lirike, a slijedeća devetorica suvremenika knezovi su turske poezije. Hajali, tj. »maštoviti«, zaslužuje to ime bogastvom svojih slika i žarkim bojama koje su najprije privukle naklonost svemoćnoga velikog vezira Ibrahima, a onda Sulejmanovu u tolikoj mjeri da je za svaku gazelu, za svaku kasidu, bio carski nagrađen i na kraju dobio čak i leno od stotinu i pedeset tisuća akči. Bio je Satijev protivnik, kojega je ipak često oponašao i koji je još za sultana Bajezida službeno morao napisati tri svečane pjesme (za Novu godinu, za Veliki i Mali Bajram) i za to dobivao dvije tisuće akči, komad čohe i bogate tkanine. Vremenom je prevelikom plodnošću sam toliko srozao vrijednost svojim pjesmama da je nudio gazelu po dukat. Osmanskom Aretinu, Gazaliju ili Deli Büraderu, tj. »ludom bratu«, autoru »Šaha i prosjaka« i djela o carigradskoj pobuni, naime o Jahja-begu, već je bilo dosta govora kad su se opisivali dotični događaji. Fuzuli je opisao ne samo užitak opojnih pića i opijata, »Ljubav Lejle i Medžnuna«, već je na turski preveo i perzijski »Raj mučenika« pod imenom »Vrt blaženih«. Kao pisci romantičnih pjesama stekli su veliko ime Dželili i Fikri. Dželili je obradio omiljeni siže perzijskih i turskih romantičara, »Husrev i Širin«, »Lejla i Medžnun« i preveo »Šahnamu«. Fikri je odabrao novu romantičnu građu u ljubavi među zvijezdama, između Sunca i zvijezde-zornjače, između Marsa i Venere; napisao je pjesmu »O cvjetnoj gredici« i »Djevice misli«. Revani, koji je umro u prvoj godini Sulejmanove vladavine, pripada zapravo dobu njegova oca, ali kao autor knjige »O užitku«, opisivanju pravog pjesničkog sadržaja, pripada najvećim osmanskim pjesnicima. Među ovima i Lamii zauzima časno mjesto. On

među piscima proze zauzima prvo mjesto ukrasima svoga bujnoga izraza kao i Ali-Vasijevim prijevodom tzv. Bidpaijevih basni, što se općenito smatra majstorskim djelom turske proze. Lamii se natjecao sa Satijem pišući kao i ovaj romantičnu pjesmu »Svijetlo i leptir«, a s Ahijem, prevodeći na turski alegorični Fetahijev roman »Ljepota i srce«. Po Sulejmanovu nalogu preveo je i najstarije romantične perzijske pjesme »Veis u Ranim« od Nizamija; »Absal i Selman« od Džamija i »Vamik i Azra« od Ansarija; pa Nizamijevih »Sedam likova« i Ârifijevu »Grudu i malj«. Poetski je opisao i Ferhatove romantične patnje i historijsko Huseinovo mučeništvo. Preveo je i arapsku apologiju »O plemstvu čovjeka« i napisao zbirku lakrdija, jedan komentar Sādijeva Gülistana, preveo je nadalje Džamijeve »Biografije mistika« i »Dokaze o poslanstvu« te opjevao pobunu u Brusi. Pored ovih spomenutih velikih deset pjesnika za Sulejmanova vladanja, nabrajaju antologije i biografije još deset puta po deset njih, a za sultan Selimova vladanja pedesetak njih, većinom lirika. Neki su od njih kao ciklički pjesnici iznijeli i pojedine ratne događaje ili su stavili u stihove vladavinu jednoga sultana ili čak čitave osmanske povijesti. Tako je Sudi opjevao Mihaloğluova djela, Merahi i Agahi opsadu Sigeta, Šukri i Derûni vladavinu Selima I, Hajati i Mahremi Sulejmanovu, Hadidi, Šemsi Ârif i Hazarpâre opjevali su vladavinu svih osmanskih sultana sve do kraja vremena. Posljednja četvorica imaju naslov šehnamedži, tj. »autori kraljevskih knjiga«, jer njihova djela obuhvaćaju čitavu osmansku povijest, kao što šahnama obuhvaća perzijsku. U dvostrukom svojstvu, kao pisci historije i pjesnici, nastupaju biografi i sakupljači cvjetova-pjesnika, od kojih je prvi Sehi iz Edrena svom djelu dao isto ime kao Idriz svojoj osmanskoj povijesti, naime »Osam rajeva«. Njega je slijedio Ahdi ben Šemsi iz Bagdada, rođeni Perzijanac, koji je u svom »Ružičnjaku pjesnika« sakupio informaciju o dvije stotine svojih suvremenika, kojima je i previše širokogrudno priznao ime pjesnika. Zbog te pristrane ljubavi prema svojim zemljacima, stanovnicima Kastamonija okrivljen je s pravom i Latifi, biograf pjesnika, koji ih je nabrojio tri stotine. I konačno od četiri stotine pjesnika, o čijim je životnim prilikama i procvatu naširoko pisao Âšik Čelebi u jednom velikom svesku, pripada samo četvrtina vladavini sultana Sulejmana; pisac ga je preživio samo šest godina.

Od velikih učenjaka-pravnika, koji su za Sulejmanova vladanja okružili njegov prijesto svijetlom slavom i čija se djela slave, već su spomenuta obojica muftija, Kemalpaša-zade i Ebusuûd s mulom Ibrahimom iz Haleba, piscem islamskog zakonika, koji je još i danas u upotrebi u čitavom Osmanskom carstvu. Oni su poput dva mora koja se spajaju uz velikoga filologa Sururija. Kolos enciklopedijske, naročito biografske i bibliografske učenosti je Taškőpri-zade, rođen u Taškőpriju, koji je u svojoj enciklopediji nazvanoj po predmetima znanosti, sistematski ure-

dio tri stotine i sedam znanstvenih razreda i o svakom naveo najvrsnije pisce. U svom je djelu »Djelići anemone« prvi sakupio biografije osmanskih zakonodavaca od Osmana I sve do polovine Sulejmanove vladavine. Enciklopedijske naravi su i oba djela Hafiza Adžema, premda nisu toliko opširna; jedno se od njih zove »Grad znanosti«, a drugo »Popis znanosti«. Pisao je isto tako lijepe priručnike kao i razrađena djela. Sa svojim bratom Mustafom, državnim sekretarom za sultanov potpis, natjecao se Salih Dželal-zade koji je velikog perzijskog sakupljača pripovijedaka preveo na turski još za Bajezida i po njegovoj naredbi, a zatim je u jednom vlastitom djelu pisao povijest Selima I. Ne manju zaslugu za povijest od obojice Dželalzada ima Perzijanac Larî, koji je iz službe indijskoga sultana Humajun-šaha prešao u osmansku, te napisao univerzalnu povijest pod naslovom: »Ogledalo aiona i putevi obavještavanja«; pisao je i bilješke uz mnoga temeljna djela prava. Jednako velik u gramatici i dogmatici je Bergili, u obje nauke poznat po svojim Osnovama koje su još nedavno bile umnožavane tiskom u Carigradu. On je Canisius i Donat osmanskih škola. Učitelj prinčeva sultana Sulejmana, Hajredin koji je za javnih diskusija profesora uvijek sjedio uz Sulejmana, spomenut je prigodom svečanosti obrezivanja. Takve su diskusije priređivali često i veziri da bi bodrili učenjake. Tako je veliki vezir Ajaz-paša pozvao osam upravitelja osam škola Mehmeda II da pred njim diskutiraju. Od šest dvorskih liječnika, koji su također branili svoj čin među ulemom, stekao je trajni spomen za Sulejmana neki Mehmed, Kajsunijev sin, ne samo što je pomogao zatajiti sultanovu smrt s velikim vezirom Mehmedom Sokolovićem nego i kao pjesnik pod imenom Nidai. Od tridesetak šejhova samo su neki značajni jer su svoje ime vezali za Sulejmanova osvajanja, kad su oduševili vojsku svojim riječima, kao šejh Alaedin za osvajanja Bagdada i šejh Nuredin za sigetske vojne. Od dvije stotine učenjaka-pravnika, o čijim životnim prilikama govori Tašköpri-zade i njegov nastavljač Atāi, samo ih je pedesetak poznato kao pisci značajnih djela.

Uz ovaj pregled osmanske književnosti za Sulejmana nadovezuje se najzgodnije izvještaj o usavršavanju mudrih uredaba Mehmeda II glede hijerarhije nastavnoga kadra. Ulema, naime pravnici, u isto su vrijeme učenjaci teologije i prava, a to je zapravo u Osmanskom carstvu tijelo za održavanje zakona. Oni su se podigli do onoga stupnja organske savršenosti koja ih je sve do sada, usprkos svim vanjskim i unutrašnjim faktorima, ipak držala na okupu. Sulejmanovo se poboljšanje odnosilo na uredbu o stupnjevanju naučne karijere muderisa ili upravitelja škola koje je Mehmed stavio u pet razreda (po dohotku od dvadeset, trideset, četrdeset, pedeset i šezdeset akči), a ove je opet podijelio na vanjske i unutrašnje. Prva tri razreda bile su medrese u pokrajinama, ali i u glavnome gradu, izuzevši osam medresa uz džamiju Mehmeda II, a zvali su se osmaci i bili su plaćeni

dnevno s pedeset akči, tj. jednim dukatom. Samo su dvojica bili šezdeseci, naime oni uz džamiju Aja Sofije i uz Ejubovu džamiju. Sulejman je nad ove dvije medrese stavio svoje četiri, u vlastitoj džamiji, sa sedamdeset akči plaće i čitavoj je skali dao deset stupnjeva po omiljenoj brojci deset. Naime, prvo su bili vanjski; drugo vanjski gotovi da istupe; treće: unutrašnji; četvrto, unutrašnji gotovi za istupanje; peto, kandidati za područje osmaša (uz džamiju Mehmeda II); šesto, osmaši (na Mehmediji, plaćeni s pedeset akči); sedmo, šezdeseci (na džamijama Aja Sofije i na Ejubovoj); osmo, drugi šezdeseci (ne po plaći, nego samo po činu iznad prethodnih); deveto, kandidati za Sulejmaniju; deseto, upravitelji same Sulejmanije. Samo onaj put, kojim se prelazi svih deset stupnjeva (nije dopušteno niti jedan preskočiti), daje pravo na prvi od pet razreda koji predstavljaju najviše počasti prava. Tko nema hrabrosti ili vremena da ih sve prođe, neka se zadovolji podređenim položajima suca. Međutim, sva ulema, najniža kao i najviša, dijeli dvije velike privilegije, da su oslobođeni poreza i da su sigurni za svoj imetak u svojim obiteljima, jer nikad ne potpada pod fisk. Tako je jedina aristokracija Osmanskog carstva, naime učiteljski i sudački stalež, osigurana nagomilanim imetkom u velikim obiteljima uleme od pokoljenja do pokoljenja. Zakon da se ne smiju preskočiti stupnjevi, samo se time zaobilazi što se sinovi velikaša već u kolijevci upisuju u muderise, a kad dorastu do mladića, stoje već na vrlo visokom stupnju počasti u pravu.

Sulejman, po prirodi velikodušan i darežljiv, dobro je spoznao punu vrijednost blaga, kao ratni živac i žilu-kucavicu u miru. Prve su godine njegova vladanja, već zbog vojnih pohoda na Beograd i Rodos, dovele do potrebe izvanrednih financijskih mjera, a neposredno prije trećeg vojnog pohoda, mohačkog, raspisan je u čitavom Carstvu izvanredni ratni porez od petnaest akči po glavi, bez obzira na vjeru ili imovno stanje. To je za Sulejmanove vladavine bilo jedino izvanredno oporezivanje, a ponovni pokušaj toga izostao je kao nepotreban, bio je opasan zbog mrmljanja u narodu. Slijedeći vojni pohodi nisu bili opterećeni teškim izdacima zbog osvajanja pograničnih tvrđava (kao Beograda i Rodosa), nego su nadomjestak ratnih izdataka tražili u pljački osvojenih zemalja ili u danku koji su im nametali. Ugarska, koju je često bïo bič rata i pometala metla letećih odreda, opterećena godišnjim dankom kao Erdelj i konačno krvavo očerupana financijskim uredbama defterdara Halila, platila je krvlju osvajačke raspikuće. Nije samo Dubrovnik zajedno s Moldavskom i Vlaškom plaćao danak, nego i Venecija i Austrija, prva za posed Cipra i Kefalonije, a druga za posjed gornje Ugarske. Egipat, u početku oporezovan samo s osam stotina tisuća dukata, uskoro je zbog financijskog žara njegovih namjesnika plaćao milijun i dvije stotine tisuća dukata, od čega suvišna trećina nije stavljena u riznicu, nego je utrošena na gra-

đenje vodovoda. Uz ova redovita primanja, pritjecala su i izvanredna, kao za Meku ostavljeni sanduci blaga indijskog vladara Gudžurata koji je umro. Zatim je tu bilo bogatstvo smaknutih vezira i namjesnika, koje je samo kratko vrijeme oticalo drugim kanalima, ali je uskoro opet natrag poteklo u carsku riznicu. Tako je to bilo s blagom smaknutoga defterdara Iskender Čelebije, svemoćnoga velikog vezira Ibrahima, s Piri Reisovim posudama, napunjenim egipatskim i arapskim zlatom. U Sulejmanovim očima je najveća zasluga velikog vezira Rustema bila ta što je nagomilao blago, premda sultanu nije izmakla nesavjesnost velikoga vezira, a naročito prodavanje položaja. Ipak je sve dopuštao, misleći da će strah u kojem je Rustem živio, dostajati da stavi granice njegovim ucjenama. Za Rustema je u mirovnim pregovorima s Austrijom zatražena, pored svote koju je trebalo dati za sultana, još i posebna za velikoga vezira; u turskim dokumentima se to zove danak, a u austrijskim počasni dar. Rustem je procjenjivao podavanje namjesništva prema tome koliki je bio prihod; kada je za Mehmeda II jedan patrijarh obnovio uobičajeno davanje od pet stotina dukata, povisio ga je na tri tisuće. Usprkos ovim izvanrednim davanjima bili su redoviti porezi vrlo umjereni; osnovni porez nije iznosio više nego četrdeset do pedeset akči, tj. otprilike jedan dukat po ognjištu i na isto toliko su se mogli pripisati izvanredni nameti (avâriz). Od dvije ovce, dana je jedna akča, i tri do pet akči gulamije, tj. poreza za dječake, za komesara. Krunska imanja su tada iznosila ogromnu svotu od dvije tisuće četiri stotine četrdeset i jednog tovara akči, tj. oko pet milijuna dukata. Ukupni prihodi, navodi venecijanski konzul u svojim izvještajima, kad se vraćao sa svoga poslanstva, iznose ukupno sedam do osam milijuna dukata.

Bez obzira na to što su se mogla kupovati namjesništva, što se zbog Rustemove pohlepe najprije uhodalo, bar se nisu mogli kupovati položaji vojnika i oficira. Sulejman se u tom strogo pridržavao načela svoga oca Selima. Jedan trgovac, koji mu je posudio šezdeset tisuća dukata, molio je za to položaj džebedžije (kovača oružja) za svoga sina s dnevnom plaćom od dvije akče. Selim je vlastitom rukom napisao uz referat svojih vezira, koji su došli na savjetovanje: »Ja bih vas sve smaknuo, tako mi mojih pređa, kad me ne bi suzdržavalo govorkanje da je to zbog novca. Dajte mu njegov novac i čuvajte se da ubuduće podnesete sličan prijedlog.« Glavno uređenje vojske, koje je Sulejman uveo, bilo je ukidanje juruka, tj. neredovite rumelijske pješadije, i usavršavanje i proširenje janjičara. Sve do njega, njihov je najveći broj iznosio dvanaest tisuća. Sulejman ga je povećao na dvadeset tisuća. Do njega je janjičar imao samo jednu akču plaće dnevno, a ako se istaknuo dobio je, na kraju svake vojne, povećanje od dvije do tri akče. Sulejman je utvrdio tri plaćevna razreda: prvi (kučük) od tri do sedam akči na dan

za eškindžije, tj. one u pravoj službi, drugi je razred iznosio dvadeset osam do devet akči za amelmande, tj. veterane; oni koji su stanovali u glavnom gradu u posebnim kasarnama dobili su ime kurudžije; treći je razred bio za vojnike i oficire-invalide, oturak, tj. onih od trideset do stotinu i dvadeset akči. Ovi su položaji s povećanom plaćom krajnje štedljivo dijeljeni zbilja samo u službi osijedjelim ratnicima koji su svoju hrabrost dokazali zadobivenim ranama i za dalju službu bili zaista nesposobni. Broj kurudžija iznosio je samo četrdeset. U istim štedljivim okolnostima pridodani su im čauši i mumdžije (kaplari). Čitav odred janjičara imao je samo tri čauša i dvanaest mumdžija, ali se čauši i ćehaje (poslovni upravitelji) nisu često mijenjali (kao kasnijih godina), već bi ostajali sedam do deset godina na svom položaju. Škola za mlade janjičare sastojala se, još kao u prvo vrijeme kad je uređena, od novačene kršćanske djece. Dječaci su, odjeveni u crveno sukno, učili četiri ili pet godina jezik i službu, sve dok nisu osposobljeni za prave janjičare, kad su bili uključeni u jedinicu. Sulejman je sagradio devet kasarni i kad ih je prvi puta posjetio, primio je iz ruku general-poručnika (kulćehaja) plaću veterana od četrdeset akči. Otada su Sulejman i njegovi nasljednici na dan kad je bila isplata prolazili pored kasarni u stranoj nošnji, da ih se nije moglo prepoznati, a vrhovni je sobar (baščohadar) primio iz ruku pukovnika prvog odreda plaću koju je povećao za nekoliko šaka dukata i podijelio među vojnike na straži. Zbog tako počasnog prijema bila je u sobama prvog odreda jedna uređena odaja s prijestoljem i uvijek zatvorena. Već nekoliko godina prije izgradnje novih janjičarskih kasarni dao je Sulejman janjičarima dokaz svoje visoke milosti što je primio posudu šerbeta i naredio da mu, kada god bude prolazio, glavar šezdeset i prvog džemaata pruži posudu sa šerbetom. To je bila počast koja je ovom odredu davala čast zatvorene prijestolne dvorane. Jedan drugi oficir je pružio posudu sa šerbetom vrhovnom evnuhu kad je pratio sultana; jednako je počašćen i veliki vezir kada god je prolazio kraj kasarni. Sultan je posudu stavio na usta, a nosač mača, koji ju je vratio, napunio bi je zlatom. Ista se svečanost održavala na dan svečanoga opasivanja mačem novoga sultana kad bi prolazio kraj ovih starih kasarni. Samo je svaki novi sultan pridodao značajne riječi: »Opet ćemo se vidjeti kod crvene jabuke!« Tako Turci nazivaju grad Rim. Broj redovite vojske iznosio je, kad je Sulejmanova moć bila na vrhuncu, naime za vojnog pohoda na Siget, četrdeset osam tisuća tri stotine i šesnaest ljudi. Njihova je plaća bila dva milijuna šest stotina četrdeset tisuća i devet stotina akči (52.818 dukata); vojska je time bila dvostruko veća nego što ju je Sulejman našao kad je počeo vladati. S neredovitim pješacima i konjanicima, letećim odredima, trkačima i tumaračima iznosio je broj u pojedinim vojnama oko trista pe-

deset tisuća ljudi. Najveći broj artiljerijskog oružja bio je tri stotine topova, a mornarica je brojala tri stotine jedara.

Kao što je vodio brigu oko usavršavanja ustrojstva janjičara, vodio ju je i oko konjaničkih lena, timara i zijameta, čiji se vlasnici doduše također zovu spahije, ali se ne smiju zamijeniti s plaćenim spahijama koji tvore prvu četu od četiri redovite konjice. Murat I, koji je janjičare najprije organski uredio pa se novačenjem kršćanske djece uvijek pobrinuo za novo ucjepljenje grčke, srpske i bugarske krvi na tursku podlogu, pobrinuo se i za pravilno raščlanjivanje lena, tako da su ona uvijek nastavila živjeti u muškoj lozi, a ako bi se ugasila, pripala bi državi. Zločin nositelja lena mogao je učiniti da ga on izgubi, ali ne i njegova djeca. Više timara ujedinjenih u jednoj glavi, tj. mala lena, mogla su se pretvoriti u jedno veliko, zijamet, ali se obrnuto zijamet nije mogao komadati. Niti jedan zijamet nije smio imati manju vrijednost od dvadeset tisuća akči. Njihova je podjela prepuštena namjesnicima. Desete godine svoga vladanja, Sulejman je odredio da ubuduće namjesnici dodjeljuju samo ona manja lena, bez daljeg propitivanja i podjele dokumenata, pa su odsad nazivani tezkeresiz, tj. bez isprave. Veća su lena najprije provizorno dijeljena putem naredbe o dodjeli (tevdžih fermani). Ta je onda upućena namjesniku pokrajine u kojoj se nalazi leno, a fermanom je naredio ovaj da se sakupe obavještenja da li je molitelj zbilja sin spahije (jer samo njima su se trebala davati lena) i kakve je prihode otac imao kad je umro. Ako je sve bilo u redu, dobio je molitelj od paše provizornu ispravu (tezkere) i tek kad je pokaže na Porti, bio je napisan pravi dokument o dodjeli lena (berat). Ova su se lena zvala, za razliku od gore spomenutih, tezkerelü, tj. prividna lena, lena sa ispravom. Ako je posjednik lena, koji je pao u boju, imao zijamet od dvadeset do pedeset tisuća akči i ostavio trojicu sinova, nije se ovima u početku mogao dati veći timar od četiri do šest tisuća akči; ako otac ne bi pao u boju, nego umro u krevetu, mogao se zajedno dvojici dati samo timar od pet tisuća, a jednom ne veći od četiri tisuće akči. Ako su sinovi već prije očeve smrti posjedovali timare, trebali su dobiti razmjerno prilog od dvije stotine do dvije tisuće akči. Zaobilazeći odredbe u ovom fermanu koje su povezane, običavali su namjesnici, kad su dobili ferman o dodjeli ili, bolje reći, uputu za veće leno, izdati umjesto naložene priznanice (tezkere) dokument o uputi (tahvil kâğdi). Tako su spahije mogli ući u posjed svojih lena, a da se dalje nisu brinuli za izdavanje povelje od Porte. Zbog toga je rumelijski beglerbeg Lutfi-paša, kasnije veliki vezir, dobio umjereniju naredbu da odsad više ne izda takve uputnice, nego da kandidate, bilo da su sandžakbezi, ćehaje, tj. poslovni upravitelji, ili defterdari timara, subaše (oficiri) ili jednostavne spahije (uživaoci lena), uputi Visokoj porti zbog pretvaranja njihove priznanice u roku od šest mjeseci u povelje. Jedno se leno doduše

moglo u dijelovima (hisa) istovremeno dati na više njih, ali udjeli su zajedno uvijek smatrani jednom cjelinom, a komadanje je, bez dopuštenja Porte, bilo strogo zabranjeno. Većina naredaba, koje su izdane u pogledu lena za Sulejmanove vladavine, temeljile su se na fetvi muftije Ebusuûda. U godini Sulejmanove smrti sakupio je defterdar Mehmed-Čelebi, odmah nakon Selimova dolaska na prijestol, sve te fetve i fermane u jednu knjigu koja se zove kanunname lena, u kojoj se suglašuje s izrekom muftija da je svo zemljište u islamskim državama trovrsno: prvo su desetine, to je posjed koji je došao u posjed muslimana u doba osvajanja, koje je pravo vlasništvo (mülk), za što daju desetinu (ušr), a ne osnovni porez (harač); drugo su ona koja plaćaju harače koja su, za vrijeme osvajanja, prepuštena svojim nemuslimanskim vlasnicima s tim da, osim osobnog poreza ili glavarine, plate još i dvostruki porez, tj. osnovni porez (harač) i porez na dohodak. Ova su zemljišta potpuno vlasništvo posjednika, kao i pređašnja, a razlikuju se od njih samo višom stopom oporezovanja. Treća su konačno tzv. državna zemljišta, koja država prepušta kao doživotan posjed uz vršenje ratne službe, samo što država ima pravo vlasništva nad tom zemljom. Ova posljednja su lenska zemljišta; njihovu posjedniku, nosiocu lena, plaća podanik ili seljak (raja) zakupninu (tapu), osnovni porez, pod imenom zemljarine (ili zemlje od koje se dobiva urod) i porez na dohodak, pod imenom desetine, iako je taj porez iznosio više od desetine prinosa, naime devetinu, osminu, sve do polovine.

Od prirode lena, kako je ona ovdje prema jasno izloženim osnovama islamskog državnog prava u Rumeliji i Anadolu, bitno se razlikuje u Egiptu uvedena zakupnina državnih dobara, ne po načelu vlasništva, već po raznolikosti dobivanja prihoda. Po iskazu Kurana zemlja je Božja, a On je daje u naslijeđe kome hoće, tako da je iskonski čitavo zemno carstvo Božje i pravno pripada imamu, Božjoj sjeni na zemlji. Međutim, kad se neka zemlja osvoji, imam, vladar, prenosi ovo pravo vlasništva na zemljišne posjednike-muslimane uz davanje desetine, a na nemuslimane uz davanje zemljišnog poreza i poreza na dohodak, dok vladar nema dalje nikakva prava na ta zemljišta. Njihovo se vlasništvo nasljeđuje od oca na sina s neograničenim pravom na prodaju, diobu, darivanje kao zaklade i sa svim ostalim pravima vlasnika. Takav posjednik je sam vladar u pogledu svojih obiteljskih i prihodnih dobara (hâs), čiji su dohoci često dani umjesto plaće visokim državnim činovnicima. U sasvim drugim odnosima su zemaljska ili državna imanja koja su se davala kao lena za ratnu službu i gdje se u muškoj lozi dalje nasljeđuje posjed, ali ne i vlasničko pravo na prodaju, diobu i davanje zaklade, a u svakom smrtnom slučaju država je zemlju ponovno dodjeljivala. Ova imanja, koja se u Rumeliji i Anadolu daju kao manja ili veća lena (timari ili zijameti), zovu se u Egiptu zemljišta za zakupninu, a ta se ne daju za jednake usluge u službi niti sa isklju-

čivim doprinosom kao lena. Dok se nosilac lena smatra doživotnim vlasnikom, a prihod dobiva od podanika, seljaka, i državi ne plaća ništa, dotle zakupnik, nasuprot tome, plaća državi zakupninu, a samo višak dijeli sa seljakom. To je razlika između rumelijskog i anadolskog lena od ovoga državnog zemljišta davanog u zakup u Egiptu. Iz toga se objašnjava da je u evropskim i azijskim zemljama Osmanskog carstva nosilac lena (zaim ili timarlü) kao i njegov podanik (raja) daleko bolje prošao nego najamnik (multezim) u Egiptu i njegov seljak (fellah). U Egiptu je osvajač, sultan Selim, naišao na uredbe o zakupu koje potječu od početka 14. stoljeća, a koje je uveo sultan babaritskih memluka, Nasir ben Kilaun, ali su propadale nakon njegove smrti. Zemljišta u zakupu, protivno njihovom iskonskom određenju, po kojem su trebala biti dana u zakup samo ratnicima — bila su u rukama građana i obrtnika pretvarana u vakf, tj. zakladna imanja vjerskog fonda ili su davana kao hipoteka na mirovine. Već je sultan Kaitbaj, otprilike četrdeset godina prije osmanskog osvajanja, nastojao zaustaviti nered jednom uredbom, ali je on postao sve veći za pretposljednjeg sultana memluka, Kansu Gavrija, a još više za Hair-bega, prvog osmanskog namjesnika. Sulejman je svoju pažnju hitno skrenuo na Egipat zbog pobune namjesnika Hain Ahmeta i kad je ova sretno prigušena, uredio je zemlju njegov svemoćni vezir Ibrahim. Prava egipatska kanunnama ne datira od Ibrahimova puta u Egipat, nego od namjesništva evnuha Sulejmana, osvajača u arapskim i indijskim morima i kasnijeg velikog vezira. Ta kanunnama je određivala beriva i poslove kašifa ili memlučkih oficira, šejhova, gradova i sela, nadglednika financija i grada, namjesnika-paše, zakupnika i pisara, komesara i nadglednika hambara, premjerivača polja i seljaka. Ona obuhvaća uredbe o zakladama, maltarine, uredbe o novcu, porezu i često se poziva na stare uredbe sultana Kaitbaja, a svrha je bila prvenstveno ta da se one održe. Bilo je tim potrebnije napisati ih i dati novi popis zemljišta, jer je požar uništio stare poreske spiskove. Turske plaćeničke čete su u Egiptu podijeljene na sedam razreda, na janjičare, azape, čauše, muteferike, džebedžije, tüfenkdžije i gönnüllüje.

Sa zakona koji se tiču nosilaca lena u Rumeliji i Anadolu i zakupnika državnih imanja u Egiptu, prijeći ćemo na one o raji, tj. podanicima (muslimanima i nemuslimanima) koji posjedniku lena plaćaju porez i davanja. Zakon o podanicima (kanuni raja), koji je izdao sultan Sulejman i zatim bio djelomice potvrđen a djelomice proširen od sultana Ahmeda I, odredio je iznos koji su podanici trebali davati gospodaru lena kao davanja, naime: zemljarinu, davanje od uroda (po vaganu), taksa na neženje, porez na ženidbu, novac za zimovanje ovaca, za pašu, za pčele, za mlin, porez po ognjištu i porezi za sudovanje i za roblje. Sva davanja se u islamskim zemljama dijele na dva razreda, naime

na zakonita, tj. ona koja su već određena Kuranom i osnovnim propisima Islama i na proizvoljna, koja ne određuje zakon (Kuran), nego su uvedena političkim uredbama (kanun), pa se zato nazivaju divanskim nametima. Nameti, koje ne propisuje niti Kuran niti kanun, spadaju u iznuđivanja, kojima je arapsko ime »avani«, a prešlo je i kao pojava sa Istoka na Zapad. Zakoniti nameti su glavarine, desetine, porez na zemljište i prinos s njega, a svi zajedno imaju skupni naziv: harač. Proizvoljni nameti su: maltarine, pristojbe, dažbine i kazne, općenito nazvani: divanska davanja. Dažbine su osobni porezi, kao porez na neženje, porez na vjenčanje (različito, prema tome da li se oženi djevojka ili udovica) i porez oženjenih ili stvarni porezi, kao što su: sudske takse i sporedni prihodi. Kazne se plaćaju ili za teške redarstvene prekršaje (džerime) ili za lake, koji se zovu »bad ü hava«, tj. »vjetar i zrak«. Maltarina se plaća na robu kao uvozna ili izvozna taksa, kao novac za prijevoz ili putarina ili se plaća za živežne namirnice, kao porez na mesnicu i vinograd. Nameti su takse za skladišta, za vagu i žigosanje, za sluge, za stražu, nameti za komisije i mešetare, a svi drugi su obuhvaćeni širokim pojmom »novine«. Ove pristojbe nipošto nisu ujednačene, nego su različite u raznim namjesništvima i zbog toga postoji toliko različitih kanunnama za poreze koliko ima namjesništava. Ove je kanunname sakupio prvi defterdar Mehmed efendija Abdi za vladanja sultana Selima II u jedan svezak, a defterdar Ajni ih je ponovno izdao za vladanja Ahmeta I. Tako se u Siriji zemljišta ne oporezuju kao u Rumeliji i Anadolu po ćiftu i dönümu (dunumu) ili po lancu zemlje i doprinosu, nego po feddanu i addanu, tj. po pruzi koju preore par volova od jutra do podne i po putu kojim količina vode protječe iz ribnjaka po jarku za dvadeset četiri sata. Doprinos sa zemljišta danog u zakup, bilo u žitu ili novcu, zove se dimos; drveta maslina su podijeljena u nevjerničkа i islamska i prema tome se različito oporezuju. U lukama, osim gore spomenutih pristojbi, postoje još: pristojbe za dolazak, pristojbe za dokumente, pristojbe za preinaku, pristojbe za djećake, za poklone, za poslugu gospodara, za metenje, za izdavanje, za svečanosti, za svečanu odjeću, za gumna, te petina. Druga davanja pogađaju rižina polja za navodnjavanje, na stepama za stoku koja tamo unaokolo luta, davanja za stočnu hranu i za prinose na livadama, te konačno kuluk, davanje u živežnim namirnicama za vojsku koja onuda prolazi i ratni porez.

Osim kanuna o janjičarima, rumelijskim i anadolskim lenima, o zakupnicima u Egiptu i o raji (podanicima), proširio je Sulejman i kanun o podjeli zemalja dobivenih osvajanjima, tako da je carstvo bilo podijeljeno u dvadeset jedno namjesništvo, koja su sačinjavala stotinu i pedeset sandžaka, a, u dnevniku njegovih vojnih pohoda, spominje se više njegovih uredaba kojima je vršio promjene u kanunu državnih običaja (ajin) kao i ceremonija (tešrifat). Naročitu je brigu posvetio policijskim za-

branama i kaznenim zakonima čije su kanunname u pet glavnih dijelova osnova tegobnog zakonodavstva Osmanskog carstva. Prvi dio o bludništvu kažnjava prijestupe, po veličini imetka, novčanom kaznom od tisuću akči za najbogatije, a trideset za najsiromašnije. Otmičari dječaka ili djevojčica kažnjavaju se za to gubitkom muškosti; tko dočekuje ženu ili kćer drugoga da ih uplaši, pa ih poljubi, dobiva strogi ukor i plaća po akču za svaku riječ i za svaki poljubac; tko to čini s robinjama, proći će za polovinu cijene plaćajući za dva poljupca ili dvije riječi po akču. Tko optužuje zbog zavođenja bez svjedoka, neka mu se ne vjeruje; ako se optuženi zaklinje na protivno, dobit će djevojka ili žena sudski ukor i platit će akču. Otac, koji spava s robinjom svoga sina, ne podliježe novčanoj kazni. Tko se ogriješi sa životinjama, dobiva strogi ukor i plaća po akču za svaki slučaj spajanja. Drugi dio odmjerava kazne za psovke i batine novčanim kaznama za istrgnutu bradu, pljuske i rane na glavi, ali važi ona: zub za zub, oko za oko; ipak se krivac može, ako je s tim zadovoljan tužitelj, otkupiti odmazde tako da bogataš plati za izbijeni zub dvije stotine, a siromah trideset akči. Za robove plaćaju njihovi gospodari samo polovicu kazne. Ako se časne žene tuku, one koje su pod feredžom, sudac će otpraviti prijetnjama i kaznom od dvadeset akči. One bez feredže, tj. nečasne žene, proći će s ukorom i s novčanom kaznom sa dvije akče za svaki udarac. Treći dio sadrži kaznu za pijenje vina, za krađu, ulično razbojstvo i pljačku. Za svaki gutljaj vina, plaća se po jedna akča, tako i za svaki komad ukradene peradi; ali kradljivcu konja, mule, magarca ili bivola, bit će odsječena ruka, a može se i otkupiti s dvije stotine akči. Bliski rođaci, koji se međusobno okradu u kući, proći će s ukorom; tko u srditosti skine drugom turban s glave, dobit će ukor i dat će akču. Lopovi koji ukradu robove, provale u dućane ili su već nekoliko puta uhvaćeni u manjim krađama, bit će obješeni. Za grabež, počinjen u blizini sela, jamče svi njegovi žitelji. Ako su kradljivci uživaoci lena, bit će doduše uhapšeni, ali, prije nego budu kažnjeni, treba o tom izvijestiti Visoku portu. Lažnim svjedocima, krivotvoriteljima i onima koji proturaju lažni novac, bit će odsječena ruka. Tko dva puta na dan propusti zakonitu molitvu koju treba obaviti pet puta ili ne posti, kaznit će se jednom akčom; kamati nikada ne smiju prijeći 11%. Tko kleveće i ocrnjuje drugoga, neka plati za štetu koju je nanio klevetom. Četvrti dio se bavi trgovinom, a peti ponašanjem u pojedinim cehovima. Prvi slučaj zaslužuje da kažemo nešto o preporuci da se čuvaju životinje za vuču, a tu zaslužuje pažnju više sporednih naredbi, koje su karakteristične za običaj i tursku policiju. Pekari moraju strogo paziti na odnos maslaca i brašna za razne vrste peciva, a kuhari moraju paziti na pocinčane (kalaisane) bakrene kotlove. Cijena halve, tj. slatkiša određuje se prema postojećoj cijeni meda i badema. Prodavači suhoga voća i svje-

žega grožđa imaju pravo na dobit od 10%. Cijena raznih vrsta cipela, čizama i papuča je utvrđena; tako i cijena sedla, ulara i džema. Građevinari i stolari rade kroz dan za deset akči i za hranu. Dužina drva je određena na različite načine, prema tome da li se tovari na magarce, mule ili deve. Vlasnici kupališta se moraju pobrinuti za tople odaje, spretne ljude za struganje, masere i dobre brijače; nevjernicima trebaju dati naročite pregače, a brijači ne smiju nožiće kojima šišaju muslimane upotrebljavati za kaure, a ne smiju upotrebljavati ni iste ručnike za jedne i za druge. Prosjaci smiju prositi samo u dane kada se trguje, ali ne u džamijama; gubavcima je zabranjeno hodati gradom. Ništa se ne smije prodavati bez propisa o kojima zajednički odlučuju gradski sudac i sudac tržnice. »Toga se moraju pridržavati, a ne raditi drugačije«. Ovaj izvadak iz kaznenog zakonika pokazuje da su se Sulejmanovi moralni zakoni i policijske odredbe mogle prihvatiti kao narodu po ćudi, jer se brinu za jeftinoću i kakvoću nužnih potrepština prehrane i odijevanja, a drugi su opet tako blagi i popustljivi prema grijesima čulnosti da su prije zgodni potaći, nego suzdržavati. Ako u tom pogledu Sulejmanov zakonik teško može izbjeći prijekor strogih moralista, zaslužuje pohvalu filantropa kao i državnika zbog rijetke primjene dviju glavnih kazni koje je islamsko zakonodavstvo Kurana postavilo za brakolomstvo i krađu, naime kamenovanje i odsijecanja ruke, jer se čovjek od obiju može otkupiti novčanom kaznom. Čitav zakonik prožet je Sulejmanovim duhom većeg popuštanja, nego je to u prvobitnom zakonodavstvu Islama, a to se izrazilo i u prešutnoj snošljivosti prema luksuzu srebrnoga i zlatnoga posuđa, što je po izreci islamskih imama suprotno islamskom duhu, pa bi muslimanima trebao luksuz biti zabranjen. Sulejman je čak sablaznio zakonodavce i narod kad je jednoga dana za javne gozbe, što ju je priredio za perzijsko poslanstvo, dao posluživati na zlatu i srebru, što se otad nije više dogodilo, jer je dvorsko posuđe bilo od zelenog kineskog porculana. Isto tako popustljiv bio je Sulejman prema drugim novo uvedenim užicima za koje je baš sumnjivo bi li bi ih Poslanik dopustio ili zabranio, naime prema kafi. Premda je potkraj svoga vladanja najstrožije zabranio uživanje vina, zatvarajući točionice vina, to znači da su se prije podnosile. Možda je u danima svoje mladosti, kad se još gostio sa svojim zabavljačem i prijateljem Ibrahimom, malo savjesnim grčkim preobraćenikom, i sam pio vino, ali kad ga je svladala kostobolja i mrzovoljna starost, pa vršio pokoru potrebnom suzdržljivošću, tu je zaslugu valjda htio povećati proširivši je na narod. Koliko je time kao pravi musliman učinio dobra, dokazuje pismo, koje je u to vrijeme pisao šahu Tahmaspu, gdje ga izvještava o zabrani vina što mu je, u duhu Islama, bilo ucijepljeno i grdio vino što ga Poslanik naziva majkom poroka. »Ali ova majka poroka«, kaže Hafiz u jednoj svojoj znamenitoj gazeli, »slađa nam je i više nam prija,

nego poljubac djevojke«. To je u očitoj protivnosti s riječi Poslanika i dostaje da služi za dokaz kako je teško htjeti spasiti pravovjernost Hafiza kao čistoga mistika i sigurno bi dostojalo da kod zavidnih potakne pitanje, ne bi li trebalo braniti, kao i vino, i Hafiza koji se sav predao živim hvalospjevima vinu. Isto toliko mudri kao i učeni muftija Ebusuud, kojemu bi bilo nemoguće odreći da izda fetvu s obrazloženjem o zabrani vina, na pitanje zavidnika u vezi zabrane i perzijskog lirika, odgovorio je uzoritom fetvom svim muftijama i cenzorima kojom objašnjava da u Hafiza ima stvari koje se čine zazornim, ali je to privid, u stvari ga treba drugačije razumjeti i uzeti. Tako nije zabranio ni kafane, među kojima je prva otvorena 1554. u Carigradu. Otvorio ju je neki čovjek iz Haleba, imenom Šems, koji se nakon tri godine vratio u svoju domovinu s dobitkom od pet tisuća dukata. Prošlo je gotovo tri stoljeća, otkad je arapski šejh Šedeli otkrio vrijednost kafina zrna živahnošću nekih deva koje su jele s toga grma ili ju je otkrio njegov učenik Omer slučajno je uživajući na mjestu svoga progonstva, na brdu Osak, kod Zebida. Usprkos osvajanju Egipta, usprkos karavanama s hadžijama u Meku, dosad je užitak kafe ostao ograničen na Arabiju, Egipat i Siriju, a u Carigradu su za kafu znali samo po čuvenju iz ustiju hadžija. No, odsad se upotrebljavala i u Carigradu i nicale su kafane u kojima su se okupljali njezini ljubitelji, ljubitelji umjetnosti, govornici, vojnici i državnici, ali naročito derviši i promatrači-ljenivci. Svi su se predali užitku arapskog zrna, novom piću, kojem su pripisali mnoge sinonime za vino (kafa, ukoliko oduzima volju za jelo, zove se arapski kahveh). Jedan ju je arapski pjesnik proglasio crncem koji oduzima volju za snom i za spavanje za ženom. Kafane su se prozvale školama spoznanja.

Prethodni pregled sažeo je zahtjeve, koje je Sulejman postavio uredivši divan, riznicu, učiteljski stalež, vojsku, poreze, lena, zakupe, premjeravanje zemljišta, ceremonijal i proširivši građanske uredbe pa je s punim pravom stekao ime Zakonodavca. Preostaje da odgovorimo na dvostruko pitanje: prvo, koliko je, usprkos tome što je s pravom slavljen zbog mudrosti svog zakonodavstva, ipak svojim postupcima pripremio buduće slabosti, pa u najbogatiji procvat najviše moći Osmanskog carstva položio klicu propasti. Drugo, koliko, usprkos tim pogreškama i osobnim slabostima, Sulejman zaslužuje ime »Veliki« koje su mu pripisali evropski pisci historije. Razlozi propadanja Osmanskog carstva, koji za slijedećih vladavina padaju u oči, osvijetlili su zapadni historici mnogostrano, ali nitko to nije učinio s tako dubokim poznavanjem činjenica kao Koči-beg koji je živio za Murata IV. On svojim djelom o propasti Osmanskog carstva zaslužuje ime turskoga Montesquieua, kao što se to priznaje za Ibn Halduna, pisca »Uvoda u historiju«. Englezi, Francuzi, Talijani i Nijemci, koji su istraživali uzroke propasti Osmanskog carstva, koji uostalom ne sagledavaju tako duboko kao domaći pisci

čitavo državno zdanje, počinju svoja istraživanja tek sa Sulejmanovim nasljednicima i izlažu daljnji razvitak propadanja, ali niti jedan od njih nije potražio njezinu klicu već u Sulejmanovoj vladavini kao što je to učinio Koči-beg. On navodi slijedećih pet uzroka: prvo, Sulejmanovo povlačenje, ne od poslova, nego povlačenje njegove osobe sa Divana kojemu su njegovi prethodnici običavali prisustvovati. Doduše, još se četiri puta na sedmicu (od subote četiri dana zaredom) održavao Divan u seraju, ali Sulejman, koji mu je na početku svoje vladavine uvijek sam prisustvovao, povukao se vremenom i u najboljem je slučaju bio prisutan iza zastrta prozora; samo je u izvanrednim slučajevima istupao sam, kao u vjerskoj raspri krivovjerca Kabiza ili je Divan održao samo na konju, kad se radilo o odluci o ratu i naoružanju za vojni pohod. Takvim povlačenjem bilo je, doduše, povećano dostojanstvo veličanstva pa je istupao zamjenik, veliki vezir; oživljavanje tog starog azijskog vladarskog pravila, po kojem se nisu već kod Asiraca, od Ninije, poslovi odvijali neposredno, nego samo između poslanika koji su ih iznijeli pred prijestol, gdje se već za Kira kraljeva osoba držala skrivenom iza privida svoga veličanstva, djelovalo je vremenom loše na stanje u Osmanskom carstvu, kao što je već nekada, u staro doba, pogubno djelovalo na asirsko i perzijsko carstvo. Drugo: sve do Ibrahim-paše svi su veliki veziri unaprijeđeni iz državne službe ili iz vojske; u početku od najviših časti u sudstvu, kao iz obitelji Čandarli, kasnije iz namjesništva, do najviše moći. Sulejman je prvi dao loš primjer imenujući svog vrhovnog sokolara Ibrahima, zamjenjujući dvorske službe s državnim, pa je time sporednim putem dvorskih intriga otvorio neiskusnim ljubimcima put do najviše vlasti, koja pretpostavlja zrelo iskustvo u službi. Mada je Sulejman još koncem svoje vladavine nagradio pomorskog junaka Pijalu za njegove pobjede učinivši ga Selimovim zetom radije nego velikim vezirom, ipak je već prije svom zetu Ibrahimu i svom zetu Rustemu predao previše važnosti i časti kao velikim vezirima — za razliku od svog oca Selima koji svoje zetove obično nije unapređivao do više časti nego do sandžakbega, nije im čak dopuštao ni da se miješaju u važne državne poslove. Za Rustema se po prvi puta očitovao pogubni utjecaj harema (po njegovoj punici Rokselani koja je sultanom ovladala svojim čarima) na velike poslove, mada je taj utjecaj harema služio samo kao podrška najvišoj moći velikog vezira. Ta je moć tobože jačala, a u stvari je bila podložna, jer harem, kad je jednom našao put do Porte, vremenom je koristio svoju moć, umjesto da bude podrška velikom veziru, protiv njega. Kasnije, ne samo da su vladale žene, već i njihovi čuvari, evnusi. Treće: Rustemova potkupljivost već je prije spomenuta; prodavao je namjesništva po utvrđenim cijenama i dao u zakup krunska i državna imanja židovima i ološu koji su ih uništili. Četvrto: Sulejman je prekoračio granice mudre državne ekonomije ogrom-

nim prihodima koje je dao svojim velikim vezirima, a pogoršao je ovo rasipništvo još i time što je Rustemu dopustio da dobivena imanja preda u vakf, tj. u imanja koja se ne mogu prodati; time je Rustem koristio svojoj obitelji koja je imala godišnji prihod od deset milijuna akči, ili dvije stotine tisuća dukata. Peto: konačno su sa sultanovim rasipništvom u luksuzu i njegovi veziri išli ukorak. Veziri su se natjecali brojem robova, bogatstvom oružja i drugim spremama, kao što je to pokazano pri Iskender Čelebijinom smaknuću i Rustem-pašinoj ostavštini. S luksuzom velikog vezira natjecali su se ostali veziri. Tako je Ahmet-paša, Rustemov zet, koji je za opsade Sigeta bio četvrti vezir, a kasnije postao veliki vezir, prvi uveo luksuz trostrukih krzna, naime domaćega krzna, onoga kao gospodara i državnoga. Prvo se nosilo kod kuće, drugo je bilo polusvečano, a treće za veliku svečanost, na Divanu. Imao je čak pet stotina robova i na svakom svom imanju stotinu mazgi i stotinu deva. Povlačeći se sa Divana, potičući zetove i velike vezire, njihovu gramzivost, podmitljivost i ljubav za sjaj, posijao je Sulejman, s dobrom sjetvom svojih zakona, i sjeme drača koje je za njegovih nasljednika tako štetno bujalo. Evropski mu historičari općenito predbacuju da su, počevši od njegova vremena, prinčeve odalečili od namjesništva i zatvarali ih u haremsku krletku (kafez). To nije osnovana tvrdnja, jer su njegovi sinovi, osim dvojice koji su umrli kao dječaci, svi bili namjesnici. Još kratko pred smrt, dao je svom unuku Muratu, Selimovu sinu, namjesništvo Manise. Među njegovim se zakonima ne nalazi niti jedan koji bi zabranio davanje namjesništva prinčevima, a namjesništvo princa Murata za vladavine sultana Selima II, pa čak i princa Mehmeda za Murata III dokazuju potpunu suprotnost.

Odgovorimo na drugo od gornjih pitanja, koliko Sulejmanu Zakonodavcu, osvajaču, moćnome, veličanstvenom, zaista pripada naziv »Veliki«. Ne radi se o tom da umanjimo zbir njegove veličine kao vojskovođe i državnika oduzimajući mu taj dio koji se može pripisati Ibrahimu i Rustemu kao vojskovođama, ili njegovim državnicima-muftijama, kao Kemalpaša-zadeu i Ebusuudu, i državnim sekretarima, kao Dželal-zadeu i Mehmedu Egri-Abdiju, u sastavljanju mudrih zakona i uredbi. Da se izvedu veliki planovi, potreban je i dobar alat, pa je čak izbor velikih generala i ministara, i povjerenje koje im je dano bez zavisti, jamac prave veličine vladara. Radi se mnogo više o tom da se preispita da li Sulejman možda ovima nije prepustio previše moći, posebno haremu, da nije s jedne strane izgubio prevelikom popustljivošću, koja se tako lako izrodi u slabost, a s druge strane prevelikom strogošću koja graniči s okrutnošću i tako proigrao časno ime velikoga čovjeka. Uistinu, njime su ovladali, više nego je to spojivo s velikim karakterom vladara, njegov ljubimac Ibrahim i njegova voljena žena, Ruskinja. Osvetio je prekasno svoju iskorištavanu popustljivost, previše krvavo, ubivši mučki ljubimca i

prijatelja, a iza Rokselanine smrti ubivši otvoreno nesretnoga princa Bajezida kojega je ona odbacila kao prijestolonasljednika, kao i njegove sinove. Izdajničko smaknuće velikoga vezira Ibrahima i Ahmet-paše zauvijek će baciti mrlju na povijest velikih Sulejmanovih djela, dok se smaknuće mnogih drugih, moći i talentom istaknutih ljudi, ne bi smjelo osuditi kao okrutnost, nego samo kao mjera potrebne strogosti za održavanje poretka. Ne računajući državne sekretare, svi su vrhunski položaji u državi i vojsci za Sulejmanove vladavine dali žrtve sjekiri i konopcu. Veliki vezir, kapudanpaša, janjičarski aga i aga spahija, prvi defterdar (Iskender Čelebi), reisefendije Piri i Hajdar, zapovjednik brodovlja Pîrî, pravnik Kabiz, šejh Hamza, namjesnici carstva, iz najuglednijih obitelji, iz Üsküdara, Bali-beg, Arslan-paša iz Budima, Ferhat-paša iz Rumelije (iako je bio Sulejmanov zet), konačno sin njegova prastrica Džema zajedno s njegovim unukom, pa onda vlastiti sinovi i unuci, Mustafa i njegov nepunoljetni sin, Bajezid i njegovih pet sinova, i deset prinčeva po krvnom srodstvu pali su kao žrtve krvave zapovijedi. Ako s druge strane razmotrimo Sulejmanova neosporna svojstva, akcije i djela, njegovu visoku misao, poduzetni duh i veliku hrabrost, njegovo strogo poštovanje Islama spojeno s toliko tolerancije, njegovu državnu ekonomiju povezanu s toliko ljubavi prema ljepoti, njegovu ljubav prema znanostima spojenu s toliko potpomaganja učenih ljudi; ako razmotrimo njegovih trinaest vojnih pohoda koje je sam predvodio, njegove bojeve, njegova osvajanja Rodosa i Beograda, odmah na početku njegove vladavine kada su bedemi carstva na moru i na kopnu za njega bili osvojeni; Budim i Bagdad su pripojeni carstvu u toku sedam godina; Đula i Siget još su u zadnjim trzajima života osvojeni. Osmanski tugovi bili su za opsada istaknuti pred gradovima Diu i pred Bečom; državne granice su na istoku bile jezero Van, na zapadu do Grana, na jugu osvajanjem Alžira i Tripolisa proširene su sve do Nubije. Pljačkaški pohodi letećih odreda sve su opustošili i pomeli od podnožja Ararata i ravnice Nahdživana sve do podnožja Semeringa i slovenskih štajerskih brežuljaka; pljačkaški pohod Barbarossina i Turgutova brodovlja uništili su sve: Arapsko i Perzijsko more, Sredozemno more i Arhipelag, Apuliju i Kalabriju! Iskrcali su se na Siciliji i Korzici ospjedajući Marseille na ušću Rone. Osvojili su Basru na ušću Tigrisa, a na ušću Tibra uzeli su vodu tako da je zadrhtao bliski Rim. Ako pogledamo Sulejmanove građevine, majstorska djela osmanskog graditeljstva, Sulejmaniju i šest drugih džamija u Carigradu i isto toliko sagrađenih u pokrajini, Justinijanov vodovod u Carigradu i obnovljeni i obogaćeni vodovod supruge Harun ar-Rašida u Meki; osiguravajući mir u Jeruzalemu, izgrađeni su čvrsti zidovi; dolazak u Carigrad je osiguran čvrstim mostom Čekmedže. Konačno još i spomenici Sulejmanova zakonodavstva, kanunname koje obuhvaćaju sve grane državne uprave. Tada mu nipošto ne

možemo poreći ime velikog čovjeka i velikoga vladara zbog ljudske slabosti u prevelikoj odanosti ženi i zbog neljudske strogosti prema sinovima i unucima. U povijesti ga optužuju za manje zločine i slabosti nego Konstantina, tzv. Velikoga, osnivača Carigrada. Sulejman sigurno većim pravom zaslužuje ime »Veliki« nego ovaj. On je taj koji je podigao Osmansko carstvo do najvišega vrha njegove veličine, moći i sjaja, Sulejman Zakonodavac, Osvajač, Moćni i Veličanstveni, Veliki, jedini među osmanskim sultanima proslavljen ovim počasnim imenom i zbog toga vrijednim.

HISTORIJA TURSKOG /OSMANSKOG/ CARSTVA

Joseph von Hammer

2.

ZAGREB, 1979.

SADRŽAJ

GLAVA TRIDESETPETA
Prvo razdoblje vladavine Selima II 5

GLAVA TRIDESETŠESTA
Od ciparskog rata do smrti sultana Selima II 32

GLAVA TRIDESETSEDMA
Od ustoličenja Murata III do smrti Mehmeda Sokolovića 47

GLAVA TRIDESETOSMA
Azijske vojne za sultana Murata III 64

GLAVA TRIDESETDEVETA
Od vanjskih odnosa pod Muratom III do događaja u Arabiji i na Krimu 83

GLAVA ČETRDESETA
Od pohoda na Perziju do smrti sultana Murata III 103

GLAVA ČETRDESETPRVA
Od ustoličenja Mehmeda III do osvojenja Kaniže 128

GLAVA ČETRDESETDRUGA
Od smrti velikog vezira Ibrahima do mira na Žitvi 147

GLAVA ČETRDESETTREĆA
Od pohoda na azijske pobunjenike do smrti sultana Ahmeta . . . 171

GLAVA ČETRDESETČETVRTA
Od ustoličenja Mustafe I do pogubljenja Osmana II 196

GLAVA ČETRDESETPETA
Od ustoličenja Mustafe I do smjenjivanja sultana 210

GLAVA ČETRDESETŠESTA
Od ustoličenja Murata IV do njegova vladarskog osamostaljivanja . 226

GLAVA ČETRDESETSEDMA
Od pohoda Husrev-paše na Istok do Abazina pogubljenja 255

GLAVA ČETRDESETOSMA
Od Muratova marša na Erzurum do njegove smrti 293

GLAVA ČETRDESETDEVETA
Od ustoličenja Ibrahimova do venecijanskog rata 320

GLAVA PEDESETA
Od rata s Venecijom do pogubljenja sultanova 340

GLAVA PEDESETPRVA
Od ustoličenja Mehmeda IV do rušenja svemoćne vlasti janjičarskih aga 364

GLAVA PEDESETDRUGA
Od novih azijskih buna do velikog vezirstva Mehmeda Kopriiliija (Ćuprilića) 402

GLAVA PEDESETTRECA
Veliki vezirat Mehmeda Köprülüja 433

GLAVA PEDESETCETVRTA
Od velikog vezirata Ahmeta Kopriiliija do izmjene tursko-austrijskih poslanstava 461

GLAVA PEDESETPETA
Od okončanja rata na Kreti do osvajanja Kandije 468

GLAVA PEDESETSESTA
Od sultanova povratka u Edrenu do smrti Ahmeta Kopriiliija . . 507

GLAVA PEDESETSEDMA
Od vezirstva Kara Mustafe do drugog opsjedanja Beča 529

GLAVA TRIDESETPETA

Prvo razdoblje vladavine Selima II

[Tek kada je pao Siget, otpravi Mehmed Sokolović čauša Hasana prijestolonasljedniku Selimu u Kutahiju s viješću o Sulejmanovoj smrti za koju vojska još nije znala. Pismo je napisao Feridun, najpovjerljiviji tajnik velikog vezira, dok je čaušu usmeno rečeno da sultan neće krenuti nazad dok se Siget ne obnovi za obranu. Čauš je jahao tako brzo da je osmi dan bio kod Selima. A i ovaj je pohitio, te je sa svojim najpovjerljivijim osobama bio već trećeg dana kraj Carigrada u Kadiköju. Nakon malog nesporazuma sa namjesnikom Carigrada Iskender-pašom koji o svemu ništa nije znao, dođe Selim s carskom galijom i uz topovske pozdrave u Usküdar, te tako i glavni grad sazna za sultanovu smrt. Pri iskrcavanju prihvati bostandžibaša novog gospodara ispod mišice da bi ga, kako etikecija seraja traži, uspeo na konja. Vrhovni konjušnik to nije htio dozvoliti i skoro bi došlo do svađe, da se novi sultan nije prijateljski obratio bostandžibaši: »Pusti ga, ago, on nije odgojen u seraju i još ne zna njegove običaje; idi naprijed i pokaži nam put.« Na vratima seraja dočeka ga vrhovni dvorski upravitelj (kapuaga) i pomogne mu sići s konja držeći ga ispod mišice. Tada mu dođe muftija Ebusuûd i drugi uglednici da mu se, uz rukoljub, poklone. Potom je, kako običaj nalaže, posjetio grobove predaka, najprije Ejubov, Poslanikovog stjegonoše, a zatim prapradjeda Mehmeda Osvajača (el-Fatiha), pradjeda Bajezida i djeda Selima, ostavljajući za svaki dar od 30.000 akči (600 dukata).

24. 9. 1566.

24. 9

Dva dana potom, sultan napusti Carigrad i u najvećoj žurbi uputi se ka granici. Izvan grada mu ruku poljube francuski i venecijanski poslanik koje je on prijateljski primio. Iz Sofije pošalje čauša u Veneciju, Dubrovnik, Francusku i Perziju sa obaviješću o očevoj smrti i svome ustoličenju. Deseti dan bio je u Beogradu, gdje se nije ni zadržavao, nego je odmah produžio u Vukovar. Tamo ga, međutim, zadrža poruka velikog vezira koji mu je priopćio da bi mu bolje bilo boraviti u Beogradu nego se uputiti u tabor. Ovdje bi mu vojska po starom običaju tražila dar za ustoličenje, a u taboru nema dosta novaca na raspolaganju. Sultan se na to okrene i čekao je dolazak vojske u Bajram-begovoj kući u Beogradu.]

26. 9. 1566.

6. 10.

Međutim su Sulejmanovu smrt pred vojskom još uvijek zatajili i premda se pročula vijest o Selimovu dolasku u Carigrad, ipak se sultanova smrt još nije javno oglasila. Nakon protekloga prvog kvartala godine isplaćena je početkom četvrtoga mjeseca

18. 4.

vojsci plaća i ujedno je najstrožije naređeno rumelijskom i anadolskom beglerbegu da čete raspuste kućama prije Kasimova
21. 4. dana (sv. Dimitrije). Nakon tri dana pošlo se uz uobičajeno slavlje dalje sa šatorom velikoga vezira i sultanovim uz klicanje čauša, koji su im poželjeli blagoslov, i uz vihor vojne glazbe. Sulejmanov leš su nosili u velima zavitoj nosiljci kao da je još živ. Utrobu je Sokolović dao odmah pokopati na licu mjesta, a to su učinili oni koji su bili upućeni u tajnu i tamo je
24. 10. kasnije sagrađeno nadgrobno turbe. Četiri postaje pred Beogradom konačno je Sokolović dozvao čitače Kurana i naredio im da u noći, četiri sata prije svitanja, a u to vrijeme je Sulejman bio umro pred četrdeset i osam dana, okruže nosiljku i naizmjence čitaju (uče) Kuran te mole u ime Božje. Logorovali su na rubu šume kad su se noću iz grla razlijegali ugodni glasovi Fatihe, tj. uvodne sure Kurana, uobičajene molitve za mrtve; svaki muslimanski grobni natpis nalaže prolazniku izgovoriti je. Kad se s desna oglasio zbor: »Sva vlast nestaje, sve ljude čeka samrtni čas«, a s lijeve mu bi odgovoreno: »Jedino Njega, posvuda živoga, ni vrijeme ni smrt ne mogu savladati«, sva je vojska zapala u takvo jadikovanje i plač da se zaustavilo dalje napredovanje. Veziri su se okupili oko velikoga vezira i žalili zbog smrti, premda se kriomice već znalo za nju, a sada je svečano objavljena. Međutim se razdanilo, a veliki vezir prođe gomilom i uputi joj ove riječi: »Drugovi u oružju, zašto stojite i zašto nećemo dalje ići? Zar ne bi trebali radije slaviti padišaha Islama koji je tolike godine vladao nad nama, zar nećemo zaučiti: »Bog je jedan i slava Bogu!« On je Ugarsku učinio kućom Islama i svakoga od nas je hranio dobročinstvima; zar da mu to bude nagrada, zar ne bi radije njegov leš nosili na našim glavama njegovu sinu i nasljedniku ususret, sultanu Selim-hanu koji vas čeka kod Beograda da izvrši posljednju volju svog oca koji vam je oporukom ostavio darove i povećanje plaće? Budite odvažni, dajte da čitači Kurana izmole svoju molitvu i idite dalje!« U tri etape hoda su stigli do Mitrovice. Odavde su veziri poslali sultanu poniznu molbu da izvoli primiti poklonstvo vojske na novom zlatnom prijestolju koji su sa sobom ponijeli u rat i da vojsci obeća po starom običaju dar prigodom dolaska na prijestol...

Slijedećega jutra prije izlaska sunca vojska se obukla u žalobnu odjeću; ministri i veledostojnici ovili su oko glave crne marame, solaci su uklonili svoje perjanice i uzeli modre marame. Čauši, stolovnici i druge age bili su u odjeći od kostrijeti, a tako i svi beogradski stanovnici koji su izašli preko vode prema mrtvačkim kolima gdje je stajao lijes, pokriven svečanim turbanom. Pred šatorom, u kojem se nalazio sultan Selim u žalosti, gorjele su posmrtne baklje i čitava je vojska tiho plakala. Kada je izašlo sunce, izađe sultan Selim iz šatora, obučen u crni atlas, s kapom od crna sukna obavijenom crnim velom i po-

đe prema kolima te podigne ruke na molitvu. Učitelj i vrhovni dvorski upravitelj ga uhvate pod ruku, veziri su se poredali na desnu stranu, drugi odličnici na lijevu stranu, a mujezini počnu izvikivati posmrtnu molitvu. Pošto je bila pri kraju, podigne sultan još jednom ruke k nebu, pozdravi onda sve zdesna i slijeva kao što ih je pozdravio i kad je izašao, pa se opet povuče u šator. Tada nasta glasno mrmljanje, a doskora i vika u vojsci: »Nije se pazilo na tradiciju, o našem daru nije bila ni riječ spomenuta. Veziri, zašto ste to tako učinili? Pronaći ćemo mi krivce, a tebe sultane opet ćemo naći kod kola sijena koja će se zaustaviti na Edrenskim vratima u Carigradu ili na vratima seraja.« Veziri su se požurili da leš otpreme u Carigrad. Vezir Ahmet-paša, Seferli Ali-paša koji je došao iz Egipta, vrhovni konjušnik Ferhat i šejh Nuredin dobili su nalog da otprate leš. Veliki vezir je sazvao divan da se sultanu ljubi ruka. Hodža i vrhovni dvorski upravitelj (lala) rekli su imena onih koji su pušteni na prijem zbog rukoljuba, a onda su veliki vezir i Dželal-beg, prijašnji defterdar za lena, dugo ostali sami kod sultana. U gradu je u međuvremenu već izbila gužva, vojnici su tukli one koji su stigli s mrtvim tijelom i grdili. Tada zapovijedi lala Husein čaušima da mrtvaca potajno odvezu u Carigrad, što se onda i dogodilo. Zatim je tri dana držan divan za oficire četa kojima su podijelili dar prigodom dolaska na prijestol, i to svakom čovjeku bulûka, tj. odreda redovite konjice po tisuću akči (dvadeset dukata), a svakom janjičaru dvostruko. Janjičari su gunđali da im pripadaju tri tisuće, a osim toga i nagrada za bojni pohod. Odgovorili su im da nije dosta novaca ponijeto. Povećanje janjičarskih plaća izvršeno je tako da su oni plaćeni s tri akče dobivali pet, oni s pet osam, a oni s osam dobivali su devet akči. Spahije i silahdari su dobivali po pet akči dodatka, ulufedžije s desnoga i lijevoga krila tri, gurebe s desnoga i lijevog krila dobivali su četiri akče. Ljudi u štalama i kuhinji, kovači u oružarnicama i vatrogasci su dobivali po jednu akču, a vojnici-novaci po pola akče dodatka. Obrtnici su dobivali svaki po pola akče dodatka, a njihovim naučnicima je podijeljeno pet stotina akči za napojnicu. Petoga dana je vojska pošla u Carigrad. Na smederevskoj ravnici jahala su dugo kraj sultana oba kazaskera, rumelijski, Mevlâna Hamid i anadolski, Mevlâna Perviz efendija. Bili su tako slobodni najponiznije prikazati sultanu, koji je volio popiti, kako bi bilo poželjno da se u potpunoj strogosti održi zabrana točenja vina, što ju je izdao umrli sultan Sulejman. Kada su stigli u Smederevo, smijenjena su oba vojna suca, a došlo je i do drugih promjena kod položaja sudaca, što se pripisivalo utjecaju sultanova učitelja, hodži Ataullahu. U Sofiji i u Plovdivu (Filibu) bio je dan odmora, a Selim je u oba grada posjetio kupalište. U Edrenu je stigla vijest da je Sulejmanovo mrtvo tijelo stiglo u Carigrad i da je pokopano.

U blizini Carigrada odsjeo je sultan u carskoj palači u selu Halkali, a veliki vezir na svom poljskom dobru; sve je bilo pripremljeno za slijedeći dan za svečani dolazak. U noći su janjičari uz baklje i piće održali sastanke. Selanîkî i Âlî, oba historičara koji su u selu Litrovi naišli na jednu takvu okupljenu gomilu, javili su to reis-efendiji Mehmedu i tajnom pisaru Feridûnu, a ovi velikom veziru, ali nitko nije znao kako da pomogne.

5. 12. 1566. Kad je izašlo sunce, došli su kajmakam Iskender-paša, kapudan-paša Pijale i muftija Ebusuûd sa svom ulemom poljubiti sultanu ruku. On ih milostivo primi, naročito muftiju stavljajući svoju ruku na njegov turban i grleći ga prijateljski. Čauši svečane povorke (alaj-čauš) dali su, uobičajenim poklikom za blagoslov uz mnogo sreće i dugi život, znak za polazak. Bila je velika stiska. Mnoštvo je dugo zastalo i konačno su se janjičari pokrenuli u gustim, zatvorenim redovima te nikom nisu dali naprijed. Kada su ovi prvi došli do starih kasarni, a za njima drugi i onda sam car, čekali su dulje od jednog sata na Edrenskim vratima. »Što se dogodilo?« upitali su veziri. »Kola sa sijenom koja su zakrčila put«, odgovorili su im. To je bio način izražavanja koji je bio, kao i netaknuta riža pri isplati vojnika, znak nezadovoljstva i pobune ...

U takvom metežu konačno su uznapredovali i napunili prvo dvorište seraja čija vrata su se zatvorila. Vezire su sve strgli s konja i vodili ih, držeći ih za sablje i nogavice, pred cara, koji je, međutim, došao sve do kupaonice sultanije-haseki, uz stalne povike: »Daj po starom običaju!« Konačno progovori sultan tu riječ na uporan zahtjev velikoga vezira: »Neka vam bude dar i povišica plaće po starom običaju«. Onda su veziri opet uzjahali konje i došli do vratiju seraja da bi ishodili da se otvore. »Hvala bogu«, viknuli su unutra, »sve je dovršeno, car je sve obećao, otvorite vrata, molimo vas za to.« Sa minareta Aja-Sofije su već izvikivali popodnevnu molitvu, a sultan je još uvijek čekao izvan zatvorenih vrata koja su se konačno na mnoge molbe otvorila, a da grad nije bio opljačkan.

Dok se na jednoj strani blagajna praznila zbog darova vojsci i ulemi prigodom dolaska na prijestol, s druge strane se opet punila darovima namjesnika, poslanika, a naročito darovima kapudanpaše Pijale koji se, nekoliko dana prije Selimova povratka u Carigrad, vratio s pobjedonosnog harajućeg pohoda na Hios i Apuliju, što ga je poduzeo još u proljeće ove

14. 4. 1566. godine prije nego je vojska pošla na Siget. Početkom travnja pojavio se sa sedamdeset galija pred Hiosom, preuzeo prijazno bogate darove koje su mu dali Đenovežani pa je zatim pozvao k sebi dvanaest otočkih poglavara, u čijim rukama se nalazila uprava. Oni su dršćući došli na palubu, okovani su u gvožđe i poslani u Kafu, odakle su se tek nakon četiri godine oslobodili, pošto je papa posredovao putem francuskoga poslanika. Kao što su ovi poglavari pali Pijalu u ruke, tako su mu luka i grad i

otok pali u ruke; onda je posjetio apulijsku obalu pljačkajući je, a zatim je obrano vrhnje s te pljačke položio pred prijestol novoga gospodara kao svoj dar za dobrodošlicu. To isto je učinio Pertev, osvajač Đule s erdeljskim plijenom. Pijale, sin hrvatskog obućara-krpača, Selimov zet, imenovan je s četrdeset tisuća akči vezirom Kubeta (tako su se zvali veziri koji su sjedili uz velikog vezira pod kubetom divana), a na njegovo mjesto je došao janjičarski aga Ali-aga Mujezin-zâde, tj. mujezinov sin, koji je imenovan velikim admiralom mornarice. Mahmut-paša, s nadimkom Zâl, dobio je to ime po starom perzijskom junaku, zahvaljujući svojoj jakosti u hrvanju. Kada je pri smaknuću princa Mustafe u Ereğliju, pobjegavši krvniku, princ htio pobjeći Sulejmanu, Mahmut je nesretnom princu zatvorio put pa ga ugušio; za to je od anadolskog beglerbega unaprijeđen za vezira, a na njegovo je mjesto došao vrhovni dvorski upravitelj lala Husein kojega je veliki vezir na taj način uklonio iz sultanove blizine. Abdul Hasur efendija je bio četvrti defterdar; sultanov učitelj, Mevlana Ataullah, dobio je dnevno dvije **11. 2. 1567.**
stotine akči plaće i sedamdeset tisuća akči dodatka za ječam. Muftija Ebusuûd obdaren je bogato počasnom odjećom i drugim darovima, a dobio je i dodatak dnevno stotinu akči, tako da je dnevno dobivao po sedam stotina akči (četrnaest dukata). Pouzdaniku Dželal-begu dano je, uz njegovo leno od stotinu i deset tisuća akči, još i ispražnjeno leno Hajâli-bega (pjesnika) od stotinu i pedeset tisuća akči. Mnogi su uznapredovali u stolovnike i muteferike, a nezadovoljstvo janjičara sasvim je stišano povećanjem kurudžija i povišicom plaće (tako da je riznica svaki dan opterećena za sedamdeset tisuća i pet stotina akči više). S nastupom ramazana veziri su ugostili janjičarske oficire **mj. 3**
gozbom po starom običaju, na za to utvrđenim danima, po svom činu, tako da se počelo kod velikog vezira, a završilo s kapudan-pašom. Ujedno su potajno uklonjene najnemirnije glave i najpoznatije kolovođe pobune. Svršetak ramazana, veliki Bajram, također se slavio po starom običaju. Sultan se uz klicanje čauša, koji su ga blagosivljali, popeo na prijestol, postavljen u **7. 4.**
dvorištu seraja, primajući čestitke vezira, aga, uleme i defterdara, a sve po ljestvici čina. Tom su se prilikom pojavila i dva sina tatarskoga hana s crno optočenim kalpacima. Kad se muftija približio prijestolu, sultan ga odlikuje pred svim drugima ustajući i zagrlivši ga na najprijateljskiji način. Treći dan Bajrama car je izdao dokument s tim da se po starom običaju proslavi vojna pobjeda veselim svečanostima i rasvjetom grada i da se takva donanma, kako se zvala takva svečanost, održi da bi se narod mogao nesmetano prepustiti radosti, ne samo zbog pobjede posljednjeg vojnog pohoda već i zbog sretnog dolaska na prijestol. Mehmed Sokolović, po prirodi ozbiljan i strog, bojeći se da će ovaj metež biti povod za opasne stvari, već je naredio tajnom piscu, Feridûnu, da o tom napiše mišljenje, ali

ga ovaj od toga odvrati prikazujući mu da narod ne podnaša uvijek strogo napetu snagu ozbiljnosti nego da se ponekad u popuštanju mora razvedriti i protegnuti mišiće; nije ni zgodno suprotstaviti se sultanovoj volji, jer njegova misao je uvijek ogledalo Božjeg nadahnuća. Ima sredstava predusresti moguće nerede oštrim zapovijedima, upućene generalima vojnih četa. Tom prilikom je najveći osmanski lirik, pjesnik Baki, predao svoju pjesmu prigodom dolaska na prijestol. Ona se međutim ne može po pjesničkoj vrijednosti mjeriti sa čuvenom elegijom koja se odnosi na Sulejmanovu smrt. Pjesnik Furi je, uz ostale kronograme, dao jedan u kojem slova posljednjih stihova kazuju broj godine. Vezir Kizil Ahmedlü Mustafa-paša, nesretni opsjedatelj Malte, zamolio je da ga s običnom mirovinom vezira od dvije stotine akči umirove; njegova je molba tako milostivo uslišana da je dobio dvostruku svotu svojih dosadašnjih prihoda od krunskih dobara (has) prepuštajući mu stotinu i pedeset tisuća akči od renta s hasa, a k tome je dobio još stotinu i pedeset tisuća od maltarine. Ujedno je sultan ovom veziru rukom pisanim dokumentom dao dopuštenje za hadžiluk do svete kuće u Meki, koje je ovaj bio zamolio, gdje će za sultana moliti i izmoliti nebesku pomoć. Pošto je Kizil Ahmedlü Mustafa svu svoju nepokretnu imovinu bio podijelio trojici svojih sinova, prodao je zatim i svoju kuću u Carigradu, u kojoj je stanovao, kao i drugu imovinu, i dobio za to dvanaest tisuća dukata; novac je podijelio siromasima u Meki i pobrinuo se za svoj pogreb u Jeruzalemu. Pošao je na put preko Bolua, razgledao tamo neke pobožne ustanove koje je bio podigao i uskoro umro nakon dovršenoga hadžiluka na povratku iz Meke. Utjecaj Mehmeda Sokolovića je porastao kad je sultan odredio da se smakne njegov rizničar Jusuf-aga koji nije bio neprijatelj samo velikom veziru već i novo naimenovanom vrhovnom dvorskom upravniku seraja, Mahmutu, te protiv obojice govorio bez dlake na jeziku. Pri izlaženju nakon prijema, gdje je dan nalog da ga se smakne, uhvatio ga je veliki vezir za ovratnik i predao vrhov-
31. 5. 1567. nom sobaru Gulabi-agi, a ovaj ga odmah preda krvniku.

Pripovijedanjem gore opisanih događaja već smo duboko zašli u prvu godinu vladavine sultana Selima, pa je vrijeme da se opet vratimo na pozornicu ugarskoga rata koju smo napustili kod Sigeta. Slijedit ćemo i mirovne pregovore koji su dovršili
5. 9. 1566. rat. U predvečerje Sulejmanove smrti, a tri dana prije zauzimanja Sigeta, zarobio je Grgur Thury Mahmut-bega iz Stolnoga Biograda (Šekesfehervara) koji je s četom letećeg odreda prolazio u blizini carskog logora. Nakon pada Baboče došlo je do pada drugih mjesta u simeškoj i šaladskoj županiji, jer je posada napustila utvrde. Petnaest tisuća Tatara suzbijeno je doduše kod Debrecina i Košica kada su stigli pomoćni odredi Ivana Žigmunda, ali je kraj uz Tisu i Maroš bio poprište općega pustošenja. Svagdje su se našla sela, trgovišta i gradovi u pla-

menu, a oko devedeset tisuća njihovih žitelja je odvedeno u ropstvo. U Erdelju je Pertev-paša nakon pada Đule zauzeo Jene i uskoro zatim Vilagošvar. Nasuprot tome je u Hrvatskoj Herbart od Auersperga, hrabri kranjski branitelj, upao s Jobst barunom Thurnom na tursko područje, spalio dva grada i došao preko Une do pred Novi. Pašu iz Heluna su sreli iznad grada **26. 9.** kod rijeke Zrne i potukli ga. Zarobili su njega i njegova četiri sandžakbega te ga odveli nadvojvodi Karlu koji ga je poslao caru. Turci su opet zarobili Kristofa Apfalterera i poslali ga u Carigrad. Međutim su i dva carska poslanika, izvanredni nuncij Hosutoti i redoviti poslanik Albert od Wyssa od dvadesetog travnja (aprila) držani u Carigradu u strogom zatvoru i tek desetog studenog (novembra) Albert od Wyssa zadržan je u Carigradu, a Hosutoti poslan je u susret sultanu koji se povukao iz Beograda. U Kijalu, dva dana puta od Plovdiva, sreo je Sulejmanov leš. Pratilo ga je samo četiri stotine jahača, a leš su vozili na jednim bugarskim kolima koja su vukli konji raznih boja; veliki primjer za nepostojanost ljudske vlasti i veličine. Hosutotiju su rekli na putu, »da su on i Albert od Wyssa bili zatvoreni, jer je car zahtijevao Hust i Munkač, a Siget i Đula su mu uskraćeni. Sada je pušten po molbi velikog vezira. Ako car hoće mir, neka pošalje jednog poslanika s darovima, a Tatu i Vesprim razori. Arslan je glavom platio što je bez zapovijedi poduzeo opsadu Palote i sam je naredio da se razore neka razbojnička skloništa kao: Bercenše i Herge.« U istom smislu su vodili razgovore i Iskender i Mehmed-paša s obojicom poslanika, a Portin tumač Ibrahim, koji je išao u Veneciju, pisao je caru, te je vrhovni dvorski upravitelj Trautsohn pozvao sekretara nedavno preminuloga poslanika u Veneciji da se s njim upusti u prethodno pripravljene pregovore. Također se pisalo Mustafi Sokoloviću, budimskom namjesniku, dijelom caru, a dijelom njegovu zapovjedniku Ecku od Salma, čas na madžarskom jeziku, čas latinski, čas njemački. Razmjena pisama je otkrivena neposredno poslije pada Sigeta i pisma su otvorena, čim je Mustafa, na zapovijed svoga strica, poslao glavu Zrinjskoga da je sahrani, »jer bi bila sramota kad bi ostatke tako hrabroga čovjeka pojele ptice; njegova je glava pala za odmazdu, jer je Zrinjski skinuo Mahmutu glavu, pošto je prije toga primio tri stotine talira otkupnine za njega.«

[Slijedećeg proljeća sultan je odgovorio na Maksimilijanova pisma, a njihova bitna poruka odnosila se na mir. Početkom **1. 5. 1567.** svibnja (maja) dana je slobodna pratnja za tri poslanika koji krenu za Carigrad sa darovima: uobičajenih godišnjih 30.000 dukata za sultana, 2.000 za velikog vezira, te sve tako do zadnjeg vezira i Portinih tumača. Sultan ih primi i odgovori im da je **21. 9.** »sve razumio i da će učiniti ono što njegovo dostojanstvo zahti-

jeva.« Sedam sedmica se pregovaralo, a tri su bile glavne teškoće: rušenje Tate i Vesprima, što su Turci zahtijevali, a nudilo im se rušenje Baboče i Berenče; ispravka granice i dioba seljaka.

17. 2. Konačno je mir bio sklopljen na osam godina. Car Maksimilijan i njegov brat Ferdinand i Karlo ostaju u posjedu svojih zemalja u Ugarskoj, Dalmaciji, Hrvatskoj, Slavoniji, a nesmetano ostavljaju vojvode Erdelja, Moldavske i Vlaške u posjedu njihovih. Rulju hajduka, azapa, grabežnika svih vrsta valja držati na uzdi, a svaku pljačku, ljudi ili stvari, vratiti, počinitelje kazniti, prebjeglice izručiti, te spriječiti dvoboje. Uvjeti trgovanja izjednačit će se po posebnim povjerenicima. Carskim poslanicima, poslovnim zastupnicima ili zagovornicima i njihovoj pratnji pružit će druga strana slobode; u slučaju raskida mira, vratit će se nazad, a neće se zatvarati. U pogledu diobe seljaka i razgraničenja, što se nije izvelo na čistac, prenosi se na komisiju za granicu. Godišnje je car dužan po posebnom poslaniku posjetiti svoga saveznika, sultana, sa počasnim darom od 30.000 ugarskih dukata.

20. 2. Tri dana po dogovorenom miru zatražio je veliki vezir dopunu od tri važne točke: uključenje Francuske, Venecije i Poljske u mir; uključenje sigurnosne klauzule u dokumenat o potvrdi mira, da je Maksimilijan prijatelj Selimovih prijatelja, a neprijatelj njegovih neprijatelja; da se dioba poreski obaveznih seljaka napravi po poreskom registru defterdara Halila. Prva dva zahtjeva su poslanici odbili, a treći su uputili na komisiju za granicu. Mjesec dana po potpisanom ugovoru o miru, upute se poslanici u Beč u pratnji Portinog tumača Ibrahima koji je i prije išao u Frankfurt po istom poslu.

U isto vrijeme je u Carigradu boravilo i perzijsko poslanstvo sa namjesnikom Erevana, hanom Šahkuli Sultanom na čelu. Njegova pratnja sastojala se od 120 uglednika sa zlatom izvezenim turbanima, 200 konjanika u zlatnoj tkanini i 400 trgovaca, sve u svemu — 700 osoba i 19.000 teretnih životinja. S njim je bila ogromna glazbena kapela. Darovi su bili u šatorima, bogatoj tkanini, knjigama, biserima, dragom kamenju itd, sve u vrijednosti od 8,200.000 akči, tojest 164.000 dukata, a uz to, što je za sultana bilo osobito važno, oružje i deve njegovog pogubljenog brata Bajezida. U Edreni je priređen sjajan doček Perzijancima, pojačan još i prisućem stranih delegacija: ugarske, poljske francuske, venecijanske, erdeljske, moldavske, vlaške i dubrovačke, koje su, po sultanovoj zapovijedi, sa svom pratnjom izašle na ulicu. Dva dana kasnije bio je zakazan prijem kod velikog vezira; na putu do tamo, jedan je fanatični Turčin pucao na poslanika, no promašio ga je, ali je ranio one oko njega, te je, na nalog Mehmed-paše, smjesta vezan konju za rep i kroz grad odvučen u smrt. Poslanik je htio smjesta otputovati, ali ga je veliki vezir sklonio riječima i on je pristao obaviti prijem. Šahkuli je, tom prigodom. uputio ljubazne riječi velikom veziru, kako

je on, osvajač Sigeta, nakon Sulejmanove smrti, svojom mudrošću znao obuzdati vojsku i sačuvati carstvo gospodaru. Ime jednog takvog velikog vezira zaslužuje biti na čelu svih učenih djela Ruma, a i perzijska će se iskazati. Mehmed-paša je smotreno i dostojanstveno odvratio da je trajanje vlasti osmanske dinastije već od vječnosti određeno i da mu je nebo priuštilo da svoju glavu podvrgne samo dvojici njezinih članova. Tada je poslanik, po običaju, podario velikom veziru i drugim vezirima bogate darove svoje zemlje.

Zatim ga je, tri dana kasnije, primio sultan kojem je uručio vjerodajno pismo, što je bilo u suglasnosti sa nedostižnim sjajem ovog poslanstva. Ono je bilo napisano kitnjastim stilom i dugo u izlaganju (1.500 redaka) što je bilo protkano gazelima, te je kao takvo jedinstveno u historiji diplomatske stilistike. Četrdeset i četiri deve nosile su darove. Najskupocjeniji darovi bili su Kur'an, što ga je navodno sam Alija napisao, i prekrasna Firdūsijeva Knjiga o kraljevima (Šah-nama), oboje uvezano u zlatnu tkaninu sa dragim kamenjem. A bilo je mnogih drugih bogatih darova. I odlazak poslanstva bio je jednako blistavo pripremljen i obavljen, sa najljepšim darovima za poslanika, šaha i pratnju. Uspjeh poslanstva bio je postignut: mir je bio obnovljen.

Malo dana pred prispjeće poslanika bio je kurdski beg Abdal, sa trideset dva člana svoje pratnje, na Divanu osuđen na smrt i pogubljen. On se dan prije, kada ga je čaušbaša na zapovijed **3. 3. 1568.**
velikog vezira htio uhapsiti u džamiji, počeo braniti i ubio ga sa par čauša. Krajem travnja (aprila) došao je sultan u Cari- **26. 4.**
grad i tamo je uskoro prispio poljski poslanik Sohorovski. On je došao radi obnove mira i s tužbama protiv Moldavaca i Tatara. Poljski mir je bio obnovljen u srpnju (julu) uz uvjet da kralj pusti tatarske poslanike koje je držao već tri godine. Vojvodi Erdelja Ivanu Žigmundu naloženo je da moldavskom poglavaru vrati dvije utvrde, a vlaški vojvoda Petar Mirče, star tek dvadeset tri godine, bio je, zbog silnih tužbi na njega, okovan i odveden u Carigrad. On ili njegova majka, ponudili su 4 milijuna akči, tj. 80.000 dukata, nadajući se da će kupiti milost Porte. Ona mu je poklonila život, ali je na njegovo mjesto dovela brata mu Aleksandra, koji je bio protjeran u Haleb (Alep), a on je s majkom bio izgnan u Konju, gdje je uskoro umro. Bilo je natege i prepiske oko oporezivanja podanika. Sa poljskim poslanikom, koji se vraćao nezadovoljan, išao je čauš Hasan kao poslanik-nosilac nove kapitulacije.

Početkom iduće godine, Selim je učinio jedan samostalni **8. 1. 1569.**
potez, bez suglasnosti sa jedinim gospodarom carstva, Mehmedom Sokolovićem. On je imenovao svoga nekadašnjeg vrhovnog dvorskog upravitelja lala Mustafu, koji je bio u nemilosti, za zadnjeg vezira Kubeta; no njegova bojazan od velikog vezira bila je tako velika da se nije usudio posebno ga pozvati k sebi, nego, da bi s njim bar po usvojenoj formi javno govorio, održao **20. 1.**

je pri povratku iz lova divan na konjima na kojem je po redu govorio sa svim vezirima, a onda i sa novo-umilostivljenim.

28. 3. U proljeće te godine ponovo su došli austrijski poslanici sa ugovorenim počasnim godišnjim darom od 30.000 dukata za sultana i manjim za vezire. Zamolili su sultana da Erdeljci ne diraju u carski posjed gradova Zehvar, Erded i Nađibanja. A erdeljski poslanici, koji su zahtijevali ova tri mjesta, otišli su neobavljena posla. Mjesec dana kasnije opet se došao erdeljski poslanik žaliti na štete od beglerbega Temišvara i sandžakbega Solnoka i tu je imao uspjeha kod velikog vezira kod kojeg je bio u milosti. Ovaj je poslao tumača Mahmut-bega kralju Francuske sa tri pisma da od njega zatraži princezu Margaretu za ženu Ivana Žigmunda od Erdelja, kojem je kroz to htio osigu-
27. 9. 1569. rati nasljedstvo na poljski prijestol. Te je godine izbio jedan od najvećih požara, što se spominju u povijesti Carigrada, a potpuno je uništio 36.000 kuća. Počeo je u židovskoj četvrti i nije se mogao spriječiti. Veliki vezir je bio izložen najvećoj životnoj opasnosti, jer je on, da bi se odupro požaru, dojurio tamo i skoro pao žrtvom vatre. Mjesto da gase židovske kuće, pobili su janjičari njihove žitelje, a razapeli su i jednog kršćanskog mladića. Džafer-aga, kojeg je bolest spriječila da se sam pojavi i obuzda svoje vojnike, bio je smijenjen, a na njegovo mjesto je došao vrhovni konjušnik Sijavuš, neki rođeni Madžar ili Hrvat. Vatra u Carigradu bila je signal za požare u drugim mjestima: Brusi, Solunu i Tani (Azov). Da bi se među janjičare, koji su kažnjavali ne samo onog koji nije gasio vatru, nego i onog koji ju je zametao, uključili novi sastavni dijelovi, uvelo se među njih jedan dio kršćanskih i židovskih preobraćenika, od kojih se moglo očekivati da bi kršćane i židove branili od vojničkih nasilja. Uskoro umre i carski poslanik Wyss, a zamijeni ga novi, Estbeck koji je započeo prve razgovore sa velikim vezirom o produženju mira, ali je naišao na čvrst stav. Po smrti šaha Perzije, Turci su napali pogranične utvrde Van i Erzurum.]

Ideja da se dva dana puta prodre u dubinu susjednog područja i da ga se pomoću letećih odreda pretvori u pustinju barbarska je, ali ipak veličanstvena. Selimovi poduhvati još su nosili pečat veličine Sulejmanove vladavine, a za koje je zaslužan njegov veliki vezir Mehmed Sokolović. Dva su djela iz vremena Selimove vladavine koja zaslužuju da ih povijest istakne kao velika, a to je završetak gradnje velike džamije u Edrenu i pokušaj da se pomoću kanala povežu Volga i Don. Već su za
1567. prve godine Selimova vladanja u Edrenu položeni temelji Selimije, čija je kupola u promjeru za dva aršina veća od kupole Aje Sofije. Graditelj Sinan, koji spada u vrhunske stvaraoce osmanske graditeljske umjetnosti, u ovoj je građevini ostvario najveći domet svoga umijeća. Sam je priznao da je Džamiju

prinčeva sagradio u Carigradu kao šegrt, Sulejmaniju kao kalfa, a Selimiju kao majstor svog umijeća. Osam stupova, nosači kupole, povučeni su u zid koliko god je to bilo moguće i proširuju stoga unutrašnji prostor. Četiri vitka i visoka minareta okružuju tri galerije za pozivače na molitvu (mujezine) i u jednom minaretu tri su serpentinska stubišta tako vješto izvedena da oni koji se uspinju stoje paralelno jedan iznad drugoga i tako su odijeljeni da samo čuju korake, ali se međusobno ne vide. Takav trored galerija ima i minaret znamenite džamije Murata II u ovome gradu. Predstojnik škole, koja je utemeljena uz ovu džamiju, nosi počasni naslov reisul-muderrisin, tj. poglavar upravitelja. Građenje je trajalo sedam godina; započelo je kad se sultan Selim uspeo na prijestol, a završilo se one godine kad je umro. Gradnja Selimije bila je jedna velika do kraja izvedena ideja sultanove vladavine, čije je ime isto toliko dostojno da ga se ovjekovječi kao i ime njegova graditelja Sinana.

Pothvat povezivanja Dona i Volge nije tako dobro uspio. Ta je ideja potekla od defterdara Čerkez Kasim-bega kojemu je dodijeljen sandžak Kafe, a povjereno mu je i rukovođenje tim pothvatom. Tri tisuće janjičara i dvadeset tisuća konjanika pošlo je prema Astrahanu, a petnaest galija s pet tisuća janjičara i tri tisuće radnika pošlo je u Azov. Trideset tisuća Tatara trebalo je pomoći konjici pri opsadi Astrahana, a pješacima pri kopanju kanala. Međutim, petnaest je tisuća Rusa, kojima je zapovijedao knez Serebjanov, napalo radnike i raspršilo ih. Nije došlo do opsade Astrahana, jer su opsjedatelji potisnuti. Posljednja turska nada bila je tatarska vojska, ali i tu su Rusi zarobili i uništili. Drugi Tatari, koje su Turci uzeli za vodiče, namjerno su ih zaveli u stepe i blata. Obeshrabrena vojska još je u većoj mjeri oneraspoložena time što su je huškali povjerljivi ljudi krimskog hana. On je u sretnom ishodu ovog poduhvata vidio sigurno jamstvo za potpuno podjarmljivanje. Njegovi ljudi su radnicima i vojnicima prikazali kako u ovim sjevernim krajevima zima traje devet mjeseci, a ljeti noć traje samo tri sata pa da će biti prisiljeni zanemariti ili svoj mir ili vjerske dužnosti, a te im nalažu obavljanje večernje molitve dva sata nakon sunčeva zalaska, a jutarnje u osvit dana. Ovo je lukavstvo uspjelo. Pobunjene čete su se ukrcale kod Azova, ali ih je na moru snašla bijesna oluja, rasturila ih ili potopila. Samo je sedam tisuća ljudi stiglo u carigradsku luku. Jedno je rusko poslanstvo opet uspostavilo narušeni mir. Otkad je prije trinaest godina Ivanu Groznome Sulejman pisao pa ga oslovio naslovom sretnoga cara i mudroga vladara te mu preporučio trgovce, poslane u Moskvu zbog kupovine krzna, nije otada više bilo nakakve razmjene poslanika. Ivan je sultanu prigodom dolaska na prijestol poželio sreću po plemiću Novosilcovu i pokazao da se čudi što su Turci upali u Rusiju.

4. 8. 1569.

1570.

Uvjeravao je da nije nikakav neprijatelj Muhammedove vjere, koju ispovijeda više njegovih oficira. Selim je na prijemu propustio uobičajenu pristojnost da se raspita za carevo zdravlje i ugosti poslanike. Neuspjeh spajanja rijeka na sjeveru nije, međutim, promijenio dalekosežne planove Mehmeda Sokolovića na jugu. Poslije smirivanja pobune u Arabiji, namjeravao je prokopati suecku prevlaku da bi osmansko brodovlje moglo nesmetano ploviti iz Sredozemnog u Crveno more. Međutim se naoružavalo brodovlje, na užas Venecije, jer je Selim, a ne Sokolović, smišljao osvajanje Cipra pred kojim su osmanski brodovi krstarili ispitujući teren.

Pobuna u Arabiji i njezino ponovno osvajanje izaziva nam punu pažnju jer su zemlja i njezina povijest oduvijek bile važne. Istočnjačkim zemljopiscima je Arabija otok, jer je s tri strane okružena trima morima (Arapskim, Indijskim i Perzijskim), prema istoku graniči s Eufratom, s Afrikom samo pustinjom sa Sueca, a s Azijom je povezana pustinjom između Sirije i Eufrata. Prva je pustinja djece Izraela i brda Sinaja, a ova druga je velika arapska pustinja. Obilazeći te granice, obići će ih putnik za devedeset sedam dana. Grci i Rimljani su zemlju dijelili po prirodi njezina tla idući od sjevera prema jugu u: pustu, kamenitu, plodnu ili sretnu Arabiju; posljednju dvostruku diobu Arap poznaje još danas pod imenom Hidžaz i Jemen; pri tome Hidžaz obuhvaća kameniti dio, a Jemen sretnu Arabiju. Planinske krajeve Arap naziva Nedžd, zemlju koja se kao ravnica spušta prema moru Tehama, a čitav otok (Arapski poluotok) dijeli na slijedećih četrnaest krajeva: 1) pustinju djece Israila, 2) veliku arapsku, koja čini Arabiju otokom, okružujući je s četvrte, sjeverne strane, kao što je s druge tri strane okružuju mora; 3) Hidžaz, tj. predziđe jer leži ispred krajeva Nedžda i Tehame, a u njemu su oba sveta mjesta Islama: Meka je Poslanikovo rodno mjesto, a u Medini je njegov grob; 4) Hadžar na Arapskom zaljevu i 5) Bahrein, staro karmatsko sjedište, na Perzijskom zaljevu. Između Bahreina i Hidžaza leže 6) kamenita zemlja Ariz, čiji je glavni grad Deraje glavni grad plemena Vehabi i 7) Jemama čije su plodne doline navodnjavane trima rijekama; njihova su žita, datule i voda zbog svoje vrsnoće postali poslovični. Jugoistočni dio Arabije, kojega s jedne strane oplakuje Perzijsko more, a s druge Indijski ocean, obuhvaća plodni, ali nezdravi kraj 8) Oman i neplodni 9) Ahkaf i 10) Šahar; jugozapadni dio, koji oplakuje Indijsko i Arapsko more, sretna je ili blagoslovljena Arabija, koja obuhvaća pokrajine: 11) Nedžd, 12) Tehamu, 13) Hadramavt i 14) pravi Jemen. Šest luka i devet stovarišnih mjesta, određenih da budu mjesta godišnjih sajmova, unapređuju promet između Istoka i Zapada, Perzije i Egipta, otok s tako sretnim položajem između obje zemlje. Luke su u Perzijskom zaljevu. Gafr je luka Ahse, staroga glavnog grada Karmata; zbog lova na bisere mami perzijsku

trgovinu kao što Maskat mami indijsku trgovinu. Na južnoj strani su Aden i Mu'a (Moka), prvi »raj« za Arape, a drugi za sve pilce kafe; u Arapskom zaljevu je još Džida, iskrcavalište afričkih trgovačkih i hodočasničkih karavana. Devet gradova-stovarišta na kopnu, gdje se svake godine u određene dane održavaju sajmovi, jesu: Dumetuldžendel, u arapskoj povijesti tako slavan jer je tu Poslanik pobijedio, a njegov unuk Husein zbog nevjere protivničkog, Muavijinog opunomoćenika bio zakinut u pravu na halifat. U Meškaru se sva roba najprije pregledava da bi se izbjegla prijevara. Na sajmove Sahara, Šahara, Ulana, Rebije, Hadramavta i Jemame iznose se na prodaju samo prostirke i koštunjavi plodovi. Sajam Sane, glavnog grada sretne Arabije, i Ukaza, i danas još najznamenitijeg od sviju, ističu se zauvijek pjesničkim natjecanjima i što se glas naroda izražavao o njihovoj zasluzi. Na ovim sajmovima su se razmjenjivali proizvodi zemlje i datule i brašno iz Jemame, karneoli i oniksi iz Jemena, mošus i ambra iz Omana, kafa iz Moke, balzam iz Meke, tamjan i agava, biser i zlato za indijske, perzijske i evropske mirodije, tkanine i umjetnine.

Ne manje od svoga položaja i prirodnih proizvoda, zemlja upada u oči geografski i fizički, a po svojim stanovnicima etnografski i historijski. Imena starih arapskih žitelja, koja nam kazuju Grci i Rimljani, dijelom su prepoznatljiva još u današnjim imenima: Dumadan i Tamudej su izumrli Tasm i Temud, o kojima pričaju arapske priče i Kuran. Humerićani i Nabateji kao Beni Himjar i Nabat nisu promijenili svoje ime. Omani, Minari, Sabeji, Atramite, Zamareni žive u imenima pokrajina i gradova još dalje: Oman, Mina, Saba, Hadramavt i Zamar. Ime Marijabe ovjekovječila je epoha probijanja nasipa Mareb, imenom Petrea se i dan danas na arapskom jeziku zove kamen (Hadžar), a ime Saracena, koje se, čas kao istočnjaci, čas kao lopovi, čas kao sedlarske sluge, stavilo Arapima u usta, a oni ove nazive u svom jeziku ne poznaju, možda nisu ništa drugo nego žitelji pokrajine Šahar ili stepa (Sahra). Scenićani, nomadi ili beduini, još su i danas isti kao prije mnogo tisuća godina, Ismailovi sinovi, kako ih je već Biblija tako dobro opisala; njihove su ruke protiv svakoga, a svačije ruke su protiv njih. Vladavina obitelji, to je vladavina pustinje. Njezin sin je od prirode nadaren istim svojstvima pa je kao osvajač postavio svoje koplje na tri dijela svijeta, ali kao nomad nije trajno učvrstio vlast velikih carstava. Darežljivost, govorljivost i hrabrost su tri glavne vrline Arapa. Samo je onaj plemenit po rođenju kojem zlato teče iz ustiju kao i iz ruke; čija je riječ ispravna kao što koplje pogađa i vrijedna kao što se bori svojom sabljom. Sastavljači pjesama, obješenih na Kabu, morali su povriježenu čast prednosti dokazati prema svakom sumnjivcu u dvoboju ili su s cijenom hrabrosti izgubili i pjesničku slavu. Antara nije bio samo »jedan od najvećih pjesnika« prije Muhammeda, nego je

ujedno bio otac jahača, ideal viteštva, kakvo je uspijevalo u pustinji, a priču o njegovim djelima odobravao je Poslanik koji je odbacio perzijske pripovijetke i bio neprijateljski raspoložen prema njihovim pjesnicima, ali je zato poslaničku legendu toga naroda preuzeo Kuran. Pozornica većine tih legendi je Arabija i zato na arapskom »otoku« ima toliko gradova kao svetih mjesta Islama. Na bregovima Merva i Arefata kod Meke našli su se Adem (Adam) i Havva (Eva) opet po prvi puta kada su sišli iz raja.

Abraham (Ibrahim) je sagradio Kabu, na kojoj se još uvijek mogu vidjeti njegove stope, a anđeo je pokazao Hagari vode izvora Zemzem za Ismaila. Kada hodočasničke karavane prolaze pored Hadžara, udare u viku da time nadglasaju devino ždrijebe poslanika Saliha koje, zatočeno u kamen, još danas glasno svjedoči o nevjeri i o kazni zbog čega je kamenovano pleme Temud, te optužuje njegove ubojice. U Hadramavtu svjedoči isušeni bunar protiv slugu idola koji su poslanika Hantalu okrivili za laž, a utvrđena palača i grob poslanika Huda svjedoče o gigantskoj nemoći Šedada iz plemena Âd, koji je sebi umišljao da je siguran u zemaljskom raju, koji je sam sagradio, pred vječnim osvetnikom oholosti koja krivo shvaća svako pravo. Crveno more, brdo Sinaj i dvanaest izvora kod Sueca posvećeni su imenima hebrejskoga zakonodavca Midijana, na Crvenom moru, kao mjesto gdje je stanovao njegov tast Šuajb (Jetro). Saba, najmudrija kraljica, zadavala je najmudrijem kralju zagonetke da bi ih riješio; tu je i polje Nedžran gdje su vatre iz zemlje u plamenim jamama proždrle židovskog mučitelj Su-nuvasa i njegov narod koji je pomoću lomača druge prisiljavao da prime njegovu vjeru. Palaču Humdan i crkvu u Sani sagradio je Abraha protiv Kabe kao hodočašće i, kad je pošao protiv Kabe, pao je žrtvom crnih boginja. U Samari su kratko vrijeme prije Muhammeda živjela dva proroka, a svaki je od njih bio samo pola čovjeka; Satih je bio bez nogu, imao je samo gornji dio tijela, a drugi, Šak, bio je obdaren samo jednom nogom, jednom rukom, jednim uhom i okom, a obojica su kao Sibile Islama objavila da će se uskoro pojaviti Poslanik.

Arapska povijest prije Islama je pustinja u kojoj samo dani bojeva pojedinih plemena vode zalutalog putnika kao putokaz i gdje pod pijeskom teku rijetki izvori velikih imena, oplođujući samo mali krug. Kada arapski historičari govore o pradobu, označuju ga naprosto kao dane kada je kamenje bilo još meko i podatno poput blata. Kasnije smatraju najvažnijim epohama svoje povijesti: izgradnju Kabe, poplavu Arema, Slonovsku godinu, kada je abesinski kralj pošao na jednom slonu protiv Kabe i kada su, po Kuranu, nebeske ptice njegovu vojsku natrag odagnale, žigosale su je kamenčićima, tj. ožiljcima velikih boginja. Najznamenitiji dani bojeva su: dani istrebljivačkoga

rata između povezanih plemena Tasma i Gada, a započet je jer knez Tasma nije dopuštao brakove sa djevojkama iz Gada, a da im prije toga nisu oduzeli djevičanstvo. Beni Himjari su izvršili istim lukavstvom manevar šume u pokretu koji se ponovio mnogo kasnije u engleskoj povijesti kao birnamska šuma. Došlo je do rata između plemena Abs i Zubjan zbog natjecanja kobile Gabre i pastuha Dahisa, zatim između plemena Bekr i Taglib zbog devine ženke Serab koja je pripadala staroj ženi Besus; ta su dva imena stoga poslovično važila kao takva koja donose najveću nesreću. Među pedesetak takvih znamenitih ratnih dana govori se samo o unutrašnjim ratovima, a ni o kakvom vanjskom. Arapski historičari ništa ne znaju o rimskom oružju koje je prodrlo samo do Petre u kamenitoj Arabiji, a caru Hadrijanu dali su hvalisavo ime Hadrijan Arapski; ništa ne znaju o svom zemljaku Filipu koji je kao rođeni Arap obeščastio prijestol rimskoga svjetskog carstva. U isto vrijeme, kad su se vodili ti plemenski ratovi u Hidžazu vladali su u Jemenu Beni Himjari ili Humairi, tj. crvenkasti, nazvani tako po crvenoj boji svoje odjeće, koja je došla do izražaja još u crvenoj palači kraljeva u Granadi (El-hamra) kao najomiljenijoj arapskoj boji. Porijeklo su vodili još tamo od Kahtana i Adnana, praotaca Arapa, a znanosti, u kojima su se istakli, dale su vijest o rodovima, zvijezdama i tragovima. Pomoću popisa o porijeklu dokumentirali su plemenito porijeklo konja kao i ljudi, a poznavanje zvjezdanoga neba i pod zemljom skrivenih izvora pokazalo im je put kroz pustinju i spasilo ih od opasnosti da u njoj ne umru od žeđi. Od pedesetak himjarskih kraljeva, koji su poznati i pod skupnim imenom Tobaja, četiri ih je okruženo basnoslovnom maglovitom aureolom dalekih azijskih i afričkih osvajanja. Abdeš-šems, tj. sunčev sluga, osvajač Babilona, Zul-karnejn, tj. vlasnik dva roga, koji je sagradio bedem Derbenda, Šemer, koji je svoje pobjedonosno oružje ponio sve do s one strane rijeke Oksusa i gradu Samarkandu dao ime, Zul-ezhar, tj. vlasnik cvijeća, kažu da su u afričkim pustinjama svladali avetinjski narod čija su lica bila na leđima. Šedad je sagradio indijski raj i više je poznat na Zapadu od Herhada, oca Balkise, mudre kraljice od Sabe. Zul-minar, tj. gospodar kula, podigao je prve kule u pustinji da služe karavanama kao putokazi. Zu-šenatir, tj. gospodar čačkalica, ubijao bi žrtve nakon neprirodnog uživanja i nakon toga običavao na prozoru čačkati po zubima. Zu-nuvas, gospodar kolebljivaca, židov koji je pomoću spaljivanja kršćane preobratio na židovstvo. Abraha, gospodar slonova, preplavio je Arabiju crncima iz Abesinije; tri su Tobaa: Haris Veliki, Zul-karnejnov otac, Abukreb Srednji, židov koji je prvi prekrio Kabu pokrovom i Tobaa Ben Hasan, Mali Tobaa, čiji je potomak Amru Ben Maadi Kerb, stari junak počašćen nadimkom »bacač koplja«, star više od stotinu godina,

koji je još doživio Poslanikov dolazak. Posljednji iz niza himjarskih kraljeva bio je Seif Zi-jezen, ubijen kada je s perzijskim Husrevovim poslanikom bio na gozbi u jednoj Salomunovoj palači, a Jemen se podvrgao islamskoj vlasti.

Otada je čitava Arabija slušala Poslanikov zakon, ali su samo u Hidžazu i Jemenu, tj. u kamenitoj i sretnoj Arabiji, vladale dinastije čije knezove nabraja povijest, od kojih su se oni u Jemenu održali čak pod osmanskim vladanjem sve do danas; to su bile četiri dinastije u Hidžazu i još jednom toliko njih u Jemenu. U Hidžazu je najprije kroz jedno stoljeće vladalo jedanaest vladara iz obitelji Uhajzar; iza njih su slijedili šerifi Meke, iz obitelji Hašim, sinovi su nazivani Musama, a vladali su dva i po stoljeća; zatim šerifi iz Medine iz iste obitelji Hašim, a za ovima slijede u isto vrijeme Beni Kutade u Meki. Od ovih je Ebu Nemi, Berekatov sin, poklonivši se sultanu Selimu kad je osvojio Egipat, predao ključeve Kabe. Oni su sve do danas u sjeni osmanske vladavine ostali šerifi-sjene u Meki. Meka i Medina su uvijek bile ovisne o Egiptu, dijelom zbog bliskoga susjedstva, dijelom zbog pomanjkanja žita; slušali su želje egipatskoga vladara, a sada su bili pokorni migu osmanskih sultana, kao što su nekada bili pokorni čerkeskom sultanu. Sasvim drukčije je bilo s Jemenom koji je, dijelom zbog veće udaljenosti, bilo teže upokoriti i održati ga u pokornosti, ali i zbog bogatstva njegovih proizvoda i cvata njegove trgovine, pa je prkosio nekada egipatskoj, a sada osmanskoj vlasti. Otkad je uveden Islam, sretnom Arabijom je vladalo osam dinastija. Najprije je bila dinastija Beni Zijad, a prvoga od njezinih članova je halifa Memun poslao kao namjesnika u Jemen, i to Muhammeda Ben Ubejdullaha. On je podjarmio arapska plemena i držao ih na uzdi iz grada Zebida koji je bio sagradio. Nakon dva stoljeća im je otela vlast obitelj Nedžah koja je kroz jedno stoljeće krvlju okaljala kneževski prijestol. Dok je dinastija Beni Nedžah vladala u Zebidu, u pravom Jemenu, u Sani, održala se dinastija Beni Salih samo pola stoljeća. Vlast Beni Nedžaha okončao je jedan od onih sretnih pustolova, koje arapska povijest poznaje pod imenom dvanaestoga imama Mehdija, a koji su se lažno izdavali za njega i drznuli se postaviti zahtjeve na svetost i koji su to izvrnuli u zahtjev na prijestol i zadobili ga. Njegov unuk Abdun-nebi, tj. prorokov sluga, sagradio je nad grobom svoga djeda hram, koji je prikazao hodočasnicima kao mjesto hodočašća, a zabranio im hodočašće u Kabu. Već nakon petnaest godina dokrajčio je tu vladavinu Beni Mehdija stariji Salahedinov brat, Šemsedevlet Turan-šah i pet knezova iz obitelji Ejub; tvorili su za pola stoljeća jednu od sedam grana, na koje se podijelilo ovo veliko dinastičko deblo, pa je vladalo u sedam dinastija: u Kairu, Halebu, Damasku, Himsu, Hami, Halatu i Jemenu. Nakon te dinastije, slijedila je dinastija Beni Resul, tj. »sinovi poslanika«, od kojih

su trojica kao odlični zaštitnici znanosti i učenjaka stekli besmrtnu slavu u arapskoj književnoj povijesti. Melik Muejed Daud sagradio je u Taezu po njemu nazvanu školu, u kojoj je i pokopan. Kao veliki ljubitelj knjiga, ostavio je knjižnicu od stotinu tisuća svezaka. Melik Mudžahid i Melik Efzal utemeljili su u Meki i Taezu po njima nazvane škole, Mudžahidije i Efzalije. Bio je učen koliko i hrabar i napisao je historijsko djelo, nazvano: »Ljupkost očiju«. Njegov sin Melikul-Ešref osnovao je u Taezu školu Ešrefiju; pozvao je na svoj dvor najveće učenike svoga doba iz Egipta, historiografa Ibn Hadžra iz Askalona iz Perzije, Muhammeda, rodom iz Firuzabada, pisca najvećeg i najviše cijenjenog rječnika koji zaslužuje svoje ime »Kamus«, tj. ocean. Nakon vladavine od dvjesta trideset i dvije godine, slijedila su četiri kneza iz obitelji Tahir koji su podlegli osmanskoj premoći, protiv koje se neovisno sve do današnjega dana održala dinastija Sejidije u jednom dijelu Jemena. S obitelji Tahir, koja se ugasila za vladanja sultana Selima, i s imamima Sejidija, koji su za sultana Sulejmana digli glavu, stupit ćemo opet na stari kolosjek.

Posljednji knez Beni Tahira, Âmir, Abdulvehabov sin, vladao je gotovo dvadeset i osam godina, a bio je prijatelj znanosti i zaštitnik učenih ljudi, kad se u vodama Arapskoga zaljeva pojavio kurdski emir Husein, kojega je predzadnji čerkeski sultan iz Egipta, Havri, poslao brodovljem i četama u pomoć gudžuratskom sultanu Muzasir-šahu protiv Portugalaca. Kurdsko poslanstvo je s bogatim poklonima došlo knezu iz obitelji Tahir i zatražilo živežne namirnice za svoje brodove koji su pristali na sidrište Kameran. Âmir im je uskratio taj zahtjev iz straha da bi to davanje moglo važiti kao danak. Emir Husein odluči to kazniti uništivši Âmira. U tom su ga podržali Âmirovi neprijatelji, Arapi Sejidije, koji su nastavili planinski kraj, i gospodari Džazana i Luhaja. Osvojio je Zebid, u kojem je ostavio emira Bersebaja, pa se ukrcao za Aden; usprkos strahu, koji su Arapima ulili topovi koje nikada prije nisu vidjeli, Aden se suprotstavi, tako da se Husein, pošto je oteo brodove u luci, opet vratio u Džidu gdje je dao ljude vješati, razrezati im trbuh i mučiti ih. U moru je našao nagradu za takvu okrutnost, kamo ga je dao baciti šerif Ebulberekat po nalogu sultana Selima I, pošto mu se, po svom sinu Ebu Nemiju, bio poklonio u Kairu. Međutim je Bersebaj, kojega je emir Husein bio ostavio u Zebidu, pošao protiv sultana Âmira, osvojio je grad Taez i na otvorenom polju izvojevao pobjedu, ubivši i sultana Âmira i njegova brata i dokrajčivši Beni Tahirovu vladavinu. Mnogi su pjesnici u elegijama oplakivali smrt nesretnoga vladara. Bersebaj je zatim opljačkao Sanu; osam tisuća deva je nosilo ugrabljeni plijen. Međutim su ga na cesti Nedžrana napali Arapi i oduzeli mu plijen i život. Na njegovo mjesto je u Zebid došao Čerkez

29. 9. 1516.

15. 5. 1517.

Iskender, koji je uskoro zatim dobio od sultana Selima namjesništvo Jemena i bio je prvi osmanski paša u Arabiji. Ubio ga je jedan janjičarski oficir, po imenu Kemal, koji je umjesto njega zavladao Zebidom i svoje sjedište uljepšao džamijom, koja se po njemu zove »Kemalija«. Kemal, koji je ubio svoga prethodnika, Iskendera Čerkeza, bio je ubijen bodežom od svoga nasljednika Iskendera Karamanca. Osmanski sandžakbeg iz Džide, Husein, i turski pomorski kapetan Selman, kojeg je podržavao šerif Džafan, pošli su dovršiti ovu vladavinu ubojstava. Iskender Karamanac doživio je istu sudbinu kao Čerkez Iskender. Selman se povukao, jer je bio omražen kod stanovnika Zebida zbog svoje okrutnosti, pa je Husein ostao sam gospodar grada, a zauzeo je i Taez; uskoro je umro, a nasljednik mu je bio Mustafa Alrumi. Selman Reis je međutim dobio od velikoga vezira Ibrahim-paše, koji je bio došao u Egipat, četiri tisuće ljudi da Jemen podvrgne osmanskoj vlasti; vojsci je zapovijedao Hajredin Hamza; Mustafa Alrumi se ustručavao ovdje spomenutom Hajredinu Hamzi odstupiti namjesništvo Zebida. Selman ga suz-
mj. 9. 1528. bije kod Al-salifa, uđe u Zebid i Taez i opljačka Tab i Džeblu. Selman je odsjekao glavu Mustafi Alrumiju, a Selmanu je skinuo glavu Hajredin Hamza koji je na njega bio ljubomoran, a Hamzinu glavu je skinuo bratić Mustafa koji je osvetio smrt svoga strica. Mustafa i njegov drug u oružju, Safer, napustili su nakon toga Zebid, gdje se nisu osjećali sigurnima, pa su pošli u Gudžurat. Tamo im je sultan podao naslov hanova, Mustafi je dao namjesništvo luke Diû, a Saferu namjesništvo Surata. Pošto je Zebid bio napušten, upravljao je njime u ime sultana Sulejmana emir Iskender-Muz, obljubljen kako zbog svoje pravednosti tako i zbog darežljivosti, a bio je isto tako prijatelj učenih ljudi kao i vojnika. Utemeljio je prekrasnu školu u Ze-
1537. bidu koja nosi ime »Iskenderija«. Umro je u sedmoj godini svoga namjesništva koje je ostavio svome maloljetnom sinu pod skrbništvom svoga vezira, Ahmeta Kormilara.

U to se vrijeme u jemenskim brdima podigao Šemsedin, Ahmetov sin, osnivač vladavine Sejidija, koja još i danas tamo vlada. On svoje porijeklo vodi od Poslanika i uzeo je naslov imama te je vladar sekte Sejidija. Ova sekta ima ime po Sejidu, Muhammed el-Bakrovu bratu, sinu trećega imama Zejnul-âbidina, Huseinova sina koji je Alijin sin. On je potegnuo oružje protiv Hišama, desetoga halife iz obitelji Umeja, ali je bio poražen i ubijen. Njegov leš, iako pokopan pod koritom jednoga potoka, bio je iskopan, obješen na vješala i nakon pet godina spaljen po nalogu halife Velida (Hišamova nasljednika). Suniti doduše priznaju da je Sejid ostavio neka naročita mišljenja, kao na pr. da je beskorisna molitva u opljačkanoj odjeći i na opljačkanom mjestu; međutim, nije pravo tvrditi da krivovjerna učenja Sejidija ne potječu od Sejida, već od njegova učitelja Vasila Ben Atta, koji je bio učenik Hasana Basrija, velikoga

vjerskog oca Islama, koji ga je odbio riječima: »Ti si skrenuo«, na što su njegovi sljedbenici nazvani po sunitima smjesta »mutazile«, tj. krivovjerci. Njihovo učenje odstupa od učenja pravovjernih u učenju o sudbini i predodređenosti. Oni prihvaćaju, osim pakla i neba, još jedno treće mjesto, a i druga filozofska učenja koja se protive islamskom osnovu, a koja je gorespomenuti imam Šemsedin, Ahmetov sin, opširno analizirao u dva posebna djela.

Šerifedin, sejidijski imam, poslao je svoja dva sina, Mutahira i Šemsedin Aliju, protiv Ahmeta Kormilara koji je u Zebidu upravljao. Ovaj ih je potukao. U to se vrijeme vratio Sulejman, krvoželjni evnuh, nekadašnji egipatski namjesnik i kasnije veliki vezir, sa svoga vojnog pohoda iz Gudžurata, gdje je uz pomoć hodže Safera (kojemu je gudžuratski sultan Mahmut dao naslov »Hudavendigâ«, tj. gospodar) bio ratnim lukavstvom udaljen. Već kad je krenuo na vojni pohod, oteo je posljednjem izdanku posljednje vladarske obitelji Tahira, Âmir Ben Daudu, ostatak posjeda njegovih otaca, naime grad Aden, i sada je pristao u Mo'i (Moka), gdje je pozvao Ahmeta Kormilara s maloljetnim sinom Iskender-muza. Kormilar je ušao u stupicu. Jedva što je ušao u Sulejmanov šator, bio je ubijen s oba dječaka, a zebidsko namjesništvo je u sultanovo ime dano dosadašnjem sandžakbegu iz Gaze, Mustafi. Sulejman se preko Džide i Meke vratio u Carigrad, kuda je sa sobom vodio Sid **27. 2 1539.** Ahmeda, sina šerifa iz Meke, Ebu Remija. Sandžakbeg Mustafa, nakon bezuspješnog pokušaja da osvoji grad Taez, zamijenjen je Mustafom En-neššarom, tj. Mustafom pilarom, koji je tako nazvan, jer je razbojnike i druge neprijatelje, koji su mu pali u šake, običavao dati raspiliti na dva dijela. On je prvi dobio jemensko namjesništvo s naslovom beglerbega. Njegov nasljednik Uveis, rob sultana Selima I, iskoristio je svađu između oba sina Šerifedina, imama Sejidija, da proširi svoje područje, pružajući starijem šepavom Mutahiru pomoć protiv mlađeg Šemsedina, kojeg je otac imenovao svojim nasljednikom, te je osvojio grad Taez. Disciplina, koje se je Uveis strogo pridržavao, učini- **13. 2. 1545.** la je da su mu njegove čete, levendi, postale neprijateljima, pa ga je ubio njihov poglavar, Hasan Pehlivan. Ovaj je to životom okajao, a ubio ga je Čerkez Özdemir koji je, sultanu vjeran i odan, osvojio za njega Sanu. Porta je imenovala beglerbega Ferhata za Uvejsova nasljednika. On je upokorio Aden koji se bio pobunio i kod Abu Ariša, u pokrajini Džazan, izvojevao pobjedu nad više povezanih arapskih šerifa, pa uspostavio opet mir u Džebalu i Tehami, tj. planinama i na ravnici. Özdemir je zatim imenovan Ferhatovim nasljednikom. Bio je hrabar i isto toliko mudar namjesnik, pa je odlučio slomiti Mutahirovu moć i moć njegove sekte. Za to je zatražio posebnu pomoć. Egipatski namjesnik Daut mu je poslao tri tisuće pješaka i tisuću konjanika pod zapovjedništvom prije smijenjenog namjesnika Jeme-

na, Mustafe Pilara. Özdemir i Pilar su podsjedali zajedno Telu, u kojoj je Mutahir bio zatvoren. Jedan nesporazum između ove dvojice potakao je Pilara da se koristi punomoći koju je imao, po je Mutahiru napisao sultanovu ispravu, kojom mu se daje naslov sandžakbega i obećava mir. Özdemir je za sedam godina svoga upravljanja proširio svoje područje osvojivši isto toliko utvrda, pa ih je odstupio Pilaru te otišao preko Sevakina u Carigrad, gdje je sultanu predložio da osvoji Nubiju. Sulejman, stalno sklon izvoditi velike pothvate, odobri prijedlog. Özdemir pođe s trideset tisuća ljudi iz Gornjega Egipta u Nubiju, izgradi tvrđave u Ibrimu i drugim mjestima duž Nila i umre kao prvi osmanski namjesnik Nubije u Devarovi. Pokopan je u Masuri gdje mu je sin Osman-paša podigao džamiju kraj groba.

1560. Njegov nasljednik, Mustafa Pilar, po drugi puta namjesnik Jemena, zaslužan je što je jemenske hodočasničke karavane uredio davši im za vođu posebnoga emirul-hadža (poglavara hadžiluka) kao što su ih imali u Damasku i Kairu. Za mustafom Pilarom je slijedio Kara Šahin, tj. crni soko, a nazvan je tako zbog svojih živih očiju i mulatske puti. Za godinu dana već je unaprijeđen za egipatskoga namjesnika. Njega je naslijedio Mahmut-paša, kasnije egipatski namjesnik, koji ima nadimak Maktul, tj. Zatučeni, jer je nasilna smrt dokrajčila njegovo nasilništvo. Mahmut je svoju upravu započeo smaknuvši nadzornika financija kao da pogoršanje kovanoga novca samo njega tereti, a počelo je već za bivšega namjesnika, a kada je zatim postao egipatski namjesnik, sam je kvario egipatski novac, kao što je to Alija već ispripovijedao. Sjedište mu je bilo u Taezu, a podsjedao je Hab koji je već tri generacije bio vlasništvo obitelji Nezari. Prijevarnim pregovaranjem je namamio gospodara dvorca s njegovim sinom u logor gdje ih je dao ubiti, na opću odvratnost Arapa. Oni po Mahmutu odsad nazivaju sramotna, vjerolomna pregovaranja »mahmudije«, tj. mahmutskim ili, po dvostrukom smislu arapske riječi, to su satirički nazvani hvalevrijedni pregovori.

mj. 2. 1565. Pošto je Mahmut kao nagradu za svoje vjerolomstvo, uljepšano šminkom osvajanja, imenovan egipatskim namjesnikom, otišao je, a slijedio ga je u toj časti sin prijašnjega namjesnika Kara Šahina, imenom Rizvan. O ponašanju svoga prethodnika je podnio Porti vjeran izvještaj. Ovaj, da se osveti, prikazao je u Carigradu kao da namjesništvo Jemena ima preveliko prostranstvo, a da bi se jedan mogao za njega brinuti i da bi bolje bilo da se podijeli na dva dijela. Prema tome je Jemen podijeljen u dva namjesništva, u gornji planinski kraj, čiji je glavni grad Sana, koji je ostao Rizvanu, i u donju ravnicu, koja je dana jednookome Murat-paši, koji je imao sjedište u Zebidu. Kad se Murat iskrcao u Zebidu, bio je Rizvan na bojištu protiv Ismailićana koje je zbog pretjeranih zahtjeva natjerao na pobunu, čak na savez s plemenom Sejidija, njihovim prirodnim

neprijateljima. Rizvan je tražio da mu Murat da podršku i ovaj je obeća. No, doskora među njima izbije nesloga kada je Murat pokazao kakvu ulogu igra u namjesništvu, gdje su mjesta Džeble, Alkander i Zulsufale, koja zapravo pripadaju Sani, pripojena njegovu području. Uskoro zatim je Rizvan smijenjen, a njegovo mjesto je dano rođenom Rusu, Hasan-paši. Rizvanov odlazak je bio signal za opću pobunu. Mutahir, koji je dosad Murat-pašu uspavljivao iskazujući mu odanost, otkrio je sada svoje pravo lice opsjedajući Sanu. Arapi iz Budana, Ševafija, Takera, Sahijana i Harmina su se povezali i otjerali tursku posadu iz Haba. Murat se htio povući na cestu za Taez, ali su ga napali Arapi i potukli. Uskoro zatim se Sana predala Mutahiru. Pri njegovu svečanu ulasku je turska posada išla pred njim, sedamnaest sandžakbegova, dvadeset i četiri age, tisuću i četiri stotine vojnika. Kad je bio gospodar grada, odmah je prekršio danu riječ; pljačkao je grad, a posadu je dao pozatvarati dijelom u planinskim utvrdama, dijelom u gradske bunare. Prvoga petka **9. 8. 1567.** je obavljena obredna molitva, kao islamsko vladarsko pravo, u njegovo ime. Pošto je propovjednik (hatīb) blagoslovio Poslanika, gospodara (hazreti) Aliju i uzvišenu gospođu (hazreti) Fatimu, blagoslovio je Mutahirova oca Šerifedina, sejidijskoga imama, a zatim tek trojicu halifa: Ebubekra, Omera i Osmana, islamskog junaka Abaza, osnivača halifata, deset Poslanikovih drugova, zatim sve pravovjerne žene i ostale Poslanikove sljedbenike. Nakon toga je proglasio Mutahira halifom i emirul-mumininom, molio za njega i za muslimane, za hadžije, za borce u svetom ratu, za putnike i pratioce pobjeda. Kada je Hasan-paša namjesto Rizvana imenovan za namjesnika Džebala te stigao u Zebid, opsjedali su Sejidije Taez. Zapovjednik je uzalud molio namjesnika za pojačanje. Taez je, kao i čvrsti grad Kahirije, na juriš zauzet. Uskoro Hasan dobi poziv da bude namjesnik Tehame. **7. 10. 1567.** Tako su, zbog Mahmutova vjerolomna prijedloga da se na propast osmanske vlasti u Jemenu podijele namjesništva, sada ponovno ujedinjena u jedno, a on je trebao tu upravljati do dolaska vojske, koja je bila određena da svlada pobunjenike. Nakon što je pao Taez, uskoro je pao i Aden, a Hab je zauzeo Alija, Mutahirov brat, kojega je otac Šerifedin odredio za svoga nasljednika. On je uskoro nakon očeve smrti napustio učenje Sejidija, pa je položaj imama prepustio svome bratu Mutahiru. Alija Ben Šuveji, jedan drugi poglavica Sejidija, onaj isti koji je već bio svladao Taez i Aden, osvojio je sada Mevsej, pošao u Mo'u (Moku), a odavde u Zebid, od čijih zidina odbijen jednim hrabrim prodorom posade. Tako je čitav Jemen, osim Zebida, bio u rukama Sejidija, a njihov imam Mutahir se dao proglasiti za halifu. Zlo je iziskivalo brzu i djelotvornu pomoć. Mehmed Sokolović, koji je već sada svemoćnom rukom držao u rukama uzde vladavine, ipak je sada želio što više udaljiti sve

one koji su mu se u početku Selimove vladavine činili da bi mogli biti opasni takmaci njegovoj neograničenoj vlasti. Izradio je prijašnjem Selimovu vrhovnom dvorskom upravitelju, lali Mustafi, čije je spletkarstvo i potaklo bratsku svađu s Bajezidom, imenovanje za seraskera da bi natrag osvojio Jemen. Osman, Özdemirov sin, imenovan je beglerbegom, a Sinan-paša je imenovan egipatskim namjesnikom. Bio je to neznalica, tvrdoglav čovjek, egoističan Albanac; brat Ajaz-paše, kojeg je Sulejman, jer je princu Bajezidu dao čavle za potkovice da bi mu omogućio bijeg, dao pogubiti i već otada prirodni neprijatelj lala Mustafe; ovome je naloženo ponovno osvajanje Jemena i kažnjavanje pobunjenika utoliko osnovanije, jer je on trebao osvetiti smrt po Arapima ubijenog Murat-paše, njegova bliskog rođaka.

Zatim je lala Mustafa dobio nalog da kao serasker-vezir preuzme vrhovno zapovjedništvo vojske u Arabiji. No, umjesto da mu iz Carigrada pošalju nekoliko tisuća janjičara i trideset do četrdeset čauša, kao što je to bilo uobičajeno, trebao je regrutirati sirijski ološ pod imenom »egipatski janjičari«, a deset ili dvanaest svojih zajmova (zaim-jahač s lenom) pretvoriti u čauše. Svi prigovori, koje je lala Mustafa-paša iznio protiv takvog položaja seraskera, bili su uzaludni. Kad je došao u Kairo, toliko su se ogriješili o dužno poštovanje prema jednom veziru-seraskeru, da ga nisu smjestili ni u dvorsku već u privatnu kuću. Kad su se na svečanom divanu u Kairu sastali vezir-serasker laal Mustafa, egipatski namjesnik Sinan-paša, jemenski beglerbeg Osman Özdemir-paša, kairski muftija šejh Mehmed-efendija, defterdar Čivi-zade Mahmut-efendija, egipatski admiral Kurdoğlu Hizir-beg i drugi egipatski begovi i age, pročitao je Alija povjesničar (tada sekretar divana kod lala Mustafe) tri prva fermana koja su mu predana od sultana. Lala Mustafa mu ih je uručio dvanaest, Sinan-paša jedanaest, a Osman-paša sedam. Ovih trideset fermana su jedan drugome proturječili jer su ih napisali oni koji su njima nešto željeli postići. U onome što ga je serasker predao, stajalo je: »Vojsku moraš opskrbiti svim potrebnim i, zbog toga što to najprije mora biti izneseno pred Visoku portu, ne smiješ dopustiti nikakvo odugovlačenje«. Egipatski namjesnik je predao slijedeći ferman: »Daj seraskeru u dostatnoj količini sve što mu je potrebno, a da zemlju prekomjerno ne iscrpiš.« Odgovarajući ovom proturječju, bilo je proturječja i u seraskerovim željama i u onom što je učinio namjesnik. Serasker je zahtijevao četiri tisuće vojnika, a namjesnik mu je dao jedva četiri stotine. Lala Mustafa-pašini prijatelji, njegov reis-efendija Derviš Čelebi (prevodilac Mesnevije), njegov čehaja Muferih Mustafa-beg, egipatski begovi Mustafa i Mehmed, muteferika Adžem Mula koji je bio na položaju opskrbnika (nuzl-emini), jenišehirski sandžakbeg, Beğli-zade Mehmed-beg, stalno su ga uvjeravali da rat neće uspjeti, doklegod položaj se-

raskera ne bude povezan s egipatskim namjesništvom i u tom je smislu on pisao Porti. Sinan-paša je sa svoje strane izvijestio da je nabavio sve potrebno; s vojnom se odugovlači uz bezrazložnu izliku, a samo s tom namjerom da bi se egipatsko namjesništvo udružilo s položajem seraskera; lala Mustafa ima namjeru da svoga sina (koji je preko jedne rođakinje u srodstvu sa sultanom Havrijem) u Egiptu proglasi sultanom; a njega samoga, kaže Sinan, htio je na jednoj svečanosti (koja se davala u jednoj palači sultana Havrija) otrovati s posudom šerbeta, a bilo je još laži i kleveta te vrste. Ova otrovna objeđivanja iskoristio je veliki vezir da sruši seraskera. Čaušbaša, poznat pod nadimkom Burunsiz, tj. »bez nosa«, pojavio se u Kairu sa sedam čauša, s nalogom da je lala Mustafa smijenjen i pozvan na odgovornost u Carigrad. Njegov položaj trebao je u ratu protiv Jemena preuzeti Sinan-paša. Ukoliko se Osman-paša zbog lala Mustafinih došaptavanja bude suzdržao od odlaska u Jemen, platit će za to glavom, a memlučke begove Mustafu i Mehmeda treba objesiti. Mustafa-paša se spremao na put, očekujući da će u Carigradu izgubiti glavu, ali je sultanu napisao potajno, sa strahopoštovanjem, prikaz stvarnoga stanja, iz čega se vidjelo da je nedužan. Ona dva bega su obješena, a Adžem Mula, za čije smaknuće nije bilo naloga, prošao je tisuću muka našavši se i na gubilištu, da bi odande opet bio odveden. Osman-paša je sedam dana prije dolaska čaušbaše otišao u Jemen. Malo je trebalo pa da carstvo izgubi svog budućeg proširitelja, osvajanjima u Jemenu i na Kavkazu, i da kasniji veliki vezir Özdemir Osman-paša bude iščezao pod krvnikovim mačem.

Osman-paša je još prije Sinanova dolaska započeo ratni pohod na Taez, jedan od najvažnijih mjesta planinskoga područja i danas glavni grad jemenskog imama. Grad je sagradio Teftekin, iz Ejubova doma, a svoj procvat zahvaljuje u prvome redu prinčevima iz dinastije Beni Resul; iz te je dinastije Omer ben Mensur sagradio dvije škole, a Melik Mudžahid i Melik Efzal sagradili su po njima nazvane škole »Mudžahidije« i »Efzalije«. Bogatstvo indijske i franačke robe zadovoljilo je žudnju osmanske vojske za plijenom. Utvrda grada Kahirije, tj. »ona koja prisiljava«, još je izdržala kad je vijest o Sinanovu dolasku ohrabrila opsjedatelje. On je napustio Kairo početkom godine i došao **5. 1. 1569.** preko Jenbua, Meke, Džazana sve do Taeza. Osmanske čete su rastjerale čete Sejidija s brda Alahbara i uskoro se Kahirije preda osmanskoj vlasti. Sinan je mislio na osvajanje Adena i Sane. Prema prvom odaslao je već iz Mo'e (Moke) brodovlje pod za- **3. 5. 1569.** povjedništvom admirala Kurdoğlua, a kopnom je poslao jedan odred vojske begu Mimaji, koji je ovu vojnu opjevao u turskim stihovima. Održao je ratno vijeće o pripremama za osvajanje Sane, u koje je pozvao i Osman-pašu po dvojici čauša. Ovaj se nije pojavio bojeći se seraskerove podmuklosti. Pojačao je svoj logor vezirovim prebjezima i Arapima koji su sa svih strana

dojurili k njegovima. Sinan je za svaki slučaj bio opskrbljen neograničenom punomoći i praznim fermanima koje je mogao ispuniti po svojoj želji. Smijenio je beglerbega i taj položaj podijelio svome prethodniku, Rusu Hasan-paši, ali mu nije ništa drugo dao nego namjesničku titulu, jer je ovaj bio omražen zbog ucjenjivanja. Osman-paša je htio izbjeći Sinanovo uhodarenje, jer mu se radilo o životu, pa odluči da se odvaži sam na put u Meku preko planina. Da bi ga nepostojani arapski šejhovi što sigurnije sproveli, pismima ih je upoznao da nije pozvan na Portu kao beglerbeg nego kao privatno lice. Tako mu je uspjelo izbjeći turskom krvničkom maču i arapskim kopljima i doći u Carigrad, gdje ga je veliki vezir, pripravljen Sinan-pašinim pismima, nastojao uništiti kao i vrhovnog dvorskog upravitelja lala Mustafu, što mu nije uspjelo ni kod jednoga ni kod drugoga. Lala Mustafa je doduše na početku stavljen pod prismotru, ali ga je sultan uskoro pomilovao, jer je zapravo njegovim spletkama imao zahvaliti za prijestol. Sokolović je Özmedirova sina proganjao na sve moguće načine. Pod izlikom da njegovo nemirno susjedstvo uznemiruje grad, zapovijeđeno mu je da sa svojim ljudima stanuje pod šatorima izvan grada. Tako se utaborio kod Edrenskih vrata u zimi, po kiši i snijegu i usred grobova svojih koje je odnijela kuga. Kad se sultan usred zime vraćao iz Edrena u Carigrad i prolazio mimo tih šatora, a da ništa nije primijetio, uzme lala Mustafa riječ, jašući pored njega, pošto je bio opet u milosti: »Veličanstvo, zar ne bi izvoljevali upitati ovoga Vašega roba, tko bdije u ovim šatorima?« Sultan pogleda onamo i reče: »Zaista, tko tamo stanuje?« — »Vaš rob Osman-paša, Özdemirov sin, koji je za pokojnoga sultana Sulejmana proširio carstvo Jemenom i Nubijom, a njegov sin, koji je u Jemen pošao stopama svoga oca, boravi ovdje, izložen kiši i snijegu, bez posla.« Slijedećega jutra je Osmanu hatišerifom podano namjesništvo Basre. Budući da je veliki vezir prigovarao, odvrati mu Selim: »Čuvaj se da ga smijeniš!«, ali je ipak namjesništvo Basre zamijenjeno u namjesništvo Ahse u sjeveroistočnom kutu Arabije (današnjem sjedištu Vehabija). I mi ćemo se opet vratiti u Arabiju nakon ove digresije o sudbini ovog neobičnog čovjeka.

15. 5. 1569. Poslije Osmanova odlaska (Özdemirova sina), primio je Sinan-paša logorujući u blizini Taeza kod Alkaide, ugodnu vijest da je zapovjednik mornarice, Hajredin Kurt, zauzeo Aden. Sinan je svog nećaka Huseina imenovao za sandžakbega u Adenu i spremio se na put za Sanu. Iz Taeza onamo vode tri puta: jedan preko planina Nakil el-Ahmar, drugi kroz dolinu Sahban, a odabran je treći, dulji ali lakši od prva dva, nazvan mejsemski. Utaborio se između Džuble i Takera, osvojio Taker i protjerao, uz pomoć jednoga odanog emira Ismailićana, Sejidije s brda Hutaiš. Zatim je pao Ab koji leži na podnožju brda Bu-

dan. Nagrada u obliku povišice plaće osvježila je hrabrost osmanske vojske. Jedan je odred vojske ostavljen za opsadu tvrđave Hab, koja leži u istom gorju, u blizini Zamara, koji je radosno otvorio svoja vrata. Zamar, okružen zidinama i vrtovima, rodno je mjesto mnogih učenjaka i škola-rasadnik Sejidija svojom sjajnom školom na kojoj ima pet stotina učenika. Vojska je došla kroz uski klanac Zijrul-kelb, tj. pasje stanište, u Sanu, glavni grad Jemena, koji leži na maloj rječici što protječe ka Zamaru. Zrak, najbolji u Arabiji, tako je suh da se meso na njemu i osam dana ne pokvari i tako zdrav da ovamo tjeraju bolesne deve na pašu, a bolesne ljude šalju da opet ozdrave. Bolesti su ovdje tako rijetke kao i insekti; kiša pada samo u srpnju (julu), kolovozu (avgustu) i rujnu (septembru) i to samo nakon sunčeva zalaska, tako da dnevni poslovi i poslovi na tržnici nikada nisu prekidani kišom. Od plodova su u Sani najpoznatije grožđice; od proizvoda vješto izrađeni turbani, svijetlo-prugasta odjeća, safijan i šarena koža. Još pokazuju razvaline palače Humdan, čije je ime u arapskoj povijesti isto tako slavno kao Sedir ili Havrnak čije su četiri strane bile: jedna crveno, druga bijelo, treća žuto, a četvrta zeleno okrečene. U sredini se uzdizao dvorac (köšk) na sedam katova, a gore je bila mramorna terasa koja se vidjela tri milje daleko. Halifa Osman je razorio palaču, bez obzira na proročanstvo, koje se na njemu i ispunilo, da će onaj koji razori palaču umrijeti nasilnom smrću. S ljepotom u Hudanu natjecala se tu i ljepota kršćanske crkve što ju je sagradio etiopski kralj Abraha. Bogatstvo crkve u zlatu i srebru sračunato je na to da narode odvrati od hadžiluka u Meku i da ih svake godine privuče u Sanu. Pošto je ušao u Sanu, Memi-beg osvoji tvrđavu Kavlan koja je pripadala Katranu, jednom od najmoćnijih Mutahirovih glavara. Bedemi tvrđave su razoreni kao i grad Šibam, koji leži podno utvrde Kevke-ban, najutvrđenije u Jemenu. Beglerbeg Hasan-paša i Mahmut-paša dobili su zapovijed da s emirom Abdullah El-Hamadanijem s leđa zauzmu utvrdu, dok se Sinan sa svojom vojskom približavao s čeone strane. Mutahir se sa dva svoja sina El-Hadijem i Lutfallahom usudio izjurivati u napad iz susjedne zgrade (s doksatom), a u jednom je ubijen El-Hadi. Tek kad su Hasan i Abdullah El-Hamadani svladali utvrde u planinama, a Sinan nakon prvog suzbijenoga pokušaja zauzeo utvrdu Bejtul-iz, tj. »kuću časti«, došlo je do formalne opsade Kevkebana. Taj je zadatak vezir povjerio beglerbegu, dok je on iz svoga logora dao dovesti teško naoružanje. Zbog strmih hridina topovi su se morali prenijeti na rukama ili ih je trebalo čekrkom dovući gore. Duboki i blatni jarak bio je s utvrdom povezan podzemnim putem iz kojega su opsjedani izvlačili kamenje što su opsjedatelji bacali u jamu da je napune. Muhammed, Šemsedinov sin, zapovjednik Kevkebana, koji je odlučio do kraja se braniti, ipak je predvidio da će se utvrda morati uskoro pre-

17. 8. 1569.

28. 10. dati, pa je iz nje oslobodio sedam zarobljenih turskih begova. Mutahir je opet varao Arape vatrom s planina kao znakom pobjede, pozivajući ih da s njim dijele plijen potučenog neprijatelja i tako ih je namamio u logor. Tako je ujedinio tisuću konjanika i osam tisuća pješadije s kojima je napao i potukao vezira koji je jedva mogao pred sebe, za smotru, postaviti dvanaest tisuća ljudi. Pribjegao je novim sredstvima kako bi zavarao pustinjske Arape, šireći glasine o pojavama Poslanika, a veliku je važnost polagao i na predskazanu pomrčinu mjeseca. Doduše, Sejid Nasir je od njega otpao, a bio je jedan od njegovih najvjernijih pristaša, ali su zato Katran, s nadimkom El Medžnun, tj. »lud«, te Alija Ben Tahir čitavu zemlju pobunili pa su učinili nesigurnom vezu između Sane i turske vojske. I sama Sana je uskoro zbog sporazuma turskoga bega Mimaija s njima
4. 3. 1570. pala u njihove ruke, a i onaj odred ostavljen za opsadu Haba napali su Arapi i potukli ga. Neprijateljski napadi, koji su se ponovili na toliko mjesta, iziskivali su odašiljanje više vojnih odreda. Karagöz-beg, Perviz-beg i subaša Ahmet primili su nalog da protjeraju Sejidije sa gorja Sumar. Abdi-beg, damarski sandžakbeg, i onaj iz Roda protjerali su ih iz Jerima; samo su područje Budana i utvrda Hab preostali da se očiste. Radovi oko opsade Kevkebana polako i teško su napredovali. Srušio se most sa željeznom ogradom koju je trebalo najprije dovesti iz Sane i koji je noću prebačen preko opkopa da opsadi omogući pristup k zidinama; pokušali su postaviti mine, ali im se oduprla živa stijena. Da zaštite izradu čvrstoga mosta, učvrstili su mostnu branu pa su radnike zaštitili od topovske paljbe sa tvrđave. Kad je most bio gotov, a čas nasilnog zauzimanja blizu, obje su strane bile umorne od opsade koja je već ušla u deveti mjesec, sklonuli su imam, sudac i tajni pisar Dželaledin Muhammeda, Šemsedinova sina, da posluša mirovne prijedloge. On je s vezirom razmijenio pisma i do poravnanja je došlo uz davanje talaca, a Muhammedu je dan sandžak Kevkebana uz plaću od šest
18. 5. stotina akči. Mutahir, imam Sejidija time je također prisiljen na mir koji je zaključen uz slijedeće uvjete: da oba vladarska prava Islama, pravo na izdavanje novca i obrednu molitvu, odsad u Jemenu glase samo na sultanovo ime i da svi prijašnji turski posjedi pripadnu Porti kao prije toga, da Mutahir pobunjenicima iz Haba ne daje više podrške.

U međuvremenu je novoimenovani beglerbeg Jemena, Behram-paša,
21. 5. 1570. Rizvan-pašin brat i Kara Šahinov sin, stigao u Zebid, otišao iz Taeza u Albedu, a odavde pred Hab, čije je zauzimanje olakšano eksplozijom tornja s puščanim prahom i time što je otrovan Alija, Mutahirov brat. Time je Behram-paša dovršio zauzeće Jemena osvojivši ovu tvrđavu i ostale za sedam godina svoga namjesništva. Njegova je djela ispričao u stihovima osmanski pjesnik Nihali. Međutim, osvajanje Jemena se ne može pripisati niti Özdemirovu sinu, niti veziru Sinanu, niti jedino

Behram-paši, nego dijelom ujedinjenim nastojanjima, dijelom pojedinačnim nastojanjima ove trojice osmanskih vojskovođa, čija su djela zaredala u nizu jedna za drugim. Pošto je Sinan dao novom beglerbegu Behram-paši potrebne upute za stav koji će zauzeti pri vladanju ovom zemljom, ukrcao se u proljeće slijedeće godine u Mo'i (Moki), iskrcao se u Džidi i otišao na svečani hadžiluk u Meku. Nadglednik svetišta i predstavnik uleme izašli su mu u susret, poslani od šerifa. Najodličniji begovi njegove pratnje bili su Mustafa-beg, Ajaz-pašin sin, njegov bratić Ibrahim-beg, emir Hamad, arapski šejh, Beni Hajbar, arapski šejh iz Džize, Solak Ahmet-beg, Ali-beg i drugi. Uz svečanu dobrodošlicu i svečanu gozbu, nakon primanja sejida u školi Melik Ešref Kaitbaja i posjeta šerifa Ebu Nemija, svratio je pozornost na radove kod izvora na Arefatu, posjetio brdo Tur, gdje se nalazi pećina na čijem su otvoru golubovi savili svoja gnijezda i pauci pravili mreže da unutra skrivenog Poslanika očuvaju od potrage njegovih progonitelja. Tu je proboravio čitavih mjesec dana posjećujući sveta mjesta i grobove, dok nisu naišli posljednji dani hadžiluka s posljednjim mjesecom u godini, koji se zbog toga zove mjesec hadžiluka. Tri karavane hadžija iz Sirije, Jemena i Egipta, sjedinile su se pod vodstvom svojih emira. Vezir Sinan je osmi dan tog mjeseca pošao u Minu da po odredbi Islama tamo provede noć. Slijedeći dan je pošao u Ibrahimovu džamiju na brdu Arefat, gdje se obavila svečana obredna molitva za sultana nad sultanima, za hakana nad hakanima, za gospodara dvaju mora i dvaju dijelova svijeta, slugu obaju svetih mjesta Islama, za sultana Selima-hana, sina sultana Sulejmana-hana. Noć je proveo u Muzdelifi, a slijedeće je jutro pošao na put u Minu i Meku. Sedam su puta išli amo i tamo između Safe i Merva, svaki je hadžija bacio sedam kamena prema Džemret Akbi na đavla, bezbožnika i prokletnika, mučitelja kojega treba kamenovati; sedam puta je vršena ophodnja oko svete kuće kao što je to već i Ibrahim činio i dao žrtvu. Nakon sunčeva zalaza opet su bačena tri puta po sedam kamena prema opisanim mjestima, a slijedeći dan je obnovljena sedmerostruki hod između Merva i Safe, sedmerostruko bacanje kamena i opet se sedam puta obilazilo oko svete kuće. Da u Meki ostane u dobroj uspomeni, pobrinuo se za iskapanje jednoga bunara i osnovao je zakladu (vakuf) u kojoj je bilo trideset čitača Kurana. Svaki je dnevno čitao trideseti dio Kurana, prema tome su svi zajedno pročitali cijeli Kuran. Još se bolje pobrinuo da ostavi dobru uspomenu na sebe u povijesti što je učenoga pravnika Kutbedina Muhammeda Ben Muhammeda iz Meke prigodom ovoga hadžiluka pretrpao darovima i ponukao ga da opiše povijest njegova bojnog pohoda u Arabiji. Događaje mu je približio dijelom usmenim pripovijedanjem, a dijelom pjesmom i tako mu omogućio da ih opiše, a turski je pjesnik

1. 3. 1517.

Rumuzi opisao u pjesmi osvajanje Jemena. Ovim nukanjem zahvaljuje Sinan jedinu pohvalu koju su mu dali osmanski historičari, a literatura je dobila povijesno djelo koje nam je, pripovijedajući o osvajanju Jemena uz druga, manje opširna djela, poslužilo kao nit-vodilja: naime jemensku munju nad osmanskim posjedom.

GLAVA TRIDESETŠESTA

Od ciparskog rata do smrti sultana Selima II

[Ponovno osvajanje Arabije omogućilo je ostvarivanje omiljelog Selimovog plana — zadobijanja Cipra. Na to ga je smišljeno i uporno nagovarao jedan židov koji mu se darovima u zlatu i vinu bio veoma omilio još u doba kada je bio namjesnik Kutahije. Bio je to Josip Nassy, nekada zvan don Miquez, rodom Portugalac, koji je još za Sulejmana došao s bratom u Carigrad. Kada je Selim postao sultan, on ga je, pri povratku iz Beograda, imenovao vojvodom Naksosa i dvanaest najboljih cikladskih otoka. Za to je Nassy isplatio samo 14.000 dukata danka, a za desetinu od vina, što mu je sama donosila 15.000 kruna, isplatio je samo 2.000 dukata, protiv čega je defterdar uzalud prigovarao.

Na čelo pohoda na Cipar, osim Nassyja, stali su veziri Pijale i Lala Mustafa koji su se nadali da bi blistavim uspjehom na moru i kopnu mogli ponovo zadobiti ranije povjerenje. Veliki vezir, koji nije bio za taj plan, a ni za Nassyja, bio je onemogućen u svojim nastojanjima glasom muftije Ebusuûda. On je sultana ne samo potaknuo da od nevjernika namakne sredstva za započetu gradnju džamije u Edreni, nego je izdao i fetvu u istom smislu zastupajući stav da ne treba poštovati ugovore s nevjernicima; isto onako kako je papski legat Cesariani postupio u vezi sa kršenjem ugovora o miru bitkom kod Varne. Sultanov čauš je zatražio od Venecije da odstupi otok kao uvjet za daljnje održanje mira, ali je na to bilo negativno odgovoreno. Još jednom je i veliki vezir pokušao odvratiti pohod i usmjeriti ga u drugom pravcu. On je, naime, iz sve snage podržao baš u Carigrad prispjelo poslanstvo Maura koji su bili protjerani iz Španjolske i tražili su pomoć od sultana. No to mu nije uspjelo.

Od sedam velikih sredozemnih otoka, Cipar je treći po redu, šezdeset i šest milja širok i dvostruko dulji, i nalazi se na

istočnoj strani Sredozemnog mora između obala Tašila (Cilicije) i Sirije. Njegovi davni kraljevi bili su pod vrhovnom vlašću starog Egipta ili Perzije ili Grčke. Zatim su, pod nasljednicima Aleksandra Velikog, došli Rimljani. Pod carem Trajanom opustošili su ga Židovi, a pod Bizantincima su se iskrcali Arapi, prvi i drugi puta pod Muavijom, a onda pod Jezidom i Harun ar-Rašidom, bilo da bi osvajali bilo da bi ga poharali. Halifa Memun je dobavio sa Cipra djela grčkih filozofa. Zatim su ga tlačili križari, pa Đenovljani i na kraju Egipćani pod sultanom Bersebajem koji su ga otada smatrali sebi poreski obaveznim. Na kraju su ga zadobili Venecijanci pomoću supruge kralja Jakova koja je bila rođena Venecijanka.]

Kao najagilniji, poticatelji pothvata protiv Cipra bili su u nemilost pali serasker protiv Arabije, a zatim ponovno u milost vraćeni lala Mustafa i nekadašnji kapudanpaša, a sadašnji vezir Pijale-paša; prvi je bio imenovan za kopnenoga vojskovođu, a drugi je zapovijedao mornaricom i pod njegovim zapovjedništvom bio je i kapudanpaša Mujezin Ali-zade, a pod zapovjedništvom lale Mustafe bili su anadolski beglerbeg Iskender-paša, karamanski beglerbeg Hasan-paša, beglerbeg iz Sivasa Behram-paša, Muftafa-beg iz Zulkadra, Derviš-paša iz Haleba (Alepa), smijenjeni Muzafer-paša iz Šehirsola s rumelijskim begovima iz Tirhale, Janjine, Ilbesana, Prizrena i Moreje. Mornarica je isplovila iz Carigrada u tri eskadre i u tri uzastopna mjeseca. U ožujku (martu) isplovio je Murat Reis s dvadeset pet galija za Rodos, u travnju (aprilu) isplovio je Pijale sa sedamdeset i pet **17. 4. 1570.** galija i trideset galeota (manjih galija), a u svibnju (maju) is- **16. 5.** plovio je kapudanpaša s trideset i šest galera, dvanaest fusta, osam mahona, četrdeset brodova s konjima i četrdeset karamursala, tj. prijevoznih brodova za čete, za hranu i oružje; svega trista šezdeset jedara. Pošto se Pijale na Eubeji (Negropont) opskrbio živežnim namirnicama, pristao je najprije na otoku Tinosu u nadi da će ga prepadom osvojiti, a možda i s namjerom da ga pripoji vojvodstvu Ivana Mikeza, Selimova dvorskog i državnog židova. Osam tisuća ljudi je ognjem i mačem opustošilo otok, ali su tvrđava zapovjednika Hijeronima Parutasa i njegova postojana hrabrost još taj puta spasili otok trajnog osmanskog posjedovanja. Pijale je opet ukrcao čete i otplovio u fenički zaljev (koji je samo malo promijenio svoje staro ime Phoinikos u Fenika) u kojem je prije devet stotina godina arapsko brodovlje pod Muavijom potuklo grčko, predvođeno carem Konstansom pa ga odagnalo natrag u Carigrad. Sedam godina nakon prvog arapskog zauzimanja Cipra, proslavljenog pobjedom Arapa nad kršćanima, Fenika je bila povoljno mjesto za okupljanje turskog brodovlja za ponovno sjedinjenje Cipra s islamskim područjem. Prvog kolovoza tursko se brodovlje **1. 8.**

usidrilo pred Limasolom (na Cipru nekadašnjem glavnom sjedištu templara) u blizini staroga Amatusa. Neometano je iskrcalo čete što je bila krivnja providura Nikole Dandola, čijom je nebrigom i neznanjem Astoru Baglioniju, zapovjedniku četa, bilo zabranjeno da sa svojim konjanicima spriječi iskrcavanje; njegova je neopreznost išla tako daleko da je četama, koje su bile sastavljene od slobodnih seljaka otočana, koji su držali stražu na obali, dopustio da se kratko vrijeme prije toga vrate k svojim ženama. Ukorak s providurovim neznanjem išlo je i neznanje ratnog oružarskog majstora Jakoba di Noresa, grofa iz Tripolisa, koji jedva da je prije toga vidio top, i grofa od Rocasa, Baglionijeva zamjenika. Seljačkom obranom otoka zapovijedala su braća Singlitico; redovitoj konjici, nazvanoj stradioti, zapovijedao je Andrija Cortese, a neredovitom, naime gvastatorima, Scipione Caraffa; vrhovni zapovjednik Albanaca bio je Petar Roncadi. Mjesto Leftari u blizini Limasola predalo se dobrovoljno na prvi poziv, pa im je serasker Mustafa, da bi druga mjesta pridobio tim primjerom, očuvao život i imetak. Da taj primjer ne bi zarazno djelovao na druge, Venecijanci su strogo kažnjavali vjerolomstvo, opustošivši mjesto, u noćnom prepadu, bespoštedno ubijajući stanovnike, odvlačivši žene i djecu u brda. Od mornarice se odvojilo osamdeset turskih galija odjedrivši na karamansku obalu da bi se tamo pojačali četama. Među onima koji su se brinuli za prekrcavanje karamanskih četa i za pristajanje brodova, dva su imena vrijedna spomena, i to: čauša Šabana, jednog štajerskog preobraćenika koji se prvobitno zvao Hanaker, i Dal Muhammeda, tadašnjega sekretara divana i kasnijega beglerbega u Kafi, koji je poznat kao prevodilac Mesnevije, a zatim je postao Osman-pašin (Özdemirov sin) predstojnik za molbe; u širvanskom je ratu dugo bio zarobljen u utvrdi Alamut, u gnijezdu ismailijskih Ubojica i konačno je oslobođen pri zauzimanju Tebriza; opisao je u stihovima zauzimanje Širvana. Bio je dobar prijatelj historiografa Âlija koji je također u ovom ratu sudjelovao kao tajni pisar lale Mustafe. Polovinom kolovoza (avgusta) iskrcano je oružje za opsjedanje i, nakon održanoga ratnog vijeća, u kojem je Pijale bio za zauzimanje Famaguste, a Mustafa glasao da se najprije izvrši opsada Nikozije, odlučili su se za Nikoziju.

Nikozija, nekada zvana Kali Nikosia i još ranije Limozija, gdje se u posljednjem grčkom imenu još zadržalo današnje turško ime Lefkoše, glavni je grad zemlje; leži usred nje, na visokom zračnom tlu, devet milja u opsegu i ima toliko crkava koliko je dana u godini. U prvoj godini Selimova vladanja razbili su Venecijanci staru tvrđavu i pretvorili grad u pravu tvrđavu s jedanaest utvrda i trima vratima. Grad je imao osam stotina osamdeset lakata u opsegu. Tom su prilikom porušili osamdeset crkava i veliki samostan, u kojem su bili grobovi jeruzalemskih kraljeva i Luzinjana, galilejskih i antiohijskih prinčeva i prince-

za, senešala, admirala, konetabla i dvorjanika iz Jeruzalema i sa Cipra, grobovi grofova, baruna i gospodara Tiberije, Torona, Sidona, Berita, Cezareje, Jope i Nikopolja; bili su tu i grobovi šesnaestorice biskupa, nadbiskupa i patrijarha. Osamdeset monaha obavljali su dužnosti u crkvi i samostanu u kojem su bile posebne prostorije za kralja i kraljicu koji su ga s vremena na vrijeme posjećivali. Grobovi osamdesetorice redovnika i osamdeset crkava, te stare zidine grada, započete s izgradnjom i obnovljene za grčkih careva, počevši od Konstantina Velikoga, morali su sada ustuknuti pred novim utvrdama s kojih je dvije stotine i pedeset topova bilo spremno na vatru. Svaka utvrda, čije su pobočne strane bile trideset koraka dugačke, mogla je udobno primiti dvije tisuće ljudi i četiri topa. Čitava se posada sastojala od deset tisuća ljudi, među kojima je bilo tisuću pet stotina talijanskih vojnika, tri tisuće s mletačkoga kopna (cernede), dvije tisuće i pet stotina slobodne zemaljske obrane (francomati), dvije stotine i pedeset Albanaca i tisuću vitezova iz Nikozije. Dvadeset drugog srpnja pošla je vojska na Nikoziju; kod njezinih zidina održana je smotra nad pedeset tisuća redovite pješadije, među njom šest tisuća janjičara i dvije tisuće konjanika, ali s letećim odredima moglo ih je biti i sto tisuća. **22. 7. 1570.**

Mustafa je podijelio svojih pedeset tisuća vojnika redovite vojske u sedam opsadnih tijela, svako otprilike od sedam tisuća ljudi. Postavio ih je nasuprot sedam bedema grada. Sam Mustafa je bio na bedemu Kostanci, na zapadnoj strani južnih vratiju solana, a lijevo od te utvrde, na utvrdi Podokataro, bio je anadolski beglerbeg Iskender-paša. Seraskeru zdesna od utvrde Davile bio je smijenjeni Muzafer-paša iz Šehirsola, pred utvrdom Tripoli bio je Derviš-paša, beglerbeg iz Haleba (Alepa), zatim su došli janjičari sa svojim agom i ćehajom, pa beglerbezi Karamana i Zulkadra, Hasan i Mustafa-paša. Svakom od ovih vojnih odjela dodijeljeno je sedam topova; opsada je trajala sedam sedmica. Za to je vrijeme Pijale krstario brodovljem i pošao prema Rodosu, dok je alžirski beglerbeg, kalabrijski preobraćenik Okjali*, kojega su Turci najprije nazivali Uludž-Alija, a zatim Kilič-Alija (Alija-mač), poslao poruku o pobjedi. On je bio oteo Tunis slaboj Beni-Hafsovoj vladavini i istinskoj vladavini Španjolaca pa je isplovio sa svojom gusarskom mornaricom i naletio na četiri malteške galije. Oplijenivši ih, vratio se u Tunis popraviti svoje brodove. Pred gradskim su bedemima istaknuti trofeji i malteški stijegovi i zastave još više obeshrabrili branitelje grada koji su doduše već bili suzbili dvije navale, ali su u trećoj, na dan Velike Gospe, izgubili više oficira. Kada se Pijale sredinom kolovoza (avgusta) vratio sa svoga krstarenja protiv Rodosa zahtijevao je serasker od njega i kapudanpaše od svake galije po stotinu momaka da bi konačno dokrajčio opsadu premoćnom na-

* Po turskim vrelima, Kilič Ali-paša (Okjali) nije porijeklom Talijan, nego Turčin Anadolac (v. Danišmend v, str. 182—183) — *Prim. translit.*

valom cijele vojske. Alija je na taj način dao seraskeru za navalu dvadeset tisuća ljudi, mornara i brodskih vojnika koje je oduzeo mornarici, a navala je bila proglašena za deveti rujan (septembar). Četiri utvrde: Podokataro, Kostanca, Davila i Tripoli zauzete su još prije svanuća. Čete su se povukle na trg, stanovnici su pali ničice pred Turcima i molili da im se smiluju, ali su ih ovi nemilosrdno pobili. Providur se s drugim poglavarima još držao u vladinoj palači kad ju je Derviš-paša uzeo na nišan sa šest topova. Jednoga redovnika poslali su unutra da kaže da će im paša osigurati život ako se dobrovoljno predaju. Već su položili oružje, kad najednom pri izlasku redovnika Turci bijesno prodru unutra i sve ih pobiju, pa i samoga providura koji je pao kao žrtva vlastita neznanja i bezbrižnosti...

9. 9. 1570.

Nakon zauzimanja Nikozije slijedili su Pafos i Limasol (Amatus), stara Citerina svetišta, i Tuzla (Larnaka), u čijoj se blizini nalazi Cicij, najstariji ciparski glavni grad, proslavljen smrću atenskoga vojskovođe Cimona. A muslimanu je Larnaka sveta zbog groba Poslanikove sestrične Umm Haram, koji leži blizu grada. Onda je Cercine pao, stara Karkinija; u staroj ciparskoj povijesti je znamenita kao prijestolnica jednoga od devet carstava, u novijoj zbog postojane obrane Šarlote de Lusignan. Beglerbeg Maraša poslan je u Famagustu da pozove tvrđavu na predaju. Umjesto pisma poslao je unutra Dandolovu glavu. U Nikoziji je serasker ostavio Muzafer-pašu s dvije tisuće ljudi kao posadu, a on sam je nakon tri dana pošao na Famagustu, pošto je petnaestog rujna (septembra) u crkvi sv. Sofije prisustovao molitvi u petak (džumi).

[Cijelu zimu je grad bio opsjedan, mada je flota otplovila u Carigrad ostavljajući četrdeset galija rodoskog bega, Hamza-bega. Usprkos tome, probilo se dvanaest venecijanskih brodova dopremivši trupe i opskrbu, a uništili su i neke turske brodove zarobivši pri tome brod sa plaćom za vojnike. Zbog takve nemarnosti bila je hioskom begu odsječena glava, rodoskom je oduzet njegov fanal (što ga je mogao voditi samo pomorski beg), a negropontskom je naređeno da sa svim čuvarskim brodovljem Arhipelaga sačeka dolazak kapudanpaše, Ali-paše. Ovaj isplovi sa četrdeset galija iz Carigrada, združi se sa isto toliko brodova negropontskog bega, te se iskrcaju početkom travnja (aprila) na Cipar. Mustafa se, također, opskrbio velikim topovima, izgradio je grudobrane i započeo svom snagom tući grad. Opsada je trajala mjesec i pol dana, a bitka se, u šest žestokih juriša, ogorčeno vodila.

6. 10. 1570.
23. 1. 1571.

Predaja se ipak morala izvršiti, kada je zadnja snaga bila iscrpljena. Uvjeti za nju bili su: slobodan odhod opsjedanih sa njihovim dobrima, s pet topova i sa po tri konja za svakog od

1. 8. 1571.

trojice zapovjednika; onima koji su željeli ostati, jamči se čast, svojina i život. Odmah je određeno četrnaest brodova za one koji su željeli otići, da ih prebace na Kandiju; turska vojska se povukla tri milje ispred grada i pokazala je duboko poštovanje za hrabrost opsjedanih prijateljskim prijemom i ugošćenjem onih koji su došli u njezinu blizinu iz radoznalosti. U tri dana grad je bio napušten i žitelji ukrcani, a četvrtog dana je zapovjednik Bragadino poručio seraskeru da ga navečer sačeka da bi mu predao ključeve. U sumrak su četiri glavara došla u turski tabor i tamo su bili prijateljski dočekani. Ali se sve brzo okrenulo, kada je Mustafa zatražio mladog glavara Quirina kao taoca za brodove što su trebali odvesti posadu na Kandiju, a Bragadino čvrsto i tvrdokorno oštrim riječima odbio. Mustafa se na to razbjesnio i započeo je grditi, te je zatražio pedeset muslimanskih hodočasnika koji su, prema kapitulaciji sa Venecijom, bili nepovredivi, a koji su od Venecijanaca trebali biti usmrćeni. Bragadino je poricao ili opravdavao njihovo ubojstvo ili ukrcavanje i uskratio je taoce neustrašivo ali oštrim riječima. Tada je Mustafa dao pobiti članove delegacije, a samog zapovjednika je stavio na stolicu, popeo je na jarbol i odozgor učestalo spuštao u more, kao što je on, kako kaže osmanski historičar, radio sa uhvaćenim hodočasnicama; nakon dužeg mučenja, doveden je konačno na trg pred palaču Signorije, vezan za sramni stup, gdje su se prije šibali zarobljeni Turci, i tu je izdahnuo. Tri stotine kršćana, što su se nalazili u taboru, bili su **17. 8. 1571.** pobijeni, a kao roblje odvedeni svi koji su se već bili ukrcali na brodove. Osam dana po ovim bjesomučnim događajima, Mu- **24. 9.** stafa-paša je otišao za Carigrad. Prihodi Cipra, čije je trošenje od egipatskih sultana za svete gradove Meku i Medinu bilo povod za rat, a za koje se židov Nassy nadao da će ga zapasti, određeni su za uzdržavanje velikog vezira; no u kasnijim vremenima velikim će dijelom biti ustupljeni sultaniji-majci (Validi), tako da je Afroditin otok, već od rimskih careva poklonjen kao džeparac egipatskim kraljicama Arsinoji i Kleopatri, ponovo pripao ženama.]

Za vrijeme opsade Famaguste vodilo je tursko brodovlje vrlo aktivno rat i na dalmatinskoj obali. Venecijanski admiral Veniero je, doduše, odmah nakon objave rata zauzeo na albanskoj obali prepadom Sopot, još prije no što su se Turci iskrcali na Cipru. Kapudanpaša Alija i Okjali (Kilič Ali-paša) opustošili su Kandiju i Cerigo, staru Citeru, kao i Cipros, Afroditino sveto mjesto, čija su oba svetišta u isto vrijeme bila ove godine obesvećena po Turcima. Počevši od Navarina, mornarica je prosula svoje osvajačke skupine na Zante i Kefaloniju, a iz Butrinta je onda poslala četrdeset galija prema Sopotu. Kilič Ali-paša (Okjali) je kod Krfa zarobio galije Mihajla Barbariga i Pjera Ber-

tolazzija, a zatim i brodove Leza i Močeniga. Alija je kod Sopota iskrcao tisuću i pet stotina janjičara i spahija, od kojih je trećina platila životom pokušaj da prepadom zauzmu Sopot. Ulcinj se na kopnu i na vodi plašio Ali-paše i Okjala pa se predao. Bar (Antivari) se predao zbog kukavičluka poslanika Aleksandra Donata, a Budva (Budna) zbog kukavičluka svoga gradonačelnika Agostina Pasqualiga. Kapudanpaša se sa dvadeset galija postavio pred Hercegnovi (Castelnuovo), ali su oba kapetana, Okjali (Kilič Ali-paša) i Karakoza (Karagöz) opustošili Hvar i Korčulu. Polovinom kolovoza (avgusta) pojavila su se oba gusara kod Valone s bogatim plijenom sa Hvara. Smatrali su se naročito sretnim što su iz hvarske crkve uzeli fanal providura Canalea. Iz Valone je kapudanpaša Alija poslao dvije galeote prema Siciliji, a sam je pošao na otok Saseno, odakle nije htio poći sve dok nije dobio vijesti iz Carigrada ili o brodovlju ujedinjenih kršćanskih sila.

Poslije pada Nikozije, veliki je vezir Mehmed pred venecijanskim bajlom (konzul) progovorio nešto o miru i potaknuo ga poslati svoga kancelara u Veneciju želeći da mu odande dođe pregovarač za mir. To je učinio naprosto zato, bilo što se plašio promjene ratne sreće koja je prijetila osmanskoj pomorskoj snazi zbog pregovora koje su vodile kršćanske sile, bilo zbog ljubomore prema svom takmacu, seraskeru Mustafi koji je sretno napredovao osvojivši Cipar. U isto je vrijeme preko Venecije putovao iz Carigrada u Pariz Grascinan, francuski opunomoćenik, s poslanicom velikoga vezira i sultana Karlu IX, izražavajući njome želju da uz pomoć Francuske uspostave mir. Republika je poslala Ragazzonija u Carigrad i ohladila se za izvjesno vrijeme za sveti savez, iza kojega je stajao papa. Ragazzonijevi pregovori u Carigradu i Colonnijevi u Veneciji, išli su u suprotnom smjeru i imali su suprotne ciljeve. Prvi je radio na tom da uspostavi mir, a drugi se marljivo zalagao da dođe do rata. Smetali su jedan drugome i za neko su vrijeme onemogućili izglede za mir, a zaključenje svetoga saveza pošlo je rakovim koracima unazad. No uskoro su pustošenja osmanskog brodovlja na Kandiji i ponovna opsada Famaguste dokrajčila neo-
25. 5. 1571. dlučnost senata; dvadeset peti svibnja sveti je savez i savez suprotstavljanja Turcima, kao okrutnog i vječnoga praneprijatelja kršćanskog imena, potpisan između pape, španjolskoga kralja i
22. 7. mletačkoga dužda, a dvadeset drugog srpnja, pošto je španjolski poslanik u crkvi sv. Marka održao svečanu misu, objavljen je savez. Francuski poslanik, na putu za Carigrad, uzalud je pokušavao pokolebati Republiku u njezinu zaključku. Bilo je to trinaesti put od početka osmanskog carstva da su se kršćanske snage ujedinile protiv neprijatelja Kršćanstva u križarskom ratu koji se zvao Sveti savez i uvijek su tome bili glavni pokretači papa i Venecija. Proteklo je jedno stoljeće od onog znamenitog svetog saveza koji je zaključio kardinal Caraffa i pomogao njegovo

ostvarenje i čiji se ratni trofeji (lanac Satalije) i dan danas još čuva u Petrovoj crkvi. Protekle su trideset i četiri godine kad su iste snage, kao i sad, zaključile savez, naime papa, Španjolska i Venecija. Mornarice tih triju sila sastale su se u luci Mesine.

Don Juan Austrijski, koji je plemenitim idejama, hrabrošću i sličnim crtama nalikovao svome ocu Karlu V, došao je krajem rujna sa sedamdeset i sedam španjolskih, šest malteških i tri savojske galije; Marko Antonije Colonna, vojvoda Paliano i Toliaccozzo s dvanaest galija kao vojskovođa crkvene države. Sebastijan Veniero, venecijanski admiral, doveo je stotinu i osam galija i šest ogromnih galejaca ili mahona. Dilemu ratnoga vijeća da li da se mornarica uputi u Valonu, u Hercegnovi (Castelnuovo) ili S. Mauro prekinuli su Veniero i Don Juan, generalni kapetan čitave mornarice, odlučivši da se dalje odjedri prema Arhipelagu. Prvo su odjedrili u Gumenice, koje Turci nazivaju Halumidž, u luku Cira preko puta Krfa, a onda u Aleksandriju, stari Samos, na Kefaloniju. Turska mornarica od dvije stotine galija, četrdeset galeota, dvadeset manjih briga, svega tri stotine jedrenjaka, bila je u luci Lepant, pod zapovjedništvom vezira-seraskera kopnenih četa Pertey-paše, kapudanpaše Mujezin-zade Alije, alžirskog beglerbega Kilič Ali-paše (Okjali), beglerbega iz Tripolisa Džafer-paše, Barbarosina sina, Hasan-paše i petnaest drugih sandžakbega koji su kao pomorski knezovi imali pravo da na moru na svojim brodovima imaju fenjere. Pertev i Kilič-paša bili su protiv rata s neprijateljskom mornaricom, jer im brodska momčad nije bila u punom broju. Međutim, nepromišljena kapudanova revnost povukla je prvenstvom komande na moru u propast mornaricu. U noći od 6. na 7. listopada (oktobra) digla je kršćanska mornarica sidra i slijedećega dana, jedne subote, oko 13.30 sati našla se u blizini pet malih otoka, koje Grci nazivaju Ehine, tj. »jež«, bilo što njihove hridi strše poput iglica ježa, bilo zbog ježeva koji su nađeni na otocima, bilo da se zovu tako po proroku Ehinasu; danas se zovu Kurcolari. Oni leže preko puta albanske obale i ušća Ahelosa (danas Aspropotamos). Dan ranije je prema Lepantu poslana u izviđanje fregata i na njezin znak, da je neprijatelj u blizini, podigao je Don Juan na stražnjem jedru četverouglastu zelenu zastavu kao znak za ratni poredak. Ivan Andrea Doria je krenuo sa pedeset i četiri galije koje su tvorile desno krilo bojnog reda kroz dva stjenovita otoka Kurcolarija. Potjerao je u otvoreno more prvu galiju iza otoka i time zavarao tursku mornaricu o jačini kršćanske mornarice (a turska je već bila na vidiku), budući da su stijene otoka Kurcolari sakrile lijevo krilo turskim pogledima.

25. 9. 1571.

Neko su se vrijeme obje mornarice promatrale, kršćanska s preko dvije stotine, a turska s oko tri stotine jedara, diveći se jedna drugoj. Turke su zablještili blistavi šljemovi u sunčevu sjaju, oklopi i štitovi od izglačanog čelika. Saveznici su se divili različitim živim bojama brodova i opremi, zlatnim fenjeri-

ma, purpurnim zastavama sa zlatnim i srebrnim natpisima, zastavama turskih kapetana (velikim galijama), patronama i realima s dvosjeklim Alijinim mačem, sa zvijezdom i mjesecom i s isprepletenim sultanovim imenom. Turski je admiral prekinuo tiho divljenje slijepim gađanjem kao pozdrav i poticaj da se zapovjednik ujedinjene mornarice predstavi na jednaki način. Sa Don Juanove palube odgovori mu fijuk velikog topovskog metka. Gađanje je započelo na lijevom krilu kršćanske mornarice, na kojem su pljuskom strijela napali Mehmed Šaulakovu i Đaur Alija Barbarigovu galiju. Bilo je pola pet popodne kada je Alija, kapudanpaša, odjedrio prema Don Juanovoj admiralskoj galiji da se mjere galija s galijom, glava s glavom i čovjek s čovjekom. On je dospio između Don Juanove i Venierove admiralske lađe. Pertev-paša se stavio Colonni uz bok. Tri stotine janjičara i stotinu strijelaca borilo se hrabro na turskom admiralskom brodu protiv četiri stotine sardinskih pušaka na Don Juanovoj palubi. Borba je trajala jedan sat, dok kapudanpaša nije pao, pogođen tanetom, a španjolski su vojnici zauzeli galiju. Jedan je kapudanpaši odsjekao glavu. Premda je Don Juan s odvratnošću dočekao donosioca glave i naredio da glavu baci u more, ipak je istaknuta na koplju. Karagöz, valonski kapetan, i Mahmut, sandžakbeg Mitilene, s četiri druge lađe s vatrenim znacima, podržali su borbeni žar tako da je markiz Santa Croce s naknadnim dolaskom dohrlio u pomoć trima admiralskim galijama. Pertevljeva i Karagözova galija su zarobljene, ovaj je pao, a prvi je otplivao i pobjegao onda jednim čamcem. Najkasnije je počela i najkraće je trajala borba između desnoga krila kršćanske i lijevoga krila turske mornarice, između Dorije i Kilič Alije. Kilič Alija, pošto je zarobio galiju malteškoga reda i kompturu vlastitom rukom odsjekao glavu, spasio je samo četrdeset galija iz općega poraza svoje mornarice. Dvije stotine dvadeset i četiri osmanska broda bila su izgubljena, devedeset i četiri ih je od toga pritjerano obali gdje su spaljeni, a stotinu i trideset su podijelila među sobom tri saveznika, kao i stotinu i sedamdeset većih i dvije stotine pedeset i šest manjih zarobljenih topova, te tri tisuće četiri stotine šezdeset i osam robova. Petnaest tisuća kršćanskih je oslobođeno lanaca. Ukupni gubitak je kod Turaka procijenjen na trideset tisuća ljudi, a saveznici su izgubili petnaest galija i osam tisuća hrabrih pomoraca i vojnika. Oplakivali su providura Barbariga, koji je treći dan nakon boja umro od rana, i dvadeset i devet venecijanskih plemića iz prvih kuća, kao što su: Trissino, Cornaro, Veniero, Pasqualigo, Contarini, Loredano, Quirini, malteški prior i veliki komptur istoga njemačkoga velikoga reda. Među zarobljenicima zaslužuje da se spomene Firentinac Bongiani Gianfigliazzi, jer ga je sudbina po osmanskom ropstvu kasnije dovela na položaj poslanika svoje domovine na dvoru Murata III; među ranjenicima treba spomenuti i besmrtnoga pisca Cer-

vantesa koji je ovdje izgubio lijevu ruku. Turci su, osim kapudanpaše Alije, ubrajali u mrtve: čorumskog sandžakbega, sandžakbegove Karahisara, Ankare, Nikopolja, Lepanta, Hiosa, Mitilene, Sugadžika, Bige, Aleksandrije, nadglednika i ćehaju arsenala i više svojih odličnih pomoraca. Među zarobljenima su bili Mehmed, unuk Saliha, alžirskog beglerbega, sandžakbegovi Đaur Alija i Džafer, dva sina kapudanpaše Alije i više drugih poznatih aga. Zlatni fenjeri, purpurne zastave sa zlatnim i srebrnim natpisima, sa zvijezdama i mjesecom i seraskerovi tugovi bili su ratni trofeji lepantske bitke, najznačajnije bitke koja se bila, otkad se u susjednim vodama Akcija vodila borba između Augusta i Antonija za vlast Rimskog carstva ...

Tko je, kao pisac ovih redaka, proboravio u promatranju pred trofejima ove pomorske bitke ... mora samo još više osjećati nedostatke rezultata bitke, koje većina onih koji je opisuju ovako izlažu: da je ova tako sjajna pobjeda hrabrosti saveznika ostala zbog nejedinstvenosti i nemara bez učinka. S druge strane, baca ova pobjeda jarku svjetlost na tadašnji najviši procvat osmanske moći, koja se, kao za Sulejmana vezirom Mehmedom i muftijom Ebusuudom, čak i za oštrog uživaoca pića kakav je bio Selim II, postojano držala, ne zbog toga što je mornarica prije bitke mogla nabrojati i tri stotine jedrenjaka, nego što je uz nevjerojatni napor opet nakon nekoliko mjeseci uspostavljena, tako da je mogla u isto tako punom broju opet isploviti. Pijale je opet doveo natrag stotinu i dvadeset brodova i trinaest galija. Početkom prosinca (decembra) je Uludž-Alija uplovio u Carigrad sa osamdeset i sedam galija, sa spašenima i onim drugima, koje je povukao iz luka na grčkom otočju, da bi pred očima glavnoga grada umanjio veličinu poraza. Sultan Selim ga je imenovao kapudanpašom i naredio da odsada ne nosi više nadimak Uludž, nego da se naziva Kilič Alija, tj. Alija-mač. Kapudanpaša i veliki vezir potrudili su se ujedinjenim snagama da opet podignu mornaricu. Nisu ukrasili brodogradilište kipovima kao Venecijanci svoj, nego su od carskog vrta, koji im je dosad sužavao prostor, otrgnuli prilično mnogo zemljišta i proširili ga s osam nadsvođenih brodogradilišta. U njemu je sagradio samo za ove jedne jedine zime stotinu i pedeset galija i osam galeaca ili velikih mahona, tj. za dvije manje no što ih je dovela ujedinjena mornarica do Lepanta. Kapudanpaša je napomenuo velikom veziru da je lako sagraditi brodove, ali da je nemoguće za dvije stotine pedeset brodova nabaviti pet stotina sidra, užadi i sve ostale potrepštine u tako kratkom vremenu. »Gospodine pašo«, odgovori Sokolović, »moć i imetak Visoke porte tolika je da bi se moglo pribaviti, ako bi se tako naredilo, sidra od srebra, užad od svile i jedra od atlas-tkanine; što god na bilo kojem brodu uzmanjka, zatražite od mene«. Kilič Alija se sagnuo tako da je vanjskim dijelom ruke dodirnuo pod i

uzviknuo hvaleći ga: »Zaista sam znao da ćete mornaricu u cijelosti opet podići.«

Venecijanski bajlo Barbaro, koji je, usprkos zauzeću Cipra i lepantskom porazu ostao u Carigradu, počastio je velikog vezira s nekoliko robova da bi ispitao njegovo raspoloženje što se tiče rata ili mira. »Došao si vidjeti kako je s našom hrabrosti nakon posljednjeg slučaja. Velika je razlika između vašega gubitka i našega. Mi smo, oduzevši vam jednu državu, odsjekli ruku, a vi ste nam, pobivši našu mornaricu, obrijali bradu; odsječena ruka neće više prirasti, a obrijana brada će još gušće
mj. 6. 1572. narasti«. To nisu bile fraze nego čista istina. U lipnju je turska mornarica isplovila s dvije stotine jedrenjaka. Saveznička mornarica, koja je nakon mnogo odugovlačenja konačno došla okupiti se s drugima, bila je po broju nadmoćna turskoj, ali je ta prednost izgubljena zbog gubitka uvježbane pomorske momčadi i zbog nemara vojskovođa i njihove nesloge. Obje su se mornari-
10. 8. ce srele dva puta pred Cerigom i na predgorju Matapana, ali uzalud. Turska se povukla u Modon i Navarin, a saveznička, koja je bila pred Cerigom, trebala je spriječiti da se ujedini. Došlo je do sjedinjenja brodova, ali nije došlo do opsade Modona koja je dana u zadatak knezu od Parme. Kilič Alija je svoju mornaricu doveo natrag u Carigrad, samo uz gubitak od nekoliko galija. U Dalmaciji je Soranzo razorio utvrdu koju su Turci podigli pred Kotorom. Venecija, koja se osvjedočila da ne može više računati na Španjolsku, bila je prisiljena ponuditi ruku-pomirnicu. Francuski poslanik Noailles, biskup Acqsa, koji je po drugi puta u tom svojstvu pošao u Carigrad, olakšao je mir svojim posredovanjem, a instrukcije koje je dobio poslanik od Vijeća desetorice tražile su u svakom slučaju završetak rata. Portin prevodilac Oram i židov Salomun (liječnik velikoga vezira) bili su pregovarači mira s turske strane; državni sekretar Feridun samovoljno je mijenjao venecijanski dokumenat, pa je Barbaro
7. 3. 1573. bio prisiljen potpisati ga ovako izmijenjenog. Sedmog ožujka konačno je bio sklopljen mir sa strane opunomoćenika Antonija Barbarija, prokuratora i bajla, i Alojzija Moceniga u slijedećih sedam tačaka: prvo, Venecija će platiti troškove ciparskoga rata, za tri godine tri stotine tisuća dukata, kao što je to bilo za Sulejmanova vremena u miru sklopljenom nakon rata na Krfu; drugo, Sopot će povući svu artiljeriju; treće, godišnji danak za Zante povećava se od pet stotina na tisuću i pet stotina dukata; četvrto, sultan Selim će od sultana Sulejmana danu kapitulaciju potvrditi i održati; peto, ciparski godišnji danak od osam tisuća dukata se ukida; šesto, osmanski i venecijanski posjedi u Albaniji i Dalmaciji svest će se u prijašnje granice i potvrditi; sedmo, trgovcima obiju strana vratit će se roba zaplijenjena za vrijeme rata. Barbaro je sam otišao u Dalmaciju pri utvrđivanju granica, a njegove poslove su preuzeli Andrea Badner, kao iz-

vanredni poslanik, i Antonio Tiepolo kao bajlo. Izgledalo je kao da su Turci dobili lepantsku bitku.

[Nakon mira s Venecijom, Španjolci su se dali na ponovno osvajanje Tunisa. Sakupljeno je znatno brodovlje od 99 galija i onda se krenulo na grad Tunis kojega Turci napuste na vijest o dolasku Španjolaca. Hamid, nevjerni saveznik, jer nije plaćao danak, i nevjerni sin, jer je oslijepio oca, nadao se da će zadobiti vlasti. No Španjolci postave njegova brata Muhammeda za potkralja Tunisa. Zatim su izgradili novu jaku tvrđavu i ostavili u njoj jaku posadu. **7. 10. 1572.**

Osvajanje Tunisa pogodilo je turske vrhovne glavare, a osobito kapudanpašu Kilič Aliju, koji je grad već jedanput bio oteo od Španjolaca. Polovicom godine krene iz Carigrada jaka flota od 298 jedara, a kapudanpaši je, u svojstvu seraskera kopnenih trupa od 40.000 vojnika, pridodan Sinan-paša, osvajač Jemena. Tri dana je grad haran, a zatim su beglerbeg Tunisa Hajdar i beglerbeg Tripolisa Mustafa-paša opsjeli Goletu. Nakon mjesec dana obrane zauzeta je na juriš, a zarobljeno je 200 topova, 33 zastave, te zapovjednik Don Petar i Muhammed, potkralj Tunisa. Goleta je potpuno dignuta u zrak, da više ne bi nikada pala u španjolske ruke. A onda je opsjednuta novo izgrađena tvrđava koja se hrabro držala izdrživši tri juriša, ali je pri četvrtom pala uz veliki poraz opsjednutih. Tako je Tunis, nakon hrabre obrane, sa svim svojim grudobranima pao u turske ruke i postao, pored Alžira i Tripolisa, treći beglerbegat osmanskog carstva. **15. 5. 1574.** **24. 8. 1574.** **5., 8., 11. IX**

U Moldavskoj je došlo do zatege i sukobljenosti između Turske i Poljske oko vrhovnog položaja zemlje. Porta nije mnogo vjerovala Bogdanu, vlaškom knezu, zbog njegove sklonosti Poljacima. Zato je iskoristila nekog pustolova Ivonija kao njegova protukandidata. Došlo je zbog toga i do sukoba turskih i poljskih trupa. Uskoro je umro poljski kralj Žigmund Avgust, pa Poljaci, bojeći se tatarskog i turskog upada u njihovu zemlju, ustupe Ivoniji Hoćin, a dobiju zagovor mira i prijateljstva. Ivoni je vladao nasilno i grabežno. Ali kada je Porta zatražila dvostruko veći danak (iznosio je tada 60.000 dukata), Ivoni nagovori glavare, te digne ustanak i tri puta, uz pomoć Kozaka, potuče tursku vojsku. Svoga takmaca na prijestol Petra potražio je najprije u Erdelju, a onda u Braili (Ibrailu). Turski zapovjednik pošalje mu u odgovor deset topovskih kugli, dvije strijele putem četiri izaslanika; ovima dade Ivoni odsjeći uši, nos i usta i objesi ih pred tvrđavom; ova je bila na juriš zauzeta i četiri dana se u njoj ubijalo, a jednako se postupilo i sa Tehinom ili Benderom i Bjelgorodom ili Akermanom. **7. 7. 1572.** **21. 2. 1574.**

Turci su, međutim, pokrenuli s one strane Dunava pravu vojsku sa 120 topova, te je došlo do sudara sa moldavskom vojskom od 30.000 slabo naoružanih vojnika, 13.000 kozačkih **9. 6. 1574.**

konjanika i 80 topova. Bitka je trajala tri dana s promjenljivom srećom. Sedam puta je Ivoni molio za slobodan odhod Kozaka, pomilovanje Moldavaca i sigurnost za sebe osobno, a onda se predao kapidžibaši. Ovaj se s njim zabavljao četiri sata, ali ga je neka Ivonijina riječ razbjesnila i on ga udari sabljom po licu i vratu, a janjičari ga dovrše. Petar je tada bio imenovan moldavskim vojvodom.

Bilo je i nastojanja da se očuva mir, pa se u tom pravcu razvijala živa diplomatska aktivnost sa evropskim državama. Tako je došlo do posredovanja oko razgraničenja na dalmatinskoj granici. Konzul Soranzo i Ferhat-paša od Bosne išli su tamo kao povjerenici. Nakon duge natege oko sela što su pripadala Zadru, Šibeniku i Zemuniku, Venecijanci su konačno dobili
mj. 3. 1573. pedeset zadarskih i trideset šibeničkih. Poljaci su slali svoja po-
15. 9. 1571. slanstva jedanput da obavijeste o novom kralju, a drugi put da se ispričaju zbog podrške Bogdanu, a i Rusi su se tužili na Tatare koji su bili prodrli sve do Moskve. Češći su bili kontakti sa Austrijom zbog poslova na granici, slanja godišnjeg dara i pregovora oko produženja osmogodišnjeg mira što se bližio svome kraju. Bilo je pritužbi na turske upade, pa i prisvajanja zemlje.

Nakon smrti Ivana Zapolje, poslao je od erdeljskih glavara izabrani knez Bathory godišnji danak 10.000 dukata, a na to je poslan čauš Ahmet kao povjerenik za postavljenje. Iste su godine Eduard Provisionali i H. od Ungnada predali počasni dar iz Koruške i tužili se na povrede mira na granici, no bez
1572. uspjeha. Iduće godine je H. od Ungnada došao kao poslanik na pregovore o produženju mira, ali se to otezalo zbog tužbi velikog vezira na spaljivanje Granice, hvatanje dva ugledna musli-
3. 10. 1573. mana i izgradnju nove utvrde u Heđifalu. Ipak se na kraju produžio mir pod istim uvjetima kao i ranije.

U vrijeme dok se pregovaralo o novom miru, tražio je Vlah Bekeš i u Beču i u Carigradu zagovore da dobije erdeljsko kneževstvo. U tome su ga podržali Turci u Beču po posebnim poslanicima. Bekeš je poslao velikom veziru dva Erdeljca, koji su bili prešli na Islam, da ga podrže obećavajući dvostruki danak. No to je, sa svoje strane, podrio Bathorijev izaslanik sa izvanrednim počasnim darom.

I običan pogled na ovu diplomatsku aktivnost, čija su duša već tada bili Portini tumači, zapaža da su svi ovi tumači bili preobraćenici na Islam. Ali to nije ništa neobično, jer su to bili i najveće vojskovođe i državnici Sulejmanova i Selimova doba, koji su osmansko carstvo uzdigli do vrha i na njemu ga održali deset godina. Od deset velikih vezira ovog doba, osam je od onih koji su prešli na Islam: Ibrahim i Sulejman koji su bili Grci, Ajaz, Lutfi i Ahmet koji su Albanci, debeli Alija je iz Hercegovine, kao i Pertev-paša, Hersegoğlu i Dukađinoğlu; Albanci i Hrvati bili su Rustem i brat mu Sinan, veziri Ferhat-paša, Ahmet-paša, koji je bio izdajica, jer se u Egiptu proglasio za

sultana, Daut-paša i osvajač Jemena Sinan-paša; Bosanci su bili veliki vezir Mehmed-paša Sokolović, vezir Mustafa-paša, junaci sa granice Husrev-paša i Jahjaoğluova obitelj, zatim Jajlak Mustafa-paša, Zal Mehmed-paša, osvajač Cipra Lâlâ Mustafa-paša, namjesnik Egipta Maktul Mehmed-beg, Baltaši Ahmet-paša, Dženabi Ahmet-paša, Temerid Ali-paša i Sufi Ahmet-paša, pred Sigetom poginuli egipatski namjesnik; od Rusa su Hasan-paša, namjesnik Jemena, i Džafer-paša; konačno su najistaknutije vođe turske pomorske sile Salih-paša (Grk s područja Troje), Pijale-paša, rođeni Madžar ili Hrvat, Kalabrez Ochiali i veliki gusar Hajredin Riđobradi (Barbarossa) koji je grčkog porijekla. Tako se osmansko carstvo uzdiglo kao kolos ne samo pomoću turkmenske surovosti i isključivosti, nego i pomoću grčke i slavenske finoće i lukavosti, albanske i dalmatinske neustrašivosti i prilagodljivosti, bosanske i hrvatske čvrstoće i tvrdoglavosti, pomoću svim ovim strancima zajedničke srčanosti i gipkosti, koja se ne veže uz obzire, talenta i dara za gospodarenjem onih koji su domoroci u osvojenim zemljama.]

Prije nego zaključimo ovo neobično razdoblje osmanske povijesti Selimovom smrću, koja je uslijedila već četrnaest dana nakon obnove mira s Austrijom, kratko ćemo se dotaći nekih događaja koje osmanski pisci historija navode kao nagovještaje za njih, a Selimovo praznovjerje ih je samo takvima smatralo. Jedna repatica, zemljotres koji je u Carigradu srušio četiri stotine kuća, poplava u Meki gdje su hadžije u vodi obilazili oko Kabe, a njezin krov puknuo, nisu ga toliko preplašili, koliko vatra koja je izbila u kuhinji seraja, jer je nakon sličnog požara u kuhinji seraja u Edrenu uslijedila smrt njegova djeda Selima I. Ova nedaća, kao i sa velikim muftijom Ebusuudom, nanijeli su mu veliku žalost. Tako nije žalio ni za svojim pred dvije godine umrlim drugorođenim sinom kao sada za umrlim **mj. 9. 1574.**
šejhul-islamom, tridesetogodišnjim stupom zakonodavstva u carstvu. Odmah ga je, nakon što je bio nastupio vladavinu, obasuo najvišim častima i još godinu dana pred njegovu smrt žrtvovao mu svog prisnog družbenika Dželal-bega te ga prognao u Monastir, jer je sebi dopustio da preslobodno govori protiv muftije. Požar u kuhinji je sasvim sigurno bio za Selima događaj koji tumači budućnost, jer su s kuhinjom izgorjeli i smočnica i podrum. Podrumar Mesih-aga odmah je poslan u Egipat da odande napuni smočnicu potrebnim mirodijama i slatkišima. Uskoro zatim je u seraju dovršeno novo kupalište, nazvano kusur hamam. Sultan ga je posjetio još prije nego što se bilo osušilo; da odagna zle pare, ispraznio je bocu vina. Zbog vinskih para, koje su ga omamile, poskliznuo se na glatkom mramoru kupališta i pao. Digli su ga, on je legao u krevet, dobio vrućicu i umro **12. 12. 1574.**
nakon jedanaest dana.

Sultan Selim je ostavio pet sinova (Murata, Sulejmana, Mustafu, Džihangira i Osmana), a šesti je umro dvije godine prije njega; ostavio je i tri kćeri: Esmu-sultaniju, suprugu velikoga vezira Sokolovića; Dževher-sultaniju, suprugu kapudana Pijale-paše, koju su udali u isto vrijeme s bratičnom Šah-sultanijom, suprugom janjičarskog age Hasan-age, još za Sulejmanova života, sa sto tisuća dukata za svaku; te Fatimu-sultaniju koju je kasnije njezin brat, sultan Murat III, udao za Sijavuš-pašu s dvije stotine tisuća dukata miraza. Njegove su građevine, osim gore spomenute Selimije u Edrenu, opskrbljene školom i školom za predaju (hadise), jedna džamija u predjelu Kanbunar u Edrenu; sagradio je još i gradske zidine i utvrdu luke Navarin. U Meki je popravio vodovod koji je bio već dotrajao, a predvorje svete kuće, zapravo harem ili svetište, po kojem se tako nazivaju sva ostala predvorja džamije, pokrio je s tri stotine i šezdeset kupola. U Carigradu je, još kratko prije svoje smrti, uz džamiju Aje Sofije dao sagraditi dvije škole, dva minareta i dva visoka stupa koji podupiru divnu zgradu nastradalu za posljednjega zemljotresa, ali zgradu u isto vrijeme unakazuju. Dovršenje ovih zgrada morao je prepustiti svom nasljedniku, kao što je njegov otac Sulejman njemu prepustio dovršenje velikog mosta Čekmedže. Za njegovu je izgradnju Sulejman dao po defterdaru Hasan-Čelebiji i rumelijskom nadzorniku građevine Husrev-begu dvadeset milijuna aspri, tj. četiri stotina tisuća dukata. Kao što je ta građevina dovršena za vladanja sultana Selima, a po planu njezina osnivača Sulejmana, tako je i za sve druge pothvate na kopnu i na moru, osvajanje Arabije i Cipra, uređenje zijameta i timara, kanuna nišandžije Mehmeda kojeg je Ebusuud obrazložio pomoću fetve; a naročito su postojana mudrost i vladarski dar velikoga vezira Mehmeda Sokolovića okrunili veliko djelo Sulejmanove vladavine, pa je krasnom državnom zdanju postavio pročelje. Sulejmanov vladarski duh i snagu nije doduše naslijedio nedostojni sin od oca, ali su nesalomljivo dalje živjeli u posljednjem izboru velikoga vladara, u dostojnom velikom veziru Mehmedu Sokoloviću. Sulejman, velik i mudar kao i njegov imenjak, graditelj jeruzalemskog hrama, osim što je bio slab prema ženama, taj Sulejman velik i mudar kao Salomun (Sulejman), ali mnogo moćniji kralj, nastavljajući u povijesti svoj vladarski duh kroz čitavo stoljeće nakon svoje smrti, ostvario je ono što istočnjačka predaja po Kuranu priča o najmudrijem među svim kraljevima. Salamunovu (Sulejmanovom) smrtnom tijelu otišao je duh, ali je taj omotač (tijelo) stajao još uvijek uspravno i narodi su bili poslušni prijevarnoj igri koju su vodili divovi u Salamunovo (Sulejmanovo) ime. Tako je u omotaču sultan Sulejmanova duha, koji je dalje nastavio živjeti po svojim državnim uredbama, bio na prijestolju Selim kao div, ali su narodi još uvijek bili poslušni sjeni, Sulejmana, najvećeg i najmoćnijeg osmanskog vladara.

GLAVA TRIDESETSEDMA

Od ustoličenja Murata III do smrti Mehmeda Sokolovića

Kako je samovlada velikoga vezira Sokolovića, usprkos vladarske **bezbrižnosti sultana Selima, uspjela** kroz osam godina održati **moć i procvat Osmanskog carstva**, pošto ga je Sulejman Veliki bio podigao osvajajući i dajući zemlji zakonodavstvo, prikazano je u dvije prethodne glave. Da je ova neograničena svevlast velikoga vezira još dulje potrajala, ne bi se epoha propadanja Osmanskog carstva poklapala s početkom vladavine Murata III, nego bi bila zakasnila još za pet godina, sve do Sokolovićeve smrti; onda novo glavno poglavlje, do kojega dolazimo našim pripovijedanjem povijesti, ne bi započelo s novim sultanom, nasljednikom Selima II, nego s novim velikim vezirom. Kao što razdoblje najvećeg procvata moći, koje je došlo sa Sulejmanom, nije završilo njegovom smrću, nego je, usprkos propadanju njegova nasljednika, trajalo još za vrijeme njegove vladavine, jer je Sokolović dalje vladao u Sulejmanovu duhu, tako ne traje ono razdoblje procvata moći do Sokolovićeva odlaska nego samo do Selimova odlaska, jer su dolaskom novoga gospodara stavljene granice svemoći velikoga vezira, koja je doduše potvrđena njegovim položajem, ali nije potvrđena Muratovom snagom, već njegovom slabošću. Predao se naime utjecaju ljubimaca i žena, pa su vladarske uzde bile samo po imenu još u rukama velikoga vezira, a u stvari su njima upravljali vanjski i unutrašnji ljudi u dvorskoj službi, harem i evnusi. Istočnjačka priča o onome što se zbilo nakon Salomunove (Sulejmanove) smrti, čime smo zaključili povijest posljednjeg perioda, može se i ovdje nastaviti i još jednom primijeniti kao usporedba. Salomun (Sulejman) je umro sjedeći na svom lavljem prijestolju, ali, jer je lik bez duše, opskrbljen svim znakovima kraljevstva, sjedio na vladarskom prijestolju, klanjali su se i slušali vlast ljudi i životinje, geniji i demoni koji su ga u udaljenosti, koju nalaže strahopoštovanje, držali živim. Tek kad je crvotočina razmrvila štap, na koji se Salomun (Sulejman) običavao objema rukama podbočiti držeći ga uzdignutim rukama na ustima, pa je sa slomljenim štapom pao na zemlju i leš vladara svijeta, bila je razglašena njegova smrt i svijet je dospio u metež. Takva je bila sultan Sulejmanova vladavina, koja se opirala na štap neograničene vlasti velikog vezira i ostala još za Selimova vladanja puna ugleda, ali s dolaskom Muratove vladavine razjedao je štap otrovni crv smanjenog utjecaja i povjerenja i Sokolovićevom smrću došla je na javu tajna propadanja moći, koje

je već bilo započeto prije pet godina, a čiji je vanjski ugled još kratko vrijeme zavaravao dvor, dulje glavni grad, onda provinciju, a najdulje evropske sile.

[Poznate su još od sultana Mehmeda Osvajača (el-Fatiha), kao njihova utemeljitelja, državne ustanove unutarnjeg i vanjskog dvora, a posebice četiri stupa carstva. Historičar Alija im zgodno suprotstavlja četiri stupa miljenika i žena koji su u vanjskom i unutarnjem dvoru ovog slabog i mekušnog vladara obesnaživali punu vlast velikog vezira. Četiri muškarca i četiri žene vladali su sultanom: pjesnik Šemsi-paša koji se smatrao pouzdanikom još za Selimove vladavine, Uveis koji je od suca, protiv svih dotadašnjih pravila, unaprijeđen za defterdara, a onda za pašu, prinčevski učitelj Seadedin, veliki historičar, i Mađar Hasnefer-aga uškopljeni vrhovni dvorski upravitelj. Šemsi-paša je bio zadnji izdanak obitelji Kizil Ahmedli, što je pri podjeli Seldžučkog carstva vladala na Crnom moru, a čije se rodovsko stablo izvodi unazad sve do Halida Ben Velida, vojskovođe halife Osmana. Kao duhovit čovjek i ugodan u društvu, rado je bio viđen već od Sulejmana, a još više od Selima II kao drug u lovu; no kod Murata III uživao je povjerenje posebice, jer ga je preporučio Turkmen Uveis; ovo je povjerenje kao sastavljač brojnih molbi, s kojima je salijetao sultana svakiput kad je ovaj išao u džamiju i kao primalac mita, za svoj ili sultanov račun do krajnosti zlorabio. Suprotnost finom obrazovanju Šemsi-paše bio je sirovi Turkmen Uveis koji je kao sudac u Tiru imao sreću da susretne Murata i da mu se dopadne još dok je bio krunski princ; uskoro ga je, s očevim dopuštenjem, imenovao svojim defterdarom i uzeo ga je sobom iz Manise kada je pošao da se ustoliči. Ne samo da je izmakao istrazi zbog toga što je kao treći defterdar utajio novac, i to po nalogu hatišerifa, nego je još postavljen za drugog, a zatim i prvog defterdara. U tom svojstvu je podnosio prijedloge za diobu sudačkih mjesta i čak namjesništava, za što je samo veliki vezir bio ovlašten, čije je prijedloge sultan obesnaživao svojim upletanjem; tako se obezvrijedio i hatišerif, koji je nekada služio samo za izvanredne slučajeve a sada se zlorabio za obične prilike. Ipak, Uveis nije bio mnogo sklon mitu; kada mu je, na primjer, kao kasnijem namjesniku Budima, otac historičara Pečevija, da bi dobio lena svojih poginulih sinova, poslao 3.500 pjastera, on ih je vratio, potvrdivši lena, s izjavom da bi bilo suviše grubo gubitku njegovih sinova pridružiti i njegov novac. Treći čovjek je bio veliki historičar Seadedin koji je došao na mjesto prinčeva učitelja godinu dana pred ustoličenje; kasnije je bio utjecajni državnik i muftija. Zasada je bliskost sa sultanom koristio da zaštiti vrhovnog suca (kazaskera) Kadi-zadea, koji je bio u neprijateljskim odnosima sa Mehmed-pašom Sokolovićem i protiv

čije je volje postao muftija. Prvi povod njihove netrpeljivosti vezan je za pokop pravnika Sarhoš Balija kojom prilikom je pratnja velikog vezira ušla u džamiju prije kazaskera i prostrla molitveni ćilim na njegovom mjestu, što on, kada je došao, nije dozvolio. Izborio je, osim toga, za vrhovni pravni položaj neke prednosti što dosada nisu postojale. Dosada su, na primjer, beglerbezi bili ispred tog položaja, a sada mu prethodi samo rumelijski i anadolski beglerbeg.

No moćniji od ove trojice bili su vrhovni dvorski upravitelj (kapuaga) i četiri žene, stupovi harema. Dvojica ugarske braće koji su bili robovi i koji su tek pod Selimom postali muslimani, a onda su, jer je sultan bio iznimno zadovoljan njima kao paževima, uškopljeni za paževe harema, zvali su se Džafer (mlađi) i Haznefer (stariji). Ovaj stariji bio je živa duha, obrazovao ga je kroz izučavanja, uzdigao se u Selimovoj i Muratovoj milosti do odobaše (pretstojnik paževskih odaja), a onda do kapuage (vrhovnog dvorskog upravitelja). Prvu je dužnost vršio pod trojicom sultana (Selim, Murat i Mehmed) dvadeset,a drugu trideset godina i u službi seraja ostario. Bio je dobrohotan i velikodušni zaštitnik učenjaka i pjesnika koji su mu posvetili mnoga djela.

A od žena je Muratom prevenstveno vladala njegova majka Nur Banu (svjetlosna žena), zatim prva njegova žena Safije, rođena Venecijanka iz kuće Baffo, čiji je otac bio namjesnik Krfa, a koja je na putu za Veneciju bila oteta od gusara i isporučena za harem. Muratova majka i sestra, Esmahan, udana za Mehmed-pašu Sokolovića, bilo iz straha da će biti manje moćne bilo da zbog većeg broja djece povećaju jamstvo za sigurnost nasljeđivanja prijestola, nisu mirovale dok je nisu neko vrijeme potisle pomoću jedne plesačice, Ugarke; a kada je Murat kasnije u promjeni toliko uživao, da je za noć mijenjao dvije do tri, Safije, kao majka prvorođenog Mehmeda, sačuvala je svoj odlučujući utjecaj, osobito po smrti sultanove majke. Ova mu je na smrtnoj postelji preporučila jednu ženu po imenu Džanfeda (duševna žrtva), koja je iz starog seraja uzeta u službu harema u novom, i ona je smjesta postala ćehaja harema, tj. vrhovni upravitelj dvorskog harema; ona s njim nije dijelila krevet, ali se, bez obzira na to, najaktivnije starala za sve poslove unutarnjeg dvora i najdjelotvornije miješala i u vanjsko upravljanje.

Time je, zapravo, ocrtan i sultanov značaj. Bio je obrazovana duha, blizak mističkim pjesnicima kroz čitanje njihovih djela, a i sam je pokušao pisati gazele, naizgled dobrodušan, ali je lahko padao u vatru i tada je bio nasilan, ljubitelj ne samo plesa i glazbe, šale i vesele dosjetke, nego i umjetnički izrađenih satova i slika, podržavao je mistički polet u pjesnika svoga doba, okruživao se plesačima i sviračima, patuljcima i dvorskim ludama na koje je rasipao obilno novac.

Takav je sultan u dvadeset osmoj godini došao iz Manise **21. 12. 1574.** u Mudaniju, ukrcao se na galiju sa četiri svoja pouzdanika:

sabljonošom (silahdar), prvim sobarom (čokadar), stjegonošom (rikâbdar) i učiteljem (hodža) i nakon sedam sati u ponoći bio u Carigradu. Čauš Hasan i upravljač galije Ahmet obavijestili su velikog vezira o njegovom dolasku. Ovaj pohiti da ga pozdravi i poljubi u ruku, a onda ga odvede u seraj materi. Istu večer su, prema kanunu, bila ubijena petorica njegove braće, mogućih
22. 12. takmaca na prijestol. Sa zorom okupe se uglednici carstva s crnim turbanima u Aja Sofiji na jutarnju molitvu, a onda krenu na divan i u seraj. Oko sedam sati pojavi se sultan u crnoj dolami sa ljubičastim atlasom, s crnim turbanom na glavi, i posadi se na prijestol. Najprije se pokloni veliki vezir, poljubivši tlo pred njim, a na to i pet ostalih vezira: Pijale, Ahmet, Mahmut, Mustafa, Sinan i kapudanpaša Kilič Alija, vrhovni suci Evrope i Azije (Abdurahman i Mehmed), tri predstojnika odaja (Džafer, Lalezar i Mehmed-Čelebi), državni tajnik za sultanov potpis (Feridûn), muftija, sudac u Carigradu i ostala ulema po rangu, aga janjičara, spahija, džebedžija i bostandžija i, konačno, sobari i tjelohranitelji. Sultan ih pozdravi i povuče se zatim u harem. Malo sati potom, nakon što se u sultanovom prisuću obavila u dvorištu seraja molitva za pokoj njegova oca, veziri su odnijeli mrtvo tijelo do zapadnog predvorja Aja Sofije gdje je pokopano; osam dana iza toga, pokopano je i pet prinčeva ispod očevih nogu. Četrdeset dana je trajala žalost, za vrijeme kojih se učio (recitirao) Kuran za spas mrtvih i dijelila milostinja.

25. 12. Tri dana zatim podijelio se novčani dar vojsci u povodu ustoličenja, ukupno 1,100.000 dukata, od kojih su samo janjičari dobili 700.000 dukata ili 50 po glavi. Zatim su se kazaskerima, a onda vezirima i drugim visokim službenicima dali pokloni i svečana odjeća, a bilo je i unapređenja. Tako je, na primjer, čauš Hasan, koji je sultanu donio radosnu vijest za ustoličenje, postao čaušbaša, tj. carski upravitelj; no ovog Bosanca, koji nije bio uglađen, morao je vrhovni sobar najprije obučiti u obavljanju njegove dužnosti. Umirovljeni vrhovni sudac Rumelije Kadi-zade dobio je povišenje prihoda, ali nije prihvatio ponudu šerifa Meke da s još jednim dijeli mjesto suca Poslanikovog grada. Iz zatvora bosforske Crne kule oslobođeno je 400 zarobljenika, među njima i Zerbelloni, branitelj Golete u Tunisu. Zadnjeg
31. 12. dana u godini posjetio je sultan, u svečanom sjaju, po prvi
5. 1. 1575. puta Aja Sofiju, pomolio se u petak, a tek pet dana kasnije, praćen cijelim dvorom, posjetio je grob Ejuba, Poslanikovog stjegonoše. Na povratku je posjetio i grobove svojih predaka i svoje usmrćene braće, nad kojima je plakao i molio. Sedam
12. 1. dana kasnije, na dan svete noći Kadra, kada je Kuran objavljen s neba, prisustvovao je iza rešetkastog prozora divanu, zatim je primio vezire na izvještaj. Bilo je i nezadovoljstva među ratnicima četiri unutarnja odjeljenja redovite konjice zbog zaostale plaće, a zatražili su i dodatak pri svakom ustoličenju povećavanog prihoda. Umirio ih je veliki vezir dokazujući da je zbog

zaostatka plaće već otvorena istraga i da je, što se tiče dodatka, postupljeno po kanunu Mehmeda Osvajača (el-Fatiha) koji je točno propisao diobu pri ustoličenju. Bajram je proslavljen **14. 1.** jednim darom sultanu što ga je prinio državni tajnik za potpis, Feridûn. Sa najvećim marom sakupio je on iz državnih i dvorskih arhiva u jedanaest dijelova dotada razbacana državna pisma i redove putovanja svih dotadašnjih osmanskih sultana; u 250 svezaka velikog formata lijepo napisanih, ogroman folijant od 3.000 stranica, što ga je on, pod noslovom: **Pismeni** sultanski sastavci, preko svog pokrovitelja i poticatelja ovog poduhvata Mehmed-paše Sokolovića, položio pred sultana.]

Još istoga je mjeseca umro vezir Ferhat-paša, rođeni Ma- **6. 2. 1575.** đar, najveći među onima koji lijepo pišu, a koje spominje povijest među osmanskim vezirima. Bio je suprug Sulejmanove unuke, kćeri njegova najdražega sina princa Mehmeda, sultanije Humaj koja mu je rodila pet sinova i tri kćeri. Jedan je franački liječnik obijedio Ferhatova liječnika Kodža Seca'a da je svoga bolesnika ubio. Nalog iz sultanova kabineta stavio je dvorskom liječniku Gijasedinu u zadatak da sprovede istragu pri čemu je dokazano da je Kodža Seca'a bolesniku, koji je već preko dvije godine patio od pijeska i kamena, davao samo mitridat; ipak je jedva izbjegao zatvor. Veliki vezir Mehmed vodio je istrage druge vrste, protiv drugoga konjušnika Velija i defterdara Uveisa. Prvom su iscijedili stotinu i pedeset tisuća aspri nezakonite zarade, ali Uveis, odgovarajući pred vezirima što je otvorio novčanu kesu što ju je zapečatio još Muratov učitelj kad je ovaj bio još prijestolonasljednik i što je iz nje izvadio novaca, odgovori smjelo i nabusito, oslanjajući se na gospodarevu naklonost: »Ja sam defterdar i kao takav imam pravo otvarati i zatvarati blago. Ako sam štogod i uzeo, uzeo sam to zbog važnih poslova; ako sam nešto spiskao, spreman sam to tisućustruko vratiti«. Veliki vezir je poslao čaušbašu lali, tj. dvorskom upravitelju (Seadedinu), da mu javi taj odgovor i da u njega nađe podrške zbog nametnute istrage, ali mu lala javi, izbjegavajući odgovor, da je njegov utjecaj prestao od sultanova stupanja na prijesto. Istraga je ispala kao Sokolovićev neuspio pokušaj da iskuša svoju moć koja je bila u opadanju. Čak je i kod četa nestalo strahopoštovanja pred njim. Murat, kojeg su neki pijani janjičari prepoznali kada se brodom provezao kraj jedne krčme i pružili mu kroz prozor čašu doviknuvši da to piju njemu u zdravlje, izdao je zabranu o točenju vina. Tri stotine spahija skupilo se i pošto su namjesnika-subašu lopov- **mj. 4.** ski namamili da dođe na izvjesno mjesto, zlostavljali su ga. Oni **1575.** i neki janjičari-ispičuture govorili su pogrdno o Sokoloviću i nazivali ga cugajlijom, pa su se velikom veziru, velikom Sokoloviću, i sultanu prijetili batinama. Na to je na javnim mjestima

proglašeno da vojnici nekažnjeno mogu piti vina, dokle god ne zapodjenu svađu. Janjičarski aga je smijenjen, a njegovo je mjesto dano Čigali (Džağal-oğlu), odmetnom sinu đenoveškog plemića Cicale, zarobljenom u bici kod Džerbe. Tako su dva najvažnija položaja ratne moći na kopnu i na moru, položaj janjičarskog age i kapudanpaše, dobila dva talijanska preobraćenika — Đenovežanin Čikala i Napuljac Okjali (Ochiali — Uludž, a kasnije prozvan Kilič Alija). Ovaj je još kratko vrijeme prije Selimove smrti dobio počasnu sablju u vrijednosti od tri tisuće dukata, a sada je imenovan zaručnim djeverom sultanijine sestre, čiju je ruku Selim još prije svoje smrti obećao rumelijskom beglerbegu Sijavuš-paši, rođenom Slavoncu ili Hrvatu iz Kaniže. Dar zaručnoga djevera (prsten i jedan par cipela) stajao je pedeset tisuća dukata, a mladoženju je svadba stajala dvostruku svotu.

Nakon zadržavanja na unutrašnjim stvarima, vrijeme je da svrnemo pogled na odnose s vanjskim državama, s Venecijom, Francuskom, Poljskom, Erdeljom, Austrijom i s ostalim evropskim silama. Nakon običnog objavljivanja o stupanju na prijestol, razaslana su pisma u pokrajine, a Mustafa čauš je kao poslanik
8. 8. upućen u Veneciju s obnovom kapitulacije u pedeset i šest točaka; vitez Jakob Soranzo donio je s duždevim čestitkama obnovljene točke mirovnog ugovora. U Francusku nije pošlo nikakvo poslanstvo, jer je Murat bio nezadovoljan s Henrikom III koji je upravo poljski prijestol zamijenio s francuskim, a isto je tako veliki vezir Sokolović bio nezadovoljan s francuskim poslanikom, biskupom Acqsa, tako da se ovaj vratio. Poljski je poslanik Taranovsky čestitao sultanu prigodom dolaska na prijestol; od-
mj. 3. govarajući veledostojnicima, Murat im je preporučio švedskoga
1575. kralja ili erdeljskog vojvodu za kralja. Usmeno je Taranovsky čuo da veliki vezir isključuje Maksimilijana Austrijskog ili Ivana Ruskog i o povoljnijoj preporuci erdeljskog vojvode za poljskoga kralja odlučeno je tek pred kratko vrijeme, jer se Porta dugo kolebala između Báthoryja i njegova protivnika Bekeša, koji je putem svojih otpravnika poslova Emerika Antalfyja i Aleksandra Tinodija pregovarao s Portom zbog erdeljske kneževine. Ipak je Bathory pobijedio svoga takmaca kao oružjem u ruci na rijeci Maroš tako i svojim poslanicima u Carigradu, redovitom poslaniku Petru Egrudu i izvanrednom, učenom Aleksandru Kendiju; s ovim je s Muratom pregovarao o tom da ga potvrdi u kneževskoj časti u Erdelju, a da mu ne povisi uobičajeni godišnji danak za pet tisuća dukata. Molba mu nije odobrena, a ujedno je najodlučnije zatražio pismom, koje mu je donio čauš Ahmet, da izruči sinove Balasse i Mihajla Serkeosija koji su u okršaju s Békešom bili zarobljeni i s kojima se postupalo
14. 12. kao s pobunjenicima. U isto vrijeme kad je stiglo ovo pismo poljski staleži su Báthorija kao supruga princeze Ane Jagelovićke izabrali za poljskoga kralja.

Osam dana prije Selimove smrti upućen je Portin tumač Mahmut kao poslanik u Beč s dokumentom po kojem je obnovljena mirovna kapitulacija na osam godina, a koju su bili potpisali poslanik Rym od Estenbeka i David Ungnad, barun od Sonnegka. Deset dana nakon Selimove smrti poslan je za njim čauš s obaviješću o promjeni na prijestolu, a na Božić je car poslao svoja dva tumača šestorici vezira na divanu da zatraže potvrdu o obnovi mira, koja je Selimovom smrću obesnažena. To se međutim odgodilo dok ne dođe očekivani počasni dar. Portin tumač Mahmut umro je u Pragu, a njegov leš je u pocinčanom lijesu dovezen u Gran. Počasni dar je donio barun Preyner: satove, srebrne, bogato zlatom ukrašene pehare, devet tisuća talira velikom veziru i ovaj puta još dvanaest naročito pridodanih za obnovu mirovnog pregovora; drugi vezir Pijale-paša dobio je dvije tisuće, a svi ostali veziri po tisuću talira. Budimski paša je dobio tri tisuće, Portin tumač tisuću i osam stotina talira, a drugi begovi i age, srazmjerno položaju, manje. Počasni poklon za sultana iznosio je četrdeset i pet tisuća talira ili, po tadašnjoj stopi, trideset tisuća dukata. Tri mjeseca nakon što je barun od Ungnada predao darove na svečanom prijemu, uslijedila je potvrda o miru. Utvrdu Kálló, što ju je Sokolović dugo uporno zahtijevao, ugarski su savjetnici tvrdokorno odbijali dati, jer je bila obrana županijama s onu strane Tise. Preko toga se šutke prešlo, ali je izričito rečeno da četiri utvrde koje su Turci ove godine silom zauzeli — Kéke, Divéeni, Somoske i Fonjod, ostaju u njihovom posjedu. Car Maksimilijan je tražio od budimskog namjesnika Mustafa-paše da mu povrati ove usred mira bespravno zauzete utvrde te mu je poslao mađarskog Livija, Nikolu Istuanzija. Namjesnik se ispričao: »Glas o zauzeću je već dopro do Carigrada i bez sultanove izričite zapovijedi ne može mu ih povratiti. S kojim bi se pravom mogao tražiti njihov povratak u vrijeme kad se nastoji ne jednu ili drugu utvrdu, nego (uz Békešovu pomoć) čitav Erdelj oteti sultanovoj vlasti? Tko je ikada vidio da jastrijeb ispušta iz pandža ugrabljeni plijen, ako nije prisiljen na to?« U istome duhu ove je godine beg iz Grana otišao sa šest stotina konja pred Ujvár pa je posadu pozvao da polome koplja. Ovi iz Drégelija i Novigrada pokušali su napasti Pukanc, a beg iz Stolnog Biograda Palotu; u okolici Kašove spaljena su četiri sela. Pošli su na Papu i Dotis, a onda su krstarili svojim letećim četama na slovenskoj granici sve do Koprivnice, pa na hrvatskoj duž Dobre sve do Kupe, sa četiri tisuće konjanika i tri tisuće pješaka uništavajući sve ognjem i mačem; odveli su četiri stotine robova. Sve je to bilo od manjega značaja nego tri mjeseca raniji žalosni poraz hrabroga Herbarta Auersperga, kranjskog zemaljskog kapetana.

4. 12. 1574.

23. 12.

.6 7. 1575.

22. 9.

kraj mj. 12.

22. 10. 1575.

Sandžakbezi Sarajeva, Livna, Požege, Pakraca i alajbeg Velike združili su u Krupi svoje vojne snage, oko dvije tisuće ljudi i sedam topova, da napadnu Bihać. Zemaljski kapetan Herbart ba-

run Auersperg, obaviješten o dolasku neprijatelja, zapovijedi svojima da se okupe po mogućnosti što brže kod Budačkog, na rječici Radonji; bilo ih je gotovo za polovinu manje od neprijatelja. Ferhat-beg se naoružao za bitku i njegov je prvi odred odbio Auerspergovu prethodnicu, odred hrvatskih husara Vojkovića, koji je bio ranjen i zarobljen. Pješaci su se rasuli po šumama, samo su konjanici, hrvatski i njemački, hrabro izdržali, najhrabrije sam Auerspreg koji se sa svojim dvadesetdvogodišnjim sinom Wolfom Engelhardom i s kapetanom od Weixelberga hrabro bacio na neprijatelja. Konj mu je proboden kopljem, pao, a tako i on zajedno s Weixelbergom. Palima su odsječene glave; Engelhard od Auersprega, Krištof Purgstaller, kapetani od Zrina i Hrastović i drugi su zarobljeni. Supruga zemaljskoga kapetana poslala je ljude Ferhat-begu s molbom da joj da muževljev leš i glavu za ukop. Dan joj je leš koji je uz opću žalost pokopan u Kranju. »Glava će slijediti«, odgovorio je Ferhat-beg, »zasad joj treba skinuti kožu i ispuniti je slamom da bi
9. 12. je mogli pokazati kao trofej pri ulasku u Carigrad«. Četrnaest dana nakon potvrđenog obnovljenog mirovnog ugovora prvo što je carski poslanik morao gledati (barun od Ungnada, protestant kao i Auerspreg), bio je igrokaz trijumfalnog ulaska s odsječenim glavama. Sprijeda su išli graničari s visokim, crvenim, bosanskim kapama, onda su slijedile dvije zastave i na motkama dvije glave, Auerspergova i Weixelbergova, koje su nosili oni koji su ih odsjekli, prvu Deli Pervan, a drugu Deli Redžep; slijedile su četiri zastave, hrvatski kapetan Mettlioth, kranjski savjetnik, gospodar od Turna, predvodnik četiriju četica uskoka, dva trubača, dvadeset i nekoliko zarobljenika s teškim lancima oko vrata, a posljednji koji se izdavao za plemenitog Purgstallera, imao je haljetak sa širokim braunšvajškim rukavima i šešir sa zelenim i plavim perjem. Tako su sprovedeni uz bubnjeve i sviraljke do velikoga vezira, a slijedećeg dana su ih opet vodili na divan pred sultana. Četiri zarobljenika krvnik je posjekao. S ovim je poslanik morao pregovarati zbog onih dviju glava. Krvnik je najprije tražio osamdeset tisuća dukata, a onda je bacio glave, za što ga je veliki vezir dao batinati. Konačno su glave otkupljene za pedeset talira, stavljene u čempresov sandučić i otposlane po slijedećem kuriru, gdje su u domovini u Črnomelju zakopane. Barbarski, staroperzijski je običaj, da se odsječene glave ubijenih neprijatelja usole, a katkada su se iz poštovanja prema nekom čovjeku i ukapale, kao što je Darij ukopao Histijejevu glavu. Na taj običaj ne nailazimo, na žalost, samo kod Tatara i Turaka, nego na sramotu čovječanstva i kod obrazovanih naroda u starom vijeku, kod Grka i Rimljana. Nisu se kotrljale samo glave ubijenih perzijskih vojskovođa i satrapa, kao Satropacesova i Spitamenesova, nego se i Parmenionova glava doktrljala pred noge Aleksandra Velikoga, a Hazdrubalova je glava po naređenju Scipija bačena u Ha-

nibalov logor. Nisu se dičili samo Parćani, Egipćani i Germani glavama Krasa, Pompeja i Vara, nego su i sateliti rimskih triumvira poodsijecali glave svojim ratnim žrtvama. Nisu samo Ciprani istakli glavu Onesila, koji je pokušao razbiti lance tiranije, iznad vratiju Amatusa, nego se i sa rimskog Foruma kočila s rostre (govornice) Ciceronova glava!

Nakon trijumfalnoga, ulaska, kojim je započeo novi mir, započela su dosađivanja tumača i dugi niz pograničnih pritužbi. Dominik Mosbach iz Tibingena, već je ranije od velikog vezira protjeran u Kafu zbog osvete Portina tumača Ibrahima (Poljaka Strozzenija), ali je kasnije opet vraćen. Povukli su ga naprosto zato, jer se francuski prevodilac Ivan Baptista sklonio u njegovu kuću, i s lancem oko vrata dovučen je na divan, a zatim kažnjen s pedeset udaraca. I venecijanski tumač je s pedeset batina izbačen sa divana, a gore spomenuti Francuz je spasio život samo jer je primio Islam. Konačno je Sokolović zabranio svim tumačima, kao i poslovnim zastupnicima paša dolazak na divan, oduzevši im to pravo koje su dosad uživali; prvima zato jer su nepotrebni kao strani izviđači, a drugima jer su se tužitelji bojali u prisutnosti poslovnih zastupnika iznijeti nasilja paša i begova. Portini tumači bili su nakon Mahmutove smrti (rođenoga Bavarca iz Passaua, umro u Pragu): stari Murat, Mađar ili Erdeljac, prevodilac Nešrijeve povijesti, i Ali-beg, tj. Nijemac Melhior Tierpuch iz Frankfurta. Većina vezira su također bili stranci. Prvi vezir bio je Bosanac Sokolović; drugi je bio Mađar Pijale, treći je bio Štajerac Ahmet koji je carskom poslaniku rekao da je iz Graca i da će uskoro doći i svoje zemljake pretvoriti u muslimane; četvrti je bio Kranjac Mahmut iz Ljubljane; rumelijski beglerbeg je bio Slavonac ili Hrvat Sijavuš iz Kaniže, zatim oba Talijana, kapudanpaša Kilič Alija, tj. Kalabrežanin Ochiali i janjičarski aga, Đenovežanin Čikala (Džagal oğlu); Welzer iz Koruške, vrhovni evnuh, bio je poglavar harema. U podređenim dvorskim službama bili su: Mahmut Schärtlin iz Graca i Ivan Ferber od Bakenena, stolovnik; Martin Oswald se brinuo za smještaj vojske; barun Kammacher iz Koruške bio je čauš; arijanski svećenik Adam Neuser bio je memluk. Većina preobraćenika na tako visokim položajima bili su, kao i u ranije vrijeme, Grci. Osim njih bili su tu i podanici rimskoga cara: Mađari, Hrvati, Erdeljci, Štajerci i Slovenci iz Koruške i Kranjske. Trojica od njih bili su u tazbinskom srodstvu sa sultanom (Sokolović, Pijale i Sijavuš); trojica su bila oženjena pravim princezama po krvi, nedavno preminuli Ferhat-paša kćerkom princa Mehmeda, Sulejmanova sina; četvrti vezir, Mahmut je imao za ženu kćer Sulejmanova sina Mustafe; za Sulejmanovu unuku, kćer njegove kćeri, oženio se Ahmet-paša iz Graca. Ovaj je iste godine udao svoju kćer s velikim sjajem za janjičarskog agu Džihale-zadu. Dar zaručnoga djevera Sijavuša iznosio je šezdeset tisuća dukata, samo sva-

tovske palme stajale su tisuću dukata, haljina za mladu stotinu tisuća, a podijeljeni slatkiši dvostruko toliko. Ove izdatke za Štajerca platila je njegova punica, stara sultanija Mihrimah, tj. »sunčani mjesec«, Sulejmanova kćer, supruga prijašnjega vezira Rustema; njezina su dnevna primanja procijenjena na dvije tisuće dukata. Ovi preobraćenici, veziri, u tazbini sa sultanom, podanici austrijskog cara, bili su spretni neprijatelji stare vjere i starog gospodara. Te godine su leteći odredi više od pedeset puta narušavali zaključeni mir na ugarskoj, hrvat-
12. 10. 1576. skoj i slovensko-talijanskoj granici. Kad se car Rudolf II pri svom dolasku na prijestol potužio na česte povrede mira, obnovljen je i s njim mir počevši od prvog siječnja (januara) slijedeće godine na osam godina. To je od tri godine unazad uzastopno već treća obnova mira između careva i sultana. Prve godine došlo je do obnove između Maksimilijana i Selima; dru-
25. 12. ge godine između Maksimilijana i Murata, a treće između Murata i Rudolfa; usprkos tako svježoj obnovi i potvrđivanju, mir je uvijek iznova narušavan...

Budući da su pritužbe protiv nasilja na granici, osobito bosanskoj, ostale bez ikakvog rezultata, odluči nadvojvoda Karlo, namjesnik u Štajerskoj, Koruškoj, Kranjskoj i u Gorici da
21. 8. silu istjera silom. Barun Georg od Khevenhüllera, na čelu deset tisuća momaka, s pet stotina iskopanih jaraka i osamnaest velikih topova, poslao je Ferhat-begu pismo u kojem mu otkazuje mir. Ferhat-beg je povrijedio granicu i pobijedio Auersperge, ubio im oca, a sina tek pred kratko vrijeme pustio na slobodu za trideset tisuća talira. Pošao je preko Slunja pred Drežnicu koju su Turci napustili. Utvrde Cazin i Ostrožac pale su od premoćne snage; Bužim je pozvan na predaju, ali ju je odbio jer se zapovjednik osjećao jak zbog broja branitelja i zbog pomanjkanja živežnih namirnica, koje je slabilo neprijatelja, kao i dizenterija. Tako se dogodilo da je Ferhat, čija je vojska porasla na trideset tisuća ljudi, povratio Cazin i Ostrožac, a Khevenhüllerova vojska, srozana na polovicu, morala se povući, osramoćena, s gubicima. Ali-beg je uzalud pokušavao spriječiti izgradnju jednog rova kod Baise, iznad ušća rijeke Kaniže u Muru, a Ahmet-beg nije mogao kod Černika pobijediti hrabroga Tomu Erdödija. Kako je slabo uspijevalo oružjem obraniti Cazin i Ostrožac, tako nije uspjelo ni pregovorima privoljeti Turke da ih predaju. Isto tako neuspješni ostali su pokušaji Ulricha od Königsberga, vrhovnog nadglednika srebrenina nadvojvode
15. 2. 1579. Ernesta, koji je slijedeće godine pratio počasni dar u Carigrad, da zadobije natrag Cazin i Ostrožac. Dok je carski poslanik u
25.8. Carigradu ulagao predstavku za predstavkom protiv ometača mira Ferhata, potužio se Toma Palffy od Palote budimskom paši što mu je beg Hatvana smanjivao imanje, a budimski paša se opet tužio vrhovnom dvorskom upravitelju u Beču putem jednog poslanika da je od sedam trgovaca, koje je poslao iz

Erdelja u Tokaj, jedan uhvaćen i da sela zbog izgradnje Kalla krate vršiti kmetsku tlaku. Pisma velikoga vezira su došla s tužbama prije carskih ili su im odgovarala. Bez obzira na to je gospodin od Eytzinga, Sinzendorfov nasljednik kao poslanik kod Porte (protestant kao i njegov prethodnik) donio počasni dar. Nove uredbe, do kojih je došlo u Ugarskoj i u Bosni, dovele su do pripojenja nedavno osvojenih mjesta, do novih sandžaka i pokazale kako se malo može pomišljati na njihov povratak. Kasim-beg, mohački sandžakbeg, dobio je nalog da preispita ugarsku financijsku upravu. Idriz-aga je dobio novi sandžak na hrvatskoj granici, s tim da pripoji sve utvrde koje leže s one strane Une, koje je pred nekoliko godina oteo Ferhat-beg, kao: Krupu, Cazin, Bužim, Zrin, Ostrožac, Toplice, Vrknicu (tik uz Bihać). Idriz-aga je dobivao dvije stotine tisuća akči godišnjega prihoda. Budimski namjesnik je tražio da se Brijesnica uredi kao sandžak. Tako je mir trajao samo po imenu i po danku, ali u stvari je to bila otimačina i otvoreno neprijateljstvo.

Unatoč ponižavajućem i neprijateljskom stavu, u kojem je tada Austrija s rimskom carskom krunom na glavi stajala prema Porti, ophodili su se prema njoj, zbog godišnjega počasnog dara, barem po formi kao prema zemlji koja plaća danak, kao prema potčinjenoj sili. U poreznim knjigama stajao je ugarski danak, upisan s trideset tisuća dukata, onaj erdeljski s petnaest tisuća, venecijanski za Zante s trideset, a dubrovački s dvanaest tisuća, Moldavska je plaćala petnaest tisuća, a Vlaška stotinu i pedeset tisuća dukata. Dubrovnik je poslao Muratu III kao dar prigodom dolaska na prijestol zlatno i srebrno posuđe u vrijednosti od dvanaest tisuća dukata, a pet tisuća velikom veziru. Ovome je po pravilu trebalo isto tako redovito davati danak kao i sultanu. Ove godine Sokolović je dobio više nego obično: od cara devet tisuća, od Erdelja tri tisuće, od Dubrovnika pet tisuća, od Vlaške sedam tisuća, od Moldavske tri tisuće dukata. On sam je dakle dobio gotovo isto toliko koliko je iznosio ugarski počasni dar, trideset tisuća dukata. Izvanredno dobivanje kneževskog položaja Moldavske, Vlaške i Erdelja povećali su svotu za velikoga vezira. U Vlaškoj i Moldavskoj su sjedjela oba Mihneova sina, Aleksandar i Petar Hromi, na kneževskom prijestolu. Nakon Aleksandrove smrti, dobio je njegov jedanaestogodišnji sin Mihne zastavu s dva tuga. Da bi smogao izvanredne darove, opteretio je zemlju novim nametom koji se zvao gelate, tj. porez na kofe. U Moldavskoj je Petra Hromoga (Mihneova ujaka) potisnuo s kneževskoga prijestola za mjesec dana Kozak Ivan Potkova (s tim nadimkom jer je bio toliko jak da je lomio željezo za potkove), a izdavao se za brata zloglasnoga Ivonija. Ivan je sa svojim Kozacima protjeran od Petra pomoću turskih pomagača, pa je po naredbi poljskoga kralja smaknut u Lavovu, a njegov brat Aleksandar, kojega su

1577.

29. 11. 1577.

također potpomagali Kozaci, išao je stopama svoga brata, pa je to okajao kada ga je potukao Petar. Drznuo se posegnuti za kneževskim prijestoljem, pa je u Jašiju nataknut na kolac. Poljski se utjecaj kroz Kozake jako osjećao u Moldavskoj, pa je prevagnuo i u Erdelju otkad je Stjepan Bathory Portinim miješanjem pozvan na poljski prijestol i erdeljski kneževski prijestol prepustio bratu Kristofu. U Carigradu su se neprestano smjenjivali erdeljski poslanici i agenti kao donosioci danka, kao pregovarači za otklanjanje teškoća, kao ljudi koji su dobivali zadatke od ugarskih nezadovoljnika. Matija Nagy i Degy
1575. János prvi su donijeli godišnji danak povećan od deset na petnaest tisuća dukata uz dar u sokolovima i srebrnom posuđu. Veliki vezir ih nije dobro primio, jer mu nisu doveli zarobljenike od Békesova poraza. On je tražio pogranične zgrade Kerekija, Zagkija, Bajona, Lugoša i Karansebeša. Antalfi, Békesov agent, bačen je u okove kod poslovnog zastupnika temišvarskog
1576. paše, a zatim je izručen Bathoryju u Erdelj. Slijedeće je godine poslanik Wolfgang Utehyovyth opravdavao zauzeće Hušta s obrazloženjem da taj dvorac u jednakim dijelovima oporukom pripada Békesu, Bornemissi i Hagymasyju. Prva dvojica su htjeli isključiti trećega i tako su bili preduhitreni. Kristof Dzierzek, bivši tumač Stjepana Bathoryja i kasniji sekretar, davao je podršku bratovu agentu svoga gospodara, a Gruno, vajdski agent kako ga naziva poslanički izvještaj, ili Zeleni Petar, kako ga na-
1577. ziva Gerlachov dnevnik, gurao je s velikim elanom ponude mađarskih velikaša, da Eger, Košice, Šatmár i Tokaj uz pomoć poljskih četa otrgne od Ugarske; bavio se time, premda nije znao ni čitati ni pisati.

Otkad je Murat podigao vojvodu Stjepana Bathoryja sa erdeljskoga kneževskoga prijestola na poljski kraljevski prijestol, uzeo je sebi pravo da bude zaštitnik Poljske. U prošlim kapitulacijama, zaključenim između Porte i Austrije, a gdje je Poljska bila uključena, nazvana je, po uzoru na Veneciju i Francusku, kraljevinom, dok je u posljednoj kapitulaciji izjednačena sa zemljama koje plaćaju danak, s Moldavskom, Vlaškom i Erdeljom, bez kraljevskog naslova. Sultan i veliki vezir pisali su caru: »neka Bathoryju, kojega je on postavio, ne dosađuje i sultan želi da Poljska ima jednaki položaj prema njegovim (sultanovim) ostalim podanicima«; zatim opet: »Poljska je pod Portinom zaštitom. Sultan je naredio Poljacima da Bathoryja izaberu za kralja; jedan je poljski kralj prije toga bio zarobljen od Tatara i zato Poljska plaća još i sada danak tatarskome hanu.« Prije izbora za kralja, poslao je sultan staležima već gore spomenuto pismo sa savjetom u pogledu Bathoryja. Nedavno ih je veliki vezir opomenuo da budu složni i prijetio da neće potvrditi kapitulaciju, ukoliko kralj ne bude izabran po Portinoj želji. Ovo pismo su donijeli čauši Ahmet i Mustafa. U jed-

nom drugom su bile pritužbe da oni iz Džankermana, Čerkezkermana, Kanevija i Jaroslava s hetmanom Nikolosom upadaju u Moldavsku, pa se traži da izruče krivce...

[Nakon što je poslanik Soranzo obnovio kapitulaciju i za to položio na divanu 50.000 dukata, a velikog vezira počastio sa 4.000, otišao je u Dalmaciju, gdje je sretno okončao razgraničenje na temelju starog ugovora između ugarskog kralja i Venecije. Poslovanje mu je, kao i njegovom nasljedniku Correru, bilo olakšano sklonošću sultanije Safije (rođene Venecijanke), kao i valide-sultan (carice-majke) a onda njihova posrednika židovke Chiere i židovskog liječnika Salomuna Natana Eškinazija koji se miješao u sve inozemne poslove. Židovski poslovi, vraćanje robova ili opljačkanih brodova bili su stalni povodi sultanovih pisama duždu, slanih nekada po konzulu, a nekada po čaušu. Firenca je nastavila svoje stare, još pod Sulejmanom utvrđene prijateljske odnose novim mirom i postavila je za poslanika u Carigradu bajla (konzula) Mormoraia. Mehmed-paša Sokolović je započeo pregovore o miru i prijateljstvu i sa Španjolcima i Englezima, no nije ih doživio. U Carigrad je došao don Marigliano kao Filipov opunomoćeni poslanik radi pregovora. Tek godinu dana kasnije donio je nacrt mira i trebalo je pet godina pregovaranja dok je sa kraljem Španjolske sklopljeno trogodišnje primirje. Ono nije dugo potrajalo i, usprkos opetovanom pokušaju, tek je nakon dva stoljeća zbiljski ostvaren ugovor o miru. I Englezi su se založili kod Porte i trudili se oko prijateljskih veza sa Muratom u korist svojih trgovinskih interesa. Novi francuski poslanik Jakov od Germignyja pregovarao je i obnovio kapitulaciju o trgovini sa nekim dodacima. U prvom članu se sigurnost, zajamčena francuskim brodovima, proširuje i na venecijanske, engleske, portugalske, katalonske, sicilijanske, ankonijske i dubrovačke trgovačke brodove koji plove pod francuskom zastavom. Temeljni stav osmanskog međunarodnog prava, da Visoka porta svima, koji traže zaštitu i pomoć, bilo prijateljima bilo neprijateljima, bilo muslimanima bilo kaurima, stoji uvijek otvorena, još nikada nije tako često primjenjivan kao od početka vladanja Murata III; toliko su se gomilale koristi od trgovine i toliko se lahko postizala željena kapitulacija posredstvom brojnih vezira, preobraćenika na Islam ili Židova kao posrednika. Čak je i Švicarska nastojala uspostaviti odnose i u tu je svrhu švicarski agent, židov Angeli, dobio od Portinog tumača Mustafa-bega pismo za švicarske države.

15. 3. 1577.

7. 2. 1578.

1577.

Tako brojna poslanstva i pregovori potaknuti su dijelom zapletanjem Porte u perzijski rat, o kojem će biti riječi, a dijelom strahom pomorskih sila od osmanske flote što se godišnje otiskivala na more. Svakog proljeća su drhtale obale Venecije,

Malte, Sicilije, Italije i Španjolske od turskih galija, s kojima je isplovljavao kapudanpaša iz Carigrada, da se robovi na galijama ne bi odvikli od služenja i da bi se haranjem održavao moral mornara-ratnika. Čak ni kuga ni glad nisu usporavali rad
1576. arsenala. Dok su se Ankona i Brindizi utvrđivali protiv zastrašujućih napada Turaka, nisu se oni iskrcavali daleko od Kordone na kalabrijskoj obali, a poharali su ognjem i mačem ovo područje. Alžir, Tunis i Tripolis povećali su godišnja davanja, ali ih je Porta često iscrpljivala prisilno oduzimajući njihovu dobit. Tako, dok je beglerbeg Alžira, Hasan-paša, rodom Venecijanac, prisustvovao proslavi Muratova ustoličenja, ispraznio je povjerenik Porte riznicu Alžira u iznosu od 200.000 dukata. Tripoliski paša Ramazan pomogao je Mulaj Abdulmeliku, iz obitelji Idriz, da dođe na vlast u Magribu, a ovaj je Porti poslao 200.000 dukata. Kako su Portugalci podržavali kao takmaca na
1578. prijestol Muhammeda Almustansira, krene njihova vojska od 10.000 konjanika, 70.000 pješaka i 360 topova. Dođe do bitke, jedne od najznačajnijih iz maurskih ljetopisa, u kojoj padne 20.000 Portugalaca, Mustansir i kralj Sebastijan, 40.000 bude zarobljeno, a samo 20.000 se ponovo ukrca. Mulaj Abdulmelik, bolešljiv još prije bitke, ispusti dušu od radosti zbog pobjede. Tako ova bitka ostaje poznata po smrti trojice kraljeva. Mulaj Ahmet, Mustansirov sin, zadobije prijestol pod zaštitom sultana Murata kojem se poklonio darovima i poslanstvom. Tako veliki poraz kršćana ili kuga ne samo u Carigradu nego i u Italiji ili smrt sultanije Mihrimah, tetke sultanove, i sestre mu, žene Mahmut-paše, kapudanpaše Pijale i muftije Hamida, morali su, po općenitom narodnom vjerovanju i na Istoku i na Zapadu, biti naviješteni zvijezdom-repaticom. Za bolje promatranje zvijezda, pošto su kako sultan tako i njegov učitelj Seadedin potpomagali zvjezdoznanstvo, izgrađena je pod zemljom zvjezdarnica izvan Tophane, kako bi se iz dubokog bunara zvijezde mogle promatrati i za dana. U tu svrhu je postavljen Takijedin, glasoviti zvjezdoznanac iz Kaira, sa godišnje 3.000 dukata; a drugi, židov, pozvan je iz Soluna da obuči najstarijeg princa u ovoj znanosti. Protivnici zvjezdoznanaca i Seadedina upozoravali su sultana da su carstva, u kojima su se počele graditi zvjezdarnice, ulaziła tada u period svoga propadanja; navodili su abasidski halifat nakon Memuna, fetemidski nakon Hakimbiemrillaha, timuridsko carstvo nakon gradnje zvjezdarnice u Bagdadu, Kairu i Merahu. No, bilo je i drugih pokazatelja propadanja osim gradnje zvjezdarnice.

Prvi oblak oluje, što se od nekog vremena skupljala protiv moći Mehmed-paše Sokolovića, provalio se na njegovom visoko povjerljivom službeniku, državnom tajniku za potpis, Feridunu. Ovaj vrlo zaslužni državnik bio je sakupljač sultanskih sastava, a veliki Sulejman, još kratko pred svoju smrt pri opsadi Sigeta, vlastitim pismom ga je postavio za muteferika; po-

tom ga je Sokolović unaprijedio na veću i važniju dužnost ni- **7. 4. 1575.**
šandžije; sada je premješten za sandžakbega u Beograd, nakon **19. 8.**
što je njegov ćehaja (upravitelj doma) bio neočekivano obješen pred Sedam kula; na njegovo mjesto je postavljen jedan od upravitelja osam škola džamije Mehmeda II, Mualim-zade Mahmut-Čelebi; jedno dosada sasvim nečuveno unapređenje, pošto je životna karijera uleme bila potpuno odvojena od karijere uredskih činovnika, kao i karijere sandžakbega i namjesnika. Murat, zamoren od neograničene vlasti velikog vezira, kao i utjecaja svoje majke, zamišljao je da sam vlada; to su iskoristili njegovi ljubimci, a ponajprije Šemsi-paša i Mustafa-paša, osvajač Cipra, obojica protivnici Mehmed-paše, da ga potaknu na samovoljne postupke. Džihali-zade, janjičarski aga, bio je smijenjen jer nije spriječio razbojstva i provale u kuće u gradu, a sedam Armenaca je bilo nevino prognano, da bi se prikrili pravi krivci. Jedan drugi štićenik velikog vezira bio je namjesnik Cipra, Arap Ahmet-paša, rođeni Crnac, kojeg je Mehmed-paša oženio robinjom iz svoga harema, a onda od upravljača čamca uzdigao do zastupnika kapetana broda (reis kethudasi), upravitelja u Galati, bega Rodosa, te beglerbega Alžira. Kada je udaljen s ovog namjesništva i postavljen na Cipar, bio je sasječen na komade od svojih četa što su se pobunile protiv njegova nasilništva.

Kada su umrli muftija Hamid efendija i vezir Pijale, izgubio je Mehmed-paša dva daljnja oslonca svoje vlasti. Hamidu se pripisuje da je odredio da se vrhovnim sucima pridoda deset aspiranata (mulazima), sucima triju glavnih gradova (Carigrada, Bruse, Edrena), pet, a svakom drugom dva. Jedna od najdragocjenijih zbirki fetvi, što ju je on skupio u četiri knjige, osvjetljava njegovo ime jače nego džamija izgrađena u Carigradu. Pijale, sin ugarskog obućara iz Tolne, osvajač Hiosa, jedan od četiriju vezira kojima je Sulejman povjerio izgradnju arsenala, ukrasio je njegovu okolinu i svoje ime jednom od najljepših džamija. Na otvoru jedne doline što izlazi spram Streljačkog trga (Okmejdan), uzdiže se ona osamljeno, pokrivena sa dvanaest kubeta što počivaju na stubovima od crvenog granita. Glavno molitveno mjesto (mihrab) i govornica (mimber) su jednostavni, prozori su napravljeni ne od željeza, nego od bakra, dobivenog od kršćanskih zvona ili topova, a natpise je ispisao glasoviti kaligraf Karahisari. Džamija se gradila iz sredstava što ih je Pijale zadobio flotom i prihodima što je istjerivao sa Arhipelagom. Te prihode je dijelio s njim Selimov miljenik, židov Josip Nassy, vojvoda od Naksosa i drugih otoka, koji bio otvoreni neprijatelj Mehmed-paše.

Međutim, kada je Nassy umro, nije to bio neki melem na ranu velikog vezira što ju je zadobio, nešto vremena ranije, pogubljenjem svoga štićenika Mihajla Kantakuzena koji je svojom neobuzdanom samovoljom pomoću mita i tlake bio sve-

moćan među Grcima. Ovaj, nazivan Šejtanoğlu, tj. »đavolji sin«, zadobio je spletkama protiv svoga protivnika Paleologa, mjesto vrhovnog nadzornika zakupa soli u Ahijolu na Crnom moru. A onda je grabio dukate, od kojih jedan dio išao u riznicu velikog vezira, no bio je od neprijatelja ovoga, Sinana i Mustafe, optužen, zatočen u Sedam kula i jedva se otkupio za
1577. 55.000 dukata. Na molbu Mehmed-paše dobio je mjesto sultanskog proizvođača krzna. Usprkos umanjenju svoga bogatstva, jahao je k velikom veziru još uvijek u pratnji osam čokadara i janjičara. Konačno ga veliki vezir više nije mogao braniti od optužbe, što ju je njegov neprijatelj, vezir Mustafa-paša stavio u usta Tatar-hana. Ovaj je Kantakuzena optužio da je uzrok svih nemira u Moldavskoj, progona majke zadnjeg kneza sa njezina dva sina u Haleb i nedavnog poraza janjičara u toj zemlji.
28. 2. 1578. Vrhovni sobar Ali-beg otišao je sa smrtnom presudom u Ahijoli, gdje je Kantakuzen obješen pred palačom. No najosjetljivija rana zadana je, konačno, velikom veziru iste godine kada je pogubljen njegov bratić, budimski namjesnik Mustafa-paša. Ovaj je još od Sulejmana, neposredno pred opsadu Sigeta, imenovan budimskim namjesnikom i dvanaest godina je bio, srčanošću i velikodušnošću, korisnim gradnjama i uređenjima, najveći od turskih namjesnika, kojeg Budim i Ugarska trebaju slaviti; i to ne zato jer je usred mira proširio svoje namjesništvo utvrđenim gradovima, kao što je Filek i drugi, što ih je prepadima zadobijao, nego jer je dijelio lena dostojnima, starao se za udovice i sirote, gradio kule u Sigetu, Stolnom Beogradu (Šekesfehervar), Beogradu, okružio u Budimu predđžamije i medrese. Pod izlikom pregleda štete, što ju je prou-
10.10. zročio grom koji je pogodio barutno skladište, dođe vrhovni konjušnik Ferhat i kao grom iz vedra neba izrekne smrtnu osudu namjesniku kojeg pet stotina konjanika, u čijoj pratnji je on obično izjahivao, nisu mogli zaštiti od sudbine nepredviđena udara. Njegovo mjesto dobije sultanov miljenik Uveis-paša.]

11. 10. Godinu i jedan dan nakon smaknuća svoga nećaka, sjedio je Sokolović na svom večernjem divanu, jer je bio tako revan u obavljanju državnih i pravničkih poslova, da nije bio samo jutrom na divanu na Porti, nego je i uvečer u vlastitoj kući trošio svoje vrijeme na tužitelje. Najednom mu se približi neki čovjek u derviškoj halji i u času, kad je izgledalo da mu želi predati molbu, zabo je velikom veziru skriveni bodež u srce. Sokolović je imao samo toliko snage da izvuče iz pojasa svoj bodež, ali je onda pao i umro. Ubojica je bio, kao i Sokolović, rođeni Bosanac i potužio se što mu je umanjeno leno. Kad nije dobio svoje pravo, krvavo se osvetio, a možda je bio oruđe neprijateljstva Mustafa-paše, gulikože. Ni pod mukama ubojica

nije ništa priznao. Slijedećega dana su ga s četiri konja rastrgali. Dan uoči svoje smrti, dao je Sokolović da mu njegov konjušnik Hasan-aga čita iz povijesti carstva o bici na Kosovu. Na mjestu gdje je Murat pao ubijen od Kobilića, proučio (izrecitirao) je Sokolović prvu suru Kurana za Muratovu dušu i nadodao želju: »Neka mi Bog dâ isto takvu smrt koja se posvjedočuje krvlju!« Po prirodi nije bio okrutan, naprosto strog. Svoju četrnaestogodišnju vladavinu nije umrljao beskorisnim smaknućima, osim što je dao smaknuti svojih stotinu i dvadeset odbjeglih robova. Kad je liječnik Ferhatov (umrlog bosanskog beglerbega) bio proboden od jednoga roba, branio se ovaj da je to učinio zbog sumnje da je liječnik otrovao njegova gospodara po Sokolovićevu nalogu. To je sumnja koja se ne zasniva ni na kakvom drugom Sokolovićevom djelu. Od svojih prijašnjih robinja ili žena morao se rastati kad mu je sultanova sestra, malena i ružna stasa, ukazala čast da ga primi u svoj krevet. Od tih prijašnjih žena imao je dva sina, od kojih je jedan, paša u Halebu (Alepu) umro još za očeva života, na što je drugi sin, bosanski sandžakbeg, za utjehu ocu unaprijeđen za namjesnika u Halebu. Sokolović, odgojen u haremu, izgleda da je odande ponio smisao za obrazovanje i književnost u poslovni život. Najvažnija djela, koja su se pojavila za vladanja sultana Selima, bila su njemu posvećena. O trajnoj vrijednosti govore i građevine koje je podigao u mnogo gradova Carstva, u Evropi i Aziji. Najistaknutije su: džamija, škola i kuhinja za siromašne u Burgasu, na putu od Edrena u Carigrad, te u blizini Pajasa, tašilskog grada, čiju je tvrđavu obnovio; više pobožnih zaklada (vakufa) u Meki i u Carigradu, jednostavnu grobnu zgradu, u kojoj je kod Ejuba sahranjen. Tako je pao, mučki ubijen, vršeći visoku službu na divanu, prvi njegov stup. To je bio najveći veliki vezir Osmanskog carstva, koji je najduže od svih velikih vezira imao taj položaj u tih četrdeset godina i bio pod vladavinom triju sultana, Muratov zet, osvajač Sigeta, Mehmed Sokolović. Prije pola stoljeća istupio je iz paževske sobe seraja kao sobar, nikada smijenjen s položaja; bio je na najvišim položajima, kapudanpaša, rumelijski beglerbeg, vezir i konačno veliki vezir za Sulejmana I i uživao najveće sultanovo povjerenje; za Selima II upravljao je s neograničenom moći, za Murata III vladao je s umanjenim ugledom. Osmansko carstvo se održalo još kroz čitavo vrijeme dok je vladao sultan Selim II na vrhuncu slave do koje ga je podigao genij Sulejmana Zakonodavca, zahvaljujući to samo mudrosti i snazi velikoga vezira. Pa čak za tih pet godina pod Muratom, iako nije više vladao neograničenom moći, još uvijek nisu izbili znaci slabosti koja se bližila. Crv je skriveno grickao štap na koji se oslanjao Sulejmanov vladarski lik, ali sada je štap bio razjeden crvotočinom i varljiva slika vlasti, koja je stajala pred narodima, rušila se na ljude i demone, jer nestalo je Sokolovićeve snage koja je zadržavala propast Carstva.

GLAVA TRIDESETOSMA

Azijske vojne za sultana Murata III

[Dugi perzijski rat započeo je dvije godine prije smrti Mehmed-paše Sokolovića, a trajao je, uz kraći prekid, sve skupa oko četrnaest godina. Kada je Murat III došao na prijestol, došao mu je s perzijske strane poslanik čestitati ustoličenje i po-
4. 5. 1576. tvrditi raniji mir. Nešto kasnije prispio je u Üsküdar drugi, po imenu Tukmak-han s pratnjom od 250 osoba i 500 deva. Slijede-
5. 5. ćeg dana su ga odveli rumelijski beglerbeg i čaušbaša s pratnjom od 2.500 konjanika: čauša, muteferika i spahija, bogato iskićenih. Zatim ga je preuzeo kapudanpaša sa trideset ukrašenih galija, a pozdravilo ga je sto topovskih salvi. Na obali ga je dočekao janjičarski aga Džihale-zâde i jahao mu je s lijeve strane, dok mu je rumelijski beglerbeg bio s desne strane; čast što dotada nije bila iskazana nijednom azijskom, a ni evropskom poslaniku. Put je rastvaralo devet postraničnih konja bogato prekrivenih ćilimima i četrdeset Arapa u odjeći od zlatotkanice, kadife i svile, sa utkanim slikama životinja i ljudi. Pedeset slugu pješke, tri na konjima, bili su ispred poslanika, čiji su zveckavi opasači najavljivali dolazak poslanika; iza njega su bila tri nosača oružja, jedan za sablju, jedan za luk, jedan za tobolac bogato optočen dragim kamenjem. I sam je poslanik
10. 5 bio sav u zlatu i svili. Pet dana kasnije pojavi se sultan sa svim sjajem osmanskog dvora, s pratnjom od 10.000 do 12.000 ljudi; a i svi veziri sa svim što su imali u svojim kućama i konjušnicama. Devetog dana bio je svečani prijem i poslanik je izložio svoje darove; među njima su bili neobično dragocjen Kuran, Šah-nâma, te šezdeset knjiga perzijskih pjesnika, šator, čiji je stub bilo zlatno drvo bogato ukrašeno dragim kamenjem, a sadržavao je četrdeset odaja, natezao se svilenim konopcima, zatim četrdeset ćilima, šest sandučića sa dijamantima, smaragdima, rubinima, tirkizima, biserima, noževi iz Horasana, lukovi iz Čačena, pustovi iz Iraka, bogate svilene tkanine iz Jezda i
22. 5. 1576. Kuma. Već deveti dan po prijemu, uz bogato uzdarje, oprostio se on i otišao za Perziju.

Dok je poslanik čestitao sultanu uspon na prijestol, njegov je šah Tahmasp otrovan otišao u grob. Ovaj jezoviti čin bio je djelo harema, jer je majka Hajdera, petog od šahovih sinova, da bi mu osigurala prijestol, otrovala šaha pomoću praška za otstranjenje dlaka, što ga je nasula u kupatilo. Na prijestol je iste noći sjeo Hajder. Ali tada nastupi žestoka borba oko nasljedstva, jer su vlast, i za šaha, držali gruzijski, čerkeski, kurdski i turkmenski glavari plemena. Oni se podijele: turkmenski i kurdski na jednoj, a čerkeski i gruzijski na drugoj strani. U

borbi, što nastane istu noć unutar palače, bio je ubijen Hajder. Husein-beg Ustadžli, ujak prinčeva Mustafe i Imamkulija što ih je rodila Gruzijka, otme ih iz harema i pobjegne s njima ka Kumu i Kašanu, da bi tamo jednog ustoličio. Čerkeski knez Šemhal i njegova stranka činili su opet sve da na prijestol postave princa čerkeskog roda. No to im je sada, nakon što su ubili Hajdera kojem su kao naznačenom prijestolonasljedniku Perzijanci bili skloni, bilo nemoguće, jer je narod bio ogorčeno protiv njih. Zato se oni odluče da iz Alamuta, gdje je od otrovanog šaha bio zatvoren dvadeset pet godina, dovedu princa Ismaila, postave ga na prijestol i tako spriječe Ustadžlijevu nakanu. Glasnik odjuri u Alamut, tj. »orlovsko gnijezdo«, staro sjedište ismailijske sekte Ubojica (Assassin), a služio je perzijskim šahovima da takmace na prijestol predaju na doživotno zatočenje i zaborav. Tu je boravio princ Ismail zato jer je bio privržen sunitskom učenju, pa je kao takav bio opasan za državu i vjeru. Kako je bio žestok po naravi, a još i ogorčen u dugom zatočenju, dade se odmah po ustoličenju na odmazdu, te ubi osmero braće po staroperzijskom kraljevskom običaju i još sedamnaest najviših moćnika za koje je smatrao da su pridonijeli njegovom zatvoru. Pun mržnje, provodio je uglavnom vrijeme u palači i uživajući opij. Ali kada je prevršio mjeru nalogom za usmrćenje malodobne djece svoga brata Hudabenda, bude ubijen od istog onog glasnika koji ga je oslobodio zatočenja.

24. 11. 1577.

Dvanaest dana pred njegovu smrt obasja zvijezda-repatica nebo nad Carigradom. Muftija i zvjezdoznanac Takijedin procijene da je to ista zvijezda što se već jedanaest puta pojavljivala da najavi važne svjetske događaje. A da zvijezdu ne natjera u laž, javi se namjesnik Vana Husrev-paša s izvještajem o gužvi i potakne Portu na perzijski rat koji je po fetvi protiv šiija bio sveti. Kao što je ranije bio protiv ciparske, tako je sada Mehmed-paša Sokolović bio protiv ove vojne. Ali su zato sultana žestoko nagovarali veziri, Sinan-paša, osvajač Jemena i razoritelj Golete, i Mustafa-paša, osvajač Cipra, svaki u nadi da će dobiti čast vrhovnog zapovjednika. Na prijedlog Mehmed-paše Sokolovića, koji je među ovom dvojicom svojih častohlepnih i ratobornih neprijatelja htio držati ravnotežu, prvi je imenovan zapovjednikom na granici kod Erzuruma (armenijskoj), a drugi na granici kod Bagdada (mezopotamijskoj). Ali kada je došlo do diobe svakom pridodanih sandžaka, nadigne tvrdoglavi Albanac Sinan tako žestoko svađu, da, kada se nije moglo nikako na njega utjecati, nije preostalo drugo do njegovo smjenjivanje i imenovanje Mustafa-paše za jedinog vrhovnog zapovjednika.]

12. 11.

Koncem ožujka (marta) stigla je u Carigrad vijest o znatnoj šteti, pretrpljenoj na perzijskoj granici. Beglerbeg Šehirsora, glavnoga grada Kurdistana, bio je odbijen u svoje utvrde, dok su

30. 3. 1578.

u okolici Bagdada Perzijanci pobili svu stoku. Ove su vijesti ubrzale seraskerove pripreme, kojem je za volju njegovu posinku Mehmed-begu, koji je bio sin kćeri princa Mehmeda (voljenoga Sulejmanova sina), dan sandžak Niğde s četiri stotine tisuća akči; a jednom drugom Mehmed-begu, Mustafinom štićeniku, siromahu seljačkoga porijekla i seljačkih navika, dan je
5. 4. sandžak Bejšehira. Početkom travnja prešao je Mustafa jednom galijom kapudanpaše u Üsküdar, a na ispraćaj su mu došli svi veziri i tom prilikom je sultanu ljubljena noga i Mustafa je otišao uz grmljavinu topova. Na četrnaest drugih galija pratili su ga drugi veziri. Serasker je dobio dva stijega od sultana, jedan crveni, drugi na pô žut i oba su se vihorila s prednjega di-
28. 4. jela njegove galije. Krajem istoga mjeseca je logor pošao iz Üsküdara i prevalio kratak put od jednoga i pô dana do Izmita za sedam dana. Ovdje su pogostili janjičare, a njima je dano i dopuštenje da pođu cestom preko Bolua u Erzurum, gdje će se opet naći sa seraskerom koji je s ostalom vojskom pošao putem preko Konje. Na grobu velikog pjesnika-mistika Dželaledina Rumija pokušao je Mustafa otvaranjem znamenitoga mističkog djela Mesnevi pomoću ubodene igle predskazati ishod rata. Srećom je iglu zabo na mjestu gdje se Aleksandar nalazi u pohodu na brdo Kaz, a to je značilo da će odnijeti pobjedu. U Sivas su stigle vijesti o beglerbezima, o namjesnicima Vana, Erzuruma i Haleba (Alepa). Onaj prvi je mogao javiti da ima neke prednosti koje je izvojevao nad Perzijancima, a druga dvojica su javljala o velikoj oskudici živežnih namirnica u njihovu kraju. Tada su stigla pisma o podložnosti čerkeskih knezova Gurijela i Kolhisa; ovaj posljednji je imao titulu »dadijan«. Kod Kočhisara je vojsku zateklo strašno nevrijeme. Da stiša pobunu koju je podigao Šam Bijad u namjesništvu Zulkadr kod Elbistana, poduzete su potrebne mjere. O tom je dobio obavijest Šemsi-paša, ljubimac i čovjek povjerenja, i Seadedin, sultanov učitelj. Na ravnici Čermik pred Erzurumom došli su do janjičara, koji su išli putem preko Bolua, namjesnici Dijarbekra, Sivasa, Karamana i Zulkadra sa svojom vojskom, a stigao je i Özdemir Osman-paša sa svojim borcima. Stiglo je tisuću perzijskih glava koje je odsjekao Jusuf, sandžakbeg iz Karsa, u području Džanbaz Čukuri (jama igrača duša); stiglo je i pismo o podložnosti dagistanskoga kneza Šemhala, tj. kneza Kajitaka i Kumuka, od Gazi Rešid-oğlua, zapovjednika Tabazerana, na obali Kaspijskoga mora, od Tuče Lavika, zapovjednika Avara, od Šahruha Mirze, porijeklom od širvanskih šahova, i od gruzijskog kneza Gregora, gospodara područja Baš Ačuka (Imirete), kojemu je prijazno odgovoreno.

Husrev-paša, vanski beglerbeg, poslao je svoga ćehaju s molbom da dobije pojačanje jednoga beglerbega i nekoliko kurdskih sandžakbega. Žalio se zbog nedostatka podrške sa Zejnel-begove strane koji nije došao u pomoć selmaskom begu,

čiju su utvrdu opsjedali Perzijanci. Ovom je poslao pismo serasker koji se tome čudi i smatra da se pretvara. Tukmak-han, nedavno perzijski poslanik u Carigradu, a sada vođa perzijske vojske na granici, poslao je pismo namjesniku Erzuruma, a činio se kao da ništa neće znati o prekidu mira, i upitao zašto na Džanbaz Čukuri upadaju leteći odredi. Namjesnik uljudno odgovori bacivši krivnju za povredu granica na vezira. Međutim, kad je Tukmak-han na to pustošeći upao s trideset tisuća Perzijanaca u namjesništvo Čildir (tada, a i danas, je to opet najsjevernija granica Carstva prema Gruziji), te opustošio sandžak Erdehana, poslao mu je Mustafa-paša manifest u obliku pisma, koji je bio pun uvreda i psovki: »Poglavaru krivovjernih i otpadnika, prijatelju tvrdokornih i vražjih velikana, sklonište zala fanatičnih bagri, uporište pobunjenika i zločinaca. Ti si onaj čija djela ocrnjuju lica i na Sudnjem danu Ti neće uzmanjkati sudac, ti, osnivaču sramotne tvrđave, utvrđivaču stupova tvrdokornosti, vođo budala i zabludjelih, vojskovođo zlih i onih s pomućenom pameti. Ti si opustošitelj poljana, uništivač seljačke prirode koji će zaraditi pakao i čiji očaj nikada neće umrijeti. Naime, Tukmak-hanu (tko ga posluša, takvima je zlo), slijedećim ćeš sebi zaprijetiti i sam ćeš stradati zbog svoga držanja.« Čitavo pismo se nastavlja u stilu ovoga uvoda u bujici riječi i završava u neskladu s finim običajem i međunarodnom pristojnošću nabrajajući vojnu snagu koja dolazi pod Mustafinim zapovjedništvom protiv pograničnog namjesnika Tukmaka. U Čermik je stigla karavana deva za logor u četiri stotine povorki, svaka je imala sedam deva. Od toga je dvadeset i šest povorki bilo određeno za blago, stotinu i pedeset za municiju, stotinu i petnaest za janjičare, a ostale su bile određene za drugu važnu prtljagu. Stigavši, pomogli su ublažiti nestašicu živeži; vojska je krenula iz Čermika i potom je četrnaest **23. 7. 1578.** dana logorovala pred utvrdom Erdehan. Ovamo je stigla uz svirale i bubnjeve povorka s perzijskim glavama, istaknutim na kopljima, što je bio rezultat jednog sukoba između namjesnika Vana i perzijskog vojskovođe Emir-hana. Nakon tri dana **9. 8.** prošla je vojska kraj Erdehana preko granice u Gruziju, a slijedećega dana došlo je do krvave bitke s Tukmak-hanom pred Čildirom, jednom malom gruzijskom utvrdom, koja se zove još i Vražja utvrda. Osmani su odnijeli pobjedu, premda su izgubili mnoge hrabre ljude, među njima sedam kurdskih begova. Utvrde Vele, Jenikalea, Akčekalea i Čildir poklonili su se pobjedniku. Više nego što o tom pripovijedaju osmanski historici, odaje pretrpljeni poraz promjena stila pisama neposredno nakon bitke. Mustafa-paša je Tukmak-hanu napisao vrlo uljudno pismo kojim je serdara nazivao vrlo cijenjenim, sipehsalarom, okušanim u boju, namjesnikom, spretnim vođom koji usrećuje, pa je izrazio želju da se s njim osobno sastane i nudio mu da uz dobre uvjete stupi u sultanovu službu, kao što su neka-

da za sultana Sulejmana prešli u njegovu službu Mehmed-han, sin kneza iz Zulkadra, i Perzijanac Ulama, te bili pretovareni sultanovom milosti.

Budući da s osmanskom vojskom ulazimo u Gruziju, potrebno je da se upoznamo s četiri kneza, koji su među sobom dijelili vlast i koji će se sresti s osmanskom vojskom. Evropski pisci, koji opisuju ovu zemlju, kao i istočnjački, šute o vladavini ovoga doba, a popunjuje je u neku ruku Mojsije Horenski i kralj Vahtang V. Osmanski i talijanski suvremenici pisali su o tom razdoblju iz ustiju očevidaca. Trima pokrajinama: Imiretom (čiji je glavni grad Kutatis), Kartlijem i Kahetijem, vladali su knezovi iz triju obitelji Bašačuk, tj. »nepokrivena, gola glava«; oni su vladali Levanom i Luarsabom, važili su kao jedini vladari gruzijske vladarske krvi, a sva trojica su svoje porijeklo vukli od velike vladarice, kraljice Tamar i od Tamarina sina, kojeg je kraljica dobila kad se u nepažljivom času našla sa svojim gospodarom konjušnice Davidom (Bagrationom) kojeg je proglasila knezom. Budući da ju je iznenadio na spavanju, trebao je najprije umrijeti nasilnom smrću, ali je konačno hrabrom junaku, kojega je izložila tolikim opasnostima — i koji je izbjegao smrt — pružila zatim svoju ruku. Vladari Altunkalea (zapadno od Ahiske ili Ahaldžika) nisu bili vladari gruzijske nego perzijske krvi i svoje su porijeklo vodili od jednoga perzijskog princa, Čapuka. U Georgiji, što su ju stari narodi nazvali Iberijom, Perzijanci Gurdžistanom, a Rusi Gruzijom, u domovini najsavršenije ženske ljepote, morala se oduvijek vlast na prijestolju više osiguravati ženama, nego u drugim zemljama. Vladavina žena su svijetle točke u tamnoj povijesti te zemlje. Sveta Nina je zajedno s Konstantinom Velikim obratila Gruziju na Kršćanstvo i činila čuda pomoću križa spletenoga od trsja i svoje kose. Taj se križ dugo čuvao kao državno blago u rukama obitelji Vahtang; onda ga je car Aleksandar opet povratio kao najdragocjeniju svetinju zemlje. Koncem dvanaestoga stoljeća vladala je Gruzijom velika kraljica Tamar, koju zbog njezinih muških vladarskih vrlina ne nazivaju drugačije nego uz nadimak Mephe, tj. »kralj«, premda imaju naročitu riječ za »kraljicu«. Ljepota njezine kćeri Rusudan (što ju je arapski historičar nazvao Abulfeda zbog njezinih ljubavnih pustolovina s dvorjanicima i memlucima okrivljujući je za nemoral) tri puta je u zemlju navukla vojsku harizmskog vladara, velikoga šaha Dželaledin Minkbernija, jer je tri puta odbila njegovu ruku. Zemlju su opustošili Harizmijci i Kurdi. Gruzija je, po predaji perzijskih historiografa i pjesnika, bila i domovina lijepe i slatke Širin, ženskoga ideala perzijske romantike. Dakle nije čudo kada su žene, bilo putem moći svoje ljepote ovladale muškarcima, bilo da su dominirale duhom, te ulaze u gruzijsku povijest. I u to doba je narodni karakter, koji je vladao zemljom, pripa-

dao dospodarici Altunkalea, Kejhusrevovoj udovici, staroj gospođi Dede Zemid, majici obaju prinčeva Minočehra i Grgura.

Budući da su njihove zemlje bile nadomak turskoga područja, to je Mustafa-paša već nekoliko sedmica prije bitke kod Čildira pisao Minočehru, mlađemu od dvojice braće, i pozvao ga kao svoga brata, a s njim i majku da bi ih odvratio od Perzijanaca uz koje su do sada pristajali. Minočehr je u svom podložnom odgovoru tražio ugovor i ispravu, pa mu je utoliko udovoljeno da mu je kao leno dan sandžak Ashur, a njegovu bratu Grguru sandžak Uliti; njegovoj majci i drugoj braći dana su sela za leno. David-han nije bio tako spreman za tursko ropstvo. Bio je iz obitelji Luarsab, vladar Tiflisa (Tbilisi), a kao punac šaha Tahmaspa bio je za perzijske interese. Na pismo, kojim ga serasker poziva, nije odgovorio i, kada je nakon bitke kod Čildira pošao prema Tiflisu, David-han je pobjegao. Vladari dviju drugih loza gruzijskog vladalačkog doma, knez Imireta, Grgur Bašačuk i knez Kahetija, Levan, oba su pošli Mustafi i zatražili namjesništvo Tiflisa. Prvi ga je dobio za svoga sina kao nasljedni sandžak, a drugi za sebe. Mustafa je prije osvajanja ovome dao nade pozivajući ga na Islam, a Levanova sina je uputio njemu. Međutim, kada je Aleksandar ostao vjeran vjeri svojih otaca, dobio je naprosto ispravu o lenu na utvrde Sakuni i Kerum, a Tiflis je dobio za sandžak Mehmed-beg, sin jednorukoga Ferhat-paše. U tvrđavu su za obranu doveli trista janjičara, dvije stotine novo pridobijenih konjanika, dvije stotine jahača iz skupine plaćenika (ulufedžija), dvije stotine i pedeset stražara utvrda, tri stotine dobrovoljaca (gönüllü), stotinu i pedeset azapa, dvije stotine konjanika-mušketira i tri do četiri stotine topnika; svega dvije tisuće ljudi i stotinu topova. Tiflis, koji je svoje ime dobio kao i Tebriz po toplim kupalištima (tebile) i koji je, po gruzijskoj narodnoj predaji, kao i Bitlis, navodno, bio sagradio Aleksandar Veliki, po riječima povjesničara Alije vrlo je sličan Budimu i Pešti. Mustafa-paša je dvije crkve pretvorio u džamije, gdje se održavala obredna molitva na prvi **19. 8. 1578.**
dan zauzimanja. Nakon deset dana stajao je Mustafa s vojskom **29. 8.**
na obalama Kanaka, u koju se nešto iznad grada Areša i pod suprotnom desnom obalom ulijeva ljekovita voda Gendže (Kurakčaj). Nije lahko prijeći rijeku kao ni šume i močvare koje se protežu od puta za Tiflis do ovamo. Nedostatak živežnih namirnica bio je tako velik da se kila ječma plaćala šest dukata, a oka brašna popela na pola dukata. U ravnicu je poslano deset tisuća ljudi da požanju žito. Tamo su ih u busiji sačekali perzijski han Tukmak, Emir-han i Imankuli-han koji su većim dijelom ubili vojnike. Mustafa je vojsku poredao za bitku progoneći srednji dio između logora i poluotoka što su ga činile rijeke Kanak i Kur prisilivši ovamo prispjele Perzijance da prihvate borbu. Derviš-paša je zapovijedao lijevim krilom, Behram-paša desnim, a Mustafa srednjim dijelom. Tri tisuće Perzijanaca po- **8. 9. 1578.**

krilo je bojno polje. Hanovi su se htjeli spasiti preko mosta rijeke Kanak, no on se srušio i veliki se broj utopio u rijeci. Hanovi su se onda raspršili po glavnim gradovima svojih namjesništava: Gendže, Erevanu, Nihdživanu, čekajući dalje naredbe šaha iz Kazvina.

Tom je prilikom živ uhvaćen kurdski beg, Hadži-beg Kapan, od Denbeli plemena, koji je prije dvije godine bio izdajnički prešao u perzijsku službu. Bez obzira na rane, bio je smaknut. Ova pobjeda i vijest, koja je u isto vrijeme stigla, da je Aleksandar Levan kao osmanski sandžakbeg osvojio čvrstu utvrdu, na sjeveroistoku prema Kavkazu, nije mogla osmansku vojsku ohrabriti za tako opasan prijelaz Kanaka nakon porušenog mosta. Janjičari su negodovali i htjeli su se vratiti pod vodstvom beglerbega iz Zulkadra kojega su sebi odabrali za vođu. Ovom je uspjelo da ih privede posluhu. Mustafa je, kao Aleksandar Veliki, pri prelaženju Tigrisa dao primjer svojoj vojsci. Oni su slijedili, ali je voda potopila više tisuća vojnika. Da nagradi hrabrost onih koji su sretno prešli i da im oživi srčanost, dao je serasker petorici jaja-baša (kapetani pješadije) položaj čauša. Stotinu janjičara dobilo je konjanička lena, šezdesetoricu je učinio tjelesnim stražarima (solacima), trideset su ih postali kurudži (koji su prešli s neznaboštva), a djeca svih onih koji su bili sudionici ove opasnosti dobivala su po akču dnevne nagrade za adžemoğlane ili regrute-dječake. Grad Šeki, koji je napustio
15. 9. perzijski zapovjednik, predao se pobjednicima. Prvoga petka molila se u džamiji obredna molitva na ime sultana Murata. Ta džamija već pedeset godina nije vidjela imama i šejh Valihi, pjesnik-mistik, prijatelj historičara Alije, podigao je muslimanima duh vrlo dostojanstvenim izlaganjem, za što je nagrađen poslije položajem muderisa u Šamahi s dnevno pedeset akči. U Arešu, važnoj obrambenoj točki za povezivanje Kavkazije i Gruzije, utvrđen je šahov perivoj s pet lakata dubokim jarkom i jakim bedemom kao utvrda, most preko Kanaka je opet postavljen, a završetak svih gradnji svečano je objavljen paljbom iz svih topova. Na svečanom divanu podijelio je serasker još nepotpuno zauzetu Gruziju na četiri namjesništva koja je dao četvorici beglerbega. Namjesništvo Širvana, koji je trebalo većim dijelom još osvojiti, dano je namjesniku Dijarbekra, Derviš-paši, a kad ga je ovaj odbio, dao ga je već od osvajanja Jemena po slavi poznatom Özdemir Osman-paši s dva milijuna akči; namjesništvo Tiflisa dao je Mehmed-paši s jednim milijunom akči, namjesništvo Gurdžistana (Kaheti) dao je Levanovu sinu, Aleksandru, u naslijeđe, a namjesništvo Suhuma dano je Hajdar-paši s osam stotina tisuća akči. Širvanskom namjesniku dano je još šezdeset topova i stotinu osamdeset sanduka zalihe u oružju i tri tisuće janjičara sa šestomjesečnom plaćom za dnevni utrošak. Dohoci Širvana, koji su perzijskim šahovima donosili godišnje dvadeset i pet milijuna i dvije stotine tisuća akči

(tako bogat je bio iznos svilarskoga ceha, solana, rižišta i izvora nafte), bili su dani u zakup za sultana, što su obavljali za to imenovani činovnici riznice. Namjesništvo Širvan podijeljeno je na četrnaest sandžaka, a derbendski je podijeljen na sedam sandžaka. Izvještaj, koji je napisao o tom historik Âli u seraskerovo ime i koji je dan sultanu, završio je nabrajanjem osam osvojenih gradova, podijeljenih namjesništvima uz želju za sreću, što ju izvjestilac želi osvajaču, smatrajući se sretnim što je bio odabran pisati o osvajanjima i uvećati ih za dva takva kao što su Cipar i Gruzija.

Ista oprezna mudrost, što ju je serasker ispoljio pišući prije otvaranja bitke, potakla ga je na kraju da pozove Džemšida, gilanskoga hana, namjesnika slijedeće pogranične zemlje, da se pokori sultanu. Pisao je još i hanu Šamahija, Šeref-hanu (čiji je otac prije toga izdajnički prešao Perzijancima) pa mu je nudio oproštaj. Ahmet-hanovu sinu, sinu ranijeg perzijskog zapovjednika Šekija, odobrena je molba da mu se da položaj njegova oca (koji je u okršaju ostao u Šekiju); stanovnici Derbenda su, nakon smaknuća pobunjenika Nadana Halife što je pobunio one krajeve, poklonivši se, molili da im se da osmanski namjesnik; dobili su ga u Özdemir Osman-paši, namjesniku Širvana, kojem su odsad trebala biti podvrgnuta oba namjesništva. Dosadašnjem gospodaru Dagistana, Šemhalu, koji se došao pokloniti serdaru, dan je sandžak Šaburan uz iskazivanje velikih počasti, a njegovu bratu Burhanu Melikedinu dan je sandžak Uhti uz zlatnu zastavu. Povjesničar Âli pozabavio se, u dugim razgovorima sa Šemhalom, barbarskim običajima kavkaskih gorštaka, naročito onih pod imenom Ittil, tj. »pasji jezik«, poznate mješavine izopćenih, čiji je jezik zvučio poput psećega laveža; međusobno su se miješali bez redovitog braka. Među više muževa jedne žene slučaj je odredio sumnjiva oca, i to tako, kojemu će od njih dijete najprije pružiti jabuku. Na povratku u Tiflis i Erzurum poklonio se u Gori Grgur, brat gospodara u Imiretu (Bašačuk), i sin gurijelskoga kneza. Namjesniku u Tiflisu preporučeno je da se prijateljski složi s Aleksandrom Levanom. Utvrda Gori, koja je pripadala bratu gospodara Tiflisa, Simonu Luarsabu, bila je ovome potvrđena kao sandžak uz oprost što je bio na perzijskoj strani, a za posadu su u Goru stavljeni janjičari. Žitelji nisu htjeli pomoći vojsci pri prolaženju kroz uski klanac Surana, pa su se poteškoće još povećale. Pošto je napredovanje dugo vremena zapelo, bilo je s mukom svladano pa je vojska udarila logor iza utvrde Pelenk pred Azhurom, sještem Kejhusrevove udovice, gospođe Dede Zemid. Došla se pokloniti seraskeru sa svojim sinom Grgurom. Ovaj ga zadrži kao i brata Minočehra u logoru, da bi obojicu odveo u Carigrad sultanu, a nesretna majka je morala strah pred izdajom skrivati pod bolom zbog rastanka. Peti logor nakon Azhura bio je u Velikom Erdehanu. Od postaje s mostobrana (köprübaši) poslan je u Cari-

5. 10. 1578.

grad stari beg iz Bejšehira, Gülli-zade Mehmed s viješću o pobjedi čitave vojne. Ove počasti i prednosti bio je lišen pisac svih izvještaja i pisama s ovog vojnog pohoda, historičar Alija, jer je serasker njegovu prisutnost držao potrebnom zbog razmjene perzijskih i osmanskih pisama. Preko Ultija i Pazina napredovala je vojska u zimovalište kod Erzuruma. Od Carigrada do Erzuruma je bilo šezdeset i pet mjesta za logorovanje, a šezdeset devet od Erzuruma do Areša (krajnje točke vojnoga pohoda) i opet natrag u Erzurum. Dakle, za osam mjeseci, vojska je svega imala stotinu i pet odmarališta, a trideset i pet puta je podignut logor. Gubitak Turaka daleko je nadmašio gubitak Perzijanaca.

5. 12. 1578. Jedan izviđač, poslan iz Pazina u Perziju, donio je vijest da se spremaju četiri perzijske vojske na ponovno osvajanje izgubljene zemlje. Na čelu prve vojske bila je šahova supruga s Perzijancem Selmasom. Vlast i namjesništvo princa Abaza su na njega prenijela oba turska plemena, Ustadžlü i Tekkelü, koja su se borila za prinčevo vladarsko pravo i tutorstvo. Drugi dio vojske predvodio je Šeref-han, namjesnik-otpadnik iz Nahdživana. Obje su vojske kretale prema Širvanu. Bagdad je ugrozila treća vojska kojom je zapovijedao Solak Husein pa je kraj oko Erzuruma i Saad Čukurija, gdje su Osmani bili u zimovalištima, bio ugrožen vojskom koju je sakupio Tukmak Sultan

9. 11. u Horasanu. Uskoro zatim signe vijest o trodnevnoj bici u kojoj je Osman-paša, namjesnik Širvana, pobijedio na Kuru Aras-hana, nekadašnjega namjesnika Šamahija. Odsječeno je deset tisuća glava, a isto toliko Perzijanaca bilo je ranjeno. Aras-han je živ uhvaćen, a trube, zastave i šatori neprijateljskog logora pali su plijenom. Drugoga dana kolebao je ishod boja, ali ga je trećega dana odlučio dolazak vojske tatarskog hana. Tu je vojsku predvodio kalha, tj. vezir-prijestolonasljednik, Âdil-Giraj, brat hana Mehmed-Giraja, koji je već nekoliko godina bio na kneževskom prijestolju Krima nakon smrti Devlet-Giraja, osvajača Moskve. Uz Âdil-Giraja su se nalazila njegova braća Gazi-Giraj i Seadet-Giraj, njegov sin Mukbarek-Giraj i Ebubekr Mirza, sin sultana Burhanedina. Serasker je na tu vijest o pobjedi napisao, kako je to trebalo, pohvalno i ohrabrujuće pismo Osman-paši i drugima te izvijestio Portu da je Kurdistan, koji je sultan Selim otrgnuo perzijskoj vlasti, podijelio na deset sandžaka, da bi ga održao. Otpaloga Šeref-hana opet je pridobio za Portinu službu i dao mu sandžak Bitlis, koji je nasljedan u njegovoj obitelji. Međutim je perzijski prijestolonasljednik Hamza Mirza sa svojom majkom, jednom muževnom ženom, koja je umjesto svoga poluslijepoga muža Hudabendea držala uzde vlasti u rukama, krenuo iz Širvana prema Arešu, pred čijim je zidinama pao uz veliki gubitak beglerbeg iz Erzuruma,

21. 11. Kajtaz-beg. Özdemir Osman-paša je bio u Širvanu tri dana pod opsadom, a Âdil-Giraj, koji je došao da pomogne posadom,

nesretnim slučajem je bio uhvaćen. Osman-paša se našao prisiljen napustiti Širvan i sretno se probio u Derbend da tamo pretrpi poteškoće kavkaske zime.

Uz tako nestalnu sreću u oružju na granici sultan je morao pokloniti najveću pažnju njezinoj upornoj obrani. U dugom sultanovu pismu seraskeru, koje je hodža Seadedin opremio ukrasima svoga historičarskog stila, preporučio mu je sultan da sagradi pograničnu tvrđavu Kars. Ova je odmah započeta po velikom planu i dovršena slijedeće ljeto uz velik trošak i muku, u kolovozu (avgustu), uz snježnu mećavu. Opseg bedema gornje i donje utvrde iznosio je do četrdeset tisuća aršina. Sedam beglerbega i paša preuzelo je izgradnju, svaki po jedan bedem. Dvije su crkve pretvorene u džamije, a najveću, što ju je sagradio serasker, proslavilo je hodočasničko mjesto uz džamiju pokopanoga šejha Ebulhasana Harkatija. Za vrijeme građenja nađena je mramorna ploča, čije je natpis kazivao o ranijoj graditeljici zidina: »Za vladanja Melika Izudina, po veziru Firuzu i uz pomoć poštovane žene Kerimedinove kćeri.« Kasnije je Kars bio prijestolnica Pagratida, a pod tim ga imenom zna već i Konstantin Porfirogenet. Timur je opustošio grad, a sultan Murat ga je opet sagradio. Ostao je obrana i sjedište pograničnog namjesništva prema Gruziji sve do danas. Dok je Mustafa boravio u Erzurumu u zimovalištu, Tiflis (Tbilisi) je bio u najvećoj nevolji zbog nestašice živežnih namirnica jer je bila prekinuta veza s osmanskom vojskom, a osim toga su ga opsjedali Imankuli-han i Simon Luarsab, nekadašnji vladar Tiflisa, koji se kao musliman borio pod perzijskom zastavom. Grad je opsjedan s deset tisuća ljudi. Nedostatak živežnih namirnica bio je tako velik da je kila pšenice stajala tisuću akči, a ječam osam stotina akči. Čitava hrabra posada srozala se na sedam stotina ljudi. Konja su prodavali po sedam tisuća akči, magarca za dvije tisuće akči; beglerbeg je poklonio više od pedeset tisuća dukata da se oskudno prehrane. Konačno su stigle živežne namirnice, koje je dovezao kapudanpaša Kilič, s materijalom potrebnim za izgradnju Karsa. Sve je stiglo na trideset galija i **17. 5. 1579.** galeota iz Carigrada u Trabezun, a Hasan-paša, Sokolovićev sin, otišao je pomoći Tiflisu. »Slutim«, pisao mu je otac dva dana prije nego je stigla zapovijed od seraskera, »da si Ti određen pomoći Tiflisu da se oslobodi opsade.« On je zadatak sretno započeo i sproveo. U Dagistanu je Özdemir Osman uglavio vjenčanje sa Šemhalovom kćeri, ali budući je to punac htio iskoristiti da upropasti zeta, njegova glava je pala pred svadbeni krevet. Njegov sin Imankuli-han osvetio je očevu smrt opsjedanjem, glađu i nevoljom za Tiflis, a Osmani su se za to osvetili poharavši kraj oko Erevana, što je učinio Džafer-paša, anadolski beglerbeg, koji je za to određen s drugim beglerbezima. Skupina odvedenih Armenki i Perzijanki potakla je pitanje

o zakonitosti ropstva armenskih podanika i perzijskih žena, koje je zbog prijašnjih fetvi muftije Kemal-paša-zade pronađeno da je izvan svake sumnje.

Za vrijeme upada tih letećih odreda perzijskoj je kruni prijetio novi preokret zbog ženskih spletki i razuzdanosti tjelesne straže. Âdil-Giraj, hrabri i ljubezni tatarski princ, koji je nakon opsade Širvana pao u perzijsko zatočeništvo, pridobio je za sebe šahovu majku i sestru, a njegovo ljubakanje s šahovom sestrom nije bilo nikakva tajna. Kurudži (pretorijanci tadašnje Perzije) pobunuli su se što je oskrvnuta čast harema i ugušili su krivce pred šahovima očima. Ovaj, iako slijep za zabludu svoje sestre, nije to smatrao kao uvredu veličanstva. Okupio je kurudžije na smotru, svaki je pojedinačno pozvan i onda upućen u palaču primiti svoju naplatu. Tisuću i stotinu ili, kako drugi tvrde, dvije tisuće i sedam stotina na taj je način ušlo u palaču, kad li se jedan povjerljiv čovjek uz prijestol obrati šahu ne mogavši se više suzdržati i reče: »Gospodaru, dosta je!« Tada je odana tajna da su oni, koji su pojedinačno ušli, predani krvniku, a ostali su spašavali glave brzim bijegom. Sultan je podigao krimskoga hana Mehmed-Giraja iz Bahče-seraja da bi osvetio
26. 6. 1579. bratovu smrt, u lipnju (junu), s deset tisuća Tatara »koji poput vjetra nailaze« i nakon mjesec dana su bili stigli u Derbend. Osman-paša sve najljubeznije primi. Azovskome begu, koji je vodio prethodnicu, dao je položaj kapudanpaše Kaspijskoga mora s prihodima od osamdeset tisuća akči. Osman i hanovi, sjedinjenih četa, opustošili su zemlju sve do Širvana u unutrašnjosti, a Osmanov nagovor nije hana pokrenuo prezimiti u Dagistanu; ostavio je tu svoga brata Gazi-Giraja i odredio povlačenje što je bilo razlogom za kasniju sultanovu tešku nemilost u koju je pao. Međutim je u Carigradu veliki vezir Sokolović pao od bodeža ubojice iz potaje, a na njegovo mjesto su se dodvoravala dva takmaca za vlast i ratnu slavu, osvajač Arabije i Tunisa, Sinan, i osvajač Cipra i Gruzije, Mustafa. Taj im je položaj oteo čovjek, koji je pred njima stajao naprosto zbog položaja, drugi vezir, a koji je prije toga ženidbom postao rođak velikoga vezira Rustema, te je beznačajni Albanac Ahmet samo šest mjeseci bio po imenu na položaju velikoga vezira. Sinan je koristio njegovu slabost da bi učestalim tužbama zbog lošeg uspjeha u ratu kod Širvana i Mustafa-pašinih iznuđivanja ishodio njegov opoziv. Mustafa-paša je opozvan, a na njegovo je mjesto imenovan njegov protivnik Sinan. Na putu u Carigrad susretne Mustafa u Tokatu vrhovnoga sobara koji se žurio u Erzurum sa zapovijedi za hapšenje defterdara Mustafa Laler-zade Ahmeta i njegova sekretara, znamenitoga stiliste Tadž-zâdea. Obojicu su bacili u utvrdu »Sedam kula« i, tek nakon duge istrage, s mukom su oslobođeni kad je Mustafa u Carigradu zauzeo položaj drugoga vezira. Kad je uskoro zatim umro veliki vezir Ahmet, mislio je da je konačno na cilju koji je

sebi postavio prije četrdeset godina, na cilju svoje želje da postane veliki vezir. Međutim mu se duga nada, podržana u zločinu i okrutnosti, u hrabrosti i mudrosti, bolno izjalovila, kad je državni pečat poslan za Sinan-pašom koji se spremio upravo na pohod u Gruziju. Malo dana nakon toga, umro je Bragadinov krvnik, bilo od žalosti ili što se sam otrovao, kako to javljaju suvremeni evropski izvjestioci. Bio je rođeni Bosanac i iz istog sokolovog gnijezda (Sokol) kao osvajač Sigeta. Osvajač Cipra potajno se i javno borio za njegov položaj, koji mu je obećao već prijestolonasljednik Selim kao nagradu za podjarivanje bratoubilačkoga rata, a da tu nagradu nikada nije dobio. Tako dugo dok je veliki Sokolović živio, njegove su zasluge imale prevagu, a nakon njegove smrti prevagnula je beznačajnost jednoga trećega; lebdeći u ravnoteži sa svojim neprijateljem, zasluge osvajača Cipra i Golete, nakon Ahmetove smrti, su propale. Očekujući sigurno položaj, izgubio ga je uglavnom zbog toga što se pretvarao i što je bio škrt; dao je znati da se ne brine za položaj velikoga vezira i da ga ne misli kupiti novcem (kao što je to već postalo uobičajeno). Uprkos toj crti škrtosti, što ju je prekoravao i sam Alija, njegov sekretar, koji je hvalio njegova dobra svojstva, koristio je svoje blago za izgradnju velikih zdanja i korisnih zaklada. Podigao je veliku džamiju u Erzurumu, jednu drugu u Ilhunu sa kuhinjom za sirotinju i han, jedan karavanski seraj u Damasku sa tri stotine šezdeset odaja i jednim velikim bazenom u stilu kupališta u Brusi. Jednu je džamiju sa kuhinjom za siromašne podigao u Kuneitri, u blizini Damaska, i isto takvu kod utvrde Dženin, tri dana hoda udaljenu od Jeruzalema. Tu je spomenike podigao Bosanac iz Sokola, koji se od paža podigao do prinčevskog dvorskog upravitelja, do supruga bogate unuke predzadnjega egipatskoga sultana Kansu Havrija, a nakon njezine smrti postala mu je supruga Humai, kći osmanskoga sultana i zatim je postao serasker za Cipar i Gruziju; popeo se do časti drugoga vezira, ali nije postao veliki vezir. Ta je čast ostala neosvojiva za sijača bratoubilačkog rata i ubojicu srodnika, Bragadinova krvnika.

7. 8. 1580.

Na Mustafa-pašin položaj imenovan je za seraskera u Perziji Sinan i, kad je došao na put za Čermik, pojavi se jedan perzijski daroga ili gradski pretstojnik, po imenu Maksud, kao poslanik. Da ga začudi snagom svoje vojske, slijedećega dana održi vojnu smotru. Sedam beglerbega (oni iz Anadolije, Rumelije, Karamana, Haleba, Zulkadra, Dijarbekra i Erzuruma) prolazili su sa svojim ljudima pod lenom i tjelesnom stražom, zatim deset tisuća janjičara i tri tisuće redovite konjice. Maksud je stigao nekoliko dana prije Mustafine smrti u Carigrad koji je ostavio, a da svojim poslanstvom nije ništa postigao. Sinan-paša je bio u uskom klancu Tumanisa, zabavljen uspostavljanjem utvrde, kada mu vrhovni sobar Jemišči Hasan, tj. »Hasan voćar« (to mu je bilo podrijetlo), donese radosnu vijest o tome

25. 8.

da je postao veliki vezir. Pohod se nastavljao prema Tiflisu. Safedski sandžakbeg i janjičarski aga Damaska, koji su se slobodno ponudili za ispomoć, pali su s nekoliko tisuća ljudi u ruke Perzijancima, kojima je Simon Luarsab izdao njihov vojni pohod. U Tiflisu su saslušane tužbe žitelja protiv namjesnika-beglerbega, Hadži Bejoğlu Ahmet-paše, pa je namjesništvo dano Gregoru, Luarsabovu sinu, koji je od Perzijanaca prešao k njima uz cijenu da upravlja kao osmanski beglerbeg nad očevim nasljedstvom koje je ranije posjedovao brat mu Simon. Primio je Islam te se ubuduće nije više zvao Gregor, nego Jusuf. Tako se u Carigradu nalazio i Minočehr, sin vladarice Dede Zemid, pod imenom Mustafa; obrezan je pa mu je predan na čuvanje njegov brat Gregor koji je odbio zatajiti vjeru otaca. Vijest da se šah približava sa šezdeset tisuća vojnika Tiflisu i zbog uhvaćenih pisama, koja su stavila pod sumnju vjernost Aleksandra Levana, gruzijskoga kneza, gospodara Kahetija, pokrenuli su seraskera otići iz Tiflisa. Gruzijac (Gürdži) Mustafa, nekada Minočehr, sada paša u Čildiru, poslan je s deset tisuća ljudi popuniti redove, ali su ga napali Tukmak-han i Simon (nekadašnji gospodar Tiflisa), pa je vratio samo tri tisuće vojnika. Da se taj gubitak prekrije brbljarijama, objavljeno je da se ide u Tebriz. Vojska se osam dana smijala toj odredbi na ravnici Čildira, gdje je stigao jedan novi šahov poslanik. Prvi, Maksud-han, koji je zatražio mir prema tadašnjem stanju prije rata, otpravljen je gordim riječima: »Zemlja koja je osjetila udarce potkova sultanovih konjanika pripada njemu.« Pri svom povratku u Perziju, Maksud je bar u početku bio dobro primljen i unaprijeđen za šahova sobara, ali je poslije od svoga neprijatelja Emir-hana bio tako napadan da je bio prisiljen prijeći Turcima. Umjesto njega stigne u Čildir jedan šahov poslanik Sinanu s ponudom da mir kupi odstupajući Kars. Sinan ga pošalje natrag s tim da tu ponudu treba podnijeti poslanik u Carigradu. Kod Karsa je održana vojna smotra i preispitivanje, premda su — kako to kanun zahtijeva — begovi za svakih pet tisuća akči morali poslati naoružanoga konjanika, sejmovi (sejmeni) za svakih četiri tisuće, a vlasnici timara za svakih tri tisuće akči primanja. U isto je vrijeme dopušteno podanicima da utuže svoje zahtjeve u novcu za dobavu i za drugo, a pravo na potraživanje nije smjelo biti starije od petnaest godina. Takvo vršenje pravde izazvalo je nezadovoljstvo vojske, koja je mrmljala da je serdar najavio rat svojim ljudima, a ne neprijatelju. Vojska je odvedena u Erzurum u zimovalište. Njegov jednoličan mir prekinut je raskošnim prijemom dvaju poslanika, perzijskoga i gruzijskog, Simona Luarsaba, nekadašnjeg gospodara Tiflisa. Tražio je da mu se da očinsko naslijeđe (kojim je njegov brat vladao kao beglerbeg) kao nasljedno namjesništvo uz to da položi godišnje stotinu tisuća dukata i da mu se preda njegov sin talac, ali ništa nije dobio.

mj. 1. 1581.

Sinan, umoran od vojnoga pohoda u Gruziju, molio je da mu se dopusti povratiti se u Carigrad i to mu je odobreno. Slijedeće je godine doduše mirovalo oružje protiv Perzije, jer je poslanik Ibrahim, da bi prisustvovao svečanosti prinčevskog obrezivanja i nadajući se na putu u Carigrad da će dobiti prihvatljivu ponudu za mir, svečano ušao s pratnjom od toliko **29. 3. 1582.** osoba koliko je dana u godini. Ali u Gruziji, koja je doduše bila osvojena, ali još nije bila podjarmljena, zahtijevalo je održanje Tiflisa (Tbilisi) opskrbu živežnim namirnicama i pojačanu posadu. Sultan je primio savjet velikoga vezira, u tom smislu dan, ali je izvođenje svega povjereno Mustafa-pašinom nećaku, Mehmedu (zbog strica omraženom velikom veziru), a za pomoć su mu dani paša iz Dijarbekra, evnuh Hasan, i Mustafa (nekadašnji Minočehr). I pašama iz Haleba i Maraša dan je zadatak da sačekaju pošiljke iz Vana. Krajem kolovoza pošla je karavana **1581.** sa živežnim namirnicima praćena tim odredima iz Erzuruma u Kars i Ahalkelek. Ovdje je vojska primila Mustafu (Minočehra), a Mehmed-paša ga je pozdravio počastima, počasnom odjećom i sabljama. Prihvaćen je njegov prijedlog da udare kraćim putem preko Altunkalea, Kazakalea i Gurija, umjesto uobičajenim preko Tumanisa. Na ravnici Gurija dočeka ih vojska, pomiješana od Gruzijanaca i Perzijanaca, što ju je sakupio Simon zbog osvete što mu je uskraćeno nasljedno namjesništvo Tiflisa. Mehmed je nastojao izbjeći bitku i pobjegao je prema rijeci Kur. Čitav tovar živežnih namirnica padne neprijatelju u ruke, a veliki broj četa se utopi pri prelaženju rijeke. Posada Tiflisa, u krajnoj nuždi zbog živeža i novca, htjela je napustiti tvrđavu. Samo s mukom nagovorio je Mehmed-paša posadu da od vlastitih sredstava sakupe trideset tisuća dukata i da sačekaju dovoz živežnih namirnica, za što se brinuo Aleksandar Levan, gospodar Saguma. Na povratku je Mehmed-paša postavio klopku Mustafi (Minočehru) da ga ubije iz potaje, bilo da je mislio da je Mustafa zaista u dosluhu s neprijateljiem pa ga je za to okrivljavao, bilo da ubojstvom, kao zasluženim smaknućem, svali krivnju za nesretno opskrbljivanje na njega; ali ovaj rasiječe čehaju (koji je, po dogovoru, na divanu trebao na njega dići ruku) svojom sabljom, odsiječe paši od Dijarbekra uho, zada Mehmed-paši pet opasnih rana i javi tada Porti plan o mučkom ubojstvu koji je trebao uljepšati poraz. Veliki je vezir morao odgovarati za neuspjelu nabavu živeža u Tiflisu i za događaj u Altunkaleu, pa je odgovorio, što ne pristaje robu i što nije pametno, slobodnim i ponosnim riječima: »on odmah od početka nije odobravao čitav plan o gruzijskom ratu i nedavno imenovanoga Mehmed-pašu za vođu oružane karavane za živežne namirnice. Bolji uspjeh može sultan očekivati samo ako sam pođe u rat i ako hoće vojsku držati sam svojom prisutnošću na okupu od Dijarbekra pošavši, iz Haleba ili barem iz Amasije.« Ova se izjava nije svidjela sultanu, a još se manje

svidjela vladarici harema koja je u predloženom planu da sultan napusti Carigrad osjetila da ga želi ukloniti od njezine vlasti. Na to je pridošla još i, kako se čini, vrlo razložna Muratova sumnja da je Sinan u perzijskom poslanstvu imao samo poticaj da održi rat. Kad u poslovnom pismu poslanika Ibrahima, predanom nakon svečanosti obrezivanja, nije našao ponudu za mir, kako se nadao, razljuti se Murat na Sinana. Bio je smijenjen s položaja i poslan najprije u Demitoku, a kasnije u Malharu. Međutim nije se srdio samo na Sinana, nego i na perzijskoga poslanika kojega je izgrdio što nije ranije javio o važnom sadržaju svoga pisma i zarobio ga na jednoj lađi, a njegovu
5. 12. 1581. pratnju dao prikovati za veslačke klupe. Velikim vezirom imenovan je Sijavuš-paša, rođeni Mađar ili Hrvat iz Kaniže. Četiri
8. 12. dana nakon što je svrgnut s položaja, imenovan je rumelijski beglerbeg Ferhat za vezira i seraskera azijskoga rata. Sa šezdeset tisuća janjičara, četiri stotine čauša, trista topova i dva milijuna gotova novca, te deset tisuća obrtnika za izgradnju tvrđave Erevan, ušao je u borbu. Njegov je položaj dobio anadolski beglerbeg Džafer, kojega je smijenio Rizvan-paša, nekadašnji beglerbeg Erzuruma. To je imenovanje bilo to hitnije što je stigla vijest da je Mustafa (Minočehr) nakon poduzete scene ubojstva kod Altunkalea otpao od Islama i Osmana i da opet pustoši kao kršćanin i neprijatelj. Za beglerbega u Erzurumu imenovan je Mehmed-paša, Ferhat-pašin sin, ljevorukog, za namjesnika Dijarbekra je imenovan Sulejman-paša, Kubad-pašin sin.

Ferhat-pašina pažnja bila je usmjerena na učvršćenje Erevana, koji je procvao za namjesništva perzijskih hanova, Šahkuli-hana i Tukmak-hana, ali su grad i utvrda jako propali u gruzijskom ratu. Prve temelje ovoj, danas toliko važnoj ruskoj utvrdi protiv Turske i Perzije, podigao je jedan trgovac, kojega je štitio Timur, a koji se ovdje naselio zbog gajenja riže što je tu vrlo unosno. Šah Ismail je naredio svome hanu Revanu da ovdje sagradi utvrdu koja se po njemu nazivala Revan ili Erevan.

Ferhat-paša je Tukmak-hanovu palaču, koja se počela raspadati, okružio zidinama; u unutrašnjosti se dizalo osam kula uvis, a četrdeset i tri na vanjskom dijelu utvrde; tamo se otvaralo sedam stotina dvadeset i pet puškarnica, a ovdje tisuću sedam stotina dvadeset i šest. Pedeset i tri topa dovučena su unutra i za četrdeset i pet dana bila je gradnja dovršena. Namjesništvo je preneseno na Čikalina sina (Džagaloglu), Jusuf-pašu; nije to išlo bez pošalica sa strane vojske i njezinih starješina, da se Ferhat, nekadašnji kuhar sultana Selima, Čikalinu sinu, kad je bio janjičarski aga, tako dugo i pokorno udvarao dok nije postao džebedžibaša, a onda je poslan kao krvnik Sokolovićeva nećaka u Budim; a sada se tako visoko uspeo naprosto zato jer je stekao milost sultanije-valide, tako da je

svome dobročinitelju po najvišem naređenju podao namjesništvo Erevana. Godišnja beglerbegova plaća (saliane) procijenjena je na devetsto tisuća akči, defterdarova na stotinu dvadeset tisuća, sedamdeset i tri tisuće dobivali su begovi kao doprinos za ječam; pet stotina i pedeset su dobivali muteferici, tisuću i četiri stotine dobrovoljci desnoga krila, a tisuću su dobivali s lijevoga krila; pet stotina su dobivali konjanici s puškom, četiri stostotine Čerkezi, tisuću je dobivao sipahi-oğlan, pet stotina posada iz utvrde, pet stotina azapi, dvije stotine kovači-oružari i isto toliko topnici. Svega je šest tisuća dvije stotine i pedeset ljudi činilo posadu ove utvrde, čija je godišnja plaća iznosila preko dvadeset i pet milijuna akči. Plaća za beglerbega, defterdara i age zajedno je s prilogom za ječam iznosila preko dvadeset i šest milijuna akči, a uz plaću preko milijun dukata, što je bilo poslano od zemaljskih prihoda. U okolne utvrde također je postavljena potrebna posada. Dok se Ferhat pozabavio podizanjem novoga namjesništva u Erevanu, Hasan-paša je, po njegovoj naredbi, pratio pošiljku od četrdeset tisuća dukata i potrebne živežne namirnice za Tiflis. Rizvan-paša je sa šest tisuća ljudi poslan u sjedište dvostrukoga preobraćenika Minočehr-Mustafe, koji je ubio kapidžiju i čauša koji su mu bili upućeni od Porte; poslan je u Altunkale, a sam je otišao u **1583.** zimovalište u Erzurumu. Slijedeće proljeće objavljeno je da se ide u Nahdživan, ali se po sultanovu nalogu pošlo u Tumanis, Luri i Guri da bi utvrđivanjem tih gradova i zbog odličnih gruzijskih utvrda, postavljanjem posade i uputama o prihodima za isplatu plaća konačno pretvorili osvajanje u posjed. Hasan-paša je kod Lurija potukao skupinu razbojnika. Grad je osigurao s nekoliko tisuća ljudi i dvije stotine topova od svakoga prepada. Tumanis je učvršćen bedemom tisuću sedam stotina aršina u opsegu; Rizvan-paša je posadi u Tiflisu doveo pojačanje od **1584.** dvadeset tisuća ljudi. Simon Luarsab, prijašnji gospodar Tiflisa, čiji se brat David poklonio Osmanima, napao je vojsku kojom je zapovijedao Rizvan. Simon se spasio samo zbog jedne sretne zablude Rizvan-pašinih odreda koji su beglerbega iz Karamana i Zulkadra, držeći ih u daljini za Perzijance, gurnuli u borbu, a ovi su im bili došli u pomoć. Hasan je u Tumanisu ostao paša. Ferhat je u Ahalkeleku samo s mukom primirio mrmljanje vojnika, a Rizvana su izgrdili. Ostalo je neizvjesno da li su Ferhatova haremska kola na vojnom pohodu preko Erdehana u Erzurum bila ugrabljena od Gruzijaca ili od janjičara. Nezadovoljstvo vojske s Ferhatom povuklo je za sobom i sultanovo nezadovoljstvo, koje se još povećalo zbog bijega perzijskoga hana Ali Kulija, koji je pobjegao ili potkupljivanjem ili zbog nemarnosti svojih čuvara.

U isto vrijeme dok je Ferhat vodio posljednja dva rata u Gruziji, vodio je Özdemir Osman-paša, uz pomoć vojske koja mu je slana u pomoć, rat u Dagistanu i u tatarskim stepama.

Pošto je Osman-paša iz Širvana pošao u Dagistan, učvrstio se u kamenitom krugu Kavkaza, u klancu svih klanaca, na vratima sviju vrata, u Derbendu (lanac na vratima), luci Hazara i Alana, Kajmuka i Kajtaka. Njegov bedem od hridi već je u pradavnim vremenima povijesti bio prepreka za bujicu divljih naroda Goga i Magoga, čija se golema stijena pripisuje po legendarnoj predaji Istoka prvom Aleksandru, podjarmljivaču svijeta (bilo da je bio arapski ili egipatski osvajač), a povijest je pripisuje Justinijanu i Nuširvanu Velikom; u Derbend, koji po islamskoj legendi važi kao grob sedam tisuća mučenika i gdje je čitanje Kurana djelotvorno i uspješno, ljudi idu kao ni na koje drugo mjesto poslije svetih mjesta Meke i Medine, Jeruzalema i Damaska. Kada je Mustafa-paša opozvan iz Gruzije, predano je vrhovno zapovjedništvo osmanske vojske u Dagistanu krimskome hanu, Mehmed-Giraju, ali pošto mu je bio zarobljen brat Adil-Giraj, hana se nije moglo više pokrenuti ni u kakav rat na Kavkazu. Osman-pašina pisma, koji je bio vojskovođa i namjesnik u Dagistanu, ostala su bezuspješna. Kada je između kratkog oružanog primirja prvih perzijskih gore spomenutih poslanstava sandžakbeg iz Kabale, Dal Mehmed, postao žrtva vjerolomnog prepada perzijskoga hana Mehmeda, poslao je Osman-paša Budak-bega u Carigrad s usrdnom molbom za pomoć da obrani još nesvladanu planinsku zemlju. Vijest što ju je donio Budak-beg o Dal Mehmedovu porazu bila je jedan od razloga da je u Carigradu bačen u tamnicu perzijski poslanik Ibrahim; u isto vrijeme kad je Ferhat imenovan za seraskera u Gruziji, odaslana je izdašna ratna snaga preko Crnoga mora i Kafe u Derbend. Rumelijski beglerbeg Hajdar-paša bio je u roku od tri mjeseca pozvan pojaviti se u Kafi sa svim knezovima pod zastavama, uživaocima lena i s tri tisuće janjičara, sa spahijama i sejmenima desnoga i lijevoga krila, naime s begovima iz Küstendila, Silistre i Nikopolja; za njih je poslano osamdeset i šest tovara zlata, tj. osam milijuna i šest stotina
25. 8. 1582. tisuća akči. U Kafi je vrhovno zapovjedništvo preuzeo beglerbeg Džafer-paša koji je u prethodnicu poslao šest stotina silahdara i šest tisuća odabranih hrabrih junaka rumelijske vojske pod Budak-begovim vodstvom i vodstvom ćehaje silahdara Sinana. Četrnaest dana su s mukom prelazili Don na galijama iz Kerča u Toman, a zatim su se u Temruku, utvrdi na poluotoku, četiri dana odmarali. Za prijevoz preko Kubana plaćeno je Čerkezima po pet akči za konja, a dvanaest za kola. Put je trajao dvanaest dana kroz velike stepe, čiji stanovnici, Kajmuci i Čerkezi, nisu poznavali vrijednost novca, ali su bili previjani kradljivci pribora za jahanje i odjevnih predmeta. Uz kradljivce Čerkeze iz stepe, vojsku je uplašila oluja, padala je krupa neobične veličine, tako da su pogođeni konji padali na zemlju. Mnogo je konja zbog Čerkeza bilo bez opreme, a mnogi su konjanici zbog tuče ostali bez konja. Jedino društvo koje bi susretali u ovim stepa-

ma bila su stada jelena, a jedine uzvisine na ovoj nepreglednoj ravnici bili su brežuljci jelenskog rogovlja. Nisu ih nagomilali ljudi nego jeleni, jer gdje prvi jelen odbaci rogove ostali ga slijede. Dvadeset i petoga dana stigli su u mjesto Beštepe (pet humaka), a tridesetoga dana stigli su na obale Tereka. Put je vodio kroz visoke šume u mjesto Karnaj; čerkeski begovi su premostili rijeku Terek i Aksu i nakon polaska iz Kafe vojsku je u Derbendu svečano pozdravio Osman-paša. Još sedmicu dana logorovali su pod šatorima, ali su za zimu pokrili drvene kolibe rogozom. Pšenica je bila nemoguće skupa, kila se popela na dvije stotine akči, a ječam nije bio ništa jeftiniji. Ljudi i životinje hranili su se rižom.

[Najprije s proljeća Imankuli-han, perzijski namjesnik Gendže, krene s vojskom i njezina predhodnica od 6.000 ratnika napadne kod Nijazabada Jakub-bega, namjesnika Silistre i žestoko ga potuče. Četiri dana potom, Osman-paša ode na čelu svoje **25. 4. 1583.**
vojske protiv Perzijanaca. Tri dana je boravio u ravnici pred gradom, gdje je vježbao vojsku, a četvrtog s mnogo muke prijeđe duboku i brzu rijeku Samur. Par dana iza toga, dođe **9. 5.**
do bitke između dvije velike i ogorčene vojske. Tukle su se od zore do sumraka, a noć ih nije rastavila, jer su upalile baklje, pa je zboga toga ova bitka nazvana »Bitka pod bakljama«. Tek su se u zoru prestali tući borci koji su se međusobno gušali, a da zapravo nitko nije nadvladao. Dva dana su se još pokušavali nadmudriti premještavanjem, a trećeg su se umirili. Perzijanci su zašli u osmansku sredinu i vjerovali su da su pobijedili, jer su bili gospodari uzvišica i rijeke. Slijedećeg dana ih je zaprepastio napad osmanske vojske koja je, u nadi da se probije, snažno nastupila; ipak su se Džafer-pašine trupe poremetile i bile su potisnute, ali hrabrost alajbega od Küstendila i rumelijskih trupa odluči boj. Perzijski poraz i bijeg bio je potpun. 7.500 glava bude posječeno i kao piramida pobjede složeno, a 3.000 je uzeto u zarobljeništvo.

Osman krene ka Šaburanu, pred čijim se zidinama sedmicu dana odmarao, a zatim preko Čoraka ka Šamahiji, gdje razdijeli trupe za gradnju tvrđave; ova je bila dovršena za četrdeset **6. 6.**
pet dana; a onda okrene ka Bakuu. Nakon slavnog okončanja vojne i osiguranja granice na Kavkazu, naloži on povratak ostavljajući Džafer-pašu kao kajmakama-namjesnika u Dagistanu. Pri povratku su Rusi, kod rijeke Sundže, vrebali vojsku u nadi da će opljačkati novac što se iz Carigrada trebao poslati vojsci. Kada je tek jedna trećina prešla rijeku, napadnu je i uznemiravali su je tri dana, ali bez ikakve štete. Terek su teško prešli i tabor je bio podignut kod Beštepe. Rusi su zapalili stepu, te je bilo vrlo teško s opskrbom. Tu je vojsci stigao transport s nov-

cem iz Carigrada. Dioba novca malo je utješila vojsku kojoj je zbog nedostatka hrane krepavalo dnevno 800—1.000 konja. Kada je došla na Kuban, zatekla ju je zima, ali je bilo dosta drva za goleme vatre. Preko Temruka, Tamara i Kerča sretno je stigla u Kafu.

A sada nešto o stanju na Krimu koji će biti novo poprište Osman-pašinih djela. Devlet-Giraj, veliki vladar, tri puta strah i trepet Rusa, koji je zapalio Moskvu i pokušao ujediniti područja Volge i Dona, umro je u trećoj godini vladavine Murata III. Od osamnaest sinova naslijedio ga je od njega za prijestol određeni Semiz, tj. debeli Mehmed, čiji je brat Adil-Giraj bio kalga, tj. vezir-nasljednik. Pošto je ovaj pao u Perziji, položaj kalge bude povjeren mlađem bratu Seadet-Giraju, ali je po Dženghiz-hanovom zakonu pripadao starijem, Alp-Giraju. Da bi ipak nekako odobrovoljio mlađeg brata, Mehmed stvori položaj drugog nasljednika s unosnim prihodima; otada je ovaj novi redoviti položaj od Seadet-Girajeva imena dobio titulu nuredin (svjetlost vjere). Niti ova novotarija, a pogotovo izvrdavanje hana da sudjeluje u perzijskoj vojni nisu se mogli svidjeti sultanu. On naredi Osman-paši da okonča vladavinu ovog nepokornog hana. Paša iz Kafe objelodani da je Mehmed-Giraj smijenjen, a da vladati treba Alp-Giraj. Mehmed se tome odupre, te sa 40.000 ratnika pohara kraj oko Kafe i opsjedne osmanskog serdara, a ovaj
21. 4. 1548. zatraži pomoć koju mu Porta i uputi. Istodobno je umjesto Mehmed-Giraja imenovan njegov dvadesetpetogodišnji brat Islam-Giraj koji je dosada bio derviš-mevlevija u Konji, te on ot-
24. 4. plovi za Krim sa osmanskom flotom. Želja za novim vladarom i žudnja za od Porte imenovanim hanom bili su tako veliki da žitelji nisu čekali da se flota iskrca, nego su joj se s konjima sjurili u more u susret. A Mehmed-Giraj pobjegne sa jedva šezdeset ljudi pratnje i dva svoja sina. Slijedio ga je njegov brat Alp-Giraj, stigao i ubio skupa sa oba sina. Alp-Giraj i Seadet-Giraj zadržali su položaje kalge i nuredina.

Po povratku u Carigrad, bio je Osman-paša svečano doče-
10. 7. 1584. kan, a onda ga je sultan primio i pohvalio, te obdario bogatim darovima i počasnom odjećom. Tri sedmice iza toga, Osman-paša je dobio državni pečat kao veliki vezir, i to ne, kako je to
28. 7. dosada bio običaj, u kući, nego na javnom divanu, gdje su mu ostali veziri poljubili ruku. Serasker u Gruziji, Ferhat-paša, bio je pozvan nazad, a veliki vezir je, s novim položajem, dobio i postavljenje za generalissimusa, no ne više protiv Gruzije koja je već bila podvrgnuta, nego protiv Tebriza, glavnog grada Azerbejdžana, kao novog cilja osvajanja.]

GLAVA TRIDESETDEVETA

Od vanjskih odnosa pod Muratom III do događaja u Arabiji i na Krimu

Između prve, ispričane polovice azijskog rata, naime između sedmogodišnjeg gruzijskog rata i druge polovine, što ju još treba ispripovijedati, naime petogodišnjeg perzijskog rata, uvrstit će se ovdje događaji koji se zbivaju u isto vrijeme kad i oba rata, događaji vezani uz unutrašnju i vanjsku politiku. To činimo da nas, s jedne strane, jednoličnost ratnih događaja ne zamara, a s druge strane da ne dođe do preveć velikoga razdvajanja paralelnih događaja koji se ne smiju pojaviti međusobno rastrgani, a većim dijelom su međusobno usko povezani kao uzrok i posljedica. Pripovijedanju o nastavljenom i završenom ratu ovdje će, dakle, prethoditi sve što je historijski znamenito, sve što se uklapa u onih deset godina između Sokolovićeve smrti i perzijskoga mira. Ponajprije ćemo progovoriti o ministrima i ženama, o vezirima i sultanijama, tadašnjim polugama vladavine. Nakon tvrdokornoga i naprasitog Ahmeta kao velikoga vezira i Mustafine razočarane nade da postane veliki vezir, dobio je, kao što je već prije spomenuto, najviše počasti u carstvu — intrigama — tvrdoglavi i grubi Albanac Sinan i opet ih — prkosom — izgubio. Već tada bi, držeći se reda, njegov položaj trebao dobiti zaslužni vezir Osman-paša, ali su ga zapostavili zbog govorkanja njegovih neprijatelja: da nije kršćansko dijete, tj. da se nije odrekao očinske vjere i kuće da bi bio što revniji podanik za robovsku službu, da nije odgojen na dvoru, da je nepromišljen i nasilan i da je odan vinu i opiju. Jedan njegov takmac bio je novi ljubimac i kasniji Muratov zet, koji je u haremu bio unaprijeđen sve do sultanova štitonoše, a kasnije za janjičarskoga agu i vezira, Slavonac Ibrahim. On se nadao da će naprosto sultanovom naklonošću preteći sve ostale, kao njegov imenjak za Sulejmana. Drugi je bio Sijavuš, koji je s više razloga polagao nade u harem. Ibrahim je tek pred kratko vrijeme **7. 3. 1582.** bio svečano postavljen za rumelijskog beglerbega i dobio je, umjesto uobičajenoga stijega koji je obično bio crven, dvobojni, zeleni i bijeli, oponašajući svemoćnoga ljubimca sultana Sulejmana, Ibrahima, opsjedatelja Beča, čije su boje bile bijela i plava. Sultan ga je daleko više volio nego Sinana i Sijavuša, ali je taj veliki vezir bio pod utjecajem svoje supruge, sultanove sestre i njezine majke, sultanije-valide. Sve dok je ova još živjela, protiv Sijavuša ništa nije mogla učiniti prema njemu neprijateljski raspoložena sultanija-haseki, majka prijestolonasljednika Mehmeda, koja je dosađivala sultanu da Sijavuš nastoji nju i njezina sina staviti u nemilost da svojoj vlastitoj djeci pripravi prijestol. Pridošle su još u korist Sijavuša, a protiv Sinana,

tužbe spahija i silahdara, koji su se vraćali iz Tiflisa, zbog njegove velike pohlepe za novcem i poreske tiranije, jer da lena, što su ih oni zaradili svojom krvlju, dodjeljuje drugima. Govorilo se o nesklonosti princa Mehmeda koji je prije kratkog vremena dao objesiti Sinanova čauša, jer je preveć oštro govorio. Uz to je još došlo i hodžino neprijateljstvo, jer ga je Sinan nedavno optužio, ali je ovaj našao sredstva za opravdanje u haremu. Bio je tu, konačno, još i gubitak svote od dvije stotine četrdeset tisuća dukata što ju je sultan isplatio krimskom hanu po Sinanovu izvještaju da ovaj ide u rat. Kada se to nije dogodilo, zatražio je sultan novac od Sinana, ali ovaj ga, ili nije mogao, ili nije htio vratiti. Dokle god je valida živjela, plaćanje
29. 9. 1585. je bilo zadržano, ali kad je ona umrla od dizenterije, sultan je
28. 7. 1584. posumnjao da je bila otrovana od Mehmeda i njegove majke; tada je utjeran novac. Već prije smijenjenom Sijavušu odobrena je mirovina velikih vezira, trista tisuća akči, tj. po tadašnjem tečaju, tri tisuće kruna; to je dobio na molbu triju sultanija, sultanovih sestara.

Nakon validine smrti porastao je utjecaj haseki (miljenice) i obiju žena, koje su kao reduše-nadglednice vladale haremom sve neograničenije i tim putem zavladale i sultanom. Vrhovna dvorska dama bila je, na početku Muratove vlade spomenuta, Džanfeda-kadun, a dvije druge žene: gđa Razija, koja je sultana zaokupila još kao prijestolonasljednika svojim proročanstvima pa svoga štićenika Šudžaa unaprijedila od vrtlara do utjecajnog šejha; druga je bila židovka Kira, koja je harem opskrbljivala robom i ukrasima. Princeze po krvi unaprijedile su svoje muževe i štićenike svojim utjecajem i povjerenjem do prvih položaja u carstvu ili su im te položaje zadržale ili, ako su bili smijenjeni, spašavale bi im glavu i imetak. To su tada bile, osim obiju sultanija, žena sultana Murata III i njegova sina, prijestolonasljednika Mehmeda II, tri Selimove kćeri, Muratove sestre, naime: Sokolovićeva udovica, Pijaleova udovica i supruga velikoga vezira Sijavuša; onda stara, izvanredno bogata gospođa Mihrimah (sunčani mjesec), kći Sulejmana Velikoga, udovica vezira Rustem-paše; njezina je kćerka bila udata za vezira Ahmet-pašu kojemu je darovala dvije kćeri. Ove dvije praunuke Sulejmana Velikog došle su obje, najprije starija, a nakon njezine smrti mlađa, kao supruge u kapudanpašin harem; on je bio đenoveški preobraćenik Čikala, koji je ovom dvostrukom vezom dopro do tako visoke časti i moći. Udovice Bosanca Sokolovića i Hrvata Pijala, ljubomorne i željne vlasti, nisu mirovale dok se opet nisu udale. Pijaleova udovica, kad je jednoga dana u ogledalu vidjela kako je njezin muž u prolazu uhvatio jednu robinju za vrat, odmah ju je svojom rukom probola bodežom. Nju su udali za trećega vezira, Mehmed-pašu;

Esma, Sokolovićeva udovica, malena i ružna, ali hitra i živa duha i još sposobna imati djecu, imala je tri stotine robinja, ali ni jedna ne bi preživjela noć da ju je dirnuo njezin suprug. Ona je svoju ruku dala, pošto se uzalud nadala usrećiti osvajača Dagistana, Osman-pašu, Kalajlikoz Ali-paši, budimskom namjesniku, hrabrom ratniku, vještom u svim oružanim disciplinama i jahanju. Međutim, zasluženo je doživio sudbinu da ga preziru jer je u ambiciji da zadobije ruku sultanije odagnao svoju prvu ženu s djecom, koja ga je voljela. Nalog za rastavu primila je Alijina dosadašnja supruga sa suzama i prokletstvom; »sa suzama«, kaže pisac iz Pečuha, »koje bi i budimske stijene mogle ganuti, a s prokletstvom koje su mladoženji prikratile život i godinu dana iza toga bio je u budimskim vinogradima pokopan na jednom brežuljku.« Tamo još danas Turci posjećuju njegov grob, kao grob Gülbabe, tj. oca ruža, borca za vjeru i krvavoga svjedoka u svetome ratu, dok je Alija bio samo mučenik svoje ambicije za tri tuga i sultanijinu ruku.

Ahmet-paša, Sokolovićev nasljednik, došao je do utjecaja i najviše časti u carstvu, ne samo godinama službe kao drugi vezir već i po svojoj supruzi, Mihrimahinoj kćeri. Imao je, osim dvije kćeri koje su bile Čikaline žene, još i treću koja je bila udata za bogatoga Hasan-pašu i jednu još neudatu svastiku, Rustem-pašinu kćer, sultaniju Aišu; njezinom je rukom smederevski sandžakbeg i kasnije küstendilski, državni sekretar Feridun, koji je pao u nemilost, opet milostivo primljen i vraćen mu je raniji položaj; Hamza-beg, njegov prethodnik kao nišandžija, koji je s njim trebao mijenjati položaj, radije je bio smijenjen nego da postane sandžakbeg Küstendila. Ugled Sokolovićeve i Pijaleove udovice pomogli su unapređenju Sokolovićevih i Pijaleovih sinova, kojima je bio protiv kanuna poklonjen život, jer su bili pravi sinovi sultanija, bilo da su, što je vjerojatnije, bili sinovi drugih žena; Sokolovićev sin, nedavno namjesnik Haleba, unaprijeđen je za vezira na Porti, a Pijaleov sin postao je sandžakbeg Klisa. Džafer-paša, Sokolovićev zet, već je imao šezdeset godina kad je dobio anadolijsko, a zatim rumelijsko namjesništvo. Za ovih promjena vezira i namjesnika, do kojih je došlo zbog djelovanja žena, zabavljao se sultan u haremu s robinjama, naročito s onim dvjema koje su mu namijenile majka i sestra, pokušavajući na sve načine razriješiti probleme i osigurati djecu. Šest muslimanki i židovki okrivljene su kao čarobnice koje su ga bajanjem lišile potencije i začarale ga da je dobio padavicu; zbog toga su bačene u more. Po danu je sjedio u ružičnjaku svoga novoga seraja u Üsküdaru, a navečer bi ga razveseljavali topovi. Ponekad je dao sa utvrda na Crnome moru pucati iz dvije do tri stotine topova, za volju svome sinu Mehmedu koji je volio pucanje. Najveća mu je radost bila gra-

diteljstvo. Osim gore spomenutih, na njegovu zapovijed po vojskovođi izvedenih utvrđivanja Karsa, Areša i Šamahija prema Perziji, u Edrenu je gradio džamije sa školama i kuhinjama za siromašne, a isto tako na Cipru i Manisi. U Meki je u prvoj godini njegova vladanja došlo do poplave koja je dovela do opustošenja. Za četiri godine sve je opet popravio i uz Ahmetov nadzor i rukovođenje upotrijebio je stotinu i deset tisuća dukata za produbljivanje običnih tokova i izvanrednih padavina da ubuduće očuva svetu kuću Kabe od prodora vode, koja je dvadeset četiri sata stajala u svetištu i pokrila čak i sveti kamen, najveću svetinju Islama. Po predaji je on kao rubin pao s neba na zemlju i prekrio svu Arabiju svjetlom jutarnjega rumenila, sve dok nije svjetlo nestalo zbog ljudskih grijeha, a žar rubina se pretvorio u crnilo poput ugljena...

Od gornjih osam žena, koje su posredno preko sultana vladale carstvom, bile su četiri izvan seraja (tri sestre i stara tetka, Sulejmanova kći), a četiri su bile u seraju; sultanije u milosti: haseki, majka (valide), vrhovna dvorska dama i reduša (vekili hardž) harema, tj. gospođa Razija. Ove žene, koje su okružile sultana, sudjelovale su u vladanju i stajale su nasuprot četirima duhovnim upraviteljima, koji su se s njima posredno ili neposredno miješali u vladarske poslove i svakim danom sve više sužavali svemoć velikoga vezira. To su bili, pored već gore spomenutoga sultanova učitelja (hodže), tadašnji muftija, imam džamije u seraju, Kurdi-zade, i dvorski tumač vjere, šejh Šudžaa. Svi su se oni miješali u vladanje.

Hodža (učeni Seadedin) neposredno je rukovodio svojim učenikom koji se dao voditi u poslovima unutrašnje i vanjske politike. Dvorski tumač vjere Šudžaa, po porijeklu običan vrtlar, koji se još u Manisi uz pomoć miljenice Razije dodvoravao kao gatar i astrolog, povećao je svoj ugled kad se ispunilo njegovo predskazivanje o slijedećoj promjeni vladavine. Neko je vrijeme proživio u vrtovima u nedopuštenim užicima i primao od svega i svakoga molbe i novac. Dvorski imam Kurdi-zade (Abdurahim) brinuo se za red u odijevanju, muftija Kadi-zade za moral, a obojica protiv nevjernika. Dvorski je imam vidio sablazan u šarenim kapama židova, kršćana i Armenaca od svile i fine vune, koje su prvi nosili u žutoj, drugi u plavoj boji, a treći prugaste, a isto takva sablazan bili su mu veliki muslimanski turbani, pa su protiv toga izdane zabrane. Smatrao je šalom da majmune oblači kao židove s crvenim kapama da bi (tako kaže muftija Abdulaziz efendija) majmune kao židove učinio smiješnima. Židovi, kršćani i Armenci, dugo vremena mučeni besmislenim kapama za glavu od kojih su dobivali glavobolju, dobili su uz svotu od četrdeset do pedeset tisuća dukata dopuštenje nositi prijašnje kape. Muslimane, koji se nisu otkupili kao kauri, mučio je riječima ili fizički...

[Murat III se odlučio da sa što većim sjajem proslavi svetkovinu obrezivanja svoga sina Mehmeda, pa je u tu svrhu nastojao sklonuti sve značajnije vladare Istoka i Zapada da joj prisustvuju ili da upute poslanstva. Diplomatski promet odvijao se sa raznim zemljama s kojima je Carstvo dolazilo u doticaj po raznim osnovima. Tako, u Evropi sa uvijek, već po svojim položajima, neprijateljskim graničnim silama Venecije i Austrije i sa Poljskom i Rusijom, doduše, ne izravno ali zajednički povezanim zbog tatarske opasnosti, te sa poreski obaveznim zemljama Erdelja, Moldavske, Vlaške i Dubrovnika. A u Aziji, osim osvojene Perzije, sa gospodarima istočnih i zapadnih graničnih zemalja, naime sa Gruzijom i Uzbekistanom. Konačno, u Africi, osim poreski obaveznih država Tunisa, Alžira i Tripolisa, sultanom Fesa i Maroka. Problemi su redovito bili sa krajnjim zemljama, Austrijom i Perzijom, s tim što se s prvom održavao mir, a s drugom rat.

Što se tiče prve zemlje, ona je bila najjača evropska sila i odnosi su, stoga, bili vrlo važni i osjetljivi. Poslije smrti Mehmed-paše Sokolovića, novi je veliki vezir Ahmet-paša promijenio gotovo sve begove na granici, koji su bili Sokolovićevi rođaci, osobito begovi Šolnoka, Lipe, Bosne, Hercegovine i Đule. Uzalud se trudio austrijski poslanik potjerati nazad posadu jednog novostvorenog sandžaka, a budimski paša je čak nastojao proširiti poreski obavezna sela za nekoliko stotina. Došlo je i do turskih gubitaka pri upadima i čarkama na granici. Tako je Šašvar, tj. Šehsuvar, sandžakbeg Šolnoka, izgubio prigodom upada kod Hatvana 300 ratnika, a 400 mu je bilo zarobljeno. Uskoro zatim opustošili su Bathyany (Baltazar), Zrinjski (Đuro) i Nadasdy (Franjo) zemlju oko Požege. Sandžakbeg Požege Iskender, sin Perzijanca Ulame, bio je na pohodu sa dvije do tri tisuće ratnika. U sukobu do kojeg je došlo pogine on sam, a uhvaćeni budu njegov zamjenik Kalender, spahijski aga Osman, zapovjednik utvrde Atine Husein i još 430 ratnika, a 249 glava bude posječeno. Ova nezgoda uznemiri Carigrad još više nego slučaj kod Hatvana; u oba slučaja se sultan žalio u posebnom pismu caru, a čauš Haznefer prenio je optužbe budimskog paše zapovjedniku ugarske granice; a jednako se tužio i car sultanu. Careva poslanika je na povratku iz Carigrada u Beč pratio Truhses Alija, a nosio je caru i poziv za svetkovinu.

3. 4. 1580.

14. 5. 1581.

Francuska je u to vrijeme uspjela obnoviti kapitulaciju, a turski dokumenat o tome nosio je Portin tumač Ali-beg skupa sa pozivom za prisuće svetkovini što se trebala održati kroz godinu dana. Bez obzira na to, nastupila je napeta situacija između francuskog poslanika i velikog vezira Sinana, koji je i inače bio dosta oštar i grub, a glavni razlog je bio to što je poslanik, još za vrijeme ranijeg velikog vezira Ahmeta, potcjenjivao Sinana, tadašnjeg vezira, i nije mu činio posjete. Povod je

međutim bila odluka da se tri crkve u Galati pretvore u džamije, ali se to otkupom spriječilo. Iste godine je i sa španjolskim opunomoćenikom potpisano primirje, no samo na jednu godinu, a onda je tri naredne godine obnavljano na isti rok. Usprkos tome bio je primljen portugalski don Antonio, koji je bio vanbračni sin u Magribu poginulog kralja Sebastijana. On je došao s darovima za velikog vezira i sultanije, a radi pomoći Porte da dođe na očev prijestol protiv ujaka kralja Kardinala i Filipa II. Zbog potreba perzijskog rata i potpisane kapitulacije sa Španjolskom, zamoljen je da se strpi, uz obećanje da njegova molba neće biti zaboravljena. S Engleskom nisu postojali prijateljski odnosi, ali su se razmijenila pisma; prvi Elizabetin poslanik, William Harebone, došao je tek u godini nakon svetkovine.

15. 6. 1580. Od Venecije su bili pozvani konzul Cantareno i Soranzo kao izvanredni poslanik, budući da se dužd ispričao zbog svoje duboke starosti. Odnosi s Poljskom su se poremetili, jer su Poljaci prihvatili dva brata tatarskog hana, koji su pobjegli od njega, a on je tražio njihovo izručenje; ali i zbog zaostale isplate danka što su mu Poljaci bili dužni plaćati. Sultan je u svome pismu podržao Tatar-hana. Kralj se ispričao zbog oboga i vratio je oba princa, ali Markhazyja, koji je za uzvrat trebao **1583.** biti vraćen, nije dobio. I rusko poslanstvo, kao i tursko u Rusiju, imali su za predmet razgovora odnose ruskog cara sa Tatarima koje je on spriječio da sudjeluju u perzijskoj vojni.

Erdeljski vojvoda Krsto Báthory umro je uskoro nakon što je, po sultanovom nalogu, istjerao Jankula Podkovu iz Moldavske i ponovo postavio Petra. Poslanik poljskog kralja Stjepana pregovarao je u Carigradu o svrgnuću Jankula Saksonskog kojeg je Porta bila postavila mjesto Petra, protjeranog u Haleb (Alep), i o potvrđivanju njegova nećaka, Žigmunda Bathoryja na erdeljski prijestol, bez povišenja danka. Žigmundov takmac bio je Pavao Markhazy kojeg je Sinan-paša kao veliki vezir bio sklon postaviti za kneza Erdelja. Kada je Sinan-paša smijenjen, Markhazy je platio svoje spletke utamničenjem; prešavši na Islam, bio je imenovan kasnije sandžakbegom Lipe. Kao što je u Moldavskoj Saksonac Jankul potisnuo vojvodu Petra, da bi ovoga kasnije ponovo postavio kralj Stjepan Bathory, tako je u Vlaškoj Mihnea dvije godine potisnuo Petar Čerčel, sin vojvode Petraška. Ni podrška francuskog poslanika, u čijoj je kući u Carigradu boravio, ni znanje dvanaest jezika nije mu pomoglo da se dokopa kneževske stolice. Tek kada je obećao 80.000 dukata i pola odmah dao u gotovom, Mihne je postao ponovo knez Vlaške. Perzijanci su ranije bili poslali tri poslanstva, a tatarska i gruzijska dolazila su višekratno; na svetkovini se sa uzbečkim poslanstvom pojavilo i poslanstvo sultana Fesa i Maroka.]

Više nego godinu dana unaprijed proglašeno je u proljeće pet stotina osamdeset i druge godine svečano obrezivanje, pa su pozvani vladari Azije, Evrope i Afrike po poslanicima. Čauši su išli na sve strane u inozemstvo i po Carstvu, kao i muteferici (muteferika — dvorski državni poslanici i ljudi određeni za smještaj) i trpeznici (čaušnegeri), te sobari (kapudžibaše) da pozovu vladare Azije, Evrope i Afrike i namjesnike Carstva na svečanost. Ako se osobno ne bi pojavili, moglo se to opravdati samo time da njihovi poslanici i zamjenici donesu bogate darove. Priprave su započele godinu dana ranije. Nekadašnji opskrbnik carske kuhinje, Karabali-beg, imenovan je opskrbnikom svadbene svečanosti obrezivanja, a nekadašnji nišandžija Hamza-beg imenovan je nadglednikom i postupno mu je dano iz javne riznice pola milijuna aspri za pokriće troškova. Građene su kuhinje, a konjsko trkalište, na kojem su se već u Sulejmanovo doba slavile znamenite svetkovine, svadba njegove sestre s Ibrahimom i obrezivanje njegovih sinova, za istu je svrhu ponovo uređeno, samo sa sjajem i obiljem koji su trebali nadmašiti sve dosadašnje svečanosti. Uspjeh je odgovarao pripremama i sultanova svečanost obrezivanja u čast njegova sina Mehmeda u osmanskoj je povijesti nenadmašena sjajem i ljepotom priredbi i dužinom njihova trajanja. Tim više se moramo pozabaviti njome, jer se na toj svečanosti koristilo i mehaničko umijeće. Taj spektakl, koji se razvio u glavnom gradu, bio je ne samo priredba svih komedijaša, opsjenara, plesača, pjevača, hrvača, mačevalaca i šaljivdžija, nego i povorka svih cehova i poslanika, izložba dažbina i darova svih namjesništava Osmanskog carstva i stranih sila. Trkalište četiri stotine koraka dugo i stotinu široko, uređeno je za potrebe svečanosti i gledalaca na slijedeći način: sasvim gore (gdje je danas umobolnica) bio je četverokut od stotinu koraka, zatvoren daskama za kuhinje. U Ibrahim-pašinoj palači (kasnijem državnom arhivu riznice) bili su otvorene vile i zastrte lože za sultana, prijestolonasljednika i sultanije. Neposredno podno palače i u istoj ravnini s njom podignuta je devedeset i pet aršina duga i šest stopa visoka zgrada, od temelja zidanica, a onda tri kata visoka, drvena, za tu svrhu posebno sagrađena zgrada. Donji dio bio je određen za poslanike kršćanskih sila, srednji dio za age unutrašnjeg i vanjskog dvorjanstva, najgornji dio za begove, beglerbegove i vezire, sve odijeljeno u odaje i dvorane. Ispod toga je bila sagrađena galerija, sedam stopa visoka i dvanaest stopa dugačka, za kapudanpašu i pomorske begove. Nasuprot Ibrahim-pašinoj palači, na mjestu gdje je tada bila palača posljednjeg vezira Ahmet-paše, a danas se uzdiže džamija sultana Ahmeta, bilo je mjesto za carski glazbeni orkestar i za umjetne palme ili tzv. svadbene svijeće. Niže dolje, na istoj strani, bio je podij za perzijsko poslanstvo, s umjetnički od užadi ispletenim svijećnjakom na kojem je visilo mnogo stotina svjetiljki. Nešto

niže bio je podij za francuskoga poslanika, koji je najprije tražio prvo mjesto, pred carskim, a kad mu to nisu dali, uopće se nije pojavio, uz izliku da se poslaniku najkršćanskijega kralja ne dolikuje prisustvovati neznabožačkim ceremonijama. Ovu je tribinu, budući da se francusko poslanstvo nije pojavilo, kasnije zauzelo tatarsko i poljsko. Još niže dolje bila je galerija kapudanpaše, preko puta je bio veliki šator za šerbet i druga osvježenja. U sredini trga bila su dva stupa, jedan crveni, a drugi nauljen; iznad njih je bilo drvo puno svjetiljaka, više tisuća, što se noću upalilo i spuštalo. Brigu za red i sigurnost svečanosti preuzeli su rumelijski beglerbeg Ibrahim-paša kao svatovski ravnatelj (dugundžibaši); anadolijski beglerbeg, Sokolovićev zet, Džafer-paša bio je vrhovnik za šerbet (šerbetdžibaši); kapudanpaša Kilič Alija bio je vrhovni nadziratelj građevina galerije i drvenih konstrukcija (mimarbaši); janjičarski aga Ferhat-paša bio je vrhovni nadziratelj straže. Za neposredno održavanje reda i čišćenje trga određeno je pet stotina ljudi za prskanje i polijevanje (tulumbadži) koji su bili čudno obučeni u šarenu kožnatu odjeću. Svaki je nosio prljavu cijev od kozje kože čime su tukli izazivače nereda. Njihov je kapetan bio na magarcu, s podsedlicom podstavljenom slamom, pa je u isto vrijeme uveseljavao svjetinu.

1. i 2. 6. 1. lipnja (juna) pošao je sultan, a 2. lipnja (juna) prijestolonasljednik u svečanoj povorci iz seraja u Ibrahim-pašin seraj, pripravljen na trkalištu. Sprijeda su išli čauši i muteferici u zlatnoj tkanini, onda dvorjanici-age i vojska. Umjetne palme ili svadbene svijeće nošene su po deset ili dvadeset njih, a nošene su među velikim palmama. Četiri od njih bile su dvadeset ili više aršina visoke, a nosilo ih je osamdeset i više janjičara. Prijestolonasljednik je bio u odjeći od crvena atlasa, optočenoj kao ruka širokim zlatnim vezom, s dva crna čapljina pera na turbanu, jednim rubinom na desnom uhu, smaragdom na desnoj ruci, sa sabljom optočenom draguljima, s željeznim buzdovanom, kojemu je vrh bio mnogostrano brušeni kristal, optočen zlatom. Čim je stigao i ocu poljubio ruku, podignute su svadbene palme nasuprot palače, a pozdrav prodorne glazbe prola-

4. 6. mao je zrak. Tri dana kasnije došle su sultanije s povorkom slatkiša, kao što je sultan došao s povorkom kao toranj visokih palmi; ove su bile vječiti simbol muške snage, a oni ženske slasti. Povorku je zaključilo deset do dvanaest zarobljenika s ugarske i bosanske granice, ludo-smioni borci koji su se sabljama rasjekli, kopljima probadali, a jedan je nosio čak držak zastave proboden kroz kožu i meso, ruke probodene strijelama, na leđima potkove, zabijene sa svih šest čavala tako da su bili sasvim obliveni krvlju. Bijedan igrokaz vještine iz očaja. Po činu im je dana nadoknada u novcu; najodličniji je nagrađen timarom od četiri tisuće akči. Kad su dvojica od posljedica ta-

kvog nečovječnog mučenja umrla, zabranjeno je ovakvima da kasnije nastupaju na svečanostima. Od slatkiša je napravljeno devet slonova, sedamnaest lavova, devetnaest leoparda, dvadeset i dva konja, dvadeset i jedna deva, četrnaest žirafa, devet sirena, dvadeset i pet supova, jedanaest roda, osam ždralova, osam patki, jedan vodoskok, čitav od kandis-šećera, koji je nosilo dvadeset ljudi, a isto toliko ih je nosilo i jedan kaštel; zatim jedan div ili šumski đavo, pet paunova i isto toliko svijećnjaka, šesnaest vrčeva i isto toliko posuda za polijevanje, osam majmuna, dvije šahovske igre, trideset i tri zdjele s voćem, sedam s morskim ribama, sve dosta nespretno, od šećera, da se ljudi dive; konačno su došle poslastice, zaista za jelo, na petnaest mula, od kojih je osam bilo pokriveno crvenim, a sedam srebrnim damastom. Dok su se dijelili slatkiši, uspeli su se na stupove i opet dolje odsklizali Arapi i drugi odvažni momci; čak i na obelisk i stup na trkalištu i izvodili kojekakve vratolomije. Onda su stigle velike palme koje su veličinom daleko nadmašile one u prvoj povorci. Bile su dvadeset do trideset aršina visoke, podijeljene na sedam katova. Sastojale su se od sedam velikih vješto napuhnutih polukugli od šarenoga voska; donja je imala četiri do pet aršina u promjeru, jedna postavljena nad drugu, prema vrhu sve manje. Oko njih su bile ptice, žívotinje, voće i ogledala. Svaka od ovih palmi ili svijeća bile su svijet u malom, uspravni simbol neizmjerne stvaralačke snage koja prodire kroz sedam sfera. Da bi povorci s palmama dali dosta mjesta, trebalo je proširivati ulice, skidati krovove i rušiti kuće. Slijedeći dan su veziri donijeli svoje darove za svečanost obrezivanja. Veliki vezir Sinan je poklonio pet bogato opremljenih konja sultanu-ocu i tri sultanu-sinu; na njima je sve zveckalo od zlata, podsedlice su bile izvezene biserom; bilo je mnogo odjeće, procijenjene na četrdeset tisuća dukata; Sijavuš-paša, drugi vezir, darovao je osam konja i tri komada odjeće od zlatne tkanine, vrijedne dvadeset tisuća dukata; Mesih-paša, evnuh, treći vezir, darovao je četiri konja, od toga dva sa sedlom i opremom i stotinu i pedeset komada odjeće u vrijednosti od trideset tisuća dukata. Mehmed-paša Džerah, tj. liječnik-kirurg, tako nazvan jer je od sultanova brijača podignut na čast vezira, dao je konje, odjeću, robove i srebrni nakit, otprilike u vrijednosti od petnaest tisuća dukata. Osman, čehaja-beg ili ministar unutrašnjih poslova, darovao je srebrno posuđe, koje su nosili jedan gruzijski i jedan čerkeski dječak; s nosačima je to bila vrijednost od deset tisuća dukata. Svaki dan, a i slijedećih dana, natiskivalo se više od stotinu Grka, Albanaca i Srba da bi se najavili kao kandidati za Islam; gologlavi su dizali jedan prst, pa su odmah zatim odvedeni u seraj i tamo su obrezani. Gomila obrezanih kršćana bili su predigra za obrezanje princa. Svaku večer su iznosili na trg preko tisuću zdjela kuhane riže, svaka je bila pokrivena kruhom, i šesnaest do

5. 6.

dvadeset pečenih volova s rogovima i papcima; narod je navalio na jelo tako da je za tren oka trg bio prekriven prosutom rižom i razbijenim zdjelama. Dvije stotine robova iz brodogradilišta sve su odmah očistili, pedeset nosača cijevi polijevalo je trg vodom čim se zaprašio. Čim se smračilo, zapaljeno je stotinu i pedeset velikih svjetiljki i gore spomenuto drvo sa svjetiljkama; vatromet je raširio svoje svjetlo ne samo preko trkališta nego i nad cijelim gradom bilo je svjetlo kao danju. Slije-
6. 6. dećega dana pojavilo se pet stotina nosača cijevi u groteskním likovima i grupama. Nastupali su derviši, opsjenari, hrvači, plesači na užetu, goniči majmuna i glazbenici svake vrste; razveseljavali su i zabavljali narod vrteći se, skačući, hrvajući se i pokazujući svakovrsna umijeća. Navečer se izvodio igrokaz tobožnje opsade jedne ugarske utvrde; navala se naoružala, umjesto kopljima, štapovima, a, umjesto štitovima, bili su naoružani jastucima. Napadili su, odbijali, koplja su se lomila i skakalo se preko britkih sablji. Na kraju je drvena utvrda zauze-
7. 6. ta, spaljena i srušena. Slijedećega dana pozvan je carski poslanik, gospodin od Preynera; poslano mu je dvanaest sobara i veliko zdanje od šećera s pozivom da prisustvuje svečanosti; perzijski poslanik je već dva dana prije zauzeo svoje mjesto, tako i poljski Filipovsky koji je toliko željena dva brata tatarskoga hana predstavio velikom veziru. Poslanik je imao šest svežnjeva samurovine, u svakom četrdeset krzna, procijenjenih na tisuću dukata i četiri doge, što je sve donio na dar. Poslanik iz Erdelja, Ladislav Szalanczy donio je dvanaest srebrnih posuda za piće s dvostrukim dnom, dvanaest srebrnih posuda, umjetnički izrađenih, dva pladnja i četiri svijećnjaka, dijelom pozlaćena. Srebrni pehari, zdjele i satovi bili su pokloni vojvoda iz Moldavske, Vlaške i od Dubrovčana. Tatarski han je poslao za poklon šest svežnjeva samurovine, pet svežnjeva dabrovine, šest hermelinskih krzna za žene, šest morževih zuba i dvadeset kršćanskih dječaka. Poslanici sultana iz Fesa i Maroka donijeli su u sandučiću od sedefa brojanicu (tespih) od jedinstvenih bisera, dva zlatom vezena ćilima i četiri svilena, umjetnički izvezena cvijećem i drvećem, konjske uzde optočene zlatnim kuglicama i dragim kamenjem, crnu perjanicu koja se svjetlucala od dijamanata, rep vodenoga konja, stremen pun bisera i dragoga kamenja, mnogo bala svilene tkanine, četiri od zlatne tkanine, mnogo bisera optočenih zlatom i četrdeset tisuća krunskih talira danka. Derviši su se opet satima okretali. Arapi su plesali poput satira, a drugi obučeni u krzno i s rogovima ležali su unaokolo na trgu. Noću su sred najljepše umjetne vatre i gorućih tornjeva, šatora, vodoskoka, letećih konja, živih medvjeda, puštene lisice i psi, s gorućim bakljama i žabicama na repovima i na leđima, među narod na veliko veselje otmjene svjetine zbog straha nižeg staleža. Uz vatromet raketa i uz praskanje žabica

čitali su pjesnici velikom veziru svoje svatovske pjesme, pune hiperbola i pohvala. Crnački plesovi i židovske komedije produžile su dnevnu svečanost do ponoći. Slijedeći dan je posvećen **8. 6.** ugošćavanju janjičarskih oficira. Oni su pogošćeni na stotinu i sedamdeset stolova, a na svaki je iznijeto dva puta po sedam zdjela. Veliki vezir i janjičarski aga bili su počasni gosti, kovači-oružari posluživali su za stolovima. Solak i pejke, tj. naoružena tjelesna straža, strijelci i kopljanici, pokazivali su svoje umijeće u gađanju strijelama i bacanju koplja, u tvrdom željezu, oklopljeni i s kacigama. Austrijski poslanik je sa svojom pratnjom dojahao na trg i zauzeo svoju ložu odakle je promatrao skakanje medvjeda i goniče majmuna, okretanje derviša i sufija, jahačke vještine spahija, opsjenarstvo židova i Egipćana. 9. lipnja (juna) pogošćeni su za sedamdeset stolova pravni- **9. 6.** ci, muftije i kazaskeri, kadije i naibi, muderisi i hodže, šejhovi i imami. Stiglo je i mnogo kola punih sultanovih paževa koji su iz soba paževa u Edrenu izišli kao spahije, pa su sultanu poljubili ruku. Dvije utvrde, jedna veća muslimanska sa žutim i crvenim zastavama, preko puta sultanove lože, druga manja sa križarskim zastavama, plavim i crvenim u bijelom polju, predstavljajući kršćansku utvrdu, pucale su jedna na drugu; onda je momčad iz prvoga rova s teškim oružjem došla pod zidine druge. Kad su četiri zida utvrde pala, jurnule su četiri svinje van, kao fina, zgodna aluzija na kršćanske sile, čiji su poslanici bili svjedoci svečanosti i da duhovitost šale bude još veća, bila je svinja donesena iz kuće austrijskog poslanika razderana od tri lava. Židovi i Crnci su plesali lakrdijaške plesove i ples s mačevima (mattesina i moresca), stari sicilijanski i pirinski ples. Slijedećeg je dana austrijski poslanik htio predati **10. 6.** svoj dar. Sastojao se od tri skupocijene ogrlice i pet drugih ukrasa od dragog kamenja, dva krasna medaljona, sve procijenjeno na četrdeset tisuća dukata; budući da je čuo da ga je venecijanski poslanik Soranzo pretekao, odložio je predaju do svršetka svečanosti kad je dar predao sultanu na svečanom prijemu. Poklon venecijanskog poslanika sastojao se od srebrnoga nakita i zlatnih tkanina, petina ove vrijednosti. Slijedeći dan, **11. 6.** kad su spahije bile ugošćene, počeli su svečani ophodi cehova (esnafa), koji su dvadeset i jedan dan za redom prolazili želeći sultanu sreću (molitvama i blagoslovom). Na dar su mu donijeli po komad umjetničke izrade, a za to su dobili nekoliko šaka novih akči iz njegovih ruku. Nastojali su se među sobom nadmetati lijepom odjećom i fantastičnim ukrašavanjem, a naročito su se natjecali u tome kako će što ljepše ukrasiti i obući svoje učenike, koji su se poredali pred sultanom. Pošto su derviši, čijem je bratstvu pripadao ceh, poželjeli sultanu sreću i dug život, završen je hodžin govor uz glasne povike »Amin!, Amin!«

Na početku povorke su bili radnici za ženske kape za glavu i za obuću, vjerojatno kompliment sultanijama. Bili su to izrađivači kapa, ženski cipelari sa zastavama od zlatne i srebrne tkanine, sa baldahinima u boji; ime baldahin vuče svoje porijeklo od halifskoga grada Bagdada koji se u srednjem vijeku zvao Baldah. U jednoj velikoj cipeli, od zlatom izvezenoga safijana, sjedio je jedan mali cipelar ružičasta obraza, obučen u zlatnu tkaninu, kojega su sultanu prikazali i kojega su pozvali istupiti pred njega. Pored toga bilo je drvenih ćepenaka s kineskim igrokazima sjene i lutaka, sa židovima zakrabuljenim u njemačke i španjolske vojnike-plaćenike. Noću je na jednoj žici zapaljen spoj svjetiljaka u novi oblik, naime u pitagorejski pe-
12. 6. terokut, što su nazivali Salomunov (Sulejmanov) pečat. Obrađivači pamuka nosili su lavove i morske nemani, buzdovane i jutarnju zvijezdu od pamuka; najdivljije i najtvrđe oblikovano
13. 6. u najnježnije i najmekše. Idući dan pogošćeni su topnici i kovači oružja (topdži i džebedži). Prolazili su muški obućari i sedlari; prvi s ogromnom čizmom od safijana i sa žutim čarapama, nosili su štapove poput tirzusa omotane zelenim lišćem i na jednom gore spomenuti lik Salomunova (Sulejmanova) pečata. Sedlari su na šest točkova vukli sa sobom pokretnu radionicu, gdje su uz svakovrsne radove bili okruženi sedlima i materijalom. Izrađivači kaftana i oni koji su presavijali svilene tkanine, stavljajući je u sitne nabore, prolazili su pod zastavom od crvenog i crveno-žutoga damasta; pedesetak u svilu obučenih dječaka okružilo je kola na kojima je jedan dječak slagao svilu, umjesto na okruglom mramornom kamenu kojim se inače služe, na glatko obrijanoj glavi svoga majstora. U noći je vatromet, koji je priredio Kilič Alija nadmašio sve prethodne noći lijepim vatrenim crtežima brodova, kula, tvrđava i slonova. Opsjenari i plesači na žici začudili su ljude svojim umijećem zavaravanja i smrtonosnim skokovima i narod je to zapanjeno
14. 6. promatrao. Četrnaestoga lipnja održale su spahije pravi turnir. Kao što se na kršćanskim turnirima udaralo na turske i arapske glave, tako su ovdje sjekli i pucali na franačke i kršćanske glave, na njemačke šiljaste šljemove i madžarski čako. Kršćanski robovi udovice Sokolovića (imao ih je ništa manje nego devet stotina) predstavljali su uz ples s mačevima i strijelama borbu sv. Jurja (Đurđa) sa zmajem. Onda su se sukobile dvije galije kao da su usred mora, a ona koja se nagnula na bok i bila zauzeta, odvedena je u trijumfu sa zastavom koju je iza sebe vukla. Komorna glazba Sokolovićeve udovice izvela je čak i neku vrstu mitološke pantomime. Uz cilikanje, leut i sviranje na guslama umiješao se jedan talijanski bravo, kao Kupid obučeni dječačić, pa je počeo najprije laskati, a onda je postao i nasilan, dok ludoga napadača nije otjerala djevojka oboružana kopljem, jedna Dijanina nimfa ili amazonka. Ta je igra imala dvostruki smisao, kao igra koja je proizišla iz harema jedne sul-

tanije. Slijedećeg su jutra išli u povorci izrađivači filigranskih radova i slastičari. Prvi su tkali zlatnu i srebrnu žicu, a ovi su niti od šećera i halve izvlačili u zlatne i srebrne žice. Pri tom su spahije i silahdari u pravoj kadrili polazili jedni na druge, pucali u zlatno dugme na visokoj motki i odlazili po dvojica. Pri tom su po dvojica sjedili na jednome konju u starom grčkom pozlaćenom naoružanju, kao u doba križarskih ratova templari i Turci. Najprije je jedan stajao uspravno, drugi na glavi i uskoro su opet obojica sjedili uspravno u sedlu i pokazivali razne memlučke vještine u jahanju (prije nego engleske). Slijedećeg dana nastojali su derviši-vikači, oni koji su se okretali, gutači plamena i bacači bodeža nadmašiti umijeće opsjenara, komedijaša, trkača i vitezova turnira svojim umijećem, vrteći se neprestano uz uzvike: »Allah!« i ‚Hu!«, uzimajući u usta užareno željezo, gutajući noževe i slične stvari tako da su ulicama, kojima je prolazila njihova povorka, žene od pobožnosti i dirnutosti uzdisale (bilo im je zabranjeno doći na trg), plakale i vikale. Jedan se bacio u bačvu punu zmija i mirno unutra ležao; drugi je dao da mu na prsa stave kamen koji su mogla podići samo osmorica pa su mu ga razbili na prsima. Treći je preko široko poredanih oštrica noževa i mačeva skočio na život i smrt. Vatromet je predstavljao šumu i vrt sa čempresima, što je smislio i izveo jedan grčki pop. Kada je svanulo jutro, nastupili su tkači svile, izrađivači traka i pletači omči s neobičnim pokrivalima, kapama i povezima šivenim od svile, nazubljenim i opšivenim. Proizvođači punjene tjestenine i priređivači šerbeta pravili su ih prolazeći ulicama i točili šerbet svih boja. Tkači lana su sultanu nudili najfinije platno, kožari su nuđali velike okrugle stolnjake prošivene zlatom i kožnate torbe za vodu bez šava, sve na dar. Slijedećega dana je rumelijskom beglerbegu, kao dugundžiji ili vođi svečanosti, priređen banket pod razastrtim plahtama. Voćari su nosili voće koje su prodavali svezano na dugim štapovima. Trgovci koncem i izrađivači pregača prošli su zasjenjeni sjajem i ljepotom radova zlatara i draguljara koji su išli iza njih. Upotrijebili su tri stotine dječaka odjevenih u zlatnu odjeću kao živu podlogu svoga izloga. Izrađivači pokrivača za konje i izrađivači svijeća istakli su se veličinom pokrivača i voštanih svijeća što su ih pokazali. Na dan kad je za kapudanpašu i pomorske kapetane dana gozba, prolazili su lončari i izrađivači pokrivača, Grci iz Pere i Galate, pod zastavom sa crvenom, plavom, žutom i bijelom četvorinom. Pedeset parova u crvenim kaputićima s košuljom koja je provirivala, s plavim frigijskim kapama, zvoncima na bedrima i golom sabljom u rukama, predstavljalo je naročitu povorku jedne grčke svadbe, trideset grčkih dječaka bilo je odjeveno u zlatotkanicu, sa crnim baršunastim beretima (kapama), optočenim biserom i dragim kamenjem. Isto toliko dječaka bilo je preodjeveno u djevojke; išli su ispred mladenaca pod baldahi-

15. 6.

16. 6.

17. 6.

18. 6.

19. 6.

20. 6.

nom, a slijedili su opet mali dječaci preodjeveni u djevojčice. Obje su strane onda započele osobitim plesom. Prvih stotinu su plesali nepristojni aleksandrijski ples, u kojem još dalje žive orgije salijarijskih svećenika, drugi su plesali pristojni ples romajiku, čije ispreplitanje oponaša zavoje labirinta. Slijedile su džebedžije ili kovači oružja, kujući i glačajući oružje sa stotinu stare, pozlaćene ratne opreme; zatim su došli knjigovеže i bojadisari papira s papirnatim zastavama i stotinu i trideset dječaka obučenih u raznobojni papir i s jednom putujućom daščarom. U njezinu donjem dijelu jedan je glačao papir, a u gornja tri kata tri su dječaka učila (recitirala) Kuran. Majstori za strunjače i jastuke, sa stotinu i pedeset dječaka u zlatnoj tkanini, bili su na zlatnim jastucima i dušecima. Izrađivači ogledala i posuda išli su sa stotinu i pedeset dječaka sa sprijeda i straga obješenim ogledalima i kad ih je obasjalo sunce, jedva ih se moglo gledati. Majstori za izradu češljeva dali su skromni osnov svake toalete kose. Povorke su trajale dvadeset i jedan
21. 6. dan. Slijedećih sedamnaest dana došli su bojadisari vunenih i lanenih tkanina, majstori za pravljenje držaka za koplja i džiride, studenti, trgovci, svaštari, židovski krojači, samardžije, Ci-
22. 6. gani, kovači, židovi-majstori za puščani prah, ljevači, trgovci
23. 6. šećerlamama, ribari; tkači damasta su na trideset i sedam štapova pokazivali bogatu robu; knjižari nisu imali glazbenu skupinu kao drugi cehovi, nego samo derviše koji su vikali: »Jallah!« i »Hu!« Oni su sultanu poklonili dva Kurana. Izrađivači prstenova za palce, od kosti, za napinjanje luka; tkalci i orači;
24. 6. izrađivači sita i gleđa; Grci iz patrijaršije i fanari, krznari, majstori za strijele, trgovci mirodijama-biljem i cvjećari; prodavači stočne hrane i sijena bez zastave, s volom s jarmom; užari, majstori za valjanje pusta, za pribadače, kožari, kovači noževa,
25. 6. majstori za izradu korica za mač i kesa, rezači papira, trgovci natronom, terijakom i mitridatom, vodonoše, posrebrivači stremena, krojači za šatore, izrađivači podstava, potkivači, izrađivači metla i dimnjačari, trgovci malog bezistana, prodavači mli-
26. 6. jeka i buze, majstori za izradu turbana. Usred ovih povorki cehova donio je budimski paša svoj dar; pedeset dječaka, devet oklopa, devet sablji, devet pušaka, devet satova, sve po omiljе-
27. 6. lom tatarskom broju devet. Onda su došli duhači stakla, nosači tereta, izrađivači gvozdenih štitnika za cipele, izrađivači turpija i sjekira; mlatila za žito, četkari, krpači cipela, trgovci gvožđem, grčki cipelari za žensku obuću, perači rublja, kotlari, pilari, brijači sa pokretnom daščarom u kojoj su mali dje-
28. 6. čaci šišali jedan drugoga. Prodavači turbana, kolari, kuhari aščinica i kuhari za punjenu tjesteninu, izrađivači običnih svijeća i prodavači voća. Još su išla školska djeca s učiteljima, izrađivači drvenih cipela, tokari, izrađivači kundaka pušaka, iz-
29. 6. rađivači ljepila, kovači čavala, mesari, izrađivači svile. Taj dan
30. 6. je prikazano Sinan-pašino zauzimanje Golete. Slijedeći dan sti-

gli su kormilari brodica, majstori za škare, mamuze i fenjere, pa izrađivači pribora za pisanje, pilari dasaka, izrađivači vrpci, travari, vezači, čuvari stada, ptičari, poslužitelji u kupalištima sa svim potrepštinama, naime s plavom pregačom (futa), ogledalom, kotlovima za kupanje, fenjerom, kofom za kupanje i s vrčevima, s jajima, alatima za depilaciju i slično. Moldavski trgovci stokom su nastupili, pa izrađivači alata za cipelare, oni koji vade zlato, prodavači ulja i masla, albanski trgovci sapunom. Židovi su donijeli veliku tvrđavu u nadi da će smjeti nositi žute turbane (kao ranije). Išli su još ukrašivači perjem, prodavači dasaka, goniči magaraca, krojači, prodavači kokošiju, stolari, oni koji su presvlačili sanduke za put, plesači, glazbenici i kuhari kafe; slastičari (za piškote), trgovci konjima, hvatači ptica, egipatski trgovci, nadničari, graditelji pod nadzorom vrhovnog graditelja, kao: zidari, klesari, tesari, kopači bunara, oni koji kreče gipsom, koji postavljaju vodovod, koji prave kreč, koji prave čamce; prodavači naočara; soboslikari, oni koji formiraju turbane, egipatski brodari, pletači košara i konačno gostioničari.

1. 7.
2. 7.
3. 7.
4. 7.
5. 7.

Došlo je do konjskih utrka od sela Čataldže sve do Edrenskih vratiju. Nagrada je bila tisuću dukata. Razbacivanje zlatnog i srebrnog novca prethodnog i slijedećih dana nadmašeno je sedmog srpnja, kada je princ Mehmed u seraju na trkalištu bio obrezan rukom samoga vezira Džeraha Mehmed-paše. Odrezak je u zlatnoj posudi poslan sultaniji-haseki, majci princa Mehmeda, krvavi nož je poslan sultaniji-validi, majci sultana Murata. Za sretno obrezanje primio je vezir u novcu i u novčanoj vrijednosti do osam tisuća dukata. Slijedećeg dana su jedna žirafa i jedan izvježbani slon pokazali što znaju. Prestalo je gošćenje i budući da su slijedećega dana prestali igrokazi, razišao se narod. Dvanaesti dan nakon obrezanja došlo je do nemira među janjičarima i spahijama, a povod za to su bili pijanci i jedna prostitutka. Policijski namjesnik, koji je sa svojim janjičarima htio kazniti spahije što su pili i u gužvi ubili jednoga, bio je izudaran, svezan i odveden na trkalište pred sultana. Janjičari i spahije prijetili su jedni drugima i samo su ih s mukom primirili veliki vezir, janjičarski aga i rumelijski beglerbeg. Janjičari su bili ogorčeni, jer im je sultan uskratio uobičajeni dar za svečanost obrezivanja zbog pomanjkanja novaca, a ipak je prije nekoliko dana u pravom smislu te riječi bacao novac kroz prozor. Samo janjičari, koji su za vrijeme svečanosti održavali stražu na trgu, dobili su kesu dukata sa deset kaftana za svoje oficire. Slijedeći dan nakon gužve s janjičarima pošle su sultanije u zastrtim kolima iz seraja na trkalištu opet natrag u carski seraj, za njima su se istoga dana vratili i paževi. Zatim je bila smotra čauša i nakon svečanih čestitki, iza

6. 7.
7. 7.
8. 7.
18. 7.
19. 7.
20. 7.

21. 7. kojih se dugo čulo »amin«, »amin«, otišli su. Zadnji su otišli nosači crijeva s vodom, pet stotina njih, koji su se brinuli za
22. 7. red i čistoću na trgu. Pedeset i drugi dan nakon svečanog izlaska iz seraja na trkalištu iskrao se sultan sa svojim sinom u rano jutro sasvim tiho natrag u palaču, bojeći se da će svečanost obične povorke možda biti prekinuta jedva prigušenim neprijateljstvom između janjičara i spahija. Ne samo taj strah, već i smrt jednoga princa koji je umro za vrijeme svečanosti obrezanja dva dana nakon rođenja i jedan požar pomutili su ovu svečanost, koja je održana s nikada do sada ni kasnije viđenom raskoši i sjajem, a požar je predstavljao loš predznak velikog plamena koji je najprije nastao iz svađe spahija i janjičara, a kasnije je prijetio progutati čitavo carstvo. Opširnost prethodnog pripovijedanja o svečanosti obrezivanja ne nalazi svoje opravdanje u opširnosti izvora i u opsegu djela koja posebno o tom pišu, već u tome što je ova svečanost, godinama cilj Muratovih pregovora i poslanstava, bila žarište u kojem su se sažele sve zrake izvanjskog vazalskog klanjanja i unutrašnje kulture. To baca najjače svijetlo na tadašnju veličinu i snagu Osmanskog carstva, kojega su se s pravom bojale sve kršćanske države. Ono je bacalo svijetlo na dvorski sjaj i bogatstvo velikana, na raskoš odjeće i luksuz dječaka, na ukus i razonodu naroda, na stanje radinosti koja je unapređivala umjetnost i na podrazrede u raspodjeli rada, što najbolje prikazuje povorka od nekoliko stotina cehova (esnafa), uređenih vlastitim pravilima.

[Iste godine, u kojoj je pedeset pet dana trajao sjaj svečanosti, ukrašen je i seraj gradnjom dviju vila (kafez); jedna se trebala izgraditi u unutrašnjosti sultanova seraja, unutar kojeg je trebala biti gotova za pet puta po devet dana, broj što se smatrao sretnim, u kojem vremenu su trebale biti dogotovljene i tvrđave Karsa, Erevana, Areša i Šamahije; a druga vila trebala se izgraditi na obali mora, još dugo poznata pod imenom Sinanova vila (kafez). Nakon što je šesnaestogodišnji princ sada bio podoban za ulazak u harem, pridodane su mu žene, stražari, dvor i namjesništvo, naime sandžak Manise. 2.000 konjanika i pješaka sačinjavali su trupe njegova doma, u čijoj pratnji je on, nakon što ga je veliki vezir svečano darivao za-
28. 12. stavom, otišao za svoj sandžak. Za učitelja mu je bio postavljen
1583. znalac zakona Nevaji, jednako malo poznat po svojim pisanim djelima kao i njegovi prethodnici Džafer, Hajder, Azmi; pri oproštaju mu je još veliki vezir Sijavuš priopćio zdravo učenje o vrlinama što su neophodne vladaru. U Manisi se kasnije princu rodi sin kojeg nazove Selim, a Muratova novorođena djeca

dobiju imena Sulejman i Džahangir. Radost zbog rođenja princeva bila je praćena Muratovom boli zbog smrti oba princa, njegovih sinova, kao i zbog smrti njegove najdraže i najutjecajnije sestre Esmahan, žene Mehmed-paše Sokolovića, a onda Alije, budimskog namjesnika, koja umre kao porodilja. Pedeset dana kasnije umre i njezino dijete koje se pokopa uz Mehmed-pašu Sokolovića u Ejubovoj džamiji. **5. 8. 1584.**

Sultanovu sklonost uživali su, sa velikim vezirom Osman-pašom, rumelijski beglerbeg Mehmed i novi egipatski namjesnik Ibrahim. Raniji namjesnici, Mesih-paša i Hasan-paša, bili su krajnje nepovoljni po Egipat; jedan je bio nemilosrdan, a drugi potkupljiv. Ibrahim je i sam uskoro bio pozvan nazad, a da nije mnogo poboljšao upravu i stanje zemlje. Osim toga, sultan mu je hatišerifom naredio da se vrati preko Sirije da bi tamo pokorio buntovnog bega Druza, Manoğlua.

Druzi, koji današnje ime nose po jednom učitelju-preobraćeniku egipatskog halife Hakimbiemrillaha, potomci su starog i srčanog gorštačkog naroda Marda ili Merdaita. On je, prvotno naseljen na sjevernim područjima Kaspijskog mora, bio po bizantskim carevima preseljen na sirijsko i mezopotamijsko područje. I danas u Mezopotamiji nosi tvrđava Mardin (nekada Marde) njegovo ime, a u Džudi štuju i danas njegovi potomci vatru, sunce, mjesec, matericu, đavla. Mardi u Libanonu vjeruju upravo tako nešto najmanje vjere dostojno, kao i njihovi plemenski srodnici oko Mardina, a od 12. stoljeća štovali su kao božanstvo najopakijeg halifu Hakimbiemrillaha, uz još neke vjerske zasade i moralno učenje, o kojima se još ne zna mnogo. Druzi su se dijelili na dvije glavne grane: Tejmani ili pleme emira Šehaba, čiji potomci još danas gospodare Libanonom u sjedištu Deirulkamer, tj. »mjesečevo stanište«, i pleme Ibn Mana, koje je tada prevladavalo. Stara, dijelom vjerska, a dijelom politička podjela na Jemanije i Kajsije, tj. stranke za i protiv Jemena, što su ih već od drugog stoljeća jedne na druge krvavo huškala arapska plemena Sirije, razdvajala je i pet knezova Druza, koji su se tada dijelili u gospodare sirijske i gospodare libanonske obale. Knez Manoğlu, gospodar Sajde, Sura i Ake, najmoćniji knez, i Šerefedin, najslabiji gospodar vrlo malog područja sjeverno od Sajde, od jemenske stranke, zvali su se sa pristašama crveni; a tri druga od stranke Kajsa ili bijeli, a to su: Ibn Mana, gospodar zemlje između Bejruta i Tripolisa, koji je obitavao na Kesrevanu, gdje rastu libanonski cedrovi; Ibn Tirak, gospodar istočne obale Libanona sve do ravnice Kujlusirije, te Alija Ibn Karfuz, gospodar prekrasne doline između Libanona i Anti-Libanona koji je imao sjedište u Balbeku. Ova trojica bili su privrženi Osmanima, a protiv svojih »crvenih« srodnika, te su sa 6.000 ratnika izašli do Jeruzalema u susret veziru Ibrahim-paši.

U ravnici Damaska dočeka Ibrahima venecijanski konzul, čiji mu se tumač, Dubrovčanin Boni, rodom Slavonac iz Kaniže, obrati na materinjem jeziku. Ibrahim pozove oba kneza, Šerefedina i Manoğlua, te se prvi odazove i bude potom bačen u tamnicu, a drugi je izvrdavao poziv. U više navrata mu je opetovan poziv, no on je na njega svaki puta odgovarao sa darovima ne dolazeći. Uzaludna su bila obećanja i svečana obricanja Ibrahim-paše. Manoğlu se izvlačio na svečanu prisegu što ju je učinio, da neće nikada doći Osmanima, jer mu je Mustafa-paša, namjesnik Damaska, bio prijateljski pozvao oca, a onda ga usmrtio. Onda Ibrahim-paša zapali Antaru, Manovo sjedište, i devetnaest sela. Mukadem, tj. predstojnik grada, koji je sa 350 ljudi bio na sigurnom na vrletnom brdu, došao je uz Ibrahimovo obećanje u tabor; svih 350 bilo je postrijeljano i posječeno, a mukademu su ogulili kožu. Dok je vojska bila ovdje, obalu je opustošilo 4.000 mornara koji su se iskrcali kod Sajde, a odveli su i 300 robova. Dvanaest dana je Ibrahim boravio u Damasku, a onda je Ibn Karfuza, najbogatijeg od trojice koji su mu se poklonili, imenovao knezom Libanona; onda je krenuo ka Bejrutu, gdje pozove k sebi Ibn Mensura, dotadašnjeg zakupnika prihoda Tripolisa i Bejruta, kojeg zastraši zahtjevom od 160.000 dukata za carinu ova dva grada. Ibn Mensur je pokušavao izvrdati, ali ga je Slavonac Ibrahim nadmudrio pozvavši ga k sebi o ponoći, da bi mu poslužio vodičem pri novom kaznenom pohodu na Manovo područje. Ibn Mensur se nadao da će zgodnom prilikom pobjeći, ali bude, kao i Šerefedin, bačen u tamnicu i, skupa s njim, odveden u Carigrad.

Na dan jesenje ravnodnevnice pristigne Ibrahim-paša u Carigrad sa dvadeset pet galija kojima ga je kapudanpaša bio odvezao u Tripolis. Sutradan budu položeni darovi pred sultana
20. 4. 1586. što su bili najbogatiji koje historija dotada pominje. Na proljeće je proslavljena ženidba Ibrahim-paše sa Muratovom kćeri, sultanijom Aišom. Uz sasvim novu izvanrednu blagonaklonost bio je utrostručen miraz, što ga je kanun utvrđivao na 100.000 dukata; ženidbena proslava otegla se sve do devetog lipnja (juna). Djever je bio kapudanpaša Kilič Alija, čiji je samo djeverski dar iznosio 50.000 dukata, a osim toga je platio i druge troškove. U starom seraju, gdje su se obavile zaruke, bili su on i rumelijski beglerbeg Mehmed-paša obučeni u zlatnu počasnu odjeću i u svemu je razdijeljeno tri tisuće kaftana. Sultanov je učitelj, učeni Seadedin, položio 3.000 dukata u miraz. Tokom četiri naredna dana počašćeni su emiri i znalci zakona na čijem se čelu nalazio novi muftija Čivi-zade; devetog dana je mladoženja počastio, u svome seraju na hipodromu, velikog vezira i druge vezire, beglerbegove i kapudanpašu, među koje je podijelio čohe i ibrike. Četrdeset pjevača i zabavljača zabavljali su društvo svojim umijećem. Popodne krene društvo: veziri sa velikim vezirom na čelu vodili su mladu iz starog seraja

u Ibrahim-pašin na hipodromu. Ona je išla pod baldahinom od crvenog atlasa što je određen za sultanije. Naprijed dvije svadbene palme visoke dvanaest aršina i jedna manja optočena dragim kamenjem, a neposredno ispred nje veliki vezir na konju.

Istodobno sa Ibrahimovim pohodom na Siriju započne ponovno perzijski rat. Porta je u godini nakon svetkovine obnovila mir s Austrijom na osam godina. No u to isto vrijeme su se dogodili obostrani upadi u Debrecin, Kermend, Onod i u vindišku Podštajersku, osobito ih je izveo Uveiz-paša, budimski namjesnik, a janjičarski aga Ferhat i erdeljski preobraćenik Markhazy najrevnije su podržali plan da se iznenada napadne na planinske gradove. Obnovljeni mir je naredne godine narušio beg Novigrada i Šolnoka, Fileka i Sečenija, a još ozbiljnije su to izvršili kod Vesprima zapovjednik ovog grada Pavao Istuanfi i u Kopanu novi sandžakbeg Alija koji su se uzajamno napadali, a uznemirila se upadom i Kranjska. Došlo je do sukoba s austrijskim vojnicima, bilo je i gubitaka. Tako je nadvojvodi Ernstu, namjesniku Beča, prineseno pet zadobivenih zastava, a nadvojvodi Karlu, namjesniku Graca, privedeni su zarobljenici i zastave koje su zadobivene od Ferhat-paše od Bosne koji je u Kranjsku upao sa 9.000 ratnika. Da bi se spriječilo veće neprijateljstvo, otišlo je značajno poslanstvo što ga je u Üsküdaru primio Osman-paša koji se baš spremao za Perziju.

11. 1. 1584.

26. 10.

Optužbe i protuoptužbe zbog povreda mira i graničnih upada nastavile su se. Tako je car pisao sultanu i velikom veziru Mesih-paši žaleći se na upade iz Bosne, a osobito na Idriz-bega iz Like. Njihov odgovor je glasio da razumiju njegove optužbe zbog prijelaza Dunava kod Grana, haranja begova Fileka, Sečenija, Sigeta, te Šehsuvara, namjesnika Bosne, koji će biti smijenjen; nasuprot tome, opljačkana je sultanska granica, napadnuta Kostajnica, a most preko Une srušen. U kasnu jesen opustošio je Hasan, sandžakbeg Sigeta (a u tome ga je slijedio Šehsuvar), poluotok između Dunava i Mure do Čakaćurna. Ova švrljanja doživjela su poraz kod Ivanića u Hrvatskoj. Bilo je i dalje stalnih obostranih napadaja. Značajniji je bio na Kopan koji je uzet, opljačkan i zapaljen. Palffyjev pokušaj u budimskoj ravnici je, međutim, propao uz znatne gubitke. Sa zarobljenima je bio organiziran trijumfalni hod u Carigrad. U odgovor na to, Zrinjski, Nadasdy i Bathyany napadnu Šašvara, tj. Šehsuvara, sigetskog bega, i poraze ga u ravnici Kaniže, a padnu i neki uglednici. Jedva se spasi sam Šehsuvar kroz neprohodne pustare, tako što je razderao svoje dragocjeno tigrovsko krzno i iskoristio za potplate i uvijanje nogu. Dospjevši do Carigrada, a izgubivši zbog poraza svaku nadu na položaj, skončao je otrovom svoj mukotrpni život.

mj. 2. 1587.

mj. 6.

Da bi tako velike uzajamne povrede mira okončao, poslan je
11. 10. poslanik Jurković u Carigrad. I poslije toga je dolazilo do
1588. narušavanja mira, kao što je novi ugarski prepad sa velikim turskim gubicima. Doduše, Jurković je bio upućen s isprikama novom budimskom paši Ferhatu. Iako je s ugarske strane bilo obećano da će krivci biti kažnjeni, to je na sudu bilo izigrano; tada je budimski paša prisegao da će se osvetiti, ali ga je, o čemu će biti kasnije riječi, u tome spriječio njegov tragični kraj ...

U isto vrijeme dok su se primala mnoga strana poslanstva, koja su se udvarala Turskoj, pomorsko naoružanje i borbe
1586. na moru nisu prestajali. Tako se u brodogradilištu u Carigradu izgradila velika baštarda tj. carski admiralski brod koji se takmičio sa dva ranije napravljena za Sulejmana i Selima. U Crvenom moru je Sinan-paša, osmanski admiral, zarobio četiri portugalske galije, a za to je onda devet brodova Malte i
27. 6. 1587. Firence poharalo okolinu kod Burle. Iduće godine umro je Kilič Alija i ostavio golemo bogatstvo u dragom kamenju i zlatu, samo zlatnog novca 60.000 dukata; cijelo blago, procijenjeno na 500.000 dukata, pripalo je državnoj riznici. Po njegovoj smrti su prihodi Galate, Galipolja, otoka Lemnosa i drugih otoka, što su mu bili dodijeljeni, vraćeni državi; iako je njegovo mjesto bilo dodijeljeno sultanovom miljeniku Ibrahim-paši, prihodi su zadržali status državnih prihoda, pa je to možda razlog da ga je on brzo napustio; i Džafer-paša, namjesnik Cipra, nije htio primiti ovaj položaj sa godišnje samo 200.000 dukata, pa je on bio dan tadašnjem namjesniku Alžira, Hasan-paši, rođenom Venecijancu.

Daleko na kraju Carstva, u Jemenu je, nakon šejha Mutahira, neko vrijeme nastavio gospodariti njegov sin, a onda je vlast predao svome rođaku Alijahji i povukao se u osamu provodeći život u pobožnom razmišljanju. Osam godina je tako
3. 6. 1587. živio, a onda ga je namjesnik Jemena Hasan pozvao u Carigrad u ime sultana, gdje je bio zatvoren u Sedam kula. Jednako je Hasan postupio sa četiri druga njegova rođaka. Tako se osmanska politika oslobodila vladarske obitelji Sejidija kojih se bojala. Ali baš zbog ovakvog postupka, u Jemenu je nestalo mira, jer su Sejidije u srcima žitelja bili nosioci vlasti, jer su kao imami sve dotada vladali. Teže je bilo sa Girajima sa Krima. Odmah čim je Osman-paša postavio Islam-Giraja za hana, dođe vijest da je Mehmed-Giraj, koji je bio u bijegu, napao Bahčeseraj i poharao ga, te natjerao postavljenog hana u bijeg. Osman-paša naredi vojsci marš, usprkos poodmaklim danima jeseni, a kapudanpaša dobije do tada nečuven nalog da u listopadu (oktobru) isplovi na Crno more. Jezgro vojske od 10.000 janjičara, 6.000 redovite konjice i 1.000 čauša bude upućeno s Osman-pašom na
24. 10. Krim. Flota i vojska iskrcaju se na obali Sinopa i prezime tu
1584. i u Kastamoniju. Međutim, na Krimu je Islam-Giraj, koji je u
1585. početku bio utekao iz Bahčeseraja u Kafu, uz pomoć svoga bra-

ta Alp-Giraj, odbio protivničke snage u stepu i nije trebao više osmansku pomoć, pa vojska okrene na Perziju. A četiri godine kasnije on umre otrovan i bude pokopan u velikoj džamiji u Akermanu. Pravo na prijestol pripadalo je Alp-Giraju, ali je iz Carigrada za hana bio postavljen Gazi-Giraj, koji je na perzijskom pohodu bio zarobljen, te nakon sedmogodišnjeg zatočenja preko Erzuruma došao u osmanski tabor, a odatle u Carigrad. Za kalgu je postavio svoga brata Feth-Giraja, a za nuredina Baht-Giraja; no uskoro je došlo do promjene, pa je prvi položaj zauzeo Alp-Giraj, a drugi Mubarek-Giraj, sin Islam-Giraja. Ovaj, nemirna glava, suprotstavi se oružjem, te bude od hana Gazi-Giraja protjeran u čerkesku zemlju. A Alp-Giraj se pokori sultanovom nalogu, te dođe u Carigrad sa pratnjom od 160 ljudi i mirno skonča svoj život u Janbolu, kod Edrena.] **1588.**

GLAVA ČETRDESETA

Od pohoda na Perziju do smrti sultana Murata III

Slijedit ćemo u prethodnoj knjizi prekinuti perzijski rat. Kad je Krim uznemiren, pošao je veliki vezir Osman-paša iz Kastamonija u Erzurum s vojskom koja je od dvije stotine tisuća vojnika pala na otprilike četrdeset tisuća, jer je prijetila nestašica živežnih namirnica. Ferhat-paša, dosadašnji vrhovni vojskovođa u Perziji, opozvan je, pa je iz Tokata poslan u Carigrad. Vojska je već u Erzurumu mrmljala zbog nestašice živežnih namirnica, a još više u ravnicama Čaldirana. Onamo im je u susret došao vezir Čikala-zade, tada namjesnik Vana, sa šest tisuća odabranih odreda. Nakon održane smotre čitave vojske objavljeno je da se kreće, umjesto u Nahdživan kako je dosad rečeno, u Tebriz. Išlo se preko Merenda i Hoja. Kod maloga mjesta Sufijana, prethodnicu vojske je napao hrabri perzijski princ Hamza i porazio je uz gubitak od sedam tisuća ljudi. Da osveti taj poraz, veliki vezir pošalje naprijed Čikalina sina sa sedamnaest tisuća ljudi i namjesnika Dijarbekra Mehmed-pašu koji su se uz jednake gubitke borili protiv princa Hamze, a onda su logorovali pred vratima Tebriza kod Šenb Gazana, tj. uz krasno nadgrobno zdanje mongolskoga cara Gazana. Alikuli-han je bio u gradu samo s nekoliko tisuća ljudi, jer nakon smrti Emir-hana, turkmenskoga poglavara, niti jedno turkmensko pleme nije htjelo ići u rat pod Alikuli-hanom, svojim izrazi- **21. 9. 1585.**

tim neprijateljem. Jedan prodor, koji je poduzeo protiv Čikalina logora, stajao ga je tri tisuće ljudi, među kojima je bio i paša iz Maraša. Noću se povukao Alikuli-han i grad je priznao osmansku vlast. Veliki vezir ga je doduše želio sačuvati od ubojstva i pljačke, ali je nekoliko mrtvih Turaka nađeno u kupalištu, što je nedisciplinirani vojnicima dalo povod za opće ubijanje i pljačku. Ubijanje je u nesretnom glavnom gradu Azerbejdžana trajalo tri dana i tri noći.

Tebriz, čije ime može značiti topla tekuća voda, kao i mjesto pred kojim bježi groznica, vjerojatno je Ptolomejev Gabris. Po izvorima istočnjačke povijesti grad je sagradila gospođa Zubejda, Harun-Rašidova supruga. Nakon šezdeset i devet godina, potres je opustošio grad pa ga je halifa Mutevekil ponovo sagradio, i to pod hamajlijom škorpiona, koji navodno odvraća od potresa, ali ne odvraća od poplava. Tebriz je najviše proslavljen za Gazan-hana, mongolskoga cara, koji ga je okružio bedemom od šest tisuća aršina i u udaljenosti od jedva pola sata sagradio za sebe divno nadgrobno zdanje. Njegova oba velika vezira, Rešidedin i Tadžedin Ali-šah, sagradili su — prvi po njemu nazvano predgrađe Velijan, a drugi veliku džamiju u utvrđenom gradu koji još danas nosi njegovo ime, a čiji je unutrašnji opseg dvjesta pedeset aršina. Bazar i mejdan, tj. tržnica i trkalište, ubrajaju se među najljepše u perzijskim gradovima. Ravnica Tebriza se proteže od brda Zehenda prema jezeru Urmiji čije vode ga pune prodirući polako u njega, kao što je to s vodom sv. Filipa kod Siene, s kalupom od lijepoga prozirnog kamena, tzv. tebriškoga mramora, koji se zbog svoje ljepote uspoređuje ne samo s četiri istočnjačka zemaljska raja, s ravnicom Zuhda, Šab-bevanom, Damaskom i Ubulom, nego i s osam nadzemaljskih, pa se zato ravnicu Tebriza naziva i Sekiz džennet, tj. osam rajeva. Prirodni proizvodi su tu jabuke, kruške, kajsije i grožđe; umjetni proizvodi su pamučne i svilene tkanine, a među njima prugasti kasab derjâî, sarangés čini se da su tkanine starih Perzijanaca. Ako su drugi perzijski gradovi znameniti zbog grobova potomaka imama ili drugih svetaca, to je Tebriz znamenit kao rodno mjesto ili grob najvećih perzijskih pjesnika-hvalitelja: Enverija, Hakanija, Farjabija, hodže Hemama, Sâdijeva suvremenika, Muhammeda Atâra, pisca romantične pjesme »Solne i Jupiter«; konačno i trojice najvećih mistika, Šemsedina Tebrizija, duhovnoga učitelja velikoga Mevlane Dželaledina, lirskog pjesnika-mistika Kasima, koji se zove i Kasimul-enver, djelitelj svjetla, i Mahmuta Šebesterija, pisca »Gülšeni râz-a«, tj. Ružičnjaka tajne, didaktične pjesme mistične poezije, u Evropi po imenu jedva poznatog.

U posjedu tako krasnoga grada veliki je vezir mislio na to da ga učvrsti bedemom. Za trideset i pet dana opasan je grad bedemom od dvanaest tisuća sedam stotina aršina. Mada je već

uvelike pobolijevao, prisustvovao je veliki vezir molitvi u petak, odakle je sada, pošto je sultan Sulejman osvojio grad, nakon pola stoljeća opet s govornice odzvanjala hvala ne samo Aliji nego i drugoj trojici halifa, precima njegovih predaka. Polovicom rujna osmansku je vojsku, pod Čikalinim (Džağal oğlu) **27. 9. 1585.** zapovjedništvom, gdje je logorovala kod Šenb Gazana s nekih trideset i nešto više tisuća vojnika, bio napao perzijski princ Hamza, nazvan i Kučkapan, tj. »savinuta nosa«, s otprilike dvadeset tisuća ljudi, te je potukao s golemim gubitkom koji je procijenjen na dvadeset tisuća ljudi. Među mrtvima je bio namjesnik Dijarbekra Mehmed-paša, a među zarobljenicima je bio namjesnik Karamana, Murat-paša, koji je s konjem pao u bunar pa je zato dobio ime Kujundži, tj. »kopač bunara«, ime sa znamenjem koje se nakon dvadeset i pet godina krvavo ispunilo, na jedan drugi način. Nakon ovoga velikog gubitka veliki je vezir evnuha Džâfera, koji je odbio kao namjesnik Tripolisa u Siriji pod Ibrahimom ići protiv Druza, imenovao za namjesnika Dijarbekra uz obećanje da će za tri godine dobiti namjesništvo Budima s tri tuga. Sam je logorovao kod Šenb Gazana osamdeset pet dana nakon što je bio pošao iz Erzuruma da bi se vratio, kako je to vojsci bio obećao. Tada se po treći puta pojavi za Turke strašni krivonosi perzijski princ s dvadeset i osam tisuća jahača s kojima je osmanskoj vojsci oduzeo fond od osamnaest tisuća deva. U bici, kojom je na smrt bolesni **29. 10.** velik vezir jedva rukovodio a nakon bitke je umro, opet je palo više od dvadeset tisuća Turaka. Peta bitka, koju je Čikalin sin (Džağal oğlu) vodio po posljednjoj Osmanovoj volji i naredbi kao vrhovni zapovjednik protiv Perzijanaca, bila je jedina od pet dosada vođenih bitki u kojoj je korist pobjede bila na osmanskoj strani; tri tisuće Perzijanaca natjerali su u močvaru. Kada je Čikalin izvještaj stigao u Carigrad, naređene su svečanosti pobjede da bi se proslavilo zauzimanje Tebriza. Carski pečat, **mj. 11.** koji je donio Mehmed-beg, predan je devedesetgodišnjem na pô budalastom Mesih-paši kao velikom veziru. Nakon Osman-pašina pismenoga savjeta, koji je ostavio sultanu u amanet, Čikalin sin je imenovan vrhovnim zapovjednikom, ali je protivnička stranka, kojoj je na čelu bio sultanov učitelj, povjesničar Seadedin, sklonula slaboga sultana da od svakoga pojedinog člana divana zatraži mišljenje da li drže Džağal-zadea ili Ferhat-pašu dostojnijim da bude vrhovnim zapovjednikom. Zbog podijeljenih glasova i zbog sultanove slabosti došlo je do toga da su dva carska hatišerifa, koja su jednako glasila, predana Čikali i Ferhat-paši, a svaki je od ova dva dokumenta predao vrhovno zapovjedništvo u Perziji onome kome je dokument upućen. Ferhat je pošao na put s pet tisuća janjičara, s odjelima spahija, silah- **21. 5. 1586.** dara, s tisuću topnika, tisuću oružara i s tisuću vozača teškoga oružja. Međutim je Džafera u Tebrizu opkolila perzijska vojska kojom su zapovijedali hanovi Tukmak i Alija i, kada je Ferhat sti-

gao u Erzurum, bilo je potrebnije i hitnije zaštititi Van, Erevan i Tiflis. Tako je Tebriz izdržao opsadu od deset mjeseci, a za to vrijeme su se Osmani pobili četrdeset i osam puta s Perzijancima, a dvanaest puta su jurišali na tvrđavu i izvojevali tri velike glavne bitke. Za vrijeme opsade potukao je princ Hamza paše iz Selmasa i Erevana i poharao grad Selmas. U isto je vrijeme Simon iz Gruzije smišljao izdajnički napad na Tiflis. Konačno je vrhovnom zapovjedniku uspjelo otjerati vojsku iz Tebriza i većim dijelom osloboditi Tiflis sporazumom s turkmenskim knezovima u perzijskoj vojsci. Zbog njihova izdajstva princ Hamza nije imao dosta podrške, pa je konačno pao kao njihova žrtva.

Samo unutrašnji nemiri zbog nasljedstva na prijestolju i vanjski rat u kojem su Perziju tada ugrozili Uzbeci, objašnjavaju činjenicu da je usprkos tolikim pretrpljenim porazima osmanska vojska ipak konačno doživjela pobjedonosan uspjeh ...

mj. 6. 1587. U lipnju (junu) Abas se uspeo na prijestol, bilo da mu ga je otac dobrovoljno ustupio, bilo da ga je na to prisilio, a bilo je to još za očeva života. Godinu dana nakon toga učvrstio je prijestol krvlju sviju tvrdokornih hanova turkmenskih plemena, Ustadžlija, Šamlüja Rumlüja i Zulkadrija. Odmah nakon Hamzina umorstva, šah Hudabendi je Porti poslao mirovnu ponudu naznačivši da je pripravan sina umorenoga sina Hamze, princa Hajdar Mirzu, poslati Porti za taoca u znak miroljubivosti. Bila je to ponuda što ju je možda Hudabendi bio predodredio više voleći Abasa, da bi jedinoga preostalog takmaca udaljio u neprijateljsku zemlju, ali je vjerojatnije da je to učinio naprosto zato da bi progonstvom zaštitio njegov život od strica. Nakon ove ponude uslijedilo je kratko oružano primirje jer se nisu mogli dogovoriti o Gendžeu i Karabagu, mjestima koja su željeli Osmani.

Dva mjeseca nakon što je serdar Ferhat-paša s vojskom napustio Tebriz, podvrgao je osmanskom oružju hana Guherdana (mjesta koje leži na putu od Tebriza ka Bagdadu), mjesta na koje je ranije navaljivao njegov imenjak Ferhat, sin Ljevorukoga, namjesnik Bagdada, ali nije osvojio Guherdan. Važnija je međutim bila bitka u kojoj se morao biti protiv petnaest perzijskih sultana koji su se u okolici Bagdada ujedinili s petnaest tisuća ljudi na tzv. Livadi ždralova. Podrugljivo su mu uputili poslanike sa ženskim kapama, šljemovima, lukovima, strijelama, buzdovanima i mrežama za ždralove uz poruku: »Ako nemaš volje da se s nama tučeš, natakni žensku kapu, a u protivnom slučaju stavi šljem na glavu, uzmi luk, strijelu i buzdovan i vidi da li nas možeš uloviti u mrežu kao ždralove«. Ferhat-paša poslanike uljudno primi, podari im tisuću dukata i pošalje ih natrag s odgovorom da dolazi da ih kupi ili da ih slomi. U najvećoj brzini sakupio je šest tisuća Kurda i tako ojačan napadne onih petnaest sultana. Borba je trajala tri dana

i tri noći, a završila je porazom Perzijanaca i bogatim plijenom lijepih čerkeških dječaka i djevojaka. Petnaest ih je Ferhat poslao sultanu na dar, a za uzvrat je dobio draguljima optočenu sablju i dva kaftana uz pohvalno pismo. Još treba napomenuti osvajanja i pobjede kojima je za opsade Tebriza i kasnije Džagal-zade kao vojskovođa i namjesnik Bagdada proslavio osmansko oružje. Došavši do Bagdada nije ušao u grad nego je odsjeo u vojnom logoru i dao obznaniti da će s vojskom držati polje. Područjem Difula, grada na putu od Bagdada prema Perziji, vladala je porodica Sejida, tj. Poslanikovih potomaka, kao nasljednim vlasništvom. Nakon Sejid Alijine smrti mlađi je brat, Sejid Sunbur, istisnuo starijega brata Sejida Ilijasa. Ovaj se obrati za pomoć Džagal-zadeu, koji ga je još više podjario protiv brata, zahtijevajući njegova sina za taoca, a onda je osvojio Diful zajedno s utvrdama Derteng, Pilur, Naver, grad Nehavend i Zurhbid koji je u njegovoj blizini. Pošto je bio osvojen Nehavend, okrenuli su oružjem protiv njega sjedinjenim snagama namjesnik Loristana, Šahverdi-han, i Hamadana, Šamud Kurmašan. Oni su potučeni. Šamud Kurmašan je uhvaćen, a Šahverdi-han, koji se spasio sa samo osam konjanika, došao je kasnije dobrovoljno i podvrgao sebe i zemlju osmanskom žezlu. U svojstvu bagdadskog namjesnika, đenoveški preobraćenik je Porti pružao korisne prijedloge o uredbama za poboljšanje svoga namjesništva: da se cesta preko Lahse kroz pustinju, budući da je neobično opasna i teška, otvori od Damaska za perzijske hadžije kao neposredna karavana hodočasnika, poput one iz Bagdada i da se ovdašnji namjesnik kao onaj tamo imenuje za emirul-hadža, tj. »kneza hodočašća«. Budući da su oba hodočasnička mjesta Nedžef ili Mešhed Ali, tj. Alijin grob, i Kerbela, gdje je Huseinov grob, opustjela zbog nedostatka vode, trebalo bi je dovesti kopajući kanal počevši od Mesiba (gdje se prelazi preko Eufrata) i tako pomoći kraju, što je već i sultan Sulejman bio naredio. Bili su to korisni prijedlozi, kojima doduše nije poklonjena pažnja, ali svjedoče da je đenoveški preobraćenik imao dara za upravljanje, a svjedoče dosta i o duhu njegove trpeljivosti. Kao osmanski sunit nije bio dosta fanatičan pravovjernik, a da perzijskim krivovjernicima-šiitima ne bi priuštio lakši hadžiluk u Meku i do grobova njihovih visoko poštovanih imama Alije i Huseina.

Slijedeće, predzadnje godine perzijskoga rata su serdar Ferhat-paša i namjesnik Širvana Džafer-paša svoje sjedinjeno oružje poveli u krasnu zemlju Karabag, čije ime već označuje crnu boju, tj. tamno zelenilo zemlje vrtova. Zaposjeli su glavni grad Gendže koji se može zadovoljiti slavom da je rodni grad najvećega pjesnika-romantika u Perzijanaca, Nizamija, pjesnika »Husreva i Širin«, »Lejle i Medžnuna«, »Sedam Behramgurovih ljepota« i junačke knjige o Aleksandru (Iskendername). Paše su

1. 9. 1588. se podijelile međusobno u utvrđivanju netom osvojenog grada. Bio je šest tisuća aršina u okrugu opkoljen zidinama i nakon četrdeset dana su s novo sagrađenih utvrđenja topovima objavili
9. 10. da je djelo završeno; i džamije su obnovljene, a većina ih je propadala za vrijeme perzijske vladavine. Za posadu su ostavili tri tisuće pet stotina ljudi u gradu. Zauzimanje Gendžea i Karabaga bilo je olakšano zbog šahove odsutnosti koji je u Horasanu ratovao protiv istočnog pograničnog neprijatelja Perzijskoga carstva, protiv uzbečkoga hana. Taj Abdullah je zauzeo Herat nakon opsade od više mjeseci, pa je pobio sve stanovnike-šiite. Slijedeće je godine poslao u rat svoga sina Abdulmumin-hana koji u Mešhedu nije ostavio na životu ni jednoga Perzijanca. Sam Abdullah-han je u Nišaburu, Sebsevaru, Isferainu, Muhulatu, Tunu, Hijabadu, Tabsu i Hezaru naredio opći pokolj Perzijanaca. Na taj način, još oštrije i barbarskije ugrožen od istočnog pograničnog neprijatelja nego od zapadnoga, smatrao je šah Abas potrebnim s njim sklopiti prijateljstvo. U tu je svrhu poslao nećaka Hajdar Mirzu, kojega je već otac Hudabende ponudio u poslanstvo; bio je u pratnji četiriju hanova-poslanika (prvi je od njih bio Mehdikuli-han Čaušli) s pratnjom od više nego tisuću Perzijanaca, tisuću i pet stotina konja, trista i trideset mula. Historičar Selaniki (kratko vrijeme prije toga umirovljen je kao pisar spahija) imenovan je mihmandarom, tj. vođom gostiju. Bila je to prastara služba gostoljubivosti istočnjačkih dvorova što ju je već u Darijevo vrijeme vršio Omares kao vođa stranaca. Silna se svjetina slegla vidjeti poslanikov ulazak; naročito brojne bile su žene, od najnižih do najviših slojeva, bilo da su došle iz puke znatiželje ili jer je to bila toliko priželjkivana prilika za sastanak. Samo u kupalištu kod džamije sultana Bajezida provelo je pet stotina žena čitavu noć što je mnogom suprugu dalo povod za ljubomoru, zacijelo ne bez razloga. Mnogi su ujutro svoje žene otjerali, ali se većina ipak s njima izmirila. Pertev-pašin seraj je uređen za poslanika i princa i svaki dan im je poslano stotinu ovaca, stotinu glava šećera, stotinu svijeća i ostale prehrambene potrepštine u jednakom omjeru. Veziri su se natjecali svečanim gozbama, a pjesnici pjesmama-pohvalnicama, da bi proslavili prijem mirov-
21. 3. 1590. noga poslanstva. Mir je započeo slijedećega proljeća.

Ovim su mirom podvrgnuti osmanskoj vlasti Tebriz s azerbejdžanskim područjem u koje uz to spada, Gendže i Karabag, Širvan i Gurdžistan (Gruzija), Loristan i Šehirsol. Erevanski beglerbeg, i muteferik, Husein-aga predao je kao protuposlanik turski mirovni ugovor koji je bio vrlo neobičan, jer, osim što spominje spomenuto odstupanje zemalja, govori i o pomirbi na području nekih najvažnijih vjerskih sporova koji su Osmane i Perzijance, kao sunite i šiite, uobičajenom sektaškom mržnjom međusobno razdvajali, te pomirbu pretpostavili kao neophodni

uvjet. Bio je to uvjet koji se ipak mogao smatrati samo formalnim, a i zato da bi umirio pravovjernu sultanovu savjest ili je hotimice stavljen u dokument kao posuda puna sjemenja za novi vjerski rat, jer je ispunjenje toga uvjeta gotovo potpuno uključivalo obraćenje šiita na učenje sunita, što je manje moguće nego sjedinjenje grčke i latinske crkve.

[»Mir se uspostavlja pod uvjetom da se ubuduće ne izreče nikakva pogrda i poruga protiv Poslanikovih drugova, visokoštovanih, otaca zajednice koja je raspravljala, imama (neka im svima skupa Bog bude milostiv), a ni nikakva razmirica i ogovaranja protiv majke provovjernih, miljenice vođe-vjerovjesnika, protiv Aiše, nedužne, koja je od Boga pohvaljena i čija je nedužnost dokazana nebeskom potvrdom, a niti protiv njezina oca Ebu Bekra, Istinoljubivog, odanog, čistog i iskrenog kao što su se o tome jasno izrazile predaje iz Poslanikovih usta... O ovim predajama, što su iznad svake sumnje, valja voditi računa, kao što je to Vaš predak, Šah Tahmasp, obećao, i svaku psovku i pogrdu na sunite prekinuti.« Ostale odredbe mirovnog ugovora nisu značajne i ne zaslužuju neki posebni komentar.

Zbile su se mnoge upravne promjene, ali treba spomenuti samo promjene velikog vezira i muftije. Osmanov nasljednik, devedesetogodišnji slabunjavi Mesih, bio je nakon šest mjeseci smijenjen, a najviši položaj dobio je po drugi puta Sijavuš, koji će ga uslijed janjičarske pobune, o čemu će biti riječi, predati Sinanu. Ovaj je preko žena i evnuha u haremu i poklona od 100.000 dukata našao načina da mjesto svoga progonstva Malharu zamijeni sa namjesnikom Damaska, a onda se vrati u Carigrad kao veliki vezir. Šejhî je bio nasljednik muftije Čivi-zadea, čije su fetve bile kratke ali sadržajne i kojem je, od svih muftija, iskazana čast da ga posjeti veliki vezir, te koji je prvi dobio prvenstvo u odnosu na kazaskere i sultanova učitelja. Nakon ovoga je došao Bostan-zade efendija, pisac arapskih i turskih stihova. Pod njim se po prvi puta osvjetljivanjem džamija slavilo sedam svetih noći u godini: noć primanja objave, Poslanikova rođenja i uspona na nebo, Kurana, obje noći uoči velikog i malog Bajrama, te noć svjedočenja, u kojoj anđeo-zaštitnik polaže račun o zapisanim djelima. Ebu Nemi, šerif Meke, došao je, četiri godine kasnije, u Carigrad da poljubi ruku sultanu koji je bio zaštitnik svetih mjesta Meke i Medine. Zijadoğlu od Gendžea, nekadašnji namjesnik pokrajine Karabaga, koji je, da bi ovu održao u nasljedstvo, sam došao u Carigrad, bio je zatvoren u Sedam kula. Ali mnogo povoljnije nije prošao ni poslanik gospodara Gilana, Ahmeta Gilana. Došla su i dva perzijska poslanika sa šahovim pismom koje je, upereno protiv Ahmeta Gilana, osporavalo njegovo pravo da

mj. 4. 1589.

mj. 2. 1588.

vlada Gilanom. Prije toga, a po zaključenom miru, pojavio se perzijski poslanik Kara Ahmet Sultan sa željom da se razgraniči i odustane od Nurhavenda i da se dovede jedan drugi dvorski upravitelj za princa Hajdar Mirzu; no, iako je bio primljen s počastima, nije uspio u zahtjevima. Kao mjera opreza, učvršćene su utvrde Tumanis, Lori, Gori i Ahiska u Gruziji; flota je na račun vezira i pomorskih begova bila obnovljena i povećana, time što je, kao pod Selimom I, veliki vezir bio dužan izgraditi i opremiti sedam galija i jedan admiralski brod, veziri dvije do tri, beglerbezi i bezi dvije ili jednu galiju. Godina perzijskog mira vrlo je značajna, jer su se u njoj počeli pokazivati prvi znaci slabljenja Carstva, čije uzroke valja potražiti unazad, deset godina pred smrt Mehmed-paše Sokolovića.

Iako je on od početka vladanja Murata III bio ograničen u svojoj svemoći, ipak nije bio prikraćen u izvanjskom sjaju svoga položaja i uživao ga je u punoj mjeri i to tako dugo kako to nije nijedan veliki vezir Osmanskog carstva ni prije ni poslije njega. Njegovi godišnji prihodi iznosili su oko milijun dukata. Odmah po njegovoj smrti, par puta su umanjeni za par stotina tisuća dukata, da bi se time platilo janjičarima ili stvorili novi timari. Trideset godina je Ebusuûd bio na položaju muftije, a Mehmed-paša petnaest godina veliki vezir pod tri sultana. A sada su se u deset godina promijenila četvorica muftija, velikih vezira čak sedam; a jednako je bilo sa kazaskerima. U mjeri u kojoj se smanjivala vlast velikog vezira, rasla je vlast miljenika i pouzdanika i tzv. posrednika (mabejindži), koji su zlorabili prednost da su sultanu mogli doći nenajavljeni u svako doba i miješati se u sve poslove. Oni su prigrabili podjelu izvanrednih prihoda, koji su pašama davani pod imenom novca za ječam (arpalik), a sultanijama pod imenom novca za papuče (pašmaklik); mitu su bila otvorena vrata; na vratima visokih državnih funkcija nisu više stajali kupljeni robovi, nego plaćeni službenici koji su dobijali novac određen za ratnu službu; Cigani su prodrli na plemićka lena, a Židovi u seraj. Sa mitom je jednak korak držala tlaka. Stvoren je pravi sistem pijavica, pomoću kojeg su defterdari i namjesnici potpuno iscrpljivali riznicu i provincije pomoću lupeštva i tlačenja, sve dok nisu, mučeni zatvorom i mučilima, ukradeno i crpljeno ponovno bili prisiljeni vratiti. Ovaj sistem novčane inkvizicije nazivao se teftiš, tj. ispitivanje.

Ovim samovoljama, nepravdama, tlakama i pretjerivanjima nije bilo kraja. S tim se usporedno zbivalo opadanje ustanova vojske, lena, bulüka i janjičara. Što se tiče prvih, lena su se trebala dijeliti samo pravim sinovima spahija ili lenom obdarenih konjanika, a kod svakog upražnjavanja porijeklo se dokazivalo svjedočenjem dva sejmena i deset timarnika. Povećanje lena nekada se postizalo samo na temelju zasluge na ratnom

polju, tako da onaj tko donese trofej (najčešće glavu) dobija na svakih deset akči prihoda svoga lena još jednu akču. Petnaest takvih trofeja daje pravni osnov za dobijanje većeg lena, zijameta. A sada su konjanička lena dobijali nijemci iz harema, Cigani i uljezi svih vrsta pomoću naklonosti žena ili evnuha. Veliki vezir Osman Özdemir-paša dodijelio je lena od 3.000 akči prihoda strancima, koji nisu bili sinovi konjanika, tj. pisarima, čaušima, opskrbnicima. Takva od žena dana lena zvala su se »u korpu pala,« pa su neki imali petnaest do dvadeset lena. Berat se sukobljavao s beratom, ferman sa fermanom i, dok su se kazaskeri sporili oko toga, prihode su žderali suci kao parničke troškove. Još dok su beglerbezi dodjeljivali lena, moglo se u slučaju nepravde obratiti Porti, što sada više nije bio slučaj otkako su veliki veziri prigrabili njihovu dodjelu. Na taj način je propadala spahijska konjica, od koje je samo Rumelija brojala 12.000 potpunih spahijskih lena, koja su podizala 40.000 konjanika.

A ništa bolje nije bilo ni sa šest redovitih odjela (bulük) koji su tvorili stražu sultana, kada je izlazio na ratište, i svete zastave. Sve do godine 992 (1584) ovi su bili dobro uređeni i sve dotada su tri oružane skupine: spahijska konjica, bulük i janjičari, bile održavane u mudroj ravnoteži; kako je prva započela opadati, bulük i janjičari su prevagnuli na njezin račun. Veliki vezir Osman-paša, koji je lenima zadao prvi udarac primajući uljeze, potkopao je i ustanovu bulüka. On je dopustio da takvi, koji su bili upisani sa dnevno devet akči, prodaju svoja mjesta za dvije do tri tisuće pjastera strancima koji su se izdavali za njihove sinove; a time što je umnožio mjesta mulazima ili kandidata na leno, nestrpljivo je čekalo na jedno upražnjeno mjesto, umjesto par molitelja, cijelo tuce koji su onda bili prosjaci ili vucibatine.

U isto vrijeme su stranci prodrli i među janjičare. Nosioci mješine, koji su pri svečanosti obrezivanja održavali red, nisu se htjeli umiriti dotle dok nisu bili upisani kao janjičari. Janjičarski aga Ferhat radije je napustio svoj položaj nego da pristane na ovo; a njegov nasljednik, miralem Jusuf, pristao je nagrnuli ološ prihvatiti pod imenom klijenata ili kandidata. Sve do Muratove vladavine buljuci su svake sedme godine imali obnovu, što su je oni nazivali Porta, gdje su upražnjena mjesta zaposjedali najzaslužniji vojnici iz redova janjičara, džebedžija i topdžija. Ovi su se regrutirali godišnjim uzimanjem dječaka, i to po kanunu Mehmeda II samo iz Bosne, Grčke i Bugarske. Bulük (buljuci) su taborovali samo u Carigradu, Brusi i Edrenu ili okolnim selima, a janjičari nigdje do u kasarnama glavnog grada. Miješanjem sa strancima, i čak sa rajom, izgubili su janjičari čistoću svoje prvotne ustanove; nered i njihova razuzdanost toliko su uzeli maha da se, mudro smišljena mjera, kojoj se moralo pribjeći, za Selima I, da se aga ne bira iz

njihovih redova nego postavlja po sultanovoj volji, morala ponovno ukinuti, a moralo im se zajamčiti da će oni postavljati na ovo mjesto, sve u nadi da će ih to umiriti.

Sva ova pogoršanja ne bi dovela do pobune vojske da nije bilo slabljenja vrijednosti novca; ono je započelo godine 992 (1584) i sve dalje napredovalo, tako da je oka srebra, što je po mjeri trebala poslužiti da se iskuje 500 akči, koristila za 1.000 i čak više; tako da je, na kraju, drahma srebra, umjesto pet akči, vrijedila deset i dvanaest. Novac je bio u rukama Židova, čiji je izvanredni utjecaj na dvor i državu hvatao maha od vremena svemoćnog dvorskog i državnog židova Miqueza koji je, kao što se zna, bio u posebnoj milosti sultana Selima II. Šest godina potom, stvorio je nadzornik novca još gori srebreni novac, »lak kao bademovi listovi, a bezvrijedan kao rosna kaplja«, kako je pisao historičar Alija; nadzornik je ponudio defterdaru Mahmutu 200.000 akči da prihvati ovaj novac za plaćanje vojske, što je ovaj odbio, Ali Židov se tada obrati tadašnjem miljeniku-pouzdaniku sultanovom, rumelijskom beglerbegu Mehmed-paši, da on posreduje kod vladara, te on, primivši ponuđenu sumu, naloži defterdaru da smjesta trupe plati bakreno-crvenim novcem. Čim se za to saznalo, bukne dugo susprezano nezadovoljstvo bulüka i janjičara u plamen koji je još potpiren od vezira Sinana i Ibrahima, neprijatelja miljenika. Po prvi puta od kako Osmansko carstvo opstoji, janjičari silom napadnu vezire što su se bili sakupili na divanu u sultanovom seraju, a zatraže i glave beglerbega i defterdara. Uzalud se sultan skanjivao, uzalud je dao da se njihovoj skupini naslaže velik novac u dvorištu. Oni su prisegli da će ubiti onoga koji dotakne taj novac, sve dok se zatražene glave ne izruče. »Izručite beglerbega«, vikali su, »ili ćemo naći put do padišaha«. Murat je naredio paževima, serajskoj straži, bostandžijama, baltadžijama, kapidžijama, tj. vrtlarima, sjekačima drva i stražarima na vratima da se naoružaju. Ali divan, naprotiv, napravi predstavku, što je napiše kazasker Bostan-zade, na što sultan izda hatišerif: »On će biti odmah izručen«. Vrhovni sobar saopći nalog beglerbegu da napusti divan, oduzmu mu nož i, čim je on istupio, dželat mu odrubi glavu. Zatim je nedužni def-
3. 4. 1589. terdar bio pogubljen. Sultan, znajući da je ova pobuna skovana dijelom od vezira, žalio je što ih nije sve izručio krvniku. »Zanemario sam«, rekao je, »potrebnu strogoću u mome vladanju.« Veliki vezir Sijavuš, drugi vezir, sultanov zet Ibrahim i treći Mehmed bili su smijenjeni; prvog je zamijenio Sinan (po drugi puta veliki vezir), drugog nišandžija Mehmed, a trećeg, tj. rumelijskog beglerbega, Jusuf. Bostan-zade je postao muftija, a kazaskeri su se promaknuli po redu. A kako je ponovno došlo do vatre pobune među janjičarima, zamijenjen je janjičarski aga Hizir sa mir-alemom, tj. upraviteljem svete zastave, Mahmut-agom, a na njegovo mjesto je došao sobar Saatči Ha-

san, tj. »Hasan satničar«. Tako su se janjičari godine 1589. po kršćanskom računanju, a tristote godine od kako je Osman, utemeljitelj Carstva, dobio zastavu i tug, prvi puta pobunili, doduše ne protiv sultana, ali protiv divana u seraju, otkada se računa dugo razdoblje opadanja vlasti sultana i vezira pod sjevajućom sabljom pobunjeničkih trupa.

Ova je pobuna diljem Carstva palila tri godine plamen nemira i smrti. U sandžaku Keifi pojavio se neki pustolov koji je polagao pravo na prijestol izdajući se za sina šaha Tahmaspa, ali je bio uhvaćen i pogubljen. U Egiptu je, usprkos smanjenju godišnjeg danka za 200.000 dukata, izbila pobuna trupa protiv Uveis-paše i teškom mukom ju je, uz svoje posredovanje, stišao kairski sudac; za to je Uveis dobio titulu paše, tj. od tri tuga. A u Carigradu se neki Muhrebi proglasio za Mehdija. skrivenog imama što se ima pojaviti na kraju ovog svijeta. On je bio usmrćen na kolcu u dvorištu Bajezidove džamije. Janjičari, koje se njihov aga Hasan nadao stišati strožijom stegom, razbili su nekom svom glavaru prozor i nisu se smirili dok nije postavljen drugi aga, konjušnik Mehmed. Šest tajnika odaje, koji su sebi dopustili da oponašaju znak sultanova imena radi krivotvorenja spisa, bili su obješeni. Raniji budimski namjesnik Jusuf ili Sinan, kojeg dvor nije volio, bio je ubijen od dva svoja roba koji su zatim pobjegli. Uzalud se četrdeset dana tragalo za njima, a onda su odjednom nađeni izbodeni kod gradskog zida kraj vrta.

mj. 8. 1589.

mj. 10. 1590.

Opasnije su bile pobune na granicama Carstva, u Budimu i Tebrizu. Posada Budima i Pešte je digla bunu zbog šestomjesečnog zaostajanja s isplatom, ubila namjesnika Ferhata i ista sudbina bi pogodila i defterdara da nije pobjegao. Temišvarski paša Mustafa prebačen je u Budim, a za istragu su bili poslani jedan muteferika i čauš koji su pronašli krivce, trideset petoro objesili za primjer drugima, a više aga je smijenjeno. Godinu potom je Mehmed-paša, sin velikog vezira Sinana, postao budimskim namjesnikom. Džafer-paša, namjesnik Tebriza, dao je zastrašujući primjer ugušenja u krvi vojničke bune. Povod je bio ništavan novac, iskovan u Carigradu, koji je vojska odbila primiti. Ona ovlada ne samo riznicom, nego i cijelom upravom, time što je jednog svog agu imenovala vezirom, a defterdaru dala izdiktirati što on treba napisati. Dva mjeseca se Džafer-paša zatvorio da nikoga nije vidio, a onda je konačno, nakon što je sporazumom sa susjednim kurdskim bezima pripremio udar, pozvao cijelu posadu pred grad na svečanu pomirbenu gozbu. Kada je trebao doći, pošalje poruku da se ne pouzdaje doći bez oružja među njih, sve dok mu oni ne pošalju svoje oružje i pedeset vođa pobune za taoce. Kada su oni to učinili, napadnu ih iznenada Kurdi i sve, osam stotina, potuku. U Carigradu je, zatim, slučajno ili namjerno izazvana vatra bila povod za novu janjičarsku bunu. Kada su se vraćali od gašenja vatre,

mj. 10. 1590.

mj. 5. 1592.

provale u kuću dijarbekrskog paše, brata vrhovne dvorske upraviteljice harema Džanfede, jer je on ranije kao namjesnik Erzuruma dao jednog janjičara na smrt izmlatiti. Oni mu zapale kuću i porobe novac i darove koje je on namijenio sultanu, a
2. 8. 1591. tražili su i njegovu glavu. Usprkos sestri koja je vladala haremom, sultan je bio prisiljen baciti ga u zatvor, a svoje nezadovoljstvo iskali na Sinanu kojeg smijeni i postavi Ferhat-pašu. Osam mjeseci kasnije izbije janjičarska pobuna po treći put pod uobičajenom izlikom odbijene juhe (čorbe) i podmetnutog požara. Sultan je pokušao da njezino daljnje širenje preduhitri brzim smjenjivanjem njihovog age i velikog vezira. Za prvog je postavljen unutrašnji konjušnik Halil, rodom Talijan Paggi
23. 3. iz Ankone, a za drugog Sijavuš-pašu po treći put.
1592. U isto vrijeme promijenjen je i muftija, ali sada razlog nije bila pobuna, nego svađa među prvom ulemom. Bâkî, najveći osmanski lirski pjesnik, a tada vrhovni sudac Anadola, dopustio je sebi na svom privatnom divanu zajedljivost protiv muftije Bostan-zadea i njegova brata, carigradskog suca. Bilo mu je doprlo do ušiju da ga muftija hoće optužiti da bi mu brat dobio Bakijevo mjesto. A muftija, obaviješten o tome, spremi protiv njega ljutite stihove, koji opišu krčmu kao Kabu, a gostioničara kao šejha i dade razglasiti da će on, ako Baki zadrži
10. 5. svoje mjesto, dati ostavku na svoje. Ta je izjava, što ju je Baki prenio velikom veziru i sultanovom učitelju Seadedinu, a ovaj sultanu, bila uzrokom smjenjivanja muftije, na čije mjesto dođe učeni Zekerija. Baki dobije mjesto vrhovnog suca Rumelije,
mj. 7. dok svoje mjesto izgubi Bostan-zadeov brat. Ali već tri mjeseca
1593. kasnije, Baki bude umirovljen; kako godinu dana potom Zekerija iznenada umre kod ljubljenja sultanove odjeće, po drugi puta zauzme ovo mjesto Bostan-zade. Za Zekerije se uobičajilo da sultan poklanja ljetnu odjeću visokim službenicima dvora i države, te visokim pravnim službenicima, a za Bostan-zade su nesigurni prihodi, što ih je dosada muftija dobivao kao novac za ječam (arpalik), pretvoreni u stalne (vasife). Nagloj smrti Zekerije nije se moglo više čuditi nakon velike kuge što je strahovito bjesnila ovu i prethodnu godinu, a i tri i šest godina
10. 9. ranije. Sada su se održavale javne molitve na otvorenom pro-
1592. storu, narod je masovno išao na Streljački trg iza brodogradilišta i na tri sata od Carigrada udaljeni Alemtah, da bi molio da se ova velika nevolja otkloni. Sultan se s velikašima uputio k vodi sve do bosforskih dvoraca; u gradu su dućani bili zatvoreni. Zahvaljujući tome, narednog dana, mjesto tristotine dvadeset pet mrtvaca, nosilo se ka Edrenskim vratima stotinu manje. Kao i Zekerija, naglo je, prije dvije godine, umro kapudanpaša Hasan, rođeni Venecijanac, koji se još na kraju suprotstavljao lijepo zamišljenom Sinan-pašinom planu spajanja Crnog mora sa izmitskim morskim zaljevom pomoću kanala koji bi se iskopao od jezera Sapandža do morskog zaljeva; već

je Plinije kao namjesnik Bitinije predlagao caru Trajanu kopanje tog kanala, a pod Sulejmanom se o tome govorilo, kako be se smanjili troškovi dovoza drveta iz Crnog mora u Carigrad. Tada su zaista graditelj Sinan, veliki arhitekt Osmanskog carstva, koji je izgradio Sulejmaniju u Carigradu i Selimiju u Edrenu, i majstor Nikola Gurz (po svoj prilici Grk) izravnali kopno od jezera do zaljeva, no rat je prekinuo daljnji rad. Sada je Sinan-paša o tome izvijestio i 30.000 radnika bilo je upućeno ka Izmitu. Rukovođenje radovima povjereno je Hasan- **11. 3.**
-paši, sinu Mehmed-paše Sokolovića. Sam je veliki vezir otplovio **1591.**
tamo, praćen kapudanpašom i vrhovnim sucem Anadola. Tri dana se izravnavalo kopno u njegovom prisuću i onda se izvijestio sultan. Protivnici ovog poduhvata predočili su sultanu da je to nešto što će opteretiti zemlju i narod. Sultan je tada rekao: »Treba radije graditi brodove nego kanale; kako je drvo dosada dolazilo u Carigrad, može i dalje tako dolaziti«, a ministri su odvratili: »Riječi vladara su vladari riječi.«

Sa početkom drugog tisućljeća po Hidžretu očekivao se, po starom vjerovanju na Istoku, veliki čovjek koji će sobom obilježiti novo doba. No to se nije dogodilo, a početak jedanaestog stoljeća po Hidžretu bilo je doba pomutnje i nemira. Vojnička pobuna što se zbila u prvoj godini ovog drugog tisućljeća, opet je uzrokovala smjenjivanje velikog vezira Sijavuša i imenovanje po treći puta Sinana; a i prije toga su bile tri pobune, ali sadašnja se razlikovala po tome što je to bila pobuna spahija. Kada se, na dan podjele plaće, janjičarima isplatio cijeli iznos, **27. 1. 1593.**
a spahijama se ustegao jedan dio do naredne isplate, sjure se ovi na divan i zatraže glavu defterdara Emir-paše. Smjesta iz sultanove privatne riznice bude doneseno stotinu kesa, no oni ih nisu ni dotakli, nego su tražili glavu defterdara. Vrhovni sobar i dvorski upravitelj obrate im se: »Ovdje imate vaš novac, što on ima sa glavom defterdara?« Kiša kamenja bila je odgovor. Na to im vrhovni suci predoče da je defterdar Emir, tj. Poslanikov potomak, čija smrt bi bila dvostruki zločin; ponovo su dočekani kamenjem. Tada veziri na divan pozovu šejhove, imame Sulejmanije i Aja Sofije, sa učenicima njihovih škola i oni su se, pošto su im izložili stvar, također uzaludno obraćali pobunjenicima. Dvadeset je Sejida nadiglo viku o zločinu da se prospe Poslanikova krv. Sultan je onda hatišerifom pozvao janjičarskog agu na divan; glavari janjičara i čauši patrolirali su gradom; a metež je trajao sve do popodne; tada je sultan dozvolio ljudima seraja da napadnu i oni su silom istjerali pobunjenike iz seraja; kako ovi zbog prepreka na vratima nisu mogli dovoljno brzo pobjeći, bude ih 357 ubijeno i njihova tijela bačena u more. Spahijama bude isplaćen njihov novac, tri defterdara smjesta smijenjena, a dva dana potom i veliki vezir Sijavuš, na čije mjesto dođe Sinan pozvan iz svoga mjesta progonstva Malhare po treći puta za velikog vezira.

mj. 5. 1592. Janjičari, shvativši sada svoju snagu, upotrijebili su je da postave vladara Moldavske, nekog Arona. Ali pošto nije redovito plaćao porez, doveden je po nalogu Porte u Carigrad, no tamo ga oni zaštite s izjavom da ga nije pravedno tako brzo smijeniti. Aron je došao sa osam milijuna akči da bi povjerenicima poplaćao dugove, ali je smatrao da je bolje da se sakrije u Galati, što izazove sumnje kod janjičara, te oni napadnu kuću i oduzmu mu novac. Zatim je bio postavljen Petar (Osmani su ga zvali Veli), no on izazove pobunu u zemlji i bude osuđen i ubijen u Carigradu. Poslije nekoliko promjena, postavljen je Aleksandar za vojvodu. On privuče janjičare i zakupnike u zemlju, koji su zgrtali tlačenjima i pretjerivanjima, sramotili žene i kupili djecu za janjičare. Važan je događaj dolazak gilanskog hana Ahmeta kojem je namjesnik Širvana dopustio doći u Carigrad i osobno posjetiti velikog vezira. On je bio najuljudnije primljen, a kako mu je zemlja bila opljačkana od uzbečkog hana, dobio je dozvolu da ode u Kerbelu. Prva godina drugog tisućljeća po Hidžretu značajna je po smrti sedam glasovitih učenjaka i po izbijanju ugarskog rata. Od učenjaka su četvorica svojim djelima, komentarima, prijevodima i rječnicima posebno zaslužna kako za tursku tako i za arapsku i perzijsku znanost o jeziku. To su bili: Sūdi i Šemii koji su prevodili i objašnjavali Hafiza, najvećeg lirskog, Sādija, najvećeg etičkog, i Dželaledin Rumija, najvećeg mističkog pjesnika Perzije; Vankuli, tj. kmet iz Vana, glasovit po prijevodu Dževherijevog arapskog rječnika koji je dva puta tiskan u Carigradu; Husrev-zade, potomak Husreva koji je pod Mehmedom II bio slavan poznavalac zakona, glasovit kao prevodilac Historije Jemena od Kutbedina iz Meke; on je bio i autor djela o jezičkim greškama što nastaju brkanjem pravog izgovora i načina pisanja, što je tiskano početkom 19. stoljeća u Carigradu; Abdurahim Kinali-zade, po pjesničkom imenu Kerami, kojeg je posebno veličao njegov bratić Hasan Kinali-zade, autor životopisa osmanskih pjesnika; Mehmed od Ajdina, poznat pod imenom Munši, tj. pismovnik, autor kraćeg i dužeg komentara Kurana i jednog drugog komentara tako glasovitih Harīrījevih podoknica; na kraju, Šemsi efendija od Sivasa, autor pohvalnica četiriju prvih halifa, himne Poslanikovom rođenju, Osam rajeva, Postaja, Ogledala svojstava Božjih, Listoja (o jedinstvu Božjem), Ružičastom zdanju i više drugih mističkih djela.

Da bi se suzbio plamen vojničkih pobuna, bilo je krajnje vrijeme da se krene u rat. Divan se podijelio na osam različitih mišljenja o tome na koga krenuti vojskom. Perzija nije dolazila u obzir, štoviše Porta ju je odlučila pomoći protiv Uzbeka koji su u borbi protiv nje bili bolje sreće od Osmana i koji su prijetili da je potpuno pokore i izbiju na osmanske granice kao opasan susjed. Ni Fes nije mogao biti zanimljiv, jer je bio pokoran, a ni Engleska s kojom se sklopila trgovinska kapitu-

lacija. Francuski odnosi sa Portom bili su dobri, pa je sultan čak fermanom zaprijetio žiteljima Marselja da će ih kazniti, ako bi se htjeli odvojiti od Francuske i vezati uz Španjolsku. Nakon Žigmundova ustoličenja Porta je bila nezadovoljna sa Poljskom. Zato su Poljaci poslali poslanika u Carigrad, preko kojeg se kralj pozivao na stotinu osamdesetogodišnji mir, ali je poslanik izjavio da se danak neće plaćati. Sultan je u odgovoru na kraljevo pismo uzvratio da se, naprotiv, porez mora plaćati, kao što to čine i ostali kršćanski vladari, inače će vojska, sjedinjena sa Tatarima, poharati cijelu zemlju. Danak se određuje na deset milijuna akči ili 200.000 dukata, dan je i rok od dva mjeseca, te je naglašeno da je to preduvjet za produženje mira. Uz posredovanje engleskog poslanika i moldavskog vojvode, mir je obnovljen pod uvjetom da se plati 12.000 pjastera i da se da pedeset komada samurovine za velikog vezira, bez drugih davanja osim stotinu smotaka samurske kože i stotinu odijela od samurovine. Tako je propala želja erdeljskog vojvode da dođe na poljski prijestol, za što je nudio veliki novac, ali mu je Porta obećala da će ga oženiti sa kćeri velikog vojvode Toskane. Iz Rusije je došao poslanik sa darovima, moleći sultana da patrijarhu, umjesto crkve što je bila pretvorena u džamiju, odobri jednu drugu crkvu i izražavajući želju da se Tatar-hanu ne plaća više danak.

12. 4. 1589.

mj. 5. 1590.

1592.

Venecija bi se zbog uskočkih pljačkanja zaplela u rat s Portom da joj nije pošlo za rukom preko njoj sklonih zemljaka, kapudanpaše Hasana i sultanije Safije, sultanovu zlovolju okrenuti prema austrijskom caru. Uskok, tj. prebjeg, zvala se skupina Dalmatinaca i djelića drugih susjednih naroda, koja je, početkom Sulejmanove vladavine, u jakoj utvrdi Klisu, čiji je gospodar tada bio Petar Kružić, imala svoje utočište; a protjerana odatle osmanskim oružjem, sklonula se u pristanište Senja. Ovdje im je boravak dopustio najprije gospodar mjesta, grof Frankopan, a uskoro potom carski namjesnik unutrašnje Austrije, nadvojvoda od Graca, najrevniji zaštitnik ovog novog hajdučkog gnijezda. Uskoro su uskoci bili strašni na moru ne samo za Turke, nego često i za Venecijance koji su ih ipak potajice trpjeli, kao što je car otvoreno štitio, kao protutežu turskim letećim odredima. Često se na dalmatinskoj i venecijanskoj granici uzajamno tužakalo zbog uskoka i letećih odreda, kao što se tužakalo na poljsko-ruskoj zbog Tatara i Kozaka ili na ugarskoj zbog akindžija i hajduka. Otoci i grebeni oko Zadra bili su poprišta neprekidnog pomorskog uskočkog pljačkanja, koja su, napokon, bila posredni povod za izbijanje ugarskog rata, jer se po tužbama sultana i velikog vezira, kako caru tako i duždu, nije ništa postupalo. Mir s Venecijom se držao samo pomoću istinskog utjecaja kapudanpaše Hasana i sultanije Safije. Tada se rat okrenuo ka Ugarskoj.]

Posljednji godišnji carev počasni dar od trideset tisuća dukata predao je gospodin Ivan od Mollarda od Reineka, a slijedeći gospodin Streins od Ehrenreichsteina, gospodar na Schwarzenau, peharnik nadvojvode Ernsta. Tri zarobljena bega, koji su dugo bili predmet razmjene pisama između sultana i cara, bili su oslobođeni, a zbog oslobođenja prevodioca Augera car je posebno pisao sultanu. Čauš Mustafa je donio u Beč sultanovo pismo u kojem je stajalo da se Feridun-beg zbog povrede mira dvobojem u Bugancu i u Baki-banji smjenjuje i da sultan želi održati mir. Poslanik Pezzen trebao je, dakle, početi s obnovom mira od godine tisuću pet stotina devedeset i druge
1590.
29. 9. na daljnjih osam godina i ugovoren je dvostruki počasni dar, redoviti godišnji od trideset tisuća dukata i drugi, izvanredni, od srebrnoga posuđa koji će slijedeće godine donijeti veliko poslanstvo. U jednom se pismu sultan dugo i opširno tužio na senjske uskoke i želio još da se poruši prije tri godine sagra-
mj. 8. 1591. đena utvrda na Balatonskom jezeru. Još prije nego što je car mogao ili htio zauzdati uskoke, zaključi Hasan, bosanski namjesnik, da kroz Hrvatsku navali na njih. S pet tisuća ljudi opustošio je kraj između Križa i Sunje i opsjedao Sisak, dok je ban Toma Erdödy svoj nasljednji dvorac Moslavinu oduzeo Turcima i dao srušiti. Zato je Mali Komorn šaladske županije svladao sigetski beg. Zbog tih povreda mira car se potužio u naročitom pismu, a zbog toga se odgađalo i slanje velikoga poslanstva. Međutim, mjesec dana kasnije su veliki vezir i budimski namjesnik u pismu hitno zahtijevali da se u Carigrad pošalje veliko poslanstvo. Češki i carski dvorski savjetnik, gospodin Friedrich od Hrekvica je s pratnjom od pedeset ljudi, među njima je bio i njegov brat, gospoda od Turna i Maloveca, sekretar poslanstva Hann i tumač Malik, apotekar Seidel i paž Vratislav od Mitrovice, pošao u Carigrad. Posljednja dvojica su opisali put i jadnu sudbinu poslanstva u posebnim djelima. Uz godišnji počasni dar od trideset tisuća dukata, predao je gospodin od Hrekvica i izvanredni dar za obnovu mira, koji se sastojao od srebrnih, pozlaćenih pladnjeva, pehara, košara, vrčeva, zdjela, boca i šest umjetnički izrađenih satova ...

Tek što su redoviti i izvanredni darovi za obnovu mira bili predani, već ga je povrijedio Hasan, namjesnik Bosne, zauzećem Hrastovice i Gore, izgradnjom petrinjske tvrđave na utoku
mj. 4. 1592. istoimene rijeke u Kupu, zauzimanjem Bihaća, koji je od Bele IV trista i pedeset godina bio bedem na granici. Mikac je
19. 8. izvanredno revno branio Sisak, a Hasan-pašine poslanike je dao baciti preko zida u Savu. Prema spahijama se gradio kao da je spreman predati grad i namamio ih u tvrđavu. Zapalio je burad s puščanim prahom i bacio ih u zrak. Hasan se zakleo da će se
mj. 9. osvetiti i ispunio osvetu još do konca jeseni. Nadasdy, koji je namjesnika naročitim pismom izazvao na borbu, izgubio je dvanaest topova, sedam zastava i bio zarobljen sa tisuću ljudi. Tri

stotine zarobljenika je u trijumfu sprovedeno pred poslanikovim stanom, odzvanjala je divlja, zaglušna glazba, onda je prošla jedna četa sa zarobljenim oružjem, pa kola sa drugim plijenom natovarena i konačno bijedne žrtve ropstva: muškarci, žene, djeca, starci, bez obzira na starost i slabost, otjerani su batinama kao stoka uz divlju viku; zatim su robovi prodavani na trgu. Takva sramota i turska opasnost je toliko uzdrmala **19. 10. 1592.** Kršćanstvo da je Rudolf II u Svetom rimskom carstvu i u Ugarskoj naredio da zvone »turska zvona«. Zvonilo se jutrom, u podne i uvečer i pozivalo na molitvu protiv Turaka. Tri mjeseca kasnije došlo je do pobune spahija, a time i do podizanja Sinan-paše do časti velikoga vezira. Jedina misao osamdesetogodišnjeg osvajača Tunisa i Jemena bila je rat u Ugarskoj, na koji je podbadao sultana svim sredstvima, među inim i općim molbama iz Ugarske i Bosne. Carski poslanik, čiji su tajni papiri izdajom jednoga preobraćenika iz poslaničke pratnje došli do velikoga vezira, bio je u strogom i sramotnom zatvoru. Signal za izbijanje rata bio je poraz, koji je pretrpio Hasan-paša, bosanski namjesnik, a koji nije mogao preboljeti. Hasan-paša, nadimkom Tilli, bosanski namjesnik, mogao je pod velikim vezirom Sijavušem računati na Hasan Kirlijevu pomoć, namjesnika-beglerbega Rumelije. Kada je Sinan, ljutiti Albanac, postao veliki vezir, dao je svom sinu rumelijski beglerbegat, bijesan na bosanskoga namjesnika, što mu je ovaj, kad je po drugi puta postao veliki vezir, doduše ispraznio svoju kuću u Carigradu, ali ju je opet zatražio natrag kad je bio smijenjen. U utorak utaborio se **15. 6. 1593.** Hasan, bosanski namjesnik, s dvadeset i pet do trideset tisuća ljudi na desnoj obali Kupe. Noću je prešao Kupu sa zvorničkim begom Memijem, koji je predvodio pješadiju, i opkolio Sisak. Erdödy, Auersperg, Eggenberg, Redern i Paradeiser po- **19. 6.** žurili su u pomoć. U kutu koji tvori Odra na utoku u Kupu vođena je bitka u kojoj su Turci potisnuti na rijeke. Mostovi, pre- **22. 6.** već uski i slabi, slomili su se i osamnaest tisuća ljudi iskrvarilo je na bojištu ili se utopilo u rijeci, pa i sam Hasan-paša. Stradali su: namjesnik Bosne, Gazi Memija, zvornički beg, kliški beg, Ahmet-pašin sin (čija je supruga bila Mihrimahina kći) i koji je dobio nadimak Sultan-zade, te Mehmed, također sin kćeri jedne sultanije, naime, Mihrimahin unuk; ona je bila Sulejmanova kći, supruga velikoga vezira Rustema. Među osvojenim topovima bila su tri od šezdeset funti, Ferhat-pašini, jedan s grbom cara Maksimilijana. Izgubio ga je gospodin Bonn u Sloveniji; jedan je imao grb Erdödyja, biskupa iz vremena Matije Korvina i jedan povijesni, znameniti top, Kacijanerov, s grbom cara Ferdinanda I. Na njemu je, po zapovijedi osvajača Sigeta (Sokolovića), odsječena glava njegovu branitelju Zrinjskom. Zbog znatnih gubitaka teške artiljerije i vojske, gdje je palo više begova i dva unuka sultanije, ova se godina naziva u osmanskoj povijesti godina propasti.

U isto vrijeme kada je rat započeo tom krvavom bitkom, iako formalno još nije bio objavljen, bio je barun Poppel od Lobkovica, kraljevski i carski vinotoč, još uvijek s dvostrukim počasnim darovima (s uobičajenim godišnjim i jednim zakašnjelim) na putu iz Praga u Komorn (Komorač). Sinan je objavu rata naprosto zatezao u nadi da će prije toga progutati još onih šezdeset tisuća dukata i da će zatezanje moći koristiti za povećanje ratne plaće. Međutim, kad je s Hasanovim porazom nestala svaka nada u održavanje mira, a u Carigradu narod glasno vičući tražio osvetu za Hasanovu smrt i za sultanijine unuke i kada je Ahmetova udovica, Rustemova kći, podjarila sultana na rat zbog toga da osveti smrt svoga sina i kada je poslanstvo bačeno u okove, povratio se gosp. Poppel iz Komorna, a iz Carigrada je pošao veliki vezir Sinan kao vrhovni vojskovođa ugarskoga rata. Prijašnjega vezira Ferhat-pašu, svoga zemljaka, koji je, kao i on, u mladosti u Albaniji čuvao svinje, ostavio je u glavnom gradu za kajmakama, tj. zamjenika velikoga vezira. Derviši su izlazak iz grada pratili vrteći se u krugu i vičući: »Allahu«, »Hu«. Neki su nosili topove, buzdovane i drugo oružje od kartona, drugi su se opet dali pod maskom medvjeda vodati u lancima. Bila su to primitivna prerušavanja, sredstva za buđenje veselja i borbenosti. Carski je poslanik u lancima išao s njima. Njegova je pratnja najprije bačena u Banjo, gdje su bili robovi na galijama, a odavde su bačeni u još strašniji zatvor, u Crni toranj na Bosforu. Dvanaest tisuća janjičara pošlo je s ćehajom, a od šest odjela jahača, stražara koji su čuvali zastave, ostale su samo dvije da čuvaju glavni grad.

Na putu za Beograd prispio do Uzundžove, Sinan je na molbu stanovnika dao iz svoga džepa trideset tisuća pjastera da se izgrade dva hana, kuhinja za sirotinju, džamija i kupalište. Započeo je i s izgradnjom dvaju sela da oživi toliko važan klanac na vojnoj cesti. Isto je tako naredio da se podigne palanka i han u klancu Bačine, u okrugu Jagodine. U Beogradu su bora-
4. 9. 1593. vili deset dana. Ovdje je umro gospodar od Hrekvica od posljedica mučenja u okovima. Silnik Sinan je drsko predbacio petorici sluga iz njegove pratnje da su krivi za smrt svog gospodara, a za to će morati odgovarati caru; zatim ih je pustio da odu
27. 9. u Budim. Prvoga dana u novoj muslimanskoj godini prešli su most kod Osijeka gdje je stigla vijest da neprijateljska vojska stoji ispod Raba, pa je odlučeno nastaviti putem prema Vesprimu i Paloti. Rumelijskom beglerbegu Mehmed-paši dan je nalog da otpremi šest velikih topova i dva karteča iz Budima u Stolni Biograd (Šekesfehervar). U nizini je održan dvodnevni odmor za isplatu i smotru vojske. U Stolnom Biogradu (Šekesfehervaru) ostavljen je bosanski beglerbeg, a onda su zauzeti
13. 10. 1594. položaji pred Vesprimom. Nakon trodnevne navale predao se grad uz uvjet da se posada slobodno povuče i da to isto učini mala utvrda Palota čiju su posadu vjerolomno pobili. Na brdu

Jakoja je pao Hurem, aga spahija, napadnut od neprijatelja. Vojska se povukla u Budim, gdje su janjičari sa svojim generalima-poručnicima, sa sagardžibašom i turnadžibašom, smješteni u Peštu, a džebedžije, topdžije arabadžije i ostatak vojske povedeni su u zimovališta u Segedin. Budući da se bližio dan Kasima, što je bio uobičajeni završetak turskih ratova na kopnu i na moru, pobunili su se vojnici, odrezali vojskovođama šatorsku užad i prisilili Sinana povratiti se u Beograd odakle je poslao u Carigrad Rizvan-agu s viješću o pobjedi. **16. 10.** **30. 11.**

Dok je Sinan boravio u zimovalištu u Beogradu, borili su se Nadasdy, Palffy, Zrinski i Hardek kod Stolnog Biograda (Šekesfehervara) s budimskim Hasan-pašom, kojega je ranio konjanik Ivana Tapolcsanyja u dvoboju udarcem sablje i samo svom brzom konju može zahvaliti život. Izgubio je šest tisuća ljudi i četrdeset i četiri topa. Kristof Teuffenbach, zemaljski kapetan Štajerske, zauzeo je Filek i razorio gradinu, utvrde Filek, Keke (tj. Blauenstein) što ju je izgradio Balassa, dok je Holoke, tj. Gavranov dvorac, pripadao obitelji Forgacs. Šomoške, Dépani, Bujak, Šečen, Drégéli, Hajatski i Novigrad predali su se carskom oružju. Više zapovjednika ovih utvrda, koji su brzopleto pobjegli, bili su, kao primjer zastrašivanja, bačeni u tamnicu. Kara Karjeli Mehmed-bega, zapovjednika Novigrada, janjičari su potajno objesili. Slijedećega proljeća je nadvojvoda Matija sa svom svojom vojnom snagom izvršio opsadu Grana. Nakon šest jurišanja i dvadesetodnevne opsade bio je prisiljen napustiti je kao što je Teuffenbach napustio Hatvan. Bolji, ali ne i trajniji uspjeh imala je vojna nadvojvode Maksimilijana u kojoj su osvojeni: Hrastovica, Gora, Petrinja i Sisak. Kad se nadvojvoda Maksimilijan vratio u Grac, prva tri mjesta su opet izgubljena. Sinan, koji je već požalio što se upustio u rat, pisao je zimi u Carigrad moleći hitno za pomoć. Tada je velikom veziru poslan sam janjičarski aga, što je dotada bilo nečuveno. Do toga vremena pošao je u rat samo sa sultanom i ostajao bi, ako sultan nije napuštao Carigrad, u glavnom gradu da bude zaštita njemu i sultanu. Ta je ovaj puta povjerena segbanbaši (prvom janjičarskom generalu-poručniku). Agu je pratio džebedžibaša s tisuću ljudi, a pozvan je i tatarski han da pomogne velikom veziru. Kada su koncem proljeća azijske i evropske čete bile okupljene na srijemskoj ravnici, postavljen je na čelo topništva sin velikoga vezira, Mehmed-paša. Budimski Hasan-paša imenovan je za čarkadžiju, tj. zapovjednika onih koji prave daske, bosanski je namjesnik imenovan za karauldžiju, tj. zapovjednika predstraža. Anadolski beglerbeg-namjesnik Saturdži Mehmed postavljen je na desno krilo, a ostali beglerbezi na lijevo krilo, dok je beglerbegu Maraša predana zaštitnica. U ovom je poretku vojska stigla pred Tatu koja je pala nakon nekoliko dana kao i Sv. Marton. No Sinan je ipak našao izliku da skine s položaja janjičarskog agu Mehmeda, Šahin Mehmedova **mj. 10. 1593.** **3. 11. 1593.** **15. 11.** **mj. 6. 1594.**

sina, osvajača Grana, i da taj položaj preda Albancu Jemišdži Hasanu, tj. Hasanu Voćaru, čije ime ukazuje na njegov prvobitni stalež.

17. 7. 1594. Na polasku na Rab pojavio se tatarski han Gazi-Giraj s četrdeset tisuća ljudi. Beglerbezi, age i odredi muteferika i čauša pošli su mu u susret da ga svečano dočekaju. Veliki vezir mu je zaželio dobrodošlicu nadarivši ga zlatnom posudom za pranje i posudom za polijevanje, zlatnom opremom za konja, dragim kamenjem optočenom sabljom i šestoperom i s tisuću dukata. Opsada Raba potrajala je dvadeset dana, a za to su se u dužnostima mijenjali Hasan-paša, Sokolovićev sin i budimski namjesnik, i Mehmed-paša, Sinanov sin, rumelijski namjesnik. Velikom veziru je (neočekivano brzo) grof Hardek predao tvrđavu uz uvjet da je posada slobodno napusti sa svojom prtljagom; zato je osvajaču pala u ruke znatna zaliha svega i svačega. Osman-paša je određen za rapskog sandžakbega s dvije tisuće vojnika u tvrđavi unovačenih na tri godine uz dnevnu plaću od devet akči, s tri tisuće janjičara, tri tisuće topova i tisuću oružara određenih za posadu. Veliki je vezir došao pred Komorn (Komorač). Papa se predala Sokolovićevu sinu Hasan-paši i Tatarima bez ijednog poteza mačem. Komorn se, zbog svoje čvrstine i zbog hrabrosti svojih braniča, narugao opsadi velikoga vezira koji ju je napustio jer se bližila jesen. Pošto se tatarski han oprostio od vojnih poduhvata sve do proljeća, evropske su čete upućene u zimovalište u Budim, Stolni Biograd (Šekesfehervar) i Beograd, a azijskima je dopušten povratak u Sivas, Dijarbekr, Raku, Haleb i Damask. Rizvan-aga je s porukom o pobjedi poslan u Carigrad; pri povratku je, uz carsko pismo, donio počasnu odjeću, sablje i počasne perjanice za beglerbegove i velikoga vezira. Premda je Sinan bio na čelu vojske kakva se od Sulejmanovih vremena nije vidjela i premda ga je potpomagao tatarski han, bio je neprijateljski i opasno ugrožen od knezova Erdelja, Moldavske i Vlaške koji su istovremeno uzdrmali osmanski jaram i nastojali da ga se te godine otresu. Stupili su i u obrambeni savez sa austrijskim carom protiv Turske. Međutim, sve to nije prošlo bez borbe, jer je u sve tri zemlje postojala jedna proturska stranka i samo je grubim

mj. 6. 1593. nasiljem bila pobijeđena. Žigmund je putem svoga poslanika Georga Ravazdija i Ivana Boldoga dugo pregovarao sa Sinanom, a ovaj putem preobraćenika čauša Mehmeda, nekadašnjeg Gregora Veresmartija, i sandžakbega iz Lipe, ozloglašenoga Pavla Markhazyja. Pred Sennyeijem, kojega je Báthory poslao Sinanu, hvalio se ovaj osvajanjem Tunisa i Golete, Arabije i Perzije, Afrike i Gruzije tvrdeći da će slijedeće zime osvojiti Beč i Prag. Čauš Mustafa je donio pismo sultana, velikoga vezira i temišvarskoga paše upućeno staležima i Báthoryju, na što se još uvijek odgovaralo izjavama vjernosti sultanu sve dok se Žigmund nije zakleo prekinuti s Turcima primivši carevu i pa-

pinu poruku, a naročito kad je došao jezuita Alfons koji ga je pridobio obećavši mu zlatno runo, te su poslanici Kristof Toma i Stjepan Ovari opozvani iz Carigrada. Oni su donijeli sultanovo pismo, koje je kneza uputilo da se obrati Sinanu i temišvarskom beglerbegu, a kojima je bilo naređeno da ne povrijede Erdelj. Nakon duge svađe, pobijedila je careva stranka sultanovu, pa je zapečatila svoju pobjedu krvlju poodsijecanih velikaških glava, na što su Báthoryjev bratić Baltazar i njegova braća, kardinal Andrija i Stjepan, pobjegli u Poljsku. U Moldavskoj je vojvoda Aron, ugrožen od Kozaka koji su spalili Jaši, ali još više uplašen imenovanjem jednoga novog kneza, mladoga Bogdana, Ferhat-pašina štićenika, u čijem je haremu bio odgojen kao musliman, otkazao poslušnost i satro Mustafa-pašu, prijašnjega pašu iz Maraša, koji je s nekoliko tisuća ljudi dohrlio ustoličiti nasilno Bogdana; satro ga je baš kada je htio prijeći kod Đurđeva zamrznuti Dunav. Odluka vlaškoga vojvode Mihajla bila je brža i krvavija, a s pravom je nazvan »Hrabri«, ali bi trebao dobiti uz to i nadimak »Nevjerni i okrutni«. Osam dana nakon što je između njega, jednoga erdeljskog i moldavskog poslanika, sklopljen savez na koji su se zaprisegnuli, okupio je sve svoje turske vjerovnike u jednom hanu kod Bukurešta da se s njima poravna. Račun je završen njihovim umorstvom. Četiri tisuće su pobili. Slično tome bilo je krvoproliće kod Durđeva, gdje je, također uz izliku da se poravnaju potraživanja s naibom Ali-hanom, okrutno prijevarom pobijeno četiri tisuće muslimana.

13. 11. 1594.

U zimu te godine pošli su sa svetom zastavom — za koju je važilo da je Poslanikova, jednom od najdragocjenijih relikvija egipatskog osvajanja, a koja je dotada bila pohranjena u Damasku — sada po prvi puta sa sirijskim janjičarima u Carigrad, a odavde u pomoć vojsci. Išlo se u pratnji od tisuću janjičara preko Galipolja u tabor velikoga vezira i po prvi puta se zastava pobjedonosno vihorila. Ovim pogledom na zastavu oduševljeni islamski borci htjeli su vidjeti kako se za vrijeme borbe često sama od sebe razvija i diže snažno uvis kao da želi letjeti pred borcima, nošena krilima pobjede. Uz to se povratio još i janjičarski aga iz zimovališta u Carigrad, što je dotada bila također nečuvena stvar, uz izliku da njegovi pređi nikada nisu zimovali na drugome mjestu nego sultan. Prisutnost svete zastave u logoru nije bio nadomjestak za opadanje ratničkog duha koji se očitovao aginim povratkom u glavni grad. Govorkanje, do kojeg je u Carigradu zbog toga došlo, pogoršale su još i glasine o sultanovoj bolesti ...

mj. 11.

Godinu dana nakon prijema uzbečkog poslanika, posljednjeg poprišta Muratove dvorske i državničke akcije, on je umro, ne bez predosjećaja svoje bliske smrti, možda ubrzane praznovjernim strahom. Njegov povjerljivi štitonoša Sadži Hasan

16. 1. 1595.

(Saatdži), tj. Hasan satničar, koji je iz seraja otišao kao namjesnik u Dijarbekr, nedavno se odande vratio i zauzeo svoje staro mjesto kraj gospodara. Njemu se u snu prividjelo da su sultan Sulejman, šejh Ištibi, sultan Murat i on, štitonoša, aktivno radili. Ovaj je svoj san napisao i to predao gospodaru. Kad je ovaj nakon tri dana dobio grčeve u želucu, vidio je u tom nagovještaj svoga blizog svršetka. Zapovijedi štitonoši da žrtvuje pedeset i dvije ovce, četiri crne, osam šarenih i četrdeset bijelih, kao što je to Sulejmanov pređ u Hasanovu snu najavio. Pošao je u krasnu vilu, koju je nedavno sagradio Sinan-paša na obali mora, odakle se vide brodovi koji ulaze iz Bijeloga i Crnoga mora u luku. Obično je dao da mu svira komorna glazba što je htjela, a ovaj je puta označio, protivno svom običaju, pjesmu sa žalosnim stihovima. Uskoro zatim su pokraj vile projedrile dvije egipatske galije pri čijim su pozdravima topovskom paljbom puknuli prozori na vili i uz zveket pali na pod. »Inače topovski pozdrav čitave flote nije naškodio prozorima, a sada su se razbili od tih galija«, rekao je Murat. »Vidim da se vili moga života bliži kraj« i suze mu obliju obraze i bradu. Slijedeće je noći umro. Bio je slab, sujevjeran, ali nije bio okrutan, nasilan. Osim bratoubojstva pri nastupu vladavine, što odgovara ustavu, i sumnje da neke robinje zapliću čvorove kao čarobnice pa su bile utopljene, nije kriv za neko ubojstvo; veziri i namjesnici nisu pogubljeni, dao ih je radije smijeniti i pozatvarati nego ih, kao njegovi pređi, odmah predati sablji. Tako je za vrijeme svoje dvadesetogodišnje vladavine velikoga vezira promijenio jedanaest puta, a muftiju sedam puta. Takvo kolebanje bilo je prirodno djelovanje njegove misli, podložne ženskoj vladavini. U početku svoga vladanja, neko je vrijeme njime vladala isključivo njegova supruga, Venecijanka Baffa, a da krevet nije dijelio s ropkinjama. Kad su mu ih nametnule majka i sestra, prepustio se svojoj prirodnoj sklonosti, užitku, da bi pomoću družica u krevetu dijelio i vladanje s Venecijankom. Kada je imao pedeset godina, bio je stotinu i dva puta otac. Nesretna plodnost, prirodnim slučajem ili zakonitim umorstvom, toliko puta izložena preranoj smrti. Sklon užitku i sujevjerju jednako je naginjao mistici i poeziji i okružio se tumačima snova i zvijezda, šejhovima i mističnim pjesnicima. Sam je pisao gazele pod pjesničkim imenom Muradi i jedini je među svim osmanskim sultanima napisao asketsko djelo: »Početak posta«. Pod njegovom vladom sagrađene su tvrđave i vile, o čemu se već govorilo na prikladnome mjestu. Još kao princ je u Manisi sagradio džamiju i zasnovao školu, a kao sultan je uz nju sagradio sirotinjsku kuhinju i bolnicu. U Meki je dao podupriječi krov galerije predvorja granitnim stupovima i obnoviti oluke i pretkrovlje. U Carigradu je dao grob Jahja efendije, brata po mlijeku Sulejmana Zakonodavca, kod Bešiktaša na Bosforu,

gdje su se najradije u blizini glavnoga grada vozili na šetnju, nadsvoditi nadgrobnim zdanjem.

Što je Murat potpomagao pjesnike tim je prirodnije što je njegova povjerljiva osoba, družbenik trojice sultana, Šemsi, sam bio pjesnik, iako ne najbolji. Njegova povijest osmanskih sultana u stihovima sve do Murata, kojem je bila posvećena, nema vrijednosti kao pjesničko djelo. To isto vrijedi i za šahnāma Lokmana koji je prema Perzijancu Fethallah Ârifu, pjesniku koji je opisao Sulejmanova djela, dobio naziv šahnāmedžije, tj. pisca kraljevske knjige (po primjeru historijskog Firdevsijeva epa) i kao takav dobio uglednu rentu od godišnjih četiri stotine tisuća akči (osam tisuća dukata), a da za dvadeset godina što je namješten nije ništa drugo uradio nego ovu kroniku lošim i blijedim stihovima osmanskih sultana u bombastičnom opisu, pod naslovom: Šamailname, tj. knjige koja sve obuhvaća. Lokmanov nasljednik kao šahnamedžija bio je sin suca Talikija, pod pjesničkim imenom Medždi, tj. »slavni«, daleko više znamenit po svom korisnom prijevodu biografija učenjaka Tašköpri-zadea, nego po svojim pjesmama. Tri pjesnika Nami, tj. »koji zaslužuje ime«, nisu kao pjesnici ostavili neko ime. Nigari je u isto vrijeme slikao i pisao pjesme, kao što to već kazuje njegovo ime, tj. »slikar«; njegove stihove kao i slike izbrisalo je vrijeme. Najveći osmanski lirski pjesnik Baki, kojem se kao takvom poklonio sam Sulejman Zakonodavac, još je za života svijetlio kao primjer. Emri i Azeri nisu se odlikovali samo kao pjesnici lirici, nego i kao pjesnici Mesnevije. Azeri je napisao romantičnu pjesmu: »Slika i snaga predočavanja«. Emri je bio jak u rimovanim kronogramima, a Azeri u umjetnosti strofa od pet i šest stihova sa refrenom. Rifaati je, kao i toliki drugi, obradio omiljenu romantičnu građu, Jusuf i Zulejha i Lejla i Medžnun. Između dvojice po imenu Alevi i dvojice Valihija ne isplati se napraviti razliku. Pokušaje njihovih stihova i ranije velike luči osmanskog pjesništva sakupili su »sakupljači cvjetova« i biografija pjesnika, onih koji su u to vrijeme živjeli. Hasan Kinali-zade je od šest stotina pjesnika tuce Kinalija, svojih rođaka, učinio pjesnicima, kao što je pokojni Kastemonac Latifi više svojih zemljaka iz patriotizma učinio po istom metru pjesnicima. Kaf-zade, bez biografija, daje samo pjesničke umotvore i Nazmi, pod naslovom: »Sakupljači sličnih djela« navodi tisuću pet stotina od pedesetak pjesnika. To je najveća osmanska zbirka pjesama i kao takva vrlo vrijedna. Mustafa Dženani, tj. »rajski«, tako prozvan po svojoj pjesmi: »Rajski vrt«, pisao je i zbirku lakrdija pod naslovom: »Neobični spomenici«, koje je sultan Murat rado slušao, ali ih nikada nije nagradio ako bi ih ranije čuo od svoga pripovjedača priča. Muratovo vrijeme je bilo doba kada je cvala umjetnost lije-

poga pisanja. Husein iz Tebriza, znameniti perzijski krasnopisac, čiji se spisi još danas u Perziji neobično skupo plaćaju kao najljepše relikvije perzijskog lijepog pisanja, umro je iste godine kad je sultan Murat došao na prijestol. On je izobrazio mnogo učenika, a više njih se iselilo u Tursku. Lijep rukopis i tada je vrijedio, kao već za Timurovih nasljednika, među čijim se unucima i praunucima nalazi više kaligrafa, i smatrao se savršenstvom više naobrazbe. Perzijski poslanik Ibrahim, koji je poslan Muratu, bio je znameniti krasnopisac, kao i Abdullah sa Krima, Emin Muhammed, mevlana Babašah iz Isfahana i Kutbedin iz Jezda, koji su svi živjeli i umrli u Carigradu. Od pravnika spomenute su muftije, astronom Takiedin i liječnik Harasedin, o kojima se već govorilo. Bojalü Mehmed-paša, tri puta nišandžija i zatim vezir, sam je bio pjesnik i tako veliki prijatelj pravnika da je svojih pet kćeri udao za pet najznamenitijih. Fazil-efendija, sam pisac, bio je dosta veliki filozof da ponuđeni mu položaj muftije odbije i da se sav posveti znanosti. Prvi je donio s puta po Egiptu rijetka djela u Carigrad. Bali-zade, kao i Abdulkadir i mula Husein, bili su nastavljači Tašköpri-zadeovih biografija. Ostavio je i jednu povijest Jemena. Dženabi je pisac jedne izvanredne univerzalne povijesti, u Evropi jedva poznate po imenu. Sin historičara Ramazana, nišandžije, pisao je pravnička djela kao i Sarigürz, Auz, Mahmut iz Kafe, Perviz efendija, Abdulaziz efendija i Sinan, pisac opaski na rubu stranica.

Budući da je Murat bio sujevjeran, ali nije bio okrutan, njegova je vlada pokrivena samo jednom mrljom vjerskog ubojstva, uskoro po dolasku na prijestol. Smaknut je šejh Hamza, koji je trebao na trkalištu biti kamenovan kao krivovjerac, jer je precijenio značenje Isusa (Ise), a kojem je odmah nakon izlaska iz tamnice prerezan grkljan, jer se sultan bojao narodnog ustanka. Plan nekih fanatika da crkve pretvore u džamije, među njima i crkvu Sv. groba u Jeruzalemu, bio je sretno predusretnut nastojanjima poslanika. Utemeljena su tri nova derviška reda, naime: Dželvetija, Ušakija i Šemsija. Od njihovih je osnivača prvi, Dželveti, bio u Brusi, drugi Ušaki, u Carigradu, a treći, Šemsedin iz Sivasa, u Medini živio i umro kao svetac, što nas manje može čuditi za vlade jednog asketskoga sultana, nego svetost Gülšenija, Jigitbaše i Ummsinanija za vladanja Sulejmana Zakonodavca. Povlastice, što ih je muftija Kazi-zade pribavio položajem kazaskera pred beglerbezima, muftija Čivi-zade prvim posjetom velikoga vezira kod muftije skupu znalaca zakona i njihovim najvišim položajima, već su rečene, kao i najvažnija djela učenog muftije. Među državnim službama dobila je najveću važnost služba reis-efendije ili državnoga sekretara za vanjske poslove. Ta je služba postojala pod tim imenom tek od Sulejmana Zakonodavca; prije njega se predstoj-

nik državne kancelarije zvao emini ahkam, tj. poglavar za zapovijedi. Sulejman mu je dao naziv reisul-kuttab, tj. glavar pisara; pod Sulejmanovom i Selimovom vladom bili su reis-efendije nišandžijama, tj. državnim sekretarima za sultanov potpis, još vrlo podređeni. Za Murata su se uzdigli do ovih, gotovo do istoga čina, zbog tako odlučne zasluge pera, kao što je Feridunovo, Okdži-zadeovo i Lam Ali-Čelebijino. Kao što Muratovim vojskovođama, velikom veziru Sinanu, Osmanu i Ferhatu pripada zasluga najvećeg proširenja carstva u Aziji osvajanjem Gruzije, Derbenda, Širvana, Karabaga i jednoga dijela Azerbejdžana, tako njegovoj državnoj kancelariji pripada zasluga najsavršenijega uređenja namjesništva, čiji je broj osvajanjima bio povećan i čije je stupnjevanje tako uređeno da su namjesnici bili ili veziri, tj. paše od tri tuga, ili su bili beglerbezi, tj. paše od dva tuga, ispod kojih su bili sandžakbezi s jednim tugom. Osmansko je carstvo tada obuhvaćalo u svome najvećem prostranstvu četrdeset namjesništava i četiri zemlje pod obavezom poreza. Od četrdeset namjesništava, osam je bilo u Evropi, četiri u Africi i dvadeset i osam u Aziji. Evropski su bili: Ugarska, Temišvar, Bosna, Smederevo, Rumelija, Kafa. Ovo posljednje dano je uz obavezu da carsku kuhinju opskrbljuje potrebnim maslom; Kandija i Arhipelag, uz koje su spadali: Moreja, Lepant i Nikomedija. Afrička su namjesništva bila: Egipat, Alžir, Tunis, Tripolis. Azijska: Anadolija, Karaman, Maraš, Adana, Cipar, Haleb (Alep), Saida, Damask i Tripolis u Siriji. Na Crnome moru: Sivas ili Rum, Trabezun, Čildir; prema Perziji: Gurdžistan, tj. Gruzija, Dagistan, tj. Kavkazija, Širvan, Kars, Van, Erzurum, Šehirsor ili pravi Kurdistan; u Mezopotamiji: Basra, Bagdad, Raka, Mosul, Dijarbekr; u Arabiji: Džida, Sana, Zebid i Meka, šerifovo sjedište. Četiri zaštićene zemlje, a uz obavezu plaćanja poreza, bile se: Erdelj, Moldavska, Vlaška i Dubrovnik. U tim dalekim granicama obuhvaćalo je Osmansko carstvo tada u Evropi: čitavu Grčku, Iliriju, Meziju, Macedoniju, Panoniju, Traciju, Daciju, carstva Pira, Perzeja, Rescuporisa i Decebala, carstva Tribala i Bugara; u Africi: Ptolomejsko carstvo i kartaško područje s Numidijom između obje kraljevine; u Aziji: carstvo znamenitog kralja Mitridata, Antioha, Atala, Pruzija, Herodovo, Tigranovo, neslavnih kraljeva Kapadocije, Cilicije, Komagene, Iberaca i Skita, jedan dio parćanskoga carstva, osim grčkih republika i punske trgovačke države. Bilo je to dvadeset kraljevstava u četrdeset namjesništava, od bujica Sirte sve do Kavkaza i krajeva što ih oplakuje legendarni Hidaspes.

GLAVA ČETRDESETPRVA

Od ustoličenja Mehmeda III do osvojenja Kaniže

[Sa Mehmedom III završava se skrivanje smrti sultana dok ne dođe prijestolonasljednik iz svoga sjedišta udaljenog od Carigrada. Odsada će svi sultani iz mraka prinčevskog zatvora, što je značila vila (kafez), odmah stupati na svjetlost prijestola, a da se prije toga nisu morali udaljavati u obližnju provinciju da bi se okušali kao upravljači. Mehmedova mati Safije, Venecijanka Baffa, krila je sultanovu smrt i od vezira, tako da je bostandžibaša tek četvrti dan otišao bez pisma od nje, dakle samo s usmenom obaviješću u Manisu; a i Mehmed se nije žu-
18. 1. 1595. rio, te je stigao tek osmi dan. Tada su topovi i telali objavili kraj jednog i početak drugog sultana. Pošto su mu se svi velikaši poklonili poljubivši ruku ili tlo pred prijestolom, pokopan je Murat III. Njegovo tijelo nosila su četvorica visokih dvorskih službenika: vrhovni dvorski upravitelj (kapu aga), vrhovni nadzornik seraja (seraj agasi), vrhovni rizničar (hazinedarbaši) i vrhovni kuhar (kilardžibaši), a pokopano je na groblju oca mu Selima uz njegovu džamiju. Stari dvor se odmah rasturao, jer su se dvadeset sedam kćeri i cijeli harem umrlog sultana, sa svima onima u njemu što su za njegova života tako bili utjecajni, premjestili i tako se dvor lišio svoga nekadašnjeg značenja; devetnaest prinčeva bilo je po kanunu umoreno; četvorica su, međutim, bila odgojena sa svom brižljivošću kao da im je namijenjen prijestol. Iz Manise je pozvan brat Mehmedove amme, lala Mehmed, i postavljen za vezira; pošto je učitelj novog sultana Nevaiji uskoro umro, Seadedin je zadržao svoje staro mjesto. Treći dan po ustoličenju zatražena je podjela novca vojsci u iznosu od stotinu trideset šest kesa, a svaka bi imala 10.000 dukata; ipak se podijelilo samo dio te zatražene sume, time što su samo janjičari dobili 660.000 dukata.

Osam dana nakon što je uzeo vlast, sultan je u svečanoj povorci otišao u džamiju na molitvu; a to se već dvije godine nije događalo, jer su žene i nijemi funkcionari iz harema odvraćali sultana bojeći se otvorenih uvreda od vojske. Zatim je
4. 2. 1595. došlo do uobičajenih promaknuća. Iz paževske škole u Edrenu i Carigradu dobilo je položaje sa plaćom 1.270 osoba. Kazaskeri i defterdari su se promijenili. Kapudanpaša Džagal-oğlu pao je u nemilost, a njegovo mjesto je dobio zet Halil, janjičarski aga (Hasan) bio je smijenjen. Tada su upućena pisma vladarima u kojima su obaviješteni o promjeni vladara; u Aziju: vladaru Samarkanda i Buhare Abdullah-hanu, perzijskom šahu Ābazu, Levendu i Aleksandru, knezovima Gruzije, Ačikbašu i Dadijanu, tj. gospodarima Mingrelije i Kolhisa; od evropskih

vladara, kralju Engleske, Francuske i Poljske, duždu Venecije i Dubrovnika, te četrdesetorici namjesnika Carstva. Zatim se, po običaju, početkom veljače (februara) podijelila počasna odjeća među vezire i kazaskere, nišandžije i defterdare; a pet dana potom, pečat novog sultana predan je ne dosadašnjem velikom veziru i vrhovnom zapovjedniku Sinanu, nego njegovom suparniku i protivniku Ferhatu sa postavljenjem za vrhovnog zapovjednika i nalogom da krene protiv Vlaške. Sinan je po treći puta upućen u Malharu sa 300.000 akči mirovine; njegov sin Mehmed, koji je bio rumelijski beglerbeg i budimski namjesnik, bio je opozvan, a na njegovo mjesto postavljen Hasan, sin Mehmed-paše Sokolovića. Na divanu, što ga je sazvao veliki vezir, odlučilo se da je prešnije ići na Vlašku nego na Budim. No par dana kasnije uzbunile su se spahije zbog mjesta i novca, a veliki vezir im je oštro i uvredljivo odgovorio. Oni su tada zatražili iz riznice 48 milijuna akči za plaće i dodatak uz ustoličenje, što je udovoljeno. No oni nisu htjeli dotaći novac, nego su zatražili glavu velikog vezira. Kada nije pomoglo uvjeravanje, strpljenje izda janjičarkog agu i on ih svojim trupama razjuri. Za to im se naredni dan podijeli 100.000 pjastera, a agi obuče kaftan. Dan kasnije mirno se izvrši isplata vojničkog kvartala.

16. 2. 1595.

22. 4.

Dva dana potom, Sinan-paša krene sa svetom zastavom na Vlašku. Marš je završio u Đurđevu (Jerköi). Sedam galija sa opskrbom za topove došlo je iz Crnog mora pred Ruščuk. Kada je most preko Dunava bio gotov, vojska se kretala ka Bukureštu; četiri milje odatle, u gorovitom i močvarnom prolazu Kalugeran nalazila se vlaška vojska. Započne bitka, u kojoj su četvorica paša: Saturdži Mehmed, Hajdar, Husein i Mustafa, prešli most, borili se od zore do mraka, te neprijatelju oduzeli dvanaest topova, ali su bili odbijeni u močvare, gdje su propali; jedva se iz močvare spasi sam Sinan. Kako je u noći odletio jedan dio barutne opskrbe, što ju je zapalio jedan zarobljenik, vojska pomisli da je to noćni napad i nastane strka i bijeg. U međuvremenu se Mihajlo povuče ka Bukureštu i Trgovištu, a odatle na erdeljsku granicu. Veliki vezir se prebaci u Bukurešt. U ratnome vijeću se odluči da se ova dva grada utvrde pomoću jedne utvrde; u prvom je za to odabran dvorac vojvode Aleksandra i to je obavljeno za dvanaest dana; Saturdži Mehmed-paša, namjesnik Vlaške, sa 1.000 janjičara i 1.000 drugih najamnika (kuloğlu) bio je ostavljen kao posada, a za mjesec dana su Trgovište i Bukurešt utvrđeni drvenim nasipom. Nakon šest sedmica pojavi se Mihajlo pred Trgovištem i uzme ga nakon trodnevnih jurišanja, a posada od 3.500 ratnika sa Ali-pašom i Koči-begom na čelu bude zarobljena, nabodena na kolac, a utvrda razrušena. Sinan se povuče ka Bukureštu, kojeg uskoro napusti, a drveno utvrđenje razruši. Topovi su natovareni na ko-

17. 8. 1595.

5. 10. 1596.

la i vojska se u najvećoj zbrci dovukla do Đurđeva. Tu prijelaz oteža nezgodna financijska mjera. Kako je za kaznenog pohoda bio običaj da se za svaki plijen moralo platiti, a to nije bilo dosada učinjeno, to su sada na mostu stajali zapovjednik i pisar da bi od vojske uzeli zakonsku petinu. Zbog toga zakasni prijelaz, a Mihajlo skrene vojsci u zaleđe. Tek tada se obustavi naplata, vojska natisne na most, Mihajlo ga topovima prepolovi, a u tom metežu, te na prepolovljenu vojsku, napadne svom snagom i nanese joj krvav poraz; Đurđevo je zauzeto, a posada pobijena.

Dan, kada je Sinan pošao na Vlašku, bio je sedmi dan kako je carski zapovjednik u Ugarskoj, knez Mansfeld opsjedao Gran; a pod njim su bili zapovjednici njemačkih, ugarskih, čeških, talijanskih i belgijskih plemića. Nakon što je opsada trajala već mjesec dana, pojavi se 20.000 osmanskih ratnika da na otvorenom bojištu odmjeri snage. Ove trupe vodio je sin veli-
2. 9. kog vezira Sufi Sinan-paše, ali su bile tučene uz velike gubitke; cijeli tabor od 1.500 šatora pao je kao plijen. Opsada se onda nastavila i tek kad je osvojen grad s vodom, a voda se plaćala dukatima, te kad je pao hrabri beg Grana Kara Alija, beg Kopana Abdullah bio zarobljen, a pismo za pomoć bilo neuspješno, pregovarao je Mehmed, rumelijski beglerbeg, o predaji tvrđave koja je dnevno tučena sa 1.500—1.800 topovskih pucnjeva. Uvjet je bio slobodan odlazak sa ženama, djecom i prtljagom na trideset brodova do Višegrada, što je bilo prihvaćeno, te je 500 ratnika i 1.000 drugih (žena, djece, ranjenika i bolesnika) odvezeno. Turci su, tokom svoga boravka u gradu, sačuvali njegove starine i čak slike, koje su njemački vojnici odmah po predaji upropastili i uprljali dvorac, što su ga Turci godinama čisto držali. Padu Grana slijedio je pad Višegrada. Na vijest o
8. 9. 1595. tome, zapali sandžakbeg Mehmed svoj utvrđeni grad; na hrvatskoj granici je Lenković zauzeo Klis i zatim ga izgubio; Baboču su Zrinjski i Erdödy osvojili, Petrinju je opsjeo Ahmet, a Kostajnicu Sigismund od Herbersteina, kapetan hrvatske granice; Šolnok su uzalud iskušavali Madžari, a Lipu Turci.

U Carigradu su zaredale tužbe na nepovoljan ishod rata.
mj. 9. Sultan je tada naredio javnu molitvu na trgu iza brodogradilišta i imam Aja Sofije, šejh Muhijedin, tj. »onaj koji ponovo budi vjeru«, učio je Kuran i tumačio predaju (hadis). Osam dana potom je Carigrad i Malu Aziju pogodio jak potres i mnoga su mjesta bila uništena. Čim je veliki vezir prispio u Carigrad, pao je opet u nemilost zbog poraza u Vlaškoj i pada Grana pripisivanog kukavičluku njegovog sina koji se zatvorio u
19. 11. 1595. Budim. Sultanov pečat dan je vrhovnom dvorskom upravitelju, lala Mehmedu; u mladosti čauš, potom pisar pobožnih zaklada iz Meke, posrećilo mu se preko žene, koja je bila Mehmedova amme, da postane defterdar, vrhovni dvorski upravitelj krunskog

princa, a kad je ovaj stupio na prijestol, i vezir, te sada veliki vezir. Nijedan veliki vezir od dvije stotine, koliko ih je dosada brojalo Osmansko carstvo, nije u kraćem roku (dvanaest godina) prešao put od najnižeg do najvišeg zvanja. No on umre tri dana po svom postavljenju; njegova smrt se uzme za znak neba da se položaj vrati Sinanu, koji ga, iako star osamdeset godina, preuzme po peti put, što je također jedinstven slučaj. On se sukobio ne samo sa sultanovim zetom Ibrahimom, s kojim nije više bio u dobrim odnosima, jer se ovaj nadao njegovom položaju, nego je imao hrabrosti da sultana prisili na odluku da sam krene na bojno polje. U tome su mu pomogla mrmljanja janjičarske vojske koja je izjavila da neće ići, ako im sultan ne stane na čelo, ali i drugi uglednici i ulema zagovarali su nužnost sultanova odlaska. **22. 11.**

S proljeća je Sinan naglo umro (a da ni dan nije bio bolestan); bio je rodom Albanac, bio je čvrst i strog, ne rijetko grub, pa ga kao takvog nisu voljeli ni učenjaci ni pjesnici. Neumjereno bogatstvo, što ga je ostavio, bilo je izraz njegove žudnje za dobrima, te njegova odricanja od tadašnjeg luksuza; mada se suma od 500.000 dukata čini nevjerojatnom, ipak se dugi spisak raznih dragocjenosti može usporediti i povezati sa od historičara danim spiskovima ostavština ranijeg velikog vezira Rustem-paše i kasnijeg Nasuha. Sa njegovom smrću i smrću njegovog nasljednika, sultanovog zeta Ibrahima, dolazi za velikog vezira jedan od najiskrenijih i najistinoljubivijih historičara, Alija, čija historija Carstva, na žalost, time i prestaje. **3. 4. 1596.**

U ovoj godini redali su se i poslanici u Carigradu. Venecija je preko Donada obnovila svoju kapitulaciju. Šah Abaz je preko Zulfikara poželio sreću novom sultanu i obavijestio ga o pobjedi u Horasanu nad uzbečkim vladarom Mumin-hanom, a sultan je odvratio saopćenjem o osvajanju Erlaua. Ruski i perzijski poslanik, koji su došli čestitati novom sultanu, a onda trebali ići u Gruziju da uspostave mir između tamošnjih vladara, bili su vraćeni, jer su se Turci bojali da Rusija i Gruzija ne sklope savez protiv njih. Engleski poslanik je širio glasine da je od svoje kraljice ovlašćen povezati Tursku i Poljsku protiv vojvoda Moldavske i Erdelja. Duša vlasti bila je i dalje Venecijanka Baffa koja je nad sinom vladala ranije kao sultanija haseki, tj. »ljubimica«, a sada kao sultanija valide, tj. »majka«, a koja je sada strahovala zbog njegove odluke da ide na bojno polje, gdje ga nije mogla pratiti. Čak je, zbog održanja vlasti, predlagala da se pobiju svi kršćani. No to joj nije uspjelo, jedino je jednim fermanom bilo naloženo svim Grcima, koji su bili neoženjeni, da u roku od tri dana napuste Carigrad. Odmah po ustoličenju njezina sina, on joj je bio odredio dnevno 3.000 akči, pored 300.000 zimskog dara i jednako toliko ljetnog dara, što se moraju plaćati u novom novcu. Uskoro potom dodijelio

joj je milijun akči kao dar za papuče. Odmah po stupanju na prijestol, sultan je naložio istragu o sumama, što ih je njegov otac posudio od raznih javnih kasa: od kase četiri opskrbnika i kase defterdara i za namiru svota, što su zaostale od strane riznice, namijenio pedeset milijuna akči. A vrhovni dvorski upravitelj lala Mehmed izdao je više nego dvostruko od toga, te je dospio pod istragu, što je povjerena prvom defterdaru i veziru-kapudanpaši Džağal-oğlu (Čikali). Osim više drugih istraga nad defterdarima, bila je naložena i jedna nad upravljačima pobožnih zaklada ranijih sultana i ova je povjerena vezirima.

Iz Vlaške su počela prispijevati pisma-molbe kneza Mihajla u kojima je sultana molio da ga ponovno primi u milost i lensku obavezu. Došlo je do žestokog spora između sultanovog učitelja Seadedina, koji je bio određen pratiti vladara na pohodu, i muftije: prvi je podržavao Mihajla uz uvjet da sinove da za taoce, a drugi je odbio da se s njim, nakon onog što se dogodilo, bilo pregovara bilo da mu se dopusti prijeći na Islam.

21. 6. 1596. Seadedin je na maršu, što je započeo sa ljetom, bio visoko uvažavan, ispred vezira je išao sultanu i s njim se savjetovao; čak je u Edrenu za svoga dvadesetšestogodišnjeg sina Esada isposlovao da bude carigradski sudac, ali je to omela valide sultan (carica-majka) koja je štitila dotadašnjega suca Abdullaha. Veliki vezir Ibrahim, Seadedinov zaštitnik, podijeli tada njegovom sinu još viši položaj vrhovnog anadolskog suca. Vojska se zadržala četiri dana u Filibu (Plovdiv), a onda je taborovala u Batočini; u Beogradu sultan da zatvoriti Sinanovog sina Mehmeda i defterdara Aliju Čauša Gedždihana, tj. »kriva usta«, kojima je pripisan neuspjeh kod Grana; no ipak su nešto kasnije bili pomilovani. U blizini Slan-kamena održi se ratno vijeće i odluči se krenuti na Eger. Po prelasku Dunava, vojska se utabori u ravnici Segedina. Tu je stigla vijest da je ugrožen Hatvan, te je veziru Džigali-zādeu povjeren zadatak da mu pomogne; no kako se on sporo kretao, Hatvan bude zauzet i posada okrutno pobijena. Uz pomoć Hasana, sina Mehmed-paše Sokolovića, opsadno topništvo bude prebačeno do Erlaua, gdje se vojska utabori

2. 9. krajem rujna (septembra).

Posadi je poslan zahtjev da prijeđe na Islam ili da preda grad uz prisegu slobodnog odlaska. Sedmog dana se posada povuče u utvrđeni grad. No Valonci se pobune i prisile glavare na predaju, a ove Turci smjeste kao taoce u šator defterdara Mehmed-paše. Ipak se janjičari nisu obazirali na sultanovu riječ, jer su okrutno pobili 2.500 ratnika posade za odmazdu zbog pokolja u Hatvanu gdje su Valonci jednako okrutno postupili s turskim vojnicima. Od deset glavara, koji su izuzeti iz ovog pokolja, dva su prešla na Islam, druga dva su se oslobodila već u taboru, dva su kasnije utekla iz kule Nebojše u Beogradu, iz koje su kasnije bila još dva oslobođena. Na čelu posade grada postavljen je anadolski beglerbeg Mehmed, janjičarski

veli postao je namjesnik Rumelije, a na njegovo mjesto je došao konjušnik Hasan Tirnakdži, tj. »gol kao prst«. Aga nijemih dvorskih službenika poslan je s pismom o pobjedi. Što je on uskratio govorom, to je iznijelo sjajno pismo Seadedinovo i njegove glasovite kaside.

Deset dana nakon pada Egera, zbile su se tri značajne bitke u ravnici Kerešteša između osmanske i ugarsko-erdeljske vojske. Prvog dana potučen je Džafer-paša, nakon što se lavovski opro neprijateljskoj premoći, uz gubitak 1000 janjičara, 100 spahija i 43 topa, zbog čega ga je smijenio rumelijski beglerbeg, a ovoga opet vezir Hasan Sokolović. Sultan, naklon povlačenju, održao je ratno vijeće u kojem je Seadedin, njegov učitelj, s velikom rječitošću zagovarao nužnost da on ostane i da neprijatelja tuče u ravnici: »nečuveno bi bilo da jedan osmanski padišah bez razloga okrene leđa neprijatelju«. Smjesta se napisalo pismo Tatar-hanovom bratu, Feth-Giraju u kojem se od njega tražilo da pribavi zarobljenike. Seadedin je pismom zatražio od Mehmed-paše, zapovjednika Egera, da smjesta pošalje trupe koje trebaju za desno krilo bitke, a ovaj osobno dođe. Tatari su poslali šezdeset zarobljenika u lancima, od kojih se saznala jačina udružene neprijateljske vojske, a onda su pobijeni. **23. 10. 1596.**

Drugog dana su se borili Hasan Sokolović, zatim sin pogubljenog velikog vezira Ferhata, Sinan i ćehaja velikog vezira sa zapovjednicima Schwarzenbergom i Teuffenbachom oko gaza kroz močvare. Tom prigodom palo je par stotina ratnika na obje strane. Trećeg dana stajale su obje vojske u cjelini jedna naspram druge. U sredini oko svete zastave nalazio se sultan, iza njega šest odjela njegove konjaničke pratnje, zdesna veziri, slijeva vrhovni vojni suci s učenim Seadedinom na čelu, a u zaleđu prtljag koji je predan mutefericima na brigu. Kola su, kao i obično, bila povezana lancima i tvorila su obrambenu liniju prednje strane. Na jednom krilu bila su četiri beglerbega: Anadolije, Karamana, Haleba i Maraša, a na drugom Rumelije i Temišvara. Prethodnicu je vodio beglerbeg Dijarbekra, podvrgnut veziru Džaǧal-oǧlu (Čikali). Jedna crkva na prijelazu jednog gaza močvare zaposjednuta je od janjičara i topnika. Ali ovdje Ugari i Nijemci napadnu tek kasno popodne i dovedu u pomutnju dio vojske gdje je bio sam sultan. Ovaj se pri približavanju opasnosti uputi u šator Junuza, zapovjednika muteferika, u pozadini vojske. Boj su dobili Nijemci i Ugari, zaplijenjeno je 109 topova, a dan se završavao kad je Maksimilijan izdao oštar nalog da se ne smije pljačkati; no taj nalog su ovi zaboravili i bacili se pljačkajući na sultanove šatore, gdje su paževi, kuhari, nosioci drva, vodiči deva, konjušari, podizači šatora, u nedostatku oružja, hvatali za štapove, kutlače, sjekire, noževe, ražnjeve, kolce i tako se branili. U tom času opasnosti, u kojem se, prema Kuranu, srca dižu u grlo, sultanu je govorio Seadedin da pobjeda traži strpljenje i da iza teškoća dolazi raz- **24. 10.** **26. 10.**

vedravanje. Mehmed je bio odbacio Poslanikov ogrtač, koji je najsvetija relikvija sultanske riznice, i čvrsto se držao za svetu zastavu. Bitku je odlučio Džagal-oğlu (Čikala), koji je s konjanicima prethodnice izbio iz rezerve, u kojoj se nalazio, u času kada su Ugari i Nijemci već zabadali bajrake-krstaše među sanduke sa blagom i na njima počeli plesati. U manje od pola sata Čikala je 20.000 konjanika, koji su napali desno krilo tabora, najurio u močvare i uništio; paničan užas zahvatio je ugarsko-njemačke trupe; bijeg je bio sveopći. Više od 50.000 ratnika uništeno je u močvarama ili pod sabljom Tatara, koji su sa svih strana gonili bjegunce, a zaplijenjeno je 10.000 dukata i 97 najljepših topova. Za ovu sjajnu pobjedu zaslužni su bili Seadedin, koji je uspio sultana zadržati, i vezir Čikala, koji je, još iste večeri, ušao u sultanov šator i bio tamo pozdravljen kao veliki vezir.

Čikala je svoje kratko vrijeme obilježio lahkomislenim, žestokim i štetnim mjerama. Tokom prva tri dana svoga imenovanja vježbao je vojsku; među lenom obdarenim i plaćenim ratnicima nedostajalo je trideset tisuća, kojima je on oduzeo ne samo plaću, nego ih je proglasio bjeguncima i kao takve gonio novčanim i drugim kaznama. Neke je odmah i posjekao, a neke je unizio pred vojskom, kao na primjer halepskog pašu. Time je htio uvesti jaku stegu, ali je postigao nepovoljan učinak. Ovi, proganjani sa svih strana, pobjegli su u Aziju, tamo se združili i kasnije podigli opasnu bunu. I Krim je uzbunio, jer je smijenio hana, koji nije sam došao, nego je poslao svoga brata. Čikalina uprava trajala je samo mjesec dana. Čim se sultan približio Carigradu, dođe mu Sulejman-aga, najpovjerljivija nijema osoba valide sultan (carice-majke) s pismom kojim mu je poželjela sreću i zamjerila imenovanje Čikale. Sultan smjesta pozove čaušbašu Kitabdži Omera i naredi mu da od velikog vezira uzme pečat i preda ga ranijem, Ibrahimu. Čikala je protjeran u Malu Aziju, u Akšehir; Hasan, Sokolovićev sin, koji je ostavljen namjesnikom Beograda, morao je, samo zato što je prisustvovao Ibrahimovom smjenjivanju, ustupiti svoje mjesto Saturdži Mehmedu; čak duša cijelog pohoda, hodža Seadedin, dobio je nalog da se povuče u osamu i da se odsada ne miješa više u političke poslove, a ni u poslove unapređenja uleme. I nišandžija Lam Ali-Čelebi, koji je u izvještaju o pobjedi previše hvalio Čikalu, bio je zamijenjen reis-efendijom Musom, a na mjesto ovoga je došao Okdži-zade. Da bi se Seadedin još više uvrijedio, smijenjen mu je sin sa položaja anadolskog vrhovnog suca, a mjesto je dano njegovom neprijatelju Kušjahji, dosadašnjem sucu Meke. Bilo je pokušaja da se Seadedin otjera iz Carigrada, ali se u tome nije uspjelo. Sultan se zadržao u predgrađu Daut-paša, a onda krenuo na trijumfalni put u Carigrad.

Perzijski poslanik je došao nešto ranije da čestita ustoličenje i obavijesti o pobjedi nad Uzbecima. Bio je to han Erdebila, Turkmenac od plemena Karamanlü, sa pratnjom, sve sami ljudi visoke i profinjene kulture, jer je perzijska tradicija bila da poslanici mogu biti samo vrlo obrazovani i istančani veledostojnici. Bio je najsvečanije dočekan, primili su ga veziri, a i sultan na svečani prijem. Došli su i ostali, poslanici iz Fesa, venecijanski konzul, engleski i francuski poslanik koji je ponudio pomoć u floti, ako sultan kani opremiti flotu za pomoć Maurima koje su pritiskali Španjolci. Šerif iz Meke poslao je kao dar za ustoličenje staru prekrivku Kabe i Poslanikova groba, obnavljujući tako stari običaj kojim su šerifi iz Meke ovu prekrivku slali na dar halifama i seldžučkim vladarima; tako je bila poslana osvajaču Egipta, sultanu Selimu I, ali otada nije slana. Veziri i ulema izišli su u počast u susret raskošnoj devi koja je nosila sveti teret i pratili su je od Ejubove džamije do seraja, gdje ju je svečano primio veliki vezir. Zanos emira i derviša pri svečanom ulasku svetih prekrivki uz zvuke svirala i bubnjeva djelovao je toliko zarazno na promatrače među narodom, da su mnogi kršćani i židovi, zahvaćeni tim zanosom, ispružali ruke kao što to čine muslimani. Povod je za ovaj dar mogao dati Mehmed-paša Šerif, tj. jedan od Poslanikovih potomaka, nekada defterdar, a sada namjesnik Egipta, koji će kasnije, htijući i u plaćanju uvesti stare običaje, biti ubijen u otvorenoj vojničkoj pobuni. Pred njim su šerifi nosili na glavi posebno obilježje, što ga je on promijenio u zelenu boju, koja je i danas isključiva boja turbana emira ili šerifa. Mehmed-paša je pobunu vojske u Kairu umirio povećanjem plaće, a ne sniženjem kako je prvotno zamišljao. No ako je ova pobuna bila lahko riješena, ona na Krimu je bila mnogo teže otklonjena. Ibrahim, veliki vezir ponovno, postavio je svoga čovjeka, Gazi-Giraja, za hana, što je dovelo do krvavih borbi. Jer čim je on ponovno postavljen, poslao je pretstojnika muteferika, Hanedan Čerkeza, sa dva pisma, jedno je bilo za Feth-Giraja, a drugo za Gazi-Giraja. U njima se nalagalo da jedan od njih zavlada, i to onaj kojeg zemlja hoće. Komesar, opredijelivši se za Gazi-Giraja, objavi pismo koje je ovome bilo naklono, te nastane gužva u zemlji, gdje je svaka stranka vukla na svoju stranu i pozivala se na svoje pismo. Ipak, na kraju, Feth-Giraj je bio slabije sreće i, napušten od svojih pristaša, podvrgne se i ode bratu na poklonjenje, ali bude na izlasku od hana zaskočen i ubijen.]

23. 11. 1596.

mj. 12. 1596.

Vrhovno zapovjedništvo vojske za rat u Ugarskoj predano je ove godine najmlađem veziru, serdaru Mehmedu Saturdžiju, tj. »kovaču noževa za rat«. Budući da je bio bez vlastita imetka, dobio je za opremu deset tisuća dukata. Podređeni su mu Ali-aga, janjičarski ćehaja, i Ahmet Etmekdži-zade, tj. »pekarov

sin«, svaki s deset tisuća janjičara, ovaj kao defterdar u ratu
9. 6. 1597. sa stotinu milijuna akči za isplatu četa. Početkom lipnja pošao je Saturdži iz Carigrada. Do prve postaje ispratili su ga veliki vezir i muftija. Tek je nakon tri mjeseca logorovao u srijemskim ravnicama, gdje su se s njim sastali bosanski namjesnik Hafiz Ahmet i Murat, namjesnik Dijarbekra. Kod Kurtarana su mu došli u susret budimski paša Mihalidžlü Ahmet i rumelijski
24. 9. Veli-paša. Tek je početkom jeseni, pošto je Papu osvojio nadvojvoda Maksimilijan, a Slatinu u Slavoniji iscrpio Sigmund Herberstein paleći je, pljačkajući i odvodeći pučanstvo, Rab je uzalud bio podsjednut uz gubitak nekoliko tisuća ljudi. Totis je ubojnom rukom u navali pao plijenom pomoću petardi, serasker se svom svojom snagom okrenuo prema ovom posljednjem mjestu i, kad ga je opet osvojio, pošao je na Vaš. Na putu
10. 10. onamo stigne vijest da Erdeljac opsjeda Temišvar, pa je beglerbezima Sivasa, Rake i Adane, koji se još nisu sjedinili s vojnim taborom, dan nalog da oslobode Temišvar. Početkom stu-
1. 11. denoga stigao je serdar pred Vaš. Nakon četrnaest dana došlo je do trodnevnog juriša i konačno je došlo do okršaja u kojem su Saturdžija potukli Kolonić, Nadasdy i Palffy s gubitkom od tri tisuće ljudi. Ustanak janjičara prisilio je serdara da tobože pregovara za oružano primirje. Murat-paša iz Dijarbekra, njegov zet Kasi-zade Ali-paša i budimski sudac Habil efendija sastali su se na otoku pred Vašom s carskim komesarima, ali bez uspjeha. Azijske čete su se vratile kući, a redovita konjica je raspoređena u zimovališta Pečuha, Osijeka, Bača i Sombora. Saturdžijevi ljudi su zauzeli Čanad i Arad Nađi-Lak, a Erdeljac je zauzeo utvrde na rijeci Maroš: Fel-Lak, Šóš-Kérek i Marton, ali je Temišvar uzalud opsjedan. Saturdži je opravdao neuspjeli vojni pohod odsutnošću tatarskoga hana koji se nije pojavio na bojištu, iako je bio pozvan posebnim pismima. To je povećalo sultanovo negodovanje prema velikom veziru Ibrahimu kojemu nije oprostio Gazi-Girajevo ponovno postavljenje, što je dovelo do umorstva Feth-Giraja s njegovom čitavom obitelji. Sultan se dogovarao o izboru novoga velikoga vezira s muftijom Bostan-zadeom koji je doduše u početku stao na Ibrahimovu stranu, ali, kad je vidio sultanovo neraspoloženje, primijeti da prema redu mjesto pripada drugom veziru Džerah Mehmedu. »To je istina«, reče Mehmed, »ali mu nedostaje prosuđivanje i sposobnost« i on imenuje, prije toga zbog iznuđivanja u Egiptu u Sedam kula bačenoga i zatim novcem iskupljenog, evnuha Hasan-pašu, koji je carici-majci žrtvovao novac da ga iskupi.
3. 11. 1597. Nije mu taj položaj pribavila veća sposobnost pred drugim vezirima i ljudima koji su bili pred njim (on je bio zadnji po redoslijedu), nego ogromne svote novca koje je poklonio validi i obećao da će joj ih svake godine pokloniti. Bio je već dosta nespretan, što je pri prodaji položaja onima koji su najviše nudili naveo validu, kojoj bi morao izručiti te svote, ali

je bio još neoprezniji htijući srušiti vrhovnog dvorskog upravitelja Gazanfera i kod sultana poradio da ga smakne. Mehmed ne samo da nije pristao na to, nego je to rekao majci, a ova vrhovnom dvorskom upravitelju. Ovaj da se osveti, podrži prijavu da veliki vezir prikazuje validu pred narodom kao veliki izvor svih podmićivanja koji sve uzbuđuje svojim iznuđivanjem. Prijavu je podnio janjičarski aga Tirnakdži kao dokaz pred sultanom. Uz to se još našlo da je veliki vezir predložio jednoga od dvojice kazaskera, Bakija (pjesnika) ili Kara Čelebi-zâdea (historičareva oca), nakon smrti muftije Bostan-zâde, dok je sultan za taj položaj odredio svoga hodžu Seadedina. Veliki vezir je tri puta govorio protiv Seadedinova imenovanja, a bio mu je već dugo neprijatelj i kad je sebi dopustio da se o njemu na nedostojan način izražava, sultan je ipak potvrdio Seadedinovo imenovanje i još se jače rasrdio na njega. Sada su se ujedinili muftija Seadedin, vrhovni dvorski upravitelj Gazanfer i janjičarski aga Tirnakdži da obore velikog vezira. Caricu-majku (validu) su podjarili opisujući nevaljalstvo koje je pokrivao njezinim imenom, pa su dobili od nje smrtnu osudu za njezina čovjeka. Na dan kada je u Üsküdaru u prisutnosti sviju vezira položen kamen-temeljac za džamiju sultanije-valide, preuzeo je bostandžibaša Ferhat državni pečat i s njim njegova dotadašnjeg nosioca. Hasan je odveden u Sedam kula i tamo je, nakon sedam dana, ugušen i sahranjem uz medresu što ju je bio utemeljio. Janjičarski aga je Hasanovu palaču i čitav njegov imetak stavio pod pečat državnoga imetka; budući da je riznič ar pobjegao, to čitav plijen nije odgovarao očekivanome. Državni pečat, koji je Ibrahim po treći puta očekivao, predan je utjecajem hodže Seadedina drugom veziru, Džerah Mehmed-paši uz energičan dopis: »Ako svoju dužnost ne budeš izvršio, bit ćeš raščetvoren, a Tvoje će ime biti na vječnu porugu«. **8. 4. 1598.**

Slijedeći je vojni pohod započeo gubitkom Raba; otvoren je Schwarzenbergovim i Palffyjevim lukavstvom i petardama je osvojen. Posada je svake godine dobivala svoju zalihu u hrani iz Pećuha, a dovozilo ju je dvije do tri stotine volovskih kola. Često ih je neprijatelj odrezao tako da je pet do šest tisuća volova nestalo u okolici Pećuha i umjesto volova u kola su upregnute žene ugarske raje. Ova su kola dovozila i vino, kojem se odao janjičarski aga, u svemu suprotnost hrabroga beglerbega Mahmuta, pa je disciplina bila jako zanemarena. Od dvije tisuće džebedžija i dvije tisuće janjičarskih vojnika-novaka, robovskih sinova (kuloğlu) koji su sačinjavali posadu, većina ih je bila oženjena u Pećuhu, Kopaniju i Stolnom Biogradu tako da bi tvrđava često ostajala bez posade. Računajući na tu okolnost, približili su se noću Palffy i Schwarzenberg i husari koji su znali turski, pa su straži na vratima javili dolazak kola sa živežnim namirnicama. Rekli su da su s mukom izbjegli nevjernicima koji su im bili za petama. Straža (jedan jedini mladi

janjičar je trijezan i budan vršio tu dužnost), rečeno je, neka se pobrine da se brzo otvore vrata. Zavaran tim razgovorom, most je ostao nepodignut pa je postavljena petarda. Ona je razorila vrata, a Nijemci i Madžari su ušli. Do danas se u narodu održala priča da je tada na tornju kukurijekao željezni pijetao, a zvona, na vodenim vratima isklesana od kamena, počela su zvoniti. Paša se viteški branio s dva mača, s po jednim u svakoj ruci, sve dok nije bio sasječen, a glava mu je, nataknuta na kolac, izložena na madžarskoj tvrđavi. Tri stotine Turaka zavuklo se u spremište za puščani prah na tvrđavi Helingberg pa su digli u zrak sebe i isto toliko neprijatelja u tvrđavi, na bedemu. Pijani janjičarski aga, kažu, imao je kod sebe dvadeset i pet tisuća dukata i da mu je Palffy rekao prije nego mu je dao odsjeći glavu kao što je navodno osvajač Carigrada rekao Notarasu: »Zašto novac nisi koristio za obranu tvrđave?« Od čitave posade pobjeglo je samo četiri do pet ljudi u Budim, čiji je beglerbeg o tom poslao obavijest serdaru Saturdžiju, a koji se još uvijek nije pomaknuo iz zimovališta pred Beogradom. Tek
18. 6. pošto je dobio pojačanje iz Carigrada, pošao je iz Beograda i dao pod Beogradom na kamenitu predgorju (Tašlikburun) podići most preko Dunava, tisuću osam stotina lakata dug. Bio je gotov za osamnaest dana. Logorovao je na pančevskoj ravnici pa je onda kod Bečkereka (Zrenjanina), koji je pripadao pobožnim zakladama Mehmeda Sokolovića, čekao četrdeset i pet
30. 8. dana na dolazak tatarskoga hana. Došao je tek krajem kolovoza (avgusta) i dočekan je velikom svečanošću. Na dar su mu dana krzna samurovine, zlatom izvezene marame i dva konja s ormom optočenom dragim kamenjem. Održano je ratno vijeće da li treba dati prednost cesti od Lipe, od Lugoša i Šebeša ili onoj od Velikoga Varadina. Odlučili su da vojska pođe cestom prema Velikom Varadinu. Esnad na Marošu se predao nakon nekoliko topovskih pogodaka, a stopedesetorici ljudi od posade odsječena je glava pred serdarovim šatorom. Zatim je vojska prešla
1. 10. Maroš, a 1. listopada (oktobra) je logorovala pred Velikim Varadinom. Tvrđavu su izmorili miniranjem i navalama kroz sedam sedmica. Za to je vrijeme stigla vijest da su pali Totis, Papa i Vesprim i da je vojvoda Mihajlo kod Nikopolja napao Hafiz Ahmet-pašu i potukao ga, da je Budim opsjednut i opasno ugrožen. Serdar je dakle pošao prema Šolnoku. Njegovo napredovanje sprečavale su od jesenjih kiša nabujale rijeke i nemarnost temišvarskoga paše koji je bio zadužen za izgradnju mostova. Preko rijeka je trebalo prijeći splavima, a topove je trebalo užetima izvući iz vode; više stotina ljudi progutale su močvare. Kodža Murat-paša, namjesnik Dijarbekra, i Mahmut-paša iz Haleba sami su se upregnuli u jaram da izvuku topove i da svojim primjerom oduševe vojnike. Tako je za put od Đule u Šolnok, inače prohodan za tri dana, trebalo dvanaest mučnih dana. U Šolnoku su se odmarali jedan dan. Nestašica

živežnih namirnica bila je toliko velika da se kruh prodavao po dukat. Budući da se na Tisi nisu mogli vidjeti brodovi, koji su prevažali živež, pobunili su se janjičari i slomili serdaru šator nad glavom, tukli ga i, da nisu stigli oficiri, raznijeli bi ga na komade. Šator defterdara Etmekdži-zadea također je srušen i opljačkan. Ova je pobuna prisilila serdara da tugove s ceste prema Budimu okrene na onu stranu preko Šegedina. Bolestan i uvrijeđen vrati su u Beograd uputivši tatarskoga hana u Sombor, a vojsku u zimovalište oko Šegedina.

Opsada Budima počela je gotovo u isto vrijeme kad i opsada Velikoga Varadina i završena je u isto vrijeme s ovom, premda je grad na vodi već bio osvojen, a brdo Gerhard zauzeto, nasip Gornjega grada je minama bio snažno uzdrman, a Turci su imali znatne gubitke, mrtvih i ranjenih. Među prvima se našao paša Stolnoga Biograda (Šekesfehervara) koji je dohrlio u pomoć, smederevski paša i maraški beglerbeg Sinan-paša. Njegov je položaj dan dosadašnjem budimskom paši Mihalidžlü Ahmetu, a budimsko namjesništvo predano je temišvarskom beglerbegu Sulejmanu. Među ranjenicima su bili smederevski beg Mehmed i bosanski beglerbeg Terjaki Hasan-paša. Već je Mihalidžlü Ahmet napustio misao da čvrsto drži grad i odlučio da posadu preveze u Budim, kad u pravo vrijeme stiže šolnički beg Kulaksiz Osman, tj. »Osman bez ušiju« koji se istakao u perzijskom ratu kod Derbenda. Ovu brzopletu odluku je trebalo spriječiti i neprijatelja potjerati natrag pomoću niza postavljenih topova. Zbog lošega vremena je nadvojvoda Matija bio prisiljen prekinuti opsadu Budima, kao što je Saturdži bio prisiljen napustiti opsadu Temišvara. Za to je vrijeme vlaški vojvoda Mihajlo izdajnički namamio vezira Hafiza Ahmet-pašu iz Nikopolja u stupicu pod krinkom povratka na svoju vazalsku dužnost. U isto vrijeme kad se Mihajlov poslanik Dimo pretvarao u logoru kod Hafiz-paše da će s njim pregovarati, napalo je dvadeset tisuća Vlaha šest puta manju tursku vojnu snagu, koja je bila uništena ili razasuta. Hafiz-paša je za veće pomutnje pobjegao prema Trnovi. Mihajlo je dao po logoru vodati jednu staru ženu s pašinim turbanom i krznom da bi sebe i svoje Vlahe razveselio ovom porugom. Hafiz se opet povratio, obnovio nikopoljsku tvrđavu i prezimio onda u Hezargradu, dok nije došao četvrti vezir Mahmut-paša iz Edrena, imenovan da bude čuvar granice na Dunavu. Sreo je ovoga kod Šumne i pošao u Carigrad zauzeti mjesto četvrtoga vezira. Zbog neuspjeha u ratu bili su serdar Saturdži Mehmed i veliki vezir Džerah Mehmed skinuti sa svojih položaja i oba mjesta su ponovo dana prijašnjem velikom veziru Ibrahim-paši . . . **8. 12. 1598.**

Četrnaest dana prije Saturdžijeva smaknuća pisao je Ibrahim caru (od izbijanja rata bilo je to prvo pismo velikoga vezira upućeno caru), bacivši svu krivicu za rat na Sinan-pašu i

24. 6. 1599. proglašavajući valjanim oslobođenje pratnje posljednjeg carskog poslanika Hrekvica pri Mehmedovu dolasku na prijestol. Budući da sa strane cara nije učinjen ni jedan korak, pao je Eger i sada polazi sa svojom vojskom u Beograd. Da umiri tatarskoga hana zbog mučkog ubojstva njegova prijatelja Saturdžija i da ga zadrži u Ugarskoj, poslani su u Sombor beglerbeg Sivasa Mahmut te aga silahdara. Han je izvijestio da su mu iz Beča stigle riječi o miru.

Kod Adonija, koji se turski zove Džankurtaran, tj. »koji oslobađa dušu«, kažu da je, navodno, (po sasvim krivom kazivanju) Sulejman rekao pri svom povlačenju od opsade Beča: »Sada sam svoju dušu spasio od Karla Petoga.« Tu je veliki vezir otišao preko Dunava u posjetu tatarskom hanu koji je dolazio od Sombora na drugoj obali Dunava. Hrabri borci Stolnoga Biograda (Šekesfehervara) donijeli su dvije od neprijatelja osvojene petarde (pri svom neuspjelom pokušaju na Stolni Biograd) kao prvi primjerak ovoga oružja za opsadu koje je u tom ratu protiv Turaka odlučno zagrmilo. Veliki vezir je podigao logor na poljima staroga Budima, nasuprot tatarskom hanu, u poljima kod Pešte. Podignut je most i nakon četiri dana je veliki vezir pošao u Peštu s namjerom da ide u susret neprijateljskom logoru koji je bio kod Goherna (Parkáni) pred Granom. Vaš je posada zapalila i napustila. Kako je jedan carski poslanik najprije došao hanu, a onda velikom veziru, poslani su u neprijateljski logor sa strane velikog vezira Murat-paša, Mehmed-ćehaja, te Ahmet-aga sa strane tatarskoga hana da čuju prijedloge za mir, međutim su se nakon nekoliko dana vratili neobavljena posla. Pucanje topova, kojim je Novigrad htio uznemiriti vojsku na polasku duž Dunava, nije joj nanijelo štete jer je bilo i preveć udaljeno. Nasuprot Višegrada su nova palanka (drvena utvrda) i utvrda Drégeli, ostali bez oružja, spaljeni i napušteni. Kada se logor nalazio preko puta Grana, započeli su mirovni pregovori na Andrijinu otoku. Carski opunomoćenici su bili: gradski nadbiskup, Ivan Kutasy, Franjo Nadasdy, Bartolomej Pezzen i Palffy. Turski opunomoćenici su bili: Mehmed, ćehaja velikoga vezira, sudac Habil, janjičarski aga Ferhat iz Budima i Grk Aleksandar Paleolog sa strane tatarskoga hana. Ovi su tražili: Gran, Filek, Novigrad i Rab, a prvi su tražili natrag Eger, Hatvan, Širokvár i Čerepvár. Tako su se rastali bez sporazuma. Budimski namjesnik Sulejman bio je kratko vrijeme prije toga, kada je izjahao u šetnju, zarobljen sa šezdesetoricom ljudi svoje pratnje; Palffy ih je poslao u Beč na dar nadvojvodi Matiji. Umjesto Sulejmana preuzme zapovjedništvo Murat, namjesnik Dijarbekra. Ibrahim pođe pred Nové-Zamky (Neuhäusel) ili Ujvár, a u okolicu pošalje leteće odrede. Na vijest da su se neprijatelji sabrali kod Komorna i zbog daleko poodmakle jeseni, vratio se lijevom obalom Dunava u Peštu i Budim. Krimski han Gizi-Giraj zamoli dopuštenje da

se vrati kući i svi Ibrahimovi pokušaji da hana privoli kako bi i ove zime kao i prošle ostao u Ugarskoj, bili su uzaludni. Gazi-Giraj je bio nepovjerljiv prema svakom koraku velikoga vezira i nikada ga nije došao posjetiti u njegovu šatoru; vidjeli su se većinom samo na konju i njihova sloga je bila samo vanjska i prividna. Han je pošao na Krim, a veliki vezir je preko Kečkemeta pošao u Sombor i Bač. Polovicom studenoga (novembra) logorovao je preko puta Vukovara, na obali Dunava. Nakon četiri dana prešao je petrovaradinski most, a krajem prosinca (decembra) logorovao je na poljima pred Beogradom. Ovdje se oprostio janjičarski aga Tirnakdži na odlasku u Carigrad, a azijske čete su puštene ići svojim kućama, dok su evropske podijeljene u zimovališta. Ibrahim je držao vojsku u strogoj disciplini, pa je time i svojim umijećem u pretvaranju, u čemu je bio majstor, pridobio za sebe graničare i kršćanske podanike. On, koji je milijunskom pljačkom iscrpio Egipat i Siriju, nije dopustio da ijedno zrno po podanicima dovezenog žita bude neplaćeno oduzeto; stoga je u njegovu logoru stalno bilo suviška živežnih namirnica. Gotovo se nisu mogle čuti pritužbe na vojnička nasilja. Srbi i Vlasi iz Smedereva i Temišvara u gomilama su pristizali k njemu, a on ih je pretrpavao darovima; dao im je zastave i naročito ćilime iz Soluna u koje je bio utkan lav, na što su bili vrlo ponositi, kao na simbol darivaoca. Više bi mu odgovarao krokodil jer je znao svom licu dati dirljiv izraz, a znao se pretvarati da plače i da se srdi. Kada su kršćanski žitelji Požege u ustanku ubili suca, rekao je tobože da se to dogodilo po njegovu nalogu, pa im je dao čak i pismenu ispravu da je sučeva krv po zakonu bila prolivena. Onima koji su mu prigovarali zbog toga, rekao je: »Zar da raju zbog istrage otjeramo u neprijateljsku zemlju?« On se na taj način poslužio laskanjem, darežljivošću i blagošću bandama kršćanskih podanika koje je primio pod svoje zastave da uništi hajduke, od čijeg razbojništva već trideset godina nitko u Slavoniji nije bio siguran. Takvu blagost i veledušnost hinio je samo zbog politike ili ju je zaista osjećao prema svojim zemljacima Slavoncima.

11. 11. 1599.

25. 12.

Pomoću isto takvog umijeća, kojim je Ibrahim za vrijeme zime pridobio za sebe podanike na granici, mislio je zadobiti Papu bez oružja, stalnim pregovorima s posadom Francuza i Valonaca koji su zbog zaostale godišnje plaće htjeli podići ustanak. Oni su se obratili namjesniku Stolnoga Biograda (Šekesfehervara) Derviš-paši uz obećanje da će predati tvrđavu, ako im se isplati zaostala plaća od šezdeset tisuća dukata. Paša je o tom izvijestio velikog vezira, a ovaj sultana. Obećao im je odmah deset tisuća dukata za poputbinu, a kasnije bi im bila isplaćena ugovorena svota. Pošto su svladali Mađare i Nijemce koji su ostali vjerni svojoj zakletvi, svezali su pukovnika Marotu, momčad su razoružali, a građane opljačkali; branili

mj. 6. 1600.

su tvrđavu protiv carske vojske koja je s barunom Adolfom od Schwarzenberga podsjedala tvrđavu. Osvajač Egera je pao pogođen ustaničkim tanetom. Budući da ustanici nisu mogli zadugo držati tvrđavu, zdvojno su se dali na prodor protiv dvije tisuće ljudi da se probiju do Turaka. Nadasdyjevi husari i Thurnovi konji sustignu bjegunce u pojedinim odredima i pobiju više od tisuću ljudi. Samo ih je pet do šest stotina stiglo iscrpljeno i ranjeno do Stolnog Biograda (Šekesfehervara), gdje su primili obećanih deset tisuća dukata i gdje su kao posebni odredi primili ratnu službu. Više od dvadeset godina isticali su se u službi Porte i u ratu hrabrošću i okrutnošću prema kršćanima koji su im pali u šake. Pri opsadi Kaniže bili su u prvim redovima među napadačima, pa su za to dobili ostatak novca koji im je bio obećan. Još pri opsadi Hoćina uživali su, oni koji su od ovih preostali, da peku Kozake i Ruse. Čini se da su se takvim neljudskim barbarstvom htjeli osvetiti za još veće kojem su bila izložena njihova braća kad su pali u ruke Mađara i Nijemaca, te bili mučeni do smrti mukama koje su posebno smišljene. Ibrahim je odugovlačio svoj polazak iz Beograda sve dok iz Carigrada nije stigao janjičarski aga Tirnakdži Hasan sa svojom momčadi, s topnicima i oružarima, a s Krima je stigao princ kojega je poslao Gazi Giraj-han se nekoliko tisuća Tatara. Premda su pri završetku prošloga rata tatarskome hanu kao i velikom veziru-serdaru po jednom sobaru poslani sablja, odjeća i novac i premda je han s vrlo laskavim pismom bio pozvan da se osobno pojavi, on se vrlo uljudno ispričao pa odgovorio, kao što je već učinio pri prijašnjim prigodama, velikom veziru i muftiji gazelima što ih je sam sastavio, vodeći istim umijećem sablju i pero. Koncem srpnja (jula) vojska je kod Osijeka prešla most i uputila se dalje u pravcu prema Granu. Terjaki Hasan-paša, koji je upravo kod Baranjavára potukao neprijatelje i bjegunce zatjerao u Dunav, ovdje se sastao s velikim vezirom pa je u ratnom vijeću protegnuo pothvat prema Kaniži, a ne prema Granu. Murat-paša, namjesnik Dijarbekra i Mehmed, ćehaja velikoga vezira, bili su poslani prema Šiklošu i Baboči. Oba mjesta su se predala, a posada je uz slobodan odlazak predvođena ćehajom Mahmutom otišla u Novigrad na Blatnom jezeru. Rumelijski beglerbeg lala Mehmed-paša vodio je sobom pet komada teškoga oružja iz Budima i od Stolnog Biograda Francuze, koji su pobjegli iz Pape, zauzeo
11. 9. 1600. je, idući preko Kopanija, utvrdu Bolondvar i palanku Lak. Veliki vezir od Baboče, pokrenut ka Berzenči, dao je Tatarima nalog da tumaraju krajem i tek su krajem kolovoza (avgusta) stigli pred Kanižu. Opsada je bila mukotrpna, kao nijedna prethodna u ovom ratu, zbog močvarnoga položaja toga mjesta, gdje se nisu mogle lako primijeniti niti mine niti rovovi. Od trstike su pletene hasure, pa su pomoću njih načinjeni putevi, široki kao kola, a vodili su sve do bedema. Hasure je trebalo

svaki dan obnoviti. Uz to se pojavila i neprijateljska vojska pod vrhovnim zapovjedništvom vojvode Lotaringije, Filipa Emanuela Mercoeura. Premda je uz premoćnu vojsku izbjegavao glavnu bitku, ipak je došlo do okršaja u kojima je Ibrahim izgubio četrnaest topova i tri tisuće ljudi. Kula s puščanim prahom, koja je odletjela u zrak sa sto centi praha i stotinu sedamdeset zarobljenih turskih žena i djece, ušutkala je za više dana topove s tvrđave. Ipak je otpočela novim žarom obrana i potrajala je sve dok, zbog odlaska vojvode Mercoeura, nije ponestalo svake nade. Tada je Grgur Paradeiser predao tvrđavu nakon četrdeset i četiri dana straha i mukotrpne opsade uz uvjet da ostavi oružje i da slobodno ode sa svom svojom imovinom. Odilaženje je tako točno poštovano da su i kokošinjci i zipke natovarene na deve. Preostalo je pedeset velikih topova i dvadeset i šest karteča. Izvještaj o pobjedi napisao je Hasanbeg-zade, historičar, koji je tada zauzimao položaj reis-efendije Hamze koji je tada otišao u Carigrad s poslanikom vojvode Mihajla. Za to je dobio počasnu odjeću i počasnu sablju. Abdi efendija je bio prenositelj vijesti o pobjedi za Carigrad, gdje se tri dana i noći pobjeda slavila svečanostima. U Kanižu je kao posada otišlo dvadeset odjela segbana, tri tisuće unovačenih četa, a namjesništvo je predano Terjaki Hasanu, uz Siget, Osijek, Šikloš i Pečuh, kao novac za ječam. Pomoću mosta kod Jakove, koji je postavljen preko Drave, išlo se u Osijek. Rumelijski beglerbeg je poslan u Prizren, a anadolski u Banja Luku na zimovalište. Veliki vezir-serasker je ostao u Beogradu, a janjičarski aga se vratio u Carigrad...

Valide sultanija (carica-majka) još uvijek je vladala ne samo haremom nego velikim dijelom i carstvom, na njegovu očitu propast. Gradnja njezine džamije u Üsküdaru nastavljala se, a isto tako i gradnja mevlevijske tekije što ju je dovršio sekretar janjičara Mehmed na Novim Vratima (Yeni kapi), koja su jedna od najznamenitijih vratiju u Carigradu. Uz ovu prvu džamiju bile su medresa i škola za predaju (hadis) na kojoj su bili postavljeni kao muderisi dvojica cijenjenih učenjaka, Ebul-Mejamin efendija i Sari Gürz još prije nego je položen kamen-temeljac. S vremena na vrijeme davala je novac od svoga golemog imetka za isplaćivanje vojske ili za druge ratne svrhe, a učvršćivanju njezinog položaja pridonijele su i lijepe robinje, koje je poklanjala sinu, da se održi u trajnoj milosti. Gospođa Razija, koju smo već za prošle vladavine spomenuli kao savjetodavku sultana Murata III, umrla je i uz veliki broj svojih štovalaca pokopana u blizini svoje kuće u Bešiktašu. Pobrinuli su se za njezinoga sina kao i za dojilju, koja se nakon smrti svoga muža, lala Mehmed-paše, opet udala. Umrla je i princeza, Mehmed-pašina, a zatim Sinan-pašina supruga, kći princa Mustafe (Sulejmanova sina). Posredstvom žena ne samo da su se prodavala namjesništva, nego je prodan i položaj velikoga

30. 6. 1597.

vezira. Evnuh Hasan, a onda Ibrahim, postali su veliki veziri samo po validi. Po svojoj ženi princezi, sultanovoj sestri, koja je u to doba skoro umrla zbog jednoga pada, održao se Halil najprije kao kapudanpaša, a onda kao vezir-kajmakam. Kao kapudanpaša sagradio je jednu baštardu, tj. carsku galiju sa šesnaest veslačkih klupa, svaku s posadom od osam ljudi. Baštarda je sagrađena po uzoru na onu sultana Sulejmana po pravilima kojih su se držali još za Selima II i Murata III. S naveza je puštena u sultanovoj prisutnosti. To je isto učinio i Čikala (Džağal-oğlu Jusuf Sinan-paša) kad je, vraćajući se u Carigrad, postao po drugi puta kapudanpaša te s čitavom mornaricom isplovio u Mesinu da dovede svoju majku. Zbog valide je bio smijenjen s položaja velikog vezira i prognan, a uz pomoć svojih prijatelja hodže (Seadedina) i vrhovnog dvorskog upravitelja (Gazanfera), opet postavljen za kapudanpašu. Kao što je Džağal-oğlu pozvao svoga brata Karla u Carigrad, tako je Gazanfer pozvao svoga nećaka, koji je na očajanje svoje majke postao musliman. Nakon Džağal-oğlu (Čikale) i Halila postali su najuglednijim vezirima sinovi dvojice najmoćnijih velikih vezira, naime: Hasan, Sokolovićev sin, i Mehmed, Sinanov sin. Prvi je pri svom povratku iz Ugarske donio sultanu šezdeset i pet komada odjeće i dvanaest srebrnih posuda da bi u svoju korist okrenuo ishod borbe za čin što se razvila između njega i Sinanova sina; ipak je Sinanov sin dobio viši položaj utjecajem sultanije-majke koja je povećala njegov ugled oženivši ga Pijaleovom kćeri kojoj je majka bila kći sultana Selima.

[Ova svadba, kao i dvostruko slavlje, što ga je upriličio veliki vezir Mehmed Džerah: zaruke kćeri i obrezivanje sina, bili su narodne svetkovine; ova zadnja bila je utoliko sjajnija što se sam veliki vezir vinuo iz redova brijača, pa je pri obredu obrezivanja vladajućeg sultana bio obavljao dužnost ranarnika, odakle je i dobio nadimak Džerah. No dok se glavni grad veselio, na ugarskoj granici je i dalje plamtio plamen rata, a tu i tamo je pokušaj pobune u provinciji bio ugušen u krvi.

Važnija od ovih pobuna u provincijama bila je pobuna spahija u glavnom gradu, jer je bila signal pobjede vladavine vojnika nad vladavinom žena. Židovka Kira, čiji se utjecaj kao nastojnice harema osjećao još za Murata III, bila je prva meta razbuktale pobune, jer se miješala u podjelu lena i mitom ih je pribavljala nedostojnima. Na najvišem stupnju uzbunjenosti, spahije su tražile njezinu glavu. Kajmakam, koji je zastupao mjesto velikog vezira, bojao se da bi njezino pogubljenje dovelo u pitanje i njegovu glavu, a i glavu valide-sultan (carice-majke), te je organizirao da se ona skloni sa svojim sinovima.

No bila je zaskočena na stepenicama sale za divan u palači velikog vezira, gdje je spahije rasijeku sa njezina tri sina, a dijelove objese na vrata velikaša, čijim je sredstvima ona pribavljala lenska mjesta; prinos od oduzetog joj imetka iznosio je pet milijuna akči. Taj događaj doveo je do smjenjivanja kajmakama, na čije mjesto dođe Hafiz-paša. U isto vrijeme je plamtjela na Istoku mnogo snažnija i opasnija pobuna bjegunaca od Kerešteša, što se nije gasila trideset godina. Glava ove mnogolike hidre bio je poglavar segbana Abdulhalim, poznat pod imenom Karajazidži, tj. »crni pisar«, koji je na čelu Kurda i Turkmena, bjegunaca sa ugarskog ratišta, zaposjeo Rohu, a bio je udružen sa Husein-pašom koji je bio poslan ispitati prijave protiv nereda u Aziji. Ovome je išao u susret muteselim, tj. privremeni namjesnik Karamana, ali je bio odbijen. Tada je protiv pobunjenika bio poslan Mehmed-paša, sin poznatog velikog vezira Sinana, s kojim je Abdulhalim pregovarao umirenje pobune pod uvjetom da mu se da namjesništvo Amasije, a on bi za uzvrat izručio Husein-pašu. Tako je i bilo. Ali umjesto da mu podijeli namjesništvo, Mehmed-paša ga je i dalje gonio. Ipak se za pobunjenika pri svome prolasku kroz Carigrad plemenito zauzeo Mahmut, paša od Sivasa, te pridobio sultana za mirni sporazum s njim. Tada je Mehmed-paša bio pozvan nazad, a Abdulhalimu je dan sandžak Čoruma. No on se nije smirio, nego je, naprotiv, sa svojim bratom Deli Huseinom još više potakao pobunu, te na njega budu upućeni namjesnik Bagdada i šesti vezir Hadži Ibrahim. Ovi se sukobe sa 20.000 pobunjenika kod Kajsarije i budu hametice tučeni. Abdulhalim se sada proglasi za gospodara Azije, što je povreda prava vlasti koja se nije dogodila za tri stotine godina opstojanja Osmanskog carstva.]

mj. 7. 1599.

25. 4. 1600.

Ne manje značenje od zauzimanja Kaniže i početka tridesetogodišnje azijske pobune imala je tisuću i osma godina po muslimanskom računanju vremena (počinje 24. 7. 1599), godina značajna po neobičnim smrtima, kada su se ugasile najveće luči osmanske poezije i historije u razmaku od nekoliko mjeseci. Bio je to daleko značajniji događaj za pisce historije nego što je bila smrt sedamnaest sultanija, tetaka ili kćeri Mehmedovih, koje je prije dvije godine odnijela kuga i koje su sve pokopane uz svoga brata ili djeda Murata. Učeni Seadedin, koji se već dvadeset pet godina miješao u sve veće poslove kao prinčevski i sultanov učitelj, konačno je kao muftija bio savjetodavac sultana Murata i Mehmeda. On je potaknuo sultana da osobno pođe u Eger pa ga hrabrio na bojištu Kerešteša. Bio je pisac povijesti Carstva od njegova osnutka do smrti Selima I, a preveo je i Larijevu svjetsku povijest koja

seže sve onamo do osnutka Osmanskog carstva. Seadedin, nedostižan uzor osmanske historiografije u smislu kićenog azijskog stila, kojega niti jedan kasniji pisac historije nije dostigao
2. 10. 1599. u tom savršenstvu, naprasno je umro početkom jeseni, dok se slavila svečanost Poslanikova rođendana, baš kada se u džamiji Aja-Sofije pripremao za molitvu prigodom rođendanske svečanosti. Njegova četiri sina, nosioci visokih pravnih časti, nosila su leš koji su pokopali kod Ejuba. Nakon šest mjeseci,
7. 4. 1600. prvih proljetnih dana, umro je Bâkî, pošto je već treći puta bio na položaju vrhovnoga zemaljskog rumelijskog suca, koji nakon Seadedinove smrti ni sam muftija nije mogao zadržati, a bio ga je naslijedio Sunullah. Bâkî je bio najveći osmanski lirik i, osim toga, prevodilac triju cijenjenih arapskih djela, jednog životopisa Poslanikova, jedne historije Meke i jednog djela o zaslugama svetoga rata za vjeru i domovinu. Nadgrobnu molitvu je izmolio muftija Sunullah navodeći jedan pjesnikov distih koji je pristajao ovome skupu i času, a smisao mu je bio: onaj koji postoji, postojat će tako dugo dok bude postojala turska književnost. S velikom luči osmanske lirike iste se godine ugasilo i šest malih: Suhejli, Ârifi, Basiri, koji je našao smrt pred zidinama Kaniže, a grob mu je bio u Šolnoku; Ilmi, sudac Pafosa, Valihi iz Üsküpa (Skoplja) i šahnamedžija tj. naručeni pjevač epa sadašnjega sultana na vladi, Talikdži-zade, bijedni stihotvorac-kroničar. Međutim, pravi gubitak za povijest u ovoj godini, toliko opasnoj za pisce historije i pjesnike, nije smrt historičara Seadedina kod kojega istina često podliježe teretu govorničkog ukrasa i kod kojega svagdje proviruje dvorska politika sultanova učitelja, nego je to bila Âlijina smrt, jednog od najslobodnijih i najistinoljubivijih osmanskih historičara koji je, iako ne uvijek, pisao s dosta kronološke kritike i uvijek duhovito i s osjećajem. Bio je od vremena vladavine sultana Sulejmana u državnoj službi i služio je četvorici sultana (Sulejmanu, Selimu, Muratu i Mehmedu), ali, kako mu veliki vezir nije bio sklon, nikada nije dotjerao do višega položaja koji bi odgovarao njegovu peru, položaja državnoga sekretara, već je uvijek zauzimao podređeni položaj defterdara, sekretara kod janjičara. Konačno je postao sandžakbeg u Amasiji i paša u Džidi. Na tom je položaju i umro, pošto je napisao povijest Osmanskog carstva, četiri godine pred svoju smrt. Ostavio je iza sebe osamnaest djela, dijelom u stihovima, dijelom u prozi; među prvima jednu povijest svijeta, rudnik obavijesti, čiju četvrtinu sačinjava osmanska povijest; onda slijede posebna poglavlja o zauzimanju Sigeta, s naslovima: Sedam skupština; borbe među braćom, Sulejmanovim sinovima, pod naslovom: Rijetkost u borbama; rat u Gruziji je izdan pod naslovom: Knjiga pobjede, slijedi: Opis svečanosti obrezivanja; jedan prijevod cvjetova povijesti i zbirka pisama. Manju vrijednost imaju njegova pjesnička djela, bilo da su romantička, mistička ili lirska,

od kojih je ostavio jedan perzijski i jedan turski divan. S boli se rastajemo od ovoga, na svoj način jedinoga čovjeka, koji je govorio istinu o osmanskoj povijesti, našem do sada vjernom pratiocu. Osjećamo njegov gubitak za Mehmedovu vladavinu tim više što je s Âlijinom godinom smrti zanijemila do sitnica i podataka najtočnija osmanska povijest među svima, povijest majstora ceremonijala, Mustafe iz Soluna.

GLAVA ČETRDESETDRUGA

Od smrti velikog vezira Ibrahima do mira na Žitvi

[Događaji u Vlaškoj bili su ispunjeni zapletima. Nakon uspjeha u Nikopolju, Mihajlo je poslao 600.000 akči danka i za to je dobio od sultana vlast nad Vlaškom. Pregovarajući s austrijskim carem, od kojeg se nadao dobiti Erdelj, pobijedio je Hafiz Ahmet-pašu, pošto je kolima doveo u tabor topove mjesto danka. Kako je potom Žigmund Bathory osigurao vlast u Erdelju svome rođaku, a poljski kralj Žigmund podržao Jeremiju Mogila u Moldavskoj, okrene Mihajlo oružje protiv njih; potuče obojicu, s tim što prvi u bijegu bude i usmrćen; a od Turaka zatraži da bude potvrđen vojvodom Moldavske. U tu svrhu, pošalje veliki vezir Ibrahim Mihajlova poslanika Dima u Carigrad. Hafiz Ahmet, htijući se osvetiti za poraz na prijevaru, uredi da mu muftija Sunullah da fetvu po kojoj poslanik takvog nevjernog saveznika ne zaslužuje vjernost, te ga okrutno usmrti. Zbog takve javne povrede poslaničkoga prava, što ga inače Osmani smatraju svetim, navuče na sebe zlovolju Carigrada, u kojem je bio kajmakam; osobito se naljuti veliki vezir zbog toga što je poslao čauša s nalogom da izvještava o mjerama velikog vezira. Ibrahim-paša se pismom potuži sultaniji-validi, te Ahmet-paša bude smijenjen a na njegovo mjesto dođe vezir Jemišči Hasan-paša (Piljar). Mihajlovo šurovanje sa Turcima bilo je povod erdeljskom glavaru Basti da ubije protivnika. Neposredno po tom događaju ili neposredno prije njega, zapovjednik dunavske granice Mahmut-paša, koji je ponovno izgradio tvrđavu Đurđevo, i zapovjednik dunavske flote, ciparski beglerbeg Šaban, upali su u Vlašku, opustošili je, Mihajla ili njegova bana potukli i zaplijenjene zastave poslali kao trofej u Carigrad. Erdeljski poslanici obnove kapitulaciju zemlje, a Žigmund je dobije u leno, kao i njegov predak.

21. 10. 1596.

21. 7. 1597.

mj. 8. 1600.

mj. 9.

19. 8. 1601.

Prvi koraci ka miru s Ugarskom već su bili naznačeni ini-
1597. cijativom tatarskog hana, koji je kao svoje poslanike poslao
1599. Aleksandra Paleologa i Ahmet-agu, no ona nije uspjela. Tada je Ibrahim-paša ovlastio budimskog namjesnika Murat-pašu da pregovara o miru i s njim pošalje iz svoga tabora u Zemunu
10. 7. čehaju Mehmeda. Nekoliko dana nakon njihova odlaska, pošto
1601. je svome bratiću Murtaza-paši preporučio najvažnije poslove vojske, on se razboli i umre. Pokopan je u Carigradu ispod nadgrobnog spomenika što ga je sam izgradio, u predvorju Prinčevske džamije. Time je bio veće sreće od svoga imenjaka, opsjedatelja Beča, s kojim je imao zajedničko to da je prešao na Islam, bio veliki vezir, sultanski zet, da je imao sjajnu svadbu, seraj na hipodromu, da je išao na Egipat, bio vrhovni zapovjednik u Ugarskoj, da je bio discipliniran, žudio za novcem, bio častohlepan, ali nije imao veliki duh, no nije ga ni ubila krvnička ruka.

Na njegovo mjesto postavljen je kajmakam Jemišči Hasan-paša (Piljar) kojem pripadne sva Ibrahimova oprema, pa čak i žena, sultanija Aiša, samo je trebao odmah krenuti na vojnu. Otezao je i nije se htio pokrenuti prije nego što je uredio da se izvrše postavljenja po njegovoj volji. Smijenjen je muftija Sunullah, na čije mjesto dođe Hodža-zade Mehmed efendija. Halil je kao sedmi vezir imenovan kajmakamom, Hafiz Ahmet je postao treći vezir, a podijeljena su i namjesništva Bagdada i Beograda; Hamza efendija je došao na mjesto Okdži-zadea na mjesto državnog tajnika za sultanov potpis. Devetnaestog
9. 8. dana po imenovanju, krene Hasan sa brojnom vojskom i s mnogo muteferika i čauša i maršira je u najvećoj žurbi, tako da nije ni spavao pod šatorom dok nije dvadeset sedmog dana
6. 9. stigao u tabor u Zemunu. Čim se čula vijest da je neprijatelj skupio golemu vojsku i da kani ili na Budim ili na Stolni Biograd, krene se ka Budimu, gdje je namjesnik bio Mankirkuši Mehmed efendija; no dok je vojska stigla, pao je Stolni Biograd.
15/16. 10. Tek tri sedmice potom, vojske su se srele kod istog mjesta gdje
1601. je osmanska vojska pretrpjela poraz. Neprijateljska vojska se povuče ka Paloti, gdje se čvrsto ušanči. Veliki vezir dodijeli budimsko namjesništvo rumelijskom beglerbegu Mehmedu, jer je njegov prethodnik pao u bici, a sam krene Kaniži u pomoć.

1. 9. 1601. Grad je još od prvog rujna (septembra) opsjedao nadvojvoda Ferdinand sa vojskom od 30.000 ratnika, a branio ga je hrabri i lukavi Terjaki Hasan, tj. »Hasan mjerač opija«. Osim što je posadu poticao na islamski zanos i odanost, služio se lukavstvom, u čemu su mu glavni pomagači bili njegov bešliaga, Crni Omer, i njegov uhoda, Crni Penče. On je, na primjer, osuđivao zarobljenike na smrt i kad ih je tobože predavao Crnom Omeru na izvršenje kazne, ovaj im je onda, kako ih je uvjeravao, na svoju ruku i kao tobože sklon nadvojvodi poklanjao život, te ih je potom otpuštao sa lažnim obavijestima o stanju

tvrđave. Drugi puta, kada su prebjegla dva njegova paža, dva mlada ugarska preobraćenika, Kenan i Hanekan, pitao je on pred svojim ljudima tek uhvaćenog zarobljenika, da li su njegova oba vjerna paža sigurno došli u tabor; a onda je odmah u neprijateljski tabor poslao pismo naslovljeno na velikog vezira u kojem je izvještavao da je oba paža s lažnim obavijestima poslao pod vidom prebjega; na to su ovi bili nabodeni na kolac. A služio se i mnogim drugim, vrlo uspješnim lukavstvima. Po Crnom Penčeu poslao je žurno pismo velikom veziru u kojem je tražio pomoć. Ovaj je odredio za naredni dan i stvarnu podjelu novca i marš ka Kaniži, pa je, usprkos prigovorima vojske, stigao do Sigeta. Vijest o njegovoj blizini, a prije svega nenadani gusti i veliki snijeg, pokrenuli su nadvojvodu na brzi uzmak, pa je ostavio cijelo topništvo i najveći dio prtljage. Omer-aga provali na rovove, a Hasan je sjedio iznad sigetskih vrata grada s kesom zlata i srebra da plaća donesene glave. Museli-beg i Omer-beg progonili su neprijatelja u bijegu. Hasan se uputi u šator nadvojvode, gdje se nalazio jedan prijestol i dvanaest stolica s crvenom kadifom i bogatim tepihom. Na tepihu obavi molitvu-zahvalnicu, rasiječe prijestol sabljom na dva dijela i sjedne na njih, dok su bezi i age zauzeli mjesta na dvanaest stolica s crvenom kaditom i bogatim tepihom. Na tepihu nje, jer je nadvojvodin šator pričuvao kao plijen za velikog vezira. Dvadeset i dva topa i pet topova za karteče ostali su u rovovima, bili su od najboljeg metala i odliva, ukrašeni mnogim grbovima; 14.000 musketa, isto toliko pijuka i lopata, mnogo srebrnog posuđa, 10.000 šatora, truba, bubnjeva, zvona i kola, mnogo začina i namirnica; zarobljenih je bilo 6.000 ratnika, koji su posječeni u šančevima; nađeno je 18.000 topovskih kugli, ispaljenih na lijevu kulu kod vrata, i 20.000 ispaljenih na desnu, tako da je ukupno bilo 96.000 kugli. Veliki vezir je, u međuvremenu, otišao ka Šiklošu, jer ga je na to nagnala vojska koja je negodovala zbog hladnoće. Tamo je s velikim počastima primio hrabrog branitelja i darivao ga, a Museli-begu je podijelio sandžak Küstendila (Ćüstendila), dok je Omer-beg dobio sandžak Peći. Iz Carigrada je došla ne samo potvrda svih imenovanja, nego i carski pohvalni hatišefir i jedan zlatni lanac i na njemu zlatna ploča u kojoj se nalazio hatišerif; uz to je došao nalog da svaki onaj koji bude janjičarski aga Kaniže mora imati zlatni lanac oko vrata, na koji je Ibrahim nekada pričvrstio ključeve Kaniže i zlatnu ploču sa hatišerifom na prsima, te da dnevno otključava i zaključava vrata tako junački osvojene i branjene tvrđave; nešto što je jedinstveno u osmanskoj povijesti.

18. 11. 1601.

U Aziji se nastavljala pobuna pod vodstvom Abdulhalima. On je kod Kajserije potukao Hadži Ibrahim-pašu, jer ovaj nije htio sačekati Hasana Sokolovića, u želji da sebi pripiše zaslugu pobjede. Sada je vojska pobunjenika brojala 30.000 vojnika.

Hasan Sokolović je napadne u blizini Elbistana i uspije je nakon cjelodnevne borbe potpuno razbiti. Ostatak se povuče u područje Džanika, gdje umre Abdulhalim, a vodstvo pripadne njegovom bratu Deli Huseinu, tj. »budalastom Huseinu«. No, osim njega, pojave se još trojica kolovođa: Šahverdi, tj. šahov darak, Jular kapdi, tj. onaj koji je otkinuo ular, i Tavil, dugi. Oni se spuste od Crnog mora i napadnu prtljagu vezira Hasana, što se vozila od Dijarbekra ka Tokatu, zarobe je, opustoše predio Tokata, unište i opljačkaju vezirov vrt, nazivan rajskim, u kojem su se, umjesto prirodnog cvijeća, blistale ružine kitice od dragog kamenja, te opsjednu vezira koji se zatvorio u Tokatu. U toj nuždi imenuje se namjesnik Dijarbekra Husrev-paša za vezira i seraskera umjesto Hasan-paše. Nitko se nije usudio prenijeti veziru vijest o njegovom smjenjivanju; on je htio pogubiti prvog sobara koji mu je donio tu vijest, a kada mu je, potom, njegov brat Ibrahim, isto tako sobar, došao s istom viješću, otjerao ga je on s prijetnjama. Već mjesec dana pobunjenici su opsjedali Tokat. Kada je Hasan-paša jednog jutra, kao i obično, sjeo na svoje mjesto, jedan dobar strijelac nanišani puškom na njega i on smjesta padne mrtav, završivši nasilnom smrću kao i njegov otac, Mehmed-paša Sokolović. Pobunjenici se rasture u bande diljem Male Azije i prodavali su opljačkano vezirovo blago, tkanine, ćilime i oružje. Husrev-paša je zbog približavanja zime bio od svih napušten, a vezir Hafiz Ahmet-paša, koji se radi zaštite Male Azije povukao od Carigrada ka Kütahiji, bio je tu opsjednut puna tri dana. Samo je ljuta zima prisilila na podizanje opsade.

Pošto su Turci bili zauzeti Ugarskom i pobunjenicima u Aziji, pokušali su Španjolci, Malteţani i Firentinci flotom napasti Alžir i Tunis, ali su otišli od Alžira bez uspjeha, jer su našli naoružanu cijelu obalu. Čikala (Džağal-oğlu), koji je njihovo kretanje pratio flotom od pedeset jedara, opustoši talijansku obalu. Više su sreće imali Malteţani na Majni i Firentinci na otoku Lango (Kos). Francuzi su se požalili Porti zbog alžirskih gusarskih napada, a onda je došla u Alžir stroga naredba da se naknadi šteta; prvi primjer od Porte naređene otštete, što je pominju osmanski godišnjaci. Malteţani su se obeštetili iduće godine zauzećem i haranjem grada Muhamedije na afričkoj obali.

U kolovozu (avgustu) je veliki vezir opsjeo Stolni Biograd (Šekesfehervar) i krajem istog mjeseca kraljevski je grad prešao u turske ruke. U toku pregovaranja o predaji grada, upadnu janjičari i Francuzi iz Pape, koji su se s njima zajedno borili, sjekući sve u bijesu, pri čemu su Francuzi bili mnogo okrutniji. Grof Isolani i drugi glavari, koji su po dogovoru trebali slobodno otići, odvedeni su u Beograd kao zarobljenici, jer je veliki vezir smatrao da se predaja obavila bez njegove privole. Odavde je vojska išla na Dunav kod Budima i taborovala je u ravnici kod Pešte u namjeri da pomogne Szekelyju koji je u Erdelju

ustao protiv Baste. Budimski beglerbeg Kazi-zade Ali-paša i budimski sudac Habil efendija savjetovali su da se ne ide na Erdelj, jer su se u taboru čuli odjeci ugarskih topova, a došla je i obavijest da ugarska vojska kreće na Peštu. Veliki vezir, koji je inače bio rodom Albanac, bio je nepopustljiv i krenuo je ka Šolnoku, prešao Tisu i peti dan bio u Šarvašu. Ali mu tada dođe hitna vijest da je neprijatelj osvojio Peštu, a onda opsjeo Budim. Odmah je najbrže otpravljeno 2.000 konjanika pod vodstvom anadolskog beglerbega Nuh-bega, a i sam se veliki vezir vratio u najvećoj brzini i četvrti dan bio pred Peštom. Pošto je oskudica u živežnim namirnicama u osmanskom taboru bila potpuna, a opskrba se morala pribavljati iz Budima, to se veliki vezir, na usrdnu molbu svojih suboraca, povuče, jer bi, inače, izgladnio tvrđavu. Samo je 2.000 janjičara sa oružarima, topnicima i dobrovoljcima prebačeno u tvrđavu, a ostali se preko Kečkemeta i Petrovaradina vrate u Beograd. Osokoljena prisućem janjičara koje je vodio Mehmed paša, posada napravi uspješan ispad protiv neprijatelja, osim toga su bačve-bombe, izum Sulejman-paše, otkotrljane među neprijatelje kojima su raznijele više stotina ratnika. A velika pomoć je bilo i vrijeme: zapale su kiše i opsada se morala dići. Topovi, što su zapali u močvare, dovučeni su u budimsku tvrđavu. Mehmed-paša, poznat po strogoj stezi, nagradio je hrabre; on sam je za uspješnu i hrabru obranu dobio mjesto trećeg vezira. Kad je veliki vezir bio u Beogradu, pojavi se tatarski han Gazi-Giraj koji u oba zadnja rata nije sudjelovao. Pošto su mu se braća nalazila dijelom u Rumeliji, a dijelom u Anadoliji, bojao se da bi netko od njih, ako se on osobno ne pojavi, mogao biti imenovan hanom. Bio je svečano primljen, a Tatari su za zime utaboreni u predjelu Sigeta, Kopanija i Mohača; sam han se utaborio u Peći, gdje je, uživajući udoban život i književnu dokolicu, u stihu opjevao nadmetanje kafe i vina, kao spjev-premac poznatom spjevu pjesnika Fuzulija: Opij i vino.

2. 11. 1602.

Na nekoliko mjeseci prije zime, opet su se uzbunile spahije u Carigradu i ulema se žalila kajmakamu Halil-paši. On je izvijestio sultana, pa je jedan carski hatišerif pozvao na mir. A sada, u zimu, došlo je do meteža, čija je posljedica bilo zatvaranje kajmakama Saatdži Hasana, tj. »Hasana satničara«, u Sedam kula, a postavljanje Güzeldže Mehmed-paše; smijenjen je i muftija Mehmed efendija Hodža-zade, tj. Seadedinov sin, a Sunullah je po drugi puta došao na taj položaj. Nezadovoljni time, zatraže metežnici divan s nogu da bi se donijele odlučne mjere protiv azijskih pobunjenika. Sultan se pojavi na vratima harema i sjedne na tu doneseni prijestol, dok je oko njega bilo dosta uglednika. Tada se usude tri glavara spahijska da sultanu, bez posredovanja vezira, predaju podnesak, u kojem se smionim jezikom govorilo o propasti što Carstvu prijeti zbog pobuna i velikog zanemarivanja dužnosti. Namjesništvo Erzuru-

ma je u rukama segbana i levenda Köse Sefer-paše; Sivasom gospodari Šareni jahač (aladža atlü), pobunjenik Ahmet-paša; u Karamanu se odomaćio Deli Husein; sandžake Merzifun i Kastemonu zaposjeli su Crni Said i Tavil (Dugi); protiv njih su upućeni serdari bili više puta tučeni i ništeni. Za to su krivi savjetnik harema, vrhovni glavar crnih evnuha i vrhovni glavar bijelih evnuha, vrhovni dvorski upravitelj Gazanfer-aga, veziri, koji sultanu skrivaju stanje Carstva, i četvrti vezir Hasan Tirknadži (nokat od prsta), čije bi glave po pravdi trebale pasti. Da bi se oni umirili, izvučen je Saatdži Hasan iz zatvora i doveden pred pobunjenike; no on se pokazao sa pismenim dokumentima, što ih je vlastoručno sam sultan potvrdio, koja su bila svjedočanstvo da ga je on o svemu tome upoznao i tako je izbjegao pogubljenje. Hasana Tirknadžija su spasili janjičari. Ali se onda spahije bace na glave vrhovnih glavara evnuha, na glavu kizlarage Osmana, jer su se spahijska mjesta dijelila putem harema, te na glavu kapuage Gazanfera, jer im je kao serdara protiv pobunjenika u Aziji na leđa natovario evnuha Husreva. Da bi se sam spasio, sultan je bio prisiljen žrtvovati ovog dugogodišnjeg gospodara harema, tajnog savjetnika sultanije-miljenice i osobito sultanije-matere. Pale su i glave crnog i bijelog evnuha, na što je sultan pozdravio članove divana i vratio se u harem. Čim je čuo za gužvu, pohita veliki vezir iz Beograda; u Jagodini je saznao za postavljanje muftije, u Nišu za vijest o smaknućima. U Harmanliju mu dva sobara dostave pisma sultanije-valide i samog sultana, kojima ga pozivaju u glavni grad. U Edrenu je prenoćio skupa sa historičarom Hasanbeg-zadeom, koji ga je kao ries-efendija pratio, u kući gradskog suca. Između Karašdirana i Silivre dođe mu agent sa upraviteljem pobožnih zaklada Sulejmanije i upozori ga da bi morao još ove iste noći ući u najvećoj tišini u Carigrad, jer bi mu idućeg dana spahije to mogle zapriječiti. Već su na gradskim vratima Carigrada izdane potrebne naredbe. Čim je ušao u svoju palaču, on odmah obavijesti sultana da je došao. Još istu večer mu dođe u posjet kajmakam Mahmut (inače njegov neprijatelj) i oba vrhovna suca. Veliki vezir im naloži da odmah zamole muftiju za savjetovanje. Ujutro je uzalud čekao odgovor. A vođe pobune su istog jutra došli kod muftije i postigli od njega fetvu kojom se veliki vezir osuđuje za loše vođenje rata u Ugarskoj i neuspjeh protiv pobunjenika u Aziji. Mahmut-paša kajmakam pozove oba vrhovna suca, pokaže im fetvu i prisili ih da je potpišu; onda je podnese sultanu uz opomenu da njezino neudovoljavanje povlači veliku opasnost. Veliki vezir, obaviješten o tome, uputi pismo sultanu s molbom da hatišerifom potvrdi da je on radio po njegovom nalogu i da naloži da se Mahmut-paša pogubi zbog sporazumijevanja sa pobunjenicima. Sultan to učini, ali paša uspije pobjeći.

7. 2. 1603.

Veliki vezir, svjestan opasnosti, prebaci se krišom iz opkoljene palače do Porte janjičarskog age. Tu je pisao sultanu protiv muftije optužujući ga za savez sa pobunjenicima, a pisao je i mnogim drugim uglednicima pozivajući ih da se, u ime odanosti padišahu, naoružani sakupe s jutra u predvorju Sulejmanije (naspram Porte janjičarskog age). Sutradan je sakupljenim janjičarima njihov aga pročitao sultanov hatišerif i pozvao ih da pomognu velikom veziru i da suzbiju pobunu. Ovi se odmah složno odazovu, a onda zatraže preko oficira, koji su na to bili od ranije napućeni, da se smijeni muftija. Veliki vezir na to odmah sazove svu ulemu i vezire; Džağal-oğlu (Čikala), koji nije htio doći, bio je čak silom priveden. Sastavljen je spisak pobunjenika i nalog o njihovim izgubljenim lenima. S time su neke janjičarske age otišle do spahija sakupljenih na hipodromu; od njih su zatražili izručenje vođa bune, inače će biti podvrgnuti kazni, a ovi to odlučno odbiju. Na zbor uleme, u međuvremenu, dođu dva sobara sa sultanovim nalogom da se postavi novi muftija, na što ga je nagovorio veliki vezir. Imenovan je vrhovni sudac Mustafa efendija. Na pitanje velikog vezira, što je s onima koji odbijaju izručenje vođa pobune, novi muftija ih proglasi smjesta pobunjenicima i zakonito otpuštenim iz službe. Tada veliki vezir pošalje jednog višeg oficira spahijama s ovom presudom i opomenom da će svi, ako je ne poslušaju, biti otpušteni iz službe, povelje im zapaljene, a njihovim oficirima odsječene glave. Viši oficir ode s nalogom, a veliki vezir pozove jednog svog pouzdanika i šapne mu potajice nalog da sa četrdeset kapidžija ukrca na brod za Rodos bivšeg muftiju Sunullaha; sobaru Hamza-agi i defterdaru Muratu naredi da zapečate palaču i dobra odbjeglog kajmakama Mahmuta; janjičarski glavari dobiju nalog da zatvore gradska vrata. Janjičarski aga Ferhat sjedne na konja i sa regrutima, oružarima i topnicima, očisti ulice grada, te iznenada napadne Blei-han kod kovnice, gdje je bilo veliko skupište pobunjenika. Slijedećeg dana bio je divan, a popodne su predana dvojica vođa: Purijaz Osman i Oguz Mehmed. Prvi, kojeg Hasan pozdravi kao starog ratnog druga, pokajnički prizna svoju krivicu i kako ga je u pobunu odveo bivši muftija i pohlepa da sudjeluje u podjeli obećanih 30.000 dukata. On samo zamoli za milost da padne kao vojnik od sablje, a ne zagušen kao žena. Veliki vezir ga odvede u seraj, gdje on to opetuje pred sultanom, a onda bude posječen, kao i trojica drugih kolovođa. Sunullah se sakrije u derviško stanište (tekiju), a Mahmut-paša pobjegne u trgovačku džamiju (Bazirgandžami). **28. 1. 1603.**

Tako je pobuna spahija bila suzbijena od janjičara, ali se među njima razvila nepomirljiva mržnja. Veliki vezir je ponovo zadobio svu vlast, pa ju je koristio da se osveti. Vezir

Hasan je jednog jutra, kada je veliki vezir izlazio od sultana, bio iznenada posječen; Saatdži Hasan je protjeran u Trabzon; Hasan-paša, nekadašnji kajmakam, zatvoren je u Sedam kula; ali na Džağal-oğluovo (Čikalino) pogubljenje, mada ga je nekoliko puta zagovarao, nije mogao privoliti sultana. Zanemario je sultanovu okolinu, posvadio se sa svojim najboljim prijateljima, pa su se protiv njega okrenuli čak i muftija, kojeg je on sam podigao, i janjičarski aga Ferhat koji mu je bunu ugušio. Njegova samovolja i golema oholost potakli su njegove neprijatelje, te ga oni optuže kod sultana i sultanije-valide, što kod ovih proizvede učinak. Jednog dana ga sultan nije htio primiti,
4. 10. 1603. a slijedećeg je dana, određenog za divan, bio primljen sasvim nakratko. Popodne mu je sobar Türk Ahmet donio sultanov hatišerif, na što se on odmah uputi u vrt svoje žene, sultanije. Ali se janjičari smjesta pobune, zatvore svoga agu u njegovu kuću, te zatraže od muftije i kazaskera da isposluju da se Hasan ponovno postavi za velikog vezira, inače će opljačkati i popaliti njihove kuće. Janjičarski aga pobjegne kajmakamu Dželal Mehmedu, koji je privremeno vršio vlast velikog vezira; mjesto age bilo je dano sobaru Türk-agi, mjesto vezira Kasimu, a mjesto velikog vezira egipatskom namjesniku, Bosancu, potomku vrlo ugledne obitelji Malkoč (Malković), po imenu Jauz Alija, tj. »oštri Alija«. Novi aga i oficiri uspjeli su umiriti janjičare. Deset dana potom pojavi se deset evnuha u palači kod Südlidže, izvuku smijenjenog vezira iza drvene pregrade sultanijine odaje i udave ga u vrtu Hanedan-age. Reis-efendija Jazidži-zade Hamza bude smijenjen, jer je na nalog usmrćenog vezira naplaćivao taksu na povelje o postavljenju uleme, a njegovo mjesto dobije tajnik Mim, vjerojatno tako nazivan jer je kitnjasto pisao slovo M; Dželah Mehmed-paša je na prijedlog muftije, jer zbog bolesti nije obavljao svoje poslove, bio umirovljen, a zamijenio ga je na položaju kajmakama vezir Kasim, koji je sada, u skladu s muftijom, najbolje vodio poslove upravljanja.

Glavni pobunjenik Male Azije Deli Hasan* već je ranije poslao u Carigrad svoga zastupnika s izjavom pokornosti i htio je dobiti, uz pomoć turnadžibaše Huseina, ne samo oprost za prošla djela, nego i zastavu, doboš, počasnu odjeću i namjesništvo Bosne, te se iskupiti u borbi protiv nevjernika. Na tu
2. 4. 1603. molbu je četiri stotine njegovih ratnika primljeno s plaćom od devet akči među najamnike i strance konjaničke tjelesne straže. Kada je prešao u Rumeliju, vojska mu je brojala 10.000 ratnika, a bila je mješavina pljačkaškog ološa najčudnijeg izgle-

* Dosad ga je pisac imenovao Huseinom. — *Prim. prev.* Kod Bašagića (Kratka uputa, 178) ovaj Hasan se spominje kao Dželali Hasan-paša. — *Prim. translit.*

da. Njihov marš bio je obilježen smrću i haranjem već prije prijelaza Bosfora, a zatim u Edrenu, Sofiji i Plovdivu (Filibe). Na mostu kod Osijeka pripojili su se vojsci seraskera, lala Mehmed-paše. Tatarski han, koji je zimovao u Peći, odbio je sada boriti se pod istom zastavom sa takvim pljačkaškim ološom, te je otišao za Krim. Mehmed i Deli Hasan (Dželali Hasan-paša) krenu protiv Pešte, gdje je tabor neprijatelja nastojao opskrbiti grad. U ljutom boju padne, pored Derviš-paše Bajezidagića, **27. 9. 1603.** 6.000 azijskih pobunjenika, a u jednom kasnijem na strani neprijatelja više stotina hajduka. Zbog poodmakle godišnje dobi, serasker prenese obranu Budima na rumelijskog beglerbega Murata; vođi pobunjenika, a sada namjesniku Bosne Deli Hasanu (Dželali Hasan-paši) povjeri obranu Osijeka; sam on ode u Beograd na zimovanje, a azijskim trupama dozvoli da se vrate kućama.

Sve te nevolje, što su obilježile ovu godinu, nadmašila su dva događaja: ubojstvo sina i Auto da fé. Mahmut, sin sultana Mehmeda, jedan nadobudni princ, pun ratničke odvažnosti, molio je više puta da ga otac pošalje protiv pobunjenika u Aziji. Ova njegova usrdna želja i prijava kizlarage da je jedan šejh prorekao princu po horoskopu stupanje na prijestol, bili su dovoljni za njegovo ubojstvo. Princeva majka, šejh i doušnici zasada su bili stavljeni pod prismotru, ali su nakon mjesec dana također pogubljeni. Pogubljenje muderisa Sari Abdurahmana, nazivanog Nadašli, tj. »od Nadasdyja«, bilo da je bio rođeni Nadasdy ili u bliskosti sa velikim Nadasdyjem, provedeno je po presudi vrhovnih sudaca Ali-zadea i Esad efendije, zbog njegovih suviše slobodoumnih pogleda na Islam.

Kao što se 1593. godina po kršćanskom računanju u osmanskoj povijesti naziva godinom poraza zbog Hasanove (Hasan-paše Predojević) štetnosti u Bosni, tako se 1600. godina naziva godinom pobune. Pobuni spahija u Carigradu i u Maloj Aziji, pridružila se i ona na prezijskoj granici, iza koje je došlo do perzijskog rata. Do ovoga je, po svoj prilici, došlo i nešto ranije, kad je perzijski šah poslao svoje poslanike Hasana i Engleza Sherlyja na prve evropske dvorove, da bi ih potakao na rat protiv Porte. Plamen rata zapalio se kod Tebriza; posada, kršeći svaku disciplinu, harala je po Azerbejdžanu i opljačkala je, među ostalima, i posjede zapovjednika Selmasa, Hazi-bega, sina Kurda Šahkulija. On pobjegne Perzijancima, a oni ga odmah, uz počasti, postave za hana. Turska vojska ga opsjedne u dvorcu Karnijarik i odatle potjera, te on ponovno pobjegne šahu koji u najvećoj žurbi dođe s par tisuća konjanika do Tebriza i tu se spoji sa vojskom erdebilskog hana, Zulfikara. Dođe do boja u kojem pobijede brojem nadmoćniji Perzijanci, **26. 9. 1603.** čime je odlučena i sudbina Tebriza nakon dvadeset dana opsa-

21. 10. de. Onda šah krene na Nahdživan i Erevan koji Turci odrede za glavnu obrambenu točku. Šerif-paša zatraži pomoć od Carigrada i, posebno, od susjednih namjesništava, ali ne dobije ni-
16. 11. kakav odgovor. Sredinom studenog (novembra) pojavi se perzij-
1603. ska vojska pred Erevanom, 5—6.000 Perzijanaca, 3.000 neredovite vojske Kurda, zvanih tulunki i söktolak. Jedan je osmanski glasnik, upućen namjesniku Vana radi pomoći, bio uhvaćen, a šah pošalje svoga glasnika dodavši na poleđini pisma da nema mogućnosti za pomoć i da je jedini spas predaja. Šerif-paša, koji je u tri ispada nanio gubitke Perzijancima, otpusti glasnika bez odgovora. A glasnik, da bi se napravio važan, predoči šahu da je pismo bez odgovora, jer na njemu nije bilo šahova pečata i vezirova potpisa. On, onda, donese drugo pismo, u kojem su vezir i državni tajnik, kojeg Perzijanci nazivaju mutamedevlet, tj. »povjerenik carstva«, obećavali i bodrili namjesnika na predaju, a potpisao ga je general tjelohranitelja. Šerif-paša odgovori usmeno: »Tako dugo dok svaki kamen nije plaćen nekom od naših glava, tako dugo dok od njih Perzijanci ne naprave piramidu, nema nikakve nade u zauzeće tvrđave.« Pri odlasku glasnika, napadnu ga neki iz posade i probodu. U Carigradu na vijest da je šah tako raskinuo mir, da je izgubljen Tebriz i Nahdživan, da su poginuli beglerbeg Nahdživana i Ahiske, a zarobljen beglerbeg Tebriza, kajmakam Kasim sazove vezire i ulemu na veliko vijeće. Na njemu se Saatdži Hasan, dosada pro-
22. 12. gnan u Trabzon, postavi za seraskera perzijskog rata. Malo da-
1603. na zatim umre sultan, kojem je jedan derviš nešto ranije, pri povratku u palaču, doviknuo da dobro pazi na sebe, jer mu u narednih pedeset pet dana pretstoji velika nesreća, tako da je i ovo praznovjerje moglo pridonijeti njegovom kraju.]

Vladanje Mehmeda III koje su laskavci i ljubitelji lijepih umjetnosti njegova vremena samo zbog zauzeća Egera i Kanиže stavili o bok velikim osvajanjima njegova pretka Mehmeda II, označava za nepristrane istraživače uzroka propadanja Osmanskog carstva razdoblje sve većeg zla i povećanog propadanja zbog zanemarivanja i kršenja starih pravila u carstvu i razdoblje usplamtjelih vojnih pobuna i pobuna zemalja. Sa smrću velikoga vezira Sokolovića već su se počele razvijati klice državnoga propadanja od početka vladavine Murata III, ali su za Mehmeda III silno porasle. Kao što je Murat II bio veliki vladar — koji je usred bojnoga meteža čeznuo za mirom u užicima, a svojim je osvajanjima pripravio put svom sinu-osvajaču da osnuje veliko carstvo — tako je Murat III, slabić-mekušac i mistički raspuštenik svojim skretanjem od osnovnih zakona Carstva pripravio put svome sinu Mehmedu III, put ko-

ji vodi u propast zbog vojnog ustanka i pobune u zemljama. Kao što Murat i Mehmed, drugi ovoga imena, nisu najveći osmanski vladari u usporedbi sa Sulejmanom, tako nisu ni Murat III i Mehmed III bili najslabiji i najlošiji u usporedbi s mnogim njihovim nasljednicima, a naročito s najjadnijim od sviju, Mustafom, sinom Mehmeda III, njegovim drugim nasljednikom. Premda je Mehmed II Osvajač (el-Fatih) bio samodržac u najjačem smislu te riječi, ipak veliki dio zasluga za njegova osvajanja i državno uređenje pripada njegovim velikim vezirima, Mahmutu, osvajaču Bosne i Negroponta (Eubeje), i Mehmedu Karamanu, piscu kanunnâma. Pod vladavinom slaboga vladara kao što je bio Mehmed III, koji se nikada nije oteo vlasti svoje majke i nikada nije bio odrasli gospodar, veći dio krivnje pada na njegove velike vezire zbog loša vladanja i sve većeg propadanja države. Naročito se to odnosi na Džağal-oğlua (Čikalu), koji je na bojištu Kerešteša ostavio sjeme azijske pobune i na Hasana Meyveî (Voćara), koji je među janjičare i spahije ubacio oganj nasilja i ubojite mržnje, pa je zloupotrijebio prve da njima kazni druge. Koči-beg, pragmatički pisac historije propadanja Osmanskog carstva, označio je oba vezirstva kao razdoblja velikoga kršenja starih kanuna lena i vojske, a tisuću i petu godinu po Hidžretu, (počinje 25. 8. 1596) tj. godinu osvajanja Egera kao onu kad je prostranstvo carskih granica bilo najveće, a i kad je propadanje kanuna bilo najveće. Sve do godine tisuću i pete (1596) nosioci su lena bili obavezni stanovati na svojim lenskim imanjima, da bi u slučaju rata bili za tri dana na okupu, a za deset dana spremni ići u rat. Timare od tisuću do stotinu tisuća akči davali su beglerbezi, nikada Porta, a nedostojni toga bili su po dokazanoj optužbi smijenjeni. Sve do godine tisuću i pete novac za ječam (arpaluk) za sobare i novac sultanija za feredžu i papuče (pašmakluk) nije iznosio više od devet stotina devedeset i devet akči i dotada nikada nisu davana lena za arpaluk ili pašmakluk. Sve do godine tisuću i pete nisu bili među sobarima, tajnicima, opskrbnicima vojske i čaušima nikakvi gedüklü tj. oslobođeni ratne službe.

Sve do godine tisuću i pete davana su velika i mala lena, timari i zijameti, samo sinovima spahija, kad su nosioci dvaju velikih lena (zijamet) i deset nosilaca malih lena (timarlü) dokazali svoje zakonito porijeklo. Sve do godine tisuću i pete nikada nisu nagrađeni lenima patuljci, nijemi i druge dvorske i haremske sluge. Dosada su se povećavali timari za jednu akču za deset odsječenih glava i samo tko se naročito istakao, tko je sakupio petnaest odsječenih glava, dobio je zijamet. Meyveî (Voćar) Hasan je, doduše, izvršio opći pregled lena kad je postao veliki vezir, ali time svrha nipošto nije postignuta, jer se pregled starih lena i dodjeljivanje novih uvijek vršilo u Cari-

gradu i Edrenu, a ne na licu mjesta gdje su bila lena. Tako nepravilno dodijeljena lena nazivala su se korpa-lena. Red onih šest vojnih buljuka, tj. šest odjela straže, jahača-stjegonoša i tje-
1594. lesne straže, već je prije nekoliko godina narušio veliki vezir Sinan-paša, one godine kad je na prijestol nastupio Mehmed III; Sinan je, protiv svih dotadašnjih pravila o unapređivanju, upisao čitavu posadu Râba u odjele, naprosto zato što je tamo
1598. bila tri godine. Nekoliko godina nakon toga, uništen je čitav lijepi lančani red uleme u najdonjoj ljestvici. Do tada niti jedan student (sohte ili talib) nije mogao dobiti položaj mulazima (pripravnika) doklegod nije na jednoj katedri (na medresi), unutrašnjoj ili vanjskoj, na osmici (na osam škola džamije Mehmeda II) boravio kao danišmend, tj. onaj koji se posvetio znanosti (prva karika lanca) i kao muid ili ponavljač (korepetitor) pokazao svoju sposobnost za aspiranta (mulazima) na položaj muderisa i suca. Kasnije su mesta mulazima prodavana. Vojvode, subaše (policijski predstojnici) kupovali su ih za deset tisuća akči, te su postali muderisi ili kadije, a da nisu prošli potrebni studij za to. Uz te nepravilnosti, pridošli su sve veći nameti za ratne potrebe, a novac je postao sve lošiji. Jedan od najznačajnijih nameta bio je avâriz tj. slučajnost, koji se sastojao u tom da je svaka deseta kuća morala dati po jednog čovjeka za mornaricu. To je bio namet od kojega se poslije moglo otkupiti novcem. Ovaj je namet trebalo staviti i na kršćanske crkve od čega ih je venecijanski bailo (konzul) jedva oslobodio. Davanje u naturi iznosilo je po kući kilogram ječma i pšenice, te ovcu, što je bilo povećano davanje, ali se, budući
1598. preveliko, nije moglo utjerati. Zbog toga je sniženo na vagan ječma i pšenice od petnaest kuća i po jedna ovca na dvije kuće. Novčana se stopa tako pogoršala da se dukat popeo na stotinu i trideset, a pjaster na više od osamdeset akči. Luksuzu, koji je uzeo sve više maha, s nepravom je pripisano takvo stanje novčanog pogoršanja, pa ga je trebalo predusresti zakonom o luksuzu. Tako je čaušima zabranjeno da imaju buzdovane, sedla i konjsku opremu od srebra i podsedlice od baršuna izvezenog zlatom. Uskoro je dukat stajao stotinu i šezdeset, a pjaster stotinu i deset akči, dok su javne blagajne primale dukat samo po stotinu i deset, a pjaster po šezdeset akči. Konačno je za Meyveî (Voćara) Hasana izdan novi novac, pa je utvrđena novčana stopa dukata od dvije stotine i dvadeset na stotinu i osamdeset, a za pjaster na osamdeset akči. Ujedno je obnovljena zabrana točenja vina.

Mehmed nije ni pio kao njegov djed Selim niti je uživao opij kao njegov otac Murat. U tom je pogledu uveliko držao do vjerskih propisa, kao i točnog izvršavanja dnevne molitve pet puta na dan, te je ustajao kad god se pred njim spominjalo

Poslanikovo ime. Ova pobožnost nije ga odvratila od toga da dâ smaknuti svoja tri velika vezira (a za osam godina promijenio ih je dvanaest) niti od umorstva devetnaestorice svoje braće kad je stupio na prijestol ili od ubojstva sina kratko vrijeme prije nego što je odstupio. U gazelima koje je stvarao po uzoru na svoje prethodnike, ali vrlo loše, potpisivao se pjesničkim imenom Adlî, tj. pravedni, a taj nadimak ima i sultan Mahmut II koji sada vlada.* Za njegova se vladanja ugasila najveća luč osmanske lirike, Bâkî, a s njim i više manjih. Godina pobune, posljednje u šesnaestom stoljeću, bila je ujedno godina pada velikih duhova osmanskog pjesništva i povijesti. Smisao za poeziju pothranjivao je u Mehmedu naročito njegov učitelj Nevaî, koji je umro nekoliko dana prije nego što je ovaj došao na prijestol, i Nevî, jedan od boljih osmanskih pjesnika, učitelj nesretnoga princa Mustafe (Mehmedova brata) koji je sa stihom na usnama pošao u susret konopcu. U vrijeme kad je Nevî studirao na školi osmice, bilo je tamo četrnaest pjesnika na okupu, što se nikada prije ni kasnije nije čulo. Najznačajniji učeni ljudi Carstva bili su za vrijeme vladanja Mehmeda III: muftija Ebul Mejamin Mustafa i vojni sudac Ahi-zade, a obojica su spomenuta za pobune spahija i lomače. Obojica su pisci pravničke struke, a drugi je bio i pjesnik, pod imenom Halimi. Nasuprot Ebul Mejaminu Mustafi koji se kao muftija nazivao »Veliki«, drugi se učeni pravnik nazivao »Mali Mustafa«. Ovaj je ostavio političko djelo pod naslovom: »Svojstva vlasti«. Mula Takiedin Ben Abdulkadir, iz stare plemićke obitelji Temuntari, ostavio je, uz biografije hanefijskih učenih pravnika, i jedan odbir najboljih Sa'alibijevih djela, čuvenih pod naslovom »Jedinstveni biseri«. Zbog uske povezanosti s Krimom došli su u Carigrad i tatarski učenjaci, kao Tatarin Ibrahim-efendija, koji je sultanu Muratu posvetio komentar o stavku (ajetu) o svjetlosti (30 u 24 suri) i Husein iz Kafe, pisac rasprave o predskazanju iz Hafizova »Divana«. Mula Abduruuf i Mehmed Ben Hanim bili su pisci nekoliko komentara i rasprava. Dželali-zade je bio prevodilac velike egipatske povijesti Makrizija na turski jezik, mula Ansari je pisao više opaski na rubu stranica, Kavaleli-zade je bio pisac astronomskih rasprava, a Bakal-zade je bio dvorski liječnik i ujedno dvorski astronom. Kao pisci »Evaila«, tj. djela o tvorcima političkih ustanova i pronalazačima znanosti i umjetnosti, istovremeno su nastupili mula Osman i šejh Ali-dede; ovaj je posljednji rođen u Bosni i pokopan u Sigetu. Među šejhovima zaslužuju da ih naročito istaknemo: šejh-tumač vjere Emir, koji se najprije zalagao za to da je potrebno da sultan osobno pođe u rat; onda je govorio o porocima velikaša i zbog

* Misli se na datum pisanja ove knjige — *Prim. prev.*

toga osuđen nekoliko puta na izgon iz Carigrada. Šejh Ismail Mevlevi iz Galate, preveo je »Mesnevi« na turski jezik i nastavio to djelo sedmim sveskom; veliki šejh Šemsedin iz Sivasa spjevao je pohvalnicu Ebu Hanifi i svojom prisutnošću oduševio vojsku za opsadu Egera. Šejh Husein Kemhani ostao je kao mučenik u bici kod Keresteša. Gore smo vidjeli da su od Egera i Râba proizašli glavni poticaji za propadanje osmanskih kanuna. Gledamo ovdje Eger, Keresteš, Siget i Pečuh (gdje je rođen pisac historije Pečevi, a tatarski han Gazi Giraj pjevao pjesme) ne samo kroz povijest rata, nego osvijetljene kroz povijest osmanske književnosti; tako je Ugarska kao mjesto usko povezana ne samo s vojničkom, nego i s osmanskom političkom i književnom povijesti, kao pozornica njihove ratne slave i propadanja njihova Carstva.

Ujutro, iza noći u kojoj je umro sultan Mehmed, a da nitko u gradu nije saznao da se loše osjeća, kada se vezir-kajmakam Kasim spremio da s vezirima započne divan, pojavi se vrhovni sobar sa rukom pisanim spisom koji je, kao i obično, bio umotan u svilenu maramu. Kajmakam ga je htio pročitati, ali nije mogao čitati rukopis. »Tko ti je dao ovaj spis bez točaka?«, upita vrhovnog sobara, »to nije carev rukopis«. »Meni ga je predao«, odvrati donosilac, »predstojnik harema koji me je dao pozvati«. Kajmakam preda spis reis-efendiji Hasanbeg-zadeu, povjesničaru, a ovaj ga je skrivečki čitao kajmakamu u uho: »Kajmakam-pašo! Moj je otac po Božjoj zapovijedi umro i ja sam se uspeo na prijestol. Održi red u gradu, a kako bi se nešto loše dogodilo, odsjeći ću ti glavu.« Kajmakam je zbog toga bio vrlo pogođen i neko je vrijeme bio neodlučan što da učini; konačno je pisao kizlaragi: »Donijeli su mi, Vašem slabom sluzi, rukopis iz kojega ne mogu pravo razabrati da li je napisan naprosto zato da me stavi u iskušenje ili u ozbiljnoj namjeri. Budite tako dobri i riješite me sumnje.« Vrhovni je sobar odmah došao natrag i poveo kajmakama u seraj gdje je u krunidbenoj dvorani sjedio na prijestolu novi sultan Ahmet, stariji od dva sina koje je ostavio Mehmed, okružen unutrašnjim dvorjanicima. Kajmakam je odmah napisao poruku muftiji poslavši je po čaušbaši i dvorskom arhitektu dao nalog (to je službeno njegova briga) da pripremi sprovod. Odmah su svi članovi divana pozvani u seraj, gdje je pred unutrašnjim vratima podignut prijestol, a da još nitko nije znao zašto. Kad su se okupili muftija i veziri pošli su preko dvorišta prema prijestolu i poredali se oko njega. U tom su se času otvorila unutrašnja vrata harema, nazvana »Vratima blaženstva«, a iz njih iziđe četrnaestogodišnji mladić sa crnim povezom (šemle) koji se, otpozdravljajući na obje strane, popeo na prijestol. Čauši su ga, prodorno uzvikujući, pozdravljali zaželivši mu sreću i blago-

slov. Muftija, kajmakam, veziri, kazaskeri i vojni aga, poklonivši se, poljube mu ruku, na što je novi sultan, pozdravljajući opet jednu i drugu stranu, otišao u harem. Veziri i veledostojnici odmah su pribavili svoje žalobne poveze za glavu, a tko ga nije imao, stavio je crnu traku oko turbana. Kad je sve bilo pripremljeno za žalobnu povorku, iznesen je lijes i postavljen na postolje. Kad je sultan pod rukovodstvom muftije obavio pokopnu molitvu, opet je otišao u harem. Veziri su odnijeli lijes u Aja Sofiju gdje je Mehmed sahranjen uz oca, zatim se učio (recitirao) Kuran, a onda je zaključen obred uz davanje milostinje sirotinji i siročadi. Otkad su Sulejman i Selim II stupili na prijestol, budući sinovi-jedinci nisu bili pozivani na zakonsko bratoubojstvo, a osim njih ni jedan sultan nije sahranjen bez sprovoda ugušenih sinova. Bilo je to sada prvi puta, otkad je Mehmed II, od Bajezida-Munje uvedeno bratoubojstvo, podigao na državni zakon, da je sultan, stupivši na prijestol, odstupio od kanuna i da prijestol nije zamrljao krvlju svoje braće...

[Veliki vezir Jauz Alija Malkoč dođe u Carigrad sedmog dana po ustoličenju. Pošto se obavi uobičajeni ceremonijal sultanovog ustoličenja, stvari se započnu sređivati. Sada je drugi vezir bio Kasim-paša, a treći Kurt-paša. Sedam dan po stupanju na prijestol, sultanova baka, sultanija Safije, koja je gospodarila dvadeset osam godina, bila je poslana u stari seraj sa svom svojom pratnjom, osuđena na potpuni zaborav. Bilo je i pogubljenja njezinih pouzdanika, vrhovnog dvorskog upravitelja i upravitelja domaćinstva. No uskoro se sultan razboli od boginja, pa se strijepilo za život mladog vladara, ali on prezdravi. Prva mjera novog velikog vezira bilo je ukidanje prodaje spiskova nagrade za dječake ili muškarce, koja se ukorijenila za zadnje ratne godine i teško je pritiskala podanike. Ova nagrada se nekada namirivala sa deset akči od danka, a kupili su je jedan pisar i jedan nadzornik iz sredine sedamstotina dvadeset mulazima, tj. aspiranata, šest odjela konjaničke tjelesne i zastavne straže; ovo se utjerivanje tokom ratnih godina prodavalo, a od kupaca se nesnosno povećavalo. Pošto je veliki vezir ovo davanje vratio na stari iznos, rumelijske i anadolske spahije zatraže da prihod dijele sa spahijama glavnog grada i, premda su ovi isticali službu glavnog grada kao tešku i stalno održavanu, ipak je veliki vezir zbog rata bio prisiljen da pristane na to. Zatim su carskim hatišerifom bili imenovani vrhovni zapovjednici: na Istoku je to postao kapudanpaša Džaal-oglu (Čikala-zade), a na Zapadu sam veliki vezir. On se pripremao da s proljeća krene, a u međuvremenu promijenio je prva mjesta uleme i velikih namjesništava. Janjičarsko negodovanje u di-

29. 12. 1603.

4. 1. 1604.

vanu izazvalo je smjenjivanje njihovog age. Kajmakam, kojem je izmakao položaj velikog vezira, a nije se podnosio sa Jauz Alijom, želio je namjesništvo Basre; kad mu je bilo dano bagdadsko, dugo je otezao s odlaskom, a onda prisiljen, dođe samo do Jenišehira, gdje je, harajući i prodavajući poharano, upravljao po svojoj volji. Hasan-paša, nekada namjesnik Jemena, i Sofi Sinan-paša pozvani su kao veziri na divan, a Ahmet-paša je dobio kao namjesnik Budima vezirske prihode. Deli Hasan, vođ azijskih pobunjenika, koji je već na ugarskoj vojni malo slušao naredbe vrhovnog zapovjednika, zamolio je novim pokajničkim pismom da ga se ka Temišvaru prebaci iz Bosne, koja je bila u punoj pobuni protiv njegovih tlaka i nasilja. Žitelji Bosnaseraja (Sarajeva) umorili su njegovog zamjenika (ćehaju), koji je jednog čovjeka dao tući lancima, a njegovu kuću zapalili; žitelji Banja Luke, opet, protjerali su upravitelja (muteselima) kojeg je on postavio. On je uspio dobiti namjesništvo Temišvara.

U Aziji se nastavljao perzijski rat. Kada su neki od posade Erevana ubili perzijskog poslanika, šah je grad opsjedao punih šest mjeseci, na kraju mu presjekao dovod vode za piće, te je Šerif-paša, koji je imao još samo 500 ratnika, bio, ipak, prisiljen predati ga uz slobodan odlazak. Zatim je šah zaposjeo Šamahı i Širvan. Nakon pada Erevana, poslao je hana Emirgunea (Emirgâna) na Akdžekalaa i Kars. Ovaj zauzme prvo mjesto i pošalje sve armenske žitelje ka Isfahanu. Emirgune (Emirgân) postane namjesnik Erevana, a šah osobno dođe pred Kars, graničnu tvrđavu Osmanskog carstva prema Gruziji, i uskoro ga osvoji. Karakaš-paša je hrabrije i sretnije branio Ahisku; kada su ga Armenci obavijestili da će njihove žene, koje su Perzijanci zatvorili u jednom hanu, biti osramoćene, on napadne han, Perzijance pobije, a njihove glave pošalje u Carigrad.

15. 6. 1604. Džağal-oğlu (Čikala-zade) krene polovicom lipnja (juna) kao vrhovni zapovjednik na perzijsku vojnu. Dugo je vremena, sve
8. 11. do početka studenog (novembra), trebalo dok su se okupili namjesnici s vojskom i dok se stiglo pred Kars. A ni tada nije on htio napadati, jer je čekao Karakaš-pašu, koji je bio određen za kazneni pohod i koji se pojavi tek s početka zime. Šah se ispravno povukao ka Tebrizu, a zemlja je lišena životnih sredstava. Džağal-oğlu (Čikala) je htio ka Širvanu, gdje mu je sin bio namjesnik, ali ga vojni glavari spriječe zatraživši da se prezimi u Maloj Aziji. On to odbije i povuče se u Van, a onda ode u Erzurum.

30. 5. 1604. S proljeća naredne godine krene konačno veliki vezir iz Carigrada, nakon što je kajmakama Hafiz Ahmet-pašu imenovao namjesnikom Bosne, a na njegovo mjesto odredio vezira Sofi Sinan-pašu. Još se malo, istina, zaustavio očekujući novac za

ratne potrebe, ali ga oštar nalog hatišerifa prisili na pokret. Slijedećeg jutra, proširi se glas da je Hafiz Ahmet-paša pozvan sa svog taborskog mjesta za kajmakama u Carigrad. Promijenjen je i muftija Ebul-mejamin jer je bio prijatelj udaljenog ranijeg kajmakama Kasima, a mjesto je dano Sunullahu koji je, zbog umiješanosti u pobunu spahija, bio u progonstvu na Rodosu. No veliki vezir se razboli i umre u Beogradu. Carski **26. 7. 1604.** pečat je prenesen u Carigrad i predan kajmakamu Hafiz-paši. Ovaj ga, ispričavši se, ne prihvati i predloži, preko sultanova učitelja, vrhovnog zapovjednika u Ugarskoj lala Mehmed-pašu koji i postane veliki vezir. Ovaj je uspješno vojevao po Ugar- **18. 10.** skoj, ali ga loše vrijeme prisili na zimovanje u Beograd. U ovoj godini su se obnovile kapitulacije sa Francuskom, Engleskom i Venecijom. U ovu zadnju je bio poslan čauš Mehmed kao poslanik da sredi spor koji je postojao između Venecije i Dubrovnika oko vlasništva nad kamenim otokom Lagosta.

Istovremeno je bivši kajmakam Kasim-paša toliko pretjerao s nasiljem u Maloj Aziji, da su počele stizati brojne optužbe protiv njega. Sultan uputi bostandžibašu sa hatišerifom da ga pogubi i prinese mu glavu. No Kasim to predosjeti i izmakne. Onda se uputi k njemu ćehaja bostandžija Derviš-aga, posebni sultanov pouzdanik, koji mu pod svečanom prisegom zajamči sigurnost i pozove ga opet na položaj kajmakama. I doista, kada je došao u Carigrad, postavljen je na taj položaj, ali ga je vršio samo dvadeset četiri sata. Slijedeći dan pozvan je na divan i tu ga, u prisuću muftije i učitelja (hodže), sultan upita za razlog neposlušnosti. On je šutio, a sultan zatraži usmenu fetvu da je pogubljenje zakonito i da ga posječi. Na njegovo mjesto dođe Mustafa Sarikdži, tj. »izrađivač turbana«, kojeg sultan opomene smrću njegovog prethodnika. No on se nije dao zastrašiti da ne izvrši promjene i postavljanja, kako bi imao protutežu utjecaju muftije i učitelja. Za trećeg vezira postavio je odobašu (prvog sobara), Gurdži Mehmeda, beglerbezi su postali vrhovni sobar i vrhovni konjušnik, a sedam dana kasnije i veziri, te je svakom za ženu dao sultanovu sestru. Njegov janjičarski aga Nakaš Hasan-paša, koji je bio smijenjen zbog pokazanog kukavičluka pod Peštom, dobio je ne samo vezirsko mjesto, nego i godišnji prihod od 1,200.000 akči; a na vijest da je nedavno poslani namjesnik Hadži Ibrahim-paša ubijen u Kairu u pobuni vojske, imenuje on mjesto njega Gurdži Mehmeda, rumelijski beglerbeg Tiro Hasan-paša postane četvrti vezir, dok sultanov vrhovni oružnik dođe za janjičarskog agu. No svi ti napori nasuču se na pokušaj da se muftija udalji i na nesposobnost novog defterdara da osigura novac za vojsku. Muftija i učitelj se udruže i ocrne ga kod sultana kao krvoločnog despota, a potpomognu ih u tome i neki šejhovi. Na narednom divanu, nakon što su izašli vrhovni suci, bude on sam pozvan i **11. 1. 1605.**

smjesta posječen; mjesto njega bude imenovan Sofi Sinan-paša, potvrde se za vezire Nakaš Hasan i Terjaki Hasan, a Nasuh-paša, raniji namjesnik Haleba (Alepa), ponovno određen za vrhovnog zapovjednika protiv pobunjenika u Aziji. U jedanaestom
4. 11. 1604. mjesecu po ustoličenju, u razmaku od četiri mjeseca, rode se dva princa, Osman i Mehmed, od kojih se rođenje prvog slavilo sedam dana. Kada je okončana ugarska vojna, veliki vezir lala Mehmed vrati se u Carigrad, gdje je svečano dočekan. Na njegov prijedlog bude smijenjen rumelijski vrhovni sudac Kaf-zade Fejzullah efendija, koji je pjesme pet stotina i četrnaest osmanskih pjesnika sakupio u jednu zbirku; zamijenio ga je sin muftije Zekerije, Jahja efendija.

U Aziji je mnogoglava pobuna narastala sve više i bila sve bliže. Sada su je vodili novi vođi: Kalenderoğlu, sin derviša-prosjaka, Crni Said, Sačlü, tj. kosati, i dugi Halil, koji su pustošili bliže oblasti Ajdina i Saruhana. Sada je trebalo i više paša i više novaca, pa su u tom smislu i poduzete vojne, organizacione i financijske mjere. Smirenje Perzije i pobunjenika tražilo je i da se ostvari mir s Ugarskom, što je i bila nakana velikog vezira.

Ugovor, kojim je zaključen sedmogodišnji rat, važan je u povijesti po tome što je po prvi puta doista bio ugovor, tj. sporazum dvije suverene strane, a ne kao dosada jednostrana kapitulacija, što ju je pobjednik nametao na leđa pobijeđenog. Nakon nekoliko ranijih bezuspješnih započinjanja i prepiske, godine 1601. započeli su konačno pregovori o miru, te je veliki vezir, tada Ibrahim, na svega sedam dana pred svoju smrt, imenovao vezira Murat-pašu i ćehaju Mehmeda za opunomoćenike. Na glavne točke ugarskog prijedloga: povratak svega što je uzeto, obeštećenje, povrat Kaniže i odricanje od Erdelja, odgovorio je Murat-paša pismom koje je bilo vrlo osebujno, prožeto arapskim i turskim izrekama, a počinjalo je citatima Platona i Aristotela. No na skup u Gran, koji je bio zakazan za 20. srpnja (jula), turski poslanici nisu došli.

Slijedeće dvije godine protekle su u pregovaranjima i nekorisnim izmjenama pisama među poslanicima. Početkom
10. 1. 1604. iduće godine zaključilo se kratko primirje, a otvorenje mirovnog skupa predviđeno je za veljaču (februar) u Pešti. Uskoro
14. 1. su se poslanici prvi puta sastali i Turci su zatražili da posebni izaslanik ode u Carigrad poželjeti sreću novom sultanu, a nešto kasnije da skup bude odžan u Budimu, s tim što o povratu Kaniže i Egera nisu htjeli ni čuti. Tako se mirovni skup zasada razbio, kao i nešto kasniji susret budimskog namjesnika i Hansa od Mollarda, carskog poslanika. Osim ovih pregovora, vodili su se pregovori i u Erdelju između poslanika tatarskog hana i vlaškog poslanika oko odvojenog mira i godišnjeg danka, kako bi zemlja bila pošteđena od tatarskih upada. Naredne

su godine događaji dobili drugi izgled upletanjem madžarskih staleža, a osobito Bocskaija, izabranog erdeljskog kneza. On je sklopio savez s velikim vezirom lala Mehmedom, po kojem nijedan ne može zaključiti mir bez drugog niti jedan drugom napadati tvrđave. Bocskai je poslao poslanika u Carigrad, gdje je od sultana dobio ahdnamu, tj. ugovor i pismo od kajmakama o bliskoj prijateljskoj i uzajamnoj pomoći. Malo sedmica potom, poslao mu je veliki vezir pismo iz Beograda, u kojem mu je zajamčio zaštitu i pozvao ga da dođe u tabor u Zemunu da primi zastavu i krunu Ugarske. To je bilo onda kad je veliki vezir iz Zemuna kretao protiv Grana.

19. 11. 1604.

14. 6. 1605.

9. 7.

17. 7.

Već su se na prvom ratnom vijeću u Osijeku razilazila mišljenja oko pravca marša, pa i na drugom u blizini Budima. Mada je taborski sudac iznio sultanovo htijenje da se napadne Gran, ipak se većina suprotstavila i bila je za kazneni pohod na Beč. I već se krenulo u tom pravcu, kada su kola od komore zaostala, a janjičari počeli rogoboriti protiv tako velike komore na kaznenom pohodu. Zato se odmah okrenulo na Gran. Bosanski beglerbeg je poslan u Budim da dobavi dvadeset pet topova, 30.000 kugli, 10.000 centi baruta, što je u Mohaču bilo razdijeljeno među vojsku. Odlučilo se najprije napasti dva uporišta: utvrđeni dvorac Parkani (Turci su ga zvali Džigerdilen) s druge strane Dunava, odakle se tvrđava lahko mogla opskrbljivati živežnim namirnicama, i utvrđeni dvorac na Tomaš-brijegu (Turci su ga zvali Tepedelen), što je dominirao tvrđavom; na ovu je napad vodio budimski namjesnik, Bosanac Mustafa-paša. Višegrad su Francuzi predali Husrev-paši, a onda je on, udruživši se sa Mustafa-pašom, zauzeo Tepedelen. Palo je 4.000 ljudi iz posade, te 200 u rovovima malog otoka; gransko predgrađe zauzeto je nakon tri juriša, a vodenu kulu osvojio je bosanski beglerbeg. Šest dana potom, kada se pripremao opći juriš, predade se tvrđava. Posada od 5.400 ratnika otišla je u punoj sigurnosti sa svim svojim dobrima. Francuzi, koji su bili u sastavu posade, pridružili su se svojim zemljacima iz Višegrada pod tursku zastavu. Pobožni u vojsci pripisali su osvojenje Grana učinku molitve šejha Aja Sofije, koji je pratio velikog vezira, a zvao se šejh-tumač (Terdžiman Šejhi).

30. 8. 1605.

19. 9.

29. 11.

No dok je Gran bio u opsadi, Bocskai je taborovao pred Neuhäuselom (Nove-zamky). Veliki vezir mu je poslao kao pomoć Sinan-pašu, begove Srijema, Smedereva, Aladžahisara (Kruševca) i Tirhale sa Tatarima i Čerkezima, te Bektaš-pašu, a po osvojenju Grana i Husrev-pašu kao serdara sa 1.000 janjičara. Pošto se posada predala ne Turcima nego Bocskaiu, a veliki vezir je htio biti predusretljiv, poslani su rumelijski beglerbeg Terjaki Hasan i sudac Veldan-zade da tvrđavu daju Bocskaiu. Terjaki Hasan je zaposjednuo Vesprim i Palotu koji su se dra-

govoljno predali; budimski namjesnik Mustafa bio je smijenjen, mjesto je dano njegovom pretku Kazi-zade Aliji, a sandžaci Nikopolja, Silistre, Čermena, Vize i Smedereva povjereni su budimskoj posadi. U isto vrijeme je beglerbeg Kaniže, Sarhoš Ibrahim, tj. »Ibrahim pijanica«, bratić velikog vezira, dobio nalog da krene sa 20.000 konjanika, dijelom Tatara, a dijelom Bocskaijevih, na kazneni pohod od hrvatske granice ka Štajerskoj i Austriji. Već su prethodne godine bili prodrli do Radkersburga, odakle ih je Zrinjski potisnuo. A sada su se Tatari kretali preko Körmenda u Štajersku, vodili sobom 1.000 zarobljenika, osvojili Steinamanger i Körmend, ali su, na kraju, suzbijeni ka Sigetu sa gubitkom od nekoliko tisuća ratnika. Osim osvajanja gradova, ova vojna bila je jedna od najsjajnijih zbog Bocskaieve krunidbe za kralja Ugarske, što ga je obavio sam veliki vezir na polju kod Rakošija. U Šarošpataku dobije Bocskai ahdnamu, tj, povelju, kojom mu se dodjeljuje kraljevstvo Ugarske i kneževstvo Erdelja, osim mjesta što ih je osvojio Sulejman i tvrđava na granici s Austrijom. On je, sa šezdeset plemića, poljubio ruku velikom veziru, a on ga je okrunio krunom, što je bila optočena dragim kamenjem i u tu svrhu napravljena u Carigradu za sumu od 30.000 dukata, opasao sabljom što je bila također optočena dragim kamenjem, te darovao zastavom kao kralja Ugarske i Erdelja, kao sultanova vazala. Veliki vezir je poslao radosnu obavijest, a sultan je zemlje oslobodio danka za deset godina zadovoljavajući se sa godišnjih 10.000 dukata.

Rat u Perziji, međutim, nije se povoljno razvijao. Džağal-
6. 8. 1605. -oğlu (Čikala) se s vojskom prebacio do Tebriza, gdje se utaborio, a Perzijanci su mu bili nasuprot. Erzurumski beglerbeg Köse Sefer, povukavši sobom šesnaest beglerbega i preko dvadeset sandžakbega, naprasito napadne protivnika, usprkos Čikalinom upozorenju. Bitka je trajala od podne do zalaska sunca, kada se Perzijanci povuku; ali tada šah, koji je dotle samo vrebao, navali s vojskom na zamorenu osmansku vojsku i nanese joj žestok poraz. Karakaš-paša se s većim dijelom vojske dokopa puta ka Vanu, gdje je došao i namjesnik Haleba (Alepa), uzmaknuvši na prvu vijest o porazu; tu dođe i Čikala koji je svoj
2. 12. 1605. tabor ostavio na cjedilu. Uskoro je umro u Dijarbekru od jeda zbog poraza. Trideset godina je proteklo otkako je on bio uhvaćen zajedno s ocem pri zauzeću Golete, kao musliman i paž dospio u harem i u sultanovu milost, dvije sestre, Sulejmanove unuke, oženio, bio kapudanpaša, vojskovođa u Perziji, namjesnik Bagdada, veliki vezir u Ugarskoj nakon poraza kod Kerešteša postao, a zatim opet kapudanpaša, te konačno ponovno mu ponuđeno mjesto velikog vezira zbog opasnosti odbio, a radije otišao za vojskovođu u Perziju; jedna poduzetna vatrena glava, no nesretan vojskovođa na kopnu i još nesretniji veliki vezir,

jer je, proganjajući bjegunce kod Kerešteša, stvorio od njih pobunjenike u Aziji; još je kratko pred smrt pogubio Džanbulad-zadea, namjesnika Haleba, koji mu je izašao u susret kada se Čikala povlačio ka Vanu nakon poraza, očekujući pohvalu što je spasio povjerenu mu vojsku, a što je imalo za posljedicu da su braća poginulog, Ali-beg i Hizir-beg, vratila svojih 3.000 ratnika u Haleb i tamo se otvoreno digli protiv Porte. A u Temišvaru, gdje je zasjedao nekadašnji vođ azijske pobune, Deli Hasan, bio je pri lovu, na mig velikog vezira, napadnut od svojih žitelja, koji su se pobunili zbog njegove tlake i nasilja i većina mu je pratnje pobijena. On se sam spasio u Beograd, gdje je tada (pošto je veliki vezir već bio otišao za Carigrad) zapovijedao Terjaki Hasan kao kajmakam. Ovaj je podnio izvještaj Porti, odakle dođe na fetvi utemeljen ferman koji naloži smrt njemu i njegovu bratu. Razloga je bilo dosta, osim bune u Aziji i nasilja u Bosni, a jedan od njih je, ako je istina, da je bilo uhvaćeno njegovo pismo kojim je papi nudio jedan dalmatinski dvorac na prodaju uz iznos od 100.000 dukata. Ova godina, u kojoj je turska vojska u Evropi imala vojne sreće, a u Aziji neuspjeha, naziva se u osmanskim historijama godinom pojave duhana u Carstvu; neobična je to godina po strasti s kojom su se ljubitelji predali tom novom užitku i po strogoći s kojom se uskoro bjesnilo protiv njega. Kafa i duhan su se proširili po Carstvu u kratkom razmaku od pedeset godina i oboje se tako odomaćilo u njemu, da su postali životna potreba Osmana, te su u Evropi postali njihovim simbolom.

Protiv pobunjenika u Maloj Aziji bili su sada upućeni Nasuh-paša i Alija Kej-Dehan (Ali-paša). Oni se suoče s pobunjenicima kod Bolvadina, gdje se nalazio veliki most od pet stotina četrdeset koraka duljine, a izgradio ga je Selim. Nasuh-paša je mislio da se protivnička konjica neće usuditi preko mosta, jer tu nema prostora, ali se ona sjuri, odbaci ga, a pohvata i mnoge zarobljenike koje odmah posijeku; zatim zapali Bolvadin, a cijelo područje pohara. Nasuh-paša, od ranije neprijateljski raspoložen spram Ali-paše zbog njegova opakog jezika, ostavi ga pod izlikom da mora izvijestiti o porazu; odjuri u Carigrad kod sultana, kojem optuži vezire zbog poraza. Sultan je na to htio sam poći na vojnu. Uzaludna su bila protivljenja muftije i hodže, pa čak i smrt njegove majke. On se uputi u **12. 11.** Brusu, a Daut-paša i Nasuh-paša imali su nalog da brane malo- **1605.** azijske granice. Četiri do pet tisuća spahija, koji su se već ranije bili bunili, o čemu je bilo ovdje riječi, a onda, nezadovoljni, prišli pobunjenicima, uputili su sultanu pismo da bi mu opet vjerno služili, ako prime svoj neisplaćeni novac, što je bilo zajamčeno i učinjeno. A sultan se, nakon posjeta grobovima svojih predaka, šestorice prvih sultana i obilaska glasovitih toplih kupatila, vra- **27. 11.** tio u Carigrad. Kajmakam Sofi Sinan-paša napisao je laskavo pi-

smo vođi pobunjenika Tavilu (Dugom), u kojem ga je nastojao potkupiti nekim namjesništvom; ovaj izrazi želju da dobije namjesništva Anadolije, Sivasa i Haleba (Alepa) što kajmakam podrži. No to ga je stajalo položaja, jer je sultan posumnjao da se radi o nekoj njegovoj vlastitoj koristi; na njegovo mjesto dođe Hizir-paša. Sultan je uputio pismo velikom veziru lala Mehmed-paši da ili sam krene ka Perziji ili da vrati carski pečat i zadovolji se mjestom drugog vezira. Kada je ovaj bio na putu za Carigrad, u gradu se pojavi opasnost od pobune janjičara i spahija. Oni su negodovali zbog sukna i plaće, odbili su jelo i bacali su kamenje na svoje oficire. Na to je sultan, krajnje bijesan i obučen u crveno-krvavi kaftan, sazvao u vili sultana Bajezida vezire, age, tajnike, te glavare trupa, održao im žestok govor i tu na licu mjesta pogubio one koje je držao krivcima, izvršio smjenu age i naredio isplatu novca vojsci, što je odmah i učinjeno.

Prisuće velikog vezira u Carigradu bilo je povod da se održe vijeća, čiji je rezultat bio da je Nasuh-paša, kao zet kurdskog bega Mir Šerefa i time poznavalac terena, imenovan trećim vezirom-seraskerom protiv Perzije, vezir Murat-paša seraskerom protiv Ugarske, a veliki vezir je trebao iz Carigrada rukovoditi vojnama i u Evropi i u Aziji. No sve su pokvarile spletke Derviš-paše koji je uspio urediti da dođe za kapudan-pašu mjesto Čikale. Zatim je također uspio suzbiti prijedlog velikog vezira da se janjičarskom agi Hasanu, kojem je pripadala glavna zasluga za osvajanje Grana, dodijeli rumelijsko namjesništvo, te je ovaj bio imenovan namjesnikom Haleba (Alepa), a zamijenio ga je Mariol Hasan koji kod Adane padne u pobunjeničke ruke i bude ubijen. Zatim je Derviš-paša isposlovao hatišerif kojim se sam veliki vezir određuje za vođenje rata u Aziji. Na sve pokušaje da kod sultana izmijeni raspoloženje u svoju korist, dolazili su samo jači udarci. To ga je toliko ozlojedilo da je dobio srčani udar. No Derviš-paša uvjeri sultana da je to samo pretvaranje, te ovaj izda hatišerif: »Ne pravi se više bolesnim i marširaj.« Ovaj zamoli, preko jednog pouzdanika, sultana da provjeri njegovo stanje; dođe vrhovni dvorski upravitelj i nađe velikog vezira dvije trećine oduzetog;

23. 5. 1606. treći dan potom i umre i pokopan je kod Ejubove džamije u bilizini groba Mehmed-paše Sokolovića. Prema Sunullahovim uvjeravanjima, Derviš-paša, koji ga je zamijenio, otrovao ga je pomoću jednog portugalskog liječnika. Sultan naredi da se gotovina umrlog da za ratne svrhe, a ostatak imetka siročadi. Ali Derviš-paša, pod izlikom da je za rat potrebnije, uzme putem defterdara pozvanog iz Beograda ne samo 150.000 dukata i 10,000.000 akči (u talirima), nego i sve ostalo, te siročad ništa ne dobije. Derviš-paša je onog dana, kada je postavljen za velikog

vezira, imenovao za kapudanpašu Džafer-pašu, rođenog Francuza, koji je tri puta bio beglerbeg Cipra. Na skorom savjetovanju, suprotstavi se muftija sultanovom prijedlogu, da se rat ostavi za narednu godinu, a kada je sultan rekao da je državna blagajna prazna, ovaj mu je ukazao na primjer Sulejmana koji je, kada je išao na Siget, dao svo svoje blago u kovnicu.

Derviš-paša uvidi da ga muftija želi poslati na vojnu, te ga odluči maknuti. To mu i uspije, a položaj dobije Ebul-mejamin po drugi puta. Za zapovjednika azijske vojske određen je Deli Ferhat, tj. »budalasti ili i hrabri Ferhat«, te on ode u Üsküdar, gdje skupi jaku vojsku. Nije bio povoljan da nametne disci- **11. 1. 1606.**
plinu, jer je bio neuk, žestok i uvredljiv. Kada su mu spahije došle po svoj novac, odgovori im da je i sam spahija i da nije dobio novac; a kada je na to bilo bačeno kamenje na njegov šator, on ga pokupi i sam počne bacati na svoj šator, a zatim mu presiječe užeta. Isto tako, došavši u Brusu, potužili su mu se žitelji da su trupe otele žene, a on im odgovori: »Trebate li vi mene oteti?« Blizu Konje se sudari sa pobunjenicima, oni ga potisnu ka gradu, gdje, pošto nije bilo dosta novaca, isplati samo janjičare, a spahije pošalje u Carigrad da traže novac. Tako je radio sve dok nije, smijenjen, umro u bijedi.

Prisuće spahija u Carigradu koji su tražili svoje plaće, Kalenderoğluova buna u blizini Carigrada, nesposobnost Derviš-paše, okolnost da je, nakon uskoro umrlog muftije, ponovno došao Sunullah na taj položaj, pripremilo je pad velikog vezira. Dovršio ga je jedan židov koji je upravljao izgradnjom njegove palače. Kada je Derviš-paša zatražio od njega uvid u račune i vidio koliko je utrošeno, namrštio se i izjavio da je to mnogo. Židov, shvativši da je njegovo mrštenje skoro smrtna presuda, umiri ga time što je ponudio svoje imanje, a onda mu se odlučio osvetiti. Dade iskopati podzemni prolaz od građevine do seraja, jer se ona gradila naspram ovoga, i kada je rad dosta poodmakao, on to prokaže vrhovnom dvorskom upravitelju, a ovaj sultanu. Sultan, koji to doživi kao uvredu veličanstva, posavjetuje se s muftijom i učiteljem i kada Derviš-paša dođe jednog jutra u seraj, bude u sultanovom prisuću udavljen od čuvara **11. 12.** vrtova kojima je nekada zapovijedao; na kako je još micao **1606.** nogama, sam mu sultan otsiječe glavu. Javnu radost zbog toga objavile su satire, jer je kod žitelja glavnog grada bio silno omrznut. Na prijedlog muftije Sunullaha, velikim vezirom postane vezir Murat-paša koji je bio na vojni u Ugarskoj. Murat-paša, zvan kopač vrela, jer je u bici kod Tebriza pao u neki zdenac, beglerbeg Dijarbekra i kasnije vezir-zapovjednik ugarske granice, bio je, osim poznate pravdoljubivosti i stroge discipline, zaslužan i za konačno postizanje mira u trenutku kada je Carstvo bilo ugroženo i izvana i iznutra.

Sa uključenjem Bocskaia, mir je postao o njemu ovisan.

mj. 8. 1605. Austrijski su poslanici poslali u ljeto 1605. godine u Budim tajnika i tumača Cesara Galla i on je pregovarao sa Abdi ćehajom. No pregovori su se razbili o pitanje Grana kojeg car nije htio ustupiti, a turska strana ga je tražila, zatim osvojila, na što su pregovori bili prekinuti. Ali su opet bili nastavljeni u listopadu (oktobru), a carski pregovarači, grof Althan i gospodar od Mollarda, dobili su slijedeći nalog: godišnji se danak serdaru ukida; mir se zaključuje trajno ili što je moguće duže i po mogućnosti bez Bocskaia; u svakom slučaju, Erdelj se priznaje ugarskim, a Vlaška neutralnom; nasljedna zemlja nadvojvode Ferdinanda uključuje se u mir. Ni taj puta se nije ništa polučilo. Početkom iduće godine Gallo je po treći i četvrti puta bio poslan u Budim. No turska strana nije htjela

13. 1. 1606. ozbiljno ući u pregovore, dok Bocskai nije sklopio mir s carem u Beču. Tek onda je sultan dao formalnu punomoć veziru Murat-paši, njegovom zetu Ali-paši, namjesniku, i Habil efendiji,

26. 6. 1606. budimskom sucu, te je sklopljeno primirje na trideset dva dana s početkom od 14 srpnja (jula). Istog dana je Gallo po peti put u Budimu, s oba tumača, Talijanom Negronijem i Mađarom Szillesijem, sudjelovao oko Bocskaievog ugovora. Pregovori su se otezali oko godišnjeg danka, mada se bilo načelno složilo da se to okonča jednom sumom od 200.000 talira, te oko povre-

20. 10. da primirja. No konačno se pod Komornom sastane mirovni skup.

11. 11. Nakon tri sedmice bio je zaključen mir na dvadeset godina. Glavne su mu odredbe bile da se ukida godišnji danak od 30.000 dukata, koji se jednom zauvijek isplaćuje sumom od 200.000 talira; ubuduće, svake tri godine obje strane dat će dragovoljne uzajamne darove bez određivanja vrijednosti, a ovoga puta treba vezir dati darove nadvojvodi Matiji i ćehaja Ahmet kao poslanik caru. Turski poslanik ima rang sandžakbega, a car i sultan odnose se jedan prema drugome kao sin i otac i otac i sin. Prekida se s upadima i pljačkama, zarobljenici se moraju vratiti, šteta naknaditi; presuđuju o tome, s carske strane, zapovjednik Raba, a s turske strane budimski namjesnik. Ono što se u Beču dogovorilo s Bocskaiem o Erdelju, priznaje se pravno valjanim s turske strane; Vaš se izuzima od obostrane slobode da se opstojeće granične utvrde nanovo učvrste; sela, koja su nekada priznavala vlast od Sečenjija i Novigrada ka Erlauu, Hatvanu, Budimu ili Granu, trebaju, kao nekada, tu priznavati vlast, tj. poreze plaćati, a jednako sela oko Kaniže. Ovaj ugovor ne veže samo oba cara, nego i njihove nasljednike, a može mu se, ako hoće, pridružiti i kralj Španjolske. Sa ovim ugovorom, koji je potpuno zaboravljen zbog mira u Karlovcima zaključenog stoljeće kasnije, prekinut je lanac poreski obavezne podložnosti, koja je trajala pola stoljeća i koja se očitovala svake godine po poslaniku, nasiocu tzv. »počasnog dara«, u stvari

danka; uspostavljen je diplomatski odnos uzajamnog ponašanja na temelju prijateljske jednakosti; Erdelj se putem ugovora sa Bocskaiem, koji je uključen u ovaj mir, izvukao napola iz turske ovisnosti, a Ugarska je, premda najvećim dijelom pokorena, ipak bila slobodna jednim malim dijelom uz godišnje plaćani danak; jednako su tretirani poslanici, a dokumenti usuglašeni i potpisani.

Žitvanski mir je za Evropu u početku 17 stoljeća bio svjetlosni signal početka slamanja pokornosti Osmanskom carstvu i početak opadanja osmanske veličine; doduše, ova zublja se nekoliko puta u toku ovog stoljeća povijala i gotovo ugasila, sve dok je nije rasplamtao mir u Karlovcima koji je bio glasni odjek propadanja Osmanskog carstva.]

GLAVA ČETRDESETTREĆA

Od pohoda na azijske pobunjenike do smrti sultana Ahmeta

Žitvanski mir nije uslijedio zbog rata u Ugarskoj nego više zbog pobune u azijskim zemljama, koja je zaplamtjela na bojištu kod Kerešteša. Osamdesetogodišnji vezir Murat-paša, koji je sklopio mir i nakon smrti lale Mehmeda podastro Porti taj ugovor kao veliki vezir, upravio je svoju najveću pažnju, nakon borbe protiv nevjernika, borbi protiv pobunjenika. Hidra pobune podigla je strahovito svoju mnogostruku glavu u svim pokrajinama azijske vlasti, od najudaljenije perzijske i sirijske granice sve do vratiju glavnoga grada. Crni pisar, njezin izvor bio je crna kuga koja je bjesnila već sedmu godinu; pošto je bio izručen ortaku Husein-paši pri opsadi Rohe, bio je kod Džanika ubijen, kao i njegov pomilovani brat, ludi Hasan, koji je kao bosanski paša ubijen u Beogradu. U Iraku, začetnik duge nevolje Mehmed, sin Dugoga Ahmeta, pošto je pobijedio Nasuh-pašu, koji je bio protiv njega poslan, pomoću izdajstva Kurda iz plemena Suhran i Arapa Aburiša, pri čemu je Veli-paša smrtno nastradao, a Nasuh-paša zadobio dvije rane, u Bagdadu je **4. 12. 1606** bio ubijen bodežom. Jusuf-paša, Uveis-pašin ćehaja iz Ajdina, preuzeo je nakon pašine smrti posjed dvorca koji je ovaj bio sagradio; bio je kao beglerbeg pomilovan, a kada je opet podigao glavu kao pobunjenik, konačno je bio uništen. Iz krvi ovih glavara pobune izrasli su novi i Azija je podlegla sili sedmoglave

hidre. Pokrajinu Saruhan opustošili su Kalenderov sin i Crni Said, a oko sultanske prijestolnice Bruse u Aziji žario je i palio Kinali. U Selefki je Museli-čauš istakao pobunjeničku zastavu, a cilicijski (ičilski) gorski klanci kod Adane bili su u rukama pobunjenika Džemšida. Međutim, najveća je nevolja prijetila iz Haleba i Libanona, gdje su Kurd Džanbulad i emir Fahredin (vjerska slava), Druz, sjedinjenim snagama prijetili Siriju pretvoriti u neovisno carstvo. Kurdska obitelj Džanbulad, tj. »čelik-duša«, imala je, otkad je Sirija osvojena za Selima I, u nasljedstvu sandžak Klis u blizini Haleba (Alepa). Čikala, imenovan za vojskovođu u perzijskom ratu, dao je Huseinu Džanbuladu namjesništvo Haleba i, premda se tome usprotivio kod Porte posljednji namjesnik Haleba, Nasuh-paša, da je protiv svih kanuna dati namjesništvo posjednicima sandžaka, ono je ipak po Čikalinu savjetu bilo potvrđeno Huseinu Džanbuladu. Prije je već ispričano kako je zatim Čikala ubio svoga štićenika, kojega je podigao na položaj namjesništva u Halebu jer se nije na vrijeme pojavio sa svojim četama. Džanbuladov se brat Alija odmah sa svojom vojskom vratio u Haleb. Bila je, eto, Čikalina sudbina da u dva navrata posije najrazornije sjeme pobune, prvi puta u Ugarskoj kao veliki vezir proglasivši bjegunce s bojnoga polja kod Kerešteša izvan zakona, a drugi puta devet godina nakon toga u Perziji kad je ubijen Džanbulad. Iz prvoga sjemena proizašao je Crni pisar sa svojim pristalicama, a iz drugoga Džanbulad, brat ubijenoga, kao osvetnik njegove krvi; ovi su se bili daleko strašnije podigli nego svi dosadašnji pobunjenici. Pošto je »Čelik-duša« opsjedao u Tripolisu emira Jusufa Seifoğlua, zapovjednika Damaska, pa ispraznio svo blago u gradu pod izlikom da je to pohranjeno blago, te se onda izmirio s Jusufom orodivši se s njim, opljačkao je i Damask, a Porti otkazao svaku poslušnost. Svoj ološ, kojega je bio sakupio pod imenom segbana, tj. »čuvara-pasa ili lovaca« podijelio je na pješake i konjanike po uredbi Porte, i to šest tisuća sedamstotina pješaka podijelio je na stotinu šezdeset i dvije komore, a platio je po čovjeku tri do osam akči dnevno, uz tromjesečni doprinos pod imenom ovčarine. Svojih osam tisuća konjanika također je podijelio na šest odjela zastavnika ili tjelesne straže. Protiv ove sedmoglave nemani azijske pobune, a naročito protiv najopasnijega od svih, Džanbulada, koji je zahtijevao du mu se priznaju oba suverenska prava, kovanje novca i obredna molitva na njegovo ime, a koji je sklopio zatim formalni savez s toskanskim velikim vojvodom Ferdinandom, veliki vezir Murat

2. 10. 1607. povede vojsku godine tisuću šest stotina i sedme. Imenovao je Tirjaki Hasana za rumelijskog beglerbega, Mariol Huseina za anadolskog beglerbega, čakirdžibašu (vrhovnog lovca s kopcima-ptičarima) Halila za janjičarskog agu, Baki-pašu za defterdara, a zapovjednika Bruse, Mustafa-pašu, s vezirskim dostojan-

stvom za kajmakama. Krimskoga hana je pismom pozvao sudjelovati, pa je u vrijeme ljetne ravnodnevnice iz Üsküdara pošao ravno prema Halebu. **21. 6.**

Da ukloni sve smetnje na putu koliko god je to moguće, poslao je pobunjeniku Kalenderoğluu, rodom iz Ankare, s pomirbenim pismom ispravu kojom ga imenuje sandžakbegom Ankare, a ovaj u nadi da će disciplinirati svoje zemljake, maknuo mu se s puta kad je ovaj pošao prema Ankari. U Konji su mnogi pobunjenici dovedeni, ubijeni su bačeni u iskopane bunare, a stari je Murat od bitke kod Tebriza, gdje je bio pao u bunar, dobio podrugljivo ime »Kopač bunara« i to ime nije htio uzalud nositi. Među pozvanim pobunjenicima nalazio se i Seradž-zade, tj. »sedlarov sin«, Ahmet-beg, koji je ubio naiba iz Konje i namjesniku Deli Ahmet-paši zapalio palaču nad glavom te ugušio više od tisuću ljudi. Odličnici iz Konje založili su se kod Murata i zatražili milost za njega, a on neka nemirne glave drži na uzdi. Murat ga primi u prisustvu njegovih zagovornika. »Ja ću ti povjeriti da čuvaš Konju«, reče Murat, »dok idem protiv Džanbulada, ali ako bi zatrebao pomoć, koliko ljudi si u stanju smoći?« »Sedlarov sin« nadmudren ovom zamkom odgovori: »Vrlo lahko mogu podići trideset tisuća ljudi«. Murat ga pohvali i zahvali mu, a izišavši obrati se zagovornicima: »Ako toga čovjeka, koji je u stanju podići trideset tisuća ljudi, ostavim živa sebi iza leđa i ako se taj učvrsti u Konji, što onda?« Šutjeli su, a »Sedlarov sin« je bačen u bunar. Međutim je Kalenderov sin, paleći i žareći, došao u Ankaru pljačkajući velikom veziru iza leđa tegleću marvu. U Ankaru je naprijed poslao jednog mutesellima (privremenog upravitelja) sa sultanovim fermanom i s četiri stotine pobunjenika, ali su mu žitelji zatvorili vrata. Gradski sudac je bio Vildan-zâde Mevlana Ahmet, taj koji je u posljednjem ratu protiv Grana u ratnom vijeću hrabro branio svoje mišljenje. Zatvorio je Kalenderovu sinu grad i, kad ga je ovaj pozvao na odgovornost zbog takvog ponašanja, uskraćujući poslušnost sultanovu fermanu, imao je dosta hrabrosti da u pratnji nekolicine jahača pođe pred gradska vrata i da se s Kalenderoğluom upusti u pregovore. »Ako ste«, rekao mu je slobodno, »postali sandžakbeg, niste došli u tom svojstvu nego kao razbojnik i pobunjenik, ugrabili ste tegleću marvu, pogazili nasade i uplašili stanovnike Ankare. Ako ste došli, kao što u fermanu piše, s tim ciljem da nabavite ratne potrepštine, da bi onda opremljeni došli do vojske velikoga vezira, dajte popis Vaših potrepština i ostavite u gradu jednog pouzdanog čovjeka, dok ćete se sami povući na udaljenost od jedne postaje.« Kalenderoğlu prista na taj prijedlog i pošalje jednoga od svojih drugova-pljačkaša s trideset ljudi u grad. Nakon nekoliko dana ovaj svojim nepodopštinama tako uzbudi žitelje da su ga htjeli na licu mjesta zatući. Sudac ga smjesti u utvrdu

da spriječi krvoproliće, a njegovu pratnju razmjesti po gradu. Na to su ovi, svaki od svoga kućedomaćina ugušeni, a tako i njihov kolovođa u gradu. Sudac je o tom događaju obavijestio velikoga vezira, a pismo, kojim mu Murat javlja da vodi već jedan odred protiv Kalenderoğlua, ovaj je uhvatio. Na to je opsjeo grad. Sudac Vildan-zade je branio grad najvećom hrabrošću i odbio već osam navala kad se pojavio Tökeli-paša, sandžakbeg Kastamonua, kojega je veliki vezir poslao u pomoć, s četama iz Bruse, Mentešea i Karasija i s četrdeset topova. Ubacio se u grad, na što je Kalenderoğlu otišao. Veliki je vezir, međutim, odaslao sa svoga pohoda čete protiv obojice pobunjenika, Museli-čauša koji je zaposjeo Selefku i protiv Džemšida koji je zaposjeo Adanu. Čete su doduše uništile Džemšida, ali nisu uspjele to učiniti s Museli-čaušom. Džanbulad se osigurao s dvadeset tisuća pješaka i s dvadeset tisuća konjanika u klancu Bagras. Kada je Murat to čuo, pošao je putem prema Arslan beliju (lavlje slabine) i završio put u polju golubarnika
21. 10. 1607. (Göverdžinlik sahrasi), sirijski Golubovac. Ovdje je došao namjesnik Maraša Zulfikar-paša s Kurdima iz Zulkadra do logora. Tu su boravili tri dana dok vojska nije prošla kroz klanac, pa su zatim logorovali na polju Dereme blizu rijeke Kanak. Čim je Džanbulad dočuo za kretanje velikoga vezira u tom pravcu, pošao mu je u susret s četrdeset tisuća ljudi. Sreo ga je na polju Urudž-ovasi, gdje su uhvaćeni i smaknuti najbrži Džanbuladovi trkači koji su se usudili poći previše naprijed. Slijedećega dana su obje vojske stajale u bojnom poretku. Džanbulad je svoga ćehaju suprotstavio desnom krilu velikoga vezira, tj. anadolskim četama, a sam se postavio nasuprot lijevom krilu velikoga vezira, naime protiv rumelijskog beglerbega, branitelja Kaniže, Tirjaki Hasana. Prije bitke zamolio je za mir, ali veliki vezir nije saslušao njegovu molbu. Njegovi vlastiti ljudi, videći ga gdje istupa prema Muratu u nadi da s njim pregovara, obasuli su ga psovkama te su ga prisilili da se povrati svojim zastavama. To je bila jedna od najkrvavijih bitaka. Janjičari su se na njih bacili kao orlovi na vrapce, izvješćuje životopisac njihova age Halila, bacili su se kao lavovi na svoje žrtve. Dvadeset krvnika je bilo zaposleno da pobiju u skupinama dovedene zarobljenike. Pred velikim vezirom nagomilali su dvadeset i šest tisuća glava. Fahredin Manoğlu, knez Libanona, Džanbuladov saveznik, pobjegao je sa Beni Kuleib i svim Druzima u pustinju i spasa je našao u svojoj utvrdi Šakik. A Džanbulad je odbjegao ka rodnom mjestu, Klisu, a odatle u Haleb, gdje je bio samo jednu noć; ujutro je, uz kletve žitelja, pobjegao, a sa terasa su žene i djeca na njega bacali i sipali pomije. Žitelji napadnu na pobunjenike koji su zaostali u Halebu i odsijeku više od tisuću glava, te su se ove kotrljale pred nogama velikoga vezira koji je ušao kao pobjednik.
24. 10.

Šesnaesti dan nakon bitke veliki vezir logorovao je na velikom trgu u Halebu (Alep), nazvanom »Gökmeidan«, tj. nebesko ili plavo trkalište. U utvrdu su zatvorenim segbanima poslali pisma, osiguravši im odlazak, ali su, usprkos tome, pri odlasku bili sasječeni. Rumelijski beglerbeg Tirjaki Hasan umirovljen je s položajem velikog vezira, a njegovo mjesto dano je Mariol Husein-paši. Veliki je vezir s janjičarima prezimio u Halebu, spahijama je naređeno da prezime u Damasku, plaćenicima desnog krila zimovalište je bilo u Aintabu, a onima s lijevog krila u Biredžiku. Rumelijske, anadolske i karamanske čete dobile su dopuštenje da se vrate svojim kućama. Čikalin sin, Mahmut-paša, imenovan je za bagdadskog namjesnika s nalogom da protjera Mustafu, sina Dugog Ahmeta, koji se tamo učvrstio nakon smrti svoga brata Mehmeda. Čikalin sin pojačao je vojsku s ratnicima begova iz Ane i Hadisa. Mir Ahmet Eburiš opsjedao je sina Dugog Ahmeta, koji je, predavši se, napustio utvrdu; kada se htio prevesti preko Eufrata, potone brod u gužvi što su je stvorili segbani, tako da se spasio samo s nekolicinom ratnika.

Ovaj su događaj pripisali osmanskom izdajstvu pa su pucali; većina ih je bila ustrijeljena, ali je Mustafa, sin Dugoga, pobjegao. Džanbulad-zade je međutim sa segbanima na konjima, s kojima je pobjegao iz Haleba, došao do Eskišehira u Maloj Aziji, odakle je svoga staroga strica Hajdar-bega poslao pred sebe u Carigrad s molbom za oproštaj. Kalenderoğlu, koji je otišao iz Ankare i sada s Kinalioğluom pustošio okolicu Bruse, poslao mu je ljude u susret pozvavši ga da zajedno surađuju. Džanbulad prijetvorno prista, ali se jedne noći probije kroz zid kuće u kojoj je stanovao i pobjegne u Carigrad. Skupine segbana, koje su s njim došle, povećale su snagu obojice pobunjenika, Kalenderoğlua i Kinalioğlua. Kalenderoğlu, spalivši Brusu, ipak nije osvojio utvrdu, pa je otišao prema Mihalidžu. Pokrajine Mihalidž, Kermasti i Biha bile su od Bruse odvojene Ulubadskim jezerom (Appolloniatis), koje se s jedne strane izlijeva čak do podnožja Olimpa, a s druge je strane povezano rijekom koja njime protiče (Rindakus) s Mramornim morem. Most preko isteka u more branila je dobro naoružana utvrda. Gornji prijelaz rijeke kod planina zaposjeli su podanici Kermastija pod vodstvom Ali-bega, sina Ilijasa Ajnegöla; Kalenderoğlu je tamo u blizini kod mjesta Tahtalüja sačekao bajramsku noć kad su bili zanemarili straže. Došao je dakle preko kermastijske ravnice ka Mihalidžu kojeg je opustošio. Iz Bruse je protiv njega poslan Nakaš-paša, tj. »paša-slikar«. Susreli su se kod Ulubada, gdje su obje vojske dugo stajale jedna nasuprot druge, dok je ljuta zima oslabila Nakaš-pašine čete. Konačno su pojačanje doveli sandžakbeg iz Silistre, Talgidž Ahmet Mimar, tj. »graditelj«, i dobrovoljci iz tatarske Dobrudže, pa je Nakaš napao pobunjenike i potukao ih na jezeru Minas, ali su »Slikar«

i »Graditelj« ostali na bojnome polju. Kalenderoğlu je prošao ajdinsko-saruhanski sandžak sve do granice Hamida i Karamana, gdje je ojačao za tisuću ljudi koje mu je doveo jedan drugi pobunjenik, Ağačden Piri, tj. »stari s drveta«, iz Antalije. Džanbulad, pobjegavši svom čuvaru Kalenderoğluu, stigne sretno u Izmit gdje je našao svoga zagovornika koji je sa stricom Hajdar-begom otišao u Carigrad moleći za njega oproštaj. Dobili su sultanovo pismo koje obećava sigurnost. Sultan ga milostivo primi i sedmicu dana je boravio u vrtu sultanijina ljetnog dvorca na azijskoj strani Bosfora, gdje mu je bilo svakodnevno dopušteno doći na prijem. Njegov mlađi brat Mustafa (kasnije povjerljiv čovjek sultana Murata IV) primljen je među haremske paževe; on je sam bio imenovan temišvarskim beglerbegom. Jedva je godinu dana proveo na tom novom namjesništvu, a već su ga protjerali stanovnici, kao što su ranije protjerali azijskog pobunjenika, Ludoga Hasana, koji im je bio postavljen za namjesnika. Džanbulad, koji je pobjegao u Beograd, kao i Hasan, završio je uskoro tamo, kao i onaj, nasilnom smrću po Murat-pašinu nalogu. Tako su te dvije pomilovane glave azijske pobune nagrađene temišvarskim namjesništvom, a onda su u Beogradu smaknuti. Carigrad je zbog pustošenja koja je Kalenderoğlu poduzeo oko Bruse bio uznemiren kao nikad prije. Vezir Daut-paša je poslan u Izmit, a Hizir-paša u Üsküdar. Došao je opći poziv da svi službenici države, koji nisu dosad već zaposleni u ratu, pošalju borce. Nekoliko dana je zavladala opća užurbanost, ali kad je Kalenderoğlu pošao prema jugu, poziv nije imao posljedica. S prvim proljetnim danima su rumelijske čete poslane kao pojačanje velikome veziru koji je prezimio u Halebu i kako je bilo izvanredno važno da ljudi i novac dođu na vrijeme u Haleb, to je defterdaru Etmekdži-zadeu ujedno dano i rumelijsko namjesništvo. Kalenderoğlu ga je sačekao na granici Karamana, dok je Etmekdži-zade pošao putem od Ankare. Murat, obaviješten o
26. 6. 1607. njihovom putu, pođe krajem lipnja (juna) iz Haleba i privuče u okolici Maraša egipatske odrede kojima je zapovijedao Kasu-beg, a u Göksun-planinama se spoji sa sirijskim četama koje mu je doveo emir Husein, Emir Jusufov sin. Iz Tripolisa se uputio prema sakupljenoj pobunjeničkoj vojsci, predvođenoj njezinim vrhovnim vođama, Kalenderoğluom i Kara Saidom.

U ratnom vijeću pobunjenika većina glasova je bila za to da se ide u susret velikom veziru, a odbačeno je sigurnije mišljenje Arapa, Crnoga Saida, da je bolje tumarati po Maloj Aziji i tamo se odmarati...

Veliki je vezir, da spriječi Kalenderoğluovo sjedinjenje s Museli-čaušom, ovome dodijelio namjesništvo za Ičil, što ga ovaj primi uz uvjet da ga se nikada ne smije zvati u rat, a nakon nekoliko dana mu je obećano čak i namjesništvo Karamana. Kalenderoğlu zaključi vjerolomno u svom ratnom vijeću da napadne

velikoga vezira, koji je oslabio Portine sluge, tj. janjičare i spahije glađu i hladnoćom u zimovalištu, koji nema lenske čete (timarlü i sejmene), ali zato ima kod sebe blago i zalihu hrane što su mu poslali iz Carigrada. Kalenderoğlu je izvršio vojnu smotru nad dvadeset tisuća pobunjenika, dijelom pješaka, dijelom konjanika i pošao, hraneći se zrelim usjevom i poharavši turkmenske šatore, od Elbistana prema Göksun Jaila-planinama da u tamošnjem klancu velikom veziru spriječi prolaz. Opazivši taj pothvat, veliki vezir pošalje, četiri postaje pred izlazom klanca, Deli Piri-agu naprijed s trideset odjela janjičara, pa je nakon toga treći dan sam još logorovao u klancu, dok je prtljagu stavio iza brežuljaka. Osigurao se i smjestio janjičare u zaklon. Pobunjenici su stupali u formalnom bojnom redu. Desnim krilom je zapovijedao Kara Said i »Starac s drveta«, a lijevim krilom su zapovijedali Kalenderoğlu i druge kolovođe. Kara Saidu je stajao sučelice sandžakbeg Malatije, Karakaš Ahmet, te Omer, ćehaja velikoga vezira sa spahijama, a Kalenderoğlu je stajao nasuprot Sejfoğlu Mir Huseinu sa sirijskim četama, nasuprot Kasu-begu sa egipatskim četama i silahdarima. Pobunjenike su zavarali zakloni i zgodan smještaj velikog vezira, pa su u početku držali da je od njegova šatora na krilu sve do završetka klanca smještena egipatska vojska, sva njegova vojna sila te su se s tim većim povjerenjem odvažili na bitku. S obje strane su se borili s najvećom hrabrošću i postojanom srčanošću, kako to kaže carski historičar (čijih se riječi ponekad pridržavamo pa na njih želimo upozoriti da o historijskom stilu osmanskih historičara damo neki pojam), »da Mars (planet) s neba plješće u znak odobravanja«. Kako je ishod bitke bio neodlučan, pojuri veliki vezir na konju pred redove i izvuče svoju indijsku sablju što su mu je prije četrdeset godina, kad je bio namjesnik Jemena, arapski šejhovi blagoslovili želeći mu sreću. On tri puta mahne sabljom prema neprijatelju pa povede kolebljive skupine još jednom u juriš, podržan općim pozdravljanjem oružja. Janjičari, koji su se dosad bili smjestili u gudure klanca kao tamne magle, podigli su se kao oblaci na hridi, pa su odavde poput bujica preplavili polje. Među neprijateljima se pronio glas da je Murat-paša pomoću karamanske vojske pod Zulfikarom preko planina zaobišao njihov logor. Zato je došlo do bijega i općega poraza, pa je drugi dan nakon bitke osmanski tabor zauzeo neprijateljevo mjesto. Husein-paša, halepski beglerbeg, imenovan je seraskerom, a pod njegovim zapovjedništvom bili su Sirijac Sejfoğlu, paše iz Tripolisa i Sivasa sa sirijskim i turkmenskim četama koji su bili određeni da s deset tisuća konjanika progone neprijatelja. Većina progonjenih bila je bez konja ili s umornim konjima, bez hrane i oružja, pa su na putu postali lahkom žrtvom. Kod Bajburda su pružali još slabi otpor, a onda su bježali preko Erzuruma, Erdehana i Erevana, gdje je

ono nekoliko preostalih tisuća primio perzijski zapovjednik Erevana, Emir-gune, pod uvjetom da smjesta kao robovi šaha i šiiti s obrijanim bradama prokunu halife Omera i Osmana; zatim su po stotinu i dvije stotine podijeljeni po zemlji. Veliki vezir je pošao preko Kajserije i Sivasa, a logorovao je u Čubukovi, tj. u »dolini trstike«, polju kod Ankare, glasovitom po bici između Bajezida i Timura.

U Čubukovi je stigla vijest da je namjesnik Bagdada, Džaǧal-oǧlu (Čikalin sin), protjerao Mustafu, sina Dugoga. Veliki vezir se vraćao u Sivas gdje se vojska nekoliko dana odmarala i gdje je stigla vijest da je Majmun, tj. »majmun«, brat Dugoga (stric onoga Mustafe što je protjeran iz Bagdada) s otprilike šest tisuća pobunjenika opustošio okolicu oko Kiršehira i da je otišao u Tokat da odande slijedi Kalenderoǧlua u Perziju. Da se to spriječi, odlučeno je na ratnom vijeću da se hitno stvori leteći odred. Sva je prtljaga ostavljena u Sivasu, pod paskom defterdara Baki-paše. Janjičarski aga je pošao s nekoliko tisuća janjičara na konjima, spahije i lenski jahači su pošli sa zalihom hrane za sedam dana, a otišli su bez šatora i prtljage. Sam se veliki vezir zadovoljio lahkim ljetnim šatorom i jednim ćilimom,
29. 8. 1608. a sam je bio na čelu trkača. Jahanje je potrajalo šest dana i sedam noći, a da nisu logorovali. Gotovo devedesetogodišnji veliki vezir, povrh toga još i bolestan, samo je povremeno silazio s konja; kao da je išao leš; počivao je neko vrijeme, a da nije dao znaka života tako da su ga više puta držali mrtvim. Onda bi opet sjedao na konja i novim žarom pošao dalje. Kod Karahisar šehira su čuli da su pobunjenici bili tu prošle noći i da su logorovali u klancu Kara Hasan Kedügi, tj. u »pukotini Kara Hasana«. Veliki vezir je poslao Čerkeza Pijale-pašu s nekoliko tisuća ljudi kao prethodnicu. Pobunjenici, koji se nisu osigurali
4. 9. 1608. za slučaj da ih progone, upravo su htjeli natovariti svoju tegleću marvu i svi bi lahko pali kao žrtve mača, da se jedan dio Osmana nije usprkos najstrožoj zabrani da išta dirnu od plijena dok neprijatelj ne bude potučen, sjatio na plijen. To je pobunjenicima dalo povoda da im se suprotstave, a dalo im je i srčanosti. Mustafa-paša iz Adane i neki janjičarski glavari pali su u borbi i Osmani su bježali. Janjičarski je aga Halil doveo bjegunce natrag, a veliki vezir, koji je sada sam stigao, podržao ih je. Tako su pobunjenici iz klanca istjerani na ravnicu Kerulat, gdje su se još jednom našli u bici. Ovdje potučeni, bježali su ostavivši svu svoju prtljagu. Tri dana su ih proganjali, mnogo ih je pohvatano, a glave su im na polju, gdje se veliki vezir odmarao, nagomilane poput tornjeva...

Veliki vezir je pošao prema Tokatu gdje je dobio slijedeće pismo: »Tamo gdje Te ovo plemenito pismo stigne, tamo ćeš prezimiti.« Ujedno su ga obavijestila pisma njegovih agenata da su Muratovi protivnici, kapudanpaša Hadži Ahmet, sultanov povjerljiv čovjek, kajmakam Mustafa-paša i muftija, za sebe

pridobili kizlaragu Mustafu i predstavili sultanu da u Aziji nema više pobunjenika, te je prisutnost velikoga vezira u Carigradu potpuno suvišna, ali je krajnje potrebna na perzijskoj granici. Znajući za tu zakulisnu rabotu, odgovori Murat: »Zapovijed moga padišaha je da prezimim u Erzurumu i da zatim pođem protiv šaha. Što treba od toga biti? Ja se, Vaš rob, preživjeli starac od devedeset godina, nadam umrijeti kao mučenik u svetoj borbi, a skriveni pobunjenici u anadolskim skrovištima čekaju samo priliku da se udaljim da opet otpočnu, naročito Museli-čauš u Ičilu i Jusuf-paša u Ajdinu i Saruhanu. Kad ovi budu ispružili ruke za dobro čuvanim krajevima, hoćete li poslati o, et novoga vrhovnoga zapovjednika iz Carigrada? Pustite nas u miru i ne slušajte riječi dobrih slugu. Dopustite da najprije odstranimo naše neprijatelje u unutrašnjosti zemlje, a onda ćemo ići protiv Perzije.« Otpravivši ovim odgovorom donosioce pisma, sam je pošao u Üsküdar te je 18. prosinca svečano ušao u Carigrad s četiri stotine zastava na kojima su se s velikim slovima mogla čitati imena svladanih pobunjenika. Sultan ga primi počasnim načinom koji odgovara njegovim zaslugama s dvostrukom počasnom odjećom i perjanicom. Djela u njegovu vojnom pohodu protiv pobunjenika bila su opća tema razgovora u gradu i pjesnička građa, a pjesnici su se natjecali kronogramima i junačkim pjesmama. Na bojištima protiv Džanbulada, Kalenderoğlua i brata, Dugoga, ostalo je više od trideset tisuća pobunjenika, a isto toliko ih je pobijeno u selima i vani, pomalo — po stotinjak do dvije stotine, a trideset tisuća glava bilo je podignuto dijelom pred šatorom velikoga vezira, a dijelom su poslane u Carigrad. Među njima je bilo četrdeset i osam glavara pobune. Pa najvjerodostojnijim izvorima, po popisima piramida od lubanja, bunara s leševima, u ovom je vojnom pohodu uništeno preko stotinu tisuća pobunjenika. Uskoro nakon Muratova dolaska bio je po carskom dokumentu poslan u Sedam kula defterdar Baki-paša, premda je iz Sirije ponio sa sobom milijun dukata, jer su ga optužili njegovi i Muratovi neprijatelji, a naročito u harem primljeni Džanbuladovi sinovi, da je pronevjerio veliki dio zaplijenjena bogatstva. Kako Murat o tom nije bio obaviješten, a prvu je vijest o tome saznao iz sultanovih usta na divanu, rekao je: »To je dobro izvedeno«; dragocjene neprodane dragulje položio je sam Murat sultanu pred noge, a za drugo je odgovarao defterdar. Nakon što je defterdar proboravio četrdeset jedan dan u zatvoru Sedam kula, iskupio se velikim svotama. Za vrijeme zime boravio je Murat u Carigradu da dovrši djelo mira s Ugarskom, mir koji je prije dvije godine tako sretno zaključio, a koji je dosad podvrgnut mnogim prigovorima. Ovi prigovori i podizanje tih prigovora kao i istovremeno njegovanje mirovnih odnosa s drugim evropskim silama, zahtijevaju da se na njih osvrnemo.

18. 12. 1608.

[Kako je Bocskai šest sedmica potom umro, vjerojatno otrovan, zakomplicirao se problem provedbe ugovora o miru. Najprije, Porta je prisvajala sebi pravo imenovanja novog kneza Erdelja i njezin kandidat je bio Homonai, dok su staleži birali Rakoczyja. Došlo je do obostrane prepiske, u kojoj je Porta navijestila da bi ipak pristala na Rakoczyja, ali da još uvijek očekuje poslanika sa ugovorenim darom. A bečki car je u odgovoru sultanu tražio da mu se da nazad Gran, Kaniža i Erlau i onda je obećavao taj dar od 200.000 talira. Ponovo je zbog tih natega zaprijetila ratna opasnost, pa su se našli zajedno
28. 3. 1608. zastupnici obje strane i nanovo potpisali jedan sporazum, prema kojem će u roku od četrnaest dana biti po poslaniku poslan dar od 200.000 guldena, a ostatak po povratku tog poslanika, te prema kojem žitvanski ugovor ostaje na punoj snazi. Nešto ka-
19. 6. snije potpisan je jedan drugi dogovor u vezi sa selima koja su se nalazila oko Grana. Zatim je došlo do izmjene darova: budimski paša je poslao svoje nadvojvodi, a onda je bečki car
6. 5. 1608. uputio poslanika sa potvrđenim ugovorom i sumom od 200.000 talira u Carigrad. Tamo je došlo do natege, jer su se dva dokumenta razlikovala u nekim točkama, no ipak su poslanici preuzeli potvrdu o prijemu novca i promijenjeni tekst ugovora. Istovremeno s njima, boravili su u Carigradu ugarski i erdeljski pobunjenici koji su nastojali isposlovati da Homonai bude knez, a agenti Gabrijela Bathoryja radili su na tome da on postane knez Erdelja. Formalniji i čvršći ugovor, nego što je bio žitvanski, sklopljen je s Poljskom godinu dana kasnije, na temelju kojeg je obnovljena kapitulacija zaključena pod Mehmedom III. Porta se obavezala spriječiti da Tatari nanose štetu Poljskoj, a Kozaci Moldavskoj. Poljska će i dalje plaćati tatarskom hanu dosadašnju dažbinu, a ovaj se za to obavezuje pomoći joj u ratu. Svi će se zarobljenici, koji nisu promijenili vjeru, vratiti, a fiskus nema prava nasljedstva onih Poljaka koji umru u Turskoj i obrnuto. Begovi Silistre i Akermana dozvolit će promet trgovaca i bijelih robova kao nosača. Dozvoljava se otkup Poljaka koji se nalaze u ropstvu. Poljska ne smije škoditi Moldavskoj i Vlaškoj. I s Venecijom se također obnovila mirovna kapitulacija. Pljačkanja uskoka i tvrdoglavost, kojom su Venecijanci odbijali Dubrovčanima vratiti otok Lagustu, oduzimanje gusarskih brodova i protjerivanje Maura iz Španjolske dali su povoda slanjima čauša. Što se tiče Maura, zatražio je sultan od dužda da im, ako bi i došli preobučeni u francusku odjeću, dopusti slobodan prolaz za osmanske zemlje. Dubrovčani su imali zaštitnika u bostandžibaši, koji je bio rođeni Dubrovčanin, a kojem su dubrovački poslanici doveli sestru i majku u Carigrad. Bilo je i drugih poslaničkih inicijativa, novu važnost su dobili gruzijski i mingrelijski poslanik zbog obnove perzijskog rata, a nastavilo se dobro sporazumijevanje sa novim uzbečkim gospodarom, Abdulbaki-hanom.

Godinu dana nakon žitvanskog mira umro je tatarski han Gazi-Giraj. Bio je najobrazovaniji krimski han, učenjak i pjesnik, koji je tokom zimovanja u Pećuhu napisao dugi spjev, i svoju prepisku sa velikim vezirom i prinčevskim učiteljem Seadedinom vodio u stihovima. Imao je četiri sina, od kojih je, još za njegova života, Tokatmiš bio postavljen za kalgu ili prvog nasljednika, a drugi za nuredina ili drugog nasljednika. Po njegovoj smrti, ne čekajući Portinu suglasnost, Tokatmiš se proglasi za hana. Na to Porta odgovori postavljanjem za hana Selamet-Giraja, jednog od tri brata umrlog hana koji su živjeli u Carigradu nakon što im je oprošteno sudjelovanje u azijskoj buni, i njegova brata Mehmed-Giraja za kalgu. Oba hanova sina padnu u borbi protiv svojih ujaka, a uskoro novi han ubije i svoga brata; pa ipak je i sam umro već dvije godine kasnije, u dobi od pedeset dvije godine, a naslijedio ga je Džanibek-Giraj. **mj. 6. 1610.**

U Egiptu je Mehmed Kulkiran (slomitelj ropstva) prekinuo strogom upravom i stegom sa opakim zlorabama, što su se uvukle pod imenom kušufije, kelbe i talbe. Kušufije bijaše novac koji su kašifi isplaćivali namjesniku za svoja mjesta od deset, dvadeset do četrdeset tisuća dukata. A ovi su se onda obeštećivali kod zakupaca ubiranjem izvanrednih opterećenja i tlaka, koje su zvali kelbe, a trupe su globile zemlju jednom dažbinom, koja je zvala talbe, tj. tražba. Četiri od sedam redovitih egipatskih vojnih korpusa: čauši, muteferika, janjičari i azapi, povinovali su se carskim naredbama hatišerifa, a Mehmed iskoristi njihovu odanost da bi slomio opiranje tri druga; gönüllü, tufenkdži i Čerkezi. Ove on pošalje u pomoć velikom veziru u Siriju, tako da su se buntovnici borili jedni protiv drugih, te je gubitak egipatske vojničke rulje bio dobitak za zemlju koja je našla svoj mir. Preživjele je veliki vezir uputio nazad u Egipat da bi im se dali položaji, ali namjesnik nije bio tome sklon, te se oni pobune protiv njega. Kada ih se nije uspjelo nagovoriti na poslušnost, dođe do sučeljenja vojski. No videći premoć namjesnika, čiju vojsku su pojačali žitelji Kaira i Arapi, većina pobunjenika se preda, a ostale se lahko prevlada. Namjesnik Mehmed uveo je u zemlju red i mjeru. Osim toga, dao je izraditi zlatne obruče za stubove Kabe kao i zlatne oluke za nju, očistio je okolinu svetišta, poboljšao vodovod sa Arefata, u Eslemu je, gdje se godišnje sastaje iz Kaira poslana živežna opskrba i trupe sa hadžijskim karavanama, ponovno iskopao propala i zatrpana Ibrahim-pašina vrela, te utvrdu opskrbio posadom za zaštitu hadžijskih karavana. U samom Kairu je prepravio daščare u blizini pobožnih zaklada mevlevijske tekije (staništa), obnovio grob i tekiju šejha Ebu Nura, tj. »oca svjetlosti«, ustanovio godišnji mevlud, tj. »proslavu Poslanikova rođenja«, poboljšao zidine utvrđenih dvoraca Ariša i Junizhana na sirijskoj granici, kao i utvrđeni dvorac Habrin između Gaze i Hebrona, džami-

je i kuhinje za sirotinju u ovome, te kube, što ga je Sulejman izgradio iznad stijene na kojoj je Abraham (Ibrahim) bio spreman žrtvovati sina, a što je bilo u rušenju. Sve je to obavio za dvije i pol godine, nakon čega se vratio u Carigrad, gdje je postao sultanov zet oženivši njegovu kćer Gevher sultan.

Nakon zime spremao se veliki vezir udariti na Perziju. Ali prije svega bijaše mu na srcu uništenje pobunjenika, Muselićauša u Ičilu i Jusuf-paše koji je bio u područjima Ajdina, Saruhana i Menteše. Murat-paša ih je nastojao dobiti lukavstvom. Prvom je obećao namjesništvo Karamana uz obavezu da pođe na perzijsku vojnu, a drugome da može zadržati zaposjednuta područja kao sandžak. Ovaj mu odgovori, nakon savjetovanja sa svojima, da će se povinovati tek kada veliki vezir ode u Üsküdar, tj. kada počne spremati vojsku na Perziju, kao dokaz da neće ići protiv njega. Ovaj to smjesta učini, a potajice izloži sultanu svoj plan koji on odobri. Nakon mjesec dana dođe Jusuf-paša i udari svoj šator nedaleko od šatora velikog vezira i bude primljen sa najvišim počastima. Par dana zatim Zulfikar-paša, beglerbeg Karamana, kojeg je veliki vezir još ranije pismom obavijestio o svome pravom planu, pošalje poruku da je i drugi pobunjenik Museli-čauš primio poziv i da je na putu za Karaman. Bilo je prošlo već mjesec dana i Jusuf-paša je požurivao svoj odlazak iz tabora, a veliki vezir ga je otezao, jer se plašio da bi njegovo pogubljenje moglo zastrašiti drugog pobunjenika. Da ga umiri, izda mu povelju kao sandžakbegu, protiv čega se pobunio anadolski sudac koji nije znao za tajni plan. Njegove su tužbe uzbunile sultanovu okolinu, a onda na kraju i samog sultana, ali ga veliki vezir zamoli za još malo strpljenja, u čemu uspije. Prođe zatim još mjesec dana, jer je Zulfikar-paša, da bi ga potpuno uljuljao u sigurnost, posjetio Muselićauša u Ičilu, a zatim otišao od Konje ka Larendi (Karaman), s njim pregledao neke tvrđave i onda se skupa s njim vratio u Konju. Ovdje je, kada su se obojica u lijepom kraju Meram prepustili užitku jela, bio Museli-čauš iznenada napadnut i smaknut od nadničara koji su dugo vrebali tu priliku; njegova glava je bila najhitnije poslana velikom veziru. Slijedeće jutro odmah, on je pozvao na doručak Jusuf-pašu i, kada je ovaj došao, bio je primljen od starca na najprijateljskiji način. Kafa je upravo bila donesena, a onda iznenada uđe vrhovni sobar i obavijesti velikog vezira da ga čeka beg Avlone. Ovaj ljutito zaviče: »Zar ne mogu ni trenutak biti sam i miran?« i pođe van, a svome ćehaji i nekolicini aga naloži da sjednu i prave društvo njegovom gostu, što ovi i učine. Kada su mu baš nudili zdjelu s mesom, udari ga trpeznik rukom kojom je pokazivao na zdjelu s mesom, a drugom mu smakne turban s glave, jedan drugi se baci na njega čvrsto mu držeći ruke, ostali pritrče i otsijeku mu glavu. Na isti se način pokušao otarasiti i defterdara Ekmekdži-zadea, ali je ovaj, davši dobru nagradu, bio obavije-

šten o tome od paževa velikog vezira, bacio se sultanu pred noge i zamolio zaštitu koju mu je ovaj i pružio, a jednako je štitio i velikog vezira od prigovora da je suviše star za službu. Ovaj je proveo pet mjeseci u Üsküdaru zbog plana smaknuća pobunjenika, pa kako je došla zima, vrati se u Carigrad.

Nakon što je Hafiz Ahmet-paša bio smijenjen sa položaja kapudanpaše, jer je prošle godine izgubio neke brodove, dođe na njegovo mjesto Halil, porijeklom Armenac iz Kajserije, koji je dotada bio janjičarski aga. Brodovi pod njegovim zapovjedništvom sudare se sa malteškim kod Cipra; to je bitka poznata kao »bitka crnog pakla«, tako su, naime, Turci nazivali ratni brod sa devedeset topova. Turski kapetan broda, koji je cijeli dan podnosio vatru sa ovakvog teško naoružanog broda i koji ga je ušut kao tako da je platio životom, bio je nekadašnji alžirski gusar Murat Reis, kojeg je iz Alžira pozvao sultan Ahmet i postavio za sandžakbega Moreje. Od deset malteških brodova, šest je zauzeto, petstotina osoba zarobljeno, među njima dvadeset pet vitezova, te zaplijenjeno stotinu šezdeset topova i dvije tisuće pušaka. Kada je Halil uplovio s »brodom-crnim paklom« u Ca- **1610.**
rigrad, bio je svečano dočekan, a onda mu je sultan podijelio vezirsku čast, tj. tri tuga. Iduće godine je veliki meštar Malte poslao pet galija protiv Porto Farina. One su trebale izvršiti prepade na galije iz Bizerte, koje su godišnje ovdje dobavljale palme, no to nije uspjelo; zato su pri povratku zaposjeli gusarski brod Tunižanina Kara Sinana. Bolje sreće bilo je firentinsko brodovlje koje je u noćnom napadu osvojilo Bisquerru, sve ispunilo krvlju i plamenom, te sa četiri uzeta broda doplovilo u Livorno. Četiri druga broda, pod zapovjedništvom ad- **1. 10. 1608.**
mirala Beauregarda, isplovila su da bi uvrebali egipatski karavan, koji je godišnje nosio danak iz Aleksandrije u Carigrad, jer je to bilo uspjelo prije dvije godine. On se najprije ukotvi pred Sidonom, gdje ga Fahredin, druški emir, lijepo primi, a onda okrene ka Cipru. Sa četiri galije susretne se s turskom flotom od četrdeset brodova što ju je vodio Grk Mustafa. Ovaj podijeli galije na dvije eskadre i samo jednoj naloži napad. To olakša borbu Firentincima; nakon šestosatne borbe, pet galija bude uništeno, a ostale umaknu ka Famagusti. Pri povratku u Livorno, zauzme on jedan turski brod (kara mursal), stotinu pedeset mornara bude ubijeno, tristotine zarobljeno, a plijen je bio vrijedan 14.000 kruna. Malteške i napuljske galije iskrcaju se na otok Lango (Kos), opustoše grad, ali nisu mogle uzeti tvrđavu. Pri povratku, u dosluhu sa kršćanskim žiteljima, kanili su se iskrcati na albanske obale, ali je taj plan bio otkriven i mnogi žitelji pobijeni. Egipatsku karavanu, koja je ovoga puta nosila dvogodišnji danak od 1,200.000 dukata, vodio je i doveo u Carigrad Öğüz Mehmed, tj. »Mehmed volina«, za što je dobio mjesto kapudanpaše i, osim toga, sultanovu trogodišnju kćer za zaručnicu.

Za vrijeme ljeta za kojeg je Murat, a da se nije micao iz Üsküdara, ratovao protiv pobunjenika u Aziji, a Halil na moru osvojio »crni pakao«, dva poduhvata naročito ističu pobožnost sultana Ahmeta i njegove vladavine. Prvi je gradnja po njegovu imenu nazvane velike džamije na trkalištu u Carigradu, na mjestu gdje je nekada stajala palača velikoga vezira Ahmeta, nasuprot palače Ibrahima, opsjedatelja Beča, i Ibrahima, osva-
8. 10. 1609. jača Kaniže. U listopadu (oktobru) započelo se kopanjem, a 25. prosinca (decembra), za stare svečanosti Mitrasova rođenja, u sretni sat koji je odredio dvorski astronom, položen je temelj u prisutnosti u tu svrhu okupljenih vezira i emira, uleme i šejhova. Po prvi je puta u radionicama glavnoga grada dovršena i unutrašnja presvlaka i omotač svete kuće Kabe koji su se dosad slali iz Kaira u Meku. Za Ahmetova uspona na prijestol upravo je dovršena, još za sultana Mehmeda započeta unutrašnja presvlaka, kao što je bilo uobičajeno, u Kairu, kad je stigla vijest o promjeni na prijestolju. Kara Čelebi-zade Mehmed efendija, tada sudac u Kairu, u čijim se rukama nalazilo rukovodstvo upravom, pošto je namjesnik Alija Strogi bio otišao u Carigrad, a zamjenik, kojega je on bio postavio, Osman-beg umro, potajno je naredio da se iz svilene presvlake ispara Mehmedovo ime i ušije ime sultana Ahmeta. Sada su unutrašnja presvlaka svetišta Kabe, kako vanjska tako i ona na Poslanikovu grobu u Medini, po prvi puta tkane u Carigradu; za unutrašnju presvlaku utrošeno je tisuću i šezdeset aršina svile, za što je trebalo četrdeset osam tisuća drahmi. Omotač svete kuće u Meki sastojao se od četiri komada, svega pedeset i jedan halepski aršin dugih i pet četvrtina širokih, a pokrivač svetoga groba u Medini sastojalo se od pedeset i jednoga komada, svega sedam stotina četrdeset i pet aršina; omotač svetoga groba sastojao se od četiri komada, u dužini svega pedeset aršina, šest četvrtina širokih. Pokrivač za grob Poslanikove kćeri i Alijine supruge, Fatime, iznosilo je deset komada, svega stotinu aršina, omotač je bio deset aršina širok. Za to upotrijebljeno izatkano zlato imalo je težinu od tisuću šest stotina devedeset i dva miskala. Zlatom protkani pokrivači stupova svete kuće Kabe, u koja su utkana imena božja Mennan i Hannan, tj. svemilostivi i najnježniji, sastojala su se od tri komada, pedeset aršina duga, a zlato za to korišteno, bilo je četiri stotine pedeset i devet miskala teško. Ovi su pokrivači dovršeni za godinu dana, zatvoreni u sanduke i poslani u Meku i Medinu. Slijedeće godine bilo je potrebno iskovati željezne obruče koji su učvrstili poljuljane i raspuknute stupove Kabina predvorja zvanog harem, tj. svetište. Od tri stotine jedanaest stupova koji okružuju predvorje, dvije stotine i četrdeset ih je od lijepa žuta mramora koji se zbog svoje zlaćane boje zove sunčani mramor, a dvadeset ih je od egipatskog granita; drugi su mramorni stupovi isklesani dije-

lom okruglo, dijelom šesterostruko, a dijelom osmerostruko. Željezni obruči, potrebni za učvršćivanje stupova, bili su pokriveni srebrnim i zlatnim pločama. Krovni oluci, koji su u Sulejmanovo vrijeme izrađeni od srebrena lima, bili su sada, po naročitoj sultanovoj zapovijedi, izrađeni od zlatnog lima. Radionica zlatara bila je podignuta u Istavrosu na azijskoj obali Bosfora, pod sultanovim nadzorom; on je stanovao u svojoj tamošnjoj palači. Veziri i ulema došli su s mijehovima i batovima da požure rad. Kada se zatim sultan preselio u Dautpašu, gdje se više nego ikada predao lijepim robinjama, prenijeli su onamo zlatni oluk i primjerili ga jednom drvenom modelu iste veličine kao što je sveta kuća Kaba. Preko puta je podignut veliki šator za razonodu, ispod kojega je sultan, sjedeći na zlatnom prijestolu okružen vezirima, promatrao sjajno djelovanje zlatnoga oluka. Te je godine izgrađen i veliki vodoskok, Tophane, koji još i danas na sebe privlači zadivljene poglede kao najveći i najljepši vodoskok. Tako je živio sultan Ahmet među građevinama i robinjama, predan pobožnosti i razvratu, brineći se malo za vladanje koje je bilo sasvim u rukama velikog vezira. Odmah pri stupanju na prijestol dobio je dojam da su sve žene vještice, koje su tako začarale njegova oca Mehmeda da je sva vladavina bila u njihovim rukama. To mišljenje su u njemu potakli veziri, no ono ipak nije umanjilo njegovu sklonost ka ženama ni kasnije, ali je ipak državne poslove držao daleko od harema. Veselje zbog toga što mu se rodio princ bilo je samo kratkotrajno jer je dijete uskoro umrlo, ali je trajnije bilo veselje zbog rođenja princa Murata, koji je kao četvrti toga imena došao na prijestol. **27. 7. 1612.**

[U proljeće, konačno, krene Murat sa vojskom na Perziju, dođe do Tebriza i ponovno ga osvoji. Šah pošalje velikom veziru pismo u kojem je Osmanima prigovarao prekid mira i razmećući se ranijim pobjedama, a osobito hvatanjem tatarskih hanova Islam-Giraja i Gazi-Giraja, predlagao uspostavu mira na osnovi onoga što su bili dogovorili Tahmasp i Sulejman. Veliki vezir je zatražio povrat svih osvojenih mjesta i obećao da će se, u tom slučaju, založiti za mir, inače će se osvetiti. Kada je osmanska vojska zimovala u Erzurumu, dođe novo šahovo pismo u kojem se zalagao za mir pod postojećim stanjem, a odgovor na njega bio je isti. U trećem pismu je ponudio da mjesto osvojenih zemalja priloži naknadu u vidu godišnjeg davanja od dvije stotine tovara svile. Murat pošalje poslanika s ponudom u Carigrad, a sam se spremao za rat. U to vrijeme pošalje Nasuh-paša, namjesnik Dijarbekra, pismo u Carigrad, u kojem obavijesti sultana da, ukoliko bi ga htio imenovati velikim vezirom i vrhovnim zapovjednikom, mjesto Murat-paše, poslat

mj. 6. 1610.

16. 9.

će 40.000 dukata i hranit će vojsku na svoj trošak. Sultan to pismo odmah pošalje velikom veziru. Ovaj pozove Nasuh-pašu k sebi i, kada on dođe, pokaže mu pismo i zapita ga da li zna rukopis. On odgovori albanskom otvorenošću: »To je moj rukopis«. Tada veliki vezir zatraži da mu ispuni to što je predložio sultanu i ovaj to moradne učiniti. Pošto su se Muratovi pouzdanici čudili njegovom postupku i tome što ga nije kaznio smrću, Murat im odgovori: »Ovaj momak je junačina koja zna nositi mač i voditi posao, s njegovim pogubljenjem učinio bih Visokoj porti lošu uslugu. Služenje se ne unapređuje time da se pogubljuju ljudi koji su sposobni za vezire«. Početkom naredne vojne umre Murat-paša koji je imao više od devedeset godina i tijelo mu bude preneseno u Carigrad, gdje ga pokopaju uz medresu što ju je on sam izgradio. Družio se samo sa šejhovima Nakšbendija, svake sedmice je učio (recitirao) Kuran i u posebne dane postio; jedan je od najmoćnijih i najtemeljitijih velikih vezira Osmanskog carstva. Po njegovoj smrti održano je ratno vijeće, pod vodstvom janjičarskog age Sipahi-zade Mehmeda, koje predloži Nasuh-pašu za vrhovnog zapovjednika, što Porta potvrdi i imenuje ga velikim vezirom. On pusti trupe, jer je perzijski poslanik još uvijek odlagao zbog vremena potrebnog za dobavu svile.

5. 8. **1611.**

22. 8. **1611.**

Godina 1612. bila je i u Evropi i u Turskoj u znaku velikih svetkovina. Ženili su se Mahmut, Čikalin sin, sestrom sultana Mehmeda III, a Mehmed Ögüz, kapudanpaša, sultanovom najstarijom kćeri; u isto vrijeme se najmlađa zaručila za Nasuh-pašu. Po ženđbi Mahmut-paše proslavljena je sjajno ženidba kapudanpaše. Mladina oprema sastojala se od tri puta po devet darova; prvi je bio ukras za glavu što se blistao od dragog kamenja i zlatne, sa tirkizima i rubinima okićene papuče; zatim Kuran u zlatnom povezu sa briljantnim kopčama; sandučić za dragocjenosti izrađen od kristala, u kojem su se vidjeli krupni dijamanti i biseri u vrijednosti od 160.000 dukata; grivne, ogrlice, pojasevi, fesići za glavu, prstenovi za uši, prste i zglavke, kao sedam sfera u kojima se kreće ljepota harema; dvadeset sedam darova, što su ih nosila dvadeset sedam nosača; jedanaest kola sa prozorčićima od rešetaka, prepuna mladih sluškinja i ropkinja za službu mladoj, pri svakoj po dva crna evnuha; četiri puta po sedam ropkinja u zlatnoj odjeći uz konja, praćene sa toliko crnih evnuha; dvije stotine četrdeset mazgi sa šatorima, ćilimima za zidove, zlatnim i srebrenim tkaninama, ćilimima i jastucima. Par dana nakon što je to dopraćeno u mladoženjinu kuću, došla je i mlada. Povorku je otvorilo pet stotina janjičara, zatim osamdeset emira, prvi sa svojim pustenim kapama, a drugi sa zelenim turbanima, zatim imami, šejhovi, muderisi i danišmendi (studenti), kazaskeri, veziri, muftija na lijevoj, a kajmakam na desnoj strani. Tursku glazbu slijedila je egipatska sa poludobošima i kastanjetama, plesačima uz citre i harfe koji su

13. 6. **1612.**

plesali uz svadbene napjeve. Slijedili su radnici brodogradilišta sa pijucima i čekićima, šipkama i polugama da bi rušili daščare i kuće koje bi na cesti mogle zasmetati povorci ili slobodnom kretanju golemih svadbenih palmi. Nakon ovih palmi, koje su se dizale visoko u nebo kao simbol muške snage, a obilje plodova na njima kao simbol ženske plodnosti, išlo je dvadeset službenika riznice, kao zastupnici djevera-defterdara, iza njega tri svadbene baklje što su ih nosili mnogi robovi, treća silno velika obložena zlatnim okvirom, tako da je više svijetlila blistanjem skupocjenog kamenja nego plamenom. Reis-efendija je slijedio sa pedeset službenika princezina dvora; onda svadbeni baldahin od grimizno-crvene kadife, a iza njega jedan veći pokriven zlatnom pločom, čije su zlatne zavjese visile sa svih strana do zemlje, ispod kojih je jahala sultanija-mlada, okružena crnim evnusima. Potom njezina državna kola zlatom prekrivena, što su ih vukla četiri bijela konja, pa onda osam kola mladih sluškinja i evnuha, te konačno njezine najljepše robinje, dvadeset pet na broju, sa velovima i kosama što su se vihorile. Uz ovu radost, bilo je i žalosti. Nasuh-paši je umrla njegova zaručnica, najmlađa sultanova kći, a malo po svadbama sultan je zlostavio sultaniju, majku udane princeze. Ona je, naime dala udaviti jednu crnu ropkinju, koju je sultanu poklonila njegova sestra i koja mu se osobito sviđala, njezine haljine navući na jednu drugu, a kada se ova vratila od sultana i nju udaviti. Sultan razbješnjen tim činovima ljubomore, istuče ženu, izbode joj obraze i baci je pod noge. Jedan derviš, lud ili ubojica, koji je bacio na sultana golem kamen, koji ga, nasreću, nije pogodio, bio je posječen.

Ove godine je Carigrad vidio i svečani sultanov ulazak, učinjen za perzijskog poslanika, koji je s velikim vezirom došao pregovarati o miru. O ranija dva poslanika bilo je već ovdje riječi, a osim njih je Derviš-paša prije dvije godine, bio poslao jednu Gruzijku kao mirovnog pregovarača; drugi primjer ženskog pregovarača, što ga spominje osmanska povijest (prvi je mati Uzun Hasanova za Mehmeda II). Ova Gruzijka se trudila spriječiti napore uzbečkog poslanika koji je poticao na nastavak rata. Neprijateljstvo je otada potrajalo još tri godine, a još se ni sada nije okončalo uz prijedlog da se godišnje da 200.000 tovara svile kao naknada za osvojene zemlje. Zadnjem perzijskom poslaniku, koji je prošle godine došao u Carigrad, bila je priređena svečana povorka svih obrtnika, a činile su se i druge smicalice, kako bi ga se začudilo obiljem koje omogućuje dalje ratovanje. Perzijski poslanik, koji je ovoga puta vidio sultana da projahuje kraj njegova boravišta, htio je, sa svoje strane, začuditi žitelje perzijskim bogatstvom, pa je prostro duž ulice, gdje je stanovao, duge četiri stotine aršina, stotinu komada svilenih tkanina pod kopita sultanova konja i poklonio ih je sultanovoj tjelesnoj straži. Premda je poslanik Kadi-han bio vrlo **12. 10. 1612**

kulturan čovjek — Perzijanci su uvijek slali takve ljude — ipak je on na prijemu kod sultana izgovorio samo: »Šah Abaz je Vaš sluga.«

Krajem godine se sultan povukao u Edrene, da bi obnovio carsko razonođivanje velikim lovovima, što je opalo od doba njegova oca i djeda. On je s poljane Daut-paše svečano izjahao, a pratili su ga veliki vezir Nasuh, drugi vezir Daut, treći vezir Jusuf, četvrti vezir Halil, muftija Mehmed efendija, smijenjeni i stvarni kazaskeri. U Floriji su se oprostili i svi su otišli osim velikog vezira i oba kazaskera. Za boravka u Edrenu, gdje je vrijeme provodio u lovu, svakog su petka popodne dva učioca (recitatora) Kurana, koji su ga znali napamet i zato su zvani hafizi, tj. »oni koji čuvaju«, učila jednu desetinu Kurana bilo istovremeno bilo samo jedan u sultanovom prisuću. Žitelji okolnih sela, koji su se čas žalili, a čas klali svoje domaće životinje za dar sultanu, bili su obasuti darovima u srebru i zla-

15. 4. 1613. tu. S proljeća se sultan povuče u Galipolje i Bulairu posjeti grob svoga pretka Sulejman-paše, Orhanova sina, koji je prvi od Osmana prešao u Evropu. On je obnovio pretkov grob i prekrio ga presvlakom od zlatne tkanine. Odatle se uputio ka Dardanelima, što su te noći s obje strane obasjali vatrom, a topovi su gruhali s obje utvrde. Sutradan se vratio u Galipolje i posjetio grob Jazidži-zadea, tj. »pisareva sina«, pjesnika za Murata I

2. 5. koji je rođen u tom gradu. Bio je dan proslave Poslanikova rođenja i sultan ga je proslavio na tom groblju učenjem (recitiranjem) mevluda, tj. himne u slavu Muhammedova rođenja. Još jednom je posjetio grob Sulejman-paše, pričvrstio je sablju na zlatom protkani pokrov groba, koji je bio srezan od zlatne opasačke tkanine Kabe, i podijelio je milostinju sirotinji. U Rodostu je svečano primio Mehmed-Giraja, tatarskog princa, koji je, pobjegavši s Krima sa 4.000 Tatara, potražio i našao uto-

14. 5. čište kod sultana. Sredinom svibnja (maja) bio je sultan ponovno u Carigradu.

Ahmetov prvi državni čin po povratku bio je svečani doček svetih stvari što ih je dopremio Hasan-paša, kojem je bio dan nalog da učvrsti stubove Kabe, da obnovi prekriv i da uglavi jedan skupocjeni dijamant, mjesto bisera kevkeb dürer, tj. biserne zvijezde, u zid svetišta. Umjesto ovog bisera, što je ukrašavao zid Kabe, sultan je dao staviti jedan veliki dijamant, što ga je njegov otac kupio za 50.000 dukata, na zlatnu pliticu okruženog sa dvije stotine dvadeset sedam drugih i poklonio kao blistavi nakit za zid Kabe. Hasan-paša je donio, sa starim prekrivom Kabe i bisernom zvijezdom, i jedan štap napravljen od krovne konstrukcije Kabe što ga je s poštovanjem dao sultanu uz želju da mu ovaj štap može nekada, u njegovoj dubokoj starosti, poslužiti osloncem. Štap i biser bijahu položeni u najzadnjoj riznici harema, u sali za svete stvari, kako se zvala soba uzvišene odjeće, jer se u njoj čuvala Poslanikova odjeća. Osim

ove dragocjene Poslanikove odjeće, što su je veličala dva besmrtna arapska spjeva, Kaba Ben Zuhejra i Busirija, tu su se nalazili Poslanikov luk u srebrenim koricama, Ebu Bekrova sablja i ćilim skupa sa borbenim bodežima Omera, Osmana i Poslanikovih drugova, prvih junaka Islama, kao što su Muaz Ben Džebel, Šerdžil Ben Hasan, Ebu Talha, Zubeir Ben Ajvan, Halid Ben Velid i As Ben Jesir; a poslije Poslanikove zastave i štapa, i najdragocjenije blago Carstva. Kao što se uzvišena Poslanikova zastava nalazila u četrdeset svilenih zamota, tako je bilo i sa uzvišenom njegovom odjećom. Godišnje je petnaestog dana ramazana, tj. sredinom posta, odjeća bila svečano pokazivana dvoru i dvorjani su je ljubili. Nakon ljubljenja, onaj dio odjeće koji je bio ljubljen, prao se u velikom srebrenom čanku, vodu je kizlaraga dijelio u mnoge flašice, zapečatio ih je svojim pečatom i slao onima koji su prisustovali svetkovini, a donosioci su dobivali bogate darove. Nekoliko kapi te vode bilo je sasuto u prvu čašu vode, s kojom se te večeri mrsilo, a smatralo se da njezina snaga djeluje kako na bolesti tako i na požare i da donosi spas.

Sultan je, osim toga, putem dvorskog imama Sufi Mustafe (ovaj je nastavio Seadedinovu Historiju) obdario dvadeset šestoro siročadi i, da bi se održao zakon koji zabranjuje pijenje vina, najstrožije je obnovljena ne samo zabrana, nego je ukinuto i mjesto poreznika za porez na vino. Neke druge strožije mjere bile su djelo Nasuh-paše. Odmah po njegovom dolasku u Carigrad, bilo je naloženo svoj raji, koja je godinama zbog azijske bune bježala u Carigrad, da se vrati u postojbinu. Tumačima kršćanskih poslanika, koji su, nakon ukinuća zabrane Mehmed-paše Sokolovića koja ih je isključivala sa divana, ponovno na njemu i to na istim mjestima sjedili gdje i veziri, nanovo je bio uskraćen pristup. Muftijin prijedlog, dan još prije četiri godine, da se svim kršćanima pod prijetnjom smrtne kazne zabrani posjet Svetom grobu, nije prošao, a ove godine je žiteljima Galate njihova grčka kapitulacija, što ju im je dao Mehmed Osvajač (el-Fatih), bila nanovo potvrđena na turskom jeziku. Dok je sultan bio u lovu, Nasuh-paša koji nije trpio **3. 12. 1612.** defterdara Ekmekdži-zadea, tj. »pekareva sina«, iskoristio je tu priliku i smijenio ga, postavivši ga najprije za namjesnika Karamana, a onda Haleba (Alepa); mjesto prvog defterdara dano je Lunde-zadeu, drugog Baki-paši, a trećeg Kalenderu. Smijenjeni je već bio na putu za svoje namjesništvo, kada mu dođe nalog da pogubi nekog Sipahi-zadea, tada generala spahija, usprkos tome što mu je janjičarski aga Museliaga prisegom zajamčio sigurnost života. Nalog je glasio lakonski: »Njegovu glavu ili tvoju«. Njegov donosilac bio je krvnik Kaiš Mehmed. On je svoju žrtvu pogubio izdajnički pri objedu i, za nagradu, veliki vezir ga je postavio za generala spahija. I kao takav je da-

lje vršio svoju raniju dužnost, dok ga nisu Perzijanci ubili kao beglerbega Šehirsora.

Sultan se vratio iz Edrena i bio je svečano dočekan. Nakon što se par dana zadržao u starom seraju, prešao je u novu palaču, izgrađenu na prostoru brodogradilišta, koja je sa džamijom u Istavrosu na Bosforu bila te godine dovršena. U njoj je bio potpisan perzijski mir o kojem se tako dugo pregovaralo. Dokumenat nije, kao obično, napisao jedan od državnih tajnika reis-efendija ili nišandžija, nego muftija Mehmed efendija, Seadedinov sin, vjerojatno radi članova koji su se odnosili na vjerske principe. Granice su utvrđene na osnovu onih koje je odredio Selim I, dakle s povratom svih mjesta što su otada bila osvojena. Tako i perzijski mir, kao i ugarski, nije bio slavan za osmanskog vladara.

Rastrojstvo, koje je proizvela velika buna u Aziji, pripomogao je miru i na Istoku i na Zapadu. Portina politika bila je sada u tome da se on održava, a time i prijateljski odnosi sa stranim zemljama... Austrijski car Matija tražio je da dođu ovlaštenici da se raspravi pitanje Erdelja. Prvo su došla dvojica, ali bez darova, pa zbog toga nisu bili primljeni. Onda se veliki vezir obrati Iskender-paši, a ovaj predloži dvojicu novih, svoga ćehaju Ahmeta i Gašpara Gracijanija, koji su otišli s darovima. Zanimljivo je da je Gracijani, rođeni Vend (Lužički Srbin) ili Hrvat, koji je nekada bio u službi nadvojvode Ferdinanda od Graca, zatim napuljskog potkralja, malo prije ovog vremena pregovarao u Carigradu za španjolski mir, a sada je odjednom, kao opunomoćeni ministar za potvrđivanje mira sa ćehajom Ahmetom bio poslan u Beč, bio prvi kršćanski osmanski poslanik. No prije obnove mira valja pogledati događaje na moru, jer su izravno povezani sa uzrocima pada Nasuh-paše. Borbe sa Malteţanima i Firentincima bile su promjenljive sreće.

1611. Tako su se galije prvih, što ih je vodio komtur Provanse, Baqueras, iskrcale kod Korinta, grad opljačkale i odvele mnogo ro-

mj. 6. 1612. blja. Iduće godine su Firentinci došli na otok Kos, zauzeli tvrđavu, te u njoj zarobili 1.200 ratnika. Novi kapudanpaša Öküz Mehmed isplovio je sa trideset tri galije da bi spriječio daljnje nedaće na moru; on je, otkako je oženio sultanovu kćer, promijenio ovo svoje ime u Damad Mehmed (Zet sultanov), koje ljepše zvuči, kao što je to nekada učinio njegov prethodnik, kapudanpaša Ochiali, od Uludž, tj. »stabljika«, u Kilič, tj. »sablja«. Turski vojnici izvjese kao trofeje na zidove Agalimana, luke Selefke, četrdeset firentinskih glava, što izazove osvetnički bijes toskanskog velikog vojvode Kozme de Medici. On pošalje protiv grada šest galija s dosta vojske i vitezova, kao i s mnogo talijanskih, francuskih i engleskih plemića-pustolova.

mj. 6. 1613. Oni navale na čvrsti grad i izgube neke svoje najveće junake, ali zadobiju dvije stotine četrdeset kršćanskih zarobljenika i toliko njihove pratnje, dvije galije i osam drugih brodova. Malo

kasnije, isplovi general sicilijanske flote, d'Arragona, u levant- **12. 8. 1613.**
ske vode. Kapudanpaša krene iz Carigrada ka Negropontu, da da bi se tamo združio s flotom i krenuo put sirijskih obala protiv pobunjenih Druza. Blizu Hiosa susretne sicilijanska flota jedan dio turske, deset brodova, od koje, nakon žestokog boja, zauzme sedam brodova. Među zarobljenima bili su Sinan, grinjski beg na Cipru, i aleksandrijski beg, sin Pijale-paše. Ishod tog sukoba i sprečavanje pomoći na sirijskim obalama imalo je za posljedicu smjenjivanja sultanovog zeta sa položaja kapudanpaše i postavljanje Halila po drugi puta. On krene iduće godine sa četrdeset pet galija, oplovi Mesinu i iskrca se na Maltu, gdje opustoši zemlju. Zatim okrene ka Tripolisu da kazni neposlu- **10. 7. 1614.**
šnog Dai Sefera; zadrži ga na brodu, gdje je neoprezno došao, i dade ga objesiti pred gradskim vratima, što su ih zatvorili žitelji; njegova oduzeta imovina iznosila je 150.000 pjastera. Na povratku je zarobio neprijateljski brod natovaren sa 1.200 kg pšenice. U Jašovi im se pripoje tri tuniska broda, i Arslan-paša, **29. 7.**
koji se ovdje borio protiv pobunjenika, bio je ojačan ljudstvom flote. Porta je darovala kapudanpašu počasnom sabljom i počasnom odjećom. On krene ka Mitileni, a odatle, zbog pogoršanja vremena, ka Carigradu. Dok je Sredozemlje bilo zaštićeno, na Crnom moru napadnu Kozaci Sinop, najbogatiji i najutvrđeniji grad istočne obale, unište ga ognjem i mačem i odnesu silan plijen. Ove je, doduše, dijelom ulovio Šakšaki Ibrahim-paša ko- **24. 10. 1614.**
jem je naređeno da sa šezdeset čajki bdije nad Crnim morem, uz pomoć Tatara na ušću Dona, te je četrdeset uhvaćenih Kozaka poslao u Carigrad. Slučaj sa Sinopom utoliko je više onerasположio sultana što mu ga je veliki vezir prikrio, a za kojeg je saznao od muftije; ovaj napad je također spriječio naređenu izgradnju dviju tvrđava na obje obale Aksue (Buga), da bi se onemogućili upadi Kozaka iz Moldavske.

Prikrivanje kozačkog napada na Sinop jedan je od razloga pada velikog vezira Nasuh-paše, čija je oholost, potkupljivost i nasilnost već dulje vremena kupila oblake nad njegovom glavom. Sin jednog kršćanskog podanika iz Kumuldžina, došao je u najranijoj mladosti u seraj kao baltadži (cjepač drva), iskočio je kao čauš, vinuo se pomoću utjecaja pouzdanika Mehmed-age do vojvode Sile, vrhovnog sobara, drugog konjušnika i paše, namjesnika Fileka, a ženidbom sa kćeri Kurda Mir Šerefa dokopao se takvog bogatstva i moći, da je sam Murat-paša bio prisiljen poštedjeti mu život, usprkos odbijenoj poslušnosti, usprkos gore pomenutoj ponudi sultanu da kupi položaj velikog vezira za 40.000 dukata. Kao veliki vezir i sultanov zet, jer je zaručio njegovu trogodišnju kćer, njegovo častoljublje i nadmoć nisu znali za granice. Njegova osobna svojstva zasljepljivala su mase: naočit, hrabar i rječit, nezasitan na riječima i djelu, ali i naprasit i ljutit, sasvim nesposoban za blago ponašanje i udvornu riječ, uvijek spreman na ponižavanje drugih vezira. Dva su događa-

ja pripremila njegov kraj. Jedan je dovođenje brata tatarskog hana, Mehmed-Giraja, kojeg je kanio nametnuti za hana. Ovaj je sudjelovao u lovu i njegov sokol je oteo lovinu sultanovom sokolu. Ljutit, sultan se obavijesti o vlasniku i tek tada sazna da je tatarski princ tu. A njegova okolina se pobrine provući mu kroz uši da ga je veliki vezir doveo da bi ga postavio na osmanski prijestol. Sultan smjesta zatvori Tatara u Sedam kula. Drugi događaj se zbio u džamiji, kada se nakon molitve petkom, jedan emir, tj. Poslanikov potomak, očajnički obratio sultanu za zaštitu, jer mu je aga Nasuh-paše, koji je kod njega bio smješten, htio oduzeti ženu. To je sultana jako ožalostilo. Po povratku iz Edrena u Carigrad, kada je uvidio da je sultan krajnje hladan spram njega, a to je bilo djelo muftije i hodže, odluči veliki vezir jednostavno ih ubiti; a da bi izmakao sultanovom gnjevu, da on nalog svome ćehaji da na svim postajama do Albanije postavi pedeset konja za najbrži bijeg, čim ova dvojica budu smaknuti. Ćehaja obavijesti sultana o tome, a sultan donese u sebi odluku o usmrćenju svoga zeta. Ovaj učini posljednji pokušaj da se održi, ali mu sultan bijesno predbaci, čak i za tro-
17. 10. 1614. vanje Murat-paše. Slijedećeg petka, kada je trebao pratiti sultana u džamiju, on se proglasi bolesnim. Sultan pošalje bostandžibašu sa stotinu čuvara vrtova da se obavijesti o zdravlju velikog vezira, a ovaj mu uštedi odgovor jer udavi velikog vezira.

Nasuhova smrt, kako kaže osmanski carski historičar, oživjela je svijet; a još više njegovo silno bogatstvo, u kojem se nalazila cijela zdjela bisera, milijun dukata i preko milijun talira, tisuću osamnaest sablji što su bile obložene zlatom i srebrom, a optočene dragim kamenjem, od kojih je samo jedna, potpuno optočena dijamantima, bila procijenjena na 50.000 dukata; skladišta puna perzijskih i egipatskih ćilima od atlasa, damasta, kadife i zlatotkanice; tisuću i sto konja, među kojima četiri stotine arapskih kobila; četrdeset pari širokih uzengija od masivnog zlata, osamnaest tisuća deva, četiri tisuće mazgi, šest tisuća goveda, pola milijuna ovaca.

Mjesto palog velikog vezira dobio je Damad Mehmed-paša.
30. 6. 1615. Uskoro je umro muftija, Mehmed efendija, sin Seadedina, velikog historičara Osmanskog carstva. Trima jezicima, koji su bili nužni osmanskom učenjaku: arapskim, perzijskim i turskim, potpuno je vladao i na njima se snažno izražavao u stihu i prozi; ostavio je iza sebe zbirku uzora pisama, opis Burde, tj. Busirijeve pohvalnice Muhammedu, i započeti nastavak historije carstva svoga oca. Veliki vezir je dobio odmah nalog da krene na Perziju. Perzijski poslanik Kadi-han otputio se, u pratnji čauša Indžilija, tj. »nosioca dobre vijesti«, u Perziju da obavijesti o miru, ali već su dvije godine prošle a od obećanog dara u svili nije bilo ništa. Krajem svibnja (maja), veliki vezir ode
22. 5. u Üsküdar, a tek krajem kolovoza (avgusta) bio je u Halebu (Alepu). Zvjezdoznanac Selimove džamije, Derviš Talib efendi-

ja, usmjeravao je marš prema naklonosti zvijezda; odlučeno je da se dalje ništa ne poduzima, nego da se tu prezimi. U proljeće se krene, prijeđu brda Göksuna i prispije u ravnicu Akšar, gdje se pridruži i rumelijski beglerbeg Daut-paša. Beglerbeg Dijarbekra, Dilaver-paša, i beglerbeg Vana, Tekeli Mehmed-paša, upućeni su ka Erevanu, Sidžanu, a emir Kurda protiv Nehavenda. Kars, kojeg su Perzijanci opustošili, ponovo je osposobljen za stanovanje, pa je zatim započela opsada Erevana. Nakon četrdeset četiri dana neumorne opsade i obrane, branitelji su bili spremni predati se pod uvjetom ponovne uspostave mira što ga je zaključio Nasuh-paša, pa ipak samo s polovicom godišnjeg danka u svili. Ali kako je uveliko ponestalo zalihe, vojska je morala odmah otići; pošto je zima bila uveliko odmakla, mnogi su se smrzli u prolasku Lukovastih visoravni (Soğanlü jajlasi). Neuspjeh vojne, u kojoj nije bio ponovno osvojen čak ni Erevan, proizveo je smjenjivanje velikog vezira kojeg je zamijenio kapudanpaša Halil.

Halil se odmah dao na neposredni zadatak: umirenje Moldavske i odbacivanje Kozaka od osmanske granice. Samuel Horecki i Mahajlo Višnievecki, udruženi sa tri sina moldavskog kneza Mogile, protjerali su, uz pomoć Kozaka, vojvodu Tomzu, kojeg je Porta postavila, i potukli protiv njih upućenog Ibrahim-pašu, sandžakbega Silistre. Iskender-paša, namjesnik Erlaua, kojem su dodijeljene trupe Bosne, Srijema, Smedereva, Aladžahisara (Kruševca), Vučitrna i Silistre, potukao je Moldavce i Kozake. Domina, tj. obudovjela kneginja Moldavske, s oba sina, kćerima, Horecki i njegova žena budu uhvaćeni i sa pet stotina u lance bačenih Kozaka poslani u Carigrad. Stefan Tomza je ponovno postavljen za kneza ove zemlje. Iskender-paši je naređeno da, ojačan moldavskim, vlaškim i erdeljskim trupama, krene protiv Kozaka; poljskom poslaniku je dano jamstvo da osmanska vojska neće ići protiv njegove zemlje. Kozaci Azova, koji su otimali brodove na Crnom moru, bili su, doduše, ruski podanici, ali je ruski poslanik, koji je došao sa darovima da izmoli povratak Tatara u Aziju, bio najsvečanije dočekan. Sultan je, preko poljskog poslanika, pisao kralju da je tatarskom hanu Džani-begu dojavio ono što ga spada zbog upada u Poljsku, ali se potužio na upade Kozaka. Iduće godine su dvije vojske na obali Dnjestra već bile postrojene jedna naspram druge za borbu, kada je zaključen glasoviti ugovor iz Bruse, po kojem Kozaci ne smiju prijeći rijeku Očakov (Dnjepar), Poljaci se ne smiju miješati u poslove Moldavske, Vlaške i Erdelja, a Tatari ne smiju uznemiravati Poljsku. Iskender-paša, tada, povuče vojsku sa granice. U Carigradu su jezuiti i jedan crnac, koji je bio sudac Galate, uznemirili sve evropske poslanike. Jezuiti, koji su za sebe pridobili patrijarhovog zamjenika i ovoga potaknuli da piše njima u korist napuljskom kralju i papi, bili su utamniče-

mj. 8. 1616.

27. 9. 1617.

ni, a zamjenik obješen; velikom mukom ih je francuski poslanik uspio osloboditi uz otkup od 30.000 dukata. Jedan čauš, Španjolac rodom koji je prešao na Islam, išao je sa sultanovim pismom francuskom kralju zbog oslobađanja dvadeset osam robova i nastojao ga je pridobiti za stvar iz Španjolske protjeranih Maura iz Granade. U korist ovih, zauzelo se u Carigradu i jedno poslanstvo šerifa Fesa i Maroka, da bi se raskinulo primirje sa Španjolskom. Sudac Galate, crnac, iskaljivao se, zbog protjerivanja Maura, na židovima i kršćanima; prvima je zabranio nositi šešire, a drugima kape; udružen sa defterdarom Baki-pašom, htio je on sve Evropljane, bez iznimke i bez obzira da li su u službi poslanika, podvrći glavarini. On je popisao obitelji kršćanskih poslanika i zastupnika i sami su poslanici neko vrijeme morali plaćati glavarinu. Konačno je veliki vezir zatražio da pogleda sve kapitulacije, te su poslanici, udruženim snagama, uspjeli isposlovati oslobođenje od ovog poreza.

mj. 4. 1615 Glavni protivnik suca iz Galate i jezuita bio je konzul Nani, znanstveno obrazovani državnik. Pri svečanom prijemu bili su on i njegov preteča darovani zlatnim kaftanima, a osam drugih je podijeljeno među njegovu pratnju. Porta je koristila nesudjelovanje Venecije u poduhvatima malteške i firentinske flote i poslala je, stoga, naredbe na sve strane da se ne dira u njezine granice i brodove. S velikom mukom je konzul uspio isposlovati sporazum o trgovini, što ga je sam sultan potvrdio svojim potpisom. Gledao se njime osigurati prednosti venecijanskoj trgovini, što su ih imale engleska, francuska i nizozemska trgovina, a izbjeći pri tome izdatak novca kojim je francuski poslanik oštetio kapitulaciju svoga kralja. Sultan je pisao duždu da bi se zauzeo za progonjene Maure i Dubrovčane, iako se ponekad tužio na kršenje mira na moru i na granici. Velika prepreka na granici bili su uskoci. Nani je pokušavao sve da bi ih udaljio iz njihova gnijezda Senja, ali se poslanik austrijskog cara odupirao tom zahtjevu zbog toga što je Senj pripadao nasljednom dijelu austrijskog krunskog princa. Uspio je, davši veziru nekoliko tisuća dukata, unijeti u dokumenat obnovljenog mira s Austrijom zadržavanje uskoka u Senju...]

Pošto su posve novi vodeći državni ministri, obojica pekarski sinovi, u Carigradu i u Beču, kajmakam Ahmet i kardinal Clesel potkrijepili mir na Žitvi dvostrukim bečkim mirom, umro
22. 11. je sultan Ahmet nakon kratke bolesti u dvadeset i osmoj godini života, pošto je u četrnaestoj došao na prijesto, na kojemu je ostao četrnaest godina. On je bio četrnaesti osmanski sultan koji je za svoje vladavine sedam puta promijenio velike vezire, ostavio sedam sinova i bio prvi sultan koji je sa sedam kršćanskih sila sklopio ugovore. Za pranje leša pozvan je veliki šejh

Mahmut iz Üsküdara, koji zbog visoke starosti nije bio u stanju to učiniti, pa je umjesto sebe poslao šejha Šahan Dedea. Ovaj je na glavi preminuloga našao dvije sijede vlasi koje prije nisu primijetili. Raspitujući se točnije u njegovoj najbližoj okolici, saznao je da su se pojavile za posljednjeg perzijskog rata. Zaista su mu mogle i prije narasti zbog rata i uzbuna koje su oslabile carstvo za njegova vladanja, tako da se početak očitovao mirom na Žitvi kao i perzijskim; onim u Evropi odrekao se danka i Erdelja, a drugim se odrekao osvajanja u Aziji koja su poduzimali pređi. Kolebljivost i slabost njegova karaktera očituje se u njegovoj nesamostalnosti, nesposobnosti da zapovijeda i podložnosti savjetima njegova učitelja, muftije, žena i kizlarage, što je ilustrirano događajima za vrijeme njegova vladanja. Pravdoljubivost, što su je hvalili Naima i Valieri, osjeća se u njegovim djelima, ali nipošto i blagost. Možda se zbog oduzetih osmanskih galija tješio firentinskim i toskanskim, jer je šteta pogodila državni novac, a ne njegov imetak. Možda je pustošeći vinograde zbog lova i platio štetu njihovim vlasnicima; možda je derviša, koji se na njega bacio kamenom, smatrao prije luđakom nego ubojicom iz zasjede; takva dobrohotnost prema pojedincima uračunata mu je u zaslugu. Međutim, mladoga silnika treba prekoriti ne zbog blagosti nego zbog okrutnosti kad je dervišu, kojega je proglasio ludim, ipak dao odsjeći glavu. Velikom veziru, koji je do njegovih nogu bio ugušen šatorskim užetima, sam je odsjekao glavu, dok je još pokazivao znakove života. Mnogo je svojih vezira dao smaknuti i mnogo evnuha ugušiti! Došavši na prijestol, sačuvao je, doduše, život brata Mustafe (jer je tada bio jedini prijestolonasljednik), ali ga je kasnije nekoliko puta htio smaknuti. Od ubojstva ga je odvratio samo strah (jer svaki puta kad je htio ostvariti taj naum, dogodilo mu se nešto neugodno). Ahmet ne zaslužuje pohvalu ni zbog blagosti, ni zbog nepodmitljive pravdoljubivosti, jer mu je Nasuh za položaj velikoga vezira ponudio četrdeset tisuća dukata, što je on prihvatio i nastojao iscijediti još i više. U njegovoj se zaostavštini našlo milijun dukata u gotovu novcu, tisuću osamnaeset sablji optočenih dragim kamenjem i drugo, gotovo nevjerojatno blago. Pohvalno je jedino što su iza njega ostale sjajne građevine i pobožne zaklade: zgrada džamije sa šest minareta, nazvana po njemu, sa školom, kuhinjom za sirotinju i umobolnicom; obnovljeno predvorje Kabe, čiji su stupovi učvršćeni zlatom presvučenim obručima, krov ukrašen olukom od zlata, a unutrašnjost urešena nakitom od dvije stotine dvadeset i osam dijamanata. Uljepšavanje i obogaćivanje mjesta hadžiluka, Meke i Medine, uvođenje svečanoga sjaja kojim se svake godine u njegovoj džamiji slavi Poslanikov rođendan, a u seraju se drži svečanost dodira relikvije njegova ogrtača, postavljanje učilaca Kurana u seraju koji su tamo svaki petak

učili (recitirali) Kuran i zabrana vina, u očima muslimana nailaze na priznanje. Veću i općenitiju vrijednost ima ipak kanunnâma koja nosi njegovo ime, a koju je izdao pretstojnik komore, Ali Muezin-zade, dvije godine nakon njegove smrti. Taj zakonik doduše nema novih zakona i uredaba, ali je ipak nešto bolji od postojećih. Regulirana je podjela na sandžake i namjesništva; stanje zijameta i timara; naredbe o kopnenoj i pomorskoj snazi; uređenje vanjskog i unutrašnjeg dvorjanstva po tadašnjim odnosima i jasno su sastavljeni temeljni zakoni za policiju, financije i lena. Navodnom Ahmetovom bratu, koji je pod imenom Jahja i kao kršćanski redovnik obišao svu Evropu i tražio pomoć u Varšavi, Pragu, Firenci, Parizu, Napulju i Rimu, naoko su povjerovali u njegovo porijeklo. Izgleda da je bio neki grčki pustolov. Od sedam sinova koje je ostavio Ahmet, trojica su jedan za drugim došli na prijestol (Osman II, Murat IV i Ibrahim I), ali su dvojica od njih lišena prijestola i ubijena. a četvorica drugih (Mehmed, Sulejman, Kasim i Bajezid) pali su kao žrtve svoje braće na vlasti, ne odmah pri stupanju na prijestol, po starom kanunu, kojim je trebao osigurati prijestol, nego kasnije zbog sumnje i želje za ubojstvom. Tako je Ahmet bio jednako nesretan kao otac i kao vladar. Dva njegova sina poginula su u užasu vojne pobune, četvero ih je palo kao primjer dobro promišljenog bratoubojstva, a sedmi (Murat IV) bio je okrutni vladar koji je naslijeđeno propadajuće državno zdanje pokušao uzdržati krvlju.

GLAVA ČETRDESETČETVRTA

Od ustoličenja Mustafe I do pogubljenja Osmana II

[Tri stoljeća opstojanja Osmanskog carstva zapamtila su četrnaest sultana koji su, u neprekinutoj liniji, nasljeđivali prijestol izravno od oca na sina; samo je za Selimove i Sulejmanove vlade došlo do rata među braćom, jednoć je mlađi Selim oružjem potisnuo s prijestola starijeg brata, drugi puta je očeva (Sulejman) zamisao da mlađem (Bajezidu) da prednost pred starijim (Selim II) bila onemogućena Rokselaninim spletkama, te utopljena u krvi oba brata. Primjena prvenstva starijeg, što je iz Džengiz-hanova zakonodavstva prenesen na osmanski red nasljeđivanja, nije se ostvarivala među daljnjim rođacima, jer

se borba za red, pošto se po kanunu bratoubojstva micalo s puta stričeva kao prijestolonasljednike, pri svakoj promjeni na prijestolu mogla voditi samo među braćom. A sada se po prvi puta pojavio jedan stric, trinaest godina stariji od Osmana, najstariji od sedmero preostale Ahmetove djece i, po pravu prvenstva najstarijeg, sjeo na prijestol, iako njegovu duševnu slabost i blesavost samo islamsko pravo ne priznaje; po ovom pravu,maloljetan, blesast, kao i tjelesno nakazan i nevjerom obilježen, ne može biti pravovaljan imam, dakle ni valjan za prijestol te se u roku od tri mjeseca mora otstraniti. Mustafi je život bio omogućen, ali četrnaestogodišnjim zatvaranjem u kafez (tako se ubuduće naziva prinčevska odaja), svaka iskra duhovnog razvića bila je utuljena, svako snaženje tjelesnog i moralnog osjetila bilo je ugušeno. Prvi i jedini njegov državni čin, nakon što je u Ejubovoj džamiji opasao sablju, posjetio grobove svojih predaka, podijelio dar za ustoličenje u iznosu od tri milijuna akči, tj. oko milijun dukata, bio je da je vrhovnom oružniku dodijelio egipatsko namjesništvo, no ipak pod uvjetom da oženi sultanovu amme; prvom sobaru namjesništvo Damaska, a vrhovnom sokolaru Karamana. Kizlaraga Mustafa, koji je za sultana Ahmeta držao uzde vlasti i bojao ih se uz takvog ludog sina dati njegovoj materi, iznio je prvi tajnu zanimanja sultana, koji se zabavljao time da je ribama bacao zlato u more. Kizlaraga, posavjetovavši se sa muftijom Esadom i kajmakamom Sofi Mehmed-pašom, sazove, pod izlikom podjele novca, velikaše Carstva na divan, sultan bude ponovno zatvoren u svoje ranije odaje, a **26. 2. 1618.** Osman bude divanu i trupama pretstavljen kao vladajući sultan.

U dane Osmanova ustoličenja pokušao je zatočeni tatarski princ Mehmed-Giraj pobjeći iz Sedam kula, ali je bio uhvaćen i vraćen. Uskoro je došlo do prekida mira s Perzijom. Usprkos protusavjetima defterdara Baki-paše i drugih ratu vičnih ljudi, krenuo je od Vana tatarski han Džanibek-Giraj sa lenskom konjicom beglerbega Dijarbekra, Vana, Sivasa, Rumelije, Haleba i Erzuruma i prispio u ravnicu Serava. Karčhai-han, zapovjednik Tebriza, prevarivši Tatare i zašavši im iza leđa, pružio je žestoku borbu, u kojoj su pali beglerbezi Rumelije, Dijarbekra, Vana i više sandžakbega. Samog tatarskog hana spasila je samo hrabrost janjičara, a pali su i njegov kazasker i muftija. Perzijski zapovjednik posječe pet stotina zarobljenika i njihove glave pošalje šahu. Kada je čuo za taj poraz, veliki vezir Halil, da ne bi obeshrabrio vojsku, odluči se ne povući, nego smjesta krenuti na Erdebil, gdje je šah bio u posjetu grobovima svojih predaka. Kako je osmanska vojska bila blizu, šah se odluči na mirovne pregovore. Mir bude zaključen pod istim uvjetima kao **26. 9.** i raniji (pod Nasuh-pašom), naime uz godišnje davanje stotinu tovara svile. Pošto su razmijenjeni dokumenti, veliki vezir ot- **mj. 9.** pusti vojsku u Erzurumu na zimište, a sam ode u Tokat. Tamo nađe, doduše, pismo s pohvalom, ali kada prispije u Carigrad,

bude uklonjen, a položaj predan kapudanpaši, koji na ovu dužnost dođe po treći put.

No za Portu su bili mnogo važniji muslimanski poslanici, kao od sultana Fesa i Maroka i perzijskog šaha. Prvi je donio darove i molio sultana da obustavi zlo što su ga činili nevjernici i Arapi po arapskim zaljevima. Mnogo sjajnije bilo je perzijsko poslanstvo koje je donijelo brojne i skupocjene poklone u tkaninama i životinjama. Mada je ugovor o miru bio ranije uglavljen, tek je sada bio dan dokumenat o tome, u kojem su bili precizirani turski ustupci i zahtjevi. Došlo je i do promjene velikog vezira: pao je Halil-paša, pa onda Mehmed-paša-Zet, onda je došao Ali-paša nazvan Güzeldže, tj. Krasni, a uskoro nazvan Čelebi. I ovlaštenja muftije Esada bila su umanjena, ali na zaobilazan način. Sada su se mjesta uleme popunjavala na prijedlog sultanovog hodže, Omer efendije, a muftija je bio sveden na to da dijeli fetvu. Halil-paša, koji se bojao za svoju glavu, čim je došao u Üsküdar, pobjegao je u šator velikog šejha Mahmuta, čiji je osobni ugled, tada moć u državi, spasio više znamenitih glava. Na njegovu zamolbu Halilu je ne samo zajamčen život, nego je zadobio mjesto drugog vezira kao kapudanpaša. A Ali-paša je, najprije kao kapudanpaša, a onda dodvoravanjem sultanu zadobio položaj velikog vezira; uskoro je potisnuo sve njegove pouzdanike: defterdara Baki-pašu je spremio u tamnicu, svemoćnog kizlaragu je, oduzevši mu sav imetak, prognao u Egipat, sultanovu učitelju odredio je da mora ići u Meku, ali je ovaj imao sreću da je baš tada Ali-paša umro i on ponovno zasjedne na svoje mjesto.

U prvoj godini Osmanove vladavine umrla je u starom seraju njegova prabaka, sultanija Safije (Baffa); a uskoro i vezir Ahmet Ekmekdži-zade koji je od položaja poreznika došao do položaja kajmakama. Pred smrt je položio deset milijuna akči za namjenu da se utvrdi Očakov. Tadašnjeg je muftiju odredio za nadzornika njegovih pobožnih zaklada (vakufa), medrese u Carigradu, hana u Edrenu i Ereğliju (Erejli) i drugih zgrada. Ostavio je u trenutku smrti stotinu milijuna akči, tj. milijun dukata koji su pripali fisku.

Povod za poljski rat dao je Gracijani, moldavski vojvoda. On je uhvatio pismo Gabora Bethlena, upućeno u Carigrad u kojem se ovaj tužio na Kozake i Poljake, a onda je to pismo dostavio Poljacima. Bethlen se tada prisegne na osvetu, te isposluje njegovo smjenjivanje i imenovanje Aleksandra, vlaškog vojvode. Protiv Gracijanija i Poljaka, koji su mu pritekli u pomoć, bude imenovan serdarom Iskender-paša, namjesnik Očakova, raniji Gracijanijev zaštitnik. Uz njega se okupe beglerbeg Rumelije, Jusuf-paša, sandžakbeg Nikopolja Mehmed Terjaki, tj. »uživatelj opija«, nosilac sandžaka Vidina, stari Hizir-paša, iz roda Mihaloğlua, te tatarski han Džanibek. Vojska prijeđe Prut i dođe

na obale Dnjestra, u bilizini Jašija, gdje je bio poljski tabor. Dođe do boja, pred kojim je Iskender-paša nagovarao princa **20. 9. 1620.** Devlet-Giraja, kao jedinog izdanka Džengiz-hanova roda, da se ne izlaže opasnosti, na što ovaj prisegne da će se s Tatarima povući. Paše Mihaloğlu, Husein i Mehmed sjure se u neprijateljske redove, budu opkoljeni, ali ih oslobode Tatari i Nugaji. Na bojnom polju ostane 10.000 neprijatelja, a ostali se povuku u tabor. Gracijani pobjegne, njegov ćehaja Bučuk bude uhvaćen, a zarobljeni Poljaci posječeni. Poljski zapovjednik uputi pismo, u kojem poruči kako je mislio do protiv sebe ima samo Tatare, a kada je saznao da je vezir tu, zatraži izmjenu taoca i obeća povlačenje. Pošto nije postignut sporazum, Poljaci počnu uzmicati stalno gonjeni i napadani od Tatara. Sedamnaest dana trajale su borbe i kada su Poljaci konačno stigli do Dnjestra, nastane među njima zbrka. Koristeći to, Tatari napadnu te nastane sveopći poraz i bijeg u kojem sva poljska vojska bude uništena; Gracijanija na bijegu ubije neki seljak.

U zimu te godine dogodio se i tragičan slučaj bratoubojstva. Bio je, po sultanovom nalogu, umoren njegov brat (od druge **12. 1. 1621.** majke) Mehmed koji je imao ili najviše kvaliteta za vlast ili je pokazivao sklonost da vlada. Kako je muftija Esad odbio davanje fetve za to ubojstvo, bio je uklonjen, a na njegovo mjesto je došao vrhovni sudac Rumelije, Kemaledin. Par sedmica potom dogodila se, zbog jake zime, neobična prirodna pojava o kojoj historija u devet stotina godina govori samo dva puta, da se Bosfor skroz zaledio tako da se iz Azije u Evropu moglo ići pješke. Zbog prekida prometa, došlo je do skupoće. Nevolje je pojačala uzbunjenost spahija koja se jedva smirila zlatom. Veliki vezir se zbog svega toga nije više osjećao sigurnim, te je stupio u kontakt s velikim i moćnim šejhom Mahmutom, koji je već ranije zaštitio ugrožene velikaše, a pomirio se i sa hodžom. Ali iznenada umre, a da to nitko nije očekivao. Naslijedio ga je **9. 3. 1621.** četvrti i zadnji vezir Divana, Albanac Husein od Ohrida, koji je unaprijeđen od bostandžibaše u janjičarskog agu pri pohodu na Erevan, onda za beglerbega Rumelije i vezira, fanatičan vjernik, ohol i strog, bez svjetskog iskustva i slijepo odan sultanu.

Sultan Osman, sada skoro u osmanaestoj godini, nastojao je vezire podrediti svojoj volji; mada je bio izvrstan vojnik, vojnici ga nisu voljeli, jer je bio škrt; a ni ulema kojoj je oduzeo, putem mjera hodže Omera, njezine povlastice; ni građani glavnog grada, jer je bio strog i sumnjičav, pa je znao noću sam obilaziti gradom. Poljski rat ga je učinio još jogunastijim. On naloži da se pobode bajrak, sakupi vojsku, te uskoro krene **9. 5. 1621.** ka Edrenu, gdje stigne deseti dan po odlasku. Zatim se krene **31. 5.** preko Balkana, a u Isakdžiju se načini most preko Dunava. Tu umre sin Tašköprü-zadea, glasovitog enciklopediste i prvog ži- **12. 6.**

votopisca osmanskih pravnika, vrhovni sudac Rumelije Kemal efendija. Na njegovo mjesto dođe Abesinac Mula Alija, koji je bio sudac Galate, nepotkupljiv i spram sirotinje dobar, ali žestok i fanatičan crnac koji se nije baš mnogo razumio u ovu znanost; jednako kao ni liječnik Musa koji, u nedostatku valjanijih ljudi, zadobije položaj vrhovnog suca Anadolije. Po dolasku u Beograd, sultan bi često sjeo u mali dunavski čamac i vozio se na drugu obalu da je razgleda ili se sam vježbao u konjskom poigravanju i ciljanju strijelom, a bio je savršen jahač, strijelac i znalac oružja. Nosio je oklopni prsnik Sulejmana kojeg je uzeo za uzor. Bacao je strijelu preko Dunava i na mjestu, gdje je ona ostala ležati četiri koraka od obale, podignut je kameni stub za uspomenu. Ali je znao ciljati ne samo uhvaćene Kozake, nego i paževe i time je izgubio svaku ljubav i poštovanje. Do-
10. 8. šavši u Moldavsku, a sumnjajući da vlaški vojvoda šuruje s Poljacima, smijenio ga je, zatvorio i postavio poznatog neprijatelja Poljaka, Stefana Tomzu. Krajem kolovoza (avgusta), sultan je bio kod Hoćina, dok se poljski kancelar sa 4.000 ratnika i 8.000 Nijemaca utaborio na Dnjestru, a krunski princ sa 60.000 ušančio u Kamjenjecu. Osmanska vojska okruži tabor na
8. 9. Dnjestru sa svih strana. U prvoj borbi prsa u prsa padne beglerbeg Bosne. No prvi napad na ušamčeni tabor bio je pobjednonsan, osvojeno je dvanaest poljskih topova, trideset dvije male zastave, dvije velike njemačke zastave, a 1.000 neprijatelja ostane na bojnom polju. Kantemir Mirza, hrabri vođa Nugaja, dobije na-
9. 9. 1621. mjesništvo Očakova i nalog da upadne u Poljsku i pohara je. On prijeđe Dnjestar i odvuče sobom 2.500 roblja. Drugi i treći napad na tabor nisu dali rezultata, ali je četvrti bio najžešći, u kojem sam sultan napadne kozački tabor što mu je bio nasuprot. Više je tisuća osmanskih vojnika palo, a i budimski namjesnik Karakaš Mehmed-paša, koji je prodro sa svojim tru-
17. 9. pama u tabor. Sultan, nezadovoljan, smijeni velikog vezira i postavi namjesnika Dijarbekra, Dilavera, tj. »smionog«. Bilo je još nekoliko napada sa golemim gubicima na obje strane. Zbog njih i poodmaklog vremena bio je poželjan mir, te je, uz posredovanje Radula, vlaškog vojvode, bio i zaključen. Po evropskim historičarima palo je 80.000 turskih ratnika i 100.000 konja, dok je po osmanskim historičarima palo 100.000 neprijatelja. Mada osmanski pisci ne ulaze u uzroke neuspjeha, valja reći da su oni bili u ljubomori između velikog vezira Huseina i Karakaša, kao i između tatarskog hana i Kantemira, a osobito u velikom neznanju i oholoj drzovitosti kizlarage Sulejmana. Neraspoloženje zbog neuspjeha umanjeno je radosnom viješću o rođenju prvorođenog princa, od njegove najdraže sultanije, jedne obične Ruskinje neobične ljepote koja je uzeta iz roblja, oslobođena i onda je postala zakonita njegova supruga.]

S početkom, za Osmansko carstvo tako važne tisuću šest stotina dvadeset i druge godine, označene krvavom promjenom na prijestolu i prvim umorstvom sultana, vratio se u glavni grad Osman. Odsjeo je u predgrađu, u palači Daut-paše svečano pogošćen od kapudanpaše. Nakon dvanaest dana Poslanikov je rođendan proslavljen svečanošću sultanova ulaska u grad i u seraj, a svečanost je povećana trostrukim osvjetljenjem grada. Došlo je do velikih unapređivanja iz soba seraja u državna zvanja i do promjena u namjesništvima. Jedan od stupova carstva bio je tada veliki vezir, Hrvat Dilaver-paša čija je ratna slava bljesnula za posljednjeg perzijskog rata . . . **14. 1. 1622.** **25. 1.**

Nakon povratka u Carigrad došla je u sve većoj mjeri do izražaja Osmanova sjeta i nerazboritost kroz po državu sve opasnije znake i naredbe, što su uznemirivali narod. U pratnji jednoga ili dvojice paša često je noću obilazio gradske ulice i točionice vršeći dužnost straže i policijskog pretstojnika. Vino i duhan bili su strogo zabranjeni, a skupoću živežnih namirnica pripisivao je narod škrtosti sultana. Haremske razonode danomice su sve više njime ovladavale. Sultanija-haseki, supruga Ruskinja, prijestolonasljednikova majka, još je uživala prednosti i počast koju joj je pružao njezin položaj i sultan joj je na njezinu molbu pripremio veliki igrokaz koji je prikazivao poljski rat s osvajanjem velikih topova uz rasprskavanje mina. Tada je nesretni pogodak iz puške prouzročio smrt prijestolonasljednika. Da nadoknadi gubitak, odabrao je Osman odmah tri žene najedanput, ali ne, kako je na osmanskom dvoru bilo uobičajeno, među kupljenim robinjama, nego među slobodnim kćerima svojih podanika. To je bilo protiv svih kanuna, po državu opasna novina, jer se trebalo bojati veza sultana s kćerima iz moćnih opasnosti od bliže i dalje rodbine po porijestolonasljednika. Žena jestol. Stoga kanun, doduše, ne isključuje kršćanke, ali isključuje strane princeze, a jednako tako i slobodne kćeri u zemlji zbog opsanosti od bliže i dalje rodbine po prijestolonasljednika. Žena vladara neka ne bude gospođa nego samo robinja, još u nježnoj dobi otrgnuta od svoje rodbine, bez zaštite, bez veza, bez obzira na svoju obitelj; neka je poštuju samo kao sultaniju-haseki, tj. kao prinčevu majku, kao validu-sultaniju, tj. majku sultana na vlasti, kad će uživati još veći ugled. Sam sultan nije sin slobodne djevojke nego sin robinje, da bi mogao što bezobzirnije vladati i za utjehu robovima, njegovim slugama, koji nisu novcem kupljeni nego samo prisilno podjarmljeni robovi; oni su rođeni od slobodne majke i imaju tu prednost pred sinom robinje, sinom koji je na prijestolu. Protiv ovih osnovnih pravila bračnoga prava osmanskih sultana, htio je Osman u isto vrijeme uzeti četiri zakonite supruge (na što svaki njegov podanik po islamskom zakonu ima pravo). On je oženio kćer Pertev-paše i htio se po zakonu oženiti muftijinom kćeri. Jez-

gro vojske, janjičare kao i spahije, okrenuo je Osman u posljednjem poljskom ratu protiv sebe, što zbog škrtosti, što zbog predbacivanja. Prve, jer je održao vojnu smotru, a pozvao ih je pod izlikom da ih nadari, pri čemu je svaki čovjek dobio samo pola pjastera; druge je okrenuo protiv sebe, jer ih je toga dana, kada su navaljivali na poljski tabor, pri čemu je pao budimski beglerbeg Karakaš Mehmed, na povratku u šator oštro izgrdio. Snizio je dosadašnju uobičajenu cijenu, dukat za donešenu glavu, pa su vojnici mrmljali: što je dukat za neprijateljsku glavu, a donijeti je, znači i svoju staviti na kocku. Pri povratku je jasno pokazao svoje nezadovoljstvo s vojskom zbog neuspješnog vojnog pohoda. K tome se još dogodilo da je bostandžibaša na svojoj noćnoj ophodnji po točionicama dao baciti u more janjičare koji su bančili, a pijane građane je dao prikovati na galije. Konačno je opće nezadovoljstvo došlo do vrhunca kad je sultan objavio da će početkom proljeća sam glavom poći s vojskom u Siriju da godinama pobunjenog kneza Druza, emira Fahredina, upregne u jaram poslušnosti. Veziri, muftija i ulema savjetovali su sultana da je daleko svrsishodnije da pošalje onamo jednog vojskovođu na kopnu i kapudanpašu na moru, nego da se sam suprotstavi na čelu čitave vojske jednom pobunjeniku koji će, u najgorem slučaju, pobjeći kršćanima. Na to Osman pozove velikoga vezira, kapudanpašu i defterdara, zapovijedi da naoružaju stotinu galija i dâ im za to osamdeset tisuća dukata. U isto vrijeme su izdane zapovijedi beglerbezima Tunisa i Alžira da pojačaju mornaricu. To je smatrano to potrebnijim što je princ Filibert u Mesini naoružao šezdeset galija i šest galiona da bi emiru Druza došao u pomoć ili da osveti posljednji pothvat na Manfredoniju. Polovinom travnja (aprila) trebala je mornarica biti spremna za polazak. Uskoro zatim objavljena je prava svrha ovog opremanja, naime sultanov hadžiluk u Meku. U tu je svrhu poslan jedan baltadžija iz seraja s naređenjem da ide u Siriju i u Egipat zbog dopreme potrebne hrane. Šerif u Meki je dobio nalog da sve brodove koje može smoći pošalje egipatskom namjesniku za prijevoz živežnih namirnica u Džidu. Riže, raži i drugih vrsta žitarica se moralo naći sto tisuća mjera; sultana je trebalo pratiti od janjičara samo pet stotina samsundžija i tisuću spahija, a ostale redovite čete trebale su ostati u Carigradu. S velikim vezirom, defterdarom i nišandžipašom trebali su ići gospoda od carskog stremena, gediklü, četrdeset muteferika i trideset pisara divana. Husein-paša, prijašnji veliki vezir, trebao je kao kajmakam čuvati Carigrad, vezir Gürdži Mehmed-paša Edrene, a Redžep-paša je trebao biti u Brusi. Oni su trebali čuvatai tri glavna grada carstva.

Veliki vezir i muftija pokušali su učiniti sve što je bilo u njihovoj moći da odvrate sultana od nesretne misli hadžiluka. Haremski je duumvirat, kizlaraga i hodža, odvratio sultana od

mudroga savjeta. On je sultanu utuvio u glavu du su egipatski plaćenici daleko bolja i pouzdanija vojska i da bi truhlo jezgro osmanske vojske, janjičare i spahije, trebalo zamijeniti novom četom egipatskih i sirijskih plaćenika. Na to je kizlaragu poticao možda i osobni interes, da bude blizu svojoj abesinskoj domovini, školi-rasadniku crnih evnuha. Hodžu je mogla na to potaknuti osobna osveta prema šerifu iz Meke koji hodžinoga brata, imama Karakaš efendiju, imenovanog sucem u Meki (a po bratovu utjecaju), usprkos fermanu s Porte nije postavio. Tako je odluka o hadžiluku ostala čvrsta, premda je veliki vezir opominjao da treba dočekati poljskog velikog poslanika Zbaravskyja i privesti kraju mirovne pregovore. Muftija je uzalud nastojao da pridobije sultana za to da sagradi džamiju, jer građenje džamije ima većih zasluga nego hadžiluk u Meku. U nadi da će njegova kći djelovati na sultanovu odluku, muftija je, nakon dugoga nećkanja, dopustio njezinu udaju i kći je predana sultanu s mirazom od šest stotina tisuća dukata. Međutim, sultan je bio nepokolebljiv, a vjetrovi, koji u Carigradu obično pušu u veljači (februaru) i ožujku (martu), još su više uzbudili njegovu fiksnu ideju. Osman po prirodi nije bio krvoločan i osvetoljubiv, nego je u tome bio promišljen i načelan. Kada je jedanput preobučen na trkalištu promatrao nabacivanje kopljem (džiridom), jedan ga je takmičar nehotice pogodio i zato su ga evnusi zlostavljali. Osman ne samo da ga je pustio otići, nego mu je još i poklonio pedeset dukata. U starom seraju, gdje je slavio vjenčanje s muftijinom kćeri, bavio se mišlju da uguši maćehu, favoritkinju svoga oca, sultaniju »Mjesečev lik«, ženu izvanredne ljepote i duha, iz bojazni da u odsutnosti ne bude lišen prijestolja ako bi ona uznastojala postaviti svoga sina na prijestol. Htio je poudavati dvije stotine ženskih osoba iz seraja. Zaista je udao dvije svoje sestre, ali bez ikakvoga slavlja. Jednu, još kao dijete (s nepunih sedam godina), obudovjelu suprugu Nasuh-paše koji je umro još kao njezin zaručnik, udao je za Hafiz-pašu, namjesnika Vana. Drugu je udao za Bajram-agu, turnakdžibašu kairskih janjičara koji je mornaricom trebao odjedriti onamo. Jedan san, mada različito tumačen, potkrijepio je sultana u namjeri da poduzme hodočašće u Meku. Osman je u snu sjedio na prijestolu i učio (recitirao) Kuran kad li naiđe Poslanik pa mu ga oduzme i gornji dio oklopa te ga pljusne. Osman, zbunjen tim snom, upita hodžu što on znači. Ovaj je rekao da je to Poslanikov prijekor zbog njegove kolebljivosti u pogledu hadžiluka. Osman ovim tumačenjem nije bio sasvim zadovoljan pa je upitao velikoga šejha Mahmuta iz Üsküdara od kojeg je čuo tumačenje ne u hodžinu smislu, nego kako su to tumačili veziri: Kuran je zakon, oklop-haljetak je svijet; sultan treba činiti pokoru i promijeniti se. Da čini pokoru, treba posjetiti grobove svojih predа.

[Bilo je određeno da se sultanov šator postavi u Üsküdaru 17. svibnja (maja). Muftija tada pošalje sultanu fetvu s ovim sadržajem: vladarima nije nužno hodočašćenje, nego je njihova prva dužnost pravednost, osobito kada prijete nemiri. I veliki šejh Mahmut iz Üsküdara savjetovao je sultana u tom smislu. Dvorski zvjezdoznanac Mehmed-Čelebi, poznat po više astroloških spisa, proricao je da su sva ova nastojanja uzaludna, jer se ove godine, kad se dvije velike zvijezde nesreće (Saturn i Mars) susreću u Raku, a osim toga, po nebeskim znacima sultanova rođenja, zbiva pomračenje sunca, po zvijezdama također nesretno; da doduše, neki povoljni znaci i izgledi postoje, ali tek nakon dva mjeseca; da je tekući mjesec, već po arapskoj izreci, vrijeme čudnih događaja. Dan prije nego je pobijen sultanov šator u Üsküdaru, dođe do uzbune janjičara i spahija koji su sve ove pripreme doživjeli kao da su uperene na njihovo uništenje. Vojnici se skupe u novim kasarnama, a onda na Trgu mesa, gdje im se pridruže i vojnici sa flote koji dojure u grad. Oni zaključe da se najprije hodža i veliki vezir upoznaju s njihovim zahtjevom, a da ga oni onda iznesu sultanu. Ali hodžin seraj je bio zatvoren, a on je s prozora gledao na sakupljeno mnoštvo. Ono je lupalo na vrata i vikalo: »Siđi efendija i prenesi padišahu riječi običnog svijeta«. Hodža pobjegne preobučen, a vrata kuće budu razvaljena i ona opljačkana. Pred serajom velikog vezira, neki su njegovi stražari bacali strijele koje su neke vojnike usmrtile, a neke ranile. Kako su ovi bili nenaoružani, a noć blizu, odluče se ujutro naoružati i raziđu se. Čim je čuo za uzbunu vojnika, sultan je sazvao ulemu i zapitao za razlog i lijek. Oni ga obavijeste da vojnici nisu zadovoljni tim azijskim putovanjem i da traže progon hodže i kizlarage. Sultan
19. 5. 1622. pristane da ne ide na hadž, ali odbije smijeniti svoje pouzdanike. Slijedeće jutro, pobunjeni vojnici, koji su se sakupili u predvorju džamije Mehmeda II, pozovu ulemu da bi se posavjetovali. Na konjsko trkalište, gdje su otišli poslije molitve, dođu muftija Esadullah, vrhovni glavar šerifa Hubari, šejh-imam Aja Sofije Omer i druga ugledna ulema. Od njih se zatraži fetva za zakonito pogubljenje šestorice vrhovnih upravljača državnih poslova: hodže Omera, kizlarage Sulejmana, segbanbaše Nasuh-age, kajmakama Ahmet-paše, defterdara Baki-paše i velikog vezira Dilaver-paše. Uzalud je ulema molila sultana za ustupke u pogledu ovih zahtjeva, on nije ni u čemu htio popustiti. Masa, koja je naslutila da nije uslišana, navali i lahko provali u prvo dvorište seraja, gdje je, uzvikujući, ponavljala svoje zahtjeve. Onda progura u drugo dvorište i opkoli divan, ali su opet nekoliko sati samo glasno vikali te zahtjeve. Potom provali i u treće dvorište i tada neki glas uzvikne: »Hoćemo sultana Mustafu« i odmah svi to prihvate u jedan glas. A kako ga nisu mogli naći nigdje po odajama, ulema im samo prstom pokaže put harema, gdje masa navali stalno vičući isto. Tada dođu do zgrade koja

nije uopće imala vrata iz koje, na njihovo uzvikivanje, odgovori slabašan glas: »Sultan Mustafa je ovdje«. Razvali se kuća, ubije par Crnaca, koji su bacali strijele na masu, razvežu užeta od zavjesa sale za divan. Tu se naiđe na sultana Mustafu koji je sjedio na jednom starom madracu, a pred njim su stajale dvije robinje. Neki vojnik mu se obrati: »Padišahu moj, vojska Vas čeka vani«. A umjesto svakog odgovora, Mustafa reče: »Vode«! Već je bio treći dan, kako je bio ostavljen bez jela i pića. Iznesen je i postavljen na muftijina konja, a kako je bio slab, odnijeli su ga u prijestolnu dvoranu. Kada je vojska do kraja razvalila kuću u kojoj je Mustafa bio zatvoren, odjednom se otvore vrata harema na koja izbiju veliki vezir i kizlaraga, a vojnici ih smjesta sasječu na komade. Sultan Mustafa je donesen u salu za divan i pobunjenici zatraže od uleme da mu se pokloni. Ulema se usprotivi, svađajući se s njima i tvrdeći da je vladavina sultana Osmana zakonita. Ali oštre sablje nadvladaju pravne razloge, te se ulema, ipak, pokloni novom vladaru.]

Međutim se sultan Osman posavjetovao u seraju s novoimenovanim velikim vezirom Huseinom i bostandžibašom Mahmutom što bi trebalo učiniti. Ovi su savjetovali da opet pridobije janjičare preko njihova staroga age bacivši mu se u naručaj. »To bi važilo«, rekao je sultan Osman, »kad bi janjičari sami bili pobunjenici, ali su spahije i ulema na njihovoj strani. Najsigurnije je otići u Aziju i tamo sačekati dok sami ne uvide kakvog vladara su sebi uzeli«. Htio je brodice seraja opremiti ljudstvom, ali su bostandžije, koji su veslali, pobjegli. Sada nije preostalo drugo nego upotrijebiti sredstvo koje su predložili veliki vezir i bostandžibaša. Noću je sultan Osman otišao janjičarskom agi koji je upravo bio u džamiji janjičarske kasarne kod sultana Mustafe, ali, kad je o tom bio obaviješten, odmah se vratio. Husein-paša je ponio sa sobom deset kesa zlata i uputio se prema Prinčevskoj džamiji (u blizini janjičarske kasarne) da neke glavare podmiti zlatom i laskavim riječima. Sultan Osman je nagovorio janjičarskog agu da obeća svakom janjičaru pedeset dukata, crvena sukna za odjeću, a spahijama deset akči nadoplate ako ga opet budu primili za vladara. Glavari, kojima je to predložio, složili su se da prihvate taj prijedlog, ukoliko ga aga dâ na skupštini. Slijedećega jutra, u petak, pošao je aga **20. 5. 1622.** iz svoje Porte u janjičarsku kasarnu, gdje su već saznali za namjeru s kojom je došao, te su sebi zadali riječ da neće dopustiti da do toga dođe. Kada se popeo na stepenicu govoriti, čulo se odozgo: »Udarite na njega i ne dopustite mu govoriti«. Jedan ga je straga gurnuo niz stepenice i odmah su ga sasjekli, a leš bacili na raskršće koje dijeli četiri ulice kod Akseraja. Njegovi pratioci, ćehaja i čauš, jedva su se spasili u džamiju. Jedan janjičarski general-potpukovnik (sagardžibaši) i neki pukovnici

pošli su u stari seraj čuti zapovijed sultanije, Mustafine majke, tko bi trebao biti veliki vezir. Budući da su znali da je valida sklona svom zetu Dautu, rođenom Bosancu, koji se od paža uspeo na položaj rumelijskog begierbega, kapudanpaše, pa do Mustafinog zeta, predložili su ga za velikog vezira i prijedlog je odmah prihvaćen. »Ima li nekoga među vama koji zna pisati?« upita valida. Tada istupi janjičar Kara Musab i na licu mjesta napiše dokument o podjeli osam do deset položaja; položaj velikoga vezira je dodijeljen Daut-paši, janjičarski aga je postao vrhovni štitonoša, a Derviš-aga je položaj državnoga upravitelja zadržao za sebe. U isto je vrijeme skupina pobunjenika pljačkala kuću nadglednika mitnice, Murat čauša, koji je bio sakupljao novac za tobolac. Oslobođeni, raskovani robovi sa galija opljačkali su kuću policijskog predstojnika koji ih je prije kažnjavao. Janjičari su sultanu Mustafi predali molbu da dobiju glave svih onih koji su, odbacivanjem staroga kanuna, htjeli uvesti novine, kao kajmakam Ahmet-paša, defterdar Baki-paša, hodža Omer-efendija, segbanbaša Nasuh-aga i smijenjeni aga, koji je ranije kao janjičarski ćehaja Edrena mnoge janjičare dao baciti u Tundžu. Još su molili da njihovi smijenjeni oficiri ne dođu opet na položaj i da janjičarskog agu ne uzmu iz istih, da veliki vezir neograničenom moći drži uzde vladavine i da obustavi svako podmićivanje. Sultanovom odlukom odobrene su ove želje i poklici sa željom za sreću gromoglasno su odjeknuli. Pošto je janjičarski aga bio sasječen, pošla je gomila pobunjenika u aginu Portu po sultana Osmana koji se još uvijek tamo nalazio. Našli su ga sakrivenoga u bijeloj donjoj halji, bez turbana na glavi, samo s kapicom koja upija znoj. Spahija, koji ga je uhvatio, stavio mu je svoj prljavi turban na glavu, a njega na onisko kljuse. Husein-paša, kojega su htjeli povesti sa sobom, otrgnuo se i pokušao pobjeći, a udarci sabljom progonitelja odbijali su se o njegovu dvostruku oklopnu navlaku koju je imao ispod odjeće. Konačno su mu odsjekli glavu koju su donijeli u janjičarsku džamiju. Platio je danak nepomirljivoj janjičarskoj mržnji koju je na sebe navukao pred Hoćinom time što ih je gonio u vatru, a naročito načinom kojim ih je oslovljavao. Umjesto da ih lijepim riječima oduševi, napao ih je: »Možda padišah nema dosta vojnika? Kad magarci budu pali, privezat ćemo konje.« Bostadžibaša Mahmut je spasio život, jer je pri noćnoj ophodnji točionica mnoge janjičare, koje je po sultanovoj zapovijedi trebao baciti u more, potajno pustio pobjeći. Kad je Osman došao do Huseinova leša, koji je ležao na cesti, plakao je i rekao: »Ovaj je nevin, da sam ga poslušao, ne bi se ta nesreća sručila na moju glavu; zaveli su me hodžin i kizlaragin loš savjet.« Ovako pokajničko priznanje nije dirnulo pobunjenike. Na putu do kasarne sasuli su na njega nemilo i nedrago. Neki su mu se u lice podrugivali: »Dragi Osmane, mladi gospodaru, zar Vam ne bi bilo po volji napasti točionice pa janjičare i

spahije prikovati na galije ili ih baciti u more?« Drugi su mu vikali u uši: »Jesu li Vaši pređi izgradili ovo carstvo segbanima, novo zadobijenom neredovitom milicijskom vojskom? Jesu li ove tvrđave osvojili bostandžije i Egipćani? Nisu li segbani poharali Aziju pobunom?« Jedan drzoviti klipan, sin jednoga zlatara, uštinuo ga je uz sramotne riječi u bedro. »Bezobrazniče, prokletniče!«, rekao je Osman plačući, »zar ja nisam vaš padišah?« Uz takve je mučeničke postaje Osman došao u kasarnu gdje je predan na čuvanje hasekiju Sari Mehmed-agi.

Bilo je podne i s minareta je odzvanjao poziv na molitvu u petak; u vojsci je tada zavladalo mišljenje da se objavljuje Osmanovo smaknuće i odmah se začu opći glas: »Neka mu ne učine ništa nažao. Sada vlada sultan Mustafa, a umjesto njega treba čuvati sultana Osmana ako bi nam ubuduće zatrebao.« Da bi smirio nemir, Daut-paša dovede nesretnoga sultana na prozor da bi pokazao vojsci da još živi. Međutim je sultan Mustafa sjedio između dviju robinja, svojih družbenica u zatvoru, dršćući na glavnom mihrabu džamije; s vremena na vrijeme, kad se povećavala galama, skočio je uplašen do prozora i priljubio se za željezne rešetke; samo su ga teškom mukom doveli opet natrag do majke koja je tepala ovom glupavom i plašljivom zecu riječima: »Dođi, dođi moj lave!« Sultan Osman oslovi svoju okolinu dirljivim riječima: »Što namjeravate učiniti sa svojim padišahom? Vi ćete dovesti carstvo do propasti, a i sebe ćete upropastiti, vi janjičari!« Onda je zbacio stari turban s glave i plakao govoreći agama: »Oprostite, ako sam vas ne znajući uvrijedio. Jučer sam bio padišah, a danas sam gol, uzmite primjer i vama svijet neće ostati.« Da mu zatvori grkljan, prebaci mu džebedžibaša, koji je došao s Daut-pašom, ular. Osman, jak i spretan, uhvati ga. Age su poviknuli: »Stanite, ako nešto krivo poduzmete, svi smo izgubljeni!« Osman je rekao Dautu: »Okrutniče, što sam ti učinio? Dva puta sam ti oprostio smrtnu presudu i namjestio te, odakle tvoje neprijateljstvo prema meni?« Mustafina majka-valida sa svoje je strane rekla neprijateljski agama: »On je zmija, kad bi se oslobodio, nikoga ne bi ostavio na životu.« Tada mahne Daut-paša po drugi puta džebedžiji da mu prebaci ular i po drugi puta se tome suprotstave age. Osman je opet govorio hasekiju, svome čuvaru: »Tko te je postavio na taj položaj?« — »Sultan Mustafa«, odgovori haseki. »Sultan Mustafa je luda, on ne zna ni za svoje ime; dođi, otvori prozor i daj mi govoriti sa svojim slugama.« Haseki se sažali i otvori prozor koji gleda u predvorje džamije gdje je bila pobunjena vojska. Osman im je govorio: »Moje age spahija, vi starješine janjičara, moji očevi! Zbog mladenačke nepromišljenosti poslušao sam licemjerne riječi. Zašto me toliko ponižavate, zar me nećete više?« Digla se sveopća vika: »Mi nećemo Tvoju vlast ni Tvoju krv.« U tom času baci džebedžija na Dautov znak po treći puta ular i haseki

spriječi i po treći puta taj čin. Popodne su sultana Mustafu s njegove dvije robinje i s njegovom majkom odvezli u seraj i postavili ga na prijestol. Vojska se razišla i samo je malo vojnika ostalo na Osmanovoj straži. Janjičari su u gomilama išli dijelom prema seraju, a dijelom prema aginoj Porti da tragaju za onih dvanaest kesa zlata što ih je prošle noći sultan Osman donio iz seraja. Nakon mnogog i dugog halabučenja pronađena je jedna, na koju se gomila sruči zbog pljačke. Od drugih jedanaest nije bilo ni traga ni glasa. Čim ju sultan Mustafa stigao u seraj, došao je i Daut-paša, veliki vezir, sa svojim ćehajom Omerom, džebedžibašom i policijskim poručnikom Kalender Ogrijem, tj. Kalender, otmičar djece, da sultana Osmana odvedu iz džamije janjičarske kasarne u zatvor »Sedam kula«. Nevjerojatno mnogo naroda se okupilo. Kad su se razišli, a vrata se »Sedam kula« zatvorila, započeo je veliki vezir sa svoja tri pomoćnika krvničku akciju. Osman, pun mladenačke snage, dugo se opirao četvorici slabijih; konačno mu džebedžija prebaci ular oko vrata, a Ogri mu rukama smrvi spolovilo. Time je izvršeno nedjelo prvoga vladarskog ubojstva koje baca mrlju na osmansku povijest. Njegovo je odrezano uho predano carici-majki (validi), Mustafinoj majci. Tako je u tristo dvadeset i drugoj godini, pošto je Osman I osnovao Carstvo, pao Osman II kao žrtva plana da uništi janjičare. Došao je sa četrnaest godina na prijestol i bio šesnaesti sultan.

Za kratko vrijeme od četiri godine, nakon čega je kao osamnaestogodišnji mladić zbačen s prijestolja, izvana gonjen na rat, iznutra pritisnut pobunom, imao je Osman vremena i volje samo za jednu jedinu gradnju, za vodeni toranj (Pyrgos, danas nazvan Burgas) na izvorima Hidraulisa, tj. beogradske vode, na zapadnoj obali Crnoga mora, četiri sata od mora u unutrašnjost kopna. Prvi graditelj vodenoga bazena bio je grčki car Andronikos Komnen, čije je smaknuće bilo najužasnije i najodvratnije od svih vladarskih umorstava krvlju pokrivene bizantijske povijesti, kao što je Osmanovo smaknuće bilo najužasnije i najtragičnije djelo osmanske vojne pobune. Budući da su Osman i Andronikos bili graditelji vodenoga bazena Burgasa, u šumovitu osamljenu kraju, koji naročito odgovara sjetnim prirodama, u carigradskim kronikama o vodovodu ta dva imena stoje jedno kraj drugoga; tako neka i ovdje vladari budu zajedno promatrani u zadnjim časovima svoga tragičnog svršetka kao krvave žrtve nezauzdana narodnog bijesa i vojničkoga nasilja. Kada je Andronikos došao u Helat (današnji Bebek), gdje je prije toga bio oslijepio Aleksija Komnena i zatvorio ga u kulu, uzbunilo se more i bacalo ga nekoliko puta na obalu dok ga krvnici nisu u lancima bacili u kulu Anemas »Blahernske palače«. More kao da je mislilo na smaknuća kojima je tako često obeščastio njegovu vodu. U prisutnosti Isaka, njegova takmaca

na prijestol, pljuskali su ga i mučili udarcima nogu sprijeda i straga. Žene, čije je muževe dao oslijepiti, čupale su mu kosu i izbijale zube i tukle šakama. Jedna mu je ruka odsječena, jedno oko iščupano; ostavljali su ga bez jela i bez pića. Nekoliko dana iza toga izgubio je i drugo oko i na bijednoj devi su ga vodili kroz grad gdje je bio izložen poruzi najniže fukare. Neki su slomili batine na njegovoj goloj glavi, drugi su izlijevali noćne posude na njega, napunili mu nos blatom i natisnuli mu spužve pune nečisti u usta. Jedna mu je prostitutka izlila kipuću vodu u lice. Onda su ga objesili na trkalištu kod dva stupa, između kipova vučice i hijene koje prijete da se međusobno napadnu. **On je uzdisao: »Gospodaru Bože, smiluj mi se, ne prebij slomljenu trstiku!«** Zločinci su mu strgnuli odjeću s tijela, jedan mu je u ždrijelo gurnuo koplje koje je izišlo na stražnjicu. Dva Latina su mu u leđa gurala mačeve da isprobaju koji je bolji. Tada je izdahnuo stavljajući krvavi batrljak ruke na usta, valjda da posiše krv. Ove muke, kojima je ubijen taj car, najstrašnije su, koliko nam je poznato, koje spominje povijest prigodom smaknuća okrunjenih glava, a bizantijsko barbarstvo je u tom daleko nadmašilo tursko. Sjećanje na ovu sramotu grčke i osmanske povijesti dostaje da otruje užitak šumske osame na vodenom bazenu Burgasa. Kad nakon jakih kiša vode Hidraulisa crvenkasto padaju u mramorni toranj, kao u krvavi bunar, čini se da krv obojice graditelja, cara Andronikosa i sultana Osmana, osvetnički vrije pjeneći se od bijesa. Nešto što fantaziji istočnjačkih historiografa sigurno ne bi izmaklo, da su što čuli o prvom graditelju tornja i njegovu tragičnom svršetku. U pomanjkanju takva povijesnoga znanja gomilaju osmanski historičari, prigodom tragičnog Osmanova svršetka, žalopojke i znamenja koje i ovdje treba spomenuti, ukoliko su činjenice i građa za tumačenje narodnoga praznovjerja. Veliki Božji bič sa dva uzla, rat i kuga, bičuju Tursku i previše često, a da bi mogli biti smatrani izvanrednim znamenima. Ta čast pripada samo naročitom pustošenju elemenata, vodi, vatri, vjetru i zemlji; poplavama, požarima, orkanima, zemljotresima ili neobičnim meteorima. Kao znamen tragičnoga Osmanova svršetka navodi povijest carstva: veliki požar u Bezistanu u Carigradu; poplavu zbog jednog proloma oblaka koji je jedan dio Carigrada poplavio; smrzavanje Bosfora i zbog toga prouzročene gladi; padanje meteorita i pojava velikoga kometa te konačno dvije pomrčine sunca u godini Osmanova rođenja i u godini njegove smrti.

GLAVA ČETRDESETPETA

Od ustoličenja Mustafe I do smjenjivanja sultana

[Pokop nesretnog Osmana obavljen je istog dana kada je pogubljen. Po običaju, muftija je trebao voditi pokopnu molitvu, ali on nije došao; bilo je to ili zbog žalosti nad njegovom nesretnom sudbinom ili iz mržnje; još od bitke kod Hoćina bio je u zategnutim odnosima sa sultanom, a još više kada mu je iznudio kćerkinu ruku. Po pogubljenju sultana, povukao se, a najviša čast Islama dana je Jahja efendiji; jednako je promijenjeno više aga, većina namjesništva potvrđena, Hasan-paša je postao defterdar, a oružnik novog sultana namjesnik Egipta.

22. 5. 1622. Drugog dana po ustoličenju podijeljen je prijestolni dar spahijama; njima je sada dana povlastica, koja je ranije bila ukinuta, a sada ponovno oživljena, da raspolažu registrom glavarine radi kupljenja ovog poreza, a oni su ga prodavali onima koji najviše daju. Isplata dara janjičara kasnila je malo, jer su oni tražili da im se plati samo u zlatu; svaki je dobio 25 dukata, te je cijela suma prijestolnog dara iznosila jedan i pol milijun dukata; a inače je godišnje davanje od dvije akče kod janjičara i pet akči spahija iznosilo 600.000 dukata. Onog dana kada su janjičari odbili primiti dar koji nije zlato, uzbunile su se spahije protiv Daut-paše, kojemu su tražili račun, zašto je ubio Osmana koji mu je bio dan kao zalog; kada je ovaj rekao da je to bio

11. 6. 1622. nalog sultana Mustafe, oni su se razišli. Tri sedmice kasnije sastala su se oba roda vojske i tražila glave ranijih odličnika koji nisu bili pogubljeni, ali su ovi već bili svi pobjegli, pa je veliki vezir naredio da ih se traži. U istoj noći paževi su ubili u seraju vrhovnog dvorskog upravitelja vanjskog dvora, vjerojatno zbog njegove strogoće, pa, da bi opravdali pred vojskom, izjavili su da je htio pobiti prinčeve. Vojska prigovori velikom veziru zbog novog ubojstva, ali se on zakune da ništa nije znao. Veliki vezir Daut-paša, kojeg vojska nije voljela zbog Osmanova pogubljenja, bio je omrznut i u narodu zbog toga što je povlađivao tlačenju vojnika kojima je dao poreske knjige i upravu pobožnih zaklada (vakufa). Muftija je sugerirao validi da bi trebalo maknuti njezina zeta, te

11. 6. 1622. on bude smijenjen, a najviša čast Carstva bude dana Albancu Mere Huseinu. Ovaj je bio niskog roda i svojstava, a svoju karijeru započeo je kao kuhar vojskovođe na Ugarsku Mehmeda Saturdžija, tj. »koji pravi borbene noževe«. Od kuhara je postao spahija, čauš, sobar, vrhovni sobar, drugi konjušnik, a nakon Osmanova ustoličenja egipatski namjesnik. Samo je najveći nedostatak valjanih ljudi doveo do takvog izbora u nadi

da će on svojom strogoćom i žestinom uspjeti zauzdati vojnike; a on je, jednako kao njegov prethodnik, rasipao riznicu udovoljavajući željama vojske. Onog dana, kada se u Ahmetovoj džamiji mulazimima, tj. kandidatima, spahija i silahdara dijelilo po 500 akči kao dar za ovce, dođe do sukoba između mulazima dva roda. Tada iznenada uleti neki bjesomučnik s nožem u ruci na vrata vičući: »Što ste učinili sa sultanom Osmanom?« i započne bosti sve oko sebe, te drugi skoče i sasijeku ga. Jednog kasnijeg dana savjetovao se muftija sa vrhovnim sucima o problemu uključivanja novca od zaklada nove džamije (Ahmetove) u javnu riznicu. Trupe, na koje je ulema bila kivna, jer su je prisilile na pokornost novom sultanu, navale na to da suvišne prihode pobožnih zaklada (vakufa) treba zauzeti javna riznica, te otada propadaju ove zaklade (vakufi). Veliki vezir je pokušao da makne iz glavnog grada aktivnog sudionika zadnje promjene na prijestolu, Derviš-agu, janjičarskog agu, time što mu je dodijelio namjesništvo Karamana, ali se vojska odmah uzbuni i preda pismeni podnesak. Tada dođe nevjerojatan hatišerif: »Daut-paša, Gurdži Mehmed-paša, Lefkeli Mustafa-paša, koji vam od ove trojice hoće biti veliki vezir, meni je pravo.« Ovaj hatišerif dođe izravno od sultanije-valide, koja je vladala u ime svoga blesastog sina i sama je ispod vela razgovarala sa pobunjenicima; prvi puta, što je protivno svakom kanunu, da se jedna žena nalazi na čelu osmanske zastave. Kako se trupe nisu mogle odlučiti među ovom trojicom, odgovori ona: »Padišah bi mogao imenovati, ako hoće.« Bude imenovan Mustafa-paša, jer je bio muž sultanove amme. Ali nešto kasnije vojska ustane protiv njega, jer je bio podkupljiv i škrt, te mjesto dobije Gurdži Mehmed-paša.]

21. 6.

30. 6.

Za ova tri mjeseca drugoga vladanja sultana Mustafe pokazala se njegova tupost, koja je graničila s ludošću, daleko jasnije nego za tri mjeseca njegove prve vladavine. Trčao je po seraju i kucao na sva vrata pa zvao svoga smaknutoga nećaka Osmana da dođe i skine s njega teret vladanja od kojega je već davno umoran. Jednoga je dana, na konju, htio u jedan čamac i kada se vratio kući htio je da čamac nose za njim. Za bajramske svečanosti nije htio sjesti na prijestol, nego je stojeći primao rukoljub od dvorskih i državnih činovnika, što su mnogi pripisivali njegovoj gluposti, a mnogi njegovoj skromnosti i želji da oponaša običaj starih halifa. Premda se u njegovu hodu, kao i u ukočenim buljavim očima očitovala potpuna odsutnost duha mnogi su u tom vidjeli, naročito šejhovi, znak svetosti i nadzemaljskog ushićenja. Jednoga je dana naredio u vrtu palače u Üsküdaru bostandžibaši da ode na jedno mjesto koje mu je označio, gdje će naći živu zakopanu ovcu i neka mu je donese. Bostandžibaša je otišao onamo pa nađe na određenom mjestu

ovcu sa svezanim nogama, sašivenom gubicom i očima pa mu je donese. Ovaj je razveže, izvadi niti iz gubice i očiju i preda ovcu bostandžibaši s naredbom da je gaji dok ne naraste. Izgleda da je Mustafa ovcu sa svezanim nogama, zašitim ustima i očima smatrao simbolom samoga sebe. Takvi izrazi, kojima je pokazao da nikome ne želi zla, izrazi njegove gluposti, mogli su mu doduše pribaviti glas svetosti, ali mu nisu pribavili poštovanje potrebno vladaru. Ako su ga šejhovi s jedne strane proglasili svetim, to su ga, s druge strane, prezirali vojnici i sve više je raslo čeznuće za ubijenim Osmanom. Na kraju ramazana govorio je šejh Džerah Ibrahim-efendija: »Već je tri dana što se sveti padišah zatvorio u jednu sobu gdje stalno moli i plače, a da ni s kim ne govori. U svojim razmišljanjima ugledao je svoga prethodnika Osmana na visokoj stepenici, na drugome svijetu. Bog će mu se smilovati! Ali vi morate moliti!« Ovakav govor je dirnuo slušaoce do suza. Poslije Bajrama je došlo do zabrane vina. Kršćani, vlasnici gostionica, poslušali su i zatvorili svoje gostionice, ali se janjičari, koji su na Edrenskim vratima i na Pješčanim vratima točili piće, nisu obazirali na zabranu i prodavali su ga sada kao i prije. Samo neki janjičari su se pomi-

22. 9. 1622. ješali sa spahijama koji su tražili da se svrgne veliki vezir Mere Husein. Dan iza njegova smjenjivanja, sakupio je Derviš-aga janjičare; on se nakon svrgnuća Mere Huseina opet vratio na svoj položaj i upitao: »Jesu li se janjičari pomiješali sa spahijama da zatraže smjenjivanje velikoga vezira?« Glavari su odgovorili: »Mi nemamo pritužbi na vezire i nitko od naših drugova se nije umiješao među spahije. Da smo to trebali učiniti, mi bismo po kanunu sultana Sulejmana pozvali naše starješine i nekoli-

14. 10. 1622. cinu poslali padišahu.« Tri sedmice nakon toga, smijenjen je Derviš sa svoga položaja i imenovan za budimskoga beglerbega. Povod za to bila je svađa s janjičarima zbog postavljanja na položaj za prikupljanje prihoda, za što su inače upotrijebljeni samo gedüklü janjičara, a Derviš je koristio svoje vlastite sluge. U raspri, koja je pri tom nastala, kleo je Derviš janjičare. Oni njegovu kletvu nisu prihvatili i izradili su njegovo smjenjivanje. S dokumentom, koji je to dopustio, došao je još i jedan drugi koji je potvrdio sva imenovanja i postavljanja što ih je vršio Derviš-aga. To je bila užarena iskra čvrste vlade i bolje uprave, na što su novom velikom veziru dali pravo njegovi prijašnji položaji, jer je bio namjesnik Egipta, Bosne i Beograda i već je tri puta bio kajmakam za prijašnjih velikih vezira.

28. 10. Prve mjere gruzijskog evnuha, velikoga vezira Mehmeda potvrdile su opće mišljenje da je on najbolja glava u Carstvu, jedina koja je kadra zadržati opću propast što odasvud prijeti. On je sazvao opću skupštinu vezira i uleme s kojima se posavjetovao o sredstvima uspostavljanja reda i mira u glavnome gradu, što su već neko vrijeme ugroženi zbog noćnog grabeža i umorstava. Drugi veliki nered izazvan je nesretnom mjerom

Mere Huseina da spahijama da mjesta upravitelja pobožnih zaklada (vakufa). Mnogi sekretari divana i drugi činovnici napustili su svoje položaje i dali se upisati kao spahije da bi tim putem dobili unosna mjesta upravitelja pobožnih nadarbina (vakufa). Dogodilo se da su sluge aga, a da nisu vršili službu spahija, došli na mjesta mulazima i tako nepravilno došli na mjesta upravitelja. Mehmed-paša je naredio da se odsad prema kanunu samo isluženе spahije unaprijede u mulazime i kao takvi dobivaju položaje upravitelja. Stare su spahije ovom naredbom bile zadovoljne, ali su se nove suprotstavile. Kad je Derviš-aga postao budimski namjesnik, podnijeli su protiv njega tužbu siročadi njegova prethodnika, kod promjene na prijestolju ubijenoga janjičarskog age, da je pokrao njihov imetak. Derviš-aga je to poricao, ali kad su age svjedočile protiv njega, veliki ga je vezir osudio da to nadoknadi. Budući da je odbio to učiniti, došlo je sultanovo pismo kojim je janjičarski aga Mustafa imenovan da utjera nasljedstvo Alijinih sirota. Veliki vezir pokušao je i svečanim dolaskom mornarice i poslanstava podići sjaj carstva i dvora. U istom mjesecu mogao se promatrati dolazak mornarice iz Crnoga mora pod zapovjedništvom Redžep-paše, zatim brodovlja koje je dolazilo iz Bijeloga mora, pod zapovjedništvom kapudanpaše Halila i svečani ulazak jednog perzijskog poslanstva. Već su deset godina Kozaci uznemiravali obale Crnoga mora svojim gusarenjem i još ni jedan vojskovođa, koji je poslan protiv njih na more, nije izvojevao takve prednosti kao Redžep-paša koji je sada ušao uz veselu grmljavinu pušaka **1. 10. 1622.**
i topova s osamnaest osvojenih kozačkih čajki i pet stotina zarobljenih Kozaka. On je u svečanoj povorci poljubio sultanu ruku i odlikovan je bogatom počasnom odjećom. Dvanaest dana kasnije vratio se Halil-paša s brodovljem, oslabljenim u četiri oluje, iz Sredozemnog mora. Perzijski poslanik Aga Riza došao je s darovima poželjeti sreću prigodom stupanja na prijestol. **12. 10.**
Četiri stotine kapidžija i tisuću janjičara pratilo ga je na svečani prijem, za vrijeme koje su njemu i dvadesetorici drugih iz njegove pratnje obukli počasnu odjeću. Čauši su poslani u Beč i u Veneciju donijeti vijest svečanoga dolaska na prijestol i predati sultanovo pismo.

[Mjesto aveti pobune, što je dugo vremena pustošila azijske strane, je zavladala avet vojničke vladavine u Carigradu. Mnogi nisu znali što je gore, pokrajinske bune ili pobune vojske, segbani i levendi ili »robovi Porte« (janjičari i spahije). Zakonito i nezakonito naoružana moć, stvorena samo za zaštitu Carstva, cijepala se iz svoga jedinstva, nastupajući jedna u glavnom gradu, a druga u provinciji. Nezauzdana samovolja »robova Porte«, što je sav poredak i upravljanje u Carigradu držala pod gvo-

zdenom petom, uzbunila je konačno duhove u najudaljenijim područjima Carstva, te neraspoloženje naroda u glavnom gradu, što se silom zatomljivalo, protiv janjičara i spahija provali na granicama Sirije i Armenije. U Carigradu su samo pogrdno govorili o janjičarima; tako i prigodom njihove gužve oko svoga age. »Strepe za sokolara (njihov aga je to ranije bio), ali su mirno kao nijemi đavoli gledali kako se padišaha, čiji kruh i sol jedu, koji je njima i njegovom suparniku bio povjeren samo kao zalog, davi.« U Tripolisu i Erzurumu namjesnici su odlučili sabljom izraziti ovo neraspoloženje naroda i proglasili su se protivnicima »robova Porte«. Prvi se zvao Sejfedinoğlu, tj. Jusuf-pašin sin, porijeklom Turkmenac iz Maraša, prvotno vodič deva, a onda levend, tj. »vojnik koji hara«, koji se s brojnom obitelji spustio u plodni kraj između Damaska i Ake i tamo tiranski vladao. Namjesništvo je dobio nakon što je potukao pobunjenike. Kada je ubijen Osman, on protjera janjičare iz svoga područja, gdje je pomoću segbana samostalno vladao. Što se tiče drugoga, Abaza-paše, on je potjecao od prastarog roda sa sjeveroistočnih strana Crnog mora, a uzdigao se uz Halila, kapudanpašu, koji mu je, kada je postao veliki vezir, dao namjesništvo Maraša; tokom vojne na Hoćin, bio je beglerbeg Erzeruma. Još za Osmanova života, vodio je s njim prepisku pripremajući plan za uništenje janjičara. A još ih je ranije, zbog njihova sukoba sa njegovim ljudima, protjerao i zamijenio segbanima, a oni su pokušavali postići pravdu u Carigradu.

1. 1. 1623. Od početka 1623. godine započele su spahije metež, bilo iz grižnje savjesti ili osjećaja stida, kojem je cilj bio kažnjavanje ubojica sultana Osmana. Nekoliko puta su dolazili na divan, a obratili su se i muftiji tražeći fetvu. On im odgovori da njihovu želju mora prenijeti sultanu, te, ako on nije dao nalog za usmrćenje, nema prepreke da ne da fetvu. Kada su trećeg dana ponovno rogoborili, dođe hatišerif kojim sultan objavi da nije dao nalog, nego da je pogubljenje djelo Daut-paše. Odmah je pogubljen džebedžibaša koji je Osmanovo otsječeno uho predao Mustafinoj materi, a kako se Daut-paša bio već ranije skrio, nastala je potraga za njim. Konačno je pronađen u kući nekog spahije, sakriven u slamu, izvučen i u naftom uprljanoj odjeći stavljen na kola i odveden u zatvor. I policijski pretstojnik Kalenderoğlu, koji je pri tom tragičnom događaju navukao na sebe opću mržnju, također je ispraćen u Sedam kula. Kada je na divanu pala smrtna osuda, izvedu krvnici osuđenika i dovedu na gubilište. Već je bio pripremljen, pokleknut i već je krvnik izvadio sablju iz korica, kad je Daut-paša izvadio iz njedara sudsku presudu, što ju je kao veliki vezir dobio od kazaskera o zakonitosti Osmanova pogubljenja, kao i hatišerif sultana Mustafe kojim se nalagala Osmanova smrt, te sve to visoko podigao. Tada je nastala graja, janjičari ga opkole, po-

sade na konja i povedu ka janjičarskoj Srednjoj džamiji. Još su u toku vožnje vojnici molili za oprost, a kada im je to paša obećao, obuku ga dijelovima svoje odjeće. Došavši u džamiju, stave mu državni turban (mudževveze) na glavu, a onda nastane strka oko podjele položaja koje im je on, pod njihovom prisilom, obilno obećavao. U međuvremenu je divan saznao za tok stvari, te se odluči da se kazna mora izvršiti; uputi se dvije stotine kapidžija, tj. stražara na vratima seraja, koje je vodio vrhovni sobar Rahiki Damadi Ahmet; na njihovu naglu pojavu, nastane strka i bijeg, te oni ponovno vrate Daut-pašu istim putem kojim je Osman išao u Sedam kula, gdje bude udavljen, a tijelo mu **9. 1. 1623.** bačeno u more; zatim i ostali sudionici sultanova umorstva budu pobijeni. Iako je cijela ova akcija bila izvedena da se osveti Osmanova smrt, ipak joj je u pozadini bila spletka Mere Huseina. On je bio protivnik velikog vezira Mehmed-paše, koji je bio pouzdanik carice-majke i vrlo star, te je Husein-paša poticao vojsku govoreći da dvije žene vode Carstvo u propast. Janjičari i spahije se usprotive, dođu na divan i izjave velikom veziru **5. 5.** u lice da će ga raskomadati ako se ne povuče. Ovaj to učini, a na prijedlog vojnika zamijeni ga Mere Husein. Gurdži Mehmed-paša i Halil-paša, jedine dvije glave sposobne za vođenje državnih poslova, prognani su, jedan u Brusu, a drugi u Malharu; kapudanpaša postane pobjednik nad Kozacima, Redžep-paša.

Od značajnijih vanjsko-političkih zbivanja, treba istaći pregovore o poljskom miru. Poljski poslanik knez od Zbarava polagano je išao ka Carigradu, jer su prilike tamo bile neustaljene. **17. 1. 1622.** Tek je krajem studenog (novembra) ušao u grad u najsvečanijoj povorci sa vojnicima, kolima, paževima, s ukupno preko tri **6. 12.** stotine osoba. Bio je primljen na svečanom divanu, gdje se istovremeno pojavi i ruski poslanik. Tu su se oba poslanika, u prisuću vezira, žestoko posvađala: ruski je predbacivao da su se Poljaci iz straha od Rusa ponizila pred Osmanima, a ovaj mu je odvraćao da su Rusi bili narušioci mirovnih pregovora. Usprkos dobronamjernosti valide-sultan (carice-majke) i njezinog zeta Daut-paše i Halil-paše, zauzimanju engleskog poslanika i venecijanskog konzula, Gurdži Mehmed-paša je onemogućio dogovor. Tek kad je on pao, a zamijenio ga Mere Husein-paša, **18. 2. 1623.** došlo je do mira. On je zaključen na temelju kapitulacije, potpisane za Sulejmana i obnavljane nakon njega.

Tri sedmice po Mustafinom ustoličenju došlo je poslanstvo **22. 8. 1622.** Gabora Bethlena da se ispriča za mir sklopljen s austrijskim carem i da pokaže spremnost da zarati, ako Porta da podršku. Engleski poslanik je otvoreno rekao da ni engleski ni češki kralj neće pristati ni na jedan korak koji bi Turke doveo u srce Njemačke. Poslanstvo je donijelo i danak od 10.000 dukata i išlo je nazad u travnju (aprilu), kada i ruski i poljski poslanik, uz obećanje Porte da će ih podržati, ako započnu rat. Na

Bethlenova podmetanja da se udružio sa više kršćanskih sila, austrijski car je napisao sultanu uvjeravajući ga u svoje miroljubivo rospoloženje i za dokaz je naveo da će uskoro poslati jedno poslanstvo da čestita ustoličenje i obnovi mir.

Mere Husin je zadobio položaj velikog vezira od vojske uz obećanje 100.000 dukata. Nezauzdana vojnička vladavina dostigla je najviši vrh u osmanskoj historiji, jer se ne samo prijestol, nego i položaj velikog vezira kupovao od janjičara i spahija. Pa i pored toga što je na tom položaju bio njihov kandidat, stalni su požari, ipak, govorili o nezadovoljstvu trupa sa stanjem Carstva. Oni su dokazivali zlovolju janjičara protiv pobune Abaza-paše. Jedan janjičarski pukovnik, koji mu je bio odaslan, vratio se s viješću da je Abaza-paša u punoj pobuni, da je sandžake u namjesništvu Erzuruma dao svojim ljudima, da je na svaku kuću udario namet 1.000 akči, te da je podigao vojsku od 15.000 ljudi. Zatim je Abaza-paša marširao ka Angori (Ankari) i Sivasu i pozvao okolne sandžakbege da mu se pridruže, što su neki i učinili. Kada je stigao u Kangriju, (Kangiri--Cenhreja), dočeka ga Nugaj-paša. U svim selima, kroz koja je prolazio, oduzimao je svojinu janjičara. Neke, koji su pali u njegove ruke, ubio je smjesta, a druge je mučio tako da ih je potkivao. Bjegunci su se slivali ka Carigradu. Kada je sa 40.000 ratnika opsjeo Ankaru, beglerbezima Anadolije i Karamana naloženo je da sa svojim trupama krenu na njega, a serdarom je imenovan Mahmut, Čikalin sin, sa 4.000 janjičara i 4.000 spahija. Ovaj krene, ali se vrati, kada je uvidio njegovu premoć. Abaza--paša je opsjedao Ankaru tri mjeseca, zauzeo je grad, ali nije mogao uzeti tvrđavu, te se povuče na zimište.

U međuvremenu se veliki vezir udvarao janjičarima, a da bi mogao udovoljiti njihovim zahtjevima, morao je udarati nove namete. Dok je on umirivao janjičare, uzrogobore spahije, najprije protiv Halila, najomiljenijeg od vezira, a onda protiv opale vrijednosti novca. Dva puta su napravili gužvu na divanu, pa su zlatom i zakupnim mjestima bili umireni. Kako za narednu isplatu nije bilo novca, veliki vezir i valide-sultan (majka-sultanija) narede da se kovnica preseli u seraj, kao i da se prenese svo zlato i sva srebrenina da bi se od toga kovao novac. A da bi se svidio janjičarima, veliki vezir se upiše u njihove redove. Da bi došao do novca, htio je smijeniti vlaškog vojvodu Radula, ali se ovaj ponovno potvrdi za 30.000 talira. Spahije su opterećivale kuće novim nametima, pa su i strani poslanici bili opterećeni neizdržljivim jarmom vojničke vladavine.

Sve mjere iscrpljivanja, što ih je poduzeo veliki vezir, nisu mogle pridobiti spahije. Sa jednog divana, gdje su oni ponovno rogoborili, morao je pobjeći. Oni se onda skupe na konjskom trkalištu, gdje ih s velikom mukom umire muftija i kazaskeri. Spahije tada pozovu janjičare da se udruže, kako bi srušili tira-

niju roba, kuhara-velikog vezira, što ovi odbiju. Ovaj je bio toliko siguran u svoju moć da o ovoj nije izvijestio ni sultana ni caricu-majku (valide-sultan). Bezobzirnost s kojom je postupao sa svima, koji nisu bili janjičari, nije imala granica. On je dao štapovima istući beglerbege i ulemu, što se nije usudio nijedan sultan ni veliki vezir ni prije ni poslije njega. To je bio znak za ulemu da izrazi svoje duboko nezadovoljstvo sa vladavinom raspojasane vojničke vlasti. Sakupi se u Mehmedovoj džamiji, gdje, osim protesta zbog istučenog kadije, iznese optužbe zbog nevjerovanja ili krivovjerstva Mere Huseina dok je bio egipatski namjesnik. Pod vodstvom smijenjenog anadolskog vrhovnog suca Jahja efendije, napiše ulema fetvu kojom se veliki vezir optužuje za krivovjerstvo i kojom se prolivanje njegove krvi proglašuje zakonitim. Zatim pozovu muftiju u džamiju da ih podrži u tome, ali on pristane samo na to da obavijesti sultana. U međuvremenu, čim je čuo za skup uleme, veliki vezir pošalje dvojicu aga s pozivom da se rasture i smire. Kada ovi dođu, budu istučeni i izbačeni iz džamije. Tada se odluči poslati delegaciju do janjičara da s njima pregovara, a ovi odgovore: »Gdje je ulema, gospodari naši, tu smo i mi.« To ove prevari i umiri. Veliki vezir, tada, pošalje do uleme nakibul-ešrefa (izabranog od plemenitih), pretstojnika emira, ali istovremeno pripremi janjičarske regrute da, ako treba, silom razjure sastanak. Predstojnik emira dođe, održi molitvu, a zatim stane nagovarati ulemu. Kada nije ništa postigao, izvadi hatišerif, a ulema ga odbije uzvikujući da sultan o njemu ništa ne zna. Potom predstojnika emira udalje iz džamije. Zatim uzmu turban Akšemsedina (koji je predvodio pobjedonosnu vojsku Mehmeda II pri osvajanju Carigrada i koji je pronašao Ejubov grob), odviju ga kao zastavu, dodaju svoje turbanske ovoje, slome štapove, izađu iz džamije, nataknu svoju tako spravljenu zastavu na stepenice što vode na sultanski balkon, posade tamo sve emire, koje su mogli pronaći, i započnu učiti (recitirati) sure o osvajanju. Janjičari su mirovali do noći, a kako se skup ni tada nije rasturao, krenu na džamiju. Čim je ulema čula za to, većina se izgubi pod izlikom da je noć. Janjičarski aga dođe do Prinčevske džamije i tamo se zaustavi da bi se obavila večernja molitva. Ali neki lahkomisleni i krvoločni janjičari, bijesni regruti koji su sa čaušom Karaman-zadeom bili izaslani naprijed, napadnu oružjem na ulemu koja se još nalazila u džamiji i probodu više osoba. Par dana kasnije su kolovođe ove bune: Jahja efendija, Šerif efendija, Ali-Čelebi-zade, osam upravitelja škola i neki suci, prognani iz glavnog grada, carigradski sudac smijenjen i upućen na poljsko dobro. Gnjev uleme i obrtničkih cehova protiv janjičara zbog toga je bio još veći i, da se osvete, podjarivali su još više Abaza-pašu na osvetu Osmanove krvi.]

Sretno ugušeni ustanak uleme pooštrio je Huseinovu tiraniju umjesto da je ublaži. Bjesnio je svakim danom sve oštrije i neumoljivije batinama i smrtnim kaznama. Jedan sekretar divana, kojemu je prijetio da će ga dati batinati, napustio je službu, drugi su na mukama umrli. Kako je sve to prošlo neosvećeno, odlučio je da se jednim državnim i nasilnim udarom najedanput riješi svojih neprijatelja spahija i njihovih sinova. Bostandžije seraja, naoružani kao egipatski vojnici, i dobar broj vjernih janjičara trebali su slijedećom prilikom doći na divan, pod izlikom da očekuju prijem jednoga poslanika pa su trebali s kuhinjske strane izbiti u drugo dvorište seraja i uništiti sakupljene spahije sve do zadnjega čovjeka. Kako je upravo bilo pred Bajramsku svečanost, odloženo je izvođenje plana o uništavanju urotničkih skupova nakon svečanih dana. Za tih je dana sjedio Huseinov blagajnik u jednoj daščari, promatrao prolaznike i tako se zabavljao. Više spahija je naišlo i htjelo se smjestiti u ovoj daščari. Vlasnik ih je zamolio da odu drugamo, jer je ovdje jedna vrlo visoka ličnost, jedan od unutrašnjih činovnika velikoga vezira. »Mi smo«, rekli su spahije, »povjerenici carske ratne službe i sjest ćemo gdje hoćemo«. Jedan od blagajnikovih ljudi, koji im je morao praviti mjesta, nije mogao svladati zlovolju i jezik i reče: »Samo se tu posadite, poslije svečanosti će vas već istrijebiti.« Ova se riječ raširila kao vatra među spahijama i na slijedećem divanu napali su velikoga vezira: »Ti nas hoćeš uništiti, mi te više nećemo za vezira.« Kizlaraga i carica-majka su htjeli velikoga vezira potaknuti da preda pečat. On se ustezao i izjavio je da bi ga, kad bi ga predao, dao samo janjičarima. Mere Husein je pobjegao na vrata janjičarskog age. Po prijašnjem primjeru Meyveî Hasana (Voćara) nahuckao je i naoružao janjičare protiv spahija, pa se nadao da će njihovim cijepanjem i svađom osigurati vijek svojoj tiraniji. Neki janjičari su se već izrazili u korist Mere Huseina, kad je njihov novi ćehaja, Bajram, podmukla politička glava, počeo obrađivati proste vojnike i nagovarati ih na drugo. Predočio im je kako su spahije njihovi ratni drugovi, protiv kojih ih podjaruje samo veliki vezir po njihovim glavarima. Ovi naravno primaju od Mere Huseina dosta zlata, ali što od toga imaju oni, prosti vojnici? Nije mudro čitavo tijelo spahija učiniti svojim neprijateljem. Iako su janjičari u glavnom gradu jači, to je u pokrajini obrnuto i neka se ne daju zavesti od glavara. Ako ih zapitaju za mišljenje, neka odgovore da bi i oni željeli nepristranoga velikoga vezira. Kad su pri općem ustanku spahije tražile svrgnuće velikoga vezira, odvratili su janjičarski glavari da su s ovim zadovoljni. Sada su im spahije predbacile pristranost jer da su potplaćeni Mere Huseinovim
20. 8. 1623. zlatom. Neka svi janjičari predaju glasove. Tada se podigne opća vika, po Bajramovim uputama: »I mi želimo nepristranoga vezira, tamo gdje su naši drugovi, tamo smo i mi.« Tako je Mere

Husein bio prisiljen predati muftiji pečat koji ga je zamotao u jednu maramu i predao sultanu. Ovaj ga preda Kemankeš Ali-paši, tj. »Aliji strijelcu.« Njegov je prvi državnički čin bio da se posavjetuje s muftijom, s kazaskerima i drugim visokim državnim činovnicima o sultanovu svrgnuću koji je zbog umne zaostalosti posve nepodesan za vladavinu i pod kojim carstvom mora propasti. Svi su bili jednodušni, samo je poteškoća bila u tome što je, uz vanjsku i unutrašnju iscrpljenost blagajne, bilo nemoguće smoći dva milijuna zlata za uobičajeni poklon prigodom dolaska na prijestol. Oni su dakle pregovarali s vojskom, kojoj je bila jasna krajnja opasnost i početak propasti. Odrekli su se poklona prigodom dolaska na prijestol i suglasili se sa promjenom na prijestolu. Tako je sultan Mustafa, koji se nalazio **10. 9.** u Daut-pašinoj palači, po ovome otpremljen u seraj i prije izlaska sunca, slijedećega dana, svima je u tu svrhu okupljenim državnim i dvorskim činovnicima saopćeno da je na prijestol postavljen najstariji Ahmetov sin, jedanaestogodišnji princ Murat, četvrti sultan toga imena, i svi su mu se poklonili.

Mustafino svrgnuće bila je mjera što ju je nalagala najhitnija potreba, jer je pri njegovoj potpunoj nesposobnosti i odsutnosti duha oko prijestolja lebdjela samo sjena vlasti, bez ikakvog ugleda i moći, što je prijetilo slomom Carstva pod željeznim jarmom vojničke vlasti i uz pobunu u pokrajinama. Propast je bila opća zbog gubitka otrgnutih pokrajina, zbog gubitka stanovništva u još zadržanima, zbog nameta i žestoka iznuđivanja, zbog pohlepe namjesnika i vojnika, zbog podmitljivosti sudaca i vezira, zbog premoći i obijesti janjičara i spahija, zbog pobune Abaze i Bagdada i zbog potpunoga propadanja kanuna. Pokrajine Gruzija, Gendže, Erevan, Bagdad, Basra, svega devetnaest sandžaka, bilo je u rukama Perzijanaca. Doprinosi krunskih dobara iznosili su nekada dvije tisuće četiri stotine četrdeset i jedan tovar, dvije stotine četrdeset i četiri milijuna i stotinu tisuća akči, a sada je bilo izgubljeno četrdeset osam milijuna pet stotina tisuća akči prihoda od krunskih imanja (havasa) ovih otrgnutih pokrajina. Većinu ostalih krunskih imanja trebalo je izdati za arpaluk, tj. novac za ječam, za protekcionaše ili za pašmakluk, tj. novac za feredže i papuče za sultanije, tako da je jedva deset milijuna akči ušlo u riznicu. Prije šezdeset godina napravljen je popis svih nastanjenih sela u Osmanskom carstvu i njihov je broj iznosio pet stotina tisuća pedeset i tri; pred tri godine, neposredno prije izbijanja poljskoga rata, pronađeno je da se njihov broj smanjio za sedam deset i pet tisuća. Takvo nestajanje stanovništva bilo je prirodna posljedica tlačenja. Nekada je svaka kuća plaćala samo četrdeset do pedeset akči poreza i četrdeset avariza ili izvanrednih usluga, od dvije ovce se plaćalo jednu akču za porez, a tri, najviše pet akči gulamije, tj. porez na dječake za komesara (mubašira). Sada se plaćalo po glavi dvije stotine i četrdeset

akči, svaka je kući plaćala tri stotine akči za izvanrednu službu, a za svaku ovcu po akču. Odjeli spahija preuzeli su pravo na sakupljanje ovih poreza i prodavali ga svake godine onome tko je za njega najviše platio; prodaja se vršila u predvorju džamije sultana Mehmeda s jednim i jednim i pol pjasterom gulamije. Ovi su zakupnici utjerivali glavarinu sa sedam do osam stotina akči poreza po glavi i po ognjištu, sa sedam do osam akči od ovce, u Aziji čak sa dvadeset i šest do trideset akči. Propadanja Portinih slugu, tj. redovito plaćenih četa, naime janjičara i šest konjičkih odreda tjelesne straže sa zastavama, svakim je danom postajalo veće zbog zanemarivanja staroga kanuna. Čauša, kaplara (mumdži), umirovljenika (oturak) svakim je danom bilo sve više; broj čauša je narastao od prvobitna tri na četrdeset do pedeset, a broj kaplara na preko stotinu. Zato se smanjio broj letećih četa, akindžija, koji su nekada bili najstrašnija moć osmanske vojske za upadanja u zemlje. Njihov je broj spao od dvadeset tisuća na svega nekoliko tisuća. Neredovite čete, tj. pješaci, jürük, muselemi, tj. oslobođeni u Evropi, pijadegani (pješaci) u Aziji nisu više ni polazili u rat, nego su ratnu službu prepuštali naprosto lenskim četama. Džebelli, tj. borci-ratnici, koje su dali nosioci lena, nisu bili kao inače kupljeni robovi, nego plaćeni unajmljenici. Od lena je veliki dio pao u korpe, tj. dana su takvima koji bi se pojavljivali na smotrama dokumenata, ali nikada na bojištu. Kada je veliki vezir Nasuh htio zapriječiti nered i u Edrenu izvršio pregled nosilaca lena, pojavile su se sluge veledostojnika, kojima su davana lena, preobučeni i naoružani kao spahije, nosioci lena i zloupotreba je ostala po starom. Tako su propadali odredi spahija i silahdara, jer su čauši, u čijim su rukama bili papiri, davali upražnjene položaje slugama uleme ili obrtnicima. Jedna od najškodljivijih novina bila je ona što ju je uveo sekretar janjičara, Askeraji Mehmed, a to su sipahioğlan, kandidati za upražnjene položaje spahija i zamjene, što ih je uveo janjičarski aga Mustafa. Konačno su postojala mnoga krunska imanja, što su visokim državnim činovnicima bila dana samo na izvjesno vrijeme, a ovi su ih u korist svojih obitelji davali u vakf, tj. preobražena su u vjerska imanja koja se ne mogu prodavati, a upraviteljski položaji vakufa i džamija bili su u rukama spahija otkad su ovi imali premoć. Na taj su način sa svih strana propadali stari kanuni.

Ako svrnemo pogled sa stanja propadanja ustanova i pokrajina, do kojega je došlo zbog nemoći sultana i vojničke premoći, na stanje u kojem su se, za vrijeme ove grozničave izmjene između pobune i nasilnosti, nalazile književnost i njegovanje znanosti, pričinja nam se neobičnim da su se našle na višoj točki procvata i duhovnog sklada, nego što se to moglo vidjeti pod prašnjavim oblakom ustanova u propadanju i očekivati da bi se nešto moglo čuti uz zveket sablji pobunjenih robova. Ova, na

prvi pogled, neobična pojava nestaje kad počnemo promatrati moć utjecaja, što ga je imala ulema, tj. visoko privilegirani stalež učenjaka, u sistemu vladavine. Muftija i kazaskeri bili su na čelu svih savjetovanja o ratu i o miru, savjetovanja o promjeni velikih vezira, pa čak i sultana; vidjeli smo da su se ustezali pokloniti se umno zaostalom Mustafi, vidjeli smo da su se okupili u džamiji sultana Mehmeda oko turbana šejha Akšemsedina kao oko svete zastave pobune. U ovom tako moćnom tijelu osmanske hijerarhije, vodilo je samo znanje zakona do njegovih najviših časti i zato su pravnim znanostima i teologiji podređene discipline: metafizika, matematika, astronomija i medicina u sistemu osmanskog studija, pa su se još uvijek njima bavili kao zaradama za svakodnevni život i službom, da bi zbog izvanrednog učinka u tim disciplinama doprli do unosnih zvanja, da bi se uspeli na položaj školskoga upravitelja, suca i vrhovnoga pokrajinskog suca, dvorskoga astronoma, dvorskog liječnika ili dvorskoga imama, pa sve do najvišeg pravnog položaja, do muftije ili islamskog šejha. Taj je položaj bio dostižan svakoj ulemi, ali ga je najlakše dobio najučeniji. Uz takvo sretno ohrabrenje i izglede da će zasluge učenoga čovjeka biti primjereno nagrađene visokim državnim službama i unosnim častima, ne može nas začuditi žar kojim su se izučavale pravne znanosti. Primjer sultana, koji su svi, počevši od osvajača Carigrada pa sve do zaostaloga Mustafe, nagrađivali pjesnike i sami nosili pjesnička imena, potakao je procvat turskoga pjesništva. Čak je Mustafina zaostalost, smatrana za svetost i odsutnost duha koji se kreće u višim sferama, poticala unutrašnja razmišljanja šejhova i procvat mistike.

Ako se osvrćemo sada na kraju vladanja sultana Mustafe na stanje u književnosti za posljednjih dvadeset godina od smrti sultana Mehmeda, pogledat ćemo u budućnost, u krvavu vladavinu sultana Murata IV. Bit će nam mnogo zgodnije ovdje spomenuti ono malo istaknutih imena među učenjacima u tom razuzdanom razdoblju, nego tokom ove vladavine za koje je krvnik jedva mogao odahnuti od svoje rabote, a još manje je mogao slobodno disati učeni čovjek, kad su godišnjaci carstva i krvnikovi dnevnici bili jedno te isto i kad je umjesto tinte tekla krv. Namjerno ćemo i sa sasvim različitog stajališta prema jednoj od osmanskih biografija učenjaka spomenuti najprije biografiju historičara, već zato jer ove u pravilu prešućuju životopisi osmanskih učenjaka. To je šutnja koja nas ovdje opominje da učinimo neke napomene. Životopisi pravnika i šejhova i najodabraniji pjesnici pružit će budućem piscu osmanske književne historije i povijesti učenih ljudi dosta građe za opširna djela. Samo pisci historije, ukoliko nisu pripadali tijelu uleme i ukoliko možda usput nisu bili još i pjesnici, izaći će praznih ruku u bogatim izvorima osmanske povijesti učenih ljudi. Istraživač mora njihove životne okolnosti mučno sabirati iz njihovih vla-

stitih djela, ukoliko su kao aktivne ličnosti nastupali u državnim službama ili ih mora sabirati iz drugih povijesti. Šutnja biografa pravnika Tašköprü-zadea, Ataija i njihovih nastavljača o životu i nastojanjima historiografa i njihovih suvremenika, koji, čak iako su bili visoki činovnici pera ili mača, nišandžije, defterdari, sandžakbezi, paše, ipak nisu bili ulema, očiti je dokaz o jednostranosti i nepravdi koja ih je isključivala, o cehovskom i uskom duhu koji je oduvijek nanosio ljudima zlo u svim podnebljima i vremenima i svim narodima. Rimski i punski senat, visoka anglikanska crkva i visoki osmanski dostojanstvenici ništa se ne razlikuju. Među legijom uleme i šejhova, čije životne okolnosti pune svescima bogate biografije, nalazi se otprilike samo četiri stotine pisaca. Svi drugi su primljeni, i bez spisateljskih dokaza, među pisce, naprosto zato jer su pripadali tijelu uleme, jer su bili na istaknutim položajima u hijerarhiji, dok mnogi historiografi, koje treba cijeniti, i drugi pisci nisu navedeni ni po imenu, naprosto jer nisu bili ulema, tj. znalci prava i zakona Islama. Nisu svi doktori prava i teologije svojim doktorskim diplomama učenjaci prava i zakona, a mnogi učenjaci nisu doktori. Tako je većina uleme, koja je primljena u osmanske biografije, u književnosti bez traga iščezla, dok ljudi izvanrednoga talenta i zasluga u njima nisu našli mjesta, a zaslužni su za povijest i geografiju svoga naroda i zemlje i to što su zabilježili događaje kojima su bili svjedoci, a ponekad i pokretači.

Da nije historiografe Lutfija, Hasanbeg-zadea i Aliju isticalo i nešto drugo, naime prvi je bio veliki vezir, drugi reis-efendija, a treći pjesnik, biografije znamenitih Osmana o njima ne bi saznale, a uspomena na njihove životne prilike spašena je od zaborava, naprosto što su napisane biografije velikih vezira, reis-efendija i pjesnika. Takvi su znameniti Osmani koje su šutnjom prešli pisci biografija: Pečevi (Ibrahim Pecevî-Alajbegović), iz Pečuha, koji je najprije bio sekretar velikoga vezira lala Mehmed-paše, a kao takav pregovarač dvostruke kapitulacije Grana (pri gubitku i ponovnom zauzimanju), zatim defterdar iz Dijarbekra i konačno na kraju svoje povijesti, koja se svršava početkom vladavine Murata IV, beglerbeg Rake. Sin nišandžije Mehmeda, pisac većim dijelom odlične historije svijeta, od stvaranja svijeta do vlade sultana Sulejmana, piše djelo pod nazivom: »Ogledalo stvorova«; Safi, historiograf događaja vlade sultana Ahmeta, napola u prozi, napola u stihu, u dva sveska, jedan oponašatelj Seadedina, pisac krune historije, čiji je sin započeo nastavak. Albanac Mehmed, pjesnik Divana, obuhvatio je povijest osamdeset i sedam islamskih dinastija pod naslovom: »Izbor povijesti«. Najprije je to djelo posvetio sultanu Osmanu, a onda je uz dodatak jedne posebne povijesti predao sultanu Muratu IV. Sudac iz Erevana, Džerah-zade, opisao je perzijski rat i zauzimanje Erevana po šahu Abazu za

sultana Ahmeta. Nuri, sudac iz Bagdada, opisao je zauzimanje toga grada za Murata IV. Tugi, historiograf, opisuje svrgavanje Osmana III s prijestola. Nadiri je opjevao u knjizi junaka ovoga nesretnog kneza. Slijedeća trojica: Hukmi Kodža, Husein i Sari Abdullah, isto bi se tako malo mogli obradovati, kao onih prethodnih sedam, da su ih osmanski biografi naročito istakli, da sva trojica nisu bila na položaju reis-efendije ili državnoga sekretara za vanjske poslove pa su našli časno mjesto u biografijama reis-efendija kod Resmi Ahmeta. Hukmi je bio dva puta reis-efendija i jedanput nišandžija, a osim toga je namješten kao šahnamedži, tj. »pjevač junačkih pjesama«. Za Sulejmana je kao pjevač djela sultana na vlasti polazio stopama svojih prethodnika, Perzijanaca Ârifija, Lokmana i Ta'alikdži-zadea. Reis-efendija Kodža Husein je za vojnoga pohoda u Bagdad preveo po zapovijedi sultana Murata arapsku povijest svijeta, »Vijesti o carstvima«, a napisao je i veliko historijsko djelo: »Rijetki događaji«, koje, iako mu nedostaje organske povezanosti, znalačkim promatranjem odaje svakako pragmatičnog samostalnog mislioca. Konačno je tu još reis-efendija Sari Abdullah, tj. »žuti sluga Božji«, pisac više mističnih djela, tumač Mesnevije i sakupljač izvanredno vrijedne zbirke državničkih spisa pod imenom »Pravilnost umjetnosti pisanja pisma«, koja sadrži stotinu i pedeset sultanovih pisama i drugih dokumenata, odličan nastavak zbirke državničkih dokumenata njegova prethodnika reis-efendije Feriduna i prava riznica dokumentarnih priloga osmanske povijesti.

Osim historičara, zaslužuju (po našem poretku, a ne osmanskom kojima su na prvom mjestu teolozi, pravnici i šejhovi, a zatim dolaze pjesnici, govornici i historiografi) časni spomen pisci enciklopedija, gramatika, umjetnici govora i pjesnici. Ne'vijevim stopama, koji je, kao pjesnik, poznat po dvije romantične pjesme (»Papiga i gavran« i »Nadahnuće divova«), pisao enciklopediju dvanaest znanosti pod naslovom: »Rezultati znanja«, te Taškörprü-zadeovim stopama (pisac velike enciklopedije od tri stotine i sedam znanstvenih grana pod naslovom: »Predmeti znanosti«), išao je Kemal, Taškörprü-zadeov sin, kao prevodilac njegove arapske enciklopedije na turski jezik; Mehmed Emir iz Širvana bio je pisac korisnih primjena hakana, enciklopedije od pedeset i četiri grane znanosti, a mula Alija iz Akermana bio je pisac rasprave o pet znanosti, posvećene tatarskom hanu Gazi-Giraju. U lingvistici su se istakli: mula Mehmed iz Ajdina lijepim izvacima iz klasičnih djela i rječnicima; mula Ak Kaftan iz Kastamonua istakao se sintaksičkim komentarom i prijevodima arapskih spisa iz nauke o deklinaciji, sintaksi, metrici i nauci o rimi; Mehmed Daut-zade poznat je po rječniku, pod imenom »Nahoče«, koji sadrži ispravke arapskog rječnika Dževherija. Ovo je razdoblje bilo vrhunac turske umjetnosti pisanja pisama. Osim gore već spomenutog zbornika državni-

čkih spisa reis-efendije Sari Abdullaha, sadrže mnogobrojne zbirke pisama iz ovoga razdoblja i dokaze o tome. Ulema i državni sekretari natjecali su se kićenim stilom u pismima. Hadži Kaefa daje u Fezlekeu palmu među svim osmanskim piscima pisama Kerim Čelebiji koji je pisao i arapske biografije te ih zatim preveo na turski. S njim su se natjecali cifrasti Nerkesi, pravi Narcis osmanske umjetnosti sastavljanja pisama, pjesnik Gani-zade, Azmi-zade Haleti i Nevi-zade Atai, obojica sinovi prinčevskih učitelja, prinčevi govorništva; Kinali-zade Kerami, brat znamenitoga pjesničkoga biografa; Šejhi, sakupljač Nerkesijevih pisama; Okči-zade, sin reis-efendije i kasniji paša Haleba; Okči Mehmed-paša, Vejsi, pjesnik, o kojem će se govoriti za vladanja Murata IV iz političkih razloga, pa Tursun-zade, čiji su sudski dokumenti i sastavci još i danas u turskim sudnicama uzor stila. Među dvjesta pedeset pjesnika, koje navodi nastavljač ranijih biografija, pjesnik Riza u prvoj polovini jedanaestog stoljeća po Hidžreta, ostavio je Nevi-zade Atai, pisac biografija tisuću učenih pravnika, jednu petorku, tj. zbirku od pet romantičnih pjesama po uzoru na Nizamija, najvećeg perzijskog pjesnika-romantika, i turski Sinan Muidija i Bihištija. S njim su se kao pjesnici-romantici natjecali: Kaf-zade, sin sakupljača cvjetova, kao pisac »Lejle i Medžnuna« i jedne knjige darova; Hasan Âdil iz Štipa poznat je kao pisac »Šaha i prosjaka«; Vudžudi je prevodilac Gazalijeva »Kraljevskoga ogledala« i poznat po pjesmama: »Fantazija i prijateljica« i Ljepotica i smisao«; Risaati je poznat po »Lejli i Medžnunu« i »Jusufu i Zulejhi«. Albanac Ahmet je napisao »Knjigu legendi«, po uzoru na »Vrt blaženstva« od Fuzulija, a Bosanac Derviš (Bajezidagić) preveo je knjigu »Darežljivost« od Dünjaija. Kizildže Hajredin iz Pergama napisao je turski komentar znamenitoj kasidi Munferidže (rascijepana), a Hasan Jurini kasidi Hanfahdžije i »Divanu« arapskog pjesnika mistika Ibn Fariza. Rustem-pašin sin, mula Husein, napisao je — kao nekada Deli Birader (ludi brat) — epistole u rimi, iz Egipta u Carigrad, a Nigisari pjesme-rugalice. Nefijeve satire spomenut ćemo naročito zbog tragične sudbine njihova pisca i zbog njihovih političkih stremljenja. Predstojnik emira, šerif-efendija, muftije Esad i Mehmed, Seadedinovi sinovi, proširili su znamenitu pjesmu-pohvalnicu Muhammedu, »Burda-i Busiri«, u petoredne strofe. Među turskim pjesnicima su bili i krimski hanovi, Gazi-Giraj, s pjesničkim imenom Gazaji, njegov sin, Seadet-Giraj, pod imenom Ârifi, i Behadir-Giraj, Selamet-Girajev sin, pod imenom Rezmi. Tako su se okušali i sultani u gazelima: sultan Ahmet pod pjesničkim imenom Bahti, tj. sretni; sultan Osman pod imenom Farsi, tj. perzijski, a sultan Murat IV pod imenom Muradi, tj. dragovoljni. Sultan Osman, koji je vladao tako kratko i tako nesretno, naložio je čak trojici pjesnika da napišu kraljevsku knjigu, tj. ep o njegovoj vladavi-

ni. Nadiri ju je pisao do nesretnoga poljskog rata u dvije tisuće distiha, natječući se s perzijskim pjesnikom Gunabadijem i Hatifijem, a Kemal nije smogao više napisati nego samo uvod, prekinut svojom smrću još prije nesretne smrti svoga junaka.

Od nekih pet stotina učenih pravnika i šejhova, koje navodi njihov biograf Atai u četrdesetak godina prije svršetka vladavine Murata III do Murata IV, samo se četrdeset njih ističu kao pisci. Na učene muftije, koji su tako odlučujuće zahvaćali u tok zbivanja, već smo mislili pri događajima u kojima su oni bili njihove poluge ili žrtve, a i ubuduće ćemo tako postupati. Djelima najistaknutiji učenjaci-pravnici toga vremenskoga razdoblja jesu: Altiparmak, tj. »šestoprsti«, prevodilac: »Stupnjeva poslanstava« i historijske »Galerije slika«; Rizaj Altičelebi, sudac iz Meke, sabrao je deset velikih zbirki fetvi pod naslovom: »Povratak mladosti« u jednom izvatku. Menav Hidajet, koji je ostavio jedan broj pravnih djela; muftija iz Üsküba (Skopje) sakupljač je fetvi, ali i pjesnik, a Atai je iz njegova »Skladišta tajni« preuzeo neke stihove u svoj »Cvjetni dašak«. Karadža Ahmet iz Hamida napisao je jedan nastavak Taşköprü-zadeovih biografija. Bosanac mula Kazi napisao je komentar Kudurijevoj dogmatici u četiri sveska. Mula Mehmed Tabib-zade, tj. »liječnikov sin«, ostavio je veliko medicinsko djelo, pod naslovom: »Vrt zdravih i gaj onih koji se dobro osjećaju«. S astronomom Munedžim Čelebijom upoznali smo se već prilikom njegovih astroloških proricanja; Hubari i Mehmed Džerah-zade isticali su se svojim lijepim rukopisom i prvi je dobio ime po najsitnijem kurzivnom pismu, tako finom kao prašina: »prašni«. Mehmed Atufi je pisao djela o alkemiji i umro od kuge; predstojnik emira, Allame (učeni), pisao je rasprave u duhu Murata IV i njemu za volju o jednom nadomjestku kafe od komuški kafina zrna i oštro se oborio na duhan. Kadi-zade nije igrao ulogu učenjaka nego fanatika. Nitko nije odigrao veću i ljepšu ulogu među šejhovima nego Mahmut efendija iz Üsküdara, čiji je šator često bio sklonište smijenjenih i prognanih velikih vezira koji, kao što smo vidjeli, pod zaštitom derviške halje nisu vršili pokoru, nego su u zaklonu čekali na bolja vremena. Pisao je arapske i turske mistične rasprave i mistične pjesme. Ismail-dede iz Ankare, šejh tekije reda Mevlevi, što ju je utemeljio Iskender-paša u Galati, komentirao je »Mesnevi« svoga osnivača reda, Dželaledin Rumija, i izdao sedmi njegov svezak. Protiv njegove rasprave, napisane u korist bubnja i flaute uz ples derviša, istupio je šejh liječnika-ranarnika Ibrahim kao njegov protivnik. Ibrahim je, prije nego se posvetio znanosti, bio krotitelj zmija, a zatim je napisao knjigu u kojoj tumači snove. Od Ali-bega, Husrev-begova sina iz Iznika, jednog od Edebalijevih potomaka, slijedbenika šejha Mahmuta, pisca alkemijskih rasprava, postoji poslanica s naslovom: »Od najslabijeg sljedbenika

najsavršenijem majstoru« uz Mahmutov odgovor: »Od najslabijeg siromaha najučenijoj ulemi«. Šejh Ibrahim Likani, jedan od najvećih egipatskih učenjaka, pisao je o biti Božjeg jedinstva, raspravu o upotrebi duhana i razne egzegetske rasprave. Jahjaedin Ekmekdži-zade (također pekarev sin kao znameniti defterdar), nasljednik šejha Gülšen-zadea u Egiptu, bio je na glasu s velike svetosti i stekao je glas da posjeduje vrhunaravno znanje napisavši rječnik o jeziku ptica. Šejh Ebulhais iz Tunisa, prevodilac je velike Buharijeve zbirke predaja (hadisa); svoje veliko bogatstvo je koristio za izgradnju tekija i škola i Buharijeve prijepise, kojih je imao oko tisuću primjeraka. Njegov sljedbenik i nasljednik, Seid Mehmed donio je njegov »Tarikat-name«, tj. »upute za život u razmišljanju«, u Carigrad. Evlija Mehmed-efendija, imam jedne džamije na Trgu staretinarnica u Carigradu, bio je najznamenitiji učilac (recitator) Kurana svoga vremena. Šejh Omer-efendija, Abdulmuminov sljedbenik, šejh tumača, pokopan je uz svoju tekiju. Oštra opreka između misticizma, koji je svoju nauku mogao izložiti vrlo mnogostrano i čija se ćudorednost bujno razvijala pod blagim podnebljem širokogrudne savjesti, i stroge pravovjernosti, koja je škarama uskog tumačenja Knjige odrezala sve izrasline vanjske religiozne derviške službe; sve će se to pokazati za slijedećih vladavina u raspri sufija i kadizadelija, tj. Kadi-zadeovih sljedbenika.

GLAVA ČETRDESETŠESTA

Od ustoličenja Murata IV do njegova vladarskog osamostaljivanja

10. 9. 1623. [Murat se u dvanaestoj godini uspeo na prijestol uz pomoć svoje majke sultanije Mahpejker (mjesečevo lice), općenito zvane Kösem. Svečanosti su bile kratke i bez sjaja, jer nije bilo vremena za pripremu, malo je vezira bilo u Carigradu, a riznica iscrpljena. Mada su se janjičari i spahije odrekli uobičajenog dara za ustoličenje, ipak su ga zatražili čim je njihov kandidat zasjeo na prijestol. Kako je vanjska riznica bila potpuno prazna, potražilo se sredstava u unutrašnjoj i sakupilo oko dva milijuna dukata za podjelu dara i povećanje plaća. U tu svrhu se zatražila posudba od stranih poslanika u iznosu od 30.000 dukata (suma starog danka pokorenih zemalja kao što su bile Srbija i Ugarska), ali su se oni ispričali da ga nemaju.

Dosadašnji ćehaja janjičara, Bajram-aga, koji ih je nagovorio da sa spahijama izvrše promjenu na prijestolu, postao je njihov aga, a njegov prethodnik Češtedži namjesnik Egipta; prvi je dobio za ženu sultanovu sestru, dvije druge su već ranije bile udane za Hafiz-pašu, namjesnika Dijarbekra, i kapudanpašu Redžepa. Prvi potez novog velikog vezira Kemankeš (strijelac) bio je smjenjivanje muftije Jahja efendije na čije mjesto je doveo svoga zeta Bostan-zade efendiju. Pokušao je maknuti i oba prva vezira, nekadašnje velike vezire Gurdži Mehmeda i Halila, ali u tome nije uspio.

Vladavina Murata IV započela je s izgledima državnog slabljenja, pod sjevajućim sabljama buntovnih trupa, s potpuno praznom blagajnom, pod plamenom azapske pobune i s gubitkom Bagdada, najjačeg istočnog uporišta Carstva. U njemu su dva Bekira bili pobunjenički zapovjednici. Jedan bijaše subaša ili policijski pretstojnik, bogatstvom i obiteljskim vezama tako ugledan i moćan čovjek da je vlast beglerbega pred njegovom bila neopstojeća, te je na čelu 12.000 azapa i zemaljskih trupa bio pravi gospodar grada. Jedan njegov glavar, koji se isto zvao Bekir, a kojeg je poslao prema Aradžu i Semevatu da pokupi porez, odmetne se zadržavši novac. Upravnik Bekir krene sa 1.000 azapa protiv odmetnutih, a u gradu kao buljukbašu ostavi svoga sina. Neki Mehmed, azapski aga, htio je sada iskoristiti priliku i odstraniti Bekira pomoću njegova sina. No plan propadne jer je sin bio odan ocu, te Mehmeda potjera u tvrđavu, gdje nađe podršku kod beglerbega Jusufa. Tada dođe do opsade tvrđave, koja se još pojača, kada se Bekir vrati u grad nakon što je pobijedio odmetnute. Nekoliko se dana Jusuf-paša s najvećom hrabrošću branio, sve dok nije, podučavajući topnike, pogođen puškom kroz puškarnicu i isti dan umro.

Sada kapetan azapa, Mehmed, stupi u pregovore sa svojim neprijateljem i zamoli slobodan odlazak, što ovaj dopusti. On, s maramom oko vrata kao uobičajenim znakom predaje na milost pobjedniku, izađe sa svoja dva sina, a Bekir ih uhvati, sveže, smjesti na čamac pun šiblja i petroleja i, pošto ga zapali, pusti na Tigris, gdje izgore i nestanu. Potom obavijesti Portu da je ugušio bunu u gradu i izbjegao pašino lukavstvo kojim ga je htio lišiti života, te zatraži namjesništvo. Mere Husein, tadašnji veliki vezir, dodijeli ga Sulejman-paši kojega je upravo maknuo iz Dijarbekra, a ovaj pošalje svoga službenika Aliju kao muteselima, tj. povjerenika ovlaštenog da u međuvremenu preuzme namjesništvo. No kada ovaj nije bio pušten u Bagdad i kada je odbijen riječima: »Ovdje ne trebamo paše«, odredi se Hafiz-paša, namjesnik Dijarbekra, za serdara protiv pobunjenika. On započne sakupljati trupe okolnih kurdskih begova i namjesnika. U to mu stigne vijest iz Carigrada da tamo kruže glasine kako je od Bekira potplaćen i zato nije sklon ići na njega. Na to on odmah krene ka Kerkuku i naredi namjesniku Kurdistana,

Kör Husein-paši, da mu dođe u susret sa kurdskim begovima Suhrana i pašama Bostanom i Sulejmanom. Ovi dođu do Behrufa, te kako ne naiđu na Hafiz-pašu, krenu do Bagdada i utabore se. Tu ih Bekir započne uznemiravati, te se povuku do rijeke Tigris. Tada on pošalje agu gönüllüja, Mustafu, sa 3.000 ratnika da goni paše. Idući dan dođe do bitke i trupe Sulejman-paše pretrpe poraz. Tada se Hafiz-paša požuri, okupivši oko sebe trupe paša Bostana, Kör Huseina i Abdule i sedam kurdskih begova (Haze, Egila, Terdžila, Palue, Arhanija, Harpurta i Amadije). Dođe do bitke u kojoj se odluči sudbina pobunjenika. Četiri tisuće bude ubijeno i njihove glave položene pred noge Hafiz-paše. Podijele se časti begovima i zlato od tri do deset dukata po čovjeku. Slijedeći dan se odluči krenuti na Bagdad. Ali segbani odbiju pokret, dok ne dobiju po deset pjastera dara; Hafiz-paša ih je pokušao umiriti redovitom opskrbom i sandžacima, ali mu oni pokažu Bekirovo pismo, u kojem je obećavao po deset pjastera; konačno, pristanu na pet pjastera. Dan kasnije umre Sulejman-paša koji je bio određen za namjesnika Bagdada. Pritisnut izvana, a i unutra zbog nedostajanja namirnica, Bekir se obrati šahu Abazu s prijedlogom da mu preda grad. Ovaj to jedva dočeka, jer je, čekajući samo neku priliku, još ranije poslao prema Šehirbanu hana hanova, Karčhaja sa 30.000 vojnika. Perzijanci stupe u kontakt sa Hafiz-pašom da bi ga uvjerili u potrebu da se povuče, no budu odbijeni. Obaviješten da je 300 Perzijanaca tajno prihvaćeno u Bagdadu, te da je drugi perzijski zapovijednik blizu, Hafiz-paša sazove ratno vijeće, na kojem se zaključi da je jedini način spašavanja za Carstvo, dodjela namjesništva Bekiru. No kako se pri tom Hafiz-paša poslužio jednom podvalom, plan propadne i započne opsada grada. U to vrijeme dođe vijest o Muratovom ustoličenju i Bekirovom pokoravanju šahu. Na ratnom vijeću se sada ozbiljno odluči da se namjesništvo ipak preda Bekiru.

Subaša Bekir, sada Bekir-paša, svim je silama nastojao izbjeći Perzijancima, te poruči šahu da mu zahvaljuje na pomoći kao susjedu i da mu je spreman jednoć učiniti sličnu uslugu. U međuvremenu on dade na zidine objesiti 300 Perzijanaca koji su mu došli u Bagdad u pomoć; zahvali se Hafiz-paši, pošalje mu darove, te obavijesti ga da se može vratiti, te ovaj krene put Mosula. Tek što on ode, dođe han hanova Karčhaj i zatraži mirnu predaju grada. Bekir odgovori da je voljan dati deset karavana deva i 10.000 pjastera za obeštećenje begova, ali da grada ne da. A onda odmah obavijesti Hafiz-pašu o perzijskoj opsadi. Ovaj mu pošalje opskrbu koja, srećom, stigne prije šaha,
1. 8. 1623. kad se pojavi četrnaestog dana po odbijenoj predaji. Bekir obavijesti Hafiz-pašu, ovaj velikog vezira Kemankeš Aliju, no ovaj se na to nije obazirao. Na ponovljene zahtjeve za pomoć, Hafiz-paša pošalje Kör Husein-pašu u pomoć, a sam krene ka Mardinu, jer je čuo da azapi ugrožavaju Dijarbekr. Kör Husein

bude pozvan od hana hanova da pregovaraju o ponovnoj uspostavi perzijskog mira. Kada ovaj dođe, padne zapravo u zamku i na vjeru bude pogubljen sa čitavom svojom pratnjom. Hafiz-paša dobije iz Bagdada ponovljena pisma za pomoć u kojima ga Bekir obavještava da se već mine stavljaju pod zidine i da je u krajnjoj oskudici sa namirnicama. Opet se on obrati velikom veziru, ali bez ikakva rezultata. Grad je bio potpuno iscrpljen i izgladnjen, te šah, koristeći tu priliku, uputi tajnu poruku Bekirovom sinu Mehmedu, obećavajući mu namjesništvo ako otvori vrata grada. Slijedećeg jutra su perzijski glasnici uzvikivali da se svim građanima jamče dobra, mir i vjera. Mehmed preda grad, Bekir i brat mu Omer budu dovedeni pred šaha i zatvoreni. **28. 9. 1623.**

Četiri dana potom, budu svi građani popisani i, u interesu mira, razoružani. Dva dana kasnije, razoružane trupe su pozvane, predane na prismotru Perzijancima, i to četiri do pet vojnika na jednog Perzijanca, njihove kuće zapečaćene, imanja popisana, oni sami, konačno, zatvoreni. Sedmog dana su zatvorena vrata grada, javno je izvikan šahov nalog da svaki Perzijanac predane sunite muči sedam dana da bi im iznudio priznanje o njihovoj imovini. Mnogi su dušu ispustili pod mukama, a drugi su bili osakaćeni. Šah je u početku htio pobiti sve žitelje Bagdada. Pošto ga je Sejid Düradž, pretstojnik emira Bagdada i čuvar Huseinova groba, nagovorio da bar poštedi šiite, preda mu spisak šiita i sunita, na kojem je on sve sunite, koje je još bilo moguće prikazati kao šiite, naznačio takvima, spasivši im život na taj način; svi drugi suniti, navedeni kao takvi, bili su usmrćeni. Sudac Bagdada, Nuri efendija i imam velike džamije, Omer efendija kojima je dana ponuda da pogrdom Omera i Osmana spase svoj život, izbace pogrde na samoga šaha. Ovaj, razljućen, da ih užetima, provučenim kroz njihove obraze i vilice, objesiti na palme, s naznakom da, tko voli Aliju, može strijeljati na njih, te se na ovaj način okonča njihova mučenička smrt. Bekir je zatvoren u željezni kafez, mučen je sedam dana tako da mu se ni trenutak nije dalo zaspati, a onda je vatrom, da se sav topio, prisiljen otkriti gdje mu se nalazi blago. Njegov sin, čudovište, stajao je kraj šaha s čašom vode u ruci smijući se prženom ocu. A onda je Bekir smješten na čamac pun petroleja, koji je zapaljen i gurnut na Tigris, gdje je naočigled cijelog Bagdada, ispustio dušu. Čudovišna neprirodnost njegova sina zgrozila je i samoga šaha, te ga je on uputio ka Horasanu, gdje je potom, u pokušaju da umakne, bio ubijen. Šah je naredio razaranje grobova velikog imama Ebu Hanife i šejha Abdulkadira Gilanija, te je opljačkao njihove srebrene lampe, čavle, vrata, stepenice i druge ukrase. Bagdad je predao Sari-hanu, Kurde i Arape iz okolice pozvao je na pokornost; Karčhaj-hana je poslao na kazneni pohod protiv Mardina. Posjetio je i grobove imama Alije i Huseina. Hafiz-paša, na vijest o padu grada, povukao se u Dijarbekr,

a slijedio ga je i Bostan-paša, prepustivši Kerkuk Perzijancima. Hafiz-paša dade postaviti topove, te je tri mjeseca učvršćivao grad. U međuvremenu dođe iz Carigrada hrabri Albanac Kučuk Ahmet, tj. »mali Ahmet«, kao vojvoda Mardina, a Hafiz-paša dobije nalog da krene ka Mosulu. Ahmet-aga sa 500 segbana zauzme predgrađe i, pošto Perzijanci pobjegnu pred njim, zaposjedne grad; bega Sindžara, koji je na zatraženu pomoć kasno stigao, da objesiti na vrh palače; za namjesnika Mosula predloži Porti svoga bratića Sulejman-bega i to bude odobreno.

Dok je Bagdad pao zbog toga što ga veliki vezir nije podržao, ovaj se, u međuvremenu, bavio time da makne jednog suparnika sa svoga puta. Bio je to Bebr Mehmed-paša, za sultana Osmana zapovjednik izvidnice. Bio je imenovan za namjesnika Damaska, a onda Budima, gdje nije bio dobro došao spahijama koji su ga se sjećali iz vremena ranijeg sultana. On dade 20.000 dukata dvojici svojih pouzdanika da im ih podijele, a ovi pola daju, a pola sakriju. Kada on zatraži dokaze o podjeli novca, oni obavijeste spahije da je polovicu novca povukao, a ovi ga optuže kod velikog vezira da ih miti na pobunu da bi postao veliki vezir. Ovaj pošalje svoga zeta da to provjeri i, kada mu on potvrdi, predloži sultanu njegovo pogubljenje, jer buni tru-

5. 10. 1623. pe. Pozovu ga na divan i tu pogube u dogovoru sa bostandžijom koji je, inače, bio sklon Bebr Mehmedu, ali je suviše kasno primijetio da je on osuđeno lice. Uskoro potom se pobune janjičari tražeći smjenjivanje njihovog age, na što je sultan bio prisiljen. Bajram-aga, njegov zet, bio je obeštećen krunskim dobri-

mj. 2. 1624. ma, a zamijenio ga je sultanov oružnik Husrev. Muftija umiri janjičare i dobije njihovo obećanje da neće remetiti mir. Mjesec dana kasnije, veliki vezir je oboren od muftije Esada i nekadašnjeg kizlarage Mustafe, koje je on pozvao iz Egipta. Esad je znao da je samo zamjena, dok veliki vezir ne uhvati priliku da postavi svoga punca Bostan-zadea, pa ga je kod sultana optužio zbog podmitljivosti i nasilnosti. A iznevjerio ga je i nekadašnji kizlaraga. Sultan da pregledati izvještaje iz kojih se vidjelo teško stanje Carstva. Pad Bagdada je bio povod, jer je veliki vezir sultanu zatajio pravo stanje. Popodne je bio pozvan u seraj, zatraženi su od njega pečat i život, a imetak oduzet. Pečat je prisilno primio stari Čerkez Mehmed, nekadašnji oružnik, a

3. 4. 1624. sada namjesnik Damaska; a s njim je preuzeo i vrhovno zapovjedništvo protiv Abaze. Mere Husein, nekadašnji veliki vezir, koji se uzalud nadao da će s janjičarima izaći na bojno polje,

mj. 8. 1624. a sada je želio mjesto kajmakama, dobio je uže mjesto njega. Među njegovim dobrima našlo se 50.000 dukata i dragim kamenjem iskićena sablja goleme vrijednosti. Par dana zatim, sultan napusti Carigrad, uz kuknjavu žitelja desne obale Bosfora, što su je malo prije toga poharali Kozaci.

U toj godini došli su odgovori na pisma što su godinu dana ranije bila poslana s obaviješću o ustoličenju. S Engleskom i

Francuskom, Venecijom i Poljskom, Nizozemskom i Erdeljom obnovljene su kapitulacije, a s Austrijom naredne godine mir. Glavni predmet pažnje pomorskih sila, Engleske, Francuske i Nizozemske, bijaše sigurnost njihove trgovine i plovidbe od tri gusarske oblasti: Alžira, Tunisa i Tripolisa; pošto Porta nije više mogla vladati ovim oblastima, a ni štetu naknađivati, nastali su posebni pregovori i ugovori ovih sila s ovim zemljama-podložnicama Osmanskog carstva. S Austrijom je bilo nategе oko obnove mira, pa su se iduće godine sastali ovlaštenici Austrije, Turske i Erdelja i sklopili ugovor od sedam članova, od kojih je prvi obnovio žitvanski mir, no u šest ostalih se nije riješilo pitanje Vaša, rušenje hrvatskih utvrda, spor oko sela i poravnanje u vezi optužbi za povrede mira, nego se uputilo na daljnje pregovore s Portom, te odluke arbitraže.

Abaza je stao na čelo azijske pobune kao osvjedočeni protivnik nasilne Osmanove smrti, protiv janjičara njegovih ubojica. U Sivasu su ga janjičari mirno čekali, jer nisu sudjelovali u buni protiv sultana Osmana. Ipak je tu Abazin namjesnik Džafer okrutno pogubio trojicu njihovih vođa; kroz njihove probušene plećke provučene su i zapaljene svijeće; vezani tako na deve, vođeni su kroz grad, a telali su vikali: »Ovo je nagrada za one koji su izdali svoga padišaha«. Potom su svi janjičari, topdžije, džebedžije, regruti i drugi dječaci-vojnici nemilosrdno pobijeni, samo su pošteđene spahije i drugi konjanici; nasilnost i tiranija segbana i levenda protiv janjičara nisu imali granica. Odatle Abaza, skupa sa Kulaunom, beglerbegom Maraša, koji mu priđe umjesto da se bori s njim, krene protiv jake utvrde Šabin Karahisar između Tokata i Erzuruma. Tu ga je čekao Murtaza-paša sa 10.000 ratnika. U žestokom boju, u kojem su obje strane pokazale čuda od hrabrosti, Murtaza-paša je bio pobijeđen i prisiljen povući se u tvrđavu. Iako je tvrđava bila potpuno nepristupačna jer je bila podignuta na strmoj stijeni, Murtaza-paša se predao uz slobodan odlazak, te je prešao u tabor pobunjenika; neke najhrabrije spahije odbiju tu sramnu predaju, te ostanu u tvrđavi, iz koje su u noćnim napadima nanosili goleme štete. U međuvremenu je Mehmed-paša, nazvan Tajjar, tj. »leteći«, zbog brzine svoga kretanja, došao u Sivas i pridobio žitelje. Abaza je u vojnom poretku krenuo protiv Tokata s namjerom da produži ka Carigradu. Kod Tokata dočuje da je Tajjar zauzeo Sivas te promijeni pravac marša. Tajjar se napravi njegovim pristašom, pošalje mu prijateljsko poslanstvo i darove. Grad je bio otvoren, ali zaposjednut i Abaza je mirno ušao u njega. Onda je Tajjar započeo rovariti: najprije je pridobio Kulaun-pašu za urotu protiv Abaze dogovorivši noćni prepad, a onda to dojavi Abazi. Spletka je postupno razarala jedinstvo, te je na kraju dovela do toga da je Abaza ubio Kulauna.

28. 5. 1624. Krajem svibnja (maja) krene veliki vezir Čerkez Mehmed protiv Abaze. U Akšehiru, gdje se proslavio Bajram, utabore se s vojskama beglerbezi Karamana i Anadolije. U međuvremenu, u blizini Konje, u ravnici što se zove Mala livada, Abazin zapovjednik Čapur Bekir iznenada napadne Safer-pašu Šiljobradog, uhvati ga i, na Abazin nalog, pogubi. Veliki vezir je tri sedmice taborovao u ravnici Konje nastojeći pridobiti Abazu na mirni sporazum; na savjet kajserijskog šejha, Abaza se odluči radije za boj. Veliki vezir se prebaci u ravnicu Kajserije, te je **15. 8.** polovicom kolovoza (avgusta) bio na mostu Karasua. Potajice je pregovarao sa plemenima Turkmenaca da mu priđu na dan boja. Bilo je već popodne kada je došlo do čarki. Veliki vezir, koji se odlučio za bitku narednog dana, naredi da prestanu čarke; na to se uznemire spahije i zaviču da se maršira. Veliki vezir je sa pozlaćenom kacigom na glavi sjedio u šatoru, kad su zaklepetala koplja i zazvečale sablje. On se đipi i izađe: »Što to treba značiti, aga?« zapita, vitlajući svojom sabljom na tri strane. Buntovnici ušute, neprijatelji se povuku i bitka bi odlučena za sutra. Ujutro je došlo do borbe. Vezirova vojska je raspoređena po kanunu: u sredini janjičari iza topova, ispred ovih čarkari, lijevo krilo se oslanjalo na brdo, a desno se širilo u ravnicu. Prvi nalet pobunjenika bio je paklenski žestok i već su se janjičari povlačili, kada je svoj buzdovan zavitlao janjičarski aga Husrev povikavši: »Ne popuštaj, pobjedniče!« i sjurio se s konjem u redove pobunjenika. Janjičari zastanu, zaspu vatrom, segbani pješke i levendi na konjima najure jedni druge. Dok ih je Abaza zaustavljao, postane svjestan da su se Turkmenci, na čiju je aktivnu pomoć računao, postupno povukli u brda. U međuvremenu su Abazu napustili Tajjar-paša i Murtaza-paša, koji su se samo pravili da su s njim, te su se sada okrenuli protiv njega. No on nije gubio hrabrost. Ali kada mu je bio pogođen konj i jurio kroz redove bez jahača, lažna vijest da je pao odluči bitku. Čim je vidio da je bitka izgubljena, popne se na svoga vranca, najbržeg konja što ga je imao spremnog za slučaj bijega, uzme blago sa sobom i okrene leđa svojoj vojsci što se borila. Levendi natisnu za njim koliko su dopuštali njihovi konji, a janjičari navale tući segbane za odmazdu. Svi su zarobljenici posječeni i brdo glava složeno pred velikim vezirom. On odmah pošalje prema Nikdi (Niğde) rumelijskog i anadolskog beglerbega, pašu Nugaja i Daut-pašu sa 1.000 dragovoljaca-konjanika da zarobe Abazin harem i blago. Oni bez otpočinka stignu za četrdeset osam sati u blizinu Nikde (Niğde), ali tu od Turkmenaca saznaju da je Čapur krenuo s njima put Sivasa. Ilijaz-paša krene odmah sa najpokretnijima i sa samo tri stotine ljudi koji su ga mogli slijediti, za drugih četrdeset osam sati zađu za Čapurova leđa. Pobunjenici budu potučeni, pohvatani i pobijeni, a njihove glave i harem s djecom poslan velikom veziru u Sivas. Abaza je pobjegao prema Erzurumu, a ve-

liki vezir se pokrene do Terdžana. Ali, pošto je zbog poodmaklog doba opsada Erzuruma bila neizvodljiva, a Abaza preko svoga rođaka pregovarao, dođe do pogodbe na temelju koje je Abaza bio potvrđen kao namjesnik Erzuruma, ipak pod uvjetom da primi deset glavara janjičara sa njihovim vojnicima kao čuvare tvrđave a da im ne nanese ni najmanju štetu. Abaza pristane, a veliki vezir ode ka Tokatu na zimište. Te godine umre muftija Esad efendija, punac sultana Osmana, jedan od najdostojnijih i najnepodmitljivijih ljudi koji su ikada bili na ovom položaju. Muftija Jahja efendija postane po drugi puta šejhulislam.

Dok je veliki vezir ratovao protiv Abaze, krenuo je kapu- **1624.**
danpaša protiv krimskog hana Mehmed-Giraja. Ne jedanput smijenjeni su se hanovi oružano suprotstavljali; ali sada se po prvi puta usudio nastupiti krimski han kao jednak po rodu, štoviše kao gospodar od plemenitijeg soja nego što je osmanski, po prvi puta su osmanske trupe bile potpuno potučene od tatarske vojske i po prvi puta prkosio je smijenjeni han svojom nadmoći Portinoj nemoći. Razloga za Portino nezadovoljstvo bilo je više. Već je bilo rečeno da je Mehmed-Giraja zatvorio sultan Ahmet, kada mu je bilo dostavljeno da ga Nasuh-paša kani ustoličiti na osmanski prijestol; da je potom na dan prvog ustoličenja sultana Osmana pobjegao iz Sedam kula, zatim je uhvaćen i poslan na Rodos, a odatle, nakon Mustafinog drugog ustoličenja, postavljen za hana. Odmah dođe i njegov brat Šahin iz Perzije, gdje je živio kao bjegunac na Abazovom dvoru i bude postavljen za kalgu, tj. »nasljednika« i otada započinje zloraba vlasti od strane ove braće. Za druge vladavine ludog Mustafe osile se braća a posebno Šahin. On se dogovorio s bratom da krenu na Edrene, pa, ako uspiju, dobit će osmanski prijestol, ako ne, mogu pobjeći u Perziju. U tu svrhu su sakupljali veliku vojsku, ali su imali opoziciju u sinovima Selamet-Giraja i Gazi-Giraja koji su, i inače, bili nezadovoljni njihovom vladavinom, a pogotovo kada su položaj nuredina, tj. »drugog nasljednika«, dali kopiletu jedne moldavske robinje koje je dotada živjelo kao pastir da bi izbjegao gnjev Feth-Giraja koji se njegovim rođenjem osjećao prevaren od svoje ropkinje, neke Poljkinje. Između mladog nuredina i Husam-Giraja, Gazi-Girajeva sina, došlo je do žestoke svađe na nekoj dvorskoj svečanosti, te je ovaj mladića na moldavskom pogrdno nazvao moldavskim pastirskim momkom. Ovaj vanbračni sin tvori otada novu liniju Giraja, koja se od stare razlikuje time što se zove Čoban-Giraj, tj. »pastirski Giraj«. Osim što su na Portu stizale mnoge pritužbe protiv Mehmeda i Šahina, došlo je i do pogubljenja dvaju ruskih poslanika, koji su se, po izricanju čestitke za ustoličenje, preko Krima vraćali kući, a Šihan-Giraj ih je posjekao i njihove darove prisvojio.

Porta na to skine Mehmed-Giraja i imenuje Džanibek-Giraja. Veziri Hasan i Ibrahim odvedu ovoga sa četiri galije u Kafu i odatle izvijeste o otporu Mehmedovom. Kapudanpaša Redžep koji se spremao isploviti za arhipelag, krene ka Kafi noseći krimskom muftiji Ebu Bekru i mirzama i širinbezima nalog da priznaju novog hana. Veziri, kapudanpaša i kafski beglerbeg sastanu se i napišu pismo Mehmedu i Šahinu, da bi ih privoljeli za odlazak i prihvaćanje namjesništva Moreje ili Hercegovine. Ovi to odbiju i dođe do otvorenog rata. Nakon što je potrajao neko vrijeme, moradne kapudanpaša odlučiti borbu, jer je nedostajalo vode. Nakon tri sedmice nađe se on pred 100.000 Nugaja i 8.000 Kozaka, te Osmani budu potučeni od deset puta jačeg protivnika; u noći su se htjeli ušamčiti, ali nisu imali oruđa za to; tada jedan pukovnik predloži kao jedino sredstvo spasa da kapudanpaša napiše pismo Mehmed-Giraju kojim ga potvrđuje za hana. To se prihvati i isti pukovnik odnese pismo u tatarski tabor, a Portini kandidati za položaj hana i nasljednika, Džanibek i njegov brat Devlet, budu otposlani za Kafu. Čim se u tatarskom taboru čulo za njihov odlazak, obnovi se napad na osmansku vojsku i završi njezinim potpunim porazom. Palo je mnoštvo vojnika, a zajedno mnogo ih je zarobljeno; ovima su se Tatari tako rugali da su jednog zarobljenika prodavali za čašu buze. Kola i blago, cijela prtljaga kapudanpaše pala je u ruke Tatara; Hasan-paša i više pukovnika su pali; Ibrahim-paša umre u Kafi od rana; tisuću mornara bude zarobljeno, sedamnaest velikih topova osvojeno. Što se moglo spasiti, tiskalo se ka floti. Slijedećeg dana, Tatari ispune Kafu. Šahin-Giraj da objaviti da se u roku od tri dana svi žitelji grada moraju ukrcati na brodove. Tri dana su ovi hrlili prema floti koja ih sve nije mogla preuzeti. Tada, konačno, kapudanpaša pošalje subašu Mehmeda da pregovara bar za Kafu. Mehmed-Giraj mu u dugom govoru iznese prigovore na Portine nepravde, a zatim s bratom sazove na divan tatarske begove i nugajske mirze, koji se slože sa osmanskim prijedlozima. Pukovnik ode i ponovo se vrati sa počasnim kaftanima za Mehmed-Giraja, Šahin-Giraja i mirze; 300 konjanika i jedan sultan izjašu mu u susret, jer je bio donosilac povelje o potvrdi Mehmed-Giraja za hana; ovaj poljubi povelju, stavi je na glavu i obuče kaftan. Šezdeset sedam janjičara, sedamdeset oružara, trideset tri azapa, koji su bili uhvaćeni, budu predani i poslani s pismom hana kapudanpaši. Osam dana potom, han napusti Kafu, a kapudanpaša otplovi u Carigrad. Sada su braća još nasilnije vladala. Potom je Šahin-Giraj opustošio obale Dunava, Akerman, Kili, Ismail i Đurđevo. Htio se domoći i Babataga, kad mu dođe i suprotstavi se Kantemir sa 30.000 Tatara iz Dobrudže i okolice Babataga i pruži mu tako smrtonosnu bitku, da je Dunav bio crven od krvi. Samo se malo njih, a među njima i Šahin-Giraj, spasilo preko Dunava.

U srpnju (julu) se pojave prvi puta Kozaci na Bosforu, **21. 7. 1624.**
pred Carigradom sa stotinu pedeset dugih, brzo plovećih ili veslajućih čamaca sa deset veslača na svakoj strani, svako veslo sa dva veslača, osim njih pedeset s puškama i sabljama, s jednakim prednjim i zadnjim dijelom i prenosivom krmom, tako da su oni, a da se brod i ne okreće, mogli upravljati od naprijed ili od pozadi. Sada su prvi puta Kozaci, idući stopama Skita, Bugara i Rusa, koji su prije mnogo stoljeća dopirali do istih obala, prodrli do Bosfora, opustošili evropske obale, te zapalili Bujukdere, Jeniköj i Istinju. Iz carigradske luke isplovi odmah četiri do pet stotina brodova, velikih i malih, da spriječe daljnje prodiranje. Veliki lanac, očuvan još iz doba osvajanja Carigrada, bio je napravljen do bosforskih tvrđava, da ih zaustavi; 10.000 naoružanih pojurilo je iz grada duž obala Bosfora, da zaštite od daljnjeg njihovog iskrcavanja i pustošenja. Kozaci su cijeli dan plovili sredinom kanala, da bi se sa zalaskom sunca povukli na Crno more. Nekoliko dana zatim došli su u još većem broju, ali samo do ždrijela Bosfora, zapalili svjetionik i vratili se s plijenom. Porta se u to vrijeme bavila presuđivanjem spora oko utvrde Arko koji su među sobom vodili Alžir i Tunis. Iz Tunisa su došli muftija i janjičarski aga, a iz Alžira dvojica smijenjenih janjičarskih aga, dvojica buljukbaša, dvojica jajabaša i dvojica odobaša. Presuđeno je na velikom skupu ljudi od zakona da ubuduće Arko plaća Porti 2.000 pjastera kao zakupno dobro, a ovaj se zakupni novac mora godišnje sa surom, tj. sultanskim darom, poslati po povjereniku koji ide u Meku i Medinu da se podijeli sirotinji oba grada. Poslana je oprema za osnaženje velikog vezira u Tokatu; 20.000 janjičara upućeno je kao straža tvrđave u Erzurumu, namjesniku Dijarbekra dobavljeno je 40.000 mješina, dvanaest poljskih topova s opremom, 400 splavova od mješine, 120.000 kg. ječma, 40.000 kg. pšenice i dvopeka, vojvodi od Asafa i Klisa naložena je kupovina 225 redova deva i 50.000 ovaca. Krajem godine umre u Tokatu, nakon duge bolesti, veliki vezir Čerkez Mehmed- **29. 12.**
-paša. Janjičarski aga Husrev i defterdar Baki-paša predlože, uz izvještaj, Hafiza, namjesnika Dijarbekra, za njegovog nasljednika. Iako su se u Carigradu čudili da janjičarski aga nije predložio sebe, slože se s prijedlogm da Hafiz-paša bude imenovan.]

Novi veliki vezir Hafiz-paša podigao je početkom svibnja **5. 5. 1625.**
svoj šator na ravnici Čekuk kod Dijarbekra. Karamanski beglerbeg, Čerkez Hasan, koji je prezimio u okolici Husnkejfa, pošao je u susret jednom odredu perzijske vojske koji se nalazio na rijeci Zlatnoga mosta (Altun Köprisi), u blizini Kerkuka u Kurdistanu. Četiri tisuće Osmana potuklo je deset tisuća Perzijanaca, iza Kerkuka, a odatle ih otjeralo. Nekoliko stotina

glava poslano je u Dijarbekr, a Bostan-paša je zaposjeo Kerkuk. Važniji je bio poraz koji je u Gruziji pretrpio perzijski han Karčhaj zbog Magrav-hanove izdaje... Magrav i njegovi urotnici napadnu Karčhaja i posijeku ga. Perzijska vojska je na prijevoju uništena i kažu da je od trideset tisuća Perzijanaca jedva deseti dio pobjegao. Karčhaj i njegov sin Emirgune, (Emirgân), pa Kazgan-han, širvanski han Jusuf, Mehmed i Sulejman-han i još deset sultana je pobijeno. Njihove glave i još šest do sedam tisuća drugih glava poslano je u vojni logor u Dijarbekr, gdje su, nataknute na kolac, nošene u trijumfu. Magrav-han je molio u svom pismu da veliki vezir dođe u Gruziju, budući je osvanuo sretan dan da osvoji Gendže, Karabag, Širvan i Erdebil. Bez obzira na Pečevijevo razložno prikazivanje položaja, a Pečevi je bio historičar i prisutan kad je stiglo Magravovo pismo, Hafiz-paša nije htio ništa čuti o nekoj promjeni svoga naređenja koje je glasilo: prema Bagdadu. Kada je prošlo šest sedmica, a da se ništa naročito nije dogodilo, vratila se mornarica duž evropske obale bojeći se da bi Kozaci opet mogli ući u Bosfor dok su oni na Crnome moru. Jedrili su od Kara Hirmena u udaljenosti sedam do osam milja od kopna, dok povik s jarbola ne najavi »šiljaste brade« (tako su nazivali Kozake). Svi su se naoružali da ih dočekaju. Od četrdeset i tri galije te flote samo je dvadeset i jedna bila s kapudanpašom, druge su bile napukle ili su zaostale budući da su loše jedrile. Devet od dvadeset i jedne galije bile su janjičarske. Kada su Kozaci našli brodovlje razasuto pri vremenu bez vjetra, snažno su veslali da ga napadnu, što je bilo lahko na moru bez vjetra, dok pri jakom vjetru dvadeset čajki nije u stanju približiti se jednoj galiji. Prema svakoj galiji veslalo je dvadeset do trideset čamaca, a u svakom čamcu je bila posada od pedeset Kozaka. Napadali su bjesomučnom hrabrošću. Najžešći je bio napad na baštardu, tj. admiralski brod, koji se mogao prepoznati po tri fenjera. Nekoliko stotina Kozaka je dušu kao i sablju stavilo među zube i slijepo se bacilo na brod. Penjali su se na brod i prodrli sve do srednjega jarbola. Veslači, od kojih su većina bili zarobljeni Kozaci, prestali su veslati i otežali borbu. S teškom mukom su suzbijeni. Topovi su na stražnjem dijelu potopili čamce koji su se talasali s obje strane. Gotovo da su zauzeli i Memi-begovu galiju, a on je bio ćehaja oružarnice. Pijalina galija je morala izdržati najljućU borbu. Sigurno bi pobjeda pripala Kozacima, da nije bilo vjetra koji se podigao za vrijeme bitke, naduo jedra galija, pa ih odvukao od blizine čamaca. Kozački čamci su bili tako lahko građeni da ih je bilo izvanredno teško potopiti, a Kozaci su se u njima borili, makar do vrata bili u vodi. Bitka se vodila cijeli dan i jedva je sedamdeset čamaca bilo potopljeno; slijedećeg dana su popisali ugrabljene čamce i zarobljene Kozake. Bilo je stotinu sedamdeset i dva čamca i sedam stotina osamdeset Kozaka. To je bila najsjajni-

ja pobjeda što ju je dotada izvojevala osmanska pomorska sila protiv Kozaka. Kod Balčika je brodovlje izgubilo u oluji četiri broda, a drugi su sa zarobljenicima pobjedonosno ušli u Carigrad. Ovoga ljeta je velika pošast kuge i stočna zaraza pogodila glavni grad i njegovu okolicu. Do javnih molitava nije došlo prije nego je broj dnevnih smrtnih slučajeva dosegao tisuću. Molitve su održane u džamiji »Okmejdana« (na trgu sa lukovima), iza brodogradilišta. Iz Egipta je ušla samo polovina godišnjeg danka, trista tisuća dukata, također zbog kuge koja je tamo zavladala i koja je u namjesnikovim egipatskim analima nazvana »Bajram-pašina kuga«, jer se razmahala u njegovo vrijeme. Kada je popustila kuga, opet su upriličene javne molitve, ali ne protiv kuge, nego molitve za rat, da se opet osvoji Bagdad. Taj zadatak dan je velikom veziru Hafizu. **mj. 4. 1626.**

Još u jesen iste godine kada je Hafiz-paši bilo naređeno da kao veliki vezir pođe ponovno osvojiti Bagdad, logorovao je na ravnici Čoleka pred Dijarbekrom. Namjesništvo Dijarbekra dano je namjesniku Haleba, Murat-paši, s vezirskom časti, a njegovo je namjesništvo dano nekadašnjem namjesniku Damaska, Mustafa-paši. Na izvještaj uhoda da je veliki dio perzijske posade Bagdada pošao na hadžiluk u Imam Ali na Eufratu, poslani su anadolski beglerbeg Ilijas-paša i Abdal-paša s petnaest tisuća ljudi da opsjednu Bagdad s Helleve i Imam Musine strane da bi tako onim hodočasnicima odrezali put povratka. Hafiz-paša održa ratno vijeće i odmah zaključi da pođe s vojskom na Bagdad samo s četiri lagana topa, bez drugog topništva. Hafiz je bio znanstveno obrazovan čovjek koji je i sam pisao dobru prozu i stihove, ali je bio lak pri prosuđivanju i sve uzimao na lahku ruku. Na putu u Medain je deklamirao svoje vlastite stihove da vojsci ulije hrabrosti i da je raspoloži. Iznad Staroga Mosula prešao je preko Tigrisa, a u Mosulu je podijelio živežne namirnice pa prešao Veliki i Mali Zab prema Kerkuku. Ovdje je održano ratno vijeće, da li je uputno Bagdad opsjedati bez teškoga oružja, pošto je Murat-paša, umjesto da otjera Perzijance uplašivši ih, ove prestrašio, pa su se nedavno Saruhan i Mir Fetah ubacili u grad sa sedam do osam tisuća Perzijanaca. Prigovor, da je prošao Kasim-dan, kada su inače čete puštane na zimovališta, obesnažen je imajući u vidu da bagdadsku klimu ne treba prosuđivati po klimi drugih zemalja, budući da je ljeti nemoguće provesti opsadu zbog prevelike vrućine. Jedan perzijski glasnik je donio Ahmet-hanovo pismo s molbom da Osmani ne opustoše njegovu vlastitu zemlju dok ne dođe šah kojega se može očekivati za dvadeset dana. Veliki vezir je poslao namjesnika Mosula na svoje namjesništvo da tamo sakupi živežne namirnice, Bostan-pašu ostavio kao posadu u Kerkuku, a sam krenuo prema Bagdadu; logorovao je blizu groba velikoga imama Ebu Hanife. Osjećalo se pomanjkanje opsadnoga **mj. 10 .1625** **11. 11.**

oružja i vojska se rugala velikome veziru koji je u ratnom vijeću u Dijarbekru rekao: »Ključevi Bagdada su u mome džepu.« Ona jedina tri topa postavljena su iza košara za kamuflažu, a dvanaestoga dana čete su se ukopale u rovove. Halepski namjesnik Mustafa-paša je stajao na rubu vode; janjičarski aga, vezir Husrev-paša, je bio od »Vratiju tmine« sve do perzijske obrambene utvrde; rumelijski namjesnik Gurdži Mehmed-paša, anadolski namjesnik Ilijas-paša, Maraš-paša, Nugaj-paša, onaj iz Sivasa, Tajar-paša, te karamanski Čerkez Hasan-paša pošli su na rovove sa segbanima. Hafiz-paša je spavao u rovu hrabreći radnike i kopače laguma riječima i darovima. Po kanunu je noću držalo logorsku stražu šest skupina spahija. Za dva mjeseca su iskopali pedeset i dva laguma, ali su ih sve otkrili Perzijanci i potopili u vodi. Dan i noć su na zidinama najhrabrije šahove čete držale stražu, tj. mazenderani; od ruba vode sve do Bijelih vratiju zaplamtjele su svake noći baklje i unaokolo se začuo poklik: »Jedan je Bog«, što je odzvanjalo od jednoga tornja do drugoga. Lahku štetu, što su je prouzrokovala ona tri topa na zidinama, odmah su popunili rovovskim košarama što su ih pleli od palminoga lišća i napunili zemljom. Palme, koje je vojska posjekla i dovukla do rovova da ih njima ispune, noću su većim dijelom odnijeli Arapi. Na nečuvanim mjestima, od Velikoga imama sve do »Vratiju tmine«, svake noći su se ušuljali perzijski konjanici. Dvadeset i sedmoga dana opsade proglašena je opća navala. Neka je mina otvorila bedem za pet do šest lakata što je dopuštalo prodor. S bojnim poklikom »Allah, Allah«, prodrli su Osmani u grad, ali su se Perzijanci ukopali iza bedema i opkolili vodenim jarkovima te branili dalje prodiranje. Navala se okrenula, janjičarski aga ih je udarcima sablje tjerao dalje, ali to nije koristilo. Slijedećega dana je prodor na bedemu opet ispunjen palminim košarama. Stigla je vijest da se približava sam šah s velikom vojskom, da je Zejnel-han, poslan naprijed s deset tisuća konjanika, prešao Dijalu i da je kod Šehrbana pohvatano tri tisuće osmanskih hranitelja stoke. Veliki vezir je u logoru kod Bagdada održao ratno vijeće. Mustafa-paša iz Haleba je mislio da mogu birati samo između dvije stvari: treba li napasti šaha ili bi se trebalo vratiti. On je glasao za ovo posljednje i htio je ovo u zapisnik uneseno mišljenje opravdati pred sultanom. Međutim, janjičari za povratak nisu htjeli ni čuti: »Umrijet ćemo do posljednjeg čovjeka; dok Bagdad ne bude zauzet, nećemo napustiti rovove.« Spahije su rekle: »Ako vi budete bdjeli u rovovima, nama neće biti dosadno da se držimo na otvorenom bojištu.« I tako je odlučeno da izdrže pri opsadi. Logor je s leđa učvršćen rovovima i zidinama, kulama i vratima, tako da je s te strane sasvim nalikovao na utvrđeni grad. Iz Carigrada su tražili topove, a vršene su i pripreme za dopremu topa od sto funti (izbacivao je kamene kugle od 49 oke, od 110 1/4 funti) iz Basre. Tajar Mehmed-paša, koji

je s dva odreda spahija poslan Zejnel-hanu u susret, vratio se jer su Perzijanci dočekali stotinu Tatara koje je poslao naprijed te sve pobili osim desetoro njih. Pričanje jedne lude umalo da nije uzbunilo čitav logor i umalo da defterdara Omer-pašu, rođenoga Perzijanca, nije stajalo glave. Iz Dijarbekra je stiglo dvanaest splavi s municijom i dvadeset četiri s dvopekom, a bili su istovareni u dvorcu velikoga imama. Drugoga dana su logor uzbudili glasinama da je defterdar Omer isporučio Perzijancima dvopek. Defterdar je pozvan pred vojnoga suca, a zatim je doveden pred velikoga vezira. Ispostavilo se da se radi o pošiljci što su je ljudi samoga velikoga vezira dopremili u dvorac velikoga imama. Onom ludi ili luđaku odsjekli su glavu. Defterdar je ipak izgubio položaj jer je ukaljana njegova čast, a njegovo je mjesto dano Osman efendiji iz Tokata. U noći, kada je stigla vijest da šah logoruje na obali Dijale, Perzijanci su se na svim bagdadskim bedemima pojavili kao naoružan nasad, glava tik do glave, tako da svojim brojem prestraše neprijatelja. Postavljeni su svi topovi, pucalo se iz svih pušaka i slavlje je potrajalo tri dana i tri noći. Veliki vezir je u ratnom vijeću predložio da sam pođe napasti Zejnel-hana koji je logorovao s ove strane Dijale i da janjičarskog agu ostavi tu za kajmakama. Prijedlog nije odobren. Murat-paša i anadolski beglerbeg Ilijas-paša otposlani su sa sedam topova i nekoliko tisuća Arapa. Murat-paša je potučen pobjegao i vratio se u logor. Perzijanci su ga slijedili sve do logorskoga jarka. Hafiz-paša je sam pošao do jarka i tamo je probdio noć. Zapovjednik Terdžila, Teli Ibrahim, ćehaja i čauš iz Dijarbekra bili su među poginulim. U jednoj od narednih noći je Kučuk Ahmet-aga uhvatio i predveo Perzijanca Berhudara, jednoga od najboljih šahovih topnika i lagumara. Šah ga je poslao u Bagdad s tisuću dukata i zalihom hrane. On je u noći zamijenio logorska svjetla za gradska pa je zalutao sa svojim konjem, zapleo se u logorska užeta, te pao sa svojim ljudima u zarobljeništvo. Njegovim pratiocima su odsjekli glave, a Berhudar je zarobljen poslan u Mosul. Budući da se osjećala nestašica novca, u dvorcu velikoga imama izdan je kovani novac; bili su to bagdadski srebrnjaci. Tako je opsada trajala već šesti mjesec.

Jednoga jutra, kada je veliki vezir sa svojom pratnjom igrao džirid kod dvorca velikoga imama, podigne se prašina s obalne strane Dijale gdje su se mogle vidjeti prve skupine šahovih četa. Jedan glasnik je pješice stigao sa šahovim pismom za velikoga vezira. Ovaj ga pročita i naredi da se nastavi s bacanjem džirida. Neki su mrmljali: »Da li je to vrijeme da se igra džirid kad su neprijateljske skupine na vidiku«. Veliki vezir ljutito reče: »Glasniku će odgovoriti jedan beglerbeg, a ja se neću dati smetati u sferama svoga svijeta«; i poče polahko i ustrajno bacati džirid (koplje) u logor da pokaže šahovu glasniku svoje umijeće u vježbama oružjem i svoj mir. Došavši do šatora, gla- **6. 6. 1627.**

snik zatraži odgovor. »Dat ću ga nakon bitke«, reče Hafiz, a u taj čas se začu vojna glazba da okupi vojnike. Pašina pratnja se priključi Abdalu kao strijelcu, a velikom veziru s desne strane su bili: namjesnik Karamana, Čerkez Hasan i Murat-paša, s lijeve strane namjesnik Sivasa Tajar Mehmed-paša i silahdari, na desnom krilu su bile još rumelijske čete i one iz Haleba, a na lijevom anadolske čete i spahije, jedni kraj drugih (što nipošto ne odgovara poretku po kanunu) i to zato što su čete upravo tako stajale, šatori su bili daleko, a vrijeme kratko. Ovaj prvi susret sa šahom zbio se samo među prethodnicima obje vojske, a završio je s nekolicinom zarobljenika i s nekoliko glava. Zatim su iz Basre stigle ratne splavi s drvenim stijenama i s procjepima za pucanje tako da su veslači bili sigurni iza stijena od dasaka; vozili su iz Basre i Carigrada velike topove. Budući da su neprijatelji držali obale Dijale i svaki dan otimali konje na paši, poslao je Hafiz Albanca Omer-pašu da čuva okolicu Tekrita. Napali su ga Perzijanci i on je izgubio sve svoje ljude, te se spasio zahvaljujući to samo brzini svoga konja; sam je došlo u Mosul. Oteto je još devet redova deva koje su s majura velikoga vezira doveli hanu, a skladišta u Feludži razorili su neprijatelji. Od šaha je stigao još jedan glasnik s izjavom da je Bagdad oteo iz ruku pobunjenika i on ga želi izmoliti od sultana samo za svoga sina, pa nije potrebno da se veliki vezir zamara bojevima. Hafiz-paša odgovori da je padišahov neograničeni mogućnik i da je njegova stvar da odlučno odgovori — Bagdad se ne može napustiti. Padišahovo naređenje glasi, ako je šah došao hodočastiti k Alijinu grobu (na Eufratu), neka posjeti grob šejha Safija (u Erdebilu). Do drugoga susreta sa šahovom vojskom, ali samo djelomičnoga, došlo je kod »Ptičje utvrde« (Kušlarkalaasi) što su je Perzijanci htjeli opskrbiti hranom. Nakon okršaja, gdje su anadolski i rumelijski beglerbeg dospjeli u bojnu vatru, vojske su čitav dan stajale jedna nasuprot drugoj, a navečer su se vratile u šator. Sultan-zade Osman-beg iz Bolua je slijedećeg dana, kada se s velikim vezirom jašući vraćao s groba velikog imama, ubijen jednim jedinim topovskim metkom. Murat-paša je došao na ludu pomisao da bagdadska vrata polije naftom i zapali, pa tako osvoji grad. Da bi to izveo, kopao je na »Vratima tmine« malo ispod bedema i postavio nekoliko ljestava. Nafta, koja je zaplamsala na »Vratima tmine«, osvijetlila je samo tim bolje glupost toga pothvata. Nekoliko dana kasnije je jedan janjičar donio uhvaćenog goluba-listonošu koji je nosio hitno pismo za Mir Fetaha, upućeno perzijskom zapovjedniku Bagdada, pa ga obavijestio o dolasku željno iščekivane hrane. Nestašica hrane je na obje strane bila velika, ali je u tvrđavi bila još i veća nego u turskom logoru. Opsjedani su pojeli već i sve palmino lišće i palme su u bagdadskim vrtovima stajale ogoljene kao jarboli i poprečni balvani bez jedra. Neke su brodove sa živežnim namirnicama po-

hvatali. Do trećega je susreta sa šahom došlo kod logorskoga jarka. Taj je značajan zbog žrtvovanja tisuću i pet stotina Perzijanaca. Ovi su se u šahovu prisustvu zakleli da će Osmane potući ili se neće živi vratiti, a šah ih je oduševio držeći čašu u ruci te im bio svjedokom. U znak da su se posvetili smrti desnu ruku su sve do lakta obojili crveno da bi naznačili da će svoje ruke kupati u neprijateljskoj krvi, a to će ujedno biti znak, ako bi se nakon bitke pokazali živi, da ih odmah ubiju. Perzijanci su napadali s tri strane da bi se postavili — kako su se nadali — između vode i jarka. Janjičari su klečali sipajući tanad, a spahije su svojim dugim cijevima pogađali poput munja. Mnogi konji su tumarali bez konjanika između obje vojske. Tada se najednom otvori šahov šator, u kojem je čas prije stajao s peharom u ruci kao svjedok smrti posvećenih, i on se povuče sa skupinom smrti posvećenih ratnika. Unatoč Hafiz-pašine opomene da je to samo perzijska lukavština, pojaha Murat-paša neoprezno naprijed sa svojim odredom. Bujica smrti posvećenih, koji su se vraćali, svlada njegovu četu. Naišli su poput valova olujnog mora u tamnoj noći. U svojoj sredini imali su naročitu vrstu nosiljki na koje su stavljali svoje mrtve i nosili ih kao mučenike natrag u svoj logor. Spahije su se zbunili. Silahdari žute zastave pružali su hrabar otpor, ali su i oni potisnuti do jarka. Rum Mehmed-aga, koji se prije toga rugao janjičarima da su kukavice, i sam je tražio kod njih zaštitu, na njihovu logorskome jarku. Janjičari su ga htjeli sasjeći na komade, ali su se zadovoljili time da mu odsijeku noge koje su mu poslužile za bijeg. Sada su se pokolebali i sami janjičari. Osobna hrabrost velikoga vezira i riječ njihova age Husreva uspjela je ohrabriti kolebljivce. »Drugovi!« oslovi ih s oružjem u ruci. »Za koji ste dan štedjeli svoju hrabrost, ako ne za današnji?« Anadolski beglerbeg, Ilijas, opet je sabrao svoje čete i bacio se na skupinu smrti posvećenih. Svih tisuću i pet stotina je poginulo. Osmanska je vojska spašena poraza. S gubicima, koji su s obje strane bili veliki, vratile su se obje vojske popodne u svoje šatore. Nakon nekoliko sedmica došao je jedan šahov glasnik i zatražio da im se pošalje pregovarač. Veliki vezir pošalje u perzijski tabor selam-čauša (čauša pozdrava), Mustafu, i predstojnika mulazima (kandidata) silahdara, Ibrahima Čelebiju. Slijedećega dana se povrati selam-čauš s perzijskim poslanikom Tuhte-hanom. Poslanik poljubi ruku, preda pismo i bi prijazno ugošćen. Slijedeći je dan pozvan na divan. Poslanika su saslušali na četiri divana, održanih jedan za drugim. U prvom je ponovio zahtjev, koji je podnio već prvi glasnik, da sultan pokloni Bagdad njegovu sinu. U drugom je rekao, ako bi šah vratio Bagdad, onda bi sultanu bio prepušten Alijin grob. Veliki vezir odgovori: »Svakom kamenu na Alijinom grobu posvećeno je tisuću glava i ako tražimo Bagdad, to je samo za to da očuvamo sveto mjesto.« Na

27. 5. 1627.

trećem divanu poslanik zatraži kao nadomjestak za povratak Bagdada da im se odstupi: Imam Ali, Hele, Dževezer, Feludže i čitava lijeva obala. »Ako bih za to dao svoje odobrenje,« reče veliki vezir, »ne bi ga dala vojska«. Na četvrtom divanu obećano je da će odstupiti željeno područje. Veliki je vezir rekao: »Ako vam odstupimo i Imam Ali, privatni vlasnici imanja neće htjeti predati zemljište.« Umiješa se poslanikov stric: »Svaki daje samo ono šahu što je šahovo.« Veliki vezir ga opomene na red, jer nema pravo govora. Bili su se dakle dogovorili da će Perzijanci sami morati pregovarati s vlasnicima i u tom su smislu odgovorili šahu. Veliki je vezir pogostio poslanika Tuhte-hana u svom šatoru. Drugoga dana, kada su sobne sluge popravljale sagove i divane, našli su u trokut presavijene komade svilenoga papira, a na svakom je komadu bilo napisano Š. To je važilo za očevidno čarobnjaštvo čime je perzijski poslanik htio osigurati uspjeh svojih pregovora. Š je slovo koje se ne pojavljuje u prvoj suri Kurana i o čijoj je demonskoj snazi napisao Perzijanac Behaedin Âmili naročitu raspravu. Kao što je to slovo izbačeno iz prve sure, bit će odbačeni i oni koji su njime zakleti. Mudrosti divana bilo je jasno da je šah svom poslaniku dao na put i čarobnjaštvo zajedno s naredbama, a mala trouglasta pisma su spaljena.

Dan nakon što je poslanik pogošćen u šatoru velikoga vezira došlo je do vojne pobune. »Nemamo više ni konja ni magarca za jahanje ni za hranu, zašto da ostanemo još ovdje?« pronijela se logorom vika. Šator velikoga vezira je srušen, a on sam je silom postavljen na konja i zarobljen odveden prema utvrdi velikoga imama. Perzijski poslanik je promatrao ovu komediju. Murat-pašine pristalice su spopale svetu zastavu da je postave pred Murat-pašin šator, kao šator velikoga vezira. Stjegonoša Osman čvrsto se držao zastave i doviknuo pobunjenicima: »Tko može skinuti velikoga vezira osim padišaha? Ovo je sultanov šator. Dok ne umrem, zastava neće odavde.« Ustanici su ga silom odvlačili, a kada nije pustio zastavu, odsjekli su mu ruke. Na putu do utvrde velikoga imama nekoliko je starješina došlo u susret povorci pa je zaustave prikazujući joj da je to veliki vezir, da ne može biti bačen u zatvor i, ako bi ih neprijatelj sada napao, bili bi bez poglavara i bez pomoći. Podignut je šator u koji su uveli velikoga vezira. Obratio se pobunjenicima i rekao: »Drugovi! Što želite? Gdje su oni koji će radije umrijeti nego napustiti Bagdad?« Tada su svi zajedno poviknuli: »Odsječeni smo od dovoza i pomoći, nemoguće nam je ostati, pripremi se za polazak.« Veliki vezir odgovori: »Čekajte samo još nekoliko dana, naš poslanik Mustafa je kod šaha.« Janjičari, koji su u rovovima imali velike gubitke ili su ih boljele noge, bili su najuporniji. Rekli su: »Ako imate još i jednu sablju, zauzmite sami Bagdad ili ćemo zamoliti crvenoglave (Perzijance) da dopuste da nesmetano odete.« Budući da nije po-

moglo nikakvo nagovaranje, proglašeno je da se treći dan odla- **21. 6. 1627.**
zi. Preostala je još jedna jedina nada u uspjeh: silno velika mina što su je napunili s tri stotine vreća puščanoga praha i na kojoj se radilo dan i noć. Janjičari su već izišli iz rovova, a njihova su mjesta zauzeli segbani velikoga vezira kad je došlo do potpunoga neuspjeha mine. Zapalila se jedna vreća baruta, koja je zbog neopreza ostala ležati na ušću mine još prije nego je ta bila dobro učvršćena, pa je ogromna vatra zaplamtjela duž zidina umjesto ispod njih. Mina se rasprsnula prema vani umjesto prema unutra pa je pokopala sve radnike. To je bio signal za opći metež. Opljačkane su živežne namirnice koje su još postojale, teška prtljaga je bila spaljena, topovi su iz logora odvučeni u utvrdu velikoga imama kamo je otišla većina janjičara, a i sam veliki vezir. Neposredno prije nego je ta vijest o pobuni u logoru i o odlasku četa stigla do šaha Abasa, otpravio je ovaj turskoga poslanika Mustafu s jednim pismom upućenim velikom veziru. No, jedva što je ovaj otišao, pojahali su za njim šahovi ljudi i doveli ga natrag. Šah je zatražio da mu vrati pismo, poderao ga i rekao: »Ispod časti nam je da tvrđavu izručimo vojsci koja odlazi.« Čauš dođe k velikom veziru žaleći što nije počekao još nekoliko dana. »Da je do mene bilo«, reče Hafiz, »rado bih još i mjesecima pričekao, ali tko što može učiniti protiv uzbune i čarolija?« Sada su u velikom neredu išli od Bagdada u Mosul. Što zbog pomanjkanja tegleće marve nisu mogli ponijeti sa sobom, spalili su ili pobacali u Tigris. Velike topove su rastavili na dijelove, a najljepši, Sulejmanov, koji je stajao iza šatora velikoga vezira, bili su zakopani. Vremenom se to izdalo šahu, otkopalo, pa kao ratni plijen-trofej odveženo u Isfahan. Perzijanci ih nisu pri odlasku logora nimalo uznemirivali, i njima je ponestalo snage i hrabrosti pa su se miroljubivo pomiješali među Osmane na odlasku pomažući im otpremiti što su još mogli otpremiti, a drugo su im preuzeli u prijateljskom sporazumu. Veliki je vezir poveo sa sobom perzijskoga poslanika Tuhte-hana. Na drugom odmorištu stigli su šahovi poslanici i zatražili da im se vrati poslanik. Veliki vezir ga pošalje natrag po čaušu Mustafi sa svim zarobljenicima. Veliki vezir se nadao da će šaha na taj način spriječiti da ga progoni, ali se preračunao u perzijskoj velikodušnosti. Na trećoj noćnoj postaji kod Jarlija bili su im Perzijanci već za leđima. Veliki vezir je Murat-paši povjerio zalaznicu, ali ovaj nastavi s napredovanjem, a da se nije uopće obazirao na zapovijed. Veliki je vezir bio prisiljen na bitku do koje je došlo iza jednoga jarka. Veliki vezir postavi sedam preostalih topova protiv Perzijanaca koji su ga slijedili bez teškoga oružja, pa ih potjera natrag uz gubitak od nekoliko mrtvih i zarobljenih. Slijedeće večeri nakon bitke pozove veliki vezir Murat-pašu, koji jučer nije poslušao naredbu i koji je već i ranije zbog samovolje i tvrdokornoga ponašanja bio glavna poluga povlačenja. Sluge-sobari velikoga

vezira spopadnu ga, uguše i odsijeku mu glavu. Kod Kizilhana je vojska opljačkala neke splavi natovarene živežnim namirnicama. Pomanjkanje živeža i pomutnja dostigli su vrhunac. Oka dvopeka stajala je dvanaest pjastera, vjedro zobi se nije moglo dobiti ni za stotinu dukata. Preostale konje su ugušili i pojeli, a mnogi su se hranili žirom, mnogi su osam dana živjeli samo od vode. Pješice su prešli rijeku Altunsu (zlatnu vodu), a u Zabu je glad olakšana s nešto brašna, mesa i novca. Prispjeli novac podijelili su za plaću, pri čemu je momčad predstojnika mulazima spahija ovoga sasjekla na komade. Veliki vezir je Kara Bekir-agi, koji mu je došao iz Basre u pomoć, dao namjesništvo grada Mosula, a Čerkeza Hasana je ostavio s posadom. Kod Dijarbekra je raspustio vojsku, namjesništvo Damaska je dao Gurdži Mehmed-paši, a rumelijsko namjesništvo je dao Sulejman-paši. Izvještaj o prekinutoj devetmjesečnoj opsadi poslao je po evnuhu Ali-agi sultanu. Kad je sultan usmeno obaviješten o pretrpljenim mukama te opsade, poslao ga je s carskim pismom do Hafiz-paše, kojemu je naređeno da prezimi u Halebu. Poslao mu je počasnu odjeću. Poštovao je hrabrost velikoga vezira, što je devet mjeseci izdržao, usprkos tome što ishod nije bio sretan.

U Carigradu se slomio val vojne pobune, koja je dovela do prekida opsade Bagdada, no razmahao se u novoj pobuni spahija i janjičara. Potaknuti na pobunu kapudanpašom Redžebom, tražili su glavu kajmakama, Gürdži Mehmed-pašinu glavu, devedesetogodišnjeg evnuha, jer je promijenio novac i jer nije poslao pomoć u Bagdad. Kod džamije sultana Mehmeda okupili su se na ustanak. Svoje su želje poslali u Istavros, gdje je boravio veliki gospodar na azijskoj obali Bosfora. On i valida su se silno prepali, jer su osjećali da će se s Gürdži Mehmedom slomiti najčvršći stup njihove vlasti. Željeli su da mu bar život spase. Kapudanpaša Redžeb, sultanov zet, imenovan je kajmakamom i poslan do pobunjenika. Smjenjivanjem Gürdži Mehmeda i oduzimanjem njegove imovine trebalo je smiriti pobunjenike. Oni su tražili njegovu smrt hvaleći se smrću sultana Osmana. Valida i sultan su drhtali za vlastiti život. Devedesetogodišnji starac Gürdži Mehmed, koji je sedamdeset godina služio državu za osam sultana, bio je s ruba groba nasilno u njega gurnut. Položaj kapudanpaše dan je Hasan-agi, koji je prvo bio sedlar kizlarage Mustafe, onda nadzornik kuhinje, a zatim čaušbaša. Oženio se sultanijom Aišom, sultanovom sestrom. Ova je pobuna bila djelo samo nekih šest tisuća spahija i janjičara koje je sultan morao poslušati. Za malo dana su u Carigradu pristale dvije galije s janjičarima, koji su, oplakujući Gürdži Mehmedovu smrt, zatražili glavu segbanbaše Sari Mehmeda iz Mihalidža. Protusredstvo pobune bila je druga pobuna. Jedno carsko pismo odobravalo je njihovu želju da skinu segbanbašinu glavu s glavama druge šesnaestorice izazivača nemira. Noću su

uhapšeni, ugušeni i u more bačeni Sari Mehmed i dvojica kolovođa posljednje pobune, Lofdžali Omer i Džamdži-zade Ahmet, a Husein-aga je imenovan segbanbašom. S vojnom nedisciplinom išlo je ukorak i propadanje državnih imanja u zakupu koji su zloupotrebom davani mulazimima, kandidatima spahija i janjičara. Hafiz-paša je mulazimima, tj. kandidatima za lena, davao položaje nadzornika, upravitelja, utjerivača novca i zakupnika, a nije se držao staroga načela da te položaje da svake treće godine (da se urod jednoga prenosi na drugoga i da se uz dovođenje jamca dā pravo za isplatu zakupnine) tako da nije bio poznat čisti godišnji prinos, a prihodi su potpuno propadali. Događalo se da je više džamija ostalo zatvoreno, a njihovim novcem od zaklada upravljali su janjičari i spahije. Sultan, koji se o toj sablazni osobno osvjedočio jašući jednom kroz grad, sazvao je vezire kojima je to oštro prigovorio, a naročito je napao kajmakama što trpi takav nered. Izdana je stroga zapovijed kojom se velikom veziru Hafizu zabranjuje da dalje imenuje mulazime i da zaštićene položaje da janjičarima. Trebalo je poslati popise preostalih janjičara, a upražena mjesta spahija nisu smjela kao dosad biti dana nezaslužnim osobama. Ovaj je ferman zasad ostao nezapažen zbog nemirnih ratnih tokova i tek je kasnije počeo djelovati. Muftija, koji je zato dao svoju punu suglasnost, odbio je izdati fetvu da se smakne zatvoreni sultan Mustafa koji je još uvijek bio podrška janjičara koji su ga mogli i po treći puta staviti na prijestol. Muftija je to odbio, obrazloživši kao nedopušteno da se ubije budala, pa je zbog toga pao u sultanovu nemilost.

Pobuna janjičara bila je u Carigradu vatreni signal kojemu je odgovarao drugi u taboru velikoga vezira u Halebu. Janjičari su htjeli svoga tajnika Malkoč-efendiju raznijeti na komade, no on im je pobjegao i sretno se spasio u Carigrad. Kara Mezak, pobunjeni čauš, koji je prigodom dolaska sultana Mustafe na prijestol izdao dokumente za šesnaest državnih službi jer nije bilo državnoga sekretara, ovoga je puta postao žrtvom janjičara i svoje sudbine. Razbili su mu glavu, a tijelo su mu bacili na smetište. Ova dvostruka pobuna, u Carigradu i Halebu, te Abazini novi pokreti u Erzurumu doveli su do smjenjivanja velikoga vezira. Na velikom vijeću, u prisutnosti muftije i učenih zakonodavaca, predan je državni pečat prijašnjem velikom veziru Halil-paši, u nadi da će taj biti u stanju smiriti svoga klijenta Abazu. Položaj janjičarskog age dan je, suprotno svim dosadašnjim običajima, čaušbaši Aliji, a položaj defterdara dan je Bekir-paši. Smijenjeni veliki vezir Hafiz i smijenjeni janjičarski aga Husrev premješteni su kao veziri na Portu. Prvi, Hafiz, oženio se za desetogodišnju princezu. Te su godine u Carigradu brat Behadir Imam Kulihana, koji je kao han vladao Buharom i bio gospodar Uzbeka, i Alija Mehmed-han po-

1. 12. 1626.

ljubili sultanu ruku. Prije osam godina je dospio u perzijsko zarobljeništvo, pa je za vrijeme bagdadske opsade uhvatio priliku pobjeći. Zadržavši se više od godinu dana u Carigradu, pošao je na hadžiluk u Meku sa sultanovim pismom, upućenim uzbečkome hanu Behadir Imam Kuliju i s pismom upućenim velikom Mogulu, indijskom šahu Selimu. Pojavio se i vrhovni nadzornik štala tatarskoga hana, Zulfikar-aga, s poslanstvom i molbom da se popravi Sokolovac (Tuhangedžidi) kod Očakova, protiv kozačkih upadanja, a on sam bi na drugoj strani prijevoza sagradio utvrdu. Sokolovac je podignut još za vrijeme sultana Sulejmana. Zbog toga je bosanski namjesnik Mehmed-paša imenovan namjesnikom Očakova, a beglerbegu iz Kafe naređeno je da sa svoga područja pošalje deset tisuća radnika s lopatama koji će kopati rovove na mjestima koja će biti isušena, a nalaze se na krimskoj strani gdje voda okružuje Očakov; trebalo je urediti i slabi tok rijeke. Očakov je turski Uzu i to je isto ime za Dnjepar (kod Bizantinaca Zapadni Oksus, čiji današnji liman tvori njegov ozolimni dio. Kako je rijeka nazvana po Uzima, Očakov je imao poresku upravu koja je bila podređena defterdaru na Dunavu, a sada je dobio vlastitoga defterdara. Obojici hanova je poslana počasna odjeća s počasnim sabljama, Mehmed-hanu i Šahin-Giraju. Tatarski se poslovi nisu mogli obaviti bez poljskih, oboje je bilo u uskoj vezi. Premda je posljednji poljski poslanik prošle godine dobro primljen, ove je godine fermanom naređeno tatarskome hanu da upadne u Podolje. Kada su se Tatari htjeli povući, snađe ih oluja. Pri prijelazu preko Dnjestra napadnu ih Poljaci i pobiju ih preko četrdeset tisuća. Nakon ovoga poraza poslao je kajmakam Gürdži Mehmed jednoga čauša u Poljsku da poriče izdane naredbe i da zatraži da im se pošalje poslanik. Odmah nakon toga se na Porti pojave poljski nuncij i tatarski poslanik, a ovaj dođe s dvije galije čiji su teret bili čerkeski dječaci i djevojčice, da bi prekinuli međusobne upade Tatara i Kozaka. Nedavno je opet šezdeset Kozaka opustošilo kraj oko Očakova. Dvadeset i pet ih je preuzelo tursko brodovlje, a drugi su ugrožavali Crno more. Oba su se hana, Mehmed i Šahin-Giraj, putem svoga poslanika, protivili uključivanju u politički mir, osim ako im se svake godine položi za otkupninu četrdeset tisuća talira. Nuncij je doduše nakon toga prosvjedovao, jer Poljska nikada neće priznati takav danak, barem to neće učiniti pismeno. Ipak je došlo do poravnanja samo uz taj uvjet i jedna kopija ugovora o tom poslana je hanu. Za veću sigurnost dovršena je još utvrda iznad Büjükderea na obali Crnoga mora da se odbiju Kozaci od Bosfora.

4. 12. 1626. Već treći dan pošto je imenovan za velikoga vezira, Halil pođe usprkos oštroj zimi iz Carigrada u Üsküdar. Bila je tako žestoka mećava i bilo je toliko hladno da su se na bradama ljudi stvarale sige, a više ljudi se čak smrznulo. Ova za Cari-

grad neobično oštra zima bila je predznak za oštru nepoštednu borbu s Abazom. Halil, poštovalac velikoga šejha Mahmuta iz Üsküdara, kojemu je ranije podnio izvještaj o svojim pobjedama, u čiju se ćeliju sklonio kad je prvi puta bio smijenjen s položaja velikoga vezira, sada ga je posjetio. Šejh je samo rekao: »Dakle, Ti si još jedanput postao vrhovni vojskovođa?« i više nije rekao ni riječi. Halil izađe ojađen zbog toga. Njegovi su pratioci lakonske šejhove riječi protumačili kao nešto što sluti na zlo. U Konji donese Halilu vrhovni sobar državni pečat koji je oduzeo smijenjenom velikom veziru u Halebu. U Adani je namjesnik Kučuk Husein-paša smaknut samo zbog sumnje da se sporazumio s Abazom. Njegovo je mjesto predano Bostan-paši. Nakon četrnaest dana veliki vezir uđe svečano u Haleb gdje je nad agom silahdara, Dugim Mustafom, izrekao smrtnu osudu, također samo zbog sumnje. Istom nakon tri mjeseca postavljen je šator velikoga vezira pred grad da pođe dalje. Položaj umrloga janjičarskog age dobio je Halil, poznat pod imenom »Kazik Timur«, tj. »željezo za stup«, koji je unaprijeđen od nadzornika spahija za agu, što se protivilo svim kanunima; i to unapređenje od age nad spahijama za janjičarskog agu bilo je protuzakonito, jer do vremena kad je sultan Osman skinut s prijestola, na položaj janjičarskog generala bili su unapređivani većinom samo stjegonoše svete zastave, sobari, većinom vrhovni konjušar. Velikom veziru stigle su čete, koje mu je doveo nekadašnji anadolski beglerbeg, sada unaprijeđen za vezira, tj. pašu od tri tuga, Dišleng Husein-paša. Polovinom srpnja (jula) vojska pođe iz Haleba, sedmi dan prijeđe Eufrat, a dvadeset i sedmoga dana nađe se pred Dijarbekrom na »Brežuljku gazela«. Stigla je vijest da su Perzijanci ugrozili Ahisku pa su onamo poslani namjesnici Dijarbekra, Haleba, Maraša i Rumelije sa svojim četama, a odaslan je i janjičarski aga iz Dijarbekra, Čalik-aga, svega četiri do pet tisuća ljudi pod vrhovnim zapovjedništvom Dišleng Husein-paše. Bostan-paša primi naređenje da pozove Abaza-pašu na suradnju. Abaza s počastima primi pašu kojeg su mu poslali, pa odgovori na pismo velikoga vezira: »Ja sam padišahov ponizni sluga, zemlja je vaša, ali vi znate da se levendi boje janjičara, smirite ih dolazeći sa Muš-strane, dok ćemo mi s ove strane poći s pašama kao serasker u Ahisku.« Veliki vezir mu je uzvratio pišući mu: »Vojnici Te ovdje neće za seraskera, pođi dakle dalje kao što Ti je naređeno i vrši službu da Ti padišah oprosti. »Abaza koji je uhvatio neka Halilova pisma, koja su očigledno ukazivala da ga treba uništiti, bio je oprezan pa je uz izliku da se sprema protiv Ahiske logorovao kod Ilidže (tople kupelji), u blizini Erzuruma. Poslao je pašama erzurumskoga suca. Dišleng-paša, hrabar ali prijek i nepromišljen ratnik, dočeka suca oštrim riječima: »Kakav momčina ti je taj Abaza, ja sam lahko uništio Džennetoğlua koji je rekao da na-

24. 3. 1627.

4. 7.

14. 7.

7. 8.

17. 8.

vodno potječe od vladarske krvi. S Abazom mi sigurno ne bi bilo teže kad bi mi se usprotivio.« Abaza pokaza glatku stranu potpune pokornosti. Erzurumska gradska vrata i tržnica bili su slobodni za janjičare koji su logorovali pred »Veslačkim vratima« pod zapovjedništvom poglavara vojnih vježbi. Dišleng-pašin logor nije bio daleko od Ilidže. Abazi je bilo poznato da se u tom pothvatu protiv Ahiske zapravo radi o njegovoj glavi i da čekaju samo zgodan trenutak da izvedu pothvat. To je saznao dijelom iz uhvaćenih pisama, a dijelom od mnogih svojih uhoda koji su ga o tom obavijestili. Da to predusretne, napao je jedne noći logor janjičara koji nisu slutili ništa zla, ubio ih je ili ih je zarobio i odmah pošao na put prema Ilidži. Dišleng je dan prije odlučio da slijedeće jutro pođe u Erzurum. U noći stigne neki Kurd s crnim turbanom i zatraži da smjesta govori sa seraskerom. Dišlengovi ljudi ga odbiju, i puste čekati do svanuća. Tada tobožnji Kurd baci na zemlju svoj turban i poviče: »Ja sam janjičar koji je izbjegao Abazino krvoproliće«. Odmah su ga odveli seraskeru i ovaj naredi pokret. U praskozorju su bili na ulazu gorskoga prijevoja između Ilidže i Erzuruma. Dišleng-paša reče: »Ovdje ćemo se zaustaviti«. Zor-paša, namjesnik Maraša, rekao mu je da bi bilo daleko oprezniје da logoruju s one strane prijevoja, jer Abaza sigurno ne miruje. Dišleng mu odgovori: »Moj sin je slab i bolestan, moramo se ovdje zaustaviti.« »Preporučimo se Bogu«, reče Zor-paša i odjaha sa svojima. Čitave noći je padala kiša. Husein Dišleng je skinuo odjeću pa je zajedno sa šatorima rasprostro da se suši. Kad je potpuno zadanilo, zatalasa se Abazina skupina oklopljenih konjanika poput bujice i izađe iz prolaza te napadne bezbrižne ljude. Dišleng se u donjoj odjeći od zelene svile vine na konja požurujući ga jer je bio spretan konjanik. Abazin rizničar se baci na njega i zabode mu koplje u vrat. Dišlengovi sinovi i Husrev ubijeni su zajedno s više paša. Čalik Mehmed, janjičarski aga iz Dijarbekra, padne s konja, ali ga opet podignu na nj i on uspije pobjeći. Trabzonski beglerbeg i Bostan-paša su bili zarobljeni; što se bijegom moglo spasti, bježalo je cestom prema Husnkejfu. Poraz je bio opći. Kada je Abaza našao seraskera, gdje u zelenoj svilenoj odjeći pliva u svojoj krvi, siđe s konja, stavi njegovu glavu u krilo, a nije bio još mrtav i reče mu blage riječi: »Paša, moj brate, otvori svoje oči!« On se nije pomaknuo. »Paša, moj brate! Tvoj sin još živi«. Tada Dišleng otvori oči, glasno uzdahne i odmah ih ponovo zatvori. Stavili su ga na konja da ga dovedu u Erzurum ali je na putu mro. Njegov leš je bačen. U Erzurumu je izvršen pokolj janjičara, njihovi vođe su raščetvorene, a njihovi otrgnuti udovi obješeni na nazubljene gradske bedeme. Beglerbeg Husrev-paša i ostale zarobljene paše i begovi ugušeni su i jedini je Bostan-paša ostao živ. Janjičare su potražili u svim skrovištima i preoblakama, pa ih zatim nemilosrdno pobili. Da

ih prepoznaju, razodjeli su ih sve do donjega rublja. Janjičari su nosili obično hlače, ali takve da su im koljena bila izrezana da ih pri pokleku i pucanju ne zatežu. Dakle, čim se vidjelo koljeno, odletjela bi glava. Tako su smaknuti mnogi nedužni kao janjičari samo zato što su nosili takve hlače. Jedan pravi janjičar, kojemu je aga koji ga je trebao ubiti iz samilosti poklonio život, donio je vijest o tom jadnom porazu paša u Carigrad.

Veliki je vezir morao zbog toga poraza i zbog toga što su **12. 9. 1627.**
Perzijanci uskoro zatim osvojili Ahisku slušati mnoge rugalice, a kažu da ih je na to Abaza potajno podbadao. Te su rugalice podsjetile i na poraz koji je prije toga kod Erdebila pretrpio od Perzijanaca. On je pošao prema Ilidži, a onda je logorovao na erzurumskoj visoravni. Premda je Abaza nekada bio Halilov nosač oružja, nije mu otvorio gradska vrata, već je upravio topove na tvrđavu i na njegove šatore. Halil nije imao oružja za opsadu, pa je morao čak iz Tortuma dobaviti nekoliko topova teškoga kalibra. Magrav-hanov dolazak (koji je bio gruzijski knez) ulio je vojsci hrabrost. Ponio je sa sobom veliki top za opsjedanje, dva druga stigla su iz Oltija. Prodiranje posade iz tvrđave dovelo je do borbi s izmjeničnom srećom. Opsjedanje je bez uspjeha trajalo već sedamdeset dana kad krajem studenoga (novembra) zapadne dubok snijeg. Vojska se u naj- **25. 11.**
dubljem snijegu na bespućima uputila prema Tokatu, kuda je **20. 12.**
stigla s velikim gubitkom prtljage i ljudi nakon dvadeset petodnevnog hoda. Osmanska vojska nikada nije toliko prepatila zbog oštre zime kao ove godine. U opasnoj planinskoj oblasti Evbaš Jolu smrznuo se veliki broj ljudi. Mnogima su se smrznule ruke i noge. Kad su stigli u Tokat, odrezano je više nego tisuću ljudskih ruku ili nogu. Morali su se boriti ne samo protiv dubokog snijega nego i s opasnošću gorskih cesta bez traga koje su vodile duž ponora i pada lavina. Hodanjem vojske uzdrmale su se mase planinskoga snijega, a kad su se jednom pokrenule, zasipale bi čitave skupine ljudi kojima onda nije bilo spasa. U Tokatu se pojavi Pir Solak, zapovjednik Erzindžana, i Ataullah iz Bajburda, koji su dosad podržavali Abazu, pa su došli moliti za oproštaj i službu. Milostivo su primljeni, a dobili su mjesta glavara u konjici. Taj primjer dobro je djelovao tako da je mnogo Abazinih pristaša pokajnički došlo u logor. U Carigradu su uhvatili dvojicu Abazinih uhoda i, pošto su im kroz pleća provukli zapaljene fenjere, bila je jednom odsječena glava, a drugoga su pribili na klin. Sultan Murat je bio oneraspoložen zbog Halilova neuspjeha u ratu pro- **6. 4. 1628.**
tiv Abaze, što je dovelo do smjenjivanja velikoga vezira, koji je pozvan u Carigrad za četvrtoga vezira. Nakon svoga dolaska uskoro je umro u visokoj starosti, a pokopan je u Üsküdaru. Bio je jedan od najumjerenijih velikih vezira Osmanskog car-

stva. Ne samo osmanski historičari, nego i izvještaji evropskih poslanika jednoglasno ga hvale zbog umjerenosti i pravdoljubivosti...

Nasljednik Armenca Halila bio je Bosanac Husrev, nekadašnji silahdar, onda janjičarski aga i vezir, a sada je ispred Redžep-paše, starijega vezira, unaprijeđen na najviši položaj u državi, za vojskovođu vojske protiv Abaze, pošto je nekoliko dana bio imenovan kao namjesnik Dijarbekra. Primio je car-
1. 6. 1628. ski pečat na vojnom pohodu, u Izmitu. Početkom lipnja (juna) stigao je u Tokat gdje je oštrinu svojih upravnih načela izražavao mačem. Utjerivaču poreza iz Hamida, Emiru defterdaru, nišandžiji logora, Tokatliju, te begu iz Manise, Sultan-zade Hadža-paši, odsječene su glave. Husrev-paša je sjedio pred svojim šatorom na stolici gledajući smaknuća, kao što je to nekada činio strašni kopač bunara, stari Murat-paša. Za smaknuće Hadža-paše, sina jedne sultanije, nije odmah došao krvnik. Kada je obavio svoju službu, zatraži Husrev policu za noge i štap, pa je dao krvniku udariti pet stotina udaraca po tabanima što nije odmah bio pri ruci. Gruzijac Magrav-han, pobjednik nad Karčhajem, kao musliman je počašćen mjestom sobara. Pobunjene spahije smirili su imenovavši ih novim mulazimima, tj. kandidatima za položaj ubirača poreza, uprave i pisare. Mehmed-efendija iz znamenite obitelji Malkoč po treći je puta imenovan za janjičarskog tajnika. Kad je na oproštaju došao u logor da sultanu poljubi ruku, reče mu sultan: »Čuj, Malkoč-efendijo! Ima već neko vrijeme što su nestali popisi janjičara i što su u neredu, nastoj da ukloniš mrtve i da nikoga ne upišeš bez moje zapovijedi, inače ću Ti odsjeći glavu.« Malkoč je bio marljiv i vjeran sluga pa je velikom veziru u Tokat poslao milijun akči i tamo je pregledao spiskove janjičara. Za Samsun je ukrcano dvanaest topova srednje veličine, a odande je svaki otpremljen s tri pari bivola preko Tokata i Sivasa prema Erzurumu. Beglerbezi iz Rumelije, Anadolije, Maraša, Sivasa i Karamana otišli su već naprijed prema Erzindžanu. Veliki
22. 6. 1628. vezir je ubrzao svoj odlazak iz Tokata bojeći se da bi Erzurum mogao pasti Perzijancima u ruke, kao Bagdad. U Sivasu je vojsci podijeljena hrana, a nemirnome poglavici Turkmenaca Kučur-begu odsječena je glava. Žrtvena svečanost je proslavljena
11. 8. u Kočhisaru. Na akšehirsku ravnicu je stiglo oružje od paše Haleba, Nugaj-paše i tisuću centi puščanoga praha iz Egipta.
27. 8. Nakon šesnaest dana stigla je vijest od Jusuf-paše, kojeg je Abaza u Hasankaleu oštro opsjedao, da Abaza očekuje dolazak velikoga vezira tek za dvadeset dana i da bi mu pri ubrzanom vojnom pohodu mogli odsjeći put prema Erzurumu. Kad je Husrev-paša primio tu vijest, dao se s letećim odredom na put, a generalu topništva je izdao zapovijed da topovi moraju biti tri dana nakon dolaska velikoga vezira pred Erzurumom, inače će topnički general to platiti svojom glavom. Sam je sa svo-

jom konjicom pohitao preko Čamurlua i Mama Hatuna u Erzurum prevalivši četverodnevni put za dva dana. Abaza, iznenađen neočekivanom viješću o tako brzom dolasku, nije imao vremena ubaciti se u tvrđavu; žito je još neovršeno ležalo u hambarima, a tvrđava nije bila opskrbljena potrebnom zalihom. Šejh Kajserije, Abazin savjetodavac, ovaj puta mu je predskazao da se tvrđava neće moći oduprijeti. Pošto je stiglo teško oružje, **5. 9. 1628.** smjestio se Husrev s logorom na uzvišici pred gradom koja se zove Devebojnu (devin vrat). Veliki vezir i rumelijski beglerbeg postavili su sa strane ispred predgrađa sedam topova, Ahmet-paša je s one strane grada koji se zove Künbed, tj. svod, otvorio odvodni jarak, a Marhav Mehmed-beg ih je otvorio sa strane »Gruzijskih gradskih vratiju«. No, istovremeno je veliki vezir započeo s Abazom pregovore putem jednog Abazinog zemljaka o miroljubivoj predaji uz obećanje potpunog pomilovanja. Već se četrnaesti dan nakon opsade pojavio pred velikim **18. 9.** vezirom šejh Kajserije, sa drugom šestoricom šejhova, s mrtvačkim pokrovima oko vrata, moleći milost. Oni su izjavili da je Abaza spreman otići ako Muslihudin-aga, jedan od najuglednijih aga i najpovjerljivijih ličnosti velikoga vezira, dođe k njemu i ode s njim. Veliki vezir prista na taj zahtjev. Abaza pođe k velikom veziru u logor, gdje je dobrostivo primljen i odjeven počasnom odjećom. Šest stotina ljudi njegove pratnje upisano je u džebedžije. Abaza pođe sa svim svojim blagom logorovati uz velikoga vezira. Ovaj preuzme tvrđavu, a zapovjedništvo u njoj i namjesništvo povjeri Tajar Mehmed-paši. U svom izvještaju Porti ponudio je janjičarskog agu Halila za namjesnika u Egiptu. Niti jedan od ova dva prijedloga nije odobrio sultan, pa je Egipat dan Mehmed-paši, jednom štićeniku kizlarage Mustafe, a Halil je umjesto Abaze imenovan za erzurumskog namjesnika; Mehmed-aga, Baki-pašin ćehaja, posta janjičarski general. Stigla je vijest da je Perzijanac Šemsi-han krenuo prema Karsu gdje je opustošio kraj kad je, približivši se Erzurumu, vidio da je prekasno stigao, ali ga je onda potukao Köse Sefer-paša, namjesnik Karsa, te zarobio. Köse Sefer-paša je za nagradu dobio sandžak Erdehan i druge koje je zamolio da mu se dadu. U Karsu je za namjesnika postavljen Ibrahim-paša. Jusuf-paša, hrabri branitelj Hasankalea protiv Abaze, milostivo je odlikovan, a za zaštitu Ahiske i granice odaslan je jedan beglerbeg. Polovinom listopada podigne se Husrev s Abazom i sa **14. 10.** zarobljenim Šemsi-hanom i s čitavom vojskom u Carigrad; vojska se već tri godine nije vraćala u Carigrad, nego je zimovala u Aziji. Početkom prosinca uđe on u trijumfu u Carigrad. Pre- **9. 12.** ma Abazi i šejhu, njegovu savjetniku, čitavim se putem prijateljski ponio i Husrev je dao nevjerojatan primjer vjerno održane riječi, premda je dana jednom nevjernom, što je inače bio nečuveni primjer za jednoga velikog vezira.

Husrevov ulazak nije bio kao onaj Özdemirov i drugih velikih vezira, pobjednika na Istoku, i nije se odlikovao bogatstvom darova, ali je prisutnost pobijeđenoga bio najljepši trofej, jer je njegova osoba predstavljala mnogogodišnji užas za janjičare. Pomilovan je kao osvetnik Osmanove krvi. Kada je veliki vezir kod vrtnih vratiju ujahao u seraj, sjaši Abaza pa krene pješice pred njim. Husrev je, došavši sa carskog primanja, donio natrag potvrđeno pomilovanje za Abazu uz sjajne carske darove, jednu dijamantima bogato optočenu sablju i dvije velike perjanice s dijamantima koje su visile jedna s desne, a druga s lijeve strane turbana koji je bio u obliku valjka. Nakon nekoliko dana primio je Abaza bosansko namjesništvo, kao što su prije toga azijski pobunjenici dobili temišvarsko, tako da je nemir na perzijskoj granici bez štete utrnuo na mađarskoj. Koliko je ta mjera bila mudra i kako se Porta s te strane trebala malo bojati opasnosti zbog Abazinog povezivanja s neprijateljima, dokazuje neznanje što ga je pokazao kad je, pri posjetu carskoga poslanika baruna Kuefstein, koji ga je posjetio kao budućega pograničnog susjeda, postavljao pitanja. Pitao ga je da li su Češka i Beč nekoliko pograničnih utvrda ili nešto drugo. To je bilo geografsko znanje bosanskoga namjesnika. Kajserijski šejh, Abazin savjetodavac, otposlan je već u Sivas, svoj rodni grad, s dnevnom mirovinom od stotinu
13. 12. i pedeset akči. Četvrti dan nakon ulaska sredio je Husrev na
1628. divanu red među vezirima koji nikada dosad nisu u tako velikom broju sjedili na divanu. Za Sulejmana Zakonodavca bilo ih je tek četiri, onda pet i šest, za njegovih nasljednika sedam do osam, a sada ih je devet sjedilo na klupama za vezire pod kubetom divana i dvojica kao nišandžija i defterdar na mjestima koja su bila određena za te službe. Pojavio se carski dokument, koji je bio u suprotnosti s jednim ranijim i koji je položaje mulazima opet dodjeljivao spahijama, a izuzimao od broja ovih nadarbina samo carske vakufe (vjerske zaklade i imanja). Husrev je na svom položaju imao neograničenu vlast i upotrijebio je u punom smislu te riječi, ne trpeći nikakvoga suprotstavljanja, pa je i najmanji pokušaj gušio u krvi. Njegova se riječ slušala kao carsko pismo, kao odluka sudbine. Više je njegovih naredbi o zakupu i porezu postalo stalnim kanunom, a izdani su na zahtjev muftije Jahje. To više počasti zaslužuje pravdoljubivost i hrabrost staroga Malkoča, janjičarskog tajnika, koji se, vjerno poslušavši sultanovu usmeno danu naredbu, uporno suprotstavljao na vlastitu ruku skovanim promjenama velikoga vezira glede pregleda janjičarskih popisa: »Napiši momče«, napadne ga veliki vezir, »onako kako Ti ja naređujem, zar ja nisam padišahov moćnik i veliki vezir?« Malkoč ustane, poljubi velikome veziru odjeću i reče: »Milostivi gospodine, glavom odgovaram za ono što mi ruka napiše, razriješite me dužnosti koje ću se rado odreći«. Beskorisna usta i lijene

ruke trebalo je po sultanovoj naredbi brisati s popisa, a kad su ovi čuli o tom da im se stari sekretar suprotstavlja, htjeli su mu slomiti šator i dovikivali mu: »Silniče, da se svidiš sultanu, hoćeš nam oduzeti kruh i ukrasti nam našu plaću.« Veliki vezir je na to podnio sultanu izvještaj: »Ovoga tajnika janjičari neće,« pa na njegovo mjesto predloži Osman-efendiju, stvorenje koje je više pažnje posvetilo njegovoj nego sultanovoj riječi. Bajram, posljednji egipatski namjesnik, i Mustafa iz Preveze, posljednji defterdarov kajmakam, zatvoreni su u »Sedam kula«. Pošto su se kao pijavice napili krvi zemalja u kojima su bili, opet su oslobođeni. Petkom je Abaza običavao nakon molitve sa svojom pratnjom igrati džirid na trkalištu, a sultan je s užitkom promatrao iz Ibrahimove palače (u kojoj je sada stanovao njegov zet Redžeb-paša) vješte vježbe oružjem viteškoga osvetnika Osmanove krvi. Nefî, pisac satira, čije u žuč i blato umočeno pero nije poštedilo nikoga od velikih vezira, samo je s Husrevom napravio iznimku, pa je njegov povratak u Carigrad opjevao u jednoj znamenitoj odi.

[Porta se morala pozabaviti i smirivanjem Jemena i Krima. UJemenu je imam Sejida otvoreno uzeo halifsku titulu Emir-ul-muminin, tj. »vladar pravovjernih«, i opsjeo namjesnika Hajdar-pašu u Sani. Pošto je Gurdži Ahmet-paša, namjesnik Etiopije, bio otrovan, to se najhrabriji egipatski beg, Kansu-beg, postavi za namjesnika Jemena; u Carigradu se skupilo 10.000 vojnika sastavljenih od raznog ološa i uputilo u ovu daleku provinciju. Emir Kansu dođe, zadrži se neko vrijeme, ponovo zatim preda Sanu imamu i vrati se. Kad je bio u Džidi, pošalje mu šerif Meke darove, a on ga izdajnički objesi i na njegovo mjesto postavi najprije šerifa Mesuda, a onda Sejida.

Na Krimu je ponovo došlo do promjene hana. Mehmed-Giraj, koji je protiv Portine volje morao biti postavljen, sada je smijenjen, a postavljen je Džanibek; da zavlada, morali su mu pomoći flota pod kapudanpašom Hasanom i s kopnenom vojskom veziri Husein iz Banjaluke i Kenan-paša. Kantemir Mirza, koji je, po smjenjivanju u Silistri, postao beg Kumuldžine, a sada išao sa pašama, uputi se Nugajima, da bi ponovno podigao svoju palu obitelj. Smijenjeni han pobjegne Kozacima, te dođe sa 40.000 ratnika, dijelom Kozaka, a dijelom Tatara; dođe do žestokog i krvavog boja sa Džanibek-Girajem, njegovim bratom Devlet-Girajem i Kantemirom, koji su se borili bijesnom srčanošću; padne Mehmed-Giraj, Šahin-Giraj pobjegne, glava kozačkog hetmana bude istaknuta na vrhu Kafe i Krim umiren. **3. 1. 1628.**

Događaji na Krimu i bijeg Šahin-Giraja ka Poljskoj bili su uzrokom poljskog i ruskog poslanstva. Prvo se staralo da se osigura od tatarskog upada, a drugo je cijelu zimu i prolje-

će proboravilo u Carigradu. Francuski poslanik je nastojao uvesti jezuite u Carigrad i potpomoći jednog grčkog propagandistu, kojeg je poslao kardinal Bandini. Pet jezuita koji su se, potpomognuti od francuskog poslanika, usprkos tome što su protiv njih radili venecijanski i engleski poslanici, htjeli potpuno ugnijezditi u Carigradu, koštali su grčku crkvu 12.000 talira, i snovali su pobunu protiv grčke štampe koja se digla na jezuitski poticaj u kući kalogere Metakse, te su sve knjige bile uzapćene. Zalaganjem engleskog i venecijanskog poslanika, Metaksa je ponovno pušten, uzapćene knjige su vraćene, ali su za to jezuiti bili uklonjeni i ukrcani na brod. Kada je francuski poslanik, vatreni zaštitnik jezuita, zaprijetio da će i sam otputovati, rekli su mu kajmakam i veziri da sultan poštuje kralja Francuske kao dobrog i starog prijatelja i da se ne može vjerovati da prijateljstvo ovisi o štićenju izdajnika, suprotno svim pravilima dobrog vladanja. Glavna namjera jezuita bila je da se učvrste na otocima Arhipelaga i pri crkvi Svetog groba u Jeruzalemu. Na Naksosu su im primati bili skloni, ali su ih na Hiosu zatvorili. Kada je nešto kasnije došao austrijski poslanik u Carigrad, tražili su oni, pozivajući se sasvim proizvoljno na Bečki mir, da im isposluje pristup i prijem u Osmansko carstvo. Oni su bili zadržani kao španjolske uhode. Nijedna sila nije tako često započinjala pregovore o kapitulaciji sa Portom, tako često prekidala, na tajnim putevima vodila i, usprkos svim nastojanjima jezuita, žena i židova, teškoće koje su postavljali ministri neprijateljskih evropskih sila, manje sretno prevladavala, do Španjolska. A sada su se ujedinili svi poslanici da osujete pregovore o španjolskom miru, što ih je vodio zastupnik napuljskog potkralja, a podržavao austrijski poslanik. Pregovori nisu uspjeli, a onda su zastupnik napuljskog potkralja i sam potkralj napisali pismo poljskom hetmanu potičući Kozake na uznemiravanje turske granice.

Sada sultan Murat IV nije više bio dijete od dvanaest godina, nego mladić od sedamnaest. Narastao velikim, mesnata, maslinasta lica, crnih očiju i stroga izgleda, točan u svojim postupcima i radoznao tako da je sudjelovao u svemu što mu je bilo novo i neobično, da je htio biti točno obaviješten o svemu što se događalo. On se bavio sprečavanjem zloraba u dodjeli lena i, premda je zasluga propisivanja u vezi lena, a bila su sada opala, vjerojatno pripadala velikom veziru Husrevu ili defterdaru, ipak su nosila ime kanuna Murata IV. On je započeo osjećati svoju snagu i zamaralo ga je tutorstvo majke, sultanije Kösem, koja je preko kizlarage Mustafe vladala u ime sultana i imenovala velike vezire. On se ljutio zbog velike zaštite što ju je ona pružala svojoj ili kizlaraginoj tvorevini, novom kapudanpaši i zetu Hasanu. Da bi pokazao svoju zlovolju, a zeta i majku zaplašio, oduzeo je sestru kapudanpaši. Bijaše to malo vremena pred pogubljenje zeta Kara Mustafe, koji je zbog

tlačenja u Aziji bio posječen; harem jedne sultanije nije se smio oskrvnaviti utočištem jednog na smrt osuđenog prijestupnika; no ovog puta se, ipak, ostalo samo na sijevanju sultanove zlovolje. Da bi ga ublažila i umirila, pošalje mu carica-majka 10.000 dukata na jednu svečanost što ju je priredila za sina, osim dara u konjima ukrašenim dragim kamenjem. Opasna bolest ugrozila je snažnu mladost sultana. Iste godine umrla su dva poznavaoca zakona. Jedan je bio veliki šejh Mehmed iz Üsküdara, najviši stručnjak za život u razmišljanju, koji se povukao iz svijeta u svoju sobicu i tamo se predao pobožnosti. A drugi je bio Uveiz ili Vejzi, sin suca iz Alašehira, koji je bio dogurao do kazaskera i proslavio se ne samo ukrasnim izrazom svojih pisama i svojih poslaničkih legendi, nego prvenstveno i jednom političkom satirom i tzv. Knjigom snova, koja, pod izlikom razgovaranja sa velikim ljudima ranijeg doba, sadrži razmatranja o uzrocima propasti Carstva i učenje o mudrosti vladanja. Satira, oštra i neotesana, opisuje tadašnje propadanje svih običaja i reda zbog potkupljivosti i tlačenja, nasilja i pobune. Bijaše to tmurno vrijeme mladosti 17. stoljeća, u kojem je pobuna drmala većinu evropskih prijestola, fanatizam oštrio noževe ubojica kraljeva, kuga gutala stotine tisuća ne samo u Carigradu, nego i u Engleskoj i Francuskoj, vojske Unije i Lige bušile srce Njemačke, Francuska i Turska istodobno opsjedale svoje zapadne i istočne granične tvrđave (La Rochelle i Bagdad), a iz crnih oblačina rata i bune, što su se gomilali nad Evropom i Azijom, krvavo osvijetljeni ubojstvom sultana (Osmana), što su ga izvršili pobunjenički vojnici, još krvavije je izbijala zvijezda njegova osvetnika, Murata IV.

GLAVA ČETRDESETSEDMA

Od pohoda Husrev-paše na Istok do Abazina pogubljenja

Veliki vezir Husrev-paša se početkom proljeća naoruža pro- **2. 5. 1629.**
tiv Hamadana. Šatori su podignuti kod Üsküdara. Redžep-paša je preuzeo mjesto kajmakama u Carigradu, a kapudanpaša je s mornaricom isplovio na Bijelo more. Pri isplaćivanju plaća pobunile su se spahije zahtijevajući dobar novac za loš, pjastere za akče. Kolovođama ustanka, Mehmed Daglar Deliji (tj. planinska luda) i Muteselim Mehmedu odsječene su glave. Husrev je tražio popise na pregled, pa je vlastitom rukom izbri-

sao imena pobunjenika; on se poigravao mišlju da janjičarima za volju uništi spahije, ali bliski rat ga je prisilio urediti stvari i spahije izmiriti s janjičarima i sa sobom, upisujući ponovo one izbrisane, za što su mu poljubili ruku. Samo je najveća nužda mogla Husreva prisiliti na takvu blagost, inače je udovoljavao svojoj sklonosti da pogubi. Postojan i hrabar, ali ujedno divlji i nasilan, uskih vidika i škrte ruke, općenito je bio omražen i svi su ga se bojali. Husrev nije mislio na to da se rane zadane srditošću i ohološću mogu ublažiti samo balzamom darežljivosti i veledušnosti i da se škrtost i niskost mogu previdjeti pod velom poniznosti i blagosti. Srca mu nisu bila sklona i predosjećaj za ishod rata nije bio povoljan. Kada je u Üsküdaru prolom oblaka otplavio više šatora, došlo je do istog narodnog sujevjerja kao pri Halilovu polasku. Kao što je snijeg, koji je tada padao predskazao lavine, tako je kiša sada morala biti predznak za silne padavine pod kojima će patiti vojska, što se zaista dogodilo. Ipak je splasnutu srčanost vojske podigla vijest, koja je stigla u Üsküdar još prije odlaska vojske, da je veliki perzijski vladar šah Abas umro nakon četrdeset četverogodišnje vladavine i da ga je na prijestolu naslijedio njegov unuk Zam Mirza, Safijev sin, primivši očevo ime Safi. Abas je bio veliki vladar, ali je slava njegove vladavine pokrivena krvlju državničkih umorstava. Osim toga što se pri svome dolasku na vlast krvavo istakao zaklavši pobunjene poglavice kurdskih i turkmenskih plemena koji su se usudili od njega tražiti prijestol, žigosan je kao ubojica svoga sina i fanatični šiit. Najvećega krasnopisca svojega vremena, a i onih kasnijih, Amada Elhuseinija je, bez poštovanja prema znanosti i umjetnosti, dao smaknuti, naprosto zato što je bio gorljivi sunit. Pjesnik Nefî je velikom veziru u jednoj znamenitoj kasidi poželio sreću prigodom šahove smrti, a počinje time da je šahova duša u strahu od Husrevove sablje pobjegla u pakao,

9. 7. 1629. a da nije sačekala Husrevov dolazak. Početkom srpnja (jula) podigao se logor u Üsküdaru, a duga krvava pruga smaknuća obilježavala je vojni put kojim je Husrev išao kao krvavi pretеča Murata, koji je nekoliko godina kasnije postaje toga istoga puta za Bagdad obilježavao krvavim sudom. Kod Akšehira je sudac Osman Avni-efendija bio bačen u zatvor i, premda je zatim oslobođen, umro je na dan oslobođenja od užasa i straha. U Konji je stari Albanac Durmiš-beg, koji je služio već za Sulejmana Zakonodavca pred više nego šezdeset godina, a onda u Rumeliji vlastitom rukom ubio varalicu koji se izdavao za Mehdija, najprije obučen u počasnu odjeću, a onda, ocrnjen od svoga neprijatelja Jusuf-paše (koji je u ratu protiv Abaze bio Husrevov vojni prijatelj), pozvan pred velikoga vezira položiti račun o svom blagu. On odgovori da drži veliki broj levenda koji mu nisu dopuštali sakupljati blago. Veliki vezir mu reče: »Predaj svoje blago ili ću Ti skinuti glavu.« Stari beg je

dopustio da mu bijes i jezik slobodno govore: »Ako moj čas nije došao, ne možeš me ubiti. Ako uroniš ruke u moju nevinu krv, ja ću na Sudnjem danu svoje ruke staviti oko Tvoga vrata. Meni je preko osamdeset godina i isto sam toliko rana zadobio u borbi za vjeru i carstvo, ali pod takvim krvožednim silnikom kakav si Ti, bolje je umrijeti nego živjeti.« Govor njegova slobodna jezika zaustavi oštrica mača, a prebrojani ožiljci na njegovu razgolićenom trupu potvrdili su istinitost njegova posmrtna govora. Kad je veliki vezir već prešao Konju, stigle su pritužbe protiv Magrav-bega, pobjednika nad Karčhajem, sadašnjega muslimana, čiji su se Gruzijci kod Konje predali svakojakom razbludništvu. Ugrabili su djevojke, odrezali im kosu, pa su ih stavili na konje preodjevene u dječake. Veliki vezir pošalje anadolskog beglerbega i bega iz Niğde da uhvate Magrava i njegove Gruzijce, a sam nastavi pohodom u Haleb. Magrav je sa sinom i četrdesetoricom Gruzijaca zarobljen i predveden pred velikoga vezira koji je sjedio pred svojim šatorom. Magrav je bio starac srednjega rasta, ali neobično jake tjelesne građe tako da ga obično nisu drugačije zvali nego »bik«. Bez obzira na svoje velike zasluge, što ih je učinio u Gruziji za Carstvo, odrezali su vrat njemu, njegovim sinovima i četrdesetorici Gruzijaca.

Nakon odmora od sedamnaest dana nastavljen je vojni pohod iz Haleba. Anadolski namjesnik Zor-paša poslan je s ulufedžijama lijevoga krila protiv turkmenskoga plemena Bin Deli, tj. »tisuću luda«, koji su pasli stada oko Urfe i Biredžika. Dotjerao im je deset tisuća ovaca i stotinu redova deva tako da je u logoru vladalo izobilje i jeftinoća. Kod Biredžika, u povijesti poznatog po rimskim i bizantijskim ratovima s Perzijancima i skeli preko Eufrata, određeno je da se sagradi stotinu brodova, topništvo i hrana su trebali biti odvezeni u zaljev Feludže, gdje se izlijeva iz Tigrisa u Eufrat vodeni kanal Anaceprakta ili rijeka Isa. U Dijarbekru su podijelili plaću i **2. 11. 1629.**
živežne namirnice. Halildži-zade Mustafa je sa strijelcima-čarkarima poslan naprijed u Mardin. Kod Kočhisara, utvrde koja leži na jednom brdu između Rohe i Nusajbina, poslan je naprijed daefterdar Ebubekr-paša, jedan od najstarijih i najzaslužnijih vezira, a nakon jedne prepirke dospio je u zatvor u Mardinu. Povod za to je bila pošiljka od osamdeset tisuća pjastera, što ju je poslao Manoğlu, druzijski knez, i koja je stigla u logor. Od toga je defterdar dao vezirovu ćehaji, Hadži Ajvad Sulejmanu, na njegov zahtjev trideset tisuća pjastera. Veliki vezir je tražio tih trideset tisuća, a defterdar odgovori da ih je upravo isplatio ćehaji. Ovaj u neprilici što mora za to pokazati račun, baci svu krivnju na defterdara, pa još više podjari bijes velikoga vezira. Defterdar je iz Mardina odveden u Mosul i na putu ubijen, a njegovo je imanje oduzeto; njegov je položaj dan Mustafa-paši Niğde. U Mosul stigne teško oružje **17. 12.**

koje su iz Carigrada vozili u Pajas, a odande preko Kočhisara i Nusaja kopnom uz gubitak od nekoliko tisuća bivola. Strašne kiše su Mezopotamiju pretvorile u jezero, Tigris i Eufrat su se u isto vrijeme prelili, pa su svojim vodama prekrili zemlju koja leži među njima, a samo su mjesta na uzvisinama stršila poput otoka iz vode. Kada se voda povukla, blato je bilo tako duboko da se u logoru nije moglo ići od jednog šatora do drugoga, nego se moralo jahati. Bilo je svakako potrebno ovdje provesti zimu koja je uskoro nastupila s oštrinom nečuvenom u ovim krajevima. U Mosulu, gdje i najstariji ljudi još nisu vidjeli snijega, padao je snijeg; u Dijarbekru je snijeg zatrpao ulice, a izvan grada je bio devet pedlja visok. Pri slijedećoj isplati plaća spahije su se pobunile, nisu htjele dalje trpjeti pretpostavljenog im mulazimbašu, tj. vrhovnika kandidata za ubiranje poreza i mjesta u upravi, jednoga grubog Turčina. Raskomadali su ga bodežima, a onda su mirno pošli u svoje
28. 1. 1630. šatore. Sedamdeset dana su kod Mosula izdržali u šatorima pod kišom i podigli ih koncem siječnja (januara). Perzijska posada je iz utvrda Deluk i Kerkuk pobjegla u Bagdad na vijest da se približava osmanska vojska. Begovi okolnih kurdskih plemena došli su velikom veziru poljubiti ruku poklonivši mu se. Došli su: Sejid-han, stari vladar Amadije, kojega je još sultan Sulejman potvrdio u nasljednom pravu, pa Mire-beg, poglavica kurdskog plemena Surana s četrdeset tisuća iz plemena Badžan, miješanog plemena od Arapa i Kurda, koji su obilazili okolicom Bagdada. Donijeli su vojsci trideset tisuća ovaca na dar. Da topove otpreme Eufratom i Tigrisom u Bagdad, gradili su brodove. Kada je veliki vezir došao na ušće Zaba, rijeka je bila tako nabujala da se vojska mogla prebaciti samo splavima što su ih Kurdi na brzinu sastavili od napuhanih mješina, ali je pri tom ipak potonulo mnogo prtljage, tegleće marve i ljudi. Na trećem logorištu od prijelaza rijeke Zab održao je veliki vezir ratno vijeće s kurdskim begovima i zaključilo se da je nemoguće u ovom godišnjem dobu, kad su sve rijeke nabujale i izašle iz korita, započeti opsadu Bagdada. Uostalom i Ahmet, gospodar kurdskih plemena Ardelana i Suhrana, prijeti uznemiriti vojsku s leđa, pa je najpametnije da se vojska sada okrene prema glavnome gradu Šehirsoru. Područje kurdskih begova, Mire-bega i Bistam-bega, odakle se prvi odvojio sumnjajući u logor, a drugi je očigledno bio na perzijskoj strani, pročešljali su, a stada otjerali u logor. Meso je bilo tako jeftino da nitko nije htio dati deset akči za ovcu, ali na pohodu između Zaba i Zlatne rijeke posta nestašica u žitu tako velika da se kila ječma nije mogla dobiti ni za deset pjastera. Ovu nestašicu ublaži dolazak Murat-hana, Ahmet-hanova nećaka, koji je sa šest ili sedam hanovskih sinova dovezao velikom veziru žito od hanova. Iz sela Köj-sandžaka, sklonih Perzijancima, utjerali su deset tisuća ovaca, ali tako mršavih da su na njima bili sa-

mo kost i koža. Zaklane su, a od njihovih krzna su napravljene mješine za prijevoz vojske preko Altunsu-rijeke (Zlatne rijeke). Jedan janjičar, po zanimanju brodski tesar, napravio je od oborenih debla čamac koji je presvukao učinjenim volovskim kožama. U tom su se čamcu prevezli veliki vezir i glavari. Majstor je za nagradu dobio dvije stotine pjastera. Kako su se kasnije i drugi poslužili tim čamcem, to je za njega Zlatna rijeka zaista postala zlatnim izvorom. Mnoge teretne životinje, koje su preplivavale rijeku, bile su zatim strujom odnešene prema dolje, a mnogi konjanici su nestali. General teškoga oružja, Hamza-aga, kojemu je veliki vezir naredio da postolja za topove, prevezene splavima na mješinama, odmah odveze na uzvisinu i da ih tamo postavi, ostavio ih je na obali rijeke. U noći se voda podigla i odnijela postolja ili ih je prevalila. Džebedži-paša je taj gubitak platio svojom glavom. Istoga dana i u isto vrijeme izgorjela mu je kuća u Carigradu.

Vojska je išla s onu strane Zlatne rijeke preko Luhana i Zebstčinara (Zelenoga javora) prema području plemena Ardelana i Suhrana, čiji je vladar Ahmet-han došao sa svojim bratom Mumin-hanom pokoriti se velikom veziru. On ih primi s počasnom odjećom i naročito odlikuje ovoga posljednjega, jer je bio sunit. Zapovjednik Surudža, Timur-han, i oni Hazue, Ibrahim i Mehmed-han, poljubili su mu ruku poklonivši mu se. Čitavo područje Ardelana od Zaba sve do Šehirsora podijeljeno je na trideset i devet sandžaka i pokoreno; više od dvadeset kurdskih hanova je odalo počast, dijelom dragovoljno, dijelom prisilno. Veliki vezir je logorovao u Šehirsoru, zapravo najstarijem glavnom gradu Kurdistana, koji se u najstarije vrijeme zvao Nimrah, tj. »na pola puta«, jer se grad nalazi na pola puta između Azerbejdžana (Tebriz) i Medaina. Po svom graditelju Kubad Ben Firuzu iz dinastije Sasan grad je dobio ime Širfiruz, od čega je kasnije nastalo ime Šehirsor. Sultan Sulejman je na jednom izdvojenom brežuljku izvan grada sagradio dvorac u kojem su nekada stolovale paše. Zvao se Gülanber, tj. »ružična ambra«. Šah Abas ga je prije dvadeset godina porušio i na uzvisini su ostali samo još tragovi pojedinih kula, tragovi zidina na obali rijeke i tragovi bedema koji su opasavali vanjsku tvrđavu. Veliki vezir je održao divan i rečeno je da, ukoliko utvrda na tom mjestu ne bi bila korisna, sultan Sulejman je ne bi bio sagradio, a da nije neprijatelju opasna, ne bi je šah Abas porušio; dakle utvrdu treba opet sagraditi. Za sedam sedmica građevina je bila gotova. Na kraju sutjeske, na **6. 5. 1630.** čijem izlasku leži Šehirsor, zjapi ponor, znamenit pod imenom »Plava vještica«. Odavde se uzdiže strma stijena okrunjena utvrdom što su je za sultana Sulejmana s teškom mukom svladali, a zvala se utvrdom jurišnika Alije (Salim Ali kalaasi). Njezin tadašnji zapovjednik, šejh Abdullah, došao je pokriti se velikom veziru, a svoga sina Husreva ostavio je u njegovim rukama.

Između dvorca »Ružične ambre« i utvrde Alije-jurišnika leži utvrda Kalaai Čarh, tj. »dvorac sa točkovima«, gdje kamenite stepenice vode dolje u jednu veliku spilju. Nasuprot toj spilji podiže se na jednom brijegu opustošena utvrda Jezdedžird. Između ova dva brijega izvire voda koja kroz guduru izlazi prema Šehirsoru i tvori rijeku toga grada. U blizini grada drže neku propalu prostoriju, koja je nadsvođena, za Aleksandrov grob. Tu je navodno bilo pokopano njegovo tijelo prije nego je odvezeno u Aleksandriju. U ovom divljem grabežljivom kraju dobro su se slagali Husrevova prirodna divljina i građenje utvrda, ali je gradnja zbog pomanjkanja graditelja i zbog neznanja pomoćnika slabo napredovala. Zidovi, koji jedva što su bili podignuti, opet su se rušili pod pljuskom kiše. Begovi i beglerbezi gacali su po blatu i nadgledavali radnike. Dragocjeno vrijeme da se otpočne s opsjedanjem Bagdada, u Kurdistanu je uludo rasipano. Dok je veliki vezir logorovao kod Šehirsora, boravio je han hanova, perzijski general Zejnel-han, u pokrajini Hamadan, čuvajući granicu. Četrdeset dvojica smrti posvećenih Perzijanaca smjestili su se kao ubojice, pod vodstvom svoga poglavara Ahmeta Düzda, tj. »Ahmeta lopova«, u utvrdu Nefsid, iza Šemirana, odakle su se, prerušeni, pojedinačno ubacivali u logor, pa po noći krali i ubijali. Konačno je uhvaćen jedan preobučen u Indijca, pa budući da su kod njega našli bodež, nož, uže i drugi lopovski alat, izmamili su od njega skrovište ubojica. Jedan hrabri junak u vojsci, spahija Rumi Mehmed, dobije nalog da sa sedamdeset konjanika očisti prolaz Nefsida. Noću je prolaz napadnut. Mrak je pomiješao sve bez izbora u toj bici. Kad se razdanilo, ležao je Ahmet-Lopov ubijen sa trideset i šest svojih ljudi. Tridesetini konjanika koji su se povratili s Rum Mehmedom dana su spahijska mjesta s dvadeset akči dnevne plaće. Rum Mehmedovo ime u vojsci postoji od ove noći. Beglerbeg Tripolisa u Siriji, Parmaksiz, tj. Mustafa bez prstiju, došao je sa svojim četama preko Haleba i Dijarbekra u Mosul pa je odavde nastavio sa svojima put desnom obalom Tigrisa prema Bagdadu, jer mu je bilo nepoznato da je veliki vezir promijenio pravac puta. Kod Imam Huseina, na bojištu Kerbele, koje je posvećeno Huseinovom mučeničkom smrti, došlo mu je u susret šest stotina Perzijanaca, koje je potukao. Isto je tako arapski emir Muhenaoğlu u okolici Bagdada svojim vojnim krstarenjem nanio Perzijancima štetu. Na vijest o tim prednostima poslao je veliki vezir hrabroga Genč Osmana, jednog Abazinog suborca, prema Nedžefu. On osvoji sveti Alijin grob, zaposjedne Helu i Rumahiju pa ostane onda u posadi u Imam Huseinu. Veliki vezir konačno pođe iz Šehirsora prema Hasanabadu (Hasanova građevina) i Bağdžennanu (rajskom vrtu), Ahmet-hanovoj prijestolnici. Hasanabad, koji je sagradio Uzun-Hasan, veliki knez dinastije »Bijelo-

ga ovna«, po njegovu je imenu nazvan, kao što je po njemu nazvana i Hasankalaa (Hasanova utvrda) kod Erzuruma, koja leži na po puta između Šehirsora i Hamadana, osam postaja udaljena od jednoga i od drugoga grada. Na putu od Šehirsora prema Hasankaleu leži čvrsti grad Mihreban. Da ga osvoji, poslao je veliki vezir ispred sebe deset tisuća ljudi pod vodstvom Nugaj-paše, beglerbega Haleba. Pod njegovim rukovodstvom su bili rumelijski beglerbeg Deli Jusuf-paša, beglerbeg Damaska Kučuk Ahmet-paša, beglerbeg Sivasa Halil, beglerbeg Adane Sohte Sunduk-paša i janjičari pod Turnadži Mustafom, koji je zastupao ćehaju. Utvrda se predala i Turnadži je zaposjedne sa svojim janjičarima, dok su beglerbezi logorovali izvan nje do dolaska velikoga vezira. Međutim, Zejnel, han hanova, pođe s četrdeset tisuća vojnika, po savjetu Čopurbekira, Abazina suborca, ravno na Šehirsor da bi tamo napao logor velikoga vezira. Borba je bila teška, kao ona kod Čaldirana. Beglerbezi su izveli čudesna djela hrabrosti protiv četverostruko premoćne neprijateljske snage, naročito Halil-paša, beglerbeg Sivasa koji je zbog upornosti od tog dana primio ime Timur kazik, tj. »željezni stup« i to ime i nadalje zadržao. Zejnel je suzbijen s gubitkom od tri tisuće mrtvih i dvije tisuće zarobljenika. Kad je stigao u šahov logor kod Bešparmaka (Pet prstiju), smaknut je, a Rustem, han iz Tebriza, imenovan je za hana. Zor-pašin dolazak, kojega je veliki vezir poslao u pomoć dobivši vijest da Zejnel-han ide prema Mihrebanu, odlučio je bitku. U logoru velikoga vezira je izbila pobuna spahija koji su tražili hranu i dvostruku plaću. Isplaćivanjem dvostruke plaće i odobrenim povećanjem od dvije akče dnevno po čovjeku utišana je pobuna. **27. 4. 1630.**

Pošto je veliki vezir pedeset i tri dana proboravio u Šehirsoru, završio gradnju i tvrđavu opskrbio teškim oružjem i posadom, pošao je prema Mihrebanu, gdje je stigao šesti dan. Slijedećega dana je održan divan, izloženi su ratni trofeji i podijeljena je svečana odjeća. Od Mihrebana su napredovali prema prijevoju Serabadu, a prethodnica je povjerena beglerbegu iz Dijarbekra, Čalidži-zadeu. Već se nekoliko puta potužio na bega Hazue, Kurda Mir Mehmeda, čiji sjaj i razmetanje mu se nisu dopali i kojeg je zbog toga ocrnio kod velikog vezira, kao da zanemaruje predstraže. Veliki vezir mu se već bio jedanput zaprijetio smrću, a beg, koji je znao da se Husrev te stvari vrlo točno pridržavao, otada se približavao velikom veziru samo oprezno i s oklopom pod odjećom. Pri ulasku u prolaz prijevoja, gdje je beglerbeg Dijarbekra opet optužio kurdskoga bega da je zanemario prethodnicu, dao ga je veliki vezir pozvati pred sebe žestoko mu predbacujući; pozvao je krvnika. Na tu riječ, beg izvuče za takav slučaj pripravno oružje i baci se na velikoga vezira koji je iza šatorskoga jarbola sjedio na stolici. Ćehaja Sulejman se baci na velikoga vezira i pred sablju da

ga zaštiti, a ta mu odsiječe tri prsta i raskoli jarbol. Age unutrašnjih poslova napali su hana odostrag i raskomadali ga svojim bodežima. Sedam Kurda, koji su isukali sablje u obranu svoga bega, sasječeni su, a leševe su bacili zajedno s begovim pred šator. Slijedeći dan su prešli prijevoj i podigli logor s njegove druge strane, u šejh Ajarovoj dolini. Husrev, da smiri svoj bijes ili bolje reći da smiri uznemirene Kurde zbog smrti svoga najuglednijega bega, dao je isto tako održati pogrebni govor za beglerbega Dijarbekra. Njegovo je namjesništvo dobio Halil, »Željezni stup«, a Sunbüllü Ali-paša je postao beglerbeg Sivasa. Nakon četiri postaje zastali su kod Hasanabada, prijestolnice hana plemena Ardelan. U jednoj dolini okruženoj niskim brežuljcima, kao što je to »Dolina slatkih voda« kod Carigrada, uzdizala se uz jednu malu rječicu četverouglasta palača koja je nosila ime »Rajski vrt«. S obje je strane bila zasjenjena šumama platana, a odaje su imale tri kata opločena dijelom zlatom i lazurom, dijelom perzijskim porculanom, a dijelom mramoru sličnoj izglačanoj sadrenoj prevlaci, na čemu su bile besramne slike i druge, koje podsjećaju na najglasovitiju istočnjačku galeriju slika, na dvoranu slika u Ertengu, gdje se perzijski slikar Mani istakao svojom umjetnošću koja ga je navijestila kao proroka (osnivača Manihejaca). Budući da je Ahmet-han bio pobjegao, bila je čitava palača opustošena, tako da su preostali samo zidovi. Što se god moglo otkinuti, prozori i vrata, sve je uništeno. Ahmet-hanov brat, Mumin-han, dokazao je svoju privrženost prema Osmanima zauzevši utvrdu Pelengan i poslavši im deset zarobljenih Perzijanaca kojima su odsjekli glave, kao što su prije toga učinili to kod Šehirsora s dvije tisuće zarobljenika koji su poslani od Mihrebana. Utvrda, što su je Perzijanci zaposjeli preko puta sela Naiser (slijedeća postaja), nije uznemiravana. Put za Hamadan vodio je kroz bogata žitna dobro navodnjena polja i
10. 6. 1630. dobro nastanjena sela; početkom lipnja (juna) logorovali su pred Hamadanom. Hamadan, stara Ekbatana, u Herodotovo vrijeme opasana sedmerostrukim zidinama, u Polibijevo vrijeme je već bez zidina i otada i bez utvrde. U vrijeme najvećega procvata Perzijskoga carstva, mjerio je grad dva parazanga u opsegu. Grad su osvojili Bedil, Verkaov sin, zatim Merdavidž, knez Dilemićana, a konačno ga je Džengiz osvojio, potpuno ga razorivši uz opće krvoproliće nad žiteljima. Otada se grad opet podigao do veličine Edrene, sa pet do šest tisuća kuća, među njima više palača s oslikanim zidovima po perzijskom ukusu i s više džamija, od kojih se jedna zvala Džamija-s-tisuću-i-jednim-stupom, jer je krovište tako vješto sagrađeno da se tisuću debla slilo u jedno jedino koje je nosilo sav teret. Jedno proročanstvo je učinilo propast grada ovisnim o toj džamiji. Kratko vrijeme prije dolaska turske vojske, slomilo se deblo i džamija se srušila. Ova je džamija na glasu kao Džamija-s-tisuću-i-jed-

nim-stupom i ništa manje slavna nego prije toga hram Anaitise, kojoj su u tri glavna grada stare Perzije, u Ekbatanu, Suzi i Babilonu, podignuti divni hramovi. Onaj u Ekbatanu je imao zlatne stupove i srebrne crijepove. Kod današnje velike džamije, židovi posjećuju grobove Estere i Mardohaja. Muslimani posjećuju grob velikoga pjesnika-mistika Atara i Ebulali Hafiza. Prijatan položaj grada među vrtovima i dobro navodnjenim poljima pribavio mu je od vajkada zasluženi glas da utječe na razvedravanje duha, a žitelji grada su u svim vremenima bili odani igri i zabavi. Ugodna ljetna hladovina u Hamadanu dala je arapskim i perzijskim pjesnicima materijala za hvalospjeve, ali su u svojim stihovima kudili hladnu zimu. Najznačajniji među njegovim učenjacima bio je Bediuzzeman Hamadani, tj. »rijetki u vremenu Hamadana«, pisac mističnih spjevova koji, nakon Haririjevih, uživaju prvi stupanj među tim umjetničkim djelima arapske retorike. Najoštrije se okomio na svoje sunarodnjake, kad je rekao da su hamadanski dječaci izučeni kao starci, a starci su djetinjasti poput dječaka. Ovaj lijepi, bogati i radosni grad žitelji nisu napustili kad im se približila osmanska vojska, ne sluteći kakva im sudbina predstoji, pa su postali žrtvom osmanskog silništva i bijesa razaranja, u čemu je Osman Husrev nastojao nadmašiti Džengiza. Svo drveće u okolici je srušeno, sve su kuće spaljene, tako da se nadaleko vidio samo oblak dima i pepela. Kameni zidovi, koji su se oduprijeli vatri, razoreni su čekićima, kopačama, maljevima i kijačama i sravnjeni sa zemljom. Svi Perzijanci su izvučeni iz skrovišta, gdje su mislili da su sigurni, dovedeni su pred velikoga vezira i odsječena im je glava. Pustošenje je trajalo šest dana i nije ostao ni kamen na kamenu, pa su Husrevovo ime kao: »Husrev-han, nemilosrdan čovjek«, pronijeli do krajnjih granica Perzije. Sedmi dan je pošao dalje cestom od Kazvina prema Dergüzinu.

Dergüzin, inače drugo odmorište na putu od Hamadana u Kazvin, dostignut je nakon trećeg dana hoda i za tri dana isto je tako opustošen kao Hamadan. Budući da je bilo još deset postaja do Kazvina, održano je ratno vijeće jer na cesti nije bilo dosta vode. Odbilo se da vojska dalje ide u Kazvin, jer ako bi i ovaj razorili kao Hamadan i Dergüzin, ipak se time ne bi izvršila naredba da se osvoji Bagdad. Neki su mislili da se ide u Erdebil, gdje su bili grobovi šahova (kao što su nekada u Erdebilu bili grobovi starih perzijskih kraljeva), ali reis-efendija, Musli-efendija, ustane i jasno se izjasni za to da se prije svega posluša sultanova naredba i izvrši opsada Bagdada. Tako je odlučeno da se vrate iz Dergüzina, pa je vojni pohod do Bagdada prevaljen u šezdeset etapa cestom od Bešparmaka (Pet prstiju). Duž Elvend planine došli su u Serabad i Gedžovu prema brdu Bisutun, u Bagistan, ili zemlju vinograda po Diodoru iz Sicilije, i do spilje Takbostan tj. »vrtna bogomolja«,

gdje spomenici starih perzijskih kraljeva služe novoperzijskim pjesnicima-romanticima za radove u kojima je kurdski kipar Ferhat obradio svoju ljubav prema lijepoj i ljupkoj Širin klešući okomito hrid i tu ljubav ovjekovječio, kažu, spiljama, dvoranama u hridi i kanalima. Već je Semiramida prokopala Orontes, po pričanju Diodora, da vodom opskrbi Ekbatanu i da okreše brdo Bagistan (Bistutun). Već tada je zemlja bila na glasu zbog plodnosti svojih vinograda i drveća. Po novoperzijskoj pjesničkoj verziji, kanal Semiramide se danas zove Širinin mliječni kanal koji je Ferhat iskopao da dovede svježe mlijeko za slatku, mljekoputu ljepoticu (širin se naziva i jedno i drugo), a lijepo šipkovo drveće u ravnici su mladice Ferhatove bradve koja je umočena u krv njegova srca i, bačena s hridi, zastala u zemlji i kao plod nosi šipak, čija zrnca čine toliko krvavih srdaca. Razvaline staroga Dijanina hrama iz Kongobara su za Perzijanca palača Husrev Perviza, Širinina supruga, a razvaline iz Artemite ili Destadžerda danas se zovu Širinina palača (kasr Širin). Od Hamadana do Kermanšahana, do Bisutuna i Takbostana, od Orontesa do Zagrosa, od Kasr Lusuza (Kongohar) do Kasr-Širina (Artemita — sve je to lijepa zemlja vrtova, područje staroperzijske historijske predaje i novoperzijskog romantičkog pjesništva, čiju pozornicu ni ozbiljna povijest ne smije šutke mimoići. Za vrijeme vojnog pohoda veliki vezir je dobio obavijest da su tisuća konjanika i četiri tisuće strijelaca s puškama iz Mazenderana smješteni u ravnicama Dertenga i Čemhala. Izaslao je protiv njih rumelijskog i anadolskog beglerbega, onoga iz Adane i Damaska, a kad su bili preslabi za nadmoćne Perzijance, poslao im je u pomoć i karamanskog beglerbega sa šest tisuća ljudi. Perzijanci su potučeni, a Lori Husein se s mukom spasio, Baba-han je zarobljen. Njegova rječitost mu spasi život i Husrev ga zadrži kod sebe kao ugodnoga zabavljača. Veliki vezir prijeđe Šahov-most, preko kojega je prešao nekada sultan Sulejman, te razapne šator u ravnici Deštmahi, odakle je bilo još trideset etapa hoda do Bagdada. Išlo se plodnom zemljom, dobro nastanjenu u selima, gdje je bilo u izobilju žita, riže i ječma, ali je nedostajalo drugih potrepština, tako da je potkova stajala pet pjastera, oka soli dva dukata, oka mesa pola pjastera, a oka dvopeka dva pjastera; oka maslaca je stajala više od jednoga dukata. Od Deštmahija se u šest etapa hoda došlo u Harunabad. Da zaposjednu slijedeći prijevoj Dertenga (uska vrata), ostavljeno je tu pet stotina janjičara i beglerbeg Tripolisa. Prešavši Kasr Širin i Hulvan, izašlo se na ravnicu. Ovamo je stiglo pojačanje iz Carigrada i teško oružje iz Mosula. Išlo se

6. 9. 1630. preko Mosta trstike (Čubukköprü) Naamanije, pa se vojska s taborom smjestila u blizini groba velikoga imama, kod Bašdolaba, na obali Eufrata. Janjičarima je dana dvostruka plaća, a spahije su dobili jedanaest pjastera dječačkoga dodatka po čo-

vjeku. Tu su se odmarali četrnaest dana sve do dolaska teških topova. Pošto su stigli, istovareni su sa splavi i stavljeni na postolja. Veliki vezir je međutim posjetio grob velikoga imama, prisustvovao tamo petkom obrednoj molitvi za cara, gdje je nakon pohvale četiriju halifa svečano spomenuto i sultanovo ime. Odvodni jarci otvoreni su koncem mjeseca što je po astrološkom sujevjerju muslimana bio nesretan dan, jer što treba uspjeti ne smije biti poduzeto pri kraju mjeseca kad je u padu, nego na početku mjeseca kad je u porastu. **20. 9.** **6. 10.**

S vratiju Utvrde najvećega imama sve do obale Tigrisa preko puta seraja i Sulejmanove kule, opločene raznobojnim porculanom, postavljeno je sedam topova velikoga vezira, a sa strane »Ptičjeg dvorca« (Kušlar kalaasi) otvorena je vatra. Dnevno je više od pet stotina tanadi izbačeno u grad koji je odgovorio na jednaki način, dobrom vatrom. Namjesnik Bagdada Safi Kuli-han s nekadašnjim darohom Isfahana, emirom Fetahom i emirom Džemalom, vrlo hrabro je branio grad. Otvori na bedemima odmah su opet zatrpani košarama od palmi. Veliki je vezir naredio, protiv svih pravila i ratnih običaja, da se tabor primakne tik uz rovove, a inače su bili na izvjesnoj udaljenosti od njih. Mješine za splavi napunjene su zemljom da su opsjedateljima služile kao grudobran, a iza njih su radili uredi komora. Kâtib Čelebi, znamenit pod imenom Hadži Halifa, veliki pisac enciklopedije, geograf i historiograf, bio je tada pripravnik u uredu za glavnu kontrolu komore, pa je iza tih mješina-grudobrana držao u rovovima svoje popise, te tu govori kao očevidac opsjedanja. Topovska paljba iz tvrđave mnogo toga je u logoru uništila i, umjesto da se makne s područja topova, na domak im se približio. Noću su opsjedani postavili na bedeme toliko baklji i fenjera da je bilo svijetlo kao po danu i ništa se nije moglo u rovovima poduzeti u korisnom mraku. U toku od mjesec dana postavljeno je doduše sedamnaest laguma, ali su opsjednuti sve otkrili i uništili. Zbog lošeg puščanog praha i lošega metala bile su rupe za paljenje na topovskim cijevima proširene do veličine šake. Bedemi tvrđave su bili sve do ruba jarka sasvim izrešetani, samo se polovica kule sultana Sulejmana još držala s one strane prema vodi. Jarak je bio ispunjen zemljom i tako je vojska pozvana na juriš. Uz uobičajene povike: »Allah! Allah!« pošli su u navalu. Razvaline zidova, koje su opsjedateljima služile za penjanje, skotrljale su se pod njihovim nogama, a oni su skupa s njima pali natrag i, dok je bedem gore bio ogoljen, odozdol se nije moglo na njega doći i Perzijanci su ga oštro branili. Oni koji su se na rijeci približili bedemima, nasukali su se na plićini, izloženi puščanim mecima. Neki su bili čudesno hrabri, ali im uspjeh nije bio sretan. Mali Abaza, tada general municije, ubijen je topovskim metkom. Genč Osman je tanetom ranjen u gležanj, pa je pao u vodu; jedan od njegovih drugova, koji ga je htio iz- **9. 11. 1630.**

vući iz vode, sam je u nju odvučen i obojica su se utopili. Sur Murtaza-paša, zapovijedi dvojici svojih stegonoša da istaknu zastave i, pošto su obojica pali, stavi svoj handžar u bedem, stane na njega, postavi zastavu i primi tane u prsa. Straže (karakullukdži) i bakljonoše velikoga vezira, koji su svom snagom prodirali naprijed, postali su žrtve svoga žara; Ahmet-paša je ranjen. Pala je večer i trebalo je otići. Husrev se pjenio od bijesa kao ranjena zmija. Da ohladi svoj bijes, pošalje po Perzijanca, kojega je primio u društvo svojih najpovjerljivih ljudi, pa Baba-hanu odsiječe glavu, a to isto učini i s albanskim skadarskim begom, jer je iz njegovih usta čuo želju: »Ako ostanem
14. 11. 1630. (mrtav), pokopajte me uz grob imama Muse.« — »Taj momak je šiit, odsijecite mu glavu!« — reče Husrev. Pet dana nakon te navale odlučeno je u ratnom vijeću da se vrate. Pri odlasku je Husrev zapao u istu pogrešku što ju je učinio pri povlačenju iz Bagdada: kao što se tada dao zavesti od Kurda da potroši toliko vremena i ljudi u Šehirsoru, tako je sada, slušajući prijedlog Arapa, poslao beglerbega Dijarbekra, Halila (»Željezni stup«), s tisuću adžemoğlana, kojima je obećao da će ih primiti za spahije, i s tisuću spahija, koji su dobili četiri akče dodatka, i s tri tisuće janjičara, topdžija i kovača oružara — u Helu i Džuvazer. Pošto je vojska prešla Tigris, slomljen je most, a tisuću ljudi je unajmljeno pratiti dvadeset topova u Mosul s obećanjem da će biti primljeni među spahije sa šest akči. Išlo se od Imam Muse preko Akšehira, Jenidža, Imam Semera, Tekrita i Toprakkalaa gdje je vršena isplata. Nakon mjesec dana
12. 12. 1630. stigli su u Mosul. Međutim je Ahmet, ardelanski han, s trideset tisuća Perzijanaca napao paše koji su ostali u Šehirsoru i protjerao ih. Omer-paša, Abdal-paša, Mustafa-paša-bez-prstiju, Bekir-paša i slijepi rizničar Ibrahim-paša došli su u Mosul ispričavajući se za bijeg. Husrev ih ljubezno primi i da im počasnu odjeću i još su u toj odjeći pozvani doći u drugu odaju, gdje su upale delije (hrabri) velikoga vezira s isukanim sabljama pa su posjekli prvu dvojicu spomenutih paša. Mustafa-paša-bez-prstiju se na neko vrijeme spasio zahvaljući to svom brzom konju, ali su i njega stigli i sasjekli. Čerkez Dilaver-paša je sasvim protiv volje imenovan za pašu Tripolisa. Toga se položaja primio samo iz straha da bi ga odbijanje koštalo glave. Halil-pašu, namjesnika Dijarbekra, su zajedno s onima Adane i Karamana protjerali Perzijanci iz Hele, Feludže i Džuvazera. Protiv arapskog emira Eburiš Mudlidža, koji je bio dvoličan, pa čas pristajao uz Osmane, čas uz Perzijance, izaslan je jedan odred da ga uništi. On padne s konja te slomi vrat. Namjesto njega Husrev imenuje emira Sad Ben Fejafa za emira Arapa pustinje. Tajar Mehmed-paša je dobio namjesništvo Dijarbekra, povjereno mu je i utvrdi Mosul, a veliki vezir pođe preko Sindžara, Hatunije i Čakirbazara u Mardin. Iz Urfe (Rohe) i Dijarbekra naručeni su tesari za izgradnju tvrđave, a u Adanu i Maraš su poslani ljudi

kupiti bivole. Porti je veliki vezir podnio izvještaj o potrebama za slijedeće proljeće i zatražio da mu pošalje pomoćnu tatarsku vojsku i da ga potpomognu sa Krima. Zimu je proveo u Mardinu.

[Te godine sruči se na Kabu silno nevrijeme koje je potopi vodom, tako da su se zidovi srušili. Pretstojnik emira, Sejid Mehmed efendija, određen je povjerenikom za ponovnu izgradnju i suma je namaknuta od koptske glavarine u Egiptu. Pali zidovi bili su porušeni do samog temelja, sve dok se nisu ukazale zelene stijene na kojima počiva Kaba, i ovi iz temelja nanovo podignuti. Bijaše to, prema islamskoj povijesti, jedanaesti put da se Kaba gradila iz osnova. Prvi puta je to, kako prenosi islamska povijest, učinio anđeo, prema uzoru na nebeski prijestolni šator koji je blistajući rubin; drugi puta Adam (Adem), iz kamenja, što ga je anđeo nanio sa pet planina, Libanona, Ararata, Sinaja, Maslinove gore i Hare, a onda sedam puta obišao oko nje, kao na najvišem nebu oko prijestolnog šatora Vječitog. Ova Adamova (Ademova) Kaba bila je uzeta na nebo s njim i Set je izgradio drugu od gline i kamena, a ta je porušena u potopu. Abraham (Ibrahim) je obnovio gradnju i ophod od sedam puta, a nakon njega, Amalekiti i Džurhemiti koji su nastavili okolicu grada. Sedma gradnja je bila povijesna. Kasa, Kelabov sin, ponovni graditelj Kabe i vijećnice Beni Kureiša, najplemenitijeg arapskog roda, prisvojio je za isti rod zaštitu Kabe i šest položaja dobrobiti: čuvar ključeva, nadzornik pića, nadzornik ishrane hadžija, gradski vijećnik, stjegonoša i vojskovođa. Kada je u 7. stoljeću po kršćanskom računanju Beni Kureiš izgradio Kabu, koju su razorili vjetar i vatra, sporili su se oko toga kome u čast pripada s neba pali crni kamen (aerolit) postaviti na njegovo mjesto, dok se nisu složili da tu čast povjere prvom koji naiđe kroz vrata Safe. Bio je to mladi Muhammed, kasniji vjesnik Islama. Abdullah, Zubejrov sin, izgradio je nanovo Kabu što ju je Jezid, Muavijin sin, opsadom razorio. Njega je potisnuo silnik Hadžadž, namjesnik halifata, od kojeg je poteklo najviše krvi, koji je na nalog halife Abdulmelika porušio proširenu gradnju Ibn Zubejra i opseg Kabe vratio na stari opseg gradnje Beni Kureiša. Tako je počela gradnja 1630. godine, a da ista nikada nije bila u cijelosti i posve obnovljena. Halife i sultani su se, istina, starali za pojedina poboljšanja i davali su pobožne zaklade (vakufe); osmanski su sultani Selim, Sulejman, Mehmed III i Ahmet I poljepšali i obogatili svetu kuću, ali nijedan od njih nije iznova izgradio, te je Murat IV stekao slavu jedanaestog graditelja Kabe. Glavni grad se, osim toga, pozabavio jednim dotada nečuvenim događajem: sultanija-miljenica poklonila je svojoj zaovi, sultaniji-kajmakamovoj ženi kolijevku ukrašenu dragim

mj. 4. 1630.

kamenjem kada je rodila djevojčicu, na čemu je kajmakam primao čestitke svih velikaša; za takav dar i takvu navalu zbog rođenja jedne djevojčice dotada se nije čulo. Među sucima je došlo do mnogih promjena i unapređenja, a unaprijeđeni su i paževi u seraju. Dvadeset paževa je postalo glasnici, trpeznici ili spahije, a među njima odgojeni sin Džanbulad Huseina, ozloglašenog pobunjenika iz Haleba (Alep), vrhovni konjušnik. Promijenjeni su namjesnici Bosne i Budima; ovdje je mjesto Murtaza-paše, koji je otišao u Očakov, došao Perzijanac Hasan-aga, a u Bosnu, mjesto Murat-paše, postavljen je Mehmed-paša, sin nekog grčkog popa, ne bez velikog nezadovoljstva. Mustafa-paša od Preveze, koji se od nadzornika kuhinje vinuo do defterdara, a bio je poznat po strogoći svojih naplata, dobio je vezirski položaj za tako veliku važnost svojih financijskih mjera. Jedna od njegovih najkobnijih mjera bila je da je započeo glavarinu paušalno javno prodavati, tako da su tada zakupnici istjerivali ne samo danu sumu, nego i dažbinu namire pod imenom gulamije, tj. »dažbina za dječake«, i, osim toga, samovoljno još i teški novac od siromašnih podanika.

U Portom zaštićenim kneževinama (Erdelj, Moldavska, Vlaška) promijenili su se vladari, u prvoj zbog smrti Gabora Bethlena, kojeg je naslijedio brat Stefan, a kasnije Rakoczy kao izabrani knez Erdelja, čija će obitelj odsada cijelo stoljeće biti oslonac bune u Ugarskoj. U Vlaškoj i Moldavskoj nastupit će najprije grčki pustolovi kao tražitelji kneževskog prijestola. Vladarske stolice obih kneževstva, na kojima su ranije sjedili samo domoroci, bile su igračke srebroljubivih vezira i častohlepnih pustolova, Saksonaca, Hrvata, Poljaka, Grka i Talijana. S Rusijom i Poljskom, Tatari i Kozaci su remetili mir i valjani dogovor. Tatari su upali u rusko područje i tamo bili potučeni, te su se upravo spremali za ponovni upad da se osvete za poraz, kad ih je veliki vezir pozvao u Perziju. Što se tiče Kozaka,
9. 9. 1630. Murtaza-paša je sklopio sporazum sa Poljskom koji je, uglavnom, obnovio stare dogovore o držanju Tatara na uzdi i plaćanju
1629. danka hanu, te o čišćenju otoka od Kozaka. Na ove je išao vezir Kenan-paša sa četrnaest galija, da bi kaznio horde koje su uznemiravale crnomorske luke. Tri stotine kozačkih čamaca, svaki sa pedeset ljudi, primijećeno je kod otoka Monastir, no povukli su se, te je došlo do sukoba samo sa osamnaest, od kojih je zauzeto sedam i zarobljenici dovedeni u Carigrad. Iduće godine je u Očakov išao sam kapudanpaša, podijelio počasne kaftane Murtaza-paši i Kantemir Mirzi, te potukao Kozake kojima je uzeo dvadeset pet čajki i 800 zarobljenika doveo u Carigrad. Dok je on bio tamo, pokušali su ga smijeniti Redžep-paša, kajmakam, i Murtaza-paša, budimski namjesnik, no to
19. 10. nije uspjelo. Ali samo zakratko: na dan Poslanikova rođenja
1630. bio je smijenjen, a mjesto je zauzeo Džanbuladov sin, koji je stupio u seraj i bio znanstveno obrazovan. Hasan, mada u volji

sultaniji-miljenici, nije uspio zadržati admiralski položaj, nego je, s nalogom da podigne trupe, poslan u Rumeliju. Na putu ka Tirhali kod Sokolskog mosta (Tuhan Köprüsü) umre iznenada, po općem mišljenju otrovan od Redžep kajmakama; istovremeno s njim, umrli su i sastavljač kitnjastih pisama i pjesnik Azmi-zade Haleti i astronom i astrolog Mehmed-Čelebi; pisma i divan prvog, efemeride i tablica rodova drugoga bili su općenito cijenjeni; Haleti je, osim više svojih djela, ostavio biblioteku od 3—4.000 knjiga, a sve su bile popraćene njegovim bilješkama. mj. 8. 1631.

Ljeto je bilo poodmaklo, kada se veliki vezir Husrev pokrenuo od Mardina ka Kočhisaru i tu je čekao tatarsku ispomoć. Kako ove nije bilo, pobune se početkom rujna (septembra) janjičari i spahije prigovarajući čekanju mjesecima i odluci da se tako kasno krene. Veliki vezir se suglasi i krene Dijarbekru. Kod sela Čariköj naiđe na Tatare koji su bili bez opreme, reda i vodstva. Vojska se smjesti na zimište u Haleb (Alep), a Tatari su određeni u područje oko Erzuruma. Spahije zatraže da Hafiz-paša, smijenjeni veliki vezir, i defterdar Mustafa-paša budu poslani u tabor. Znajući da je taj zahtjev dan po nagovoru velikog vezira kako bi ih pogubio, ovi organiziraju spletku uz pomoć sultanova pouzdanika Hasana, prikažu velikog vezira nesposobnim i nasilničkim, te ga sultan smijeni. Na njegovo mjesto dođe po drugi puta sultanov zet Hafiz-paša; Hasan, sultanov pouzdanik, postane janjičarski aga, a Mustafa vrhovni defterdar. Kada čauš donese nalog, pobuni se tabor, te uz njegovu podršku krene veliki vezir put Carigrada. U Malatiji naiđe na vrhovnog sobara Ahmeta s carskim hatišerifom kojim mu se traži pečat. Nakon kraćeg premišljanja, izvadi iz njedara simbol najviše vlasti i preda ga riječima: »Nalog je moga gospodara«. On obuče uplašenog vrhovnog sobara u samurovinu, da mu lijepo osedlanog konja i par kesa zlata, jer je donosilac svakog carskog hatišerifa, bio milostiv ili ne, dostojan poštovanja. 29. 7. 16. 10.

Smjenjivanje Husrev-paše bilo je signal za vojničku bunu u Dijarbekru i Maloj Aziji. U Dijarbekru trupe zatraže isplatu, a kada se to odbije, one opljačkaju kuće i tržnicu. Na mjesto umrlog starog vođe azijskih pobunjenika, pojavi se sada jedan drugi po imenu Deli Ilahi, tj. »božanska luda«. U Konji se, umjesto moćnog spahije Kâtib Mustafa Čelebije koji je vodio pobunjenike, pojavi drugi Mustafa Čelebija i okupi sve nezadovoljnike zemlje; slično su se učvrstili Bama Omer u Karahisaru, Kinalioğlu u Ajdinu, Kör Alija u Eskišehiru i Inöniju, Köse Šaban u Iskilibu i svi ovi vođi spahija dogovorili su se da iznude ponovno postavljanje Husrev-paše. Umjesto da daju neki ustupak ovom općem zahtjevu vojnika, veziri na općem vijećanju zaključe da upute poziv vojsci, kojim se trupama, koje su sudjelovale u vojni na Šehirsor, Hamadan i Bagdad, dozvoljava povratak Porti. Pod tom izlikom, a i da je vrijeme 10. 11. 1631

isplate, namame se i azijski buntovnici ka Carigradu, gdje su kod kovnice držali pobunjenički skup. Tri mjeseca se buna nabijala
6. 2. 1632. žestinom, a onda je provalila u mjesecu redžepu. Tri dana zaredom skupljale su se spahije na trkalištu konja i tražili glave velikog vezira Hafiza, muftije Jahje, defterdara Mustafe i novog janjičarskog age Hasana Halife i drugih pouzdanika, sve skupa sedamnaest glava. Dućani su bili zatvoreni, a seraj je bio u najvećem strahu. Drugog dana su došli do vrata palače, ali su se vratili kada im je rečeno da će im se idućeg dana saopćiti odluka. Trećeg dana su već rano ujutro ispunili prvo dvorište seraja; vezir Bajram-paša pošalje velikom veziru glasnika s porukom da se sakrije; ovaj odgovori s osmijehom da zna svoju sudbinu i da se ne boji umrijeti i nastavi put divana. Kada je došao u seraj, zaspe ga kiša kamenja te ga njegovi vojnici spase kroz bolnicu seraja; pri tom je izgubio državni turban i kaftan koje mu, nešto kasnije, donese bostandžibaša, te on ode sultanu da mu vrati carski pečat, a onda sjedne u čamac za Üsküdar. U međuvremenu su pobunjenici prodrli u drugo dvorište seraja do sale za divan i tražili da sultan dođe na divan. Sultan se pojavi i održi divan stojećke rekavši: »Što hoćete, sluge moje?« Oni su bili u svome govoru bezobrazni i tražili su glave: »Moraš nam ih izručiti da ih raskomadamo, inače će biti još gore«. Oni su se čvrsto tiskali oko sultana i bili su na rukohvat od njega. A on im reče: »Niste voljni čuti moje riječi, zašto ste me zvali?« Vrati se u zadnje dvorište seraja okružen od većine paževa koji su ga uzeli u sredinu, pobunjenici za njim kao rijeka. Paževi su sretno zatvorili vrata, ali je vika postala tada još jača: »Sedamnaest glava ili ćeš biti skinut s prijestolja«. Redžep-paša, koji je bio tajni pokretač cijele bune, predočio je sultanu nužnost da im se udovolji. Tada sultan naredi da se Hafiz pozove nazad. Porta blaženstva (porta najdubljeg dvorišta) ponovno se otvori; sultan se popne po drugi put na podignuti prijestol, da znak i četiri pobunjenika, dva janjičara i dvojica spahija, istupe pred njega. On ih je nagovarao da ne razaraju čast halifata; ništa nije pomoglo, oni su ostali pri zahtjevu da padnu mnoge glave. Hafiz-paša, koji je u međuvremenu pod Vratima blaženstva vršio obredno pranje (abdest) kao pripremu za smrt, kad je vidio da sultanovo nagovaranje ne pomaže, istupi i reče: »Padišahu moj! neka tisuću robova kao Hafiz budu tvoje žrtve, samo te molim, ne ubij me, nego me prepusti njima da umrem kao mučenik i da moja nevina krv padne na njihove glave. Moje tijelo pokopaj u Üsküdaru«; na to poljubi tlo i reče: »U ime Boga, Dobročinitelja, Milostivog, nema moći i snage do pri Bogu Svevišnjem, Najvećem; mi smo Božji, i mi Mu se vraćamo«. I kao heroj istupi na prostor. Sultan je jecao, paževi su plakali, vezirima su oči bile pune suza. Spahije su pristupali po jedan k njemu. Da bi svoj život položio kao mučenik, obori on prvoga jakim šamarom na zemlju, na to drugi skoče s

noževima na njega i nanesu mu sedamnaest smrtnih rana, jedan janjičar mu klekne na prsa i otsiječe glavu. Paževi pokriju tijelo sa zeleno-svilenom tkaninom. Sultan reče: »Pa dobro, pošto Bog postoji, osvetit će te, osvetit će se tvojim mučiteljima, koji se Boga ne boje i Poslanika ne srame«, i vrati se u seraj. Tijelo se pokopa u Üsküdaru. Prije nego što je otišao, zatraže pobunjenici od njega prisegu da će mito uništiti, da se službe neće prodavati, da se nedužni neće smjenjivati, da lena neće propadati, a sultan je bio prisiljen zakleti se pobunjenicima, koji su sami bili začetnici svih ovih zala. U kasnijoj gužvi su zahtijevali i muftijinu glavu, jer je bio prijatelj omrznutog Ilijaz-paše. On je bio smijenjen, a njegovo mjesto dano Ahi-zade Husein efendiji. Češmi efendija je od vrhovnog kazaskera Anadolije postao vrhovni kazasker Rumelije, a oba suca, Evrope i Azije, smijenjena su zbog optužbi za podmitljivost; defterdar Mustafa-paša je smijenjen, a janjičarskog agu Hasana zaštitili su janjičari, tako da je došlo do kavge između njih i spahija.] **9. 2. 1632.**

Murat, koji je vrlo jasno vidio da je svim vojnim pobunama začetnik smijenjeni veliki vezir Husrev-paša, mislio je na to da ga smakne, što je međutim bilo vrlo teško izvesti zbog udaljenosti i njegove moći. Pozvao je namjesnika Očakova Murtazu i, dajući mu tobože namjesništvo Dijarbekra, uruči mu istodobno smrtni nalog za Husreva. Murtaza zamoli da ga sultan riješi toga, među njim i zbog toga, što bi, ako mu izvršenje zapovijedi i uspije, morao strepiti da pri obračunu velikoga Husrevova imetka ne bude optužen za utajen novac. »Ja želim samo njegovu glavu, njegov imetak neka bude Tvoj«, reče sultan. Redžep-paša, koji se konačno osigurao za najviše dostojanstvo u Carstvu potičući uzbune i ubojstva, obavijestio je Husreva, koji je u Tokatu ležao bolestan od kostobolje, o Murtazinu poslanstvu. Ovaj mu pošalje u susret dvojicu svojih ćehaja, prijašnjega Sulejman-agu i sadašnjega Madžara Aliju. Murtazini slobodnjaci i levendi, koji su mislili da ovi dolaze s neprijateljskom namjerom, napadnu ih i oni se pobiju. Bostandžija Laz Ahmet, koji je za Murtazom poslan s jednim drugim nalogom za ubojstvo u Osmandžik, pročitao je smrtnu osudu sucu u Tokatu i rekao da topovi na utvrdi, koja se zove »Beduinski čardak«, treba da budu upravljeni prema Husrevovu dvorcu, a sudac se odmah nakon toga nije više tome usprotivio. Kada su topovi počeli gruhati, žitelji su položili oružje, a Murtazini odredi su opkolili Husrevovu kuću. Murtaza je objavio: »Glava pripada padišahu, a imetak mu predan je na slobodnu volju« — i kuća ćehaje Sulejmana je odmah opljačkana. Drugoga ćehaju, Aliju Mađara, je jedan Murtazin paž htio ubiti u času kad se sagnuo da Murtazi poljubi ruku, ali ga Murtaza zadrža. Husrev pošalje

glas Murtazi da može doći, da je spreman čuti podišahove naredbe. U isto vrijeme postavi sve svoje straže s isukanom sabljom na vrata da Murtazu sasijeku pri ulaženju. Ovaj, bilo da je o tom obaviješten ili iz opreza, pošalje carsko pismo po svom ćehaji Zulfikaru. Čim ga je Husrev pročitao, reče: »Mi smo Božji i vraćamo se k Bogu, a zapovijed je u padišaha«, a za Murtazu je mrmljao u bradu: »Ta budala! Kad je imao carevu zapovijed u rukama, zašto mi je odmah nije pokazao? Što je trebalo postaviti topove da me prikaže kao pobunjenika. Bože sačuvaj, to je Božja zapovijed, ali, ako Bog tako hoće, nećeš ni Ti izbjeći osveti i još će mnogo glava pasti«. Oprao se, pomolio, pokajnički se okrenuo Kibli i stavio glavu u petlju. Još je isti dan, u petak navečer, ugušen, opran i izložen, a zatim pokopan, pošto je za njega u džamiji održana molitva za mrtve. Murtaza je zaplijenio imetak — osamdeset tisuća dukata, deset tisuća pjastera i uzeo sve stvari zajedno s glavom koju je poslao po Feridun-

11. 3. 1632. -efendiji Porti, gdje je stigla mjesec dana nakon Hazif-pašina umorstva. Murtaza, koji je za zahvalnost dobio ruku sultanije, Hafiz-pašine udovice, nastavio je put u Dijarbekr. »Željezni stup« — Halil sačuvao je Erzurum. Na mjesto karamanskog namjesnika Čerkez Ahmet-paše postavljen je Dilaver-paša koji se trudio da u Konji vrši pravdu i da podanicima olakša terete.

12. 3. Dan nakon što je prispjela Husrevova glava, čete su se ponovo pobunile, a tržnica je bila tri dana zatvorena. Potajno podjareni od velikoga vezira Redžepa, tražili su kao krvnu osvetu za Husrev-pašino nepravedno umorstvo glave defterdara Mustafa-paše, janjičarskog age Hasana i povjerljive sultanove osobe Muse, mladića kojega je sultan osobno najviše volio. Drugoga

14. 3. dana jake snježne padavine rasture mnoštvo. Trećega dana je drskost pobunjenika prešla sve dosadašnje granice neobuzdanosti. Nisu tražili samo te tri glave, nego i to da pred njih dovedu prinčeve-braću da se osvjedoče da su živi. Sultan se pojavi i reče im: »Mustafa i Hasan su sakriveni«, on ne zna gdje, »ali što je skrivio Musa?« »Van s prinčevima!« zaječi dreka mnogobrojne zvijeri. Četiri brata, prinčevi: Bajezid, Sulejman, Kasim i Ibrahim — se pojave na Vratima blaženstva. Dvojica starijih, Bajezid i Sulejman, istupe i progovore mnoštvu: »Što hoćete od nas, pustite nas na miru i skrivene, ne uzimajte naša imena u gubice, inače ćete učiniti da nas nedužne dovedete u sumnju. Vi se ne bojite Boga i ne plašite se padišaha. Bog će nas i bez vas čuvati«. Pobunjenici su tražili jamstvo za sigurnost života prinčeva. Muftija Ahi-zade Husein i veliki vezir dosta su nepromišljeno ponudili jamstvo za sultanovu riječ i prinčevi su odvedeni natrag. Redžep-paša je sultanu dao vjerolomni savjet da Musu pošalje k njemu u kuću kako bi spasio one tri zatražene glave, a Musu mogao pokazati vojsci što bi stišalo njihov bijes. Murat se dugo ustručavao da primi taj izdajnički prijed-

log i da se rastane od ljubljenoga mladića. Konačno veliki vezir pridobi za svoju zamisao i kapudanpašu Džanbulad-zadea i obojica konačno nagovore sultana jamčeći za Musu svojim životom. »Tako vam ga predajem na čuvanje, ali, ako mu i dlaka padne s glave, vi ćete mi odgovarati za to«, reče Murat. Slijedeći dan su pobunjenici galamili pred palačom velikoga vezira zahtijevajući štićenika Musu. Musa se ustručavao pojaviti se. »Dijete«, reče Redžep, »da se sultanu spasi život, tisuću života kao moj i tvoj ne znače ništa, ali vidjet ćemo što je moguće učiniti«. Dao je izvesti Musu, potajno naredivši svojim ljudima da ga gurnu niz stepenice. Čim je pao, pali su na njega bodeži i proboli ga, dok je Redžep-paša uz prijetvorno užasavanje odzgor viknuo: »Stanite, ja sam mu zajamčio život«. Janjičarski general Hasan, koji je sebi na moreuzu kod Bebeka sagradio krasnu ljetnu palaču i tamo se sakrio, nađen je u mehter-hani, tj. zboru svirača, stavljen na konja i na trkalištu bačen s konja, premda je molio da mu poštede život; leš su mu objesili za noge na neko drvo. Defterdar Mustafa nađen je u jednoj kući blizu palače »Vefamejdan«, odakle je doveden u seraj velikoga vezira na trkalištu. Veliki vezir je otišao k sultanu da donese njegovu naredbu za smaknuće. Mustafa je odveden vezanim rukama na trg i krvnik mu je odsjekao glavu. Spahije su mu noge zavezali užetom, odvukli leš i za noge ga objesili na drvo. Njegovo imanje je pripalo državi, samo kuća na Sulejmaniji je ostavljena njegovu sinu.

Plima vojničke pobune sve se više i više razmahala i dostigla onu točku kao kad je sultan Osman skinut s prijestola. Među glavarima pobunjenih spahija javno se raspravljalo o tom da sultana Murata skinu s prijestola, a po svemu sudeći bi do toga i došlo da se nije oštro suprotstavio vjerni janjičarski aga Köse Mehmed, tj. Mehmed sa šiljatom bradom i sa strane spahija, Rum Mehmed, tj. Mehmed Grk. Rum Mehmed, jedan od dosad najutjecajnijih glavara pobune, smatrao je uputnijim da, učvrstivši sultana Murata na prijestolu, stekne zasluge nego da nesigurno računa na milost jednoga od njegove braće. On je otkrio postojanost Muratova karaktera i s pravom je na to računao. Tako su »Šiljobradi« i »Grk« onemogućili promjenu na prijestolu putem pobunjenika, pa su se sporazumjeli sa serajom...

Dva mjeseca se talasala ta vojnička neizvjesnost u glavnome gradu, a da nitko nije mogao pomoći ili savjetovati što da se učini. Konačno je sam sultan posjekao razgranato drvo pobune smaknuvši velikoga vezira Redžep-pašu. Bilo mu je poznato da je Redžep stajao iza tih pobuna u glavnome gradu, kao i u Aziji, osobito iza one pobune Ilijas-paše u Ajdinu. Po Rumu i Köse Mehmedu je saznao za Redžepovo sramotno sudjelovanje u ubojstvu svoga ljubljenoga mladića Muse. Redžep je, skupa sa kapudanpašinim, Džanbuladovim životom, jamčio za Musin

život, a muftijinim za život prinčeva; povreda ovoga jamstva i ovo zločinstvo pali su duboko na Muratovu žučljivost uvriježenog veličanstva. Nikada nije mogao oprostiti velikom veziru, svom šurjaku, način na koji ga je izveo iz unutrašnjosti harema među pobunjenike, koji su zahtijevali sedamnaest glava i osobito kako ga je, ulijevajući mu strah, pješice potjerao na divan. Rekao je tada: »Padišahu, uzmite vodu, tj. izvršite zakonom određeno pranje, da se pripremite na smrt«. Sve to i opasnost da izgubi prijestol i život kao sultan Osman, potakli su svu
18. 5. 1632. sultanovu energiju. Jednoga dana, kada se održavao divan, već kada je Redžep krenuo kući, pojavio se jedan sobar i pozvao ga još jednom u seraj. Na drugim vratima su ga evnusi uputili do jednih malih vratiju, koja su se nalazila lijevo od središnjih vratiju, gdje ga očekuje sultan. Pri ulasku ga uplaše mnogi crni evnusi, kao mnogi crni gavrani! Tako je jedva ušao zbog kostobolje od koje je patio i došao u slijedeću odaju u kojoj se nalazio sultan. »Dođi ovamo, šepavi vođo bune«, pozdravi ga sultan, a velikom veziru je duša zastala na jeziku kad je, govoreći, uvjeravao sultana u svoju nevinost. »Nevjerniče, uzmi vodu (da se pripraviš na smrt«, reče mu Murat podrugljivim bijesom, ali mu za to nije dao vremena, nego je nastavio: »Brzo mi odsijecite glavu toga izdajnika«. Budući da krvnik nije bio pri ruci, njegov su posao izvršili bijeli evnusi i poslali ga ugušenoga u mrtvačnicu. Pobunjenici, od kojih ga je jedna gomila otpratila sve do seraja, uplašeno su se raštrkali kad su ugledali njegov leš pred vratima carske palače.

S posljednjim Redžepovim dahom, Murat je udahnuo prvi dah neovisne vladavine koja počinje ovim razdobljem. Deset godina je bio na prijestolu kao sjena, pod tutorstvom svoje majke i velikoga vezira i pod željeznim jarmom pobunjenika. Sada se dvadesetogodišnji mladić usudio postati samovladar, pa je pošao krvlju poškropljenim putem nove vladavine. Duboko u njegovoj nutrini počivala je neizbrisiva mržnja zbog podjarmljivanja i zloupotrebe njegove mladosti koju je mogao utažiti samo osjećaj osvete, pa je otada vladao sam, kao silnik. Kao vjerno i odlučno oružje poslužio mu je novi veliki vezir Tabanijasi Mehmed, tj. »Mehmed s velikim tabanima«, Albanac, štićenik kizlarage Mustafe, koji je kao vrhovni konjušnik istupio iz seraja i upravo se vratio s namjesništva iz Egipta. Dvadeset
29. 5. 1632. devetog svibnja bio je neobični dan solsticija Muratove vladavine, promjene od pobunjeničke tmine do svijetlijeg područja pravilima uređene stege. Toga dana su trebale biti podijeljene službe kandidatima, mulazimima, a do njih su se domogle spahije zloupotrebama. Zbog toga su se okupili na trkalištu kada se prijedlog, koji je dan velikome veziru, vratio potpisan vlastitom rukom od samoga sultana: »Neka se spahijama ne daju službe na koje nisu imali prava za mojih predaka.« Ujedno je utanačeno da se divan održi s nogu, na morskoj obali pred se-

rajem, u Sinanovoj vili. Tu su se pojavili: veliki vezir, muftija, obojica vrhovnih pokrajinskih sudaca, predstojnik emira, Alame efendija, pa imam-predavač Aje Sofije Kadi-zade, ulema, aga i janjičarski glavari, age šest konjaničkih odreda stjegonoša i carske tjelesne straže. Sultan sjedne na prijestol koji mu je pripravljen, a svi drugi su stajali. »Kad moje spahije postanu poslušni i pokorni, neka mi pošalju neke od svojih starješina«, reče Murat, pa odmah zatim oslovi janjičare kao vjerne sluge koji se pokoravaju riječi Kurana i predaji (hadisu). Tumačio im je redak: »Budite poslušni Bogu i Poslaniku i Vašim predpostavljenima.« Janjičari su mu uzvikivanjem poželjeli dug život i sretnu vladavinu, uvjeravajući ga u svoju vjernost. »Vi poznajete ono mjesto u predaji (hadisu), gdje se traži bezuvjetni posluh prema kneževima, pa bio to i etiopski rob. Prestanite dakle zaštićivati pobunjenike, da bi istrijebeći ih suzbili nevolju, a vi ćete, kao i vaši preci, steći zasluge za prijestol«, nastavio je sultan. »Mi slušamo padišaha«, jednoglasno povikaše janjičari, »mi ne štitimo pobunjenike i tko njemu nije po volji, nije ni nama«. Odmah je donesen Kuran i janjičari su se na njega zakleli: »Tako nam Boga! S Bogom! Po Bogu!« Njihova izjava i zakletva upisana je u zapisnik. Sada se Murat obrati delegatima na trkalištu okupljenih spahija koji su, u strahu ako pošalju poznate izazivače nemira ovi bi mogli biti i zadržani, poslali zaista najumjerenije i najrazboritije starješine. »Vi ste spahije čudna čeljad kojoj je teško objasniti što je pravo. Ima vas četrdeset tisuća, a hoćete sve službe kojih svega nema ni pet stotina. Vi ste s vašim zahtjevima doveli Carstvo na niske grane i iscrpili ga vašim nametima. Primamljeni službama, među vama su se umnožili zlikovci koji ne slušaju riječ starješina i najrazboritijih, kao što ste vi, koji svlače podanike, proždiru pobožne zaklade i kao pobunjenici izlaze na zao glas«. Spahije odvrate: »Mi ne preuzimamo ime pobunjenika, mi smo prijatelji Tvojih prijatelja i neprijatelji Tvojih neprijatelja; mi ne odobravamo zločine počinjene protiv padišaha, ali ih nismo u stanju zauzdati«. »Imate pravo«, nastavi Murat. »Vi ne možete više zagospodariti zlima koji su u većini; ako ste iskreni, izbacite ih iz svojih redova, ne tražite dalje službe i zakunite se kao vaša braća janjičari na riječ Uzvišenog pisma Kurana«. Delegati, okruženi takvom množinom janjičara, stajali su usamljeno tu i nisu mogli drugo nego se podvrći naređenoj im zakletvi. Nekoliko izazivača nemira, koji su se bili uvukli među mnoštvo, sada su htjeli podići svoj glas; lako su svladani i izbačeni. Predstojnik emira zapisao je u zapisnik zakletvu spahija. Onda Murat pozove suce. Nekoliko najstarijih rumelijskih i anadolskih sudaca izađu pred sultana i ovaj reče: »Vi ste optuženi da primate mito i da kvarite podanike, što imate na to reći?« »Bože sačuvaj da mitom iskrećemo pravdu ili da podjarmljujemo podanike. Međutim, mi nemamo sredstva pravu dati ug-

led i slobodno djelovati. Kad podanike hoćemo zaštititi pred obijesnim spahijama i utjerivačima poreza, kažu da nas podanici podmićuju. Smjenjuju nas bez istrage i od pakosti ne možemo naći zaštite«, rekoše. Jedan rumelijski sudac uze riječ: »Kad sam se suprotstavio ucjenjivanju spahija, napali su sudnicu i opljačkali moju kuću.« »Ja za to znam,« reče sultan. Jedan azijski sudac, hrabar Arap, isuče sablju i reče: »Padišahu, sredstvo za te zloupotrebe samo je sablja.« Sultan i čitava skupština uprave poglede na bijesom razjareno lice arapskog suca koji nije ništa više govorio. Izjava sudaca je primljena u zapisnik i potvrđena njihovom prisegom. Na to je sastavljen ugovor, potvrđen carevom rukom i od velikoga vezira, muftije, vezira Bajrama i Behadir Huseina te predstavnika emira, po kojem će čekanje spahija na službe upravitelja, nadzornika, utjerivača poreza i pisara biti ukinuto, a obećanje, koje su dali janjičari, spahije i suci o održavanju javnoga poretka uz formulu da se zaštićuju Božjim i Poslanikovim prokletstvom, te prokletstvom svih anđela i muslimana, svečano je stavljeno u ispravu. Tri dana nakon toga sultan je pozvao na divan oba generala silahdara i spahija, Džâfera i Ahmet-agu, pa od njih tražio da mu izruče pobunjeničke glave. Ahmetova isprika kažnjena je da mu je samom odsječena glava što je zajamčilo Džâfer-aginu spremnu poslušnost. Slijedećega dana se sakupe veziri, ulema i janjičarske starješine kod velikoga vezira. Muftija je rekao da je uzaludan svaki pokušaj da se spahije smire pa je predložio da ih se potpuno zatre. Starješine janjičara i spahija suprotstavili su se tom prijedlogu, ali su zajamčili da će izvršiti sultanove naredbe i izručiti kolovođe pobune. O tome je sultanu podnesen izvještaj. Energična odluka je glasila da se glave Saka Mehmeda, Gürdži Rizvana i drugih pobunjenika bace pred carska vrata. Saka (vodonoša) Mehmed je smjesta pozvan pred velikoga vezira. Došao je pun pouzdanja zbog narodne sklonosti i pobunjeničke moći. Domogli su ga se, htio je govoriti, ali je veliki vezir doviknuo: »Brzo zakoljite tu svinju!« — i bio je zaklan, a s njim i Džemin Alija; tijela su im bačena u more. Džadu (čarobnjak) Osman je uhvaćen i ubijen kod kuće na gozbi. Jemišči (voćar) Mustafa je nestao, Salih efendija je pobjegao u Egipat, gdje je kasnije za vladanja sultana Ibrahima dobio zasluženu nagradu. Mahmudoğlu, Sari (žuti) Mustafa i Gül Abdi (sluga ruža) su se sakrili, a Bičakdžioğlu (sin kovača noževa) Mehmed pobjegao je u svoje rodno mjesto Ilbesan, dok je obješenjak Kumru, tj. »grlica«, obješen. Tako su najznačajniji pobunjenici i mnogi bezimeni uklonjeni s puta. Za tu godinu je još četrdeset do pedeset manjih službi podijeljeno odredima desnoga i lijevoga krila, ali popisi o porezima im nisu uručeni nego je svakom čovjeku dano šest pjastera pod nazivom beriva za dječake. Vremenom je i to prestalo i oni su dobivali samo običnu plaću. Tako je Murat IV u dese-

toj godini svoga vladanja, polovinom jedanaestog stoljeća po Hidžretu, nastupio kao najveći osmanski vladar toga stoljeća čvrstim, ali krvavim korakom.

Jedan od najutjecajnijih i najviđenijih pobunjeničkih poglavara bio je Deli Ilahi, božanska luda, nećak Dağlardelije, tj. »Planinske lude«, koji je kod Bagdada bio glasnogovornik pobune, jedan od glavnih razloga napuštanja opsade. Kad su se tamo spahije spremili za navalu, doviknuo im je »Planinska luda«: »Zašto jurišate? Kad Osmani budu imali Bagdad, neće vas više trebati pa će vas sve skupa slomiti.« Tako je odbio spahije od navale i prouzročio povlačenje vojske. Dostojan nećak »Planinske lude« bio je »Božanska luda«, koji je živio u Sidi i Bejšehiriju kao u središtu tiranske paučine, kojom je opleo čitav Karaman. Bio je sudac i izvršilac sile u svemu i svačemu. Njegov zastupnik Sari Mustafa dao je istući hodžu Redžepa, jednoga od najuglednijih žitelja Sidišehirija, jer pred njim nije ustao. »Božanska luda« je povrh toga uzeo još tisuću akči za ovčarinu. Jednoga janjičara je dao objesiti u njegovom pustenom fesu. Njegova je moć išla dotle da je karamanski namjesnik, Čerkez Ahmet-paša, bio prisiljen obratiti se pobunjeniku i moliti ga za utjerivanje poreza, potpuno ovisan o njegovoj milosti. »Božanskoj ludi« je to bio dobro došao posao. Ucjenom bi dobivao dvostruko i trostruko i tako je obišao sve karamanske gradove. Ovaj glupi i grubi Turčin nije se dao zadržati da ne ode u Carigrad, usprkos svim opomenama svoga staroga ortaka Ruma Mehmeda, zatražiti, kako je rekao, svoju plaću. Jedva što je odsjeo u Carigradu, okruži ga hrpa ljudi koje je bio tlačio i osiromašio. Silom su ga odvukli na sud da zadovolje na njemu svoje pravo. Parnica je uredno vođena, a vodili su je vrhovni pokrajinski suci na divanu i, budući da nije imao dosta sredstava namiriti svoje vjerovnike i nadomjestiti pričinjenu štetu, izrečena mu je smrtna osuda. Spahije su molile da se osuda ne izvrši po bijelome danu nego da se odloži na noć. U noći pođe policijski namjesnik u zatvor, pa izvrši smrtnu osudu. Nedaleko Sidišehirija, u jednom selu kod Boskira, u Dereköju (selo u dolini) živio je jedan stari pobunjenik još od vremena sultana Ahmeta, pobunjenik koji je u pobunama osijedio. Zvao se Dereli Halil, tj. »Halil iz doline«, a bio je u neprijateljstvu s gore spomenutom »Božanskom ludom«. Kad je taj bio smaknut, došla je do primjene turska poslovica: »Smrt magarca je svadba za pse« i perzijska »Bundeva je pala na zemlju, a bostan je izrastao.« »Halil iz doline« odmah se baci na vlasništvo »Božanske lude« da razbaštini njegova sina Hidajeta. Ovaj pobjegne u Konju sa Šahom Ansarom, čaušem Nurullahom i drugim ortacima svoga oca, gdje se nalazio Grk Mehmed još uvijek očekujući ispravu za obećano mu namjesništvo Maraša, a bio je uostalom u prijateljstvu s Portom. Ovaj javi u Carigrad o tome i zamoli da sin Hidajet ne okaje krivicu svoga

oca »Božanske lude«. Ahmet-paša, namjesnik Karamana, koji je još uvijek sjedio u Bolvadinu, dobio je nalog da s vojskom pođe protiv Dereli Halila. I pristalice poginulog »Božanske lude«, Šah Ansar i drugi pošli su protiv njega. Mujezini su sa sidišehirskih minareta oglašavali: »Halil-aga će se u Kavaku tući sa Šahom Ansarom, svo gradsko stanovništvo neka se naoruža i neka pođe u boj, a tko ne pođe i ne posluša poziv, taj je nevjernik i njegova žena neka od njega bude rastavljena!« Osmanski historičar, pripovjedač ove zgode koji se upravo nalazio u Sidišehiriju na odmoru kod svoga strica, upita ovoga po kojem zakoniku je izdana ta fetva, pa te koji ne izađu na bojno polje s Halilom proglašuje nevjernicima i izjavljuje da su rastavljeni od svojih žena. Stric mu reče smijući se neka ga sam za to pita. Nećak izbjegne tom pozivu, jer je otišao u Konju, ali je stric imao oštra okapanja s Halilom. Te iste noći došao je Ahmet-paša; zaposjedne grad i opkoli Halilovu kuću. On je raščetvoren i četiri komada njegova tijela bačena su na trg. Jedan od njegovih ortaka, Jajdži (izrađivač lukova) Hasan, uhvaćen je te iste noći i obračun je ispao tako da mu je odsječena glava. Ahmet-paša preuzme imanje Halila-iz-doline, a s imanjem i ruku njegove bogate udovice.

Gore spomenuti pobunjenici su bili spahije, sluge u konjušnici ili ništa bolje. Moćniji čovjek, kojega su se i spahije bojale kao svoga protivnika, bio je vezir Ilijas-paša, namjesnik Karasija. Rođen je u Balikesiru, a poznat pod imenom Solakoğlu, tj. »sin ljevorukoga« ili kao »sin strijelca«, nekada je uništio pobunjenike Karasija, a pod Hafiz-pašom je bio kao anadolski beglerbeg zaslužan u ratu pri prvoj opsadi Bagdada. Posvadivši se s Husrev-pašom, našao se u okolici Bergama i Karasija i na brdu Idi sa unovačenim levendima i saridžijama i, za vrijeme pobunjeničke anarhije u Carigradu, dobio je kao glavar kojeg su se bojali dostojanstvo vezira s tri tuga, s uobičajenim lancem, simbolom te počasti. Dva svoja kapetana, Kara Mahmuta i Sari Osmana, tj. »Crnoga Mahmuta« i »Žutoga Osmana«, poslao je s levendima i saridžijama na Mitilenu da otok podvrgnu njegovoj vlasti. Međutim se su žitelji branili pa su »Crni« i »Žuti« sa svojim ljudima pobijeni. Sretnije je prošao sa sandžak-begom Manise Ibrahim Bičakčioğluom, tj. »sin kovača noževa« koji nije poslušao jednu od njegovih naredbi. Ilijas-pašini levendi i saridžije opsjednu Manisu i zauzmu grad koji su pljačkali tri dana. Od toga dana Ilijas je zamišljao da je osvajač svijeta. Noći je provodio čitajući i prevodeći Šahnamu i Timurove zgode i kada mu je, prigodom bolesti, muftija Jahja-efendija poslao jednoga od prvih carigradskih liječnika, Omer-efendiju, poslao je ovoga natrag s velikim darovima muftiji i drugim odličnicima kad je ozdravio. Zbog toga su se uzbunile čete protiv muftije i protiv njega je to izneseno kao jedna od glavnih optužbi

što je tom prigodom poslao liječnika; i to je pridonijelo da je smijenjen. Svojevremeno je Ilijas-paša dobio namjesništvo Damaska, ali umjesto da ode onamo poslao je jednoga od svojih ljudi, Jusufa, da kao muteselim, tj. povjerenik-zamjenik, preuzme namjesništvo. Sada su protiv njega izaslani vezir Küčük Ahmet-paša i namjesnik Karamana Čerkez Dilaver-paša. Ilijas-paša otpremi svoje najbolje stvari u Bergam, čiju obranu je povjerio jednom od svojih aga, Lačinu, dok je on sa svojim ortacima bio u kraju oko Ide, koji je silom pokorio svojoj vlasti i pod imenom boraca (džebelli) i lovaca na konjima (atlü segban) okupio do deset tisuća ljudi s kojima je na ravnici Alašehira bio u vojnoj pripravnosti. Anadolski i karamanski beglerbezi su ga napali i potukli. Bio je prisiljen da se sa svojim vjernim pristašama ubaci u bergamsku utvrdu. Bergam, od starine poznat kao Eskulapovo utočište, bio je sada utočište pobunjenika koji su kao mnogi Nimrodi stanovali pod krasnim razvalinama grada, koje su u očima Turaka bile Nimrodova prijestolnica. Oba vezira, Küčük Ahmet i Dilaver, koji nisu vidjeli mogućnost da silom zauzmu utvrdu, išli su putem mirnih pregovora. Poslali su Ilijas-paši trešnje i druga osvježenja, čega mu je u utvrdi moralo nedostojati. Javili su se u Carigrad i ishodili carsko pismo s potpunim oproštenjem. Tri paše su se sastale i potpisale ugovor kojim su oba namjesnika, anadolski i karamanski, zajamčili Ilijas-paši po sultanovoj riječi potpuni zaborav prošloga i prijem u milosti. Ovom su predajom opet smireni Manisa, Karasi, Ida, Bergam, Balikesir, Edremit, Ajazma, Alašehir, Filadelfija, Menmen i Foča. Veliki broj pobunjenika uhvatio je u bijegu Čerkez Ahmet-paša, koji je još uvijek boravio u Bolvadinu, i uništio ih. Dilaver-paša je otišao u Karaman, a Küčük Ahmet-paša s Ilijas-pašom u Carigrad, gdje je ovaj po ugovoru sa sultanom trebao biti opet primljen u milosti. Odvedeni su na prijem u palaču u Istavrosu na azijskoj strani Bosfora. »Nevjerniče!«, oslovi Murat Ilijasa, »zašto nisi otišao u Damask, ja sam ti dao to namjesništvo«. Ilijas se ispriča da je bio bolestan. »Prokletniče, nisi bio bolestan da opustošiš sjedište mojih predaka, Manisu! Odsjecite glavu ovom nevjerniku!« Bostandžije ga zgrabe i jedan od njih, nazvan Tuludži, prereza mu nožem grkljan. Küčük Ahmet, koji je Ilijas-paši zajamčio život, drhtao je sada za svoj život. Znao je da su se podanici Germijana potužili na njega. Nakon izvjesne stanke ga oslovi sultan: »Nevjerniče! Protiv tebe su stigle pritužbe, zašto podjarmljuješ podanike?« Küčük Ahmet odgovori: »Čudotvorče, milostivi care i kralju! Svemogući Bog neka zaštiti Vaše plemenito postojanje. Ja priznajem da sam podjarmljivao podanike, ali što sam uzeo, upotrijebio sam za vojsku. Bez tih poreza i izdataka nikada ne bih sastavio čete, a ovaj ne bi to okajao u Vašoj prisutnosti. Osim toga, od toga što sam uzeo još sam šezdeset tisuća pjastera dužan za što sam jamčio vojsci.

Ubite me, oprostite mi, jedno i drugo je Vaša odluka, zapovijed je u moga slavnoga cara i kralja.« Poučivši ga o boljem ponašanju prema podanicima, Murat ga otpremi obučenog u počasnu odjeću, kao nagradu za učinjene usluge u svojstvu namjesnika Damaska. Ćehaja prijašnjega velikoga vezira Husrev-paše, Hadži Ajvad Sulejman-aga postao je temišvarskim namjesnikom, a Dilaver-paša je imenovan namjesnikom Sivasa; Čerkez Ahmet-paši i Nugaj-paši potvrđena su namjesništva Karamana i Haleba.

U Vlaškoj i Moldavskoj su također zamijenjene vojvode, što nije išlo bez prolijevanja krvi. Protiv Radula, kojega je Porta imenovala za vlaškoga kneza, Elijasova sina, pružao je Abaza (znameniti azijski pobunjenik), sada unaprijeđen od bosanskog namjesnika za namjesnika Očakova, podršku svome štićeniku Vlahu Matiji Besarabi i među te dvije stranke dođe do bitke u kojoj je Radul potučen pobjegao u Moldavsku, a pobjednik Besaraba je potvrđen za vlaškoga kneza s vojvodskim znacima koje su bile poslane Radulu. U Moldavskoj je ovdje nastanjeni Poljak Miron Bernavski, koji je već tri godine bio na kneževskom prijestolu, nastojao sa prijestola potisnuti Grka Aleksandra Elijasa. Konačno je pošao u Carigrad, ali je bačen u zatvor »Sedam kula«, pa je svoju nemirnu glavu ostavio u rukama krvnika. U Carigradu i u namjesništvima neprestano su bili na djelu uže i mač protiv pobunjenika. Čerkez Alija, jedan od glavara spahija bio je na trkalištu, preko puta lavljega kaveza, obješen u samurovini. Novo imenovani defterdar, Nijdeli Mustafa-paša, pao je kod sultana u nemilost zbog svoje nepoštedne krutosti; jednoga je jutra nađen mrtav kod carske pekarnice. Mahmudoğlu, jedan od sudionika u ubojstvu Hafiz-paše, zatučen je i onda predan morskim valovima. Janjičarski aga, šiljatobradi Mehmed, čistio je janjičare od nemirnih glava. Strah je pred njim bio toliko velik da nitko, kojeg je dao pozvati, nije otišao k njemu, a da nije obavio obredno pranje prije smrti. Svako jutro su se na moru mogli vidjeti leševi koji su noću bacani u more i koje su prepoznavali kao spahije ili janjičare. Sultan je osobnom hrabrošću i vladarskim duhom ulijevao strah i užas u pobunjenike. Jahao je bez straha dobro naoružan, praćen od vrsnih jahača i otišao onamo gdje su se sakupljale spahije ili druge skupine pa ih raspršio. Na trkalištu se vježbao u bacanju džirida i odapinjanju strijela. Bio je izvrstan bacač koplja i strijelac, a najbolje bi nagrađivao dodatkom na plaću. Köse Alija i Feridun-efendija, dva poticatelja pobune, dobili su svoju zasluženu nagradu. Feridun je našao smrt, jer je bio donosilac jednoga poveza za glavu Murtaza-paši, beglerbegu Dijarbekra. U povezu je bilo ušiveno carsko pismo koje je tražilo smrt za donosioca, što je beg izvršio. Küčük Ahmet, namjesnik Damaska, dobio je naredbu da uništi druzijsku pobunu na Libanonu. Na svom putu onamo očistio je sirijske prijevoje od poznatih

pobunjenika. U Laodiceji ubijen je Čalik Derviš. U blizini Kaiserije bili su lukavstvom izmamljeni iz svojih skrovišta u planini Ardžiš turkmenski buntovnici Bojuni Indželibegi, Hadži Ahmet i njegov sin Omer, pa su u Halebu razapeti i na devama vođeni unaokolo. Glava Baba Umrevisa iz Karahisara poslana je u Carigrad. Nije bilo tako lako svladati Rum Mehmed-pašu, glavešinu pobunjenih spahija, koji je već više puta spomenut, jer se ranije rastao sa svojim ortacima pa ih izdao, nakon čega je udaljen namjesništvom Maraša. Rođen u selu Keskin blizu Eskišehira, najprije je išao zemljom s utjerivačem poreza Karakaš-zadeom, a onda je u Husrev-pašino vrijeme postao potpaljivač pobune. Kada je Husrev-paša podijelio spahijama položaje, dobio je Rum Mehmed vojvodstvo Sile, a zatim je postao vrhovni nadzornik rudnika bakra. Kao takav je opustošio kraj oko Kastamonua sa svojim tjeračima. Naročito je to činio Urudž Gazi koji je sa šezdeset do osamdeset pandura ucjenjivao zemlju. Nakon Hafiz-pašina ubojstva pridružio se želji drugih pobunjenika koji su tražili svrgavanje s prijestola, pa se u Konji udružio sa skupinom pobunjenika koji su izbjegli zasluženoj nagradi. Da ga uklone, obećali su mu namjesništvo Maraša i otada se naselio u Antepu. Kada je Deli Jusuf-paša došao na granicu Karamana, a jedan je drugi pobunjenički poglavica imenovan za namjesnika u Damasku, poslao mu je Rum Mehmed poruku da ne dođe u njegovu blizinu da se, Bože sačuvaj!, levendi ne bi posvadili. Jusuf-paša je poslušao upozorenje. Istu poruku je poslao Küčük Ahmet-paši koji je bio na polasku u Siriju, a ovaj izvijesti Portu da, ukoliko se želi riješiti Rum Mehmeda, za to nitko ne bi bio spretniji do Ali-bega iz Behesnija, poznatog pod imenom Bajtaroğlu, tj. »sin veterinara«, koji se u perzijskom ratu slavno istakao kod Imam Huseina. Ali-beg je primio ovaj zadatak. Na opomenu Rum Mehmeda da mu se ne približi, pošalje Ali-beg dvojicu svojih ljudi k njemu s riječima umirenja da želi otići samo u Behesni i da ga ne želi uznemiravati. Rum Mehmed dade ubiti onu dvojicu, pa se učvrsti u Antepu. Ali-beg ga opsjedne uz pomoć žitelja toga kraja, osvoji grad, pa njemu i svima njegovima da odsjeći glave. Za nagradu, što je pao Rum Mehmed, dobio je upražnjeno namjesništvo Maraša. Deli Jusuf-paša, na čije je mjesto za namjesnika Damaska imenovan Küčük Ahmet-paša, došao je u Carigrad. Bio je to lijep i hrabar borac, ali na zlu glasu zbog svojih ucjenjivanja i Husrev-pašin čovjek. Jedne ramazanske noći pozvan je sultanu gdje je umro nasilnom smrću, što mu je pravedna plaća, jer je sam tolike bio lišio života. Oni koji su njegov leš odnijeli u predvorje Aje Sofije na ukop, rekli su da mu rana, što ju je zadobio u bici kod Šehirsora sa Lori Husein-hanom, još nije bila zarasla.

Dok su u Carigradu i u Aziji bjesomučno vladali uže i mač protiv pobunjenika, bjesnio je i u Arabiji građanski rat, kako u Jemenu, tako i u Hidžazu. Ajdin-pašu, nekadašnjeg etiopskog na-

mjesnika, koji je imenovan jemenskim namjesnikom i koji se učvrstio u Mo'i (Moki) da vodi borbu protiv sejidskog imama, šerifa Kasima, sina šerifa Muhammeda, napustili su Arapi. Ahmet-paša, koji je u Meki postavio (na mjesto jemenskog šerifa) šerifa Ahmeda, bio je, kao što je ranije već spomenuto, po egipatskom beglerbegu Bajram-paši maknut s puta. Šerifa Ahmeda je zatim ubio novo imenovani jemenski beglerbeg, egipatski beg Kansu-paša, pa je opet postavio jemenskoga šerifa. Ubio je i Ajdin-pašu pa se vratio u Zebid. U dolini Dženan došlo je do bitke među osmanskim četama pod Kansu-pašinim zapovjedništvom i onih pod imamom. Stotinu tisuća Arapa mašilo se oružja. Njihovim je desnim krilom zapovijedao crnac Sünbül, a lijevim su zapovijedala imamova braća, Hasan i Husein, sredinom je zapovijedio sam imam. Kansu-paša postavi na svoje desno krilo svoga ćehaju Jusufa, na lijevo Idriz-agu, starješinu ološa koji je regrutiran u Carigradu kao buduće spahije, a sam je vodio sredinu. Osmani su potučeni. Jusuf ćehaja je pobjegao u Zebid. Kansu, koji je saznao da se Jusuf umjesto njega htio nametnuti za vojskovođu, poslao je ubojicu u Zebid i taj je ćehaji gurnuo bodež u prsa. Na to se pobune Jusuf-pašine pristaše, zatvore pašu u Zebidu i zatraže Deli-pašu i sekretara da ih raskomadaju kao začetnike ćehajina umorstva. Paša je bio prisiljen izručiti ih. Bagra, koja je došla iz Carigrada, uzme ih u zaštitu; ostali su živi, a pobuna je utišana darovima. Budući da je Idriz umro, na njegovo mjesto stupi Kör Mehmed kao aga crvene zastave. On pođe s pješacima i s konjanicima protiv Arapa iz plemena Seranik, koji su za oružje imali oklope presvučene ribljom kožom i koplja. On potuče ova i druga arapska plemena pa se potvrdi u posjedu Zebida i Taeza. Kansu se ipak nije mogao domoći Sane. Tri godine su protekle u malim čarkama uz mnogo muke. Jedva je bilo još devet stotina od onih carigradskih kandidata za buduća mjesta spahija. Ni za te ljude nije mogao smoći plaće, uputio ih je u Carigrad da tamo zatraže željena mjesta za spahije. Kör Mehmed je išao kopnom u Džidu pa je ugrozio Meku. Šerif Sejid mu pođe u susret s dvadeset do trideset tisuća Arapa, a sve bunare od Džide do Meke dao je napuniti zemljom. Kör Mahmut i njegovih devet stotina hrabrih junaka skoro su skapali od žeđi dok nisu pronašli zatrpane bunare, pa ih opet otkopali. Konačno dođe do bitke. Zbog nespretnosti Arapa njihov puščani prah poleti u zrak, s njim i šerif Muhammed, a šerif Sejid pobjegne u pustinju. Kör Mehmed i
mj. 3. 1631. njegovi hrabri junaci uđu u Meku gdje su pljačkali. Onda su kao hodočasnici sedam puta obilazili Kabu. Namjesto šerifa Sejida postavljen je za šerifa po treći puta jemenski šerif Kör Mahmut koji je dobro znao da zbog zločina počinjenih u Meki neće naići na dobar prijem u Carigradu, pa pođe putem prema Basri; nisu ga slijedili svi njegovi vojnici, jer tri stotine pođe u Carigrad pod vodstvom Mustafa-bega. Međutim je egipatski

namjesnik Halil-paša na glas o tim neredima poslao Kodžu Kasim-bega s četama da opet postavi prijašnjega šerifa Sejida. Kasim-beg, svjetski čovjek, koji se nije htio pobiti s tako ogorčenim probisvjetima kao što su bili trista Mustafa-begovih ljudi, pošalje im emirulhadža Ibrahim-bega da s njima pregovara. Mustafa-beg, obučen počasnom odjećom, pođe preko Sirije u Carigrad. Šerif opet zauzme vladarsko mjesto u Meki. Kör Mahmut, koji je vidio da ga progoni premoćna arapska vojska, ubaci se u utvrdu Turbe u dolini Vadiul-Abbas. Šest stotina njegovih ljudi napusti ga da pođu s Mustafa-begom u Carigrad, a emirulhadž (poglavar hodočašća) Ibrahim-beg otpratio ga je sigurno u Siriju. Kör Mahmuta, koji je htio poći svojim putem u Basru, svladali su Arapi i odveli zarobljenog u Meku. Njegove pristalice su smaknute, a on je s razbijenim nogama bačen na mjesto gdje su bile lubanje. Neki šerif i njegov brat osuđeni su **mj. 8. 1631.** sudskom presudom na smrt kao ubojice posljednjega bega Džide. Čete, koje su s karavanom hodočasnika pošle u Siriju, bile su joj od koristi protiv pustinjskih Arapa. Ovi su ove godine zatrpali bunare da zadrže hodočasnike, a ceste su zakrčili hrpama trnovitog drveća. Jemenski vojnici su odagnali Arape i spalili zapreke. Ovim uslugama su izbrisali krivicu za zločine što su ih počinili u Jemenu i Meki. Njihovom vođi Mustafi dan je položaj sandžakbega u Kastamonuu. Međutim, kad su se ostali vratili u Carigrad pa od velikoga vezira Mehmeda-s-velikim--tabanima zatražili mjesta spahija, koja su im bila obećana pri odlasku u Arabiju, potjerao ih je sa divana, a da nije ni saslu- **1633.** šao njihove zahtjeve. Vratio se i Kansu-paša u Carigrad, a Jemen je sasvim prepušten vladavini Sejida.

[Malo po proslavi rođenja jednog princa, kada je cijeli **7. 8.** grad plivao u svjetlosti, izbila je strašna vatra koja je opustošila grad. Ona se pojavila usred pristaništa, na strani prema gradu pred vratima Džüb Alija, iz kudelje kojom je bio ispu- **2. 9.** njen jedan brod. Zahvatila je pričuvište čamaca duž obale sve do obližnjih vrata Aja Kapu, probila se u tržnicu Mustafa-paše i gutala tri do četiri kata visokih palača Hamza-paše, Jahja-paše, Ašik-paše i Češmi efendije. Odatle se raspukla na tri rukavca; jedan se protezao baš prema Selimovoj džamiji; drugi se pružio duž morske strane prema Hajdar-paši i džamije Uskublü prema vratima Unkapani (skladište brašna), vezirskoj uzvišici, gutajući palaču Kuršundži-zade Mustafe; treći se dohvatio pravca prema Mehmedovoj džamiji, ulicama i palačama što su se nalazile na obje njezine strane, velikog Karamana, malog Karamana, tržnice sarača (sedlara) pa sve do Sarigürza. Dok se sultan sa svim bostandžijama i vezirima trudio zaustaviti vatru kod Selimove džamije, izbije ona iza leđa, gdje su se zapalile

stare i nove janjičarske kasarne i Srednja džamija, žarište pobune što je preokretala prijestolja. Linija haranja produžila se duljinom od pristaništa ka Mula Kuraniju, tj. cijelom širinom Carigrada; širinama od Fanarskih vratiju do Baki-pašine i Lutfi-pašine džamije, na seraj Šah Hubana i konjsku tržnicu iznad skladišta brašna. U tom cijelom opsegu od dvije trećine grada, samo su dvije kuće bile neoštećene, sve u svemu izgorilo je
mj. 9. 1633. 20.000 kuća. Takva velika vatra izazvala je u narodu nezadovoljstvo, koje se uglavnom izražavalo u kafanama. Iz straha da to ne dadne povoda za nove požare i pobune, dan je nalog da se sve one poruše; istina, i ranije za Murata III i Ahmeta I izdavane su slične zabrane, ali je to potrajalo samo par dana; a sada su kafane u cijelom Carstvu, za sve vladavine Murata IV i njegova nasljednika Ibrahima, bile zatvorene, sve do doba Mehmeda IV. A uz to je, onda, slijedila zabrana pušenja duhana pod prijetnjom smrtne kazne, a izlika je bila opasnost od vatre; u stvari, policija je tako rasturala skupove besposlenih brbljavaca, gdje se ogovarala vladavina. Te zabrane izazvale su mnoge primjedbe i epigrame. Mnogi su svoj užitak u kafi i duhanu platili glavom. Sam sultan je noću, a i danju, obilazio grad provjeravajući provedbu zabrana. Šejh šejhova, glasoviti mističar Sivazi-zade, sjedio je jednoć u vili vrhovnog konjušnika s društvom u razgovoru, kad je nenadano naišao sultan i pozvao društvo koje je kod njega. Donijele su mu se knjige i tespih (molitvena brojanica). »Neću ni najmanje smetati ulemu sa knjigama, pisare sa perima i mastilom, derviše sa tespihom, ćilimom za molitvu (serdžada) i dugom haljom, koji se šetaju i skupljaju«. Ovaj šejh je bio, od smrti velikog šejha Mahmuta od Üsküdara, vođ mističara u Carigradu, kao što je šejh Kadi-zade bio vođ
27. 9. 1633. dogmatičara. Na dan Poslanikovog rođenja, kada se, kao i obično dvanaestog rebiul-evela, svetkovalo u novoj džamiji sultana Ahmeta na konjskom trkalištu, izlagala su oba šejha, jedan za drugim. Najprije se popeo na govornicu šejh Sivasi-zade, a onda njegov protivnik koji je, zbog sultanove zaštite, dopustio sebi poneku slobodniju riječ. On se oborio na velikaše; ispričao je jednu od šala turskog Eulenspigela, Nasredin-hodže koji, kad je jednoć orao s malim i velikim volom, a mali nije htio vući, tukao velikog; zapitan zašto to čini, rekao je: jer mali ne vuče, dok nije u velikom vidio primjer. Neki su velikaši i ulema, koji su se osjetili pogođenima, htjeli izlagača otjerati sa govornice, ali ih je spriječio muftija, Kadi-zadeov srodnik, predočivši da to nije zgodno u sultanovom prisuću. Nešto ranije
14. 6. je ulema izgubila jednog od svojih najdostojnijih članova, jer je umro vrhovni sudac Rumelije, Mehmed Karačelebi-zade; bio je sin Hasana Karačelebi-zadea, vojnog suca Rumelije za Murata III; Hasanov otac bijaše sudac Karačelebi, tj. »crni mladi gospodin«, a njegov djed Mevlana Husamedin, brat velikog vezira

Rum Mehmeda pod sultanom Mehmedom Osvajačem (el-Fatihom), orođen s jednom od najuglednijih karamanskih obitelji. Mehmed je ostavio pjesme pod imenom Suhuri, a utemeljio je jednu džamiju, pored drugih zaklada u Brusi i Edrenu.

Bosanac Murtaza-paša, namjesnik Dijarbekra, dovršio je protiv Perzije učvršćenje Mosula, uz pomoć segbanbaše Muse koji je za to dobio namjesništvo Vana. Murtaza-paša sakupi vojsku kod Mardina, dok su Perzijanci bili potisnuti po Tahmura-hanu iz Gruzije. Perziju su rastrzali unutarnji nemiri. Pošto su Perzijanci sada krenuli ka Vanu, dobije veliki vezir Mehmed-paša nalog da se što je moguće brže pokrene na Perziju, te on **15. 10.** polovicom listopada (oktobra) ode ka Üsküdaru. U Kavkazu mu **1633.** dođe šah Širvana sa 200 konjanika-prebjeglica, te mu se da sandžak Alaje. U Maltepi, gdje je sultan još vježbao vojsku, padnu četiri vezira u nemilost, jer niti su doveli dosta vojnika niti su ih opremili za rat; bostandžibaša ih odvede galijom, oduzme im imetak i ostavi ih u mjestima progonstva. Mahmut-paša nišandžija ode na hadž u Meku, Semin Mehmed-paša u progonstvo na Rodos, Mustafa-paša iz Mostara kao sandžakbeg u Selefke u Ičilu, Jusuf-paša kao sandžakbeg u Klis u Bosni, a Hasan-paša, krasnopisac, nekadašnji janjičarski aga, dobije namjesništvo Bosne. Dođe dan kasnije vijest da su se Perzijanci povukli od Vana, što izazove radost cijelog tabora. Sultan ga je pratio do Kaziklüja, gdje je velikom veziru dao najodređenije naloge **26. 10.** za održanje stroge stege i onda se vratio u Carigrad. **1633.**

Dva mjeseca po odlasku iz Carigrada, uđe u Haleb (Alep). **17. 12.** Sedmi dan se održi svečani divan kao u Carigradu. Tri dana potom dođe hatišerif, kojim se nalaže pogubljenje Nugaj-paše, namjesnika Haleba, jer se nemarno odnosio spram pobunjenika, te on bude pogubljen. Njegovo mjesto dobije sa vezirskom ča- **17. 12.** sti silahdar Ahmet-paša, koji je nedavno izašao iz seraja. Kada je sultan početkom prosinca (decembra) išao u Brusu i vidio kako se u Izmitu dobro održavaju gradske zidine i palača, da bi izrazio svoje zadovoljstvo, dao je gradskom sucu Gümüš-zadeu uvjeravanje da ga nikada neće smijeniti; ali kada je preko Izmita išao prema Izniku i vidio u kakvom su lošem stanju ceste, pošalje vrhovnog sobara s nalogom da objesi suca. Uzalud je ovaj pokazivao carski hatišerif. Pred izvršenje smrtne kazne, obrati se sudac sakupljenom narodu riječima: »Muslimani, uzimam vas za svjedoke da umirem nedužan«. Tri dana je visio na gradskim vratima, zatim je pokopan; sve do ukopišta krv je označavala put, što je narodu bio znak njegove nedužnosti. Sultan je preko Inegöla otišao u Brusu posjetiti grobove svojih predaka i tople kupke. Vješanje suca uzbunilo je ulemu u Carigradu i muftija Ahi-zade napiše pismo carici-majci (valide-sultan) da opomene sina da mu to ne donosi naklonosti, osobito kod naroda koji je još uzbunjen. Na nesreću, na ručku kod pretstojnika emira, Alame efendije, bilo je opet govora o tom tragič-

nom događaju, i doušnici su dojavili sultaniji da je muftija, pri tome, kazao riječ o smjeni na prijestolu. Na to, ona pošalje sultanu muftijino opominjuće pismo, s lakonskim listićem: »Lave moj! žuri nazad, govori se o obaranju s prijestola«. Ovaj to dobije u lovu i, ništa ne rekavši, krene hitno nazad, te trećeg dana navečer dojaše do palače u Üsküdaru i otpravi odmah bostandžibašu s nalogom da muftiju i sina mu, carigradskog suca, ukrca na brod za Cipar. Jahja efendija dođe po treći puta za šejhul-islama, a Karačelebi-zadeov sin, Abdulaziz efendija, za carigradskog suca. Slijedećeg jutra, naredi sultan bostandžibaši da se odveze brodom za progonjenima, te, ako su izvan područja glavnoga grada, ne treba ih dalje slijediti, a ako se nalaze unutar tog područja, onda ih treba pogubiti; jedan nečuven nalog koji, otkako postoji Carstvo, nije bio izdan protiv najvišeg vjersko-pravnog položaja, a djelo je Muratove nasilnosti i osobne osvete; jer on nije htio ni zaboraviti ni oprostiti da se muftija u vojničkoj pobuni, što je zaprijetila prijestolu, odvažio, s velikim vezirom Redžepom, biti talac za život prinčeva, što je bio zločin uvrede veličanstva. Bostandžibaša je dostigao brod s muftijom, jer mu je vjetar bio suprotan, dok je brod s njegovim sinom odmakao na debelo more. Sultan je, u međuvremenu, dojahao do vrata Sedam kula, pored mora, i došao do iskrcališta. On da znak bostandžibaši da smjesta izvrši smrtnu presudu. Ovaj smjesti muftiju na kola sa slamom, odvede ga kroz Aja Stefana ka selu Kabrija (Lijepo vrelo), na morskoj obali, gdje bude ubijen u kući nekog janjičara i zatrpan u morski pijesak. Grob, koji je sebi muftija bio izgradio u Carigradu, ostao je prazan.

U Halebu (Alepu) su se početkom proljeća uzbunili janjičari, pod izlikom da žele pjaster mjesto akče za plaču, sakupili se i zatražili smjenjivanje njihovog age, ćehaje i sekretara. Metežnici su okružili kuću age i vikali su: »Mi te nećemo!« A aga je odgovarao: »Ni ja vas neću« i kroz prozor uputi nekoliko strijela u rulju. Oni se na to upute velikom veziru, te ih on pozove na divan da bi ih umirio; no oni se nisu dali, te im on udovolji. Ali oni zatraže aginu glavu, jer ih je gađao strijelama. Veliki vezir ih obavijesti da je pobjegao, ali obeća da će ga potražiti. Na to oni počnu bacati kamenje na velikog vezira, onda se njegova pratnja baci na njih, te dođe do tučnjave u kojoj je više od pedeset ljudi ubijeno; konačno budu metežnici protje-
1. 3. rani. Ostali koji nisu sudjelovali upute pismo velikom veziru moleći za ispriku i zaklinjući se da nisu sudjelovali u tom sramnom događaju. Ovaj oduzme imetak trojici bjegunaca i izvijesti Carigrad da bi bilo korisno ih pogubiti, a osobito agu Mehmeda Šiljobradog. Sultan to tada naredi, a aga, kojeg vrhovni sobar nađe, izmoli ovoga da ga odvede u Carigrad uvjeren da će
21. 3. 1634. ga sultan zbog njegovih zasluga sigurno poštedjeti. Doveden je pred sultana, ali smrtni nalog je bio obnovljen, te mu krvnik

odsiječe glavu. Janjičarski ćehaja je uhvaćen u Samanliji i njegova glava je poslana u Carigrad, dok je sekretar zasada izmaknuo. Husrev-pašin ćehaja, Hadži Ajvad Sulejman, jedan od krivaca pod Husrevom izbile pobune, bio je zasluženo posječen. U Carigradu je bio pogubljen spahija Sari Mustafa, jedan od ubojica Hafiz-paše, kojeg se sultan osobno sjećao. Spahija Ekši Uzun Hasan, koji je tada kao janjičar galamio u sultanovom prisuću, bio je sada doveden na gubilište, a i njegov sudrug Gülabdi, koji je, dosada, kao derviš u tekiji Mahmuta iz Üsküdara bio izmakao istrazi, uhvaćen je također od Bajram-paše i poslan u grob. I predstojnik emira, Allame, tj. »učeni, kao pjesnik i pismotvorac poznat pod imenom Šejhî, koji je zbog toga što je ubijenom muftiji dao ručak, bio protjeran u Meku, umro je u Jenbunu. Liječnik Sejid Mehmed od Galate, sastavljač male enciklopedije od dvanaest znanosti, koji je, neko vrijeme, udaljen u nemilosti, sada je ponovo vraćen na svoje mjesto. Radost zbog rođenja jednog princa, zbog čega su Carigrad, Üsküdar i Galata bili tri noći osvijetljeni, nije potrajala, jer je on umro kroz nekoliko dana. Polovicom siječnja došao je namjesnik Damaska, Küčük Ahmet-paša u Haleb (Alep), u tabor velikom veziru i donio zadnji nalog za vojnu protiv Fahredin Manoğlua, kneza Druza, pod kojim je Libanon bio u buni trideset godina. Nakon Džanbuladove pobune i saveza sa velikim toskanskim vojvodom, Fahredin se uputio u Firencu i tu se povezao vezama političkog prijateljstva. Otada se emirova moć sve više učvršćivala u ravnici Balbeka i brdima Anti-Libanona zbog pogodnosti perzijskog rata i vojničkih pobuna u Carigradu. Njegov neprijateljski postupak sa spahijama, koje je Husrev-paša bio poslao u Siriju na zimište, a on ih je pobio, ponovno je razjario Murata. Kapudanpaša sa četrdeset brodova i namjesnik Damaska određeni su za uništenje te bune. Küčük Ahmet pošalje najprije neke trupe koju budu potučene, a na to prenese zapovijed na emirulhadža Ferihoğlua, kojem Fahredinov sin, emir Alija izađe u susret sa 10.000 puščanih strijelaca. Arapi budu potučeni, emir Alija ranjen, te mu janjičar Deli Husein iz Damaska odsiječe glavu i za to dobije 100 dukata, 100 ovaca i doživotno zapovjedničko mjesto Tripolisa u Siriji. Ahmet-paša krene sam na Fahredina i potuče ga kod Safeda. Fahredin pobjegne sa svojim blagom u nepristupačne planinske pećine Šufa, gdje ga Ahmet-paša opsjedne. Da bi prokrčio put, Ahmet-paša je zapalio krečnjačko stijenje i na njega dao prosipati sirće da bi ga učinio sipkim i tako lakše rušio budakom. Tako mu je uspjelo probušiti ga i pećine ispuniti zapaljenim granjem, tako da je Fahredin na kraju bio prisiljen na predaju. Ahmet-paša mu oduzme blago, pokloni njemu i sinovima život i pošalje ih s pismom o pobjedi u Carigrad, gdje budu izvedeni pred sultana, Fahredin bačen u zatvor, a oba sina preuzeta za paževe u seraj Galate. Jedan od njih, Husein, dospije u najunutrašnjiju

19. 1. 1634.

15. 10.

sobu plemića-paževa, postane ćehaja riznice, te je kasnije, pod vladavinom Mehmeda IV, išao kao poslanik u Indiju, napisao zbirku duhovitih govora i historiju svoga doba; u dubokoj starosti bio je prijatelj historičara Naime, koji je od njega saznao najveći dio događaja za vladavine Ibrahima i Mehmeda IV.]

Kao što je Fahredinovo ime tada obilazilo Aziju i Evropu, tako je bilo i s Abazinim imenom već ranije, a i kasnije; on se, pod izlikom krvne osvete za sultana Osmana kao namjesnik Erzuruma pobunio, a onda je pomilovan i postao bosanski namjesnik. S istom neumoljivom strogošću, kojom je prije proganjao janjičare u Armeniji, sada ih je držao na uzdi u povjerenim mu sandžacima Tašlidža (Pljevlja), Herseka (Hercegovine i Perepula (Prijepolja). Janjičari su mu otežavali upravljanje koliko god su mogli, nasilnim utjerivanjem poreza i drugim razuzdanostima, pa su mu navalili na vrat jednu od najmoćnijih obitelji u zemlji Luboglu (Ljubović). Mustafa-beg Luboglu-Ljubović i janjičar Osman napali su Abazu koji je bio u lovu u dolini Gacke. Abaza i njegova pratnja, odlični strijelci, potisnuli su napadače pljuskom strijela. Janjičar Osman je proboden pao. Luboglu (Ljubović) je pobjegao, imetak mu je zaplijenjen, a janjičari Prijepolja su zauzdani. Abaza se poveselio što su janjičari prekršili zakletvu o sporazumu među njima i što se sad opet može slobodno osvećivati. Hadži Sulejman Luboglu (Ljubović), brat prognanoga Mustafa-bega, učvrstio se u utvrdi Novi, iz koje ga je Abaza izdajom namamio u smrt po nagovoru obitelji Šabanlü (Šabanović), druge moćne velikaške bosanske obitelji. Ona je Abazi obećala pet stotina tisuća akči za dužnu plaću posadi u Novom ako ubije Luboglуove (Ljubićeve). Abaza koji je zarobio Omera Luboglua (Ljubovića), Sulejmanova sina, prevario je njega i njegova oca obećanjima da će im pružiti sigurnost i prijateljstvo i doveo do toga da je svu trojicu Luboglua (Ljubovića) stavio pod svoju vlast, Sulejmana, njegova sina Omera i strica Mustafu. Optuživši ih krivim, potkupljenim svjedocima i okrivivši ih za teška tlačenja, Abaza ih osudi na
19. 8. 1630. smrt. Kad je pred izvršenje smrtne osude, otac oplakivao sinovu smrt, dovikne mu ovaj: »Što plačeš, deseti je muharrem (godišnjica Huseinove mučeničke smrti), misli na to da će i nas ubiti ruka tiranina poput Jezida.« Poslije njihova ubojstva i zapljene njihove imovine, zahtijevala je posada da joj Hadži Hasan Šabanlü (Šabanović) isplati zaostalu plaću, ali kad je rekao da je Abaza uzeo novac, pobunjenici su ga kamenovali. Abaza je potom preko Klisa došao pred Zadar, koji je prije toga opsjedao Ejne-han i zahtijevao da ga venecijanski zapovjednik pusti u posjet tvrđavi. Kada je zapovjednik tvrđave odbio tako opasan posjet, opkolio je Abaza Zadar, ali je morao napustiti opsadu jer se konzul (bajlo) potužio u Carigradu. Zbog

bajlove pritužbe bio je Abaza smijenjen s bosanskog namjesništva. Preko seraja je pošao u Beograd, gdje je neko vrijeme boravio na brežuljku Havali (Avali), južno od Beograda i sagradio vilu (köšk) koja je prozvana po njemu. Mnogo se trudio da dobije budimsko namjesništvo, ali mu je to bilo uzaludno. Konačno je otišao za namjesnika u Vidin i kao pogranični vojskovođa Silistre i Očakova na obale Dunava. Ovdje se naoružao za rat protiv Poljske. Neprijateljstvo prema Poljskoj izazvalo je rusko poslanstvo, koje je izričito zahtijevalo da Porta preko Abaze napadne Poljsku, jer austrijski car nije u stanju pomoći **1633.** Poljskoj ...

[Misija poljskog poslanika Aleksandra Trzebinskija nije naišla na prijateljsko raspoloženje kod sultana; štoviše, on bijesno najavi rat Poljskog. Pozove se Murtaza-paša, sada namjesnik Dijarbekra, a nekada Budima i Očakova, kao dobar poznavalac granice; u Beograd se upute sobari da pribave životne namirnice i pontone za mostove. Tri sedmice kasnije, krene **20. 3.** kroz Edrenska vrata i sultan u tabor. Kao kajmakam je ostao Kenan-paša, a četiri vezira: Bajram, Murtaza, Halil, Džafer, te muftija i oba kazaskera, defterdar Omer, segbanbaša Mustafa i Abaza (počašćen visokim stupnjem povjerljive sultanove okolice) pratili su sultana u Edrene, gdje se prispjelo krajem travnja (aprila). Šahin-aga, nekadašnji vrhovni konjušnik, koji je bio poslan kao poslanik u Poljsku i tamo stigao istovremeno **27. 4. 1634.** sa Trzebinskim, javio je da Poljska, već u ratu s Rusijom, svesrdno traži mir. Krajem srpnja (jula), poslan je na Poljsku Mur- **27. 7.** taza-paša kao seradr sa 20.000 bosanskih ratnika, koje je vodio Sulejman-paša, sa Džanbuladovim sinom, vezir Mustafa-paša sa rumelijskim trupama, te dvadeset pet topova. U Đurđevu ga dočeka vlaški vojvoda i tu ponovo dobije vijest da Poljska želi mir. Tu izvrši nova postavljenja: silahdar Husein izađe iz seraja i bude imenovan za budimskog namjesnika, a silahdarom postane jedan od najprisnijih sultanovih pouzdanika, Mustafa Bazirdžan-zade, tj. »trgovčev sin«. Odmah potom novi budimski namjesnik ode za namjesnika Bosne, a na njegovo mjesto dođe vezir Bajram-paša. Husein, koji, nezadovoljan Bosnom, nije mogao zadržati Budim, dobije prihode Kastamonua kao novac za ječam i, pošto, u međuvremenu, prispije smijenjeni kapudanpaša, dobije on Budim, a Bajram-paša ponovo svoje mjesto među vezirima pod kubetom divana. Sultan se zatim vrati u Ca- **5. 8.** rigrad s puno sjaja. U listopadu (oktobru) dođe Šahin-aga, poslanik u Poljskoj, poslan od Murtaza-paše da dobije sultanovu privolu za poljski mir. Po njemu bi se Tatari pod Kantemirom, naseljeni u stepama Bjelgoroda, trebali udaljiti, zaporoški Kozaci držati na uzdi, ne bi se više tražilo razaranje graničnih utvrda na Dnjestru, potvrdile bi se vojvode Moldavske i Vlaške,

obostrano bi se vratili zarobljenici, održavale bi se trgovinske veze, Tatarima bi se plaćao uobičajeni danak. Šahin-aga je doveo i tatarskog princa Islam-Giraja kojeg je oslobodio iz sedmogodišnjeg poljskog zatočeništva. Murtaza-paša je pozvan u Carigrad gdje dobije za nagradu ruku sultanije, koju je nekada zaručio veliki vezir Nasuh-paša, a koja time nije bila zadovoljna. Te godine, kada je obnovljen poljski mir, bila je obnovljena i kapitulacija sa Udruženim državama. Za obnovu mira sa Austrijom bili su, s obje strane, imenovani poslanici; razmijenili su se obostrani prigovori i prijedlozi. Zatim je austrijski poslanik otišao u Carigrad, te je tamo polučio uvjeravanja o miru, no malo je postigao na svoje žalbe.

26. 3. 1634.

U to vrijeme je neka razbojnička banda unijela nesigurnost u sandžak Kodžaeli, potukla je janjičare, ali je bila uništena od jednog odjela bostandžibaša. Zbog nedostatka masla zavlada u Carigradu nezadovoljstvo, a i kod sultana protiv carigradskog suca o kojem ovisi opskrba tržnice; on bude osuđen na smrt, ali ga spasi vezir Bajram-paša, te bude izgnan na Cipar. Sultan se naljuti i na namjesnika Bosne, Hasana Krasnopisca, nekadašnjeg kapudanpašu, a na to ga je potakao njegov miljenik, Bosanac Mustafa Bazirdžan-zade, koji je, kao nekada miljenik Musa (kojeg je žrtvovao, plačući, pobunjenicima), imao odlučujući utjecaj na razdiobu položaja, na život i smrt. Mustafa je nekada bio u službi Hasan-paše Krasnopisca, a sada se zakleo da će ga osuditi na smrt. On je isposlovao namjesništvo Bosne Sulejman-paši, koji je istodobno ovlašten da izvrši smrtnu kaznu na svome prethodniku. Jedan odani Hasanov sluga na Porti, Šaban, koji je bio obaviješten o tome odmah po Sulejmanovom odlasku za Bosnu, pojurio je za njim da ga stigne, već u očaju, jer su na svakoj postaji već bili zauzeti konji za Sulejmana; konačno, na zadnjoj postaji pred Sarajevom (Seraj), na Glasincu (Halasindže), uspije mu dobiti prednost pred Sulejmanom koji se, ugošćen od nekog spahije, zadrži preko ramazanske noći. Vjerni sluga nađe gospodara u džamiji na noćnoj molitvi (teraviji) i obavijesti ga da je iza njega smrtna kazna i njezin izvršilac. Hasan se skrije u kuću svoje sestre. Sat potom dođe Sulejman, nađe palaču praznu, zauzme svu imovinu, da sve pretražiti i kuću pašine sestre, gdje je Hasan, obučen u ženske haljine, bio u sigurnosti. Pošto se tu nije osjećao sigurnim, prebaci se u kuću suca Reis-zade Ali efendije. Kad pretraga dođe, on ih zastidi zbog sumnje da tako ugledan sudac skriva sultanova neprijatelja, te oni ne pregledaju kuću. Hasan se skrivao u jednoj pećini na brdu Arihan, gdje bude izdan, slučajno otkriven od nekog vlaškog pastira. Vlah se vrati kao uhoda da stražarima pokaže put. Hasan, već na otvorenom, probode ga strijelom i odbjegne u najdublju šumu. Tri zimska mjeseca proveo je u najvećim životnim opasnostima, a u proljeće umakne u Cari-

grad, gdje se sretno skrije zauvijek. Da bi nehat namjesnika, kojem je žrtva izmakla, na koristan način kaznio, sultan mu uputi hatišerif: »Sulejman-paša, kunem se da ću ti, ako se pojaviš na taborskom polju s manje od 20.000 vojnika, odsjeći glavu«. Sulejman-paša skupi sve što je bilo preko sedam godina i pojavi se sa vojskom od 20.000 ljudi u Edrenu...]

U miru i u ratu, u Edrenu i u Carigradu, Murat je žestoko i neumorno bjesnio. Bila je to žalosna jednoličnost gušenja i pogubljenja, iako su otvoreni ili skriveni razlozi bili mnogostruki. Smišljeno i nesmišljeno djelovanje, predumišljaj i slučaj, krivnja i nevinost, sila i nemoć bili su jednaka nedjela i hrana užetu i sablji; nasilna smrt je harala, čas pojedinačno čas masovno i naišla naglo poput munje, odnoseći sve poput kuge. U ovoj smrtonosnoj jednolikosti izdvajaju se smaknuća pjesnika Nef'ija i vezira Abaze. Nef'i iz Hasankalea, najveći osmanski satiričar, dugo je uživao čast da bude u najprisnijem sultanovu društvu dok ovaj nije, čitajući jednom njegove »Strijele sudbine«, uplašen munjom, koja je pred njim udarila, poderao satire i udaljio pjesnika. No on ga je poslije opet namjestio u uredu za porez na glavarinu i ponovo ga privukao u svoje društvo. Jedna satira uperena na vezira Bajram-pašu, koji se nedavno vratio s tri druga vezira upućenih na Rodos, slomila je pjesniku vrat. Bajram je za to saznao i tražio zadovoljštinu, pa ju je i dobio pjesnikovom smrtnom osudom. Ulema, protiv koje je bila upućena većina njegovih strijela, izdala je fetvu: pravedna je smrt strijelom munje ugroženog šaljivdžije, čije se pero usudilo poput mača raniti vezire. Zatvoren je u seraju, u odaju za drva, a onda je, ugušen, bačen u more. Kad ga je čaušbaša, surovi Turčin, vodio do te sobe, rekao mu je: »Dođi Nef'î, idemo u drva iz kojih možeš izrezbariti strijele sudbine!« »Prokleti Turčine!«, reče Nef'î, »hoćeš li i ti, batino, biti duhovit?« i počeo psovati vezira, tako da je završio kao što je živio. Još više čuđenja izazvalo je neočekivano Abazino smaknuće, jer ga je, otkad se vratio s obale Dunava u Carigrad, sultan odlikovao najvećim odlikovanjima, a neobično mu se dopalo biti u društvu neobrazovanoga, ali genijalnog viteškog čovjeka. Bez njega nije mogao ni u šetnju, ni na jahanje, niti juriti konje. Sultan je oponašao Abazu u kroju odjeće, oponašao je način kako je opasao sablju i omotao turban oko glave, a s njim ga je oponašao i cijeli dvor. Kaftani, turbani, konjska oprema i oružje, sve je moralo biti abazinski da bi se drugima dopalo, a sam Abaza bio je diktator mode kao nitko prije ni poslije njega. Njegovi planovi za perzijski rat silno su oduševili sultana. »Padišahu«, rekao je, »pošalje vojsku kao i obično u Erzurum, a ja ću s tri tisuće konjanika upasti preko Astrahana i Derbenda u Širvan pa ću vam u jednom ratnom pohodu osvojiti Iran.« Što su se

više takvi planovi dopadali sultanu, to više je protiv njih bio vezir-kajmakam Bajram-paša, muftija Jahja efendija i miljenik-štitonoša Mustafa. Ovaj se zakleo da će se Abazi osobno osvetiti, jer Abaza, kao bosanski namjesnik, Mustafina oca nije doduše zbog njegova bogatstva smaknuo, ali ga je na sve moguće načine mučio i strašio. Ovi triumviri, koji su tada vladali u sjeni vječno isukanog mača, ništa nisu propustili da bi razdražili Muratovo sumnjičavo, žučljivo raspoloženje prema Abazi. Uskoro se sultanova sumnja pokazala kao opasni preteča njegova gnjeva. Jednoga dana, kada je Murat kao obično kod Topovskih vratiju jahao iz grada, a Abaza mu kod Grbavih vrata došao u susret pa htio sići poljubiti mu stremen, a Murat mu kao obično naredio da ostane sjediti, najednom povikne oficiru koji je jahao na izvjesnoj udaljenosti: »Bostandžijo, brzo ovamo!« Kad je ovaj dojurio, rekao mu je: »Kad Abaza siđe, uzmi mu sablju!« Abaza odmah siđe i preda mač. »Zar ne znaš da je protivno dvorskom običaju«, reče mu bostandžija, »jahati kraj padišaha sa sabljom?« Abazu je to pobudilo da tajno otpremi četrdeset do pedeset konja u Üsküdar smišljajući potajni bijeg u Aziju. Po običaju, kad je smišljao izvesti neki veliki plan, hodao je u spavaćem ruhu čitavu noć amo-tamo na osamljenim mjestima, vrteći među prstima kuglice tespiha. Sultana su o tome obavijestili i to je naravno još više povećalo njegovu sumnju. Odlučio je spor između Armenaca i Grka o tom tko će ući u posjed crkve Sv. groba u Jeruzalemu. Armenci su Abazi dali dvadeset tisuća pjastera da bi ga predobili za sebe. Murat i o tom obaviješten pozove Abazu i upita ga koliko su mu Armenci dali za obećane usluge. Abaza, mucajući, nerado prizna dvanaest tisuća. Ova laž je prevršila mjeru Muratova gnjeva. Onaj dan kada se na divanu trebao odlučiti spor između Armenaca i Grka pred vezirom-kajmakamom Bajramom i kazaskerima, Murat se još prije svanuća uputi iz Anadoluhisara (dvorca Anadol), gdje je spavao u zgradi bostandžibaše Dudžea, samo s njim, odakle se prevezu u Rumelihisar (dvorac Rumeli), a onda odjašu u grad. Na nekoga seljaka, koji mu je svojom volovskom zapregom zatvorio put za Bešiktaš, odapne Murat strijelu tako da se srušio i zapovijedio bostandžiji da mu odmah odsiječe glavu. »Dugo poživio, padišahu! Duša ga je napustila čim ga je pogodila Vaša strijela!« rekao je bostandžibaša pa je tako spasio život seljaku koji je bio samo ranjen. Još prije izlaska sunca bio je Murat u predvorju Aja-Sofije. Tamo je naredio Dudžeu da preobučen ode na divan i da veziru preda zapovijed da se svim Armencima, koji su došli zbog rješenja spora, odsiječe glava. Dudže pođe, oduzme odjeću jednome rumelijskom vojniku na kojeg je naišao, preda ga na čuvanje i pođe u vojnikovu odijelu i s molbom na divan. Bajram-paša, koji je prerušenog bostandžibašu odmah prepoznao, pričinjao se da ga ne poznaje, uzme molbu i dade je za to zaduženom činovniku. Dok je čitao molbu, upita jezi-

kom nijemih u seraju jednim pogledom iz ugla oka: »Kakvih novosti ima? Dudže kroz stisnute zube odgovori: »Gnjevni sud«. Bajram ga pozove k sebi i Dužde kajmakamu u uho šapne krvavi nalog. Ovaj ga saopći kazaskerima koji su se nad njim snebivali. Kajmakam odmah da krvnicima i policijskom predstojniku nalog da se nekim Armencima, koji su se u velikom broju pojavili na divanu, odsijeku glave što su ovi smjesta učinili. Murat je, međutim, stigao u seraj; odmah je dao zvati Abazu i naredio da ga zatvore u vrtu kod Ptičje krletke. Dudžeu je predao cedulju koji je po jednom bostandžiji pošalje Abazi. »To je volja moga padišaha«, rekao je viteški osvetnik Osmanove krvi, izmolio samrtnu molitvu, preporučio svoju dušu Stvoritelju, a tijelo krvnicima. Sutradan su oprali leš i sa svečanim turbanom vezira položili ga na dasku. Muftija, veziri i svi veliki dostojanstvenici ispratili su pogrebnu povorku. U predvorju Bajezidove džamije izvršena je pokopna molitva, a tijelo je stavljeno u nadgrobni mauzolej za velikoga vezira, starog Murata, kopača bunara, i uz njega je sahranjeno. Tako je pao Abaza, koji je bio uhvaćen kao pobunjenik među Džanbuladovim četama i na molbu Halil-paše tada izbjegao da ga bace u bunar; ipak je na koncu u grobu postao susjed starome kopaču bunara. Tako je Murat nagradio osvetnika krvi svoga brata, onoga koji je slomio janjičare; bio je to borac protiv Perzijanaca i Poljaka, oruđe koje je pobunu ugušilo pobunom, gušeći je kao nasilnik nasilnom smrću.]

24. 8. 1634.

GLAVA ČETRDESETOSMA

Od Muratova marša na Erzurum do njegove smrti

[Murat, koji za dvanaest godina svoje vladavine nije išao dalje od Bruse i Edrena, odlučio je sada osobno voditi rat protiv Perzije, da bi povratio istočne granične tvrđave. U veljači je udaren tabor u Üsküdaru. Cijelo pučanstvo Carigrada podijeljeno u pedeset redova, a ovi u pedeset cehova (esnafa), slavilo je njegov odlazak. Ovaj ratnički prizor imao je svoj viši cilj. On je dao povoda tome da se upozna cijela snaga carigradskih žitelja i da se pri nastaloj potrebi može računati na izvanrednu pomoć koja se od cehova može očekivati. Uređenje cehova, starije od Osmanskog carstva, bilježi se iz doba cvjetanja halifata, kad je ideja vjerskog bratimljenja sa derviških redova bi-

21. 2. 1635.

la prenesena na cehove i, prema kazivanju, vodila je sve do Poslanika i njegova prva četiri druga i nasljednika. Svaki ceh je imao po jednog poslanika ili svetog čovjeka za zaštitnika. Kožna pregača, napravljena od bijelih svilenih pregača, što ju je Gabrijel (Džebrail) poklonio Poslaniku u noćnom putovanju kroz sedam nebesa, cehovima je sveti simbol saveza, kao što je derviškim bratstvima i redovima opasač i ćilim. Sultan, svečano
13. 4. 1635. ispraćen, bio je već uveliko na maršu, kada je kajmakam Bajram-paša dobio nalog da okonča sa druskim vojvodom Fahredinom i njegovim starijim sinom; oni su usmrćeni, jer je Fahredinov ujak potukao pašu od Damaska i opljačkao sirijske gradove. Sultanov odlazak bio je popraćen unapređivanjima, a i oštrim nalogom da nijedan janjičar bez sultanova znanja ne izostane s vojne kao invalid (oturak) ili oslobođenik (kuridži). Već je kod Kaziklüderbenda (prijelaz kod kolca) sultan saznao da je vrlo zaslužni vojnik Galatali-Čelebi prekršio ovu naredbu i bila je primijenjena smrtna kazna, što će se na ovoj vojni vrlo često koristiti. Kod Konje je sultan izmakao vojsci za jednu postaju; razgledao je Ahmedek, konjansku tvrđavu, što ju je izgradio seldžučki sultan Azedin Keikavus, a onda utemeljio prvu mevlevijsku tekiju Carstva, pri grobu Mevlana Dželaledina Rumija. Pošto ga je šejh ugostio skromnim jelom, Murat je poklonio tekiji nove prihode, među ostalim da joj vojvoda od Suhle plaća godišnje 2.000 pjastera. Vojska se, zbog čestih pogubljenja, plašila sultana, ali mu se i divila, jer je bio neobično snažan. Jednom iskoči divlji jarac na put, a Murat se smjesta baci na njega i obori ga. Često je vezira Musa-pašu, koji je bio jedan od najviših i najjačih ljudi, uzimao za opasač, podizao i neko vrijeme držao u zraku. Više mjeseci, na pohodu, kao jastuk mu je služilo njegovo sedlo, a kao pokrivač prostirka što dođe pod sedlo. Nakon četrnaestodnevnog odmora u Sivasu, marš je krenuo ka Erzurumu.

Veliki vezir Mehmed, koji je prezimio u Halebu (Alepu), krene odatle, te dođe u Erzurum, gdje, po carskom hatišerifu, pogubi namjesnika Halil-pašu; ovome se, na taj način, osvetio Murtaza-paša, iskoristivši položaj kajmakama u vojnom taboru; Halilovo mjesto dano je Küčük Ahmet-paši, a ono u Damasku silihdaru Mustafa-paši. Kada je sultan došao u Ilidže, tj. »tople kupke«, pred Erzurumom, da postaviti prijestol pred šator, ispred kojeg, po rangu, prođe mimohod; kada je red došao na velikog vezira, koji se približavao sa svetom Poslanikovom zastavom, ustane sultan s prijestola, krene mu par koraka u susret, uzme zastavu i zadrži je neko vrijeme u ruci, preda unu-
3. 7. trašnjem agi i vrati se na prijestol. Idućeg dana je sultan sve-
10. 7. 1635. čano ušao u Erzurum. Odatle se išlo ka Erevanu, a sedmi dan
26. 7. se udario tabor pred Karsom. Deset dana kasnije, vojska je išla kroz Gökkünbed (nebeski svod) na Erevan pod topovima tvrđave. Snažan vjetar i prašina onemogućili su da se protivnici vi-

de. Kada se bilo tik uz tvrđavu, reče vodič sultanu: »Padišahu moj, mi smo sad pred Erevanom, no ne može se vidjeti od prašine. Ovdje se zaustavite dok vojska ne pristigne«. »Strašljivče!«, odvrati mu sultan, »čega se bojiš? Zar uistinu umire čovjek kojem smrt nije sudbina?« No kako je vjetar rastjerao prašinu, a topovske kugle letjele preko glava, sultan se vrati i utabori na Hunkardepu (carski brežuljak).

Erevan je veličinom kao stari seraj u Carigradu, tako da su ga kugle opsjedatelja preletale. Perzijski zapovjednik bio je Emirgune, kojem je, po očevoj smrti, u nasljedstvo dano namjesništvo Arana; a osim toga, šah je uputio u tvrđavu emira Fetaha, koji je hrabro branio Bagdad, sa 12.000 strijelaca. Grad je bio opkoljen, svakog je zapovjednika ponaosob sultan poticao na hrabrost, a vojsci je obećao posebne nagrade. Nakon što je sedmicu dana tvrđava tučena topovima i nakon što je srušena golema kula i provaljen veliki otvor, pojavi se perzijski izaslanik sa prijedlogom osmodnevnog primirja, nakon kojeg se tvrđava želi predati. Na taj prijedlog pobjesni sultan i htjede pogubiti izaslanika kojeg jedva spasi veliki vezir. Slijedećeg **6. 8. 1635.**
jutra dođe Murat-aga, ćehaja Emirgunea, a sultan održi halebe-divan na kojem zatraži od izaslanika predaju. Slijedećeg jutra **8. 8.**
otvore se vrata Erevana i han Emirgune krene kroz dva reda trupa do sultanova šatora, a onda Tahmasp Kuli-han, general 12.000 strijelaca, i emir Fetah sa sabljama oko vrata. »Poklanjam ti ono što ti pripada«, reče Murat Emirguneu, da mu tri počasne odjeće i tri tuga, dragim kamenjem opremljeni nož i sablju, te titulu Jusuf-paše. Tisuću pet stotina strijelaca s puškama, koje je Mir Fetahovo vlastito ljudstvo, otišlo je slobodno sa svojim prtljagom i ženama, a jednako njegov sin sa 2.000 ratnika i oružjem. Emirgune je predao spisak svih trideset godina slaganih zaliha i blaga. Emirgune Jusuf-paša dobije sa vezirskom časti namjesništvo Haleba (Alepa), a njegov ćehaja namjesništvo Tripolisa, no oba ipak pošalju samo upravnog povjerenika. Po osvojenju grada pošalje sultan vrhovnog sobara Salih-agu i pouzdanika Bešir-agu u Carigrad s naredbom da grad bude osvijetljen sedam dana; ali osim pisma o pobjedi, napiše i tajni hatišerif kajmakamu Bajram-paši i bostandžibaši Dudžeu kojim im naredi da, za svetkovine, pogube njegovu braću Bajezida i Sulejmana. Nije im oprostio ni zaboravio da su onog dana kada je izbila pobuna vojnika zahtijevali da muftija i veliki vezir jamče sigurnost njihovih života. Ali sultanov plan da svečanost prekrije prinčevske smrti nije uspio. Radost zbog pobjede bila je prigušena viješću o pogubljenju. Sultan je primao čestitke sve gospode, vojna glazba je svirala; proučeno je prvo kuransko sure, a onda obavljena i molitva za osvojenje cijele Perzije. Murtaza-paša je hatišerifom dobio namjesništvo Erevana. Zatim je sultan prisustvovao u velikoj džamiji tvrđave skupnoj molitvi petkom obavljenoj na njegovo

ime. Pošto je sultanov imam, Evlija efendija, kratko vremena prije toga umro, njegovo mjesto zauzme muftija. Zatim su opkopi bili izravnani, zidovi opravljeni, 12.000 opremljenih ratnika ostavljeno, te s ostalima sultan otiđe. Pravac mu je bio Tebriz; kada je preko Sufijana došao u Hadži Haram, prispije mu vijest od Ahmet-paše da je Rustem-han pisao Murtaza-paši i da je ponudio mir; pred Tebrizom, kada se utaborio u ravnici Sadabad, isturi prethodnice; janjičari ga tu obavijeste da se šah nalazi samo pet marševa daleko i da je ponuda mira lukavstvo. Idućeg dana uđe u grad, posjeti džamiju sultana Uzun Hasana, te naredi da se šahova palača i grad razore. Htio je razoriti i Uzun Hasanovu džamiju, ali je poštedi, nakon što ga je muftija upozorio da ona nije djelo krivovjernika, nego pravovjernog sunite; poharane zgrade predane su plamenu. Pošto se bližila zima, a haranjem se vojska sama lišavala sredstava za život, sultan naredi povratak. Marš je išao preko velikog sela Šebister, koje je bilo rodno mjesto više učenih ljudi, a najglasovitiji je Mahmut Šebisteri, autor glasovite mističke pjesme: Ružična lijeha tajne. Veliki vezir u Vanu dobije, uz svoj položaj, namjesništvo Rumelije kao dar za ječam, kao što je to dobilo više vezira za Sulejmana, i nalog da ostane i sa janjičarskim agom Vana vježba vojsku; sultan ode za Dijarbekr, gdje stigne nakon sedamnaest dana i, zbog kostobolje, ostane četrnaest dana. Veliki vezir ga otprati dva marša preko Malatije, a onda, s nalogom da čuva granicu, vrati se u Dijarbekr. Krajem godine dođe sultan u Carigrad, gdje ga svečano dočekaju. Jedino je kajmakam nosio visoki valjkasti državni turban, svi ostali velikaši, na izričiti sultanov nalog, ovijene čalme od svile i shavle; janjičarski aga u oklopu, s žuto-svilenim turbanom ovijenim oko kacige; Murat u oklopu od glave do pete, oko zlatne kacige bijeli povez omotan kao dijadem, na bijelom povezu crna perjanica, a na crnim perima bijeli dijamanti; ratnička nošnja, kao ona starih junaka šah-name, davnih perzijskih careva, kakvu prije i nakon njega nije nosio nijedan osmanski sultan.

20. 8. 1635.

11. 9.

12. 9.

15. 9.

14. 11. 1635.

25. 12.

Još u Erevanu sultan je naredio kajmakamu Bajramu da popravi gradske zidine i ovaj je, u tu svrhu, globio sve vlasnike kuća na zidinama i upravitelje pobožnih zaklada. A također je odredio da se svi žitelji azijskih pokrajina, koji su od buna bježali u Carigrad, ponovo vrate u svoje krajeve. To nije uspjelo, samo su se napunile kese istražitelja. Po sultanovom nalogu provodilo se maltretiranje stranaca, pa čak i poslanika; jednako su zaredala mnoga pogubljenja sultanovih uglednika.

Sedam dana po sultanovom povratku, pojavi se perzijska vojska pred Erevanom kojeg potpuno opsjedne. Veliki vezir naredi odmah mnogim beglerbezima da se nađu u taboru u Erzurumu, ali je odaziv bio nikakav, jer se vojska već bila povu-

26. 12. 1635.

16. 2. 1636.

kla na zimište. U Carigradu je čak janjičarski aga na vratima Parmak udario stratište, gdje su neki, zbog neodaziva, bili pogubljeni za primjer drugima. Krajem ožujka (marta) održi veliki vezir sa namjesnicima Sivasa i Anadola ratno vijeće i zaključi da smjesta idu ka Karsu. Popodne stigne vijest da se Erevan može držati jedva pet dana, da je Murtaza-paša ranjen i umro i da zapovijeda njegov ćehaja Zulfikar. Paše Karamana i Anadola krenu, ali se Erevan u međuvremenu, opkoljen sa svih strana, preda. Tijelo Murtaza-paše, praćeno od reis efendije Bekira i Mehmeda ćehaje, prispije u Carigrad; posada se hrabro branila tokom cijele neobično žestoke zime. Šah zadrži Zulfikara, Švindik-pašu i Memi-pašu, a ostale begove pusti slobodno otići. Veliki vezir se povuče ka Erzurumu, a namjesnik Haleba (Alepa) ostane u Hasankaleu. Murat primi vijest mirno i državnički razborito, ali se iskali na sekretaru janjičara Osmanu koji bude pogubljen, jer je bez mnogo biranja upisivao u janjičare. A onda je palo više pogubljenja, među kojima je najpoznatije bilo pogubljenje Džanbulad-zade Mustafa-paše. Usprkos mnogim zaslugama na bojnom polju, usprkos ruci sultanije Aiše, nije mu se oprostilo što je sa velikim vezirom Redžepom nekada zagovarao život ljubimca Muse, a ipak ga predao pobunjenicima. Kako su došle optužbe da je u Karamanu vješao nedužne ljude, bila je to prilika da ga se makne.

30. 3.

1. 4. 1636.

14. 6.

2. 7. 1636.

Perzijski han Rusem krene sa 20.000 ratnika prema Šehirsoru i Kerkuku. A šah se, nakon što je hanu Širvana i Gendžea sa 4.000 ratnika naredio obnovu Erevana, povuče ka Isfahanu. U Mosulu je bio Kučuk Ahmet-paša, hrabri Albanac, koji je već pod Hoćinom kao glavar janjičara redovito krvario kao čelo vojske; zatim je kao vojvoda Mardina i Turkmenaca imao dragocjene zasluge, uništivši opasnog pobunjenika Ilijas-pašu, a u Kajseriji Turkmenca Hadži Ahmetoğlu Ahmet-bega, te u Siriji savladao emira Druza, za što je dobio kao vezir tri tuga. On je održavao prijateljske odnose sa Ahmet-hanom, kurdskim begom od Ardelana. Otkako je bio obijeđen kod šaha, mada s njim orođen, držao se Osmana. Han obavijesti svoga prijatelja Ahmet-pašu da je na njega krenulo pet perzijskih hanova, da se osvete za slona, kojeg je ovaj oduzeo od Zejnil-hana, a on ga je iz Indije vodio šahu, i poslao u Carigrad. Ahmet-han, koji je od Porte dobio dvije počasne odjeće, dva tuga i dragim kamenjem optočenu sablju, udruži se sa Ahmet-pašom i oni se suprotstave nadmoćnijoj snazi u ravnici Mihrebana. Dva dana i noći trajala je bitka, ali su Osmani i Kurdi bili na kraju potučeni. Ahmet-paša, bolestan, nije se mogao držati na konju, pa je bio prisiljen sići i sjesti na zemlju. On uzme abdest (obredno pranje), posvetivši se smrti, zatim se ponovno popne na konja i reče: »Iščekujem mučeničku smrt, nemam druge želje na svijetu, a vi se pobrinite svaki za se«. Većina se rasturi. On se s konjem držao uz jedan stijeg kojeg je zastavnik čvrsto dr-

19. 9.

žao, i oslanjao se na njega. Jedan Perzijanac sruši zastavnika i trgne zastavu, a Ahmet-paša padne s konja. Perzijanac se baci na njega, posiječe ga, a glavu pošalje hanu koji je, zavijenu u svilu, uputi šahu. Šah, poštujući glavu tako hrabra čovjeka, vrati je, potom, sa poslanikom Saridže Ibrahimom i ona bude pokopana u Damasku. Njegov prijatelj Ahmet-han, koji se vratio u Mosul, uskoro umre zbog poraza iz viteškog osjećaja, dostojan potomak svoga velikog pretka Salahedina. Kako je zima nastupala, veliki vezir krene iz Erzuruma na zimište u Dijarbekr.

6. 10. 1636.

Ni zapadna granica nije bila mirna ni lišena nevolje. Bosna i Ugarska su bile uznemirene zbog kupljenja izvanrednog poreza na čajke (čamce), čime se morala otkupiti služba protiv kozačkih čajki. U Bosni su se žitelji bunili i, kad je defterdar u vatri potegao sablju, dođe do gužve i nasilja. Defterdar i sudac budu smijenjeni, na mjesto prvog dođe drugi defterdar iz Carigrada, historičar, Ibrahim Pečevi, dok na mjesto drugoga Šarihulminar efendija, otac historičara poznatog pod imenom Šarihulminar-zade, tj. »sin palitelja svjetionika« (jednog dogmatičkog djela). U blizini Niša izbije vatra u varošici Ražanj prilikom kupljenja ovog odbijanog poreza. U Beogradu su se u tvrđavi oslobodili zatočeni Mađari, ubili stražare, zatvorili vrata tvrđave i počeli gađati grad. Muteselim Omer pošalje suca Mustafu. koji je bio rodom iz Budima i znao mađarski, da pregovara o mirnoj predaji. Dvojica, koji o tome nisu htjeli čuti, bace se u vodu, jedan sretno prepliva Savu i pobjegne, a drugi bude uhvaćen u Dunavu i nabijen na kolac. Ista sudbina zadesi dvojicu od osam pobunjenika, a šest ih bude posječeno. Sin Nasuh-paše, namjesnik Budima, koji je baš polazio na novo namjesništvo, čuvši za događaj, vrati se žurno prerušen, bude pušten od zapovjednika tvrđave, koji je bio sluga njegova oca-velikog vezira, i opere sumnju, koja bi mogla pasti zbog lošeg čuvanja granice, krvlju dizdara i muteselima. U Budimu on postavi jednog svog čovjeka za janjičarskog agu, mada je Porta na ovo mjesto imenovala Hunuoğlu Osmana od Sarajeva; da bi ovoga zadovoljio, on mu da sandžak, ali je ovaj uporno tražio od sultana mu dani položaj, te krene put Carigrada tražiti pravdu; na drugoj postaji ga uhvati povjerenik, koji je za njim bio upućen, zatvori ga u Beogradu, a onda udavi.

Ozbiljnije su bili uznemireni Erdelj i Ugarska s nastupom Rakoczyja. Po smrti Gabora Bethlena, sultan je poslao pismo austrijskom caru u kojem ga je potsjećao da mu, nakon Bethlenove smrti, pripada imenovanje novog vladara. Trojica su se natjecala za mjesto vladara: Stefan Bethlen, pod zaštitom Porte, Mojsije Szekely pod švedskim utjecajem i Rakoczy kojeg je podržavala jedna stranka na dvoru austrijskog vladara. Ovaj zadnji, nepodržan valjano ni od Porte ni od Austrije, u početku je bio u dobrim odnosima sa Bethlenom, ali, kada je ovaj htio napustiti zemlju, pokuša ga uhvatiti. Bethlen pobjeg-

ne u Budim kod paše kojem Porta naredi da ga silom postavi u Erdelju. Budimski namjesnik, Nasuhpaša-zade, pozove namjesnika Temišvara, Bekir-pašu, i namjesnika Bosne, Salih-pašu (ovaj je odnio kajmakamu sultanov nalog za ubojstvo njegove braće, prinčeva), te se vojske sučele između Đule i Temišvara. Erdeljci i Mađari, koje je vodio Bethlen, vezali su oko ruke maramicu da bi se raspoznavali od Rakoczyjevih vojnika; ali je ovaj znao za taj znak, te je par stotina svojih tako označio i tim lukavstvom se približio Bethlenovim vojnicima i iznenadio ih; noć je zbrku samo povećala; osmanska vojska bila **3. 10. 1636.** je potučena. Budimski namjesnik se prebaci preko Maroša, a Rakoczyjeva vojska ostane sakupljena kod Slatine. Ratnim lukavstvom uspio je Nasuh-zade jednoć uzbuniti neprijateljski tabor i dijelom opljačkati, a onda se vratio u Budim, Bekir u Temišvar, a Salih u Banjaluku. Bekir-paša, na kojeg je Nasuh-zade prebacio krivicu zbog poraza, bio je pozvan u Carigrad i pogubljen; Nasuh-zade je smijenjen, a njegovo mjesto po drugi puta dobije Musa-paša; Rakoczy bude potvrđen za kneza Erdelja; Salih-paša je smijenjen dijelom zbog gužve oko utjerivanja poreza na čajke, dijelom zbog poraza u Erdelju, dijelom jer je sebi dopustio, bez sultanova odobrenja, kupiti porez na pješke (tüfenkdži akče), a njegov položaj je dan bostandžibaši Dudžeu, izvršitelju mnogih viših smrtnih presuda i pogubitelju prinčeva. Salihu je dužnost nosioca smrtnih presuda prinčevima, što ju je ranije obavljao, još uvijek toliko vrijedila da mu je spasila život; njegov imetak je oduzet, preko toga se zatražilo još 40.000 pjastera, što je jednim dijelom platio, a za drugi je dao napismeno; da bi održavao život, dan mu je sandžak Karabašin, gdje je uskoro umro, i to, kako se priča, otrovan.

Uskoro sultan smijeni velikog vezira kojem, ipak, nije oprostio gubitak Erevana. Pri dolasku u Carigrad, bio je zatvoren kod kuće za ptice u vrtu, uobičajenom svratištu smijenjenih velikih vezira. Novi veliki vezir Bajram-paša otišao je sa tugovima u Üsküdar i odatle trideset dana kasnije krenuo za Haleb (Alep). Kapudanpaša, koji je šest mjeseci izbavio po Arhipelagu, a vratio se sa dva neprijateljska broda, preuzeo je i dužnost kajmakama. Zatvoreni veliki vezir, nakon što je bio zatočen tri mjeseca, ponovno je primljen u milost i otposlan kao namjesnik u Očakov, gdje je baš promjena krimskog hana tražila važnoga čovjeka. Naime, Džanibek-Giraj se nije odazvao pozivu da sudjeluje na vojni protiv Perzije, pa je smijenjen i poslan na Rodos, a zamijenio ga je Inajet-Giraj; ovaj, mada odgojen u Islamiji, nije opravdao nade, jer, mjesto da krene za Perziju, uznemiravao je granice neprijateljstvom sa Kantemirom, knezom Nugaja. Nugaji su se dijelili na tri plemena; veliki Nugaji u velikoj Tatarskoj koji nisu bili podložni nijednom hanu; mali Nugaji, koji su se prividno pokoravali krimskom hanu, a u stvari su mu bili neprijateljski raspoloženi; Mansuri, najgra- **2. 2. 1637.**

bežljivi, čiji se knez Kantemir još od hoćinske vojne bio istakao svojim oružjem i bio je u trajnom neprijateljstvu sa krimskim hanovima. Kada je han napao Mansure, zamoli Kantemir da odgovori silom, ali mu to zbog Poljske bude uskraćeno; bude pozvan u Carigrad, gdje dođe, a obitelj i dobra ostavi u Kiliju. Njegov rod se pokori nadmoći hana koji opustoši kraj oko Akermana, iz Kilija odvuče Kantemirovu obitelj i blago, opsjedne Kafu, zauzme i opljačka. Potom naseli Nugaje iz Budžaka (Besarabija) na Krim i oni mu prisegnu da će se ubuduće pokoravati samo hanu. Han se čak usudi u pismu muftiji Jahja efendiji zatražiti Kantemirovo izručenje, udaljenje osmanskih trupa i ulemu kao taoce mira. Na to Porta smijeni Inajet-Giraja i hanski položaj da Behadir-Giraju. Na tu vijest, Inajet se uputi ka obali; njegova braća utabore se kod Očakova da novom hanu spriječe ulaz u zemlju. To iskoriste Kantemirova braća, Selman i Orak, prividno podložni hanu, te ih sa 7—8.000
30. 4. 1637. Nugaja napadnu, ubiju i osvete se pravim pokoljem. Inajet-Giraj tada shvati da mu je jedini spas put u Carigrad, gdje su se on i Kantemir optuživali pred sultanom. Sultan predbaci hanu nevjeru i izdajstvo i da ga udaviti, a Kantemiru dodijeli sandžak Karahisara. Ovaj pozove jednog svoga sina u Carigrad, a ovaj
5. 7. se napije i ubije čovjeka, na što ga sultan osudi na smrt. Znajući da će se takav junak kao što je Kantemir svetiti, on i njega osudi na smrt. Te gužve na granici imale su za posljedicu gubitak Azova kojeg uzmu Kozaci.

Pad tako značajnih žrtava kao što je krimski han i knez Nugaja, slijedila su brojna pogubljenja dostojanstvenika zakona i drugih. Bilo je u tome sultanove samovolje, objede, spletki i ambicija; čak je malo nedostajalo da žrtvom sultanove nasilnosti padne i perzijski poslanik Maksud-han. Došao je sa mirovnim prijedlogom i bogatim darovima: osam indijskih konja visoke vrijednosti, četrdeset dvogrbih deva, stotinu pedeset miskala najčistijeg mošusa i isto toliko najfinije ambre u vrećama sa šahovim pečatom, trideset smotaka najbolje samurovine, osam velikih, zlatom i srebrom protkanih ćilima i više svilenih, mnogi turbani od najfinijeg muslina, shavle, zlatna i srebrna platna, osam lukova izvrsno napravljenih. Bio je smješten
9. 8. 1637. u carsku palaču u četvrti Daut-paše i nekoliko dana potom primljen kod sultana; no pošto njegovi prijedlozi nisu bili prihvatljivi, bio je smješten u jednu odaju pod najstrožijom paskom. Prozori, ognjišta, dovodi zraka bili su začepljeni i zakovani, tako da je carska palača za njega bila prava staroperzijska kuća mraka. Poslanik je nekako uspio da dvojicu svojih ljudi preobučene i s pismom uključi u pratnju novog namjesnika Haleba (Alepa), koji je tamo odlazio na dužnost, ali oni budu otkriveni, pismo oduzeto i svezani otpravljeni u Carigrad; sultan im da odsjeći noseve i uši i objesi ih naspram njihova sta-

na. Murat, koji je već pri prijemu rekao poslaniku da će ići na Perziju, započne pripreme i pošalje velikog vezira naprijed. U Amasiji, gdje se odmarao, Bajram-paša da vlastitih 15.000 pjastera za vodovod, a onda još 15.000 pjastera, sve u novim srebrnim drahmama; osim toga, utemeljio je jednu tekiju Mevlevija, za šejha dnevno odredi 75 aspri, a za derviše odgovarajuće izdržavanje; u Niğdi je obnovio na svoj račun han i izgradio **26. 5. 1637.**
dućane. Pošto je obišao granicu i podijelio novac za vojsku, ponovo se vrati u Amasiju. U međuvremenu je potvrdio vlaš- **25. 6.**
kog vojvodu Matiju Besarabu. Namjesnik Cipra, Eski Jusuf-paša, bio je od suca optužen da vrši nasilje i tlaku, pa je pozvan u Carigrad i predan na ispitivanje kozbeg-džisi, tj. »dvorskom službeniku«; no on se izvuče, prebaci odgovornost na suca, te ovaj nevin strada; Jusuf-paša ode za namjesnika Kafe. U Carigradu je određeno da se formira 5.000 novih janjičara i određen je jedan pukovnik za regrutiranje podaničke djece. Bajram-paša, namjesnik Bosne, dobio je nalog da salije 5.000 topovskih kugli, svaka od 25 okla, tj. 56 funti, i da ih donese za opsadu Bagdada. U jesen i zimu izbije kuga koja je naveliko morila a tom prilikom je sultan umorio jednog od još dva pre- **17. 2. 1638.**
ostala brata, Kasima, koji je imao duha i obrazovanja, pa ga se sultan bojao kao opasnog suparnika.

Sedam dana potom, pobodeni su tugovi za pohod. Početkom travnja (aprila), sultan krene u punom poretku u Üsküdar, gdje se vojska ustrojavala mjesec dana. Marš do Bagdada započeo je početkom svibnja (maja), a odmjeren je na stotinu deset postaja. Na petoj postaji se mule i muderisi oproste i vrate. Prije odlaska obavilo se u sultanovom prisuću ispitivanje kandidata za suce, jer se on ponekad starao o njihovoj sposobnosti i znanju ispitivanjem koje je sam obavljao. Dva smijenjena suca iz Bruse, smijenjeni suci iz Kaira i Jenišehira, koji su molili za upražnjeno mjesto u Edrenu, ispitivao je sam Murat. Postavio im je dva pitanja: 1) da li je vjera supstancija ili akcidencija i pod koju od deset kategorija razuma spada?; 2) da li je prekršitelj onaj koji je prisegao da neće jesti meso, ako jede ribu? Tri kandidata su predlagala da se pomognu knjigama, a četvrti, Edhem-zade, odgovorio je smjesta na drugo pitanje: vjera poštuje ono što je uobičajeno, dakle i običajnost jezika, a ovaj pod ribom ne izražava meso, te onaj koji prisegne da neće jesti meso, a jede ribu, ne krši prisegu. A na prvo pitanje je zamolio da pismeno odgovori u posebnoj raspravi. Sultanu se dopadne njegova domišljatost, te mu da sudačko mjesto. To mu se više dopadalo, nego oštre riječi strogog i nepotkupljivog vrhovnog suca Anadolije, Ahmet Muit efendije, kojima je izgrdio neke sudačke pripomoćnike, muftijine štićenike, a i neke druge zbog potkupljivosti, i to bez obzira na rang, te, ocr- **1. 4.** **8. 5. 1638.**

njen kod sultana, bude smjesta prognan u Beograd. Na putu je sultan obaviješten da mu je sultanija-miljenica, koja ga je pratila na ovom pohodu, rodila sina. Na četrnaestoj postaji u Inöniju, dođe mu u susret veliki vezir sa sjajnom pratnjom. U Eskišehiru sultan posjeti grob svoga pretka po majci, šejha Edebalija, čija je kći Malhatun bila majka Osmana, utemeljitelja Carstva; a u Sidigaziju grob Sid Batala, viteškog borca, braniča Islama protiv Grka u Maloj Aziji. U Akšehiru, pokopištu Nasredin hodže, boravilo se dva dana. Sultan posjeti tekiju koja se nalazila južno od grada, gdje se nalazio napravljen vodopad. Oduševljen mjestom, sultan napiše četiri stiha na prozor i naredi muftiji da stihuje jedan dodatak tome, što ovaj napravi.

U Ilhun je došla obavijest od suca iz Eskišehira o neredima kojima je područje ugrozio neki fanatički derviš iz Sakarije, koji se izdavao za Mehdija, tj. preteču Sudnjeg dana. Silihdarov ćehaja bio je poslan protiv njega sa četiri bega i 400—500 ratnika. Fanatik je bio već skupio par tisuća ološa iz područja Sakarije, Modreni, Kodža Ilija, koji su sebe nazivali dervišima, i sukobio se sa anadolskim beglerbegom. Ćehaja ode sa 3—4000 neredovite vojske (levende i saridže) i potuče ga, te on bude usmrćen u mukama. Šejh Bekir, predstojnik mevlevijske tekije u Konji, upravitelj cijelog reda u Osmanskom carstvu, kojeg je Murat pri prvom prolazu na vojnu zasuo dobročinstvima i doznačio mu, među ostalim, godišnje 100.000 akči za kuhinju od prihoda Suhle, zasluženo je pao u sultanovu nemilost, jer je podanike Suhle žestoko tlačio i, mjesto da namijenjeni novac shodno upotrijebi, gomilao ga je u vrećice. Murat ga je već htio osuditi na smrt, ali ga je, na molbu muftije i drugih, poslao u progonstvo. Arif-Čelebi od Karahisara postane šejh reda, a šejh Bekir mirno završi svoj život u kući Bajram-paše, velikog vezira, u Carigradu. Cijelim putem zatim sultan je dijelio pravdu, te je bilo dosta pogubljenja i kažnjavanja. Čak je usmrtio i svoga liječnika, Emir-Čelebiju. Njega je mrzio silahdarpaša, te ga je optužio da uživa opij. Sultan zatraži od liječnika da izvadi iz njedara opij, a kada to ovaj učini, zapita ga: »Što je to?« Liječnik reče: »Sasvim neškodljivi opij«. »Onda ga pojedi«. Kada on uzme nekoliko pilula, reče: »Podišahu moj, to je dosta, preko toga je otrov«. No sultan ga prisili pojesti cijelu dozu i natjera ga da igra s njim šah, da se uvjeri u smrtni učinak. Nakon tri igre, liječnik ne mogne više, ode kući, gdje su mu njegovi pomoćnici pripremili lijek. »Ne trebam lijeka«, reče on, »tko ima moćnog neprijatelja, kao što je silahdar, tome je bolje umrijeti nego živjeti«. On uzme razhlađeni šerbet, koji po jakoj dozi opija djeluje kao otrov i ispusti dušu; a Zejnil-Abidin, štićenik silahdarov, postane sultanov liječnik.

U Džulabu umre veliki vezir Bajram-paša prirodnom smr- **17. 8. 1638.**
ću. Bio je blag i umjeren čovjek, dragovoljno nije potakao nijednu okrutnu osudu, a i kada bi nastupila nužda, on bi je mudro ublažavao. Bio je upisan u red derviša Zejni i za njih je izgradio u Carigradu tekiju, školu i, pored njih, svoju grobnicu, gdje je i pokopan. Položaj je pripao kapudanpaši Mustafi, ali na zalaganje Rusnamedži Ibrahima, koji je bio u velikoj milosti kod sultana, carski pečat bude dan namjesniku Mosula, Tajjar Mehmed-paši. U Dijarbekru dođe novi veliki vezir i tu ga sultan obdari, a podare se i namjesništva. Zapovjednik obale, arapski emir Aburiš, trupe Haleba (Alepa) i Tripolisa i namjesnik Dijarbekra, Derviš-paša, budu poslani naprijed kao prethodnica. Sam sultan je vježbao janjičare, a invalide je poslao nazad sa mirovinom od četiri akče. U Džerahu umre Rusnamedži Ibrahim, koji je petnaest godina imao najveći utjecaj na sultana, mada je bio samo hodža divana, a niti vezir niti državni tajnik. Pri dolasku u Mosul bio je posječen turnadžibaša Derviš-aga (general-poručnik janjičara) zbog nezakonito primljenog novca. On je, sa jajabašom Kazhadži-zade Mustafom, dobio nalog da kupi kršćansku djecu na rumelijskoj granici, on na desnom krilu, tj. duž Dunava, drugi u sredini, tj. u Bosni i Albaniji, a Devedži Mustafa na lijevom krilu, tj. u Grčkoj. Kada se pojavio pred sultanom, ovaj mu poviče: »Prokletniče, hoću stišati protiv tebe prispjele tužbe. Hej, ćehaja!« Ćehaja janjičara, Bektaš, koji nije znao da se poziv odnosi na njega, stajao je, dok ga drugi nisu potakli, jer nitko drugi ne bi smio staviti ruku na jednog generala, te ga ovaj uzme za jaku i preda krvniku. Istodobno se izda za Carigrad smrtni nalog za drugog kupitelja djece, Kazhadži-zadea, dok se treći spasi na molbu velikog vezira. Ovo uzimanje podaničke djece bilo je zadnje, što ga spominje osmanska historija, i tako je pod najvećim osmanskim silnikom bila ukinuta ova nasilnička mjera. U Mosulu mu dođe indijski poslanik i među darovima donese i štit napravljen od slonovog uha, a prevučen kožom nosoroga, koji se smatrao neprobojnim za metak i sječivo. Murat ga položi i udari ga buzdovanom tako jakim udarcem da se on, neprobojan, rascijepi i skroz skrši, tako da se vrh oružja vidio iznutra, a onda ga pošalje nazad poslaniku, napunjenog sa stotinu dukata. U Mosulu se vojska raspoređivala za predstojeći okršaj. U Kerkuku nosilac tuga nije htio više prethoditi, prema starom običaju, da tugovi idu ispred vojske samo do neprijateljske granice, a onda iza nje. Kapudanpaša predoči sultanu da je Husrev-paša, na svome pohodu na Bagdad, ove stavio ozada tek kada je vidio neprijatelja i da bi se ponovno poštovanje starog običaja moglo držati znakom straha i malodušja; odmah
su tugovi dani naprijed. Stotinu devedeset sedmog dana od iz- **15. 9. 1638**
laska iz Üsküdara, nakon stotinu deset marševa i osamdesetšest odmorišta, vojska je bila pred Bagdadom.]

O graditeljima i opustošiteljima Bagdada, o njegovim zgradama i znamenitostima već je bilo riječi pri prvom osvajanju grada za Ibrahim-paše pod Sulejmanom Velikim. Ovdje je naprosto potrebno uzeti u obzir položaj grada, opseg i pravac gradskih vratiju u pogledu opsade koja je u toku. Bagdad je smješten na istočnoj obali Tigrisa i sa svih strana je okružen zidinama i kulama, čak na onoj strani prema vodi. S te strane prema vodi tada je bilo devedeset i sedam kula, na tri kopnene strane je bilo stotinu i četrnaest kula, dakle svega zajedno dvije stotine i jedanaest kula. Čitav opseg zidina je premjerio Nuri, Zijaedinov sin, historičar koji je opisao zauzimanje Bagdada, pa je izmjerio da zidine imaju opseg od deset tisuća koraka, računajući pedeset zubaca između svake kule, a udaljenost jednog zupca od drugoga obračunao je na jedan korak. Na zapadnoj strani Tigrisa leži na suprotnoj strani predgrađe Kušlar kala'asi, tj. Ptičji dvorac, a još dalje gore na desnoj obali Tigrisa je nadgrobni spomenik imama Kazima, tj. onoga koji svladava bijes; njemu nasuprot, na lijevoj obali Tigrisa, dakle na istoj strani na kojoj je i grad, uzdiže se dvorac »Imami a'zemi«, tj. dvorac najvećega imama, uz koji je i nadgrobni spomenik imama Ebu Hanife. Gradska vrata, koja se s one strane najprije otvaraju, zovu se »Vrata velikoga imama«. Tik uz njih, na sjeverozapadnom uglu grada, uzdiže se namjesnikova palača. Nasuprot »Vratiju velikoga imama«, ravno u tom smjeru (na jugozopadnom uglu grada), otvaraju se »Vrata tmine« (Karanlik kapu); na trećoj kopnenoj strani, usporedno s Tigrisom, otvaraju se »Bijela vrata« (Akkapu), a na strani prema vodi su »Vrata na mostu«. Nazvana su tako po mostu koji povezuje grad s predgrađem (Kušlar kala'asi). U dvije prijašnje opsade Hafiz-paša je napao grad na sjeverozapadnom kraju kod »Vratiju najvećega imama«, a zatim je Husrev-paša napao grad na jugoistočnom kraju kod »Vratiju tmine«. Oštećenje bedema za ove dvije opsade se otada popravilo i te su strane ponovo popravljene, jer se pretpostavljalo da će ponovo biti napadnute, dok je strana kod »Bijelih vratiju« u sredini bedema bila u propadanju. To je Murat saznao na svom vojnom pohodu od Mir Mehmeda, Perzijanca, koji je bio zarobljen sa svoja dva brata pa je trebao biti ubijen kao i oni, ali je na molbu silahdarpaše pomilovan i oslobođen. Sultanov šator je bio podignut pred dvorcem velikoga imama, na brežuljku okrenutom prema Tigrisu. Murat se nije osjećao dostojnim stupiti na prag groba velikoga imama, dok kao pobjednik ne uspije položiti na nj glavu. On i sada nije ušao u šator, nego se požurio dalje do vojske. Te večeri podijelili su vojsci motike, lopate i drugo oruđe za opsjedanje da još iste noći započne s kopanjem rovova. Pred »Bijelim vratima« su stajali veliki vezir, janjičarski aga i rumelijski beglerbeg, a iza njih dolje sve do »Vratiju tmine« kapudanpaša, beglerbeg Sivasa i samsundžibaša (četvrti janjičarski ge-

neral) s četrdeset starješina, anadolski beglerbeg i egipatske čete, sagardžibaša (treći general-poručnik) sa četrdeset starješina. Gürdžibaša i Nugajpaša-zade bili su na predstraži. Prema perzijskoj strani povjerena je obrana Bagdada namjesniku Bektaš-hanu, a pod njegovim zapovjedništvom Halef-hanu, generalu strijelaca s puškama, s dvanaest tisuća najboljih strijelaca, i Mir Fetahu kojemu je sultan Murat ranije iz Erevana dopustio slobodno otići.

Pošto su prve noći napali rovove, slijedećega dana su postavili topove na zemlju; deset topova je dodijeljeno velikom veziru, šest kapudanpaši, četiri Husein-paši (anadolskom beglerbegu) i sva trojica su počeli pucati. Četvrtoga dana su silahrarpaša i Šahin-paša iz Tripolisa s dvanaest tisuća ljudi prešli Tigris da poharaju Šehirban, čije granate su nadaleko poznate zbog svoje veličine. Jednu od njih su donijeli sultanu i težila je četiri stotine drahmi. Silahdarpaša je zatim zaposjeo na zapadnoj strani Tigrisa »Ptičji dvorac« (Kušlar kala'asi) da s ove strane puca na grad. Svom ćehaji je prepustio brigu za to, a sam je bio nerazdruživ sa sultanom i samo je nekoliko puta na dan došao pogledati položaje. Kada su osmoga dana rovovi **23. 11. 1638.** dovedeni već do rušenja, a kule bile već srušene, napunili su opsjedani u gradu rupe u bedemima košarama ispletenim od palmina lišća i napunjene zemljom i tako ih popravili. Od dvanaest perzijskih zarobljenika koje je Kenan-paša poslao kao plijen izvojevane pobjede nad Perzijancima, osmorici su odmah odsjekli glave, ali su četvoricu, budući da su bili trubači, prisilili u rovovima svirati perzijsku bojnu pjesmu da opsjednutima uliju strah u kosti da je vojska potučena. Zatim su i njih ubili i dvanaest glava istaknuli na kolce pred rovovima. Vojsci su podijelili vreće i ovnujske kože, oboreno je više od tisuću palminih stabala i naređeno da napravi grudobrane. Čitava je vojska bila zaposlena da izgradi nasipe za opsadu koji su se »poput brda uzdizali pod oblake«, ali u oblacima prašine. Sultan je svojom prisutnošću potakao srčanost radnika: »Pokažite se, neka vam ne uzmanjka žara za očitovanje vjere!« Veliki vezir je pucanjem razorio kulu na »Bijelim vratima«, kapudanpaša onu Čikalinu, dok je bio bagdadski namjesnik, a Husein-paša je uništio druge dvije kule. Zidine su bile u dužini od osam stotina lakata sravnjene sa zemljom kad su htjeli jurišati. Kad su saznali da unutra postoje veliki jarci i zakloni, dali su prednost tome da nastave kopanje rovova. Devet topova, koji su stigli Tigrisom, podijeljeni su na postolja opsjedatelja. No, Perzijanci su tri dana palili vatre od veselja, jer su dobili vijest da šah s dvanaest tisuća ljudi stoji na Dijali. Pustinjski emir Eburiš došao je s deset tisuća tovara na devama, sa hranom i sa zarobljenim perzijskim Ali-hanom. On je ušao po arapskom običaju, po kojem se i nosiljke za žene pojavljuju sredinom među kopljima. Murat mu pođe nekoliko koraka u susret, pri-

9. 12. 1638. mi ga s počastima i da četrdeset sedmorici iz njegove pratnje
13. 12. počasnu odjeću. Ponovo su vojsci podijelili dvije stotine šezdeset tisuća vreća, koje su napunjene zemljom, poslagane na jarke ispunjene zemljom da posluže kao nasip. Namjesnik Haleba i Tripolisa s pustinjskim padišahom, arapskim emirom Eburišom, poslani su prema Dijali da odande potjeraju perzijsku vojsku. Čim su se približili, Perzijanci se povuku. Slijedećeg dana je došlo do vatrene borbe u kojoj su poginuli aga dobrovoljaca i alajbeg iz Čirmena. Srdit zbog toga, sultan je oštrim
23. 12 riječima napao velikoga vezira i prekorio ga što je odugovlačio s navalom budući da su jarci napunjeni, a nasipi podignuti. On odgovori: »Neka rob Tajjar pusti svoju dušu, samo da Ti padišahu osvojiš grad!« Za slijedeći dan je objavljena navala. Čitave noći hrabri junaci nisu spavali, neprestano uzvikujući: »Allah akber!« (Bog je velik!) i još prije svanuća započeli s borbom. Veziri, janjičarski aga i beglerbezi su napustili rovove pa su pošli na nasipe za navalu, gore prema kulama. Veliki
24. 12. vezir isukanom sabljom u prednjim redovima navale kosio je perzijske glave kao kosa smrti. Jedan metak iz puške ga pogodi u čelo i izađe na stražnjoj strani glave. Age su ga odnijele u šator dobrovoljaca na rubu jarka. Naima kaže da je »ptica njegova duha odletjela iz tjelesnoga kaveza u rajski ružin gaj; živio je sretno i odlebdio je kao mučenik.« Sahranjen je uz grobnicu velikoga imama, do nogu svoga oca, nekadašnjeg bagdadskog namjesnika. Bio je to drugi veliki osmanski vezir koji je s oružjem u ruci pao na bojnome polju. Murat je uzdisao: »O, Tajjaru! Ti si više vrijedio nego stotinu tvrđava, više od Bagdada. Bog neka Ti podari vječno svijetlo svoga milosrđa!« Onda je predao pečat kapudanpaši Mustafi s riječima: »Pokaži mi se, od Tebe očekujem da mi osvojiš Bagdad i požrtvovnu službu. Neka Ti bog pomogne!« Mustafa poljubi zemlju i reče: »Molim blagonaklonost svoga padišaha i dobre želje«, pa dođe do prodora u bedemu, gdje padom velikoga vezira nije pala srčanost vojnika, ali je oslabila, pa ju je ponovo potaknuo. Veliki vezir je navaljivao sa svojim levendima i agama. Vojska je za njim jurišala kao vulkanska bujica uz povik: »Tko zna koji je dan smrtni dan.« Njegov ćehaja (ministar unutrašnjih poslova) i mnoge age njegova vanjskog i unutrašnjeg dvorjanstva pali su kraj njega, a on nije mirovao dok sve kule nisu bi-
25. 12. le zauzete. Slijedećega dana, četrnaesti dan opsade, isti dan kada je Sulejman Zakonodavac prije stotinu i šesnaest godina bio osvojio Rodos, bedem Kršćanstva i zapadnog viteštva, predao se Bagdad, bedem perzijske granice i halifske vlasti, i, pošto je petnaest godina bio otuđen od Osmanskog carstva, opet mu je pripojen sve do današnjega dana.

Pošto je bagdadski han putem jednoga Perzijanca bio ponudio predaju, pošli su čaušbaša i niğdejski Hasan-paša po njega u logor. Od šatora velikoga vezira vodili su ga kroz po-

stavljeni dvored u sultanov šator, a dvored su s obiju strana tvorili spahije i silahdari. Sultan je sjedio u šatoru na zlatnome prijestolju, glavu je povezao povezom na način levenda, a s turbana su se sijale perjanice s dijamantima; na koljenima mu je ležala sablja optočena dragim kamenjem, s lijeve i s desne strane su stajali paževi zlatnim draguljima optočenim pojasima. Muftija, veziri, stupovi Divana, bili su na svojim mjestima i čitav Divan se činio kao tumačenje teksta u Kuranu: »Podarili smo ti očevidnu pobjedu.« Sada je ušao veliki vezir pred hanom. Han poljubi zemlju i zamoli za oproštaj zbog pruženog otpora. »Ja Ti opraštam uz uvjet da još danas napustiš grad. Da si prije došao, ne bi imali toliko muke, ali Ti opraštam jer si se toliko zalagao u službi svoga gospodara.« Han je obdaren draguljima ukrašenom perjanicom, handžarom i počasnim krznenim kaputom, podstavljenim iznutra i izvana samom samurovinom. »Hanovi i sultani neka još danas napuste grad i svaki neka ode kuda hoće, k šahu ili k meni, ja nikoga ne prisiljavam«, ponovo progovori sultan. Bektaš-han pođe u šator velikoga vezira pa napiše pismo Mir Fetahu, Jar Aliji, Halefu i Nakd Ali-hanu, starješinama i kapetanima, da do podne odu. Upozorio je ujedno velikoga vezira da dobro pripazi na kule da ne bi iznutra minama bile dignute u zrak. Budući da nije izgledalo da posada kani otići, započe na kulama i bedemima ponovo borba. Hanovi Mir Fetah, Jar Alija i Halef ubacili su se u kulu Narin kad su to vidjeli, a Osmani su ušli u grad. Perzijanci, koji su kod »Vratiju tmine« trebali napustiti grad, gurali su se i zastali. Turci su napali pašin seraj i bezistan harajući ih. Došlo je do sveopćeg haranja i ubijanja, premda je obećana sloboda vlasništva i pošteda života. Veliki vezir je sam došao uspostaviti red, ali je sve bilo uzalud; i Perzijanci su još bili naoružani pa su se branili s nekih kula. Kraj velikoga vezira je strijelom pogođen reis efendija Ismail te je poginuo, a silahdarpašu, na kojega je jedan Perzijanac podigao sablju, spasio je udarca jedan od njegovih paževa. Dok se to događalo u gradu, došao je jedan golobradi mladić iz rumelijske vojske pred sultana i rekao mu: »Padišahu, ti si pružio sigurnost, a mi nismo.« »Što to govoriš«, reče Murat. Taj nastavi: »Padišahu, u ovom su ratu ostali moj otac, stric, moja braća i nećaci i ja nikoga više nemam; sada se pružila prilika, zašto hoćeš zapriječiti tok osvete? Ako Ti opraštaš ovim prokletnicima, mi im ne praštamo, zaista ne!« Murat se glasno nasmije i pusti ga otići. Jedan bagdadski šejh dovede dvojicu vezanih Perzijanaca. Murat ljutit reče: »Ja sam im oprostio, što ih Ti vežeš?« Šejh odvrati: »Opet su se mašili oružja i nisu primili pruženi im oproštaj.« Murat otpremi jednoga malog tatarskog dječaka na konju da ga izvijesti o tom što se u gradu zbiva. Kad je ovaj donio vijest o borbi na »Vratima tmine«, o smrti reis efendije i opasnosti koju je pretrpio silahdar, pošalje Mu-

rat anadolskog beglerbega s naredbom da umiri Perzijance, a ukoliko se ne bi pokorili da ih sve pobije. Silahdar i Husein-paša pozovu u kuli zatvorene hanove. Mir Fetah, Halef i Jar Alija su se predali i, pošto su bili dovedeni pred sultana, predani su silahdaru na čuvanje. Oba sina Mir Fetaha su nastavila s obranom, a nakon nekoliko sati su topovi, upereni protiv Perzijanaca, među njima izazvali strašan poraz. Svima onima koji su živi uhvaćeni, bile su odsječene glave pred sultanovim šatorom. Mir Fetahovim sinovima još jednom je pismeno ponuđena sigurnost što su je ovaj puta primili. Anadolski beglerbeg je prodro u kulu Narin pa je Perzijance otjerao udarcima buzdovana sa zidina. Krvoždna turska vojska nije htjela, međutim, čuti o pruženoj sigurnosti, pa je ubijala sve što joj je došlo na put. Samo je nekoliko stotina Perzijanaca pobjeglo kroz »Vrata tmine« prema Dijali. Ove su progonile egipatske čete i većinu pobili. Nekoliko stotina ih se spasilo u Šehirban u jedno veliko nadsvođeno zdanje koje se srušilo i većinu ubilo. Od trideset tisuća Perzijanaca, koji su izbjegli opsadi Bagdada, pobjeglo ih je jedva tri stotine u šahov logor. Deset tisuća ih je palo za vrijeme opsade, a dvadeset tisuća ih je pobijeno na dan predaje. Zatim je izdana zapovijed da se sačuvaju vlasništvo i život miroljubivih podanika i da se Bagdad ne liši pučanstva. Murat je sada hodočastio na grob velikoga imama, pa je održao Divan prigodom pobjede. Vrhovni konjušnik Halil-aga poslan je u Carigrad s počasti vezira kao donosilac radosne vijesti o osvojenom gradu. Hanedanaga-zade s istim je zadatkom pošao kao poslanik u Beč. Bektaš-han, rođeni Armenac, naglo je umro, otrovan od vlastite žene koja nije imala volje pratiti ga u Tursku. Poslana je s čitavim imetkom netaknuta svom ocu Lor Husein-hanu, gospodaru područja Mendeli, s one strane Dijale. Bektaš-han je na dan predaje po Kurdu Karčgaju, koji je bio među Muratovim povjerljivim osobama-zabavljačima, poslao sultanu lijepu perzijsku sablju sa zlatnim resama. Karčgaj, koji je neodoljivo poželio lijepe rese, zamijenio ju je. Sultanov oružnik je upitao hana da li nema rese koje bi bile dostojne sablje. Tako se saznalo za zamjenu, a Karčgaj je zbog toga zamijenio život sa smrću. Namjesništvo Bagdada predano je janjičarskom agi, Malom Hasanu, a zapovjedništvo posade je dobio janjičarski aga Bektaš s osam tisuća momaka. Silahdarpaša izašao je kao kapudanpaša, a njegovo mjesto zauzme Melek Ahmet kao silahdar. Ovoga je zapala sreća da zadobije ruku sultanije Kije s nečuvenim mirazom dvostrukog egipatskog blaga, za koliko se nije ni prije ni
27. 12. kasnije čulo. Nakon četrdeset dana istupio je iz harema i Melek Ahmet, kasniji veliki vezir, kao namjesnik Dijarbekra s tri tuga, a Sijavuš, koji je kasnije za Mehmeda IV dva puta postao velikim vezirom, postao je silahdar. Nenadana poplava, za koju

kažu da je sultanu predskazao neki derviš, razorila je sve rovove i radove za opsadu, pa je ubrzala sultanovu naredbu za polazak. Muftija Jahja se pozabavio ponovnim uspostavljanjem grobnice velikoga šejha Abdulkadir Gilanija. Grobnica je bila ukrašena zlatnim i srebrnim svjetiljkama, a lijes je ukrašen zelenom vunenom tkaninom i turbanom...

Polovinom siječnja (januara) Murat se vraćao iz Bagdada **17. 1. 1639.**
u Dijarbekr. U Tebrizu je indijski poslanik, koji je upravo stigao pred opsjedanje pa se zadržao očekujući pismo o pobjedi, poljubio sultanu ruku, a sobar Arslan-aga pođe s njim kao poslanik u Indiju. Perzijski poslanik Maksud, koji je najprije bio zatvoren u Üsküdaru, a onda za vrijeme rata bio zatvoren u utvrdi Pajas, došao je u Mosul na prijem; obučen je u počasnu odjeću i otpravljen s carskim pismom, upućenom »šahu Safi **27. 1.**
Behadiru, Bog svemogući, neka ti pomogne!« U njemu se prijetilo da će se prezimiti na granici i da će se u proljeće opet pojaviti, ako zaposjednute zemlje, koje su još u perzijskim rukama, ne budu predane osmanskim beglerbezima i ako ne budu poslani uobičajeni darovi. Pismo svršava isto tako grubo kao što počinje: »Ako si muškarac, izađi na megdan, jer oni koji se drznu uzeti vlast, ne pristaju da sjede iza prednjega dijela kuće i pogreška je ako netko, tko se boji konja, uzjaši i opaše mač. Što je u vječnosti dosuđeno, dogodit će se. Ne žalosti se dakle i dođi mi u susret. Blago onome, tko slijedi pravi put!« Bajramska svečanost je proslavljena u selu Muderi- **5. 2.**
sköju kod Dijarbekra. Kako su zlatari iz Dijarbekra bili znameniti po svom radu, ovdje su izrađeni srebrni privjesci za grob najvećega imama i poslani onamo. Vrhovni konjušnik Ibšir Mehmed dobio je namjesništvo Budima, a vrhovni sobar Husein je dobio položaj vrhovnog konjušnika. U Dijarbekru je smaknuće jednog jedinog šejha, Mahmuta iz Urmije, uzbunilo njegovih trideset do četrdeset tisuća pristaša daleko više nego smaknuće isto toliko Perzijanaca. U čitavom kraju oko Tebriza, Erevana, Erzuruma, Mosula, Urfe (Rohe) i Vana on je važio za sveca, a sada za mučenika, jer očito nije bio kriv. Kao prikrivenu krivicu naveli su najbolje upućeni historičari-suvremenici, Fahredinov sin i Hadži Halifa, slijedeće dvije: urmijski šejh je zaštitio jednu Fahredinovu kćer koja je izbjegla krvoproliću svoje obitelji u Siriji pa je pobjegla k njemu. Šejh ju je na vojnom pohodu u Erevan prikazao sultanu kao upućenu u umijeće pravljenja zlata, bilo da joj je time htio spasiti život bilo da ga je ona prevarila. Murat je dao tisuću pjastera i odmah je pozvao povjerenika da prisustvuje alkemičkom postupku. Kako se Sirijka veselo zabavljala glazbom i s mladim ljudima iz Dijarbekra, umjesto da isporuči obećano zlato, zapečatio je povjerenik njezinu alkemičku spremu, pa je o tom izvijestio sultana koji ju je dao baciti u vodu. Djelovanje njegove srdžbe se protegnulo i na šejha koji ga je znano ili nezna-

no prevario. Izgleda da je daleko više djelovala smrtna osuda zbog šejhovih mnogobrojnih političkih pristaša i zbog straha da neće poći stopama šejha Borkbüdže Mustafe, koji je nekoć, ili šejha Sakarije, koji je nedavno, uzbunio Malu Aziju pobunom i da neće možda kao nekada šejh Tovart u Magribu osnovati dinastiju ili kao šejh Ismail koji je, ne više nego pred jednim stoljećem, u Perziji osnovao dinastiju Safi. Bojao se da i taj šejh ne bi poželio nastupiti kao osnivač dinastije pa je iz opreza skraćen za glavu.

[Dok je veliki vezir na perzijskoj granici pregovarao o miru, sultan je nastavio ka Carigradu, primajući usput ugledni-
ke, jedne smjenjujući, a druge postavljajući. Tako je vrhovnom konjušniku Ibšir Mustafi, uz namjesništvo Budima, dodijelio vezirsku čast, a njegovog je prethodnika Mehmeda postavio za kajmakama. Husein, sin Nasuh-paše, postao je namjesnik Erzuruma, a smijenjeni Defterdar-zade Ibrahim-paša pozvan je
8. 6. 1639. za defterdara. U Izniku su ga dočekali žitelji Carigrada i ulema. Sultanija-ljubimica, koja je cijeli pohod izdržala, poslana je na-
9. 6. prijed sa šest galija. Slijedeći dan mu je došla u susret sultanija-valida i ušla je u seraj sa dvanaest kočija, ispred kojih su jahali veziri i ulema. Njezine kočije su bile zastrte zlatnim tkaninama, točkovi su bili okovani srebrom. Istog dana je sultan doplovio u Carigrad sa pedeset osam galija, a idućeg dana ušao je u grad u pobjedničkom slavlju. Neposredno pred njegov dolazak umro je ludi sultan Mustafa, bilo prirodno bilo otrovan kako se govorkalo, jer se o smrti vladara tvrdilo uvijek najgo-
19. 9. re. Zatim je došla vijest o sklopljenom miru koji je i potvrđen uz ustupanje Erevana Perzijancima, a Bagdada Osmanima. Divan je održan, uz prisustvo stranih poslanika, u najvećem sjaju. Murat je sjedio na zlatnim limom obloženom prijestolu, čije su noge bile od srebra i na kojem je kaligraf Mahmut Čelebi napisao velikim krasnopismom kaside o osvajanju Bagdada pjesnika Dževrija. Uskoro zatim došlo je do pogubljenja kajmakama Mehmeda protiv kojeg su spletkarili silihdarpaša, Husein-paša i muftija, a na njegovo mjesto dođe Husein-paša.

Veliki vezir je zaostao nakon osvojenja Bagdada, izvršavao potrebne mjere obrane, isplaćivao vojsku i pripremao mir.
17. 5. 1639. Ovaj je, nakon pregovora, svečano potpisan u prisustvu velikog vezira, svih beglerbega, bega, aga i glavara trupa. Na temelju njega pod osmansku su vlast potpadali Hasan, Bedre, Mendeledžin, Derne, Derteng sa ravnicom među njima do Sermenila, grane plemena Džaf, naime plemena Siaedin i Haruni, sva sela i mjesta zapadno od Sindžira, do tvrđave Salim, u blizini Šehirsora, skupa sa klisurom koja dopire do Šehirsora i tvrđavom Kizildže. Šah ne smije uznemiravati tvrđave Ahisku, Van, Kars, Šehirsor, Bagdad, Basru i druga istočna granična

mjesta. Sve tvrđave od Mendeledžina do Dertenga, Jerea i Serduija, sa svim istočno od tvrđave Sindžir selima i mjestima, šumama i poljima, i Mihreban sa svim pripadajućim, pokoravat će se šahu, a Turci ih neće uznemiravati. Perzijanci će srušiti tvrđavu Sindžir, a Turci tvrđave Kotur, Makur i Mahazberd što se nalaze na granici Vana i Karsa.

Početkom svibnja (maja) bio je već u Mosulu, gdje je primio carski hatišerif s potvrdom ugovora o miru. Mjesec dana potom bio je u Dijarbekru, gdje je dobio od Porte potvrdu za Derviš-pašu kao namjesnika Bagdada i za konjušnika Hasan-agu kao namjesnika Anadola. Krajem listopada dobije nalog za povratak u Carigrad, a kako se zadržao, dobije novi da ubrza povratak; početkom siječnja (januara) bio je u Carigradu, a u susret mu pola postaje izađu veziri, ulema i stubovi divana; on uzjaše konja ukrašenog dragim kamenjem što mu ga je sultan poslao po vrhovnom konjušniku, te sa tako svečanom pratnjom dođe do carske palače. Uzme Poslanikovu zastavu u ruke, poljubi tlo i ustane sa rukama sklopljenim preko grudi. »Lala«, obrati se sultan, »budi dobrodošao, moj kruh si zakonito zaslužio« i naredi da ga svečano obuku u samurovinu. Zatim je otišao u svoju palaču i potom na Portu gdje je primao rukoljube. Tokom tog ljeta je Pijale, čehaja brodogradilišta, koji je vodio četrdeset brodova na Crno more, odnio višestruke pobjede nad Kozacima, mnoge čamce (čajke) zadobio, ratnike zarobio i pobjedonosno s njima došao u Carigrad. Od Bagdada je došla vijest da je Derviš-paša, namjesnik grada, usmrtio čuvara Alijina groba, bez obzira na to što je ovaj, Düradž, premda šiit, pri pokolju sunita od strane šaha Abaza, spasio mnoge sunite. Usmrćen je zbog prevare i jedan Magribija, tj. zapadni Afrikanac, koji se pretvarao da zna praviti zlato. Sultana, koji je već u Dijarbekru poboljevao od kostobolje, sada je, pri lovu obalom Bosfora, žestoko zahvatila bolest, da se deset dana strahovalo za njegov život.

1. 5.

16. 6..

28. 10. 1639.

5. 1. 1640.

Za vojne na Bagdad događala su se na albanskoj granici mnoga nemirna zbivanja. Najprije su zemlju uzbunjivali između Selanika i Usküba albanski buntovnici i drumski razbojnici iz klementanskih brda. Između Jenibazara i Višegrada nalazi se prolaz Rogožna, neobično opasno mjesto, što su ga zaposjeli razbojnici i pljačkali karavane. Uz to su se na bosanskoj granici digli na ustanak Albanci iz Podgorice. Begovi Skadra i Ohrida zanemare da ih pokore, tako da se nalog prenio na namjesnika Bosne Dudže-pašu. Ovaj krene iz Edrena preko Filiba (Plovdiv) ka Jenibazaru. Ovdje dobije vijest da su Venecijanci, u posjedu Zadra i Šibenika, zasjeli u trideset dva sela i da je na prijavu Porti, što ju je uputio granični kapetan Burakoğlu Mustafa, imenovana komisija za ispitivanje granice. Pošto je uskoro dobio nalog preko divanskog čauša Jusufa, kojim je ispitivanje granice povjereno njemu i sucu Muli iz Sarajeva

(Bosnaserai), krene on pravo ka Sarajevu. Sudac se već prije njegova dolaska otputio ka Klisu, čauš Jusuf je produžio za Zadar, a Dudže-paša je taborovao u Sarajevu na lijepoj livadi, što se zvala Kulahuz-zadeovi vrtovi. Dok je tu bio pri svečanom ručku, nadigne se od brda Trebević žestoko nevrijeme i odnese sve šatore i ručak, što se uzme kao znak da pašinu pohodu nebo nije sklono. Jusuf čauš bude po dolasku u Zadar utamničen od venecijanskog generala (procuratore), a sarajevski sudac stigne u ravnicu Ahluna, gdje se obično razonođuju begovi Klisa. Pošto nije dobio vijesti od čauša iz Zadra, krene ka Klisu, a odatle ka Biogradu na moru, gdje je nekada Ferhat-paša kao namjesnik Bosne (ubijen u vojnoj pobuni u Budimu) granicu utvrđivao tako da je bacio buzdovan i objasnio da je sve s ove strane buzdovana osmansko. Venecijanci su htjeli da granične komisije započnu svoja ispitivanja od strane sandžaka Krke, gdje su turski žitelji Odvine i Drljike isto tako povređivali granicu, da bi tako dobili vremena i zaustavili ispitivanje o trideset dva sela na strani Klisa. Sudac je u vezi s tim pisao Dudže-paši, koji je u međuvremenu, da bi se izvukao iz tog neprijatnog posla, zatražio od Carigrada i dobio namjesništvo Osijeka. Nakon dvadesetodnevnog zadržavanja u Sarajevu, krene on od kotara Visoko preko Banjaluke ka Osijeku. Jusuf čauš, oslobođen u Zadru, uzeo je od suca Kotara pismeni dokumenat o stanju granice, dobavio isti i od suca Klisa i otišao s njima i molbama graničnih žitelja u Sarajevo. U međuvremenu je Dudže-paša dobio ponovno nalog da albanske pobunjenike stjera u red, te se vrati u Banjaluku i privuče k sebi sandžakbege Hercegovine, Krke i Zvornika. Kad je došao u Podgoricu, pokore se žitelji kotara Bidlubalik i Pir. Bila je ljuta zima, jedino doba, kada se moglo ponadati da se steknu neke prednosti u ratu protiv gorštaka; oni su bili divlji planinski narod, bez reda i uprave, naoružani samo kopljima i praćkama, sa širokim noževima za pasom, naviknuti verati se po stijenama, gdje nitko drugi nije mogao doći. Halil-beg, smijenjeni beg Krke, usudio se u tu pustolovinu nadajući se da će ga slijediti Dudže-paša, a ovaj je krenuo ka Skadru; kada se ponovno okrenuo da bi se združio sa Halilom, Klementanci mu zapriječe put sa svih strana, bacajući stijene u sve prolaze. Njihov knez Vukodud padne u borbi, a s njim i srčanost njegova kraja, koji se dijelom podvrgne i dobije pismo o slobodi i sigurnosti, a dijelom prisili oružjem na pokornost. Žitelji klementanskih brda pleli su kosu u četiri pletenice i proplitali su ih srebrnim lančićima te ih obavijali oko ušiju i vrata, kao što planina okružuje njihovu zemlju sa četiri kraka. Odsječenu glavu njihova vladara pošalje Dudže sultanu. Bio je prihvaćen njegov prijedlog da se ponovno uspostavi utvrda Rožaj, koja spada pod sudsku nadležnost Tirgušne, a od čijeg su propadanja Klementanci učinili

nesigurnom oblasti Tirgušne, Vučitrna, Jenibazara i Dukađina. Potom se Dudže vrati preko Podgorice i Gackog. mj. 5. 1638.

Kada je došao u Akodiju, dobije carski nalog koji se odnosio na jednog zarobljenika, po imenu Tire, sina Gašpara, kapetana Karlovca. Tire je upao preko Save u područje utvrde Bihaća, Bišća, i za bitke je polupijan pao s konja. Onda ga se dokopaju neki vojnici i odvedu kao plijen u Kladušu. Kapetan Bihaća Idriz zatraži zatočenika, ali ga ne dobije, te sa defterdarom Sarajeva odredi njegovu vrijednost za otkup na 40.000 dukata. I budimski i bosanski namjesnik htjeli su dobiti tako uglednog zatočenika, a kada im vojnici odbiju, izvijeste Portu koja ga, po starom kanunu, zatraži za sultana. Međutim je Dudže potajice pregovarao s ocem; ovaj da otkup za sina od 12.000 talira i nekoliko posuda srebra. Na to bihaćki kapetan i sarajevski defterdar izvijeste Portu da se zatočenici iz graničnih mjesta otkupljuju za 40.000 dukata. Sultan se naljuti i pošalje ferman Dudže-paši s nalogom da se kapetanima graničnih utvrda odsijeku glave i pošalje suma od 40.000 dukata; a ako odbiju to izvršiti, onda paša mora krenuti sa svom vojskom na njih, posade ovih utvrda dati pod sablju i postaviti. nove trupe. Dudže se ispriča i krivicu prebaci na svog smijenjenog ćehaju koji se tada nalazio u Mostaru. Međutim se ne usudi silom nastupiti spram ćehaje koji je bio pristaša nekada moćnog hodže Rusnamedži Ibrahima; pozove ga k sebi, ali se ovaj izvuče bolešću. Međutim se sadržaj fermana sazna i sve se utvrde uzbune. Dudže-paša krene najhitnije preko Sarajeva, oda- mj. 5. 1638.
kle uzme defterdara Mahmuta, ka Banjaluci, gdje odsjedne u seraju Ibrahim-paše. Da zaplaši graničare, pošalje ferman na čitanje na sud. Pet do šest tisuća graničara, koje se sakupe, otjeraju donosioca fermana i čak topovima zapucaju na njega. Dudže, bez trupa, budući da je u žurbi došao samo s pratnjom, zatvori se u palaču, sa najstrožijim nalogom svojim segbanima da izbjegavaju svako neprijateljstvo. Sobar Mustafa, sarajevski muftija Bešir efendija, brat Husein-paše koji je kasnije umro kao sofijski namjesnik i banjalučki sudac Murat efendija bili su s njim. Graničari navale na palaču sa zahtjevom da im se izruči defterdar Mahmut koji ih je ocrnio kod sultana. Dudže uputi defterdara tajno noću s pismom, a ovaj se žurio toliko da je put od četrdeset osam sati prešao za šest sati, u Vizendžu, njegovo rodno mjesto, a odatle u Sarajevo. Kada to čuju graničari, zapale palaču sa sve četiri strane, većina pašine pratnje spasi se bijegom, neki se bace u Vrbas koji je zapljuskivao zidove seraja. Dudže uvidi da nema druge do naoružati segbane i s njima izađe u napad. Pukovnik Derviš Jezuki nosio je zastavu, a paša je kretao za njim. Graničari ga dočekaju mecima od kojih samo jedan pogodi jednog segbana, segbani ih hrabro napadnu i razjure. Žitelji grada ugase vatru u seraju, u kojem izgori kuhinja i pašina bunda. Paša pošalje glasnika sarajevskom 3. 6. 1639.

sucu da iznese njegov položaj i pošalje nalog da mu se uputi sva vojska. Sudac, odan mu, izađe odmah na uzvišicu Guridža (Gorica), gdje i cehovi pobodu svoje zastave; ali se sakupe svi žitelji i započnu galamiti protiv defterdara te odbiju krenuti. Bilo ih je nemoguće umiriti. Slijedećeg dana zasjedne sudac u džamiji Husrev efendije i malo je nedostajalo da mu se sruči oluja na glavu. Uz obećanje da će odlučiti što je pravo, nakon što mu sve objasne, narod se raziđe. Navečer dođe glasnik iz Banjaluke s viješću da su graničari razjureni i da vojska nije potrebna. Paša je svoj šator udario na zgarištu seraja u Banjaluci, a preko muftije Bešira i drugih dao upoznati graničare sa sadržajem hatišerifa. Ovi se konačno urazume, potuže se na defterdarovu objedu, te ponude isplatiti dobijenih 12.000 talira ili, ako to nije dostatno, ponovno uhvatiti Tirea. Dudže dođe u Sarajevo, gdje mu žitelji prirede dobrodošlicu. Omer dizdar, jedan od onih čija se glava tražila, i Nasuh-aga, jedan od glavnih pokretača bune, išli su za Carigrad sa sučevim zapisnikom, molbom žitelja i izvještajem namjesnika. Murat, kojem je o tome dan izvještaj tokom pohoda na Bagdad, smijeni Dudžea sa bosanskog namjesništva i imenuje Šahin-pašu. U međuvremenu je Dudže pogubio više graničara, ali nije došao do defterdara Mahmuta, jer je ovaj bio štićenik silahdarpaše. Proslava osvajanja Bagdada bila je u Bosni baš pri kraju, kada je Dudže dobio vijest o svome smjenjivanju i dolasku nasljednika Šahina, koji je bio rođeni Bosanac iz kotara Čelebi bazari. Dudže je postao svjestan svoga smjenjivanja i sa tom viješću odmah promijenio polumjesec na svojoj zastavi, jer po jednoj predrasudi, što je kružila među sandžakbezima, promjena polumjeseca na zastavi povlači za sobom smjenjivanje sa sandžaka. U to vrijeme dođe vijest o pljačkanju karavane vašara u Radani, što su je napali dvojica razbojničkih vođa, vojvoda Abdurahman i razbojnik Zuko, poharali je i devetnaest muslimana ubili, a onda se povukli u Akhisar, gdje su dotjerali dvadeset četiri natovarena konja. Šahin započne svoju upravu s istragom u kotaru Akhisar, koja
13. 6. 1639. mnoge dovede do propasti, zatim se povuče u Sarajevo, utaori na Podgorici, održi idući dan divan i učini ga narodnim slavljem zbog pogubljenja silnog defterdara Mahmuta. Ovaj, jedna od najvećih krvopija turskih financija, izmislio je, osim uobičajenih, još razna izvanredna sredstva cijeđenja; među ostalima, postavio je posebnog muftiju sa titulom: muftija riznice, koji je u svim spornim slučajevima presuđivao uvijek u korist riznice. Osim objede graničara kod sultana, njegovoj smrtnoj osudi pridonio je i slučaj sa Venecijancima iz Valone.

Godinu dana ranije, udružena eskadra od šesnaest alžirskih i tuniskih brodova opljačkala je u Jadranskom moru blago Lorete, iskrcala se na apulijskoj obali, poharala okolicu Nikote i
1638. zaposjela jedan venecijanski brod. Eskadra od malteških, firentinskih i španjolskih brodova bila je razjedinjena, pa veneci-

janska flota od dvadeset osam galija i dvije galeace preuzme kaznu nad harateljima. Potjerani, ovi se smjeste u osmanskoj luci Valoni, gdje, protivno dogovoru, nađu zaštitu. Oni pogode jarbol na venecijanskom brodu, a flota jedan minaret u grad. Nakon što ih je venecijanski admiral čekao mjesec dana, krene u luku i tu ih uzme pod topovima tvrđave, petnaest galija ukotvi na Krfu, a admiralsku galiju odvede kao trofej u Veneciju. Murat o tome obaviješten na pohodu na Bagdad, naredi u prvom bijesu sveopće ubojstvo Venecijanaca u Carstvu. Trinaest dana su veliki vezir i silihdar zadržavali glasnika, dok im nije uspjelo smrtnu kaznu promijeniti u nalog zatvaranja. Venecijanski konzul Contareni bio je zatvoren u odajama kajmakamova ćehaje, a onda na zalaganje ostalih poslanika čuvan od četiri čauša u svojoj kući. Sultan izda nalog da se zatvori luka Splita i da se prekine svaka trgovina između Bosne i Venecije. Sarajevski defterdar izvijesti na to da riznica od splitske carine dobija godišnje pet milijuna akči. Sultan odgovori na to krajnje negativno, a defterdar onda napiše pismo kajmakamu u kojem optuži za tu odluku Šahin-pašu. Kajmakam pokaže ovome to pismo, a novi bosanski namjesnik isposluje ferman kojim se oprašta bosanskim graničarima, i smrtnu kaznu za defterdara, koja na njegovom divanu bude izvršena.

U Alžiru gubitak brodovlja uzbuni gusare, te zapovjednik izgubljenih brodova bude osuđen na smrt. On pobjegne u Carigrad, gdje Murat naredi gradnju deset galija da ga njima opremi. On, bojeći se zatočeništva zauvijek, radije je na svoj trošak gradio dva broda. Iako su se nalazili u glavnom gradu Carstva, gusari se nisu odricali svoga posla; opljačkaju samu luku Carigrada, te noću židovske kuće, a Grcima zarobe žene i djecu; da bi se dokopali grivne jedne Turkinje, odsijeku joj ruku. Venecijanski konzul to iskoristi te ih svom silinom optuži. A **5. 9. 1638.**
i sultan sada nije bio nesklon da uzme u obzir štetu od prekinutih odnosa. Po Muratovom dolasku stvar se sredi sa konzulom i sklopi sporazum, po kojem se potvrdi stara kapitulacija, pristup gusarima u osmanske luke dozvoljava samo ako ne štete venecijanske podanike i brodove; kažnjava se zapovjednik Valone; Venecijancima se dozvoljava napasti gusare na otvorenom moru, a naknadu za štetu isplatit će u iznosu od 250.000 dukata. Tako je ponovno uspostavljen mir s Venecijom.]

Murat je od svoga povratka iz perzijskog rata patio od bolova u bokovima i od kostobolje. Prvi žestoki napad nakon smaknuća šejha iz Urmije bio je znak nebeskog gnjeva zbog nevino prolivene krvi. Po savjetu liječnika odrekao se već tri do četiri mjeseca prekomjernoga pića, ali je u mjesecu posta, ramazanu, ponovni žestoki napad izazvao zabrinutost za njegov život. Za Bajram se dosta dobro osjećao da na prijestolju primi **25. 1. 1640.**

čestitke uz rukoljub prigodom svečanosti, na što se po običaju uputio u Sinanovu vilu na obalu mora da tamo promatra vojne vježbe i paževsko gađanje kopljem. Odavde je otišao u silahdarpašinu palaču na trkalištu gdje se u vili nadisao svježega zraka, ali se poslije toga s najprisnijim povjerljivim ljudima opet predao neumjerenosti u piću... Dvorski imam Jusuf-efendija koji je, govoreći mu protiv vina, vidio da je sve prošlo nekažnjeno dok je Murat bio zdrav, govorio mu je i za vrijeme bolesti ponekad o pokajanju, a onda se zadržavao u predsoblju. Petnae-
9. 2. 1640. sti dan oboljenja, nakon sunčeva zalaza, kad je Murat bio na samrti, dozvali su paževi plačući imama do kreveta pa je molio molitvu za samrtnike, suru Jāsīn sve dok silni vladar nije umro.

Murat IV je u punom smislu te riječi bio nasilnik, i to žučljiv, krvožedan i osvetoljubiv, čija je vanjština, naročito u posljednjih sedam godina njegova vladanja, potpuno odgovarala njegovoj unutrašnjosti. Bio je lijep čovjek, srednjega stasa, ali zdepast, tamne kestenjaste kose, guste crne brade i crnih vatrenih očiju. Njihov je prijeteći pogled postao još strašniji zbog bora koje su sastavile obje obrve. Na jedan mig njegovih obrva podiglo se na tisuće ruku, a kad mu se naboralo čelo, skotrljalo se mnogo tisuća glava u prah. Svojom neobičnom jakošću i spretnošću uspio je baciti džirid (koplje) kao i strijele koje su dalje nošene nego puščana tanad; njima je probo ploče, četiri palca debele i rasjekao mačem indijski štit od slonovskog uha, presvučenoga kožom nosoroga. Volio je lov na jelene, srne, zečeve i veprove, divlje koze i kozoroge koje je ubijao vlastitom rukom, a volio je naročito velike lovove s hajkama, od dvadeset i pet do trideset tisuća hajkača. Time je, osobito u posljednje vrijeme, zaboravio na bol u bokovima što je dobio u perzijskom ratu. Njegovih riječi i migova bojali su se kao odluke sudbine i slušali ih. Kao što ptice onijeme i bježe pred olujom koja nailazi, tako su svi onijemili i bježali pred njegovom prisutnošću. Bilo je nužno da se ljudi u prisuću silnika sporazumijevaju znakovima, pa je za njega jezik nijemih trzajem oka, micanjem usana i kešenjem zubi ili smijuljenjem postigao svoje najviše savršenstvo. Tako je bilo s tajnim uhodarenjem, njegovom svakodnevnom danjem i noćnom obilaženju neprestano prerušen, a soj dostavljača nikada se nije mogao dosta ukrotiti kaznama, pa onda opet ohrabriti nagradama. Kada god je javno pošao na jahanje, janjičari su daleko odagnali narod štapovima i kamenjem, ali su njegovi paževi i njegova najbliža okolina brzo i slijepo slušali njegove migove, kao što su nekada ismailijske ubojice slušale starca s planine. Kada mu je jednog dana s balkona pao iz ruke papir, stropoštali su se paževi niz stepenice gazeći jedan drugoga, a jedan, da ih sve preduhitri, skočio je s prozora, iščašio kuk, zgrabio prvi papir i došepao njime do sultana; na taj je način, šepajući, pripravio sebi put

do najviših položaja. Murat je bio nezasitan u žeđi za zlatom i krvlju. Jedna i druga su tek oživjele kada je smaknuo svoga zeta Redžeb-pašu i kada je u riznicu poteklo milijun dukata; u pobuni spahija, s umorstvom njegova miljenika, u njemu su probuđene želje za osvetom i umorstvom. Ono što nisu mogle održati molbe i zagovori, zakoni i pravednost, moglo se održati samo zlatom. Da bi utažio žeđ za zlatom, tekla je naveliko krv. Islamski zakon o luksuzu, koji zabranjuje upotrebu zlatnog i srebrnog posuđa i svilenu odjeću za muškarce, bio je kao za Tiberija nametnut nasilno i svatko je izbjegavao skupocjenu odjeću i posuđe ili ih je skrivao da ga ne podraži. Njegova je okrutnost proistjecala dijelom iz pretjerane strogosti protiv pobune i zločina protiv države, a dijelom je to bio naprosto napadaj kolerične žučljivosti koja je sve više prerastala u želju za ubojstvom. Tako je dao utopiti žene koje su plesale na jednoj livadi jer mu se nije dopalo veselje; čuo je žene kako čavrljaju na tržnici, pa je zabranio da je posjećuju. Sina jednoga paše, koji se i suviše približio zidinama seraja, vlastitom je rukom ustrijelio. Čamac sa ženama, koji se previše približio zidovima vrta u seraju, dao je daleko na otvorenom moru potopiti. Prije nego je pošao u Perziju, dao je u svome prisuću dirigentu odsjeći glavu, jer je pjevao perzijsku pjesmu u pohvalu perzijskoj hrabrosti. U općem krvoproliću Perzijanaca u Bagdadu pomilovao je glazbenika Šahkulija koji je zaželio da ga pod mačem dovedu pred sultana, jer mu nešto važno mora otkriti. Doveden pred Murata rekao je: »Nije mi žao moga života, već mi je žao zbog visoka glazbena umijeća koje će sa mnom nestati«. Zatražio je instrument sa šest žica i dali su mu ga. Na njemu je pratio tužaljku i pobjedničku pjesmu o krvoproliću u Bagdadu i njegovo zauzimanje s takvim uspjehom, da ga je Murat poveo sa sobom u Carigrad i po njemu je uvedena perzijska glazba. Sličan susret učinio je sultana pijanicom, a pod smrtnom kaznom zabranio je piti vino. Mustafa Bekri, čovjek iz naroda, kojega je na jednoj svojoj ophodnji našao pri pijančevanju, pijan ponudi da će kupiti Carigrad i robinjina sina (tj. sultana). Drugo je jutro, izveden pred sultana i podsjetit na ono što je jučer obećao, izvuče Bekri bocu vina što ju je imao na prsima kazavši sultanu: »To je tekuće zlato koje vrijedi više od svega blaga na svijetu i koje pretvara prosjake u osvajače svijeta, a uboge u rogate Iskendere (Aleksandre)«. Murat, začuđen zbog pouzdanja i vesela raspoloženja pijanice, isprazni bocu i tako je Mustafa Bekri u to vrijeme bio prvi sultanov drug pri piću. Sa svojim drugovima-pijanicama proveo je noći kada je kuga u Carigradu dnevno odnosila tisuću i pet stotina ljudi. »Sada u ljeti Bog kažnjava zle«, rekao je, »a zimi će kazniti dobre«. Da bi protjerao ovakve melankolične misli, pio je iz najvećih pehara koji su se mogli naći u Peri. Za posljednjih sedam godina njegova vladanja bilo je po njegovu naređenju pogubljeno pre-

ko 50.000 ljudi. Broj krvnih žrtava za njegove 17-godišnje vladavine, za pobuna, na bojnome polju i pod rukom krvnika može se sigurno procijeniti na na 100.000. Da je čitao Machiavellija prevedenoga na turski, možemo s mnogo dobra razloga podvrći sumnji, ali njegova nasilnost bila je đavolskija od Machiavellijeva državničkog umijeća, a najviše govori njegova duboko skrivena, dugo odlagana osvetoljubivost, o kojima je ova povijest dala toliko primjera, a opisana je njegovim vlastitim riječima: »Osveta ne stari, iako sijedi.« U sedamnaest godina, dok je Murat bio na prijestolu, bio je samo za posljedjnih sedam godina samodržac, a prvih deset godina proteklo je pod tutorstvom majke i vezira, pod isukanom sabljom spahija i janjičara, u neradu i duhovnoj rasijanosti. Volio je pjesme i sam ih je pjevao, bio je ljubitelj utrka i konja, u koje je uložio najviše luksuza, iako je zaustavio luksuz odijevanja. Imao je ništa manje od devet stotina zlatom opremljenih konja za jahanje, četrdeset konja za jahanje plemenite pasmine s pedigreom, imao je tri do četiri stotine trkača, tri štale s konjima uvijek išle naprijed, a tri bile u taboru. U svakoj je štali bilo sedam do osam stotina teretnih konja. U većini konjušnica jasle su bile srebrne, a kojni su bili privezani srebrnim okovima. Imao je tisuću i dvije stotine redova deva, od toga četiri stotine za janjičare, osam stotina ih je određeno za blago; bilo je sedam stotina redova mazgi. Svaki je paž imao dvadeset do trideset konja. Munja, koja je kraj njega udarila kad je čitao Nef'ijeve rukopise, poplava koja je porušila zidove Kabe i opća vojna pobuna, probudili su ga iz njegova drijemeža. Kada je munja udarila u Bešiktašu, udaljio je po muftijinom savjetu nijeme dvorjanine i druge miljenike. Slijedeće je godine napisao njegov povjerljiv čovjek, Gurdžali Koči-beg, neobično vrijedno raspravu o propadanju Carstva i njegovih ustanova. To djelo u osmanskoj literaturi i za pisca osmanske povijesti zauzima isto mjesto koje u nas zauzima Montesquieuova rasprava o propadanju Rimskoga carstva, oštro razmatrajući nerede, koji su uzeli maha, i temeljito razjašnjavajući uzroke procvata osmanske moći, naime neograničenost velikoga vezira, stalnost položaja, rukovođenje pravdom, stegu i čistoću onih koji su plaćeni i lenskih četa u odnosu na obične kruhoborce. Raspravljanje o tim uzrocima stavlja Gurdžali Koči-beg u usta perzijskim hanovima koje šah Abaz saziva prigodom svoga stupanja na prijestol, pa onda predočava sultanu kako je šah Abaz, odstranivši luksuz u odijevanju, uspostavio vojsku od dvanaest tisuća redovitih plaćeničkih odjela i jednu vojsku od četrdeset tisuća ljudi koju moraju hanovi uspostaviti. Ako se borci paša budu uzimali iz plaćeničkih četa, što je po kanunu, a ne budu kupljeni ili uzeti robovi i ako lena budu opet kao nekada davali beglerbezi, a ulema neće svoje položaje dobiti po milosti nego po zasluzi te kada budu prestala mita, vratit će se opet Carstvu stari sjaj. Predočio je sultanu

primjere kako su prije ugušene velike pobune, kao za Mehmeda II kada je Mustafinu pobunu u Dobrudži s četrdeset tisuća ljudi Ahmet-beg sasvim ugušio; kako je za Bajezida II bosanski namjesnik Jakub ugušio pobunu zapovjednika u Hrvatskoj; kako je za Murata III Gazi Tirehan-paša ukrotio Kozake; kako je za Mehmeda III Meyreî Hasan-paša (Voćar) ugušio janjičarsku pobunu zatvorivši vrata i pohvatavši sve kolovođe. Konačno mu daje savjete za perzijski rat i za osvajanje Bagdada, kako se Perziju može s dvije strane napasti, ili od Karsa prema Erevanu ili od Čildira prema Tiflisu (Tbilisiju), kako vojska ne može prezimiti u Bagdadu nego je treba odvesti u Dijarbekr ili Erzurum u zimovališta i kako seraskeru treba za pomoć pridodati vezira-ćehaju. Plod ovoga dobrog savjeta i onoga koji mu je dao Raznamedži Ibrahim bilo je Muratovo osvještenje za samostalnu akciju uz krvavu strogost. Položaji mulazima su ukinuti, popisi lena i uloge odjela u vojsci su pregledani; vojska je na uzdi držana zaprisegnutim ugovorima, a još više konopcem i mačem. Nakon pet godina, neposredno pred vojni pohod na Bagdad, pregledane su ponovo knjige za zijamete i timare, a zakoni o luksuzu strožije su primijenjeni, broj vojnika, plaćenih i neplaćenih, redovitih i neredovitih odjela, popeo se na dvije stotine tisuća ljudi, od stotinu šezdeset i dvije janjičarske komore odabrano je trideset tisuća, a od šezdeset tisuća koavča-oružara tisuću; prihodi su proračunati na osam milijuna dukata, od lena na šset milijuna. U haremu su vladale majka-valide i majka-haseki obje Grkinje; haseki je bila više rastrošna nego darežljiva, a na Murata je imala manje utjecaja nego majka. Ova je bila izvanredno razumna žena, državnički mudra, vesela i darežljiva. Zadržala je veliki utjecaj što ga je imala već za vladavine svoga muža Ahmeta I, utjecaj koji je održala ljepotom i razumom i kao majka desetero djece (pet sinova i pet kćeri). Za prvih pet godina Muratove vladavine vršila je neprestano tutorsku ulogu, ali ju je onda morala prepustiti premoćnom miljeniku Mustafi, silahdarpaši, koji je uživao u tom utjecaju do Muratova posljednjega daha, u njegovu naručju je i umro. Kakav je bio strašan nasilnik i ma koliko zaslužio grdnje ljudi, ipak mu povijest mora izdati svjedodžbu da je za slabih vladara omekšalu sablju Osmanove dinastije ponovo očeličio u krvi, hidru pobune u svojim zemljama ugušio u njezinoj vlastitoj krvi; otrgnutu pograničnu utvrdu Bagdad, kuću spasa, u kojoj je, iako ne spas za Islam, ipak spas za istočne osmanske granice, koje su Carstvu opet dane. Zloupotrebe, koje su se odomaćile, dijelom su obustavljene, prihodi kao i odjeli vojske povećani su, uprava pobožnih zaklada i drugih službi oduzeta je spahijama, uloge janjičara i nosilaca lena očišćene su od prodiranja sa strane; zabranom kaftana, vinotočja i prodavaonica duhana podrezani su korijeni družbama lijenih brbljavaca i političkih novatora; nad namjesnicima i sakupljačima poreza stalno je lebdje-

la sablja i time dijelom udaljena od vrata podanika. Osmansko carstvo, rastrgano slabošću njegovih pređa i slabosti Mehmeda III, zbog mladenačkog neiskustva Ahmeta I, zbog nepromišljenog reformnoga duha Osmana II i zbog Mustafine maloumnosti, oslabljeno građanskim ratom i promjenama na prijestolu, ustancima u pokrajinama i vojnim pobunama, sada je u Medejinu kotlu okrutne strogosti, promiješanom sabljom, krvavo skuhano opet u jednu cjelinu, tako da će se održati prilično uspravno još kroz nekoliko generacija, sve do doba kad će se neprestano srozavati, sve do svoga pada, naime do mira u Karlovcima.

GLAVA ČETRDESETDEVETA

Od ustoličenja Ibrahimova do venecijanskog rata

Pri prijelazu od strahota za krvave vladavine silnika Murata na raskoš haremske vladavine raspusnog Ibrahima pri duši nam je kao mučenome koji, riješivši se mučilišta, upada u perinu ili kao putniku koji, pošto se dobrano nahodao po oštrom vrućem kamenju lave, sada hoda u mekim čarapama po mekanim tepisima. Ibrahim nije bio okrutan kao Murat IV ili tupav kao Mustafa I ili s muškom snagom Murata III koji ju je potvrdio brojnom djecom; bio je razbludan i raspusan. Kad se žestoki temperamenti i jake prirode podaju razvratu preko svake mjere, a da time tok poslova ipak ne bude zadržan i kad ne škode riječi i djelu, opravdat će ih sretan uspjeh i ublažit će ne samo sud mnoštva i suvremenika, već i stroži sud moralista i sud historije. Međutim, prezir kasnijih pokoljenja i suvremenika srušit će se na raspusnika kojega je putenost moralno oslabila, koji ne pokazuje talenta i aktivnosti, kojega nemoć zadovoljiti prekoračene želje to čvršće stavlja pod jaram hireva žena i miljenika, ljubavnica i čuvara harema. Mnogoženstvo, koje uznemiruje domaći mir i ne pridonosi jedinstvu obiteljske vlasti, važilo je od najstarijih vremena, kod azijskih i kod afričkih silnika, kao pomoćno sredstvo vladarske sile i muške svemoći, jer gdje se sklonost muža dijeli na više žena, nijedna nije isključiva životna družica i drugarica njegove sudbine, nego su sve jednako obezvrijeđene. Ovaj je nazor barbarske politike dvostruko nevaljan, jer je to povijest potvrdila valjanim razlozima. Prvo, čak tamo gdje je mnogoženstvo zakonski utvrđeno, plemenitije muške prirode daju prednost ipak samo

jednoj nad ostalim družbenicama užitka, kao pravoj gospodarici, o čemu ova povijest u Rokselani daje svijetli primjer. Drugo, proste prirode, koje su samo robovi putenosti, bez dominantne snage volje i višeg životnog cilja, dijele među sobom, smijući se, necijenjene i cijenjene miljenice kao krpe poderane odjeće vladarske slave i sreće naroda, o čemu Ibrahimova vladavina pruža značajan dokaz. Stupanj ljestvice, na kojem se žena nalazi kao žena, supruga i ljubavnica u prednjeazijskim i u evropskim jezicima, doduše, jasno je odijeljen, ali niti jedan od ovih prvih nema pravo ime za domaćicu, nego samo ime za domaćina, kojega Perzijanac naziva kečoda, tj. »gospodar kuće« (s jednom prostorijom), od čega je nastala njemačka riječ Gatte (muž, suprug). Pri ostalim nazivima odnosa žene prema mužu vidimo da joj je osnov pojam odvojene zatvorenosti ili pojam prostorije. Arapska riječ harem, koja se u Evropi pogrešno smatra lošom prostorijom, označava pojam nepovrediva svetišta; perzijski šebistan znači prostoriju za noć ili za spavanje, a turski odalik (riječ je prešla u evropske jezike iz francuskoga: odalisque) najbliži je njemačkoj riječi Frauenzimmer (ženska soba). Istočnjak, dakle, ne gleda na žene u najobičnijem odnosu kao na osobe, ali ih ne smatra ni stvarima, nego kao odaju zatvorenu za užitak koja je nepovrediva za stranca, što znači i njemačka riječ Gemachel ili Gemahl. Druga je stvar s imenom majke i miljenice, roditeljice sinova; ona se zove valide, tj. roditeljica, a druga haseki, tj. najprisnija, najdraža. Majka ima nadzor nad haremom, a druga je predana najprisnijim željama; čas jedna, čas druga, a često i obje sudjeluju u vlasti, tako da perzijski počasni naslov »vladarica i žena harema« uključuje samo vlast nad haremom, ali u zbilji često postaje žena carstva i gospodarica vladara.

Već u najstarijoj Perziji, školi-rasadniku najsavršenijega despotizma i najsmišljenijega ropstva, ima primjera da žene nisu bile samo gospodarice harema nego i kraljeva, ne samo tiranke srdaca nego i carstva. Četverobroj žena, koji je u Islamu zakonit, nalazimo već kod Darija, koji je također imao četiri žene (Atosa, Artistone, Parmis i Fajdime); Perzijska Rokselana bila je preteča turskoj svojim imenom (Rušen, tj. »ona koja svijetli«) i Parizatis, tj. »ona koja je rođena od jedne vile«, a bila je i luč-preteča svojim krvavim mjerama isključive vlasti. Ratničku odlučnost i hrabrost Rodoguninu vidimo, kad je ukrašujući svoje uvojke, primila vijest o neprijateljskom upadu, pa je neočešljanom kosom sjela na konja i nije uredila kosu dok nije pobila neprijatelja. Slično nalazimo i u Köseminoj muškoj hrabrosti koja se poslužila vojničkim odredima za održavanje svoje vlasti. U predosmanskoj, tatarskoj i turskoj povijesti zasjala su mnoga imena velikih žena koje su kao majke ili ljubavnice, sa sinom ili mužem dijelile vlast u carstvu. Samo povijest

arapskih dinastija jedva da poznaje koje ime vladarice koja bi aktivno djelovala, ali zato poznaje to više pobožnih i učenih žena i pjesnikinja ili romantične ideale ljepote i ljubavi. Despotizam halifata nije zaostajao za onim u Perzijskom carstvu, u carstvu kralja kraljeva, po željeznom i krvavom nasilju, a ipak Arap iskazuje ženi čast, kojom je ispunjen duh arapskog viteštva, čast što je križarskim ratovima i po Maurima presađena u Evropu oplemenivši surovost evropskog viteštva. Iz ovih historijskih činjenica proizlazi da miješanje žena kao vladarica u državne poslove čak s najjače izraženim despotizmom nije u neskladu i, nasuprot tome, da klanjanje despotizmu u strahopoštovanju ne priznaje zato ženama pravo sudjelovati u državnim poslovima. Azijski despotizam ne proizlazi iz haremskog nasilja, kako su to mislili i cijenjeni pisci, i, obrnuto, haremsko nasilje se ne može izvesti iz despotizma, jer i kod slobodoljubivih Grka sa ženama u Gynaikeionu nisu bolje postupali nego u istočnjačkom haremu, a pod despotskim jarmom arapskih halifa i emira ipak je došlo do procvata viteške počasti ženama pjesmom i mačem. Po mišljenju Arapa, muškarac treba ženu počastiti svim plemenitim osjećajima, sve strasti treba da budu podjarmljene pod žezlom ljubivi koja ih oplemenjuje, ženama neka pripada najveći ukras časti i govora, isključiva vlast nad inočama, ali nipošto vlast u državi, koja po zakonu pripada muškarcu po dugogodišnjoj tradiciji i po pravu jačega. Turska priroda nema u svojoj osnovnoj liniji ovu nježnost arapskih osjećaja, a ipak nam pokazuje osmanska povijest da je despotom ovladala robinja i da se divanom upravlja iz harema. Iz dosada ispričanih događaja upoznali smo isključivi utjecaj Ruskinje Rokselane, Venecijanke Baffe, a dijelom već i Grkinje Kösem na sultana, a po njemu i na Carstvo, utjecaj koji je vladao bar jednim dijelom. No, taj utjecaj jedne žene bio je blagoslov u usporedbi s propašću koja je nastala za Ibrahima pod mnogoglavom vladavinom žena. Ruskinja, Venecijanka i Grkinja vladale su Sulejmanom, Muratom III i Ahmetom kao vladarice, ali je mekušasti rastrojeni Ibrahim stajao pod ohlokracijom (vladavinom bezakonja) harema.

[Kad je glasnik, po Muratovoj smrti, došao s radosnim uzvikom na vrata kafeza, tj. prinčevske odaje, da novom gospodaru poželi sreću i pozove ga na prijestol, Ibrahim zaključa vrata od straha da je to samo lukavstvo još živućeg Murata da i njega, zadnjeg brata, pošalje na onaj svijet. S puno poštovanja provaljena su vrata, a onda je njegovo skanjivanje odstranila sama sultanija-majka, Kösem, što je, osim toga, bilo potkrijepljeno i time što je sultanovo tijelo proneseno ispred vrata kafeza. Tek tada je novi sultan otišao u prijestolnu dvoranu primiti

poklonjenje stubova Carstva, uleme i aga, onda ponio s vezirima bratovo tijelo do serajskih vrata i, po starom običaju osmanskog zauzeća prijestola, otišao u Ejubovu džamiju i svečano se opasao sabljom. U petak je sultanija-majka, u pratnji vezira, privela sultanu nove robinje, u nadi da bi mnoge mogle oživjeti snagu što je za jednu zgasnula. Ova sedmična dvorska služba ministara i velikaša pri pratnji novih robinja za sultana vršila se, doduše, samo za doba Ibrahima; ali se i nakon njega zadržao dvorski i državni ceremonijal da u jednoj od sedam svetih noći godine, naime u noći Kadra kada je Kuran sišao s neba, dvorski i državni časnici prate sa raznobojnim svadbenim lampama sultana pri povratku iz Aja Sofije u seraj; time se obilježavalo noćno svetkovanje noći mladenaca, što ju je sultan provodio s robinjom-djevicom, u nadi da će, kao što se Objava spustila s neba, i osmanskoj kući biti s neba poslan nasljednik prijestola.

U povodu ustoličenja, obaviještene su evropske sile, te je jedan čauš išao u Francusku, Englesku i Nizozemsku, muteferika Mehmed u Veneciju, a jedan aga sa šezdeset konja u Beč, gdje je, u sultanovo ime, predložio produženje mira uz uvjet da **1. 5. 1640.** se Poljacima ne ukaže nikakva pomoć. Od Poljaka je još Muratu bio poslan izaslanik da otkloni prepreke miru; kako je našao sultana, koji se očitovao za mir i pisao kralju Vladislavu da bi ga odvratio od ruske podrške, Rusi su uputili dva poslanika za čestitke i pri tome dojavili da neće podržati Azov i Kozake protiv kojih se spremala vojna. Venecijanskom poslaniku Pietru Foscariniju zajamčena je obnova kapitulacije, dok su francuskom i engleskom poslaniku opetovana uvjeravanja o starom prijateljstvu. S Poljskom je obnovljen mir pod ranijim uvjetima, čiji je glavni cilj bio obostrana sigurnost granica od Kozaka i Tatara i isplata godišnjeg danka ovim zadnjima. Primljen je svečano perzijski poslanik Ibrahim-han i on je otpušten ne samo sa dosada zatočenim perzijskim ratnim zarobljenicima, nego i sa pogubljenjem perzijskog izdajnika Emirgunea, sudruga Murata IV. S Austrijom je išlo teže. Osmani su prodrli u donju **mj. 8. 1640.** Štajersku, dva sela Imelnice Istrakhof, što ih je samo Mura dijelila od ludbreških dobara grofa Draškovića, prisilili na pokornost, zauzeli selo Višticu koje se nalazilo samo pola milje od Ludbrega, ubrali porez u žitu i medu, poharali prema Radkersburgu i ugrozili berbu grožđa i, s njom u vezi, ubiranje petine od poljoprivrednih proizvoda. Bilo je upada i od Kaniže, pa je Hasan-paša od Kaniže, iz Sokolovićeva roda, oporezo- **5. 1. 1641.** vao sva mjesta na Muri i Rabu. Suprotno tome je aga od Kostajnice pisao nadkapetanu Petrinje da je bosanski paša naložio da se ne upada, ali se tužio na upade austrijskih četa protiv Dubice i Novoga. S obzirom na te sve obostrane upade, bilo je potrebno obnoviti mir. Ali veliki vezir nije htio ni čuti o tome bez počasnog dara od 200.000 talira, pa su na to Austri-

janci pristali, uz dodatak: jednom za svagda. Nakon toga su
19. 3. 1642. onda opunomoćenici u Senu ponovno sklopili mir.

Malo kasnije dođe ruski plemić da se u ime cara ispriča zbog ubojstva čauša, kojeg je Porta bila poslala u Moskvu, a što
24. 5. su počinili Kozaci; car je bio spreman vratiti Azov, ako sultan
18. 5. zajamči da Tatari neće napasti. Dolazili su i dubrovački i er-
22. 11. 1642. deljski poslanici sa uobičajenim dancima, a prispio je i novi perzijski poslanik Maksud-han. On je donio vijest o ustoličenju Abaza II, ubojice oca, šaha Safija, i zatražio je odmah mirno
2. 1. razaranje utvrde Melet u području Vana. Početkom siječnja sultan je bio obradovan rođenjem jednog princa, Mehmeda, kojem je uskoro slijedilo drugo rođenje, princa Sulejmana, koji će se popeti na prijestol nakon svoga brata Mehmeda.]

Veliki vezir Kara Mustafa (prvi među velikim vezirima za koje to ime »Kara« nije bilo sretno, a manje je poznat kao opsjedatelj Beča, drugi koji nosi to ime), po rodu Albanac, koji se uspeo od žlice i kotla prostoga janjičara do kulćehaje i seg-
1642. banbaše, pri opsadi Erevana i do age, a pri zauzimanju Bagdada stao je na mjesto velikoga vezira Mehmeda Tajara koji je tamo pao pri navali. Upravljao je na vrhovnom položaju u carstvu s ljubavi prema redu i disciplini koja je od početka Ibrahimove vlade pobudila daleko veće nade nego što ih je ispunjavala. Veliki vezir je trima stvarima poklanjao svoju naročitu pažnju: poboljšanju novca, odredbama za tržište i novom popisu zemalja. Pjasteri i dukati, gdje je pjaster u kolanju doživio pogoršanje od stotinu i dvadeset, a sada drugo pogoršanje od dvjesta pedeset akči, dovedeni su kovanjem novoga novca na svoju prvobitnu vrijednost, naime puni pjaster je vrijedio osamdeset, talir s lavljim likom sedamdeset, a dukat je snižen na stotinu i šezdeset akči. Sistem odredbi je protegnut preširoko, ne samo na živežne namirnice nego i na tržište konja i robova, a nadzornik propisa, Hasan, sprovodio ih je tako nečovječno strogo da su mnogi došli pod drvenu kapu, tj. drveni balvan na glavi, pa su tako kažnjeni bijedno skapavali pod teretom koji ih je srušio. Povjerenici rumelijskih i anadolskih pokrajina su blagotvornom strogošću prišli k djelu pri popisivanju, pa su zapisali pravo, stvarno stanje stanovništva, te nastojali naći lijeka u podjeli poreza zbog uvriježenih nepravdi i nereda. Mnoga su sela od posljednjega popisa za Mehmeda II u Rumeliji i Anadoliji bila izgubila stanovništvo, druga su bila više napučena, a oporezovana su kao i ranije. Ipak ova blagotvorna mjera nije dugo potrajala, jer se trideset godina nakon toga historičar Mehmed Ben Husein Ben Nasuh, pisac »Izbora događaja«, tuži na novo propadanje vakufa vezira i sultanija zbog slobode u oporezovanju. Kako za sultana Murata IV teške kazne nametnute pušačima duhana (među kojima je bila i smrtna kazna pri opetovanom

slučaju) još nisu dokinute, prešli su ljubitelji osjetilnih draži, što ih pruža duhan, s pušenja na ušmrkavanje da bi sebi, kao što to kaže pisac, »pribavili užitak pri kihanju«, a godišnjaci **1642.** nam javljaju da su te godine po prvi puta šmrkali duhan u Osmanskom carstvu. Strogost velikoga vezira se nepristrano i bez fanatizma ispoljavala i u korist kršćanskih crkava, koje je bio razorio žarom obuzeti sudac Hodža-zade Mesud zagovarajući fanatizam kod stanovnika Bruse. Sudac nije dopustio da se sagradi nova grčka crkva, jer je takvo građenje zabranjeno po zakonima Islama. Veliki vezir ga je zbog toga smijenio s položaja poslavši istražne povjerenike, pozvavši na odgovornost i kaznivši kolovođe koji su razorili započetu gradnju crkve i samostana. Smijenjeni sudac Hodža-zade Mesud-efendija, koji je trebao otići u bijedu, ipak je dobio dopuštenje da stanuje u svom vrtu. Bio je sin Mustafa-efendije, učitelja sultana Ahmeta I, a već je prije dvadeset godina postao muderis, ali prije nego je dobio mjesto u Brusi bio je deset godina smijenjeni sudac iz Haleba. Zbog toga što je tako dugo bio izvan unosnih položaja, to mu je muftija Jahja efendija vlastitom rukom uručio diplomu, za koju su mu ostali suci plaćali i do pedeset tisuća akči za imenovanje, a njemu ju je badava dao. Jahja efendija, koji je već treći puta vršio najvišu sudsku vlast, umro je slijedeće godine ostavivši dobar glas kao bistra, mušičava glava, kao stihotvorac, napisavši jedan divan, prepjevavši hvalospjev Poslaniku (»Burda«), napisavši raspravu o diobi nasljedstva i medicinsko djelo pod naslovom »Vrt«. Preveo je Gafarijevu historijsku galeriju slika i bio je utemeljitelj medrese koja je po njemu nazvana i uz koju je pokopan. Njegov je nasljednik bio Ebu Said Mehmed, Esadov sin, Seadedinov unuk, koji je kao i njegov pređ bio tri puta muftija.

U drugoj godini Ibrahimove vlade mornarica i vojska su naoružane da ponovo osvoje Azov koji je prije pet godina došao u ruke Kozaka. Na Huseinovo mjesto kapudanpaše, koji je ujedno vršio dužnost namjesnika Očakova, imenovan je Sijavuš- **1641.** -paša kao kapudanpaša, za zapovjednika mornarice, a Husein je imenovan zapovjednikom kopnenih četa, povezan s Tatarima pod zapovjedništvom Behadir-Giraja. Iz kanala je isplovilo trideset i osam velikih galija begova Arhipelaga s nekoliko tisuća janjičara i spahija, pošto su trinaest dana s najviših bosforskih utvrda očekivali vjetar, a narodu u Carigradu pružili igrokaz smaknuvši nekog ruskog zarobljenika koji je kao pripadnik odaje blagovaonice velikoga vezira bio pobjegao, pa se pomiješao s robovima galija mornarice, u nadi da će se s mornaricom vratiti u svoju domovinu. Na palubama mornarice su se nalazile i sve bostandžije seraja i momčad brodogradilišta pod zapovjedništvom ćehaje admiraliteta, Dugog Pijalea. Rumelijskim lenskim četama je zapovijedao namjesnik Silistre, naime Mehmed-paša, s nadimkom Sultan-zade jer je bio unuk jedne sul-

tanije po majci. Azov je branilo četrnaest tisuća za borbu sposobnih muškaraca i osam tisuća za rat srčanih žena. Njihovi su saveznici bili nespretnost opsjedatelja, nesloga tatarskoga hana i kapudanpaše, nestašica živežnih namirnica i zarazne bolesti.

30. 10. Time su Turci bili prisiljeni da nakon tri mjeseca prekinu opsadu uz gubitak od sedam tisuća janjičara i osam stotina drugih vojnika, ne računajući ovamo Vlahe, Moldavce i Tatare koji su pali. Jedan dio mornarice, koji se vraćao u Carigrad, stradao je na ušću Dona i pao u ruke Kozaka. Pri povratku u Carigrad smijenjen je u nemilost pali kapudanpaša Sijavuš, a njegovo je mjesto dano Dugom Pijaleu. Uskoro nakon povratka iz Azova umre tatarski han Behadir-Giraj, a na njegovo je mjesto imenovan hanom njegov mlađi brat Mehmed-Giraj, koji je do sada držan u zatvoru, pošto je, također na Rodosu zatvoreni Šahin-Giraj po sultanovoj zapovijedi smaknut od Mustafa-paše koji je onuda prolazio preuzimajući svoje egipatsko namjesništvo. Slijedeće je godine mornarica ponovo isplovila prema Azovu. Zapovjedništvo na kopnu je pripalo sultanijinu unuku Mehmed-paši, s nadimkom Džuvan kapidžibaša, tj. mladi sobar, koji je od svoga posljednjeg egipatskog namjesništva imenovan namjesnikom Silistre i koji je bio već u prošlome ratu; zapovjedništvo mornarice je dobio novi kapudanpaša Pijale. Tatarskom hanu je po sobaru Hasanu poslan uobičajeni doprinos za čizme i dvanaest tisuća dukata, kao pomoć za ratno naoružanje; s prvim proljetnim danima pošao je sa stotinu tisuća Tatara protiv Azova da sa serdarom Sultan-zade Mehmedom započne opsadu. Prije nego što je taj stigao, Kozaci napuste grad pošto su ga odozdol potkopali, odozgor zapalili tako da je odozdol naišla voda, a odozgor vatra. Tek nakon tri dana stigne Sultan-zade Mehmed koji je gubitak slave da je osvojio grad izravnao time da ga je opet izgradio. Tako povijest Krima pridaje jednaku slavu opsjedanju Azova koje je izvršio Deli Husein i osvajanju Azova koje je izvršio tatarski han, kao i ponovnoj izgradnji Sultan-zade Mehmeda. Ovaj je kao graditelj Azova pošao stopama hanova Zlatne horde, krimskih hanova i Đenovežana koji su se tu naselili već prije tri stoljeća. Za obranu posjeda novo izgrađenog grada ostalo je dvadeset odreda janjičara, šest njih od topničkog odreda, deset od oružara, sedam tisuća Tatara, sedam sandžakbega i dvanaest alajbega; svega dakle dvadeset i šest tisuća ljudi i dobar dio topništva, te Islam-paša iz Kafe kao namjesnik. U pratnji kapudanpaše Huseina i krimskoga hana nalazio se pri opsadi i zauzimanju Azova kao mujezin, tj. pozivač na molitvu, najveći od svih osmanskih putnika, Evlija, koji je svoja putovanja (u Aziji do Perzije i Arabije, u Africi do Egipta i Nubije, u Evropi do Njemačke i Švedske) započeo one godine kada se Ibrahim uspeo na prijestol. Putovanja je djelomično opisao u četiri sveska i svagdje kao upotrebiv trgovac bio umiješan u upravne poslove namjesnika koje je pratio kao mujezin ili sekretar pa

je cijenjen izvor za događaje gdje je bio očevidac, ali ga ne možemo koristiti bez opreza jer voli preuveličavati i pretjerivati; u većini zbivanja starije povijesti je nepouzdan ili maštovit, ali zato vrlo vjerno opisuje zemlje i mjesta kojima je sam proputovao.

Veliki vezir Kara Mustafa one se godine kada je osvojen Azov riješio zbog svog položaja još uvijek vrlo opasnog silahdara Mustafe, svemoćnog štićenika sultana Murata IV. Prvi dokaz da je silahdarova zaštita slaba, bilo je smaknuće njegova štićenika i zemljaka Kinaoğlua iz Teke koji je za Murata IV, uz zaštitu štićenika, dugo bio nekažnjeni pobunjenik u okolici Teke i Ajdina. Sada, imenovan namjesnikom Sivasa, bio je na prispjele pritužbe odmah uhapšen i na trgu Aja Sofije obješen pred nekom mesnicom; sva imovina mu je oduzeta. Ovaj postupak štićenikova druga pokazao je štićeniku što mu predstoji. Odmah nakon Ibrahimova dolaska na prijestol imenovan je za budimskoga pašu i, prije nego je otišao na taj počasni položaj najvažnije pogranične tvrđave, došao je na njegovo mjesto Musa-paša. Njegovo ime živi sve do danas u mjestu koje je učvrstio daskama i zove se Musa-pašina palanka (drvena utvrda). Ovaj je postao i po treći puta namjesnik Budima, a sam Mustafa je imenovan namjesnikom Temišvara koji je — kao što smo u toku ove povijesti već vidjeli — za prijašnja vremena imao svemoćne moćnike koji su ulijevali strah, kao Džanbulada, i za koje je to mjesto bilo po glavu opasno. Budući da je Mustafa, nekada prisan prijatelj i drug moćnika Murata IV, nakupio ogromno blago, pa je među ostalim prisvojio osamdeset tisuća dukata od godišnjega ciparskog danka, umjesto da ih koristi za uzdržavanje vojske, dao je time priliku velikom veziru da od njega zatraži novac i povede istragu koja je vođena tim većim žarom što je poslovni zastupnik princeze Kije-Sultan (kćeri Murata IV čiju ruku je otac bio obećao štićeniku), ćehaja mevkufatdži Mehmed-efendija, haremskim spletkama kod sultanije-majke osujetio povratak obećanog mladoženje. Rezultat istražne komisije nije više utjerao nego pedeset tisuća pjastera, koliko je nekadašnji štićenik-silahdar naveo kao svu svoju imovinu. Veliki vezir, koji je validinim nagovještajem saznao o planu slijedeće svadbe, koristio je tu priliku da kod sultana iznudi hatišerif za smrtnu osudu. Bostandžibaša iz Edrene, Sinan-aga, primi nalog da s četrdeset neumoljivih krvnika izvrši smrtnu osudu. U fond državnog imanja je ušlo mnoštvo zlatnoga i srebrnoga posuđa u vrijednosti od pet tisuća kesa novca uz mnogo sakrivenog novca u Carigradu. Veliki vezir je zatim za sultana priredio sjajnu svečanost u nekad mu poklonjenoj Emirgânovoj palači na Bosforu, a koju je prije toga posjedovao državni sekretar Feridun, sakupljač državnih spisa. Dovršena je izgradnja džamije i kupališta, koje je valide-sultanija utemeljila u Üsküdaru, i, premda je silahdar ugušen protiv njezine volje, ipak je vezir održao

20. 1. 1642.

1642.

1. 5.

svoju neograničenu vlast koja neće više dugo potrajati. U slije-
22. 3. dećoj godini, kad je u razdoblju od tri sedmice slavljeno rođenje dvaju prinčeva, Ahmetovo (kasnije kao drugi s tim imenom na prijestolu) i Muratovo (koji je umro nakon deset mjeseci), došlo je i do pada velikoga vezira.

Smaknuću velikoga vezira prethodilo je kao znamenje smaknuće jednog po državu opasnog neprijatelja, moćnoga kao buntovnika i s oružjem u ruci, uz smaknuća nekoliko drugih paša-ucjenjivača. Kara Mustafa-pašina strogost je dotad suzbijala pobunu, kako u pokrajinama tako i u glavnome gradu. Tako je Husein-paša kaznio izazivače nemira, prenesenog iz Silistre u Bosnu. Derviš Mehmed-paša iz Bagdada potukao je pobunjene
mj. 7. Arape, pa je više od šest stotina glava donio natrag u Bagdad. Protiv razbojnika-hajduka (haydut), koji su činili nesigurnim drumove između Edrene i Soluna, poslani su lovci; tako se nazivao janjičarski puk koji je prvobitno pratio sultana u lovu, a kasnije bio poslan kao pogranična straža (nobetči) u Bagdad, Eger, Kanižu i Budim. S njima i s podređenim mu bostandžijama i segbanima napao je bostandžibaša Edrene razbojnike
19. 8. kod Kirkkilise i potukao ih. U Carigradu je veliki zemljotres smatran prethodnikom političkih potresa do kojih je uskoro došlo u otvorenoj borbi s sinom Nasuha, nekada vrlo moćnog, ponositog i bogatog velikog vezira. Husein Nasuhpaša-zade, namjesnik Erzuruma, ponosit na očevo porijeklo, dopuštao je sebi ne samo nepromišljene riječi prema velikom veziru kojemu je prišio ime »Čorbadži«, tj. vrhovni kuhar juhe (čorbe), jer je veliki vezir pod janjičarima služio odozdo, od žlice, pa nije znao ni pisati ni čitati. Nije poslušao ni njegovu zapovijed kojom zabranjuje pograničnim pašama izdati fermane sa sultanovim znakom potpisa. Zbog toga mu je veliki vezir poslao agu kojega je otpravio riječima: »Izrađivanje znaka potpisa je moja baština, ja sam vezir i sin vezira, a ne kao Tvoj paša doseljeni Albanac.« Na taj način javno obeščašćeni aga velikoga vezira na svom je povratku upozorio na opasnost, jer bi Nasuh u Erzurumu mogao poželjeti da ponovi Abazinu ulogu. Veliki vezir imenuje Nasuhova sina namjesnikom Haleba i tek što je stupio na mjesto upravitelja, ono je dano Kamalik Sijavuš-paši. Kako su položaji tada redovito bili prodavani, odbijao je Nasuhov sin ustupiti mjesto muteselimu, tj. zastupniku novoimenovanoga nasljednika, dok ne utjera bar onih pedeset kesa novca što ih je dao za imenovanje. Muteselim se vrati neobavljena posla u Carigrad tužeći se na Nasuhpaša-zadeov samovoljni postupak. Došlo je carsko pismo koje je Nasuhovu sinu dalo namjesništvo Sivasa, a ukoliko bi se protivio nastupiti ga, naređeno je neka se na njega pođe oružanom rukom. U isto vrijeme je veliki vezir potajno pisao tadašnjem namjesniku Sivasa, tzv. slijepom rizničaru Ibrahim-paši, pitomcu pobunjeničkog vođe Abaze: »Tvo-

je namjesništvo je samo tobože dano zbog poslova Nasuhovu sinu, a ako ga hoće ostvariti, uništi ga kako god znaš«. Slijepi rizničar je dakle pošao s vojskom svoga namjesništva protiv Nasuhova sina koji je dolazio s vojskom što ju je sakupio u Halebu (segbani i saridžije). Sukobili su se u blizini Kajserije, slijepi rizničar je potučen i ubijen, a Nasuhov sin, odrekavši se namjesništva i ciljajući na nešto više, pisao je svojim prijateljima u Carigrad kao i pašama koji su bili na putu tamo jer su bili postavljeni. Pisao je da ide na Portu da svoju stvar brani u prisustvu velikoga vezira i padišaha. Ova vijest izazove strah i trepet u glavnome gradu, dućani su zatvoreni, a izazivači nemira su nastojali loviti u mutnome. Veliki vezir naredi da se dućani opet otvore, zabrani sva govorkanja o Nasuhpaša-zadeovu dolasku, mnoge je dao zatvoriti, a tuce najnemirnijih je dao objesiti u raznim ulicama kao zastrašujući primjer drugima. Anadolski beglerbeg Čifteli Osman-paša dobio je naredbu da kao serdar pođe protiv Nasuhova sina.

Nasuhov sin je došao već u blizinu Izmita, veliki vezir je dao ukrcati janjičare i bostandžije za Izmit da se na putu zakopaju u opkope i tako zapriječe Nasuhpaša-zadeovo približavanje glavnome gradu. Gradski upravitelj Šaban-aga poslan je na ravnicu kod »Guščjeg brijega«, tj. Troje, da tamo sakupi ljude za zemaljsku obranu. Na »Hodžinoj livadi«, u blizini Izmita, spojili su se odredi koji su poslani iz Carigrada pod Kajtaz-agom s odredima Šehsuvar-bega, hamidskoga (antalijskog) sandžakbega. Kako je Osman-paša više dana otezao s navalom, pao je pod sumnju da je u tajnom sporazumu s Nasuh-pašinim sinom, a Kajtazovi odredi su glasno podbadali. Osman-paša prisilno pođe u boj kod sela Ali Fakiha u kojem je pao s Kajtazom i s nekoliko stotina drugih. Nasuhpašin sin zabrani zarobljavanje ili one u bijegu progoniti, pa nesmetano nastavi put u Üsküdar. **3. 1. 1643.** Taborovao je na uzvisini Bulgurlu s lijepim vidikom, jednim od najljepših vidika na zemlji, gdje oko jednim pogledom zahvaća Crno i Mramorno more, Bosfor i glavni grad na sedam brežuljaka sa srebrnim Zlatnim rogom u luci. Da je uznapredovao neposredno pred Üsküdarom, mogao bi ga se lahko domoći s nekoliko konjanika, toliki su bili strah i pomutnja u glavnome gradu, ali on je oklijevao. Vjerovao je pismima laskavaca i spletkara koji su mu potajno pisali u Izmit da će mu čim dođe u blizinu Üsküdara donijeti carski pečat u susret. Tako je izgubio **26. 6.** tri sedmice očekujući državni pečat i na najljepšem vidikovcu zemlje ponestanu mu najljepši izgledi života. Krive nade mu je ojačao njegov ćehaja Bekir, protiv kojega ga je brat mu Alija mnogo puta uzalud opominjao. Nasuhpaša-zade ga na koncu doduše smijeni da zadovolji brata, ali ga nije životom kaznio. Njegovo mjesto je dao Muslim Mehmed-agi koji je prije toga bio u Abazinoj službi. Bio je to zao momak koji mu je loše poslužio na tom opasnom položaju. Veliki vezir

je osim prijevarnih pisama pokrenuo još i drugu polugu. Naredio je jednom starom štićeniku Nasuhova sina, Ibrahim-agi (uz prijetnju da će izgubiti glavu), da ode svom dobročinitelju i da ga nagovori otići na evropsko kopno, gdje će mu navodno dati rumelijsko namjesništvo. Nasuhov sin upadne u položenu stupicu, napisa pokorno pismo velikom veziru pa napusti tabor i pođe na evropsko kopno da tamo preuzme rumelijsko namjesništvo. Kad ovo ne stigne i kad uvidi da je prevaren i kad su njegovi kapetani okrenuli zastave jer im je vođa napustio tabor pa se bacili velikom veziru do nogu, pobjegao je sa svojim sinom prema Paravadiju, praćen od deset konjanika. Tamo je sina ostavio na poljskom dobru Sune, a sam je pohitao u Ruščuk, u nadi da će se odande moći spasiti kod tatarskog hana. U tom času kad je stigao u Ruščuk, dohvatio ga je bostandžibaša s četrdeset bostandžija koji su ga vezanoga vodili u Carigrad, dok
mj. 7. 1643. je ćehaja velikoga vezira preuzeo šesnaestogodišnjega sina s dobra. Kažu da je Nasuhpaša-zade odveden pred velikoga vezira, da je obasipan najgorim psovkama i da je pod mukama umro. Slijedećega jutra njegova je glava bačena pred carska vrata na seraju, a brata Aliju su ukrcali i kod Čekmedžea ugušili; druga dva brata, Jusufa i Omera, su zatvorili, ćehaju Deli Muslima su uhvatili kod Galipolja i do smrti ga mučili. Njegov nasljednik Bekir i sekretar Baki-aga su bačeni u zatvor. Nasuhpaša-zadin sin Mehmed i njegov bratić, Alijin sin, primljeni su u carski seraj gdje su pomiješani s tamnom gomilom paževa i sobara kao nekada Džambuladovi i Fahredinovi sinovi nakon smaknuća njihovih očeva. Mehmed, Huseinov sin, koji je bio sin Nasuha, velikoga vezira, vremenom je stekao manje opasno ime i slavu nego otac i djed opisujući povijest jedne generacije, kroz trideset godina počevši od vlade sultana Ibrahima. Djelo je napisano pod naslovom: »Izbor događaja«, s velikim poznavanjem velikih poslova i s rijetkom nepristranošću, čak i o očevu smaknuću — kao da to i nije bio njegov otac, bez osobnog osjećanja, s prirođenom ili mudrošću usječenom skromnošću. Skupocjeni rukopis te povijesti, koja dosad još nigdje nije pronađena, nalazi se među blagom istočnjačkih rukopisa kraljevske biblioteke u Drezdenu.

Među promjenama namjesnika, do kojih je došlo nakon smaknuća Nasuhova sina, najznačajnije je bilo napredovanje dvojice posljednjih egipatskih namjesnika, naime ono bostandžije Mustafa-paše i mladoga sobara Sultan-zade Mehmed-paše, koji su postali veziri Kubeta. Posljednjeg smo već spomenuli kao zapovjednika protiv Azova. Njegov je nasljednik odmah opozvan iz Egipta čim je Ibrahim stupio na prijestol i bačen u tamnicu. Kažnjen je oduzimanjem imetka u vrijednosti od osam milijuna akči, a onda je oslobođen pa opet kažnjen s tri milijuna akči, ali kao vezir kupole pomilovan. Uprava njegova nasljednika u Egiptu, Maksud-paše (kojega je na taj položaj

imenovao veliki vezir protiv validine volje), isticala se velikom pravdoljubivošću i ukidanjem izvanrednih nameta, koji su prošlih godina nastali dijelom zbog potreba za perzijski rat, a dijelom zbog gramzljivosti namjesnika, pa ih je ukinuo ništa manje nego četrdeset. Ovaj rijetki blagoslov jednog pravednog namjesnika toliko je zapaprila žestoka kuga, da su u jednom danu u Kairu u Azher džamiji (»koja najbolje cvjeta«) nad više od devedeset i dva leša proučene molitve za mrtve. Pogrobne povorke **1643.**
su slijedile jedna za drugom kao redovi deva kad prolaze trgom. Tako je bilo da su dvjesta trideset sela ostala bez žitelja, sela koja su opustjela zbog smrti svojih posjednika. Državnoj kasi je pripalo od uštеđene isplate vojnika i plaća dvije stotine sedamdeset tisuća akči. Ovi slučajevi ispražnjenih mjesta pružili su priliku za pobunu nadzornika i zakupnika koji su odbijali plaćati unaprijed zatraženu trećinu godišnjeg poreza. Kad njihov zahtjev da se zatražena trećina uzme od viška, od prihoda koji su pripali državnoj blagajni, nije usvojen, svrgnuli su pašu. Te godine kad je upravljao, u Aleksandriji su se jednoga petka, kad su se muslimani bili u džamiji okupili na molitvu, od šest stotina kršćanskih robova stotinu i pedeset oslobodili svojih lanaca prigodom puštanja nekog broda s naveza, prisvojili veliku galiju i pobjegli, a da ih lađe koje su ih progonile nisu stigle. Kada je do sultana stigla vijest da su čete svrgnule Maksud-pašu, obrati se ovaj prisutnome generalu, suprugu dojilje sultana Murata, starom veziru Ejub-paši, riječima: »Dajem Ti namjesništvo u Egiptu.« Ejub poljubi zemlju i ispriča se da nije sposoban za tu službu. Sultan odgovori: »Što je dano, dano je; pođi sada i radi.« Ejub je pošao kao namjesnik u Kairo, ali su umjesto njega radili njegov sekretar divana i ćehaja u čijim je rukama Ejub bio naprosto njihovo oružje i koji su opet uveli sve namete koje je bio ukinuo njihov prethodnik zbog umjerenosti i pravdoljubivosti. Ćehaja je bio mevkufatdži Mehmed-efendija, povjerenik sultanije Kije koja je dosuđena pogubljenom silahdaru za nevjestu. Veliki je vezir Kara Mustafa bio sretan da odstrani toga spletkara time što mu je stavio o bok staroga Ejuba. Jedan od najodličnijih pomagača smaknutoga Nasuhpaša-zadea je bio Zulfikar-paša, svrgnuti namjesnik Safeda. Zaveden pismima smaknutoga, bio je već do Konje došao, tamo primio dodjelu ciparskoga namjesništva i naredbu da ode onamo. Ali sasvim u istom duhu previjane i dvosjekle politike, koja je Nasuhpaša-zadeu dala namjesništvo Sivasa, a svrgnutom namjesniku potajno zabranila da svom nasljedniku otvori vrata, dogodilo se i sada. Sucu i vojnom agi na Cipru je stigla tajna zapovijed da Zulfikar-paši ne dopuste dolazak na otok. Ovi su odmah upravitelja tržnice Šaban-agu poslali kao da je janjičarski aga, ali je u stvari trebao izvršiti nad Zulfikarom krvavu naredbu. Šaban-aga uspava namjesnika laskanjem, čekajući slijedeći dolazak kapudanpaše Pijalea koji se vraćao nakon šesto-

mjesečnog harajućeg pohoda na kalabrijskim obalama s dvije ugrabljene lađe, dvije tartane, dvije stotine robova i natovaren s mnogo dragocjena plijena. Na svom povratku u Carigrad je pristao na Cipru. Na Šaban-agin mig ukrca Pijale namjesnika Zulfikara na admiralski brod pozivajući ga na neku proslavu koja se time završila da je namjesniku odsječena glava s kojom se Šaban požurio natrag u Carigrad. Jedno ništa manje odlično izvedeno smaknuće nego ono Zulfikarovo bilo je smaknuće nekadašnjeg pokrajinskog pisara iz Moreje i sadašnjeg rumelijskog namjesnika Faik-paše, potomka osvajača Moreje za Mehmeda II Turan-hana koji je pokopan u Malhari. Oduvijek je okrivljen za gramzljivost i ucjenjivanje i za vlade Murata IV kaznio ga je za to jednom veliki vezir Husrev-paša s ništa manje nego s tisuću udaraca štapom i, premda je imao trideset tisuća pjastera godišnjeg prihoda, a bio već i sedamdesetogodišnji starac, nije znao mjere svojim ucjenama. Sofijski sudac Muinedin Sindžari Mehmed efendija došao je u Carigrad kao organ za pritužbe u zemlji protiv namjesnika. Na sultanovu zapovijed je Faika svezao sobar Šehbaz, tj. kraljev soko, i svezanog ga doveo u Carigrad, gdje bi ga rado spasio veliki vezir, jer mu je koristio svojom službom protiv Nasuhpaša-zadea. Faik-paša se nadao da će se spasiti iznoseći Dilaver-pašino svjedočenje, a taj je bio prijašnji rumelijski namjesnik, protiv suca-tužitelja. Međutim, Dilaver-paša, da li zbog istinoljubivosti ili zato što je vidio da je moć velikoga vezira u opadanju, posvjedoči da je sudac pošten čovjek, s kojim je sva zemlja zadovoljna. Fetva koja je zatražena od muftije Jahje išla je u tom pravcu da bi Faikovo smaknuće bilo već prije trideset godina potrebno; i tako se Faikova glava, glava Turan-hanova potomka koji je bio osvajač Moreje, otkotrljala nasred serajskog dvorišta.

Ma kako pravedno bilo smaknuće staroga nasilnika nad narodom, Faik-paše, ono nije bilo djelo sultanove pravdoljubivosti, a još manje pravdoljubivosti velikog vezira, koji se tako usrdno zauzeo za svoga štićenika, da je htio svoj položaj staviti sultanu pred noge, nego je prosto bilo rezultat plana iskovanog protiv samog velikog vezira. Taj se plan rodio u glavi njegova štićenika, a zbog njega se morao bojati za vlastitu glavu. Začetnici toga plana bila su trojica, moćni triumvirat, koji je odsad u dogovoru sa sultanijom-majkom Kösem vladao carstvom. U ovom triumviratu, pod utjecajem te žene i u ime nemuževnoga sultana, bili su: veliki vezir Kubeta, tako zvani mladi sobar Sultan-zade Mehmed-paša, sultanov štitonoša Jusuf i sultanov učitelj, u osmanskoj povijesti, kao nijedan hodža prije ni poslije njega, ozloglašeni Džindži-hodža. Prvi je bio Sultan-zade, tj. sultanski potomak, jer je po ženskoj lozi u srodstvu sa sultanijama, Rustem-pašinom suprugom (za Sulejmana) i Pijale-pašinom (za Selima II), a odgojen je u seraju. Kada je sul-

tan Osman II pošao u hoćinski rat, istupio je, još vrlo mlad, iz seraja kao sobar i otada je zadržao naslov mladoga sobara sultanskog potomka zbog svoje umiljate savitljivosti. Za sultana Ibrahima bio je namjesnik Egipta, zatim rumelijski namjesnik, vrhovni serasker drugog vojnog pohoda na Azov, a sada vezir Kubeta. Zbog vezirove ljubomore, koji je u njemu, s punim pravom, naslućivao takmaca i nasljednika i bojao ga se, bio je poslan kao namjesnik u Damask. Drugi, zbog svoje neposredne blizine sultanu, daleko opasniji neprijatelj velikoga vezira bio je štitonoša Jusuf, kojega je sultan sada proglasio musahibom, tj. povjerljivim miljenikom, i u isto vrijeme vezirom, tj. pašom od tri tuga, da bar u tome oponaša brata Murata. Sve što je prijašnji miljenik-štitonoša posjedovao, dano je njemu, a pridodan mu je i naročiti ćehaja. Najmoćniij i historijski najznačajniji od sve ove trojice bio je veliki sablaznitelj uleme i svih historičara, Husein Džindži hodža, sin jednoga šejha iz maloazijskog sela Safranburli, koji potječe od velikoga šejha-mistika Šerefedina iz Konje. Husein je doduše u Carigradu dovršio nauke, ali je pri unapređivanju uzlazne linije unosnih položaja muderisa, uskoro ostavljen po strani, jer se radije posvetio čarobnjačkim izrekama i bajanju nad bolesnicima nego studiju pravnih znanosti. Njegov učitelj, kao i brat koji se također posvetio karijeri pravnih časti, stidjeli su ga se. Ono što ga je u očima uleme učinilo prezira vrijednim, donijelo mu je ugled kod sultana — po ženama. Njegova je majka poznanstvima u seraju uspjela da valida sazna da njezin sin Husein posjeduje odlične, od oca naslijeđene izreke-bajalice i čarobni blagoslov, čime je već mnoge ljude izliječio pa bi smio liječiti i padišaha, čije srčane napadaje i impotenciju liječnici nisu u stanju izliječiti. Ta je vijest naišla na odobravanje kod valide i kod sultana i, kad je sultan nakon prvoga pokušaja, vjerovao da mu je bolje ili mu je zaista bolje bilo, bila je i sreća bajitelja osigurana. Bio je pretovaren zlatnim poklonima i bogatom tkaninom, dobivao je prihode upražnjenih mjesta kapidžija i muteferika, vratara i opskrbnika vojnih prenoćišta. Premda red još i nije bio na njemu, jer je tek bio u kategoriji četrdesetaša (tj. muderisa plaćenih dnevno s četrdeset akči), bio je kandidat za prvo upražnjeno mjesto šezdesetaša. Muftija Jahja-efendija rekao je sultanu da je ovo imenovanje izvanredno, no, premda mu je to predočio, postao je štićenik za nekoliko dana jednim sultanovim dokumentom muderis na Sulejmaniji, a uskoro zatim imenovan je hodžom, tj. sultanovim učiteljem. Kao takvom su mu narod i pravnici dali nadimak: Džindži-hodža. Protiv ovoga trijumvirata, koji je svojim utjecajem ovladao sultanom, ništa nije pomogao dobronamjeran savjet jednoga starog, istinoljubivoga vezira, čije je ime nepoznato, ali koji je svojom knjigom savjeta jednog »Ogledalo vladara« za osmanske sultane ostavio vrijedne upute za uređenje dvora i države u ono vrijeme.

Spomenuti trijumviri ujedinili su se da upropaste velikoga vezira. Međutim, on je sam sebi pripravio tu propast putem nekoliko čina koji se nisu svidjeli sultanu i haremu i, nadajući se ishoditi pad protivnika, ubrzao je svoj vlastiti pad. Time što je oduzeo mjesta upražnjena u popisu janjičara, pod imenom »avariz« raspisao teški namet na obitelji i utjerivao s većom točnošću glavarinu putem strogih mjera za to određenih činovnika koji su bili općenito toliko omraženi da su stanovnici Menmena zbog toga ubili svoga suca, Kara Mustafa je tako već odavno na sebe navalio mržnju vojske i naroda, kao i neprijateljstvo sultanije-valide ubivši njezina štićenika, prijašnjega silahdara, a i gnjev upraviteljice harema (ćehaja hatun) zbog slijedećeg povoda. Gospođa upraviteljica je za potrebe harema odredila pet stotina tovara drva, ali je njihova isporuka odložena zbog važnijih poslova. Kada je veliki vezir nekoliko dana zatim sjedio na divanu, došla je dva sata prije njegova svršetka zapovijed sultana da odmah prekine divan i da se pojavi pred njim: »Zašto onih pet stotina tovara drva za harem nije već isporučeno?«, napadne sultan srdito velikoga vezira. Kara Mustafa odgovori: »Isporučit će se« — i nastavi onda opasnom prostodušnošću u krivo vrijeme: »Padišahu, zar je vrijedno truda da si me zbog pet stotina tovara drva pozvao sa divana i dao ga prekinuti; time se ometaju i odugovlače najvažniji poslovi; zbog pet stotina tovara drva me pitaš, a ne pitaš za molbe svojih podanika, za granice, za riznicu?« Muftija Jahja, koji je za taj razgovor saznao od Husein-efendije, dao je pozdraviti velikoga vezira i prijateljski ga posavjetovao da bude na oprezu i da ništa ne smatra ništavnim, što sultan smatra važnim. Kara Mustafa reče: »Zar nije u njegovu korist da kažem istinu, zar da mu laskam? Bolje je umrijeti govoreći slobodno nego ropski živjeti«. S takvim mislima i da bi srušio silahdara, Kara Mustafa dâ janjičarskom ćehaji stotinu kesa novaca s nalogom da ih podijeli među oficire i najuvaženije janjičarske glavare da bi ih privolio da, pri slijedećem svečanom dolasku u seraj, ni ne taknu obarenu rižu i da onda navedu kao razlog svom nezadovoljstvu silahdarevu premoć, pri čemu bi bila ugrožena vezirova zakonita svemoć. Na nesreću, mina se okrenula protiv tužitelja. Janjičarski vrhovni oficiri, već dugo nezadovoljni s velikim vezirom, najprije su se posavjetovali s Muslihudinom, jednim od njihovih najuglednijih savjetnika, koji je agi povjerio tajnu. Aga je pošao sultanu koji je dao pozvati Muslihudina i dao da mu ovaj ispripovijeda tok događaja. Zatim ga upitao: »Bi li se srdili moji robovi, kad bih ubio lalu (velikoga vezira)?« »Sačuvaj bože«, odgovori Muslihudin, »šije Tvojih robova nisu tako debele da bi se trebalo bojati njihove tvrdokornosti; sve su te šije tanke kao oštrica Tvoga mača kojem su podložni; vezirova smrt će ih

sve silno razveseliti.« Slijedećega dana, prvoga u muslimanskoj godini, prisustvovao je sultan divanu iza rešetkastog prozora i kada se nekoliko tužilaca potužilo na nepravdu, udari sultan na rešetke, što je bio znak da se prekine divan. Velikom veziru, koji je kao obično htio poći na prijem, uskraćeno je to dopuštenje. Neka povjerljiva osoba iz harema obavijestila je velikoga vezira o stanju stvari i on je odjahao kući. Stavio je na prsa Kuran i pošao s njim kroz željezna vrata u seraj, pa je našao sultana gdje šeće. Sultan mu reče ljutito: »Lala, kako neobično dolaziš k meni, nepozvan, kao u kuću svoga oca.« Veliki vezir se poče ispričavati najjačim prisegama, da je janjičare sve do sada držao na uzdi, ali, ako bi se sada počeli buniti, bilo bi to zbog toga što su prozreli državnu tajnu njegove opale i ograničene vlasti. »Ti lažeš«, odvrati mu Ibrahim, »pobunu si ti zasnovao, naći ću drugoga koji će biti dostojniji čuvati moj pečat.« Onda se okrene bostandžibaši i reče: »Primi ga!« Bostandžibaša nije znao da li ovo: »primi ga« važi samo za pečat ili za glavu i protumači stvar na prvi, povoljniji način. Kara Mustafa odjaše zasad u smrtnom strahu kući, gdje se brzo presvuče i pobjegne preko haremskoga krova. Kad je bostandžibaša sultanu donio samo pečat, ovaj se razljuti zbog nesporazuma i obrecne se na njega: »Brzo, donesi mi glavu nevjernika!« Bostandžibaša požuri s pet stotina bostandžija u vezirovu palaču koju je našao zaključanu. Razvali vrata i pošalje bostandžije na sve strane u izvide. Kara Mustafa se međutim sakrio u hrpu sijena kod džamije Nali, iza njegova seraja, u nadi da će u noći moći pobjeći iz nje. Međutim ga je opazio jedan bostandžija, koji je na drugome krovu harema gledao prema džamiji i opazio da se hrpa sijena miče pa ju je spopao sa svojim momcima. Kara Mustafa se borio isukanim mačem, ali je svladan, svezan i na ponovljenu sultanovu zapovijed, kojega su obavijestili da su ga uhvatili, na Hodža-pašinu trgu pred vodoskokom ugušen od krvnika Kara Alije. Crni Mustafa je ubijen od Crnoga Alije. Leš je donesen pred sultana i onda popokan u grobnici koju je sagradio Kara Mustafa.

11. 1. 1644.

Kad su pretražili Kara Mustafinu palaču, našli su u džepu jednoga ogrtača samo trideset tisuća dukata u gotovu novcu. Osim toga nisu našli mnogo dragocjenosti, ali su u jednom skrivenom kabinetu našli skupocjeni prijestol i pet uljanih slika, njegovu i slike četiriju veledostojnika carstva, sve prikovane željeznim čavlima. Narodno vjerovanje je to protumačilo čarobnjaštvom. Zaista je pozvan jedan Magrib, tj. Maur, za koga se govorilo da je velikoga vezira podučavao u čarobnjaštvu, pa su ga spalili. Da je tih pet portreta s takvom namjerom složio, vrlo je vjerojatno, jer je polovinom sedamnaestog stoljeća bilo prošireno vjerovanje u astrološke, kabalističke (crno-magijske) i talismanske čarobne moći, ne samo u Turskoj nego po čitavoj Evropi. Međutim, isto je tako moguće da je Kara Mustafa bio

naprosto ljubitelj slika koje je htio sakriti pred stranim očima u toj skrivenoj prostoriji kao zabranjene stvari. Strogo načelo Islama zabranjuje sva umjetnička djela, bilo slikarske, bilo kiparske umjetnosti, koja predstavljaju ljude kao unakaženu sliku majstorskog djela Stvoritelja i naučava da će na Sudnjem danu kipovi i slike tražiti od svojih stvaralaca dušu koju im nisu mogli udahnuti. Misaona poruka i nemuslimanskim umjetnicima, čijim slikama i kipovima nedostaje duša, što je općenito slučaj kod umjetničkih pokušaja Perzijanaca i Turaka, koji kao ukrašivači rukopisa često za ovo islamsko načelo nisu marili. U skici o Kara Mustafinoj karakteristici, što je dana u prethodno rečenom, dodat ćemo ovdje još i slijedeće crte. Nepomirljiva priroda Albanca izrazila se u njegovoj mržnji; tako je mrzio Nasuh-pašina sina već zbog toga jer je ovaj kao sobar na komisiji u Albaniji dao smaknuti jednog Kara Mustafinog rođaka zbog ucjene bez obzira na ponuđeni mu novac. On sam nije primao mita, osim darova za davanje položaja, što se bilo već uvelo. Husein efendija (onaj isti koji je po muftiji velikom veziru poslao savjet u pogledu njegova ponašanja prema sultanu) našao je jednoga dana velikoga vezira vrlo razljućenog na svoga predstojnika za molbe Ahmet-bega (kasnijega velikoga vezira), koji se usudio uzeti novac za dokumente o podjeli mjesta što ih je veliki vezir već potpisao. Husein efendija se zauzeo za njega, da je brz na peru i da je čvrstih nogu i da kao nijedan drugi po čitav dan stoji i piše. Na te riječi ga veliki vezir opet potvrdi u službi što ju je na pô već bio dao drugome. Kada je zagovornik otišao s dobrom viješću, vikne za njim veliki vezir: »Još jednu stvar, Husein efendijo! Ovaj droljin sin, taj predstojnik za molbe, ima još jednu veliku grešku: kad na divanu stoji preda mnom, toliko je nemarno odjeven i opasan da se kroz labavo vezanu gornju odjeću vidi njegov pojas od gaća. Zaklinjem Te, nauči ga na koji način će se pošteno obući.« Husein mu to obeća i uvede predstojnika za molbe te ga veliki vezir pomilova uz rukoljub. Historiografi općenito spominju Kara Mustafino ime kao slavno zbog njegova smisla za upravu, zbog njegovih uredbi i spomenika. Odmah pri Ibrahimovu stupanju na vlast neumoljivo je tražio da mu Venecijanci isporuče ugovorenu svotu od dvije stotine i pedeset tisuća dukata kao odštetu za sramotu i štetu što su je nanijeli venecijanski brodovi srušivši pucanjem minaret u luci Valone, na kraju vladavine Murata IV. Ograničio je nepotrebne izdatke za mornaricu i kao kapudanpaša Kara Mustafa utvrdi broj galija za Arhipelag na četrdeset. Kada je bio veliki vezir, zadržao je samo dvanaest tisuća spahija i sedamnaest tisuća janjičara, a ostale je otpustio. Izrada popisa u zemljama, odredbe i poboljšanje novca bili su njegovo djelo. Svaka tri mjeseca vojska je dobivala redovitu plaću u carskim talirima (dvostruki pjasteri po osamdeset para). Isplatu paževa u novom seraju prenio je na divan i uveo da se

iz blagajne divana za svaku godinu isplati novac za kaftane. Za vrijeme svoje petogodišnje vezirske vlasti nagomilao je šest tisuća kesa uštede za riznicu. Mada nije znao čitati i pisati, ipak je osjećao kako je velikom veziru potrebno to znanje. Običavao je reći: »Priznajem da nisam dostojan položaja na kojem jesam i da sam do njega došao samo zbog pomanjkanja ljudi.« Osim korisnih, gore spomenutih uredbi u upravi, koje su njegovim nasljednicima služile kao smjernice, ovjekovječio je sebi ime i pobožnim zakladama. Kod Meke je dao proširiti crnu stijenu, iz koje je dovedena voda od Arefata, čiji je protok iznosio samo četiri palca, i sagradio na izvoru Sarka utvrdu za čije je uzdržavanje i posadu godišnje poslao dvije tisuće pet stotina dukata u Meku. U Galati zatvorenu crkvu, stovariše puščanog praha, pretvorio je u džamiju. U Tokatu i Sivasu dao je sagraditi ruševne Mehmed-pašine hanove, a u Ortokabadu je osnovao novu koloniju sa pet stotina obitelji, koja se zove Jenišehir-Sivas. Za obnovu Mihal-begova mosta u Edreni upotrijebio je više od dvadeset tisuća pjastera. Drvene mostove s onu stranu Čorlua i kod Kuručaja je na istoj cesti pretvorio u kamene [između (Plovdiva) Filiba i Tatarbazardžika]. Kod Egera je utemeljio kupke i školu, a u Carigradu je podigao medresu s vodoskokom i grobnicom u kojoj počiva.

[Carski pečat poslan je sultanskom izdanku, tzv. »mladom sobaru«, tadašnjem paši Damaska. Ćehaja Kara Mustafe bio je udavljen i njegovo tijelo izloženo na porti janjičarskog age. Graditelj Kasim, nadzornik brodogradilišta Narhdži Hasan, tajnik sobara Husein i pretstojnik za molbe Ahmet, novoimenovani ćehaja Mehmed i sobar Redžeb, iskreni pouzdanici obješenog velikog vezira, bili su zatvoreni, ali su ova dva zadnja odmah bila puštena; muftija Jahja dobio je samurovinu i tisuću dukata kao dar za danu fetvu ili bar za prešutno odobravanje pogubljenja velikog vezira. Od važnijih promjena bilo je umirovljenje namjesnika Haleba (Alepa), Sijavuš-paše, koji je uskoro oženio Safijehan, kćer sultanije Gevher. Novi veliki vezir je došao početkom proljeća u Carigrad, treći dan zasjeo na divan i **10. 3. 1644.**
podijelio namjesništva. Pogubljen je i kapudanpaša Pijale, jer je od darova u zlatu i srebru, što ih je daj Muhammed iz Tripolisa poslao sultanu i velikom veziru, zadržao polovicu za sebe; zamijenio ga je Bekir-paša. Proslava dana Poslanikova rođenja obavljena je u džamiji sultana Ahmeta, ali je, pri tome, red rangova bio poremećen: naime, Džindži hodža, anadolijski vojni sudac, koji je trebao biti iza svih koji su bili rumelijski vojni suci, zasjeo je odmah do muftije nalijevo od predvodničkog molitvenog mjesta. Na to se velikom veziru potuži rumelijski vojni sudac Muid Ahmet efendija, a ovaj mu odgovori da valja

postati muftija, što ovome, nešto kasnije, pođe za rukom. Bilo je i kažnjavanja, kao, na primjer, udaljenje Musa-paše, koji je tri puta bio budimski namjesnik, na mjesto namjesnika Sivasa, samo zato jer je bio kandidiran za velikog vezira; pale su i tri nemirne glave upisane u spisak pobunjenika: Uzun Jusuf, Matrakdži Selim i Kinaoğlu; hrabri namjesnik Kafe, Islam-paša, koji se istakao protiv Kozaka; serdar janjičara u Beogradu, Ali-beg, koji nije izvršavao carigradske naloge, bio je, svezan, otpravljen u Carigrad, doveden pred sultana i posječen.

Ugled i utjecaj Džindži hodže rasli su svakim danom, te je on postavljao svoje ljude na račun drugih koji su to zaslužili po starosti i rangu. On je tako uredio unapređenje šejha Džeraha, pa Osman-Čelebije, koji nije htio primiti medresu, što mu ju je odredio muftija, nego je vezama dobio mjesto na Sulejmaniji. On je uredio i da se smijenjeni arhitekt Kasim vrati na svoj položaj, jer je otpužio njegova nasljednika da previše troši na gradnju jedne konjušnice. Hodža je na javni trošak izgradio prekrasnu palaču i za to mu je iz riznice dana suma od dva milijuna akči. I ljubimicu Šekerbuliju (šećerni pečat) odobreni su palača i vrt, a opskrbnik grada postavljen je za njegova ćehaju; malo dana potom, dobije on, jedno za drugim, mjesta generala spahija, generala janjičara, defterdara sa vezirskim rangom i musahiba ili povjerljivog družbenika. Novi vezir imenuje svoga zeta za ćehaju ljubimca Šekerbulija, koji također nakon nekoliko dana, postane sobar, a onda janjičarski aga sa vezirskim rangom; jedna nečuvena novina, jer dosada nijedan general trupa nije dobio vezirsku čast.

Na Krimu je vladao Mehmed-Giraj, mlađi sin Selamet-Giraja, čijeg je starijeg sina, Islam-Giraja, maknuo u azijsku tvrđavu Dardanela, Sultaniju, pogubljeni veliki vezir Kara Mustafa. Kada mu je njegov zagovornik Sefer-aga, nakon smaknuća ovoga, uspio isposlovati prijestol, bili su obojica, na Mehmed-Giraje-
1644. vu prijavu da unose nemir na Krim, upućeni na Rodos. Mehmed-Giraj se bojao ne samo brata, nego i Kalmuka, koji su prijetili da preko Volge prodru na Krim, ali su bili odbačeni od Alaika, vođe plemena Kabartai. U toj bici poginuo je Salanaš mirza kojeg je Čerkezima u pomoć poslao tatarski han. Oko kneževske stolice Čerkeza nadmetala su se dva brata, Hakašmak-beg i Antonak-beg. Ovaj drugi krene s oružjem na brata, a on pobjegne Sijavuš-paši u Azov. On ga ne izruči, nego pošalje u Carigrad, gdje ga Ahmet I potvrdi za kneza Čerkeza. Nakon pogubljenja namjesnika Kafe, Islam-paše, bude optužen kao njegov supomagač i Mehmed-Giraj, te sada on ode u progonstvo na Rodos a brat mu Islam-Giraj sa Rodosa na hanski prijestol. Kada nastupi vlast, podrži Antonak-bega protiv brata mu i da mu vrhovnu zapovijed nad Čerkezima. Serdar svih njegovih poduhvata ostao je Sefer-aga kao bašaga, tj. »zapovjednik trupa«.

Na evropskim granicama je uveliko prijetio rat, sa Poljskom i Rusijom zbog Tatara i Kozaka, a još više s Austrijom zbog Rakoczyja, kneza Erdelja. Već je pri Ibrahimovom ustoličenju došlo do nesporazuma sa Poljskom. Tri godine potom upućen je poslanik u Carigrad da se potuži na upade Tatara prijeteći odmazdom pomoću zaporoških Kozaka. I ruski se car žalio na tatarske i turske upade koji se vrše iz Kafe. Iduće godine upućeni su poslanici novog ruskog cara Aleksija da čestitaju ustoličenje, a uzvraćeno je sa turskim poslanikom; sultan je zatražio da se Kozaci drže na uzdi i da se plaća danak tatarskom hanu.

1640.

1645.

Puno složenije bilo je održavanje mira s Austrijom zbog Rakoczyja. On je, u godini obnovljenog mira, posredstvom svoga kancelara i švedskog pregovarača, stupio u savez sa švedskim vojskovođom Torstensonom protiv cara Ferdinanda i pokušao za napad na ovoga dobiti podršku Porte. Porta je dala obećanje, ali pod uvjetom da najprije plati 20.000 dukata. No na kraju ga je ipak prisilila otići u Beč i tamo sklopiti mir s carem, pod uvjetom da knez, mjesto traženih četrnaest komitata, dobije samo sedam i dva doživotno za njegove sinove, a, osim toga, i četiri ugledna ugarska dobra. Porta mu je odobrila molbu da mu se godišnji danak smanji od 15.000 na 10.000 dukata.

16. 9. 1643.

8. 8. 1645.

Po zaključenju mira u Senu došlo je do izmjene kontakata. Tako se poslanik za ugarska pitanja Szeleptsenyi obratio budimskom paši. On mu je odgovorio: Rakoczy nije uzeo oružje da zaposjedne Ugarsku, nego da osveti Homonnayevu pogrdu koji je nagrdio ženu Rakoczyjevu kao kurvu, njega samoga kao kočijaša, sina kočijaša; uostalom, njemu (Musi) je svejedno da li car teži miru ili ne, jer sultan ima u Pešti, Sofiji, Beogradu, Egeru 50.000 ratnika spremnih za borbu, s kojima je on u stanju prkositi cijelom Svetom rimskom carstvu. Austrijski car je preko svojih poslanika nastojao spriječiti smutnje Rakoczyja. Konačno je to pošlo za rukom gospodaru od Sernina koji je došao sa darovima, među kojima je bio umjetni vodoskok koji se navijao ključevima, zatim trideset ključeva, zdjela, zalivača i drugo srebreno posuđe. Kako je dan bio kišan, austrijski poslanik nije htio ići na zakazani prijem, jer je smatrao da njegovi darovi neće blistati. Jedva su ga privoljeli, predočavajući mu da je sultan odredio taj dan za prijem i da to nitko ne smije poremetiti; na njegovo tvrdokorno odbijanje, uhvate ga i prisile, »iz brige za njega samoga«, kako je rekao jedan od najstarijih čauša. Poslanik se obrati na njemačkom, a sultan ga žestoko izgrdi zbog toga što ga je tako dugo čekao, misleći na poslanika austrijskog cara općenito, kojeg je zatražio da dođe još prije godinu dana, a on se pojavio tek sada. Uvodeći sobari prilagode svoje ponašanje spram sultanovih riječi, te su tako čvrsto držali poslanika, tako su ga silom prignuli, tako su ga žestoko drmali da mu je s prsta pao dijamantni prsten od 4.000

2. 8.

dukata vrijednosti, koji mu je dan nakon prijema bio vraćen po jednom dvorskom službeniku kojem se poslanik požalio. Deset dana po prijemu, dao je svoje pismene zahtjeve u četiri točke: slanje turskog velikog poslanstva, odvraćanje Rakoczyja od savezništva sa Šveđanima, izmjena ratifikacija ugovora u Senu i sastajanje graničnih komisija. Ovi zahtjevi bili su odobreni, a zahtjev za ključeve svetog groba bio je odbijen, jer mu je rečeno da se oni ne mogu oduzeti od Grka kojima ih je već Po-
7. 3. 1645. slanik bio obećao. Tek se u proljeće vratio sa poslanikom Ibrahim-pašom koji ga je pratio. Miroljubivi odnosi s Austrijom mogli bi biti uvjetovani poglavito izbijanjem venecijanskog rata koji je tada buknuo.]

GLAVA PEDESETA

Od rata s Venecijom do pogubljenja sultanova

Povod za dvadesetpetogodišnji venecijanski rat i konačna propast Kandije potječe prvobitno i neposredno, kao i propast Troje, od jedne žene, a samo posredno od mekušnog Ibrahima koji je sve više tonuo u glib haremskoga uživanja. Na početku njegova vladanja odgovaralo je svim vezirima da jedinog potomka Osmanova roda podupiru u njegovoj sklonosti prema ženama darujući mu robinje, natječući se u tome međusobno. Kad god bi sultan jahao oko grada ili otišao na zabavno putovanje, poklanjao je straži na gradskim vratima četiri do pet kesa dukata da se mole za njegovu plodnost i potomke. Otkad je dobio pola tuceta sinova, nestalo je straha od izumiranja Osmanova roda, ali je tim više porasla njegova sklonost prema razbludnosti; koliko je ugled i utjecaj žena rastao, u tolikoj mjeri je njegov padao. Odmah na početku njegova haremskog vladanja, bila je snaga dvadeset i četverogodišnjeg mladog čovjeka srazmjerna s neumjerenošću njegovih želja, tako da je jednom u dvadeset i četiri sata dvadeset i četiri puta ostvario ono što je želio. Kada mu dvorski liječnik Hamal-zade Mehmed-efendija za umor i depresiju, koji su otuda nastali, i za druge opasne znakove bolesti te vrste nije znao savjetovati drugo sredstvo do umjerenost i mir, odmah je pao u nemilost, prognan je na Prinčevske otoke, a njegovo je mjesto dano Isa-efendiji. Poslanik Muhammed je znao reći da je Bog svoje veselje i užitak stavio u tri stvari: u molitvu, u miomirise i u žene, a jedan

je pjesnik to prokomentirao ovako: kao što se miomiris i molitva uzdižu k nebu, tako i žene, kao mirisna, pobožna bića žive između molitve i miomirisa, te muškarca uzdižu u nebesa. Ibrahim je ovu predaju, s izvjesnom promjenom, sasvim naopako primijenio; njegovo veselje i jedini užitak bile su žene, miomirisi i krzna, a harem za njega nije bio drugo do miomirisima bogato prožet, mekom bogatom hranom napunjen krevet. Za robinje, ambru (miomiris) i krzna nije mu nikakva svota bila previsoka. Za njegova vladanja je cijena robinjama toliko poskočila, da se nijedna nije prodavala ispod pet stotina pjastera, a ljepše i do dvije tisuće. Ambri, što ju je udisao kao dim, a dijelom ju je za jačanje živaca topio u porculanskoj posudi nad žarom pa pio pomiješanu s kipućom kafom, cijena je toliko porasla da je jedan miskal (jedna i pô drahma) stajao i po petnaest do dvadeset pjastera. Jednom u noći, što je bila već dobrano poodmakla, kad je u haremu ponestalo ambrina mirisa, napomenuo je jedan dvorjanik da jedan engleski trgovac u Galati ima najveći komad ambre što je ikada viđen, u obliku piramide. Izaslanici, koji su odmah upućeni u Galatu, probudili su trgovca iza sna i na njegov užas odvukli ga dva sata pred svanuće pred dvorska vrata, gdje je morao čekati do izlaska sunca. Onda je, bez daljnjega, za svoju ambrinu piramidu zaključio dobar posao, dobivši za nju trinaest tisuća pjastera. Luksuz u krznima bio je toliko velik, da se sivi pervaz (sibirska vjeverica), ris i zerdav (hermelin) nisu više ni gledali, jedino se cijenila samurovina, a njezina je cijena sada poskočila četrnaesterostruko, i više od toga. Osim smisla za žene, ambru i samurova krzna, Ibrahim je cijenio i cvijeće, bogatu odjeću i glazbu. Ibrahim je volio cvijeće kao simbol žene, zbog nježnosti, boje i mirisa. Umjesto dijamantima okićene čapljine perjanice, koja ukrašuje sultanov turban, običavao je na glavu ili za uho zataknuti cvijet, što u Turskoj važi za nepristojno jer je to tamo samo običaj nastranih...

U takvu društvu i s takvim poslom Ibrahim je provodio vrijeme po danu, a noću je uz svjetlo baklji odlazio iz Daut-pašina seraja i švrljao gradom, pa se opet vraćao u veliki seraj; vječno ga je nešto tjeralo, bez mira i odmora, lopta užitka i žena. Sedam žena imalo je naziv haseki, tj. »najprisnijih ljubimica«, dok se konačno s osmom, znamenitom Telli, tj. »žičana«, svečano oženio, kao suprugom. Jedna druga zvala se Sačbagli, tj. »ona s visoko podvezanom kosom.« Svaka je od ovih najbližih ljubimica imala svoje dvorjane, svoga ćehaju, prihode sandžaka kao novac za papuče, svaka je imala pozlaćena kola ukrašena dragim kamenjem, čamac i pribor za konja. Osim sultanija-ljubimica, imao je i robinje-miljenice, a dvije najznamenitije bile su Šekerpara, tj. »šećerlama« i Šekerbuli, tj. »šećerna kutija«. Prva je bila udana, a druga je bila i u suviše velikoj

milosti, a da bi je ikada udavali. Sultanije-ljubimice primale su namjesništva k svome novcu za papuče, a štićenice-robinje namijenile su sebi najviše državne službe...

Kad je Ibrahim došao na prijestol, bio je uvijek važan položaj — a kod mekušca i ženama odanog Ibrahima dvostruko i trostruko važan — vrhovnog dvorskog upravitelja harema (kizlarage) u rukama starog evnuha Sunbulua, tj. »bogat zumbulom«. Sunbuli je uobičajeno ime za evnuhe, koji nose imena cvijeća kao: Zumbul, Tulipan, Narcis (već je presnažni evnuh rimskog cara Klaudija bio prvi drug Mesalinine moći i njezinih sramotnih čina, a njezin se potkazivač zvao Narcis) ili im se daju imena miomirisa kao izraz suprotnosti za njihovu crnu boju, kao: Ambra, Mošnjak, Kamfor; sve blagozvučna, ugodna imena da bi prijatnost lijepoga cvijeća i mirisa koje označuju u neku ruku pomirile žene s nosiocima tih imena zbog neprijatna omražena izgleda evnuha. Stari vrhovni evnuh Sunbuli imao je svoj vlastiti harem, ne da mu bude za upotrebu, što se samo po sebi razumije, nego za paradu, kao što je to na Istoku uobičajeno od najstarijih vremena. Po historijskoj predaji Arapa, Perzijanaca i Turaka, bio je Putifar, vrhovni faraonov rizničar, evnuh, i žarka ljubav njegove supruge Zulejhe prema Jusufu gleda se time u blažem svijetlu. Evnuha je bilo već na perzijskom dvoru kralja kraljeva i ne samo da su to bili vrhovni dvorski upravitelji palače i ženske odaje, nego su to bili i vrhovni rizničar i vrhovni sobar, jer je u starom uređenju istočnjačkih dvorova riznica bila kraj spavaonice i dolazak u sobu je mogao biti dopušten samo evnusima. Ovaj prastari istočnjački običaj, da su nosioci četiriju vrhovnih dvorskih službi evnusi, održao se u nepromijenjenom obliku i u uređenju osmanskog dvora (osim vrhovnog sobara). Vrhovni dvorski upravitelj palače (kapuaga) je poglavar bijelih evnuha. Vrhovni dvorski upravitelj harema (kizlaraga) je poglavar crnih evnuha, a sultanov rizničar (haznedar) također je evnuh. I veziri su bili umireni time da su evnusi držali najviše dvorske položaje, koji su ih dovodili u blizinu sultana, dok je ovaj bio duhom i rukovođenjem poslova pod njihovim utjecajem. Da li će u samom haremu dominantna vlast pripasti evnusima ili ženama, da li će u vlasti evnuha sudjelovati miljenica ili majka, ovisi o stanju duhovnog raspoloženja i ćudi žena ili njihovih čuvara, o karakternoj slabosti i mušicama sultana. Doklegod je dominantna žena, bila to majka ili miljenica, u sporazumu s evnuhom, dotle je vlast harema nepodijeljena, a njegov mir osiguran. Kad se međutim kraj raspusnika i slabića, kao što je Ibrahim, bore miljenica s miljenicom, a ove opet s majkom da ovladaju sultanom, poražen je vrlo često vrhovni evnuh zajedno s pobijeđenom strankom. To je bio slučaj sa Sunbul-agom zbog slijedećeg uzroka. Uskoro nakon Ibrahimova dolaska na prijestol, kupio je za svoj vlastiti paradni harem za četiri stotine i pedeset pjastera netaknutu

djevojku koja je uskoro zatim rodila dječaka. Sunbuli je preporučio lijepu robinju za dojilju princu Mehmedu, koji se rodio u isto vrijeme. Ibrahim je toliko zavolio dječaka te robinje da mu je dao isključivu prednost pred svojim vlastitim sinom. Zbog toga se rasrdi sultanija-majka prvorođenoga sina, koliko na robinju, toliko na njezina zaštitnika kizlaragu Sunbulija. Kad se jednoga dana Ibrahim na svoj omiljeni način šalio sa svojim ženama i s djecom bacajući ih jedno za drugim u vrtni bazen s vodom, dala je haseki, Mehmedova majka, grdnjama oduška svom dugo suzdržanom gnjevu prema dojilji i njezinu sinu. Ibrahim, zbog toga naljućen, otme joj princa Mehmeda iz naručja i baci ga, kunući, u jednu cisternu, gdje bi se utopio da mu nije smjesta pružena najhitnija pomoć. Ožiljak na čelu, od rane što ju je tom prilikom zadobio, svjedočio je čitav život o divljaštvu njegova oca. Kizlaraga, koji nakon ove scene nije držao sigurnim svoj položaj, zatražio je sam dopuštenje za hadžiluk u Meku i da se mirno povuče u Egipat, uobičajeno mjesto odmarališta smijenjenih haremskih čuvara. Njegov je položaj dobio Tašjatar-aga, a Sunbuli se sa svim svojim blagom, nagomilanim za tri sultana, sa robinjom i njezinim sinom, s Mehmed efendijom iz Bruse, koji je imenovan za suca u Kairu i drugim hadžijama za Meku, ukrca na novi brod koji je upravo došao iz Crnoga mora. Bili su to novosagrađeni brodovi Reis Ibrahim-Čelebije, ali se nije sačekalo da dobije prikladnu opremu, tako da je brod isplovio oboružan samo s četiri topa, praćen s dvije druge lađe i sedam čajki (brodica). Ovaj odred hadžija progonilo je šest malteških galija; napali su ih kod Karpatosa i zauzeli brod. Reis Ibrahim-Čelebi i evnuh Sunbuli-aga pali su u borbi, njegovo blago i žene pali su u malteške ruke; trideset žena i tri stotina i pedeset robova, sudac iz Kaira i dojiljin sin. Ova dvojica su kasnije postala znamenita različitim putevima, na duhovnom i političkom polju. Sudac iz Kaira, oslobođen iz zarobljeništva, uspeo se kasnije sve do najviše pravne časti, do muftije. Dojiljina sina su Malteţani proglasili za princa osmanske krvi, na račun vjere njegovih otaca, jer je odgojen kao Malteţanin i obučen u dominikanca. Kao takvog u Evropi su ga smatrali osmanskim princem ili su ga htjeli takvim smatrati, pod imenom Padre Ottomano. To je treći istočnjački pustolov, kojega su evropski historiografi pretvorili u osmanskog princa, jer se politici suvremenih kršćanskih vladara dopalo podržati takvo mišljenje da bi se tim individuama u slučaju potrebe mogli poslužiti kao krunskim pretendentima protiv sultana. Prije trideset godina važio je sin jedne Grkinje, pod imenom Jahja za brata Ahmeta I, i pod tim je imenom tumarao Varšavom, Pragom, Firencom, Napuljom i Rimom. Još prije gotovo dvjesta godina navodni je brat Mehmeda Osvajača (el-Fatiha) kršten od pape Kalista III na njegovo ime, a kod cara Fridriha III je bio u velikoj milosti tako

da ga je pratio na njegovim putovanjima. Od cara je za uzdržavanje dobio na poklon Bruk na Lajti gdje je i pokopan. Umro je kratko prije nego što se trebao oženiti svojom mladom, gospođicom od Hoenfelda. Zbog milosti kod cara i zbog navodnog srodstva sa sultanom i duhovnim srodstvom s papom poznat je u povijesti kao Calixtus Ottomanus.

[Malteški odred brodova, po zauzeću hodočasničkog broda kizlarage, pristao je na južnoj strani Krete, da uzme dvopek i iskrca konje. To je bilo dovoljno da se sultan odluči za rat protiv Venecije, na što su ga dulje vremena poticali silahdar-miljenik i kapudanpaša. Glavni poticatelj sultana na ovu vojnu bio je kapudanpaša Jusuf, rodom Dalmatinac iz Vrane. Josip Masković, rođeni rob Ali-age, lenskog gospodara Vrane i zemlje između Zadra i Šibenika, bio je, kao konjušar Sinana, nadinskog bega, tako siromašan da mu je jedna stara žena poklonila par opanaka; u Sarajevu se dopadne obrazovani i duhoviti mladić nekom prolazećem sobaru, koji ga uzme da mu za sedam akči dnevno bude čuvar u seraju, gdje je uskoro kao baltadžija nosio drva za kuhinju i kao bostandžija vodu za polijevanje vrta. Po padu silahdara Mustafe, dobije njegovo mjesto, a po pogubljenju velikog vezira Kara Mustafe, još veću vlast kao vezir i kapudanpaša. Ali-beg i Sinan-beg, njegovi bivši gospodari koji su sada bili u Carigradu, poticali su njegovu mržnju protiv Venecije. Jusuf, koji je nedavno svojoj dobročiniteljki, staroj ženi iz Nadina, poslao pet stotina pjastera, odluči se u svome rodnom mjestu podići džamiju; kada ga zapitaju hoće li crijep nabaviti u Ugarskoj ili Apuliji, odgovori da će, kada dođe vrijeme pokrivanju, sam donijeti crijep. Dugo je u njemu kuhala mržnja na Veneciju, a otimanje hodočasničkog broda dalo je priliku da se nešto i pokrene. Postavljen je za vrhovnog zapovjednika (serdara) protiv Malte i kao najveći dokaz sklonosti sultan ga zaruči svojom dvoipogodišnjom kćerkom Fatimom. Opremi se velika flota i vojska: osamdeset galija, uz njih dvije mahone ili velike galeace, jedna velika galiona, deset aleksandrijskih, dva tuniska, deset unajmljenih nizozemskih i engleskih brodova, tri stotine čamaca ili karamursala za transport, na čije se palube ukrcalo 7.000 janjičara, 14.000 spahija, 50.000 lenskih trupa i 3.000 pionira. Krajem
30. 4. 1645. travnja (aprila), vojska i flota krenu iz Carigrada na Kretu, najveći od sedam otoka Sredozemnog mora; zbog svoje plodnosti zvanog gojni, koje je ime zaslužio, jer su na njemu bujno rasli cedrovi, dunje, vinova loza, smokve i žitarice. Nakon domorodačke grčke vlasti u davna vremena, osvojili su ga Rimljani, zatim, da bi učvrstili vlast, utemeljili su jednu koloniju, a Knosos je bio sjedište njihovog namjesnika. Arapi su se iskr-
653. cali prvi puta već polovicom 7 stoljeća pod vodstvom Muavije,

vojskovođe halife Osmana. Pod Mihajlom Balbom, otok su osvojili Arapi koji su se, prognani iz Kordobe, neko vrijeme zadržali u Aleksandriji, a onda se učvrstili na Kreti i tu se održali stotinu trideset i četiri godine. Pod Romanom, unukom Bazilija Macedonskog, Saraceni su bili potpuno otjerani s otoka. Po osvajanju Carigrada od Balduina i Dandola, pada Kreta, ustupljena prvom, u ruke đenoveških gusara, od kojih je Bonifacije, grof od Montferata, oduzme i proda potom Veneciji. **827.** **961.**

Kretanje flote odvijalo se u tajnosti ne samo za neprijatelja, nego i za same trupe. Tek nakon tri sedmice, za kojih je bilo manevriranja i odmaranja, prije polaska na otvoreno more iz Navarina, sazvani su svi kapetani i pročitan im je hatišerif koji je nalagao osvajanje Krete. Krajem lipnja već se bilo kraj Krete, te su u noći na pustom otoku Sikelija, što je služio samo za osmatranje, iskrcane trupe koje unište venecijanske pozornike. A slijedeći dan oplovi se Capo Spada, te iskrca osamnaest milja od Kaneje; u noći se marširalo ka Kaneji i slijedeće se jutro, na užas žitelja, utaborilo na brežuljcima pred gradom. Drugi jedan odjel vojske, što ga je vodio Ahmet-paša, sandžakbeg Amasije, zeuzeo je dvije utvrde, nekada zvane Koite, a sada sv. Todero. Po njihovu zauzeću, sva se flota usidri u luci Kaneje. Započne opsada grada, koji se okruži teškim topništvom sa svih strana. Grad je bio utvrđen još za Arapa, a Venecijanci su tome još više pridonijeli. Tvrđava je bila četvorokutna sa sedam grudobrana, a na svakom je bilo dvadeset velikih topova i petnaest na svakom od devet bedema što su se dizali iznad njih; na dvije strane su se nalazile velike uzvisine od zemlje, na kojima je bilo po dvadeset topova sa kartečom; zidine su bile tako široke da je pet jahača moglo jahati usporedo, a iza njih podnožje od zemlje, gdje je moglo usporedo jahati dvadeset jahača, dok su opkopi bili petnaest aršina duboki i sedamdeset dva široki; grad je, osim toga, bio opskrbljen skladištima i zalihom baruta i druge opreme; grad je bio izvrsno utvrđen, jer je venecijanski zapovjednik koristio sposobne inženjere. Trupe u jačini od 500 ratnika, koje su poslane u pomoć, bile su potučene od Alžiraca, koji su pristigli par dana ranije i pridružili se opsjedateljima. Uskoro je zauzet jedan nakos grudobrana, a par dana kasnije osmanski vojnici su ga digli u zrak minama, napravili otvor i jurišali, no bili su potisnuti. Pošto iz grada nije bilo odgovora na pismo o predaji, izvršena su dva žešća i krvavija juriša, dok treći posada nije ni čekala, nego je istakla bijelu zastavu i, nakon što su dani taoci, potpisana je predaja uz uvjet slobodnog odlaska posade sa imovinom. Serdar je zatražio da mu ključeve preda sam providur Navagiero, a on pošalje plemića, zapovjednika lenske konjice Zancorola u turski tabor, gdje je doveden pred Jusuf-pašu, koji ga je darovao sa dvije srebrne zdjele pune najfinijeg vina. Dvije galije i dva gusarska broda nakrcani **26. 6. 1645.** **24. 6.** **25. 6.** **27. 6.** **17. 7.** **6. i 7. 8.** **17. 8.**

17. 12. 1645. su sa stvarima odlazećih; oni su, četvrti dan, sa ženama i djecom prošli između osmanske vojske, postrojene u redove, bez ikakve uvrede i štete.

Pošto su zidine opravljene, grad opskrbljen oružjem i zalihama, ostavljena je posada od 4.000 spahija, 4.000 janjičara, topnika i oružnika, 4.000 tvrđavskih vojnika (hisar eri), pod zapovjedništvom Hasan-paše. Kada su darovi podijeljeni među zapovjednike, flota se uputi ka Karistosu, gdje egipatski brodovi iskrcaju obilje hrane. Serdar Jusuf-paša otplovi za Carigrad, gdje bude primljen i darovan od sultana na najsvečaniji način. A flota se uputi ka Hiosu, gdje se zadrži zbog nevremena. Deli Husein, novi namjesnik Kaneje, krene ka Kreti, ali se zbog borbi u Monembaziji prisilno vrati u Napulj Romanjski. Ipak je stari namjesnik Hasan-paša morao otploviti u Carigrad, a najava novoga unese strepnju u cijeli otok.

Za ovoga rata zamijenjen je muftija Ebusaid sa vojnim sucem Muid Ahmetom. Utjecaj Džindži hodže, koji je sa silahdarom Jusuf-pašom, bio pravi pokretač venecijanskog rata protiv volje velikog vezira, sada je porastao. Zbog toga je došlo do unapređenja koja su se zbivala pod isključivim utjecajem harema. Dogodio se veliki požar koji je, zbog snažnog vjetra, uništio veliki dio grada. U Meki je, opet, poplava napunila Kabu vodom, tako da je tri dana bila nepristupačna. Najvažnija promjena bila je smjena velikog vezira, »mladog sobara« Sultan-zade Mehmeda. Iako je u početku išao pod ruku sa Jusuf-pašom, razišao se s njim u vezi s pohodom na Kretu. Kada je ovaj bio pobjedonosno izvršen, onda je pokušao spletkama protiv njega kod sultana; tvrdio je da je Jusuf-paša dobio goleme novce od Venecijanaca da bi pustio posadu, na što je sultan htio zatvoriti pobjednika. No zaštitnici njegovi, sultanija-valida i Džindži hodža, odvrate ga od toga i još obavijeste da je, naprotiv, veliki vezir dobio od venecijanskog konzula 60.000 dukata da bi spriječio pohod. Sultan smjesta pozove velikog vezira da odgovori na te optužbe, a ovaj, suviše se razmećući svojom vlašću, dopusti sebi slobodu da oholo i neuljudno govori o svojim protivnicima, pa čak i sultanom. Kada je, potom,
22. 8. došao na divan i htio sjesti na svoje mjesto, dođe vrhovni sobar i zatraži mu carski pečat koji, pošto ga je Jusuf-paša odbio primiti, preuzme defterdar-vezir Salih-paša. On je bio rodom Bosanac i zemljak Kara Mustafe, vršio je službe u unutrašnjoj upravi i uspeo se sve do položaja opskrbnika sobara (defter emini), a onda je, protivno svakom kanunu, unaprijeđen u janjičarskog agu te, što je još nečuvenije, za defterdara. Jedva
21. 1. 1646. je prošlo mjesec dana od toga, glavni grad i Carstvo zatekne vijest o tragičnoj smrti osvajača Kaneje, Jusuf-paše. Sultan ga je pozvao i naredio mu isploviti da bi dovršio osvajanje Krete. On mu odvrati da brodovi leže još u brodogradilištu i da je sredina zime. Ibrahim mu na to predbaci da je pustio nevjer-

nike s njihovim blagom, a da ih nije uništio. Jusuf odgovori da je učinio što je mogao, da netko drugi može otići i napraviti više. Sultan mu bijesno naloži da ide ili će ga dati ubiti. Paša mu, misleći više na to da mu je zet, odgovori da ne zna pomorstvo i da trebaju veslači, bez kojih galije ne mogu ploviti. Sultan, razljućen, pozove bostandžibašu i naredi da mu smjesta odsiječe glavu, što ovaj ne učini odmah, nego Jusufa odvede u Kuću za ptice, gdje su se inače zatvarali osuđeni veziri. Uzaludne su bile molbe velikog vezira i defterdara. Jusuf tada napiše pismo sultanu, u kojem ga obavijesti da će mu se ove noći roditi dijete i zamoli da mu, zbog svoje kćeri ili djeteta, dodijeli namjesništvo. Po cijenu svoga života, bostandžibaša preda pismo sultanu. Smrtna kazna bude ponovljena i paša udavljen. Tako je završio Jusuf-paša, miljenik-silahdar i kapudanpaša, koji je bio pravedan i iskren čovjek i kojem se može pripisati samo krivica da je prouzrokovao pad i smrt Kara Mustafe.

Sultanova nasilnost i fanatizam još su se ranije očitovali. Obaviješten da se venecijanska flota iskrcala na otocima i povela 5.000 roblja, naredi on, u bijesu, da se pobiju svi kršćani. Muftija Ebusaid, koji je dao fetvu za kretski rat, jednaku onoj Ebusuudovoj pod Selimom II protiv Cipra, odbije dati fetvu za ovaj nalog i ukaže, na bazi poreskog spiska Carigrada, da samo u njemu stanuje 200.000 Grka i Armenaca. Sultan, tada, pristane poštedjeti živote svojih podanika, ali zatraži usmrćenje svih Franaka (Latina). S mnogo muke uspije veliki vezir, muftija, bostandžibaša i janjičarski aga, da povuče svoj smrtonosni nalog. Kada je to okončano, Porta je htjela zatočiti sva kršćanska duhovna lica zbog toga što su malteški vitezovi napali i zauzeli hodočasnički brod, jer bi papa, kao vrhovni glavar katoličke crkve, morao biti glavar i kršćanskih vitezova. Toj odluci moglo je pripomoći spletkarenje jezuita, koji su nastojali potisnuti franjevce iz posjeda crkve Svetog groba u Jeruzalemu, pošto su ovi bili većinom Venecijanci i Španjolci, rođeni neprijatelji Turaka.

Venecijanski rat tražio je da austrijska granica ne bude remećena. Zato se od Rakoczyja ugovorno zahtijevalo da ne stupa u neprijateljstvo sa carem. Čauš, koji mu je bio upućen, požurio je s pratnjom prema Rakoczyju koji je upravo opustošio Šendrov, a potom krenuo ka Fileku. Kada ga susretne, ne uspiju ga odvratiti od nauma, jer je bio zaštićen savezom sa Švođanima; a taj je imao štetnih posljedica za turski dio Ugarske, jer su se žitelji više stotina mjesta tog područja rasturili i porezi se nisu plaćali. Ali kada je Rakoczy sklopio mir s Austrijom, poslao je, kao i obično, godišnji danak, a da nije dostavio ugovoreni iznos od 20.000 talira za sedam ugarskih komitata, što je izazvalo Portinu kritiku i potraživanja; jednako je bilo točnih potraživanja i od Aleksandra, kneza Ačukbaša, tj. **14. 5. 1645.**

Imirete, kojem se za uredno plaćanje garantirala sigurnost od kneza Mingrelija. No kako je ovaj uznemirivao i turske granice, upute se paše na njega i to okončaju. Došlo je do natege s Rusima koji su poslali poslanika da spriječi tatarske upade. Na vijest da Rusi ponovno počinju graditi utvrdu Čerkez Kerman, a da su dali i molbu za odobrenje, bude im fermanom to odobreno. Poljskom kralju, koji se potužio na Tatare, odgovoreno je da će biti zaštićen, ako se bude pridržavao ugovora i plaćao danak.

Na Kretu je sada otposlan, u svojstvu vrhovnog zapovjednika, smijenjeni veliki vezir, Sultan-zade Mehmed, s novim kapudanpašom Musom. Umorenog Jusuf-pašu je, kao ljubimac, pouzdanik i zet, zamijenio drugi vezir Fazli-paša, koji je dobio i njegovu palaču i njegovu zaručnicu. Pirindži-zade, tj. »sin prodavca riže«, koji je naklonošću robinje Šekerpara (komadić šećera) postao janjičarski aga, dobio je također titulu pouzdanika-miljenika (musahib) s mjestom trećeg vezira. Petogodišnji princ Mehmed dobio je namjesništvo Manise, što su ga, nekada, prijestolonasljednici osobno vodili, a sada je to, mjesto njih, vršio jedan muteselim. Tako se upravljalo i sandžacima, što su ih sultanije-ljubimice (haseki) sebi prigrabile poglavito pomoću niske popustljivosti i udvornosti smijenjenog velikog vezira; njega su osmanski ihtoričari optuživali kao začetnika izopačavanja Ibrahima, zbog slijepe njegove suglasnosti sa svim hirevima razvratnosti i neprekidnog njegovog ropskog ulizivanja. A pogubljeni Kara Mustafa je imao hrabrosti ponekad se sukobiti sa bezumnim hirovima silnika suprotstavljajući mu svoje mišljenje. Pošto je bio, ipak, smijenjen i imenovan vrhovnim zapovjednikom za Kretu, opremi se on i krene ka ravnici Troje, gdje su se već bili iskrcali neprijateljski vojnici, kako bi ih prisilio na povlačenje. Na tu vijest isplovi najbrže i admiral Musa-paša. Kako se njih dvojica nisu dobro slagali, jer je smijenjeni veliki vezir i dalje se nastojao ponašati kao da je na tom položaju, ne dođe do prave bitke, nego samo do beznačajnog čarkanja. Flote se udalje jedna od druge, a osmanska otplovi na Kretu sa vrhovnim zapovjednikom, koji tamo, dva mjeseca potom, umre od groznice.

26. 5. 1646.

12. 7.

Na Kreti vojna otpočne u proljeće sa dragovoljnim podvrgavanjem Kizamosa; uskoro se sučele i flote, ali ne dođe do boja zbog opreza na strani Turaka i snebivanja na strani Venecijanaca. Husein-pašino ime održalo je strah u Venecijanaca, koji su njegovu sliku, kako na svome vrancu Kajtazu juri u bitku, ponijeli u domovinu. Kraj Sude se nalazio jedan utvrđeni samostan, kraj kojeg je bilo više čarki, u jednoj od kojih je posječeno sedamdeset osam glava, dvadeset trojica zarobljena i, skupa sa zastavnikom, osvojena velika zastava sv. Marka. Iz samostana je, tri dana kasnije, prešao jedan nizozemski pu-

8. 4.

kovnik sa svojim ljudima i obećao predaju utvrde, ali je to onemogućeno vjernošću Albanaca u posadi. Na kopnu su osmanski vojnici postigli još neke uspjehe i osvojenja. Flote su **27. 4.** bile najprije usidrene, turska pred Kanejom, venecijanska pred Sudom, a onda su se izmijenile time što je prva opsjedala Sudu, a druga Kaneju. Venecijanci su napustili Apricorno i Cladisso, bilo je nekog uspjeha i na jarcima Sude; ćehaja Mehmed i segbanbaša Murat zauzeli su utvrdu malog otoka naspram Kizama. **6. 9.** Novi serdar, hrabri Husein-paša, opsjeo je Retim, jedno od glavnih mjesta otoka; grad je bio slabo zaštićen ali ga je branila tvrđava podignuta na stijeni što je zasijecala u more. Početkom listopada (oktobra) načeti su opkopi, a četrnaestog **2. 10.** dana izveden je žestoki juriš, pri kojem je pao general Cornaro, a od rana umro providur Molino. Mjesec dana po opsadi **20. 10.** bila je minama dignuta velika kula tvrđave, pa ipak ona nije bila zauzeta; slijedeće jutro vihorila se bijela zastava na bedemu, posada je puštena sa svojim dobrima i još je oslobođen jedan zarobljeni pukovnik. Husein-paša bude od sultana nagrađen za osvojenja, a on mu pošalje 50.000 pjastera i velikom veziru 5.000 pjastera.]

Godina nakon što je osvojen Retim, protekla je na Kreti u neuspjelom pokušaju opsade Kandije, glavnoga grada čitavoga otoka, u beznačajnim čarkama i zauzimanju utvrde Mirabello u blizini Jerapetre. Serdar se usprotivio što je Šaban efendija, imenovan za defterdara, htio izvršiti popis čitavoga otoka. Serdar je mislio da nije mudro uzbuniti podanike poreskim nametima prije nego čitava zemlja ne bude u osmanskom posjedu. Kapudanpaša Musa, koji je iz Kandije plovio u Moreju da sakupi vojsku, bio je opkoljen od skupine venecijanskih brodova pod zapovjedništvom prokuratora sv. Marka, Grimanija, i zatvoren u Napulju Romanjskom. Kad je o tom Ali-beg donio vijest u Carigrad i o lošem stanju njegovih galija, odluče veliki vezir i muftija da sve kršćanske brodove, koji se nalaze u osmanskim lukama zaplijene za Portu bez obzira na ugovore i prijateljske odnose. Prema tome su poslani fermani i okružnice u sve luke i svim konzulima. U Carigradu, gdje brodovi nisu mogli pobjeći, zaista su oduzimani, čak i francuski, usprkos nastojanju Francuske da posreduje u venecijanskom ratu. U Izmiru su međutim svi odjedrili, a da se nisu pridržavali Portine naredbe. Zbog toga se razmatrao prijedlog da se luka u Izmiru kao povoljno mjesto za franački otpor razori i da se u buduće proglasi Carigrad za jedino mjesto istovara i utovara francuske trgovine. Budući da je ovaj nerazumni prijedlog naišao na više zapreka nego zagovarača, zadovoljili su se da u Napulju Romanjskom zatvorenog kapudanpašu

smijene. Na njegovo mjesto isplovi štićenik i povjerljiva osoba, sultanov zet, Fazli-paša, s brodovljem od trideset galija, na kojima je bila posada od petnaest tisuća janjičara. Kod Hiosa
18. 8. 1647. je naišao na silom iznajmljene francuske brodove koji su primali azijske čete i, nakon beznačajnoga okršaja s ujedinjenim venecijanskim, malteškim i papinskim brodovljem koje se križalo kod Hiosa, mornarica sretno stigne na Kretu. Nije iskrcala
28. 9. čete i topove na Kandiji, gdje je iskrcavanje bilo zatvoreno zbog venecijanske mornarice, nego je išla dolje na kopno odakle su topovi dovučeni. Od početka rata nisu bili sretniji venecijanski pothvati ni na kopnu uz dalmatinsku granicu, gdje su lički sandžakbeg i njegov sin Duradž-beg podjarili Portu na dalmatinski rat, dok je Ibrahim-paša, bosanski namjesnik, bio protiv toga. Lički sandžakbeg pođe s dvadeset tisuća ljudi i sedam topovskih oruđa prema Novigradu koji se u prošlim ratovima tako hrabro narugao neprijateljskoj premoći. Krupanj (Krupa), koji mu je bio na putu, dobio je još za vremena pomoć od padovanske galije koja je plovila prema Kotoru. Stanovnici Makarske i Jelse pokorili su se Republici, ali je Novigrad pao u turske ruke. Grad Ražanac je na morskoj obali na morlačkoj granici prkosio Ali-begovu napadu, a suzbili su ga i stanovnici Gračaca. Providur Catorta pregovarao je s Morlacima iz Punkora (Poljica?) da prijeđu na stranu Venecije što su oni i obećali čim bude razorena utvrda Dvare (V. Gubavica) koja je bila u turskim rukama. Providur je osvoji, a Morlaci su mu
25. 8. 1646. se poklonili pri njegovu svečanu ulasku u Makarsku, ali zato su stanovnici Novigrada, Vodica, Ražanca i oni blizu Zadra prešli Turcima, jer je Ali-beg zauzeo Turanj i stari Zadar (Zara vecchia). Jedan venecijanski napad na Skradin je neuspio, a Turci su potučeni kod Zemunika. Ovaj tvrdi grad, sedam milja od Zadra, osvojili su Turci za Selima II, a tvorio je pograničnu utvrdu na dalmatinskoj granici. Duradž-beg, Ali-begov sin, pao je u obrani grada koji je otac najposlije morao predati Venecijancima. Sa Zemunikom pali su Polisano, Islam i Sukovar, koji leži između Zemunika i Islama, Venecijancima u ruke. Darlina je razrušena, a Novigrad je natrag osvojen. Tvrdi Nadin na ugodnome brežuljku, okružen jakim bedemima u čijoj sredini se uzdizala velika kula, osvojili su Venecijanci i razorili. Vranu, staro sjedište velikoga priora templara, Turci su napustili, kao i Vrpolje i Ražine. Kada su Venecijanci pokušali navaljivati i na Skradin i Solin, pa ugrozili čak Klis i Knin, pojavio se konačno novi bosanski namjesnik Tekeli-paša koji je već u ožujku pošao iz Carigrada s dvije tisuće janjičara i s dvije tisuće spahija. Na putu je uništio razbojničke skupine koje su držale u nesigurnosti kraj oko Čataldže i Otavice. Polovinom kolovoza (augusta) pojavio se sa čitavom vojnom snagom pred Šibenikom i opsjedao ovu venecijansku pograničnu tvrđavu (kao što je Zemunik nekada bila turska) čitave tri sed-

mice, dok nakon uzaludne navale nije napustio opsadu. Drniš, grad koji leži između Klisa i Knina, zaposjeli su Venecijanci. **8. 9. 1647.** Na prvi glas o približavanju Venecijanaca pobjegla je turska posada prema Cetini, jer utvrda Knin ima nesavladiv položaj; štijene, na kojoj je utvrda, okružene su dvjema rijekama. Osvajačima je palo u ruke osam topova, među njima jedan izliven za nadvojvode Karla i puni arsenal. Arsenal, mjesto i tvrđava su spaljeni i opet napušteni, čemu se protivio grof Scotto koji dijeli slavu sretnoga uspjeha ove vojne s generalima grofom Sabinom i Foscolom i sa vrhovnim zapovjednikom Zadra, barunom Degenfeldom.

Dok su se u Dalmaciji i u Kandiji tako oštro borili, sultan Ibrahim je u Carigradu bio zabavljen jedino ženama ili posjetama proricatelja sudbine i ljudi koji su bajanjem protjerivali bolesti. Kad je izjahao ili se vozio u šetnju, često su mu na put stala kolica ili kola pa je velikom veziru oštro naredio da se od sada na carigradskim ulicama ne smiju više pojaviti kola. Bilo je to za jesenske ravnodnevice, kada je Ibrahim otišao do **18. 9. 1647.** jednoga imama koji baja i tako suzbija bolesti, a stanovao je u blizini Daut-paše. Na nesreću su mu došla kola na put; veliki vezir je odmah dozvan i, kada se pojavio, smatran je krivim za državni zločin jer je tako loše ispunio gospodarevu zabranu da ne dâ kolima više voziti i zato treba umrijeti. Uzalud se htio ispričati. »Ugušite ga!«, reče silnik. »Ugušite ga!«, a budući da nije ni krvnika ni užeta bilo pri ruci, obješen je u imamovoj kući bunarskim užetom. Strašan primjer kako despotizam rukuje policijom. Državni pečat je poslan po vrhovnom sobaru, nekadašnjem kapudanpaši Musi, a Ahmet-paša, nekadašnji pretstojnik za molbe kod velikog vezira Kara Mustafe, imenovan je kajmakamom. Oovaj je bio lukavi spletkar i uspjelo mu je da imenovanje za velikoga vezira učini nevažećim podmitivši samoga sultana s tri stotine tisuća pjastera, pa je već četvrti dan bio imenovan za velikoga vezira, a Šahin-aga je naknadno poslan pozvati nazad vrhovnog sobara. Budući da je naknadno poslani Šahin putem umro od kuge, došao je Musa s pečatom, naprosto izložen uvredi što je morao pečat predati Ahmet-paši a da svoj položaj nije ni nastupio, i na Divanu morao zauzeti mjesto drugoga vezira. Murtaza-paša, brat obješenoga velikog vezira, poslan je na mjesto smijenjenoga namjesnika u Budim. Na njegovo je mjesto kao vrhovni konjušnik postavljen dosadašnji vrhovni sobar. Namjesnik Kastamonua Bojunieğri Turak-paša postao je čauš-bašom na porugu svojih neprijatelja, što je, pošto je već bio paša, opet pao na agu. Zato se jedan arapski nosač tereta, čija su jaka pleća dosad nosila druge terete nego dvorske i državne počasti, uspeo do vrhovnoga sobara i, čim je taj položaj postigao, omotao je oko glave odmah zeleni turban i umjesto drugih zasluga se hvalio Poslanikovim plemstvom. Njegov primjer je slijedio janjičarski aga, aga spahija

i drugi, koji su najednom svi osvanuli sa zelenim turbanima, kao emiri koji su se takvima sami proglasili. S tim promjenama u dvorskim i državnim službama došlo je u isto vrijeme i do drugih nečuvenih promjena u haremu. Već nakon smrti smijenjenoga velikoga vezira Sultan-zade Mehmeda bili su sandžaci Bolu i Nikopolje, čije je prihode dobio kao novac za ječam, sada dani trećoj i šestoj haseki (sultaniji-miljenici) kao novac za papuče; sada je peta dobila sandžak u Hamidu, a sedma (najdraža među svima) namjesništvo Damaska kao novac za papuče, kao što su nekada supruge perzijskih i egipatskih kraljeva dobivale prihode od gradova kao svoj novac za veo, opasač i papuče. Osim toga su pribavile svojim upraviteljima i dvorjanicima najunosnije položaje, preskačući i zapostavljajući najzaslužnije ljude od poslova. Jedna od najvažnijih stvari u carstvu bilo je tada dobavljanje potrebnoga snijega s Olimpa za rashlađivanje šerbeta u seraju. Sudac iz Bruse smatrao je tu stvar toliko važnom da se sam ohrabrio otići u snježno područje, no tamo se najednom izgubio pa su mislili da ga je pokopala lavina. Njegovo je mjesto odmah dano jednom štićeniku haremske pralje i kada se Idriz opet pojavio, ipak je ostalo pri novoj podjeli mjesta. Gospođa pralja se zatim udala za tog svog štićenika i, kako je sultanija sada u posjedu palače prijašnjega velikoga vezira Mustafe umrla, dobila ju je haremska pralja. Kako je umro Džafer-paša, zet koji je bio oženjen za najmlađu Ibrahimovu kćer, usrećen je obudovjelom rukom sultanova djeteta podržavatelj carskog stremena, Kenan-paša. Sultanove sestre, sultanija Aiša, Fatima i Hanzade, upućene su u seraj u Edrenu. Za treću sultaniju-haseki izrađena su kola, potpuno ukrašena dragim kamenjem, javno izložena na ogled kod Daut-paše. Konačno, jer Ibrahimovim mušicama i željama još nisu dostajale skupine robinja i dvor od sedam sultanija-haseki, oženio se formalno još s jednom osmom suprugom, protiv kanuna koji to brani osmanskim vladarima. Bio je to kanun, koji su prije Ibrahima prekršili Sulejman oženivši se s Rokselanom i Osman II oženivši se s muftijinom kćeri. Kizlar-aga i veliki vezir bili su sultanovi opunomoćenici i potpisali su umjesto njega vjenčani ugovor. Svadba je proslavljena na Daut-paši; veliki veziri su za svadbeni dar svakoj ženi donijeli, osim nakita i dragocjenosti, i lijepu robinju i tako se svadbenim darom nastojalo zadovoljiti ukusu mlade i mladoženje.

Nikakvo čudo što se pri takvom rasipanju vladarove snage u rukama žena raspustila i banda u državnoj upravi i što nije vladao mir u unutrašnjosti, pa je pobuna u pokrajinama opet digla glavu. U sandžaku Teke stijeg pobune je držao Hajdaroğlu, Mehmedov sin. Njegova oca su u tekiji Veli Babe napali i ubili sa svim njegovima. Očevu smrt je sin htio osvetiti pobunom. Namjesniku Sivasa, Varvari Ali-paši (Bošnjak), su za svečani dar zatražili trideset tisuća pjastera i povrh toga je morao

uzeti još i Ibšir-pašinu zaručnicu iz Sivasa. On se glede prvoga izdatka ispričao jer nije u stanju toliko platiti, a drugo je odbio jer nije dopušteno zakonito obećanu zaručnicu jednoga muslimana dati drugome. Najprije se o tom šutjelo i ovome koji je to odbio poslane su čak potvrde o njegovu namjesništvu. Ali-paša, slobodouman i pravedan čovjek, imao je na umu da dokine nevolju i da narod oslobodi nesnošljiva tereta nasilništva, kao što je to nekada mislio učiniti kovač Kave koji je za zastavu uzeo svoju (kožnatu) pregaču. Bila je to misao onih starih Perzijanaca koja im je u ustima Platona i Ksenofona donijela pohvalu slobodoumnih. Nisu više mogli trpjeti jaram žena i robinja i brzu promjenu namjesništva i kroz to nastalu pomutnju, pa se ujedinilo više namjesnika koji su zahtijevali carski dokument po kojem se službe namjesništava i vojske nisu mogle promijeniti prije nego prođu tri godine. Ali Varvari je održao neko vrijeme na uzdi čete, koje je izričito sakupio da podrži ovaj zahtjev, braneći gradove i sela od njihove želje za pljačkom. Kad su ga zbog toga malo po malo stali napuštati, pustio je uzde iz ruku i nepodopštine koje su sada stvarali daleko su nadmašile nevolju brze izmjene ugroženih namjesnika. Ibšir-paša je dobio zapovijed da s vojskom krene na Varvari Aliju. Tako je Anadoliju zahvatio nemir, a ništa manje Bagdad. Prijašnji veliki vezir Salih je Bagdad dao svom rizničaru Ibrahimu koji je, nakon smrti svoga zaštitnika, zatvorio vrata Musa-paši, imenovanom namjesniku Bagdada (a bio je to taj isti koji se teško prevario u nadi da će ga zapasti položaj velikoga vezira). Konačno je, hineći da se podvrgava, pustio vojsku unutra i zarobio je. Čim je glas o tom stigao u Carigrad, poslan je hitno u Bagdad Murtaza-paša, koji je tek pred kratko vrijeme imenovan za budimskoga namjesnika, Salihov brat, a s njim i drugi konjušnik sa pismom da pogubi pobunjenog Ibrahim-pašu. Jedva što je Murtaza bio na putu do novo mu danog namjesništva kad je i za njim poslan povjerenik haseki Murat s naredbom da donese njegovu glavu. Povjerenik izvrši svoj zadatak u Dijarbekru, a drugi konjušnik u Bagdadu. Glava pobunjenika Ibrahima i ona Murtaza-paše, kojega je Porta imenovala njegovim nasljednikom, u isto su vrijeme stigle u Carigrad, otkotrljane na prag carske palače — bez obzira da li je namjesništvo samo uzimano ili je dano; jednako su žrtvovani. Musa-paša je nakon Ibrahimove smrti oslobođen, pa je svoju upravu započeo smaknućima nekih pristaša svoga prethodnika, na što su drugi, uplašivši se, prešli k Perzijancima. Jedan poslanik Hajdaroğluovih pobunjenika, ugledajući se na primjer toliko drugih, zahtijevao je za sebe namjesništvo Hamida, koji je on pobunio, te je bio u Carigradu zatvoren, a umjesto anadolskog namjesnika poslan je karamanski protiv Hajdaroğlua. **25. 12. 1647.** Zet, kapudanpaša Fazlija smijenjen je sa svog položaja, jer su prilike toga vremena za to mjesto iziskivale pomorca a ne ze-

ta, pa je to mjesto dano dosadašnjem ćehaji arsenala, već nekoliko puta spomenutom »Magarčevu sinu« (Himaroğlu). Kao što je nekada Uludž Alija (Ochiali), kalabreški gusar, dobio to ime kad je dobio vrhovno zapovjedništvo nad mornaricom i morima, pa ga je promijenio u ime po zvuku srodno, s boljim značenjem, u Kilič, tj. sablja, tako je sada Himaroğlu, tj. magarčev sin, promijenjen u po zvuku srodno, a po smislu bolje, Ammaroğlu, tj. sin obrazovanog čovjeka.

U području Arhipelaga novom kapudanpaši je došla u pomoć bijesna oluja protiv Venecijanaca. Njihova je mornarica razbijena kod Ipsare žestokom olujom, osamnaest galija i osam galijona je propalo, među njima i admiralski brod s generalom-kapetanom Grimanijem. Ugodna vijest o ovom porazu, koji su pretrpjeli zbog elemenata, dospjela je u Carigrad zajedno sa stotinu glava i sedamdeset zarobljenika koje je predao Habib-aga razorivši hridinsko gnijezdo Karabuzu. Međutim je na Kreti serdar Husein-paša razgledavao kandijsku tvrđavu u želji da je opsjedne, dok su Venecijanci opet došli u posjed Mirabele. Dosad se čekalo s uništenjem rovova pred Kandijom dok ne dođe obećana mornarica koja je trebala donijeti vojnu isplatu za tri četvrt godine, hranu i u izobilju municije. Umjesto toga je Ali-aga kod Napulja uplovio s admiralskim brodom s plaćama za tri mjeseca i sa suknom za godinu dana, a nije bilo moguće dovesti hranu i dovoljno municije. Ali zato je ipak serdar dao krajem travnja (aprila) postaviti na brežuljku pred bolnicom dva velika topa i šest »zmija« (vrsta starog topa) iz kojih su pucali na bedem preko puta. Početkom svibnja (maja) su uništeni rovovi prema velikoj utvrdi sv. Demetra, koja se u turskim izvještajima zove »Bijeli bedem«. Noću se pet hrabrih usudilo izaći iz tvrđave i prodrijeti sve do serdarova šatora. Među palima je bio spretni inženjer Devert koji se slavno istakao već pri opsadi Kaneje. Baterije su upravljene od sv. Lucije, tj. uzvisine koja se nalazi preko puta bolnice prema više položenim bedemima Isusu i sv. Mariji. Na lijevom krilu opsadnih radova su bili sandžakbegovi Kangrije i Adane s anadolskim četama i sa šest velikih topova za opsjedanje, na desnom krilu su bile rumelijske čete s isto toliko topova, a između obih krila je bio paša-serdar. Pri jednom prodoru, do kojega je došlo nakon četiri sedmice, ranjen je sam serdar s dva taneta u bradu, od kojih je jedno prošlo skroz na skroz, a drugo je ostalo. Ne priklanjajući tome pažnju, povezao je bradu maramom i nastavio ulijevati opsjedateljima žar u rovovima, dok se neprijatelj nije povukao. S mornaricom se očekivalo četiri stotine sedamdeset lagumaša iz Carigrada. Međutim, kad su brodovi begova stigli prazni s vijesti da je mornarica unutar Dardanela bila od venecijanskih brodova spriječena isploviti, splasnula je hrabrost opsjedatelja i serdar je učinio sve da je opet potakne. Sretnim uspjehom postavljenih mina i zbog po-

9. 3. 1648.

5. 5.

30. 5.

20. 6.

spanosti grofa Livija Norisa koji je povjereni mu vanjski bedem Krunu sv. Marije napustio bez i jednog metka, tu su se **3. 7. 1648.**
opsjedatelji domogli bedema i utvrde Isusa sa šest topova od četrdeset funti, pet stotina pušaka, stotinu bombi, zastava i vojne glazbe. Nastavilo se postavljati mine i praviti jame, ali je opsjednutima porasla snaga a i hrabrost zbog dolaska mornarice od sedamnaest galija i osam galijona triju vjerskih sila, papinske, malteške i firentinske. U očima Turaka ovi brodovi znače isto što u očima Evropejca pljačkaški tuniški, tripolitanski ili alžirski brodovi. Do sada su na rumelijskom desnom krilu postavili sedam mina i digli ih u zrak, a na anadolskom krilu ih je ispaljeno jedanaest. Sada su na onom postavili još sedam, a na ovom još pet mina — svega trideset koje su poletjele u zrak. Ipak je odbijen opći napad, u kojem su dva brata, plemići Quirini, oba svećenici, našla smrt na istom bedemu i obojica su zajedno pokopana. Mnogobrojna turska konjica je okružila bedeme Sabijoneru, sv. Demetrija, Krevakore i sv. Andriju. Turci su osvojili utvrdu Martinengo, ali su je morali opet napustiti. Venecijancima nije uspio pothvat protiv utvrde Milopotam čime su mislili odvući opsjedatelje od kandijskih zidina. Okružja Aja Bazili i Kizamo, koja su se već pokorili Turcima. uzbunili su svećenici. Bili su obješeni, a nemiri su se stišali. Više od ovih nemira na Kreti škodila je napredovanju kan- **mj. 7.**
dijske opsade buna koja je izbila u Carigradu, o čemu ćemo doskora pripovijedati. Zbog tih razloga, a dijelom i zbog odugovlačenja ćehaje Velija, opsada Kandije ove godine nije napredovala. Izvještaj Husein-paše za Carigrad, u kojem se potužio što nije došla mornarica s potrebnim pojačanjem u ljudstvu i oružju, imao je za posljedicu da je smaknut kapudanpaša, na čije je mjesto imenovan namjesnik Dardanela, Vojnuk Ahmet-paša. Tako je »Magarčevu sinu« promjena imena u »Obrazovanoga« malo koristila i kratko trajala. **4. 8.**

[Venecijanske glave su sada zamijenile posječene glave namjesnika ili buntovnika. Tako se sedam glava aga, paša, vezira, namjesnika i admirala zakotrljalo pred carskim vratima; krive i nedužne, žrtve strogoće zakona i osobne strasti, teško je bilo odvajati u složenoj hrpi i, u cjelini pogubljenja, pravedne i nepravedne su se preturale jedna preko druge. Među posljednjima bile su pristaše zadnjeg velikog vezira, Salih-paše, koje je na smrt mrzio sadašnji, Ahmet-paša; ubio je njegovu braću, Murtaza-pašu i Zulfikar-agu; ostao je još samo živ sin Mehmedp-aša, namjesnik Erzuruma. Ovaj odbije otići u Kars, nego se, uz prkos Ahmet-paši, uputi u Akseraj, gdje okupi svoje pristaše i pristaše svoga oca. Usred najveće zime, krene preko Kumaha i Erzindžana, gdje nađe izviđače pobunjenog namjes-

nika Sivasa, Varvari Ali-paše, koji ga obavijesti kako ga Ahmet-paša goni, te da je Ali-paša dobio pismo od valide kojim ga poziva da s dobro opremljenom vojskom krene ka Üsküdaru i zatraži osam glava: velikog vezira, muftije, Džindži hodže, vrhovnog suca Mulakaba, Bektaš age, Čelebi ćehaje, Muslihedin-age i Karačauša; s Mehmedom se udruže tri paše-vezira i deset begova, te ih on pozove k sebi u Tokat da bi s njim išli u Carigrad da se osveti svome neprijatelju. Na putu naiđe na izvršioce smrtne kazne nad svojim stricem, koji su nosili njegovu glavu. Oni mu se ispričaju s tim da su samo oruđe vlasti i on ih pusti. Znajući da je time ugrožena i njegova glava, sakupi on odmah segbane i saridže, tj. neredovite jahače i pješake, i uputi dvojicu svojih povjerljivih osoba s pozivnim pismom: trpeznika Varvari Ali-paši, a svoga imama, Evliju Mehmeda, putopisca, ka gradu Köprü upravitelju sandžaka sedme sultanije-ljubimice, Mehmed-paši Köprülüju (Ćuprilić).

On se baš spremao, po Portinom nalogu, na pobunjenog Ali-pašu, no ipak je sakupio par stotina segbana i saridža koje je uputio Mehmed-paši. A ovaj se pokrenuo ka Čorumu i Tokatu. U Čorumu se pojavi od Porte poslani kapidžibaša sa četrdeset kapidžija i postavljenjem Mehmed-paše za namjesnika Dijarbekra, u nadi da će on pasti u onu klopku, u koju je njegov stric pao sa postavljenjem u Bagdadu. A on, okružen sa tri stotine segbana, saridža, delija, gönüllüja i paževa, primi zastrašenog kapidžibašu sa nalogom da sveže svojih četrdeset kapidžija i da ih izbatina. Samo ih na molbu uglednika grada, da su oni slijepo oruđe, pusti otići. Marš je po najvećem snijegu napredovao ka Ankari, gdje dođe jedan sobar sa postavljenjem za Kars, koje Mehmed-paša jednako odbije. Tu dobije i pismo od Varvari Ali-paše koji ga je požurivao ka Tokatu i izvijestio da će i Ibšir-paša dati pomoć. Mehmed mu uputi odmah s pismom Evliju upozoravajući ga na opasnost pobunjeničkog marša na Carigrad i opominjući ga da je Ibšir-paša vrlo sklon izdaji, te da će se on pokrenuti od Ankare. Evlija ga nađe, odloži oružje, poljubi tlo i preda pismo. »Dobro mi došao«, reče Ali-paša, »nisi li ti Evlija, koji je za osam sati napamet izučio (izrecitirao) Kuran i kojeg je rahmetli (pokojni) Veličanstvo sultan Murat uzeo za paža u sobu za ručavanje? Kakvu dužnost vršiš kod Mehmed-paše, sina moga?« »Kada je došao u Erzurum«, reče Evlija, »pratio sam ga kao njegov prvi mujezin; tamo mi je dao mjesto carinskog pisara, u kojem me je svojstvu tri puta slao u Perziju, a sada sam njegov imam i pouzdani družbenik, jer me zna od mladosti«. Istog dana stigne Ali-paši vijest da Mehmed-paša Köprülü ide na njega te on krene na gaz Kizlirmaka koji prijeđe; južno od Kangre susretnu se paše i tu dođe do boja sa trojicom Portinih paša, u kojoj ih Ali-paša potuče, uhvati i s lancima oko vrata veže za svoj šator. Tu mu Evlija poželi sreću, a Ali-paša je, zaslijepljen pobje-

dom, sanjao o novim uspjesima, kada se spoji sa svojim dobrim prijateljima, Ibšir-pašom, Küčük čaušom i Šehsuvar Gazi-pašom, koje je nazivao svojim sinovima; bio je jednostavni, lakomisleni Bosanac, koji je sada Evlijine riječi, kao i pismenu opomenu njegova gospodara, dao u vjetar. Evlija se vrati Mehmed-paši, koji je bio blizu Ankare, a ovaj se ljutio zbog Ali-pašine zaslijepljenosti i nepoznavanja ljudi i osmanske politike; on mu je dao pročitati hatišerif, u kojem je pozvan da se udruži s tim istim pašama, na koje se htio osloniti Ali-paša, da bi ovoga dotukli, a za to mu se nudi egipatsko namjesništvo. S tim ode ponovno Evlija nazad k Ali-paši, gdje ga srdačno i zahvalno dočeka njegov ćehaja Halil i pokaže mu hatišerif upućen njegovom paši protiv Mehmed-paše. Kada dođe kod Ali-paše, on mu pokaže ne samo taj hatišerif, nego i mnoga druga pisma iz Carigrada, od valide, Džindži hodže, vrhovnog suca Muslihedina Mulakaba, muftije, age Bektaša, Murata i drugih aga, koja ga sva bodre krenuti na Carigrad da bi tamo uništio nesreću potkupljivosti i rasipnosti; on je i dalje ostao pri tome da ide ka Carigradu i da čeka Ibšir-pašu. Evlija se baš spremao krenuti, kada dođe vijest da se približava Ibšir-paša. On se tada uspne na jednu uzvišicu da vidi taj dolazak. Cijelo polje Čerkeš bilo je prekriveno konjanicima. Ibširove trupe su prešle rječicu i lagano su ulazile u Ali-pašin tabor. Tada se iznenada začuje uzvik: »Allah! Allah!«, podiže prašina i sve bi zbrka i bitka. Ibširov ćehaja i njegovi ljudi napadnu iznenada šatore, neka rugoba, po imenu Jusuf, sruši buzdovanom Ali-pašu s konja i sveže ga; borba je trajala sedam sati, da je rječica bila sva krvava, a prevagnula je premoć Ibšir-paše; okovane paše su oslobođene, darovane počasnim krznom i pred njih doveden Ali-paša koji je nemilice grdio Ibšira. »To je hvala što nisam dozvolio da ti žena bude osramoćena (Ali-paša je, naime, spriječio da njegova žena bude odvedena u sultanov harem) i što sam ti je u Tokatu sačuvao; zato su Köprülü Mehmed, Kara Sefer i Husein-paša i poslani protiv mene; njihove bi glave prije kratkog vremena pale, da nisam vjerovao tvojim riječima; ah! ah! zašto nisam vjerovao riječima razboritog Defterdaroğlu Mehmeda koji me upozoravao na tebe; sad odsijeci moju glavu i objesi je, gdje hoćeš, na sramotu tvoje žene!« Uzalud je Mehmed Köprülü nastojao smiriti njihovu svađu. Ali-paša je, sa svojim najistaknutijim ljudima, bio ugušen i glave poslane u Carigrad. Evlija se predstavi Ibšir-paši sa željama za sreću i zamoli ga za pismo i nalog. Ovaj mu pokaže leš Ali-paše i reče: »Ovo je dovoljno mjesto pisma i naloga. Kreći, inače ću tvoju mrcinu položiti uz ovu«. Poslije se malo omekšao, te je Evliji dao pismo kojim je pozivao Mehmed-pašu da se uputi u Carigrad. On se vrati svome paši i s njim krene u glavni grad, gdje je već stigla glava Ali-paše kojeg su jedni osuđivali kao buntovnika, a drugi žalili kao čovjeka koji je mogao uspostaviti pravi red.

Despotizam žena, sultanov bezumni luksuz, podložnost u kojoj ga je držao harem i tiranija velikog vezira, samo su rasli. Ovaj je bio potomak Mustafe čauša, sina nekog grčkog popa, iz službe se reis efendije Kudreta vinuo do povjerenika za molbe kod Kara Mustafe, a nakon njegova pogubljenja, do opskrbnika soba i, naklonošću sultanije-miljenice, čiji je bio poslovni zastupnik, do age spahija, janjičara, a onda ponovno linijom uredskih službi, do vrhovnog defterdara i, konačno, velikog vezira. Da bi zadovoljio svoje častoljublje i kao sultanov zet, rastavio se od svoje žene, koja ga je ranije podigla, i oženio se sultanovom kćeri Bibisultan. Pri tome je sultan proslavio ovu ženidbu s takvim sjajem kakav se uopće ne pamti u ovim prilikama: osamnaest dana su trajali u carskoj palači gošćenje i svetkovina. Za osmu miljenicu, Telli, tj. »žičanu«, morala se sva Ibrahim-pašina palača na konjskom trkalištu, što joj je sultan poklonio, zasuti sa izrađevinama od krzna, tako da mjesto tepiha i tapeta budu krzna i da se sve počivaljke i uzglavlja njime postave. Zato su veliki vezir i defterdar morali poduzeti prisilne fiskalne mjere da bi sakupili toliko krzna; no kako to uz svo nasilje nije bilo moguće, moralo se zadovoljiti da se jedan odio palače zastre samurovinom i risovinom. Kada je to sultan razgledao, našao je neki nedostatak, pa je ministra financija smijenio i zatvorio. Despotizam žena nad Ibrahimom išao je tako daleko da ga je jedna od njih nagovorila da svoju bradu ukrasi dragim kamenjem i tako se javno pokaže, što se smatralo najlošijim znakom, jer su to radili samo faraoni.]

S dominantnom vlašću velikoga vezira Ahmet-paše pokušao je drugi sultanov zet, Fazli-paša, povesti nejednaku borbu. Kada se iz Rumelije vratio u Carigrad kao drugi vezir Kubeta, dopustio je sebi obavijestiti sultana o opasnom stanju na bosanskoj granici i o napredovanju Venecijanaca u Dalmaciji. Na-
1648. ime, pošto je Tekeli-paša bio prisiljen napustiti opsadu Šibenika, palo je više utvrda sandžaka Krke u neprijateljske ruke, pa i sam Klis, bedem dalmatinske granice, otkad je pred stotinu i deset godina, za Husrev-pašina namjesništva, pobjedničkom akcijom pograničnog borca Murata Gazije pripojen osmanskom području. Fazli-paša je rekao istinu. Sultan je sasvim začuđen rekao: »Kako to?, pa moj mi je lala, veliki vezir, rekao da vojska nevjernika nije oduzela drugo do jedne crkve i nekoliko palanki (utvrda) koje su prije njima pripadale. Jesi li u stanju to mome lali kazati u lice?« — »Fazlija«, bile su riječi osmanskog carskog historičara, »zaboravio je mudru izreku: »Ništa ti ne koristi emir kad ti je vezir neprijatelj«. Oslanjajući se na pravdu i istinu primio je sultanovu ponudu. U njegovoj je prisutnosti podnio točan izvještaj o teškom stanju u Rumeliji i Bosni. Veliki je vezir sve glatko poricao. Došlo je

do žestoke svađe između oba vezira-zeta. Fazli-paša je velikom veziru predbacio njegovo primanje mita i prodavanje položaj, a ovaj je Fazliju obijedio za zavist i klevetanje. Fazlija je izložio kako veliki vezir pred sultanom skriva istinu, a ovaj je inzistirao na tome kako bi trebalo nježne uši najmilostivijeg gospodara poštedjeti neugodnih vijesti. Ova mjera, jednako korisna i pogubna ministrima i vladarima, toliko je osvjedočila sultana da je savjesno obrazloženu šutnju velikoga vezira potpuno odobravao i u milosti ga otpustio. Uskoro zatim došla je carska povelja kojom je Fazli-paši naređeno preuzeti mjesto zapovjednika u ratu protiv Krete. Kad se ustručavao primiti dekret, bio je pet dana zatvoren između vratiju prvog i drugog dvorišta seraja, gdje se primaju vezirske glave i gdje poslanici evropskih sila u krvnikovoj sobi čekaju na dopuštenje da uđu u drugo dvorište seraja. Odavde se spasio samo time što je primio položaj zapovjednika u Azovu, kuda je odjedrio s četiri galije. Poljska i Rusija su se na Porti potužile zbog upada Tatara koji su odvukli sobom više od četrdeset tisuća zarobljenika. Čauš Džemšid i hanov otpravnik poslova na Porti poslani su hanu sa sultanovim pismom i nalogom da se protupravno oteti robovi pošalju u Carigrad da bi ih se moglo osloboditi. Han Islam-Giraj, čuvši sadržaj pročitane poruke, odvrati bez neprilike: »Mi smo padišahove sluge, a Rusi traže samo tobožnji mir, dok ih tišti žulj. Čim budu dobili zraka, opustošit će svojim šajkama anadolske obale. Već smo nekoliko puta slali obavijest da bi se ovdje moglo zaposjesti dvije prazne utvrde, a sada su ih Rusi zaposjeli i podigli više od dvadeset malih utvrđenih palanki (drvenih utvrda). Ako ove godine to još mirno budemo gledali, oni će podjarmiti Akerman i bit će gospodari Moldavske. Spalivši tri tisuće kozačkih brodica, išli su pred nama s ratnom bakljom osvijetlivši nam put i mi smo privukli četrdeset tisuća Kozaka. Ako Bog ushtjedne, ja ću cara i moldavskoga vojvodu predati Porti kao podložna namjesništva.« S takvim su se odgovorom oba poslanika vratila u Carigrad. Veliki je vezir zabranio najstrožijim naređenjima svako govorkanje o svim događajima na moru i mornarici, jer je sultanu slagao da je venecijansko brodovlje, koje je zatvorilo Dardanele, otišlo kući. Ibšir-paša je iz Male Azije dao također lažne izvještaje. Tamo je pobunjenik Hajdaroğlu uspješno prkosio u planinskom kraju Süğüt. Ibšir-paša je izvijestio da su se svi pobunjenici razbježali i, da to potvrdi, poslao je stotinu odasvud pokupljene raje kao pobunjenike. Dvadeset od ovih objesili su na ulicama Carigrada, a osamdeset ih je prikovano na galijama. Ali Čelebi iz Güzelhisara bio je prisiljen pokloniti se Hajdaroğluovoj sili, ali kad je taj otišao, došao je Ibšir-paši u tabor i poklonio mu se. Uhvaćen je na isti prijevarni način kao i Varvari-paša i, svezan, poslan u Carigrad gdje mu je odsječena glava. Ovo smaknuće smatralo se, kao i druga koja su

se redala jedno za drugim, naprosto za strogost zakona, ali kod prije spomenutog smaknuća vezira Kovanoz Ibrahima ozlojeđuje barbarsko mrcvarenje leša. Po naročitom nalogu sultana, leš je, privezan konju za rep, odvučen iz zatvora »Sedam kula« do seraja, a odande bačen kod vodoskoka, koji se zove »Vodoskok smaknuća«, gdje je ležao preko deset dana i smradom lešine okužio ulaz u seraj.

[Takvo nasilništvo i sultanovo uživanje u krznima bili su povod najtežem izrabljivanju podanika. Velikog vezira su u tome pomagali njegovi pomoćnici, ćehaja (ministar unutarnjih poslova Arnaut Ahmet, povjerenik za molbe Šami-zade Mehmed, vrhovni upravitelj Turak i ceremonijal-čauš Mustafa. Mržnja javnosti na sve to bivala je svakim danom sve jača. A na sve su se strane gradile velelepne palače; kupovanje položaja i samovolja pri njihovoj raspodjeli premašili su sve granice; sultan se toliko izbezumio od ljubavi za krznima da je dan divanski nalog svim velikašima Carstva da isporučuju samurovinu; nitko, čak ni ulema ni age, nije bio pošteđen od tih obaveza. Samo su neki imali hrabrosti i razuma izraziti opće ogorčenje zbog tako nedostojnog terećenja. Mehmed-Čelebi, sudac Galate, obučen u prostu dugu halju i sa derviškom kapicom na glavi, išao je u seraj velikog vezira, zasuo ga prigovorima i zatražio da ga privedu sultanu. Veliki vezir, bojeći se gorega, suspregao je svoj bijes zbog takve sučeve slobode. Kara Murat, aga trupa, kršni janjičarski pukovnik, kojeg je pet stotina janjičara slijepo slijedilo, bio se upravo vratio sa Krete, kada mu je bakikuli, tj. fiskalni poslužitelj, donio divanski nalog za krzno, ambru i gotovinu. Zakrvavljenih očiju zagrmio je: »S Krete sam došao samo sa barutom i olovom i znam za krzno i ambru samo iz priča«. Valida, koja je sinu savjetovala da ne tjera dalje javnu mržnju, bila je protjerana iz seraja u vrtove Iskender-Čelebije. Par dana kasnije, ženio je veliki vezir sina i na obilno pripravljenu gozbu su pozvani i najmoćniji janjičarski glavari, ogorčeni protivnici poreza u krznu i ambri: Kara Murat, Muslihedin, Bektaš i Karačauš. Veliki vezir se nadao da će ih se osloboditi na ovoj svetkovini; oni su već sjeli u dvoranu, kada su od jednog pouzdanika dobili opomenu o ubojstvu i žurno se udaljili. To je bio znak predstojeće promjene, jednako kao što su se takvim tumačile zvjezdane konstelacije, pomračenje sunca i mjeseca i potresi, što se sve doživjelo u ovoj polovici godine.

Sa svadbe su janjičarski zapovjednici otišli u janjičarsku, Srednju džamiju i, skupivši ostale glavare, zaključili da smijene velikog vezira. Imam Mehmedove džamije upućen je muftiji
7. 8. 1648. koji, shvativši o čemu se radi, sazove svu ulemu, te se u Meh-

medovoj džamiji ujutro održi skup sve uleme i svih aga. Odluči se pozvati i spahije i oni također pristignu. Zatim se pošalje čaušbaša do velikog vezira da donese pečat, ali ovaj to ne obavi nego se izgubi. Potom dođe muftiji jedna miljenica od sultana pitati za uzrok ove uzbune, a on joj saopći da sultan mora izručiti velikog vezira. Miljenica, koja se htjela sporiti, izloži se opasnosti da bude sasječena, te ode s ranom na bradi. Karačauš pozove cijeli skup da prijeđe u Srednju džamiju, što ovaj i učini. Tu se jednoglasno zaključi smijeniti velikog vezira i postaviti starog Mehmed-pašu koji je, porijeklom obični spahija, već prije dvadeset godina bio janjičarski aga, zatim namjesnik više sandžaka, pod Kara Mustafom defterdar i otada se povukao u svoje vrtove okružen mevlevijskim dervišima, te zbog toga i zvan Derviš ili Sôfî Mehmed-paša. On se pojavi i primi rukoljub kao veliki vezir; odmah se uputi izaslanik sultanu, dok on pošalje pouzdanika Taukdži Mustafa-pašu s nalogom da se skup rasturi, a da muftija i veliki vezir dođu k njemu. Skup je bio protiv toga, ali sultanov pouzdanik silom odvuče velikog vezira. Kada se on pojavi pred sultanom, poljubi mu ruku i dobije carski pečat uz obavijest da je Ahmet-paša smijenjen, ali i da ga ne može izručiti jer mu je zet, te uz molbu da se Mehmed-paša založi za njega. Vrativši se u džamiju i saopćivši to, naiđe na odbojan stav skupa i, hoćeš-nećeš, vrati se sultanu s tim odgovorom. Sultan se razbjesni, nazove ga »starim psom« koji buni trupe, zaprijeti mu se i udari ga šakom. Mehmed-paša, napola obeznanjen, ode kući, a muftiji pošalje pečat i počasnu odjeću s molbom da ga se oslobodi dužnosti. Obojica aga, Bektaš i stari Muslihedin, glavne vođe nezadovoljnih janjičara, dođu mu kući i dovedu ga predočavajući mu da će oni provesti stvar. Sada se zaposjednu gradska vrata i napiše pismo validi da dobro čuva prinčeve; kapuagi (vrhovnom upravitelju seraja) i bostandžibaši bude poslana obavijest da će Ahmet-paša biti ubijen, sultan Ibrahim srušen i jedan od njegovih sinova ustoličen. Pojavi se vrhovni konjušnik Mustafa i zaprijeti se silom. Tada istupi jedan stari Albanac: »Vezira hoćemo od sultana; ako je on padišah, kao što treba biti, tad će se pojaviti i održati stojeći divan da mu iznesemo svoje zahtjeve; on nam mora izručiti vezira. Zar ovaj nije ubio Salih-pašu i Varvari Ali-pašu i nedavno Ibrahim-pašu, čije je tijelo dvadeset dana gnjilo pred vratima palače?« Na to uzme riječ stari Muslihedin: »Gledaj aga! padišahova tiranija iskvarila je svijet otimačinom, potkupljivošću; žene vladaju, blago nije dovoljno za njihove hirove, podanici su u propadanju, nevjernici su u Bosni uzeli četrdeset utvrda i zatvaraju Dardanele. Zašto nisi tamo poslan izvršiti uviđaj, zašto nisi izvijestio istinu?« Ovaj prizna da ništa nije rekao sultanu i da je krivica do njega i zatraži da mu saopće svoje zahtjeve koje oni iznesu u tri to-

čke· uništenje potkupljivosti, odaljivanje miljenica i izručenje vezira. Ovaj ode u seraj, gdje su bostandžije već bile naoružane i topovi postavljeni.

U noći kada je slavio ženidbu sina, a videći da su četiri age izmakle ubojstvu, veliki vezir se odmah povuče u svoju kuću. Tu mu dođe kapetan janjičara, njegov pouzdanik, i obavijesti ga o održavanju skupa pobunjenika. On smjesta uzme blago što je imao pri ruci i Kuran, baci se na konja praćen dvojicom paževa i sakrije se u kuću svoga prijatelja Deli Büradera. Kako ga tu, ipak, pronađu njegovi najbliži suradnici, učini mu se nesigurnim to skrovište, te se sakrije najprije kod jednog pravog prijatelja, a zatim kod jednog krivog prijatelja po imenu Hadži Behram koji o tome odmah obavijesti novog velikog vezira. Uz pratnju od četrdeset ljudi, dođe Sofi Mehmed, zagrli ga, sjedne s njim i obeća mu život uz otkup i mogućnost da ode na hadž u Meku. U međuvremenu je Mehmed-paša poslao pismo muftiji moleći ga da dobije fetvu. Zatim dođe ćehaja Mehmed-paše i zamoli Ahmet-pašu za blago kojim će se umiriti trupe i tako mu spasiti život. Ovaj uzme tintu i pero i napiše spisak od tri stotine kesa; na primjedbu ćehajinu da, ipak, mora dati sve, doda jednu nulu; ćehaja ponovi svoju primjedbu, a on mu iz njedara izvadi kesu od 1.000 dukata i da mu je, skupa sa dvije kese od po 3.000 dukata uzetih od njegovih paževa, a sve to za dar velikom veziru. Ćehaja se nije dao smesti, te na kraju ode sa spiskom i 70.000 dukata. Tek što je Ahmet-paša legao, probudi ga glasnik da ga traže trupe i da veliki vezir Mehmed želi kod njih posredovati za njega. Kada je sišao niz stepenice, netko ga zgrabi ispod ruke, okrene se i vidi Kara Aliju, krvnika, kojeg je sam mnogo puta koristio. On ga s pomoćnikom izvede do gradskih vrata i tamo uguši. Na poticaj uleme, vojnici ubiju i vrhovnog suca Rumelije, koji je bio opće omrznut zbog svoga razvrata i potkupljivosti; jednako omrznutog Džindži hodžu zasada izmoli od trupa njegov punac Mula Mahmut.

Iz džamije sultana Ahmeta poslan je nekadašnji sudac Meke, Bosanac Bejazi Hasan, sultanu da mu prenese da ga vojska želi vidjeti, no on se vrati neobavljena posla. Onda su i drugi izaslanici išli sultaniji-validi, a i najstarijem princu Mehmedu pozvavši ga u džamiju, jer je skup odlučio smijeniti Ibrahima i za to je već bila dana fetva. Valida odvrati da se ustoličenje ne obavlja u džamiji i pozove zastupnike skupa u seraj. Pošto je bostandžibaši predočeno da će i on i njegovi ljudi izginuti, ako se suprotstave, oni zajamče miran pristup zastupnicima u seraj. U međuvremenu je sultan naoružao paževe i čuvare vrtova i pozvao ih na obranu. Muftija, kadiaskeri, age Muslihedin, Bektaš i Murat dođu u seraj do vrata odvodnog jarka, gdje im izađe u susret valida i pokuša ih još jednom odvratiti od smjenjivanja **Ibrahima. No oni joj, s puno** štovanja, ukažu na sve nevolje i strahote vladavine, od kojih su trpjele i ona sama, a

i njezine kćeri koje su morale, po sultanovom nalogu, posluživati njegove miljenice kao sobarice. Tada se skupa odluči da se **8. 8. 1648.**
ustoliči njegov najstariji sin Mehmed. Pred Vratima blaženstva postavi se odmah prijestol, sedmogodišnji princ dođe, praćen od aga unutrašnjeg dvora, a velikaši i ulema poljubi mu ruku u znak poklonjenja. Veziri i ulema se upute, predvođen silahdarom (oružnikom), čokadarom (prvim sobarom) i bostandžibašom (vrhovnim zapovjednikom vrtova i njihovih čuvara), prema odaji, u kojoj je bio sultan Ibrahim i objave mu smjenjivanje: »Padišahu moj, po odluci uleme i uglednih ljudi, povucite se u unutrašnje odaje«. »Izdajnici«, obrecne se on, »zar ja nisam padišah, što to znači?« Abdulaziz efendija se usudi reći: »Ne, nisi padišah. Pošto pravo i vjeru uopće ne poštuješ, iskvario si svijet; svoje vrijeme si rasipao u igri i užitku, a carsku riznicu na ništavne stvari, potkupljivost i nasilnost vladaju svijetom mjesto tebe!« Ibrahim se nije dao smesti obraćajući se stalno riječima: »Zar ja nisam padišah, što to treba značiti?« Na pitanje zašto mora ići s prijestola, odgovori mu odlučno Aziz efendija: »Jer ga nisi dostojan zbog skretanja s puta tvojih predaka«. Sultan se nije prestajao sporiti sa svakim pojedinačno, a delegati mu odgovarati; neki i vrlo oštro. Kada je prigovorio muftiji da je nezahvalan, jer da ga je on tim položajem obdario, ovaj mu odgovori: »Ne ti, nisi me ti učinio muftijom, nego Bog Svemogući«. Sultan podigne ruke k nebu, moleći i proklinjući. Tada ga ispod ruke uzmu silahdar i čokadar i odvedu par koraka; on zastane i počne se ponovno sporiti, pa opet par koraka i zastoj i prepiranje; napokon, stavi ruke jednu preko druge i reče: »Pa dobro, to mi je u zvijezdama zapisano, Božja je to zapovijed« i ode u zatočenje u tzv. »Kuću za ptice«. Zatvor se sastojao od dvije sobe, ognjišta i sporednih prostorija; odozgor je padalo svjetlo kroz uzani otvor; prozori su slijedeći dan svi zazidani, osim jednoga kroz koji se doturala hrana i pogled je išao na zid odvodnog jarka. Tu je Ibrahim zatvoren sa dvije robinje, na vrata je navučen gvozdeni zasun i učvršćen rastopljenim olovom.

Ibrahim je upravo tako sramotno vehnuo u zatvoru, kako je sramotno sjedio na prijestolu, i osam godina sardanapalskog mekuštva otkajavao je sa deset dana tegobnog zatvora, kada su se spahije počele uzbunjivati, jer nisu odobravali njegovo nasilno rušenje i postavljanje maloljetnog djeteta. Muftija Abdurahim, glavni začetnik promjene na prijestolu, a i drugi glavari, plašeći se i za svoj život, a i za Carstvo, ako bi se stvari vratile na staro stanje, nisu imali drugog sredstva osim brzo pogubiti Ibrahima. Fetva je dana na temelju kanunske postavke: »Kada se nađu dvojica halifa, jednoga treba usmrtiti«. Kada se muftija, kadiaskeri, veliki vezir i age pojave u seraju da izvrše **18. 8. 1648.**
smrtnu osudu, razbježe se svi službenici dvora na sve strane jer nijedan nije želio ruke uprljati krvavom strahotom ubojstva

sultana. Službenici muftije i velikog vezira provale zatvor. Čak se sakrio i krvnik Kara Alija kojeg je priveo veliki vezir. »Gdje je krvnik, taj prokletnik?« poviče veliki vezir i ovaj mu, plačući, padne pred noge i zamoli ga da ga ubije, on ne može vršiti svoju dužnost, jer mu od straha drhte i ruke i noge. Veliki vezir ga udari šakom po glavi rekavši: »Dođi, prokletniče«; krvnik, onda, sa svojim pomoćnikom Alijom Hamalom uđe unutra, ispred njih muftija i veliki vezir, dok su kazaskeri i age gledali prizor kroz prozor od odvodnog jarka. Ibrahim je bio u ružičastoj donjoj halji sa crvenim čakširama, čiji je izvezeni pojas visio, s kapicom na glavi, a u lijevoj ruci je držao Kuran. Vidjevši ulazeće osobe sa krvnikom, kojem je često sam davao naloge, započne zapomagati i moliti za milost. Kada, konačno, krvnik stavi ruku na njega, probiju iz njega kletve, proklinjući Turke zbog njihova nevjerstva spram svoga gospodara. U toku proklinjanja, bio je zagušen. Tijelo mu je zatim pokopano u dvorištu Aja Sofije kod sultana Mustafe.]

GLAVA PEDESETPRVA

Od ustoličenja Mehmeda IV do rušenja svemoćne vlasti janjičarskih aga

16. 8. 1648. [Novi, maloljetni sultan ustoličio se, po običaju u Ejubovoj džamiji, time što se opasao sabljom. Tog dana se narod, ispunjen mržnjom, bacio na lešinu pogubljenog velikog vezira i isjekao je u komade, tako da se, zbog tog tragičnog kraja, ovaj vezir u osmanskoj historiji naziva hesarpara, tj. »od tisuću komada«. Njegova je kuća, za života, bila pravo skladište robe, stovarište potreba za harem. Čim bi neka miljenica poslala po tisuću miskala predenog zlata, slao bi joj on par smotaka najfinije te pređe; ili, ako je tražila ružino ulje, slao bi joj odmah cijelu flašu od par stotina miskala; preko trideset robinja, glazbenica i igračica, koje je stalno držao za udovoljavanje hirova harema, novi veliki vezir vratio je vlasnicima. Pokop iskomadane lešine bio je, opet, u osmanskoj historiji nova i nepoznata stvar, kao i nošnja novog velikog vezira koji se, mjesto u kaleviti, tj. velikom, široko zlatnim prugama optočenom turbanu i državnom krznenom kaputu, pojavio u mevlevijskoj dugoj halji i sa kapicom, da bi svijetu pokazao da derviš upravlja Carstvom; ali bio je derviš samo naizgled, a ne i iznutra, jer

je smisao derviškog poziva u odricanju od želje za novcem, užitkom i častima. Robinje i miljenice starog sultana bile su, po običaju, ispraćene smjesta u stari seraj; jedino je Mahpejker, tj. »mjesečevo lice«, ili Kösem, majka Murata IV i Ibrahima, posjela svoga unuka na prijestol i vladala, u njegovo ime, tako da su sve niti vlasti bile u rukama stare valide, dok je mlada, Tarhan Sultan (rodom Ruskinja) bila doduše u novom seraju, ali bez utjecaja.

Kako je javna riznica bila iscrpljena zbog rasipnosti harema, a trupe je trebalo isplatiti u povodu ustoličenja, došao je red na blago Džindži hodže, što ga je on bio nagomilao. Veliki vezir je zatražio od njega za prijestolni dar dvije stotine kesa novca, a zajamčio mu je, za uzvrat, mirovinu smijenjenog vojnog suca. No hodža to odbije, te se pokuša iskupiti sa par kesa lošeg novca, ali dođe čaušbaša s ljudima staviti zabranu na zatražene dvije stotine kesa. Hodža pobjegne kroz zadnji prolaz i sakrije se u kući Tusun čauša. Tu ga, međutim, pronađu, a on se branio time da pripada ulemi, na što čaušbaša rekne svojim ljudima: »Začepite mu gubicu«, te ga, tukući, odvedu. Doveden je pred velikog vezira koji ga još jednoć zamoli za novac, a kada to nije pomoglo, baci ga u zatvor i da nalog da se kuća pretraži. Iz spiska kupovine položaja i dobivenih darova, što su pronađeni u kući, uvidi se da njegov cijeli imetak iznosi 300.000 pjastera. Poslan mu je u zatvor, radi zastrašivanja, krvnik Kara Alija. Plačući i kunući prizna on dvanaest lonaca svijetlih akči i 70.000 pjastera, koji su podijeljeni trupama kao dar za ustoličenje. Nakon zatvora od mjesec dana, Džindži hodža je poslan u sandžak Ibrim u Rubiji, a kako je u Mihalidžu obolio od kostobolje, bude mu dozvoljeno tu i ostati. Ovdje je pustio jezik, a i neke njegove pristaše u Carigradu, tvrdeći da je nedužan. To, a i bojazan da bi ga možda tatarski han, njegov zaštitnik, mogao još vratiti, prouzrokuje nalog za njegovo pogubljenje, te ono bude i ostvareno. Tri tisuće kesa njegova blaga prenese se u carsku riznicu, iz koje se prinese samo još osamdeset kesa i iz privatne riznice tisuću kesa, tako da je cijeli dar za ustoličenje iznosio 1,958.000 dukata.]

Do sada je bio običaj da je pri svakom stupanju na prijestol izišao i veliki broj pitomaca triju seraja ičoglana, naime oni iz Galate, Ibrahim-pašinog i carskog seraja, pa su onda unaprijeđeni u spahije i druge položaje. Budući da se ovaj puta o istupu ičoglana ništa nije čulo, počelo je u Galata-seraju tajno spletkarenje i stranačko podmetanje. Međutim, prije nego počnemo pričati o tom, reći ćemo nekoliko riječi o tadašnjem uređenju paževskih soba i kadetskih zavoda osmanskog dvora.

Postojala su tri seraja: jedan u Edreni, jedan u Galati i jedan u Carigradu; posljednji je utemeljio Ibrahim-paša, opsjedatelj Beča, i taj je seraj po njemu nazvan; ovamo su došli dječaci, odabrani iz gomile oduzetih kršćanskih dječaka, naročito iz Bosne i Albanije, i ovdje su odgajani za službu na Porti ili za dvorsku službu. Iz ovih triju kadetskih zavoda izašli su ili kao spahije ili su prešli u dvije donje od šest soba u seraju, koje su se nazivale velika i mala soba, a odavde su onda tek došli u četiri sobe pravih dvorskih sluga i u sultanovu osobnu službu. Ta tri seraja, u Edreni, Galati i Carigradu, imali su svaki po trista dječaka; to su bili zapravo kadetski zavodi, gdje su pitomci bili izobraženi ili za ratnu ili za dvorsku službu. Velika i mala soba seraja, prva sa dvije stotine, druga sa stotinu pitomaca, bila je soba za pripravnike u službi paževa, a četiri gornje sobe bile su određene za osobnu službu. Najdonja od ovih četiriju dvorskih soba bila je seferli soba, čiji se predstojnik zove ćehaja i koja se brinula za sultanovo rublje. Ova je soba ujedno bila škola pjevača, plesača, brijača i ranarnika u seraju. Baškulukdžija je dva puta sedmično u srebrenoj posudi prao muslin sultanova turbana, pri čemu su seferli (za sitne poslove) započeli pjevati pjesme u punom zboru, tako da je pranje turbana ujedno bila i vježba u pjevanju. Treća je soba bila kilar, tj. podrum ili zapravo pekara za slatkiše i u njoj su se bavili isključivo izradom i čuvanjem slatkiša, ukuhanih plodova, slatka (halve), šerbeta, sirupa, sredstava za jačanje i sokova svih vrsta. Paževi ove sobe isporučivali su svijeće za odaje i za bogomolju seraja, izrađivali voštani taft (fina svila) po pola lakta kojeg su dijelili siromasima s ranama i čirevima da bi izmolili blagoslov za sultana. Još su mijesili i čuvene kuglice od ambre i mošusa (hurze), pa hamajlije od mošusa i ambre (tenzu) s natpisima kao: »ublažavanje boli i iscjeljivanje srca«, pod naslovom »pastilles de sérail« poznate u čitavoj Evropi; to su trebali biti zapisi i sredstva za jačanje; dakako, nisu bili ni jedno ni drugo, ako nije bilo vjere koja je zamijenila moć za koju su mislili da je sredstvo ima. Predstojnik treće sobe, naime predstojnik podruma ili slastičarnice vodio je nadzor nad radnicima i pomoćnicima koji su pripadali kuhinji, a bili su podijeljeni u dvanaest skupina, i to u: prodavače kokošiju, izrađivače svijeća, kuhare, slastičare, pekare, mljekare, čuvare leda itd. i po Sulejmanovu kanunu ih nije bilo manje od trista pedeset glava. Broj paževa u ovoj sobi nije za Sulejmana iznosio više od četrdeset, kao i u prvoj, ali se za Ibrahima i Mehmeda IV popeo na sedamdeset, kao što je broj u sobi riznice (druga po činu odozgor prema dolje) za Sulejmana utvrđen na šezdeset; kasnije je bio povećan za stotinu ljudi. Za što su određeni, kazuje nam ime riznice. Najistaknutiji položaji nakon riznićara (haznedar) i njegova zastupnika (hazne kethudasi) bili su đugumbaša (gögümbaša), tj. »nosač boce« koji je za sultana

nosio u srebrnoj boci zagrijanu vodu kad je išao van; anahtaroğlan, tj. »čuvar ključeva«; kâtib, tj. »popisivač blaga«; čantadžija, tj. »nosač kožnate kese sa zaltnim i srebrnim novcem« koji je pratio sultana; sorgodždžija, tj. »čuvar dijamantima i dragim kamenjem ukrašena čapljina pera«; kapaničadžija, tj. »čuvar svečanog krzna crne lisice i samurovine«, a ta sultanu nikada nije drukčije pružana nego namirisana dimom aloje uz pjevanje himni sobnih pjevača; tabakeskija ili čuvar porculana; bulbuldžija (bülbülci) i tutudžija, tj. »čuvar slavuja i papiga«, obje ptice muze pjesnika u istočnjaka; konačno još dvojica tufengdžija (tüfenkci) ili čuvara pušaka koji su za sultanom nosili dragim kamenjem ukrašene puške u svečanim povorkama. Paževi ovih triju donjih soba istupali su kao čauši (državni glasnici), muteferike (dvorski pronalazači nastambe na putu) ili češnegiri (stolovnici). Predstojnici četvrte i treće sobe i spomenuti oficiri druge sobe prelazili su u prvu sobu četrdesetorice, iz koje je put vodio do najviših dvorskih službi i namjesništava u Carstvu. Samo prvih sedamnaest od ovih četrdeset, najbližih sultanu, nosili su naročite titule, prema svojoj zaposlenosti, kao: štitonoša (silahdar), nosač ogrtača (čokadar), onaj koji je držao stremene (rikabdar), čuvar turbana (dülbendaga), čuvar ključeva (anahtaroğlan), prvi čuvar stolnjaka (pešgiraga), drugi čuvar stolnjaka (binišpešgiraga), vrhovni nošač ibrika (ibrikdar), prvi i drugi nadzornik (kösebaša), vrhovni pozivač na molitvu (mujezinbaša), sultanov sekretar (sirkâtib), prvi sobar (baš-čokadar), vrhovni savijač muslina oko turbana (sarikčibaša), vrhovni kafedžija (kahvedžibaša), vrhovni pridržívač puške (tufenkdžibaša) koji sultanu predaju pušku u lovu, vrhovni brijač (berberbaša); posljednja sedmorica, od sedamnaestorice imenovanih, i prvih pet dvadeset i trojice ovdje nenaznačenih zvali su se mabeindžije, tj. oni u međuprostoru (internunciji), jer su sultana posluživali u odaji između harema i svečane odaje. Kao što je pitomcima četvrte sobe povjereno čuvanje rublja, onima treće sobe slastičarnica, onima druge sobe riznica, tako je onima iz prve sobe povjereno čuvanje sultanove osobe i relikvija bogomolje (hirkai šerife odasi), koja se nalazi do sultanove spavaonice, a u kojoj se nalaze burda, tj. ogrtač, sveti stijeg i Poslanikova sablja i luk, sablje triju prvih halifa i nekolicine Poslanikovih drugova; to se čuva kao državna dragocjenost. Paževima prve sobe plaćeno je u početku dvadeset i pet, onima iz riznice deset, a onima iz drugih četiriju soba po osam akči (slastičarnici, za rublje, velikoj i maloj sobi). Sultan Murat IV povisio je dnevnu plaću onima iz prve sobe na trideset, onima iz druge na dvanaest, a ostalim sobama na deset akči. Svaka od tih šest soba imala je dvanaest starješina, koji su dobili vrlo izdašne godišnje svote u obliku novca za pojas, za ogrtač, za kape i za podstavu. Vrhovni predstojnik svih tih paževskih soba je vrhovni dvorski upravitelj seraja, kapuaga,

glava bijelih evnuha, pod kojim je bio i serajski načelnik (seraj agasi). Razlika u odjeći ičoglana pet drugih soba kadetskih zavoda, naime onih u Edreni, Galati, Ibrahim-pašinom seraju i velike i male sobe seraja od soba paževa četiriju gornjih sastojala se u tom da su ovi posljednji bili obučeni u svilu, a prvi u sukno; prvi su nosili kaftane, a drugi ih nisu nosili; oni nisu imali kao što istočnjaci općenito imaju obrijane glave nego im je visio dugi perčin preko uha, kao navodno egipatskom Jusufu (Josipu) kad je bio faraonov rob. To je bilo uređenje paževskih soba i njihovih škola-rasadnika za vrijeme sultana Ibrahima.

Sjeme kadetskih nemira poteklo je već iz seraja u Galati. Već taj dan kada se Mehmed popeo na prijestol, neki su pitomci pisali velikom veziru, muftiji i agi trupa, ali ne redovitim putem, moleći da mogu izići i biti unaprijeđeni. Čim su pitomci velike i male sobe u seraju saznali o tom, i u njima se probudila želja da se slože sa svojim drugovima u vanjskim serajima. Pisali su u tom smislu kapuagi pritužbe, koje su, međutim, ostale bez odgovora. Ponovno pismo, upravljeno muftiji i velikom veziru, žalba poslana po jednom hasekiju, tj. desetaru, palo je u ruke načelniku seraja (seraj agasi) koji ga preda kapuagi pa ga je potakao kazniti narušitelje reda. Vrhovni dvorski upravitelj (kapuaga) došao je s osamdeset suluflibaltadžija (bijelih evnuha), s četrdeset do pedeset čuvara vratiju na seraju i janjičarskim novacima (adžemoğlan) u veliku sobu i napao ih strogim riječima: »Vi prokletnici, što znači ova pobuna, ja ću vas za to kazniti udarcima batine pa tabanima«. Te riječi su tek izazvale bunu, koja je dosad tinjala ispod pepela, tako da se razbuknula u požar. Pitomci su vikali i galamili zbog rijči »prokletnici« i svadili se dugo i žestoko s kapuagom, i da nije otišao, oni bi ga napali bodežima. Čim je otišao, zatvorili su vrata i održali savjetovanje. Kapuaga je opet došao, ali ga nisu pustili unutra. Sada je pregovarao: »Moji sinovi! Pustite da vam bez batine i udaraca dam samo po zraku tobožnje udarce da se zadovolji stega, inače ću morati padišahu javiti vašu tvrdokornost, a on će narediti da svi skačete preko oštrica sablje«. Jednodušno su svi vikali: »Natrag! Gubi se!« i vrhovni dvorski upravitelj se morao povući. Pitomci su otišli u džamiju soba, posavjetovali se o žalbi što su je uputili agi trupa. Ujutro su se pojavili, poslani od vrhovnog dvorskog upravitelja, ćehaja baltadžija i starješine i zatražili kolovođe. Četiri puta su išli amo i tamo, ali bez uspjeha. Sada su se pojavili sobari s pismom velikoga vezira koji ih je pozvao na mir, pa im obećao da će moći izaći za Bajram. Počeli su se smirivati kad li jedan poviče: »Pazite, drugovi! Dolazi kapuaga s bostandžijom«. Odmah su se svi naoružali sabljama, puškama, lukovima i strijelama, praćkama, kamenjem, čekićima, batinama, te jurnu iz soba u

dvorište. Jedan aga, koji se predstavio kao novi aga soba, povukao se, jer su ga obasuli kamenjem. Konačno je došao sam kapuaga kojemu je uspjelo primiriti ih lijepim riječima. Predstojnik treće sobe (kilardžibaša) i preko osamdeset paževa bili su istjerani, a drugim su opet obećali unapređenje za Bajram. Valida, veliki vezir i age nisu smatrali uputnim da ih sve najednom puste izaći i četvrti dan Bajrama je dvije stotine serajskih pitomaca postavljeno za spahije da bi sa namjesnikom Damaska za kojega je imenovan silahdar Murtaza-paša krenuli u Siriju. Murtaza-pašu, rođenog Gruzijca, poslao je gruzijski knez Marul Mehmed-paši (sa velikim tabanom) na dar, za Murata IV. On je primljen u seraj, gdje se za dvadeset i tri godine domogao do prvoga položaja unutrašnje sobe, naime do štitonoše (silahdara). S ovim je u Siriju otišao i putopisac Evlija kao imam, koji je u Carigrad došao kratko vrijeme prije Džindžijeva pada, pa se divio njegovoj novo sagrađenoj palači, a da nije znao čija je. Najednom, pozvan unutra, prepoznao je u vlasniku svoga staroga školskog druga iz Safranburlija koji ga je ljubezno primio i nadario. Njegov prijašnji gospodar, sin defterdara Mehmed-paše koji je u Izmitu čuo vijest o dolasku na prijestol, došao je odmah u Carigrad i predstavio se novom velikom veziru Sôfî Mehmedu. Ovaj ga srdito upita, zašto nije otišao u Kars, koji mu je pređašnji veliki vezir dao. Mehmed-paša odgovori da je to bila samo stupica za njegovu glavu. »Idi«, poviče starac, »ili ću te ja ubiti«. Mehmed-paša nije mogao svladati bijes pa se rukom maši za svoj bodež i reče: »Bog neka te za to brzo kazni, prokleti starče!« Veliki vezir miran, ali neko vrijeme bez riječi, konačno reče: »Pašo, ako pošteno misliš, onda za tebe imam službu. Padišah ti daje kao dar za ječam sandžak Malatiju«. »Bog ti platio, vezire!«, reče Mehmed-paša, »ali daj mi i glavarinu, izvanredni porez (avariz) i prihode sandžaka, time ćeš mi iskazati najveću milost.« »Neka bude«, reče veliki vezir i defterdarov sin mu na rastanku poljubi ruku.

Dok je u serajima među kadetima i paževima tinjala buna, proširila se ona i među spahijama koji su bili nezadovoljni s velikim vezirom Sôfî Mehmedom i opet iznijeli na vidjelo stare zahtjeve: dodatak na djecu (veledeš), tj. dodatak na svoje sinove, porez na dječake (gulamije) i službe na Porti kao što su ih uživali za Murata IV. Veliki vezir koji je i sam bio spahija, pružio im je već više tih povlastica, a obećao im je i dodjeljivanje službi za početak nove godine. Oni time nisu bili zadovoljni pa su se u Üsküdaru sjatili na pobunu. Uzrok ovoj novoj pobuni bio je dijelom u unutrašnjem uređenju stupnjevanja službi spahija, koje nije bilo valjano sprovedeno, a dijelom je uzrok bio sam veliki vezir. Kod janjičara vrhovno zapovjedništvo agi nisu olakšavali samo onih pet generala poručnika (kulkiaga, segbanbaša, sagardžibaša, samsandžibaša, turnadžibaša) nego su, **25. 9. 1648.**

osim ovih članova generalskog štaba i drugih oficira čitavog korpusa, stajali uz svaki puk oficiri: vrhovnik (čorbadžija), vrhovni kuhar (aščibaša), vrhovnik za donošenje vode (sakkabaša), opskrbljivač kuhinje (vekilihardž), kapetan (odabaša), zastavnik (bajrakdar), najstariji (bašeski) i vrhovni nadziratelj kuharskih pomoćnika (baškarakullukdžija). Spahije prije, doduše, nisu imali tako mnogobrojne oficire, ali ih je ipak bilo više nego u kasnijim vremenima, kada su se bili ograničili samo na agu, ćehaju i čauše, tako da je deset do jedanaest tisuća ljudi moralo držati na uzdi otprilike petnaest oficira. Druga je stvar bila uobraženost velikoga vezira i njegovo skretanje od osnovnih načela po kojima je obećao rukovoditi vlašću. Došaptavanja nekih laskavaca iz kruga uleme učvrstili su ga u obmani da za nepunoljetnoga vladara onaj koji je postavljen tutorom vrši neograničenu vlast. U toj obmani počeo je zanemarivati divan, a derviš se smatrao sultanom. Uz to je brzo zaboravio na svoje obećanje da će ukinuti podmićivanja, pa je prodaja službi bila sada, kao i prije toga, na dnevnome redu, te je čak od onih, koji su odmah nakon stupanja na prijestol besplatno dobili namjesništva, utjerivao novac, kao sporedni prihod. Uz ta dva razloga, nadošla je i buna u kadetskim zavodima i njihovo krajnje nezadovoljstvo zbog toga što je broj pitomaca, koji
24. 12. 1648. su izlazili iz zavoda, ograničen samo na dvije stotine. Dva dana, pošto je izašlo dvije stotine pitomaca, nisu više mogli obuzdati one u Galataseraju, koji su se, povrh toga, tužili i na nedovoljnu opskrbu živežnim namirnicama od strane gradskog nadzornika (šehir emini). Svi su izišli iz zavoda i pošli u Carigrad pred Ibrahim-pašin kadetski zavod, čiji su se pitomci odmah pridružili njima. Janjičarski aga im dođe u susret s gradskom stražom nagovoriti ih da se vrate u svoje zavode, no oni su ga odagnali. Kad su to čuli pitomci u dvije donje sobe u seraju, u velikoj i maloj, izbio je i kod njih ustanak, pripravljen već ranije okružnicom onih iz Galata-seraja. Svi su zajedno pošli iz seraja i zaposjeli u Carigradu Elči-han, tj. »karavanski seraj«, u kojem su se nekada zatvarali kršćanski poslanici, i još neke druge zgrade. Međutim je gotovo tisuću spahija, kojima je veliki vezir vratio njihova dokinuta mjesta samo da bi ih se riješio, već poslao kao posadu na Kretu kopnenim putem, ali ih je podbo jedan spahija (koji je prije toga također izgubio mjesto, imenom Bijikli Mahmut, tj. Mahmut s brkovima) da se od Silivrija opet vrate u Carigrad. Ova se nemirna glava postavila njima i odbjeglim paževima na čelo. Kada je stvar postala krajnje opasnom, pozvana je ulema na divan, a janjičarima je naloženo da se naoružani drže u pripravnosti u svojim kasarnama. Popodne su ponovo otišli kadiaskeri i ulema do velikoga vezira i kasnije još i po treći puta. Taj dan su izdana dva carska pisma, a veliki je vezir pet puta pozvan po jednom hasekiju (desetaru bostandžija) k sultanu, tj. do njegove bake. Slijedeći dan se

veliki vezir bojao poći na divan. On i muftija ponovo su pozvani u seraj, ali su se ispričali, jer da nije za to zgodno vrijeme dok se ne smiri pobuna. Smijenjeni sudac iz Bruse, Musa efendija, poslan je spahijama. Kad su ovi opazili da ih se seraj i divan boje, porasla je u njima obijest. Zahtijevali su da sultan pješice dođe na divan suditi njima i velikom veziru i muftiji, protiv kojih oni nastupaju kao zakoniti tužitelji. Neki od najodličnijih spahija otišli su do staroga age Muslihudina, tražeći sudski dokument da nisu imali udjela u umorstvu sultana i da s janjičarima ne žele svađu. »Tako mi boga«, reče Muslihudin, »u tom ubojstvu nismo ni mi sudjelovali, za to pitajte muftiju i vezira«. Slijedećeg su se dana spahije i paževi sakupili na trkalištu, a ulema i državno činovništo kod velikog vezira. Pobunjenici, koje je njihova skupština poslala velikom veziru, tražili su da se smaknu svi koji su sudjelovali u Ibrahimovoj smrti. Na taj odgovor odu veliki **26. 10. 1648.**
vezir i muftija u janjičarske kasarne i posavjetuju se s njima o potrebi da nasilno uguše ustanak. Za taj slučaj posebno je sročena fetva o smrtnoj presudi, temeljena na odbijanju dobrohotnog opominjanja i na tekstu Kurana: »Kad se jedni pobune protiv drugih, ubijte pobunjenike da se poboje Božje zapovijedi«. Potpisao ju je muftija, pet vrhovnih pokrajinskih sudaca, prijašnji i sadašnji carigradski suci i veliki mula i muderisi. Glas o toj fetvi oslabio je tvrdokornost spahija i paževa. Molba paževa da općenito izađu kao spahije ili da budu premješteni iz oba seraja u veliku i malu sobu, odobrena je. Među pitomcima seraja u Galeti, koje su podijelili u veliku i malu sobu, među suluflibaltadžije ili donje odjele seraja, nalazio se i paž Abdurahman ili Abdija (što je jedno te isto ime) koji je bio dodijeljen velikoj sobi, a kasnije se uspeo sultanovom milošću do nišandžije-vezira i, po sultanovoj naredbi, pisao povijest svoga doba, koja je u ovoj historiji već nekoliko puta citirana, ali će od sada u slijedećih trideset i šest godina biti cijenjeni očevidac sultanove okoline i većih poduhvata, pisac kojega ne treba odbaciti, naročito zbog točnosti njegovih podataka mjesta i vremena događaja.

Ustanak spahija bi vjerojatno bio dokrajčen da vezir i **27. 10. 1648.**
muftija, umjesto da su se zadovoljili time što su se spahije povukle u Üsküdar, nisu još zahtijevali da im predaju kolovođu Mahmuta-s-brkovima i čauše, s nalogom za progonstvo neke uleme za koju su smatrali da je na strani spahija. Ovu na vrijeme o tom obaviještenu, nisu mogli naći u njihovim kućama. Uz to se dogodilo i to da je ćehaja velikoga vezira na svojoj ophodnji po gradu našao na trkalištu trojicu spahija kojima je pred Džamijom prinčeva dao odsjeći glave, a ove baciti na trg, dok im je noge dao probosti njihovim kopljima. To je ponovno dovelo do bune spahija. Oni su mislili da je cilj da ih pojedinačno pohvataju i ubiju. No ništa ih nije toli-

ko pogodilo u srce kao sramota nanijeta onoj trojici spahija, jer po kanunu lešine smaknutih janjičara i spahija nisu smjele biti bačena na trg nego u more, gdje je onda jedan topovski hitac najavio izvršeno smaknuće u gradu i na obje bosforske obale. Na ovaj je način doduše objavljena izvršena pravda, ali osoba zločinca nije time obešćašćena javnom sramotom; topovskom paljbom rečeno je da je kazna izvršena, a more je u svojim valovima pokapalo osobu koja je počinila zlodjelo. Kad se pokazao loš učinak povrijeđenoga kanuna novim pokretom spahija, bile su doduše lešine odmah odstranjene, pod opran i pometen, ali sve je bilo prekasno. Veliki je vezir naredio da se carigradska vrata dadu zatvoriti, ali su vrata silom obijena, a spahije, koje su dojedrile iz Üsküdara, pobole su na trkalištu stijeg pobune. Tamo su prenoćili uz baklje zbog čega je čitav grad zahvatio strah od požara, jer je puhao jaki vjetar. Njihove kolovođe su se uljuljale u san da će janjičari ostati mirni, ali im konačno ipak padne na pamet da bi trebali pojačanje; da javno mnijenje pridobiju za sebe, trebalo je imati uza se i nekolicinu uleme. Pridobili su dakle konjušare carske štale da postanu spahije uz plaću od šest akči i poslali predstavnike Ebusaidu, nekadašnjem muftiji, i Hanezi efendiji koji je stanovao preko puta džamije na trkalištu. Četiri puta su htjeli Ebusaida silom izvesti iz njegova stana i prozvati ga muftijom. Međutim, on je izjavio da nipošto ne želi postati muftija i riješio ih se samo uz obećanje da će slijedećega jutra otići u seraj i iznijeti stvar pred sultana. Hanezi efendija se tobože pokori njihovim željama i umiri ih lijepim riječima da noću ostanu mirni, a od svanuća će biti s njima; ta njegov stan je tako blizu. Tako su probdjeli noć u lažnoj sigurnosti sanjareći o podjeli položaja i novca. U međuvremenu su vezir i muftija otišli k janjičarima u Srednju džamiju gdje su proveli noć. Muftija je poklonio pedesetoj orti, koja je držala stražu, deset tisuća akči i obećao im zakladu za njihovu pukovniju od pet stotina akči. U svanuće dana pošalju spahije jednoga starješinu, Kara Abdullaha, u harem ponavljajući svoje pritužbe što su ih već jučer podnijeli. Jučer su primili od cara pismo s ovim sadržajem: »Ja ne želim da moje sluge, janjičari i spahije, postanu neprijatelji. Raziđite se, onda ću skinuti vezira i muftiju«. Danas se predstavnik vratio s pismom: »Ja neću da moje sluge jedni na druge potežu sablje, tko je razuman i za to prikladan, učinite ga vezirom«. S ovim pismom pošalju predstavnike spahija u Srednju džamiju. Vezir, koji se smatrao napušten od sultana, tj. od velike valide, odgovori: »Naređenje je moga padišaha, ako je agi trupa po volji, predat ću mu pečat«. Age su odmah uzvratile, uvrijeđene u svojoj časti i bijesne: »Mi ne želimo da vezir i muftija budu ubijeni, pa niti da budu smijenjeni. Neka se spahije raziđu ili

ćemo ih sve pobiti u smislu dobivene fetve«. S ovom viješću su janjičari otpremili iz svoje sredine poglavara pete pukovnije voditelja deva, kojega su spahije napale i ubile još prije nego je stigao na trkalište. Kažu da se to dogodilo po nagovoru velikoga vezira i da su se njegovi ljudi preodjenuli u spahije da bi se stvar konačno odlučila, jer doklegod spahije nisu prolili krv, teško da bi se janjičare moglo pokrenuti da ih napadnu.

Na vijest da je janjičarski glavar ubijen, pošli su janjičari osvetiti se. Naprijed su išli novaci i janjičari, iza njih ulema i veliki vezir. Muftijin sin, sudac Galate, mlad i obljubljen čovjek, u oklopu i s kacigom, išao je s pratnjom od dvadeset naoružanih paževa poput vezira. Kad je povorka stigla do poslaničkog hana, preko puta spaljena stupa (nekadašnjega Porfirova stupa na Konstantinovu forumu), podijelila su u dvije povorke: jedna je išla cestom pravo dalje, a druga je zaokrenula iza ugla kod cisterne od tisuću stupova (nekadašnja Filoksenova cisterna), u ulici usporednoj s trkalištem, gdje su se spahije osigurali opkopom. Da ih još jednom pozovu na pokornost, pošli su k njima kao izaslanici imam džamije sultana Mehmeda II Veli efendija i Kenan-paša. Došavši do predvorja džamije, umjesto odgovora čuli su smeteno mrmljanje i vikanje: »Udarite!«. Veli efendija je još za vremena pobjegao, a nosač boce i pašin glasnik, a s njim i Islam-pašin sin, sin nekadašnjeg namjesnika Kafe, sasječeni su na komade. Janjičari su se približili s one strane od Aja Sofije. Međutim su ih spahije prisilile na uzmak; bili bi zajedno s ćehajom i agom suzbijeni da nije bilo staroga Muslihedina koji se oborio na agu da je kukavica, one u uzmicanju osokolio, pa ih grdnjama opet potjerao natrag na trkalište, gdje su s takvom žestinom upali među spahije da se glava kotrljala na glavu, a lešine se samo gomilale jedna na drugu; sjedobrade spahije i paževi crnih kovrdža bili su bez razlike pokošeni podivljalim sabljama janjičara. Među paževima, koji su se branili iz predvorja džamije, bilo je odličnih strijelaca, od kojih je jedan, Maksud, sa sedam pogodaka probo sedam janjičara, a onda u krvoproliću bio sasječen. Kolovođe Husein ćehaja i Kara-aga pokušali su se izgubiti uz izliku da u džamiji obave molitvu. Bijikli Mahmut je oprezno sa spahijama zaposjeo gradska vrata kod kojih se ukrcao za Üsküdar. Prevozeći se ljudima prekrcanim čamcima, prevrnuo se jedan. Međutim je u predvorju džamije došlo do krvoprolića spahija i paževa. Ubijeni su bili na glavnom mihrabu i na mimberu, a prozori i vrata bili su prorešetani tanetima; kolovođe: Talaklü Ahmet, Urudž-beg i Binaji Mehmed efendija pali su sa otprilike tri stotine ljudi, među kojima je bilo i pedesetak za spahije novo uzetih momaka iz štala. Jedan se dio zatvorenih uspeo na minarete, gdje je sad, umjesto povika »Allah je velik!«, odzvanjalo: »Aman!« »Aman!«

(tj. milost, milost!). Muslihedin im je obećao milost i krvoproliće je stalo. Došli su rođaci ubijenih da bi svoje pripadnike zakopali po muslimanskom vjerskom obredu. Međutim, više od dvije stotine, za koje se nitko nije pobrinuo, bili su kao tjelesa pobunjenika bačeni u more, a da imam nije nad njima izmolio pogrebnu molitvu. To je bio povod za živu raspru među ulemom, jer su mnogi među njima, a to je mišljenje zastupao i veliki polihistoričar i historiograf Hadži Halifa, zastupali mišljenje velikoga mislioca Kuhistanija: da otvoreni rat prekida pobunu i, tko je oružjem u ruci umro, ne može se više smatrati pobunjenikom. Ali stranka velikoga vezira, a među njima naročito vrhovni zemaljski sudac (historiograf Kara Čelebi-zade Aziz efendija), tvrdila je suprotno i imala je pravo, ne samo zbog toga što su bili jači. Veliki vezir i muftija, koji su na taj način zbog poraza spahija spasili glave, opomenuli su janjičare da se mirno odnose prema svojoj braći, spahijama. Veliki je vezir, međutim, zbog pomoći njihovih aga postao njihov rob; budući da je njima imao dvostruko zahvaliti za svoj položaj, za dobiveni i zadržani, morao se pokoravati i njihovu mišljenju. Od spahija, koji su za pobune bili okupljeni u džamiji, mnogi su izbrisani iz popisa, izgubili su plaće, a više je od tisuću povelja za dodjelu zemljišta spaljeno. Ostali su se morali odreći dječjeg dodatka (veledeš), tj. dodatak za sinove uz plaću, i zadovoljiti se jednostavnom plaćom. Dobili su novoga ćehaju. Kara Kethuda i Pandur Čelebi, koji su bili pobjegli, nisu ubijeni, jer su imali vrlo moćna poznanstva, nego su brisani iz popisa staleža spahija i namješteni kao muteferici i čauši. Glavni kolovođa Bijiklü Mahmut uhvaćen je na bijegu u Brusu od Osmanpaša-zade Husein-bega koji je poslan za njim i koji mu je odsjekao glavu. Za poslanu glavu dobio je namjesništvo Karamana. Veliki vezir je za ugušenu pobunu dobio u sultanovom prisuću svečano krzno.

[Kako se u Carigradu podigla vojnička buna, tako se ona zbila i u provinciji. U Maloj Aziji su se istakla dva pobunjenika, Hajdaroğlu i Katirdžioğlu, i oni su opustošili kraj između Ilhuna i Akšehira. Prvi je najavio rat namjesniku Male Azije, Ahmet-paši, jer je taj položaj kupio za 30.000 pjastera. Došlo je do bitke, u kojoj su pobunjenici, doduše, tučeni, ali je Ahmet-paša, koji je neoprezno taborovao u jednoj ravnici, iznenada napadnut i uhvaćen. Hajdaroğlu ga razodjene, posadi na konja i otpusti. Ali čim je on odjahao, dođe Katirdžioğlu, tj. »sin goniča mazgi«, i zaspe Hajdaroğlua pogrdama zbog takvog postupka, pojuri za namjesnikom, stigne ga i ubije skupa sa njegovom pratnjom. Na tu vijest se za namjesnika imenuje Mehmed-paša, sin Bostandži Omer-paše, a svakome u zemlji tko se

dokopa pobunjenika Hajdaroğlua obeća sandžak. A ovaj nastavi u maloazijskim prolazima dočekivati i pljačkati karavane, a globio je i gradove, pa je najprije ugrozio, a kasnije i opljačkao i Karahisar, glavni grad tog sandžaka. Tada bude određen Mehmed-paša da ga uništi svim silama. On pošalje kao muteselima abaza Hasana koji iznenadi Hajdaroğlua u dolini kod Sparte, uhvati ga i sprovede u Carigrad, gdje bude obješen.

Veliki vezir, koji je s jedne strane zazirao od ugleda valide i aga trupa, s druge strane je vršio punu svoju vlast. Pri tome je došlo do imenovanja, osuda, istraga, te ocjena koje su stvarale napetost između njega i njegovih moćnih saveznika; to se pojačalo još i time što se usuđivao raditi protivno od onog što je željela valida, a i time što je pomoću muftije i uleme dopuštao sebi da im oboma prkosi. Janjičarski aga Murat, koji se nadao mjestu velikog vezira, i Karačauš, koji je priželjkivao mjesto janjičarskog age, kovali su sa validom plan o rušenju velikog vezira; u tu svrhu pridobili su i starog Muslihedina, koji je već, služeći pet sultana, preživio promjenu dvadeset velikih vezira. Povod se našao u neuspjehu flote protiv Venecijanaca. Janjičarski aga dojavi validi da je za njega kriv veliki vezir, jer nije, najprije, opremio stotinu brodova, koliko je tražio kapudanpaša, a onda je utajio stotinu kesa od svote kasnije mu upućene. Ne znajući ništa o tome, sazove veliki vezir zasjedanje da bi se našlo načina da se pomogne floti nakon neuspjeha. Sedmogodišnji sultan je sjedio na prijestolu, a valida je stajala kraj njega; dječak otvori zasjedanje govorom koji mu je valida pripravila i svali svu krivicu na velikog vezira. Kada se ovaj počne ispričavati, sultan mu ljutito reče: »Nisi čovjek koji je valjan za velikog vezira, vrati pečat«. On, uplašen i iznenađen, šutio je neko vrijeme pognute glave, a onda preda pečat sultanu u ruke; ovaj ga zadrži neko vrijeme, prijeđe pogledom po prisutnima kao da bira među njima i konačno pozove Kara Murata. Ovaj ponosito izađe sa skupa, zaspe svoga prethodnika prigovorima zbog utajenih 50.000 pjastera i naredi bostandžibaši da ga zatvori; njegov ćehaja Aga-zade Mehmed bude za- **21. 5. 1649.**
tvoren u odaji čuvara serajskih vrata, palača mu zapečaćena, a imovina oduzeta; naraslo bogatstvo propalih imetaka tolikih vezira, suma od 20 milijuna akči. Sedam dana potom je smijenjeni veliki vezir protjeran u Malgaru; njegov ćehaja i defterdar, nakon što je od njih istisnuto blago, budu ugušeni i bačeni u more. Za velikim vezirom poslan je sobar Telhisi s usmenim nalogom za pogubljenje, čim dođe pismena potvrda; ova uskoro uslijedi preko Frenki Ahmeta i on bude ugušen. Osmanski historičari nisu jedinstveni u ocjeni njega: neki, kao Kara-Čelebi Aziz i Vedžihi, skloniji su mu i blaže ga sude, a drugi su strožiji, kao Šarihul minar-zade i Katib-Čelebi Hadži Halifa; da drugi točnije sude dokazuje suma od 20 milijuna oduzetog mu imetka. Općenito je Sôfî Mehmed-paša važio tvrdim, nepo-

pustljivim čovjekom, čija se tvrdoća u stvarima riznice pokazala kada je bio defterdar za Kara Mustafe, da bi sebi dao maha, kada je postao veliki vezir.]

Druge godine Mehmedove vladavine pojavili su se poslanici s Istoka i sa Zapada, ne samo kao donosioci čestitki odgovarajući na objavu o usponu na prijestol, nego su došli i kao pre-
30. 3. 1649. govarači za mir i prijateljstvo. Najprije se pojavio jedan uzbečki poslanik, Sejid Abdulmenan koji je na svečanom prijemu donosio darove i pet pehara, sablju optočenu dragim kamenjem i bodež, dvadeset i sedam bala izvezene tkanine, deset konja, jedan stolnjak protkan zlatnom žicom i pet izvezenih pokrivača za konje. Razlog njegova darivanja nije bila samo čestitka već i poziv u pomoć i posredovanje s Nezir-hanove strane, kolebljivoga uzbečkoga vladara, koji je otprilike prije šest godina nakon smrti imama Behadir Kuli-hana došao na prijestol, ali je bio prisiljen prepustiti ga svom sinu Abdulaziz-hanu koji je vladao u Samarkandu. Iz osvete prema sinu obratio se za pomoć indijskom caru Džihan-šahu i obećao da će mu za to prepustiti jedan dio turanskih zemalja. Ali kada se Džihan-šahov sin Mir Mahal približio granicama Buhare s dvadeset do trideset tisuća ljudi, obrati se Nezir-han, požalivši što je pozvao Indijce, perzijskom šahu protiv ovih, pa je Abdulaziz protjerao indijsku vojsku nakon devetodnevne bitke. Abdulaziz je pisao svom ocu Neziru da mu razloži kako je isto tako loše Perzijance kao i Indijce pozvati u zemlju s ove strane Imausa i Oksusa, a Nezir-han, poslušavši dobar savjet, otkazao je zahtjev za perzijskom pomoći i sada se time obratio osmanskom sultanu. Sa strane šaha pojavio se istovremeno s uzbečkim poslanikom perzijski han Mehmed koji je na svečanom prijemu s čestitkama doveo, uz čestitke prigodom dolaska na prijesto, i dva slona. U Polj-
2. 6. sku i Rusiju su doduše poslane objave o dolasku na prijesto, a pušteni su tri godine u Carigradu zadržavani ruski poslanici. Nije došlo nikakvo poslanstvo čestitati zbog kozačkih nemira, premda Porta s ove obje sile još nije bila u otvorenom ratu;
18. 7. naprotiv, još kratko vrijeme prije Ibrahimova svrgnuća poslan je vrhovni sobar na zahtjev jednoga poljskoga poslanika tatarskome hanu da od njega ishodi povratak zarobljenika koje su ovi, pri porazu u Korsunu, zarobili, no bez uspjeha. Suprotno tome je Venecija htjela, nalazeći se u otvorenom ratu, poslati poslanika Luigi Contarinija, koji je upravo sa strane Republike prisustvovao mirovnom kongresu u Minsteru, a prije deset godina, u vrijeme kad je došlo do nesretnog incidenta oduzimanjem afričkih pljačkaških brodova pod Valonom, bio je tada u Carigradu bailo (konzul); sada je poslan kao izvanredni poslanik u Carigrad čestitati i pregovarati o miru. Samo što nije prihvaćen prijedlog sekretara Ballarina da se Kreta oslobodi

odstupanjem Tine i Parge i aga, koji je poslan u Veneciju zbog odstupanja Kandije, isto se tako neuspješno vratio. Kad je jedan novi brzi teklić od baila poslan u Veneciju i, umjesto zahtijevanog odstupanja otoka, donio samo ponudu da se razruši Kaneja, veliki vezir se toliko rasrdi da je baila dao baciti u **28. 4. 1649.** zatvor »Crnu kulu«, utvrdu na Bosforu; a prvog tumača, koji je mnogo polagao na svoj ugled, dugu službu kod Porte i svoje veze s moldavskim knezom Lupulom (bio mu je zet), tog prvog tumača, Grilla, koji je aktivno surađivao i pri rušenju patrijarha Kirila, dao je objesiti. Erdeljskom poslanstvu, koje se sastojalo od poslanika novoga kneza Grgura Rakoczyja, sina istoimenog pokojnoga Grgura Rakoczyja, i od poslanstva triju narodnosti u zemlji (Saksonaca, Vlaha i Mađara), pošto je isplatilo godišnji danak za Erdelj od petnaest tisuća dukata i dvadeset tisuća za Košice, dana je sultanova ahdnama, tj. ugovor, po kojemu se Rakoczyjevu sinu daje vlast, kad preda dosadašnja davanja; obećava mu se da će zemlja biti pošteđena Tatara, moldavskih i vlaških knezova i susjednih pograničnih paša, ali je ujedno utvrđeno da sela, koja pripadaju Đuli, Jeneju, Šolnoku, Levensu i Temišvaru, a koja su do Bathoryjeva vremena svoje poreze davali Porti, i dalje treba da ih daju kao ranije i da se Erdelj nema miješati u područje Parakan i Helmaš. Poslanik Sulyok od Sopora dao je utanačeni danak. S Austrijom je uskoro istekao mir, ali je u posljednje dvije godine zbog letećih odreda na štajerskoj granici, zbog jurišanja na Đarmać, zbog jednog pokušaja da se prepadne Rab i da se granskog biskupa zarobi, uz druge incidente koji su bili stalna građa prepiske između predsjednika dvorskog ratnog vijeća i budimskog namjesnika, mir bio mnogostruko povrijeđen. Prijašnji predstavnik Schmid od Schwarzenhorna, doveden je s turskim posrednikom Hasanom, koji je u Beč donio objavu o stupanju na prijestol, **30. 3.** i u istom se svojstvu vratio u Carigrad s instrukcijama da mir na rijeci Žitvi, koji će isteći za tri godine, opet produži na dvadeset godina i da pristane najviše na darove od stotinu tisuća talira, i to ne svake godine nego samo za ovaj puta, i da se oni u mirovnom ugovoru ne nazivaju »davanja«. Stari Zulfikar, mađarski preobraćenik, koji je već prije četrdeset godina htio turski dokument o miru na Žitvi krivotvoriti izostavljanjem riječi »jednom zauvijek«, sada je još bio u Portinoj službi kao njezin tumač. Kasnije je to bio poljski preobraćenik Bobovski, pisac nekoliko cijenjenih rasprava o islamskim običajima i o unutrašnjosti seraja. Carski, vrlo spretni tumač Panajotti (Murusi) obolio je od crnih boginja. Djelotvornije nego ova dvojica, pridobili su velikoga vezira Kara Murata, koji se kolebao između rata i mira, vrhovni zemaljski sudac Karačelebi-zade Abdulaziz zbog pragmatičkih razloga koji su proizlazili iz venecijanskoga rata i unutrašnjih nemira. Među Schmidovim vjerodajnicama bila je i jedna za grčkoga patrijarha Partenija da

mu se oda priznanje što se založio za vjeru. Mir je obnovljen
1. 7. 1. srpnja opet na dvadeset i dvije godine, a njegovo potvrđivanje
22. 7. su trebala potvrditi velika poslanstva. Još krajem istoga mjeseca bio je Schmid na svome oproštajnom prijemu. Zet staroga Zulfikara, posljednji posrednik Hasan, pošao je s potvrđenim ugovorom u Beč, a Schmid koji ga je pratio vratio se kao poslanik natrag u Carigrad. Sva Panajottijeva nastojanja da u oslovljavanju sultan u vjerodajnom pismu caru zamijeni: »Ti, Ti koji« sa »Vi koji . . .« bila su uzaludna. Turska državna kancelarija opravdavala je što se pridržava ovoga oslovljavanja iz opravdanoga razloga, jer sultan o sebi govori u pravome licu: »ja, ja koji . . .«, pa ne može cara osloviti u množini. Naslov »ugarski kralj« također se nije mogao održati. Sretnije ruke je bilo Schmidovo pregovaranje o priznavanju prijateljskih odnosa sa Španjolskom. Ma koliko se to francuski poslanik trudio osujetiti, ipak je čauš Ahmet, portugalski židov, nekada zvan »doktor Alva« poslan u Madrid s objavom o stupanju na prijestol. Bio je dobro primljen i vratio se s obećanjem o uzajamnom poslanstvu.

Jedan azijski pobunjenik, koji se među drugima istakao po strahu koji je posijao u glavnome gradu kad mu se približavao kao branitelj spahija protiv janjičara i nastupajući kao drugi Abaza, bio je Gürdži Nebi, tj. prorok Gruzijac, rođak obojice braće vezira, Gürdži Mehmeda i Džafer-paše, namjesnika Adane. Još ga je Murat IV pomilovao kao pobunjenika, a otada je trgovao vojvodstvima i upravo je kupio vojvodstvo Safed za trideset tisuća pjastera od vezira Ahmet-paše Hazarpare kada je došlo do promjene na prijestolu i kada je ta svota od njega po drugi puta zatražena. On ju je odbijao platiti i, učvrstivši se u okolici Niğde, nastupao je kao zaštitnik progonjenih spahija. Ojačao je udruživši se s pobunjenikom Katirdžioğluom koji je preko Bolvadina uznapredovao sve do Čaja kod Karahisa-
30. 6. 1649. ra, spalio ga i od Akhisara utjerao ucjenu. U Carigradu je veliki vezir okupio janjičare i spahije pa dao pročitati dopis koji im je upravio Gürdži Nebi, gdje je zatraženo da se polaže račun za umorstvo spahija i paževa i za izdanu fetvu. Drugim riječima, traži se da se kazne veliki vezir i muftija u ime zakona. Skupština je šutjela, ali je janjičarski aga Kara-čauš oslovio spahije i predbacio im da su u tajnom dosluhu s pobunjenicima i da skrivaju spahije koje su se povratile i koje su na bijegu. Oni su se od tih optužbi branili na usta Zulfikar-age, brata smaknutoga vezira Salih-paše, i Ruznamedžija, pa su svoju vjernost padišahu htjeli posvjedočiti prisegom na Kuran, »oštri Božji mač«. Age odjela su rekli da mogu jamčiti samo za disciplinu spahija koje su pod njihovom komandom, a ne mogu odgovarati za ispade onih koji su odbjegli i koji krstare zemljom. »Hoćete li dakle s nama protiv njih ratovati?« — upita janjičarski aga, a oni odvrate: »Svi ćemo poći.« »Idite onda naprijed,« nastavi Kara-čauš, »u Izmit kuda ćemo vas slijediti.« »Ne!«,

poviču spahije kao iz jednih ustiju, »to ne može biti. Ako se Gürdži Nebi nije pokorio Vašoj volji, okrivit ćete nas za sporazum s njim. Mi nećemo drukčije protiv njega nego uz janjičare.« Janjičari, koje su pitali da li žele poći protiv njih, odgovorili su: »Kuda god naš aga ide, idemo s njim.« Tada je pročitano carevo pismo kojim se preporuča jedinstvo spahija i janjičara i da se fetva, kojom se osuđuju Gürdži Nebi i njegove pristaše da ih svatko može slobodno ubiti, preda ulemama na potpis. Oba Kara-Čelebijeva sina su odbili potpisivanje (Abdulaziz i Mahmut) zbog toga što i Gürdži Nebijeve pristaše moraju biti saslušane. Ne smiju biti prokleti prije nego im se predloži da dobrovoljno odlože oružje. Međutim je većina potpisala sudbeni dokument po kojem su se janjičari i spahije povezali u zajedničku akciju protiv pobunjenika Gürdži Nebija. Taukdži-paša je s konjicom i s pješadijom poslan u Izmit, gdje su se već nalazile pobunjeničke predstraže kojima je zapovijedao Katirdži- **2. 7. 1649.**
oğlu. On je prvo pristigle janjičare oslovio kao braću i prijatelje s kojima oni nisu u ratu. Janjičari su poslušali riječi pobunjenika, pili s njima kavu pa se Taukdži-paša našao prisiljen vratiti se. Na tu vijest je imenovan Hajdaraga-zade za serdara protiv pobunjenika. Šest tisuća janjičara i četiri tisuće spahija pošli su sa samim velikim vezirom iz Carigrada do Üsküdara gdje su se ukopali u rovove na uzvisini Bulgurlü; korišteni su i adžemoğlani koji su već počeli mrmljati zbog nezaposlenosti. U Carigradu su ostali samo kurudžije i oturci (oturak, tj. isluženi vojnici i invalidi-janjičari). Zabranjeno je da se pastiri, seljaci i drugi slobodni ljudi pojave naoružani u gradu. Iz Carigrada su u Üsküdar svaki dan dopremali deset tisuća komada kruha. Gürdži Nebi je preko Tuzle i Maltepe uznapredovao i došao gotovo nasuprot logora janjičara i spahija koji uopće nisu **6. 7.**
pokazivali volje da se tuku. U šatorima spahija crvenoga i žutoga stijega pročitano je carsko pismo sa slijedećim sadržajem: »Vi moje sluge, spahije, slušajte moga lalu, velikoga vezira, i borite se protiv nepokornih. Neki je klipan regrutirao konjanike i postavlja ih u mome carstvu, što on s tim ima? — Kaznite ga za to.« Razglasilo se naime da Gürdži Nebi hoće uspostaviti i odrede spahija. Odbijanje janjičara da se biju ima svoga razloga u kojekakvim glasinama i u sumnji koja možda nije bila bezrazložna. Carica-majka i kizlaraga su odbili predati svetu Poslanikovu zastavu po koju je janjičarski aga Naiba slao u seraj, jer se s njom ratuje samo protiv nevjernika, a ne protiv muslimana. Kažu da su vidjeli dvojicu hasekija (desetara) iz seraja kako noću idu u pobunjenički logor, pa se šaputalo o sporazumu između velikoga vezira i Gürdži Nebija. Hajdaraga-zade je došao u susret velikom veziru s prijedlozima sa strane Gürdži Nebija. Nije više traženo smaknuće nego samo da se muftija skine s položaja. Nisu ovamo došli sa svom svojom imovinom s neprijateljskom namjerom nego s prijateljskom. U je-

dnom pismu Gürdži Nebi je sa sebe skinuo krivnju i pripisao sebi još i zaslugu što je opasnoga razbojničkoga vođu Katirdžioğlua privukao k sebi i time ga učinio neškodljivim. Molio je da se njegovim pomoćnicima daju sandžaci, a za sebe je tražio položaj turkmenskoga age. Vezir je bio sklon udovoljiti ovom zahtjevu; već su se pisale isprave za zatražena mjesta i sve je bilo mirno u Üsküdaru i Bulgurlüju kad li jedan beg iz Bruse, kojeg je zajedno s njegovim ljudima privukla protustranka, odbacivši svaku nagodbu s pobunjenicima kao štetnu potpalio vatru tako da se veliki vezir i protiv svoje volje morao latiti oru-
7. 7. žja. Bitku su s obje strane potpaljivali. Veliki vezir je sa svojim domaćim odredima bio na uzvisini Bulgurlü tvoreći lijevo krilo, a u sredini je bio Hajdaraga-zade. Desno krilo, koje se oslanjalo na more, tvorili su janjičari i spahije. Taukdži-paša bio je sa svojim letećim odredom došao sve do Kaišbunara. Gürdži Nebi je svoga generala Kazaz Ahmeta ostavio u Izmitu, a Katirdžioğlua je s četiri stotine ljudi poslao naprijed i taj se u šumi sukobio s Taukdži-pašom. Više paša i begova je palo u šumi i čitava prethodnica vojske velikoga vezira bila bi propala da je Katirdžioğlu slijedio one u bijegu, ali budući da je mislio da su janjičari iza leđa Taukdži-paše, povukao se uvečer s Gürdžijem prema Gebzi, staroj Libisi. Raspršeni odredi prethodnice su se opet sakupili i odsijecali glave koje su donijeli velikom veziru u šator. Došlo je sve više glava i konačno je veliki vezir u jednoj prepoznao Kasimovu glavu, jednog od njegovih vlasti-
10. 7. tih ljudi. Tako se završilo s dankom u krvi. Gürdži Nebi se povukao u Niğdu, Katirdžioğlu u Söjütske planine, Kazaz Ahmet u Akšehir, a veliki se vezir vratio u Carigrad. Borbu su iznijele same pašine čete, dok se janjičari nisu ni pomakli. Brbljavcima, koji su se okomili na spahije i koji su govorili o njihovu potpunom prekidu borbe i da će ih zamijeniti janjičarska konjica, sada su začepljena usta, a spahijama je opet porastao ugled u javnosti. Opet su izdane zapovijedi po kojima je raspisana nagrada za pobunjeničke glave Gürdži Nebija, Katirdžioğlua i Ahmeta Kazaza. Katirdžioğlu se posvadio sa samim Gürdži Nebijem kojemu je predbacivao da se povukao bez borbe. U selu Ati kod Modrenija napao je Gürdži Nebijev harem i dvije stotine njegovih žena predao svojim odredima, a dvjema najljepšima od njegovih kćeri je dao odrezati kosu, pa ih u dječačkoj odjeći odveo kao konjanike sa sobom u Söjüt. Kazaz Ahmet je zarobljen u Akšehiru, odveden u Carigrad i obješen na Parmakkapu (Parmak-vratima). Gürdži-bega je napao Ishak, beg iz Kiršehira, svladao ga i ubio. Za poslanu glavu dobio je Ishak-beg mjesto karamanskog namjesnika.

Dok su azijski pobunjenici u Üsküdaru stajali nasuprot glavnome gradu i dok je nesloga janjičara i spahija paralizirala velikoga vezira, na Kreti je zaustavljen napredak osmanskog oružja zbog kapudanpašine smrti i zbog vojničke pobune. Ka-

pudanpašu Ahmeta od Hesargrada, s nadimkom Vojnuk, koji se usprkos najhitnijeg poziva sa strane serdara Husein-paše nije htio boriti, ubilo je topovsko tane pred Sudom. Kad je vojsci proglašeno imenovanje kapudanpaše Bijiklü Mustafe, zaštitnika historičara Vedžihija (koji je kao njegov čuvar pečata započeo pisati njegovu povijest), a proglašenje je učinio iz Carigrada poslani povjerenik, vojska je mrmljala i izjavila da neće poći u kandijske rovove dok ne dođu oružari i kopači laguma koje su već više puta bili zatražili kod Porte. Plamen pobune su potajno pothranjivali segbanbaša Mahmut i rumelijski namjesnik Surnazen Mustafa-paša koji su se bili razjedinili sa serdarom, jer je ovaj sebi zadržao isključivo pravo da popuni sva upražnjena lenska i konjanička mjesta i u rumelijskoj oblasti, što je učinio za ovoga vojnog pohoda po snazi svoje potpune serdarske ovlasti. Čitav se logor pobunio i navaljivao na serdarove **1. 8.**
šatore probijajući strijelama njegove paževe i dijeleći međusobno plijen. Serdar se bacio među pobunjenike kao među neprijatelje probivši jednog janjičara skroz na skroz od jednih do drugih plećiju. Rumelijski namjesnik i segbanbaša sada su se prepali zbog užasa pobune koja je prijetila da i njih proguta pa su je nastojali stišati. S teškom mukom su od četa dobili obećanja da će se umiriti, dok ne stigne odgovor na njihovu molbu da se vrate u Carigrad. Iz te velike neprilike izvukla je serdara ponuda mornaričkih kapetana koji su mu obećali da će ga poduprijeti pionirima i mornarima, levendima i gusarima, ako je voljan da opet započne opsadnim radovima. Serdar skupi čete i reče im: »Vi me optužujete da sam u sporazumu s neprijateljem i hoćete osvojiti tvrđavu. Tužite se na nedostatak pionira i vojnika. Evo, tu imate pionire, vojnike, topove i tvrđavu; tu su rovovi, ubacite se u njih.« Age nisu mogle dalje odbijati borbu i dvije tisuće janjičara, četiri tisuće levenda (brodskih odreda) i četiri tisuće veslača su s deset velikih topova započeli s drugom opsadom Kandije, premda je za to već bilo kasno godišnje doba. Ova je druga opsada trajala dva **30. 8.**
mjeseca; poletjelo je više od sedamdeset mina, a opsjedatelji su izgubili više od tisuću junaka, a opsjedani generalnog guvernera oružja, grofa Coloreda, viteza u punom smislu te riječi. Napadaj je usmjeren ovaj puta upravo suprotno nego prošli puta, nasuprot tvrđave, na Ravelin, Betlehem, Panigru i na Močenigo, koji leži između oba kraka polumjeseca, koji su Turci već bili osvojili, ali su ga opet morali napustiti. Segbanbaša Mahmut i rumelijski namjesnik, oba potajni podstrekači pobune, okajali su to ovdje, prvi s prostrijeljenom nogom zbog čega je umro, a drugome je bomba raznijela ruku. Međutim je stigao i Kör Husein s carskim pismom, s odgovorom na zahtjev kretske vojske i s dopuštenjem da se tisuću i pet stotina janjičara mogu vratiti. Zato je u Carigradu unovačeno tri tisuće novih janjičara i tisuću spahija za Kretu. Na vijest da je stigao Kör

Husein, napustila je momčad samo u jednoj noći rovove, pedeset i prvi, pedeset i treći, šesnaesti, četrnaesti, devetnaesti i trideset osmi janjičarski odred, tako da su oficiri ostali sami. Uzalud se serdar suprotstavio pogubnoj mjeri carskog pisma, jer je dopuštenje povratka dano za tisuću i pet stotina moralo za sobom povući i povratak ostalih. Ta je mjera donesena dijelom zbog osobne mržnje Kör Huseina, a dijelom zbog ljubomore aga na Porti koji su bili Huseinu zavidni za ratnu slavu. Husein je okupio oficire i starješine i zatražio da se izjasne o njegovu ponašanju. Jednoglasno su izjavili da su njegove mjere sigurnosti mudre i da je bio postojan, ali da čete više neće ostati. Ovo su svjedočanstvo svi potpisali i poslali u Carigrad, pa je time u dovoljnoj mjeri opravdano prekidanje drugog opsjedanja, a serdarovi neprijatelji su morali ušutjeti. Porta je imenovala Kör Huseina za segbanbašu, a na Bijiklü Mustafino mjesto (kojega je serdar predložio za kapudanpašu) imenovan je velikim admiralom Hajdaraga-zade Mehmed-paša. Do ovoga imenovanja je došlo zbog sumnje velikoga vezira da Hajdaraga-zade nastoji postići vrhovnu čast u carstvu. Prizrenski alajbeg, kojega je vojska poslala Porti da zatraži pojačanje i smjenu, vratio se carskim pismom kojim se obećava skori dolazak četiri tisuće ljudi, a za prijevoz brodove begova brodogradilišta i tri gusarska broda. Međutim, čete se više nisu dale zadržati u rovovima. Napušteni serdar se našao prisiljen napustiti opsadu i poći u zimovalište. Preostale rumelijske čete postavljene su uz most, gdje su prošle godine zimovale. Hasan-paša se s anadolijskim četama povukao preko puta bolnice koju je od vremena do vremena obasipao topovskim mecima; dobavio je kamenje i kreč da tamo sagradi utvrdu. Portu je izvijestio da je zbog prije imenovanih razloga pošao u zimovalište i da je Kandija velika tvrđava ispred koje je more, a s tri strane je opkoljena dubokim jarcima, sa sedam bedema i pet vanjskih bedema; od ovih dvanaest bedema jedan je doduše zauzet (polumjesec Močenigo, ali su ga opsjednuti opet natrag osvojili), a vojska za opsadu barem se zadržala do rovova.

Već je gore spomenuto da su Gürdži Nebi i njegov pobunjeni ološ zatražili da Porta smijeni muftiju. Veliki vezir, koji mu nije bio prijatelj, već bi tada bio tome sklon, ali, budući da se posavjetovao o tom s vojnim agama, s Muslihedinom i Bektašem, morao se pokoriti njihovim valjanim razlozima; ako pobunjenicima predaju muftiju, ovi će uskoro zatražiti glave velikoga vezira i aga. No čim je Gürdži otišao iz Üsküdara, veliki vezir je, sasvim u sporazumu sa starom caricom-majkom, a da se s agama dalje nije ni sporazumijevao, skinuo muftiju Abdura-
18. 7. hima. Najprije je upućen na svoje poljsko dobro, ali je uskoro zatim ukrcan sa sinom, obijesnim mladim sucem iz Galate, za hadžiluk u Meku. Otac je stekao brojne neprijatelje zbog svoje grubosti, a sin zbog raskoši i gramzivosti. Mnogi od onih koji

su suca potkupili, sada su ga tužili pred carigradskim sucem Šani-zadeom da im vrati iznuđene svote. Umjesto da se brani na ročištu, sin bivšega muftije poče psovati suca koji mu je rekao da »to ne razumije« i da mora vratiti novac koji je uzeo. »A pa što«, reče muftijin sin«, »meni dostaje što sam učio i ne trebam poduke homoseksualaca«. Sudac mu ljutito odgovori: »Mladi gospodine, ovakvi se obično žele time oprati da drugima daju ime koje njih ide, kao što Vi, mladi gospodine, koji hranite dvadeset do trideset najljepših dječaka.« Položaj muftije, do kojega je brbljavi vrhovni sudac Karačelebi-zade Abdulaziz došao laskanjem, dano je Behaji-efendiji, premda je ovaj na položaju carigradskog suca bio na spisku uleme osmi po redu iza Abdulaziza. Po sudu ovoga posljednjega, Behaji je sasvim odgovarao validi kao i velikom veziru kao bezbrižni uživalac opija kojim se lako može rukovati. Ova optužba ne samo da je sama po sebi sumnjiva u ustima zapostavljenog natjecatelja za položaj muftije, nego je opovrgava i činjenica što se Behaji uskoro nakon svog imenovanja posvadio s velikim vezirom upravo zato što nije htio više počasne položaje dati njegovim nezasluženim štićenicima, kao dvorskom astronomu i drugima, a naročito jednom štićeniku kizlarage i stare valide, profesoru bostandžija koji nije drukčije bio poznat nego pod imenom »Husein-magarac«. Abdulaziz, koji je bio isto tako lukav kao i brbljav, koristio je ovu okolnost da muftiju zbaci s položaja i to bi mu uskoro i uspjelo da se veliki vezir, ma kako se ljutio na muftiju, nije pobojao da u dva mjeseca dva puta daje taj položaj. Međutim, da se ipak očeše o muftiju zagovarao je Karačelebi-zade ovaj sasvim nečuveni zahtjev za svojstvo muftije: dosad, taj položaj uvijek je dan samo pravome, pa ga nipošto nije zadržao onaj koji je bio smijenjen. Veliki vezir o tom doduše nije dao pismeni izvještaj, ali je usmeno poručio kizlaragi stare carice-majke, ako bi vrhovni rumelijski sudac zatražio usmeno naslov i svojstvo za to mjesto, on neće biti protiv toga. Učeni kao i častohlepni vrhovni pokrajinski sudac kovao je željezo dok je **14. 9.** vruće. Dostajalo je da uruči spis jedne od svojih rasprava o pravu sultanu, pa da od njega po kizlaragi stare valide (koji je uskoro zatim umro) dobije nečuveno odlikovanje titularnoga muftije koji stoji po ljestvici odmah iza pravoga. Nakon osam da- **22. 9.** na, kada su veziri i pokrajinski suci došli na uobičajeno primanje, progurao se Aziz efendija pred vezire da pred njima zauzme položaj. Drugi vezir Kenan-paša ga oslovi: »Efendijo, ako si vrhovni pokrajinski sudac, idi dolje i stani uz anadolskoga, a ako si muftija, onda tu među vezirima nemaš posla«, pa ga je svojim plećima gurnuo unatrag. Kenan-paša je bio jak i velik čovjek, a Azizefendija malešni patuljak. Drugi veziri su to isto činili tako da je novi naslovni muftija ramenima odgurnut do svoga mjesta vrhovnog rumelijskog pokrajinskog suca kraj anadolskoga. To isto se dogodilo nakon četrnaest dana pri če-

stitanju i rukoljubu prigodom bajramske svečanosti, a povrh toga je došlo i do sličnog zapostavljanja Bejani-efendije, koji je, s dostojanstvom suca iz Bruse, htio ići ispred smijenjenog suca iz Meke, pred Ismail-zadea, a po kanunu suci iz Meke imaju prednost pred sucima iz Bruse. Muftija i kadiaskeri zbog toga uopće nisu pozvali nametljivoga Bejanija. On je ipak došao pa je između njega i Ismail-zadea došlo do oštre svađe. Kad je konačno došlo do odluke velikoga vezira da, po kanunu, sudac iz Meke ima prednost pred sucem iz Bruse, rekao je Bejani žalosno: »Onda moram otići«. »Da, u pakao!« odzvanjalo je za njim. Osam dana iza toga smijenjen je Abdulaziz, vjerojatno jer je njegov zaštitnik, kizlaraga, bio umro; smijenjen je s položaja vrhovnog rumelijskog pokrajinskog suca, a njegovo je mjesto dano dosadašnjem vrhovnom pokrajinskom anadolskom sucu
15. 10. Memek-zadeu, a mjesto anadolskog vrhovnog suca dano je Kabakulak-zadeu. Promjena je prouzrokovala novu svađu zbog položaja. Vrhovni anadolski sudac Kabakulak-zade nije htio otrpjeti da je pred njim rumelijski Memek-zade (koji je prije bio iza njega), pa je zbog toga i on već deseti dan smijenjen, a anadolskim vrhovnim pokrajinskim sucem je postao Husam-zade Abdurahman. Tako pohlepna za položajem i častohlepna je tada bila ulema, dok su se spahije na svoje age nabacivale kamenjem zbog zakašnjele plaće. Da ovu smognu, utjeran je porez izvanrednih nameta (avāriz) najvećom žurbom i poslan defterdaru mimo svih dosadašnjih poslovnih i blagajničkih puteva, da ih taj pošalje spahijama za isplatu. Prijašnji defterdar Ismail-paša bio je najprije vezir Kubeta, a onda je udaljen za zapovjednika u Tenedos. Njegov nasljednik, defterdar Ibrahim-paša, bio je vjenčani djever Ibrahimovoj kćeri, princezi Kijasultan, koja se udala za Hajdaraga-zade Mehmed-pašu. Mjesec dana nakon toga je proslavljena svečanost obrezivanja sultana i njegova tri brata. Sultan je krvario još nakon obrezivanja zbog pogrešno stavljenog zavoja pa je zbog toga i u nesvijest pao; zbog toga je kizlaraga Ibrahim, kojemu je pripisana krivnja za to, prognan u Egipat, a njegovo je mjesto dobio Mahmut-aga staroga seraja. Bašaga, tj. prvi validin evnuh, postao je kapuoğlan (vratar), predstojnik evnuha, a dosadašnji kapuoğlan postao je aga staroga seraja. Musa-paša, namjesnik Bagdada, koji se bio povratio u Carigrad u nadi da će srušiti vezira, bačen je u »Sedam kula«, gdje mu je odsječena glava. Nasuprot tome je Bojuni jarali Mehmed, tj. Mehmed s ranom na vratu, smijenjeni anadolski namjesnik, proglašen već za buntovnika i protjeran; po savjetu staroga Köprülüja je došao na milost ili nemilost u Carigrad da se pokori — pa je pomilovan. Mnogo značajnije pomilovanje bilo je pomilovanje pobunjenika Katirdžioğlua, koji je, poražen od Topal Mehmed-paše, kojemu je pripadao sandžak Hamid, pobjegao u Kara Oren, a onda došao k Isaoğluu, posje-

dniku imanja Čaj kod Karahisara; ovaj je pregovarao za njegovo pomilovanje. Isaoğlu, poslovni čovjek koji je bio cijenjen među otmjenim ljudima, savjetovao je velikoga vezira da pomiluje Katirdžija, jer će inače pobjeći u Perziju. Veliki vezir odgovori da on neće pisati, neka to učine veziri i age. Isa-aga je ovaj dokument predao Katirdžiju kojim ga se poziva da se pokori i on se spremi na put u Carigrad. Veliki vezir ga predstavi sultanu uz riječi: »To je ta svinja, koju zovu Kartirdžioğlu, koji se baca pred Vaše noge u prah moleći za oproštenje.« Sultan je svinji dao sandžak Bejšehir, a osamnaestorici njegovih ljudi je dao položaj spahija. Sandžakbeg je poslao upravitelja u Bejšehir, ostao u Carigradu gdje je začudio velikoga vezira i age svojom spretnošću u igri džirida, a i spretnošću svojih ljudi. Posjetio je muftiju i kadiaskere i ispričao im kako mu je sva srčanost pala kada ga je padišah ljutito pogledao i da bi sam od sebe pao da mu veliki vezir nije naredio da se baci o tle. Bio je to hrabar Turčin, ali bez znanja. Kada mu je Fazil Ahmet-paša jednoga dana pokazao plastičnu sliku Krete, gdje su naročito vjerno oponašane planine i gudure, poviknuo je sasvim u duhu svoga prijašnjega razbojničkog zanata: »Kakvih li krasnih brda i odličnih gudura za dočekivanje.« — »Dabome, gospodine!« — odvrati paša, »to su lijepa brda, ali tamo nema karavana.«

Pošto su smaknuti i pomilovani buntovnici, glavni grad je slobodnije disao, ali su se veziri predali miru u mekuštvu i raskošnijem životu nego to dolikuje vezirima. Naročito veliki vezir, po porijeklu obični Albanac i janjičar, nije bio dosta izbirljiv u izboru svojih zabavljača i domaćih prijatelja. Mujezin gradske četvrti Sufiler, blizu novih kasarni, jedan od njegovih starih suboraca, zalazio je kod njega bez uglađenosti, sjeo s njim za stol i uz njega na konja i lagodan život je dotjerao dotle da je stara valida, o tom obaviještena, poslala velikom veziru slijedeće sultanovo pismo: »Jesam li te učinio vezirom, da živiš u vrtovima i vinogradima i da tamo ljubiš? Pobrini se za poslove u carstvu i da nisam više čuo za Tvoj život u raskoši, inače ću Ti odsjeći glavu.« Veliki vezir zbog toga oneraspoložen rekao je reis-efendiji Sidki: »U čemu sam do sada zanemarivao svoje dužnosti? To su podmetanja neprijatelja i zavidnika. Neka mi dovedu sultanova pisara.« To je bio povjerljiv čovjek, Bešir-aga, koji se vratio iz Medine. Napao ga je kao začetnika toga koji sultana potiče da tako što napiše. Hodža se svim što mu je sveto zakleo da sam ništa ne zna o sadržaju i pismu, premda je istina da je sultan nekoliko puta htio da mu napiše riječi: »Odrezat ću Ti glavu« — kao potrebno zaglavlje za sultanova pisma. Vezir se i nadalje srdio i da njegovo neraspoloženje osjete i u haremu zabranio je da Bešir-aga sultana ubuduće uči pisati i da u seraju stanuje. Morao je stanovati u gradu i jedan i drugi evnuh je naručen da sultana uči pisati. Lijep rukopis oduvijek je

čeva, a za Mehmeda IV je umijeće lijepoga pisanja bilo u narovažio za jedan od glavnih zahtjeva u odgajanju osmanskih prinčitom procvatu. Najznamenitiji je krasnopisac tadašnjega vremena bio Kadri-zade koji je upravo bio unaprijeđen za suca u Brusi. Glazbu su također visoko cijenili pri čestim gozbama kod vezira. Najznamenitiji skladatelji i pjevači onoga vremena su bili: Halili Hafiz, Solak-zade i Nasrullah Vakif Halhali koji je predao dušu s nekim tralala na jeziku. S vještinom lijepoga pi-
mj. 4. 1650. sanja i s glazbom išli su u korak i raskoš u građevinarstvu. Lijep rukopis, lijepa glazba i lijepe vile dominirali su ukusom glavnoga grada. Nikada se prije nije uzdizalo toliko mnogo i toliko lijepih vila (köšk). Čovjek velikoga ugleda, dvorski astronom Husein efendija je sagradio »tako visoku palaču«, kaže carski povjesničar, »kao da mu se sunčev horoskop nalazi u četvrtom nebu.« Sam je veliki vezir kupio palaču Sijavušpaša-zade Mustafa-paše, bez obzira što je ona bila vakuf, tj. vjerska zaklada; ponovo je izgrađena, a svoju je palaču prepustio kapudanpaši. Između velikoga vezira i kulćehaje. tj. janjičarskog general-poručnika, došlo je sada do vrlo opasne svađe, to opasnije što je onoga prvoga zaštićivala stara valida, a drugoga mlada, a rascjep između velikoga vezira i ministra unutrašnjih poslova bili su znak unutrašnjeg rascjepa u haremskoj vladavini koja je dosad bila isključivo u rukama stare valide. Kulćehaja je protiv volje velikoga vezira smijenio defterdara Ibrahima, brata velikoga vezira koji je bio raznijet na tisuću komada, njegovo je mjesto dao Surnazen Mustafa-paši, tj. sviraču pastirske frule. Defterdar je rekao: »Ja sam zastupnik carskih financija, a vezirstvo mi je do nogu.« »A ja sam«, reče drugi, »janjičarski ćehaja i što to znači da se moje sluge zavode? Zar moj položaj nema časti?« Među ovim i njegovim prethodnikom je došlo do žučne raspre na Divanu: »Hej, Ti pijanduro!«, oslovio je smijenjeni ministar financija prethodnoga, »gdje je milijun akči koje si probančio?« »O, bezobrazniče!« — odgovori taj — »financije nisu frula za Tebe da na njima sviraš.« S teškom mukom ih razdvoji čaušbaša. Zatim je uslijedilo defterdaru pismo: »Pregledaj račune svoga prethodnika, a utjeraj i svote koje duguje moj lala veliki vezir.« Veliki vezir, želeći ukloniti poticatelja toga pisma, ćehaju, ponudi mu budimsko namjesništvo s položajem vezira. Ovu je ponudu odbio riječima: »Što da radim u Budimu i kakvoga posla imam s vezirstvom?« Veliki vezir, koji ćehaju na taj način nije mogao skinuti s vrata, odluči ga pri slijedećoj igri džiridom dati ubiti od svojih paževa. Kulćehaja, obaviješten o tom po jednom potplaćenom uhodi koji je bio oko velikoga vezira, nije se pojavio pa je naumio da s tri stotine spahija, svojih pristaša, ubije velikoga vezira za slijedećega divana. Rekao im je da je Tophaneli Mustafa-aga, kojega je
2. 8. veliki vezir pozvao iz Bagdada i koji mu je dao ruku njegove kćeri da bi mu na taj način utro put do položaja ćehaje, okrutni

krvolok koji je nekada prije ugušio nekoliko tisuća njihovih drugova. Veliki vezir, obaviješten o napadu, otkazao je Divan izgovarajući se poslovima u brodogradilištu. Spahije su muftiju obasipali tužbama na velikoga vezira, koji im je začepio usta s nekoliko kesa novca po muftijinom savjetu, tako da je zasad stvar bila završena. Namjesništvo Bagdada, koje je veliki vezir bio ponudio ćehajabegu, a ovaj ga odbio kao i budimsko namjesništvo, dano je Melek Ahmet-paši, suprugu sultanije Kije, kćeri Murata IV. Kulćehaja je u svom vrtu na »Topovskim vratima« okupio vojne age, janjičarskog agu, Bektaš-agu i Muslihedina (koji je uskoro zatim umro), pa se s njima posavjetovao o svrgnuću i smaknuću velikoga vezira. Bektaš se usprotivio smaknuću, ali je ujedno velikom veziru poslao čovjeka sa savjetom da preda sam dobrovoljno državni pečat. Veliki vezir, koji najprije nije htio popustiti pred ćehajabegom i njegovim zahtjevom da napusti povjerljive družbenike, Budak-zade Mehmeda i dvorskoga astronoma Huseina, poslušao je sada savjet svoga rođaka Bektaša, jer je sigurno uvidio da se neće moći zadugo održati protiv mlade valide, ćehajine zaštitnice. Otišao je k sultanu i predao mu pečat s riječima: »Moj slavni kralju i care! U jednom carstvu ne mogu biti četiri velika vezira umjesto jednoga. Ovdje je Tvoj pečat; ne daj ga nipošto jednom janjičaru da ne dođe do propasti carstva«. Državni je pečat poslan Melek Ahmet-paši, koji je odbijao primiti ga, a konačno ga je uzeo samo uz obećanje da se nitko od vojnih aga neće umiješati u poslove vlade. Bivši veliki vezir Murat-paša dobio je počasno krzno kao budimski vezir-namjesnik.

Kad je udaljen veliki vezir, uslijedilo je i udaljavanje njegovih štićenika i osoba oko njega. Reis-efendija Sidki, jedna od najboljih osoba u osmanskom državnom uredu, zamijenjen je nevkufatdži Mehmed-efendijom kojega je prije dodao sultan Ibrahim za pomoćnika starome Ejubu, koji je otišao u Egipat kao namjesnik, pa je postao njegov divan-efendija, tj. sekretar divana. Vodio je poslove vlade u Egiptu pod njim kao i za njegova nasljednika Hajdaraga-zadea. Bio se dobro snašao u upravnim poslovima, bio je bogat i znanstveno izobražen čovjek, poznat kao pisac svojim turskim prijevodom »Multeke« (Multaqa), koje je bilo jedno od najviše cijenjenih djela pravne znanosti. U zadnje vrijeme je bio ćehaja ,tj. poslovni zastupnik, sultanije Kije, supruge novoga velikoga vezira Melek Ahmet-paše. Budak-zade, povjerljiva ličnost Murat-paše, smijenjen je s položaja kapetana koji mu je pribavio njegov zaštitnik pa je uhapšen, a dvorski astronom Husein efendija zasad je također prognan. Kako je taj astronom među svim astronomima u Osmanskom carstvu igrao najvažniju političku ulogu te je tumačenjem nebeskih aspekata i konstelacija tako uspješno djelovao u vladi, zadržat ćemo se tu, kao i historičari, nešto dulje pri njegovim sretnim i nesretnim zvijezdama. Kao učenik nekadašnjeg

dvorskog astronoma Mehmeda Čelebije bio je već za vladanja sultana Murata IV omiljen u narodu zbog svojih efemerida (godišnjaci u kojima je za svaki dan proračunat položaj suzviježđa), a njegova predskazanja su se ponekad i obistinila. Bio je i sultanu drag i on mu je dao lijep prihod u ime novca za ječam. Budući da je u godini smrti Murata IV u njegovim efemeridama dan mučeničke Huseinove smrti označen riječima: »Husein na Murat«, tj. Huseinova smrt protiv volje, važilo je to kao proricanje skore Muratove smrti. Na sličan je način tvrdio da je pretskazao Ibrahimovu smrt dobivši premještanjem slova nekoga mjesta u efemeridama riječi: Ibrahimova smrt. Time mu je porastao ugled u seraju. Po svojim starim znancima baltadžijama (drvonoše) preporučio je sultaniji-validi svoga dobroga prijatelja, janjičara Murata, najprije za janjičarskoga agu, a zatim za velikoga vezira. Ovome je poslije preporučio Behaji-efendiju za muftiju, čime je prouzrokovao Abdurahimovo smjenjivanje. Kako je pomoću velikoga vezira i muftije po miloj volji dijelio sudačke položaje, doveo je dotle da je njemu, koji je po porijeklu bio samo janjičar, dan položaj suca u Medini pa je svim ulemama bio trn u oku. Miješao se u sve poslove, kako u unutrašnje tako i u vanjske. Od carskoga poslanika Schmida je tražio počasne darove kao i veziri, jer nije bio manji po utjecaju i ugledu i, budući da mu se nitko nije suprotstavio, bio je glavna poluga kad je sultan u svom pismu caru ovome odbio naslov »Vi koji...« umjesto »Ti, Ti koji...«. On je engleskom poslaniku parlamenta (sir Sackville Crow), kojemu je kraljev poslanik (sir Thomas Bendish) htio osporiti nastupnu audijenciju pa se htio prikazati kao jedini pravi poslanik, ishodio audijenciju i priznavanje naslova kao pravome engleskom poslaniku. Poslovi poljskoga, erdeljskoga, moldavskoga i vlaškoga vojvodstva i patrijarha išli su kroz njegove ruke, a njihovi su agenti uvijek imali ruke pune zlata. Od princeze, kćeri sultana Ibrahima, je dobio konja, bogato ukrašenog dragim kamenjem da svom suprugu Fazli-paši pribavi dopuštenje za povratak u Carigrad. Međutim, kad se vratio, zatražila je sultanija konja natrag i dvorski ga je astronom vrlo oneraspoložen morao vratiti. Lahkovjerni veliki vezir je čvrsto vjerovao u astrološko proricanje da će četrdeset godina ostati veliki vezir. Astrolog je njegovo svrgnuće isto tako slabo predvidio kao i svoje vlastito, do kojega je uskoro došlo. Najprije je upućen u Meku, a onda u Ankaru, da ga trpe najposlije u Istinji gdje se krio u ladanjskoj kući svoga prijatelja, silahdarskog sekretara, pijanoga Ismaila. Istina je stari Sosthenos, gdje se nekada za bizantijkih careva nalazila palača patricija Arsaverusa, brata ozloglašenoga patrijarha Janesa koji je u jednoj podzemnoj spilji dao pred sebe dovesti monahinje i lijepe žene, a zatim bio ozloglašen da pomoću čarobnih formula i čarolija budi mrtve

i demone. Odavde je dvorski astronom preklinjao haremske žene, a naročito staru validu, molbama da bude opet primljen u dosadašnju milost. Jedno takvo pismo je palo u ruke njegovih neprijatelja koji su, osim toga, iz njegovih efemerida za ovu godinu premještenjem slova pročitali riječi: Mehmedova smrt — što su tumačili kao predskazanje Mehmedove smrti i, kao što je to bilo kod rimskih tirana, tumačili su to kao zločin uvrede veličanstva. Muftija Behaji-efendija, astronomov čovjek, salijetan je da izda fetvu za smrtnu osudu i on ju je izdao uz izjavu da je sasvim razborito uništiti takvoga drznika koji ne poznaje svoje granice. Glavni tamničar je dobio nalog za izvr- **24. 9.**
šenje smrtne osude. Astronom koji je noću iz svojih efemerida razabrao da je sutrašnji dan naročito nesretan, naručio je rano ujutro čamac i na azijskoj strani Bosfora konje da nestane. Jedva što je bio otišao, pred njegovom kućom u Istinji se nađe glavni tamničar sa svojim ljudima. Odvezao se za astronomom i dostigao ga upravo kad se iskrcao kod azijske utvrde na Bosforu. Ubijen je i bačen u more. Tako je zviježđe astrologa, koji je za ovu godinu predskazao sultanovu smrt i koji je velikom veziru proricao četrdesetogodišnje ministarstvo, nakon njegova smjenjivanja potonulo u moru zbog muftijine fetve, a on sam je bio podigao toga muftiju. Slijedeći dan su defterdari, predsjednik financijske komore i komesar za zaostavštine preuzeli njegovu ostavštinu. Samo je stotinu i pedeset kesa ušlo u blagajnu, a više od dvije stotine je proždrla komisija. Veliki vezir je bio upozoren da je ostavština morala iznositi barem sedam do osam stotina kesa, pa je uhapsio komesara za zaostavštine Ismaila Šagirda, ali ga je opet oslobodio kad mu nisu više istisnuli nego trideset kesa.

Prije nego govorimo o upravljanju novoga velikoga vezira Melek Ahmet-paše, potrebno je da dalje pođemo s venecijanskim ratom na Kretu i u Dalmaciju i da bacimo pogled na polazak osmanske mornarice. Na Kreti je naređeno izgraditi tri utvrde pred Kandijom, prvu nasuprot bolnice, drugu u blizini male utvrde Kastro, a treću na prvom pristaništu Osmana. Višak potrebne svote od dvije stotine pedeset tisuća pjastera namirit će se od prihoda s Krete. Nije prihvaćeno prikazivanje, po kojem bi čisti prinosi osmanskih posjeda na Kreti donosili samo trideset tisuća pjastera, dok se ostalo utroši na isplatu za vojsku. Trebalo je započeti s izgradnjom utvrde na starom mjestu iskrcavanja, pa je dovedeno dvije stotine kamenorezaca iz Retima, stotinu i pedeset majstora za krečane i položen je kamen- **27. 4. 1650.**
-temeljac. Serdar je sagradio kupalište i džamiju s devet kubeta. Druga je utvrda sagrađena četiri tisuće koraka udaljena od prve. S vijesti o građenju došla je u Carigrad i vijest o gubitku sv. Todera, na koju je napao generalni kapetan Mocenigo, pa je predao na obranu plemiću iz oblasti Venecije, grofu Pompeju Strasoldu. Kad je gradnja bila dovršena, mislio je serdar osvo-

jiti utvrdu Istinu, istočno od Kandije (vjerojatno je to bila stara Setia), nekada među biskupskim gradovima na otoku jedanaesta po ljestvici, a njezinu okolicu je već Habib-aga bio zaposjeo. Novo pridošlo pojačanje kandijske posade u pet brodova sa stotinu i dvadeset konjanika i osam stotina Dalmatinaca učinili su da je taj pothvat zakasnio zbog jednoga ispada, gdje je Habib-aga pao pred utvrdom Jerapetrom. Konačno je
20. 8. došlo do bitke pod zidinama Istine gdje je tisuću neprijatelja palo, među njima dvadeset kapetana, jedan general, a pet stotina četrdeset ljudi je zarobljeno. Ovi su zarobljenici stigi u
4. 12. Carigrad za svečanost Kurban-Bajrama. Umjesto kapudanpaše Bijikli Mustafe isplovio je u svibnju (maju) pred nekoliko mjeseci imenovani veliki admiral Hajdaraga-zade, ali nije došao dalje nego do Dardanela pred kojom je bila venecijanska mornarica. Spahijama, koje su se s Krete vratili u Carigrad i koje su Porti smetale svojim zahtjevom da im se isplati plaća, upućena je plaća na Kretu, ali samo stotinu dvadeset i pet ih je poslušalo i otišlo po nju, a drugi su u Carigradu opsjedali vrata ministarstva. Ovi molioci su pod vodstvom evnuha Abdurahmana poslani u Dardanele, dok su istovremeno poslani čauši u Malu Aziju da potjeraju lenske obveznike i spahije u Dardanele. Kapudanpaša i Abdurahman su izvijestili da im je nemoguće zauzdati janjičare, pod imenom jamaka ukrcanih na brodovima, a koji pustoše obje obale Dardanela. Nemoguće im je isploviti i zbog neprijateljskog brodovlja koje se sastoji od trideset i dva galijona, sedam galija i dvije maone. U toj neprilici su se posavjetovali u Carigradu da li se Dardanele ne bi dalo osigurati izgradnjom dviju novih utvrda na njihovu izlazu, od kojih bi jedna bila na predgorju Jenišehira (na sigejskom predgorju), a druga na krajnjem suprotnom rtu Baba Jusufa. Valida je poslala Feridun-agu da pogleda to mjesto, ali kako je izvještaj išao u tom smjeru da je udaljenost između oba predgorja i suviše velika pa izgradnja utvrda na njima ne bi koristila, zadovoljili su se da kod Soğandere (dolina lûka) postave niz to-
mj. 5. 1650. pova. Brodogradilištima na Crnom moru je naređeno da sagrade dvadeset i devet galijona i jednu gusarsku lađu (borton), ali od dobro osušenog drva, budući da su brodska rebra od svježe oborenog drva nestajala, a osmoljeni bokovi poispadali. Troškovi su prebačeni na Trabzon, Sinop, Goniju, a svim sucima je naređeno da za ovu godinu utjeraju dvostruku ležarinu. No veziri su u lijepom dobu branja trešanja zaboravili zatvo-
2. 11. riti Dardanele i na nevolje Dardanela uživajući u Bosforu. U jesen je tisuću spahija unovačeno za trogodišnju službu na Kreti dobivši šezdeset akči za džeparac. Ukrcali su ih s četiri janjičarske čete i četiri tisuće ulufedžija s lijevoga i desnoga krila, a novi je kapudanpaša Husam-zade Ali-paša s Rodosa isplovio s osam galija i svojim vlastitim brodovima u nečuveno vrijeme, nakon dana sv. Dimitrija kad su se i venecijanski brodovi

bili povukli s Dardanela, preko Hiosa prema Kreti i kuda je stigao za sedmicu dana, pa iskrcao čete u luci Ajakasri. Za takvu izvanrednu zaslugu bi trebao biti nagrađen za vezira s tugovima; no budući da nije mogao ili htio platiti četiri stotine pjastera za tri tuga, što odgovara otprilike tituli tajnoga savjetnika, ogradio se od časti vezira. Ćehaja spahija Aliverdi, koji je s jednim prijedlogom serdara došao u Carigrad, u kojem ga predlaže kao jednoga od najzaslužnijih oficira koji je doveo više od šezdeset zarobljenika i petnaest konja i kojemu su zbog rana obje ruke postale neupotrebljive, predložen je da ubire mirovinu od dnevno trideset akči, pa je s teškom mukom mogao dobiti samo dodatak od pet akči, dok su janjičari umirovljeni s četrdeset do pedeset akči. U kopnenom ratu su Bosna i Hercegovina držane u redu i dobro branjene od obojice namjesnika, bosanskog Hasan-paše i hercegovačkog Hadži Memek-zade. Hasan-paša je bio čak toliko vješt da je pismom k sebi pozvao jednoga buntovnika, koji je u pokrajini Čelebipazar (Rogatica) u blizini Glasinca prisvojio selo Kuntiš, gdje su ga se pod imenom »ludoga Mahmuta iz Teke« nadaleko i široko bojali. Hasan ga je korisno upotrijebio da pomoću njega dovede zarobljenike i u letećim odredima. Kada je međutim Hasan-paša bez razloga smijenjen, a na njegovo mjesto imenovan defterdar iz Perveze, Mehmed-paša, došlo je do nemira u glavnome gradu Sarajevu. Pošto je novi paša od grada zatražio strijelce s puškama, a građani sa na brzinu sakupljenih pet tisuća akči postavili segbane, tražio je za to novac. Njegove neredovite čete—saridža su pucale na stanovnike, pri čemu je bio ranjen u nogu jedan muderis koji je mirno sjedio na obali Miljacke. Došlo je do strke, a paša je krivnju za to svalio na sarajevskog suca, a ovaj natrag na njega. Neki begovi, koji bi rado bili slobodniji, iskoristili su tu priliku da namjesnika optuže na Porti; nisu mirovali putem svojih zagovornika, dok taj nije bio smijenjen.

Melek Ahmet, rođeni abaz, došao je kao trogodišnje dijete sa svojom sestrom po mlijeku kao rob u harem sultana Murata IV. Robinja je kasnije poklonjena za ženu predstojniku zlatarskoga ceha u Carigradu i bila je majka putopisca Evlije. Brat joj je zbog ljepote prozvan Melek, tj. anđeo; uspeo se kao sultanov paž do silahdara, a zatim do namjesnika Haleba, Dijarbekra i Bagdada. U tom namjesništvu ga je naslijedio Arslan-paša Nugajski, jedan od paša koji je pod vrhovnim zapovjedništvom Ibšir-paše pošao protiv Varvarija, a onda je po tajnom Portinom nalogu trebao biti ubijen od Ibšir-paše. Međutim toliko je bio oprezan, da je hasekiju, donosiocu smrtne osude, bilo nemoguće izvršiti je. Melek Ahmet-paša, došavši u Carigrad, trebao se opet povratiti u Bagdad, ali je pomoću svoje supruge, sultanije Kije i utjecajem stare valide dobio najvišu čast u carstvu. Bio je to velikodušan, dobrodušan, nepodmitljiv

veliki vezir, ali nije dorastao svom položaju u vremenu bremenitom nemirima kada je preuzeo uzde carevine. Najjasniji dokaz za njegovu ispravnost, ali i nesposobnost, su mjere kojima je nastojao ispražnjenu blagajnu napuniti, ali su one carstvu više škodile nego što su koristile, pa su mu oduzele povjerenje i naklonost glavnoga grada i pokrajina, a najposlije je izgubio i položaj. Najprije je tu bio ogromni ratni porez koji je pod imenom »bedeli timar« opteretio sva lena, a iznosio je čak pedeset posto. Njegovo utjerivanje bilo je najbliži poticaj za nemire u Aziji i lenskih vojnika na Kreti. Dobro zamišljena, ali još nezgodnija je bila mjera kojom je zdvojni Melek Ahmet-paša htio zaustaviti podmitljivost pa je mislio to upotrijebiti u korist riznice. Naređeno je da se službe, kao i ranije, prodavaju, ali da se prinos prelije u državnu blagajnu i da se o tom vodi računa. Tako je prodaja službi od same vlade priznata ispravnim činom i postojala je naročita blagajnička komora za zakonito podmićivanje, a iznos joj nije iznosio ni desetinu onoga što se očekivalo, kako se to moglo lahko zamisliti. Još je veću galamu izazvao kada je kao veliki vezir tražio od vezira da se odreknu bar za nekoliko godina prihoda od krunskih dobara (has) da bi pomogli blagajni bar iz najveće neprilike, jer su joj novac za vojne isplate uzeli unaprijed za slijedeće dvije godine. Kada su u Divanu okupljeni veziri čuli za prijedlog o prihodima koji se ticao njihove kože, obrati se najprije stari Gürdži-paša velikom veziru riječima: »Zar se misli da je taj komad kruha preveć velik za naše usluge? Lahko Vama, gospodine veliki veziru, kad i najmanju službu prodajete za pedeset kesa. Tako dvadeset od toga Vama ide i Vama ne smeta da predate has, ali promislite da mi ostali veziri jedino od toga živimo.« Jusuf-paša, drugi vezir, rekao je: »Moj has iznosi milijun akči, što s bajramskim darovima nije dosta za izdatke. Ne bi li možda naše izdatke još povećali smanjujući nam prihode?« Treći vezir, stari Kenan, ispravni musliman, je šutio kad je red na njega došao. Veliki vezir ga pozove govoriti, a Bektaš-aga mu uzdignutom rukom dovikne da ima punu slobodu bespoštedno govoriti. »Dobro«, reče Kenan, »janjičarska plaća iznosi osam stotina tisuća pjastera. Od toga janjičari dobivaju samo pola milijuna, dok njihov aga sebi uzima ostalih trista tisuća. Na Vama je da pomognete izaći iz novčane nestašice za plaće. Ako se uberu tih dvadeset do trideset kesa koje su jedva dostatne za državu i obitelji vezira, neće se državi time mnogo pomoći.« Ovaj je govor potresao age. Bektaš nastavi blažim glasom: »Ja nemam ništa nego mojih četiri stotine akči dnevnoga prihoda« i zašuti. Tako je propao čitav prijedlog. Teret, koji su veziri i age svalili sa sebe pao je to teže na siromašne, na umirovljenike, ulemu i šejhove, udovice i sirote, oduzimajući im dio njihovih mirovina. Defterdar Emir-paša predloži da se stotinu i

sedamdeset jüka, tj. sedamnaest milijuna akči, koliko iznose godišnje mirovine, za tekuću godinu potpuno povuku da bi se time pokrio izdati novac iz blagajne. Stara valida, koju smo upoznali već za vladavine njezina muža Ahmeta kao razumnu i toliko dobroćudnu kao i velikodušnu Grkinju, pozove ministre k sebi i oslovi ih: »Vi ćete trideset tisuća umirovljenih ljudi ostaviti bez kruha, a na čija leđa hoćete natovariti njihovo prokletstvo?« Sari Katib, tj. žuti pisar, koji je nakon pada dvorskoga astronoma imao isto toliki utjecaj u haremu, a u ministarstvima bio duša čvrstih mjera, bio je duhovit čovjek, ali pijavica bez srca, pa se nije ustručavao odgovoriti staroj carici: »Draga dušo! Otkad svijet postoji, nije se još čulo da su tvrđave zauzete molitvom mula i derviša; ako se pita tko je tu bitku dobio, onu tvrđavu osvojio, reći će se: Ibrahim-paša, pijanica, ili N. N. paša, nasilnik. Koliko malo koristi molitva siromašnih i derviša, tako malo nam škodi i njihova kletva koju bez premišljanja uzimam na svoj vrat.« Tako je izvršena ova koliko tvrda, toliko i nepravedna mjera. Međutim, kako ni s njom nisu daleko došli, pribjegla je Melek Ahmetova glupost u državnoj upravi odomaćenom sredstvu loših ministarstava financija, naime pogoršanju novca. U Beogradu su kovane loše akče koje su sadržavale samo trećinu srebra, tako da je sada na jedan mađarski dukat došlo, umjesto kao nekada pedeset, stotinu i šezdeset akči. Do čega su doveli ovi sve veći neuspjeli financijski poduhvati, počevši od odvajanja lena sve do krivotvorenja novca i kakvim su plodovima urodili pobunama u pokrajinama i ustankom u glavnome gradu, o tom ćemo odmah pripovijedati.

[Iz Azije su stizale tužbe, jedna za drugom, protiv sakupljača poreza i nameta, pravih izrabljivača i tlačitelja. Osim toga, stigla je vijest iz Vana da se Mehmed Emin-paša silom zatvorio u tvrđavu i da je vojska od 12.000 Perzijanaca kod Huvejze prekinula dovoz u Bagdad i ugrozila sam grad. U Vanu je izbio rat među posadom: janjičarski aga Sinan otkazao je poslušnost paši koji je protupravno zaposjeo tvrđavu, a Husein-aga odan paši, nije pripustio Ibrahim-pašu kojeg je poslala Porta. Obje su stranke ojačale povezivanjem s moćnim susjednim kurdskim begovima. Mehmed Emin-paša gađao je iz tvrđave grad, pa je ubijeno žena i djece. Konačno je Porta poslala Džindži Mehmed-agu da uspostavi mir. On je iz Bidlisa pregovarao o miru među kurdskim plemenima Hušaba i Hakarija, konačno isposlovao odlazak paše u Carigrad, a Husein-agu i njegovu stranku priveo i pogubio. Beg Hušaba se nije dugo držao mira, jer je prihvatio vođu buntovnika Čumara koji se oružano suprotstavljao kupljenju poreza. I borba sa Druzima, što se vodila za namjesnika Murtaza-paše, zadobila je ozbiljniji karakter pod

Ibšir-pašom koji ga je naslijedio. Vojvoda Topkapulü Mustafa, koji je u Siriji utjerivao zakupne prihode za age u Carigradu, nije htio sirijskom emiru Melhemu iz plemena Man izručiti njegovog rođaka Ali-bega, te se emir primi oružja; dođe i do bitke sa Ibšir-pašom, u kojoj on, ranjen od druzijskog šejha Šahina, padne s konja, bude uhvaćen i kasnije otkupljen. Melhem se poslije žalio Porti na njega da traži desetorostruko veći porez i da, pošto je dobio samo trećinu tražene sume, podržava njegova protivnika; kako mu je u Carigradu bio zaštitnik najmoćniji aga Bektaš, Ibšir-paša bude premješten u Haleb (Alep), a zamijeni ga Mostari-paša. Melhema se ne treba zamijeniti sa jednom drugom osobom, koja je te godine umrla, Melhemijem, matematičarom i historičarom, piscem jedne univerzalne historije, u kojoj je sadržana i historija Grka i Franaka.

Između velikog vezira i aga došlo je do velike zatege, jer je on smijenio defterdara Surnazena, kada je dobio papirić, poslan u harem, na kojem je defterdar tražio njegovo smjenjivanje. No to se, uz mnoga namještanja, nekako sredilo. U to je vrijeme bilo poznato kuharsko umijeće koje dostiže svoj najviši stupanj. O tome izvještava Evlija opisujući kuhinju svoga prvog gospodara, Defterdar-zade Mehmed-paše, koji je bio osmanski Lukul. Osim srebrenog suđa, njegova kuhinja je imala stotinu porculanskih zdjela, srebrene zalivače (kante), plitice (sahane), bačve, zlatom i srebrom izvezene stolne prostirke; imao je i četrdeset kuhara, od kojih je, kada je putovao, uvijek dvadeset išlo sa konačarom, a dvadeset je slijedilo pašu; oni su imali dvadeset slugu za sedla u službi kuhinjske prtljage, pet za štale, deset za šatore; sedam kuhinjskih glavara imali su svoj posebni veliki šator-kuhinju (čerke), a nadkuhar je bio nagrađen sa pjasterom dnevno. Sa rasipnošću paša i bančenjem aga slagali su se potkupljivost i propadanje običaja kod uleme i sudaca. Jedan od najnezgodnijih procesa bio je između učenog vrhovnog suca Kabakulaka i Buhuk Mustafa-age. Vojni sudac, glasovit po svome izvanrednom pamćenju, a inače počasno zvan Abul-iršad, tj. »otac upravljanja«, predbacio je Mustafa-agi, voditelju poslova na Kreti umrlog Bijiklü Mustafa-paše, da je zadržao 14.000 dukata, što je ovaj osporavao. Još je veća neprilika bila smrt vrhovnog suca Čivi-zadea, koji je, još dva dana ranije, dao preinačiti blok granita za svoj vrtni vodoskok, a koji je bio više poznat po neznanju i razvratu sa dječacima. U Carigradu je bio obješen grčki patrijarh Partenije koji je bio okrivljen za dosluh sa Rusijom, a zamijenio ga je Janihio. Jedan grčki metropolita, koji je prešao na Islam i postao subaša, ponudio je 26.000 pjastera, ako mu se, mjesto patrijarha, povjeri vrhovno vodstvo grčke crkve. Sve su to bili loši znaci doba, koji nisu još uznemiravali glavni grad, kao događaj kada se veliki brod velikog vezira spuštao sa doka u more, pa je došlo do nesreće u kojoj je stradalo dosta ljudi.]

Jedna od najvažnijih promjena, koja je duboko zasijecala u mehanizam vladavine, bila je ona do koje je doveo muftija Behaji efendija, Seadedinov unuk, zbog različitih značajnih uzroka. Ponajprije je to bio živi spor između obje stranke mistika i strogih pravovjernika, spomenutih već na kraju prošlog razdoblja, pri čemu su se ovi strogo pridržavali učenja velikih teologa Kadihana i Birgilija i po ovom bili i nazvani. Drugi su bili sufi ili evlijâji, nazvani po šejhu Evliji, učitelju putopisca, koji po njemu nosi ime. Jedan arapski šejh, koji je zbog ubojstva pobjegao iz Damaska u Carigrad, bio je na Aja Sofiji učitelj osnovne škole. Za vrijeme predavanja obično se naslanjao na granitni stup, pa je po tom nazvan Ustuvani, tj. »onaj s granitnoga stupa«; on je bio stup strogo pravovjernih i pomoću svojih sljedbenika, vrtlara, slastičara, paževa u seraju, dospio je čak dotle da su mu u hasodi, tj. prvoj carskoj sobi (protiv kanuna) dopustili podići govornicu da s nje izlaže. Pola tuceta najznamenitijih šejhova i imama u džamijama priključili su mu se i hrabro su grdili sa govornica na sufije i evlijaje, naročito na pratnju flautom i na ples u kojem su se vrtjeli derviši Mevlevi i Halveti, a kojima je muftija bio sklon. Pravovjernima je taj bio još veći trn u oku otkad je pravom fetvom proglasio pušenje duhana opet zakonitim, a pijenje kafe — koje nije bilo ni zabranjeno fetvom, nego je bilo prije zabranjeno samo policijskim naredbama, a za vladavine sultana Ibrahima nije bilo ometano — sada postalo još raširenije šaljivom fetvom jednog logorifa. Na njegovoj su strani bili kul-ćehaja, čelebi-ćehaja i druge vojne age, dok su oni bez okusa, kako carski historičar naziva protivnike duhana i kafe, držali s onim »s granitnoga stupa« i njegovim sljedbenicima. Ovi su ishodili od velikoga vezira zapovijed, kojom su ukinuti igra i glazba uz vrtnju derviša, i s tom zapovijedi u ruci napali tekiju Halvetija kod Željeznih vratiju, pa istukli derviše koji su igrali. Da nisu to isto učinili kod tekije Ekmek, tekije egipatskog šejha Omera, zapriječio je samsundži (janjičarski general-poručnik), sljedbenik umrlog šejha Omera, koji je poveo stražu od petnaest ljudi s isukanim mačevima i, usprkos protivničkoj stranci, izuo krzno i sam zaplesao u krug. On i kul-ćehaja ishodili su od velikoga vezira naredbu, kojom se zabranjuje ubuduće svako smetanje pjesme, sviranja na flauti i okretanje derviša, čime je, prema tome, prijašnja naredba stavljena izvan snage. Ta je stranka jedno vrijeme mirovala, ali je onda pokrenula sve moguće da od muftije dobije fetvu u smislu one koju su izdali veliki muftija Kemalpaša-zade i Ebusuud protiv igre i glazbe derviša, a kad je muftija to odbio, došlo je do otvorenog neprijateljstva. Pravovjernici su se usudili putem šejha Ustuvanija, svoga kolovođe, pisati šejhu Abdurahim Čelebiji, predstojniku jedne od ovih tekija u kojoj su se vrtili derviši: »Budući da se baviš igrom i glazbom, potrebno je da te maknemo s puta; na-

past ćemo tvoju tekiju, ubiti tebe i tvoje, a tvoju ćemo tekiju potkopati nekoliko lakata duboko i u more baciti, jer, prije nego se na taj način ne bude očistilo tlo, tamo nikakva molitva neće vrijediti.« Šejh je tu cedulju donio muftiji, koji je inače bio žestoke i naprasne naravi, i koji je pisao Ustuvaniju: »Ti, s granitnoga stupa! Čim to primiš, odmah se pojavi, inače će biti zlo po tebe.« Ustuvani, bojeći se loših posljedica, zamolio je velikoga vezira da umiri muftiju i reis-efendija je dobio u zadatak to učiniti. Muftija ga napadne uvredljivim riječima protiv onih koji primaju mito i prodavaju položaje. »Ovo kolo sufija«, nastavio je, »stara je stvar; najveći vladari i veliki veziri su ga trpjeli i mnogo učenije muftije nego što sam ja fetvom su ga odobrili. Nitko se nije usudio batinati sufije, a sada okružuje gomila drskih spletkara desetogodišnjeg sultana i tovari na njega prokletstva siromašnih i pobožnih. Ili će Ustuvani biti ukoren ili ću mu ja ošišati bradu i postaviti ga na galiju.« Muftija naredi carigradskom sucu Esad-efendiji da pozove šejhove protivničke stranke, jednoga za drugim, i da im svima strogo zabrani grditi s govornica i ubuduće ometati pobožnu igru derviša. Muftiju je u njegovoj snošljivosti podržavalo nagovaranje njegova bratučeda Ebusaida (kao i on, bio je Seadedinov unuk), koji mu je predbacivao što su za vrijeme, dok je on muftija, šejhovi i derviši tako nepravedno proganjani, a njihove su pobožne želje učinile da im je kuća do sada napredovala. U korist derviša govorili su sa govornice i Sakir-zade Mehmed u džamiji Mehmeda II, kao i šejh Erdebeli-zade koji se bio upravo vratio s hadžiluka, a koji je u narodu uživao najveći ugled, tako da su fanatični pravovjernici bili zasad prisiljeni obustaviti svoje progone.

Žar pravovjernih bio je potisnut kad se rasplamsavao, ali je tim jače djelovao u potaji protiv čuvara njihovih protivnika, muftije Behajija. Najdjelotvornije poluge za unapređivanje svojih namjera našli su u svemoćnom agi Bektašu, kojega su pridobili za sebe jer je mrzio dim duhana, i u spletkaru, vrhovnom zemaljskom sucu, Kara Čelebi-zade Azizu, čija je ambicija, težeći već odavno za najvišim pravnim položajem, pokrenula protiv muftije sve opruge spletki. Već dulje vremena imao je na oku popise neredovitih postavljenja sudaca i muderisa, a putem svoga zaštitnika Bektaš-age upoznao je time sultana i caricu-majku i molio da mu se dâ položaj muftije. Međutim je valida ostala postojana pri svojoj izjavi da je Aziz njoj i Carstvu smrtni neprijatelj i da o tom ne želi više ništa čuti. Što dosad nije uspjelo Aziz efendijinim spletkama i žaru pravovjernika, uspjelo je konačno zbog Behajijeve naprasitosti i nepodnošljiva ponašanja u nekoj stvari prema engleskom konzulu u Izmiru. Već je prije sebi navukao neprijateljstvo age koji je vodio glavnu riječ i velikoga vezira, jer je odbijao dati svo pristanak za smjenjivanje kapudanpaše, što su zahtijevali evrop-

ski ministri. On je izjavio da je takvo smjenjivanje izdaja i nepravda do koje je došlo samo podmićivanjem poslanika. Sada je stigla tužba suca iz Izmira protiv tamošnjega engleskog konzula koji je, prema državnim ugovorima, zahtijevao da proces, gdje se radi više od dvije stotine tisuća akči, treba održati i završiti u Carigradu. Veliki je vezir, da uhvati muftiju u stupicu vlastite žestine, odbio donijeti odluku i prepustio je muftiji, uz izliku da je pretrpan drugim poslovima. Behaji, ljutit zbog toga, a nije svoj bijes mogao svladati, dao je pozvati engleskog poslanika. »Ovom prokletom poslaniku«, bile su riječi carskog historičara, »nedostaje puno mozga i, kao što su Englezi u svem svom djelovanju postojani u održavanju obećanja i ne odstupaju od svoje riječi makar zbog toga glava pala, tako je i neotesana grubost zahtjev njihove prirode«. Suglasno britanskoj postojanosti i časti odgovori poslanik suhim riječima da on engleskog konzula ne može opozvati kao što to muftija traži. Muftija poče grditi i predbacivati: »Prokleti nevjerniče! Kako se možete pozvati na vaše državne ugovore, vi koji vjeru i Carstvo neprestano izdajete; zar mi ne znamo da vi Venecijancima dajete žito i brodove?« Poslanik sasvim mirno odgovori: »Mi iznajmljujemo brodove onome tko ih plaća, a vama ćemo ih isto tako dati kao i Venecijancima, ako platite vozarinu; to se ne protivi našim državnim ugovorima.« Muftija razjareno vikne: »Ovoga prokletnika neka zatvori veliki vezir!« Poslanik je isto tako žestoko poviknuo: »Ti nisi u stanju zatvoriti me!« Svađa je postajala sve žešća; muftija nije bio više u stanju svladati se i povikne svojim ljudima: »Odstranite ovoga prokletnika«. Njegovi ljudi su poslanika zgrabili za vrat i izgurali ga udarcima šaka van, te ga zatvorili u štalu. Age, uznemireni engleskim poslanstvom, sakupe se u kući ćehaja-bega i pošalju muderisa Altiparmaka Ibrahim Čelebiju muftiji da ga nagovori da oslobodi poslanika. Behaji ga ljutito napadne: »Što se ovi momci, age, imaju u to miješati?« i muderis ode natrag neobavljena posla. Sada dođe Sari Katib, veseljak i povjerljivi prijatelj ćehaja-bega. »Efendijo«, reče, »pomislite samo koliko godina već ratujemo s tim bijednim lađarima iz Venecije, a da ih nismo mogli pobijediti; kakvo zlo bi nam tek nanijelo kršenje mira s Engleskom, čiji je kralj najveći i najmoćniji od svih kraljeva franačkih zemalja, po blagu, po vojsci, brodovima, a ratnim naoružanjem prednjači svima.« »Gledaj, efendijo, tajniče«, reče muftija, »da ovi prokleti takozvani Englezi, poštuju mir, ne bi podržavali naše neprijatelje; i onda doliči da to bar u Islamu kažemo, kad je zakon već jednom priznao da treba svršiti s tim lošim ponašanjem.« Sari Katib reče, kad je konačno mogao doći do riječi: »Efendijo! Koji je muftija ikada u svojoj kući zatvorio poslanika?« Behajija se tim i sličnim govorom još više razljutio: »Ta gle, što hoće ovi obješenjaci age? Oni će uništiti svijet potkupljivanjem; kako će na-

dalje biti moguće da zakon ide svojim tokom?« Sari Katib je bio čas blijed, a čas crven od ljutnje. Vrhovni zemaljski sudac Kudzi-zade, koji se založio za nedužnog poslanika, također je dobio svoj dio: »I Ti si mi vrhovni zemaljski sudac, efendijo! Što ideš onamo na divan, gdje sjede takvi klipani, zaštitnici nevjernika; od sutra mi noga više neće onamo stupiti.« Sari Katib dojavio je to sve agama, ispričavši potanko razgovor s muftijom, što je bila voda na njegov mlin. Slijedećega jutra
2. 5. 1651. age su se sakupile na trkalištu u Ibrahim-pašinoj palači da pogledaju novosagrađene brodove koji su došli iz Crnoga mora. Pozvali su velikoga vezira, pregovarali o Behajinom smjenjivanju i poslali svoj zahtjev u seraj. Odgovor je bio negativan. Oni su tim čvršće nastupili izjavljujući da neće to mjesto prije napustiti, dok Behajija ne bude smijenjen. Tako je popodne vrhovni zemaljski sudac Kara Čelebi-zade Aziz pozvan u seraj i imenovan muftijom, ne toliko zbog pomanjkanja drugih valjanih ljudi, kao što to u svojoj historiji lažnom skromnošću uvjerava, nego utjecajem svoga zaštitnika, moćnoga Bektaš-age, koji je staroj validi, koja se sva predala njegovu savjetu, nametnuo smjenjivanje staroga muftije i postavljanje novoga. Ovaj je poljubio sultanu ruku, a on mu je poklonio zlatnu kutiju i milostivo saslušao jetku šalu novoga muftije: »Da li je to iz halifine kese?« Aziz, manje pohlepan za novcem nego častohlepan, odrekao se prihoda okruga Mihalidža i Kermastija, koji su njegovi prethodi dobivali kao dar za ječam, ali je tražio već četrdeset godina zaboravljenu svečanost da muftiji na okupljenom divanu poljube ruku i da ga odjenu počasnim krznom pred sultanom i to su mu odobrili. Na kraju čempresova drvoreda bio je dočekan od vrhovnoga upravitelja seraja (kapuage) vrhovnog rizničara (haznedarbaše), vrhovnog podrumara (kilardžibaše) i načelnika seraja (seray agasi) i odveden u sobu kapuage, pa odjeven u samurovinu i odveden na prijem. Pedeset čauša i dvadeset sobara jahalo je pred njim pri ulasku i pri izlasku iz seraja. Čestitali su mu i kronogrami su samo pljuštali podižući ga na položaj muftije, ali bilo je i epigrama u kojima se nazivao poslanički muftija, jer je to postao samo što je engleski poslanik bio zatvoren. Njegov prethodnik Behaji ukrcao se za Gelibolu (Galipolje), ali je premješten kasnije u Lampsakos gdje se uselio u palaču ukrašenu vrtovima i vodoskocima Fethi Čelebi-zade Mehmed efendije, u selu Birgošu.

[Četiri mjeseca po smjenjivanju muftije, pao je i veliki vezir zbog svojih ludih financijskih mjera. Riznica je priznavala pjaster za osamdeset akči, a veliki vezir odluči iskovati slabiji novac. On naredi da se u Beogradu, Bosni i Albaniji iskuje slabi novac, kojim prisili trgovačke cehove da za dukat daju stotinu osamnaest akči, te tako istjera stotinu dvadeset tisuća

dukata, promijeni kod židovskih mjenjača u dvije stotine četrdeset tisuća kruna i time je htio platiti trupe. Kese slabog novca bačene su na trg i cehovi su sazvani na prisilnu razmjenu. **21. 8. 1651.** Zastupniic cehova se pođu žaliti velikom veziru na ovu nepravdu, a on, žestoke naravi, pošalje ih kao nevjernike k vragu. Oni tada odu muftiji, koji se pokuša izvući, ali ga oni na silu posade na konja i, prateći ga, uzbune čaršiju; a onda svi skupa dođu do seraja i prodru sve do Porte blaženstva vičući: »Pravda, pravda!« Sultan dođe i oni mu se požale da su ove godine platili četrnaest poreza i još sada da moraju uzeti slabi novac. On pozove velikog vezira, no ovaj ne dođe; muftija je obznanio ukidanje nameta, ali ga oni kamenjem potjeraju i zatraže šesnaest glava, koje su krive za sve nevolje, inače da neće otići. Sultan odluči, u dogovoru sa validom i dvorskim upraviteljem, starim Sulejman-agom, zamijeniti velikog vezira Melek Ahmet-pašu sa vezirom Sijavuš-pašom; ovaj je bio rođeni abaz i kupljeni rob glasovitog pobunjenika Abaza-paše, koji je preuzet među paževe seraja, zatim se odatle vinuo do silahdara onda je, prije deset godina, imenovan kapudanpašom, smijenjem pri svom prvom pohodu na Azov, jer nije uspio, zatim imenovan budimskim namjesnikom i otada je sjedio sa vezirima pod kubetom Divana. Valida pošalje njega i muftiju da umire zastupnike cehova, što im pođe za rukom, te ovi odu kućama. Zatim se upute u kasarne umiriti age. Tu velikom veziru oholo prigovori Albanac Bektaš, zašto se usudio primiti položaj bez suglasnosti janjičara. A on ga dostojanstveno i mirno upozori na sultanov autoritet kao temelj njegove vlasti, te mu pođe za rukom i njih primiriti. Uz neznatne incidente stiša se ova uzbuna, ali je to bilo samo naizgled, jer su se obje stranke žestoko mrzile.

Dosada su age i harem bili u punoj suglasnosti i valida je očito radila pod utjecajem najmoćnijeg age, Bektaša. Događaji oko imenovanja novog velikog vezira ukazivali su da se sada stvorila još jedna stranka: stranka mlade valide Tarhan, iza koje je djelovao i odlučivao crni evnuh, dvorski upravitelj Sulejman-aga. Da je stara valida potakla janjičarske age da sruše utjecajne crne evnuhe, o tome nema dvojbe. Ali da je ona dala otrovati svoga vladajućeg unuka, da bi dovela drugog, Sulejmana, na prijestol, i tako srušila vlast mlade valide, to je lišeno svakog osnova; jer svi historičari se slažu u tome da je ona bila plemenita i velikog srca i da je njezina tridesetogodišnja vladavina haremom pod četiri sultana bila označena samo dobrim djelima. U potaji dovedena robinja Meleki, koja je znala za od slastičara Uveiz-age pripravljeni otrovani šerbet, trebala je plan otkriti mladoj validi Tarhan i tako omogućiti da sva njezina stranka prebaci krivicu na staru validu. Ma kako da je bilo, ovaj plan rušenja vlasti stare valide trebalo je iskupiti pobunom janjičara koji, ako i nije proizašao od stare

valide, bio je od nje u punoj suglasnosti sa Bektašom najjače podržan. Janjičari se sastanu i zatraže da se tri najmoćnija crna evnuha: dvorski upravitelj Sulejman-aga, sultanov učitelj Rihan i pouzdanik Ismail, protjeraju u Egipat. Doušnik to odmah dojavi Sulejmanu, a ovaj se, skupa sa svojima, zakune da će ubiti staru validu kao uzročnika sveg zla. Smjesta naoruža svoje crne evnuhe koje podrži i stotinu dvadeset bijelih evnuha (sülüflübaltadži), te se svi iz ove sobe, naoružani, sjure u dvorište, gdje su bili paževi druge sobe, također naoružani, s kojima se sukobe. A onda, predvođeni Sulejmanom, krenu put odaja stare valide, razbiju njezine čuvare, te ulete u predodaju, gdje je ona očekivala janjičare. Kada začuje galamu u predodaji, poviče: »Jese li došli?« »Da, došli su«, odvrati Sulejman, »samo izađi«. Tek sada ona shvati tko je došao. Odjuri u zadnju najtajniju odaju i skrije se u ormar u zidu. Evnusi provale u odaju, gdje jedna vjerna robinja istupi i rekne: »Ja sam valida«, ali je oni odbace, sve pretraže i pronađu. Uzalud je nudila zlato i drago kamenje. Jedan bijeli evnuh, Mali Mehmed, otrgne konop od jedne zavjese i njime je bila udavljena.

Veliki vezir je sjedio s reis-efendijom, kada je obaviješten o janjičarskom zahtjevu za tri glave. On se odmah uputi u seraj, gdje je sve vrilo, te odluči vratiti se kući. Tu ga zatekne poziv sultana koji, kada on dođe, zatraži da vrši svoju dužnost i da izdajicama da pravednu nagradu. Uskoro i svane, te se ulema pozove kod sultana, kojem se u većini i predstavi. Za to vrijeme su janjičari, koji su doveli muftiju i oba vrhovna suca k sebi, odlučili poći u Srednju džamiju, žarište prave janjičarske pobune. Kada je zajahao konja, janjičarski aga obavijesti ljudstvo o vlasti evnuha i validinoj smrti, te zaključi riječima: »Mi samo tražimo osvetu validine krvi«; na to jedan glas iz mnoštva dobaci: »Jesi li ti postao nasljednik valide?« i velika tišina, koja je potom nastala, svjedočila je da ni janjičari ne odobravaju sve poduhvate svoga age; odmah zatim ulema se izvuče odatle pod raznim izlikama. U dvoru se održavalo zasjedanje uleme na kojem su se, nakon mnogih i neugodnih zavrzlama, imenovali muftija Ebusaid i vrhovni suci. Po prijedlogu uleme da se pobode Poslanikova zastava i pod nju pozovu svi muslimani, to se i učini, te su glasnici to izvikivali po gradu. Svi navale pod zastavu, pa i janjičari iz starih kasarni i tako se odvoje od janjičara iz novih kasarni. To ohrabri branitelje prijestola, te sultan pošalje hatišerif janjičarima u Srednjoj džamiji s pozivom da mu se pretstave aga, general, prvi general-poručnik (kulćehaja) i Bektaš-aga ili da snose posljedice. Hatišerif poljulja hrabrost aga, a slomi hrabrost njihovih pristaša. Ovi hrpimice nagrnu ka seraju pod zastavu, a ulema, koja je bila s agama, razleti se na sve strane. Uzalud su vojnicima nudili kese zlata i srebra ili ih grdili. Age tada velikom veziru

napišu pismo o pokornosti, te se to, na muftijin savjet, primi. Imenuje se segbanbaša Husein za novog janjičarskog agu, a smijenjeni Karačauš za namjesnika Temišvara, kulćehaja za namjesnika Bosne, kolovođa sve nesreće Bektaš-aga dobije sandžak Bruse. Tako je bila slomljena vlast aga i grad umiren. Stara valida je s počastima bila pokopana kraj svoga muža Ahmeta u njegovoj džamiji. Bila je osoba koja je činila dobročinstva cijeli svoj život. Tako je godišnje prihode svojih pet krunskih dobara: Memnena, Sile, Azaza i Klisa u Aziji i Azdina u Evropi (a svako je nosilo godišnje 50.000 krunskih talira), upotrebljavala za izgradnju još i danas nazivanog po njoj velikog hana (valide han), po njoj nazvane džamije u Üsküdaru, po njoj započete, a od majke Mehmeda IV dovršene džamije u Carigradu, za vodovod iz Nila u tekiju Halvetija u Kairu, za uzdržavanje sejida i siromašnih u Meki, za oslobođenje neplatežnih dužnika, za pomoć udovama i ženskoj siročadi. Ona nije prepuštala svojim zastupnicima svoja dobra djela, nego je sama posjećivala bolnice i zatvore; svojim robinjama je, nakon nekih dobrih djela, poklanjala slobodu i udavala ih s bogatom opremom za zaslužne dvorske službenike; sirote djevojke darivala je udadbenim darom; muškarce i žene na svome dvoru bogato je nagrađivala.

Nakon što su bile prognane age-urotničke glave i njihove pristaše, uslijedilo je uskoro, kako se i moglo očekivati, njihovo pogubljenje pod raznim izlikama i prilikama. Bektaš-agu, koji nije otišao za Brusu nego se sakrio, pronašao je Bojadži Hasan, koji ga je htio posaditi na magarca; upozoren da će time izazvati sve janjičare, stavio ga je na kljusinu, na kojoj je on morao ići gradom vrijeđan i zlostavljan od skitnica, te na kraju doveden u seraj; tu je, na sultanov nalog, bio ugušen, leš mu bačen u more, imetak oduzet. Karačauš, koji je odmah išao za Temišvar, bio je od Bojadži Hasana dostignut i doveden nazad, predveden sultanu koji mu prigovori izdajstvo, a onda ga da pogubiti, što izvrše dva roba. Nalog da pogubi kulćehaju, ko- **14. 9. 1651.**
ji je također otišao za Bosnu, dobio je Defterdar-zade Mehmed-paša, u čijem se području (Malgara) on tada nalazio. Kulćehaja, čuvši što se zbilo, pokrene se dalje, dođe do Orhansua, gdje ga dostigne donositelj smrtne osude; on, toliko hrabar koliko veledušan, borio se do zadnje strijele i zatim je nadvladan većom silom, te umre toliko odvažno i srčano koliko su njegovi drugovi ranije umrli kukavički. Muftija Aziz, koji se u onoj gužvi opredijelio za janjičare, uhapšen je i prognan na Hios. Dan iza poraza aga, stradao je predstojnik računarnice Sari Katib, glasovit kao šaljivac i ironizator; Sijavuš-paša ga je, u prvi mah, bio poštedio, ali je on stradao kada je, nešto kasnije, na pitanje odakle dolazi, odgovorio: »Sa trga za robove«, aludirajući time na divan, gdje je većina vezira bila iz redova

robova. To ga je koštalo života: on, vanbračno dijete nekog ruskog razbojnika, nije čekao krvnike, nego se sam probo nožem. Drugi su bili smijenjeni, obezvrijeđeni, prognani. Ojačala je silno moć vođe evnuške pobune, otada svemoćnog Sulejman-age kojem je dan i položaj kizlarage. Pobuna je već bila oblik vladavine: janjičari su se bunili od doba Mehmeda II, češće i spahije, a jednoć i oružari; rijetka je bila pobuna uleme, pravnika, paževa i cehova, a najrjeđa i samo jednoć pobuna evnuha.]

GLAVA PEDESETDRUGA

Od novih azijskih buna do velikog vezirstva Mehmeda Köprülüja (Ćuprilića)

[Novi i moćni kizlaraga nije htio dugo trpjeti neovisni karakter velikog vezira, iako se neko vrijeme susprezao. Sukob se očitovao pri imenovanju novog defterdara; palo je nekoliko oštrih riječi, kizlaraga je bio, osim toga, obaviješten da je veliki vezir zadržao od imanja aga pet stotina kesa, a raspolagao je i njegovim pismom Ibšir-paši, u kojem ga je pozivao na uspostavu ranije neovisnosti u upravljanju Carstvom. On se obrati valide-sultaniji (carici-majki) predlažući podjetinjilog devedesetgodišnjeg Gürdži-pašu, kako bi lakše vladao. Sijavuš-paša je pozvan u seraj, tu mu kizlaraga silom oduzme pečat i pošalje ga u zatvor; carica-majka odbije osuditi ga na smrt, te on, uz
30. 10. 1651. gubitak imetka, bude prognan u bijedu u Malgaru, a na njegovo mjesto dođe Gürdži-paša. Nova vlast je, najprije, započela cijeđenjem novca od uglednika koji su ga morali dati, pod prijetnjom zatvora. A onda su započeli progoni i udaljavanje svih sposobnih ljudi koji bi mogli ugroziti velikog vezira. Pored ostalih, prognan je i Mehmed Köprülü, kojeg se zastupnik poslova carice-majke, arhitekt Kasim, usudio kao sada najvaljanijeg čovjeka Carstva predložiti za velikog vezira. Čim je to čuo Gürdži-paša, odmah ga je prognao u Küstendil, a Kasima, najprije pod optužbom da ga je Köprülü potplatio, poslao u Sedam kula, a onda otjerao na Cipar. Potpuno je izmijenjen sastav visokih položaja koji su dospjeli u nedostojne ruke.

Vanjski poslovi sa evropskim zemljama nisu bilježili neku bitniju novinu. S Poljskom je, nakon kozačkog ustanka, održavan mir, ali bez poslanstava, dok su se s Venecijom, iako formalno u ratu, održavali odnosi preko francuskog poslanika. Sa strane Španjolske došao je Dubrovčanin Alegretti, postavljaju-

ći značajne preduvjete za obnovu turskog poslanstva, pa, iako su prihvaćeni, do odnosa nije došlo. Svečano je primljen austrijski poslanik koji je donio potvrdu obnovljenog žitvanskog mira i velike darove od 100.000 guldena. Opet se za sređenje spora oko sela imenovala komisija za granice. No prije nego se sastala, tri tisuće turskih vojnika napalo je Rab, a na vindiškoj granici bilo je haranja; na tužbe je budimski namjesnik odgovorio da su to samo pokreti odmazde. Ta narušavanja granice i mira Porta, zabavljena nemirima u glavnom gradu i kretskim ratom, nije bila u stanju spriječiti. **20. 1. 1653.**

U Aziji je došlo do nove pobune Abaza Hasana. Njemu je za zasluge bilo dano vojvodstvo nad maloazijskim Turkmencima, a onda oduzeto i dano jednom drugom, nekom Ak-Aliji. Kako u Carigradu nije naišao na odziv svoje žalbe, on se pobuni, opljačka karavanu koja je pripadala Bektaš-agi, u vrijednosti od 30.000 pjastera, te unakazi njezinu janjičarsku pratnju. Protiv njega odrede Ibšir-pašu, ali se on nije žurio zbog starog prijateljstva sa Hasanom, a uskoro bude i poslan za namjesnika Bagdada. Onda se za serdara odredi nekadašnji buntovnik, a sada namjesnik Karamana, Katirdžioğlu. Abaza, koji se nalazio u Šili, krene protiv njega i potuče ga kod Akseraja, te ga prisili povući se u Konju. U međuvremenu se Ibšir-paša, mjesto da ode u Bagdad za namjesnika, udruži sa Abazom. Oni se pokrenu ka Ankari. Da ne bi grad izložio kažnjavanju, paša Kürd Abdullah se sam ubije, a janjičari se otkupe za 15.0000 pjastera. Pobunjenici upute pismo u Carigrad tražeći osam glava, od kojih, nešto kasnije, šest padne prilikom rušenja vlasti aga. Tada se odluči poslati sultanov hatišerif, u kojem se obeća udovoljiti molbi i za dvije preostale glave, čak se Ibširu obeća carski pečat, ako dođe u Carigrad; onda se pošalju trojica izaslanika za pregovore o miru. Ibšir-paša je već bio krenuo ka Brusi, tako da se za namjesnika Anadolije imenovani Derviš-paša ukopao u gradu sa janjičarima. Kod Eskišehira je Ibšir primio upućene mu izaslanike, te se oni dogovore o miru, obećavajući Hasanu vojvodski položaj nad Turkmencima, a paši namjesništvo Haleba (Alepa), što ga je on želio da bi se osvetio Druzima. Za dokaz pokornosti, Ibšir-paša pošalje 48.000 carskih talira koje je uzeo od vakufa podređenih upravi kizlarage Sulejmana.

Veliki prekršaj starog kanuna trupa bijaše novina vrbovanja dvije tisuće spahija za trogodišnju službu na Kreti, koji su svi upisani sa šest akči, tj. sa starom plaćom šest odjela konjaničke tjelesne garde. A po kanunu su se spahijska mjesta davala samo zaslužnim janjičarima ili paževima iz seraja; ali kada su se izvanredno kupili, dobijali su manju plaću, da bi se kasnije iz posada zemalja uvrstili u šest odjela tjelesne garde. Time da su novopokupljeni regruti sada bili izjednačeni sa

starim Portinim službenicima, kanun je bio poništen. Ovih dvije tisuće regruta bili su u plaći izjednačeni sa stotinu dvadeset paževa, koji sada sa silahdarom Museli-agom, čije se prisuće u seraju već duže nije dopadalo kizlaragi, istupe kao spahije. Veliki vezir je ovo primio tako lahko kao poraz pretrpljen kod Mostara, gdje je palo sedam stotina junaka, a drugih tri stotine se smrzlo u planinama. Floti je bilo naređeno isploviti na pohod. Kako nije bilo ni novaca ni ljudstva, poduzete su izvanredne mjere: novac se pribavio preko povjerenika za utjerivanje (muhasil), a mornari pomoću pretpostavljenog za tlaku (mukadem), koji je pokupio i prisilno na galije poslao prostodušne Turkmence i druge nenaoružane ljude. Kada je flota htjela isploviti, nije bilo moguće, jer su joj put zapriječili venecijanski brodovi. Na oštar nalog da se isplovi, kapudanpaša se u noći, bez svjetla, sretno izvuče iz Dardanela. Venecijanci su ga presreli i prisilili vratiti se na Hios, ali su imali gubitak od dvije galije i tri mahone. Pošto nisu bili zadovoljni s Ali-pašom, zamijeni ga Derviš Mehmed-paša. Nakon ovih događaja sa flotom, najvažnija vijest bila je o osamostaljivanju Ibšir-paše. On, najprije, nije dozvolio Omer-paši nastupiti na položaj namjesnika Tripolisa. Zatim je organizirao savez janjičara i spahija koji su se na njega zakleli na Kuran i potom dao nacrt vlastitog kanuna osmanske vlasti; po njemu, ubuduće se položaji neće dodjeljivati nedostojnima i onima koji najviše nude, mita se neće primati, namjesnici i suci se ne smiju mijenjati prije tri godine vršenja službe. Samovoljno se vladao i Katirdži-paša, a jednako je zbog toga bio nemiran Egipat. U vezi s egipatskim poslovima, očitovala se sve više nesposobnost i nezakonitost velikog vezira. Konačno se shvati nužnost njegove promjene, te muftija, kizlaraga i predstojnik emira predlože da se ponovno pozove Sijavuš-paša. A vojni sudac Mesud, čiji je utjecaj rastao, predoči carici-majci i sultanu da bi, onda, zapravo vladala ta trojka; njegov kandidat je bio Tarhundži Ahmet-paša, nedavno pušten iz zatvora i sada s dužnošću u Solunu. Na narednom zasjedanju, kada je ponovno došlo do sukoba između velikog vezira i vojnog suca, pojavi se sobar sa hatišerifom kojim se zatraži pečat i skup, osim velikog vezira, pozove kod sultana. Tamo ovaj postavi pitanje imenovanja velikog vezira, a skup zamoli da se malo udalji da bi se posavjetovao; nakon toga, muftija predloži Huseina, serdara na Kreti, a sultana zamoli za imenovanje kajmakama, na što ovaj istakne ime Ahmet-paše. Ponovno se udalji skup i, pošto zaključi da Husein treba ostati na Kreti, iznese to pred sultana. Na to se javi carica-majka koja je bila iza zavjese i osnaži ove razloge. Skup ponovno izađe i tada vojni sudac iznese da veliki vezir mora izvršiti tri stvari: opremiti flotu, voditi rat na Kreti, pribaviti plaće vojnicima; ako Husein postane veliki vezir, onda bi sve

to trebao obaviti kajmakam, a ako se ovaj za to obaveže, zašto da mu se ne dadne pečat? Svi se s time slože i postavi se pitanje Ahmetu, da li to uzima na se, a on odgovori potvrdno; potom uđu kod sultana, sve to opetuju i on da pečat Ahmet-paši. Ovaj poljubi tlo i zamoli još dva osiguranja: da mu se nitko ne miješa u kupljenje fiskalnih sredstava i da mu se nitko ne miješa u poslove, a da on može neograničeno upravljati. Za to dobije dva posebna hatišerifa.

Tarhundži Ahmet je bio rodom Albanac, rob u seraju iz kojeg je izašao kao spahija, te je Musa-pašu, egipatskog namjesnika, tamo, a potom u Budim i Carigrad pratio kao ćehaja. U tom svojstvu bio je i kod »na tisuću komada« sasječenog velikog vezira (Hezâr pare), čiju je glavu spasio posredstvom muftije Abdurahima i pokopao. Kasnije je bio beglerbeg Dijarbekra i onda Egipta, a svugdje ga je bio glas tvrdog i strogog, ali nepotkupljivog i neumoljivog čovjeka. A taj glas očuvati bila mu je sada prva briga. Odmah je pobio obične prestupnike, kontrolirao račune kuhinje, brodogradilišta, oružarne, uredio poštu i opskrbu; zasuo je sve velikaše uvredama zbog njihove potkupljivosti i obznanio im njihovu buduću nemoć. Sve položaje svoga prethodnika proglasio je ništavnim i stvari bi, na ovom poslu i dalje tjerao, da ga nije spriječio kategoričan hatišerif koji mu je to zabranio. Uveo je isporučnu sumu (irsalije) za svako namjesništvo i državne položaje iz kojih se godišnje određena suma slivala u javnu riznicu; čak je samog sebe taksirao sa 20.000 pjastera. Tako se riznica napunila sa godišnjih 700.000 pjastera. Svaki mlin se opteretio sa pjasterom i svaka kuća sa dva pjastera, na što se pobune spahije, te se porez na kuće morao ukinuti. Druge mjere bile su izigrane putem iznimaka ili ograničenja. Ipak sve te mjere nisu mogle pokriti potrebe riznice i države, pa se sazove veliko državno vijeće u pri- **17. 2. 1653.**
suću sultana da se razmotri stanje javnih prihoda i rashoda. Predočena je bilanca više godina i pri tome se uvidjelo da su prije deset godina godišnji prihodi bili veći od rashoda, da su prije deset godina pod Kara Mustafom oboje uravnoteženi; ali otada rashodi postaju veći. Prihodi su iznosili 2.400 milijuna akči, a rashodi 120 milijuna. Mnogo su raspravljali, ali bez rješenja, jer nitko nije znao sredstva za smanjenje rashoda. Veliki turski univerzalni učenjak, geograf, historičar, životopisac, enciklopedista Kâtib-Čelebi Hadži Halifa, tada na dužnosti u financijama i prisutan na ovom zasjedanju, bio je inspiriran time za svoje malo ali izvrsno djelo: »Putokaz poslovanja«. U njemu je usporedio statističke financijske podatke za više godina i ukazao na nedostatke upravljanja državom; no nije imao hrabrosti iznijeti ga na uvid; tek tri godine kasnije, predao ga je muftiji, a ovaj sultanu; jednako kao što je jedan od najbolje mislećih službenika predao, svojevremeno, sultanu Ibrahimu izvrsno malo statističko-političko djelo: »Knjiga savjeta«.

Moćni kizlaraga, Sulejman, naslutio je da neograničena vlast velikog vezira, zajamčena hatišerifom, znači kraj njegove vlasti. On je počeo polako pripremati svoj odlazak za Egipat, omiljelo mirovinsko mjesto velikih evnuha. Najprije je pokušao proturiti svoje ljude na neka mjesta; kada to nije uspjelo, izlije na caricu-majku svoje neraspoloženje prigodom vjenčanja sultanije Atike, te bude otpravljen za Egipat. Uskoro je uslijedilo i smjenjivanje muftije, ali zbog njegove žestoke naravi. Na jednom uglednom skupu uleme zasuo je smijenjenog suca Kafe, Esad efendiju, pogrdama, a onda ga i tukao šakama i vukao za bradu na opće ogorčenje prisutnih. Uzalud se poslije nastojao izvući i uzalud je posredovao veliki vezir. Dvadesetoro najveće uleme i dvije stotine manje sastanu se da bi skupno pošli u seraj. Na tu vijest se odmah uzbune i naoružaju janjičari i spahije, a i cehovi, htijući tu gužvu što bolje iskoristiti za sebe. Ulema se usprotivi naoružanju, ali nije mogla spriječiti da gomila ide za njom. Na putu im dođe u susret bostandžija i preda hatišerif kojim se pozivaju da prilože pismene pritužbe i rasture se, uz obećanje da će se njihova stvar sre-
17. 8. 1652. diti za par dana. Tri dana kasnije, na njihove tužbe protiv muftije, ovaj bude smijenjen i ulema se smiri. Na njegovo mjesto dođe Behaji, raniji muftija. Nakon ove uzbune uleme, izbije uskoro spahijska pobuna zbog toga što su janjičari ubili jednog njihovog, no brzo se smiri oštetom. Pod ovim muftijom, kao i njegovim prethodnikom, izbije ispod pepela tinjajuća rasprava između mističara i pravovjernika, šejhova tekija i džamija, u čemu su ovi slijepo štovali Kadi-zadea i Birgilija. Neki Kürd Mehmed, kurdski i tatarski učenjak, poznat pod imenom Tatarski imam, napao je temeljno djelo učenja pravovjernika Birgilijeve, Osnove vjere, i mnoge u njemu sadržane predaje (hadise) osporavao kao neodržive i lažne. Raniji muftija je Kürd Mehmeda, koji je bio siromašan, ušutkao prijateljskim nagovaranjima i sa dvadeset dukata. Ali je on, čije su pogubljenje kao krivovjernika predlagali pravovjernici, ne toliko iz straha, jer je bio Kurd, pošao do muftije Behajija. Tom prigodom mu je rekao da, ako bi on morao umrijeti prema volji pravovjernika, bila bi to Božja volja, ali da je on spreman braniti razlozima svoje mišljenje protiv svojih protivnika. On naprti jednu mazgu s djelima predaje (hadisa) i dogmatičara, smjesti se u Mehmedovu džamiju, gdje je iza knjiga čekao napad protivnika kojima je poručio: ovdje je bojno polje, ovdje je poprište. Pravovjernici, umjesto da u džamiji povedu raspravu, našli su da je zgodnije i sigurnije podnijeti sultanu podnesak da je napad na Birgilijeve Osnove vjere brukanje vjere i da je prešan nalog muftiji da zabrani spis koji napada Birgilija. To je dalo povoda
11. 1. 1653. da sultan sazove svu ulemu, koja osudi napade i Tatarskom imamu naloži veće štovanje temeljnog djela vjerske nastave.

Najvažniji događaji, koji su zaokupljali pažnju Carstva, bio je venecijanski rat i pobuna Kozaka pod vodstvom Hmjelnickog protiv Poljaka. Kozaci su još prije uznemiravali istočna i zapadna pribrežja Crnog mora. Zbog toga što su se približavali, veliki vezir je naložio da isluženi janjičari (oturak i kurudži) čuvaju obale Bosfora. Blizu Akermana su se iskrcali, ha- **1651.**
rali i ubijali, te je na njih upućen veliki brod Šehbaz-paše i četiri galije, ali su one pretrpjele poraz. Po povratku paša je bio zatvoren, a jedan kapetan-janjičar obješen. Dok su se s donskim Kozacima tukli, Turci su preko muftije stupili u prepisku sa Hmjelnickim, vođom dnjeparskih Kozaka koji se nazivaju Zaporošci. Hmjelnicki, koji je nekada bio u turskom zatočeništvu, znao je ne samo turski, nego i Kuran; turski je ne samo govorio (kao i tatarski, ruski, latinski i poljski), nego je vladalo mišljenje da je, zbog toga što je dobro znao Kuran, bio pola musliman ili prikriveni musliman. Sa tatarskim hanom, koji ga je želio navesti na Islam, molio je večernju molitvu i učio (recitirao) Kuran. On je ponudio 40.000 ratnika, od 300.000 Kozaka s koliko je zapovijedao, na službu Porti. Nakon ovog pisma muftiji, dođu četiri kozačka izaslanika i zatraže da se njihovom hetmanu da zastava i bubanj, te dio Moldavske. Na prijemu na divanu je to i dano, ali je potvrđen za kneza samo onog područja što ga je bio osvojio i u Moldavsku se nije diralo.

Veliki vezir kojeg zbog njegovih mjera nisu voljeli velikaši, a ni sultanova okolina, dođe u sukob s kapudanpašom Der- **1652.**
viš Mehmedom. Ovaj je s jeseni prošle godine došao s velikim sjajem i golemim bogatstvom koje je bilo posljedica cijeđenja podanika u Silistri, Brusi i Anadolu. Kako je veliki vezir tim novcem najprije poplaćao spahije, a flotu zanemario, dođe do svađe između njega i kapudanpaše. S vremenom se njihovo neprijateljstvo sve više pojačavalo, pa je konačno za njega dočuo i sultan. Razgovarajući s njima, ne dopadne mu se stav velikog vezira spram kapudanpaše, te tog trenutka odluči u sebi da pripremi njegovu zamjenu. Da bi se osigurala i smrtna presuda, uvjere ga da je veliki vezir kivan na kapudanpašu samo zato jer ovaj nije pristao na plan promjene vladara u korist brata Sulejmana. A to se onda ojača još i uvođenjem janjičarskog age u igru kojeg nagovore da izričito okrivi velikog vezira. Sultan ga je pokušao zavarati počasnim darovima, ali je on znao što mu se sprema. Na divanu održanom tri dana potom, oprosti se od svih, kao da mu je to zadnji. Nastavio je raditi svoje poslove, pa je narednog jutra otišao u brodogradilište. Tek što je stigao, dođe glasnik s nalogom da se pojavi. On odmah uzme abdest (obredno pranje) i pomoli se, te rekne: »Ni moji neprijatelji neće dugo živjeti, to je Božja volja«. Kada dođe pred sultana, ovaj ga zaspe prigovorima, a on odgovori: »Padišahu

moj«, reče Tarhundži, »ubijaš me ne s pravom! Na Sudnjem danu, obje moje ruke past će na tvoj zatiljak«. Na sultanov
20. 3. 1653. znak, bostandžibaša ga je odmah ugušio, a tijelo bačeno pred Gvozdena vrata seraja. Kćeri mu bude dozvoljeno uzeti tijelo i pokopati ga u Üsküdaru.]

Uprava novoga velikoga vezira, donedavna kapudanpaše i nekadašnjeg namjesnika u Silistri, pa još prije u Halebu, Bagdadu, Dijarbekru i Damasku, Čerkeza Mehmed Derviš-paše, predstavljala je niz financijskih propisa i utjerivanja, pomiješanih s ucjenama, stečajevima i smaknućima. Premda je prema defterdaru bio neprijateljski raspoložen i vrijeđao ga drskim riječima, ipak ga je morao zadržati još dva mjeseca, zbog neprilika oko pomoćnih sredstava i ljudi financija. Poslije taj položaj nije dao ni defterdaru Mehmed-paši, ni Čaldži Mehmedu, koji su mu se ulagivali, već ga je dao bašbakikulu, tj. podređenom uredskom službenkiu javne riznice kojem je pridao trpeznike i ljude za pronalaženje nastambe na putu (fourières) te opremljenoga konja iz svoje štale. Dao mu je i naslov beglerbega, tako da je uredski službenik najednom postao Mustafa-paša. Prijašnji defterdar Surnazen otišao je u Temišvar, a iz Temišvara je došao u Kanižu njegov prethodnik defterdar Emir-paša. Prijašnji reis-efendija Mevkufatdži i njegov zet Bolevi-zade namješteni su kao predsjednici financijskih komora; prvi je bio predsjednik glavne financijske komore (bašmuhasebesi), a drugi je bio predsjednik za porez glavarine (džizje muhasebesi). Sulejman-paša, koji se nadao postati velikim vezirom, ocrnio je prijašnjega velikoga vezira, ali je doživio da su ga udaljili na Kretu kao sandžakbega Malatije. Segbanbaša, koji je velikom veziru, kad je još bio kapudanpaša, uskratio plemenitog arapskog konja kojega je ovaj poželio, uzalud se požurio da mu ga sada pošalje s devet drugih, bogato opremljenih. Konji su vraćeni natrag, a segbanbaša je poslan u Ohrid. Neki mađarski rob-trpeznik, kojeg su s jednim pismom poslali u Beč, izbatinao je na svom povratku suca Karinabada, jer ga je na polasku spriječio u nepravednim ucjenama, pa je zbog takve povrede ličnosti jednoga uleme muftijinom fetvom osuđen na smrt, a veliki vezir je potvrdio presudu. Samo je sultanov silahdar, zaštićujući trpeznika kao nekadašnjeg paža u seraju, ishodio da mu se smrtna osuda pretvori u novčanu kaznu od pet stotina pjastera. To veliki vezir nije oprostio silahdaru i, kad je ovaj kratko vrijeme iza toga zaželio ući u seraj s činom vezira, osujetio mu je to s izlikom da su inače silahdari izlazili samo kao opskrbljivači za smještaj (fourières) ili kao trpeznici, a izvanredna vezirska čast može se podijeliti samo za izvanredne zasluge. Zbog istog razloga proganjan je i Mumin-aga, ćehaja posljednjega velikoga

vezira, koji nije oslobođen zatvora ni nakon devedeset kesa novca koje su mu iscijedili, ni nakon molbi njegova punca Sijavuš-paše jer je Šaban Halifa, nekadašnji vrhovni kafedžija, bio u seraju njegov zakleti neprijatelj. Ovaj je htio još za velikoga vezira Tarhundži Ahmeta istupiti iz službe s mirovinom od stotinu i trideset akči. Ćehaja Mumin mu je najprije nasamo, a onda i u prisuću velikog vezira rekao da se može zadovoljiti s osamdeset akči, čime je nedavno istupio i ćehaja baltadžija. Kafedžija se pozivao na kizlaragine i validine preporuke. Veliki je vezir odobravao ćehajine razloge, a ovaj je okajavao redoviti put svoga službovanja izgubivši svoj veliki imetak. Paša Adane, poznat pod imenom okrutnoga Ibrahima, našao je nagradu za svoju okrutnost htijući ubiti adanskoga suca, ali su ga žitelji zatukli. Jednaku bi nagradu zaslužio i tiranin Ibšir-paša, namjesnik Haleba, jedan od najvećih nasilnika koji je najveću krutost sakrivao pod krinkom prijetvornosti. Ponedjeljkom i utorkom bi postio, ali je u isto vrijeme dopustio da mu ljudi u zatvoru umiru od gladi. Jedan je dio noći provodio u molitvi, a dan ucjenjujući; nije nosio ni zlata ni srebra, ni prstena ni sata, ali je u svojoj blagajni spremao srebro i zlato, prstenje i satove. Nije pio kafe, ali je pio vino nepravde. Nije pušio duhan, ali se pušio od krvi. Htio je biti stožar svetaca, ali je bio os nasilništva. Na poziv velikoga vezira odgovarao je pokornošću, ali je ujedno jačao svoje vlastite trupe. Nećak znamenitoga šejha iz Urmije, kojega je smaknuo Murat IV, šejh Mahmut, s nadimkom Sačli, tj. »dlakavi«, zaista pobožan asketa, došao je u Carigrad gdje je postao znamenit zbog svoje pobožne bogobojaznosti i zbog posta, ali je postao još poznatiji zbog svojih nerazboritih izjava. Glasno je propovijedao da sva nevolja vlade potječe zbog validina sudjelovanja u njoj i sve dok ne bude prognana iz seraja, bit će sve druge mjere uzaludne; trebalo bi je poslati u stari seraj ili udati za nekoga u pokrajini. Pomisao na takvu novost, kao ta da se validu uda iz seraja, uzbudila je čitav grad. Predstojnik emira posavjetovao se s velikim vezirom kako bi se stalo na put šejhovim nepodopštinama, a da se ne povrijedi njegova svetost. Proglašen je ludim i u ludnici, uz džamiju sultana Sulejmana, stavljen u lance. Međutim, kad je tamo okupio svoje prijatelje i pristaše i rekao im da je u lancima samo zbog istine, poslan je natrag u svoje rodno mjesto. U Moreji su namjesnik Gurd Alija i sobar Dugi Jusuf, koji je određen da kao sakupljač poreza ode u Tripolicu, dali smaknuti nekoga Halil-agu i njegova brata koji su se nasilno suprotstavili ulasku na svoju zemlju. Njihov treći brat je u Carigradu podnio tužbu protiv okrutnosti Dugoga Jusufa i nasilja saridža. Dugi je Jusuf zatvoren, ali je pušten obećavši predati stotinu i trideset kesa novca. Sada su nastupili novi tužioci zbog njegove okrutnosti. Rekao je: »Psuju me da sam okrutni nasilnik, a kako bih prije toga mogao utjerati četiri stotine tisuća pjastera da to ni-

sam bio?« Veliki vezir, kojemu su dojavili tu izjavu, dao mu je stegnuti vrat. Time je doduše izgubljeno onih stotinu i trideset kesa koje bi najprije morao pridati, a propali su i zahtjevi tužioca, ali su ipak svi blagosiljali tu smrtnu presudu kao pravednu nagradu za nasilnika. Tako je i bilo sa smaknućem strašnoga Bojadži Huseina, prijašnjega izvršioca smrtnih presuda nad agama, kasnijega sandžakbega u Đuli i povjerenika počasnog poklona koji je svake godine slan u Meku, a koji je okrivljen za nečovječne ucjene. One koji nisu mogli platiti, okivao je lancima i obručima za vrat, jedne uz druge; djecu, starce, muškarce i žene. Jedan je takav nesretnik umro u lancima; stražar je došao i zatražio ključ da otvori obruč na vratu i da otpremi leš. »Neka samo vuku strvinu sa sobom«, cerio se krvnik, »tako će zbog smrada prije platiti.« Zatvorski poslužitelj, čovječniji od svoga gospodara, odreže lešu glavu da ga oslobodi lanca. On bi taj užas i dalje podržavao da jedan dječak, čije je očevo leno progutao, nije našao načina da pobjegne u Üsküdar i da sultanu na putu u džamiju preda molbu, na što je došlo do naredbe o smaknuću. Zbog istog razloga, zbog ucjenjivanja, smaknuti su u Carigradu sandžakbeg Kastamonua Kara Šatir i Türk Omer-aga, nekadašnji samsundžibaša, organ pobunjenih aga, koji se dugo skrivao i sada, kad se pojavio, bio je utopljen pred očima velikoga vezira. Veću strku od svih ovih smaknuća izazvalo je smaknuće evnuha Abdurahman-paše, nekadašnjega kapuage, koji je vlastitom rukom pomogao da se uguši nesretnog sultana Ibrahima, a onda je kao egipatski namjesnik sramotno postupio prema svom prethodniku Tarhundži Ahmetu, pa ga je ovaj, postavši veliki vezir, pozvao u Carigrad da mu se osveti. Odugovlačivši svoj put svakojakim izlikama, nije stigao dalje od Konje, kad je dobio vijest o Tarhundžijevu padu. Misleći da je sada siguran, požurio se u Carigrad gdje je putem seraja ponudio sultanu pet stotina kesa za čast velikoga vezira. Veliki vezir, saznavši o tom od svojih povjerljivih ljudi, u ime državne blagajne zatraži od njega dvije tisuće kesa koje su bile višak od egipatskog blaga, pa podrobno obavijesti sultana razloživši mu »da je taj kao ubojica položio ruku na sultana Ibrahima i da njegovu krvavu odjeću još uvijek čuva kao trofej, te da se htio usuditi da Njegovo Veličanstvo podmiti s pet stotina kesa, da u slučaju da bi mu se dala čast velikoga vezira, izgubila bi ne samo riznica dvije tisuće kesa, nego bi sultan, osim toga, još izgubio daleko veći imetak ovoga koji je kažnjen udarcima po tabanima.« U istom smislu djelovala je i cedulja pisana validi pa je predloženo: »Čim dođu spiskovi iz Egipta, ubij ga.« Veliki vezir je dalje izvijestio da, budući je Abdurahman vezir, može biti po kanunu kažnjen samo u seraju. Smrtnu osudu čuo je iz sultanovih ustiju. Bio je to jedan od najmoćnijih i najjačih evnuha koje spominje osmanska povijest.

Bio je darežljiv, ljubitelj znanosti, obrazovan, volio se družiti s učenim ljudima i s pjesnicima. Držao je harem lijepih dječaka, bio je ljubitelj duhovitosti i ljepote, premda je bio evnuh.

Smaknućem bijeloga evnuha Abdurahmana, takmaca za položaj velikog vezira i udaljavanjem crnoga evnuha Sulejmana, ubojice stare valide, po moći odmah iza svevlasti velikoga vezira, bio je, doduše, siguran od strane evnuha, ali nije bio siguran od toga da mu se u poslove neće umiješati žene. Robinja, sultanova dojilja (amme), po svojoj je gospodarici staroj validi (koju je optužila za plan da Mehmeda skine s prijestola) udana pred kratko vrijeme, kao gđa Melekija, za vrhovnoga kafedžiju Šabana. Bio je to onaj isti koji se osvetio ćehaji prijašnjega velikoga vezira i koji ga je lišio čitava imetka. Ova dojilja i gospođa Antar, prvobitno također robinja-miljenica stare valide, zatim supruga smijenjenoga erzurumskog namjesnika Murtaza-paše, koja je svom suprugu izradila namjesništvo Bagdada, dale su povoda ne bezrazložnom govorkanju da opet prijeti uspostava vladavine robinja-miljenica i pouzdanika. Glasine o skorom dolasku nekadašnjeg turkmenskoga age Hasan Abaze u Carigrad uzbudilo je trista tvrdoglavih janjičara, starih pobunjenika, da odu u Üsküdar i da se tamo učvrste kao pobunjenici. Noću ih je napao Šaban, aga crvene zastave, i rastjerao ih, a njihova kolovođu Jusufa uhvatio, doveo pred vezira, i utopio. Neki su predložili da Hasanu Abazi dadu položaj validinoga ćehaje, ali ona je to mjesto isto tako malo željela kao i on. Zasad se primirio u Carigradu. Murat-paša, nekadašnji veliki vezir, a sadašnji budimski namjesnik, opozvan je, nadomješten je Kenan-pašom i dobio je položaj kapudanpaše, a veliki ga je vezir zaodjeo počasnom samurovinom. Prijašnji kapudanpaša Husam-zade Alija, koji je bio miran otkad je prošle godine na moru kod Patrasa doživio poraz, napadnut je od Abdi-paše, mladoga sandžakbega Karlija, zatvoren i osuđen da plati dvjesta kesa. Stavljen je u zatvor »Sedam kula« pa ga nije moglo spasiti ni to što mu je sin pred Patrasom oteo brod s tovarom žita. Kasnije je ipak oslobođen, a zaplijenjeno imanje mu je vraćeno. Abdi-paša, koji je ovoga zatvorio, trebao je biti smaknut zbog mnogostrukog podjarmljivanja koje je daleko premašilo okrutnoga Jusufa (koji je nedavno zbog toga bio ugušen). Bio je međutim utjecajem svoga zaštitnika, defterdara Moralija, dotjerao tako daleko da u Carigradu, ne samo što nije pozvan na odgovornost nego je povrh toga poslan kao povjerenik budimskom namjesniku, da bi od prijašnjega defterdara Surnazena, a sadašnjega temišvarskog namjesnika utjerao stotinu kesa. Sulejman-aga, nekadašnji janjičarski aga, koji je u nadi da će postati veliki vezir poslužio kao oruđe klevećući Tarhundžija, a zatim poslan na Kretu, bio je, prije nego što je stigao na otok, u Malvaziji umro od groznice, a prostrane zgrade s mramornim stupovima i pozlaćenim dvoranama, što ih je izgradio u blizini

30. 8. 1663.

22. 11.

Parmakkapua, bile su zaplijenjene od države. Te su zgrade još nakon sto godina bile dostojne palače velikana. To je bilo doba kad se rado gradilo, a veliki požar, koji je razorio veliki dio grada, pružio je dosta prilike da se gradi. Veliki vezir Derviš
18. 5. 1653. Mehmed-paša napustio je svoju palaču, pa se nastanio u palači iza lavljega kafeza koja je pripadala nekadašnjem velikom veziru Melek Ahmet-paši. U isto je vrijeme sultan zatvorio svoga brata Sulejmana u seraju, u odaju gdje je bio vrt luksuza, a otada se zvao »kafez«, naime kafez za princa-prijestolonasljednika. Do Mehmeda III ovi su još slani kao namjesnici u sandžake Male Azije, a otada su prijestolonasljedniku doduše davani sandžaci, ali je on samo dobivao prihode, a namjesništvom je upravljao po muteselimu! Od sada su prinčevi, sinovi i braća, lišeni ne samo službe i naslova već i svoje slobode i poniženi da budu obični državni zatočenici. Zdravija mjera bio je sultanov hatišerif kojim se ukida neurednost da se jednoj osobi daje više nadarbina. Time je otvoreno više unosnih položaja za karijeru pravnih položaja, a druga su mjesta upražnjena smrću odličnije uleme. Među ovima su bili: Aredž Mustafa efendija, učitelj historičara, geografa i enciklopedičara Hadži Halife, poznatog u egzatknim znanostima; Bejazid-zade, poznat po tom što je izvršilac Poslanikova zakona o brakolomstvu kamenovanjem, koji se od Poslanikova vremena nigdje u Islamu nije izvršio; Kara Čelebi-zade Mahmut-efendija, vrhovni pokrajinski sudac, brat brbljavoga Aziz-efendije, sagradio je nekoliko džamija i jednu medresu uz koju je pokopan; međutim, ne samo da nije dao zakladu za bilo koju medresu, nego je zemljište za ovu medresu čak oduzeo jednoj pobožnoj zakladi, tako da se nakon njegove smrti mjesto za njegov grob moglo spasiti samo isplatom zakladnoj blagajni Jarhisara; konačno je tu još muftija Behaji koji je vjerojatnije umro od upale grla, nego, kako se pričalo, od purpurno-crvene niti kojom se guše egipatske zmije; bio je to znanstveno naobražen muftija i nije bio fanatik, obdaren više zdravim rasuđivanjem nego dubokim učenjaštvom, a bio je više sklon misticima nego strogim pravovjernicima. Podjela visokih počasti, što su dosad padale na jednu glavu, i onih upražnjenjih mjesta zbog smrti, izazvalo je neprestano nova unapređivanja uleme po njihovoj hijerarhijskoj ljestvici; ta unapređivanja su se u pravničkom jeziku zvala lanac. Taj naziv je nezahrđali ostatak zlatnog lanca pitagorejaca i novo platoničara, što potječe još od Hermesova zlatnog lanca, pa je i u najnovije vrijeme oplemenio jedan savez plemstva. U Beču, za vrijeme kongresa 1815, osnovan je lanac »Saveza njemačkih vitezova«. Ebusaid, rođak umrloga, bio je, kao i on, unuk velikoga hodže Seadedina, te je po treći puta dobio najvišu pravnu čast.

Ova je godina pružila glavnome gradu rijetki prizor indijskog poslanstva šaha Džihana. Stari prijateljski odnosi razmjene pisama, koji su postojali već tamo od najstarijih vremena

između osmanskih sultana i indijskoga šaha, obnovljeni su za Sulejmana. Princ Delhija je sam zatražio zaštitu kod Visoke porte, a knez Gudžurata ju je zatražio putem poslanstva, a zatim i pismima koja je donio pomorski kapetan Sidi Alija vraćajući se preko Indije kopnom kući. Za Murata IV pojavio se progonjeni mongolski princ Bajsankur Mirza, pa se prijateljstvo obnovilo poslanstvom koje je poslao Džihan-šah, a koje je Murat primio u Mosulu na putu za Bagdad. Na Džihan-šahovo pismo odgovoreno je, ali nije bilo dopadljivo i na dvoru u Delhiju nisu bili navikli na nedostatak stila i uljudnosti, pa je ministarstvo Velikoga mogula izrazilo svoje negodovanje zbog toga. To se dogodilo za velikoga vezira Kara Mustafe, početkom Ibrahimove vladavine, kada je stiglo pismo u kojem je Visoka porta primila poduku o šahovoj moći u Indiji, o prostranstvu njegovih zemalja i o nepristojnosti poslanoga pisma. Prije tri godine je sultan Mehmed jednim pismom obavijestio Džihan-šaha o svom dolasku na prijestol po jednom Turčinu koji je putovao u Indiju i zamolio da mu se da pismo za Džihan-šaha. Sada se taj vratio s indijskim velikim poslanikom Sejidom Hadži Muhammedom s darovima u vrijednosti od trideset tisuća pjastera. O pismu se čulo u posljednjim uzbečkim nemirima koji su završeni Nezir-hanovom smrću i vladavinom njegova sina Abdulaziza. Poslaniku su uz pismo za Džihan-šaha dani smaragdima optočen bodež, dvadeset najljepših robinja i bogato opremljen konj, čije su sedlo i oprema procijenjeni na devedeset kesa novca. Poslaniku su poklonjeni konji, krzno i šest tisuća dukata. Poslanik, izvanredno fin i znanstveno obrazovan čovjek, pokazao se kao takav na svečanostima koje su mu priredili veziri, a naročito je na svečanosti, koju mu je priredio muftija Behaji u palači na obali, pokazao svoje poznavanje turskih pjesnika time što je naveo Melhelmijevu glasovitu pohvalu Bosforu. Ulema se stoga posavjetovala kojega bi obrazovanog čovjeka odabrali za poslanika, jer su poslanici nosioci počasnog sjaja svojih kraljeva. Na nesreću prevagnuli su ekonomski obziri pred onim višima pa je prihvaćena Zulfikarova ponuda, brata pokojnoga velikog vezira Saliha, čovjeka koji je bio ugledan zbog svoje rodbine i svoga bogatstva, ali je inače bio neobrazovana turska neznalica. On je ponudio da će troškove poslanstva platiti iz vlastitoga džepa. Indijski poslanik, koji se uskoro uvjerio u duhovnu tromost i u neduhovitost ovog Osmana, rado se htio osloboditi tako loša suputnika. On je napomenuo ministrima, kako ga put vodi kroz zemlje jemenskoga imama koji s Visokom portom nije u prijateljskim odnosima, pa bi Zulfikar teško mogao s njim putovati. Pravi razlog toga prigovora nisu osjetili ili ga nisu htjeli osjetiti. Taj je prigovor smatran sasvim prirodnim, pa je ostalo pri tom da osmanski poslanik otprati indijskoga bar do Meke, a odande da nastavi put brodom. Dva dana prije prijema indijskoga poslanika, pošlo se na put s godišnjim da-

11. 2. 1653.

rom za sveta islamska mjesta, naime sa šezdeset i šest tisuća dukata za Meku i s dvadeset tisuća za Medinu, s lijepo opremljenom devom. Razlog što se u proljeće pojavio poljski poslanik Nikola Grzymata Bieganovski bio je mir sklopljen koncem prošle godine između Poljske i tatarskoga hana. Bilo je to po treći puta što se pojavio Nikola Bieganovski u diplomatskom poslanstvu u Carigradu. Prvi je puta bio donosilac gore spomenutoga dokumenta hetmana Koniecpolskoga, a drugi se puta pojavio da čestita Mehmedu uspon na prijestol. U njegovoj su pratnji bila obojica mladih Sobieskih s još stotinu osoba kojima je na čelu bilo stotinu čauša. Nakon tri sedmice došli su kozački poslanici s pratnjom od deset osoba. Molili su, kao i kozački poslanik kojeg je Osman-čauš doveo prošle godine sa šesnaest osoba, za Portinu zaštitu, pa su ponudili godišnji danak od četrdeset tisuća talira, ali tek kad rat bude završen i kad im bude predano Podolje. Uvedeni su pored poljskog poslanika, na što se ovaj potužio, premda je slijedećega dana bilo već oproštajno primanje kod sultana. Veliki vezir je naredio da kozački poslanici skinu svoja ovnjuska krzna i da umjesto toga obuku počasnu odjeću. Dva poslanika su dobila počasnu odjeću nazvanu kapanidža, od crvenoga sukna podstavljenu srebrnom tkaninom, dva sekretara su dobila kapanidže od crvenoga damasta, a deset drugih zobune od crvena sukna. Vlaški vojvoda Matija Besaraba potukao je moldavskoga vojvodu Lupula i njegova zeta Timoteja Hmielnickoga. Ovoga posljednjega ustrijelio je kod Sučave, a za moldavskog je kneza postavio Logotetu Görgiceja. Od Porte je kupio potvrdu za to za dvadeset tisuća dukata, premda je na to polagao prava Radulov sin koji se nalazio u Carigradu, a koji je prije bio moldavski knez. Sijavuš-paša, namjesnik Silistre, našalio se pa je Besarabi dva puta prodavao krivoga Radula, prvoga za osam tisuća, a drugoga za toliko i još pet tisuća pjastera koje je morao platiti povrh toga. Prava pravoga Radula mogla su biti u Carigradu izbrisana iz sjećanja ministara Porte samo daleko većom svotom, nego što je gore spomenuta. Tatarski han je od svoga povjerljivog čovjeka, Sefer-age, kojega je poslao Hmielnickome, saznao da poljski kralj s vojskom, među kojom se nalazi čak dvadeset tisuća Nijemaca, stoji kod Bara. Odlučio je odmah poći s vojskom na Poljsku. Petoga dana, pošto je pošao iz svoga glavnoga grada Bahčeseraja, stajao je na granici svoje zemlje kod Frengkermana. Nakon jednodnevnog odmora stigao je u slijedećoj etapi hoda za trinaest sati na Dnjepar ili, kako ga Tatari zovu, na Uzuvodu (Očakov) ili na rijeku plemena Uza. Slijedeći je dan nakon šest sati hoda logorovao na Bugu, što ga Turci nazivaju »bijelom vodom«. Tu je Bekir-aga hanu predao sultanov počasni mač i kaftan. Kad se han otisnuo preko Dnjestra, mirovao je u svom taboru kod Sarogoroda, dok su njegove horde pustošile zemlju do Bara i do Kamjenjeca. Poljska je povijest

29. 3. 1654.

31. 5.

25. 9.

zapamtila imena mjesta i zapovjednika u više pojedinačnih bitaka kad su Poljaci potukli Tatare i kad su ovi opet potukli njih. Kod Orinjina su Tatari pobijedili jedan poljski leteći odred kojega je predvodio Telezynski, ali su kod Zinkovce pobijeđeni od Poljaka i Mađara, a zapovijedali su im Semberg i Mikiesa. Pod Hoholinim vodstvom bili su Poljaci jači kod Smankovca, a Potocki, broclavski palatin, suzbio je Tatare od plitkoga ušća rijeke Smotrzice. Ivan Sapieha, koji je kasnije bio zarobljen, otjerao ih je od Barsove, a Klodninski je obilazio s dvije tisuće lahkih konjanika oko Kudrence, gdje je logorovao han. Nedostatak stočne hrane i približavanje zime opredijelio je **4. 12.** obje vojske za mir. Han je poslao svoga atalika, tj. vezira, **8. 12.** Sefer-agu, da pregovara o miru. Kada se poljski pregovarač Voynikoviczy nije tri dana vratio, kralj je opet napao Tatare, a Voynikoviczy se vratio s Osman-agom i sa zahtjevom da se imenuju opunomoćenici za zaključenje mira. Nakon osam dana **16. 12.** sastali su se poljski opunomoćenici Stanislav Lanckoranski, palatin iz Brusice, Grgur Lubomirski, veliki maršal, te Stjepan Korycinski, veliki kraljevski kancelar, sa obojicom vezira, atalikom i širin-begom koje su pratili deset aga. Sastali su se na otvorenom polju pred Kamjenjecom. Kako se nisu mogli dogovoriti, kralj je ponovo napao Tatare, a slijedećega dana je sklopljen mir potvrđujući posljednji mir pri opsadi Zbarava, s tim da će godišnje davati neku svotu novca i predati dvojicu talaca koji će svake godine biti zamijenjeni za dvojicu drugih, donosilaca novca. Za taoce su uzeti zatraženi sinovi poljskoga generala i vojvode. Han je slijedećega dana pošao iz Usjatina, gdje je bio protiv volje prisiljen dopustiti vojsci pljačkati pohod, jer se nije htjela vratiti bez plijena. Budući da je južni vjetar otopio led, a zbog učestalih kiša nabujale su rijeke, pošao je han cestom koja vodi između rijeka koje utječu u Dnjestar i u Bug. Napali su i opljačkali Stari Konstantinov. Tu se sastao Sefer-aga sa svojim sinom Islam-agom i s prije poslanim letećim odredom koji se vratio s velikim plijenom. Poharali su svu zemlju od obala Dnjestra do obale Sereta. Rakoczy, koji je bio u tajnom sporazumu sa Stjepanom Görgicejem, Besarabinim štićenikom, dobio je ponovo pismo da se ne miješa u svađu između Tatara i Kozaka i da odbije njihovo upadanje u Moldavsku, Vlašku i Erdelj.

Za proljetne ravnodnevice poslano je tisuću i dvjesta glava **20. 3. 1654.** i dvije stotine i dvadeset živih zarobljenika kao trofej bosanskoga Fazli-paše u sretno odbijenom venecijanskom pothvatu protiv Knina. Među odsječenim glavama bila je jedna s crvenom kapom i s perjanicom, glava papinskoga oficira koji je zagrlio papinski top i na njemu bio ubijen. Radilo se marljivo na naoružavanju mornarice, što je s jedne strane doduše osujetila gramzivost brodogradilišnog ćehaje i nesloga između velikoga vezira i kapudanpaše, ali je s druge strane potpomognuto

prisućem skupina brodova gusarskih država, Tunisa i Tripolisa. Njihovi daji uvijek su dolazili pred sultana koji im je laskao i davao novaca. Ćehaja brodogradilišta koji ih je oštetio za premalo isporučene užadi, koji je pronevjerio i kesu novca, koju im je uzeo za porez što ga ide od toga što im je sultan poklonio, morao je to vratiti. Ponovo su se kod kapudanpaše posavjetovali o podržavanju uvedenog bojnog poretka na moru, pa su zaključili da će po kanunu brodovi iz Tunisa i Tripolisa tvoriti desno i lijevo krilo, admiralski će brod biti u središtu i da neće pucati, nego samo u krajnjoj nuždi. Konačno je
9. 5. 1654. isplovila mornarica uz uobičajeni ceremonijal oblačenja kaftana. Okupila se kod Bešiktaša na Barbarossinu grobu pa je odjedrila prema »Sedam kula«. Ovaj puta nisu, kao što je to bilo uobičajeno, proveli noć čekajući slijedeće jutro jer bi izgubili povoljni vjetar, već su usprkos ćehajinih prigovora zbog kapudanpašine zapovijedi odjedrili u jednom potezu prema Galipolju. Nekadašnji kapudanpaša Alija već je isplovio s tri galije i sretno je prošao pored venecijanskih brodova što su zatvorili Dardanele. Dospio je sretno do Tenedosa, gdje su se okupili i egipatski brodovi s brodovima begova s Arhipelaga. Sakupljeno tursko brodovlje sastojalo se od četrdeset i pet galija, šest maona, dvadeset i dva broda i raznih naoružanih brigantina, dok venecijanska mornarica nije imala više od šesnaest brodova, osam galija i dvije galeace. Petoga dana od od-
13. 5. laska iz Bešiktaša osmanska je mornarica izašla iz Dardanela i napala na venecijansku, s tim više hrabrosti što je bila svjesna veće premoći. Kapudanpaša Murat, lagano obučen kao mornar, samo s kapicom na glavi, s lukom i strijelom u ruci, napustio je admiralski brod, popeo se na fregatu i provozao se bojnim redovima pružajući utjehu i pomoć i strijeljajući neprijatelja. Bitka je trajala šest sati i za to su vrijeme venecijanski glavni brod i jedan od njezinih najvećih brodova, »Zlatni orao«, zaplamtjeli, a dva su druga broda potonula. Venecija je žalila što je izgubila tri plemića, tri tisuće momaka i Francesca Morosinija, kapetana zaljeva. Venecijanski historičari navode da su turski gubici bili dvostruko veći, dok osmanski priznaju samo pet stotina mučenika. Kapudanpaša je poslao ćehaju brodogradilišta sa viješću o pobjedi u Carigrad zahtijevajući novu municiju i svježe trupe. Poslano mu je pet stotina janjičara, pet stotina topnika, pet stotina kovača-oružara i trideset do četrdeset kesa novca da ih podijeli vojsci i da nabavi najpotrebnije za brodovlje. Kapudanpaša je krenuo prema Tinosu kojeg su dva dana harali i pustošili, a onda je pošao prema Milosu gdje se usidrila venecijanska mornarica. Ona je noću
12. 6. odjedrila, a slijedećega jutra su obje flote jedrile jedna kraj druge pucajući iz topova, a da jači vjetar ili slaba srčanost nisu dopuštali da se suviše približe. Sidi Ahmet-pašin brod je

odbačen u Malvaziju, kapudanpaša je otišao na Hios i Fociju, gdje se opet sjedinio sa Sidi Ahmet-pašom. Plan o haranju Ceriga i Kefalonije zamijenjen je lakšom izvedbom ponovnog haranja bogatog Tinosa; kapudanpaša je svoga ćehaju poslao **12. 7.** u Carigrad da zatraži novo pojačanje i zalihe. Veliki se vezir na njega obrecne: »Zar te nije stid da zbog jednog posla, za koji bi bilo dosta poslati čauša, napustiš brod i da nam istisneš dušu pošto smo sve potrebno dali?« Uplašeni se ćehaja sakrije, ali se nije usudio ni poći. Pošto je kapudanpaša u Fociji osmolio brodove, otplovio je preko Soluna, Imbrosa i Skirosa na Hios, **28. 8.** gdje je otpustio brodove afričkih gusarskih država. Onda je pročešljao Arhipelag do Krete i vratio se preko Rodosa u Izmir gdje je proslavio Bajram. Na putu je zauzeo neke gusarske i trgovačke brodove, u Galipolju je otpustio pomorske knezove, tj. kapetane mornarice Arhipelaga, održao svečani ulazak **1. 11.** u Carigrad sa šest otetih brodova čije su se zastave straga vukle za brodom i doveo pet stotina zarobljenika kao zakonitu petinu koja pripada halifi, a dvije tisuće i pet stotina zarobljenika iz toga rata predao je sultanu. Ovaj ga je vrlo laskavo primio i odjenuo s tri krzna zaredom. Odobrena mu je molba da službe za slijedeću godinu budu dodijeljene njegovim ljudima, na veliku srdžbu onih koji su ih već kupili za slijedeću godinu, ali su mu iskreno odobravali svi koji su bili dobronamjerni. Dok je flota krstarila Arhipelagom, stigla je sa Crnoga mora vijest da su se Kozaci iskrcali na desnoj i lijevoj obali Crnoga mora kod Ereglija i Balčika gdje su pustošili. U nedostatku ratnih brodova napunjeno je u Üsküdaru nekoliko brodova janjičarima koje su podredili zapovjedništvu sanduk ćehaja Mahmut-paše. Kozake, koji su se iskrcali na Balčiku, suzbio je namjesnik Silistre, Sijavuš, koji je dojurio u pomoć i zauzeo jednu čajku. Skupina janjičarskih brodova iskrcala se na Eregliju uz takav ispad da su žitelji glasno priželjkivali Kozake. Na povratku je propao jedan čitav odred zajedno s brodom na kojem su se nalazili. Mahmut-paša je uz grmljavinu topova i pozdrav musketa plovio Bosforom sve tamo do rta seraja, a nesretni poharani žitelji obala, koji su se došli potužiti u Carigrad, ništa više nisu vidjeli od svoje imovine nego samo slavlje drskoga otimača Mahmut-paše.

[Vlast novog kizlarage Bajrama postupno se uspela do stupnja vlasti ranijeg svemoćnog Sulejmana. No uskoro je došao u opasnost da je izgubi, jer je pretjerivao u svome odnosu spram valide-sultan (sultanove majke) i samoga sultana. Bio je Bajram i sultan je, po starom običaju, sjedio na prijestolu u unutarnjoj odaji promatrajući igre i razdraganost paževa. Sultanov učitelj opomene kizlaragu da skrati te igre, bojeći se da

se iz redova paževa lahko može pojaviti miljenik koji će ugroziti njihovu vlast. Ovaj to odmah sprovede u djelo, protivno i volji sultanove majke. Ali tada se uzbune paževi, jer su tim okončanjem bili lišeni dara, zaspu kizlaragu pogrdama i čak sjevne nož. Onda paževi pošalju papirić janjičarima i spahijama, koji su već bili razljućeni zbog podjele slabog novca, i potaknu ih protiv vlasti evnuha. Posredovanjem muftije Ebusaida, koji je upozorio sultanovu majku da ne treba popustiti paževima, stvar se izgladila; samo su udaljeni onaj paž koji je potegao nož i nekolicina najdrzovitijih. Riznica je te godine bila silno obogaćena golemim imetkom jednog od najbogatijih egipatskih begova, Alije od Džirdža koji je iz pedeset sela vukao godišnje pet stotina kesa, dnevno je izdavao u zakup 4.000 magaraca i s karavanom je išao u rudnike smaragda na Crvenom moru, čiji mu je prinos godišnje donosio tisuću kesa; golemi imetak koji nije sav stigao u Carigrad, jer su polovicu razgrabili službenici
mj. 6. 1654. u Kairu. Ove godine umro je krimski han Islam-Giraj, a naslijedio ga je njegov brat Mehmed-Giraj, koji je već bio jednoć han,
30. 8. 1654. pozvan sa Rodosa i upućen na Krim; put mu je nešto malo odgodila vijest da ga na Crnom moru vrebaju Kozaci.

29. 8. Pomračenje sunca i mjeseca, što su ga astrolozi tumačili skorom smrću velikog vezira, moglo se primijeniti i na sunce zakona: velika je bila potkupljivost uleme. Oba vrhovna suca, Memek-zade i Imam-zade, stvarno su prekoračili svaku mjeru; oni su prodavali mjesta čije vrijeme još nije bilo isteklo, pod izlikom da je uživalac umro; a ako bi ovaj protestirao zbog toga, tješili su ga skorom pomoći do koje nije nikada dolazilo. Zbog toga su bili javno ismijavani, pa su uskoro morali biti smijenjeni. I protiv muftijine podmitljivosti digla se jedna grupa pravnika i pismima tražila njegovo smjenjivanje. Osobito je snažno djelovalo jedno nepotpisano pismo, koje je dospjelo u sultanove ruke, a u kojem su bile izložene sve sramote u raznim granama uprave. Sultan, uzbuđen zbog te vijesti, smjesta sazove skup uleme, na kojem se, uz veliku i složnu govorljivost muftije, velikog vezira i pretstojnika emira, sve optužbe proglase klevetom smijenjenih sudaca. Odmah po tom zasjedanju na kojem je ponio veliki teret opravdavanja, veli-
12. 10. 1654. kog vezira pogodi srčana kap i oduzme mu desnu stranu. Bilo je očito da mu se mora pronaći zamjena. U izboru su bila četiri smijenjena vezira: Murat, Melek Ahmet, Sijavuš i Gürdži, koji je bio prestar, dok su ostala trojica imali svoje pristaše i svoje protivnike u seraju i na divanu. Protiv Sijavuša, kojeg je predložio muftija, bila je sultanova mati i evnusi; a ni druga dvojica nisu prošla bolje. Konačno je prednost dana Ibšir-paši kojeg je gurala stranka sobara, jer je htjela jednog velikog vezira iz redova paževa. Njega je podržao i sam oboljeli veliki vezir.
29. 10. 1654. Tako je najviši položaj dospio u ruke najmanje dostojnog, prikrivenog pobunjenika i dvoličnog silnika.

Vrhovni konjušnik odnese carski pečat u Haleb (Alep), u pratnji samo šest osoba. Ibšir-paša ga žestoko izgrdi podsjećajući da se pečat, po običaju, nosi u pratnji četrdeset kapidžija sa kapama od zlatne tkanine, a ne od nekog ništavnog štalskog roba; ovaj prizna da je da bi tu čast vršio platio četiri stotine kesa, te mu to priznanje spasi glavu. Paša odmah obavijesti da ne može doći u Carigrad, dok ovdje potpuno ne sredi stvari. To izazove zaprepaštenje i kajanje zbog njegova izbora, a osobito u predlagača njegova imenovanja. Odmah se i najbrže uputi hatišerif s pismom njegovih prijatelja, da smjesta dođe u glavni grad. A on ponovno odbije izjavivši donosiocu da on neće biti poslušni službenik dvorskih moćnika koji upravljaju; da je Sirija, Egipat, Anadolija u potpunom metežu i da se tu mora napraviti red; da će, kada to obavi, doći tamo i okončati podmitljivost. Zatim uputi pismo svim alajbezima, sandžakbezima, janjičarskim i spahijskim oficirima okolnih područja, da s početka proljeća s pratnjom dođu u Konju na savjetovanje o mjerama za ukidanje potkupljivosti i uspostavu pravednosti. Spahijama zajamči davanja za dječake i djecu (gulamije i veledeš), ali nikakve službe i položaje; janjičarima njihove plaće po kanunu; dukat treba vrijediti ne više od stotinu dvadeset akči, a pjaster osamdeset akči. Sva Azija bijaše u očekivanju, a Ibšir-paša proglašen za Mehdiju (Mesiju), od kojeg se očekivalo utemeljenje novog poretka i učvršćenje Carstva. Dvor i grad bili su uzbunjeni; bijaše jasno da je novi veliki vezir u stanju odbijene poslušnosti i uskoro otvorene pobune. Nakon kraće pomutnje na poticaj carice-majke je, konačno, upućen Ibširu Merdžan-aga sa dvadeset baltadžija. Paša je već krenuo iz Haleba (Alepa) put Antakije (Antiohije) i poništavao je sve zakupe što ih je defterdar Morali prodao na dvije do tri godine; namjesništva koja su sva već na Porti bila prodana, podijelio je svojim ljudima. On pozove svoje najbolje prijatelje, Abaza Hasana, nekada pobunjenika, a sada predstojnika Turkmenaca, Kürd Aliju, Beg-zade Aliju i druge ozloglašene spahije, imenuje nišandžiju i čaušbašu i lagano se kretao ka Antakiji (Antiohiji), gdje je obavio proces, smijenio optužene suce i drugima dijelio njihova mjesta. U Carigradu su defterdar Morali, vrhovni carinik Hasan-aga i njegov pomoćnik Deli Bürader, koji je svaki za unaprijed prodane zakupe zadobio par stotina kesa, bili u velikoj pomutnji zbog Ibširovih oštrih mjera. Defterdar je predlagao da se protiv njega otpravi vojska, ali je muftija sve smirivao čekajući Ibširov naredni odgovor. U blizini Kütahije došao mu je u susret stari Mehmed-paša Köprülü, kojeg je milostivo primio, nadario počasnim krznom kao namjesnika Tripolisa i vodio sobom do Iznika. U Carigradu je od srčane kapi umro oboljeli veliki vezir, Derviš Mehmed-paša, te je njegovih 95.000 dukata i 800 kesa pjastera prešlo u riznicu; imao je

sedamdeset godina, rodom je bio Čerkez, krupnog i naočitog tijela, s golemom dugom bradom koja mu je padala do bedara, ljubitelj dvora i sjaja, za što je pomoćna sredstva uzimao manje tlakom nego gospodarstvenom domišljatošću.]

U Carigradu se u narodu i među različitim strankama govorilo o tome da li je Ibšir-paša došao ili nije i, ako dođe što treba očekivati, koga će ucjenjivati, koga smijeniti, koga prognati, a koga ubiti. Pitali su muftiju za savjet o zabrani ovog ispraznog brbljanja i kažnjavanju nekih prijestupnika. Mudri muftija je mislio da se neće ništa dogoditi ako se zabrani govorkanje, a carski historičar je dodao: »Zaista, to je mudra i ispravna riječ.« Ibširov poslovni zastupnik i predsjednik ureda dnevnika (ruznamedži) pošli su u Aziju u susret velikome veziru. Reis-efendija Šami-zade se domogao dokumenta kojim mu je naređeno da velikoga vezira dočeka u Üsküdaru s čaušbašom, jer je njegova prisutnost potrebna na Visokoj porti. Ibšir je međutim preko Ishaklija došao do Izmita. U Ishakliju je svoga neprijatelja Katirdžioğlua, hamidskoga sandžakbega, za čije se pomilovanje založio kapudanpaša Murat, milostivije primio nego što je taj to mogao očekivati. Katirdžioğlu je došao sam, trčeći u Ibširov šator; bacio mu se pred noge, položio na zemlju svoj šljem i sablju te rekao: »Milostivi veziru, ja sam Tvoj rob koji priznaje svoju krivicu i požurio sam Ti služiti. Tu je sablja, tu je vrat, na Tebi je da zapovijedaš i da oprostiš!« Ibširovu ponosu je ugađala takva sandžakbegova pokornost, pokornost njegova starog neprijatelja, pa ga je prijazno primio, vratio mu šljem i sablju i dao mu još i počasnu odjeću. Kad je Ibšir bio u Izmitu, pokrenuo je glavni grad u val straha i nade.

Polovica mj. 2. 1655.

Na jednom vijeću, koje se održavalo kod sultana i gdje su se nalazili muftija, kajmakam i kapudanpaša, izjavio je sultan svoju volju da državni pečat da defterdaru, jer je defterdar vjeran, a Ibšir neposlušan sluga. Murat-paša prihvati riječ i zamoli da se ne prenagli nego sačeka Ibširov dolazak kad će se sve samo po sebi izgladiti. Sultan pogleda muftiju i kajmakama pa reče: »A što Vi na to kažete?« Oba sasvim iznenađeni nisu mogli ništa reći nego: »Zapovijed je u moga padišaha!« Kizlaraga i povjerljivi evnusi, defterdarovi prijatelji, a Muratovi neprijatelji, protumačili su muftijinu i kajmakamovu šutnju kao pogodnu za defterdara pa su nagovarali sultana: »Moj padišahu! Ne slušajte Murata, toga nasilnika koji je prouzrokovao smrt Vašega oca Ibrahima.« Između evnuha i Murata došlo je do žestoke prepirke. Sultan se uznemirio i naredio da odu. Vani su evnusi napali kapudanpašu, ali ne samo riječima nego udarcima i guranjem: »Dolje s njim!« Murat-paša izvuče bodež i poče se tući, a bio je snažan i spretan čovjek; poput munje pojuri k vratima gdje ga dočeka i okruži pratnja poslužitelja

i lakaja. Išao je glasno vičući: »Uskoro ćete doživjeti nagradu za to što padišaha vodite krivim putem. Meni dolikuje da kažem istinu, a car neka onda čini što hoće.« Bostandžije, koji nisu znali što sve to znači, htjeli su se upravo umiješati, kad je na sreću naišao bostandžibaša, pa okrenuo bradvu koja se već bila podigla nad Muratovu glavu. To je tada bila sloboda državnog savjetovanja pred licem sultana. Da velikoga vezira smire zbog tog prizora, poslali su pred njega njegova naročito dobrog prijatelja i zaštitnika, sultanova učitelja Rihan-agu s ljubeznim pismom i s počasnim krznom. Ibšir primi rukopis i donosioca s dužnim poštovanjem i s prijaznošću, a onda mu reče u povjerljivom razgovoru: »Gle aga, ja znam da su padišaha neki izdajnici nagovorili da me ubije, ali se oslanjam na Boga i služit ću vjeri i carstvu, a onda mogu učiniti što treba«. Rihan se zakle uobičajenom trostrukom zakletvom: »Tako mi Boga!« »Po Bogu!« i »S Bogom!« da su sultan i valida Ibširovi prijatelji i zajamči svojom osobom da će mu biti zagovornik. Ibšir je iz Carigrada dozvao čaušbašu i reis-efendiju koji su bili u najvećoj neprilici, jer su imali carski hatišerif kojim su sebi ishodili naređenje da ostanu tu. Murat-paša im reče: »Nemoguće je da ostanete«, a pitali su ga za savjet, i tako su mu prisilno išli u susret. Slijedećega dana su došli vrhovnik carice Hasan i sekretar spahija Kalender Mehmed-efendija, bogato natovareni darovima. U prvom naletu straha i požrtvovnosti poklonio je vrhovnik carine Abazi Hasanu svoj uređeni seraj u Üsküdaru, a Gurd Mehmedu i Beg-zade Aliji svakom po kesu od dvjesta pedeset dukata; javno im je dao mnogo drugih vrijednih poklona da bi tim zagovorom izgradio sebi put do Ibšira i da bude dobro primljen. Nadglednik spiska riznice (defter emini), Murat-pašin ćehaja i njegovo sve, Aligöz Mehmed, bogat čovjek, vjerovao je da će zbog svoga gospodara i bez darova biti siguran za dobar prijem. Ibšir mu nije uputio ni riječ niti ga je udostojio svoga pogleda. Dao je dozvati tamničara kojem ga je preporučio za gosta. Čaušbašu je smijenio, a njegovo je mjesto dao poslovnom zastupniku svoje vjerenice, sultanije Aiše. Smijenio je svih šest generala konjice, pa je ta mjesta podijelio svojim povjerljivim ljudima. Jedan smijenjeni aga, Osman, nije htio predati tug koji su od njega tražili jer se pozivao na zaštitu Šabana, koji je bio suprug gospođe Meleki, ali je sve bilo uzalud. Reis-efendija nije pozvan sjesti i nakon hladnog pozdrava dobrodošlice otpušten je bez počasne odjeće tako da nije mogao sumnjati da će uskoro biti smijenjen. Bio je to sigurniji signal nego sve nesretne konstelacije zvijezda, iz kojih su zvjezdoznanci proricali da će ova godina biti vrlo nesretna za visoke državne činovnike. Ibšir je već uznapredovao do Maltepea, a janjičarski general je već u janjičarskim odjelima proglasio da slijedeći dan budu pripravni za svečani ulazak velikoga vezira, kad je primio cedulju od sultanije-valide koja mu je

zabranila da ma i jedan janjičar stupi u Üsküdar. Razlog te zapovijedi, koja je izazvala opće čuđenje, bio je, kako se to razglasilo među janjičarima, Ibširov odgovor sultanu, koji mu je u Maltepe poslao poziv, da dođe sam i bez pratnje k njemu. Ibšir je odgovorio da želi ući u punom sjaju svoje časti. Janjičari su se bojali da je »puni sjaj« uperen protiv njih. To je izazvalo njihovo naoružanje u svim kasarnama, a mjera pre-

25. 2. 1655. poručena na cedulji trebala je po svoj prilici izbjeći tučnjavu. Uskoro su mu pošli u susret janjičarski aga i njegova četiri generala, ćehaja, sagardžibaša, samsundžibaša i turnadžibaša praćeni od podoficira. Konačno je Ibšir došao iz Maltepea u punom sjaju. Muftija, veziri i vrhovni pokrajinski suci dočekali su ga u Üsküdaru. Sišao je s konja jedino pred janjičarskim agom, jednim od svojih starih prijatelja, a druge je primio sjedeći na konju. Povorku su otvorili sobari, zatim štapski oficiri odžaka, dvojica vrhovnih sudaca, veziri, muftija, sasvim u bijelo, i veliki vezir, sasvim u crveno odjeven. Iza njega su bili njegovi povjerljivi suborci, Hasan Abaza, Gurd Mehmed, Beg-zade Alija i drugi poglavari buntovnika u zlatnim kapama. On je sišao u palači svoje nevjeste, princeze Aiše, u Üsküdaru gdje je priređena svečana gozba. Pošto se smjestio tako da mu je muftija bio s desne strane, a kajmakam Melek s lijeve, doveo je pred muftiju različite pobunjeničke vođe, svoje povjerljive ljude, da mu poljube ruku. Mudri i razgovorljivi muftija znao je svakom nešto nezamršeno, prijatno reći: »Odlikovanje, kojim prema njima postupate«, rekao je velikom veziru, »jamči za hrabrost ovih carskih sokolova, tih hrabrih momaka«. Nakon dva dana svečana je povorka pošla od Ejuba kroz Edirnekapi (Edrenska vrata) prema seraju. Šezdeset i tri uleme odali su mu počast u povorci, nakon njih su išla oba vrhovna suca, defterdarpaša s predstojnicima ureda, komore, kapudanpaša i kajmakam išli su jedan kraj drugoga, a zatim su slijedili veliki vezir i muftija, prvi s lijeve, drugi s desne strane. Svaki je zauzeo prvo počasno mjesto po uredbi kanuna, po kojemu je počasno mjesto za vojnike bila lijeva strana (strana sablje), a za ulemu desna strana (strana pera). Neposredno pred njima bilo je osam tzv. janjičarskih pjevača, tj. pjevača vojnih odreda, s janjičarskim kapama na glavi, s malim bubnjem na prsima; na leđima im je visila krznena traka. Ulazeći, pjevali su novo smišljene pjesme ili, bolje reći, vikali su, tako da ih se moglo čuti na udaljenosti od jednoga sata. Iza vezira su bile spahije s raznobojnim zastavama, pa saridže i levendi, tj. neredovita konjica, okružena janjičarima. Tako se išlo povorkom do pred vilu i seraj, gdje se čitava povorka raširila na obje strane i gdje su po kanunu samo veliki vezir i muftija sami jahali. Kod vratiju palače velikoga vezira (kod Visoke porte) otišla je ulema koja je pozdravila ve-

28. 2. likoga vezira u odlasku. Slijedećega dana proslavljena je svadba s njegovom vjerenicom, sultanijom Aišom.

Ibšir je svoje veliko vezirstvo započeo smjenjivanjem i oduzimanjem imanja svojim neprijateljima, a drugo se i nije moglo očekivati. Defterdar Morali, kojemu je s pravom predbacivao da je težio za položajem velikoga vezira, bio je smijenjen i zatvoren. Te iste noći je Gurd Ahmet-paša poslan u Moreju da donese račune, imetak i defterdarevu braću. Ćehaja prijašnjega velikoga vezira Derviš Mehmed-paše, Ali-aga, čovjek općenito poznat po svojoj privlačnosti i savjesnosti, pozvan je da obuče počasno krzno. »Milostivi gospodine«, reče Alija. »Prije nego obučem krzno, molim da mi kažete čemu je ono, da bih znao da li sam dorastao službi što mi je želite dati«. Morao je dopustiti da silom najprije stave krzno na njega, a onda mu reče Ibšir: »Njegovo Veličanstvo padišah Te je po vlastitoj želji učinio defterdarom«. Ali-aga mu se baci do nogu pa ga zakle u ime Boga i Poslanika da ga razriješi dužnosti za koju nije sposoban. Ibšir nabra obrve: »Pošto Te je Njegovo Veličanstvo priznalo sposobnim, onda Ti ne manjka pameti.« Ibšir je prema kajmakamu Meleku Ahmet-paši imao više razloga za negodovanje. Osim što je nekada skrivio da Abaza Hasan izgubi svoj položaj age Turkmena, nedavno se tajno natjecao za mjesto velikoga vezira, pa, kad ga nije mogao dobiti za sebe, radio je za defterdara Moralija. Kao kajmakam nije se prema jednom tako neograničenom moćniku kao što je Ibšir držao granica što mu ih nameće mudrost u vođenju poslova kao njegov zamjenik. Umjesto da učini kao Deli Husein-paša (koji je prije bio kajmakam velikoga vezira Kara Mustafa-paše do njegova dolaska iz Bagdada), da se bavi samo sređivanjem tekućih poslova, a važne ostavi netaknute za velikoga vezira, ovaj se umiješao u sve. Svojim prijateljima, koji su ga boljem posavjetovali, odgovorio je: »Zar nisam i sam bio veliki vezir i što se mome kolegi velikom veziru ne dopada, sam će promijeniti. Zar da kao kajmakam stavim ruke u džepove i sjedim kao budala?« Veliki vezir ga da pozvati pa mu objasni da je namjesnik Vana i da smjesta mora otputovati onamo. Nije se smio ni vratiti kući svojoj supruzi, sultaniji Kiji. Ibšir se s pravom bojao da bi ona mogla ishoditi njegov boravak u Carigradu. Morao je otići iz vezirove palače i iz Üsküdara poći na put. Iste noći poslani su za njim čauši u Gebzu da vrati šezdeset kesa novca što ih je primio kao kajmakam. Mevkufatdži i reis-efendija, obojica najpovjerljiviji poslovni ljudi Melek Ahmet-paše, bili su smijenjeni i bačeni u zatvor »Sedam kula«. Sidki-efendija je dobio položaj reis-efendije što je već i ranije bio. Deli Bürader i njegov brat, sakupljač ciganskoga poreza, i Gode ćehaja (ministar unutrašnjih poslova za velikoga vezira Meleka Ahmeta) bili su uhapšeni. Sve je to Ibšir naređivao mračna, prkosna lica, naboranih obrva. Nikoga nije udostojio pogleda ili rekao prijaznu riječ i nitko ga nikad nije vidio kako se smije. Takvim prkosnim ponašanjem odvratio je sve ljude, a još ih je više ozlojedio što nije održao obećanje da će poboljš-

šati novac. Stopa pjastera je doduše proglašena na osamdeset akči, ali to nije vrijedilo jer su bili napravljeni pola od bakra, a pola od srebra. Valida je izradila dokument za Ibšira kojim mu se zabranjuje ubiti defterdara Moralija. Ibšir, srdit zbog toga, donio je drugi dokument kojim se Moraliju naređuje da ode u progonstvo na Cipar. Čaušbaša, koji ga je predao šestorici čauša, svukao mu je samurovinu i dao mu za to svoju sivu vjevericu. Čauši su mu svukli krzno i obukli ga u suknenu službinsku odjeću, a pri prijevozu s prevlake Dil u Hersek zamijenili su mu i to s prosto sašivenom surkom, jer im je bilo prehladno. U guduri s četrdeset pličina, gdje se stvara rječica (nekada Drako) s mnogo zavoja, htio mu je jedan seljak koji ga je prepoznao dati svoj kaput, ali to čauši nisu dopustili. »Što treba mnogo kaputa za tijelo koje će uskoro pokriti zemlja,« mislili su. Uskoro zatim došla su četiri kurira velikoga vezira, izvršioca smrtne osude. Kad ih je defterdar izdaleka ugledao, pogodio je zašto dolaze pa je u brzini svoj pozlaćeni Kuran i druge dragocjenosti dao u nasljedstvo čaušima da ne padnu u ruke krvnika. Ubili su ga i pokopali u jednoj gorskoj sutjesci. Po iskazu dvojice nosača, koji su u noći, kad je Morali smijenjen, iznijeli iz njegove kuće dvije vreće, otkriven je čuvar koji ih je predao. U vrećama su nađena dva ormarića s dvadeset i pet tisuća pjastera u svakom, čime je Ibšir pred sultanom opravdao Moralijevo smaknuće kao izdajnika. Šaban-halifa, suprug gospođe Meleki, morao je dati osamdeset kesa. Pošto je udaljen Melek-paša, ukrcali su i dvojicu njegovih pomoćnika, Mevkufatdžiju i Gode ćehaju, s jednim naređenjem o progonstvu na Cipar i u Aziju. Prije nego su stigli do Iznika smijenili su čauše koji su ih pratili s četiri levenda. Jedan anadolski aga, stari znanac Gode ćehaje, koji mu je došao u susret, ponudio je Gode ćehaji da se oslobodi i ubije levende. Mevkufatdži nije htio dati svoj pristanak usprkos svemu nagovaranju. Slijedećega dana s njim ću lebdjeti u drugom životu.« Gode je uveliko kleo i psovao su mu predali nalog: »Vidi, Ibširov poziv za moju parnicu, a s njim ću lebdjeti u drugom životu.« Godde se uveliko kleo i psovao. »Ne psuj!«, reče Mevkufatdži, »on će nas ubijen slijediti, ali time osveta nije ispunjena. Neka ga Bog pošalje kao nevjernika na drugi svijet!« Reis-efendiji Šami-zadeu, pošto je prodao svu svoju imovinu i mukom sakupio stotinu i osamdeset kesa, bio je zagovorom prijatelja, a stekao ih je mnogo za svoga upravljanja, poklonjen barem život, premda su Ibširu rekli laž da je defterdar pri svom smaknuću rekao da to zahvaljuje reis-efendiji koji mu je dao ideju da postane veliki vezir. Šami-zadeu je naređeno da pođe u Meku, ali je zbog kostobolje, a napola jer se pričinjao bolesnim, ostao skriven u Üsküdaru. Za sve
21. 3. čanost proljetne ravnodnevice, stare perzijske Nove godine »Nevruz«, priveo je Ibšir sultanu dva neusporedivo lijepa konja,

ukrašena dragim kamenjem, stremen, sablju, sedlo i dva topuza od čistoga zlata. Osim poveza za glavu s trakom i bogatim tkaninama, dao mu je kola sa stotinu kesa dukata, a osim toga bili su tu darovi i za validu u vrijednosti od dvadeset kesa. Za silahdara i za pouzdanike, koji su inače uvijek dobivali darove od velikoga vezira prigodom svečanosti, nije ništa bilo. Tako je za ove Nevruz tužno započeo, a drugačije nije moglo niti biti, kako je to proizišlo iz proračuna astrologa i njihovih aspekata.

Ibširov pad je prouzrokovan nedisciplinirani odredima zemaljske obrane saridža, segbana i spahija, čijom pomoći je buntovnički namjesnik postao velikim vezirom, a kao takav nije prestao biti buntovnik. Njegova tri povjerljiva pomagača Sidi-paša, Gurd Mehmed i Tajaroğlu, kojima je prepustio vojvodstva u Maloj Aziji, isisali su zemlju ratnim mukama i kad su blagostanje u jednome mjestu proždrli, iscijeđen je zadnji novčić pod imenom poreza za zube. Tražili su porez i za jelom istrošene zube, da pljačka bude jednaka poruzi. Iz svih tih krajeva pristizali su tužitelji hrpimice u glavni grad. Tome se još pridružilo to da su spahije, kojima je Ibšir obećao dječački novac (gulamiju) i dječji dodatak (veledeš) te službe od prispjelih popisa, bili krajnje nezadovoljni očekujući da se ispune obećanja, što je bilo nemoguće zbog iscrpljenih blagajni. Oni su se žalili i kad njihovi zahtjevi nisu uzeti u obzir, pisali su janjičarima potičući ih da se udruže s njima. Dopis je pročitan u Srednjoj džamiji, ali je ostao bezuspješan jer su mu prigovarali imam Husein i oficiri. Sada su se spahije obratile poglavicama pljačke i nereda, Abazi, Gurd Mehmedu i njima sličnima, da bi njihovim zalaganjem ostvarili ispunjenje obećanja koja su im data. Ibšir im odgovori da zahtjev spahija nije dobio sultanovu suglasnost. Nekolicina je krivo razumjela njegove riječi da je padišah doduše naredio da ih se pohvata, ali ih on sve štiti. Neka se samo strpe dok mornarica ne isplovi, a onda će on već urediti stvar. Molitelji su zbog tog nepromišljenog odgovora, koji je otkrio njegov plan da se riješi nemirnih glava, bili krajnje uzbuđeni. Ibšir je jedan dio odreda zemaljske obrane, koji je tražio mjesta spahija, zaista dao upisati kao takve za Kretu, pa se i sam Katirdžioğlu trebao s nekoliko stotina svojih ljudi ukrcati za Kretu. Uz zlodjela saridža, zahtjev spahija i strah pred kolovođama-brbljavcima, pridružilo se još i neprijateljstvo kapudanpaše Murata s kojim je bezobzirno postupao za sve što god je učinio i razmišljao je o tom kako da ga se riješi. Tražio je da brodovlje najhitnije isplovi. »Brodovlje mora još ove sedmice isploviti«, rekao mu je jednoga dana u brodogradilištu, »to je najodlučnija padišahova volja«. Murat reče da je to nemoguće dok ne dobije još četiri stotine kesa koje su potrebne za opremu. Ibšir reče: »Gospodine kolega! Za vrijeme dok ste bili veliki vezir, uzeli ste na posudbu četiri stotine kesa; Vaše dugovanje još le-

ži među carevim papirima. Već mi je nekoliko puta naredio da tu svotu utjeram. Štedeći Vas i u nadi da ćete jedan dio toga novca sada trebati za opremu, ja sam papire uklonio, ali to ne mogu dalje činiti. Uzmite dakle potrebne četiri stotine kesa iz Vaše blagajne.« Murat odgovori da je tu svotu davno isplatio, samo se nije usudio natrag zatražiti papir s dugovanjem. Ibšir je najodlučnije odbio dati mu traženi novac. Kad je Murat jasno vidio da ga Ibšir hoće upropastiti, obećao je sada, pretvarajući se da je spreman, u najskorije vrijeme isploviti. Na opremanju flote se najaktivnije radilo, dok je Murat u potaji pokrenuo sve poluge da sruši svoga neprijatelja. Noću je k sebi dao dozvati Gurd Mehmeda pa je njega, kao i druge age spahije, pridobio da sudjeluju u planu rušenja Ibšira. Pridobio je i Šaban-halifu, supruga kod valide tako utjecajne gospođe Meleki. U gradu su ubačene glasine da Ibšir hoće iz Azije pozvati odrede zemaljske obrane i spahije, pa pomoću njih napasti janjičare. Onda se opet govorilo da se priprema pobjeći u Aziju. Sve je to bilo Murat-pašino djelo da uzbudi janjičare. Konačno Gurd
8. 5. Mehmed otkrije nezadovoljnim spahijama u Üsküdaru plan o preinačenju vladavine, pa s pet tisuća spahija pođe na trkalište, staru pozornicu borbenih stranaka i uzbuna još tamo iz bizantskih vremena. Poslanici su poslani janjičarima, pa su doveli njihove oficire koji su se tobože ustručavali poći iz kasarni na trkalište. Dvojica starješina obih vojničkih rodova zagrlili su se kao njihovi zastupnici u njihovu prisuću uz glasne povike, pa su se i zakleli na novosklopljeno prijateljstvo. Onda su se sa svih strana podigli glasovi o podjarmljivanju i nepravdi koja vlada u pokrajinama i u glavnome gradu. U tu svrhu su ulema i muftija izradili mnoštvo fetvi, ispostavljenih u maloazijskim namjesništvima nalijepljenih na zelenoj svili. To se čitalo i, prema izrekama na njima, odlučeno je da sebi sami pomognu. Pod vodstvom Gurd Mehmeda pošli su muftiji da ga zamole za suradnju. Muftija je sve obećao da ih se riješi i prvi je velikom veziru donio zastrašujuću vijest o ustanku. Ovaj u izlaganju o tom zamoli sultana za pomoć. Vrhovni sobar je došao od strane sultana opomenuti pobunjenike da se raziđu i da svoje zahtjeve iznesu redovitim putem. »Zapovijed je u padišaha«, reče Gurd Mehmed, »a naša molba da se uništi veliki vezir je spremna.« Po Muratovoj zamisli, kao začetnika svih tih pokreta, spahije su ove noći ugošćeni u janjičarskim kasarnama kao njihovi gosti, a topnici i oružari, koji su se za prošlih ustanaka uvijek mirno držali, ovaj su se puta pridružili pobunjenicima pa
10. 5. su čitave noći ostali na trkalištu. Slijedećega dana pođe sultan na Muratov savjet iz palače brodogradilišta, gdje je do sada čekao, u seraj. Treći dan je sav Carigrad bio u strci. Iz Male Azije su dolazile skupine podanika i tužitelja s upaljenom vatrom nad glavama, simbolom vojnog požara. Onda su išli na trkalište segbani, saridžije, spahije i janjičari. Ovdje je sasta-

vljena molba sultanu da im se predaju Ibširova glava i glava ćehaje. Došao je janjičarski aga Kenan-paša da ih u sultanovo ime opomene, »a pečat će se dati drugome.« Mnoštvo mu je dovikivalo: »Nasilniče, jesi li to Ti koji si toliko slobodnih spisa riješio kao da su mjesta zaposjednuta i toliko hrabrih mladića lišio kruha?« Napali su ga i Kenan se samo s mukom u punom trku mogao na konju spasiti u seraj. Sada je neki ubačeni glas ponovo uzbudio mnoštvo kad se pročulo da muftija hoće izdati fetvu protiv spahija i janjičara pa se sve okrenulo protiv muftije. Muftija i vezir su pošli u seraj. Jedva što su se udaljili od svojih kuća, opljačkali su ih buntovnici. U palači velikoga vezira nađeno je više od četiri stotine tisuća dukata, u muftijinoj kući je blago u knjigama i dragocjenostima, što ih je obitelj Hasandžan stjecala kroz tri generacije, veliko obiteljsko dobro velikoga hodže Seadedina, postalo plijenom pobunjenika. Nezadovoljni time razbili su i slupali sve: posuđe i divane, drvo i željezo, prozore i vrata. Međutim su se generali, veziri, muftije i vrhovni pokrajinski suci sakupili kod sultana u seraju. Kad je pristigla vijest da su oplijenjene kuće velikoga vezira i muftije, upita sultan: »Što treba činiti?« Ulema i veziri su šutjeli. Tada Murat domahne janjičarskom generalu-poručniku Kečedžioğluu, tj. »sinu suknara«, koji je stajao zadnji straga i time ohrabren stane pred sultana i reče: »Tvoji su robovi svi zadovoljni svojim padišahom, ali Tvoga lalu, velikoga vezira neće« — i pri tom pokaže na njega. »Koga još neće?« — upita sultan. »Ni muftiju neće«, reče Kečedžioğlu. Dvorski imam Veli potvrdi tu izjavu i reče: »Tako dugo dok vezir i muftija ne budu ubijeni, oni se neće razići.« Ibšir, videći da se ne može održati, poljubi zemlju pred prijestoljem i preda pečat sultanu u ruke, a ovaj ga odmah preda Murat-paši kao velikom veziru. Husam-zade Abdurahman imenovan je za muftiju. Kada je stigla vijest da su veliki vezir i muftija skinuti s položaja, a to pobunjenicima nije bilo dosta, zaključena je i smrtna osuda. Međutim muftinoj smrtnoj osudi se jednoglasno suprostavila sva ulema kad ih je na to pozvao predstavnik emira Sirek-zade. »Daj Ibšira ugušiti i njegov leš zbaciti«, zapovijedi sultan bostandžibaši — i tako se i dogodilo.

[Nakon što je Ibširova glava došla na konjsko trkalište i bila obješena, vojska se još nije rasturala, nego je tražila nove glave. Onda im dođu, u ime sultana, velikog vezira i muftije, dvojica najrječitije uleme, Bulevi i Ismeti, te im obećaju ispunjenje njihovih zahtjeva. Nakon što se o tome sastavi pismeni dokumenat, vojnici se vrate. Jedino je ustrajao u otporu Abaza Hasan, Ibširov ratni drug, uz kojeg je ostalo par tisuća levenda (zemaljske trupe), nešto konjanika-lovaca (segban), nešto onih

koji nisu konjanici (saridže). Oni se upute ka Maloj Aziji kao osvetnici pogubljenog paše. Murat-paša je bio smućen zbog ispunjenja danih obećanja, povećala se zbog toga vojska, a osobitu teškoću činila je ponovna raspodjela namjesništava; sve je to dovelo do nerazmrsivog nereda u financijama. Shvativši opasnost za sebe, sam se odrekne položaja velikog vezira i ode na
19. 8. 1655. hadž u Meku. Na njegovo mjesto dođe stari Sulejman-paša, muž sultanije Aiše, rodom Armenac, koji je za Murata IV došao kao paž u seraj, pod Ibrahimom se digao do silahdara, zatim je bio namjesnik, a sada vezir pod kubetom Divana. Murat-paša je na putu za Meku umro od groznice u mjestu Pajas i tamo je i pokopan. Zbog gužvi u glavnom gradu uznemirile su se i provincije. Gürdži Mehmed, koji je postao glavar Turkmenaca, spriječio je ulazak u Konju novo imenovan namjesniku Karamana, Sidi Ahmet-paši. Ovaj je onda bio upućen u Haleb (Alep), gdje odjuri i buntovnik Hasan Abaza i nagovori žitelje da mu zatvore vrata i daju otpor, te Ahmet-paša bude i tu odbijen, a onda ga Porta pošalje u Sivas. Pošto je Hasan Abaza, ali sada u sporazumu sa Sidi Ahmet-pašom, poharao Siriju, htjeli su obojicu proglasiti buntovnicima. No veliki vezir je smatrao korisnijim prvoga potvrditi za glavara Turkmenaca, a drugom dati rang vezira, te obojicu uputiti na obranu Dardanela. Murtaza-paša je svojim nasilničkim namjesnikovanjem uznemirio Irak, posebice Basru, jer je nemilice pljačkao trgovce, a onda okrivio dvojicu arapskih emira i pogubio ih. Na to, izbije buna i on se jedva spasi bijegom u Bagdad. Tada je poslan u Haleb (Alep), gdje je cijedio žitelje do krvi. Oni se, zbog toga, sakupe u džamiji i tamo su sastavljali tužbu na njega da je upute u Carigrad. Bez obzira na svetost bogomolje, paša naredi vojsci da ih napadne, što ova i učini i sve ih u džamiji i oko nje pobije. Kao u Siriji i Iraku, jednako stanje nemira i nasilja bilo je i u Egiptu i Etiopiji.

Sulejman-paša se uskoro našao u istoj smućenosti zbog stanja financija kao i raniji veliki vezir, jer je vrijednost novca stalno i brzo padala. Defterdar, razboriti i ispravni Alija, koji za Ibšira nije htio primiti taj položaj, sada zamoli velikog vezira da ga razriješi; njegov primjer slijedio je uskoro i sam vezir. On dobije prijedlog da ga zamijeni stari Köprülü, te se pečat povjeri serdaru Krete koji se tamo deset godina borio pro-
27. 2. 1656. tiv neprijatelja Carstva. No tada se rasplamsa već dugo pod pepelom tinjajuća vatra općeg nezadovoljstva, bukne pobuna vojnika, jedna od najznačajnijih u osmanskoj historiji i jedinstvena po polaganju vlasti nemoćnog sultana pod noge pobunjenih oružnika. Par stotina neplaćenih janjičara, koji su stigli sa Kandije tražiti kvartalnu plaću i koji su ispunili carigradske ulice galamom da oni već godinu dana za stvar vjere polažu glavu na kamen mjesto na uzglavlje i da sjede na zemlji mjesto

na hasuri, bili su strogo ukoreni od kulćehaje i on im se zaprijetio zatvorom. Ovima se pridruže nemirne spahije, koje su se također tužile na obustavu plaće, i njihove urotničke vođe Mehter Hasan Šamli Mehmed i Karakaš Mehmed. Vojska se, po običaju, skupi na konjskom trkalištu i odmah uputi pismo u seraj tražeći »divan s nogu«, zbog važnih prijedloga. Odmah se započne s protumjerom smjenjivanja vojničkih starješina, ali to ništa ne pomogne jer su bunu podržavali i neki velikaši, te sam kajmakam koji se nadao položaju velikog vezira. I drugi izaslanici, uključujući i velikog vezira, nisu ništa postigli. I treći dan je vojska još uvijek tražila »divan s nogu«; čak je sasjekla novog pregovarača mevkufatdži Kara Abdullaha. Onda je odobren divan, ali ne pred vratima seraja, nego ispod visoke Alaj-vile, tako da je vojska bila ispod nje, a sultan iza prozora sa rešetkama. Na povike da sasvim otvori prozor i da se pokaže narodu, sultan se pojavi praćen zdesna muftijom, slijeva kajmakamom, a iza sebe kizlaragom i kapuagom. Onda se ponovno začuju povici da udalji svoje došaptače i da sam govori, pa se pratnja povuče iza prozora i tu skrije. Tada istupi spletki skloni sudac Hasan i održi dugi govor o nedostacima upravljanja, o starom zlu potkupljivosti i prodaji položaja, o zadiranju u pravo zakupa, o obustavi plaća, o utjecaju evnuha i slabom novcu; sve je to nemoguće otkloniti, ako ne padne trideset glava. Iz vile se tada spusti jedan konop da bi se na njega vezala lista tridesetorice, a Mehter Hasan namota na njega kesicu loših akči kao znamen glavnog prijestupa zatraženih glava. Sultan je govorio ono što su mu skriveni evnusi došaptavali, a kajmakam dovikne u ime sultana da u spisak treba unijeti dobra okrivljenih, a njih prognati mjesto ubiti. Pobunjenici doviknu na to kajmakamu: »Ni tebe nećemo«. Kada četrnaestogodišnji sultan čuje taj povik, koji bi mogao važiti i za njega, smjesta naloži pogubljenje oba svoja tajna savjetnika, evnuha-kizlarage i kapuage, a onda se, za potvrdu, njihova tijela bace kroz prozor na tlo. Sultan je molio za život trojice drugih evnuha: predstojnika unutrašnje paževske odaje, vrhovnog rizničara i svoga učitelja, koji su se iz vile, na drugoj strani, spuštali užetom i bježali u Üsküdar. Ali bilo je uzalud: oni su uhvaćeni i ugušeni; jednako su prošli nadzornik carine Hasan, koji je krivotvorio novac, dvorski upravitelj i konačno, silna i razuzdana miljenica Meleki i njezin muž Šaban Halife. Upražnjena mjesta evnuha odmah su zauzeli drugi, a pečat je određen kajmakamu Surnazen Mustafi (koji je potajice poticao bunu), mada je već bio poslan serdaru na Kretu. Čim se za to čulo, uzbune se pobunjenici koji zatraže valjanijeg čovjeka, te kajmakam, samo četiri sata veliki vezir, preda položaj drugom veziru Sijavušu, Memek-zade dođe na mjesto muftije Husam-zadea, da bi ga, trinaest sati kasnije, zauzeo Mesud-efendija.

Buna je trajala još tri dana i tek se stišala sedmog dana, nakon što je dano obećanje da će se osobe sa liste potražiti i dovesti. Promjenom svih najviših položaja u državi udaren je sasvim novi osnov upravljanju državom. Pogubljenja su se nastavila, kao i oduzimanja imanja, a došlo je i do imenovanja za namjesnika, zapravo do progona. Tako je kapudanpaša Surnazen Mehmed morao u Erzurum, raniji veliki vezir Sulejman-paša u Bosnu, Gürdži Mehmed na Cipar, zadnji muftija Memek-zade u Brusu, pretstojnik emira Sirek-zade u Müdaniju, raniji muftija Ebusaid u Galipolje. Imenovani veliki vezir Sijavuš dojuri iz Silistre, iako ga je mučila kostobolja, od koje je mjesec dana kasnije umro. Pečat je, na prijedlog muftije, koji se nadao da će upravljati pod beznačajnim čovjekom, upućen namjesniku Sirije, Mehmedu-oderana ili kriva vrata. Rodom je bio Turkmenac iz Džanika, u perzijskom ratu se pod Halil-pašom hrabro borio i zadobio četrdeset rana, od kojih mu je jedna iskrivila vrat; potom je bio ćehaja velikog vezira Kara Mustafe, namjesnik Karamana, čaušbaša i za zasluge u borbi protiv Ibšira dobio je čast vezira, onda je poslan u Kanižu, a odatle u Damask. Odmah po slanju pečata, odluči kajmakam, uz pomoć reis-efendije i defterdara, očistiti grad od vođa pobune koji su sa svojim bandama krstarili gradom i miješali se u sve poslove. Pod izlikom pohoda na Sidi Ahmet-pašu, a uz pomoć šejha Kara Hasana, kojem su janjičari vjerovali, namami četvoricu vođa bune: Rum Hasana, Šamli Mehmeda, Jamakalija i Kara Os-
8. 5. 1656. mana, uhvate na divanu i njihove glave isture na strah njihovih pristaša, koji se odmah zatim rasture i mir zavlada u gradu.

Sedmicu dana kasnije dođe u velikom sjaju indijski poslanik. On je molio za tri stvari: za pomoć u ponovnom osvajanju Kandahara kojeg su držali Perzijanci; za poseban smještaj indijskih hodočasnika u Meki i za graditelja izgradnje glasovitog nadgrobnog spomenika Nurmahala, koji je i danas u Ahmedabadu ponos novo indijskog graditeljstva. Pozitivno mu je odgovoreno samo na ovu zadnju zamolbu. A onda je, za uzvrat, upućen turski poslanik: bio je to Man-zade Husein, sin glasovitog nesretnog kneza Druza Fahredina. Nakon indijskog, pojavilo se kozačko i poljsko poslanstvo, a cilj im je bio prikazati Šveđane kao neprijatelje Porte; nešto kasnije, došlo je drugo poljsko poslanstvo koje je poticalo protiv Šveđana i Rusa. Poljaci su dolazili u Carigrad i da se tuže na Rakoczyjeve upade u Poljsku i Porta im je obećala da će ga zbog toga kazniti. Venecijanci su, uz pomoć francuskog poslanika, neprestano poticali pregovore o miru, ali im je stalno davan negativan odgovor zbog vjerskih razloga: Kandija se ne može napustiti zbog džamije koja je tamo izgrađena.

Novi veliki admiral, Kenan-paša, zadnji budimski namjes-
26. 6. 1656. nik, isplovio je sa jakom flotom od sedamdeset devet jedara iz Dardanela. Došlo je do bitke sa slabijom venecijanskom flotom

koja je odnijela pobjedu. Bio je to potpuni poraz turske flote, kakav nije doživjela od lepantske bitke. Venecijanci su proširili svoju pobjedu osvajanjem otoka Tenedosa, Samotrake i Lemnosa. Ti događaji su se podudarali sa putom novog velikog vezira Mehmeda u Carigrad, gdje je trebao preuzeti dužnost, pa su njegovim protivnicima dali povoda da zatraže njegovo smjenjivanje. Dok je bio na putu od Damaska ka Carigradu, bio je na muftijin prijedlog umirovljen kajmakam, stari Jusuf-paša, a mjesto njega došao je Hajdaraga-zâde. Sidi Ahmet-paša, dotada pobunjenik, dobio je mig i došao u Carigrad gdje je imenovan za namjesnika Silistre. Drugi pobunjenik, Hasan Abaza, otišao je za namjesnika Dijarbekra. Tek što je veliki vezir stigao u Carigrad, započeo je vlastoljubivi muftija raditi protiv njega, ali je sam sebi iskopao jamu. Sa Hajdaraga-zadeom, kulćehajom Kečedžijem, ćehajom sultanije-majke princa Sulejmana, kovao je plan smjenjivanja sultana i udaljavanja velikog vezira, no ovaj je o tome dobio mig i odmah obavijestio validu. Na naredno zasjedanje muftija ne bude ni pripušten, nego odmah ukrcan za Brusu, a odatle se uputi u Dijarbekr, dok njegovo mjesto zauzme stari Hanefi. Sudac Bruse, Sadredin-zade Ruhala, Mesudov neprijatelj, izvijesti da ovaj nagovara vojnike, koji ga prate u Dijarbekr, da mu uspore putovanje. Na to, dobije hatišerif s nalogom da Mesuda ubije, ako odmah otputuje na prvom noćištu, a ako uspori odlazak onda u Brusi. Sudac s vojnicima odmah opkoli kuću, gdje je bio smijenjeni muftija, a ovaj, kada vidi vojnike, spremno prihvati za sablju i jurne na njih, te ga oni smlave samo zato što ih je bilo više. Bio je to drugi slučaj ubojstva muftije u osmanskoj historiji.

6. 7.

17. 7.

Nakon ubojstva muftije, pobijeni su u Carigradu i drugi sudionici plana o smjenjivanju sultana; izvuče se samo kulćehaja na molbu šejha Karahasan-zade Huseina, te on ode na svoje poljsko dobro u Mihalidžu. Melek Ahmet-paša, koji se vratio iz Vana gdje je bio namjesnik i mirno sjedio kod kuće, bio je, zbog sumnje da je imao nekog udjela u nemirima, poslan u Silistru. Kao što je kao namjesnik Dijarbekra sredio Kurde i Jezide, tako je i kao namjesnik Vana pobijedio okolne Kurde, a osobito hana Bitlisa, Abdalu, koji mu se nije htio podvrgnuti, te je to mjesto prepustio njegovom sinu. Uhvatio je sedam kurdskih begova, a sedam drugih nagradio je zastavama. Nakon njegova povratka iz Vana, veliki vezir je pogubio još trojicu sudionika ranijih nemira. No to nije moglo ušutkati opće nezadovoljstvo zbog izgubljene bitke u Dardanelima i gubitaka otoka. Pojava venecijanske flote na ušću Bosfora donijela je skupoću živežnih namirnica tako da se oka riže plaćala sto pedeset akči. Sultan na to sazove carsko vijeće. Mjere koje su na njemu donesene: objedinjavanje namjesništva Ajdina i Saruhana, Anadolije i Karamana pod jednog namjesnika, s tim da se stara za zaštitu Izmira, Hiosa i Kosa, te novi ratni porez na velikaše

2. 9. 1656.

koji je dosegao jedva 100.000 pjastera — nisu pomogle. Ni drugo zasjedanje nije imalo učinka. Onda se udruže haznedar valide (rizničar carice-majke) Solak Mehmed, serajski učitelj Mehmed efendija, raniji reis efendija Šami-zade i graditelj Kasim da bi progurali Köprülüja na položaj velikog vezira; ovoga je u Carigrad doveo sam veliki vezir kada je dolazio iz Damaska i otada se on mirno držao. Čim je načuo za tu novu inicijativu, veliki vezir ga imenuje za pašu Tripolisa i naredi mu da se hitno uputi. Njegovi prijatelji tada urede preko valide da se neprijatelj Köprülüja — silahdar imenuje za namjesnika Damaska, a otamo pozovu vezira Haseki Mehmeda, te tako prikažu kao da je on određen za velikog vezira. Na putu je, ipak, stajao još jedan moćni protivnik — janjičarski aga. No čim je on bio smijenjen i imenovan Suhrab, prijatelj Köprülüjevih prijatelja, isto popodne tajno je doveden Köprülü do valide (sultanove majke), gdje je u odgovor na njezino pitanje, da li je spreman preuzeti tu visoku dužnost, istupio sa četiri točke: da pristane na sve njegove prijedloge, da u podarivanju položaja ima slobodne ruke, da nitko od velikaša i pouzdanika ne krnji njegov ugled i da ne sluša nikakvu objedu na njega. Valida pristane i
15. 11. 1656. tri puta prisegne: »Allaha mi Svevišnjeg!«. Slijedećeg dana, dva sata pred skupnu molitvu petkom, pozovu se veliki vezir i Köprülü u seraj. Pečat se oduzme od prvoga i preda ga se bostandžiji da ga zatvori, a Köprülü bude pozvan u prijestolnu dvoranu. Sultan mu preda pečat ponovivši četiri njegove točke-uvjeta. Köprülü poljubi tlo i zahvali se; velike suze kotrljale su se niz bijelu bradu; dvorski zvjezdoznanac odredio je kao najsretniji trenutak podarivanja časti podnevnu molitvu petkom, a upravo je odjeknuo s minareta poziv: »Allah je najveći«. Prema islamskom propisu, podnevna molitva obavlja se ne u trenutku kada je sunce u meridijanu, nego par minuta kasnije, jer, prema jednoj poznatoj Poslanikovoj predaji (hadisu), u trenutku astronomskog podneva svakodnevno uzima đavo sunce, kao krunu svjetske vladavine, među svoje rogove i time se šepuri kao pantakrator zemlje, a onda ga ponovno ostavlja, kada odjekne poziv: »Allah je najveći«. Tako su i demoni krvoločnosti, razvratnosti i pobunjenosti pod vladavinom bjesomučnog Murata, razuzdanog Ibrahima i maloljetnog Mehmeda dostigli zenit svoga podneva. Razdoblje osmanske historije, u kojem je najviše tekla krv, koje je bilo najporočnije i najstrašnije, bilo je zaključeno; započelo je jedno novo ponovno rađanje i prekaljivanje zamrzle snage upravljanja, kada je stari Mehmed Köprülü sunce-krunu vladavine, koju su demoni pobune držali među svojim rogovima, od njih iščupao.]

GLAVA PEDESETTREĆA

Veliki vezirat Mehmeda Köprülüja

»Bog je velik!« — odzvanjali su molitveni pozivi s minareta u času kada je veliki vezir, veliki Köprülü Mehmed primio carski pečat i veliko je bilo začuđenje u dvoru i u gradu. Oni veličinu toga čovjeka nisu (po osmanskim shvaćanjima) niti razumjeli ni slutili takav izbor što ga nitko nije očekivao ni odobravao. »Neznalica«, rekla su gospoda vična peru, »koja ne zna ni čitati ni pisati«; »nije vrijedna osoba«, rekla su gospoda vična sablji, »koja se dala uhvatiti od jednog seoskog pobunjenika kao što je Varvari«; »siromašak«, rekla su gospoda soba, »uzmanjkala su mu vlastita sredstva pa da se pomogne u velikoj novčanoj neprilici«; iz sviju se ustiju čulo: to je slabi starac koji voli mir, bez snage, bez novaca, bez ugleda, a u času kad unutrašnji nemiri i vanjski rat, kad pobunjenici u glavnome gradu i neprijatelji pred njegovim vratima traže veliku hrabrost i jaki karakter na kormilu da bi državni brod spasio iz oluje koja prijeti da ga proguta. Baš takav čovjek bio je Mehmed Köprülü (Keprili), kojega njegovo doba nije spoznalo, a malo njih prepoznalo, čovjek koji, doduše, nije stupio na vladu kao Sokolović u punoj muškoj zreloj snazi nego kao starac od sedamdeset godina i koji se nije kao Sokolović održao za tri sultana kroz petnaest godina sve do nasilne smrti mučkim ubojstvom, nego do svoje prirodne smrti vladao je samo pet godina, ali je to vrijeme bilo puno akcije i moćnoga sjaja i nije istaklo samo njegovo vladanje, nego je osnovao i veličinu svoga doma i predao neograničenu vlast velikoga vezira svome sinu, dok se veličina Sokolovićeva doma ugasila već prije njegove smrti u krvi njegova bratića, budimskog namjesnika. Mehmed (Köprülü) Keprili, unuk jednoga Albanca koji se iselio u Malu Aziju, dobio je svoje ime Köprülü po rodnome mjestu, po gradu Köprü, šest sati udaljen od Merzifuna, dvanaest od Amasije; leži uz Tašan-gorje između dvije rječice koje utječu u Kizilirmak. Drveni most koji vodi preko jedne rječice dao je staro ime gradu Karakede (crno zdanje), a po mostu je dobio ime (Köprü) Kepri. Otkad su ojačali Köprülü, grad je po njima dobio ime, za razliku od mjesta koje leži na istoj cesti, Taşköprü (kameni most). Grad ima trinaest džamija, više hanova, kupališta, tekija i seraja, među ovima su najistaknutiji seraj sultana Mustafe, Jusuf-agin, jednoga bogatoga janjičara, koji je u isto vrijeme s Köprülüjem poljepšao grad. Selo Köprülüjevo i Abaza Hasana, pobunjenika koji je već češće spomenut, sela vojvoda Turkmenaca i četrdeset i šest drugih koja spadaju uz grad,

dokazuju njihovo bogatstvo za vrijeme velikih vezira, kojima su dali ime. To je daleko razvijeniji grad nego danas, sa samo nekoliko tisuća stanovnika, a tada je bilo preko šest tisuća obitelji. Darovi prirode ovdje su lijepe kruške, grožđe i crvena lica; ima bojadisaonica, pamučne pređe i proizvoda od platna i domaće radinosti, a jedan dan puta udaljena luka Bafra, na utoku Kizilirmaka, služi im kao stovarište. Kuće su pokrivene crijepovima, a više džamija pokriveno je olovom. Na strmom brijegu je u brežuljkastom kraju stajao dvorac koji je u Köprülüjevo i Evlijino vrijeme dominirao krajem; tek pred pola stoljeća odlično je utvrđen, najprije protiv pobunjenika, koji su nakon bitke kod Egera bježali iz vojske iz ravnice Keresteša pa su u brdima kod Kizilirmaka nastupali kao pobunjenici. Njihovi poglavice su bili iz Köprüja, Crni pisar i Crni Said, tako da je taj grad rodno mjesto sijača pobune i njihova ugušivača Köprülüja. U svojoj je mladosti bio pomoćnik u kuhinji, a onda kuhar u seraju, a prije dvadeset i pet godina je u službi velikoga vezira Husreva postao njegov blagajnik; za velikoga vezira Kara Mustafe popeo se naklonošću pokrajinske vojske do vrhovnog konjušnika, pa postao s dva tuga namjesnik Damaska, Tripolisa, Jeruzalema, a prije pet godina postao je vezir Kubeta, uskoro zatim je dobio beznačajni sandžak Küstendila, a pri povratku u svoje rodno mjesto išao je u boj protiv Varvari Ali-paše koji ga je uhvatio. Ibšir ga je oslobodio, kao što je već ispričano. Kada je Ibšir-paša bio veliki vezir, dao mu je opet namjesništvo Tripolisa, no prije nego ga je nastupio oduzeto mu je to opet (po Ibširovu nasljedniku); tako je bio bez namještenja u svom rodnom mjestu, kad ga Mehmed-paša-s-krivim-vratom odvuče iz Damaska u Carigrad, odakle ga je sobom poveo. Rado bi ga opet udaljio od sebe, jer je prekasno u njemu spoznao opasna takmaca. Međutim, on se nije dodvoravao spletkama da dođe na položaj velikoga vezira, nego je onamo doveden ujedinjenim nastojanjem četvorice prijatelja koji su u njemu spoznali vrijednost i spasioca Carstva. Tu je čast htio primiti uz četiri slijedeća uvjeta: da na svoje prijedloge dobije uslužne i najviše, brze odluke; da ima pravo slobodno dodjeljivati službe bez preporuka odozgor, a u dodjeljivanju nagrada i kazni bez preporuka u korist nedostojnih ili krivih; ugled neka bude nad svakim utjecajem velikih i miljenika; konačno, traži isključivo povjerenje, s odbijanjem svakog okrivljavanja i ocrnjivanja; to su bila četiri stupa na kojima je podigao zgradu neograničene vlasti velikoga vezira.

Smijenjenom velikom veziru Mehmedu-s-ranama-na vratu, devedesetogodišnjem starcu, bila su oduzeta sva imanja, a život mu je, po odluci sultana, poklonjen na Köprülüjev zagovor. Za život mu je dano namjesništvo Kaniže da proživi do kraja slabi kraj svoga života. Prijašnji defterdar Sačbagi Mehmed-paša

kupio je život za stotinu i pedeset kesa, ali samo za jedan dan, jer je slijedećeg dana zaista umro od straha da ne izgubi život. Osam dana nakon toga što je Köprülü primio carski pečat, u petak, kad su mujezini s minareta pozivali vjernike na molitvu, sakupili su se u džamiji sultana Mehmeda Kadi-zadeove fanatične pristalice strogih pravovjernika, koji su mislili da će sada za staroga Köprülüja, kojega su držali nemoćnim starcem, to slobodnije proganjati sufije i derviše, one koji se vrte i sviraju flautu. Posavjetovali su se u džamiji i odlučili sve tekije derviša s lepršavom kosom i turbanima u obliku krune iz temelja razoriti i prisiliti ih da obnove vjeru, a one koji to odbiju ubiti i sa sultanskih džamija skinuti sve minarete do jednoga (jer je samo jedan potreban, a drugi su luksuz), izbaciti zlatno i srebrno posuđe, svilenu odjeću, duhan, kafu i opij, pjevanje himni, pratnju bubnjem i flautom i vrtnju derviša; ukratko izbaciti sve obrede u kojima Kadi-zadeove pristalice odstupaju od Sivasi-zadeovih, prokleti ih kao krivovjernike i kažnjavati one koji u tom istraju. Noću je čitav grad bio na nogama. Studenti raznih kolegija, na kojima ima pravovjernih rektora i profesora, naoružali su se batinama i noževima i privukli k sebi trgovce i njihove naoružane robove. Počeli su se okupljati u skupine već kod džamije Mehmeda II i svojom su dernjavom ugrožavali derviše Mevlevije, Halvetije, Dželvetije i Šemsije; posljednji su tek početkom stoljeća utemeljeni po šejhu Šemsedinu Sivasiju. Čim je veliki vezir za to saznao, poslao je šejhovima, koji su bili poticatelji nemira, opomenu da ih pokrene na mir. Budući da to nije bilo uspješno, iznio je pred sultana mišljenje da ih treba uništiti; zatražio je s najvišeg mjesta odluku o smrtnoj kazni koju je Köprülü odmah ublažio u progonstvo. U isti čas su Ustuvani, »granitni stup pravovjernih«, Turk Ahmet, Divane Mustafa i drugi raspirivači vatre poslani na Cipar u bijedu... **22. 9. 1656.**

Mehmed Köprülü je podnio već dva zahtjeva za smrtnu osudu, a vrhovnu je odluku zatim ublažio na progonstvo, bilo da je htio naprosto iskušati svoju neograničenu vlast, bilo da je ublažavanjem htio uspavati validu, koja je zapravo u sultanovo ime pristala na četiri uvjeta, pa je tim lakše htio dobiti njezin pristanak za treći prijedlog kojim je tražio smaknuće jednoga od njezinih štićenika, prijašnjega defterdara Karagöz Mehmed-paše. Prijedlog se vratio bez odugovlačenja, pa je i smrtna kazna izvršena bez zatezanja. Abaza Ahmet-paša, zemljak kapudana Kenan-paše, jedan od glavnih uzročnika velikog poraza mornarice na Dardanelima, oslanjao se na naročitu validinu zaštitu pa je došao u Carigrad. Usprkos te naročite zaštite, bio je odmah nakon svoga dolaska smaknut na užas svih validinih štićenika. Stari muftija Hanefi je smijenjen, a na njegovo je mjesto imenovan Bali-zade, učen čovjek, pisac komentara o djelima prav- **7. 10. 1656.**

ne znanosti i predaje (hadisa). Defterdar Divrigi Mehmed-paša kojemu su vojnici — koje zbog pomanjkanja novca nije mogao isplatiti — bacali kamenje u ognjište i na glavu, došao je sav uplašen i bijesan da se zbog toga potuži velikom veziru. Köprülü, iako srdit, rekao je smiješeći se: »To je već tako, zar tako malo poznaješ tok života? Kako često su defterdari, tvoji prethodnici, sebi morali dopustiti da im se razbiju prozori; otišli su dva do tri puta do staklara i donijeli novo staklo; i s tim je stvar bila svršena. Dok nam Svemogući ne da milost da sredimo stvari, moramo se strpiti.« No, budući da se defterdar nije htio strpiti, predano je njegovo mjesto slijedećeg jutra baš-bakikulu Ahmet-agi. Halil-aga, predstojnik prve sobe, kojega je sultan pred njemu ravnima istakao naročitom milošću, što se, međutim, velikom veziru nikako nije dopalo, umirovljen je s dvije stotine akči dnevnog uzdržavanja izvan seraja, a na njegovo je mjesto imenovan aga seraja Galate, Gurd Sefer. Sidi Ahmet, kapudanpaša, vezir najvišega reda i ugleda, kojemu su njegovi prijatelji u haremu namijenili položaj velikoga vezira i koji je za svoju stvar bio tako siguran da su njegovi ljudi već obećavali položaje, dobio je zapovijed da smjesta pođe na put kao namjesnik-serdar u Bosnu, a na njegovo je mjesto imenovan smijenjeni šepavi temišvarski Mehmed-paša. Perzijski poslanik
12. 12. 1656. Pir Alija došao je s nekoliko povorki mula i s jednim slonom. Predao je pismo za prijateljsko održavanje mira i bio od velikoga vezira na Ejubu u Jusuf-pašinom vrtu sjajno pogošćen,
30. 12. a Ismail-aga je imenovan poslanikom Porte u Perziji. Kao pokloni za šaha uručena su mu dva plemenita arapska konja, od kojih je jedan bogato ukrašen dragim kamenjem, te nekoliko bala bogate franačke tkanine i finoga sukna, što je predao šahu na svečanom prijemu u Isfahanu. Nakon tromjesečnoga boravka opet se vratio. Četiri mjeseca kasnije predao je carev zastupnik vlade, Štajerac Simon Reninger, na svečanom primanju kod velikoga vezira i sultana vjerodajna pisma novoga cara Leopolda I upućena Porti. Velikom veziru Ibširu, koji prije toga carevu zastupniku na prijemu nije htio dati stolicu, odvrati ovaj da je doduše carev zastupnik, rezident ali ipak ministar i kao takav je dobio zatraženu stolicu. Leteći odredi na granici doduše nisu bili nipošto obustavljeni, ostalo je pri međusobnim optužbama i žalbama. Tako su Turci prije tri godine s četiri tisuće ljudi išli u pljačkaški pohod sve do Radkersburga gdje je vladao knez Eggenberg, a kod Novih Zamky (Ujvar) ubili su Turci šezdeset i četiri hajduka. Nasuprot tome su se čauši tužili na leteće odrede Bathyanyja i Forgacsa, a poslao ih je budimski namjesnik vojskovođi grofu od Puechhaima u Beč. Tužili su se na grabežna umorstva husara i hajduka između Komarna i Grana. Istoga dana kada je carski zastupnik predao svoje vjerodajnice, primljeni su u audijenciju erdeljski

i švedski poslanici. Švedski je kralj preko svog poslanika Klaudija Sohalama (koji je sklopio savez s Erdeljem i s Kozacima) zamolio da sultan naredi tatarskome hanu ujedinjenje sa Švođanima protiv Rusije. Odgovoreno mu je: »Porti je drago prijateljstvo, ali neka kralj sklopi mir s Poljskom.« Nakon mjesec dana došli su opet švedski poslanici, Liliencron i Gotthard Wellig, a s Rakoczyjeve strane Franjo Szepessi i Nikola Tordai. Švedska vjerodajna pisma bila su jednaka onim prvima, htjela su Portu nahuckati protiv Poljske. Budući da Portin tumač, stari Zulfikar, gotovo pola stoljeća u tom pozivu, s prijevodom latinskoga pisma nije mogao napredovati, preveo ga je umjesto njega prvi carski poslanik-prevodilac Panajotti Nicusi. Poljski poslanik Nikola od Leszczye Jaskólski posijao je na Porti glasine da Rusija ima namjeru pobuniti Grke. Erdeljski poslanici Franjo Tordai, Stjepan Tessai i Ivan Harsányi bili su zbog zaostalog danka, a onda, jer je njihov knez Rakoczy protivno Portinu nalogu sa Švođanima i Kozacima radio protiv Poljske, bačeni u zatvor »Sedam kula«. Švedski poslanici su se pobojali da im se ne dogodi to isto, pa su velikom veziru poklonili pet stotina dukata. Wellig je uskoro zatim umro, a Liliencron je otpušten bez odgovora. Rakoczy je vlaške i moldavske vojvode povukao u svoj interesni krug. Konstantin Šerban, vlaški knez, koji je svoju vladavinu započeo tako da je svom takmacu za prijestol, Dikogliju, dao odrezati nos, a onda protukneza Hrizeja dao objesiti, tražio je od Rakoczyja osam tisuća dukata posuđenih Matiji Besarabi. Rakoczy ih plati, ali je ujedno nahuškao zemaljsku obranu (sejmen) protiv kneza. Kasnije se s njim povezao protiv Poljaka, ali ga je onda napustio kao što su njega napustili Moldavci i Kozaci, pa time prouzročili njegov poraz. Na to je Porta smijenila Rakoczyja, a umjesto njega imenovala Franju Redeja. Čim je prošlo poklonstvo, poslao je Rèdei Žigmunda Banfija budimskom namjesniku, a Franju Kerestešta kao izvanrednoga poslanika u Carigrad, no niti jedan nije saslušan.

15. 8. 1657.

Veliki je vezir po svojim svugdje postavljenim uhodama saznao da se izrod pobunjeničkog ološa, koji je izveo ispad kod javora i pljačku Hasandžanove obiteljske imovine, tj. Seadedinove, opet uznemirava i buni. Izgleda da je bila najbolja prilika udaljiti Sidi Ahmet-pašu kojega bi svakako opet htjeli vidjeti kao kapudanpašu, ako ne i kao velikoga vezira. Köprülü Mehmed pođe muftiji, pa od njega zatraži pismeno svjedočanstvo da ništa što je dosad poduzeo nije protuzakonito, da bi to svjedočanstvo stavio pred sultana. Muftija se nećkao da mu izda to svjedočanstvo. Reis-efendija Šami-zade ga napiše, a muftija ga potpiše. »Ali što će Vam to?« upita muftija velikoga vezira. »Da se osiguram za Vašu postojanost«, odgovori mu Köprülü, »da bi, ako bi moji protivnici pokušali odvući Vas na svoju stranu, kao tolike Vaše prethodnike, pisana riječ za mene svjedočila kod sultana.« Muftija se ponovo zakle da će iskre-

no sudjelovati u Köprülüjevu korisnu cilju. Ovaj se sada obrati janjičarskom šejhu Kara Hasan-zadeu, starome Huseinu, koji je pomogao već prijašnjim velikim vezirima da uhvate gospodare trkališta, kolovođe događaja kod javora. I on je bio spreman za suradnju. Onda je na tajnu sjednicu pozvao k sebi agu, janjičarskoga generala i najodličnije oficire njihova štaba i, kad je od njih dobio obećanje pod prisegom da će iskreno uznastojati uspostaviti i održati mir, zakazana je za sutradan velika skupština vijeća. Noću, bojeći se nemira, veliki vezir je sa
5. 1. 1657. samim janjičarskim agom obilazio grad. Slijedećega jutra, kad su se sakupili veziri i emiri, age, pouzdani ljudi, ulema i učeni ljudi, a bio je petak, došao im je carski hatišerif kao što slijedi: »Otkad sam stupio na prijesto, spahije nisu prestale prelaziti svoje granice, da zahvalnost i čast carstva gaze nogama. Mome velikom veziru je dan zadatak da ih uništi, što je najvažniji posao vjere i države. Dobronamjerni će mome velikom veziru pružiti ruku da se kazne zločinci i oni će biti predmet mojih najboljih želja.« Čitava skupština je jednoglasno izjavila da su svi iz dana u dan očekivali kažnjavanje izazivača nemira što je i padišahova zapovijed. Pošto je ta izjava bila iznesena pred carski stremen, vratio se glasnik s najvišom odlukom: »Neka se potraže kolovođe i neka se smaknu«. Još istoga dana smijenjeni su silahdar Ahmet-aga, ćehaja džebedžija Halil-aga, vrhovni sobar Haseki Mustafa-aga, te pred paradnom vilom smaknuti. Šezdeset njihovih najozloglašenijih pomoćnika pobune je uhapšeno, a njihove su glave bačene pred vilu za mimohode na trgu, gdje su bili prisilili sultana da podigne popis progonjenih i gdje su oba ugušena vrhovna dvorjanika bila bačena. Ispražnjena su i oba hana uz Jeni džamiju (Novu džamiju) i han za nekadašnje evropske poslanike koji su nedavno poslužili pobunjenim spahijama kao svratište. U noći, kada su vezir i janjičarski aga zajedno obilazili grad, bili su izazivači nemira brisani iz redova janjičara, spahija, džebedžija i topdžija, a njihova su tijela predana za hranu ribama. Dvadesetorici prikrivača ukradenoga blaga, koji nisu pripadali vojnicima, bila je na trkalištu odsječena glava. Tu su se sada trkalištem kotrljale glave gospodara trkališta kao što su se nekada tu kotrljala kola. Glava bosanskoga defterdara, brbljavoga Alagöza, poslana je iz Edrene. Surnazen Mustafa-paša je umro prirodnom smrću kao namjesnik Erzuruma. Za nekadašnjeg silahdara Sijavuš-pašu, koji je računao na pristaše u sobama i u seraju pa nije htio otići po naredbi na namjesništvo koje mu je dano, dan je izvještaj velikoga vezira da se njegova života mogu odreći jer je takav primjer opasan. Kako je sultan odugovlačio s najvišom odlukom pa slušao došaptavanja svojih pouzdanika, pojavio se pred njim sam Köprülü s državnim pečatom u ruci da mu ga preda, jer prema obećanju jedan prijedlog nije primljen i jer se slušalo opadače. Sultan je rekao: »Ja

ti prepuštam kažnjavanje svih onih koji se miješaju u Tvoje stvari. Čini kako misliš.« Čuvajući sultanovu čast Sijavuš je za prvi mah ostao živ, a s udaljavanjem došaptavača čekao je Köprülü nekoliko mjeseci, a onda su jednoga dana udaljeni iz seraja njegovi utjecajni protivnici, držač sultanova stremena Anber Mustafa, aga za sultanov turban Gürdži Ibrahim, vrhovni konjušnik Omer i silahdar Abaza Mustafa. Dobili su namještenja ili mirovinu. Mauritanijskom šejhu Salimu, prijetvornom varalici, o čijoj je drskosti već prije bilo riječi, Köprülü je smanjio mirovinu, pa je šejh mrmljajući i kunući otišao. Još ga je iste noći ugušio i bacio u more tamničar Zulfikar koji je kasnije svojim povjerljivim prijateljima priznao da je više od četiri tisuće ljudi, prošavši kroz njegove ruke, našlo potajno put u more. Budući da se to dogodilo s jednim šejhom, kojeg je svjetina smatrala prorokom glavnoga grada, nije trebalo očekivati ništa bolje ni za grčkoga patrijarha kojeg su smatrali krivim. Pronašli su pismo koje je on pisao vlaškom vojvodi Konstantinu, gdje je stajalo: »Islam se bliži svome kraju, sveopća vlast kršćanske vjere je pred vratima i uskoro će sve zemlje biti u rukama kršćana, gospodara križa i zvona, gospodara carstva.« Patrijarhu je pokazano to pismo i, pozvan na odgovornost, reče da svake godine piše takve okružnice da sakupi milodare. Obješen je na gradskim vratima Parmakkapu. Treći obješeni patrijarh, možda kriv, a možda isto tako nevin kao grčki kler, koji je optužen da su se u posljednjim nemirima mnogi Grci obukli u plave dolame i janjičarske kape pa su se, preobučeni u janjičare, pomiješali s pobunjenicima. Kada je patrijaršija napadnuta zbog premetačine, našli su tamo četrdeset do pedeset dolama i janjičarskih kapa. Međutim, to je pripadalo janjičarskom vodu koji je bio određen čuvati patrijaršiju.

Köprülü, koji je zbog smaknuća šejha Salima i patrijarha navukao na sebe mnoga prokletstva, htio je to, s druge strane, popraviti javnim molitvama, kad je došlo do toga da započne rat. Dobronamjerni prijedlog jednoga šejha iz Kastamonua, po imenu Mehmeda Sadika, da veliki vezir svaki dan da izmoliti suru »Feth« (Osvajanje), naišao je na odobravanje. Veliki je vezir dao podršku šejhovu prijedlogu, pa je sultan odabrao stotinu i jednoga mladića iz paževskih soba, koji su svaki dan morali deset puta moliti u džamiji suru o osvojenju. Osim toga, potraženi su svi paževi s Poslanikovim imenom. Našlo ih se devedeset i dvojicu. Ovi su morali svaki petak devedeset i dva puta moliti suru »Feth«. Pisac važnih događaja svoga vremena, vrhovni kafedžija Mehmed-halifa, sin Bosanca Huseina, našao se zbog svoga imena među tom skupinom devedeset i dva Mehmeda (Muhammeda). Ova je uredba ostala sve do sultanova polaska u rat. Kada je otišao, umjesto stotinu paževa dnevno molio je samo četrdeset i jedan suru »Feth«. Naredbe za po-

trebno naoružanje i isporuke prolazile su čitavom zemljom i carski tugovi su istaknuti na vratima seraja, preko puta kasarne oružara. Sagrađeno je šezdeset novih brodova i kapudanpaša Mehmed je isplovio u Bijelo more sa trideset i šest galija i četiri maone. Po prvi puta su isplovili ranije nego su to Venecijanci očekivali i prije dolaska njihove mornarice u Dardanele. General-kapetan Mocenigo pošao je u najvećoj žurbi iz Kandije s devetnaest galija i šesnaest galeaca. Oteo je nekoliko čajki na Spalmadorima, u hioskom kanalu, pa se susreo s turskim brodovljem koje je jedrilo prema kanalu Samosa. Nakon
2. 5. 1657. tri dana došlo je do bitke u tom kanalu s gusarima, u kojoj su Venecijanci iznijeli pobjedu i osvojili admiralski brod i najveći brod (Kapetanu) gusara. Među zarobljenicima bili su Ajdin-čauš koji je poslan s novcem iz Carigrada na Hios da pronađe te brodove, zatim Mehmed, janjičarski starješina, i Husein iz Alžira, kapetan brodovlja. Venecijanci su imali stotinu i sedamnaest mrtvih i trista četrdeset i šest zarobljenih. Egipatska roba, vrijedna trista tisuća pjastera, pala je u ruke pobjednika. Venecijanska mornarica se zatim pojavila pred Sugadžikom u morskom zaljevu Skalenove, zauzela tvrđavu u kojoj je bilo trideset topova od kovine, većina ukrašenih lavom sv. Marka, koji su nakon zauzeća Cipra prevezeni ovamo. Tako je general-kapetan za manje od dva mjeseca oduzeo četrdeset i četiri turska broda i jedno utvrđeno mjesto na azijskoj obali. Ova loša vijest i uzaludni pokušaji da se osvoji Split popravljena je jednom boljom viješću koja je stigla s Krete. U jednoj bici na Kreti, u kojoj se istakao naročito Katirđi Mehmed-paša, prednost je odlučno bila na osmanskoj strani, premda su Venecijanci bili premoćni po snazi. Da nadomjeste gubitak brodovlja, novo izgrađeni brodovi, devetnaest galiona, deset maona, trinaest galija s baštardom (admiralskim brodom) bili su najbolje opremljeni svim dodatnim naoružanjem. Povrh toga je stotinu i pedeset galija i fregata dobilo posadu od nekoliko tisuća janjičara, a dvije tisuće uz uvjet da kasnije stupe u službu kao spahije i silahdari. Novo unovačeni dobrovoljci poslani su pod zapovjedništvom Šemsipaša-zade u Dardanele.
6. 6. Osam dana nakon toga sultan je velikom veziru dao po kanunu dvije perjanice s dijamantima, dvije počasne odjeće s krznom i jednu jednostavnu, sve obučene jedna na drugu, a u ruke mu je predan sveti stijeg. Logorovao je na livadi pred vratima Silivrija pa je pošao sa šest janjičarskih odreda redovite konjice i s ljudima s lenskih dobara, s pješacima, prema Dardanelima. Na prvoj postaji kod Karakaldirina održana je smotra, gdje su položaji neprisutnih čauša, muteferika i sejmena dani
30. 6. drugima. Hodanje do Galipolja trajalo je pet dana, a odatle se veliki vezir prevezao u Aziju gdje je u azijskoj utvrdi Dardanela odabrao sjedište. Na obje strane Dardanela postavljeni su

topovi, na evropskoj strani kod Soganlidere (dolina luka), na azijskoj kod Maloga Kipoza. Venecijansko brodovlje je bilo na evropskoj obali, između Velikoga Kipoza koji leži između Maloga Kipoza i zaljeva koji se naziva Kafirbudžagi (ugao nevjernika). Zapovjedništvo mornarice je bilo u rukama Čerkeza Osman-paše koji je imao zapovjedništvo umjesto odsutnoga kapudanpaše. Sedam maona je napalo venecijanske, jedna je ote- **17. 7.**
ta, tri druge su izgubile posadu ili jarbole; tri s janjičarskom posadom su pobjegle, a janjičari su se iskrcali u zalivu Kafirbudžagi i odande mirno promatrali borbu. Alajijski beg, Mali Mehmed, hrabar čovjek, bacio se sa pedeset do šezdeset ljudi u dvije brodice (kajke), požurio za četirima neprijateljskim maonama koje su sa sobom odvele otete turske brodice, pa ih zauzeo natrag, izvodeći čudo od junaštva. Köprülü, koji je na obali bio svjedokom janjičarskog kukavičluka, prevezao se u zaliv Kafirbudžagi, gdje je s mukom natjerao bjegunce da se opet ukrcaju. Sada su se u kanalu pojavile malteške i firentinske galije, pa su turski brodovi opet pobjegli pod pucnjavom topova azijske utvrde u Mali Kipoz. Sedamnaest galija se ovamo s mukom probilo, a petnaest drugih, kojima je bio zatvoren put za bijeg, vratile se u Veliki Kipoz gdje su iskrcale čete na kopno. Veliki vezir, srdit zbog toga, naredi svojim četama da pucaju na momčad koja se iskrcala, na bjegunce, pa ih je osam stotina ostavilo živote na onom pijesku. Da bi zaštitio od neprijateljskog napada tri maone i deset galija koje su pobjegle na Veliki Kipoz, napravio je u najvećoj brzini postolja i na njih su postavljeni topovi. Sedamnaest galija, kojima je vjetar onemogućio da stignu u zaljev Maloga Kipoza, bilo je prisiljeno usidriti se niže na azijskoj obali kod utvrde Kumturni (pješčano predgorje), gdje su ih branili postavljeni topovi i gdje su se slijedećega dana suprotstavili neprijateljskom napadu.
Treći dan navečer, jedan sat prije sunčeva zalaska, dojedrio **19. 7.**
je venecijanski admiralski Mocenigov brod sa razvijenim jedrima i lepršavim zastavicama, ukrašen svim zastavama sjedinjene kršćanske mornarice. Topdžija Kara Mustafa gađao je na pješčanom predgorju iz svih topova i tako je sretno pogodio da su se puščana komora i admiralski brod razletjeli. Čitav sat je kanal pokrivao puščani prah, a večer ga je još više zamračila. Kada se podigao dim, vidio se admiralski brod gdje pluta u komadima. Turci su se požurili ovamo da kao trofej odnesu zastavu admiralskoga broda i fanal (za davanje plamtećih znakova). Taj im je otela srčanost plemenitoga viteza Avogara iz Treviza, jer je dojurio i spasio zastavu, fanal, druge zastave, spise, blagajnu, leš generala-kapetana Moceniga, njegova brata i zamjenika Francesca zajedno s tri stotine pedeset i sedam živih osoba. Tako se sasvim neočekivano poraz preokrenuo u pobjedu.

Köprülü, vidjevši da se gubitak brodovlja može pripisati kukavičluku odbjeglih, a pobjeda nad admiralskim brodom sretnom slučaju ili u najboljem slučaju spretnosti jednog jedinog topdžije, dao je sebi zadatak da ovoga nagradi, a one kazni, polazeći sa stajališta da najprije treba nagraditi pravu zaslugu, a onda se tek može uračunati u zaslugu ili nagraditi sretan slučaj da bi se ohrabrilo srčane. Međutim, loši potezi štićenika ne mogu se popraviti nagradama, kako su to činili toliki drugi veziri da bi time vlastiti loš potez nevaljalog izbora lišili zasluženа prijekora. Najprije je pred velikoga vezira predveden Mali Mehmed koji je neprijatelju oteo već zauzetu maonu. Veliki je vezir sjedio na stolici. »Dođi moj kraljevski sokole«, oslovi ga, »padišahov kruh neka Ti bude pravedni užitak, Bog neka nagradi hrabre i revne kao što si Ti.« Poljubio mu je čelo i oči i svojom rukom mu je stavio dvije pobjedonosne perjanice na glavu, skinuo svoje vlastito krzno i obukao mu ga. Dao mu je još i kesu zlata da je podijeli među svoje hrabre drugove-suborce. Onda je primio topdžiju, čiji je pogodak razorio admiralski brod, dao mu položaj spahije sa sedamdeset akči dnevnoga prihoda. Razveselio ga je sa stotinu dukata i počasnom odjećom. Isto je tako nagradio i druge junake počasnom odjećom i zlatom. Drskoga bjegunca Ferhat-pašu, koji je još prije početka borbe pobjegao na kopno pošto je bio spalio svoj brod, doveli su dobrovoljci koji su bili poslani za njim i on je odmah smaknut. Janjičarski vojskovođa i sedam njihovih starješina, koji su svojim primjerom naveli ljude na bijeg, ugušeni su iza šatora velikoga vezira, a leševi su im bačeni u more. Beglerbeg Sivasa, Čerkez Osman-paša, koji je u odsutnosti kapudanpaše zapovijedao admiralskim brodom, bio je zbog svoje prijašnje kao i sadašnje nemarnosti, zbog koje je dijelom i došlo do nesreće, kažnjen odsijecanjem glave. Kapetan Sipahi-zade Mehmed, čiju su maonu neprijatelji spalili, i kapetan Pusoladži Mehmed, te kapetan galija Kasim, obješeni su kao zastrašujući primjer drugima. Janjičarski aga Suhrab, stari prijatelj velikoga vezira, nije doduše izgubio život, ali je izgubio svoju službu koju je dobio sobar Ali Hodža koji se upravo nalazio u logoru u službi. Da bi se izgubljeno što brže nadoknadilo, poslane su u Carigrad i pokrajine najstrožije naredbe. Če-

14. 8. tiri sedmice nakon bitke pošao je veliki vezir s Dardanela i logorovao na ušću rijeke (Čai baši) u Starom Carigradu, tj. u Aleksandriji Troas, odakle se vidio Tenedos. Tenedos je divan otok, kojega su veličali već za opsjedanja Iliona, čije su sjekire oštre kao i njezini pravnici. Krivi svjedoci nazivani su svirači flaute s Tenedosa, a bradva s Tenedosa bila je naziv za oštre dokaze i brze odluke. Bradvu, što je još i danas suci i drugi glavari Osmanskog carstva imaju kao simbol zakona i dostojanstva, ni u čijoj ruci nije bila jasniji simbol nego u ruci Mehmeda Köprülüja. Sam kapudanpaša se bojao za svoju gla-

vu i, premda ga je veliki vezir više puta pozivao, nije se pojavljivao sve do sada. On i kapetani mornarice već su se bavili mišlju da pobjegnu u Alžir, Tunis i Tripolis. Kad je Köprülü za to doznao, poslao im je, da ih umiri, prijateljska laskava pisma. Kapudanpaša se pojavi u Behramu gdje je primljen na istaknut način, s počasnom odjećom. Za oslobođenje Tenedosa pozvano je tri tisuće spahija-dobrovoljaca uz obećanje da će nakon završene službe dobiti dnevni dodatak od pet akči. Onda je dvije tisuće izbrisanih janjičara, džebedžija i topdžija upisano u spiskove. Sakupili su se na azijskoj obali Čakmaka i prevezeni su pod Kurt-pašinim zapovjedništvom. Sam je veliki vezir pošao na otok, a logorovao je iza doline mlinova, u dolini vodovoda. Prije sunčeva izlaska započeli su rovove na brežuljku odakle su vršili izvide. Trećega dana je jedna skupina opsjedanih, koja je išla po vodu, otišla do carskoga vrta koji leži na južnoj strani otoka, gdje su je napale dvije tisuće Turaka. Došlo je do ispada posade; pet stotina ih je palo, a dvjesta ih je zarobljeno. Da bi ojačao hrabrost opsjedatelja, veliki vezir je još te noći dao na otok prevesti dva velika topa i osamdeset galija koje su sretno izbjegle venecijanskom brodovlju koje je pošlo za njima u potjeru. Nakon petodnevnoga opsjedanja, napustili su Venecijanci noću utvrdu i ukrcali se, razorivši prije napuštanja lagumima kule, a trideset do četrdeset topova zakovali su čavlima. U Carigradu je proslavljena vijest o pobjedi, prva nakon duga vremena, pa je svečano osvijetljen grad kroz tri noći. Po carskom blagajniku Solak Mehmedu poslani su velikom veziru sablja, krzno i laskavi hatišerif. Tako je od sada Tenedos opet pripojen Osmanskom carstvu, jer Venecija nije mogla dulje od godinu dana održati vlast što ju je vršila nad otokom.

25. 8.

31. 8.

Strogost kojom je Köprülü postupio protiv kolovođa, pokretača vojne pobune, nije vojsci jamčio mir, koji je uglavnom ovisio od ispravnog dijeljenja plaća, uvjetovanog od valjanoga novca. Usprkos redu, koji je bio zaveden u financijama, nedostajalo je za isplatu plaća u slijedećem kvartalu tri tisuće kesa novca. Da ih smogne, Köprülü se prvi sjetio da koristi sredstvo koje je već prije njega upotrijebio veliki vezir Sinan, da formalno posudi iz privatne riznice. On se posavjetova s muftijama i s kadiaskerima i dobije pristanak da tu svotu posudi. Muftija i oba vrhovna pokrajinska suca zajamčili su ispravnu isplatu. Isplata se mirno odvijala i sultan je svoje zadovoljstvo prema velikom veziru iskazao darujući mu dragim kamenjem ukrašeni bodež i samurovinu. Bez obzira na to što je muftija Bali-zade velikom veziru nedavno ispostavio zatraženo svjedočanstvo, kao što je i sada pri popisu dugovanja pokazao uslužnost, njegova je samovolja pri davanju položaja svojim štićenicima prelazila sve granice, a nije uzimao u obzir zasluge učenosti. Osim nepravilnoga unapređivanja, čime su karike lanca

20. 7.

21. 7.

bile pomaknute unaprijed, podijelio je položaj muderisa dijelom dječacima, a dijelom običnim ljudima, kao nosačima drva i vodonošama. Onima, koji su ga htjeli bolje posavjetovati, odgovorio bi: »Zar da ražalostim svoje prijatelje i da ne mislim na svoje poznanike? Ljudi neka kažu što hoće, meni do toga nije stalo«. Na njegovo je mjesto imenovan, prema prirodnom redosljedu ljestvice dostojanstva uleme, vrhovni pokrajinski rumelijski sudac Mustafa Bolevi, po rođenju sin trgovca iz Bolua, po rangu najbliži muftiji...

Dok je Köprülü svojom prisutnošću na Dardanelima vratio pobjedu turskim stijegovima i zastavama, na bosanskoj i dalmatinskoj granici su se tamošnji namjesnici, Sidi Ahmet iz Bosne, Fazli-paša iz Albanije i Ali Čengi-zade (Čengić) iz Hercegovine, natjecali u oružju pod zadarskim, splitskim i kotorskim bedemima, a da se nisu domogli ni jedne od ove tri pogranične tvrđave. Sretniji je bio Köprülüjev poduhvat protiv Lemnosa, na koji je iskrcao četiri tisuće pet stotina hrabrih junaka pod zapovjedništvom kapudanpaše Topal Mehmeda. Kako se tvrđava Lemnosa nalazila na hridima pa se minama nije dalo ništa postići, a posada dobila pojačanje skupinom od sedamnaest venecijanskih brodova, trajala je uporna opsada šezdeset i tri dana; za to su vrijeme ranjeni kapudanpaša kao i janjičarski
15. 11. zapovjednik, samsundžibaša. Predaja je odobrena uz slobodan odilazak posade bez prtljage, ali je ipak od tisuću pet stotina ljudi, od kojih se sastojala mornarica, ubijeno nekoliko stotina, a pet stotina robova, koji su ranije za pobjeda venecijanske mornarice bili oslobođeni, sada su prikovani na galijama ili su ostavljeni kao posada. Od četiri stotine Grka, neki su ubijeni »drugima za primjer«, kaže historičar. Kod venecijanskih historičara se o prilikama ovoga ponovnog osvajanja Lemnosa opaža duboka šutnja, dok osmanska prostodušnost svjedoči o nevjeri osvajača. Zemlja s Lemnosa za pečaćenje zahvaljuje svoj dobar glas već najstarijim vremenima, naročito kao lijek protiv zmijskoga ujeda, a otok ih ima čak sedam vrsta. Hefest i Filoktet su nestali na Lemnosu, ali je zemlja za pečaćenje zadržala svoj stari dobar glas za liječenje sve do dana današnjega, a džamiju je tamo sagradio i podigao kao zakladu Mehmed-paša Köprülü. On je u Edrenu javio o zauzimanju »nalazišta« zemlje za pečaćenje, pa je nagovorio samoga sultana da onamo ode još u kasnu jesen... Köprülü Mehmed je koristio zimu da se naoruža za slijedeći sjeverni rat protiv Erdelja čiji je neposlušni knez Rakoczy doveo do upada tatarskoga hana i do propasti Erdelja.

Premda je ranije već usput napomenuta Rakoczyjeva neposlušnost i njegovo smjenjivanje, kad smo se dotakli diplomatskih odnosa Porte, nit našega pripovijedanja će nas ponovo odvesti do njega, jer se radi o njegovim saveznicima, moldavskom i vlaškom knezu i o strašnom protivniku ove trojice vojvoda, o

tatarskom hanu. Mehmed-Giraj, čim je zaposjeo hansku stolicu, potvrdio je ranijeg kalgu Gazi-Giraja i nuredina Adil-Giraja u njihovoj časti, a vezirstvo je dao Sefer-agi. Uskoro zatim dođe do unutrašnjih nemira između Mubarek-Girajevih i Behadir-Girajevih nasljednika, a Sefer-aga se priklonio Behadir-Girajevoj strani. Pružao je podršku Selim-Giraju protiv nuredina Adil-Giraja, koji se bacio u naručje plemenu Mansur, dok se Selim-Giraj priklonio plemenu Širin. Kako je nuredin Adil-Giraj uskoro zatim umro pavši s konja, imenovan je na njegovo mjesto Murat-Giraj. Mehmed-Giraj je poslao već dva poslanstva na carski dvor, još kad je po prvi puta sjedio na krimskom prijestolju; poslao je sada svoga poslanika Mejdan Gazi-bega (bio je to deveti poslanik koji se pojavio na carskom dvoru) da objavi svoj drugi dolazak na prijestol. Slijedeće godine je taj isti poslanik došao čestitati prigodom krunisanja Leopolda, kralja Ugarske i Češke dvije godine nakon smrti cara Ferdinanda III. Čestitao je Leopoldu što se okrunio za rimskoga cara. Više nego običnu čestitku predao je caru tatarski poslanik, koji je stigao još iste godine. Han je pisao caru: »Rakoczy se raskrinkao, veliki vezir Mehmed Köprülü je pošao kazniti ga i sultan je hanu naredio da velikom veziru da podršku. On je zbog toga s Nugajem opustošio Erdelj, Rakoczyja je progonio sve do Tise, ali tu nije dalje prekoračio carsku granicu. Porta je kneževinu Erdelj dala Akaciju Barcsaiu. Ako je caru stalo do sultanova i hanova prijateljstva, neka smatra Rakoczyja buntovnikom.« Car odgovori: »Han je loše informiran o carskim granicama koje se pružaju preko Tise.« Poslaniku je dano pet tisuća carskih talira, zlatni lanac i srebrno posuđe u vrijednosti do dvjesta šezdeset guldena. To je bio izvještaj tatarskoga hana o vojnom pohodu koji je poduzeo po Portinoj naredbi, u korist Poljske protiv njezinih neprijatelja, saveza erdeljskog, moldavskog, vlaškog vojvode i kozačkoga hetmana. Kozački je hetman zatražio od Porte da mu dâ leno i uz to zlatom izvezenu kapu, tug i zastavu, ali to nije dobio, jer je Porta uzela u obzir tatarskoga hana kojemu se takvo darivanje lena možda ne bi dopalo. Kozaci su se, vjerojatno dijelom nezadovoljni takvim odgovorom kojim ih odbijaju, stavili na Rakoczyjevu stranu čija je vojska s pomoćnim četama brojala šezdeset tisuća ljudi. Tatarski se han podigao s dvije tisuće konjanika, čiju je polovinu vojske predvodio kalga, i upao u Erdelj, pa preplavio zemlju kao da je nastala propast općeg potopa. Dvadeset tisuća kršćana je poginulo, a isto toliko ih je odvedeno u zarobljeništvo; među njima je bilo sedam stotina erdeljskih plemića. Više tisuća kola je natovareno plijenom, odvezeno je stotinu i pedeset topova, a za otkupninu za najbliže Rakoczyjeve rođake dano je povrh toga još i trista tisuća pjastera. Tako sjajnu ratnu pobjedu nagradio je sultan dragim kamenjem ukrašenim bodežom i svjetlucavom samurovinom.

Vlaški i moldavski vojvoda, koji su pali u nemilost velikoga vezira jer su sudjelovali u ratu protiv Poljske, pozvani su na odgovornost. Budući da su odugovlačili dolaskom, a Konstantin Besaraba iz Vlaške povrh toga još izjavio, da, ako bi pošao u Carigrad, ne bi došao drugačije nego sa svojom sabljom, bili su smijenjeni. Vlaškim vojvodom imenovan je Grk Mihne, sin bravara, a moldavski vojvoda je postao šezdesetogodišnji Albanac Gika, zemljak velikoga vezira iz grada Köprü. Protiv Vlaške su pošli tatarski han i namjesnik Silistre Fazli-paša kao serdar. Han je, osim običnog novca za čizmarinu, deset tisuća dukata, dobio još i carski hatišerif da se s četrdeset tisuća ljudi zadrži oko Akermana, a Fazli-paši je naređeno da sa spahi-
1657. jama i janjičarima, s posjednicima zijameta i timara pođe preko Ruščuka u Vlašku. Umjesto da Fazlija žurno krene iz Ruščuka da se domogne Besarabe, dao mu je vremena sedamnaestodnevnim otezanjem da spali predgrađa Trgovišta i da pobjegne u Erdelj. Kažu da je ovo odugovlačenje prouzročilo dvadeset tisuća dukata što ih je donio jedan prevodilac. Zbog toga su se podvojili kalga, vođa krimske vojske, i Fazli-paša. Protiv njega su učestale tužbe, a posljedica je bila da je pozvan u Edrenu i smaknut. Kalgi je izraženo odobravanje i vrhovni sobar, koji mu je poslan, predao mu je zlatni lanac i dragim kamenjem ukrašeni bodež. To su bili događaji na kraju godine.

13. 4. 1658. S prvim danima proljeća podignut je carski šator u dolini Edrene zbog ratnog pohoda na Erdelj. Veliki vezir je pošao tek devet sedmica nakon toga, kada ga je sultan uveo u čast vrhovnoga vojskovođe uobičajenim ceremonijalom, zataknuvši mu za turban dvije dijamantima ukrašene perjanice. Budimski namjesnik i namjesnik Silistre, Kenan i Kadri-paša, sjedinili su svoje čete, odjele zemaljske obrane (levende) i tatarske čete iz Dobrudže s dvanaest tisuća Poljaka, pa su pošli na Jene ko-
30. 8. je je osvojeno nakon dvadeset i četiri navale. Tatari i Kozaci su odjahali u Alba Juliju (Stolni Biograd-Sekešfehervar), Rakoczyjevu prijestolnicu, gdje su tri sata navaljivali na grad, pa ga zatim potpuno opljačkali. Dvjesta tisuća Tatara je ovu lijepu zemlju pretvorilo u zgarište, u mjesto haranja i paleža. Grad je izgubio tisuću i pet stotina duša, dvije trećine je palo pod mačem, a trećina je odvedena u ropstvo. Na silno jadikovanje staleža imenovan je za erdeljskoga kneza Akacije Barcsay uz ogromni teret; umjesto da plati kao dosad godišnji danak od tisuću i pet stotina dukata, morao je svake godine predati Porti četrdeset tisuća dukata. Uz te uvjete, koji su zemlju unaprijed upropastili, zaodjeo ga je za to određeni sobar kaftanom, kukom i buzdovanom, a sobar se naziva povjerenik za postavljanje, iskemleagasi, tj. »aga stolčića za noge«. Postavio ga je na kneževsku stolicu ili, bolje reći, stolčić za noge (iskemle), jer su tri kneževine, Moldavska, Vlaška i Erdelj samo zlatni stolčići za sultanovu nogu. Čengizade (Čengić) Ali-paša poslan

je za namjesnika u Temišvar, a budimski namjesnik Kenan-paša ostavljen je da čuva Jene. Vijest o pobjedi nad Jeneom proslavljena je u Edreni i u čitavome carstvu raskošnom rasvjetom. Sobar-donosilac obavijesti o pobjedi unaprijeđen je u vrhovnog konjušnika, a velikom veziru je poslana sablja koja se divno blistala uz samurovinu, tamnu poput noći. Između Akacija Barscaya, erdeljskoga kneza, i budimskoga paše ugovoreno je pet točaka: prvo, Lugoj i Sebeš, od čijih je prihoda određeno petnaest tisuća dukata godišnje za milodare u Meku i Medinu, ubuduće neće više sa svim svojim selima i podanicima pripadati Erdelju; drugo, Jene će sa svojim starim granicama ubuduće pripadati sultanu; treće, to isto važi i za već prije toga zapisana sela Šolnoka koja su bila upisana kao lena i vakufi; četvrto, knez i tri erdeljske narodnosti obavezuju se da će ukloniti Rakoczyja; peto, zatraženo je da se plati ratna šteta što su je staleži obećali dati svim svojim mogućnostima. Upustiti se u pobliže stvari ili više tražiti, nisu dopuštale okolnosti, jer su nemiri koji su izbili u Aziji zahtijevali najhitniji povratak velikoga vezira. Dok je trajalo naoružanje za erdeljski rat i za vrijeme toga rata, izbila je u Aziji jedna od najstrašnijih pobuna, kojoj je na čelu bio već dovoljno poznati Abaza Hasan, »kvasac svih vrenja, građa vrenja svih optužbi«. To je bila jezgra oko koje se nije okupljao samo ološ iz tame, buntovnici i bundžije svake vrste, koji su se nizali u dugim povorkama koje su uzbudile zemlju, već su tu bile i paše, kao namjesnici Damaska i Anadolije, vezir Tajar-zade Ahmet, beglerbeg Džanmirza i više od pedeset smijenjenih sandžakbega uz pratnju saridža i segbana, tzv. odreda zemaljske obrane koji su im bili drugarska obrana u pobuni. Pod krinkom da će izvršavati zapovijedi, po kojima su se trebali pojaviti u carskom logoru, oni su sakupili trupe, ali su onda na hatišerif, koji ih je okrivio za sporost polaska, odgovorili objašnjavajući da ni jedan od njih neće poći u rat doklegod Köprülü Mehmed, koji je smaknuo više od tisuću spahija i još više janjičara, bude veliki vezir. S ovim objašnjenjem, koje je zahtijevalo odlučni odgovor u roku od četrnaest dana, poslali su jednoga iz svoje sredine, Hasana, i pošli u isto vrijeme prema Brusi. Pobunjenici nisu dopuštali otimačkom ološu da po miloj volji pljačka, ali su ucjenjivali gradove sa deset i dvadeset tisuća pjastera, te su onda svotu dijelili među one koji su se zakleli na njihovu zastavu. Suca Bruse Hašim-zadea prisilili su da s isto takvim poslanstvom ide k sultanu. Sultan ih srdito primi. »Poljski kralj, premda je nevjernik, pripomogao je ovoj pobjedi vjere, a oni koji se nazivaju pravovjernima i koji ispovijedaju jedinstvo, iz straha da ne izgube glavu, zaveli su toliko muslimana s vražjom namjerom. Ako se Abaza Hasan boji ovamo doći, neka ode za namjesnika u Bagdad i neka razjuri te skupine. Sada nije čas da se smijeni vezir. Ako ne poslušate, zakleo sam

se da ću sve uništiti mačem, pa i Vas zasad štiti poslanička nepovredivost, a sada se kupite odavde.« Sobar Hasan-aga, koji je pošao s pozivom upućenim Hasan Abazi i velikom veziru donio vijest o proširenju ustanka, bio je, po vezirovu nalogu, odmah ubijen zbog straha da bi se nešto moglo saznati u logoru. Janjičari i spahije, koji su se nalazili kod Abaze, ponovo su uputili poslanstvo sultanu i zatražili smjenjivanje vezira, jer prije neće poći u rat. Sultan se izjasnio jasno i otvoreno kao zaštitnik velikoga vezira, pa je time zatvorio usta svima onima koji su tu priliku željeli iskoristiti. Fetva, što su je potpisali muftija i sva ulema i kojom su prognani svi pobunjenici, mnogo puta je prepisana i razaslana u sve zemlje. Paša iz Dijarbekra, Murtaza-paša, dobio je naredbu da sa svim kurdistanskim begovima i s četama iz Erzuruma pođe protiv Abaze. Kenan-paši je povjereno da čuva Brusu, a Čaušoğlu Mehmed-paši da čuva Mudaniju. Anadolskom namjesniku Konakdži Ali-paši je do Murtaza-pašina dolaska dano vrhovno zapovjedništvo, a nekadašnjem carigradskom kajmakamu Sinan-paši, s nadimkom Kirkajak, tj. »noga četrdeset«, povjerena je zaštita Üsküdara gdje je podigao nasipe i postolja za topove. Sve su to bile svrsishodne mjere, dijelom osujećene zbog Kenan-pašinog (iz Bruse) tajnog sporazuma s buntovnicima.

U istom duhu makijavelijevske politike ponašao se i Köprülü prema serdaru koji se povratio s Krete, prema Deli Huseinu, koji je dvanaest godina ratovao protiv Venecijanaca u svetom ratu, koji je pobjedonosno obranio novi bedem osvajanja, Kaneju, hrabro napao Kandiju, sretno ugušio pobunu i u mnogim se bitkama tako junački borio da je njegova slava pokrila kopno i more kao što su ožiljci prekrivali njegovo tijelo. Uz izliku da je nakupio blago, a ipak nije osvojio Kandiju, htio ga je Köprülü maknuti s puta; njega, kojemu je državni pečat po drugi puta mogao biti poslan, kao što mu je jedanput već bio poslan, ali mu je onda opet oduzet. Izvođenju tog pothvata suprotstavili su se mnogobrojni i moćni Deli Huseinovi prijatelji na dvoru i u ministarstvu. Hazinedar Solak Mehmed, stari Deli Huseinov i novi Köprülüjev prijatelj, izmolio je život za Deli Huseina od stare sultanije-valide. Reis-efendija i Gürdži ćehaja u sporazumu sa Solakom predočili su velikom veziru da se smaknuće vezira zbog same sumnje i bez fetve ne bi moglo izvršiti. Köprülü po reis-efendiji zatraži od muftije fetvu, ali se ovaj ispriča da mora misliti ne samo na ovaj već i na onaj svijet. Reis-efendija (da svog prijatelja što sigurnije spasi) tobože je pristao na Köprülüjev plan i predložio mu, donesavši velikom veziru muftijin odgovor, da Deli Huseina dovede u stupicu dajući mu neku službu, gdje nisu mogli nedostajati tužitelji. To je najsigurnije ako mu se da položaj vrhovnog admirala, gdje će se pomorski knezovi i predstojnici otoka usko-

ro hrpimice pojaviti da se prituže na ucjene. Tako je reis-efendija dobio za Deli Huseina položaj kapudanpaše, ali je ovoga potajno upozorio na položenu mu zamku i Deli Husein je bio na oprezu. To mu je bilo tim lakše što nije trebao pokazati slabu stranu, jer je s Krete došao izvanredno bogat, pa mu nije trebalo ni ucjena ni darova da vodi sjajnu kuću. Zaista, kažu da je odbijao čak i darove kapetana, koji su mu darivali dječake, sukna, bogate tkanine i slično. »Tako se govori«, rekao je historičar kojemu je u takvo odbijanje vezira bilo teško povjerovati, čak i u po život opasnom položaju. Za ovaj je puta Köprülüjev makijavelizam podlegao onom finijem reis-efendijinom, a Deli Huseinovo smaknuće odloženo je tako dugo dok bude kapudanpaša i dok se ne pojave tužioci.

Među smrtnim slučajevima znamenitih pisaca od Ibrahimova stupanja na prijestol najistaknutiji su kaligrafa i pjesnika Dževrija, pjesnika i filologa Nijazija, muftije-historičara Aziz efendije i historičara-enciklopedičara Katib Čelebi Hadži Halife. Dževri je bio bistra glava i družbovao je s reis-efendijom Sari Abdullahom i, otkad je početkom stoljeća umro pisac talika Arif, bio je najljepše pero i pisao rimovanu raspravu o logogrifima, jednu o jednostavnim lijekovima, a jednu o kalendarskom proricanju. Nijazi, koji je pravio karijeru suca i na kraju bio sudac u Kairu, bio je pisac biografija pjesnika, jedne zbirke perzijskih poslovica s naslovom: »Smjernica djelovanja«, jedne knjige o točionicama, jednoga divana i jednog skraćenog turskog prijevoda opisa života znamenitih ljudi od Ibn Halikana. O knjizi spletkara, častohlepnog, bezobzirnog i fanatičnog kadiaskera i kasnijega muftije Kara Čelebi Abdulaziz-efendije već smo u ovoj historiji nekoliko puta govorili, u tekstu i o njemu kao aktivnoj osobi, kao i u podnaslovima gdje je spomenut u izvorima. Osim juristička rasprave što ju je predao sultanu Mehmedu, da bi kod svoga zaštitnika kizlarage ishodio osnovu za čin muftije, ostavio je dva historijska djela, koja su mu dala odlično mjesto među osmanskim historičarima. Prvo je djelo univerzalna povijest po kronološkom slijedu pojedinosti pod naslovom: »Vrt pravednika«, čije sažeto pripovijedanje i napuhani stil bude želju da bi bolje bilo da je pisac bio širokogrudniji u činjenicama, a štedljiviji na riječima. Njegovo je drugo djelo nastavak ove povijesti, koja pripovijeda o povijesti Osmanskog carstva od skidanja sultana Ibrahima s prijestola do sedam sedmica prije piščeve smrti, gdje neobično mnogo priča o sebi, a s mržnjom govori o svim svojim takmacima za položaj muftije, a naročito protiv unuka velikoga hodže Seadedina, čija su sreća, utjecaj i slava predmet Aziz-efendijine sitničave, tašte i otrovne ljubomore. Kao što mu je oštri jezik za života pribavio mnogo neprijatelja, tako mu ni oštro pero nakon smrti ne može pribaviti mnogo prija-

telja. Za toliko ogovaranja bila je razlogom njegova taština i ljubav prema sjaju, bez ikakvog drugog razloga. Tako je svoje sluge, skupinu lijepih dječaka, zimi odijevao u indijski cvjetasti bogazin s pojasima od kašmirskih šalova, a ljeti u najfiniji muslin, po krimskome kroju sa zlatnim opasačima. Kad su hladnoća ili vrućina bili umjereni, nosili su poput mlijeka bijele haljetke od najfinijeg platna bez hlača; haljetak je na prsima bio široko otvoren prorezom, proviđen s nekoliko zlatnih kopči i dugmeta da bi ga za svaki slučaj mogli zatvoriti. Ako su hitno pozvani, blistale su se zlatne kopče, a još više prsa pred očima društva, što je davalo građu za ogovaranje. S daleko manje sjaja i buke nego što je bio tašti, častohlepni i strasni muftija Abdulaziz, ali s daleko više važnosti kao miran nepristran historičar i mnogostrani učenjak umro je računovođa Katib-Čelebi, poznat pod imenom Hadži Halifa. Bio je sin spa-
1629. hije i ušao je prije dvadeset i pet godina kao šagird (naučnik) u ured glavnog pisara. Tako je opisao perzijske ratove u Hamadanu i Bagdadu u kojima je sam sudjelovao. U Carigradu je zatim pisao Kadi-zadeova predavanja, a za velikog vezira Mehmeda-s-velikim-tabanom, bio je zimi u zimovalištu u Halebu, obavio hadžiluk u Meki i Medini pa odatle dobio ime Hadži, tj.
1635. »hadžija«, hodočasnik; konačno je prisustvovao opsadi Erevana. Otada je započeo opći sveti boj, naime borbu s neznanjem neprestano učeći. Slušao je najodličnije profesore u glavnome gradu i, pošto se deset godina posvetio samo jezikoslovnim i pravnim znanostima, logici i retorici, egzegezi i predaji (hadisima), pozabavio se studijem matematike i geografije, na što ga je naročito potakao kretski rat. Kada je počeo pobolijevati, bacio se na liječničko umijeće i znanost o tajnom značenju slova i Božjega imena. Lijepi plodovi njegovih tridesetogodišnjih studija su četrnaest odličnih djela: tri najbolja osmanska geografska djela, prvo prijevod »Atlasa minora«, pod naslovom: »Isijavanja svijetla«, drugo je »Pregled svijeta«, koje sadrži zemljopisni opis Azije, treće je opis evropske Turske; zatim slijede pet najboljih historijskih djela o Osmanima, dva koja imaju ime »Fezlike«; prvo je opća povijest od stvaranja svijeta do tri godine pred smrt, na arapskom; drugo je na turskom jeziku od godine tisućute po Hidžretu, što mora otprilike biti doba njegova rođenja, također do tri godine pred smrt napisano. Kroz šezdeset godina to je najistaknutiji pragmatički izvor ove povijesti; zatim slijedi povijest osmanskih pomorskih bitki, povijest Carigrada i zbirka fetvi koju za potvrdu datuma jedinu treba cijeniti, premda je tu i tamo treba popraviti u kronološkim pregledima, dvije rasprave dogmatskoga sadržaja, jedna zbirka statistike, jedna filološka zbirka, naime hrestomatija poslovica i stihova, konačno veliki bibliografski i enciklopedijski rječnik, čiji je sadržaj izražen naslovom: »Imena knjiga i znanosti«. Njegova enciklopedijska vrijednost postoji samo u alfa-

betskom poretku velike Taşköprü-zadeove enciklopedije, ali je tim veća njegova bibliografska vrijednost, jedini neprocjenjivi svjetionik u slivu triju mora: arapske, perzijske i turske književne povijesti.

[Na vijest o pobuni u Aziji, veliki vezir pohiti u Edrene, gdje se, dva dana kasnije, održi carsko vijeće u sultanovom prisuću. Tamo se on obrati oficirima, obavijesti ih o pobuni i zatraži njihovu punu podršku na pohodu protiv Abaze, koju oni u punom zanosu iskažu. Muftija Bulevi da fetvu kojom se ozakonjuje ubojstvo pobunjenika protiv sultana. Nakon sedamnaest dana, sultan se utabori na polju Daut-paše u Carigradu gdje su se vježbale trupe; osam dana kasnije, bio je u Üsküdaru. Tu se ponovno podijele namjesništva Damaska, Sivasa, Karamana, Anadola i Ankare, čije su paše bile među pobunjenicima; također je tu za serdara imenovan Jusuf-paša. Kada je Abaza čuo da se sultanovoj vojsci podijelio novac pred Carigradom, smisli plan da pošalje 5.000 spahija, prividno kao da su se pokajali, u sultanov tabor da bi se pomiješali sa svojim drugovima i da bi, pri prvoj zgodi, makli velikog vezira. Ali ovaj, obaviješten o tome preko svojih doušnika koje je držao svugdje, sastavi spisak od 7.000 spahija, koje nisu pristupile vježbama i stoga su brisani, a služili su kod Abaze, te 1.300 njih, koji se uskoro pojave u taboru, bude pohvatano i posječeno. Trupe su ozbiljnije mrmljale u taboru zbog brisanja 7.000 Portinih službenika i pogubljenja uhvaćenih, zbog međusobnog rata muslimana i sličnoga. Zbog toga veliki vezir izmijeni plan da sam ide na Abazu, ostane u Üsküdaru i Murtaza-pašu odredi za vrhovnog zapovjednika. Ovaj otkrije da se trojica njemu određenih paša potajice dopisuju sa Abazom, te ih posiječe i glave pošalje u Carigrad, za što bude pohvaljen. Kod Ilhuna bude Murtaza-paša, o čijem kretanju je bio točno obaviješten, iznenada napadnut od Abaze i potpuno potučen uz gubitak 8.000 ratnika. To samo potvrdi vrijednost Murtaza-paše u očima velikog vezira koji je, dosada, sumnjao u njega. On ga potvrdi za vrhovnog zapovjednika. Pošto se proširio glas o porazu, on nađe nezgodnim da sultan ostane tu i ovaj se vrati u seraj u Carigrad.

15. 10. 1658.

20. 10. 1658.

11. 12. 1658.

Murtaza-paša se pokaže dostojnim tolikog povjerenja, te, tamo gdje nije uspjela ratnička hrabrost, odluči primijeniti lukavstvo. Preko svojih pouzdanika, ubačenih u Abazin tabor kod Antepa, nagovarao je janjičare i spahije da se vrate i da svoje interese odvoje od segbana i saridža; stalno je održavao spremnost turkmenskih, kurdskih i arapskih trupa; pridobio je i vođe levendskih odjela. A onda je jedan vražji momak sugerirao Abazi da mora zauzeti halepsku (alepsku) tvrđavu, ako

želi osigurati svoja postignuća, te da je najbolje lukavstvo ubaciti odane mu levende u tvrđavu. Pošto pristane, bio je miran, kada je vidio kako odjel za odjelom levenda odlazi ka Halebu, gdje se nalazio Murtaza-paša. Još više su ga umirile poruke levendskih glavara iz Haleba koji su ga uvjeravali da je serdar raspoložen isposlovati Portino pomilovanje za njega. Onda njegov muftija odluči to provjeriti, dođe u Haleb i tu dobije najsvetija uvjeravanja Murtaza-paše i Konakdži Ali-paše, namjesnika, te se s tom obavijesti vrati. To umiri Abazu. Serdar tada pošalje sandžakbega Ahiske, Arslan-pašu, s pismom koji Kuranom i Bogom zajamči punu sigurnost i stvarno zalaganje kod Porte da Abazu ponovno primi u milost. Ovaj se tajno dogovorio sa vođama levendskih trupa, koje su bile izdajničke, a tobože primljene kao taoci, i Abaza krene u Haleb. Bio je dočekan i ugošćen s najvišim počastima i smješten u seraju Murtaza-paše, a pratnja u kućama po gradu. Odmah je u prisuću gradskih glavara složena zamolba na velikog vezira, muftiju i kizlaragu za pomilovanje Abaze i pred njim je upućen kurir. A onda je on, sa trideset paša i begova svoje stranke, među njima vezir Kenan-paša (nekada budimski namjesnik) i vezir Tajaroğlu Ahmet-paša, zadržan na večeri kod serdara. Vlasnicima kuća rečeno je da na topovski pucanj izvrše napad na svoje goste i pobiju ih. Kada je večera bila gotova, rekne Murtaza-paša svojim ljudima da pašama, njegovoj braći, donesu vodu za obredno pranje (abdest) pred večernju molitvu. To je bio znak za prepad i oni su svi pobijeni. Onda se oglasi i top, te se pogubi i sva njihova pratnja. U toj strašnoj noći osjetio se snažan potres zemlje u Halebu, kao da se i ona zgrozila nad takvom strahotom, a uskoro je izbio u Carigradu veliki požar koji se općenito držao znamenjem prirode i Sudnjeg dana za kaznu zbog takve grehote.

Javna osveta nad glavama pobune olakšala je velikom veziru privatnu osvetu nad Deli Huseinom kojeg se bojao kao suparnika, a čije je pogubljenje bilo odgođeno samo posredovanjem valide i kizlarage. On je bio imenovan namjesnikom Rumelije umjesto velikim admiralom, položajem što mu je bio podijeljen kao ćehaji valide (sultanove majke) koji je postao paša; a na tom mjestu bilo ga je lakše optužiti i bio je više u ovisnosti o velikom veziru. Deli Husein, uspavan prividnim Köprülüjevim mirom, zaboravivši opomene prijatelja, ubrao je neke sume za naturalna davanja, bilo iz glupe gramzivosti bilo da stvarno napuni ispražnjenu blagajnu; a te sume su, u usporedbi sa uobičajenim tlakama namjesnika, bile tako beznačajne da ga nitko za to ne bi optužio da Köprülü nije podgovorio suca Filiba (Plovdiva) da mu tajno pošalje optužbu u obliku opće pritužbe. Čim ju je dobio, pozove Deli Huseina u Carigrad, a on ništa ne sluteći odmah dođe; čak ga veliki vezir najprijateljskije primi sa počasnim krznom. Slijedeći dan pri-

mi ga sultan i žestoko izgrdi, a veliki vezir, nezadovoljan time, sam je vodio sultanovu ruku da potpiše smrtnu presudu. Deli Husein je bio bačen u zatvor i, usprkos molbama kizlarage i valide, usprkos prijetnjama trupa, nakon dva dana pogubljen. Takav je bio kraj hrabrog Deli Huseina, nekada vrhovnog konjušnika, namjesnika Kaira, Cipra i Bagdada, koji je dvanaest godina kao serdar tako junački vodio sveti rat za vjeru i Carstvo, a kojem nije pomoglo ni osvajanje Kandije ni položaj velikog vezira, čiji mu je simbol-pečat već bio poslan, nego je za nagradu za toliku hrabrost i dugogodišnju službu našao smrt u Krvavoj kuli. Rodom iz grada Jenišehira, bio je pod Muratom IV obični nosač drva u seraju, a njegova snaga i umješnost u natezanju luka pripomogli su da ga upozna sultan. Neki perzijski poslanik donio je luk da vidi da li ga neki carigradski junak ili borac može nategnuti; i uistinu su se svi u tome bezuspješno okušali, te je luk ostavljen u sobi kizlarage. Deli Husein, koji je nekog zimskog sutona nosio drva i sam se nalazio u toj odaji, potajice ga je pokušao nategnuti i sretno to izveo, kad se, dolaskom kizlarage zaplašen, brzo odatle maknuo. Kizlaraga, vidjevši da je luk pomaknut sa svoga mjesta, čudio se tko je to učinio, a Deli Husein nategne luk pred njim. »Brzo mu dajte ljudsko odijelo«, reče on, »da bude dostojan pojaviti se pred padišahom«. Obučen u dolamu, doveden je pred sultana koji je i sam jaki viteški čovjek, snagu i umješnost nosača drva znao cijeniti tako visoko, koliko je njime htio osramotiti izazov poslanika. Nosač drva unaprijeđen je za vrhovnog konjušnika i nakon osvajanja Erevana za egipatskog namjesnika. Glas o njegovoj snazi i njegova lijepa vanjština pribavili su mu posebno naklonost žena koje su se, kada je on jašio carigradskim ulicama, vozikale u kolima da bi ga vidjele. Ovu pažnju zaslužio je ne samo svojom viteškom snagom, nego i svojom viteškom uljudnošću.

Muftija Bulevi, iako ga je na to mjesto postavio Köprülü, nije htio dati fetvu za pogubljenje Deli Huseina. Čak je pisao sultanu da bi veliki vezir trebao ići na Kretu protiv Venecijanaca, a ne na pobunjenike u Aziji. A sultan preda pismo velikom veziru s riječima: »Prepuštam ti slobodno mulu (muftiju), tvoga dosadašnjeg štićenika, prognati ili ubiti«. Köprülü ga progna, a zamijeni ga Mehmed iz Bruse, vrhovni sudac Rumelije. Deli Huseina zamijeni Hisim Mehmed, u Bosnu dođe raniji veliki vezir Sidi Ahmet-paša; usmrćen je i namjesnik Krete Kör Hasan, jer ga je veliki vezir smatrao suparnikom, a mjesto njega dođe Taukdži Mustafa-paša koji se tamo nalazio. Raniji kapudanpaša Topal-paša, čije je pogubljenje bilo odgođeno za pogodniju priliku, jer je sudjelovao u oslobađanju Lemnosa, bio je sada sa Hiosa pozvan od svoga nasljednika, kapudanpaše Alije, na admiralski brod i, nakon predočenja osude, za-

davljen od jednog roba. Uskoro od kuge umre kapudanpaša, a naslijedi ga njegov sin Abdulkadir-paša. On je vodio flotu i sukobio se sa Venecijancima, te pretrpio poraz uz gubitak preko 4.000 ratnika. Kapudanpaša krene tada na Ataliju i opsjedne grad, koji se jedva, uz otkup, spasi. Ta otkupnina od stotinu kesa zlata i kažnjavanje velikom veziru mrskih velikaša ublažili su kapudanpašin poraz, te nije, kada se vratio u Carigrad, izgubio glavu, nego samo položaj, na koji je postavljen Mustafa-paša, Köprülüjev zet.

U isto vrijeme sa azijskom pobunom došlo je do bune i u Egiptu. Mehmed, beg Džirdže, po bogatstvu ispred svih begova, smislio je smijeniti namjesnika Šehsuvar Mehmed-pašu, koji mu nije htio podariti titulu emirul-hadž, tj. vođe hadžijskih karavana, i u tu svrhu je podijelio zlato među vojnike Kaira. Namjesnik naoruža janjičare i azape, pošalje mu kaftan begovata, a da ga nije ni vidio, te tako udalji u Džirdžu opasnog suparnika. Kada se za to dočuje u Carigradu, naredi mu se smijeniti bega i postaviti Ahmet-bega. Mehmed-beg odbije pokornost hatišerifu i suprotstavi se vlasti namjesnika. Dođe do bitke u kojoj on bude potučen; odbjegao je ka oazama, gdje je već ranije poslao karavanu od 500 dvogrbih deva i 300 kobila sa blagom i gdje ga dostigne emirul-hadž Kajtaz-beg, zarobi ga s drugim buntovnicima, dovede u lancima u Kairo i tamo posječe, a glave pošalje u Carigrad. Mjesto namjesnika Džirdže
1. 5 .1659. dano je pažu unutarnje sobe, Turna Mustafi, a na njegovo mjesto uzet je iz sobe seferli pjesnik Abdi, koji je ranije zbog podnesene svečane pjesme prešao iz velike sobe u sobu katana (konjanika), kasnije je proslavio kronogramom poraz aga-pobunjenika sa trkališta, a sada je svoj ulazak u unutarnju sobu ovjekovječio pohvalnim spjevom; rođen u romantično-lijepoj dolini Nebeskih voda na azijskoj strani Bosfora, bio je od takve lijepe prirode uvelike predodređen za pjesnika, sve dok nije kasnije postao historičar. Sultan se krenuo ka Brusi, da bi bio bliže gonjenju pobunjenika, čije se pogubljenje nemilice nastavljalo po cijeloj Maloj Aziji. Tu je bio pozvan dosadašnji carigradski kajmakam Ismail-paša i imenovan velikim inkvizitorom od Carigrada do Arabije, duž cijele Azije, za zatiranje ostataka pobune. Imao je nalog da sve janjičare, spahije, čauše, muteferike, zaime, muderise, suce, sejide, mule, begove i beglerbegove, koji su još uvijek sudjelovali u pobuni, ispituje bez ikakva obzira na njihov položaj i rang i prema sadržaju izdane fetve usmrti, a oružje izruči, s tim da ne dira krunska dobra valide, Klis i Aziz kraj Haleba (Alepa). Sa pet stotina konjanika, što ih je podijelio u dva odreda i lijevo i desno slao Azijom, očistio je carstvo od svih pobunjenika; svagdje je održavao divan i sve optužene za sudjelovanje u pobuni smjesta dao ugušiti; ispravljao je spiskove spahija i sejida, među kojima su mnogi bili uljezi; a i spiskove raje, sa kojih su se mnogi

izmakli, time što su se, putem nezakonito izdavanih zaštitnih pisama, mnogi seljaci i obrtnici izvlačili od poreza; dvije stotine emira, koji su u Herakleji omotali zelene turbane, sveo je na dvadeset; u Konji su zatvorena osmorica mevlevijskih derviša kao sumnjivi. »Mevlevije koje putuju« rekao je Ismail-paša, »ili čitaju Mesnevi, ili sviraju sviralu ili igraju sveti krug igre; pokažite, dakle, vaša umijeća«. Jedan je čitao Mesnevi, drugi svirao, a dvojica su igrala; ostala četvorica, koji ništa od toga nisu znali, s pravom su ocijenjeni buntovnicima i pogubljeni.

Na drugoj, zapadnoj strani Carstva došlo je do novih nemira koje je izazvao vlaški vojvoda Mihne, Ovaj, smrtni neprijatelj Konstantina Kantakuzena i njegova zeta Filipeskula, koji su se sklonili u Moldavsku kod Hike, opanjka ih u Carigradu, a istovremeno se tajno poveže sa Rakoczyjem protiv od Porte postavljenog Barcsaija. Kada se Kantakuzen i zet opravdaju i dokažu obrnuto, Mihne pokaže svoje pravo lice započevši ustanak pogubljenjem Porti odanih bojara. Trgovište opsjednu njegovi konjanici i svi su Turci u njemu smaknuti, a onda Brajla i Đurđevo opljačkani i zapaljeni. Sa 10.000 Vlaha i 100.000 Mađara Mihne krene protiv Hike, potuče ga kod Jašija tako, da je pobjegao preko Pruta u Bender, a odatle u Edrene. Sada se naloži tatarskom hanu da krene protiv Vlaške; Sidi Ahmet, dosada bosanski namjesnik, odredi se za budimskog, sandžakbeg Ilbesana, Mehmed, koji se istakao u moldavskim i vlaškim pohodima, postane namjesnik Silistre; Hika se imenuje od svoga zemljaka Köprülüja za vlaškog vojvodu, a Stefan, Lupulov sin, koji je dosada ležao u Sedam kula, za moldavskog kneza. Tatari, ojačani Poljacima i Kozacima, upadnu u Moldavsku i sukobe se sa pobunjenicima pred Jašijem u bici koja je trajala tri dana; 12.700 Mađara i Vlaha prekrije bojište, a mnogi se bace u rijeku i močvare. Mihne, spletkarski, razmetljivi Grk, koji je odgojen kao paž starog Kenan-paše, osvajača Ahiske, obrazovan na tri vladajuća prednjeazijska jezika (arapski, perzijski, turski), obučen u muslimansku odjeću i koji je, konačno, uzalud molio za Murata IV za vojvodstvo Vlaške, bio je prisiljen odbjeći u Erdelj. Po sultanovom nalogu razruši se Trgovište, dosadašnje sjedište vlaškog vojvode, koje se odsada premjesti u Bukurešt. Rakoczy, kojeg potuku Sari Husein, sandžakbeg Egera i Sidi Ahmet, budimski namjesnik, pobjegne u Šašvaroš; 3.700 njegovih ratnika ostane na bojnom polju, a šezdeset zastava i sedam ratnih uporišta padne u ruke pobjednika. Idućeg se proljeća Sejid Alija odredi za serdara protiv Erdelja i pošalje u Beograd s uputom da čeka daljnje naloge, a sagardžibaša i petnaest pukova janjičara stave se pod njegovu zapovijed. Na tu vijest, Rakoczy okupi sve sposobno za vojsku. Dođe do bitke među njima, u kojoj je Rakoczy potučen i zadobio tešku ranu, od koje je nešto kasnije umro.

22.11. 1659.

16. 4. 1660.

Događaji s Rakoczyjem zaplitali su odnose Austrije i Turske. Još prije toga odvijala se živa prepiska sa strane turskih namjesnika, u kojima su se žalili na stalne povrede granice i upade. Osim toga, Austrijanci su otvoreno stali na stranu Rakoczyja. Kada je on pobjegao, bio je također primljen kod cara, dok je aga, kojeg je veliki vezir posebno poslao, bio zadržan; tada veliki vezir, pozivajući se na od Sulejmana danu kapitulaciju knezovima Erdelja, ukaže da knez ne može stupati u
12. 8. sporazum s drugim silama i da se vojvode Moldavske i Vlaške,
1659. koji su pobjegli ka Erdelju, moraju izručiti. Iduće godine došao je izaslanik s izvještajem o krunjenju Leopolda za cara i ponovno je zatraženo izručenje Rakoczyja, što Austrijanci odbiju. Nakon toga je u Beč poslan Sulejman-aga da čestita caru krunjenje; upućeno je i jedno pismo sultana i velikog vezira, u kojem se navelo da je Rakoczy zgriješio u Erdelju, sultanskoj nasljednoj zemlji, te da je Porta odlučila oružjem ga goniti, a car bi njime mogao otkloniti prepreku miru. U međuvremenu se Erdelj podvrgne nepodnošljivom danku od 80.000 dukata.

Uskoro po povratku Sulejman-age iz Beča sa carskim pismom, pošalje novi budimski namjesnik i serdar Sidi Ali-paša novo optužno pismo od šesnaest točaka, a glavna je bila o upadima austrijskih posada, paležu i ubijanju. U međuvremenu je i Souches, carski zapovjednik u Ugarskoj, zaposjeo dva utvrđena grada; Sidi Ali-paši je to objasnio kao pokret ka granici radi održanja mira i sprečavanja Tatara. Za to vrijeme paša krene ka Velikom Varadinu. Barcsajeva izaslanika Hallera, koji je došao tražiti pomoć, dao je okovati u teške okove, jer nije htio prepustiti povjerenu mu tvrđavu Velikog Varadina. Samog kneza, Barcsaja, koji je došao u tabor, zasuo je prigovorima zbog pomaganja Rakoczyja i zadržao ga kao zatočenika. Zatim je nastavio ka Velikom Varadinu koji opsjedne. Nakon što je vodu odveo iz opkopa tajnim odvodom i sa skladištem baruta digao u zrak i jedan dio utvrđenog grada, te nakon šestosedmične opsade i neuspjelog prvog juriša, paša dozvoli posadi
mj. 7. 1660. slobodan odlazak i uđe u grad. Ovo osvajanje, kao i zauzeće Jenea u Erdelju, bilo je važno postignuće i protuteža osvajanju Tenedosa i Lemnosa u Arhipelagu.

Sidi-pašin pohod obavljen je bez tatarske pomoći, jer je han bio u punom ratu sa Rusima i Kozacima. Hetman zaporoških Kozaka, koji se u historiji osmanskog castva naziva kralj
mj. 5. 1660. Očakova ili Dnjepra, obavijestio je hana da ga Rusi pozivaju kao kršćanina i zemljaka na oružje protiv Tatara. Han odmah krene i vojska od 17.000 Tatara i 5.000 pridruženih Kozaka opsjedne utvrdu Majhli; han je baš htio prijeći Volgu, kada je, obaviješten o opsadi utvrde, okrenuo protiv nje, a izaslao
10. 6. je 5.000 Tatara pod vodstvom bega Firaša. Već idući dan ovi su dostigli rusku vojsku od više tisuća ljudi, od koje je, nakon trosatne bitke, samo tisuću umaklo bijegom, a satrto je i 5.000

dnjeparskih Kozaka. Hetman Zaporožaca došao je sa 60.000 Kozaka da poljubi hanu ruku. Šest zarobljenika izjave da vojska od 50.000 Rusa opsjeda tvrđavu (Majhli), a isto toliku skrivaju gazovi Volge da spriječe tatarski i kozački prijelaz. To je bila sva bojovna snaga Rusa. Zaključeno je da se prvo napadne na obalama Volge skrivenu vojsku, a onda tabor. Najprije su napali Kozaci, a onda Tatari; han je molio za pobjedu na jednoj uzvišici odakle je imao pregled bitke. Nitko od 50.000 branitelja Volge nije utekao, živ ili slobodan. Održano je savjetovanje o otkupnini za 30.000 zarobljenih, pa je vrijednost uhvaćenih uglednika procijenjena na 10.000 dukata. Najstariji Tatari izjasne se na vijećanju da je, pošto se ne može sasvim vjerovati Kozacima, najsigurnije smaknuti zarobljenike, te oni budu pobijeni svi do jednoga. Tek sada se krene na tvrđavu, Kozaci naprijed, a Tatari iza njih; tri dana je trajala borba bez odluke, a onda se četvrtog dana Rusi nadadnu u bijeg. Tatari su ih gonili i stigli na obali neke velike rijeke, te ih tu većinu uništili. Tu su Tatari ostali par dana da njeguju ranjenike, a onda okrenu protiv granične utvrde Rumnije koja se dragovoljno preda hetmanu; i okolne utvrde padale su jedna za drugom i hetman ih je zaposjedao. Sandžakbeg Pošona je odaslao vindiške Tatare u unutrašnjost Rusije, te su oni cijelu zemlju žarili i palili petnaest dana, a onda se vratili hanu s mnogim plijenom. Gubici Rusa u ovim borbama iznosili su 120.000 u pobijenima, osim 50.000 zarobljenih. Vijest o pobjedi stigne u Carigrad skupa sa tri stotine glava koje je skinuo namjesnik Bosne, Melek Ahmet-paša, u jednom boju sa 3.000 Mađara. Sultanova radost zbog obje pobjede bila je tolika da je naredio sedmodnevnu svetkovinu i sedam noći je glavni grad plivao u svjetlosti.

27. 6. 1660.

Ta vojna dovela je kozačka, ruska i poljska poslanstva u Carigrad. Dva kozačka poslanstva molila su za pomoć protiv Rusa. Rusko poslanstvo se žalilo na tatarske upade i molilo je sultana da spriječi hanove prodore u unutrašnjost Rusije. Poljaci su, obrnuto, došli zahvaliti se na tatarskoj pomoći i čestitati osvojenje Varadina. Došao je, osim toga, i alžirski izaslanik sa darovima u vrijednosti od 10.000 dukata, ali je veliki vezir bio neraspoložen prema njemu, jer je Ramazan, alžirski dai, bio u stvari buntovnik. Vrlo svečano je primljen engleski poslanik Karla II, Karlo od Vinčelzija, jer su odnosi s Engleskom bili u najboljem redu. Francuski poslanik, obrnuto, morao se ukrcati, pošto je njegova zemlja aktivno pomagala Venecijance na Kreti. Tamo se borba vodila i dalje i Venecijanci su imali nekih manjih uspjeha.

8. 3. 1661.

Vijest o opsadi Velikog Varadina, koja će kasnije biti povod velikom ratnom požaru, prispije u Carigrad u isto vrijeme kada je silna, slučajno nastala vatra tri dana harala veliki dio grada. Započela je pred vratima Ajazma kapu, srušila kuće pred njima, zatim one oko vrata pretvorila u pepeo, zahvatila portu janji-

24. 7. 1660.

čarskog age, pretvorila u pepeo četrti sve do Bajezidove i Mehmedove džamije; drugi dan se proširila ka Mahmut-pašinom bezistanu i tahtulkali, progutala na jednoj strani sve do trkališta, na drugoj sve do janjičarskih kasarni, naspram skladišta brašna; i treći dan je bjesnila skroz do gradskih vrata Kumkapu i Psamatija i čak do stepeništa za iskrcavanje na Daut-paši i tek je u noć prestala bjesniti. U džamijama su izgorile ne samo dragocjenosti i druga dobra što su tamo bila sklonjena, nego i ljudi; tako u džamiji Džerah Mehmed-pašinoj dvadeset osam, u Mahmut-pašinoj dvadeset šest, u udubljenju Blanga Bostan sedamnaest, više njih u udubljenju Budrun, u jednoj jedinoj džamiji od rušenja tri tisuće, u jednom hanu tri stotine — sve u svemu, 40.000 ljudi, 280.000 kuća, 300 seraja, 100 hanova i karavan-seraja. Velika krivica za širenje vatre bila je na ćehajabegu Sulejmanu zbog nedostajanja potrebnog reda i sredstava za gašenje; naime, u tom smislu je jedan od vezira Kubeta, Dabah Mehmed, izvijestio sultana, zbog čega ga je pogubio veliki vezir, jer je to dužnost kajmakama. U isto vrijeme izbili su požari u svim krajevima Carstva, u Brusi, Tokatu, Sofiji, Silistri, Jašiju i Kaniži. Bijaše to godina požara, kao što će naredna biti godina kuge i gladi. Kako je u Kaniži vatra zapalila i digla u zrak skladište baruta, razoren je veliki dio grada, pa je Zrinjski pao pod tvrđavu, opsjedajući je, ali je od toga morao odustati po nalogu iz Beča. Na taj nalog bacio je u bijesu sablju na zemlju, a onda na sat od Kaniže podigao na Muri tvrđavu koju je nazvao po svome imenu. Köprülü je zbog toga pobjesnio. No pošto se austrijski rezident tužio na Sidi Ahmet-pašin pohod na Varadin, kao na prvi prekršaj mira, bude Ahmet-paša za prividnu mu zadovoljštinu, određen ne za namjesnika Budima nego Kaniže, a u Budim ode Ismail-paša (veliki inkvizitor protiv pobunjenika), te oba upućena Ali-paši, novom serdaru protiv Ugarske koji je bio u punom maršu protiv ugarske granice. Austrijanci
17. 6. mu pošalju žurno izaslanika u Temišvar da bi ga zaustavili.
1661. Sidi Ahmet-paša je bio jedan od vezira, na kojeg je veliki vezir bio kivan, jedan od onih čije je pogubljenje samo odlagao čekajući zgodnu priliku. Nakon njegova opoziva i podvrgavanja Ali-paši, bilo je ovome na putu do granice upućeno šesnaest hatišerifa koji su tražili glavu Sidi Ahmet-paše. Konačno on uhvati priliku da ovoga pozove k sebi u šator. Ahmet-paša se već sa pet kugli u sebi vinuo na konja i pobjegao bi, da tu mogućnost ubojica nije predvidio: njegov vlastiti pratilac zadao mu je po-
26. 6. sljednji metak. Na dan kada je njegova glava došla u Carigrad, ugušen je i halepski paša Haseki Mehmed, muž mlađe sultanove sestre, sa svojim ćehajom, tajnikom i riznićarom; ni njega ruka sultanije nije zaštitila od Köprülüjeva gnjeva kao i Kenan-pašu kojeg je ranije smaknuo. Kao što srodstvo sa sultanom nije štitilo od Köprülüjeve krvoločne mržnje, tako nije ni pjesnička zasluga. Carigradski sudac Seadedin-zade Ruhallah, dr-

žavni tajnik Vidždi i sobar Kemal-zade Mehmed pali su u krvi zbog tobožnjih kabalističkih proračuna i astroloških vračanja, a u stvari zbog stare netrpeljivosti što ju je Köprülü osjećao prema pjesniku Ruhiju još dok jeb io namjesnik Cipra i reis-efendija Šami-zade protiv pjesnika Vidždija. Osim namjesnika Haleba, uništen je i namjesnik Krete Taukdži Mehmed-paša zbog vojnih neuspjeha. Beglerbeg Silistre Mustafa upućen je u Dijarbekr i, čim je tamo stigao, bio je pogubljen. Köprülü, pateći **7. 8. 1661.** već dugo vremena od vodene bolesti, žeđao je još uvijek za krvlju i ratom. Da bi zahuktao ugarski rat, pokrene on sultana opet ka Edrenu, a za kajmakama na Porti postavi svoga sina, dosadašnjeg namjesnika Damaska, Ahmeta Köprülüja.]

U predzadnjoj godini svoga života, u osamdesetoj, Köprülüjev poduzetni duh još se očitovao velikim gradnjama koje su se izvodile da bi se učvrstila sjeverna granica, i to na račun države; što je služilo poljepšavanju glavnoga grada i što je bilo u korist njegovih žitelja išlo je na račun sultanije-valide i njegov vlastiti, za gradnje koje su započete ili su bile dovršene. Kao što su uz njegovu suradnju Dardanele bile utvrđene novim utvrdama i osigurane s juga od neprijateljskog napada, tako je na obali i na ušću Dona i na obali Dnjepra gradio dvije utvrde. Prva je bila nedaleko Azova na ušću Dona da bi spriječio ili nadzirao izlaženje kozačkih čajki. Han je po naredbi carskoga pisma s dvadeset tisuća Tatara krenuo prema Azovu, kalga je s četrdeset tisuća ostao u Perekopu, a s ostalima je obilazio nuredin. Pedeset tisuća Poljaka, neprijatelja Kozaka, također je dojahalo; ujedinjeni s Tatarima, prošli su zemljom Kozaka koji su imali dvadeset tisuća mrtvih, a izgubili su dvije utvrde što su ih zauzeli Poljaci. Utvrda na ušću Dona dobila je ime Seddul-islam, tj. »bedem Islama«, kao nešto slično utvrdi evropskih Dardanela, koja se zvala Seddul-bahr, tj. »bedem mora«. Nakon dovršene gradnje povukla se osmanska mornarica u Kafu i morala je, kad je odande isplovila, zastati zbog oluja tako da su se razbile gotovo sve galije; samo malo ih se spasilo u Sinop i samo ona kapudanpaše Abdulkadira i ona njegovog ćehaje ušle su neoštećene u carigradski arsenal. Druga se utvrda dizala na obali Dnjepra, u blizini stare opustošene prijestolnice Gazan-hana, na pličini koja se zove Sokolovac (Toğan gečidi). Na tu gradnju pozvani su namjesnik Silistre, Sulejman, sa svim svojim lenskim obveznicima i s četama iz Moldavske i Vlaške, a sa strane tatarskoga hana naređeno je da dođu kalga Gazi-Giraj s trideset tisuća Tatara. Kozačka vojska i osam njihovih čajki, koja je došla omesti započetu gradnju, bila je od Tatara i Osmana potučena i rasuta u močvarne žute trstike. Od početka proljeća do početka jeseni bila je gradnja dovršena i čete su pošle u zimovališta u Akerman. Utvrda Sokolovac na

pličini bila je spomenik osmanske moći u tatarskim stepama, što ih istočnjački zemljopis naziva Hajhatska polja. To su nepregledne stepe koje se protežu od obala Aksa (Buga) i Dnjepra (Uzu) do obale Tena (Dona) i Tela (Volge) pa sjeverno do Astrahana, južno do Kubana (Hipanis), između Crnoga i Kaspijskog mora, gdje se prostire na površini od tisuću parazanga (stara perzijska mjera puta). Hajhatska polja kojima je Timur, kada je polazio protiv Tukatmiša, prošao za stotinu i osamdeset dana i koje zimi pokriva isto tako dubok snijeg kao što ih ljeti pokriva visoka trava, nastanjena su Nugajima i Kalmucima. Dok su se na ušću Dardanela dizali »Bedem i ključ mora«, na ušću Dona se dizao »Bedem Islama«, a na obali Dnjepra Sokolovac, u Carigradu se podizala građevina validine džamije u židovskom predjelu, što ju je već započela sultanije Safija, majka Mehmeda III, ali je ostala nedovršena; za posljednjeg je požara bila sasvim razrušena, a sada ju je valida nanovo sagradila. Dževheri Ibrahim je bio nadglednik. Izgrađen je i Köprülüjev han, a na zgarištu ulice gdje je divan, sagradio je na svoj račun čitaonicu za predaju (hadis) i svoj grob. Dok je živio, bio je napunjen žitom, a kad je umro, podijelili su ga sirotinji, da naprave mjesto za tijelo; promjena koju netko, tko je upućen u Demetrine i Izidine tajne, ne bi mogao narediti s više smisla. Kažu da je
31. 10. 1661. na samrti sultanu dao četverostruku pouku: da ne sluša žene, da ne dopusti da netko postane prebogat, da riznicu na sve moguće načine napuni i da sebe i vojsku stalno drži u pokretu. Kada mu je nakon zauzeća Velikoga Varadina carski otpravnik poslova Reninger prikazao da se treba bojati kršćanske vojne snage kopnenih i pomorskih snaga, odgovorio je u duhu prave turske politike: »Da se njegov gospodar, lav, ne boji ni vatre ni vode i da bi svi kršćani ujedinjeni mogli napasti Carstvo ako bi htjeli upoznati njegovu snagu«. Nekoliko godina ranije ustručavao se platiti za seraj račun za veliki komad ambre, jer se ljuti lav kao što je njegov gospodar ne bi trebao tako razmaziti. Te izjave su bar sasvim u Köprülüjevu duhu. Bio je velik kao veliki vezir, ali žalosni krvolok. Za tih pet godina što je bio veliki vezir, kažu da je zbog njega umrlo trideset i šest tisuća ljudi nasilnom smrću. To je broj koji nije pretjeran ako uzmemo u obzir priznanje age, koji je sam četiri tisuće sklonio s puta, pa ako uzmemo u obzir i halepsku večer i čitavu godinu kada se danomice ponavljao prizor kad je pred serajem padalo dvadeset do trideset glava. No, ako ćemo zaokružiti brojku na trideset tisuća, onda mjesečno otpada za njegove petogodišnje vladavine pet stotina glava, što je dvostruki iznos od onoga što je jednom u narodu uvriježenom vjerovanju-priči toliko, koliko sultan može dnevno tražiti u krvi; vjerovanje urezano u narod despotizmom i ropstvom; sultan, naime, po tome može dnevno uzeti sedam glava, veliki vezir šest i tako u silaznoj liniji sve do sedmoga vezira Kubeta, a svaki drugi vezir može dnevno

uzeti po jednu glavu. Po svemu što je tu ispričano ne možemo zanijekati okrutnost osamdesetogodišnjeg krvoloka, okrutnost koja je u toliko većoj mjeri punila grobove koliko je žurnije išao prema vlastitom grobu. U prijašnjoj povijesti njegovih namjesništava stekao je glas pravednoga i blagoga namjesnika pa se čini da okrutnost nije bila njegova prirodna osobina, nego promišljena, proizašla iz čelična načela da se hidru pobune ne može drukčije ukrotiti i da se nepokoreni posluh ne može drukčije održati. Dakako, pitamo se, da je stara anarhija za promjene velikih vezira i vojne pobune potrajala, bi li se manje krvi prolilo? Bi li se visoki državni cilj unutrašnjega mira i vanjske slave dao postići blažim, humanijim putevima? Dva pitanja, od kojih prvo možemo zanijekati s nekom sigurnošću historijskog suda, a drugo bi se moglo potvrditi, jer čak u vrijeme kad je plamtjela pobuna, za Murata-Kopača-bunara i za Murata IV, nije poteklo toliko krvi i državni bi cilj bio postignut humanijim sredstvima nego što ga je postigao veći sin velikoga vezira, Ahmet Köprülü; njegovo je vladanje ispunilo trostruko razdoblje nego ono njegova oca, a njegova je povijest okrunjena trostrukom palmovom krunom njemačkoga, kretskog i poljskog rata, sjajem osvojenog Ujvara, Kandije i Kamjenjeca, slavom ratnika i državnika, prijatelja reda i znanosti, što će ispuniti tri slijedeća poglavlja.

GLAVA PEDESETČETVRTA

Od velikog vezirata Ahmeta Köprüluja do izmjene tursko-autrijskih poslanstava

[Ahmet Köprülü je imao za učitelja Osman-efendiju, cijenjenog znalca zakona, vlasnika velike biblioteke koju je kao vakuf, tj. neotuđivo vjersko dobro, ostavio Selimovoj džamiji u Carigradu. Mehmed Köprülü je smatrao da je u nesigurnom vremenu, kakvo je bilo ovo, održanje života i dobra njegova sina najsigurnije, ako ga progura u ulemu; zato je ovaj već kao dijete došao pod zaštitu glasovitog muftije-historičara Karačelebi-zade Abdulaziza kao mulazim, tj. kandidat za mjesto muderisa, a u šesnaestoj godini već je bio na mjestu osmaka, tj. jednog od osam muderisa na Mehmedovoj džamiji. Deset godina razvijao se u tom smjeru, a onda ga je častoljublje odvelo u državne službe, tako da ga je, tri godine pred smrt, otac postavio za namjesnika Erzuruma i godinu kasnije Damaska. U tom svojstvu imao je goleme vojne, upravne i organizacione

uspjehe, osobito protiv Druza. Nije navršio ni godinu dana na ovoj službi, kada ga hatišerifom pozovu u Carigrad, gdje mu je otac u velikoj starosti i bolesti trebao pomoć. Kada ovaj i sultan pođu za Edrene, Ahmet postane kajmakam; četrdeset
1. 11. 1661. osam dana kasnije pozvan je u Edrene, gdje mu je dan pečat po očevoj smrti. Već prvi njegovi potezi pokazali su da će provoditi oštru pravdu; nekolicina koja se usudila staviti primjedbe na račun njegova oca, među njima i sam muftija Esir Mehmed iz Bruse, bili su prognani. Prvu smrtnu presudu izrekao je nad grčkim preobraćenikom, bivšim metropolitom Rodosa, koji je postao sobar; onda je u tom svojstvu izvršio dvije smrtne kazne nad sucima Rodosa, no pri tom je od njih zadržao 30.000 pjastera; tada ga optuži brat jednog od pogubljenih za utaju, te bude i sam pogubljen.

U odnosima s Erdeljom i Ugarskom nastavljala se ista politika. Već sasvim bolestan pozvao je Mehmed Köprülü austrijskog rezidenta i saopćio mu da se miješanje u poslove Erdelja neće trpjeti i da će se samo Apafy priznati za kneza. Tada su
mj. 7. 1661. turske i tatarske snage prošle cijelu zemlju harajući i zauzimajući gradove, rastjerajući suparničku vojsku Kemenyja, zarobljavajući i pokoravajući sve redom. Kemeny je, usprkos od-
3. 1. 1662. vraćanju, ponovio početkom Nove godine pohod na Apafyja.
23. 1. Ali-paša, namjesnik Silistre, pozvan u pomoć, pošalje sandžakbega Jenea, Kučuk Mehmeda, koji sa 2.000 konjanika hitro napadne, razbije hrvatske i njemačke trupe, a sam Kemeny padne s konja i bude sasječen.

Sultaniji-validi i njezinom tajnom savjetniku, reis efendiji Šami-zadeu nije se sviđao početak vladavine Ahmeta Köprülüja obilježen brojnim pogubljenjima. Oni su ga, stoga, prisilili da svoga utjecajnog ćehaju pošalje u Dijarbekr za namjesnika, a trudili su se potaći i sultana da zavlada. No to nije imalo nekog uspjeha. Veliki vezir, da bi se osigurao od valide-sultan, isticao je na sve moguće načine reis-efendiju, u svemu ga slušao i tako postigao smjenjivanje kizlarage Solak Mehmeda. No to nije ublažio caricu-majku (valide-sultan), pa joj je veliki vezir nastojao učiniti po volji. Da bi se umilio vođi strogih pravovjernika, šejhu Vaniju, dao je razrušiti sve crkve, što su ih Grci nakon požara ponovno podigli, a njihove graditelje zatvoriti. Kako valide-sultan nije bila zadovoljna brzinom izgradnje svoje džamije, pozove zbog toga na odgovornost mimarbašu (nadzornika gradnje) koji se ispriča zatvaranjem najboljih radnika. Na validino zauzimanje, ovi smjesta budu pušteni, ali se bijes velikog vezira izlije na mimarbašu koji bude pogubljen a imetak mu oduzet.

Opremanje protiv Ugarske osokolilo je Veneciju na nove mirovne pregovore koji nisu imali uspjeha, jer je u to vrijeme venecijanska flota razbila eskadru od četiri egipatska broda i dvadeset osam čajki. Engleski poslanik je postigao obnovu

kapitulacije, uz dodatak iz s Alžirom sklopljenog mira, da se engleski brodovi ne pretražuju. Na francuski upit, da li bi se primila zadovoljština za bezobzirnost ranijeg poslanika i da li bi se prihvatio novi poslanik, odgovoreno je pozitivno. Došao je izaslanik erdeljskog kneza koji se žalio na pašu Kučuk Mehmeda, molio smanjenje golemog danka i vraćanje odsječenih dijelova; no to je bila uzaludna molba, jer je došao trenutak da se kneževstvo Erdelja pretvori u pašaluk, a austrijsko protivljenje samo je približavalo rat. Austrijanci su slali u Carigrad više izaslanika u nadi da će uspjeti održati mir. Veliki vezir je odgovorio da je Erdelj osmanska nasljedna zemlja i uputio Reningera na Ali-pašu, serdara na granici, koji je ovlašćen za izmirenje, no koji je odbojno primio austrijskog poslanika. Ovaj dobije iz Beča dokumenat o miru koji on podnese velikom veziru **19.7. 1662.**
radi obnove. O tome se raspravljalo na tajnom vijeću, koje se sastojao od velikog vezira, muftije, reis-efendije, ćehajabega i janjičarskog age, a i na javnom vijeću. No nisu se mogli složiti.]

Odlučeno je da se slijedećega proljeća pođe u rat protiv Ugarske. Sultan i veliki vezir otišli su u Edrenu, a u Carigradu je Ismail-paša, prijašnji budimski zapovjednik, imenovan kajmakamom. Bilo je to četvrti put što je sultan pošao iz Cari- **19. 3. 1663.**
grada u Edrenu, odakle je veliki vezir pošao uz običnu svečanost. Sam sultan stavio mu je na glavu dvostruku čapljinu perjanicu, odjenut je s dva krzna od samurovine i opasan mačem, ukrašen dragim kamenjem; u ruke mu je predan sveti stijeg; tako je imenovan seraskerom. Svečano je ušao u Beograd, njemu s desna su bili beglerbezi, s lijeve strane sandžakbezi, a sprijeda čauši i muteferike, defterdarpaša, nekadašnji general oružarnice i kovačnice. On je opravdao što ga je veliki vezir odabrao ministrom financija; što je brže mogao, dao je dopremiti teško oru- **8. 6.**
žje i hranu; neposredno su pred velikim vezirom bila njegova dva brata, Mustafa-beg i Ali-beg. Tako je prolazio kraj ovih, koji su se postavili lijevo i desno, kroz redove spahija i janjičara koji su mu poželjeli dobrodošlicu i ušao u svoj šator. Dva dana kasnije saslušao je veliki vezir carske opunomoćenike koji su u Beogradu dočekali njegov dolazak, baruna od Goesa i komornoga savjetnika Berisa. Oni su već u Temišvaru uzalud pregovarali s Ali-pašom i s opunomoćenikom Reningerom koji je s logorom pošao iz Carigrada. Nisu im u susret poslani ni čauši ni janjičari i nisu ih pogostili ni kafom ni duhanom. Veliki vezir im je predbacio da su povrijedili mir upadom u Erdelj, da su zaposjeli Sekelhid, da su sagradili tvrđavu Zrinjskih kod Kaniže, pa je zahtijevao da se povrati Sekelihid i da se poruši Novi Zrinj. U smislu ovih zahtjeva sastavili su odgovor vojvodi od Sagana i odložili odgovor za dva dana u Osijeku kuda se išlo dalje. Veliki je vezir dao carskog poslanika, baruna od Goe-

sa, odvesti na jednu uzviisnu da mu pokaže svu snagu svoje vojske koja je brojila stotinu dvadeset i jednu tisuću i šest stotina ljudi, stotinu dvadeset i tri topa, dvanaest naprava za opsadu, a vodio je sa sobom i šezdeset tisuća deva i deset tisuća mazgi. Nakon tri sedmice veliki je vezir ušao u Osijek i tamo održao drugo pregovaranje s tom dvojicom opunomoćenika za pregovore, barunom od Goesa i vladinim zastupnikom Reningerom. Car je u svom pismu tražio obnovu mira; rečeno im je da su pripravni potpisati ga. Na konferenciji, kojoj su prisustvovali reis-efendija, ćehaja, janjičarski aga i spahije, iznio je veliki vezir, osim gornjih zahtjeva o predaji Sekelhida i rušenju Novog Zrinja, još i stari zahtjev, po Sulejmanovu kanunu uobičajeni godišnji danak od trideset tisuća dukata. To je bio najbolji dokaz kako mu je malo bilo stalo do mira. Opunomoćenici su uzeli na diskusiju prve dvije tačke, ali su izjavili da o trećoj ne smiju caru ni govoriti. Kad su prešli osječki most, došla su pisma tatarskoga hana, kojemu je poslan čaušbaša Ahmet s uobičajenih deset tisuća dukata za tobolac. On je javio da će njegov sin Ahmet-Giraj doći sa stotinu tisuća Tatara i osim toga je još obećao petnaest tisuća Kozaka poslati naknadno Porti na službu. Onda su stigle vijesti o izviđanju od budimskog namjesnika Husein-paše, brata Sijavuš-paše, kojega je stari Köprülü naročito preporučio svojem sinu na samrti kao junaka s granice. Išlo se prema Budimu, a poslanike su zatvorili u
27. 7. 1663. tvrđavu. U velikom ratnom savjetu iznio je veliki vezir svoje mišljenje da među tri tvrđave koje treba napasti, Raba, Komarna, Ujvára (Neuhäusel — Nové Zamky), ova posljednja obećava da će se moći lakše osvojiti nego Rab, kuda se može dospjeti samo kamenitim putevima, Komarn brane vodeni jarci, a da Ujvár, gdje je carev drugi vezir zapovjednik, obećava veliki plijen. Pet dana kasnije poslanici su opet pozvani na pregovore u šator velikoga vezira. Unutra su našli serdara Ali-pašu, beglerbega iz Damaska Mustafa-pašu, janjičarskog agu i reis-efendiju; veliki vezir nije bio prisutan, ali je vjerojatno bio sakriven iza tapeta u šatoru. Ali-paša je u njegovo ime vodio riječ. Nudio je opunomoćenicima ili Sulejmanov mir, tj. s godišnjim dankom od trideset tisuća dukata ili onaj staroga Murat-paše, tj. dar koji će se dati jednom zauvijek, dar od dvije stotine tisuća guldena. Opunomoćenici, koji su bili spremni izjasniti se za rušenje Sekelihida i Novog Zrinja, molili su odgodu radi izvještaja, jer Turci nisu više bili zadovoljni s rušenjem erdeljskih tvrđava nego su htjeli da se potpuno predaju u njihove ruke. Ali-paša im je dao rok od četrnaest dana, ali je ujedno izjavio da za vrijeme toga neće biti obustavljen pohod na Ujvár nego ga treba nastaviti.

Dva dana nakon toga logor se podigao da udari na Gran. Bilo je naređeno da se pred Granom napravi most, ali on još nije bio dovršen pa je veliki vezir ostao tamo četiri dana i

čekao njegovo dovršenje. Prvoga dana na početku nove mjesečeve godine prešli su ga serdar Ali-paša i Gürdži Mehmed-paša s otprilike osam tisuća ljudi. Grof Forgacs, zapovjednik Ujvára (Neuhäusel — Nove Zamky), prevaren krivim izviđačkim izvještajem da je most slomljen, požuri sa šest tisuća husara i hajduka, s osam manjih četica konjanika i pet stotina ljudi svoje najbolje pješadije ovamo da bi napao Turke od kojih ih je po njegovu mišljenju dijelila rječica. Kada su se približili Turcima koji su bili kod Parkana, opet je postavljen ponton, kojeg su maknuli da bi most izgledao razbijen. Turci su prešli s oko dvadeset tisuća ljudi preko njega, a vodili su ih Ibrahim-paša i Kaplan-paša. Ovi su s četama serdara Alije i Gürdži Mehmeda napali mađarsku vojsku i udarili na njezinu glavninu. Više od polovine ih je palo u boju, Forgacs se samo s mukom spasio u Ujvár (Neuhäusel — Nove Zamky), a Palffy je samo s dva konjanika uspio doći do palatina koji je dolazio iz Gornje Ugarske. Sedam stotina zarobljenika smaknuli su pred velikim vezirom, djelomice su ih dovršili kao telad i svinje, a tri stotine četrdeset i dva zarobljenika poslali su u Budim, među njima kapetana Rüblada i baruna od Welssa. Za dovedene zarobljenike dao je veliki vezir za svakoga četrdeset do pedeset pjastera, a za donešene glave dvadeset i pet do trideset. Veliki vezir, koji se za vrijeme boja s Forgacsem nije odvažio izaći iz svoga logora, pošao je sada preko mosta u Parkan i poslao pred sebe Ali-pašu, Mustafu i Gürdžija da postave mostove na putu za Ujvár (Neuhäusel — Nove Zamky) preko Žitve i Nitre. Jedan zarobljeni glasonoša imao je kod sebe više od dvadeset i pet pisama — opomene za oficire Nograda i Ujvára i ukor za Forgacsa zbog izgubljene bitke. Grof Forgacs je pozvan jednim pismom velikoga vezira da preda tvrđavu. »Prvi vezir, serdar Sipehsalar od velikoga zemaljskog padišaha daje Forgacsu na znanje: da je došao s nebrojeno mnogo vojske, čiji teret zemlja ne može nositi, da bi osvojio Ujvár za vladara Islama. Ako dobrovoljno predaju tvrđavu, neka im imetak i život budu osigurani, a ako to ne učine, tako nam Boga svemoćnoga, stvoritelja neba i zemlje, sve ćemo posmicati. Kad bi Mađari znali kako im je padišah sklon, rado bi mu ponudili svoju djecu kao žrtve za bitku i tako živio onaj koji slijedi pravo vodstvo!« Budući da u tvrđavi nitko nije znao čitati turski, rečeno je dvojici donosilaca pisma da mole da ga donesu napisano na mađarskom jeziku. Na mađarsko pismo odgovorio je Forgacs usmeno: »Reci Tvome gospodaru da tvrđava nije moja, preko noći ćemo promisliti, a sutra dođi po odgovor.« Još u noći započeli su rovove, a za vrijeme jutarnje molitve su za blagoslov sretnog pothvata zaklali žrtve (kurbane). Na tvrđavu je zagrmio dvadeset i jedan veliki top, koji su izbacivali po dvadeset i dvije, trideset i pet, četrdeset i osam i šezdeset funti, uz stotinu i pedeset malih topova. Arslan-paša je odsjekao s kopači-

5. 8.

7. 8.

17. 8.

ma laguma vodeni jarak koji je iz Nitve vodom punio opkope tvrđave i dao odvesti vodu ispod temelja. Sin tatarskoga hana,
27. 8. Ahmet-Giraj došao je na čelu stotinu tisuća Tatara, a uskoro zatim stigne i njegov brat Mehmed-Giraj na čelu dvadeset tisuća Kozaka. Ahmet-Giraja su počastili sabljom i bodežem, tobolcem i samurovinom, njegova brata kaftanom od zlatotkanice, crvenom kapom i kalpakom od samurovine, a kozački hetman je dobio kontuš i kalpak. Njega su slijedili moldavski i vlaški vojvoda sa svojim četama. Da bi odbili pomoć, što ju je Montecuccoli htio dovesti tvrđavi, poslali su na drugu obalu Nitre Kaplan Mustafa-pašu s Tatarima. Koliko god je snažna bila grmljavina opsadnih topova, bila su to većinom gađanja u lukovima i za prvih dana su oni u tvrđavi pokupili sedam stotina tanadi od tri pedlja opsega. Do sada bedemi nisu pretrpjeli mnogo štete; jedno zrno iz tvrđave pogodilo je najveću tursku napravu, braunšvajški stroj za lomljenje zidina i slomilo mu dio koji služi za prodiranje u zid. Veliki vezir je podijelio momčad, koja nije bila zaposlena u logoru ili u rovovima, u četiri odreda koji su se naizmjence smjenjivali u donošenju zemlje do nasipa. On i ćehaja s čitavom Portinom pratnjom tvorili su prvi odred, u drugom je bio defterdarpaša s činovništvom svih njegovih ureda. Treći su sačinjavali muteferike i čauši, a četvrti spahije i silahdari. Budimski namjesnik, vezir Husein, određen je za vrhovnog nadglednika ovoga odreda. Dan i noć odzvanjali su bubnjevi i svirale, trublje i bubnjevi i svake noći
18. 9. je veliki vezir obilazio rovove i hrabrio kopače laguma da svojim kopanjem dovedu rovove do zidina. Kada je kod bedema Sjerotin zaplamtjela kuća, jedan je paša opet s dvije zastave po-
22. 9. zvao tvrđavu na predaju. Nakon četiri dana jurišali su na bedem Fridrihin, a slijedeći dan na Forgačin, pa slijedeći dan opet na Fridrihin. Turci su bili već nasred bedema, pa su suzbijeni, a markizi Pio i Grana su ranjeni. Nasip pred Sjerotinom bio je visok koliko i bedem tako da su branitelji bedema mogli biti naprosto pometeni s nasipa. Pripravljali su se za opću navalu, ali oni opsjedani to nisu očekivali. Mađari i Nijemci prisilili su svoje zapovjednike, markiza Pija i grofa Forgacsa na predaju.
24. 9. 1663. Predaja je potpisana s osam točaka: slobodan odlazak ljudi sa stvarima, a da se ne približe suviše ni taboru ni Tatarima, a onda im je trebalo biti dano tisuću kola. Jedno pismo velikoga vezira caru trebalo je dokazati da je posada izvršila svoju dužnost, do krajnjih granica. Sve dok posada nije izašla, neka ni jedan pobjednik ne uđe. Ranjenici koji su zasad prisiljeni ostati,
28. 9. neka odu kad budu ozdravili, kuda god hoće. Otišli su uz sviranje glazbe. Našlo se četrdeset topova i četrnaest tisuća kilograma (sedam stotina buradi) brašna. Nakon četiri dana dvije su velike crkve u Ujváru pretvorene u džamije. Četiri tisuće janjičara spahija, džebedžija, topdžija, abaza i letećih s čaušima i pisarima, čija je godišnja plaća iznosila tri milijuna osam

stotina tisuća sedam stotina trideset i dvije akče, ostavljeni su kao posada, a svim palankama (drvenim utvrdama) u okolici razaslana su pisma o milosti. Budući da je zauzimanje Ujvára (Neuhäusel — Nove Zamky) bio prvi ratni podvig novoga mađarskog rata, koji je obnovljenim mirom na ušću rijeke Žitve bio odložen, to je ovo zauzimanje uzbunilo čitavu Njemačku. Nikada se nije toliko pisalo o Turskoj, nikada nije bilo toliko antiturskih propovijedi, proricanja, savjeta i opomena kao ove i slijedeće godine. Budući da je tvrđava bila pod opsadom čitave turske vojne snage, s takvom premoći i tako dugo, o ovoj je opsadi, o kojoj se govori još i danas u Ugarskoj i u Austriji kao o velikom utrošku snage, tvrdokornoj postojanosti i neprestanom udvaranju, nastala uzrečica: »Kao Turci pred Ujvárom«.

Četrnaest dana prije osvajanja Ujvára (Nove Zamky), upravo kad je veliki vezir otišao u rovove, bile su, a da prije toga nitko nije ništa naslućivao i na najveće čuđenje čitave vojske, Šami-zadeu, reis-efendiji i validinom tajnom savjetniku koji je Köprülüjeva oca podigao na čast velikoga vezira, i Šami-zadeovu puncu, Kazi-zade Ibrahim-paši, odsječene glave. Razlog ovom pogubljenju bio je manje u tom što je Šami-zade bio sklon miru, savjetujući protiv rata, a u što su vjerovali neki evropski suvremeni historiografi, a više u tom što su osmanski historičari naveli: Šami-zade je Köprülüjevu sinu bio manje sklon nego njegovu ocu i vlastitom puncu, pa je sultanu ovoga predložio za velikoga vezira umjesto Köprülüja. Kad je veliki vezir za to saznao, rekao je sultanu da kruže glasine o takvoj promjeni što smeta odvijanju poslova, pa je potrebno ukloniti te smetnje. Prema tome je uklanjanje tih zapreka s najvišega mjesta odobreno i izvršeno. Čuvši za pad Ujvára (Nove Zamky), došao je brat velikoga vezira u Budim, gdje su se tri dana zaredom održavale svečanosti. U Carigradu je naređeno da ih slave sedam dana, pri čemu su doveli u grad sedam stotina zarobljenika od Forgacseva poraza i tri stotine drugih koje su sproveli u trijumfu. Među njima se nalazio Ivan Aur iz Bratislave, koji je opisao patnje jedanaestogodišnjeg tiranskog zatočeništva u »Sedam kula«. Nové-Zamky (Ujvar), što ih je biskup Pavao Vardai najprije sagradio kao tvrđavu, onda su bile za homonajskih i bethlenovskih nemira zauzeti uz pomoć Turaka pa ovima opet otete, uzaludno su opsjedane od carskog generala Bouquoija koji je pred tvrđavom zadobio šesnaest rana i od njih umro. Sada je grad pretrpio šestu i najžešću opsadu i njegov je pad odjeknuo kao pad ugarskog bedema Kršćanstva pred neprijateljem.

12. 9. 1663.

29. 9.

Nekoliko dana nakon dolaska erdeljskoga kneza u turski logor došao je i vrhovni sobar s carskim pohvalnim pismom i sa znacima sultanove milosti, sa sabljom i bodežom, perjanicom, počasnim krznom i kaftanom; u pismu je bila uobičajena

formula: neka sultanov kruh prija svim njegovim robovima koji su se u službi vjere i carstva smjestili na kamenju i ležaj pro-
28. 9. strli na zemlji. Već slijedeći dan nakon zauzimanja Novih Zamky (Ujvar), veliki je vezir razaslao pozive na okolne utvrde i palanke, u Levice, Nograd, Nitru, Freistadtl (Dvory) i Schintau (Surany). Kaplan-paša, koji je poslan protiv Nograda, javio je
18. 10. da se utvrda brani i molio je oružje. Husein-paša, budimski namjesnik, kojeg je zapao zadatak da ide protiv Nitre, javio je da se posada dobrovoljno predala i da joj je dopustio da slobodno ode sa svom svojom imovinom. Husein-paša se iz Nitre okrenuo prema Levicu, čija se posada odlučila isto tako hrabro boriti kao i ona iz Nograda. Veliki vezir je sebi pridržao pravo da zauzme oba grada. Međutim su Tatari po drugi puta upali
2. 9. u Moravsku i Šlesku. Već u kolovozu (avgustu) je šest tisuća Tatara došlo u kraj oko Trnave, Freistadtla (Dvory), sv. Georgena. Silovali su djevojke, djecu bacali o zid ili ih sjekli mačem ili stavljali u vreće i bacali na konje, a muškarce i žene su kao pse vezivali zajedno i tjerali ih preko Morave i Weissenberga u Moravsku upavši i dalje od Landshuta, ali su ih tu presreli ugarski pogranični husari i otjerali. Freistadtl (Dvory) i Schintau (Surany) su se hrabro držali. Deset tisuća janjičara je deset dana navaljivalo na Freistadtl (Dvory), ali su se povukli nakon tri uzaludne navale, pošto su srušili most preko rijeke Vah.
13. 9. Tatari su žarili i palili kod Nikolsburga, Ravenburga, Brna sve do tri milje prema Olomoucu. Posjedi knezova Dietrichstein i Liechtenstein nestali su u grabežu i dimu. Samo je u Liechtensteinu bilo trideset i dva opustošena sela. Tatari su na robovski trg u Nové-Zamky (Ujvar) dovukli dvanaest tisuća robova. Nakon što su pale Nové Zamky, ponovo su krenuli prema Bratislavi, zapalili Sv. Georgen i Gajersdorf, preplivali Vah i na prijevoju Rozinko upali u hradiški okrug. Četrnaest tisuća Tatara, janjičara i husara projurili su kraj Brunaua prema Klobaku, gdje su žarili i palili, ubijali i šibali. Tjerali su pred sobom bičevima gomilu od dvije tisuće zarobljenika s razasutom kosom i četiri četveroprežna kola puna žena. Vraćali su se u Ugarsku. Kada su se vratili u logor Nové-Zamky (Ujvar), sasjekao je grof Nikola Zrinjski iz jedne zasjede četiri stotine, ali bio je prisiljen povući se pod topovima Komarna, jer je protiv njega iz logora pošao paša Haleba. Sretniji je u oružju bio njegov brat Petar protiv Džengdži-paše, bosanskoga namjesnika, koji se nadao bez jednog Zrinjskog lakše potući drugoga, pa upasti u Štajersku. U tu je svrhu došao s deset tisuća ratnika iz Bosne, ostavio dvije tisuće u Lici i Krbavi pa, s drugima pošao prema Otočcu i Karlovcu, da odande napadne na Novi Zrinj, a ako napad ne bi uspio, poharao bi Štajersku. Pe-
17. 10. tar Zrinjski ga skriven dočeka s četiri tisuće Hrvata u jednoj šumi i, kada je pola vojske prošlo, napao je drugu polovicu,

od koje je ostalo tisuću mrtvih, a dvjesta pedeset i šest ih je zarobljeno s osam zastava. Broj zarobljenika koje su leteći odredi gonili iz Moravske, Šleske i Ugarske iznosio je četrdeset tisuća. Koncem listopada digao je veliki vezir logor kod Novih **28. 10.** Zamky (Ujvar). Bilo je to teško vraćanje preko rijeke Nitre, Žitve, Grana i kroz kraj koji su jesenje kiše još više pretvarale u glib. U Gran je poslano dvadeset oštećenih topova iz Novih Zamky, među njima dva još iz vremena sultana Sulejmana. Levice, koje su također negativno odgovarale na poziv velikoga vezira, ipak su se nakon tri dana predale. Posada je otišla sa čitavom imovinom, a u čitav kraj su razaslana sigurnosna pisma, pa se poklonilo više od dvadeset tisuća podanika. Sandžak Levice dan je Čatrapatra Ali-paši, a u tvrđavu je ostavljeno četiri stotine ratnika posade. Ujedno je stigla i vijest da je **2. 11.** Kaplan-paša, nakon opsade od dvadeset i sedam dana, zauzeo Nograd koji se dobrovoljno predao, ali s gubitkom od osam stotina do tisuću ljudi, koliko je grad stajala opsada. Kasim-paša je ostavljen s posadom od četiri stotine ljudi. Erdeljski, moldavski i vlaški knezovi otpremljeni su iz logora s počasnom odjećom, a barun Goes, koji je do sada bio zatvoren u Budimu, pušten je dobivši uljudno pismo s pitanjem da li poslanik tako slabo uviđa dobrobit mira ili nije imao dosta punomoći da ga sklopi. U Osijeku je primljen jedan poljski poslanik koji je predao kraljevu molbu da se pomogne Tatarima protiv Rusije i kojemu je odgovoreno: Tatarima se ne može odobriti pomoć, jer je taj čas i ovdje potrebna i, ako bi se Poljaci umiješali u svađu Nijemaca s Portom, onda bi tatarskoga hana poslali protiv Poljske. Stalno obitavalište velikoga vezira premješteno je iz Budima u zimovalište u Beograd, Kaplan-pašino u Kanižu; Tatari su prešli Segedin, Sombor i Pečuh; Husein-paša je dobio naredbu da iz Budima obrani pothvate Zrinjskoga.

Strogu zimu je carska vojska koristila za nove poduhvate na Muri i Dravi. Grof Wolf Julius od Hohenloha, zapovjednik carskih četa, pošao je sredinom siječnja (januara) sa šest tisuća pješaka i tisuću konja iz Ptuja, staroga »Pettoviuma«, kojega u povijesti odlikuju mnogobrojni spomenici iz rimskoga doba i mjesta gdje je propalo carstvo s posljednjim carem Augustulom. U Novom Zrinju, novom čvrstom gradu koji je Nikola Zrinjski sagradio na Muri da prkosi Turcima, bilo je zborno mjesto gdje su se sastali Zrinjski, hrvatski ban i ugarski vojskovođa sa svojim graničarima i grof Bathyány koji je vodio Mađare i general-narednik od Pucharda koji je vodio Bavarce sa sedam stotina pješaka i šest četica pikolominijskih jahača pod zapovjedništvom grofa Leslieja. Vojska je brojila svega dvadeset i tri tisuće vojnika. Iz Novog Zrinja vojska je pošla prema Berzencu koji se nakon dva dana predao. Iz tvrđave **21. 1. 1664.** je otišlo osam stotina duša, među njima četiri stotine naoružanih Turaka, stotinu Tatara i trideset i sedam aga, dok je u

tvrđavi ostavljeno petnaest topova. Hajduci i husari su napali Tatare, Zrinjski ih je otjerao udarcima mača. Jedan mađarski Ciganin bio bi i njega samoga ubio da ga nije ustrijelio jedan sluga grofa Hohenloha. Još iste noći navalili su na Baboču, a
25. 1. četvrti dan nakon toga tvrđavu je napustilo tisuću sedamdeset i dva čovjeka, među njima jedanaest aga; pratili su ih sve do Drave, a na obali je spaljen Barč, čiju su utvrdu napustili Turci. Pobjednicima je kod Baboče palo u ruke šesnaest topova, a kod Barča četiri. Slijedećega dana je Zrinjski s konjicom pošao naprijed prema prolazu za Siget i, kako nije bilo pri ruci teškoga oružja za opsadu, pošao je kraj Sigeta u Pečuh. Na tom pohodu spaljena je palanka Turbek, gdje se nalazi tekija (derviško stanište), na mjestu gdje su nakon zauzeća Sigeta pokopali Sulejmanovu utrobu i srce. Pečuh je također spaljen sa svojim olovom pokrivenim džamijama; samo utvrda nije mogla biti zauzeta bez oružja za opsadu. Kako je u ovom pothvatu glavna namjera i onako bila ta da se slijedeće godine oteža nadiranje turskoj vojsci, prošli su kraj Šikloša i uputili se prema osječkom mostu. Stigli su i do palanke Darde, gdje su došli do mostobrana koji je branio most, pa za dva dana spalili čitav krasni most, djelo Sulejmana Velikoga, osam tisuća pet stotina šezdeset pet koraka dugoga (oko 6 km). Sva su sela duž ovoga pohoda, a bilo ih je više od pet stotina, zaplamtjela poput vatrenih stupova za ovoga haranja. Kada je pečuhski Murat-beg javio da Zrinjski ide na Siget, veliki je vezir bio time vrlo uznemiren,
30. 1. a bio je u zimovalištu kod Osijeka i imenovao serdarom Mehmed-pašu. Bili su mu podređeni paše iz Sekešfehervara, Jenea, Kaplan-paša i Tatari, a dan mu je i nalog da najhitnije pođe na put. Sam je kod Beograda istakao svoje tugove i za slijedeći dan odredio polazak bez prtljage. Zaista je slijedeći dan s tisuću ljudi svojih domaćih četa i s dvije tisuće janjičara prešao u Zemun. Kada je u Mitrovici dobio vijest da su se neprija-
21. 2. telji odrekli opsjedanja Sigeta i otišli odande, vrati se opet u zimovalište u Beograd, naredivši da serdar Mehmed-paša brani Siget, a Kaplan-paši, begu iz Beke, bosanskom alajbegu, budimskom muteselimu, kološvarskom i temišvarskom paši predao je obranu Pečuha. Apafy je javio odmah i o zauzimanju Kluja, Sekelhida i drugih erdeljskih utvrda kao i o palatinovu pismu koje mu je upućeno, što je bila ugodna vijest. Zimsko ratovanje Zrinjskoga izazvalo je u Edrenu i u Carigradu mnogo pretjeranih glasina, nazivali su ga vojnim pohodom gvozdenoga stupa, ali je pažnju javnosti zaokupilo i nekoliko smaknuća istaknutih osoba i promjene...

Došlo je proljeće, a veliki vezir na pismo, što ga je dao barunu Goesu, nije dobio nikakav određeni odgovor. Tako su s početkom proljeća na beogradskoj ravnici istaknuti tugovi, a nakon tri sedmice taborovao je veliki vezir na ravnici pred Ze-
20. 3. 1664. munom. Da vojsku upotpuni, pozvao je ovaj puta sve posjedni-

ke s plaćom koji inače nisu išli u rat i u admiralskom uredu upisane nosioce pomorskih lena i tri umirovljena vezira: naime, smijenjenoga kairskog, bagdadskog i dijarbekrskog namjesnika. Da most, što je u najvećoj žurbi za tri mjeseca sagrađen kod Osijeka, ne bi još jednom neprijatelj spalio, naređeno je da ga brane Kibleli Mustafa-paša koji je bio u osječkoj posadi, Ismail-paša, bosanski beglerbeg i samsundžibaša. Kako već dugo nije padala kiša i u čitavoj se zemlji osjećala nestašica vode, odredio je veliki vezir da se čitaju propisane molitve za nestašicu vode. Na obali Save je uređen mihrab (molitveno predvodno mjesto) i treći dan je obilna kiša nagradila molitvu vjernika. U isto vrijeme su u Carigradu, Edreni i u čitavome carstvu održane javne molitve za rat, kao što je to učinjeno nekad za Murata i Mehmeda III pri odlasku u otvoreni rat. Te su molitve izazivale ovaj puta živahnu raspru između muftije Minkari-zade Jahje i šejha-tumača vjere Vanija. Šejh je bio za javne molitve, a muftija je bio protivan ovome zato jer musliman u džamiji i pojedinačno moli, što je nebu isto tako drago kao javna molitva koju zajednica moli na javnome mjestu. Pobijedilo je Vanijevo mišljenje, jer ne samo da je bio u naročitoj sultanovoj milosti, nego je uživao milost velikoga vezira, koji ga je upoznao za svoga namjesničkog boravka u Erzurumu. Svoje je ime dobio po rodnome mjestu Van; bio je veliki fanatik, zakleti neprijatelj sufija (mistika) i kršćana, ali isto tako veliki Tartuffe kao pravovjerni, koji je smatrao da je stroga nauka potrebna samo narodu a ne njemu... Sultan je živio naprosto za lovački i haremski užitak. Nije se vraćao u Carigrad, a nije ni s vojskom htio napredovati. »Što da radim u Carigradu?« — odgovorio bi kadiaskeru koji mu je govorio da onamo otputuje, »zar Carigrad nije stajao moga oca života? Zar moji pređi nisu tamo uvijek bili zatočenici pobunjenika? Prije nego li tamo odem, radije bih ga spalio i sa zadovoljstvom bih gledao kako grad i seraj propadaju u plamenu.« Njegovu razonodu i razonodu glavnih gradova u carstvu oživljavala je sedmodnevna rasvjeta, naređena zbog rođenja princa Mustafe. To je za sultana bila to veća radost, jer je prinčeva majka bila nova miljenica, sultanija-haseki, rođena Grkinja s Krete koju su odveli kao robinju pri zauzimanju Retima; Deli Husein ju je predao serdaru, a zatim je poklonjena sultanu. Kao sultanija zvala se Rebija Gülnuš, tj. »proljetni ružin napitak«. Njezin utjecaj je sada počeo bivati u ravnoteži s validinim, Ruskinjom Tarhan Sultan (ova je druga bila žarka plavuša, a ona prva tamna smeđokosa). Sultan je živio između valide i haseki, između radosti što su mu ih pružali vrt i lov. A sa ratom koji se vodio bavio se još samo utoliko ukoliko su astrološka predskazanja proricala veliko prolijevanje krvi, a predskazanja su onda bila na dnevnome redu u Njemačkoj kao i u Turskoj.

20. 4.

2. 6.

Tugovi su bili još istaknuti na zemunskome polju kad su sa svih strana počeli pismima zahtijevati da se ubrza s polaskom. Erdeljski knez Apafy poslao je pismo satmarskog kapetana o carevu naoružanju i o pojačanju njegove vojske pomoću saveznika i francuskih četa. Beglerbeg Haleba, Gürdži Mehmed-paša, koji je u Sigetu bio u posadi, javio je da dolazi »željezni stup«, Zrinjski, prema Sigetu i Kaniži, a Husein-paša iz Novih Zamky javio je da ratni oružar, grof Souches, opsjeda Nitru. Da se osigura Ujvár (Nove Zamky) i spasi Nitra, naređeno je beglerbegu Velikoga Varadina, Küčük Mehmed-paši, onome iz Jenea, Kasim-paši, Halil-paši iz Egera, erdeljskome knezu Apafyju i Jali-agi Ahmetu da pođu i da okupe Tatare koji su u zimovalištima. Vrhovni konjušnik je polaznicima u rat donio sultanov hatišerif ohrabrenja, dvije počasne odjeće (krzno i kaftan), sablju i bodež optočen draguljima, dvije perjanice i deset konja iz carske ergele i isto toliko drugih darova
7. 5. 1664. od kajmakama, silahdara i kapuage. Na dan polaska stigne nesretna vijest da je Nitra, opsjednuta od premoćne vojske, bila prisiljena na predaju i da Souches, pošto je Küčük Mehmed-pašu kod Sent Keresta na rijeci Gran potukao, odande ugrožava Levice. Husein-paša iz Ujvára (Nove Zamky), Halil-pašin brat iz Egera, budimski reis-efendija i defterdar, koji su se zbog isplate vojske nalazili u tvrđavi, morali su je napustiti, pošto je četiri stotine konjanika i dvije stotine pješaka otišlo sa svim što su imali. Osvajačima su prepustili četrdeset topova s dosta municije, ali bez živežnih namirnica (zbog nedostatka živeža su se morali predati). Na Reningerov poticaj poslao je veliki vezir odavde opet pismo, napisano vlastitom rukom vojvodi Saganu kako bi mu javio da je doduše uvijek spreman za mir, ali da će sada naići »vojska poput mora«. U Vukovar je stigao jedan izvještaj paše Huseina iz Kaniže, koji javlja da je od kraja travnja opsjednuta tvrđava od Zrinjskoga, Hohenloha i Strozzija i da na njih gađaju bombama, pa postoji krajnja opasnost
14. 5. ako ne dođe brzo pomoć. Sredinom svibnja je veliki vezir prešao preko dovršenog osječkog mosta. Pohvalio je bosanskoga i srijemskoga beglerbega zbog mara što su za tri mjeseca završili gradnju mosta kao i izgradnju mostobrana kod palanke Darde. U Mohaču je zaodjeo počasnom odjećom hanova sina koji je tamo boravio u zimovalištu. Iz Šikloša je poslao tajne naredbe u Kanižu da razveseli posadu radosnom viješću da se nalazi u blizini. U Pečuhu je pogledao zgrade što su izgorjele za posljednjeg opsjedanja. Na mostu Čankal, dva sata udaljenom od Sigeta, dogovarao se s Gürdži Mehmed-pašom, zapovjednikom Sigeta, koji ga je obavještavao o logoru u Kaniži.
25. 5. Kod Sigeta su ga svečano dočekali dobrodošlicom zapovjednik Mehmed-paša, požeški Kaplan i anadolski beglerbeg. Došli su
26. 5. paše-namjesnici Moreje, Rumelije, Nikopolja i Ohrida s tisu-

ću albanskih strijelaca puškom te Tatari. Održano je ratno vijeće o tome da li treba zauzeti palanke Baboča i Berzence, koje su zatvarale ravnu cestu za Kanižu ili ih zaobići polazeći teškim putem kroz močvare. Pretpostavili su ovo posljednje, ali se ratno vijeće u isto vrijeme održalo u carskom logoru pred Kanižom. Odlučili su prekinuti s opsjedanjem, jer vojska velikoga vezira broji preko trideset tisuća ljudi, a opsjedatelji su jedva upola tako jaki i jer vlada nestašica živežnih namirnica, pa postoji opasnost da neprijatelj odsiječe vojsku od Novoga Zrinja i da pođe preko Mure u Ptuj, Radkersburg i Grac. Carska vojska se povuče sa čitavim topništvom u Novi Zrinj, novu tvrđavu što ju je sagradio Zrinjski na lijevoj obali Mure. Palanke Baboča i Berzence pale su same po sebi pošto su ih posade napustile i spalile. Kod Baboče je velikoga vezira stigao vrhovni kafedžija valide-sultanije koji mu je od nje predao skupocjeni dar u povezima za glavu, samurovinu i bodež ukrašen draguljima. Sat hoda pred Kanižom, na mostu Boganu, veliki vezir primi radosnu vijest da neprijateljski logor odlazi. Sam **31. 5.** je pošao u tvrđavu i obukao hrabroga branitelja Husein-pašu u samurovinu, dao mu bodež ukrašen briljantima, podijelio kaftane među oficire i deset kesa novca među ranjenu posadu. Proganjao je carsku vojsku koja je odilazila, a da nije gubio vremena. Carska je vojska bila prisiljena povući se na desnu obalu Mure. Veliki vezir je imao trostruku prednost: šumu da ga štiti, uzvisinu da s nje puca na napô u zemlju zakopani Novi Zrinj i otvorenu cestu za napadanje. Zrinj, velika jabuka razdora u ratu, koji je »Željezni stup«, Zrinjski protiv ugovora i protiv careve volje sagradio kao mostobran za most što vodi preko Mure, bio je povod turskim optužbama, što bi car rado bio izbjegao. Grad je bio bez jarka, bez puta koji bi ga štitio, bez bokova, u nepovoljnom položaju. Na grad se moglo udarati s jedne uzvisine s dvije strane i bedemi nisu dosezali do vode, bili su otvoreni, uski, za ono malo branitelja krajnje teški. Prvotno je to bila tako mala tvrđava, da su je obično nazivali samo ovčji tor. Dvorsko ratno vijeće je već odlučilo da tvrđavu razori i da sagradi novu, ali je zbog izbijanja rata ova bezoblična tvrđava morala biti popravljena svim mogućim pomoćnim sredstvima umijeća učvršćivanja i stavljena u obrambeno stanje. Napravljeni su jarci, bunari, mine i protumine, skriveni izdupci i bokovi, odsjeci, podzemni pokriveni rovovi, košare, postolja za topove, ručne bombe, bombe-lumbarde i umjetni vatromet. Na ničemu se nije štedjelo da se Novi Zrinj stavi u najpotpunije obrambeno stanje.

Kad su Turci došli pred Novi Zrinj, najprije su obratili pažnju na prijelaz preko Mure, pa su za to dobavili splavove kojima je upravljalo tri stotine janjičara i isto toliko segbana. Polovina se već iskrcala na otoku na Muri i tu se ukopali, ka-

da ih je grof Strozzi pobio mačem u ruci sa stotinu i pedeset strijelaca puškom. Druge dvije splavi s posadom od četiri stotinu drugih janjičara također su uništili. Strozzi se veselio što mu je uspio taj oružani pothvat, kad li ga pogodi tane i on
6. 6. umre junačkom smrću. Njegova je smrt ubrzala dolazak vrhovnoga vojnoga zapovjednika Montecuccolija, koji je deset dana nakon toga stigao u logor i preuzeo vrhovno zapovjedništvo za obranu Novoga Zrinja i sprečavanje prijelaza preko Mure. Carske čete su stajale od utoka Mure u Dravu do Zrinja, preko puta na lijevoj obali Drave. Odavde do Kotoribe bile su sjedinjene carske čete pod Hohenloheovim zapovjedništvom, onda su od Kotoribe prema gore bili hajduci i husari pod Zrinjskim,
22. i 23. Bathanyjem i Nadásdijem. Opsjedanje je išlo svojim tokom.
6. Dva prodora iz grada nisu uspjela, jer je kišom razmočeno tlo bilo presklisko a da bi se ovi iz grada mogli domoći uzvisine preko puta na koju bi se neprijatelj s topovima mogao uspeti. Prijedlog da se opsjedatelje obiđe straga, tj. dva puta preko Drave, a jedanput ispred sastavka Drave i Mure gdje bi kod Drnja trebalo prijeći obje sjedinjene rijeke i otkriti se na obali Mure, smatran je opasnim i neizvedivim. Odlučeno je da sačekaju dolazak njemačkih pomoćnih četa koje upravo trebaju doći, pod vodstvom markgrofa Leopolda Badenskoga i francuskih četa pod zapovjedništvom grofa Colignyja. Bijesni nalet
29. 6. na polumjesec tvrđave bio je odbijen, a ponovni je pokušaj da se prijeđe Mura spriječen. Nakon dva dana su opsjedatelji već toliko uznapredovali da im vatra onih pod opsadom nije više mogla naškoditi. Balvani su u šančevima izgorjeli, oficiri Avancourt, Tasso, Buttler i Rossi pisali su da se ne mogu više držati i da će povući straže iz rovova prije nego ih silom protjeraju. Montecuccoli izda zapovijed da, ukoliko se ravelin više ne bude mogao držati, drvenu građu zapale, napunjene mine neka rasprsnu, a oni neka se povuku preko mosta. Tasso je vjerovao da će se moći do slijedećega dana održati, ali jedva što se Montecuccoli udaljio, opsjedatelji su tako bijesno navalili da je među braniteljima nastala pomutnja, pa su počeli bježati preko mosta, a da tvrđavu ili most uopće nisu razorili. Tisuću
29. 6. i sto branitelja sasječeno je ili su se utopili u valovima Mure. Među mrtvima je bio poručnik grof Thurn sa mnogo kapetana. Za opsade je stigao novi miljenik i sultanov pouzdanik Jusuf sa carskim pohvalnim pismom, počasnim krznima i počasnim bodežima. Veliki je vezir tu čast nagradio darom od dvadeset kesa zlata za donosioca uz pošiljku od tisuću i sto odsječenih glava kao počasni dar za sultana. Iz tvrđave su odvezli tri merzera, šest falkauna (lakših topova) i jednu »zmiju« (vrsta starinskog topa) u Kanižu, a nakon sedam dana je čitava tvrđa-
7. 7. va iz temelja porušena i minirana, graditeljima i braniteljima na vječnu porugu. Za vrijeme opsade stigle su i zaostale paše Nikopolja, Avlonije i Ohrida. Husein-paši, beglerbegu Silistre,

i Mustafa-paši iz Maraša naloženo je da pođu u Budim sa dvadeset topova i oružjem što je zaostalo kod Osijeka. Određeno je da veliki vezir pođe u Rab i da se vojske sjedine kod Stolnoga Biograda (Sekešfehervara). Nakon pet dana pođe veliki vezir ujutro s Mure na put, a navečer je logorovao u Kaniži. **12. 7.** Ovdje su se posavjetovali o pozivu Malom Komarnu; zapovjedniku koji je, osim slobodnoga odlaska, zatražio još i druge prednosti, odobren je samo odlazak, a zapovjednik je dobio samo jedna kola. »Zar niste posade Baboče i Berzence poslali van bez smilovanja, gole usred zime«, rekao je veliki vezir pregovaraču, »i kakve udobnosti još želite?« Blago posadi da je ostalo samo pri toj izjavi i pri takvom ponašanju, ali pri odlaženju su vjerolomno pobijeni. Zaplijenjena su četiri topa, dvjesta centi puščanoga praha, a utvrda je razorena ognjem i puščanim prahom. Zatim su opet logorovali na rječici Kaniži, a nakon dva **21. 7.** dana na Balatonu. Odavde je Kaplan-paša poslan prema Egersegu u izvide. Donio je glas da se posada upravo sprema napustiti i spaliti utvrdu. Ismail-paša, namjesnik Bosne, poslan je onamo, ali se namučio da spasi devet topova iz vatre i trideset zarobljenih muslimana koje je posada napustila u žurbi bijega. Opskrbljivač i pronalazač nastambi Husein-paša poslan je s dvije četice kretskih segbana na konjima i s tisuću Albanaca prema Pelešku, čija se posada, pošto je mjesto bilo spaljeno, branila s najvećom hrabrošću u jednoj crkvi dvadeset i četiri sata, dok nisu crkvu zajedno s njima spalili. Uz više segbana ovdje je pao i sandžakbeg Dukađina. Palanke Egervar i Kemendvár, prva u močvari, druga na jednoj uzvisini, obje su negativno odgovorile na prvi poziv, ali su onda istakle bijelu zastavu pa je posada smjela slobodno otići; obje su minirane i razrušene. To se isto dogodilo s Kapornakom, koji su žitelji **27. 7.** dragovoljno napustili. Iz Egervara su ponijeli sobom putokaze i pošli u Rab, pa su logorovali tu na obali rijeke, preko puta Kermenda. Gürdži-paša, Ismail-paša i Kaplan-paša, koji su vodili prethodnicu, naišli su za vrijeme hoda na neprijateljsku zasjedu gdje su skinuli dvjesta glava. Onemogućeno im je da ovdje prijeđu Rabu, jer je na suprotnoj obali stajao Montecuccoli koji je vojsku pojačao carskim četama i francuskim pomoćnim četama. Branio im je da tu prijeđu Rab, kao što je branio i prijelaz preko Mure. On i grof Coligny suprotstavili su se neprijatelju koji je nadirao. Francuski plemići vatrom su dočekali tu prvu priliku da učine djelotvornom tu hrabrost protiv nevjernika. General-ađutant Chateauneuf pao je na mostu, a vitez od S. Aignana ubijen je na obali; grof od Saulta i markiz od Troivillea teško su ranjeni.

Dok je veliki vezir bio pred Novim Zrinjem, grof Souches je sa dvanaest tisuća ljudi napao i potukao pašu Novih Zamky **19. 7.** (Ujvar) koji je s dvadeset do trideset tisuća ljudi pošao prema Levicama u sv. Benedikt dvije i po milje iznad Levica; Tatari

i Moldavci su bježali prvi, a drugi su ih slijedili. Svo oružje i prtljaga su postali plijen pobjednika, a leševi, šest tisuća Osmana, zajedno s njihovim vođom Ali-pašom, pokrili su polje. Samo su tri Turčina živa dovedena, a pet stotina (od glavnine) odrezanih janjičara bilo je ubijeno. On je proganjao neprijatelja do Parkanjija i ušao onamo kao osvajač. Montecuccoli je nakon pada Novoga Zrinja bio u neizvjesnosti što je neprijateljev plan, da li da ide na grad Rab ili duž rijeke. Kod Noj-
16. 7. hofa je krenuo preko Mure da se sjedini s njemačkim i s fran-
1665. cuskim pomoćnim četama koje dolaze, da na lijevoj obali Rabe brani Austriju, kao što je na desnoj obali Mure branio Šta-
26. 7. jersku. Srećom je u Kermend stigao u isto vrijeme kad i veliki vezir. Pošto je ovaj bez uspjeha pokušavao prijeći rijeku i uzalud pucati na grad, nastavio je ići desnom obalom Raba, a Montecuccoli, koji mu je došao u susret sve do Kermenda, išao je uzvodno lijevom obalom Raba. U Kermend je stigao odgovor kneza Lobkowitza i vojvode Sagana na pismo koje mu je veliki vezir uputio iz Beograda. Pismo je bilo već mjesec dana staro, bilo da je zbog ratnih zbivanja zaista na putu kasnilo ili je namjerno stavljen kasniji datum. Carski zastupnik Reninger i carski tumač Panajotti pošli su s logorom velikoga vezira. Prvi je kao zarobljenik predan na čuvanje janjičarima, a drugi je slobodno obavljao službu Portina tumača. Reninger je vlastitim očima morao gledati sela u plamenu, otjerane skupine žena i djece, plaćanje za one odrezane od svojih, glave bačene pred šator velikoga vezira i gdje se za glavu plaćalo po tri talira. Na čitavom putu je turskoj vojsci pokazivao put alajbeg iz Kaniže, preobraćenik na Islam Garba. Preko puta Čakanjija, koji se nalazi kao i Kermend na lijevoj obali Raba, poku-
29. 7. šali su opet s prelaženjem, ali prethodnicu osmanske vojske je
31. 7. carska hrabro odbila. Nakon dva dana su dvije vojske stajale nešto više kod Sv. Gotharda jedna nasuprot drugoj, na desnoj obali Raba, tako da je osmanska vojska bila na strani Sv. Gotharda, a između obiju je bio Rab. Montecuccoli je pripravio slijedeću neizbježnu bitku u jednoj naredbi kako se treba ponašati, u četrnaest točaka, odredivši poredak skupina pješadije i konjičkih odreda, visinu i dubinu bojnih redova, poredak lahke i teške konjice, hoda i prtljage. Dok je Montecuccoli izdao naredbu za bitku, koja je trebala odlučiti sudbinu rata, veliki je vezir uzeo u Kermend pristigli odgovor vojvode Sagana, koji je napisan općenitim izrazima, kao povod za četvrti razgovor s carskim zastupnikom, a bila su kao i ona tri, u Beogradu, Osijeku i Budimu. Reninger je pozvan u šator velikoga vezira koji je okupio vojne starješine da na njega ne bi pala sumnja. Sam se nije pojavio, nego se držao skriven iza tapeta u šatoru. Veziri i beglerbezi, namjesnici Haleba, Budima, Damaska, Rumelije i Anadolije, age janjičara i spahija, ćehajabeg i reis-efendija bili su stupovi ovog odlučnoga, posljednjega savjeto-

vanja. Reninger je iznio kao savjet prvi uvjet i posljednje popuštanje cara, rušenje Sekelihida i Sv. Joba, na što su se oni samo nasmijali. Kad je na to tražio da mu vrate Nove Zamky (Ujvar), opet su se nasmijali i smijući se pitali, da li je on ikada čuo da su Osmani kršćanima dobrovoljno vratili nešto što su zauzeli. Kada je konačno predložio da se sagradi tvrđava na rijeci Vah, da bi se odbili leteći odredi između Nitre i Gute, ustali su Ismail-paša, bosanski namjesnik, i janjičarski aga da iznesu prijedlog velikoga vezira. Sad se on sam pojavi na skupštini, pa kao posljednju odluku objavi rezidentu: vraćanje Novih Zamky isto je tako nemoguće kao i rušenje Sekelihida i Sv. Joba. Postavljanje utvrde na desnoj obali Vaha može se dopustiti samo onda, ako se s carske strane ne sagrade više Mali Komarn i Novi Zrinj. Za Nitru ne može ništa obećati ako bi se oduprla osmanskom oružju. Baboča i Berzence, za koje je carski zastupnik tražio da ne budu opet utvrđeni, duboko su u zemlji i nisu kao Mali Komarn i Novi Zrinj na granici, neposredno pred vratima Kaniže. O obnovi mira na ušću rijeke Žitve uopće neće čuti. Mir, koji će se sklopiti, treba biti novi mir, počivati na novim temeljima pobjede i zauzimanja. Tako je otpravljen Reninger. Slijedeći dan je pisao svoje izvještaje, a uvečer, **31. 7.** baš kad je kurir trebao otići, prešla je turska prethodnica Rab.

Na granici Ugarske i Štajerske, na utoku rijeke Laufnic u Rabu (Laufnic dijeli u svom toku Štajersku od Ugarske), uzdiže se na desnoj obali Rabe cistercitski samostan sv. Gotharda, koji je postavljen u povijesti zbog velike bitke koja se bila na **1. 8.** drugoj, lijevoj obali. Raba dijeli s obje strane okruženu blagim uzvisinama plodnu dolinu, čija je široka strana (gdje se odigrala bitka) udaljena samo dvije tisuće koraka. Jedan sat udaljenosti iznad sv. Gotharda, na desnoj obali Rabe, leži selo Zeming, a u sredini između oba, neugledno selo Vindišdorf koje se tada nazivalo mađarskim imenom Ciašfalu; njemu preko puta, na lijevoj obali, bilo je ugledno selo Mogersdorf, središte bitke, koja bi se zapravo trebala zvati po tom bitka kod Mogersdorfa, no prevladalo je ime po sv. Gothardu na suprotnoj obali, koji leži nešto niže od mjesta događaja. Ako svrnemo pogled prema istoku, zatvara se pogled na dolinu Rabe kod sv. Gotharda, ali ako gledamo na zapad, otvara se dolina daleko prema gore sve do kupole brijega Hajnfeld, do kupastog brijega Glajhenberga, koji su isturene predstraže Štajerskih Alpa, koje se plave tamo u velikoj daljini. Na desnoj obali Rabe stajala je osmanska vojska, na lijevoj carska; šatori velikoga vezira na uzvisinama iznad Vindišdorfa, a carski preko puta, na podnožju uzvisine. Raba je ovdje samo deset do petnaest koraka široka, tj. samo upola toliko široka kao što je ispod ušća rijeke Laufnic koja joj je jednaka po količini vode. Između Mogersdorfa i Vindišdorfa, Raba se toliko savija da je krivina

upadanja na desnoj obali prema isturanju krivine na lijevoj obali bilo Turcima najpogodnije mjesto za prelaženje, budući da je obala, koja se ugibala unatrag s krajnjih točaka toga luka, otežavala unakrsnu obrambenu vatru s druge strane neprijatelju. Uvijanje i isturanje krivine bila je sredina između logora koji su stajali jedan nasuprot drugome i ovamo je veliki vezir noću dao dopremiti petnaest topova, a nekoliko ih je smjestio na straga položenoj uzvisini da bi zaštitio prelaženje. Carske čete, koje su sačinjavale jezgro vojske, tako su nemarno stražarile, da prijelaz Turaka, koji su se na lijevoj obali počeli utvrđivati rovovima, uopće nisu primijetile. Slijedećega dana, u devet sati, navalio je veliki vezir sa čitavom svojom snagom prema plićini krivine; Ismail-paša s tri tisuće spahija, koji su imali isto toliko janjičara za sobom u sedlu, prvi je prešao rijeku. Janjičari su se ušančili kod Mogersdorfa. Carske čete su bile u središtu (na desnom krilu bile su carske čete, a na lijevom francuske), nasuprot krivine koja se ugibala; poražene su bježale u takvom neredu da je grof Waldeck stavio oficirima sablje na leđa, a kneza Holsteina, koji je sam htio povesti Waldeckove odrede, slabo je tko slušao. Topnički general pao je pogođen metkom, pogranični grof Durlach jedva se spasio, markgrof Sulzbach nije Schmidov odred mogao pokrenuti s mjesta, nasauški bataljon je pao, on sam je ubijen, a Schmid ranjen. Turci su bili jedva na udaljenosti metka iz pištolja od carskog logora i šatora markgrofa i imali su selo Mogersdorf. Princ Karlo Lotaringiški, na čelu odreda koji se okušao u budućem junaštvu, sam je svojom rukom ubio vođu tjelesne straže velikoga vezira i Osmani su satjerani u polumjesec koji tvori rijeka. Mogersdorf je zauzet i spaljen. Sva žestina napada upravljena je prema središtu kršćanske vojske. Da ne dođe do njezina razbijanja, požurio je Montecuccoli s desnog krila sa četama Špara, Tassa, Lotaringije i Šnajdaua ovamo; napadne Turke sa strane i nagna ih natrag preko rijeke. Janjičari, koji su se ubacili u seoske kuće, dali su se radije spaliti, sa zadivljujućom upornošću, nego se predati. Budući da su nove čete prelazile rijeku, pošalje Montecuccoli francuskom zapovjedniku četa Colignyu obavijest da je sada došao čas da ga podupre. Coligny mu pošalje tisuću pješaka i četiri odreda konjanika koje su predvodili vojvoda od Feuilladea i Beauvoze. Pridružili su im se još i carski odredi Spicka i Pija kao pješaci, a Rappach na konju, i postavili vojni red. Kad je Köprülü vidio kako mu se približavaju Francuzi pod vojvodom od Feuilladea, rekao je: »Tko su te djevojčice?« — mislio je naime na napudrane perike, ali se tobožnje djevojčice nisu dale zbuniti strašnom vikom: »Allah« i povikale su: »Naprijed! Naprijed! Ubijte, ubijte!« Janjičari, koji su se spasili iz bitke, nakon dugo godina nisu zaboravili povike: »Allons, allons, tue, tue«, i ime Fuladija, tj. onoga čeličnoga, kako su nazvali vojvodu Feuilladea. Konačno

1. 8. 1664.

je oko podne izgledalo da Osmani kane napasti krila. Četiri velika odreda konjanika približila su se desnom krilu (carskom), tri druga lijevom (Francuzima), s druge strane rijeke. U isto vrijeme stvorile su se s ove strane rijeke, nasuprot središtu, skupine konjanika da se bace na ujedinjene carske čete, dok su se janjičari ušamčili na obali. Sada je turska konjica prešla rijeku pola sata iznad bojnog meteža, a drugi su se spremali da nešto niže prijeđu rijeku tako da je postojala opasnost da Turci napadnu s obje strane i da ih opkole. Na desnom krilu carske vojske jurišali su jahački odredi Montecuccolija i Sporcka, a na lijevom Francuzi protiv Osmana koji su prelazili rijeku, a u sredini se Montecuccoli posavjetovao s generalima za zajednički napadaj. Neki su već htjeli otići, Francuzi i carske čete su već poslagali svoju prtljagu u prtljažna kola, kad je vojskovođa savjetovao ujedinjen i brzi napad kao jedino sredstvo spasa. »Pobjeda ili smrt« dao je Montecuccoli znak vojnim knezovima, »pobjeda ili smrt« vratili su ovi lozinku svojim potčinjenima. General konjice Ivan od Sporcka koji nije znao ni čitati ni pisati, ali je po hrabrosti bio jednak Homerovu Ajaksu, bacio se gologlav na zemlju i molio je: »Svemoćni generalissimuse tamo gore, ako nam danas, svojoj djeci, koja vjeruju u Krista, ne pomogneš, onda barem ne pomozi ni turskim psima, pa da vidiš kako ćemo im zapapriti.« Uskoro su zatrubili na juriš. Sveopća bojna vika carske vojske začudi tursku vojsku koja je inače običavala začuditi neprijatelje svojim vikanjem Allahu. Na desnom krilu su bili Spickovi, Piovi, Tassovi, Schneidauovi, Lotaringijskog princa i Rappachovi pukovi, na lijevom krilu su bili Francuzi, u sredini carske čete. Čitav bojni red bio je savijen u polumjesec i najprije je napadao polumjesečeve zastave i nagnao pred sobom u polumjesec koji tvori krivina te rijeke. Janjičari, spahije i Albanci padali su jedni preko drugih u valove Rabe. Više od deset tisuća Turaka iskrvarilo je ili se utopilo, među njima bosanski namjesnik Ismail-paša, sultanov zet, janjičarski aga i aga spahija, trideset aga velikoga vezira i njegov maršal, konačno alajbeg iz Kaniže, Fethibeg-zade, tj. preobraćenik Garba, koji je vojsku i sebe poveo u propast. Pokolj je trajao do četiri sata popodne. Trideset tisuća konjanika, koji su s one strane rijeke ostali mirni promatrači, dali su se u bijeg; ostavili su za sobom čak i petnaest topova. Ovi topovi i zastave bili su ratni trofeji. Zaplijenili su mnogo srebrnih i pozlaćenih oklopa, dragim kamenjem optočene sablje i bodeže, mnogo bogate odjeće i posuda, skupocjene spomenike pobjede. Od bitke kod Keresteša počinje propadanje Osmanskog carstva zbog ubitačne štete što ju je prouzrokovala pobuna u zemlji, a od bitke na Rabi zbog otvorene rane vanjskoga rata koji je dalje vođen protiv Venecije, Poljske, Rusije i konačno opet sedamnaest godina protiv Austrije. Taj je završio mirom u Karlovcima, što je međašni kamen propasti Osmanskog car-

stva. To je bila bitka, ne toliko značajna zbog broja poginulih ili zbog mira koji je uslijedio, a nije baš bitno promijenio položaj niti je bio odlučan za tu situaciju, ali je ipak bio prekretnica osmanske ratne sreće u neobično važnoj bici za Kršćanstvo, a bila se istoga dana kad se bila i znamenita pomorska bitka kod Abukira, 1. kolovoza (avgusta).

Veliki vezir je nakon bitke kod sv. Gotharda udario tabor
10. 8. kod Vašvara, tj. Eisenburga, gdje je 10. kolovoza u deset članova potpisao mir, a tri dana kasnije u najvećoj tajnosti izmijenio dokumente, jer sve do njihova potvrđivanja sa strane cara nije trebalo obustaviti neprijateljstva. Ovaj je mir u stvari bio nov, a ne obnova mira na Žitvi, o čemu veliki vezir nije htio niti čuti. Erdelj su trebale napustiti carske, ali i sultanove čete; Apafy je priznat od cara i od sultana za erdeljskog kneza, a sultanu će platiti dosadašnji danak. Od sedam mađarskih županija, koje leže između Erdelja i Tise, tri trebaju pripasti caru, a četiri druge, koje su bile oduzete Rákòczyju, ostat će Osmanima. Nograd i Ujvár (Neuhäusel — Nove Zamky) ostaju u sultanovu posjedu kao što se Sekelihid ostaje u carskom pojedu, a car slobodno može učvrstiti Levenc, Šintu, Gutu (Györ) i Nitru; novu tvrđavu može podići na rijeci Vah između Šinte i Gute (Györ). Stanovnici zemlje uz rijeke Gran, Vah i Nitru do Marha, slobodni hajduci, neka se ne prisiljavaju pokloniti Turcima, a vojnička upadanja treba obustaviti s obje strane. Novi Zrinj ostaje razrušen; s obje strane treba poslati velika poslanstva s poklonima od dvije stotine tisuća guldena da potvrde mir, a sve druge točke prošlih mirovnih pregovora ostaju na snazi. Ovaj mir je bio, unatoč sjajnoj pobjedi kod sv. Gotharda, daleko pogodniji za Portu, nego za Austriju koja njime nije izgubila samo Novi Zrinj, povod ratu, nego osim toga još i važnu pograničnu utvrdu Ujvár (Neuhäusel — Nove Zamky). Veliki vezir je došao pred Ujvár (Neuhäusel — Nove Zamky) da odande, kako se čini, izvede pothvat protiv Nitre, kada se iz Beča vratila potvrda o miru koja je imala za posljedicu
27. 9. da se vojska povukla u zimovalište. Reninger je dokument o ugovoru, što ga je on bio sklopio, predao na svečanom prijemu i bio nadaren počasnim krznom i dobro opremljenim konjem.
22. 10. Tursku potvrdu je donio kapidžija Jusuf s velikom pratnjom u Beč. Koncem listopada (oktobra) se tabor velikoga vezira pokrene iz Beograda u zimovalište. Sin tatarskoga kana nadaren je samurovinom, zlatnom sabljom i tobolcem, te otpušten. Tatari su na putu od sv. Gotharda u Stolni Biograd (Sekešfehervar) dobro poslužili, jer je nekoliko stotina njihovih ljudi upregnulo svoje konje pred topove da bi ih izvukli iz močvarnoga kraja; za to su dobili na dar nekoliko tisuća talira. Iz Budima je poslana u Carigrad glava Ali-paše, beglerbega Adane, budimsko namjesništvo predano je Gürdži Mehmed-paši, a njegovu

prethodniku Huseinu dano je namjesništvo Haleba. Na glas da se veliki vezir nalazi na Rabi, bilo je naređeno da se Edrena osvijetli kroz sedam dana, ali kad je treći dan stigla vijest o porazu kod sv. Gotharda, rasvjeta je otkazana. Sultan je kratio vrijeme i hireve lovom. Na jednom takvom lovu, u okolici sela Čelmek, naišao je, umjesto na divljač, na leševe ubijenih i zbog toga je bostandžibaša Edrene kao vrhovni šumar smijenjen. Dvije su glave anadolskih razbojničkih bandi, Kemančedžioğlua i Berzendži Araba, poslane u Edrenu; njima su kroz kožu provukli buktinje i tako ih okolo vodali i na smrt izmučili. Kada je veliki vezir poslao vijest o tom da je u Vašváru sklopljen mir, izdan je o tom bez zatezanja dokument-potvrde. Da bi se izbrisali loši dojmovi o nesretnom svršetku rata, odlučeno je da se krene u lov u Jamboli; u taj lov je sutlana pratio kajmakam Kara Mustafa, zet velikog vezira, a u njegovoj otsutnosti kajmakama je zamijenio vezir Jusuf. Budući da se takvo polaženje u lov u osmanskim historijama obrađuje s isto takvom važnošću kao i vojni pohod — osobito za Mehmeda IV koji je kao vrstan lovac išao stopama svoga pretka Bajezida I — neka nam bude dopušteno pratiti sultana u lovu, a on osim plijena divljači dopušta i da se geografski opiše kraj duž obale Tundže.

[Sultan krajem listopada krene iz Edrene i dođe u Jamboli, gdje se smjesti u seraj tatarskog vladara. Dugo je tu boravio provodeći vrijeme, uglavnom, u lovu, nagrađivanju za usluge i kažnjavanju za nedjela. Nakon molitve u petak u sejrandžičkoj džamiji što ju je izgradio Sulejman, lovio je u Sarikizu; onda je, nakon dvadesetpetodnevnog lovljenja u predjelu Jambolija, krenuo u pet noćnih tabora u Osmanliju, Pašaköji, Dereköji, Kara Hausalüju, Kirkkilise, gdje je propali vakuf (zaklada, vjersko dobro) džamije preporučen kizlaragi da s njim bolje upravlja, a sama džamija je odmah opremljena tepisima, buktinjama i petrolejskim lampama. Sultanov prvi posao bio je imenovanje odobaše bostandžija Kara Mehmed-age, kojeg je predložio veliki vezir za velikog poslanika u Beč. Dodijeljen mu je rang beglerbega Rumelije i suma od 800.000 akči za opskrbu, te nalog da smjesta krene. Kao dar austrijskom caru nosio je dijamantni prsten, svileni veliki šator, dvadeset tepiha, pet perzijskih tepiha, stotinu zamotaka muslina, četrdeset zamotaka tkanine, dvije i pol funte ambre, dvanaest konja i dva opremljena cijelom jahačkom opremom za divansku svečanost. Pratnja mu je bila od stotinu pedeset osoba, od kojih je pedeset bilo sa visokim titulama; najznačajniji je bio Evlija, koji je iz Beča produžio za Denkerk, Amsterdam, Švedsku, Češku, Poljsku, Rusiju i Krim i tek se nakon tri i pol godine vratio u Carigrad.

26. 10. 1664.

28. 11.

24. 12.

31. 1. 1665.

Prije nego je bio zaključen mir, zbili su se neki događaji koji su potresli Carstvo. Prvi takav bila je vojnička pobuna u Kairu. Smijenjeni beg Džirdže, Mehmed-beg, vraćen je kao defterdar u Kairo skupa s novim namjesnikom Omer-pašom, gdje je vršio neograničenu vlast. Paša se posavjetuje sa agom silahdara, Uvejsom, koji ga nagovori da Mehmed-bega udalji dodjelom namjesništva Džide. No ovaj podbode glavare trupa, pojavi se s njima na divanu gdje Uveisa optuže za ubojstvo i pogube ga nepravedno; a i neke ćehaje. Kada su o tome izvijestili velikog vezira, dođe hatišerif da se izvrši pravda. Zato paša pri-
2. 9. 1665. premi ubojstvo Mehmed-bega kojeg pogubi skupa s njegovim miljenikom. Age trupa se pobune na to i zatraže smjenjivanje paše, a on za svoju obranu pokaže hatišerif. Oni otiđu, ali se četiri dana potom sakupe na Gvozdenim vratima, u Muhijedinovoj džamiji. Paša sazove dvadesetčetvoricu begova na divan, pročita carski nalog i tu se zaključi da se naloži trupama izručenje pet glavara-pobunjenika, što ove energično odbiju. Onda se džamija opkoli sa svih strana, trupe se predaju, a age pogube. Bilo je gužvi i na Cipru, gdje su se žitelji tužili na namjesnika Ibrahim-pašu. Povjerenik-ispitivač, kojeg je poslao veliki vezir, izvijesti u korist paše, ali sudac Antalije da suprotno mišljenje; paša bude pozvan u Edrenu, zatvoren i predan krvniku. I protiv njegovog nasljednika Dersi Ibrahim-paše bile su iznesene pritužbe i od žitelja i od suca. Povjerenik-ispitivač izvijesti u korist paše, te ovaj bude pušten iz zatvora, ali njegovo mjesto bude dano jednom begu flote Abdulkadiru; žitelji budu osuđeni na 36.000 pjastera kazne, od čega pola padne na teret trupa, a pola podanika.

Tokom ugarskog rata i godinu dana potom snažno se uzdigao Alžir, koji je svojom flotom zadavao smrtni strah evropskim flotama na Sredozemlju. Engleska je s njim, s Tunisom
1663. i Tripolisom, uz suglasnost Porte, sklopila ugovor o zaštiti brodova. Kako alžirski divan nije htio prihvatiti načelo engleskog pomorskog prava: na slobodnom brodskom prostoru sva dobra su slobodna, to je dvije godine kasnije započelo neprijateljstvo. Ozbiljniji je bio rat sa Francuskom koja je od početka 17 stoljeća bila u najboljim odnosima s Alžirom, tako da je bila jedina pomorska sila koja je na njegovom teritoriju imala neka mjesta. Borbe su nastale pod sultanom Ibrahimom, stalno su se povećavale, bilo je zarobljavanja i, po sklopljenom ugovoru, oslobađanja; tako je broj robova u alžirskoj državi iznosio iz-
1665. među 10.000 do 20.000. Englezi i Nizozemci napadali su Alžir jakom flotom i nemilice lovili napadače na svoje brodove. Nizozemci su predlagali zajedničku akciju sa Španjolskom, Francuskom i Engleskom da bi se okončalo s njima, ali su ove bile sasvim nezainteresirane. Kada su Alžirci uznemirili obale Provanse, opremi se flota pod admiralom Beaufortom koja pobijedi u oštrom boju. Istodobno zaključe Francuzi da u blizini

mjesta Bugia osnuju naseobinu i u tu svrhu nasele grad Zigeri sa 12.000 ljudi. Shvaćajući opasnost francuskog naseljavanja, Alžirci održe divan i zaključe razoriti tvrđavu, koju umješno opsjednu i na juriš osvoje, te svo pučanstvo nove naseobine stave pod sablju, a samo se osam stotina spasi kao roblje. Alžirci su htjeli razoriti cijeli grad, ali se tome suprotstave abazi (mornari-vojnici) jer su bili naseljeni u blizini; zaključi se da oni snose troškove posade i da ga brane. Za izvršenje sklopljenog mirovnog ugovora od dvadeset devet članova, poslan je izaslanik u Tunis. Rycaut i Arvieux, generalni konzuli Engleske i Francuske u Izmiru, poslani radi izvršenja ugovora sklopljenog s ovim afričkim zemljama, ostavili su dva djela koja su izvrsno opisala ljude i zemlje što su ih posjetili.

25. 12. 1665.

U Edrenu, gdje je sultan uvijek lovio, naredio je Abdiju, pažu najzadnje odaje, vještom na peru, da zabilježi događaje njegove vladavine. Ovaj je uvijek na dan, kada su bile izrečene, savjesno zapisivao zapovijedi o slučajevima koji su preuzeti u historiju, te je ova dragocjeni prilog ocrtavanju duha i karaktera sultana Mehmeda. Premda ništavan kao vladar, pokazuje se u povoljnom svjetlu, kroz to i kroz način na koji je priznavao i poticao Abdijev talent, bar kao obrazovan lovac. Često je sultan svojeručno zapisivao događaje o kojima Abdi nije ništa znao, tako da je Abdijeva »Historija« jedina poznata osmanska historija, u kojoj je sultan rukom opisao događaje. Za turski prijevod glasovite kaside Lamije, Kab Ben Zuhejrove pohvalne pjesme Poslaniku, što ju je Abdi prije kratkog vremena predao sultanu, dobio je za poklon tri lampe, a drugi puta srebreni tanjur. Isti dan, tj. u pola ramazana, kada je Abdi predao prijevod ove kaside, predao je dvorski liječnik Salih efendija svoje djelo o umijeću liječenja, pod naslovom: »Svrha objašnjenja«, jedno od najglasovitijih osmanskih liječničkih djela. Tri dana potom naredio je sultan muftiji Jahja efendiji, šejhu Vaniju i liječniku Salihu da za terāvīh, tj. izvanrednu molitvu u noćima ramazana, sastave tesbih, tj. jednu novu, pohvalnu formulu Boga Svemogućeg. Poslije je Abdi sastavio i kronogram, a predložio je i natpise nad vratima dvorane za prijem.

Velikom veziru koji se primicao iz Ugarske, bio je sve do Džisr Mustafe poslan u susret sobar Mustafa-aga sa laskavim hatišerifom, igračima i krznom, noževima, konjima i počasnim zlatnim lancem. Njemu su na konjima iz tabora došli veziri, emiri i oficiri spahija i janjičara sa počasnim dobrodošlicama, a sam je veliki vezir izvan svoga šatora pješke izašao u susret sve do tugova. Carski darovi za njega i pratnju bili su obilni. Četiri dana potom, veliki vezir je na svečanom prijemu predao svetu zastavu u sultanove ruke. U velikom šatoru, posebno za ovu priliku podignutom, primio je veliki vezir pohvale dvora i velikaša zbog sretnog pohoda; a on im je pretstavio oba janjičara koji su se prvi uspeli na zidine Ujvara (Nove Zamky). Sul-

12. 7.

tan je s njima razgovarao dugo i mnogo, zatakao im na kape počasne znake i umirovio ih s dnevnih šezdeset i pedeset akči doznačenih na carinarnici Erzuruma. Miljenik Mustafa-paša dobije sandžak Tira i Manise kao dar za ječam, a defterdar Ahmet tri tuga kao vezir. Pošto su se zidine Vana srušile od potresa, određen je sobar Karakaš za povjerenika njihove ponovne izgradnje. Potom sultan krene za Carigrad preko Dardanela i Galipolja, da vidi nove utvrde i lovišta. Sultan je u Bulairu posjetio grob svoga pretka, princa Sulejmana, te je obnovio pokrov i turban na njemu; zatim grob Jazidži-zade Mehmeda, jednog od najranijih osmanskih mističkih pisaca, autora Muhammedije, tj. islamskog poučnog spjeva u devet tisuća dvostiha; obnovio je berat pobožne zaklade koja pripada uz grob i naredio pažu Abdiju da na zidu napiše spomen na njegov posjet. Za-
12. 10. tim je posjetio nove tvrđave na Dardanelima i vratio se u Carigrad. Nova džamija sultanije-valide, što se nalazila na židovskim vratima i vratima riblje tržnice, a što ju je započela još sultanija Kösem, pa je ostala nedovršena, sada je dovršena pod imenom Adlije, tj. »pravedna«; sultan je u pratnji dvora svečano
30. 10. otvori molitvom u petak. Sjaj darova, što ih je carica-majka predala sultanu, broj podijeljenih krznenih kaputa i kesa novca premašio je sve dosadašnje darove u sličnim prilikama. Sultan je dobio zlatni nož, čiji je držak bio smaragd, dijamantski opasač i prsten i deset brzih konja. Najdragocjenijom samurovinom obdaren je veliki vezir, muftija, kapudanpaša, nišandžija i defterdarpaša, dva vrhovna suca, pretstojnik emira, carigradski sudac, novo imenovani šejh džamije Vani efendija, imam džamije i janjičarski aga. U počasne kaftane obučeni su reis-efendija, čaušbaša, deset sobara i vrhovni sobar, oba vrhovna konjušnika, šest aga odjela tjelesne pratnje, poslovni zastupnici, tajnici i prvi čauši trupa, opskrbnik, zastupnik i zapovjednik straže brodogradilišta. Nadglednik gradnje Hadži Ibrahim dobio je, s počasnim krznom, pet kesa novca i položaj muteferika za svoje sinove. Kizlaragi, koji je zbog bolesti bio otsutan, poslano je u seraj krzno od samura; pouzdaniku-miljeniku, silahdaru, ćehaji seraja, bostandžibaši, povjereniku-ispitivaču pobožnih zaklada u Meki i Medini, pretstojniku računarnice i pretstojniku zakupa obučeno je krzno u džamiji. Dvor se potom povukao, a novac je bacan sirotinji. Cijela suma, upotrijebljena za izgradnju džamije, nadgrobnog spomenika, vodoskoka, te sporedne zgrade, iznosila je 3.080 kesa ili 1,504.000 dukata.

Deset dana potom pozvan je austrijski veliki poslanik grof Valter od Leslija, tajni savjetnik, feldmaršal, glavni zapovjed-
10. 11. nik slavonske granice, na oproštajni prijem. On je bio sedmi
1665. poslanik po redu od žitvanskog mira, ali nijedan nije došao sa tako uglednom pratnjom, sa tako velikom raskoši, sa tako kra-

snim darovima, čija je vrijednost već kroz ugovor o miru bila određena na 200.000 guldena. Posjetio je i mnoge uglednike, među njima i muftiju i dobio kao najvažnije rezultate svoga poslanstva dva fermana: jedan u korist trgovine, a drugi u korist slobodnog obavljanja vjere katoličkih duhovnika.

Skupa s ovim poslanstvom, zaslužuje da se istakne i turško u kojem, doduše, nije bilo starog plemstva, ali koje je bilo ukrašeno sa dva imena koja su osvijetlila historiju orijentalne književnosti i geografije; jedan je bio tajnik poslanika, veliki putopisac Evlija efendija, a drugi pratilac, povjerenik-tumač, Lotarinžanin Mesgnien, kasnije poljski plemić Meninski, Hermes Trismegistos turskog, arapskog i perzijskog učenja o jeziku i leksikografije. Susret se oba poslanstva obavio kod tvrđave Komarn, tu su izražene obostrane želje za sreću i tu se obavezalo da se o preuzetom poslaniku strogo vodi računa, te su o tome izdana dva uzajamna dokumenta. A onda je turski poslanik došao u Beč, gdje je primljen s velikim poštovanjem. **8. 6. 1665.** U susret mu je izašao dvorski upravitelj i potpukovnik, gospodar od Ugarte, imenovan za povjerenika za ugošćenje, među kojima je jahao poslanik, naprijed cehovi grada, opskrbnici, građanska konjica, zatim carska konjica i pratnja dvorskog upravitelja, sultanov konj u povodu, onda age, dva tuga, a odmah iza njih dvanaest carskih trubača; poslanik između dvorskog upravitelja i povjerenika na jednom krasnom konju koji mu je poslan iz carske konjušnice; dvorski tumač, sin poslanikov, između imama i kadije, paževi, kućni oficiri, čuvar pečata, rizničar, vestijar, ćehaja (voditelj poslova), divan-efendija (tajnik poslanika); pred crvenom zastavom poslanik, turska glazba, crvenom ćohom pokrivena kola poslanikova, u kojima su bili darovi. Povorku su završili husari koji su poslanika pratili od Raba. U Beču je primljen kod cara na svečan način i tom prigodom predao je darove. Zatim ga je primio kancelar kojeg je također darovao, kao i ostale velikaše; i dvorskim damama dani su darovi. Molitva se obavljala pet puta dnevno na svečan način od cijelog poslanstva zajedno, svako popodne poslanik je držao divan, a vojna glazba svirala. Posjetio je sve znamenitosti grada uključujući i Schönbrunn, gdje ga je ugostila carica-majka. A zatim je niz Dunav otišao nazad.]

GLAVA PEDESETPETA

Od okončanja rata na Kreti do osvajanja Kandije

[Kada se austrijsko poslanstvo vraćalo, u Budimu ga zatekne učeni dvorski bibliotekar Leopold Lambeccius koji je tu poslan da bi, uz pomoć poslanika, dobio dozvolu da pregleda biblioteku Matije Korvina; njezin najbolji dio prenio je, nakon Sulejmanova osvojenja Budima, veliki vezir Ibrahim u Carigrad, a veliki dio se čuvao u podzemnim odajama tvrđave. Novi budimski namjesnik Kasim-paša obznanio je svoje imenovanje slanjem jednog age u Beč, gdje je ovaj bio svečano dočekan. Markiz Augustin Durazzo, koji je stigao u pratnji austrijskog velikog poslanika, došao je iduće godine na Portu u ime republike Đenove radi pregovora oko kapitulacije, koju je i uspio isposlovati. Panajotti, dvorski tumač, postigao je ferman u korist trgovine velikog vojvode Toskane. Kratko pred odlazak austrijskog poslanika, došao je francuski poslanik od Haye Vanteleta, isti onaj kojeg je već Mehmed Köprülü dao izbatinati, i zatražio isti doček kao što ga je imao engleski i austrijski poslanik, no nije ga dobio. Slijedećeg dana primio ga je veliki vezir, koji je bio kivan zbog pomoći poslane u Ugarsku, oholo i sjedeći, i zasuo prigovorima zbog francuskog sporazumijevanja sa Portinim neprijateljima. Ovaj se povuče rekavši da će, ako ga i drugi puta primi sjedeći, vratiti kapitulaciju i otići za Francusku. Pri drugom prijemu, na kojem je jednako loše i bez pozdrava primljen, baci on kapitulaciju pred noge velikog vezira. Ovaj ga opsuje kao židova, a vrhovni sobar ga zbaci sa stolice i udari ga njome; kada je on htio izvući mač, opali mu šamar jedan čauš. Tri dana je bio zatvoren, a onda se zaključi da mu se opet da prijem i sve se sredi, a da poslanik nije o tome ni izvijestio svoj dvor ili je historičar francuske diplomacije prešao preko toga.

20. 10. 1666.

7. 12. 1665.

7. 1. 1666.

1665. Ruski car je pokušao nagovoriti carigradskog patrijarha da dođe u Moskvu i da tamo predsjedava koncilu sazvanom radi smjenjivanja njegovog tvrdoglavog patrijarha. On se ne usudi otputovati, nego tajno pošalje dvojicu patrijarha, Antakije (Antiohije) i Iskenderuna (Aleksandrije), i mitropolitu Sinaja. Kada to sazna veliki vezir, naredi patrijarhu da poslane smijeni, što ovaj i izvrši. Zbog toga ruski car pošalje izaslanika u Carigrad, a odatle ga s pratnjom upute u Edrenu, gdje ga u tu svrhu podignutom šatoru primi sultan. On je molio milost za smijenjene patrijarhe, te se oni, nakon godinu dana, vrate u Carigrad. Tužio se i da novi tatarski han zahtijeva danak od plemena podložnih caru. Novi han je bio sin Čoban-Giraja, koji je došao mjesto starog hana smijenjenog zbog toga što nije osobno sudjelovao u ugarskoj vojni, nego je poslao sina i zbog toga što je napao i uzne-

8. 10. 1665.

7. 4. 1666.

mirivao nogajske Tatare, koje je Porta htjela naseliti u Besarabiju. Dobra na Dnjestru, što su dosada bila krunska dobra hana, ponovno su podvrgnuta fikusu i danak ao vojvodstvo nogajskim Tatarima. Njihova naseljenost u Besarabiji trajala je samo tri godine; četvrte godine vraćeni su u rodne stepe, bilo zbog toga što su se na njihove upade često tužile vojvode Moldavske i Vlaške, bilo zbog toga što se na to tužio postavljeni povjerenik, sobar Sari-beg Mehmed.

Venecija je po zaključenju mira s Austrijom osjećala veliku opasnost od rata, pa ipak se trudila održavati mir. Veliki vezir je postavio uvjete za mir: isplata 100.000 dukata jednom zauvijek, 12.000 dukata godišnjeg danka za Kandiju, predaju Sude, za što je Porta voljna razoriti dvije tvrđave naspram Kandije, te osloboditi u Sedam kula zatočene zarobljenike. Republika je bila spremna na sve osim predaje Sude, a kako je poslanik Ballarino ustrajavao na tome, odlučeno je da se nastavi kretski rat. Već pet dana kasnije krenuo je veliki vezir s vojskom ka Kandiji. Sultan je ostao u Edrenu, gdje se bavio lovom i haremom, u kojem je gospodarila njegova ljubimica, neka grčka robinja iz Retima. Jedva što mu je poklonila sina, pozabavio se on mišlju da ukloni svoju braću, Sulejmana i Ahmeta, ali ga je odgovorio muftija. Sultanija-haseki, mati sad dvogodišnjeg prijestolonasljednika, dobila je krunska dobra u iznosu od deset milijuna akči; kada je tri godine kasnije umrla sultanija Fatima, Ahmetova kći, i njezina krunska dobra pridružena su ovima.

Prije nego što je sultan napustio Carigrad, bila je džamija carske palače u Daut-seraju ukrašena jednim minaretom i govornicom (mimber) i tom prilikom dani su znatni darovi dvorskim imamima, Ibrahimu i Vaniju, koji je uživao veliko povjerenje velikog vezira i sultana. Sultan je bio strogi vjernik; kada je on negdje išao, čak i u lov, Kuran je bio postavljen na devu pred njim; u seraju je strogo pazio da se vrše redovite i izvanredne molitve; kada se išlo na vojnu, objavljen je ferman diljem Carstva koji je nalagao javnu molitvu za rat; pri jednom pomračenju mjeseca, morali su svi paževi moliti tako dugo dok je ono trajalo. Ono je za narodno praznovjerje i za pravovjernike bilo pomračenje pravog učenja, što ga je ugrozila gotovo istodobno pojava Dedžala i Mehdija, no koje se rasturilo u novi trijumf ovog učenja. Dedžal je za muslimane ono što je Anti-Krst za kršćane, a Mehdi je nestali imam, koji će se krajem svijeta, neposredno pred Sudnji dan, pojaviti kao njegov najavljivač. Dedžal, koji se sada pojavio, bio je židov Sabathai Sevi, rođen u Izmiru, koji je, nakon što je uzeo tri žene, nastupao u Jeruzalemu kao novotar, a na kraju se izdavao za Mesiju (Mehdija). U tom svojstvu obratio se pismom svim židovima Osmanskog carstva, prvenstveno Izmira i Soluna. On se nazvao Sabathai Sevi, jedini i prvorođeni sin Božji, Mesija i Spasitelj Izraela. Tisuće židova hrlilo mu je ne samo iz Azije, nego i Evrope. Kada ga je veliki vezir dao zatvo-

2. 7. 1666.

riti u Carigradu, njegove pristaše su vidjele u tome početak ostvarenja starog proroštva, da će Mesija nestati na devet mjeseci, a onda se opet pojaviti, jašući na lavici s uzdama od sedmoglave guje, u pratnji braće židova, koji stanuju s one strane rijeke Sabation, kao jedini vladar svijeta. Kada je veliki vezir krenuo na Kandiju, naredi on da se Anti-Krist (Dedžal — Mehdi) prevede u evropsku tvrđavu Dardanela. Ovaj je, u dobi od četrdeset godina, kanonskoj proročkoj starosti, koristio zatvor da izgradi svoje učenje, čija je glavna točka bila uspostava proslave vlastitog rođenja, umjesto ukinute svetkovine hrama. Poljski rabin Nehemija, koji bi rado bio Mesija kao i Sabathai, a kojeg je ovaj izigrao, uzbunio je druge rabine, s kojima dođe u Edrene pred kajmakama i optuži Sabathaia kao podbunjivača naroda. Ovoga dovedu u Edrene i zatraže da položi računa u prisustvu sultana, kajmakama, muftije i šejha Vanija. Sultan se nije htio zadovoljiti bez čuda i naredi da on, svučen gol, posluži najvještijim strijelcima za nišan, s tim da vidi kako će se strijele od-
24. 9. 1666. bijati od njega. Na to, novi Mesija prizna da je samo jedan loši rabin kao i ostali. Sad zatraži sultan još zadovoljštinu za tolike neprilike i veleizdaju, što je Mesija zahtijevao Palestinu, koja je sandžak Visoke porte, zločin koji zaslužuje kolac, a to se moglo izbjeći jedino prijelazom na Islam. Tu je bio i kraj igre, jer je Mesija prešao na Islam i, mjesto vlasti nad svijetom, zadovoljio se mjestom čuvara kapije od pedeset akči i kesom novca. Isto tako se u Kurdistanu sin nekog kurdskog šejha proglasio Mehdijem uznemirivši više tisuća Kurda, ali je bio, zajedno s ocem,
mj. 4. 1667. uhvaćen i priveden sultanu; pred njim odbije sve prigovore i veoma je razborito odgovarao, pa ga je sultan uzeo za paža u riznicu, a njegovom ocu dao mjesto prestojnika tekije.

Nemiri druge vrste pojavili su se u Basri, Egiptu i Meki. Husein-paša, kojem je namjesništvo Basre dano u nasljedstvo došao je u nemilost kao buntovnik; zato je postavljen novi namjesnik Mehmed-paša kojeg je trebao u dužnost uvesti namjesnik Bagdada, Ibrahim-paša. Ovaj krene na čvrstu tvrđavu Kavarnu gdje se nalazio Husein s ostatkom vojnika koji su se borili pod pobunjenikom Abaza Hasanom. Pošto višemjesečna opsada nije uspjela, Ibrahim-paša se moradne nagoditi sa Husein-pašom da ovaj ode u Meku, a da mu sin preuzme namjesništvo uz plaćanje troškova ratovanja i godišnji danak od 20.000 talira. Dok je on izbivao iz Basre, tamo su zavladali trgovci u ime sultana, te ih on, po povratku, žestoko oguli za obaveze dane Ibrahim-paši.
1666. Ovi se potuže sultanu kojem Husein pošalje svoga zastupnika da ga opravda, no ne uspije. Sultan imenuje novog namjesnika, Jahja-agu, a novog bagdadskog namjesnika uputi s trupama protiv Basre koje zaokupe Husein-pašu i prisile ga pobjeći u Perziju. Kada je novi namjesnik zaposjeo Basru, odredi se novi defterdar kojem namjesnik ne dozvoli vršiti svoju dužnost. Trupe

zatraže plaću od defterdara, a on ih obavijesti o zabrani, te se trupe pobune protiv namjesnika koji pobjegne. Sultan odredi **16. 8.** novog namjesnika, muža svoje amme, Mustafa-agu. Jahja-paša **1668.** okupi ološ arapskih plemena i krene na Basru, ali ga potuče namjesnik Bagdada, te on, opet, pobjegne na perzijsku granicu. Tu ponovno privuče arapske pljačkaše i upadne u Basru. Samo se Timurove strahote nad žiteljima Sivasa mogu usporediti njegovim strahotama: Arapi su Basru harali, palili, žene sramotili, muškarce osljepljivali, ni kamen na kamenu nisu ostavili i žitelje sve poubijali. Tada namjesnik Bagdada, Firari-paša, sa begler- **1668.** bezima Dijarbekra, Rake, Maraša, Šehirsola i svim njihovim spahijama, ponovno krene protiv Basre. Firari-paša pozove vođe arapskih plemena i pridobije ih za sultanovu stvar, te Jahja-paša, osamljen, pobjegne za Perziju. Tako je Basra ponovno osvojena za Osmansko carstvo kao poreski obavezna zemlja.

U Egiptu je imenovan novi namjesnik, Albanac Ibrahim-paša, koji je bio umjeren i pravedan čovjek, ali je njime ovladao jedan ćehaja koji je bio đavo. Po Portinom nalogu ćehaja je otrovan od ruznamedži Suhra-zade Mustafe. U Meki je umro šerif Sejid Muhsin, pa ga je naslijedio sin Sad. Emirul-hadž, Uzbeg, kada je došao sa karavanom u Meku, dogovori sa Sadovim bratom Hamudom smjenjivanje i pošalje njegova dva sina u Kairo sa 30.000 dukata poklona za namjesnika; ovaj ili, točnije, njegov ćehaja uzme novac, a sinove zatvori, pa se Hamud svetio tako da je uzeo sve što je išlo za Medinu. Onda se na njega pošalje vojska koju Hamud potpuno potuče. Na to se ispred kara- **3. 1. 1668.** vane uputi 2.000 ratnika i deset memlučkih begova da oslobode put za Meku. Hamud ostavi šatore, kao da je tu tabor, što je zavaralo egipatsku vojsku dovoljno dugo da se više nije moglo stići Hamuda koji je još ranije pobjegao. Kada se vojska vrati u Egipat, Hamud je ponovno pljačkao kako u Džidi tako i u Meki i doveo zemlju u takvu bijedu da od gladi umre 7—8.000 ljudi. Desetine prognanih iz Meke dođu sultanu u Brusu moliti za pomoć. Da sredi arabijske stvari, imenovan je Freng Hasan-paša, sandžakbeg Moreje, za sandžakbega Džide.

Zaredala su poslanstva pred sultanom koji je nerado u tome sudjelovao. Najprije je došao ruski poslanik koji je bio loše **25. 1. 1668.** primljen, jer se nije htio podvrći pravilima dvorskog ceremonijala. Ali je na pismo cara Alekseja bilo ljubezno odgovoreno. Istodobno je došao i primljen je i tatarski poslanik koji je zagovarao mir sklopljen između hana i Poljske. Tri mjeseca nakon ruskog, došao je poslanik Kozaka-Barabaša i molio za pomoć protiv generala Čerkasa. Poslanik je tom prilikom primio uput da Kozaci budu mirni i podložni hanu. I Poljaci su još od prošle godine redali svoje poslanike, a posljedica je bila da je konačno potpisan ugovor o miru koji je bio samo potvrda ranijih ugovora; **8 .8. 1667.** nije odobrena niti jedna novozatražena točka, a i obnova je kupljena za veliki novac. U pismu, u kojem je kajmakam odgovorio

na kraljevo obećanje da se Porta ne treba bojati sklopljenoga mira između Poljske i Rusije, obrazloženo je kralju da služenje Visokoj porti nije kralju na štetu, kako je to sam vidio pri Rakoczyjevu upadu. »Što govorite da mir, sklopljen između Vas i Rusije, nije sklopljen na našu štetu, znajte da su, hvala Bogu, moć i sjaj Islama tako veliki da nam nije stalo do Vašega jedinstva. To je višestruko iskustvo. Onih sedam ili devet kraljeva koji su ratovali s Portom, nisu joj s Božjom i Poslanikovom milošću mogli skinuti ni vlas s glave i historija piše u čijim se sada rukama nalaze njihova prijestolja i krune. Naše carstvo je jedno te isto od svoga početka i do dana današnjega se samo povećavala njegova moć osvete i lomljenja i, ako Bog hoće, povećat će se
5. 8. i trajati sve do Sudnjega dana«. Osam dana nakon prijema poljskog poslanika, primljena je delegacija buntovničkih Kozaka (Koronka). Uzalud se Poljak tužio da se prima poslanstvo pobunjenika. Odgovoreno mu je da su oni već dvadeset pet godina pod osmanskom zaštitom.

Francuski poslanik, gospodin od Hayea, s kojim su započela zlostavljanja evropskih poslanika, nije mogao pomoći svome dvoru, utoliko manje što je nedavno Porta negodovala zbog francuske pomoći Kandiji. Uzalud je tražio zaključenje nove kapitulacije, jer su Francuzi, za razliku od Engleza, Nizozemaca i Đenovežana koji su plaćali 3%, morali plaćati 5% za carinu. On je obavijestio kajmakama da ga je kralj opozvao zbog pomanjkanja obzira i da ostavlja samo jednog zastupnika.

Poteškoće su imali i Englezi i Nizozemci, pa su poslanici morali intervenirati. Zbog toga su Nizozemci poslali novog otpravnika poslova koji se u Edreni našao s austrijskim otpravnikom i s dvojicom dubrovačkih otpravnika. Vidio je svečano
12. 8. 1668. sultanovo odlaženje iz Edrene i primljen je, osim u gradu, još i izvan grada. Put od šatora čaušbaše, gdje je otpravnik sišao, pa do sultanova šatora vodio je kroz dugi red vrtne straže i konja; desno su bile bostandžije, u svojim dugim crvenim kapama koje su im straga visile; šuteći su se oslanjali na svoje štapove. Na lijevoj strani bila su četrdeset dva sultanova konja, čija se orma blistala od zlata i dragog kamenja. Sultana su okruživale njegove nijeme sluge i patuljci, kraj njega je bio kajmakam, vezir-miljenik, a iza njega evnuh, tajni sekretar kabineta. Sultan je bio na ležaljci, noge je podupro na nisku stoličicu od crvenoga baršuna; naslonjač je bio na tri stope visokom divanu, pod baldahinom sa zlatnim i srebrnim resama. Sultanova donja halja bila je od crveno podstavljene zlato-tkanice koju su preko grudi pridržavale dijamantne kopče, turban mu je bio ukrašen s tri ždralova pera koja su se blistala od dijamanata i bila okrenuta prema peru u sredini. Otpravnik je predao vjerodajno pismo u zlatnoj vrećici evnuhu, sekretaru kabineta, u ruke, ovaj ga je predao kajmakamu, kajmakam ga je predao u ruke vezi-

ru-miljeniku koji ga je položio na divan. Darovi otpravnika sastojali su se od nizozemskog sukna, atlasa, baršuna, svile, damasta i zlatne tkanine, dalekozora, kvadranata i pušaka. Šesnaest točaka zamolnice, što su se ticale kapitulacije u pogledu slobodne trgovine u Carigradu, Izmiru i Halebu (Alepu), primljene su, osim jedne koja je tražila da se nizozemski brodovi ne iznajmljuju pod silu za sultanovu službu, a obnova kapitulacije je dozvoljena.

Iste godine, kada je zadrhtala cijela Dalmacija sa liburnijskim otočnim skupinama i kada se iz temelja treslo akroceraunsko gorje, porušen je i Dubrovnik u strašnome potresu, tako da je pet tisuća ljudi pokopano pod ruševinama svojih kuća. Četiri puta se more povuklo od obale, četiri puta se vraćalo bijesno se pjeneći i četiri puta su se brodovi u luci razbijali jedni o druge i nasjeli na suho, dok se kopno četiri puta drščući uzdizalo, a crna prašina se uskovitlala u oblaku i zamračila dan. Sada je oluja potpirivala vatru urušenih ognjišta i pretvorila je u požar; more, požar, oluja i zemlja pomiješali su se u strašnoj borbi na sveopću propast. Što je poštedio bijes elemenata, opljačkali su u otvorenome gradu s kopna seljaci i Morlaci. Osam dana je podrhtavalo tlo čitave dalmatinske obale, otoci Mljet i Korčula, gradovi Perast, Kotor, Ulcinj i Bar bili su djelomično razrušeni. Među žrtvama potresa u Dubrovniku bio je i Georg Crook, nizozemski poslanik na putu u Carigrad. Umjesto da se sažali nad njima, kajmakam Kara Mustafa bio je nemilosrdan. Optužio je Dubrovčane, koji su došli moliti za pomoć i milost, za smrt poslanika, zatvorio ih i zatražio 150.000 talira krvarine. Stradali su i Moldavci. Budući da su Turci sasjekli posadu Malog Komarna, Austrijanci su pred Granom, za odmazdu, objesili sedam stotina zarobljenika iz Moldavske i Vlaške. Smijenjen je moldavski knez Eustatije Dabiša, a onda su se za dvije godine po dva puta izmijenjali Elijas i Duka, dobivši kuku, tj. kapu janjičarskog glavara, kao kneževski šešir. U Vlaškoj je vladao Gligoraskul kojem su i Mehmed i Ahmet Köprülü dali zaštitu. On je poveo 5.000 konjanika i 600 pješaka u bitku na Ujvar (Nove Zamky). U bici kod Leve, Vlasi, koji su stajali na desnom krilu, odmah su na početku bitke počeli bježati, pa su time austrijskoj vojsci olakšali pobjedu. Kasnije je knezov veliki vestijar (Dimitrije Kantakuzen) radio protiv njega na Porti, pa je on morao bježati u Erdelj, a za kneza je došao Radul, sin prijašnjeg vojvode Lea, uz visoku cijenu od 40.000 talira. Kako su Grci, od kojih je bio i novi knez, nemilosrdno pljačkali zemlju, ode grupa od dvije stotine velikaša u Carigrad i zamoli da ih se otstrani. U tome uspiju, te je, mjesto Radula i njegovih Grka, postavljen stari dvoranin Antun. Sultan mu je, prilikom postavljenja, zaprijetio: »Poklonio sam Ti kneževinu Vlašku, ali ako čujem da tlačiš podanike, ja ću Ti otsjeći glavu«.

mj. 4. 1667.

19. 7. 1664.

13. 3. 1669.

Erdeljski poslanik, koji je boravio godinu i pol u Carigradu, vratio se bez uspjeha. Nije uspio dobiti sela otrgnuta od Erdelja i pripojena defteru, tj. poreskom popisu, a niti smanjenje danka od 80.000 talira. Povod za daljnje iscrpljivanje Erdelja bila je i svađa između kneza Apafyja i jednog od najmoćnijih velikaša, Nikole Zolyomija. I od jednog i od drugog dobijani su novčani darovi, pa je na kraju prevagnuo knez.]

[Protekla je godina dana otkako je veliki vezir otišao na
27. 3. 1668. Kandiju. Sultan odluči krenuti iz Edrene gdje je lovio, ka Jenišehiru (Larisa), da bi bio bliže ratnom poprištu. Na putu od Timurtaša do Jenišehira, on je u Kavali u Ibrahim-pašinoj džamiji prisustvovao molitvi i izlaganju šejha Vanija; a u Seresu je jednom u vrtu razgovarao sa šejhom i dvorskim liječnikom o duhovnim i svjetovnim stvarima, a razgovoru je prisustvovao i historičar Abdi kao tajni pisar. U Seresu mu tumač, koji se vratio iz Venecije, najavi dolazak novog venecijanskog poslanika. Pošto su oba ranija izaslanika, Giavarino i Padavino, bili usmrćeni na Kreti, veliki vezir, uz ispriku zbog toga, zamoli da se uputi novi opunomoćenik; bude predviđen general Andrija Valiero, koji je opisao rat na Kreti u sedam knjiga, no on se izvuče
8. 9. 1668. od toga, pa onda dođe vitez Luigi Molini. On predloži da Venecija plati 100.000 dukata za troškove rata, da da 24.000 talira godišnjeg danka, da vrati Klis i druga u Dalmaciji osvojena mjesta, ako ona zadrži Staru Kandiju, a Porta Novu Kandiju i druga mjesta sve do gore Retima (utvrde izgrađene kao prirodna granica da bude razorena). Kajmakam Kara Mustafa odgovori da su to stari prijedlozi, prije nego što je veliki vezir krenuo na vojnu i da sultan hoće Kandiju sasvim. Poslanik odgovori da Kandija nije više venecijanska, nego da je u rukama pape, francuskog kralja i drugih kršćanskih sila koje su poslale pomoć u trupama. Muftija na to uzme riječ i izrekne da se Venecija uzda u Španjolce, Francuze i Nijemce, a Porta jedino u Boga, s čijom će pomoći osvojiti Kandiju, te je time konferencija bila završena. U ostalome se s poslanikom dobro postupalo, dano mu je za dnevno izdržavanje trideset talira i saopćeno mu je da može
5. 12. 1668. ići ili ostati, Porti je svejedno. Nakon tri sedmice, sultan je primio erdeljske, ruske i kozačke poslanike, a Raja Duka kao vojvoda Moldavske obučen je u počasni kaftan. Rusima je obećana zaštita od Tatara, ako budu donijeli uobičajene darove. Uskoro se s ruskim poslanikom loše postupalo, a on je i ranije u Demitoki pri prijemu poljskog poslanika bio udaren, ali ga je, kada je već bio oboren na zemlju, spasio reis-efendija. Austrijski poslanik je, u ovom za diplomate teškom vremenu, uspio zadobiti tri berata u korist trgovine.

mj. 2. 1669. U Carigradu je, kao i u Izmiru i Brusi, došlo da nemira zbog lažnog novca kojim je francuski brod preplavio ova tri grada.

To je bio razlog da se francuskom poslaniku dozvolilo doći na dvor što se već dugo tražilo. Dosadašnji poslanik, gospodin od Hayea, navješćivao je da će se vratiti, jer Porta loše postupa sa francuskim trgovcima, kao i sa nizozemskim i engleskim. On je i dobio nalog da se vrati, ali pošto je želio ostati, pregovarao je u Jenišehiru za slanje jednog poslanika u Francusku, koji bi obećao nepovredivost trgovaca i pokrenuo pitanje prihvaćanja novog poslanika Francuske. U tu svrhu poslan je muteferika Sulejman sa dvanaest osoba, koji dođe u Pariz početkom studenog (novembra). Tu ga primi ministar vanjskih poslova na isti način na koji je veliki vezir primio francuskog poslanika, tj. sjedio je na naslonjaču na povišenoj sofi, a poslanik na stolici bez naslona ispod sofe. Pošto je poslanik odbio predati mu **5. 9. 1669.**
pismo za kralja, kralj mu da prijem pod istim uvjetima. Poslanik je rekao: »Padišah Osmana, moj najmilostiviji gospodar, Sultan Mehmed, šalje me Vašem Veličanstvu, padišahu Francuske, s ovim pismom koje izražava želju za nastavak dobrog razumijevanja oba carstva«. Državni glasnik, koji se izdavao za poslanika i tražio da ga se kao takvog dočeka (dok je muteferika samo srednji državni glasnik i već pola stoljeća su samo paše koristene za poslanike), pravio je teškoće jer nije htio predati pismo tražeći da kralj u znak poštovanja sultana ustane i krene mu u susret da primi pismo. A kralj je čekao, a da se nije pokretao, predaju pisma i rekao je da će mu se predati odgovor. U sultanovom pismu obavještava se o uzrocima opoziva poslanika i zašto mjesto njega treba ostati samo jedan voditelj poslova. Sulejman je ostao u Parizu, dok mjesto starog poslanika nije imenovan gospodin od Nointela. Ovo tursko poslanstvo razlikuje se od svih drugih ranijih sa čaušima kao donosiocima državnog pisma ne samo po rangu donosioca, nego i time da je prvo koje je izazvalo veliku senzaciju u Francuskoj, osobito u Parizu, prvo pri kojem se iskazao zahtjev orijentalnih poslanika za poštovanjem počasti koje im se trebaju ukazati i, konačno, time da je Sulejman-aga uveo u Francusku upotrebu kafe; njezinu zabranu je stari Köprülü bio obnovio nedugo prije toga u Carigradu, ali je njegov sin Ahmet-paša, usprkos tome što ju je šejh Vani proglasio grijehom i usprkos tome što su kafane bile stjecište kritičara vlasti, nije mogao održati. I pored ranijih odluka muftija i šejhova, i pored uredbi sultana i velikih vezira, odsada su kafa i duhan dozvoljeni na obalama Bosfora kao i Seine.

Osim nereda na trgovima u Carigradu, Edrenu i Brusi zbog lažnog novca što su ga uveli Francuzi, izbili su neredi i u drugim mjestima zbog istog razloga, pa je primijenjena sila i bilo je žrtava, ali je to sultan prekinuo. Zbog toga je riznica izgubila 40.000 kesa, ali se oporavila priticajem novca uštedenog od plaća nezaposjednutih položaja u vojsci, koje su u ovoj godini iznosile 17 milijuna akči. Izvanredne gubitke pretrpjelo je Carstvo zbog požara u Budimu, koji je uništio sva skladišta, opskrbišta i vojne **30. 4. 1669.**

zalihe; čak su izgorjele sve topovske lafete, tako da nijedan top nije bio upotrebljiv; barutana je odletjela u zrak i razorila je više od šesnaest hvati širok tvrđavski zid; usmrćeno je 4.000 muslimana, bez kršćanskih robova koji su u zatvorima ugušeni ili izgorjeli; gorio je nešto kasnije i Ujvar. To je dovelo zapovjednika Neuhäusela (Nove Zamky — Ujvar) Suhrab Mehmed-
mj. 6. -pašu, u nemilost kod sultana. Poslan je tamo zapovjednik vrtova,
1669. Kučuk Mehmed-paša koji ga je morao posjeći za kaznu i glavu poslati pred noge sultanu. Ovaj je neprestano, iz dana u dan, samo lovio, što je bila potreba njegova nemirna duha, a što je utjecalo loše na njegovo zdravlje. Ipak ga to nije zadovoljilo, pa je počeo snivati da sebi i svome sinu osigura prijestol ubojstvom braće. Pri prvom pokušaju, odustao je na usrdnu molbu matere Poljkinje, sultanije Tarhan, koja je osobno čuvala mlađeg sina. Ali je ubojstvo braće, iz straha za vlastiti život, postalo fiksna ideja sultana, čija priroda, inače, nije bila krvoločna, štoviše često je pokazivao primjere umjerenosti. Tako je iskreno i čak vrlo iskreno želio smrt indijskog gonića kojeg je usmrtio pobješnjeli slon, a sada kada mu je trebalo pustiti krv, a stari liječnik dva puta nije uspio, te je kajmakam na to predložio da ga umirovi, sultan nije dozvolio iz razloga što mu je on u mladosti činio valjane usluge; na Kurban Bajram (Svetkovina žrtve), kada je Abdi, kao držač stolne prostirke i pregače, sultanu omotao pregaču, zadovolji se ovaj presjeći vrat samo jednom ili dvojici ovnova, a ostale je prepustio drugima, dok su raniji sultani, kao Selim I, Murat IV, sve to sami obavili. U blizini Jenišehira obavljena je svetkovina prve nastave petogodišnjeg prijestolonasljednika Mustafe. Tu je, pored velikog carskog šato-
4. 6. 1669. ra, podignut šator za divan, gdje su se po rangu okupili najviši velikaši Carstva koji su sobom doveli i princa; sultan ustane, krene sinu u susret, poljubi mu oči i posadi ga kraj sebe; onda dvorski imam Vani započne, nakon što je proučio (recitirao) izreku: »U ime Boga Milostivog i Milosrdnog«, pokazivati četiri prva slova abecede, koja on tri puta ponovi i time je prva nastava okončana. Na to su velikašima podijeljeni darovi prema njihovom rangu. Sultan sam natakne dijamantni prsten na sinovljevu ruku, zatim je princ otpraćen nazad od cijelog skupa, a bacani zlatni i srebreni novac popločao je put kojim je išao. Potom je
12. 6. cijeli skup pri povratku u šator bio svečano ugošćen. Osam dana kasnije, sultan je priredio znanstveni skup u svome prisuću i pri tome su iz Bejdavijeva Komentara čitane predaje (hadisi) i mjesta iz drugih djela, o čemu se onda raspravljalo. Sultan je bio zadovoljan muftijinim teološkim znanjem toliko da mu je sa sebe skinuo gornju halju i poklonio; a zapovijedio je i da se za dvorskog imama Vanija i njegove učenike podignu tri šatora iza njegovog, u kojima će oni dva puta sedmično, nakon znan-
29. 7. 1669. stvene rasprave, biti ugošćavani. Mjesec dana kasnije, umre državni tajnik za sultanov potpis Abdi-paša i sultan imenuje histo-

ričara Abdiju, dodjeljujući mu vezirski rang koji nužno ne ide uz taj položaj. Mjesec dana potom umre učeni dvorski liječnik Salih efendija, čije mjesto dobije Hajati-zade efendija. Cijelo ljeto je sultan proveo loveći po prekrasnim predjelima Tesalije, sve do Olimpa; konje je pri tome ubijao naporima kojima ih je izlagao, a i mnogi od pratnje su se razboljeli i umrli.] 31. 8.

Da bismo nesmetano slijedili nit posljednjega trogodišnjeg kretskoga vojnog pohoda, sve smo istovremene događaje stavili u prethodno pripovijedanje, pa ćemo se vratiti velikome veziru kojega smo ostavili pri odlasku iz Edrene. Nakon četveromjesečnoga hoda, veliki se vezir ukrcao kod Isdina i odjedrio prema predgorju Benefše (Cap Mallo) da bi se 3. studenoga (novembra) iskrcao na Kreti pred Kanejom. Dva mjeseca je koristio za pripremanje zimovališta, pa je onda otišao u logor pred Kandijom u tvrđavu Novu Kaneju, što su je sagradili opsjedatelji, da pregleda vojsku. Ovdje su bile skupine veterana, koji su već dvadeset i dvije godine bili u svetom boju na Kreti i dugo uzalud iščekivali dolazak jednoga velikog vezira. Köprülü primi rukoljub sandžakbega i alajbega, ulijevajući im hrabrost i utjehu, ukazujući im na sultanovo i svoje sudjelovanje u pretrpljenim mukama. Slijedećega dana je jahao oko tvrđave s anadolskim beglerbegom Kara Mustafa-pašom koji je sudjelovao u prve dvije opsade Kandije i u onoj kod Novih Zamky (Ujvar) kao rumelijski beglerbeg. Bio je to stari, prokušani ratnik; bili su tu još i janjičarski general i njihov aga. Nakon toga se veliki vezir vratio u Kaneju. Koncem siječnja (januara) se približila egipatska mornarica, dvadeset brodova i sedam čajki. Pred Kanejom je napadne venecijansko brodovlje pod Grimanijevim i Molinovim zapovjedništvom; oduzeto im je pet brodova i zapovjednikov; brod egipatskog bega Ramazana su spalili, a njega samoga zarobili, premda je iz Kaneje isplovilo četrnaest galija da ga oslobode. Da se ne liše pomoći mornarica pomorskih gusarskih država, poslan je haseki Mehmed-aga s jednim pismom velikoga vezira u Alžir, Tunis i Tripolis, potičući ih na aktivnu suradnju pri osvajanju Kandije, pred čijom se tvrđavom pojavio osobno veliki vezir sa svetom zastavom. Budući da nije bilo moguće izbaviti egipatskoga bega, a Köprülü bi rado za njega dao i dvadeset tisuća pjastera, veliki je vezir na njegovo mjesto imenovao starješinu egipatskih muteferika, koji mu je iz Kaira donio pismo šejha Bailija. Od Venecije je veliki vezir zatražio nove pregovarače odmah nakon Ballarinove smrti, koji je umro neposredno prije nego što se on ukrcao kod Isdina. Kao takvi došli su sekretar Giavarino i Padavino s duždevim pismom. Ponudili su, osim svote od stotinu tisuća dukata, svotu od dvanaest tisuća dukata koju bi davali svake godine. Köprülü na tu ponudu i pismo nije

3. 11. 1666.

26. 12.

26. 2. 1667.

26. 4. ni odgovorio. Koncem travnja (aprila) je u Kaneju stigla osmanska flota od trideset brodova, opremljena zalihom svake vrste, pod zapovjedništvom Kaplan Mustafa-paše. Kaplan Mustafa se istakao u ugarskome ratu pri zauzimanju Nograda, a veliki vezir mu je za to dao ruku svoje sestre i položaj vrhovnoga admirala, u tom času kad je njegov drugi zet, Kara Mustafa, preuzeo mjesto kajmakama na dvoru. Tako je zaposjeo dva najvažnija položaja u carstvu, mjesto kajmakama pri dvoru te mjesto vrhovnoga
17. 5. admirala, svojim zetovima. Polovinom svibnja (maja) otišao je veliki vezir iz Kaneje, a kapudanpaši je naređeno da ode u Češme. Sretno je uplovio u Jerapetru s pet tisuća janjičara, šest brodova i deset čajki koje su vozile topovsku tanad. Neprijateljsko brodovlje od trideset brodova, šest maona i dvadeset i pet galija, projedrilo je tri dana kasnije kraj Kaneje i ukotvilo se kod Karabuze, odakle je krstarilo, a da veliki vezir nije dopustio turskom brodovlju isploviti. Čitava sila velikoga vezira sastojala se od četrdeset tisuća vojnika, osim osam tisuća ljudi letećih odreda, ali je neprestano svježe pristiglim četama ojačao do sedamdeset
23. 5. tisuća ljudi. Čitav logor je odzvanjao od topovskih salvi, a tvrđava se umiješala svojim pozdravima. Zamalo je jedno topovsko zrno ubilo velikog vezira. Veliki vezir je Ahmet-paši, koji je dosad zapovijedao opsadom, i janjičarskom agi Ibrahim-paši darovao samurovinu, a anadolskom beglerbegu, koji je u ugarskom ratu zapovijedao desnim krilom, te rumelijskom beglerbegu, koji je u istom ratu zapovijedao lijevim krilom, dao obući počasnu odjeću. Tako su i svi oficiri spahija i topništva, sandžakbezi i
25. 5. alajbezi dobili, svega, trista kaftana. Nakon dva dana održano je ratno vijeće o načinu napadanja. Pretežno su govorili u vijeću Kara Mustafa-paša, Pehlivan Mehmed-paša, rumelijski beglerbeg, koji su obojica prisustvovali prvim opsjedanjima, zatim serdar, koji je po rođenju bio Franak i već sedam godina imao vrhovno zapovjedništvo u Kandiji. Oni su glasali za napad s utvrda gdje su izvršene predaje: s utvrde Sv. Andrije, Židovske utvrde (Bethlehem) i s utvrde Svinjske trbušne maramice (Martinengo). Drugi su bili više za napad s Bijele utvrde (Sv. Demetrije), što veliki vezir nije odobravao, jer bi napadaj na Bijelu utvrdu, što je sama po sebi tvrđava, neobično otežala opsadu. Držalo se, dakle, za dobro da se na istočnoj strani grada ostavi nekoliko spahija i lenskih konjanika, zajedno s nekoliko topova, a glavni napad treba izvesti sa zapadne strane tvrđave ...

28. 5. U predvečerje dvjesta četrnaeste godine od zauzimanja Carigrada započeo je Ahmet Köprülü rovove kod Kandije uz vatru iz tri stotine topova. Iz tvrđave su najprije izvedena tri topa na svakoj strani od tri smjera; dva su topa, lijevana na otoku, a svaki je težio pedeset i šest funti, zasad su još bila zadržana u
12. 6. pripravnosti. Kao sretan predznak stiglo je nakon četrnaest dana istovremeno s jednim sultanovim hatišerifom ohrabrenja i vijest iz Dalmacije da je venecijansku pograničnu utvrdu Kotor zemljo-

tres potpuno razrušio. Za ljetnjeg solsticija stigao je general-kapetan Morosini s otoka Standije, koji leži nasuprot Kandije, a njegov su dolazak pozdravile prve mine što su poletjele s obiju strana. Nakon osam dana stiglo je na Standiju i pomoćno brodovlje, papinsko od priora Bichija, malteško pod zapovjedništvom komtura del Bene, ali ih se nije moglo nagovoriti da se iskrcaju ili na neki drugi ratni podvig koji bi među opsjedateljima mogao širiti strah. Beglerbeg Sivasa, koji je stigao sa šest galija, upućen je na srednji pravac. Husein-paša, nekadašnji budimski namjesnik, upućen je na azijsku stranu, a defterdarpaši je stavljeno u zadatak da Katirdži-zadeovu kuću u blizini tabora pripravi za oba venecijanska sekretara-pregovarača. Mine su praštale jedna za drugom, komore s puščanim prahom su jedna za drugom letjele u zrak i čitava je opsada bila pelotonska vatra praskavih mina; njihova je jednoličnost prekidana samo ponekad izvanrednim događajima u logoru dolaskom pisama i darovima za ohrabrenje od valide, a u tvrđavi — dolaskom pohvalnih dužd evih pisama zapovjednicima. Do osmoga rujna (septembra), u povijesti Osmana neobičnom danu zbog odlaska s Malte, zbog pada Sigeta, poletjele su sa strane opsjedatelja stotinu pedeset i tri mine, sa strane opsjedanih stotinu osamdeset i dvije, a utvrda Panigra se još odupirala bijesu glavnoga napada velikog vezira. Tek je sedam sedmica kasnije uspjelo Turcima istaknuti **16. 11.**
pet zastava na utvrdu, ali su tri mine, svaka napunjena sa sedamdeset bačava puščanoga praha, bacile tri istaknute zastave zajedno sa štapovima u zrak . . .

Nakon osam dana je veliki vezir obustavio opsadne radove **18. 11.**
za zimu, ali još nije napustio rovove. Za sedam i po mjeseci ispucalo se dvadeset tisuća centi puščanoga praha, osam tisuća vojnika je palo, a četiri stotine janjičara su unakaženi i postali invalidi. Od dvojice rumelijskih beglerbega, jedan je umro prirodnom smrću, a drugi kao borac za vjeru; od dvojice egipatskih bega, jedan je zarobljen, a drugi je ubijen; janjičarski aga i aga silahdara ostali su na životu. Bila je to bogata žetva smrti među osmanskim ratnim starješinama, kao i među narodom. Kapudanpaša Kaplan pozvan je iz Kaneje u Kandiju, dvanaest brodova je preko zime povučeno, a ostatak brodovlja je poslan u Carigrad. Dva sekretara Republike Giavarino i Padavino, koje je veliki vezir zadržao da bi vojsku uvjerio da su tek tada opunomoćeni da predaju tvrđavu kad opsjedatelji svoje zastave budu istakli na utvrdama, potajno su ubijeni; čini se zbog toga da čete, koje su zastave istakle na Panigru, a da se tvrđava ipak nije predala, zadrže u uvjerenju da su pregovarači zbog lažne ponude bili odstranjeni. Da bi svaku sumnju odbio od sebe, Ahmet Köprülü je sad sam napisao venecijanskom duždu pismo kojim ga poziva nakon Giavarinove smrti (kao da je umro prirodnom smrću) da pošalje nove pregovarače. Kako su snijeg i jake kiše preplavile rovove, veliki vezir ih je napustio **16. 1. 1668.**

tek sredinom siječnja (januara), pa je izdao naredbu da straža naizmjence pođe svaka četiri dana u rovove, naime prvoga dana ćehaja s tisuću segbana, drugi dan sandžakbezi, treći dan rumelijski beglerbeg sa svojom lenskom konjicom, a četvrti dan kulćehaja s janjičarima. Tako se držala straža preko zime.

Prebjezi su velikoga vezira upozorili da, ako bi na oba kraja bedema prema moru postavio topove, bilo bi dolaženje brodova s četama i zalihama neobično otežano. Prema tome je veliki vezir naredio da se topovi postave prema moru, kako na istočnom kraju morskoga bedema, preko puta utvrde Sabionere, što su je Turci prozvali »Crvena utvrda«, tako i na zapadnom kraju, preko puta utvrde Sv. Andrije, što je Turci nazivaju još i »Močvarna utvrda«, vjerojatno zbog poplava rijeke koja tu utječe. Ovdje pješčano tlo, a pred Sabionerom kamenito, činilo je nemogućim ukopati se u zemlju, pa su pomoću pruća i košara napunjenih zemljom tu i tamo postavili dva topa ili su, bolje reći, podigli utvrde, da bi s obje strane mogli pucati
14. 2. na brodove koji dolaze. Na Valentinov dan, naročito u Engleskoj povoljan za razmjenu pisama, došao je s bijelom zastavom donosilac jednoga pisma od generala-kapetana Morosinija, u kojem je predložio neposredne pregovore da bi uštedio dugi put u Veneciju. Odgovoreno mu je da se veliki vezir samo onda može upustiti u pregovore, ako Morosini bude imao punomoć da prepusti zemlju i tvrđavu, kao što je on ima kao neograničeni moćnik. Da bi se olakšao dovoz iz Kaneje, koji je bio neobično težak dosad zbog klisurastoga puta u blizini Kandije, sagrađena je jedna palanka da bi se, četiri sata od tvrđave, učvrstila luka Čanakliman (Sv. Pelagio). Providur Lorenzo Cornaro zadržao se sa sedam galija pred lukom da Turcima onemogući dovoz. Da ga protjera, pošalje veliki vezir Memi-zade Mehmed-paši, zapovjedniku skupine ratnih brodova, zapovijed da pođe sa svojim galijama. Memi-paša pošalje vijest da je malobrojna momčad njegovih brodova jedva u stanju da robove s galija drži na uzdi i, ako mu hoće poslati čete, bit će spreman poduzeti pothvat. Veliki vezir pošalje dvanaest stotina ljudi pod Halil-pašinim zapovjedništvom (koji je bio anadolijski beglerbeg).
8. 3. Morosini obaviješten o tom pošalje tri broda sa šest stotina Talijana i Francuza, s nekoliko odreda svoje tjelesne straže protiv dvanaest osmanskih galija koje su natovarene živežnim namirnicama trebale pristati u Fodelli, jedan sat daleko od Čanaklimana (Sv. Pelagije). Venecijanci su imali dvadeset brodova. Već je bila mrkla noć kad su se sudarile obje skupine brodova. Uzalud je opominjao Memi-paša, iskusni pomorac, Halil-pašu da ne napada, jer ne zna koliko je neprijatelj jak. Durak-beg, jedan od najznamenitijih gusara, s uspjehom se probio i borio protiv Polanijeve galije, usred mraka. Morosini, koji je dohrlio, dao je na neprijateljsku galiju baciti fenjere i galija je osvojena nakon Durak-begove smrti. Memi-paša je

nestao. Osim Durak-begove galije, zaplijenili su Venecijanci još pet drugih i samo se sedam turskih vratilo u Retim. Među zarobljenima, a Venecijanci su ih imali četiri stotine, bili su begovi sa Cipra i Navarina, Mustafa, Halil-pašin čauš, a mrtvi su bili, osim Durak-bega i Memi paše, još dva bega iz Komarna. Jedan brod, natovaren zarobljenicima, neprijateljskim zastavama i stijegovima ušao je trijumfalno u Veneciju. Republika je generala-kapetana Morosinija imenovala vitezom. Turska opsadna vojska pala je na dvadeset tisuća glava; među njima je bilo samo četrnaest tisuća boraca. Bilo je hitno da dođe pojačanje. Kod Jerapetre je konačno pristalo deset fregata s tisuću janjičara iz Izmira, onda su pridošli još drugi brodovi; svega je bilo oko pet tisuća janjičara i konačno još tisuću najodabranijih egipatskih vojnika. Markiz Villa, kojega je savojski vojvoda poslao Republici u pomoć, opozvan je; ovi su kao najhrabriji branitelji utvrde Panigre stajali sasvim sprijeda. Njegovo mjesto zauzme francuski markiz Sv. Andrija Monbrun. Veliki vezir je bio zabavljen povećavanjem opsadnoga oružja. Osim dvadeset velikih topova i deset merzera koji su izliveni na Kreti, dao je Ahmed Köprülü lijevati topove po venecijanskom kalibru da iskoristi onih trideset tisuća s tvrđave gađane i opet sakupljene tanadi. Da pokaže svoje zadovoljstvo, veliki vezir podijeli ljevačima dvanaest kaftana, sukna za dvanaest hlača i kesu novca. Među janjičarima su zavrbovali dvjesta dobrovoljaca s dnevnom plaćom od deset akči da čuvaju ulaz do mina. Njihov aga i age egipatskih četa odjeveni su u počasnu odjeću. Smotru vojske je, po starom običaju, preuzeo defterdar. Mehmed-aga, u gusarske države poslani komesar, vratio se s odgovorom paša; Mehmed-paša iz Tunisa obećao je deset brodova, Osman-paša iz Tripolisa šest naoružanih brodova, Ismail-paša iz Alžira obećao je da će dati što je moguće od onog što će mu dopustiti stalni rat s Francuskom. Kapudanpaša Kaplan konačno je sretno pristao s čitavom flotom u luci Fodella.

Tek krajem lipnja, s početkom ljeta, ali uz dobre pripreme, aktivirana je opet opsada s obje strane uz stari žar. Jedno od prvih taneta, koja su ispaljena, pogodilo je generala Kandije, Bernarda Nanija. Jedan je kapudanov izvještaj javljao o vitezu Giorgiu Vitaliju, za kojega osmanske historije kažu da je jedan od najznamenitijih venecijanskih gusara. Izvojevao je pobjedu u vodama kod Nija, što mu je donijelo smrt. Pobjednik nad Giorgiom Marijem Vitalijem bio je kapudanpaša Mustafa Kaplan, tj. »pantera«. On je na otoku Lerosu sagradio **15. 6.** utvrdu, a natpis u kamenu su odvezli Venecijanci ili drugi putnici. Svjedočio je o imenu otoka, graditelju, a u posljednjem stihu i o godini osvajanja. Nalazi se u zbirci starina u Milanu. Ovaj gubitak venecijanskoj pomorskoj sili nipošto nije nadomjestio dolazak papinskih pomoćnih galija pod Rospigliosijevim zapovjedništvom, nećakom pape Klementa IX. Umjesto

pomoćnih četa, imao je na palubi samo dominikanca, padra »Ottomana«, tobožnjega brata Mehmeda IV. Zarobljen na turskom hodočasničkom brodu, čija je otmica bila razlog kretskome ratu, odmah se izdao za Ibrahimova sina. Opet se pojavio na Kreti koncem kretskoga rata. Njegova beznačajnost nije uspjela dati veći zamah događajima niti su događaji tako utje-
11. 6. cali na njega. Jedanaestog lipnja pošao je veliki vezir opet u rovove i opet je počela naizmjenična grmljavina laguma, od kojih je za devet mjeseci opsade u prošloj godini odletjelo u zrak tisuću dvjesta komada. Osim vojske, na otok stiglo je sada tisuću Egipćana, osam stotina janjičara, tisuću i pet stotina džebedžija, tisuću topdžija, tisuću pontonaca i minera, pet stotina Sirijaca, četiri tisuće spahija-dobrovoljaca i silahdara, dvadeset tisuća centi puščanoga praha, petnaest tisuća bombi, četrdeset tisuća topovskih zrna od četrdeset do osamdeset funti, dvadeset tisuća bombi, šest stotina vreća katrana, zatim kopača, lopata, čavala, olova, ruda, drva i svih drugih potrepština za opsadu i sve je stiglo u velikom obilju. Budući da su topovi, iz kojih se šest stotina puta pucalo, zbog proširenja rupe za palenje morali biti prelijevani, učinjena je ta preinaka na oružju u ljevaonici na otoku. Kako je važilo kao nepovrediva istina da je za lako oblikovanje topova u Osmanskom carstvu neophodno potrebna zemlja »Slatkih voda« kod Carigrada, bili su zimi dovezeni čitavi tovari takve zemlje i blata, što je upotrebljeno svrsishodno za prelijevanje staroga oružja za opsjedanje, a korišteno je i za odljev dvadeset novih kotlova za bombe. Ova zemlja i blato bili su tada tako znameniti da su engleski, francuski, toskanski i đenoveški trgovački brodovi njime noću često natovarili svoje šajke na »Slatkim vodama«, pa onda time opteretili svoje brodove, dok kajmakam nije oštro zabranio izvoz. Tripolitansko brodovlje od šest brodova, koje je, nakon pobjede izvojevane nad Giorgiom Vitalijem, otelo još jedan drugi veliki brod, sada je uplovilo na otoku kod Matelle, a kapetani su zaodjenuti kaftanima. Tražili su dopuštenje da se vrate kući da bi se opskrbili potrebnim zalihama, ali su zadržani i dane su im naredbe da se obrate sucu i nadgledniku Izmira zbog isporuke četiri tisuće oka masla, tisuću oka maslinova ulja, tisuću oka octa (sirće), tri tisuće kila pšenice, tisuću oka loja i potrebnoga dvopeka. Dobili su zapovijed da s alžirskim brodovima krstare pred Kretom na visini Jerapetre. Kako je prošlogodišnje opsjedanje bilo upravljeno uglavnom protiv zapadne strane grada i prema konačno razrušenoj utvrdi Panigri, tako je ovogodišnje upravljeno s oba kraja morskih bedema prema sjeveroistočnoj utvrdi Sabioneri i sjeverozapadnoj utvrdi Sv. Andrije. Rasprskavajuće mine i ručne bombe plamtjele su i pucketale, mine za rušenje i dijelovi komore stropoštavali su i rasprskivali, a usred ove naprekidne turske glazbe teškoga oružja odzvanjala je kao udarac bubnja mina

od sedamdeset i više bureta puščanoga praha ili čitavo skladište koje je odletjelo u zrak, kao onaj uz crkvu Sv. Pera. General Cornaro je branio najvažniji položaj Sv. Andrije, Sabioneru general Battaglia, kandijski vojvoda. Ovaj je poginuo pri jednoj navali. Četrnaest dana nakon toga pao je hrabri njemački junak barun od Friesheima, kao ranije barun od Degenfelda. Markiz Francesco Villa vratio se kao papinski general. Mnogi, najplemenitiji Venecijanci pali su ili su bili ranjeni, kao Balbi, Badoero, Barbaro, Pisani, Grimaldi, Cornaro i francuski markiz Monbrun... 30. 11.

Došao je i studeni (novembar) kad je kratki sultanov hatišerif velikom veziru najavio dolazak venecijanskog poslanika u Larisu. Ujedno javlja da je nemoguće nastaviti rat s istim utroškom snaga. Veliki vezir je tri dana bio u najvećoj snuždenosti, a četvrti dan je pisao, osim izvještaja sultanu, još i kajmakamu, muftiji, miljeniku, štitonoši i dvorskom imamu Vaniju, svima rekavši da je već trista lakata bedema uništeno pucanjem i da su opsjedatelji samo još deset lakata udaljeni od unutrašnjeg bedema. Pošto su se nakon toliko nasipa, skloništa bunara, puščanog praha i rasprskavajućih mina kroz mnogo lakata dugi put pobjedonosno borili, sigurno će im Bog udijeliti milost da svladaju još deset preostalih. Ne treba se, dakle, dati prevariti novčanim ponudama i krivim izvještajima. Vojska i vojskovođa ostat će ove zime u rovovima. Razlog, koji je pisca potaknuo da to piše, nije ostao bez uspjeha. Molino, o čijem smo saslušavanju u Larisi govorili već prije, poslan je u Kaneju i upućen velikom veziru. Nastojao ga je primiriti najiskrenijim uvjeravanjem da nije bilo u njegovoj moći da, uz Larisu, odstupi i Kandiju i da otada nije primio nove upute i da ima punomoć samo za odstupanje brda s druge strane Kandije i godišnji iznos u novcu. Veliki vezir mu dopusti doći u logor i nastani ga, kao i njegova prethodnika, na Katirdžioğluovom seoskom imanju. Köprülü je dobro znao da on nema prava odstupiti Kandiju, ali mu je bilo potrebno njegovo prisuće da smiri spahije i silahdare koji su mrmljali. Pet stotina ih se buntovno bilo okupilo oko šatora velikoga vezira, umorni od dugoga podsjedanja, da ga kamenuju. Aga, kulćehaja, rumelijski beglerbeg, obaviješteni o tome od velikoga vezira, požurili su sa svojim vjernim ratnicima, pa su buntovnike razagnali batinama; onda su nagovorili velikoga vezira da se ne brine za to, jer je to već dugo običaj ove bagre, spahija i silahdara, koje je njegov otac Köprülü Mehmed srozao na četiri do pet tisuća; bolje od janjičara i spahija vrše službu u Carigradu zavrbovani dobrovoljci uz povećanu plaću i pioniri iz redova raje; ova pobunjena klatež, polažući na zaštitu pisara i čauša, sa dnevnom plaćom od osamdeset do stotinu dvadeset akči, što je za riznicu stalna šteta, samo su na propast carstvu, kao što je iskustvo već više puta pokazalo. Poslaniku, koji je neprestano nuđao no-

vac, odgovorio je Köprülü: »Mi nismo trgovci, imamo dosta novaca i ni za kakvu cijenu nećemo napustiti Kandiju.« Tako se opsjedanje žustro nastavljalo i usred zime, a s dolaskom proljeća novim snagama. Najteži je posao bio na utvrdi Sabionera (Crvena utvrda), gdje su opsjedani bacili u zrak minu od dvije stotine centi, a učinak joj je bio strahovit; raznijela je momčad i topove i već uznapredovale janjičare prisilila da se opet povuku. Snagom te mine odletjelo je i defterdarovo postolje za topove koje je pred Sabionerom načinjeno sa silno čvrstim svodom na čvrstoj konstrukciji stupova. Između Sabionere i dijela bedema najbliže utvrde Sv. Demetrija protezalo se u dužini od petstotina i u širini od stotinu lakata hridinasto bilo. Nemoguće bi bilo ovdje ukopati se u zemlju, pa su rovovi umjetno uzdignuti šibljem i košarama. Od uhoda je veliki vezir saznao da opsjedani ovdje već šest mjeseci pod hridinama zakapaju mine. Odmah je na pet do šest mjesta dao iskapati bunare, koji su nakon tri sloja kamena tla došli do sloja pijeska koji je ležao ispod hridi. Opsjednuti su rasprskavali svoje mine, tako da su i hridi letjele kao u ratu giganata, a zemlja se tresla dva sata daleko odavde. Sada su opsjedatelji kopali jednu prema Sabioneri kad su im se na dužini od petnaest lakata već utrnula svjetla. Jedan njemački preobraćenik-miner izvukao ih je iz neprilike uzevši kožnatu cijev kroz koju su pri ulaženju puhali zrak unutra tako da su gorjele svjetiljke. Miner se ponudi da minu odvede još pedeset lakata dalje. Bojali su se da ih neprijatelj ne potkopa, pa su odlučili da je već sada dignu u zrak i da onda navale. Prije nego što je mina porušila samo vanjske galerije Sabionere, zadovoljila se momčad već spremna za navalu da zapucaju puškama, da ubace granate i da se povuku. Nakon četrnaest dana janjičarski su aga i kajmakam pozvani u Carigrad da drže na uzdi žitelje koji su sebi uzimali dopuštenje da govore svakakve nedolične stvari. Njegovo je mjesto dano prvom janjičarskom general-poručniku (kulćehaji) kojega ćemo sresti nakon sadamnaest godina; bio je kao posljednji budimski namjesnik na njegovu razbitom bedemu. Sabionera je sa svakim korakom pružala nove poteškoće u rovovskim stupovima, skloništima, jamama i ogradama, stupicama, uvalama, jarcima, galerijama i zemljom pokrivenim zidanim podzemnim prostorijama. Nešto lakši je bio posao opsjedatelja na suprotnoj strani, na utvrdi Sv. Andrije, gdje je jedna bomba ubila providura Catarina Cornara na pukotini bedema predziđa. Jedan pobornik mira, kojega su opsjednuti htjeli poslati do venecijanskog poslanika Molina, poslan je natrag, pa im je rečeno da drugim putem razmjenjuju pisma, a ne kroz tabor. Koncem svibnja (maja) je utvrda Sv. Andrije već bila većim dijelom u rukama opsjedatelja. Posljednju obranu su general-kapetan Morosini i markiz Monbrun pružali ovdje. I

31. 3. 1669.

7. 4.

2. 5.

28. 5.

opet se pobunilo sedam stotina dobrovoljaca; janjičarski aga i rumelijski beglerbeg pošli su ih opkoliti i pobiti. »Bili su to bijednici«, kako kaže pisac historije carstva, »daleko od toga da bi žrtvovali svoje glave, nisu htjeli ni papučom blizu; bili su sretni da za iskupljenje svoje krivice dobiju dopuštenje da se bace u uvalu Sabionere«.

Za osmansku Novu godinu, donio je jedan desetar hatišerif sultana, koji je napisao vlastitom rukom: »Gledat ću Te, moj veliki veziru lalo! U ovoj blagoslovljenoj godini ćeš muški i hrabro prići djelu, dao sam Bogu najvišemu Tebe za jamstvo i one borce za vjeru koji su s tobom. Kao što ste prije dvije godine ratovali i pobijedili, sve mi je poznato; na ovom i na onom svijetu, danas kao i na sudnji dan sije se Vaše lice. Osvojite u ovoj blagoslovljenoj godini s Božjom naklonošću Kandiju, ja ove godine od Vas zahtijevam još veće napore.« Kad je pismo u ratnom vijeću pročitano, rekao je veliki vezir: »Svi ste čuli zapovijed našega slavnog padišaha, što mora biti, bit će. Naš padišah hoće tvrđavu, što velite? Možda ste u neprilici da govorite u mome prisuću. Ja ću izaći da o toj stvari slobodnije možete razmisliti.« Čim se bio povukao, prihvati riječ alajbeg desne strane, Resul-aga: »Hvala bogu, naši rovovi napreduju, mi smo dvadeset i pet lakata na dnu naše tvrđave, dok smo prošle godine bili još toliko udaljeni od toga. Crvena utvrda i Ženska (bedem koji povezuje dvije utvrde) su razorene, a sada ćemo nastojati zauzeti tvrđavu, a da ne pazimo na neprijateljsku topovsku vatru.« Svi su jednoglasno odobravali i veliki vezir opet uđe. Zaključeno je da se napad na Sabioneru podijeli na osam etapa po dubini, tako da su četiri dodijeljene janjičarima, peta dobrovoljcima-džebedžijama, šesta dobrovoljcima-silahdarima, sedma spahijama s Krete, a osma rumelijskoj vojsci. Mine su nastavljale bedeme i utvrde razlabavljivati u razvaline. Dolazak brodovlja kapudanpaše u Kaneju oduševio je i podigao hrabrost opsjedatelja, ali uskoro i onu opsjednutih zbog dolaska francuske flote pod zapovjedništvom vojvode od Noaillesa sa cvijećem francuskoga viteštva, hrabrim grofom Saint-Pol-Longuevilleom, kasnijim francuskim velikim priorom, tada još niti petnaestogodišnjim vitezom od Vendomea, vitezom od Harcourta i drugim prinčevima iz doma Lorene i Bujona; sjajna imena kao Dampierre, Beauvau, Colbert, Castellane, maršal od Mothe Fénélona i njegova dva sina, mladi Sevigné i mnogi drugi vitezovi »sa šesnaest tisuća svinja koje ne misle dobro«, kaže carski historičar. Već peti dan nakon dolaska francuskih četa pao je mladi vojvoda od Beauforta u prodoru iz rovova, između utvrde Sv. Demetrija i Sabionere, sa šest stotina jahača i s isto toliko pješaka. Kapudanpaša je platio na koplja istaknute glave najprije s deset pjastera, veliki vezir je naknadno za njih davao petnaest pjastera, a za žive zarobljenike je plaćao sedamdeset pjastera. Plijen su bila sre-

1. 6. 1669.

19. 6.

24. 6.

brom optočena sedla, bogata konjska oprema, dugmeta od smaragda, prstenje s rubinima i drugi nakit — toliko velik je bio plijen da se činilo da je logor pretvoren u zlatarnicu i draguljarnicu. Pošto su opsjednuti tri dana tražili leš nesretnoga vojvode, poslali su u logor čamac s bijelom zastavom te zamolili da im izruče leš vojvode od Beauforta. »Plave je kose, visoka rasta, a ako je živ, dat ćemo za njega koga hoćete. Ako je pao, platit ćemo za leš zlatom koliko je težak«, glasila je poruka. Svako traženje bilo je uzaludno. Početkom srpnja pojavi se
3. 7. pomoć u brodovima, dvadeset i devet brodova, sedam papinskih, petnaest francuskih, sedam malteških s četiri dalmatinska koji su ih pratili. Ovaj dolazak novoga pojačanja, umjesto da oslabi hrabrost opsjedatelja, udvostručio je njihov žar. Morosini se posavjetova sa zapovjednicima pomoćnih brodova, pa odluče zajednički napasti neprijateljske rovove s morske strane Sabionere, a taj pothvat je trebao biti podržan ujedno i je-
24. 7. dnom navalom iz tvrđave. Čitava flota se približila u polumjesecu, sedamdeset do osamdeset brodova (brodovi su vukli galije), prema rovovima, čiji su topovi sada bili okrenuti prema moru. Jedan francuski brod nesretnom slučajnošću odleti u zrak zbog neopreza bacača bombe i sruši se u vatri turskih topova uz grmljavinu osam mina što su ih rasprsnuli opsjedani, tako da se zemlja tresla. Flota se uskomeša, navala iz grada osta neizvedena; Morosini se nije usudio dati od vojvode Noaillesa za to zatražene četiri tisuće momaka kao zadnju borbenu silu i tako je navalilo samo stotinu i pedeset Francuza i isto toliko Nijemaca, a da neprijatelju nisu nanijeli velike štete. Tako je ovaj pothvat opsjedanih bio bezuspješan. Zapovjednik novo pridošle lijepe braunšvajske čete, grof Waldeck, pao je smrtno ranjen na morskoj strani bedema, gdje je stajao da bedem brani od opsjedatelja koji su prijetili ući s obje strane, od utvrde Sv. Andrije prema vratima Tramate i od utvrde Sabionere prema arsenalu. S ove strane je trinaest rovova došlo do tvrđave, četiri janjičarska rova, tri s rumelijskom vojskom, jedan s kretskim lenskim spahijama, jedan s džebedžijama, a jedan sa segbanima velikoga vezira, jedan s carigradskim agom i dva s anadolskim četama. Gore od rovova i mina opsjedatelja bila je za opsjednute nesloga između Morosinija i vojvode od
31. 8. Noaillesa i njihov odlazak sa papinskim i malteškim brodovima. Historičar carstva je rekao: »Otišli su u pakao, u skloništе očaja.« Nakon odlaska Francuza srozala se posada na četrdeset tisuća boraca, a vanjski i unutrašnji bedemi bili su razlabavljeni od mina kao krtičnjaci; sakupljeno ratno vijeće je odlučilo predati se. O predaji se pregovaralo šest dana putem Morosinijevih poslanika, Anandija i Skordilija s Karakulak Ahmet-agom i Portinim tumačem Panajottijem koji su obojica uživali najveće povjerenje velikoga vezira. Olakšani Panajotti-

jevom lukavom govorljivošću, sastali su se sedmoga dana u jednom za to uređenom šatoru venecijanski opunomoćenici i pet turskih, namjesnik Haleba, nekadašnji ćehaja velikoga vezira Ibrahim, kulćehaja Zulfikar, mali predstojnik za molbe Karakulak Ahmet-aga i Panajotti. Potpisana je predaja Kandije i čitavoga otoka i mir s Venecijom u osamnaest članova. **6. 9. 1669.**

Köprülü je prema Morosiniju pokazao svu pažnju šaljući mu svakodnevno osvježenja. Turski zapovjednici u rovovima pred Sabionerom i Sv. Andrijom željeli su osobno upoznati hrabre branitelje koji su im bili suprotstavljeni, pa su hvalili hrabrost Savojaca i vojvode od Feuilladea i njegovih drugova, a ovi su hvalili malteške vitezove. Janjičarski aga i rumelijski beglerbeg odnosili su se sa visokim štovanjem prema generalu Monbrunu i vitezu Grimaldiju. Za tri sedmice, bio je ispražnjen čitav grad, ne samo sva posada nego su se iselili i svi žitelji, osim dvojice grčkih svećenika, jedne žene i tri židova. U ponoć od dvadeset šestog na dvadeset sedmi rujna (septembra) skinut je veliki križ koji je do sada bio istaknut na kandijskom bedemu. Drugoga dana u devet sati primio je Ahmet Köprülü na pukotini utvrde Sv. Andrije, koja se otada zove »Utvrda predaje«, u srebrnoj posudi osamdeset i tri ključa grada, tvrđave i svih javnih zgrada. Veliki vezir je donosiocu, prvome građaninu grada, napunio šešir sa šest stotina dukata, četiri stotine je dao dvojici njegovih pratilaca, a donosiocu, Karakulaku i Portinu tumaču obukli su svečane kaftane. Brat i ujak velikoga vezira, reis-efendija, ćehaja-beg i dvojica predstojnika za molbe (veliki i mali) došli su poljubiti rub njegove odjeće i svi su imali suze-radosnice. Veliki vezir je ključeve poslao janjičarskom agi i naredio mu da s kulćehajom zaposjedne tvrđavu i da nikoga ne pusti unutra zbog znatiželje, dok grad ne bude ispražnjen. Tek sada je veliki vezir vlastitom rukom napisao izvještaj za sultana o zauzimanju Kandije i o zaključenom miru. Slijedećega dana Köprülü ode u Emadiju k svojoj majci, mudroj i pobožnoj ženi, koja je, nakon smrti svog muža, mnogo pridonijela svojom mudrošću da joj sin slijedi oca; slijedila ga je u Kandiju da bude svjedokom njegovih djela; suzama-radosnicama zagrli svoga najstarijega sina i zamoli za dopuštenje da s mlađim Mustafa-begom ode na hadžiluk u Meku da Bogu zahvali za tako krasnu pobjedu. Sedam dana su bili tvrđava i logor osvijetljeni u čast zauzimanja i mira. Šest da- **3. 10.**
na po odlasku stanovnika Kandije sakupi veliki vezir vojne knezove i stupove Divana kod sebe i, pošto ih je poslužio kafom i šerbetom (rijetkost, jer je još pred kratko vrijeme kafa bila zabranjena), obasuo ih je pohvalama za učinjene usluge: »Vi ste se svi založili Vašim imetkom i dušama pri ovom zauzimanju, na oba svijeta neka Vam se sijaju lica! Padišahov kruh neka Vam je pravedno zaslužen! Iznijet ću pred njega sve Va-

še zasluge i mislit ću na to da budete nagrađeni po mjeri Vaših položaja«. Tako je redom govorio janjičarima, zatim spahijama, rumelijskim i anadolskim alajbegovima. Veziri su obučeni u samurovinu, a beglerbezi i sandžakbezi, janjičarski age, spahije, silahdari, džebedžije i topdžije kaftanima. Slijedećega dana, u petak, pošao je veliki vezir svečano u grad sa svetom Poslanikovom zastavom koju je podigao u najvećoj sada posvećenoj džamiji ili obeščašćenoj crkvi. Postavio ju je uz glavni oltar, umjesto kojega je postavljeno udubljenje za Kuran i gdje se vršila molitva u petak. Sjajna pisma su iz Kandije poslana namjesništvima u carstvu, jedno Majnotima koji su, uz pomoć Venecije, pokušali stresti lance ropstva. Pružen im je oprost i nisu morali platiti dužne poreze uz uvjet da budu mirni podanici, a ako se ne bi toga držali, ponuđena im je slijedećega proljeća sablja. Vrhovni sultanov konjušnik donio je pismo puno milosti sa svjetlucavim prilozima, draguljima optočenu sablju i bodež, samurovinu i kaftan što ih je Njegovo Veličanstvo samo nosilo, i sedam krzna za vezire i kaftane za beglerbege, sandžakbege i age. Pred svima je odobren prijedlog velikoga vezira za unapređenja, a sultan ga je blagonaklono pozvao da s dolaskom proljeća dođe u dvorski tabor. Veliki
26. 2. 1670. vezir je zimovao u Kandiji. Koncem veljače (februara) preda mu Molino, kojega su zadržali na Kandiji, duždevo i Morosinijevo pismo da potvrdi zaključeni mir, po kojemu Republici u Kandiji još ostaju tri luke, Karabuza, Suda i Spinalunga. Zimovanje na Kreti korišteno je za raščišćavanje razvalina i za popravljanje bedema. Crkve su pretvorene u džamije, osim dvije, od kojih je Panajotti otkupio jednu za Grke za dvije tisuće osam stotina zlatnika, a jednu neki armenski trgovac za tisuću četiri stotine talira za Armence. Uz toliki trošak i uz toliku krv, toliko vremena i hrabrosti nije još zadobivena ni jedna tvrđava kao što je to bilo s Kandijom, ne samo u Osmanskom carstvu, nego ni drugdje. Rat je za nju trajao dvadeset i pet godina, za koje je vrijeme tri puta bila opsjednuta, treći puta pune tri godine; samo ova posljednja opsada stajala je Turke više od dvanaest tisuća glava. Iz topova kod Sabionere i Sv. Andrije rigala je tanad iz pedeset i devet vatrenih ždrijela, tanad od pola i čitavog centa. Pedeset i šest puta su Turci napali grad iznad zemlje, a četrdeset i pet puta ispod zemlje, a posada je izašla u napadaj devedeset i šest puta. Tisuću stotinu sedamdeset i dvije mine su rasprsnute, opsjedatelji su tri puta toliko mina bacili; prvi su potrošili pet tisuća trista sedamdeset buradi baruta, ovi sedam stotina trideset tisuća centi. Venecija je za vrijeme opsade imala gubitak od trideset tisuća ljudi, a Turci cijene da su izgubili više od stotinu tisuća ljudi. Tek devet mjeseci nakon zauzimanja grada napustio je Ahmet Köprülü Kandiju, minama izrešetano bojno polje njegove ratne slave.

GLAVA PEDESETŠESTA

Od sultanova povratka u Edrenu do smrti Ahmeta Köprülüja

[Sultan je bio u lovu oko Livadije, kada je stigla vijest da je Kandija osvojena i da je sa Venecijom potpisan mir. Odatle krene u Solun, gdje je na mjesto umrlog svoga učitelja Emir Čelebije, imenovao dvorskog imama Vanija. Potom ode za Edrenu, a u Timurtašu dobije vijest da je veliki vezir blizu, te ga s ostalim velikašima svečano dočeka. Dan kasnije podijeli se počasna odjeća (galaat), tj. gala, i sultan primi rukoljub.]

3. 10. 1669.

15. 1. 1670.

2. 5.

Za vrijeme tih četrnaest dana, za kojih je Ahmed Köprülü na izvoru Hiosa, smještenom u zelenilu visokih borova i blijedih maslina, zbratimljenog s prozračnom sjenom, uživao u prirodi i veselio se životu, odbio je sve darove koje su mu donosili begovi i susjedni azijski sandžakbezi, ali i pritužbe podanika. Htio je imati četrnaest dana mira, ništa do mira, nakon što je četrnaest godina napeo sve svoje duhovne i tjelesne snage u neumornom žestokom ratu; ali čak u tom miru mislio je kako bi primirio Majnu, kuda je s Hiosa poslao Köse Ali-pašu sa pet do šest tisuća odasvud sakupljenih četa, s Eubeje (Negropont), Atene i Lepanta. Ovaj se iskrca u Sarnati, sagradi tamo tvrđavu, a dvije druge utvrde sagradi u Porto Vekiju i jednu u Panavi. Žitelji Majne nisu pružali otpor, sami su surađivali u građenju okova svoje slobode, prevareni i namamljeni od Köse Ali-paše. Venecijanski veliki poslanik Molino, koji se još u Kandiji poklonio velikom veziru, bio je sada svečano primljen u Edreni kod sultana. Razmjenu zarobljenika trebao je izvršiti Köse Ali-paša kojemu je stavljeno u zadatak da sagradi utvrdu na Majni. Poslao je tri stotine zarobljenika po svojem tumaču Pavlu Omeru u Kastel Torneze koji ih je predao uglednicima Gastunija, dok nakon nekoliko dana Köse Ali-paša nije sam preuzeo razmjenu u Kastel Tornezeju. Među turskim zarobljenicima našla su se i tri bega, egipatski Ramazan, ciparski Portukoğlu i koronski Agalo. U prosincu (decembru) vratio se kapudanpaša u Carigrad ulazeći trijumfalno u grad. Admiralski brod je užetima vukao brod Đorđa Vitalija, a iza toga još i malteške, vukući malteško zastavu za sobom. Robovi su u starim haljecima i perikama stavljeni na prednji dio, pred kapetanski most; morali su predstavljati otmjene Evropejce. Mirovnim pregovorom, kojemu je još uvijek bio temelj onaj koji je sklopljen nakon zauzimanja Cipra, Venecijanci su dobili na Kreti još Sudu, Spinalungu i Karabuzu s okolnim područjem i Klis

10. 12. 1670.

5. 8.

u Dalmaciji. Povlačenje granica bio je koliko važan, toliko i težak posao i tek se slijedeće godine ostvario. Venecijanski i turski opunomoćenici sastali su se pod šatorom, na ravnici između Zadra i Šibenika, s Nanijem, venecijanskim komesarom za povlačenje granica, sa zadarskim kapetanom, s upraviteljem Klisa, s oficirima i opunomoćenicima grada Zadra, Šibenika, Splita i Trogira; s turske strane je bio Mahmut-paša s bosanskim muftijom i kadijom i sa svim pograničnim kadijama i ajanima i s četama, svega sigurno pet tisuća ljudi, loše naoružanih i loše odjevenih. Turski opunomoćenici su nastojali da se za osnov uzme Ferhat-pašino razgraničenje, koji je dva puta povukao granicu s plemićem Soranzom, jedanput godine 1573., a zatim godine 1576. Dokumenti su bili ili natruli ili poderani, na sačuvanim su imena mjesta bila izbrisana ili iskrivljena, dakle predmet mnogostrukog osporavanja. Konačno su se složili da Zadar bude razgraničen po dokumentu koji su potpisali Soranzo i Ferhat; to isto se dogodilo u Šibeniku gdje je Krka bila pogranična rijeka. Veće su poteškoće postojale kod Skradina gdje se zbog utvrde Visovac uskoro razbilo čitavo razgraničenje. Devedesetdvogodišnji Mahmut-paša tvrdokorno je branio tu utvrdu i pozvao je na granicu rumelijskog beglerbega s deset tisuća momaka, tako da je izgledalo da će opet doći do obnove neprijateljstva. Kad je sred tih poslova umro Mehmed, došao je vrhovni konjušnik kao pogranični povjerenik s novim naređenjima o stavovima; došlo je do sporazuma o gorju Velebit, što je odsad pa nadalje bila granica preko doline Danijel koju je zadržala Venecija. Odavde su otišli u Trogir, gdje je bilo manje poteškoća, jer su ovdje granice koje su postavili Soranzo i Ferhat bile još jasne i nesporne. Konačno su došli u Split iznad kojega leži na brijegu Klis, kao što Skradin leži iznad Šibenika. Split je dosad raspolagao samo s malo okolnoga područja, a sada mu je dana velika plodna ravnica sve do podnožja brda. Zbog Klisa, čije je prepuštanje u mirovnom dokumentu jasno izraženo, Turci nisu stvarali teškoća, ali su ih zato stvarali zbog Solina i Manjice, što leži između Splita i Klisa. Kad Venecijanci ne bi bili gospodari Solina i Manjice, bilo bi im beskorisno imati u posjedu Klis zbog prekinute veze između Klisa i Splita. Turci baš zbog toga nisu htjeli predati ta mjesta uz izliku da oba mjesta pripadaju zakladi sultanije Mihrimah, udovice pokojnoga Rustem-paše. Konačno se Husein ipak prikloni očevidnom pravu koje je bilo na Nanijevoj strani i, nakon tromjesečnog premjeravanja granica, potpisan je o tom dokument na svečanoj sjednici Divana, na ravnici Solina.

24. 10. 1671. Zatim se prešlo na postavljanje konzula prema ugovoru na Kandiji, Negropontu (Eubeji), Moreji i Dardanelima. Kapudan-paša Kaplan, koji je po uobičajenom redu pošao na karavanski put po grčkom otočju zbog utjerivanja godišnjega danka, išao

je preko Dardanela, Mitilene, Hiosa, Samosa, Patmosa, Kosa, Rodosa u Atenu i bio na Egini sedam sati sa pet svojih najhrabrijih gusara, gdje se bezuspješno borio, posjetio u Majni novo sagrađenu utvrdu i oslobodio pet njihovih ljudi prikovanih na galiji da bi pridobio stanovnike, iskušavajući kako da ih u isti čas podjarmi nasiljem i blagošću.

[Tri sedmice nakon venecijanskog velikog poslanika Molina, došao je francuski poslanik gospodin od Nointela s flotilom brodova u pratnji. Bio je svečano dočekan i u palaču poslanika u Peri uvedu ga čaušbaša i vojvoda Galate, stotinu azapa, stotinu janjičara i stotinu čauša. A i sama njegova pratnja bila je otmjena i sjajna. Po nalogu je trebao svoju vjerodajnicu predati ne velikom veziru, nego sultanu na otvorenom divanu da bi ga, na taj način, upoznao s lošim postupkom velikog vezira. Ipak odbijanje da vjerodajno pismo preda velikom veziru dovelo je do toga da je zakasnio na put za Edrenu, te ga je morao predati Panajottiju, koji je, po povratku sa Krete, imao titulu prvog tumača i državnog tajnika Visoke porte. Vjerodajno pismo je sadržavalo trideset dva člana, od kojih su bili glavni: da Porta nijednu drugu pomorsku silu (izuzevši Francuze, Engleze, Nizozemce, Arape i Đenovljane) ne pusti u luke osim pod francuskom zastavom; da Francuzi kao i Nizozemci i Đenovljani plaćaju samo tri posto carine; da indijska trgovina kroz Crveno more bude dana Francuzima; da sveta mjesta budu vraćena katolicima, a kralj Francuske priznat jedinim zaštitnikom kršćana; da kapucinima u Galati bude dozvoljeno ponovno podizanje crkve koja je prije petnaest godina izgorjela; da se sve crkve ubuduće popravljaju, a da se ne mora moliti za dozvolu; da se oslobode svi francuski robovi. Ovi zahtjevi su tako nečuveni da se veliki vezir napravio da čak ne vjeruje da su oni stvarna kraljeva poruka; zatražio je od poslanika da za šest mjeseci pribavi kraljevo pismo koje bi ih sadržavalo; ovaj to dobije i dođe s njim ponovno te mu se da prijem kod velikod vezira i sultana.

22. 10. 1670.

11. 11. 1670.

15. 1. 1671.

Poslanik, ljubitelj sjaja na djelu i riječi, držao je velikom veziru dugi govor koji je ovaj prekidao kratkim: »vrlo dobro« i nekom britkom doskočicom. Tako kada je govorio o veličini i moći Luja XIV, Köprülü dobaci: »Padišah Francuske je veliki gospodar, ali je njegov mač još nov«; a kada je nakon toga govorio o starom prijateljstvu između Francuske i Porte, veliki vezir odvrati: »Francuzi su naši stari prijatelji, ali ih uvijek nalazimo s našim neprijateljima« (na sv. Gothardu i Kandiji). Pri odlasku je rekao poslanik da ima poseban nalog preporučiti mu najtoplije trgovinu Crvenim morem, a onda veliki vezir reče uz laki osmijeh: »Kako je to moguće da se jedan ta-

ko veliki gospodar, kao što ste pretstavili svoga, zauzima tako usrdno za trgovačke poslove?« Zatim je poslanik primljen kod sultana, gdje je govorio četvrt sata, što tumač ukratko sažme okrenut velikom veziru, a ovaj prenese sultanu u dvije riječi. Neobična forma osmanskog dvorskog stila: poslanik ne izlaže neposredno sultanu, nego ga sluša veliki vezir preko tumača, tako da ovaj očisti bit poslanikovog laskajućeg naklapanja za velikog vezira, a ovaj to u par riječi saopći sultanu. Kada je nešto kasnije bio sa reis-efendijom radi obnove kapitulacije, nastojao je poslanik prijetnjama iznuditi zahtijevane trideset i
11. 3. 1671. dvije točke. Veliki vezir mu je na oprosnom prijemu saopćio da silom neće ništa postići, te, ako ne želi obnoviti opstojeću kapitulaciju, može se vratiti u Francusku. Ovaj je poslao jednog viteza nazad kući, da bi dobio nove naloge; vitez je došao nazad s nalogom da se poslanik odmah vrati. Ovaj je objasnio velikom veziru da je ovlašten obnoviti kapitulaciju sa jednim dodatkom: snižęnje carinskog davanja sa pet posto na tri posto što ih plaćaju Englezi, Nizozemci i Đenovljani. Na toj osnovi je obnova kapitulacije odobrena, no potpisivanje je odgođe-
3. 6. 1673. no pod izlikom pretstojeće poljske vojne, tako da je uslijedilo tek dvije godine kasnije. Od njezine šezdeset jedne točke, novina je bilo smanjenje carine sa pet na tri posto, i za Portugalce, Sicilijance, Nizozemce koji su plovili pod francuskom zastavom; kapucini i jezuiti trajno su dobili dvije crkve u Galati; sloboda indijske trgovine preko Sueca; objava zaštite za katolike u posjedu svetih mjesta; sloboda hodočašća tamo; smanjivanje nameta masderije i davanja za sejide.

Diplomatski odnosi Porte s Austrijom od mira na sv. Gothardu bili su označeni posebnim događajem, prijedlozima ugar-
1664. skih nezadovoljnika i urotom Zrinjskih. Već od Vašvarskog mira, Porta je nudila zaštitu gornjeugarskim magnatima koju oni nisu prihvatili. Tri godine kasnije pojavi se Balo, izaslanik kneza Erdelja Apafyja, da bi se Porti, kod koje nije dobro stajao, umilio iznošenjem prijedloga gornjeugarskih magnata. Panajotti, Portin tumač, obavijesti o tome austrijskog rezidenta i tajna je bila objelodanjena. Onda Apafy pošalje novog izaslanika s posebnim tumačem da bi izbjegao Panajottija. Izaslanik iznese prijedloge, a veliki vezir se čudio zbog objavljene tajne i zbog okrivljavanja Panajottija u kojeg je imao puno povjere-
mj. 1. 1670. nje. Iako isključen, veliki vezir je od njega zatražio savjet i izaslanik je otišao neobavljena posla. I u opetovanim pokušajima, nije bilo uspjeha. Kako Apafy nije ništa uspio, dođe početkom godine upravitelj dvora Zrinjskih, Franjo Bukovački, s prijedlogom hrvatskih i gornjeugarskih plemića o 60.000 talira godišnjeg danka, »da bi se oslobodili tiranije Nijemaca i jezuita«. Veliki vezir ga vrati s jednim svojim čovjekom i odgovorom, da se prijedlog Zrinjskog ne može prihvatiti sve dok njegovo

područje zaposjedaju carske trupe. U lipnju (junu) dođe Bukovački ponovo preko Bosnaseraja (Sarajeva) u Carigrad, gdje ga podrži i Balo. Ali je veliki vezir bio loše raspoložen prema Apafyju, jer je bez njegova naloga poslao sultanu prijedloge ugarskih plemića, i tvrdo je otpravio izaslanike. Uskoro potom je nad glavarima ove urote, što ju je austrijskom dvoru otkrio Panajotti, Zrinjskim, Frankopanom, Nadasdyjem i Tattenbachom u Neustadtu, Beču i Gracu izvršena smrtna presuda zbog veleizdaje. Nakon gubitka svojih vođa, ugarski magnati pošalju svoje izaslanike na Portu. Ovi su ponudili da će dobaviti 18.000 ljudi i plaćati godišnji danak od 50.000 talira. Ovoga puta su bili milostivo otpušteni. Ćehaja velikog vezira uvjeravao ih je da veliki padišah posebno štiti Ugarsku; bili su darovani počasnom odjećom i pridodan im je čauš, nosilac pisma austrijskom caru, od kojeg se zatražilo napuštanje svih u Ugarskoj zaposjednutih mjesta, ako radije ne voli rat.

mj. 7. 1671.

Erdeljski izaslanik Rhédei vrati se iz Carigrada s kratkim nalogom velikog vezira, koji je opet zahtijevao izručenje sela koja pripadaju Jeneu. Izaslanici, upućeni da to otklone, nisu ništa uspjeli. Uskoro je došlo još jedno pismo u kojem se, radi mira s njemačkim carem, traži udaljavanje ugarskih razbojnika, ukoliko su to, a nisu, možda, nezadovoljni ugarski magnati koji su pod padišahovom zaštitom. Bilo je natege oko zahtjeva za četrdeset devet sela, pa je novo izaslanstvo išlo u Carigrad na pregovore. No glavno je bilo održanje mira; veliki vezir je uputio pismo u kojem zabranjuje svaku povredu mira koji opstoji s njemačkim carem, a Hadim-pašu, pouzdanog prijatelja Apafyja, opominjao da brzopleto ne otkrije državnu tajnu o podršci ugarskih nezadovoljnika. Szilvasi, izaslanik ovih, vratio se bez pisma, a dosada se nadao da će se za njegovu stvar zauzeti vlaški vojvoda Gligoraskul; ovaj to nije učinio po nalogu velikog vezira koji ga je obavijestio da Porta ne izlazi u susret ugarskim nastojanjima, ali da se oprezno odnosi spram njih da ne bi upropastila ugarske magnate. Poljski rat, koji je bio pred vratima, bio je glavni razlog takvog stava.

mj. 1. 1672.

Promjena namjesnika na Budimu bila je uvijek važna stvar za ovaj dio granice. Dosadašnji kajmakam Ibrahim-paša i budimski namjesnik Mahmut-paša zamijenili su svoja mjesta; prvi je bio Albanac, raniji janjičarski aga na Kreti, a onda je imenovan kajmakamom. Mjesec dana kasnije došao je dvorski tumač Mesgnien poželjeti mu sreću i potužiti se na granične povrede. U proljeće je otišao kamerni savjetnik Beris u Carigrad sa darovima ublažiti granične tužbe i odvratiti ga od podrške ugarskih nezadovoljnika. Bilo mu je odgovoreno da ugarskim pašama naredi da vrate sela koja su oduzeta; da nezadovoljnici neće biti izručeni, ali da ih se više neće primati; razmjena zarobljenika bit će izvršena za muslimanske zaroblje-

mj. 6. 1670.

nike i mjesta u Hrvatskoj, koja su utvrđena bez znanja Porte, treba razoriti; osim toga se savjetuje da se, ako se želi nešto graditi na granici, o tome ranije obavijesti, pa granični zapovjednici neće biti uzbunjeni. U Budim je došao novi namjesnik, Kara Mehmed-paša, koji je ranije bio u Bosni, te ga je Mesgnien došao pozdraviti. Uskoro se otvorila vojna koja je velikom veziru dala povoda da otpusti ugarske nezadovoljnike s Porte. A onda se opet promijenio namjesnik Budima: ponovno je došao Ibrahim-paša. Gubitak za Portu, kao i za austrijski dvor, bila
2. 10. 1673. je smrt Panajottija. Dvadeset pet godina bio je, najprije, tumač austrijskog poslanstva, a onda tumač Porte i poslanstva istodobno; bio je zaslužan za predaju Kandije, te je postavljen za prvog Portinog tumača; a zaslužan je bio i za austrijski dvor, jer je otkrio urotu Zrinjskog i jer je udaljio nezadovoljnike sa Porte; bio je sposoban pregovarač, štitio je i grčku crkvu kojoj je isposlovao posjed svetih mjesta u Jeruzalemu i bio je glavno vrelo grčkog utjecaja na Portine poslove.

Iz Rusije je došao trgovac, Manojlo Ivanovič, kao izaslanik cara. Primio ga je veliki vezir, kod kojeg se zapleo u svoj dugi kaftan i pao pred njegove noge. No brzo se snašao rekavši: »Želim da Bog tako obori neprijatelje muslimana pred
1672. njihove noge«. Dvije godine kasnije, došlo je drugo poslanstvo koje je prijetilo zbog poljske vojne. Veliki vezir je odgovorio: »To su prazne i neučtive riječi, s kojima se car nabacuje za zaštitnika poljskog kralja; te srdite riječi mogle bi cara koštati njegova mira; zbog Poljske je donesena odluka; ako je car htio u tome pomoći, trebao je ranije posredovati dobrim riječima. Da li se car ili neki drugi kršćanski vladari tuže na Visoku portu, na to se malo polaže; zna se da ima razloga za tužbe, jer su im Osmani kao pobjednici uzeli mnogo gradova, utvrda i zemalja; Božja providnost jednima šalje zlo, koje oni drugima žele; treba se ravnati prema uzajamnom ponašanju, u dobru kao i u zlu«. Došao je poljski poslanik radi obnove kapitulacije i obavijesti o ustoličenju kralja Mihajla. Kako je došao bez darova, bio je loše primljen. Nastavio je ranije započete pregovore da i Ukrajina i Kozaci budu uključeni u obnovljenu kapitulaciju. Porta je odgovorila da se slaže sa zaposjednućem Ukrajine, ali da sultan ne može otvoreno povući zaštitu što ju
26. 7. 1672. je jamčio Kozacima. Poslanik Vysocky, vatren i svadljiv, izjavi na punom divanu: da, premda su kralj, njegov gospodar, Senat i Republika odlučili prihvatiti jednostavnu potvrdu kapitulacije, on će se suprotstaviti tome po pravu veta što mu pripada kao poljskom plemiću. Veliki vezir uvrijeđen tolikom ohološću, počne se odmah spremati za rat. Poljski poslanik, obaviješten o ustanku u Arabiji, a i dobivši obećanje francuskog poslanika da će Francuska poslati pedeset ratnih brodova u Arhipealg, savjetovao je Republiku da ni u čemu ne popušta. Republika pošalje tumača, koji dođe šest sedmica nakon odlaska Poljaka,

s pismom u kojem se izražava čuđenje zbog ratne pripreme, te da je Republika, ako bi Porta htjela potvrditi hoćinski mir, potpuno za to spremna i poslat će izvanrednog poslanika. Ako Porta hoće rat, tada je kralj spreman za obranu, ali povreda mira tada ne bi bila na strani Poljske. Izaslanik je vraćen s odgovorom da će izvanredni poslanik biti dobro došao; u međuvremenu je vojska nastavljala marš. Došao je venecijanski izaslanik radi dovršenja graničnih pregovora i razmjene zarobljenika, no priprema rata je to odgodila.

U Moldavskoj je došlo do ustanka bojara protiv vojvode Duke. Porta je ovome dala odlučnu podršku i ustanak je bio ugušen. Kozaci, koji sada ulaze neposredno u osmanske događaje, dijelili su se na tri glavne grane: donski, zaporoški i oni između ušća Dnjepra i Buga. Ove zadnje su Osmani zvali: Barabaš, Od žute trske i Potkal; prve su zvali po njihovom hetmanu Barabašu; žuta trska ili žuta voda zvala su se glibišta između ušća Dnjepra i Buga; Potkal je ime tamošnjeg otoka. Dvije godine po miru na sv. Gothardu, suprotstavljala su se na obje obale Dnjepra dva hetmana: Bruhovecki, od Zaporožaca, privržen caru, i Dorošenko, Od žute trske, privržen poljskom kralju. Prvi, potisnut, obrati se krimskom hanu da bi ga potakao na rat protiv Rusije, a i Porti da bi cijelu Ukrajinu stavio pod zaštitu Porte. To je odgovaralo politici Köprülüja. Izaslanik je bio otpravljen s pismom, u kojem se Bruhoveckiju, kao **mj. 6.** glavaru Kozaka Barabaša, Kozacima Od žute trske i Potkala, **1668.** obećava sultanova zaštita i, istodobno, daju uvjeravanja da će ga podržati krimski han. Uskoro potom pozvan je Dorošenko za hetmana Kozaka na obje obale Dnjepra; no brzo su se od njega okrenuli Zaporošci i imenovali Suhoveja za svoga hetmana stavljajući se pod zaštitu tatarskog hana. U isto vrijeme je od Dorošenka otpao njegov namjesnik Damjan Grečenoj i, pozvan za hetmana, prebjegao pod rusku zaštitu. U tom položaju, Dorošenko šalje svoje izaslanike sultanu da bi postigao postavljenje hetmana Ukrajine pomoću sandžakbega i ugovora. To mu je zajamčeno, tatarskom hanu naložena je aktivna podrška Kozacima Barabaša, Od žute trske i Potkala, a Porta je poslala i jednog čauša sa 6.000 ratnika. Došao je drugi kozački izaslanik da se zahvali i da obavijesti o pokretima Rusa i Poljaka. Poljskom tumaču, koji je stigao u Carigrad, dano je pismo u kojem se kralja o tome svemu obavještavalo, što je bilo jednako objavi rata.

Sultan je, u međuvremenu, primio hana Krima, jer je smijenjen Adil-Giraj zbog toga što nije podržao Dorošenka, a na njegovo mjesto je došao Selim-Giraj. Sultan je lovio cijelo **mj. 5.** ljeto i već je u jesen htio krenuti za Brusu, da bi bio bliže ratu **1671** u Arabiji, kada ga je poljska vojna zadržala u Edrenu. Tri unutrašnje mjere iz ove godine nose obilježje Köprülüjeve politi- **1671.**

ke na planu državnog gospodarstva: utvrde u Majni, izgrađene pod Ali-pašinim nadzorom, zaposjeli su vojnici iz Korinta, a 160.000 akči, koje su ranije dodijeljene posadi Korinta kao leno, ustupljene su riznici; a i leno posade Itšila; cijela Kreta bila je premjerena. Bilo je smjenjivanja i postavljanja patrijarha, što je bilo rezultat svađa među Grcima. Patrijarh Partenios prekinuo je brakove Grkinja sa muslimanima, koji su se počeli naveliko sklapati; oni su se zvali kabin, tj. suložnički odnos na određeni rok. U tome ga je podržao muftija, te je mu-
1672. slimanima bilo naređeno da se ne smiju ženiti sa kršćankama, ako one prije toga ne prijeđu na Islam.

S proljeća bijahu krenule sve pripreme, koje su se pri čestim podjelama krzna, počasne odjeće, sablji i noževa činile običnim, tako da se svagdje očitovala ljubav za sjaj, koja je bi-
1. 5. la istaknuta značajka vladavine Mehmeda IV. S prvim svib-
1672. njem (majem), udaren je sultanov šator, a velikaši i ulema slavili su pohod. Sultan je bio u pozlaćenom oklopu, u obručima obloženim dragim kamenjem, s tobolcem na leđima koji je optočen dragim kamenjem, opasan sabljom ukrašenom dijamantima, glave ovijene zelenim turbanom, sa kojeg je sjalo nekoliko kolutova; konj, pokrivač ispod sedla i pokrivka u resama od dragog kamenja; sve age dvora, unutarnjeg i vanjskog, age stremena i lova, u pozlaćenim oklopima, s bogato ukrašenim konjima; iz carske štale naveliko su poklanjani konji vezirima, muftiji, hodži, janjičarskom agi, nišandžiji i reis-efendiji. Čauš Ahmet, koji je još ranije bio poslan poljskom kralju, sada je došao s pismom u kojem je kralj istakao da je Ukrajina nasljedna poljska zemlja, Dorošenko jedino pobunjeni podanik, a tužbe na poljske upade objašnjavao kao odmazdu za ranije tatarske upade. Veliki vezir je odgovorio da su Kozaci slobodan narod, koji se podvrgao Poljacima, ali da su se sablje prihvatili kada više nisu mogli podnositi tlaku i nepravdu, stavili pod zaštitu hana, bili darovani zastavom i tugom, te kako poljski kralj i dalje može tvrditi da je ta zemlja njegovo nasljedstvo? Ali i bez obzira na to, kada žitelji jedne zemlje, da bi se oslobodili, pobjegnu u sjenu jednog moćnog vladara, je li razborito protiv ovoga istupiti? i kakvo će dobro iz toga izaći? Ako padišah, kojem se uteklo za zaštitu, krene protiv neprijatelja uteklih, onda je jasno tko krši mir. Ako se uputi poslanik da se ugasi vatra rata, onda dobro; a ako se odluka želi prenijeti na oštrijeg suca — sablju, onda je to u Božjoj ruci i pomoću njega islamsko carstvo trijumfira već više od tisuću godina nad
5. 6. 1672. neprijateljima. Osmog safera kreće najmoćniji, najštovaniji padišah sa slavom i srećom i moći s vojskom brojnom kao zvijezde, neba sjaj, iz Edrena i, ne zaustavljajući se, doći će na granicu. Zato odgovor mora doći najbrže, jer će sa svakim noćenjem biti dan drugi nalog i drugi odgovor.]

Sobiesky, unuk hoćinskoga junaka, koji je posjetio Carigrad u pratnji Bieganovskoga, nastupio je prošle godine kao pobjednik nad Dorošenkom i Kozacima kojima je u jednom vojnom pohodu oteo njihova čvrsta pogranična mjesta: Šetvertinku, Human, Braclav, Stanislav, Raškov, Mohilov i Impol. Ovaj rat je Kršćanstvo začudio, a Turke zaplašio. Da spriječi bujicu poljskih osvajanja na samom početku, zaključila je Porta povesti rat. Kad je neplaćeno tromjesečje vojsci bilo isplaćeno i kad je beg Čirmena kao pronalazač smještaja s carskim tugovima pošao naprijed, sultan je na dan koji je bio određen u dokumentu, u nedelju petog lipnja (juna), započeo vojni pohod... Nakon trideset i osam etapa hoda i isto toliko odmorišta taborovali su na polju pred Kamjenjecom. **18.8. 1672.**

Veliki vezir se s janjičarima i rumelijskim četama postavio u sredinu, na desnoj su strani stajali drugi vezir, miljenik Mustafa-paša s anadolskom vojskom i sagaržibašom, a na lijevoj su bili kajmakam Kara Mustafa-paša s četama iz Sivasa i samsundžibašom. S tim je poretkom započeto s rovovima i za **19. 8.** pet dana dovedeni su do ruba opkopa. Raspisano je da se izrađuju vreće; svaki je uživalac lena morao za svakih tisuću akči dohotka svoga zijameta isporučiti dvije vreće, svaki spahija po dva komada, divanski pisari s lenom, pomoćnici u uredima, morali su svaki, prema količini dohotka svojih lena, isporučiti vreće. Jedan opunomoćenik koji je došao iz tvrđave bio je u čaušbašinu šatoru pristojno smješten. Stigle su dvije tisuće centi puščanoga praha koji je bio ostavljen u Isačeu; sada ga je dopremio ćehaja koji je dopratio Hasan-pašu, beglerbega Dijarbekra, koji je otišao k posadi u Babatag. Sandžakbegu Osman-paši iz Nikopolja naređeno je da doveze teško oružje. Osmoga **27. 8.** dana opsade popeli su se na glavnu utvrdu pa su se odande vihorile turske zastave. Slijedećega dana su mine raznijele prvi bedem, ali se iza njega dizao drugi pa su stavili mine da ga razore, no opsjedani su slijedeći dan istakli zastavu za predaju. Predavši pet taoca, potpisali su predaju u pet točaka po kojoj su svi koji su htjeli ostati ili otići nesmetano to mogli učiniti. Katolicima, Grcima i Armencima ostavljene su njihove crkve, a u kuće svećenika i poljskih plemića koji su ostali nitko nije smio biti nastanjen. Kada su vojnici pri odlasku između sebe podijelili puščani prah, odletio je u zrak s trećinom posade, dvije kule i jednim dijelom zidina. Sumnja se da li je to slučaj ili očajnička odluka njemačkoga kapetana. Tridesetog kolovoza **30. 8.** predao je zapovjednik tvrđave ključeve, pa je odlikovan počasnom odjećom i dopušteno mu je da s tri stotine kola otpremi prtljagu svoje posade. Paša Haleba i rumelijski beglerbeg dobili su zadatak da otprate posadu zbog njezine sigurnosti. Slijedećega dana sultan primi svečane čestitke u povodu pobjede i zauzeća, pa uzvrati svečanim krznima, prema položaju i do-

stojanstvu. Muftiji je njegovo krzno poslano kući, jer zbog
2. 9. bolesti nije prisustvovao. Slijedeće su jutro, u petak, najveće crkve pretvorene u džamije, dobivši imena sultana, sultanije-valide i sultanije — haseki, velikoga vezira, kajmakama i vezira-miljenika. Poljski internuncij, koji je dosada zadržan, poslan je natrag s viješću: ako Podolje bude predano bez poteza mača i ako sultanovu stremenu bude priznalo danak, može doći do mira, inače će čitava Poljska biti izručena maču. Krimski han, Kaplan-paša, namjesnik Haleba, rumelijski, anadolski, karamanski, moldavski i vlaški beglerbezi i hetman Dorošenko poslani su prema Lavovu da svojim upadom opustoše zemlju. Sultan je lovio u okolici Žvaniča. Ovdje je nišandžipaša, historičar Abdi, predao sultanu pjesmu u četrdeset i osam distiha kao pobjedničku pjesmu prigodom zauzimanja Kamjenjeca. Odavde su pošli prema palanci Kulandane, a onda su logorovali pred palankom Bučačom. Kako defterdarpaša Ahmet nije bio dosta jak da je sam prisili na predaju, pridružen mu je janjičarski aga, sada vezir Abdurahman ili Abdi-paša, kojem se palanka predala, kao što se palanka Jazlovjec predala namjesniku Adane, Husein-paši, a Zadlotanka drugom veziru-miljeniku Mustafa-paši. Nakon
12.—18. 9. šest dana sklopljen je, posredovanjem krimskoga hana, za Poljsku tako ponižavajući mir u Bučaču, po kojem je Podolje odstupljeno Osmanima, Ukrajina Kozacima, a za godišnji danak je trebala dati dvadeset i dvije tisuće dukata, za Lavov jednom zauvijek osamdeset tisuća talira. Crkve pretvorene u džamije nisu se smjele više narušavati, podanici su trebali biti oslobođeni danka u krvi (nije ga doduše više bilo od Murata IV, ali kao plan još uvijek nije bio ukinut). Lipkanski Tatari, koji su pobjegli u turski logor, i Kozaci, koji su se bili povratili od Hanenka, trebali su se slobodno i nesmetano vratiti u svoje stanove. Tatarskome hanu je trebalo davati uobičajeni godišnji danak, ali su zato poljske pokrajine trebale biti pošteđene tatarskih pohoda i odsad se nisu više smjeli prodati Poljaci kao robovi. Lipkanski Tatari, poljski podanici, iselili su u Besarabiju (Budžak) kad je izbio rat i han im je dodijelio staništa u sporazumu s Halilom, namjesnikom Silistre. Osamnaestog listopada (oktobra), dana koji je tolikim odlučnim bitkama ovjekovječen u povijesti, izvikivali su telali u carskom logoru da je poljskome kralju ukazana milost. Slijedećega dana su se vratili tatarski han i Kaplan-paša, poslani s letećim odredima prema Lavovu. Natjerao ih je Sobieski, koji je kao jedini borac svoje domovine protjerao Turke iz Lublina, Belčice i Lavova. Preko Dnjestra je plovio na nizvodnim santama leda, sakrio svoje čete u Bednavovske šume pa je kod Kaluža potukao dvadeset puta jače Tatare, a od kalge i nuredina u bijegu zarobio trideset tisuća ljudi. Hanu je po starome običaju obučeno krzno »kapanidža«, a uz to mu je dana draguljima optočena sablja i tobolac. Kaj-
18. 10.

makam i veziri počašćeni su samurovinom, reis-efendija, čaušbaša i poljski poslanik počašćeni su običnom svečanom odjećom. Po cijelom carstvu razaslana su pisma o pobjedi i svugdje su tri noći osvjetljavali mjesta.

Dvadeset i prvoga listopada (oktobra) pošlo se natrag u **21. 10.** Edrenu do koje su stigli u trideset i četiri etape hoda, za šest sedmica. Drugi vezir, miljenik Mustafa, poslan je iz Edrene u Carigrad da dođe po valide-sultaniju koja je dopraćena sa svim počastima. Zimi se sultan pozabavio gradnjom vile i seraja u Edreni uz most tržnice za sedla, kod mjesta Akbinara, tj. »k bijelom bunaru«; veliki vezir se bavio naoružavanjem za slijedeći rat, jer Poljaci nisu dopremili dogovorenu svotu od dvadeset i dvije tisuće dukata, a osim toga se i Rusija naoružala za rat. Tek su krajem lipnja (juna) istaknuti tugovi na »livadi s jama- **27. 6. 1673.** ma«, a polovinom srpnja (jula) se krenulo. Kada je vojska poče- **13. 7.** tkom listopada (oktobra) stigla do Dunava kod Isačea, stigla je radosna vijest da je nova utvrda na ušću Dona koja pripada Azovu bila s deset topova sedamnaest dana pod opsadom nekoliko tisuća Kozaka, na što su se bezuspješno povukli. Vrhovni vojskovođa Sobieski poslao je Ivana Debrica k velikom veziru s pismom u kojem se ispričava što Poljska, pošto je izgubila Podolje, nikako ne može platiti obećani danak od dvadeset i dvije tisuće dukata. Sada je veliki vezir odlučio poslati mutefe- **21. 9.** rika Huseina sa sultanovim pismom poljskome kralju. Sadržajem pisma zatražene su nazad palanke i tražilo se poslanika s dvadeset i dvije tisuće dukata, jer sultanova vojska stoji na Dunavu, pa će slijedeće proljeće preplaviti Poljsku ako ne dođe odgovor koji zadovoljava. Međutim su kod Isačea prešli Dunav. Stigla je vijest da je između četa, koje su poslane da zaposjed- **12. 10.** nu kanal Čopliču, i između Kozaka došlo do oštroga okršaja i da je moldavski vojvoda prebjegao k Poljacima. Vojvoda je naime potajno pristajao uz Sobieskoga, ali je sada odbacio krinku, pa je ukazao Poljacima koji je dio turskoga logora najslabiji. Njegov je položaj dan njegovu vršiocu dužnosti na Porti Dimitrasku (Dimitriju Kantakuzenu). Kad je stigla vijest da se poljska vojska okuplja kod Hoćina, veliki je vezir, uz uobičajene svečanosti oblačenja zlatom presvučene samurovine, opasivanjem draguljima optočene sablje, stavljanjem perjanice ukrašene dijamantima i dobivanjem svete zastave iz sultanovih ruku, imenovan serdarom, tj. vrhovnim neograničenim vojskovođom. Budući da je logor bio šezdeset i jedan dan u Isačeu, otišao je sultan praćen od vezira-miljenika i nišandžipaše Abdije u zimovalište u Babatag. Čitava je poljska vojska bila, pod velikim i malim hetmanom, pod litvanskim i prebjeglim moldavskim vojvodom, okupljena kod Hoćina pod vrhovnim zapovjedništvom Sobjeskoga, čija se pobjednička zvijezda ovdje podigla u punom sjaju. Da pred neprijateljem prikrije vojno napredovanje, poslao je pred sebe velikoga krunskog stjegonošu Sjenjavskoga

da uništi neprijateljske predstraže. Ovaj je Turke uzbunio sve do srca Ukrajine, podloživši svojoj vlasti Satanov, Jarmolinik, Zjukovič i Bar. Spretnim postranim napadom došao je u područje Dnjestra kojim su, kao i prošle godine, već plivale sante leda koje je bilo lakše izbjeći i protiv kojih je bilo lakše boriti se nego protiv buntovnoga duha njegove vojske. Navečer pred odlučnu bitku prešao je sa svojim četama k Sobieskom i Gika, vlaški vojvoda, pa su se Vlasi i Moldavci sada borili pod krilima poljskoga orla i nisu više slušali sandžakbega i topuz, nego burundžuka i bulavu. Osmanski logor je bio i previše razvučen da bi ga se moglo dobro braniti. Čim je Sobieski u njega prodro, povukao se namjesnik Silistre, Husein-paša, s pridruženim beglerbezima prema Hoćinu i Kamjenjecu preko mosta koji je podignut preko Dnjestra. Ostala ih je vojska slijedila u najvećoj pomutnji; most se slomio i Dnjestar proguta ljude i konje.

11. 11. Turska je vojska bila uništena; gubitak pod najuglednijim glavarima u ratu: bosanskim beglerbegom Sulejman-pašom, solunskim i ohridskim begom, sagardžibašom, alajbegom lijevoga krila, ćehajom i defterdarom rumelijskih lenskih gospodara, küstendilskim begom i agom zelene zastave. Miralem Bosne, Sejidoğlu, zet velikoga vezira, bio je teško ranjen. Husein-paša iz Silistre, koji je s Gikom izgubio bitku kod Levica, jedva se spasio. Na obalama Dnjestra, kao i na obalama Rabe, počela je blijediti Ahmet Köprülüjeva sretna zvijezda; tamo pred Montecuccolijem, ovdje pred Sobieskim, koji je na hoćinskom bojištu osvježio djedovske stope učinivši ga pozornicom poljske ratne slave, proslavivši je hrabrošću Hotkievića, Lubomirskoga i Sobieskoga. Krvava bitka je trajala tri sata i četrdeset tisuća pobijenih pokrilo je bojno polje. Princ Radzivill je vlastitom rukom ubio Huseina, namjesnika Silistre, a Sobieski se domogao zelene zastave što ju je Husein primio od sultana. Zastava je poslana u Rim da ukrasi crkvu sv. Petra. Ova je zastava pretеča niza sličnih trofeja koji, počevši od hoćinske bitke do bitke kod Sente, krase crkve i muzeje oružja u Beču i Veneciji, u Münchenu i Stuttgartu kao spomenici kršćanskih pobjeda nad Turcima. Veliki vezir je pobjegao natrag u Cecoru, pozvavši k sebi Kaplan-pašu. Za zimovalište je odredio Isačeu, ali, jer je mjesto bilo premaleno, otišao je u Babatag odakle je sultan, praćen samo svojim miljenikom-vezirom Mustafa-pašom, odjahao u Hadžibazaroğlu, pošto je pretrpio lakši pad s konja. Vojni suci i okrilje vojske, naime sveta zastava i Poslanikov plašt, stigli su

12. 12. s ostalim dvorjanicima nekoliko dana kasnije u Babatag, predvođeni nišandžijom Abdi-pašom ...

mj. 1. 1674. Za vrijeme zimovanja u Babatagu zauzeli su svu aktivnost velikoga vezira diplomatsko kretanje, stvari unutrašnje državne uprave, uz priprave za budući rat. Novi vlaški vojvoda Duka (prijašnji moldavski vojvoda) predao je danak za Vlašku u vi-

sini od stotinu tisuća talira. Carski otpravnik poslova Kindsberg pismeno se potužio da su, po izjavi ugarskog pobunjenika Dionizija Banffyja kojega je doveo Barkoczy po zapovijedi erdeljskoga kneza, imenovali Franju Ispana i Ivana Lokrija predstojnicima pobunjenika i da ti na turskom području nalaze sklonište, da su se pojavljivali u pratnji paša i da se javno hvale da im prema fermanu, koji im je predao Szepesi, moraju pomoći i Turci i Erdeljci. Dorošenko je izvijestio da su Rusi osvojili šest kozačkih gradova, među kojima su: Čerkas, Kanjov i Korsum i da su opkolili njegovu vlastitu prijestolnicu Čehrin te da kreću s vojskom od pedeset tisuća Kalmuka i Kozaka na tatarskoga hana. Tatarskome hanu je poslan uobičajeni dar prigodom polaska u rat: krzno, sedlo i dvanaest tisuća dukata čizmarine, ali se on ispričao da se zasad ne može pojaviti, jer se mora bojati da će ga napasti Rusi čim budu gotovi s Dorošenkom. Tražio je čak da mu se iz Moldavske vrati šest tisuća Tatara. Unovačeni su novi janjičari, a dvije tisuće paževa istupili su kao spahije. Zamijenjeni su otetom kršćanskom djecom, premda pravog janjičarskog odabiranja nije više bilo od Murata IV u tri komesarijata gdje su se pobirala bugarska, grčka i albanska kršćanska djeca, ali nasilno otimanje kršćanske djece za serajske odaje još nije prestalo. Novo upisani janjičari polazili su u mimohodu pred sultanovim očima kod Hadžibazaroğlua, pri čemu je njihov general, samsundži, dobio stotinu dukata, dvadeset kaftana za starješine, a momčad je dobila na dar tri tisuće akči. Početkom svibnja u Babatag je stigao internuncij Siekierzynski, poslan od strane Republike i Sobieskoga prigodom novo izabranoga kralja, i predao velikom veziru pismo ispričavajući se kraljevom smrću i izborom novoga kralja što je u povratku zakasnio lani poslani turski poslanik i izražavajući želju za mirom. Veliki je vezir odgovorio da mir mora zamoliti vrhovni poslanik. Na to sultan pođe u carski šator, a beglerbezi Sivasa, Damaska i Silistre, koji su sa svojim četama stigli u carski logor, bili su, kao i obično, odlikovani počasnom odjećom i po čitavom carstvu razaslani su fermani za održavanje javnih molitava za rat u džamijama, svakoga ponedjeljka i četvrtka. Polovinom lipnja (juna) sultan je krenuo s ravnice Hadžibazaroğlu. Veliki vezir mu je iz Čiftaja došao u susret za svečani doček i sultan je između velikoga vezira i vezira-miljenika Mustafa-paše dojahao u Babatag. Slijedilo je uobičajeno podjeljivanje krzna i kaftana. Vijesti s perzijske granice, po kojima je Perzijanci ugrožavaju, učinile su potrebnim da se hitno imenuje snažan, aktivan namjesnik. Veliki vezir je na taj položaj imenovao janjičarskoga agu, vezira Abdurahman-pašu, koji se istakao pred Kandijom kao hrabri ratnik, pa mu je povjereno čuvanje istočne granice Bagdada, kuće spasa. Pod njegovo zapovjedništvo stavljeni su begovi Rake, Mosula i Šehirsora. Kaplan-paša, koji je također uživao najveće povjerenje velikoga ve-

18. 2.

10. 5. 1674

17. 5.

zira (svoga šurjaka), imenovan je namjesnikom Dijarbekra i zapovijeđeno mu je da najhitnije onamo ode. U Moldavskoj je tatarski han Selim-Giraj došao u carski logor, kuda je stigla i sretna vijest da se namjesniku Damaska, Husein-paši, određenom za opsjedanje Hoćina, koji je sebi privukao tri čete janjičara, kopača-lagumara i minobacača iz Kamjenjeca, grad dobrovoljno predao. Kod Sorokija je vojska prešla Dnjestar, pa je najprije logorovala u ispelskoj ravnici na kozačkom zemljištu. Odavde se moldavski vojvoda vratio u Jaši da isporuči pedeset tisuća kila pšenice i brašna, a vlaški vojvoda je dobio zadatak da uspostavi puteve i mostove. Namjesnik Ibrahim iz Haleba je trebao uz pomoć rumelijskog beglerbega Sidi-zade Mehmed-paše i samsundžije razoriti palanku Istene, pet do šest sati udaljenu. Pred carski šator je bačeno osamdeset glava poslanih kao trofej lipkanskih Tatara koji su pobijedili Poljake i napali Bar. U logoru kod Komara objavljeno je da je zabranjeno ići na pljačkaške pohode, a tatarski han je obučen u samurovinu, jer je dobio zadatak da pođe u pomoć kod Čehrina opkoljenom kozačkom hetmanu. Namjesnici Haleba, Anadolije i Erzuruma podigli su mostove i opustošili zemlju. U Timanovsku je stigao poljski poslanik. Vojni pohod je išao u pravcu Lidizina koji je tri dana živio u strahu, a onda se dobrovoljno predao. Osam stotina Poljaka predali su se kao zarobljenici. Od njih su za sultana odabrali stotinu i sedamdeset. Rumelijski beglerbeg je spalio palanku Kopanidžu (Vinicu) i trijumfalno ušao u carski logor s nekoliko stotina na kolac nataknutih glava.

30. 7. 1674.

19. 8.

Tek pošto je bio osvojen Ladizin i spaljena Kopanidža (Vinica), saslušan je u Timanoku pristigli poljski poslanik Ivan Karvevsky, podoljski vinotoč. On je donio vijest da se Sobieski okrunio za kralja, a usmeno je zatražio da se vrate Podolje i Ukrajina poljskoj kruni. Zbog toga je otpravljen bez carskoga pisma; dobio je sobom pismo od velikoga vezira. U isto je vrijeme Sobieski poslao poslanika Mysliszevskoga, a kasnije Kaczorwskoga s bogatim darovima k tatarskome hanu da njegovim utjecajem otkloni kod Porte turski rat. Na čvrsti grad Human je pošao kajmakam Kara Mustafa sa šesnaest odjela janjičara i sa svim anadolskim, rumelijskim, sirijskim i bosanskim četama, uživaocima lena, dvadeset i šest lakih topova i šest ratnih »zmija«; bio je to prvi ratni pothvat kojega je poduzeo kajmakam Mustafa-paša sam, a kojega smo do sada uvijek sretali uz sultana u lovu i tek jedanput u ratu (pri opsadi Kamjenjeca). Uspjeh mu je zajamčila premoć njegovih boraca. S Dorošenkovom pomoći zauzet je Human; svi su stanovnici pobijeni, ulice preplavljene krvlju, kršćanima je živima oguljena koža, napunjena i poslana sultanu. To je bilo prvo junačko djelo Crnoga Mustafe, crnoga i po imenu. Tatarski han Selim-Giraj je javio da Kozaci i Rusi, koji su opkolili Čehrin, nisu sačekali nje-

21. 8.

15. 9.

gov dolazak u Čerkeskermanu, da su pobjegli, a on je poharao mjesto. Osim položaja Bijela Cerkova, koji je branio starješina Rappi, isključivši Kijev koji su držali Rusi, sva je zemlja od Dnjestra do Dnjepra bila podložna osmanskom oružju. Tatarski han i Dorošenko su se poklonili sultanu i dobili dopuštenje za povratak u domovinu. Budući da je veliki vezir obolio, uveo ih je na prijem kajmakam Kara Mustafa. Ovaj je dobio ministarsko krzno sa suknom podstavljeno samurovinom, tobolac optočen dragim kamenjem i bogato opremljena konja, a kalga-sultan je dobio samurovinu s dugim rukavima, presvučenu zlatnom tkaninom. Dva sina i drugi sultani dobili su kaftane, kozački hetman je dobio kaftan s baršunastim kalpakom, ukrašen samurovinom, buzdovan i opremljenoga konja. Sultan je vrhovnoga konjušnika poslao k velikom veziru zanimajući se za njegovo zdravlje i poslavši mu jedno od svojih vlastitih samurovih krzna da se time utopli. Krzno je imalo uvijek i svoju prirodnu zadaću, ali ga u osmanskoj historiji navode do besvijesti, opetujući njegovom upotrebom: bodrenje i pohvalu, postavljanje i zahvalu za radosnu vijest, kao dokaz milosti i naprosto svečanu odjeću. Oblačenje i svlačenje krzna ili počasne odjeće na Istoku ima isto značenje kao nastupanje položaja ili časti ili odstupanje od najniže do najviše časti, od opskrbljivača nastambi do vezira.

[Polovicom rujna (septembra) krene se preko Buga ka Edrenu. Ali su se Sobieski i Jablonovski borili da iz Poljske potjeraju turske i tatarske jahače. Jablonovski je potukao hana Adil-Giraja i uskoro je Ukrajina, sve do Čehrina, opet bila poljska. Sobieski ponudi mir ali ga ni veliki vezir, a ni serasker Šišman Ibrahim-paša nisu prihvatili. Borbe su se nastavile. Serasker je otišao do pred Lavov (po turski: Ilba), nakon gubitka Kamjenjeca. Sobieski požuri s vojskom i odnese veliku pobjedu, jer nuredin pobjegne, premda je imao jače snage. Ibrahim-paša navali na Volhinju i zauzme neke utvrde i gradove. Opsada i navala na podoljsku tvrđavu Trembovli nije uspjela, a Sobieski, koji dohrli, spasi je u času kada je trebala podleći. **18. 9.** **kraj mj. 8.**

Veliki vezir još se uvijek oglušivao o riječi francuskih pregovarača, upućenih protiv došaptavanja Nijemaca i ponovnih ponuda ugarskih nezadovoljnika. Oni su, uz potajnu podršku Porte, obećavali, u ime nezadovoljnih velikaša, dići vojsku od 12.000 ratnika. Budimski namjesnik je zamijenjen nakon godinu dana, a položaj je dobio Sinoğlu Ali-paša. Položaj tumača na Porti bio je, po smrti Panajottija, u lošim rukama poljskog preobraćenika Bobovskoga, pa je dan grčkom liječniku Maurocordatu.

Sultan je pripremao veliku dvostruku svetkovinu, obrezivanje sina i udaju kćeri. Na nju je pozvao austrijskog cara, venecijanskog dužda, francuskog i poljskog kralja, ali su se oni ispričali što ne mogu osobno doći i obećali poslati izvanredne izaslanike. Ovoga puta izostala su poslanstva, bilo zbog kratkoće vremena, bilo da se izbjegnu darovi za udaju, bilo iz straha zbog nedolaska izvanrednih izaslanika. Ako su kršćanski vladari bili pošteđeni, kršćanski podanici Carstva bili su opterećeni porezom za javnu svetkovinu: svaka grčka obitelj morala je isporučiti trideset akči, a u Edrenu su obitelji plaćale deset glavarina, šest kokošiju, dvije guske i četiri patke; osim toga, morala je svaka kršćanska i židovska obitelj priložiti za dogotovljenje jednog velikog kazana. Veliki vezir je osobno nadzirao organizaciju proslave koja je bila velelepna, iako je zaostajala za ono pod
26. 5. Muratom III. Prvi dan bilo je gošćenje, drugi dan je muftija,
27. 5. sa kazaskerima i mulama, u sultanovom prisuću dao učeno tumačenje Kurana, a treći dan je dvorski imam Vani predvodio šejhove tekija koji su prisustvovali trci nekih terijakija, tj. »pušača opija«, privlačna razonoda koja je imala poklonika među dervišima; zatim su se narednih dana ugostili vojnici i drugi viši službenici; princ Mustafa je doveden da poljubi ocu ruku,
6. 6. a muftija je tom prilikom obavio uobičajenu molitvu; ugošćen je i narod grada, te se dvanaestog dana, koji je pao na Poslanikov rođendan, obavilo obrezivanje nakon molitve u džamiji i ugošćenja vezira. Još tri dana trajala je svetkovina sa gošćenjem i igrokazom, povorkama, prinošenjem darova i vatrometom do duboko u noć.

Četrnaest dana kasnije proslavila se sjajno udaja sultanove kćeri Hatidže za drugog vezira-miljenika Mustafa-pašu, također četrnaest dana sa svečanim ulascima, povorkama, gošćenjem i igrokazima.

Erdeljski i dubrovački poslanici, jedini koji su prinijeli darove pri prvoj svetkovini, imali su, šest dana pred njezin početak, prijem kod novog engleskog poslanika, lorda Johna Fincha. Bio je loše smješten i primljen, ali je kapitulacija bila obnovljena. Engleska je, naime, dva mjeseca prije njegova dolaska, nakon pomorskih bitaka, zaključila posebni mir sa namjesnikom Halil-pašom, dajem Ibrahimom, agom i divanom Tripolisa. Tri države na sjeveru Afrike osamostaljivale su se od Porte, pa su pomorske sile: Francuska, Engleska i Nizozemska, stupale u odnose s njima, ne obazirući se na Portu.

Na Porti su se počele obnavljati optužbe protiv graničnih upada. Tako je austrijski general Strasoldo napao Debrecin sa 10.000 ratnika, a u Egeru izgradio jednu palanku (drvenu utvrdu). Kada je austrijski rezident pozvan da to objasni, odgovorio je da je general u Debrecinu tukao samo ugarske pobunjenike, a ne muslimane, dok je palanka samo ranije spaljeni Volgar. U Hrvatsku su upali turski ratnici sa trideset zastava i nanije-

li, pod vodstvom pobunjeničkog vođe Vjekovackija, goleme štete Gradišci, Dubici, Velikoj, Kostajnici, i drugim mjestima na granici, a da se naknada za to nije mogla dobiti; onda su Karlovčani napali Bihać. Takve vijesti stvarale su zlu krvi u Carigradu. Došli su tamo venecijanski konzul (bailo) Morosini i poljski plemić Dombrovsky; ovaj je bio s pismom francuskog poslanika u Poljskoj koji je podržavao nacrt mira. Iz Bagdada, kao i Kaira, dolazile su uznemirujuće vijesti o pobuni vojske, osobito u ovom zadnjem mjestu, gdje su trupe smijenile namjesnika Ahmet-pašu čiji su zahtjevi u financijskom pogledu bili nepodnošljivi. Vojska je o tome izvijestila Portu, pa je bio na njegovo mjesto imenovan bagdadski namjesnik, Abdurahman-paša, koji je silom i lukavstvom sredio stvari. **mj. 3 .1676.**

Prošlo je deset godina da je sultan Mehmed bio otsutan iz glavnoga grada i da je rezidirao u drugoj prijestolnici, Edrenu, i došlo je vrijeme da se Carigradu vrati njegov ugled glavnog grada. Prije odlaska, posjetio je sa haremom novu palaču što se izgradila u Akbinaru, tri sata od grada, gdje su dobavljeni najljepši stubovi iz carigradskog seraja; zatim je položio kamen-temeljac za novi seraj u Edrenu, na kojem je dnevno radilo 10.000 ljudi. Početkom travnja došao je u Carigrad, ali ga to očito nije mnogo veselilo, jer se smjestio na Trgu strijela, iza predgrađa Hasköj. Održan je divan radi isplate vojske, na kojem nije bio veliki vezir, pa ga je zastupao zet, kajmakam Kara Mustafa. Možda ga je bolest učinila prijemljivim za poljski prijedlog mira, no otada se nije moglo sasvim računati sa Dorošenkom. Osmanska vojska od 20.000 ratnika prešla je preko hoćinskog mosta ka Kamjenjecu i, pošto se tu združila sa Tatarima, utaborila se pred Barom. Na mjesto umrlog serdara Ibrahim-paše (namjesnika Bosne) imenovan je Ibrahim-paša iz Damaska; bosanskog Ibrahima zvali su Šišman, tj. »ugojeni«, a ovoga Šejtan, tj. »đavo«. On krene protiv Galicije. Janjičari su negodovali da su, pošto ih nije vodio ni sultan ni veliki vezir, izloženi teškoćama vojne, dok sultan lovi, a veliki vezir mirno sjedi u Carigradu. Šest razmijenjenih oficira pregovarali su o uvjetima mira. Ibrahim je sjedio s poljskim pregovaračem, kada je dobio vijest da je poljski kralj napao Tatare kod Mogiljeva i natjerao ih u bijeg. On zaspe Poljaka prigovorima i zapovijedi svojoj konjici da krene na Poljake, na koje naiđe pod Rovnom. Bitka je bila duga i krvava, ali neodlučna, te noć rastavi borce. Sobieski sa 15.000 ratnika ušamči se tu, iza njega Dnjestar, a pred njim rječica Užica, desno močvare, lijevo gradić Rovno. Branio se dvadeset dana sa šezdeset šest topova protiv premoćnog protivnika. Serdar i han su se nabacivali prigovorima i odlučili se za mir, koji bude, konačno, potpisan. Podolje i Kamjenjec ostanu Turcima, granica je bila duž Bučača, Bara, Bjalova i Čerkova; Ukrajina, osim Pjarzaka i Podvoloča, bude predana Porti.] **22. 5. 1676.** **7. 4.** **14. 5.** **mj. 8.** **27. 9.** **27. 10.**

U međuvremenu je sultanov logor s mjesta strijeličara po-
10. 10. šao na taborište Čeriči-čajri, a odavde u Edrene. Kajmakam Mustafa-paša i miljenik Mustafa-paša pratili su sultana s vezirom Nišandži Abdi-pašom. Veliki vezir je već bio jako bolestan i naprezao se sustići carski tabor. Kad je izašao iz Burgasa, bio je prisiljen boraviti blizu nasipa za most na Ergeni na Karabeberovu poljskom dobru, gdje je nakon osamnaest dana bolovanja
30. 10. umro. Njegova pratnja je odmah, nakon obavljene posmrtne molitve, odnijela leš u Carigrad, gdje je pokopan u grobnicu što ju je podigao otac mu, Mehmed Köprülü. Bio je samo jedan dan manje od petnaest punih godina velik vezir, najdulje od svih vezira koje Osmansko carstvo ima do današnjega dana; vladao je devet i po mjeseci duže od Sokolovića i umro je u četrdeset i prvoj godini od vodene bolesti što ju je dobio od prevelikog uživanja vina i rakije. Bio je visoka rasta, podebeo, velikih i otvorenih očiju, bjeloput, otmjena držanja koje osvaja ljude. Nije bio krvoločan silnik kao otac, ali neprijatelj podjarmljivanja i nepravde; bio je tako iznad svakog podmićivanja, pohlepe za novcem i sebičnošću da su darovi kod njega značili, umjesto preporuku, više zapreku za postizavanje nekih želja. Bio je široka, prodorna duha, laka i dobra pamćenja, ocjena mu je bila sigurna i čvrsta, zdravi razum i pravo usmjerena misao najbržim su načinom stizali do istine. Govorio je malo i skromno, ali uvijek s poznavanjem stvari i zrelim razumijevanjem. Najprije se posvetio izučavanju prava, a zatim su ga znanosti pratile u logor sve do obale Rabe i Dnjestra; one su mu bile pratilje i zabavljale ga u oblacima pušćanoga praha u razvalinama Kandije. U Carigradu je znanostima posvetio javnu čitaonicu. Njegov čuvar pečata je bio isprva njegov historičar Hasan, pisac »Povijesnih dragocjenosti«; primalac molbi bio je pjesnik Nabi, pisac povijesti zauzimanja Kamjenjeca; jedan drugi primalac molbi je bio pjesnik Hajli koji je kronogramima proslavio zauzimanje Ujvára (Neuhäusel — Nove Zamky); zauzimanje Kandije (Krete) opjevao je pjesnik Mezāki, također primalac molbi. Pjesnika Talibija je neko vrijeme upotrijebio kao reis-efendiju, a pjesnika Fennija je postavio za uspjelu kasidu na položaj sekretara za ubiranje glavarine (poreza po osobi). Fenni, tj. »pronalazač«, bio je isto tako veliki ljubitelj građevina kao i ljubitelj žena. Sagradio je uz evropski dvorac na Bosforu krasnu vilu (köšk) s lijepim uljanim slikama. Trajniji spomenik postavio je Husein Hezarfenn, tj. »tisućostruki umjetnik«, pod zaštitom Ahmeta Köprülüja, darujući tri vrijedna djela: jednu opću povijest, jednu statistiku Osmanskog carstva i jedno djelo o veličini Osmanove dinastije.

Potpomažući pjesnike, pravnike i statističare, od kojih smo sedmoricu spomenuli po imenu, veliki Ahmet Köprülü je blagošću i pravednošću okajao što je njegov otac Mehmed, s nepravom nazvan »veliki Köprülü«, skrivio, smaknuvši pjesnike i

učenjake kao Ruhija i Vidžija i uništivši trideset tisuća ljudi, pa se općenito ogriješio o znanost i o čovječnost. Vladavina Mehmeda IV ili bolje reći obaju Köprülüja, Ahmeta i kasnije njegova brata Mustafe, predzadnja je sjajna točka osmanske književnosti, koja, iako nije više bila na vrhuncu gdje je bila za Sulejmana — u umijeću riječi i u pravu — još se nedavno ponosila historičarima i Hadži Halifinom enciklopedijskom učenošću; ipak ima odlične pjesnike, historičare, učenjake, pravnike, liječnike, sastavljače pisama, glazbenike i kaligrafe. Od pola tisuće pjesnika, koje nabrajaju Safaijeve biografije iz druge polovine sedamnaestog i prve polovine osamnaestog stoljeća, ostavilo ih je petnaest »divane«. Od ovih se desetak njih pozabavilo samo himnama Poslaniku (naat), dvojica, Tifli i Medihi, cikličkim pjesmama, a nekoliko njih pjesmama o Poslanikovu uspeću na nebo. Arapski i perzijski pisci također su našli svoje prevodioce i tumače, kao znamenite arapske Tugraîjeve Ka'b Ben Zuheirove kaside. Sabir je preveo »Ružu i početak proljeća«, perzijskoga pjesnika Dželala, koji je i »Kategorije eizagoge« posvetio velikom veziru Ahmetu Köprülüju. Asim je nastavljač romantične pjesme »Lejle i Medžnuna« pjesnika Kaf-zade, a Asim je nastavio »Izbor cvjetova«. Nakon Rijazija i Rizaa sakupljali su Izetī i Kefeni vijesti o pjesnicima. Jedan od najznamenitijih pjesnika bio je Nābī, pisac tajnih dopisa vezira-ljubimca Mustafe, kojemu je Safāî dao počasni naslov »kralj pjesništva« svoga vremena. Napisao je knjigu o dobru savjetu, raspravu pod naslovom: »Poklon za oba harema« (Meku i Medinu) i već spomenutu historiju pobjedničkog zauzimanja Kamjenjeca. Drugi su se pjesnici isticali kao kaligrafi, naročito u tāliku, tj. rukopis koji kao da visi, a prikladan je za pjesme, kao što pjesništvo lebdi između neba i zemlje. Pjesnika-mističara Dževrija spomenuli smo već prije prigodom njegove smrti, a o mističaru Misriju govorit ćemo još pri njegovu progonstvu; govorit ćemo i o djelima koja se mogu svrstavati u pravo kad budemo govorili o smrti najistaknutijih učenjaka-pravnika; tu su još i etička djela reis-efendije Sari Abdullaha, čije je pjesničko ime također Abdi: »Savjetnik kraljeva«, »Plod srca«, »Biser i dragocjenost«, »Put ljubavnika«, zatim komentar za dva najznamenitija mistična djela Arapa i Perzijanaca, naime za »Pečatne prstene« Ibnul Arebija i za Mesnevî Dželaledin Rumija. Cijenjene zbirke pisama toga vremena potječu od muftije Abdulaziza i pjesnika Nābīja, a Baldur-zade, čije je pjesničko ime Zelisi, ostavio je uzor za sudske dokumente. Među ovom skupinom pjesnika nalazi se više najuglednijih visokih činovnika u carstvu: dva državna sekretara za sultanov potpis, Hazini i Abdi i četiri muftije: Behāî, Azīz, Sāid i Fejzî.

Nābî, pjesnički kralj onoga vremena, samo je kralj-patuljak u usporedbi s pjesničkim zlatnim kraljevima prijašnjeg vremena u Osmana, a naročito u poredbi s Bākijem, najvećim

lirikom među njima; međutim, u povijesti je ovo razdoblje daleko najistaknutije visokom pragmatičnom vrijednošću izvora. Povijest Huseina Vedžihija, čuvara pečata kapudanpaše Mustafe, obuhvaća razdoblje od dvadeset i jedne godine, Emir Alija je opisao opsadu Segedina u jednom posebnom djelu, a obojica su bili očevici. Fahredin, sin druskoga kneza i sin velikoga vezira Nasuha (Maan-zade i Nasuh-zade), koji su pošteđeni mača, odgojeni među paževima, smatrali su sigurnijim opisati ona djela koja su vidjeli svojim očima, nego da sami, poput svojih očeva, po svojim djelima budu tragičan predmet povijesti. Sin tumača Minara, koji nije imao dlaka na jeziku, i pošteni, nepristrani enciklopedik Hadži Halifa daleko su iznad isprazne rječitosti Velikoga nišandžije, historičara Sulejmana Zakonodavca i iznad gizdave rječitosti velikoga muftije Seadedina; muftija Aziz je u svojoj općoj povijesti i previše šarolik i preskučen, a u povijesti svoga vremena preširok i prestrastan, dok je državni sekretar Abdi-paša do najveće sitnice dvorski točan, a da bi se mogao mjeriti sa Šaribul-minarzadeom, s Nasuh-zadeom i Hadži Halifom i s njima postaviti u isti red; ali su pak obojica, uspoređujći ih s ostalima, vrijedni izvori. Carski historiograf Nāima zabilježio je samo ono što je kod ovdje spomenutih našao, bez poštenoga reda i veze, ali ga ide hvala zbog toga što je slobodno govorio o Muratovoj tiraniji i Ibrahimovoj sklonosti užicima, o čudovišnoj vladavini vojnika i evnuha i o pokretačkoj snazi i razlogu promjena na prijestolju. S njim prestaje slobodno izražavanje u povijesti carevine, a njegov je nastavljač Rašid, koji je većim dijelom oponašao Abdi-pašu, a zatim njegova nastavljača, defterdara Mehmed-pašu. On je već daleko siromašniji u ocrtavanju karakternih crta i gotovo sasvim lišen historijskog suda. Njegov je najbolji izvor do svršetka kretskoga rata povijest Ahmeda Köprülüja, što ju je napisao Hasan, Köprülüjev čuvar pečata. Taj izvor govori bez pretjerivanja, činjenicama i dokazima; to su naime državni dokumenti koji potječu od pera samoga Ahmeta Köprülüja i najljepša su pohvala njemu kao vojskovođi (seraskeru) i znanstveno obrazovanom državniku; vičan maču nije zaboravio pero s kojim se sprijateljio dok se bavio pravnim znanostima. Trostruku pohvalu velikom Ahmetu Köprülüju izražavaju tri rata: ugarski, kretski i poljski, trostruko zauzeće: Ujvára (Neuhäusel — Nove Zamky), Kandije i Kamjenjeca i trostruki mir: vašvárski, kandijski i u Rovnu sklopljen; mir kao s tri svijećnjaka poljepšao je carstvo, povećavajući, smirujući i uređujući ga. Od svih velikih vezira on je najdulje vladao carstvom, za devet i po mjeseci dulje od velikoga Sokolovića i jedini je koji zaslužuje da se s njim uspoređuje. Upravo jedno stoljeće stoji između vladanja i smrti obojice, tako da se ispunila omiljela narodna uzrečica muslimana da početkom svakoga stoljeća jedan veliki čovjek svom stoljeću udara žig na čelo, naime u posljednjem stoljeću

prvoga tisućljeća po Hidžretu i u prvom stoljeću drugoga tisućljeća, krajem dakle i početkom stoljeća, pojavom Sokolovića i Ahmeta. Sokolović i Ahmet su obojica kao veliki veziri po načelu išli sasvim suprotnim putevima, s obzirom na prirođene i naučene sposobnosti. Sokolović je odmah iz paževske sobe pošao putem vojničke karijere i već ju je trideset godina slijedio s hrabrošću i srećom, kada je Sulejman u njemu prepoznao čovjeka za položaj velikoga vezira i, imenovavši ga velikim vezirom, održao carstvo još i preko svoje smrti, stalno na najvišem vrhuncu moći. Köprülü je, suprotno od ovoga, po očevu određenju pošao putem prava i prošao je sve stupnjeve do muderisa na Sulejmaniji, kad je sa dvadeset i šest godina postao velikim vezirom, a taj položaj nije zaslužio djelima, nego ga je naslijedio (očevim djelima i majčinom umjetnošću). Bacio se u rat, a da nije imao prirodnih sposobnosti za vojskovođu, bilo zbog želje za ratnom slavom, bilo zbog osvjedočenja da je vanjski rat najbolje sredstvo koje odvodi unutrašnji nemir. Mada je upornošću i premoći postao osvajač Ujvára (Neuhäusel — Nove Zamky), Kandije i Kamjenjeca, ipak je u bitkama kod sv. Gotharda i Hoćina u osmanskoj vojsci već odavna općenito prevladalo mišljenje da on nije vojskovođa, a to se i te kako krvavo potvrdilo. Sokolović je, nasuprot ovome, bio trideset godina borac na moru i na kopnu i osvajač Sigeta, ali je sve svoje misli upravio samo na održavanje mira, a najveća osvajanja za njegovo vrijeme: Arabija, Cipar i Gruzija bili su samo nehotični plod vojnih pohoda što su mu ih nametnuli ratni vrhovnici, željni rata, pljačke i vladavine, kao što su bili Sinan i Mustafa. Obojici u jednakoj mjeri pripada pohvala zbog pravednosti, samo što je Ahmet bio blaži po prirodi i imao veću znanstvenu obrazovanost nego Sokolović, za kojeg postoji sumnja da li je znao čitati i pisati, a ipak je bio zaštitnik učenih ljudi i najistaknutiji su mu posvećivali svoja djela. Samo je prva godina Ahmetova vladanja kao velikoga vezira još zamrljana krvavim nizom smaknuća, ili što je zaista neophodno bilo ukloniti tolike glave kao kvasac pobune, ili što je Ahmet htio pobunu samo zaplašiti da ova, drščući pred sinom kao i pred ocem, ne bi opet podigla glavu hidre. Tako se Ahmet Köprülü prisilio prikazati prkosito, mračno lice, dok mu je na čelu sjala blagost. Köprülü i Sokolović su, svaki za sebe, imali kruti stav, ali ne na jednakim stranama, prvi je imao tvrdi stav prema podanicima, a Sokolović prema onima koji su vladali. Sokolović je preuzeo zemlju sređenu i u suglasnoj suradnji svih novo uređenih snaga; on ju je i zadržao čitav svoj život čvrstom rukom za tri sultana u takvom stanju, dok su snažni takmaci, kao Mustafa, Sinan i Ferhat-paša, svaki čas prijetili u Selimovoj razbludnosti i Muratovoj slabosti naći moćnoga saveznika protiv moći velikoga vezira. U tom pogledu je Köprülüjev položaj bila laka dječja igra. On nije imao ni takmaca niti se trebao bojati gospodara koji je sa-

svim bio zaokupljen lovom. Tri prva i najutjecajnija velika carska dostojanstvenika su bili njegovi zetovi: kajmakam Kara Mustafa, kapudanpaša Kaplan-paša i Sidi Mehmed-paša. S ove tri ruke je neometano vladao carstvom, kao što je Kandiju nadvladao azijskom, afričkom i evropskom mišicom; međutim, otkad je Sokolović umro, nestalo je čvrstih carskih uredbi, svi vezovi su se razlabavili pobunama i promjenom na prijestolju i samo su kratkom, petogodišnjom očevom vladavinom u krvavim i gvozdenim mjerama, u svrhu ozdravljenja, očeličili. Došlo je do propadanja financija, vojnih uredaba, oduzimanje lena, a izvanredno sakupljanje tri tisuće kršćanskih dječaka za ove godine bili su samo pokušaj uspostavljanja starog poretka financija i novačenja vojske po kanunu od kršćanskih dječaka. U tom je pogledu Köprülüjev stav bio sasvim sigurno oštriji, jer je lakše nešto održati nego novo urediti ili poboljšati. Zbog toga nije ostavio za sobom spomenika, osim knjižnice, dok je Sokolović presvodio tolike džamije, hanove, škole i kuhinje za sirotinju, u Evropi i u Aziji; od Sigeta, gdje je nadsvodio mjesto gdje je Sulejman umro, sve do Tašila, gdje je utvrdio Pajas, pa sve tamo do Meke. Od ostavljenih spomenika, da se udovolji običaju i milosrđu, veliko vezirstvo Ahmeta Köprülüja tako malo možemo usporediti sa Sokolovićevim, kao bilo koji momenat iz Köprülüjeva života sa časom punim slutnje kada je zauzet Siget pa je Sokolović u ime umrlog Sulejmana, u ime osvajača i vladara, neslomivom tajnom ugušio sjeme građanskoga rata, zajamčivši nasljedniku dalje vladanje. Sokolović je bio iskusan vojskovođa, ali je ipak načelno stalno radio za mir i jačanje uprave, dok je Köprülü s urođenim miroljubivim sklonostima iz jednoga rata već bacio sjeme za drugi; u Mađarskoj je poradio za bunu pod krinkom mira. Čini se da je Sokolović pošteniji i zato veći veliki vezir, a iza njega je sasvim sigurno Ahmet Köprülü (Ćuprilić) najveći u Osmanskom carstvu.

GLAVA PEDESETSEDMA

Od vezirstva Kara Mustafe do drugog opsjedanja Beča

[Po smrti Ahmeta Köprülüja carski pečat dobije Kara Mustafa, sin Urudž-bega, uglednog spahije iz Merzifuna, koji je odgojen skupa sa umrlim velikim vezirom, najprije postavljen drugim konjušnikom, zatim beglerbegom Silistre i Dijarbekra, kapudanpašom te kajmakamom. Početkom veljače (februara) dvor se premjesti u Carigrad, gdje uskoro dođe poljski izaslanik radi potvrde mira sklopljenog kod Rovna. Porta je bila obaviještena od hana Selim-Giraja i od jednog grčkog svećenika koji je došao iz Ukrajine da je kozački hetman Dorošenko pao u ruske ruke. Sada je ona smatrala korisnim osloboditi sina Bogdana Hmjelnickija, kojeg su Tatari uhvatili i izručili i koji je ležao u zatvoru Sedam kula, i postaviti ga za hetmana. Istodobno je Rusiji objavljen rat i Ibrahim-paša kao serdar krene skupa sa krimskim hanom. **7. 11. 1676.** **mj. 1. 1677.** **3. 3. 1677.**

To je poremetilo raniji plan Kara Mustafe koji je htio zaratiti s Austrijom, jer je od ranije bio zaštitnik ugarskih nezadovoljnika. Sada su se na Porti pojavila tri glavna pobunjenika. Osim toga rat je poticao i francuski poslanik čiji je kralj bio u ratu s ruskim carom. Tako su posredstvom venecijanskog inženjera Barozzija, koji je za zasluge u pohodu na Kandiju uživao tursku penziju, nekog francuskog jezuite u ruke velikog vezira dospjeli planovi obje tvrđave, Raba i Komarna. Poslanici su došli čestitati velikom veziru, ali je izbio incident s francuskim poslanikom; on nije htio sjesti na stolicu koja je bila niže postavljena od vezirove, pa je završio u kućnom zatvoru. No to nije smetalo venecijanskom poslaniku, kojeg su onda slijedili i ostali. Došao je veliki poljski poslanik Gninski s golemim sjajem i pratnjom. Par dana kasnije bio je primljen, a zalagao se za udaljavanje Tatara, za oslobađanje taoca i zarobljenika i osobito za dodavanje nekih članova sklopljenom miru. Turci nisu htjeli ništa dati od Podolja, a od Ukrajine su posjedovali samo trećinu oko Bjelocerkova i Podvoloča sa dvadeset palanki i stotinu sela uz prvo mjesto, a sedamnaest uz drugo. Ova su mjesta, koja je od početka rata držao Dorošenko, ostala Poljacima, zato su se Poljaci morali povući iz Bara i Medžibo- **7. 8.** **16. 8.** ža, pa se tek u svibnju (maju) iduće godine mogao mir održati pod tim uvjetima. Dok je poslanik bio u Carigradu, Ibrahim-paša je krenuo protiv Čehrina, gdje se ukopalo 60.000 Rusa i Kozaka. On je raspolagao samo sa 40.000, što je bilo nedovoljno za napad. Uzalud je pokušavao napadati tvrđavu koja je bila na jednoj visokoj stijeni s pristupom samo iz jednog pravca, dok je na ostale tri strane bila močvara kroz koju se ma- **24. 10.** **14. 11.**

lim čamcima dovozio potrebni dotur. Bosanski paša, koji je sa 16.000 Tatara branio Rusima prijelaz preko Dnjepra, bio je potučen; pao je hanov sin i osam mirza, te je na bojištu ostalo
7. 9. 1677. 10.000 ljudi. Ibrahim-paša je bio prisiljen dići opsadu i krenuti nazad u najvećoj žurbi slijeđen od posade tvrđave. Kretao se tako brzo da je za tri dana bio na obali Buga, a onda u Tehinu (Bender), te je pri tome izgubio 2.000 kola, sve topove i prtljagu. Čim se za to čulo, odmah su po Carstvu poslane zapovijedi za isporuke i službe koje su sve nagrađene službenike Porte pozivale na vojnu. Kada je Ibrahim-paša došao iz Poljske, sultan ga je smjesta htio pogubiti; onda je kaznu preinačio u to da iz Silivre mora ići pješke u Carigrad u zatvor; kada je bostandžibaša predočio sultanu da je dvanaest sati hoda prenaporno za starog čovjeka, kazna je ublažena tako da jedan sat ide pješke, a ostalih jedanaest da može jahati; na kraju je njegova žena, sultanija Muhme, pala pred sultanove noge, te je bio spašen
mj. 2. od zatvora. Bio je smijenjen i drugi krivac poraza, han Selim-
1678. -Giraj, a zamijenio ga je Murat-Giraj. Beč je poslao dvorskog tumača Meninskija s carevim pismom u Carigrad da se potuži na smutnje ugarskih nezadovoljnika i na upade turskih četa koji su snagom od 6.000 ljudi prokrstarili Štajerskom.

Zima do naredne vojne protekla je u erdeljskim i ugarskim neprilikama, te u novčanim pritiscima velikog vezira na kršćanske sile i poslanike. Carski rezident se svađao još uvijek zbog carina Debrecina kojih su se njegovi žitelji htjeli osloboditi; ovo oslobođenje od tridesetine bilo je ukinuto zbog njihova sporazumijevanja s ugarskim nezadovoljnicima, ali je onda opet bilo odobreno od Beča. Debrecinci su poslali izaslanika koji je zatražio od Porte oslobađanje trgovaca i hajduka od tridesetine, ukidanje isporuke žita, obustavu upada, te je veliki vezir ove točke prenio carskom rezidentu na izvršenje. Bilo je nategе i s erdeljskim knezom koji je sudjelovao u francuskim spletkama, a na kojeg su se tužili i žitelji tražeći da se za vladara imenuje Zolyomi. Bila je upućena istražna komisija, ali ju je Apafy potplatio, pa je dala izvještaj njemu u prilog, na što su tužitelji-izaslanici bili zatvoreni. Đenoveški rezident Spinola iskupio se sa 20.000 talira optužbe da je pekao rakiju u svojoj kući. Još su gore prošli dubrovački poslanici. Kara Mustafa je Dubrovčanima navalio na vrat bosanskog namjesnika i zatražio je po osnovu od Bosanaca nezakonito uzete carine sumu najprije od 1,500.000 talira koja se konačno spustila na 150.000. Poslan je jedan aga u Dubrovnik s nalogom da sumu naplati u roku od tri dana, inače će paša od Hercegovine odmah upasti u dubrovačko područje; pošto su Dubrovčani izjavili da nisu u
mj. 5. stanju platiti tu sumu, poslanici su zatvoreni u najgori zatvor sa najtežim prestupnicima i određen im je iznos od 200.000 talira. I engleski poslanik je morao svoj prvi prijem i odustajanje da se u Carigrad prenese 200.000 suviše malih talira (s li-

kom lava), što su ih Englezi uveli u Haleb, platiti sa 10.000 talira. Kara Mustafa nije oporezovao samo evropske poslanike, nego je to bila općenita osnova njegove politike. Naprimjer, bogati Suhak efendija oporezovan je s milijunom za kaznu što je svoju kuću podigao tako visoko da je gledao u seraj sultanove sestre. Došao je ruski poslanik, za uzvrat tatarskom, kojeg je veliki vezir putem hana poslao ruskom caru uskoro nakon poraza kod Čehrina. On je prispio velikom veziru u tabor pred Daut-pašom, gdje su još od kraja ožujka (marta) bili pobodeni tugovi za pohod. Odbio je predaju Čehrina, a četiri dana potom javno je obznanjen rat protiv Rusije. Osam dana kasnije, ruski poslanik se oprostio a naviješteno mu je da ukoliko car otkupi mir uz otstupanje Ukrajine, ovaj mu se jamči, ako poslanik koji nosi odgovor susretne vojsku još deset marševa s ove strane Dunava. **3. 4.**

Vojska krene pod vodstvom velikog vezira. Kada je bila na Dnjestru, uhvaćena su dva ruska izvidnika koji saopće da ruska vojska broji 100.000 ljudi i da je daleko nadmoćnija osmanskoj. S one strane Buga došao je Hmjelnicki poljubiti ruku velikom veziru. Odavde do Čehrina zemlja je bogata sa divljači, pa je vojska taborovala očekujući tatarskog hana. U sredini tabora bio je veliki vezir sa četiri beglerbega (Dijarbekra, Sivasa, Adane i Bosne), Moldavci i Vlasi na oba krila; prethodnica od četiri tisuće janjičara i isto toliko spahija. U ponoć je naređen pokret, a u podne se zaustavila vojska i pomolila; popodne, kada je veliki vezir stigao u tabor, janjičari i spahije su ga dočekali u dvoredu. Pri noći što se spuštala, mujezini su pozivali na molitvu; gromko je ona odjekivala po cijelom taboru u valovima od mnogih grla, a nakon njezina dovršenja uzvikivale su straže: »Bog je jedan!« Tad se tabor umirio i nije se čuo nijedan zvuk do onaj tovarnih životinja. Dva dana hoda pred Čehrinom stigao je tatarski han. Kada su stigli pred tvrđavu, započela je opsada. Ruski general Romodanovski i vođ Kalmuka Kaspolat nalazili su se s one strane Dnjepra. Da bi Ruse pokrenuo na bitku, prebacio je veliki vezir Tatare i Kara Mehmed-pašu preko rijeke Tasmin, gdje se sedamnaest dana čarkalo. Približavanje lošeg vremena, nedostatak živeži, mali učinak mina u pjeskovitom tlu, brzo popravljanje provaljenih bedema kao i česti ispadi opsjednutih obeshrabrili su opsjedatelje i već se na ratnom vijeću savjetovalo da li da se prekine opsada. Tome se žestoko usprotivio defterdar Ahmet-paša. Onda se zaključilo da se postavi između ruske vojske i tvrđave da bi se prekinula veza. Vojvodama Moldavske i Vlaške naloženo je da podignu tri mosta. Kör Hasan-paša i Kaplan-paša sa 10.000 ljudi, jezgro vojske i pedeset topova određeni su za izvršenje plana. Kaplan-paša prijeđe preko močvara i postavi se između tvrđave i Romodanovskija. Četiri dana potom dođe do bitke, **2. 6. 1678.** **20. 7. 1678.** **8. 8.**

koja je započela jednim napadom, pri kojem su Rusi izgubili tisuć ljudi i tri topa. Turci su bili potučeni i bježali su u velikoj strci preko mostova. Kaplan, iscrpljen, dao je spaliti sva tri mosta da bi Ruse zaustavio koji se zadovolje zauzeti njegov tabor. Rado bi Kara Mustafa žrtvovao hrabroga Kaplana koji mu je bio trn u oku; ali pošto je ovaj sve svoje trupe žrtvovao, a sam je samo petinu spasio, nije ga bilo moguće optužiti. Devet spahijskih oficira, koji su se prvi dali u bijeg, bili su ugušeni, njihova tijela za primjer izložena u taboru, a glave poslane sultanu. Devet dana po izgubljenoj bici, kada su Rusi i Kozaci svetkovali svoje blagdane, zaključe Turci da ih napadnu. Dvije velike mine, što su eksplodirale u četiri sata popodne, otvore prodor širok dvadeset hvati i odmah se kroz njega jurišalo, te se grad zapali. U ponoć vatra zahvati u stijeni usječeno skladište baruta koje odleti u zrak i potrpa 2.000 turskih vojnika, a kamenje je doletalo do šatora velikog vezira. Posada napusti tvrđavu nakon što je zakovala topove. Ujutro kada se vatra ugasila i topovi tvrđave zašutjeli, uspeli su se janjičari-dobrovoljci na kulu i zaboli zastavu pobjede. Noćni napad Rusa na turski tabor nije uspio. Kada je svanuo dan, novi napad Kalmuka i Kozaka bio je izdan od jednog Kalmuka. Treći napad, kada je veliki vezir već bio krenuo odatle, bio je uspješniji. Veliki vezir bio je dočekan sa velikim počastima kod sultana.

12. 8. 1678.

Tatarski han je izvijestio da je pet stotina kozačkih čajki spremno isploviti iz Dnjepra; zato je najprešniji zadatak izgraditi jednu utvrdu na ušću ove rijeke naspram utvrde Sokolov brod, da bi se rijeka zapriječila lancem. Državno vijeće je to odobrilo, te je utvrda podignuta i opremljena posadom. Potom je defterdaru Ahmet-paši naređeno da popiše oblast oko Kamjenjeca. U isto doba je u Carigradu na obali Bosfora, na Bešiktašu, podignuta ljetna carska palača koja je koštala 1.246 kesa ili 740.584 akče; suma se činila visokom, pa su nadglednik gradnje i grada dobili nalog da provjere račune obrtnika, te je zakinuto 200 kesa i isplaćeno samo 1.046 kesa. Sa ruskog poprišta su Hmjelnicki i tatarski han stalno izvještavali da je fronta aktivna, a bilo je i napada Zaporožaca. Od strane ruskog cara došao je poslanik Bazilije s carevim pismom; u njemu se najprije poziva na ranije mirovne prijedloge što ih je učinio Atanazije Perašo, zatim na prijateljstvo zaključeno putem Tomasa Kantakuzena sa Muratom IV, na prije četrdesetjednu godinu ustupljeni Azov, gospodarsko pravo nad Malorusijom i Ukrajinom povezuje i nudi mir i prijateljstvo. Usmeno je poslanik zahtijevao da Čehrin, kojeg su Turci razrušili, ostane takav, a da se na ušću Dnjepra ne gradi utvrda. Na te prijedloge, veliki vezir smjesta naredi floti da krene za Crno more, te se na more otisne trideset devet galija sa devet pukova janjičara, dvadeset četiri topa, dvadeset tisuća levenda; poslaniku je rečeno da se još čeka izvještaj tatarskog hana. Nakon što je tri

3. 10. 1679.

mjeseca uzalud čekao, on se vrati nazad. Posredovanje poljskog poslanika bilo je odlučno odbijeno; ipak je osamdeset poljskih zarobljenika bilo oslobođeno. Dva dubrovačka poslanika, koja su ponovno došla moliti za oprost 150.000 pjastera, bila su bez milosti bačena u najdublju tamnicu; nudili su 120 kesa da se oslobode, a veliki vezir je zahtijevao 2.000 kesa. U Erdelju je bilo ubijeno dvadeset sedam muslimana, kojima je Porta bila dala lena oko Varada. Porta je tražila zadovoljštinu i 4.000 kesa talira kao dio danka što ga je Apafy dugovao za neutralna i druga Osmanima pripadajuća sela. Apafy je poslao poslanike s erdeljskim dankom od 80.000 talira da se ispričaju za počinjeno ubojstvo. Veliki vezir ih smjesta baci u gvožđa i zaprijeti da će ih dati objesiti, ako knez ne izruči ubojice u roku od mjesec dana. Konačno se stvar izgladi tako da ćehaja pozove poslanike i utvrdi otkupninu za ubijene na 50.000 dukata. Poslanici su stalno defilirali pred velikim vezirom. Dubrovački poslanik Gozzi (Gučetić) donio je danak od 12.000 dukata i polovicu od **4. 2. 1680.**
120 kesa, na što je spala suma od zahtijevanih 200.000 pjastera. Ponovno je došao ruski poslanik Nikefor, ali je bio nepovoljno primljen, a carevo pismo sultanu nije mu dozvoljeno predati, jer Porta još nije u miru sa Rusijom. Carski austrijski re- **2. 3. 1680.**
zident, gospodar od Kunica, predložio je obnovu mira, ali je **13. 3 .**
dobio neodređene odgovore, pa je bilo očito da veliki vezir želi **19. 4.**
dobiti na vremenu. Nizozemski, a i engleski poslanik, morao je također dobro platiti za svoje poslove na Porti.]

Dok je Kara Mustafa sav imetak stavio u svoju privatnu kasu, sultana je jedan slučaj upozorio na potrebu popisivanja carskog privatnog blaga seraja. Kad je umro Mermer Mehmed-paša, vezir Kubeta, našlo se u popisu njegove ostavštine više posuđenih stvari iz carske riznice. Kad je sultan to vidio, odmah naredi da se detaljno popiše cjelokupno stanje carskoga blaga. Defterdar Hasan, predstojnik računske komore i nadzo-
ra, sa svojim je ljudima vršio čitavu godinu dana svakodnevnu **1680.**
inventuru pod nadzorom rizničkog pravnog zastupnika koji je bio predstojnik blaga i po blagu nazvane druge odaje seraja. Budući da je riznica i dosad bila često na šteti, primajući novac koji je dotičao po preniskoj stopi, zaključeno je da se tamo, gdje su prihodi utvrđeni u carskim talirima (rijal), isplaćuju u talirima sa lavom, a da se ovi ne isplaćuju drugačije nego po vrijednosti od stotinu i deset akči; kod stavki u tim talirima, da se primaju po stotinu i dvadeset akči (tri na jednu paru). Jedan od najvećih sultanovih dragulja bio je veliki dijamant od osamdeset i četiri karata i najčišći, a nalazio se na vrhu sultanove ždralove perjanice. Dijamant je tek pred godinu dana našao jedan siromašan čovjek na smetištu kod gradskih vratiju Eğri-kapu i, budući da mu nije znao vrijednost, ustupio ga je,

kao neobičan kamen, jednom izrađivaču žlica za tri žlice. Ovaj je prodao kamen jednom zlataru, za deset akči, ali je kasnije došao na pomisao da je kamen sigurno više vrijedan pa je od zlatara zahtijevao veću cijenu. Tako je stvar došla i do predstojnika zlatara koji je kamen prisvojio za kesu zlata. Veliki vezir mu ga je htio silom oduzeti, kad je došlo carsko pismo koje je kamen zauvijek uvrstilo u carsku riznicu. To je bilo drugi puta da se našao dijamant od blaga staroga Bizanta. Prvi, još ljepši i veći, našlo je za vladavine Mehmeda II jedno dijete u hajvan-seraju ili Hebdomonu; možda je taj kamen bio iz krune bizantijskih careva a ovdje je izgubljen u dvadeset i drugoj godini Justinijanova vladanja pri jednom svečanom ophodu prema Hebdomonu preko Vestijarija. Kao što je pronalazak velikoga dijamanta bio predmet razgovora građana Carigrada, isto tako se mnogo prepričavalo o slučaju jednog perzijskog plesača na užetu i o kamenovanju jedne nevjerne žene. Jedan je perzijski pehlivan dobio dopuštenje za prelazak preko carigradske luke. Za to su od pristaništa Šahkuli kod brodogradilišta postavili u nizu sedam brodova do kule Fanar na suprotnoj obali Preko vrhova njihova jarbola razapeli su uže na kojem je pehlivan Šahin u prisustvu mnoštva naroda i sultana (koji ga je
24. 4. 1680. bogato nagradio) otplesao na drugu stranu. Još više ljudi sakupilo se prigodom kamenovanja žene jednog postolara koju su uhvatili u preljubu s jednim židovskim trgovcem platnom. Od osnutka Islama nije došlo do izvršenja kazne što ju je Kuran odredio za preljub, jer je Poslanik, kada se ta kazna trebala primijeniti na jednog od njegovih najhrabrijih vojskovođa, bio blagi tumač u ime od neba prestrogo danoga zakona zahtijevajući kao neophodan uvjet za to iskaz četiriju istinitih svjedoka; tako Kuranom određena kazna kamenovanja nije primijenjena ni tada ni ikada otada. Ta je privilegija zadržana za vladanje sultana Mehmeda IV, za vrhovnog sudovanja Bajezid-zade Ahmet-efendije. On je bio koliko strog, toliko i učen pravovjernik, pisac »Napomena o volji najvećega imama u vježbama pobožnosti« i nije mirovao dok nije uspio pronaći neke vrlo sumnjive svjedoke da bi dao dokaz o očevidu. Onda je pred džamijom sultana Ahmeta iskopana jama u koju su zakopali postolarevu ženu i židova. On je dan prije toga prešao na Islam u nadi da će spasiti život, pa mu je posebnom milošću prije kamenovanja odsječena glava, a ženu je narod kamenovao, te je zakopana pod hrpom kamenja. Sultan je otišao u Fazli-pašinu palaču na trkalište da bi sam prisustvovao ovom prizoru stroge primjene zakona koji uzdiže duh i srce. Vladao je strogi duh zakona koji je većim dijelom dolazio od velikoga Tartuffea, dvorskog imama Vanija, velikog neprijatelja mistika. Zbog njega je pjesnik-mistik Misri iz Bruse prognan na Lemnos, a isto tako prognan je i Karabaš Alija, jedan šejh iz Üsküdara, jer je njegov mistični rječnik dao povoda razgovoru među ulemom. Godinu dana

ranije pojavio se na Divanu jedan grčki redovnik koji je, pretjerivanjem u novoj vjeri, želio steći osobite zasluge, kao što je to vrlo čest slučaj kod novoobraćenih na Islam — javno huleći na Isusa (Isaa). Zbog tog novog uzavrelog vjerskog žara postao je kao hulitelj poslanika kraći za glavu.

[Prije kraćeg vremena izbila je bruka među ulemom, a jedna od najvećih bijaše perverzno-homoseksualno ponašanje sina nakibul-ešrefa, tj. pretstojnika emira, Esad-zadea, spram jednog studenta što je završilo smrću ovoga. Izveden je pred sud, gdje je sramni čin dokazan, te on bude isključen iz uleme, a njegov otac, koji ga nije znao bolje odgojiti, prognan. Umro je **12. 6.** i smijenjeni vrhovni sudac Rumelije, Sahaki Mustafa. Bio je pi- **1680.** sac jednog popularnog priručnika pod naslovom: »Zbirka nedostataka«. Brat Ahmeta Köprülüja, Mustafa-beg, koji dosada nije zauzimao nijedan položaj, imenovan je vezirom Kubeta. U Izmiru je umro kapudanpaša Kaplan, Köprülüjev zet, a naslijedio **29. 6.** ga je dosadašnji sultanov oružnik Mustafa-paša. Drugi sin sul- **1680.** tanov, princ Ahmet, napunio je sedam godina, pa je obavljena svečanost njegova uvođenja u nastavu. I ovoga puta, kao i pri svečanosti sa prvorođenim sinom, sultana je ponovno spopala želja da ubije svoju braću kojih se bojao kao takmaca njegovim sinovima na prijestolje. Veliki vezir se spremno suglasio, ako se dobije suglasnost muftije, vezira i glavara vojske. Sultan, koji dosada nikada nije bio na divanu ili nekom skupu, dođe na divan i predloži da mu se braća ubiju. Svi su jednoglasno molili da sultan pokloni braći živote, a muftija Ali efendija jedini je dao i zakonske razloge za to, te su prinčevi bili spašeni. Sultanove sestre bile su bolje sreće, jer su se zaredom udavale za vezire.

Sultan je na jesen po osmi put išao iz Carigrada za Edrenu; pri tome je Abdurahman-paša, historičar, imenovan kajmakamom; a njegov imenjak, namjesnik Egipta, postao je sada namjesnikom Bosne. Kada je sultan lovio u Čataldži, dočuje da **29. 10.** se u Carigradu ponovno toči buza, tj. od ječma napravljeno **1680.** piće (najneobrađenije i starinom egipatsko pivo), i da je dozvola za to kupljena za šezdeset kesa. Bijesan, uputi prijeteće pismo velikom veziru, a ovaj da spasi glavu, prebaci krivicu na ćehaju (ministra unutrašnjih poslova), čija glava padne. Zbog tlačenja je pogubljen i namjesnik Ahiske, Arslan-paša, jednako i dva povjerenika koja su bila opunomoćena za kupovinu živežnih namirnica, a koji su, umjesto toga, grabili sebi u džep. Pogubljen je i Patburun-zade Mehmed, jedan od pomoćnika prvog sobara, samo iz privatne mržnje fanatičnog vrhovnog suca Bajezid-zadea. Mehmed je bio veseljak, jezika slobodnijeg nego što su bila njegova često nesmotrena djela. Jedan od pisara iz njegove kancelarije optužio ga je muftiji za slobodoumlje, ali

ga ovaj, kada se opravdao, umiri i otpusti. Međutim, vrhovni sudac je negodovao zbog njegovih dosjetki kojima je popratio neka kamenovanja što ih je on bio naredio; nije se, stoga, smirio dok nije preko pisara iz Mehmedova ureda dokazao da je Mehmed slobodoumnik i dok ga nije osudio na smrt, na veliko veselje mase i na najveću nepriliku čestitih ljudi koji su Bajezid-zadea otada svi omrzli. Kada je uskoro jedan od svjedoka nađen u kući ubijen od svoje sluškinje, a drugi dospio u najveću bijedu, iskazano je opće mišljenje da je to očiti znak Božje kazne. Historičar Carstva Rašid, kao i drugi, osudili su Bajezid-zadea, jer su zakonskoj presudi podložna samo djela, a ne misli, jer se sudac smije iskazati samo o izvanjskom, a samo pred Bogom se otvaraju tajne čovjekove. U Meki je zadnjih dana muslimanske godine došlo do proloma oblaka i velike poplave Kabe. Za izgradnju nasipa, određen je vrhovni konjušnik Sulejman-aga sa obrtnicima koji su sve ponovno izgradili.

Posredstvom tatarskog hana sklopljen je mir sa Rusijom, po kojem je posjedovanje Kijeva sa pet spornih palanki dodijeljeno Rusima, a potkalskim Kozacima dopušteno ribarenje sve do Crnog mora i vađenje soli; između Buga i Dnjepra neće se učvrstiti nijedna strana; Tatari neće vršljati po ruskom području; zarobljenici će se vratiti; hodočašće u Jeruzalem bit će slobodno; granični sporovi ne trebaju remetiti mir koji se, po proteku, može obnoviti. Došlo je veliko rusko poslanstvo sa dar-
27.3. ovima i svečano je primljeno na divanu. Sa Francuzima je došlo
1681. do krupnog incidenta. Osam francuskih ratnih lađa progonilo je tripoliske gusarske brodove sve do u luku Hiosa, u koju je francuski admiral uplovio pod zastavama prijateljstva; onda je iznenada istakao zastave rata gađajući grad sa preko 4.000 kugli, pa su oštećene mnoge zgrade i džamije, ubijeno osamdeset muslimana, a preko osam stotina ranjeno. Čim je dobio izvještaj o tome, veliki vezir naredi kapudanpaši da otplovi za Hios sa četrdeset osam galija da posreduje oko mira između Fran-
23. 8. cuza i Tripolisa. Čehaja velikog vezira pozvao je francuskog po-
1681. slanika i dao mu do znanja da se samo velikom sumom može iskupiti život i sloboda Francuza koji se nalaze u Carstvu. Dugo je trajalo natezanje, u kojem je turska strana, i osobno veliki vezir, zahtijevala obeštećenje i prijetila se, čak i zatvorila poslanika, a francuski je poslanik, često oholo, nastojao izbjeći velikoj obavezi. Stvar se zaključila tako da je sam poslanik obe-
27. 5. ćao dati dar, pa se i oko njegove vrijednosti natezalo duže vri-
1682. mena. Konačno je sultan primio taj dar, a sastojao se od sandučića dragog kamenja, dva umjetnički izgrađena naslonjača, venecijanskog ogledala sa srebrnim ukrasima, pet zidnih satova, tepih-goblena, više komada ćohe, atlasa i kadife i venecijanskih teških tkanina. Vrijednost je bila devedeset kesa u dragom kamenju i trideset u drugim stvarima, sve skupa 60.000 talira.

Morlaci oko Zadra, koji su se u trećoj godini kandijskog rata stavili pod zaštitu Republike i za nju se borili do kraja ovog rata, stalno su bili u sukobu sa susjednim muslimanima. Kada je neki bosanski glavar htio prognati jedno morlačko pleme oko Zemunika, došlo je do krvave bitke. Providur se, doduše, založio za uspostavu mira, a Senat je naložio kažnjavanje začetnika nemira, ali je i ovdje Kara Mustafa htio dobiti obeštećenje. Bajlo (konzul) Giovanni Battista Donado, isti onaj koji je prvi u Evropi napisao djelo o turskoj književnosti, morao je za izglađivanje neprilike položiti 170.000 talira za sultana, 25.000 talira za velikog vezira i 25.000 za Husein-agu. Veliki vezir nije bio raspoložen spram Austrije i nosio se dulje vremena mišlju da s njom zaratuje. Šest pregovora, što ih je carski rezident vodio oko obnove mira, nisu imali uspjeha. U vremenu dok su se vodili ovi pregovori, sultan se vratio u Carigrad. Osam dana kasnije, došao je alajbeg Kaniže s optužbama protiv Hrvata, Mađara i Nijemaca, a i erdeljski poslanici sa znatnim novčanim darom da bi učvrstili poljuljani ugled Apafyja. Pregovori sa carskim rezidentom bili su sve teži. Veliki vezir je dao napraviti sumarni spisak svih graničnih pritužbi što su se podnijele za dvadeset godina, a iz Beča su htjeli poslati spisak osam stotina sela čije je podaničko poklonjenje bilo iznuđeno. Dok je trajala oštra natega oko toga, nagurao je Emerik Tököli, ugarski nezadovoljnik, stotine madžarskih optužbi protiv Nijemaca; tri njegova poslanika pojave se zadnjih dana godine i budu uskoro svečano primljena. Apafy je preko svojih izaslanika aktivno podržavao zahtjeve madžarskih nezadovoljnika.

1681.
12. 3.
7. 4.
14. 4.
26. 7.
9. 1. 1682.

U lipnju (junu) je Tököli pregovarao sa budimskim namjesnikom Ibrahim-pašom koji je postavio zahtjeve: danak od pola milijuna guldena, rušenje utvrda Leopoldgrada i Gute, vraćanje nezadovoljnicima svih njihovih dobara, te sloboda vjeroispovijesti. Da se podrži Tököli za kralja Madžarske, određen je Ibrahim-paša kao serasker, a podređeni su mu namjesnik Bosne Abdurahman-paša, beglerbeg Rumelije Küčük Hasan-paša, Temišvara Sidi-zade Mehmed-paša, Egera Osman-paša, Varada Maruloğlu Mehmed-paša, sandžakbezi Silistre i Nikopolja, general-poručnik janjičara sa osamnaest pukova, dva odjela spahija i vladar Erdelja Apafy. Sastali su se na ravnici ispod Pešte i odmah krenuli ka Kereštesu i dalje Onodu, gdje su osvojili i zapalili utvrđeni grad; a zatim su pali i drugi gradovi. U Felsenburgu je Tökölju dana kraljevska povelja, zastava i tug. Filek je bio razoren, a Kašan dan novome kralju. U Carigradu su u vrijeme, kada se Ibrahim-paša sastao sa Tökölijem pod Peštom, pobodeni tugovi protiv Madžarske uz uobičajeno učenje (recitiranje) sureta o osvajanju.

14. 6.
10. 8.

3. 2. 1682. Austrija je, nakon nagle smrti svoga izaslanika Hofmanna, poslala grofa Alberta od Caprare u Carigrad, gdje je bio svečano dočekan i od velikog vezira i od sultana. Razgovori, što su se potom odvijali sa reis-efendijom, čaušbašom i janjičarskim agom, nisu imali napretka. Erdeljski poslanici, koji su došli već početkom godine, stavljali su velike prepreke naporima austrijskog poslanika, jer su stalno poticali na rat. Dok su tugovi bili pobodeni, a Tökölju izdana kraljevska povelja, poslanik je zadržavan praznim riječima i poslovima. On je promatrao sultanov izlazak na proslavu Bajrama, zatim pokop valide, konačno odlazak sultana za Edrenu, koji je bio neobično sjajan; a tako sjajan bio je i njegov šator koji se sastojao od četiri posebne prostorije; prva koja je počivala na cvjetovima obojenim stubovima, s pozlaćenim jabukama na vrhu, prekrivena s atlasom po kojem su bili bogato izvezeni cvjetovi, gdje se za dvanaest stupnjeva uzdizala Vila pravde, jer je sultan odatle promatrao vježbanje vojske i vršenje pogubljenja; ova prostorija bila je odijeljena od tri naredne koje su bile jedna s drugom povezane: najprije, prostorija za divan sa osam stubova u obliku baldahina, a obložena kadifom i sa napravljenim posudama za cvijeće, sa kojih su visile zlatne i srebrene rese, te na kojoj su bili natpisi u zlatu na perzijskom, arapskom i turskom; potom sala za prijem poduprta od tri stuba, u sredini s uzvišenjem, pokrivenim dragocjenim perzijskim ćilimima, na kojem je bio prijestol s malim stubićima i svilenim jastukom; konačno, spavaća prostorija u obliku kugle, prevučena iznutra skerletno-crvenim damastom, a izvana crvenom ćohom, ležaj od samurovine iznad koje je bilo kube od zlatnog damasta, s plavim skroz bogato izvezenim kadifenim pokrivačem i istim takvim jastukom; tlo je pokrivao ćilim od kamilje dlake; stražu pred tom prostorijom držao je silahdar. Tri zadnje prostorije i Vila pravde bili su okruženi zidom jakih konopaca, sličnom nekom starom zidu tvrđave, kako bojom tako i puškarnicama sličnim izrezima; bio je pola milje u opsegu. Izvan njega se nalazilo trideset šatora za paževe, kuhinju i štalsku pratnju.]

12. 5., 9. 6. 22. 6—7. 7. 6. 8. 6. 10.

Sa sunčevim izlaskom započeo je povorku paša, predstojnik za smještaj vojske sa dva tuga kojega je slijedilo osam tisuća janjičara u parovima. Njihove vodonoše (oficiri) bili su na konjima, a iza svakoga odreda bio je kapetan-kuhar koji je sav zveckao od srebrnih lanaca i kašika. Starješine su bile na konjima, u sjajnim oklopima i s perjanicom u obliku polumjeseca na glavi, naoružani tobolcem i lukom; iza svakoga starješine je bio njegov nosač boce i puške, najpotrebnijih stvari koje u ratu moraju biti pri ruci. Slijedio je janjičarski aga s dva tuga i tri svilene zastave, pedeset dobrovoljaca s leopardovim krz-

nom koje im je visjelo na leđima, zatim osamdeset paževa od dvadeset do dvadeset i četiri godine, u haljecima s oklopom i blistavim šljemovima, obavitim crvenim, svilenim maramama. O bokovima su im visili bogato izvezeni tobolci, u rukama su im bila koplja od bambusovine, a pedeset drugih bili su naoružani puškama. Četiri stjegonoše su nosile bijele, zelene i crveno-žute zastave; vojna glazba se sastojala od šest duhača, šest bubnjara, četiri svirača cimbala, svega tridesetorice na konjima. Slijedili su ljudi iz oružarnice s kapudanpašinim veslačima, dvadeset i četiri vodonoše i tisuću topdžija podijeljenih u četiri skupine. Svaka je imala trideset topova, ali samo drvene, naslikane topove, za ukras povorke, a išli su na čelu te skupine. Topdžibaša (topnički general) je bio okružen pedesetoricom kullukdžija (dodavatelja) s tri zastave, dvije crvene i jednom zelenom. Age i paževi kajmakama Ibrahim-paše imali su koplja, strijele, tobolce i šljemove; muteferrike, tj. opskrbljivači s lenima, imali su svaki po dvadeset kopljonoša-pješaka i osam lijepo opremljenih konjanika s priručnim konjima. Četrdeset sobara je bilo u svečanim turbanima i bijelim kaftanima, svaki praćen dvadesetoricom paževa s oklopima, kopljima, s lukom i strijelom na lijepo oklopljenim konjima. Dvorska pratnja vezira-miljenika sastojala se od četrdeset aga u samurovini s bogatim podsedlicama, srebrnim stremenima i uzdama, koje su slijedili priručni konji i trideset bogato opremljenih paževa. Slijedila su dva tuga na plavim i crvenim štapovima i sedam priručnih konja s oklopima na sedlu, s buzdovanom i sabljom o boku — jedan bogatije opremljen od drugoga. Konje su vodile sluge-konjušari sa miljenikovim ćehajom; slijedila su još gospoda od državnih ureda, dva predstojnika za molbe, državni kancelar, sekretar državne riznice s pratnjom od dvadeset i sedam svirača, zatim pedeset delija, tj. dobrovoljaca s crvenim kapama i s ptičjim krilima, neobična izgleda, umotani u samurovo krzno, s kopljima s kojih su visili žuti, zeleni i bijeli svileni čuperci. Drugi gönülü, tj. »srčani«, razlikovali su se od prethodnjih što su bili u jarko crvenoj svili i leopardovom krznu samo po zelenim kapama. Onda je opet slijedilo šesnaest delija s mađarskim kalpacima, samo što im je krzneni opšiv bio viši. Onda je slijedio dom velikoga vezira, najbrojniji i ljepši no što se ikada koji vidio; bilo je tu stotinu i šezdeset segbana (oštrih strijelaca) s puškama i na konjima, s oklopima i sabljama, dvadeset i četiri paža, dvije stotine opskrbljivača, dvije stotine zaslužnih aga koji su nosili to počasno ime, kao orozange starih perzijskih kraljeva. Slijedilo je četrdeset aga velikoga vezira, svaki praćen od trideset paževa s kopljima od bambusovine; četrdeset dječaka-plemića velikoga vezira bilo je u žutoj odjeći boje limuna s jednakim, zlatom izvezenim torbama, srebrnim stremenima i uzdama i dvije stotine drugih, podijeljenih u šest

skupina po različitim bojama sa stotinu dvadeset i pet sluga-sedlara; nećak velikoga vezira i vezir-namjesnik Mosula sa svojim nosačima boca i pušaka, prvi s pratnjom od stotinu i pedeset paževa, pedeset aga-čuvara riznice velikoga vezira sa zlatom izvezenim torbama i tri zastave. Čehaja (ministar unutrašnjih poslova) praćen je od šest naoružanih slugu i okružen s dvanaest čauša i s glazbenicima velikoga vezira. Sada su kapetan straže i vojni tamničar pripravljali put za sultana. Sedamdeset kandidata zakupa, sedamdeset i sedam čauša sa svojim velikim turbanima, sa srebrnim zveckavim štapovima u ruci i dvadeset i dva opskrbljivača bez srebrnih štapova započeli su povorku učenih pravnika, muderisa i mula. Slijedila su četvorica, gospoda od lova, vrhovni lovac-sokolar, jastrebar, lovac s kopcem-ptičarom i lovac sa sokolom-škanjcem. Zatim je išao stjegonoša sa zelenim orlovim Poslanikovim stijegom, nazvan knezom zastava, opkoljen dervišima Halvetijama, Dželvetijama, Mevlevijama i Rufijama ispunjavajući prostor oko sebe povicima »Hu«! Bilo je tu stotinu i pedeset emira, Poslanikovih srodnika sa zelenim turbanima s izabranikom plemstva, svojim predstojnikom, dvanaest šejhova-tumača vjere u haljama od devine dlake, stotinu i pedeset čauša pred četirima zastavama, iza kojih su slijedili najviši dostojanstvenici prava: carigradski sudac, vrhovni pokrajinski sudac za Evropu i Aziju sa svojim ogromnim, mnogostrukim povojima omotanim povezima oko turbana. Slijedio je vezir-miljenik zdesna i vezir-kajmakam s lijeve strane s četrdeset pješaka u leopardovim krznima, s mačevima u ruci iza oba vezira sa svečanim turbanima (kalevi), kroz čiji trouglasti povez prolazi zlatna traka kao zlatna rijeka kroz srebrno more. Za njima su slijedili njihovi nosači boca i pušaka. Veliki vezir je bio u jarko crvenoj odjeći ukrašenoj i podstavljenoj samurovinom, na bogato ukrašenom, bogato opremljenom konju kojemu su stremeni i uzde bili od pozlaćenoga srebra. Dvadeset i četvorica slugu ga je slijedilo pješice, u jarko crvenom baršunu s opasačima od zlatnih ljuštura; iza njega su bili: njegov odabaša (predstojnik komore), muziraga (punjač oružja), janjičarski starješina i kapetan straže velikoga vezira, a s lijeve strane velikoga vezira bio je muftija u bijelom krznu s ogromnim turbanom. Iza njega su bili janjičarski generali, od kojih je jedan bio ujedno čuvar sultanovih pasa (doga), vodeći trideset i tri za sobom sa zlatnim damastnim pokrovima. Četiri konjanika su za lov prinčeva imala četiri leoparda iza sebe na sedlu. Zatim je bilo trideset i dva para nosača koplja od tjelesne straže, sa srebrnim, pozlaćenim i perjem okićenim turbanima s bogatim trakama i kopljima i s kratkim zlatnim halječima, koji su im sezali do koljena, s jarko crvenim hlačama. Onda je bilo dvije stotine pari strijelaca tjelesne straže, s perjanicama u obliku polumjeseca kao janjičarske starješine. Slije-

dile su sluge u štalama seraja sa svečanim turbanima i s dvadeset i četiri priručna konja sa zlatnim podsedlicama i zlatnim oklopima, a sedlo i oprema bili su im ukrašeni smaragdima, rubinima, tirkizima i biserima, stremeni i uzde od zlata; zatim dvije svete deve: jedna nosilac Kurana, a druga jednoga komada Kabine presvlake. Njegovo Veličanstvo sultan je bio u bijelom damastu i u bijelom krznu koje je na prsima pridržavalo dvanaest kopči od dijamanata, a na leđima mu se široko spuštala crna samurovina. Na malom turbanu, koji mu se spuštao duboko na lice, bile su tri perjanice ukrašene dijamantima. Hasekiaga (najbliži do bostandžibaše) je na jednoj, a solakbaša je na drugoj strani pridržavao rub plašta; pedeset kopljonoša i pedeset strijelaca s lukom, okružili su ga tako da mu se lice u sjaju zlatnoga šljema i pod sjenom perjanica čas vidjelo, a čas je bilo nevidljivo kao da je obavito svijetlim oblakom. Neposredno iza njega bio je prijestolonasljednik u jednostavnom zelenom risovu krznu, praćen pješice od dvojice slugu kako bi izbjegao da ga otac gleda prijekim okom. Slijedilo je četrdeset paževa najdublje sobe sa znacima svoje službe, silahdar sa sabljom, dülbendar s turbanom, čokadar sa sultanovim plaštem, a zatim paževi triju drugih soba s bijelim evnusima, s njihovim upraviteljima, baltadžijama seraja. Bila su tu još šesteroprežna kola i velika svečana kola, četrnaest kola što su ih vukli bivoli, tisuću i pet stotina spahija i silahdara s kopljima od bambusovine s lepršavim zastavicama (kao što su ih imali ulani, konjanici-kopljonoše) koji su tvorili kraj povorke.

Carski internuncij i carski otpravnik poslova slijedili su sultana i velikoga vezira u Edrenu gdje su se koncem godine sastali s reis-efendijom i čaušbašom na treći dogovor, koji je bio isto tako bezuspješan kao i prethodni. Na početku godine, istaknuti su tugovi pred vratima palače u Edreni protiv Ugarske ... Polovinom siječnja (januara) podignuti su sultanovi šatori pola sata izvan grada na »livadi s jarcima«. Šatori su bili sasvim novi, još krasniji nego oni već opisani i stajali su više od stotinu tisuća talira. Uopće je sjaj ratne opreme ovaj puta nadmašio sve što je do sada Osmansko carstvo vidjelo, zbog ljubavi velikoga vezira prema sjaju i njegove oholosti kao i zbog sultanove popustljivosti prema haremu koji nikada nije u tolikom broju i tako sjajno pošao na ratište, tako da su vojnici mrmljali da vojska žena nije manja od vojske muškaraca. Sultan Murat IV je s jednom ženom i s dva paža otišao u rat, dok je sada bilo preko stotinu haremskih kola. Kola sultanije-haseki bila su okovana srebrom, kotači su imali srebrne žbice, a sedlo i oprema konja za vuču bila su podstavljena baršunom. To je bio slučaj i s kolima i s konjima velikoga vezira, kao nekada u ratovima starih perzijskih kraljeva, Darija i Kserksa. Održana su dva mimohoda jedan za drugim; prvi je bila povorka cehova i obrtni-

kraj mj. 12. 1682. 2. 1.1683.

15. 1.

ka iz Carigrada koji su pozvani u Edrenu da prate logor kako mu ničega ne bi nedostajalo, a postala je smiješnom stavlja-
18. 3. njem krinki i igrom opsjenara. Slijedećega dana je došlo do ratničkoga mimohoda deset tisuća janjičara, nakon čega je sultan iz seraja otišao u šator. Podigla se tako žestoka oluja da je sultanu turban uskoro sletio s glave ili je uistinu pao, što je va-
31. 3. žilo kao loš predznak. Zadnjeg dana ožujka (marta), kada je potpisan ugovor o zaštiti i odupiranju između cara Leopolda i poljskoga kralja, pošao je janjičarski logor iz Edrene, a slijedeći dan i sultanov. U prvom logoru je bio carski nuncij Caprara sa svojom čitavom pratnjom, predan janjičarima na čuvanje, prema kojem su se uvijek časno odnosili i gostili ga. Tug je s opskrbljivačem nastambi kretao uvijek naprijed. Od sela kroz koja su prolazili tražili su slame, sijena, ječma i grede za šatore. Straže su sprečavale žitelje da bježe dok sultan nije prošao, nakon čega su slobodno mogli zapaliti sela i pobjeći u brda da ne budu izloženi nasilništvu azijskih četa koje su kasnije naišle. Naprijed je išlo stado ovnova, od kojega je svaku večer zaklana određena količina, na znak kada su puhnuli u rog. Ujutro je podijeljeno meso. Vojna cesta je od etape do etape bila označena malim zemljanim humcima, dva nasuprot jedan drugome kada je išao sam sultan, a samo jedan kada je prolazio veliki vezir. Na čelu konja za vuču svakoga odreda išao je teški teretni konj sa kotlovima i kutljačama, sa zvončićima i zvonima. U trgovištima i selima zaustavljala se glazba, janjičarski pjesnici (a svaki odred je imao takve vesele pjevače) pjevali su nepristojne pjesme ili rugalice, a zakašnjele su naročito vježbali. Svake večeri su, nakon glasnog pozivanja na molitvu, ovu zajednički obavili i završili s dobrom željom padišahu, s povicima »Allah«! i »Hu!« U Plovdiv (Filibe) došli su Tökölijevi poslanici, Mađar Stjepan Sirmey i Nijemac, kapetan iz Košica, Petar Feir, više od trideset osoba i dvadeset kola. Dok je Tököli u Beču tobože pružao ponudu za posredovanje oko mira, radio je za pohod na Beč, čiji su plan poslanici izložili velikome veziru. Tri dana nakon dolaska janjičarskoga age u Beograd, došao je već i sultan kojega je u dvoredu dočekalo dvanaest tisuća janjičara i čije bokove je pokrivalo četiri tisuće spahija. Uz bok velikoga vezira jahala su njegova dva sina, iza njega njegova tjelesna straža, tisuću i pet stotina Bosanaca, pješaka s albanskim sabljama, dugim kapama, crvenim hlačama, u bijeloj platnenoj obući i širokim rukavima. U Beogradu su saslušani Tökölijevi i dubrovački poslanici koji su donijeli trogodišnji danak od
12. 5. dvanaest tisuća dukata. Stigla je i vijest o ugovoru o zaštiti i otporu, sklopljenom između cara i poljskog kralja. Dan kasnije je sultan predao seraskeru zeleni, stari Poslanikov stijeg s većim svečanim sjajem nego ikada prije, učinivši ga vrhovim zapovjednikom.

[U Osijeku su se zadržali nekoliko dana radi isplate vojske i svečanog prijema za Tökölija. Ovaj je, doduše, pregovarao sa carskim povjerenicima na jednoj strani, a na drugoj je opkolio čvrsta mjesta Gornje Ugarske; pustio je zarobljene, ali je odmah potakao Turke na napad na otok Čakaturna i na otok Šit. Tri dana kasnije dočekan je od čaušbaše, spahijskog age i Portina tumača i uveden sa stotinu dvadeset dobrovoljaca, koje je slijedilo stotinu pedeset ugarskih husara, a onda cijela svita sa zastavama i sam Tököli na bogato ukrašenom konju okružen sa šest sobara koji su oko njega išli pješke. Njega je Kara Mustafa dočekao kao kralja Gornje Ugarske, te je bio odlikovan krznom od samura, preko kojeg je bila prebačena bogata tkanina; njegovoj pratnji podijeljeno je sedamdeset kaftana. Kao što je nekada Zapolja poslužio sultanu Sulejmanu kao vodič za pohod na Beč, tako je sada Kara Mustafi poslužio Tököli. Dan potom je Husein-paša, namjesnik Nikopolja, imenovan za namjesnika Egera i s Kuru-begom upućen protiv Bušina. Namjesnik Dijarbekra, Kara Mehmed-paša, određen je za zapovjednika prethodnice, a onaj Damaska, Žuti Husein-paša, za zapovjednika pozadine; prvi je sa Halil-pašom, beglerbegom Sivasa, 3.000 janjičara i 500 džebedžija upućen protiv Vesprema kojeg on osvoji. Žitelji Stolnog Biograda (Sekešfehervara), s ulemom na čelu, predočili su velikom veziru da je Vesprem bolje srušiti nego zaposjesti, no on se nije osvrtao na to, nego mu je odredio posadu od 400 ratnika. Izaslanicima Zrinjskog i Bathyanyja, koji su pokazali potčinjenost, omogućeno je da budu ljubezno saslušani. U Stolni Biograd je došao i krimski han Murat-Giraj s oba sina, te je bio bogato darovan počasnim simbolima. Na ratnom vijeću, održanom uz savjetovanje sa hanom, zaključen je pohod na Beč. Zatim je u tabor došao namjesnik Budima, stari i mudri Ibrahim-paša sa svim lenskim ljudstvom. Pred Rabom je došlo do malog sukoba. Protivnički tabor je bio u ravnici između Rabnica i Raba na čijem se sastavku nalazi tvrđava Rab. Beglerbezi Dijarbekra, Haleba, Adane i Sivasa, sa tatarskim nuredinom, ukupno 20.000 ljudi, zauzeli su palanku Morišhidu, što se nalazila tri sata hoda od osmanskog tabora i nastojali su odatle preskočiti Rab da bi protivničkom taboru došli za leđa. Kako nisu našli nikakav siguran riječni brod (gaz), brzo narede moldavskom vojvodi da sagradi most. Ovaj to napravi još u noći i sa nadolazećim danom jedan se dio vojske prebaci, a Tatari se raširе harajući između Rabnica i Raba. Tabor nije bio postojan; pješaci su se povukli ka Rabu, a konjica je preletjela daleko preko Rabnica paleći most; no Tatari su prešli rijeku i progonili su bjegunce sve do utvrde Altunbardak. Kara Mustafa skupi svoje trupe i zapali predgrađe Raba. Zapovjednik odgovori na zahtjev za predajom lukavom porukom: tvrđava se sada ne može predati a da se ne brani; umjesto da se gubi toliko vremena zbog nje, velikom veziru bilo bi bolje proslijediti put

7. 6. 1683.

10. 6. 1683.

28. 6.

ka Beču, nakon čijeg pada će se ona predati bez borbe. To je bilo u duhu onoga što je mislio i sam veliki vezir. Stari je Ibrahim-paša bio protiv toga, te je napravio poredbu sa kraljem koji je kesu zlata stavio nasred ćilima i obećao je onome tko je uzme, a ne stupi na ćilim; neki domišljati čovjek savije ćilim od jednog kuta i tako dobije zlato. Na taj način bi se neprijateljske zemlje Raba morale smotati njihovim zaposjednućem, a onda će Beč, ako ne ove jeseni, pri sigurnom zimovalištu morati idućeg proljeća sam od sebe pasti. Ali veliki vezir pobjesni zbog protivljenja i otrese se na Ibrahim-pašu kao na izlapjelog starca, te nastavi provoditi svoju volju.]

U Rabu su za gradnju mostova zaduženi namjesnik Bosne, Hizir-paša, i prijašnji defterdar Ahmet-paša. Veliki vezir je tu prvi dao podići sjenoviti šator da bi nadzirao gradnju, osobno joj prisustvujući. Susjedni dvorci Tata i Papa su se predali; prvi sam od sebe, a drugi nakon što su na nj jurišale paše, koje su poslane protiv njih, Husein-paša iz Damaska i zastupnik namjesništva Egera Ali-pašu. U Tatu su postavili čanadskog bega s četiri stotine pješaka iz Temišvara, a u Papu bega iz Stolnoga Biograda (Sekešfehervara) s pet stotina konjanika. Nuredinhan je s petnaest tisuća Tatara poslan u Peštu. Sedmoga srpnja prešao je Lajtu napavši prethodnicu carske vojske koja se povlačila kod Petronela prema Beču i odbio je na razvalinama staroga Karnuntuma; opljačkao je prtljagu, pri čemu je mladi Ljudevit Savojski bio smrtno ranjen. S obje strane je nekoliko stotina leševa pokrivalo bojište staroga rimskog pograničnog grada protiv Kvada. Još isti dan se general Caprara i vrhovnik Montecuccoli poslali u Beč obavijest da predstoji dolazak Turaka. Dvor je napustio Beč i od dva sata popodne prolazila su kola za kolima šest sati preko Dunava u gornji dio zemlje. Još istu večer je stigla vijest o pobjedi kod Petronela i Kara Mustafa je slijedeći dan prešao Rabu; prije devetnaest godina je veliki vojskovođa Montecuccoli s prijelaza tako pobjedonosno odbio velikog vezira Ahmeda Köprülüja. Ibrahim-paša, namjesnik Budima, i Mustafa-paša, namjesnik Silistre, ostavljeni su s nekoliko tisuća janjičara, topdžija i kula-stražara da čuvaju most. Altenburg (u Austriji), čija se posada pomoću vodenih opkopa nekoliko sati hrabro branila, osvojio je na juriš Kara Mehmed-paša, namjesnik Adane; posada je poubijana, a u stovarištima naslagano žito, preko trideset do četrdeset tisuća kilograma, ludo je spaljeno da ne bi palo neprijatelju opet u ruke. Ipak je zbog toga »Crni« Mustafa nagradio »Crnog« Mehmeda samurovinom i naredio mu da dalje na putu do Beča opustoši sva mjesta. Bedeme Haimburga, koji se u poleđini grada oslanjaju na brdo osvojio je na juriš Ebubekr-paša namjesnik Haleba. Branitelje je pobio, a mnogobrojna i napunjena

8. 7. 1683.

žitna stovarišta dao je vojsci, ostatak je predan pticama i poljskim životinjama, a visoke carske zgrade su spaljene. S ove i s one strane Rabe su čete mađarskoga kralja spalile pedesetak utvrda i time dale jamstvo da su kao saveznici Osmana dostojni boriti se pod njihovim zastavama. Isto su tako veliki broj trgovišta i sela razorili Tatari u okolici Beča. Samo Bruck, Ödenburg i Eisenstadt nisu pretvoreni u pepeo, jer su se predali Tökölijevoj zaštiti, a ta je bila jedina...

14. srpnja (jula), istoga dana kada se četiri stotine i jedanaest godina prije Kristova rođenja dovršio peloponeski rat bitkom kod Kinozeme, kada je prije stotinu i pedeset godina Austrija tako skupo platila prvi mir s Turcima, utaborio se Kara Mustafa s dvije stotine tisuća vojnika pred Bečom, u kojem nije bilo više od deset tisuća redovite vojske. Već dva dana ranije pokazali su se turski konjanici Wienerbergu s nekoliko skupina Tatara koji su se usudili doći do ispod topova na tvrđavi, ali su ih odbili, postavivši se između Gatterhölzela i Hundsturma. Konjanike su slijedili ljudi s dva istovjetna pismena poziva Kara Mustafe upućena grofu Stahrembergu, zapovjedniku Beča. Umjesto odgovora, ovaj izda zapovijed da se predgrađa zapale, a dan prije su žitelji iz njih spasili svu svoju imovinu. Sva predgrađa s ove strane Dunava nestala su u dimu. Da bi Beč napali drugačije od Sulejmana koji je osvajanje pokušao sa strane Augustinskih, Koruških vrata (Kärntnertor) i Vodenog bedema, odlučeno je da se napadne bedem dvora i Levelbastei, te Ravelin koji je između njih. U noći od 14. na 15. srpnja (jula) započelo se s radovima na rovovima u tri krila kojima je trebao biti obuhvaćen grad. Na srednjem krilu, upravljenom na Ravelin, koji leži između dva bedema, bio je sam veliki vezir. Njegov je šator bio kod sv. Ulriha, a s njim su bili aga s prvim generalom-poručnikom janjičara i rumelijskim četama i beglerbeg Kučuk Hasan-paša. Na desnom krilu, nasuprot dvorskom bedemu, bio je namjesnik Dijarbekra, Kara Mehmed-paša, paša iz Haleba, Ebubekr-paša i anadolski, Ahmet-paša, s trećim general-poručnikom janjičara, sagardžibašom. Na lijevom krilu, upravljenom prema bedemu Löwelbastei, bio je temišvarski namjesnik Ahmet-paša, sivaški beglerbeg Halil-paša, karamanski beglerbeg i drugi janjičarski general-poručnik, samsundžibaša. Grad umalo da taj dan nije pretvoren u pepeo nepredviđenim požarom, kao što se to dan ranije dogodilo namjernim požarom u predgrađima. Vatra, koja je nastala u Schottenhofu, uništila je Traunovu, Auerspregovu i Palffyjevu palaču, a prijetila je i oružarnici i zalihama puščanoga praha na Novim vratima i kod Crvene kule. Tada je dvadeset šestogodišnji Gvido od Starhemberga, nećak zapovjednika grada, kasniji zapovjednik u Španjolskoj, pokazao prisutnost duha pa je vatru, udaljenu samo četrdeset koraka od tisuću i osam stotina tona baruta, zaustavio porušivši hodnik koji se upalio i polivši

14. 7. 1683.

14/15. 7.

vodom bačve s barutom. Za municiju opsjednutih brinuo se pukovnik Kristof od Börnera iz Meklenburga, pukovnik Gschwind, čiji je predak bio već za prve opsade kao slavan spomenut među Koruščanima; kapetani su bili Weidlinger, češki plemić, Saksonci Mied i Zimmermann, Danac Cressel i Bečanin Wilhelm
16. 7. Jemagne. Nakon dva dana, namjesnik iz Adane, Essejjid Mehmed-paša sa svojim četama, sandžakbeg Hamid Hasan sa svojim i egipatskim četama, koji su imali broj običnog kontingenta, naime tri tisuće, zatim saruhanski ili manisanski sandžakbeg Ahmet-paša, Ali-paša iz Nikopolja, pod vrhovništvom prvoga, poslani su u potjeru za vojskom lotarinškog princa koji je sa deset pukova oklopljenih konjanika, pet pukova lakih konjanika, tri odreda Hrvata i s poljskim odredima koje je vodio knez Lubomirsky iz Leopoldstadta otišao preko Dunava. Još nisu svi ni otišli kad su Turci prešli Dunav i započeli borbu sa zaleđem onih u odlasku. Okršaj je trajao tri sata i u tabor je donijeto četiri stotine glava i dvjesta zarobljenika. Veliki most preko Dunava, koji je podigao general Schulz, a koji je čuvao one u povlačenju, bio je porušen. Zatim je planuo čitav Leopoldstadt, sve crkve i samostani, a naročito nova zgrada Favorite (carska zgrada u vrtu), pali su kao plijen požara. Turci su dan za danom podizali topovska postolja na uzvisini hrvatskog zaselka, Kroatendörfel, kod Leimgrube, pa prema bedemima dvorca Löwelbasteija i Ravelina; jedno za drugim deset topovskih postolja i dva u Leopoldstadtu. U gradu je podignuta protutopovska zaštita na bedemima — Kärntner-, Burgtor i Löwelbastei i na postolja je montirano oko trideset topova i haubica. Da bi se nadoknadio nedostatak redovite posade, stvoreno je pet jedinica: od studenata, od ljudi sa stovarišta, tj. trgovaca na veliko, od dvorske posluge, od knjigovođa i njima srodnih zvanja ili činovnika komore... Izvana je turski logor obuhvatio grad i predgrađa kao ogromni polumjesec. To je bio polukrug od barem sedam sati hoda, od desne obale Dunava, od Schwechata i novogradnje preko sela Bösendorf i Inzersdorf, preko Schönbrunna, Hiezinga i Ottakringa, Herrnalsa, Währinga i Döblinga sve do Heiligenstadta i Nussdorfa opet do obale Dunava. Osim toga su na obali Dunava bili gore spomenuti odredi i pružali se od Lusthausa u Prateru do kapele u mjestu Brigittenau, gdje se svršetak mjesta pomoću pontonskoga mosta povezao s Nussdorfom. Postavljanje toga mosta dobili su u zadatak vojvode Vlaške i Moldavske, koji su služili osmanskoj vojsci kao pripravljači puta i postavljači mostova; a bili su kao rođeni za taj posao, kao što su nekada srpski rudari bili rođeni bizantski kopači mina. Turci su dali da svi brodovi, koje su imali kod Klosterneuburga i
2. 8. Nussdorfa pođu nizvodno dunavskim kanalom da bi tako mogli umjesto zidanoga mosta imati most sačinjen od brodova, preko kojega bi onda lako mogli prijeći u navalu. Ove brodove su vrlo smioni ljudi gradske milicije dijelom odveli u kanal arsenala,

a dijelom su spaljeni. Gradnju velikog mosta na Dunavu koju su htjeli započeti također su im osujetile čete na lijevoj obali topovima. Pukovnika Heisslera i grofa Arhinta, koji su se prevezli na drugu obalu zbog ispitivanja terena, napustio je njihov skeledžija pa su se bacili u Dunav i pred nosom neprijatelja preplivali rijeku, kao Horacije Cocles. Nabujali Dunav kod Nussdorfa, razorio je most, sastavljen od brodova, ali su ga uskoro opet uspostavili...

Radovi opsjedatelja kraj bedema kod Burg-Löwelbastei i Ravelina napredovali su dok su topovi neprestano pucali na njih; a pucali su i topovi koji su postavljeni u Leopoldstadtu na bedem kod Crvene kule. Da bi nadzirali šest tisuća Vlaha i Moldavaca, kojima nisu previše vjerovali, prenesena je zapovijed s Kantakuzena na saruhanskog ili manisanskog pašu Ahmeta i na Hizir-pašu iz Bosne, u Leopoldstadtu. Vrata kod Crvene kule bila su kao i Dvorska i Škotska vrata (Burg i Schottentor) odmah na početku opsade zagrađena nasipom, a kasnije je to učinjeno sa svima, osim jednim, Stubentor. Desetoga dana opsade poletjele su prve mine s vrha protivne strmine na bedeme Löwel- i Burgbastei. Tokom čitave opsade nije ispucano više od četrdeset mina sa strane opsjedatelja, a opsjednuti su poslali deset protumina, što nije ništa u usporedbi sa vatrometom kod Kandije. Međutim, broj i žestina ispada iz grada i juriša, pa neprestano napredovanje u rovovima i spuštanje, rad opsjednutih u protivnom pravcu zavaravanjem i borbom rame uz rame u rovu, pa onda stvaranje skloništa i zagrađivanje na već djelomice zauzetim bedemima i na Ravelinu, pružali su sliku uporne borbe koja se svakodnevno ponavljala. Osamnaest puta se jurišalo i dvadeset četiri puta su opsjedani ispadali iz grada. U ovoj šezdesetodnevnoj nevolji opsjedani su samo sedam puta dobili vijesti o carskoj vojsci s nadom da će slijedeći puta pomoći. Prvu vijest nakon sedmodnevne opsade donio je jedan lađar koji je preplivao rijeku iz logora lotarinškog vojvode, drugu je donio Jakob Haider, poslužitelj carskog otpravnika poslova gospodina od Kunica, koji je s poljskim poslanikom Proskim u turskom logoru bio zarobljen dok je internuncij, grof Caprara, otpremljen uz sigurnu pratnju u Tuln. Budući da je kao poslanik htio ići dalje, zatvoren je u logoru kao sumnjiv, ali mu je uspjelo po drugi puta iz logora donijeti obavještenja u grad. Vijest je donio i poručnik Gregorović i konačno Poljak Georg Franjo Kolčicki iz Sombora, nekadašnji tumač Istočnjačkog trgovačkog udruženja, odlučan i spretan čovjek, koji se sa svojim slugom prokrao kroz turski logor sve do Nussdorfa pjevajući turske pjesme. Tamo su ga lađari preveli u carski logor, a nakon tri dana se opet povratio, uz veliku životnu opasnost, nakon čega je njegov sluga još dva puta sretno ponovio istu smionost. Kao nagradu za takvu službu prevodilac Istočnjačkog trgovačkog udruženja dobio je nakon oslobođenja od opsade

23. 7.

21. 7.

9. 8.

13. 8.

pravo da u Beču smije otvoriti prvu kafanu, jer je prvi poticaj za to bila velika količina kafe koja je nađena u taboru; a prvi kuhar kafe je bio Poljak Kolčicki, »brat-srce«, kao su ga nazivali, jer je svakoga svog gosta običavao dočekati s tim povjerljivim nazivom. Svaki puta kada su se poslani izaslanici sretno povratili, sa tornja sv. Stjepana je uzletio pravi vatromet raketa i kada se približilo napuštanje opsade, odgovorili su toj radosnoj vatri isto takvom s vrha brda Hermannskogel i s Calenberga. Kolčicki je donio grofu Starhembergu pismo lotarinškog vojvode u kojem ga obavješćuje o dolasku carskih četa, o približavanju poljskoga kralja, o zauzimanju Bratislave (Požun) i o pobjedi koja je dva puta izvojevana nad Tökölijem. Jedno pi-
26. 7. smo lotarinškog vojvode, napisano brojkama, palo je u ruke velikom veziru koji ga je stavio na strijelu i pred Burgtorom poslao u Ravelin dopisavši: »Nije potrebno pisati brojkama, loše stanje u gradu je dovoljno poznato. Ako građanstvo ne prizna blagost velikoga vezira, spoznat će u svoje vrijeme Božju srdžbu«. To se našlo i odmah isti dan, iz tabora velikog vezira pred Bečom, na Glacijama (drvoredu), razasuti su pozivi koje su podigli konjanici u čarkama pa donijeli grofu Štarhembergu; to su bila jedina Kara Mustafina saopćenja, ali su, međutim, ostala potpuno bez odgovora. Radovi su u rovovima polako napredovali, jer su rađeni s najvećim osiguranjem i nečuvenom udobnošću. Čim je izbačena zemlja, dobili su hodnici rovova podove i bili su balvanima i vrećama pijeska tako prekriti da su bili osigurani od granata, pa čak od bombi. Za paše i sadžakbegove proširene su podzemne odaje, popločane opekama i opskrbljene divanima i mjestima za povlačenje, a te prostorije su ukrasili svetačkim slikama ukradenim iz crkava. Osamnaestoga dana
31. 7. opsade konačno su stigli s rovovima do uzvisine na suprotnoj strani gdje je došlo do stvarnih napada i gdje su se vojnici tukli batinama i štapovima ležeći iza stubova; helebardama su nastojali zakačiti Turke i kosama, vezanim na duge štapove; pro-
1. 8. nalazak grofa Dauna. Dan kasnije, bacali su Turci bombe, naročito na crkvu sv. Stjepana i na kapucinsku crkvu (na što su ih uputili preobraćenici i ugarski pobunjenici), čime su ljude više strašili nego što bi naškodili. Budući da su ispucali tanad, pucali su u grad vrhovima balčaka, željezom i kamenjem upropaš-
3. 8. ćujući vlastito oružje. Te iste noći jurišali su s vrha suprotne uzvisine na Ravelin, a sve je pljuštalo od tanadi, kopalja i otrovnih strijelica; u toj borbi su se istakla u junaštvu tri baruna, od Kottulinskyja, dvojica su umrla na polju časti, a treći je
15. 8. teško ranjen. Dvanaest dana poslije toga opsjedatelji su se učvrstili na rubu nasipa kod bedema Löwelbastei. Ovaj bedem i bedem kod Dvorskih vratiju opskrbili su oni u gradu marljivo mnogim međubedemima i odstupnicama, udaljenim međusobno dvadeset i četiri stope i svakom višom od druge, za udobnu
17 .8. obrambenu borbu. Za dva dana je crni evnuh, čuvar riznice, donio

pismo puno hvale i ohrabrenja, došao je s dijamantima ukrašenim sabljama, bodežima, čapljinim perjanicama i zlaćanim krznom, podstavljenim samurovinom. Nakon tri dana je na tisuće Tatara otišlo iz logora pomoći Tökölijuu. Grofovi Drašković, Nadasdy i Zihy došli su u turski logor, gdje su odigrali istu ulogu kao njihovi sunarodnjaci Vardai, Athinai i Pereny za prve bečke opsade. Mladi Zrinjski, Tökölijev zet, bio je uhvaćen kao vođa Tatara koji su se zalijetali sve do rijeke Ens pa je odveden u Tirolsku, u dvorac Rottenburg. Bio je četrdeseti dan opsade i trećina Ravelina je bila osvojena. Od sada je opsjedateljima splasnula srčanost, jer, po turskom ratnom običaju, ni jedna opsada ne treba trajati dulje od četrdeset dana. Već je na tisuću muslimana ostavilo svoje glave u jurišima i provalama, i sam rumelijski beglerbeg, Küčük Hasan, poginuo je u rovu pred Ravelinom od jednog topovskog zrna, a njegovo je mjesto dano Hoš-zade Hasan-paši koji je ostavljen kod Altenburga. I povjerljivoga druga janjičarskog age Mustafa-paše s Rodosta, pjesnika Bezmija, ranila je bomba u nogu, a defterdar Ahmet-paša je umro naravnom smrću. Nakon četrdeset sedam dana napustile su egipatske čete, kojima je zapovijedao namjesnik Haleba, rovove na desnom krilu pred bedemom dvorca (Burgbastai). Čak i propovijedi velikoga šejha Vanija, koji je također bio u rovovima pred Bečom, koristile su samo utoliko što su janjičari odlučili izdržati još samo nekoliko dana. Mine su se rasprskavale, provale su suzbijane, jurišalo se, a sve bez konačnoga uspjeha.

20. 8.

23. 8.

31. 8.

29. kolovoza (avgusta) dan koji je za Turke u Ugarskoj bio tako često povoljan (mohačka bitka, zauzimanje Beograda i Stolnog Biograda), pobojali su se oni pod opsadom glavnoga juriša, jer, iako veliki vezir o takvim sudbonosnim danima nije htio ništa znati, bili su dobro poznati njegovim savjetodavcima, ugarskim pobunjenicima. Međutim, samo su se dvije mine rasprsle, a jurišalo je samo tri do četiri stotine ljudi. Nakon pet dana su opsjedatelji bili gospodari utvrđenog dvorca Ravelin koji je dvadeset i tri dana branjen krajnjom hrabrošću i koji je postao grob mnogo tisuća njihove braće. Oni su se odmah zatim ukopali u rovove i još su noću doveli dva obična i dva teška topa kojima su izbliza pucali na bedeme dvorca. Slijedećega je dana uz bedem Burgbastei prsnula jedna od glavnih mina, a tri do četiri tisuće ljudi je sat i pô jurišalo na bedem na koji su gotovo već zastavice pometali, ali se ipak nisu mogli održati u unakrsnoj vatri teškoga oružja opsjednutih. Prodor u bedemu nastao od mine hitno je zatvoren bačvama, vrećama pijeska i zakrčen stupovima. Jedno pismo, koje je poslužitelj nekog armenskog liječnika prenio iz grada u turski logor, sadržavalo je vijest da u gradu nema više od pet tisuća vojnika, da su građani i vojnici nejedinstveni i da je zapovjednik u najvećoj nevolji. To je ohrabrilo velikoga vezira da ponovi juriš. Ovaj je

3. 9.

4. 9.

trajao dvadeset i četiri sata. Bio je usmjeren na Burgbastei (bedem pred dvorcem) da bi se opet stiglo na jučer postignutu visinu. Iz pojedinih odsjeka letjela je tanad, udarci kosa, bojnih čekića i buzdovana djelovali su takvom snagom da su jurišnici
6. 9. glavinjali kao popadali buzdovani. Dan zatim poletio je s bedema Löwelbastei čitav snop mina koje su dvadeset četiri stope debeli zid razvalile šest hvati do temelja, no branitelji su bili kao lavovi koji se bore za svoju mladunčad. Dan zatim (na
9. 9. godišnjicu prestanka opsade Malte), veliki je vezir održao smotru vojske koja se od dvije stotine tisuća srozala na četvrtinu. Nakon tri dana su podigli tabor i pošli prema šumi kod Dornbacha i prema Calenbergu, u bojnom redu, jer je stigla vijest da se bliži kršćanska vojska. Logor koji je stajao kod »Pseće kule« (Hundsturm) i kod Gumpendorfa pošao je na Wienerberg, a oni od Pratera prema Calenbergu. Slijedećega dana su Poljaci i Bavarci krenuli preko Königstettena, sv. Andrije, preko dolina Hagen- i Kirlingertala u Klosterneuburg. Tu su se sjedinili sa carskim četama i sa Saksoncima, koji su išli niz Dunav preko Höflina. Drugi dan su se popeli na gorje s kojega je trebala poteći rijeka propasti na Osmane. Kad se spustila noć, došao je lotarinškom vojvodi jedan konjanik koji je preplivao Dunav sa Starbergovim lakonskim pozivom u pomoć: »Milostivi gospodine, ne treba više gubiti vrijeme«, a snopovi raketa s tornja sv. Stjepana najavili su da je grad u najvećoj opasnosti ...

S prvim zracima jutarnjega sunca služio je pobožni svećenik Marko d'Aviano misu na oltaru Leopoldova brda, a poljski kralj ga je posluživao kod oltara; bilo je to jednoga lije-
12. 9. poga jesenskoga dana, u nedjelju 12. rujna (septembra). Pozvao je svoga sina da klekne i proglasio ga vitezom, za spomen na najveći dan koji je mogao doživjeti, a onda se obratio svojim visokim oficirima, i podsjetivši ih na hoćinsku bojedu, rekao da pobjeda koja predstoji pod bečkim bedemima ne spašava samo jedan grad, nego Kršćanstvo. Pet topovskih pucnjeva dali su znak za boj. Napadaj je započeo na lijevom krilu gdje su klance za Nussdorf i Heiligenstadt branili janjičari. Veliki vezir je bio u sredini vojske sve dok nije pala večer. U prvom napadu je vojvoda Croy ranjen, a njegov brat Moric ubijen. Budući da su se janjičari povukli, pošao je veliki vezir u središte dok je ćehaja iz rovova neprestano pucao na tvrđavu. Austrijanci i Saksonci su se u borbi probili korak po korak kroz klanac prema Heiligenstadtu, a onda preko Döblinga, gdje se jezgro janjičara ukopalo s deset topova u pješčane jaruge koje još danas imaju ime »Turski opkop«. Do dva sata popodne središte, gdje su bili Bavarci i Franci, još nije došlo u bojnu vatru. Tek sada su Poljaci prodrli iz šume kod Dornbacha i jurišali na neprijatelja. Među mnogim hrabrim junacima Poljaci su žalili što su izgubili Stanislava Potockoga, Maczinskoga i neustrašivoga Montreoskoga koji je postao znamenit u hoćinskoj bici.

S brežuljaka iza Dornbacha njegove je ohrabrio Malinji, kraljičin brat. U četiri sata Turci su se povratili do svog glavnog tabora u predgrađu, gdje su okrenuli topove pred »Škotskim poljem« i upravili ih prema Poljacima. Čitav tabor je obuzeo strah i svi se dali u bijeg. Borba u predgrađima trajala je jedan sat, a u sedam sati navečer Beč je bio oslobođen, kao što je Graz bio oslobođen Sulejmanove prisutnosti u sedam sati ujutro. Za spomen na to, tamo još svako jutro u sedam sati odzvanja tursko zvono kao hvala za oslobođenje od turskoga ropstva. Plijen je bio ogroman, tri stotine komada teškoga oružja, petnaest tisuća šatora, čitav šator velikoga vezira sa svim ratnim blagajnama i uredima, šest stotina kesa punih pjastera. Njegovo dragim kamenjem optočeno oružje i konjska oprema pali su u ruke pobjednika kao i oružje, vojne trube i zastave, samo ne ona sveta, Poslanikova, kao što su to pobjednici vjerovali ili rekli, a koju je spasio veliki vezir ili, bolje reći, emir-stjegonoša. Bojno polje je pokrilo preko deset tisuća Turaka.

HISTORIJA TURSKOG /OSMANSKOG/ CARSTVA

Joseph von Hammer

3.

ZAGREB, 1979.

SADRŽAJ

GLAVA PEDESETOSMA
Od pogubljenja Kara Mustafe da zbacivanja sultana Mehmeda IV . . . 5
GLAVA PEDESETDEVETA
Od ustoličenja Sulejmana II do smrti Ahmeta II 34
GLAVA ŠEZDESETA
Od ustoličenja Mustafe II do mira u Karlovcima 61
GLAVA ŠEZDESETPRVA
Od velikog vezirata Huseina Köprülüja do svrgnuća Mustafe II 86
GLAVA ŠEZDESETDRUGA
Od ustoličenja Ahmeta III do rata protiv Rusije 96
GLAVA ŠEZDESETTREĆA
Od mira na Pruttu do požarevačkog mira 105
GLAVA ŠEZDESETČETVRTA
Od požarevačkog mira do podjele Perzije s Rusijom 123
GLAVA ŠEZDESETPETA
Od perzijskog pohoda do svrgnuća Ahmeta III 129
GLAVA ŠEZDESETŠESTA
Od zatiranja pobunjenčke vladavine do zaključenja perzijskog mira . . . 142
GLAVA ŠEZDESETSEDMA
Od ruske vojne do mira u Beogradu 158
GLAVA ŠEZDESETOSMA
Od smjenjivanja velikog vezira Elshadž Mehmed-paše do obnove mira s Rusijom i Austrijom 179
GLAVA ŠEZDESETDEVETA
Od mira s Austrijom i Rusijom do smrti sultana Mahmuta 189
GLAVA SEDAMDESETA
Od ustoličenja Osmana III i pregled osmanske književnosti u 18. stoljeću . 204
GLAVA SEDAMDESETPRVA
Od novih nemira u Carstvu do rata protiv Rusije 222
GLAVA SEDAMDESETDRUGA
Od ruskog rata do mira u Kajnardžiju 228

DODATAK

OD MIRA U KAJNARDŽIJU DO UKIDANJA CARSTVA 257
REFORME POD ABDULHAMIDOM I, 1774—1789. 257
Prekretnica osmanske reforme: »Nova postrojba« Selima III, 1789—1807. . 269

Osmansko društvo, uprava i kultura u vrijeme decentralizacije i tradicionalne reforme, 1566—1808. 278
Počeci moderne osmanske reforme: doba Mahmuta II, 1808—1839. 299
DOBA MODERNE REFORME: TANZIMAT, 1839—1876. 330
Dolazak na prijestolje Abdulmedžida I 330
Rješenje istočne krize 331
Otac Tanzimata: Mustafa Rešid-paša 334
Carska naredba iz Gülhane 336
Pobornici Tanzimata 337
Sultanovi ljudi: politika vladajuće klase u razdoblju Tanzimata 338
Nova vladajuća klasa 340
Centralna vlada 340
Vjerska institucija (Bab-i Mešihat) 344
Novi zakonodavni organi 346
Ministarsko vijeće 353
Sultanat 354
Provincijska uprava i vojna organizacija 355
Gradska uprava 365
Porezni sustav Tanzimata i financijski problemi 369
Zgrada novog društva 383
Vanjske i unutarnje poteškoće 410
Libanonska kriza, 1840—1846. 410
Uzroci krimskog rata: revolucija 1848. 411
Prepirka oko svetih mjesta 414
Krimski rat 416
Pariški mirovni ugovor 419
Značenje rezultata rata i mirovne nagodbe za Osmansko carstvo 420
Ujedinjenje kneževina 420
Kriza u Libanonu 422
Bugarska kriza 442
Pobuna softi 446
Svrgavanje Abdulaziza 446
Muratovi prvi dani 447
Incident sa Čerkez Hasanom 448
Pripreme za ustav 448
Prva balkanska kriza 449
Svrgavanje Murata V 450
TANZIMAT POSTIŽE SVOJ ZENIT: VLADAVINA ABDULHAMIDA II, 1876—1909. 451
Međunarodna kriza 452
Ustav iz 1876. godine 454
Upravljanje provincijama 457
Završetak Carigradske konferencije 458
Midhatovo otpuštanje 460
Diplomatska nastojanja da se izbjegne rat 460
Osmanski parlamenat 461
Rusko-turski rat, 1877—1878. 463
Parlament na poslu 466

Nova kriza 467
Raspuštanje parlamenta 468
Sanstefanski ugovor 469
Reagiranje u Carigradu 471
Diplomatski manevri 472
Berlinski kongres 473
Vanjske i unutarnje teškoće, 1878—1908. 474
Austrijska vladavina u Bosni i Hercegovini 475
Francuska zauzima Tunis 475
Britanija zauzima Egipat (1822. godine) 476
Balkanska bačva baruta 479
Bugari pripajaju Istočnu Rumeliju 480
Problemi u Albaniji 484
Armensko pitanje 485
Grčko-turski rat 490
Makedonsko pitanje 493
Struktura samodržavlja 498
Abdulhamidova zamisao vladavine 499
Moderniziranje Osmanskog carstva 500
Elitizam i simbolizam: pokret Servet-i Fünun 500
Politički protest: Mladoturski pokret 501
Predigra revoluciji 504
Mladoturska revolucija 507
Mladotursko razdoblje, 1908—1919. 509
Reakcija na revoluciju 509
Ustavna monarhija Abdulhamida II 510
Proturevolucija 13. travnja (aprila) 1909. 513
Osmanska ustavna demokracija, 1909—1911. 526
Unutarnje nesuglasice i albanski ustanak, 1910—1912. 519
Uspon i pod ITC-a 520
Pozadina balkanskih ratova 523
Priprema poprišta za bitku: završetak albanskog ustanka 524
Prvi balkanski rat 524
Drugi balkanski rat 528
ITC na vlasti 530
Osmansko carstvo ulazi u rat 531
Ciljevi rata i strategija 535
Ruska okupacija istočne Anadolije 538
Političke promjene u Carigradu 539
Boljševička revolucija i Brest-Litovski ugovor 540
Rasap Osmanskog carstva, 1918. 540
Primirje u Mondrosu 541
Saveznička okupacija 543
Mirovna konferencija 545
Turski rat za neovisnost, 1918—1923. 548
Grčka invazija 548
Prvo razdoblje rata za neovisnost, svibanj (maj) 1919 — ožujak (mart) 1920. 549
POSLJEDNJI OSMANSKI PARLAMENT 550

Drugo razdoblje rata za neovisnost, ožujak (mart) 1920 — ožujak (mart) 1922. 552
VELIKA NACIONALNA SKUPŠTINA KAO VLADA U ANKARI: USTAV OD *1921.* 553
Uloga sultana 554
Građanski rat 554
Ankara se priprema za rat 555
Sporazum u Sèvresu, 10. kolovoza (augusta) 1920. 555
Prva grčka ofenziva do prve bitke kod Inönüja, lipanj (jun) 1920 — siječanj (januar) 1921. 556
Konferencija u Londonu 557
Tursko-sovjetski ugovor 558
Od druge grčke ofenzive do bitke na Sakariji, ožujak (mart) — srpanj (juli) 1921. 558
Bitka na Sakariji 559
Nove ponude za mir 561
Velika ofenziva 561
Primirje iz Mudanje 563
Kraj Osmanskog carstva 564
Konferencija i ugovor u Lousanni 565

Tisak: Štamparski zavod »Ognjen Prica«, Zagreb

GLAVA PEDESETOSMA

Od pogubljenja Kara Mustafe do zbacivanja sultana Mehmeda IV

[Dizanje opsade Beča bilo je neslavno za Kara Mustafinu škrtost i oholost, kao i za njegovu obdarenost za vojskovođu; škrtost, koja sa sastojala u tome da ni s kim nije htio dijeliti blago grada, navela ga je da ga nije želio prepustiti grabežu vojske, te, stoga, nije želio ovladati gradom općim jurišom, nego predajom; što se tiče oholosti, prezrivo je odbio obavijestiti se o tome što se nalazi iza Calenberga. On nije ništa znao o tome da je dizanje opsade, što se odlagalo dva duga mjeseca, išlo preko rijeke jednim jedinim lošim pontonom i, pletući se u dugim vojnim kolonama kroz Hagental, Kirling i Weidling, došlo mu iza leđa nesmetano od Calenberga. Čak i tada, kada su protivničke trupe već marširale prema Tulnu i Königstetenu, grad bi bio izgubljen da se odvažio na opći juriš. A sada je jurio obrnuto ka Rabu sa svetom zastavom u ruci. Istog trenutka kada je došao pred Rab, izlio je svoj gnjev grdnjama na Ibrahim-pašu, koji je u bici pred Bečom prvi umakao, okrivljujući ga i pogubivši ga zbog poraza. Tu se vojska zadržala tri dana, a četvrti se uputila ka Budimu. Vojske su se tukle u kretanju, a i u širokom rasponu, koji je sezao sve do Mure.

Poljski kralj i vojvoda Lotaringije kretali su se duž Dunava sve do turske granične utvrde Grana, naspram na lijevoj strani Parkanija, što su ga Turci nazivali Džigerdilen, tj. »srce probijajuća«. Na maršu kod Komarna namame Turci Poljake krdom volova u zasjedu u nekoj šumi, gdje ih pobiju 2.000, a kralj sa **7. 10. 1683.**

prijestolonasljednikom dođe u najveću opasnost i od zarobljavanja se spasi samo kroz pomoć što ju je poslao lotarinški
9. 10. vojvoda. Dva dana kasnije dođe do bitke kod Parkanija. S trostrukim uzvikom »Allah!« bijesno napadnu turske trupe lijevo krilo, gdje njihova silina naiđe na poljsku, potaknutu pogibijom od prije dva dana, te se nitko nije štedio. Palo je 7.000 turskih vojnika, među njima i bosanski namjesnik Hizir-paša; među 1.200 zarobljenih bili su namjesnici Sivasa i Silistre, Halil-paša i Mustafa-paša; nestala su dvojica drugih paša, Šišman Mehmed i Šatir Ahmet. Ne tako miroljubivo išli su Poljaci i Nijemci na plijen, oko čije diobe su se skoro potukli, jer su ga Poljaci tražili samo za sebe. Kada su u tvrđavi vidjeli na kolčeve nasađene glave svojih zemljaka, Poljaci su sve izmrcvarili ne štedeći ni žene ni djecu, osim osam stotina zarobljenih kršćana. Da obrani Gran, veliki vezir ga pojača sandžakbegom Isparte i odre-
20. 10. dom janjičara. Nakon što je izgrađen most na Dunavu, jurišalo
1683. se na karaulu na Tomas-brijegu, gdje je palo stotinu osamdeset turskih vojnika, a dvije stotine je zarobljeno. Dva dana je tvrđava tučena, a treći se jurišalo bez uspjeha; četvrti dan se ugovorila predaja, te su se paše povukle sa sedam stotina ljudi, a zaplijenjeno je pedeset topova i tisuću centa baruta. Na dan
9. 10. bitke kod Parkanija, veliki vezir je krenuo s vojskom od Budima ka Beogradu, a dva dana kasnije ode sultan odatle u Edrenu. Krimski je han, s kojim je veliki vezir bio nezadovoljan već od Beča, smijenjen, a postavljen je Hadži-Giraj. Na vijest o padu Grana, naredi veliki vezir budimskom namjesniku da pogubi paše i generale koji su ga predali, te glave izgube Bekir-paša, Šatir Arslan-paša, sasmundžija, sagardžija i senberekdžibaša. Uskoro potom umre prirodnom smrću u Pešti namjesnik Damaska,, Žuti Husein-paša, jedan od najpouzdanijih ratnika.

Pri kraju pohoda krene Stefan Petrajčik, nekadašnji knez Moldavske, koji je u bici kod Hoćina pao u ruke Poljka i otada im služio, sa zaporoškim hetmanom Kunickym na Besarabiju svetiti se Tatarima. Grozote njegovih nasilja bile su dostojne vojvode Drakule, a njegov suborac Kunicky pretjerao je preko svake mjere podatak o svome uspjehu, jer je govorio o
4. 12. 1683. 300.000 uništenih protivnika. Krenuo je od Tehina ili Bendera do Bjelgoroda ili Akermana u nadi da će naći bogat plijen. U blizini Tilgrotina sukobio se sa tatarskim i turskim ratnicima. Pobjeda je pripala Kunickyju, čiji su protivnici pretrpjeli žestoki poraz, tako da je stepa četiri milje bila prekrivena leševima; pali su i beg Bendera i alajbeg, te kajmakam i aga Akermana.
30. 12. No četiri sedmice potom, udari novi han, Hadži-Giraj, sa janjičarima i topovima ojačan s Dunava, i prisili Zaporošce, u petodnevnoj bici, da se povuku na Prut. Moldavci napuste zapo-

rošku vojsku i umaknu ka Jašiju, gdje je Kunicky ponovno skupljao svoje raspršene Kozake. Petrajčik se držao Moldavaca, no oni ga napuste, te se povlačio ka selu Domnestin, u okrugu Putne, gdje ga uhvati vlastiti rođak i preda Poljacima. Demetra Kantakuzena, od Kantakuzena Fanara, koji je od sultana dobio kneževstvo, ustoličio je tatarski han za kneza Moldavske.

U doba kozačkog napada na Besarabiju, spremao se i pad velikog vezira. Na vijest o dizanju opsade Beča, za koju je sva krivica bila bačena na pogubljenog Ibrahim-pašu, sultan mu je poslao, suglasno kanunu, hatišerif i sablju optočenu dragim kamenjem kao znake zahvalnosti što je spasio vojsku. Ali kada se čulo za bitku kod Parkanija i pad Grana, probude se protivnici svemoćnog velikog vezira, među kojima se nalazio vrhovni konjušnik, koji je bio uvijek protiv pohoda na Beč, kizlaraga i sultanova sestra, žena pogubljenog Ibrahim-paše. Vrhovni sobar Gasa-zade Ahmet-aga otpremljen je u Beograd s nalogom da uzme glavu Kara Mustafe. Došavši u blizinu Beograda, saopći on u najvećoj tajnosti svoj nalog janjičarskom agi Mustafa-paši koji je, s nekim najodanijim vojnicima, očekivao u svojoj kući dolazak vrhovnog sobara. Po zalazu sunca prispije ovaj u Beograd i uputi se velikom veziru još prije ponoći sa janjičarskim agom, nad kojim izvrši svoj nalog. Mustafa-paša, su- **25. 12.**
izvršilac pogubljenja, određen je odmah za serdara, uz dodjelu **1683.**
mu namjesništva Haleba (Alepa) i on preuzme svetu zastavu. Četiri stotine devedeset kesa, što ih je našao u gotovom u ostavštini Kara Mustafe, bude od vrhovnog sobara popisano i predano novom serdaru za vojne potrebe; reis-efendija velikog vezira, Telhisi-zade, i Portin tumač budu bačeni u zatvor. To je bio kraj Kara Mustafe, jednog od najoholijih i sjaju najsklonijih vezira Osmanskog carstva, najprije Köprülüjevog zeta, a onda određenog za sultanovog zeta od smrti starog Köprülüja, koji je za velikog vezirstva Ahmeta Köprülüja stalno bio oko sultana kao kajmakam te bio izvršilac najvažnijih poslova. Sada je sedam godina bio veliki vezir, u dobi jedva od pedeset godina. Harem mu je brojao više od 1.500 priležnica i bar isto toliko robinja, zajedno sa sedam stotina crnih evnuha, njihovih čuvara. Njegove sluge, konji, psi, sokoli brojali su na tisuće. Bio je sklon skupljanju novca i tlačenju, ali je i darivao u pobožne svrhe. Ostavio je mnoge korisne zaklade, što ih je kao veliki vezir razasuo po mnogim gradovima Carstva, džamije i vodoskoci u Carigradu, Edrenu, Beogradu, Galati i Džidi; jedna džamija i velika tržnica u rodnom Merzifunu; džamija, kupatilo i medresa u Indžesu kod Kajserije.

Najviši položaj dobije sada dosadašnji kajmakam Ibrahim-paša; bio je paž Firari Mustafa-paše, a onda ćehaja nekoliko vezira, zatim kajmakama, pa se preko položaja malog i velikog konjušnika uspeo čak do kajmakama i kapudanpaše, što će potom ustupiti Kaplan Mustafa-paši. S ovom promjenom velikog vezira uslijedila je, kao i obično, promjena mnogih drugih položaja u državi i na dvoru. Vrhovni konjušnik, Bosanac Sulejman-aga, glavni neprijatelj Kara Mustafe, dobije sa čašću tri tuga mjesto kajmakama i odmah isposluje hatišerif koji njegovo mjesto podjeljuje silahdaru, Šahin Mustafa-agi. To vraćanje na niži položaj bilo je suprotno kanunu, jer je silahdar-ili vrhovni oružnik (štitonoša) daleko bliži sultanovoj osobi nego vrhovni konjušnik, te prije polaže pravo na tri tuga nego onaj. Bila je to privatna osveta novog velikog vezira, kojeg je ranije, kao konjušnika, stalno vrijeđao silahdar. Uskoro umre vrhovni sobar, Gazaz Ahmet-aga, koji je, iako štićenik Kara Mustafe, preuzeo zadatak ovoga pogubiti. Na njegovo mjesto dođe Bosanac Redžeb-aga, koji je, ranije momak ranijeg vrhovnog konjušnika, a sadašnjeg velikog vezira, stekao u lovu sultanovu sklonost, što ju je sada podržao njegov raniji gospodar. Ovaj je iz blizine sultana udaljio i miljenika-zeta Mustafa-pašu imenovavši ga za kapudanpašu, zatim Köprülü Mustafa-pašu koji je nenadano poslan u mirovinu, te prvog konjušnika Šahin Mirzu. Bilo je i više pogubljenja koja su pogađala ljude nekadašnjeg velikog vezira.

Ibrahim-paša je udaljio od sultana čak i njegovog pouzdanika-družbenika Ishak-efendiju poslavši ga u Egipat. Kada je stigao do Eskišehira i dalje nije mogao ili htio, dozvoljeno mu je vratiti se u Carigrad. Ali je on odmah započeo podbadati sultana, primao je u sumnjive posjete generale i oficire trupa i radio na njihovoj pobuni, pa je zbog toga bio prognan na Rodos, a uskoro i pogubljen. Došlo je i do promjene namjesnika, a u Budim, sada ponajprije ugrožen, poslan je namjesnik Dijarbekra Ibrahim-paša. Zbila se i smjena na hanstvu, jer nije zadovoljio novi han, koji je svojom škrtošću odbio od sebe sve svoje ljude; Krim se uzbunio i stizala je molba za molbom da se on smijeni, što se i dogodilo, a hanom je imenovan sa Rodosa upućeni nekadašnji han, Selim-Giraj. Novi han, odveden od vrhovnog konjušnika sa Rodosa, svoga mjesta progonstva, u Edrenu, dočekan je u vili Amadije, a ujahao je sa velikim vezirom u Edrenu. U vili Amadije dođu im u susret gospoda od carskog stremena sa državnim turbanima. Pred šatorima, podignutim u hladu na obali rijeke Tundže, sjaše prvo veliki vezir na jednu malu stolicu, a potom han na kamen, na koji sultan meće nogu kada silazi s konja. Kizlaraga dočeka ovdje hana i ukaže mu u šatoru na prvo mjesto. Pojavi se veliki vezir i to ne sa kalevi, tj. »velikim trokutastim povezom«, nego sa selimi, tj. »velikim okruglim dvorskim turbanom«, ode sultanu po dozvolu saslu-

šanja i odmah je donese nazad. Predvođen samim kizlaragom radi isticanja u odnosu na obične prijeme poslanika, ispred kojih idu samo vrhovni sobar i dvorski upravitelj, a od gospode od stremena, naime bostandžibaše, oružnika, prvog sobara i držatelja stremena, držan pod ruku (a ne kao poslanici od sobara), uveden je han za rukoljub sultanu, čast što su je poslanici uživali još za Sulejmana, ali otada ne više. Han je sjeo na jedan, na zemlju raširen ćilim, no odmah je potom ustao i govorio je sultanu o najvažnijim poslovima hanstva. Kizlaraga ga je zagrnuo sa kapanidža, tj. samurovinom koja visi sve do bedara, silahdar ga je opasao sabljom optočenom dragim kamenjem, jedan od gospode prijema metnuo mu je na glavu dva dijamantna koluta i poklonjeno mu je dvije tisuće dukata mjesto pri ovim prilikama uobičajenih tisuću. Osim toga, pri odlasku ka Babatagu odlikovan je još počasnim darovima: sabljom u zlatnim koricama, oklopom sa zlatnim ljuskama, tobolcem posutim biserima i konjem-povocem.

Polovicom lipnja (juna) krenule su združene austrijske tru- **13. 6. 1684.**
pe pod vojvodom Lotaringije preko pontona kod Grana ka Višegradu koji se predao nakon pet dana. Kad je čuo za to, zapo-
vjednik Budima pošalje svoga ćehaju Rustem-agu, namjesnika **18. 6.**
Herseka Ahmet-pašu sa junacima Srijema, Smedereva, Pešte i Budima, te sa Tatarima, koje je vodio hanov sin, da oslobode grad. Ovi se sukobe, još prije predaje, sa generalom Halleweilom koji padne nakon krvavog boja. Tisuću glava, živih i mrtvih odveženo je u Budim, »a hrabri borci boja«, kaže službeni historičar turskog carstva, »okačili su sablje svoje odvažnosti o džamiju neba«. Austrijska vojska kretala se protiv Vaša, pa se odlučilo ne opsjedati nego ovoj krenuti u susret. Serdar Mustafa-paša pošalje okolne namjesnike sa trupama pridošlim iz Egipta i hanovim sinom. Kod Vaša je došlo do bitke u kojoj **27. 6.**
je turska vojska bila poražena, a pao je i namjesnik Temišvara, Sidi Ahmet-paša. Obje strane su izvijestile da je svaka izgubila samo tisuću ljudi. Nakon toga padne Vaš, a austrijska vojska krene ka polju Rakoša i Pešte koja, zapaljena, bude napuštena od turske vojske. Kod Vaša prijeđu Dunav, te serasker Mustafa-paša krene ovoj vojsci u susret sa svom svojom bojovnom snagom. Napad turske vojske bio je odbijen te ona odjuri nazad ka Budimu. Pošto je prijetila opasnost opsjedanja Budima, serasker poduzme sve potrebne mjere i naprave za obranu.

Uskoro se austrijska vojska i pojavi pred Budimom. Na **14. 7. 1684.**
desnoj obali Dunava uzdiže se tvrđava na jednom brijegu, na kojem je Gornji grad, a u njegovom podnožju sve do obale rijeke Vodeni grad; na sjevernoj i južnoj strani nalaze se predgrađa u podnožju brijega; ovo zadnje tada a i danas zvano Taban (Potplat) ili dugo predgrađe; naspram sjeverne strane tvrđave, gdje su Bečka vrata, uzdiže se Josipovo ili Kalvarijsko brdo što ga Turci zovu Brežuljak patnje, a na južnoj strani tvrđave,

naspram kraljevskog dvorca, Gerhardovo brdo ili Panjina, od Turaka zvano Vranski brežuljak; sjeverno predgrađe okruženo zidinama, jedan posebni grad, što se nazivao Donji grad, nasuprot drugoga i Vodenog grada. Imao je troja vrata: Pijetlova, Grobljanska i Nova vrata. A troja vrata imao je i Gornji grad ili tvrđava, naime: Bečka, Dolinska ili Vodena i Stolno Biogradska, čija imena odaju pravce, kao i imena šest džamija u Vodenom gradu i isto toliko u Gornjem, dijelom zvana po njihovim utemeljiteljima. Pored kubeta džamija, bijahu ponos Budima olovom pokrivene kupole kupatila; tri ista na južnoj strani, u blizini Gerhardova brda ili Panjine, a dva na sjevernoj strani, na Josipovom ili Kalvarijskom brdu; jedno od prva tri kupatila (Kupatilo od mosta) izgradio je Mustafa-paša Sokolović, uljepšivač Budima. Na sjevernoj strani grada je Carsko i Prskajuće kupatilo, ono zvano Veli-hanovo kupatilo ili Veli-begovo, a ovo se općenito nazivalo Tahatalü ili Peštansko kupatilo, a zasvodio ga je Mehmed-paša Jahjaoğlu, treći budimski namjesnik. S pri-

19. 7. 1684. bližavanjem austrijske vojske napusti turska vojska Gornje ili Carsko kupatilo i kraljevske mlinove što ih je voda iz njega pokretala, te se povuče u Vodeni grad. Ovaj je napadnut šestog dana opsade i opsjednuti se povuku u tvrđavu, pretvarajući Bečka vrata u grudobran. Tri dana potom krenuo je vojvoda Lotaringije na glavninu osmanske vojske, što se pod Sulejman-

22. 7. 1684. -pašom bila utaborila na uzvisini Erčija, te je porazi zadobivši veliki stijeg samog seraskera. Istog dana su u Hrvatskoj kod Virovitice poraženi paša od Bosne i Gradiške, na što se tvrđava preda. Iza toga su pali Brezovica, Slatina, Vevazin i druge utvrde. Opsjedatelji Budima postave oko stotinu topova raznih vrsta sa četiri strane, te započnu sa žestokim bombardiranjem tvrđave. Četrdeset tri razarača zidina i dvadeset osam grotlova za bombe tukli su tvrđavu dnevno sa tisuću do tisuću pet stotina kugli i sedam do osam stotina bombi.

28. 7. Opsjednuti su hrabro ispadali iz tvrđave, a opsjedatelji ih ponovno vraćali. Pri takvom jednom ispadu dobije princ od Savoje metak u ruku, a topovski naboj razmrska ruku budimskog namjesnika Kara Mehmeda, koji je uvježbavao kopače mina kod Dolinskih vrata; no i pored toga, on nije ometao vršenje svojih zapovjedničkih dužnosti; ležao je pod lukom vrata svoje palače, kad mu je jedna bomba, što je pukla u njegovoj blizini. raskinula donji trbuh; smjesta je pozvao Ibrahim-pašu, beglerbege i begove k sebi, odredio pašu za nasljednika, osokolio ih

1. 8. da hrabro ustraju i umro nakon pola sata. Ibrahim je stupao kao dostojan nasljednik stopama Kara Mehmed-paše. On je nagrađivanjem sokolio kopače mina i otsjecatelje glava i uništavao mine, kojima su opsjedatelji potkopavali kulu Kasim-paše i kulu

10. 9. Karabaša. Sada opsjedatelji okrenu sav svoj rad na Donji grad da bi presjekli vodu. Beglerbeg Dijarbekra Sijavuš-paša sa 2.000

junaka iz Srijema, Smedereva i Rumelije ispadne u odvodne jarke i ohrabri branitelje odvažnom borbom; obraduje ih i dobra vijest da je egerski paša sa par tisuća ratnika nanio znatne gubitke neprijateljskim trupama pukovnika Heislera. Od osam protivničkih kopača mina, koje su zarobili pri zadnjem ispadu, dozna namjesnik da su opsjedatelji pronašli podzemni prolaz koji vodi ispod grada, da sada tamo pod tamnicom postavljaju veliku minu. On pusti uhvaćene kopače u odijelima turskih graničara i dopusti im da s par tisuća dobrovoljaca-janjičara i Rumelijaca napadnu pravo na topove. Kopači mina pronađu minu i iz ove isprazne četiri stotina vreća baruta. Godinu dana po dizanju opsade Beča, bavarski izborni knez zatraži tvrđavu **13. 9. 1684.** u ime cara. Paša pokloni petnaest dukata donosiocu pisma i odgovori da još ne vidi nikakva razloga za predaju tvrđave. Jedan juriš, što su ga Bavarci izvršili pred Franačkom kulom, ispao **4. 10.** je nesretno za njih. Ponovljeni gubici, dolazak kiša, bolesti potakli su generale, koji su se sastali na ratno vijeće da podignu **30. 10.** opsadu. Sultanov hatišerif priznao je i nagradio ustrajnu hrabrost namjesnika Ibrahima pohvalama, samurovim krznom, nožem, sabljom i kolutom od dragog kamenja, što ih je donio Salih, pretstojnik sultanskih kurira; vrhovni sokolar donio je samurovo krzno i seraskeru Mustafa-paši od Rodosta, namjesnicima Bosne, Rumelije i Dijarbekra i mlađem sinu tatarskog hana; ipak to bijaše samo propis kanuna, smišljen više da osokoli vojsku nego nagradi vojskovođu; a kako je ovaj, štoviše, bio time nezadovoljan, vraćen je sa namjesništva Haleba (Alepa) u Kanižu, a seraskerom je imenovan Ibrahim-paša. On je to odlikovanje zaslužio toliko koliko i nadimak Šejtan, tj. »đavo«, svojom odlučnom aktivnošću kojom je branio Budim i sada ga iznova učvrstio. Posada je pojačana sa 3.000 janjičara iz sandžaka Zvornika, Bosne i Smedereva. Uskoro potom dođe do promjene namjesnika, a ovo se važno mjesto podari dosadašnjem zapovjedniku Kamjenjeca, koji se ovog ljeta branio od četrdesetodnevne opsade Poljaka tako hrabro, da su zakovali sedamnaest karteča, četiri teška topa (merzera), šest drugih topova, a ostavili više od pet stotina mrtvih. Protiv Poljske imenovani serasker Bosanac Sulejman-paša, nazvan Ajnedži, tj. »prelivač«, jer je on, lukav i prepreden, gotovo svakog znao prevariti, na isti je način uz tatarsku pomoć potukao Poljake kod Babataga. U znak priznanja poslano je hanu uobičajeno samurovo krzno do pola tijela i nož, sablja i kolut što su se blistali od dragog kamenja, a Sulejman-paši krzno i sablja.

Venecija je na drugoj strani, u vrijeme pripreme pohoda na Beč, isplatila polovicu od 80.000 dukata ugovorenih kao obeštećenje. Ali je nakon neuspjeha kod Beča konačno popustila ponavljanim nagovorima Austrije i Poljske i prvenstveno pape i s njima potpisala sveti savez protiv Osmana. Od svetog saveza od prije stotinu godina, koji se okrunio bitkom kod

Lepanta, nije bilo takvog povezivanja, a bio je četrnaesti križarski rat što ga je papa zagovarao. Venecija je objavila rat Porti i imenovala providura Francesca Morosinija, koji se već dva puta borio protiv Turaka, za vrhovnog zapovjednika. U Carigradu je on bio objavljen kajmakamu tek dva i pol mjeseca kasnije preko poslanika Capella, a to je prvi puta da Venecija objavljuje rat Porti. Rat je počeo u Dalmaciji, gdje su Morlaci već krajem prošle jeseni zauzeli Vranu, Ostrožac, Karin, Nadin, Skradin i Makarsku. A sada su prodrli vođeni od svoga glavara Janka u Liku, Krbavu, Bosnu i Albaniju. Na moru je rat započeo iskrcavanjem na sv. Maura. Peti dan potom bila su izgrađena postolja, postavljeni topovi i otvorena vatra na grad. Potom je Morosini s pompom zatražio predaju: »Utočište, što ga dajete gusarima, i razbojstva raspalila su srdžbu najnepobjedivijeg, najslavnijeg kneza, čija se prva munja sad snažno prazni na vaše glave«. Turski zapovjednik, Bekir-aga, odbio je odlučno ali uljudno zahtjev za predaju: »Što se tiče brodova, činimo što je nužno, a što i vi činite, kako znate, ali tjerati nas iz kuće, nešto je drugo«. Šesnaesti dan otiđe posada u jačini od sedam stotina ljudi i oslobodi se stotinu dvadeset zarobljenika. Sa sv. Maura Venecijanci su bili gospodari sedam otoka iza njega, a potom je osvojena Preveza. No tako uspješno nije prošao Morosini na Arhipelagu. Tamo je kapudanpaša Mustafa-Ljubimac dva puta globio Tinu i kada je Molino, zapovjednik venecijanske flote, smatrao da ga je zatvorio kod Hiosa, on mu umakne; konačno je jedan juriš pred Skopulom razjurio venecijansku flotu, a dva velika njezina broda razbiju se o obalu, tako da je umro zapovjednik Grimani koji je bio bačen na stijene.

15. 7. 1684.
20. 7. 1684.
25. 7.
8. 8.
21. 9.
24. 10. 1684.

Turska flota bila je pod vodstvom Mustafe-Ljubimca ojačana, jer je on dao neke bogate ljude proglasiti za pomorske knezove, a onda je na njihov račun izgradio brodove; u tu svrhu je i carska riznica priložila 1.400 kesa. Kapudanpaša je s opremljenom flotom ovoga ljeta isplovio na Arhipelag. Prvu pažnju posvetio je gradnji jedne tvrđave na otoku Oraku koji se nalazi u blizini Foceje i postavljanju jednog grudobrana naspram svjetionika na Hiosu. Već dulje vremena nije flota išla dalje od kanala Samosa, a Mustafa je plovio sve do Rodosa da bi naspram Arapske kule izgradio jednu vilu. On je zatim kroz kanal Samosa pratio u Carigrad nakrcane trgovačke brodove iz Rozete, Damiete i Aleksandrije koji su se iz straha od venecijanskih straža zadržavali na Samosu i u luci Kekve. Iza Hiosa je naišao na venecijanskog admirala Molina i naredio kapetanima flote da ga ulove, na što se odvažila dvojica: Div Sulejman-paša i Abdulkadir-paša, glasovit pod imenom Meca Mama. Pošto im je Molino ipak umakao, flota se ukotvi pred lukom Terfil na Hiosu. Tu sakupi pomorske knezove na divan na admiralskom brodu i, grdeći Meca Mamu, a i druge, strašljivce, tukao ga je buzdovanom kojeg je imao u ruci, a naredio je da se

drugim kapetanima da stotinu do pet stotina udaraca štapom. Pošto su kapetani krivicu prebacili na Hasan-bega, sina Mariol Mustafapaše-zadea, već je naredio da ga se objesi na jedru admiralskog broda, kad mu se pred noge baci Meca Mama i jedva izmoli da se smrtna kazna pretvori u kaznu od tisuću udaraca. Tako je on postupao sa pomorskim kapetanima, svjestan svoga utjecaja kao nekadašnji ljubimac-zet. Takav njegov postupak pribavio mu je glas, te su i ovisne sjeverno-afričke zemlje potvrdile svoje poštovanje slanjem redovitih godišnjih darova njemu i sultanu. A na drugoj strani je neuspjeh kod Beča približio Porti Francuze koji su bili u stalnom ratu s Austrijom. U listopadu je francuski poslanik s velikim darovima **3. 10. 1684.**
i pratnjom došao u Edrenu. Veliki vezir ga je primio s velikom ljubeznošću i radošću, te je konačno bio izglađen i spor oko mjesta poslanika; njemu, a i drugima, uvijek je bila dana stolica koja se nalazila niže od sofe na kojoj je sjedio veliki vezir; sada je prvi puta, od Mehmeda Köprülüja, bila dana čast sofe, tj. iste ravnine na kojoj sjedi veliki vezir, jednom evropskom poslaniku. Molio je za unošenje zaštite svetih mjesta u obnovljenu kapitulaciju i dobio je najbolja uvjeravanja. Engleski poslanik, koji je poslao tumača u Edrenu moleći za prijem, nije uspio. Opasan položaj Porte, koja se nikada prije nije istodobno zapetljala u borbu sa četiri evropske sile, potaknuo ju je da udovolji želji ruskog poslanika, koji je sada tražio pomoć protiv Poljske.]

Osmani, koji su inače običavali gradove pod opsadom zahvatiti s tri krila i koji su dosad dobavljali dječake za janjičare s tri krila, tj. s tri strane evropske Turske, sada su bili prisiljeni da se u isto vrijeme s tri krila suprotstave neprijateljima: Poljskoj, Veneciji i austrijskom caru i da carstvo brane s tri vojna krila. Kao što povijest nekog turskog osvajanja iziskuje stalni pregled napadanja na tri krila, tako je to i s poviješću rata »Svetoga saveza«, a njezine su tri sile napale Osmansko carstvo na kopnu i na moru s četiri strane: s poljske, ugarske, dalmatinske strane i od strane Moreje (Peloponeza). Rusija se zasad diplomatskim vezama još držala po strani. Čauši, koji su prošle godine bili poslani u Moskvu i u Perziju, nastojali su učvrstiti mir. Poljski otpravnik poslova Proski, kojega su odvukli sve do opsade Beča, ali je tamo bio oslobođen, pozvan je pred velikoga vezira i na njegov je savjet po čaušu poslano kralju u Zolkijev pismo miroljubivog sadržaja. Veliki vezir je prošle godine uzalud pokušavao zauzeti Hoćin, prijeći Dnjestar, pa se povukao. Pismo je ostalo bez odgovora i Proski je poslan Sulejman-paši u Isakdži, seraskeru protiv Podolja. Rat je otvoren na dalmatinskom krilu pod Sinjem uz pomoć Morla-

ka. Već u prošlom ratu su ovi osvojili Risan i Dvare (Gubavice). Ova se utvrda nalazi na jednom od vrhova planinskoga hrpta koji se proteže od planine Biokova (pogranične linije između Dalmacije prema Hercegovini) do rijeke Cetine. Petnaest milja udaljena od pomorske luke Omiša i otprilike gotovo isto toliko od Imotskoga (u području Biokova), ona tvori ujedno i vrata za Hercegovinu. Jednu milju od Dvare (V. Gubavice), pada Cetina između četiri stotine stopa visokih stijena u dubinu od stotinu i pedeset stopa sa strahovitom hukom u stjenoviti ponor, gdje voda nailazi na urušene stjenovite mase i bijesno na njih juriša razbijajući se u tamnoj dolini rijetko kada obasjanoj suncem. Dva ogromna stjenovita stupa, od kojih je jedan nadsvođen drvećem, a drugi je goli mramor, stoje na vodopadu (Velika Gubavica) kao dva Herkulova stupa kroz koja pobješnjele vode krče put. Na usku guduru vodene spilje pada sjena ne samo s okomitih hridi koje se dižu u visinu i vise nad njom nego je zasjenjuju i orlušine koje od jednog do drugog kraja s rasponom krila od dvanaest stopa grabe ovce i djecu te pomračuju svjetlost i život. Ako pad Cetine kod Dvare (V. Gubavica) pruža sličnost s Velinom kod Ternija, ipak su po okolišu različiti, i ako je ono vodopad božanskih voda, onda je ovo slap paklenskih voda. Pola milje niže ruši se Cetina još jednom dvadeset stopa u dubinu između raskidanih litica, što je mali vodopad, Mala Gubavica. Iznad Dvare (Velike Gubavice) Cetina teče šesnaest milja počevši od Troglava, duboko u stijenu usječenim koritom. Iza Troglava počinje lijepa i prostrana sinjska ravnica ili Cetina koja često plavi polje izlijevajući svoju vodu. U ovoj se ravnici uzdiže na jednom sedimentnom brežuljku, gdje se navodno uzdizala stara Alita, tvrđava Sinj, od koje cesta vodi gore prema brdima u Obrovac, a dolje prema moru preko Klisa u Split. Tvrđava se uzdiže u nepravilnom četverokutu, više pri-

21. 3. 1685. rodno nego umjetno utvrđena. Od proljetne ravnodnevice preuzeo je novi dalmatinski providur Pietro Valiero zapovjedništvo nad sedam tisuća Morlaka i šest stotina venecijanskih pješaka pod sinjskim zidinama. Bosanski paša se s hercegovačkim i krbavskim četama približavao da pomogne Otoku na Cetini uda-

7. 4. ljenu pet milja od Sinja. Morlaci su potučeni, a Valiero je bio prisiljen napustiti opsadu ostavivši svoja tri mužara. Osim Morlaka, nekadašnjih Portinih podanika, Venecijanci su pobunili stanovnike Majne i planine Himare, tri gorštačka kršćanska naroda koja su, u turskim ratovima s Republikom, tri mišice koje su raskidale utrobu Osmanskog carstva. Majnoti, nestrpljivi zbog jarma koji im je s tvrđave nametnut od Ahmeta Köprülüja, stresli su ga i napali u otvorenoj bici Sijavuš-pašu, namjesnika Moreje koji je došao s deset tisuća ljudi, ali je dvije tisuće Turaka ostalo na bojnom polju. Žiteljima Himare je bilo dosta ucjenjivanja pa su svojim ucjenjivačima odsjekli glave i poslali ih Venecijancima koji su im umjesto pomoći dali darove

i obećanja. Što se tiče Turaka, naoružali su pomorce akrocerau-nskih stijena, ulcinjske gusare i one iz Herceg-Novog koji su se u korčulanskom i neretljanskom kanalu iskrcali na otoke i poveli sobom zarobljenike. Na neretljanskom otoku Opuzen podigao je namjesnik Valiero još u prošlom ratu tvrđavu. Dvije milje sjeverno od te tvrđave stoji kula Norin, a pet milja dalje od nje prema Čapljini bilo je sjedište turskog age. Valiero je postao gospodar kule Norin pa je pomoću nje i tvrđave Opuzen držao na uzdi agu u Čapljini. I u Mani, dvadeset i četiri milje od Zadra, i u Ostrovici, pedeset milja u unutrašnjosti, sagrađene su tvrđave. Morlaci su osvojili osam stotina i šest konja i više od stotinu i pedeset grla stoke te su isto toliko stanovnika s područja Zappe (Motike) odveli u ropstvo iz zemlje koju su potpuno spalili.

U Ugarskoj su Turci za vrijeme zime poharavši uspjeli nešto izboriti. Tisuću Tatara je upalo na Andrijin otok iznad Budima gdje su bile bolnice carske vojske; devet stotina bolesnika je pobijeno, a odvedeno je pet stotina vojnika koji su trebali čuvati prtljagu. I na sedam milja dugom Margaretskom otoku, koji također leži samo jednu milju iznad Budima, sakupili su oko tisuću razasutih carskih vojnika zajedno s bolničkim kolima i s prtljagom grofa Piccolominija. Vaš je uskoro nakon prekinute opsade opet pao Turcima u ruke. Pojavilo se samo pet stotina Turaka, sakupljenih iz tvrđava u Budimu, Egeru i Nogradu pa je daleko jača posada napustila tvrđavu, bilo sporazumno između Mađara i Turaka, bilo krivnjom zapovjednika Bozerckoga. Veliki dio onih koji su napustili tvrđavu bio je pobijen, za kaznu zbog kukavičluka ili zbog osvete što su lani Hrvati prekršili mirovni ugovor u Virovitici. Njezina posada je sada Turcima sprečavala dovoz iz Kaniže i general Heisler otežao je dovoz iz Neuhäusela (Novi Zamky — Ujvar) gdje je vladala krajnja nestašica hrane, pa je zbog toga došlo do pobune među posadom. Pošto su Heisleru pali u ruke Solnok i Sarvaš, došlo je do okršaja između Ismail-paše, rumelijskog beglerbega i Heislerove vojske, u kojem su Turci doduše dobili neki plijen, ali je Ismail-paša zato bio prisiljen poći u Temišvar. Heislerova zamisao da iz Solnoka, gdje je imao zimovalište, napadne Segedin, a kasnije Vaš, nije uspjela. Međutim nisu uspjeli poduhvati Turaka da napadnu Rab i Višegrad, jer su u jednoj tvrđavi otkrili izdajničku prepisku, a tu je došla do izražaja hrabrost staroga grofa Marsiglija iz Bolonje. Turci su jedanaest dana pucali na tvrđavu i spalili tada predgrađa kao što je Heisler spalio predgrađa Vaša. Carska vojska se pokrenula tek polovinom srpnja, a turska četrnaest dana kasnije. Carska vojna snaga je u tom ratu djelovala u tri vojske: prva je bila pod zapovjedništvom lotarinškog vojvode i imala je u Ugarskoj pedeset tisuća vojnika; drugom je zapovijedao grof Leslie, na hrvatskoj i štajerskoj granici s trideset tisuća vojnika, a trećom je zapo-

vijedao vojskovođa Schulz u Gornjoj Ugarskoj, s dvadeset i pet tisuća ljudi. Činilo se da lotarinški vojvoda najprije želi navaliti na Nograd, ali je onda iz Grana pošao prema Neuhäuselu (Ujvár — Nové Zamky) . . .

7. 7. 1685.

23. 7. Pošto je dvadeset i treći dan opsade razvaljen vodeni opkop i trideset tisuća vreća priređeno za nasip, pozvan je turski zapovjednik na predaju trubama i po tumaču. On je odgovorio da ključevi Ujvára (Neuhäusel — Nove Zamky) nisu u njegovim rukama, već u rukama budimskoga paše. Nakon sedam dana stigla je vijest da serasker Ibrahim-paša opsjeda Gran s četiri tisuće ljudi. Po sili zapovijedi koja je stigla iz Beča trebalo je devetnaest tisuća ljudi ostati pred Ujvárom (Neuhäusel), a vojvoda je s ostalom vojskom trebao napustiti Gran. Serasker je opkolio Gran s dva reda logora koja je postavio jednog iza drugoga pa je pucao na tvrđavu iz sedam topova, od kojih su dva bila na Tominu brdu, dva na Jurjevu brijegu, dva u ravnici, a

16. 8. sedmi je bio postavljen na otoku na Dunavu. Vojvoda je pošao iz Ujvára (Neuhäusel), pa je nakon deset dana napao turski logor pred Granom. Videći da je kršćanska vojska premoćna, logor ode, ali je ostavio toliko zalihe teškoga oružja da su njime natovarili tisuću volovskih šesteroprega i potpuno nakrcali četiri broda. Međutim su kod Ujvára (Neuhäusel) pet topovskih postolja sasvim približili opkopu. Najveće je bilo, nasuprot srednjem bedemu, od dvadeset i četiri kartauna (vrsta topa); dva sučelice bedemu, imala su svaki po pet polukartauna, dva upravljena na bokove imala su također svaki po pet polukartauna,

19. 8. a devetnaest mužara podijeljeno je. Treći dan, pošto je posada napustila Gran, prešlo se na juriš. Oni pod opsadom su, doduše, istakli bijelu zastavu u sredini, ali bijes navale nije to uzeo u obzir nego su posjekli što god im je došlo pod ruku, tako da je od tri tisuće ljudi posade ostalo jedva dvjesta živih. Pašina glava se kočila, istaknuta na dugačku motku, na vratima Beča, četrdeset kršćana je oslobođeno, turske žene i djeca prodana su carskim plemićima, a devedeset i tri zaplijenjena topa većinom su bili carski, a lijevali su ih za Maksimilijana i Rudolfa II, Ferdinanda III i Johanna Friedricha Saksonskog.

Krasni trofej iz Ujvára (Neuhäusel — Nove Zamky) bio je veliki stijeg iz tvrđave, dug osamnaest stopa, a širok deset stopa. Nitko ga nije mogao nositi pa je postavljen na posebno podnožje. Nije bio crven kao prijašnje krvave zastave iz Beča i one iz Hamza-begove bitke, nego je bio od skupocjene zelene svilene tkanine, iste boje kao Poslanikov stijeg i moglo bi ga se prije smatrati za njega nego onaj crveni stijeg velikoga vezira pri povlačenju iz Beča kojeg su opisivači smatrali Poslanikovim. Zeleno polje presijeca poprijeko kroz sredinu stopu i pô široka crvena pruga s bijelim ukrasima, optočena plavim obrubom, u koju je umjetnički utkan natpis; u malom zelenom polju iznad pruge s natpisom su tri crvena kruga; u jednom je plam-

teće sunce, a u dva druga zvijezda u polumjesecu (prastari grb perzijskih kraljeva, kasnije grb grada Bizanta, a tada osmanski), oko polumjeseca je natpis islamske vjeroispovijedi (šehada). U donjem, većem zelenom polju je sedam crvenih krugova, tri gornja i donja plamteća vladarska sunca i sretne zvijezde u mjesecu (u porastu) s natpisom islamske vjeroispovijedi (šehada). U sredini sedmog kruga stoje riječi: »Bog je velik«, početak molitvenog poziva i molitve što ju vrše pet puta na dan, a sve je umjetnički zlatom utkano. Zlatni natpis na širokoj pruzi, prvih šest stihova četrdeset i osme sure, natpis je Osvajanja: »Dali smo ti očitu pobjedu da ti Bog oprosti one grijehe koji su prethodili, koji će slijediti, da se na tebi izvrši Njegova milost, da te vodi pravim putem i da u časti pobjeđuješ.« Ove su riječi hamajlija pobjede i osvajanja za muslimana, pod čijim će utjecajem izvojevati pobjedu ili ući u raj, koji je po Poslanikovoj predaji pod sjenom mačeva, kao i pod nogama majke. Prva velika turska zastava koja je kao trofej poslana u Kršćanstvo bila je ona prije devedeset godina u velikom Sinan-pašinu porazu u Vlaškoj oduzeta velika zastava; nju je Žigmund, erdeljski knez, uzeo i poslao papi Klementu VIII. Dosta neobično se prvi stijeg pojavio kao trofej u glavnome gradu Kršćanstva iste godine kad je Poslanikov stijeg po prvi puta pošao u svijet obećavajući pobjedu. Prošlo je gotovo jedno stoljeće prije nego je drugu Sobieski posvetio Rimu, treća, Hamza-begova, nalazi se u građanskom arsenalu u Beču, a četvrtu, onu iz Ujvára (Neuhäusel), posvetio je badenski markgrof knezovima i staležima švapskoga okruga. Kao što je gubitak Ujvára (Nove Zamky) prije dvadeset i dvije godine uzbunio kršćane, tako je njegovo zauzimanje pobjedničkim slavljem proslavljeno u čitavoj Njemačkoj, Poljskoj i Italiji, Nürnbergu, Frankfurtu, Breslau, Stuttgartu, Regensburgu, Hamburgu, Lübecku, Bruxellesu i Napulju. Za pad Ujvára (Neuhäusel), kojeg je kizlaraga obazrivo saopćio sultanu, poštedjevši ga što je više mogao, utješio se sultan time što Budim još nije pod opsadom. Serasker Ibrahim poslao je svoga povjerljivog čovjeka, Ahmeta Čelebiju, s pismom u kojem lotarinškom vojvodi nudi mir. To je pismeno ostalo isto tako bez odgovora, kao i Tökölijeva ponuda što ju je u isto vrijeme Sirmay donio u Beč. U isto vrijeme, kad je došlo do vojnih podviga ugarske vojske pred Granom i Ujvárom, pokupila je lovorike i hrvatska vojska pod Leslijevim i Herbersteinovim zapovjedništvom. Josip grof od Herbersteina, general Karlovca, upao je s tisuću pješaka i tri stotine konjanika u Liku i Krbavu, osvojio je i razorio Knin, Gospić i poharao dolinu Udbine. Grof Leslie je otišao u Osijek da ga na juriš zauzme **22. 7.** i da spali veliki most. Udario je logor s tisuću i sedam stotina **13. 8.** konjanika i dvije tisuće Hrvata je logorovalo na polju kod Osijeka; navalom je osvojio utvrđeni grad i spalio veliki most što ga je Sulejman sagradio s dvadeset i pet tisuća ljudi za

deset dana, a koji je bio devet tisuća i stotinu koraka dug i dvanaest lakata širok, ali je izgorio samo onaj dio mosta koji vodi s ove strane Drave preko močvare; to isto je učinio i grof
14. 8. Zrinjski prije dvadeset godina. Umjesto ostatka mosta progutala je vatra Osijek i carske čete je spopao takav paničan strah da su Turci taj strah pripisivali samo osobnoj pojavi Poslanika, kojega su navodno vidjeli. Turske posade iz Požege, Jasenovca i Gradiške pohrlile su u pomoć i progonile Hrvate koji su
14. 9. bježali. Mjesec dana nakon toga se Leslie opet zaletio u Liku. Bio je zapovjednik starješinama Oršiću i Purgstallu u borbi protiv utvrde Gredenar koju je spalio; logorovao je na rijeci Lici, napadao na Budak, glavni grad Like, te opustošio sve unaokolo. Pošao je zatim ka Novom i Ribniku na Srpcu, koji je prije dva mjeseca poharao Janko, kapetan Morlaka, pošao do Bijelog polja i onda natrag do rijeke Like preko Perušića u Karlovac. Na ovom vojnom pohodu spaljeno je više od četiri tisuće kuća. Vojskovođa grof Palffy osvojio je Dubicu. Hrvatski ban grof Erdödy spriječen je da zbog nabujale Une napadne Krupu pa je pošao s grofom Matijom Strasoldo prema Bijeloj Stijeni, osvojio i napustio utvrdu, zapalio Cazin, Mutnik i Tržac pa krenuo, nakon dvanaestodnevnoga puta, natovaren plijenom, natrag u Karlovac. U Gornjoj Ugarskoj su turski zapovjednici Nograda i Višegrada sami raznijeli svoje utvrde eksplozijom i napustili, a Vaš spalili. General Schulz osvojio je od Tökölija Ungvár, Krasnahorku i Eperjes.

[Tököli, kralj Erdelja, Šerban i Demetar Kantakuzen, vojvode Moldavske i Vlaške, navukli su na sebe nezadovoljstvo velikog vezira. On je Tökölіju pripisao neuspjeh otada ostvarena dva pohoda, pozvao ga i okovanog poslao u Carigrad. Takav postupak omogućio je pad Kašana u austrijske ruke. Namjesto vojvode Moldavske došao je Konstantin Kantemir, a Šerban je za potvrdu svoga položaja morao platiti 220 kesa, tj. 100.000 pjastera. Uzalud je Sobjeski nastojao pokolebati Kantemirovu vjernost Turcima, a Kantemir mu je uzalud nastojao dokazati da je uzaludan upad u Moldavsku bez zauzeća Kamjenjeca. Sobjeski prijeđe Dnjestar i u Bojanu (Dojbani) se nađe nasuprot vojske koja se sastojala od 25.000 Turaka pod serdarom Sulejmanom, 50.000 Tatara pod Selim-Girajom i 5.000 Moldavaca pod Kantemirom. Ovaj, smješten nasuprot središta poljske vojske, da joj tajnu obavijest, a ona ga najprije napadne, bilo iz nesporazuma ili sumnje. Njegov hrabri otpor pridonese njezinom porazu i za jedan sat pogibe 6.000 Poljaka, a 5.000 Kozaka bude zarobljeno. Da bi se suprotstavila svetom savezu (Austrija, Venecija, Poljska), Porta se okrene Francuzima i Rusima. Francuski poslanik je, osim mjesta na sofi, polučio više fermana

u korist francuskih podanika i poslova. No poslanik uskoro umre, a zamijeni ga novi, Girardin, koji dođe naredne godine. **11. 1. 1686.**
Što se tiče Rusije, slanje zadnjeg čauša uzvratilo se poslanikom **mj. 3.**
koji je odmah ponudio obnovu kapitulacije pod uvjetom ustupanja zemljišta u podnožju Kijeva. U godini poraza kod Grana, pravovjerni krugovi su zadobili teške rane, jer su umrla dvojica njihovih pravaka: Bajezid-zade i Vani, pisac više dogmatskih i eg- **1. 10. 1685.**
zegetskih rasprava. No važniji su događaji bili uskoro potom izvršeno pogubljenje seraskera u Ugarskoj, Ibrahima Šejtana i smjenjivanje velikog vezira, Kara Ibrahima. Prvome su pripisali u krivicu slanje Ahmeta-Čelebije vojvodi Lotaringije sa mirovnim prijedlozima i gubitak Neuhäusela (Ujvar — Nove Zamky), te je bio pogubljen u Beogradu. Istu sudbinu namijenio je veliki vezir i serdaru protiv Poljske kojeg pozove u Carigrad. Ali Sulejman-Prelivač, jedan od najlukavijih spletkara, stekne prednost nad njim preko kizlarage, svoga prijatelja, a neprijatelja velikog vezira. Ibrahim se nije usudio posjeći pobjednika kod Bojana (Dojbani), te ga odredi za seraskera u Ugarsku nadajući se da će mu prvi poraz tamo dati povoda za njegovo usmrćenje. Sulejman, upoznat sa namještenom mu zamkom preko svoga prijatelja, kizlarage Jusufa, i od ovoga uveden kod sultana, poluči od njega pohvalnicu za svoju hrabrost i imenovanje za seraskera u Ugarsku s velikom zahvalnošću; no on najprekornije predoči da vojska, zaplašena neuspjesima kod Beča, Parkanija, Hamzabega, Grana i Neuhäusela (Nove Zamky), treba prisuće velikog vezira, ako ne već sultanovo. Sultan je neodlučno šutio, ali ga potakne kizlaraga predočavajući da je Sulejman mnogo dostojniji mjesta velikog vezira, nego Ibrahim koji nije niti državnik niti vojskovođa. Na slijedeći divan, gdje se odlučivalo o razdiobi novca vojsci, pristigne hatišerif u tom smislu. Kara Ibrahim, kojem je dozvoljeno otići na hadž u Meku, a u međuvremenu biti u Üsküdaru, bude uskoro potom upućen na Rodos, a 3.000 kesa njegova imetka oduzeto; ipak mu novi veliki vezir pokloni petnaest kesa i pusti ga da sa šest robova i šest robinja ode na Rodos, gdje potom bude udavljen **mj. 12.**
bilo zbog pravog ili podmetnutog sporazumijevanja sa azijskim **1685.**
buntovnicima. Imenovanje novog velikog vezira bijaše sreća i za Tökölija kojem je prijetilo pogubljenje; njemu bude vraćen novac i oprema i ukazano povjerenje. Sulejmanove mjere ukazale su na velikog vezira koji je najmarljiviji, državnički najrazboritiji, a jednako i najdorasliji poslovima uprave i rata. On defterdaru naredi najtočniju isplatu tromjesečne plaće, a da to, pri iscrpljenosti riznice, omogući, naredi pogoršanje novca. Iz carske privatne riznice dobije on 2.000 kesa za naredni pohod. Politički je svima sipao lijepe riječi, a prije svega Mađarima.]

Početkom svibnja (maja) krenuo je Sulejman-paša kao serasker u Ugarsku. Muftija je želio da s njim pođe i sveti stijeg, ali je veliki vezir bio protiv toga da se ne poveća bojazan. Videći potpuno kritičan položaj carstva, a i svoga položaja, dobavio je putem kizlarage vlastoručan sultanov dokumenat koji mu obećava neograničenu punomoć i sigurnost glave, ma što se dogodilo. Tatarskome hanu su poslani novi teklići, a ispričao se zbog nedolaska jer mu prijeti opasnost s poljske strane. Trebao bi poslati barem kalgu i nuredina. Pašama, namjesnicima Temišvara, Stolnog Biograda (Sekešfehervara) i Osijeka (Satdži Mehmedu, Hasanu i Osmanpaša Ahmetu) poslane su hitne naredbe da budu spremni sa svojim četama. U odsutnosti velikoga vezira je Osmanpaša Ahmet preuzeo vrhovno zapovjedništvo. Bila je velika nestašica živežnih namirnica, naročito stočne hrane. Videći da je nemoguće ponovo osvojiti Solnok i Samos, održao je s pet paša ratno vijeće da se povrati u Beograd do dolaska seraskera, velikoga vezira. Kad je ovaj stigao u Beograd, Tököli je s pratnjom poslan u Jene da Apafyja drži na uzdi. Najveći događaj u tom ratu bila je opsada i zauzimanje Budima. To je bilo od velike historijske važnosti, jer je njegovo posjedovanje značilo imati bedem Islama protiv Kršćanstva, a i zbog velikih borbenih snaga koje su tu korištene kao i zbog istrajnosti opsade. Kao kod borbe naroda kod Nikopolja protiv Bajezida I, kao u bici kod Sv. Gotharta, sudjelovale su tu gotovo sve kršćanske nacije Evrope u aktivnom sudjelovanju njihovih vitezova. Bili su tu španjolski grandi, francuski markizi, engleski lordovi, talijanski grofovi, njemački prinčevi po krvi, ali i mnogi građani, među njima šezdeset Katalonaca, većinom obrtnika iz Barcelone. Carska vojska od devedeset tisuća ljudi, među njima dvadeset tisuća Mađara i Hrvata i trideset tisuća pomoćnih četa iz Njemačkoga carstva, tri tisuće Franaka od Thüngena, osam tisuća Brandenburžana predvođeni Schönichom, šest tisuća Švaba pod Durbachom, pet tisuća Saksonaca i osam tisuća Bavaraca koje je predvodio izborni knez. Carski vrhovni zapovjednik je bio vojvoda od Lotaringije. U Budimu je bilo šesnaest tisuća i šest stotina prokušanih ratnika; njihov je zapovjednik bio Abdurahman-paša, prije toga janjičarski aga, čija visoka starost od sedamdeset godina nisu slomili njegovu srčanost pred Kandijom i pred bedemima Kamje-
18. 6. 1686. njeca. Opsada je započela s triju strana. Na Gerhardovu brdu (Blocksbergu ili Vranom brežuljku) stajao je bavarski izborni knez, na suprotnoj strani, na »Bečkim vratima«, bio je vojvoda od Lotaringije, a Brandenburžani i carske čete su bili na vodenoj strani grada. Bolnica je bila na Margaretskom otoku. Na otok Čepel je stavljena laka konjica, gdje je prvih dana Adam Bathiany oteo pašin harem s devedeset i dvije žene, među njima i pašinu vlastitu ženu. Stotinu najljepših žena je u logoru prodano za robinje, dukati konjanika (dragonera) mjereni su

u šeširima i plijen je procijenjen na dvije stotine tisuća guldena. Pošto su nakon pet dana otvoreni rovovi, u navali je po prvi puta osvojen na bečkoj strani donij gradski bedem, a zauzeo ga je njemački majstor, princ od Neuburga, i vojskovođa Souches. Ovamo su kasnije došle Švabe, zaposjeli brijeg koji se još i sada naziva po njima. Brandenburžani su se utaborili u pravcu carskoga kupališta, a sin brandenburškoga vojskovođe Dörflinga pao je pogođen tanetom. Nakon četrnaest dana uslijedila je treća navala na tvrđavu. Desno prema kuli postavio se Gvido od Starhemberga, lijevo grof Auersperg, u sredinu grof Herberstein, svaki s dvjesta osamdeset vojnika, koji su bili podijeljeni na grenadire (bacače ručnih bombi), puškare i pionire. Morali su se povući, a grofovi Herberstein i Kuefstein su pali... Nakon tri dana Bavarci su zauzeli položaj na opkopu najjače okrugle izbočine koja je stajala prema njima, ali je tu grof Fontaine s trideset i pet dobrovoljaca ubijen, a grof Aspremont teško je ranjen. Vatrom opsjedatelja upravljao je uglavnom Antonije Gonzales, kojega je poslao Grana iz Nizozemske i franjevac Petar Gabrijel koji je bio drugi Schwarz u razvijanju razorne upotrebe puščanoga praha. Užareno tane je odletjelo u glavnu oružarnicu, probilo svod i bacilo u zrak čitav magazin puščanoga praha. Zemlja je drhtala, a Dunav se prelio preko svojih obala tako da su straže morale pobjeći od valova koji su ovamo prodrli. Nasip je puknuo i zijevao šezdeset koraka širok. Sada je vojvoda od Lotaringije pozvao namjesnika (valiju) po grofu Königseggu. Zasad mu je odgovoreno tako da su opsjednuti glave saksonskoga kapetana Lebela i stotinu pobijenih s njim prigodom jednoga napada objesili na jedno drvo blizu istambulskih vratiju. Navalili su po drugi puta. Predvođeni princom od Neuburga i Souchesom napalo je na bečka vrata šest tisuća ljudi, četiri tisuće Bavaraca s utvrde, a dvije tisuće Mađara s vodene strane. Četiri mine, koje su bacili opsjedani za vrijeme navale, odbili su navalu. Badenski markgrof i princ Eugen Savojski, dvije velike zapreke turske ratne sreće, spriječili su sada bijeg svojih ljudi. Jedan hajduk iz Raba postavio je prvu zastavu; dvije tisuće šest stotina carskih vojnika, četiri stotine Brandenburžana i osam stotina Bavaraca je palo, preko dvije stotine oficira je ubijeno ili ranjeno... Tek sada je odgovorio paša: »Nemoguće je predati tvrđavu, treća navala bi bila odbijena kao i prijašnje dvije Poslanikovom čudotvornom snagom.« **30. 6.**

Lotarinški vojvoda i bavarski izborni knez ponovo su poslali dva pisma s pozivima Abdi-paši koji je odgovorio da je Budim ključ Osmanskoga carstva i, ako se želi opći mir, bili bi spremni na drugu otštetu. Ovaj su odgovor donijeli grof Lamberg, generalađutant lotarinškog vojvode i Kreuz, pukovnik kod Badena, vrativši se s tumačem. Abdi je znao da su u Carigradu održana javna izlaganja i javne molitve da bi se

održao Budim. Više od deset tisuća ljudi je molilo sa sultanom na Trgu stupova da se od Budima otkloni opsada, kuga i rat.
1. 8. 1686. Abdi je to znao, a znao je i da je veliki vezir blizu, već je kod Erezija (Erči) koji je četiri milje udaljen od Budima. Milju udaljeno od Erezija leži selo Hamzabeg, tik do Dunava, odakle se do pola sata pred Budimom duž Dunava pruža terasasta uzvisina na čijem je kraju selo Promontorij. Ovu uzvisinu na predgorju nazivaju turski historičari »brežuljak finoga zalogaja« Odavde je veliki vezir, praćen lakom konjicom, osmatrao opsadu i zaključio u ratnome vijeću da ubaci pojačanje u Budim. Carske čete, suprotstavljene turskoj vojsci koja ih je privlačila, zaposjele su brda i uzvisine oko Budima. Lijevo krilo je bilo na (Blocksbergu) Gerhardovu brdu i na Dunavu, središte na Orlovu brdu, a desno krilo na Brdu građana, bok im je pokrivalo neko blato. U trokutu s Promontorijem i Hamzabegom leži
14. 8. selo Bija. Turska se vojska postavila između Promontorija i Bije. Preko brda Budaörs nastojali su Turci carsku vojsku napasti s boka. Borba je bila žestoka. Najprije su poraženi carski vojnici, a onda turski; tri tisuće ih je poginulo, većinom odabrani janjičari. Veliki vezir je svakom dao isplatiti tri dukata, bez onih dvadeset koji su obećani svakome tko bi prodro u grad. Zaplijenjeno je trideset zastava, jedanaest topova i deset kola s municijom. Gubitak carske vojske je bio beznačajan. Na-
20. 8. kon šest dana je veliki vezir ponovo pokušao pojačati posadu, ali s najvećim oprezom. Samo s dvije tisuće spahija i s isto toliko janjičara-konjanika išao je noću preko Bije i Maloga Turbala, pa se u osvit zore pojavio u dolini Sv. Pavla. Uspjelo mu je ubaciti pet stotina ljudi u tvrđavu. Abdi je dao da s tvrđave zapucaju svi topovi za radosni pozdrav, ali su uhvaćena pisma istinito obavještavala o žalosnom stanju u gradu. Turci su i treći puta pokušali prodrijeti u tvrđavu prilazeći iz Staroga Budima kraj Dunava Carskome kupalištu. Barun Asti ih je odagnao natrag, a barun Mercy ih je opkolio s tri konjičke čete dragonera. Nisu se predali. Jedan Turčin, koji je krvario iz dvije rane, na konju pojuri usred carskih vojnika na Marcyja i rasiječe mu glavu. Mnogi oficiri su pali do njegovih nogu. Lotarinški vojvoda je sam bio u opasnosti, njegov konjušnik uz njega je ubijen, ali su svi Turci bili pobijeni. Kako je iz Gornje Ugarske stigao Caraffa, a iz Erdelja Scherfenberg, zaključi vojvoda da Budim zauzme na juriš pred licem velikoga vezira. Dan ranije je vojvoda opet pozvao pašu. Na predaju se nije moglo pomišljati po fetvi što ju je sultan dobio od muftije i poslao velikome veziru, a ovaj naravno budimskoj posadi i objavio putem hrabroga donosioca: »da je Budim ključ Osmanskoga carstva i da je njegova obrana životom vjerska obaveza.« Prema toj fetvi neka padnu muževno, glasila je sultanova zapo-
2. 9. vijed, ako ne — past će pod sudačkom sabljom. Drugog rujna,

u šest sati ujutru, dalo je šest topovskih pucnjeva znak za napad. Napadači su imali povjerenje u pobjedu, a tvrdokorni očaj je vladao na strani napadnutih. Kao jedan od prvih je pao barun Asti, a s njim većina dobrovoljaca. Prvi se popeo na bedem mađarski pukovnik Petneházy, prije Tökölijev pristaša. Turci su ga svladali i objesili ga. Njegovi su se na vrijeme probili da mu još spase život. Abdi i najhrabriji su se borili najprije na »Bečkim vratima« i pali su u rušenju bedema. Čitave noći su osvajači pljačkali, a slijedećega jutra je četiri tisuće leševa pokrivalo ulice koje su se pušile od krvi i ognja. Među pljačkašima, istraživač najplemenitijeg plijena Bolonjac Marsigli, koji je nekada bio u pratnji venecijanskoga bajla Donada u Carigradu povezan s učenim Turcima, a otada kao turski rob bio pri opsadi Beča korišten u rovovima kao kafedžija, požurio je utažiti žeđ za znanjem i knjigama i ovdje. Između plamena i leština je tragao za knjigama, najprije u metropolitanskoj crkvi, koja je ostala pošteđena plamena, no gdje su vojnici upravo šejhu ili imamu odsjekli glavu. Ovdje je našao dva kabineta puna rukopisa kao i u jednoj drugoj džamiji; i pod svodovima carske palače je našao rukopise Korvinove knjižnice, o čemu je obavijestio generalnoga komesara Rabattu. Budimsku zelenu zastavu poslao je lotarinški vojvoda po grofu Archintu caru, a ovaj ju je poslao svom prvorođenom sinu, nadvojvodi Josipu. Turski budimski rukopisi su danas u knjižnici bolonjskog instituta, ali nisu poznatiji i više korišteni, kako bi to zaslužili biti i kakav je bio cilj darovaoca koji je sam u svojoj glavi sjedinio znanstveni institut. Tako je Budim, koji je za stotinu četrdeset i pet godišnje muslimanske vlasti, za osamdeset namjesnika, bio šest puta uzalud opsjedan, opet bio u carskom posjedu. Po ljestvici samo deseti grad u carstvu, stajao je iza tri prijestolnice: Carigrada, Edrene i Bruse i iza tri sveta islamska grada: Meke, Medine i Jeruzalema, koji miriše kao raj, i iza Bagdada, kuće spasa; međutim Kuća svete borbe je glavni grad Ugarske, pogranični bedem Islama u Evropi, a brava i ključ Osmanskoga carstva.

Nakon zauzimanja Budima predali su se markgrofu Ljudevitu Badenskome Simontorna i Šikloš. Kapošvar i Tarda su zapaljeni, Pečuh se predao na prvi poziv, a Segedin je osvojen nakon dvadeset četverodnevne opsade. Veliki vezir je otišao na zimovanje u Beograd, a kalga je s Tatarima pošao u svoje zimovalište u Temišvar. Veliki vezir je pisao iz Petrovaradina predsjedniku dvorskoga ratnoga vijeća, badenskome markgrofu, pitajući za mir, ali budući da je pismo bilo bezuspješno jer su Tökölija još uvijek zadržali, poduzete su mjere da se utoliko marljivije poradi oko aktivnoga nastavljanja ratom. U čitavome carstvu je raspisan ratni porez za što je Carigrad morao pridonijeti tisuću pet stotina kesa novca, Brusa i dvije stotine, Egipat trista pedeset, Bagdad i Basra stotinu i pedeset

kesa, a ostale zemlje prema prilikama. Prihodi krunskih dobara sultanija također su sudjelovali s polovicom svote, ukoliko su prihodi prelazili stotinu kesa. U Beogradu je veliki vezir održao smotru spahija i janjičara, čiji su novi oblici bili kod vojske veoma omraženi. Da bi se stalo na kraj krijumčarenju što se događa s popisima zbog pregledavanja i kako se toliki nisu nikada pojavili u ratu, a dobivali su plaću ili su imali jednu, dvije ili tri isprave za isplatu u rukama, naredio je veliki vezir da se na poleđini svake isplatne liste stavi osobni opis za svakoga čovjeka što se dosada nigdje nije događalo, nego samo kod robovskih cedulja. Janjičari i spahije su mrmljali da ih se tretira kao robove. Carska privatna blagajna je opet predujmila pet stotina kesa da pripomogne isplaćivanju plaća. Kada je u Carigradu kajmakam Redžeb okupio starješine grada zbog podjele ratnoga poreza, bunio se glasno rumelijski kadiasker Hamid efendija protiv takvih muslimanima mrskih novotarija ...

Slijedeći vojni pohod je započet na Dravi i to s one strane pred Valpovom. Sulejman-paša je stajao s četrdeset i devet tisuća ljudi, četrnaest tisuća deva, sedamdeset topova i četiri stotine kola s municijom kod Osijeka. S Tatarima je vojska mogla brojiti šezdeset tisuća ljudi. Carska je vojska, dolazeći prema Osijeku, porušila nasip koji su Turci podigli umjesto izgorjele dužine osječkoga mosta od devet tisuća koraka. Posada Valpova je bila pozvana na obranu, pa je istakla crne i crvene zastave u znak da namjerava krvlju do smrti držati mjesto. U jednoj
20. 7. 1687. šumi gdje se nastavilo napredovanje, Turci su zadobili prednost zbog zarobljenika i plijena, pri čemu je ubijen grof Franjo Palffy. Nekoliko dana nakon toga bio je Ismail-paša uz određenu otkupninu predan. Njega je nekada Mercy bio potukao kod Arada, a Dünewald ga je zarobio kod Budima. Sada je bio kod Pusukilise, tj. »crkve u zasjedi«, odakle su Turci u mohačkoj bici naišli iz zasjede što je odlučilo bitku u korist Osmana. Ismail-paša je otkupljen sa trideset i četiri kese zlata, jednim krznom od samurovine i niskom bisera. Veliki vezir je za čuvara Osijeka imenovao anadolskog beglerbega Hasan-pašu. Kako je ovaj to odbijao, prepisano je anadolsko namjesništvo odmah na ime Marioğlu Gürdži Mehmed-paše i taj je određen s adanskim beglerbegom i srijemskim sandžakbegom da čuva Osijek. Jegen Osman-paša, bulukbaša smaknutoga seraskera Šejtan Ibrahim-paše, koji je u Aziji sakupio neki probisvijet — levende u pobuni, ali kasnije bio nadaren sandžakom Karahisara, sakupio je nekoliko tisuća Turkmenaca Turidija i s
4. 8. njima došao u carski logor. U ratnom vijeću, koje je držao veliki vezir, bilo se doduše čulo mišljenje da je opasno dalje napredovati, ali se veliki vezir dao zavesti od nekih svojih laskavaca koji su mu došapnuli da taj savjet potječe samo od onih koji su zavidni njegovoj ratnoj sreći. Obje vojske su stajale jedna nasuprot drugoj u blizini Mohača, na polju natopljenom

krvlju i sramotom, gdje je pred stotinu šezdeset i jednom godinom močvara progutala kralja i ugarsku neovisnost. Pomračenje otada tako često nesretnoga dana, dana Ivana Glavosjeka, koji je ovdje obezglavio državu, trebao je opet razvedriti dan Klare i izbrisati propast na Mohaču, spasonosnom pobjedom **12. 8.** kod Mohača. Ta je pobjeda carsku vojsku stajala jedva tisuću ljudi, a Osmane dvadeseterostruko zbog pomutnje i bijega. Princ Commercy je bio teško ranjen i jedan je mađarski pukovnik pokopan u mohačkoj džamiji. Bavarskoga izbornoga kneza je zapao u plijen krasni šator velikoga vezira s četrdeset kulica. Svaka je bila ukrašena zlatnom glavom na stupu. Turski uredi su zapali vojvodu od Lotaringije. U Carigradu su kratko vrijeme prije toga, zbog nedavno kod Osijeka izvojevane prednosti, prinesene žrtve (kurbani) i molitve zahvalnosti. Kada je stigla vijest o porazu kod Mohača, sultan tri dana nije ništa jeo, a sultanija-haseki se od žalosti razboljela. Žalost zbog gu- **25. 8.** bitka povećali su još požar i glad. Pobjeda kod Mohača je Osmanima u Slavoniji i Hrvatskoj ulila paničan strah. Napustili su Osijek, predali Valpovo, a napustili su još četrnaest drugih utvrda i palanki u Slavoniji. U Donjoj Ugarskoj predala se Palota grofu Esterházyju, a utvrda Sokaku se predala pukovniku Arriezagi. General Dünewald je zaposjeo samostan Požegu, Černik i druge hrvatske utvrde. Kostajnica i Dubica napadnute su **mj. 8.** i spaljene. Na Bužim su pucali na dan pobjede kod Mohača i nakon dva dana ga osvojili. U isto vrijeme se i Erdelj počeo oslobađati osmanske vlasti. Apafy je vodio pregovore s carem, čije su čete zaposjele Kluj. Konstantin Kantemir, moldavski knez, bio je sumnjiv od prošloga rata kada je poljski kralj upao u Moldavsku istovremeno kada je Budim bio opsjednut. Serasker Bijiklü Mustafa-paša je s dvadeset tisuća konjanika i osam tisuća janjičara prešao Dunav, pa se sjedinio sa sultanom-nuredinom koji je bio na čelu trideset tisuća Tatara da bi protjerao poljskoga kralja koji je već ušao u Jaši. Moldavski knez je **početkom** tri dana prije dolaska Sobieskoga u Jaši pošao seraskeru u lo- **mj. 9.** gor da se opere od sumnje da je u sporazumu s Poljskom. Trpe- **1687.** ći veliku oskudicu u živežnim namirnicama, prešao je kralj Prut kod Sekore da se domogne tatarske žitnice u Budžaku. Tatari su zapalili suhu travu u stepi i pretvorili je u more plamena. Izazivali su poljsku vojsku, ali joj nisu pružali priliku za bitku. U poljskoj vojsci je vladala glad umjesto mača i u svakom logoru je umrlo nekoliko stotina ljudi. Sobieski se vratio preko Pruta kod Valestrimbe, tj. proklete doline, gdje su Tatari kozačkoga hetmana Kunickoga gotovo uništili i gdje je Sobieski bio dva puta potučen. Kralj je u Jašiju zapalio dva samostana, oteo crkveno posuđe i relikvije sv. Ivana Sučave a u samostanu. »Triju hijerarhija« zatražio je relikvije sv. Paraskeve od Epibata. Prenošenje moći iz Carigrada u Jaši je uslijedilo za vladanja sultana Murata IV i vojvoda Bazilije je to

pravo kupio uz ogromnu žrtvu od trista kesa. Hrabri arhimandrita, kojega primjer uhapšenog metropolite nije uplašio, uporno je odbijao da mu ih da. Tatari su žarili i palili, otrovali vodu i povukli se kad se kralj utaborio u planinskoj oblasti na Siretu. Kada je dalje pošao i zaposjeo Nemeš i Sučavu, vratili
4. 10. su se i Tatari. Glavni rizničar krune ih je potukao na putu koji su mu zatvorili. Nakon četrnaest dana, kralj je pošao natrag. Slijedeći poljski vojni pohod nije doveo do konačnoga uspjeha, premda su se Rusi bili povezali s Poljacima i sada nastupali kao turski neprijatelji. Sultan-nuredin, koji je ugrozio Kijev, prisilio je kneza Vasilija Galicina da ga osigura pokrivajući ga na povratku. Jakob Sobieski, kraljev najstariji sin, prisiljen
2. 9. Turcima i Tatarima, napustio je započeto opsjedanje Kamjenjeca.

Izbijanje rata s Venecijom, prvi vojni pohod na kopneni dio Dalmacije i na moru protiv Sv. Maura i Preveze nakon napuštanja bečke opsade već su ranije ispričani. Događaji u tri slijedeća rata, čija će najsjajnija osvajanja biti u Moreji, slijede ovdje neprekidno da ne razlistamo pojedinačno lovorov vijenac, kojim je ovjenčano Morosinijevo čelo, pojedinačno kao Peloponeški rat. Poluotok Peloponez, koji obuhvaća trista pedeset geografskih milja u opsegu i prije bio podijeljen u osam ili devet slobodnih državica, podijelili su Turci na dva sandžaka, gornju Tripolicu i donju Mizistru, ali su zajedno sačinjavali samo jedno namjesništvo i dani su samo jednome sandžakbegu. Dvadeset i tri kadije su dijelili domovinu grčkih mudraca i zakonodavaca kao svoju pokrajinu... Ovih osam luka Moreje (dvije na svakoj strani svijeta) najprije nužno padaju u oči kao prve točke iskrcavanja osvajaču i historiografu pa stoga privlače više našu pažnju, nego osam starih republika i ranije unutrašnje ili buduće ljepote poluotoka. Zatim će nam privući pažnju i poluotok Majna na istočnoj obali Mesinijskoga zaljeva, danas Koronski zaljev, jer su se Venecijanci povezani s junačkim sinovima Spartanaca ovdje odlično učvrstili. Ovdje se Morosini u drugoj godini rata htio najprije iskrcati na Moreji, ali kada je još bio na »Otocima mudrosti« (danas Sapienza, nekada Enussa), došao je jedan glasnik Majnoćana koji je zabranio iskrca-
7. 7. 1685. vanje, jer ih je Ismail-paša napao s deset tisuća vojnika, spalio im sela i odveo žene i djecu kao taoce. Okrenuo se dakle prema Koronu i opsjedao ga i pobio turske čete koje su se ovamo požurile. Opsjedani su bili pod zapovjedništvom dvojice paša, Halil-paše s Lepanta i Mustafa-paše. Morosini je osvojio veliki stijeg s dva tuga. Zastava je darovana tolentinskoj crkvi u Veneciji... Morosini se iskrcao u luci Citres od koje je Zernata udaljena samo pet milja, na stjenovitome brežuljku okrugla oblika, bez opkopa, branjena samo kulama. Čim su stigli Saksonci, grad se predao. Kapudanpaša je sedamnaest galija u lu-

ci Napulja Romanjskog lišio posade i suprotstavio se Venecijancima. General grof Degenfeld vodio je protiv njega venecijansku vojsku; na lijevom krilu su bili Braunšvajžani, na desnom Saksonci, a u prethodnici im je pomagalo tisuću pet stotina Majnoćana. Nijemci i Grci su bili pod zaštitom lava sv. Marka, prvi kao plaćenici, a drugi kao vođe, s njima sjedinjeni da dođu do grčke slobode. Kapudanpaša je bio potučen, Zermata i Kalamata su srušene, Hijelafa i Pasava, koje su se dragovoljno predale, izgubile su svoje bedeme. Lorenzo Veniero ostao je tu kao »rettore« Majne, a Morosini je odjedrio natrag. Kada je projedrio kraj Krfa, naglo se iskrcao u luci koja leži nasuprot kopna Gomenice. Turci su napustili utvrdu, sedam kula su raznijele mine, a ono malo teškoga oružja prevezeno je na Krf. Slijedećega proljeća je kapudanpaša opsjedao Hijelafu, ali je Lorenzo Veniero, nasljednik Alessandra Molinija, kao izvanredni kapetan mornarice ubacio s morske strane pojačanje unutra i kada se pojavio general-kapetan, prekinuli su Turci s opsadom. Kad je Majna na taj način bila smirena, sačekao je Morosini u luci Glimino na Sv. Mauru dolazak grofa od Königsmarka. Održano je ratno vijeće gdje su predloženi četverovrsni pothvati: na Kandiji, Hiosu, Negropontu ili Moreji. Odlučili su se napasti Moreju, a sada su se još savjetovali da li najprije napasti Lepant ili Malvaziju, Modon ili Navarin. Morosini se odlučio za Navarin.

Pred prostranom navarinskom lukom, pogodnom za ratne brodove, leži uski otok Sfakterija, na čija se oba kraja može ući u luku. Sa gornje, sjeverne strane, mogu ući samo male brodice, a na donjoj ratni brodovi, ali pod topovima s tvrđave. Na gornjem ulazu luke leži Zonchio ili Stari Navarin koji se predao grofu Königsmarku kad se pojavila bijela zastava, a Novi Navarin su branili Mustafa-paša i Džafer-paša. Noću je jedanaest galija uplovilo u luku i Königsmark započne opsadom. **2. 6. 1687.** Königsmark je pošao u susret seraskeru Ismail-paši koji je s osam do deset tisuća momaka došao u pomoć. Prethodnicom je zapovijedao Courbon, a sastojala se od Dalmatinaca i dobrovoljaca iz svih naroda, čete s Malte i milanske čete pod Barnabom Viscontijem; zaleđe se sastojalo od četiri tisuće Saksonaca i braunšvajške čete što ju je predvodio princ Maksimilijan. Serasker okrene leđa i Navarin se preda. U tvrđavi je slučajno došlo do požara ili ga je podmetnuo Džafer-paša koji je zajedno s kulom u kojoj je bio puščani prah odletio u zrak. Osmerokutna džamija je kao crkva posvećena sv. Vitusu, čija je svečanost već od početnih vremena Osmanskoga carstva bila neobičan dan, označen bitkom na Kosovu polju i smrću Murata I, poznatom po »plesu sv. Vite« sultanovog ubojice Kobilića (živčanom oboljenju s trzanjem mišića i tijela). Königsmark je kopnom pošao u samo deset milja od Navarina udaljeni Modon, nekadašnji Mothone ili Methone, gdje su već Atenjani za Peloponeskog **15. 6.**

rata podigli bedem odakle su mogli sigurno opustošiti područje Trezena i Hermiona. Zapovjednik tvrđave nije primio poziv koji mu je uputio Morosini. Modon je dugoljasti četverokut, na oba kraja branjen dvjema utvrdama, od kojih je jedna, osmerokut, nazvan Svjetiljka, osvijetljavala i zaštićivala luku, a druga je svojim bedemima branila prilaz s kopnene strane. Tvrđava se predala u roku od četrnaest dana, nasip je bio prekrit sa stotinu topova, a ulice leševima. Modon je bio po četvrti i po zadnji puta u rukama Venecijanaca. Sada je zaključeno osvojiti Napuliju, stari luku Argosa. S devet tisuća pedeset pješaka i devet stotina konjanika iskrcao se grof Königsmark, zaposjeo brdo Palamedes koje dominira gradom, jedinim mjestom na kopnu koje se može napasti, jer je grad s tri strane okrenut moru. Zapovjednik Mustafa je kraj sebe imao četvero
7. 8. braće odlučne da se očajnički brane. Serasker je bio smješten u Argosu i nije imao više nego četiri tisuće konjanika i tri tisuće pješaka; u tvrđavu je ubacio tri stotine janjičara. Bio je potučen, a napušteni Argos su zaposjeli Venecijanci. U jednoj bijesnoj navali opsjedanih pali su Barbone Bragadino, Barnaba Visconte i Karlo grof Königsmark, nećak vrhovnoga
29. 8. zapovjednika. Serasker Valone je dobio pojačanje s Hiosa i ojačan novim četama napao je još jedanput sasvim nenadano opsjedatelje. Morosini je pobio sve ljude s njegovih galija i sam je na čelu momčadi sišao na kopno da potakne borbu.
30. 8. Slijedećega dana se preda tvrđava s tim da posada slobodno ode. Svi crnici i židovi ukrcani su za Tenedos, a sve topove su ostavili. Königsmark je za tako sjajnu službu nagrađen zlatnom posudom, vrijednom šest tisuća dukata, a Morosini je s prvorođenim članom svoje obitelji počašćen nasljednom viteškom časti. S Modonom je u ruke Venecijanaca pala i Arkadija, koja leži sjeverno od Modona, a s Nauplijem južno na obali smješten Termis. U isto je vrijeme hercegovački paša protjerao Venecijance iz kule Norin na Neretvi. Prodor u kraj Poljica i pokušaj paše iz Bara da napadne Budvu bio je odbijen. General Cornaro je osvojio Sinj, koji su slijedećega proljeća bosanski i her-
mj. 4. 1687. cegovački paša s osam tisuća konjanika i pet tisuća pješaka žestoko opsjedali. Bojani i Borri su ga hrabro branili, a Cornaro i morlački kapetan Janko su ga nakon osamnaestodnevne opsa-
20. 7. de sretno oslobodili. Koncem srpnja (jula) isplovio je Morosini s mornaricom i iskrcao se u Patrasu, glavnom ahajskom gradu, sjedištu nadbiskupa, pod čijom su vlasti bili biskupi Service, Gastunija, Modona i Korona. Padalo je u oči da opsada nije mogla biti okrunjena uspjehom prije nego serasker bude potučen (Ahmet-paša namjesto opozvanoga Ismaila) i prije nego što budu Dardanele Lepanta osvojene. Oboje je izvršio Königsmark; Turci su napustili Patras i dardanelski kastel na strani Moreje; na onoj s rumelijske strane je izvršena navala, a onda su ga Turci digli u zrak i napustili zajedno s Lepantom, čija je tvr-

đava terasasto građena, kao tri puta ovjenčana glava šećera koja se diže uvis. Napustili su i Korint, ključ Peloponeza. U isto vrijeme su se predali i Kastel Torneze, čvrsti grad koji leži na vrhu jednoga brda između Kjarence i Hlumidža pred Gastunijem, a napuštena je i Mizistra, stara Sparta, glavni grad Lakonije, na obalama Eurote. Malvazija (bizantska Monembazija) je uzalud napadana bombama; gostoljubiviji grad za djelovanje praska bio je grad mudraca, sjedište muza, Atena. Serasker, koji je iz Tebe pokušavao pomoći Ateni, potjeran je natrag. Grof Königsmark i Danijel Delvino rukovodili su opsadom i topovima. Jedna bomba je uletjela u skladište baruta na Panteonu i razorila njegov najljepši dio. Bio je to Nijemac ili Venecijanac, barbarskiji od Turčina koji ga je sačuvao kroz dva stoljeća. Slijedećega dana je zauzimanje Atene ukrasilo Morosinijev be- **25. 9.**
dem. Senat mu je stavio poprsje u veliku dvoranu palače s natpisom: »Morosinu Peloponeškom, još živućem, senat«. Ime »Peloponeški« zaslužuju isto tako Königsmark kao što Cornaro zaslužuje ime »Dalmatinski«, jer je, nakon opsade od trideset dana, osvojio Herceg-novi, bedem Dalmacije, koji je pao jedan dan nakon zauzimanja Atene. Herceg-novi, Patras i Lepant, dar- **30. 9.**
danelske utvrde, Kastel Torneze, Mizistra i Atena, glavni gradovi Lakonije i Atike, kakvih li imena! Kakva sjećanja! . . .

Gubitak najvažnijih pograničnih utvrda carstva u Ugarskoj, Dalmaciji i Moreji sigurno je bio dostatan razlog za nezadovoljstvo u vojsci i to je mogao biti povod za smjenjivanje velikog vezira ili sultana s prijestola, a vidjeli smo da se to događalo i zbog neznatnijih stvari. Zbog toga je i sada u vojsci nastalo nezadovoljstvo koje je raslo poput lavine i konačno u svom padu pokopalo velikoga vezira i sultana. Kada je carski tabor u Ugarskoj boravio između Sombora i Bečeja u Pašinoj dolini, osam sati od Petrovaradina, zaključeno je u turskom ratnom vijeću da se pošalje jedna četa spahija i silahdara bez prtljage preko Dunava, dok je veliki vezir sa svojom četom ostao s ove strane rijeke. Dva dana je neprestano padala kiša tako da su se oni koji su otišli na drugu stranu bez šatora i prtljage našli u teškom položaju, zapali u močvaru i blato. Kada su htjeli natrag, našli su da je mostobran zakrčen, sve po naredbi velikoga vezira da im onemogući povratak. Vezir Džafer, koji je zapovijedao ovim pohodom i ćehaja velikoga vezira, najprije su stigli u logor. Četa je uništila mostobran, silom se vratila i puna gnjeva urotila se protiv velikoga vezira. Veliki vezir se uznemiri i uputi im lijepe riječi, pitajući što hoće, živežne namirnice ili plaću, on je spreman da im dade jedno i drugo. Oni odgovore: »Nećemo živežnih namirnica ni plaće, nego podižemo zakonitu tužbu protiv velikog vezira i tražimo od njega pečat i sveti stijeg.« Na te riječi veliki vezir uzme sveti stijeg i pobjegne u Petrovaradin. Odavde se žurno ukrca s pratiocima na brijegu na dunavski brod za Beograd, s vezirom Džaferom,

defterdarom Essejjid Mustafa-pašom, janjičarskim agom Mustafom s Rodosta, svojim sucem Sejid Abdul-bākijem i ge-
5. 9. 1687. neralom silahdara, Sulejmanom. Kad se u logoru razglasilo da je veliki vezir pobjegao, ostali su svi mirni, jer je Osman-beg dao oglasiti da svaki ostane na svome mjestu, a onda su on i Džadu Jusuf, janjičarski kulćehaja, okupili janjičarske age, silahdare, spahije i levende u šatoru velikoga vezira, gdje je ćehaja silahdara iz Amasije Mali Mehmed, uzeo riječ: »Drugovi što se dosad dogodilo, svima vam je poznato. Kad budemo pošli u Carigrad, trebat će nam valjanoga vezira za kajmakama; mi silahdari smo za to odabrali namjesnika Haleba, Sijavuš-pašu, da li Vam je po volji?« Rumelijski beglerbeg Osmanpaša-zade Ahmet-paša poče odmah hvaliti staroga, u poslovima iskusnoga vezira, izvuče Kuran i dade da na nj zaprisegnu svi okupljeni, htjeli ili ne htjeli, da se međusobno zaštite od svake štete i nezgode. Na to će lukavi kulćehaja, čiji je nadimak Džadu, tj. »čarobnjak«, a taj su mu nadjeli zbog njegova lukavstva: »Sinovi moji, odabrali ste sebi Njegovu preuzvišenost vezira Sijavuša, sada se zakunite da ćete se u svemu pokoravati njegovoj zapovijedi i da se nećete miješati u njegove naredbe ni suprotstavljati kaznama koje on odredi«. Nakon prisege pošli su aga spahija, kulćehaja, prvi čauš i Jegen Osman-paša sa štapskim oficirima da pozovu vezira Sijavuša u šator velikoga vezira. Ovdje je napisana opća molba koju su potpisali svi oficiri, gdje su obrazložene sve točke tužbe protiv velikog vezira, naime da je kod Osijeka obećao tri akče, u Stolnom Biogradu (Sekešfehervaru) pet akči dodatka namjesto pomanjkanja živežnih namirnica, a zatim je u Budimu obećao novo unovačenim dobrovoljcima, koji su došli umjesto stare posade, po dvadeset akči, ali nikada nije održao riječ. Mnoge je uz neznatnu izliku izbrisao s popisa, a onima koji su ostali, osobno je dao ispisati na poleđini isplatne cedulje. Spahije i silahdare je podijelio u dvjesta skupina, a sličnih novina je bilo i više. Konačno, uz ispriku da će u Eger poslati pomoć, poslao je jedan dio vojske kod Petrovaradina preko Dunava s obećanjem da će svaki čovjek dobiti dva kilograma ječma i tri oke dvopeka. To je podijelio samo nekima, a potajno je izdao zapovijed da se drugima to ne dodijeli. Pobjegao je u Beograd i ostavio logor na cjedilu. Oni su postavili Sijavuša za kajmakama i do Njegova je veličanstva kome će dati državni pečat, jer je u padišaha zapovijed. Od svake trupe pošla su po dvojica da dunavskim brodom prenesu pismo u Crno more i u Carigrad. Aga janjičara i vojni sudac, koji su velikoga vezira prvi pratili na njegovu bijegu u Beograd, opet su se vratili u Petrovaradin predočavajući mu kako će odsustvo iz logora više štetiti nego koristiti. On se ukrcao s defterdarom, reis-efendijom i prijašnjim bostandžibašom Husein-pašom, koji je dobio zadatak da se brine za dobavu živežnih namirnica; ukrcali su se na dunavski brod u Beogradu i vozili se do Ruščuka da bi odavde

nastavili put za Carigrad. Još prije dolaska poslanika i velikoga vezira, sultan je, dobivši prvu vijest o pobuni, poslao drugoga vrhovnog konjušnika, Osman-agu, s hatišerifom u kojem je Sijavuš-pašu postavio za vojskovođu poslavši mu sablju i kaftan te mu naredio da s vojskom prezimi u Beogradu. Naišao je na logor na »Poljani za predaju«, pred Beogradom. Pismo je pročitano u Sijavuš-pašinu šatoru okupljenim oficirima, ali ni jedan nije htio slušati. Svi su bili za to da traže za Sijavuša pečat, a za Sulejman-pašu smaknuće, ali jer je zbog blizine neprijatelja prisutnost četa u Beogradu bila krajnje potrebna, to je vezir Hasan-paša, koji je imao anadolsko namjesništvo, postavljen za seraskera u Beogradu, a kalga-sultan je sa svojim Tatarima ostavljen u Srijemu u zimovalištu. Kada je veliki vezir stigao u Carigrad potajno je otišao do kajmakampaše Redžeba pa je po defterdaru Essejjid Mustafa-paši sultanu poslao stijeg i pečat. Sultan je također htio sačekati dolazak vojnih poslanika. Kad su ovi zaželjeli da se Sulejman smakne i da pečat dobije Sijavuš, sakupio je sultan veliko državno vijeće. Najdobronamjerniji su savjetovali da se veliki vezir i sve age četa imenuju u Carigradu iz redova vjernih slugu i da se age iz logora pozovu na Portu. Kajmakampaša se ponudi za velikoga vezira i svojom je glavom jamčio da će uspostaviti red, ali se sultan, zaveden savjetom svojih povjerljivih ljudi, suprotstavio želji pobunjenika. Silahdar Hasan-paša poslan je s državnim pečatom Sijavuš-paši, a defterdar i reis-efendija su dobili nalog da se vrate u logor. Sa Sijavuš-pašom su se susreli u Nišu gdje ga je silahdar uveo u novu dužnost velikoga vezira- **4. 10. 1687.**
-seraskera dragim kamenjem optočenom sabljom, uz dvije počasne odjeće i dvije perjanice. Nekoliko kolovođa pobunjenika, ovom popustljivošću ohrabreni za novo bezakonje, sada su se urotili da zatraže glave svih visokih činovnika koji im nisu bili po volji da bi njihovom krvlju učvrstili izgradnju vlastite moći. **5. 10.**
Kada se dan nakon postavljanja velikoga vezira u njegovu šatoru trebala podijeliti generalima počasna odjeća, okružili su urotnici, pješaci i konjanici, šator zahtijevajući defterdarovu glavu. Veliki vezir je izišao da govori s njima, ali, kada to nije pomoglo, rekao je defterdaru koji se priljubio za njegovu odjeću moleći za zaštitu: »Sam idi van i moli ih za samilost, budući da moja riječ ne važi.« Defterdar je govorio dirajući ih u srca: »Sinovi moji, poštedite moju sijedu bradu i moj zeleni turban.« To ništa nije pomoglo, oni su ga na licu mjesta sasjekli. To su učinili i s oba činovnika za molbe, jer su pri osobnom opisu perom pisali na poleđini vojničke cedulje. Abdullah-aga, kijajajeri, tj. zastupnik janjičara na Porti velikoga vezira, i nadzornik komore, stari Adšein-zade Husein efendija, ubijeni su u svojim šatorima. Oni su zatim tražili prvoga pomoćnika janjičarskog ureda, Veli efendiju i reis-efendiju Mehmed-bega koji su, međutim, na vrijeme pobjegli. Janjičarskoga agu Mustafu iz Rodosta, koji im je bio sumnjiv, svrgli su i udaljili odredivši mu da čuva Dardanele. Na

njegovo je mjesto postavljen »Čarobnjak« Jusuf-aga za agu, a beglikdžija (direktor ureda reis-efendije) imenovan je reis-efendijom.

Kajmakam Redžeb-paša pripremio je u Carigradu drugi plan, a time i svoju vlastitu propast. Već se općenito razglasilo da pobunjenici nisu zadovoljni time što su dobili, da sultana žele skinuti s prijestola i postaviti njegova starijega brata Sulejmana. Redžeb je polazio od toga da se promjena na prijestolu ne može izbjeći i htio je da umjesto sultana Sulejmana na prijestol dođe Mehmedov sin, princ Mustafa, tako da ovu važnu promjenu izvrše carigradski dobronamjerni elementi, a ne pobunjenici u logoru. Budući da muftija na to nije pristao, uskratio je fetvu, pa je Redžeb već držao u pripravnosti samurovinu podstavljenu bijelim suknom da u to obuče drugoga muftiju. Otišao je na Portu janjičarskoga age, gdje je naišao na segbanbašu koji se odupirao njegovu planu kao i muftija. Kada je sultan za to saznao, čekao je na smrtnu osudu, za koju je zaključeno da se izvrši nad Redžebom, dok ovaj najprije preda glavu prijašnjeg velikog vezira, Sulejman-paše koju su tražili pobunjenici. Budući da je Sulejman-paša konačno stigao u Carigrad, tražili su da ga preda kajmakam, ali je ovaj zanijekao da je kod njega. Sada su bostandžibaši predana dva pisma, jedno da ga uhapsi, a drugo da smakne kajmakampašu da bi, kao što je to u takvim slučajevima uobičajeno, pokazao najprije ono prvo, a tek nakon hapšenja ono drugo. Glupi bostandžibaša, koji nije znao čitati, zamijenio je pisma i predao, najavljujući zapovijed za hapšenje, smrtnu osudu. Kajmakam ga zamoli da pričeka samo nekoliko trenutaka da pribavi ono što mu je potrebno za zatvor. Međutim je pobjegao na stražnja vrata, protutnjio na konju kroz grad i povikao trgovcima da zatvore svoje radnje budući da su pobunjenici prodrli u grad i tako odjurili. Sultan ljutit zbog bostandžibašine gluposti zapovijedi da mu za deset dana donese kajmakamovu glavu ako neće da mu vlastita padne. Za kajmakama je hitno pozvan u Carigrad Köprülü Mustafa-paša, Mehmedov sin, brat Ahmeta Köprülüja, koji je dobio zadatak da čuva Dardanele i koji je tamo i bio. Bostandžibaša je na sve strane razaslao svoje bostandži uste i hasekije. Usta, tj. predstojnik vrtne straže car-

8. 10. skoga vrta u Kavaku na Bosforu, doveo je bivšeg velikog vezira, čiju je glavu haseki Musa poslao u carski logor. Hatišerif koji je došao s glavom obećа pobunjenicima najlaskavijim izrazima još daljnju zadovoljštinu za nepravdu koju im je nanio Sulejman-paša, ali ipak ne bi trebali doći u Carigrad budući je neprijateljska opasnost tako blizu, nego bi trebali prezimiti u Sofiji i Plovdivu (Filibu). Donosilac glave i hatišerifa našao je

17. 10. logor u Plovdivu. Kada je hatišerif pročitao, opet se podigao val pobune. Pobunjenici su vikali: »Naš je padišah trebao o svemu tome i o časti carstva bolje promisliti umjesto da svoje vrijeme troši u lovu. Kakvu vrijednost imaju sada te laskave riječi?

Tugovi neka smjesta idu dalje!« Budući da opskrbnik za smještaj nije smjesta poslušao njihovu volju, razbili su mu kapetani šator nad glavom i tugovi su napredovali prema Carigradu. Kao odgovor na carsko pismo donosilac Musa je otpravljen jednom sveopćom molbom, što su je potpisali svi oficiri, u kojoj mole da kizlaraga bude smijenjen, a njegov položaj da zauzme hazinedar (koji je zbog podmićivanja bio u dobrim odnosima s pobunjenicima), a mjesto bostandžibaše da se poda donosiocu, Musa-agi. Kad se ovaj povratio u Carigrad, poveo ga je kajmakam Köprülü Mustafa-paša na prijem sultanu koji je bez daljnjega odobrio želju pobunjenika. Naredio je da oduzmu imanja kizlarage i bostandžibaše pa je obojicu prognao. Četiri dana nakon toga umre muftija Mehmed efendija iz Ankare, a najviše **29. 10.** dostojanstvo zakona dano je vrhovnom zemaljskom sucu Rumelije, Debbāg-zadeu, tj. »sinu štavljača koža«, Mehmed efendiji. Kada je vojni logor došao u Edrenu, došlo je do odvajanja levenda od drugih četa. Levendi su zajedno sa svojim vođom, Jegen Osmanom, željeli ostati u Edreni, čime se suglasio i veliki vezir, a drugi su htjeli otići u Carigrad. Konačno se veliki vezir dao nagovoriti od zlonamjernih savjetnika da popusti i prisiljen pođe s logorom u Solak-Češmesi. Odavde je poslana treća sveopća molba ili, bolje reći, treća otvorena pobunjenička zapovijed Porti. Prva je tražila smjenjivanje i smaknuće velikoga vezira, druga je tražila smjenjivanje kizlarage i bostandžibaše, što je i učinjeno, a treća je tražila sultanovo odstupanje, tj. razodjevanje. Kada je taj zahtjev došao u kajmakamove ruke, Köprülü Mustafa-paši, sakupio je ulemu u ranu zoru u džamiju Aja-Sofiju i dao pročitati sveopću molbu. Ulema je šutjela. Kajmakam poče govoriti: »Budući da je padišah — kako to molba kazuje **8. 11.** — odan samo lovu, a on je, dok neprijatelji sa svih strana ugrožavaju carstvo, udaljio muževe koji bi bili u stanju odbiti takvu nesreću, to ste zacijelo, moja gospodo, posumnjali da li je svrgnuće takvog padišaha, koji se na taj način ne bavi vladavinom, po zakonu dopušteno? Zašto ne govorite?« Okupljeni koji su vidjeli da je stvar već bila odlučena, dali su šutke svoj pristanak. Zatim se podigne čitava skupština s predvodnog mjesta (mihraba) Aja-Sofije i pođe u šimširlik, tj. u odaju sa sabljama«, na ono mjesto u seraju gdje borave prinčevi u odaji zatvorenoj rešetkama, pa iz nje izvuku Sulejmana, najstarijega Mehmedova brata i posjednu ga na prijestol s neograničenom vlašću uz izreku Kurana: »Mi smo te postavili na prijestol za halifu na zemlji«. Trideset i devet godina sjedio je Mehmed na prijestolu i, kako nije bio Božja sjena na zemlji, to je tim više sjedio kao sjena sultana na prijestolu; pred narodom nije bio drugo nego silan lovac. Pobuna, koja ga je digla na prijestol, opet ga je s njega zbacila, samo ovaj puta nije zatražen njegov žitvot, kao što je to bilo s njegovim ocem Ibrahimom. Prvih sedam godina njegove vladavine kao djeteta bio je lopta haremskih stra-

naka koje su se međusobno borile i aga, sve dok Köprülüjeva željezna šaka nije slomila šiju pobuni; pet godina je glavama popločio temelj na kojem se podigla petnaestogodišnja samovlada njegova velikoga sina. Mehmed je tada bio više u lovu nego u zadnje vrijeme. Nije to bila želja za lovom nego Kara Mustafina umišljenost i oholost koji su ga naveli na pomisao o opsadi Beča, a nesposobnost na bojištu obojice velikih vezira koji su slijedili, Ibrahima i Sulejmana, stajala ga je prijestola. Crte njegova ne nečovječna, ali slaba karaktera dosta su opisane u toku ovih osam knjiga ispripovijedanih njegovih izjava, što ih je historičar-očevidac Abdi uključio u svoju historiju. Još prije nego je Mehmed Köprülü izašao u javnost, još prije trideset i tri godine, govorkala je jedna stranka o tome da se Sulejmana podigne na prijesto. To i starost sinova koji su dorasli, od kojih je prvi, Mustafa, sada imao dvadeset i četiri godine, a drugi, Ahmet, četrnaest, mnogo puta ga je navelo na pomisao da ubije brata što bi bilo po kanunu. Trideset i tri godine je napinjao luk da ubije brata, a da nije izbacio strijelu. Konačno nije kanun opravdao ono što se dogodilo, već Mehmedov strah.

GLAVA PEDESETDEVETA

Od ustoličenja Sulejmana II do smrti Ahmeta II

[Sa sultanovim odlaskom u zatvor, otišla je u stari seraj i sultanija-miljenica Rebija Gülnuš, tj. »proljetno ružino piće«, Grkinja iz Retima; ona je od smrti sultanije-majke Tarhan, rodom Ruskinje, sama vladala haremom i dijelom Carstvom. S njom je protjeran i kizlaraga Jusuf koji je njezinom pomoći bio svemoćan punih šesnaest godina, a sada je bio upućen u Egipat. Rebija nije imala veliki utjecaj pod Ahmetom Köprülüjem, ali je on znatno ojačao nakon što joj je odani Jusuf-aga srušio Kara Mustafu, te za Kara Ibrahima i njegova nasljednika, Sulejmana koji je pogubljen neposredno pred obaranje sultana. Naslijedio ga je Sijavuš, rodom Albanac, koji je bio rob Ahmeta Köprülüja, a on ga je oslobodio i uzdigao do age odjela tjelesne straže, generala municije, namjesnika Bosne i Dijarbekra. Po obaranju sultana dođe on sa vojskom do Carigrada i krene u sjaju ka Daut-paši, a odatle na prijem sultanu; samo je Jegen Osman-paša oklijevao uputiti se ka Carigradu i taborovao je sa svojim levendima na Čeridžiju, a spahije na trkalištu.

Sada je započela vladavina razularenih janjičara i pobunjenih spahija. Najprije je vraćen s puta protjerani kizlaraga, koji je stigao do Iznika, i bačen u Sedam kula. Janjičari su se utaborili na Etmejdanu (Trgu za meso), a spahije na Atmejdanu (Trgu za konje). Zatražena je glava ranijeg kajmakama Redžeba i ona se vrlo brzo zakotrljala. Spahije su za sebe i janjičare zatražile, osim redovitog dara prigodom ustoličenja, i svoje staro pravo na davanje za dječake i podjelu položaja, a ova im je uskoro bila prepuštena. Da bi se širenje pobune ipak suzbilo, postavljen je janjičarski aga, Džadu Jusuf, za pašu Džide, na njegovo mjesto vrhovni štitonoša, Džerah Mustafa-paša, pobunjenik Jegen Osman-paša za namjesnika Rumelije, a bio je dan i prijestolni dar.

Nakon toga se sultan u Ejubu opasao sabljom. Imao je četrdeset i pet godina, bio je priznato ratnički raspoložen i hrabar, neprijatelj svake mekušnosti, lice mu je bilo tamno i maslinasto. Čim je shvatio da raniji vrhovni štitonoša ne može obuzdati pobunu, prebacio ga je na zaštitu Dardanela zamijenivši ga sa segbanbašom Ali-agom od Harpurta. Janjičarima se ta promjena nije svidjela i, vidjevši u tome prste kajmakama Köprülü-zade Mustafa-paše, zatraže njegovo udaljenje, te on bude smjesta poslan na Dardanele; promijenjen je i muftija, a taj položaj je sada zauzeo predstojnik emira, Sejid Fejzullah. Janjičarski aga, Alija od Harpurta, znajući da mira nema dok se ne makne i drugi vođa bune čauš Fetvadži (prvog, Malog Mehmeda, ubile su njegove pristaše zbog okrutnosti), sam ga izbode, ali bude zbog toga sasječen od vojnika. Zatim netko poviče da se krene u pljačku palača veledostojnika te oni krenu na defterdarovu i velikog vezira. No u ovoj je bio muftija koji ih je odvratio od nauma. Oni tada imenuju jednog svoga čovjeka, Hadži Aliju, za agu, okruže palaču, prisile muftiju i kadiaskere da je napuste i velikog vezira da preda pečat; čak su ga htjeli ubiti zbog smrti svoga vođe. Osim janjičara, krene sav ološ grada, i židovi i kršćani da sudjeluju u obećanoj pljački; cijelu noć je trajala opsada Visoke porte, ujutro provale i sve opustoše. Sijavuš-paša, videći da se ološ kreće ka haremu, postavi se sa svojim agama pred vrata, braneći ih strijelama i kuglama; palo je više od stotinu pedeset mrtvih pobunjenika, a toliko ih je bilo ranjeno; pao je i Sijavuš-paša vršeći svoju vitešku dužnost do zadnjeg daha. Onda masa provali u harem pljačkajući sve i sramno se ponašajući; robinje su nosili na leđima kao vreće; sestri Sijavuševoj i ženi mu, kćeri Mehmeda Köprülüja, odsječene su ruke i nosevi i ogoljene su vučene ulicama. Onda se janjičari skupe, i sami osjećajući težinu djela, te pozovu muftiju, kadiaskere, carigradskog suca i pretstojnika emira, kako bi njihovo prisuće dalo zakonsku osnovu njihovom ponašanju. Ali pošto su janjičari uskoro iza toga opljačkali

27. 11. 1687.

10. 2. 1688.

24. 2. 1688.

kuću jednog emira (Poslanikovog srodnika), sveže on bijelu maramicu na vrh koplja, kao zastavu oslobađanja od tiranije i tlake i pozove muslimane da ga slijede. Golema masa naroda poteče ka seraju, gdje se uputi Osman-efendija, imam Sulejmanije, i neka druga ulema i gdje se ova zastava pobode. Govori Osman efendije rasplamte žar uzbunjenog naroda. Kada im dođe jedan janjičarski glavar na pregovore, on ga smjesta sasječe u komade; neki vođi pobune budu zaklani pred serajom. Pošto je palo više glavara bune, narod se odluči vratiti kućama. Pečat je predan starom Ismail-paši, nekadašnjem nišandžiji. Muftija, oba kadiaskera i carigradski sudac, koji se se odazvali janjičarskom pozivu, smjesta su smijenjeni, a Mehmed, raniji muftija, vraćen ponovno na tu dužnost. Pobunjeni janjičarski aga bude smaknut, neki židovi i kršćani, pljačkaši Sijavušove palače, budu obješeni, a drugi, time zastrašeni, vrate oteto.

Ništa bolje nisu mogli poželjeti neprijatelji Carstva do unutarnje nerede, kada vojska mjesto na granice maršira na glavni grad. Prva posljedica je bio pad Egera u Madžarskoj, Tebe u Grčkoj i Knina u Dalmaciji. Eger je branio Osman-paša, koji je pao u borbi s opsjedateljima koji su grad opkolili sa svih
14. 12. 1687. strana, a njegov nasljednik, Rustem-aga, predao je tvrđavu uz pravo slobodnog odlaska. Uskoro je bio osvojen i Munkač, Tökölijevo čvrsto sklonište. A malo potom pala je i Teba u ruke Venecijanaca. U Dalmaciji je zadobijena jedna od najistaknutijih graničnih tvrđava, Knin, koji se držao za staru Ardubu. Postavljen je na rijeci Krki na jednoj klinastoj stijeni, odakle možda i ime današnje koje znači klin. Tvrđava je pala manje hrabrošću generala Cornara, a više krivicom turskog zapovjednika Atlibeg-zade (Atlibegović) Mehmeda, kojeg je onamo protjerao veliki vezir Sijavuš, a on je tvrđavu onda predao iz osobne mržnje; no platio je glavom od kršćanskih podanika koji ga ubiju s mnogo nevinih. Pored Knina i Sinja, obiju graničnih glavnih tvrđava, padnu u ruke Venecijanaca Stari i Novi Obrovac zajedno sa četrnaest čvrstih utvrda i devet utvrda u ravnici Like. U Bosnu je upao general Karlovca sa 4.000 ljudi i došao do sela Derbend Kasabe (Dervente); to je izazvalo strku i paniku tako da je posada Gradiške, mada bi sa pedeset topova mogla izdržati dugu opsadu, napustila tvrđavu, te su pale i okolne palanke. Svi ti događaji tražili su snažniju vlast velikog vezira nego što je bila Ismail-pašina. Da bi od sebe odbacio vrhovno zapovjedništvo, ponudi ga Jegen Osman-paši u Rumeliji. Kako je to ovaj odbio, a jer se sve samovoljnije ponašao, te se na carskom vijeću odluči da se protiv pobunjenog seraskera pozove pod zastavu cijela Rumelija, tj. namjesništvo koje mu je bilo dodijeljeno, a da se ne bi tjerao mak na konac, do-
2. 5. 1688. dijeli mu se namjesništvo Bosne. Veliki vezir bude smijenjen, a imenovanje bude predano nekadašnjem janjičarskom agi, Mu-

stafa-paši, kasnijem seraskeru; ali se pokaže nedostojan toga, te mu se da namjesništvo Kaniže i nešto kasnije zapovjedništvo na Dardanelima.

Nakon glavnog grada, pobuna se rasplamsala u raznim namjesništvima, u Kandiji, Egiptu, Halebu, Temišvaru. Posebno se pobuni Jegen Osman-paša, protiv kojeg je bila podignuta cijela Rumelija. On krene ka Beogradu protiv novoimenovanog seraskera Hasan-paše koji se tamo nalazio, poslavši tajno izaslanike da pridobiju tamošnje janjičarske glavare. Hasan-paša, saznavši za to, sazove divan, na kojem mu se svi zakunu na vjernost. Ali čim dođe Osman-paša, oni mu se priklone, jedino zatraže da poštedi Hasan-pašu, a on ga smijeni i pusti da ode u Vidin. Porti ne ostane drugo do potvrditi ga za vrhovnog zapovjednika. Bila je to prva naopaka mjera novog velikog vezira. Ne samo da je poništen nalog da se cijela Rumelija digne protiv svoga namjesnika, nego su najbliži ratni drugovi Jegen Osman-paše zadobili sandžake i visoke položaje.

Mnogo važnije mjere bile su, međutim, one što ih je veliki vezir poduzeo na planu financija i poreza. U najstarije vrijeme Osmanskog carstva postojao je bakreni novac, no već dugo koristio se samo zlatni i srebreni. A sada se naredilo kovanje bakrenog novca, i to oka bakra za osam stotina para, od koji su dvije na jednu akču. Neki preobraćenik iz Livorna i neki čovjek imenom Morgan izmislili su ovu naopaku mjeru. Na Tavšantašu u Carigradu uspostavljena je nova kovnica, a također i u Sarajevu, da bi se time plaćale zemaljske trupe protiv Zadra i uskoka. Porez na piće, koji je prije nekih godina ukinut, ponovno je uveden, a oporezovan je, što nikada dosada, i duhan. Novi je defterdar, Fündük Mehmed, udario nove poreze: otkup od vojnog poziva, novac od kupnje spavanja, otkupni novac od živežnih namirnica. Polovica svih prihoda pobožnih zaklada (vakufa) i sve mirovine bile su zadržane kao porez za rat, a imenovani su posebni povjerenici koji su to utjerivali. Osim tih, naplaćivana su četiri ranija izvanredna poreza: na veslo, rudnik, lopatu i naturalna davanja. U ožujku (martu), koji je bio nepromjenjivi početak fiskalne godine, prodavalo se preko trideset tisuća položaja. Osim toga, morali su bogataši, a i svako mjesto od dvije do tri stotine kuća, platiti kesu novca. Fündük Mehmed nije ove mjere dugo mogao provoditi, jer ga se veliki vezir bojao kao takmaca; zbog toga ga je kasnije i smijenio poslavši ga za namjesnika Kandije. Na njegovo mjesto postavljen je nekadašnji opskrbnik brodogradilišta Ali efendija. Naravno da su austrijske trupe iskoristile to što je turska vojska otišla sa granice za Carigrad i da su nastavile napredovati i osvajati. Pohod u Mađarskoj započele su opsadom Stolnog Biograda (Sekešfehervara); Caraffa je u Erdelju osvojio Lipu, a princ Eugen od Badena osvojio spaljenu Gradišku; Ilok i Petrovaradin bili su napušteni i put za Beograd bio je slobodan.

Dok se osmanska vojska pokrenula od Carigrada do Daut-paše, Austrijanci su bili pod Beogradom. Jegen Osman-paša kao serasker postavio se naspram Beograda da spriječi bijeg žitelja i vojnika, te je izvršio i potrebna borbena imenovanja. Ali čim je neprijatelj, podržan od kršćanskih podanika, prešao na Adu Ciganliju, te odatle počeo praviti most za prijelaz, Osman-paša se krišom povuče u Smederevo; a onda se razbjegoše i žitelji grada na sve strane, jedni na lađe pa niz Dunav, a drugi ka Temišvaru.]

Turci su na svom odlasku zapalili predgrađe Beograda. Carska se vojska požurila ugasiti vatru i učvrstila se u vodenome gradu da otpočne s opsadom. Vrhovno zapovjedništvo vojske imao je izborni bavarski knez, a poslove oko opsade vodio je vojni oružar Sereny. Na grad su oštro pucali iz četrdeset velikih topova i petnaest mužara tri puta po sedam dana. Za vrijeme opsade povukao se iz Smedereva u Sofiju i Jegen Osman-paša, pošto je zapalio Smederevo, a Golubac su Turci napustili. Tri stotine Turkinja, koje su pale hajducima u ruke, bile su pokrštene, a dijelom i poudane. Smederevo (Semendra ili Sphenderova), nekada osvojeno za sultana Murata i Mehmeda II, i Golubac (Golumbas ili Galambos na ušću Jasenice u Dunav), izgubljeni već u najranijim osmanskim ratovima pod Bajezidom-Munjom, koje je Pereny ponovo osvojio, bili su opet u mađarskom posjedu; dobar znak da će uskoro biti osvojen Stolni
6. 9. 1688. Biograd (Sekešfehervar) koji je i osvojen u krvavoj navali... Navala je imala gubitak od sedam stotina ljudi, a gubitak opsjedanih se cijenio na sedam tisuća ljudi. Janjičarski aga, Mehmed-paša, i tisuću i tri stotine turskih vojnika je zarobljeno, a paša je odveden u Beč i tamo su ga nastanili kod dvorskoga tumača Marka Antonija Mamucca della Torre. Plijen nije bio baš bogat, jer je većina pobjegla Dunavom, a od zaplijenjena sedamdeset i dva topa bila su i dva ogromna razbijača bedema, od kojih je jedan gađao zrnima od trista i dvadeset, a drugi zrnima od četiri stotine i četrdeset funti. Dvije zarobljene zastave poslao je izborni knez Maksimilijan u Rim papi Inocenciju XI, kao što je to učinio i Sobjeski sa Kara Mustafinim stijegom. Knez Maks Emanuel bio je isto toliko ljubitelj umjetnosti koliko je bio hrabar i poveo je sa sobom u turski rat slikara Buyga, kao što je nekada Karlo V poveo Nizozemca Hansa Vermayena na osvajanje Tunisa, pa turski ratovi i slike o osvajanjima još i danas krase kraljevsku galeriju u Šlajshajmu: napuštanje Beča, zauzimanje Grana, Neusohla i Ujvára (Neuhäusel — Nove Zamky), osvajanje Budima i konačno osvajanje Beograda. Za umjetnost je to bio isto tako bogat plijen kao onaj veliki plijen iz turskoga rata kad su u München doveli slona koji krasi tamo-

šnji prirodoslovni kabinet. Beogradske džamije su pretvorene u crkve, jedna je predana jezuitima. Jedne noći su u grobnici kraj crkve čuli buku; otišli su bakljama pogledati što je i našli tamo sedam Hrvata koji su otvorili grobnicu u nadi da će naći blago. Jezuiti su uzeli lubanju s talismanskom mrtvačkom košuljom i poslali sve to kardinalu Koloniću, bečkom nadbiskupu, kao i Kara Mustafinu lubanju, jer se ovaj navodno prije opsade zakleo da će nadbiskupu dati odsjeći glavu. Nadbiskup je lubanju i mrtvačku košulju poklonio bečkom arsenalu, gdje se čuva kao izmišljeni trofej, jer je Kara Mustafina grobnica uz džamiju u Edreni, gdje natpis još i danas svjedoči o pobožnoj prevari jezuita. Za beogradske opsade je general Veterani osvojio u Slavoniji Karanzebes i Sikovár, a markgrof Ljudevit badenski je u Bosni sjajno završio vojni pohod. Mehmed-beg, Ipekli Hasan-begov sin, koji je vladao sandžacima Prizrenom i Dukađinom, i Sijavuš-beg iz Bužima, požurili su na prvu vijest o približavanju neprijatelja sa svom svojom vojskom prema Uzidži, Bejpazaru, Hisardžiku (Mileševu), Čačku, Prijepolju, Zvorniku i potukli neprijatelja koji je vršio opsadu nad Hisardžikom; Sijavuš-beg je poharao Prijepolju obližnje područje Komoran, odakle su muškarce i žene odvukli u ropstvo. Badenski markgrof je uskoro osvetio ovaj gubitak i spalio Butiku, Jasenovac i Gradišku, pogodivši time bosanskog pašu u glavu. Piccolomini je vodio desno krilo, a Castel lijevo krilo; došlo je do strahovitoga krvoprolića. Pet tisuća Turaka je pokrilo bojno polje, markgrof je sam svojom rukom ubio šestoricu; dvije tisuće ih je zarobljeno, svi prekriveni ranama. Markgrof je htio zarobiti pašu, ali uzalud; već mu je i sablja ispala iz ruke. branio se još bodežom i bili su prisiljeni ubiti ga puškom. Čitav logor, prtljaga, hrana i Banja Luka sa svojim lijepim željeznim rudnicima, sve je bilo u markgrofovim rukama. Mjesec dana nakon toga osvojio je Zvornik, čiji su stanovnici, četiri tisuće ljudi, otišli u Sarajevo. Hrvatski ban Erdödy nije bio tako sretan pred Bihaćem, ali je pri povlačenju preko Une potukao bosanskog vojskovođu Mehmeda Ivanovića. Ratovi Poljaka i Rusa ove godine također nisu bili baš tako sjajni kao oni carski. Pošto je zimi četrdeset tisuća Tatara pod sultanom-nuredinom Ahmet-Girajem ognjem i mačem opustošilo Volhinju, ubilo stanovnike Sentomira i dvorca kneza Čartorinskoga, Kamjenjec su opskrbili živežnim namirnicama i pustošili do zidina Bara naoružani topovima iz Lavova; prešli su u proljeće opet kod Čekora preko Dnjestra da Kamjenjec opskrbe živežom. Poljake su na Siretu suzbili. Budući da su Kozaci bili nesložni i prijetili pobunom kod Tirnova, iskoristili su Tatari ovu priliku da u jesen na desnoj obali Dnjestra napadnu područja Kanjov i Čerkasi te opustoše zemlju između rijeka Rosa i Osmana. Galicin je potukao nekoliko tatarskih četa, zarobio im nekoliko ljudi, ali kada je došao blizu Perekopa, naišao je samo na dim,

4. 9. 1688.

plamen i pepeo jer su Tatari zapalili stepu. Da bi ih držao na uzdi, podigao je na ušću Samare u Dnjepar tvrđavu. Venecijansko oružje je okrunila pobjeda u Dalmaciji, ali nije bilo sretno u Grčkoj. Pošto je skadarski paša Sulejman opet pošao u boj, jer su Venecijanci uzalud bunili narode akreceraunskog gorja, a hercegovački paša napustio napad na Drniš i pokušaj da osvoji utvrdu Opuzen, osvojio je Cornaro, kao što je prije već ispripovijedano, važnu tvrđavu Knin, a uskoro zatim i Vrliku, koja leži kao Knin i Sinj, na podnožju razvodnog gorja, a uz to zauzeo i kulu Norin iznad Neretve. U Grčkoj je venecijanski lav jednako ljuto bjesnio protiv Turaka i protiv Grka. Žitelji stare Sparte i Atene protjerani su iz svojih zidina, atenska utvrda je dignuta lagumom. Morosinijeva zamisao da unutrašnjom pobunom turskih četa osvoji Solun ili Kandiju nije uspjela, a tako je neuspjela i opsada Negroponta u sto dana, a prinčevi Würtemberga i Braunschweiga te Harcourt iznijeli su odande samo slavne rane.

[Gubitak Beograda (po turski: Kuća Svetog rata) potakao je sultana na odluku da u proljeće sam stane na čelo vojne. Taj gubitak bio je donekle ublažen oslobođenjem Negroponta
29. 12. 1688. od opsade. Na velikom ratnom vijeću odlučeno je zbog popunjenja praznine u vojsci, da i žitelji glavnog grada trebaju, zbog oslobođenja od avariza ili izvanrednog poreza, za narednu godinu od četiri glave u kući jednu dati u vojnike. Kajmakam Omer-paša sazove carigradske poglavare, te im to izloži, a oni su smatrali da je to vrlo teško ostvarivo i molili su za mogućnost djelomičnog otkupa. Uskoro je došlo do smjene kajmakama a i carigradskog suca, koji su sami izvršavali tu odluku. Najveća unutarnja štetočina bio je pobunjenik-serasker Jegen Osman-paša, koji je svojim sporazumijevanjima sa Turudijama u Aziji bio Carstvu ne manje opasan iznutra od neprijatelja izvana. Pozvan je i krimski han Selim-Giraj na uže vijećanje, gdje se jednoglasno zaključilo da je najprešnije istrijebiti pobunjenika Gedük Ahmet-pašu koji je u Aziji u dosluhu sa Jegen Osmanom, i tako Turudijama presjeći svaku opskrbu. U tom smislu su dani nalozi anadolskim pašama i zapovjedniku Dardanela. A druga mjera bijaše ukidanje svake neovlašćene slobodne skupine saridža i segbana. Osim redovitih trupa janjičara i neredovite zemaljske (pokrajinske) vojske (levend), sakupilo se mnoštvo ološa pod imenom serčešme, saridže i segbane i pod samovlasnim zastavama pljačkalo karavane i zemlju činilo nesigurnom. Izdan je nalog da se ukidaju imena i zastave serčešme, saridže i segbane, a na mjesto njih se jedino dozvoljvaju imena dobrovoljaca (gönülli), ludo-smionih (deli), azapa i bešlija pod jednostavnim crvenim i žutim zastavama. U slijedu tih odluka, zapo-

čela je odlučna borba sa pobunjenicima, te su bili nemilosrdno uništavani. Pao je uskoro Gedük-paša a onda i sam Jegen Osman-paša; na njega je krenuo Redžeb-paša, a on je odjurio u Albaniju, ka Peći, gdje ga najprije potuče Mahmutbeg-zade, onda, zaveden obećanjima, potučen skupa sa svojih trideset razbojnika čije su se glave zakotrljale pred Portom.]

Ova godina, posljednja u 11 stoljeću po Hidžretu, istakla se još smrću čak dvanaestorice pjesnika, iako ne takvih koji bi to ime zaista zaslužili u sva vremena i u svih naroda, ali su to pjesnici koje bar osmanski biografi priznaju za takve. Najistaknutiji koji se ove godine proslavio u pjesničkom sunčevom krugu je Šnuri, ne toliko po svojim pjesmama koliko svojim — svim ljubiteljima perzijskih pjesnika i jezika — izvanredno korisnim rječnikom; ovaj je dobio po njemu ime, Ferhengi Šnuri, a ima 22.550 perzijskih riječi, a 22.450 protumačene su odabranim dvostihovima najboljih perzijskih pjesnika; na to je utrošio punih dvanaest godina svoga života i dovršio to djelo šest godina pred svoju smrt. Osim toga napisao je šesnaest svezaka komentara za Pendname (knjiga savjeta) perzijskog pjesnika mistika Attāra i jedno medicinsko djelo pod naslovom »Ujednačavanje temperamenata«. Nakon njega zaslužuje Vusleti da ga se naročito spomene; on je spjevao junačke pjesme o velikom veziru Kara Mustafi i opisao njegov vojni pohod u Cehrin u pet tisuća distiha, a dostojno je završio kao u jednoj njegovoj knjizi junačkih pjesama, jer je kao smederevski sandžakbeg u ugarskoj vojni »pio čisto vino mučeništva i pao na pragu raja«. Na grobovima ove dvanaestorice pjesnika odmorit ćemo se časkom od ratnoga meteža, pa ćemo pogled baciti dvanaest godina unatrag i isto toliko godina unaprijed da održimo smotru pjesnika ove četvrtine stoljeća, tj. od smrti Ahmeta Köprülüja, velikog velikoga vezira, mecene pjesnika i učenjaka, do kraja ovoga razdoblja. U ovih dvanaest godina, koje su protekle od Ahmeta Köprülüja kao i preostalih dvanaest godina do kraja sedamnaestoga stoljeća po kršćanskom računanju vremena, navodi Safaji čak sedam tuceta takozvanih pjesnika, trideset i šest u prošlih dvanaest, četrdeset i osam u idućih dvanaest godina, koji, s onih gore spomenutih dvanaest pjesnika umrlih u sredini između tih godina, zaokružuju brojku od osam tuceta pjesnika. Od ovih takozvanih pjesnika jedva je jedno djelo vrijedno spomena. Hasan efendijine »Jusufovske sjednice« (Sinan-Jusuf), Sādijevo »Staklo koje stvara svijet«, Naimov »Ružičnjak uživaoca« i Nazmījev »Dar za braću i iskušenje unutrašnjega života u razmatranju«, sve su mistične pjesme, oponašanje Mesnevije, ali ipak vlastita djela. Obični prevodioci su: Fami, koji

je preveo pravničko djelo »O diobi nasljedstva« u tri tisuće distiha, i Umidi, koji je preveo medicinsko djelo »Otkrivanje objašnjenja«, osim toga još dvadeset svezaka pripovijedaka, a napisao je »Sjednicu svetaca«. Âsim je nastavio romantičnu Kāf-zadeovu pjesmu »Lejlu i Medžnun«, kao i njegov »Izbor cvijeća«, što je isprva bio nastavio Âsim, a sada Izetī. Kefeni je izdao »Znamenitosti o pjesnicima« satiričkoga sadržaja. Lijepim tālik rukopisom istakli su se jedan drugi Âsim i Kāšif, kao Haziz i njegov imenjak Haziz-Kodža kao glazbenik. Vali je opjevao Poslanikovo rođenje, a Sābit njegov noćni uspon na nebo; Hamdi i Medhi bili su pripovjedači zgoda iz Šahnāme. Ma kako suhoparnim se činilo nabrajanje pjesničkih imena i naslova njihovih djela zapadnjačkom čitaocu osmanske povijesti, ipak su ta imena zelena oaza kulture u pustinjama barbarstva koje, nažalost, osmanska povijest uveliko pokazuje. Takav cvjetni i plodonosni otok u pješčanom moru turskog upravljanja u namjesništvima je ime Abdi koje je tako često spominjano u ovoj povijesti; bio je svjedok događaja svoga vremena koje je opisivao. S čašću kajmakama bio je udaljen kao namjesnik u Basru, a umro je kao zapovjednik Kandije; tu i tamo je bio poštovan zbog svoje pravdoljubivosti. Kao namjesnik Basre poklonio je jednom čovjeku maramicu. Kad je žena toga čovjeka ležala u porođajnim mukama, prisjetila se da bi poklon jednog tako pravednog i blagog namjesnika kao što je Abdi, koji sve stvari olakšava, mogao olakšati i njezin porod. Stavila je maramicu na tijelo i sretno rodila. Otada je Abdijeva maramica uživala kod žena u Basri glas čudotvorne maramice, pa su je prenašali ženama u porodu s najvećom počašću kao rijetku relikviju ugodne uspomene na pravednoga namjesnika.

[Prošlo je šest godina rata, dugi niz izgubljenih bitaka i tvrđava, pobuna i meteža; riznica je bila iscrpljena, nije bilo nadarenog čovjeka na državnom kormilu, a ni u taboru i mir je Porti bio poželjan. Kako je njegovu mogućnost potakao i nizozemski poslanik, upućeno je svečano poslanstvo u Beč. Za njega je bilo i povoda — ustoličenje Sulejmana II, o čemu su po posebnim izaslanicima bile obaviještene i druge evropske sile, koje su i izrazile svoje čestitke preko svojih poslanika u Carigradu. Poslanstvo je, nakon nekih zvrzlama, stiglo do cara
8. 2. 1689. i bilo primljeno. Zatim se dugo sporazumijevalo o pretpostav-
10. 2. kama, pa su se pretstavnici saveznika konačno sastali sa turskim poslanicima u Zemaljskoj kući u Beču, gdje su se razmatrali uvjeti i zahtjevi i to u više dana i na više konferencija. U dugim i zamornim pregovorima konačno se izašlo sa konkretnim prijedlozima. Turska strana izašla je sa četiri točke, pri

čemu se zahtijevalo vraćanje dijela osvajanja u Erdelju, kao i da se smjesta uspostavi primirje. Tek je na šestom zasjedanju **23. 2.** bilo sve spremno za pregovore, jer se jako mnogo natezalo oko poljskih zahtjeva. Međutim su savezнički pregovarači zatražili kao preduvjet izručenje Tökölija, jer je s njim ili zbog njega i otpočeo rat. Turski poslanici su se inteligentno izvlačili od obaveze da ga izruče, ali su obećali da će to imati u vidu kada se budu razmatrali osnovi mira. Na osmom zasjedanju predani **12. 3.** su protuprijedlozi: Mađarska sa svim svojim krunskim zemljama, sloboda utvrđivanja granice, sloboda trgovine, zarobljenika, zaštita Svetog groba, zadovoljština Veneciji, povrat od Tatara uzetog dijela Moldavske. Uz to su dane i četiri opaske: odobravanje mira u roku od trideset dana, njegovo izvršenje u roku od šest mjeseci, sloboda daljnjih pregovora i Tökölijevo izručenje. Nakon toga se opet dugo pregovaralo i prigovaralo. O zahtjevu da se ustupe četiri tvrđave: Arad, Temišvar, Jene i Đula, također se natezalo. Saveznici su tvrdili da bi ove tvrđave, potpuno odsječene, pale same od sebe; Morava će biti prijeđena, sve između Dunava, Drave i Save uzeto Turcima, Dubrovnik je dio Dalmacije, to bi samo Bosna i Hercegovina još bile priključene venecijanskim osvajanjima.

Krajem ožujka (marta) Venecijanci su dali svoje prijedloge koji su se odnosili na veliki dio Grčke i otočja, zemlju u Dalmaciji između Obrovca i Bojane, sve do područja Bosne i Hercegovine, naknadu štete i druge njihove interese. Turski poslanici su se tužili na svog posrednika, nizozemskog poslanika zbog tih zahtjeva Republike, koja bi ipak morala znati da, ako oni nisu dopustili austrijskom caru nikakav ustupak, još manje bi ga mogli dati njoj. Poljaci su tražili naknadu štete što su je prouzročili Kozaci i Tatari, te udaljavanje Tatara u Aziju, predaju svetih mjesta katolicima, vjerske slobode za katolike, oslobađanje zarobljenika, povrat Kamjenjeca, Podolja i Ukrajine. Turski poslanici su na to odgovorili da su nepromjenljivi prvi zahtjevi što su ih oni na početku postavili. I nakon toga su se odvijali vrlo teški dugotrajni pregovori sa dokazima i protudokazima, koji su potrajali još mjesec dana. Turskim poslanicima je dozvoljeno da pošalju kurira te ovaj ode s izvještajem u Carigrad. Oni su, naime, imali samo jedan nalog — pregovarati na osnovu tadašnjeg postojećeg stanja svih strana, a zahtjevi triju sila Svetog saveza bili su pretjerani, jer je svaka od njih, izvan svojih osvajanja, tražila još nove zemlje i tvrđave. Tako je Austrija tražila: Jene, Đulu, Vardin i Temišvar; Venecija: Negropont, Malvaziju, Bar i Ulcinj; Poljska: Kamjenjec, Podolje, cijelu Ukrajinu i Besarabiju sve do Krima, skupa sa preseljenjem Tatara u Aziju.]

9. 4. 1689. Dok su se u Beču bezuspješno nastavljali mirovni pregovori, u Carigradu je premješten carski šator pred seraj u Edreni, jer je izdana fetva da sultan za spas carstva sam ide u rat. Utjecajem kizlarage imenovan je Arab Redžeb-paša, sofijski beglerbeg, za seraskera na Dunavu. Položaj umrlog zapovjednika Dardanela, Sujoldži Ali-paše, dobio je Köprülü-zade Mustafa-paša. Valide-sultanija i prinčevi su trebali ostati u Edreni pod zaštitom kajmakama koji je bio prijašnji zapovjednik Galipolja. Jedva što su podignuti šatori, a konji bili na paši, kad li se izlije Marica pa preplavi čitavu ciganskú četvrt grada i opustoši
6. 6. više od dvanaest tisuća rali zemlje. U lipnju (junu) pođe sultan iz Edrene i stigne za dvadeset dana u Sofiju. Ovdje je u ratnome vijeću zaključeno da sultan ostane u Sofiji, a Husein-paša iz Bosne s Tökölijem opsjedne utvrde na Dunavu. Sejid Ahmet-paša je dobio zadatak da u zemlji proglasi ratno stanje ali je zbog primanja mita smaknut. Pred carski je šator otkotrljano trideset glava Gedük-pašinih azijskih pobunjenika, »ljudi željeznih nogu koji ne znaju za Boga«. Redžeb-paša je preko Gregorovdže uznapredovao šest sati pred Beograd, gdje je sasjekao tri stotine husara, ali je onda potisnut od neprijateljske premoći pošao cestom između Morave i Vidina, upravo prema Kruševcu, pustošeći sela uz Savu. Iz Bosne je pošlo četvoro albanskih paša protiv pet do šest tisuća Mađara i hajduka koji su bili između Odžaka i Požege pa su se učvrstili kod Koške i Valpova. Utvrde su razorene, a bjegunci progonjeni prema Beogradu i Srijemu; sela oko Kopanika i Šapca su poharana. Bjegunci kod Crne Bare i Badovinaca sakupljeni, pobijeni su ili ras-
29. 7. pršeni. U Hrvatskoj je grof Drašković uništio tursku vojsku od pet tisuća ljudi kod Kostajnice, a čitav turski logor s jedanaest zastava, mnogim stijegovima i s više stotina konja postali su plijen pobjednika. Bosanski paša Topal-Husein s pašama Mehmedom Kemankešem, tj. »napinjačem lukova« i Mehmedom Surnapom, tj. »žirafom«, osvojili su Zvornik nakon opsjedanja od devetnaest dana. Oršava je nakon sretne borbe između turskog podunavskog brodovlja i carskih četa oslobođena; Fethislam je zauzet i u carski logor je poslano tri tisuće ušiju i osvojenih zastava. Nasuprot tome je serasker Redžeb-paša, slu-
21. 8. teći da su neprijatelji još u Smederevu, pošao iz Kruševca preko Morave, ali je u logoru kod Batočine sasvim nenadano napadnut i odbijen do iza Morave. Čitav logor, s dvije stotine topova, tri mužara, s mnogo bombi, s vojnim bubnjem, s jednim tugom, tisuću deva, mnogo stotina mula, sa zalihom za ljude i oružje, postao je neprijateljev plijen. Na tu su vijest naprijed poslani čaušbaša, age spahija i silahdari sa svojim odredima od Sofije sve do prijevoja Dragomana da pomognu potučenoga seraskera. Badenski markgrof je išao prema Nišu. Janjičarski
24. 9. ćehaja Redžeb i ćehaja velikoga vezira Mehmed Čelebi su se učvrstili ispred Niša, ali, još prije nego što su utvrde bile go-

tove, upala im je carska vojska s leđa, tako da je vojska natrag pobjegla sve do klanca kod Dragomana ostavivši logor i oružje. Zatim je pao Niš u carske ruke, napušten od Turaka. Na ovu zastrašujuću vijest, održano je u Sofiji veliko ratno vijeće s velikim vezirom, muftijom, vrhovnim pokrajinskim sucima, predstojnikom emira, vezirom-nišandžijom, generalima janjičara, spahija, silahdara, s topdžijama i s oružarima. Zaključeno je da se sultan povuče u Plovdiv (Filibe), a da veliki vezir s janjičarima pođe naprijed. Janjičarski aga Mahmut je rekao ulemi: »Vi, učena gospodo, hodite i vi s nama«, ali mu anadolijski kadiasker odgovori: »Gospodine ago, ljudi su podijeljeni u četiri razreda: u seljake, trgovce, vojnike i učenjake-pravnike. Prvi obrađuju polje, drugi se bave obrtima i trgovinom, dužnost trećih je da se bore, a naša je dužnost da bdijemo nad izvršavanjem plemenitog zakona.« »Dobro odgovoreno, gospodine vrhovni pokrajinski suče«, reče veliki vezir, »naš najmilostiviji gospodar ide s Vama u Plovdiv, a mi idemo, uzdajući se u Boga, neprijatelju u susret.« Ove su riječi ipak uznemirile velikoga vezira i pobojao se za svoj položaj ako jedan od ovih vezira, koji se sporazumio s ulemom, ostane kod sultana kao kajmakam careva stremena. Mnogim molbama je ishodio kod sultana da na dan, kad će mu kao vrhovnom zapovjedniku predati svetu zastavu, i njegov ćehaja Mehmed Čelebi bude imenovan kajmakamom carskoga stremena. Sultan se vratio u Edrenu; među spahijama i silahdarima su traženi dobrovoljci, koji su s rumelijskim četama i s rumelijskim beglerbegom Surnapom postavljeni na dragomanski klanac. Prijašnji kajmakam Ali-paša, koji je novome bio na putu, poslan je da čuva Plovdiv; Florentin, Fethislam i Vidin su pali bez poteza mačem u ruke neprijatelju. Na to je serdar Redžeb-paša, posvadivši se u Nišu s kulćehajom Redžeb-agom, bio kao razlog poraza smaknut. Redžeb-aga je najprije protjeran na Lemnos, a onda također ubijen. Carske čete su nakon zauzeća Niša prodrle kroz klanac Šehirköj ili Pirot sve do Dragomana, gdje su ih Omer i Kemankeš Ahmet-paša uz gubitke suzbili. Međutim je general Piccolomini, potpomognut Srbima, napredovao preko Orbela sve do Skopja (Uskub), a srpski glavar Karpoš, kojemu je car poslao kneževski šešir za Kumanovo, učvrstio se u Kumanovu. Kačaniku i Egrideru. Da se spriječi dalje napredovanje neprijatelja, poslan je prema Skopju i Küstendilu namjesnik Moreje Halil-paša sa svojim četama i s Albancima. Ne tako nesretni kao rat s carem bili su ove godine vođeni ratovi protiv Rusa, Poljske i Venecije. Galicina, pošto je izvojevao prednost kod Perekopa, Turci su hametice potukli, vojskovođa poljske krune morao je prekinuti s opsjedanjem Kamjenjeca, jer je u pomoć došao Mustafa aga iz Babataga; Morosini je morao uzaludnu opsadu Malvazije pretvoriti naprosto u obično opkoljavanje mjesta.

15. 10.

Porazi ove godine i sultanovo prisilno povlačenje doveli su
7. 9. do velikoga Divana u Edreni, gdje je došlo do smjenjivanja velikoga vezira i njegova čovjeka, kajmakama. Na njihovo mjesto imenovani su Mustafa Köprülü, brat osvajača Kandije, i Ali-paša, prijašnji hazinedar, zapovjednik Galipolja. Prijašnji veliki vezir, Mustafa s Rodosta, prognan je u Malgaru, kuda je slavni veliki vezir Sinan-paša tako često slan u bijedu. Mustafa Köprülü, pedeset i dvije godine star, uživao je zasluženo glas strogoga poštovaoca islamskih zakona, neprijatelja vina i kršćana, čovjeka koji je više bio vičan znanosti nego ratnim umijećima. Čim se poklonio sultanu, sazvao je dostojanstvenike carstva u državno vijeće, pa im održao oštar govor o nebeskoj kazni, o dužnostima muslimana, o pomutnji u carstvu kako unutrašnjoj tako i vanjskoj i o najvećoj opasnosti da u slijedećem ratu izgube Carigrad. Preporuči im da se strogo drže zakona, a ukine sve novotarije svoga prethodnika koje su bile uvedene kao nameti, pod imenom isporuke prirodnih proizvoda, poreza za vino i rakiju. Da međutim riznicu nahrani drugim prihodima, istiskali su opet sve novčane pijavice za posljednjega velikog vezira pa su sve iscijeđene svote opet istisnute. Od javne prodaje prijašnjega kajmakama ušlo je u blagajnu dvjesta kesa, a od velikoga vezira četiri stotine. Više njegovih pomoćnika je smaknuto, među njima prijašnji kajmakam Mehmed Čelebi. Da redove novo regrutiranih vojnika očeliči pomoću starih i u ratu iskusnih, bili su stari na smotri pod janjičarskim ćehajom Eginli Mehmedom i pozvani na Portu. Najvažnije državne službe i namjesnici su promijenjeni i na mjesto Huseinpaša-zade Mehmed-bega, koji je kod kajmakama imao službu reis-efendije, došao je Ebubekr, Perzijanac. Promijenjeni su i namjesnici Bagdada, Dijarbekra, Erzuruma, Tripolisa, janjičarski aga i kapudanpaša. Dosadašnji Kalajli Ahmet-paša, smijenjen je zbog pritužbi »knezova mora«, a njegovo je mjesto dano namjesniku Negroponta Misirli-zade Ibrahim-paši; Mezzomorto je dobio zapovjedništvo nad dunavskim brodovljem. S krimskim hanom je održano ratno vijeće, a bio je kao i Tököli u zimovalištu u Edreni. Kad su kao najhitniji pothvati priznati oni protiv Skopja, gdje su se neprijatelji sporazumjeli s Albancima i s njihovim patrijarhom i učvrstili, a Karpoš se bio učvrstio s carskom diplomom kao kralj u Kačaniku i u palanci Egridere pred Kumanovom. Tatarima je uspjelo uhvatiti Karpoša, a tek su pred kratko vrijeme naoružani kopljima; u Skopju je pred mostom nataknut na kolac. Kod Skopja se s tatarskim hanom sjedinio Kodža Halil-paša, serasker Moreje, koji je, rodom iz Skopja, ovdje u svom rodnom gradu prezimio. Ovaj je po hatišerifu predao sveti stijeg Elmas Mehmed-paši koji se s njim vratio u Edrenu. Han je upravo pregovarao o predaji Kačanika, kad se pojavila neprijateljska vojska na kosovskoj ravnici, a predaja zakasnila jer su se nadali pomoći. Han je ostavio Halil-pašu

pred Kačanikom i pošao u susret neprijatelju kojega je potukao na ravnici Kosova polja tako znamenitog po Kobiliću i Hunyadyju. Pobjednikov plijen se sastojao od trideset topova, dva mužara i mnogo municije. Posadi Kačanika je obećan slobodni odlazak, ali je pružen samo Nijemcima i Mađarima, Albanci su pobijeni. Kod Prizrena je bilo sakupljeno sedam do osam tisuća Nijemaca, Mađara i Albanaca, a imali su oznaku križa kao križari protiv Turaka. Protiv njih su poslani kalga i beglerbeg Dukađina, Hasanbeg-zade Mahmut-paša. Ovi su se, kao i oni iz Prištine, povukli prema Nišu, pošto su kod Štipa protiv turskih letećih odreda izvojevali i neku pobjedu. Palo je Novo Brdo, pošto je pobijena posada od otprilike tisuću ljudi. Han se vratio u Edrenu, gdje su između dvaju izvora, Akbinara (bijeli bunar) i Jundže česme (izvora kod djeteline), bili podignuti šatori velikoga vezira koji je hana dočekao s počastima, nadario odjećom i smjestio u Timurtaš, u palaču Kara Mustafa-paše (opsjedatelja Beča). Kalga-sultan je otpremljen na Krim, a sultan-nuredin Ahmet-Giraj je umro na putu za Niš. Selim-Giraj, pognut i žalostan zbog smrti svoga sina, dobrovoljno se odrekao vlasti, a već je po drugi puta zauzeo taj položaj. Pošao je na hadžiluk u Meku, a nakon povratka odande se nastanio u selu Kadiköj kod Silivrija. Položaj hana nije Porta dala Selimovu sinu, kalgi Devlet-Giraju, nego Kerim-Girajevu sinu, Seadet-Giraju, čiij je mlađi brat Hadži-Giraj ranije imao prednost pred njim zbog usluga koje je kao han izvršio pred Bečom. Išli su po njega u selo Aghadžlar kod Jambolija i u Edreni svečano postavili za hana. On je potvrdio Devlet-Giraja za kalgu, a za nuredina je imenovao svoga vlastitoga sina Feth-Giraja.

15. 11.

mj. 3. 1691.

Köprülü koji je jedino mislio na rat i na naoružanje za rat, učvrstio se u tom samo dolaskom novoga francuskoga poslanika, Castagnereja, markiza od Chateauneufa, Girardinova nasljednika. Četiri stvari su ovome dane u zadatak: i dalje podjarivati protiv cara, izraditi mir s Poljskom, ne priznavati oranjskoga princa za engleskoga kralja i povratak sv. groba katolicima koji im je nedavno uzeo grčki patrijarh. Prvu i posljednju želju uspio je ostvariti povećim svotama novca; mirovni prijedlozi su propali, jer je veliki vezir htio odobriti poljski mir samo uz uvjet da se razori Kamjenjec. Što se tiče engleskoga kralja, odgovorio je Köprülü da je pravi kralj onaj kojega Engleska takvim priznaje i nije stvar Osmana, koji su tako često svrgavali svoje sultane, da osporavaju drugim narodima pravo da promijene svoga gospodara. Kurir, kojega su osmanski opunomoćenici, Zulfikar i Maurocordato poslali iz Beča prijašnjem velikom veziru, Mustafi s Rodosta, stigao je konačno u kasnu jesen u Beč, nakon izvjesnog zadržavanja u Smederevu i donio nove upute za mirovne pregovore. Prema njima, oni su još na cesti za Beč predali kardinalu Koloniću u samostanu augustinaca mirovne prijedloge, koji su šest mjeseci nakon toga u Ko-

19. 1. 1690.

marnu predani carskom sekretaru Werdenbergu da ih obnovi. Njihova hitna želja da ih se otpusti nije saslušana i još su ih brižnije čuvali, jer je Mustafa Köprülü glasno bio protiv mirovnih prijedloga svoga prethodnika; ozbiljno se pripremao za rat i ujedno poduzeo najefikasnije mjere da bi uspostavio red u unutrašnjoj državnoj upravi. Četrnaest janjičarskih odreda svaki sa stotinu ljudi, šezdeset oružarskih, svaki po šezdeset ljudi, stotinu dvadeset i dva topnika i stotinu četrdeset bombaša, poslano je u logor; u sve zemlje u carstvu odaslane su naredbe da se poštede kršćani i da im se ne nametne nikakav drugi porez osim glavarine koja je bila podijeljena u tri razreda: s četiri dukata za najviši, dva za srednji i jedan dukat za najniži. Ovo davanje se zvalo nizami dždid, tj. »novi red«. Bio je to naziv, koji je stotinu godina kasnije dozvan u život pod drugim oblicima i dosta neobično, najprije je bio pridometnut naredbama koje je Köprülü donio u korist teško tlačene raje. Da položaj velikoga vezira uzdigne do prijašnjega ugleda i utjecaja, mislio je naročito na to da smanji ugled vezira Kubeta udaljujući ih malo po malo sa Divana na druge unosne položaje. Mustafa Köprülü, mada strogi musliman, bio je u tolikoj mjeri državnik da je uvidio kako bezgranično nasilništvo pod kojom su trpjeli kršćani nužno mora dovesti do propasti carstva.

Morlaci i Albanci su pripali Venecijancima, Klementinci i Srbi caru. S više političkoga smisla nego brat mu Ahmet, koji je Majnu htio podložiti tvrđavama, i veliki veziri, njegovi nasljednici, koji su odbijali od sebe prijedlog da Moreju kao Moldavsku i Vlašku potčine kršćanskim knezovima-namjesnicima, imenovan je jedan stanovnik Majne, Liberije Geračari, koji je sedam godina bio prikovan za galiju, na njegov prijedlog za bega Majne, da bi ga kao takvoga suprotstavio Venecijancima. Svoju neograničenu moć učvrstio je Köprülu odstranivši najprije kizlaraginoga sekretara i sultanova učitelja, a onda je i samoga kizlaragu udaljio iz seraja, jer su ga sprečavali u donošenju mjera. Nakon validine smrti pojavio se hatišerif kojim se naređuje da kadin ćehaja, tj. vrhovna dvorska nadziratelji-ca, ukine prihode odaliska od krunskih dobara. Uzalud se velikom veziru prigovaralo zbog takvih nečuvenih i pri iscrpljenom stanju financija dvostruko sumnjivih novotarija; morao joj je poslati svakako petnaest kesa. Kad je Köprülü tražio da se sultanov učitelj Arab Abdulvehab udalji u Medinu, ostali su prvi prijedlozi o tom zbog kizlaragina utjecaja bezuspješni. Veliki vezir je već osjećao da nije siguran na tlu na kojem stoji kad li je preduhitrio kizlaragu, koji ga je htio srušiti, brzo sazvavši državno vijeće, čiji je rezultat bilo nužno smjenjivanje kizlarage koje je ovaj ublažio uručivši molbu za otpust. Imetak njegova prijašnjega sekretara Sari Mehmed efendije je oduzet. Za kizlaragina nasljednika bio je po Köprülüjevu zagovoru namješten njegov štićenik Lala Ahmet koji je uskoro zatim, kako

izvješćuje pisac biografija kizlaraga, umro zbog žalosti za svojim prijašnjim gospodarom, sultanom Sulejmanom II. Od dvojice prethodnika velikih vezira, čijega povratka na najvišu čast bi se možda morao bojati, bio je Mustafa-paša s Rodosta (janjičarski aga pred Bečom), koji je u svom mjestu izgona, Malgari, umro prirodnom smrću. Prijašnji veliki vezir Ismail-paša, poslan na Rodos na tužbu nasljednika rumelijskoga beglerbega Zejnulabidin-paše, kojega je dao nepravedno smaknuti, po sudskoj presudi krvne osvete sam je bio smaknut. Muftija Debbag-zade (sin učinjača kože) bio je smijenjen, jer je uznemirivao ulemu raznim glasinama, kao što je smijenjen, kako se činilo bez pravoga razloga, i predstojnik emira Nefs-zade, a šejh Osman-efendija s konjske tržnice, koji je među svjetinom imao mnogo pristaša, prognan je u Famagustu, gdje je uskoro zatim umro. Po šejhu iz Meke (nekada prisnom sultanovu družbeniku), poslali su siromasi iz Meke i Medine pritužbu da su prikraćeni za isporuke žita upućene od vakufa iz Egipta. Budući da se nije moglo ni pomisliti da će zatražene zaostatke janjičari i azapi predati, a oni su bili upravitelji tih vakufa, nađen je izlaz u tome da su nadopunu trebali dati begovi i drugi bogati žitelji Kaira. Tokmak, starješina odreda (nekada starješina dobrovoljaca) bio je, nakon zakonski dokazanih sramotnih čina, smaknut, kao i adanski beglerbeg Harmuš Mehmed-paša zbog očitih nepravdi. Uskoro zatim je već oslobođeni sekretar kizlarage, Sari Mehmed, obješen uz Džamiju s tri galerije u Edreni. Serasker Mahmut-paša, koji se u ratu kod Skopja pokazao nesposobnim, smijenjen je s vezirskoga položaja i kažnjen s pet stotina kesa te umirovljen s dnevnih pet stotina akči. Defterdar Jusuf je smijenjen, a njegov nasljednik je bio Ismail koji je nadzorom carske kuhinje, konjušnice i drugih dvorskih službi, pri čemu je zaradio više od pet stotina kesa godišnje, a i smanjivanjem drugih plaćenih obaveza, uštedio godišnje deset tisuća kesa. Porez na duhan, koji su dosad na malti prodavači plaćali s dvanaest akči, a kupci davali osam postotaka, postao je sada javnim zakupom, pretvoren u godišnje pedeset i pet tovara akči. Takve mjere su bile to potrebnije, jer su financije poplavom bakrenoga novca došle u najveću nepriliku. Zlato i srebro se uopće više nije moglo vidjeti i, premda je izašla naredba da se isplate državnoj blagajni moraju predati trećinom u zlatu, trećinom u srebru i trećinom u bakru, naredba se nije mogla sprovesti. Osim toga je iz Albanije uvezeno mnogo lošega novca tako da je nastala potpuna razlika između dobroga i lošega novca i, pri zaključivanju kupnje i prodaje, svaki puta se postavljalo pitanje i utvrđeno je, da li će novac kojim se kupuje biti isplaćen u bakrenom ili u srebrnom novcu. Kako je u običnom novčanom opticaju pjaster vrijedio stotinu dvadeset akči, dukat-šerif dvije stotine sedamdeset, a jildiz tri stotine akči, naređeno je da se pri isplatama iz državne bla-

gajne obračuna pjaster po stotinu i šezdeset, dukat-šerif po tri stotine šezdeset, a jildiz po četiri stotine akči, dok paru treba primiti umjesto za tri za četiri akče. Suvišno srebrno posuđe iz seraja dano je za novac, kao posude, kante, stolovi, svijećnjaci koji vise i drugi darovi od evropskih poslanika. Veliki vezir, od kojega je potjecala ta mjera, učinio ju je još djelotvornijom svojim primjerom dajući svoje srebro za novac i služeći se samo pocinčanim bakrenim posuđem.

Vatra, orkan i zemljotres prethodili su Köprülü Mustafinu
18. 5. 1690. polasku u rat. Čitavo predgrađe Ejub je izgorjelo, sve osim džamije pa je čak i jedan njezin dio izgorio. Nakon osamnaest dana, šibala je snažna oluja, pa su se u kanalu i u carigradskoj luci sudarili brodovi jedan o drugi takvom snagom da se za je-
5. 6. dan sat utopilo pet stotina ljudi. Konačno se nakon mjesec dana zemlja toliko tresla da se urušilo više kupola na Džamiji Osvajača (el-Fatiha), a dijelom su se srušili i gradski bedemi kod Topovskih vrata kroz koja je Mehmed osvojio grad. Bila
11. 7. su to loša znamenja, koja su se najprije ispunila padom Kanije, kao što su nesreće u posljednje tri godine predskazane velikim zemljotresom koji je u Izmiru trajao četrdeset dana i zasuo ruševinama aleksandrijskog patrijarha Partenija. Početkom
10. 8. kolovoza (avgusta) stojali su tugovi velikoga vezira pred Šehirköjem ili Pirotom, pošto je Schenkendorf otišao iz Dragomana, krajnjega mjesta gdje su bile carske straže, nakon dvodnevne hrabre obrane. Veterani i badenski markgrof nisu uspjeli spasiti Niš od velikoga vezira, jer je njihova prisutnost bila hitno potrebna u Erdelju gdje je Tököli upao kroz tercburški klanac, generala Heislera posvema potukao i zarobio zajedno s markizom Dorijom i osamnaest oficira te osvojio dvadeset i dvije zastave. Generali Nouhfern, Balačan i Teleky su pali. Teleky se postavio na čelo jednom njemačkom odredu pa je pao u bor-
21. 8. bi među Nijemcima. Balačinu je glavu vlaški knez Konstantin Brankovan, kojemu je nekada služio, pred svojim šatorom dao nataknuti na kolac; Telekyjev leš je poslao grofici, njegovoj supruzi, da ga zakopa. Na mjesto paloga serdara Čerkez Ahmeta je stupio Fündük Mehmed. Tököli je bio sultanovom poveljom proglašen erdeljskim knezom. On, Brankovan i tatarski han su zaodjenuti počasnim krznima za pobjedu kod Cernešta. Nakon
8. 9. trosedmičnog opsjedanja predao se Niš uz slobodno povlačenje posade. Zatim je Smederevo nakon četverodnevnog jurišanja zauzeo namjesnik Haleba Halil, a palanku Kubelić na Moravi zauzeo je namjesnik Dijarbekra Kemankeš Ahmet-paša. Ovaj je s tatarskim hanom i s beglerbegom Izmita Katana Mustafom s prethodnicom požurio u Beograd, gdje je veliki vezir
27. 9. taborovao na Abazinu brežuljku. Tri rukava opsade činili su: s dunavske strane beglerbezi Sivasa i Anadolije sa svojim četama i s egipatskima, sa sagardžibašom i silahdarima-dobrovolj-

cima; sa savske strane su bili: namjesnici Haleba i Rumelije s džebedžijama i slobodnim spahijama; sa strane konjskoga sajmišta su bili janjičarski aga i ćehaja sa svojom momčadi. Dvanaestoga dana opsade je s Halil-pašine strane pala bomba u spremište puščanoga praha koja je pričinila ogromnu štetu. Svi su stali bježati, ali prekasno; jedva ih se šest stotina spasilo na Dunav. Osmanska historija carstva navodi gubitak od pet tisuća ljudi, a neprijateljski gubitak procijenjen je na dvostruki i trostruki broj. Nekadašnji bostandžija Husein-paša i Kemankeš Ahmet-paša ostavljeni su čuvati Beograd. Bosanski namjesnik Husein-paša uzalud je pokušao osvojiti Osijek. Veliki vezir, pošto je još prisustvovao zauzimanju dunavskog otoka koji je branjen nasipima pred Beogradom, vratio se u Carigrad, gdje mu je ulema već kod Silivrija došla u susret i svečano ga pozdravila. Ušao je kao pobjednik i predao sultanu sveti stijeg, pod čijom je sjenom u ovom ratu opet pripojio Osmanskom carstvu Niš, Vidin, Smederevo, Bograd i carsku vojsku otjerao od izvora Morave i od Niša preko Dunava i Save. U Bosni je za ovoga rata bilo međusobnoga upadanja i navala. Carski zapovjednik Zrinja i Novoga napao je s dvije tisuće Hrvata Ostrožac, Gornji i Donji Baduk, Budimlić, pa se zalijetao do Cremagna (Slabinja?); na Lišnju je carska vojska izvršila prepad a na Gradišku turska. Stanovnici su pobjegli. Trojici franjevaca i četrnaestorici graničara ponuđen je život ako zataje vjeru. Franjevci, ispunjeni vjerskom revnošću i Kapistranovom hrabrošću, dali su se radije nataknuti na kolac, nego otpasti od vjere; slijedeći njihov primjer, dali su i graničari svoje glave kao mučenici. Venecijanci su u Dalmaciji osvojili Komin i Valonu, a u Moreji Malvaziju. No ipak su kasnije rumelijski vezir i onaj iz Skadra sa sandžakbezima Prizrena i Dukađina izvojevali pobjedu, nakon koje su tri tisuće sedam stotina zarobljenika ubili odsjekavši im glave...

[Početkom svibnja (maja) preuzima Mustafa Köprülu u Ca- **10. 5. 1691.**
rigradu svetu zastavu kao serasker. Sultan, koji je sve više patio od vodene bolesti, prebacio se u Edrenu. Veliki vezir je već napustio grad, kada je Sulejman II umro i kada se njegovom **23. 6.**
bratu, Ahmetu II, po uobičajenom redu poklonilo. Novi sultan je bio sklon glazbi i pjesništvu, ali je bio sjetan i prožet vjerskim zanesenjaštvom. On je potvrdio velikog vezira i uputio mu hatišerif u Sofiju. Došlo je do uobičajenog smjenjivanja velikaške okoline umrlog sultana. Mjesec dana potom, veliki vezir se nalazio s vojskom u Beogradu, gdje je izgradio most preko Save, i postavio se naspram carske vojske, koja je nadirala od Petrovaradina na desnoj strani Dunava. Krajem kolovoza (avgusta) stajale su obje vojske sučelice kod Slankamena. **19. 8.**
Veliki vezir se posavjetovao sa svojim ratnim zapovjednicima,

da li napasti ili još čekati. Kulćehaja Eginli Mehmed, janjičarski aga i stari vezir Halil glasali su za odgodu. Ali je veliki vezir odlučio krenuti u napad i sam je stao na čelo spahija krenuvši na juriš. Dim sa Dunava svjedočio je da su se sudarile dunavske flote. Osmani su dobili ovdje bitku, dok su na kopnu bili tučeni. Kemankeš Ahmet-paša jahao je sa 6.000 Turkestanaca i Kurda uzvikujući Allahovo ime, ali ih je odbacila vatra iz pušaka, te je neprijatelj prodirao ka zastavi. Ismail, paša od Karamana, stuštio se nasumce na neprijateljske barikade. Tada se veliki vezir, u dogovoru sa glavarima, odluči na borbu sa golim sabljama. Köprülü zbaci crni koporan, zazove Božje ime i sjuri se naprijed sa sabljom u ruci; a za njim gediklije i silahdari. Bilo je, ipak, nemoguće probiti barikade. Jedno puščano tane sruši velikog vezira. Umjesto da prešuti, objavi to glasno ćehaja Mustafa. Tražio se neki vezir da preuzme zastavu. Ismail-paša od Karamana imao ju je već u ruci, kad mu ćehaja janjičara, Deli Ibrahim, ospori tu čast, te je preuzme stari Halil-paša. Poraz je bio konačan, pobjeda je pripala markgrofu Ludvigu od Badena, a sve su to skupo platile obje strane. Ni u jednoj bici nije palo odjednom toliko plemstva. Cijeli tabor bio je plijen pobjednika. Tijelo Köprülüja nije nađeno. S nadimkom »sveti« združio se nadimak »mučenik«. Najljepša pohvala osmanske historije ta je da nikada nije počinio zločin i da nikada nije rekao suvišnu riječ. Nadimak, kojim ga je počastila historija, je nadimak: »pun vrline«. Na maršu je ponajviše išao pješke, nije volio vojnu glazbu i nije kretao pred sunčev zalaz. U taboru, kao i u miru, uvijek je bio zabavljen čitanjem, bio je protivnik luksuza, jednostavno obučen; nije bio vojskovođa, ali je bio istaknuti državnik, a da nije bio ni makijavelist kao otac niti sklon tlačenju kao brat. Prvi je veliki vezir koji je pod imenom Nove ustanove (Nizami dždedid) olakšao pritisak nad kršćanskim podanicima; prvi koji je u svojoj financijskoj politici polazio od temeljnog stava da je kupnja i prodaja slobodna i da se ne treba sprečavati zakonom.

Nakon smrti Köprülüja, glavari su bili za Halil-pašu, ali je sultan imenovao za velikog vezira bližeg mu kajmakama carskog stijega, Aliju, čovjeka običnog porijekla iz Ohrida. Državno vijeće bilo je za to da veliki vezir najžurnije krene u tabor ka Beogradu, ali je on uredio da ipak ostane. Halil je imenovan serdarom, Eginli Mehmed janjičarskim agom, a bostandžibaša Edrena za inkvizitora razbojnika koji su, nakon raspada vojske u bijegu, činili krajeve između Beograda i Niša nesigurnim; tu ih on i Albanac Mahmutbegoğlu i potuče. U Silistri i na Balkanu postavi se zadnja obrana, jer je kralj Poljske koji je napao Kamjenjec, poslao kazneni pohod protiv Isakdžija. Kahreman-paša od Kamjenjeca odbio je napad na tvrđavu. Lipu, što
9. 12. 1691. su je opsjedali Austrijanci, oslobodio je namjesnik Temišvara, Topal Husein-paša; svetu zastavu je odnio u Edrenu janjičarski

aga Beograda. Došlo je do pogubljenja, što su također redovito pratila ustoličenja. Od važnijih je usmrćen ćehaja Köprülüjev, jer je usred bitke objavio smrt velikog vezira, te time skrivio poraz kod Slankamena. Tri vezira: Kemankeš Ahmet, Deli Omer i Junal, koji su također bili krivci poraza, posječeni su pred edrenskim serajom. Smijenjen je Eginli Mehmed i otpravljen u volovskim kolima, što je bio znak ili progonstva ili pogubljenja; pošto je to bio omiljeli način kažnjavanja novog velikog vezira, narod ga je nazvao Arabadži, tj. »gonič kola«. Uzalud je kajmakam nastojao spasiti život janjičarskog age, ništa nije pomoglo i bio je pogubljen. Sam kajmakam je uskoro, zbog svog zauzimanja, bio smijenjen i određen za obranu Dardanela. U Meki je po smrti šerifa Ahmed Ben Seida jednoglasno bio izabran njegov bratić, Said, te se samo čekala potvrda Porte. Ali beg Džide, potplaćen, odredi za šerifa Ahmed Ben Galiba i dobije potvrdu za to od Mustafe Köprülüja. No prije nego je stigla ta potvrda, Ahmed Galib moradne uteći u Jemen, jer je u Meki sve izokrenuo; kada je namjesnik Egipta izvijestio o tome Portu, ona imenuje Muhsina za šerifa. Protiv ovoga krene sad Said, a Jahja, koji je u ovoj godini postao emirul-hadž, tj. vođa hodočasničkih karavana, nije im mogao jamčiti sigurnost; kako je to mogao jamčiti Said, Porta mu dodijeli titulu šerifa uz vezirsku čast. Krimski han Seadet-Giraj bio je smijenjen zbog mlakosti pri upadima u Poljsku i, prvenstveno, zbog toga što nije bio kod Slankamena; poslan je na Rodos, gdje je uskoro i umro, a naslijedio ga je Safa-Giraj. Veliki vezir, koji je izazvao tolike promjene, pao je u jamu što ju je iskopao kizlaragi Ismailu. Kada je već isposlovao njegovo smjenjivanje, te kada je već postavio novog kizlaragu, Nezira, opet je poslao kola da ga odvuku iz seraja; na to se pobuni novopostavljeni kizlaraga Nezir, jer je to nedopustivo i nečuveno, te mu to predoči, na što se ovaj nije obazirao; Nezir tada iskoristi utjecaj miljenice, koja je bila zaštitnik smijenjenog Ismaila, te se predstavi sultanu. Ovaj, razljućen takvim nepoštivanjem dvorske i haremske etikecije, oduzme pečat velikom veziru, strpa ga u ista kola, progna na Rodos, a imanje mu zaplijeni. Novi veliki vezir postane namjesnik Haleba, Hadži Alija, dobrodušan i veledušan čovjek koji nije ništa dirnuo od oduzete imovine svoga prethodnika. Istu je upotrijebio za otkup zaduženih i nesebično je, kao i Mustafa Köprülü, dao svoje srebreno suđe iskovati u novac. **21. 3. 1692.**

Promjena na prijestolu dala je poticaja diplomatskim odnosima. Perzijski je poslanik, Kelbi Alija, došao čestitati i poželjeti uspjeh, donijevši bogate i krasne darove. Godinu dana kasnije pristigao je i uzbečki poslanik, od Mehmed Behadir-hana. U isto vrijeme sa perzijskim poslanikom stigli su iz Beča neobavljena posla poslanici Zulfikar i Maurocordato. Pa ipak su cijelu ovu godinu, posredstvom engleskog i nizozemskog **mj. 2. 1692.**

poslanika, a i drugih carskih, obnavljani mirovni prijedlozi. No nije se u tome ništa odmaklo, jer je veliki vezir bio nepokolebljiva prepreka, pošto je austrijski car tražio Erdelj, Poljska Kamjenjec, a Venecija još više toga. Nisu uspjeli ni napori tatarskog hana, koji je bio prijatelj iz mladosti sa poljskim kraljem, ni francuski poslanik, da se sklopi posebni mir s Poljskom. Ukratko su svi mirovni pokušaji bili besplodni, usprkos napredovanju austrijskih trupa u toj godini, u kojoj je pao i Veliki Varadin.

Pohod velikog vezira u ovoj godini ograničio se na popravljanje beogradske tvrđave. Dio blaga, poslanog iz Edrena u Beograd, zaplijenili su srpski hajduci koji su sačekali kod Aleksinca; Albanci, koji su ga trebali osiguravati, navale na kraju čak na njega i oprave stvar zajedno sa hajducima. Ipak je od stotinu dvadeset kesa spašeno pedeset, od hajduka je potom uhvaćeno tri stotine, ukoliko se možda nije radilo o nedužnima koji su za to platili. Veliki vezir se vratio krajem godine,
11. 12. 1692. nakon što je učvrstio Beograd. Smijenjen je han, Safa-Giraj, jer su ga napustili sami Tatari, te je upućen u selo Kulahuzli kod Karinabada, gdje je uskoro umro u starosti od šezdeset šest godina. Selim-Giraj je pozvan i po treći puta imenovan
6. 11. hanom. Sultanu su se rodili blizanci, Ibrahim i Selim. Njihovo rođenje slavilo se trodnevnim osvjetljivanjem, a nitko nije ža-
17. 12. lio smrt zbačenog sultana Mehmeda IV, što je uslijedila deset sedmica potom. Tri sedmice kasnije smijenjen je veliki vezir Hadži Alija jer je branio defterdara kojeg je sultan htio smijeniti. Ali sultan je bio više strog na riječima, nego u postupku. On mu je ponudio izbor namjesništva koje želi, što je ovaj odbio i zamolio da živi umirovljen. Onda sultan zatraži da mu jednom prilikom podnese prijedlog iznosa svoje mirovine. Kada su stari i novi veliki vezir, a to je sada bio Bijiklü Mustafa, dojučerašnji kajmakam, zajedno jahali kroz grad ka Porti, zapita Mustafa-paša za prijedlog iznosa mirovine, kako je sultan zatražio. Ali-paša navede petnaest do šesnaest kesa. »Kako vam to može dostajati?«, reče Mustafa-paša. »U ovo doba, kada su ratni tereti tako teški«, reče Ali-paša, »to mi je više nego dostatno«.]

Pošto je veliki vezir podigao svoj šator kao Akbinara kod Edrene i beglerbega Mosula poslao pred sebe sa živežnim namirnicama u Beograd, a Omer-pašu u Niš, digao je početkom
5. 7. 1693. srpnja (jula) svoj tabor. Sedmog dana je taborovao na poljima Ruščuka. Tatarski han je u isto vrijeme stigao na lijevu obalu Dunava, prevezao se i primljen je s najvećim počastima. Pogošćen je i nadaren krznom i odjećom, tobolcem, sabljom i konjem na kojem je sve zveckalo od zlata. Logorovao je u

Jerkökiju (Đurđevo) na desnoj obali Dunava. Odande je došao i moldavski knez, Konstantin Brankovan koji je, iako je prošlih godina tražio carsku zaštitu i neprestano bio u pregovorima s Bečom, našao sredstva i načina da se opravda i da čak upropasti svoje tužitelje. Moldavski knez Konstantin Kantemir umro je pred nekoliko mjeseci, a njegov položaj nije dodijeljen niti njegovu sinu Dimitriju kojemu je bio namijenjen, niti Tökoliju koji ga je zatražio, nego je Brankovanovim spletkama dan njegovu zetu Konstantinu, Dukinu sinu. Veliki vezir je kod Tutrakana prešao Dunav i udario tabor kod Olentidža s planom da upadne u Erdelj. Ovdje je dobio obavijest da je carska vojska osvojila Vilagoš i Jene i da se sprema krenuti prema Beogradu da ga opsjeda. Vojvoda od Croya je pomoću mosta koji je postavio kod Ade Ciganlije (Ciganskog otoka) prešao preko Save i došao do Kijaburuna (stjenovito predgorje), gdje Sava nedaleko sela Višnjice utječe u Dunav, i s obale Save je, nasuprot unutrašnjem dijelu tvrđave (između Donjeg grada i vodenoga dijela grada), započeo rovove. Na tu vijest je veliki vezir sazvao ratno vijeće i zaključeno je da se ide na Beograd. Prešao je Dunav i vratio se natrag, te vojsku poveo lijevom obalom Dunava od Ruščuka i logorovao kod sela Vaj, nasuprot Vidinu. Odavde je veliki vezir pošao cestom preko sedla Banaderbend u Beograd, a tatarski han i rumelijski beglerbeg pošli su drugom cestom, bližom Dunavu, na Smederevo. Od Vidina do Beograda označeno je pješačenje u petnaest dijelova. Na desetom su logorovali na obalama Morave. Ovdje je stigla vijest od tatarskoga hana da je pošao naprijed i da su Tatari pod vodstvom Seadet-Giraja napali logor opkoljen rovovima i da su odande odveli stoku i zarobljenike. Most preko Morave bio je spaljen; budući da je rijeka bila plitka, prešli su je, a beglerbeg iz Sivasa, Mehmed-paša, ostavljen je tu s nalogom da opet postavi most. Kada je veliki vezir došao do Jagodine, primio je od beogradskog namjesnika Džāfer-paše ugodnu vijest da su neprijatelji, na vijest da se približava vojska velikoga vezira, prekinuli opsadu. Došavši u Beograd, veliki je vezir pohvalio i nagradio namjesnika Džāfera, a ratno vijeće zaključi da je svrsishodnije tvrđavu opet staviti u potpuno obrambeno stanje nego proganjati neprijatelja, ali su mu ipak poslali Tatare za leđa. Stigli su neprijatelja dva sata pred Petrovaradinom, pa su mu oteli zarobljenike i plijen. Veliki je vezir ostao u Beogradu ne samo da uspostavi oštećenu tvrđavu nego i da sagradi novu. Nasuprot mjestu gdje je bio logor s opkopima sagradio je dva nova bedema, jedan na Savi, pred vratima gdje se pralo, a jedan u okolici trga gdje su se prodavali konji. Opskrbio je živežom Temišvar i Đulu i poslao naredbe mjestima u blizini obiju utvrda, u Arad, Sarheli i Tornju, ovoga sadržaja: da podanici svoje porezne obaveze daju u živežnim namirnicama, a višak da prodaju u Đulu i Temišvar; u suprotnom slučaju će bez milosti biti uništeni

29. 7.

7. 8.

17. 8.

12. 9.

19. 9.

sabljom. Pošto je Bograd bio nanovo utvrđen i sve stavljeno
15. 11. u red, pošao je natrag u Edrenu. Kod Sofije mu je došao u susret kapidžija Halebli Ahmet s novcem za isplatu četa. Iako nije bilo moguće održati točnu smotru i utvrditi da li su se sve popisane spahije i silahdari zaista pojavili, ipak se predusrelo zloupotrebama da se netko pojavi u krivoj ulozi, pa je time u ovom vojnom pohodu uštеđen dnevno iznos od četrdeset tisuća akči. Isplate su se vršile, po starom običaju, svakodnevno i prestale su kad su stigli u Džisr Mustafu. U blizini Edrene jeo je veliki vezir u mjestu Kazanbaglari, dok je vojska prolazila. Na
30. 11. kraju povorke priključi se i veliki vezir, poljubi sultanu halju pri povorci u vili (köšku) i preda mu u ruke sveti stijeg. Nakon šest dana prispio je u Edrenu i tatarski han koji je iz Ruščuka pošao naprijed u Jamboli. Veliki vezir podigne šator u Gülbabi da ga tu primi i da s njim ruča. Dobrovoljci i smioni junaci velikoga vezira, zemaljska obrana desnog i lijevog krila jahali su hanu tri sata u susret, a i sam veliki vezir pošao mu je mali dio puta u susret s agama, spahijama i silahdarima, s gediklijama, mutefericima i čaušima. Ponudio ga je počasnim mjestom na divanu, zaodjeo ga krznom podstavljenim suknom i dabrovinom, pa ga ispratio jašući kraj njega u Edrenu, gdje su ga na trgu u seraju oficiri i janjičari svečano primili. Han je odsjeo u palači velikog vezira, bio s njim sve do noći, a tada je smje-
9. 12. šten u za njega spremljenu kuću. Nakon osam dana se s velikim vezirom poklonio sultanu, pa je ukrašen kapanidža-krznom i dvostrukom perjanicom. Dva mjeseca je boravio u Edreni, a onda je poslan natrag na Krim.

[Dok je veliki vezir oslobađao Beograd, te ga potom učvršćivao, Porta doživi poraz od pobunjenika Manija koji potuče namjesnika Basre, Osmanpaša-zadea. Nije uspio ni njegov nasljednik, Salt Ahmet, te namjesništvo dobije njegov brat Halil; također se naredi namjesnicima Dijarbekra, Mosula i Šehirsola da pomognu, ali se odazove samo zadnji, Sijavuš, i onaj od Palua, Kačar Mehmed, no nisu bili dorasli snazi pobunjenika. Halil-pašu napuste trupe i on se vrati u Bagdad, a ni Basra
5. 9. 1693. ga nije htjela za namjesnika. U Carigradu je izbila silna vatra i strahovito opustošila grad. To je koštalo kajmakama mjesta, te je poslan na Cipar kao namjesnik, a zamijenio ga je tamošnji namjesnik Kalajli Ahmet-paša. On je energično istupio ne samo protiv palitelja, nego i raje kojoj je zabranio da se oblači drugačije osim u crno. Zbog toga je postao suviše omiljen u narodu, pa ga je veliki vezir, iz straha da mu ne bude takmac, smijenio i zamijenio sa Amudža-zade Husein-pašom. No uskoro je bio smijenjen i sam veliki vezir spletkarskim utjecajem kizlarage Nezira, a carski pečat je povjeren namjesniku Tripolisa, Ali-paši, na čije mjesto je trebao ići veliki vezir. Kako je on bio

već pripremio darove za skorašnji Bajram, on ih sada natovari i s njima krene. To toliko naljuti sultana, da ga pozove nazad s puta, zatvori, a njegov imetak oduzme. Kratko je u svojoj radosti uživao kizlaraga, jer je nenadano bio smijenjen, a njegovo mjesto dano prvom evnuhu (bašaga) sultanije-haseki. Četrnaest dana kasnije dođe novi veliki vezir, Ali-paša, nazivan Surmeli Alija, tj. »namazanih očiju«, i bude svečano dočekan, te postavljen na novu dužnost.] 13. 3. 1694. 7. 4.

Sam veliki vezir je sa svetim stijegom pošao protiv Ugarske, jer su i prošle godine odbijeni svi mirovni prijedlozi što su ih predložili Hemskeerke i Paget, koji su javno nastupali kao holandski i engleski poslanici, a bili su zapravo u tuđe ime poslani u Carigrad i Edrenu. Iznijeli su prijedloge carskih generala Marsiglija i Veteranija. Odmah pošto je Harbond u Beogradu umro, opunomoćio je engleski kralj holandskoga poslanika Hemskeerkeja da govori u njegovo ime, dok sam ne imenuje poslanika. To je bio lord Paget s kojim je Veterani pošao u Edrenu. Porta nije pokazivala nimalo volje da odgovori, htjela ga je samo saslušati. Francuski poslanik Chateauneuf učinio je sve što je mogao da onemogući pregovore. Pored Chateauneufa izvještavao je francuski obavještajac Ferriol, koji je pratio velikoga vezira u logoru u Beograd, gospodina od Croissyja i javljao mu o uvjetima što ih postavljaju veliki vezir i Tököli i o poduzimanju koraka holandskog i engleskog poslanika. Kada je Paget iz Beča već stigao u Budim, podvostručio je Ferriol svoje napore u logoru velikoga vezira koji mu je odgovorio: da će slijediti primjer svojih prethodnika i da se neće udaljavati od staroga Portina načela, da je Porta otvorena svim poslanicima prijateljskih sila. U proljeće je Paget dobio prijem kod velikoga vezira i kod sultana. Zatim su sva tri poslanika (holandski Hemskeerke i Colier i engleski poslanik Paget) zajedno s carskim generalom Veteranijem i s jednim drugim carskim generalom pozvani na otvoreno savjetovanje k velikom veziru (Hadži Ali-paši), gdje su bili muftija, kajmakam, defterdar, nišandžija, reis efendija, generali trupa, svega oko stotinu osoba. Tri poslanika i generali sjedili su na stolicama, ali pod stepeništem divana, a ne na njemu kao što je to sproveo Chateauneuf. Na ovoj svečanoj skupštini čitao je Hemskeerke svečanu ponudu engleskog i holandskog posredništva za mir na temelju sadašnjega stanja posjeda. Nakon tri dana je veliki vezir bio smijenjen, a posredničke ponude za mir, kao i one jednoga poljskoga poslanika, ostale su bezuspješne. Colier je naprosto bez odgovora na posredničku mirovnu ponudu poslan natrag s povratnim akreditivnim pismom. Novi veliki vezir Alija »s namazanim očima« pošao je, dakle, sa svetim stijegom prema Beogradu. Nakon tri mjeseca poslano je po dvojici carskih povjerenika pedeset kesa u Bosnu 15. 10. 1692. 14. 3. 1693. 20. 3. 1694. 28. 6.

da se isplate segbani, pedeset ih je poslano u Beograd, a osim toga je namjesnik Džafer primio pohvalu s dvije tisuće dukata.

25. 8. Koncem kolovoza stigao je tatarski han, čije su čete već prije upale preko Moldavske u Erdelj, poharao zemlju oko Esika, a velikaša Janoša Sandora su odveli, dok je pobunjenik Gašpar Sandor s pratnjom tatarskoga hana s dvanaest tisuća Tatara prolazio zemljom sve do Debrecina i spalio Somzel, grad hajduka. Veliki vezir je nekoliko dana proboravio u Zemunu, a zatim po-

29. 8. šao je s čitavom vojskom pod Petrovaradin da ga opsjedne. Gazi Giraj je pošao lijevom obalom Dunava sve do Pančeva. Dvije velike šajke (barke), koje su sa živežnim namirnicama dolazile od Beograda uzvodnim putem, bile su kod ušća Tise u Dunav napadnute od premoćnih neprijateljskih lađa i otete. Opsada Petrovaradina trajala je već dvadeset i tri dana i tada je bilo nemoguće zadržati čete u rovovima i u logoru zbog poplave nastale kišom i zbog rijeka koje su punile rovove i otplavile šatore. Pošao je, dakle, noću i logorovao još iste noći pred Beogradom, u dolini Vračar. Ovdje se veliki vezir pobrinuo da živežom opskrbi Đulu i Temišvar. Rumelijiski beglerbeg Džafer je s dvanaest begova, s janjičarima, spahijama, silahdarima, slobodnjacima i konjanicima, sa zemaljskom obranom, određen da čuva Temišvar, a osam stotina dobrovoljaca-silahdara i spahija poslani su u Temišvar s petnaest akči, tri stotine janjičara s deset akči, dvjesta oružara i šezdeset topdžija. Trista četrnaest kesa novca poslano je posadi Đule i Temišvara za isplatu preko Pančeva i sigurno dopraćeno do Temišvara. No, budući da je bilo nemoguće prijeći Maroš, čije je pličine Veterani na drugoj obali držao s rovovima i dvanaest tisuća ljudi, ostavljene su živežne namirnice i novac za Đulu u Temišvaru sa zadatkom da ih namjesnik, makar i zimi, dopremi na njihovo odredište.

U Dalmaciji je Venecijancima pala u ruke čvrsta utvrda Gabela koja predstavlja na Neretvi vrata za Hercegovinu i prijevoj za Mostar, njezin glavni grad. Žitelji Mostara time uznemireni poslali su molbe na Portu da izda zapovijed namjesniku Skadra, Sulejman-paši da opet osvoji pogranične utvrde Počitelj, Podgoricu i Gabelu koji su bili branici zemlje. Ovome su dodijeljeni u tu svrhu bosanski beglerbeg i jenišehirski sandžakbeg. Prva opsada nije uspjela i budući da je skadarski namjesnik, Sulejman, bacio krivnju na Sulejmana, sandžakbega Hercegovine, stavljen je ovaj u posadu Ehlune, a bosanskom beglerbegu Mehmed-paši stavljena je još jednom na srce opsada Gabele. Druga

17. 10. opsada nije bolje uspjela od prve i dvanaest utvrda, koje su time

1694. pokrivene, ostale su izgubljene. Redžeb-paša iz Trebinja koji je pozvan na opsadu Gabele, povjerio je palanku (drvenu utvrdu) Kordos svojem bratu, a taj ju je bez razloga zapalio i napustio. Zatim se predala Venecijancima i čvrsta utvrda Klobuk ili Trebinje bez borbe. Isto je tako u Poljskoj bio nesretan pokušaj

mirze tatarskoga hana Šehbaz-Giraja da opskrbi Kamjenjec živežnim namirnicama. Gazi-Giraj, koji je prvobitno dobio za to nalog, premda je imao zapovjedništvo nad dvadeset i pet tisuća Tatara, dvije tisuće spahija, šest tisuća Moldavaca i tisuću i pet stotina janjičara, ipak se nije usudio ići dalje od Sečora na Dnjestru. Šehbaz-Giraj, koji je sada dobio vrhovno zapovjedništvo, uzeo je još petnaest tisuća Tatara iz Akermana i Dobrudže. S ovima je pošao iz Sečora prema Kamjenjecu. Poljaci su kod Ušjecka prešli Dnjestar. Borili su se pod generalima Jablonovskim, Sapiehom, Potockim i Sluzkom kao lavovi i potukli Tatare tako da ih je tri tisuće ostalo na bojnome polju s dvojicom mirza, a pet mirza je zarobljeno. Tatarski han Selim ukrcao se zatim sa svojom pratnjom kod Beograda za Ruščuk, pošto je sa svoja tri sina bio odjenut krznima, a veliki vezir ga je prijazno otpremio s tisuću dukata. Nakon njegove otpreme i pošto se Džafer-paša s pratnje sretno povratio u Temišvar, pošao je veliki vezir iz Beograda, isplatio kod Plovdiva (Filibe) trupama plaću za dva kvartala i predao krajem godine sveti stijeg sultanu u ruke u Edreni s uobičajenom svečanošću. Po izvještaju beogradskog namjesnika izgrađene su na Dunavu na potrebnim točkama dvije palanke zbog osiguranja dovoza živežnih namirnica. Jedna je bila iznad četvrti Tahtali kod Dobre, a druga na ušću Peka (Ipek), između Golupca (Gögerdžlinlik — Golumbas) i Rame (Ihram); za osiguranje od virova bilo je na željeznim vratima (Željeznoj kapiji) novo unovačeno stotinu i pedeset bešlija i četiri stotine ljudi za posadu sa šest akči plaće (kasnije je s dodatkom podignuta na deset akči) i pet stotina dobrovoljaca-spahija i isto toliko silahdara; bili su stavljeni pod zapovjedništvo zapovjednika iz Dobre. Beogradskom namjesniku Džaferu određeno je trideset akči dohotka od krunskog blaga. U Anadoliji je regrutirano osam novih odreda dobrovoljaca-spahija i silahdara; odred je brojio tisuću ljudi, a svakom čovjeku isplaćeno je po deset akči.

6. 10.

6. 11.

13. 11. 1694.

22. 12.

[U Carigradu su nicali javni govornici koji su proricali budućnost. Tako je neki zanesenjak navješćivao Sudnji dan u Staroj džamiji u Edrenu; kada je bio pozvan od kajmakama, ispričao se siromaštvom i glupošću, te ga on pomogne novcem, a onda se opet započne pretstavljati Mehdijem, te bude prognan na Lemnos. Ozbiljniji slučaj bio je sa ranijim beglerbegom Tripolisa, Jenli Husein-pašom, koji je, zbog dugovanja kao namjesnik, bio zatvoren, a onda pušten, da bi platio, a kako nije imao sretstava, izlagao je u Selimovoj džamiji u Edrenu da će doći do promjene prijestola; kajmakam pozove njega i njegove sudionike, te ih da pogubiti. Neki arapski astrolog bez nogu, koji je sjedio na kolima i proricao političke događaje, bio je skupa s kolima bačen u Tundžu. Na Hios su se iskrcali Venecijanci u

5. 11. 1694.

području Čelmeka, ukopali topove i gađali grad. Pošto su se spremali za opći juriš, a grad i tvrđavu bili dosta porušili, pomišljao se na mirnu predaju, što ju je potakao i muftija Fejzullah koji je ovdje živio u progonstvu, nadajući se tako slobodi.

21. 11. 1694. Gubitak Hiosa uzbunio je glavni grad i tabor velikog vezira u najvišoj mjeri i poduzete su određene mjere za ponovno osvajanje. Gendž Mehmed-paša imenovan je seraskerom, a unovačeno je svo za oružje spremno muško ljudstvo sandžaka Saruhan, Ajdin, Menteše, Suhle, Biga, Hudavendkâr Karasi Kaftahi, Kastamonu i Bolu, 5.500 janjičara i dobrovoljci. Dan je najstrožiji nalog da se skupe već izbrisani janjičari, invalidi, desetari, izvidnici, čauši, nadničari, regruti i vojnički sinovi, te da se opremi stotinu fregata. Muftija Fejzullah je loše proračunao: opet je upućen u Tiru a kada mu je bila dokazana krivica za predaju Hiosa, otposlan je na otok Ibrim u Rubiji. Uskoro je promijenjen serasker, te je na mjesto Gendž Mehmed-paše došao namjesnik Anadolije. Bilo je i mnogih drugih promjena, a najvažnije su da je kapudanpašu Jusufa, kojem je upisano u

18. 12. krivicu da nije spasio Hios, smijenio sultanov zet, zapovjednik Dardanela Amudža-zade Husein-paša, kao i da je seraskera Mo-

31. 12. reje, starog Halil-pašu, koji je nalazio da ne treba krenuti u zimu, smijenio Ibrahim-paša, zapovjednik Negroponta.

U Meki se šerif Said toliko osilio da je na njega morala krenuti vojska. Namjesnik Damaska, vezir Jusuf, skupi trupe sandžaka Jeruzalema i Nablusa, Gaze i Džide, te dio egipatskih trupa i trupe beglerbega Abesinije, i s njima je pratio hadžijske karavane. Na postaji Džerahi, gdje šerif dolazi u susret emirul-hadžu da od njega dobije kaftan, dođe Said pješke i pokoran, ali kada vidi veliku vojsku, on pobjegne. Vojska se pokrene dalje i utabori u Aisu, gdje se pozove i imenuje za šerifa Abdullah. Nedaleko odatle izađe joj nasuprot vojska starog šerifa od sedam do osam stotina arapskih strijelaca sa puškama. Njoj se pridružio sin jemenskog imama sa šest stotina ljudi. Cijelu noć je trajala borba, a ujutro je Saidova kuća poharana, te novi šerif potvrđen.

Tek što se smirila Arabija došlo je do gužve na sjeveru Afrike. Tu je flota Alžira i Tripolisa opsjela Tunis. Porta ih je preko povjerenika svim islamskim razlozima nastojala umiriti. Ime-

3. 2. 1695. novani su novi poglavari, koji su imali najstrožiji nalog za održanje mira. Odnošenje uobičajenog milosrdnog dara u Meku, sureta, naloženo je za narednu godinu predstojniku računovodstva (ruznamedži evvel), ranijem poslaniku u Beč, Zulfikaru. Sultan je tom prilikom poslao jedan Kuran, što ga je sam bio prepisao. Učiocu (recitatoru) Kurana za umrlu validu slalo se inače deset dukata. Ove godine poslao je sultan Kuran, napisan u trideset dijelova, za upravo toliko učioca; osim toga deset sureta, posebno za četrdeset učioca, a za svakog od njih petnaest dukata; a onda jedan drugi Kuran u trideset dijelova za mir

duše umrle valide i za svakog od trideset učioca šezdeset dukata; za age i službenike Kabe sve skupa 1.110 dukata, a oživio je novim davanjima validin vakuf u Medini.

Dvije mjere su obilježile veliki vezirat nekadašnjeg defterdara, Alije-namazanih-očiju. Prva je bila da se divan držao četiri dana u sedmici, jer se već dugo održavao samo dva puta; sada je opet bio svake subote i naredna tri dana. A druga se sastojala u tome da je godišnje zakupe pretvorio u doživotne. Te mjere bile su zadnje što ih je odobrio sultan Ahmet II, jer je umro, već neko vrijeme bolujući od vodene bolesti. Bio je **6. 2. 1695.** sjetan i pobožan čovjek; volio je književnost i pjesništvo, sam je pisao kaligrafiju i prvenstveno je bio naklonjen perzijskom pjesničkom umijeću. No ni Sulejman II ni Ahmet II nisu sami vladali i od deset velikih vezira, neograničenih imaoca vlasti u sedam godina njihove vladavine, jedino se ističe mudri i vrli Mustafa Köprülü.]

GLAVA ŠEZDESETA

Od ustoličenja Mustafe II do mira u Karlovcima

[Pošto je po običaju pokopan stari sultan i ustoličen novi, **9. 2. 1695.** trećeg se dana pojavi hatišerif sasvim novog i dotada nečuvenog sadržaja, koji je javno okrivio preteče za loš tok stvari, izrazio volju da sultan osobno vodi rat i pozvao velikaše da se izjasne o tome. Oni su nakon vijećanja od tri dana bili ipak za to da se sultan ne izlaže teškoćama i opasnostima, nego da rat vodi veliki vezir. Naređeno je da se svi nosioci zijameta i timara predstave sa svojim poveljama upravi u Carigradu, jer zbog neredovitih podarivanja mnogi nisu slali vojnike. Potom je izašao novi kategorički hatišerif s lakonskom nakanom: »Idem apsolutno«. Na sve su strane započele najmarljivije pripreme za ratni pohod, te su se povjerenici za regrutiranje razišli po cijelom Carstvu. Došlo je, naravno, i do promjena na visokim položajima, a najvažnija je bila promjena kajmakama, na čije je mjesto došao kapudanpaša Husein, te muftije, što je postao nekadašnji sultanov učitelj, Fejzullah. Podijeljena je i jedna paušalna suma novca kao prijestolni dar, jer riznica nije imala sretstava. Zbog toga se pobunilo tisuću pet stotina janjičara koji su bili određeni za Beograd. Nešto malo dano im je u gotovu, a nešto

u obećanjima. Ta je pobuna koštala velikog vezira položaja, a i glave; utvrdilo se da je on dugovao riznici 313.000, a drugi ljudi 87.750 pjastera; cijelo njegovo imanje, međutim, nije vrijedilo više od 4.059 pjastera, te su riznica i njezini povjerioci
24. 4. 1695. imali veliki gubitak.

U Arabiji je Porta bila prisiljena potvrditi za šerifa Meke Sa'ad Ben Saida. On je bio pobjegao u Jemen, ali se odonud vratio sa 12.000 vojnika, te potukao šerifa Ahmed Ben Galiba koji mu se suprotstavio, a zatim i egipatske trupe. Još je povoljnije bilo otvaranje ratnog pohoda na Arhipelagu, gdje je osman-
9. 2. 1695. ska flota, tri dana po ustoličenju, žestoko potukla Venecijance u kanalu Hiosa. U galijama su obje flote bile jednake, ali su Venecijanci imali daleko više velikih brodova. Tri turska admiralska broda, »Baštarda«, »Kapudana«, »Riala«, napadnu venecijanske brodove, »Stella del mar« i »Leone coronato«, najljepše brodove Republike. Na prvi pucanj jedne strane »Kapudane« padne stotinu pedeset vojnika na neprijateljskom brodu, koji se uskoro potom zapali od zapaljivog naboja jedne topovske kugle što ju je ispalila »Riala« pod zapovjedništvom Fetah-bega; zapali se i »Leone coronato« uz gubitak više od tisuću ljudi. Na brodu »Sv. Viktor« padne admiral Pisani, a Contarini s mukom spasi brod iz osmanskih ruku; i brod »Drago« bio je zapaljen, ali Gradenigo potopi galiju što ju je vodio Ali-beg iz Misi-
18. 2. tre. Deset dana kasnije osmanska flota oplovi venecijansku, te je uzme u sredinu. Borba je bila krvava, kao i prva, a poraz Venecijanaca još odsudniji. Venecijanski admirali borili su se s najvećim naporima; sam Contarinijev brod ispalio je 1.800, a Bolanijev 1.260 topovskih kugli, ali su osmanski kapetani, Hadži Abdullah i sin Memi-paše, Abdurahman, neprestano progonili bježeće. Venecijanska flota se vrati u luku Hiosa, ali pošto, zbog osmanske premoći, nije mogla držati kopno, u noći otplo-
21. 2. vi na Tinu. Veliki venecijanski brod, koji je u hioskoj luci dospio na plićak, padne u osmanske ruke, s naoružanjem i ljudstvom; u samoj luci su zarobljeni četiri galije, četiri fragete i pet stotina konjanika, a na bedemima tvrđave cijelo naoruža-
26. 2. nje. Žiteljima je poklonjena sloboda života i imovine uz otkup od 460 kesa; izdan je i nalog da se, radi osvajanja Hiosa, neće namirivati u Aziju raspisana naturalna davanja, kao ni otkupni novac za to. Vijest o pobjedi došla je tri dana pred imenovanje novog velikog vezira koji je, onda, izmijenio niz osoba na visokim položajima.

U vrijeme ponovnog osvajanja Hiosa napadnu Tatari Polj-
11. 2. 1695. sku s vojskom od 60.000 ratnika. Oni poharaju sve do Lavova, a odavde su jezdili pustošeći preko Hališa i Strija kroz Oduf ka Pomerzaniju; po osmanskoj historiji, opustošeno je 10.000 sela, a odvedeno je 30.000 roblja. U Moreji su harale obje strane, Venecijanci ka Tebi, a Osmani ka Lepantu. Da bi se hercegovačke utvrde: Počitelj, Trebinje, Požega i Bileća opskrbile

municijom, određena je vojna pratnja. Na tu vijest, napao je venecijanski zapovjednik Gabele sa 1.500 ratnika utvrdu Polindžu u području Bileće. Pratnja uz municiju okrene se tada, otjera Venecijancima zarobljenike i plijen, ubije više od tri stotine neprijatelja i odvede stotinu pedeset osam zarobljenika.

Tabor se krajem lipnja (juna) pokrenuo iz Edrene u Beograd. U Sofiji se sultanu na putu obrate žitelji Üsküdara zbog tiranije namjesnika, a on naredi strogu istragu na divanu. Slijedeći dan su tužitelji saslušani u carskom šatoru u prisuću sultana, velikog vezira, muftije i vojnih sudaca; do podne je trajalo saslušavanje, a da se ništa nije moglo dokazati, te su bili otpušteni. Dvije su mjere pripomogle riznici. Pošto se zakupi, koji su od godišnjih pretvoreni u doživotne, nisu mogli prodati, naređeno je da ih silom zakupe poreznici i bogati žitelji. Nova ustanova — glavarina od kršćana, uvedena od Köprülü-zadea, sada je proširena na Cigane Anadolije i Rumelije. Porez na Cigane bio je dosada paušalno kupovan godišnje za 45.000 pjastera. Pošto se broj Cigana Anadolije i Rumelije procjenjivao na 45.000, od čega je bilo 10.000 muslimana a 35.000 raje, ubuduće je glavarina iznosila pet pjastera za muslimane, a šest pjastera za raju, pa se cijela glavarina prodavala za 260.000 pjastera. U Beogradu je održano ratno vijeće na kojem se razmatralo da li opsjesti Petrovaradin ili krenuti ka Temišvaru da se vrate izgubljene tvrđave Karansebeš, Lugoj i Lipa. Beograd je učvršćen sa dva nova mostobrana, a namjesniku Džafer-paši pridodani su za posadu beglerbeg Haleba (Alepa) Tursun Mehmed-paša s trupama, 3.000 Albanaca i 1.500 Bosanaca, dok je jakoj dunavskoj floti za kapetana postavljen Kuč Mehmed-paša. Tököli, koji je dosada bio u Beogradu, s pratnjom je ukrcan za Carigrad, a dvije stotine njegove zemaljske vojske poslano vlaškom vojvodi. Sultan je išao drugim putem kroz Vlašku, te je prešao Dunav i utaborio se u Borici. Sultanov marš s one strane Dunava išao je preko Pančeva i Ali Binara, danas Karlova grada (Sremski Karlovci). Odatle se išlo ka Lugošu, a onda Temišvaru, kojeg se opskrbilo zalihom i novcem. Potom se išlo na Lipu, koja je na juriš zauzeta, posada stavljena pod nož, pučanstvo u roblje, te zadobiven veliki ratni plijen. Šest dana je trebalo dok se tvrđava razrušila. Tu se s vojskom pojavio tatarski han, koji je pozvan uobičajenim pismom s novcem za tobolac od 15.000 dukata i 60.000 pjastera za plaću segbanima. Pošto je beglerbeg Rumelije Mahmut obavijestio da je dobro opremljena neprijateljska vojska od 12.000 pješaka i 3.000 konjanika krenula ka Lugošu, odlučeno je da joj se sa svom vojskom ide u susret. Od Lipe je marš išao posred nadošlih močvara prema Temišvaru. Pošto nisu pristigli svi potrebni topovi, smijenjen je general topništva, a i svim nosiocima lena, koji su pripadali uz svetu zastavu, a nisu se pojavili, oduzeta su lenska dobra. U ravnici Temišvara odlučeno je ojačati vojsku sa namje-

30. 6. 1695.

9. 8. 1695.

14. 8.

25. 8.

7. 9.

15. 9.

17. 9.

snikom Haleba Tursun Mehmedom, Albancima, Bosancima, pod vodstvom bosanskog buljukbaše Fazlije, i buljukbašom Trabanta, s pet stotina pješaka, koji su bili ostali u Beogradu. Ostavivši prtljag, vojska, a uskoro i sam sultan, nađe se kod Lugo-
22. 9. ša gdje je bio brojčano slabiji neprijatelj. Sultan je izdao hatišerif velikom veziru da sam želi sa spahijama i silahdarima (čuvarima svete zastave), sa strijelcima i kopljanicima (njegova tjelesna straža) napasti u sredinu, dok tatarski han prijeđe rijeku i dođe neprijatelju za leđa. Carski vojskovođa Freidrich Veterani bio je opkoljen, ranjen s dva udarca sabljom i puščanom kuglom, od osmanskih ratnika sustignut i posječen; polovina austrijskih trupa uništena, a među uhvaćenima bio je knez Lichtenstein i markiz od Mirmillisa. Kod Osmana su pala dva najhrabrija beglerbega, Dijarbekra i Rumelije. Potom su odmah silahdari na juriš osvojili Lugoš i posjekli posadu.

Nakon nagrađivanja, Topal Husein-paša, sada namjesnik Dijarbekra i zapovjednik prethodnice, i beglerbeg Anadolije Misirlizade Ibrahim-paša upućeni su protiv Šebeša, koji im padne u ruke sa šesnaest gizdavo salivenih, dijelom srebrom uloženih topova i s velikom zalihom baruta i olova. Pošto je vrije-
18. 9. me odmaklo, pristupilo se povratku preko Nikopolja. Obnovljen je ranije dani nalog o ukidanju svih neredovitih trupa, saridža i segbana. Pošto su one ponajčešće bile razbojnici koji su pustošili zemlju, zabranjeno je pašama regrutirati levende kao saridže i segbane, a dopušteno im je držati samo delije (ludo-smione) i gönüllü (odvažne) koje su oni sami plaćali. Isti duh boljeg reda i novih ustanova koje odgovaraju prilikama, a koji se od mudrog Mustafe Köprülüja pokazao u odredbama o porezu i zakupu, očitovao se u ovom ukidanju neredovitih milicija. One su pod imenom zemaljske vojske bile samo drumski razbojnici. I uniformiranje bostandžija vrijedno je pomena. Nizami džedid, koji će zaživjeti stoljeće kasnije pod Selimom III, isto tako je započeo kao nova uredba s uređivanjem financija i uniformiranjem bostandžija kao trupa. Kada je sultan izašao u rat, izabrano je 3.000 bostandžija, po pola iz carigradskog i edrenskog seraja. Podijeljeni su u tri puka, po tisuću ljudi svaki, a ovi su se razlikovali posebnom odorom; prvi puk crvenim kaputom, plavosuknenim čakširama i crvenim dugim kapama bostandžija; drugi plavim kaputom i crvenim čakširama; treći plavim čakširama i zelenom dolamom. Sultan je po povratku u re-
1. 11. zidenciju podijelio nekim vezirima mirovinu, te nekim reis-efendijama dao nova imenovanja i nagrade. A onda se vratio u Ca-
12. 11. rigrad, gdje je svečano dočekan kao osvajač; kuriri su išli šahu Perzije, hanu Uzbeka i šerifu i jemenskom imamu s pismima o
15. 9. pobjedama. Osmanska flota, pod zapovjedništvom kapudanpaše Mezzomorta, od osamnaest galija i trideset tri broda jačine, a jednog od njih vodio je engleski preobraćenik Murat Kapudan, napala je pod Hiosom venecijansku, jačine šest galeaca,

dvadeset tri galije, sedamnaest brodova, četiri svjetlarice (brodovi kojim se pale brodovi) i nekih drugih brodova. Nakon petodnevne bitke razdvojile su se flote s obostranim gubicima i neodlučenim ishodom. Tri dana potom obnovljena je bitka još žešće i krvavije. Venecijanci su loše prošli, vatra je izbila na brodu generala Steinaua i digla u zrak cijelu mu obitelj kad se uputila na drugu galiju, a oluja je razbila njihovu flotu. Šest osmanskih brodova raspršili su topovi, a Mezzomorto krene sa svojim, čiji je zadnji dio bio razoren kuglama, ka Staroj Foči (Foceji), manji brodovi ka Izmiru, a veliki ka Oraku. U Carigradu je kapudanpaša svečano dočekan i nagrađen. Sultan je tamo primio perzijsko, uzbečko, marokansko i dubrovačko poslanstvo. Dubrovčani, koji više godina nisu polagali danak od 12.000 dukata koristeći osmanske ratne neuspjehe sa trupama Svetog saveza i koji su se, usprkos venecijanskom oružju, osjećali ugroženi od bosanskog i hercegovačkog paše ili su venecijansku vlast manje voljeli od osmanske, platili su sada paušalni iznos za pripadajući dio u visini od osamdeset pet kesa.

Jednako sretno, kao mađarski i venecijanski ratni pohod, ove godine se okončao rat sa Rusijom ukidanjem opsade Azova, što ju je s golemim borbenim snagama uzaludno poduzeo Petar Veliki. Tri mjeseca je tvrđava bila opkoljena, a onda su vijesti o osmanskim pobjedama u Mađarskoj još više ohrabrile posadu i, pošto je izgubio 30.000 ljudi, ruski car je bio prisiljen odu- **13. 10.**
stati. Na jugu su, međutim, brige stvarali Arapi na ušću Eufrata. Da bi ih ukrotili, naređena je gradnja deset brodova na obalama ove rijeke; također su poslana vojna pojačanja namjesniku Bagdada. U Anadoliji su se pojavili pobunjenici, koje je inkvizitor Jusuf-paša hametice potukao u području Karahisara, te je, pored Kiršehira i Amasije, što ih je od ranije posjedovao, dobio nove sandžake, Akšehir i Eskišehir.

Pripreme za naredni ratni pohod, što ga je sultan opet mislio osobno voditi, odvijale su se s najvećim marom. Više potomaka velikih i bogatih obitelji, koji su iz svojih sretstava nudili držati trupe, išli su u rat kao njihovi zapovjednici. Carski tugovi bili su pobodeni na Daut-paši i dvanaest dana potom **8. 4. 1696.**
sultan je išao za Edrenu. Održane su nešto prije toga dvije obiteljske svetkovine u seraju: udaja Fatime, kćeri Mehmeda IV za namjesnika Silistre, Tirnakdži Mehmed-pašu, i rođenje sultanove kćeri Aiše. Sultan nije, zbog ratnih priprema, zanemarivao probleme unutarnje uprave; poslao je, tako, u Egipat ranijeg defter-emina, Mehmed-bega da sredi već neko vrijeme neurednu isporuku žita za siromahe Meke i Medine; izdana je i oštra policijska uredba, koja je naređivala uljudbu Cigana, pošto su dosada, kako zamjećuje historičar Mehmed-Giraj, sve žene ovih hordi bile kurve, a svi muškarci svodnici. Iz Edrena je tabor krenuo za Sofiju. Tu je došla neugodna vijest da je beg **18. 4.**

Majne, poznati Liberaccio, prebjegao Venecijancima. Ali joj je slijedila i jedna ugodna, da su serasker Babataga Jusuf-paša sa 1.000 ratnika i Gazi-Giraj sa 30.000 Tatara sretno opskrbili Kamjenjec živežnim namirnicama. Na Dunavu se je 2.500 Mađara odvažilo na noćni napad na nove palanke (drvene utvrde),
2. 8. ali su bili potisnuti. Uz te sretne vijesti prispjela je i vijest o rođenju princa koji je nazvan Mahmut.

Na vijest da saksonski vojvoda opsjeda Temišvar, dana je
15. 8. naredba da se to otkloni. Polovicom kolovoza (avgusta) krenuo je sultan s vojskom od 50.000. Na tu vijest digne se opsada i austrijska vojska se približavala. Blizu Olaša dođe do bitke koja je obje strane koštala nekoliko tisuća vojnika i više ratnih zapovjednika. Dvanaest tisuća serdengečdija, tj. »ludo-smionih« od regrutiranih spahija i silahdara, odluče bitku u osmansku
20. 8. korist. Zaštita Temišvara sada je povjerena namjesniku Rumelije, Arnaut Sulejman-paši, i namjesniku Haleba, Džafer-paši. Temišvar i Beograd opskrbljeni su ljudstvom i topovima; zaštita Beograda povjerena je Amudžazade Husein-paši, kasnijem
28. 9. velikom veziru. Krajem rujna (septembra) pokrenuo se glavni štab iz Beograda i nakon mjesec dana nastanio se u Edreni. U Hrvatsku se, tokom ove vojne, obostrano upadalo. Polovicom kolovoza (avgusta) grof Keglević, vođ hrvatskog poziva, zauzeo je s četiri kule utvrđenu palanku Hjapliju, a grof Simon Forgacs poharao je više palanki u Bosni.

Rat sa Rusijom bio je za Portu nesretniji ove godine u kojoj su Rusi osvojili Azov. Sa vojskom od 64.000, ne računajući Kozake i Kalmuke, te jakom flotom započne opsada početkom
3. 6. lipnja (juna), prije nego što su stigli veziri Alija, Bekir i Hasan, određeni za izvanjsku zaštitu tvrđave, prije nego što je došao Hasan, ćehaja pobjeglog vezira Kalajlikoz Ahmet-paše, prije nego što je došao tatarski han. Zakašnjenje hana bilo je posljedica ljubomore krimskih Tatara na Nogaje iz Budžaka, jer su ovi protiv običaja bili pozvani na vojnu carskim hatišerifom i počasnom odjećom. Poslije dvomjesečne opsade, pošto mu pomoć pridošlih paša nije mogla stići, preda se Azov uz slobodan odlazak posade. Smrću su platili zakašnjenje beg Gunije, sandžakbeg Džanika i Hasan-paša, ćehaja Kalajlikoz Ahmet-paše. Od janjičarske formacije mali čauš je zatvorio janjičare Džanika, a njihova dobra oduzeo. Imetak Kalajlikoz Ahmeta, koji je bio određen za azovsku posadu, a pobjegao je, pripojen je fisku. Zaprepaštenje zbog gubitka Azova i poraz Tatara bili su suviše veliki. Da se iskupe za zakašnjenje, Tatari upadnu u Poljsku, na što ih još više potakne smrt Sobjeskog i pomutnja nastala nakon nje. Oni zauzmu Sbaraz, dođu do Lavova ip rodru u Stanislav. Venecijanci su sa 1.800 Albanaca, koji su bili u njihovoj službi, projahali područjem Atene sve do Tebe.

Rat je tražio žurno nove financijske mjere. Najnovije su se ticale povišenja nameta na duhan. Pošto se pušenje nije moglo iskorijeniti, udaren je prije osam godina porez. Kako se ono i dalje širilo, nametnut je novi, vrlo težak namet; na najbolju vrstu duhana od Soluna, u Evropi poznatu pod imenom paša duhan, šezdeset akči ili pola pjastera; na srednju vrstu, kirdžali, četrdeset akči; na najslabiju vrstu, kaba, tj. grubu, dvadeset akči, a osim toga još dukat na mjericu duhanskog polja. To i stari porez riznici donijeli su dvanaest milijuna osam stotina četrdeset četiri tisuće akči. S druge strane, smanjenje vrijednosti novcu, nekada bijaše mjera nužde, ali vrlo loša, jer je time opala stopa dobrog starog carigradskog dukata, te se prema toj opaloj stopi i isplaćivao. Posljedica je bila da su stari dobri dukati nestali i da je Carigrad bio preplavljen egipatskim, tuniskim, alžirskim i drugim dukatima, čiji je sadržaj bio slabiji od starog carigradskog, dok su ovi išli izvan zemlje. Da bi se privukli u kovnicu, naređeno je kovanje dukata čiji je sadržaj bio od tri stotine akči, a koji se od ranijeg razlikovao tugrom, tj. zamršenim znakom sultanova imena; a stari dukati, koji su bili iskovani po stopi od stotinu deset drahmi zlata za stotinu akči, pretopljeni su i iskovani u nove tugrali. Osmanski pjaster, koji je ranije bio bolji od stranog talira, a potom s njim jednak, od zadnje promjene novca bio je četiri pare slabiji od onoga. Sada su strani pjasteri prikupljeni u kovnicu i prekovani u nove osmanske, koji su se od ranijih razlikovali također tugrom. Za ratne potrebe zatraženo je sudjelovanje i crnih evnuha i naređeno da kako evnusi carskog stijega, tj. namješteni u serajima u Carigradu i Edrenu, tako i evnusi upućeni u Egipat, moraju isporučiti četvrtinu svoje godišnje plaće.

Važniji događaj za tadašnje ratne prilike bila je gradnja jedne nove ljevaonice topovskih kugli u Piraušti. Dosada je postojala samo jedna jedina takva ljevaonica u Banjaluci, koja je radila samo ljeti, a ne i zimi; a u novoj nije bilo više prekida u proizvodnji. Da bi osigurali područje od ruskih čajki, podignuta je na ušću Kubana čvrsta tvrđava, nazvana Aču, a posada je bila pod vodstvom beglerbega. Jednako se revno, kao nikada prije, gradila i opremala flota za Crno i Bijelo (Egejsko) more, kao i za Dunav. Na Arhipelag je upućeno dvadeset galiona, šest galija pomorskih begova i nekoliko fregata. Dvadeset galiona, izgrađenih na ušću rijeke kod Sinopa, te dvadeset pet čajki, petnaest galija i pet galiona, izgrađenih u Ruščuku pod vodstvom dunavskog kapudana, najbrže su odaslani na more. Gradilo se najmarljivije za dunavsku flotu od Nikopolja, Ruščuka, Silistre do Beograda, zatim u Ismailiju, Isakdžiju. Od nadzornika Kilije tražile su se dvije čajke, od vlaškog vojvode

pet, a, osim toga, pribavile su se dvadeset dvije na račun javne riznice, te deset galiona, trinaest fregata, trideset devet čajki i stotinu splavova. Za plaće flote na Bijelom moru izdano je 1.166 kesa, na Crnom moru 593 kese, za dunavsku flotu 713 kesa, po-najviše u zlatu, a ostatak u uputnicama.]

Budući da je cesta za vojsku od Niša do Beograda puna šuma i razbojnika dobio je rumelijski beglerbeg Džafer nalog da prorijedi šume duž ceste četiri sata od Niša sve tamo do Hisardžika i zato su mu dodijeljeni rudari iz Samakova (u Bugarskoj) s lopatama i pijucima i starješina džebedžija s dosta ljudi. Poslani su i povjerenici i radnici na prijevoj Kizilderbend (donji prijevoj kod Trajanove kapije) da prošire put, jer je bilo
30. 4. 1697. teško prevesti prtljagu, ili da izgrade novi. Zadnji dan travnja bio je podignut carski šator i za sedam dana je u njega ušao sultan uz uobičajeni ceremonijal velike povorke. Na sve strane
17. 6. izdane su zapovijedi da se ubrza dolazak trupa i nakon šest se-dmica pođe carski logor iz Edrene. U etapama hoda su za se-
4. 7. damnaest dana stigli u Sofiju. Ovdje ih je stigla dobra vijest da je prestala opsada tvrđave Bihać, staroga sjedišta hrvatskih kraljeva. Bihać su opsjedali hrvatski ban i general Auersperg s dvadeset i šest teških topova, ubojitih »zmija« (vrsta starog topa), malih topova i četiri mužara mjesec dana uz veliki gubitak, a uzalud su na nj navaljivali. Među ranjenim jurišnicima bili su grof Walmoden i barun Sickingen. U Sofiji je došao pred sud namjesnik Dijarbekra, Daltaban Mustafa-paša, zajedno sa svojim tužiteljima zbog mnogobrojnih pritužbi koje su podignute protiv njega za samovoljna bacanja u tamnicu, za javne prodaje i ucjenjivanja. Budući da je krivnja dokazana, bio je osuđen, ali ne samo da povrati vlasnicima ucjenom dobivene svote, nego ga je sultan osudio na smrt. Od smrti ga je spasio zagovor nekih ljudi uz sultana s tim da mu je oduzet čitav imetak u iznosu od pet stotina kesa novca. Prognan je u Počitelj u Hercegovini kojeg su zajedno s utvrdom Nevesinje upravo uzalud opsjedali Venecijanci. Canagetti na čelu petnaest stotina Morlaka poduzeo je razbojnički napad od Senja u bosanske kr-jeve (Zonjani, Gik i Zamisa) sve do srca Bosne i Hercegovine. Za dvanaest dana su ognjem i mačem opustošili pedeset mjesta, sela i palanki.

U Sofiji je veliki vezir Elmas Mehmed-paša sanjao da je s Köprülü Mustafa-pašom pio šerbet, da je Köprülü počeo piti, a njemu je dao ostatak koji je ispio. »Bog zna«, reče veliki vezir, »to ukazuje sigurno na ispijanje mučeništva što mi je od-
10. 8. 1697. ređeno u ovom vojnom pohodu.« Trinaest dana su se odmarali u Sofiji, a onda su za dvadeset i pet dana stigli u Beograd. Ovdje je na sultanov dolazak već čekao namjesnik Temišvara Džafer-paša koji je na jednom letećem vojnom pohodu u lovu uh-

vatio kapetana Karansebeša i, pošto je taj izjavio da se u palanci nalaze samo nekoliko stotina momaka posade, on navali na nju, osvoji je i spali. Prvi i najpreči posao bio je da se temišvarska posada opskrbi živežom zbog čega je upućena pošiljka od trideset tisuća kilograma žitarica. Da bi obale Dunava očistili od razbojnika, postavljeni su kod Hisardžika, Kojnika, Šapca i na Peku kapetani, svaki s četrdeset akči, a onaj smederevski, koji je bio zapovjednik, dobivao je po šezdeset akči. U Beograd je stigla vijest o pobjedi koju je izvojevao Mezzomorto u vodama Lemna nad Molinom, kapetanom venecijanske mornarice. Dva venecijanska broda bila su upropaštena, jedan blizu luke Sakarije, a drugi kod Mitilene. Mezzomorto je za to počašćen poslanom mu samurovinom. Kod Beograda su sagrađena dva mosta, jedan preko Dunava, drugi preko Save, da bi se prema potrebi moglo otići u Banat ili u Slavoniju. Dva puta je održano ratno vijeće, prvo kod velikoga vezira, a drugo u sultanovoj prisutnosti. Veziri su bili nezadovoljni zbog oštrih riječi velikoga vezira koje im je uputio i dali su jedan drugome riječ da će mu se u svemu suprotstaviti. Samo je Amudža-zade Husein-paša iz Beograda govorio iskreno i stručno: »Već treći puta idete u rat, a da nevjernicima niste oduzeli ni pedlja zemlje; ako imate zalihe, onda opsjedajte Petrovaradin«. Pokazao je ono što je loše u mišljenju vezira koji su savjetovali prelazak Dunava i Tise ispod Titela pa napad duž obale od Bačke. Prikazao je da je teško prijeći tolike rijeke i močvare i da će neprijatelj učiniti ono što je učinio kod sv. Gotharda, da će jedan dio vojske pustiti da prijeđe bez suprotstavljanja, a onda će napasti; nemoguće je ponijeti živežne namirnice više nego za dvadeset i pet dana. Kasnije bi morali trpjeti veliku oskudicu, a pri neuspjelom pokušaju bilo bi povlačenje vrlo ugroženo; naprotiv bi polaskom na Petrovaradin bio osiguran dovoz živežnih namirnica Dunavom, a treba dati veću prednost prelaženju preko Save nego onom preko Dunava. Ovo dobronamjerno, dobro smišljeno mišljenje, koje je zastupao i veliki vezir, nije naišlo na prijem kod njegovih protivnika koji su se ujedinili na njegovu propast. Prelazili su Temiš, Begej i Tisu i logorovali na desnoj obali Tise. Ovamo je došao umjesto tatarskoga hana Selim-Giraja, koji je bio pozvan da dođe (a ispričao se da mora očuvati svoju zemlju protiv Rusa), Šehbaz-Giraj s Tatarima, a sultan ga je milostivo primio.

Osmansku vojsku je predvodio veliki vezir, carsku princ Eugen, a obje su se uputile prema Titelu (u Bačkoj), utvrdi koja je ležala iznad ušća Tise u Dunav. Veliki vezir je pretekao princa, suzbio snage generala Nehma, koje su trebale osigurati Titel, napao ga i spalio. Jedan odred husara, koji je Turcima pao u ruke, zarobljen je, a zarobljenici su nemilosrdno ubijeni. General Nehm se čarkajući povukao, a veliki vezir je išao u smjeru Petrovaradina. Most kod Valove bio je dvjesta lakata dug,

ali je imao samo širinu kola; carska vojska ga je spalila, ali su samo dva kraja izgorjela. Hitno su ga popravili i veliki vezir se, kao i obično, i sam time bavio što su mu veziri zamjerili kao sitničavost. Odavde do Petrovaradina trebalo je napraviti devet drugih mostova, a svaki je zahtijevao nekoliko dana rada. Eugen, koji je sa svojim snagama stajao na Tisi, poslao je princa Commercyja s petnaest bataljona i dvanaest topova naprijed, a
7. 9. 1697. sam ga je slijedio. Carska vojska je stajala pred Petrovaradinom u logoru opkoljenom rovovima prije nego je stigao veliki vezir. Carska vojska je toga dana osam sati hodala i trpjela je strašnu žeđ. Bilo je nemoguće rovovima opkoljeni logor s uspjehom napasti i, nakon svih neuspjelih pokušaja da izmame princa, u osmanskom logoru je održano ratno savjetovanje. Zaključili su otići prema Segedinu, a podunavsko brodovlje povući na ušće Tise da bi vojsku opskrbili živežnim namirnicama. Eugena su izviđači izvijestili o planu velikoga vezira, pa je poslao grofa Schlicka sa tisuću i sedam stotina pješaka da se ubaci u Segedin, a sam je išao postrojen u dvanaest vojnih linija, šest pješačkih i šest konjaničkih, za velikim vezirom. Četiri husara zarobila su Maloga Džāfer-pašu. Izdao je, jer mu je prijetila smrt, da je sultan napustio Tökölijev plan o pohodu na Segedin i da je odlučio da kod Sente prijeđe Tisu i ide prema Temišvaru, a odande da iz Gornje Ugarske upadne u Erdelj. Eugen je ubrzao hod svoje vojske da osmansku sustigne još
9. 9. prije prijelaza Tise. Od sirkerškog blata pođe Eugen u sv. Tomu gdje je vodio most preko močvare, a danas je kanal koji povezuje Dunav i Tisu i reže put prema Segedinu. Most su Turci spalili pa su noću građena dva nova, jedan za pješadiju, a drugi za topništvo. Eugen je s konjanicima zastao kod močvare
11. 9. pa išao onda u Bečej. Jedanaestoga rujna (septembra) u dva sata popodne stigli su na obalu Tise. Konjica je neprestano prelazila most kod Sente slijedeći sultana lijevom obalom Tise, gdje je već bila većina teškoga oružja i prtljage, a podignut je i logor. Međutim, najveći dio vojske, pješadija, stajala je još s ove strane na desnoj obali Tise iza dvostrukoga zemljanog nasipa, visokoga poput tvrđavskih zidova, s opkopom. Straga su ih branili topovi, tik do rijeke, čuvajući most. Ovdje je bilo kao kod sv. Gotharda; osmanska vojska se spremala prijeći rijeku, samo je bila razlika u tome što je kod sv. Gotharda osmanska vojska prešla Rabu prema carskoj vojsci, a ovdje je vojska prešla Tisu. Tamo ju je napala carska vojska prije nego što su sasvim prešli, a ovdje prije nego što su bili na drugoj strani; tako se zbilja dogodilo ono što su veliki vezir i Husein-paša u ratnom vijeću u Beogradu predskazali. Desnim krilom je zapovijedao grof Guido od Starhemberga, a lijevim grof Bussi Rabuttin, u sredini je bio Eugen. Na jednom turskom krilu stajali su rumelijski beglerbeg Džāfer-paša i sandžakbeg Avlone

Kaplan-paša te Fazli-paša, vojskovođa osmanske vojske. Drugim krilom zapovijedao je Misirli-zade Ibrahim-paša s anadolskim četama. Kad je sve bilo sređeno i kad je carska vojska opkolila sa svih strana turske rovove u polumjesecu, prošla su dva sata pa su do zalaska sunca preostala samo još dva sata. Tököli je savjetovao sultanu da dâ uništiti most preko Tise da bi svoje čete prisilio na hrabrost iz očaja, ali on to nije htio. Da su Turci za ova dva sata, koja je Eugen trebao da rasporedi vojsku za bitku, ispali iz svojih zaklona samo s dvadeset tisuća vojnika u neprijateljsku sredinu, oni bi je nepogrešivo razbili, ali nitko se nije micao iza dvostrukoga zemljanog nasipa. Veliki vezir, koji je već prije dvadeset i četiri sata otposlao paše sa spahijama, pozvao ih je u najvećoj brzini natrag. Budući da je most bio pun puncat konjanika, a svakoga su konjanika pratila tri čokadara, išli su pješice preko mosta u šator velikoga vezira koji ih je poticao da steknu mučeničku krunu. Oni su poslušali i vratili se na svoje položaje u rovove. Tatari su sa Šehbaz-Girajem bili prije dolaska vojske pred rovovima, a sada su se povukli iza njih, a Šehbaz je ostao u šatoru velikoga vezira dok nakon započete bitke jedno topovsko zrno nije otkinulo lopticu na vrhu šatora. Po riječi velikoga vezira pošao je sa svojim konjanicima također preko Tise. Veliki je vezir uvidio da, iako bi se povukao preko mosta, ipak bi mu otišla glava pa je odlučio radije ovdje časno pasti nego da bude obješen od ruke krvnika. Pri napadu se dogodilo ono što Eugen sigurno nikad prije nije vidio: konjica je sišla s konja i napredovala sve do zaštitnog jarka, izdržala neprijateljsku vatru i pucala kao pješadija. Iza rovova je bio veliki metež, svi su nagnali prema mostu, na koji je s obje strane grmjelo carsko oružje.

Lijevo krilo carske vojske izgleda da su Turci htjeli napasti, ali je ono prodrlo između rijeke i turskog desnog krila pa je Turcima zašlo za leđa i odrezalo ih od mosta; popeli su se u isto vrijeme sprijeda na opkope. Ovdje i u utvrdi od ratnoga kolja krvoproliće je bilo strahovito. Carski vojnici nisu poštedjeli ni jednoga Turčina usprkos svim ponuđenim svotama. Jedva tisuću ljudi pobjeglo je drugom stranom rijeke, a više od deset tisuća ih je našlo grob u vodama Tise; oko dvadeset tisuća ih je poginulo na tom mjestu! Mnoge paše nisu umrle od neprijateljske ruke, nego su ih usred bojnoga meteža ubili ozlojeđeni janjičari. Bitka se završila danju »kao da je sunce oklijevalo da bi svojim posljednjim zrakama obasjalo najkrasniju pobjedu carskoga oružja«, rekao je Eugen caru u svom izvještaju. Veliki vezir i četiri druga vezira, stari Džāfer, namjesnik Adane, Misirli-zade Ibrahim, anadolski namjesnik Fazli-paša, bosanski namjesnik-vezir, janjičarski aga Balta-zade Mehmed, trinaest beglerbega, među njima i rumelijski, iz Dijarbekra, Amasije, Marāša, Muğle, tri janjičarska general-poručnika (kulćehaja, sagardžija i muzir), general oružarnice i topnici, dvadeset alajbe-

gova, preko trideset janjičarskih aga, spahija i silahdara bili su svi među mrtvima. Plijen bojnoga pojla bilo je sedam tugova, četiri stotine dvadeset i tri zastave, među njima i ona janjičar-
12. 9. 1697. skoga age i carski pečat. Jutro slijedećega dana bilo je onaj isti dan kada je pred dva puta po sedam godina Eugen sa dvadeset godina kao dobrovoljac carske vojske u pobjedi na Calenbergu pred Bečom pod Karlom Lotarinškim ponio prvo pobjedničko oružje protiv Turaka. Carska vojska je prešla preko Tise u napušteni turski tabor koji je tu ostavio svu municiju i prtljagu, devet tisuća kola, šezdeset tisuća deva, petnaest tisuća volova, sedam tisuća konja, dvadeset i šest tisuća tanadi, pet stotina pedeset i tri bombe, pet stotina janjičarskih bubnjeva, zatim sultanov novac, procijenjen na četrdeset tisuća guldena, njegova kola sa zapregom od osamnaest konja, deset haremskih žena, četrdeset i osam truba i ratna blagajna s kojom je zaplijenjeno preko tri milijuna guldena. I u drugim bitkama pali su veliki veziri: Ali-paša pod Bajezidom II, Sinan u bici kod Ridanije pred Kairom pod Selimom I, Tajjar pod zidinama Bagdada pod Muratom IV i još prije šest godina Köprülü Mustafa kod Slankamena, ali se još nigdje nije dogodilo, niti dosad niti otad, da je sultanov pečat, koji veliki vezir nosi o vratu, pao plijenom. Ovaj simbol najviše neograničene vlasti obogaćuje carsku riznicu u Beču kao rijetkost, kao i Bocskaijeva turska kruna. Jedno stoljeće prije bitke kod Sente bitka kod Keresteša je, zbog sedam tisuća bjegunaca, koji su kasnije bili začetnici zemaljske pobune u Maloj Aziji, širom otvorila vrata unutrašnjem metežu. Bitka kod Sente je nakon četrnaestogodišnjih pobjedonosnih vojnih pohoda udarila pečat pobjede carskom oružju, a Osmanskom carstvu udarila je pečat propasti, čiji je natpis mir u Karlovcima.

Čim je sultan stigao u Temišvar, poslao je drugog vrhovnog konjušnika beogradskom namjesniku Amudža-zade Husein-paši da ga pozove na najvišu počast u carstvu. Ćehaja prijašnjega
17. 9. velikog vezira Abdi-paša imenovan je kao vezir za namjesnika Temišvara. Šesti dan nakon bitke, poljubio je novi veliki vezir sultanu ruku u Temišvaru. Husein-paša s nadimkom Amudža-zade, tj. »stričev sin«, dobio je ovaj istaknuti nadimak za vrijeme kad je Ahmet Köprülü bio veliki vezir, a bio je sin Köprülüjeva strica Hasana, mlađega brata Mehmeda Köprülüja. Sve do opsade Beča provodio je život u užicima i bio poslije opsade kao sandžakbeg od dva tuga udaljen u Šehirsor, u nemilosti. Pet godina nakon toga bio je zapovjednik beduinskih čardaka, tj. utvrde Amasije, zaboravljen, zatim je poslije svrgnuća Mehmeda IV postao vezir-zapovjednik Dardanela, pa zatim kao kapudanpaša pri zauzimanju Hiosa vršio važnu službu. Dva puta je bio kajmakam, onda je počašćen namjesništvom Karamana i Adane, postao je zapovjednikom Beograda, a sada veliki vezir — četvrti Köprülü koji je imao najvišu čast u carstvu i sve to

nosio na svojim plećima. Prvi posao mu je bio popuniti upražnjenja namjesništva zbog poraza kod Sente. Beograd je dan karamanskom namjesniku Bijiklü Mehmed-paši, a smrću Kaplanpaša-zade Zejnel-paše ispražnjeni sandžak u Valoni i Ulcinju dan je njegovu sinu; bosanski namjesnik postao je vezir uz hatišerif kojim se pohvaljuju njegove zasluge, a kako je umro prije nego što je stigla ta diploma, došao je na njegovo mjesto njegov ćehaja i unaprijeđen je za namjesnika. Uskoro je onaj u Počitelj prognani Daltaban Mustafa-paša imenovan vezirom-namjesnikom Bosne da obrani od neprijatelja Seraj (Sarajevo), glavni grad zemlje, koji ih ugrožavaju. Poslano mu je četiri tisuće pješaka, pet stotina konjanika i četiri stotine kesa zlata. Upravo mjesec dana nakon bitke kod Sente poveo je Eugen četiri tisuće konja, dvije tisuće i pet stotina pješaka, dvanaest topova i dva mužara na leteći pohod kroz Bosnu koji je opisao sam svojom rukom. Išao je preko Kotorskog u Doboj do čvrste utvrde, koja leži na sastavcima Bosne, Usore i Spreče i koja se predala kao i utvrda Maglaj s one strane rijeke Bosne. Odavde se išlo neprestano duž Bosne za Žepče, Zenicu i Visoko do pred Sarajevo (Seraj), glavni grad Bosne. To je otvoreni grad sa stotinu i dvadeset džamija, a stradao je u plamenu. Kršćani su hrpimice dolazili u tabor s molbom da im se da slobodan prolaz. Htjeli su napustiti zemlju i poći za carskom vojskom. Vojska, boraveći samo jedan dan u Seraju (Sarajevu), pošla je natrag preko Orahovice i preko teško prohodnih prijevoja, a prolaženje preko njih bilo je dvostruko opasno zbog tako kasnog godišnjeg doba. S onu strane Maglaja bačeno je na stjenovitu utvrdu Tešanj stotinu bombi koje su tisuću i šest stotina stanovnika stavile u veliku zabunu, ali nisu dovele do predaje. Nakon osam dana vratio se Eugen u Osijek. Turski je tabor pošao krajem rujna (septembra) iz Beograda u Edrenu. Predstojnik anadolske računske komore, Mehmed s nadimkom Küčük Mujezin Čelebi, koji je uživao naročitu sultanovu milost i koji ga je slušao, bio je smijenjen na zahtjev velikoga vezira, koji je na njega omrznuo već kao kajmakam zbog nekih razuzdanosti, pa je u pratnji čaušā poslan u Carigrad. Dosadašnji kajmakam Edrene, silahdar Hasan-paša, imenovan je za namjesnika u Halebu, za janjičarskoga agu je imenovan vezir Ibrahim, za džebedžiju šumski upravitelj Plovdiva (Filibe), a došlo je i do promjene obaju vrhovnih konjušnika, i reis-efendije, budući da je na taj položaj opet pozvan Rami, njegov prethodnik. Bio je to Mali Mehmed, namješten u svojstvu predstavnika prve računske komore. Veliki vezir bi bio bez sumnje udaljio i povjerenika za isporuku mesa, Karabaš Mehmeda, da taj nije bio naročiti štićenik muftije Fejzullaha koji je sultana, svoga bivšega učenika, »podučavao«, no njegovim se savjetima može većim dijelom pripisati upropaštavanje posljednjeg vojnog pohoda; on se velikom veziru najoštrije suprotsta-

13. 10.
17. 10.
24. 10.
1. 11.
8. 11.
30. 9.

vljao kad je ovaj htio, pošto je bio osvojen Titel, napasti neprijatelja na polju »Kobila«, gdje bi položaj dao prednost Osmanima. Rekao je čak, tko napadne neprijatelja, ne samo da će izgubiti mučeničku krunu nego će otići ravno u pakao. Čvrsto se oslanjajući na muftijinu zaštitu, povjerenik za isporuku mesa preuzeo je obavezu da će vojsci isporučiti šezdeset tisuća ovnova, pa ne samo da nije ove isporučio nego nije ni predao tri stotine tisuća ovnova koje je trebao isporučiti dvoru; naveo je da su isporučeni i izgubljeni i dobio novac za devedeset tisuća neisporučenih ovnova, na najveću nevolju riznice. Da bi blagajnu u neku ruku pothranili novim prilivom novca, stavljen je novi namet na kafu. Od četrdeset tisuća jardi kave, koja je godišnje dolazila iz Jemena u luku Džide, bilo je petnaest tisuća potrebno da pokriju potrebe Egipta i Arabije, a dvadeset i pet tisuća prodavano je u ostalim zemljama Osmanskoga carstva. Za Sulejmanova vladanja bio je namet za oku kafe osam akči za muslimanskoga kupca, a deset za kršćanskoga; od kafe, koja je dovezena u Edrenu, uzeli su čak šezdeset akči, tako da je oka kafe stajala četiri i po pjastera. Da bi u tome uveli neku jednakost, a da ne naškode dohocima u riznici, uvedena je sada, osim gore spomenute maltarine (carinske takse) od osam i deset akči za oku, još jedna nova taksa od pet para po oki koju su svi trebali jednako platiti, a dobila je ime bidaati kahve, tj. »novina za kafu«, a za čije su ubiranje i obračunavanje bili imenovani novi opskrbnici i pisari. Za ratni porez su kajmakam, defterdar, džebedžibaša i bostandžibaša utjerali za nadzornika blagajne, opskrbnika brodogradilišta, konjušnika i suca carigradske tržnice svega četrdeset i dvije kese, od pobožnih zaklada trideset i sedam kesa. Naređeno je da pedeset kesa, koje su svake godine slane velikom veziru iz Egipta, i onih šezdeset, koje su slane ostalim vezirima kao novac za sitne potrebe, iduće godine pritječu u ratnu blagajnu. U ostavštini janjičarskog age koji je pao kod Sente, vezira Baltadži Mustafe, nađeno je trista sedamdeset i pet kesa, a od imetka namjesnika Dijarbekra, Ibrahim-paše, uzeto je dvadeset i sedam kesa.

[Stanje u arapskom Iraku, gdje se šejh Ibn Mani dosada izrugivao vlasti namjesnika Bagdada i Basre, nije bilo osobito povoljno, ali ni osobito nepovoljno za Portu. Nakon poraza Džafera, Manijeva brata, upute šejhovi i emiri Basre molbu namjesniku Bagdada, da Hasan, od Porte postavljeni namjesnik, nastupi na svoje mjesto. Da bi to provjerio, pošalje namjesnik Bagdada, vezir Alija, svoga janjičarskog agu kojem Arapi obećaju u znak podložnosti predaju jake tvrđave Kavarne. Kada to dočuje, vezir pošalje tri stotine vojnika i zaista tvrđava bude odmah predana. Sejidi i derviši Rufaije iz Basre ponovno po-

šalju vijest Hasan-paši, da može s tisuću ljudi zaposjesti Basru, no on, bez sredstava za novačenje, propusti tu priliku. Onda dođe izaslanik perzijskog hana, namjesnika Huvejze, koji zamoli od bagdadskog paše dozvolu da zaposjedne Basru; čini se da mu je to odobrenje pismeno dano. On krene s velikom vojskom na Basru, najuri odatle Manija i zauzme kako grad Basru tako i tvrđavu Kavarnu, a njihove ključeve novi šah Husein, u znak prijateljstva, pošalje sultanu u Edrenu, gdje perzijski izaslanik bude najsvečanije dočekan. A onda se s bogatim darovima pošalje protuposlanstvo s reis-efendijom Mehmed-begom koji je imao rang rumelijskog beglerbega. Na drugoj strani, u Egiptu, kairski bezi i žitelji smijenili su namjesnika Ismail-pašu, koji je bio, doduše, darežljiv, ali vrlo žestok. Te godine kada je došao tamo, zemlju su pogodili glad i kuga. On skupi sve siromahe, sam preuzme tisuću, a ostale razdijeli bezima i uglednim ljudima na brigu i ishranu; samog ga je to koštalo dvadeset osam kesa. Uskoro je opet zasuo grad dobročinstvima. Kada je obrezivao sina, podijelio je ne samo silne darove, nego je dva puta dnevno držao trpezu otvorenom za sve, a obukao je 2.336 sirotinjske djece od glave do pete i svakom dao po dukat. U seraju je izgradio vilu, dvoranu za prijem i medresu, gdje su četiri osobe od četiri pravovjerna obreda dnevno poučavale dvanaest stipendista, te čitali Buharijeve zbirke predaja (hadisa), a petnaest drugih učilo (recitiralo) Kuran. Pod njim su se kovali dukati ešrefi sa znakom sultanova imena. Po izdanom **5. 9. 1697.** hatišerifu, morali su dukati važiti dvadeset dva karata zlata, a za stotinu dukata moralo se upotrijebiti stotinu petnaest drahmi zlata. Ta promjena novca već je okrenula narod protiv njega. Ali je pobuna imala drugi, manje značajan povod. Na prijavu njegovog nadzornika kuhinje da su stepenice koje vode od kuhinje do divana, na dan divana zaposjednute od siromaha i prosjaka, što priječi prolaz jelima, paša naredi da ih se odstrani. To izazove govorkanje da je to učinjeno da bi se ljudi namamili i zatim pogubili. Stoga on silom bude smijenjen, a uprava povjerena begu Mustafi. A onda ga Porta premjesti u Bagdad, dok u Kairo pošalje Firari Husein-pašu, namjesnika Sivasa.

I nakon zime u Edrenu se radilo na postizanju mira. U tom smislu je osobito bio aktivan engleski poslanik Paget, koji je svojevremeno velikom veziru Hadži Ali-paši iz Merzifuna, još četiri godine prije svoga dolaska kao poslanik u Carigrad, izložio prijedlog mira, a sada ga je samo obnovio. Onda se sastane državno vijeće najviših uglednika i tada se dogodi nešto dotada nečuveno: sam sultan svojom rukom složi protuprijedlog koji s pismom velikog vezira bude podnesen engleskom kralju; na temelju njega treba biti napušten Erdelj, Banat ograničen Marošom i Tisom, Petrovaradin porušen, Ilok i Požega napu-

šteni, ali i utvrde koje se nalaze s one strane Une u osmanskom posjedu, a Kamjenjec razoren. U prijedlog su bili uključeni i Venecijanci, premda s velikom mukom. Potom je veliki vezir Husein Köprülü obnovio stanje vojske što je više bilo moguće, unovačio 50.110 pješaka i 48.437 konjanika, opremio jake flote
31. 5. 1698. na Crnom i Bijelom moru i Dunavu, te krenuo iz Edrene, gdje je ostao sultan sa dvorom. Iz Bosne je došla povoljna vijest da je Daltaban-paša zapalio predgrađe Novog, protjerao Hrvate iz Glamoča, a onda poduzeo harajući pohod u područje Pjoke, spalio petnaest sela, razorio šest kula i opkope Huraba, te više oblasti prošao harajući ih. Tabor velikog vezira nalazio se u Sofiji, kada
10. 7. je on reis-efendiju Ramija i Portinog tumača Skarlat-zade Maurokordata poslao kao ovlašćene mirovne pregovarače. Kada je tabor bio u Smederevu, pojavi se tatarski han Selim-Giraj sa 30.000 Tatara. Tisuću Tatara izaslano je protiv neprijateljskog tabora kod Bečkereka. Oni su sa četiri stotine zarobljenika i plijenom žurili ka Temišvaru, da odvrate austrijsku opsadu što mu je prijetila. U Carigradu je odletio u zrak mlin za barut, prije deset godina postavljen usred grada, sa tri stotine centa baruta, sedam radnika i dvadeset dva mlinska konja; porušeno je četiri stotine dvadeset pet kuća. Sve do Akseraja i Mehmedove džamije bijahu svi zabati i dimnjaci zbačeni, svi prozori razlupani, a mnogo ljudi ubijeno od srušenih kuća. Zato je mlin bio preba-
9. 11. 1698. čen u nekadašnje Iskender-Čelebijine vrtove. Uskoro potom je u Beogradu, gdje je bila nagomilana sva zaliha, izgorjelo stotinu pedeset skladišta.

Kako je Pagetov tajnik prenio Beču osmanski mirovni pro-
24. 4. tuprijedlog, sastali su se ministri zbog odgovora. Odgovoreno je da bi samo stvarno stanje zaposjednuća bez ikakvog ograničenja i iznimki moglo biti osnova pregovora, a da bi se morala uključiti i Rusija. Poslanici sila koje su posredovale, Engleske i Nizozemske, dobili su austrijske ovlasti da u tom smislu rade na miru. Potom su od Maurokordata dobili izjavu da se Rusija uključuje u mirovne pregovore. U međuvremenu su savezničke evropske sile usuglašavale svoje zajedničko stajalište za pregovore sa Turskom, te je to, uz nezadovoljstvo Poljske i Rusije, nekako ostvareno, bar u općim crtama. Još se dogovaralo o mjestu održavanja kongresa, pa pošto Turci nisu prihvaćali ni Beč ni Debrecin, a ni Slankamen, odlučeno je da to budu Karlovci, koji se nalaze na desnoj strani Dunava, ispod Petrovara-
14. 10. dina. Na jednoj strani su se polovicom listopada našli, dakle,
1698. austrijski ovlašćenici, venecijanski, poljski i ruski poslanik; par dana kasnije, došli su poslanici posredujućih sila, Engleske i Nizozemske, a nekoliko dana potom i osmanski pregovarači. Objavljeno je po taborima da se istodobno uspostavlja stanje primirja i da oružja moraju zamuknuti.]

Mir u Karlovcima, o kojem su Turci nakon prethodnoga rata dugo pregovarali s četiri kršćanske sile (sa carem, Venecijom, Poljskom i Rusijom) i koji je po kršćanske sile slavno zaključen, imao je tu važnost da je Osmansko carstvo međunarodno-pravno objavilo svijetu momenat svoga propadanja...

Tri dana nakon razmjene punomoći, predali su carski, venecijanski i poljski opunomoćenici svoje prijedloge posrednicima u ruke, koji su na to predali kršćanskim kao i turskim opunomoćenicima dnevni red kongresa uz obostranu suglasnost. Turski opunomoćenici su predali također svoj prvi prijedlog koji je, sasvim nevjerojatno, uporno zahtijevao da se u Erdelju opet uspostavi prijašnje stanje, da bude pod vlastitim knezom i pod turskom zaštitom. Na taj nevjerojatni zahtjev, koji su carski opunomoćenici odmah odbili, uslijedio je drugi da Erdelj doduše može ostati carev, ali car zato mora dati neku godišnju daću. Ovaj zahtjev, koji je u potpunosti razorio primljenu osnovu mira, temeljili su Turci na izjavi sadržanoj u prihvaćanju osnove mira da će biti spremni za rušenje i napuštanje pojedinih mjesta, ukoliko bi time postigli veću udobnost i sigurnost na granici. Carski opunomoćenici su žalili takvo gubljenje vremena i molili su posrednike da Turke pitaju da li ozbiljno shvaćaju mirovne pregovore. Ruski je poslanik ujedno tražio da s Turcima pregovara neposredno, bez posredničkog kanala koji uopće ne priznaje, o čemu su njegove upute šutjele. Englesko je poslanstvo umirilo carske opunomoćenike usmenim uvjeravanjem da je Turcima ozbiljno stalo do mira i da posredništvo nema namjeru podržati nerazumne zahtjeve, štoviše da namjerava Turcima ponuditi mir na dobar rimski način, da u određeno vrijeme desnom rukom ponude rat, a lijevom mir. Prije otvaranja kongresa u Karlovcima, po prvi puta su iznesena stajališta obiju strana, ruskog i engleskog kabineta, o najprikladnijem načinu da se s Turcima pregovara da završe sa lukavim zatezanjem, a to se sve do našega vremena pokazalo potpuno ispravnim. Rusija je od kongresa u Karlovcima, gdje je prvi puta pregovarala na kongresu, samo dva puta htjela čuti za strano posredništvo i sama najsigunije unapređivala svoje interese. Najnoviji pregovori pokazali su da je u pregovaranju s Turcima izgubljeno svo vrijeme koje im je ustupljeno ako ne bude ograničeno rokovima i da će im po rimskom (tada britanskom. otada ruskom) mišljenju vrijeme biti strogo odmjereno pod mačem koji visi. Na svečano uvjeravanje turskih opunomoćenika da u buduće neće više ni jednom riječju spomenuti odstupanje Erdelja i niti jedan počasni dar koji za to treba predati, otvoreni su mirovni pregovori prvim svečanim sastankom carskih i ruskih opunomoćenika i ministara-posrednika. Na jednoj strani četverouglastog, dugoljastog stola u sredini prostorije sjedila su oba carska opunomoćenika, njima nasuprot dva turska, na uskoj strani stola engleski, a na drugoj nizozemski po-

2. 11.

7. 11.

11. 11.

13. 11.

slanik. Iza drugog carskog opunomoćenika imali su stol i sjedište tajnik carskog poslanstva; a tako je iza engleskog poslanika bio jedan uz njegova sekretara — oni su vodili zapisnik. Turski opunomoćenici i nizozemski ga nisu vodili. Nakon međusobnog pozdravljanja i čestitanja našli su se konačno ujedinjeni oko tako zdrava posla kao što je mir, međusobno se uvjeravajući i izjavljujući da su se složili o svrsi i zamisli svoga sastajanja i da se, po prihvaćenoj mirovnoj osnovi, najprije mora započeti s granicama u velikom planu, jer točno razgraničavanje nije početak nego završetak mirovnoga djela. Grof Schlick je razlikovao prirodne i umjetne granice; prirodne treba sada odrediti, a umjetne će se kasnije odrediti. Govornici na kongresu su bili jedino i samo drugi opunomoćenici. Grof Schlick i Maurocordato, oba prva, predsjednik dvorskog ratnog vijeća grof Öttingen i reis-efendija Rami većinom nisu ništa govorili, rijetko kada neku beznačajnu riječ, a ni jednu koja bi zaslužila da je se posebno spomene. Ova šutnja, međutim, nipošto nije bila pomanjkanje nadarenosti i znanja, jer je Rami kao reis-efendija i kasnije kao veliki vezir bio jedan od državnika u Osmanskom carstvu s najviše uvida, a grof Öttingen je kasnije kao veliki poslanik kod Porte obavio poslove s dobrim uspjehom. Nije to sigurno bio ni manjak govorljivosti, jer je Rami bio odličan stilist i njegova zbirka spisa spada među najbolje uzore turskih državničkih dokumenata, nego izgleda da je između Öttingena i Schlicka te između Ramija i Maurocordata došlo do mudrog sporazuma da se izbjegne svako ponavljanje i svako gubljenje vremena, da samo jedan vodi riječ, a ta riječ je pripadala prvenstveno drugoj osobi, kao što je prvoj pripadala svjetlost-misao.

U pregovorima su se sudionici složili da s granicama počnu od Erdelja, da idu duž Dunava i Save sve do Une, da redom idu kroz svih pet zemalja i da odrede tri granice, naime Erdelj, Banat ili naprosto samo područje Temišvara i zemlje između Tise i Dunava (Srijem) i Hrvatsku. Ovo pregledavanje granica
13—16. 11. obavljeno je prva četiri dana zaredom na zajedničkim sjednicama. Zacrtana su četiri člana, od kojih prvi govori o Erdelju s njegovim prirodnim granicama od Podolja sve do Vlaške, što bi pripalo caru. Drugi član govori o području između Tise i Maroša, što bi ostalo Turcima. Ovdje je došlo po prvi puta do primjene »Uti possidetis«, uz objašnjenje pridodano da se prihvati napuštanje ili rušenje pojedinih mjesta. Turci su doduše tumačili ovaj dodatak kao da je dodan jedino u njihovu korist, ali budući da je carska vojska isto toliko mjesta bila zaposjela usred Banata kao Poljaci u Moldavskoj, a Turci s one strane Une, to je svakako bilo korisno da dođe do takve izmjene strogoga »uti possidetis«, ako su se htjele postići samo koliko-toliko sigurne granice i svrsishodna razdioba obostranih posjeda i time postići zajednička sudbina. Kada su turski opu-

nomoćenici željeli da se napuste i razore Lugoj i Karansebeš, koji su pripadali Banatu, ali su bili u posjedu carske vojske, htio je Schlick da o napuštanju i razaranju bude govora tek nakon određivanja granica. Maurocordato je uporno zahtijevao da granice i posjed budu nerazdvojeni i da se o njima zajedno raspravlja. Paget se umiješao i rekao da treba razlikovati tri stvari: mjesto, posjedovanje i probitačnost. Maurocordato je tvrdio da su sve tri stvari nerazdvojive i da o njima treba zajedno raspravljati. Nakon izvjesnoga opiranja suglasili su se carski opunomoćenici s tim da se razore slijedeća mjesta u Banatu: Karansebeš, Lugoj, Lipa (Lipova), Čanad (Čenadul), Mala Kaniža, Bečej i Bečkerek (Zrenjanin). Prijedlog opunomoćenika da se duž turske obale Tise napravi pustinja da bi se što bolje osigurala granica, odbacili su turski opunomoćenici jer im zakon nalaže nastanjivanje, a ne suprotno. Vodila se raspra o upotrebi vode, mlinovima i plovidbi po Tisi i Marošu, pa su ista prava dana i Turcima. Dovde je granica bila prirodna, određena planinama (erdeljskim) i rijekama (Maroš, Tisa i Dunav); ali u Srijemu koji je bio na pô u carskom posjedu, a na pô pod osmanskim oružjem, granica bi bila sasvim nesvrsishodna ako bi je povukli crtom od ušća Tise u Dunav do ušća Bosuta u Savu, bez i najmanjeg prirodnog razgraničenja, bila bi s obje strane određena umjetno stvorenom crtom jaruga i stupova. Od utoka Bosuta u Savu bila je tada prirodna riječna granica tek Sava, a onda počevši od ušća Une; uz to da se napuste utvrde koje leže s ove strane Une, a u rukama su carske vojske. Kad su granice, kao najvažnija točka, bile određene, trebalo je obraditi članove o zarobljenicima, o letećim odredima, utvrđivanju, razbojnicima i pobunjenicima, o vjeri, trgovini, o potvrđivanju starih kapitulacija i o trajanju mira, o kurijalnim pitanjima poslanstava (o formulaciji naslova, oslovljavanja, pisama itd.) i o Tökölju. Međutim, Maurocordato je sada predložio venecijansku sjednicu, iz dva razloga: jer je Venecija prva pristupila trima drugim zaraćenim silama primivši mirovnu osnovu, a onda jer su opunomoćenici koji su premjerili granicu naišli na venecijansku. Tako je onda oba naredna dana održan **17. i** prvi i drugi venecijanski sastanak s nepovoljnim rezultatom, **18. 11.** jer su Turci zahtijevali razaranje lepantske tvrđave, napuštanje Dardanela, Moreje i Preveze i bili u tom jednako uporni kad je poslanik izjavio da ne može priznati ni jednu od ovih točaka. Ni slijedeći dan održana prva ruska konferencija nije pokazala **19. 11.** bolji uspjeh, jer su Turci zahtijevali napuštanje i razaranje Azova i da dođu u posjed otoka na ušću Dnjepra, a ruski opunomoćenik je tražio da dođe u posjed Kerča. Na slijedećoj **21. 11.** carskoj konferenciji raspravljalo se prvenstveno o venecijanskom interesu, a carski opunomoćenici su mu dali podršku. Venecija je htjela dobiti na temelju sadašnjega posjeda i čitavu prevlaku od Moreje do s onu stranu planina na kopnu, a Porta

joj nije htjela ništa drugo priznati do Moreje, samo vrat (Korint), a ne i pleća (samu kopnenu prevlaku); ukoliko Venecijancima granica nije dosta sigurna, neka presijeku prevlaku što bi
21. 11. se moglo izvesti za tri mjeseca. Poslijepodne održana je prva poljska konferencija, ali je bila neplodna jer su Turci bili uporni u tome da se napusti Kamjenjec, a Poljaci su tražili zaposje-
22. 11. dnuta mjesta u Moldavskoj. Isto je tako besplodno protekla i druga ruska konferencija, gdje je poslanik ponudio oružano primirje ukoliko ne mogu naći poravnanje. Na slijedećoj car-
23. 11. skoj konferenciji pridometnuto je nedavno zaključenom članu napuštanja utvrda s ove strane Une i riječno brodarstvo na
24. 11. Savi i Uni. Treća venecijanska i druga poljska konferencija imale su isto tako malo uspjeha kao i prethodne. Poljski poslanik ponudio je prijedlog da se od pet samostana u Moldavskoj dva vrate, a tri zadrže, da bi bili s jednom nogom u Moldav-
25. i 26. 11. skoj, čemu su se Turci nasmijali. Na sedmoj carskoj konferenciji obrađivani su članovi o slobodi popravljanja utvrda koje postoje, obustavi letećih odreda, da se ne potpomažu pobunjenici, da se odrede komisije za obeštećenje pograničnih sporova, da se urede kurijalna pitanja i poslanstva; utvrđeno je da trajanje mira iznosi dvadeset i pet godina, da se odredi komisija za određivanje granica, da se razmijene ratifikacije, da se zaključci sprovedu i time su uglavnom završene mirovne odluke.

Na slijedećem, tri dana zatim održanom sastanku carskih
29. 11. i turskih opunomoćenika, govorilo se o ljestvici poslanstva koje treba poslati, jer posljednji turski poslanik nakon vašvarskog mira imao samo čin muteferika (dvorskog opskrbljivača) i prema tome nije bio ravan carskom poslaniku, generalu grofu Leslieju. Maurocordato je htio drugu stranu uvjeriti da je muteferika vrlo visoki čin koji imaju većinom sinovi sultanijinih kćeri. Za zarobljenike je utvrđeno, ukoliko su u javnoj vlasti, da ih se oslobodi i vrati, a one u privatnom vlasništvu
1. 12. oslobodi uz umjerenu otkupninu. Na slijedećoj sjednici govorio je grof Schlick u korist trinitarijaca (crkveni red Sv. Trojstva), čije je lijepo zanimanje bilo otkupljivanje zarobljenika, i u korist franjevaca koji su zahtijevali stari posjed sv. groba, i u korist jezuita na Hiosu i vjere uopće. Maurocordato je rekao da ne poznaje niti trinitarijance, niti franjevce, niti jezuite. Član o zaštiti vjere i vjernika po sadržaju starih kapitulacija, hatišerifa i fermana sveden je pod član 13. Što se tiče sv. groba, rekao je Maurocordato, moralo bi to pitanje biti zadržano za slijedeće veliko poslanstvo koje bi trebalo ishoditi povlastice. Utvrđena je i slobodna trgovina u smislu prošle kapitulacije. Grof Schlick je govorio u korist saveznika, da im se prepusti Moreja s granicama sadašnjeg posjedovanja i da se Turci odrek-
2. 12. nu zahtjeva za Azovom i Kamjenjecom. Treća ruska konferen-
4. 12. cija protekla je isto tako neplodno kao prve dvije, ali u trećoj
18. 12. poljskoj su Turci pristali da odstupe Kamjenjec. Slijedeći (deset)

predmet carskog zastupstva bio je jedino interes saveznika, o kojem je doduše raspravljano na slijedećem poljskom sastanku, ali se o njemu nije raspravljalo na oba ruska. Na petoj poljskoj konferenciji ispravljena je razlika latinskoga i turskoga teksta po zacrtanom poljskom ugovoru, a na šestoj ruskoj stavio je ruski poslanik ponudu za dvogodišnje oružano primirje u zapisnik, tako da je mir trebalo negdje drugdje zaključiti ili posredovanjem pomorskih sila ili tatarskoga hana. Turci su ovu izjavu htjeli odmah staviti u dokument, ali je poslanik inzistirao da svaka strana svoj dokument sama sastavi i da se zatim dokumenti usporede. Tako je posao oko poljskog i ruskog mira također uglavnom završen (oko ruskog ukoliko se to ovdje moglo postići); samo je Venecija preostala u cijelosti i o njezinim se interesima raspravljalo na jedanaestoj konferenciji, ali opet uzaludno. Na dvanaestoj konferenciji se u različitim članovima carskoga ugovora tu i tamo neka riječ promijenila i stavila u najbolji oblik, a članove drukčije poredalo. Četvrta venecijanska konferencija je zadnji dan u godini protekla isto tako neplodno kao što su bile prošle. Venecijanci su uporno zahtijevali brda s one druge strane korintske prevlake, a Turci su ustrajavali ne samo na tim brdima već i na tom da ne odstupe ni pedalj s one strane heksamilonskog bedema. Na trinaestoj konfereciji iznio je grof Schlick na vidjelo osjetljivu točku, pitanje Tökölija, njegove supruge i njegovih pristaša, te izjavio, pošto su turski opunomoćenici već prije izjavili da ovoga treba držati daleko od granica i svakoga utjecaja, carska blagost također ne želi uporno zahtijevati njegovo izručenje, a njegovoj će ženi isplatiti njezin miraz, kapital kao i kamate, ali njegove pristaše neće se više nikada smjeti vratiti u carsku državu. Stvar je do daljnjega zadržana da se o njoj razmišlja. Turski opunomoćenici su sada bili zbog ružnoga vremena vrlo loše raspoloženi i svakako su htjeli završiti radom. Marsigli je s rezultatom dosadašnjih pregovora otišao kao kurir caru. Najdulja, najoštrija, najtvrdokornija konferencija bila je četrnaesta konferencija carskih opunomoćenika na kojoj se uz pomoć venecijanskoga pregovaralo o interesima Republike. Mletački je poslanik uporno tražio čitavu prevlaku koja povezuje Moreju s kopnom, izgovarajući se da on Heksamilon uopće ne poznaje, a Turci su isto tako tvrdokorno tvrdili suprotno. Uzalud su govorili posrednici kao što su i carski opunomoćenici nagovarali venecijanskoga poslanika, on je uporan sa svojim zahtjevom. »Zar nećemo moći otrgnuti dva brijega kad smo otrgnuli zemlje«, povikne Schlick. Konferencija je započela u jedanaest sati, u jedan sat su se carski i turski opunomoćenici i posrednici povukli u svoje naročite odaje da se malo saberu. Nakon četvrt sata sastali su se opet i Ruzzini popusti uzevši vrat Heksamilona na svoja pleća. Taj član je odmah stavljen na papir. Sada se prešlo na Lepant, Turci su tražili povlačenje, što je bilo isto

19. 12.
7. 12.
9. i 10. 12.
18. 12.
19. 12.
22. 12.
30. 12.
31. 12.
1. 1. 1699.
4. 1.

tako uporna borba, diplomatska lepantska bitka. Konačno je pristao Ruzzini i na to, uz uvjet da se nikada više ne izgradi i učvrsti. Time Turci nisu bili zadovoljni, oni su htjeli da se Dardaneli Moreje razore, ali da se iz Lepanta za njih povuku. Da bi se iz Lepanta povukla vojska, o tom Ruzzini nije htio ni čuti. »Onda neka se Venecija povuče iz Gabele ili jedne druge tvrđave u Dalmaciji, iz Herceg-Novoga ili Knina ili Sinja«, rekao je Maurocordato. Prošli su sati zbog spora o tom povlačenju, a ništa se nije povuklo. »Do đavola i povlačenje«, poviče Schlick, »ovo povlačenje će isprazniti naše želuce, šest sati je uvečer, a mi još nismo ni ručali«. Još su se dva sata natezali i bilo je nemoguće da se dalje u bilo čemu slože. Grof Schlick je rekao da ovi dani imaju svoje zviježđe, možda će se drugi puta složiti. Tako se konferencija razišla u osam uvečer. Nakon ove najdulje, burne konferencije slijedilo je najdulje zatišje koje je nastupilo na ovoj konferenciji, naime među-
10. 1. razdoblje od šest dana do slijedećeg sastanka. Tu su carski i turski opunomoćenici, bez venecijanskih i bez posrednika, nakon što su u tom razdoblju dobrano pripremili svoja srca, istupili s prijedlogom da se utvrdi rok od četrnaest do šesnaest dana u kojem će svakako morati završiti kongres. Svi opunomoćenici, požurivani od svojih pregovaračkih zadataka kao i zbog zime koja je nastupila, složili su se da potpišu dokument koji ih je povezao da još šesnaest dana pričekaju dok venecijanski mir ne sklope poslanici ili posrednici ili dok ne bude s Venecijom utvrđeno oružano primirje pa će joj morati biti prepušteno da sklapa svoj odvojeni mir.

Odobrenih šesnaest dana carski su ministri koristili da izbruse članove svoga ugovora i da pregovaraju o nekim još
13. 1. neodređenim tačkama. Tako je na slijedećoj sjednici opet potaknuto pitanje sv. groba, ali su osmanski opunomoćenici ostajali pri tom da, budući da nikada ranije u ugovorima o tom nije bilo riječi, i ovaj puta treba preko toga šutke prijeći. Točnije je utvrđeno vrijeme za razmjenu ugovora i velikih poslanstava.
15. 1. Nakon dva dana su turski opunomoćenici priklopili dodatak članu o Erdelju u pogledu Jelene Zrinjske, Tökölijeve supruge, da joj se pomoću isprave, koja joj je dana prigodom predaje Munkača, isplati njezin imetak od miraza i da ga može slobodno potrošiti gdje hoće. Carski opunomoćenici, koji su ionako prigovarali ponekad Maurocordatovoj latinštini, promijenili su ovaj dodatak, koji im je loše zvučio, u tom smislu da u njemu nije bilo govora niti o ispravi niti je spomenuta »Parola Cäsarea«, nego joj je naprosto priznat zahtjev o imetku-mirazu i da slobodno može biti uz muža bez krivice. Kako je u ušima carskih opunomoćenika loše odzvanjala riječ »isprava«, i »carska riječ«, tako je osmanskim opunomoćenicima loše zvučala riječ »pobunjenici« što su je na slijedećoj sjednici željeli izbaciti; među-

tim je ipak ostala, a dodatak u korist Jelene Zrinjske bio je naprosto sažet u rečenici da je Nj. veličanstvo voljno saslušati zahtjeve Jelene Zrinjske, ali je to kasnije potpuno izostavljeno. Tri slijedeća sastanka imala su za sadržaj samo mletački ugovor, a na njima su vrlo marljivo radili posrednici i carski opunomoćenici; osmanski opunomoćenici su radili bez prisutnosti venecijanskog poslanika da bi završili posao u danom roku. Govorilo se o dalmatinskoj granici i o svakoj tvrđavi koja je dodijeljena području koje ostaje u posjedu Venecije, govorilo se o morskom zaljevu Angore i Lepanta (zajednički za oba dijela), da se otoci Arhipelaga ostave u stanju u kakvom su bili prije rata; zantejskoga danka se Turci nisu htjeli odreći, trebao je to biti mali znak prijateljstva za tolike povlastice koje uživa Venecija, ali i taj danak je obustavljen. Utvrđen je način kako treba iznijeti venecijanski ugovor u Beču ili Carigradu ako prije određenoga roka ne stignu nove upute. Turci su bili sporazumni da lanac utvrda koje su u Dalmaciji trebale ostati Venecijancima povežu s područjem koje su trebali napustiti, ali zemlja preko Neretve, od Gabele ili Čitluka do Herceg-Novoga treba to više zbog povezanosti s Dubrovnikom ostati njima, jer su ga do sada branili Vidušom i drugim utvrdama. Tako je venecijanski ugovor napisan u deset članova, od kojih je samo prvi — koji se odnosi na povlačenje granice Moreje po Heksamilonu — zaključen uz pristanak venecijanskoga poslanika, a drugih petnaest su sastavili posrednici i carski opunomoćenici. Ovi su odredili da se napusti Lepant, da se razore tvrđave Dardanela i Preveze. Stanje otoka Arhipelaga trebalo je ostati kao prije rata, trebalo je ukinuti vojni boravak u Zanti; dalmatinska granična linija tekla je od Knina preko Vrlike, Sinja, Dabra, Zadvarje, Vrgorca, Čitluka. Došlo je do povezivanja osmanskog područja s dubrovačkim; izvršeno je ograničenje s kotorske strane. Utvrđene su kazne za one koji ometaju mir, dano je dopuštenje da se poprave tvrđave koje postoje; treba razmijeniti zarobljenike i utvrditi oružano primirje u slučaju da mletački poslanik na dan potpisivanja ugovora još ne bi imao upute, a u slučaju potpisivanja mir bi bio potpuno utvrđen i uspostavljen. Dva dana prije potpisivanja ugovora potpisao je ruski poslanik zaključeno oružano primirje. Konačno su u deset sati poslanici pošli vrlo svečano, carski ispred stotinu oklopljenih konjanika, državna kola i konji slijedili su ih; turski opunomoćenici su bili sa svojim janjičarima i spahijama. Posrednici i poljski poslanik došli su od Petrovaradina, kuda su otišli otkad je ugovor bio u redu. Venecijanski poslanik je bio tim više predmetom pažnje što se nije pojavio. Tri ugovora, carski, poljski i venecijanski, pročitana su, a onda se čekalo s potpisom do četvrt prije dvanaest prvoga osmanskoga opunomoćenika, reis-efendiju Ramija — da bi mu se dodvorili — jer je izračunao da dugo vremena povezanost zviježđa nije bila tako povoljna

18. 1.

19—23. 1.

24. 1.

26. 1. 1699.

za potpisivanje ugovora kao ovaj ponedeljak u četvrt do dvanaest. Sa satom u ruci potpisana su ta tri dokumenta, a zatim su otvorena četvora vrata dvorane prema četiri strane svijeta, da svatko može ući i biti svjedok potpisane isprave i da vijest o zaključenom miru odleti sa sva četiri vjetra u svijet. Kuriri su s njim požurili u Beč, Englesku, Poljsku i Veneciju. Poslanici su se među sobom ljubili poljupcem mira. Trostruki pozdrav oružja ponovljen je topovima u Petrovaradinu i Beogradu. Tako je u šest puta po dvanaest dana i u tri puta po dvanaest sastanaka sklopljen mir u Karlovcima.

Ako usporedimo rezultat mira carskih opunomoćenika s idejom njihovih uputa i sa zahtjevima koji su u pregovorima došli do izražaja, pokazuje se da carski dvor, strogo stojeći na osnovi sadašnjega posjedničkog fonda nije zahtijevao da posjeduje više zemlje. Prema toj prihvaćenoj osnovi, žrtvovana je čak sigurnost granice prema Turcima, kako u Srijemu tako i na Uni, gdje je napušteno više utvrda koje leže s ove strane Une. Drugi se nisu držali u zahtjevima u osnovi sadašnjeg zemljišnoga fonda, osim što je Dubrovnik uključen pod zajedničku zaštitu, a za sv. grob je odgovornost predana samo franjevcima; dana je sloboda da se grade nove crkve ili da se poprave stare; zarobljenici su potpuno oslobođeni bez otkupni-
29. 1. ne i nijedan jedini nije pobjegao. Kada je grof Öttingen tri dana nakon razmjene ugovora molio za dopuštenje da u Peri (dio Carigrada) sagradi jednu crkvu za tumače, odgovorio je reis-efendija da to treba iznijeti pred Portu glavni poslanik koji će donijeti potvrdu o miru. Grof Schlick je upitao što će se dogoditi s kućom za pregovore na što je Paget odgovorio: »Što god se želi učiniti.« Schlick predloži da se kuća pretvori u bogomolju. Carski ugovor iz Karlovaca je prvi s Turcima sklopljen važni ugovor, gdje više nema govora ni o počasnim darovima. Mada je novčanu svotu, što ju je svake godine trebalo položiti, Porta nazivala danak, a carski dvor nazivao počasnim darom, a već se krajem prošloga stoljeća prestao davati, ipak su se u oba ugovora — u ovome stoljeću glavnim ugovorima — u onome na Žitvi i u Vašvaru, oni između onoga i ovoga bile su samo obnove prvoga mira, izborili da se jedanput zauvijek da z adanak iznos od dvije stotine tisuća guldena. Zadnjem pokušaju koji je Porta pokušala postići na mirovnom kongresu u Sr. Karlovcima, kad je za posjed Erdelja ili Zante tražila godišnji prihod, bila je trajna joj nametnuta šutnja carskih opunomoćenika, u ime cara, ali i u ime Venecije. U ime Republike ugovor je bio potpisan u nadi da će slijediti potvrda, kao što je to tražio jedan član ugovora, i Republika ga je zaista potvrdila, u roku od trideset dana. Istina je da su tim ugovorom tri sile pridonijele najveće žrtve glede sadašnjega posjeda, napuštanjem Lepanta, rušenjem utvrda na Dardane-

lima i u Prevezi, ali je Republika ostala gospodarica Peloponeza i čitave Dalmacije, osim rta koji je kao veza između osmanskog područja s Dubrovnikom bio isključen, ali je čitav kraj između Krke i Neretve, sve do planina koje rastavljaju Bosnu i Hercegovinu od Dalmacije, bio u mletačkom posjedu. Izuzeto područje povezuje sedam međusobno povezanih pograničnih utvrda koje se nalaze na podnožju ovih planina. Mletački posjed bio je široki kopneni bedem koji stanovnicima Bosne i Hercegovine zatvara korištenje dalmatinskih rijeka i primorskih gradova te ih je odrezao od mora. S ove strane Dubrovnika još je duboki zaljev lučkog labirinta Boke Kotorske koji brani ulaz Herceg-Novom. Malo se mislilo na sve što nije kopneni posjed i granica pri ovom mletačkom mirovnom ugovoru, koji su bili sklopili samo carski opunomoćenici i posrednici. Tako je i ono što je Poljska dobila ostalo daleko ispod onoga što je tražila prije deset godina na bečkom kongresu. Doduše, vraćen joj je opet Kamjenjec, a Porta se dobrovoljno odrekla svojih zahtjeva na Ukrajinu i Podolje i više nije bilo govora o ponižavajućem danku tatarskome hanu. Međutim, nije se više govorilo ni o pred deset godina zatraženoj ratnoj odšteti za troškove u ratu i o povraku sv. groba Latinima, te o naročitoj povlastici katolika pod poljskom zaštitom.

Trajanje mira od dvadeset i pet godina izrečeno je samo u carskom dokumentu, a nije u poljskom i u ruskom dokumentu; Rusija još nije uživala mir, nego je zaključila samo dvogodišnje oružano primirje. Promatrano s višega stajališta nego što je zadobivanje zemlje, mir u Karlovcima je već zato najznačajniji od svih koji su dosad evropske sile sklopile s Turskom, jer je njime dovršeno ponižavanje davanja u gotovu novcu, davanje erdeljskog danka, danak od Zante i davanje tatarskome hanu. Po prvi puta su se sastale evropske sile zbog zajedničkog interesa pod oblikom posredovanja, a Porta ih je međunarodno-pravno priznala. Kada se bujica osmanske državne moći uspela za Sulejmana Zakonodavca do najviše točke, prelila se ta bujica sve do vratiju Beča i zadržala se, odbijena od Beča, u Ugarskoj i u Erdelju stotinu i sedamdeset godina pod otimačkim navalom silništva. Ta se razlivena bujica sada po drugi puta povukla od bečkih zidina, ali ne samo od njih, nego i od Ugarske i Erdelja, od Podolja i Ukrajine, od Dalmacije i Moreje i mir u Karlovcima satjerao je tu bujicu s poljskih i ugarskih strana na granice Dnjestra, Save i Une. Mir u Karlovcima glasno govori o propadanju Osmanskog carstva, koje je u prošlom razdoblju za Murata IV bilo stalno, u ovom ga je razdoblju doduše zadržao neko vrijeme stari Köprülü liječenjem željezom i krvlju, ali se nije dalo zadržati ni državničkom mudrošću kasnijih Köprülüja niti se sada više može zamagliti pred svijetom oblacima grabežnih vojski.

Prošlo je jedno stoljeće otkad su Mađari bili najokrutnije potlačeni kao raja pod jarmom turske sile, dok mudri Mustafa Köprülü, »pun vrlina«, nije donio raji olakšanje u njihovoj potlačenosti. Pod imenom novih uredbi (nizami džedid) prvi je o tom progovorio; i opet je proteklo jedno stoljeće dok one nisu progovorile u cilju boljega postupka prema kršćanima. Ta uredba je za Selima III naišla na veće polje djelovanja. Da su Köprülüjev mudri i humani postupak prema kršćanskim podanicima poslušali veliki veziri i njegovi nasljednici i novu uredbu koju je on zamislio, koja bi dovela do većega reda i poboljšanja u državnoj upravi, i da je zaista bila provedena, onda bi blagost ili moć lako spriječili izbijanje nedavnoga ustanka u Grčkoj. Pripravljena idejom novoga uređenja i novina u evropskom međuvremenu, koje ulazi u ovo pomoću posrednika pri miru u Karlovcima i koje je truba osmanskog državnog propadanja, započinje slijedeći period osmanske povijesti, očitujući se od tada do danas neprikidno sve jačim evropskim miješanjem.

GLAVA ŠEZDESETPRVA

Od velikog vezirata Huseina Köprülüja do svrgnuća Mustafe II.

... Prošlo je šest mjeseci od sklapanja mira u Karlovcima i došlo je vrijeme da se, prema članovima raznih ugovora, sastanu poslanici Austrije, Poljske, Venecije i Rusije u svrhu izmjene potvrđenih dokumenata. Da bi poslanici bili primljeni u glavnom gradu carstva u punom sjaju, bilo je odlučeno da se sultan vrati u Carigrad. Krajem kolovoza (augusta) održao se svečani izlazak prema starom običaju reda i odjeće. Prije izlaska sunca skupili su se veziri i emiri, stupovi Divana i predstojnici ureda soba, tj. hodžagân, na vratima seraja, gdje je sultan, odjeven u čupavu gornju odjeću, sa sabljom i tobolcem i opremljen dnevnim povezom za glavu, uzjahao konja. Muftija, oba vrhovna suca, predstojnik Poslanikovih rođaka i istaknuta ulema pojavili su se u velikom, gužvastom povoju oko glave i u četverostrukim krznima. Veliki vezir jahao je na konju ukrašenom divanskom jahaćom opremom u državnom krznu koje je bilo prebačeno preko crvene tkanine, sa kalavi, tj. s velikim turbanom piramidnog oblika, kroz koji je tekao široki zlatni vez u liniji

sunčanog puta, s hlačama od baršuna, s lukom i tobolcem prebačenim na čerkeski način. Defterdar, reis-efendija i defter-emin (upravitelj soba) u širokoj gornjoj odjeći iskićenoj samurovinom, s okruglim turbanom na način sultana Selima, s lukom i tobolcem na čerkeski način; oba vrhovna konjušnika, age spahija i silahdara i sobari bili su u polukrznu, hodžagâni s valovitim visokim državnim turbanima i širokom gornjom odjećom od samurovine; carski priručni konji okićeni divanskom jahaćom opremom i dragim kamenjem ukrašenim štitovima. Za trinaest dana došao je sultan loveći i jašući, a veliki vezir i muftija kolima u Silivri, čijoj se blizini nalazilo ljetno imanje velikog vezira. Ovdje je on podvorio sultana, a slijedećeg dana validu. Dva dana poslije krenula je svečana povorka sa Daut-paše u **10. 9. 1699.** Carigrad. Pouzdan očevidac La Motraye opisao je taj događaj u osamdeset i pet poglavlja, ali, kako i sam priznaje, još uvijek nepotpuno. Osamnaest odreda spahija i petnaest odjela janjičara otvarali su povorku s carskim tugovima i s carskim blagom u skerletom presvučenim sanducima, praćeni od ministra financija (defterdara) i sultanova rizničara (hazinedara), zaštićeni od šest stotina oružara, isto toliko topnika, četiri stotine minera i pet stotina vrtnih stražara. Slijedili su najniži službenici seraja, kuhari, slastičari, cjepači, vodonoše, vratari, kupaoničari, brijači i rezači nokata, učitelji imami, liječnici paževskih soba, tri stotine i šezdeset čauša sa svojim glavarom, upraviteljom dvora, dvije tisuće vlasnika malih lena (timara) i većih (zijameta), ministar unutrašnjih poslova i državni sekretar za sultanov potpis, janjičarski aga i vrhovni dvorski upravitelj, sudac glavnoga grada i reis-efendija, četiri vezira Kubeta, četiri upravitelja carskih džamija, šest tugova velikog vezira, njegova vojna glazba i tjelesna straža, naime »Srčani« (Gönüllü), »Smioni« (Deli), njegovi trkači (šatir) i sluge (čokadar). Sam veliki vezir i muftija jahali su na arapskim bogato ukrašenim konjima, sa stremenom i uzdom odsrebra, sedlom okićenim dragim kamenjem. S desne strane konja visila je sablja u koricama okićena draguljima, buzdovan i nadžak od bogato pozlaćenog srebra. Čuvari turbana nosili su državne turbane držeći u svojim ljevicama turbane pokrivene cvjetnim rupcem. Vezir-kajmakam, oba vrhovna suca, beglerbezi, Poslanikova zastava i Kuran u zlatnoj kutiji na državnoj devi, tjelesne straže sultanove, tj. kopljonoše i strijelci, među čijim perjanicama su sjajili dijamanti kajmakamova turbana kao sunčane zrake na vedrom nebu; iza njega, četiri prva paža unutarnje sobe, naime nosači sablje, ibrika, turbana i kaftana. Kizlaraga crnih i bijelih evnuha, praćen od paževa unutarnjih i vanjskih soba, četrdeset konja-povodaca, nakon kojih su stupali carsko lovstvo, lovci sa sokolima i kopcima, čuvari doga i pasa-tragača, zatim nijemci i patuljci. Spahije, džebedžije, topdžije, janjičari kao na početku povorke, što su je zaključivali sluge paša, postavljači šatora sa trista jednogrbih i dvogrbih

deva i, konačno, vodonoše sa svojim cijevima i natovarenim konjima... Ipak je održavanje mira s Rusijom, Austrijom, Poljskom, Venecijom i Perzijom bilo nužno, budući da je carstvo bilo iskidano unutarnjim nemirima, na perzijskoj granici u Basri, Arabiji, Egiptu, Tripolisu na afričkoj obali i na Krimu...

Nemiri u Aziji, Africi i Evropi ne bijahu za Köprülüja, koji časno nosi svoje ime, smetnja, već poticaj da se upusti u borbu s uzrocima propadanja carstva na samom njihovom izvoru, da uspostavi red i pokornost i da svojim mudrim uredbama obuhvati i financije kao i pobožne zaklade (vakufe), flotu, vojsku, muslimane i kršćane. Prva naredba što ju je izdao po zaključenju mira bila je povoljna za kršćane. Tako je krenuo stopama svog poretka Köprülüja Vrlog, koji je novom uredbom Nizami džedid prije svega težio blagostanju kršćanskih podanika i time dao prvi poticaj za reformu carstva. Odmah iza potpisivanja mira oproštena je kršćanskim podanicima Srbije i Banata glavarina za istu godinu. U Evropi je kršćanskim podanicima oprošteno tri tisuće osamdeset i pet kesa, tj. jedan i po milijun neplaćenog ratnog poreza, u Siriji porez zimske daće za ognjište. U Bagdadu je sekretar carskog blaga Dürri-efeedija odredio da se zaplijeni proizvod madenskih rudnika u pokrajini Erzurum, da se iz njega isključivo kuje novac i liju topovi, a zabranio je da se isti prodaje trgovcima. Propali srebrni rudnici u Sidri Kaisu kod Soluna ponovno su osposobljeni, a budući da je zbog položaja uz more gradu prijetio napad gusara, postavljeno je za obranu drvene palanke četrdeset čuvara koji su dnevno plaćani po petnaest akči. Naređena je stroga regrutacija janjičara i čauša. S popisa prvih trebali su biti izbrisani svi, koji nisu imali stvarni ratni raspored i koji nisu vršili stvarnu ratnu službu. Otkako je zadnji put Kilič Alija (Ochiali), pod Selimom II, formalno sredio flotu, ništa se nije izmijenilo; sada je flota dobila novu kanunnamu, čime je reguliran poredak po činu admiralskih brodova, kapetana, patrona i rijala, a njihovi kapetani nisu više unapređivani samo na osnovu godina provedenih u službi. Ta kanunnama pod velikim admiralitetom Mezzomorta preteča je kanunname flote i arsenala koja je do zadnje pojedinosti izvrsno izrađena stotinu godina kasnije pod sultanom Selimom III i velikim admiralitetom Malog Huseina.

Köprülüjevo nastojanje da se ponovno uspostavi stega i odgoj potpomagao je s jedne strane kapudanpaša Mezzomorto, a sa druge muftija Fejzullah i njegov sin, prinčev učitelj. Muftijinim perom napisan je i upućen svim sucima i muftijama carstva ferman kojim im je naređeno da paze: prvo, da imami i hatibi (predvodnici molitava i tumači vjere) dobro prouče tri stvari [temelje Islama, čitanje (učenje) Kurana i sporna pitanja molitve]; drugo, da viši profesori (muderris), prirodni nasljedni-

ci Poslanstva, ustrajno drže predavanja o znanosti Zakona i tradicije (hadisa), a, po Ebu Daudovim, u tradiciji (hadisu) sačuvanim riječima treba da sjedine tri prva zahtjeva znanosti: Kuran, Sunnu i zakonsku obavezu koja je iz tog nastala; treće, da tumači vjere na govornici ne pričaju bajke; četvrto da u osnovnim školama budu namješteni sposobni učitelji; peto da svi muslimani mole, poste, idu na hadžiluk, daju milostinju, uče svoju djecu Kuranu, da grade džamije i škole. Da bi ponovno oživjeli zapuštenu vjersku nastavu, u Rumeliju su poslani šejhovi kao misionari. Muftijin sin Ibrahim, učitelj princa Mahmuta, bio je zadužen za buđenje duha Poslanikove Sunne; on je, međutim, po vlastitom nahođenju uvježbavao princa u odapinjanju strijele. Prvi sat poučavanja princa u čitanju po starom je obi- **10. 5. 1701.**
čaju sjajno proslavljen kao dvorska svečanost.

U spomenike koji svjedoče o Köprülüju kao velikom veziru ne spadaju samo zgrade podignute na njegov trošak, kao što su u Carigradu, na Sedlarskom trgu, uz njegov nadgrobni spomenik utemeljena škola za predaju (hadis) i akademija, džamije u Gradiški, Lepantu, Edreni i Carigradu; obnovljene škole, a u Carigradu napravljeni vodovod zajedno s pet vodoskoka; vodoskoci u akademiji Tašlik u Edreni, deset vodoskoka u Merzifunu, nadograđena klaonica u Edreni izvan grada, kao i druge, ne manje dobrostive zaklade. On se brinuo i za gradnju ostalih svrsishodnih javnih građevina. Tako je za njegova vremena ponovno osposobljen vodom oštećeni most na Sedlarskom trgu u Edreni, uz cijenu od četrdeset i pet kesa. Ista je suma isplaćena za obnovu propalog kanala kojim teče voda Nila za Aleksandriju. Nove janjičarske kasarne izgorjele su u požaru što je pogodio Carigrad, pa su se morali graditi stanovi za sedamdeset i osam odreda, a troškovi su procijenjeni na dvjesto i dvanaest kesa; čemu su veliki vezir i ostali ministri dodali sto iz svojih vlastitih riznica, age i oficiri janjičara četrdeset, a sedamdeset i dvije iz javne riznice. Granične utvrde carstva, Beograd, Temišvar i Niš, ponovo su dovedene u obrambeno stanje. Prilikom gradnje niške utvrde planiranu sumu od trista šezdeset tisuća četiristo trideset i pet pjastera graditelj-preobraćenik znatno je premašio, jer je na svoju ruku gradnji dodao bedeme i opkope. Pet tisuća pjastera doznačeno je za otklanjanje šteta što su nastale u Očakovu kad je uslijed munje u zrak odletjelo spremište baruta. Šteta je da Köprülü za vrijeme svog upravljanja nije imao neograničenu vlast u rukama, da je već pete godine bio otpušten, a uskoro iza toga umro. Njegovu potpuno neograničenu vlast kočili su muftija i kizlaraga. Kad je umro kapudanpaša Mezzomorto, trudio se ćehaja velikog vezira, bez njegovog znanja i volje, oko vezirske časti, a u tom zahtjevu podupirali su ga muftija i kapudanpaša. Köprülü je zbog toga bio nezadovoljan, te je Hasan-agu, jednog od svojih starih štićenika, učinio ministrom unutarnjih poslova. Veliki

vezir je uskoro iza toga dobio naredbu da smijeni ćehaju. Da bi se uljepšala ta uvreda, ćehaja je udaljen kao namjesnik Šehirsora. Starješina carigradske obale bio je smijenjen zbog neuspjelog porinuća jednog broda i poslan za zapovjednika u Kaneju, a smijenjen je i čaušbaša Mustafa-aga kao štićenik velikog vezira. No više od svega ganulo je Köprülüja smaknuće njegovog nećaka, vrhovnog konjušnika Kibleli-zade Ali-bega. On nije okrivljen, kao što izmišlja Kantemir, zato što je na ujakovu zapovijed pred sultanom trebao zatajiti pravo stanje na ruskoj granici, što osmanski historičari ne bi propustili navesti kao zločin prema državi, već iz sasvim drugog razloga, kojeg carski historičar, na osnovu najozbiljnijeg pričanja, navodi kao najbezazleniji, mada jasno iskazani zločin prema veličanstvu. Taj se zločin inače ne nalazi u osmanskim historijama, a sastoji se u oskrvnuću carskog harema. Po prijavi kizlarage, okrivljeni je bio, kaže Rašid, »tajno privržen jednoj od gospodarica, čije se tijelo čuvalo u odaji nevinosti«. Nije, dakle, bilo čak ni djela, ni sastanka; radilo se o samoj privrženosti, a skriveni osjećaj za jednu sultaniju ili robinju carskog harema prikazuje se ovdje zločinom protiv veličanstva, koji je utajivaču tako nesretne ljubavi zajamčio mučeničku smrt. Taj jad, kao i neizlječiva bolest što ga je
5. 9. 1702. već šest sedmica vezala za krevet, ponukali su velikog vezira da zatraži da bude otpušten, što mu je, uz potpuno pravo na sav imetak, kao i na odluku o izboru mjesta prebivališta, odobreno. On je poslao svojih šezdeset najboljih konja i sve svoje dragulje na poklon sultanu, te krenuo u Edrenu, u palaču izgrađenu na uzvisini Bučuktepe (polubrežuljak), a nekoliko dana iza toga stigao je na svoje dobro u blizini Silivrija, gdje se nakon tri
22. 9. sedmice, na dan jesenske ravnodnevnice, rastao sa životom. Kao veliki vezir bio je iskren, mudar državnik i volio je znanost, a iza svog ujaka, okrutnog Mehmeda, iza svojih stričevića, političara Ahmeta i vrlog Mustafe, bio je četvrti Köprülü; zavrijedio je nadimak »Mudri«. On je ukazao na svjetlo nade za spas carstva, ali trajanje nije bilo zajamčeno. Tri mjeseca prije svoje smrti dao je još Naima-efendiji, koji je Porti poslao nekoliko svezaka svoje historije koja počinje od hiljadite godine po Hidžretu, kesu novaca, ispravu historičara carstva i uputnicu na dnevni dohodak od sto dvadeset akči (jednog dukata) što će ih dobivati od carine. Iste godine umro je pisac jedne svjetske historije i većeg broja drugih djela, izvrsni astronom, šejh Ahmet-dede; zatim Rodosi-zade-efendija, koji je na turski preveo Ibn Hallikanove životopise, Nizamijeve Petice i Kazvinijeve povijesti prirode, kao i pisac komentara o četiri kaside perzijskog pjesnika Urfija, te konačno oba pjesnika, Katib i Emri, ovaj pisac »Blaga umijeća sastavljanja pisama«. Godinu dana prije umro je mistički šejh Nazmi Mehmed, koji je na turski preveo prvu knjigu Mesnevije, a sastavio djelo o sedam svetih slova derviša pod naslovom: »Kamen kušnje pravila reda«, kao

i sedam učenjaka, koje navode životopisi pjesnika, među kojima bijaše muftija Debbag-zade Mehmed. Još veće mnoštvo pjesnika (ako zaslužuju ovo časno ime) doživio je veliki vezir Husein Köprülü u godini kada je zaključio mir u Karlovcima. Međutim životopisi i antologije dokazuju da je te iste godine umrlo ništa manje nego tuce pjesnika.

[Na preporuku muftije Fejzullaha carski pečat dobio je Mustafa Daltaban-paša, onaj koji je naslagao brdo arapskih glava, priprosti Srbin koji nije znao ni čitati ni pisati. On krene za **21. 9.**
Edrenu i ne prolazeći kroz Carigrad, a u Hafsi ga svečano dočekaju uglednici; u njegovoj pratnji nalazio se nepoznati pisac izvrsnog historijskog djela, što se nalazi u biblioteci u Berlinu, u kojem je taj očevidac opisao historiju svoga vremena. Nakon što su ga drugi veledostojnici dočekali i ugostili u selu Iskenderije i nakon što je odjeven u počasnu odjeću, krenu za Edrenu, pred kojom su janjičari tvorili počasni dvored. U vili nošnje primio je od sultana pečat, a onda se obavila ceremonija **21. 9.**
podjele počasne odjeće. Sultan i sultanija Hatidža i carica-majka poslali su mu zlatom ukrašeno samurovo krzno, nož posut dragim kamenjem, konja ukrašena divanskim jahaćim priborom, a on je donositelju, silahdaru Aliji od Čorlua, dao tisuću dukata, paževima zadnje sobe, koji su ga pratili, svakom kesu novca i opremljena konja. Jednako je podijelio darove i drugim nekim uglednicima; ugostio je u svojoj palači sultana, te i njemu dao krasne poklone. Sva ta svetkovina stajala ga je 20.000 dukata.

Prva mu je mjera bila zabrana određene odjeće za kršćane i židove, kao i za muslimanske žene. Prvima je određena crna boja za noge i glave. Ženama koje su u novije vrijeme nosile uske ogrtače što su isticali stas i providne musline na licu naređeno je nositi široke ogrtače i lice prekrivati crnim velom. Vezirima, koji su na svečane divane dolazili sa visokim ovalnim **6. 11. 1703.**
turbanima, kao i ostaloj divanskoj gospodi, dozvoljeno je nositi i kalavi, tj. piramidasti turban sa upletenim zlatnim prugama, koji je dotada nosio samo veliki vezir. Korisnije mjere bile su zabrana izvoza oružja, pregled čauša i vakufa, uređenje carine i točna isplata plaća. Čehaji zadnjeg velikog vezira Hasanu, namjesniku Šehirsora, pošalje Daltaban smrtnu osudu, a ovaj donositelja uguši i glavu mu pošalje u Edrenu, te pobjegne tamo gdje bi ga najmanje mogli tražiti — u Carigrad, u vlastiti harem. Stavljen je izvan zakona i otada je nosio nadjevak Firari, tj. bjegunac. U to doba je ermenski patrijarh progonio katolike, pa ga je veliki vezir pozvao iz Carigrada u Edrenu i dao zatvoriti. Pustio ga je na muftijino zauzimanje, ali je četiri najbogatija katolika otjerao na galiju.

Muftija Fejzullah, koji je uvidio da Daltaban-paša ipak nije tako savitljiv, okrenuo se protiv njega tako što je reis-efendiju
12. 12. Ramija uzdigao za vezira. Izvršena su i druga imenovanja na glavne položaje. Umro je učeni vrhovni sudac Evlija Mehmed (ne treba ga brkati sa glasovitim putopiscem), a i učena i pobožna žena, supruga jednako glasovitog dvorskog imama Vanija, punica muftije Fejzullaha; bila je u Kuranu i predaji (hadisu) tako učena da je svome mužu i zetu pomagala u teološkim sporovima, a i tako pobožna da je pet puta noću ustajala na molitvu i u pet dana proučila (izrecitirala) Kuran; zvali su je ummetul-džebbar, tj. majka Sveprisile (Božje). No od svih događaja najvažniji su bili krimski. Daltaban je želio rat protiv Rusije; dao je izgraditi utvrdu na vrhu rta rijeke (Akindiburuni) da bi ruskim brodovima zatvorio kanal. Han Devlet-Giraj, koji je snivao da ide na Rusiju i Poljsku, slao je neosnovane
26. 12. izvještaje o tome da se Rusi spremaju. Zbog tih izvještaja je han bio smijenjen, a nasljeđuje ga njegov stari otac Selim. Smijenjeni han se, međutim, nije lako pomirio s novom situacijom, te pošalje brata protiv Akermana, na što se digne silna osmanska vojska. Uskoro se pokaže da ona nije pokrenuta protiv Nogaja i Krima, nego protiv Rusije i Austrije. Tome se usprotivi muftija, koji odbije dati fetvu, a i Rami koji je sklopio mir u Karlovcima. Tada veliki vezir odluči otrovati muftiju, ali plan izda ćehaja Ibrahim. To bude dojavljeno sultanu, kojem se on i inače nije sviđao, te ga on pozove, smijeni i da pogubiti. Vezir Rami postane novi veliki vezir.

On se smjesta baci na zadatak uspostave unutarnjeg i vanjskog mira. Najprije se pozabavio ustankom Nogaja na koje krene Jusuf-paša od Očakova; on je tamo upravljao po svojoj volji tri mjeseca, kažnjavajući ih sa šest stotina kesa, naredivši da svaka kuća preda deset kila pšenice, deset kila ječma i jednog vola. Radila je i komisija koja je trebala vlasnicima ponovno dodijeliti njihova dobra što su ih opljačkali Tatari u području Tomorova, Ismaila i Kilija. Pošto su Tatari bili umireni, krenula je vojska na pobunjenu Mingreliju i Gurijel, koje su već dugo odbijale platiti porez, i na abaze koji su robili trgovce. Sada krene namjesnik Erzuruma, Köse Halil-paša, da s tri strane ozbiljno napadne pobunjenike. Na drugoj strani je stajao najozbiljniji i najteži zadatak razgraničenja sa silama koje su potpisale mir. Osobito je bilo natezanja s Austrijom, pa je nakon mnogih pregovora određena srijemska, bosansko-hrvatska, erdeljsko-banatska granica, a onda, konačno, i granica kod Novoga; jednako su određene i granice s ostalim potpisnicima mira.]

Ramijeva briga za zaštitu zemlje i pritjecanje u riznicu sezala je u sve zemlje carstva, u sve ogranke uprave. Za Jafu, koja je kao luka Gaze, Ramle i Nablusa trebala izvrsnu obranu

kako protiv franačkih gusara, tako i protiv sirijskih Arapa, odaslana je posada od sto ljudi sa šest oficira i dva čauša, s upraviteljem tvrđave i zapovjednikom, deset velikih topova, tri sedamfuntaša, dva dvanaestfuntaša, dvije tisuće tanadi, dvjesta centa baruta. Iz Vlaške morao je doći u Carigrad knez Brankovan Kantakuzen Besaraba, čiju je vladavinu opisao njegov veliki kancelar Radul Grečan u obliku hvalospjeva...

S istim se pregovaralo da se dotadašnji godišnji danak od samo dvije stotine sedamdeset kesa, udvostruči. Brankovan je jedva htio pristati samo na sto ili sto dvadeset kesa; ali, pošto je vidio da podmićivanjem ništa ne može postići, isplatio je pet stotina kesa, no ne u ime glavarine, kao što je zahtijevano, već u ime moldavske riznice, slično egipatskom danku koji se zove egipatsko blago. Veliki vezir, po nagovoru Brankovanijevih zaštitnika, milostivo ga je primio. Slijedećeg utorka, na dan divana, primljen je u carsku audijenciju prema ceremonijalu koji dolikuje knezovima Moldavske i Vlaške, po kojem ih uvodi tajnik i upravitelj čauša. On nije bio poslužen ručkom kao poslanici, već ga je, nakon divana i ručka velikog vezira, rizničar ogrnuo kaftanom i kukom. Kuka je kapa s perjanicom janjičarskog glavara, s tom razlikom da perjanica nije od crnih, već od bijelih čaplji. Povjerenici za postavljanje su bili mušir, tj. aga pozivač i selamaga, tj. aga pozdrava, a njima se za to morala platiti određena taksa. Brankovan je dobio ispravu kojom je potvrđen za doživotnog kneza Vlaške. Rami, koji se jako brinuo o dobrobiti financija, nije zbog toga bio pijavica — naprotiv; vratio je obitelji Köprülüja kuće i poljska dobra što ih je zaplijenio Daltaban. U vrijeme kad je on bio veliki vezir, plijenilo se nasljedstvo bogatih državnih službenika samo u slučaju da su bili dužni državnoj riznici, inače je ono nedirnuto prelazilo u ruke nasljednika. Kako je na taj način zadobio prijateljstvo mnogih privatnika, navukao je neprijateljstvo visokih državnih službenika kojima je uskratio ne samo njihove sporedne prihode već ih je također, protiv svih starih običaja i bez obizra na položaj, dao često batinanjem zlostavljati. Tako je defterdaru galija odredio nekoliko stotina udaraca batinom, pa je čak i opskrbniku za ječam, koji je već dvaput bio starješina regrutacije — tajnik janjičara, zato što je odbio obrtničkom cehu platiti što je bio dužan, dosudio tuce udaraca batinom, no do daljnjega je na molbu muširage isti spašen od batina i stavljen pod jamstvo janjičarskog age. Na taj način zadobio je Rami neprijateljstvo svih trupa, naročito janjičarskih. Za agu istih odredio je svog dotadašnjeg ćehaju (ministra unutarnjih poslova) koji je bio ćehaja već pod Köprülüjem, kada je Rami bio reis, dakle po časti iznad njega, pa je teško podnio okrutni postupak svog bivšeg potčinjenog i sad je, na zagovor muftije kojem se požalio, bio premješten na taj način što je dosadašnji janji-

čarski aga sa tri tuga unaprijeđen za namjesnika Kaneje. Dosadašnji aga spahija postao je ministar unutarnjih poslova, a na njegovo mjesto došao je bivši general oružnika.

[Veliki vezir nije bio po volji vojsci, osobito nakon pogubljenja Daltabana, a ni učenom staležu, jer je bio sklon vlastoljubivom muftiji Fejzullahu, čijom pomoći je i došao na to mjesto. Muftija je bezobzirno sve svoje sinove i rođake progurao na prve pravne položaje; četiri sina i bratić mu Mehmed-dede, sve mladi ljudi, imali su rang kao vrhovni sudac Rumelije. To je počelo opterećivati i samog velikog vezira, jer se muftijina obitelj nije skanjivala izjaviti da je on njihov štićenik. Javnom nezadovoljstvu pridonijela je sultanova odluka da ostane u Edrenu, gdje je trošio vrijeme u lovu i na uređenje palača za svoje tri kćeri koje su se trebale uskoro udati. Došao je i loš znak — potres. Najvjerojatnija najava bliskog nemira bilo je ljutito ponašanje par stotina džebedžija koji su tražili zaostalu
6. mj. plaću i prije njezine isplate nisu htjeli ići na Gruziju. Već je
1703. neko vrijeme postao običaj da sedam odžaka (ognjišta), tj. odreda plaćenih trupa janjičara, spahija, silahdara, topdžija, toparabadžija, džebedžija i bostandžija, nikada ne prime svoju plaću u cjelini, nego samo kao predujam na ostatak. Umjesto da se pobunjenim džebedžijama udovolji, budu smijenjeni kajmakam i džebedžibaša, na čija mjesta dođu Abdullah Köprülü i Ibrahim-aga.

17. 7. 1703. Pri drugoj pobuni, oni se udruže s janjičarima, odbiju primiti novac, sakupe se svi na Trgu za meso i krenu odatle s uzvikom: »Bog je velik«, te učeći (recitirajući) sure Pobjede i Osvajanja. Kajmakam je pokušao sakupiti ulemu, ali carigradski
19. 7. sudac nije bio za to. Slijedeći dan je masa ološa, okupljena na Trgu za meso, krenula ka Porti janjičarskog age, provalila u zatvor i oslobodila sve prijestupnike; odatle se uputila prema palači kajmakama, gdje je s njim pregovarala. Ali tada iz palače opali puška i ubije jednog džebedžiju, što izazove provalu bije-
20. 7. sa: u palaču bi provaljeno. Naredni dan je od uhvaćenog segbanbaše oduzeta zastava vrhovnog zapovjedništva i pobodena, a od uhvaćenog carigradskog suca zatražen saziv uleme. Izvikano je da svi dućani moraju biti zatvoreni, a pozvani su predstojnik bezistana, Trga za sedla i predstojnici cehova; došli su u hrpama topdžije, toparabadžije, nosači tereta i mornari, a i
21. 7. studenti su se pridružili pobunjenicima. Bostandžije su ušle u seraj i uzele svetu zastavu, koja je sada postala zastava pobune, i s njom otišli do pobunjenika na Trgu za meso i u Srednjoj
22. 7. džamiji. Tamo se sklopio podnesak kojim se traži smjenjivanje muftije i njegovih sinova, vrhovnih sudaca, te sultanovo prisuće u Carigradu; u protivnom, pobunjenici će doći u Edrenu.

U međuvremenu je pobuna ojačala prilivom iz Azije pristiglog ološa i isticanjem ljudi koji su je znali voditi: Čalik-age, Turidžanli Ahmeta, Sulejman-age i Ahmet-age. Oni su odmah

zaveli red i spriječili metež i pljačku; najprije je za muftiju imenovan Alija Pašmakdži-zade, no on se pod izlikom bolesti izvuče, pa bude određen imam Mehmed-efendija iz Bruse. Sultan je potvrdio ta imenovanja i najavio skori dolazak. Ali pobuna dobije sasvim nov zamah pojavom Hasan-age Bjegunca, koji je dotad živio sakriven u Carigradu. Pobunjenici, njih 50—60.000 ljudi, udare tabor na Daut-paši i odluče narednu večer krenuti na Edrenu. Zatraže fetve, a ulema im ih dade u strahu od sablje nad glavom. »Ako padišah, određen upravljati Muhammedovim narodom, pod izlikom lova napusti glavni grad, podanike oštrim nametima tlači, a riznicu rasipa, da li se to po zakonu može dopustiti?« Odluka je glasila: »Ne može«. »Ako muslimani ustanu protiv imamove okrutnosti, da li su pobunjenici?« Odluka je glasila: »Nisu«. »Ako muslimani istupe protiv imamove okrutnosti, da li je neophodno da drugi ljudi pomognu imamu?« Odluka je glasila: »Nije«.

1. 8.

6. 8.

Nakon što je tri sedmice djelovala u Carigradu, krene pobunjenička vojska u najboljem poretku na Edrenu. Pred njom se vila sveta zastava, a sobom je nosila i Poslanikov ogrtač u zeleno pokrivenim kolima, školski dječaci su glasno učili (recitirali) Kuran, jutrom i večerom molilo se sure Pobjede, a sve se zaključivalo ratnim uzvikom: »Allah«. Vojska se sastojala od 1.000 janjičara, 400 spahija i silahdara, 1.000 ratnika drugih odjela, 4.000 džebedžija (oni su bili jezgra bune), 900 topnika, 300 ljudi komore i 900 tobožnjih emira. Sobom su vukli i dosta topova i teškog oružja. U Edreni su se počeli spremati za otvoreni rat; dopremljene su jake snage rumelijskih, albanskih i azijskih ratnika kojima je na čelo postavljen stari Hasan, glavar rumelijskih jürüka, tj. pozvanih, koji su se zvali evvladi fatihan (djeca Osvajača). Veliki vezir je naredio da ta vojska ne napada, nego da se, ako pobunjenici krenu, povuče do Edrene, jer se nadao da će ih sama nadmoć zaustaviti. Pobunjenici su došli u Silivriju, gdje su pljačkali i gdje je janjičarski aga Čalik, kojeg su sami izabrali, predložio da se na prijestolje postavi Ibrahim, sin Ahmeta II, a ne Ahmet, sin Mehmeda. Ulema je ukazala da bi to bilo kršenje zakona o nasljeđivanju, po kojem nasljeđuje najstariji sin, i prijedlog je otpao. Od toga dana je molitva glasila na ime Ahmeta, a ne Mustafe. Kada su stigli u Čorlu, dođe im u susret posrednička delegacija, što ju je uputio sultan. Svi njezini argumenti su pali, jer su pobunjenici pokazali fetve što su odobravale pobunu i smjenjivanje sultana. Sultanska vojska se po nalogu utaborila u Hafsi, gdje dođu i veliki vezir i sam sultan. No tu janjičari pristanu uz pobunjenike, te veliki vezir i sultan odjure u Edrenu. Dan iza toga su pobunjenici bili na Tundži, pred Edrenom. Tada sultan napiše bratu da ga trupe hoće za padišaha, a on potvrdi velikog vezira, muftiju, vrhovne suce i janjičarskog agu koje su postavili pobunjenici.]

9. 8.

10. 8.

19. 8.

21. 8.

GLAVA ŠEZDESETDRUGA

Od ustoličenja Ahmeta III do rata protiv Rusije

3. 8. 1703. Ahmet III je došao na prijestolje u punoj muževnoj snazi, kad je bio u tridesetoj godini, a primio je poklonjenje po starom osmanskom običaju tako da mu je do pola leđa zaogrnuta samurovinom optočena kapanidža, s tri perjanice na okruglo povezanoj čalmi jusufi. Slijedećeg dana, kada je prvi put jahao u džamiju da obavi molitvu petkom, doviknulo mu je čudovište jedva smirene pobune: »Mi smo zadovoljni s padišahom, ali nećemo izdajnike.« »O sluge moje«, odgovorio je sultan, »što je vama ugodno, meni je po volji; sve zapovjednike koje ste vi postavili, mi smo potvrdili«. »Pa onda nam isporuči muftiju«, dalje su tražili pobunjenici, »muftiju, kizlaragu, hazinedara, ukupno njih šezdeset, čiji je popis u našim rukama. Neka muftija sada umre kako ne bi bilo nikakve sumnje da je umjesto njega ubijen netko drugi«. Zahtjevima pobunjenika udovoljeno je, a još istog dana su u Carigradu pobodeni carski tugovi. Kizlaraga, njegov pisar i ćehaja baltadžija predani su bostandžibaši da sačekaju krvnika. Čuvala ih je njegova straža u odaji krvnika, koja se nalazila između dviju kapija seraja. Četiri evnuha, povjerljive osobe posljednjeg sultana, istjerani su iz seraja; mjesta sultanovog imama, prvog i drugog konjušnika popunili su štićenici pobunjenika, a isplaćena je i zaostala plaća džebedžija sa dvije stotine pedeset kesa, kao i sa tri tisuće šest stotina i osamdeset kesa koje se trupama daju na poklon prilikom stupanja na prijestolje. Sultan je izašao iz seraja i utaborio se uz obalu Tundže na Pašinoj livadi u blizini Kučuktepe (malo brdo), gdje je bila palača posljednjeg Köprülüja, velikog vezira. Tu je milostivo saslušao muftiju Mehmeda, koji je uporno tražio smaknuće svog prethodnika da bi osigurao svoje mjesto do kojeg je došao zahvaljujući pobuni. Fejzullah, koji je, sa svoja četiri sina, u pratnji čauša bio na putu za Varnu kako bi se tamo ukrcao na brod za Erzurum, od Paravadija je preko Islamije i Sagre vraćen nazad u Edrenu i bačen u tamnicu. Tri dana mučila su ga trojica glavara u buni probuđene vojničke životinje, janjičar Turidžanli, spahija Karakaš i džebedžija Kučuk Alija. Tek kad se njegov nasljednik, prvi i jedini muftija koji se usudio izdati fetvu za smaknuće, smilovao, smaknut je Fejzullah. Posjeli su ga nauznak, s velikim državnim turbanom na glavi, na njegovog konja i s repom u ruci vodili su ga kroz grad, a nekog židova su natjerali da drži uzde. Na Trgu starudija odsjekli su mu glavu i prisilili dva ermenska duhovnika, koji su upravo dolazili sa sprovoda, da uz dimljenje kandila i pjevanje himni idu oko leša kojeg su na užetu vukli kroz tabor. Proklinjali su ga jer je

izdao fetvu na osnovu koje je Kamjenjec s mnogim džamijama ustupljen nevjernicima. Gnjusno je iznakaženo mrtvo tijelo: jedan mu je probo nos, drugi uši, treći usta; dvaput su tijelo i glavu bacali u Tundžu; dva puta su ih opet izvlačili da bi ih po treći put pustili na visoke valove, tako da je iznakažena glava u Marici i na njezinoj vodi plivala dalje, kao nekoć prije glava Orfeja kojeg su unakazili tracijski Majnadi. Bio je to od tada (a tako je ostalo i do danas) treći smaknuti muftija osmanskog carstva ...

Trećeg dana po dolasku sultana kod Daut-paše održan je **15. 9. 1703.** u Ejubovoj džamiji svečani ulazak na opasivanje sablje. Ulazak nije bio manje veličanstven od ulaska njegovog svrgnutog brata prije tri godine koji je sada, u kolima s rešetkama okruženim bijelim evnusima otvorio povorku; iza njega su išle njegova majka, sestra, kći i trideset kola njegovog harema, opkoljenog crnim evnusima, a kojeg mu, od svrgnuća, nije bilo dozvoljeno vidjeti. Žene su odveli u stari seraj, sultana Mustafu s njegova četiri sina u prinčevski kafez novog seraja. Iza toga su po starom osmanskom običaju sultanu sablju opasali silahdar, nakibul-ešraf i janjičarski aga uz tutanj serajskih topova i svih brodova u luci, a jeka se vraćala sa sedam gradskih brežuljaka. Objavljena je zapovijed da nitko u gradu ne smije nostiti oružje; trupe su bile zadovoljne dodatkom na plaću: serdengečtijske age dobile su po četrdeset, zastavnici po dvadeset, tisuću emira od carine po deset akči. Za dnevni dodatak od tri akče unovačeno je dvadeset tisuća janjičara, četiri tisuće tri stotine džebedžija i tisuću topdžija. Ali sad je za Carigrad krenulo mnoštvo ranije otpuštenih janjičara (jedan od njih bio je i tadašnji aga Čalik) koji su željeli da ih se ponovo unovači. Agi je upućeno vlastitom rukom napisano oštro pismo, a pošto se u kasarnama smješteni janjičari nisu složili s nadošlima, potisnuto je to novo nastojanje oko bune, baš kao i ustanak vrtnih stražara seraja, bostandžija, kojima je prilikom odlaska iz Edrene obećana isplata zaostalih plaća za četiri kvartala, pa su sad buntovnički tražili isplatu istih, kao i novac koji se isplaćuje prigodom dolaska na vlast, a koji nikad nisu dobili. Sultan je krenuo prema tzv. sofi (povišeni dio tla od mramora), u najdubljem dijelu seraja, gdje je u društvu velikog vezira, muftije, janjičarskog age i nekoliko šejhova jasno izrazio svoje nezadovoljstvo zbog toga što su bostandžije, inače poznati kao najvjernija straža seraja, zaboravili na svoju obaveznu dužnost. Naredio je da se nezahvalnici izbace i nadomjeste izborom sakupljenih kršćanskih dječaka. Kad je isplaćeno tri stotine dvadeset kesa u ime zaostale plaće od osam kvartala, iz seraja su istjerali sedam stotina sedamdeset tri okrivljena i postavljen je povjerenik koji će unovačiti tisuću kršćanskih dječaka. Bijaše to zadnji, i otada nikad ponovljeni pokušaj ubiranja dječaka, a posljednijh pola stoljeća taj se običaj nije primjenjivao ...

Sultan je osjećao da se na prijestolju može održati ako ukloni s puta vođe bune, koji bi svakog dana mogli obnoviti pobunu. Započeo je s janjičarskim Čalik-agom na slijedeći, s velikim vezirom unaprijed dogovoreni način. Veziri i ulema krenuli su u seraj na čitanje hadisa (predaje), a konje su ostavili uz vrtnu kapiju. Kad su unišli, otpremili su im konje na drugu stranu seraja. Nakon što su se skupili u erevanskom kôšku (vili), ogrne kaftandžija Čalika kaftanom, a veliki vezir mu pri tom objasni da ga je sultan postavio za ciparskog namjesnika. »U čemu je moja greška?«, uzviknuo je Čalik bijesno, zbacio kaftan i potrčao prema vrtnoj kapiji, u nadi da će tamo zajašiti svog konja. Kako ga tamo nije našao, uvidio je da je njegovoj jadnoj glavi suđeno da se kotrlja kao lopta, vratio se do topdžijske kapije i popeo se u tamo za njega pripremljenu galiju. Sobar, koji ga je pratio, nosio je sultanovu naredbu za smrtnu kaznu koja se temeljila na sultanovom rukom napisanoj naredbi i na muftijinoj fetvi. Iza njegovog smaknuća, slijedilo je smaknuće glavara bune, janjičara Turidžanli i spahije Karakaša, otpuštanje i proganjanje svih generalštabnih janjičarskih oficira, naime kulćehaje (prvog general-poručnika) i muširage (generala vojnih tamničara), kao i onih čaušbaša i bostandžibaša. Silahdara Ibšira, koji je prilikom istupa Alije iz Čorlua došao na njegovo mjesto, sultan je već ranije udaljio, četiri sina smaknutog muftije, njegov ćehaja i predstojnik za izvještaje upućeni su za Famagustu, a njegov zet Mahmut, koji je u vrijeme bune kao carigradski sudac jedva pobjegao ispred pobunjenika, upućen je za Brusu. Ali su zato iz progonstva vraćena dva druga rumelijska vrhovna suca, naime: Mirza Mustafa i Abas-zade efendija, prvi iz Sinopa, drugi sa Cipra. Predstojnik mesara, neobično bogat čovjek i sirotinjski dobročinitelj, štićenik posljednjeg muftije, položio je pobunjenicima za slobodu svoje glave tri stotine kesa i u svom uredu dobio o tome potvrdu. Od predašnjeg defterdara Muhsin-zade Mehmed-efendije (čiji je nasljednik bio Hadži Mehmed, historičar), koji za vrijeme svog rukovođenja carskom kuhinjom nikad nije polagao računa, zatražen je zaostatak od osam stotina sedamdeset kesa. Pokriće za poklon u povodu dolaska na prijestolje bilo je, kao i obično, namaknuto iz mjesečnih prihoda što su ih u tu svrhu morali ostaviti imaoci svih zakupa, vakufa, kao i oni koji su plaćali zbog osnove svojih berata. Dodaci trupama u povodu dolaska na prijestolje bijahu isplaćeni jednim ranijim povećanjem od deset akči priznanicama poreza po glavi pod nazivom: »novo pronađen«. Ali kako je veliki vezir Köprülü Mustafa povećanje glavarine na zakonskoj osnovi riješio u korist nemuslimanskih podanika, sada su za pokriće riznice iskorišteni posjednici-doživotni zakupnici (malikâne) koji su morali namiriti 1.250 pjastera. U riznicu je pritjecalo utoliko manje, jer se zbog gramzljivosti velikog vezira Ahmeta podmićivanje razvilo do najveće mjere. Ovaj bijaše rođeni Rus,

još za sultana Mehmeda poslan iz seraja za namjesnika Basre. Zatim je bio namjesnik Mosula, Saide, Bejruta, a kad je sultan Sulejman preuzeo vladavinu, bio je otpušten i dugo izvan službe. Za vrijeme velikog vezirata posljednjeg Köprülüja ponovno je dobio zaposlenje samo na uporne molbe svoje žene, Köprülüjeve sestre, s kojim je ostao samo osobno blizak. Kad se prilikom podvorenja vezira i on pojavio na Visokoj porti, gledajući prema prozoru, rekao je Köprülü: »Evo dolazi poslovođa«. Bio mu je, naime, jako dobro poznat njegov smisao za iznalaženje novca. Taj je smisao razvio, kad su ga buntovnici postavili za velikog vezira, do najvišeg stupnja, prodavanjem položaja i podmićivanjem. Salijetan molbama da ovog otpusti, sultan im je izašao u susret. Silahdar je došao od njega tražeći pečat, zbog čega je on bio tako zbunjen da nije bio u stanju odvezati čvor uzice na koju je bio svezan pečat, pa je predao i uzicu sa kesom Dali su mu do znanja da mora otići u svoju kuću na Sulejmaniji. Idući tamo, sreo je na putu svog nasljednika, sultanovog zeta: »Brate pašo,« ovaj ga je oslovio, »ako ti ne padne na um da sakriješ svoje blago, onda se nemaš čega bojati«, i time mu je na fini način dao do znanja da ga, u protivnom, očekuje mučenje. Bivši veliki vezir šaputao je novom neko vrijeme krišom u uho, poljubio mu ruku i sklonio se u svoju kuću, odakle je, nakon što je isporučio blago, upućen za Lepant.

Hasan-paša, sultanov zet, Grk iz Moreje, bio je onaj isti koji je za vladavine sultana Mehmeda kao zapovjednik Hiosa, zbog toga što je Venecija zauzela otok, neko vrijeme bio zatvoren između dviju serajskih kapija, ali je kasnije iz obzira prema princezi, supruzi, ponovo postavljen za namjesnika Azova, a iza toga je namješten kao kajmakam u Edreni i Carigradu. Prvo što je uradio kao veliki vezir bilo je da ode do muftije da se s njim dogovori o sredstvima kako će održati ili, još mnogo više, ponovo uspostaviti mir. Muftija je upravo htio pohvaliti velikog vezira da je na svoje mjesto došao po želji javnog mnijenja, ali kako ga je buna dovela na to mjesto, a otada naviknut na njezin način govora, rekao mu je: »Moj sine, tebe je skup postavio za velikog vezira«. Veliki vezir je dobro shvatio da muftija još uvijek ima u vidu puteve i sredstva opasna po državu, čime se uzdigao do najvišeg dostojanstva; ipak, odgovorio je hineći prijateljstvo i, kako bi ga umirio da se ne plaši neposrednih posljedica svojih nepromišljenih riječi, predložio mu je da ga prati do sultana. »Mi nismo pozvani«, kazao je muftija. »Pa i nije potreban nikakav poziv«, odgovorio je veliki vezir, dajući time muftiji do znanja koliku neograničenu moć i ugled uživa pred sultanom baš zato što je njegova popularnost uvjetovana pobunom. Već na dan svog postavljenja prisustvovao je prije podne na Velikoj porti isplati plaća za trupe, poslije podne je primio želje za sreću od uleme i generala svih sedam oružja, potvrdio je nekoliko najviših državnih činovnika i namjesništava

i promijenio druge. Dosadašnjeg kajmakama Hasan-pašu-Bjegunca, odmah je ponizio položajem defterdara (historičara Hadži Mehmeda) koji se tješio da je to samo prolazna mjera, a uskoro je iza toga zaista Hasan udaljen kao namjesnik, a po treći put je postavljen Hadži Mehmed kao defterdar. Za sva ta imenovanja nije primio nikakav novac, već je i gospodi od divana dao u ruke isprave o postavljenju, one namjesnike predao je u ruke njihovih zastupnika, a da nije uzeo ni jednu akču. Numan-paši, koji je pravio stanovite poteškoće, ostavljeno je na volju da ode za Kaneju ili na neki od otoka Arhipelaga. Stari Hasan, glavar jürüka (lutalačkih plemena) Rumelije, određen je štititi karavane hodočasnika kao njihov vođa. Pokušaj serdengečtija, tj. dobrovoljaca, da ponovno pobune prvi odjel janjičara bio je ugušen sa dva oštra, sultanovom rukom napisana pisma janjičarima i spahijama, kao i jakom podrškom policije koja je krišom iz grada uklonila vođe nemira. Aga spahija, Salih, vrlo bogat čovjek koji je, uz ruku udovice Huseina, Ma'anovog sina, tj. Fahredina, kneza Druza, dobio i njegovo veliko bogatstvo, kupio je za vrijeme nemira svoje mjesto za trideset kesa, te je sad izgubio i mjesto i život. Iste su sudbine bili i obojica džebedžija Küčük Alija i Karabadžak, dva vojnika-pokretača pobune. Prognan je i Hamevi Ali-efendija, starješina poreznih kancelarija, koji se izdavao za zvjezdoznanca, a o zvjezdoznanstvu nije baš ništa znao, osim onoliko koliko mu je misao pokrenula njegova noćna doza opija, pa je u svitanje besmisleno govorio i kojeg su njegova braća, mjerači opija, u štali oslovljavali čas kao zvjezdoznanca, a čas kao zazivača duhova (džindži). Protivno tome, bivši silahdar Alija iz Čorlua, koji je upravo kao namjesnik trebao biti udaljen za Haleb, na molbu sultan Mustafine majke i sultanije, njegove žene, zadržan je u Carigradu kao vezir Kubeta. U još ljepšem svjetlu pojavljuje se ponašanje Grka, velikog vezira, prema prijašnjem kajmakamu Abdullahu, koji je izašao iz svoje skrovitosti i koji je poslan kao zapovjednik za Kaneju, kao i prema prijašnjem velikom veziru Rami-paši, kojeg su uvjerili da mu je glava u sigurnosti, te je pomilovan uz povrat dijela svojih nekretnina i namjesništvo Cipra. Sultan Mustafa, čije su slabosti prouzročile pobunu i sva iz toga nastala zla, umro je posljednjeg dana te godine i sahranjen je u džamiji carice-majke pored svog oca; bio je razuman, obrazovan, blag i dobrostiv vladar, koji nije tražio zadovoljstva ni u prolijevanju krvi ni u prodajama na dražbi, već jednostavno u lovu i džirit-igrama, koji je imao lijepu ruku i s istom je često pisao vlastoručna pisma; bio je pokrovitelj učenjaka i pjesnika čiji se životopisi za vrijeme njegove vladavine broje na stotine, no koji u najboljem slučaju zaslužuju naziv nadri-pjesnika. Kako je one godine kada je potpisan mir u Karlovcima tuce pjesnika otišlo u grob, tako je i godinu dana prije umrlo pola tuceta. No te je godine umrlo cijelo tuce, tako da je

31. 12. 1703.

ta godina godina poraza osmanskog prijestolja i turske poezije. Mustafinom smrću ostavljaju nas, na žalost, i obojica najboljih istovremenih historičara njegove vladavine, defterdar Mehmed i neimenovani pisac historije koja se nalazi u Berlinskoj biblioteci.

[Pošto su uništene vođe bune, veliki vezir odluči uništiti i one među ulemom koji su ih podržavali. Prvi je bio na udaru muftija koji je zagovarao revolucionarni zahtjev da se veliki vezirat dobije putem narodne volje. Zbog toga je on, a i neki drugi, jednog dana kada se u seraju održavalo učenje (recitiranje) i tumačenje Kurana i Predaje (Hadisa), dobio nalog za **26. 1. 1704.** odlazak u progonstvo u Brusu. Muftija je postao Pašmakdži-zade Alija. Provedena su i nova imenovanja. Još prije je imenovan novi vojvoda u Moldavskoj. Kako je bojarima dozvoljen izbor jednoga iz svojih redova, izabran je Mihajlo Rakovica, koji je postavljen u dvorcu na obali pred prijem kod sultana. Veliki **3. 10. 1703.** vezir je nastojao izabrati svog čovjeka za kizlaragu, ali mu to nije pošlo za rukom. Mjesto je, zauzimanjem valide, dobio njezin pouzdanik Dugi Sulejman. On se odmah osveti velikom veziru, koji je radio protiv njegova imenovanja, te ga, pomoću valide, uspije srušiti. Upućen je sa ženom Hatidžom u Izmit sa godišnjih trideset kesa, a budu potvrđena i sva krunska dobra, što su pripadala njegovoj ženi, sultaniji. Najveća njegova zasluga bila je što je naložio korisne gradnje tvrđava na grani- **10. 3. 1704.** cama Carstva; a i u glavnom gradu, gdje je u području valide položio osnov za novu vilu. U brodogradilištu je izgradio novo veliko skladište, zatim kasarnu za mornare, kupatilo, džamiju, krečanu i neke dućane. Da bi izjednačio slabi egipatski i rumelijski novac s dobrim carigradskim, izdao je zapovijed na temelju **20. 5.** koje se za jedanaest i pol drahmi egipatskog novca dobivalo deset dobrih novaca, a u Rumeliji za stotinu i deset drahmi lošeg stotinu drahmi dobrog novca. Novi veliki vezir, Ahmet Kalajli nije se starao unaprijediti korisne državne ustanove. Došao je na položaj spletkama harema i samo je mislio na sjaj odijevanja. Takav čovjek nije mogao dugo ostati na upravi. Osim toga, imao je protiv sebe lukavog i ambicioznog spletkara, kapudanpašu Baltadži Mehmeda, kojeg je sam postavio, držeći ga za prijatelja. Glavna poluga Baltadžije bijaše vrhovni konjušnik Osman, kojem je obećao ministarstvo unutarnjih poslova. On toliko podjari velikog vezira protiv muftije da ga optuži kod sultana kao začetnika nemira. No sultan je zatražio dokaze protiv muftije, na što je veliki vezir odgovorio općenito. Sultan se obrati kizlaragi, a on odgovori da je sve to kleveta. Sada se udruže muftija, Baltadži Mehmed i prvi general janjičara Tortumli, te ocrne velikog vezira kod sultana kao onoga, koji je janjičare nagovarao na nered. Tako Ahmet izgubi pečat, a dobije **25. 12.**

ga Baltadži Mehmed, kojeg osmanska historija naziva najpreprodenijim kovačem kabale i najspletenijim klupkom spletke. Uskora je umro krimski han Selim-Giraj, a naslijedio ga je Gazi-Giraj, a slijede još dva historijski značajna čovjeka: Ahmet-paša, zvani Kovvanos, tj. Košnica, Rus rodom, kojeg je buna postavila na
2. 5. 1705. vrh i koji je, po smjenjivanju umro mlad, kao zapovjednik Hiosa i Lepanta i vrhovni sudac Rumelije Jahja-efendija, reis uleme, prvo liječnik, kao i otac mu Salih, a onda tri puta vrhovni sudac.

Veliki vezir, koji je svojim spletkama došao na vlast, izgubio ju je na isti način, jer nije imao dara za vođenje državnih poslova. Pokušao je krivicu za neuspjeh prebaciti na blisku sultanovu okolinu, silahdara Aliju i uredskog tajnika Ibrahima. Sultan, kivan na njega jer ga je prozreo, a osvjedočen da su poslovi
3. 5. 1706. zanemareni, smijeni ga pri prvoj njegovoj smicalici. Novi veliki vezir postane silahdar Alija od Čorlua. On je bio sin seljaka ili brijača, koji se od paža vinuo do čokadara i silahdara, pa do vezira i kajmakama; sada je bio obučen po ceremonijalu, s kapanidžom, tj. krznom od crnog samura s velikim ovratnikom i zlatnim kopčama. Prva vijest koju je primio kao veliki vezir nije bila dobra: pobunili su se Arapi oko Basre zbog tlačenja, žestoko potukli ćehaju namjesnika i krenuli harajući na Basru i okolicu. Protiv njih je za seraskera određen bagdadski namjesnik.

Iduće godine došlo je do tijesnog odnosa sa švedskim kraljem Karlom XII koji je ratovao s Rusima. Taj kontakt je obavio vezir Jusuf-paša, zapovjednik Babataga i namjesnik Očakova, što izaslanikom, što prepiskom. Kralj je bio zainteresiran za savez s Portom protiv Rusije, pa je zatražio vojnu podršku koju mu ona nije dala, jer nije htjela narušavati mir s Rusijom, nagovijestivši da će ga krimski han pomoći. Nakon toga se on odvažio da s 18.000 ljudi, uz isto toliko zaporoških Kozaka, krene na Ruse koji su bili znatno premoćniji, te bude u poznatoj bici
8. 7. 1709. kod Poltave potučen. U bijegu, uz stalne gubitke svoje pratnje jer su ga Rusi gonili, a trebalo je, bez sredstava, prelaziti velike rijeke, kralju je pomogao Jusuf-paša. Kralj je predlagao savez
7. 9. za obranu i zaštitu protiv Rusije i uputio je izaslanika u Carigrad. Kako je on, nešto ranije, bio poslao tisuću Švedana u Moldavsku prema poljskoj granici da bi je čuvali, Rusi, saznavši za to, upadnu i napadnu ih, te većinu zarobe. Ta povreda osmanskog područja silno uznemiri Divan, te on, da bi zaštitio
27. 7. granicu i kralja, uputi jake snage ka Benderu. Kralj uputi ovlaš-
9. 10. tenog poslanika tražeći pomoć i bolje osiguranje kroz Poljsku, u jačini od tri tisuće spahija i dvadeset tisuća janjičara, a Porta se skanjivala znajući da to ima za posljedicu raskid mira s Poljskom i Rusijom.

3. 9. Položaj ruskog poslanika Tolstoja zbog upada u Moldavsku bio je vrlo otežan. On je bio primljen nakon kraljevog poslanika i tom prilikom je predao darove u vrijednosti od 25.000 talira.

To mu je omogućilo ustrajati na obnovi mira, uz dva dodatna zahtjeva: da se kralju Švedske ne dozvoli dulje zadržavanje na osmanskom području i da se izruči kozački glavar Mazepa koji je odbjegao iz ruske službe. Porta ga je uputila na Jusuf-pašu da s njim pregovara, a ovome je naredila da Mazepu pošalje Tatarima; onda je on mogao ispričati Tolstoju da ga je nemoguće izručiti, jer, zna se, kome Tatari dadnu zaštitu, toga se ne može dobiti. Nakon prigovora Jusuf-paše zbog upada u Moldavsku i pregovara s poslanikom mir je obnovljen prema ugovoru sklopljenom pod Mustafom II, uz dodatak, da se švedskom kralju, dozvoljava povratak u vlastitu zemlju, putem koji sam izabere. Tada je sultan obavijestio kralja o tome i pismo popratio s 10.000 dukata putnine, potpuno opremljenim jahaćim konjem, te dvadeset konja o povodu; i veliki je vezir poslao potpuno opremljenog konja za jahanje i tri o povodu. Kralj odbije primiti dar velikog vezira, jer je negodovao zbog njegovog obnavljanja mira s Rusijom. Ovaj se uvrijedi i na kralja a i na Jusuf-pašu, kojeg je krivio za kraljev stav, te iskoristi prvu priliku da u švedske poslove uključi i krimskog hana. Pokušalo se izmiriti kralja Augusta i kralja Karla, s tim što bi ovaj priznao onoga za poljskog kralja, čemu se Karlo žestoko protivio kao nečemu što je suprotno dogovoru. Sultan, nezadovoljan velikim vezirom, koji nije bio u stanju otpraviti kralja, a aktivno su ga na tu odluku poticali silahdar i kizlaraga, privoli se na njegov pad. Zamijeni ga namjesnikom Negroponta Numan Köprülü-zadeom, koji je, uz raniju suglasnost velikog vezira, bio došao u Carigrad proslaviti ženidbu sa sultanijom Aišom, kćeri sultana Mustafe.

mj. 12.

On nije ispunio očekivanja što su se u njega polagala. Istina, bio je, kao i otac mu Mustafa, pun strpljenja i vrlina. Mada je bio valjan namjesnik Negroponta, Kandije, Erzuruma i Bosne, kao veliki vezir je zakazao; htio je sve voditi, a zbog toga je i sve kasnilo. Osim toga, okružio se nevaljalim i iznad svega srebroljubivim ljudima. Za dvomjesečne vlasti povukao je i krivi vanjskopolitički potez, jer je htio prisiliti Poljake da kroz svoju zemlju propuste švedskog kralja, što je izazvalo rat. Vojska nije htjela da je vodi Köprülü. Čovjek s najjačom vlašću bio je silahdar. Ali on nije uzeo položaj velikog vezira, nego ga povjeri Baltadžiji koji ga dobije po drugi puta, a Köprülü ode ponovno u Negropont.

7. 8. 1710.

Čim je Baltadžija došao iz Haleba (Alepa), poslano je 5.000 odabranih janjičara za posadu Babataga. Vrhovni sobar Mehmed, koji je kao donosilac zadnjeg pisma boravio u Benderu, vratio se s velikim brojem molbi graničnih žitelja. U njima su se oni žalili na ruske povrede mira i tražili rat. U Carigrad pozvani krimski han ukazao je na nužnost rata protiv Rusije koja, u dosluhu sa svom rajom, ugrožava Rumeliju. Na velikom vijeću, na kojem su se pročitale molbe graničnih žitelja koje su ne-

26. 9.

9. 11.

20. 11.

dvojbeno dokazale ruske prekršaje mira, muftija Pašmakdži-
-zade, koji je padom Ali-paše iz Čorlua ponovo zadobio svoje mje-
sto, izdao je fetvu da je rat zakonito nužan.

19. 2. 1711. S početka godine istaknuti su tugovi velikog vezira. Četr-
6. 3. naest dana potom posvećena je novoizgrađena validina džamija
u Üsküdaru prvom molitvom u petak u prisuću velikog vezira,
muftije i ostalih uglednika; dan kasnije uputi se tamo i sama va-
lida između dva zida zavjesa koja su se protezala od pristaništa
12. 3. do džamije. Dva dana iza toga krenula je vojska u tabor, a flota
8. 4. ka Crnom moru. Istovremeno je i tabor dobio nalog da krene
od Daut-paše; najprije su marširali janjičari, džebedžije, topdžije
i toparabadžije, drugi dan serasker-veliki vezir, a azijskim tru-
pama zapovijeđeno je da prijeđu dijelom od Čardaka u Aziji u
Galipolje, a dijelom od Üsküdara ka Bešiktašu. Poredak je bio:
spahije i silahdari su činili prethodnicu, 4.000 topnika s oružjem,
6.000 oružara i prijevoznika s kolima za bolesne, ranjene i druge
upotrebe; zatim slijedi komora pekara, nosača vode, barakera,
podizača šatora, janjičara, novoregrutiranih segbana, veliki ve-
zir sa tjelesnom stražom i vojnom glazbom, veziri Kubeta i
drugi predvodnici trupa, a namjesnici sa lenskim trupama čine
završnicu. Vojska je došla u Moldavsku kada je stigla vijest da
je ruski car prešao Prut. Deset tisuća Tatara preplivalo je rijeku,
preko četiri u noći podignuta mosta prešla je osmanska vojska;
ruska joj vojska nije bila dorasla, jer su se generali Rhenne i
Jonas s dobrim dijelom rasturili po Moldavskoj i Vlaškoj. Ru-
28. 7. ski car ušamčio se između Pruta i jedne močvare, kao što je to
nekada učinio Sobjeski na Dnjestru kod Zurovne. Bitka u kojoj
su Rusi naišli na osmansku vojsku koja je prešla rijeku bila je
izgubljena, a povlačenje je presjekao han; nije bilo nikakva na-
čina da se spasi gladi ili opkoljenosti premoćne vojske. Šere-
metov je pisao velikom veziru iznoseći mirovne prijedloge, s
kojima je kancelar Šafirov došao u tabor velikog vezira, na ko-
jeg je imao utoliko veći utjecaj jer je bio oruđe njegovog dru-
gog uspona. Veliki vezir primi darove, vrijedne jedva par stoti-
na tisuća rubalja i podijeli ih sa ćehajom. Državni sekretar
Omer-efendija ispisao je prethodno dokumente s ponižavajućim
uvodom: Azov treba vratiti sa svim što mu pripada; Kamjenska,
Samara, Tagan porušeni, a topovi predani; Rusija se odriče
svakog miješanja u stvari Kozaka Potkala i Barabaša; osim
trgovaca, s ruske strane se ne smije zadržavati nikakav poslanik
u Carigradu; zarobljenici će biti vraćeni Porti; povratak švedskog
kralja, koji je pod zaštitom Visoke porte, bit će nesmetan, a ako
se slože car i švedski kralj, mogu zaključiti mir; poslanici se
neće uzajamno uznemiravati. Po potpisu ovog dokumenta ruski
car moći će slobodno otići, a za njegovo izvršavanje dat će za
taoca svoga tajnog savjetnika, kancelara Petra Šafirova i Mihaj-
la Petrovič Šeremetova, koji će po izvršenju ugovora neodložno
22. 7. 1711. biti vraćeni. To je bio mir na Prutu.]

GLAVA ŠEZDESETTREĆA

Od mira na Prutu do požarevačkog mira

[Mada je radost zbog okončanja rata bila u prvi mah velika, uskoro su se protivnici velikog vezira pobrinuli da sultanu predoče okolnosti i način sklopljenog mira; krivicu velikog vezira uvećali su svojim izvještajima tatarski han i švedski kralj. Još ranije je zbog svoga bezobzirnog jezika i spletki stekao mnoge neprijatelje, od kojih su glavni bili muftija, kizlaraga i sultanov zet Alija. Oni su sultanu došapnuli da se krivica za takav nepovoljan mir skrivala u punim kolima novca što su noću pristigla u tabor. A ni to im se nije činilo dovoljnom optužbom, pa su dodali da njegov boravak u Edreni ima za skrivenu namjeru janjičarsku bunu, te da se, u strahu od sultanove ljutnje, nije usudio doći u Carigrad. Tada je vrhovnom sobaru Mehmed-agi izdan nalog da ode u Edrenu i da velikom veziru prvoga dana preda počasno krzno, a drugoga da mu oduzme pečat, što ga je dobio dotadašnji janjičarski aga Jusuf, rodom iz Gruzije, koji je, počevši od kašike i kazana služio kao janjičar i uspeo se kroz sve stupnjeve štaba sve do age sa tri tuga. A Baltadžija, upućen najprije na Lesbos, a onda Lemnos, umre tamo iduće godine **20. 11.**
od neke neizlječive bolesti; pokopan je kraj mističkog šejha **1711.**
i pjesnika Misrija. Novi veliki vezir je vratio vojsku u Carigrad
i sultanu predao svetu zastavu. Nakon toga je poslanik Kozaka **2. 12.**
Potkala i Barabaša, koji su na temelju mira proglašeni neovisnim, predao pisma o poklonstvu. Rat protiv Rusije ponovno je objavljen, a dan potom su Osman, ministar unutarnjih djela, glavno sredstvo mira na Prutu, reis-efendija Omer, koji je sastavio ugovor, i pisar čauša, Abdulbaki, koji je također (vjerojatno kao pratnja Šeremetova i kola novca) sudjelovao, bili pogubljeni. U Osmanovoj oštavštini pronašao se dokaz njegove krivice, **29. 12.**
prsten ruske carice i 2.000 dukata sa saksonskim i ruskim znakom. To, međutim, nije bila preporuka, nego poticaj za velikog vezira Jusufa da primi rusko zlato, čime je mir slijedećeg proljeća ponovno uspostavljen. Mir je potvrđen na dvadeset i pet godina pod uvjetima: ruskom caru se dodjeljuje Kijev i Ukrajina s ove strane Dnjestra; Azov i Čerkesk ne smiju biti ponovno učvršćivani; razaranje tvrđava Kamenoj-Zaton i Ust-Samara. **16. 4. 1712.**
Još prije kraja godine došli su povjerenici upućeni na granicu i jedan tatarski mirza s viješću da ruski car ne drži ozbiljno do mira i na vijećanju, u prisuću sultana, zaključeno je da treba **11. 11.**
ratovati. To je dovelo do pada velikog vezira, jer je on mir obnovio prije nekoliko mjeseci, a zamijenio ga je Abaza Sulejman, oslobođeni rob ranijeg kizlarage Jusufa, čijom zaštitom je postao silahdar, onda namjesnik Haleba, Negroponta, vezir

Kubeta, nišandžija, kajmakam, a kojeg je, kao i oba njegova prethodnika i nasljednika, uvijek pomicao na taj položaj zet-
19. 11. -miljenik, jer ga sam nije htio uzeti na sebe. Sedam dana potom su pobodeni tugovi kao znak obnovljene vojne.

Već je prije pola godine sultan pisao švedskom kralju, a vrhovnom konjušniku Mehmed-agi i seraskeru Bendera Ismailu naredio da kralja, opskrbivši ga potrepštinama za put i dovoljnim novcem, otprate nazad kroz Poljsku. No kralj je donosiocima rekao da ne može ići, a da ne plati dugove što ih je morao načiniti otkako mu je prekinuto njegovo dnevno izdržavanje od pet stotina pjastera, te je tražio tisuću kesa. Sultan mu pošalje umjesto tisuću tisuću i dvije stotine kesa uz prijateljsko pismo. Nakon što ih je dobio, opet nije htio poći za Švedsku, nego je po svome izaslaniku u Edreni zahtijevao i drugu tisuću kesa.
1. 2. 1713. Kao odgovor na to njegov izaslanik je zatvoren. Održano je vijećanje, na kojem su veliki vezir i muftija Ebe-zade, koji je naslijedio umrlog Pašmakdži-zadea, izvijestili o kraljevoj tvrdoglavosti; muftija je izdao fetvu da se kralj, ako i dalje odbija otići u svoju zemlju, uhapsi i odvede u Demitoku. Zna se kako se kralj sa tri stotine Šveđana odupirao 6.000 Turaka i 12.000 Tatara i kako je te tri stotine svladano i uhvaćeno, a na kralja, koji je s tri generala bio u zabarikadiranoj kući, pucalo iz topova. Pri posljednjem ispadu iz kuće kralja, koji je pao, napao je dvadeset i jedan janjičar, te je doveden u Demitoku. Takvo postupanje s kraljem bilo je uzrok pada namjesnika Bendera, tatarskog hana, muftije i velikog vezira, jer se javno mnijenje očitovalo protiv uvredljivog postupka s dosadašnjim gostom; i sam Poslanik je rekao: »Poštujte svoga gosta, i ako je nevjer-
4. 3. nik.« Muftija je prvi smijenjen, a zamijenio ga je rumelijski vrhovni sudac koji je na vijećanju bio protiv takvog postupanja. Han, Devlet-Giraj, protjeran je na Rodos, a iz progonstva otamo
29. 3. pozvan je i ustoličen po drugi puta Kaplan-Giraj. Uskoro su se
6. 4. za mjesta zamijenili veliki vezir Sulejman i kapudanpaša Ibrahim Hodža; ovaj je bio iz Burle, hrabar mornar, kao veslač seraja bio je u volji sultana Ahmeta koji ga je promicao. Sada je imao iza sebe javno mnijenje da će okončati stvar sa švedskim kraljem, što je on i očitovao. Ali čim se dokopao položaja, počeo je misliti samo na jedno — da makne zeta-miljenika, kojeg je jednostavno htio dati ubiti na velikoj svetkovini. To i prouzroči
27. 4. njegovo smjenjivanje i pogubljenje. Sada taj položaj preuzme sam sultanov zet-miljenik kajmakam Alija, koji je to do sada uporno izbjegavao. Prva mu je briga bila ponovna uspostava mira s Rusijom, koji je na dvadeset pet godina prema osnova-
24. 6. 1713. ma carigradskog mira bio potpisan u Edreni. Po članu sedmom granice između Samare i Orela bile su tako određene da je turško ono što je u prvoj, a rusko ono što je na Orelu. Od izvora ove rječice pa sve po Donu i Azovu granica je ostala od onda

kada Rusi još nisu bili osvojili Azov. Kozaci i Kalmuci s jedne i krimski Tatari i Nogaji i Čerkezi s druge strane, koji su podložni Porti, ne smiju se međusobno uznemiravati. Odmah su određeni povjerenici koji su utvrdili granicu. Švedski kralj je konačno, nakon jedanaestomjesečnog pregovaranja, sam zatražio svoj povratak. Mustafa, ćehaja prijašnjeg namjesnika Očakova, i sobar Jusuf-paša pojave se sa šest stotina čauša za počasnu pratnju sa zlatom optočenim baldahinom, sabljom ukrašenom dragim kamenjem i osam arapskih ždrijebaca; šezdeset kola, tri stotine konja činili su povorku s kojom je kralj konačno, nakon više od dvogodišnjeg strpljivog gostoprimstva, krenuo iz dvorca Demürtaša. **1. 10. 1714.**

U Siriji je poglavar hadžijske karavane Nasuh-paša izigravao gospodara, jer je većinu sandžaka podijelio svojim povjerljivim osobama. Kada je zaprijetio da će silom podariti sandžake Damaska, Bejruta i Saide, naloži se Jusuf-paši Topalu, tj. Šepavom, da ga kazni. Nasuh-paša je svojim djelima ranije stekao više zasluga za Carstvo, te je zato i bio imenovan emirul-hadžom, ali se, poslije toga, toliko uzoholio da je dotjerao gotovo do pobunjenika. Jusuf-paša pozove za posao pašu Rake; ovaj mu krene s Kurdima, dok ih je Jusuf-paša, zaprijetivši se levendima i buntovnicima, odbio od Nasuha. Ovaj odbjegne ka hanu Terhanu, htijući se ukrcati u Jafi, ali padne s konja, bude dostignut od Turkmena, savladan i njegova glava upućena na Portu. Veliki vezir kazni još nekoliko osoba na visokim položajima, a progna i dvojicu ranijih muftija, jer su prethodno govorili protiv njega. Veći gubitak za znanost bijaše smrt rumelijskog vrhovnog suca Arifa, utemeljitelja medrese na Ejubu; on je napisao izvrsnu knjigu o osvojenju Kandije i o Poslanikovim vojnim pohodima. Arif je na čelu desetine spisatelja koji se izdvajaju iz gomile čija se smrt navodi za ovo doba u biografijama. Drugi su: Ishak Hodža, pisac više astronomskih, filozofskih i pravnih djela, prevodilac krajnje dragocjenog, retoričkog Zamahšerijinog djela pod naslovom »Uvod u znanost o jeziku; knez pjesnika Nâbî, čija su najistaknutija djela takozvani *Poklon izreka*, Ključ za sedmicu, rasprava o dužnosti hodočašćenja, zbirka pisama, zbirka pjesama i knjiga o pobjedi kod Kamjenjeca; tri liječnika: Sifaji, Šaban i Nuh-efendija, od kojih je prvi prevodio legende o poslanicima, drugi napisao cijenjeno medicinsko djelo Izljećitelj i raspravu o svetkovini Poslanikova rođenja, a treći skraćeni prijevod Šehristanijeve Historije vjera; Kara Halil-efendija, pisac velikog broja komentara, zabilješki postrance i rasprava; Vahdi Ibrahim, skratitelj na turski Ibn Hallikanovog životopisa; Asim, nastavljač romantičnog spjeva Lejla i Medžnun od Kaf-zadea; Zekî, objašnjivač stihovanog Šahidajevog perzijskog Glosara i životopisa šejhova pod naslovom Zapisi šejhova.]

mj. 8. 1716.

mj. 1. 1714.

mj. 12. 1713.

28. 10. 1713.

Miroljubivo raspoloženje koje je Alija od Iznika, veliki vezir, kod nastupa svoje vladavine očitovao i koje se iskazalo u sklapanju ruskog mira, bilo je sredstvo za sigurnije izvođenje ratničke namjere na drugoj strani, naime protiv Venecije, čija je nepokretna slabost i naoružana neutralnost u evropskim ratovima, što su Utrehtskim mirom izglađeni, bila samo jedan mamac za što uspješniji napad. Povod za objavljivanje rata dala su neka zlostavljanja brodova, naročito pak broda koji je imao prenijeti baštinu prethodnog velikog vezira Hasan-paše sultaniji Hatidži, njegovoj ženi i njegovu haremu, kao i ustanak stanovnika Crne Gore uzbunjenih od zadnjeg rata s Rusijom. Osobito je dostatan povod kretskom ratu dala otmica broda koji je pripadao haremu, a otimačina ženskoga blaga bila je iskra koja je izazvala požar u koji je sada upala Moreja kao prije Kandija. Ozbiljniji i značajniji bio je slučaj Crne Gore, za čije su umirenje oružanom rukom bili određeni bosanski vezir Numan, zadnji Köprülü veliki vezir, s pašama Skadra i Hercegovine. Pošto su ustanici bili potučeni
13. 10. kod Zvornika, pobjegli su u pećine što su se nalazile na mleta-
1714. čkom području blizu Kotora. Nakon sedmosatne borbe djelomice su uništeni, a djelomice potjerani; ali je vladika, Crnogorac, bunitelj ustanika, koji je prije tri godine donio iz Rusije i podijelio trideset i pet tisuća dukata, pobjegao u Kotor, gdje je bio primljen, usprkos obećanju koje je Köprülüju dao zapovjednik-general da ni jednom neće ustaniku dati zaklona; Numan Köprülü je dao izjavu mletačkog tumača unijeti u sudsku ispra-
9. 12. vu što je u Carigradu poslužila kao temelj za vijećanje o ratu. Proglas je sadržavao četrnaest članova, od kojih se prvi odnosi na otmicu lađe, vlasništvo harema Hasan-paše, zadnji na slučaj s Crnom Gorom, a dvanaest ostalih na pojedine pljačke lađa kao redovit sistem miru protivnog i neprijateljskog
15. 1. 1715. postupka protiv Porte. Mjesec dana kasnije, bili su u carskom seraju istaknuti tugovi u prisuću sakupljenih vezira i emira,
7. 3. šejhova i uleme. Dva mjeseca potom krenuli su tugovi od Porte u tabor kod Daut-paše, gdje su pošli najprije cehovi, a zatim čete u svečanom sjaju uobičajenom u takvoj prigodi a potom
14. 3. je sam sultan izašao iz seraja sa svetom zastavom nakon što su izmoljene sure Pobjede i Osvajanja. Četrnaest dana zatim predao je sultan velikom veziru-seraskeru svetu zastavu, te obojica krenuše s vojskom, čiji je marš bio tako planiran da je sultan taborovao samo jednu stanicu iza velikog vezira-seraske-
9. 4. ra. U Edreni sišao je sultan u Burni Pambukli (pamučni nos), desno od Vodoskoka strijelaca, motrio slijedećeg dana prolaz četa i logorovao u polju Timurtaša, odakle su kroz tri dana u pohod kretali janjičari, topdžije i toparabadžije. U drugim vojnama bio je običaj da se u Edreni čeka na vrijeme, kada se konji na dan Hizira (sv. Juraj), čuvara izvora života koji zeleni livade i oživljava drveće, vode na livade, no ovog puta, kako se smjeralo na brzu opsadu tvrđava Moreje, bilo je zapovijeđeno

da se ta svečanost livade drži u Solunu. Kad je veliki vezir kre- **19. 4.**
nuo, pratio ga je sultan do livade sela Emirli, čija je džamija za tu priliku obnovljena. Serasker je dao strogi nalog da se na maršu čuvaju nasadi podanika, pa kako livade oko Soluna nisu bile dovoljne za hranu konja, bile su spahijama i silahdarima doznačene livade Sereza za osmodnevnu ispašu. Brodovlje koje je odjedrilo istodobno s taborom, stiglo je istovremeno s s njim u Solun, gdje je kapudanpaša uzeo na lađe dva ogromna topa trocentnog kalibra za osvajanje Tine. Od tri tisuće ljudi egipatskog ratnog kontingenta bila je obično na brodove davana samo pješadija, a konjica sklonjena na kopno; no kako je sada uzmanjkalo potrebnog da se egipatska konjica opremi, odlučeno je obrnuto. Petnaest stotina pješaka poslano je na kopno, a petnaest stotina konjanika podijeljeno po floti. Sultan je ubo »fal«, tj. on je ubodom prsta u svetu ili klasičnu knjigu doznao odluku sreće o ishodu vojne. On je uzeo pod naslovom: »Orijent poslaničkih svjetlosti«, glasoviti sažetak predaje (hadisa), te je zabo iglom sretno slijedeću predaju: »Vi ćete osvojiti jednu zemlju u kojoj Karat ide i daje (Egipat), postupajte sa žiteljima dobro, jer su vam podložni i srodni.«

Prvog svibnja (maja) krenuo je sultan u svečanoj povorci **1. 5.**
kroz Larisu. Nakon logorovanja na livadi Kara Halil, krenuo je slijedećeg jutra u Dolinu grobnice. U Tebi je serasker održao ratno vijeće o tome koju tvrđavu Moreje treba najprije opsjedati i treba li poluotok najednom preplaviti vojskom. Kako nitko nije imao mišljenje, ili ga nije htio izreći, odredio je serasker beglerbega Dijarbekra, Kara Mustafu, sa četrdeset tisuća momaka za osvajanje kaštela Moreje i o uspjehu svojih mjera zapitao sudbinu za savjet, pa je otvorio »Divan tumača nadzemaljskih tajni«, mističkog Hafiza, čiji su izbodeni stihovi bili povoljni. Povoljnije predskazivanje budućih pobjeda bila je vijest o padu Tine, što ju je providur Balbi, nagovoren od Grka, od kojih su se mnogi nalazili u tvrđavi, predao bez obrane. Od oružja bilo je trideset i pet topova podijeljeno na petnaest lađa flote, a od žitelja bilo je dvjesta katoličkih obitelji preseljeno u barbarstvo. Osvajanje, što su ga pokušali mnogi glasoviti admirali kao Kaplan, Köse Alija i Mezzomorto, a sam Ahmet Köprülü nije se usudio pokušati, bilo je djelo kapudanpaše Džanüm Hodže, Turčina iz Korona koji je bio zarobljen u posljednjem ratu na Imbrosu, okovan sedam godina kao rob na galiji, a tada otkupljen za sto dukata. Sada je pred njim drhtala ista flota na kojoj je veslao kao rob. U Tebi je uvježbano šest četa redovite konjice, podijeljena je zaliha municije dovezena iz Negroponta, a namjesniku Haleba (Alepa) bilo je naloženo da se s anadolskim lenskim četama brine dalje oko opsadnog oružja na kopnu. Sobar Topal Osman, imenovan sada za glavara letećih odreda, bio je nagrađen sa tisuću sto pjastera, jer su njegove zemaljske čete iz jednog okršaja sa četiri stotine Mlečana

kod Napulja Romanjskog dovele tri zarobljenika. Anadolskim lenskim četama, koje su u stalnom radu oko dovlačenja topova na najvećoj žegi oskudijevale vodom, odredio je serasker vodonoše od kojih je svaki dobio po dva dukata. Tako su putevi postaja od Tebe prema Korintu u Masi, Megari i Mersinliku očiš-
10. 6. ćeni i prošireni. Desetoga lipnja (juna) stupio je serasker na korintskoj prevlaci na područje Moreje. Zaliha hrane dovezena s Negroponta pristala je u zaljevu Džeris (Kenhrea); opsjedanje je trajalo tri sedmice. Već je bio određen juriš, dvadeset tisuća janjičara na lijevom krilu, dvije tisuće spahija i pet stotina dobrovoljaca-džebedžija na desnom i vođa letećih, Šepavi Osman s dvije tisuće levenda (zemaljskih četa), trebao je to
3. 7 izvesti, kad li se tvrđava na sramotu Venecije predala uz uvjet slobodnog odlaska posade. Jedna slučajno ili, kako su se Turci i Mlečani međusobno optuživali, hotimice u zrak bačena zaliha baruta bila je povod za prekid ugovora, za opću pljačku i pokolj Grka i Mlečana, na veliku žalost seraskera. Sam providur Minoto bio je kao rob ugrabljen i istom pomoću supruge nizozemskog konzula u Izmiru, gospođe od Hochepieda, jedne žene
7. 7. muškog duha i velikog uma, otkupljen. Iz Egine poslali su Grci molbu da ih se oslobodi mletačke tiranije, pa kad je k tome i venecijanska posada zamolila za slobodan odlazak, bilo joj je to odobreno; kapudanpaša je poslao ključeve tvrđave. Vojska se podijelila u dva dijela za opsadu utvrde Napulj na brdu Palamidi, kao i same tvrđave. Türk Ahmet-paši i drugom general-poručniku janjičara bilo je naređeno da napadne od strane vratiju, a beglerbegu Rumelije, Sari Ahmetu, zajedno s janjičar-
12. 7. skim agom, napad na Palamidu. Opsada je trajala samo osam dana, jer je veliki vezir, umoran od redovitog toka prokopa, odmah prešao na juriš. On je potaknuo hrabre bogatim darovima. Jedan, koji je s bedema skinuo bajrak sv. Marka, dobio je počasni znak da ga nosi na turbanu i kesu novaca; jedan spahija,
14. 7. koji je uhvatio ranjenog Mlečanina koji je bio ugrabio jednu zastavu i uzeo ga na konja, bio je nagrađen dodatkom od deset akči dnevno i dvjesta pjastera. Drugi, koji su noću užetima dovukli neprijateljske topove s opkopa, dobili su također kesu novaca. Tako je plamsala hrabrost u svima da se već osmoga dana opsjedanja na Palamidi pošlo na juriš, a slijedećeg je dana tvrđava pala, jer je grad opkoljen brdom mogao biti smrvljen u prah i pepeo. Posada je brojila samo sedamnaest stotina momaka, jer se Grci, iako plaćeni dnevno jednim dukatom, nisu htjeli boriti, nakon što je među posadom jedan izdajica, pukovnik Sal, pucao na Grke i bio rastrgnut od naroda. Grci, koji su Turcima pomogli da se uspnu na zidine, pali su prvi kao žrtve svoje izdaje; nadbiskup Carlini s ostalim duhovnicima bio je zadavljen, a grad poharan. Plijen je bio tako bogat da je zadovoljio sto i dvadeset tsiuća haratelja, a mnogi su odatle odnijeli deset do dvadeset kesa; velik je bio plijen u topovima od

bronce i željeza, u prahu i olovu, kuglama, bombama i granatama. Sultan je, doznavši za veselu vijest o osvajanju na Alp Despotjaili, sam došao u Napulj razgledati grad i Palamidu. Pohvalni hatišerif pratio je počasnu odjeću, čime su časnici bili odlikovani, od crkava i ćelija bile su napravljene džamije i molitvena mjesta, a agi spahija, Osmanu bila je povjerena zaštita novoosvojenog grada.

Krajem srpnja (jula) dobio je kapudanpaša zapovijed da s brodovljem odjedri u Koron, a opsadno oružje od Napulja bilo je ukrcano za Modon. Osam dana potom stigao je veliki vezir s vojskom. Gorje Majne podvrglo se, Hielafa i Sernata predale **30. 7.** su se dragovoljno, »oko šije ustanka bio je svezan lanac osvajanja«. Kad je tabor bio na mlinovima Bejoglija, što se nalaze u središtu Korona, Modona i Navarina, četiri sata udaljen od ta tri grada, stigla je vijest da neprijatelj ne kani držati Koron **17. 7.** i Navarin i da je čitavo svoje imanje spasio u Modon. Dva su beglerbega bila određena za zauzimanje Navarina i Korona, a serasker je krenuo prema Modonu gdje je i brodovlje, koje je istovremeno s opsjedanjem Napulja imalo jedan nesretan pokušaj na Prevezi, bilo na sidrištu. Kad se osmanska flota približila, mletačka se povukla, a opsada je započela uz veliku vo- **13. .8** lju opsjedatelja i veliku slabost opsjedanih, jer su se sve trupe bunile; u kaštelu u Mandrahiju, na bedemu San Antonio, na vratima San Marco izbila je pobuna što je hrabri generali Pasta i Jansih nisu mogli ugušiti. Pasta je pregovarao o dobrovoljnoj predaji a beglerbeg Rumelije Ahmet-paša bio je upravo zakazao primirje u svrhu pregovora, kadli veliki vezir odbaci pregovaranje da ne bi vojska bila prikraćena u plijenu. Trupe bezvoljne ili pobunjene napustiše opkope, Turci prodriješe bez juriša u grad, Pasta pade levendima u ruke i oni ga odvedoše do kapudanpaše. Ovome je Pasta, kad je bio okovan na galiji, ukazao manje usluge i on se pokaže zahvalnim i dade dokaza velikog priznanja za maleno dobročinstvo. On istupi ne samo kao molitelj za Pastin život pred velikim vezirom, nego primi i ostale mletačke časnike, koji su bili dovedeni na brodove, čovječno i velikodušno i svakome doznači odjeću i po deset carskih talira, a Pasti još i jednoga roba. Sedmogodišnje robovanje na galiji nije u njemu ugušilo osjećaj čovječnosti, a u lijepom svjetlu njegove velikodušnosti pojavljuje se to jače sjena neplemenitog velikog vezira, koji je u Modonu odbio primiti po trideset carskih talira za svakoga živoga kršćanina, za zadovoljstvo da ih stotine dade smaknuti pred svojim čadorom. Na vijest o padu **17. 8.** Korinta i Napulja, predala se i tvrđava Moreje beglerbegu Di- **20. 8.** jarbekra Kara Mustafi koji je sa četrdeset tisuća momaka poslan iz carskog tabora na opsjedanje; na pad Modona slijedio je pad Malvazije, Ceriga, Sude i Spinalunge, jedine straže mletačke vlasti na Kreti. Sultan je vijest o zauzeću kaštela Moreje, Navarina i Modona primio u Seresu, kad su već tugovi krenuli

u Edrenu. Oni su bili pozvani natrag zbog trodnevne svečanosti
27. 8. zauzeća i primanja čestitke. Na to su bili tugovi postavljeni na livadu Tubne, a sultan se vratio u Edrenu. Veliki vezir poduzme potrebne pripreme za upravu Moreje. Osam povjerenika bilo je određeno za popis Moreje koja je tada obuhvaćala dvije tisuće mjesta, a druga dva za popis šezdeset i dva sela otoka Tine. Bili su upisivani odjeli spahija i silahdara. Veliki vezir je držao strogu stegu. Spahije, nosioci lena Mentešea i Hudavenkâra, koji su, unatoč strogim nalozima tlačili podanike, bili su smaknuti još prije opsjedanja Modona; sada je bilo naloženo pogubljenje u Misitri muslimana-preobraćenika tj. Turaka koji su za vrijeme venecijanskog gospodarstva primili kršćanstvo i još nastavili nositi bijeli turban. Pošto su novoosvojenim tvrđavama bili imenovani zapovjednici, primio je veliki vezir u Napulju sultanova silahdara koji je došao s počasnom sabljom, počasnim krznom i pohvalnim hatišerifom za velikog vezira i sve časnike štaba. A bosanskom namjesniku, veziru Mustafa-paši, pošao je ferman s ukorom, jer osmansko oružje od strane Albanije i Dalmacije nije postiglo pravi uspjeh. Providur Angelo Emmo bio se domogao mjesta Zrmanja, Plavno i Strmica da proširi područje Sinja i Knina. Vezir, s beglerbezima Prizrena, Zvornika, Klisa i Hercegovine, s doznačenim četama beglerbega Maraša i sa pet tisuća Tatara vođenih nuredinom, prošao je zemljom od Cetine do mora pustošeći sela. Svi stanovnici otoka Otok, trista šezdeset njih, iskrvarili su pod osmanskom sabljom; vezir je poduzeo opsjedanje Sinja, ugarski franjevac Stefan oduševljavao je volju opsjedanih u duhu velikog Kapistrana, te se serasker morao povući. Naprotiv, Mlečani su se kod
3. 12. San Maura povukli nakon što su utvrđenja digli u zrak. Dva dana potom krenuo je veliki vezir s taborom iz Napulja i napustio Moreju poslije sto i jednog dana, za vrijeme kojih je osvojio čitavu Moreju. Sada je dozvolio bjeguncima, koji su se za vrijeme vojne zadržavali u Galipolju i Üsküdaru, da se vrate u sovju domaju. Žitelji Moreje, koji su pobjegli, pozvani su u svoje domove. Kako je već došla zima, nije sveta zastava bila više nošena pred vojskom, nego, da bi se sačuvala od nepogode, bila je zamotana u omote od atlasa i zlatne tkanine, položena u lijep sanduk i otpremljena. U Larisi je veliki vezir boravio samo jedan dan da isplati čete. Nije se zadržavao ni u Solunu ni u Seresu, nego je pohrlio preko Demitoke i Jundčairija u Edrenu u koju je ušao kao pobjednik i osvajač Moreje.

Pod vladavinom Mustafe II bili su godišnji državni zakupi (mukātāt) pretvoreni u doživotne (malikâne), čime je nastala velika nevolja na štetu financija, jer su u cijelom carstvu svi te doživotne zakupe prisvajali i ispod ruke opet davali u zakup, tako da je podzakupac, osim zato izdane svote, morao istisnuti i svoj dobitak, pa su podanici bili žestoko pritisnuti. Ti doživotni zakupi bili su sad ukinuti, a državno upravljanje preda-

no nadzornicima. U korist triju razreda divanskih službenika, koji se zovu gedükli jer umjesto plaće posjeduju lena, naime sekretari-muteferika i čauši, izdana je odredba da nikada ne smiju napustiti osobu velikog vezira; time su im bili osigurani stanoviti dohoci koje su neko vrijeme obični nosioci lena prigrabili sebi, jer je njihovoj povelji bio dodan stav da oni kao gedükli samo s velikim vezirom imaju krenuti na bojno polje. Pošta, koja je od nekog vremena bila opala, uređena je i ajani (prvaci) učinjeni odgovornima za njezinu točnost. Spiskovi računske uprave Anadolije, koji su također od nekog vremena bili u zbrci, jednom su postavljenom komisijom kroz šest mjeseci najtočnije ispitani i uređeni; isto tako i mjesta spahija i silahdara, kao i prihodi pobožnih zaklada (vakufa). Bili su iskovani novi dukati od bolje sastojine (kao i mletački) — stotitina za stotinu i deset drahmi. Rub im je bio optočen lančićem, na jednoj strani nosili su samo sultanov potpis, a na drugoj riječi: kovano u Carigradu, u vrijednosti od tri pjastera. Iz tri rezidencije, Carigrada, Edrene i Bruse, bili su svi kršćanski podanici, koji su od nekog vremena navirali ostavljajući svoja boravišta, opet poslani natrag. Taj je propis zahvatio čak i one koji su već deset godina bili nastanjeni u Carigradu. Smisao odredbe je ovaj: to je onemogućilo da riznica njihovih prvobitnih postojbina bude prikraćena za poreze što ih oni u rezidencijama, osim glavarine, nisu plaćali. Jedna od najznačajnihij i čovjekoljubivih uredaba velikog vezira (premda, kako su posljedice pokazale, slabo pridržavanih) bila je zabrana škopljenja Crnaca u Egiptu; zapovijed namjesnicima i sucima glasila je da će oni sebi zabranom ove prisile i nepravde steći zasluge; ali iz jednog dodatka historičara carstva gotovo izgleda da je glavna svrha velikog vezira bila da seraj očisti od Crnaca. Ne tako čovječno bilo je smaknuće tri židova, koji su dječaka ćehaja-bega pod izlikom da će mu dati voća namamili u kuću. Protiv njih nije bilo nikakvog drugog dokaza do iskaza šestogodišnjeg djeteta; nije tako trpeljivo bilo razaranje bogatog grčkog samostana u Mauromolosu na ulazu u Bosfor i to iz razloga što su monasi sagradili crkvu veću nego do tada. Knjižarima je bilo zabranjeno prodavati knjige u inozemstvo, da ne bi glavni grad bio lišen znanstvenih dragocjenosti; ubiračima glavarine bilo je strogo zabranjeno od raje, kao do tada, uzimati po osnovu pisarskih i službeničkih pristojbi jednu akču više nego što je zahtijevala zakonita glavarina. Smaknuća je bilo manje i ne bez značajnog razloga. Tako su pale glave sandžakbega Hamida, jer je odviše sporo došao sa svojim četama na bojno polje, bivšeg nadzornika brodogradilišta jer nije htio priznati zatajeni i iznuđeni novac, zapovjednika Napulja Romanjskog, Osman-age, sina Zulfikara (poslanika u Beču), jer je on kao aga spahija gnjavio ljudstvo pristranim novačenjem, a nedavno kapetane brodova nepravednim nametima; bio je znanstveno ob-

razovan čovjek i veliki ljubitelj cvijeća, no, uza sve to, njegova se glava otkotrljala pred Šator pravde. Na vijest namjesnika Rake da, pod imenom Ebubekr Sejjah tj. »putnik«, poznati perzijski šejh iz Azerbejdžana svojim čarobnim vještinama vara narod i zavodi žene, bilo je naređeno njegovo smaknuće. Prve službenike i namjesnike carstva držalo je na pravom putu budno oko velikog vezira istragama i zasluženim kaznama. Tako je bio namjesnik Basre, Hasan Jürük, koji je u vrijeme prevrata na prijestolju krenuo s četama sultana Mustafe iz Edrene, jer je iz škrtosti držao premalo četa da drži Arape na uzdi, te se snizio do ubirača nameta šejha Ma'anija, lišen svoga namjesništva i časti vezira i pozvan na odgovornost zbog svoje uprave; janjičarski aga Gurd Hasan smijenjen je zbog lijenosti i zatajivanja dopreme u naturi(što ju je primio za sto tisuća janjičara, a samo desetinu dijelio); kapudanpaša pao je pod istragu jer je nekoliko dana s brodovljem boravio pred Malvazijom, a da nije, kako mu je bilo naloženo, ujedno odvezao i žitelje; smijenjen je i reis-efendija, koji je bio izaslan da istraži stvar i koji je, doduše, javio da je kapudanpaša nedužan. No on je, susrevši kapudanpašu, uskratio ovome pozdrav i riječ i s defterdarom flote razgovarao o poslovima, pa se kapudanpaša potužio zbog uvrede što mu je nanio reis-efendija, uskrativši mu počast i ponizivši ga u njegovoj vlasti pomorskog kapudana (admirala) . . .

13. 5. 1715. [U Beč je poslan muteferika Ibrahim s pismom princu Eugenu u kojem se izražavala nada da se Austrija neće uplitati u
13. 4. 1716. novozapočeti rat s Venecijom. Slijedeće godine, dvanaest dana nakon novog saveza između Austrije i Venecije protiv Turaka, Eugen pismom stavi na dušu velikom veziru obnovu mira u Karlovcima pod uvjetom da se nadoknadi šteta što je dotad učinjena Venecijancima. A kako na sva izlaganja rezidenta Fleischmanna nije obraćana pažnja, a nagoviješten je njegov opoziv, nastala je ratna uzbuna. Na velikom ratnom vijeću reis je pročitao proglas velikog vezira kojem se osporavala tvrdnja da mir u Karlovcima obavezuje austrijskog cara na pomoć Veneciji, i iznosi se nova: da je prekršio mir i da mu se zato objavljuje rat. Tako su započele pripreme za novi rat; pozvan je i krimski han, koji je došao u Edrenu, kamo je došao i sultan, i obećao pomoć od 10.000 ratnika, budući da je ostale morao držati na granici prema Poljskoj.]

Kad je tabor bio u Nišu, pripojili su se tamo Sari Ahmet, beglerbeg Rumelije, i Ahmet, beglerbeg Erzuruma, sandžakbezi Kajsarije, Kodžaelija, nuredin Selamet-Giraj sa deset tisuća Tatara. Dva naloga za smaknuće pogodila su bivšeg namjesnika

Egipta Veli-pašu koji je pozvan u Carigrad da mu se istisne sto kesa duga, umjesto zlata koje nije imao, pa je morao ispustiti dušu. Pala je glava i Dugog Jusufa, namjesnika Bosne, zbog prevelikog iscjeđivanja naroda. Francuski tumač Pierre, čovjek koji je mnogo putovao i koji je za vrijeme Karla XII pružio dosta usluga Porti, loše je savjetovao vojnu protiv Njemačke, pa je bio na putu između Jagodine i Batočine od nekih džebedžija napadnut i ubijen; to nisu bili razbojnici, nego ubojice iz potaje koje je poslao ćehaja-beg, da bi poticatelja naviještenog rata, reis-efendiju, koji je iznio mišljenje tumača, prestrašio tim ubojstvom. Veliki vezir je ušao u Beograd uz tutanj topova tvrđave i smotru svih četa. U ratnom vijeću pitao je da li da se okrenu prema Temišvaru ili Petrovaradinu i da li Petrovaradin treba opsjedati. Janjičarski aga je bio za marš na Banat, a tatarski han za pohod na Erdelj. Beglerbeg Rumelije Ahmet-paša odvrati da su u Banatu do Temišvara mnoge vode i močvare što ih treba prijeći i što su još u uspomeni od poraza kod Sente te, ako Tatari pođu u pohod na Erdelj, bit će natovareni plijenom kao trudne žene i nesposobni za ratne pothvate, pa je glasao za Petrovaradin, gdje se može ili otvoriti boj ili poduzeti opsjedanje. Veliki vezir naredio je da se svaka tajna sačuva od uhoda. Dovedeni zarobljenici izjavili su da u Petrovaradinu ima samo petnaest stotina momaka pod Palfyjem, a da se neprijateljski tabor nalazi pod Eugenom kod Futaka...

Slijedećeg dana s izlaskom sunca opremile su se obje vojske za boj za koji se Eugen odlučio, a Alija ga nije mogao izbjegavati. Od Slankamena i Karlovaca, prvog poznatog u povijesti bitaka, a drugog mira, odredio je Eugen sto osamdeset i sedam **13. 8.** eskadrona konjice i šezdeset i dvije čete pješadije za boj; lijevo krilo mu je zaštićeno močvarom, a desno strmim liticama. Turci su bili jaki sto i pedeset tisuća momaka, četrdeset tisuća janjičara, trideset tisuća spahija, a ostali: Tatari, Vlasi, Arnauti i Egipćani postavili su njemačkoj konjici koju su vodili Palffy, Mercy, Falkenstein, Martigni, Patre i Nadasdy svoje snage nasuprot na desnom krilu. U sedam sati ujutro počela je borba. Već se Nijemcima ukazivala pobjeda, kad janjičari na lijevom krilu bace natrag njemačku pješadiju; Wallenstein, Lanko i Bonneval pokušali su uzalud uspostaviti red; prva dvojica su pala, posljednji se branio sa dvjesta momaka, pa kad su se ovi smanjili na dvadeset i pet ljudi, probio se njima naprijed. Eugen je zapovijedao konjici s lijevog krila i nužnoj pomoći za potpomaganje uzmičućeg desnog krila. Princ Aleksandar od Würtemberga sa Starhembergom, Walisom i Thurnom u središtu borbe izdržali su hrabro; turskoj konjici zapriječi doći janjičarima u pomoć, te ona nagne u bijeg. Veliki vezir je bio čitavo vrijeme nepokretan stojeći pred svojim šatorom sa svetom zastavom. Kad su se po padu zapovjednika lijevog krila beglerbega Anadolije Türk Ahmeta spahije i silahdari najednom dali u bijeg i

kad nitko više nije ostao kod njega osim jedne četice lenske konjice, pa čitavo njegovo nagovaranje, čak i udarci sabljom po njegovim ljudima bili uzaludni da zaustave bjegunce, bacio se i on na čelu svojih aga protiv neprijatelja i pao pogođen od jedne kugle u čelo. Njegovi su ga ljudi najprije stavili na konja, a zatim na kola i poveli ga u Karlovce. Tako je veliki vezir izdahnuo tamo gdje je zaključeni mir svojevoljno prekršio s Mlečanima, a sada su taj prekršaj osvetili Nijemci. Propast što ju je želio baciti njima na vrat pala je na njegove ljude. Defterdar Mehmed, mevkufadži Ibrahim, reis-efendija Mustafa, historičar carstva Rašid, koji su stajali oko svete zastave, uzeli su je u sredinu i požurili se k Beogradu praćeni samo nekolicinom gedüklija na konjima i agom spahijom. Kad se pročuo glas o bijegu na desnom krilu kojim je zapovijedao beglerbeg Rumelije Sari Ahmet, okrenuli su se i janjičari prema Beogradu. Poslije pet sati, popodne, bila je bitka odlučena s gubitkom od samo tri tisuće momaka od strane Nijemaca, a dvostruko od strane Turaka; sto četrdeset topova, sto pedeset zastava, pet tugova, tri para talambasa bili su plijen i trofeji. Plijenom je postao i šator velikog vezira gdje su se nalazila važna pisma, među njima vjerodajno pismo poljskog hetmana Lidovskoga za poslanika Konfederacije. Radost pobjede mutio je pogled na palog grofa Brennera. Slijedećeg dana bilo je pokopano tijelo velikog vezira u predvorju džamije sultana Sulejmana u Beogradu. On je imao počivati u Beogradu, gdje je također umro kao namjesnik veliki poslanik mira, u Beč poslani Ibrahim-paša, dok nije njegov grobni spomenik zadnji osvajač Beograda, London, kao trofej odnio u Beč; on stoji još i sada u sjeni šume Hadersdorfa (gdje je i spomenik Londonov), spomenik čiji turski natpis pokazuje rijetku grobnu zajednicu. Tako su počivali tada veliki poslanik, koji je utvrdio mir u Karlovcima, i veliki vezir, koji ga je prekršio, jedan do drugoga u Beogradu; posljednji, osvajač Moreje, bez vojničkog talenta, jedan govorom nadareni i osobito poznavanjem sufijskih spisa obrazovani muž, a da sam sebe nije mogao upoznati, jer je njegovo unutarnje oko bilo zaslijepljeno ohološću. Njegovu vjeru u astrologiju jačao je ćehaja da bi bio što sigurniji za svoj utjecaj nad njime. Prošle godine su mu znakovi neba obećali osvajanje Moreje, ali su ga ljetos žalosno prevarili za osvajanje Budima. Sada su se sastali beglerbezi Rumelije i Erzuruma, age trupa, defterdar i reis-efendija, pročelnici ureda ruzname i mevkufa pod šatorom pred svetom zastavom radi vijećanja o izvještaju što ga treba poslati na dvor i radi prenošenja zapovjedništva. Ovo je spadalo, prema pravilu, beglerbegu Rumelije, no ovaj se nećkao prihvatiti ga iz straha pred ćehajom, jednim izvanredno zlobnim, omraženim i lažljivim spletkarom. Tada uzme riječ Ibrahim, mevkufatdžija, predoči kako ćehaja nema tuga, a kako se ne može ni pomisliti na to da mu sultan podijeli vrhovno zapovjedništvo, nagovori

trupe da se pošalju poslanici k njemu da ga nagovore, te u tome i uspije. Pisar riznice sastavio je izvještaj; budući da je u njemu bilo rečeno da je glavni položaj neprijateljske konjice bio upravljen prema svetoj zastavi, za čiju obranu nije nitko bio prisutan, počele su spahije i silahdari, određeni čuvari svete zastave, strašno vikati, a još su glasniji bili janjičari kad je krivica imala biti bačena na njih. Nakon duge prepirke bilo je konačno zaključeno da je svatko izvršio svoju dužnost, te da nitko ne snosi krivicu zbog izgubljene bitke osim velikog vezira koji je u svojoj samovolji izdavao obrnute savjete. Za dostavljača izvještaja određen je mevkufatdžija Ibrahim, koji je odgojen u seraju dok je sultan bio još prijestolonasljednik, te je uživao njegovu najveću naklonost; kao sultanov tajnik odbio je tugove i otada je bio korišten u financijskoj službi kao predsjednik računske odaje, pa je tada kao mevkufat krenuo na bojno polje. Četvrtog dana po bici, stigao je s tim izvještajem u Carigrad.

[Pečat je dobio beogradski namjesnik Halil koji je bio Albanac iz Elbesana. On je u seraj došao kao bostandžija, a zatim je napredovao za haseki odobašu, pa bostandžibašu i namjesnika Maraša; s izbijanjem rata bilo mu je naloženo popravljanje Niša i potom zaštita Beograda. Pouzdanici starog velikog vezira su pozatvarani, a imanja oduzeta; kajmakam je postao Ibrahim Mevkufatdži; umjesto zatvorenog Ibrahima postavljen je jedan drugi Ibrahim. Vladalo je, dakle, u pravom smislu ime Ibrahim, ali ne preko trojice zadnjih, nego preko prvih, kajmakama, ranijeg i sadašnjeg miljenika. Pristigla vijest da je pao Temišvar, zadnje osmansko uporište u Ugarskoj, skrivala se preko četrnaest dana. Dvadeset dana nakon bitke kod Petrovaradina stajao je Eugen u opsadi pred tim gradom koji se sastojao od utvrde, grada i palanke (utvrda od drveta). Poslana pomoć pod vodstvom Kurt-paše nije uspjela dopremiti zalihe u tvrđavu. Nakon četvorosatnog juriša zauzeta je palanka uz gubitak od 400 mrtvih i 1.400 ranjenih. Opsada je bila uspješno vođena, te se tvrđava preda. Od 18.000 posade mjesto zatraženih 7.000 otiđe 12.000 vojnika s tisuću kola, Eugen je dozvolio Grcima, Ermenima i drugima, koji se nisu htjeli povući, da nesmetano ostanu u gradu. On se, naime, još početkom vojne, sporazumio s kršćanima u Srbiji i Albaniji da im pomogne u oslobađanju od turskog gospodstva. Po padu Temišvara bio je slobodan put za Vlašku. 1.200 Srba, kojima je zapovijedao Bavarac Dettin, izvršili su sretno iznenadni napad na Bukurešt, koji su poharali i sobom poveli kneza Nikolu Maurokordata. Time je pred Portom bila posvjedočena njegova privrženost, te

25. 8. 1716.

13. 10.

21. 1. 1717. njegov brat Ivan bude postavljen za vojvodu. Prepad na Jaši nije bio tako sretan, tamo su u tvrđavu zatvorenom knezu u pomoć dojurili Tatari.

Poraz kod Petrovaradina obeshrabrio je opsadu Krfa. Nakon što je potrajala, odluči se zapovjednik Schulenburg da is-
18. 8. padne iz tvrđave, ali ne uspije. Onda krene i drugi put na osmanske opsjedatelje i odbije ih u sedmosatnoj bici. Dan kasnije je juriš na jugu razbio flotu i tabor opsjedatelja, te se oni dva dana potom ukrcaju u velikoj pomutnji ostavivši dosta oružja i komore. U Dalmaciji su osmanske trupe krenule samo protiv Vrlike, Prologa i Dvara (V. Grbavica), te su ugrožavale žitelje Paštrovića i Crne Gore. Bosanski paša je taborovao u Kupresu, a albanski u Cernici (Gacku). Emmo je jahao sa trupama Makarske, Vrgorca i Opuzena, što ih je sakupio u Kotoru, kroz područje Župe i Budve do Bara, te oduzeo Otovo, Carine i Popovo. Puna krivica za dignutu opsadu Krfa pripisana je kapudan-paši Džanüm Hodži koji je i u ranijem pohodu bio optužen zbog neuspjeha protiv venecijanske flote, ali ga je spasio ćehaja Ibrahim. Na Krfu on iz mržnje nije podržao serdara, dobivenu vijest o porazu kod Petrovaradina nije htio sakriti, nego ju je obznanio i time izazvao žurno ukrcavanje trupa; objesio je o jarbol jednog od najhrabrijih kapetana flote Hasana Hodžu. Sve je to pridonijelo da bude smijenjen i zatvoren u Jedi kule (Sedam kula), a zamijenio ga je Ibrahim-paša koji je i pod velikim vezirstvom Alije iz Čorlua bio veliki admiral. Nezgoda kod Petrovaradina upisana je u krivicu i tatarskom hanu, koji nije došao s vojskom, te je i on bio zbog toga smijenjen. Sada za hana nisu postavljeni sinovi Selim-Giraja, nego jedne druge linije, te izbor padne na starog Kara Devlet-Giraja. No kako se mirze i širinbezi nisu slagali s tim izborom, ponovno dođe na
29. 12. vlast obitelj Selim-Giraja i kalga Seadet-Giraj dođe za hana. Dvojica od najuglednije uleme, braća Kevakibizade, koje je ranije velik vezir prognao, bili su vraćeni. A druga dvojica uleme, jedan koji se isticao svojom učenošću, a drugi krasopisom, umrli su; prvi je bio vrhovni sudac Sahhaf-zade, tj. sin knjižara, a drugi Durmiš-zade, najglasovitiji talikpisac svoga vremena, koji je ispisao krasne natpise u džamijama izgrađenim za njegova doba, Alije iz Čorlua, valide, kapudana Ibrahim-paše, muftije Fejzullaha, seraja u Galati i na vodoskocima zadnjeg Köprülüja u seraju Küčüktepe u Edreni. Da bi se pripremili kako spada za naredni rat izmijenjena je žustra prepiska s ugarskim nezadovoljnicima Rakoczyjem i Berczenyjem i dan nalog za sakupljanje trupa. Drugi nalog je preporučio generalima spahija i silahdara da upražnjena mjesta, kako se ranije to zlorabilo, ne gomilaju na jednu osobu, tako da neki imaju stotinu dvadeset i stotinu pedeset akči dnevne plaće, dok ranije nije premašila devedeset akči. Silahdar je krenuo u Carigrad s nalogom i pozivanjem kajmakama da iz carske riznice novog seraja 615 oka,

172 drahme srebra i u srebrenom suđu i jahaćem priboru 205 oka, 427 drahmi izruči kovnici. Nakon pobodenih tugova te uobičajene molitve za rat, veliki vezir krene s taborom k Nišu.

Prvog kolovoza (augusta) pojavi se konačno osmanska vojska na visovima Grocke ili Hisardžika: osamdeset tisuća janjičara, deset tisuća azijskih i isto toliko evropskih lenskih četa, dvadeset tisuća spahija i dobrovoljaca i trideset tisuća Tatara, a sama posada Beograda brojila je oko trideset tisuća momaka. Umjesto da s tako premoćnom silom povede vojsku u boj protiv neprijateljske vojske koja je bila opsjedanjem oslabljena za osamdeset tisuća momaka, gubio je veliki vezir vrijeme u savjetovanju, pitajući za savjet sad nišandžiju Mehmed-pašu, sad reis-efendiju Kadriju, sad u taboru prisutnoga vrhovnog konjušnika sultanova Hajdar-agu da na kraju ne bi poslušao nikoga, pa ni tatarskog hana, čiji je dolazak sa sedamdeset tisuća Tatara pojačao tabor. Sedmicu dana pucala su oba tabora živo jedan na drugog, čekajući povlačenje protivnika. Konačno je nestašica hrane prisilila velikog vezira da se odluči. Ali ne na uzmak, kako se nadao Eugen, nego na napad — budući da je uvidio da je neizbježan, veliki vezir ga je više volio sam izabrati nego očekivati. Bitka je bila jedna od najsnažnijih. Bavarci su napali jedan opkop na lijevom krilu s osamnaest topova, kojeg je branilo dvadeset tisuća janjičara i četiri tisuće Tatara. Laka konjica i pješadija princa Aleksandra od Würtemberga podupirala je napad, pa je zauzeti opkop sada služio protiv Turaka. Poraz lijevog krila slijedio je poraz desnog i nastao je opći bijeg. Deset tisuća osmanskih vojnika bilo je ubijeno, pet tisuća ranjeno i isto toliko zarobljeno, a gubitak kršćanske vojske iznosio je dvije tisuće mrtvih i preko tri tisuće ranjenih. Među mrtvima bio je feldmaršallajtnant grof Hauben, general Dalberg, jedan mladi grof Pallfy, jedan knez Turn i Taxis, markizi Clerici i Villete; među ranjenima knez Lobkovitz, princ Fridrich od Würtemberga, general Rottenhahn, Locatelli, Arigoni, feldmaršal grof Palffy, kojem je jedinome Eugen bio povjerio tajnu bitke zajedno s planom boja i konačno sam Eugen. Plijen se sastojao od sto trideset i jednog topa od bronce, dvadeset tisuća topovskih kugli, tri tisuće bombi, trideset tisuća granata, šest stotina bačava baruta, tri stotine s olovom, pedeset i jedine zastave, devet tugova, četiri trube, jednog velikog janjičarskog bubnja, jednog velikog i dva para manjih talambasa spahija. Eugen je, kao i u bici kod Petrovaradina, zadržao za sebe šator velikog vezira. Drugog dana poslije bitke bila je potpisana predaja Beograda, čija je posada odatle otišla s razvijenim zastavama i sa svirkom glazbe. Broj zarobljenih topova u gradu, na dunavskim otocima i na floti čajki iznosio je preko sedam stotina i pedeset. Među turskim vođama bio je još prije bitke ostao na bojištu kapudan flote čajki, hrabri Ibrahim. Pad Beograda povukao je sa sobom neposredno i pad velikog vezira, jer je kri-

1. 8.

16. 8. 1717.

vica bila u njegovoj nesposobnosti; pečat je sultan ponudio zetu-kajmakamu, ali je ovaj to mudro odbio, znajući da bi nepovoljan ishod rata morao povući za sobom neposredno i pad velikog vezira. Tu je dužnost namijenio svom štićeniku-nišandžipaši Mehmedu, sinu egipatskog trgovca iz Kajsarije, koji je prije bio pisar paše od Haleba, pa pomalo unapređivan na određena mjesta. Početkom prošlogodišnje vojne upoznao se sa zetom Ibrahimom i njemu se dopao, a ovaj ga je podigao za nišandžiju, vezira i sada velikog vezira. Oba savjetnika bivšeg velikog vezira, reis-efendija Kadrija i Hajdar-aga, bili su udaljeni iz carskog tabora.

Za vrijeme vojne pred Beogradom dogodilo se u Erdelju, u Bosni, Dalmaciji i na moru ono što slijedi. Prvotno u Erdelj određeni serdar Redžeb-paša, čijim se borcima i dobrovoljcima (njih četrdeset tisuća) pridružio još i Kaplan-Giraj s deset tisuća Tatara, ograničio je svoje vojno djelovanje na osvajanje Mehadije i Nove Palanke i tada se plašljivo povukao prema
3. 6. 1717. Oršovi do Vidina; obrnuto osujetio je u Bosni oprez Numan-paše Köprülüja pothvat generala Petraša na Zvornik time što se s čitavom svojom silom postavio na raskrižju puteva od Novoga (Brezovo polje) prema Zvorniku. Još prije osvajanja Beograda htjela su obojica zapovjednika, Zrinja i Kostajnice, napasti osmanske utvrde Novi, Kamingrad i Majdan s tisuću konja i pet stotina hajduka u dolini Uranova Glava na Uni nedaleko Novoga, ali Serih, doznavši za to, prijeđe Unu, postavi se kod Sv. Katarine i pokvari njihov pothvat. Na turske upade u Erdelj, u Banat i Gornju Ugarsku uzvratio je feldmaršal Stainville palenjem Jašija i razaranjem sjedišta dvora Hospodara. U Dalmaciji je Alojz Mocenigo nasljednik Emmov, osigurao od Turaka ugrožene položaje Popovo (Popine) Otovo (Hutovo) i Carine; tisuću ratnika prešlo je sa granice Mostara, Mostarskog blata i Goranaca na mletačko područje da bi opsjedali Imotski, čvrstu graničnu utvrdu Hercegovine, koja s dalmatinske strane štiti tvrđave Sinja, Omiša, Dvare, Primorja, Makarske i Vrgorca, a s hercegovačke strane otvara ceste u Duvno, Ljubuški, Počitelj i Mostar, glavni grad Hercegovine. Po osvojenju Imotskoga dobio je Mocenigo, kojem bi put u Mostar bio otvoren, nalog da sa strane Herceg-Novog nastavi rat i ostvari pobjedu. Nakon savjetovanja o tome, koja bi se od čvrstih luka Albanije imala najprije napasti: Ulcinj, Drač, Valona, Aleš (Leša) ili Bar, odluči se za posljednju jer, je najbliža granici Budve i Paštrovića; ali opsada ne pođe za rukom, jer Crnogorci nisu održali riječ, a
26. 10. skadarski paša je došao u pomoć. Sretniji je bio Pisani u osva-
mj. 6. janju Preveze i Vonice, oba predgrađa S. Maura, koja vladaju morskim zaljevom Arte...

Protiv tlačenja beglerbegova i begova, koji su pretjeravali u utjerivanju ratnog poreza i podanike strašno tlačili, izašao je carski hatišerif da uredi iznos ovih poreza s dodatkom: »Tko

radi protivno, taj se sam ubija, tako mi pomogao Kuran koji je poslan s neba«. Rakoczy, po koga je bio poslan jedan aga da ga dovede iz Francuske, stigao je konačno jednom francuskom lađom, iznajmljenom za pet tisuća pjastera, i bio je u Edreni primljen kao knez Erdelja. Namjesniku Bosne, hrabrom Köprülü Numan-zâdeu, bilo je poslano dvije stotine kesa za isplatu daljnih troškova oko utvrđivanja Bosne. Osim toga je, njemu za volju, podijeljen treći tug njegovu bratu Esad-begu, trećem sinu najkreposnijega, u bici kod Slankamena palog velikog vezira. Muftija Ismail, tvorba zeta-kajmakama, kojeg je ovaj uzdigao samo uz uvjet da se ne protivi njegovim namjerama, također je izgubio mjesto jer je, oslanjajući se na to, sebi dozvolio previše slobode u samovoljnim postavljanjima. Umjesto njega postavljen je Abdullah uz bijelo počasno odijelo najviše pravne časti; konačno bio je skinut i veliki vezir, a ljubimac-zet, siguran u mir koji se približavao nije dugo oklijevao s preuzimanjem te najviše časti carstva. Tako je on predsjedao od tada pa sve do kraja vlade Ahmeta III, dvanaest godina u najvećoj milosti i moći, jedan veliki vezir koji je visoko cijenio mir i plodove mira, ispravni, državnički mudri, znanosti i umjetnost ljubeći, blagi i velikodušni veliki vezir. Kao odlikovanje poslao **9. 5. 1718.**
mu je sultan u ponedjeljak (kao sretan dan da se nešto započne) umjesto uobičajenog zlatnog pečata, znaka najviše vlasti, smaragd s urezanim potpisom koji je on nosio na prstu kao predznak sretnog i plemenitog vođenja poslova, čime je Ibrahim kao nosilac vladarskog pečata usrećio carstvo oživljavajući ga i osvježavajući u miru ...

Da bi se uredili članovi, o kojima su se svestrano svi složili, došlo je do zajedničkog sastanka svih opunomoćenih. Po- **12. 7.**
najprije su austrijski opunomoćenici pretresli svoje poslove, a osmanski pregledali članove mira u Karlovcima, što je Eugen u svojim uputama želio izbjeći — radilo se, naime, o ponovnoj izgradnji tvrđava. U deset sati došao je do riječi Ruzzini, šest sati se borio za svoje zahtjeve, ali konačno se morao zadovoljiti s obećanim trgovačkim pogodnostima i s Cerigom od izgubljenih mjesta, te s prugom zemlje, od jednog sata u krug, za dalmatinske tvrđave, ali zato s potrebnim terenom za spoj s Dubrovnikom. Osmani su k tome dali, što prije nikada nisu htjeli, da se poimence navedu utvrde koje su osvojili Mlečani. Kad je sve bilo načisto, pozabavili su se samo izradom isprava. Uvod se nije mogao složno postići, jer se Turci nisu dali skinuti sa svoga časnog položaja i nisu se dali nagovoriti da se, uz sultana, spomene i austrijski car, a još manje Republika. Dvadeset i prvoga srpnja (jula) u pola dva poslije podne bio je **21. 7.**
konačno, nakon gornjih dvanaest u sedamdeset dana održanih konferencija, mir s Austrijom i Venecijom svečano potpisan. Poslije čitanja obiju isprava o miru bila je pročitana i potpi-

sana izjava Svetog saveza, što su je Turci i u miru nećkali prihvatiti, a nakon izmjene isprava o miru dostavljena je osmanskim opunomoćenicima, za što su posrednici dali potvrdu primitka. Bavarski knez-izbornik, sa svojim bratom prijestolonasljednikom Sulzbacha, prisustovao je svečanom potpisivanju u otvorenom šatoru. Ljudi su se grlili, a iz topova odjekivala je vijest o miru preko Morave i Dunava. Šest dana poslije toga Fleischmann je potpisao zaključen ugovor o trgovini. Već za osam dana uslijedila je potvrda ovoga iz carskoga tabora. Od dvadeset i šest članova mletačkog ugovora samo se prva četiri tiču promjena granica prema kojoj se Rupublici dodjeljuju tvrđave i utvrde osvojene u Albaniji, Hercegovini i Dalmaciji, naime: Imotski, Iskovac, Strmica, Cista, Prolog i Koljane s područjem od jednog sata u krug, otok Cerigo, tvrđave Butrinto, Preveza i Vonica, ali je zbog uspostave veze turske granice s Dubrovnikom morala odstupiti mjesta Carine, Otovo (Hutovo) i Zupci s jednom prugom zemlje s time da ne bude prekinuta veza s Dubrovnikom još od strane Herceg-Novog i Risna. Ostali članovi bili su, izostavivši trgovačke pogodnosti s Engleskom, Nizozemskom i Francuskom, u biti isti kao i članovi mira u Karlovcima. Nove granice prema Austriji bile su također određene u prva četiri člana, te su tekle duž Olta i Dunava do deset sati iznad utoka Timoka, tada duž gorja na Paraćin, odavde na Malu Moravu i Drinu, tako da su Beograd, Paraćin, Stalać i Čačak ostali austrijskom caru, Sokol i Ražanj Turcima. Na istočnoj desnoj obali Une dobio je car Jasenovac, Dubicu i Stari Novi, a u posljednjim razgraničenjima protupravno odrezani Novi-Novi morao je biti vraćen. To je granica koja je bila mnogo povoljnija ne samo zbog otkinutog komada Srbije od one iz mira u Karlovcima i s obzirom na sigurnost razdvajanja mnogo bolja od granice povučene koso kroz Banat; a ona je većinom išla preko sedam rijeka jasno označena duž Olta i Dunava, Timoka, Male Morave, Drine, Save i Une do točke gdje se austrijska granica dodiruje s osmanskom i venecijanskom. Članovi o sigurnosti granica zabranom dvoboja i čarkanja bili su oni iz prethodnog mirovnog ugovora; tako isto i članovi o svećenicima uz ogradu zaštite onih u Jeruzalemu; zarobljenike pustiti na slobodu; knez Vlaške Nikola Scarlati (Maurokordato) ima biti zamijenjen za baruna Petraša i Steina; morske gusare Alžira, Tunisa, Tripolisa i Ulcinja držati na uzdi; ne davati nikakve podrške pobunjenicima; isto tako i razbojnicima na granicama, slobodnim hajducima i pljačkašima Pribuka; Mađare Rakoczyja, Bercsenyja, Antona Eszterhazyja, Adama Vaia, Forgacsa, Mihaela Esakija udaljiti og granice. Poljska, s kojom ionako postoji mir, ne treba biti ovim obuhvaćena, no može svoje zahtjeve glede Hoćina ili druge iznijeti na Portu preko svojih poslanika; mir treba poslanicima osnažiti, kroz vrijeme od jednog mjeseca potvrditi za trajanje od dvadeset i četiri

27. 7.

mjesečeve godine. Trgovački ugovor sadržavao je, osim slobode trgovine, još i slobodu postavljanja konzula i poslovnih osoba, a s time je imao biti postavljen i jedan konzul za osmanske trgovce pod nazivom šah bender (gospodar pasoša); židovima je bilo zabranjeno silom se miješati u trgovačke poslove austrijskih trgovaca kao senzali; perzijskim trgovcima bit će slobodno da, nakon plaćanja pet od sto, trguju preko osmanskih država sa carskim. To je bio najsjajniji i najpovoljniji mir što ga je ikada Austrija sklopila s Portom, mir u Požarevcu, čija je nepovoljna strana bila za Portu gubitak Ceriga, Smedereva, Beograda, jednog dijela Vlaške i Srbije, Vonice, Preveze, Butrinta i dalmatinskih tvrđava što se nije moglo mjeriti s ponovnim posjedom Moreje.]

GLAVA ŠEZDESETČETVRTA

Od Požarevačkog mira do podjele Perzije s Rusijom

[Još prije kraja godine bila su potpisana dva dokumenta o razgraničenju duž Dunava i Une, te između Srbije i Banata, a slijedeće druga dva o granici od Novog-Novog sve do trojne podjele granice, Velike i Male Vlaške, te venecijanske. Rat s Venecijom potrajao je još četrnaest dana, jer su venecijanski zapovjednici Schulenburg, Donna i Pisani nekoliko dana prije zaključenja mira započeli opsadu Ulcinja, pa su smatrali pitanjem časti da je uspješno dovrše. Strašna bura, koja je prouzročila zbrku među flotom napadača, potakne ispad posade, čiji je zapovjednik bio hrabri skadarski sandžakbeg Kurt Mehmed-paša; šezdeset i jedan veliki i mali top i cijela prtljaga padnu u osmanske ruke; na pitanje u Edrenu što da radi, pojavi se povjerenik s nalogom o vraćanju i naknadi štete što su je nakon potpisanog mira na maslinjacima i zgradama počinili Venecijanci. Veliki vezir, pošto je za sigurnost Niša i Vidina poduzeo potrebne pripreme, vrati se iz Sofije u Edrenu, gdje uđe najsvečanije drugi dan Bajrama. **4. 8.** **29. 8.**

Po zaključenom miru veliki vezir se posveti reguliranju poslova Carstva. Sređen je porez na Moreji, koja je dvije godine bila oslobođena glavarine; zapovijed je obećavala trogodišnju slobodu od poreza svim podanicima doseljenim izvana. Hios, koji se usprkos svom blagostanju, a zahvaljujući podmitljivosti velikaša, održao u slobodi od poreza, bio je, kao i drugi **29. 3. 1718.**

otoci, popisan. Kurdi i Turkmeni, koji su se naselili u Carigradu samo da bi izbjegli sve terete na svoje proizvode, vraćeni su u svoja ranija prebivališta. Nepravilnosti u plaćanju janjičara, koje su vukli mnogi, koji nikada nisu bili u ratu, veliki vezir je ispravio, tako da je pri prvoj isplati uštedio 1.500 kesa; izdaci, koji su u prve ratne godine iznosili jedanaest, dvanaest i trinaest milijuna pjastera, te su godine iznosili samo dva i pol milijuna. Ukinuti su lovci-konjanici i zemaljska vojska (segban, levend) koji su bili uzrok velikih neprilika u zemlji. Još od velikih vezira Mustafe Köprülü-zadea i Elmasa na Porti se nalazio neki zavrbovatelj vojnika za te rodove imenom serčešme; taj je položaj potpuno ukinut, a vezirima, beglerbezima, bezima i utjerivačima poreza dozvoljeno je držati samo zastave svoje tjelesne straže, gönüllüja, delija i azapa, tj. osokoljenih, ludo-hrabrih i slobodnih, ali ne lovaca, zemaljske vojske i slobodno-pokretnih. Iskovan je i novi pjaster koji je vrijedio devedeset akči, dok je stari vrijedio stotinu i dvadeset akči. Gradilo se i u glavnom gradu i na granicama. U Carigradu je povećana palača sultanije Fatime, žene velikog vezira; u jednoj državnoj palači uređene su potrebne odaje za nosioce vrhovnih položaja; obnovljene su sultanove palače na azijskoj i evropskoj strani Bosfora; u seraju je vila (mali dvorac-köšk), stara dvije stotina godina, pretvorena u novu knjižnicu; popravljene su džamije propale zbog rata ili požara; glavne gradnje bile su učvršćenja Niša i Vidina, koje su nakon pada Temišvara postali najvažnije granične tvrđave carstva. Izbila je, osim toga,

20. 4. 1719. vojna pobuna u Vidinu zbog zaostale plaće, veliki požar u Ca-

17. 7. 1718. rigradu na sve četiri strane, a i zemljotres je porušio carigrad-

19. 10. ske zidine, osobito stranu od Sedam kula.

1719. Veliki vezir nije štedio sredstva da bogato opskrbi austrijskog poslanika (osmomjesečni boravak stajao je Portu 200.000 talira) i da sjajno opremi svoga poslanika u Beču. Ali je, s druge strane, nastojao ta sredstva namaknuti mudrom ekonomičnošću. Povišenjem zakupa, naplaćivanjem upražnjenih plaćenih položaja, bogatijim glavarinama jer su se mjesta, zbog rata raseljena, ponovno naselila, pribavio je riznici u prve tri godine svoje uprave iznos od sedam milijuna pjastera. Nakon popisa

27. 11 Hiosa, udari on na tamo spravljane svilene pojaseve prema tri klase njihovih vrijednosti žig od šezdeset, pedeset i četrdeset akči, koje su se plaćale za svaki komad svake vrste. Povećao je opet namete na umjetničke proizvode koje su izrađivali Kurdi i Turkmeni naseljeni u Carigradu. Ali je bio velikodušan spram aga svoga dvora i učenošću istaknutih ljudi koje je, u svakoj prilici, obasipao darovima, a poglavito pri prvoj nastavi u carskoj biblioteci i u školama, što ih je on utemeljio. Tako je bogato nagradio historičara carstva Rašida, koji je sastavio tri utemeljiteljska pisma, za medresu, vodoskok i knjižnicu naspram Prinčevske džamije; a kad je ovaj kronogram proslavio

sretni sultanov pogodak, koji je na osamdeset koraka pogodio jedan franački dukat, dao mu je kesu zlata. Žalio je veoma smrt velikog šejha Nakšbendija Mehmed Muid-efendije, a još više nasilnu smrt šejha Halvetija Nazmi-zade-efendije, koji je ubijen iz osvetoljubivosti nekog Albanca i njegovih pomoćnika. **21. 5. 1720.** Jednako je strogo kažnjavao nepravdu i nasilje: gusare i janjičare-remetioce mira. U Bosnaseraju (Sarajevo) zatvoreni su dućani nezadovoljnih žitelja u znak protesta protiv namjesnika Osman-paše, koji ih je tlačio nepravdama, a još više zbog toga što je zatvorio ćehaju ranijeg namjesnika, da bi mu iscijedio novac, premda ga nitko nije optužio. Porta je htjela poslati jednog sobara kao istražitelja, ali budući da su, u međuvremenu, od sarajevskog mule i drugih sudaca pristizale tužba za tužbom, namjesnik bude smjesta postavljen za sandžakbega **25. 5.** Valone, a nosilac toga sandžaka, Osman-paša Krivi, dođe na njegovo mjesto.

Pet mjeseci po odlasku austrijskog velikog poslanstva slavio je sultan veliko dvostruko slavlje: vjenčanja triju svojih kćeri i dviju svojih sestrični i obrezivanje četvorice svojih sinova. Četiri dana po svadbi bila su posvećena pripremama za obrezivanjem koja su trajala punih šesnaest dana za vrijeme kojih su se izmjenjivale predstave glumaca, igrokazi, gozbe, osvjetljenja i vatrometi; svaki je dan par stotina siromašnih dječaka bilo obrezano. Za vrijeme ta četiri dana pripreme bili su na strelištu klani ovnovi kao žrtve, podignut visoki stup za penjanje i gađanje, kao i jedno visoko sjedalo za sultana slično visokom sjedalu u taboru, koje se naziva sjedalo pravde jer su se pred njime rubile i padale glave. Bili su podignuti čadori za sto pedeset liječnika, za pjevače, plesače, borce, mađioničare, za goste, koji su ovdje bili podovoreni kafom i šerbetom, ružinom vodom i duhanom. S izlaskom sunca odjeknuli su talambasi, a nosači cijevi pomeli su i očistili trg. Sultan je iz seraja izašao na trg s prinčevima opkoljen od solaka i peika, **19. 9.** bostandžibaše i hasekija; s lijeva su mu bili prinčevi u kapanidžama od srebrene tkanine s okruglim turbanima (selimi), veziri s piramidastima (kallavi), ulema u velikim gužvastim (ürf) i hodžagâni u valjkastim (mudževveze). Iz ovoga se vidi da su valjci, kugle i piramide oblici pokrivanja glave za najviše državne službenike; valjkasti oblici nalaze se kao tijare. kuglasti kao kidarisi već kod starih Perzijanaca; piramidne oblike imaju egipatska božanstva i kraljevi; i kuglasti oblik nalazi se u hijerarhiji osmanskog pokrivanja glave, ali na najnižem stupnju za manje službe seraja, kuhare i drvosječe. Jednako strogo kao oblik pokrivanja glave bio je uređen oblik državnih krzna, od kojih prvo, naime kapanidža, sprijeda i otraga prebačen crni samur preko zlatne i srebrne tkanine, pripada samo sultanu, prinčevima, velikom veziru i ostalim vezirima kao npr. sultanovu zetu samo u izvanrednim prilikama;

državna krzna gospode od soba zvala su se erkânkürkü, a širokih rukava (ferradže) i gornje krzno (üstkürk) bili su određeni za druge najviše državne službenike. Gornje krzno nosi to ime od gornjih rukava koji vise dolje preko običnih rukava i ne služe za oblačenje, nego su tu samo za ceremoniju poljupca odjeće, naime za one kojima njihov najniži rang nije dozvoljavao da poljube ruku sultana ili vezira niti pravi rukav, nego samo gornji paradni rukav. Isto tako bile su uređene i boje tkanine kojima su krzna bila optočena. Koristilo se devet boja: bijela, ljubičasta, skrletno crvena, trojaka plava: tamnoplava, svijetlo-plava i lazurno-plava, trojaka zelena: tamno-zelena, svijetlo-zelena i žuto zelena. Bijelo je bila boja muftije, svijetlo-zeleno vezira, skrletna sobara, izvršitelja krvavih naloga; šest prvih pravnih časti (oba vrhovna suca, predstojnik emira, suci Meke, Medine i Istanbula) i šest prvih Portinih službenika (tri defterdara, defter emini, reis-efendija, nišandžija) nosili su tamnoplavo, iza njih visoka ulema i hodžagâni ljubičasto, muderisi i šejhovi te donja gospoda od soba svijetloplavo, lenski čauši i age vezira lazurno-plavo; age carskog stremena, dvorski upravitelj, mir alem (nosač svetog barjaka) bijahu odjeveni u tamnozeleno kineskog porculana; nadglednik carske konjušnice žuto-zeleno. Ni boja čizama nije bila nevažna, jer su službenici Porte nosili žute, generali četa crvene, ulema plave; i jahaći pribor, pokrivači i gunjevi za sedla bijahu drukčiji za obične, a drugačiji za svečane dane: nazivao se divanski pribor. Tako su bili osmanski državni i dvorski službenici strogo uređenim oblikom i bojom pokrivala za glavu i obuću, krzna i gornje odjeće, jahaćeg pribora i pokrivača sedla mnogo prije uniformirani nego evropski; kao što su u Rusiji vojnički i civilni službenici bili poredani u razrede po činu, tako su u Osmanskom carstvu još od doba Sulejmana Zakonodavca bili u jednoj skupini najviši, srednji i najniži službenici Porte i ulema, veliki veziri i muftija, prvih šest pravnih časti i prvih šest službenika Porte, velike mule i hodžagâni, muderisi i šejhovi i donji službenici državne kancelarije i soba, age trupa i age carskog stremena, gospoda od vanjskog dvora i gospoda od unutarnjeg dvora.

Ibrahimova miroljubiva politika izrodila se u popustljivu slabost, samo da može sa sultanom što mirnije uživati u zgradama i svečanostima. I ćehajabeg, zet velikog vezira, moćni Mehmed-aga, sagradio je staru džamiju Baltadži Mehmeda u novu koju je proširio o Ortaköju, velikom selu na evropskoj obali Bosfora, većinom nastavanom od Židova i Grka; ona je među njegovim kućama izgledala »osamljeno tuđa kao prst vjernika na ruci kršćanina.« Drveni svjetionik na klisurama u moru na azijskoj obali, što ga Turci nazivaju Djevojačkim tornjem jer o njemu pripovijedaju romantičnu priču, jedne je noći izgorio i bio je zamijenjen kamenim svjetionikom. Vrata ka Trgu za

meso koja su se nalazila između starih i novih kasarni bila su najsjajnije postavljena i uz to uređeno jedno sukneno skladište za odjeću janjičara, vodoskok i soba za janjičarskog agu. Sultan je zavolio sjenoviti trg kod sela Alibeg, iznad doline Slatkih voda, pa su odmah bila postavljena pod stablima mramorna sjedala, a voda skupljena u tri mramorna bazena. Tu je započela i druga državna gradnja kojoj je cilj bio da nadmaši vodene bazene i vodoskoke Versaillesa. Kako je vrtna palača, koju je podigao Sulejman Zakonodavac na azijskoj obali Bosfora među visokim čempresima što ih je sam zasadio, bila srušena, dalo je rušenje povoda i građe za izgradnju nove palače za uživanje. Bilo je presvođeno korito rječice na dužini od osam stotina lakata u pravoj liniji pred carskom palačom, tako da ovaj mramorni kanal manje podsjeća na vodene naprave Versaillesa što su bile uzete za uzor, a više na lijepi kanal Caserte, samo što tamo voda pada u dužoj ravnoj liniji i u višem odljevu preko mramornih stepenica. S obje strane Slatkih voda bile su sagrađene sjenice, a najveća i najljepša bila je sultanova, čije su stijene opločene mramorom odražavale sjaj samih valova. Ovo umjetno oponašanje Bosfora dobilo je naziv Saadabad, tj. gradnja sreće, a završetak gradnje dao je povoda za jednu od bezbrojnih svečanosti što ih je sultan volio, a veliki vezir bio je zaposlen da ih još i umnoži. Od Ibrahima potječe osvjetljenje velikih džamija za vrijeme ramazanskih noći s kolutima svjetiljki, koji se nazivaju mjeseci, jer u noći trebaju predočavati isto toliko polumjeseca koliko ih predočavaju oni koji danju u sunčanom svjetlu sjaje zlatom s vrhova bogomolja. Pod njime započele su i svečanosti sa osvjetljavanjem tulipana (lala) a održavale su se godišnje u proljeće u vrtu seraja ili u jednoj od obalnih palača na Bosforu. Gredice tulipana bile su osvijetljene svjetiljkama, tako da su tulipani gorjeli u šarenom svjetlu posebnim bojama, a svjetiljke su djelovale kao druga gredica tulipana. Najsjajnija od takvih svečanosti čarom osvjetljavanja i uopće od svih što su ikada sultanu priređene bila je ona kojom je veliki vezir u svojoj palači na Bešiktašu počastio sultana i čitav harem. Dva dana kada Porta ne radi, ponedjeljak i srijeda, proboravio je on tu, a u ostale dane krenuo bi s izlaskom sunca u grad i boravio tamo do zalaza sunca radi poslova. Pri ovoj svečanosti, osim sultana, bilo je šezdeset osoba koje je veliki vezir obdario draguljima, šalovima, bogatim tkaninama i kesama zlata. Ove svjetlosne i cvjetne svečanosti razvile su ljubav prema cvijeću do najvišeg stupnja i omogućile Francuskoj i Nizozemskoj uzgoj tulipana, te je poslanik Ferdinanda I, Nizozemac Auger Busbek prenio njihovo ime. U roku od posljednje tri godine dogodilo se više požara kao i tuce smrtnih slučajeva moćnih i glasovitih ljudi; među njima je bio prijašnji muftija, Mirza Mustafa-efendija i par tuceta vezira-namjesnika, četiri istaknuta

mj. 7 1721.

mj. 8. 7122.

5. 5. 1721.

pisca: Ebubekir-efendija od Širvana, koji je kao tajnik janjičara sudjelovao pri opsadi Beča; bio je zatim četiri puta reis-efendija, sada drugi defterdar, a kao istaknuti stilist poznat je po jednom komentaru prve sveske Vasafove perzijske historije: predavač u Aja Sofiji, šejh Sulejman, autor više komentara i glosa o djelima pravne naravi; sudac Meke, pjesnik Kiami, koji je ostavio iza sebe jedan divan (zbirku pjesama) i cijenjeno djelo sastavljeno iz knjiga o pravnoj znanosti: »Vrt baštinika«, zatim sudac Kaira, Osman zade-efendija, autor više značajnih komentara i prijevoda, poimence kratkog životopisa sultana i velikih vezira pod naslovom: »Kićeni vrt vladara« i »Kićeni vrt vezira«.

Poslanstvo Murtaza Kuli-hana bilo je kraj poslanstava zadnjeg vladara Safija na prijestolju Perzije, nesretnoga šaha Huseina, koji nije bio u stanju ugušiti ustanak na istoku i zapadu svoje države, u Kandaharu i Gruziji. Ovdje je bio ustao Vahtang V, vladar Kartlija, a tamo Mir Veis, namjesnik Afganistana, pa pošto je bio Mir Veis ubijen od svoga nećaka Mahmuta,
21. 10. 1722. krenuo je ovaj s vojnom snagom pred Isfahan i skinuo je šaha s prijestolja. Politika Porte okoristila se ovom promjenom na prijestolju i nemoći Perzijskog carstva, te je zahvatila njegove znatne krajeve. Zbog toga je došlo do natege s Rusijom koja je ne samo nevoljko gledala na to širenje, nego i sama htjela zadobiti te krajeve. Rat s Perzijom je bio neizbježan i bio je objavljen trima fetvama muftije Abdullaha ...

U Carigradu se krajem godine održalo veliko vijećanje na Porti da se razmotri da li bi trebalo zaratiti protiv Rusije i, premda je većina bila za to, ipak je odlučeno da se prikloni posredovanju francuskog poslanika, te su se obnovili ranije
27. 12. prekinuti pregovori. Krajem godine rastali su se turski i ru-
3. 1. 1723. ski pregovarači. Ruski rezident je izjavio da Rusija priznaje šaha Tahmaspa, a Portine trupe ne bi trebale prijeći Kur; turski ovlaštenici nisu za to htjeli čuti. Ruski pregovarač je uporno ustrajavao na četiri točke: udaljenju osmanske vojske od Kaspijskog mora, razgraničenju novih posjednuća koja se dotiču Kaspijskog mora i osmanskih zemalja; zasutavljanju daljnjih osvajanja obje strane u Perziji; zajednički zaključe-
29. 3. nom miru sa šahom Tahmaspom. Na narednom sastanku su se turski pregovarači zaprijetili ratom ako se ruski govor ne promijeni. Zatim je stiglo pismo ruskog cara u kojem se složio s prijedlogom, pa se na narednim sastancima sporazumno dijelila zemlja perzijskog šaha, ali se još sporilo o granicama. Veliki vezir je osporavao ruski zahtjev da se osmanske trupe ne šalju u Širvan, objašnjavajući da je to nužno ne samo da bi se držala vrhovna vlast nad hanom Širvanom, kao i potvrdila nad Krimom, nego i da bi se na uzdi držala plemena Velikog i Malog Usmaia, Surhai Ali Sultana i drugih čerkeskih plemenskih glavara. Konačno je dvadeset i četvrtog sklopljen ugovor o

diobi sjeverozapadnog perzijskog carstva u šest članova i jednim dodatkom, prema kojem je ruski car gospodar Dagistana i dijela Širvana do ušća Araksa u Kur, a odavde je u pravoj liniji povučena preko Ardebila i Hamadana ka Kermanšahanu granica između oba carstva, tako da su oni dijelovi Širvana, Gendžea, Erevena, Mugana, Karabaga, Azerbejdžana i perzijskog Iraka, koji su s unutarnje strane te linije, u buduće osmanski, a oni s one strane, što su sjeverno preko ušća Araksa u Kur, ostaju Rusima; tako je nastala granica koja zemlje nije razdvojila ni rijekama, ni brdima, te nije bila ni prirodna, ni sigurna, ni zakonita.]

GLAVA ŠEZDESETPETA

Od perzijskog pohoda do svrgnuća Ahmeta III

[Perzijska vojna započela je zajedno sa u Carigradu ponovno nastavljenim sastankom osmanskih opunomoćenika s ruskim rezidentom uz posredovanje francuskog poslanika; ali i s opsjedanjem i osvajanjem Hamadana, važne pogranične utvrde. Poslije smrti Hasan-paše, namjesnika Bagdada, bio je njegov zet, dosadašnji paša Basre, imenovan na njegovo mjesto kao serasker. Pet dana nakon što je ugovor o diobi Perzije bio zaključen u Carigradu, krenuo je serasker od sela Jenidže, gdje se bio u blizini Hamadana utaborio, i započeo opkope; od Vrata osvajanja sve do Isfahana bili su janjičari, levendi i kalpakli, tj. vojnici s kalpacima; s one strane vrata Isfahana, gdje je bilo nemoguće iskopati opkope, stajale su čete Mosula, Ardelana i begovi Kurdistana, tako da je grad u čitavom opsegu u dva i po sata bio opkoljen; jedan nasip u visini od dvadeset aršina bio je podignut nasuprot najvišoj utvrdi; pokušaj da opsjedatelje odatle potjeraju, platili su Perzijanci gubitkom od pet tisuća ljudi. Oni su napali na Feridun-pašu koji je stajao pred vratima Isfahana na mjestu koje se zove »Šahova sjenica«. Sa tri strane bile su zapaljene mine, a u nastale otvore bacili su se opsjedatelji štiteći se drvenim krovom. Opsjedani su pokušali taj krov zapaliti gorućim krpama namočenim u naftu, ali su ih opsjedatelji brzo skidali čakljama gaseći ih ili priječeći požar. Pošto je dvadeset i pet aršina zida bačeno u zrak i ležalo u prašini, započeo je juriš nakon dvomjesečnog opsjedanja; najžešći boj bio je na Brežuljku molitve, odakle je

29. 6. 1724.

1. 9. 1724.

konačno neprijatelj bio potjeran, a grad osvojen. Sedamnaest tisuća skupljenog perzijskog ološa jurnulo je na istočnoj strani grada, gdje nema opkopa, pred Vratima izabranih, ali su još iste noći bili uništeni ili raspršeni. Dan potom ušao je se-
24. 6. 1724. rasker u grad. Opsjedanje Erevana započelo je istovremeno s opsjedanjem Hamadana i s potpisom ugovora o diobi u Carigradu.

7. 6. Čim je Sengi bio prijeđen, jurišalo se na predgrađa Erevana, u dva sata iskrvarilo je dvanaest tisuća Perzijanaca, a petnaest tisuća žena i djece bilo je zarobljeno; kuće blizu tvrđave bile su razvaljene. Skoro četrnaest dana prošlo je pod neplodnim izaslanstvima i pokušajima da se han-zapovjednik skloni na mirnu predaju. Konačno bila je zapaljena prva mina pod velikom kulom nasuprot kamenog mosta, serasker se spremao na dugotrajno opsjedanje, jer je znao iz povijesti, što ju je marljivo čitao, da je Erevan u tri zadnja opsjedanja od Šerif-paše, u doba šaha Abaza Velikoga, od Mehmed-paše i od sultana Murata IV, uz najveće zapreke godišnjeg doba, bio zadobijen s najvećim naporom. Zbog mnogih juriša i bolesti stajalo je opsjedanje Osmane oko dvadeset tisuća ljudi. Konačno stupila su tri bega grada i aga kasiba u pregovore s janjičarskim agom, dvadesetdnevni rok, koji su opsjedani tražili, bio
28. 9. je ograničen na pet dana, a po isteku ovoga bila je potpisana mirna predaja sa slobodnim odlaskom zajedno s njihovom imovinom. Tri dana su oni odlazili, a sedamdeset i devet topova sa šest srebrnih ključeva bilo je predano pobjednicima; ovi ključevi i jedna sablja duga sedam pedalja, što ju je bio šah Abaz umjesto oklopa sultana Murata IV objesio iznad vrata, bilo je poslano u Carigrad, gdje je ova vijest o pobjedi izazvala najveće veselje. Poslije pada Erevana predali su se gradovi Nuhavend i Ulukerd. Namjesnik Vana, vezir Köprülü Abdullah. nakon što je ostavio u Čevresu i Hoju potrebne posa-
5. 8. 1724. de, krenuo je od ovog zadnjeg grada protiv Tebriza. Šesnaestog
16. 9. dana opsade provalila je čitava posada; četiri dana potom posao je Mustafa-han s tri druga hana, sa dvije tisuće Perzijanaca, sa sedamdeset pokretnih topova (na devama) i s dvije falkaune ususret namjesniku Haleba, Ibrahim-paši, koji je dolazio za pojačanje s hranom. Sat i po od logora kod sela Ikdeli sukobile su se obje trupe, pa bi Osmani propali, da nije dohrlila pomoć iz tabora: sedam stotina glava, šezdeset i jedan pokretni top i dvije falkaune bili su trofeji Osmana. Unatoč ove
30. 9. pobjede prisililo je odmaklo godišnje doba Osmane na prekid opsade. Krajem srpnja (jula) opet se tabor postavio u Köseliju, dva sata od Tebriza. Prema riječima Poslanika: »Bog
28. 7. 1725. blagosivlje četvrtak i subotu«, te je počela opsada u subotu kao u jedan od ovih najsretnijih dana sedmice; ona je bila najkraća i najkrvavija s obje strane. Perzijanci su bili svih devet četvrti, iz kojih se grad sastoji, šamčevima utvrdili. U četiri

dana Osmani su sedam zauzeli; četvrtog dana opsade zatražio je grad pregovore o predaji, slijedećeg se dana o tom raspravljalo, na punom divanu, a dan potom krenula je čitava posada slobodno iz grada. Perzijanci su bili u ta četiri dana izgubili trideset, a Osmani dvadeset tisuća ljudi, među ovima paše-namjesnike Rake i Karamana. Uza sve to bilo je u Carigradu veselje zbog pobjede izvanredno veliko. Namjesnik Hamadana sam je krenuo s namjesnicima Ardelana, Maraša i Mosula, s vojskom od četrdeset tisuća momaka preko prijelaza Hava i Ališter u osvajanje Loristana. Han Loristana, Alimerdan, stajao je na mostu nekoliko sati pred Huremabadom, glavnim gradom Loristana. Kad mu se približio serasker s pet tisuća lakih konjanika, povukao se natrag prema Šusteru i Disfulu. Sa seraskerima Tebriza i Hamadana natjecao se onaj od Erzuruma koji je pošao protiv gruzijske utvrde Lori, osvojio je i za to primio carski hatišerif kojim se zahvaljuje za napore pobjednika u vjerskoj borbi, a njihova je revnost bila nagrađena počasnom odjećom. U taboru u Devabu primio je serasker poklonstvo stanovnika Huremabada. Poklonili su se i stanovnici Tebriza, perzijski namjesnik Karataga, Abdurezak-han, pa i sam grad Ardebil kojem je bila zajamčena sigurnost i pošteda njihova svetišta koje vrijedi Perzijancima kao treće, poslije Meke i Medine. Hrabrošću i mudrošću ovih triju seraskera bio je u jednoj vojni dio Perzije, zajamčen Porti u ugovoru o diobi, i to crta od sto dvadeset geografskih milja u dužinu, a trideset do pedeset u širinu, južno od gorja Loristana i glavnog grada Huremabada, sjeverno do Erevana i do stepa Mogama, pripojen Osmanskom carstvu.

1. 8.

5. 9.

Istom tri mjeseca po miru sklopljenom s Ešrefom i pune četiri i po godine po s Rusijom zaključenom ugovoru o diobi došlo je do razgraničenja između njih.

Uslijed tih zamršenosti rata i oružanih pobuna veliki vezir je činio sve da ostane mir, što je glavna značajka njegove uprave. S četiri najjača susjeda: Austrijom, Venecijom, Rusijom i Perzijom ispravio je granice nakon zaključenog mira: ove na jugozapadu ponovnim osvojenjem Moreje, a na jugoistoku ih je proširio ponovnim uključenjem tolikih perzijskih pokrajina koje su samo za Sulejmana Velikog bile pripojene Carstvu; bio je veći od oba svoja prethodnika: Ibrahima, osvajača Kanište, i Ibrahima, opsjedatelja Beča i osvajača Bagdada. A što se tiče unutarnjih uredaba i spomenika, čak ga treba imenovati ispred drugog Köprülüja i Mehmeda Sokolovića, mada im nipošto nije jednak po talentu i karakteru. Usporedo s perzijskim ratom, on je postavio slijedeće ustanove: da spriječi mnoge požare, organizirao je na prijedlog nekog francuskog preobraćenika, kojeg historičar Carstva naziva samo po imenu, Davud, odjel vatrogasaca, za što je upotrijebio mlade snažne

momke janjičarskih regruta, s plaćom od petnaest akči, te je odobrio godišnje dvadeset akči za njihove metalne kape, a njihovom agi je dodijelio stotinu akči; donesena je svrsishodna policijska uredba o osvjetljavanju džamija tokom noći mjeseca posta i tri bajramske noći, u kojima je bila velika navala naroda; učvršćen je opali red među bostandžijama u Edreni nalogom da oni, koji su opskrbljeni lenskim nagradama, ne sta-
1727. nuju kao dosada, oslobodivši se službe, izvan grada u selima, nego svi moraju biti u seraju gdje služe; oštro je prekinut nered da se pod imenom jamak korišteni janjičarski nadničari pri svečanostima na granici upisuju u vojne odjele, kao i raja i sinovi raje; zabranjeno je luksuzno oblačenje žena, koje je napredovalo osobito za ratnih godina tokom boravka dvora u Edreni, odredbom da se ne smije nositi okovratnik dulji od jednog pedlja, šal veći od tri pedlja, traka šira od palca, da se zabranjuje uporaba hermelina (samurovine) običnom svijetu; također su zabranjeni čardaci, tj. drvene zgrade i otvori na krovovima, jer olakšavaju prijenos vatre i jer se mogu koristiti za poglede u susjedne hareme; ograničen je i luksuz sa cvijećem, što je uzeo maha osobito za Ahmeta sa svečanošću lala (tulipana), taksom na tulipanove lukovice; tom prigodom sastavio je šejh Mehmed Lalezari u Evropi već poznati spisak tulipanovih lukovica koji su postojali u Carigradu; stalo se na kraj zelenašima s drvetom, koji su neko vrijeme izazivali skupoću i nedostatak drveta; oni su izrabljivali žitelje Terkosa i Ahtebilija, odakle se Carigrad opskrbljivao, tako niskim cijenama da je raja na kraju prestala sjeći drva; a sada joj je bilo dozvoljeno da sama svojim brodovima dovozi drva i izravno ih prodaje. Odredio je da, zbog sigurnosti godišnjeg dara za Meku (sure), koji se slao godišnje polovicom mjeseca redžeba, a bio u opasnosti u Anadoliji i Karamanu, namjesnici na putu od Carigrada do Damaska, kroz čija područja dar prolazi, naime Kodžaelija, Akšehira, Konje, Adane, Hame, izađu u susret i o njegovom prihvatu pošalju hitan dokument, sve dok ga ne preuzme namjesnik Damaska kao emirul-hadž. Jedan hatišerif prekinuo je zlorabe koje su se uvukle tokom ratnih godina u dodjelu sudačkih položaja naredivši da se ti položaji daju na dvije godine, a da se ne podjeljuju ranije, nego tek po završetku jedne godine za narednu, da se uputstva onda pišu bez položene takse, da se položaji daju po redu čekanja ispitivanjem za to valjanih, da mule, kadije i naibi, tj. veliki sudac, mali sudac i zastupnik, osim zakonite pristojbe za isprave, ništa ne traže, a da ih namjesnici, po osnovu kućarine, opskrbe, ratnih i mirnodopskih priloga, ne smije ni jednu paru opteretiti. Povećan je lanac unapređivanja šejhova-predavača carskih džamija; dotadašnjima: Ejubovoj, Mehmedovoj, Bejezidovoj, Selimovoj, Sulejmanovoj, Šahzadeganovoj, Ahmetovoj i Aja Sofi-

ji, još su pridodane nedavno izgrađene džamije obje valide, majke Mehmeda IV i Ahmeta III, u Galati, Üsküdaru, Carigradu pri Vrtnim vratima i na Egipatskoj tržnici; a dvanaest džamija mora imati dvanaest šejhova-predavača.

Vladavina Sultana Ahmeda III ili više velikog vezira Ibrahima natjecala se s prethodnom vladavinom, naročito u korisnim građevinama, no ipak ne može biti stavljena uz bok u sjaju i veličini onima pod Sulejmanom, Selimom II, Ahmetom I i Mehmedom IV. Ljevaonica topova i sala divana u brodogradilištu bile su popravljene, u Tebrizu sagrađena je nova zgrada kovnice, ona u Carigradu s kupolom nanovo i sjajno izvedena i to iz dvostrukog razloga, jer ona u prvom dvorištu seraja najprije pada u oči stranim poslanicima i jer je kovnica bila nanovo uređena najprije u Carigradu, Perziji kao i Egiptu. U starom seraju bile su nanovo izgrađene spaljene odaje baltadžija i k tome postavljeno i novo kupatilo, tako da baltadžije nisu više trebali pohađati kupatilo evnuha i za to plaćati. Sultanija Fatima, žena velikog vezira, sagradila je nanovo iza svoje palače smještenu staru džamiju Piri-age s mramornim minaretom. Posvetu uzveličao je sultan vlastitim uzvišenim kronogramom kod prve molitve u petak. U utorak poslije toga pohodila je sultanija svoju džamiju, dala je vojvodi Galate, graditelju, imamu i prvom pozivatelju na molitvu (mujezinu) navući samurovinu, četvorici učilaca (čitača) čitavog Korana širokorukavnu gornju odjeću od sukna, a obdarila je ostalo osoblje džamije, četvoricu mujezina, petoricu spremača, upaljače svjetiljki i petoricu učilaca (čitača) pojedinog dijela Kurana svakog sa deset pjastera. Na vratima Egrikapu bila je u staroj palači Hebdomona, danas Tekfur Seraj, podignuta jedna radionica perzijske plave fajanse, čije je radnike najprije sultan Selim I po osvojenju Tebriza bio premjestio na jezero Iznika; sada se nakon najnovijeg osvojenja Tebriza osvježila novim radnicima i doskora se najljepšim obojenim sjajnim fajansnim opekama natjecala s onima u Kumu i Kašanu. Nije se samo na glavni grad ograničilo izvođenje novih građevina, nego se proteglo i na sve krajeve carstva, ponajprije na oba sveta mjesta Islama, Meku i Medinu. U Meki bila je nanovo izgrađena kamena palača između vrata Poslanika i Zijadeta, koja se zove Tabtab, kao i medresa sultana Sulejmana; u Medini bili su popravljeni vodovodi koji vode od Kubetul-islama do izvora Zeki, vodeni bazeni na izvoru Zeki, zatim oni izvora Munadža, Suk i Saha, onda rezervoari na gornjoj strani puta od Medžidkabe do Medine, tri luka u Kubetul-islamu, te istočni zid svetišta. Kraj groba Poslanikova bila je obnovljena govornica, podij Omerova mihraba obložen novim ćilimima, pa da se osiguraju trgovci Jenbuna od svakog napadaja razbojničkih Arapa, bio je iza njihova robnog skladišta postavljen zid. U Sueću bili su obnovljeni dokovi, spremišta i magazini što ih je bio postavio

24. 10. 1727.

Sulejman na korist morskog prometa i trgovine od Crvenog mora, a u samom Suecu gradili su se brodovi; u Fajumu bila su popravljena dva pala nasipa, te je za trošak prvoga bilo doznačeno trideset kesa od seoskog zakupa, a za drugi deset kesa od blaga što se imalo godišnje doznačavati u Carigrad. U brodogradilištu su se gradili brodovi sa tri palube i karavele; kad su se oni puštali u more, prisustvovao je svečanosti sultan s čitavim dvorom i ministrima. Jedan od njih, koji je krenuo protiv gusara, zapeo je kod Sv. Stefana i bio je teškom mukom
13. 3. 1727. oslobođen, a dva druga bila su tako sretna da su uhvatila glasovitog gusara Andronakija s njegovim brodom i doveli ga na Hios; one iz Ulcinja morali su držati na uzdi namjesnici Negroponta i Skadra. Tvrđava Novi u Bosni, koja je nedavno bila samo palanka, tj. daskama utvrđena, bila je sada izgrađena sa pet nasipa osamnaest tisuća pedeset aršina u kvadratu i sa dvoja vrata, ali ne na trošak riznice, nego na trošak same zemlje. Na predbrežju Bababurun nasuprot Mitilene (Midilli) bio je bivši kapudanpaša počeo na vlastiti trošak graditi jednu tvrđavu, koja je sada bila dovršena; stanovnici Enosa: Edremita, Tuzle i Aleksandrije Troas morali su nositi za gradnju kamenje ruševina starih gradova. Da se Kahet zaštiti od upada lesgijskih plemena Džar i Tali, bila je, na prijedlog Mehmeda Kulija, namjesnika Kaheta, nanovo izgrađena tvrđava Topkara ağadž i opskrbljena posadom. Za bogatiju opskrbu glavnog grada bilo je podignuto sedam novih benda, tj. rezervoara ili ustava, pet u dolini Osvajača (el-Fatiha) kod sela Džebedži; jedan kod Beograda, (Akšehira) u selu Domusdere, a jedan kod dvostrukog bazena sultana Osmana II, te obavljeno čišćenje svih preostalih vodovoda. Tri carske ljetne palače, što ih je sagradio sultan Ahmet, nosile su lijepa, sjajna perzijska imena: Građevina sreće, Husrevova građevina i Carska građevina, a ovima je dodao veliki vezir i četvrtu, svoju vlastitu, koju je nazvao Građevinom sigurnosti. Slično je kapudanpaša u selu Kuručešme na evropskoj strani Bosfora poljepšao palaču velikog vezira Kara Mustafa-paše, opsjedatelja Beča, i u njoj pogostio sultana. Veliki vezir je u Carigradu kod Hodžapaša köška sagradio kupatilo, vodoskok, školu za dječake i naučnike, u sandžaku Čorum nanovo izgradio selo Hamzu i utemeljio džamiju prihodima sedam sela, ali njegova ljubimica-građevina bila je ona njegova rodnog mjesta, sela Meškara u sandžaku Niğde, koje je on građevinama i naseljima proširio u grad, sudska mjesta u njemu povisio na rang prvih šest sudaca carstva i grad nazvao Nevšehir, tj. Novigrad. Kako je već dugo u susjednim opalim tvrđavama Niğde i Karahisara bila posada suvišna, prenio je on za posadu ovih obiju tvrđava doznačena lena na Novigrad. Na prijedlog defterdara bila su lena Niğde i Karahisara prepisane na Nevšehir; nadglednik gradnje Mustafa i jedan sekretar riznice kao komesar bili su zaduženi za novi

opis Nevšehira. Veliki vezir zabavljao je sada sultana, uz svečanosti obaju bajrama, rođenja i pokazivanja odjeće Poslanikove i izlaska hodočasničke karavane, koje su bile uzveličane svečanim pohodom dvora u punom sastavu, društvene svečanosti rasvjete tulipana u proljeće, skupove sa slatkišima zimi, gozbe što su ih veliki vezir, kapudanpaša ili drugi velikaši davali sultanu u svojim palačama, po perzijskom običaju i svečanošću Nevrusa ili Nove godine; to nije građanska mjesečeva godina, koja godišnje zaostaje za jedanaest dana, nego stalna proljetna ravnodnevnica dana i noći, kao dana kada, po perzijskoj priči, novorođeno Sunce u znaku Ovna započinje svoj tok, dana kad je Džemšid sa krunom zraka na glavi čekao na prijestolju Perzepolisa izlazak Sunca i, kad je ono goruće izašlo, pozdravio ga pohvalom primajući poklonstvo naroda svoga prostranog carstva. Osmanski Nevrus nije bio slavljen kao prva svečanost kako stare tako i nove Perzije, nego samo uz gozbu što ju je sultanu priredio janjičarski aga. Osim ovih stalnih svetkovina, bio je i posjet carskoj ljetnoj palači Građevine sreće, Husrevove i Carske građevine, zatim Bešiktašu na evropskoj obali Bosfora, gdje boravi valide na Ejubu na kraju luke, a onda Karagaču nasuprot, povod za časti i svetkovine. Osim toga posjećivao je sultan ili veliki vezir često puta u konjaničkoj opremi vodovode Istanbula ili bazen sultana Osmana. Ove redovite svečanosti i konjanički izlasci izmjenjivali su se često s izvanrednima, kao što su svadbe princeza i prve poduke prinčeva. I veliki vezir slavio je svetkovine učenosti prisustvujući sastanku uleme na kojem se čitalo tumačenje Kurana od Bejdavija ili Kazihana i o tome se učeno raspravljalo. Sultan koji je već u unutrašnjosti palače bio osnovao prvu biblioteku, osnovao je sada i drugu u novoj džamiji sultanije-majke Mehmeda IV. Osim ovih dviju biblioteka sultana, bile su pod njegovom vladavinom osnovane i tri druge javne, velikog vezira Alije iz Čorlua, Ismail-efendije uz njegovu džamiju u Čeharšenbebazariju gdje on počiva kod svojih knjiga i velikog vezira Ibrahima u krugu njegovih zaklada (vakufa) u Hodžapaši. Veliki vezir poticao je učene radove darovima ulemi i prave korisne radove, tako prijevod perzijske opće historije Huand Emira, sestrića (ne sina) Mirhuanda, koja je poznata pod naslovom: »Prijatelj opisa života«, te arapsku opću historiju Ajnija: »Koraljni čvorovi historije suvremenika«. Mnogo veću zaslugu za književnost, nego što je osnivanje biblioteka i poticaj za prijevode dviju najvećih općih historija, stekao je veliki vezir Ibrahim uvođenjem štamparstva. Tokom dvanaestogodišnjeg velikog vezirstva Ibrahimova u drugoj polovici dvadeset i sedmogodišnjeg vladanja sultana Ahmeta spominje osmanska književnost stotinjak pisaca i pjesnika. Znamenitosti pjesnika Salima, Safajija i Mudžiba, životopisno znanje Šejhija i njegova sina posljednji su izvori osmanske biografije

učenjaka koji stoje na raspolaganju historičarima Osmanskog carstva. Istovremeno s mađarskim preobraćenikom Ibrahimom, koji je bio Rakoczijev otpravnik poslova na Porti, pojavljuje se u Evropi još glasovitiji preobraćenik Francuz Bonneval, stalni potpirivač nesloga s Austrijom, branič mađarskih ustanika, ali ujedno i poluga korisnih novosti u Osmanskom carstvu, koji je Portu godišnjim podnescima informirao o politici evropskih vlada i u njezinu vlastitom interesu, iznalazeći uvijek nova sredstva za uspješno vođenje rata što ga je on stalno poti-
mj. 9. cao. Pošto je neko vrijeme iz Bosna seraja (Sarajeva) isposlo-
1729. vao da dođe u Carigrad, pojavio se on nenadano sa dopisom namjesnika Bosne i stupio je odmah djelotvorno u službu Porte kao general bombaša; otada je kroz četrdeset godina, s većim ili manjim uplivom, radio kao pravi tajni savjetnik osmanske politike u njezinim odnosima s dvorovima Evrope, kao dodirna točka Francuske i Švedske protiv Austrije i Rusije.

Za osnaženje s Ešrefom sklopljenog mira putem velikog poslanstva Porta je sada prijašnjeg historičara Carstva, halepskog i edrenskog suca Mehmed Rašid-efendiju, da bi mu dala uobičajeni rang poslanika (koji su obično bili gospoda od sablje, a ne pera), unaprijedila na rang rumelijskog beglerbega. On je
14. 8. 1728. krenuo u Üsküdar na sjajno opremljenom konju, ali u Isfahanu nije bio posebno dočekan, a na dan njegova ulaska ženama je bilo zabranjeno izaći na ulice; vratio se bez Ešrefova pisma za velikog vezira, što je ovoga jako ozlovoljilo; pa ipak je htio za njegovog poslanika prirediti prijem koji bi mu pokazao osmansku moć i sjaj. Stoga su ne samo sve kuće ulica, kojima je išla povorka, popravljene i osvježene, nego je i u carskoj dvorani za divan obnovljeno pozlaćenje pod kubetom gdje veziri sjede, a i ograda od Srednjih vrata seraja do Vrata blaženstva, tj. harema, presvučena je skerletom. Zbog tog diplomatskog uljepšavanja grada dobio je poslanik od naroda nadimak hana-bjelitelja zidova; na dan dolaska brodovi su bili postrojeni, topovi su grmjeli, dočekali su ga visoki dostojanstvenici koji su ga u povorci pratili. Na dan prijema veliki vezir je dao ukrasiti divan sa sjajem koji dotada nije bio viđen. Već je predsoblje, koje se, zbog hasura kojima je bilo obloženo, zvalo »soba od hasura«, bilo obloženo perzijskim ćilimima; u dvorani je izložena prava cvjetna lijeha, na kojoj svilene, zlatne, biserima izvezene ruže jedna drugu dosižu i podižu. Pod nogama velikog vezira u uglu sofe (gdje je počasno sjedište) prostrt je biserima izvezen pokrivač, na desno od njega nalazio se dragim kamenjem optočani novčanik, tintarnica, čiji su smaragdi i rubini predočavali svjetlost koja je izlazila iz dobroeuložene tinte, dok je lijevo od njega bio jedan draguljima zračeći pult i na njemu Kuran u crnoj kadifi sa dijamantnim ružama. Između oba prozora nalazilo se sedamnaest drugih Kurana u zlatnom izvezenim povezima i biserima izvezenim torbama, a na obje strane ognjišta na pet

umjetničkih pultova naslagana su krzna u zlatom izvezenim smocima. Duž zida ognjišta do počasnog mjesta na sofi stajalo je na polici osam satova u kristalnim kutijama, preko pedeset dragocjenih knjiga nalazilo se u duž zida postavljenim rešetkama, dva velika sata i tri ogledala ukrašavali su zid kamina do vrata. Svi sobari su bili opasani dragocjenim pojasevima, za koje su bili zataknuti dragim kamenjem optočeni bodeži i noževi. Državni ministar, predstojnik za molbe, tajnik ureda nadmetali su se u sjaju odjeće, ali je sve zasjenio sjaj dijamanata koji je dolazio od prstenja i pojasa, bodeža, bisernih ruža i kopči velikog vezira, »skroz obasjanog, od glave do pete zaronjenog u drago kamenje i bisere, tako da je sam njegov izgled bio tumačenje poklika dobrodošlice: »Neka ti Bog pomogne«. Svi su mu poljubili ruku, a onda su bili počašćeni slatkim i kafom u zlatnom, dragim kamenjem optočenom sudu. Zatim su veziri ustali i otišli na sofu nasuprot, a poslanik je prisjeo velikom veziru; pratnja se povukla i razgovaralo se pola sata. Kao znak za oproštaj nosio se okolo šerbet i pribor za pušenje, poslaniku i pratnji dana je počasna odjeća i dar za odlazak, koji je, kao i dar za dobrodošlicu, bio bogato opremljeni konj, jer savršeno gostoprimstvo osigurava gostu ne samo stan i uzdržavanje, nego i sredstva dolaska i odlaska.

Ovaj prijem bio je zadnja smotra moći i sjaja Ibrahimove vladavine koja je potrajala još samo jednu godinu, dok nije pala zajedno s vladavinom sultana.

Nemire na perzijskoj granici s Perzijancima, kao i s Rusima nadao se veliki vezir izgladiti. U tu svrhu susreli se se novi ruski rezident Višnjakov sa reis-efendijem, pa se riješilo da Kozbegdži-aga, koji se nedavno vratio iz Švedske, uzdigne na rang sobara i uputi kao povjerenik na granicu. Rusija je, kao ranije sa zakonitim vladarom, šahom Tahmaspom, sada sklopila ugovor sa uzurpatorom Ešrefom; usprkos tome što su ga dva tako moćna susjeda priznala za zakonitog vladara, njegov udes je išao nadolje. Tahmasp se podizao putem ugovora sa južnoistočnim susjedima, vladarem Indije i Kandahara, a prvenstveno pomoću snage jednog novog moćnika, Nadirkuli-hana, koji je prije svega htio izvana zaposjesti perzijsko prijestolje, prije nego on sam stupi na njega. U Harizmu i Horosanu, kamo je odbjegao Tahmasp, izjasnili su se za njega, osim Feth Ali-hana s njegovim turkmenskim plemenom, Kačari, još pleme Efšara, Beata i Čemišgeseka i, za Ešrefova poslanstva u Carigradu, i Nadirkuli-han, Mešhed i Herat. Potučen u tri krvave bitke i nakon što je svoju krvožednost zasitio još ubojstvom nesretnog, starog, slijepog šaha Huseina, Ešref odbjegne u Beludžistan, gdje ga usmrte žitelji. Čim je Tahmasp zaposjeo očinski prijesto, pošalje u Carigrad poslanika da zatraži od Porte odsječene krajeve, a istodobno se spremi protiv Tebriza. Dok je poslanik razgovarao s Ibrahimom u Carigradu, dođe vijest da je perzijska vojska već

26. 3. 1729.

mj. 1. 1730.

24. 7. prispjela na osmanske granice. Na tu vijest objavljen je rat protiv Perzije, a deset dana kasnije veliki vezir uputi se u Üsküdar. Već prije sunčeva izlaza vojska se pripremila za doček, jer je sa suncem trebao stići i sam sultan. Već su zastave i tugovi bili pobodeni, a sultana još nije bilo. Tada veliki vezir krene u seraj, sluteći nepredviđene prepreke. Sultan nije odobravao brzinu polaska sa svetom zastavom ove godine i potpuno je odbijao s njom poći u Üsküdar. Veliki vezir uputi prisutnog Ismail-agu janjičarskom agi Hasanu u Üsküdar s izvještajem o tome kako stvari stoje u taboru. Ovaj se vrati s odgovorom: janjičari od ponoći na nogama čekaju sultana, teško bi se zadovoljili ako on ne dođe. Sultan tada uvidi da, i protiv svoje volje, mora uzeti svetu zastavu; bio je već jedan sat popodne kada se ukrcao, a to je već važilo kao nepovoljan znak, jer, po predrasudi istočnjaka, za uspješan poduhvat treba započeti jutrom. Plan je bio da veliki vezir udari zimovalište u Halebu (Alepu) ili Amasiji, a da sultan ostane u Brusi ili Üsküdaru. Polazak je bio određen za 18. safer [2. rujna (septembra)], a onda neposredno po proslavi Poslanikova rođendana, tj. deset dana kasnije. U međuvremenu prispije vijest da je oduzet prijevoz od 4.000 konjanika i 600 deva sa živežom, što ga je Abdullah Köprülü-zade uputio ka Tebrizu, on sam napadnut i potučen, te odbjegao ka Erevanu; Hamadan i Kermanšahan osvojeni, a Tebriz pao u ruke Perzijanaca. Uzelo je maha govorkanje da se to dogodilo zbog uputa što ih je veliki vezir izdao zapovjedniku Tebriza; ono se uskoro vrlo zlobno pojačalo glasom da su iz Tebriza protjerani na putu za Carigrad. Muftija i šejh Aja Sofije, Ispiri-zade, dobiju pobunjenički listić, a takvi su bacani i u Srednjoj džamiji. Mnogi su opomenuli o tim znacima bliske opasnosti ćehaju velikog vezira, u čijim rukama su bile uzde cijele unutarnje uprave, ali ih je on prezreo i s grdnjom otjerao one koji su donosili, jer ni on ni veliki vezir nisu ni od najmanjeg strahovali.

28. 9. 1730. U četvrtak 28. rujna (septembra) sa sunčevim izlaskom okupi se pred vratima Bajezidove džamije ne više od sedamnaest janjičara koje je predvodio Albanac Patrona Halil. S povikom: »Imamo zakonite zahtjeve, tko je od Muhammedova naroda, neka zatvori dućan i dođe pod zastavu«, prolazili su starim bezistanom (natkrito tržište), gdje su neki trgovci, zastrašeni, počeli zatvarati dućane, ka Trgu za meso, sabirnom mjestu janjičarske pobune; tamo su donijeli kotao prvog janjičarskog puka koji je puk kulćehaje. Patrona Halil ode na Portu janjičarskog age zahtijevajući oslobođenje zatvorenih; janjičarski aga, umjesto da se suprotstavi, preobučen pobjegne. Patrona Halil odjaše ka kasarni oružara, od kojih donese na Trg za meso kotao petog janjičarskog puka. Sakupljena gomila oslobođenih osuđenika i besposlenjaka naoruža se pljačkanjem Starudijskog trga i zatvori Sedlarski trg. Ni kapudanpaša, koji se tog jutra otputio u svoj ljetnikovac izvan grada, ni reis-efendija, također u svome ljetni-

kovcu, nisu povjerovali u glasine o pobuni. U Üsküdaru veliki vezir, na vijest o buni, pozove odmah muftiju, vezire, ulemu, šejhove, hodžagâne i generale na sastanak u sultanov seraj na obali; zaključeno je da sultan sa svetom zastavom, prinčevima i cijelim dvorom smjesta krene u Carigrad. Kada sultan upita svoju sestru, sultaniju Hatidžu, za savjet, ona ga nasavjetuje da uzme sve svoje ministre sobom i, ako pobunjenici zatraže jednu ili više glava, može time spasiti svoju. Sultan oko deset navečer s ministrima i ulemom prispije u seraj, gdje se sakupe u međudvorani u sultanovom prisuću. Veliki vezir je smatrao svrsishodnim pozvati u dvor smijenjenog carigradskog suca Sulali Hasana, na kojeg je kao Albanca sumnjao da je u sporazumu sa Patrona Halilom. Razmatralo se iznošenje svete zastave, pa ju je na upozorenje janjičarskog age, da to ništa ne koristi ako joj se izvana ne priključe, odlučeno pobosti na Srednjim vratima. Hasekiaga, tj. drugi časnik bostandžija, poslan je sa dvadeset svojih ljudi pobunjenicima sa sultanovom porukom da im on jamči njihove pravedne zahtjeve, a da se moraju rasturiti. Oni odvrate da su zadovoljni padišahom, ali im on u roku od dva sata mora živa izručiti četiri izdajnika: velikog vezira, ćehaju, kapudanpašu i muftiju. Sultan preda ćehaju i kapudanpašu na čuvanje bostandžijama i još jednom se preko hasekija obrati pobunjenicima da je voljan mijenjati velikog vezira i muftiju, čime će se oni zadovoljiti i neće tražiti njihove živote, a izručit će im onu dvojicu. Oni odgovore da su zadovoljni smjenjivanjem i progonom muftije, ali traže izručenje velikog vezira. Dok se pregovaralo, opljačka gomila u Galati kuću vojvode, a izvikivač je objavio da se, ako nevjernici budu ostali mirni u svojim kućama, ničega ne trebaju plašiti; dućani sa živežnim namirnicama moraju se otvoriti, što je bilo poslušano. Izvikivači, koji su poslani pozvati narod pod svetu zastavu nisu uopće mogli doći do riječi osim na području Aja Sofije; objava, da svaki dobar musliman, koji dođe pod svetu zastavu, dobiva trideset pjastera na ruke i dvije akče dnevnog dohotka, privukla je malo ljudi; a ti su se rasuli poslije podne, te je zastava pobodena na svome mjestu, na drugim vratima seraja gdje su ministri prenoćili. **29. 9.**

Slijedećeg dana, u subotu, stupio je muftija sa Sulali-efendijom i šejhom Aja Sofije, Ispiri-zadeom, dvjema polugama pobune, među skupljenu ulemu, ispričao se najprije zbog svoje visoke starosti i kako on nepravedno mora svoju bijelu bradu okupati u krvi, a pošto su svi povikali: »To Bog hoće!«, nastavi on kako je poznato da cedulje ustanika zahtijevaju jednog imama (vladara) pohvalnih svojstava, da je jedino sredstvo spasa skidanje sultana. Nakon što je bila izvršena jutarnja molitva, krenuli su kroz unutarnji vrt do köška (vile) Erevana gdje je došao i veliki vezir: »Ja sam mrtav čovjek«, reče on, »ali na nama svima leži da mislimo na spas Gospodara.« I tada se okrene muftiji: »Padi- **30. 9. 1730.**

šah je tebe, kapudanpašu i ćehaju skinuo i prognao«, te su oni bili odmah odvedeni u sobu bostandžije. Kako se Damad-zade zbog bolesti i starosti nećkao da prihvati mjesto muftije, bio je sudac Medine, Mustafa-efendija sklonjen, a kako nije bilo pri ruci bijelog krzna, bio je odjenut zelenim. Tada se savjetovalo koga treba poslati pobunjenicima s odgovorom na njihovu nedavno poslanu listu progona i prokletstva. Izbor je pao na dvojicu uleme, šejha nove džamije, Sejid Mehmeda, i smijenjenoga suca Soluna, Amad-zade Sejid Mehmeda; njima je sultan dao tajni nalog da u najgorem slučaju žrtvuju i velikog vezira. Kad je Amad-zade došao s porukom sultanovom ustanicima savjetovali su se oni o tome čitav sat u Srednjoj džamiji, te su ostali pri svojim prvim traženjima i zahtijevali su potvrdu svojih imenovanja. S ovim zahtjevima poslali su svoga reisa i vrhovnog zemaljskog suca u seraj. Pred večer zatražio je kizlaraga od velikog vezira pečat i odveo ga je kapudanpaši i ćehajabegu u sobu krvnika pod srednjim vratima seraja. S ovom vijesti pošao je reis
1. 10. 1730. Sulejman natrag ustanicima. U noći se još vijećalo da li treba tri žrtve pobune predati žive ili mrtve i našlo se na svaki način nezgodnim da se oni izruče živi. Čim je dan svanuo, bili su muftija i vrhovni zemaljski sudac hitno pozvani sultanu, pa je bio izdan nalog za smaknuće onih koji su bili pod stražom. Muftija i vrhovni zemaljski sudac usudili su se zapitati koji je uzrok takvoj velikoj žurbi. Bilo im je odgovoreno da je ulica pred köškom (viii) povorke pune ustanika. Vrhovni sudac Rumelije reče: »Moj Padišahu, pošaljite ipak par svojih slugu do köška povorke da istraže istinu.« Odmah su pošli šejh Aja Sofije i Sulali i obavijestili su, kad su se vratili, da nema na ulici žive duše. Međutim, sva trojica osuđenih bila su zadavljena; na jednim kolima s upregnutim volovima njihove lešine dovezene su iz seraja ustanicima na Trg za meso. Ustanici su tvrdili da leš velikog vezira nije njegov, nego veslača Manolija i da ih je sultan prevario. Ispiri-zade bio je dosta drzak da sultanu u lice kaže da ga ustanici neće više kao padišaha. Tada je ulemi izjavio sultan Ahmet da je spreman sići s prijestolja, ali da od njih netko pođe k ustanicima da zatraži od njih pod zakletvom sigurnost njegova života i njegove djece. Ovi su šutjeli zaprepašteni i zbunjeni; ali su Ispiri-zade i Sulali, koji su bili pristalice pobune, prihvatili nalog; tri sata poslije zalaska sunca došli su natrag u seraj s odgovorom, da su ustanici zadovoljni; šejh Ispiri-zade je izvijestio da su se oni na Kuran zakleli da će osobu sultana i njegove djece pustiti netaknute; samo je Derviš Mehmed sobar, koji je došao u svojstvu čaušbaše imenovanog od ustanika, prestrašio sultana izjavom da se može bojati i za svoj život. Pola sata zatim bio je sultan Mahmut, sin Mustafe II, doveden pred sultana koji ga je poljubio u čelo, a sultan Mahmut njega kao ujaka u ruku; na znak sultana Ahmeta poljubili su prinčevi, njegovi si-

novi, rođaku-padišahu ruku uz poklon. Poslije četvrt sata uspeo se on u sali Poslanikova ogrtača na prijesto, stavio je dijamantni optok na glavu, pokazao se zastupnicima ustanika koji su bili došli vidjeti ga i primio je oko pola noći poklonstvo gospode od unutarnjeg dvora. Bile su poslane cedulje koje su pozivale ulemu, generala četa i ustanike na poklonstvo s izlaskom sunca. Prvi su se pojavili, ali ustanici nisu došli; oni su se bojali da su pod serajom položene mine koje će ih dignuti u zrak i zatražili su svoje oficire. Bilo im je odgovoreno: bit će im predani na vratima seraja. Tada su se konačno pojavili i poklonili se sultanu Mahmutu.

Pregled dvadeset i sedmogodišnjeg vladanja Ahmeta III pokazuje ga kao jednog od slavnijih osmanskih sultana. Tri sklopljena mira, iako ne tako slavna po poticajima, carstvu su dodala Moreju, Azov i perzijske zemlje. Osmanske vojske bile su doduše pobijeđene od austrijskih i uz Temišvar i Beograd bio je izgubljen jedan dio Srbije, ali ovaj gubitak bio je bogato naknađen ponovnim osvajanjem Moreje; mir na Prutu dao je opet carstvu Azov kao graničnu tvrđavu, a mir s Ešrefom potvrdio je posjed osvojenih perzijskih krajeva. Nakon što je Ahmet u prvih petnaest godina svoje vladavine trinaest puta promijenio velikog vezira, ustalio se položaj zadnjih dvanaest godina pod Ibrahimom. Ove promjene bile su prouzrokovane djelomice nepogodama rata i mira, kao što je bila bitka kod Petrovaradina i mir na Prutu, no većim dijelom trzavicama u seraju, tako dugo dok je silahdar Alija bio u seraju prema čijem su nahođenju veliki veziri bili imenovani i skidani; nekima se protivio moćini kizlaraga, Dugi Sulejman i njegov nasljednik, ali s nastupom Ibrahima valdala je sloga među najvišim državnim i dvorskim službenicima. Kao i Ahmet Köprülü, tako je i on zaposjeo najviše časti carstva članovima svoje obitelji, kapudanpaša i ćehajabeg imali su za žene kćeri velikog vezira iz prvog braka, njegov sin i dva njegova sestrića bili su oženjena sultanovim kćerima i sjedili su kao veziri pod kubetom Divana. Muftija i kizlaraga bili su, iako ne njegova sredstva, ipak za izvođenje njegovih planova i to iz uvjerenja o njihovoj svrhovitosti ili iz straha pred njegovom svemoći. Tom dugotrajnom i složnom vladavinom postalo je velikom veziru Ibrahimu moguće provesti u unutrašnjosti tako mnoge i korisne uredbe, podići tako mnoge građevine i skupiti takvo blago koje se našlo poslije njegove smrti: u tri pod golubinjakom zakopana sanduka 60.000 dukata, u jednom četvrtom sanduku dragulji, s namještajem kuće ćilimi, šalovi, oružje, suđe i tri tisuće kesa zlata. Ovo blago dokazuje znatnu mudrost velikog vezira i izdašne financijske izvore Osmanskog carstva i ne mogu se uzeti kao dokazi škrtosti ili cijeđenja. Optužbe za škrtost mogu se odbaciti velikodušnošću njegovih zaklada (vakufa), a one za strašno cijeđenje njegovom blagošću koja je odbacivala smaknuće kao financijsko sredstvo. Blagog veličanstvenog pogleda, ugodnog i privla-

čnog glasa posjedovao je Ahmet svojstva čovjeka koji stiče ljubav žena. Ljubitelj žena i ptica, tulipana i karanfila, ogledala i svjetiljki, otac trideset i jednog djeteta, bio je nježno ljubljen od svojih supruga. On se zabavljao s njima i zabavljao ih je uvijek novim zabavama rasvjete tulipana i slatkišima. Što se on više time zanimao, to je sigurniji bio veliki vezir u svojoj samovladi. Zadnji primjer jednog sasvim samostalnog sultana, što ga je pokazao Murat IV, ostao je nenaslijeđen u ovom i u prošlom vremenskom razdoblju. Pod drugim sultanima vladale su žene ili milosnice, majke ili ljubimice, pod Ahmetom sa nedjeljivom i neograničenom moći veliki vezir. Vladavina sultana Ahmeta III, kojeg je pobuna srušila s prijestolja kao što ga je i podigla, je povijesno najznačajnija među osmanskim vladarima mirom u Požarevcu i na Prutu, ugovorom o diobi Perzije s ruskim carem, osnaženjem toga s neumjerenim šahom, korisnim ustanovama i sjajnim svečanostima, prisutnošću dvaju kršćanskih kraljeva Karla XII i Stanislava Leszniskoga kao gostiju u Benderu, utočištem Rakocziju i Bonnevalu, gradnjom sjenica i džamija, osnivanjem četiri knjižnice u Carigradu i uvođenjem štamparstva.]

GLAVA ŠEZDESETŠESTA

Od zatiranja pobunjeničke vladavine do zaključenja perzijskog mira

Sultan Mahmut je sjedio na prijestolju, ali je još uvijek vladala neman pobune, na čijem su čelu bili obični janjičari Patrona Halil i Musli. Prvi se pojavio pred sultanom, u janjičarskoj odjeći golih nogu, znatiželjan upoznati ga. »Što mogu za tebe učiniti?«, upita sultan. »Moja najveća želja je postignuta time što sam Te postavio na prijesto, sada sigurno znam da me čeka sramotna smrt.« »Kunem ti se svojim predima da Ti se neće dogoditi ništa nažao, zatraži nagradu, ona ti je unaprijed dana«. Patrona zamoli da se ukinu novi doživotni zakupi (malikâne) koji tlače narod — i oni su odmah ukinuti. Ministarski položaji su mijenjani, svi Ibrahim-pašini štićenici i prijatelji su uklonjeni, a položaj velikog vezira je potvrđen i dan silahdaru Mehmed-paši, zetu prijašnjega sultana, koji mu je nakon Ibrahimova smaknuća dao pečat. Na Trgu za meso još je uvijek najniži ološ prilazio k pobunjeničkim zastavama da sudjeluje u janjičarskim plaćama.

Prvi general-poručnik, premda na strani pobunjenika, suprotstavio se takvom obeščaćivanju janjičarske uloge, ali ga je Patrona odmah ubio, a ološ sasjekao na tisuću komada. Slijedećega petka sultana je u Ejubovoj džamiji po starom običaju **6. 10. 1730.** opasao sabljom predstojnik emira. Neposredno pred njim su jahali Patrona i Musli, oba pola pobune, sa malim turbanima, golih nogu, bacajući zlato među narod. Sultan je dao podijeliti pedeset kesa zlata, umjesto dvanaest što su obično darovane tom prilikom. Sada su pobunjenici zatražili dopuštenje da spale sve kuće za razonodu što su ih već šest do sedam godina ministri i odličnici sagradili na obje obale kanala Slatkih voda sultanu za zadovoljstvo. Sultan je na to izjavio: »Neću dati svoju carsku suglasnost za spaljivanje, kršćanski narodi bi nam se smijali. Dopustit ću samo da se zgrade poruše.« Već za vladanja sultana Ahmeta zaziralo se od suda kršćanskih dvorova i naroda, te je to bio poticaj sultanovoj odluci. Stotinu i dvadeset köška (vila, dvorac) i kuća za razonodu, što su dijelom bile sagrađene po uzoru francuskih vrtnih zgrada, bilo je porušeno i razoreno; nisu, međutim, sasvim do temelja nestale, da nakon sto godina ne bi još ostajali tragovi zidova i temelja mnogih takvih köška, a bili su sagrađene u oholoj namjeri da kraj oko Slatkih voda podignu kako bi bio takmac Bosforu. Mjesto kapudanpaše, što je odmah nakon njegova hapšenja dano Abdi-paši, dobio je Hafiz Ahmet-paša, ali ga je morao već nakon dvadeset dana ustupiti Džanüm Hodži, koji je već u vrijeme zauzeća Moreje bio admiral. Sina i zeta muftije Fejzullaha, koji su pri posljednjoj promjeni na prijestolju prije dvadeset i sedam godina bili prognani u Brusu, Sejid Mustafa i Mahmut-efendija, pozvao je natrag iz njihova progonstva muftija Mirza-zade šejh Mehmed-efendija. Bili su odvedeni iz glavnog grada i, nakon dvadeset i sedam godina, opet ih je doplavio val dvadesetogodišnje bune oko promjene na prijestolju. Tako su natrag pozvani i janjičarski sekretar, kojega je veliki vezir Ibrahim-paša prije dvanaest godina prognao u Galipolje i sobar Hisim Mehmed, prognan prije pet godina u Solun. Zato su prognani oni koje su imenovali pobunjenici, vrhovni pokrajinski rumelijski sudac Fejzullah, prvi carigradski sudac Abdurahman i Rašid Mehmed (historičar, posljednji poslanik u Perziji), ljudi oko smaknutoga velikoga vezira i ćehaje ... Nakon ove isplate odvojila je zadovoljena vojska svoje interese od interesa okupljenoga ološa i izjavila se spremnom da, u skladu s muftijinom fetvom, vojuju kao dobri muslimani pod svetim stijegom protiv onih koji bi ubuduće htjeli izazvati nemire. Pobunjenici su se predali uz dva uvjeta: da ni jedan od njih ne bude kažnjen zbog pobune i da im se dopusti razviti tri stijega, pod koja bi se mogli okupiti ako bi se poduzelo nešto protiv njih. Tako su podignuti šatori sa Trga za meso i, četrnaesti dan **11. 10** nakon što je izbila pobuna, opet su otvorena mjesta za prodaju što su za vrijeme pobune bila zatvorena.

[Od promjena na visokim položajima, što ih je isposlovala pobunjenička vlast, najznačajnije su promjena ministra unutarnjih poslova, kneza Vlaške i Moldavske i krimskog hana. Bestidnost vođa pobune dostigla je najviši stupanj. Patroninoj priležnici ustupljena je jedna palača, a došlo je dotle da je čak i sultanija-valide pri porodu janjičarske bludnice morala ovoj slati šerbet. Hrabri kizlaraga Bešir ozbiljno je razmišljao da okonča s tim nesnosnim stanjem. Za provedbu svoga plana odlučio se za najhrabrije: Kaplan-Giraja, kapudanpašu Džanüm Hodžu i Ibrahima, ćehaju nekadašnjeg egipatskog namjesnika Mehmeda, koji je uništenjem Čerkez-bega dao primjer svoje sposobnosti.

29. 10. Han ih je obavijestio da mu je pristaša pobunjenika, anadolski vrhovni sudac Sulali, prenio da pobunjenici kane maknuti velikog vezira, muftiju i kizlaragu, te na mjesto velikog vezira postaviti janjičarskog agu, Patronu za kapudanpašu, a Muslija za janjičarskog agu. Sa svojim nakanama upoznaju oni defterdara, ćehaja-bega i starješinu sedmog janjičarskog puka (iz kojeg je Patrona Halil), kršna čovjeka, kojeg su zbog njegove jakosti zvali Halil

23. 11. Pehlivan, tj. borac. Pomoću njega podijele oni 5.000 dukata među janjičare. Plan se trebao provesti već na vijećanju kod velikog vezira, na kojem je Patrona tražio da se Rusima, kao perzijskim saveznicima, objavi rat; protiv toga se izjasni tatarski han, ali je pobunjenika bilo mnogo da bi se nešto moglo učiniti. Zato je provedba pomaknuta dva dana kasnije, za di-

25. 11. van na Porti, zakazan opet o rusko-perzijskom pitanju. Halil Pehlivan i trideset dva snažna momka sakrili su se u Porculansku sobu. Nakon što se vijećanje okončalo, obavijesti veliki vezir Patronu da ga je Nj. Vel. Padišah milostivo odlučilo obući kao rumelijskog beglerbega. »Ne primam krzno«, povikao je Patrona napavši riječima velikog vezira, jer je želio postati janjičarski aga. Onda se zaključilo otići u seraj radi objave rata. Halil Pehlivan i njegovi ljudi otiđu tamo, kroz Vrata hladnog vodoskoka, ka Dvorani čuvara sofe, a veliki vezir, muftija, han, kapudanpaša, ulema s Patronom i Muslijem u Erevansku vilu, dok su drugi oficiri bili u Dvorani lavlje kuće. U trenutku kada je sultan zauzimao mjesto na sofi, dadne veliki vezir dogovoreni znak. Halil Pehlivan i njegova trideset dva momka ispadnu iz dvorane gdje su bili skriveni; pošto je kao borac držao za nedostojno neprijatelja napasti iza leđa i mučki, stupi pred Patronu s pitanjem: »Tko je taj junak koji želi biti janjičarski aga?« Patrona zgrabi nož da se brani; on i Muslija budu sasječeni, a stari Vunlija predan za zatvor bostandžijama. Dvadeset šest ljudi njihove pratnje pozivani su jedan po jedan tobože radi oblačenja krzna i uništeni. Muhsin-zade Abdullah postane janjičarski aga, a Halil Pehlivan prvi general-poručnik. Sulali i carigradski sudac, tvorevine pobunjenika, imenovani su za sandžakbegove, a time su izgubili povlasticu uleme, te sa mirale-

mom Derviš Mehmedom predani u zatvor. Ministri su sultanu poželjeli sreću u povodu ovog uspjeha, jedan hatišerif zahvalio je janjičarima na vjernosti; 50.000 pjastera podijeljeno je janjičarima, 30.000 među topdžije, a 35.000 među džebedžije.]

Jedno od najdjelotvornijih oruđa za uništenje ove pobune bio je vrhovni sobar Ibrahim-aga, nadimkom Kabakulak, tj. krupna uha. Bio je sin pripadnika raje iz Karahisara i već je prije četrdeset godina kao sobar ušao u službu vrlog Köprülüja, koji je pao u bici kod Slankamena, pa se uspeo za slijedećega velikoga vezira u sobarskoj službi od sekretara do hodže (gospodina od divana); zatim je u posljednjem ratu protiv Austrije kao ćehaja Köprülüja (sina njegova gospodara) doveo Bosnu u odlično obrambeno stanje s trideset tisuća ljudi, a nakon toga je kao ćehaja u Egiptu ugušio Čerkez Mehmed-begovu pobunu. Kao nagradu za dobre usluge, što ih je pružao uništavajući pobunu, dana mu je vezirska čast i namjesništvo Haleba (Alepa). Veliki vezir je bio **18. 12.**
s pravom ljubomoran na njegov boravak u Carigradu kao na opasnoga takmaca, pa ga je nastojao silom ukloniti, no na tome je sam slomio vrat, jer je kizlaraga Bešir, sultanovo uho, skrenuo prema Krupnome uhu, te ga je on imenovao za velikog vezira. **22. 1. 1731.**
Bio je to prvi među dvanaestoricom velikih vezira koje je svemoćni kizlaraga Bešir stvorio za petnaest godina; čim mu više neki nije odgovarao, uništio bi ga. Smijenjeni veliki vezir je dobio položaj i naredbu prethodnika da kao serasker što hitnije ode u Bagdad. Jedva što je Kabakulak prije dva mjeseca nastupio mjesto, kad se neman pobune ponovno pojavila. Janjičari su svoga agu napali na njegovu pragu i samo se mukom spasio, ranjen u ruku hicem iz puške. Opet su donijeli kotlove **24. 3.**
i šatore na Trg za meso. Na tom trgu i uz kotlove s mesom uzavrela je pobuna. Nije čudo da je po ovima mesar Janaki postao moldavski knez. Dijelio je sudbinu svoga zaštitnika Patrone i time ispunio riječi, koje su bile predznak nesreće, jer je rekao Patroni, kad je od njega zatražio kneževsku čast, da ne želi dulje živjeti od njega. Odsječena mu je glava u krvoproliću nad pobunjenicima, kad je u roku od tri dana pobijeno sedam tisuća ljudi. Grgur Gika je potvrđen za moldavskog kneza, a i u Vlaškoj je umjesto Rakovice opet po drugi puta postavljen knez Konstantin Maurokordato. Da bi ugušili novo brujanje pobune što se dizalo iz kotlova s mesom na Trgu za meso, istaknut je sveti stijeg, džebedžije, baltadžije iz seraja i bostandžije su pošli protiv pobunjenika i potukli ih. Pošto je glavni grad bio opet smiren, došlo je do promjene najvažnijih položaja ... Veliki vezir Kabakulak bjesnio je protiv pobunjenika tajnim i javnim smaknućima. Kažu da ih je za šest mjeseci uklonio petnaest tisuća. Ipak se iz krvlju zapretene hrpe pepela još jedanput pojavio plamen **2. 9.**

pobune. Dvojicu oficira džebedžija, koji su prolazili kraj kupališta na Trgu prodavača konoplje, prisilila je neka skupina Albanaca da se njima pridruže, ali su ih oni sretno raspršili, za što su bili nagrađeni dodatkom plaće. Narod je ipak mrmljao da veliki vezir tim smaknućima zadovoljava samo osobnu osvetu i da grad uznemirava nepotrebnim ophodnjama. Zbog toga ili više zbog toga što je pokazivao nezahvalnost prema kizlaragi, koji ga je stvorio, ovaj je razbio svoje stvorenje i udaljio ga kao namjesnika u Negropont, na onoj istoj galiji što ju je bio odredio da s više žrtava svoga progonstva pošalje u izgnanstvo.

11. 9. Pečat je poslan Topal (šepavom) Osman-paši, a do njegova dolaska vršio je janjičarski aga dužnost kajmakama.

Topal (šepavi) Osman iz Moreje došao je kao dječak preporukom nekih svojih zemljaka u seraj; u mladosti je bio kozbegdžija, tj. čuvar oraha u vrtu, pa je sebi već kao upravitelj vrta stvorio ime. Pod Ali-pašom, velikim vezirom koji je ostao u Petrovaradinu, imao je dva tuga i tek je sada, nakon promjene na prijestolju, dobio i treći sa zadatkom da kao inkvizitor (istražitelj) proputuje Bosnom i Albanijom da bi Albance, koje je plamen pobune potjerao u najudaljenija skrovišta njihove domovine, gdje su pobjegli iz Carigrada, proganjao i uništio. Nalazio se između Soluna i Seresa, kada je od sobara Mustafe primio carski pečat. Vratio se u Carigrad, pa je na livadi kod Daut-paše primljen na krasnu gozbu od muftije i kajmakama, vrhovnih pokrajinskih sudaca i carigradskog suca, nišandžije i vrhovnog sobara, čaušbaše, defterdara, reis-efendije, šest konjičkih generala i četvorice generala pješadije. Tada je po starom običaju dopraćen do Porte, gdje

21. 9. su svi obučeni u krzna i kaftane i otpušteni.

Nakon ugušene pobune opet je bilo moguće aktivno se pozabaviti perzijskim poslovima. Odmah nakon dolaska na prijestolje, budući da ni od jednog od perzijskih poslanika, Rizakuli-hana i Velija, nije došao odgovor nakon ispostavljenoga dokumenta o osnovi mira kojega je trebalo zaključiti, imenovani su opet seraskeri protiv Perzije: bagdadski namjesnik Ahmet-paša i karamanski Arifi Ahmet-paša, te namjesnik Gendžea, Ibrahim-paša ... Ahmet-paša, bagdadski serasker, prvi je započeo s ponovnim osvajanjem mjesta i pokrajina koja su im Perzijanci oduzeli od kraja vladavine Ahmeta III. Kermanšahan sa svoje trideset i dvije utvrde i dvadeset i dva topa bio je natrag osvojen, a Ardelan je opet pripojen osmanskom posjedu. Nakon zauzeća Kermanšahana okrene se osmanska vojska prema Hamadanu pod zapovjedništvom seraskera Ali-paše-Liječnikova sina. Perzijanci su se povukli prema Kazvinu i Ebharu; osmanska vojska se utaborila kod sela Salihabad u blizini Hamadana. Šahova se vojska sastojala od trideset tisuća ljudi, a vodile su je njegova dva vojskovođa, Tahmaskuli-han i Ali Merdan. Osmanska vojska mu je išla u susret

mj. 7. 1731.

13. 9. kad su se pojavila dva poslanika, Fethali-beg iz Tebriza i Allah-

verdi, s dvojicom od tri prva šahova bega, naime od njegova generala pješadije, starješine tjelesne straže i halife nad halifama, tj. vrhovnoga kancelara, s potpisanim pismima. Jedno je pismo bilo upućeno seraskeru, a drugo njegovu ćehaji. Na pisma je odgovoreno pismima i u očekivanju odgovora stigli su sat i po udaljeni od perzijskoga tabora. Tada slijedećega dana izbije šah **15. 9.** prije sunčeva izlaska s kartaunama (vrsta topa), pet falkauna (starinski top), dvjesta pokretnih topova i s preko četrdeset tisuća ljudi na ravnicu Kuridžana, šest sati udaljenu od Hamadana. Bitka je bila krvava, a pobjeda je pripala Osmanima. Od dvadeset tisuća perzijskih konjanika nisu trebala ni dvojica uteći, a od perzijske pješadije je tri četvrtine pobijeno, među njima pisar vojske i halifa nad halifama. Zaplijenjena su trideset i dva topa, dvije stotine pokretnih s čitavim prijevozom. Slijedećega dana je pao Hamadan sa sedam teških topova, dvadeset i osam falkauna, dva grotla za bombe i dvanaest pokretnih topova. Za pohvalu i nagradu tako sjajne pobjede poslan je drugi vrhovni konjušnik s hatišerifom i fermanom vojsci, »čiji je mač oštar, čije je lice bijelo, koja je kruh i sol pravedno stekla«. Seraskeru su poslani: »draguljima ukrašena perjanica kao krila pobjede što ih valja staviti na turban, samurova krzna koja razveseljuju srca, da bi se njime pokrilo hrabro tijelo, i sablja kojom treba osvajati zemlje i ubiti neprijatelja, stotinu i pedeset kaftana za krokodile na moru i njihovu hrabrost, za leoparde i njihovu srčanost.«

[Nakon bitke kod Kuridžana bježali su Perzijanci ka Rumu i Kašanu, a Osmani su ih slijedili u dvije vojne kolone; jedna je pod vodstvom amasijskog sandžakbega poharala sva sela u njihovoj pozadini, a druga je vršljala ka Isfahanu. Šah je pobjegao ka Teheranu, gdje se pojavi Mehmed Bakir s pismom Itimadedevleta, koji je molio da se kuridžibašu Mehmed Rizakuli-hana prihvati kao opunomoćenika za mirovne pregovore. Serasker to priprihvati i započnu pregovori o miru. U međuvremenu su Hekim- **18. 11.**
oğlu Ali-paša (Doktorov sin) i Rustem-paša, nakon upornog opsje- **1731.**
danja od mjesec dana, zauzeli grad i tvrđavu Urmiju. Nakon što **15. 11.**
je postavljena posada, vojska krene na Tebriz, a serasker je išao preko Sivasa ka ravnici Tudža. Ovdje su sa svih strana dolazili žitelji moliti Ali-pašu da poštedi njihovu osobu i imovinu. U Kekel Meleku, pred Tebrizom, dođe izaslanik u ime građana da se pokloni pobjedniku i zamoli zaštitu. Kada je vojskovođa stupio **4. 12.**
na most preko Adžise, prispiju i trupe od strane Meraga i Hekim-oğlu (Doktorov sin) pobjednički uđe u sjedište svoga nekadašnjeg namjesništva. O izvještaju, u kojem se obavještavalo o mirovnim pregovorima, raspravljalo se u Carigradu, pa je upućen prvi sobar da bi se dobile točne obavijesti. Ali prije nego što je

10. 1. 1732. on došao, prispije izvještaj seraskera Ahmet-paše s dokumentom perzijskog mira; po njemu je Araks granica sa strane Azerbejdžana, Derteng i Derve sa strane Iraka, tako da su u posjedu Porte Gendže, Tiflis (Tbilisi), Erevan, Nahdživan (Nahičevan), Kahet, Kartli, Šamahi i Dagistan sa svim pripadnim; a Tebriz, Ardelan, Kermanšahan, Hamadan, Huvejze, Loristan ostali su Perzijanci-

25. 2. ma. Tada se u Carigradu održi veliko vijeće u sulanovom prisuću, na kojem on sam, nakon pročitanog dokumenta, uzme riječ i prigovori zbog odstupanja Tebriza. Svi su šutjeli, a muftija se obrati defter-eminu Mehmed-efendiji tražeći da on govori, jer je sa svim tim upoznat, na što je ovaj posramljeno šutio. Na to se usudi istupiti Firdevsi Sejid Ebubekr-efendija u prilog prihvaćanja sklopljenog mira. Veliki vezir tada zatraži da se generali izjasne i pri tom je gledao generala oružara, a on se izjasni u prilog miru. Sultan ponovno uzme riječ i odloži odluku do povratka poslanog sobara. Tada muftija, koji se bio brecnuo na Ebubekrovo izlaganje, uzme riječ i podrži isto u zavijenijoj formi, ali sultan naredi da se o tako važnoj stvari nastavi sa vijećanjem u palači velikog vezira. Čini se da je jedan od uzroka brzog smjenjivanja velikog

12. 3. vezira bio i znak što ga je dao na ovom vijećanju generalu oružara da podrži mir. Pečat dobije serasker Tebriza Hekim-oğlu Ali-paša (Doktorov sin), čiji je otac, glasoviti Nuh-efendija, bio Venecijanac. Da se narod zadovolji, padnu i veliki vezir i muftija kao žrtve sramnog mira.]

Do svrgnuća velikoga vezira došlo je sasvim nenadano sredinom ramazana, mjeseca posta, na dan kada se Poslanikov ogrtač u seraju izlaže javnom štovanju. Veliki vezir i muftija, poštovani veziri i učena ulema, šejhovi i hodže, sakupili su se kao obično u seraju u kôšku (vili) sofe pred sultanom, te dodirnuli najsvetiju odjeću svojim čelom. Nakon što su dvorjanici otišli i ostali samo muftija s velikim vezirom i s vezirima, veliki vezir dâ obrvama znak da i oni izađu, na što su se postavili pred erevanskim kôškom (vili). Silahdar, koji po ceremonijalu velikoga vezira uzme pod ruku, ispriča se da ga je spopala staračka slabost, pa se vrati, a veliki vezir ode sam drugim vezirima. Odmah zatim se vrati silahdar, naznačivši velikom veziru i drugim vezirima da sultan odlazi u dvoranu za obrezivanje i da ne mogu ostati tu gdje su, te neka se povuku unutra u kôšk (vilu), što se i dogodi. Sultan s muftijom ode u dvoranu za obrezivanje, silahdar dođe i zatraži pečat, velikom veziru reče da se ukrca na pripremljenu galiju za Halkedon, a defterdaru da do dolaska novoga velikoga vezira preuzme vođenje kajmakamskih poslova. Ono što spominje historija carstva za šestomjesečna vladanja staroga, žestokoga i na odgovor uvijek spremnoga Šepavoga Osmana, nije mnogo i nije baš značajno...

Nadirkuli-han, sretni razbojnik iz Horasana, bio je svoju karijeru osvajača započeo izdajničkim povećavanjem posjeda Kelata, nasljedstva svoga ujaka kojega je ubio, kao što je Osman, osnivač Osmanâ, ubio svoga. Zatim, boreći se za šaha Tahmaspa, zakonitoga šaha, služeći mu, oslobodio je u tri bitke Perziju od Afgana, postavivši Tahmaspa na prijesto njegovih otaca. Za to mu je ovaj dao četiri najljepše pokrajine svoga carstva (Horasan, Mazenderan, Sistan i Azerbejdžan) s titulom sultana. Nadir ponuđenu mu titulu nije prihvatio i zadovoljio se s titulom tahmaskuli-han, šahov sulga. On je, kako je prije rečeno, neposredno pred Tahmaspovo svrgnuće potukao Osmane i osvojio Hamadan, Kermanšahan, Ardelan i Tebriz. Za vrijeme toga osvojanja, Afgani su se ponovo domogli vlasti u Horasanu i on se morao onamo vratiti da učvrsti vlast za šaha ili je imao čak namjeru da je za sebe učvrsti. Međutim su Osmani izgubljene gradove opet osvojili i Perzijance kod Kuridžana užasno porazili. Hekim oğlu (Liječnički sin) Alija, koji je kao namjesnik Tebriza tamo sagradio džamiju i medresu i dao im bogata zakladna sredstva, jedva je mogao preboljeti mir po kojemu je Tebriz trebao opet doći u šahov posjed. Međutim, mir nije narušio on nego Perzija, kada je Tahmaskuli-han, u početku poražen u Horasanu, na kraju osvojio Herat i preko devet tisuća obitelji Afgana naselio u druge perzijske gradove. Kada je prije spomenuti mir s Turskom zaključio perzijski poslanik Safikuli-han i kada je Ragib-efendija s tim došao od strane sultana u Isfahan, bio je to Tahmaskuli-hanu razlog da javno pokudi šaha i da svoje neodobravanje objavi putem okružnice svim namjesnicima u castvu. Došavši u Isfahan, zbacio je šaha Tahmaspa s prijestolja, onoga čijim slugom se dotad nazivao i stavio na prijestolje kao vladarsku sjenu njegova sina, dijete od četrdeset dana. Mehmed-aga, kojega je još sultan Ahmet poslao Nadirkuli-hanu i kojega je ovaj zadržao, dok su oba perzijska poslanika, Rizakuli-han i Velikuli-han, sjedili zatvoreni na Lemnosu (prvi je zatražio Azerbejdžan, a drugi je došao s čestitkama prigodom uspona na prijestolje) — poslan je natrag k sultanu s viješću da povrati sve otrgnute zemlje ili da se pripremi za rat. Sam je pošao na osmansku granicu i, utaborivši se kod Gülbaigana, ugrozio Bagdad ... Kaznivši plemena Bahtijara u Loristanu, stvorio je od njih vojsku u Šusteru i Disfulu, dok je u Kumu, Kazvinu i Kašanu sakupio zalihu hrane i tako se sa svojom vojskom pojavio pred Kermanšahanom. Bagdadski namjesnik Ahmet-paša iz opreza je zaposjeo prolaze Derne, Mendele, Džin, Bedre i Džezan konjaničkim četama zemaljske obrane i četama kurdskih begova iz Babana, Hazira, Zengine i Karatага. Nakon deset dana iznenada ih je napao Tahmaskuli-han pomoću bega Derne, Ahmet-bega, pa je pošao preko Dijale u Sengabad. Ipak se zaustavio u Derni, jer se nije usudio napasti Bagdad, te podijelio vojsku na dva dijela. Jedan je dio poslao u Kerkuk, a drugi na cestu između Kerkuka i Saba prema Erbilu.

26. 8. 1732.

17. 10.

4. 12.

Uzevši ga, pošao je preko Džovanana prema Kerkuku, ostavivši tešku prtljagu u Tuz-hurmatiju. Na čelu sedam tisuća ko-
26. 12. njanika napadne Kerkuk; tri sata je uzalud napadao, pa se onda opet povukao u Tuz-hurmati. Dva dana je napadao tursku vojsku kod mosta Adane, osamnaest sati udaljene od Bagdada, potukao je i zarobio jednog bega. Tri dana kasnije prešlo je preko puta Samare više od deset tisuća perzijskih konjanika Tigris ugrožavajući Bagdad...

Usprkos tome što se serasker Ahmet-paša, namjesnik Bagdada, osigurao opkopima da spriječi Nadira u prelaženju rijeke, ovaj se utaborio kod Sejrantepea, preko puta grobova obojice imama, samo dva sata udaljen od Bagdada i uspio u prelaženju pomoću mosta što mu ga je sastavio neki evropski inženjerski oficir. Za to su kod Dehala, sedam parazanga udaljenom od Bagdada, u šumi palmi oborili stabla što ih je dvanaest tisuća ljudi otpremilo u Šehirvan, dva sata udaljen od Bagdada. Nadir prijeđe s dvije tisuće pet stotina momaka rijeku, a da ih Osmani u tom nisu sprečavali; oni su se povukli. Nadir je svoj vojni
15. 2. pohod, usprkos neravnome putu, slijedeći dan nastavio u sedam skupina; u tom času naiđe na Kara Mustafu, koji mu je poslan u susret, kad je za njim došlo pojačanje preko novo postavljenog mosta; Turci su bili potučeni. Navečer su Perzijanci bili na desnoj obali Tigrisa i stajali pred turskim opkopima, ali su imali u rukama Stari Bagdad. Zatim su zauzeli Samaru, Hele, Kerbelu, Nedžef, Ešref, Hasekije i Ramahije. Bagdad je bio sasvim opkoljen ne samo s kopnene nego i s vodene strane. Nadir je s velikim
19. 3. slavljem proslavio svečanost perzijske Nove godine, naime Nevruz ili početak proljeća. Među vojne knezove je podijeljen zlatni novac u srebrenu posuđu, a oficiri su dobili sedam tisuća ko-
24. 2. mada počasne odjeće. Osman-paša je međutim u Mosulu dobio položaj seraskera i sipehsalara, tj. vrhovnoga vojskovođe s neograničenom vlasti, i, nakon što je sva pojačanja kurdske vojske
18. 6. privukao k sebi, pošao je polovinom lipnja (juna) iz Mosula. Nakon osam dana je bio na Sabu. Jakost osmanske vojske sa svim četama kurdskih plemena, uračunavši ovamo i Dergezine, iznosila je preko stotinu tisuća ljudi; ta vojska se vrlo sporo kretala. Kada je Topal Osman stigao u Kerkuk, primio je od Tahmaskuli-hana pismo s podrugljivim pozivom, u poznatom stilu perzijskoga izazivanja koji nam je poznat već iz Selimovih i Ismailovih perzijskih ratova: »Čuo je da neki turski general ide protiv njega i on ga moli da ubrza hod, jer, premda je Bagdad u njegovim rukama, ipak ga želi potući prije nego pođe na Carigrad. On ne namjerava samo zarobiti njegovu vojsku nego i njega kao dijete svoje zipke (nosiljke).« Topal Osman odgovori da je u njegovom imenu Topal (šepavi) razlog njegova polagana hoda; uostalom da se nada da će Nadira stići Nimrodova sudbina. Topal Osman imenuje Rušvan-zadea zapovjednikom puškara, a adanskog namjesnika Pulad Ahmeta zapovjednikom

prethodnice; lijevim krilom je zapovijedao Ibrahim-paša, a Memiš-paša pozadinom. Prethodnica i pozadina su imale samo šest tisuća ljudi, a topništvo samo šezdeset topova, od tri do dvanaest funti. Nadir je međutim pred Bagdadom sagradio dvije velike kule, s ove i s one strane Tigrisa da zaštiti brodski most, a i veliki broj kuća s ove i s one strane Tigrisa za oficire svoje vojske. Poslao je namjesniku-serdaru Ahmet-paši kola puna lubenica da se naruga nevolji grada, a Ahmet mu za uzvrat pošalje kušati od najfinijega bijeloga kruha što ga jede posada koja ne pati od gladi. Ragib-efendija i Mehmed-aga su došli iz grada zamoliti kako bi im Nadir dao samo još nekoliko dana vremena za razmišljanje o predaji grada. Međutim, kad je Nadir čuo da je Topal Osman na svom vojnom pohodu došao iz Kerkuka u Samaru, ostavio je dvanaest tisuća ljudi za opkoljavanje grada. S ostatkom vojske mu je pošao u susret, a vojska je brojila oko sedamdeset tisuća ljudi. Topal Osman nastavi ići duž Tigrisa, neprestano spreman na neprijateljski napad. Do bitke je došlo kod Duldžeilika, dvanaest **19. 7.** sati hoda udaljenom od Bagdada, na obali Tigris.a Ujutro u osam sati se vidjela perzijska vojska od sedamdeset tisuća ljudi, svrstana u deset bojnih redova. U sredini osmanske vojske je stajao serasker Topal Osman kojega su do sada samo u nosiljci nosili. Toga odlučnoga dana je bio na konju, pun mladenačkog žara. Desnim krilom je zapovijedao Abdullah, prvi janjičarski general, a lijevim su zapovijedali paše Ibrahim i Rušvan-zade. Bitka je trajala devet sati i završila potpunim porazom Perzijanaca. Deset tisuća konjanika je poginulo i cijela se vojska dala u bijeg; Bagdad je bio oslobođen perzijske opsade. U Carigradu je sultan primio čestitanje uz rukoljub ministara i dostojanstvenika. Grad se tri dana kupao u valu svjetlosti i veselo je klicao. Sobaru, koji je tu vijest donio, poklonjeno je pet kesa novca, a sinu vojskovođe, sobaru Ahmetu-begu, obučena je samurovina. Ocu su poslali draguljima ukrašenu perjanicu i sablju. Sultanovu imenu je u obrednoj molitvi u petak pridodano počasno ime »Gazi« tj. sveti borac. No, slavlje je bilo kratkotrajno, jer je tri mjeseca nakon toga, poslije okršaja kod Leitama, koji su Turci sretno izvojevali nad Perzijancima, došao naknadno šepavi glasnik s viješću da je šepavoga Osmana kod Kerkuka Nadir potpuno porazio i da je u boju pao kao mučenik svetoga rata.

Ni o jednom gotovo dvije stotine velikih vezira, koliko ih Osmansko carstvo nabraja za pola tisućljeća, povijest nije očuvala tako detaljan izvještaj kao što je ovaj, izvanredno cijenjen kao historijski izvor, engleskog putopisca Hanwaya o životu velikog vezira Topal-Osman-paše. Ne zbog toga što je taj izvor bogatiji od znatno kraćih i suhoparnih životopisa velikih vezira, i ne zato jer je kao hrabri borac za vjeru i carstvo našao smrt na bojnome polju (kao prije njega šest velikih vezira) i ne što

bi ostavio velike spomenike (nije ih ostavio), da bi trebalo iznimno na njega svrnuti pažnju, nego jer u čitavu njegovu životu svijetli jedna od najljepših turskih vrlina — zahvalnost; zahvalnost, za koju Perzijanac i Turčin nemaju druge riječi, do spoznaja pravde, zahvalnost muslimana prema djauru. Zahvalnost je, prema shvaćanju Perzijanaca i Turčina, spoznaja duga prema dobročinitelju, spoznaja istine i pravde, a to ime je Arapu jedno s Bogom koji je vječna istina i vječna pravda. Takvo pripovijedanje smije stoga računati i na zahvalnost čitaoca, u čijim grudima živi smisao za istinu i pravdu. Osman iz Moreje, možda grčkog porijekla, u seraju se uskoro uspeo do glavara stražara
1696. vrtova, a s dvadeset i četiri godine unaprijeđen je za beglerbega. Nakon dvije godine pošao je u Egipat sa zadatkom od sultana, ali je na kratkom putovanju morem od Saide ka Damijatu pao u ruke jednom španjolskom gusaru koji je njegov brod doveo na Maltu. Vincent Arnaud iz Marseja, tadašnji lučki kapetan na Malti, došao je na brod. Čim ga je Osman ugledao, doviknuo mu je: »Ako si sposoban da učiniš plemenito djelo, otkupi me i nećeš pri tom ništa izgubiti«. Sjeme plemenitoga povjerenja padne na plodno tlo jer, po istočnjačkoj poslovici: »Ima puteva od srca k srcu«, iskra se plemenite misli zapaljuje u plemenitoj ćudi. Arnaud isplati šest stotina dukata otkupnine, pobrine se da mu iscijele rane i slobodno ga pusti prema mjestu koje mu je određeno, pun povjerenja da će Turčin održati zadanu riječ. Osman je pod francuskom zastavom plovio u Damijat i onda uzvodno Nilom u Kairo. Čim je onamo stigao, poslao je tisuću dukata za svoju otkupninu kapetanu gusarskoga broda, bogato krzno i pet stotina talira na dar svojem plemenitom osloboditelju. U venecijanskom ratu protiv Moreje, njegove domovine, napadao je Topal Osman korintski prolaz
1715. i grad i za to je nagrađen trećim tugom, tj. vezirskom čašti. Kada je sedam godina kasnije bio serasker u Moreji, pozvao je svoga osloboditelja Arnauda i njegova sina k sebi, obasuo ih darovima i dao im tako opsežne povlastice da su uskoro stekli veliko bogatstvo. Seraskerova milost se protegnula na sve Francuze, kojima je odlično koristilo povjerenje njihova zemljaka u Osmanovu čestitost pod njegovim namjesništvom i dok je bio
1729. veliki vezir. Godinu dana prije nego što je Ahmet III svrgnut, imao je sjedište u Nišu kao rumelijski namjesnik. Ovdje su ga posjetili Arnaud i njegov sin. Primio ih je s velikim počastima dopuštajući da sjede na istome divanu s njim, što je tada bilo nečuveno odlikovanje jednoga vezira prema kršćanskim nevjernicima. Nakon promjene na prijestolju povjereno mu je da vodi istražnu komisiju o pobunjenicima koji su pobjegli u Rumeliju; on je područje svoga namjesništva od njih očistio. Na tom se poslu našao u Solunu kad mu je Mustafa-beg, Kara Mehmed-pašin sin, donio carsko pismo koje ga poziva u Carigrad gdje je uzdignut na najvišu čast u carstvu...

Kao veliki vezir je pobunom ometani mir opet uspostavio u glavnome gradu zdravom strogošću i, premda je mnoge pobunjenike dao smaknuti, nije to učinio ni za koga bez muftijine fetve, tj. zakonite presude. Razlog za njegovo smjenjivanje **12. 3. 1732.**
nije bila njegova strogost, nego podmitljivost njegovog prijašnjeg ćehaje, čaušbaše Sulejman-age. Nije pao u nemilost i nije mu oduzet imetak, postao je namjesnik Trabzona, zatim Erzuruma i Tiflist. Konačno je imenovan seraskerom protiv Perzije
odakle se povratio kao pobjednik nad Nadirkuli-hanom u Bag- **1733.**
dad. S njim se borio još u dvije bitke kod Leitama (pet sati od Kerkuka) i u drugoj je pao kao borac za vjeru i carstvo . . .

[Veliko vezirstvo Ali-paše bilo je označeno brojnim pomilovanjima svake vrste, ne samo unapređenjem i počasnom odjećom u vojsci, nego i vraćanjem prognane uleme, te ponovnim postavljanjem smijenjenih državnih činovnika i imenovanjem vezira. Usprkos tako umjerenoj, mudroj i dobročiniteljskoj upravi, svemoćni kizlaraga je udaljio velikog vezira, jer je htio **14. 7. 1735.**
sam ići na perzijsku vojnu, što se sultanu, a još više kizlaragi nije sviđalo.

Sultan, ili još više kizlaraga, imenuje za velikog vezira Gruzijca Ismaila koji je bio rob janjičarskog generalporučnika Šabana; pod velikim vezirom Ibrahimom imenovan je sudskim službenikom, u doba bune, imenovan od pobunjenika za drugog general-poručnika janjičara, bio se sakrio i zbog tog odbijanja da im služi sultan ga potvrdi na tom položaju; zatim je bio prvi general-poručnik, janjičarski aga, vezir, namjesnik Rumelije, Trabzona, Bagdada. Novi veliki vezir pozabavio se po- **29. 9.**
štom (utvrdio je točan broj konja koji se trebaju dati raznim državnim službenicima) i novcem (snižen je tečaj triju dukata, miljeničkog, preinačenog lančanog i sa znakom sultanova imena, a pjaster se iskivao samo za četrdeset akči). Njegovu pažnju su privukli i trgovci vezene robe. Nova moda dala je ženama povoda za dokone razgovore i čuvari hrama su na vezeninu gledali kao na sredstvo mamljenja slaboumnih, tj. žena, pa su otpušteni svi radnici na vezenini. Na vanjskom planu Nadir-šah je čestitao postavljenje velikom veziru i predložio mir. Na vijećanju je odlučeno da se sačeka izvještaj seraskera upućenog
na Perziju i on odmah krene ka Jenikalcu, a odatle prijeđe u Tem- **1. 8.**
ruk. Da bi se, za njegove odsutnosti, Nogaji oko Očakova, Bendera, Besarabije držali na uzdi, naređeno je Šahin Mehmed-paši, namjesniku Očakova, da se prebaci s nekoliko tisuća konjanika u Babatag, što je bilo još nužnije s obzirom na to da je umro kalga (prijestolonasljednik). Carski pečat je nakon šest sedmica oduzet velikom veziru, koji je dopustio da bude okri-

vljen za brojna potkupljivanja; oduzeto mu je 4.000 kesa, što ih je još kao janjičarski aga sakupio putem brojnih pogubljenja; za kajmakama je postavljen silahdar Esejid Mehemd koji, šesnaest dana potom, dobije i znake neograničene vlasti kao veliki vezir, no prava neograničena vlast bila je zapravo jedino u rukama kizlarage. Sultan je vrijeme, umjesto u vladanju, provodio u posjetama svojim raznim palačama za užitak ili u građenju novih. Uvedene su mnogobrojne svetkovine za vladavine sultana Ahmeta, ali je svetkovina Poslanikova rođendana slavljena utoliko većim sjajem i značajnošću, ukoliko joj je prisustvovao svemoćni kizlaraga u najvećoj raskoši. On je izlazio toga dana pola sata prije sultana s mnogobrajnom pratnjom evnuha i unutarnje tjelesne straže. Veliki vezir i muftija sjedili su s obje strane glavnog molitvenog mjesta na visokim jastucima, onaj desno, a ovaj lijevo; na strani prvoga, veziri Kubeta, janjičarski aga i hodžagân (gospoda od divana); na strani muftije, vrhovni suci, mule, muderisi i suci na serdžadama (mali tepisi); između obje linije, gospoda od soba i sudskih nadleštava, reis-efendija i čaušbaša, licima okrenuti ne prema mihrabu, nego prema uzvišenju na kojem je bio sultan; predstojnik emira pod jednim zelenim šatorom, a nasuprot govornica za predavača; rukovodilac obreda i kapetan tjelesne straže velikog vezira iza nje, leđima okrenuti govornici; general-poručnici janjičara pored govornice predavača petkom; dva reda janjičara dijelila su taj visoki stup od naroda. Tri šejha carskih džamija, jedan iza drugog, držali su pohvalni govor o Poslanikovu rođenju. Sabljonoša i prvi sobar poslužili su sultana alojom i ružinom vodicom, baltadžije su time poprskale i mirisom prekrile ulemu i državne poslanike, od velikog vezira i muftije naniže. Zatim se uzvinula pohvalna himna na Poslanika i tek tada je posebna grupa zaučila (recitirala) pravi spjev o rođenju. U međuvremenu su baltadžije dijelile slatko i šerbet, a na najsvetijem mjestu, gdje se govorilo o Poslanikovu rođenju, cijeli skup je ustao. Tada je sultanu predano pismo šerifa iz Meke kao odgovor na ono što ga je šerif primio putem vođe godišnjeg poklona. Donosilac je glasnik sretnog povratka hodočasničke karavane, a na svečanosti bio je među baltadžijama, omotavši turban crnim muslinom i s perjanicom na glavi. On je pismo u zelenoj atlasnoj vrećici predao velikom veziru, ovaj reisu, koji se, predvođen dvorskim upraviteljem i vjesnikom radosti, približi sultanovom uzvišenju. Kizlaraga uzme pismo i preda ga sultanu, a ovaj opet njemu, on reis-efendiji da ga pohrani u carski arhiv. Kizlaraga samom sebi obuče samurovinu, tri učioca (recitatora) dobiju počasne kaftane, kratka molitva zaključi svečanost, zdjele sa slatkim nošene su kućama gospode, sultan je bez pratnje išao u seraj, četvrt sata kasnije kizlaraga, ispred kojeg je na pedeset

koraka išao janjičarski aga. Kizlaraga je priredio svečanost, za čije troškove mu je doznačena beznačajna suma; kizlaraga, kao čuvar sultanova harema i oba harema Meke i Medine, kao prvi dostojanstvenik dvora, priređivao je njemu i visokim državnim službenicima tu svečanost kao svečanost carskog harema i oba sveta harema.

Uskoro je došlo do rusko-turskog sukoba... Pokrenula se ruska vojska, kojom je zapovijedao vojskovođa grof Münch i taj je pisao otpravniku poslova da polazi zaustaviti tatarskoga hana na vojnom pohodu u Dagistan. Veliki vezir, time krajnje uznemiren, pozove k sebi na razgovor nizozemskog i engleskoga poslanika, a zatim dva puta i ruskoga. Veliki je vezir javio otpravniku poslova da je ruska vojska viđena na ulazu Krima kod Orkapu (Perekop) i da se ruske čete okupljaju četiri sata od Azova kod mjesta nazvanoga »Kod dva brata«, te da je tatarski han već morao stići na Kumiš kod Derbenda. Otpravnik poslova odvrati da se veliki vezir sam može raspitati da li su Zaporošci Nugajima nanijeli ma i najmanju bol. Obrambeni radovi kod Čerkaska su upravljeni protiv hana koji, usprkos svim prigovorima, hoće naoružan proći ruskim područjem. Rusija je s Perzijom, kao i s Portom, zaključila vječni mir i ne želi sudjelovati u ratu koji vlada među ovim dvjema; ne može stoga dopustiti da han prolazi kroz rusko područje i još jedanput svečano protestira protiv toga. Tek nakon dva mjeseca predao je otpravnik poslova prigovor svoga dvora na pritužbe što su iznesene na toj konferenciji. Sve je išlo na to da je okupljanje vojske mjera i potrebni oprez protiv vojnog pohoda tatarskoga hana. Austrijski izvanredni poslanik Talman, kada je novom velikom veziru Sidi Mehmed-paši poželio sreću prigodom nastupa službe, morao je slušati tužbe zbog zabrane prolaza tatarskome hanu kroz Dagistan i zbog ulaska ruske vojske u Poljsku. Nakon četiri sedmice stigla je vijest da su Rusi započeli s opsadom Azova. Veliki vezir se obrati poslanicima pomorskih sila i izvanrednom poslaniku Talmanu da za to dobije zadovoljštinu ili da bar primi objašnjenje. Uskoro zatim primi od Ostermanna dugo pismo, u kojem je nabrajao kakve je sve pritužbe Rusija imala u roku dvadeset godina na Portu. Zaprijetio se ratom ne bude li koristilo prijateljsko sredstvo, ali je na kraju još ponudio mir i pozvao Portu da pošalje na granicu opunomoćenike.

20. 12. 1735.

24. 2. 1736.

1. 3.

Na vijest da su se Rusi domogli obiju kula što su pred Azovom, »Pašine kule« i »Janjičarske kule«, te grad stavili u opsadno stanje s ogromnom vojskom za koju su Donom dovezli topove i sav pribor, u Carigradu su na divanu vijećali i zaključili povesti rat. Ruski otpravnik poslova izjavi Portinu tumaču, da će budući da je han na Kubanu, a Porta se naoružava, rus-

6. 5.

2. 5.

ke čete ući na Krim jedino zato da budu sigurne od Tatara, a pismo vojskovođe Müncha to saopćava tatarskome hanu. Ruskom otpravniku poslova Višnjakovskom Portin je tumač Aleksandar Gika dao naslutiti da će otpratiti vojsku, a da ne bude
28. 5. zarobljen. Dvadeset osmog svibnja (maja) zaključeno je da se povede rat i na javnom je divanu fetvom odlučen; istaknut je tug, poduzete su uobičajene ceremonije svečane povorke i polaska.

Četrnaest dana po odlasku vojske umre sultan Ahmet, po mišljenju otrovom uklonjen s puta, kao suviše opasan mamac za planove za svrgavanje u trenutku dvostrukog rata. Da bi rat s Rusijom bio uspješan, bio je neophodan mir s Perzijom. Osmanska historija ništa ne govori o događajima perzijske vojne sve do sklapanja mira, te se tu ona mora popuniti Perzijancem Mehdijem i izvještajima engleskog poslanika Hanwaya. Pobuna tamošnjeg namjesnika i pobuna plemena Bahtijari u Beludžistanu odvojili su Tahmaskuli-hanovo pobjedonosno oružje ka južnim krajevima, te je Porta imala godinu dana primirja, što
19. 12. ga je namjesnik Bagdada, Ahmet-paša potpisao sa šahom. Sa
1733. svoje strane je Nadir poslao pismo preko poslovnog zastupnika taborskog suca, koji je pratio tijelo Topal Osman-paše u Carigrad, u kojem je, pozivajući se na plemensku srodnost Osmana i Turkmena, ukazao na pobudu poziva na mir. Pregovori su započeli preko novog seraskera, Abdullah Köprülüja. Nadir je iznio zahtjev da sve zemlje na desnoj strani Araksa budu osnova mira; istodobno se pomakao ka Hamadanu i Ardebilu. Abdullah-paša pošalje miroljubive riječi, ali han Širvana Surhaj nije htio čuti o zatraženom odstupanju. Na to Nadirova vojska krene na njega, potuče ga, a zatim nastavi s pobjedonosnim napredovanjem, osvajajući utvrde i gradove, te prodre sve do Karsa i Bajezida. Abdullah Köprülü krene s vojskom od 80.000
14. 6. ljudi u susret perzijskoj, koja je brojila 71.000. Bitka je bila propast za Turke, cijela im je vojska uništena, sav tabor poharan, a glave namjesnika Dijarbekra, Sari Mustafa-paše i seraskera, Abdullaha Köprülüja, kotrljale su se pred Nadirom.

2. 8. 1735. Nakon toga ovaj zauzme Gendže, Tiflis (Tbilisi) i Erevan. Ahmet, bagdadski namjesnik, imenovan za seraskera, započne s mirovnom ponudom preko poslanika. Nadir je nastavljao s pobjedama u Dagistanu i Gruziji. Mirovnu inicijativu je, po Portinoj dozvoli, nastavio Gendži Ali-paša koji krene za Nadirom u Tiflis, ali je ovaj već bio izašao, te se on zaustavi u Gendžu.
23. 11. Tu je boravio dok Nadir nije krenuo na ravnicu Mugana, gdje je 12.000 radnika na spoju Kura i Araksa gradilo blistavi tabor za veliki prizor promjene na perzijskom prijestolju. Kao i drugi nezakoniti otimači krune u historiji, i ovdje je Nadir ponav-
1. 2. 1736. ljao lutkarsku igru slobodnog odlučivanja naroda u sjeni sablji

nad glavama, pozivajući starješine vojske i carstva da se slobodno izjasne za šaha, jer on, od rada i tereta vlasti umoran, razmišlja da se povuče u osamu. Sveopći poklič proglasi ga šahom Perzije. Pregovori su započeli i Nadir je tražio četiri točke: perzijsko hodočašćenje pod posebnim emirul-hadžom; priznanje obreda Džaferi, pored četiri zakonita (Hanefi, Maliki, Šafii, Hanbeli), za peti pravovjerni; boravljenje jednog osmanskog poslovnog čovjeka u Isfahanu, čiji ćehaja godišnje prati perzijskog emirul-hadža; slobodna razmjena zarobljenika. Perzijska delegacija sa osmanskim opunomoćenikom Gendž Ali-pšaom krene odatle i dođe početkom srpnja (jula) u Carigrad. Kako se radilo poglavito o vjerskim pitanjima, osmanskim opunomoćenicima s reis-efendijom na čelu pridodana su četiri od prvih pravnika: pravi vrhovni sudac Anadolije Lejli Ahmet-efendije, titularni Mesih-zade Abdullah, nadzornik fetve u rangu suca Meke Abdullah te raniji carigradski sudac Ahmet. Nakon dugih pregovaranja obznanjen je sakupljenom divanu sadržaj ugovora s nalogom da se oslobode zarobljenici. Osamnaest dana nakon vijećanja, pozvan je perzijski poslanik s oba pratioca na divan za prijem dokumenata o miru; obučeno im je krzno i dani su im darovi. U znak posebnog isticanja poslanik-han je dobio jedan Kuran koji je iz Osmanove ruke, a oba pravnika iz pratnje druge knjige, koje je sultan, koji je lijepo pisao, udostojio svoga imena i stiha u najljepšem neshiju. Nakon uvoda, ukrašenog s više kuranskih stavova i hadiskih izreka u kojem se Nadir-šah priznaje za šaha Irana, Porta se obavezala, prvo, za izdavanje primjerenih naloga za sigurnu pratnju perzijskih hadžijskih karavana na cesti od Lahse ili Imam Alije, pa ipak perzijski poglavar mora imati drugu titulu nego što je emirul-hadž; drugo, na perzijskom dvoru držat će se sobar, koji će se mijenjati svake tri godine, čiji ćehaja će pratiti perzijsku hadžijsku karavanu na putu od Lahse ili Imam Alije a jedan će perzijski zastupnik poslova biti i na Porti; treće, zatvorenici će se potražiti i pustiti na slobodu; četvrti član je slijedio pod imenom posebnog dodatka. Radilo se o pohvali Poslanikovih nasljednika i obitelji, što je sada olakšano, jer su u Perziji sa Nadir-šahom prevladali suniti; a ukinuto je i globljenje hadžija koji su sada mogli slobodno hodočastiti. »Za potvrdu istoga, imenujemo Mi Boga, Uzvišenoga, plemenita imena, spominjemo blagoslovljena čudesna djela Poslanikova, kraja vremena, i obećajemo po starom vladarskom običaju ovaj ugovor izvršiti. Sve dotle dok ovi uvjeti i zaključci, i ova obećanja i obavezivanja budu poštovana od druge strane, ne smije se ni s naše strane ni sa strane zastupnika naših poslova ni drugih službenika ništa protiv poduzeti. A tko ovo promijeni, pošto je uz to pristao, taj neka zna da je krivica onoga koji je u tome nešto promijenio.«]

18. 3.

mj. 6. 1736.

17. 10.

GLAVA ŠEZDESETSEDMA

Od ruske vojne do mira u Beogradu

Porta je protiv svoje volje zaključila perzijski mir, a protiv svoje volje se zaplela u ruski rat, te uskoro i u rusko-austrijski. Rat protiv Perzije je bio vatren, kao vjerski rat i carski rat, jer se vodio protiv krivovjeraca, protiv kojih je vjerska mržnja uvijek vatrenija nego protiv nevjernika, a i zato što se radi o dobivanju ili posjedovanju gradova i zemalja, za što u evropskim zemljama nije bilo izgleda. Otkad je Alija, osvajač Moreje, morao zauvijek prekinuti omiljeno osmansko smjeranje o ponovnom osvajanju Temišvara i Budima na bojnome polju Petrovaradina i otkad je Rusija došla u posjed nepristupačnih stijena Derbenda i plamenih polja Bakua, tj. prolaznih vratiju za Kavkaz i stražarske vatre stare osmanske granice na Kaspijskom moru, nestala je nada u osvajanja s one strane Dunava i Dona. Osmanski ministri najednom su počeli uviđati vrijednost evropske ratne discipline i vještine. Veliki veziri kao postojano miroljubivi Ibrahim za posljednjih dvanaest godina za vladanja Ahmeta III, kao Topal-Osman, kojega je iz malteškog zarobljeništva otkupio Francuz, i kao još nedavno sin venecijanskoga preobraćenika Hekimoğlu Alija (Liječnikov sin) nisu bili upoznati s evropskom politikom. Osim pograničnih stražara osmanske diplomacije, moldavskih i vlaških vojvoda, bili su u Carigradu najmarljiviji izvještači kršćanskih državnih tajni Rákóczy i Bonneval; poslanici pomorskih sila, pošto su kod mira u Karlovcima po prvi puta a u požarevačkom miru po drugi puta u posredovanju djelotvorno nastupali, imali su neotklonjiv utjecaj na Portinu evropsku politiku, a otkad je francuska politika sudjelovala u ugovoru o podjeli sjeverozapadnih zemalja perzijskog carstva otklonivši opasnost od izbijanja novog ruskoga rata, imao je francuski glas na savjetovanjima određenu težinu, koja je zbog stalnih ratova Ljudevita XIV i neprestanoga neprijateljskoga držanja Francuske prema Austriji, otežavala stanje. Rákóczy, Bonneval, Villeneufe i u najnovije vrijeme švedski izaslanici Höpken i Carlson, koji još nisu postali poslanici, stalno su doduše potpirivali rat protiv Rusije i Austrije, ali je Porta s druge strane i predobro bila upućena u pravo stanje stvari, u prilike u evropskoj politici i njihove interese putem otpravnika carskih dvorova i poslanika pomorskih sila a da bi slijepo srljala u mrežu. Veliki veziri, koji su prije bili tako nepristupačni evropskim poslanicima, sada su se često s njima sastajali na političkim savjetovanjima. Premda je nedavno imenovani Mehmed, vodonoša, odrastao samo u serajskim službama, bez poznavanja političkih poslova, ipak je bio dobre ćudi,

blagih običaja volio je istinu i pravdu i bio željan znanja. Međutim, za tih šest godina Mahmutova vladanja, posljednja šestorica velikih vezira nisu više imala neograničenu vlast kao nekada; oni su bili samo oruđe u rukama kizlarage koji je iza haremskoga zastora rukovodio stvarima. Uzalud se posljednji veliki vezir Ismail tužio zbog svoje nemoći i kizlaragine premoći povjerljivim osobama koje su, u međuvremenu, zalazile sultanu na noćne sastanke; to je dovelo samo do njegova pada i usprkos svome položaju bio bi izgubio i glavu da ga nije zaštitila carica-majka (sultanija-valida) i od njega otklonila smrtni udarac, tako da je s ucjenom svoga imetka od dva milijuna pjastera spasio glavu na Hios, u progonstvo. Želja za ratom i polet svemoćnoga kizlarage oslabile su njegova visoka starost (već mu je bilo preko sedamdeset godina) i želja da mirno i nesmetano uživa svoju moć i ostatak života. On nikada ne bi glasao za rat da nedavno Nadir-šah nije prekršio mir koji je bio sklopio šah Husein, a sada je Rusija započela rat opsadom Azova. Time je Porta bila prisiljena s Nadir-šahom sklopiti mir pod tako nepovoljnim uvjetima izgubivši ugovorom o diobi sve osvajanjem dobivene perzijske zemlje. Porta je bila prisiljena braniti se i ozbiljno je nastojala da ruski rat po mogućnosti što prije okonča i da otkloni izbijanje rata s Austrijom kojega se pribojavala...

Prije nego krenemo dalje slijediti pregovore o miru, osvrnut ćemo pogled na ratnu pozornicu. Ruska vojska se sakupila kod **19. 5.** Caričinka, dva sata udaljenoga od Dnjepra, sa dvanaest pukova lakih konjanika, s petnaest pješadije, s deset zemaljske obrane, deset odreda konjanika-husara, s pet tisuća donskih Kozaka, četiri tisuće Ukrajinaca i tri tisuće Zaporožaca, svega pedeset i četiri tisuće ljudi s osam tisuća kola. Vojska je išla lijevom obalom Dnjepra, gdje su se general Spiegel i pukovnik Weissbach najprije sukobili s Tatarima kalge. Vojska je tada pošla preko Zelmaje doline i Černaje doline, tj. kroz zelenu i crnu dolinu, do »Tatarskoga bunara«, a odavde je došla nakon šestosatnoga hoda do obale rječice Količke. Slijedećega dana **26. 5.** je Münch stajao pred linijom Orkapu ili (Perekop) koju su Tatari smatrali neosvojivom. Prevlaku koja povezuje poluotok s kopnom dijeli po čitavoj širini od sedam vrsta opkop, dvanaest hvati širok, sedam dubok. Iza opkopa je grudobran, od čijega najvišega vrha do dna ima sedamdeset stopa. Šest kamenih kula čuvaju liniju i bile su predziđe tvrđave Orkapu što se iza njih dizala. To je linija od ništa manjega značaja kao obrambeni bedem taurijskoga Hersona, nego što je Heksamilon, nekadašnji obrambeni bedem Peloponeza, samo što su taj Grci lošije branili od Murata, osvajača Moreje, nego što je ovu branilo tisuću janjičara i stotinu tisuća Tatara od osvajača Krima. Linije su **28. 5.** bile osvojene. Istoga dana kad su u Carigradu pred serajom bili istaknuti tugovi protiv Rusije vihorile su se ruske zastave s ku-

la obrambenoga bedema Krima. Dva dana nakon toga se predao grad Orkapu čije je ime prastaro, bilo da je još iz starogrčkoga od Horovih vrata ili graničnih vrata izvedeno ili od tatarskoga »or« ili »ur« (vatra). Münch je odavde naredio generalu Leontijevu da s deset tisuća pješaka i s tri stotine Kozaka pođe do tvrđave Kilburun (Kinburn) koja se diže na vanjskom predgorju kod ušća Dnjepra na suprotnoj strani od Očakova i maloga otoka Berezina. U Berezinu se još sačuvalo staro ime otoka Borethen, koji je bio kao i Leuka na ušću Istera svet zbog Ahilova natjecanja u trčanju, a predgorje Kilburun nosi još napola ime pontskoga vladara Ahila, premda Tatarin ono »Kil« tumači po značenju u svom jeziku kao kosa, pa Kilburun tumači kao predgorje fino poput kose. Münch je sa svojom vojskom otišao prema Gözlevu (Kozlov), najvećem trgovačkom mjestu na Krimu, na njegovoj zapadnoj obali, gdje su vojnici imali bogati plijen. Mjesec dana nakon što je Münch bio pred perekopskom linijom bio je pred vratima Bahčeseraja, tj. vrtne palače, stare prijestolnice krimskih hanova, koja je nakon kratke borbe predana razaranju. Dvije tisuće kuća i hanova palača su se pretvorile u prah i pepeo, a nije pošteđena ni bogata knjižnica što ju je osnovao Selim-Giraj, a ni jezuitska. Ista sudbina je pogodila i grad koji leži sjeveroistočno od Bahčeseraja (Sympheropolis), Akmesdžid, tj. bijela džamija, prijestolnica sultana-kalge i najuglednijih mirza, čijih je tisuću i osam stotina stanova spaljeno. Odavde je Münch upravio pogled na Kafu, najvažniju tvrđavu Krima, ali bolest i suprotstavljanje hesensko-hamburškoga princa su ga prisilili vratiti se u Perekop. Tu je primio od Leontijeva vijest o zauzimanju Kilburna, kao što je ranije od Lascyja primio vijest o zauzimanju Azova. Münchov vojni pohod kroz lijepi Krim opustošio je gradove i polja i njegovo je ime time žigosano u ratnoj historiji, kao Louvoisa i Catinata koji su ognjem i mačem bili poharali Falačku. Ostavio
mj. 7. 1736. je Krim, nakon što su bedemi Perekopa bili razrušeni, a gradske zidine bačene u zrak. Krimski han Kaplan-Giraj, koji je svoju zemlju loše branio, smijenjen je, a za hana je imenovan kalga Feth-Giraj; nuredin Arslan-Giraj je postao kalga, a Mahmut-Giraj, drugi hanov brat, postao je nuredin. Pisac »Sedam zvijezda«, koje na putanji dolaze do vijesti o tatarskim kraljevima, s kojim smo do sada išli zajedno kroz povijest krimskih hanova, na kraju svoga djela nam saopćava o dokumentu jednoga od najuglednijih krimskih šejhova, u kojem se navodi sedam uzroka rata, tako pogubnoga za Krim. Najprije su radnici, pozvani da učvrste linije zanemarili radove oko šamčeva već polovinom travnja (aprila) i ležali sedamdeset dana nezaposleni u Ferhkermanu; kada se na to kapudanpaša iskrcao kod Gözleva, han nije primio ponuđenu mu pomoć. Kada su Tatari u prvom sukobu s prethodnicom ruske vojske kod Jaliniz ağadža, tj. kod usamljena drveta, već svladali nekoliko skupina

i kada je kalga od hana zatražio topove, ovaj ih nije dao. Kad su se na potezu Kanlidžik borili, jedno je topovsko zrno palo u blizini hanovih kola; ovaj se odmah okrene, što je bio znak za bijeg. Oslanjali su se na to da će nedostatak vode i hrane Ruse otjerati s linije Kalindžika, ali kad su Rusi zauzeli utvrđenja, Tatari se nisu oduprli nego su svi bježali do Četrlika. Konačno su se Tatari tako prestrašili topovskih zrna da su, kad god je neko među njih palo, bježali četiri do pet sati. Dok su Azov i Kilburn pali, a Krim bio opustošen, potukao je kalmučki knez Don-Duk-Ombo Tatare na Kubanu i prisilio ih da se pokore ruskome žezlu. Njihov sultan i dvije stotine mirza su se poklonili carici, a petnaest tisuća se pridružili kalmučkoj vojsci.

Osim što je smijenjen krimski han, a i kapudanpaša Džanüm Hodža, poduzela je Porta i druge promjene među zapovjednicima. U Kafu nije početkom rata postavljeno samo četiri tisuće janjičara, oružara, topnika i vozača topovskih postolja, nego je iz Bosne dovedeno tisuću četiri stotine ljudi u vojsku. Te je momke poslala bosanska vojska, gdje je dvadeset i devet tisuća devet stotina i trideset ljudi pripadalo zemaljskoj posadi, a svaka skupina od dvadeset ljudi postavljala je jednoga novog vojnika i potpuno novo naoružanog čovjeka. Sada nakon završenoga rata u ovoj godini i zbog zime koja se približavala **1736.** prenesena je obrana Kafe na dosadašnjeg zapovjednika posade Bendera Šahin Mehmed-pašu, kao seraskera. Čete koje su došle iz Egipta stavljene su u novu utvrdu (Jenikalaa), a oba namjesnika, Anadolije i Karamana, poznati iz perzijske i mirovne povijesti, Gendž Alija i Memiš-paša, pozvani su prvih proljetnih dana u carski tabor. Džanüm Hodža, sada po treći puta kapudanpaša i usprkos svojoj starosti još uvijek vrlo živahan, posvadio se s izvanredno utjecajnim ćehaja-begom Osmanom. Pad Azova pripisan je nedostatnoj podršci kapudanpaše; on je smijenjen i morao je platiti tisuću kesa za ratne izdatke; njegov nasljednik je bio Ali-paša. Da se posavjetuju o pripremama obrane za vrijeme zime i o naoružanju za slijedeći vojni pohod, pozvani su u Carigrad, pored novoga hana Feth-Giraja, i namje- **21. 10.** snik Hoćina Kolčak-paša, te moldavski vojvoda Grgur Gika, brat Portina tumača Aleksandra. Pošto se novi han bio posavjetovao s velikim vezirom u Babatagu, vratio se na Krim. Njegov dolazak je Tatarima donio pobjedu i plijen. Sultan iz **12. 9. 1736.** Budžaka je provalio u Ukrajinu, pobio pet tisuća Rusa koji su mu htjeli stati na put, pa je Ukrajinu preplavio ognjem i krvlju da se osveti za palež na Krimu; sa sobom je poveo trideset tisuća robova. Porta se kolebala glede posredovanja između onoga što joj je austrijski car po svom poslaniku Talmanu ponudio u sporazumu s pomorskim silama, te francuskoga i švedskoga, na koje su ga htjeli nagovoriti Villeneufe i Bonneval sa švedskim ministrima Höpkenom i Carlsonom. Nekoliko dana nakon **10. 1. 1737.** što je Talman otišao u logor u Babatagu, pregovarali su švedski

poslanici kod sultana o trgovačkom ugovoru koji je sa Švedima izveden na čistac. Švedska je time jamčila za stalnost svojih ugovora sklopljenih sa tri sjeveroafričke zemlje o plovidbi brodova i otada je vrlo efikasno ušla u osmansku politiku. Mađarski preobraćenik Ibrahim, muteferika, predstojnik tiskare, poslan je palatinu Kijeva sa zadatkom da obnovi poljske ugovore...

Čim je prošao svibanj (maj) Talman je dobio nove upute prema kojima mu je bilo naređeno da zatraži rušenje Vidina, pokriće troškova za ratno naoružanje i druge granice. S tim uputama poslano Königseggovo pismo glasilo je sada već sasvim drugačije: budući da je Porta dopustila da svibanj (maj) neiskorišteno prođe, carski dvor ne može dalje odbiti pomoć što je njegovi saveznici hitno traže. Međutim su car kao i ruska carica spremni da sred oružja pregovaraju o pravednim uvjetima mira. Ovo Königseggovo pismo velikome veziru sadržavalo je čitavu objavu rata, kao što je i u pismu grofa Ostermanna velikom veziru bila sadržana ruska objava rata. Rusija i Austrija su odlučile povesti rat protiv Porte, a ništavnost razloga još se jače pokazala u ovim pismenim manifestima. Sistem oba saveznička dvora bio je ratnički prepad na Portu; uz stalni izgled miroljubivosti, i Austrija je započela rat osvajanjem Niša, kao što ga je Rusija prošle godine započela osvajanjem Azova. Königseggove instrukcije Talmanu već su unaprijed odredile granice osvajanja. O miru nisu htjeli pregovarati prije nego što bude zauzeto još nekoliko tvrđava u Bosni. Naknada za troškove oko naoružavanja za rat procijenjena je na dvanaest milijuna. Četrdeset dana su Talman i turski opunomoćenici proboravili u Soroki prije nego što je stigla vijest da su ruski opunomoćenici konačno stigli u Kijev. Trideset dana su bili na poljskome području prije otvorenja mirovnih pregovora. Ruski opunomoćenici su bili Šafirov, Neplujev i Volinsky, a austrijski su grof Ostein (carski poslanik u Petrogradu) i Talman. Četvorici turskih dodani su poslanički tajnik Nûman i Portin tumač Gika... Četiri dana nakon toga stigla je neočekivana vijest da je ćehaji Osmanu odsječena glava i da je svrgnut veliki vezir. Ćehaja je bio duša Portinih poslova a oba smaknuća su bila kizlaragina mjera opreza da smiri glasove javnog nezadovoljstva i da krivnju za dosadašnje nesreće svali na njih. Državni pečat je dobio stari Muhsin-zade Abdullah-paša koji je već prije trideset i tri godine, pri pobuni koja je sultana Ahmeta III podigla na prijestolje, od pobunjenika imenovan defterdarom, a zatim bio namješten u raznovrsnim službama soba; poslavši iz Egipta glavu i suviše moćnoga Kaitaz-bega, korisno se istaknuo. Zet velikoga vezira Alije iz Čorlua, a zatim i velikoga vezira Ibrahima, namjesnik raznih pokrajina, a tri puta u Nišu, bio je pri imenovanju velikoga vezira Sejid Mehmed-paše stupio na njegovo mjesto kao vrhovni sobar, a sada kao veliki vezir.

Tek je polovinom kolovoza (augusta) došlo do prvoga sastanka opunomoćenika u Njemirovu, na kojem je došlo do izmjene punomoći... Dva mjeseca, koja su određena kao rok za odgovor, prošla su bez uspjeha; nakon isteka toga roka kongres je prekinut... 16. 8. 11. 11.

Ruski rat je ove godine započeo dva mjeseca ranije nego pregovori u Njemirovu. Ruskom je vojskom zapovijedao vojskovođa Münch, a brojila je šezdeset do sedamdeset tisuća ljudi i imala topništvo od šest stotina komada oružja; srpnja (jula) je s vojskom pošao duž Buga prema Očakovu. Utaborio se između mora i ušća Dnjepra. Unaokolo nije bilo ni hrane za konje, ni drva za punjenje jaraka. Teška prtljaga je odmah poslana natrag, pa je započela opsada. Petnaest tisuća ljudi posade bacilo se na desno krilo vojske koja je vršila opsadu, na Kozake, i nakon dva sata su odbijeni. Pet tisuća radnika, pojačano s pet tisuća vojnika, bilo je zaposleno da noću između mora i limana, tj. ušća Dnjepra, postavi pet postolja za topove i da podigne obrambene nasipe, ali je zemlja bila tako tvrda, a noć tako kratka, da je prije sunčeva izlaza bila jedva jedna reduta završena. Čitavoj vojsci je naređeno da se maši oružja. Polovina je išla sa zastavama prema gradu, druga polovina je bila u logoru pod zapovjedništvom princa od Hessen-Homburga. Koristeći jedan klanac i vrtove, približili su se tvrđavi na udaljenost puškometa. Ujutro trećega dana se u gradu pojavila vatra što su je pojačale bombe. Čete su se približile već do ruba opkopa, izložene dva sata vatri opsade, pa su se povukle u najvećem neredu natrag u svoje šamčeve. Da su serasker i zapovjednik taj čas iskoristili za proboj, lako bi suzbili rusku vojsku i prisilili je da prekine s opsadom. Sada je opsjedateljima došlo u pomoć rasplamsavanje vatre. U devet sati je poletjelo u zrak veliko spremište puščanog praha u gradu i pokopalo pod razvalinama jednoga gradskoga dijela šest tisuća ljudi. Obeshrabreni serasker istakne bijelu zastavu, a čaušbaša je pregovarao. Husari i donski Kozaci već su bili prodrli s morske strane, posada je razoružana i poslana u tabor. Jahja-paša, zet velikoga vezira Ibrahima, serasker-vezir Mustafa, paša od dva tuga i muhafiz, tj. zapovjednik tvrđave, trideset odličnika, šezdeset podoficira, tri tisuće stotinu sedamdeset i četiri obična vojnika, tisuću i dvije stotine žena, pedeset i četiri Grka, nekoliko stotina vojnika, koji su oslobođeni, bili su ostatak posade koja se sastojala od dvadeset tisuća ljudi od kojih je za osam dana sedamnaest tisuća bilo zakopano. Stotinu vatrenih ždrijela, tri stotine zastava, devet tugova i osam zapovjedničkih palica bili su trofeji. Gubitak Očakova stajao je ćehaju Osmana glave, a velikoga vezira i krimskoga hana njihova položaja. Mengli-Giraj je s Rodosa pozvan u carski tabor i po drugi puta je postavljen kao han; prijašnji, Feth-Giraj, Devlet-Girajev sin, prognan je na svoje imanje u Rumeliju. Mengli je svoga brata 10. 7. 13. 7. 25. 7.

Selamet-Giraja imenovao za kalgu, a Salih-Giraja, Seadet-Girajeva sina, za nuredina. Na Krimu je Lascy bio na čelu vojske od četrdeset tisuća ljudi, a brodovlje, kojim je zapovijedao kontraadmiral Bredal, krstarilo je Crnim morem. Lascy je prešao iz Jeničija na prevlaku Arabat; vojsku mu je pojačalo četiri tisuće Kozaka pod vodstvom Goldan Rarmaa, sina Don-Duk-
9. 8. -Omba, kalmučkoga hetmana. Lascy je hana progonio sve do Karasubazara (tržnice na crnoj vodi), u Bahčeseraj i Akmesdžid, treći najugledniji grad na Krimu. Tu je u plamenu nestalo šest tisuća kuća, trideset i osam džamija, dvije crkve i pedeset mlinova. Vratio se opet preko šungarskoga kanala. Kada su Münch i Lascy svoje čete odveli u zimovališta, smatrali su Turci i Tatari taj čas zgodnim da napadnu Očakov, čija je posada od osam tisuća ljudi pala na pet tisuća, od kojih je tisuću ljudi bilo bolesno. Dvadeset tisuća Turaka i isto toliko Tatara je napalo grad, a zapovijedao im je serasker, novi krimski han Mengli-
4. 11. Giraj, sultan Bjelogoroda. Šest tisuća Turaka se već domoglo reduta (zatvoreni šamčevi) na moru, ali je general Stoffeln potjerao svoje ljude natrag uz gubitak od tri tisuće ljudi. Dvije mine preko puta utvrde Löwendal su bile neuspješne. Zatim su napali kod Ismailovih vrata i kod vrata sv. Krištofa. Djelovanjem dviju mina uskomešani, oni su otišli i ostavili za sobom zastave, tugove, ljestve i pruće. Ovaj događaj i sve veće bježanje prisilili su seraskera da napusti opsadu. Taj pothvat je Turke stajao više od dvadeset tisuća ljudi, od kojih je polovina
9. 11. 1737. umrla od bolesti. Tako se ovaj rat završio sretno i slavno za Rusiju.

Čim je prošao svibanj (maj), koji je Talman odredio kao posljednji rok mirovnoga poravnanja, spojile su se dvije austrijske vojske, jedna koja se kretala pod zapovjedništvom vojvode od Lotaringije i vojskovođe Seckendorfa prema Srbiji, a druga prema Bosni, pod zapovjedništvom vojskovođe princa Hildburghausena; jedno treće vojno tijelo je bilo određeno za ulazak u Vlašku pod Wallijevim zapovjedništvom.

12. 7. Dvanaestog srpnja (jula) prešla je glavnina vojske pod lotarinškim princom i Seckendorfovim zapovjedništvom granicu kod Kraljeva polja, između Jagodine i Paraćina. Istoga dana su započela neprijateljstva u Srbiji, Erdelju, Moldavskoj i Vlaškoj. Pri napredovanju carske vojske napustili su Turci Kragujevac, Kazanac, Đurđevac, Svrljig, Banju, Ražanj, Isperlik i Aleksinac. Četrnaest dana nakon prijelaza granice pozvan je niški zapovjednik Jahja-paša putem tumača i dvorskog ratnog sekretara Theylsa na predaju. Sedam turskih oficira je donijelo ključeve za troja gradska vrata: carigradska, beogradska i vidinska. Plijenom je palo stotinu trideset i pet topova, pedeset teških topova i velika količina zalihe u hrani. Iz Vidina je stigla vijest da ima samo četiri tisuća ljudi u posadi. Albanci, Klementanci,

tj. prije tri stotine godina za Murata II iz Albanije iseljeni Arnauti na područje albanske i srpske granice, koja nosi ime Klemente, poslali su poruku da su spremni latiti se oružja protiv Turaka. Khevenhüller pođe na Vidin koji su Turci pojačali šamčevima i četama, dok je austrijska vojska bila oslabljena zbog nestašice kruha i stočne hrane. Prethodnicu od osam odreda konjice, koja je poslana u izvide prema Vidinu, suzbio je ćehaja Husein-aga na mostu jedne močvare, koji se zove »most konopljara«, uz gubitak, a odbačena je sve do timočkoga mosta. Seckendorf je već bio preko Niša i zaposjeo je Musapaša-palanku (Bela palanka) kod Kuručešme, a Pirot kod Šehirköja i Carirboda (Dimitrovgrad); ipak su slabe posade Turci natrag osvojili. Pred Vidinom je ćehaja Husein-aga razorio most kod **10. 9.**
Florentina. Nakon osamnaest dana išla je osmanska vojska **28. 9.**
prema Timoku, predvođena karamanskim namjesnikom Mehmed-pašom, kojemu je povjeren Vidin na čuvanje, sa sandžakbegom Toz Mehmed-pašom, iz Karahisara, s ajanom iz Šumne Sejid Mehmed-agom i s Memiš-pašom. Maršal Khevenhüller bio se samo s četiri tisuće ljudi (a među njima je bilo saskih i poljskih četa) postavio kod Radojovca da posmatra Vidin, da pokrije veliko skladište i dovoz u Niš. Četiri puta jači neprijatelj prešao je Timok i okršaj je potvrdio premoć postojane pješadije prema hrabroj konjici. Premda su spahije upali carskoj vojsci za leđa, pljačkajući tabor, ipak nisu mogli probiti carski bojni red. Borili su se do sunčeva zalaza, a onda su se Turci povukli preko Timoka, a vojskovođa se slijedećega jutra povukao u Persepalanku. Na bosanskoj granici je pukovnik Lentulus zaposjeo Jenibazar (Novi Pazar), a Seckendorf, umjesto da požuri u pomoć Nišu kojeg je ugrozila osmanska vojska, izgubio je vrijeme opsadom Užica koje je na bosanskoj granici veliko mjesto i zbog svoga položaja značajno za Turke, jer liči na položaj Meke. Užice se predalo kao što se predalo Mehmedu Osvajaču; nakon deset dana je čitavo stanovništvo, koje se podiglo na oružani ustanak na bosanskoj granici, sa dvadeset tisuća Klementanaca i Srba u Valjevu, koje na rječici Kolubari također leži na bosanskoj granici, napadnuto od vojske koja je brojila deset tisuća ljudi te su svi osim tisuću ljudi pobijeni. Među spašenima je bilo tri stotine Klementanaca koji su sa ženama i djecom krenuli prema Beogradu. Predvodio ih je jedan od njihovih svećenika, Suno; nastanili su se u Srijemu gdje su u okolici Mitrovice podigli sela Hrtkovci i Nikinci na Savi; bili su podijeljeni u šest obitelji, hrabri graničari...

Bosna je bila sa svih strana napadana, a ipak su se prevarili u nadama da će sigurno uspjeti kao u Srbiji iz istoga razloga: zbog svađa među zapovjednicima, princa od Hilburghausena i hrvatskoga bana, grofa Esterhazyja. Hildburghausen, napredujući prema Banjaluci, utaborio se kod Gradiške, a hrvatski ban je s generalima iz Koprivnice i Varaždina bio nasu-

prot Bužima i Cetina (Cetingrad); generali iz Like i Karlovca su bili s dvadeset tisuća ljudi u blizini Stare Ostrovice na zapadnoj granici Bosne, a na istočnoj su bili s dvadeset tisuća ljudi pred Zvornikom. Veza između Bosne i Srbije bila je zatvorena vojskom pod zapovjedništvom pukovnika Lentulusa od Novoga Pazara do Užica i Valjeva. Bosanski namjesnik, prijašnji veliki vezir Hekim-oğlu Ali-paša (Liječnikov sin), sakupio je u Travniku gospodare tvrđava, kapetane i age u zemlji, pa je podigao sve trideset i dvije sudske jedinice u Bosni na obranu zemlje. Iz Ostrovice je najprije doprhnuo glas o pobjedi. Na Bjelajskom polju pobio je ćehaja, čauš Osman-beg, jednu neprijateljsku četu, a ubijeni su jedan šepavi general, jedan grof i jedan pukovnik. Posada iz Ostrovice se junački branila; naročito su se u borbi isticale žene, po starom bosanskom ratnom običaju. Sa šljemovima i oklopima borile su se na zidinama. Sedam tisuća ljudi su bili u prethodnici vojske koja je došla s
18. 7. 1737. Hildburghausenom da izvrši opsadu Banjaluke; vojska je došla poredana u tri bojna reda. Banjalučki sudac Alija Bosanac hrabrio je posadu da pođe u susret neprijatelju. U okršaju pobijede Osmani; general Müffling i bosanski Salih-ćehaja sukobili su se, pa su obojica pali, smrtno ranjeni. Već u prašini ispružen, upitao je smrtno ranjeni general na smrt ranjenog ćehaju: »Je li posada u tvrđavi jaka?« »Nevjerniče!«, odgovori ćehaja, »što se mene i tebe više tiče tvrđava, Putuj u pakao!« Na vijest o ovom boju, pošao je namjesnik, koji je dosad taborovao u Jajcu, prema polju Podrežici, između Jajca i Zenice, šest sati udaljenoga. Posada iz Novoga i Bihaća, Travnika, sa Drine, iz Rače, Kafija i Kibuta pozvana je pod zastavu i, premda su pristigle vijesti iz Bužima i Cetina (Cetingrada) da ih opsjedaju dvadeset tisuća Nijemaca i Hrvata, ipak je zaključeno što je najpreče, a to je pomoć Banjaluci. Na nju su pucali iz devet topova i grad je obasut s tisuću i osam stotina topovskih zrna za dvadeset i četiri sata. Na poziv da se tvrđava preda odgovoreno je samo topovskom vatrom. Ali-paša je s nekadašnjim kapudanpašom Mehmedom iz Zvornika stigao Banjaluci u pomoć s vojskom što ju je podigao u trideset i dva sudska okružja (ka-
4. 8. diluka) i četiri sandžaka u Bosni, pa su opsjedatelje potukli. Plijen pobjedonosne osmanske vojske se sastojao od dvanaest topova, tri bombe, dvije tisuće i trista šatora, petnaest tisuća buradi puščanoga praha i velike količine oružja. Nakon sretne pomoći pobrinuli su se za liječenje ranjenika, za popravljanje tvrđave, za odlikovanje onih koji su se istakli unaprijedivši ih i dajući im počasnu odjeću. Banjalučki mutesellim Ibrahim-aga postao je beglerbeg, banjalučki sudac, Bosanac Alija, postigao je ljestvicu jednog od prvih šest mula, sudac Kara-Ferije, Bosanac Sulejman-efendija, koji je vojsci pomogao dobrim savjetom, premda nije po svojoj želji unaprijeđen za mulu, obradovao se što mu je udijeljen sudački položaj Namislije. Sudac Bosan-

skoga Broda Habi-zade Abdullah, koji je imao položaj vojnoga suca, uznapredovao je i postao sudac u Akhisaru; Ibrahim, beg trebinjskoga sandžaka, dobio je Klis, a alajbeg Ahmet ustoličen je za bosanskoga alajbega; age iz Ostrovice, Bihaća, Novoga i Ostrošca dobili su lena. Ćehaja Jakub, namjesnik, postao je sobar; donosilac vijesti o pobjedi predane carskome stremenu, pisac-muteselima Sulejman-efendija nagrađen je tugom. Opsada dviju istočnih pograničnih tvrđava, Cetine (Cetingrad) i Bužima, što su šest sati udaljene jedna od druge, na vijest o dizanju opsade Banjaluke odmah je obustavljena. Već dva dana nakon pomoći Banjaluci otišao je namjesnik prema glavnome gradu Sarajevu (Seraju), koje je trideset i jedan sat udaljeno od Banjaluke, da tamo dovrši novosagrađenu tvrđavu. Došavši u Sarajevo, naredio je ćehaji Jakubu, ćehaji čauša Mehmedu i hercegovačkom sandžakbegu da odu osloboditi Novi Pazar. Kapudan Mehmed-beg, koji je zakasnio pri oslobođenju Užica, napao je posadu u odlasku pod njemačkom pratnjom, pa ju je poveo zajedno s pratnjom k namjesniku. Zapovjednik Ismail Kapudan i naib Mustafa bili su smaknuti, za kaznu što su se predali, pred očima Nijemaca. Njemački vojnici iz pratnje dobili su svaki na dar po jedan dukat, pa su poslani natrag. Mehmed Kapudan je opustošio kraj oko Užica, bjesneći protiv pobunjene raje. Da zaštiti Sokol kod Drine ili, štoviše Zvornik, protiv kojega je zapravo uperen poduhvat austrijskog pukovnika Grunea, pošao je vezir-namjesnik s polja Osmače prema četiri sata udaljenom Srebreniku. Dva odreda, što su ih vodila dva bega iz Zvornika, naišla su kod Valjeva na neprijatelja. Opustošili su kraj i odveli sa sobom oko tri tisuće zarobljenika. Valjevo je opet osvojeno, a Beg-zade Mehmed-aga iz Zvornika za to je unaprijeđen za beglerbega. Namjesnik je svoju vojsku odveo natrag u Sarajevo (Seraj). Međutim je nekadašnji kajmakam Ahmet Köprülü, rumelijski namjesnik, došao s vojskom od osamdeset tisuća ljudi preko Dragomana i Caribroda (Dimitrovgrad), pa je potisnuo vojsku iz Šehirköja (Pirot) i Musapaša-palanke (Bela palanka), pošto mu je Seckendorf, zabavljen Užicama, prepustio slobodan put do Niša. Doksat, zapovjednik Niša, odmah je predao grad, što je kasnije okajao svojom glavom. Pri predaji je Grcima, Srbima i Albancima obećan oproštaj i zaborav na sve prošlo. Ponovno osvajanje Niša je posljednje slavno oružano djelo znamenitoga Köprülüja, desetoga člana ove presvijetle obitelji, u kojoj se pravedno nasljeđivalo razborito plemstvo velikih djela i svojstava kroz jedno stoljeće.

12. 10.

10. 9.

18. 10.

[Još prije ponovnog osvajanja Niša, poslano je namjesniku Vidina Aus Mehmed-paši pohvalni hatišerif s bodežom pusutim dragim kamenjem, dva počasna krzna i 50.000 talira za

podjelu među najhrabrije. Svoga ćehaju Husein-agu i miralema Sulejman-agu poslao je ka Krajovi, koja je već od početka vojnog pohoda u posjedu Austrijanaca, time što su kod Rimni-
28. 10. ka prešli Alt (Olt) i prodrli do Bukurešta. Neprijatelj je bio protjeran iz Krajove i četiri sata daleko progonjen. General Gilani, koji je sa husarima i dragunima ponovno upao u Vlašku, bio je potučen i jedva je on sam pobjegao za Erdelj. Jednaku sudbinu je doživjela četa od osam stotina ratnika, koja je upala u Moravsku; knez Grgur Gika ih je na nalog benderskog pa-
7. 11. še najurio iz zemlje. Mehmed, vidinski namjesnik, krene s vezirom Memiš-pašom iz Vidina, gdje ostavi za zapovjednika svoga ćehaju, Husejin-pašu, na Oršovu da otjera neprijatelja koji se tamo učvrstio nakon bitke na Timoku. Neprijatelj se u palanci (drvenoj utvrdi) Bereze, pet sati na ovu stranu od Fethislama, ušamčio i učvrstio, a tabor se smjestio pola sata odatle, u Grabovcu. Neprijatelj se povuče ka Staroj Oršovi, palanka Bereze bude osvojena i marš se nastavi sve do nasuprot utvrdi Sv. Elizabete. Dva ratna broda, sv. Karlo i sv. Elizabeta, budu uzeta i nakon izvučenih topova zapaljena. Vojni pohod se
16. 11. sada slavno završio i veliki vezir krene od polja Kartal naspram Isakdžija (Isačea) ka Carigradu da se postara za pripremu za naredni vojni pohod. Kako je carski silahdar požurivao, u sedam marševa je dosegnut Hadžioğlubazar, gdje prispije vijest da je Mehmed-paša od Vidina zauzeo Fethislam. U blizini Daut-
18. 12. paše dođe sultan u susret svetoj zastavi. Veliki vezir, praćen svim visokim službenicima države i dvora, dođe u seraj predati svetu zastavu. Kada je nakon tog čina sjedio u najprisnijem razgovoru s kajmakamom Jegen Mehmed-pašom, dođe silahdar zatražiti od njega carski pečat da ga preda kajmakamu. Jegen Mehmed bio je ćehaja Hafiz Ahmeta Köprülüja (ponovnog osvajača Niša), kada je ovaj zamijenio položaj kajmakama s položajem rumelijskog namjesnika, naslijedio je svoga ranijeg gospodara kao kajmakam i sada je došao ispred njega kao veliki vezir, jer se tako sviđalo kizlaragi. Jegen Mehmed-paša, gordi žestoki čovjek, odlučne tvrdokorne naravi, glasno je osuđivao slabosti svojih prethodnika, velikih vezira, koji su se dali obmanjivati praznim nadama mira; on je smatrao da je ponuđeno francusko posredovanje znak nemoći austrijskog cara i odbio je francuskom poslaniku, koji je htio predati pismo kardinala od Fleuryja, zatraženi prijem. U međuvremenu je, na-
24. 3. kon trodnevnog pobadanja tugova, veliki vezir krenuo iz Cari-
13. 4. grada, a deset dana potom sultan je bio u Edrenu, gdje primi velikog vezira. Za to vrijeme je Villeneuve s punomoćjem s ve-
15. 4. likim carskim pečatom dobio pismo kancelara, grofa od Sinzendorfa, koji ga je ovlastio za potpis mira, te on pošalje tajnika u tabor u Edrenu. Ovaj najprije priopći Portinom tumaču prethodne odredbe što ih je u četri točke potpisao francuski poslanik: Azov ostaje u ruskom posjedu; Očakov i Kilburn bit

će vraćeni Porti; Požarevački mir je osnov mira što se treba zaključiti, a ono što treba još srediti odredit će se na jednom kongresu. Tumač je primijetio da bi bolje bilo ne ozlovoljiti velikog vezira, te da zato vraćanje Očakova i Kilburna bude prva točka i tako je izvedeno; bilo je utvrđeno da veliki vezir primi tajnika u najvećoj tajnosti, preobučena u tuđe odijelo, u vili Küčüktepe, na uzvisini iznad Edrene. Tamo njega i tumača on zaista primi, a bili su prisutni još reis-efendija i državni 4. 5.
podsekretar (Ragib). Rezultat je bio da veliki vezir nije našao u prijedlogu ni sigurnost ni zadovoljenje što ih je od francuskog posredovanja mislio da može očekivati; on izjavi da bi u zadovoljenje moralo biti uključeno udovoljavanje Rakoczyja, a u sigurnost vraćanje ili bar rušenje Azova. Nastala je prepiska poslanika s Bečom. Veliki vezir mu je pisao u duhu izjave o Rakoczyju i Azovu, a poslanik mu je odgovorio da austrijski car toliko malo pristaje da Rakoczy bude knez Erdelja koliko Rusi da se poruše Azov. Veliki vezir je pisao u Carigrad pitajući za naloge i dobio ih je u duhu svoga stava.]

Za vrijeme tih pokušaja mirovnih pregovora carska vojska je pošla u rat, u susret osmanskoj. Već koncem travnja (aprila), započela su neprijateljstva u Bosni, gdje je neumorno aktivni namjesnik Hekim-oğlu Alija (Liječnikov sin), poslao leteći odred u kraj oko Šapca. Plaćeni i neplaćeni žitelji sudskih okružja Zvornika, Tuzle i Kladine (Kladnja) su pozvani da se podvrgnu zapovijedima Mehmed-paše iz Zvornika i Mustafa-efendije iz Tuzle. Oni su poharali palanku Prnjavor, koju su napustili branitelji, pa su onda na prepad zauzeli Bjelinu (Bijela Rijeka), te se, natovareni plijenom, vratili u Zvornik. Alipaša se na bosanskom divanu posavjetovao da ponovno osvoji Užice i da kazni Klementance i Albance, naročito one iz Kočana i Ostrovice, a koji su poharali palanke Novi Pazar, Badanj, Sjenicu i Akova (Bijelo Polje). Vijećanje u Divanu je ispalo tako da su ti pothvati trebali biti predani prijašnjem namjesniku Dukađina, Mahmut-paši, sandžakbegu Skadra, Hudaverdi Ârif-paši i mutesellimu Murat-begu, sandžakbegu Hercegovine. O tome je zatraženo mišljenje Visoke porte. Međutim su ustanci Klemente i Kočana pogubljeni. Prema Užicama je, pod zapovjedništvo beglerbega Ibrahim-paše i zvorničkoga kapetana Mehmeda, pošlo petnaest tisuća odvažnih graničara koji su poharali palanke Čačak i Sitnicu, koje leže istočno od Užica, neposredno pred Požegom. Iz tih palanki su protjerali neprijatelja, osvojili Užice, a Klementance, od kojih se lani iselilo tri stotine obitelji, pa se onda nastanili na Avali (Havala) kod Beograda, kaznili su osvojivši njihovo glavno mjesto, naime palanku Rudnik. Namjesnik Vidina, Hadži Mehmed, pošao je s dvadeset tisuća ljudi opsjedati Mehadiju što ju je branio pu-

kovnik Piccolomini. Pod zapovjedništvom Hadži Mehmedovim bili su namjesnici Karamana, Karsa i Tirhale: Memiš, Toz Mehmed i Murtaza-paša. Otok Oršova i utvrda Sv. Elizabete bili su opkoljeni. Kod Kornije, nedaleko Mehadije, došlo je do prvoga okršaja, gdje su pobijedili Austrijanci(doduše s gubitkom od više od tisuću ljudi), pa su Turke progonili dalje od njihova napuštena tabora, u kojem su našli sedam topova i tisuću i dvije stotine odsječenih kršćanskih glava. Pobijedivši na bojnome polju, stajala je ta pobjeda Austriju tri puta više nego Osmane izgubljena bitka, a obje strane su slavile pobjedu. Mehadija se, međutim, predala uz iste uvjete uz koje je Piccolomini utvrdu predao Turcima. Dvije tisuće janjičara je napustilo utvrdu sa svojim oružjem. Gubitak Mehadije povukao je za sobom i prekid opsade Oršove. Vojvoda od Lotaringije je sam htio otići u Oršovu kad li stiže vijest da Osmani svom snagom dolaze preko Dunava. Austrijska vojska se utaborila blizu sela Toplice, duž Černe, u koju utječe Bijela rijeka koja je dva i po sata odavde udaljena od Mehadije. Jedna četa te vojske je već išla prema Oršovi, ali se žurno povratila s viješću da je s vojskom sam veliki vezir. Ovaj je pošao iz Niša kad je dobio vijest da je austrijska vojska u Lugoju i Karansebešu, a odavde otišla preko Đurđevca i Jeni-hana i da je četvrti dan logorovala u blizini Vidina, u dolini Musa Murse. Ovdje ga je stigla vijest o prvoj pobjedničkoj bici kod Mehadije. Smederevo, stara pogranična tvrđava Osmanskog carstva u Evropi, što ju je najprije pokorio Murat II, a onda osvojio Mehmed II, po drugi puta se vratila pod osmansku vlast. No kada je stigla vijest da su neprijatelji opljačkali tabor, da je opsada Oršove prekinuta, da je Mehadija zadobila premoć, rasrdi se Jegen Mehmed-paša na seraskera Hadži Mehmeda iz Vidina, smijeni ga s položaja seraskera i imenova na to mjesto Gendž Aliju; naredio mu je vojni pohod protiv Mehadije. Janjičari su se sa svojim agom trebali doduše u pravilu boriti samo pod zapovjedništvom velikoga vezira i ni jednoga drugog seraskera, ali, po nagovoru reis-efendije Mustafe i vojnoga suca Hasan-efendije, dao je janjičarski aga svoj pristanak i sam je pošao s janjičarima pod zapovjedništvom seraskera Gendž Alije. Mehadija je bila po drugi puta osvojena osmanskim oružjem. Veliki vezir je opsjedao otok Oršovu i opkop sv. Elizabete. Svaki dan je poletjelo nekoliko tisuća tanadi u tvrđavu, svake noći je šejh carskoga tabora Abdulhakim stajao uz svetu zastavu i s dervišima molio sedamdeset tisuća puta suru jedinstva: »Reci: Bog je jedan, On je vječit, nije rodio, nije bio rođen, nitko mu nije ravan«. Uz tako revnu vatru topova i uz tako revnu molitvu pala je Oršova nakon četiri sedmice u ruke opsjedatelja. Opsjednuti slobodno su otišli prema deset članova ugovora o predaji sa svojom prtljagom.

4. 7. 1738.

12. 7.

15. 8. 1738.

Pošto je veliki vezir sam vidio Oršovu, našao je potrebnim vratiti se u Vidin i u Niš, jer je stigla vijest da Nijemci kod Smedereva grade mostove. Zaštitu Fethislama i Oršove je prenio Toz Mehmed-paši, kojemu je dan treći tug, kao i veziru Mahmut-paši, sandžakbegu Dukađina, a onda se preko Vidina vratio u Niš. Ovamo je stigao zastupnik vrhovnog sobara s carskim hatišerifom, s krznima i kaftanima, s perjanicom ukrašenom dijamantima za velikoga vezira, sa zlatnim i srebrnim znakovima počasti za vezire i oficire, za dostojasntvenike i vojnike, za gospodare stada i konja. Kako se nije potvrdila vijest da neprijatelj kod Smedereva želi prijeći Dunav, smatrano je dostatnim u okolicu Beograda poslati jedan odred za izviđanje. Zapovjednikom te čete imenovan je namjesnik Dijarbekra, Abdipaša-zade Ali-paša koji je iz Niša pošao u Beograd i pred Beogradom naišao u Halil-pašinim šamčevima na šest stotina husara. Stotinu ih je pobio, a ostale je natjerao u bijeg; spalio je crkve i kuće i s mnogim zarobljenicima požurio natrag. Stigla je i vijest o sretnom napadu na ruski logor na Dnjestru, na čiju obranu se u ovom ratu ograničavala Münchova djelatnost. Sultan Safa-Giraj, serasker Budžaka, išao je s beglerbegom Veli-pašom u susret ruskoj vojsci koja je između nizinskih rijeka Moločića i Bjeločića išla prema Dnjestru. Dvadeset tisuća Tatara i isto toliko Osmana napalo je rusku vojsku, »od koje su mnogi prokletnici, određeni za pakao, prešli preko mosta sjajne sablje pa otišli u najdonji glib,« kako je to uobičajenim stilom rekao carski historičar. Ne zbog ove bitke, ali zbog bolesti i nedostatka hrane pretrpjeli su Rusi i u ovom ratu ništa manje gubitke u ljudstvu i konjima nego u prošlom. Kapudanpaša Sulejman javio je sa Crnoga mora da su Rusi isplovili iz luke Čekmedže u Meotskom moru i bacili sidro pred Kijaliburunom u namjeri da se iskrcaju na Krimu. U salbaškim vodama, unutar Lorijorina, sreli su osmansko brodovlje i kako nisu bili u stanju pružiti otpor, izvukli su svoje brodove na kopno i spalili ih. Krimski han Mengli također je javio da je pobio rusku vojsku koja je pod Lascyjevim zapovjedništvom htjela probiti bojnu liniju kod Perekopa, tako da je od sedamnaest dijelova vojske ostao samo jedan. To je bilo tatarsko hvalisanje jer se Lascy povukao u Ukrajinu, pošto je u upornoj borbi porazio hana. Na Dunavu se vidinski zapovjednik Hadži Mehmed sjedinio s namjesnikom Karsa Tozom Mehmedom i sa sandžakbegom Dukađina Mehmed-pašom, pa osvojio Novu Palanku iznad Oršove; u Banatu su prodrli do Pančeva kojeg su opsjedali i napali. U Bosni su žitelji dokazali svoj ratnički duh, pa su, kao i prošle godine, hrabro branili svoje čvrste utvrde. Hrvatski ban je pošao s vojskom iz Dubice i Kostajnice prema Kozarcu, pa je mislio tvrđavu napasti jednoga petka, dok su vjernici u džamiji. Međutim je i samo okupljanje bio uzrok što su se spasili, jer je mujezin s minareta ugledao dolazak neprijate-

27. 8.

17. 9.

8. 8.

lja, pa je umjesto molitve pozvao na uzbunu. Tako je i Ostrožac spašen prepada tri tisuće Hrvata budnošću jedne majke koja je dojila dijete. Palanka Derbend (Derventa), koja se nalazila iza Turskoga Broda, nedaleko Drine, odakle je u prošlome ratu pukovnik Palant protjerao osmansku vojsku, opet je natrag osvojena; oni iz Novoga su napali selo Globovce kod Kostajnice, pa su odveli stoku, žene i djecu. Sat i po udaljeno od Kostajnice leži čvrsto mjesto Zrinj, čiji su se graničari, sjedinjeni s onima iz Kostajnice, podijelili na tri skupine i otišli u pljačku; htjeli su napasti mjesto Bolavindž (Blagaj), ali posada, opazivši napad, noću izađe i baci neprijatelja preko Une. Ovi iz Novoga su opet napali dva sata udaljenu gradinu Korkovidžu (Koprivna), te krenu natrag natovareni plijenom. Bosanski namjesnik Hekim-oğlu Ali-paša (Liječnikov sin) sam je otišao s Tatarima na Unu, pod zapovjedništvom sultana Mehmed-Giraja i sa solunskim sandžakbegom koji je vodio hercegovačke odrede da spriječe hrvatskoga bana da prijeđe Unu. Njihovi odredi upali su do Dubice i suzbili jedan neprijateljski odred koji je bio prodro sve do Banjaluke i opustošio Kostor koji leži pred njom. S tim vijestima stigla je i jedna neočekivana: da su Rusi bedeme Očakova i Kilburna digli u zrak i da su napustili obje tvrđave. Kratko prije toga je zapovjedniku Bendera naređeno da obje tvrđave osvoji, čemu su paše zajednički prigovarale; smatrale su da je to nemoguće s malim brojem odreda i pri velikoj nestašici živežnih namirnica. Tek
mj. 1. 1739. što su bili otišli s tim prigovorom, kad im stigne vijest o bacanju u zrak tvrđavu i o odlaženju Rusa. Iza prvoga vjesnika su poslali još i druge da ga stignu. Stigao je u tabor velikoga vezira doduše dva dana nakon vijesti o razaranju, ali ipak prije onih koji su ga trebali stići. Veliki vezir se razljuti zbog isprika, ali nije držao uputnim paše sada kazniti. Rat je završio zauizmanjem Užica, Mehadije, Oršove, dobrovoljnim razaranjem
2. 10. 1738. Kilburna i Očakova i veliki vezir-serasker je pošao na svoj pobjedonosni povratak iz Niša prema glavnome gradu. Kod sela Ahmet-halife, izvan Plovdiva (Filibe), došao je u susret silahdar s pismom kojim mu se naređuje da požuri. U petnaest eta-
24. 10. pa hoda je stigao u Edrenu, gdje je ostao samo jedan dan zbog isplate četa. Sedmoga dana nakon odlaska iz Edrene, stigao je na Daut-pašu, pa je, uz uobičajenu svečanost, predao sultanu u ruke zelenu svetu zastavu.

[Ratobornom raspoloženju velikog vezira suprotstavljao se tatarski han koji je bio pozvan u Carigrad na vijećanje o miru. Nastala je dvojaka situacija: prvi je slao sredstva za ratne pripreme i sobare kao suridže, tj. pokretače vojske, a han je pridobijao uglednike protiv rata. I dok je veliki vezir uvjeravao francuskog tumača da je jači nego ikada i da svo pouzdanje dijeli

sa sultanom i kizlaragom, ovaj se bavio time kako da ga udalji, jer je znao da je veliki vezir prisegao da će ga srušiti. Treći dan 23. 5. 1739.
Kurban Bajrama dođe silahdar zatražiti pečat, a i bostandžija odvede ga u Ribarsku kuću koja je izvan seraja i gdje stoje brodovi spremni odvesti iz seraja upućene u bijedu. Sultan pozove uži krug vrhovnih uglednika, a oni predlože za velikog vezira vidinskog namjesnika Elhadž Mehmed-pašu. Ovaj je uživao zasluženi glas kako hrabrog tako i ispravnog čovjeka, ali ograničenih sposobnosti; sin oca brojne djece iz Jagodine, bio je ranije ćehaja starog vezira Bekir-paše, pomoćnik fiska, čaušbaša i, konačno, namjesnik Vidina; oba mu nadimka Elhadž i Aus ili Ajvaz kazuju da je hodočastio u Meku i da potječe iz brojne obitelji. Već četvrti dan po promjeni velikog vezira prispije kajma- 28. 3.
kam u Carigrad i odmah budu pobodeni tugovi. A prvi dan novo- 10. 4.
nastupajuće mjesečeve godine krene on s Daut-paše. U Edrenu dođe veliki vezir i sa svetom zastavom preuzme vrhovno zapovjedništvo. U Sofiji mu dođe u susret karamanski namjesnik Mehmed-paša, te on kroz redove vojske uđe u grad. Kajmakam se vrati u Carigrad, gdje se najrevnije bavio prikupljanjem trupa. Poslani su sobari seraskerima Kafe, Vidina i Bendera za unapređenje poslova oko vojnog pohoda. Velikom veziru je iz carske riznice dano 250.000 pjastera za ratne pripreme. Smijenjene vezire ponovo je pozvao na njihova mjesta i angažirao ih na vojnim zadacima. Obavljeni su i neki tekući poslovi: vraćen je perzijski poslanik, jer je odbijen prijedlog da Perzija posreduje, a upućeno je tamo osmansko poslanstvo; sa švedskim izaslanikom je namiren dug Karla XII tako da je trebao biti isporučen ratni brod i 30.000 pušaka; u Moldavskoj se pojavio poručnik Saffler s pismom pruskog kralja krimskom hanu radi kupovine konja i grenadira; tom prilikom je kralj isticao svoju zaslugu da ni ove, a ni ranije godine nije pomogao austrijskom caru.]

Nakon četrnaestodnevnog boravka u Sofiji veliki vezir pođe u Niš. U blizini sela Banje dođe mu u susret i zaželi mu dobrodošlicu niški zapovjednik i rumelijski namjesnik Ali-paša sa svim alajbezima i čitavom konjicom koja je imala lena. Kako je i on, kao i vidinski namjesnik Toz Mehmed-paša, javio da je neprijateljska vojska kod Pančeva u pokretu, zaključeno je u ratnom vijeću da se pođe. Carska vojska je brojila pedeset i šest tisuća ljudi, bez topništva, husara (konjanika), Rašana i drugih lakih četa. Vojska velikoga vezira je imala preko stotinu tisuća ljudi. Pod vrhovnim zapovjedništvom vojskovođe Wallisa stajali su feldmaršal princ Hildburghausen i grof Neipperg, konjički generali Soher i Styrum. Na vijest da neprijateljska pret- 29. 7. 1739.
hodnica ima dvanaest tisuća ljudi i da stoji pod zapovjedništvom vezira Ali-paše iz Hisardžika, koji Srbi nazivaju Grocka, odluči ih Wallis napasti, jer je računao da će veliki vezir stići iz Smede-

reva tek za tri dana. Kod Pančeva je prešao Dunav, dok je Neipperg ostao na drugoj strani. Desnom obalom Dunava je išao prema Grockoj (Hisardžik). Od sela Dva Mosta vode onamo četiri puta, a njima je Seckendorf prije dvije godine išao. Umjesto
22. 7. da slijedi taj primjer, išao je Wallis u potezu jednim klancem prema neprijatelju, i to sam s konjicom, premda je dan prije pisao dvorskome ratnome vijeću kako je teško samo s konjicom protiv Turaka nešto postići. Oklopnici Ivana Palffyja jedva što su u svitanje izašli iz klanca, a već su ih Turci napali. Izgledalo je da se čitava vojska velikoga vezira pojavila na uzvisini s one strane brijega kod Grocke. Palffyjev odred je izvodio čudo hrabrosti, ali je četa Savojaca u klancu bila potisnuta, što je odrede Carraffe, Sohera, Hohenzollerna i Karla Pálffyja poremetilo. Tri para bubnjeva i deset stijegova palo je u osmanske ruke. Konjanici Ivana Pálffyja su pobijeni ili su zbačeni s visine, na čijem podnožju je bilo dvadeset tisuća janjičara. Generali Wittoff, Lerschno, Caraffa i princevi od Waldecka i Hessen-Rheinfelsa su ostali na bojištu. Sve je bilo izgubljeno; da su Osmani iskoristili izvojevanu pobjedu, pa lijevo i desno napredovali, sustigli bi carsku konjicu koja se povlačila s obiju strana klanca; ali Osmani su se zadovoljili da na Dunav postave svoje desno krilo, a lijevim su zaposjeli vinograde u kojima su carsku konjicu tako smrvili. Konjica princa od Hildburghausena, lijevo krilo carske pješadije i jedan dio glavnine vojske, čitav dan su ostali neaktivni, dok je sva bitka pala na samo šest skupina pješadije i osamnaest odreda grenadira. Bez napada prethodnice trajala je bitka od pet sati ujutro do sunčeva zalaska. Austrijska vojska je brojila pet tisuća sedam stotina dvadeset i dvojicu poginulih, četiri tisuće pet stotina trideset i šest ranjenih. U noći je savjetovao princ od Hildburghausena da pozovu grofa Neipperga preko Dunava pa da slijedeći dan napadnu Turke, ali su Soher i Styrum glasali protiv toga, jer je konjica beskorisna a oni umorni i bez hrane za konje. Za vrijeme bitke je Pallavicini, zapovjednik podunavskoga brodovlja, bio pod paljbom osmanskih topova. Od pet stotina taneta, a on je s isto toliko odgovorio, pogodilo
23. 7. ih je samo četrdeset, ali ni jedno ispod vode. Slijedećega dana se vratio u Beograd. Slijedeće jutro nakon bitke Osmâni su bili začuđeni da ne vide više Nijemce. Veliki vezir s četiri do pet tisuća janjičara napadne vojsku u bojnome redu, ali je uskoro napustio dalje napadanje i povukao se u Hisardžik (Grocka). Gubitak bitke jedino je bilo krivica glupoga, tvrdokornoga Wallisa. Umjesto da se bori sa čitavom vojskom, odnosno vojnom snagom, on ju je sveo na četvrtinu i napao s najslabijom četvrtinom. Da nije odbio pomoć grofa Neipperga, u isti čas bi bio napao i s pješadijom i bitka sigurno ne bi bila izgubljena. Veliki vezir je borbu potaknuo svojom prisutnošću, a Portini ministri, reis-efendija Mustafa, državni podsekretar Ragib i drugi primalac molbi Hašim, bili su zaposleni time da ubrzaju zalihe oružja

od oružara. Veliki vezir je podijelio osamdeset kesa novca, što je sakupljeno od rumelijske glavarine onim hrabrima koji su donosili glave i, kada više nije imao novaca, izdao je pismene uputnice. Defterdar Âtif i tri prva predsjednika komora, ruznamedži, muhasebedži i mevkufatdži, bili su postavljeni da donešene glave plate dukatima. Historičar Subhi kao očevidac potvrđuje njihov žar, pa bitku kod Grocke stavlja o bok propasti kod Mohača.

Treći dan nakon bitke kod Hisardžika ili Grocke pođe veliki **25. 7. 1739.**
vezir duž Dunava preko Višnjice u Beograd i slijedeći dan pođe Vračar-poljem, kraj Halil-pašinih šamčeva, pa spali predgrađe Beograda, pred kojim odmah iskopa rovove. U međuvremenu je serasker Toz Mehmed-paša pošao iz Oršove i najprije taborovao nasuprot Hisardžika (Grocke), a onda na ušću Tamiša, nedaleko Pančeva, dva sata udaljen od tabora velikoga vezira. Slijedećega **29. 7.**
dana pozove veliki vezir Beograd na predaju, uz obećanje da će posadu od dvadeset tisuća ljudi dati otpratiti do Budima. Na poziv je odgovoreno samo pucanjem iz topova. Austrijska vojska, predvođena Wallisom, Neippergom i knezom Lobkowitzom išla je u bojnome redu u susret osmanskoj i dočeka je odlučno kod Pan- **30. 7.**
čeva. Pet stotina Turaka, koji su se usudili ući u postavljeni četverokut, ubijeni su u njemu. Osmanski zapovjednik Toz Mehmed dobio je zapovijed da sa svojih šesnaest tisuća ljudi prodre u Banat i u Erdelj; njegov je tabor postao plijen Austrijanaca, a on je izgubljenu bitku platio glavom. Okrivljen je naročito zbog toga što je zanemario novu vrstu pontonskoga mosta koji je došao iz Bosne. Pronalazač toga kožnatoga, na kola natovarenoga mosta bio je Muzafer-zade Abdullah, spretan u svim vještinama, iz grada Sarajeva. Vezir Ali-paša Hekim oğlu (Liječnički sin), kojega je novi veliki vezir pozvao u carski tabor i koji je na dan bitke kod Grocke onamo stigao, ponio je most sa sobom. Hekim oğlu Alija trebao je, po Portinu nalogu koji je dobio u proljeće ove godine, s letećim odredom otići u neprijateljsku zemlju. Krstario je krajem oko Kostajnice i Zrinja, između Kupe i Une, i opustošio ga. Već šezdeset godina ovamo nije došao neki leteći odred. On je iz Sarajeva pošao u Novi, prešao Unu, opsjedao Zrinj i poharao svu zemlju oko Kostajnice, Novoga Dola sve do Kupe. Šest tisuća Tatara je poharalo mjesta s druge strane Une: Knežicu, Dubicu i Jasenovac. Ali-pašin sin, Ibrahim-paša, i Salih-pašin sin, Mahmut-paša, sabirali su ljude s vojnim pozivom iz Travnika, Akhisara (Prusca), Jajca, Banjaluke, Kozarca, Novoga, Bihaća, Ostrošca i Staroga Ostrošca na Bilanskom polju; žarili su i palili oko Kotara, u Lici i Udbini sve do Velušića. Namjesnik Alija se nalazio u Travniku kada je dobio nalog da slijedi carski tabor, pa je prema tome podigao šator pred Beogradom. Osmansko oružje nije bilo tako sretno, kao u ratu protiv Austrije u Bosni i u Srbiji, u ratu protiv Rusije u Besarabiji i Moldavskoj. Ruska vojska s otprilike sedamdeset i osam tisuća ljudi, među

12. 8. 1739. kojima je bilo trinaest tisuća Kozaka, pošla je, ne obazrevši se na poljske prosvjede, kroz područje Republike prema Dnjestru. Kozaci su spalili Soroku, Mogiljev i druga mjesta. Kod Sukovca (Oknica), šest sati udaljenoga od Hoćina, prešao je Münch s dvadeset tisuća naoružanih ratnika preko Dnjestra. Kantemir, kojega su Rusi proglasili moldavskim knezom, pobunio je zemlju protiv vojvode Gike. Kozaci se nisu ponijeli ništa manje okrutno nego turski leteći odredi. Veli, serasker Bendera, i Gendž Alija, serasker Očakova, bili su pred Hoćinom. Prvi se htio učvrstiti pred hoćinskim bedemima, ali su njegovi odredi bili za to da radije potraže otvoreno polje. Zaposjeli su uzvisine Stavučane;
18. 8. Romancov izveo je s osam tisuća ljudi napadaj koji mu je stavio u zadatak Münch, a koji je isto tako sretno uspio kao što se činio ludo-hrabrim. Gendž Ali-paša opravdao je svoje ime Gendž, tj. mladić, nepromišljenom divljom srčanošću, suprotno seraskerovu savjetu, kojega nije htio poslušati zbog ponosa i oholosti, pa svoje bostandžije poveo na klaonicu. Poraženi Turci su pobjegli u Bender i samo s malo njih se Ilijas-paša, hoćinski namjesnik, prebacio u tvrđavu. Od deset tisuća ljudi posade samo je sedam stotina janjičara bilo sa svojim agom u tvrđavi koja se predala. Münch je išao prema Jašiju, koji su napustili vojvoda Gika i bulükbaša Katirdžioğlu s osam tisuća ljudi. Trofeji, koji su nađeni u Jašiju, bili su tugovi, bubnjevi, zastave i tri topa. Münch je prema bojarima postupio kruto i nerazumno. Kada mu je mitropolita predao križ i Evanđelje na poljubac, poljubio je samo Evanđelje, a križ je odgurnuo od sebe; kad je mitropolita svoj govor započeo tekstom: »Gospodin neka blagoslovi tvoj ulazak i izlazak«, smijali su se ruski generali zbog lošega proroštva. Od bojara je Münch tražio dvadeset tisuća ljudi i dvadeset tisuća dukata. Kozaci su žarili i palili u slobodnoj zemlji. Rusi su vršili pritisak u Jašiju, samostane su pljačkali, a crkve obeščastili razvratom. Münch pođe prema Benderu, a vojsku je s najvećom mukom preveo bespućima preko planine Kodrui Bahlui. Kada je Gika izvijestio velikoga vezira o ulasku Rusa u Moldavsku, bio je beglerbeg Atmadža-paša, koji se nalazio kod seraskera Bendera, poslan zajedno s vođama levanda, Katirdžioğluom, Vanlijem, Jegenijem i vojvodom Bolija k Sari Ahmet-paši koji se nalazio u Moldavskoj. Na obalama Dunava je bila posljednja obrana od dvanaest tisuća ljudi koja je branila Ibrail (Braila), Kiliju i Ismail.

[Još pred započinjanje ovog vojnog pohoda austrijski dvor-
11. 3. 1739. ski kancelar grof Sinzendorf ovlastio je Villeneuvea da ponudi postupno vraćanje jednog dijela austrijske Vlaške sve od Alta (Olta) za uzvrat vraćanja ili rušenja Oršove i Mehadije; Porta je o tome htjela čuti samo pod uvjetom da Rusija poruši Azov, a kako to ova nije htjela, ponovno je započeo rat. Villeneuve
27. 7. je slijedio osmanski tabor i nalazio se u Nišu, kada je ovaj dospio u Beograd...

Austrijskog glavnog pregovarača grofa Neipperga su dobro primili u taboru, gdje ga dočekaju Portin tumač i reis-efendija, a i Villeneuve sa svojim suradnicima. Tu ga ovaj obavijesti da je veliki vezir odbacio sve postupno podnesene prijedloge koji su ustrajavali na Beogradu. Opsadni radovi su se i dalje najrevnije nastavljali, pa je već dvjema usporednicama bila opkoljena cijela čeona strana tvrđave. Defterdar i muhasebedžija, tj. predstojnik glavnog računovodstvenog ureda, dobili su zadatak da postave pontonski most preko Save, koji je za malo dana izgrađen od Beograda do Ciganskog otoka (Ade Ciganlije) i od Beograda ka Zemunu. Nakon svečanosti podjele počasne odjeće preda Neipperg pismeno francuskom poslaniku osnovne uvjete pod kojima je spreman potpisati mir. A oni su bili: predaja austrijskog dijela Vlaške, Oršove, Srbije s Beogradom i Šapcom, pa ipak uz rušenje nove beogradske tvrđave, te Sava i Dunav kao granica. Slijedeći dan, kada je Austrijanac već nestrpljiv zbog tako dugo otezanog odgovora zatražio da se vrati, održan je sastanak s francuskim posrednikom i osmanskom delegacijom, što su je sačinjavali taborski sudac Esad-efendija, reis-efendija Mustafa **23. 8.** i državni podsekretar Ragib. I na ovom prvom i drugom sastanku su se natezali oko predaje Beograda; Neipperg je htio srušiti tvrđavu, a Turci na to nisu pristajali. Austrijski opunomoćenik je opet zatražio otpust, ali mu veliki vezir nije dozvolio. Villeneuve, da bi osmanske opunomoćenike učinio gipkijim, uvuče namjesnika Bosne, Hekim oğlu Ali-pašu (Doktorova sina) u mirovne pregovore, a izvijesti grofa Sinzendorfa u Beču o stanju pregovora. Na trećem sastanku, što ga je vodio Ali-paša, bosan- **29. 8.** ski namjesnik, jer se veliki vezir ispričao zbog odsustva, zatraži Ali-paša Beograd u postojećem stanju sa cijelim njegovim područjem, a Neipperg je uporno ostajao pri tome da to prelazi njegove ovlasti. Posrednik predloži rušenje nove, a održanje stare tvr- **30. 8.** đave. Ali-paša zapita da li je to odvajanje moguće bez oštećenja stare tvrđave, te u prisustvu osmanske vojske. Villeneuve i Neipperg odu i kada se vrate izjave da rušenje nove bez oštećenja stare tvrđave nije moguće provesti, te da su obojica spremni za prethodni nacrt ugovora. Slijedeći dan prođe u svađi oko nacrta, jer je u osmanskom dokumentu bila uključena predaja Stare Oršove, Mehadije i Jenipalanke, o čemu je ranije bilo govora. Dan potom Neipperg ponudi potez zemlje naspram Or- **31. 8.** šove, a Turci, da bi zaokružili Staru Oršovu, ponude odvođenje Cerne. Slijedeći dan odjaše francuski poslanik i Neipperg do **1. 9.** šatora velikog vezira koji je sjedio na sofi između rumelijskog namjesnika Memiš Alije i bosanskog namjesnika Alije-Doktorova sina, postance defterdar Arif, janjičarski aga Hasan i osmanski pregovarači. Tu se pod prihvaćena četiri uvjeta sklopi nacrt ugovora. Tri dana kasnije uđe veliki vezir u Beograd podzravljen na Carskim vratima dobrodošlicom od novog austrij-

skog zapovjednika Schmettaua. Ali-paša, bosanski namjesnik, dobije vrhovno zapovjedništvo kao serasker; šestog dana na-
7. 9. kon potpisanog prethodnog sporazuma dogovore se Ali-paša i Schmettau o rušenju tvrđave u roku od šest mjeseci, a to potpišu Neipperg i Villeneuve.]

Neipperg je izjavio da neće potpisati mir, ako u isti čas ne bude potpisan i mir s Rusijom, o kojem je trebao pregovarati ruski opunomoćenik Cagnoni koji se nalazio kod Villeneuva. Zauzimanje Hoćina i zaposjedanje Jašija učinili su da su se Turci pokazali voljni sklopiti mir. O rušenju Azova su bili sporazumni, ali su Turci tražili da područje oko Azova ostane neobrađeno, na što je Cagnoni samo uvjetno pristao pretpostavivši da će se na to pristati, a što se protivi njegovoj punomoći; u Nišu je trebao biti izrađen dokument o granici, gdje se nalazi arhiva carstva. Budući da je reis-efendija pravio poteškoće da se protivi časti velikoga vezira bezuvjetno potpisati ispravu o miru, dok će je carica samo uz uvjet potpisati, dao se s pet tisuća dukata sklonuti da ugovor ostavi u rukama posrednika dok ne dođe ruski pristanak. Ruski mir je utvrdio da se poruši Azov, da se ostavi pusto područje oko njega i da se dopusti izgradnja tvrđave na Kubanu, ali Rusija nije smjela imati brodovlje ni u Meotskom ni u Crnom moru i nije ih smjela graditi; obje Kabarte su proglašene neovisnima; o carskoj tituli će neposredno doći do prijateljskoga sporazuma, a za uređenje granica treba imenovati povjerenike. U ruskom ugovoru nije bio određen rok i vjerojatno se podrazumijevalo, kao u onom posljednjem, za vječnost. Mirovni rok s Austrijom bio je utvrđen na dvadeset i sedam godina; dvadeset i tri člana toga ugovora sadržala su još, osim gore dotaknutih novina u granicama, i uvjete da se zaboravi na prošlost za bojare Moldavske i Vlaške, da se trinitarcima prizna sloboda (što Požarevački mir nije mogao sadržati), da se njihove crkve opet sagrade, da se Csakiju, glavaru ugarskih nezadovoljnika koji je došao na Rákoczyjevo mjesto, prizna sloboda i da njihove žene smiju živjeti s onima na turskome području; sigurnost od gusar-
18. 9. 1739. skih država i Ulcinjana. Dokumenti su rano ujutro u šest sati potpisani, a da nisu ni pročitani, pošto su ih čitavu noć prepisivali, a došlo je i do razmjene dokumenata putem posredničkoga
3. 10. poslanika. Nakon potpisivanja ugovora veliki je vezir odmah otišao s taborom, pa je u Nišu potpisan ruski pogranični dokument u tri člana koji se temeljio na staroj ispravi o razgraničenju iz 1705,; granice su uređene na zapadnom Dnjepru između rijeka Berde i Vus prema ugovoru iz 1700. godine. Veliki vezir je kon-
28. 10. cem listopada (oktobra) stigao u Carigrad i tamo je, uz uobičajene svečanosti, predao sultanu u ruke svetu zastavu koja se ovaj puta tako pobjedonosno vihorila... Sedam osmanskih opu-

nomoćenika beogradskoga mira, veliki vezir, rumelijski i bosanski namjesnik, defterdar, reis-efendija, vojni sudac i državni podsekretar, uživali su u svojim službama najviši ugled za tako slavno sklopljeni mir i dobitak Beograda, čije je osvajanje bilo proglašeno svim namjesnicima u carstvu i muslimanskim silama, a državni podsekretar je svoje pero za to dobro naoštrio i sastavio dokument o pobjedi. Austrijske opunomoćenike je u naročitoj okružnici pogodilo carevo nezadovoljstvo i nemilost i oba su priznala da su to zaslužili. Beogradski mir je za Portu jedan od najslavnijih, a za Austriju nije ništa nepovoljniji nego što je za Rusiju bio mir na Prutu. Nisu bili nespremni zbog gubitka Grocke, ali kao i onaj, bio je manje rezultat talenta velikoga vezira za vojskovođu nego Wallisove kažnjive krivice, a mir više bio plod Neippergove brzopletosti i Villeneuveove spretnosti, nego umijeća u pregovorima osmanskih opunomoćenika. U beogradskom miru utvrđena granica između Austrije i Porte ista je do današnjega dana, osim nekih neznatnih izmjena određenih Svištovskim mirom, a izmjene su poduzete na Černi i Uni.

GLAVA ŠEZDESETOSMA

Od smjenjivanja velikog vezira Elshadž Mehmed-paše do obnove mira s Rusijom i Austrijom

[Beogradski mir bio je značajan ne samo zbog ponovno uređene granice nego i zbog francuskog posredovanja u međunarodnom obavezivanju Porte. Duša toga bio je poslanik Villeneuve, kao i utjecaj evropskih vlada na Portu. Ali pored njega najaktivniji je pokretač osmanske politike u evropskim poslovima bio Bonneval. Nakon što je prognan u Kastamonu, jer je žestokom velikom veziru Jegen-paši, koji nije trpio nikakva suprotstavljanja, bila nepodnošljiva francuska živahnost i iskrenost Bonnevalova govora, bio je on, odmah po smjenjivanju Jegen-paše, ponovno pozvan nazad. Da nije bilo zaštite kizlarage, vjerojatno bi glavu izgubio. Pod nasljednikom Jegen-paše ponovo se lati svoje aktivnosti, uvijek s istim uspjehom, svojih političkih smutnji, jer je Villenneuve, s kojim se on posvadio, bio više kočnica nego pokretač njegovih planova; ponekad bi se njihova djela podudarala i tada bi imali brži i sigurniji uspjeh, kao npr. švedski pregovori. Švedski ministri željeli su sklopiti s Por-

tom savez za zaštitu, nakon izmjene dokumenta o potvrdi mira s Rusijom, da bi ruskog rezidenta pri izmjeni dokumenta mogli obavijestiti o tome. Veliki vezir, kojeg je za švedski savez pridobio Villeneuve, napravio je njegov nacrt, ali ga ipak, usprkos naporima švedskih poslanika, nije potpisao prije izmjene potvrde mirovnih dokumenata da ne bi Rusima dao
20. 1. 1740. izliku da zaustave rušenje Azova ili vraćanje Hoćina. Ugovor je potpisan onog dana kada je stigla vijest o vraćanju Hoćina, prema kojem je ugovoru o prijateljstvu i trgovini pridodan savez za zaštitu, a utvrđena i uzajamna pomoć u slučaju ruskog napadaja; prvi savez za zaštitu formalno sklopljen između Porte i neke evropske sile, jer je tobožnji savez što ga je Sulejman I sklopio sa Francuskom bio samo ugovor o prijateljstvu i trgovini. Ruski rezident Višnjakov dao je do znanja velikom veziru preko tumača da Rusija tim savezom nije zadovoljna; dao je reis-efendiji Mustafi, koji je bio poznat kao srebroljubac, četiri stotine kesa, ako bi zapriječio potvrdu saveza sa Švedskom, ali je ovaj izjavio da se tu ništa ne može učiniti. Francuski poslanik pregovarao je na više sastanaka o obnovi stare, s Francuskom zaključene
30. 5. kapitulacije i pretvorio ju je u veliki ugovor o prijateljstvu i trgovini.

Uskoro po potpisivanju Beogradskog mira umre Mengli-Giraj, a hanom postane njegov brat Selim-Giraj. Poslije uspostave mira na dnevni red dođu svetkovine i gozbe. Sultan je posjetio knjižnicu, što ju je osnovao pri Aja Sofiji, u kojoj su se nalazile najveće rijetkosti: dva kufska Kurana, iz ruke halifa Osmana i Alije, tri na najljepšem neshi-pismu, iz ruke Jakutove, najglasovitijeg pisca neshi-pisma, i Hafiz Osmana, dva primjerka djela o predaji (hadisu), također iz Jakutove ruke. Bijaše određeno deset čitača Buharije, tj. pod tim imenom poznate velike zbirke predaje (hadisa), koji su morali od sunčeva izlaska pročitati jedan dio Buharije. Svakog četvrtka je učio (recitirao) prvi imam Ahmetove džamije između rane jutarnje i podnevne molitve načine učenja (recitiranja) Kurana; svake srijede sa sunčevim izlaskom tumačio je predstojnik kuranskih učilaca (recitatora) kuranske stavove, a svakog četvrtka mjesta
21. 4. iz predaje (hadisa). Sultan je sada prisustvovao jednom takvom predavanju s velikom svečanošću. Učitelj predaje (hadisa) izlagao je mjesta iz Buharije, a jedan se drugi popeo na govornicu i tumačio; posuda sa ambrom i alojom zasipala je mirisom prisutne kao i mjesta iz Kurana i Sunne. Obavljene su i udaje sultanija koje su za to dospjele: Safije, tj. čiste, za vezira Bekir-pašu, Salihe, tj. čestite, za beogradskog namjesnika Ali-pašu i Aiše, tj. udobnog života, za vezira Ahmet-pašu. Došlo je i do meteža gomile na tržnici koja je protestirala zbog skupoće, no bila je brzo razjurena. Kako su gužvu najviše napravili Albanci, a i druga masa koja se sakupila u glavnom gradu, naređena je stroga istraga i svi koji nisu obitavali preko deset godina, vraćeni su u

svoje rodno mjesto. No osam dana kasnije dođe opet do gužve zbog lažne uzbune, u kojoj se potuku janjičari i sitni prodavači, no i to se lako smiri. A veliki vezir, koji je bio već ranije sultana obavijestio da je mir potpun, morao je i o ovom metežu izvjestiti. Sultan ili, prije, kizlaraga, zamjerajući mu da ne drži red i mir u glavnom gradu, oduzme pečat i on bude predan nišandžiji **23. 6.** Ahmet-paši; smijenjeni bude upućen najprije za namjesnika Džide, a onda za zapovjednika Kaneje. Jedan carski hatišerif, upućen agama sedam ognjišta (janjičari, spahije, silahdari, džebedžije, topdžije, toparabadžije i kumbaradžije), obavijestio ih je o smjenjivanju velikog vezira, zbog nemarnosti u održanju reda i mira, i tražio je od njih da složno bdiju s novim velikim vezirom na održanju mira. To je prvi primjer u osmanskoj historiji jednog hatišerifa, koji vojsci polaže računa o promjeni velikog vezira, a koji se otada uobičajio.

Novi veliki vezir bio je sin Džafer-paše, koji je bio glavna osoba povjerenja ćehaje Osmana pogubljenog nakon pada Očakova i Niša. U službu je dospio pomoću Bekir-paše, zadnjeg namjesnika Džide, zatim se vinuo do dvorskog upravitelja i vrhovnog sobara, a istakao se početkom ruske vojne, poglavito pri osiguranju Očakova živežom, te potom revnošću protiv pobunjenika Sarioğlua u Ajdinu; iza toga, postao je kajmakam, a onda nišandžija-vezir Kubeta.]

Rečenim umijećem u pregovaranju, kojim je Porta zbog nepovoljnog položaja Marije Terezije bila u povoljnijem položaju pa je Austriju zakinula, poslužila se i Rusija prema Porti. Knez Rjepnjin zatezao je s razaranjem Azova dok ne bude utvrđena granica u okolici, po 3. članu ugovora u pogledu otoka Čerkez, gdje treba izgraditi novu tvrđavu. Umjesto da tvrđavu sagradi na Čerkezu, osam sati udaljenom od Azova, htio ju je sagraditi neposredno pred Azovom, a najviše na udaljenosti od četiri sata. Na jednom sastanku ruskih ministara Ca- **24. 11.** gnonija i Višnjakovskoga s reis-efendijom, zahtijevali su Turci samo da se poruši Azov, a da nisu odgovorili ni na jednu točku koju je potaknula Rusija, kao što su: oslobađenje robova, pitanje carske titule i položaj novih tvrđava...

Grof Romancov se našao u nepovoljnijem položaju zbog caričine smrti i zbog unutrašnjih nemira nego austrijski poslanik. Nakon nekih pregovora o ceremonijalu, što su se vodili iz San Stefana, održao je svoj svečani ulazak. Villeneuve, či- **28. 3.** ji je utjecaj mnogostruko pao otkad je došlo do promjene reis-efendije i smaknuća Portina tumača, bio je sretan kad je stigao njegov nasljednik, markiz od Castellanea. S njim ujedi-

njen, poradio je oko ubrzanja izrade ruskoga mirovnog ugovora. S ruske strane su se razgovori kretali oko razaranja Azova i povlačenja granice na istočnoj strani Dnjepra, a sa strane Turaka se radilo o oslobađanju ruskih zarobljenika i priznanju carske titule. Porta je tvrdila da je carska titula samo usluga koju se može očekivati, a razaranje Azova da je prvi uvjet kojim će se ispuniti mir. Villeneuve je, sa svoje strane, podržavao
16. 4. ruske razloge i predao je prije svoga odlaska još na svečanom prijemu potvrdu jamstva mira. Dodao je austrijskom ugovoru od drugog ožujka (marta) jamstvo mira, čega se do sada ustezao, jer Mariju Tereziju Francuska do sada još nije priznala za ugarsku kraljicu. Na ponovnome sastanku grofa Romancova s reis-efendijom htio je ovaj priznati carsku titulu samo pod uvjetom da obala Meotskoga mora ostane pusta između rijeka Berde i Vusa, Azov razoren, a da se nova tvrđava sagradi na pristojnoj udaljenosti od Azova. Konačno je između obje strane došlo do poravnanja; Azov je razoren, a Porta je priznala titulu cara. Po ugovoru od drugog ožujka (marta) došlo je do razgraničenja s Austrijom duž Save i Une, između Banata i Srbije i između Erdelja i Vlaške. Posebno za to imenovani po-
7. 9. vjerenici su ta pitanja posebnim dokumentima izveli na čistac. Ruski zahtjevi su ispravljeni posebno sklopljenim ugovorom u Carigradu između grofa Romancova i reis-efendije Ragiba. Njime je neopozivo utvrđeno da se Azov razori, da se sagradi nova tvrđava u udaljenosti od trideset vrsta, priznato je rusko vrhovništvo nad Zaporošcima, a sa strane Porte se priznaje caru carska titula. Tako su protekle pune dvije godine prije nego što je, kako za Rusiju tako i za Austriju, nepovoljni Beogradski mir potpuno dovršen posebnim ugovorima...

[Veliki vezir Ahmet trudio se postići ubrzano izvršenje Beogradskog mira posebnim konvencijama s Rusijom i Austrijom. Na to je utjecao i prijeteći stav Nadir-šaha... Na ratnom vijeću zaključeno je da je rat neizbježan, te se Ali-paša, namjesnik Dijarbekra, imenuje za seraskera. Vijest da je Nadir-šah pao pod Bagdad izazvala je mnoga govorkanja po glavnom gradu. Janjičarski aga udvostruči svoj oprez, podvostruči ophode po gradu i zabrani sve dokone skupove po kafanama. Kako se Nadir-šah i dalje prijetio i sve više tražio, zaoštravali su se i odnosi s njim. Porta sada izvuče iz tame jednog perzijskog pustolova, Safi Mirzu, koji se izdavao za sina šaha Huseina, koji je bio odstranjen zbog mira sa Nadir-šahom; odjednoć ga je s puno sjaja istakla kao tražioca prijestolja; historičar Subhi Mehmed napisao je raspravu da dokaže njegova zakonita traženja; s velikim sjajem bio je primljen; reis-efendija Ragib skicirao je perzijske okružnice u njegovo ime; pridodan mu je mihmandar i povje-

renik za troškove, a defterdar se starao za opskrbu .U međuvremenu pristigne vijest da je Keruk pao u ruke Perzijancima, da su Bagdad i Basra okruženi, na što veliki vezir radi ušutkavanja naroda bude po drugi puta smijenjen.] **22. 8.** **20. 9.**

Alija-Liječnikov sin, premda je za ovoga drugog velikog vezirata ozbiljnije i tmurnije gledao na stvari nego za vrijeme prvog, ipak je pažnju posvetio diplomatskom sastajanju s evropskim ministirima na Porti.

Nakon odlaska grofa Ulefelda ostao je kao otpravnik poslova tajnik poslanstva Heinrich od Penklera, pa je u tom svojstvu sam predao sultanu vjerodajno pismo, kako mu je to nedavno uputama naređeno; prije su otpravnici poslova svoja vjerodajna pisma predavali samo velikome veziru, ali već Reniger, a zatim Kuniz, Hofmann, Fleischmann i Dirling predaju vjerodajna pisma sultanu. Na prijemu, gdje se pojavio u pratnji desetorice mladića-govornika, ovaj puta je pušteno k sultanu pet osoba (inače samo četiri), što je također bila povlastica, kao i oblačenje u samurovinu umjesto u hermelin ili čak u kaftan. Švedski ministri Höpken i Carlson potužili su se pismenim podneskom da ih je Penkler izvijestio o tome da je otpravnik poslova po trećem tumaču, umjesto po prvome. Veliki vezir, koji se za vrijeme rata i onda pri sklapanju mira u Beogradu kao bosanski namjesnik tako marljivo zalagao za tu zemlju, za svoga drugoga obnašanja časti velikoga vezira, prvenstveno je saslušao molbe ugroženih granica. Zbog toga, uprkos posljednjega ugovora, ispravak granice u Bosni još uvijek nije bio u redu. Premda austrijskom dvoru nikada nije palo na pamet da prepusti onaj potez zemlje na bosanskoj strani od utoka Une u Savu, koji je uključivao Stari-Novi, to je greškom poslanika Ulefelda tako ostalo. Zahtijevalo se samo da se skine most preko Une kod Staroga-Novoga i za to je ponuđeno da austrijski car, sa svoje strane, na mostu kod Kostajnice podigne pregradu, pa su u tom smislu isposlovani fermani. Most kod Staroga-Novog je porušen, ali su Bosanci galamili što onaj most kod Kostajnice još stoji. Podigli su zahtjev za otokom Ostorgom (Strug) koji je još bio zaposjednut austrijskom vojskom, a sami su još zaposjedali otoke Suhanić, Saplicu, Bivnjak, Veliki i Mali otok. Veliki vezir je konačno dao svoju posljednju riječ da Ostorg treba predati Bosancima, a Suhanić Hrvatima. Razgraničenje je s istočne strane vodio hrvatski ban Bathyany, koji je i sam s poslanstvom grofa Wirmonda bio u Carigradu. No kad su se opunomoćenici sastali na otoku Strugu, došlo je do beskrajnih poteškoća, jer se nisu mogli sporazumjeti o Suhaniću i Šumici. Prvi je ime jednoga otoka na Uni, pola sata iznad Novoga, a drugo je ime područja kod Žirovca, između istoimene rječice i Une. Hrvati su željeli po osnovu Šumice i otok Suhanić, a Bosanci su željeli i

5. 9. 1742.

11. 8. 1743.

područje Šumice kao da pripada Suhaniću. Tek nakon smjenjiva-
18. 1. 1744. nja Alije, velikoga zaštitnika Bosne, uređena je ta stvar ugovorom između reis-efendije Ragiba i carskoga otpravnika poslova. U uvodu toga sporazuma se raspravlja o ovom filološkom nesporazumu i njegovim sadržajem se izbjegavaju i budući nesporazumi; tako se područje Žirovac ubuduće više neće nazivati Šumica i bit će uklopljeno u austrijske granice. Otok Suhanić bit će kao i poluotok Strug prepušten Bosancima. S hrvatske strane treba između poluotoka i kopna prokopati vodeni jarak, pa će Strug postati otok ...

Sada ćemo se opet povratiti Nadir-šahu, kojega smo ostavili nakon prekinute opsade Mosula na povlačenju prema Kerkuku i za vrijeme započetih pregovora s Ahmet-pašom, bagdadskim namjesnikom. Nadir-šah je izjavio da želi samo s Ahmet-pašom pregovarati i Porta je, prisiljena na to, konačno Ahmet-paši poslala punomoć, stotinu kesa novca, kaftan i krzno po njegovu ćehaji. Ahmet-pašin tajnik se sastao s dva Nadir-šahova delegata zbog pregovora. Nadir se odrekao petoga mjesta za molitvu u Meki, ali je tražio vrhovništvo nad plemenima u Huvejzu, izručenje pretendenta na prijestolje, oslobođenje zarobljenika i da se hadžije oslobode svih nameta koji su iznosili svega dvadeset i pet pjastera po glavi. Sam Nadir-šah je okupio sve pravnike iz Balha, Buhare, Kerbele i Hele i oni su peti obred »džaferi«, priznali pravovjernim, pa je objavio vjerski manifest da bi izrijekom ove uleme pridobio za sebe i mišljenje Osmana. Sam je poduzeo hadžiluk na grob imama Ebu Hanife i mučenička mjesta Alije i Huseina, u Nedžef i Kerbelu. Dao je čak nanovo pozlatiti džamiju u Kerbeli i tom prilikom su mu se svagdje poklonili poslanici bagdadskoga paše, Ahmeta, dočekujući ga dobrodošlicom. Slijedeće proljeće je Nadir-šah čuo umjesto miroljubive vijesti, vijest o osmanskoj okružnici u korist pretendenta na prijestolje Safi Mirze i o sporazumijevanju Porte sa dagistanskim knezovima, Usmajem i Surhajem. Jusuf-pašu iz Ahiske, koji je napredovao u Gruziji, potkuli su i uništili Tahmuras-han, knez Kahetija, i Ali-han Kildiši. Za nagradu je Nadir-šah dao Tahmurasu namjesništvo Kartlija, a njegovu sinu Irakliju (Heraclius) namjesništvo Kahetija, kojim je kasnije, kao posljednji knez te kuće, upravljao pola stoljeća i tek koncem osamnaestoga stoljeća umro. Nadir-šah pođe na Kars, koji leži na istoimenom jezeru i najjača je pogranična tvrđava Osmanskog carstva prema Perziji, gdje je bilo ujedinjeno jezgro osmanske vojne moći. Utaborio se na brežuljku koji je južno od Karsa i borio se pet sati na uzvisini koja je dva sata udalje-
31. 5. 1744. na od Karsa. Dva dana zatim Nadir se učvrstio kod sela Künbed, sat i po udaljen od Karsa na zapadnoj strani, na obali rijeke na kojoj je glavna cesta koja vodi u Erzurum ... Tatarski han Selim-Giraj pozvan je, uz pošiljku od četrdeset tisuća dukata i četrdeset komada počasne odjeće, u perzijski rat. On je

s deset tisuća Tatara iz Baliklave pošao morem na azijsku obalu gdje su ga nepovoljni vjetrovi zadržali u lukama Keresuna i Unije. Drugih deset tisuća Tatara je išlo u dva dijela; zapovijedao im je kalga Selim-Giraj i nuredin Kasim-Giraj, a predvodio ih je Iskemle čauš tj. čauš kneževskoga prijestolja, koji im je poslan u susret kao vodič. Oni su logorovali u Bujukdereu i **7. 4.** odavde prešli u luku Sultaniju, gdje su pogošćeni. Han je nadaren konjima, a među oficire je podijeljeno dvjesta četrdeset kaftana. Serasker Jegen Mehmed-paša usudio se, sa čitavom vojskom više od stotinu tisuća ljudi, poći na perzijsko područje da bi napao opkopima okružen Nadir-šahov logor, šest sati daleko od Erevana, u blizini Kagaverda. Bilo je to u blizini Murat-tepe, gdje je prije dvanaest godina nekadašnji veliki vezir Topal Osman-paša izgubio bitku i život; zloslutno mjesto za smijenjene velike vezire-seraskere. Jegen Mehmed je računao na premoć svoje vojske, pa se nadao uništiti neprijatelja, po mudroj riječi turske taktike, »pomoću prašine od nogu«. Ljuta bitka se ne- **10. 8.** određeno vodila sve do podne, kad je petnaest tisuća azijske zemaljske obrane ostavilo bojište. Serasker se još četiri dana **14. 8.** borio protiv Perzijanaca i buntovnika svoje vojske dok nije umro, bilo zbog izgubljene bitke ili pogođen buntovničkim tanetom. Osmani su izgubili više od dvadeset tisuća ljudi. Nadir-šah se povratio, kao i pred dvanaest godina, sa Muratova brežuljka kao pobjednik nad seraskerom, prijašnjim velikim vezirom i osmanskom premoći koja je zemlju mrvila u prah. Na mjesto umrloga seraskera Jegen Mehmeda je došao prijašnji veliki vezir Elhadž Ahmet-paša, prijašnji namjesnik Karsa. Njegovo dosadašnje namjesništvo Haleb (Alep) dano je prijašnjemu velikome veziru Aliji—Liječnikovu sinu, umjesto bosanskog namjesništva. Ćehaja-beg Halil-efendija, vrlo učen čovjek, koji je nekada, za vlade Ahmeta III, vrlo dobar posao uradio pri lijepom poduhvatu velikoga vezira Ibrahima prevevši s arapskoga historičara Ajnija i s perzijskoga Huandemira na turski jezik, izišao je iz ministarstva kao vezir-namjesnik Karamana. Budući da je uskoro zatim namjesništvo Ajdina oslobođeno smrću Jedekdži Mehmed-paše, dobio ga je on, a njegovo je dobio Čelik Mehmed-paša. Predsjednik prvoga ureda za vođenje dnevnika Elhadž Mustafa-efendija postao je ćehajabeg, ministar unutarnjih poslova.

Odmah nakon Jegen Mehmedove smrti učinio je seraskeru sa Nadir-šahove strane Huzur-hanove mirovne prijedloge u dva pisma, u kojima je doduše nije više inzistiralo na tome da se prizna peti obred i da se u Meki da mjesta petom mjestu za molitvu, ali se tražilo da im se odstupi Van, Kurdistan, Bagdad, Basra i oba mjesta mučenika: Nedžef i Kerbela. Ova neprihvatljiva ponuda prouzročila je samo nove pripreme za rat. Tatarskome hanu je za slijedeći rat poslano opet četrdeset tisuća dukata segbanskoga novca i četrdeset komada počasne odjeće. Je-

dan od dagistanskih knezova, koji je svoje porijeklo vodio čak do Džengiza, naime Džengtaj-han, imenovan je prošle godine za šemhala Kumuka u Dagistanu, čast koja je bila dosad svojstvena Haspulad-hanu, Adil-Girajevu sinu. Sada je Porta smatrala da joj je u interesu da onoga opet ograniči na položaj hana nad Džengtajem, a Haspulad-hana učini šemhalom Kumuka, poslavši mu ispravu i dvije tisuće dukata, a njegova brata Seadet-Giraja da imenuje za tzv. krimskoga šemhala u Dagistanu. Sada je čak šest hanova na Kavkazu bilo u vazalskom odnosu prema Porti, naime, pored Džengtaja i obojice šemhala nad Kumucima i nad Krimom, bili su tu još Usmai, han Kaitaka, Surhai, han Gazi-kumuka i Širvana te ardelanski han. Na Elhadž Ahmet-pašino mjesto, koji je naslijedio Jegen Mehmed-pašu kao serasker Karsa, došao je Ali-paša—Liječnikov sin, tek nedavno premješten iz Bosne u Haleb; sada mu je pridodano anadolijsko namjesništvo uz položaj karskoga seraskera. Namjesnicima Azije i Evrope je naređeno da se pojave sa svojim domaćim četama i levendima. Prema tome su se iz Azije pojavili posjednici sandžaka Hudavendkara, Karasija, Begšehirija, Akšehira, Karahisara, Nikdeje, Ankare, Sultanönija, Amasije, Čoruma, Ičila, Alaije, Kočelija i Adane. Iz Evrope ih je došlo četrnaest: iz Skadra, Ohrida, Valone, Delvina, Elbasana, Dukađina, Prizrena, Skopja, Janjine, Selanike, Hercegovine, Klisa, Zornika i iz Bosne, svaki sa tri do četiri stotine domaćih četa i nekoliko stotina levenda; vojska od sedam do osam tisuća ljudi. Od namjesnika-vezira su bili: iz Sivasa, Selim-paša; iz Trabzona Veli-paša; iz Karamana Mehmed Čelik-paša; iz Erzuruma Ibrahim-paša; svaki je došao s tisuću do tisuću dvije stotine ljudi domaćih četa i još sa sakupljenom konjicom spahija, primamljenom povećanom plaćom, sa silahdarima i četiri odreda, one s lenima iz Anadolije, Karamana, Sivasa, Adane, Rake, Erzuruma, Haleba i Maraša. U isto vrijeme je izdana naredba svim namjesnicima u Aziji da potraže levende u bijegu, čija je sramotna izdaja uzrok za izgubljenu bitku kod Erevana. Pet stupnjeva njihovih oficira je trebalo poništiti, a njihove glave je trebalo poslati Porti. Cipar, koji je već dvadeset i pet godina prestao biti namjesništvo, bio je pridodan sporednim prihodima velikoga vezira; a sada je opet uzdignut do namjesništva da bi se tvrđave i konjaništvo stavili u ratno stanje, pa je predan s tri tuga prvom konjušniku Abdullah-begu, sinu ozloglašenoga Hasan-paše koji je bio pobjegao. Za stotinu dvadeset i dvije tisuće pjastera, što ih je veliki vezir godišnje dobivao kao sporedni prihod sa Cipra, dobio je kao odštetu zakupe kod Azaza i Klis kod Haleba. Usred tih priprema, stigao je perzijski poslanik Feth Ali-han (koji je već prije u tom svojstvu bio u Carigradu, a sada nekoliko mjeseci u Bagdadu) u Üsküdar, dočekan dobrodošlicom od oba nadglednika, brodogradilišta i kuhinje. Smješten je u Carigradu, u Ragib-pašinoj palači, a pratio ga je Nazif Mustafa, jedan od

divanske gospode, kao mihmandar. Carski hatišerif je naredio da se u punom sastavu divana posavjetuje o njegovim ponudama... Poslaniku je uručen sultanov odgovor na oba Nadir-šahova pisma i pismo velikoga vezira kao odgovor na Šahruhovo pismo. Poslanik Nazif-efendija primio je, osim jednoga sultanova pisma i pisma velikoga vezira upućeno Šahruhu Mirzi, Nadir-šahovu sinu, još jedno pismo muftije upućeno glavi perzijskih zakonodavaca. Sadržaj tih pet pisama prihvatio je odricanje od petoga obreda i petoga mjesta za molitvu kao stroge uvjete mira, a ponudio je kao osnovu za mir utvrđivanje stare granice obaju carstva na osnovu mirovnoga ugovora sklopljenoga s Muratom IV. **1. 2. 1746.**

[Usred gradnji džamija, skladišta, utvrda, vodoskoka, što su ih veličali ljubitelji umjetnosti Abdurezak, Nevres i Izzi kronogramima razlivenih stihova, a jedva mjesec dana po smrti kizlarage, nenadano je smijenjen veliki vezir. Malo mu je koristila mjera opreza protiv novoga kizlarage, naime hatišerif odmah po njegovu postavljanju po kojem se nitko u poslovima (osim darivanja za Meku i Medinu) ne smije obraćati kizlaragi; veliki vezir oboren je od serajske stranke, što ju je vodio novi kizlaraga, a pomoću muftije, te na najviši položaj dođe ćehajabeg. Taj je bio Elhadž Mehmed, zvani Tirjaki (uživalac opija), koji je sin jednog bektaškog derviša u Carigradu; i sam je svoj životni put započeo kao derviš, početkom zadnjeg ruskog rata nastupio je kao pisar uz zaštitu tada svemoćnog ćehaje Osmana, krajem istoga je kao mevkufatdži, tj. pročelnik ureda za takse, imenovan za uređenje srbijanske granice, potom predstojnik za novačenje janjičara, upravitelj brodogradilišta, te ministar unutarnjih poslova. Promijenjena su i ostala visoka mjesta, kako je to već uobičajeno pri smjeni velikih vezira, a bilo je i unapređenja. **10. 8. 1746.**

Početak nove godine označava slanje glava narušitelja reda-levenda, koji se, i pored ponovljenih naredbi nisu smirivali, a protiv kojih su sada poduzete najozbiljnije mjere, i nekoliko požara u Carigradu. Nakon Bajrama je došlo do uobičajene promjene ili potvrde divanskih službenika, a značajnija promjena bijaše na položaju muftije; liječnik je već nakon sedam mjeseci smijenjen, a zamijenio ga je Sejid Mehmed El Huseini, osamdesetogodišnji sin umrlog pretstojnika emira, Ak Mahmuta; jednako je onda došlo do promjene i drugih istaknutih pravnih položaja. Usred tih promjena prispije radosna vijest da je Nazif-efendija, koji je u pratnji perzijskog poslanika, bio upućen šahu, potpisao mir u taboru Kerdena, između Kazvina i Tehe-rana. Bio je primljen od Nadir-šaha na hinduskom paunastom prijestolju; s glave mu je sijala dijamantna dijadema sa perjanicom, s ruku smaragdi i biseri kao vezovi oko ruku, oko vrata **26. 10. 1746.** **4. 9.**

je visio konac dijamanata, njegov prsluk bijaše dijamantna ploča, a dijamantni opasač stezao ga je po sredini. Pod prijestoljem nalazili su se Majar-han i prvak mula, a sedam prvih dvorjana bilo je obučeno u zlatne tkanine. Nakon pozdrava u ime najslavnijeg, najimućnijeg, najsnažnijeg, najuglednijeg gospodara doba, sultana Mahmuta, te nakon predaje vjerodajnog pisma, zapita Nadir-šah u stilu perzijske umjetnosti: »Da li je kraljevski mozak dobro i zdravo,« On pozove poslanika da se približi i izdovoljavao se s njim u uvjeravanjima u svoje prijateljstvo za sultana Mahmuta, bez obzira na svoje zahtjeve na obred i molitveno mjesto, zemlje i blago, a samo s mislima da neprijateljstvo pretvori u prijateljstvo. Nakon pet pregovora s Majar-hanom i mulabašom, mir je bio potpisan na osnovi granica ugovorenih sa sultanom Muratom IV; dodana su samo tri člana: perzijske hadžije uživat će istu zaštitu emirul-hadža, kao i osmanske; uzajamno će se zadržati zastupnici poslova na oba dvora koji će se mijenjati svake tri godine; obostrani zarobljenici mogu se slobodno vratiti kućama. U ovoj, kao i u ranijoj, godini žalio je Carigrad gubitak jednog od najvećih mističkih šejhova novijeg vremena. U ranijoj godini umro je u še-

8. 2. 1746. zdesetoj godini nakšbendijski šejh tekije na Bešiktašu, Mustafa Riza-efendija, nazivan Nedžar-zade, tj. sin stolara; on je preveo perzijsko djelo: »Priručnik svetosti« i napisao četiri zbirke pjesama u pohvalu Poslanika. A sada umre devedeset trogodi-

19. 2. 1747. šnji, na glasu zbog svoje svetosti, šejh šejhova, šejh Nuredin, čiji je djed već pod vladavinom Ahmeta I šejh tekije starog Mustafa-paše, hodočastio na grob prvog od svih mističkih šejhova, Uveis El-Karnija. Šejh Nuredin uživao je tako visoko štovanje da ga je posjećivao sam sultan da bi od njega dobio blagoslov...

Barunu od Penklera, koji je došao kao izvanredni poslanik obznaniti krunjenje Franje I, bio je već određen dan svečanog prijema... Nakon prijema, barun je vodio pregovore oko dva pitanja: ugovoru o prijateljstvu sa carem, kao i velikim vojvodom Toskane i ovjekovječivanju Beogradskog mira, za što je prvi poticaj dao reis-efendija. Sporilo se i o velikom vojvodi, jer je Kozmo bio utemeljitelj reda sv. Stefana, a oni su, kao malteški vitezovi, neprijatelji muslimana; na to je barun odgovorio da onda Porta ne bi mogla uopće sklapati prijateljstva s kršćanima. Bilo je dvoumice i oko riječi »vječiti« kao po zakonu neprihvatljive, pa je efendija predlagao riječ »dugotrajni«, a barun ustrajao na riječima »trajni i vječiti«; konačno se složilo na riječima »stalni i trajni«, ali je turski dokument ograničio ove dvije riječi još stavom: »na dugotrajno vrijeme«, jer to zakon dopušta. Te teškoće dolazile su od muftije Hajati-zadea koji je, nemoćan Portu potaći na neprijateljstvo, htio u

25. 5. 1747. interesu Francuske ipak otežati svaki korak prijateljstva. Tek kada je on bio smijenjen, novi muftija dao je slobodne ruke

reis-efendiji. Tako je, usprkos odlučnom protivljenju francuskog poslanika Castellanea i poticajima Bonevala, koji umre dva dana prije, potpisan ugovor s Toskanom i Austrijom, te je Porta, u roku od sedam mjeseci, sklopila mir s Perzijom, a sa Rusijom i Austrijom obnovila ga i ovjekovječila.]

GLAVA ŠEZDESETDEVETA

Od mira s Austrijom i Rusijom do smrti sultana Mahmuta

U sjeni mira koji je osiguran sa svih strana mogao se sultan Mahmut to mirnije posvetiti svome omiljelom zanimanju, građevinama; međutim, sve su bile ili beznačajne ili beskorisne. Iznimka je bila gradnja nove utvrde na otoku Atšu, da se na uzdi zadrže kubanski Tatari na čija se upadanja tužila Rusija i tako se osiguralo održavanje mira. U Bešiktašu dovršenu ljetnu palaču su hvalili stihovi sastavljača kronograma Nimeta i Nevres-efendije kao pendant za onih sedam palača Istoka, a to su: palača Husreva Nuširvana na Tigrisu, Husreva Perviza u Medainu, palača sagrađena njegovoj supruzi Širin na Orontesu, dvije palače arapskoga kralja Naamana u Iraku i obje palače kraljeva Humjara u Hazramautu i Jemenu. Isto tako poetska proza carskoga historičara hvali srebrni prijesto, za koji je u novo postavljenoj Sinan-pašinoj vili utrošeno četrnaest tisuća drahmi srebra, više nego za znameniti »paunov prijesto« staroga perzijskoga kralja Kejkavusa, čije je ime osvježeno u Aziji i Evropi indijskim prijestoljem Nadir-šaha koji ga je donio u Perziju... Uskoro zatim je smijenjen kao veliki vezir, Elhadž **24. 8. 1747.** Mehmed, koji je toliko godina upotrebljavan u najvažnijim carskim službama i kojega su koristili već krajem beogradskoga mira, sada je za devet mjeseci sklopio i utvrdio mir i prijateljstvo s Perzijom, Rusijom, Austrijom i Toskanom, ali nije mogao savladati svoju svadljivu, osvetoljubivu ćud i sklonost prema opiju. Pokvario je svoj odnos s ulemom i narod ga nije drugačije nazivao nego tirijaki, tj. uživalac opija. Carski hatišerif koji je objavio imenovanje novoga velikoga vezira Sejida Abdullaha, kudio je istovremeno ponašanje svrgnutoga prema ulemi...

Osim reis-efendije, koji je zbog svoga političkoga značaja bio tako često naročito spomenut, promijenio je veliki vezir Abdullah prva mjesta u ministarstvu, kao što je to bilo uobiča-

jeno: ćehajabega, čaušbašu, nišandžiju, tri defterdara, državne podsekretare, bejlikčiju, mektubdžiju i obojicu tefkeredžija (sabirača molbi), šest upravitelja i nadglednika, šest sekretara za regrutaciju konjaništva, četiri za regrutaciju pješadije i predstojnike najodličnijih ureda soba. Promijenjeno je i tuce najodličnijih carskih namjesnika. Predmet prve naredbe je bila oštra zabrana javnog prodavanja vina u točionicama u Peri i Galati. »Kćer vinove loze«, kaže Izzi, »koju Poslanik naziva majkom poroka, nije se više smjela pokazivati pod velom i razmaženi ljudi toga doba opet su zamijenili kristalni pehar vina porculanom kafene šalice«. Kada je uskoro zatim izbila vatra u Psamatiji, carigradskoj četvrti gdje ima najviše vinotočja, vidjeli su pjesnici i u tom dim uzdisaja koji se od žeđi izgorjelih grla vinopija pretvara u plamen. Plamen druge vrste prijetio je da će se podići na perzijskogj granici, odakle se podigla buna u Erevanu protiv Nadir-šaha, a uskoro zatim su javili i o Nadir-šahovoj nasilnoj smrti...

4. 11.

Šest mjeseci nakon ovjekovječenja mira između Austrije i Porte, usprkos svim Castellanijevim nastojanjima da mir pretvori u rat, stigao je u Carigrad njegov nasljednik, gospodin od Desalleursa... Desalleurs je dugo bio miran da teren što bolje ispita, zemlju što ju je htio obraditi. Njegov prvi korak je bio podnesak kojim je htio Portu pokrenuti da prosvjeduje protiv prolaza vojske od trideset tisuća Rusa za Flandriju. No, Porta je ostala mirna i sretna da su se Rusi okrenuli nekuda drugdje nego prema turskoj granici. Bila je prema Rusiji i prema Austriji vrlo miroljubivo raspoložena, premda uopće nije znala ništa o tajnom članu posljednjega saveza između Austrije i Rusije, koji je i u zbirkama međunarodnih ugovora sve do danas ostao tajnom. Tim se članom oba dvora obavezuju u slučaju napada s Portine strane da će joj objaviti rat. Sedam memoara, što ih je Dessalleurs predao protiv prolaza ruskih četa austrijskim državama, imali su isto tako malo uspjeha kao i njegova nastojanja da pregovorima stvori četverostruki savez između Porte, Francuske, Švedske i Pruske protiv Rusije, pri čemu bi se ove sile obavezale da ne sklope posebni mir...

Uspostavljeni mir je opet dopuštao baviti se građevinama, svečanostima i svadbama, a te svečanosti su za vladanja sultana Ahmeta bile na dnevnome redu, a za posljednjih deset godina rata im se naravno moglo posvetiti manje pažnje. Devetnaestogodišnja kćer sultana Ahmeta, sultanija Zubejda, udana je po sultanovu nalogu za anadolskoga namjesnika Sulejman-pašu. Pošto su imenovani djever i zamjenik za mladoženju, izvršio je muftija zakonski blagoslov u Dvorani radosti u seraju između mladoženjina zamjenika i kizlarage kao opunomoćenika mlade. Po zakonskome propisu spomenut je i miraz i jutarnji po-

2. 1. 1748.

klon za mladu. Taj dar, što se općenito zove zalog, sastojao se od dragoga kamenja u vrijednosti od šezdeset tisuća pjastera i sedam tisuća pet stotina pjastera u gotovu novccu. Princeza Fatima Hanim, kći sultanije Salihe (koja je bila kći sultana Ahmeta) i vezira Mustafa-paše udana je za Ibrahim-bega, Jahja-pašina brata, rumelijskog namjesnika, a dragocjenosti, od kojih se sastojao dar svadbenoga »zaloga«, donio je djever u palaču sultanije. Sama svadba je proslavljena nakon tri mjeseca s povorkom palmi. Budući da je mladoženja sultanije Zubejde umro nekoliko dana prije svadbe, udali su se za godinu dana za vezira Nūman-pašu. U Bešiktašu je uz nove vile (köškove) napravljen bazen, stara džamija na obali je nanovo sagrađena, a prema Dolambahčeu je podignut novi kösk (vila). U blizini staroga Bezistana postavljen je kamen-temeljac za novu džamiju u muftinoj prisutnosti, a kamen je položio sultan uz uobičajenu žrtvu od stotinu ovnova. Rasplinuti stihovi s brojevima, koji su trebali objaviti građenje ovih kuća radosti, pune u Izzijevoj historiji carstva čitave stranice; to je službeni posao carskih historičara, možda zbog neobične okolnosti što se kronogram i historija kod Arapa, Perzijanaca i Turaka označuju jednom te istom arapskom riječi »tarih«. Tarih znači zapamćenje podataka, a istočnjak ne postavlja historiji drugi zahtjev; da li će se to dogoditi putem godišnjaka u prozi ili putem kronograma u stihovima je svejedno, a jedno i drugo je službeni posao carskoga historičara. Zato su u istočnjačkim historijama najneobičnijim događajima gotovo uvijek dodani stihovi s brojakama, a posljednji stih izražava broj godine zbirom slova. U carskim historijama ovoga vremenskog razdoblja, kod Subhija i Izzija, miješaju se poezija i proza; poezija je rasplinuta koliko je proza nabijena. S takvim prozaičnim brojčanim stihovima i s takvom pjesničkom prozom opisuje Izzi na tri folio-lista svečanost što ju je veliki vezir dao nakon svršetka posta prigodom velikoga Bajrama sultanu u čast u Dolmabahčeu. Ipak ova tri lista ne sadržavaju ono najbitnije što poslanički izvještaji javljaju u tri retka, da je veliki vezir tom prilikom darivao sultana s dvadeset i pet tisuća, a njegovo dvorjanstvo s dvanaest tisuća dukata, te se na taj način održao na položaju. Tako mu nije naškodilo ni veliko skupljanje naroda na Trgu za staru robu prije tri mjeseca, premda je takva strka velike vezire inače obično stajala položaja... Bagdadski namjesnik Ahmet Kesrieli nije bio u stanju janjičare držati na uzdi, premda je Porti poslao glavu svoga vlastitoga ćehaje, koji se složio sa Sulejmanom, ćehajom prijašnjega paše. Zato je Bagdad predan namjesniku Mosula, nekadašnjem velikom veziru, oštrom Mehmedu Tirjâkiju, a Kesrijeliju je određeno da u miru sačeka drugi položaj. Mosul je dobio prijašnji rumelijski namjesnik Jahja-paša koji se ispričao da preuzima sandžak Ajdin kao malikânu, pa je sakupljanje poreza povjereno smijenjenome egipatskom namje-

sniku Ragib-paši. Ovaj je svim drugim vezirima svijetlio kao uzor pameti i velike učenosti, kao što je ulemi bio uzor muftijom imenovani Esad-efendija, sin prijašnjega muftije Ismaila,
20. 7. koji je sada došao na mjesto staroga muftije Ak Mahmut-zadea. Esad-efendija je pisac cijenjenoga jezikoslovnog djela: »Potvrđivači istine o dragom kamenju«; za četiri najznamenitije ode je napisao glose u strofama od pet i šest stihova. Sam je napisao dvije vrlo cijenjene kaside i »Knjigu o slavuju«, te »Uspomene pjevača« i vrlo cijenjeni tursko-arapsko-perzijski rječnik: »Uzorak riječi«, koji je tiskan u Carigradu. Iza smrti je ostavio arapske i turske pjesme, osvjedočen o istinitosti arapske izreke da je u pjesništvu mudrosti, a u govorništvu čarobnjaštvo. Jedan od najvećih uresa učenosti nestao je smrću sedamdesetogodi-
19. 3. šnjega vrhovnoga pokrajinskoga suca Rumelije, Neili Ahmet-efendije, sina učenoga carigradskoga suca Mirze Mehmeda, za Mehmeda IV, najmlađega brata muftije Mehmeda, koji je za Mahmutova dolaska na prijesto, bio na najvišem pravnom položaju. On je preveo djelo arapskoga historičara Ibnul Džuzija o Poslanikovom porijeklu, pod naslovom »Plemstvo izabranika«. Nadopunio je uslijed smrti nedovršeni arapski rječnik uz perzijsku povijest Vasafa, nenadmašeno majstorsko djelo perzijske umjetnosti pisanja historije. Protumačio je teška mjesta kod oca arapske mistike, šejha Ibnul-Arebija. Dao je u šezdeset prijepisa izraditi osnovno djelo vjerske obuke za Osmane, Birgelijevu dogmatsku raspravu, od čega je trideset primjeraka poklonio džamiji Aja Sofiji i trideset džamiji sultana Mehmeda. Uz to je osnovao profesorsko mjesto za trideset učenika, da bi o tome i u tome čitali. Dva mjeseca prije njega umro je tada
24. 1. u Craigradu najveći živi šejh-mistik, Abdullah-efendija, znamenit pod imenom Imama kovača noževa. Kad su ga nosili u grob, dogodio se neobičan slučaj da je na mjestu kod Sučeva zdenca povorka naišla na leš nekoga nepoznatog siromašnog stranca koji je od sviju bio napušten na svom bolesničkom ležaju, pa su ga noću izujedali štakori dok nije umro, pa su ga ostavili ležati u snijegu. Pobožni ljudi, koji su pratili šejhov pogreb, obavili su odmah nad lešom nesretnoga stranca posmrtnu molitvu kao nad lešom mučenika, prema Poslanikovoj izreci: »Tko umre u tuđini, umire mučenički«. Pokopan je kod stepenica Anadolukavaka kraj šejha. Mjesec dana nakon toga umro je prvi sultanov imam Hafiz Mustafa, poznat po svom izvanredno lijepom glasu. Od vezira su umrli: Ishak-paša namjesnik Čildira, kojega je naslijedio sin Ahmet u namjesništvu, zatim paša iz Dijarbekra, nekadašnji veliki vezir Hasan, koji se sjajno istakao u posljednjem ratu pri osvajanju Azova i u bici kod Grocke. Njegovom smrću upražnjeno namjesništvo dobio je mosulski paša Jahja, a mosulsko namjesništvo Ibrahim-paša iz Maraša, namjesništvo Maraša je dano prijašnjem bagdadskom namjesniku Ahmetu Kesrieliju. Velika pomrčina sunca i mjeseca za

četrnaest dana nisu toliko uzbunili astrologe kao susret Sunca, Mjeseca i Merkura u znaku Vage, po čemu su prorokovali veliku oluju i kišu. Bilo je to proroštvo koje se doista ispunilo; u Carigradu je došlo do orkana i proloma oblaka koji je poplavio doline na Bosforu, a Nebeske vode su odnijele i most u Lijepoj dolini.

[Ovog proljeća veliko nevrijeme praćeno učestanim snije- **4. 3. 1749.**
go mkao da je najavilo smrt uglednih ljudi. Umrli su ćehajabeg Jusuf i raniji veliki vezir Muhsin-zade Abdullah-paša, kasnije bosanski namjesnik. No značajnija je bila smrt Ahmet-paše Kesrielija, tj. iz Kastorija; u mladosti je pratio u Meku svoga rođaka, vođu-povjerenika sure; kasnije je opet slan u Meku popraviti vodovod i voditi izgradnju džamije pred svetištem u Medini što ju je utemeljio svemoćni kizlaraga Bešir; pošto mu je time ušao u volju, postao je pročelnik prve sobe dnevnika, ali ga je iz ljubomore udaljio veliki vezir kao defterdara tabora u Erzurumu i držao ga u Samsunu; onda se vratio i otišao kao vezir-veliki poslanik u Perziju, potom je postao namjesnik Bagdada, a onda umro. Svoju uspomenu ovjekovječio je mno- **mj. 5.**
gim zgradama i zavještanjima, obnovom džamije u Kuručešme, **1749.**
utemeljenjem željeznog vodoskoka u predjelu Kasim-paša, proširenjem derviške tekije (staništa) šejha Murata u četvrti Nišandžiler na Ejubu, konačno u rodnom mjestu Kastoriji, zakladom jedne velike škole od jedanaest uvakufnjenih mjesta i neusporedivom knjižnicom. Još veći stup znanosti bio je raniji muftija Pîrî-zâde koji sada umre u starosti od sedamdeset i pet godina. U mladosti je nastavu pohađao kod pjesnika Tahira i Ahmeta (zvanog Ishak Hodžasi), bio je imam velikih vezira Daltabana i Ramija, konačno je, nakon prijeđenog puta muderiskih mjesta, postao sultanov imam i kao takav mnogo se miješao u političke stvari, što je osobito koristila Marija Terezija. Smijenjen kao muftija i vrativši se sa hadža iz Meke, živio je neko vrijeme u Galipolju, a skončao svoje dane u Rodostu. Pisac je **25. 6.**
više tisuća bilješki i napomena na rubovima knjiga što ih je proučavao, a svoje ime ovjekovječio je prijevodom Ibn Haldunovog »Uvoda u svjetsku historiju«, koji se, kako se zna, smatrao arapskim Montesquieuom. Smrt je pogodila i predstojnika **14. 8.**
emira, Bulevi-zade Esejid Mehmeda, kojeg je zamijenio jeruzalemski sudac. Sudac Meke, Elhadž Ahmet Kazabadi (rođen u Kazabadu u Anadoliji), ostavio je iza sebe komentar Birgelijeve »Etike«, Samarkandijevog »Učenja o metaforama«, četirima »Uvodima u jezikoznanje«. A najvažnija smrt bijaše zadnjeg reis-efendije Elhadž Mustafe koji je dvadeset godina bio najutjecajniji u svim političkim stvarima. Rođen u Gölu, blizu Kastamonua, a radio je u početku uz rođaka taukdžibašu, tj. pretstojnika tržnice za perad, u Carigradu, ali je manje to radio,

a daleko više učio; izobražen, stupio je u službe soba; po ustoličenju Mahmuta otišao je kao izaslanik u Beč, u zvanju drugog defterdara, gdje se obavijestio o evropskoj politici, na koju je otada tako odlučujuće djelovao; kao beglikdži, tj. vicekancelar, pratio je reis-efendiju Ismaila u tabor Babataga, uskoro bude sam reis-efendija, imenovan je od Njemirova opunomoćenikom na kongresu i pridružio je kao takav svoje ime zaključcima Beogradskog mira. Promjena nekih izraza, na kojima je austrijski carski dvor ustrajavao, a zbog kojih je naredne godine zaključena konvencija, bili su dodatni uzroci pogubljenja Portinog tumača i smjenjivanja reis-efendije, nakon čega je otišao na hadž u Meku. Kada je Ragib od reisa postao namjesnik Egipta, Mustafa ponovno nastupi položaj glavara osmanskog državnog ureda. Za ovog drugog ministerija, ponudio je Portino mirovno posredovanje svim evropskim dvorovima, objavio neutralnost osmanskih mora u ratu između Engleske i Francuske, pregovarao i zaključio ugovore o prijateljstvu i trgovini sa Švedskom, Napuljom i Toskanom, obnovio kapitulacije s Francuskom, vječiti mir s Rusijom i Austrijom. Smijenjen po drugi puta, živio je neko vrijeme u povučenosti u Edreni, a onda je ponovno došao u Carigrad kao pročelnik prve sobe dnevnika i umro u svome ljetnikovcu u Kijalaru, na evropskoj obali Bosfora. Izgradio je džamiju i medresu u Beogradu, u Gölu i Fervadžu, u blizini Kastamonua, utemeljio je škole i knjižnice, u Carigradu, Meki i Medini brojne vodoskoke i škole, a i godišnju sumu sure (dara za Meku). Bio je čovjek pronicava duha, izvanredna pamćenja, silne rječitosti, velike ozbiljnosti i munjevitog odgovaranja šalom, znao je tri jezika (arapski, perzijski i turski), čije se poznavanje tražilo od svakog obrazovanog osmanskog muslimana i razgovarao rado s učenjacima u prozi i stihu i zapanjivao arapske učenjake spremnošću s kojom je njihov jezik govorio. Nije bio ohol, ali je jako bio srebroljubiv i sve su ga evropske sile, s kojima je poslove obavljao, bogato nagrađivale, te ga je, zbog toga, muftija Pîrî-zâde nazivao »velikim uživaocem darova evropskih sila«; no velike sume što ih je dobivao, nije on ni pokopao iz škrtosti, a ni profućkao u udobnom životu, nego ih je koristio za korisne gradnje dobročiniteljske zaklade, unapređujući kršćanskim novcem osmansko obrazovanje.]

1. 9. 1749.

Osamnaesto stoljeće po kršćanskom računanju vremena nije samo u Evropi postavilo klicu novih reformi nego i u Aziji. Reforme političkih uredbi u Osmanskom carstvu dolaze na vidjelo tek krajem stoljeća, ali već prije polovine stoljeća u Arabiji, Poslanikovoj domovini i domovini Islama, planuo je požar novoga učenja Abdulvehaba koji je novi apostol beduina. Dvadeset godina ranije, kada je Niebuhr, uzor njema-

čkih putnika na Istoku, Evropi donio prve vijesti o Abdulvehabu i njegovu novom učenju, spominje ga osmanska historija carstva, premda samo usput, kao pogubno i prokleto krivo učenje, a Niebuhrove prve vijesti od prije pola stoljeća tek su nedavno potvrđene po drugom Dioskuru pustinje, po Nijemcu Burkhardtu. Njegov putni izvještaj nam nadoknađuje šutnju osmanskih historičara i prema njemu sada govorimo o beduinima i islamskom reformatoru Abdulvehabu. Sloboda stanuje u pustinji, a sin te arapske slobode, beduin, nosi još uvijek njezin žig običaja i karaktera. Njegovi poroci, njegove vrline, isti su kao prije mnogo tisuća godina. Grabežljivi i pohlepni, lažljivi i varalice u trgovini i u životu, ali hrabri i darežljivi, blagi i zahvalni, a prije svega gostoljubivi i vjerni u ispunjavanju zadane riječi, čak i prema neprijatelju; time se pozitivno razlikuju od Osmana u čijoj vladarskoj vještini ima izdaje i nevjere kad god je to korisno i moguće, a to je dopušteno i vrši se. On je umjeren i suzdržljiv, veseo zabavljač i vedar drug, duhovit, mušičav, blagoglagoljiv i pjesnički raspoložen, žarki branitelj svoje časti, a naročito harema. Pogrdu će krvlju oprati i žeđat će za krvi ako se o tom radi da osveti od neprijatelja prolivenu krv rođaka. »Požar, požar, samo ne sramotu! Osvetu, osvetu, samo ne sramotu!« — još je i danas ratni poklik beduina koji se bori za svoju čast ili za čast svojih žena. Međutim, više je gostoljubiv nego krvoločan i više plemenit nego nepomirljiv. To potvrđuje predaja koja pripovijeda o gostoljubivosti Hatim Taja, o hrabrosti Ma'di Kerba, bacača koplja, o Antarevu pjesničkom daru na licu mjesta iskazanu, koji je otac konjanika, a nalazi se još i danas potvrđeno u pojedinim primjerima. Njihova zabava su bajke i noćno pjevanje pri punoj mjesečini. Mladići i djevojke okupljeni u skupini, ponavljaju u zboru stih što ga predvodnik pjesme pjeva, a pjesmu prate udaranjem dlanova i raznim pokretima tijela. Dvije ili tri djevojke pod velom plešu ususret zboru mladića, čiji beduinski moral zabranjuje da djevojke nazivaju imenom i dopušteno je da ih oslove samo kao mladu devu. Ista melodija noćne pjesme je i melodija ratničke pjesme. Pri veselim zgodama odzvanja žensko »lilikanje«, što se čuje satima udaljeno u pustinji, a kod smrtnih slučajeva čuje se smrtno zavijanje naricaljki. Njegov stan je šator, od čijih pojedinih dijelova potječu i umjetničke riječi njegove prozodije i poezije. Njegove stvari su: sedlo za devu, crijevo za vodu i tronožac. Odjeća mu je vunena košulja i kaput (abba), čije bijele i smeđe pruge oponašaju zebrinu kožu. Njegovo oružje su: koplje i mač, šljem i oklop, a puške imaju samo neka plemena. Njegova su hrana: slatko i kiselo devino mlijeko, nezakiseljeni kruh, maslac, datule i pustinjske jelen-gljive. Njegovo su bogatstvo deva i konj, a tih ima pet plemenitih vrsta. Pet je sveti pitagorejski broj spasa i više se puta nađe u njegovim najboljim uredbama. Krvna osveta prelazi sve do na peto ko-

ljeno. U odnosu zaštite ili podložnosti igra broj pet također ulogu kao što je pet prstiju na ruci znak arapskog prava zaštite. Šejh, stari ili sijedi, plemenski je predstojnik, glava unutarnje uprave. Akib, tj. plemenski vođa u ratu, isto toliko mudro vrijedi kao ugled i utjecaj šejha. Kadija ili sudac odlučuje u važnim slučajevima, u smislu zakona; vasi, tj. skrbnik ili patron, postavljen je ne samo nepunoljetnima nego su ga slabi izabrali za obranu protiv jakih, a dahil je svaki koji se stavio pod okrilje drugoga da osigura svoj život i svoj imetak. Kako bi kradljivcu i razbojniku bilo onemogućeno uživati u tuđoj soli i kruhu ili misli, dodirom odjeće onoga koji ga drži uhvaćenoga steći će pravo na slobodu i zaštitu, stavljaju ga i drže skrivenoga u jami pod zemljom; ali ako mu uspije da slobodnome čovjeku pljune u lice, ima pravo na njegovu zaštitu što mu odmah onemogućava i oslobođenje. Lopov se zove haramī, a tako se zovu i tri stvari koje su zabranjene beduinu da ih se dotakne: svinja, lešina i krv. Ovo uzdržavanje, molitva pet puta na dan, post u ramazanu i žrtvena svečanost bilo je jedino religiozno vršenje dušnosti za beduina sve do nove Abdulvehabove reforme.

Abdulvehab, tj. sluga Darovatelja svega, iz plemena Vehabija, koje je ogranak velikog plemena Temin, islamski je Kalvin, koji Islam svodi na njegovu prvobitnu čistoću, ponovno uspostavlja olabavjele pobožnosti muslimana. Pripravljao se dugim proučavanjem zakona i putovanjima, pa je napisao načela novoga učenja koja su vrlo malo u suprotnosti s osnovnim načelima Islama, da se zakonodavci Egipta i Sirije nikako nisu usudili Abdulvehabovo učenje prokleti kao krivovjerno. Sklonište i podršku je Abdulvehab našao u Muhammed ibn Suudu iz plemena Mesaliha, koje je ogranak Vuldi Alije, a prvobitno je pripadalo plemenu Enesa. Muhammed ibn Suud u Diraji, prvi obraćenik reforme, oženio se Abdulvehabovom kćeri i bio je osnivač političke vladavine Vehabija, koja se poklapala s vjerskim načelima; prvobitno je pripadala dvojici različitih osnivača, budući da je Abdulvehab bio osnivač vjere što su je Muhammed ben Suud, njegov sin Aziz i unuk Suud u Arabiji širili mačem i poveli istrebljivački rat protiv nevjernika kao što je to prije bilo s Muhammedovom vjerom. Abdulvehab se borio protiv pretjerivanja u poštivanju Poslanika, a naročito svetaca, čije su džamije-grobnice bile glavna meta njihova razaranja, tako da kasnije nisu poštedjeli ni džamije Muhammedova groba i njegovih unuka. Kuranom propisana milostinja, zabrana luksuza u Kuranu, uzdržavanje od alkoholnih pića, stroga uprava na pravnome području i ratnički duh prvih muslimana vidno su propadali. Abdulvehabovo učenje se oborilo za sve zabranjene užitke, naročito na razbludnost; kod Turaka je protuprirodno uživanje bilo uobičajeno; oborili su se na uživanje opojnih nadražaja, protiv vina, duhana, opija i na upotrebu tespiha (brojanice).

Muhammed ben Suud bio je duhovni i svjetovni poglavar poklonika novoga učenja nad čitavom Arabijom. Katekizam vehabijaca, što ga je Ibn Suud objavio kasnije pri zauzimanju Meke, svodi Islam kao sastavni dio nove vjere na njegove najjednostavnije elemente. Sva znanost spasa se sastoji od tri stvari: u spoznaji Boga, u spoznaji vjere i u spoznaji Poslanika. Bog je jedan, svemoćan kojemu se treba moliti. Temelji druge spoznaje, naime vjere, su opet tri stvari: islam, tj. predavanje sebe Božjoj volji, vjera i dobra djela. Islam se sastoji od pet stvari: prvo, od spoznaje da je samo jedan Bog, a Muhammed mu je poslanik. Drugo: pet puta na dan treba moliti; treće: treba dati zakoniti dio milostinje (petinu od imetka); četvrto: treba održati post u ramazanu i peto: treba hodočastiti u Meku. Vjera se sastoji od šest glavnih članova: prvo, vjera u Boga; drugo: vjera u njegove anđele; treće: vjera u njegovu Svetu knjigu; četvrto: vjera u njegove poslanike; peto: vjera u njegova svojstva i šesto: vjera u sudnji dan. Dobra djela počivaju na jednoj jedinoj zapovijedi: klanjaj se Bogu kao da ga vidiš iako ga ne možeš vidjeti i znaj da on tebe vidi. Treći dio znanosti o spasu, naime spoznaja Poslanika je najvažniji, jer će on potkopati zloupotrebu pretjeranoga štovanja Poslanika. Muhammed, Abdullahov sin, poslanik, smrtan je čovjek i nije poslan nekom naročitom narodu nego svim ljudima. Ni jedna druga vjera nije prihvatljiva osim njegove i ni jedan poslanik neće doći iza njega, jer je on krajnja karika u lancu poslanika. U svemu tome nema krivovjerja, nego je to Islam u njegovoj iskonskoj čistoći. Ponovno ga uspostaviti cilj je Abdulvehabova učenja. No čak i u ovom pročišćenom obliku, Islam je isključiv i gorljiv po duhu svoga prvobitnoga postavljenja: priznavanje Poslanika, molitva pet puta na dan, milostinja, post i hodočašćenje isto su tako neophodni kao vjera u Kuran, u anđele i u poslanike; druga vjera nije prihvatljiva. Neispunjavanje vjerskih obaveza najstrože se kažnjava, svim drugim vjerama je objavljen rat sve do podvrgavanja ili istrebljenja. To je učenje nove Abdulvehabove reforme.

Nakon ovoga prikaza Abdulvehabova učenja i karaktera beduina, njegovih prvih obraćenika, a taj je prikaz dostatan za svrhu ove povijesti, potrebno je još prvu vijest o tome, vijest koja je uznemirila seraj, divan i prijestolnicu, staviti uz druge pristigle vijesti, manje opasne od arapskih nemira, jer će se po tome najbolje razjasniti politički razlog za sjajni dar što ga je sultan poslao u Meku. Iz Basre je novi namjesnik Sulejman-paša javio da su se pobunjeni pustinjski Arapi, Beni Muntefik, u Kavarni sjedinili s Beni Lamima, Arapima iz Huvejze, od plemena Muide iz Ahvaza, i da ih je napao i pobio kod Ardža. Preko tisuću ih je ubijeno, među njima kolovođa Burhane i njegov sin Kelb Alija. Kraj oko Basre je očišćen od Arapa, a zlotvora Kijabija, koji je kao gusar učinio nesigurnom luku u Basri, ukro-

tio je uz pomoć vjernoga plemena Devasira koje stanuje uz more, a njegovo je razbojničko gnijezdo spalio. No uskoro zatim je bagdadski namjesnik, prijašnji veliki vezir Mehmed-paša, javio da se posvadio sa Sulejman-pašom zbog Arapa i da Sulejman prijeti da će opsjedati Bagdad s arapskom vojskom.
mj. 9. 1749. Porta je zato odmah imenovala namjesnika Sivasa Saveli-zadea za seraskera za Bagdad s begovima i Kurdima iz Dijarbekra, Mosula, Haleba, Rake, s mardinskim vojvodom i s namjesnikom iz Maraša. Sulejman-paša se ispričao da ne može poći nikuda izvan Basre zbog gladi koja ga je na to prisilila i uvjeravao Portu u svoju vjernost provodeći najjače osiguranje. Da to osiguranje ispitaju, poslan je drugi vrhovni konjušnik Mustafa-beg s fermanom. Drugi fermani su odaslani namjesniku u Džidi koji je ujedno bio šejh svetišta u Meki, egipatskome namjesniku, nekadašnjemu velikom veziru Ahmet-paši i šerifu u Meki, Mesudu ben Saadu. Preporučena je suglasnost i najaktivnija suradnja »da se suzbije bezbožno krivovjerje, po kojem je Muhammed ben Abdulvehab iz Aijine u pokrajini Nedžd napadanjem na prvo osnovno učenje Islama podigao glavu kao novi vjerski učitelj« ... Njihovu suzbijanju je još više trebao pridonijeti krasan dar koji je sultan odredio za uljepšavanje svete kuće Kabe, polazeći stopama svojih prethodnika, prvoga i trećega Ahmeta, četvrtoga Murata i Mehmeda. Što se duh nove reforme neprijateljskije borio protiv vanjskoga sjaja i svega ukrasa pri obredima, to više je pravovjernim muslimanima trebala pasti u oči draguljima ukrašena Sveta kuća koju muslimani štuju i prema kojoj se u molitvi okreću. Čehaja riznice (pod čijim je nadzorom i brigom obnovljen pokrov) i kizlaragin sekretar, koji su obojica novi pokrov za Kabu pratili u Meku, bili su ujedno i donosioci krasnoga zlatarskoga nakita čiji se sjaj na Kabi trebao takmičiti s njezinom praslikom, svetohraništem od rubina u najvišim nebesima. Nakit se sastojao od šesterouglastog smaragda, koji blista kao sjaj Kanopusa između dva druga dragulja, od kojih je jedan imao sedam stotina šezdeset i osam karata, a drugi sedam stotina pedeset i dva. Ova tri smaragda iz starih rudnika bila su okružena od dvanaest velikih, četrdeset srednjih i šezdeset i šest malih dijamanata, obuhvaćeni prstenom od devetnaest velikih dijamanata. Trista pedeset i dva velika bisera uglavljena su u trinaest žlijebova i svršavali su sa trinaest kapi od smaragda; sve skupa je bilo blistavo sunčano oko i zeleni prah s poljana kroz što se prelamao sjaj vode tih dijamanata. I u Carigradu je sultan Mahmut pojačao svoj žar za vjeru i znanost osnovavši zakladu jedne druge knjižnice s deset mjesta za čitače Buharijine predaje (hadis), uz džamiju sultana Mehmeda II, kao što je prije toga stvorio zakladu uz dža-
13. 7. miju Aja Sofije ... Neobičnija od te promjene je bilo svrgnuće, učenoga Esad-efendije, što je učinio veliki vezir, ali je to uskoro za sobom povuklo i njegovo svrgnuće, jer mu javno mnije-

nje nije oprostilo muftijino svrgnuće. Pri imenovanju velikoga vezira bilo je hatišerifom objavljeno da se prijašnjega velikoga vezira okrivljuje zbog haljkavosti u opskrbljivanju pograničnih tvrđava. Njegovu blagost dokazuje što su mirovala smaknuća za njegova upravljanja, izuzevši nekoliko krivotvoritelja sultanovih naredbi, koji su smaknuti pošto su uhvaćeni na djelu. Novo imenovani veliki vezir, Mehmed Emin, s nadimkom Divitdar, tj. onaj koji drži pribor za tintu, služio je na tom položaju za Ahmeta III velikom veziru Ibrahim-paši i oženio kćer njegova svemoćnoga ćehaje Mehmeda. Otada je bio u predsjedništvima finincijske odaje i na važnim položajima upravitelja grada i brodogradilišta i upotrijebljen u uredima knjigovodstva. Nedavno je postao ministar unutarnjih poslova došavši na Abdi-pašino mjesto; sada je postao veliki vezir. Otac mu je bio Mehmed-paša Aščí-zade, tj. kuharov sin, koji je za pobune u Basri i Kavarni, godinu dana iza mira u Srijemskim Karlovcima, za arapske pobune činio važne usluge. Čast muftije umjesto Esada dobio je rumelijski vrhovni sudac Mehmed Said . . . **15. 6. 1751.**

[Kao što su poslanici bili usrećivani od sultana i kizlarage, to se utoliko više odnosilo na janjičare kojima je priređen ceremonijal izražavanja naklonosti. Sulejman I, kada je izgradio nove janjičarske kasarne, utvrdio je kao kanun (zakon) da mu, koliko puta prođe kraj starih kasarni naspram Džamije prinčeva, starješina 61. puka mora prinijeti porculansku zdjelicu šerbeta, a vekilhardž (časnik za ishranu) kizlaragi; tu zdjelicu je sultan onda vraćao napunjenu dukatima. A sada je jedan carski hatišerif, što ga je reis-efendija najsvečanije donio janjičarskom štabu koji se skupio na novoizgrađenoj Porti age (stara je izgorjela u požaru), obznanio osobito sultanovu naklonost; rečeno je da sultanu, koliko puta odsada prođe pored Porte janjičarskog age, kulćehaja (prvi general-poručnik) donosi šerbetom napunjenu zdjelicu, a aga mu je predaje; kizlaragi donosi šolju šerbeta treći general-poručnik, a predaje mu prvi general-poručnik; isto velikom veziru donosi poslovni upravitelj, a predaje prvi general-poručnik. Hatišerif je bio pun hvale i blagoslova za janjičare: »Janjičari moje Visoke porte ognjište su boraca za vjeru, na kojima počiva blagoslov sjene Božje i pogled ljudi Božjih. Svako staranje za uzdizanjem njihova položaja i štovanja jamči vremenom određenu i vječitu sreću. Pošto časnici i vojnici istih, moje sluge u doba rata i mira, s iskrenim zalaganjem čine valjane usluge i time su stekli moje carsko zadovoljstvo, to je istima okrenuta moja carska duša i moje brojne carske milosti upotrijebljene su za svakodnevno povećanje i umnožavanje njihovih položaja i njihova ugleda«. Uskoro iza ovog odlikovanja, janjičari su doživjeli neugodu da im je, nakon što im je prije osamnaest mjeseci u velikom carigradskom

3. 1. 1750. požaru izgorjela Porta age, u novom, sadašnjem požaru, koji je trajao osamnaest sati i sagorio tri stotine kuća, plamen progutao veći dio starih kasarni. Janjičari su, sve u svemu, činili stotinu devedeset devet pukova ili odjela, od čega je bilo stotinu džemaata, tj. udružbi, šezdeset jedan bülük, tj. četa, trideset četiri segbana, tj. lovaca, i četiri solaka, tj. strijelaca. Od ovih stotinu devedeset devet odjela samo je dvadeset šest bilo u starim, a ostali u novim kasarnama; a od kasarni je sad izgorjela nastamba stotinu šezdeset drugog odjela i ozloglašena Srednja džamija, žarište svake pobune. Prikupljanje suma za njihovu ponovnu izgradnju bilo je od najveće važnosti, da ne bi izbio požar janjičarske pobune. Sada su se izdaci za popaljene nastambe računali na četiri stotine četrdeset jednu kesu. Sultan je dometnuo tome, što se prije pedeset devet godina davalo svakoj četi, još pet stotina šezdeset pjastera, tako da je svaka dobila dvije tisuće pet stotina, a ostali odjeli, svaki, dvije tisuće pjastera, što je skupa iznosilo šest stotina osamdese devet kesa; a nanovo su izgrađene i kasarne džebedžija. Također je sada dovršeno popravljanje beogradske tvrđave, koje je započelo prije deset godina, odmah po osvajanju i iznad vrata u pravcu Carigrada slavio je natpis sultana Mahmuta kao utemeljitelja carske gradnje. Ovaj natpis u kamenu, koji je najsjajnijim riječima veličao nenadmašivu svetkovinu, odnio je Loudon, zadnij osvajač Beograda, kao trofej u Beč i nalazi se, sa nadgrobnim kamenom (nišanom) turskog poslanika koji je kao beogradski zapovjednik nakon mira u Karlovcima umro tamo, u šumskoj sjeni Hadersdorfa gdje Loudon počiva, kao spomenik njegove pobjede.

Raspoloženje za pobunu je konačno otklonila mudrost i čvrstina velikog vezira, koji je nastavio mirno obavljati tekuće državne poslove. Osim proslave Bajrama i čašćavanja, obavljene su, uobičajene tom prigodom, promjene na položajima. Samo su na svojim mjestima ostali reis-efendija Naili, čaušbaša Mehmed-aga Bosanac (koji je uskoro poslan umiriti svoju uzbunjenu domovinu) i tri defterdara . . .]

20. 8.

Častoljubivi natjecatelji za moldavsku i vlašku kneževinu u to vrijeme su se naročito obraćali francuskom poslaniku Desalleursu, osobito Rudolf Kantakuzen, uz obećanje da će Porti priskrbiti temišvarski dio Banata, ako će mu sultan dati Vlašku uz godišnji danak od deset tisuća dukata. Desalleurs je Porti opet predočio već pred sedam godina učinjeni prijedlog, koji je prije četiri godine bio opet uzalud pokrenuo: savez između Porte, Francuske i Pruske. On je Porti predao pismo francuskoga kralja u korist Švedske, po kojem bi Francuska branila Švedsku ako bi je Rusija napala. Konačno je zajednički sa švedskim ministrom Celsingom podupirao nastojanja danskoga pregovarača

Gählera, koji je došao u Carigrad pregovarati o prijateljskom ugovoru s Danskom. On je također predložio Porti savez sa Francuskom za obranu Poljske, od koje je Rusija već dva puta zaprijetila otrgnuti jedan dio zajedno s gradom Gdinjom (Danzig). Porta je uljudno odgovorila izbjegavajući temu, ali nije htjela da se odgovor smatra odbijanjem. Švedski poslanik Celsing je predajom pisma objavio Friedrichovu smrt, koji je bio švedski kralj i grof Hessen-Cassela i dolazak na prijesto Friedricha od Holstein-Gottorpa, predajući pismo ovoga, a ujedno dao je izjavu, koja je mogla umiriti Rusiju, da novi kralj u načinu vladanja ne želi ništa promijeniti. Kratko vrijeme prije toga se prvi švedski minstar, grof Tessin, u jednom pismu velikome veziru, zahvalio što se Porta zauzela kod Rusije. Predao je notu u kojoj se suprotstavio ruskoj optužbi da Švedska uznemirava mir na sjeveru. Tessinov nasljednik u svojstvu prvoga ministra bio je Höpken koji je tako dugo bio poslanik kod Porte i prije četrnaest godina je sklopio savez između Švedske i Porte. Zuazeo se u Gählerovu korist, za kojega se zalagao i Desalleurs; Celsingu je Porta odgovorila da stvar prepusti Porti da je ona riješi. Gähler, koji je bio konjušnik danskoga kralja, a najavio se kao opunomoćeni ministar Danske koja je prije četiri godine sklopila ugovor sa sjeverno-afričkim zemljama, dobio je od Porte odgovor da je običaj Porte da ambasadori ili poslanici stranih sila od granice kao takvi budu uvedeni, a nepoznati se ne mogu priznati poslanicima. Reis-efendija Nailî, ispravan musliman, postavio je muftiji pitanje da li zakoni dopuštaju s nevjernicima sklapati nove veze, a muftija Murtaza je po fetvi odgovorio: N»e, osim ako to ide u prilog sultanu i carstvu.« Napuljski ministar, grof Ludolf, poslao je svoga kancelara, spletkara Chenevriera iz Ženeve, povjerljiva čovjeka i savjetnika Bonnevala koji je na tome radio da grofa Ludolfa zbaci, a na njegovo mjesto vrati Finochettja i da silom uđe u Napulj, jer je bilo dokazano da je on posljednje Argensonovo pismo Bonnevalu bio izdao austrijskom internunciju; Chenevrier je bio taj koji je prije deset godina najžustrije bio poradio na planu oko kolonije protestantskih kantona u Švicarskoj. Između Dubrovnika i Venecije je došlo do svađa zbog brodskih carina što su ih postavili Venecijanci za dubrovačke brodove koji su plovili oko venecijanskoga zaljeva. Dubrovnik je uložio žalbu putem poslanika Broccolija. Do izglađivanja tih svađa je došlo po Portinu nalogu, koja je tu stvar prenijela bosanskom namjesniku. Uz njegovo posredovanje došlo je do sporazuma u Travniku između venecijanskoga izaslanika, pukovnika Giuseppe Canobe i Dubrovčana Matije Zorge, po kojem se Dubrovnik obavezao da će svake tri godine predati putem dvojice dubrovačkih plemića kapetanu di Golfu kao odštetu za dosada uzetu brodsku carinu srebrnu zdjelu u vrijednosti od dvadeset dukata. Venecija je opet obećala da će dubrovačkim brodovima i felukama dopuštati slobodan prolaz

1753.

17. 1. 1751.

15. 4. 1752.

mj. 9. 1753.

6. 1. 1752.

mj. 8.

kroz venecijanski zaljev i da neće ometati njihovo vađenje koralja, a niti venecijanski brodovi niti njihovi podanici smiju sjeći drvo u dubrovačkim šumama. Sporazum koji je sklopljen prije stotinu šezdeset i dvije godine na otoku Susku (Sušac?) između obiju republika proglašen je punovažnim. Portina veza s Poljskom se ograničila sada samo na nekoliko pisama vojskovođe krune... Onih desetak pretendenata na prijesto, koji su se nakon Nadir-šahove smrti borili za vlast nad Perzijom, najpreglednije se redaju po različitim plemenima kojima pripadaju, a čiji je utjecaj već za vlasti Safevija (kao što to vidimo) bio ponekad premoćan, a nakon njihova pada htjeli su vrhovnu vlast imati isključivo za sebe. Njihovo pravo se temeljilo na rodbinskim vezama s obitelji Safevi, jer su prinčevi Šahruh, Ismail Mirza, Husejin Mirza i Safi Mirza zaista ili navodno potjecali od sestre šaha Huseina. Svi drugi su bili samo plemenske poglavice. Ahmet-han u Kandaharu i Azadžan u Azerbejdžanu bili su Afgani, tj. potjecali su iz plemena koje je obitelji Safevi donijelo propast. Alimerdan, poglavica Bahtijara u Loristanu, Kerim-han, poglavica plemena Zend, Alikuli-han i drugi Nadir-šahovi rođaci su bili Efšari, a Muhammed Husejin-han je bio poglavica Kačara. Borili su se zapravo Safevije i Afganci s turkmenskim plemenima Efšara i Kačara i s perzijskim plemenima Bahtijara i Zenda za perzijski prijesto... Veliki vezir je posjetio brodogradilište i ljevaonicu topova da tamo nadzire gradnju brodova, a tu lijevanje topova.

6. 7. 1754.

19. 10. 1754.

Sultan je posjetio knjižnicu što ju je dao sagraditi uz seraj na Galati, a sada je bila dovršena i napunjena knjigama. Knjige su poslane iz carskog seraja u košarama i ukrcane na brod, a iskrcane su kod ljevaonice topova. Aga galatskoga seraja je bio praćen svim baltadžijama i oficirima iz seraja i svi su izašli u susret knjigama. Carski sabljonoša, knjižnički hodža, tri hodže-učitelja (iz sobe paževa), šejh, čitač Kurana, pregledač pobožnih zaklada (vakufa) u Meki i Medini, upravitelj i pisar knjižnice i trideset pomoćnika učitelja zajedno sa svim paževima okupili su se u dvorani knjižnice, gdje se najprije čitalo deset ajeta (stavaka) iz Kurana, a zatim je uslijedilo tumačenje prve sure Kurana po Bejdaviju. Iz cijevi, što su u knjižnici desno i lijevo bile postavljene, nije tekla voda nego šerbet, tako da oni koji su žedni znanja ne budu samo duhovno nego i tjelesno napojeni, pa su uživali dvostruku slast. Šest dana nakon ove posvete dvorane za knjige prisustvovao je sultan čitanju (učenju) Kurana.

Posjet galatskoj knjižnici je bio posljednji svečani čin sultana, koji je započeo svoje vladanje zasnivanjem knjižnica uz džamiju Aja Sofije i Validinu džamiju, a završio posvetom knjižnice galatskoga seraja, određene za paževe. Pobolijevao je već neko vrijeme i oba potresa, koji su u roku od godinu dana iz temelja potresli oba glavna grada carstva, Edrenu i Carigrad, važili su kao sumnjivi predznaci. Lani je u listopadu (oktobru) veliki potres oštetio edrenske palače i džamije, a ove se godine

potresla zemlja u Carigradu četrnaest puta u noći od 2. na 3. rujna (septembra). Gradske zidine su veoma oštećene, a jedna od sedam kula se srušila. Dvije najljepše i najstarije džamije u gradu, Aja Sofija i džamija sultana Mehmeda, dobile su pukotine, a životom je stradalo pedeset do šezdeset ljudi. Iza toga su u džamijama održane javne molitve, kao što ih propisuje islamski obred u velikim nevoljama kao što su glad, pomanjkanje vode, pri izvanrednim prirodnim pojavama kao za pomrčine sunca i mjeseca i kod potresa. Iz džamija, čiji su temelji potreseni i zidovi napukli, vinula se put neba molitva uzvišene sure Zemljotresa: »Kada se zemlja potrese, kad se hoće otresti tereta svoga i kada se ljudi pitaju: »Što joj je?« — zemlja udarcima odgovara. »Pukotina na zidu džamije Osvajačeve (el-Fatihove) i rušenje jedne kule ove najstarije gradske utvrde mora da su bili predznaci za pad ili gubitak velikih ljudi u znanosti i u državi. Već za šest sedmica se smatralo da je predznak na pô ispunjen zbog smrti velikoga šejha, čitača Kurana, Jusuf-efendije. Učitelj velikoga vezira Alije iz Čorlua napisao je i dovršio za dvadeset i osam godina veliki komentar za zbirku Buharijinih predaja (hadisa). Kada ju je predao sultanu, nagradio ga je ovaj za to s tisuću dukata, pa kasnije predao knjigu knjižnici što ju je zasnovao uz džamiju sultana Mehmeda II. Taj dan, kada je djelo svečano položeno u knjižnicu, pozvan je šejh pa je u prisutnosti sultana ponovo nadaren sa šest tisuća pjastera. Osim ovoga visoko cijenjenoga komentara Buharijine zbirke hadisa, napisao je i glose uz Bejdavijev komentar, a protumačio je i polovinu muslimanskih zbirki predaja (hadisa), te ostavio dvadeset rasprava samo o pitanjima predaje (hadisa), a dvadeset sedam rasprava o drugim znanostima. Bio je pisac turskih i perzijskih duhovnih pjesama, a pisao je pod pjesničkim imenom Hilmi, tj. blagi. Proveo je šezdeset godina od svoje osamdeset i dvije aktivne godine kao učitelj, čitač i predavač po džamijama. Druga, još veća nesreća, bila je sultanova smrt, do koje je došlo osam sedmica kasnije. Već vrlo bolestan, prisilio se da prisustvuje molitvi u petak. Samo s teškom mukom su ga mogli podići na konja; silahdar i druge dvorske age su ga uzeli pod ruku, a zovu se veziri ramena, jer su uživali prednost da sultana smiju uzeti ispod ruke; držali su ga na konju, ali je umro baš usred vanjskih vratiju kroz koja se vraćao u seraj. Topovi su iz seraja i mujezini s minareta objavili u isti čas i dolazak njegova brata na prijesto, sultana Osmana III, sina Mustafe II. Sultan Mahmut je bio prvi s tim imenom i imao je dvadeset četiri godine; sve u svemu, vrlo je sretno vladao i njegova vladavina je poznata kako po blagosti kojom je vladao tako i po uspjehu beogradskoga mira, a istakao se i po osnutku četiriju knjižnica u glavnome gradu, uz džamije Aja Sofiju, Mehmeda II, Valide i u galatskome seraju. Od šesnaest velikih vezira za njegove vladavine, uzeo je prvih dvanaest iz ruku osamdesetogodišnjega kiz-

3. 9.

14. 10.

13. 12.

larage koji je neograničeno vladao njime i carstvom, iz ruku staroga Bešira. Četvoricu posljednjih je uzeo iz ruku smaknutoga dvadeset i osmogodišnjega kizlarage Bešira (istoga imena s prethodnikom); među njima su bili junak Topal Osman koji je pao na bojištu boreći se protiv Nadir-šaha i državnik Hekim oğlu Alija (Liječnikov sin), koji je dva puta mudro upravljao državnim kormilom i to su bili pravi stupovi države. Najodlučniji utjecaj na Portinu vanjsku politiku su imali za njegova vladanja ministri unutarnjih i vanjskih poslova, izobraženi u poslanstvima na evropskim dvorovima, u mirovnim pregovorima i pograničnim komisijama, a najvećim dijelom obučeni po Bonnevalu; mevkufatdži Mehmed Tirjâkî, i sam je bio godinu dana veliki vezir (i prijašnji povjerenik za povlačenje granica nakon mira s Rusijom i s Austrijom); Mustafa-efendija, poslanik u Beču, koji je htio biti posrednik u miru između kršćanskih sila; Mehmed Ragib pero i duša mirovnoga pregovaranja s Rusijom, Austrijom i Perzijom; Mehmed Said, poslanik u Francuskoj, Švedskoj i Rusiji, kasnije ministar unutarnjih poslova; Nâilî Abdullah, tri puta reis; sva trojica su bili u slijedećoj vladavini veliki veziri. Iako su mijenjali položaje, njihov je glas bio utjecajan na savjetovanjima o najvišim državnim interesima. Uz njihovo sudjelovanje došlo je do zaključenja mira u Beogradu s Austrijom i s Rusijom, do ponovne francuske kapitulacije, do švedskoga saveza, do mira s Nadir-šahom, do prijateljskih sporazuma s Napuljom i Toskanom. Vladanje sultana Mahmuta je najsjajnije razdoblje osmanske diplomacije, u kojem su umnogostručena poslanstva i pregovaranja što su sretno završena proširivanjem granica, a sultanovo nastojanje oko napretka obrazovanja putem onih četiriju biblioteka zaslužuje veliku hvalu. Gledano s ta dva stajališta, može i evropski historičar priznati sultanu Mahmutu I hvalu, što mu je daju Osmani, pozivajući se na njegovo ime koje znači »hvaljeni«, pa hvale i vladavinu kao hvaljenu i srećom prokušanu.

GLAVA SEDAMDESETA

Od ustoličenja Osmana III i pregled osmanske književnosti u 18. stoljeću

[Sultan Osman, jakog, mesnatog lica, glave nabijene na tijelo, kao i u njegova brata Mahmuta, pleća viših od drugih, ozbiljan, naprasit ali ne krvoločan, proveo je već pola stoljeća u prinčevskim odajama (kafezu), kada je pozvan na prijesto svojih

predaka. Toliko koliko je dugo bio udaljen od poprišta vladanja, koliko je kasnije nastupio, samo ga je još više ogorčilo u odbojnosti, s kojom obično nasljednici kude postupke svojih neposrednih predaka. Mada je išao za dnevnim promjenama, bio je dostatno razborit da potvrdi dva visoka položaja: velikog vezira i muftiju. Devetog dana obavljena je ceremonija opasivanja sablje u Ejubu i posjet grobovima predaka, kao i biblioteci njegova brata-prethodnika; uzeo je od sultana Mahmuta svojeručno napisani Kuran i proučio (izrecitirao) iz njega deset stavaka (ajeta). Jedan njegov hatišerif oslobodio je darova za ustoličenje što su ih, prema kanunu, dosada, pri svakoj promjeni na prijestolju, prinosili nosioci lena i državni službenici s plaćom. A obrnuto, sultanov dar za ustoličenje bio je trupama podijeljen i suma je iznosila 2.394 kese. Glasnici su išli na tri strane obavijestiti o novom sultanu, u Poljsku, Rusiju i Austriju. Prva vladarska mjera bila mu je trostruka zabrana upravljena protiv mehana (gostionica), šetanja žena i odjeće raje. Prva mjera umanjila je dohotke janjičarskog age, bostandžibaše, topdžibaše i vojvode od Galate, te su svi bili nezadovoljni. Žene se nisu smjele pokazivati na ulici utorkom, četvrtkom i petkom, jer je tada sultan izlazio. Kada je on ulazio u harem, nosio je čizmice, okovane velikim srebrenim čavlima, da bi njihovo lupkanje po pločama seraja dalo do znanja haremu i robinjama da je gospodar tu, te da bi se smjesta razbježali i povukli u svoje šatore i odaje; nepozvane žene mogle bi opteretiti gospodara i zato nijedna nije smjela nepozvana izaći pred lice vladara. A što se tiče raje, obnovljene su stare odredbe da smije nositi odjeću samo određene boje. No ove naredbe se nisu dugo održale, te je uskoro sve bilo kao i ranije. Sultan je smijenio službenike koji su bili u milosti njegova brata, a uskoro je uslijedila zamjena muftije, a potom i velikog vezira. Za prvog je imenovan najstariji član uleme, Masaf Abdullah, a za drugog visokozaslužni Hekim-oğlu Alija (Doktorov sin), sada namjesnik Kütahije, kojem je to bio treći puta. I sada se, kao ranije za Osmana II, od velike hladnoće zamrzlo more u luci, tako da se od defterdarova pristaništa do Südlidže moglo pješke ići, što je, od bizantskih vremena, sedmi puta, koliko historija obavještava o tome.

19. 12. 1754.

26. 12.

12. 1. 1755.

16. 2.

Novi vezir je, usprkos zimi, došao odmah u Carigrad. Nastupila su uobičajena smjenjivanja i imenovanja, od kojih je najvažnije imenovanje novog kapudanpaše, Sulejman Karabagija. U to vrijeme je također umrlo više uglednih osoba, od kojih se mogu istaći: raniji muftija Kara Halil-zâde Mehmed Said, prevodilac jednog dijela Ajnijeve »Historije« sa arapskog na turski, i starješina dvorskih ceremonija i historičar carstva Izzi-efendija, čiju je prozu isticao historičar Vasif iznad njegovih stihova. Umjesto Izzija, historičar je postao doduše kasnije Enveri, koji je opisao vladavine sultana Osmana, Mustafe i Abdulhamida i koji je samo skratio Vasifovu historiju carstva tiskanu u

27. 3.

Carigradu. Ali-paša se nije, takoreći, ni okrenuo na najvišem
19. 5. položaju, a bio je, nakon pedeset tri dana, smijenjen nakon jednog velikog požara koji je noću izbio. A ovaj je samo dao izliku da se sakrije pravi razlog smjenjivanja — njegovo loše dogovaranje sa silahdarom, sultanovim miljenikom. Smijenjeni veliki vezir upućen je u progonstvo u Famagustu. Carski pečat dobio je Naili Abdullah, koji je od mladosti radio u carskom državnom uredu, dva puta zauzimao mjesto reis-efendije, onda u svojstvu starješine ceremonijala za kratko vrijeme uredio stari protokol koji je bio poremećen, a sada je bio prvi defterdar; bio je znanstveno obrazovan ministar, a dokaz njegovog pera bio je izvještaj o zadnjim pregovorima Porte sa Nadir-šahom kojeg je Izzi preuzeo u svoju historiju carstva, te jedan drugi uz izvještaj Ragib-paše o pretresu, u vezi s tim, zaključenog mira. Novi veliki vezir smijenio je muftiju, jer se umiješao u spletke
mj. 8. moldavskih velikaša. Na Krimu je na mjesto umrlog hana po-
1755. stavljen dosadašnji kalga Alim-Giraj.

Naili nije bio dugo veliki vezir. Već je nakon dvadeset
24. 8. sedam dana smijenjen; jednako kao i njegova prethodnika, srušio ga je silahdar-miljenik, kojeg je on sam proizveo u vezira Kubeta i koji je preuzeo položaj. Odmah su uslijedila smjenjivanja, a treba istaći smjenjivanje reis-efendije Abdije, ispravnog i nepotkupljivog muslimana, ali grubo-nezgrapnog u formi, te kizlarage Bešira. Sultan Osman volio je preobučen kružiti gradom i miješati se u govor običnog svijeta; tako je naišao jednog dana na ljude iz Üsküdara i među njima na nekog starog smijenjenog naiba, tj. zamjenika suca, koji je bio prijatelj smijenjenog i u Famagustu prognanog Hekim oğlu Ali-paše (Doktorova sina) i koji je koristio priliku da od sultana zadobije milost za njega; to je konačno i uspjelo, te je Ali-paša upućen za namjesnika Egipta. Na te ophode i razgovore među narodom i odredbe o oblačenju ograničilo se vladanje sultana Osmana. Opet su
12. 7. izbili požari, manji koji je spalio dvije tisuće kuća, a onda,
4. 10. tri mjeseca kasnije, veći koji je trajao trideset šest sati u svim pravcima i spalio čak Visoku portu, tj. palaču velikog vezira, i defterdarovu portu. Određeni su povjerenici da na državni trošak podignu porte paša i defterdara, mehterhanu, gdje je bila glazba i šatori vojske. Veliki vezir bio je hatišerifom pohvaljen radi svoga aktivnog sudjelovanja pri gašenju požara, ali je četiri
22. 10. sedmice potom bio ne samo smijenjen, nego i odmah posječen; bio je okrivljen za neizvršavanje carskih naredbi, laž i potkupljivost. Naslijedio ga je Mehmed Said koji je bio sin Mehmeda Jirmisekiza (Dvadesetosmaša), poslanika u Francuskoj. Hekim oğlu Ali-paša (Doktorov sin) bio je lijepo dočekan u Egiptu i sredio je stvari najbolje. Izbili su nemiri na austrijskoj i perzijskoj granici, u Beogradu i Erzurumu. U Beogradu je namjesnik Ahmet Köprülü-zade pobjegao pred janjičarima; Abdullah-paša od Erzuruma pobijedio je više pobunjenika toga područja.

Sultan se bavio samo smjenjivanjem velikih vezira i odredbama o odijevanju. U prvoj godini vladanja promijenjeni su četiri puta veliki veziri. Mehmed Said bio je najduže, šest mjeseci. **1. 4. 1756.** Smijenio ga je Mustafa-paša. Naređeno je da velikaši moraju nositi samo samurovinu. Novi veliki vezir je bio nastupio, a sedam **3. 5.** sedmica kasnije izbije vrlo velik požar, koji je potrajao četrdeset osam sati, a prema osmanskom historičaru bio je najveći **6. 6.** od osvajanja Carigrada; nastao je, kao i mnogi drugi, u židovskoj četvrti, izvan vrata Džub Alije, odatle se razvio i grad zahvatio u trinaest plamenih rukava; izgorjelo je osam tisuća kuća, među njima pet stotina osamdeset peći za pečenje i mlinova, sedamdeset kupatila, jedan han, dvije stotine džamija i tisuće dućana. Izvršene su i promjene na položajima, a najvažnija se ticala položaja muftije. Mjesto Dmad-zâde Fejzullaha koji je umirovljenn u Bejkozu, imenovan je učeni Dürri-zade Mustafa. Mnogo je značajnnija bila promjena velikog vezira, kojeg je sultan u drugoj godini vladanja promijenio šesti puta, a sedmim i zadnjim velikim vezirom svoga vladanja postavio je čestitoga i učenoga Ragib-pašu. Vjerojatno da zbog kole- **13. 12.** bljivog karaktera sultana ne bi ni on ovu dužnost obavljao ni godinu, da sultana nije pogodila smrt, na sreću carstva, kojem **22. 12.** je Ragibov veliki vezirat omogućio pet godina novog i postoja- **1756.** nog stanja; slijedeće razdoblje bilo je sjajna točka osmanske historije na temelju mudrog održanja unutarnjeg mira i razborite politike prema vani, pomaganja znanosti od strane Ragiba, najučenijeg velikog vezira Osmanskog carstva i zadnjeg koji zaslužuje ime velikog državnika.]

Sultan Mustafa, treći s tim imenom, sin Ahmeta III, bio je samo za nekoliko dana mlađi od svoga pred deset mjeseci umrlog brata Mehmeda i rođen je s ovim prije četrdeset i jedne godine koja je za osmansko oružje bila tako nesretna; bila je to godina kad je izgubljen temišvarski Banat, a ime Mustafa je od početka osmanske historije bilo u carstvu nesretno ime... Nakon ovih deset nesretnih Mustafa došao je na prijesto treći s tim imenom, dvadeset i šesti osmanski sultan na prijestolju. On nije nasilnim putem izgubio prijesto kao ni svoj život, ali je prijesto i život ispunio neslavnim činima čim je odstupio Ragib. Po državu najkorisniji čin bio je da je odmah nakon dolaska na prijesto jednim dokumentom potvrdio velikoga vezira Ragiba i ovome predao novo izrađeni carski pečat. Od četiri novo izrađena carska pečata jedan je, onaj četverouglati, zadržao sultan za sebe, a druga tri, okrugla, dobili su veliki vezir, vrhovna nadzirateljica seraja i predstojnik prve sobe u seraju. Običaj je da taj dan (slijedeći iza dolaska na prijesto) veliki vezir pošalje sultanu pedeset šalica s porculanskim posudama za cvijeće i voće kao dar za dobrodošlicu na prijesto. U podne sultan šalje prvi

plemeniti rukom pisani dokument. Ministri (bez uleme) su okupljeni u dvorani za prijem i očekuju sultana. Donosilac carskoga hatišerifa nosi ga visoko iznad glave zamotana u muslin. Čitava skupština s velikim vezirom na čelu polazi u susret carskome dokumentu do polovine dvorane; veliki vezir ga poljubi, stavi na čelo i predaje ga reis-efendiji koji glasno čita dokaz o carskom povjerenju. Donosilac se dariva samurovinom, zatim ljubi rub odjeće velikoga vezira koji prima čestitke čitavog skupa koji se onda povlači. Veliki vezir odmah izvještava o svojoj najpokornijoj i najrevnijoj zahvalnosti, a donosilac se nagrađuje bogatom počasnom odjećom i svitkom u kojem je nekoliko dukata i otpušta se. Deveti dan nakon dolaska na prijesto održava se ceremonija opasivanja mača u džamiji Ejub na način koji je propisan zakonikom za ceremonijal i svečanosti. S izlaskom sunca se okupljaju svi razredi državnih službenika u prvome dvorištu seraja. Povorku otvaraju oba časnika policije, gradski načelnik i poručnik policije s čaušima, koji dobivaju lena i plaću, i s mutefericima. Konjički generali, gospoda od soba, velika ulema i šejhovi, Poslanikovi plemenski srodnici, gospoda od divana i soba, tri defterdara, nišandžija i reis-efendija, državni vrhovni upravitelj, oba vrhovna pokrajinska suca, veziri, veliki vezir i muftija stoje jedni kraj drugih. Iza velikoga vezira i muftije dolaze o povodu trideset i dva sultanova konja, krasno opremljena, od kojih dvanaest konja ima srebrne i dragim kamenjem ukrašene štitnike. Oko sultana su bliještali šljemovi peika i bio je zasjenjen perjanicama solaka. Lijevi stremen je podržavao vrhovni konjušnik, a desni vrhovni sobar. Lijeve uzde je držao drugi konjušnik, a desne nosilac svete zastave. Oko konja su bila ostala gospoda od carskoga lova, četiri najstarija sobara i vrhovni stolovnik. Kada sultan silazi s konja na mjesto jedanaestorice gospode od carskoga stremena dolaze osmorica, gospoda od carskoga ramena koji imaju prava ispod ruke voditi sultana, naime: šestorica od dvorske službe, janjičarski aga, bostandžibaša, pa opet vrhovni sobari i obojica vrhovnih konjušnika. Od ovih sultanu pomaže silaziti janjičarski aga, veliki vezir i kizlaraga koji ga uzimaju pod ruku. Iza sultana dva paža najunutrašnjije sobe nose dva sultanova turbana, znak vladarske moći nad dva dijela svijeta i dva mora, zaštitno pravo dvaju svetih mjesta, Meke i Medine; oni naginju turbane desno i lijevo; da sultana poštede pozdrava, da sultana poštede klimanja glavom, oni naginju turbane lijevo i desno. Jedan od paževa sobe u najdubljoj unutrašnjosti nosi stočić na koji se sultan penje na konja. Jedan drugi nosi ibrik za pranje, a hazinedar baca novac. Tako je povorka prolazila između dva reda janjičara koje je sultan sam pozdravio, počast što ju nije uživao narod. Janjičari su pozdravljali nagnuvši glavu na lijevo rame čime su rekli da su spremni položiti glavu na panj. Sultan se zaustavio pred starim kasarnama da iz ruku kapetana šezdeset i prvog odjela, vrhovnoga sabljonoše, primi

zdjelu šerbeta. Posuda je vraćena napunjena zlatom, a kapetan je zaklao tri ovna kao žrtvu-zahvalnicu. Uz džamiju sultana Mehmeda posjetio je Fatihov (Osvajačev) grob i konačno je kod Ejubove džamije posjetio grob Poslanikova stjegonoše. Muftija i predstojnik emira opasali su sultana sabljom i u tom času je pred džamijom zaklano pedeset ovnova uz pobožnu želju »da mu lice bude bijelo, a sablja pobjedonosna«.

Sultan Mustafa je snizio za polovinu sve pristojbe za isprave za nagrade i dekrete za postavljenje koje pri svakom stupanju na prijesto treba obnoviti. Dao je trupama, onima koje su zaista vršile službu, kao i umirovljenima po posljednji puta dar prigodom dolaska na prijesto. Poslije njega više ni jedan nasljednik na prijestolje nije dao. Da se objavi uspon na prijestolje, poslana su pisma kršćanskim silama, ali su ih posebni izaslanici donijeli samo u Poljsku, Rusiju i Austriju ...

[Početkom Ragibova nastupa na veliki vezirat započinje se ovdje sa ponovnom izgradnjom odaja adžemoglana, tj. janjičarskih regruta, koje su izgorjele sa starim kasarnama. Defterdar je sada postao Halimi koji je pozvan iz progonstva. Jednako je za muftiju postavljen, po drugi puta, stari Damad-zâde Fejzullah, **18. 2. 1757.**
obučen u bijelo krzno šejhulislama. Carigradski kajmakam Ali-paša otišao je za egipatskog namjesnika, a Hekim-oğlu Ali-paša (Doktorov sin), kojeg je Ragib visoko cijenio, dobio je dozvolu da napusti Egipat i, gdje mu se sviđa, naseli u Maloj Aziji. Promijenjen je i reis-efendija: sada je to bio Ebubekr. I na te pro- **11. 4.**
mjene se ograničila aktivnost Ragib-paše za sultana Osmana, jer je on dobro znao njegovu nepostojanu narav, a i moćni utjecaj kizlarage. Već zadnjih trenutaka života, sultan je bio odredio za novog velikog vezira tadašnjeg kajmakama Aliju, sina Kell Ahmet-paše, te je dao nalog da se Ragib-paša pozove u seraj pod izlikom važnog vijećanja, a u stvari da mu se uzme pečat. Tajnik kizlarage obavijesti velikog vezira o opasnosti, a i o sultanovom zadnjem času. Ragib-paša izađe iz palače, a odmah zatim dođe ćehaja baltadžija s nalogom da se bezuvjetno pojavi u seraju. No on ga, uza sva zalaganja, nije mogao naći do noći, a onda dođe vijest o sultanovoj smrti. Tada se Ragib-paša pojavi na Porti i novi ga sultan potvrdi u vlasti. Osam dana, potom, bude smije- **7. 11.**
njen kizlaraga, a njegovo mjesto dano sultanovom pouzdaniku, Beširu. Ponovo dođe do pomjeranja na svim važnijim položajima. Zadnji kizlaraga bio je, u toku tih promjena, pogubljen. On je, ohol na svoju svemoć, smijenio vođu hadžijske karavane Esad-pašu i ovo mjesto, kao i mjesto džerdedžije, tj. povjerenika za živežne namirnice karavane, dao nepoznatim, njemu odanim ljudima. Posljedica bijaše da su Arapi iz plemena Beni Harb, da osvete smjenjivanje vođe karavane, tri puta je napali i opljačkali. Ta vijest dođe mjesec dana pred Osmanovu smrt i, mada

skrivena, obznani se malo pomalo. Narod je negodovao, a da se ušutka preda se glava kizlarage. Nakon toga dođe carski hatišerif koji naloži pregled i uređenje zakupa oba sveta grada. Već se dugo knjiga o njima nije održavala, a bili su iz naklonosti i potkupljivosti davani baltadžijama, čokadarima i drugim dvorjanima; sada su ovi, kao i drugi carski zakupi, podvrgnuti točnom knjigovodstvu i javnoj prodaji.]

Učvrstivši se na svom položaju zbog kizlaragina pada, Ragib je pustio utoliko dulje novoga sultana da se bavi svojom nedužnom vladavinom. Posljednja mjera umrloga sultana bila je zabrana kojom se ženama zabranjivalo nepotrebno izlaženje i posjećivanje javnih šetališta, a šetale bi se tamo samo da bi nešto vidjele i da budu viđene. Imami pojedinih gradskih četvrti su dobili stroge naloge da bdiju nad prvobitnom disciplinom Islama i Kurana koja ženama preporuča da čuvaju kuću. Prvi samostalni nalog mladoga sultana bila je pooštrena naredba o odjeći raje. Grčki i ermenski (armenski) patrijarh su pozvani čaušbaši; njima je stavljeno u dužnost uz najoštrije kazne da vrlo točno poštuju islamski zakon koji nemuslimanima nalaže da se neuočljivo oblače. Uostalom, u cjelini uzeto, Mustafa je bio čovječan, blag i darežljiv. Odmah kad je nastupio vladavinu, dao je po reis-efendiji objasniti svim stranim ministrima da će najljepši dar, koji poslanici mogu prigodom stupanja na prijesto kao čestitku donijeti, biti oslobođeni muslimanski robovi. Dao je velike svote da bi sve, koji su zbog dugova zatvoreni, oslobodio zatvora plativši njihove dugove. Posjetio je brodogradilište, razgledao skladišta radionica, pa je tada velikom veziru poslao dvadeset tisuća pjastera u dukatima da bi to podijelio kapetanima brodovlja i ostalim službenicima. Prisustvovao je svečanosti pri kojoj je porinut u more brod sa tri palube, po imenu »Morska kula«. Brod je već osam godina bio na navozu, pa je porinut u more uz želju da bude blagoslovljen: »Božja pomoć neka je nad tobom!« Mustafa je bio stalno u pokretu, čas na konju, čas na brodu, čas u svečanoj povorci jahača, čas prolazeći nepoznat, pješice, ulicama glavnoga grada... Sultanova također četrdeset trogodišnja sestra Saliha, udovica zapovjednika Očakova, Jahja-paše, koji je
31. 3. odveden u rusko zarobljeništvo, bila je udana za velikoga vezira Ragiba, što je bio znak najveće milosti. Vjenčanje je obavljeno u sultanijinoj palači kod Ejuba pred muftijom, između kizlarage kao sultanijina zastupnika i ćehajabega kao zastupnika velikoga vezira. Slijedećega dana je veliki vezir poslao svojoj nevjesti, da se raspita za njezino zdravlje, deset srebrenih zdjela sa srebrenim poklopcima na srebrenome stolu, jednu srebrenu zdjelicu sa šećerlamama, trideset posuda s cvijećem, a pedeset s voćem.
14. 4. Sve je poslano po nadgledniku straže na vratima. Nakon četrnaest dana je sultanija pošla u palaču velikoga vezira bez svečane

povorke (jer je bila udovica). Njezini evnusi su bili u svojim svakodnevnim turbanima i bez glazbene družine. U unutrašnjosti haremskih vrata dočekao je veliki vezir sultanijina kola i pozdravio svoju nevjestu dobrodošlicom, pa je zatim odmah otišao u dvoranu za prijem. Nakon sunčeva zalaza došao je po starom tradicionalnom običaju kizlaraga da stidljivu nevjestu odvede u mladoženjin naručaj. Dvorski običaj nalaže da princeza svoga mladoženju vrlo nemilostivo i ponosito primi tjerajući ga, pa će se jedva udostojiti da ga pogleda. Pošto je ta nijema scena neko vrijeme potrajala, iznenada nevoljko ustaje i povlači se u svoju unutrašnju odaju. Tog časa će evnusi mladoženji izuti papuče koje ostavljaju na pragu. Ova je ceremonija vrlo važna jer njome mladoženja postaje posjednik harema i jedino je suprugu dopušten pristup u njega. Evnusi se povlače, mladoženja ulazi u unutrašnjost odaje gdje princeza sjedi na počasnome mjestu na divanu. On joj se baca do nogu i ostaje klečati s prekriženim rukama, čekajući šutke povoljnu riječ nemilostive gospodarice. Ona kaže: »Donesi mi vode!« — i on joj klečeći pruža vodu i ujedno moli za milost da izvoli otkriti veo. Veo je izvezen cvijećem i ukrašen dragim kamenjem, a zlatom i biserom ukrašena kosa u sedam pletenica pada na zemlju. Tek što je kušala vodu, robovi donose dvije zdjele; u jednoj su dva pečena goluba, a u drugoj je kandirani šećer, što stavljaju na niske stolove nasred sobe. Mladoženja uporno moli da mlada kuša jelo, no ona s visoka i ponosito odgovara: »Ne želim jesti«. Očajan mladoženja se laća drugih sredstava da umilostivi neumoljivu. On poziva evnuhe koji pred njezine noge istresaju bogate darove. Ukroćena time, uzvišena nevjesta dopušta da je mladoženja uzme pod ruku i da je po dvorskom običaju vodi do stola. On joj pruža komad pečena goluba, a ona mu stavlja komad kandirana šećera u usta. Stol se rasprema, ona opet sjedne na divan, evnusi odlaze, oni ostaju jedan sat sami, a za to vrijeme dvorski običaj dopušta samo najceremonijalniji razgovor. Sultan iz harema odlazi u dvoranu za prijem gdje prima čestitke vezira i velikih dostojanstvenika, a čestitke sultanija prima u haremu. Glazba, ples i prijateljske igre sa sjenom skraćuju noć. Konačno umorna sultanija želi leći, a društvo odlazi kući. Prva robinja, koju zaogrće evnuh, donosi mladoženji vijest da je nevjesta u krevetu. On se prikrada u spavaonicu, tiho se svlači, klečeći se približava do nogu svoje nevjeste koju blago dodiruje i ljubi. Ako to dobrovoljno trpi, pomiče se prema gore i zagrli princezu, dobru ili zlu, a dana mu je kao najveća sultanova milost. Slijedeći dan mladoženja ide u kupalište, kuda ga prate državni službenici i dostojanstvenici. Taj se dan zove ovčjih nogu, jer mladom suprugu pri povratku iz kupatila daju zdjelu s ovčjim nogama. Treći dan sultan šalje svome zetu željeznu batinu kao pravo da njome ubije nevjestu ako mu treći dan kao suprugu još ne bi dala prava. Povijest ne spominje ni jednu takvu mučeničku smrt, a i vjerojatno je da

se četrdesettrogodišnja sultanija-udovica, nevjesta velikoga vezira Ragiba, prigodom svoje druge svadbe držala manje strogo nego pri prvoj kad je trebala mladoženju prezrivo dočekati i da je šezdesetgodišnjega mladoženju poštedjela puzanja od tabana prema gore...

[Dobar učinak točnog knjigovodstva zakupa određenih za uzdržavanje Meke i Medine, što ga je uredio Ragib-paša, pokazao se u suvišku od tisuće kesa za carsku riznicu; za to je veliki vezir obučen kapanidžom od zlatne tkanine preko crnog krzna — odličje za koje se od Ahmeta III nije čulo. Neki prognani vrhovni službenici bili su vraćeni nazad, kruti reis-efendija Abdi, raniji defterdar Halimi, raniji ćehaja, grubi Veliedin; neki veziri i državni službenici bili su promijenjeni. Iz Beča i Varšave vratili su se izaslanici, Resmi Amet i Osman-efendija, i dali izvještaj o svome putu. Prvi je značajan radi pogleda na austrijsku i prusku politiku, značajki građana Beča i zaključnih razmatranja. Sada
14. 8. 1759. je umro najstariji, sedamdesetjednogodišnji vezir Hekim oğlu Ali -paša (Doktorov sin), koji je tri puta bio veliki vezir; kao namjesnik Tebriza je utemeljio džamiju, zatim u Carigradu izgradio po njemu zvanu veliku džamiju u blizini Džamije od šest mramornih stupova, uz koju je i pokopan. Rođen petnaeste noći šabana 1100 godine po Hidžretu, on je već od rođenja imao za sebe dvije dobre predrasude, rođenja godine i svoga dana rođenja, jer svaki rođen na početku godine u milosti je da stvarno utječe na događaje stoljeća, da svoje ime zakači za zvijezde; noć rođenja bila je sveto svjedočanstvo, jer u njoj svake godine oba anđela-zaštitnika, koji bilježe dobre i loše postupke ljudi, i anđeo smrti polažu svoje knjige na stepenice Božjeg prijestolja i onda vode druge, noć strašnog knjigovodstva i smrtnog određenja. S ova dva znamenja vremena njegova rođenja, Ali-paša je bio, po narodnom sujevjerju, predodređen za vlast. On ju je vršio strogo i prolivajući krv, premda je inače bio darežljiv prema sirotinji, milosrdan, jednostavan u načinu života, kao neki sufija, znanstveno obrazovan, zvan doktorom Âli, tj. plemeniti, pisac mističkih himni. Svoju strogost pokazao je kao namjesnik Tebriza, Kaira i Sarajeva.]

... U isto vrijeme kad se udala sultanija Rakije-hanum, pro-
11. 6. 1759. slavljene su i zaruke jedva četvrt godine stare sultanove kćeri Hibetullah sa silahdarom Hamza-pašom koji je kratko vrijeme prije toga dobio, s mjestom sakupljača poreza u Moreji, i tri tuga. Muftija Salih, koji je izvršio oba vjenčanja, bio je nakon četrnaest dana smijenjen i bijela počasna halja islamskoga šejha obučena je učenome Asim Ismail-efendiji. On je odmah pozvao bivšega vrhovnoga pokrajinskoga suca Veliedin-efendiju (koji je

bio na boljem glasu nego po grubosti ozloglašeni Veliedin-aga) iz njegova progonstva iz Bruse. Sultan, prijatelj znanosti i pravnika, priredio je u mjesecu posta znanstvene rasprave o tumačenju Kurana u njegovu prisustvu. Za to odabranih pet ulema bili su upravnik fetve Ebubekr, hodža carskoga seraja Hamidi Mehmed, muftijin istražitelj Idriz i dvojica muderisa, Muzelif i Ismail-efendija. Sultan je predložio stotinu trideset i četvrti stavak (ajet) Kurana četvrte sure: »O vi koji vjerujete, budite postojani u pravednoj mjeri«. Muzelif i Idriz-efendija, koji su najbolje raspravljali, dobili su svaki po stotinu dukata. Slične raspre i građenje seraja u Edreni bili su glavni predmeti kojima je Ragib zaposlio sultanovu aktivnost da bi u pravim vladalačkim poslovima imao što više slobode. Građenje seraja u Edreni je bilo dovršeno i Jusuf-aga nekadašnji ćehajabeg, koji je tu gradnju bio dobio u zadatak, vratio se. Ragib je sada morao paziti i smisliti novo zaposlenje za sultana da pojedina smaknuća, kojima je sultan od vremena do vremena krojio pravdu, ne budu prečesta. Tako je sada vlaškoga otpravnika poslova Draka dao obiesiti pred njegovom kućom u Fanaru, jer je tukao dvije turske robinje koje su mu zapalile njegove dvije kuće u Tarapiji. Ragib je obnovio stari prijedlog da se ujedini Crno more za zaljevom kod Izmita, čije je izvođenje već tri puta za vladanja osmanskih sultana uzalud bilo pokušano, a prije toga se dva puta pokušalo to učiniti (za bitinijskih kraljeva i za Trajana) . . .

U pomanjkanju izvođenja toga velikoga pothvata o sjedinjenju dvaju mora, zaokupili su sultana njegovi obilasci u promijenjenoj odjeći. Obilizio bi ovako preobučen od ranoga jutra do kasno u noć. Jednoga je dana došao, još rano, do srednjih vratiju seraja, na kojima nije bilo niti jednoga stražara od četrdesetorice njih koji su tu trebali stražariti. Rasrdio se, što je i pravo, pa je poslao vodnika bostandžiju, koji ga je na tim obilaženjima pratio, u kasarnu džebedžija koja nije bila daleko od seraja. Vratio se s odgovorom da do sada niti general niti general-poručnik još nisu došli u kasarnu. Još više srdit, sultan naredi stražarima-oružarima da čuvare vrata, koji su svoj položaj napustili, odvedu uhapšene na Portu. Bačeni su u zatvor Sedam kula, a general i general-poručnik oružara su smijenjeni. Drugom zgodom je sultan prošao preobučen kraj dvorske kuhinje, loše volje, jer je jedan od paževa četvrte sobe odbio kao premaleno ponuđeno mu poveliko leno. Susreo je nekoga odrpanca kojega je pitao tko je i kako dugo služi. Odgovor je glasio da je kuhar i da služi već od vremena sultana Ahmeta III (Mustafina oca). Sultan mu je odmah dao leno jahača . . .

Umrla su dva znamenita učena čovjeka, jedan nasilnom smrti, a drugi prirodnom. Jedan je bio defterdar Halimi koji je, zbog svoje pohlepe za novcem i rasipanja novca kojemu nije znao granice, konačno bio smaknut zbog čestih tužbi protiv njega. Bio je tri puta ministar financija i isto toliko puta bio

16. 2. izagnan. Drugi je bio vrlo učeni muftija Ismail Asim, pisac »Divana«, ljupke zbirke pisama i jedne historije. Carski historičar Vasif vidio je više tisuća djela što ih je sam napisao. Istu pohvalu može dobiti za prozu i za pjesništvo. Kažu da su Âsimove pjesme osmo čudo u pjesništvu uz onih sedam koja su obješana u Kabi i da je kao pisac takmac Huarezmija i Bediu-zemana, a kao stilist se natječe s Vasafom i Hodža-Džihanom.

Prilikom vladanja, kao i pri rađanju, sličnost crta lica često preskače neku kariku i unuk je često sličniji djedu nego što je sin ocu. Sultan Osman je, kao što smo vidjeli, odbacio sve omiljele sklonosti svoga prethodnika, a sultan Mustafa je opet išao stopama sultana Mahmuta, ljubeći sjaj i građevine, premda su sredstva riznice bila vrlo umanjena. Kao što je sultan Mahmut uljepšao Poslanikov grob darovima u nakitu, po primjeru predaka, Ahmeta I i Mehmeda IV, tako ga je Mustafa osvijetlio šesterokutim smaragdom koji je izvukao iz carske riznice. Bio je to smaragd od četiri stotine karata koji je predao vrhovni vodonoša i koji su sudac Medine i šejh svetišta objesili u svetište. Mislio je i na dobrobit Meke i njezine žitelje, obnavljajući i čisteći vodovod koji dovodi vodu od Jenbua u Meku. Vrhovni konjušnik Mustafa-aga pošao je onamo s tim nalogom i s potrebnom svotom novca. U Carigradu je napredovala gradnja Lâleli (Tulipanove) džamije. Za nju je uzeto pet, poput ogledala uglačanih stupova. Tri potječu od razvalina na Čatladi vratima, tj. od palače Bukolion; dva su iskopana u blizini džamije sultana Bajezida. Kod Üsküdara se dizala džamija majke sultana Mustafe, Mihrimah, na Ajazmi, tj. posvećenom izvoru. Džamija se natječe s onom sultanije istoga imena, kćeri sultana Sulejmana Velikoga, supruge velikoga vezira Rustema, sagrađenoj u Üsküdaru. Dovršenje građevine su hvalili mnogi kronogrami, a jedan je urezao carski historičar, jer potječe od samoga velikog vezira. Sultanove šetnje na konju postale su Ragibovom državničkom mudrošću korisna vježba za vojnike i njihovo osposobljavanje ili su korišteni kao ogledi ratne vještine. U dolini Slatkih voda, koju je uljepšala Sadabadova palača za razvedravanje, postavljene su mine. Oružane vježbe nisu poduzete samo u gradu pred sultanovim očima, nego je fermanima konjaništvu s lenom naređeno po čitavome carstvu da vježbaju, jer su dugim mirom došli sasvim izvan upotrebe sablja, dugo koplje, luk i strijela. Njihova bi upotreba trebala biti održana, naročito vježbe lukom i strijelom, koje su po Poslanikovom propisu prva i najodlučnija oružana vježba muslimana. Da sultana pozove na te vježbe, podnio je veliki vezir uobičajeni izvještaj. Uopće sultan nije ništa poduzimao, o čemu veliki vezir ne bi prije toga podnio najponizniji izvještaj. Zbirka od sedam puta po sedam izvještaja iz Ragibova pera, a koji su jedan dio njegovih djela, važe za nenadmašene uzore osmanskoga dvorskog stila i ukazuje na prilike u kojima je veliki vezir svaki puta podnio izvještaj.

Potrebno ih je spomenuti jer je malo njih o kojima možemo nagađati. Polovina te zbirke su poslovni izvještaji o najvažnijim poslovima u carstvu, kao što su: zaključivanje mirovnih ugovora, ratna savjetovanja, poslanstva, davanje namjesništva itd. Druga polovina su zapravo izvještaji o svečanostima i ceremonijalni izvještaji za pozivanje sultana kad treba iz jedne palače ići u drugu ili iskazivanje radosti zbog preseljenja, za praćenje nekoga dara, pitanja o carevu zdravlju nakon uzetoga lijeka ili puštanja krvi iz vene, čestitka za svete noći u mjesecu posta ili prigodom oba praznika u mjesecu posta i za žrtvenu svečanost (Kurban bajram), za posjet ljevaonici topova kad se tamo brodovi puštaju s navoza i za dolazak proljeća kao novoj godini u prirodi... U svim dijelovima carstva su umirali ljudi-dostojanstvenici. Na Krimu je umro kalga, na čije mjesto je došao dosadašnji serasker na Kubanu Baht-Girajzade Seadet-Giraj, kao što je mlađi hanov brat ušao na Kuban kao serasker. U Carigradu je umro šejh **18. 9. 1760.** Abdullah Kašgârî, a ostavio je pjesme i rasprave. U Jeruzalemu je umro raniji hodža u seraju i sadašnji sudac Meke Mehmed iz Akermana. Po Vasifovim riječima je bio u jezikoslovnim znanostima drugi Džurdžani, a u filozofskim je bio drugi Taftazāni. Pisao je opaske na rubu knjige Kazihanovog i Bajdavijevog velikog tumačenja Kurana. Za zbirku Buharijine predaje (hadisa) je napisao više rasprava. U Dijarbekru je umro paša Četedži Abdullah koji je stekao ime, ne samo u osmanskoj historiji carstva pišući o Arapima i o sigurnosti hadžijskih karavana, nego je ušao i u povijest književnosti svojim djelom: »Ukrašavanje nakitom«, a poznat je i po svom lijepom rukopisu... Abdullaha četedžiju i Abdullah-pašu, prijašnjega velikoga vezira, slijedio je jedan treći znamenit Abdullah u grob, prijašnji muftija Vasaf **4. 6.** Abdullah koji je s poslanikom poslan Nadir-šahu zbog raspravljanja teške točke o petom, Džaserovom obredu i tom je prilikom proputovao čitavom Perzijom, zadržavajući se dugo u Isfahanu, Kandaharu i Samarkandu. Primio je pjesničko ime velikoga perzijskog historičara Vasafa, tj. koji piše pohvale, kojemu se s pravom divio. Sve do svoje stote godine se neprestano predavao studiju i pisanju. Mnoge knjige je iskitio bilješkama. Pod imenom »Slavni naslov« nastavio je poznato retoričko djelo i napisao knjigu o radosti u tisuću i pet stotina dvorskih stihova. Ostavio je iza sebe i jednu metafizičku raspravu i mnogo pokušaja svoje umjetnosti da piše lijepi tālik. Bio je učenik kod znamenitoga učenjaka i muftije Kara Halil-efendije, čiji je sin bio mula Abdurahim. Kao Mustafa Rašid, sin sadašnjega muftije Veliedina i kao Mustafa-beg, sin nekadašnjega velikoga vezira Rami-paše, umrla su sva trojica zajedno. Sin velikoga vezira je pjevao pod pjesničkim imenom Nâilî; konačno je i drugi defterdar umro, Salih-efendija, koji se istakao, kao i ovi prije njega, učenom obrazovanošću a prije svega tečnim govorom; imao je talenat za zabavljanje i bio je brz na odgovoru, tako

da mu Vasif priznaje počasni naslov drugoga Bedi Hamadanija, tj. pisca rodova, pa je uzor znamenitom Haririju i jednom drugom Ragib Isfahaniju, piscu najznamenitije arapske hrestomatije. Iza sebe je ostavio zbirku veselih ideja i pričica, anegdota i pripovijetki, protkano stihovima. Vježbao se u stilistici prepisujući majstorsko djelo perzijskoga govorništva, Vasafovu povijest. Uvod Ibn Halduna, arapskoga Montesquieua, i Vasafova historija, koji je perzijski Bossuet, bili su u to doba uzorita djela arapske i perzijske književnosti. Izučavanjem njihovih djela izobrazili su se osmanski ministri i državni sekretari u politici i u stilu. Ibn Haldunov »Uvod« preveo je muftija Pîrî-zade na turski. Vasafovu historiju popratio je Nazmî-zade rječnikom, a učeni reis-efendija Ebubekr Perzijanac napisao je komentar koji je nastavio vrhovni pokrajinski sudac Neili. Veliki vezir Nâilî čitao je, dok je bio reis-efendija, sa svojim nasljednikom Avnijem čitavoga Vasafa. Defterdar Salih ga je nekoliko puta prepisivao, a muftija Abdullah kao pjesnik nije našao niti jedno ime koje bi bilo ljepše i časnije nego ime hvalitelja veličanstva Gazan-hana, nedostižnog uzora perzijskog govorništva, Vasafa ...

Luksuz u krznima i uživanje opija bilo je mekuštvo što je zavladalo u to vrijeme. Prije spomenutome učenom Akermančanu predskazao je jedan Bektaši-derviš, kojega je jednom postjetio da kod njega pije kafu i da uživa opij, da će kao uživalac opija umrijeti na hadžiluku u Kabi, što se i dogodilo. Takav uživalac opija bio je i Rašid-beg, jedan službenik ureda kod defterdara, upravitelj Mehmed-pašine džamije. U tom posljednjem svojstvu bila mu je dužnost da u petak, kada sultan posjeti ovu džamiju, pred njim nosi kadiljku. Vasif kaže da je »zbog prekomjernoga uživanja opija i bunike bio tanji od Euklidove crte, a glas mu je promukao kao žablje kreketanje, osjetila su mu obamrla kao u mumije, a tijelo mu je bilo proziran kostur«. Kada je pred sultanom trebao ići s kadiljkom, pao je onesviješćen na zemlju. Sultan se sažalio na njegovo stanje i naredio da ga upitaju čime bi ga mogao obradovati. Prema njegovoj želji je usrećen položajem rukovodioca regrutacije džebedžija i na taj je način zbog opija napredovao i došao među sloj gospode od divana. Takvo napredovanje je samo još više širilo nesreću uživanja opija. Uz džamiju Sulejmaniju nalazi se tzv. Trg tirjâkī, tj. uživatelja opija, koji se tamo okupljaju svake večeri kad sunce zalazi. Sa svih strana ovamo doteturaju ljubitelji opija i bunike, blijedi, izmoždeni, ispružena vrata i opruženih udova, ugaslih očiju i zaplićući jezikom, slični iskopanim lešinama. Sjednu na divan duž jedne dugačke drvene galerije pa gutaju pilule, svaki onoliki broj koji mu odgovara; najjači uživatelji uzimaju po četiri pilule, veće od maslina, s čašom vode. Za jedan sat su se predali blaženoj opojnosti opija koji svakome dočarava želje njegove uobrazilje, kao da su se ispunile. Oni prolaze

kroz žar plamena, idu po vodi i plivaju u božanskom užitku. Sva nebesa, sva blaženstva, što ih je Poslanik obećao u raju, njima su otvorena i dostupna, köšk (vila) od bisera, žubor vrela, čeznutljive oči i grudi nabujale od užitka, hurije crnih očiju poput mirisa mošusa, bijelih udova poput kamfora! To su rajevi u koje je Stari s brda posadio svoje smrću posvećene pomagače, uživatelje opija i bunike, da im razjari srčanost do ludo hrabroga prezira života. To je Homerova nepenthe.

[Na kraju Ragibova velikog vezirata, još jedan pogled na Portine odnose s velikim silama, a posebno na najvažniju mjeru njegove vanjske politike, sklapanje prvog ugovora o prijateljstvu s Pruskom. Taj ugovor, koji se nije uspio ostvariti tokom trideset godina, pokazuje Ragib-pašu samostalnim državnikom koji je išao novim putem; on bi ovaj ugovor, od Friedricha toliko revno željen, a od Engleza svesrdno pomagan, pretvorio u savez za zaštitu i obranu i objavio bi rat Austriji, da ga smrt nije spriječila. Ugovor je sklopljen u osam članova, potpisan turski i talijanski. Sadržaj mu se nije bitno razlikovao od nedavno zaključenih ugovora o trgovini s Napuljom, Švedskom i Danskom: carina od 3%, slobodna plovidba, pravo na poslanika i konzula, osobna sloboda pruskih podanika, ako nisu uhvaćeni u otvorenoj borbi s osmanskim, glavni su njegovi momenti. Ruski i austrijski rezident predložili su svojim dvorovima da daju 100.000 dukata za onemogućavanje ugovora prije nego se izvrši njegova potvrda, ali je ova obavljena, a da ovi dvorovi nisu ništa odlučili. Ostali vanjsko-politički odnosi bili su na liniji održavanja postojećih odnosa.

29. 3. 1761.

Sultanova radost zbog rođenja druge kćeri, princeze Šahsultan, bijaše još uvećana rođenjem prijestolonasljednika Selima, zbog čega se slavilo osvjetljenjem grada sedam i mora tri noći, s morem svjetla i brojnim stihovima. Majka princa bila je jedna gruzijska ropkinja. Ovu radost je pomutila smrt prve kćeri, a javna bol se očitovala, više nego za nju, za umrle ugledne ljude. Najistaknutiji bijaše Said Mehmed, dva puta poslanik u Švedskoj, a dva puta u Francuskoj, zatim nišandžija, defter emini, ćehaja i šest mjeseci veliki vezir, zatim namjesnik Konje, Kaira, Adane, te pisac cijenjenog djela o liječništvu koje mu je bilo omiljeli studij; Damad-zâde, sin muftije Ebulhair Ahmeta, i sam dva puta muftija, veliki znalac glazbe, pokopan uz dervišku tekiju (stanište) što ju je utemeljio u predgrađu Carigrada, Südlidže; pjesnik Nevres koji je napisao brojne stihove na javne zgrade podignute za Mahmutove vladavine; njegov divan (zbirka pjesama) bio je među najcjenjenijim toga vremena; bio je s jednim drugim ljubiteljem umjetnosti, Hašmet-efendijom, protjeran zbog preduga jezika, a uskoro je onda i umro.

19. 4. 4. 6.

Među promjenama visokih državnih službenika, čiji se spisak izdavao godišnje prvih dana svetkovina nakon mjeseca posta, ističu se promjene ministra unutarnjih i vanjskih poslova (ćehaja i reis-efendija), muftije i kapudanpaše.

U Carigradu je bilo veliko nevrijeme upravo onda kada je Ragib-paša položio kamen-temeljac svoje knjižnice. Nakon osamnaest mjeseci bila je ova gotova, kao i uz nju utemeljena škola; knjige su prenesene u knjižnicu iz palače velikog vezira, kustos i skriptor knjižnice, profesor i asistent škole postavljeni i utemeljeno je dnevno izdržavanje za četrdeset mladića. Knjižnica je bila ukrašena vodoskokom, da bi se žedni znanosti i tjelesno osvježili, a omiljeli natpis na vodoskocima: »Od čistog vrela sav život postaje svijetao«, našao je svoju višu primjenu na čistom vrelu znanosti. Nijedna carigradska knjižnica nije tako oštroumno ukrašena kao Ragibova. S njezine tavanice visi neka vrsta brončanog svijećnjaka koji nije, međutim, stvarni nego simbolični svijećnjak, time što njegovi vijenci od držača čine različite natpise koji osvjetljavaju unutarnjem oku. Ovaj svijećnjak iskazuje kao vijence natpisa izreke predaje (hadisa): »Djela se moraju prosuđivati prema njihovim namjerama«: najveći srednji: »Moj voditelj samo je Bog«: izvanjski iznad ulaza: »U ime Boga«; okolo zida proteže se krasna pohvalnica Poslanika, Būsîrijeva »Burda«, kao najljepši optok muslimanske čitaonice. Knjige su složene u nekoj vrsti žičanog sanduka. Za vrijeme gradnje srušilo se kube knjižnice, što su neki uzeli kao predznak za graditelja, koji se četrdeset dana kasnije i ispunio njegovom smrću. Umro je u dobi od šezdeset pet godina i pokopan je, kao i mnogi drugi utemeljitelji knjižnica po Carigradu, uz samu knjižnicu, u turbetu (nadgrobna mala zgrada) što ga je dao tu izgraditi odvojeno od knjižnice.]

Na Ragib-pašinom grobu, čiji se spomenik uzdiže na tako dostojnome kao i značajnome mjestu, u dvorištu njegove biblioteke, po posljednji puta ćemo u ovoj povijesti svrnuti pogled na spomenike osmanske književnosti, čiji je broj značajniji nego što im je vrijednost. Najistaknutiji pravnici, historičari i pjesnici toga razdoblja već su spomenuti kad su se pojavili ili kad su umrli. Ovdje ćemo dakle pregledati samo cjelokupno područje znanosti, ukoliko su ga Osmani nadogradili u međuvremenu između mira u Srijemskim Karlovcima i u Küčük Kajnardžiju. I ovdje u prvi plan dolaze djela iz pravne znanosti, tj. teološka i juristička, koja su po broju i ugledu daleko pred svim drugim djelima. I u prijašnjim razdobljima osmanske historije i uopće u muslimanskoj književnosti je tako bilo. Ono što je za muslimana najvažnije, za evropskoga čitača ima najmanju vrijednost. Komentari o osnovnim djelima dogmatike i nauke o pre-

daji (hadisu), o Muhammedovu životu i dokazi da je Poslanik, tumačenja Kurana, elementarna djela o prvim dužnostima muslimana i konačno mistična djela, malo govore piscu historije. U većoj mjeri su to pravnička djela, čiji sadržaj odlučno zasijeca u građanski život; naročito zbirke fetvi i oblici sudskih dokumenata. Najvažnije su zbirke one muftije Abdurahima, koji ih je oko deset tisuća sakupio kao: »Rezultat fetvi muftije Dürrizade Eseid Mehmeda Ârif efendije«, a koja ih sadrži preko tisuću osam stotina. Zbirka fetvi muftije Alije je najnovije djelo carigradske tiskare i ima pet tisuća četiri stotine fetvi. Zbirka muftije Mehmeda iz Ankare, Ataullah Mehmed-efendije, pa zbirka nadglednika Fikhi Mehmed-efendije i izvaci odavde, od vrhovnog pokrajinskoga suca Vasafa Abdullah-efendije, značajni su jer je dao izvatke oblika sudskih dokumenata; po prijašnjem Baldirzadeovu uzoru ostavili su djela te vrste Hadži-zade Mustafa-efendija i Lâli-zade, pisac dviju knjiga te vrste. Što su oblici sudskih dokumenata (sukuk) za suce, to su inšā, tj. zbirke uzoraka pisma, za tajnike soba i državnih ureda i za tajnike namjesnika koji imaju naslov divan-efendija. Osim već spomenutih i u ovoj historiji često korištenih zbirki pisama velikog vezira Ramija i Ragiba, pjesnika Nabija i defterdara Ârifa, značajno je još blago umijeća pisanja pisama, uzorci za pisma (munšeāt) tajnika ureda Hajâti-zadea, mule Ahmet Tajib Osmanzadea, šejha Murata, čija je zbirka poznata pod imenom Hadži Čelebi, a treba spomenuti i Refiaovu zbirku. Objelodanjeni su i prijevodi više cijenjenih arapskih filoloških djela, kao djela Haririjeva i Hamadanijeva o rodovima, Ibn Zejdunova poslanica: »Smirenje poslušnoga«, Ubeid Zakanijeve šale (dvorski astronom Ahmeda II), djelo: »Vrt govornika s govornice«, od muftije Seid Fejzullah-efendije i Zamahšarijevi filološki uvodi od Ishak-hodže. Vlastite zbirke šala ostavili su: Tajib Ahmet Osman-zade i smaknuti muftija Sejid Fejzullah. Poslovice su sakupljali derviš Hasan iz Edrene, pjesnik Kudsī, Nabi i mula Ibrahim Hanif-efendija. U pobuni ubijenome velikom veziru Ibrahimu posvetio je Razi Abdullatif-efendija zbirku pripovijesti i anegdota. Za ovoga je pisao Osman-zade Ahmet Tajib: »Plod noćnih zanimanja na savjet vladarima.« Savjet za vladare ostavio je i muftija Fejzullah. Muftija Esad je pisao slično djelo: »Uz svjetljke govorljivih«, a muftija Vasaf Abdullah pisao je: »Uz naslov plemstva (čovjeka nad životinjama)«. Osman-zade-efendija, koji je kao životopisac vezira tako često spominjan u ovoj historiji, skratio je znamenito arapsko djelo: »Što čini vrijednim život ljudi«, kao vodič na putu humanosti i napisao je još jedno »Ogledalo za kraljeve«. Kruna sviju filoloških djela je u ovom razdoblju Ragibov »Brod znanosti«, u kojem oponaša jedno ranije djelo s tim naslovom. Sadrži najdragocjenije bisere arapskog jezikoslovlja pa pripada, bez obzira na kratko razdoblje koje je proteklo od piščeve smrti, najdragocjenijim

i najrjeđim djelima na carigradskom tržištu knjiga. Radovi pisaca gramatika se ograničavaju na izlaganje i tumačenje najistaknutijih djela arapske sintakse. Dok se time bavi nekoliko tuceta knjiga, samo nekoliko ih tumači slikoviti način govora ili poteškoće perzijskoga jezika. Cijenjeni perzijsko-turski rječnici Ferheng Šuurija, Oštri dokaz, Zvuk riječi, Šahidijevi glosari i oni Vehbija, šahname Abdulkadir ben Omera iz Bagdada i knjiga o lijekovima Huseina Hazarfenna padaju dijelom u to razdoblje, a dijelom na kraj prošloga. U zvjezdoznanstvu, aritmetici i logici dane su samo beznačajne stvari. O znanosti liječenja je objavljeno tuce djela, dijelom prijevodi, dijelom skalupljeni tekstovi, uzeti od drugih. Divane su ostavili pjesnici: Čelebi-zade Âsim, Nâbî, Râsim, Ragib, Nevres, Nazmî-zade, Subhi, Talib i Nakši. Drugi su prevodili ili komentirali djela perzijskih pjesnika-mistika: Saiba, Urfija, Ševketa; Said Mehmed-Dvadesetosmogodišnjak, izdao je perzijski »Divan« Mir Mehmeda Ešrefa Nakšbendije. Najznamenitije kaside kao »Burted«, koja se tumače po slovima E N L itd., protumačene su, a ni jedna nije više tumačena od one velikoga vezira Köprülü-zadea, sina velikoga vezira, napisane u pohvalu muftiji Fejzullahu. Spis o Božjem jedinstvu, o konju, događajima, slavuju, vinotoču, poslanstvu, zlatni i sretni spis su pojedine poučne pjesme kao što je perzijska »Knjiga savjeta«, koja je u tom razdoblju čak pet puta prevedena. »Stolatična ruža« pjeva o Poslanikovim predajama, »Povjerljivi suputnik« pjeva o pustolovinama zaljubljenih ljubavnika. Nabi, Vehbi i Remzi oponašali su »Knjigu savjeta« rimovanim dobrim savjetom. Osmanski historičar, koji je preveo s perzijskoga Mirhuanda, Huandemira, Ibnul-Džuzija, Ibnul-Ajnija, Ibn Halduna i Ibn Hallikana već je prije spomenut. Osim ovih spomenutih, mnogo je učinjeno u pojedinim životopisima ili opisima mjesta. Životopisi pjesnika, muftija, vezira, kapudanpaša, krasopisaca, pjevača itd. i opisi mjesta opisuju hadžiluke, Meku i Medinu, Damask, Jeruzalem i Tebriz. Djela nekolicine onih koji su mnogo pisali sabrana su pod naslovom Küllijāt, tj. sabrana djela, kao što su djela pjesnika Nâbîja i Vehbija, prozaika Tajiba (Osman-zade) i Sabita (Alaedin) te šejha Ismail Haki-efendije. Ešref Abdurahman-efendija pisao je »Izvore znanosti« i kompendij za povijest književnosti, pod naslovom: »Znamenitosti filozofema u slojevima naroda«, naime Arapa, Perzijanaca i Turaka. Ne manje cijenjeno djelo za povijest književnosti tih naroda kao i za bibliografe je novi spomenik sina Elhadž Ibrahim Hanif-efendije, koji je uz veliki bibliografski rječnik Hadži Halife napisao i nastavak toga djela. Nastavak sadrži pet stotina djela, čiji su pisci živjeli i pisali u stoljeću koje je prošlo od Hadži Halifine smrti. To je posljednji bibliografski spomenik osmanske književnosti u godini smrti znamenitoga velikoga vezira Ragib-paše.

[S Ragib-pašom pada jedan od najvećih oslonaca Osmanskog carstva u 1763. godini. Premda nije tako velik kao Sokolović ili prva dva Köprülüja, ipak zaslužuje pogled ne samo kao najučeniji od dva stotinjka velikih vezira, nego i kao zadnji krupni veliki vezir. Sin jednog sobara, bio je na perzijskoj vojni već sa dvadeset pet godina zadužen za opis Tiflisa (Tbilisi), **1722.** a onda Erevana. Potom postavljen defterdarom Erevana, zastupao je kod seraskera perzijske vojne mjesta defter-emina i reis-efendije. Serasker Tebriza Ali-paša (Doktorov sin) i serasker Beograda Ahmet-paša shvatali su njegov golemi talenat za znanost i državnu upravu te su ga poticali. Ahmet-paša je kraljevski nagradio jednu njemu posvećenu kasidu sa 20.000 pjastera. Nakon sedam godina udaljenja, vratio se u Carigrad, gdje je postavljen za predstojnika ureda glavarine i drugih poreza, te kao tajnik ureda velikog vezira pridružen pregovorima o perzijskom miru, Njemirovom kongresu i zaključenju Beogradskog **1736.** mira, potom sam reis-efendija, namjesnik Kaira, Ajdina, Haleba (Alep) i konačno šest godina veliki vezir. Za boravka u Halebu izgradio je novi most i novu kulu grada, a kao veliki vezir knjižnicu, školu, vodoskok i zgrade. No trajniji su mu spomenici duhovna djela. Njegovi prijevodi obje klasične perzijske historije: Mirhuandove »Opće historije« i »Tatarske historije« učenog mongolskog velikog vezira Abdurizaka, ostali su nedovršeni i čini se da su zamišljeni samo kao stilske vježbe. Jednako je nedovršen pokušaj historije Poslanikovih pobjeda što ju je, na poticaj Alije-Doktorova sina, pisao natječući se sa glasovitim Vejzijevim djelom. Već su ranije spomenuta njegova historija pregovaranja o miru sa Nadir-šahom, njegovi izvještaji, njegovo pismo o osvajanju Beograda, iz kojeg je i pisac ove »Historije Turskog (osmanskog) carstva« crpio. Na čelu njegova Divana nalazi se spjev-pohvala namjesnika Bagdada, koji se sastoji od stotinu, u pet odjeljaka podijeljenih dvostihova, za što je dobio 20.000 pjastera, tako da se vrijednost jednog retka stiha priznala počasnom svotom od stotinu pjastera (tada oko pedeset dukata), što je više nego što je najbogatiji engleski knjižar platio najskupljem engleskom velikom pjesniku. Zatim je napisao par pohvalnih spjevova muftijama Esadu i Asimu, brojne stihove za šator i džamiju velikog vezira Hekim oğlu Alije (Doktorova sina), za osvajanje Beograda, za rođenje princeza Hibetullah i Šahsultan, glose (bilješke na rubu knjige) uz glasovite gazele perzijskih pjesnika Ševketa i Saiba i turskoga Nabija, konačno divan (zbirka pjesama) od stotinu pedeset gazela ozbiljna filozofskog sadržaja. Kruna svih njegovih djela je jezikoslovna antologija, »Brod«, koja je izbor arapskih ulomaka u prozi i stihu, brod lijepog govorništva, bogato nakrcan zlatnim šipkama arapske govorne riznice. Zbog ovog djela je Ragib dostojan pohvale, što mu je upućuje historičar Carstva Vasif, po kojem je on svojim oštroumljem i zdravim

sudom jedan Ibn Ajaz, prozom i stihom jedan Ebu Nuvas, ukrasom okušanog stila pričanja jedan Vejzi, a otmjenošću pisanja jedan Nerkesi; kao filozof dostojan divljenja kao Platon i Aristotel, potpuni čovjek svoga stoljeća. Ostavljajući sva pretjerivanja, valja priznati da je bio potpuni državnik i učenjak, čovjek koji je znanje i vlast sjedinio u svojoj ruci. Kao veliki vezir imao je plan da Osmansko carstvo savezom sa Pruskom poveća na račun Austrije, ali ga je spriječila smrt. Bio je, ukratko, zadnji veliki vezir velikog Osmanskog carstva i, kako ga zovu njegovi životopisci Vasif i Džavid, veliki vezir-čelni i krajnji kamen.]

GLAVA SEDAMDESETPRVA

Od novih nemira u Carstvu do rata protiv Rusije

[Šestomjesečnu Hamza Hamidovu upravu kao velikog ve-
2. 10. 1763. zira zamijenio je po treći puta Bahir Mustafa-paša. Prve mjere novog velikog vezira najavile su strogoću, spasonosnu utoliko ukoliko je kažnjavala tlačenja i iscjeđivanja, a zauzdala razbojstva i pobune. Kapudanpaša Sulejman-paša Karabagi, suviše star da drži u disciplini mornare, a inače izvrstan vezir, umirovljen je s uputom na Rodos; mjesto je dano dosadašnjem kajmakamu Küčük Mehmed-paši; ćehaja umirovljenog admirala, koji je na otocima i primorju Arhipelaga napadao imanja žitelja mjesto gusare, bio je, nakon što su se protiv njega podigle mnoge tužbe, ispitivan i račun je zaključio životom. Ćehaja velikog vezira (ministar unutarnjih poslova), Kašif Mehmed Emin, bio je smijenjen, a Ridžaji Mehmed na to mjesto unaprijeđen. Ali-beg, sin ranijeg velikog vezira Aus-paše ,posao je čaušbaša, a raniji defterdar Abdi ponovno reis-efendija. Njegov imenjak, Abdija, raniji beogradski namjesnik, kojem su bila oduzeta tri tuga zbog prevelike strogoće prema jamacima (janjičari-radnici na težim poslovima), ponovno ih je dobio, jer je strogoća opet bila potrebna. A bila su izvršena još neka promaknuća u vezire od tri tuga. Druge promjene je izazvala smrt.

Glavnu pažnju Porte sada su privukli gruzijski nemiri, a za ovu historiju carstva bili su važni, jer su poslije postali glavni razlog rata s Rusijom. Danak, što su ga Porti plaćali žitelji Imirete, zvani ačikbaš, tj. slobodne glave, sastojao se iz tri stotine kesa i kupovine robova, čiji je broj određivao paša Ahiske ili

Ahaldžik, tj. namjesnik Čildira. Već neko vrijeme oni nisu kupovali robove, iako su plaćali danak, a na to ih je potakla Rusija. Hadži Ahmet-paša, zadnji namjesnik Ahiske, graditelj dvostruke džamije po uzoru na Aja Sofiju i utemeljitelj knjižnice, čija je bolja polovica sada u azijskom muzeju u Petrogradu, krene protiv Imirete i prisili je na isplatu uobičajenog poreza. **1758.**
Potom dođe princ Salomun u Ahisku namiriti veća potraživanja, koja su žitelji Imirete imali na posade Bagdada i Tokata. Nakon poravnavanja, bude upućeno 3.000 Turaka sa pašinim ćehajom i princom u Imiretu. Princ, putem zlostavljan, dostavi svojim podanicima glas i oni u noćnom napadu potjeraju ćehaju i sjure ga niz stijene. Paša zbog toga bude smijenjen i onda pogubljen. Njegov nasljednik, Ibrahim-paša, koristeći raz- **mj. 11.**
dor princa i njegova brata, osigura oružanu podršku ovoga za **1762.**
sebe. Sa 13.000 vojnika krene protiv Imirete, potuče žitelje i lako bi zavladao zemljom da se nisu posvađali janjičari, levendi i Kurdi, jer su je prvi htjeli poharati, a drugi pokoriti. Trupe napuste zastave, a paša se vrati u Ahisku i izvijesti Portu. Smijeni ga Hasan koji bude imenovan za seraskera protiv Gruzije. Mnoga previranja na svim stranama dovela su do smjenjivanja velikog vezira Mustafa-paše, a pečat bude predan rumelijskom **30. 3. 1765.**
namjesniku Muhsin-zadeu. Mjesec dana potom, poslan je sobar **29. 4.**
na Mitilenu da donese glavu smijenjenog velikog vezira, čemu je mnogo pridonijela i njegova žena, ranija žena Ragib-paše.]

... Knez Daškov je imenovan da najavi dolazak ruskoga cara Petra III na prijesto. No taj još nije bio ni do granice došao kada je Katarina imenovala svoga poslanika, kneza Dolgorukoga, da najavi njezin dolazak na prijesto. Sultanove čestitke je carici donio Derviš Osman-efendija, onaj isti koji je prije deset godina u Petrogradu najavio dolazak na prijesto Osmana III. Petar III je promijenio savez s Austrijom za savez s Pruskom što je odlično unaprijedilo pregovore oko pruskoga ugovora koji je zbog Petrove i Ragibove smrti zauvijek opozvan. Petar je Porti stavio prijedlog, što je vjerojatno Friedrich II smislio, da osvoji temišvarski Banat. Kad je Ragib čuo za **6. 5. 1767.**
novi savez između Pruske i Rusije, označio ga je jednom jedinom riječi, iskazujući time svoj duboki uvid i zdravo mišljenje tadašnje osmanske politike — nesvrsishodan i bez traga. Zegelin, Rexinov nasljednik, uvjeravao je Portu da prijateljstvo između Pruske i Rusije nije tako usko da bi Porta zbog toga mogla imati štete. U sporazumu s Obreškovim, ovaj je predavao memoire, jedan za drugim, protiv poljskih rodoljuba. Pokušavalo se odluku izboriti većinom glasova, umjesto da uvedu jednoglasnost. Poljski ustav je time bio sasvim potkopan, a Porta je uznemirena krivim vijestima da se u Ugarskoj grade kasarne, a u Beču čajke. Tim vijestima je francuski poslanik

sumnjama uzbudio Portu. Brognard, koji je zamijenio baruna Penklera, opozvanoga od druge internuncijske službe, nastojao je Portu u tom pogledu primiriti...

[Mjesec dana po pogubljenju smijenjenog Bahir Mustafa-paše, dođe novi veliki vezir u Carigrad. Sin velikog vezira Muhsin-zade Abdullah-paše, stupio je kao sobar u službu i još za očeva velikog vezirata unaprijeđen za vrhovnog sobara. Devet godina potom stao je, kao namjesnik Maraša, na namjesnički put, te je, tokom osamnaest godina, bio u tom svojstvu u Aziji i Evropi; sada je prvi puta bio veliki vezir tri godine, a onda isto toliko vremena udaljen s tog položaja, pa još jednoć tri godine veliki vezir, dovršitelj ruskog rata mirom u Kajnardžiju.

25. 1. 1765. Prve teškoće s Rusijom izazvao je tatarski han; tužeći se zbog

9. 4. tvrđava što su se gradile u Kabartaju, bio je pozvan u Carigrad, gdje je osobito svečano bio primljen. Ali bez obzira na ovaj sjajni doček, han nije bio zadovoljan s Portinom politikom koja je nastojala izbjeći sukob s Rusijom.]

Međutim, dok je loš predznak potresa prošao, došlo je do dva požara odmah pošto je veliki vezir nastupio vladavinu i jedan dvije godine kasnije, još dok je on bio veliki vezir. Nakon šest godina, kad je po drugi puta bio veliki vezir, nesretno je završio ruski rat, a zaprijetio je požar pobune i građanskoga rata koji je zaplamsao na Cipru, u Gruziji, Arabiji i Egiptu...

[Iznenada su zaredali smrtni slučajevi, a umrli su bili istaknute ličnosti dvora i države. Umro je ćehajabeg za kojim je sultan jako žalio; bio je to stvarno gubitak, jer je on bio najdjelotvornije oruđe upravljanja; dva puta je bio reis-efendija, onda defterdar i emin, a sada po drugi puta ćehajabeg, vrlo utjecajan ali iznimno škrt ministar, za kojeg se nije čulo da bi dao

1. 1. 1768. nekom siromahu novčić. Umre i defterdar Avni, te se postave novi ministri. Na dan vjenčanja princeze Šahsultan umre i upravitelj financija, stari Ebubekr, jedan od najvažnijih a u poslu najiskusnijih službenika Porte; još prije četrdeset godina pod Ahmetom III prvi služnik sultanove sobe, bio je, otada, trinaest puta nišandžija, osam puta tajnik starješine za novačenje janjičara, sedam puta opskrbnik soba. Najviše uzbuđenja izazvala

3. 6. je smrt kizlarage; ne samo zato što je bio utjecajan na poslove, jer ga je sultan zbog toga samo volio, pošto se sam nije u ništa miješao, nego jer je umro zbog neznanja svoga liječnika. Ovoga mu je preporučio njegov imam, jedan od prvih muderisa šezdesetaka, Ibrahim Krećanin. Sultan, vrlo naljućen, naredi

da se ispita liječnikovo znanje i njegova sposobnost liječenja, te se utvrdi da je liječnik bez diplome. Imam bude zbog svoje preporuke brisan sa spiska muderisa i prognan skupa s onim kojega je preporučio. Bila je objavljena zapovijed da će svaki onaj, koji odsada bude bez liječničke diplome i zakonske ovlasti liječio bolesnike, svojom glavom platiti. Sultan, koji je na taj način bdio nad medicinskom policijom, bavio se rado i medicinskim djelima, te su na njegov nalog liječnik Subhi i austrijski tumač Herbert skupa preveli Boerhaaveove »Izreke«. Umro je i Gendž Mehmed-paša, tj. Mladi Mehmed, sin velikog **3. 6.** vezira Ibrahima koji je pod Ahmetom III tako slavno upravljao carstvom; već za očeva života bio je vezir, ali opterećen bolešću, on se u svome ljetnikovcu na Bešiktašu četrdeset godina starao samo o pobožnim vakufima (zakladama) svoga oca. Konačno je nestao i sultanov liječnik, Katib-zade Mehmed Refii, a mjesto je dobio Mehmed Emin, jedan od prvih muderisa Sulejmanije, najistaknutiji u poznavanju medicine na tamošnjoj školi liječništva. Mjesto liječnika moglo se dodijeliti samo nekome od uleme; no već dulje vremena se držalo da pozicija uleme nije dostatan dokaz za umijeće liječenja, pa je sultan za harem i seraj svoje povjerenje poklanjao franačkim liječnicima koji su onda služili evropskim poslanicima za utjecaj na politiku Porte. Tako je njemački liječnik Chobis jednog dana **28. 12.** liječio oboljelu miljenicu i zbog toga uživao veliko sultanovo **1767.** povjerenje. Jednog dana, kada je sultana posjetila sultanija Šahsultan u haremu, on je iz čista mira počeo grditi Ruse zbog njihova kršenja mira u Gruziji i Poljskoj izjavljujući da će se ratovati protiv njih; on bi to i ranije učinio da mu se nisu suprotstavljali neki od njegove uleme koje su Rusi potkupili; on se nada da se Austrija neće miješati, jer s Rusijom nije više vezana, a Poljaci se pred ruskim upadom brinu za svoju slobodu. To očitovanje bio je prvi no još tajni znak ozbiljne odluke za rat, koja se pri dotadašnjoj miroljubivoj politici Porte nije činila vjerojatnom. Liječnik, koji je u tome vidio navještaje rata, porazgovara se sa prvim sultanovim miljenikom, Patuljkom Mustafom, koji mu to potvrdi; pozvan je odjednoć na Portu direktor mehterhane da položi račune o stanju šatora i, pod izlikom skorog obrezivanja prijestolonasljednika Selima, naručeno je par stotina šatora. Liječnik se odmah dosjetio da se u seraju uopće o tome i ne govori. Tim putem dobije austrijski poslanik prve pouzdane glase o pripremi ruskog rata.

Sjeme ovog rata posijano je već početkom iste godine krajem koje se sultan tako određeno očitovao putem vijećanja o ulasku ruskih trupa u Poljsku, zbog čega se Porta žalila, a ruski rezident tvrdio da se Rusija, u stvari nepokornih, samo zalaže za stvar potlačene slobode. A kada ga je Portin tumač pozvao objasniti ulazak trupa u Varšavu, on je pismeno izvijestio da o tome ništa ne zna, ali da bi ta mjera vjerojatno mogla biti

izazvana neizvršavanjem zaprisegnutih ugovora, na što potiču Francuzi. Na sastanku s ruskim i pruskim poslanikom razmatrala se stvar Poljske, a oba su poslanika zaključila protiv bilo kakvog nasilnog utjecaja njihovih dvorova na poljsku slobodu. Zbog bitke između ruskih trupa i trupa Konfederacije, čija je posljedica bio bijeg Radzivila u Moldavsku, Porta je bila još više ogorčena; uz to su došla odgađanja gradnje tvrđave u Novoj Srbiji, optužbe zbog povreda područja Kabartaj, galama Moldavaca i podbadanje Crnogoraca. Ruski rezident je za to dao objašnjenje, što se svodilo na to da Rusija misli samo na dobro svoje zemlje i daleko je od toga da traži svađu s Visokom portom. Dotle su stvari bile došle, kada je sultan Mustafa pred liječnikom Chobisom dao svoje ratoborne izjave. Naredne vijesti samo su podizale kvasac sukoba. Na sva pitanja o ruskim nasilnim mjerama u Poljskoj, ruski poslanik uvijek je imao isti odgovor: ili nema vijesti o tome ili je sve to mjera za slobodu Republike i održanje zaprisegnutog ugovora. Zlovolju Porte su jačala pisma vođe Konfederacije, Branickog, a i poljski plemići upućeni namjesniku Hoćina koji su prikazali stanje stvari. Rusko zauzeće Bjale i Sulaca (Sluck) podbolo je
19. 6. 1768. Portu ponovno, te ona izjavi pruskom ministru da bi Pruska, kao susjed Poljske, trebala joj pohitati u pomoć, a sa svoje strane bi Tatare pozvala pod zastavu. Na to ruski poslanik iz-
17. 8. javi da bi to značilo rat i da bi on morao otići. U Balti je došlo do stvarne sile između Rusa i Tatara, a na to muftija jednom fetvom, uvjetnom ili još držanom u najvećoj tajnosti, proglasi rat zakonitim; on ju je nerado izdao, i to samo na neodložan zahtjev kazaskera, mule Osmana.

7. 8. Usred ratnih priprema smijenjen je iznenada veliki vezir Muhsin-zade onog dana kada se održavao rikâb, tj. posjet, ministra sultanovom carskom stremenu da bi mu se, po kanunu, zahvalio za par dana ranije pronađenu isplatu trupa. Kao razlog se razglasi njegova općepoznata nesposobnost u tako važnom trenutku; sam je on rekao historičaru carstva Vasifu na zimištu u Šumni, da je on u tajnom razgovoru sa sultanom ustrajavao na laganoj pripremi i potpunom naoružanju granice prije objave rata. Veliki vezir postao je namjesnik Ajdina, raniji silahdar Hamza-paša, u punoj snazi od četrdeset godina.
22. 9. On dođe u Carigrad i bude, po uobičajenom ceremonijalu, dočekan, na što odmah uslijede, također uobičajene, promjene na
4. 10. visokim položajima. Na velikom vijećanju stavljen je na dnevni red rat s Rusijom, i to iz razloga što je ona vojnim upadom povrijedila slobodu Poljske, riješila se uspostaviti novi red stvari, one koji drugačije misle napala i opljačkala, bježeće gonila u osmanskom području, nedavno čak Baltu, obiteljsko dobro hana, oružjem napala i zapalila i na taj način mir višestruko prekršila, te se rat priznaje zakonitim; no pošto je veliki vezir tek nastupio dužnost, odlučeno je da pozove ruskog po-

slanika i saopći mu da je jedini uvjet mira koji treba održati da Rusija, uz jamstvo svoja četiri saveznika (Danska, Pruska, Engleska i Švedska), preuzme obavezu da se ubuduće neće miješati ni u izbor kralja, ni u poljske sektaške sporove, da će povući svoje trupe iz Poljske i da odsada neće povređivati poljsku slobodu. Ruski rezident je pozvan i, pošto je u sobi za strance čekao pola sata, uveden je u dvoranu za divan, gdje su se nalazili svi članovi divana, te mu je odluka o ratu prenesena u oštroj formi, a onda je zatočen u »Sedam kula«.

Osam dana nakon objave rata promijenjen je krimski han; na taj položaj je postavljen Rusima toliko mrski Krim-Giraj koji je za znake odličja dobio sablju i pojas, luk i tobolac, kal- **18. 10.**
pak, perjanicu i državnog konja. Kao posebna blagonaklonost predano mu je u jednom novčaniku 40.000 dukata, a kao posebno odlikovanje pri njegovom svečanom ulasku u seraj nataknuto je četrdeset upravo pristiglih glava iz Crne Gore. Skupa s njima, poslao je bosanski namjesnik Mehmed-paša jedan opći podnesak žitelja Crne Gore, u kojem oni priznaju svevlast velikog padišaha, čija vojska zemlju pustoši, a žitelje ubija, najsvetije se zaklinju da će izručiti podbunjivače Stevana i Vasilija, ako bi se oni i dalje među njima pojavljivali, te grobom proroka i krvlju Kristovom mole da ponovno budu primljeni kao podanici. Han je bio glavni pokretač da se smijeni veliki vezir koji je upućen u Galipolje. Novi veliki vezir postao je Mehmed Emin, po nadimku Jağlikdži-zade ,tj. sin prodavača ulja (masnoća), koji je ranije obavljao i napredovao u činovničkim poslovima, pa dospio do reis-efendije, nišandžije, kajmakama, a onda je kao namjesnik Ajdina zaručen sa princezom Šahsultan i kao carski zet došao za namjesnika Haleba (Alepa), ponovno za nišandžiju i na kraju za kajmakama, te je veliki vezirat dobio isključivo, kao i Hamza-paša i Muhsin-zade, kao sul- **20. 10.**
tanov zet. Pet dana iza toga umre muftija Veliedin, istaknuti krasopisac u taliku i utemeljitelj knjižnice u Bajezidovoj džamiji, koja je od svih drugih imala prednost u rijetkim djelima. Njegov sin Mehmed Emin (najstariji od uleme onda kada je Vasif pisao svoju historiju) umnožio je njezin fond rijetkosti sve do nedavnog vremena kupovinom rijetkih knjiga po visokim cijenama ili prijepisom istih. Vrhovnu čast Islama dobije po ratobornom raspoloženju poznati mula Osman, sin ranijeg glasovito učenog muftije Pîrî-zadea. Odmah s objavom rata krenulo je dvije stotine fermana po cijelom carstvu da bi namjesnike i alajbegove lenskih trupa pozvali u Edrenu pod zastavu za naredni ožujak (mart), gdje će sam sultan sa svetom zastavom krenuti. S imaocima timara i zijameta podignuti su na noge u Rumeliji i juruci i evvladi fatihan (djeca Osvajača el-Fatiha), dobrovoljno skupljena masa; četrnaest odjela janjičara, trideset džebedžija, četiri topdžije, dva toparabadžija, upućeno je na poljsku granicu, šest tisuća kesa upućeno u Ru-

meliju, stotinu pedeset topova za kugle od deset funti, pedeset komada teškog opsadnog topništva, pedeset mužara pred topolivnicom odvezeno prema Crnom moru radi ukrcaja. Četiri tisuće spahija prevezeno je kod Üsküdara; u Moldavskoj je već skupljeno 40.000 ljudi a ukrcano je 7.772 mazge za slanje zaliha za ishranu; u brodogradilištu su porinuta dva broda. Za rat je defterdar isporučio sedam i pol milijuna pjastera predstojniku mesara za isporuku nužne stoke, za borbu pola milijuna,

31. 10. tatarskom hanu dva milijuna; Portin proglas je podijeljen tumačima evropskih sila, a odmah je, na brojna pisma poljske konfederacije, veliki vezir konačno odgovorio. Ovo se pismo mimoišlo sa pismima vođa konfederacije sultanu i velikom veziru, u kojima se opetovano žale na rusko tlačenje i izjavljuju spremnost slušati Portu, te mole da mogu poslati poslanika. Porta ih je onda obavijestila da vojska kreće na granicu i uputila na hana.

27. 1. 1769. Krajem siječnja (januara) pobodeni su tugovi, polovicom

20. 3. ožujka (marta) obavljena je svečana povorka cehova i esnafa, a šest dana potom je iznesena i sveta zastava. Prilikom ishoda došlo je do divljanja razuzdane mase koja je napala, a zatim opljačkala dućane nevjernika, pa čak vrijeđala i samog austrijskog poslanika koji je, najprije, izašao gledati odlazak vojske, a onda, protjeran, sklonio se u neku kršćansku kuću. Jedva je policijski komesar uspostavio red, spasio poslanika i pratnju i idući dan ih u sigurnosti otpratio u Peru; uskoro je i on otišao nazad, a da sam događaj nije ni spomenuo niti ga zlorabio, te mu se veliki vezir zahvalio i obdario ga lijepim darovima.]

GLAVA SEDAMDESETDRUGA

Od ruskog rata do mira u Kajnardžiju

Sultan je barem šest mjeseci preuranjeno navijestio rat o kojemu je već nekoliko godina razmišljao. Veliki vezir Muhsin-zade mu je savjetovao da ga odloži dok čitava granica bude u stanju pružiti potpunu obranu, ali je taj savjet platio gubitkom svoga položaja. Predbacivanja o neprijateljskom prepadu, što ih je Porta iznijela prije trideset, a onda opet prije dvadeset godina, sigurno ove ne pogađa, ali ih je zato pogađala nerazborita prenagljenost; već u jesen je obavljen rat koji je po starom osmanskom tradicionalnom običaju mogao tek u proljeće

započeti. Ovo prenaglivanje je i sam Vasif pokudio uz Resmi Ahmeta, koji je pisac uzoritih razmatranja o tom ratu, djelo kojem bi se moglo više vjerovati da je manje strasno napisano. Sam sultan je bio krajnje ratoborno raspoložen pa je svojom prenagljenom objavom rata učinio izvrsnu uslugu konfederiranima iz Bara i tatarskome hanu. Ovaj sa svojim za pljačku raspoloženim gomilama nije mogao dočekati čas kad će upasti u Novu-Srbiju da se osveti za palež svoje palače u Balti. Koncem siječnja (januara) pošao je na put iz Balte sa stotinu tisuća Tatara koji su naletjeli poput vjetra. Prešao je Bug i u Tugulu podijelio vojsku na tri skupine; u svakoj je bilo trideset tisuća ljudi; nuredin je išao prema Donjecu, kalga je išao duž lijeve obale Dnjepra čak preko Orela van, a han je s plemenima od Jedizevena i Budžaka išao prema Novoj-Srbiji. Preplavio je zemlju sedamdeset i pet do osamdeset sati u daljinu kao bujica koja pustoši. Više tisuća ljudi je proždro mač, a isto toliko ih je odvučeno u ropstvo; više od stotinu sela je poharano, sva skladišta su spaljena i sva sela, koja pripadaju trima novo izgrađenim tvrđavama, Mihaelgorodu, Arhangelgorodu i Jelisavetgorodu, bila su opustošena. S lepršavim zastavama i uz zvučnu glazbu je četrnaest dana prolazio zemljom u svim pravcima, dopro do predgrađa Izjuma na Donjecu i upravo mjesec dana nakon svoga polaska iz Balte je stigao u Kaušan. Prije početka ovoga krstarenja po zemlji han je u Kaušanu primio jednoga lezgijskoga princa, brata lezgijskoga vladara, koji je hanu i Porti ponudio trideset tisuća ljudi. Han je od Porte tražio da krajeve, iz kojih su Tatari htjeli protjerati Ruse, pri sklapanju mira njima prepusti. Prije polaska velikoga vezira, tatarski han je bio svečano primljen od njega i od sultana. Nijedan tatarski rat nije tako potanko opisan kao ovaj kojega je opisao Tott, koji je u njemu i sudjelovao, dijeleći poteškoće i dijeleći s hanom hranu i odjeću. Osim mesa, što su ga ponijeli sa sobom i pod sedlima ga mekšali, a što je Tatarima bila glavna hrana, imali su još dimljenu konjsku butinu, kavijar, butargu, grožđice, a za gosta su još imali u zlatnoj zdjelici tekuće zlato tokajca. Njegova halja, krzno bijeloga laponskog vuka podstavljeno krznom bili su za hana, kako je šaljivo rekao, tatarska kuća. Hanov šator je bio podstavljen skrletno crvenim suknom i mogao je primiti više od šezdeset osoba. Bio je okružen sa dvanaest manjih za osoblje njegova domaćinstva. Svih trinaest okružio je pet stopa visoki bedem. S jednoga zemljanog brežuljka han je pregledao vojsku poredanu u dvadeset redova, a u sredini je bila hanova kuća. Pred njim je išlo četrdeset odreda. Svaki se sastojao od četrdeset konjanika, u visinu sa četiri čovjeka, u dva reda, a uz svaki je bila zastava. Velika hanova zastava i dva zelena stijega su bili pomiješani sa zastavama inadskih Kozaka. Oni su već za Petra Velikoga bili pod kozakom Ignacom, odnosno njegovim vod-

23. 1. 1769.

17. 2.

stvom prebjegli. Otada su se zvali Ignadi ili Inadi, tj. tvrdoglavi. Od ovoga zavedeni, odrekli su se sada i Zaporožci podložnosti prema zapovjedniku Jelisavetgoroda. Tatari su i na ovom vojnom pohodu pokazali svoj nevjerojatni talenat da zadobiveni plijen zadrže. Pola tuceta robova, nekoliko tuceta goveda, pet do šest tuceta ovaca bili su plijen jednoga jedinog čovjeka. Djeca su pružala glave iz jedne vreće, obješene za sedlo, djevojka je bila sprijeda, majka straga, otac i sin na konjima u povodu, ovce i goveda su naprijed išli, a sve je bilo tjerano i čuvano od čuvara sa stotinu očiju; uz to je vladala stroga ratna disciplina. Nogaji, koji su oskrvnuli jednu sliku s križem, bili su pred crkvenim vratima kažnjeni sa stotinu udaraca batinom. Drugi, koji su bez dopuštenja opljačkali jedno poljsko selo, bili su zavezani za konjske repove i vučeni do smrti. Mjesec dana nakon povratka s toga krstarenja zemljom umro je krimski han, a otrovao ga je grčki liječnik Ziropulo, doušnik vlaškoga kneza. Uzalud ga je Tott upozoravao da se čuva trovača. Kad je osjećao da umire, naredio je svojim glazbenicima da zasviraju, pa je umro uz neke zvuke sve tiše glazbe. Vijest o njegovoj smrti zatekla je velikoga vezira na drugom noćenju izvan Carigrada kod Silivrija. Po poslanim molbama širinbegova i mirza imenovan je za krimskog hana Devlet-Giraj, Selamet-Girajev sin, nemoćan knez.

Carica Katarina se za vrijeme zime naoružala da u jesen objavljeni rat u proljeće pobjedonosno započne...

15. 4. Tako je Osmansko carstvo napadnuto na sjeveru, istoku i zapadu od strane Rusije, s premoćnom vojskom. Dok je veliki
26. 4. vezir na svom pohodu iz Carigrada bio još na Dunavu, prešao je knez Galjicin kod Kala Dnjestar da napadne Hoćin koji bi zapovjednik Četedži Jegen Hasan vjerojatno bio predao da je-
19. 4. dan drugi nije došao u pomoć, Hasan iz Ahiske, tadašnji posjednik sandžaka Soluna. Došao je s dvadeset tisuća ljudi. Do napada je došlo u ponedjeljak popodne, ali napad nije uspio jer njime nije više rukovodio Četedži Jegen Hasan nego Kahraman-paša. Četedžiju su ubili jamaci iz tvrđave i nasljednika samovoljno učinili svojim zapovjednikom koji je hrabrošću i divljom prirodom zaslužio svoje ime Kahraman, tj. čovjek osvete. Porta je za Četedži Jegenova nasljednika imenovala vezira Hasan-pašu iz Ahiske, tadašnjega posjednika sandžaka u Solunu, ali budući da je Kahramana podržavala posada, a on je tražio vezirsku čast, to je ovo posljednje odloženo za neko prikladnije vrijeme za kaznu, a dopušteno mu je da postane zapovjednikom Hoćina. Tri dana nakon toga Galjicin je raspustio logor kod Hoćina, pa se povukao preko Dnjestra natrag u Kal, pošto je knez Prozorovski oteo paši iz Teke, Abazi, koji je s nekoliko tisuća anadolskih konjanika hitao zarobljenike, pedeset deva i zastave, dvije trube i mnogo oružja pa ga potjerao preko Pruta natrag.

Kada je veliki vezir logorovao u Edreni, bio je sekretar ureda umrlog tatarskoga hana, Besim Omer, koji je zbog grubih izraza u svojim poslovnim spisima mnogo toga pokvario, prognan u Bihać, u Bosnu. Tri liječnika koji su u logoru nezaposleno unaokolo tumarali i kod kojih je nađen otrov bili su smaknuti kao ruski trovači. Pri smotri redovitih četa našlo se deset tisuća janjičara, tisuću i trista oružara-kovača, isto toliko topnika i osam stotina vozača topova i postolja. Tu je umro janjičarski povjerenik za regrutaciju, nekadašnji carski historičar Mehmed Subhi, Halil Fehmijev sin, koji je bio državni podsekretar u vrijeme velikog vezira Ibrahima za Ahmeta III. On je kao pisac historije događaje, što su ih pribilježili njegovi prethodnici Sâmî i Šakir, sjedinio u jedno djelo tiskano u Carigradu, kao što je i Vasif u jednome svesku sjedinio događaje što su ih sabrali carski historičari Hakim, Čehni-zade i Murtaza. Prvi svezak historije, što je u dva sveska tiskana u Carigradu i u Kairu, sadrži historiju ovoga rata sve do mira u Küčük Kajnardžiju, što ju je prije Vasifa, carskoga historičara, opisao Enveri. Početkom svibnja (maja) bio je tabor velikoga vezira stigao u Isakdži (Isačea), gdje su se odmarali preko dvadeset dana da upotpune stvari za ratne potrebe. Konačno je u ratu neiskusni veliki vezir sazvao generale na vijećanje o ratu, pa im je izjavio: »Što mislite da bi najbolje bilo, kuda da krenemo? Ja nisam vičan vođenju rata, recite iskreno, kuda bi za Visoku portu bilo najkorisnije ići?« Općenito čuđenje je zavezalo jezike i jedan je pogledavao na drugoga. Konačno je predsjednik glavne računske sobe Osman Šehdi-efendija održao dugi govor.

Smisao ovoga govora je, ukratko rečeno, bio: budući da je neprijateljski napadaj na Hoćin neuspio, vjerojatno je da će se neprijatelj pokazati u Benderu. »Dosta, neka i drugi govore«, prekinuo ga je veliki vezir. Neki su bili mišljenja da su Očakov i Bender dovoljno čvrsti, da se ide u Hoćin, a drugi su mislili kad se bude s one strane Dunava, neka se radi onako kako to zahtijevaju okolnosti. Ovome mišljenju se priklonio i veliki vezir, za kojega je Portin tumač već prije napisao svoje pismeno mišljenje o najboljem putu u Hoćin i natrag. Prelazili su preko **1. 6. 1769.** novopodignutoga pontonskoga mosta pa su preko puta Isakdžija (Isačea), u Kartalu, nakon četiri dana taborovali u Hantepi. Hantepe, tj. hanov brežuljak, koje mjesto žitelji nazivaju Rjabaja-mogilja, leži na Prutu iznad Jašija, pet sati od njega udaljen, a petnaest od Hoćina. Tursko ime je mjesto dobilo po velikom zemljanom humku što ga je Mehmed IV na vojnom pohodu u Kamjenjec dao nabaciti i na obje strane dao napraviti prostorije u zemlji za spremišta.

Nedostatak zalihe u hrani i vojska komaraca i obada koji su dosađivali vojsci, trebali su prema Resmi Ahmetu biti glavni pokretač polaska u Bender. »Što kažeš, defterdaru?« — upitao

je ministra financija u ratnome vijeću. »Ništa drugo, nego hrana«, rekao je ovaj. »Neka komesar za živežne namirnice, Tahir,
9. 6. nabavi nekoliko stotina kola ječma;« i išlo se u Bender gdje su kod Jašlitepe, tj. na vlažnom brežuljku, taborovali. Tu je bilo isto tako malo živeža kao u Hantepi, a oblaci komaraca i obada su bili ništa manje gusti. Veliki vezir je bio bolestan i liječnici su svaki dan očekivali da umre. On sam je rekao: »Moje je ime Emin, tj. ime Džebrailovo (Gabrijelovo), glasnika radosti, a carevo sretno zviježđje je jako«. Pohod u Poljsku od sada nije smatran prijateljskim nego pohod na zemlju koju treba smatrati neprijateljskom i sada je četverostrukom fetvom (što ju je čitao vojni sudac Abdullah, po nadimku Altunčok, tj. onaj koji ima mnogo zlata) odobreno i zaključeno kao pravedno da se opustoši poljska zemlja, a njezino pučanstvo odvede u ropstvo. To je najavljeno grofu Potockome i tumačima evropskih sila koji su se našli u taboru.

2. 7. Međutim je stigla vijest da su Rusi opet prešli Dnjestar i da su ovaj puta zaobišli šumu u Bukovini kao nekada Münch koji je preko Černovica stigao u Hoćin, pa ga opsjedao. Na
13. 7. vijest o opsadi Hoćina, poslan je sekretar ureda velikoga vezira, Fejzi Sulejman, hanu u Kaušan da se s njim dogovori da će on, koji je prema dogovoru trebao poći na Jelisavetgorod u Novu-Srbiju, sada biti u letećem odredu, a nuredin treba poći prema Hoćinu da mu sam pomogne. Han je zamolio da mu se dadu skladišta kod Hantepe i zaštita nad Jašijem pa je efendiju poslao natrag. Sam je iz Kaušana pošao u Hoćin. Moldavandži Ali-pašu imenovao je veliki vezir s naslovom bašbega za Hoćin, predao mu pet tisuća dukata i počasne znakove, da ih podijeli među vojskom, te poslao Abaza-paši iz Maraša deset tisuća pjastera, uputivši obojicu hanu. Ovaj posljednji je imenovan za zapovjednika Bendera, a sin Kel Ahmet-paše za seraskera u Novu-Srbiju uz poklon od deset tisuća pjastera. Han je pošao na-
26. 7. trag u Hantepe. U borbi kod Baskivice nastojalo je tursko konjaništvo uzalud razbiti četverokut ruskih i španjolskih jahača. Han je s dvadeset i pet tisuća ljudi napao na kneza Prozorovskoga, ali s isto tako malo uspjeha kakav je imala posada pri ispadu. Hanu su se pridružili Moldavandži, bašbeg, hoćinski serasker Mehmed-paša, beglerbeg iz Maraša Abaza Mehmed-paša i Džanikli Ali-beg s trideset tisuća ljudi. Knez Galjicin, očekujući opći boj, sjedinio je boračke snage pod zapovjedništvom kneza Prozorovskoga i generala Rennenkampfa u svome učvršćenom taboru, pa je serasker dobio slobodnu vezu s tvrđavom. Svoj je
26. 7. logor postavio na napušteno mjesto Prozorovskoga. Knez Galji-
6. 8. cin je po drugi puta pošao natrag preko Dnjestra ... Hasan-paša iz Ahiske, sin znamenitoga Ahmeta, graditelj tamošnje džamije i knjižnice, hoćinski namjesnik, ubijen je pri posljednjem opsjedanju Rusa topovskim tanetom. Njegovu smrt je osvetio Ali-paša, rizničar znamenitoga Čelik-paše, koji je na krvavome mostu po-

bio gomilu lakih ruskih konjanika. Sjedinjenim nastojanjima hana, seraskera Mehmeda, bašbega Moldavandžija, Abaza Mehmed-paše i Džanikli-bega došlo je do dizanja opsade Hoćina. Ovi i drugi odmah su u Carigrad javili o nesposobnosti velikoga vezira i o njegovoj kivnosti prema Moldavandžiju, koji je najzaslužniji za pomoć posadi. Ovi su, doduše, svi bacili krivnju na Portina tumača za izdajstvo, jer se prodao Rusima, i smijenjenoga moldavskoga kneza Kalimahija, pa su pale obje glave.

Sada je došao drugi sultanov konjušnik Fejzi-beg i jedan Kel Ahmet-pašin sin s carskim pismom o smjenjivanju velikoga vezira i njegovu progonstvu u Demitoku. Odsjeo je u šatoru ćehajabega koji je sa svojim sekretarom i vrhovnim konjušnikom obavijestio velikoga vezira o njegovu smjenjivanju. Odveden je **12. 8.** u Edrenu i tu su mu odsjekli glavu pa je u Carigradu stavili na srebrnu zdjelu, okićenu izvještajem o nalazu: »To je glava nekadašnjega velikoga vezira Mehmeda Emin-paše, koji zbog oholosti nije napao neprijatelja i odugovlačenjem izgubio vrijeme, vojsci oduzeo živežne namirnice, tatarskome hanu uskratio potrebno pojačanje pred Hoćinom, smaknutome Portinom tumaču poklonio previše vjere i zbog toga po fetvi kažnjen«.

Emin Mehmedov nasljednik na položaju velikoga vezira bio je Alija Moldavandži... Najpreča briga mu je bila da vojsku pod Hoćinom, gdje je podigao most, odvede u Podolje. Četiri tisuće ljudi, koji su se ušamčili na lijevoj obali Dnjestra, bili su napadnuti iz Galicije i natjerani u bijeg. Pokušaj Rusa da zapale **2. 9.** most nije uspio. Hrabri momci, koji su iz vode izvukli sanduk napunjen puščanim prahom pušten u vodu noću iznad mosta na jednoj splavi koja je trebala zapaliti most, bili su nagrađeni počasnim značkama za turban. Sedam dana kasnije je veliki vezir odveo preko rijeke veći dio svoje pojačane vojske do osamdeset tisuća ljudi počevši od Hantepe, pa je Ruse napao s pet strana, a sa tri strane su ih napali namjesnik Anadolije, Dijarbekra i Rumelije, han ih je napao sa strane Kamjenjeca, a sam veliki vezir sa šumske strane. U ruke su im pala četiri šamca, šest topova, dvoja kola s municijom, a palo je još i osam glava. Ipak su se na koncu povukli uz gubitke kako ruski **9. 9.** general Bruce, koji je u međuvremenu uvaljivao na Hoćin, tako i Moldavandži. Po treći puta je veliki vezir prevezao dvanaest tisuća novounovačenih »uskih sablji«, tj. hrabre dobrovoljce. Noću je nabujala rijeka pokidala most koji je u pomanjkanju brodića dijelom napravljen i od teretnih kola. Veliki dio Osmana je ubila sablja ili rijeka, drugi su se raspršili, a samo malo ih se vratilo. »Nevjerojatno mnogo nevjerenika se nastanilo u paklenoj vatri«, piše historičar, »a od pravovjernih su neki napojeni rajskim izvorima«. Među ovima su bila dva janjičarska general-poručnika, kulćehaja i turnadžibaša. Ovaj poraz je širio paničan **18. 9.** strah među hoćinskom posadom, gdje je vezir Abaza-paša ostao s malo vojnika, a na koncu su i oni nagnali u bijeg na što su

Rusi zaposjeli Hoćin. Dva dana nakon što su Rusi ušli u najsjeverniju tvrđavu Osmanskog carstva protiv Poljske, veliki ve-
21. 9. zir se s jesenskom ravnodnevicom vratio. U Hantepe je istodobno s velikim vezirom i s hanom stigao carski nosilac oružja Mehmed Emin (isto ime kao nedavno smaknuti veliki vezir) ukazujući velikom veziru počast za hrabrost dokazanu u dva prva prelaženja Dnjestra. Dan nakon svoga dolaska veliki je vezir održao ratno vijeće, gdje je han gubitak Hoćina pripisao neizbježnom usudu, a veliki vezir mu je povlađivao. Za zaštitu Moldavske poslano je Abaza Mehmed-paši ponovno tisuću ljudi u Soroku, a kulagi iz Bendera povjerena je zaštita gaza kod Mogile, anadolskom namjesniku Fejzullahu je naređeno da pokriva i zaštiti vozni park teškoga oružja, dok je karamanskom beglerbegu zapovjeđeno da se sjedini s Abaza-pašom i štiti Moldavsku. Abaza-paši i moldavskome vojvodi je naređeno da poubijaju svu raju koja je s neprijateljem u dosluhu. Tada veliki vezir pođe u Isakdži (Isaču), proboravi četiri dana u Lopošti da isplati plaće i da nadzire prijenos oružja. Na Prutu postavi sakupljača poreza iz Džanika, Ali-bega s njegovim četama da spriječi dalje bježanje vojske iz Moldavske, koja je zbog pomanjkanja živeža i zbog pojačane hladnoće često bježala prema Dunavu. Rumelijskom i anadolskom namjesniku su oduzeta tri tuga jer im je pripisana glavna krivica za povlačenje. Time su se primirile glasine u vojsci i u narodu, ali su se ponovno podigle kad su Rusi odbili Mehmed-pašu, seraskera, u Moldavskoj, a hazinedar Ali-paša i moldavski knez su oba odbijeni kod Jašija i Galča, no dobili su tri tuga. Romancov, Galjicinov nasljednik na vrhovnom zapovjedništvu ruske vojske, primio je kod Jašija poklonstvo bojara u caričino ime, kao što su primili i generali Tottleben i Medem u Ermeniji (Armeniji), Gruziji, Čerkeziji, Kabartaju, a i Maloga Abazu. Pukovnik Fabricije, kojega je poslao general Stoffeln, zadržao je u Galču moldavskoga kneza Konstantina Maurokordata koji je kasnije umro u Jašiju. Pukovnik Karazin pošao je samo s četiri stotine ljudi, a vodili su ga arhimandrit iz Ardiča i bojar Kantakuzen kao ruskoga generala prema prijestolnici kneza Grgura Gike koji je bio dva dana sakriven, a onda uhvaćen. Grad je opljačkan, svi su Turci bili pobijeni, a vođa toga je bio arhimandrit s ruskom medaljom oko vrata i s dva pištolja u ruci; u čitavom Bukureštu je odzvanjalo rusko »naprijed«. Ovi događaji su izazvali muftijinu fetvu po kojoj je on proglasio pravo prolijevati krv svih Moldavaca i Vlaha koji su skloni neprijatelju, oduzeti im imetak i njihove žene i djecu odvući u ropstvo. Naravno da je ta fetva Moldavce i Vlahe još tješnje vezala za Rusiju, kako to i historičar carstva uviđa. Posljedica je bila da su bojari u Bukureštu znakove časti predali ruskim komesarima, zajedno s mitropolitom položili carici zakletvu vjernosti pa slali poslanike u Petrograd dok je general Bauer premjeravao zemlju. Veliki vezir je žurno iz Isakdžija (Isačea)

pošao u zimovalište Babatag, gdje je, nakon prije spomenute smrti Kelpaša-zade, Ali-paša, ćehajabeg Jazidži Ibrahimpaša-zade Mustafa-beg, imeovan namjesnikom Bendera, a na njegovo je mjesto došao dobro poznati Resmi Ahmet-efendija za ministra unutarnjih poslova. Nadglednik stovarišta u Isakdžiju (Isačeu), sobar Dagistanli Ali-aga i Iskender Mustafa-beg iz Ismaila napali su vojnu pratnju za ruske živežne namirnice pa je poubijali prije nego je pristigao u pomoć Abdi-paša, zapovjednik iz Ibraila (Braile); prodrli su u Galač dok se Abdi-paša tukao s Rusima. Ovi su bili prisiljeni napustiti Galač i spaliti ga, a Abdi-pašu je za to sultan imenovao seraskerom u Moldavskoj. Poslano mu je dvadeset i pet tisuća pjastera i više počasnih znački za podjeljivanje; njegov ćehaja-beg je postao beglerbeg, a sekretar mu je unaprijeđen na položaj hodže carskoga Divana, ali je smijenjen veliki vezir pošto je samo četiri mjeseca bio u toj službi.

9. 11.

21. 11.

12. 12.

[Halil-paša, novi veliki vezir, sin velikog vezira Ajvaz Mehmeda koji je sklopio Beogradski mir, nije imao ni znanja poslova ni vičnosti ratu ni neku drugu istaknutu kvalitetu. Odmah je promijenio mnoštvo državnih službenika, od kojih su najvažnija smjenivanja Resmi Ahmeta kao ministra unutarnjih poslova, čaušbaše Jesri Ahmeta, te krimskog hana Devlet-Giraja koji za jedanaest mjeseci svoga hanstva nije napravio ništa značajnog; a prilikom razaranja mosta na Dnjestru, jedino je pomogao onima koji su platili za prijelaz, drugi su se bespomoćno udavili; a potom je omogućio da Rusi zaposjednu cijelu Moldavsku i Vlašku. Zamijenio ga je sin Selim-Giraja, Kaplan-Giraj. Serasker Moldavske, Abdi-paša, upoznat da Rusi ugrožavaju Fokšan, Homelu, Ismail i Ibrail (Braila), Kulke i Đurđevo, maršira je s ajanom Ruščuka Čelebi Elhadž Sulejman-agom pravo na Bukurešt. U blizini Fokšana održao je serasker govor trupama u kojem im je predočio da ne misle, prije nego što se ne postigne pobjeda, na zarobljavanje i slanje glava, tek nakon toga slijedi plijen. One se povuku da pokriju Đurđevo, gdje ih napadne general Stoffeln, potuče uz gubitak tri tisuće ljudi, Đurđevo bude zapaljeno od Rusa, a general Stoffeln uđe pobjedonosno u Bukurešt; izdajom moldavskih popova padne u ruske ruke i Slatina na Oltu, a jednaka sudbina zapala bi i Krajovu, glavni grad Male Vlaške, da je sporazumno sa vidinskim namjesnikom, Mehmed-pašom, nije spasila vjernost bana Krajove. No to se dogodilo za zime, prije nego su prvog travnja (aprila) pobodeni tugovi u Babatagu. Četrdeset četiri dana potom, bili su ovi na istočnoj obali kanala Babataga, gdje je određeno zborno mjesto vojske; prvog dana nastupajuće nove mjesečeve godine, razvijeni su u Isakdžiju (Isačeu). Smijenjen je janjičarski aga, Sulejman-paša, jer je, mjesto da pošalje tisuću ratnika u Ibrail (Brailu), uputio samo tri stotine, a u novačenju zagubljene popu-

2. 3. 1770.

27. 2.

1. 4.

27. 4.

njavao žiteljima Babataga. Zamijenio ga je namjesnik Ajdina, koji je već ranije bio janjičarski aga, vezir Kapu Kiran Mehmed,
26. 4. tj. probijač vrata, s titulom seraskera Krima; smijenjen je i kapudanpaša Ibrahim, a položaj je dan unuku glasovitog Džanüm Hodže, Husamedinu, s nalogom da se najhitnije uputi ka Moreji. Upražnjena su mjesta vrhovnog suca Pašmakdži-zade i muftije Pîrî-zade Osmana. Ovaj, sin učenog i u politici aktivnog muftije Pîrî-zade, slijedio je u svemu očeve stope. Kao učenjak bio je jednako snažan u vezanom i nevezanom govoru, a osobito veliki majstor u umijeću raspravljanja; ostavio je gazele i kaside pod pjesničkim imenom Sahib, tj. nosač tovara, i provodio je mnogo vremena u druženju sa znanstveno obrazovanim pravnicima svoga vremena, kao što su mula Kiču Abdullah i Kelenbevi, veliki pisac bilješki na rubu stranica, na tisuću puta komentiranim bogoslovnim i jezikoslovnim djelima. Kao političar je bio prven-
2. 3. 1770. stveno sklon ratu i u toku njega izdao je dvije fetve, na temelju kojih su Poljska i žitelji Moldavske i Vlaške potpali pod islamsko ratno pravo; kao pokretača rata općenito su ga mrzile njegove
2. 5. kolege. Položaj šejhulislama dobije sin muftije Mirza-zadea, Esseijd Mehmed Said.

Rusija je, sa svoje strane, pripremala Grke u Majni za pobunu. Uhoda, obučen u grčkog svećenika, dogovarao je sa kapetanom Majne način oslobađanja od turskog gospodstva. Majnoti se preporuče preko izaslanika ruskoj zaštiti koju im grof Orlov, zapovjednik trupa određenih ka Moreji, ponovno
1769. potvrdi, te se daju uvjeravanja o skorom dolasku ruske flote i vojske. Ruska flota od dvanaest linijskih brodova, dvije fregate i više drugih brodova krene iz Kronstadta ka Arhipelagu. Vijest o tome stigne u Carigrad, ali je tu odbace kao nevjerojatnu s obzirom na razdaljinu. Ali kada ova stigne u Sredozemno more, onda se Porta potuži bajlu (konzulu) Venecije, zbog toga što je ova dopustila prolaz ruskom brodovlju. Onda se zapovjedniku Napulja romanjskog, ranijem velikom veziru Muhsin-zade Mehmed-paši, uputi carski hatišerif, uz 50.000 pjastera, da regrutira vojnike za obranu Moreje. Ruska flota se iskrca krajem veljače (februara), grof Orlov je bio sa pet stotina ljudi, nedovoljan broj da se u disciplini i redu održi 50.000 pobunjenih Majnota. Oni u Misistri počine nečovječne strahote nad turskim življem. Orlov opsjedne Koron, ali moradne odustati, jer je bio suviše slab za to. Kada se njegov brat Aleksije s drugom eskadrom brodova iskrca na Navarin i uputi jedne trupe na Patras, ove budu protjerane od ulcinjskih gusara, koji su došli Patrasu u pomoć, a Majnoti u Patrasu umoreni. Potom se Rusi pomjere sa 15.000 pobunjenih Majnota protiv Tripolice, toliko sigurnih u pobjedu da su njihove žene nosile prazne vreće na leđima da bi
19. 4. 1770. ih ispunile plijenom. Osmanska vojska krene im u susret i Grci budu žestoko potučeni; i tu, a i u Patrasu također dođe do stra-

hota, sada protiv Grka. Navarin se preda knezu Dolgorukovu koji zauzme i Leontari i Arkadiju. Ugovor sa Dolgorukovim o poštedi života osmanske posade prekršili su Majnoti koji su je pobili, **2. 5.**
a grad zapalili. Aleksije Orlov je jednim proglasom pozvao sve **29. 5.**
Grke na pobunu, te je opsjeo Koron i Modon, ali je od zadnjeg odustao. Rusi su se ponovno ukrcali na svoje brodove, te je Morea opet bila pod osmanskom vlašću. Nakon toga je došlo do pomorske bitke kod Češme. U jačini od devet linijskih brodova i sedam fregata, napadne ruska flota u tri susreta tursku flotu, koja se sastojala od dvije korvete, petnaest galiona, pet šebeka i osam galiota, a koju je vodio kapudanpaša Husamedin i alžirski kapudanpaša Hasan. Ruski admiralski brod pod Spiritovim i turska kapudana (admiralski brod) pod Hasanovim žestokim navođenjem stupe u borbu i odmah izgore. Tek što je jedrilica spasila Spiritova i Orlova, odleti ruski admiralski brod u zrak sa sedam stotina ljudi. Turski admirali, kapudanpaša Husamedin, admiral kapudane Hasan iz Alžira, viceadmiral i neki mornari spase se plivanjem; Bekir, čovjek sa jedara, koji je sa jedrene motke pri eksploziji broda odletio u more, spašen je; trideset godina kasnije, on je u svojstvu admirala kapudane pričao o tom čudesnom svom spasavanju engleskom admiralu Smithu.
Slijedeće noći zapale Rusi tursku flotu u luci Češme, te je ovo **5. 7.**
uništenje, nakon bitke kod Lepanta, najveći njezin poraz.

Tri mjeseca prije poraza kod Češme, u Carigradu su izbili **1. 3. 1770.**
požari i uništili na stotine kuća. Kapudanpaša je bio smijenjen i njegovo mjesto dano starom Džaferu. Pošto je grad strepio od pojave ruske flote, određeno je da žurno ode na Dardanele raniji veliki vezir Moldavandži i francuski pukovnik Tott, a u pratnji su mu bili povjerenik Mustafa-beg i admiral Hasan, unuk glasovitog admirala Džanüm Hodže. Uskoro je umro Husamedin, ali je njegovom sinu Abdullahu potvrđeno da kao kapetan vodi galiju svoga oca, a za kapudanpašu imenovan je Hasan iz Alžira koji se slavno istakao u bici kod Češme. Dardanele su bile pripravljene za obranu, pa je pokušaj devet ruskih linijskih brodova, koji su topovima gađali prvu utvrdu, ostao bezuspješan. No dvadeset osmanskih brodova, ukrcanih živežom, pali su u ruke Rusa koji su kod Tenedosa zatvarali ulaz u Dardanele; grof Orlov opsjedao je Lemnos, šezdesetog dana mu se preda posada i ugovor se potpiše, a šest taoca dade za njegovo izvšenje; no tada se pojavi novi kapudanpaša Hasan iz Alžira sa dvadeset tri broda i iskrca se na otok, ne priznajući ugovor za važeći, jer je sklopljen bez njegove suglasnosti. U luci Modona dođe do krvave bitke, što su je u svojim izvještajima obje strane nazivale pobjedom, ali Turci s većim pravom, jer su Rusi otišli, a grof Orlov je, na **13. 10.**
Hasanovo traženje, vratio šest talaca.

U Moldavskoj je han početkom svibnja (maja) krenuo od Kišinjeva u namjeri da prijeđe Prut sa Abaza-pašom, namjesnikom Ismaila, Seid Hasan-pašom, nosiocem sandžaka Čorum, i ka-

pidžibašom Dagistani Alijom, koji su mu bili podređeni; u Hantepu mu se pridruži i serasker Moldavske, Abdi-paša; svagdje su naišli da je prijelaz preko rijeke osiguran neprijateljskim opkopima, a da su Rusi također prešli Prut kod Falčina. Romancov
17. 6. napadne osmansku vojsku, koja se postavila naspram Ribaja Mogila, tj. Hantepe, i potjera. U međuvremenu je veliki vezir, poglavito na savjet janjičarskog age, prešao Dunav od Vidina ka Isakdžiju (Isačea). Kada se aga pomjerao od Kartala k moru, nalete na njega trupe hana i Abdi-paše, koje su se povlačile, i on zapadne u taj metež, što veliki vezir izbjegne, te ih sve ohrabri jednim pismom. Kulćehaja, zaslužan čovjek, koji je dao savjet da se radije ušamči u Kartalu nego da se pomjera, bio je smijenjen, te veliki vezir s mnogim uglednicima i
26. 7. 30.000 vojnika prijeđe Dunav. Dva dana kasnije, održi se ratno vijeće i zaključi ići u susret neprijatelju. Grof Romancov imao je pred sobom velikog vezira, a iza sebe tatarskog hana, ovaj sa 100.000 vojnika, a onaj preko toga broja. Tri
1. 8. ruska dijela napadnu istodobno osmanski tabor i osvoje ga sa stotinu četrdeset topova i mnogo plijena, što ga je vojska, usprkos zapovijedi, vukla sa sobom preko Dunava. Oko deset ujutro bitka je bila odlučena, Rusi su imali jednu tisuću, a Osmani dva puta više mrtvih.

Nakon poraza održao je veliki vezir na brzinu ratno vijeće, na kojem su neki bili za to da se s ove strane Dunava ukopa, no bili su preglasani onima koji su, u tom slučaju, proricali velikom veziru i ostatku vojske poraz. Veliki vezir prijeđe još u noći kod Isakdžija (Isačea) Dunav, a ostali su sa 30.000 vojnika odjurili ka Ismailu. Tatarski han je preuzeo obranu Ismaila, te je bio za to opskrbljen. U međuvremenu, trupe, koje su krenule ka Ismailu, pošalju u tabor molbu za dozvolu da se vrate preko Dunava, što tog trenutka nije bilo moguće zbog nedostatka brodova. U to je poslana ruska vojska jačine 50.000 vojnika prema Ismailu, a na njezinu pojavu 20.000 osmanskih trupa povuče
6. 8. se ka Kiliji. Na to budu smijenjeni janjičarski aga i general prijevoznika, a anadolskom muhasebedžiji naređeno je ići ka Tul-
13. 8. či, što su je Rusi također ugrožavali, da upravlja ukopavanjem i da umiri žitelje. Došla je utješna vijest o odbijanju Rusa na
5. 9. Perekopu, ali i loša da je u jednom jurišu uništen most kod Isakdžija (Isačea) i da je Kilija pala u neprijateljske ruke. Na vijećanju, gdje se raspravljalo o porazima, mišljenja su bila različita. Jedni su bili za kažnjavanje bjegunaca i brisanje njihove plaće, što je bila opasna mjera koja je, u doba Džagal-oglua (Čikale), dovela do velike pobune; drugi su svu krivicu prebacili na levende, Turkmene i drugu regrutiranu masu tankosabljaša i dobrovoljaca koji prvi bježe; bolje je velike sume, kojima su oni regrutirani, podijeliti redovitim trupama i tako ih potaći. Zaključena je nužnost obrane Očakova i Akermana i oba ušća, Dnjestra i Dunava. Pokušaj Rusa da sa 6.000 vojnika na prepad

osvoje Očakov suzbije han sa trupom koja se sastavila od bjegunaca iz Kartala i Ismaila. Ukoliko je bio veći nedostatak stege i reda u osmanskoj vojsci, utoliko su se veliki vezir i sultan manje usuđivali toga osloboditi spasonosnom strogošću, te su pribjegli polusredstvu — nagrađivanju. Usprkos tome, bježanje vojske je svaki dan uzimalo maha; već u Kakulu su trupe iz Dijarbekra, ponajviše Kurdi, usred bitke pobjegle kućama; da veliki vezir ne bude sasvim lišen vojske do dolaska krimskih trupa, upućen je carski hatišerif svim rumelijskim sudskim vlastima da u međuvremenu upute svoje za oružje sposobno ljudstvo ka Isakdžiju (Isačeu).

Za to vrijeme grof Panjin opsjeo je Bender već od zadnjih dana srpnja (jula) i radovi na opsadi su sporo odmicali zbog hrabrosti branitelja. Hrabri serasker, vezir Mehmed-paša umro je od kuge, a zamijenio ga je vezir Mehmed Emin. Nakon dvomjesečne opsade, Rusi su krenuli na juriš. Deset sati potrajao **27. 9.** je s najvećom ozlojođenošću s obje strane; napadači su pritajenim bijesom svetili goleme gubitke; žene i djeca, dijelom pogaženi, a dijelom pod ruševinama zapaljenih kuća zatrpani, ubijeni su od svojih muževa i očeva, da ne bi đaurima pali u ruke. Kuga, vatra, sablja opustjeli su grad, pa ipak je broj zarobljenih iznosio pet tisuća i pet stotina, među njima serasker Mehmed Emin i dvojica paša od dva tuga, tri stotine pedeset topova, trideset tisuća kugli i dvadeset tisuća pudi baruta. Ali je pobjeda tako skupo plaćena, da je, kako piše historičar Vasif, ruska carica dala do znanja grofu Panjinu, da bi bolje bilo da se grad nije osvojio, nego da se toliko ljudi žrtvovalo. Nakon pada, zatraže iz Ismaila da defterdar Bendera Tabib-efendija i tajnik prvog računovodstvenog odjela Pîrî-efendija dođu u tabor. Kada dođu, **16. 9.** među njima se nađe i pukovnik koji je donio pismo od glavnog zapovjednika Romancova, koji je, nakon osvajanja Bendera, nudio mir bez posredovanja. Pošto veliki vezir nije bio od sultana ovlašćen, uputi se pismo u Carigrad. Nakon pada Ismaila i Kilije, na lijevoj strani Dunava, ostala je još Braila na ušću Sireta u Dunav. Obranu je vodio tajnik ureda velikog vezira Abdurezak, s najvećim poznavanjem stvari i marljivošću. Opsada je započela početkom listopada (oktobra). Zapovjednik, vezir **7. 10.** Džanikli Sulejman-paša, ispadao je uspješno u napad više puta iz Vodene kule i slao je po svome sinu glave i zarobljenike u tabor velikog vezira. Zapovjednik Mačina, vezir Abdi-paša, ubaci u Brailu pojačanje. Pošto je zapovjednika grada, jednako kao i Bendera, umorila kuga, određen je pohitati u pomoć opsjednutima serasker Isakdžija (Isačea), Ali-paša. Opsjedatelji, koji su zavladali Vodenom kulom, uznemirili su se zbog dva topovska postolja izgrađena naspram Mačina; jedan je njihov žestoki juriš bio odbijen, ali osamnaest dana potom tvrđava se predala **5. 11.** neprijatelju, usprkos svim opkopima tajnika ureda koji je s izvještajem o lošem stanju linije na Dunavu i carskog tabora,

u kojem se nalazilo ne više od tri tisuće ljudi, žurio u Carigrad. Nakon što se vojni pohod okončao padom svih važnijih tvrđava, a i u samom Isakdžiju (Isaćeu), gdje se vojska sabrala, nije
22. 11. bilo dostatno živeža, veliki vezir ode u Babatag na zimište. Naravno da je, nakon takvih poraza, sultan posmjenjivao čitav niz zapovjednika, tatarskog hana i konačno samog velikog vezira.
4. 12. Na najviši položaj dođe dosadašnji namjesnik Bosne, silahdar Mehmed.

Silahdar Mehmed-paša, novi veliki vezir, čovjek od šezdeset godina, bio je sin kapetana flote, koji je u ranoj mladosti dospio kao paž u seraj; u njemu se podizao kao nosač stolnjaka, stremena, ogrtača, sablje, a uskoro po ustoličenju Mustafe odlikovan je rukom sultanije Aiše; prošao je put vezira kao namjesnik Silistre, Očakova, Rumelije, Anadolije, Sivasa, Kütahije, Selanike, Maraša i Bosne, a nakon svladavanja crnogorskih pobunjenika dospio je u carski tabor, te je sada stupio na najvišu čast. Na
24. 12. prvom ratnom vijeću sa hanom odlučeno je prezimiti u Babatagu. Tajnika ureda velikog vezira Abdurezaka, aktivnog i odanog službenika, uputio je sultan u tabor sa dva hatišerifa; odnosili su se na bolje uređenje topništva reguliranjem kalibra i ponovno uspostavljanje olabavljenog reda i stege među spahijama. Zatim su poduzete mjere potrebne za daljnje vođenje rata i obranu glavnih uporišta na mogućem pravcu neprijateljskog djelovanja. Veze starog uređenja osmanske vojske nisu više držale; povjerenici, poslani za regrutiranje dvije tisuće redovitih spahija i silahdara sa dvije tisuće naloga za postavljanje, jedva su pronašli dvije stotine koji su se htjeli upisati; razlog je što je toliko uzelo maha nužno sretstvo da se levendi i dobrovoljci novače s povećanim plaćanjem, da se izgubila volja za upisivanjem u redovite spahije. Ta mjera bila je naopaka isto toliko, koliko i mjera povećanja zlatnog novca smišljena za dobro riznice.

Vanjski bedem Bukurešta na lijevoj obali Dunava je Jerköki, tj. zemni korijen, čije ime su Vlasi izopačili u Đurđevo (Giurgiu), a Rusi u Šurša. Početkom ranije vojne zaposjeli su ga Rusi, a onda opet napustili. Sada, kada je izbila pobuna janjičara, u kojoj su sasjekli seraskera Vlaške, silahdara Mehmed-pašu zbog njegove strogoće, i koja je obećavala lagan uspjeh, dobije general Olic nalog da ga ponovno zauzme. Osmanska vojska, jačine 7.000 ljudi, branila se pod novim seraskerom Izet Meh-
1. 3. 1771. medom, zadnjim ćehajabegom; kada se na opkope navalilo, preda se tvrđava. General Weissmann pojavi se sa 7.500 vojnika na vodeničkom gazu, sat od Tuldže, što ju je branio beglerbeg Firašeli-zade Mehmed-paša i samsundžibaša Halil-aga. Nakon bitke, »u kojoj«, kako piše historičar Carstva, »tri stotine nevjernika ode u pakao, a dvije stotine pravovjernika uđe u raj, obučeni u crve-
4. 4. noobojene kaftane mučeništva«, preda se tvrđava. Potom general
25. 4. Weissmann sa 1.600 vojnika ode ka Isakdžiju, zapali skladišta,

zauzme tvrđavu, digne je u zrak i vrati se u Ismail. Sve su to Rusi obavili, a veliki vezir je tek krajem travnja (aprila) pobo **27. 7.**
tugove u Babatagu. Još prije nego se tabor digao, isplaćena je plaća za četveromjesečje, na što dođe vrhovni sobar Salih-aga i donese pet stotina kesa i uobičajeni ceremonijalni dar, ali i tri hatišerifa, u kojima se sultan žalio zbog gubitka Đurđeva, Tuldže i janjičarske pobune. Veliki vezir, da uspostavi bolju stegu, izda strogi nalog da se iz tabora udalje sve vucibatine. Prvi poduhvat velikog vezira, koji je otvorio vojni pohod, bijaše sretan: zauzeo **14. 4.**
je Đurđevo prije nego što je knez Rjepanjin stigao od Tuldže. Posada je poslana ka Kaleu, gdje je pet dana ranije bila izborena bitka u korist osmanske vojske, a da se ipak mjesto nije zauzelo. General Weissmann napadne sa sedam bataljona i šest topova **4. 6.**
grad Tuldžu u kojem je bilo osam tisuća Turaka; tri sata od grada nalazi se tzv. Pet brežuljaka, boravište stotinu donskih Kozaka, koji su tada Turcima plaćali porez; oni su najprije bili protjerani od Rusa, a blago njihovo opustošeno. Rusi zakuju topove Tuldže, a onda se vrate. A veliki vezir, u međuvremenu, **31. 7.**
još se uvijek nije bio pokrenuo iz Babataga, jer su se njegove trupe razbježale na sve strane, a sve protiv toga poduzete mjere bile su nekorisne. Doduše, poduzetni janjičarski aga Sulejman marljivo je na kopnu obilazio tabor, doduše je svim crnomorskim lukama naloženo da nikoga ne ukrcavaju tko nema potvrdu ćehajabega, no potkupljivost lučkih službenika činila je sve ove mjere nekorisnim; stoga je turnakdžibaša smijenjen, prognan i zatvoren. Novi zapovjednik Vidina, Muhsin-zade Mehmed, raniji veliki vezir, poduzeo je na Dunavu jednako tako snažne mjere za obranu, kao ranije godine u Moreji, prešao je u Kalafat i krenuo s trupama protiv Kale. General Essen, s vojskom od 20.000 Rusa i Moldavaca, pokušao je napad na Đurđevo i uta- **19. 8.**
borio se pred njim na tzv. Brežuljku vrtova; odbačen je s gubitkom od pet stotina mrtvih i par tisuća ranjenih, a sedam topova i troja kola municije bili su osmanski plijen. Serasker Muhsin-zade, ojačan trupama Hasan-paše iz Silistre koje je **12. 9.**
vodio kajmakam Ahmet-paša, nalazio se na čelu trupe od tri tisuće vojnika, no većinom konjanika, a za pohod na Bukurešt, što ga je trebalo poduzeti, bili bi mu pješaci mnogo potrebniji. Čekao je dolazak pješaka u taboru Đurđeva, a trupe su negodovale i tražile da aga tabora položi računa zbog gubljenja vremena, te im on objasni razlog. »A vi ste većinom janjičari, sjašite, žrtvujte vaše konje i marširajmo zajedno«, o tome su se nekoliko dana svađali, a i glavni zapovjednici, serasker Izet Mehmed-paša i kajmakam Elahadž Ahmet-paša bili su nejedinstveni; tako se dogodilo da su, umjesto da uzmu Bukurešt, bili odbačeni **30. 10.**
od Dumbovice ka Đurđevu od generala Gudoviča s gubitkom od par tisuća ljudi i četrnaest topova; general Miloradović potuče sedam tisuća u Mačinu, a Weissmann dvije tisuće pred Tuldžom koju Rusi bace u zrak. Takav je bio pohod na Dunavu.

A na Krimu je on bio mnogo nesretniji, gdje je za uvijek okončana osmanska vlast. Dugo se premišljao krimski han, dok je iz tabora u Babatagu krenuo u obranu od Rusa ugrožene linije od Orkapue ili Perekopa ka Bahčeseraju, gdje je mirno
24. 6. 1771. drijemao sve dok ga nije trgla vijest da je 30.000 Rusa i 60.000 Nogaja pred Orkapuom. Sa 50.000 Tatara i 7.000 Turaka požurio
8. 7. se na obranu linije koja bude napadnuta, pa se han povuče. Tatari, u jačini od 12.000 ratnika, koje je on ostavio, trudili su se odbaciti trupe kneza Prozorovskog u Sovaš, tj. na dio mora na istočnoj strani Krima koji je zatvoren jednim jezičkom zemlje, no budu potučeni i Perekop padne. Na vijest da je osvojen Taman, po kojem se zove moreuz između Krima i Azije i da se ruska vojska primiče Kafi, han ostavi svoj tabor u Tuzli i požuri u pomutnji ka svome glavnom gradu Bahčeseraju, gdje na brdu Karatag nađe neke od svoje obitelji ušamčene, a ostavi ih na cjedilu i s nekim osobama najbrže se ukrca za Carigrad. Pomutnja bijaše opća, žitelji su sa svih strana bježali u Anadoliju, Abaza-paša, određen za obranu Jenikalaa, izgubi glavu, čak ne ukrca ni svoje ljudstvo, nego ode nazad u Sinop, za što je bio pogubljen. U međuvremenu, serasker Krima krene od obale Kasue na žurne poruke ugrožene opsade Kafe, no dobije strašnu vijest da su se Tatari poklonili osvajaču Krima, knezu Dolgorukovu, te da im je ovaj obećao u ime carice Katarine neovisnost Krima pod ruskom zaštitom. Rusi uđu kao pobjednici u Kafu, Kerč i Jenika-
13. 7. laau; padnu Gözleve i Sutak, a serasker bude potučen. Tatari Ediküa, Jedisan, koji su se ranije godine stavili pod rusku zaštitu, pa se dijelom ponovo bili odvojili, prokrčili su Rusima stazu pobjede. Četrdeset osam izaslanika, zajedno sa dva sina odbjeglog hana prisegnu u Petrogradu na vjernost i knez Dolgoruki imenuje, uz suglasnost carice, širinbega Šahin-Giraja za krimskog hana. Hanovi iz obitelji Džengiz-hana zauvijek su se izvukli ispod vrhovništva Osmanove obitelji, a Rusija javno proglasi neovisnost Krima.

31. 8. Tako sretan nije bio pokušaj Rusa na Očakovu i Kilburunu koji odbiju hrabri zapovjednici, hazinedar-vezir Ali-paša iz Očakova i Abdullah-paša iz Kilburuna, za što budu dukatima nagrađeni, a za opskrbu Očakova bude upućena iz Varne suma od tri
14. 7. stotine pedeset kesa. Kada je han stigao u Carigrad bude mu upućen nišandžija Osman da dozna pravo stanje stvari. Han i njegov zaštitnik, Osman-efendija, prikažu osvajanje Krima podmuklim djelom sudbine. Osman-efendija nađe i pruži utjehu i nadu u pobuni Kalmuka Ajuka na Volgi, koji su se pobunili protiv Rusije, prešli Jaik i Jenbar, probili se kroz Karakalpake i tražili udaljeno stanište; u dolasku dvadeset inadskih Kozaka i jednog mirze plemena Jedisan, koji su tražili Baht-Giraja kao hana Kipčaka. Dok je hanstvo Krima zaista bilo izgubljeno, Porta je razmišljala o imenovanju nekog novog hana kojem bi, pod osmanskom vrhovnom vlašću, bile podređene stepe Kip-

čaka, Kubana, te Kabartaj, Čerkezi, Lezgeri, Kumuki, Kajtaki i drugi narodi Dagistana. U Siriji se sreća okrenula u osmansku korist, jer je opasnog memlučkog bega, Ali-bega, iznevjerio njegov miljenik, zet Ebu Zeheb, tj. otac zlata, te je on iz Damaska pobjegao u Kairo. Zbog tog bijega Ali-bega, bio je okrivljen namjesnik Damaska Osman-paša, jer bi ga mogao lako uhvatiti, te je zamijenjen vezirom Numan-pašom. U to vrijeme je Vasif donio nepotpisano pismo carice Katarine. A Abdurezak, tajnik ureda velikog vezira, snažno predoči oskudicu tabora i bježanje trupa. Osman-efendija se obrecne na njega predbacujući mu zaborav strahopoštovanja što se duguje sultanu, no sultan još istu večer rekne Abdurezaku: »Efendija! kao što si ovog jutra rekao, to će sada momčine trčati ka Carigradu«. Bilo je bjegunaca od Babataga, odakle se veliki vezir nakon ruskog zauzeća Tuldže povukao ka Hadžibazaroğluu. Odatle je htio dalje na zimište u Edrenu, ali se pobune žitelji i dobrovoljci. »Predao si Krim, zar hoćeš sad i našu zemlju isporučiti?« Sultan je pitao Abdurezaka što treba činiti, a on mu je savjetovao da uputi kategorički hatišerif s nalogom da tabor ostane tamo, te je ovaj bio i upućen. Abdi-paša je određen za seraskera ka Karasuu, Dagistani Ali-paša ka Köstendžeu, a veliki vezir je smijenjen.

Novi veliki vezir, Muhsin-zade, isti kojeg je sultan smijenio pri izbijanju rata jer ga je htio ne izbjeći nego pomjeriti, bio je, nakon što je obranom Moreje pokazao svoju valjanost u koju se sumnjalo, izabran sada za vođenje rata i njegovo okončavanje. On započne svoj drugi veliki vezirat spasonosnom strogoćom, krajnje nužnom za ponovnu uspostavu omekšale stege, pogubljujući časnike koji su pri zadnjem prepadu kod Babataga sramno bježali. Kad je iz Ruščuka stigao u Šumnu, dođe iz Babataga Vasif, koji se baš vratio iz ruskog zarobljeništva, a on ga kao perom snažnu, vrlo veliku pamet unaprijedi za hodžu carskog divana; kad mu je predao postavljenje, nije rekao: »Ti si hodža«, tj. gospodin od divana«, nego: »Učinili smo te pisarem«; time je pokazao da gospoda od divana prvotno nisu ništa do pisari, prije svega perom snažni, kao što se i ministri koji se općenito zovu ridžal, tj. ljudi, muški pokazuju, a veziri tj. nosioci tereta, nose državni teret, kako i ime kaže. Za četrnaest dana sakupi veliki vezir iz područja Osmanbazarija, Šumne, Selve i Eski Džumae 10.000 ljudi, raspravi odmah nužnost da se tabor premjesti u Šumnu, pošalje odmah tamošnjeg ajana da pribavi potrebitu zalihu za ishranu, a povrh toga prebaci tisuću Bosanaca, koje je imao pri sebi, seraskeru Ruščuka **19. 12.** Izet Mehmed-paši i premjesti glavni stan iz Hadžibazarija u **1771.** Šumnu. Ova, čije se ime općenito izgovara Šumla, bila je po svome čvrstom položaju ispod jedne uzvišice usred Balkana, koji se ovdje odiže prema moru, glasovita kao najjači grudobran. Najvažnija mjera bijaše imenovanje novog tatarskog ha-

na. Tatari su željeli za hana Baht-Giraja, sina Krim-Giraja, a Porta imenuje Maksud-Giraja, kojem je Baht-Giraj bio kalga (prijestolonasljednik). Dodijeljeni novac za tatarske trupe iznosio je mjesečno 35.000 pjastera, što je ovima bilo malo, pa su poharali okolna sela. Mjesto starošću i bolešću iscrpljenog reis-efendije Mehmed Ridžajija, dođe uviđavni, odani, otvoreni i revni Abdurezak; a izvršena su i mnoga druga postavljenja.]

17. 10. 1772. Za tri sedmice je s ruske strane stiglo odobrenje o prekidu vatre u tabor velikoga vezira s obavijesti da je Obreškov dobio punomoć za nove pregovore i da je za mjesto sastanka određen Bukurešt umjesto Fokšana. Pošto je objavljeno produženje primirja velikog vezira u logoru, imenovao je ovaj nove opunomoćenike: u poslovima iskusnoga i vrlo povjerljivoga reis-efendiju Abdurezaka, baš-muhasebedžiju Sulejman Penaha, oficira za regrutaciju silahdara Ataullah-bega, koji je za pomoćnike dobio beglikdži (kancelar reis-efendije) Essejid Mehmed Hajri-efendiju kao sekretara opunomoćenika i Vasif-efendiju kao sekretara konferencije uz dvojicu službenika iz ureda velikoga vezira. Poslove reis-efendije vršio je, međutim, prvi službenik za primanje molbi, Ibrahim Munib-efendija. Austrijski i pruski poslanik, čija je prisutnost na kongresu u Fokšanu Portu stajala oko tri stotine tisuća pjastera, a da uopće nije bila korisna, ovaj puta nisu zamoljeni da dođu u Bukurešt. **2. 11.** Pošto je reis-efendija u taboru velikoga vezira primio carske punomoći, pa se od njega oprostio, pošlo je poslanstvo preko Ruščuka i Jerköja u Bukurešt, gdje je Obreškov učinio prvu posjetu kod reis-efendije i njegova sina Ahmet Hamid-efendije, kod vojskovođina sina kojemu je Obreškov poslao dobro opremljena konja, a on mu je za uzvrat poslao samurovinu i hermelin. Pregovori su započeli u Bukureštu ...

[U toku te godine, kada je oružje mirovalo, a o miru se u Fokšanu i Bukureštu uzaludno pregovaralo, dobije Porta za utjehu neke povoljne vijesti. Tatari su za svoga hana izabrali Sahib-Giraja, a njegova u Petrograd odvedena brata Šahin-Giraja za kalgu i Behadir-Giraja za nuredina. Prispjela je jedna pretstavka, što ju je potpisalo stotinu pedeset najuglednijih žitelja Krima, u kojoj se svečano uvjerava u njihovu vjernost i žali da im je pismena izjava bila iznuđena; a još više su se žalili naredne godine, kada je došao ruski general s ukazom koji je zahtijevao 10.000 Tatara protiv Švedske, na što su mu mirze odvratile da su se obavezali samo na obranu svoje zemlje. Rusija je u ovom ratu istovremeno napala Osmansko carstvo sa svih strana, na jugu i sjeveru, istoku i zapadu, na Dunavu, Krimu, Kubanu u Gruziji i u Moreji, sa flotom u Crnom

i Bijelom moru, na obalama Moreje, Sirije i Egipta. Već je rečeno o izdaji Ali-bega, silnog šejhul-beleda u Egiptu i njegovog zeta Ebu Zeheba u Damasku. Ali-beg se usudio smijeniti šerifa Meke; ovladao je Jenbuom pomoću lažnog fermana i u Džidi za svoj račun postavio carinika; razaslao je arapska pisma po Egiptu i Siriji, koja su bila ispunjena navodima Kurana i predaje (hadisa), u kojima se osuđuje nasilnost i tlačenje, a koja su uperena protiv Portinih namjesnika u Kairu i Damasku, tražeći uništenje njihove vlasti i zasnivanja svoje. Stupio je u dodir sa zapovjednikom ruske flote na Sredozemnom moru i sklopio savez, na temelju kojeg će ga Rusi podržavati trupama i ratnim potrepštinama. Potučen pred Kairom od svoga protivnika i takmaca Ebu Zeheba, pobjegao je u Siriju svome savezniku, šejhu Tahiru koji je u Aki, usprkos Porti, prigrabio vlast za sebe. Ali-paša i Tahir krenu zajedno pred Saidu, što ju je opsjeo Osman-paša, namjesnik Damaska, sa svojim saveznicima, Druzima. Tahir je pregovarao s Rusima da ih na sirijskoj obali pomognu živežom, što ovi i učine. Pri približavanju Tahira prekine se opsada i pruži mu se bitka, blizu Saide na morskoj obali, koju započnu ruske fregate. Druzi pobjegnu, a Rusi su topovima gađali Bejrut i zapalili tri stotine kuća. Zaveden izdajničkim pismima, izađe Ali-beg u travnju (aprilu) iz Safeda, a da nije čekao rusku pomoć. Alija i Tahir pomjere se pred Nablus i Jafu da kazne žitelje; Jafa se branila i tek je u veljači (fabruaru) iduće godine otvorila svoja vrata; ipak im se pred Salihijom pridruže četiri stotine Rusa. Tamo je Alija očekivao tisuću Memluka, što ih je vodio mladi Murat-beg kojem je Ebu Zeheb obećao ruku lijepe Ali-begove supruge, ako donese glavu njezina muža. Murat ovoga uhvati i odvede u šator Ebu Zeheba, gdje on umre tri dana potom, bilo od rana ili otrova. Među zarobljenima bila su i četiri ruska časnika (vojnici su bili posječeni). Četiri časnika i Ali-begovu glavu uputio je namjesnik Halil paša u Carigrad kao znake Ebu Zehebove vjernosti.] **mj. 5. 1773.**

Čim je kongres u Fokšanu bio prekinut, vidjela se po ruskom kretanju jasna namjera da između Silistre i Hršove kod Balija Bogarija prijeđu Dunav i nešto niže kod Tulče. Veliki vezir je zato opomenuo na najveći oprez seraskera Silistre, Osman-pašu, onoga iz Bazardžika, Abdi-pašu i beglerbega Čerkez-pašu kojemu je povjereno čuvanje Babataga. Međutim su njihovi odredi većim dijelom pobjegli, a kad su se Rusi pojavili iz Babataga, nagnali su u bijeg sve stanovništvo sve do Pazardžika. Prodrli su do Karasua, podigli u zrak Karakerman i vratili se u Ismail. Četrdeset sati dugi potez zemlje između Babataga i Pazardžika predan je na milost i nemilost svim ratnim užasima i pustošenju. Baht-Giraj, koji je u Karasu, baš

između Babataga i Pazardžika bio u zimovalištu, pobrao je neke neprijateljske, u selima rasute skupine i oslobodio jedan dio kola iz Dobrudže koja su pala Rusima u ruke. Veliki vezir je polovinom svibnja (maja) pošao iz svoga tabora u Šumni, nakon što je došlo do nekoliko važnih promjena. Prva pobjeda je za Osmane bila sretnija nego za Ruse i izvojevana je kod Ruščuka, gdje su Turcima pala u ruke tri topa, mnogo splavi i preko tisuću zarobljenika. Među ovima je bio i mlađi brat posljednjega ruskoga poslanika u Varšavi, kneza Rjepnjena koji je u trijumfu uveden u Carigrad i bačen u Sedam kula. Serasker Ruščuka je za tu pobjedu dobio samurovinu i počasnu sablju, a beglerbegu i drugim oficirima je poslana počasna odjeća uz počasne značke za turban. Serasker iz Karasua, Abdi-paša, bio je smijenjen, a namjesnik Sivasa je premješten posadi u Misivriju. Njegovo mjesto rumelijskoga namjesnika i položaj seraskera Karasua dobili su Nūman-paša, zapovjednik Varne, čija je slabost posvuda u svijetu bila poznata, a beglerbegu Sejid Ahmet-paši je povjerena zaštita Varne. Novi serasker Nūman-paša odugovlačio je svoj dolazak pred Varnom, premda je to samo dvadeset i pet sati udaljeno od Karasua;

27. 5. 1773. Baht-Giraj, koji je bio u okolici, javio je velikom veziru o velikoj opasnosti, ali prije nego su učinjene pripreme Turke je

7. 6. napao kod Karasua general Weissmann koji ih je natrag otjerao sve do Pazardžika, pa im oteo i šesnaest topova. Turcima su zapovijedali Baht-Giraj, Abdullah-paša i Čerkez-paša. Iz Karasua je general Weissmann pošao prema Silistri, dok je Romancov kod Balije prelazio Dunav, šest sati ispod Silistre. Osman-paša se povukao u Silistru. Na to su serasker iz Karasua, Nūman-paša, i Ibrahim-paša, zapovjednik prethodnice pod se-

24. 1. raskerom Osman-paše, primili hatišerif: »Ako Ti je potreban život, saberi rasute konjanike i najhitnije požuri Silistri u pomoć.«

Silistra, Dristra za Bizantince i križare, utvrda sagrađena na uzvisini, presječenoj dubokim jarcima, pokrivenoj vrtovima, nasadima vinograda i šumom, pala je Romancovu u oči.

30. 5. Napad na utvrdu nije uspio i on je imao znatne gubitke, osam stotina mrtvih i tisuću ranjenih. Romancov se povukao od Silistre. Ovo povlačenje, izvojevano po seraskeru Osman-paši i zapovjedniku Silistre Essejid Hasan-paši, najsjajnije je oružano djelo Osmana u ovome ratu. Kada se Romancov povukao od

23. 6. Silistre, bio je Numan-paša, serasker Karasua, gotovo kod Kajnardžija, odakle je mogao ugroziti prijelaz ruske vojske.

4. 7. Vojskovođa je napad predao generalu Weissmannu. Janjičari su probili njegov četverokut, ali su čete iz pozadine ispunile praznine, Turci su potučeni, dvadeset i pet topova je palo pobjednicima u ruke, ali je pobjeda skupo plaćena smrću hrabroga Weissmanna. No, prije nego su Rusi pošli u svoja zimovališta, mislio je Romancov još odlučni udarac zadati neprija-

telju na desnoj obali Dunava, a knez Dolgoruki je kod Hršove prešao Dunav, dok je general Ungern od Babataga uznapredovao do Karasua. Sjedinili su se kod Kara Murata i pošli prema Karasuu; Turci su potučeni, a obojici pomoćnika koji su dani seraskeru, anadolski namjesnik Omer-paša i čaušbaša Isperaga, zarobljeni su. Rusi su pošli prema Pazardžiku, čiji su žitelji pobjegli dijelom u Sunnu, a dijelom na Balkan. Čitav plijen je bilo petnaest bijednih topova i dva merzera. Starci i žene, koji svoj spas nisu našli u bijegu, bili su ubijeni, a oni koji su spasili život bili su mučeni i vučeni po blatu. Vojnici su djecu bacali glavom o zid. Tu su se sjedinili Ungern i Dolgoruki; prvi je pošao na lijevu stranu da napadne Varnu, a drugi je pošao prema Šumni. Na tu vijest je odlučeno u taboru velikoga vezira, koji se nije micao iz Šumne, da se pošalje aktivnog čovjeka koji bi okupio razasute čete i popravio seraskerovu haljkavost. Žustri reis-efendija Abdurezak sam se za to ponudio, pošao u Kozlidže, a s njim Vasif i muftija iz Plovdiva (Filibe), Nasuh-efendija. Kada su stigli u blizinu Pazardžika, povukli su se Rusi takvom brzinom da je Vasif našao na vatri kotlove s napo skuhanim mesom. Tu je reis-efendija čuo da drugi dio ruske vojske pod zapovjedništvom generala Ungerna opsjeda Varnu. Pred Kadiköjem, pola sata udaljenom od Varne, pojavili su se Rusi i napali s tri strane grad. Vezir Kelledži Osman, serasker Crnoga mora, koji je sa svojim brodovljem bio usidren pred Morejom, poslao je svoga ćehaju sa šest stotina mornara da brane zidine grada, pa je brodovima zatvorio ulaz u kršćansku četvrt. General Reiser je napadao na desnom krilu, princ Anhalt-Bernburg na lijevom, ali, budući da nisu imali ni granja ni drva ni ljestava, morali su se vratiti, izgubivši šest topova i tri stotine ljudi te stotinu kola municije. Već su prodrli do kršćanske četvrti, kada su odbačeni uz gubitak od četiri topa, te se kroz zidine vojvode spasili u predgrađe. Tu je ostalo tisuću i pet stotina mrtvih. Dolgoruki se povukao u Karasuu i Babatag, a Ungern duž mora, preko Balčika, Kavarne, Mangalije u Ismail.

29. 10.

21. 10.

Vijest o porazu u Karasuu izazvala je u ministarstvu u Carigradu to više uzrujavanja, jer je sultan već neko vrijeme bolovao, a nitko se nije usudio kazati mu istinu. Konačno je muftija preuzeo na sebe da mu pri slijedećem poklonstvu kod carskoga stremena podnese izvještaj ... Kada je poslušni i gipki muftija govorio sultanu o porazu u Karasuu, zapao je ovaj od bolesti razdražen u najveći bijes i vikao »da mu je dosta toga kako njegovi seraskeri vode rat i da će sam poći u Edrenu«. Još je noću dao probuditi kajmakama i reis-efendiju, a kada su mu ovi predočili da polazak sultana u rat može biti zaključen samo na velikome divanu, odredio je da se divan održi slijedeći dan. Ovaj puta je ulema bila uz ministre, da u sadašnjim okolnostima nije uputno da sultan pođe u rat, pa

je odlazak odložen dok sultan ne ozdravi. Ovih dana je došlo do jedne smrti koja se sultana također kosnula, jer je ionako bio sav obuzet astrologijom i sujevjerjem o predznacima, kao i Selim II i Murat III; Selim je neposredno pred svoju smrt vidio vatru koja je izbila u njegovoj kupaonici, a ovaj drugi razbijene prozore na kôšku (vili) u seraju. Sada je umro doduše prostodušni šejh, ali zbog njegove ispravnosti je sultan šejhu Jazindži-zadeu povjerio dužnost drugoga opunomoćenika na kongresu u Fokšanu. Sultan Mustafa ga nije nadživio dulje od mjesec dana jer je nakon šestosedmične astme, za koju su liječnici rekli dijelom da je vodena bolest, a dijelom da je polip
24. 12. na srcu, umro u petak za vrijeme mujezinova poziva na molitvu u podne. Sultan Mustafa, kao što to njegovo vladanje pokazuje, nije bio okrutan, ali je bio izvanredno nesretan vladar, koji je svojom naročitom ljubavi prema tajnim naukama, prema kabali Magribija i prema egipatskoj astrologiji samo još više umislio da posjeduje nevarljivo znanje i vladarsko umijeće. Mustafa nije bio samo prijatelj tajnih znanosti, nego i prava i u mjesecu posta su svake noći morali znalci Svete knjige u njegovoj prisutnosti tumačiti tekstove iz Kurana ili objasniti mjesta predaje (hadisa). Za njegov ukus govori i zanat koji je naučio, jer svaki sultan, već kao princ, nauči neki zanat da bi u tome, po islamskoj predaji, slijedio primjere najvećih vladara biblijske povijesti, Davida (Davuda) i Salomuna (Sulejmana); David (Davud) je kovao oklope, a Salomun (Sulejman) pleo košare. Tako je sultan Mustafa odabrao zanat knjigoveže što ga više preporuča nego njegova pretka, sultana Osmana III, koji je odabrao papučarski zanat. U Üsküdaru je sagradio džamiju na spomen svojoj majci i opskrbio je s više zaklada (vakufa); uz Lâleli (tulipansku) džamiju je podigao visoku školu i kuhinju za sirotinju, popravio zemljotresom porušenu džamiju sultana Mehmeda II i pred Novim vratima podigao novu gradsku četvrt u dužini od dvanaest tisuća aršina i široku šest tisuća aršina. Sve to stupa u pozadinu pred državnom propasti do koje je doveo svojom bolesnom ambicijom da sam vlada, a da zato nije imao ni sposobnosti ni snage, te zbog ruskog rata koji je započeo protiv uleme. Da je, kao što to tvrde istovremeni izvještaji poslanika i kao što za to daje povoda životopis velikoga vezira Bahir Mustafa-paše, svoga brata otrovao kao takmaca na vlasti kojeg se bojao, nije sigurno. I bez toga bratoubojstva bio je isto tako nesretan vladar kao i njegova dva pretka s tim imenom i njegov treći nasljednik, četvrti sultan toga imena.

[Sultan Abdulhamid, sin Ahmeta III, pri smrti oca star pet godina, bio je otada kroz proteklih četrdeset tri zatvoren u kafezu, bez dara, bez realnog iskustva, bez drugih poznavanja

svijeta osim onih što ih je stekao čitanjem historije Osmanskog carstva, te stoga u velikom stupnju napuhanih, primjer neznanja i uobraženosti, uostalom bez značaja je držao uzde vlasti u labavim rukama. Poslije uobičajenog poklonjenja, potvrdio je velikog vezira i svu gospodu od divana, dvora, pera i sablje. Sedam dana nakon ustoličenja, održana je svečanost opasivanja sablje na Ejubu. Povorka je išla u uobičajenom poretku prema krugu državnih i dvorskih službi, tako da su najprije išli časnici trupa, zatim ulema, potom paževi soba i državni sekretari, konačno službenici dvora. Povorku je otvorio čauš-putovođa, sa dva policijska časnika, spahijskim i silahdarskim čaušima, onima divana, onima koji su lenom darovani, zatim su išli državni i dvorski upravitelji, deset sekretara-janjičarskih regrutnih glavara, šest odjela čuvara zastave-konjanika, topnici, čuvari oružja, prijevoznici, oba generala ovih zadnjih (drugi su bili odsutni, u ratu), upravitelj brodogradilišta sa svojim ljudima, janjičarski, spahijski i silahdarski časnici, zatim ulema, a naime: profesori viših škola, šejhovi, predavači u džamijama, od kojih su prvi bili od dvanaest carskih džamija prema svome rangu, mule, tj. veliki suci; gospoda od divana, naime pročelnici dvadeset osam ureda soba i upravitelji, tri defterdara i državni sekretar za znak sultanova imena, carigradski sudac, predstojnik emira, oba vrhovna suca, kapudanpaša, okružen kapetanima flote, oba prva časnika čauša, tj. tajnik i upravitelj, državni podsekretari državnog ureda: tajnik ureda velikog vezira, oba predstojnika za molbe, tri Portina ministra, za vanjske i unutarnje poslove te dvorski upravitelj, kajmakam i muftija, konačno službenici dvora: prvi i drugi konjušnik, dvanaest carskih konja-povodaca s kićankama, štitovima i sabljama bogato ukrašeni. Zatim su išli časnici straže luka, koplja i vrtova, sam sultan osjenčen kićankama nosilaca lukova, ozračen kacigama kopljanika, držatelji stremena, sablje, turbana, ibrika, glavar crnih evnuha sa svojim tajnicima; osam mazgi opterećenih sa trideset kesa, iz kojih je rizničar razbacivao novac, carska glazba sa četiri bubnja na devama, sultanova kola koja su vukla šestorica konja, njegove nosiljke koje su nosile četiri mazge. Prvi puta je izostao uobičajeni dar za ustoličenje, jer su riznice države bile ratom iscrpljene, premda su u njih još nedavno tekli znantni prilivi naslijeđa. Značajnija od promjena bijaše promjena muftije, mule Šerif-zade Mehmeda, na čije mjesto, po treći puta, dođe Dürri-zade; no visoka starost nije mu dozvolila dugo prethoditi, te za šejhulislama dođe Jahja-efendija, sin nekada velikog vezira Aus Mehmed-paše. Bijaše običaj da se, pri svakoj promjeni na prijestolju, promijeni i dvorski liječnik, te, umjesto Mehmed Arifa koji se odstrani s rangom edrenskog suca i priključi velikom muli, nastupi jedan drugi Mehmed. Kako je reis zvjezdoznanaca, Halil-efendija, bio nedavno umro, drugi zvjezdoznanac dođe

27. 2. 1774.

na to mjesto, a njega zamijeni Musa-zade, čije se znanje astrologije moglo mjeriti sa znanjem Ebu Mašera iz Balha; promijenjen je i Portin tumač i, mjesto Skarlat Karadža Aleka, imenovan je Ipsilanti, poznat po svojoj ispravnosti.

Devetog dana po ustoličenju je sultan prisustvovao vježbama topnika i bombardira na Slatkim vodama, pri čemu su se osobito istakli Tottovi pitomci, brzopucači. Naredio je da se Divan, koji se pod sultanom Mustafom potpuno zanemario, ponovno mora redovito držati dva puta sedmično. Inače se sultanova vladavina iscrpljivala u pismenim odlukama što ih je izdavao na mirovni plan što ga je pruski poslanik nanovo predložio. Gospodin od Zegelina umislio je sebi da će Turke pridobiti za njega, na temelju kojeg bi Rusija pružila mir samo za rušenje Kilburuna. Ovaj plan, što su ga svojim mišljenjem popratili veliki vezir i Portini ministri, podnesen je na odluku sultanu. Kako sultan nije ništa o tome odlučio, prijedlog je ponovno upućen velikom veziru koji je o prijedlogu pisao Romancovu, a ovaj odgovorio da o tome ništa ne zna. Uskoro je reis-efendija carskog stremena, Ismail Raif premješten za direktora tiskare, a zamijenio ga je Ridžaji Mehmed; defterdar Osman-efendija udaljen je za namjesnika Trabzona, pa je nekako uspio da to bude Stanhio (Istanhij). Smjesta padne i kızlaraga koji se htio miješati u državne poslove, za što se nije znalo od sultana Mahmuta, te je upućen u Egipat. Ridžaji-efendija je morao biti smijenjen zbog slabog pamćenja, pa je za reis-efendiju ponovno postavljen Ismail Raif. Na njegov zahtjev mu je pridodan nišandžija za vijećanje o državnim poslovima, koji su bili u rukama njih dvojice i kajmakama. Ka-
25. 5. da je umrla sultanija Zejneba, žena ranijeg kajmakama, slije se u sultanovu riznicu 11.000 kesa. S tim blagom je išao vrhovni konjušnik u tabor velikog vezira i obojici seraskera, Nikopolja i Ruščuka; prvi je bio Izet Ahmet, a drugi Hasan iz Alžira koji je još krajem vladavine Mustafe III s Dardanela premješten za seraskera Ruščuka. Osim njih dvojice, zapovijedao je reis-efendija tabora, Abdurezak, s odjelom vojske u Babatagu, a sam veliki vezir nije se kretao iz Šumne. Tu se pojavi jedan ruski oficir sa pismom-čestitkom za ustoličenje sultana, a Romancov je pisao austrijskom i pruskom poslaniku da, ovlašten za ponovno pokretanje pregovora, predlaže velikom veziru da se član, potpisan pri prekidu pregovora u Bukureštu, uzme za osnov mira. Oba poslanika, neumorni u nuđenju svoga prijateljskog posredovanja, što su ga, bar naizgled, tražili Romancov i Obreškov stalnom prepiskom, ponude se poslati tumače
27. 5. u tabor velikog vezira, no pismo ovoga odbije njihov prijedlog pod izlikom skorog započinjanja vojnog pohoda. U tabor velikog vezira pojave se izaslanici poljske konfederacije, ali ih on uputi u Carigrad, gdje nisu naišli na prijem; čak ih je izbje-

gavao i francuski poslanik koji je dosada bio njihov zaštitnik. Knez Radzivil izvijesti iz Dubrovnika da je na putu za Carigrad. Oni su se uzalud nadali da će ih Porta priznati kao izaslanike Republike, kao što je to bio još pri izbijanju rata na račun Saske s darovima upućeni maršal konfederacije, Černi. No takav Portin stav nije značio, kako su mislili, posrednici-poslanici da Porta samo i jedino misli na mir. Sultan, veliki vezir, vojska, ministri, željeli su mir po svaku cijenu, samo je ulema odlučno ustrajala na tome da se mir, koji bi se raspravljao uz odstupanje muslimanskih tvrđava Kerča i Jenikalaa protiv principa islama i sigurnosti carstva, ne bi mogao odobriti — i tako je započeo peti vojni pohod.]

Polovinom travnja (aprila) u taboru u Edreni naročito je svečano pročitana (proučena) pohvalnica u povodu Poslanikova rođenja, i jedan dio Buharijeve predaje (hadisa). Reis-efendiji Abdurezaku naređeno je da sa svojim odjelom pođe prema Hršovi. Naili Ahmet-aga postavljen je u Edreni s tri tuga da bjeguncima iz logora prepriječi put. Mehmed-aga Ispanakdži, tj. prodavač špinata, prešao je sa sedam tisuća ljudi iz Azije preko kanala. S Arhipelaga je Osman-paša (prijašnji pregovarač u Fokšanu) iz Stanhija (Istanhi) poslao radosnu vijest da je kod Bodruma odbio nekoliko brodova koji su htjeli ovdje pristati i da su Rusi izgubili tri stotine ljudi. To je Orlov po drugi puta pokušao pristati na Bodrumu, a njegov prvi lanjski pokušaj, još je daleko nesretniji bio po Ruse, tako da su izgubili sedam topova, stotinu centi puščanoga praha, a morali su ostaviti i mnogo prtljage; izgubili su nekoliko tisuća ljudi. Kratko veselje zbog spriječenoga iskrcavanja na Bodrumu uskoro je pokvareno zbog vijesti o porazima na Dunavu, koji su uslijedili jedan za drugim. Odmah zatim je stigla vijest od seraskera Dagistanli Alije da je neprijatelj iz Kozlidža na putu prema Šumni i već je stigao u Jenibazar. U logoru se našlo samo osam tisuća ljudi pa je odlučeno da se brane iza šamčeva ... Dok je reis-efendija pobjegao u Carigrad, uznapredovao je Kamenski iz Jenibazara prema Šumni, na puškomet razdaljine. Kako se veliki vezir nije pomaknuo iza opkopa, zaključio je da ga svojim kretanjem odreže od carigradske ceste. Za tri dana je svoje lijevo krilo proširio na uzvisine koje dominiraju Šumnom prema Jenibazaru ... **25. 6. 1774.** **3. 7.**

Odmah nakon bitke kod Kozlidža su Romancov i Orlov pisali pruskome ministru, gospodinu od Zegelina da se zapovjednik smatrao potaknut, po vlastitoj uputi velikoga vezira, predložiti za pripremne razgovore: da se glede Tatara ništa ne zahtijeva što se ne bi slagalo s islamskom vjerom, da se kao odšteta za povratak toliko zauzetih mjesta odstupe: Kilburun, Oča-

kov, Kerč i Jenikalaa, ali je veliki vezir odbacio ovaj prijedlog. Kad su Rusi bili pred Šumnom i kad je vojska velikoga vezira bježala na sve strane i nevolja bila najveća, potražio je veliki vezir najhitnije ruskoga tumača koji se u logoru našao kao gost kod predstojnika konjičke kontrole. Pozvan je velikome veziru da prevedu posljednje vojskovođino pismo, jer je Portin tumač nestao iz logora s većinom državnih podsekretara. Neki od njih su se bijegom spasili u Karinabad, a drugi su pobjegli u Edrenu. Nije više bilo vrijeme da se vojskovođina ponuda smatra šalom i pozom, kao što su mnogi dosad smatrali pa su je ostavili neprevedenu. Zato je odmah, čim se prvi puta
3. 7. netko pojavio, poslan vojskovođi da bi dobio oružano primirje. Službe carskog ureda odmah su popunjene, jer su bile upražnjene zbog bijega službenika. Novi pomoćnik sekretara ureda velikoga vezira, Nahizi-efendija, postao je beglikdži (kancelar), a na njegovo je mjesto došao Berri-efendija kao glavni pomoćnik. Šehri-efendija, Halimov zet, imenovan je ćehajabegovim sekretarom. Kada je zapovjednik odgovorom uskratio primirje i zatražio slanje opunomoćenika, pozvao je veliki vezir reis-efendiju Muniba (koji je bio predstojnik na tom položaju od Abdurezakova bijega) da bi ga poslao kao opunomoćenoga čovjeka ruskom zapovjedniku. Reis-efendija nije htio sam ići. Zbog toga je ćehajabegu Resmi Ahmetu dan položaj nišandžije pa je imenovan prvim, a reis-efendija drugim opunomoćenikom. Okupljenome divanu bilo je sve to predočeno i, pošto su svi odlazak opunomoćenika i bez primirja i mira, ma kako bio zaključen, vidjeli kao najveće dobro, rekao je vojni sudac Mufti-zade Ahmet-efendija, kojega su upitali za zakonsku odluku o tome, da se, ako je moguće dobiti ranije po reis-efendiji Abdurezaku ponuđeni mir, zakonski dopušta zaključiti ga. Dva opunomoćenika su iz logora velikoga vezira otišla u vojskovođin logor u Kajnardžiju, a janjičarski predstojnik za regrutaciju, Lâleli Mustafa, s jednom općom molbom, što su je potpisali svi ministri i generali sviju četa, i prikazom svih događaja odaslan je carskome stremenu. Šesnaestoga srpnja (jula) sastali su se na četverosatni razgovor ministri unutrašnjih i vanjskih poslova, ćehajabeg i reis-efendija, s knezom Rjepnjinom, rus-
17. 7. 1774. kim opunomoćenikom i već slijedeći dan je uspostavljen mir... Do mira u Kajnardžiju došlo je dvadeset i prvoga srpnja (jula), nakon sedmosatnoga pretresanja, u dvadeset i osam točaka. Dvije tajne su se ticale plaćanja četiri milijuna rublji i hitnoga napuštanja Arhipelaga. O prvoj od ove dvije točke javlja prvi opunomoćenik, ministar unutarnjih poslova Resmi Ahmet, u zborniku svojih razmatranja o tom ratu, samo toliko da je veliki vezir ovlastio opunomoćenike u početku samo da ponude dvadeset tisuća rubalja, a onda da pristanu na četrdeset tisuća. U objavljenim točkama je utvrđena sloboda krimskih Tatara, koja je već oštro branjena na kongresu u Fokšanu i Bu-

kureštu, njihova sloboda u Besarabiji i na Kubanu, s iznimkom islamske vjerske ovisnosti. Utvrđeno je i da im se vrate osvojene zemlje, izuzev luke Kerč i Jenikalaa. Rusija će povratiti sve što je osvojila u Moldavskoj, Vlaškoj, Besarabiji, Gruziji, Mingreliji i na Arhipelagu, izuzevši obje Kabarte, Azov i Kilburun. Utvrđeno je da će svi zarobljenici biti oslobođeni. Postavljen je i uvjet o slobodnoj plovidbi na Crnome i Bijelome moru, najveća zaštita trgovine, sigurnost svih putnika, a posebno hodočasnika u Jeruzalem, tretiranje poslanika s najvećim počastima kao i konzula i prevodilaca; obazrivija uprava u Vlaškoj i Moldavskoj osigurana u deset naročitih uvjeta; ruskoj carici se priznaje naslov padišah. U Peri treba sagraditi rusku crkvu i priznati kršćanskoj vjeri pravo zaštite. Konačno, od svih ugovora koji su prije sklopljeni s Portom, treba samo jedan jedini s granicama Azova iz godine tisuću sedam stote ostati potpuno na snazi, a svi drugi ugovori, poimence onaj beogradski, treba ukinuti i poništiti. Ugovor u Kajnardžiju treba biti osnova svih drugih odnosa između dva carstva. O Poljskoj, glavnom uzroku rata, u mirovnom ugovoru nije bilo ni riječi... Mir u Kajnardžiju stoji po svome odlučnom utjecaju na sudbinu Osmanskog carstva izdvojen od mira u Srijemskim Karlovcima i onoga u Edreni, jer između mira u Srijemskim Karlovcima, između Požarevačkog i Beogradskoga te onoga sklopljenoga u Kajnardžiju tako je malo odlučnoga utjecaja, kao što su mir u Svištovu i u Bukureštu imali na mir koji je u Edreni sklopljen prema miru u Kajnardžiju. U suprotnosti s mirom u Srijemskim Karlovcima, ovaj se u Kajnardžiju razlikuje još vrlo značajno i po tome što su tamo poslanici sila (Austrije, Rusije, Poljske, Venecije, Engleske, Nizozemske i Porte) ujedinjeni pregovarali, a ovdje je Rusija bila sama s Portom, uporno odbijajući svako posredništvo, dopuštajući samo tobože prijateljsko miješanje, tako da odsad ne može više biti govora o nekom posredništvu između Rusije i Porte. Ako u palači Carskoje selo obelisci, brodski stupovi i kipovi navješćuju Romancovljevu prekodonsku slavu, a Orlov češmeršijsku, kao pobjednika kod Češme, tj. izvora, onda Katarini ili ruskim državnicima također pripada časni pridjevak »kajnardžijski«, tj. s mineralnoga izvora, jer su tako uporno inzistirali na isključenju posredništva i jednom već objavljenim načelima mira, te svoje djelo okrunili u Küčük Kajnardžiju. Češme i Kajnardži zaista su izvor i vrutak ruske ratne sreće i mirovne nesreće po Tursku. Kao što je mirom u Srijemskim Karlovcima turskim osvajanjima postavljena brana, tako je mirom u Kajnardžiju probijena brana sigurnosti Osmanskoga carstva zbog tatarske pokornosti i zbog otetih pograničnih utvrda Kerča i Jenikalaa, pa je Kajnardži praizvor iz kojega izvire neizlječiva propast Osmanskog carstva, početak njegova kraja u Evropi.

DODATAK

OD MIRA U KAJNARDŽIJU DO UKIDANJA CARSTVA

Reforme pod Abdulhamidam I, 1774—1789.*

Iako je veći dio svojih 50 godina proveo u samoći palače, posebno za vrijeme vladavine svog brata Mustafe III, Abdulhamid I se uzdigao na prijestolje s jasnom spoznajom da je reforma carstvu potrebna, te je tako 18. stoljeću udario svoj pečat jednog od najjačih sultana-reformatora. Pribjegavši staroj osmanskoj smicalici izigravanja stranki i mijenjanja ministara da bi držao vlast u svojim rukama, zametnuo je tradicionalnu reformu nastojeći koristiti samo one vojne tehnike i oružja koja su bila apsolutno neophodna da bi se suprotstavilo vojskama Evrope. Od svojih prethodnika je, međutim, u jednoj važnoj točci otišao mnogo dalje: bio je prvi sultan koji je velik broj stranih vojnih savjetnika prihvatio i upotrijebio, a da nije zahtijevao da prijeđu na Islam i prihvate osmansku odjeću i običaje, započevši tako prijelaz na novi stil reforme koji će prevladavati tokom 19. stoljeća. Mada je osobno rukovodio reformom, djelovao je preko dva velika vezira: Kara Vezir Sejid Mehmed-paše [21. kolovoz (august) 1779. do 20. veljače (februara) 1781] i Halil Hamid-paše [31. siječanj (januar) 1782. do 31. ožujka (mart) 1785]. Halil Hamid-paša postao je jedan od velikih osmanskih reformatora usprkos relativno kratkom periodu službovanja.

Jedan od najutjecajnijih stranih savjetnika, koji je služio osmansku vojsku pri kraju 18. stoljeća, bio je barun François de Tott (1730—1793), mađarski plemić i vojnik, koji je za vrijeme Rakoczyjeve pobune pobjegao u Francusku, u čijoj se topničkoj službi istakao. Bio je poslan u Carigrad s ambasadorom god. 1755. da uči turski. Taj je zadatak obavio tako dobro da je gotovo deset godina djelovao kao agent francuske ambasade i nadzornik francuskih ekonomskih tvrtki po Levantu. Njegovo djelovanje kod krimskog hana (1767) protiv ruskog utjecaja bilo je tako uspješno da ga je zapazio Mustafa III, koji ga je uzeo za savjetnika u pitanjima vojne reforme, zaduživiši ga za stvaranje modernog topničkog korpusa i geometrijske škole nužne za takav korpus; time se bavio do 1776. god., kada se vratio u Francusku i služio kralja sve dok ga nije istjerala francuska revolucija (1790).

Za vrijeme rata s Rusima, de Tott je proučavao postojeće osmansko vojno uređenje preporučujući potrebne promjene. Sagradio je nove utvrde na Dardanelima te izumio sistem pontonskog mosta koji omogućuje vojsci prijeći rijeku bez nezgoda kakve su se događale u prošlosti. God. 1774. je utemeljio novi Korpus brzometnog topništva *(Süratči)* u Kâğithani, pored

* Cijelo ovo izlaganje temelji se na Historiji osmanskog carstva Showih.

stare Sa'dabat palače, sa 250 regruta i oficira. S novcem i nekoliko laganih topova kojima ga je opskrbila francuska ambasada de Tott je usavršavao svoje ljude u rukovanju topovskim oružjima, a poglavito su mu pomagali škotski oficir po imenu Campbell koji je, poput mnogih svojih kolega prešao na Islam i uzeo ime Mustafa postavši poznat, prilično neprikladno, kao Ingiliz Mustafa (»Mustafa Englez«)] i Francuz Aubert. De Tott je također sagradio modernu ljevaonicu topova u Hasköju, na Zlatnom rogu, i novu matematičku školu (Hendesehane) pored nastambi topničkog korpusa; ta je škola značila zapravo oživljavanje ranije Tehničke škole, bila je prethodnica Vojne tehničke škole, što ju je kasnije osnovao Selim III. Nakon de Tottova odlaska, Brzometni korpus i škola nastavili su djelovati pod rukovodtsvom Auberta i Campbella, a nakon što su privremeno bili raspušteni pod pritiskom janjičara, ponovno su osnovani u doba velikog vezirata Halil Hamid-paše, pod zaštitom i s poticajem Gazi Hasan-paše, koji se uzdigao kao vodeći pomorski reformator tog vremena.

Gazi Hasan-paša, koji je preživio Česme, imenovan je velikim admiralom u srpnju (julu) 1774. god. Kako je pomorska flota bila potpuno uništena, novi admiral je mogao otpočeti njezinu ubrzanu modernizaciju bez onakve unutarnje opozicije koja je usporavala i sprečavala nastojanja da se reformira kopnena vojska. On je znao da sami moderni brodovi ne bi bili dovoljni bez sposobnih kapetana i ljudi obučavanih u novim tehnikama pomorskog ratovanja. Tako su se njegove reforme odvijale na dva plana. Prvo, novi su se brodovi gradili na Zlatnom rogu, Crnom i Egejskom moru. Dva francuska pomorska inženjera, Le Roi i Durest, pozvana su voditi poslove zajedno s francuskim obrtnicima koji su podučavali osmanske radnike u novim tehnikama. Brodovi su se gradili na isti način kao i francuska i engleska flota, s manjim brojem posade nego što se prethodno koristila i s više pažnje posvećene postavljanju topova da bi se poboljšala sposobnost manevriranja. Nastojalo se graditi manje brodove koji su prikladniji za svladavanje zatona i uskih kanala egejskih otoka i anadolske obale.

Drugo, Gazi Hasan je također radio na obrazovanju pomorske službe. Mornari su se uzimali sa sela duž egejske obale i istočnog Sredozemlja, ali je stari sistem, koji im je dopuštao živjeti bez nadzora u pomorskoj četvrti na Kasim-paši i u Galati, zamijenjen barakama u samom brodogradilištu u Sinopu na Crnom moru i na otoku Midili (Mitilena) u Egejskom moru, gdje su bili podvrgnuti neprestanoj stegi i vježbanju. Da bi osigurao kapetana za flotu, unaprijedio je de Tottovu matematičku školu u Pomorsko-tehničku školu *(Mühendishane-i Bahri-i Hümayun)*, u kojoj su poučavali de Tott, Campbell, te strani i osmanski stručnjaci za geometriju, navigaciju i slično.

Gazi Hasan je prilično uspješno modernizirao flotu. Do 1784. godine sultanova flota je imala 22 nova linijska broda i 15 manjih fregata. Manje je uspjeha, međutim, imao u postizanju kvalitete svojih kapetana i ljudi. Samo je malen broj kapetana izašao iz njegove škole, a mjesta su se nastavila dobivati podmićivanjem i političkim vezama, često u potpunom neskladu sa sposobnostima. Stanje na brodovima ostalo je nesređeno, a nekolicina sposobnih kapetana bila je osujećena svojom nemoći popraviti stanje. Ipak, Gazi Hasanova nastojanja su se nastavljala i osigurala još važnije reforme koje su provođene u 19. stoljeću.

Naravno, osnov osmanske vojske ostao je janjičarski korpus i spahijska konjica, posebno nakon gubitka Krima. S obzirom na reforme topništva i flote sultan je osjetio potrebu i za preuređenjem redovite vojske. Ta je reforma veoma uspjela. Imaoci timara vratili su se svojoj zemlji; janjičarski korpus bio je obnovljen, te je za kratko vrijeme bio na istoj razini kao i prije rata sa Rusijom — ništa bolji, ali ni gori.

Abdulhamid se nije mogao potpuno usredsrediti na vojnu reformu. Njegovi prvenstveni unutarnji problemi odnosili su se na gubitak autoriteta vlasti u provincijama, gdje je tamošnji prvaci nisu uvažavali. Oni su, koristeći ovisnost vlade o njihovoj vojnoj pomoći za vrijeme rata s Rusijom, izgradili vlastita bogatstva, vojske i uprave, čineći se potpuno neovisnima a smatrajući sultanovu vrhovnu vlast formalnošću.

Usprkos takvom općem rasulu centralne vlasti, sultan se zdušno borio da drži ugledne osobe na uzdi, ponekad im dajući službena mjesta ili ih jednostavno miteći da izigravaju neku vrstu lojalnosti, varajući ih ili šaljući protiv njih vojne pohode. Kasnija su nastojanja imala za posljedicu to da je samo veliki broj vojnika prelazio prvacima, koji su im osiguravali bolju plaću i uvjete. S uglednim osobama, koje su kontrolirale najplodnija područja carstva, prihodi riznice su neprestano padali. Carigrad i veći gradovi bili su lišeni važnih izvora hrane, a uvjeti života postajali su sve gori. Sultan i oni oko njega imali su vrlo malo mogućnosti da poprave to stanje.

Katarinin neutaživi apetit za osmanskim teritorijem i odluka drugih velikih sila da dobiju naknadu za svako novo rusko napredovanje dovodili su odnose s Evropom u stanje napetosti. Kao prvo, Katarina je ograničila svoju izravnu intervenciju na Nogaje koje je učinila vazalima, dok je u isto vrijeme radila da osigura krimski hanat za one koji su podložni njezinom utjecaju. Došlo je do seljenja na stotine krimskih žitelja, bogatih i siromašnih, u Anadoliju, koji su tako započeli pokret

izbjeglica iz izgubljenih provincija, koji je u 19. stoljeću narastao na milijune, stvarajući velike socijalne i ekonomske probleme natrulom carstvu. Prvi problem je došao od imućnijih izbjeglica koji su financirali stvaranje ratne partije u Carigradu, tražeći ponovne sukobe s Rusijom sa ciljem ponovnog podvrgavanja Krima pod vrhovnu vlast sultana. Ali u vrijeme dok je ta struja imala nešto političkog uspjeha, rat s Iranom je spriječio provođenje tog utjecaja u djelo. Završetak Pugačovljeve pobune omogućio je Katarini izravniju vojnu akciju za dovršenje njezinih ciljeva na Krimu. Bilo je to sretno vrijeme za nju, jer su Osmani bili zauzeti u Iranu, a njihov glavni evropski prijatelj, Francuska, bila je zabavljena Sjevernom Amerikom. Upad Rusa na Krim doveo je njihovu marionetu Šahin-Giraja, na prijestolje, dok je sultanov štićenik, Devlet-Giraj morao pobjeći u Carigrad. Vladanje Šahin-Giraja nije bilo tako pokorno kako je Rusija očekivala. Otkako nije više mogao vladati na tradicionalan način — korištenjem osmanske novčane pomoći za utjecaj na poglavare glavnih tatarskih klanova — prionuo je učvrstiti centraliziranu vladu na ruski način, odstranjujući utjecaj uleme kao i svih klanova, osim najmoćnijih, te stavljajući svoje ljude na ključne upravne položaje i izgrađujući stalnu vojsku, koja bi zamijenila vojsku klanova i plemena. Negodovanje zbog Šahinovog vladanja prerastalo je u pobunu od 2. siječnja 1778. god., kad su Osmani poslali Selim-Giraja i njegove pristaše natrag na Krim u nadi da će iskoristiti situaciju i ponovno vratiti sultanovu vlast. Rusi su pobunjenike uništili i zauzeli većinu Poluotoka prije nego što su Osmani mogli i reagirati. Šahin-Giraj je još jednom postavljen, ali sada bez ikakave lokalne podrške i potpuno ovisan o ruskoj vojsci [veljača (februar) 1778]. Kako su Osmani izgubili nadu da će istjerati Ruse, pokušali su nagodbu s time što priznaju Šahin-Giraja hanom dok god je živ, ističući da će budući hanovi morati tražiti pristanak sultana kao halife, a za uzvrat tražeći evakuaciju Rusa. Rusi su pristali i neovisnost Krima je ponovno uspotavljena; ali Šahin-Giraj se uspijeva održavati samo uz rusku financijsku i vojnu pomoć. Zato Katarini i nije trebalo drugo da se upusti u otvoreno i izravno pripojenje [siječanj (januar) 1779].

Francuska, zauzeta s Britanijom u Sjevernoj Americi, obeshrabrila je osmansku reakciju na ruski napad. Energični i slobodoumni veliki vezir Halil Hamid upravo je došao do vlasti u Carigradu sa namjerom da svečano otpočne s većim reformama; ni on ni sultan nisu bili zainteresirani za uplitanje u novi rat s Rusijom, koji bi mogao imati za posljedicu samo daljnje gubitke, prije nego što je vojska bila obnovljena. Samo je Gazi Hasan podržavao liniju snažnog odgovora na ruska napredovanja, shvaćajući kakvu je ogromnu strategijsku prednost

postigla ruska carica. No sultan je, u nedostatku stvarne vlasti, preko volje priznao pripojenje Krima u sporazumu potpisanom u Ajnali Kavaku (9. siječnja (januara) 1784); ugovor u Küčük Kajnardžiju je potvrdio, s iznimkom onih dijelova što se tiču Krima koji su odstranjeni, osim odredaba o sultanovom pravu da djeluje kao religiozni vođa njegovih muslimana. Krimski hanat je sada bio pod izravnom ruskom vlasti; tisuće muslimanskih izbjeglica počelo je bježati na osmansko područje; a nije prošlo mnogo prije nego što je Katarina pretvorila Krim u glavnu vojnu bazu za daljnje širenje protiv Osmana.

Halil Hamidov tip reforme imao je značajnu podršku članova vladajuće klase i samog sultana. Podržavali su ga također oficiri i ljudi Bonnevalovog i de Tottovog vojnog korpusa i škole, kao i ona nekolicina Osmana koji su uvidjeli važnost onoga što se radi. Vodeći konzervativci su, naravno, bili oni čije su interese najprije pogodile novine, članovi starih vojnih korpusa, čiji se prihodi i pozicije bili ugroženi svakom promjenom koja ih je činila zastarjelima i nekorisnima. Kako su mnogi konzervativci zarađivali za život kao trgovci i obrtnici, sa znatnim prihodima i obiteljskim interesima, bili su u mogućnosti uključiti svoja obrtnička udruženja i obitelji za podršku starih običaja. Oni su najžešće bili podržavani od većine uleme, onih kojima je nedostajala i mogućnost i volja da održavaju stare uzore ili da nastavljaju svoje funkcije. Tima sa čvrsto stečenim interesima pridružili su se i drugi iz političkih razloga, kao na primjer Gazi Hasan i oficiri njegove nove mornarice, koji su se suprotstavljali Halil Hamidu većinom zato jer je on bio takmac za sultanovu naklonost. Možda je najveća snaga konzervativaca bila njihova sposobnost pridobiti podršku mase ljudi pozivom na islamsku i osmansku tradiciju, dok su reformatori, kao elita, još uvijek bili dovoljno tradicionalni da ne požele uplitati podanike u proces vladanja, pa čak ni da razviju srednju klasu, koja bi svoje interese mogla uspoređivati s njihovima. Najveću podršku, što su je reformatori imali, dale su krize koje su pogađale život carstva, što je prisiljavalo i najreakcionarnije konzervativce da dopuste neke promjene za spas carstva. Kada su pak krize završene, konzervativci su bili u mogućnosti da ujedine podršku mase sa snagom vojske, da izbace reformatore i otklone njihove reforme.

U to zamršeno stanje miješali su se i strani predstavnici u Carigradu. Djelujući kao podrška politikama svojih vlada, neprijatelji sultana, posebno predstavnici Austrije i Rusije, podržavali su protivnike reforme u nadi daljnjeg potkopavanja osmanskog sistema, čineći ga tako lakšim plijenom vojskama svojih gospodara, dok su Britanija, Danska i Francuska uglavnom podupirale reformatore u nadi da će osnaženo carstvo pomoći pri uspostavljanju evropske ravnoteže moći. Čak ni fran-

cuska pomoć nije proizašla iz nekog dubokog uvjerenja francuskog plemstva ili inteligencije o dugim godinama službenog osmansko-francuskog prijateljstva; sve je bilo temeljeno na francuskim ekonomskim interesima na Levantu i vjerskim interesima u svetim mjestima, dok je francuski narod osjećao prema osmanskom carstvu žestoko neprijateljstvo, rezultat protumuslimanske propagande koja potječe još od Križarskih ratova. Sastavni dio tradicionalne kršćanske vjerske netrpeljivosti prema muslimanima bio je novi zanos francuske inteligencije 18. stoljeća za »prosvijetljenim despotima« Rusije koji su osjetno modernizirali svoju državu i društvo usprkos stalnom »muslimanskom divljaštvu i neznanju«. Drugi su branili osmansku cjelinu protiv Rusije, ali samo da bi dali Francuskoj vremena da je zahvati kada dođe pravi čas. U takvoj situaciji nije bilo teško osmanskim konzervativcima poistovjetiti reformatore poput Halil Hamida, koji je prihvatio francusku pomoć, jer je o njoj ovisio, s nastojanjem da se Osmani istisnu kršćanskom vladavinom na Srednjem istoku, čime su se protivnici ideje reforme služili kroz veći dio 19. stoljeća.

U međuvremenu, ambicije Katarine II za osmanskim teritorijem bile su samo potaknute uspjehom na Krimu. Shvaćajući da ne može ići dalje bez naknade drugim silama, razvila je svoju čuvenu »Grčku shemu«, rađenu u tajnom sporazumu zaključenom s carem Austrije. Osnov plana bio je progon Osmana iz Evrope i podjela plijena na takav način da se postigne ravnoteža moći. Kneževine (Moldavska i Vlaška) bi bile ujedinjene u novu i neovisnu pravoslavnu državu zvanu Dacija, pod ruskim utjecajem osiguranim postavljanjem Potemkina kao njihovog prvog kneza. Čak i važniji u Katarininim očima, Carigrad bi bio ujedinjen sa Trakijom, Makedonijom, Bugarskom i sjevernom Grčkom u ponovno oživljeno Bizantsko carstvo s glavnim gradom Carigradom pod vladavinom Katarininog unuka (rođenog 1779) nazvanog Konstantin i pripremanog upravo za tu ulogu. U zamjenu, Austrija bi dobila Zapadni Balkan — Srbiju, Bosnu, Hercegovinu, dijelove Dalmacije pod Venecijom, koja bi, za uzvrat, dobila Moreju i strategijske otoke, Kretu i Cipar. Čak i Francuska, koja je dugo bila glavni zaštitnik Porte u Evropi, bila je upletena u taj plan kao rezultat okretanja prema Rusiji i Austriji nakon stupanja na prijestolje Louisa XVI i njegove austrijske kraljice Marije Antoinete. Francuska bi bila zadovoljena sa Sirijom i Egiptom, zahvativši tako konačno levantsku trgovinu, dijeleći je, možda, samo s Engleskom, ako do toga dođe.

Međutim, austrijski takmac u Njemačkoj, rastuća Pruska, približila se Engleskoj koja je počela uviđati koliko je osmanska teritorijalna cjelina važna za njezine vlastite interese i kao

brana prema Rusiji i kao tržište za englesku robu. Engleski i pruski ambasadori potpomagali su sultana da obnovi reforme; zadatak je bio: zaustaviti rusko širenje koliko je god moguće.

Ruska opasnost je zaista prijetila sve više. Potemkin je sa Sevastopoljem na Krimu i Hersonom na ušću Dnjepra, sagrađenom kao obitavalište za novu rusku crnomorsku flotu, pretvorio Krim u bazu za širenje preko crnomorskog područja, Ruski agenti, učvršćeni na Balkanu u smislu ugovora u Küčük Kajnardžiju, počeli su širiti glasine o nezadovoljstvu i buni da bi ohrabrili grčke gusare u Egejskom moru da napadaju osmanske brodove. Osmanska reakcija je bila opća mržnja, želja za osvetom i odluka da se ponovno zauzme Krim, silom ako bude neophodno. Samo je Gazi Hasan bio protiv rata, naglašavajući da su Pruska i Engleska ponudile samo savjet, a ne konkretnu financijsku i vojnu pomoć. Ali kako su Katarinine ambicije postojale sve očitije, pristaše trenutačnog rata — predvođene upravljačem Moreje, gruzijskim preobraćenikom po imenu Kodža Jusuf-paša — dolazile su sve više do izražaja na sultanovom dvoru i postigle da Kodža Jusuf-paša preuzme veliki vezirat kroz dugi trogodišnji period [24. siječanj (januar) 1786 do 7. lipnja (juna) 1789]. Rusija i Austrija još nisu bile spremne za rat zbog unutarnjeg nezadovoljstva u njima. Ali kada je Gazi Hasan bio poslan na čelu pohoda da obuzda pobunjeničke Memluke u Egiptu, Porta je ostavljena potpuno u rukama onih koji su željeli rat. Kodža Jusuf je gurnuo sultana i carsko vijeće na objavu rata [14. kolovoz (august) 1787] koja bi bila opozvana samo ako se Rusija makne sa Krima i Kavkaza. Kada je pokušano posredovanje propalo, Rusija je odgovorila svojom objavom rata [15. rujna (septembra)], ostavljajući Austriji da pristupi kada bude spremna u vrijeme procijenjeno za prisiljavanje sultana na mir što će njih dvije odrediti.

Rat koje je slijedio prošao je kroz nekoliko prilično različitih faza, prije i poslije ulaska Austrije [19. veljače (februara) 1788], a završio vladavinom Selima III koji je stupio na prijestolje 6. kolovoza (augusta) 1789. Kako ni jedna strana nije stvarno bila pripremljena za napad, prve bitke su bile kratke i nesigurne. Objema je stranama manjkalo ofenzivne akcije do 1788. godine: Osmanima zbog oštre svađe o vođenju rata između velikog vezira i Gazi Hasana po povratku iz Egipta; a Rusima zbog Potemkinove vojne nesposobnosti u pripremi nove ofenzive, te i zbog svađa oko zapovijedanja na Crnom moru između njemačkog princa Karla von Nassau-Siegena i američkog revolucionarnog heroja John Paul Jonesa, koje je osobna pažnja carice dovela u rusku službu. Osim toga, i Rusija i Austrija bile su dovedene u opasnost formiranjem novog trojnog sporazuma između Velike Britanije, Pruske i Nizozemske [13. lipnja (juna) 1788] i zbog nastojanja Švedske da iskoristi Katarininu

diverziju na jugu da ponovno dobije Finsku. Austrijanci, čekajući da se pokrenu preko Dunava i Save prema Osmanima, bili su osujećeni ruskim neuspjehom na istoku. Zato su obje strane imale preko godinu dana relativnog mira da se pripreme za aktivnije faze rata. Samo u proljeće 1788. on je prekinut kad je Austrija okupirala Bosnu i sjevernu Moldavsku; ovu zadnju uz pomoć njezinog grčkog kneza Aleksandra Ispilantija, koji je izdao velikog vezira u kritičnom momentu. Kodža Jusufova uspješna kampanja preko Karpata do Transilvanije u proljeće 1789. bila je prekinuta smrću Abdulhamida i nastojanjima novog sultana Selima III da otkloni glavne protivnike reforme, Kodža Jusufa i Gazi Hasana. To je ostavilo osmanske armije neorganizirane i omogućilo neprijatelju da ponovno nadoknadi gubitke i domogne se inicijative. Rusi su krenuli u ofenzivu krećući se kroz Moldavsku i Vlašku i uništavajući osmansku vojsku. Te novosti uzrokovale su slom obrambenih vojski u Srbiji i Bosni. Tako su Austrijanci bili u mogućnosti da zauzmu Beograd [8. listopada (oktobra) 1789] i da se velikom brzinom kreću kroz Srbiju do Niša, dok je Potemkin zauzeo Bukurešt i ostatak Vlaške, završavajući tako jednu od najstrašnijih kampanja u osmanskoj historiji i otvarajući put zajedničkom napadu prema Carigradu narednog proljeća.

Zime 1789—1790. godine sve strane u Evropi željele su mir. Katarina je bila zaokupljena švedskim napadom u Finsku, Josef II (Josip II) nacionalnim pokretom u Nizozemskoj i Mađarskoj. Pored toga izbijanje francuske revolucije uzrokovalo je da Trojni savez zastupa okončanje rata na istoku, da bi Austrija mogla sudjelovati u borbi protiv revolucije u Evropi, dok je Poljska obnovljena kao zaštitni bedem protiv daljnjih ruskih prodora na zapad. Selim je pak, podržan od Gazi Hasana, odbijao prijedloge osjećajući da bi mogao prisiliti Ruse i Austrijance da vrate sve ranije osvojene zemlje u zamjenu za mir. Gazi Hasan je još jednom obnovio osmansku vojsku, organizirao nove sisteme vojne opskrbe i učinilo se da će uspješno obnoviti vojnu moć kada je iznenada umro od groznice [29. ožujka (marta) 1790] ostavljajući vojsku da ponovno propada. Usprkos Selimovoj tvrdokornosti, Trojni savez je pridobio Austriju da potpiše posebni sporazum na Reichenbachu [5. kolovoza (augusta) 1790], kojim je pristala napustiti sve osvojene osmanske teritorije u zamjenu za mir. Sultan je u početku bio iznimno nesretan, jer je smatrao da ga je Pruska, koja je pregovarala u njegovo ime a bez prisustva njegovih zastupnika, izdala, ali je konačno prihvatio sporazum i potpisao mir s Austrijom u Sistovi (Svištov) [4. kolovoza (augusta) 1791] koji je potvrdio sporazum. Austrija je izručila svoje posjede u Bosni, Srbiji i kneževinama (Moldavskoj i Vlaškoj) u zamjenu za sultanovo obećanje da će postupati dobro sa kršćanskim podanicima i dopustiti im da ih štiti Austrija. Tako je Austrija još je-

dnom ostavila Rusiju u žiži zajedničkog vojnog pohoda na Carigrad. Selim je opet imenovao Kodža Jusufa za velikog vezira [27. veljače (februara) 1791 — 4. svibnja (maja) 1792] u nadi da bi mogao ponoviti svoj raniji uspjeh, ali je osmanska vojska bila previše uzdrmana da bi se išta moglo učiniti. Iako je imala brojno ljudstvo, ona je bila bez discipline, morala i vježbe, te Rusima nije bilo teško napasti je i uništiti na Mačinu, jugozapadno od Ibraila (Braila) [4. travnja (aprila) 1971], a carstvo je ponovno bilo bez zaštite. Zato je Selim bio prisiljen prihvatiti posredovanje Trojnog saveza, što je imalo za posljedicu mirovni sporazum s Rusijom, koji je potpisan u Jašiju [8. siječnja (januara) 1972]. Ugovor u Küčük Kajnardžiju je bio temelj novog sporazuma, koji je pored toga poboljšan ugovorom od 1784. god.; Osmani su priznali prisvajanje Krima, isto kao i njezinu vrhovnu vlast nad Gruzijom. Katarina je pristala napustiti kneževine (Moldavsku i Vlašku) i glavne luke na ušću Dunava, ali je Selim prihvatio Dunav kao novu granicu između dva carstva. Rusija je dobila luku Očakov kao i zemlju između Buga i Dnjestra, na kojoj će uskoro Odesa postati novi centar ruske mornaričke moći na Crnom moru. Tako je Rusija ostavljena u poziciji da dominira kneževinama (Moldavska i Vlaška) kao i Crnim morem. Ali je Evropski savez na kraju spasio Osmane mnogo ozbiljnijih gubitaka u Srbiji i Bosni. Carstvo je još uvijek živjelo. Tako je Selim dobio mogućnost reformirati i obnoviti ono što je ostalo prije nego što bude suviše kasno.

Prekretnica osmanske reforme: »Nova postrojba« Selima III, 1789—1807.

Selima je sa tekućom reformom upoznao njegov otac Mustafa III, koji mu je dopuštao pratiti vježbe novog topničkog i streljačkog korpusa pod vodstvom barona de Totta i drugih. Dolaskom njegovog ujaka na prijestolje carstva, njega zatvaraju u palaču, odakle je ipak nastavio učiti o svijetu oko sebe preko svojih robova i prijatelja, kao i preko svog venecijanskog liječnika kojeg su plaćale francuska i austrijska ambasada. Preko tih utjecaja spoznao je potrebu za reformom, ali je njezina zamisao bila uglavnom uobičajena. Po Selimovom mišljenju, carstvo je bilo u teškoćama jer tradicionalne ustanove nisu ispravno djelovale. Neredima i nemoći morao je doći kraj, a trebala je zavladati stega i poslušnost. Samo kad su vojne potrebe zahtijevale da se prihvate moderna oružja i tehnike,

mogle su se stvoriti nove vojne jedinice, ali one su morale biti odvojene od starih, da ravnoteža osmanskog društva ne bi bila poremećena.

Čak i kad je bio kao princ zatvoren u palači, Selim je održavao vezu sa Louisom XVI, uzorom monarha kojim se je on nadao postati, tražeći francusku pomoć za obnovu osmanske vojske i ponovno zauzimanje teritorija što ga je prethodno okupirala Rusija. Tri godine nakon njegovog krunjenja bio je spriječen u ostvarenju nekih značajnih reformi zbog potrebe da nastavi teški rat. Ali je ipak uzdigao mnogo svojih drugova iz djetinjstva na odgovorne položaje, gradeći novi kadar reformatorskih upravljača i vojnika čekajući samo na mir da bi svoje ideje pretvorio u praksu. Postojali su i drugi koji su sudjelovali u reformatorskom pokretu po sultanovoj inicijativi i pripremali svoje izvještaje o stanju carstva i potezima koji bi pomogli da se ono spasi. U mnogo je slučajeva domašaj tih izvještaja daleko prelazio sultanove želje. Mnogi od njih su savjetovali da reforma uključi ne samo vojnu modernizaciju, nego i socijalne i ekonomske promjene, da se za mišljenje pitaju i ljudi koje bi ona zahvatila, a ne samo vladajuća klasa i da budu učinjeni napori da se razvije carska privredna baza koja bi osigurala sretstva za druge reforme. Mnogi od izvještaja su se ipak usredsredili na vojsku, naglašavajući potrebu da janjičarski i drugi korpusi budu obnovljeni u svojoj prvobitnoj formi i djelovanju, da im se daju moderna oružja i tehnike koji bi im omogućili pobijediti evropske vojske i da novi korpusi budu stvarani tako da zadovoljavaju specifične potrebe. Nekoliko izvještaja je izrazilo moderniju ideju reforme koja, u stvari, ne bi mogla biti ostvarena za još pola stoljeća, naime da se starije vojne ustanove ne mogu reformirati i da zato trebaju biti ukinute i zamijenjene novima.

Čim je to mir u Jašiju dopustio, i Selim i njegov reformatorski kadar bili su u mogućnosti nastaviti sa zadatkom izvršavanja onih planova što su ih odlučili prihvatiti. Kada su na neki način sve strane osmanskog života obuhvaćene, prvi naglasak je, u stvari, stavljen na vojsku, jer je istina da je rat učinio propadanje suviše očitim, a popravljanje neophodnim. Donesene su odluke da se reformiraju svi postojeći vojni korpusi, uključujući i janjičarski. Temeljni princip organizacione reforme bilo je odvajanje upravnih i vojnih funkcija u svakom korpusu, s posebnim nadglednikom *(nazir)* kojem je dužnost bila rukovoditi poslovima, dok su ranije svemogućim agama ostavljene vojne dužnosti. Nova organizacija i hijerarhija bile su utvrđene da bi osigurale maksimalnu djelotvornost svakog korpusa. Oficiri i vojnici bili su podvrgnuti ispitivanjima, a oni bez sposobnosti, mara ili poštenja bili su zamijenjeni. Činjeni su napori da položaji budu dodjeljivani samo prema sposobnostima, ali una-

pređenja su uglavnom određivana po starosti da bi se umanjio učinak utjecaja i podmićivanja. Jedinice vojnika-početnika uglavnom su stvarane od djece postojećih oficira i vojnika, ali i od neredovitih trupa koje su se pokazale dobrima u bici, osiguravajući izvor zamjena kada se na dnu uprazne mjesta. Nastambe korpusa bile su povećane i modernizirane. Od svih članova jedinica se tražilo da redovito vježbaju. Plaće su porasle i isplaćivale su se mjesečno, a vođena je briga da se plaćaju samo oni koji ispunjavaju svoje dužnosti.

U skladu s općim reformama, što su zahvatile sve korpuse, postojale su i neke za posebne potrebe svakog od njih. U slučaju feudalnih spahija, inspekcijski odbori bi se lokalno sastali da odvoje neaktivne i nesposobne članove, sa jedinicama početnika (kandidata) uspostavljenim u svakom kraju da im pomognu u miru i ratu i da osiguraju zamjene ako bude potrebno. Nosiocima timara dopušteno je oporučiti svoje leno najsposobnijem od sinova, ali samo ako može izvršavati svoje dužnosti. Inače, oni će se pridružiti mladoj braći u korpusu početnika (kandidata), čekajući dok postanu dovoljno stari i iskusni ili dok se pojavi prazno mjesto. Da bi se dokrajčio stari sustav, što je uzrokovao da se osmanska vojska raspuštala svake zime da bi se posjednici mogli vratiti upravljati svojim imanjima, pronađen je novi rotacioni sustav. Jedan od svakih deset spahija iz istog kraja poslan je kući upravljati posjedima i onih drugih, dok su se oni nalazili na dužnosti, na dalekim bazama duž granica ili u službi provincijskih upravljača. Na kraju je stara praksa nagrađivanja lenom dvorskih miljenika bila napuštena tako da je važila samo za ljude u ratnoj službi.

Reforme, što su se odnosile na druge korpuse, bile su čak korjenitije. Spisak janjičarskog korpusa je popolovljen — ostalo je oko 30.000 ljudi — da se utvrdi njihova sposobnost i disciplina. Provincijskim upravljačima (namjesnik-valija) je naređeno da treniraju mladež na svom području da bi se osigurala zamjena ako bude potrebna. Sinovima članova korpusa je bilo dopuštano pristupiti korpusu samo ako su sposobni. Činjeni su napori da se janjičarima izdaju nove, evropske puške i municija, da se svakom puku da osam uvježbanih strijelaca s puškama da bi se osiguralo vođenje i poučavanje u pucanju s njima. Da bi se janjičari pomirili s takvim promjenama, čete su bile plaćane, a plaće povećane i davane na vrijeme. Njihove su nastambe bile ponovno građene, a njihovim časnicima davani su posebni pokloni i zakupi poreza.

Napori da se reformiraju spahije i janjičari nisu bili onako uspješni kako se zamišljalo. Inspektori, koji su slani u provincije, pokušali su se osloniti na obavijesti koje su im osiguravali oficiri korpusa, koji su uspijevali sakriti većinu propusta. Neka lena, koja su bila, u stvari, zaplijenjena, većinom su

ostajala u rukama njihovih prvotnih vlasnika, te je snaga spahija ostajala nedjelotvorna. Svi napori da se smanji veličina oba korpusa su propadali, te su pri kraju Selimove vladavine, bile na otprilike jednako niskom stupnju kao i kada je on došao na vlast.

Reforme u bile daleko uspješnije u starom Topničkom *(Topču)*, Mužarskom *(Humbaradži)*, Minerskom *(Lağimdži)* i Prijevoznom korpusu *(Top Arabadži)* već i zbog utjecaja de Totta i drugih. Oni su bili potpuno reorganizirani i opremljeni i stavljeni pod komandu sposobnih i mladih osmanskih oficira i izvježbanih od de Totta, uz pomoć francuskih savjetnika dovedenih 1794. Stega je ponovno uvedena, ljudima nije bilo dozvoljeno da se žene i morali su biti u svojim nastambama; i visoke plaće su bile osigurane da bi se privukla najbolja mladež u njihovu službu. Pri kraju Selimove vladavine, ti korpusi bili su daleko najdjelotvorniji dio tradicionalne vojske.

Ali kako su se janjičari i spahije protivili reformi, glavne borbene snage carstva bile su jednako loše pripremljene za moderno ratovanje kao i prije. Selim je, na kraju, razvio potpuno novu pješadijsku snagu da bi ih nadopunio, *Nizam-i-Džedit* ili »Nova postrojba«, stvorenu kao potpuno posebnu uspostavu da se ne bi uznemirili ili smetali stariji korpusi više nego što je potrebno. Korpus je bio organiziran, vježban i obučen na evropski način, s evropskom taktikom, stegom i oružjem pod vodstvom stručnjaka dovedenih ne samo iz Francuske, već i iz Engleske i Njemačke. Da bi se financirao korpus, stvorena je neovisna riznica, *Irad-i-Džedit* ili »Novi prihodi« sa fondovima iz novih vrela, kao što su zemlje dane na obradu otkako su sastavljeni stari katastri, lena prisvojena za riznicu zbog nevaljanih ili odsutnih posjednika i slično. A opet, nova postrojba je bila stvorena da pribavi prihode koji ranije nisu sakupljeni od riznice, te je na taj način nisu crpjeli ni mijenjali.

Vojnici za novi korpus dolazili su većinom iz redova turskih seljaka-dječaka iz Anadolije, poslanih od provincijskih upravljača i plemića. Za njih su bile osigurane nastambe izvan Carigrada, na Levend Čiftliku, preko puta Bosfora, da bi se uklonili s očiju starijih korpusa što je više moguće [rujan (septembar) 1974]. Drugi puk s bazom u Üsküdaru, bio je stvoren kasnije, za vrijeme francuske ekspedicije u Egipat [studeni (novembar) 1799], a treći uskoro nakon povratka na Levend Čiftlik, tako da je korpus porastao sa 2.536 vojnika i 27. časnika u svibnju (maju) 1797. na 9.263 vojnika i još uvijek 27 časnika u srpnju (julu) 1801. Početkom 1802. u Anadoliji je bio uveden sistem regrutacije. Od svake službene osobe i odličnika se tražilo da šalje ljude u Carigrad na vježbu, nakon čega su mnogi vraćeni da oforme lokalne uvježbavane milicije. Kao rezultat tih nastojanja, na kraju 1806. novi korpus je imao 22.685 vojnika i 1.590 časnika, otprilike jednu polovinu od njih u Ana-

doliji, a ostatak u Carigradu. Napori da se učvrsti sličan sustav na Balkanu bio je ometan jakim protivljenjem lokalnih uglednih osoba, koje su, kao što ćemo vidjeti, u ono vrijeme bili mnogo moćniji nego oni u Anadoliji. Pri kraju Selimove vladavine, trupa *Nizam-i Džedid* je imala veliki broj vojnika opskrbljenih novim oružjem i vježbanih pod komandom evropskih oficira. a hvalili su ih za efikasnost i dobro držanje gotovo svi Evropljani koji su ih vidjeli. Zajedno sa reformiranim topničkim korpusom, ova postrojba je trebala osigurat sultana efikasnom vojnom silom, spremnom susresti neprijatelja na jednakoj razini.

Tehničke reforme su uvedene u carstvo da opskrbe sultanove vojske modernim oružjem. Ljevaonice i proizvodnju pušaka modernizirali su oficiri dovedeni iz Velike Britanije i Francuske, iako su nadmetanja između stranih stručnjaka, nesposobnost mnogih od njih i političke spletke unutar osmanske vojske i dvora, na kraju spriječili dosta tog od njihovog posla.

Mnogo korisnije i dugoročnije bile su tehničke škole stvorene da bi mladi Osmani izučavali zapadne prirodne i tehničke znanosti. Jedina tehnička škola, koja je preživjela do mira u Jašiju, bila je Gazi Hasanova Pomorsko-tehnička škola i mala *Mühendishane-i Sultani* (Sultanova tehnikča škola) osnovana u toku Selimovog rata da neki od njegovih mladih slugu i družbenika izučava osnove aritmetike i geometrije, tako da bi mogli napredovati do viših tehničkih škola što ih je on namjeravao otvoriti po završetku rata. Nakon 1792. god. Selim je ipak bio vrlo spor u otvaranju tih škola, jer se usredsredio na reformu vojske i posebno *Nizam-i Džedida.* Samo u 1795. god. osnovao je novu *Mühendishane-i Berri-i Hümayun* (Kopneno-tehnička škola), mimo topničke škole koja je prestala s radom, kao paralelu Pomorsko-tehničkoj školi, za oficire da bi izučavali teoretske i praktične aspekte topništva, utvrđivanja, polaganja mina i inženjerstva. Svi koji su diplomirali, a nisu ostali podučavati ili ispomagati u školi, dobili su oficirski položaj u topničkom, merzerskom i minerskom korpusu, a od svih oficira tih korpusa se, zauzvrat, tražilo da redovito idu na satove ponovnog stjecanja znanja. U najvišoj mogućoj mjeri nikome od stranih učitelja ili turskih diplomaca nije bilo dopušteno služiti sa janjičarima, nego su zauzeli većinu položaja u trupi *Nizam-i Džedid* i topništvu i pridruženim korpusima, osiguravajući jezgru dobro uvježbanih, modernih i preobraženih oficira za pomoć Selimu i njegovim nasljednicima u njihovim naporima.

Selim je bio istinski baštinik osmanskih reformatora 18. stoljeća time što je posvetio većinu svoje pažnje i energije vojsci. Niti on niti njegovi savjetnici nisu shvaćali koliko su evropske tehnološke reforme bile proizvod društvenih, privrednih

i političkih revolucija što su se nastavljale od Reformacije. Nisu postojali opći napori za modernizaciju uprave, privrede ili za modernizacijom društva, već samo pojedinačna nastojanja da se stari problemi riješe na stare načine. Većina financijskih neprilika dolazila je od tradicionalnog sustava državne riznice sa pobliže određenim prihodima doznačenim za određene troškove i zadužnica izdanih za pokrivanje dodatnih obaveza, što se moraju isplatiti iz prvog raspoloživog prihoda. Nije postojao glavni budžet a rezultat je bio povremeni financijski kaos. Vladini namještenici su uvijek bili uglavnom neovisni na svojim položajima i bilo im je dozvoljeno trošiti koliko god su željeli bez ikakvog upravnog ili financijskog nadgledavanja. Selim je reagirao na probleme, ne sa pokušajem da učvrsti sistem budžeta, već jednostavno da pokrene stari sustav, reorganiziravši pisarske poslove u razvijeniji upravni odjel velikog vezira, nazvan *Bab-i Âsafi*, podvrgavajući činovnike novim normama poštenja i djelotvornosti, otpuštanjem nesposobnih ili onih koji im se nisu željeli podvrći. Došao je kraj nepotizmu i podmićivanju; pisari su unapređivani u skladu sa sposonostima, a *reis ul-küttab*, sada upravni pomoćnik velikog vezira, stavljen je u službu sistema. Selimove druge važne upravne reforme uključivale su smanjenje broja Osmana koji su imali rang vezira na broj položaja raspoloživih za osobe tog ranga — tako da nitko od nijh ne bi ostao nezaposlen i bio predmet političkih spletki tog vremena — i nastojanje da se smanje darovi sultanu od Osmana postavljenih na upravne položaje, u nadi da za uzvrat neće više biti prisiljeni tražiti ili primati mito i nepropisne takse da pokriju troška dobivanja i održavanja svojih položaja.

Selimove društvene i ekonomske reforme nisu bile nove. Gradski i seoski problemi sudarali su se sa propisima koji su gušili njihove najozbiljnije rezultate. Seljaci, koji su dolazili sa sela, bili su tjerani vratiti se svojim kućama bez obzira da li ih čekala zemlja i posao ili ne. Izdane su naredbe o zatvaranju hotela, gostionica i kafana da bi se onemogućilo prolaznicima naći hranu i prenoćište u gradovima, prisiljavajući ih tako na odlazak, te da bi se ukinula »središta razmirica«, da bi zatvaranje mjesta za susrete riješilo slučajeve nezadovoljstva. Povećana napetost među različitim religioznim i ekonomskim grupama, koja je uveliko djelovala na ekonomske poteškoće tog vremena, bila je riješena naredbom da svaka osoba nosi uobičajenu odjeću u skladu sa klasom i rangom, jer se pretpostavljalo ako bi svatko znao položaj i mjesto svake druge osobe, da bi bilo manje sukoba. A da se pribavi novac potreban za plaćanje vojnika, službenika, stranih savjetnika, Selim je pribjegao uobičajenim kobnim metodama: pogoršanju novca, oduzimanju imovine bogatih trgovaca, te povećanju nameta. Njegov najvažniji privredni uspjeh bio je u njegovim nastojanji-

ma da uredi opskrbu gradova žitom, kafom i drugom hranom. Na taj način, djelomično je sprečavao najgore posljedice prenaseljenosti i inflacije, iako su se one udomaćile do kraja njegove vladavine.

Ograničene kao što su bile, Selimove reforme bile su ometane ozbiljnim unutrašnjim i vanjskim problemima što su zaokupili dosta njegove pažnje. Uglednicima Anadolije i arapskog svijeta sada su se pridružili još moćniji u evropskim provincijama, što je dosta koštalo centralnu vladu u prihodu i ugledu i natjeralo sultana da pošalje sve raspoložive vojske na pohod protiv njih. Velike potrebe rata 1878—1792. u stvari su prisilili vladu da se sve više i više oslanja na uglednike radi ljudi i vojske, dodijelivši im za uzvrat službene pozicije što su im omogućavale da se ojačaju i prošire svoju moć. Kada je rat jednom završio, bilo je sultanu nemoguće osigurati bilo kakvu značajniju kontrolu nad njima.

Ali-paša od Janjine sada je kontrolirao većinu centralne i južne Albanije i sjeverne Grčke od Elbasana do Korintskog zaljeva ograničen u jačanju samo nastojanjima Venecijanaca utvrđenih na Jonskim otocima, koji su bunili kako protiv njega tako i protiv sultana, te nastojanjima osmanskih upravljača da ga izigraju naspram Bušatlija u Sjevernoj Albaniji. Svaki je povremeno nagovarao sultana protiv drugih uglednika i hajduka na Balkanu, ali na kraju su ti pohodi samo povećavali količinu ljudi i novca za podupiranje njihove praktično neovisne vladavine. Pasvanoğlu Osman-paša također se podigao oko Vidina kao jedan od najmoćnijih uglednika svog vremena, šireći svoju vlast kroz većinu sjeverno-zapadne Bugarske, upadajući daleko u Srbiju i Vlašku, privlačeći u svoju službu tisuće razbojnika kao i janjičara i drugih uglednika koji su se suprotstavljali Selimovim reformama iz straha od njihovih posljedica. Za razliku od Ali-paše od Janjine, kao i drugih uglednika, Pasvanoğlu je obično bio u otvornom sukobu sa sultanom odbijajući plaćati poreze ili priznati vlast njegovih upravljača. Uglavnom u otpor njemu, Selim je pokušao pridobiti Srbe da slijede Svištovski mir, ne kažnjavajući one koji su pomagali Austrijancima, te također pokušavajući okončati bezakonje janjičara u provinciji i uspostaviti stanje sigurnosti i pravde, možda kao model za kasnije reforme negdje drugdje u carstvu. Pasvanoğlu je vodio opoziciju tim reformama primajući beogradske janjičare kao izbjeglice i surađujući sa sličnima u Bosni, da bi spriječio širenje onih mjera koje bi ograničavale njihovo ugnjetavanje pučanstva. Jedno vrijeme je upravljač Rumelije, Hakki-paša (1796—1798) bio u mogućnosti pobjeđivati Pasvanoğlua i njegove prijatelje i obnoviti red i sigurnost u većem dijelu Rumelije. Ali njegova su nastojanja ugušena od političkih protivnika reforme u Carigradu kao i počinjanjem novog rata sa Francuskom

1798, koji je prisilio Selima da proglasi mir sa uglednicima i da im da gotovo neograničenu moć da bi osigurao vojnu podršku protiv neprijatelja Carstva.

Selim se okoristio šestogodišnjim mirom s Evropom koji je nastupio nakon Jašija, jer su velike sile bile zabavljene drugom i trećom podjelom Poljske (u 1793 i 1795) te početkom francuske revolucije. Bonaparte je nijekao da ima težnje prema osmanskom teritoriju, ali Selimov odnos prema Francuskoj i njezinim savjetnicima nužno se promijenio. Tu je promjenu pomogla i smrt Katarine [studeni (novembar) 1796], što je raspršilo veliki dio neprijateljskog osjećaja koji je ostao nakon rata s Rusijom. Njezin sin i nasljednik, car Pavao, napustio je ranije agresivno ponašanje i počeo zagovarati približavanje Porti temeljeno na uzajamnoj koristi nadajući se da će dobiti pravo za svoje ratne brodove da koriste Tjesnace da bi se suprotstavio francuskim prednostima na Jadranu i istočnom Sredozemlju. Kada su došli izvještaji o francuskim agentima koji djeluju na Balkanu, Selim je počeo pregovaranja za novi savez sa Rusijom i Britanijom, ali se još uvijek držao u pozadini od potpisivanja ugovora, dok nije bio prisiljen to učiniti zbog vijesti o francuskom upadu u Egipat.

Kraj francuske okupacije osmanskih teritorija u Egiptu i na Jadranu, otvorio je put za obnovu starih saveza, sa Britanijom i Rusijom koje su očajno nastojale spriječiti osmansko-francuski mir koji je mogao naškoditi njihovim interesima. Glavna prepreka miru došla je od neprestanog izdržavanja britanskih trupa u Egiptu koje su pomogle Osmanima izbaciti Francuze van i koje su pokušavale potpomoći jednu memlučku stranku u nadi da će osigurati britanski utjecaj u budućoj memlučkoj državi. Osmanske snage, uskoro predvođene Muhammed Alijom, nastojale su ponovno uvesti izravnu osmansku vlast kao što je bilo prije uspona Memluka. Unutar osmanske vlade, veliki admiral Küčük Hüsejin vodio je stranku koja je, udaljena od Britanije zbog njezinih akcija u Egiptu, željela mir i savez sa Francuskom protiv obadvije sile, i Rusije i Engleske. Na drugoj strani, veliki vezir Jusuf Zija-paša vodio je one koji su osjećali da britansko prijateljstvo treba čuvati kao bedem protiv ruskih i francuskih ambicija.

Selim je kao obično izigravao ove stranke da bi povratio svoju vlast i slobodu djelovanja. Iako je želio francusko prijateljstvo, oklijevao je biti uvučen u rat otvorenim savezom, dok neprestana britanska okupacija Egipta i jaka agitacija francuskih agenata u Carigradu nisu doveli do potpisivanja mira u Amiensu [25. lipnja (juna) 1802] koji je osiguravao mir i prijateljstvo između Francuske i Osmana kao i međusobnu pomoć u slučaju rata. Svi predratni ugovori i kapitulacije bili su obno-

vljeni, francuska imovina ponovno vraćena i francuska prevlast na Levantu ponovno uspostavljena. Tako je diplomatska revolucija uzrokovana francuskom okupacijom osmanskih teritorija bila u stvari poništena ubrzo nakon što su francuske trupe otišle. Selim je ponovno dobio svoja izgubljena područja i izvukao se od sudjelovanja u ratovima Evrope. Opet je jednom carstvo imalo kratak predah u kojem je mogla biti poduzeta reforma, sa iskustvom.

Stvar, koja je još više komplicirala situaciju, bio je novi rat sa Rusijom i njezin savez sa Britanijom, koja je bila prisiljena okaniti se svoje neutralne pozicije spram Porte zbog ruske nervoze u vezi sa francuskim prednostima na Balkanu. Još uvijek se nadajući da će ponovno uspostaviti osmansko-ruski mir, britanski ambasador je tražio da sultan okonča francuski utjecaj u carstvu; da dopusti Rusiji prolaz kroz Tjesnace da bi izbacili Francuze [22 rujna (septembra) 1806]. Selim je u početku prihvatio te zahtjeve, ali je to izmijenio nakon Bonaparteove pobjede nad Prusima kod Jene [14 listopada (oktobra 1806]. To je navelo Ruse da zauzmu kneževine (Moldavsku, Vlašku) i prisililo Britaniju da uđe u rat u podršku svome savezniku. Rusi su brzo okupirali Moldavsku [prosinac (decembar) 1806] izjavljujuić da su došli samo zaštiti svog prijatelja sultana od Bonapartea i da će otići čim Selim ispuni svoje ugovorne obaveze. Jedini stvarni osmanski otpor došao je od Bajraktar Mustafe. On je držao južnu Moldavsku i Dobrudžu izvan ruskih ruku, a uz pomoć Pasvanoğlua, čija je neovisna pozicija također došla u opasnost ruskim napredovanjem. Ali prvaci nisu bili nikakav takmac Rusima u otvorenoj borbi, ovi su na kraju prevagnuli, nastavljajući zauzimanje Vlaške i Besarabije u pohodu koji je trajao šest sedmica.

U međuvremenu je britanska sredozemna flota plovila kroz Dardanele i usidrila se ispred Carigrada u nadi da će prisiliti sultana da popusti ruskim zahtjevima i tako bude pošteđen daljnjih ruskih napredovanja. Većinom pod utjecajem Bonaparteovog agenta u Carigradu, Horace Sebastianija, Selim je nastojao samo pregovarati, dok je u tajnosti mobilizirao ljude i trupe u Carigradu za borbu na smrt protiv Britanaca. Kada je obrana bila gotova, Selim je otvoreno odbacio savezničke ponude i tražio formalan savez sa Francuskom što je prije moguće. S utvrđenim Carigradom i okončanim pregovorima, britanska flota je bila u opasnoj poziciji. Zato je otplovila natrag na Sredozemlje, prije nego što su je Osmani mogli blokirati u Dardanelima i skrasila se u Egiptu u posljednjem pokušaju da osigura vlast Memluka pod britanskim utjecajem [16 ožujka (marta) 1807]. Dotle su Memluci bili pobijeđeni i uništeni od Muhammed Alije u ime sultana. Kako je Britancima nedostajalo dostatno ljudi i opreme da osvoje Egipat, oni su se u tišini spora-

zumno povukli ne ostavivši ništa, osim što su možda stavili zemlju pod čovjeka koji je uskoro trebao razviti svoju vlastitu vlast i utemeljiti je [17. rujna (septembra) 1807].

Još uvijek pod francuskim utjecajem, Selim je nastavio pripremiti kampanju za pružanje otpora Rusima i Srbima u sudanji sa Bajraktarom i drugim balkanskim prvacima. Pošto su samo Crnogorci dali podršku Rusima, osmanski se položaj činio daleko povoljnijim nego što je bio prethodne zime.

U međuvremenu je pobuna u Carigradu srušila Selima i uzdrmala osmanske obrambene pripreme. Opozicija sultanu stvarala se dugo vremena. Janjičari i drugi, pogođeni njegovim reformama, rovarili su od početka njegove vlasti. Opozicija je došla i od uleme, većina koje je smatrala svaku novinu kao narušavanje islamskog zakona i tradicije. Bilo je mnogo drugih Osmana, uključujući i neke reformatore, koji su sada počeli shvaćati kako su za osmanski sustav mogle biti razorne nove svjetovne ideje i koji su zato zahtijevali da ponovno bude spuštena željezna zavjesa prije nego bude suviše kasno. Selimova zapljena imanja i nastojanja da se reformiraju stariji korpusi samo su pridonijeli neraspoloženju. I reforme su vođene bez neke racionalne financijske politike, sa pogoršanjem uvjeta života i ogromnim vladinim troškovima, što je dovelo do nove inflacije, ostavljajući ljude duboko ogorčenima na sultana i na reforme koje su smatrali krivima za sve teškoće. Na kraju, Selimova politika razdvajanja reformatora u suparničke stranke i izigravanja jednih protiv drugih i protiv konzervativaca osiguravala mu je trenutačnu moć, a u isto vrijeme, lišavajući pristalice reforme političke snage, neophodno je morala dovesti sultana u krizu.

Pobuna je izbila u svibnju (maju) 1807 kada su janjičarske pomoćne trupe (*jamak*), koje su čuvale bosforske utvrde na Büjükdere, vođene od Kabakči Mustafe, ubile oficira *Nizam-i Džedida* koji ih je nastojao privoljeti da prihvate nove uniforme i vježbe (25. svibnja (maja) 1807). Do tog trenutka je Selim mogao ugušiti pobunu, ali on je bio uvjeren od konzervativaca među svojim savjetnicima, koje je predvodio reakcionarni šejhulislam, Ataullah-efendija, da bi bilo bolje pregovarati i umiriti pobunjenike. Naredio je da se *Nizam-i Džedid* vrati u svoje nastambe u dobroj namjeri, dok je poslao pregovarače pobunjenicima. To je konzervativcima u Carigradu dalo vremena da upotrijebe incident kao poticaj za opći požar. 27. svibnja (maja) jamaci su odbacili masku pregovaranja i počeli marširati Bosforom u Carigrad, a pridružili su im se tokom puta tisuće janjičara, ulema, učenici vjerskih škola i drugi koji su se protivili sultanu. Kada su došli do palače, Selim ih je pokušao umiriti raspuštanjem *Nizam-i Džedida*, predajom nekih svojih funkcionara osveti rulje, te postavljanjem konzervativaca na ključne pozicije

(28. svibnja (maja) 1807). Ali kao što se toliko puta već dogodilo, ustupak je samo potakao pobunjenike da traže sve više i više i da, konačno, dobiju fetvu koja je Selimove reforme proglasila nezakonitim narušavanjem vjere i tradicije i ozakonila njegovo svrgnuće. Selim je mirno prihvatio svoju sudbinu i povukao se u »kafez«-palaču, dok je njegov bratić Mustafa IV stupio na prijesto kao kandidat konzervativaca (29. svibnja (maja) 1807). Tako je vladavina najliberalnijeg od tradicionalističkih reformatora završila u krajnjem razočarenju i porazu, iako, kao što ćemo vidjeti, u ovom porazu leže elementi s kojima će se mnogo značajniji reformatori sresti kasnije u toku stoljeća.

Novi sultan bio je samo lutka u rukama onih koji su ga stavili na prijestolje. Unutar kratkog vremena, izdani su dekreti o ukidanju *Nizam-i Džedida* i svih ustanova, škola i drugih reformi u vezi s tim. Izjavljujući da je reforma bila stvorena od zlih pomoćnika sultana da osiguraju moć i novac za sebe, Mustafa je izjavio da su oni uništili red, izigrali zakon i tradiciju i uzrokovali anarhiju i poraze koji su razderali na komadiće Carstvo za vrijeme Selimove vladavine. Zato će vladati tradicionalni zakoni i ustanove. Svi porezi ustanovljeni za vrijeme Selimove vladavine, bili su zamijenjeni onima koji su im prethodili. Oduzeti posjedi su vraćeni, a svima onima koji su otpušteni iz korpusa dodijeljeno je novo članstvo. Časnici i vojnici *Nizam-i Džedida* bili su protjerani i ubijani po cijelom carstvu, te je uslijedila opća vladavina terora protiv onih koji su na bilo koji način potpomagali Selima i druge, a posebno su jamaci terorizirali glavni grad.

Ipak novi režim nije dugo potrajao. Prvo, glavne pobunjeničke grupe ujedinile su svoje snage i pokušale jednako dijeliti plodove svoje pobjede. Janjičarske starješine obećale su dokrajčiti svoje miješanje u državne poslove, a za uzvrat su tražili jamstvo da će reforme uistinu prestati, a njihove se plaće povećati. Da bi se uklonili jamaci iz glavnog grada, Kabakči Mustafa je postavljen za zapovjednika bosforskih utvrda u Rumeliji; tako su on i njegovi ljudi otišli, ostavljajući vlast u rukama vodećih ličnosti dvora i uleme koja je planirala i provela pobunu. Ali nije prošlo dugo i ovi su se počeli boriti među sobom, pošto su se borili šejhulislam Ataullah-efendija i veliki vezir, ostavljajući državno vodstvo gotovo nemoćnim razviti bilo kakvu vrstu politike. Probleme je otežavala situacija na Balkanu. Čim je Selim bio zbačen, veliki vezir i njegovi glavni službenici bili su ubijeni od janjičarskih nosilaca pobune i vojska je upala u kaos. Tada je došao Bajraktar Mustafa da potjera pobunjenike i ponovno uvede stegu u vojsci [8. lipnja (juna) 1807] očekujući da za uzvrat bude imenovan velikim vezirom. Kada su pobunjenici na to mjesto postavili jednoga od svojih, Bajraktar Mustafa je žestoko reagirao. On je prepustio

vojsku sudbini i poveo svoje ljude natrag u Ruščuk koji je sada učinio središtem opozicije novom režimu privlačeći sve one koji su bili izgonjeni iz Carigrada.

Događaji u Evropi još jednom su spasili Osmane posljedica svojih vlastitih slabosti. Bonaparteova pobjeda nad Rusima kod Friedlanda [14. lipnja (juna) 1807] bila je kraj njegove potrebe za savezom s Osmanima i privela ga je pregovorima sa carom Aleksandrom, koji je bio spreman ostaviti Britaniju ne samo zbog poraza, već i zbog problema sa hranom i opremom u vlastitoj vojsci. Ugovor u Tilzitu [7. srpnja (jula) 1807] sadržavao je francuski pristanak da se napusti savez sa Osmanima i da ih se prisili sporazumjeti se u korist cara, koji bi, za uzvrat, posredovao u miru između Francuske i Britanije. Ali Bonaparte je također pristao da će, ako pregovori propadnu, tada pristupiti ratu protiv Porte i dogovoriti se za diobu sultanovih posjeda sa svojim novim saveznikom. Za uzvrat, Rusija je priznala sva njegova osvojenja, složila se da vrati kneževine (Moldavsku i Vlašku) i prepusti jonske otoke i Kororo Francuskoj. Bila je to glavna pobjeda Francuske, osigurana žrtvovanjem Osmana. Rusi su se držali podalje od Balkana i Tjesnaca. Francuska je stekla kontrolu nad Jadranom, bez obzira što bi se moglo dogoditi u dogovorima koji su uslijedili.

Na osmanskoj strani, glavni napadi dolazili su od Selimovih pristaša koji su ga željeli vratiti na prijestolje. Vođa pokreta bio je Bajraktar Mustafa-paša, koji nije u početku bio veliki pristaša reformi, ali je snažno zastupao prvake protiv moćnika u Carigradu. Njegov gospodar, Ismail-aga, bio je udružio prvake suprotstavljajući se Selimovim reformama, kao opasnosti za njihovu samostalnost i moć. Ali sada su reakcionari bili ti koji su vladali u Carigradu i koji, kad su došli na vlast, nisu voljeli njihovu neposlušnost, isto toliko koliko i Selim. Bilo je zato prirodno za Bajraktar Mustafu i njegove prijatelje da osiguraju utočište Selimovim pristalicama i da podrže njihova nastojanja da ponovno povrate vlast, stvarajući tako ono što će zvati Odbor iz Ruščuka. Članovi Odbora odlučili su na samom početku da je jedini način da se povrati vlast i ponovno postavi Selim dovođenje Bajraktareve vojske u Carigrad da silom zbaci neprijatelje. Ali Selim je bio u rukama svoga nasljednika. Takvo nastojanje moglo ga je vrlo lako koštati života, kako njega tako i princa Mahmuta koji je bio s njim u samoći palače. Odbor je zato skovao mnogo lukaviji plan. Otvoreno su se počeli razilaziti. Mnogi članovi dolazili su u Carigrad, očitujući svoju odanost novom sultanu, ulazili su u službu režima želeći mu služiti kao iskusni upravljači. Jednom kad su to ostvarili, koristili su svoje položaje da čuvaju Selima od mogućeg ubojstva, a u isto vrijeme iskorištavajući napete razdore između velikog vezira Čelebi Mustafa-paše, *šejhulislama* i Kabački Mustafe.

Oni su zaista bili suparnici svađajući se kako da podijele plodove pobjede. Tome treba dodati sultanovo neraspoloženje zbog prevlasti onih koji su ga postavili na vlast. Tokom ljeta 1808. novi tajni članovi Odbora iz Ruščuka uvjerili su sultana da je Bajraktar Mustafa odan podanik, čiji je jedini cilj spasiti njega i carstvo tiranije janjičara i jamaka. Veliki vezir bio je isto tako zadovoljan što će trijumf sultana okončati miješanje Kabački Mustafe i Ataullah-efendije u državne poslove i postaviti njega na vrh. Tako je Bajraktar Mustafi naređeno da dovede svoju vojsku u Carigrad pod izlikom da čestita sultanu na njegovu ustoličenju, a u stvari da djeluje protiv njegovih neprijatelja [1. srpnja (jula) 1808].

Ubrzo nakon što je Bajraktar Mustafa ušao u Carigrad sa svojom vojskom, poslao je ljude koji su ubili Kabakči Mustafu, dok je veliki vezir surađivao zamjenjujući Ataullaha svojim čovjekom. Većina onih, koji su igrali važne uloge u Selimovom svrgavanju i ukidanju *Nizam-i Džedida*, bili su otpušteni i prognani. Ljudi Bajraktar Mustafe išli su po Carigradu svladavajući janjičare i jamake, i za sedam dana bio je kraj opoziciji [26. srpnja (jula) 1808]. Tada su i sultan i veliki vezir uvidjeli da je vojska iz Ruščuka obavila svoj posao i tražili su da se vrati na Dunav da štiti Carstvo od mogućeg ruskog napada, dok su oni započeli vladati tu, u glavnom gradu.

[Tada je Bajraktar Mustafa, izmišljajući razne izlike da on i vojska budu u Carigradu, shvatio da je kocka pala, da se pokret, koji je prividno pomogao sultanu, okrenuo u revoluciju protiv njega. Čelebi Mustafa je uspio saznati prave namjere Bajraktar Mustafe, upozorio je sultana, a kad sultan nije ništa poduzeo, poslao je ljude da ubiju Selima kao i članove Odbora iz Ruščuka [27 srpnja (jula)]. Kada je Bajraktar Mustafa saznao za to, postavio je svoju vojsku pred dvor, pridobio ulemu da ponovno postavi Selima i tada zahtijevao izručenje Mustafe IV. Bio je to fatalni zastoj. To je dalo skrivenom sultanu vremena da pošalje svoje agente da ubiju i Selima i Mahmuta, da bi on ostao siguran kao jedini živući član osmanskog roda. Selim je zaista bio uhvaćen u svojoj sobi i ubijen nakon kraće borbe. Ali princ Mahmut je uspio pobjeći preko krovova palače do Bajraktar Mustafe, koji ga je odmah postavio na prijesto čim je saznao za Selimovu sudbinu [28 srpnja (jula) 1808]. Tako su pobunjenici uspjeli, ali su morali raditi na ponovnom stvaranju *Nizam-i Džedida* ne sada preko ličnosti nepoznatog i neprokušanoga princa nego sultana kojeg su branili. U stvari, kao što ćemo vidjeti, oni su nesvjesno postavili na prijesto daleko jačeg čovjeka, čovjeka koji je konačno uspio u dokrajčivanju njihove moći i postavljanju osmanske reforme na put modernizacije koja će je karakterizirati tokom zadnjeg stoljeća opstojanja Carstva. Era tradicionalne reforme bila je na kraju, a slijedio je korjenito novi pristup naporima da se spasi Carstvo.

Osmansko društvo, uprava i kultura u vrijeme decentralizacije i tradicionalne reforme, 1566—1808.

Prije nego pogledamo proces kojim je moderna reforma preobrazila osmanski sistem, moramo prvo zaključiti naše izlaganje o dobu decentralizacije i tradicionalne reforme izučavanjem sredstava pomoću kojih se društvo prilagodilo problemima s kojima se Carstvo susretalo od vladavine Sulejmana Veličanstvenog do početka 19. stoljeća.

Usprkos lošoj privredi, upravnoj nesposobnosti, političkoj korupciji i politici utemeljenoj na grupnim umjesto na državnim interesima, država i društvo preživjeli su sa mnogo manje razdora nego što se može zamisliti. Kako je to postignuto?

Proces prilagodbe bio je karakteriziran, u centru, širenjem broja i funkcija pisara *(küttap)*, koji su rasprostirali vlast na sve slojeve vladajuće klase; formirala se stalna podstruktura službeničke karijere koja je nastavila ostvarivati zakon i izvršavati funkcije uprave gotovo zaboravljajući promjene na položajima i odlaske, kao i nesposobnost i korupciju onih po imenu iznad nje. Pisarski ceh (esnaf) je usklađivao svoja djelovanja, utjecaje, vježbao, izgrađivao, osiguravao i rukovodio pisarima koji su izvršavali svaku funkciju u skladu sa njihovim vlastitim tradicijama i sistemima uz samo nominalnu odgovornost funkcionarima koji su im trebali zapovijedati. Tako se dogodilo da je *reis ul-küttab* (predstojnik pisara) — službeno samo glavar ureda Carskog vijeća podložan naredbama velikog vezira i jednak glavnom riznič̆aru i agama vojnih korpusa — u stvari prešao sve njih po vlasti preko svoga položaja vođe pisarskog udruženja. Ovo je bilo formirano u složenu hijerarhiju naloga i službi pod njegovom upravom, a živjela je usporedno, ali odvojeno od upravnih hijerarhija u uredima Carskog vijeća, riznice i drugih vladinih ustanova. Za probne funkcije uzimali su se novi članovi kao neplaćeni praktikanti ili kao studenti ili kao pomoćnici na podređenim položajima (mülazim) u upravi. Tako se ih uzdržavalo na državni račun dok su pomagali pisarima koji su ih, kao punopravni članovi ceha, vježbali u krasopisu, sastavu, računanju i izvještavanju, kao i funkcijama njihovog ureda. Praktikanti i studenti bili su podijeljeni po rangovima pisara i na taj način određeni popuniti pisarske položaje u upravi jednoć, kada budu imali dovoljno vježbe i sposobnosti, kao što je određeno propisima ceha, i kada se ukaže slobodno mjesto. Iznad ranga pisara *(katip)*, članovi su se mogli uzdizati, kada bi se pojavilo slobodno mjesto, do ranga tajnika *(halife)*, starješine tajnika *(ser halife)*, blagajnika *(kisedâr)* i, na koncu, starješine ureda *(hâče)*; ovaj zadnji položaj tražio je nekoga između starijih članova ceha, zvanih *(hadžegân)*, kojemu je dan

stalni pisarski i tajnički položaj, čineći ga tako jednakim ili iznad *reis ul-küttaba* u službenoj hijerarhiji, dok su dijelili moć i utjecaj u cehu.

Pisarski ceh je utjecao preko položaja, što su ih držali članovi cijele vladajuće klase pod vodstvom *reis-ul-küttaba*, koji je pod nominalnom podložnošću svome starješini, velikom veziru — kontrolirao urede vlade određujući sva imenovanja i otpuštanja. Njegove mnogobrojene dužnosti i moć bili su odraz raznih zanimanja što su došla pod njegovu osobnu upravu. Najstarije od njih bilo je njegovo izvorno zanimanje, upravitelja ureda Carskog vijeća i samog podijeljenog u tri funkcije: (1) *Beylik* — ured, koji je izdavao i ubilježavao dekrete i druge dokumente koji su se odnosili na nefinancijske aktivnosti vlade, uključujući odnose sa stranim zemljama i *mühimme* — zapisnike odluka Vijeća; (2) *Tahvil* (predajni)—ured koji je izdavao, ubilježavao i tako kontrolirao dokumete *(berat)* o imenovanju za važnije dužnosti; *Ru'üs-odjel* je činio isto za manje važne položaje; (3) Âmedi (prepiska) — ured, koji je djelovao kao privatni sekretarijat *reis ul-küttaba*, vodio njegovu osobnu prepisku, uključujući i onu sa stranim zemljama, te tako bio najbliži po radu ministarstvu za vanjske poslove.

Pored toga, ured velikog vezira — koji je, u stvari, brinuo samo za izvršavanje naredbi Carskog vijeća i rješavao manje stvari za koje Vijeće nije imalo vremena — postupno je razvio takve vlastite izvršne funkcije da je početkom 1654. godine imao svoje vlastite zgrade, na različitim mjestima izvan palače do kasnog 18. stoljeća, kada su zamijenjene ograđenim blokom ureda sa imenima *Bab-i Âli* (Uzvišena porta) ili *Bab-i Âsafi*. Tokom godina opadanja, on je izvlačio sve više i više vlasti i funkcija od Carskog vijeća i riznice. To je dostiglo vrhunac 1794. godine, kada je *reis ul-küttab* premješten iz Vijeća da upravlja aktivnostima u *Bab-i Âli*, dovodeći sa sobom *bejlik* i *amedi*-urede, dok je Carskom Vijeću ostavljena samo dužnost držanja *mühimme*-zapisnika. Da bi mogao obavljati nove funkcije na Porti *reis ul-küttab* je ustanovio novi ured pod svojom upravom: Ured pisara pisama Velikog vezira, koji je obavljao prepisku velikog vezira sa drugim vladinim odjelima i kao takav pomagao je *reis ul-küttabu* u njegovim pisarskim i upravnim funkcijama. *Amedi*-ured, još uvijek osobni sekretarijat ovoga, sada je pripremao sve njegove izvještaje i dopisivanja sa sultanom, držao zapisnike sastanaka i pregovora sa stranim predstavnicima i sakupljao takse plaćene *reis ul-küttabu* od svih onih koji su primali berate o postavljenju. Tako je Uzvišena porta postala glavni izvršni i upravni odjel vlade, sa velikim vezirom kao vrhovnim nadzirateljom, dok je *reis-küttab*, predstavljajući pisarsko udruženje, držao stvarnu vlast u svojim rukama. *Mektubî*-ured je posebno postao najvrijedniji od svih odjela otvorenih za pisare.

Zadnji važan ured vođen od *reis ul-küttaba* — nominalno pod Carskim vijećem, ali u stvari potpuno neovisan o njemu — bio je ured prevodilaca Carskog vijeća, legendarni veliki tumač; do tog vremena sastavljen isključivo od nemuslimana, uglavnom Grka, ta je služba postojala izvan pisarskog udružanja, iako je imala značajan utjecaj na vanjsku politiku, a kroz svoje posredovanje za strane predstavnike, i na unutarnje događaje također. Znatno veću važnost dobio je u pisarskim poslovima, kada je 1826. bio očišćen od svih svojih nemuslimanskih članova uslijed grčke revolucije, a nova skupina muslimanskih pisara i prevodioca bila izvježbana za svoju službu u novom uredu ustanovljenom posebno za upravljanje i kontrolu njihovog rada: Prevodilački ured *(Terdžüme Odasi).*

Pored Uzvišene porte i Carskog vijeća, čiji su uredi bili izravno kontralirani od *reis ul-küttaba* po njegovoj službenoj dužnosti, pisarsko udruženje proširilo je svoj utjecaj dobrano i na druge službe vladajuće klase. Carska riznica *(Hazine-i Âmire)* izgubila je mnogo od svojih funkcija prema velikom veziratu, i ostala je kao *Bab-i Defteri* (Registar), da se navede njezina glavna funkcija, sa većinom svojih pisarskih položaja kojima je upravljao pisarski ceh. Vlast pisara također se proširila unutar vojnih ustanova preko članova koji su radili kao tajnici i blagajnici korpusa, kontrolirali raspodjelu plaća i opreme i sve više svodili age na obične vojne dužnosti. Drugi pisari često su prelazili u carske ustanove, postajući veziri i uzdižući se do upravljača *(valija), ministara,* pa čak i velikih vezira — stalno ostajući pod utjecajem grupe koja ih je uzdržavala i podupirala.

To ne znači da su druge ustanove vladajuće klase bile bez vlasti i utjecaja. Carski ministri nastavili su voditi državu, ali su bili ozbiljno oslabljeni zbog političkih i stranačkih borbi, kao i zbog svojih relativno kratkih razdoblja službovanja. Vojska je izgradila moćnu poziciju preko zastrašivanja i nasilja, kao i postavljanja mnogih svojih članova na visoke položaje, ali je gubila vlast zbog unutarnjeg bezvlađa i opadanja korpusa kao važnog vojnog sredstva. Jedina ustanova vladajuće klase, koja se uopće mogla nadmetati sa pisarima, bila je *ilmije,* religiozna i kulturna organizacija uleme. Visoko obučavanje bilo je, naravno, temeljni dio naobrazbe svakog Osmana, bez obzira na njegovu službu, i članovi uleme nastavili su vršiti utjecaj na druge, kao što su učitelji, odgojitelji i savjetnici visokih službenika. Pravo uleme da proglašava nevaljalom svaku naredbu ili upravni čin, dalo joj je znatan autoritet i moć u svakodnevnom životu. Njihov monopol na obučavanje unutar muslimanskog *milleta* (islamske zajednice) dao im je kontrolu nad mislima mase, kao i mnogih članova vladajuće klase. Njihova sposobnost da dovedu tisuće studenata na ulice dao je ulemi oruđe sile po jačini odmah iza janjičarske trupe. Njihova kontrola nad polovinom

bogatstva carstva preko vjerskih zaklada *(vakufa)*, dala im je ogromnu financijsku moć sa neiscrpnim fondom za nagrađivanje i pomaganje ne samo svojih članova, već i drugih koji su se prilagođavali njihovim željama i ciljevima.

Ali ulema, sličnija vojnicima nego pisarima, bila je znatno oslabljena unutarnjom neslogom. Već od ranih godina 17. stoljeća fanatizam i mračnjaštvo trijumfirali su nad razumom, a putevi mišljenja i logike, koji su ulemi ranije davali mogućnost da se prilagođava novim uvjetima, izgubili su se. Razina učenja, vježbanja i djelovanja, izgrađivana u vrijeme procvata, znatno je oslabila, jer su namještenja i unapređenja bila plod podmićavanja, osobnih veza i politike. Kao rezultat, mada je ulema i dalje utjecajna, izgubila je unutarnju povezanost i sposobnost da djeluje na zajedničkim ciljevima i smjernicama, što joj je omogućilo da bude elemenat snage i ravnoteže u ranije vrijeme. Čak i financijska moć, što proizlazi iz kontrole vjerskih zaklada *(vakufa))*, bila je uveliko poremećena, jer je ulema koristila ta sredstva za politički ili vjerski ugled svoje grupe. Neka ulema u stvari je pomogla reforme 18. stoljeća u nadi da će ponovno obnoviti svoje vlastite ustanove, ali malo se reformatora usudilo taknuti u ustanovu pokrivenu svetinjom vjere, koliko god ona može biti izopačena. Za najveći dio, stoga, ostala je malo promijenjena do 20. stoljeća, moćan ali razjedinjen suparnik sposobnosti pisara da prodru u većinu ustanova osmanske države.

Kako je odgovorilo društvo u provincijama kada je vlast prešla od državnih djelatnika na privatne posjednike i prvake? Sigurnost u provincijama sa feudalnim posjedima i posjedima koji su plaćali poreze omogućila je vojska novih elemenata vlasti, onih koji su imali najveći udio u održavanju sredstava: velikih posjednika, prvaka i upravljača *(valija)* Sada su postojala četiri glavna faktora koji su osiguravali neku zaštitu masi podanika. Prvi je bio sebičnost upravljača i posjednika. Oni nisu mogli toliko ugnjetavati da bi uklanjali sve proizvođače dobiti. Oni koji su bili neosporni unutar svoga područja imali su interesa u neprekinutoj proizvodnji poljoprivrednika i osiguravali su uglavnom dobru vlast, u mnogo slučajeva daleko bolju nego što je bila osigurana od redovitih osmanskih službenika. Teškoća je došla kada su se prvaci i posjednici počeli natjecati među sobom, a ni jedni nisu bili dovoljno jaki da prevagnu. Takva je situacija podržavana od vlade, jer ih je tada mogla izigrati i osigurati stalne izvore prihoda za sebe i riznicu. Ali u takvo vrijeme, natjecateljske snage imale su malo vremena brinuti se o široj produktivnosti; svaka je sebe neosporno nametala gradovima i selima; bio je to najgori pritisak.

Drugi elemenat stabilnosti i zaštite u carstvu u godinama opadanja osiguravali su janjičarski garnizoni koji su se širili od provincija s oporezovanim posjedima u feudalne, jednom kada

su snage timara propadale. Po imenu pod kontrolom provincijskih upravljača, ti su garnizoni, u stvari, bili relativno neovisni elementi vlasti, sa svojim zapovjednicima jednakim provincijskim upravljačima protiv kojih je i Porta djelovala, da bi osigurala usluge garnizona u vrijeme kada je sposobnost vlade da postigne poslušnost bila vrlo ograničena. Janjičari su često bili vrlo izrabljivački raspoloženi, iznuđujući svoje održavanje od nemoćnih žitelja gradova i predjela gdje su boravili. Ali u mnogim su mjestima također stekli interese u lokalnom društvu i imovini. U mnogim gradovima su se uplitali među lokalno pučanstvo, postajali trgovci i obrtnici sa neovisnim prihodima i koristili su korpuse za podršku lokalnom poretku. Kako je vrijeme prolazilo, tako su janjičari često postajali sredstvo vojne zaštite lokalnog stanovništva, protiv samovolje prvaka i levenda.

U uskoj vezi s opadanjem osmanske države na lokalnoj razini bio je uspon uleme kao glavnih upravljača carstva. Samo je ulema imala široko-carstvenu organizaciju pravnih okružja *(kaza)* što su je vodile *kadije* i *naibi* sposobni izvršavati dužnosti djelatnika carskih i financijskih klasa. Tako su u vrijeme raspadanja, funkcije koje su vršile kadije u 16. stoljeću postale nužno potrebne. Oni su postali glavni faktori vlasti djelujući na zaštiti mase ljudi od najgorih posljedica rasturanja osmanske vlasti, djelujući i na organiziranju i osiguranju istih onih službi što su potrebne članovima islamske zajednice (muslimanskog *miletta)* što su ih osigurali za nemuslimane njihovi vlastiti *milleti.*

Bila je to, u stvari, ona podstruktura tradicionalnog srednjoistočnog društva koja se uzdizala sa kadijama da popuni prazninu što je nastala padanjem osmanskog sistema i da stvori četvrti faktor stabilnosti u propadajućem carstvu. Djelokrug države uvijek je ostavljao mnogo *milletima,* a oni su nastavili osiguravati škole, pravdu, socijalne usluge i sl. Ali u svemu tome oni su radili ono što i uvijek — jedina je razlika bila rastuća važnost njihovih djelovanja za dobrobit podanika. Područje, što se je najviše proširilo, bilo je područje cehova (esnafa). To je bilo i prirodno, jer oni su uvijek uključivali dosta članova vladajuće klase i surađivali su sa državom u ekonomskoj sferi. Sada su cehovi djelovali kao upravne spone između vlade i gradskog pučanstva, provodeći vladine odredbe, prikupljajući poreze, surađujući sa vladinim nastojanjima da regulira cijene i nadnice u cilju nadzora nad inflacijom i osiguravajući vladi neophodne usluge. Tako su cehovi u sebi i u suradnji sa *milletima* osiguravali samostalno jezgro lokalne vlasti što je, inače, nedostajalo u kasnijem osmanskom društvu.

Naravno, sposobnost cehova da izvršavaju svoje funkcije bila je oslabljena postupnim opadanjem osmanske trgovine i industrije. Kontrola nad istočnim morima prešla je iz ruku Portugalaca u ruke mnogo jače mornarice Engleske i Nizozemske;

a uz pomoć Safavida nije trebalo dugo da roba iz Indije i Kine počne prolaziti kroz Iran i Kavkaz i preko teritorija Moskova do Evrope, ili cijeli krug okolo južne Afrike, potpuno dokrajčivši trgovinu između Istoka i Zapada preko Srednjeg istoka. Trgovačke flote Evrope sada su vladale Sredozemljem, postižući kontrolu osmanske trgovine u i iz Evrope i tako smanjujući veze Osmana s Egiptom i Sjevernom Afrikom, da su postali samostalni, gotovo neovisni. Rusija, sada u kontroli Volginih bazena i sjevernog Kavkaza, preuzela je ulogu što su je ranije vršili osmanski trgovci djelujući kao posrednici trgovine između Evrope i Centralne Azije. Tako je Osmansko carstvo ostavljeno u gotovo potpunoj ekonomskoj izolaciji, podređeno rastućoj trgovačkoj moći Evrope, čiji su trgovci koristili kapitulacije da bi istisli osmanske trgovce i ostavili carstvo bez sirovina potrebnih manufakturnoj industriji. Ali odgovor osmanskih cehova bio je da su postali ograničeniji u svojim odredbama, koristeći svoju povezanost s vladom da štiti ono što je domaćoj trgovini i industriji preostalo za njihove članove i njihovu djecu, sprečavajući priliv novih radnika i tehnika što su im mogli omogućiti da se bore i nadmeću sa proizvođačima Evrope. Tako dok su ovi pomagali organizaciji i zaštiti urbanog društva, oni su onemogućavali porast duha nadmetanja i sprečavali osmansko carstvo da slijedi Evropu u prilagodbi novim međunarodnim ekonomskim uvjetima toga vremena.

Političko i ekonomsko rasturanje nije odgovaralo padu u većini područja kulture. Naprotiv, sa sultanima koji su sada poklonili svoju pažnju na stvari što su ih mogli provoditi u svojoj palači, bez skretanja u vojne i političke aktivnosti i sa ministrima i upravljačima koji uvijek nastoje zabaviti svoje gospodare, rasle su mnoge kulturne ličnosti tokom dugih stoljeća propadanja, iako je vitalnost klasičnog doba možda slabila kako je rastao nered koji je pogodio sve klase društva.

Pokroviteljstvo veličine i moći donijelo je obilje dvorske poezije i proze. Škole, što su ih utemeljili Baki i Fuzuli stoljeće ranije, nastavile su vladati i tokom 17. stoljeća naglašavajući tradicije zasnovane na perzijskom i turskom utjecaju kako je prolazilo vrijeme, sa ovim drugim što je postupno postao utjecajniji. Rezultat je da se osjetio pad romantičnog *mesnevi*-stila što je bio ograničen uglavnom na kraće radove etičkog, didaktičkog i anegdotskog sadržaja, dok je turski stil *kaside* postao vrhovni pokretač pjesničkog izražavanja.

Glavni pjesnik 17. stoljeća bio je Nef'i (1582—1636) koji je, nastavljajući tradicije pod perzijskim utjecajem, usavršio formu *kaside*. Mi znamo malo o njegovom djetinjstvu, osim da je rođen pored Erzuruma u sunnitskoj obitelji, iako na teritoriju što je bio uglavnom šiitski ili krivovjerski u to vrijeme.

Ulazeći u službu Kujudžu Murat-paše tokom njegova pohoda protiv Dželalija, on se vratio sa svojim zaštitnikom u Carigrad, služeći mu kao računovođa, prilično neuspješno stremeći da njegovu poeziju zapaze trojica uspješnih sultana, Ahmet I, Osman II i Murat IV. Konačno je ovaj zadnji prihvatio i unapredio njegov rad, a za uzvrat je on veličao sultana u mnogim veličanstvenim kasidama. Nef'i je bio i satiričar, koristeći mnoge velike ličnosti svoga vremena za oštru i zajedljivu osudu prevladavajuće korupcije i nepotizma. Stoga je bio podvrgnut naizmjenično periodima izgona i ponovnog vraćanja, dok konačno nije bio ugušen po naredbi velikog vezira Bajram-paše.

Vodeća opozicija Nef'ijevoj školi bio je *šejhulislam* Zekerija-zade Jahja-efendija (1552—1644), koji je nastojao voditi osmansku poeziju dalje od ograničenja i formi uvjetovanih perzijskom školom i razvijati originalnost teme i osjećaja, pristajući uz nastojanje da razvije kaside kao glavni pokretač osmanskog pjesničkog izraza. On sam sin *šejhulislama* Zekerija-efendije (umro 1593), bio je »uspravan u godinama kada je korupcija bila zakon, podaren dalekovidnom oštroumnošću, učen kao pravnik, savršen učenjak i pjesnik i podaren neodoljivim šarmom u ponašanju«. Prateći Murata IV na njegovom pohodu na Bagdad, napisao je neke od svojih najljepših stihova veličajući sultana, zaslužujući tako slavu koja je trebala trajati do kraja njegovog života. Njegova poezija sadržavala je maštu inspiriranu njegovim vlastitim promatranjima života i prirode umjesto tradicionalnih metafora što su ih koristili njegovi prethodnici i suvremenici, tvoreći tako sponu sa kasnijim piscima, posebno u razvijanju *gazela* u veličajnu, sadržajnu i delikatnu formu.

Pisac, koji je doveo perzijski utjecaj na osmanski dvor do vrhunca i do kraja, bio je Jusuf Nâbî (1642—1712) koji je izrastao u pisarskoj službi jednog ministra-miljenika Murata IV, Musahib Mustafa-efendije. Duboki znalac arapske i perzijske književnosti i vjerskih znanosti, Nâbî je pokazivao svoju neobično duboku učenost u svojim pjesmama, što su bile uzor tehnike i stila, bez obzira na formu koju je upotrijebio. Dotičući sve tradicionalne teme — religiju, filozofiju, romantiku, ljubav, vino i misticizam — on je također ulazio i u životopis, historiju *(Tarih-i Kamin̆ča,* prikaz Köprülü Ahmetovog zauzimanja Podolja 1672) prozu *(Munšeat,* njegova sakupljena pisma), geografiju i putopise *(Tuhfet ul-Harameyn,* prikaz njegovog hodočašća u svete gradove 1683), razvijajući tako ugled majstora posla.

Na polju prozne literature 17. stoljeća, osmansko je društvo dalo dvojicu od svojih najvećih stilista Kâtiba Čelebija i Evliju Čelebiju. Možda je najveći od svih osmanskih svjetovnih pisaca, barem što se tiče raznolikosti interesa i dubine znanja i istraživanja, bio enciklopedist Mustafa Ibn Abdullah, poznat kao Katib Čelebi ili Hadži Halifa (1609—1657). Dok neki vjeruju da ime

njegovog oca Abdullah ukazuje da je on bio nemusliman, postoji čvrsti historijski dokaz da je njegov otac bio, u stvari, muslimanski vojnik u vojsci Murata IV. Mladi je Mustafa dobio većinu svoje rane poduke i iskustva u društvu svoga oca, putujući s njim na vojne pohode u Bagdad i Erzurum, stječući smisao za vojne poslove, kao i za putovanje i geografiju, što se je očitovalo u mnogim njegovim kasnijim radovima. Nakon smrti svoga oca, uzdigao se u službi Murata IV kao pisar *(kâtib)*, a onda do ranga *kalfe (halife)* stječući tako nazive pod kojima je njegov rad postao poznat. Kao veliki ljubitelj knjiga, čitao je sve knjige i rukopise što ih je mogao pronaći tokom svojih putovanja i sakupio je masu obavijesti što su ga učinile najučenijim čovjekom svoga vremena. Njegova ljubav prema knjigama očitovala se u njegovom najvećem djelu, *Kešf ut-Zunûn an-Esâmî ul-Kütüb vel-Fünun* (Pregled misli, imena, knjiga i znanosti), životopis najvažnijih pisaca istočnog svijeta u to vrijeme, zajedno sa listama i opisima preko 1500 knjiga koje su stvorene u Turskoj, Perziji i Arabiji — svakako iscrpno obrađen pregled islamskog kulturnog postignuća.

Slično tome, njegov *Džihannumâ* (Pogled na svijet) bio je široka sadržajna kompilacija geografskog znanja njegovog vremena sakupljenog ne samo od muslimanskih putnika i geografa, već i od evropskih pisaca kao što je bio G. Mercator i L. Hondius i iz svih djela Orteliusa i Cluveriusa. Na polju historije Katib Čelebijev *Fezleke* (Kratak sadržaj) daje detaljan pogled na osmansku historiju od 1591 do 1655, uključujući životopise vodećih ličnosti, često temeljene na osobnom znanju i iskustvu. Njegov *Tuhfat ul-Kibâr fi Asfâr al-Bihâr* (Poklon velikim pomorskih ekspedicijama) opisuje Sredozemlje i otoke pod osmanskom vlašću, kao i glavnu osmansku pomorsku vojnu do 1651; on sadrži životopise velikih osmanskih pomorskih heroja i opise osmanske flote i brodogradilišta njegovog vremena. Njegov *Takvim ul-Tevarih* (Kalendar datuma) služi gotovo kao historija od stvaranja svijeta do vremena Poslanikova, a onda do godine 1648, dodajući imena i datume glavnih dinastija svijeta i velikih sultana, velikih vezira i drugih važnih službenika Osmanskog carstva do vladavine Mehmeda IV. Katib Čelebi bio je jedan od prvih osmanskih pisaca koji je dobro znao Evropu. A, za razliku od svojih suvremenika, čini se da je on primao to poznavanje sa poštovanjem, naglašujući da njegov vlastiti svijet uključuje ono što je najbolje u znanjima i dostignućima drugih.

Sedamnaesto stoljeće također je dalo i daleko dva najveća islamska putopisa, *Seyahatname* (Knjiga putovanja) od Evlije Čelebije (1614—1682). Rođen u Carigradu 1614, Evlija je kasnije rekao da se njegova obitelj naselila u Kütahju čak prije osmanskog perioda, a u Carigrad je otišla kao dio nastojanja Mehmeda II da naseli grad. Njegov otac, derviš Mehmed Zilli-efendija bio je predstojnik zlatara u Topkapi-palači i vođa

ceha zlatara, koji je sa svojim sufijskim vezama bio centar umjetnika koji su dolazili u Carigrad iz cijelog islamskog svijeta; tako je mladi Evlija bio žedan iznalaženja nepoznatog, žeđ koja je vladala cijeli njegov život. Njegova majka je bila Abaza-žena, dovedena u palaču od Ahmeta I i dana šefu zlatara kao nagrada za njegov rad. Izgleda da je bio povezan sa velikim vezirom Melek Ahmet-pašom i Ibšir Mustafa-pašom, u čijoj je službi mladi Evlija kasnije rastao i poduzimao mnoga svoja putovanja. Primio je tradicionalno medresko obrazovanje, postao izvrstan pjesnik i pjevač i ušao u službu sultana kao paž preko utjecaja svojih rođaka. Ali kako izgleda da se osjećao skučenim i ograničenim službom na dvoru, nakon četiri godine dobio je dozvolu Murata IV da se pridruži spahijama, neposredno prije sultanova pohoda na Bagdad, što mu je konačno dalo mogućnost izaći u svijet o kojem je dugo maštao.

Slijedeći Evliju Čelebiju, sudjelujemo ne samo u njegovim putovanjima već i u događajima toga vremena. Počevši sa 1639. god., mladi je spahija poduzeo nekoliko putovanja unutar Anadolije u službenim misijama, praveći kratke izlete do mjesta kao Kütahya, Manisa, Brusa i Izmit. Njegov prvi važan izlet bio je u pratnji usvojenika njegovog oca, Ketendži Omer-paše, a išao je s njim u Trabzon, gdje je Omer namješten kao upravljač, ploveći preko Crnog mora i putujući duboko u istočnu Anadoliju. Povremeno je Evlija napuštao svog gospodara, idući na svoju ruku do Anapa (pod izlikom da ide sakupljati poreze), a onda do utvrde Azov, gdje je sudjelovao u osmanskoj opsadi protiv Rusa [travanj (april 1641]. Vratio se sa vojskom do Krima, sudjelovao u drugoj opsadi Azova sa krimskim hanom, provodeći sa njim zimu u Bahčesaraju prije povratka u Carigrad preko mora. Toliko je prepatio nevremena i nepogoda da kada je kasnije bio određen pratiti Jusuf-pašu na pohod na Kretu (1645), upotrijebio je razne izlike da ostane kod kuće, opisujući kasnije pohod u *Seyahatname* na temelju obavijesti dobivenih od drugih. Evlija je pratio svog ujaka Defterdar-zade Mehmed-pašu kada je ovaj određen za upravljača Erzuruma, služeći kao njegov mujezin, a kasnije i kao sakupljač carina u samom Erzurumu. Ponovno je iskoristio priliku da putuje, ovaj put kroz centralnu Anadoliju na svom putu do Erzuruma. Također je išao sa svojim gospodarem na mnoge misije u istočnu Anadoliju, sudjelujući u vojnama protiv nekoliko Dželalija i pao u ruke jednoga od njih, Kara Hajdar oğlua, prije povratka u Carigrad 1648.

Evlija je ostao u Carigradu dvije godine, uglavnom se baveći obiteljskim dužnostima što su uslijedile nakon smrti njegovog oca. Ali njegova su se lutanja nastavila, i kada je Murteza-paša bio imenovan upravljačem Damaska, Evlija se pridružio njegovoj pratnji kao sakupljač poreza i glasnik, putujući u Siriju i Palestinu, kao i dijelove centralne Anadolije prije povratka u Carigrad kada je Murteza bio otpušten. Proveo je dvadeset go-

dina u službi drugog ujaka, Melek Ahmet-paše, kada je ovaj bio upravljač u Očakovu (Ozu), Rumeliji, Vanu, Dijarbekru i ponovno u Očakovu, kao i tokom kratkog službovanja kao veliki vezir (1650—1651). Ponovno je putovao kroz Balkan kao i Anadoliju da vidi mjesta koja prije nije vidio, sudjelujući i u putovanju Mehmeda IV kroz Brusu, Galipolje i Čanakkale. 1668. pratio je novog kneza Moldavske od Carigrada do Jašija, svjedočeći o njegovoj bici sa knezom Vlaške i jašući sa krimskim Tatarima koji su pomagali prvom u ime sultana. 1669. i 1670. putovao je u Bosnu dok je Melek Ahmet bio njezin guverner. Tada je pratio Fazil Ahmet-pašu na njegovom austrijskom pohodu, idući sa Kara Mehmed-pašom, koji je bio poslan kao ambasador u Beč nakon Vašvarskog ugovora. Evlija je izvijestio da je u Beču susreo Montecuccolija kao i cara Leopolda I i od njih osigurao pasoš koji mu je omogućio putovati u Španjolsku, Nizozemsku, Brandenburg, Dansku i drugdje; ali nije dao nikakve obavijesti o tom putu, što navodi ponekog da ovo prihvati sa dozom sumnje. Intenzivno je putovao kroz Mađarsku kao popisivač stanovništva, kroz kneževine (Moldavska i Vlaška) do Krima, da posvjedoči Mehmed-Girajeve borbe sa Kozacima, kroz Kavkaz do obala Kaspijskog mora u Dagistanu, a onda natrag obalom Volge do Krima, gdje je proveo neko vrijeme prije povratka u Carigrad.

Zadnje godine života Evlija provodi na razgledavanju onih dijelova carstva koje prije nije vidio. Kasno 1669. išao je kroz Trakiju i Makedoniju, tada u Tesaliju i Moreju, ploveći do Krete i svjedočeći opsadu i osvojenje Kandije prije povratka u Carigrad preko Albanije i Jadranske obale [siječanj (januar) 1670]. Konačno, išao je na svoje prvo i jedino hodočašće do svetih gradova, idući kroz zapadnu Anadoliju, tada ploveći kroz istočno Egejsko more i istočno Sredozemlje, posjetivši Sakiz, Sisam (Samos), Istanköj i Rodos, ostajući u Ciliciji (Tašil) i idući kroz Adanu, Maraš, Ajntap i Kilis na svom putu do Sirije. Pridružujući se sirijskoj karavani hodočasnika, išao je u Meku, vraćajući se sa egipatskim hodočasnicima do Kaira gdje je ostao osam godina, posjećujući Sudan i Abesiniju, kao i sve dijelove Egipta. Vratio se u Carigrad 1680. i tada proveo tri zadnje godine svoga života (razvrstavajući svoje zabilješke i zapažanja.)

Sama *Seyahatname* ostavlja nam deset kompleta (objavljenih u Carigradu između 1897. i 1938), predstavljajući u velikom dijelu Evlijina zapažanja o ljudima, građevinama, gradovima i događajima u zemljama što ih je posjetio tokom svog života. Njegovi prikazi urbanog života i organizacije i osmanskih spomenika daleko prije nego što su uništeni jedinstveni su prikazi civilizacije, čije tradicije i načini života su inače prilično prikazani. Koristeći mnoge arapske i turske radove, kao i zapažanja prijatelja i rođaka da bi nadopunio svoja vlastita, Evlija je ponekad bio optuživan da je bio na putovanjima što ih nikada

nije poduzeo, posebno onima na Balkanu i zapadnoj Evropi. Ali osim ovih primjera, što smo ih spomenuli, pažljiva usporedba detalja, što su uključeni *Seyahatnamu*, sa drugim vrelima, od kojih su mnogi pronađeni u osmanskoj državnoj arhivi, pokazuje dubinu i suvremenost koja se može postići jedino osobnim prisućem i sudjelovanjem.

Osmanska historiografija ima tri smjera tokom 17. stoljeća. Prvi ili tradicionalni obuhvaćao je kronike sastavljene od osmanskih službenika ili privatnih pisaca, koje su nadgledali službenici, koji su događaje svoga vremena prikazivali što su bolje mogli, često po usmenim pripovijedanjima, dokumentima i iz drugih vrela, po tradiciji započetoj u prethodnom stoljeću od hodže Sadadina i Idriz Bitlisija. Jedan od najboljih kroničara te generacije, Ibrahim Pečevi (1574—1650), rođak Sokollu Mehmeda (Mehmeda Sokolovića) i pisac na raznim dijelovima Balkana, sastavio je detaljan prikaz carske povjesti i života od vladavine Sulejmana Veličanstvenog do Mehmeda IV (1520—1648), dajući posebno važne podatke iz njegovog vlastitog iskustva u Carigradu i na Balkanu. Kara Čelebi-zade Abdulaziz-efendija (1591—1653), kadiasker (kazasker) Rumelije (1648—1650) i šejhulislam kroz kratko vrijeme (1650) prije nego je proveo mnogo godina u izgnanstvu zbog kritiziranja sultana, ostavio je široku povijest Islama, *Ravzat ul-Abrar*, sa značajnim obavijestima svog vremena od vladavine Mehmeda IV do godina neposredno pred svoju smrt (1648—1657), koja uključuje historiju bagdadske vojne Murata IV. Postojali su i drugi radovi od općeg i posebnog interesa, kao i životopisi članova osmanske vladajuće klase.

Osmanska historiografija 17. stoljeća bila je obogaćena osnutkom položaja službenog dvorskog kroničara *(vakanüvislik)* po inicijativi velikog vezira Amdža-zade Husejin Köprülüpaše, koji je službovao od 1697. do 1702. Dvorski kroničar nije bio u stvari pravi historičar koji je sakupljao, komentirao i obogaćivao obavijesti, već obični zapisničar djelovanja sultana i događaja koji su njemu bili interesantni i oko njega, u formi »dnevne knjige« ili dnevnika *(džeride-i yevmiye)*, kao pouzdan vodič kroz prošlost onih na vlasti. Vakanüvislik je bio ustanovljen kao odvojen odjel ureda Carskog vijeća da bi dvorski kroničar imao izravni, svakodnevni i neprestani pogled na *mühimme* registre odluka Vijeća, kao i na druge važne dokumente što ih je mogao razvrstati ili napraviti pregled prije nego što su bili izgubljeni ili rastureni.

To vrlo ograničeno shvaćanje položaja bilo je ipak ubrzo prevladano. Prvi koji je bio na tom položaju je Mustafa Naima-efendija (1665—1716), jedan od najvećih u nizu dvorskih historičara koji je, sa nekim nedostacima, prodro svojom važnošću u 20. stoljeće. Rođen u Halepu od oca koji je bio zapo-

vjednik lokalnog janjičarskog garnizona i moćna politička i vojna ličnost u tom predjelu, mladi Mustafa je proveo svoje rane godine u stjecanju znanja dobivajući dobru medresku naobrazbu prije nego što je došao u Carigrad kao mladić (1688). Upotrijebio je očev utjecaj da uđe u dvorsku službu i bio je jedan od tajnika starješine evnuha, pomažući mu voditi prihode pobožnih zaklada *(vakufa)* svetih gradova i sudjelujući u pregovorima stranaka tog vremena. Mustafa je također djelovao kao pisac i nastavio svoje islamske studije blizu Bajezidove džamije, gdje je pobliže proučavao književnost, astrologiju i historiju, tako da je konačno bio sposoban ući u *Kalemije*, postajući pisar u uredu Carskog vijeća. Uzdigao se kao štićenik Amdža-zade Husejin Köprülü-paše koji je, između ostalog, gradio svoj ugled i unapređenjem učenih ljudi. Među njima bio je slavni pjesnik, *reis ul-küttab* Rami-efendija (kasnije paša) i kadiasker (kazasker) Rumelije, Jahja Čelebi. Članovi ove grupe starali su se jedni za druge po normalnom propisu *intisapa* ili »udruženja«, te je Rami-efendijin utjecaj ubrzo omogućio Naimu da se uzdigne u pisarskom udruženju, dobivajući važan pisarski položaj, dok konačno nije postao prvi *vakanüvis*. Nakon što je Husejin-paša pao s pozicije velikog vezira, Naima je preuzeo njegovu poziciju kroz neko vrijeme, budući da su druga dva velika vezira imala veze sa istom grupom. Ali sa usponom Baltadži Mehmed-paše kao velikog vezira početkom vladavine Ahmeta III (1704—1706), nova grupa je stupila na snagu. Tako je Mehmed Rašid učinjen *vakanüvisom*, a Naima kao i njegovi sljedbenici u kući Husejin-paše pali su u nemilost i bili prognani u Brusu za neko vrijeme. On je ipak uspio održati položaj u pisarskom udruženju, zbog utjecaja drugih prijatelja i drugova; tako je tokom 12 zadnjih godina svoga života dostigao rang *hadžegâna* i zauzimao mnoge važne položaje kojima se predao kada je napustio aktivnost historičara koja mu je donijela vječnu slavu.

Možda je glavni razlog što je njegov rad *Ravzat al-Hüseyin fi Hulasat Ahbar al-Hafikayn* takav međaš u osmanskoj historiografiji da je Naima, dok je ispunjavao želju svog gospodara da vodi dnevnu knjigu događaja, također pisao o događajima prije svog vremena od 1591—1660. Nesmetan od svakodnevnih osjetljivosti, njegov je rad analizirao i objasnio važne događaje na temelju obavijesti dobivenih iz svih mogućih vrela, bile to prethodno napisane kronike, državni arhiv ili njegovo vlastito iskustvo i iskustvo njegovih prijatelja. Da to nije bio samo puki slučaj, pokazano je u njegovoj detaljnoj egzegezi historijske znanosti i uloge historičara: »Oni moraju biti vjerodostojni za ono što kažu, ne smiju praviti glupe rečenice ili pisati prazne bajke. Ako ne znaju istinu o određenom pitanju, moraju se obratiti onome koji to zna i samo onda zabilježiti što god smatraju vjerodostojnim... Oni ne smije uzimati u obzir prazna

pričanja i tračeve koji se šapuću među ljudima. Umjesto toga, oni se moraju oslanjati na vjerodostojne, dokumentirane izjave ljudi koji znaju prepričati ono što se stvarno dogodilo ... Historičari moraju prvo sebe informirati od onih koji imaju pravu informaciju o određenom pitanju, o tome kakvo je bilo božanski predodređeno stanje bilo kojeg razdoblja u historiji, o čemu su ljudi mislili i koji su način ratovanja smatrali najboljim, koji su događaji ili slabosti tada donosili slavu ili uzrokovali propast ... Historičari moraju govoriti istinito i iskreno ... oni ne smiju preuveličavati ... i ako, za postignuće svoga cilja, moraju kritizirati i kuditi velike ljude i stvaraoce značajnih djela, ne smiju nikada biti nepravedni. U svakom slučaju, moraju voditi računa da prikažu stvarnu prirodu pitanja, bez obzira što to može biti ...«

Naima je od Kâtib Čelebije preuzeo da analizira uzroke osmanskog propadanja i da prikaže tadašnje metode i sredstva reforme; zaključuje da je osmanska struktura mogla biti spašena ravnotežom između ljudi od mača i ljudi njegove klase, ljudi od pera, naglašavajući da upravljači moraju djelovati u smjeru ograničavanja pretjeranih izdataka i vraćanja vojske i države u njihovo prvobitno stanje. Naima je uvijek naglašavao svoje vjerovanje u potrebu za jakim i djelotvornijim vodstvom poput Küprülüja, kao primjera utjecaja na sultana za najbolje interese države, a ne za sebičnu osobnu i stranačku korist, a i ukazivao samom sultanu da se čuva savjeta i utjecaja ljudi koji rade samo za svoje vlastite interese. Iskreno opisujući učinak brojnih plaća i renti plaćanih za nikakav rad za državu, Naima je u isto vrijeme naglasio praktičnu nemogućnost da se svi oni otpuste, jer bi to značilo izbaciti veliki dio vladajuće klase na ulicu. Umjesto toga je savjetovao da budu ukinuti kao prazna mjesta uslijed smrti, a da se takva davanja izbjegavaju u budućnosti.

Vrlo bliske Naimaovim analizama i slična u stilu »ogledala vladara« na Zapadu bila su »savjetodavna pisma« *(nasihatname)* podastrta osmanskim vladarima i ministrima koja su započela u 16. stoljeću, a nastavila se dobrano u 17. stoljeću. Prva od njih bila je *Asafname* [Knjiga o Asafu, legendarno mudrom ministru kralja Salomuna (Sulejmana)], napisana za Sulejmana Veličanstvenog od njegovog velikog vezira Lutfi-paše (1488—1563), a nastojao je primijeniti dugogodišnje iskustvo i izučavanje historije na probleme carstva. Za Lutfi-pašu, mudri ministar mora biti bez pohlepe ili osobnog interesa i treba uvjeriti sultana u važnost zaštite imovinskih prava podanika. Lutfi je savjetovao da veliki vezir mora biti otvoren u svojim razgovorima sa sultanom, bez obzira na okolnosti, i da mora, povrh svega, izbjegavati poklone bilo koje vrste. Namještenja trebaju biti davana samo na bazi sposobnosti, bez obzira na političke

ili osobne veze, a pritužbe na službenike trebaju biti pažljivo ispitane da bi se tako sačuvalo jedinstvo poretka. Ukazao je na financijski sustav kao osnov poretka i rekao da on mora biti održavan ako poredak želi preživjeti. Troškovi bi trebali biti ograničeni na razuman nivo. Porezi bi trebali biti sakupljani preko plaćenih službenika *(emin)*, a ne nekog poreznog zakupnika, jer ti zadržavaju većinu sakupljenog za sebe, morali bi biti poduzeti koraci za ukidanje teških dodatnih poreza koliko je god moguće tako da bi poljoprivrednici ostajali i obrađivali svoju zemlju.

Nasihatname je bila dalje razvijena od Gelibolulu Mustafa Ali-efendije (1541—1599), također priznatog historičara koji je pokazao svoj *Mevâ'id un-Nefâis fi Kava'id il-Medžâlis* (Rijetki podaci o propisima sastanaka) Muratu III; opisivao je osmansko društvo i vladu, kako su ljudi živjeli i radili i kako su članovi vladajuće klase stvarali događaje, preporučujući svakome da drži svoje mjesto i slijedi tradicionalne puteve. Ajni Ali-efendija, pisar riznice i provincijski rizničar (u Egiptu) rano u 17. stoljeću predstavio se Ahmetu I nizom istraživanja raznih strana ustanova vladajuće klase, *Kavanin-i Âli-i Osman der hulâsa-i mazâmin-i defter-i Divan* (Ogled o dužnostima i rangu slugu Osmanove kuće); opisao je vladine ustanove i ustanove vojske, sa posebnim naglaskom na sistem plaća i nagrada; *Risâle-i Asâkir-i Osman* (Ogled o Osmanovim vojnicima), raspravljao o organizaciji i uređenju *kapikulu*-vojske; *Kanun-u Osmaniye* (Osmanski zakon) sažeo je tradicionalni osmanski kazneni zakon, sistem poreza i položaj i probleme raje; i konačno, *(Kanun-u Mali-i Misir* (Financijski zakon Egipta) opisao je djelovanje egipatskog financijskog sistema, tokom njegovo službovanja kao rizničara, sve uz poticaj reformatorskog velikog vezira Kujudžu Murat-paše (1606—1611).

Možda je najpoznatija i najzapaženija u toj vrsti bila *Risâle* (Rasprava) što ju je Muratu IV podnio 1631. god. njegov prisni savjetnik, Mustafa Koči-beg, albanski devširme-preobraćenik koji je također sličan ogled podnio Muratovom nasljedniku. U biti, Koči-beg je bio utemeljitelj ideologije tradicionalne osmanske reforme, naglašavajući snagu i veličinu Carstvu u vrijeme Sulejmana, a onda opisujući uzroke i posljedice opadanja od tog vremena. Po Koči-begu, na opadanje su utjecala četiri neovisna faktora: (1) povlačenje sultana da osobno sudjeluje u poslovima vlade i vojske, (2) opadajući autoritet ureda velikog vezira, (3) rast dvorskih i ministarskih klika i stranaka i (4) slijedeće širenje korupcije u svaki dio osmanskog sustava. Korupcija u palači, povrh svega ostalog, zarazila je ostatak sustava. Opadanje sistema timara, što se očitovao prelaženjem mnogih timara u ruke žena, djece i ostalih nesposobnih za službu, uzrokovao je slom vojske, poljoprivrednog sistema i si-

stema provincijske vlasti također. Sposobnost *kapikulu* također se pogoršala, sa jedinicama punim nekorisnih parazita, što je vodilo gubljenju teritorija. Čak je ulema počela opadati, jer se namještenja više nisu davala po sposobnosti, znanju ili ozbiljnosti, a mnogi su stručnjaci počeli koristiti svoja mjesta za vlastitu korist radije nego za korist svojih podanika. Prihodi, što su ranije pritjecali u riznicu od zakupa poreza, počeli su se gubiti, jer su se carska imanja neprestano otuđivala kao zaklade *(vakufi)* ili privatno vlasništvo, većinom za dobrobit vladajuće klase. Opadanje prihoda u odnosu na troškove koje je nastupilo nadoknađivalo se povećanim oporezivanjem seljaka, koji su pod takvim pritiskom ostavljali zemlju, uzrokujući daljnji nedostatak hrane i novca za carstvo. Usprkos svemu, Carstvo i njegove ustanove mogle su biti spašene da je samo sultan postupio čvrsto i odlučno.

Upozorenje Koči-bega bila su opetovana u *Düstur ül-'Amel fi Islah ul-Halal* (Zakonik praktičnih mjera za reformu pogrešaka) što ga je 1656. napisao Kâtib Čelebi kao odgovor na pitanje Mehmeda IV o razlozima neprestanih manjaka u carskim financijama. Za Kâtib Čelebiju, Osmansko carstvo, poput drugih država, bilo je predmet normalnog snažnog razvoja, nepokretnog vrhunca i laganog pada, ali stvarno vrijeme svakog razdoblja bilo je drugačije u skladu sa mudrošću i radom njegovih vođa. Osmansko carstvo bilo je na drugom razvojnom stupnju i činilo se spremno prijeći na treći; ali zbog svoje temeljne snage, osmanski sustav još uvijek je bio snažan i mogla su biti pronađena sredstva da se izbjegne konačni stupanj za mnoga naredna stoljeća.

Snaga osmanskog sustava ležala je u tri tijela: poljoprivrednicima, vojnicima i riznici, a svako od njih odražavalo je različite faze državnog razvoja. Na prvom razvojnom stupnju, seljaci su bili zaštićeni od tlačenja, tako da su obrađivanje i porezi koji su proistekli bili visoki i svatko je napredovao. Druga faza je počela kada su preveliki porezi i nemiri uzrokovali da mnogi seljaci napuste svoje zemlje i odu u gradove, ostavljajući sela prazna, a pretrpavajući gradove. Razlog je uglavnom bio u sistemu plaćanja *(bahšiš)* starijih službenika kao uzvrat za njihova postavljenja; to znači, svaki službenik bio je prisiljen iznuditi višak poreza i davanja od seljaka da bi nadoknadio ta svoja plaćanja i stvorio dobit, budući da su službenici radije djelovali s tog gledišta, nego za dobrobit države i ljudi. Rezultat je bio pad u prihodima riznice, koji je pogodio vojsku. Rješenje je bilo da se dokrajči prodaja položaja, ponovno učvrsti pravda i pravedni porezi, obnovi poštovanje zakona, a onda da se obnovi efikasnost vojske. Broj ljudi u vojsci morao bi biti smanjen prema ravnoteži budžeta, ali to su mogli urediti samo ljudi od mača, jer su članovi ostale tri ustanove vla-

dajuće klase bili previše zainteresirani za svoju vlastitu korist i previše slabi da učine ono što je neophodno. Takav bi reformator dokrajčio prodaju mjesta, reformirao financijski sistem, smanjio troškove i oživio vojsku kao i sela.

Konačno, postojao je i Sari Mehmed-paša, pisar koji se uzdigao u carsku klasu kasnog 17. stoljeća. Nakon što je napisao važnu povijest događaja četvrtine stoljeća što su doveli do mira u Karlovcima, iznio je svoja razmišljanja u odvojenom ogledu, *Nesayih ul-vüzera vel-ümera* (Savjet ministrima i vladarima), dodajući znanje, što ga je stekao u životu službujući u riznici, o uvjetima propadanja koje su iznijeli njegovi prethodnici. Tako je došla da kraja stoljetna, tradicionalna kritika u kojoj su bila opisana očitovanja, a ne uzroci pada. Ali u svojoj želji da ispitaju sistem i predlože sredstva ozdravljenja, kritičari su učinili veliki korak naprijed prema onima koji su učinili sistem takvim i protivili se svakom pokušaju da se izvuče iz teškoća.

17. stoljeće bilo je zlatno doba turske popularne književnosti, sa pjesmama i pričama što su pokazivale posebnu krepkost. Mistični *tekke-pjesnici* nastavili su biti popularni i porastao je broj novih pjesnika koji su pisali i pjevali u stilu Junuz Emrea, od kojih je najoriginalniji bio Mehmed Nijazi-i Misri (umro 1693), član Helveti-reda, koji je zbog neprestanog vladinog nastojanja da potisne derviške redove, nekoliko puta bio prognan, ali je ipak zadržao veliku popularnost. Često živeći među janjičarskim spahijama i čak među levendima, koji su tako često tlačili pokrajine, ti su pjesnici služili tim grupama, pomiješanim sa lokalnim stanovništvom, pjevajući svoje pjesme u vojnim taborima, kafanama, sajmovima i na drugim mjestima gdje su se skupljale mase. Popularni su pjesnici popunjavali potrebu za obavijestima kao i učvršćivanjem u godinama nesigurnosti i ponekad beznađa. Glavna korištena forma bila je *mani*, kratak stih od četiri retka, svaki od sedam slogova, sa prvim, drugim i četvrtim retkom rimovanim, dok je treći bio slobodan. Sadržaj *mani*-recitacije bio je svakodnevan, a ljudi su često odgovorili u mani-stilu na iste ili slične teme, često igrajući se slično-zvučećim riječima da bi postigli određeni učinak. Daleko slobodnija u formi bila je *košma*, gotovo forma sastavljena ili 6 + 5 ili 4 + 4 + 3 stope svaka. *Destan* (ep) sada je bio sastavljen od *košma*-stihova, koji su se nastavljali do znatne dužine, pjevajući o herojskim pričama prošle slave, tradicije ili života. On je stvorio značajnu tradiciju usmene povijesti, odražavajući jezik naroda. *Türkü* (narodna pjesma) također je bila u *košma*-formi, ali sa petim ili šestim retkom dodanim glavnoj cjelini od četiri retka; koristilo se za recitiranje priča o ljubavi, zapažanja o prirodi ili dnevnim događajima običnog života u selu ili među nomadima; slušaoci dodaju retke po volji

da izraze svoja posebna iskustva i interese. *Semaî* je bila izrađena od pjevača-pjesnika, uz često oponašanje ritma derviškog plesa izvođenog za vrijeme mevlevijskih mističnih bogoslužja.

Postojalo je mnogo popularnih umjetnika, ali najslavniji su bili: Âšik, koji je pratio osmansku vojsku na mnogim pohodima u 17. stoljeću, posebno na Kretu; Âšik Omer (umro 1707), koji je posjetio granične utvrde i bio prisutan u mnogim bitkama sa Rusima, Austrijancima i Venecijancima tokom vladavine Mehmeda IV, a ostavio je priče o životu običnih ljudi i o dugim marševima i bitkama; i konačno, najpoznatiji od svih turskih narodnih pjesnika, Karadžaoğlan, koji je opisivao društvenu i prirodnu okolinu Anadolije, sa više razumijevanja i detalja nego bilo koji drugi pisac, prikazujući običaje ljudi oduševljeno i snažno, što je njegove stihove održavalo svježima tokom godina, i čistim i vitalnim narodnim jezikom koji je omogućio razvoj modernog turskog književnog jezika.

Otvaranje prema prirodnim i narodnim formama i temama, što se razvilo tokom 17. stoljeća, nastavilo je sa svojim utjecajem i prodiranjem u osmansku dvorsku književnost tokom 18. stoljeća. Budući da utjecaj Irana još nije bio potpuno zaboravljen i *gazele, kaside i mesnevija* su se još uvijek koristili, njihove su teme bile sada više turske a manje perzijske, više praktične i izravne, a manje sanjalačke i mističke, bolje odražavajući lokalni život, običaje i načine života, sa jačim korištenjem turskog rječnika, u zamjenu za perzijske riječi i fraze što su tako dugo prevladavale. Tipična turska forma *šarkija* (pjesme), sa ritmičkim sadržajem od trinaest taktova, bila je korištena da dade liriku pjesama što odražavaju osjećaje, raspoloženja i rječnik ljudi kojima je bila namijenjena. Po mnogo čemu, 18. stoljeće bilo je najveći književni period Osmana, jer je istočni utjecaj uveliko bio prevladan, a nadmoć evropskog načina, koji je karakterizirao period modernizacije 19. i 20. stoljeća, još nije zavladala. Bila je to uistinu turska književnost, utemeljena na turskom estetskom doživljaju, a odražavala je turske ideje, turske načine izražavanja stvari, turske običaje i boje, s osjećajem za lokalnu posebnost, koji nije dostignut ni prije ni kasnije, osim u narodnoj literaturi kao takvoj.

Prijelaz je došao u djelu Alaudin Sabita Užičanina (umro 1713), člana uleme, čiji su ga čisti turski rječnik i prirodni humor uzdigli iznad svih prethodnika i pomoću kojih je ostavio jasan uzor za svoje suvremenike. Sabit je uveo humor u stil prethodno previše formalan za takvo što, uvodeći s njim i turski rječnik i teme koje su konačno prevladale. Turske su riječi sada ušle u divansku književnost. Igre sa turskim riječima i

dosjetke i šale prevladavale su u njegovom pisanju čak i kada je koristio klasične forme i teme. Sabit je ipak nastavio previše raditi na tradicionalni način, da bi bio označen istinskim tvorcem novog doba.

Ta je čast dopala Ahmet Nedima (1681—1730), veselog druga Ahmeta III tokom najlakoumnijih proslava Tulipanskog razdoblja, koji se uzdigao kao jedan od najvećih među svim osmanskim divan-pjesnicima. Rođen u Carigradu u obitelji uleme, mladi je Ahmet dobio medresku naobrazbu od nekoliko učitelja svog vremena i rastao kao muderris dok, zbog svojih pjesama, nije dobio za pokrovitelja prvo velikog vezira Silahdara Ali-pašu (1713—1716), a onda Damad Ibrahim-pašu. Ovaj ga je zadnji postavio za knjižničara i poslao ga pridružiti se sultanu u Sa'dabadu i Čiraganu i poticao ga da zapaža i opisuje to razdoblje u stihovima i pjesmama. Njegov se rad isticao u klasičnoj osmanskoj književnosti ne samo kao uzor svoje vrste, već i kao uzor forma i teme za naredne generacije.

Nikada nije postojao dvorski pjesnik koji je bolje opisivao dvorski život svojih dana, strast za zadovoljstvom i ljepotom Tulipanskog razdoblja, u stihovima koje je odlikovalo čisto zadovoljstvo a u isto vrijeme dostojanstvo i delikatnost, stihovima što ih ispjevalo malo njih na bilo kojem jeziku. Nedim je pisao pjesme pretežno u trenutku kada je trebao zadovoljiti one oko sebe u dvoru, zadržavajući sklad govornog jezika i izbjegavajući nespretnu konstrukciju što je nalaže složenost *aruz*-stope. Pjevajući o zadovoljstvima vina i ljubavi, odražavao je prirodne ljudske emocije zadovoljstva radije nego mistične snove klasičnih pisaca. Ali više nego obični dvorski pjesnik, Nedim je bio pravo dijete velikog grada Carigrada i »lijepog svijeta« Tulipanskog razdoblja. U njegovim su pjesmama oživljavale palače i vrtovi, osvjetljavali se brodovi i svijetleći izlozi, tulipani (lale) i glazbeni instrumenti, bit zadovoljstva što je bilo karakteristično za život gornje klase tog vremena.

To ne znači da su starije tradicije bile potpuno mrtve. Najveći od osmanskih *mesnevi*-pisaca 18. stoljeća bio je Nevi-zade Atâ'i (1683—1734), sin pjesnika Nev'ija, koji je služio kao kadija u mnogim dijelovima carstva tokom svog kratkog života. Upućen i u vjerske znanosti i životopis, njegovo je umijeće najbolje pokazano u *mesnevijama* njegovog *Divana*. Od tih, njegov *Hamsa* (pet) sadrži suptilne i strasne stihove, a treći, njegova *Sâkinâme* (Pjesma o peharniku) postaje najpopularniji među svojim suvremenicima. Atâ'i je bio zadnji osmanski pisac koji se poredio s velikim perzijskim piscima u svom stilu i stihu. Nakon njega, osmanska je *mesnevija* umrla. On je također postigao prijelaz između novog i starog, unoseći moderne turske riječi i izreke i tako, na svoj način, nastojeći obogatiti formu duhom vremena.

Drugi pjesnici u ranom dijelu stoljeća nastavljali su Nabijevu tradiciju. Mustafa Sami-beg (umro 1734), pisar i *vakaniivis* pod Mahmutom I, razvio je klasične forme do novih visina forme i tehnike, čak izbjegavajući gotovo potpuno lokalne boje i rječnik pjesnika novog stila i naglašavajući tradicionalne filozofske meditacije prošlosti, premda na vrlo iskren i smislen način. Drugi *vakaniivis*, Mehmed Rašid-efendija (umro 1735), čiji historijski rad je najvažnija kronika Tulipanskog razdoblja, ostavio je zbirku didaktičkih *gazela*. Rašidov neposredni nasljednik, Ismail Asim-efendija, pisar i *šejhulislam*, upravo prije njegove smrti 1760, bio je vodeći tradicionalni pjesnik Tulipanskog razdoblja, a ostvio je dobro oblikovane *gazele i kaside* opisujući prohujale godine. Istaknuti *mesnevi*-pisac, Sulejman Nahifi (umro 1739), pisar specijaliziran u finoj kaligrafiji i računu, odlikovao se sjajnim i osjećajnim turskim prijevodom Dželaludin Rumijeve *Mesnevije*, a očuvao je daleko više prave stope i fraze originala nego što je ikada smatrano mogućim. Posljednji i najveći od sljedbenika Nabija bio je Kodža Mehmed Ragib-paša (1699—1763), veliki vezir Osmana III i Mustafe III. Vođa glavne škole pisaca, Ragib je učio za pisara i člana uleme, izučio je na stari način, ali je u isto vrijeme bio otvoren prema novim idejama u najboljem osmanskom smislu. Sam majstor tradicionalne perzijske forme i tema, Ragib je bio i previše učen i inteligentan da bi mogao potpuno zanemariti nove postupke što ih je razvio Nedim. Zadržavajući stare forme i postižući savršenost poput Nabija, on je bio izravan i snažan u svom jeziku, koristeći turski rječnik i stil daleko privrženije Nedimu nego Nabiju i uključujući lokalne i svakodnevne priče i tradicije za objašnjenje svojih filozofskih gledišta. Cjelovitost i zdravi razum prožimaju njegove stihove, čineći ga tako istinskim ujediniteljem škola, koji krči put za one koji ostaju uz tradiciju da razviju svoj rad radije u turskom nego perzijskom kontekstu.

Nova prirodna škola Nedimova vladala je ostatkom 18. stoljeća. Iako ni jedan od njegovih nasljednika nije potpuno postigao razvoj u formi kao njihov učitelj, mnogi su nastavljali njegov primjer širenja poetskih tema da uključe različite strane života, obrađujući život i postupke običnih ljudi isto kao i dvorskih, te tako stvarajući izravne uzore za novu tursku književnost 19. stoljeća. Sejid Husejin Vehbi (umro 1737), mula i dvorski pjesnik Ahmeta III, pisao je *gazele i kaside* u čast sultana i njegovih bliskih suradnika, kao i za mnoge građevine što ih je sultan sagradio tokom svoje duge vladavine. Mehmed Emin Beliğ (umro 1758), sudac u provinciji — ponešto udaljen od dvorske orijentacije većine svojih kolega — posvetio je svoj stil običnim ljudima oko sebe. Beliğ je razvio delikatan i izravan jezik da opiše popularne teme, gostionice, javna kupatila, prodavaonice obrtnika kao što su cipelar, krojač, brijač. Po-

sjetio je i opisao javne bazare, gdje su se ljudi najčešće sakupljali, prikazujući ljudske drame pojedinaca što ih je doživio kao primjere svoje vrste.

Posljednji od divanskih pjesnika 18. stoljeća, a, u stvari, zadnji divanski pjesnik od nešto stvarne zasluge, bio je Mehmed Esad-efendija, poznat kao Galib Dede ili šejh Galib (1757—1799); on je, tokom svog relativno kratkog života, došao do položaja poglavara mevlevijske tekije u Galati tokom ranih godina vladavine Selima III, obnovio je iz ruševina i učinio jednim od najvažnijih religioznih i kulturnih centara njegovog vremena. Čak i u Konji, prije nego što je došao u Carigrad, šejh Galibove pjesme privukle su pažnju Selima još dok je ovaj bio princ. Ubrzo nakon njegovog stupanja na prijesto, odlučio je njegovati derviško pjesništvo, možda kao sredstvo osiguranja da ulema sudjeluje u njegovim reformama, osobnim doprinosom obnovi ove kao i drugih mevlevijskih tekija po Carstvu, kao i kopiranjem i širokim rasturanjem šejh Galibovih pjesama, čineći od galatske tekije pravi kulturni i religiozni centar. Šejh Galib je redovito dolazio u dvor i recitirao i pjevao za sultana i njegovu majku i sestre, za koje je napisao neke od svojih najboljih pjesama. Mnoge njegove pjesme bile su napisane kad je bio mlad, prije nego što je došao u Carigrad, ali njegov *Hüsü Ašk* (Ljepota i ljubav), pisana u sredini Selimova dvora, je djelo koje mu pribavlja mjesto u historiji modernog turskog pjesništva, kao i u živom kulturnom životu njegova vremena. Razvijajući nove i svježe metafore i poredbe, šejh Galib je od *mesnevije* učinio živo sredstvo prijenosa religioznih i mističkih ideja i tema.

Mora biti zabilježeno, budući da se za Selima može reći da je bio modernizator na neki način — kao što njegov *Nizam-i Džedid* nije bio ništa više nego vrhunac tradicionalnih načina reforme — da je tako i njegovo književno pokroviteljstvo uveliko nastojalo zaštititi ono što je bilo najbolje: modernizirana forma tradicionalnih formi i tema. Usprkos velikom povećanju broja Evropljana u Carstvu, zapadni književni tokovi nisu imali nikakav utjecaj na osmansku književnost 18. stoljeća.

Od onih koji su slijedili Nedimovu stazu, vjerojatno je najoriginalniji bio Fazil-beg (umro 1810), unuk velikog sirijskog prvaka Akre i Safeda, Zahir ul-Omera. Nakon što je ovaj bio ubijen od Gazi Hasan-paše (1776), Fazil je poslan u Carigrad da se obučava u dvorskoj službi Abdulhamida I. Bio je paž do 1783. i učio umijeće pisarstva, što mu je omogućilo da napusti dvor i uđe u *kalemije*-ceh, služeći u raznim dijelovima carstva tokom ostatka svoga života, uzdižući se do ranga *hadžegâna* u svojim zadnjim godinama. Njegovo promatranje života običnih ljudi bilo je temelj mnogih njegovih pjesama, a njegova su djela bila riznica pogleda na društvo toga vremena, otkrivajući ponašanja i običaje ljudi carstva prije prodiranja zapad-

nih načina i ideja, te dajući prikaz osmanskog dvorskog života kasnog 18. stoljeća što ga je on promatrao u svojim ranim godinama boravka na dvoru.

Osmanska historiografija tokom 18. stoljeća povijala se između tradicionalnog promatranja tipa-kronike i tipa-tumačenja i zapažanja što ga je provodio Naima. Ustanova *vakanüvisa* prilično je skretala u vrstu »čuvara dnevnih knjiga«, što je prvotno i bila nakana njezinog tvorca, sa mušicama političkog života 18. stoljeća, brzim smjenama velikih vezira i relativno brzim usponima i padovima *vakanüvisa*, ostavljajući ove bez neke vrste snage i neovisnosti što im je mogla omogućiti da razviju svoj rad na liniji Naime. To je bilo spriječeno i težnjom da se njihove kronike ograniče na njihova vlastita vremena, čineći gotovo nemogućim za njih da uključe svoja vlastita mišljenja i dojmove pod prismotrom njihovih gospodara i njihovih političkih neprijatelja.

Teškoće ovog položaja bile su vrlo dobro razjašnjene u djelima Naimaovog neposrednog nasljednika kao *vakanüvisa*, Mehmed Rašid-efendije (umro 1735), koji je i sam bio član uleme prije nego pisar, što je možda još više pridonijelo razlici između ta dva pisca. Rašida je na položaju držao Damad Ibrahim jedno desetljeće (1714—1724), a služio je također i kao hodža i vjerski savjetnik velikog vezira tokom njegovog pohoda na Moreju i Petrovaradin (1715—1716), a onda kao muderris u Carigradu prije napuštanja *vakanüvislika*, da bi služio kao kadija Halepa. Rašid je nastavio kronike od Naime budući da je služio na svim tim položajima, započevši sa događajima 1660. godine i nastavljajući do svog vremena, do 1722. Rašidov nasljednik, Küčük Čelebi-zade Ismail Âsim-efendija (umro 1759), bio je zadnji član uleme koji je držao taj položaj, a bio je muderris kao i *vakanüvis*, kao i Rašid, između 1723 i 1730; pisao je kroniku koja je upotpunila prvoga o Tulipanskom razdoblju, prije nego što je napustio carsku službu zbog političkih meteža što su uslijedila nakon pada Ahmeta III. Rašid i Âsim bili su zadnji dvorski kroničari koji su imali neku vrstu neovisnosti na dvoru i izvan njega. Položaj je pao na niži stupanj tokom preostalog dijela stoljeća i kratko vrijeme bio prepušten nižim pisarima koji i nisu mogli učiniti više nego bilježiti događaje bez analize, iako su njihovi radovi ostavili obavijesti za daleko bitnije dvorske historičare 19. stoljeća.

Dugi period službovanja Ahmet Vasif-efendije (1739—1807) kao *vakanüvisa* proteže se od 1783 do njegove smrti 1807. Član pisarske klase, koji je služio i kao *reis ul-küttab*, Vasif je sabrao radove svojih neposrednih prethodnika i dodao svoje vlastito tumačenje u svome djelu: *Mahasin al-Âsâr ve Hakâik al-Ahbar* (Ukrasi djelâ i istine događaja); zahvatio je godine od Abdulhamidovog ustoličenja 1774 do rane 1805, upravo prije kraja Selimove vladavine, dajući značajne analize i procjene

različitih vrela, posebno, naravno, za godine prije Selimove vladavine. Vasifa su slijedile tri glavne ličnosti koje su razvile *vakaniivislik* u značajan položaj, pišući historiju radije nego obične kronike. Prvi od njih, Ahmet Âsim-efendija (1755—1819), prvotno se razvio kao prevodilac, prevodeći glasoviti arapski rječnik *Burhan-i-Kati'* na turski. Služio je kao historičar od 1807—1808 pišući kroniku od godine 1791 do ustoličenja Mahmuta II 1808, a uključio je znatno detaljne obavijesti o trenutačnim događajima što su se zbivali nakon uklanjanja Selima i ukidanja *Nizam-i Džedida.* Âsim nije samo čitao i kritički uspoređivao i analizirao pisana i usmena vrela što su mu bila dostupna u osmanskoj Turskoj, već je znao i ponešto francuskog. On je bio prvo osmanski historičar, koji je uključivao nešto od metodologije i obavijesti iz radova zapadnih historičara i krčio tako novi pravac, kako u metodi tako i u sadržaju.

S kratkim zahvatom u 19. stoljeće upotpunjava se riječ o službenim kroničarima. Âsima je naslijedio Mehmed Ataullah Sani-zade (umro 1827), član uleme, čiji su se radovi odnosili na godine od 1808. do 1822. i dali značajne kritike i tumačenja, čak događaja njegovog vremena, sa konzervativnijim pristupom od Âsima. Mehmed Esad-efendija (1789—1848) nastavio je kronike kroz dvadeset godina (1826—1848) nakon što je stekao trajnu slavu opisom i opravdanjima uništenja janjičara 1826. I konačno, sav rad kroničara prethodne polovine stoljeća bio je sabran i analiziran u golemoj historiji Ahmet Dževdet-paše (1822—1894), koji je zahvatio godine od 1774—1825 i doveo kritički stil Naime do njegovog logičkog vrhunca.

Dok su pjesništvo i prozna književnost dosegli nove visine u pojedinim područjima, tradicionalne islamske znanosti gubile su zajedno s ustanovama što su ih proizvele, ostavljajući nekoliko izvedenih radova koji su vrlo malo interesantni. Tako se došlo do trenutka kada je Osmansko carstvo na polovici razvojnog stupnja, još uvijek ozbiljno ugroženo iznutra i izvana, ali kada se koračalo naprijed prema razvoju novog sistema reforme koji ga je oživio i obnovio tokom slijedećeg stoljeća, sa vladavinom Mahmuta II.

Počeci moderne osmanske reforme: doba Mahmuta II, 1808—1839.

29. svibnja (maja) 1807. sultan Selim III je svrgnut, reformirana vojska, *Nizam-i Džedid* raspuštena, a njegovo nastojanje da modernizira osmansko carstvo trenutačno zaustavljeno.

Za vrijeme kratke vladavine njegova nasljednika Mustafe IV (1807—1808), janjičari i njihovi saveznici su pokušali odstraniti sve one koji su se bili usudili oduprijeti starom poretku. Ipak se to nije dogodilo. Pristaše Selima, one koje su uspjele preživjeti, udružili su se pod vodstvom dunavskog prvaka Bajraktar Mustafa-paše da bi spasili Selima i vratili njegove reforme. Bajraktar je doveo svoju vojsku u Carigrad, ali Selim je ubijen prije nego što je ona stigla do palače. Da bi ostvarili svoj cilj, Bajraktar Mustafa i njegove pristaše postavili su na prijestolje Selimova bliskog rođaka Mahmuta II (1808—1839) koji je sa Selimom živio u zatočeničkoj palači i podržavao mnoge ustanova koje su uglavnom bile uvezene sa Zapada.

Mahmut se pravovremeno pokazao daleko jačim i uspješnijim reformatorom od Selima. No njegova je vladavina bila duga i tek kasnije, 1826. godine, on je uspio uništiti janjičarske korpuse, oduzimajući tako konzervativcima vojsku i usmjeravajući osmansku reformu ka uništenju starih i uspostavi novih ustanova koje su uglavnom bile uvežene sa Zapada.

Zbog čega se Mahmut II razlikovao od Selima III? Oni su odrasli zajedno. U palači su dobili isto tradicionalno obrazovanje začinjeno povremenom obavijesti o vanjskom svijetu i imali su malo prilike za praktično iskustvo što je potrebno za pretvaranje ideja u stvarnost. Ali Mahmut je vidio rezultate Selimove slabosti i neodlučnosti. On je također vidio i kako su uspješne bile ograničene reforme provedene u programu *Nizam-i Džedida*. Izgleda da je Mahmut odmah na početku svoje vladavine shvatio da: 1.) reforme, da bi bile uspješne, moraju obuhvatiti sve ustanove osmanskog carstva i cijelo društvo, a ne samo neke slojeve vojske; 2.) da bi reformirane ustanove mogle djelovati, potrebno je uništiti dotadašnje, kako one ne bi sprečavale njihovo djelovanje i 3.) reforme moraju biti brižljivo planirane i podrška osigurana prije njihove provedbe.

Mahmut II započeo je svoju vladavinu pod prevlašću čovjeka koji ga je doveo na vlast — Bajraktar Mustafa-paše, prvog provincijskog prvaka koji je dostigao vrhunac moći u osmanskoj državi. Sam Bajraktar Mustafa je bio proizvod tradicionalnog osmanskog sistema i njegova ideja reforme je uglavnom pristajala kalupu. Iako se uzdigao kao provincijski prvak izgleda da se, čim je postigao moć, srodio s interesima centralne vlade, u najmanju ruku na taj način što je uvidio da se njegova vlastita moć u Bugarskoj može nastaviti jedino ako carstvo preživi pred ruskom ekspanzijom. Prvi njegov korak je bio da odstrani protivnike Selimovih reformi. Bajraktar Mustafina vojska dala je reformatorima vlast kakvu Selim nikada nije imao i buntovni su vojnici bili odvedeni i ubijeni ili po-

slani u progonstvo. Konzervativci su odstranjeni iz ustanova vladajuće klase i zamijenjeni ljudima voljnim prihvatiti novo vodstvo i reforme.

Bajraktarov uspon je pokazao da se moć provincijskih prvaka ne smije zanemarivati. Njihov otpor je pridonio uništenju *Nizam-i Dždida*, oni su mogli ponovo potkopati reformu. Zbog toga je Bajraktar Mustafa pokušao upotrijebiti svoj ugled među njima da bi ih naveo da se slože sa reformama. Pozvao je sve važnije prvake u Carigrad na savjetovanje o problemima carstva. Možda ni jedan drugi vođa osim njega ne bi, u to vrijeme, bio u stanju nagnati tako neovisne i svadljive prvake da dođu. Iz Anadolije došli su vođe moćnih dinastija kao što su Karaosmanoğlu i Čapanoğlu, te Kadi Abdurahman-paša, namjesnik Karamana i najjači pobornik Selima, koji je doveo nekih 300 vojnika izvježbanih na novi način, možda kao primjer i opomenu svima prisutnima. Došla je također većina prvaka Rumelije. Ali bilo je i iznimaka. Ali-paša od Janjine, koji je vladao velikim dijelom Albanije i sjeverne Grčke, poslao je samo mali kontingent vojnika pod vodstvom predstavnika. Niži prvaci Bugarske, rivali Bajraktar Mustafe u toj provinciji, izbjegli su taj potez, bojeći se da bi se on time mogao ojačati na njihovu štetu. Isto je to učinio i Muhammed Alija koji će uskoro pretvoriti Egipat u najmoćniju provinciju carstva i kasnije dva puta ratovali s Mahmutom II. Prvaci i namjesnici udaljenijih arapskih i anadolskih provincija nisu bili u mogućnosti prevaliti udaljenost na vrijeme, ali su u biti podržavali svaki pokušaj koji bi umanjivao moć provincijskih janjičarskih garnizona nad njima. Nakon prijema kod sultana u njegovoj ljetnoj rezidenciji u Kâğithane (29. 9. 1808), prvaci su održali niz sastanaka raspravljajući o predloženim reformama Bajraktara Mustafe, što je konačno dovelo do Dokumenta o sporazumu koji su potpisali svi prisutni 7. listopada (oktobra) 1808.

Osjećajući sada sigurnost u pogledu pomoći prvaka ili možda bojeći se njihova skorog protudjelovanja, Bajraktar Mustafa je odmah nakon Dokumenta o sporazumu, iako oprezno i tajnovito da ne uznemiri protivnike, pokušao obnoviti *Nizam-i Dždid*. Jezgru novih snaga činilo je 300 brzih puškara koje je na savjetovanje doveo Kadi Abdurahman-paša i kojima je priključio druge preživjele iz *Nizam-i Dždida* te vojnike pod zapovjedništvom Karaosmanoğlua i Čapanoğlua. Stare barake u Levend Čiftliği i Üsküdaru popravljene su i predane novim korpusima. Oko 5000 dobrovoljaca se prijavilo, a upućeni su i zahtjevi za najskorijom regrutacijom. Da bi izbjegli otpor janjičara, nova vojska se nije zvala *Nizam-i Dždid*, već je postala dio starog sistema, priključenog *kapikulu*-vojsci, a prozvana je po ukinutim segbanskim trupama (čuvari pasa), koji

su bili saveznici janjičara. Tako su nastali novi segbani *(Segban-i Džedid).* Veliki je vezir za zapovjednika postavio bivšeg oficira *Nizam-i Džedida,* Sulejman-agu, a Kadi Abdurahman je bio vođa vojske. S obzirom da nisu imali vlastitu blagajnu, osnovano je novo Ministarstvo za poslove oko svetog rata, ime koje je bilo neobično privlačno za ulemu. Novo ministarstvo je osiguravalo potrebne prihode. Predviđena je vojska od nekih 160.000 ljudi podijeljenih u 100 regimenti (bölük) i 3 divizije, ali u tom momentu trupe su imale oko 10.000 ljudi i oficira.

Mornaricu je reorganizirao Bajraktar Mustafin učitelj i bliski savjetnik, Abdullah Ramiz-efendija. On je odpustio nesposobne ljude, povukao stare brodove i počeo graditi nove. Barake u Galati, koje su postale središta bančenja i zavođenja, zatvorene su, a mornarima je naloženo da žive na doku ili na brodovima. Bajraktar Mustafa je pokušao reformirati i janjičarske korpuse. Izdao je naloge koji su zabranjivali prodaju položaja, povratio stari sistem unapređenja po starosti i naložio svim članovima da prihvate vježbe i disciplinu. Predložio je da se ne ukinu janjičarski prihodi od dužnosti, već njihovi dohoci, štedeći na taj način novac za reformiranu vojsku i mornaricu. Međutim se uvijek politički nastrojen Mahmut II bojao da bi takvo naglo ukidanje dohotka tisućama ljudi moglo uzrokovati pobunu. Zbog toga je naredio da se posjed takvih dohodaka može poništiti u zamjenu za polovicu njihove vrijednosti, dok će samo oni koji na to dobrovoljno ne pristanu biti podložni oduzimanju bez naknade.

Te su mjere poticale uspon konzervativne opozicije sultanu i njegovom glavnom ministru. Oni koji su pozvani služiti u novom korpusu ili se odreći sinekura u starim korpusima, bili su ogorčeni zbog gubitka povlastica. Stari korpus i drugi nisu bili zavarani novim imenom vojske i nije im se svidjelo njezino postojanje. Bajraktar Mustafa i njegovi ljudi nisu bili naučeni na vlast koju im je pružao njihov položaj i na život u velegradu. Ponašali su se drzovito i opasno, udaljavajući tako od sebe sultana i one koji su ih prvobitno podržavali. Bajraktar se ponašao kao da je on pravi vladar, donosio odluke bez formalnog savjetovanja i pristanka, a na Mahmutove proteste je odgovorio snujući da ga zamijeni Selimom-Girajem, pretendentom na krimski hanat, a kasnije žiteljom Carigrada. Bajraktar i njegovi suradnici izazivali su opće neprijateljstvo, koristeći svoj položaj za stjecanje bogatstva, oduzimajući mnoge timare i vlasništva vjerskih ustanova čiji upravitelji nisu mogli predočiti isprave o njihovim pravima. Mase u Istanbulu bile su razbješnjene razmetljivim stavom vojnika velikog vezira koji su se potucali po ulicama namećući se nesretnim vlasnicima du-

ćana i kuća. Na kraju, Bajraktar Mustafa je odbio svakoga svojom neotesanošću i prostotom i svojim očevidnim užitkom da plaši i vrijeđa svakoga oko sebe.

Bajraktareva vojska, osobna garda kao i segban-vojska, čiji je dio još bio pod mobilizacijom i vježbom, učinili su ga moćnim u Carigradu. Njegovi su neprijatelji stoga nagnali bugarske prvake protiv njega i organizirali napad na Ruščuk sredinom listopada (oktobra). Bajraktar je bio prisiljen poslati većinu svojih vojnika natrag, u obranu tamošnjih pozicija, a zamijeniti ih rumelijskim nezaposlenim gorštacima. Nove snage velikog vezira lutale su ulicama grada pustošeći čak više od svojih predhodnika, ali nisu uspjele osigurati dovoljnu zaštitu svom gospodaru. Konačno, kada su se novi segbani prvi puta javno pojavili zadnjeg dana ramazana, ubrzali su pobunu protiv Bajraktara. Prisutni janjičari su se toliko razbjesnili tim otvorenim pokazivanjem svojih neprijatelja, da su otrčali u svoje barake i podigli sve trupe na pobunu. Pomogla im je i (lažna) vijest da veliki vezir namjerava ukinuti cijeli njihov korpus. Rano ujutro slijedećeg dana pobunjenici su upali na Portu, čija su vrata bila otvorena zbog svetkovine, i prisilili Bajraktara i njegovu osobnu gardu da se sklone u obližnje malo skladište baruta. Kada su janjičari već počeli nadirati preko krova, nekoliko je bačvi baruta eksplodiralo, slučajno ili voljom Bajraktara. On je poginuo skupa sa svojim ljudima i nekoliko stotina janjičara koji su se nalazili vani.

Ponovo je Carigrad potpao pod bič pobjedničkih vojnih pobunjenika koji su zahtijevali od sultana da im da novog agu i novog velikog vezira. Tako se Mahmut našao u sličnoj situaciji kao prije Selim. Ali je on nešto naučio. Znao je da bi ustupci samo ohrabrili pobunjenike da traže više, sve dok njegovo prijestolje ne bi zauzeo svrgnuti Mustafa koji je imao mnogo pristaša unutar i izvan palače. Umjesto da se preda, on je zatezao i u međuvremenu naredio Ramiz-paši i Kadi Abdurahmanu da dovedu svoje trupe u palaču [15 studeni (novembar]. Nakon toga je odbio pobunjeničke zahtjeve, a kada su janjičari napali, bili su poraženi od pojačanog garnizona. Mahmut je nadalje ojačao svoj položaj naredivši pogubljenje princa Mustafe i time lišavajući buntovnike njihova kandidata za prijestolje.

Slijedio je pravi sukob. Janjičari su dobili pomoć obrtnika i gradske svjetine i organizirali opći juriš na palaču iz pravca Aja Sofije. Prekinuli su opskrbu palače vodom, a novi segbani su pokušali provaliti, ali, s obzirom na brojčanu nadmoć napadača i vlastitu nepotpunu organizaciju i izvježbanost, nisu uspjeli probiti krug. Mornarički brodovi na Zlatnom rogu bombardirali su janjičarske barake kao i njihove položaje oko pa-

lače. To je prouzrokovalo vatru koja je uništila velike dijelove četvrti Sultan Ahmeta, Aja Sofije i Divan Jolua, a tisuće je nevinih građana stradalo. Tada su janjičarske vođe uvidjele da nemaju izgleda na pobjedu i da je nagodba najbolje rješenje. Potpisali su Dokument o poslušnosti sultanu u zamjenu za pomilovanje.

Rezultati događaja studenog (novembra) 1808. godine nisu bili toliko odlučujući kao oni prethodne godine kada je svrgnut Selim III. Ratu je došao kraj zbog nagodbe, a ne zbog bezuvjetne predaje. Mahmut II nije zbog toga bio u tako slaboj poziciji u usporedbi s pobunjenim vođama Mustafe IV. Ali osnovni elementi moći nisu bili u njegovim rukama. Provincijama su vladali prvaci koji nisu, iz praktičnih razloga, izvršavali svoje obaveze prema njemu. Novi segban-korpus, osnovan kao sredstvo osobne moći i kao prvi korak prema modernizaciji vojske, nije više postojao. Vojne snage su se sastojale od istih korpusa koji su se oduvijek odupirali reformi. Ali je Mahmut II pokazao veliku odlučnost i ustrajnost za vrijeme krize. Pokazao je svoju spremnost da se bori, i to dobro, za načela u koja je vjerovao, za razliku od Selimove neodlučnosti i slabosti. Taj će mu ugled dobro poslužiti u slijedećih osamnaest godina što ih je proveo radeći na podizanju odanih vojnika i državnika i čekajući dan kada će biti u mogućnosti da djeluje u skladu sa svojim iskustvima.

Zbog gubitka segbana, Mahmut je trebao prvo uspostaviti tradicionalni korpus da bi mogao raspolagati dovoljno jakom vojskom za obranu carstva od neprijatelja, naročito Rusije, s kojom se još uvijek ratovalo. Još jednom izdani su dekreti s nalozima janjičarima i spahijama da se pridržavaju propisa, da postavljaju i unapređuju oficire zbog sposobnosti, a ne zbog podmićivanja i politike i da odstrane sve koji nisu sposobni za zadatke u korpusu. Naravno, nakon raspuštanja segbana, ti dekreti nisu mogli biti dosljedno provedeni. Janjičari su ostali, najblaže rečeno, nedisciplinirana, loše uvježbana i nedovoljno naoružana gomila, spremnija braniti stari poredak nego se nositi s novim evropskim vojskama. Feudalne spahije se sada pretvaraju u seosku aristokraciju, a većina timara je pala u ruke vlasnika velikih posjeda, koji su, u većini slučajeva, bili provincijski prvaci i njihovi saveznici. Sultan je bio uspješniji u obnovi drugih starijih korpusa koji su bili prijemčljiviji na nove reforme i koji su bili spremniji prihvatiti disciplinu i pojačanje, naročito topovski korpusi i korpusi topovskih kola.

Pošto je osobna garda davala sultanu veliku sigurnost, on je nastavio djelovati na janjičare i nastojao je postaviti svoje ljude na ključne pozicije nad njima. Oficiri i drugi, koji su

otvoreno nijekali njegov autoritet ili protestirali protiv drugih vojnih mjera, bili su kažnjeni, poslani u progonstvo, a ponekad i potajno pogubljeni. Stariji oficiri korpusa postupno su zamijenjeni mlađima koji su bili skloniji palači i stoga pouzdaniji kada je sultan bio u pitanju. Na taj je način Mahmut osigurao pomoć Husejin-paše, koji je postao aga cijelog korpusa. Uzdižući se pod pokroviteljstvom Silahdar Ali-paše, Husejin je iskoristio njegov položaj velikog vezira (10 ožujak (mart) — 13 prosinac (decembar) 1823) da otpusti buntovne u korpusu. Kada su te oštre mjere uzdrmale otpor unutar korpusa, Mahmut je smijenio Husejin-pašu s položaja zapovjednika (listopad (oktobar) 1823) i poslao ga na mjesto upravitelja Bruse i Izmita i zapovjednika bosforskih tvrđava, da bi ga zaštitio od neprijatelja do boljih vremena. Cijelo vrijeme je pazio da te važne snage u blizini glavnog grada budu pod zapovjedništvom pouzdanog i sposobnog oficira.

Odlazak age Husejina iz janjičarskih korpusa nije značio prestanak Mahmutovih nastojanja da pridobije njihove oficire. To mu je čak i pomoglo, jer je sada ostalo prazno mjesto na vrhu i pojavila se nova mogućnost da postavi povjerljive ljude na ključna mjesta u korpusu. Dželaledin Mehmed-aga je jedan od onih koji su se probili na taj način. On je u rujnu (septembru) 1825. postao zadnji zapovjednik korpusa i iskoristio svoj položaj da pomogne sultanu podrivati i konačno uništiti korpus. Slično se dogodilo i Pabuču Ahmetu, oficiru mornaričkog arsenala, koji je organizirao vojsku brodara i nosača na Zlatnom rogu, stavio ih sultanu na raspolaganje, a za uzvrat osigurao sebi razne položaje u mornarici sve do dužnosti velikog admirala. To su bili uglavnom politički potezi i oni se nisu pretvorili u način da se reformiraju ili discipliniraju korpusi. Oni su ostali isti kao i prije, ne uspijevajući uvijek iznova protiv grčkih ustanika i stvarajući na najmanji povod ulične nerede u Carigradu. U isto vrijeme njihovi odredi u provincijama su stvarali više muke lokalnim oficirima i stanovnicima nego neprijatelju.

Mahmut II je veoma polako proširivao svoju vlast i uvađao reforme, jer ni u svom vlastitom domu nije bio gospodar. Prava moć vladajuće klase ostala je u rukama vođa ustaljenih ustanova, koji bi bili najsretniji da svrgnu sultana, da je samo postojao neki drugi Osman koji bi ga mogao zamijeniti.

Postojalo je nekoliko politički jakih žarišta u osmanskom društvu prva dva desetljeća Mahmutove vladavine: *šejhulislam* koji je predstavljao i kontrolirio ulemu, age janjičarskih i ostalih korpusa i zapovjednici odjela koji su vodili vojnu stranku, dok je *reis ul-küttab* predstavljao sve moćnije pisare u stalnoj borbi za vlast. Sultan je igrao igru kako je najbolje znao, pre-

bacujući vlast od jedne stranke na drugu, nikada ne ostavljajući ni jednoga od svojih protivnika dugo na povoljnom položaju i postupno stvarajući vlastitu moć kojom bi mogao potkopati njihovu snagu i postaviti svoje pristaše na važne položaje.

Gotovo sve što se Mahmut II nadao ostvariti u Carigradu već se ostvarilo uspješnijim planom reforme u egipatskoj provinciji, što je poslužilo i kao poticaj za dosta od onoga što je sultan poduzeo nakon 1826 godine. Te reforme je vodio poznati modernizator u povijesti Srednjeg istoka 19 stoljeća, Mehmed Alija ili, kako se zove na arapskom, Muhammed Alija, osmanski namjesnik Egipta od 1805. do 1848. godine i osnivač dinastije koja će vladati zemljom preko jednog stoljeća. Muhammed Alija je imao slične probleme kao i Mahmut II. Tri stoljeća imali su iste osnovne ustanove osmanskog carstva i problemi s kojima su se suočavali bili su povezani; zbog toga su i rješenja bila slična. Ali dok je Mahmut II djelovao oprezno, Muhammed Alija je mogao provesti reforme puno brže i potpunije, jer je francuski pohod na Egipat (1798—1801) i kasnije tamošnja obnova osmanske vlasti uspješno odstranila staru vladajuću klasu i s njom otpor različitih interesa što je toliko sprečavao Selima i Mahmuta. Prisustvo Memluka, Osmana i britanskih snaga u Egiptu nakon povlačenja Francuza, omogućilo je Muhammed Aliji, koji je ušao u zemlju kao vođa albanskih i bosanskih kontingenata u osmanskoj vojsci, da se predstavi kao branitelj interesa ljudi i sultanovih prava pred raznim okupatorima. Klicanjem naroda, proglašen je namjesnikom [14. svibnja (maj) 1805], a to je potvrdio i sultanov izaslanik kada je došao u zemlju i vidio domet njegova utjecaja. U međuvremenu se rusko-turski rat nastavljao, Rusi nisu ispunili prethodno obećanje da će napustiti kneževine i pokušavali su dobiti francusku pomoć u zamjenu za obećanje o napadu na Austriju, ako ona pokaže i najmanje neprijateljstvo prema Bonaparteu. U pregovorima s Osmanima u Jašiju, carevi su zastupnici zahtijevali i Besarabiju i glavne utvrde na Kavkazu. Sultan je prekinuo pregovore i napetost između Rusije i Francuske je porasla. Usprkos osmanskom otporu, Rusi su zauzeli preostale dunavske utvrde Ismaila (prosinac (decembar) 1809) i Ibraila (siječanj (januar) 1810), prošli kroz Bugarsku, zauzeli Ruščuk, Nikopolje i Đurđevo [kolovoz (august) — rujan (septembar)] i prešli preko Balkan-planine. Ruska je pomoć ohrabrila srpske nacionaliste, pod vodstvom Karađorđa, da odbije osmanske ponude za samostalnost. Na taj su način pretvorili prvobitnu pobunu protiv janjičarske tiranije u Beogradu u rat za neovisnost o osmanskoj vlasti, iako su i Rusi i Francuzi kasnije povukli glavninu pomoći, bojeći se ugroziti svoje položaje u drugim dijelovima osmanskog carstva.

Osmansko-ruski pregovori i neprijateljstva su se nastavljali, dok su se Rusi nadali miru bojeći se napada Francuza. Osmani su, međutim, odbili mir zbog careva inzistiranja da zadrži sve zauzete teritorije južno od Dnjestra. Pohod 1811 god. započeo je loše po Osmane, kada je sposobni, ali stari veliki vezir Jusuf Zija zamijenjen Laz Ahmet-agom (15 travanj (april) 1811), dok je maršal Kutuzov preuzeo vodstvo nad carevom vojskom. Ovaj posljednji je uskoro nadmudrio i tako potukao glavninu osmanske vojske kod Ruščuka, da je prisilio velikog vezira da prihvati primirje i pristane na pregovore u Bukureštu [siječanj (januar) 1812]. Upravo u to vrijeme Bonaparte je započeo svoj slavni pohod na Rusiju (lipanj (jun) 1812) prisiljavajući tako cara da sklopi mir s Osmanima pod njihovim uvjetima i usprkos sultanove vojne slabosti. Aleksandar je odobrio potpisivanje bukureštanskog ugovora (28 svibnja (maj) 1812) koji je sultanu povratio Moldavsku i Vlašku i Malu Vlašku, ostavljajući Rusima samo Besarabiju. Car je također morao povratiti sve osvojene teritorije sjeverno od Crnog mora i na Kavkazu. Uspio je ipak da se Osmani slože sa srpskom samostalnošću i da ih odvrati od kažnjavanja Srba zbog njihove uloge u ratu. Rusi su ipak povratili svoju trgovačku poziciju, pravo da štite kršćane i da postave konzule u sultanova područja; tako im se omogućilo da potiču pobune i iznutra potkopavaju sultanovu vlast.

Mnogo teže je bilo savladati prvake Srbije i Grčke, jer su oni bili upleteni u početne faze nacionalne revolucije i stoga su imali puno pobornika. Svršetak ratovanja s Rusijom omogućio je Huršid Ahmetu da prebaci glavninu osmanske vojske iz kneževina (Moldavska — Vlaška) u Srbiju, gdje je Karađorđeva politika centralizacije odbijala prvake i hajduke koji su ga u prvo vrijeme podržavali da bi postigao neovisnost o Porti. Zbog toga su Osmani uspjeli lako potući njegovu vojsku, vršeći upad iz smjera Niša, Vidina i Bosne [listopad (oktobar) 1813]. Zauzeli su veći dio zemlje, dok je Karađorđe pobjegao na teritorij Habsburgovaca. Srpski prvaci, koji su prihvatili osmansku vladu, proglašeni su kneževima svojih teritorija. Jedan od njih, inače Karađorđev suparnik, Miloš Obrenović, pridobio je lokalno stanovništvo i zbog toga je nagrađen titulom velikog kneza centralnog dijela Srbije, Šumadije. Međutim, mnogi drugi su i dalje pružali otpor, smatrajući Karađorđa za svog vođu i započinjući svađu među dvjema porodicama što se nastavila do novijih vremena. Kada su ti Srbi napali obnovljene janjičarske jedinice, ovi su odgovorili starim lošim načinom koji je već prije izazvao srpski ustanak i tako nagnali Miloša da preuzme vodstvo u tom ustanku, poznatom kao druga srpska revolucija koja je počela 1815. god. Međutim, to nije bio pravi pokret, za samostalnost, jer je Miloš sebe smatrao sultanovim

vazalom i želio je ujedinjene Srbije pod svojim vodstvom, ali pod upravom Osmana. Pomogli su mu događaji u Evropi, Bonaparteov poraz kod Vaterloa koji je omogućio Rusiji djelovanje protiv Osmana. Time je Mahmut bio prisiljen proglasiti Miloša knezom cijele Srbije i dozvoliti Srbima vlastitu skupštinu i vojsku. Osmane je i dalje predstavljao namjesnik Beograda kao i garnizoni i feudalne spahije koij su se nalazili na timarima [siječanj (januar) 1816]. Miloš je iskoristio stalan strah Osmana od ruske intervencije da postupno učvrsti svoju vlast, sporo napredujući prema potpunoj samostalnosti pod osmanskom vrhovnom vlasti. To se i ostvarilo u Edrenskom ugovoru [29. rujan (septembar) 1829]. Sultan je priznao Miloša za nasljednog vladara Srbije i dozvolio da se povuku svi osmanski garnizoni i svi feudalni vojnici iz zemlje, ostavljajući samo neke u graničnim utvrdama. Srbi nisu trebali plaćati porez izravno osmanskim službenicima, već godišnji danak.

Grčki etnički osjećaj, dugo čuvan u pravoslavnom *milletu*, izražen je i u uspjesima bogatih Grka Fanariota u Istanbulu, koji su dostigli značajnu političku i financijsku moć u carstvu. Ugovor u Karlovcima (1699), omogućio je obnovu trgovačkih veza između Osmana i Austrije i ostatka Habzburškog carstva, a Grčka je postala uspješan posrednik u trgovini između Sredozemlja i Srednje Evrope. Osmanski ugovori s Rusijom 1774 i 1794 god. otvorili su tjesnac trgovačkim brodovima Rusije i Austrije i odredili da sultanovi grčki podanici mogu ploviti vlastitim brodovima pod ruskom zastavom. Odvajanje francuskih i britanskih flota za vrijeme francuske revolucije, omogućilo je poduzetnim grčkim trgovcima da razviju svoju vlastitu flotu i, u stvari, da ovladaju većim dijelom osmanske pomorske trgovine s Evropom. Sve je to poticalo industriju i poljoprivredu u Grčkoj. Napredak grčkih trgovaca i porast grčkih trgovačkih kolonija u inozemstvu učinili su da Grci, mnogo bolje od Osmana shvate evropski duh i način života te su omogućili porast intelektualaca i političkih vođa koji su širili ideje o nacionalizmu, revoluciji i samostalnosti.

Većina Grka je izgledala zadovoljna sa situacijom u Osmanskom carstvu, naročito za vrijeme novog blagostanja. Međutim, vjerojatno je sukob između Ali-paše od Janjine i sultana pripremio teren za revoluciju i olakšao djelovanje *Philiki Hetairia* (Društvo prijatelja), koje je započelo kao malo tajno društvo grčkih trgovaca sa Krima (1814). Organizacija je skupila pristalice po cijelom Osmanskom carstvu pod vodstvom Aleksandra Ipsilantija, člana vodeće obitelji Fanariota. On je bio u Rusiji i tamo služio u ruskoj vojsci. Rusija u to vrijeme nije aktivno podržavala taj pokret, a većina se Grka sjećala izdaje Rusa za prijašnjih pokušaja ustanaka. Ali je Ipsilanti-

jeva služba u ruskoj vojsci i činjenica da je i drugi potomak Fanariota, Jovan Kapodistrias, bio bliski savjetnik ruskog cara, omogućilo društvu da dobiju podršku nekih *mileta* i drugih vođa, uz obećanje ruske intervencije.

U međuvremenu, *Philiki Hetairia* je osnivala ćelije u Grčkoj s dosta uspjeha i uz pomoć vođa pravoslavnog *milleta*, koji su se nadali upotrijebiti ga kao uporište protiv Fanariota. Prije 1820. godine njihova je glavna prepreka bio Ali-paša od Janjine, stari prvak koji je bio proširio svoju vlast u Albaniji, južno prema kopnenom dijelu Grčke i čak do Moreje. Haled-efendija je još uvijek bio utjecajan u Istanbulu i možda je, na poticaj Fanariota, uspio da sultan obrati veću pažnju na okončavanje Alijine vlasti, a da zanemari *Hetairia*. Tako su započeli događaji koji će uništiti posljednju silu na zapadnom Balkanu sposobnu slomiti nacionaliste. Ali-paša i njegovi sinovi otpušteni su s položaja, a protiv njih su se pripremali kopneni i morski pohodi (travanj (april) 1820). Alijini prijatelji u Carigradu pokušali su osigurati milost za njega, ali je on, oštroumno predviđajući Haledov konačni trijumf, pripremio obranu kod kuće, pokušavajući u borbi s Carigradom pridobiti grčke nacionaliste na svoju stranu. Ovi su samo čekali na ponudu Alijina prijateljstva i time pridobili tisuće novih pristaša širom provincije. Porta je proglasila Aliju za buntovnika, osmanske su snage zauzele njegove teritorije, a on je, u Janjini, u opsadnom stanju [kolovoz (august) 1820], izdržao preko godinu dana, sve dok ga nestašica nije konačno prisilila predati se, pod uvjetom da mu se osigura carski oprost. Haled-efendija je odbio takav dogovor i lokalni zapovjednik Janjine, Huršid Ahmet, ubio je Aliju [24 siječanj (januar) 1822]. Tako je završila njegova duga vladavina.

Pošto Alije nije više bilo, a osmanska se vojna vratila u Carigrad, u Grčkoj više nije postojala sila kadra ugušiti *Hetairia* i njezine sljedbenike. Dok su Osmani opsjedali Aliju u Janjini, nacionalisti su započeli ustanak u Moreji krajem ožujka (marta) 1821 god. Za mjesec dana priključili su im se i mnogi egejski otoci i pokret se proširio sjeverno od Korintskog zaljeva, iako su to većinom bili lokalni ustanci, bez središnje uprave i povezanosti. Moreja, Atena, Teba i Misolongi su brzo pali (ljeto 1822). Osmani su marširali sa sjevera, ugušili ustanke u Makedoniji i Tesaliji i osvojili Atenu i Korint, ali se nisu probili južno prema Moreji, zbog narodnog otpora. Zastoj je trajao tri godine. Osmani su na to odgovorili suzbijanjem Grka u drugim dijelovima carstva, otpuštajući mnoge sa položaja u vladi i objesili su patrijarha zbog njegove podrške ustanku. Otada datira i raste evropska religiozna zadrtost, koja prelazi preko

svakog uništavanja nevinih muslimanskih seljaka, dok se muslimanske mjere samoobrane opisuju diljem Evrope kao primjeri muslimanskog »divljaštva«.

U Moreji su održana dva nacionalna savjetovanja [siječanj (januar) i prosinac (decembar) 1822]; proglašena je neovisnost Grčke i novi ustav, a Aleksandar Maurokordatos, još jedan Fanariot, izabran je za prvog predsjednika tadašnje grčke republike. Stvarna moć je, međutim, ostala u rukama ustanika, uključujući grupe organiziranih zemljišnih magnata, trgovaca i brodovlasnika, koji su se nadali većim profitima u jednoj državi koja bi bila potpuno oslobođena osmanske kontrole. Oko 1823 god., izbio je građanski rat među njima, ali se Osmani još uvijek nisu mogli probiti u Moreju, a janjičari i ostatak stare vojske samo su pridonosili općem nezadovoljstvu u Carigradu. Tada je Mahmut pozvao u pomoć svog vjernog namjesnika Egipta, koji je upravo stekao ugled zbog pobjeda svog sina nad Vehabijama.

Muhammed Aliju je privlačila ideja o intervenciji u Grčkoj, ne samo zbog toga da bude odani vazal, već i zbog svog albanskog porijekla, želje da zavlada u Grčkoj i zbog prekida prometa između Egipta i Egejskog mora, uzrokovanog pobunom. Prihvatio je sultanov poziv u zamjenu za mjesto namjesnika Moreje i Krete. Ibrahim-paša je doveo 17.000 ljudi na Kretu, a onda u Moreju (veljača (februar) 1825). Savladao je ustanike i pustošio zemlju pri napredovanju, dok su Osmani na sjeveru opet napadali, potiskujući ostatak ustanika natrag u Misolongi koji je nakon duge opsade zauzet [30. travanj (april) 1825 — 23. travanj (april) 1826]. Tada je u stvari grčka revolucija bila završena, Ali-paše od Janjine nije bilo, Srbi su bili zaplašeni, Mahmut II je uspio ponovo uspostaviti centraliziranu upravu u velikom dijelu svog carstva.

Kada je osigurana suradnja glavnih janjičarskih oficira, Mahmut je sakupio glavne službenike vladajuće klase i naveo ih da potpišu izjavu o podršci vojnoj modernizaciji u cilju spasavanja zemlje. Tajnik velikog vezira je zatim pročitao naredbu koja je značila temeljnu promjenu u prirodi osmanske reforme. Umjesto da stvori novu i odvojenu vojnu silu, sultan je objavio da će se reforma ostvariti unutar janjičarskih trupa u odabranoj grupi aktivnih janjičara *(Eškindžiyan)*, od stotinu i pedeset najsposobnijih ljudi u svakom od pedeset i jedan janjičarski korpus stalno stacioniranim u Carigradu. Oni će živjeti u janjičarskim barakama i vježbati sa svojim drugovima tokom sedmice, a jednom sedmično daleko od grada, u Kâğithane i na Davud-paši imat će dodatne vježbe rukovanja puškama i korišćenja evropske taktike i organizacije. Oni će se ipak

morati podvrgavati tradicionalnom janjičarskom režimu, svi su istoga položaja, a komanda i unapređenje se određuju po starosti. Grupu će plaćati carska blagajna, a ne zasebna blagajna, ali će njezini ljudi imati više plaće, kako bi se privukli sposobni ljudi u redove. Izvanredne troškove, koji su potrebni za operacije, osigurat će modernizacija poreznog sustava. Zbog toga je i potrebno ukinuti zakupni porezni sustav, kako bi svi prihodi stigli u riznicu. Taj sistem je za nekih trideset godina pretekao politiku koja će se primjenjivati u doba Tanzimata.

Regrutacija novih ljudi je odmah započela. 12. lipnja (juna) sakupili su se na Et Mejdanu u Carigradu predstavnici svih odjela, u prisuću mnogih dostojanstvenika, da preuzmu oružje, uniforme i oficire. U ove posljednje spadala su i dva preživjela člana Nizam-i Džedida. Podijeljene su puške i vježbe su započele.

Janjičare se tek trebalo čuti. U stvari, izvjestan je broj oficira, koji su se prethodno složili pomoći sultanu, počeo potajno organizirati ustanak koji je trebao uništiti nove snage i prije konačnog formiranja. Mahmut je pokušao smiriti bojazan tisuća obrtnika koji su posjedovali korpusne isplatne liste za dohotke, uvjeravajući ih da ih mogu zadržati do kraja života. To je malo djelovalo na opoziciju. Mahmut je stoga pripravio starije korpuse, koji su bili ponešto modernizirani i koji su mu bili odani, naročito topništvo i garnizone Bosfora. Njegove su bojazni bile opravdane. Noću, 14. lipnja (juna), samo dva dana nakon početka obuke nove vojske, janjičari su prevrnuli svoj kotao za juhu (čorbu) i počeli se buniti. Slijedećeg im se dana pridružilo tisuće obrtnika i drugih koji su se bojali gubitka plaće ili su jednostavno bili uvrijeđeni sultanovim pokušajima da modernizira najtradicionalniju ustanovu. Grupe buntovnika raspršile su se po gradu, pljačkajući Portu i kuće pobornika *Eškindžiyana*. Veliki vezir je na to pozvao odane trupe i zatražio sastanak vodećih članova vlade i uleme u Topkapi palači. Trebalo je podržati sultana, koji je, za razliku od Selima, požurio iz svoje ljetne rezidencije u Bešiktašu i kratko odbio zahtjeve ustanika da se ukine nova vojska. Razvijena je Poslanikova zastava, a izaslanici poslani u grad da požure odane vojnike da se pridruže napadu na pobunjene janjičare. Sultan je dobro obavio svoj posao. Stanovništvo ga je prihvatilo kao blagog reformatora koji djeluje u duhu religije i tradicije protiv zlih janjičara. Janjičari su tako imali male šanse. Ustanici su se morali povući u vlastite barake na Et Mejdanu, gdje je ubrzo izvršena opsada. Topništvo je konačno slomilo ulaz u barake i omogućilo prolaz trupama. Ustanici, koje su našli na vježbalištu, su pobijeni, kuće im zapaljene, a svi unutra su izgorjeli [15. lipanj (jun) 1826]. Slijedile su stroge mjere gonje-

nja preostalih janjičara u Carigradu i cijelom carstvu. Sami korpusi su bili ukinuti slijedeći dan. Ipak je svima, koji su bili na platnom spisku a nisu aktivno sudjelovali u pobuni, dozvoljeno da primaju dohotke do kraja života, kako im je sultan bio obećao. U većini slučajeva, provincijski su janjičari bili zarobljeni na prepad i prisiljeni razići se bez otpora. Kada bi pokušali s otporom — u Izmitu, Vidinu i Edreni, doživljavali su pogubljenja, silu i progonstva. Većinom su se pripadnici korpusa jednostavno pomiješali s ostalim stanovništvom.

Uništenje janjičarskih korpusa je teklo tako glatko i s tako malo otpora da su sultan i njegovi suradnici bili ohrabreni i željeli su dokrajčiti i druge takve ustanove. Prvi na redu je bio Bektaši-red derviša koji im je od samih početaka davao duševnu hranu i podršku. U Carigradu su neke njegove vođe pogubljene, a njegove zgrade uništene [10. srpanj (jul) 1826]. Njegovi su sljedbenici rastjerani po cijelom carstvu, a njihove imovine su predane ulemi da ih iskoriste za džamije, škole, bolnice i sl. Red je međutim ilegalno ipak živio. Obnovljen je nakon Mahmutove smrti i nastavio cvjetati sve do turske republike koja ih je raspustila zajedno s drugim derviškim redovima, kada su opet prešli u ilegalnost sve do današnjeg dana. Sudbu Bektašija doživjele su pomoćne trupe jamaka i druge manje zajednice povezane s janjičarima. Oni su predstavljali moguće pobunjenike, iako nisu zajednički sudjelovali u janjičarskoj pobuni. Topništvo je preuzelo dužnosti jamaka, čuvanje bosforskih utvrda. Adžemi oğlani, koji su dugo vježbali i pribavljali mlade janjičare, ubrzo su slijedili sudbinu onih za koje su postojali.

Uništenje janjičarskih korpusa zahtijevalo je potpuno novu vojsku, jer je i *Eškindžiyan,* kao njihov dio, bio uništen. Istim dekretom. [16. lipanj (jun) 1826] kojim su ukinuti već uništeni korpusi, stvorena je temeljna organizacija buduće vojske, *Muallem Asakir-i Mansure-i Muhammadiye (*Muhammedovi uvježbani pobjednički vojnici). Prvi je zapovjednik (sada se zvao serasker ili glavar-vojnik) bio aga Husejin-paša. On je nadzirao bosforske utvrde i devet tvrđava Carigrada (sedam tvrđava Yedi Kule i tvrđava Galate i bivša tvrđava janjičara, glavna osmatračnica nad starim Carigradom) kao i carigradsku policiju koja je njemu i njegovoj vojsci služila protiv opozicije. Ubrzo je u Carigradu uvedena regrutacija. Za tri dana stvorena je postrojba od oko 1500 ljudi, vježbali su u dvorištu ispred Sulejmanije-džamije. Nakon toga, nova je vojska premještena u staru carsku palaču na Bajezidu koja je dugo služila kao rezidencija nižim članovima sultanove obitelji. Ona je postala *Bab-i Serasker* (glavni štab vrhovnog zapovjednika) sve

do kraja carstva, dok su barake sagrađene na mjestima vojske Selima III, na Davud-paši, Levendu i u Üsküdaru. Sedam dana kasnije izdana su službena pravila za novu vojsku, uglavnom po uzoru na *Nizam-i Džedid.*

Preživjeli korpusi stare armije isto su bili zahvaćeni reformom. Mahmut je želio stvoriti elitnu carsku gardu po uzoru na one vodećih evropskih vladara. On je jednostavno preuzeo stare korpuse bostandžija, koji su već dugo čuvali carske palače i okolicu, opskrbio ih novim oficirima i ljudima i reorganizirao ih pod imenom »Izučeni carski vrtlari« *(Muallem Bostoniyan-i Hassa,* poznati jednostavno kao *Hassa).* Njihove barake i vježbališta su se nalazila kod Topkapi palače, gdje su ubrzo dobili stari položaj čuvara ulaza te palače kao i nekih novijih na Dolmabahčeu i Bešiktašu duž Bosfora i stražu na carigradskim kejovima. Imami su također pripadali korpusu. Njih je postavljao upravitelj carske knjižnice i njemu su oni bili odgovorni, a ne šejhulislamu. Time je odstranjen izravni utjecaj uleme u tom korpusu. Služba u *Hassa*-korpusu odlikovala se visokom plaćom i mogućnošću unapređenja na visoke položaje u palači ili vladi.

Sultan je želio izjednačiti *Mansure*-vojsku s konjicom zapadnog stila. Odlučio je da to ne bude u Carigradu. Tako je novi carski konjički puk stacioniran u Silistriju, na Dunavu, gdje je bilo mnogo izvrsnih konja kao i konjanika među nomadskim Tatarima, žiteljima Dobrudže. Konjica je činila dio *Mansure-vojske,* a formirana je u tri dijela, od tatarskih i turskih konjanika iz Dobrudže i kršćanskih Kozaka koje su početkom stoljeća Rusi potisnuli preko Dunava. Svaka etnička grupa sama je popunjavala prazna mjesta u svojim redovima, a određena sela trebala su ih opskrbljivati konjima i ljudima. Za uzvrat, bila su ta sela pošteđena poreza. Iako su Osmani uzimali kršćanske trupe vazala kao ispomoć u pohodima, dok su grčki mornari služili u floti, po prvi puta su kršćani bili naoružani i po prvi puta su bili sastavni dio osmanskih kopnenih snaga. Ta je činjenica prilično važna, iako u svoje vrijeme nije privukla pažnju, možda zbog toga što se odnosila samo na Silistriju.

Nedugo zatim, Mahmut je osnovao redovitu konjičku postrojbu u Carigradu koja je bila potrebna u službenim ceremonijama. Osim toga, Husrev-paša je želio da konjica vježba sa *Mansure*-vojskom u simuliranim bitkama. Isto kao i silistrijska, nova je postrojba uključena u *Mansure*-vojsku, ali je organizirana poput *Mansure*-pješadije, a posjedovala je i topnikče snage [1. veljače (februar) 1827], sa ukupno 1582 člana. Do ljeta 1827. god., korpus je bio dovoljno uvježban i organiziran, te

je polovina ljudi poslana u borbu u Grčku. Krajem 1827. god., oba su konjička odjela stavljena pod komandu talijanskog kapetana Calossa, koji je uveo francusku organizaciju i vježbe, isto kao i novu reformu bataljona. Oba su se odjela pokazala dobrima u ratu protiv Rusije. Kada su neki Kozaci pobjegli iz službe, sultan je poslao ostatak u Anadoliju do kraja rata. Kasnije su vraćeni u Silistriju i nastavili su služiti u vojsci.

Tradicionalne osmanske topničke snage uklopljene su u Topnički korpus *(Topču)* i njegove pomoćne jedinice, korpus Topovskih kola *(Arabadži)*, u korpuse sa specijalnim dužnostima prokopavanja i miniranja (*Lağimdžiyan*) i pucanja iz mužara *(Humbaradžiyan)*. Svi su ti redovi bili znatno modernizirani tokom osamnaestog stoljeća.

Mahmut je želio, što je brže moguće, ukinuti feudalne i neredovite grupe, ali s obzirom da se povećala opasnost rata s Evropom, uvidio je da bi bilo bolje upotrijebiti ih u što većem broju, dok se *Mansure*-vojska potpuno ne organizira. Husrevpaša je nagovorio sultana da reorganizira feudalnu konjicu u sklopu *Mansure*-vojske. Feudalni su posjednici mogli zadržati svoj dohodak, dok su oni u aktivnoj službi trebali prihvatiti modernu vojnu organizaciju i postupak [24. veljače (februar) 1828]. Kao i u *Mansure*, osnovana je jedinica bila bataljon, sastavljena od 889 ljudi i oficira, kojima je, u vojnim stvarima, upravljao major. Čitav postupak dodjeljivanja i upravljanja oko feudalne zemlje, vodilo je bataljonsko tajništvo koje je ujedno gledalo da dohoci s feudalne zemlje budu u skladu s položajem i zadacima dotičnog čovjeka. Kada se feudalni oficiri uzdignu do položaja koji su donosili plaću veću od iznosa njihovih feudalnih posjeda, naknađivala im je riznica. Međutim, niti jedan feudalni posjednik nije smio ubirati više od 3500 kuruša (groša) godišnje sa svog posjeda, a sve preko tog iznosa je trebalo poslati u riznicu da bi se naknadili troškovi održavanja tog feudalnog sustava. Svi su feudalni posjednici bili kontrolirani i ako se nisu mogli priključiti aktivnim bataljonima, mogao im se oduzeti posjed. U vrijeme mira, feudalni posjednici su trebali aktivno služiti po smjenama, a svi su trebali stalno služiti u ratno doba. S vremenom, oni feudalni posjednici koji nisu mogli ili nisu htjeli služiti, mogli su platiti blagajni za svoju zamjenu, koja je prozvana pratilac *(džebeli)*. U praksi je naravno bilo vrlo teško nagnati feudalce da se pokore novim pravilima, da aktivno služe u vojsci ili da plate zamjenu. Tako su do kraja 1828. god. samo dva bataljona bila potpuno popunjena, dok su se još dva formirala, što je dokazivalo da je samo mali broj od 30.000 postojećih feudalaca bio voljan služiti. Zato je Mahmut ubrzo uvidio da je raspuštanje korpusa jedino rješenje.

Dužnosti koje feudalci nisu izvršavali, mogla su obavljati turska nomadska plemena (općenito zvana *yörüki)*, smještena u Rumeliji. Ona su već dugo bila organizirana pod imenom *Evlad-i Fatihân* [Sinovi Osvajača) (el- Fatiha], uglavnom u Makedoniji. Nomadi su bili podijeljeni u šest grupa, a svaka je trebala poslati izvjestan broj ljudi u aktivnu službu, dok su zauzvrat njihove zajednice bile pošteđene državnih poreza. Tako je bilo prikupljeno oko tisuću ljudi, međutim je to propalo do 19 stoljeća, a zajednice su tada umjesto aktivne službe plaćale poseban porez. Mahmut je obnovio i reorganizirao taj korpus [11. ožujak (mart) 1828]. Određena sela su trebala popuniti četiri bataljona korpusa, svaki sa po 814 ljudi i platiti godišnje 1,2 milijuna kuruša (groša) za njihovo održavanje. Iako je to u stvari povećalo njihove obaveze u pogledu ljudi i novaca, na sreću nemuslimanska su sela u području nastanjenom Fatihanima također trebala surađivati i time su smanjene obaveze svakog od tih sela. Korpus je, osim pomoći vojsci, trebao nadzirati seoske okolice, a s obzirom da su bili smatrani sastavnim dijelom *Mansure*-armije, potpadali su pod vlats seraskera. Muškarci sposobni za vojsku služili su u smjenama kao i prije, ali su trebali redovito kod kuće vježbati, a svi su trebali služiti u ratno vrijeme. Primali su plaće iz riznice, iako manje od *Mansure*-ljudi, jer su služili samo povremeno. Četiri su bataljona bila organizirana i popunjena i 1828. god. dva su poslana na rusku frontu, ali nema točnih podataka o njihovom doprinosu ratnim ishodima.

Pored unutarnjih problema, Mahmut II je bio opterećen i stranim neprijateljima u godinama nakon uništenja janjičara. Smrt cara Aleksandra i dolazak na prijestolje Nikole I krajem 1825. god. stavilo je Rusiju u ruke monarha koji je bio voljan upotrijebiti i silu za ostvarivanje svojih ciljeva, naročito u Moreji i na Kreti, jer se bojao da će uspon Muhammeda Alije zakočiti njegove vlastite planove. Britanija se klonila izravne pomoći Porti, želeći posredovati pri smirivanju situacije u Grčkoj i to u zajednici sa Rusima, ne bi li izbjegla novi rusko-osmanski rat koji bi mogao biti katastrofalan za Osmane. 17 ožujka (marta) 1826 god. Rusija je postavila ultimatum sultanu, zahtijevajući potpunu obnovu povlastica u kneževinama (Moldavska-Vlaška) i samostalnost Srbije kao u bukureštanskom ugovoru (1812). Pod britanskim pritiskom, Mahmut je pristao na ruske zahtjeve i potpisao Akermanski dogovor [(7. listopada (oktobar) 1826]. Dogovor je uključivao rusku upravu Kavkazom, a dozvoljeno je ruskim trgovačkim brodovima slobodan pristup u sve osmanske vode, uključujući Tjesnace. Rusija je, međutim, nastavila prisiljavati Osmane da popuste grčkim ustanicima predloživši zajedničku akciju s Brtancima da bi se to ostvarilo. Britanija je, pak, željela izbjeći situaciju u kojoj bi tre-

bala pomoći Rusiji na Srednjem istoku i, umjesto toga pridružila se Metternichu koji je navaljivao na Mahmuta da prihvati udruženo posredovanje kako se ne bi pružila prilika Rusiji da sama intervenira.

Mahmut je izvijestio velike sile da je on legalni vladar Grčke i ustanici moraju biti slomljeni; poslao je udružene egipatske i osmanske snage u Grčku, omogućivši im da nastave prodor i osvoje Atenu lipnja (juna) 1827. god. Britanija je bila prisiljena na potpisivanje novog ugovora u Londonu sa Francuksom i Rusijom [6. srpanj (jul) 1827], koji je uključivao zajedničku intervenciju ako jedna od strana odbije posredovanje. Pošto je Mahmut nastavio otpor, udružene su flote uplovile u istočni Mediteran i blokirale Dardanele kao i Moreju. Željeli su time spriječiti opskrbu osmanskih snaga, ali su bili dobili naloge da se ne upliću u prave borbe, bilo sa Osmanima ili Egipćanima [početak rujna (septembra) 1827]. Kao odgovor, egipatski su brodovi, sa Ibrahim-pašom i njegovim ljudima, došli do Moreje i pridružili se glavnoj osmanskoj floti u Navarinu koji je bio čvrsto blokiran početkom listopada (oktobra) od udruženih savezničkih eskadra. Saveznici su se prvo povukli prema Zanti, nadajući se namamiti Osmane u borbu na otvorenom moru, ali su ovi ostali usidreni. Konačno, 20. listopada (oktobra) saveznici su ušli u luku, javno iznoseći nadu da će se Ibrahim-paša vratiti u Egipat, ali su se u stvari namjeravali upustiti u borbu. Kada su naišli na osmanski ratni brod, savezнички su brodovi otvorili intenzivnu baražnu vatru koja je potpuno uništila pedeset i sedam osmanskih i egipatskih brodova i ubila 8.000 vojnika i mornara u roku od tri sata. Načinom ponašanja, što će karakterizirati evropske odnose s Portom do kraja stoljeća, saveznici su krivili Osmane za bitku, zbog njihova pokušaja da im zaustave prodor u luku.

Ali to ipak nije značilo kraj rata. Iako su se Britanija i Francuska nadale da će Navarin prisiliti Osmane da zatraže posredništvo, to je urodilo suprotnim učinkom; Akif i Pertev su se udružili nagovarajući sultana da odbije bilo kakav sporazum, usprkos Akermanskom sporazumu i naveli ga da pozove sve muslimane na oružje protiv Rusa i Grka [18 prosinca (decembra) i da zatvori Tjesnace za sve strane brodove [5. veljače (februar) 1828]. Upravo oslobođen mučnog rata s Iranom (1827.) ruski car sada u stvari nije želio posredništvo, već je iskoristio situaciju da zadovolji svoju želju za razbijanjem osmanskog carstva pomoću sile. Kao odgovor na Mahmutovu odluku, Nikola je objavio rat [28. travanj (april) 1828]. Za sedam dana njegove su trupe opet umarširale u Moldavsku i kroz Kavkaz u istočnu Anadoliju, dok je njegova sredozemna flota osiguravala velike količine oružja i municije grčkim ustanicima. U tom je momentu Britanija bila nesposobna djelovati zbog smrti George Cunninga [8. kolovoz (august) 1827] i dolaska manje odluč-

nog vojvode od Wellingtona, koji nije želio učiniti ništa što bi moglo poremetiti suradnju sa Rusima, iako se i on sam bojao njihova napredovanja na Srednjem istoku.

Pošto janjičarski korpusi i mornarica nisu više postojali, a *Mansure*-vojska se još uvijek uvježbavala, sultanu je bilo teško organizirati uspješnu obranu. Njegove su se vojske nalazile na Balkanu, pod komandom Husejin-paše, a činili su ih uglavnom Tatari i feudalne neredovite grupe. Mahmut je pokušao dobiti brodove od svojih alžirskih vazala, ali oni su bili opkoljeni Francuzima, kojima je to bio prvi korak pohoda u kojemu su željeli okupirati taj dio carstva. Na sultanov zahtjev za pomoć, Muhammed Alija je odgovorio novčanom ponudom, dodajući tome kasnije neke trupe, ali pod uvjetom da dobije mjesto namjesnika Anadolije. Izgrađen je sistem dostave do trupa uzduž granice, ali su pošiljke često kasnile ili su bile izgubljene zbog loših puteva i podmitljivih lokalnih službenika. S druge strane, Rusi su posjedovali oko 100.000 ljudi spremnih na borbu i napredovali su brzo, raspoređeni u tri dijela, u kneževine (Moldavsk-aVlaška). Prvi je dio zauzeo Ibrail [16. srpanj (juni)] i nastavio prema Dobrudži, drugi je napao Silistriju, a treći je djelovao obrambeno držeći Osmane u stalnom pokretu uzduž Dunava, od Ruščuka do Vidina [11. listopad (oktobar) 1828]. U centralnoj su Bugarskoj Osmani bili relativno uspješni, a Husrev-paša je u Silistriji i Šumli napravio baze za čitavu obranu i čvrsto ih držao usprkos žestokih napada. Na istoku su Rusi dobro napredovali, probijajući se uzduž istočne obale Crnog mora, zauzimajući Anapu i Ahisku, a zatim krećući u istočnu Anadoliju i zauzimajući Kars [srpanj (juli) 1828] uz pomoć lokalnog ermenskog stanovništva. Tako je nastalo tzv. ermensko pitanje. U međuvremenu, saveznici su natjerali Muhammeda Aliju da povuče trupe iz Moreje [listopad (oktobar) 1828] i da preda ključne položaje novoj grčkoj vladi pod vodstvom Jovana Kapodistriosa. Novi je trojni sporazum u Londonu osnovao relativno malu ali samostalnu grčku državu, uključujući teritorij od Voloa na Egejskom moru do Arta na zapadu, kao i Kretu i izvjestan broj grčkih otoka, pod upravom nasljednog princa kojeg određuje sultan i kojemu taj princ plaća godišnji danak. Strah Britanije od ruske prevlasti u novoj državi spriječio je daljnju dodjelu zemlje ili samostalnosti.

Husrev-paša je, 1828, uspio organizirati čvrstu obranu na mnogim mjestima, ali je pohod slijedeće godine bio poražavajući. Mnogi od novih regruta su bili mladi i neizvježbani, a širenje kuge i nestašica hrane zbog stalnih savezničkih mornaričkih blokada doveli su do visoke stope smrtnosti. Do ljeta 1829. god. osmanski je otpor slomljen. Rusi su ušli preko Balkan-planine, prolazeći pokraj Šumle, i zauzeli su Edrenu nakon opsade

od samo tri dana [19—22 kolovoz (august)]. U Anadoliji, Rusi su osvojili Erzurum]. 8 srpanj (jul) 1829, i nastavili prema Trabzonu, a njihova je konjica došla čak do udaljenog zapada. Igra je bila završena i uplašeni je sultan zatražio od sila da posreduju za mir.

Rusija je sada mogla okupirati ostatak osmanskog carstva, ali to nije učinila, jer bi se tome suprotstavili njezini evropski prijatelji kao i neprijatelji. Umjesto toga, car je odlučio zaključiti mir kojim će osmansko carstvo ostati netaknuto, ali suviše slabo da spriječi širenje ruskog utjecaja ili da spriječi ruska napredovanja u budućnosti. U Edrenskom mirovnom ugovoru [14 rujan (septembar) 1829] teritorijalne su odredbe bile stroge, ali ne i tako loše kako su mogle biti. Ruske trupe su trebale otići sa područja južno od Pruta, uključujući kneževine (Moldavska-Vlaška), Dobrudžu i Bugarsku. Car je zadržao kontrolu nad ušćem Dunava i imao je pravo na slobodnu trgovinu duž njegova toka, dok Osmani nisu smjeli graditi utvrde duž Dunava ili Pruta, dajući tako Rusima lak pristup osmanskom teritoriju u slučaju novog rata. Na istoku su ruski dobici bili mnogo veći. Sultan je odobrio ruske posjede na Kavkazu, uključujući Gruziju, kao i područja Nahdživana i Erevana koja su nedavno bila dobivena od Irana. Car je vratio samo istočne anadolijske gradove — Erzurum, Kars i Bajezid. Rusi su naknadno tumačili ugovor kao dozvolu za kontrolu nad Kavkazijom, iako to nikada nije bio dio osmanskog carstva i nije u stvari bio niti spominjan. Još značajnije bile su stavke o samostalnosti Srbije, Grčke, kneževina (Moldavska-Vlaška) pod ruskim pokroviteljstvom, i stavke koje garantiraju Rusiji ista kapitulaciona prava u osmanskom carstvu što ih imaju ostale evropske države. Osmansko je carstvo trebalo platiti Rusiji odštetu od 400 milijuna kuruša (groša) u roku od deset godina, što je predstavljalo užasan teret za državu čiji je godišnji budžet iznosio oko polovice te sume u to doba. Suma je naknadno smanjena u zamjenu za neke teritorijalne ustupke Grčkoj.

Kraj rata s Rusijom i rješenje grčkog pitanja nije značilo i kraj Mahmutovih vojnih uplitanja ili teritorijalnih gubitaka. 1830. god. velike sile su ga prisilile da prihvati potpunu neovisnost Grčke i dvije godine kasnije da proglasi Samos i Cikladsko otočje za samostalnu kneževinu pod Grčkom. 5 srpnja (jula) 1830 god., nakon trodnevne blokade, Francuzi su osvojili Alžir i počeli napredovanjem prema unutrašnjosti, i time oduzeli sultanu najvažniju sjevernoafričku teritoriju. Nedugo zatim [29. kolovoz (august)], bio je prisiljen povećati povlastice samostalnoj srpskoj državi, priznajući nasljednu vlast Miloša Obrenovića i dajući mu još šest okruga u provincijama Vidin

i Bosna. I, najgore od svega, uskoro je slijedio katastrofalan rat s egipatskim namjesnikom. Muhammed Alija je izašao iz grčke revolucije sa znatnim ugledom, ali s malo naknade za troškove što ih je imao pomažući sultanu. Grčka neovisnost lišila ga je teritorija koje se nadao dobiti kao nagradu. Zatražio je Siriju, ponuđena mu je samo Kreta, koju je odbio zbog stalnih tamošnjih ustanaka, još od početka revolucije, i koja je obećavala mnogo više troškova nego dobiti.

Kada su ga saveznici požurivali da povuče svoje snage iz Grčke, on im je udovoljio ne savjetujući se sa sultanom. Za vrijeme rata s Rusijom, kao što smo vidjeli, iznevjerio je ranija obećanja da će poslati trupe i poticao je također svoje prijatelje u sjevernoj Albaniji na pobunu protiv sultana. To je navelo Mahmuta da naredi namjesniku Sirije da se pripremi za napad na Egipat. Pismo je palo u ruke Muhammed Aliji, on je shvatio da je njegov zahtjev odbijen, odlučio je napasti da bi dobio ono što je smatrao naknadom. Njegove su izlike bile nevažne: Osmani nisu vratili nekih 6.000 *fellahina* koji su pobjegli u Siriju za vrijeme rata; a namjesnik Akre mu je zaboravio platiti naknadu za njegov doprinos u ratu. Uskoro je Ibrahim-paša doveo kombiniranu kopneno-pomorsku pohodnu snagu u Siriju. Za kratko vrijeme osvojio je Gazu, Jafu, Jeruzalem i Haifu, a zatim Akru nakon opsade [16. studeni (novembar) 1831 —27 svibanj (maj) 1832]. Uz pomoć emira Libanona, Bešira II el-Šihabija, ostatak Sirije, Sidon, Bejrut, Tripoli i konačno Damask [18. lipanj (jun) 1832] također je pao u Ibrahimove ruke.

Osmani su sporo reagirali. Ožujka (marta) 1832 god. Mahmut je službeno proglasio Muhammeda Aliju i njegova sina za buntovnike, smijenio ih s položaja i postavio agu Husejina, sada namjesnika Edrene, na čelo pohoda. Dotada je Ibrahim razradio svoju obranu i obećao Arapima samoupravu da bi ih pridobio na svoju stranu. Kada su osmanske trupe konačno ušle u Siriju, bili su više oni nego Egipćani, smatrani za strane zavojevače. Moderna je egipatska vojska lako pobijedila Osmane u dvjema bitkama početkom srpnja (jula). Muhammed Alija je tada zaustavio napredovanje svog sina, nadajući se da će dobiti cijelu Siriju u pregovorima sa sultanom ili posredništvom velikih sila bez daljnjeg krvoprolića. Ali Mahmut je bio nepokolebljiv, naročito nakon što ga Britanija, odbivši njegove molbe za pomoć, nije gonila na sporazum. Usprkos napora Stratford de Redcliffa da osigura anglo-osmanski Savez i Palmerstona da učini nešto kako bi spriječio Osmane da se obrate na Rusiju, Britanija je brinula samo o domaćim izborima i problemima u Belgiji i Portugalu. Austrija je trebala podržavati svog ruskog saveznika, dok su ovi samo čekali na priliku koja će im omogućiti povećanje utjecaja u osmanskom carstvu.

Mahmut je zbog toga nastavio pripremati novu vojsku protiv Muhammeda Alije, ovoga puta je na čelu vojske bio veliki vezir Rešid Mehmed-paša, Husrevov štićenik i saveznik. U međuvremenu, kada su se diplomatski napori pokazali neuspješnima, Ibrahim-paša je poveo svoju vojsku preko Cilicije (Tašila) na anadolsku visoravan, gdje je već čekala pomoć onih koji su se bunili protiv sultana iz ovog ili onog razloga. Zauzeo je Konju 21 studenog (novembra). Rešid Mehmed pokušao je prekinuti opskrbu Egipćana iz Sirije, ali je Ibrahim odveo svoje snage iz Konje i potukao Osmane nedaleko od tog mjesta [21. prosinca (decembar)]. Time je jednim udarcem otvorio put potpunom osvojenju Anadolije, iako je Muhammed Alija još uvijek izigravao sultanovog vjernog podanika koji želi samo ono što mu pripada od Sirije.

Katastrofa Osmana kod Konje nagnala je cara Nikolu da poduzme nešto kako bi spriječio osnutak moćne nove srednjoistočne države koja bi se sigurno mogla oduprijeti ruskoj najezdi mnogo bolje od Osmana. Pošto Britanci i Francuzi nisu ponudili konkretnu pomoć, Mahmut se obratio ruskom caru, što je imalo za posljedicu dolazak ruske vojne misije u Carigrad 25 prosinca (decembra), nakon čega su trebale stići ruske trupe. Kao odgovor na to, francuski i britanski poslanici u Kairu sporazumjeli su se s Muhammedom Alijom da prihvati posredništvo za sporazum koji bi osigurao njegovu vladavinu u Siriji. Ali Ibrahim-paša je i dalje napredovao, okupirao Kütahiju [2. veljače (februar) 1833] i zatražio sultanovo dopuštenje da provede zimu u Brusi, samo pedeset milja od glavnog grada. Mahmut je sada bio potpuno preplašen i kao odgovor na taj problem dozvolio je ruskoj floti da dođe iz pravca Crnog mora obraniti Istanbul, a ruskoj vojsci promaršírati kroz kneževine (Moldavska-Vlaška). Flota je dospjela u Bosfor 20 veljače (februara), a zatim su se vojnici smjestili u svoje šatore preko puta Bosfora, kod Hünkar Iskelesi. To je još više uzbunilo Francuze i Britance i njihovi su se ambasadori u Carigradu sporazumjeli sa sultanom da povuče Ruse i da da Siriju Muhammedu Aliji, ali bez Cilicije (Tašil); istovremeno, oni su zaprijetili Muhammed Aliji blokadom njegovih obala i povlačenjem francuske vojne pomoći u slučaju da ovaj odbije surađivati [21. veljače (februar) 1833]. Usprkos tog pritiska, Ibrahimova su napredovanja ohrabrila Muhammed Aliju da zatraži više, uključujući Ciliciju (Tašil) i da zaprijeti maršem na Istanbul, ako se sultan ne složi [9. ožujka (mart) 1833]. Kada su Rusi priznali da neće biti u stanju pravovremeno poslati trupe za obranu Istanbula od Egipćana, Mahmut je popustio i zagarantirao ispunjenje svih egipatskih zahtjeva pod uvjetom da se Ibrahimove trupe povuku. Istovremeno, pozvao je Ruse da postave svoje trupe kod Büyükdere, na evropskoj strani Bosfora, da bi ih stavio u poziciju obrane Istanbula ako Ibrahim

iznenada napadne. Njihov je dolazak [5 travanj (april)] izazvao zaprepaštenje u Istanbulu, naročito među ulemom i narodom, koji su se protivili pomoći nevjernika protiv muslimana, ma kako opasni ovi mogli biti. Rusko je prisuće uvjerilo Ibrahima da nema smisla podržavati veće ambicije. Tako su otpočeli novi pregovori u Kütahiji. Sultana je predstavljao mladi *amedi*, Mustafa Rešid-efendija (kasnije paša) koji je Ibrahimu garantirao namjesništvo Damaska i Alepa kao i položaj *muhassila* Adane. Ovaj zadnji ustupak toliko je naljutio sultana da je on naredio pogubljenje Mustafe Rešida, ali su ga od toga odgovorili Rešidovi politički saveznici. Muhammed Aliji je dodijeljen položaj namjesnika Egipta i Krete, Ibrahim je također postao namjesnik Džide, te su tako oni upravljali velikim dijelom arapskog svijeta. Ibrahim se uskoro povukao iz Anadolije i činilo se da je kriza gotova.

Smirivanje glavnih kriza omogućilo je Mahmutu II da se posveti unutrašnjim reformama. Međutim, strašni porazi od Egipćana i sila, koje su trebale biti prijateljski naklonjene, doveli su do povećane domaće opozicije sve do kraja njegove vladavine, naročito pod pritiskom ekonomskih i financijskih oštrih mjera što su bile rezultat reformi i ratova. Slijedili su ustanci u Anadoliji, Bosni, Makedoniji i Iraku i, pošto je vojska bila relativno slaba, ustanci su samo djelomično ugušeni. Pored toga, mnoga se ulema, naročito ona na nižim položajima koja je prije bila neutralna prema reformi, sada okrenula protiv njega, pripisujući poraze reformi i prigovarali su sultanovim nevjerničkim postupcima kao i prisutnosti stranaca u glavnom gradu. Mahmut je, upotrijebivši *Mansure*-vojsku da uguši nemire, samo povećao nezadovoljstvo.

Zbog Mahmutove želje da poveća centralizaciju trebalo je, prvo, izvršiti promjene u centralnoj vladi, što je uvijek uključivalo opadanje moći vojne i vjerske klase, a proširivanje moći upravnih funkcionara i pisara koji su bili smješteni u palači i na Visokoj porti. Starije carsko vijeće, koje je bilo prije središte života osmanske države, nakon reforme Selima III uglavnom je bilo potisnuto od Uzvišene porte *(Bab-i Ali)*. Ova je bila pod upravom velikog vezira i *reis ul-küttaba*, a podijeljena u daljnje sekcije za domaće ili strane poslove, iako je Carsko vijeće i dalje postojalo. Nije bilo jasne granice zadataka i uprave između Carskog vijeća i Porte.

Pošto se pojavila potreba za specijaliziranim znanjem i djelotvornošću u upravi, Mahmut je otpočeo diobom centralne vlade po funkcijama, na odjele i ministarstva i, konačno, odijelio je izvršne i zakonodavne zadatke. Za vrijeme tih procesa ipak se razvila borba za vlast između palače i Porte koja će se nastaviti sve do dvadesetog stoljeća.

Veliki vezir sada je bio manje sultanov pomoćnik nego prije, a više je usklađivao aktivnosti ministra. Zato je njegova titula i službeno promijenjena (iako je često nije primjenjivao) u titulu prvog ministra *(baš vekil)*. Naslov nadglednik *(nazir* ili *vezir)* promijenjen je u ministar *(vekil)*, iako je svakog od njih postavio sultan, a njemu su i bili odgovorni više nego prvom ministru. Unutar tih pravila, osnovana je i vlada različito zvana *Medžlis-i Hass-i Vükelâ* (Sultanovo ministarsko vijeće), *Medžlis-i Hass* (Sultanovo vijeće) ili *Medžlis-i Vükelâ* (Vijeće ministara) pod upravom prvog ministra, a trebalo je uskladiti izvršne aktivnosti ministarstava i tako stvoriti politiku »vlade« kao i, što je za osmansku situaciju bilo puno važnije, proslijediti zakonodavne prijedloge do sultana. Centar svih tih aktivnosti, Uzvišena porta, čije su drvene zgrade bile uništene vatrom nekoliko puta i koje će to doživjeti još par puta krajem stoljeća, obnovljena je i moglo se u njoj smjestiti ne samo urede velikog vezira i Carskog vijeća, već i urede važnijih ministarstava.

A što je sa samim zakonodavstvom? Stari sustav, kada su svi zakoni bili razmatrani od strane Carskog vijeća prije nego što su objavljeni u sultanovo ime kao fermani ili su, u važnim stvarima, nosili sultanov potpis kao carski nalog *(hatt-i hümayun)*, nije mogao sada odgovoriti proširenom i složenom zakonodavstvu. Ni nova vlada, a ni sami ministri nisu imali ni vremena ni vještine da razmatraju detaljno svaki prijedlog. Na preporuku Mustafe Rešida, početkom 1838. god., sultan je osnovao niz savjetodavnih vijeća, svako sastavljeno od biranih aktivnih i bivših službenika, kako bi ovi pregledavali zakonodavne prijedloge i poticali nove. Vrhovno vijeće za sudske propise trebalo se sastati u samoj palači kako bi stvorilo jednu »uređenu i ustaljenu državu« pomoću »povoljnih preuređenja« *(tanzimat-i hayriye)* države i društva. Pokret za reformu dobio je ime po njegovom radu, Tanzimat, tj. po odluci o osnutku tog vijeća. Savjetodavno vijeće Uzvišene porte trebalo se sastati na Porti da razmotri druga zakonodavstva, osim onoga o vojsci, što ga je trebalo obraditi treće vijeće, Savjetodavno vijeće armije koje se sastalo kod *Bab-i Seraskera.*

1835 čitav je upravni mehanizam vladajuće klase reorganiziran u tri dijela: stara carska i pisarska klasa ujedinjene su u pisarsku klasu *(kalemiye)* dok su vojna *(seyfiye)*, vjerska i kulturna *(ilmiye)* klasa ostale više manje iste. Pored toga, izmijenjeni su i različiti nivoi i činovi u svakoj grupi, kako bi ih sve izjednačilo. Serasker je imao isti položaj kao i veliki vezir i šejhulislam. Svi su bili plaćeni po činu, tj. položaju, i struktura je cijele upravne hijerarhije zasnovana na modernim principima. Interesantno je primijetiti da je čin hadžegân, koji je bio na vrhu pisarske klase i toliko uzdignut u 19. stoljeću, sada bio najniži, a ne najviši u klasi upravnih funkcionara. Pošto su ob-

razovne reforme ukinule ulazak pripravnika među njih prije nego se navrši osamnaest godina, napušten je obrazovni aparat, koji je ranije bio pod upravom odjela, s iznimkom nove škole za strane jezike koja je osnovana u svakom od glavnih odjela, (obično zvana *Terdžüme Odasi* ili Prevodilački ured). Ova je trebao brinuti za prijevode i vježbati mlade Osmane da zamijene Grke koji su se već tradicionalno time bavili, ali koji su izbačeni iz službe nakon grčke revolucije. Prvi i najpoučniji od tih prevodilačkih ureda je osnovan u Ministarstvu za vanjske poslove 1833. godine i postao je glavni izvor diplomata i obrazovanih funkcionara kao i nove inteligencije koja se počela pojavljivati.

Mahmutova je želja bila da u provincijskoj upravi uspostavi pravedan sistem vlasti i poreza, a zbog toga je opet trebao uvesti staru praksu kojom se vodio redoviti katastralni pregled stanovništva i vlasništva i uvesti plaćanje poreza po individualnoj sposobnosti plaćanja, a ne običajne *(örfi)* i trošarinske *(ihtisap)* poreze koji su bili primjenjivani u prošlosti. Napravljen je popis stanovništva cijelog carstva, osim Egipta i Arabije, između 1831. i 1838. godine. Iako je bio napravljen po starom principu kojim su se brojili samo muški članovi obitelji, uglavnom zbog poreznih i vojnih obaveza, popis je uključivao i pokretnu i nepokretnu imovinu, vrijednosti dućana i radionica. Time je htio ostvariti pravedan sistem poreza u gradu i selu.

Prema novim propisima što su uskoro izdani, zakupci poreza trebali su biti zamijenjeni plaćenim službenicima centralne vlade, nazvanim *muhassili* (sakupljači). Namjesnici i ostali financijski službenici trebali su prestati utjerivanje silom, a rukovoditi pravilno slijedeći zakon. Relativno neovisni financijski i vojni službenici, koje je slao Istanbul i koji su bili odgovorni pojedincu-istanbulskom ministru, trebali su sprečavati neograničenu vlast što su je podanici iskusili u prošlosti. Provincijski vojni garnizoni, koji su sada bili odgovorni Istanbulu, a ne namjesniku, trebali su poticati da podanici i službenici budu poslušni zakonu, a isto tako i da vrate sigurnost i spriječe haračenje bandita, prvaka, beduina i sličnih.

Nova se praksa počela prvo primjenjivati u provinciji Hüdavendigâr (Brusa) i u sandžaku Galipolja koji su trebali biti ogledni modeli novog sistema. Da bi olakšao prenošenje naloga, nadgledanje službenika i ubiranje poreza, Mahmut je osnovao prvi redoviti sistem pošte, gradeći povremeno i posebne poštanske puteve, obnavljajući nove i osnivajući redovite postaje *(menzil)* uzduž poštanskih cesta, prvo od Istanbula do Izmita, zatim od Istanbula do Edrene, a s vremenom i po drugim krajevima carstva. Osim toga, da bi se moglo upravljati stanovništvom i spriječiti masovne pokrete koji su toliko uzdrmali financijsku i društvenu stabilnost u 18. stoljeću i ranije, uveden

je sistem pasoša, ne samo za ljude koji žele putovati izvan carstva, već i za domaće ljude i strance koji su željeli putovati od jednog do drugog kraja sultanovih područja. Te su osobe trebale dobiti dozvolu za put od svog lokalnog policijskog službenika, izdanu od Ministarstva unutrašnjih poslova, pokazati je na zahtjev, a uvedene su oštre kazne za one koji je za vrijeme putovanja ili uopće nemaju. To je bio prvi korak prema sistemu koji se razvio krajem stoljeća i kojim je cijelo stanovništvo bilo popisano i opskrbljeno legitimacijom, što je sve bio dio procedure sveopćeg popisa stanovništva.

Iako su neke od tih reformi bile ograničene prvo samo na kraj oko Bruse i Galipolja, bilo je teško pronaći dovoljno funkcionara sposobnih i voljnih ubirati porez i slijediti zakon, samo za plaću. Tako je ispalo nemoguće da vlada zamijeni zakupce poreza i neposlušne funkcionare onako brzo kao što je bilo predviđeno. Tako je reforma sporo napredovala. Mahmutove su mjere ipak bile jezgra za reforme provincija i carstva slijedećih godina.

Mahmut je bio zaprepašten porazom svoje vojske kod Konje i odlučio ju je modernizirati kako više ne bi doživjela takvo poniženje. On je direktno sudjelovao u planiranju i izvršavanju većine svojih projekata, posjećivao je barake, vježbališta, utvrde, škole, radionice i trupe, ponekad čak kušao hranu. On je bio prvi sultan nakon više stoljeća koji je putovao izvan glavnog grada zbog razloga koji nisu vezani uz osvajanje ili odmor u Edreni i išao je u Siliviri početkom 1829. godine želeći vidjeti otpremu opskrbe i ljude na frontu i osobno je otišao u Galipolje i na Dardanele lipnja (juna) 1831. godine u inspekciju graničnih utvrđenja. Također je otišao na jednomjesečni put kroz istočnu i sjevernu Bugarsku travnja (aprila) 1837. godine, posjetio Šumlu kao i dunavske luke Varnu, Silistri i Ruščuk.

Mahmut je kao prvo i najvažnije u vezi vojne reforme želio razraditi i proširiti centraliziranu organizaciju koja je uvedena nedugo nakon uništenja janjičara. Da bi povećao vlast seraskera, ukinut je položaj nadglednika *(nazir)* i zamijenjen pisarom koji je bio samo izvršni pomoćnik u finacijskim i opskrbnim stvarima, dok je nazirova financijska vlast prebačena na Ministarstvo financija. Husrev-paša je već bio započeo s proširivanjem seraskerove vlasti na druge korpuse, postavljajući neke od svojih ranijih najboljih robova za zapovjednike koristeći svoj ugled zapovjednika *Mansure*-vojske da djeluje više-manje kao ministar rata za vrijeme rata s Rusijom. Nakon rata, njegov je naslov promijenjen u Glavni zapovjednik pobjedničkih Muhammedovih trupa i zaštitnik Carigrada, kako bi se razlikovao od ostalih seraskera, zapovjednika vojski na istočnoj ili zapadnoj fronti. Kao takav, bio je vrhovni nadglednik svih

armijskih korpusa, kao i zapovjednik *Mansure*-vojske. Zadnji je korak poduzet ožujka (marta) 1838. godine kada su sve borbene snage priključene *Mansure*-vojsci, dok su neki još neovisni korpusi, tvornice i skladišta grupirani u tri odjela pod njegovom upravom.

1. Carski čuvari *(Hassa)* koji su uključivali i čuvare ali i sultanovu osobnu gardu, Carska četa, vojno-medicinska škola i škola glavnog štaba.

2. Uredbeni odjel *(Tophane)* koji uključuje topništvo, topovska kola, bombaše, korpuse za kopanje rovova i miniranje, zatim garnizone, naoružanje i utvrđenja carstva kao i vojno-inženjersku školu.

3. Odjel za ratnu opskrbu koji je uključivao sve korpuse za opskrbu hranom, smještaj, šatore, manja oružja i puščani prah.

Tako je serasker i po naslovu i po praksi bio glavni zapovjednik, a kada je ime vojske izmijenjeno od *Mansure* na *Asakir-i Muntazama* (Uređene trupe), proces vojne centralizacije je bio gotov. Seraskerat je isto tako bio jedno od ministarstava, a serasker je kao glavni zapovjednik, bio jednak po položaju velikom veziru i šejhulislamu. Mornarica je ostala odvojena, još uvijek pod velikim admiralom. Bivšeg neovisnog nadglednika brodogradilišta istisnuli su podređeni upravitelji za opskrbne i vojne poslove, a samoga admirala je u administrativnim i političkim poslovima pomagao civilni službenik. Bio je to njegov podsekretar koji je zadobio stvarnu vlast u upravljanju ministarstvom, dok je prvi imao samo još vojne funkcije.

Još jedan napredak u vojsci bio je osnutak rezervne milicije *(redif)* nakon 1833. godine. Sultan je za to pokušao dobiti opći pristanak govoreći da je to organizacija koja će se brinuti za sigurnost stanovništva i u isto vrijeme osigurati izvježbane ljude koji će ratovati brže i bolje nego što je to prije bio slučaj. Nakon niza sastanaka u Carigradu i glavnim provincijama došlo je do općeg pristanka i zakon o miliciji bio je proglašen 8. srpnja (jula) 1834. godine. *Redif*-bataljoni su osnovani u svakoj provinciji muslimanskog stanovništva, iako je ponegdje gdje je bilo malo muslimana nekoliko sandžaka udruženo u bataljon, tako da ih je bilo u svemu četrdeset, sa 57.000 ljudi. Pripadnici su bili stari između dvadeset i tri i trideset i dvije godine. Bilo im je dozvoljeno da se žene, a bili su pod upravom lokalnih prvaka koje su izabrali namjesnici a Porta je davala pristanak. Jedinice su se sastajale u provincijskim glavnim gradoivma dvaput godišnje, u travnju (aprilu) i rujnu (septembru), da bi zajedno vježbale, pod upravom provincijskih namjesnika i, konačno, seraskera. Plaće su iznosile samo jednu četvrtinu primanja redovitih trupa, osim kada bi *redif*-snage aktivno vršile dužnost, a tada bi dobivale cijelu plaću.

Organizacija *redifa* se brzo razvijala. Do 1836. godine aktivno je djelovalo 32 *redif*-bataljona, iako je dolazilo do lokalnih otpora zbog straha mnogih prvaka da će centralna vlada iskoristiti te snage da ograniči njihovu samostalnost. Mahmut se, međutim, bojao suprotnoga, da će ta organizacija ojačati prvake i provincijske službenike protiv centralizacije njegovih upravnih reformi. Rujna (septembra) 1836. godine reorganizirao je sistem i proširio *redif* i privukao ga izravnije uz centralnu upravu. Organizacija je napravljena potpuno po uzoru na redovitu vojsku, bataljoni su smanjeni na 800 ljudi i oficira. Svaka je provincija trebala osigurati tri bataljona, a ne jedan; cjelokupna je snaga tada iznosila 100.000 ljudi u stotinu i dvadeset bataljona, što je znatno više nego prije. Smanjena je moć provincijskih prvaka, jer su se provincijski bataljoni grupirali u oblasne postrojbe pod vodstvom osmanskih službenika sa činom »*müšir*«. Locirani su u Edreni, Nišu i Šumli, u Evropi, a kod Bruse, Konje, Ankare, Ajdina, Erzuruma, Sivasa, u Anadoliji. Pored toga, *redif*-konjičke jedinice organizirane su u Anadoliji i Rumeliji i dolazile su u Carigrad jednom godišnje na napredniju obuku od one u provincijama.

Poraz od Rusije nije suviše mnogo uzdrmao sultana i njegove savjetnike, jer su oni tada bili pripremljeni da prihvate nadmoć vojnih ustanova u Evropi. Ali poraz koji im je nanio muslimanski vođa Muhammed Alija je bio nešto drugo, naročito zbog toga jer je on službeno bio podređen sultanu. Kao rezultat toga, sultan je bio prisiljen prihvatiti istu vrstu strane pomoći koja je bila tako uspješno primijenjena u Egiptu. Francuska nije bila pozvana zbog njezine pomoći egipatskom namjesniku, dok se Britaniji nije dovoljno vjerovalo zbog njezinog drugog saveza sa Rusijom. Mahmut se pribojavao da će, ako prihvati takvu pomoć, potpasti pod isključivu upravu jedne ili druge sile. Kada je princip prihvaćen, izvori pomoći su prilagođeni tome da se spriječi ovisnost o jednoj državi i slijedio se stari osmanski princip korištenja suparništva raznih sila za dobrobit carstva.

Došlo je mnogo stranih savjetnika zbog veza s raznim osmanskim oficirima. Ahmet Favzi-paša, zapovjednik *Hassa*-čuvara, doveo je ruske oficire nakon povratka sa specijalne misije u Petrograd (1834). Njegov suparnik, serasker Husrev-paša je postavio Rusa, poručnika Kavalova, na dužnost izvježbavanja *Mansure*-pješadije u Carigradu (1834). Kao što se sultan i nadao, druge su sile, boreći se da ne ostanu izvan stvari, ponudile svoju pomoć. Godine 1835. Britanija je počela opskrbom industrijske i vojne opreme, uključujući visoke peći i parne bušilice, a britanski su inženjeri i radnici došli zbog njihove postave i održavanja. Britanski su oficiri došli 1836. godine obnoviti osmanske utvrde, ali su Mahmutove sumnje ograničile nji-

hov doprinos. On je još uvijek tražio pomoć od neke države koja nije imala interesa za Srednji istok i konačno se odlučio za Prusku, rastuću evropsku silu. Od 1838 do 1839 godine nekoliko je pruskih misija došlo da savjetuje Osmane, opskrbivši ih izvrsnim oficirima i dobivši zauzvrat mnogo više poštovanja modernizacije tvornica, osnivanje uzoritih bataljona i essa koji su pomagali Portu u to vrijeme bio je mladi poručnik, Helmuth von Moltke, koji će kasnije postati jedan od najznačajnijih vojnih zapovjednika u Evropi. Većina misija, što su ih poduzimali von Moltke i drugi, bila je tehničke prirode, kao ucrtavanje graničnih krajeva, preporuke za poboljšanje utvrđivanja modernizacije tvornica, osnivanje uzoritih bataljona i eskadrona u pješadiji i konjici, vježbanje osmanskih vojnika i oficira u upotrebi najnovijih oružja i taktike. Ali čak su i Prusi imali ograničen uspjeh, ne zbog svog relativno malog broja, već zbog stalnog otpora da se prihvate savjeti nevjernika, čak i onih koji su bili poštovani. Pored toga, Prusi su općenito dijelili evropski prezir prema muslimanima, družeći se uglavnom sa zapadnjacima i članovima manjina u carstvu, udružujući se s njima u izrugivanju domaćina, i s vremenom su navukli na sebe neprijateljstvo i nerazumijevanje.

Vladavina Mahmuta II nije donijela samo novu svijest i zanimanje za Zapad, već i osjećaj da se tradicionalni osmanski putevi moraju napustiti ako carstvo želi preživjeti i opstati nasuprot tehnički naprednijoj Evropi. Osmani više nisu mogli sebi priuštiti da preziru Zapad i postupno je nastupila promjena u raznim sferama života, od odjeće do jezika, mišljenja, čak i zabave.

Mahmut je to prvi započeo, preselivši 1815 godine svoje boravište iz stare Topkapi palače na vrhu Carigrada u moderniju palaču sagrađenu uzduž Bosfora kod Dolmabahče; sada je to postala službena rezidencija vladara, sve dok je krajem stoljeća Abdulaziz nije premjestio u noviju palaču sagrađenu nad brežuljcima iznad Jildiza. U Dolmabahče palaču ušle su zapadnjačke sofe, stolovi i stolice, zamjenjujući jastuke i divane stare palače. Mahmut se počeo oblačiti poput evropskog monarha, skratio je bradu i nosio svoju vlastitu varijantu suvremenih zapadnjačkih kapa, kaputa i hlača. Umjesto izvanredne izolacije svojih prethodnika (čak se i Selim III šuljao incognito ulicama Carigrada), on se počeo pokazivati, često se vozeći u kolima evropskog tipa. Ponekad je odlazio u provincije da ispita uvjete života. On je bio prvi sultan koji je sudjelovao na javnim prijemima, koncertima, operama i baletima koje su davane u ambasadama zapadnih zemalja. Uz pomoć Dionizettija doveo je zapadne glazbenike i pretvorio *Hassa*-glazbenike u vojni orkestar zapadnog stila kako bi mogao ponuditi koncerte svojim evropskim gostima.

Sultan je sudjelovao na sastancima glavnih službenika, redovito je prisustvovao Vijeću ministara i odmah davao svoje mišljenje, a s vremenom je predstavljao uzor oblačenja i ponašanja što su ga ministri oponašali. Uskoro su se ministri, upravni funkcionari i vojni službenici pojavili u kaputima i hlačama ili uniformama zapadnjačkog stila, sa fesom, kojim se ranije službeno pokrivala glava *Mansure*-vojske, a predstavljao je najznačajniju odliku moderna čovjeka i izbrisao sve razlike među klasama, vjerama i službenicima nasuprot turbanu koji je sve to pokazivao i simbolizirao u tradicionalnom osmanskom društvu. Godine 1829, nakon što je prihvaćeno od gotovo svih klasa u društvu, moderno oblačenje je postalo zakonski obaveznim za muške civile, vojnike i upravne službenike, a turbani i duge halje dozvoljeni su samo vjerskim službenicima raznih *milleta*. Sultan je počeo učiti francuski i uskoro su prevodilački uredi u odjelima i školama koje su obučavale strane jezike bili opsjednuti mladim ljudima koji su se željeli uzdignuti u novoj eliti. Kontakt između Osmana i stranaca znatno se poboljšao, sa dobrim posljedicama za obje strane. Naravno, sve su to bila vanjska očitovanja želje za promjenom što je bilo teško proširiti, posebno na krajeve gdje je ulema imala svoje interese i izražavala svoj otpor. Vjerska je institucija ostala uglavnom nereformirana i najglavniji grudobran konzervativizma u osmanskom društvu. Ipak je, kao i u drugim sferama, započelo slabljenje njezina položaja.

Muhammed Alija je nanio užasne poraze Mahmutu neposredno pred njegovu smrt i doveo Mahmutovu vladavinu do prevratnog kraja. Za novi sukob nije bio u potpunosti kriv egipatski namjesnik. Sam Mahmut bio je zaveden početnim vojnim reformama i osjećao se spremnim prisiliti Muhammeda Aliju na uzmak da bi ponovno zadobio Siriju. Obeshrabrio ga je samo britanski prvi ministar Palmestron, koji je bio protiv Muhammed Alijine vezanosti uz Francusku i koji je ispravno primijetio da bi bilo katastrofalno napasti ga prije nego reforme u Carigradu urode nekim plodovima u vojsci. Ni Rusija nije čeznula za novim sukobom znajući da nikada više neće moći povratiti sadašnju vlast ako novi rat učini jačim bilo Mahmuta II bilo Muhammed Aliju. Bilo je ozbiljnih izvora svađa povećanih Mahmutovom ogorčenošću i Muhammed Alijinom slijepom ambicijom. Godine 1834 Muhammed Alijin pokušaj da smanji godišnji prinos Porti opet je nategneo odnose nakon što je bio uspostavljen mir. Pored toga, dok je egipatska vlast u Siriji bila dobrodošla na početku, Ibrahim-pašina moderna regrutacija i porezni sistem, kao i njegovo korištenje prisilnog rada, pokušaji da da isto pravo kršćanima i uspostava državnih monopola na glavne proizvode provincije, doveli su do niza ustanaka koji su ohrabrili Mahmuta na intervenciju.

Već 22 svibnja (maja) 1834 godine jedna je osmanska vojska bila spremna da uđe u Siriju i samo je jak britanski i ruski pritisak sačuvao mir. 25 svibnja (maja) 1838 godine situacija je opet uzavrela kada je Muhammed Alija, sve nestrpljiviji da osigura svoju dinastiju, objavio svoju namjeru da postane neovisan monarh. Mahmut je ponovo mobilizirao vojsku, ali su ovoga puta čak i Francuzi bili protiv mijenjanja postojećeg stanja i Muhammed Alija se povukao. Britanija je na kraju dobila najviše iz te posebne situacije. Palmerston i Mustafa Rešid iskoristili su je da potpišu trgovački ugovor u Balta Limaniju [kolovoz (august) 1838] kojim su stare kapitulacione povlastice u osmanskom carstvu potvrđene i proširene. Obnovljeni britanski trgovački interes za Srednji istok označio je kraj Mahmutovu nepovjerenju prema britanskoj politici i započeo bliži odnos koji će s vremenom značiti pomoć carstvu u njegovom najžešćem momentu krize.

Usprkos neprestanih pokušaja velikih sila da umire i Osmane i Egipćane, obje su se strane spremale za rat. Ibrahim-paša je sakupio snagu od 50.000 vojnika kod Alepa i pojačao cilicijske (tašilske) ulaze od Sirije do anadolske visoravni. Mahmut je također sakupio priličan broj vojske u istočnoj Anadoliji sjeverno od Eufrata i poslao kontingent pruskih savjetnika, uključujući i von Moltkea, kao pomoć pri operacijama. Ta vojska nije bila od izvježbanih *Mansure-snaga,* već od ljudi iz lokalnih kurdskih plemena, čija će sama prisutnost, vjerovalo se, potaknuti opći ustanak protiv Ibrahima u Siriji. Time bi se mogla obnoviti osmanska vlast bez sukoba na koje su ih upozoravale velike sile. Kada je osmanska vojska prešla Eufrat i počela napredovanje ka Alepu [21 travanj (april) 1839] nije bilo nikakvog ustanka, pošto su Sirijci bili veoma preplašeni egipatskom upravom i trupama. U međuvremenu, Ibrahim je sakupio svoje snage iznad doline između Neziba i Biredžika, imajući prilaz Alepu. Kada su Osmani počeli frontalni juriš, uglavnom na poticaj prisutne uleme i usprkos von Moltkeovom savjetu, natjerani su u bijeg, većina je ljudi poginula, a samo nekolicina je uspjela pobjegi natrag u Anadoliju [24. lipnja (juna) 1839]. 30. lipnja (juna 1839. godine Mahmut II, čije se zdravlje pogoršavalo već nekoliko mjeseci, podlegao je tuberkulozi, očito prije primitka vijesti o katastrofi, a ne zbog svoje reakcije na nju, kako se često smatra. Za sve one koji su podržavali njegove reforme, poraz je bio težak udarac, iako se radilo o staroj a ne novoj armiji. Što će se sada dogoditi s počecima modernizacije što ju je započeo Mahmut. Hoće li doći do novog perioda reakcije kao nakon vladavine Selima III? Odgovor je došao s proglašenjem Tanzimat-reformi početkom slijedeće vladavine, što je značilo nastavak politike Mahmuta II.

Doba moderne reforme: Tanzimat, 1839—1876.

Tanzimat-i Hayriye ili »Povoljna preuređenja« je bilo razdoblje u kojem su zakonodavstvo i reforma naišli na podršku, modernizirali osmansku državu i društvo, pridonijeli daljnoj centralizaciji uprave i doveli do povećanog sudjelovanja države u osmanskom društvu između 1839. i 1876. godine. Njihovi korijeni leže u želji za »uređenjem« *(nizam)*, koja je vidljiva u nastojanjima Gazi Hasan-paše i Halil Hamid-paše za vladavine Abdul Hamida I (1774—1789), kao i za vladavine Selima III i Mahmuta II. Ovaj posljednji je omogućio Tanzimat proširujući djelokrug osmanske vlade daleko preko njezinih tradicionalnih granica, da bi tako stekla pravo, pa čak i dužnost, da upravlja svim vidovima života mijenjajući koncepciju osmanske reforme od tradicionalne, koja pokušava sačuvati i obnoviti stare ustanove, u modernu reformu, koja će ih zamijeniti novima, od kojih su neke uvezene sa zapada. Uspjesi kao i neuspjesi pokreta Tanzimata su na mnogo načina izravno odredili smjer što će ga reforma uzeti kasnije u turskoj republici do današnjeg dana. Tanzimat su vodili Mahmutovi sinovi, Abdulmedžid I (1839—1861) i Abdulaziz (1861—1876), čije vladavine obuhvaćaju cijelo razdoblje; oni su omogućili uvjete u kojima su službenici Tanzimata mogli i htjeli ustrajati na svom poslu.

Dolazak na prijestolje Abdulmedžida I

Početak nove vladavine bio je gotovo nepovoljan. Stari ratnik Mehmed Husrev-paša, koji je pao u nemilost za Mahmutovih posljednjih godina, iskoristio je svoj položaj na čelu Vrhovnog vijeća *(Medžlis-i Vâlâ)* da bi stekao utjecaj na njegovog mladog i nieskusnog zakonitog nasljednika Abdulmedžida, a novi režim namjeravao je iskoristiti da bi ponovno došao do vlasti. Dok su Mahmuta pokapali, Husrev je doslovce ugrabio državne pečate od velikog vezira Mehmed Emin Rauf-paše, privolio novog vladara da ga imenuje za glavnog vezira [2. srpnja (jula) 1839] i postavio svoje prijašnje štićenike i robove na glavne položaje u vladi i na dvoru. Mustafa Rešid, vođa liberalnijeg dijela vladajuće klase, bio je u Evropi, nemoćan išta učiniti. Na kraju se pokazalo da je ta Husrevova uzurpacija vlasti bila pravi blagoslov za reformatore, jer je krivica za vojne posljedice Mahmutova naglog propadanja pala na konzervativce, dok su reformatori skinuli sa sebe odgovornost za poraz i stekli zahvalnost sultana i masa zbog diplomatskih nastojanja Mustafe Rešida da spasi carstvo.

U početku vladavine novi sultan i veliki vezir bili su suočeni s nizom nevolja. Veliki admiral Ahmet Fevzi-paša, suparnik Mehmeda Husreva, otplovio je s cijelom osmanskom flotom preko Sredozemlja i predao je Egipćanima od straha da bi Husrev, sam protivnik Muhammed Alije, mogao iskoristiti novostečenu vlast i izručiti flotu Rusima, spremnim za zajednički napad. Carigrad je zahvatila panika. Abdulmedžid je odmah ponudio Muhammed Aliji nasljednu upravljačku vlast nad Egiptom, ali je ovaj zahtijevao i nasljednu vlast nad Sirijom i Adenom i otpuštanje Husreva [20. juni (lipnja) 1839]. Britanija, Francuska, Austrija i Pruska stvorile se novi savez da bi riješile krizu prije nego što Rusi nađu priliku za intervenciju. Rusija se također pridružila, shvativši da je potrebno očuvati postojeće stanje želi li zadržati vlast što ju je stekla 1829. godine. Predstavnik Porte u Londonu u tom kritičnom trenutku bio je Mustafa Rešid, ministar vanjskih poslova, a sada i ambasador, koji je pregovarao s Palmerstonom i drugima ne samo da bi riješio krizu u korist Porte, nego i da bi stekao podršku za reforme što su trebale uslijediti. U kratkom roku sklopljen je sporazum između pet sila prema kojemu Muhammed Alija ostaje na vlasti samo u Egiptu, iako kao nasljedni upravljač, dok se Sirija i Cilicija (Tašil) vraćaju sultanu. Husrev-paša i kabinet su u međuvremenu odlučili prihvatiti sve zahtjeve Muhammed Alije, ostavljajući tako osakaćeno Carstvo što bi sigurno palo pod ruski utjecaj. Ali Mustafa Rešid se vratio na vrijeme da uvjeri sultana da će velike sile osigurati bolje rješenje i stati na kraj ruskim prednostima zagarantiranim u Hünkâr Iskelesiju. Ruska premoć na Porti, uspostavljena 1833, bila je nadomještena utjecajem sila koje su odlučile spasiti Carstvo po cijenu izravne intervencije u osmanske unutarnje poslove sve do kraja stoljeća.

Tokom slijedeće godine takva je intervencija zamijenila rat diplomacijom. Sad je Muhamed Alija želio iskoristiti Nezibovu pobjedu da pošalje Ibrahim-pašinu armiju u Anadoliju, ali se ovaj kolebao, znajući vrlo dobro kakve bi bile posljedice izravne savezničke intervencije. Pregovori što su uslijedili trebali su riješiti suprotne interese velikih sila više nego samih sudionika. Francuzi su se nadali da će učvrstiti svoj utjecaj na Levantu protežući vlast Muhammed Alije na Siriju pod njihovom prevlašću. Palmerston je, s druge strane, ustrajavao na tome da egipatski vođa napusti Siriju, nadajući se tako ojačati Osmansko carstvo, a oslabiti Egipćane, a i Francuze. Nikolaj I ostao je po strani uglavnom zato jer bi mu zbog vlastitih političkih i financijskih problema bilo teško Osmanima pružiti obećanu pomoć u ranijim sporazumima, a da se i ne govori o aktivnim mjerama za okupaciju zapadnih dijelova Carstva. On je surađivao s drugim saveznicima, tražeći za uzvrat britansku podršku prijedlogu

da se ratnim brodovima zatvori prolaz kroz Bosfor i Dardanele u okolnostima i rata i mira. Time bi zaštitio svoje južne obale, a možda i prekinuo suradnju Britanije i Francuske, što je sputavala njegov utjecaj u Evropi tridesetih godina (1830). Palmerston je bio suglasan, ali britansko javno mnijenje se uzburkalo pri pomisli na suradnju s Rusima, pa je prijedlog odbačen.

Mustafi Rešidu je u Carigradu ponovno odano puno priznanje na stečenoj podršci sila. Abdulmedžid je odlučio nagraditi ga i podržati britansku odluku da spasi Carstvo obećavajući novi program reformi u Carskoj odredbi objavljenoj u Gülhane [3. studenog (novembra) 1839], u kojoj je iznio svoje namjere da poveća i proširi reforme što ih je započeo njegov prethodnik i tako dade svoj udio jačanju Carstva. Uskoro je sultan ipak nastavio svoju staru političku igru, brzo imenujući i otpuštajući velike vezire, ministre i druge funkcionare, igrajući na suparništvo i strančarstvo, da bi ih mogao kontrolirati. Iako je Mustafa Rešid, kao ministar vanjskih poslova, imao glavni utjecaj i u unutrašnjoj politici, njegov suparnik Mehmed Husrev je ostao veliki vezir do srpnja (jula) 1840. Tada je na njegovo mjesto došao ne Mustafa Rešid nego Mahmutov posljednji veliki vezir Mehmed Emin Rauf-paša (1840-1841, 1842—1846), koji je bio relativno neutralan u političkim sukobima.

Dok je Husrev-paša bio u službi, Porta je ustrajavala na potpunom egipatskom povlačenju iz Sirije. Muhammed Alija je odbijao sve prijedloge i pregovori su dospjeli u ćorsokak. Kad je otišao, obje strane su postale mnogo sklonije nagodbi. Egipćani su tada ponudili povratak netaknute osmanske flote, u zamjenu za pozitivno rješenje njihovih ostalih zahtjeva. Ali Britanija nije bila sklona toliko dopustiti francuskom savezniku; 12. lipnja (juna) 1840. potpisala je Londonski sporazum sa Osmanskim carstvom, Rusima, Austrijancima i Prusima, obećavajući sultanu podršku protiv Egipta, a za uzvrat je tražila njegovu suglasnost za zatvaranje Bosfora i Dardanela za ratne brodove u ratu i miru. Muhammed Alija je tada bio upozoren da će mu, prihvati li ponudu i pokorili se sultanu u roku od deset dana od dana primitka obavijesti, biti dozvoljeno nasljedno pravo vladavine nad Egiptom i doživotno nad južnom Sirijom. Ako prihvati nakon deset dana, samo će Egipat biti njegov. Ali, ako bude još duže čekao, i to će izgubiti — bit se samo osmanski upravljač bez ikakvih nasljednih prava. Svi osmanski zakoni primjenjivat će se na njegovom području. Njegove oružane snage bit će pod sultanovom komandom i još će uvijek morati izručiti osmansku flotu. Francuzi su isprva savjetovali Muhammeda Aliju da se odupre, ali mu nisu mogli pružiti potrebnu pomoć. Osmanska flota pridružila se britanskim i austrijskim brodovima u blizini Cipra sredinom rujna (septembra) 1840. Na Bejrut je otvorena topovska vatra i snage triju saveznika su se iskrcale. Britanski agenti u Libanonu potaknuli su po-

bunu što je prisililo Bašira odati vjernost sultanu [5. listopada (oktobra) 1840.]. Britanske snage su tada potukle Ibrahima [10. listopada (oktobra)] i zauzele veće obalne gradove, prisilivši ga da napusti Damask i da se povuče u Egipat [veljače (februara) 1841]. U međuvremenu je Muhammed Alija izgubio posljednju nadu da će ga Francuzi podržati kada je francuski car Louis-Philippe, razljućen zbog diplomatske izolacije što je nastala zbog francuske politike u Egiptu, imenovao novu vladu sklonu prikloniti se općeevropskoj politici [21. listopad (oktobar) 1840]. Kad je britanska flota pod zapovjedništvom admirala Napiera počela opsjedati Aleksandriju i prijetiti da će iskrcati trupe, Muhammed Alija je shvatio da se igra završila i pristao je povući sve svoje preostale snage iz Sirije, odreći se prava na nju kao i na Kretu i na Arapski poluotok i ponovno prihvatiti sultana kao vrhovnog gospodara. Osmanskoj floti bilo je dozvoljeno otploviti natrag u Carigrad; uskoro nakon toga [13. veljače (februara) 1841], izdan je dekret kojim se potvrđuje Muhammed Aliju kao upravljača Egipta, s tim da taj položaj ostaje i dalje u rukama njegove obitelji.

Time istočna kriza ipak nije završila. Sultanov dekret je također ograničio veličinu egipatskih oružanih snaga, pobliže odredio primjenu svih osmanskih zakona u Egiptu, odredio godišnji danak u iznosu od jedne četvrtine egipatskih prihoda i omogućio sultanu odluku o tome koji će od nasljednika Muhammed Alije naslijediti ga. Ali Muhammed Alija je zahtijevao izmjenu tih posljednjih točaka. Uz pomoć sila, koje su već postale nestrpljive da okončaju aferu po bilo koju cijenu, uspio je dobiti sultanov pristanak na odredbe, prema kojima je nasljednik najstariji sin i danak određen na 40 milijuna groša (kuruša) godišnje, što je bila znatno manja suma od očekivane. Mustafa Rešid se suprotstavio tim izmjenama i zahtijevao da se u Egiptu za stalno postavi jedan osmanski financijski stručnjak koji bi nadgledao financije. Ali pritisak saveznika i egipatska darežljivost u najvišim krugovima u Carigradu doveli su konačno do njegovog otpuštanja sa dužnosti ministra vanjskih poslova i sultanovog pristanka na izmjene.

Ostalo je još da se riješi pitanje Bosfora i Dardanela. Kao i u drugim stvarima, Palmerstom je uspio da se zatvori taj vodeni put za sve ratne brodove; sultana su uspjeli uvjeriti da je tradicionalna osmanska politika bila da ne dopušta prolaz stranim brodovima u Crno more [Konvencija o tjesnacima od 13. lipnja (juna) 1841]. Naravno, sporazum nije štitio samo Rusiju od opasnosti što su je predstavljali strani ratni brodovi na njezinim južnim granicama nego je također štitio i druge sile od ruskih ratnih brodova u Tjesnacima i na Sredozemlju. Ruski utjecaj kod Porte je ustupio mjesto utjecaju svih sila, preko njihovih ambasadora, što se očitovalo u većem prisustvu stranaca nego prije. Ali opasnosti koje su prijetile carstvu tokom

prethodnog desetljeća nestale su i između osmanskog i egipatskog dvora nastali su bliski i prijateljski odnosi, naročito nakon smrti Muhammed Alije 1848. godine. Istočna kriza je došla u pozadinu i Osmani su mogli srediti stvari u vlastitoj kući.

Otac Tanzimata: Mustafa Rešid-paša

Reforme što su uslijedile često su oponašale mnoge programe i planove Mahmuta II, ali one su se provodile pod vodstvom Mustafa Rešid-paše, koji je bio pravi pobornik Tanzimata (*tanzimatčilar*), grupe što ju je stvorio da mu pomogne i eventualno ga naslijedi u nastojanjima da preobrazi osmansku državu i društvo. Tko je bio Mustafa Rešid? Rođen je u Carigradu 1800. kao sin upravitelja jedne od vjerskih zaklada (vakufa) sultana Bajezida II. Započeo je kao učenik i početnik u zavodu *Ilmije*. Očeva smrt 1810. prisilila ga je da napusti život znanosti što mu je bio namijenjen i umjesto toga stupi u službu kod ujaka Ispartali Sejid Ali-paše. Prati ga na pohodu na Moreju (1821), gdje je bio svjedokom poraza stare osmanske vojske i uspjeha modernih snaga Muhammeda Alije. To neposredno iskustvo o nadmoći novih vojnih postrojbi i sredstava upozorilo je Mustafu Rešida već na početku karijere da je potrebno učiti od Evrope.

Čini se da je iskustvo u Moreji uvjerilo mladog Mustafu da život u *Ilmiji* nije za njega. Tako se pridružio mnogim mladim muslimanima koji su težili stupiti u nedavno preuređenu pisarsku službu kod Porte. Zbog jake konkurencije nekoliko puta nije uspio. Konačno je dobio mjesto početnika preko utjecaja ujakova prijatelja i prijašnjeg kolege Bejlikči Akif-efendije, čiji štićenik je sada postao, napredujući brzo u rangu i položaju. Za vrijeme rata s Rusijom, koji je imao za posljedicu ukidanje janjičara (1826—1828), Mustafa Rešid je postao čuvar pečata (*mühürdar*) kod velikog vezira Selim-paše na Akifovu preporuku i bio na fronti kod Šumle. Njegovi izvještaji o bitkama i događajima tako su se dojmili sultana da je premjestio Mustafu Rešida u mnogo važniji ured *âmedi*, zatim u centralni ured za unutarnje i vanjske poslove pod pokroviteljstvo predstojnika tog ureda Pertev-efendije. Mustafa Rešid postao je njegova desna ruka i ostao s njim kad je ovaj postao *reis ul-küttab* (1827—1830) i, zatim, ministar vanjskih poslova i otišao s njim u Kairo [22. lipnja (juna) — 1. srpnja (jula) 1830] voditi pregovore što su doveli do Muhammed Alijine intervencije na Kreti. Tu je zadobio takvo poštovanje Muhammed Alije, da mu je ovaj ponudio visoki položaj ako ostane u Egiptu, a ponudu je odbio tek na nagovor Perteva. Bio je to početak naglog uspona Mustafe Rešida. Godine 1832. bio je predstavnik Osmanskog carstva na pregovo-

rima s Muhammed Alijom i Ibrahim-pašom, prvo u Kairu, a zatim u Kütahji, nakon što je Ibrahim tamo napredovao [ožujak (mart) 1833]. Mustafa Rešid je postao *âmedži* krajem 1832. i zadržao je to mjesto dok je službovao kao ambasador u Parizu (1834—1836). Tamo je prvi put bio predstavljen Evropi i njezinim državnicima dok je pregovarao na Quai d'Orsayu o pitanju francuske okupacije Alžira kao i o egipatskoj prijetnji, a zaustavio se i u Beču da govori sa Metternichom. Tek sada je počeo učiti francuski i engleski, mnogo kasnije nego njegovi štićenici, koji su bili dobro pripremljeni prije odlaska u Evropu, što im je davalo znatnu prednost.

Nakon gotovo dvije godine u Parizu Mustafa Rešid je bio premješten kao ambasador na dvor St. James u Londonu, gdje je imao prilike razgovarati s Palmerstonom i drugim vodećim engleskim državnicima toga vremena o onome što bi trebalo učiniti da se reformira carstvo. Budući da je Mehmed Husrev bio vođa opozicije koja se suprotstavljala reformi u kasnijem razdoblju Mahmutove vladavine, sultan je nastojao ojačati reformatore i pozvao je natrag Mustafu Rešida da bude ministar vanjskih poslova [13. lipnja (juna) 1837.], sada s rangom vezira i titulom paše i maknuo je Husreva iz Seraskerata. Za vrijeme tog prvog razdoblja kao ministar vanjskih poslova [srpanj (juli) 1837 — kolovoz (august) 1838] Mustafa Rešid je razradio planove za reformu i nastojao je ukloniti stare Mahmutove sumnje prema Britancima. Uskoro je pridobio sultana da započne Tanzimat izdavanjem dekreta kojima se pokušalo stati na kraj podmićivanju i zapljeni imovine i nanovo provesti popis i katastarsku evidenciju u Brusi i Galipolju, kao korak prema reformi uprave i financija u provincijama. Oformljena je komisija stručnjaka za poljoprivredu, industriju i trgovinu, što je trebala donijeti planove za ekonomsko oživljavanje carstva. Mustafa Rešid je nagovarao sultana da dade veću jednakost svojim podanicima različitih vjera i naveo ga je da jednom prilikom izjavi: »Ja razlikujem moje muslimanske podanike u džamiji, moje kršćanske podanike u crkvi i moje židovske podanike u sinagogi, ali među njima nema nikakve druge razlike. Moja ljubav i pravda za sve njih je vrlo jaka i svi su oni moja istinska djeca.«

Vođen željom za općim reformnim programom, Rešid je nagovorio sultana da osnuje savjetodavna vijeća na dvoru i na Porti. Ali da bi držao u ravnoteži i kontrolirao svoje štićenike, Mahmut je Husrevu stavio u dužnost da provodi reformu prvo (na dvoru), iako je on u osnovi bio protiv reforme što ju je Mustafa Rešid imao na umu. Rešid je poslao samog sebe kao ambasadora u London da bi stekao britansku podršku u drugoj egipatskoj krizi i potpisao trgovački ugovor u Balta Limani (1838), a tada se vratio kući da bi privolio sultana objaviti dekret o reformi iz Gülhane, kako bi osigurao nove odnose. Kad

se konačno pojavio, dekret je izdan u vrijeme povećanog stranog uplitanja u osmanske poslove, ali Mustafa Rešid ga je napisao da bi nastavio i proširio već započete reforme, kao odgovor na osmanske probleme i potrebe, a ne samo kao ustupak evropskom ili engleskom pritisku.

Carska naredba iz Gülhane

Osmanski program reforme, što ga je Mustafa Rešid uzeo od Mahmuta II i razradio i preinačio prema svom iskustvu i opažanjima, imajući na umu trenutačne potrebe carstva, bio je službeno proglašen u nedjelju 3. studenog (novembra) 1839. dekretom što ga je potpisao sultan (nazvan *Hatt-i Hümayun* ili Carski spis (naredba). Pročitao ju je Mustafa Rešid pred skupom predstavnika glavnih ustanova, klasa i grupa osmanskog društva, kao i raznih stranih misija. Svi su se sakupili na trgu u Gülhane, pod zidovima palače Topkapi s pogledom na Mramorno more, na kraju parka koji i danas nosi isto ime. Dokument se sastojao od dva dijela, protokola *(mazbata)* ili samog teksta, što ga je priredilo savjetodavno vijeće pri Porti pod vodstvom Mustafe Rešida, i sultanove izjave kojom ga potvrđuje, *irade,* uključujući tu i njegov pristanak za stvaranje novih ustanova što će (1) jamčiti njegovim podanicima sigurnost života, časti i imovine, (2) utvrditi redovit način određivanja i ubiranja poreza, i (3) razvijati nove metode da bi se osigurao pravedan način regrutiranja, uvježbavanja i uzdržavanja vojnika njegovih oružanih snaga.

Konačno, da bi donijelo i provelo zakone potrebne da se izvrše sultanova obećanja, Vijeće za sudske propise *(Medžlis-i Ahkâm-i Adliye),* ustanovljeno kod Porte od 1830, postalo je jedino savjetodavno i zakonodavno tijelo, nadomjestivši Vijeće Porte, i uključivalo je one nove članove koji su bili potrebni da bi se nastavilo s radom.

Dekret iz Gülhane nije dakle ni u kojem slučaju bio osmanski ustav koji je ograničio moć sultana, jer ga je on donio i mogao ga je ukinuti po svojoj želji. Ali on je zaista obećao da će ograničiti svoju vlast prihvaćanjem bilo kojeg zakona donesenog od zakonodavnog aparata kojeg je stvarao, što je prvi korak ka ograničenju. Dekret je dao konačni oblik tumačenju djelokruga i odgovornosti države uključujući zaštitu sigurnosti života, časti i imovine i jednaku pravdu za sve podanike bez obzira na vjeru. Iako dan u kontekstu osmanskog iskustva i izražavajući određene ciljeve prije nego apstraktne principe, dekret iz Gülhane je ipak obuhvatio mnoge od ideala sadržanih u francuskoj Deklaraciji o pravima čovjeka i građana iz 1789. godine.

Obećanja iz Gülhane postala su stvarnost tokom idućih 40 godina zahvaljujući grupi ministara i činovnika, zajedničkim imenom nazvanih Pobornici Tanzimata, koja je uključivala Mustafa Rešid-pašu i njegove štićenike, ljude koje je školovao i doveo na vlast na tradicionalni osmanski način, da bi pružili podršku njegovim nastojanjima.

Tokom prva dva desetljeća vodstvo je bilo u rukama Mustafe Rešida, koji je šest puta bio veliki vezir i tri puta ministar vanjskih poslova, uvijek vodeći reformu naprijed i zasnivajući opstanak Carstva na prijateljstvu s Engleskom što ga je uspostavio 1838. Ostao je ministar vanjskih poslova do 1841. kada je smijenjen, jer je odbio popustiti zahtjevima Muhammed Alije. Zatim je službovao kao ambasador u Parizu (1840—1845), dok je sultan nastojao sam voditi reforme. Vratio se da bi postao ministar vanjskih poslova (1845—1846) i veliki vezir nekoliko puta, ali je bio smjenjivan kad god je sultan bio ogorčen zbog njegove moći; imenovao ga je, međutim, uvijek iznova da bi dalje vodio reforme. Kao ministar vanjskih poslova (1853—1854) i zatim kao veliki vezir (1854—1855) za vrijeme teških godina krimskog rata i kasnije suprotstavio se ruskim zahtjevima u vezi svetih mjesta i osigurao britansku podršku. Mustafa Rešid umro je 7. siječnja (januara) 1858, kao veliki vezir, ali je doba njegove moći prošlo; prava vlast ležala je sad u rukama njegovih štićenika Alije i Fuada.

To su, dakle, bili najvažniji pobornici Tanzimata. U kojoj mjeri je njihov pristup bio zajednički, u čemu su se razlikovali kao osobe i kao političke vođe? Mustafa Rešid-paša se, naravno, znatno razlikovao od drugih po godinama i po iskustvu. Rođen je za vrijeme vladavine Selima III. Iako odgojen u tradicionalnim ustanovama, bio je u stanju uvidjeti njihove nedostatke i voditi novu politiku što se zasnivala na njegovim promatranjima u Evropi. On je bio taj koji je Portu učinio sredstvom reforme, a također i političkom silom. Alija i Fuad bili su njegova politička djeca. Oni nisu trebali stvarati ustanove za provedbu reforme kod Porte. Tu bitku je već bio izborio Rešid. Oni su je trebali samo braniti i primijeniti na probleme svoga vremena. Oni su bili umješniji u politici i povremeno su postavljali članove suprotnih grupacija na važne položaje, bilo zato da steknu njihovu podršku, bilo da na njih svale krivnju u kritičnim trenucima. Bili su daleko spremniji na nagodbe da bi postigli krajnji cilj, nego što je to bio Rešid. Ali i oni su se razlikovali jedan od drugog.

Alija je bio niskog rasta, pedantan, oprezan i tih. Držao je mnogo do etikete i starješinstva. Bio je sklon odgađati odluke što je duže moguće prije nego stupi u akciju, da bi raz-

motrio sve mogućnosti i posljedice. Bio je uvijek na oprezu, suzdržan i čvrsto je vjerovao da treba poštovati osobnu i upravnu etiketu. Od njih dvojice, on je bio istinski političar, izigravao je strane ambasadore, dvor i ulemu da bi održao vlast Porte. Vjerovao je u postupnu reformu, gdje sve dolazi na svoje pravo mjesto. A Fuad je, s druge strane, bio visok, naočit, prijateljski i govorljiv. Vjerovao je u brzu akciju. Bio je neuglađen u svojim odnosima sa sultanom i političarima opozicije, često je odbijao ljude i izazivao neprijateljstva. Što se tiče Ahmeta Dževdeta, on je bio najsjajnija ličnost od svih vodećih pobornika Tanzimata. Iako je bio trajno privržen ulemi, osjećao je potrebu obnoviti i modernizirati stare ustanove da bi izašao u susret potrebama vremena i da bi spriječio njihovo nestajanje. Tako je napisao *Medželle*-zakonik, suprotstavio se svrgavanju Abdulaziza i ustavu i konačno je podržao Abdulhamida II protiv pobornika ustavnosti, dok je istovremeno prihvaćao nove ideje i primjenjivao glavne reforme na području pravosuđa i školstva. Midhat-paša bio je najviše okrenut Zapadu i najmanje diplomat. On nije oklijevao kazati drugima gdje su pogriješili i kako bi mogli ispraviti svoje greške ako prihvate njegov sud. Bio je čovjek velike energije i požrtvovan. Uveo je moderne reforme na provincijskom i centralnom nivou s takvim žarom i odlučnošću da ih vidi sprovedene u praksu, da ga je to činilo jedinstvenim među pobornicima Tanzimata. On je u mnogo čemu bio nalik na Mustafu Kemala Atatürka, osnivača Turske republike. Bio je jedini od vođa Tanzimata koji se zanimao za probleme masa i želio poboljšati njihov život. Ali njegovo odbijanje da se klanja autoritetu i sklonost da govori ono što misli pribavili su mu neprijatelje koji su ometali njegova nastojanja oko reforme i pridonijeli njegovom padu.

Sultanovi ljudi: politika vladajuće klase u razdoblju Tanzimata

Prijelaz političke vlasti sa Dvora na Portu, što je uspjelo Mustafi Rešidu i što su njegovi nasljednici održali, dvojici sultana je bilo teško prihvatiti usprkos podršci koju su pružili reformi. Mnogi drugi pripadnici vladajuće klase također su se suprotstavili reformama, bilo zbog osjećaja prema prošlosti, bilo zbog straha da će izgubiti svoje položaje u vladajućim krugovima države. Ta opozicija se okupila pod vodstvom tri glavne ustanove: Unutarnja služba dvora *(Mabeyin-i Hümayun)*, što su je vodili sultani, njihove majke, rođaci i štićenici, zatim *Bab-i Mešihat*, na čelu sa šejhul-islamom, koji je zastupao svećenstvo i *Bab-i Serasker* kao predstavnik armije. Svaka grupa je stekla vlast kao što je i Mustafa Rešid to učinio obučavajući štićenike i postavljajući ih na važne položaje. Od tih grupa, tokom 19.

stoljeća, politički najmanje uspješno je bilo svećenstvo. Osnovni izvori njihove moći, prihodi od darovanja i sustav muslimanskog školovanja i pravosuđa, bili su uzdrmani reformama i njihov utjecaj među masama i moć nad učenicima teologije nije više bila onako jaka kao kakvu su imali nekad dok su postojali janjičari. Nekoliko pripadnika uleme, koji su imali koristi od svjetovnog školovanja tog vremena, kao Ahmet Dževdet, stupili su u službu kod Porte i tamo ostali, zastupali su njezine interese i suprotstavljali se utjecaju uleme više nego što su mu pomagali.

Bab-i Serasker i dvor tvorili su najjači politički savez protiv Porte za vrijeme razdoblja Tanzimata. Savez je skovao stari, ali još uvijek aktivni osnivač nove armije Mehmed Husrev-paša koji je umro 1855. u dobi od 99 godina, nakon što je služio kao serasker između 1827. i 1836. i zatim opet na kratko vrijeme 1846. Njegova politika nije bila rezultat suprotstavljanja reformi kao takvoj; on je, u stvari stvorio novu armiju i čak u osamdesetoj godini nastojao je odstraniti korupciju i provesti daljnju modernizaciju. Bio je veliki vezir za vrijeme proglasa u Gülhani i on ga je podržao. Ali on se suprotstavljao Mustafi Rešid-paši zbog njegovog sabiranja vlasti pri Porti i uveo je razmjenu mišljenja između vođa armije i dvora što je dopiralo dolje do svih rangova. Njegov štićenik i izravni nasljednik na položaju seraskera (1836—1838, 1839—1840), Halil Rifat-paša (umro 1856), koji je ženidbom došao u carsku obitelj (i tako nosio titulu *damad*, zet), četiri puta je zaredom bio veliki admiral (1830—1832, 1843—1845, 1847—1848, 1854—1855) kao i predsjednik *Medžlis-i Vâlâ* (1842—1845, 1848—1849), što ga je stavljao u dobar položaj da stvara i održava grupu konzervativaca, obično u suradnji sa Husrevom. Tu saradnju je dalje razvio Damad Mehmed Ali-paša (1813—1868), koji je 1845. oženio Adile Sultan, kćer Mahmuta II, i zatim pet puta za redom bio veliki admiral (1845—1847, 1848—1849, 1851—1852, 1855—1858, 1858—1863) i također serasker (1849—1851, 1853—1854) i jedanput veliki vezir (1852—1853).

Onaj koji je održavao ravnotežu u politici Tanzimata između dvora, vojske i Porte bio je Müterdžim Mehmed Rüšdü-paša (1811—1822), oficir nove vojske (1825—1843) i štićenik Husreva i Halil Rifata, koji je postao serasker (1852—1853, 1855—1856, 1857—1895, 1861—1863, i 1867—1868) i veliki vezir (1859—1860, 1866—1867, 1872—1873, 1876—1878), a povremeno također bio i u Vijeću Tanzimata i upravnik brodogradilišta. Rüšdü je u početku napredovao kao član dvorske vojne klike, no bio je daleko sposobniji od svih, poštovao ga je prijatelj i neprijatelj i pobornici Tanzimata često bi mu povjerili vlast kad su željeli da posao dobro obavi netko tko može umiriti opoziciju i navesti je na suradnju, netko tko će raditi za dobro carstva, a ne za osobnu korist. Tokom cijele svoje karijere Rüšdü nije nikad

dozvolio da ga politika spriječi u želji da nastavi reforme i tako je zastupao sultane u njihovoj iskrenoj želji za reformom dok im je godinama služio.

U tom sukobu politike i ambicije, partijskog i osobnog suparništva, strane ambasade često su igrale odlučnu ulogu intervenirajući novcem ili političkim pritiskom, pružajući podršku jednom političaru protiv drugog, da bi postigle vlastite ciljeve u vanjskoj i unutarnjoj politici. Britanci i, u nešto manjoj mjeri, Francuzi podržavali su Portu vjerujući da će njihova politika održati carstvo, a Rusi i Austrijanci podržavali su dvor i vojsku iz suprotnih razloga. Utjecajni su bili i članove egipatske vladajuće obitelji koji su postupno povećali svoju neovisnost i pretvorili namjesništvo u samostalni hedivat i vršili utjecaj na osmansku politiku preko velikodušnih darova političarima u Carigradu, naročito onima na dvoru. I na kraju, ne smiju se zanemariti, ali bolje je o njima govoriti kasnije, i nove političke snage, što su nicale u redovima mladih pripadnika vladajuće klase i među nekim podanicima, zvanim zajedničkim imenom Mladi Osmani, koji su se suprotstavljali samovoljnom ponašanju pobornika Tanzimata i prelaženju vlasti sa sultana na Portu bez poštivanja odgovarajućeg zastupničkog principa.

Nije čudo da je u ovako složenoj političkoj situciji postojao visok stupanj političke nestabilnosti u razdoblju Tanzimata. Od 1839. do 1876. 39 puta je imenovan veliki vezir, 33 puta ministar vanjskih poslova i često je ista osoba po nekoliko puta bila na istom položaju. Ono što je čudnovato u svemu tome nije toliko politička nestabilnost, koliko opća stabilnost razvoja carskih institucija gotovo tokom cijelog razdoblja uz samo par ustupaka reakciji, čak i kad su konzervativci bili na vlasti. Za trajnost politike može se uglavnom zahvaliti službeničkom jezgru novog osmanskog sustava.

Nova vladajuća klasa

Tanzimat je stvorio centraliziranu vladu baziranu na novoj vladajućoj klasi, službenicima sada zvanim *memuri*. Tu klasu je sačinjavala moderna generacija Osmana koji su pospješivali modernizaciju ne vodeći računa ili upravo usprkos valovima političke i vojne krize u koju je zapadalo carstvo tokom stoljeća.

Centralna vlada

Izvršne i upravne dužnosti na najvišem nivou bile su razdijeljene na ministarstva od kojih su neka bila pod okriljem velikog vezira na Uzvišenoj porti i pridonosila su njezinoj vlasti.

Ostala, naročito ona koja su se ticala vojske, religije i pravosuđa, imala su svoje centre moći u drugim dijelovima prijestolnice. Svako ministarstvo razvilo se kao izvršno i zakonodavno tijelo s unutarnjim savjetodavnim vijećima *(medžlis)* koji bi katkad sami postali ministarstva kad bi njihove dužnosti i osoblje opravdavali njihovo izdvajanje. Budući da su vodeći pobornici Tanzimata sami često bili veliki veziri *(sadri azam)* i (ili) ministri unutarnjih i vanjskih poslova, ti odjeli na Porti su naročito težili steći vlast daleko veću nego što je to označavalo njihovo ime.

Ministarstvo unutarnjih poslova osnovalo je 1836. Ured zamjenika velikog vezira (*sadaret kethüdasi*) da obavlja onaj dio njegovih dužnosti koji se odnosi na unutarnje poslove. Dvije godine kasnije veliki vezir ga je pripojio sebi da bi stekao vlast koja mu je bila potrebna da vlada drugim ministrima. Gotovo tokom cijelog razdoblja Tanzimata ono je ostalo pod velikim vezirom i njime je upravljao njegov podsekretar *(sadaret müstešari)*, ali sa vlastitom samostalnom službeničkom strukturom i odgovornostima, tako da je bilo moguće, kad se Fuad razbolio i umro 1869, a Aliji je bilo naporno vršiti dužnost ministra vanjskih poslova i velikog vezira, odvojiti Ministarstvo unutarnjih poslova od velikog vezira bez većih poteškoća i tako mu povratiti samostalnost [18. veljače (februara) 1869], što ju je zadržalo do kraja carstva.

Ministarstvo unutarnjih poslova bilo je zaduženo za sve unutarnje poslove carstva. Kao i druga ministarstva, i ono je primalo prijedloge za propise i zakone unutar svog djelokruga, a zatim su ti prijedlozi bili dalje proslijeđeni zakonodavnim tijelima i sultanu. Ministarstvo je također bilo odgovorno za njihovu provedbu ako bi sultan dao svoje odobrenje u formi *irade*. Ono je kontroliralo organizaciju i rad provincijskih i lokalnih uprava i policijskih snaga, a time i imenovanje, unapređenje, disciplinske postupke, inspekciju, upravljanje i reguliranje svih službenika izvan centralne vlade, od upravljača provincija do ravnatelja policije i općinskih službenika. Dužnost ministarstva je, također, preporučivati sve zakone, propise i upravne akte koji bi mogli poboljšati način života i povećati bogatstvo uglednika i podanika, razviti industriju i trgovinu, i regulirati publikacije i slično. Kad je postalo neovisno, ministarstvu je bilo dozvoljeno imati vlastiti budžet, za razliku od drugih ministarstava, i općiti izravno s odgovornim i zakonodavnim tijelima bez miješanja ili čak odobrenja velikog vezira, pa je tako taj ministar imao prilično vlast.

Da bi vršilo svoje dužnosti, ministarstvo je bilo organizirano po odjelima, uključujući tu i odjel podsekretara *(imütešar)*, koji je nadgledao pokrajinske više službenike i određivao njihovu politiku. Postojala su tri odjela koji su bili zaduženi za dr-

žavne službenike: jedan se brinuo za izbor, drugi je čuvao podatke o imenovanjima, položajima i unapređenjima, a treći je upravljao mirovinskim fondom. Pojedini odjeli također su organizirali i provodili popise pučanstva, nadgledali carsku štampu i nadzirali naseljavanje izbjeglica koji su ulazili u carstvo. Zbog bolje organizacije Carigrada i drugih općina osnovano je pri ministarstvu tijelo što su ga sačinjavali *kapi kethüdi*, tako da bi svaki provincijski upravljač imao svoga predstavnika i da bi se centralizirali poslovi ministarstva u vezi pojedinih provincija. U carstvu su postojala tri inspektora koji su nadgledali i vršili inspekciju uprave, svaki u jednom od tri velika područja: u Rumeliji, Anadoliji i arapskom svijetu. Posebni odbori pri ministarstvu organizirali su i nadgledali provedbu zdravstvenih mjera i propisa i bavili se poslovima u vezi svetih gradova.

Ministarstvo vanjskih poslova bilo je osnov vlasti Mustafa Rešid-paše u njegovim ranim godinama; uz dužnosti iz svog djelokruga, rješavalo je i neke poslove što bi normalno bili prepušteni drugim ministarstvima, uključujući donošenje zakona o reformi, status i poslove u vezi sa stranim podanicima i nemuslimanima u carstvu, te trgovačke odnose s inozemstvom. Različiti poslovi zakonodavstva i arhive što ih je nekad obavljalo Carsko vijeće, a zatim Porta pod nadzorom *reis ul-küttaba* u ime velikog vezira, sada su potpadali isključivo u nadležnost Ministarstva vanjskih poslova. Da bi se mogle obavljati sve te dužnosti, ministarstvo je bilo podijeljeno u dvije glavne sekcije, svaka sa podsekretarom na čelu i zatim na odjele sa glavnim pisarima na čelu. Sekcija za vanjske poslove imala je odjele koji su se bavili vanjskim poslovima, vanjskom trgovinom, primali strane predstavnike i raspoređivali prema položajima sve Osmane, koji su prisustvovali dvorskim ceremonijama i pratili stranu štampu. Druga sekcija, koja se sastojala uglavnom od prijašnjih odjela Carskog vijeća koji su se bavili unutarnjim poslovima, imala je dva dijela: samo Carsko vijeće *(Divan-i Hümayun Kalemi)*, sa pisarom naredbi na čelu, koji je izdavao i bilježio sve carske naredbe, sultanova pisma stranim vladarima i visokim službenicima i ostale poruke i bilješke izmijenjene sa stranim vladama ili njihovim predstavnicima kod Porte, ugovore i dokumente *(berat)*, kojima se određivalo, imenovalo i uklanjalo više službenike i odobravalo putovanja unutar i izvan carstva. Odjel za nemuslimanske vjerske poslove bio je podijeljen u odjelke za svaki *millet* i zadužen za izdavanje naredbi u vezi njih i njihovih pripadnika, poteklih ne samo iz ovog ministarstva, nego i iz svih drugih odjela i ministarstava vlade. Tu su još bile dvije manje sekcije, Prijevodni ured i Arhivski odjel, koji je kasnije prerastao u arhiv za sve odjele Uzvišene Porte.

Minastarstvo financija, koje je objedinjavalo sve glavne riznice i državne financijske odjele, osnovao je Mahmut II početkom 1838, ali ga je veliki vezir Mehmed Husrev-paša rasformirao na odjele za vrijeme svog kratkog razdoblja vlasti nakon dolaska Abdulmedžida na prijestolje, u posljednjem uzaludnom naporu da ponovno pribavi vojsci punu financijsku neovisnost [2. kolovoza (augusta), 1839]. Uskoro nakon povratka Mustafe Rešida u Carigrad i donošenja naredbe iz Gülhane, *mansure* i kraljevske riznice bile su ponovo ujedinjene i Ministarstvo financija obnovljeno [20. lipnja (juna) 1839].

U početku su odjeli bili prilično samostalni na čelu s ministrom i njegovim podsekretarom, s odvojenim riznicama *(hazine)* i računovodstvenim odjelima *(muhasebe kalemi)*, a bavili su se prihodima i troškovima, dok su posebni odjeli vodili financijsku upravu Anadolije i Rumelije i izdavali glavne financijske naredbe. U srpnju (julu) 1842. položaj podsekretara u ministarstvu je ukinut; nadomjestila su ga dva rizničara *(defterdari)* za *mansure* i carske riznice, čiji je glavni posao bio da pomažu ministru pri teškom zadatku skupljanja poreza i drugih prihoda.

Ta struktura ostala je gotovo nepromijenjena tokom krimskog rata, kada je, kao dio financijskih reformi što ih je uvodio Fuad-paša, osnovano novo računovodstveno vijeće *(Divan-i Muhasebat)* unutar ministarstva. Njegov zadatak je bio provjera računa svih ministarstava i odjela kao i pojedinih službenika centralne i pokrajinske uprave. Zadatak mu je također bio nacrt budžeta za narednu financijsku godinu, velika novina, i primanje prijedloga iz odjela, usklađivanje s očekivanim prihodima i prosljeđivanje rezultata ministru, Zakonodavnom vijeću i Vijeću ministara na konačno odobrenje. Njegovi predstavnici slani su širom carstva da bi provjerili da li su svi financijski propisi provedeni, jesu li riješene nesuglasice između državnih službenika i poreznih obveznika i da bi predložili eventualne promjene za bolje funkcioniranje sistema. Da bi izvršavalo svoj posao, Računovodstveno vijeće imalo je predsjednika i sedam financijskih stručnjaka kao članove i osoblje od deset pisara. Zbog obimnosti posla broj članova je povećan na deset, a osoblje na dvadeset i jedan za vrijeme slijedećeg desetljeća, ali to jedva da je bilo dovoljno za složeni osmanski financijski sustav, te on nikada nije bio onako djelotvoran kao što su se njegovi tvorci nadali.

Za vrijeme posljednjeg desetljeća Tanzimata, Računovodstveno vijeće je podijeljeno na dvoje. Pola članova i osoblja oformilo je *Meždis-i Maliye* (Financijsko vijeće), koje je pripremalo godišnje budžete, bavilo se porezima, zakupom poreza i poslovima ubiranja. Druga polovina ostala je kao *Medžlis-i Muhasebe-i Maliye* (Finacijsko računovodstveno vijeće), koje je nastavilo provjeravati račune ministarstva, odjela i službenika i bavilo se poslovima kao što je popis i podaci o imovini, zaklade i državne

obveznice. Ministarstvo je bilo ponovno reorganizirano s jednim podsekretarom na čelu *(maliye müstešari)*, koji je postavljen umjesto posebnih rizničara sa samo jednom riznicom nazvanom jednostavno *Maliye Hazinesi* (Financijska riznica).

Ekonomska i socijalna vijeća i ministarstva. Svako veće ministarstvo imalo je savjetodavno vijeće *(medžlis)* sastavljeno od stručnjaka u mirovini, viših pisara i službenika koji tog časa nisu imali redoviog zaduženja, čiji je zadatak bio da savjetuju ministre o općoj politici i zakonodavstvu i da unapređuju metode rada. Nekoliko vijeća, koja su se bavila ekonomskim i socijalnim pitanjima, stekla su takvu važnost tokom godina da su konačno postala ministarstva. Vijeće za poljoprivredu i industriju, kojeg je osnovao Mahmut II 1838, pretvoreno je u Ministarstvo trgovine 1839. godine. Vijeće za školstvo osnovano u lipnju (junu) 1846. pretvoreno je u Ministarstvo za javno školstvo 1856. Obnovljeno Vijeće za poljoprivredu pretvoreno je u Ministarstvo poljoprivrede 1846, da bi postalo dio Ministarstva trgovine koje je zatim nazvano Ministarstvo trgovine i poljoprivrede 1862. godine. Vijeće za javne radove osnovano 1838, ukinuto i ponovno oformljeno nekoliko puta zaredom, konačno je postalo Ministarstvo za javne radove u veljači 1870. Ta dva posljednja ministarstva na kraju su bila ujedinjena u jedno Ministarstvo za javne radove i trgovinu s trgovačkom sekcijom koja se bavila industrijom i statistikom vanjske trgovine (vanjska trgovina kao takva ostala je pod Ministarstvom vanjskih poslova), i sa sekcijom za javne radove, koja je pokretala, nadgledala ili kontrolirala željezničke pruge, mostove, ceste, sustav pošta i telegrafa i ostale instalacije važne za promet.

Vjerska institucija (Bab-i Mešihat)

Udaljeni od Porte i pod upravom ministara, koji su barem u dva slučaja *(serasker* i *šejhulislam)* bili jednaki po položaju sa velikim vezirom i tako dvostruko izvan njegove kontrole, bilo je nekoliko ministarstava koja su pretrpjela vrlo malo promjene od vremena Mahmuta II. Ured *šejhulislama*, smješten u staroj četvrti janjičarskih aga, blizu Sulejmanije džamije, razvio se sada u upravni odjel po svemu osim po imenu, s podsekretarom zaduženim za personalne i političke probleme i posebnim odjelima na čelu sa *kadiaskerima* (također jednostavno zvanim *sadr)*, čiji je zadatak bio imenovanje i nadgledavanje sudaca i sudova u Anadoliji i Rumeliji, dok su oni u Carigradu i Galati potpadali pod posebni odjel. Vrhovni vjerski sud *(Fetvahane-i Dželile)* osnovan je pri ministarstvu da bi provodio *šejhulislamove odluke*, kao vrhovnog pravnog savjetnika (ve-

liki muftija) i kao posljednja instanca za žalbe na odluke nižih vjerskih sudova. Njegov pomoćnik *(ders vekili* bio je na čelu odjela koji je nadgledavao školovanje uleme u vjerskim školama i imenovao i nadgledao učitelje u osnovnim školama *(mekteb)* i srednjim školama *(medrese).* Njegova *fetva emini* objavljivala je njegove sudske i vjerske odluke, a drugi pisari su obavljali financijske poslove. Godine 1849. Carska kovnica *(Darphane),* smještena u plači Topkapi, bila je pripojena sultanovoj privatnoj riznici (nazvanoj *Hazine-i Hassa)* kao Ministarstvo sultanove riznice. Ono je kasnije bilo priključeno Ministarstvu za vjerske zaklade *(vakufe),* koje je spojeno s upravom zaklada *(vakufa)* svetih gradova i postalo posebni odjel vlade 1837. sa središtem nasuprot džamije Aja Sofije. Njezin ministar i osoblje bili su pod kontrolom *šejhulislama,* budući da su svi trebali biti uleme, a većina ovih prihoda je bila za uzdržavanje uleme i zaklada.

Bab-i Serasker (vojna institucija), što je tek 1900. formalno pretvorena u Ministarstvo rata, razvila je svoju organizaciju tokom 19. stoljeća, kada je i sama vojska bila reorganizirana, te je seraskeru pomagao Odjel glavnog zapovjedništva i odjeli za vojni prijevoz, inženjerstvo, pješadiju, konjicu, topništvo, opskrbu, pravosuđe, mirovine, utvrđenja i vojne zgrade, veze i statistiku. Također su osnovani pojedini odjeli da upravljaju svakom od provincijskih vojski, nakon što su bile organizirane, provincijskim žandarmerijama, vojnom gradnjom i vojnim školama, dok su vatrogasci bili dodijeljeni području u blizini Seraskerata u Carigradu. Carski arsenal *(Tophane-i Amire)* je postojao kao samostalni odjel pod maršalom *(miišir)* kojeg je imenovao serasker sa savjetodavnim vijećem od stručnjaka koje je imenovao veliki vezir. Šest provincijskih vojski, kasnije ih je bilo sedam, bile su organizirane da usklađuju i provode sve vojne aktivnosti u provincijama, uključujući rezerve i konjicu, dok je zapovjednike imenovao Carigrad, kojemu su bili odgovorni. Ali bili su samostalni pri organiziranju vojnih poslova i opskrbi prema lokalnim uvjetima i problemima.

Veliki odmiral (ili *kapudan-i derya)* vodio je poslove flote u Carskom brodogradilištu *(Tersane-i Amire)* na Kasim-paši na Zlatnom Rogu u Carigradu. Floti se posvećivalo malo pažnje do vladavine Abdulmedžida, koji je tu uložio mnogo novaca na modernizaciju, kao i u Izmitu i Gemliku, te su konačno parobrodi potpuno zamijenili stare jedrenjake. Tek nakon nekoliko pomorskih poraza 1866. za vrijeme pobune na Kreti osnovano je Ministarstvo mornarice, još uvijek na Kasim-paši; ministar i njegov podsekretar brinuli su se za upravu i financije, dok je veliki admiral samo zapovijedao flotom. Savjetodavno vijeće, sastavljeno od umirovljenih pomorskih oficira, osnovano je

da pruži pomoć, a misija britanske mornarice, što ju je predvodio admiral Hobart, pružila je tehničku pomoć i savjete, te je nova flota stvorena u prilično kratkom vremenu.

Ministarstvo za sudske sporove, što ga je osnovao Mahmut II, brinulo se za savjetovno sudstvo carstva i postalo *Ministarstvo pravosuđa* 1870. Njegova organizacija je bila izmijenjena kad se tokom stoljeća razvio novi sustav svjetovnog pravosuđa i preuzeo mnoge sudske dužnosti od vijeća i ministarstva Porte. Do kraja stoljeća Ministarstvo pravosuđa uključivalo je Vrhovno sudsko vijeće i Kasacioni sud, podijeljen na građansku, kaznenu i upravnu sekciju, i Apelacioni sud, sa sekcijama za kazneno, građansko, korekcionalno i trgovačko pravosuđe. Njegova jurisdikcija je u Carigradu uključivala također Sud prvog stupnja Carigrada, također podijeljen na građansku, kaznenu i upravnu sekciju, i Trgovački sud ili miješane sudove, gdje su suci pretstavljali različite strane trgovačke zajednice tada aktivne u carstvu, a sa posebnom građanskom i pomorskom granom. Osim što je nadgledalo i postavljalo osoblje za svjetovni sudski sustav, ministarstvo se također brinulo za školovanje sudaca i nadgledavalo sistem svjetovnog pravnog školovanja.

Veliki vezirat. Iznad svih izvršnih odjela Porte bio je ured velikog vezira kojeg su nazivali Veliki vezirat *(Sadaret-i Uzma)* ili prvo ministarstvo ili čak Uzvišena porta *(Bab-i Âli)*, iako je ovaj posljednji naziv, u stvari, obuhvaćao sve odjele pod njegovim nadzorom i kontrolom uključujući i njegov vlastiti. Godine 1389. odjel se sastojao samo od *Âmedi-i Divan-i Hümayun*, odjel za unutarnje poslove koji je sadržavao i ministarstvo vanjskih poslova prije nego ih je Mustafa Rešid-paša razdvojio. *Âmedi*-ured uključivao je dopisni ured velikog vezira i njegov arhiv ili Sobu sa dokumentima Porte. Kad su pobornici Tanzimata na čelu s velikim vezirom izgradili vlast Porte, oni su na nju prenijeli većinu preostalih ureda Carskog vijeća, nekad u sastavu Ministarstva unutrašnjih poslova, uključujući *Tešrifat Kalemi*, zadužen za protokol, službene rangove i ceremonijale. Pod vlašću velikog vezira kod Porte bila su razna centralna zakonodavna tijela.

Novi zakonodavni organi

Nova zakonodavna tijela nastala u Tanzimatu bila su jednako važna kao i izvršne službe kao osnov neprekidnog upravljanja carstvom i kao podrška modernizaciji usprkos političkom neredu. Ona su bila ne toliko posebna grana vlade, koliko sastavni dio procesa upravljanja carstvom. Proces, kojim je

staro Carsko vijeće bilo lišeno svojih zakonodavnih funkcija, a koje su zatim preuzeli organi koji su bolje mogli izaći u susret potrebama vremena, započeo je Mahmut II. *Medžlis-i Vâlâyi Ahkâm-i Adliye* (Vrhovno vijeće za sudske propise) osnovano 1838. na dvoru, i *Dar-i Šurayi Bab-i Âli* (Savjetodavno vijeće Porte), savjetodavna tijela za reformu za Mahmuta i velikog vezira, bili su jezgro zakonodavnih tijela što će se javiti za vrijeme razdoblja Tanzimata.

Bilo je nekoliko problema koji su ometali vijeća za vrijeme posljednje godine Mahmutove vladavine. Budući da su nova vladina tijela nametnuta na već postojeći sistem i budući da njihove točne dužnosti i odnos prema drugim službama nikada nisu bili određeni, često se nitko nije obazirao na njihov savjet. Drugo, budući da je njihov prvotni cilj bio osigurati savjet stručnjaka, članovi su bili imenovani prema njihovim kvalifikacijama bez obzira na rang. Ali, iako je to bila hvale vrijedna i liberalna ideja, uslijed osmanskog mentaliteta pažnja se obraćala samo na pripadnike višeg ranga. Treći problem je bio da su imenovani članovi provodili većinu svog vremena na svojim redovitim upravnim dužnostima dok je ovaj posao bio izvan redovitog posla. I konačno, budući da razlika između dva vijeća nikad nije bila određena ni njihov djelokrug utvrđen, kad god bi njihove preporuke dirnule u interese pojedinih ministara ili odjela, mišljenje ovog posljednjeg moralo je prevladati prema starom osmanskom učenju »*hada*«.

Uklanjajući Savjetodavno vijeće Porte i imenujući Vrhovno vijeće za sudske propise kao vrhovni izvor reformnog zakonodavstva i rasprave, Carska naredba iz Gülhane učinila ga je jedinim tijelom zaduženim razmatrati važne poslove koji zahtijevaju donošenje zakona i ispitivati svaki problem, bez obzira na »*had*« ministara ili drugih i podnositi prijedloge za zakonodavstvo. Prijedlozi su bili proslijeđeni sultanu na odobrenje ne samo od strane Ministarskog vijeća, već također od specijalnog vijeća sačinjenog od starijih ministara, umirovljenih službenika i svih članova Vrhovnog vijeća, osiguravajući tako ovom posljednjem daleko veći utjecaj u procesu ratifikacije nego kad je stvar bila u rukama samo Ministarskog vijeća. Njegov djelokrug je bio ograničen u tom smislu da je moglo razmatrati samo one mjere koje su mu proslijedili Ministarsko vijeće ili odjeli. Ali u stvari je to bilo formulirano dovoljno nejasno, tako da je vrhovno vijeće pripremalo zakone o čemu god je htjelo, budući da se gotovo sve moglo smatrati u vezi s problemima što su mu proslijeđivani. Dodijeljeno mu je deset članova s punim radnim vremenom izabranih iz redova starijih službenika iz sve četiri institucije vladajuće klase. Za vijeće je sagrađen novi središnji ured kod Porte, pokazujući da, koliko god je Tanzimat potvrđen od sultana, ipak ga provodi Mustafa Re-

šid-paša i njegovi istomišljenici, a ne dvor, čime je započeo prijelaz vlasti na Portu. Nakon službenog otvaranja u prisuću sultana [8. ožujka (marta) 1840], vijeće je započelo rad sa žarom rijetkim u vladinim krugovima do tada. Rasprave su bile tako organizirane da je svaki član bez obzira na rang mogao govoriti. Članovi nisu smjeli napustiti dvoranu za vrijeme diskusija. Nitko nije smio prekinuti govornika dok nije završio i vijeće je uskoro počelo pozivati i ispitivati službenike ministarstva, barem one kod Porte, iako oni nisu morali prisustvovati ili odgovarati na pitanja ako nisu željeli. Nastojalo se promijeniti preporuke pojedinaca da bi se postigla suglasnost, ali o nekima je odlučeno većinom glasova, a sultan je bio obaviješten o razlozima neslaganja tako da je mogao donijeti svoj sud.

Usprkos propisa, Vrhovno vijeće se uskoro našlo pred vlastitim problemima. Neki članovi zadržali su svoje stare položaje i slali su zastupnike da prisustvuju sastancima vijeća. Budući da zbog toga često nije bilo kvoruma, odluke su se morale odgađati. Ministarsko vijeće počelo se sastajati u isto vrijeme kad i Vrhovno vijeće i tako je onemogućavalo da itko od Porte svjedoči ili pruži Vrhovnom vijeću potrebnu obavijest. Stariji članovi i dalje su prevladavali u diskusijama, dok se iskustvo i mišljenje mladih članova zanemarivalo. Da bi riješilo te probleme, vijeće je izdalo novi propis [18. srpnja (jula) 1841], prema kojem su svi članovi bili istog ranga i propisalo kazne za one koji prekrše i jedan od prethodnih propisa. Članovi su se morali podijeliti u male grupe stručnjaka da bi razmotrili prijedloge prije nego što se o njima odlučivalo na zajedničkim sastancima, i tako je stvorena organizacija koja se temelji na odjelima i koju će njezini nasljednici i dalje razvijati. Da bi ministri i drugi važni službenici bili na raspolaganju, Vrhovno vijeće je moralo održavati sastanke u nedjelju, dok je Ministarskom vijeću bilo zabranjeno da se sastaje na taj dan. Konačno, Vrhovnom vijeću je bilo naređeno ne samo da daje svoje mišljenje o nacrtima zakona što su ih donijela druga tijela već da donosi vlastite nacrte zakona i propisa (zvane *tezakir)*, što je postalo osnovom kasnijeg zakonodavstva Tanzimata.

Novi propis je uglavnom postigao svoju svrhu; idućih petnaest godina Vrhovno vijeće radilo je uspješno kao glavni zakonodavni organ. Da bi bili sigurni, vlastoljubivi pobornici Tanzimata učinili su sve da ono bude prilagodivo njihovim željama, čuvajući visoko plaćene položaje predsjednika i zamjenika vijeća za članove koji su najbolje odražavali želje Porte, a također mijenjajući plaće ostalim članovima ovisno o njihovoj prilagodljivosti kod važnijih odluka. Preko 90% preporuka Vijeća sultan je objavio bez promjene. Vijeće je također vršilo

i sudsku funkciju, kao posebni upravni sud prve instance za postupke protiv važnih upravnih i političkih vođa optuženih za kršenje zakona i kao konačni prizivni sud za kaznene slučajeve, što su ih prvotno rješavala provincijska vijeća prema kaznenom zakoniku Tanzimata.

Sam uspjeh Vrhovnog vijeća odlučio je o njegovoj sudbini. On je preuzeo takav teret pripremanja zakonodavstva da je bio preopterećen neizmjernim poslom i zbog toga je bio u zaostatku. To je bio glavni faktor koji je usporio Tanzimat neposredno prije krimskog rata. Osim toga, Tanzimat je sada bio u rukama druge generacije pobornika Tanzimata, na čelu sa Alijom i Fuadom, koji su željeli brz napredak, dok je Vijeće bilo bastion za konzervativnije, starije pobornike Tanzimata na čelu sa Mustafa Rešid-pašom. I tako su zbog upravnih i političkih razloga 1854. Vrhovnom vijeću ostavljene samo njegove sudske funkcije, a osnovano je novo zakonodavno tijelo po imenu Visoko vijeće Tanzimata *(Medžlis-i Âli-i Tanzimat).*

Glavni cilj novog vijeća bio je da jednostavno upotpuni i proširi reforme Tanzimata. Da bi dobio vlast potrebnu da donosi zakone, odvojen je od Ministarskog vijeća i izjednačen s njim, iznad ministarstava, a njegov predsjednik je imao direktan pristup sultanu. Dok je Vrhovno vijeće moglo službeno razmatrati samo predmete koji su mu bili predloženi, novo vijeće moglo je razmatrati donošenje zakona o bilo kojem predmetu i također je moglo primati i razmatrati prijedloge što su mu ih izravno podnijeli članovi ili podanici, te su tako i ovi prvi puta dobili pristup procesu zakonodavstva. Ono je također moglo pozvati službenike da svjedoče i poslati svoje zastupnike da dobiju obavijesti iz bilježaka ministara i ispitati kako ovi posljednji provode zakon. To je bilo prvi put otkako je pobliže određena razlika između osmanske zakonodavne i izvršne funkcije da je ovim prvima dana vlast da nadgledaju ove druge, čime je započeo dugačak proces prema odgovornoj parlamentarnoj vladi. Ni jedan prijedlog nije mogao postati zakon bez suglasnosti Vijeća Tanzimata. Odjeli i ministarstva mogli su predložiti nove propise za sebe, ali čak ni ti nisu mogli stupiti na snagu prije nego što bi prošli cijeli zakonodavni postupak.

Budući da je Vrhovno vijeće i dalje postojalo, uskoro je došlo do zbrke i do sukoba vlasti. Iako je staro vijeće bilo ograničeno samo na pravne poslove, ono je nastavilo donositi nacrte zakona, a Vijeće Tanzimata ograničilo je svoju pažnju prvenstveno na propise kojima se utvrđuje organizacija i djelovanje glavnih državnih tijela. Odnosi dvaju tijela čini se da su bili ovisni o nestalnoj politici tog vremena. Vijeće Tanzimata je prevladavalo kad su Alija i Fuad bili na vlasti, a Vrhovno vijeće kad su njihovi neprijatelji imali veliki vezirat. Budući

da je potreba za organizacijom i reorganizacijom državnih tijela rasla u vrijeme posljednjih godina Tanzimata, Vijeće Tanzimata bilo je tako opterećeno da je moralo prenijeti nešto od svoga posla na staro vijeće. Ovo posljednje je, opet, bilo tako zaposleno zakonodavnim i sudskim poslovima da se moralo podijeliti na pet specijaliziranih odbora, koji su se bavili upravom, financijama, vojnim poslovima, vanjskim poslovima i pravosuđem. Ogromno povećanje posla kod oba vijeća bilo je uzrokovano kasnijim osnivanjem provincijskih zakonodavnih vijeća, koja su slala u Carigrad velik broj prijedloga u vezi sa svojim područjem. Povećanje broja članova u oba vijeća na centralnom nivou imalo je za posljedicu daljnje komplikacije i zatezanje. Članovi su izbjegavali da izraze svoje mišljenje i rasprave su se većim dijelom pretvorile u političke i osobne svađe. Gomila neizvršenog posla na vrhu uskoro je izazivala nemoć u provincijama. I tako je do 1860. Vijeće Tanzimata u određenoj mjeri zapalo u istu vrstu zbrke koja je dovela do njegovog osnutka.

Nakon dugog ispitivanja situacije zaključeno je da teškoća leži u staroj osmanskoj sklonosti ka stvaranju novih ustanova za rješavanje novih problema, a da se pri tom ne unište stare niti ih se poveže sa novima. Naredbom izdanom 9. rujna (septembra) 1861. pokušana je racionalizacija zakonodavnog procesa stapanjem dvaju vijeća u novo Vrhovno vijeće za sudske propise, koje je zatim bilo podijeljeno u tri odjela: (1) Odjel za zakone i propise koji je preuzeo zakonodavne funkcije obaju vijeća, (2) Odjel za upravu i financije zadužen za upravno ispitivanje, i (3) Odjel za sudske sporove koji je preuzeo pravosudnu funkciju od *Medžlis-i Vâlâ,* vršeći ulogu prizivnog suda za slučajeve, o kojima je odlučilo provincijsko pravosudno vijeće, i suda prve instancije za slučajeve u koje su umiješani službenici centralne vlade. Vijeće kao cjelina i njegovi pojedini odjeli mogli su započeti diskusiju i davati prijedloge zakona. Da bi se ubrzao tok posla, bilo je dozvoljeno razmatrati predmete prema njihovoj važnosti, a ne redom kako su pristizali. Tajno glasanje je bilo dozvoljeno za važne probleme, a argumenti manjine su objavljivani anonimno u pojedinim zapisnicima. Budući da je članove novog vijeća još uvijek imenovalo Ministarsko vijeće, njegova mogućnost da nadgleda ovo posljednje bila je ograničena, usprkos njegovom pravu na istragu. Ali njegova ovlaštenja da ispituju članove izvršnih tijela i da vodi postupak protiv službenika zbog njihovih prekršaja, povećalo je djelotvornost u nadziranju vlade, a uspješno zakonodavstvo u novom vijeću u mnogome je pridonijelo uspjehu Tanzimata dok su Alija i Fuad bili na vlasti tokom 60-tih godina.

Promjena, koja je još jednom nastupila u zakonodavnom procesu nije bila rezultat novih propusta Vrhovnog vijeća, već posljedica kritike upućene samovolji Tanzimata od strane Evropljana i mladih osmanskih intelektualaca. Evropljani, koji su prikrivali svoje temeljno uvjerenje u nadmoć kršćanskih ustanova i organizacije, zauzimali su se za uključivanje predstavnika nemuslimanskih podanika u proces upravljanja. Mladi osmanski intelektualci tvrdili su da dostignuća Tanzimata ne znače ništa dok se ne usvoji i proširi princip zastupništva. Iako su Alija i Fuad vjerovali u reformu odozgor, uspjeh provincijskih zastupničkih vijeća i stalni pritisak Engleza konačno su ih uvjerili da je potrebno uvesti nove promjene na centralnom nivou.

Godine 1867. Vrhovno vijeće ponovo je podijeljeno na zakonodavno i pravosudno tijelo, Državno vijeće *(Šurayi Devlet)* i Vijeće za sudske propise *(Divan-i Ahkâm-i Adliye)*. Na čelu prvoga bio je Midhat-paša, a na čelu drugoga Ahmet Dževdet-paša. Novo vijeće za sudske propise trebalo je rješavati slučajeve u vezi sa svjetovnim zakonima i propisima i vršiti dužnost prizivnog suda za građanski *nizamiye*-sudski sistem koji je tada bio osnovan, dok je Državno vijeće postalo centralno zakonodavno tijelo. Ovo je trebalo pripremati sve nacrte zakona i propisa, ispitivati predmete javne uprave, odlučivati o sporovima između izvršnih i pravosudnih tijela, davati savjete ministarstvima o provedbi zakona i propisa na snazi i suditi vladinim službenicima optuženim za loše vršenje dužnosti. Bilo je podijeljeno na pet odjela od kojih je svaki imao deset članova: za unutarnje poslove i rat, za financije i vjerske priloge, za sudstvo i pravo, za javne radove, trgovinu i poljoprivredu i za javno školovanje. Prvi puta, članstvo je predstavljalo glavne interese u carstvu, ali uz oštra ograničenja. Sve članove je službeno imenovao sultan. Imenovanja za članstvo tražena su i primana od namjesnika kao i od mnogih gradskih službenika, koji su opet osiguravali imenovanje od svojih savjetodavnih vijeća i *milleta* i cehovskih starješina. Članove je na kraju izabralo Ministarsko vijeće s lista kandidata, predstavnika svake grupe u svakoj provinciji, dok su dodatna imena bila dodana samo u rijetkim prilikama. Tako su bile zastupane sve važne klase i interesi među nemuslimanima kao i muslimanima, a ti zastupnici bili su neka vrsta narodnog prisustva u zakonodavnom procesu na centralnom nivou.

Ali, usprkos tako ograničenog zastupništva, ovlaštenja Državnog vijeća bila su strogo ograničena u usporedbi s ovlaštenjima njegovih prethodnika. Državno vijeće moglo je razmatrati samo predmete koji su mu bili dani, a ministarstva i odjeli su ga mogli zaobići i podnijeti prijedloge zakona izravno Ministarskom vijeću. Ono nije više moglo pregledavati državni

budžet ili ispitivati ministre, jer su te funkcije bile dane posebnoj godišnjoj skupštini ministara i uglednika koja je bila pod kontrolom velikog vezira. Usprkos pritiscima liberala, Alija i Fuad su se pobrinuli da novo Državno vijeće bude podložno Porti i da ne prekine tok bitnog zakonodavstva. U praksi je ipak pravo Državnog vijeća da provjerava izvršenje zakona i propisa dozvoljavalo veću vlast, nego što je to bilo predviđeno propisom. Osim toga, njegov zastupnički karakter, ma koliko ograničen, poticao je članove da budu manje ovisni o ministarstvima nego što su to bili njihovi prethodnici.

Kako je vrijeme prolazilo, organizacija tih dvaju tijela se mijenjala. 6. svibnja (maja) 1869. Državno vijeće je dobilo određen broj pravosudnih dužnosti i imenovan je novi Odjel za sudske slučajeve da ih obavlja. Pravosudno vijeće je sada postalo uglavnom prizivni sud za slučajeve iz niže jurisdikcije i tako preteča modernog prizivnog suda, a Državno vijeće imalo je jurisdikciju nad sporovima između sudskih i upravnih službenika i vršilo je funkciju prizivnog suda za provincijske odluke u vezi upravnog sudstva. Upravno sudstvo je u stvari postalo tako važan dio posla Vijeća da je kasnije, te iste godine, novi Odjel za sudske sporove podijeljen na kaznenu i građansku sekciju, dok su odjeli za unutarnje poslove i rat i školovanje bili spojeni u jedan, te je Vijeće imalo šest odjela kao i prije.

Za vrijeme Tanzimata Državno vijeće vršilo je veći dio svog zakonodavnog i upravnog posla preko odjela i rijetko se sastajalo u cjelini, što je navelo strance i neke Osmane da ga neopravdano kritiziraju kao neaktivnog i neefikasnog. U stvari, ono je nastavilo raditi s uspjehom obavljajući silno obiman posao zakonodavstva i povećavajući efikasnost izvršnih odjela strogo ih nadgledajući. Kad je Mahmut Nedim postao veliki vezir 1871, pokušao ga je reorganizirati u tri odjela: za reformno zakonodavstvo, unutarnje poslove i pravosudne poslove, koristeći reorganizaciju kao oruđe da se riješi Midhatovih pristaša [10. veljače (februara) 1872]. Budući da su ta nastojanja ipak bila samo djelomično uspješna, on je dalje ukinuo većinu preostalih upravnih i pravosudnih funkcija Vijeća [12. lipanj (jun) 1875], na temelju ne sasvim neosnovanih tvrdnji da udvostručavaju posao ministarstava i sudova, ostavljajući mu samo zakonodavne dužnosti, što ih je uskoro preuzela nova Komisija za reformu, na čelu s Ahmet Dževdetom, dok su članovi uglavnom bili Mahmut Nedimovi ljudi i pod njegovom izravnom kontrolom. Kad je nedugo poslije toga Midhat postao veliki vezir, ukinuo je tu Komisiju i vratio Državnom vijeću njegove prijašnje funkcije, sa različitim odjelima organiziranim tako da se brinu za javne radove, školstvo, rat i provincijsku upravu.

Ministarsko vijeće

Iznad svih izvršnih i zakonodavnih organa države na centralnoj razini stajalo je Ministarsko vijeće *(Medžlis-i Vükelâ*, katkad zvano *Medžlis-i Hass*, ili Sultanovo vijeće), koje je sada postalo glavno izvršno i zakonodavno tijelo za usklađivanje, dok je Carsko vijeće bilo svedeno na neku vrst privatnog vijeća i brinulo se o plaćama dvorskih štićenika i potvrđivanju nekih tipova diplomatskih i zakonodavnih akata. Točni sastav Ministarskog vijeća se mijenjao, ali je uglavnom uključivao sve ministre, *šejhulislama, seraskera* i velikog admirala ili, češće, njihove podsekretare, predstojnike policijskih odjela i Carigradskog arsenala — čak iako su oni bili službeno podređeni ili ministru unutarnjih poslova ili seraskeru — podsekretara velikog vezira kad je bio zadužen za Ministarstvo unutarnjih poslova, predstojnika Poreznog odjela i pretstojnika Odjela za evidenciju prihoda, kada su osnovani kasnije u 19. stoljeću i, obično, zastupnika carice-majke koji je predstavljao dvor. Budući da su članove imenovali sultan i njemu odgovorni za svoje odjele, oni su bili relativno neovisni o velikom veziru, barem teorijski, i nedostajalo im je jedinstvo i odgovornost moderne vlade, osim, možda, za vrijeme najboljih dana Rešida, Alije i Fuada i u kasnijem razdoblju Mladih Turaka. U druga vremena, uz malo centralne kontrole, prevladali su interesi pojedinaca i stranaka, kao i u zakonodavnim vijećima, i otežavali obavljanje posla.

Ministarsko vijeće je, ipak, vršilo izvjestan broj važnih političkih i pravnih funkcija. Poslije 1850. ovo Vijeće se zaklinjalo na vjernost novim sultanima na službenoj ceremoniji ustoličenja, a zatim je uslijedila zakletva svih prisutnih članova vladajuće klase. Ono je davalo savjete velikom veziru i sultanu o važnim predmetima kao i o prijedlozima zakona, odobravalo državni budžet kao dio zakonodavnog procesa i imalo je pravo inicirati zakonodavstvo. Odluke Vijeća bile su saopćavane u formi zapisnika sa diskusija za svaki predmet, koji je sadržavao sažetak zaključaka kao i argumente za i protiv i odluke Vijeća. Osim toga, kad se radilo o zakonodavnim predmetima, ti su zapisnici bili popraćeni posebnim izvještajima koji su sadržavali konačnu verziju zakona i propisa o kojem se radilo i detalje glavnih argumenata. Vijeće je moglo predložiti promjene, što je često činilo, u zakonima što ih je dobilo od zakonodavnih vijeća. Na sultanu je bilo da odluči o konačnoj formi prije nego što bi dao svoj *irade* zajedno sa objašnjenjima zašto odobrava ili ne odobrava predmet o kojem se radilo.

Ostavši, u najmanju ruku, simboličko središte vlasti u osmanskoj državi i društvu, sultani Abdulmedžid i Abdulaziz pokušali su izmijeniti organizaciju i način rada sultanata koliko su mogli, da bi ga uskladili sa sve modernijim načinom života. Ostavili su palaču Topkapi rođacima i pomoćnim dvorjanima i preselili se u palaču Dolmabahče na Bosforu. Dolmabahče palača i dalje se upotrebljavala za službene prijeme, ceremonije i sastanke vijeća, a Abdulmedžid je provodio većinu svoga vremena u novoj palači smještenoj nešto sjevernije, također na Bosforu, u Čirağanu, što ju je započeo Mahmut II 1836. i završio Abdulaziz 1872. Čirağan, sa svojim apartmanima u evropskom stilu, za sultana i njegovu obitelj i svojim krasnim vrtovima, uskoro je postao omiljeno boravište za sve članove carske obitelji i njihove sluge koji su se mogli tamo smjestiti. Ljeta su provodili u Kâğithane, na vrhu Zlatnog Roga u basnoslovnom središtu zabava Ahmeda III za vrijeme Tulipanskog razdoblja i sve više i više u novoj palači sagrađenoj na anadolskoj obali Bosfora u Bejlerbeju. Kad je Porta preuzela vladine brige i dužnosti, sultan i njegova pratnja imali su više vremena za lakomislenosti. Palača Čirağan pokazala se premalom za carsku obitelj koja se stalno povećavala i postupno je bila napuštena i ostavljena zaboravu, dok je palača Dolmabahče nadograđena i modernizirana 1865. Osim toga, bio je sagrađen i novi paviljon na brežuljcima s pogledom na Dolmabahče, u Jildizu za sultana i njegovu pratnju, dok su službeni poslovi sultana kao i apartmani prinčeva ostali dolje u staroj palači.

Budući da je trebalo četiri carske rezidencije stalno održavati spremnima da dočekaju sultana, njegovu obitelj i pratnju, organizacija dvora postala je sve složenija tokom stoljeća. Organizacija palače Topkapi ostala je uglavnom netaknuta. Sačinjavali su je pomoćno osoblje i penzionari. Novo osoblje i posluga za nove palače uzdržavani su o trošku carske riznice, dok su hrana, odjeća i druge osobne potrebe vladara i njegove obitelji bili o trošku sultanove riznice. Mahmut II pokušao je upravljati cijelim tim kompleksom preko svoje privatne riznice, Privatna kesa, čiji je pretstojnik postavljen za nadglednika za cijelu Unutarnju službu palače. Ali to nije bilo dovoljno, budući da je riznica i dalje bila smještena u palači Topkapi, a sultan i njegova obitelj su tamo rijetko išli. Stoga je 1866. Abdulaziz osnovao novu Sultanovu riznicu *(Hazine-i Hassa)* u palači Čirağan, u koju je uključio staru riznicu koja je ostala u palači Topkapi, a novi je nadupravitelj bio zadužen za kompletnu upravu i financije od svih carskih palača. Osoblje je bilo podijeljeno na pisare, s glavnim pisarom na čelu; sobare *(kurena)* za osobnu službu, sa glavnim sobarom na čelu; i vodstvo *mâbejina* (doslovno prostor između odaja muškaraca i že-

na u haremu), koje je postalo glavno vodstvo slugu i upravitelja u novim palačama. God. 1866. ured pretstojnika *mabejina* spojen je sa uredom nadglednika sultanove riznice i tako je stvoren novi položaj, *mabejin müširi* (upravitelj međuprostora), sa istim rangom kao i vojni zapovjednici koji su rukovodili provincijskim vojskama. Pod tom titulom se voditelj sultanovih osobnih poslova razvio u jednog od najutjecajnijih državnih službenika, ne samo za vrijeme Abdulaziza već još više za vrijeme njegovog nasljednika Abdulhamida II, kada je dvor upravljao državnim poslovima. Druga veća promjena u drugoj polovini stoljeća bilo je stvaranje dviju vrsta vojnih ađutanata: (1) *Yâverân-i Ekrem* bile su ranije i sadašnje političke i vojne vođe, koji su sačinjavali sultanovo Privatno vijeće, i savjetovali ga zajedno sa Ministarskim vijećem o političkim i upravnim poslovima i (2) *Fahri Yâverân-i Ekrem,* koji su bili sultanova počasna straža.

Običaji i navike sultana također su se prilično izmijenili tokom 19. stoljeća. Stara izolacija je prestala, isprva zbog potrebe da se prođe kroz gradske ulice iz novih palača da bi se petkom prisustvovalo molitvi na tradicionalnom mjestu, u džamiji Aja Sofiji, izvan palače Topkapi (čak iako su privatne džamije bile sazidane u novim palačama) i, naravno, zbog sezonskih promjena rezidencije. Osim toga, sultani su se sada viđali u javnosti kada su prisustvovali prijemima u evropskim ambasadama ili posjećivali kazališne predstave. Počeli su redovito putovati izvan glavnog grada da izvide stanje i vide kako funkcioniraju novi zakoni. Godine 1846. Abdulmedžid je otišao u Rumeliju, 1850. otplovio je kroz Dardanele na Limnos, Kretu, Samos i Rodos gdje je sreo Abaz-pašu, upravljača Egipta, prije nego što se vratio preko Izmira. Abdulaziz je putovao u Izmit i Bursu 1862, u Aleksandriju i Kairo slijedeće godine, prvi posjet vladajućeg sultana Egiptu nakon pobjede Selima I, i na kraju u ljetu 1868. u Pariz na poziv cara Napoleona III da bi prisustvovao otvaranju svjetske izložbe i zatim u London gdje je plovio Temzom s kraljem i posjetio palaču Buckingham prije pregleda britanske mornarice u Portsmouthu. To je zaista bila velika promjena u usporedbi s aktivnostima sultana u prošlosti, koji su živjeli izolirano i izazivali kod podanika osjećaj straha i veličine, što se po tradiciji gajio prema vladaru. Mogućnost pristupa i sve veći prijelaz odgovornosti za upravu na Portu, smanjivali su sultanovu stvarnu vlast.

Provincijska uprava i vojna organizacija

Nekoliko pristupa je isprobano da bi se postigao osnovni cilj Tanzimata — povećana kontrola centra nad pokrajinama. U početku je vlast pokrajinskih upravljača *(valija)* bila osla-

bljena time što su većinu njihovih funkcija preuzeli službenici koje je poslao Carigrad i koji su mu bili odgovorni. Kasnije je država pokušala upravljati preko upravljača vrativši im vlast, ali istovremeno i povećavajući kontrolu nad njima. Konačno rješenje bila je kombinacija oba načina, provincijska uprava je bila slika u malome strukture centralne uprave, ali sa kontrolom da bi se osigurala konačna vlast Carigrada.

Prva faza, što ju je razradio Mustafa Rešid-paša prije krimskog rata, temeljila se na pretpostavci da je za zlorabu i nesposobnost uprave u prošlosti većim dijelom kriv sistem koji je većini provincijskih službenika, od sakupljača poreza do upravljača, omogućavao neovisan položaj, kao zakupaca poreza ili nosilaca lena bez stvarnog nadzora ili kontrole od strane centralne vlade, tako dugo dok su vršili svoju službu ili plaćali potrebni porez. Da se popravi takva situacija, doneseno je niz mjera nakon naredbe iz Gülhane.

7. veljače 1840. stari porezni sustav je reorganiziran i prijašnji porezi ubirani na bazi vjerskog zakona ili ubirani kao običajni porezi bili su zamijenjeni normalnim poljoprivrednim porezima od 10% proizvoda, još uvijek nazivanim tradicionalnim imenom *âšâr* (desetina), glavarinom i porezima na nemuslimane *(džizye)*, i drugim porezima na službu, ili svi određeni prema prihodima pojedinca i njegovoj platnoj mogućnosti. Ubiranje poreza nisu sada vršili upravljači provincija ili zakupci poreza koje su ovi imenovali, nego ubirači poreza koje je slao Carigrad da odrede i uberu porez svakog okruga *(sandžak/liva)* za uzvrat za plaću što su je primali od riznice. Gubitak prava na sakupljanje poreza učinio je provincijske upravljače podređenima centralnoj vlasti i obećavao veće prihode riznici i pravedniji porezni sustav za podanike, nego što je to bio slučaj u prošlosti.

Drugi korak je bila reorganizacija upravne podjele u svakoj provinciji, koristeći tradicionalni termin *sandžak* i određujući granice tako da bi se dobile jedinice približno jednake napučenosti i bogatstva. Tamo gdje su reforme Tanzimata bile provedene, na čelu svakog sandžaka nalazio se *muhassil* i, dok se čekalo na daljnje proširenje reforme na druge okruge gdje je još uvijek vladao stari sustav, provincijski upravljači su imenovali *kajmakame*. Sandžaci su opet bili podijeljeni na *kaze*, koje su imaale isto kao i sudski okruzi, *kaza*, a na čelu su im bili upravljači *(müdüri)*. Ove su bile dalje podijeljene na podokruge *(nahije)*, od kojih je svaki imao najmanje jedan važan grad ili selo. Ovim posljednjim upravljao je načelinik *(mu'ir tar)*, službenik kojeg je prvotno imenovao Mahmut II da predstavlja centralnu vladu u gradovima, kao i u pojedinim četvrtima Carigrada i u drugim većim gradovima. Razgraničenje vlasti među službenicima bio je daljnji korak naprijed u racionalizaciji provincijskog sistema carstva.

Treći korak ka smanjenju neovisne vlasti provincijskog upravljača i drugih provincijskih viših službenika bio je formiranje savjetodavnih vijeća koja su se sastojala od predstavnika vladajuće klase, kao i od glavnih podaničkih grupa na tom području. Postojale su dvije osnovne vrste vijeća. U provincijskim i okružnim središtima postojala su velika vijeća koja su se normalno sastojala od trinaest članova, od kojih je sedam predstavljalo vladu *(muhassil,* njegov podređeni, ravnatelj lokalne policije, dva pisara poslana iz Carigrada da mu pomognu pri poreznim poslovima, lokalni kadija, grčki pravoslavni svećenik okruga i predstavnik najvećeg *milleta),* a šest je predstavljalo lokalne prvake i cehove. Druga kategorija savjetodavnih vijeća, uspostavljena 1840, bila su mala vijeća koja su uvedena u svaku *kazu,* gdje su reforme Tanzimata bile primijenjene, sa članstvom ograničenim na pet članova: lokalni predstavnik *muhassila,* kadija, ravnatelj policije, dva lokalna prvaka, od kojih je jedan trebao biti musliman i drugi nemusliman. Kao što je upravitelj *kaze* bio podređen *muhassilu,* tako je malo vijeće bilo podređeno većem i moralo mu je podnijeti svoje odluke i preporuke na odobrenje. Način, na koji su birani zastupnici naroda bio je krajnje složen. Uglednici svakog sela birali su svoje birače žrijebom. Birači iz nekoliko sela došli su zajedno u glavni grad *kaze* da izaberu kandidate za njegovo vijeće, dok su članovi vijeća kaze opet birali birače između sebe da bi izabrali zastupnike za sandžak i provincijska vijeća njima nadređena. Tako su prvi puta podanici dobili pravo da na neki način budu zastupani u procesu upravljanja, mnogo prije nego je takvo zastupanje bilo dozvoljeno u centralnoj vladi, iako su u većini slučajeva to bili članovi vladajućeg poretka u svakoj vjerskoj, ekonomskoj i društvenoj grupi i zastupali su svoje interese i želje prije nego narodne mase.

Konačni korak u nastojanjima Mustafa Rešid-paše da proširi centralnu kontrolu u provincijama zahtijevao je veću reorganizaciju vojske. Godine 1841. vojska, sada službeno nazvana *Asâkir-i Nizamiye-i Šahane* (Organizirana sultanova vojska), bila je prvi put podijeljena na provincijske komande na čelu sa bojnim maršalom *(müšir)* kojega je imenovao serasker u Carigradu i kojemu je bio odgovoran, čime je potpuno prestala kontrola provincijskog upravljača nad vojnim snagama unutar njegovog područja. Carska garda *(hassa)* bila je pretvorena u Carsku vojsku *(Hassa Ordusu)* i smještena preko puta Carigrada, na drugoj strani Bosfora u Üsküdaru, sa zaduženjem da drži red i sigurnost i osigura provedbu propisa Tanzimata u jugozapadnoj Anadoliji. Seraskerove snage u Carigradu bile su organizirane kao Carigradska armija *(Istanbul Ordusu* ili *Der Saadet Ordusu),* koja je bila zadužena za veći dio sjeverozapadne Anadolije i Trakiju. Treća armija, za Rumeliju, smještena je prvotno u Monastiru (Bitola), a zatim u Iškodri (al-

banski Skadar) za preostali evropski dio carstva. Četvrta armija, anadolijska sa svojim centrom u Sivasu, čuvala je istočnu Anadoliju. Peta armija, arabijska, bila je bazirana u Damasku i zadužena za Siriju, Ciliciju (Tašil), Irak i Arapski poluotok do 1848, kada je osnovana Šesta armija sa bazom u Bagdadu da vodi brigu o Iraku i Arapskom poluotoku. Zatim su osnovane nove podarmije u Jemenu, na Kreti i u Tripolisu u Libiji. Točna veličina svake armije i njezine podjele na pješadiju, konjicu, topništvo i rezervu ovisila je o lokalnim uvjetima i znatno je bila različita. Unutarnja organizacija također je bila različita, ali je uglavnom svaki pješadijski puk *(alaj)* bio podijeljen u tri bataljona *(tabur)*, a na čelu svakog je bio *binbaši;* ovi su opet bili podijeljeni na odrede *(bölük)* i menaže *(manga)* od deset ljudi sa desetarom *(onbaši)* na čelu, grupe od dvije menaže s narednikom *(čavuš)* na čelu, grupe od četiri menaže s poručnikom *(müläzim)* na čelu, od osam s kapetanom *(jüzbaši)* na čelu, dok je cijelim pukom zapovjiedao pukovnik *(miralaj)*. Konjički pukovi bili su podijeljeni u šest odreda, a topništvo u 12 baterija sa po 72 topa na svaki puk, od kojih je pola bilo mobilnih, a pola ustaljenih.

Vojnici koji su završili svoju redovitu vojnu službu morali su služiti u rezervi *(redif)* još dodatnih sedam godina. Ta je bila organizirana u četiri veća okruga pri štabovima provincijskih armija u Carigradu, Izmiru, Monastiru (Bitoli) i Sivasu sa podređenim jedinicama stacioniranim u većim garnizonskim gradovima, sve pod izravnom kontrolom odgovarajućeg *mušira.* Posebne organizacije za opskrbu bile su ustanovljene u istim mjestima i tako pružale osmanskoj vojsci potpuno neovisnu službu opskrbe po cijelom carstvu prvi puta u povijesti. Provincijske vojne snage i rezervne jedinice također su postale baze za svjetovni sistem vojnog školstva osnovan za osnovni i srednji stupanj, da bi se obrazovalo mladiće spremne da postanu vojnici i časnici, te se tako stvorio još jedan sistem svjetovnog školstva u carstvu. *Müširima* su pružali pomoć neredoviti poglavari plemena, općenito zvani *baši bozuki,* koji su mogli prikupiti 65.000 ratnika od Kozaka koji su ušli u carstvo na dunavskom području, kao i od Tatara iz Dobrudže i Turkmenaca i Kurda iz istočne Anadolije.

Abdulaziz je bio naročito zainteresiran za modernizaciju kopnene vojske i mornarice da bi se suprotstavio Rusima i povećao im je znatno financijska sredstva, iako je to, kao što ćemo vidjeti, izazvalo daljnje financijske teškoće. Iz Pruske su nabavljene nove puške i pruski su ih oficiri podučavali u njihovoj upotrebi. Topovi velikog kalibra nabavljeni su od Kruppove tvornice u Njemačkoj da poboljšaju obranu Bosfora i Dardanela, kao i Dunava te Karsa i Erzuruma. Počevši od 1869, u vojnu su organizaciju uvedene veće reforme kao rezultat pruskog utjecaja, uglavnom pod upravom novog seraskera

Hüsejin Avni-paše, koji je sam bio jedan od posljednjih štićenika Mustafe Rešida i Alije. U to vrijeme organizacija provincijskih armija bila je ponešto izmijenjena, a Carska garda vraćena je u Carigrad kao Prva armija. Nova Druga armija, dunavska, bila je stacionirana u Šumli. Treća armija ostala je u Monastiru (Bitoli). Anadolijska armija premještena je iz Sivasa u Erzurum. Peta i šesta armija ostale su u Damasku i Bagdadu, a jedinice, koje su već bile u Jemenu, organizirane su kao nova, Sedma armija. Svaka armija je sada imala jednak broj ljudi, oko 26.500 ukupno, sa šest pješadija, četiri konjice, jedan puk s lakim topovima i jedan s teškim topovima, uz dodatne specijalne jedinice za popunu ljudstva u utvrdama na njezinom području.

U međuvremenu su prvotne provincijske reforme Mustafe Rešid-paše bile poljuljane zbog nedostatka obučenih službenika i neorganiziranosti pri ubiranju poreza, do čega je došlo kad su zakupci poreza pokušani biti zamijenjeni s plaćenim ubiračima poreza. Provincijski upravljači nisu mogli popraviti situaciju, budući da je njihova vlast bila smanjena reformama iz 1840, dok savjetodavna vijeća nisu bila sklona to učiniti, jer su nastavili zastupati svoje vlastite interese i interese svojih grupa radije nego interese vlade. Rešidovo rješenje [ožujak (mart) 1841] bilo je: odstraniti *muhassile* poslane iz Carigrada i predati provincije provincijskim armijama, s tim da se njihovi zapovjednici imenuju upravljačima, a podređeni časnici *kajmakamima* okruga. Oni su opet birali lokalne prvake za *müdüre kaza* i upravljali su financijskim poslovima uz pomoć rizničara i pisara koje je poslalo Ministarstvo financija u Carigradu. U manjim *kazama* savjetodavna vijeća su bila ukinuta iz potpuno osnovanih razloga da su samo forma koja prikriva tradicionalno savjetovanje s lokalnim prvacima i da još dobivaju plaće, na trošak države, za ono što bi i onako radili da zaštite vlastite interese. Umjesto njih, *müdüri* su bili upućeni okupiti neformalno savjetodavno vijeće da ih savjetuje o pojedinim problemima. U većim *kazama* i na nivou *sandžaka,* vijeća su ostala, ali ukinuti su izbori i sve je članove imenovao *kajmakam* da zastupaju glavne interese. Što je najvažnije, *müširima* je bilo naređeno da osnuju provincijska upravna vijeća sa zastupnicima koje je izabralo vijeće *sandžaka* uz odobrenje *kajmakama* i tako su podanici ušli u provincijsku upravu, iako još uvijek samo u savjetničkoj ulozi. Tokom vremena, ovlaštenja vijeća da sudjeluju u upravnim odlukama su proširena sultanovom naredbom. Bilo im je dozvoljeno da traže obavijesti od provincijskog upravljača o svim predmetima, da šalju pritužbe velikom veziru na provincijsku upravu i da svjedoče njegovim zastupnicima kad bi došli kao inspektori. Također im je bilo dozvoljeno da saslušaju pritužbe na odluke šerijatskog suda kad se radilo o velikim sumama novaca, čime su se nji-

hova ovlaštenja proširila i na pravosudno područje. Na kraju je njihov djelokrug bio tako povećan da su mogli razmatrati ne samo tekuće probleme, nego i mjere koje bi »poboljšale stanje i koristile sigurnosti naroda«, što je, na provincijskoj razini, odražavalo proširen djelokrug uprave, kakav je Tanzimat već bio uveo u centralnu vladu.

Promjene su poboljšale djelotvornost provincijske uprave. *Müširi* su održavali red i ubirali poreze, a savjetodavna vijeća su poticala mjere za unapređenje lokalne privrede i životnih uvjeta i slala zahtjeve za pomoć od Carigrada za ceste i druge preinake. Kao odgovor na takve prijedloge, niz komisija za poboljšanja je poslano u Rumeliju i Anadoliju da saslušaju vijeća, uglednike i podanike. One su ispitale uvjete i pripremale izvještaje, od kojih je većina preporučivala proširenje provincijskih reformi uključujući sve ideale Tanzimata, a naročito izradu nove katastarske evidencije i popisa pučanstva, da bi se dovršio posao oko reformiranja poreznog sustava, izgradnje cesta, mostova i, gdje je to potrebno, sustav navodnjavanja, da bi se poboljšala privreda carstva i pružio napredak njegovom narodu. Kao odgovor na te izvještaje Porta je uputila većinu raspoloživih sredstava za javne radove provincijskim i okružnim vijećima, tako da bi ona mogla odlučiti koji su lokalni projekti najvažniji i imati neku vrstu nadzora koji se ne može vršiti iz Carigrada. *Livai* Izmita i Galipolja bili su izabrani kao uzori za provincijske reforme Tanzimata, s time da im se pridruže Izmir, Solun i Varna što je prije moguće. Ovdje su vojni upravljači bili zamijenjeni službenicima koji su nedavno diplomirali na novim svjetovnim školama. Rađena je katastarska evidencija, porezne knjige, a nesposobni upravljači i nepošteni članovi vijeća su smijenjeni, te su građene ceste, mostovi i sustavi navodnjavanja.

Novi provincijski sistem Tanzimata proširio se u većini provincija do početka krimskog rata. Ali financijske teškoće prouzrokovane ratom prisilile su vladu napustiti mnoge programe za javne radove i obustaviti sve plaće članovima vijeća, što je većinu navelo da se povuče i tako dozvoli provincijskim upravljačima i drugim upravnim službenicima da steknu punu vlast. Vijeća su po imenu ostala, ali je članstvo često bilo ograničeno na vladine službenike i na nekoliko vođa *milleta*. U muslimanskim područjima vijeća su često bila istovjetna s lokalnim šerijatskim sudovima kojima je predsjedavao kadija koji je time ponovo postao važni lokalni službenik. Novi sustav bio je daleko djelotvorniji i uspješniji od staroga, ali još uvijek nije bio u stanju namaknuti dovoljno sredstava za financiranje sve većih aktivnosti centralne vlade, vojske, kao i dvora. Štoviše, Dekret o reformi *(Islahat Fermani)*, izdan 1856. na pritisak velikih sila, dao je nov poticaj nekim vrstama provincij-

ske reforme, naročito onima u vezi sa sudjelovanjem naroda u procesu upravljanja i u vezi sa izravnim ubiranjem poreza, gdje je zakup poreza još uvijek postojao.

Fuad-paši je stavljeno u zadatak da riješi financijske i provincijske probleme i, nakon gotovo dvije godine proučavanja, osigurao je uvođenje zakona za provincije koji je opet sabrao vlast u rukama upravljača i imao za cilj proširenje reformi Tanzimata na sve dijelove carstva. Uredba o provincijama iz 1858. zadržala je postojeću strukturu provincijske uprave, ali je upravljač postao glavna vlast nad svim poslovima i jedini zastupnik centralne uprave, dok su zapovjednici vojske i riznićari, poslani iz Carigrada, također bili njemu odgovorni za svoj posao u provincijama. Provincijski službenici i podanici mogli su komunicirati izravno sa Carigradom samo ako su imali dokaze da upravljač krši zakon, inače su svi takvi kontakti morali ići preko njega. Upravna vijeća su bila obnovljena na svim razinama, još kao savjetodavna tijela upravljača i *kajmakama*, dok su lokalni *müdüri* morali dati svoj pristanak prije izvršavanja financijskih i policijskih poslova ili kontakata s višom vlasti. Katastarski odjel bio je osnovan u Ministarstvu financija. On je vodio evidenciju o ljudima i imovini po cijelom carstvu, djelujući preko provincijskih katastarskih komisija što ih je organizirao svaki upravljač, a članovi su bili službenici i lokalni prvaci. Komisije su bile organizirane u katastarske odbore od po tri člana koji su u pratnji pisara i inženjera zapisivali sva zemljišta, kuće, vrtove, zgrade i sl. i procjenjivali njihovu vrijednost. Oni su također popisali svakog muškog žitelja, muslimana ili nemuslimana, Osmana ili stranca i svakom dali uvjerenje koje je naznačivalo njegovu poreznu obavezu i također služilo kao osobna iskaznica. Kad je katastar bio završen u svakoj provinciji, tanzimatske reforme uprave i poreza su u potpunosti primijenjene, uključujući i nove poreze na zemlju i izgradnje, na prihod od rente, na dobiti i, na kraju, na plaće, sve po progresivnoj skali. Nakon završetka provincijskih katastara, uslijedilo je uvođenje novog sustava regrutacije za vojsku, s tim da se broj ljudi za vojsku iz pojedinih okruga određivao na temelju broja žitelja i poljoprivrednih potreba, a rok službe je ograničen na pet godina s tim da sedam dodatnih godina služi u rezervi.

U siječnju (januaru) 1860. nastojalo se ubrzati provincijske reforme Tanzimata. Bilo je potrebno osigurati visoke plaće da bi se mogli na važnija mjesta u provincijama imenovati sposobni tanzimatski upravljači. Zbog toga je položaj provincijskog upravljača izjednačen sa položajem *mutasarriflika*, izraz jednom upotrebljavan na razini okruga, a sada je označavao položaj naročito visokog ranga sa višom plaćom od provincijskog upravljača. Na taj način su vodeći ljudi Tanzimata, Mid-

hat-paša i Ahmet Dževdet-paša, postavljeni za provincijske upravljače. Vlast upravljača nad financijskim aktivnostima provincije porasla je sa ukidanjem neovisnih rizničara i pisara koje je slao Carigrad i dolaskom knjigovođa kao pomoć upravljaču. U stvari, u tome nije bilo velike promjene, budući da su knjigovođe morale biti članovi pisarskog udruženja, što je davalo njegovim vođama i Ministarstvu financija veću moć nad njima, nego što je bilo predviđena zakonom.

Novi sistem funkcionirao je prilično dobro, ali bilo je pritužbi na zbrku u vrlo strukturiranom provincijskom sistemu, na udvostručenje posla i na upravnu tiraniju, tako da podanicima nije bilo ništa bolje nego prije krimskog rata, iako je vlada imala znatno veće koristi. Fuad-paša, tvorac prethodne reforme, ponovno je počeo analizirati teškoće i slao je niz istražnih komisija. Nakon što je doznao za uspjeh Midhat-paše u primjeni tanzimatskog sistema u Nišu (1861—1864), Fuad ga je pozvao u Carigrad na razgovor. Rezultat je bio proglašenje Zakona o reformi u provincijama 1864. kojim je započelo novo doba u životu provincija i koji je predstavljao osnovu za upravu izvan Carigrada sve do kraja carstva. Novi propisi bili se uglavnom zamišljeni kao način da se proširi organizirana i djelotvorna uprava Tanzimata na provincije. Nove velike provincijske jedinice *(vilajet)*, približno jednake veličine, zamijenile su starije *ejalete*. Zakon je odredio hijerarhijski sastav i raspodjelu vlasti unutar novih provincija. U suprotnosti sa ranijim težnjama Tanzimata da učvrsti vlast u rukama centralne vlade, djelokrug vlasti provincijskog upravljača bio je povećan. Nadzirao je društvene, financijske, političke poslove i poslove unutarnje sigrunosti *vilajeta* i provodio zakone. On je izravno kontrolirao postupke njemu neposredno podređenih u upravnoj hijerarhiji, *mutasarrife* na razini sandžaka. On je također bio zadužen za poslove od javnog interesa, kao i školstvo i poboljšanje veza. On je određivao vrijeme za sazivanje lokalnih vijeća, primao njihove preporuke i izvršavao one koje su bile u njegovom djelokrugu. Nadgledao je ubiranje poreza, kao i ponašanje sakupljača poreza, ali nije mogao upotrijebiti ništa od prihoda bez odobrenja Porte.

S upravljačem su bili povezani upravni odjeli koji su postojali usporedo sa službeničkom strukturom u Carigradu. Njihove funkcionare, kao provincijskog knjigovođu, predstojnika vanjskih poslova, nadzornika javnih radova i suca-inspektora, imenovao je Carigrad i oni su bili izravno odgovorni svojim pretpostavljenima u prijestolnici.

Djelatnosti različitih odjela usklađivala je Upravna skupština *(Idare Medžlisi)*, koji se sastojala od upravljača, predstojnika odjela i šest zastupnika, tri muslimana i tri nemuslimana, izabranih među žiteljima. Održavanje reda i sigurnosti bila je

upravljačeva prva dužnost. Bilo je posebno naglašeno da se skupština ne smije uplitati u pravosudne poslove. Osim što se u njemu odražavao princip diobe vlasti, taj propis je umirio ulemu koja je strepila pred sve većim svjetovnim utjecajem.

Pravosudni poslovi *vilajeta* potpadali su pod tri različita suda: (1) šerijatski sud sa kadijom; (2) kazneni sud, koji se sastojao od tri muslimana i tri nemuslimana, a predsjedavao mu je sudac-inspektor; i (3) trgovački sud, sastavljen prema Trgovačkom zakoniku, sa miješanim članstvom. Iznad ovih postojao je Prizivni sud sastavljen od tri muslimana i tri nemuslimana, a predsjedavao mu je sudac-inspektor kojeg je imenovao šejhul-islam uz savjet jednog službenika upućenog u zakone. Niži sudovi na razini sandžaka, slično organizirani, morali su prosljeđivati važne slučajeve odgovarajućem provincijskom sudu. Sistem kaznenih i trgovačkih sudova, utemeljen na svjetovnom poimanju pravde i zakona, kasnije se razvio u *Nizamije* (Propis)-sudove.

Zakon za provincije imao je za cilj ukloniti nejasne upravne odnose određujući odnose dijelova prema cjelini. Svaka provincija *(vilajet)* bila je podijeljena na *live* ili *sandžake* (oba izraza su se upotrebljavala). Svaka *liva* imala je nekoliko *kaza*, a svaka *kaza* je bila skup *nahija*, koje su se opet sastojale od susjednih *karji* ili sela. Na svakoj razini postojala su vijeća da bi se proveo izborno-zastupnički princip u radu lokalne vlade, daleko naprednija mjera nego što je to bio slučaj u prijestolnici. Provincijska opća skupština sastojala se od dva muslimana i dva nemuslimana koje je birao sandžak. Sazvana od upravljača, a vijećajući više od 40 dana u godini, skupština je obavljala poslove u vezi s izgradnjom i održavanjem cesta i mostova, ubiranjem poreza, poboljšanjem privrede i trgovine i razmatrala zahtjeve *livi* o tom i sličnim predmetima. Porta i sultan primali su prijedloge zakona od Provincijske opće skupštine i mogli su ih izmijeniti, odbaciti ili odobriti. Upravna vijeća na nižem stupnju bila su uzori u malome te provincijske organizacije.

Na najnižem nivou zadržano je Vijeće stariješina *(Ihtijar Medžlisi)*, jedan od najsatrijih zastupničkih organa u Osmanskom carstvu. Svaki *millet* u selu birao je svoje Vijeće starješina i glavara ili načelnika *(muhtar)*. Birači su bili muški podanici Osmanskog carstva iznad 18 godina, koji su godišnje plaćali određenu sumu u direktnom porezu. Biranje vijeća *kaze* i *sandžaka* bio je složeni postupak; imenovano je tri puta više kandidata nego što je potrebno na nivou službe koju su delegati trebali vršiti; niži nivo trebao je odstraniti jednu trećinu; a više vlasti imenovale su pola kandidata sa smanjene liste, ili trećinu one prvotne. Tako je učinjena nagodba između izbornog principa i imenovanja odozgor, osiguravajući tako sistem kontrole i ravnoteže, koji je stvarao osjećaj sređenosti kod neiskusnih i većinom nepismenih birača.

Novi provincijski sustav bio je u stvari način da se proširi djelokrug vlade na svim razinama u svrhu ostvarivanja ideala Tanzimata — zaštite i poboljšanja života i imovinskog stanja podanika. Reforme školstva, javnih radova, vojske i poreznog sustava bile su osnovni dijelovi novog programa. Ali sve nije bilo moguće provesti istovremeno zbog nedovoljno sredstava i nedostatka iskustva u provedbi novog zakona. Stoga su izabrana četiri *vilajeta* da služe kao ogledni labaratoriji za njegovu primjenu. Prvo je u tu svrhu izabrana Dunavska provincija *(Tuna vilajeti),* koja se sastojala od prvotnih *elajeta* Silistre, Vidina i Niša, uključujući u svoj upravni djelokrug *sandžake* Niš, Vidin, Sofiju, Tolču, Varnu, Ruščuk i Trnovu. Uslijedilo je daljnje učvršćivanje upravne organizacije; veći dio sjeveroistočne Anadolije postao je Erzurumska provincija, sjeverna Sirija je postala provincija Alep; i historijske granice Bosanske provincije su uglavnom ostale nepromijenjene. Upravni i sudski službenici novih provincija primali su svoju plaću od Carigrada. Midhat-paša i Dževdet-paša vrlo su uspješno primijenili novi zakon u Dunavskoj i Alepskoj provinciji, uveli nova upravna tijela, izbore i sudove, katastarsku evidenciju, novi porezni sustav i sustav regrutacije, škole, bolnice, ceste, sustave navodnjavanja i slično. Nova Građanska škola za državne službenike, osnovana u Carigradu, počela je davati školovane službenike, koji su bili uključeni u novu provincijsku organizaciju. Do 1865. četiri uzorite provincije bile su potpuno organizirane. Damask, Tripolis u Libiji i Edrene došli su na red slijedeće godine. 1867. tri nova *vilajeta* bila su organizirana na isti način, uključujući Brusu, Izmir, Trabzon, Solun, Prizren i Skadar, a 1871. Ali-paša je organizirao samostalnu Kretu kao *vilajet.* Do kraja 1876. novi provincijski sustav je bio na snazi u cijelom carstvu; iznimka je bio Arapski poluotok i, naravno, neovisne provincije kao Egipat. Državno vijeće, koje je 1868. bilo zastupničko po karakteru, bilo je tako na vrhu provincijskog sustava zastupničkih vijeća i sredstvo da se izravno prenesu mišljenja i stavovi provincije u centralni zakonodavni proces.

Mnogo toga bi se moglo kritizirati u novom provincijskom sustavu. U mnogo slučajeva, nova službenička hijerarhija otežala je ulogu vlade i podanika. Ali sustav je funkcionirao. Više novaca je sakupljeno za riznicu. Sigurnost je bila veća i sudovi i upravljači bolje su štitili podanike od zloupotrebe i ugnjetavanja nego ikad prije. Naročito su zastupnička vijeća pružala po prvi puta mogućnost podanicima da sudjeluju u procesu uprave izvan lokalne razine. Iako se na prvi pogled čini da su vijeća zastupala samo male oligarhije na vrhu — jer su na položaje dolazile vođe većih društvenih, vjerskih i ekonomskih grupa — ona su bila zastupnici u onoj mjeri u kojoj im je to dopuštala struktura carstva u to vrijeme. Lokalna inicijativa,

mišljenja i problemi bili su sastavni dio funkcioniranja države, a težnje Tanzimata da poboljša školstvo, poljoprivredu, veze i porezni sustav bile su ostvarivane uz njihovu podršku i sudjelovanje.

Gradska uprava

Već smo vidjeli početke osmanske gradske organizacije u Carigradu za vrijeme vladavine Mahmuta II, kada ga je uvođenje trošarine zbog potreba nove vojske navelo ukinuti stare *šehir emini* i proširiti tradicionalnu funkciju *muhtesiba* (sada zvanog *ihtisab ağasi)* od uređivanja i oporezivanja tržišta u opsežni i centralni položaj. Načelnici *(muhtari)* su trebali za centralnu vladu popisati podanike u svojim gradskim četvrtima, zamijenivši kadije koji su nekada vršili mnoge gradske funkcije. Ali ni *ihtisab ağasi* nije, u stvari, postao načelnik Carigrada. Njegovim uredom su gospodarile cehovske (esnafske) starješine koje su s njim surađivale da bi kontrolirali tržišta. Osim prikupljanja državnih trošarina, njegove aktivnosti bile su uglavnom ograničene na tržišne restrikcije i regulaciju cijena, kako su to željeli cehovi. Njegovu moć regulacije oštro je ograničavalo postojanje drugih vladinih ureda. Kontrola gradnje ulica i opskrba vodom, nekad u djelokrugu *šehir emina,* prešla je u ruke sultanovog glavnog arhitekta *(mimar baši),* a zatim na neovisnu Komisiju za zgrade. Dužnosti policije vršile su oružane snage do 1845, a zatim gradske policijske snage pod kontrolom jednog drugog vijeća, isprva nazvanog policijsko vijeće, a zatim Kontrolno vijeće, ali još uvijek pod jakom vojnom kontrolom.

Grad je postajao prevelik, bogat i sa sve većim brojem žitelja da bi takva razvučena struktura mogla izaći u susret njegovim potrebama. Za vrijeme krimskoga rata broj Evropljana u Galati i Bejoglu (Pera) se znatno povećao i kako je rasla njihova financijska moć i trgovački interesi, gradili su nove kuće, stanove, hotele, dućane i kazališta oponašajući suvremeni evropski stil u arhitekturi. Oni su također uveli istu vrstu kočija s konjima koje su već bile prilagođene za javni prijevoz u većim gradovima Evrope. Godine 1851. osnovana je Osmanska parobrodska kompanija, koja je redovito i brzo prevozila od Carigrada do luka na Bosforu i tako zamjenjivala *kajike* na vesla, koji su bili jedina prometna sredstva od 18. stoljeća kada su se na obalama Bosfora prvi puta pojavile kuće bogataša. Kao posljedica takvog razvoja pojavila se potreba za istom vrstom gradske organizacije i službe kakvu su imali veći evropski gradovi u to vrijeme, kao i potreba za popločanim ulicama i pločnicima, kanalizacijom i vodovodom kao i potreba za gradskom rasvjetom i čišćenjem ulica. Ni *ihtisab ağasi* ni Kontrolno vijeće nisu mogli udovoljiti tim zahtjevima, budući da nisu

imali nikakvog gradskog prihoda ni namještenika. Kada je katastarska evidencija, što ju je započeo Mahmut II, završena u Carigradu 1853, bilo je moguće uspostaviti sistem gradske imovine i poreza na prihod, ali ni tada postojeća vladajuća struktura nije mogla ili nije htjela to učiniti zbog svoje privrženosti vlasničkim klasama.

U takvoj situaciji je na mjesto *ihtisab ağasija* 1854. godine postavljen gradonačelnik Carigrada, nazvan starim imenom *šehir emini*. Pomagalo mu je Gradsko vijeće, koje se sastojalo od dvanaest trgovaca i članova ceha, u vršenju dužnosti kao što su utvrđivanje imetka i poreza na prihod, koji su trebali zamijeniti *ihtisabove* trošarine, održavanje ulica i tržnica čistim i u dobrom stanju, vođenje gradnje i popravaka, organiziranje opskrbe grada hranom i vodom i određivanje cijena i propisa o kvaliteti, što su ih prije određivali cehovi i *ihtisab ağasi* — sve pod vrhovnom kontrolom i nadzorom centralne vlade. Međutim, budući da se vijeće sastojalo uglavnom od trgovaca i članova ceha, ova posljednja dužnost zaokupila je njihovu pažnju u nadi da će gradske službe i provedba novih poreznih propisa uskoro biti poništeni. Štoviše, *šehir emini* nije imao ništa više samostalne vlasti nego njegov prethodnik, budući da je Kontrolno vijeće još uvijek kontroliralo policiju; od njega se zahtijevalo da usklađuje svoje druge aktivnosti s odgovarajućim ministarstvima centralne vlade i nije imao mogućnosti razviti čisto gradske funkcije ili udovoljiti pojedinim interesima grada.

Tek za vrijeme krimskog rata započeta je djelotvorna organizacija Carigrada. Novo Vijeće Tanzimata (1854) imenovalo je Komisiju za uređenje grada što su je sačinjavali vodeći Osmani i ugledni stranci koji su živjeli u Carigradu. Komisija je bila zadužena za stvaranje novog uređenja koje bi promijenilo postojeću strukturu u gradsku upravu. Ona je uskoro podnijela niz izvještaja preporučujući osnutak posebne gradske komisije, koja bi regulirala i provela gradske zakone i propise i uljepšala izgled grada, a posebno gradske poreze i organizaciju za sakupljanje poreza da bi se te djelatnosti mogle financirati. Vijeće Tanzimata odlučilo je prihvatiti te preporuke, ali, prvo, samo u onim područjima grada koji su prednjačili u potrebi za modernizacijom i bili pretežno naseljeni Evropljanima koji su bili upoznati sa novom organizacijom gradske uprave, poimenice u Galati i Bejoğluu. U očekivanju da se novi sustav proširi i na druge dijelove grada, zvali su ih šesti okrug, prema istoimenom dijelu Pariza gdje su Mustafa Rešid i Alija živjeli i koji je za njih bio uzor moderne gradske organizacije. Naredbom od 7. srpnja (jula) 1858. uspostavljen je novi okrug pod kontrolom gradskog vijeća koji se sastojao od predsjednika (*reis*) imenovanog na neodređeno vrijeme i dvanaest članova imenovanih za razdoblje od tri godine, sve dobrovoljci bez plaće, osim tehničkog osoblja i pisara koji su bili plaćeni. Vijeće je

trebalo graditi i održavati ceste, pločnike, vodovod, plinovod i uređaje protiv požara, kao i pregledavati i kontrolirati hranu i cijenu hrane, utege i mjere, izgradnju i održavanje zgrada, nadzirati javna mjesta, kao što su tržnice, hoteli, kazališta, restorani, kafane i gostionice. Održavanje nove uprave nije išlo na trošak riznice, već od poreza na prihod i imovinu koji je iznosio ne više od 3% po žitelju okruga, a Gradsko vijeće je bilo ovlašteno provesti katastarsku evidenciju imovine i prihoda unutar svog djelokruga, tako da bi se porez mogao ubirati redovito i pravedno. Ono je također imalo pravo posuđivati novac i kupovati ili eksproprirati privatnu imovinu u javne svrhe. Ali njegov je budžet, pa stoga i njegov program, moralo potvrditi Vijeće Tanzimata, Ministarsko vijeće i sultan preko redovitih zakonodavnih puteva prije nego što bi mogli stupiti na snagu i na taj način je bilo pod strogom kontrolom centralne vlade. Tanzimat je priznao da je dužnost vlade brinuti se za svoje podanike u provincijama i taj je princip sada bio primijenjen i na dio prijestolnice. Nije bilo ni riječi o utjecaju zastupnika osim kao članova Komisije za uređenje grada koji su bili iz većih grupa okruga. U osnovi, to je bila ista vrsta neovisnog vijeća kao oni koji su nastavili upravljati carigradskim policijskim sistemom i nadgledati njegovo formiranje. Ono što je bilo novo njegova je uloga u uređenju grada i poboljšanju životnih uvjeta njegovih žitelja.

Sa stanovništvom, što se djelomično sastojalo od Evropljana i Osmana sa iskustvom o evropskom gradskom životu, posao vijeća grada-uzora živo je napredovao, što ne bi bio slučaj da se radilo o četvrti naviknutoj na tradicionalnu srednjeistočnu strukturu gradskog života. Ono je brzo provelo popis zemljišta i zgrada i odredilo porez na njih kao i na dobiti i tako stvorilo uzor za slične sisteme koji su uspostavljeni u drugim mjestima i gradovima u carstvu čim su takvi popisi završeni.

Taj projekt je, u stvari, bio tako uspješan da je u rujnu (septembru) 1864. vlast *šehir emina* proširena na evropsku i azijsku obalu Bosfora, uključujući također Üsküdar i otoke Marmare. Godine 1868. nova Gradska uredba reorganizirala je odjel *šehir emina* u opću Gradsku prefekturu, kojom je još uvijek upravljao *šehir emini*, ali sada uz pomoć Vijeća prefekture, koje je trebalo obavljati dnevne poslove, i u Opću gradsku skupštinu, koja se sastojala od delegata iz svakog okruga grada i sastajala se povremeno da odluči o općim pitanjima gradske uprave. Pod prefekturom grad je bio podijeljen u 14 okruga *(daire)*, uključujući i one na evropskoj obali Bosfora na Bešiktašu, Jeniköju i Rumeli Fineriju i na suprotnoj obali na Kanlidži, Üsküdaru, Hajdar-paši i otocima i tako su manje više stvorene granice carigradske gradske uprave koje su ostale do današnjeg dana. Svaki okrug je bio organiziran po uzoru na šesti okrug, sa svojim vlastitim vijećem od 8—12 članova koji su birali jednog među njima za

predsjednika i pet drugih da ih zastupaju kad god je bila sazvana opća gradska skupština. Možda najvažnije od svega je da su uredbe u to vrijeme uvele javne, iako ograničene i posredne izbore narodnih zastupnika za okružna vijeća i tako primijenili na Carigrad isti princip što je ranije bio primijenjen na provincijska upravna vijeća.

Nova gradska uprava i njezine sastavne okružne organizacije dobile su brojne dužnosti i ovlaštenja, uključujući sve poslove u vezi sa izgradnjom i održavanjem grada i ulica, postavljanjem kanalizacije i vodovoda, uljepšavanjem i čišćenjem tržnica, osvjetljavanjem ulica i javnih zgrada, organiziranjem javnog prijevoza, održavanjem i povećanjem pristaništa, uskladištenjem i nabavom zaliha, kao što su ugljen, drvo, građevni materijali, hrana, otvaranjem i održavanjem hotela, kafana, kazališta i drugih javnih mjesta za okupljanje, sigurnošću vozila, točnošću utega i mjera, provedbom propisa o cijenama i kvaliteti, brige za zdravstvo, i smještajem siročadi, invalida i siromaha, i tako preuzeli mnoge od obaveza što su ih tradicionalno imali cehovi i *milleti* kao i *ihtisab ağasi* i drugi državni službenici. *Šehir emini* je dobio ovlaštenje da regulira cehove i da potvrđuje njihove starješine i članove vijeća i tako nameće svoju volju daleko neposrednije nego što je bilo u prošlosti. Gradske poreze ubirala su okružna vijeća uz pomoć odgovarajućih stručnjaka koje je osiguravala prefektura.

Primjena novih propisa izvan šestog okruga išla je polagano. Vlada je počela zapadati u novčanu, političku i diplomatsku krizu što će poljuljati Tanzimat u njegovim zadnjim godinama. Osim toga, prvaci i ljudi iz drugih područja grada bili su mnogo manje voljni surađivati u onome što je za njih bila velika promjena načina na koji je gradski život bio organiziran. Naročito su se cehovi i *milleti* protivili prelasku većine njihovih funkcija na zastupnike grada. Organizacija se ipak nastavljala i 1876. gradska uprava je funkcionirala prilično dobro u svim dijelovima Carigrada. Gradska uprava je ne samo popločala ulice, već je uvela prvi osmanski tramvaj koji je spajao Galatu i Bejoğlu podzemnim tunelom; koncesije su dane privatnim kompanijama da upravljaju tramvajem u drugim dijelovima grada i da izgrade moderniji vodovod za novonaseljena područja. Gradski policajci bili su organizirani kao dopuna vojnoj policiji, da bi osigurali poštivanje gradskih propisa. Uveden je budžet grada i svako okružno vijeće podnosilo je svoj mjesečni budžet *šehir eminu* na odobrenje, dok je ovaj opet podnosio budžet jednom godišnje Državnom vijeću. Za članove vijeća šestog okruga uvedeni su izravni izbori koji su zamijenili stari posredni sustav, a kasnije su uvedeni i u druge okruge. I na kraju, novi propis o izgradnji grada utvrdio je kontrolu gradske uprave nad svim aspektima gradnje, održavanja i čišćenja svih zgrada, javnih i privatnih, u cijelom gradu.

Gradska struktura, ovako organizirana, ostala je ista uz male promjene do kraja carstva i stvorila bazu za strukturu gradske uprave što ju je dalje razvila turska republika. Najveće promjene u strukturi Tanzimata uveo je parlament 1877, koji je povećao broj okruga u Carigradu na dvadeset i smanjio kvalifikacije potrebne za glasanje i službu u vijećima. Kao dio procesa kojim je sultan Abdulhamid II obnovio rane težnje Tanzimata za autokratskom izvršnom kontrolom, gradska uprava je dobila svoju konačnu formu 1878, kada je ponovo podijeljena u devet većih okruga, a umjesto zastupničkih vijeća imenovani su upravitelji *(müdüri)* u svakom okrugu, a *šehir emini* i njegovo vijeće i osoblje upravljali su gradom mnogo neposrednije nego što je to bio slučaj ranije. U isto vrijeme, provincijska struktura, sa upravljačem *(vali)* i provincijskim službenicima, uvedena je 1878. u Carigradu da bi tamo vršila iste funkcije, što su ih provincijske vlasti vršile drugdje u carstvu, kao skupljanje državnog poreza i provođenje državnih zakona unutar područja gradske uprave. Taj sistem je također, uz male promjene, dočekao razdoblje republike.

Na kraju, za primjerom Carigrada poveli su se drugi veći gradovi u provnicijama. Upravni zakonik *vilajeta* iz 1870, koji je proširio zakone o provincijskim reformama donesene šest godina ranije, predvidio je organizaciju gradskih vijeća u mjestima i gradovima, da bi završio sistem već započet sa lokalnim *muhtarima*, koja bi preuzela upravu nad gradskim poslovima od upravljača. To je bilo razrađeno u Zakoniku za provincijske gradove kojeg je usvojio parlament u rujnu (septembru) 1877. i koji je utvrdio da svaki grad treba imati gradsko vijeće sa 6—12 članova, prema njegovom stanovništvu i važnosti, i izbore svake dvije godine da bi se izabralo pola članova i da članstvo bude ograničeno imetkom i prihodom. Jedan od članova vijeća u svakoj gradskoj upravi treba biti izabran kao gradonačelnik, ali od strane Ministarstva unutarnjih poslova, koje treba nadgledati cijeli sistem, a ne od strane vijeća ili lokalnog pučanstva. Ministarstvo je tako moglo održavati neposredniju kontrolu nad aktivnostima gradske uprave u provinciji nego što je bio slučaj u Carigradu koji je imao veću samostalnost. Opću politiku i gradske budžete odobravale su gradske skupštine koje su se sastajale povremeno i bile su odgovorne Provincijskom općem vijeću, novom obliku starih provincijskih savjetodavnih vijeća.

Porezni sustav Tanzimata i financijski problemi

Blisko povezan sa provincijskom i gradskom strukturom uprave za vrijeme razdoblja Tanzimata bio je novi porezni sustav, stvoren da bi se iskoristilo bogatstvo carstva i financira-

le reforme. Porezni sustav, koji je Tanzimat naslijedio, bio je u osnovi stvoren u 16. stoljeću na osnovu tradicionalne islamske financijske prakse. Plodovi zemlje bili su oporezovani desetinom *(öšür,* množ. *âšâr),* a ubirali su ga u jedinicama zvanim *mukata'a* posjednici osmanskih lena *(timar)* i zakupci poreza *(iltizam),* pored običajnih poreza *(tekâlif-i örfiye)* koij su bili različiti prema područjima. Gradski žitelji, naročito oni u Carigradu, bili su pošteđeni mnogih vrsta poreza, plaćajući uglavnom tržišne pristojbe i carine za robu uvezenu i izvezenu iz carstva, kao i prelazak iz jednog mjesta u drugo unutar njegovih granica. I na kraju, naravno, svi nemuslimani, koji su mogli platiti, bili su oporezovani porezom po glavi (*džizje*), za uzvrat za sultanovu zaštitu, za posjedovanje vlastitih zakona i običaja i oslobađanje od vojne službe. Od plaćanja državnog poreza također su bile izuzete vjerske zaklade (vakufi), privatni vlasnici i neka sela i okruzi za uzvrat za vršenje specijalne službe kao davanje radne snage za susjedne utvrde, ceste ili šume ili ljudi za vojsku i mornaricu.

Politika porezne reforme Tanzimata nastojala je zamijeniti posredni način sakupljanja poreza preko zakupaca poreza i posjednika lena, sa direktnim ubiranjem poreza što su ga vršili plaćeni državni službenici, tako da svi prihodi idu u riznicu. Osim toga, važan cilj je bio zamijeniti običajne poreze sa ujednačenim porezima određenim izravno u vezi sa prihodom i ukinuti povlastice prethodno dane, tako da svi plaćaju jednako. Svrha poreza prvi put je navedena kasno, za vladavine Mahmuta II, kada je nakon određivanja izvjesnog broja gradskih trošarina, da bi financirao svoju novu *Mansure*-vojsku (1826), iste ukinuo zajedno sa gradskim tržišnim porezima i većinom seoskih trošarina. Umjesto njih, kao što smo vidjeli, pod utjecajem Mustafe Rešida, naredio je provođenje katastarske evidencije po cijelom carstvu, tako da bi se porez mogao odrediti prema platnoj sposobnosti pojedinaca [8. kolovoza (augusta) 1838]. Ali katastarska evidencija tek je započela u okruzima Bruse i Galipolja kad je umro, tako da je prava reforma trebala čekati Tanzimat, kao i mnoge druge reforme što ih je planirao.

Osnovni ciljevi reformatora na području oporezivanja bili su objavljeni u *iradi* izdanoj 23. veljače (februara) 1839. Svi tradicionalni porezi raspisani u ime šerijata bili su ukinuti s iznimkom poreza na ovce i poreza na nemuslimane *(džizje).* Porez od točno jedne desetine vrijednosti određen je kao jedini porez na proizvod zemlje. Umjesto ukinutog tržišnog poreza i gradskih trošarina, trgovci i obrtnici plaćali su porez na zaradu, prema platnoj sposobnosti, a novi porezi su raspisani na svakom području čim je katastarska evidencija, započeta za vrijeme Mahmuta II, bila završena. Osim toga, kao što smo vidjeli, sve poreze ubirali su plaćeni službenici riznice, zvani *muha-*

ssili. Službenici, koji su vršili katastarsku evidenciju, razmiljeli su se po carstvu, a *muhassili* za njima, dok su pobornici Tanzimata čekali na prihode potrebne da provedu ostatak svojih reformi. Novi gradski porezi određeni su i ubirani prilično efikasno i njihova redovitost i odnos prema prihodu čini se da su poticali trgovinu i industriju.

Ali novi porezni sustav u provinciji nije funkcionirao. Problem nije bio u katastarskoj evidenciji. U kratkom vremenskom roku bilo je dovoljno raspoloživih katastarskih službenika u glavnim poljoprivrednim centrima. Ubiranje poreza bio je drugi problem. Nije bilo dovoljno službenika voljnih vršiti ulogu *muhassila,* predati sav ubrani porez riznici i zadovoljiti se ograničenim plaćama. Zakupci poreza su, u osnovi, bili poslovni ljudi koji su ubirali porez zbog zarade i sigurno da im novi način nije bio po volji. Stoga su se oni povukli i pustili nove *muhassile,* koji su bili razaslani, da dožive neuspjeh zbog nepoznavanja lokalnih ljudi i uvjeta i zbog ogromnih područja na kojima su trebali ubrati porez. Desetina je prikupljena tako loše da je krajem 1848. riznica trebala ponovo uvesti sustav zakupa poreza. Na nadmetanjima u glavnim gradovima provincija i sandžaka, dvogodišnje pravo na sakupljanje poreza u pojedinim *mukata'ama* je dano onim zakupcima poreza koji su obećali najviši prihod riznici. Ali to je obnovilo probleme koje je Tanzimat želio riješiti, jer su zakupci poreza uzimali što su više mogli od poljoprivrednika na legalni i ilegalni način da ostvare prihod koji su obećali i da sami zarade prije nego im istekne rok. Državni prihodi ostali su niski i riznica je na kraju bila prisiljena uvesti novinu do tada neviđenu u carstvu. Tiskan je papirnati novac sa podlogom od 160.000 zlatnika što ih je držala riznica, da bi se namaklo sredstava za tekuće troškove u 1840. i ponovo u 1842. Da bi se povećao prihod sa zakupnih poreskih područja, 1847. je izdan dekret koji je produživao rok zakupa na pet godina u nadi da će to potaknuti zakupce poreza da vode računa o zemlji za koju su ovlašteni i da bi se osigurala stalna obrada zemlje. Za uzvrat za duge rokove, što su ih obično dobivali bez dražbe, zakupci poreza su se morali suglasiti sa nekim propisima koji su zaštićivali poljoprivrednike. Trebali su im posuditi novac uz nominalne kamate da bi kupili alat, životinje i sjeme, a da pri tom ne padnu u šake zelenašima. Nisu smjeli prisiljavati poljoprivrednike da plate poreze prije žetve i morali su procijeniti ljetinu za naplatu poreza prema tadašnjim tržišnim cijenama na svome području.

Iako zakupci poreza nisu bili ukinuti u prvim godinama Tanzimata, novi porezni sustav zaštićivao je seljake od nepravdi više nego prije. Osim toga, nastojalo se razvlastiti lena i darovnice i priključiti ih državnoj zemlji koja je podlijegala porezu. Prijašnji posjednici su umirovljeni sa doživotnom miro-

vinom. To je bio spori proces, zbog protivljenja posjednika i zbog nesposobnosti države da nađe odgovarajuću zamjenu za porez na urod ili za ubiranje poreza, ali do kraja stoljeća bio je gotovo završen, povećavajući prihode riznice, iako su mirovine, koje su za uzvrat plaćane, predstavljale za neko vrijeme priličan teret. Osim toga, drugi porezi, koji su se zadržali još iz vremena prije Tanzimata, bili su standardizirani prema njegovim osnovnim principima. Porez na ovce se tradicionalno ubirao u formi desetine, jedna ovca od deset za potrebe dvora i vojske, dok su ostatak ubirali u novcu zakupci poreza ili posjednici lena, prema stopi od 1/40 novčane vrijednosti životinje, izuzimajući životinje koje su korištene izravno za poljoprivredne radove i prijevoz. Ali osnovnoj desetini pridružili su se brojni dodatni nameti tokom stoljeća, uključujući porez na klaonicu, porezi na pašu i slično. Mahmut II prvi je izmijenio porez na ovce i odredio da se skuplja samo osnovni porez, da bi svoju novu vojsku opskrbio mesom i zaštitio seljake od ugnjetavanja u obliku prikupljanja novca. Tanzimat je službeno ukinuo sve dodatne poreze 1840. i uveo sveobuhvatni osnovni porez od 5 groša (kuruša) po glavi stoke.

Porez na nemuslimane *(džizje)* u muslimanskim državama tradicionalno se ubirao godišnje prema broju muškaraca u kućanstvu, koji su bili podijeljeni u tri klase prema platnoj sposobnosti, dok su siromasi, neudane žene i udovice, djeca i svećenici, stari i nemoćni bili oslobođeni poreza. Porez je bio uređen prema osmanskom sistemu iz 1592, ali kasnije je pravo na ubiranje tog poreza u pojedinim mjestima bilo organizirano po *mukata'ama* i davano zakupcima, koji su nametali dodatne dažbine, kao što su to činili i sa drugim porezima. Mahmut II je pokušao popraviti situaciju, naredivši da se ubiru samo zakoniti porezi (1830), ali je također ozakonio dodatne »troškove ubiranja« koji su pokrivali troškove popisivača i mjesnih vlasti. Budući da je dozvola za takve manje dodatne sume bila poticaj zakupcima poreza i njihovim sakupljačima da dodaju svoje vlastite nezakonite namete, 1833. određen je jedinstven porez od 60, 30 i 15 groša (kuruša) za tri različite klase, a svi ostali su bili zabranjeni. Sustav zakupa poreza je ostao sa svim svojim teškoćama, dok nije ukinut za *džizje* 1839. kad su vođe *milleta* preuzeli skupljanje poreza, kojeg su zatim predavali službenicima koje je slala riznica.

Usprkos reformama, prihodi riznice i dalje su zaostajali za rashodima koji su bili uvjetovani povećanom centralizacijom. Tako je vlada morala izdati nove obveznice *(kaime)* ili papirnati novac i tako povećati pozamašan dug i kamatne obaveze prema vjerovnicima od kojih su neki živjeli u carstvu u to vrijeme. Krimski rat je pogoršao situaciju. Troškovi sudjelo-

vanja, kao i održavanja savezničkih trupa i njihov smještaj na osmanskom teritoriju, predstavljali su strašan teret, daleko preko normalnih prihoda, što je potaknulo riznicu na niz financijskih mjera, koje su tog trenutka pomogle da se spoji kraj s krajem, ali su na kraju poljuljale financijsku stabilnost carstva i, kao što ćemo vidjeti, zaprijetile mu propašću 1876. Novi program o ubiranju poreza sa zakupnih poreznih područja na rok od pet godina je završio, a ubiranje poreza preko plaćenih *muhassila* (1852—1855) pokazao se neefikasnim. Stoga je riznica bila prisiljena izdati četvrtu seriju obveznica, u ime javne pomoći, i prisiliti većinu službenika i trgovaca da ih kupi, da bi se platili tekući troškovi rata. Osim toga, dva poznata zelenaša iz Galate, Leon i Baltazzi, osnovala su carigradsku banku zbog zajmova vladi, a 1856. osnovana je u istu svrhu poznata Osmanska banka, uglavnom s engleskim kapitalom i tako prvi put pružila vladi mogućnost da stranim pozajmicama popravi manjak u budžetu.

Nedugo poslije krimskog rata, vlada je pokušala riješiti svoj financijski problem obnavljanjem sustava zakupa poreza za ubiranje svih poreza sa zemlje i izdala je novi propis [20. prosinca (decembra) 1855], koji je ostao na snazi do kraja stoljeća. Pod pretpostavkom da se zakupce poreza najbolje može kontrolirati tako da ih se prisili da se ponovo upotrijebe za zakup u kratkim i redovitim razdobljima, njihov rok je skraćen na jednu od dvije godine. Da se ne bi osilili i pokušali zaobići zakone, *mukata'ai* su bili smanjeni na pojedina sela i zakupcima poreza je bilo zabranjeno držati *mukata'ae* u susjednim selima i sandžacima. Ali kao i obično, prevladala je domišljatost i upornost zakupaca poreza i novi sistem nije funkcionirao ništa bolje od staroga. Budući da je sada njihov rok bio kratak, oni nisu imali nikakvog interesa za dugoročni napredak svog zakupnog područja, tako da su ubirali kolikogod su mogli prije nego im rok istekne, ugnjetavajući poljoprivrednike više nego prije. Za kratko vrijeme bogatiji zakupci poreza mogli su nakupiti zakupa, obuhvaćajući cijele sandžake i čak dijelove provincija, izigravajući propise, dajući u zakup svoja područja na nivou sela i sandžaka i tako stvarajući hijerarhiju posrednika koji su živjeli na trošak riznice i poljoprivrednika.

Prihodi riznice bili su, stoga, i dalje nedovoljni i osmanske financije tako ugrožene, da kad je Mustafa Rešid-paša ugovarao novi strani zajam 1858. njegovi povjerenici su inzistirali da za uzvrat provede veće reforme i isplati većinu obveznica i papirnate novce koji su brzo gubili vrijednost i potkapali ono što je još ostalo od državne financijske sigurnosti. U isto su vrijeme strani povjerenici prisilili carstvo da prihvati takve teške uvjete da je trebalo platiti 60% na taj zajam, postupak koji se idućih godina ponavljao sa deprimirajućom redovitošću.

Kao odgovor na tu situaciju, poduzeto je niz mjera, počevši od 1858, uglavnom pod vodstvom Fuad-paše, da bi se reformirale financije i izbjegli daljnji strani zajmovi. Ministarstvo financija je organizirano i postalo je efikasnije. Prvi put je uveden novi sistem godišnjih budžeta i budžetske procjene pojedinih ministarstava je pomno pregledavala riznica i smanjivala ih u skladu sa procjenom prihoda svake godine. Odjel za katastar osnovan je da bi sakupljači poreza imali potpunu evidenciju imetka. Novi sistem popisivanja imovine uspješno je proveden u sandžacima Burse i Janjine i zatim je obnovljen na bazi ovog iskustva i proširen na preostale provincije sa izuzetkom Erzuruma i arapskih provincija, gdje katastarska evidencija nije završena prije 1908. Kad je završena katastarska evidencija, nastojalo se poboljšati ubiranje postojećih poreza i nametnuti izvjestan broj novih poreza na onim područjima, gdje je prethodno neoporezovano bogatstvo sada postalo očito. Pored desetine na proizvod sa zemlje, i potpuno novi porez na imovinu ili porez na zemlju i prebivalište od 4/10 od 1% nametnut je na svu obrađenu zemlju, gradske parcele i zgrade, bilo da u njima stanuje vlasnik ili da su iznajmljene, sa dodatnim porezom od 4% na prihod od rente. Većina ovoga je išla u riznicu, a jedan dio je odvojen za gradsku upravu unutar koje je bio sakupljen. Zatim je uslijedio porez na dobit za pojedince koji su se bavili obrtom, trgovinom i industrijom sa stopom od 3% godine 1860, koja je zatim povećana na 4 i 5% krajem stoljeća. Strani podanici su bili oslobođeni od tog poreza, čak i za dobit ostvarenu u Osmanskom carstvu, usprkos nastojanju pobornika Tanzimata da i njih uključe. Nadnice i plaće nisu bile oporezovane na bilo koji redoviti način sve do razdoblja Mladih Turaka, ostavljajući tako osmanske poduzetnike udaru ovog poreza, uz prednosti što su ih već imale njihove strane kolege.

Na seoskim područjima, desetina je i dalje bila najvažniji jedinstveni državni prihod; iako se zakupce poreza ponovo nastojalo ograničiti, svi pokušaji ostali su bez uspjeha do kraja stoljeća. Sustav, uveden u Rumeliji 1860, prisilio je lokalne prvake da ubiru porez na urod sa zemlje i da daju riznici prosječnu godišnju ubranu desetinu baziranu na sumi što su je njihovi okruzi plaćali tokom prethodnih pet godina, dok je ostatak ostajao njima. U praksi je to bio sistem zakupa poreza samo pod drugim imenom i jedina razlika je bila u tome da su ubiranje vršili lokalni prvaci, a ne poslovni ljudi izvana. Zakupci poreza su i dalje nastavili sakupljati desetinu u Anadoliji i u nekim područjima Rumelije koja nisu mogla biti organizirana prema novom sustavu. Ali čak ni u Rumeliji sustav nije funkcionirao. Prvaci su uzimali sebi koliko su mogli, kao što su to činili i zakupci poreza, a samo su neznatno poboljšali sudbinu poljoprivrednika. I tako, počevši od 1868, prihodi riz-

nice su ponovo davani na dražbu zakupcima poreza, no ovog puta dražbe su održane u Carigradu, a ne lokalno, pod vodstvom Ministarstva financija, da bi se izbjegle zloupotrebe. No, od toga je bilo malo koristi. Stoga je u popravljenom provincijskom sustavu uvedenom 1868. dodjela zakupa poreza ponovo povjerena upravljačima u nadi da će im njihovo poznavanje prilika i vlast omogućiti da urede sustav bolje nego što može centralna vlada, s time da su lokalni prvaci smatrani pogodnijim od poslovnih ljudi izvana. Svi ti sustavi su bili ipak samo varijacija na istu temu sa malo konkretnih rezultata.

Reformatori Tanzimata bili su mnogo uspješniji sa drugim porezima. Osnovne reforme poreza na ovce uvedene su 1856—1857. Klasični porez je bio na kapital, a ne na prihod, budući da se ubirao kao određena suma po glavi stoke bez obzira na veličinu, težinu i vrijednost ovce i bez obzira da li će biti prodana ili ne. Sada je porez bio proširen na sve domaće životinje i to je izmijenjen tako da bi točnije davao vrijednost stoke prema uvjetima na lokalnom tržištu i stvarnoj upotrebi životinja što je određivalo seosko vijeće starješina. Svako vijeće trebalo je procijeniti koliki prihod može poljoprivrednik osigurati od mlijeka i /ili/ vune od ovce ili koze određene veličine na svom području tokom godine. Svi zaključci slali su se Ministarstvu financija u Carigrad koje je tada određivalo porez po glavi stoke u svakom okrugu prema očekivanim prihodima. Porezi su bili određeni kao 10% od očekivanog prihoda od svake životinje u Edreni i Dunavskoj provinciji, gdje su donosili najviše zarade, do 1,5% u istočnoj Anadoliji i Arapskim provincijama. Sustav je ostao više-manje isti, kasnije samo su stope bile povećane od vremena do vremena kako se mijenjala potreba vlade za prihodima. I porez na plodove zemlje i porez na ovce i dalje su sakupljani preko sustava zakupa poreza, dok ovaj nije ukinut aktom parlamenta [obznanjen 24. travnja (aprila) 1877], a osnovan je novi Odjel za desetinu i porez na ovce u Ministarstvu financija da bi organizirao direktno ubiranje poreza. Čak i tada, suprotstavljanje velikih zemljoposjednika i zakupaca poreza prouzročili su odlaganje i tek pri kraju vladavine Abdulhamida II je to bilo potpuno provedeno.

Za poljoprivrednike u carstvu naročito je bilo važna stara vojna služba i porez u radu na cestama, koji su bili podvrgnuti većim promjenama za vrijeme Tanzimata. Prema osmanskoj tradiciji, kao što smo prije vidjeli, nemuslimani su morali plaćati porez po glavi *(džizje)* umjesto vojne službe, ali svi muslimani trebali su služiti vojsku kad su bili pozvani. Ipak, propisi o feudima *(timar)* određivali su da, ako posjednik umre a njegov najstariji sin je premlad služiti, mogao je poslati osobnu zamjenu ili, kasnije, dati novac kojim bi se ta zamjena mogla nabaviti. Ovaj posljednji propis postupno je omogućio muslimanskim posjednicima timara, koji su bili nesposobni ili nisu

željeli služiti, da plate umjesto toga redovito porez za zamjenu. Prema novom sistemu regrutacije, kojeg je uveo Mahmut II 1838, a zatim ga reformirao Tanzimat deset godina kasnije, svi muslimanski podanici, osim onih koji žive u gradovima oslobođenim od vojne službe kao što su Carigrad, Meka i Medina, morali su služiti najmanje pet godina (u dobi 20—24) kao aktivni vojnici u novoj *Nizamije*-vojsci, dvije godine (u dobi 24—26) u aktivnoj rezervi *(Ihtijat)*, zatim sedam godina u pasivnoj rezervi *(redif)* (u dobi 26—32), i dodatnih osam godina (u dobi 32—40) u lokalnim obrambenim snagama *(mustahfiz)* koje su imale redovite vježbe i mogle su biti pozvane u službu u slučaju potrebe. Mahmut II dozvolio je ovim vojnim obveznicima samo osobnu zamjenu, ali osnovni zakon Tanzimata o regrutaciji iz 1845. dozvolio je da ta obaveza bude pretvorena u novac, plaćanje, nazvano plaćenje u novcu za vojnu službu *(bedel-i nakdi-i askeri)*. Godine 1871. bilo je određeno da oni koji žele izbjeći vojnu službu na taj način, moraju biti dovoljno bogati da pribave novac, a da ne prodaju svoju zemlju, čime se trebalo spriječiti da siromašnije obitelji postanu najamni radnici bogatih samo zato da bi izbavili svoje sinove iz vojske. U novom Zakonu o regrutaciji, kojeg je uveo Abdulhamid II 1885, čovjek, koji je želio platiti umjesto vršiti vojnu službu, mogao je to učiniti tek nakon tromjesečne vojne vježbe u najbližoj vojnoj jedinici, nakon čega je mogao platiti 50 zlatnika da bi izbjegao svaki daljnji poziv u vojsku, i takvo uređenje je prevladalo.

U međuvremenu, za nemuslimane načinjeno je posebno uređenje. Porez po glavi stanovnika nije smatran ničim čudnim u 19. stoljeću, budući da su se muslimani također mogli iskupiti iz vojne službe na isti način. Ali Dekret o reformi iz 1856. izričito je obećao nemuslimanima punu jednakost, a to je značilo podlijeganje vojnoj službi, kao i pristup na položaje u vladi i u školama. Niti su muslimani, niti nemuslimani željeli da ovi posljednji služe vojsku: muslimani zbog duge tradicije, a nemuslimani zato jer su više voljeli unosniji život civila. Ali budući da je Porta obećavala velikim silama da će ukinuti porez na nemuslimane kao porez koji ih razlikuje i odvaja, on je bio ukinut 1857. i zamijenjen porezom za oslobađanje od vojne službe *(bedel-i askeri)* za nemuslimane koji su po zakonu podlijegali vojnoj službi. Prema novom uređenju, jedan od svakih 180 muških podanika u dobi za vojsku morao je služiti, što znači, prema popisu pučanstva iz toga vremena kojim je utvrđeno da ima 3 milijuna muškaraca-nemuslimana u dobi za vojsku, da ih 16.666 podliježe vojnoj službi, od kojih je svaki oporezovan sa 50 lira, manje nego što je iznosio ekvivalentni porez za muslimane za oslobađanje od vojne službe. Dok se broj žitelja carstva povećao za vrijeme Tanzimata, broj ljudi za vojsku se smanjio za 25%, što je, zajedno sa relativnim po-

rastom muslimana prema nemuslimanima zbog dolaska tisuća izbjeglica pred kršćanskim ugnjetavanjem, ostavilo samo 12.500 nemuslimana za vojnu službu svake godine. Ubiranje poreza vršili su *milleti* do 1887, kada su organizirane posebne komisije na nivou *kaza* kao odgovor na žalbe da vođe *milleta* koriste porez da bi ugnjetavali svoje sljedbenike i da bi se obogatili na račun države. Na kraju je, odmah nakon obnove ustava (1909), vojna služba za svakog pojedinca postala obaveza za sve podanike, bez obzira na vjeru ili *millet*, i porez na regrutaciju potpuno je ukinut.

Za vrijeme ranih godina carstva, država je gradila glavne ceste o trošku riznice, dok su lokalne ceste gradili zakupci poreza i spahije, u obliku prisilnog rada kojeg su nametnuli obližnjim poljoprivrednicima. Neka sela, naročito ona naseljena Turkmenima i Jörükima u Anadoliji i Rumeliji, davala su ljude za vojsku, koji su samo gradili i popravljali ceste i mostove, a za uzvrat su oni iz sela bili izuzeti od plaćanja svih poreza. Ali jednom kad su pobjede prestale i prihodi riznice postali ograničeni, ona nije više imala dovoljno novaca za gradnju i popravak, čak ni za gradju i popravak glavnih cesta, a propašću timarskog sustava nestalo je onih koji su održavali sporedne ceste, što je dovelo do propadanja cijelog sustava u 17. i 18. stoljeću. Za popravak brinule su se kadije i neki sandžakbezi koji su izmislili posebne običajne poreze i proširili kuluk u tu svrhu. Tokom vremena ti nameti postali su redoviti porezi koji su ubirani godišnje, bez obzira da li su se zaista upotrebljavali za ceste. Oni su se sastojali od posebnih nameta, što su ih ubirali zakupci poreza i drugi koji bi se jednostavno postavili na strateškim mjestima uz cestu i sakupljali daleko više nego što im je zakon za to dao pravo da bi propustili putnike i trgovce i tako sprečavali unutarnju trgovinu kao i putovanja, iako su strani podanici uglavnom bili oslobođeni tih poreza po osnovu kapitulacija.

Taj porez na ceste bio je jedan od običajnih poreza što ga je ukinuo Mahmut II u prvim godinama Tanzimata, a riznica je preuzela sve troškove gradnje i održavanja cesta. Ali kako su se povećavale financijske teškoće države, u tu svrhu ostalo je vrlo malo sredstava. Stoga su ceste još gore propadale, ozbiljno ugrožavajući vojni i ekonomski potencijal carstva. Konačno, u srpnju (julu) 1867. uveden je potpuno novi sustav, uglavnom zasnovan na Midhatovim pokusima u Dunavskoj provinciji. Banka za javnu dobrobit osnovana je u svakoj provinciji da financira popločavanje cesta, popravljanje mostova, izgradnju lokalnih škola i sl., od prihoda malog dodatnog poreza nametnuog na desetinu, kao i od kreditiranja poljoprivrednika uz razumnu kamatnu stopu. To samo po sebi ipak nije bilo dovoljno da se plati rad na cestama. Stoga je uredba o izgradnji cesta iz 1869. odredila da svaki seoski muški podanik u

dobi od 16—20 mora raditi na cestama i mostovama na svom području 4 dana u godini ili 20 dana svakih pet godina i ustupiti svoje životinje i drugu tegleću marvu kao i hranu. Samo su žitelji velikih gradova, provincija gdje još nije bila provedena katastarska evidencija, svećenici i učitelji, stare i nemoćne osobe bile oslobođene ovoga, što je u stvari bio obnovljeni kuluk. Nitko nije mogao biti prisiljen da radi na većoj udaljenosti od 12 sati hoda od svoje kuće bez posebnog dekreta izdanog od Porte. Sve troškove opreme i prijevoza plaćala je Banka za javnu dobrobit, što ju je preuzela Poljoprivredna banka 1887, a zatim riznica 1907. Muškarcima je bilo dozvoljeno u početku naći osobnu zamjenu, ali poslije 1889. u zamjenu se mogao dati jedino novac, kada je obaveza u radu zamijenjena plaćanjem što je bilo obavezno za sve muškarce u provincijama u dobi od 18—60 po stopi od 3 ili 4 groša (kuruša) na dan za službu koja je sada bila 25 dana svake pete godine. Uskoro zatim žitelji Carigrada i drugih provincija koje su bile izuzete od plaćanja bili su obavezni platiti isti porez uz objašnjenje da je održavanje carskih cesta i za njih jednako važno.

Jedan od tradicionalnih prihoda islamske države bio je rudarski porez. Osnovni šerijatski propis dozvoljavao je državnoj riznici da uzme jednu petinu proizvoda svih rudnika u carstvu, bez obzira da li su na javnoj ili privatnoj zemlji. To su zadržali Osmani, a rudnicima na državnoj zemlji upravljali su plaćeni službenici ili zakupci poreza. Prema Zakonu o zemlji iz 1858., svi novo otkriveni rudnici pripadali su državi, bez obzira tko je posjedovao zemlju na kojoj su bili nađeni, ali Carska riznica je trebala platiti naknadu, ako je iskorištavanje rudnika spriječilo zemljoposjednika da u potpunosti iskorištava svoju zemlju u poljoprivredne svrhe.

Rad rudnika je ozakonjen prvi puta u srpnju (julu) 1861. i zatim ponovo novim propisom u travnju (aprilu) 1869 koji se zasnivao uglavnom na francuskom zakonu o rudnicima iz 1810, koji je podijelio sve rudnike u tri kategorije — bazične rudnike, površinske rudnike i kamenolome — s tim da su koncesionari morali dati 1% minerala dobivenih iz rudnika do 5% iz kamenoloma, prema težini i trošku vađenja i zaradi, pored godišnjih dažbina za dozvolu i najam zemlje. Tom propisu nadodan je novi propis u kolovozu (augustu) 1887. kojim je prvi puta osnovan Odjel za rudnike u Ministarstvu za javne radove i dozvolio mu da daje koncesije rudnika na rokove od 40—90 godina, s tim da je porez na dobivenu rudu povećan na 2% za rudnike gdje je vađenje bilo lako i ruda, bila u velikim koncentracijama. Prije plaćanja poreza, upraviteljima je bilo dozvoljeno da oduzmu sve troškove taljenja rude i njezinog prijevoza do tvornice ili luke. Za sve rudnike na privatnoj ili za-

kladnoj (vakufskoj) zemlji, država je nastavila ubirati petinu proizvoda, dok je ostatak išao vlasnicima ili njihovim zastupnicima.

Jedan od najunosnijih izvora prihoda izmišljenih za vrijeme Tanzimata bio je porez koji se primjenjivao na dokumente u upravnim ili trgovačkim poslovima. Taksu za biljegovanje je prvo odredila riznica za uzvrat za znake ili reljefni pečat što ga je davao *muhtesib* ili drugi službenici na tekstil i drugu robu proizvedenu u Osmanskom carstvu, da bi se označilo njezino porijeklo ili kvalitetu, ili za pečat čistoće što ga je stavljala kovnica na predmete od zlata ili srebra. Porez na ovu robu bio je obično po stopi od 1/40, 1 para per kuruš (groš), a njihova prodaja ili zamjena je bila zabranjena bez potvrde o kvaliteti. Ovaj porez smatran je trošarinskim porezom i ukinut je 1839. s ostalima. Osim toga, postojale su pristojbe *(hardž)*, što su ih morali platiti primaoci dekreta, dokumenata o plaći i slično pisarima koji su ih izdavali, ali i one su bile ukinute zajedno sa ostalim *örfi*-porezima. Ipak, nedugo nakon toga, zbog potrebe za novim izvorima prihoda, pobornici Tanzimata izmislili su nove dažbine za pečat. 22. svibnja (maja) 1845. riznica je tiskala niz službenih čistih papira sa reljefnim pečatima raznih vrijednosti, koji su se trebali upotrebljavati za sve trgovačke i pravne dokumente i ugovore, osim za sudske odluke i mišljenja vjerskih sudova. Dokumente su prodavali lokalni financijski službenici, već smješteni po okruzima i gradovima da pomognu u prikupljanju godišnjih poreza. Novi sistem se prilično brzo raširio po carstvu, ali postojala su dva glavna problema: (1) nedovoljno službenika koji su prodavali dokumente i (2) nedovoljno dokumenata pravilno taksiranih, što je otežavalo ili čak činilo nemogućim brojne transakcije ili potpisivanje pravnih ugovora. Zbog toga je 15. listopada (oktobra) 1852. posao prodavanja dokumenata prepušten privatnim trgovcima. Zelenaši i prodavači duhana naročito su bili opskrbljeni dokumentima i stekli su nove prihode i riješili problem opskrbe. Sistem je tako uspješno funkcionirao i riznica je primala toliko novaca, kako se razvijala osmanska trgovina, da ga je Fuad-paša reorganizirao i proširio potpuno novom Uredbom o regulaciji taksa izdanom 2. rujna (septembra) 1861. Sudski dokumenti više nisu bili oslobođeni takse, reljefni papiri su zamijenjeni posebnim taksenim markama različite vrijednosti i njihova upotreba je bila proširena na sve trgovačke transakcije. I tako je ta taksa dobila svoj konačni oblik u kojem će pribavljati državi znatne prihode u osmanskom razdoblju i u razdoblju republike sve do današnjeg dana.

Još je jedan znatan prihod riznice u doba Tanzimata bio ostatak iz klasičnih vremena, ali u potpuno drugom obliku. Carina *(gümrük resmi)* je bila dažbina ne samo na robu što je ulazila ili izlazila iz carstva, nego i na onu što se prevozila iz

jednog mjesta u drugo unutar sultanovih područja. Postojale su četiri glavne carine u carstvu: (1) carina na uvoz i (2) carina na izvoz, što ju je naplaćivala Služba za vanjske carine; (3) carina na porijeklo za neku robu što se proizvodila i trošila lokalno, kao duhan i riba i (4) tranzitna carina za osmanske i strane proizvode prevezene unutar carstva, za koje je bila nadležna Unutarnja carinarnica. Sporazumi o kapitulacijama iz 16. stoljeća smanjili su carine na stranu robu od 10 na 5%. Nakon trgovinskog ugovora sa Francuskom 1683, carina je snižena na 3% za Francusku kao i za sve ostale sile koje su imale koristi od klauzule najpovlaštenije nacije. Domaća industrija, već sputana cehovskim propisima, nije mogla konkurirati stranoj robi i riznica je bila lišena znatnog dijela carinskih prihoda. Ti propisi bili su nešto izmijenjeni u korist carstva nakon trgovačkog ugovora sa Engleskom 1838. kojeg je sklopio Mustafa Rešid, ali istovremeno je bilo dozvoljeno stranim podanicima da uvezu i izvezu neku robu bez ikakvih ograničenja. Uvozna carina je ostala na 3%, uz dodatak od 2% kad se ta roba prodavala u carstvu, tako povisujući ukupnu sumu na 5%, što je bilo još uvijek nisko ali znatnije nego prije. Izvoz je sada bio carinjen sa 9% kad je došao do pristaništa i sa 3% kad je bio utovaren. Tranzitne carine od 5% bile su za stranu robu koja je prolazila kroz carstvo da bi bila drugdje prodana i naplata je bila temeljena na tarifnoj skali, što ju je sastavio carinski ured za robu pojedine zemlje, a ne na njezinoj stvarnoj tržišnoj vrijednosti u carstvu. Istovremeno, osmanska roba, koja je prolazila kroz carstvo, bila je ocarinjena sa 8% kao carina na zemlju i tako je izjednačavala osmansku robu sa stranom za vrijeme Tanzimata.

Carine su bile uglavnom organizirane kao zakup poreza za vrijeme propadanja carstva i nastojanja Tanzimata da ih preuzmu plaćeni *muhassili,* 1839. ostala su bez uspjeha, kao i kad se radilo o seoskoj desetini. Godine 1840. organizirana je u Carigradu nova carinska uprava, koja je trebala na dražbi dati zakupcima poreza sve carinarnice u većim lukama i trgovačkim centrima na rok od tri godine. Taj sustav je bio tako unosan za riznicu i zakupce, da je bio proširen na sve trošarine raspisane na duhan, alkohol, burmut i građevno drvo što su potpadali pod istu upravu i davani na dražbi na isti način poslije 1859. Kao rezultat nastojanja Fuad-paše da poveća prihode carstva, Carinska uprava je 1861. reorganizirana u novu Upravu za trošarine, potpuno odvojenu od Ministarstva financija. Dražba carina i trošarina je prestala i u buduće su ih ubirali plaćeni službenici nove uprave. Nedugo nakon toga sasvim su ukinute tranzitne carine (1870), značajan korak u stvaranju osmanske trgovačke klase, iako je to koštalo riznicu znatnih prihoda, dok porast drugih poreza, raspisanih za trgovce svih nacionalnosti, nije to nadoknadio. Uvozne carine ostale su umjetno ni-

ske zbog jakog otpora sila koje su uživale povlastice kapitulacija, a povisile su se do prvih godina 20. stoljeća kad su Mladi Turci jednostrano odredili carinu ad valorem na svu robu i istovremeno povisili uvoznu carinu na 15%, što je bilo slično drugim carinama u svijetu u to vrijeme.

Budući da je šerijat muslimanima zabranjivao alkohol, nije postojao nikakav porez na potrošnju alkohola u ranim danima Osmanskog carstva. Po tradiciji su ipak spahije i neki zakupci poreza ubirali ono što se zvalo porez na sok od grožđa *(šira resmi)* od uzgajivača vinove loze nakon što je grožđe bilo ubrano i sprešano u vino. U 17. stoljeću službeno je udaren porez na alkohol *(müskirat resmi)* za nemusilmane koji su već pili vino neslužbeno (i bez plaćanja poreza) od pamtivijeka. Ali bilo je toliko pritužbi od strane vjerskih ličnosti da država zarađuje na potrošnji vina da je uskoro taj porez ukinut i umjesto njega povećan je porez na nemuslimane. Za vrijeme 18. stoljeća postojali su razni »obični porezi« na grožđe i vino kod prijevoza, a porez na prohibiciju je nametnut na sva vina i alkohol prodavan na tržnici. Pravo na prikupljanje tog poreza iznajmljivalo se nemuslimanima u glavnim gradovima, tako da muslimani ne bi bili izravno upleteni u ono što je bilo jednako zakonitom odobravanju nečega što je njima zabranjeno. Tanzimat je u početku raspisao porez na sva opojna pića u visini od 20% njihove vrijednosti, ali je 1861. bio smanjen na 10% pod pretpostavkom da su ona namijenjena samo nemuslimanima. Osim toga, svi prodavači alkohola ili vina na čaše ili posude u Carigradu i okolici morali su kupiti godišnju dozvolu za dućan po cijeni od 15% od najamnine za dućan, s tim da se dozvole nisu izdavale za lokacije koje su bile u muslimanskim četvrtima ili unutar 200 jardi od džamije ili derviške tekije, i platiti pristojbu u vidu taksene marke kao i za registraciju ugovora o zakupu. Daljnji propisi oslobodili su kršćanske redovnike i svećenike u samostanima od plaćanja svih poreza na vino načinjeno ili kupljeno za vlastitu upotrebu. Poslovi oko poreza na alkohol kasnije su stavljeni u nadležnost Odjela za alkohol osnovanog u Ministarstvu financija (1860), a zatim u nadležnost Odjela za trošarine kad je osnovan 1861. U daljnjem razdoblju carstva porez je postupno rastao da bi riznica mogla isplatiti strane posjednike obveznica i, na kraju, njezina uprava predana je Komisiji za javni dug zajedno sa preostalim trošarinama, da bi ona dobila jedan od svojih glavnih prihoda.

Osim prihoda od poreza, pobornici Tanzimata i njihovi nasljednici omogućili su da riznica dobije prihod od poduzeća kojima je upravljala država u formi monopola ili koja su bila pod jakom državnom kontrolom. Najistaknutiji među njima u smislu prihoda bio je onaj u vezi sa proizvodnjom i prodajom soli. Kao što je bio slučaj i s drugim vrstama rudnika, država je imala pravo da ubire 1/5 od soli dobivene iz njezine zemlje

ili vode čak kad su ovi bili privatna svojina. Tradicionalno, to pravo je bilo organizirano kao zakup poreza za svaki rudnik soli ili jamu, a zakupci poreza su vršili dužnost nadglednika. Za vrijeme Tanzimata njih je preuzela država i njima direktno upravljala, ali, za razliku od drugih zakupa poreza, ovi su ostali pod direktnom upravom države, prvo pod Ministarstvom za javne radove, a zatim, nakon što je osnovan, pod Odjelom za trošarine koji je imao svoj vlastiti Odjel za solane. Vlasništvo, proizvodnja i prodaja soli u carstvu postalo je sada državni monopol, a prihodi su prvenstveno korišteni za povlačenje papirnatog novca i obveznica, dok je uvoz soli bio zabranjen. Okružni uredi za sol postavljeni su po carstvu da nadgledaju proizvodnju i da prodaju sol naveliko trgovcima, kojima je bilo dozvoljeno da ubiru dodatnu određenu sumu da bi zaradili i pokrili troškove prijevoza. Prihode od poreza na sol je također preuzela Komisija za javni dug krajem stoljeća da bi mogla isplatiti strane posjednike obveznica.

Duhan su po tradiciji uzgajali privatni poljoprivrednici od kad je uveden u carstvo u 16. stoljeću. Ali 1860. svaki uvoz stranog lista je zabranjen i uspostavljen je državni monopol na prodaju namalo sa dodatnim porezom na prijevoz za seljake koji su duhan donosili na tržište. Strancima je bilo dozvoljeno uvoziti prerađeni duhan kao cigarete i burmut, ali su morali platiti posebni porez na uvoz od 75% vrijednosti pored redovitog poreza na prijevoz. Porez na prijevoz je bio tako velik da je gušio domaću proizvodnju. Stoga je 1867. taj porez bio preinačen, smanjen i mijenjao se prema kvaliteti i prodajnim cijenama svakog tovara. Duhan poslan u Carigrad bio je oslobođen redovitog poreza na prijevoz, ali je zato podlijegao većem porezu na ulaz pod izlikom da u glavnom gradu postoji veća mogućnost prodaje i zarade. Novi Zakon o duhanu 1873. dao je seljacima punu slobodu da uzgajaju duhan za pušenje bez službene dozvole, ali je osigurao cijelu hijerarhiju službenika da nadgledaju tržnice i tvornice cigareta. Osmani i stranci sada su mogli staviti u pogon tvornice duhana, ali su morali platiti novi porez na potrošnju koji se mijenjao prema vrstama proizvedenog duhana i cigareta.

Riznica je također primala prihode od proizvodnje i prodaje baruta, poštanskih i telegrafskih usluga, carigradske plinare, mosta preko Zlatnog Roga, od parobroda na Tigrisu i Eufratu, carskog vlasništva (dućana, kupatila, poljoprivrednih dobara i drugog državnog vlasništva) i šuma, zajedno sa godišnjim dankom što ga je plaćao Egipat i druge vazalske države. Bili su tu i prihodi od državne željeznice kao i od dobiti privatnih željezničkih kompanija u carstvu u kojima je riznica imala udjela. Oni su ipak bili relativno mali dio ukupne sume. Sve

porezne reforme i nastojanja da se osigura novi prihod povećale su silno prihode riznice u desetljeću nakon krimskog rata. To, ipak, nije bilo dovoljno da se stane na kraj sve većim troškovima što ih je iziskivala reforma, vraćanje dugova i sve veći državni aparat.

Zgrada novog društva

Promjene u osnovnim institucijama osmanske države bile su praćene odgovarajućim izmjenama u strukturi društva. Stara vladajuća klasa Osmana zamijenjena je novom klasom službenika *memura*, a nesigurnost njihovog položaja kao sultanovih robova zamijenjena je novom sigurnošću uslijed stvaranja svjetovne službeničke hijerarhije sa zakonskom zaštitom, što je sprečavalo brze promjene sudbine tako obične nekada. Klasa podanika također je osjetila povećanu sigurnost i moć, zbog garancija što ih je davao Tanzimat, stabilnost što je došla sa novim pravnim uređenjem i pojavom srednje klase koja je mogla vršiti svoj utjecaj preko državnih vijeća daleko bolje nego što su mogli stari milleti i cehovi. Svi Osmani, i bogati i siromašni, bili su oslobođeni od izolacije, karakteristične za tradicionalno osmansko društvo, vidnim napredkom na polju poboljšanja veza. Povećana svijest o svijetu izvan vlasti Porte i spremnost da se prihvati nešto od njegove filozofije i institucija pružilo je bazu za svjetovne i moderne države što će zamijeniti Osmansko carstvo nakon katastrofe I svjetskog rata.

Prednost novog društva bio je sistem javnog svjetovnog školstva koji bi mogao osloboditi od zabrana što ih je nametnuo stari poredak. Selim III i Mahmut II uvidjeli su potrebu za svjetovnim školovanjem na nekim područjima. Osnovali su tehničke akademije da obučavaju službenike, upravljače, inženjere, liječnike i sl. Ali su nedostajali studenti koji su poznavali osnove matematike, prirodnih znanosti i stranih jezika. *Mektebi*, koji su bili osnov snage uleme i koji su još uvijek podučavali tradicionalne podanike o tradicionalnom načinu života, nastavili su monopolizirati osnovno školovanje za muslimane. Oni koji su završili te škole naprosto nisu bili spremni za novo tehničko obrazovanje. Rješenje je bilo osnovati svjetovni sustav osnovnih škola, ali pobornici Tanzimata su znali da se to mora učiniti oprezno da bi se izbjegao otvoreni sukob s ulemom. Tako su i ciljevi i glavni problem školstva u razdoblju Tanzimata bili vidljivi već prije 1839.

Vodstvo na polju školstva zapalo je prvo Vijeće za korisne poslove Mahmuta II, koje je postalo dodatak Ministarstvu trgovine u ranim godinama Tanzimata. Odmah poslije Naredbe iz Gülhane Vijeće je osnovalo posebnu Privremenu komisiju za

školstvo da razradi program za svjetovno obrazovanje. Ona je opet preinačena u Vijeće za javno školstvo u okviru Ministarstva trgovine 1846, uključivši među svoje članove još uvijek mladog Aliju i Fuada. Ministarstvo za javne škole osnovano je godinu dana kasnije i konačno je Ministarstvo za javno školstvo preuzelo brigu o sistemu 1866. Prosvjetne programe izrađivali su specijalizirani odbori unutar zakonodavnih tijela toga vremena, katkad u suradnji sa ministarstvom, katkad sasvim neovisno. Pojavilo se stotinu planova, izvještaja i programa ukazujući na stvaranje sustava svjetovnog i koristonosnog školstva koji bi Osmane obrazovao od osnovnog do najnaprednijeg stupnja.

Novi sustav školstva ipak se sporo razvijao. Mnogi Osmani protivili su se novim školama, bilo zbog poštovanja prema starom, bilo zbog sasvim opravdanog straha pred onim što bi nove škole mogle donijeti. Budući da su tisuće reformi i ratova iscrpjele riznicu, vlada je bila nesklona odvojiti velike sume za školstvo. Kao i u mnogim drugim društvima, školstvo i kultura najviše su trpjeli od financijskih poteškoća. Centralna vlada je, u stvari, davala vrlo malo novaca za svjetovno školovanje. U većini slučajeva, osnutak škola u provincijama ovisio je o inicijativi lokalnih upravnih vijeća koja su na njih gledala kao na sredstvo za poticanje vlastitog ekonomskog razvitka i koja su se pobrinula za većinu sredstava, za zgrade, opremu i učitelje, jednoć kad je Carigrad dao odobrenje.

Prve moderne svjetovne škole ispod razine tehničkih akademija osnovao je Mahmut II da bi obučavao one koji su završili mektebe i koji su namjeravali ići u tehničke akademije. Te škole nazvane su *rüšdije* (mladenaštvo)—škole i obrazovale su mladiće u dobi od 10—15 godina. Za vrijeme prvih godina Tanzimata, *rüšdije*-škole su bile osnovane prvo u Carigradu, a zatim u provincijama, ali njihovo daljnje osnivanje je neko vrijeme teklo sporo zbog ozbiljnog pomanjkanja školovanih učitelja. Taj problem je djelomice riješen osnivanjem Učiteljske škole za muškarce 1846. pod upravom mladog Ahmet Dževdet-efendije, štićenika Mustafa Rešid-paše. I u *rüšdije*-školama i u učiteljskoj nastojalo se uglavnom nadopuniti vjersko obrazovanje stečeno u mektebima i premostiti jaz koji ih je dijelio od tehničkih akademija. Osim obuke iz društvenih i prirodnih znanosti, postojalo je i vjersko obrazovanje i ulema je stavljena u položaj da je mogla, što je i činila, spriječiti naučavanje onog što je vrijeđalo islamske osjećaje. Problemi oko novaca, zgrada i učitelja znatno su usporili napredak, tako da je do početka krimskog rata bilo samo 60 *rüšdije*-škola u cijelom carstvu sa 3371 đakom, sve muškarci, dok su samo u Carigradu muslimanske vjerske škole *(medrese)* imale 16.752 đaka, a one u muslimanskim *miletima* dodatnih 19.348 đaka obaju spolova.

Nezadovoljan napretkom redovitog školskog sistema, Seraskerat je razvio svoju vlastitu strukturu svjetovnog obrazovanja, počevši od Škole za vojne znanosti, također osnovane za vrijeme Mahmutove vladavine, koja je postala vodeća tehnička škola u carstvu. Ona je davala naprednu poduku iz inženjerstva, geometrije i matematike, pored vojnih znanosti, i stvarala je kadrove koji su radili u mnogim dijelovima službeničkog aparata kao i u vojsci. Da bi nadopunila građanske škole nižeg stupnja, vojska je također razvila svoj vlastiti svjetovni školski sustav počevši od 1855. godine. Vojne *rüšdije*-škole otvorene su na devet mjesta u Carigradu i njegovoj okolici i u mnogim drugim mjestima u carstvu, dok su *idadi* (srednje) škole bile osnovane u Sarajevu, Erzurumu i Bagdadu kao srednji stupanj za đake prije Škole za vojne znanosti. Tokom vremena svaka od provincijskih armija osnovala je barem jednu *idadi* i nekoliko *rüšdije*-škola u svom okrugu pružajući stanovništvu mogućnost svjetovnog obrazovanja daleko prije nego što je građanski sistem dopro do njih.

Nakon krimskog rata i vojni i građanski svjetovni školski sustav brzo se širio. Vojska je preuzela vodstvo u razvitku svjetovnog školstva na osnovnom stupnju, zadatak koji je zadala svojim *rüšdije*-školama, pretvorivši svoje *idadi* u niže srednje škole i *harbije* u srednju školu, a zatim je osnovala novu višu školu za vojne znanosti, Školu glavnog štaba, kao vrh školskog sustava. Ministarstvo školstva, iako je bilo prisiljeno od javnog mnijenja da prizna muslimanske mektebe kao osnovne škole, osnivalo je sve više svojih vlastitih svjetovnih *sibjan* (dječje) ili *iptidaje* (osnovne)—škola i zahtijevalo njihovo održavanje u svakom gradu i selu i svakoj četvrti velikih gradova, uz financijsku pomoć i nadzor lokalnih vijeća starješina kao i vođa *milleta*. Te škole pružale su muslimanima i nemuslimanima četverogodišnje školovanje. Osim poduke u religiji, posebno za đake različitih vjera, te su škole davale satove iz aritmetike, osmanske povijesti i geografije, s tim da su nemuslimani bili poučavani na svom vlastitom jeziku kad god je to bilo potrebno.

Dok su Alija i Fuad bili na vlasti 60-ih godina, francuski ministar školstva Jean Victor Duruy došao je u Carigrad da savjetuje Osmane o daljnjem razvoju školstva. Njegov izvještaj, kojim je predlagao osnivanje interdenominacionalnih srednjih škola, svjetovno sveučilište, nove profesionalne tehničke škole i sistem javnih knjižnica, predstavljao je osnovu za Uredbu o javnom školstvu, izdanu 1869, koja nije samo sistematizirala ono što se napravilo tokom prethodna tri desetljeća nego je također izložio planove koji su primjenjivani do kraja stoljeća. Prema novom zakonu, osnovno školovanje je bilo obavezno za svu djecu do 12 godina. Nastavne metode su bile modernizirane. Poduzete su mjere da bi se podigla opća kulturna razina uči-

telja. Ustanovljeni su državni ispiti za đake na kraju svakog razreda i stupnja. Uz pomoć države kulturne ustanove su se proširile. Sela sa najmanje 500 kuća morala su imati barem jednu *rüšdije*-školu; gradovi su morali osnovati i održavati jednu *rüšdije*-školu na svakih 500 kućanstava, pored posebnih škola za djevojke, za muslimane i nemuslimane, gdje je pučanstvo bilo mješovito. Škole su bile organizirane na rok od četiri godine s podukom iz religije (prema vjeroispovijedi đaka), osmanskog, arapskog i perzijskog jezika, aritmetike i računovodstva, geometrije i matematike, svjetske i osmanske povijesti, geografije i najvažnijeg lokalnog jezika na području te škole. Mjesta i gradovi morali su imati jednu *iddadi*-školu na 1.000 kućanstava, osim u slučaju kada je postojala vojna škola i kada su se mogli njome koristiti. Rok školovanja u *idadi*-školama bio je tri godine, sa podukom iz osmanskog i francuskog jezika, logike, ekonomije, geografije, svjetske i osmanske povijesti, algebre, aritmetike, računovodstva, inženjerstva, fizike, kemije i crtanja. Iznad *idadi*-stupnja, svako provincijsko središte moralo je također održavati licej, zvan *Mekteb-i Sultani* (Sultanova škola). Svi koji su završili provincijske *idadi-škole* morali su biti primljeni u licej, ali uz školarinu, tako da su samo imućnije obitelji mogle poslati svoju djecu, a samo odlični siromašni đaci mogli su je pohađati bez plaćanja. Napredni programi uključivali su humanističke znanosti, poduku iz arapskog, perzijskog i francuskog, ekonomije, međunarodnog prava, povijesti, logike i poduku iz prirodnih znanosti, inženjerstva, algebre, trigonometrije i geodezije. Studenti su bili oslobođeni vojne službe za vrijeme školovanja i godinu dana nakon završetka škole; a ako su nakon toga ispunili svoju obavezu i ušli u državnu službu, bili su trajno oslobođeni.

Trošak izgradnje i održavanja osnovih škola snosile su, kao i prije, lokalne vlasti, dok su trošak za *rüšdije* i *idadi*-škole dijelile sa centralnom riznicom. Sultanovi liceji financirali su se isključivo iz sultanovih osobnih sredstava. Ministarstvo školstva brinulo se za učitelje u svim školama, utvrđivalo i održavalo standarde i brinulo se za pisanje ili prevođenje udžbenika, ali plaće su dobivane od lokalnih vlasti. Reforme su prvo bile provedene u Carigradu, a zatim se se proširile na provincije. Država je sada po prvi puta uzela pravo da nadzire školske programe i postupke u milletskim i stranim školama, s tim da je Ministarstvo školstva izdavalo dozvole za njihov rad, tako da ne bi zastranili od prosvjetnih ciljeva carstva.

Prva i najpoznatija od sultanovih srednjih škola bila je ona smještena u zgradi stare Carske škole u Galata seraju na Bejoğluu što ju je Alija osnovao, prema francuskom uzoru, pod utjecajem i s podrškom francuske vlade. Francuski službenici i učitelji dali su stručnu pomoć. Jezik podučavanja bio je gotovo uvijek francuski i školski program uključivao je društvene

i prirodne znanosti, grčki, latinski i osmansko-turski. Školovanje je bilo svjetovno, ali muslimanima je bilo dozvoljeno moliti se u maloj džamiji u sastavu škole, dok su nemuslimanski đaci išli u crkve i sinagoge u blizini. Školarina se plaćala, ali je vlada stipendirala oko 300 studenata koji su na ispitima dokazali sposobnost. Većina nastavnika su bili stranci, ali neki su bili Turci, Armenci i Grci. Usprkos izrazitog evropskog utjecaja, većina milletskih vođa protivila se da đaci njihove vjere pohađaju tu školu, kao što je to bio slučaj i s redovitim državnim školama, zbog straha da će se vjera i moral iskvariti pod svjetovnim utjecajem. Muslimani, s druge strane, često su držali svoju djecu po strani zbog pretežno kršćanskog osoblja i nastavnog programa. Ta škola je ipak davala najšire opće obrazovanje dostupno Osmanima svih vjera u to vrijeme. Oni koji su završili tu školu imali su vodeću ulogu u osmanskih državnim službama i trgovini do kraja carstva i još dalje u razdoblju republike.

Iznad sultanovih škola bile su učiteljske škole, sa *Dar ul-Mualimin* za muškarce, kojoj se 1870. pridružila Normalna škola za žene *(Dar ul-Muallimat)* kao rezultat osnivanja određenog broja svjetovnih škola za žene i otvaranje mnogih redovitih svjetovnih škola za žene poslije krimskog rata. Učiteljske škole su se proširile kako je svjetovni sustav rastao. Diplomirani učitelji morali su podučavati u državnim školama deset godina nakon diplome rješavajući tako problem pomanjkanja učitelja.

Vodeći računa o ciljevima školovanja, svjetovni školski sustav Tanzimata je bio zaokružen ne sveučilištem, već višim tehničkim školama, Ratnom školom, Školom za građanske službe, Školom glavnog štaba, Vojnom inženjerskom školom, Mornaričkom inženjerskom školom, Carskom medicinskom školom i Civilnom medicinskom školom, što ih je sve održavalo Ministarstvo školstva. Sve su te škole imale odjele za podučavanje humanističkih nauka, socijalnih nauka i stranih jezika, pored svojih posebnih predmeta, da bi formirale općeobrazovane studente i pružile obrazovanje studentima koji se nisu namjeravali baviti jednom od ovih profesija. One koji su završili ove škole čekali su odgovarajući položaji u ministarstvima, pa su tako oni koji su završili *Mekteb-i Mülkije,* na primjer, popunjavali sva provincijska mjesta *kajmakama i müšira* i tako je uprava postala obrazovanija nego početkom Tanzimata.

Još 1846. Mustafa Rešid-paša planirao je sveučilište zvano *Dar ul-Fünun.* Zgrada je bila dovršena, ali osoblje nikad nije bilo namješteno, niti je univerzitet otvoren zbog reagiranja vlade na sudjelovanje studenata u revolucionarnim pokretima koji su se u to vrijeme javljali u Evropi. Umjesto njega, Rešid je osnovao Znanstveno vijeće 1851. i imenovao neke od vodećih političara i ličnosti iz uprave, uglavnom svojih štićenika

i saveznika, s ciljem da unapređuje znanosti i znanje i popularizira učene knjige. Svaki član morao je biti stručnjak u barem jednom od novih područja znanja i poznavati jedan strani jezik i, iako je trebao znati dovoljno osmansko-turskog da bi mogao prevoditi djela, to nije bio glavni zahtjev. Članovima je bilo dozvoljeno govoriti na kojem god jeziku su htjeli, ako su unapređivali znanje. Što se tiče praktične strane, rad vijeća sastojao se uglavnom u pokroviteljstvu nad javnim predavanjima s temama sveučilišnog nivoa i nad originalnim radovima o Osmanskom carstvu, uglavnom o osmanskoj povijesti i gramatičkim knjigama Ahmeta Dževdeta. Dževdet je, čini se, nastojao to iskoristiti da bi uspostavio kontakt između neke učene uleme i novih školovanih pobornika Tanzimata u nadi da će spriječiti razmimoilaženje koje se među njima javljalo, ali postoji malo dokaza da je u tome uspio. Vijeće je također planiralo sveučilište koje bi imalo odjele za vjerske *(ilim)* i moderne znanosti *(fen)*, ali ništa nije učinjeno do njegovog ukidanja za vrijeme krimskog rata.

Alija i Fuad su se još uvijek zanimali za sveučilište. Nakon Abdulmedžidovog dolaska na prijestolje dobili su njegovu dozvolu za novo Osmansko znanstveno društvo, vrlo slično *Endžümen-i Danišu* po strukturi, ali s težištem na svjetovnim područjima znanja, kao prvi korak prema svjetovnom zakoniku koji su željeli uvesti umjesto šerijata. Društvo je objavljivalo Znanstveni časopis i organiziralo niz sveučilišnih tečajeva u formi javnih predavanja od 1862. do 1865. Napustivši stara nastojanja Ahmeta Dževdeta da uključi ulemu, društvo je isticalo zapadne mislioce kao Diderota i Voltairea i predmete kao što su kemija, fizika, inženjerstvo i geografija svijeta. Zakon o javnom školstvu iz 1869. osiguravao je osmanskom sveučilištu, ponovo nazvanom *Dar ul-Fünun*, fakultete za filozofiju i humanističke znanosti, pravo, prirodne znanosti i matematiku, i svjetovne tečajeve za vjerske znanosti, što je sigurno razljutilo mnoge članove uleme. Zgrade su osigurane, nastavnici imenovani i prijemni ispiti obavljeni. Primljeno je oko 450 studenata, mnogi očigledno iz medresa, iako je bilo mnogo onih koji su završili licej u Galata seraju i Školu za građanske službe. Sveučilište je otvoreno u veljači (februaru) 1870. Grupe su započele raditi i održavana su javna predavanja, ali nedugo poslije Alijine smrti je bilo zatvoreno (1871), većim dijelom zbog želje njegova nasljednika da upotrijebi novac u druge svrhe i njegovog uvjerenja da su tehničke škole dovoljne za stanje u kojem je bilo osmansko obrazovanje u to vrijeme (1872). Ono je opet otvoreno između 1874. i 1881, na nastojanja ministra školstva u to vrijeme, Ahmet Dževdet-paše, s istom organizacijom i formom fakulteta kao što su bili oni osnovani prije pet godina. Sveučilište je bilo definitivno otvoreno u svom modernom obliku 1. rujna (septembra) 1900. godine.

S prodorom stranih trgovačkih i misionarskih interesa sredinom stoljeća osnovane su strane škole, uključujući Američku školu, nazvanu Robert college (1863), i druge institucije od strane austrijskih, francuskih, engleskih, njemačkih i talijanskih misionara. Neke su bile samo na osnovnom stupnju, neke su se protezale na srednjoškolski stupanj i pružale su odlično obrazovanje zapadnjačkog stila uz velike doze ideja o preobraćanju među nemuslimanskim podanicima. Te škole mogle su raditi gdje god su htjele. Ali njihove učitelje, nastavni program, satove i udžbenike moralo je potvrditi Ministarstvo školstva, da bi se izbjegla mogućnost podučavanja ičega što bi vrijeđalo osmanski moral i politiku. Milletske škole, osobito nakon što su njihovi nastavni planovi modernizirani krajem stoljeća, i strane škole pružale su bolje obrazovanje od onog što su ga nudile državne škole, još uvijek u razvoju, ali opći osjećaj prezira za muslimane, kojeg su one gajile među svojim đacima, produbio je društvenu podjelu i uzajamnu mržnju, koji su već prijetili da slome osmansko društvo i carstvo.

Midhatov uspjeh u Dunavskoj provinciji potaknuo je osnivanje specijaliziranih škola po carstvu, da pruže osnovno svjetovno obrazovanje i zanat siročadi (*Islahhane* ili Popravilište) i siromašnim dječacima (*Sanay-i Mektebi* ili Industrijska škola), što je pridonijelo ponovnom rađanju domaće osmanske industrije. Na nivou liceja, u Carigradu je taj rad nadopunjen trgovačkim školama za odrasle i Pomorskom školom osnovanom 1870. na Hejbeli Adi, sa jednom granom u Azapkapi u Carigradu, da školuje oficire za trgovačku mornaricu. Osim toga, Društvo za proučavanje Islama pružilo je odraslima dodatne razrede za muslimane na Bajezidu, počevši od 1870. *Dar uš Šafaka* je otvorena 1873. u Aksaraju za licejsku naobrazbu muslimanske siročadi uz financijsku pomoć sultana i egipatskog hediva.

I na kraju, osnovan je određen broj kulturnih ustanova u skladu sa Zakonom o školstvu iz 1869. godine. Muzej za antikvitete osnovan je 1847. u crkvi sv. Irene, izvan palače Topkapi, ali on je životario dok njegova zbirka nije postala osnova novog Carskog muzeja otvorenog na istom mjestu krajem 1860-tih godina. Pod vodstvom niza stranih upravnika, on je razvio arheološka istraživanja u carstvu, tako da je konačno 1874. izašla uredba o antikvitetima, koja je stavila sva arheološka iskapanja u carstvu pod kontrolu i nadzor Ministarstva školstva i odredila da strani istraživači ne smiju više pustošiti i iznositi iz carstva ono što su našli, već moraju ostaviti najbolju trećinu svojih pronalazaka državi, prema izboru muzeja. Budući da je sada crkva sv. Irene postala premala za stotine starina koje će stići u muzej, prema novom zakonu, on je preseljen u stari Činili Köšk, kojeg je izgradio Mehmed Osvajač (el-Fatih) u vrtovima ispod palače Topkapi (1874), gdje je i

ostao, proširen s nekoliko novih zgrada izgrađenih u njegovoj blizini, do današnjeg dana. Škola za obuku osmanskih arheologa i muzejskih stručnjaka otvorena je u muzeju 1875.

Ministarstvo školstva nije moglo usklađivati i upravljati svim ustanovama stavljenim pod njegovu kontrolu, dok mu nije Zakon o javnom školstvu iz 1869. dodijelio stručno Opće vijeće za školstvo, što je djelovalo preko Odjela za kulturu, da piše i prevodi udžbenike, održava javna predavanja i sl. i jednu Upravnu sekciju, čija je dužnost bila postavljati učitelje i nadgledati javne škole po cijelom carstvu. Smjernice je odredilo Centralno vijeće koje se sastojalo od šefova dviju sekcija, svih zakonodavnih i pravosudnih vijeća, drugih istaknutih članova vladajuće klase i jednog vjerskog vođe iz svakog većeg *milleta*, a sastajalo se dva puta godišnje pod predsjedništvom ministra školstva. Vijeća za školstvo u provinciji također su bila organizirana u svakom glavnom gradu provincije pod upravom jednog prosvjetnog upravnika *(maarif müdürü)*, s jednim muslimanskim i nemuslimanskim pomoćnikom, osobljem i inspektorima koji su obilazili provinciju da kontroliraju način rada i da održavaju određeni nivo. Vijeća su u prosvjetne svrhe dobila na raspolaganje državna sredstva. O njima je ovisilo kako i u koju svrhu će ih potrošiti: na zgrade, plaće, knjige, knjižnice i sl., prema njihovom nahođenju. Oni su također obavljali godišnje ispite za đake na svršetku svakog školskog stupnja, kao i ispite za svjedodžbu o sposobnosti (**rüus**), koja je omogućavala đacima da nastave školovanje ili da odu u činovnike, sve u nastojanju da nametnu relativno slični nivo u svim provincijama i po cijelom carstvu.

Uspješnost novog svjetovnog školskog sistema Tanzimata je teško ocijeniti. Postojali su brojni problemi. Učitelji, školovani u velikim gradovima, nisu željeli službovati u provinciji. Nije bilo dovoljno udžbenika, a mnogi od onih dostupnih su bili na stranim jezicima kojima su studenti u najboljem slučaju nepotpuno vladali. Kao i u mnogim drugim prosvjetnim hijerarhijama u naprednim zemljama, metode i sistemi razvijali su se više da bi zadovoljili i koristili upraviteljima i učiteljima, nego studentima. Nemuslimani su često odbijali prihvatiti novu jednakost koja im se nudila i više su voljeli ostati u svojim *milletskim* školama, dok su se istovremeno žalili stranim zaštitnicima da Tanzimat nije za njih mnogo učinio. Sistem se ipak nastavio širiti. Sami brojevi često varaju i teško je otkriti pravo stanje. No značajna je činjenica da je između 1867. i 1895, u razdoblju manjem od 30 godina, broj svjetovnih osnovnih škola i đaka koji su ih pohađali bio više nego udvostručen. Oko 90% dječaka u dobi za školu i preko trećine djevojaka školske dobi pohađali su osnovnu školu 1895, iako je formalno obrazovanje ovih rijetko išlo dalje od ovog stupnja. Od ukupnog pučanstva od 19 milijuna (oko 14 milijuna muslimana i

oko 5 milijuna nemuslimana), 1,3 milijuna su bili đaci svih stupnjeva, s time da je srazmjerno više nemuslimana nego muslimana pohađalo škole.

Kombinirajući obrazovanje i sigurnost što ju je davao Tanzimat s osmanskom službeničkom tradicijom, novi službenici *(memuri)* pokazivali su osornost i još veći osjećaj neovisnosti na svojim položajima, kao i uvjerenost da samo oni znaju što je najbolje za državu i njezin narod.

Prevlast *memura* u osmanskoj državi i društvu ugrozila je nova srednja klasa koja je postajala značajni politički faktor u drugoj polovini 19. stoljeća. Budući da je većina bogatstva u tradicionalnom osmanskom društvu dolazila od zemlje, koja je bila zajedno sa svojim prihodima vlasništvo sultana i vladajuće klase, podanici su mogli doći do kapitala i bogatstva jedino kroz trgovinu i industriju. Čak kada se veliki dio carskog bogatstva preselio u privatne ruke, većina vlasnika su još uvijek bili pripadnici vladajuće klase. Ali počevši od pobuna Dželalija i uspona prvaka u 18. stoljeću, a nastavljajući još bržim tempom u 19. stoljeću, novi politički i ekonomski faktori doveli su do porasta zemljišnog i trgovačkog bogatstva u rukama onih koji će postati nova srednja klasa. Opadanje državne vlasti navelo je provincijske prvake da preuzmu mnoge *mukata'ae* i lena i tako steknu velika imanja kao osnov svoje moći. Ovi prihodi su se još uvijek prvenstveno upotrebljavali u političke svrhe, za državu i vojsku. Ali kad je Mahmut II u svojim kasnijim godinama uništio vlast prvaka i počeo oduzimati lena, veliki zemljišni posjedi, koji su nominalno vraćeni državi, u stvari su pali u ruke privatnih poduzetnika koji su upotrebljavali prihode kao kapital, da bi razvili ekonomska i trgovačka poduzeća. Bilo da su bili porijeklom ili po poslu trgovci, zelenaši, vladini službenici ili čak pripadnici lokalnih garnizona ili spahije, nova klasa bogatih provincijskih prvaka, sada zvana *ehali (*doslovno, »narod«) ili *ešraf* (prvaci), zatražila je neku vrstu političkog utjecaja u skladu sa svojom ekonomskom moći. To se dogodilo u trenutku kada su pobornici Tanzimata pokušavali proširiti vlast centralne vlade na provincije na štetu starijih prvaka, ostataka janjičara, nomadskih plemena i uleme koja je bila ogorčena zbog zadiranja Tanzimata u njezin djelokrug u vođenju pravosuđa i školstva unutar muslimanske zajednice. Koristeći novo nastali »narod« protiv starih elemenata vlasti, Tanzimat je uključio ove prve u upravna vijeća, dajući im tako političku vlast što su je tražili.

Zakon o zemlji iz 1858. bio je prvo nastojanje Tanzimata da učvrsti svoje pobjede nad starim moćnicima. U stvari, namjera je bila uspostaviti državno vlasništvo nad carskim imetkom koji je stoljećima na ovaj ili onaj način bio izvan kontrole vlade. To nisu bile samo zemlje, sada u privatnom vlasništvu,

nego i zemlje, što su bile oslobođene poreza u zamjenu za specijalne službe državi, i područja određena za ispašu. Kao dio ovog procesa, svi stari porezi na zemlju zamijenjeni su porezom od 10% na urod, bez obzira gdje ili tko obrađuje zemlju. Stare islamske kategorije zemljoposjedništva zamijenjene su za pet novih koje su određivale glavne tipove vlasništva: (1) privatna svojina *(mülk)*, (2) državna svojina *(miri)*, (3) zakladne (vakufske) zemlje *(vakif)*, (4) komunalna ili javna zemlja *(metruk)* i (5) neiskorištena ili neplodna zemlja *(mevat)*. Nova Uredba o katastru trebala je nametnuti zakon o zemlji određujući da sva zemlja i svojina svake provincije bude evidentirana prema promjenama što ih je uveo Tanzimat, s tim da svaka osoba ili ustanova, koja polaže pravo na tu svojinu, mora to dokazati zakonskim dokumentima prije nego što joj se može dati nova potvrda o svojini *(tapu senedi)* i podatak uvesti u katastarske knjige.

Jednoć kada je vlasništvo dokazano, privatni vlasnici imali su više slobode nego prije da daju zemlju u zakup drugima i ostave je nasljednicima, tako dugo dok su ovi obrađivali zemlju i plaćali poreze. Nije postojalo nikakvih praktičnih ograničenja veličine njihova posjeda, niti je postojala državna organizacija koja bi provjeravala da li oni izvršavaju svoje obaveze u zamjenu za vlasništvo. Tokom vremena novi seoski prvaci mogli su koristiti zakon da bi povećali svoju moć, koristeći lažne dokumente da bi dokazali svoje tvrdnje i proširujući svoja prava na prodaju takvog imetka drugima, ostavljajući ga dalekim rođacima, prodavajući ga na dražbi, i držeći se tih prava bez obzira da li je zemlja o kojoj se radilo bila obrađena u onoj mjeri kako to zahtijeva zakon. Ova izbjegavanja obaveza bila su odobrena ili previđena od strane službenika koji su bili skloni prihvatiti financijske prednosti koje je donosila suradnja. Iako je većina seoskih posjeda potekla od carskog vlasništva, dosljedna primjena zakona bila bi lišila imetka mnoge članove nove srednje klase. U praksi je namjera katastarske uredbe bila zanemarena i u mnogim slučajevima nije postojala nikakva praktična razlika između državne i privatne zemlje. I jedni i drugi vlasnici mogli su je koristiti i raspolagati njome prema vlastitom nahođenju i nastajala su sve veća i veća privatna imanja, koja su kontrolirali bogati pojedinci, općenito zvani *ağama*, i njihove obitelji, čija je ekonomska i politička moć daleko nadmašivala i najveće spahije na vrhuncu njihove moći.

Pobornici Tanzimata nisu se suprotstavljali ovoj tendenciji, već su je koristili da bi unaprijedili poljoprivrednu proizvodnju. Trebalo je da pojedini poljoprivrednici prvi imaju koristi od mjera što ih je poduzelo Ministarstvo za poljoprivredu da bi unaprijedilo poljoprivredne metode i oruđa. Ali osnivanje provincijskih poljoprivrednih banaka, iako su bile namije-

njene za pomoć pojedinim poljoprivrednicima, najviše je koristilo velikim zemljoposjednicima, koji su tu pomoć najbolje mogli koristiti. Pojačana poljoprivreda donijela je bogatstvo seoskoj srednjoj klasi kao i riznici i s vremenom povećala vlast ove prve.

Zemlja ne bi bila tako intenzivno obrađena i seoska srednja klasa tako imućna, da nije bilo ogromnog priliva izbjeglica koji su bili radna snaga. Ne smije se zaboraviti da je osmanska provincija većinom bila slabo nastanjena od 17. stoljeća kao rezultat lošeg upravljanja i ratnih pustošenja, gladi i kuge. Ali počevši od 1840, tisuće izbjeglica preplavile su carstvo u bijegu pred tlačenjem i pokoljima. Prema Zakoniku o izbjeglicama iz 1857, doseljeničkim obiteljima i grupama sa minimumom kapitala (utvrđen kao 60 *medžidije*-zlatnika, oko 1500 francuskih franaka u to vrijeme) davala su se zemljišta uz oslobođenje od poreza i vojne obaveze na šest godina, ako su se naselili u Rumeliji, i na dvanaest godina, ako su se naselili u Anadoliji. Oni su trebali obrađivati zemlju i nisu je smjeli prodavati ili ostaviti dvadeset godina i morali su postati sultanovi podanici i prihvatiti njegove zakone i pravosuđe. Takvim doseljenicima obećana je sloboda vjere, bez obzira na vjeroispovijedi, i mogli su graditi bogomolje tamo gdje su se naselili, ako već takve nisu tamo postojale. Vijest o ovoj odredbi proširila se Evropom i naišla na odaziv različitih grupa koje nisu mogle naći zemlju ili politički mir kod kuće. Godine 1860. osnovana je Komisija za izbjeglice, prvo u Ministarstvu trgovine, a zatim kao neovisna služba u srpnju (julu) 1861, da bi rješavala zahtjeve i naseljavala izbjeglice.

Ta mjera je, u stvari, bila zakašnjeli odgovor na priliv koji je započeo mnogo ranije. Većina izbjeglica je dolazila sa turskih, tatarskih i čerkeskih zemalja što su ih osvojili Rusi sjeverno i zapadno od Crnog i Kaspijskog mora. Iako nije postojala službena ruska politika da otjera muslimane iz njihovih domova, nove kršćanske uprave na Krimu (1783), na području Bakua i Kubana (1796), u Nahdživanu i istočnom Kavkazu (1828) i na kraju u Anapi i Poti, sjeveroistočno od Crnog mora, poslije Ugovora u Edreni (1829), učinile su život muslimana dovoljno nepodnošljivim da emigriraju bez posebne dozvole ili pažnje na osmanski teritorij. Još i prije stotine ruskih »starovjernika« pobjeglo je pred reformama Petra i Katarine i naselilo se u Dobrudži i niz Dunav u blizini Crnog mora. Između 1848. i 1850. njima su se pridružile tisuće nemuslimanskih iseljenika, seljaka, kao i političkih i intelektualnih vođa koji su bježali od progona tokom i poslije revolucije 1848, naročito iz Mađarske, Češke i Poljske. Mnogi od njih su se stopili sa osmanskim gradskim životom, a mnogi su se naselili kao se-

ljaci ili upravitelji imanja koja su gradili veliki zemljoposjednici, te tako pridonijeli izgradnji gospodarstva i unapređenju poljoprivrede.

Priliv je postao bujica nakon krimskog rata ne samo zbog Zakonika o izbjeglicama, nego i zbog mnogih progona drugdje u Evropi. Sam rat naveo je Ruse da promijene svoju relativno snošljivu politiku prema Tatarima i Čerkezima i da ih počnu progoniti i preseljavati iz njihovih domova na pusta područja Sibira ili čak još istočnije. Rezultat je bio masovna emigracija na osmanski teritorij, često uz podršku Rusa, kojima je bilo drago da se oslobode starog stanovništva da bi nametnuli ruski i kršćanski utjecaj u južnim dijelovima svog novog carstva. Nema točnih podataka o ukupnom broju izbjeglica koje su ušle u carstvo u to vrijeme, ali prema pojedinim proračunima može se zaključiti da je broj ogroman. Nekih 176.700 Tatara iz Nogaja i Kubana naselilo se u centralnoj i južnoj Anadoliji između 1854. i 1860. Približno milijun njih došlo je u slijedećem desetljeću, od kojih se trećina naselila u Rumeliji, ostatak u Anadoliji i Siriji. Samo sa Krima od 1854. do 1876. 1,4 milijuna Tatara emigriralo je u Osmansko carstvo. Osim toga, emigracija Slavena, koja je započela prije krimskog rata, također se pojačala. Kozaci su također iskoristili Zakonik o izbjeglicama i pobjegli pred ruskom vojskom i nastanili se kao seljaci u Makedoniji, Trakiji i zapadnoj Anadoliji. Tisuće Bugara — od kojih su neke Rusi bili naselili ranije na Krimu da bi zamijenili Tatare — sada su sami reagirali na stranu okolinu i zatražili dozvolu da se vrate svojim kućima u Osmansko carstvo. Masovna emigracija muslimana nastavila se, iako ponešto smanjenom brzinom, za vrijeme prvih godina Abdulhamida II, uglavnom kao posljedica rusko-turskog rata iz 1877—1888, kada je dana samostalnost Bugarskoj i Rumunjskoj, kada je Austrija dobila kontrolu nad Bosnom i Hercegovinom, sjeverna Dobrudža prepuštena Rumunjskoj, a sjeverna Makedonija Srbiji. Prema službenim statistikama Komisije za izbjeglice, preko milijun izbjeglica ušlo je u carstvo između 1876. i 1895. Zbog toga se broj muškaraca-muslimana udvostručio u razdoblju od 1831. do 1882. i time je broj muslimana prema nemuslimanima znatno porastao.

Doseljenici su se naselili po cijelom carstvu, mnogi u napuštena sela, a neki u istočnu Anadoliju, a naročito u Ciliciju (Tašil), što je dovelo do sukoba sa tamošnjim narodima. Mnogi doseljenici postali su plaćeni radnici velikih zemljoposjednika. Drugi su se naselili na zemljišta koja su im bila dodijeljena u skladu sa Zakonom o emigraciji iz 1857, ali većina njih trebala je kasnije dati svoj posjed velikim zemljoposjednicima, budući da mali zemljoposjednici nisu mogli opstati zbog loših poljoprivrednih metoda, lošeg upravljanja, bolesti, napada nomada, neprijateljstva starijih poljoprivrednika i prvaka i zlo-

upotrebe položaja ovih posljednjih u upravnim vijećima. Situacija se nije poboljšala kada su se Čerkezi i jedan dio Nogaja-Tatara, naseljenih u Bugarskoj i centralnoj Anadoliji, vratili svojim starim nomadskim običajima i počeli napadati nove doseljenike kao i starosjedioce. Neki od muslimanskih doseljenika nisu mogli zaboraviti progone što su ih otjerali iz njihovih domova u kršćanskim zemljama i počeli su se osvećivati svojim nemuslimanskim susjedima na način dotada nepoznat u Osmanskom carstvu. Iako su zemljoposjednici imali jeftinu radnu snagu, kao posljedicu masovnog doseljenja izbjeglica u provinciju, dolazilo je do novih sukoba među podanicima i neprijateljstvo između ratara i nomada trajat će još i u ovom stoljeću.

Mnogi od doseljenika sa Krima i Balkana bili su ugledne osobe i trgovci, koji su pretvorili barem dio svog prijašnjeg imetka u zlato i dragocjenosti, a to im je pomoglo da nađu mjesto za sebe u trgovini i industriji u svojoj novoj domovini, i tako postali istaknuti i dinamični element u sve jačoj muslimanskoj gradskoj srednjoj klasi. Izvjestan broj faktora pridonio je ovom razvitku. Naredba iz Gülhane naglasila je zaštititu života i imetka, čime su ulaganje i poduzetništvo postali za muslimane daleko privlačnije zanimanje nego što je bilo prije, kada je vlada rješavala svoje financijske probleme oduzimanjem imetka bogatih, a jedino strani trgovci i njihovi štićenici bili sigurni od njezine grabežljivosti. Osnutak Osmanske banke 1856. osigurao je glavni izvor kapitala za špekulacije, kao i sredstva za potrebu vlade u slučaju nužde. Novi duh ulaganja podržale su odredbe dekreta iz 1856.

Još prije objave dekreta, stupio je na snagu čitav niz svjetovnih zakonika, prema evropskim uzorima, koji su garantirali muslimanskim i nemuslimanskim podanicima da će biti pošteđeni od samovoljnih poreza i da će moći zadržati profit koji steknu svojim ulaganjem ili vještinom. To je naročito bio slučaj sa Kaznenim zakonikom iz 1843. (revidiran 1851. i 1857), koji ograničava vlast službenika pri tumačenju. Trgovački zakonik iz 1850. (revidiran 1861) i Zakonik za pomorsku trgovinu iz 1863. utvrdio je osnovne sigurnosti za daljnji razvitak trgovine. Godine 1840. osnovan je posebni sistem miješanih trgovačkih sudova u svrhu provođenja ovih statuta i bio je reorganiziran 1862, nakon što je ponovo stupio na snagu Trgovački zakonik. Sudovi tako organizirani sastojali su se od tri suca koje je imenovala vlada i četiri pomoćnika koji su predstavljali trgovce, Osmane i Evropljane. U sporovima osmanskih podanika i stranaca, odvjetnici ovih posljednjih odabirali su dva pomoćnika između važnih članova svoje zajednice da bi bili sigurni da će njihovi interesi i zakoni biti valjano razmotreni prilikom donošenja odluke. Sudovi su imali neograničenu jurisdikciju u svim trgovačkim sporovima, dok su u miješanim građanskim

sporovima, koji nisu bili u vezi sa nekretninama, imali jurisdikciju nad sporovima čija je vrijednost prelazila 1.000 groša (kuruša). Primjenjujući zakonike evropskog stila u sudovima, organiziranim prema evropskom uzoru i sa evropskom procedurom, miješani trgovački sudovi su tako stekli iskustvo u svjetovnoj pravosudnoj praksi. Miješani sudovi su bili tako uspješni da su, nakon krimskog rata, da bi se ispunilo obećanje o jednakosti podanika utvrđeno Proglasom o reformi iz 1856, bili reorganizirani i prošireni, a posebni miješani sudovi su bili osnovani za građanske i kaznene parnice za muslimane i nemuslimane. Razvitak svjetovnog pravosuđa dostigao je vrhunac 1689, kada je osnovan svjetovni *Nizamiye*-sudski sistem pod upravom Ahmet Dževdet-paše, koji je u to vrijeme bio ministar pravosuđa. Hijerarhija svjetovnih sudova počinjala je sa vijećem starješina *nahije* na najnižem stupnju, nastavljala se preko sudova u *kazi, sandžaku* i u središtima *vilajeta*. Novi sistem smanjio je vlast i jurisdikciju vjerskih sudova, ali šejhulislam je i dalje imao pravo imenovati i nadgledati njegove suce, što je umirilo ulemu. Novi zakonici o procedurama za trgovačke sudove izdani su 1861, nakon njih su uslijedili slični zakonici za kaznene (1880) i građanske sudove (1881), svi po uzoru na francusku i talijansku praksu. Novi sudovi su bili tako efikasni za narodne mase, muslimane i nemuslimane, da se čak ni ulema, čiji je tradicionalni monopol u sudovima nestajao, nije usudila staviti primjedbu.

Trgovačke i industrijske djelatnosti stranaca naročito bile su još više potaknute uredbom [10. lipnja (juna) 1867] koja im je dozvoljavala da posjeduju nekretnine u Osmanskom carstvu, a evropske sile, za uzvrat, su pristale na ustupak da će u sporovima oko takvog imetka stranim podanicima biti suđeno prema istim zakonima i po sudskim postupcima kao da su sultanovi podanici, čime su ograničene povlastice kapitulacija. Osmanski sistem pravosuđa bio je promijenjen, ne samo uvođenjem novih sudova, nego također izdavanjem Osmanskog zakonika o javnim zakonima 1865. i Osmanskog građanskog zakonika, koji je modernizirao i ozakonio hanefijsko tumačenje šerijata, što ga je izradila komisija Ahmeta Dževdeta između 1866. i 1888.

Razvoj privatnih poduzeća u Osmanskom carstvu ne bi bio moguć bez znatnog poboljšanja veza. Pobornici Tanzimata su sporo shvaćali važnost poboljšanja veza za povećanje djelotvornosti uprave, kao i za pomoć privredi. U stvari, gotovo ništa nije učinjeno prije krimskog rata, osim novog poštanskog sustava između Carigrada i Izmira 1823. koji se postupno proširio prvo do Edrene, a zatim do drugih glavnih gradova carstva (1856). Uz glavne ceste izgrađene su postaje, a ceste su održavane u relativno dobrom stanju da bi se mogao održavati red

vožnje. Za druge ceste malo je učinjeno. Parobrodi su mogli ponuditi daleko brži i redovitiji prijevoz, barem od glavnih luka, i njihova pojava tokom 19. stoljeća može se usporediti sa razvojem zrakoplovnog prometa u 20. stoljeću. Mahmut II kupio je parobrod za svoju vlastitu upotrebu na Bosforu i po Mramornom moru. On je također sagradio i kupio nekoliko parobroda za Osmansku flotu, koji su — kasnije organizirani kao *Fevaid-i Osmanije* od egipatskog princa Mustafa Fazil-paše (1844) — započeli redoviti prijevoz iz Carigrada u Crno i Egejsko more i do Marmara-otoka. Nakon raznih promjena imena, ta domaća kompanija dočekala je razdoblje republike kao Pomorska banka. Kompanija je odmah dobila konkurenciju u brodovima austrijskog Lloyda 1825, kao i u francuskim, ruskim i engleskim kompanijama, čiji su brodovi plovili ne samo između Osmanskog carstva i evropskih luka, nego također i u domaćem prometu između osmanskih luka. *Fevaid-i Osmanije* organizirala je pretplatu za vožnju do područja Bosfora za bogate osmanske uglednike i poslovne ljude koji su tamo imali kuće. Postojale su i britanske i ruske konkurentske linije do Bosfora, ali one su bile odstranjene osnutkom osmanske parobrodske kompanije, što ju je osnovao Hüsejin Haki-paša uz pomoć Mustafa Rešid-paše i što je dobila monopol na taj posao. Ime je dočekalo razdoblje turske republike, čak i kad je bilo promijenjeno u Pomorska banka.

Tek poslije krimskog rata učinjen je značajan korak ka unapređenju drugih vrsta veza. Telegraf, kojeg je izumio Samuel F. B. Morse 1837. uveli su u carstvo Britanci i Francuzi (1854) za vrijeme krimskog rata postavivši podvodni kabel između Balaklava na Krimu i Carigrada, podvodnu liniju od Carigrada do Varne i zatim drugu liniju preko Bukurešta do Beča, te liniju do Sofije, Beograda i Pariza, što ju je sagradila osmanska vlada i Francuzi, da bi slali ratne vijesti u zapadnu Evropu što je brže moguće. Poslije rata, oprema i školovani telegrafisti postali su jezgro osmanske telegrafske službe što ju je Rešid prvo smjestio u ured velikog vezira na Porti, da bi održavao izravan i brz kontakt između centralne vlade i provincijskih službenika. Nešto kasnije telegraf je pretvoren u javnu službu i osnovan je Odjel za telegrafiju u Ministarstvu za javne radove. Linije su postavljene u većem dijelu Rumelije i Anadolije tokom idućih deset godina. Podmorski kablovi povezali su Carigrad sa Anadolijom i Aleksandrijom, stvarajući tako mrežu što se prostirala od Londona do Teherana. Poruke su u početku bile slane na francuskom i osmanskom koji je bio transkribiran latinicom, dok nije uveden stroj sa osmanskim pismom (sa 428 znakova) u tu svrhu. Osnovni osmanski telegrafski propis [13. listopad (oktobra 1859] zahtijevao je od Odjela da dâ prednost vladinim porukama (bile su slane besplatno), a zatim, po redu važnosti, porukama stranih pred-

stavnika, trgovaca i pojedinaca, a šifre su bile dozvoljene samo za službene poruke. Osnovana je škola za telegrafiju, zajedno sa službom za popravak i čuvanje, da postavlja, održava i čuva telegrafske linije u carstvu. Za kratko vrijeme, pobornici Tanzimata mogli su nadzirati i izdavati naloge službenicima carstva, bez obzira na stanje u kopnenom i pomorskom prijevozu, što im je osiguravalo daleko izravniju kontrolu nego prije. Telegraf je također pomogao osmanskoj privredi, omogućujući trgovcima da kupuju i prodaju svoju robu i obavljaju druge transakcije bez odlaganja koja su prije usporavala njihove poslove.

Sistem pošte i telegrafa razvio se uglavnom s osmanskim kapitalom i osmanske parobrodske kompanije mogle su se takmičiti relativno uspješno sa svojim evropskim konkurentima. Izgradnja željeznice poslije krimskog rata bila je gotovo potpuno u rukama stranih financijera, jer je za njih bila potrebna takva vrsta kapitala i tehničke stručnosti koje osmanska vlada i kapitalisti nisu mogli dati. Tako su stranim ulagačima dane koncesije i garantiran im je monopol nad linijama što su ih izgradili na određeni broj godina, a vlada je garantirala dovoljnu zaradu i pristala naknaditi manjkove, kao i dati graditeljima određenu sumu za svaki izgrađeni kilometar. Te obaveze postale su ogromni teret za riznicu, ali one su pridonijele razvoju željezničke mreže po cijelom carstvu, što bi inače bilo neizvedivo. Gradnja glavnih anadolijskih i evropskih pruga počela je krajem Tanzimata i završena je tek za vladavine Abdulhamida II. Za vrijeme vladavine Abdulmedžida izgrađeno je samo 452 kilometra, pola u Rumeliji, između Varne i Ruščuka u Bugarskoj (66 km) i Černavoda i Konstance u Rumunjskoj (93 km.), i pola u jugozapadnoj Anadoliji, između luke Izmira i gradova Kasabe (159 km.) i Ajdina (73 km.). Kad je vlada počela garantirati monopol i profit u zamjenu za izgradnju, pridružio se izvjestan broj stranih financijskih organizacija i proširio željezničku mrežu po cijelom carstvu. Poznata pruga za Orijent što ju je izgradila kompanija na čelu sa belgijskim bankarom, barunom de Hirschom, završena je od Carigrada do Edrena i Sofije (562 km.) sa ogrankom od Edrene do Dedeagača (Alexandroupolis) na putu prema Solunu (1874). Putnici koji su dolazili iz Evrope još su uvijek mogli doći vlakom samo do Varne i zatim morem do Carigrada, dok nije završena pruga za Orijent preko Beograda do austrijske granice i otvorena izravna pruga do Pariza 1888.

Glavna anadolijska željeznica izgrađena je od Hajdar-paše, na Bosforu nasuprot Carigrada, do Izmita (1873), prvi dio željezničke pruge što će ići do Ankare (1892), Konje (1896) i na kraju do Perzijskog zaljeva gradnjom poznate Bagdadske pruge, uglavnom njemačkim ulaganjem. Prugu od Mudanje do Bruse (1873) izgradila je francuska kompanija. Pruga Izmir-Aj-

din povezala je manje i veće doline rijeke Menderes sa Egejskim morem kada je bila završena 1866. i zatim produžila do Dinara 1889. Pruga Izmir-Kasaba došla je do Afjonkarahisara 1900. povezujući veliki dio jugoistočne Anadolije, kao i doline Gediz i Bakir. Za Abdulhamida II pruga Edrena-Dedeağač produžena je do Soluna i zatim do Monastira (Bitole) (1897) i tako omogućila izravni promet sa balkanskim provincijama što su ostale pod osmanskom vladavinom.

Da bi se povezala područja, do kojih još nije doprla željeznica, s glavnim trgovačkim središtem tog kraja ili barem sa najbližom željezničkom postajom, sagrađene su nove ceste tokom desetljeća poslije krimskog rata. Napredak je bio različit, prema interesu i poduzetnosti pojedinih upravljača, ali posao je napredovao prilično jednakomjerno, a važne ceste prekrite su makadamom, naročito u Dunavskoj provinciji i Rumeliji i na područjima Amasje, Sumsuna i Kastamonua u Anadoliji. Komisija za cestovnu reformu osnovana je 1866, ali njezin posao je bio uglavnom ograničen na proširivanje i popravljanje carigradskih ulica, dok nije posebna uredba o cestama (1867) stavila sve poslove oko provincijskih cesta pod upravu Ministarstva za javne radove. Da bi se doskočilo nedostatku sredstava za izgradnju cesta, koristio se kuluk ili porez u radu na cesti, da bi se osigurala besplatna radna snaga. Ceste su sada bile standardizirane u četiri kategorije prema svojoj širini. Carske ceste, što su spajale glavne gradove provincija, morske luke, željezničke pruge i Carigrad, bile su široke sedam metara; provincijske ceste, što su spajale glavne gradove provincija i sandžaka, bile su široke pet i pol metara; sandžačke ceste, što su spajale glavne gradove sandžaka i kaza i povezivale ih sa željezničkom postajom ili morskom lukom, bile su široke četiri i pol metra; a manje ceste, obično nepopločane, što nisu bile namijenjene za kočije, bile su široke tri i pol metara. Većina cesta sagrađena je javnim ulaganjem i kapitalom, dok je nekoliko naročito važnih područja bilo povezano privatno izgrađenim cestama na koje se plaćala trošarina, uključujući one što su ih sagradile francuske kompanije, između Bejruta i Damaska i Bruse i Mudanje. Godine 1876. carstvo je sigurno imalo daleko bolji sistem cesta nego ranije i mnogi veći provincijski centri bili su povezani, ali mreža manjih cesta ostala je nepotpuna i neprikladna.

Tanzimat je stvorio nove i povoljne uvjete i dao poticaj privatnom ulaganju, tako da se trgovina i industrija razvila u godinama prije 1876., dok je u poljoprivredi malo učinjeno. Naravno, strani trgovci su uvijek bili spremni kupovati osmanske sirovine i prodavati svoju gotovu robu. Nakon trgovačkih ugovora potpisanih sa Engleskom i sa drugim većim evropskim

silama između 1838. i 1840, stotine trgovaca došlo je u carstvo i ostalo tamo kupovati i prodavati robu istiskujući osmanske trgovce koji su bili relativno neiskusni i posjedovali premali kapital. Za vrijeme slijedeća dva desetljeća, trgovina sa Engleskom i Francuskom povećala se gotovo pet puta, sa prilično uravnoteženim uvozom i izvozom. Ali poslije krimskog rata ravnoteža se tako poremetila da su 1876. Osmani imali priličan trgovački manjak s ovim, kao i sa drugim zemljama svijeta.

Začuđuje činjenica da su Osmani, usprkos nadmoći evropske manufakture i ograničenja kapitulacija, još uvijek bili u stanju razviti vlastitu industriju. Stari umjetni obrti opali su pred stranom konkurencijom i ograničenjima što su ih nametali moćni cehovi. Modernizirati privredu značilo je stvoriti potpuno nove tvornice, izvan starih obrtnih centara i dalje od utjecaja cehova. Već za vladavine Mahmuta II gradile su se tvornice o vladinom trošku za proizvodnju uniforme i kapa što su trebali njegovoj novoj armiji. Za vrijeme Abdulmedžida iz Evrope su stigli strojevi i tehničari i do kraja njegove vladavine izgrađen je izvjestan broj tvornica. Mnoge su još uvijek proizvodile odjeću, tkanine i kape, ali postojali su i dućani sa municijom i puškama na Tophani; vojna tvornica u Bejkozu proizvodila je cipele, čizme, pojaseve za patrone i slično, a tvornica stakla otvorena je u Indžeköju. Ali njima se loše upravljalo i bile su neproduktivne tako da nisu zadovoljavale ni potrebe vojske ni države.

Privatne tvornice, što su ih osnovali Osmani i strani kapitalisti u raznim dijelovima carstva, pridonijele su ekonomskom razvoju u 19. stoljeću. Stara osmanska industrija svile, što ju je dva stoljeća ranije britanska konkurencija sasvim istisla, sada je ponovno oživjela. Godine 1845. švicarski industrijalac Falkeisen osnovao je tvornicu na parni pogon za izradu svilenih niti u Brusi. U prvo vrijeme bilo je poteškoća, jer radnici nisu htjeli ići u tvornicu sa strojevima, ali se zatim tvornica brzo proširila i poslovala s takvim profitom da je do 1876. izgrađeno barem četrnaest takvih tvornica samo u Brusi. U Libanonu je bilo devet tvornica za proizvodnju svile 1853, a prodavale su svoje proizvode uglavnom u Francuskoj. U Izmiru je bilo nekoliko tvornica za izradu ćilima, što su upošljavale 1.000 radnika, i još jedna takva u blizini Konje. Mlinovi za brašno i tvornice za vađenje maslinovog ulja izgrađene su na otoku Midili i u Siriji. Francuskim ulaganjem osnovana je tvornica svijeća i stakla u Pašabahče na Bosforu. Tvornica konzervi izgrađena je u Kartalu sa švicarskim kapitalom. Tvornice papira i stakla podignute su u Bejkozu na britanski poticaj. Britanski poduzetnici izgradili su tvornice za preradu pamuka u Tarsusu i Adani; tvornice za izradu niti za ćilime u Afjonu i Izmiru; tvornice za izradu pamučne pređe u Adani, Tarsusu i Izmiru. U Mudanji su bile dvije tvornice tkanina, u u Biledžiku tri, sve osnovane

prema evropskom uzoru; svilana u Konji, Dijarbekru, Damasku i Alepu; tvornice ćilima u Brusi, Karamanu, Damasku, Vidinu, Bosni, Solunu, Ajdinu, Sivasu, Silistri i Nišu, ali suočene sa evropskom konkurencijom, mnoge od njih nisu bile duga vijeka.

Konačno se kapital počeo ulagati za iskorištavanje osmanskih rudnih izvora, uglavnom u Anadoliji. Uredba o rudnicima iz 1861. ukinula je državni monopol i dozvolila vlasnicima zemlje na kojoj su bili rudnici da ih iskorištavaju i razvijaju, dok su rudnici na državnoj i zakladnoj (vakufskoj) zemlji ostali na korištenje državi. Čak i onda, budući da je vladi nedostajalo potrebnog kapitala i znanja, mogla ih je iznajmiti privatnim kompanijama da ih iskorištavaju za zajedničko dobro. Privatni ulagači brzo su se zainteresirali, što je dovelo do razvitka glavnog rudnika ugljena u Zonguldaku, rudnika željeza, olova, srebra i bakra u Rumeliji i Anadoliji, rudnika lignita pored Bruse i Kastamonua, rudnika magnezija pored Čanakkalea, rudnika bakra pored Malatje, Ajdina i Čanakkalea i Konje. Ali dok je državna riznica imala koristi od najamnine i poreza na ove djelatnosti, većina proizvoda izvozila se iz carstva za evropsku industriju i nije pridonosila razvitku domaće teške idustrije.

Privredni razvoj za vrijeme Tanzimata bio je tako, u najboljem slučaju, djelomičan. Ipak, Tanzimat je potaknuo razvoj gradske srednje klase koja se sastojala od dućandžija, trgovaca, obrtnika i zelenaša, kako muslimana tako i nemuslimana, s istim ekonomskim interesima i društvenim težnjama.

Viši ekonomski položaj nove srednje klase poljuljao je tradicionalnu, na vjeri temeljenu strukturu vlasti *milleta*, zajednicu u koju su bili organizirani sultanovi podanici. Zahtjevi za posvjetovljenjem i nezadovoljstvo zbog potpune kontrole, što su je vjerski i drugi prvaci imali nad životom zajednice, doveli su do sve većeg svjetovnog utjecaja u osmanskom društvu. Slabljenje utjecaja vjerskih ustanova u muslimanskom *milletu* bilo je izravni rezultat reformi Tanzimata, koje su ukinule monopol uleme nad pravosuđem i obrazovanjem i njihove prihode od zaklada (vakufa) zamijenile državnim plaćama. Svjetovni utjecaj u nemuslimanskim *milletima* porastao je nakon Proglasa o reformi iz 1856. godine. Nakon što je još jednom potvrdio garancije dane u Carskoj naredbi iz Gülhane, sultan je pozvao svoje nemuslimanske podanike da ponovo ispitaju svoje institucije i predlože promjene:

> »Svaka se kršćanska ili druga nemuslimanska zajednica obavezuje, u određenom roku i sporazumno s komisijom, sastavljenom od njezinih članova, da i dalje, uz moj pristanak i pod nadzorom moje Uzvišene porte, ispituje svoja nepovrediva prava i da razmatra i podnosi mojoj Uzvišenoj porti prijedloge za reforme što ih zahtijeva napredak civilizacije i ovo doba.«

Dekret je također naznačio da Porta namjerava nešto izmijeniti u upravnoj i financijskoj organizaciji *milleta*, iako ne misli u principu izmijeniti tradicionalni položaj i vlast vjerskih poglavara.

»Ovlaštenja što su ih kršćanski partijarsi i biskupi dobili od sultana Mahmuta II i njegovih nasljednika bit će usklađena s novim položajem kojeg moja velikodušna i blagotvorna nastojanja osiguravaju tim zajednicama. Princip imenovanja patrijarha doživotno, nakon izmjena izbornih pravila sada na snazi, bit će izvršen točno u skladu s fermanima koji ih postavljaju. Svi patrijarsi, metropoliti, nadbiskupi, biskupi i rabini položit će zakletvu pri stupanju u službu u skladu sa formom, o kojoj su odlučili Uzvišena porta i duhovni poglavari različitih vjerskih zajednica. Crkvena davanja, bilo kakve vrste ili prirode, bit će ukinuta i zamijenjena određenim prihodima za patrijarhe i glavare zajednica i doznakom dohotka u pravednoj srazmjeri s rangom i dostojanstvom različitih pripadnika svećenstva.«

Svećenstvo je došlo pod veću upravnu kontrolu i potaknuto je sudjelovanje podanika u upravljanju *milletom*. Sloboda vjeroispovijedi i sigurnost osobe i imovine su bili naglašeni kao hvale vrijedna nastojanja dobronamjerne i brižne Porte prema svojim podanicima:

Nekretnine ili osobni imetak različitih kršćanskih svećenika ostat će netaknut, privremena uprava kršćanskih i drugih nemuslimanskih zajednica bit će, ipak, stavljena pod okrilje skupštine izabrane između pripadnika svećenstva i laika te zajednice. U gradovima, okruzima i selima, gdje je cijelo stanovništvo iste vjere, neće postojati nikakva prepreka koja bi spriječila popravak, prema prvotnom nacrtu, zgrada određenih za vjerske službe, škola, bolnica i groblja. Nacrti tih zgrada, u slučaju nove gradnje, bit će, nakon odobrenja patrijarha ili glavara zajednice, proslijeđeni mojoj Uzvišenoj porti koja će ih odobriti mojom Carskom naredbom ili će staviti do znanja svoje primjedbe u određenom roku. Svaka sekta, na području na kojem nema ni jedne druge vjere, bit će slobodna od svih vrsta ograničenja u pogledu javnog vršenja svojih obreda. U gradovima, okruzima i selima gdje su različite sekte pomiješane, svaka zajednica, naseljena u određenoj četvrti, prema odredbama ovih propisa, imat će jednako pravo popravljati i poboljšavati svoje crkve, bolnice, škole i groblja... Moja Uzvišena porta poduzet će energične mjere da osigura svakoj sekti, bez obzira na broj njezinih pripadnika, potpunu slobodu vršenja svojih vjerskih obreda.

Svako isticanje ili označavanje, kojemu je cilj da učini bilo koju klasu podanika moga Carstva manje vrijednom od druge zbog njihove vjere, jezika ili rase, bit će zauvijek izbrisano iz

zakona i uredaba carstva. Na snagu će stupiti zakoni koji zabranjuju upotrebu uvredljivih ili pogrdnih riječi, bilo među privatnim licima, bilo od strane vlasti. Budući da svi oblici vjere jesu i bit će slobodno propovijedani na mojim posjedima, ni jedan podanik moga Carstva neće biti uznemirivan zbog toga i nitko neće biti prisiljen promijeniti svoju vjeru. Budući da je imenovanje i izbor svih funkcionara i drugih službenika moga Carstva potpuno ovisan o mojoj vladarskoj volji, svi podanici carstva, bez obzira na nacionalnost, imat će pristup u javne službe i bit će školovani da ih obavljaju prema svojim sposobnostima i zasluzi... Svi podanici moga Carstva, bez razlike, bit će primljeni u građanske i vojne škole, ako inače udovoljavaju uvjetima po dobi i ispitima određenim prema propisima tih škola. Štoviše, svaka zajednica je ovlaštena osnivati javne škole za znanost, umjetnost i industriju, pod uvjetom da metoda podučavanja i izbor profesora u školama ove vrste budu pod kontrolom miješanog Vijeća za javnu naobrazbu, čiji će članovi biti imenovan mojom vladarskom naredbom.«

Propisi Dekreta o reformi bili su uglavnom upućeni nemuslamanskim *milletima* i svrha im je bila da stanu na kraj njihovoj želji za samostalnošću ili neovisnošću. Različite mjere što su uslijedile bile su različite prema posebnoj situaciji i potrebama svakog milleta.

Odredbe reforme u vezi s jednakošću za nemuslimane provođene su razvijanjem nove ideje osmanstva prema kojoj su svi podanici jednaki pred zakonom. Uslijedilo je niz zakona da bi se ta zamisao provela. Nemuslimani su podlijegali regrutaciji i vojnoj službi, a porez na nemuslimane, koji je dugo vrijedio umjesto toga, sada je ukinut. Nemuslimanima je dozvoljen pristup u svjetovne škole i dopušteno im je raditi u službeničkom aparatu nakon školovanja. Ali takve reforme naišle su na protivljenje sa svih strana. Poglavari nemuslimanskih *milleta* suprotstavili su se odredbama u vezi laičke uprave i surađivali su što je manje moguće. Iako su nemuslimani bili voljni da u općenitom smislu prihvate prednosti što im je donosila jednakost, oni su se protivili njezinoj cijeni. Više su voljeli, na primjer, platiti porez na nemuslimanstvo i razvijati vlastitu karijeru i biti oslobođeni od vojne službe, nego služiti carstvu i prihvatiti regrutaciju, te su, kao posljedica toga, ova nastojanja prekinuta. Budući da su te reforme bile i rezultat stranog pritiska *milletima* je postala navika da traže stranu intervenciju kad god bi nastale poteškoće, uvlačeći tako strane sile u osmanske unutarnje poslove i navodeći mnoge muslimane da povezuju manjine sa stranim napadom ili čak izdajom. Ako su eventualna odlaganja i nedostaci reformi i štetili više njima nego muslimanima, manjine su na svojoj strani imale evropske sile da bi prisilile osmansku vladu da dâ prednost reformama u vezi s kršćanskim područjem, ostavljajući muslimane da se opravdano

pitaju nije li namjera Tanzimata bila da manjinama dâ prevlast u carstvu i ne stječu li nemuslimani povlašteni položaj. Novi propisi, stoga, nisu nikog razveselili niti stali na kraj sukobima između vjerskih i svjetovnih interesa u *milletima*. Ali kako je vrijeme prolazilo i generacija smjenjivala generaciju, počeo se osjećati rezultat reformi Tanzimata i njihovog svjetovnog utjecaja, a vjerske zajednice izgubile su svoju vlast nad pojedincem, bio to musliman ili nemusliman.

Uspon osmanske srednje klase izazvao je intelektualno buđenje i bio je praćen razvojem nove osmanske inteligencije koja je istisnula ulemu iz njihove tradicionalne uloge kulturnih vođa muslimanske zajednice. Muslimanska intelektualna orijentacija izražavala se na mnogo raznih načina. Njezina najopćenitija značajka je prekid s formama i temama tradicionalne osmanske književnosti, što ju je stvarala vladajuća klasa, i uvođenje novih formi i tema, pretežno sa Zapada, kao što su kazališni komadi, romani, opere, kratke priče, ogledi i političke rasprave, koji su govorili ne samo o ljubavi i strasti, životu i interesima vladara, nego su također prikazivali velike političke, ekonomske, društvene i vjerske probleme i ideje, što su bile od značenja za svakoga u carstvu.

Populariziranje modernih formi i ideja omogućio je razvoj osmanskih tiskara počevši od 1835. Svjetovne škole povećale su broj pismenih i, kao odgovor na to, osnovane su bezbrojne javne i privatne osmanske tiskare i izdavačke kuće u Carigradu i u drugim većim gradovima koje su izdale gotovo 3.000 knjiga za idućih pola stoljeća. To ne znači da su sve knjige predstavljale nove forme i teme.

Mnogo važnije možda od knjiga bile su novine i drugi periodični časopisi koji su u sve većem broju izlazili iz novih tiskara. Monopol službenih novima *Takvim-i Vekaj-i* je srušen 1840. prvim privatnim osmanskim novinama (izlazile do 1860) *Džeride-i Havadis* (Kronika događaja), što ih je osnovao engleski novinar i dopisnik William Churchill. Ostale važne novine Tanzimata bile su *Tasvir-i Efkâr* (Opis idjea, od 1861—1870), *Džeride-i Askerije* (Vojne novine), što ih je osnovao Seraskerat 1863, *Muhbir* (Izvjestitelj, od 1866—1868), *Hürrijet* (Sloboda) što su izlazile u Londonu između 1868—1870, *Basiret* (Razumijevanje, od 1870—1877), i mnoge druge koje su bile kraćeg vijeka.

Kazalište je također služilo za iznošenje novih ideja. Kazališne predstave održavale su se u raznim ambasadama već od doba francuske revolucije, ali one su bile zanimljive uglavnom strancima i nemuslimanskim žiteljima glavnog grada, čak i nakon povremene posjete Mahmuta II i Abdulmedžida i njihove pratnje. Uskoro su, ipak, izgrađena osmanska kazališta. Do 1839. postojala su već tri kazališta koja su davala talijanske ko-

made, uglavnom za strance. Prvo pravo osmansko kazalište, poznato kao Francusko kazalište *(Fransiz Tijatrosu)*, izgradio je u srcu Bejoğlua Talijan po imenu Giustiniani, uz financijsku pomoć osmanske vlade i nekoliko stranih ambasada (1840). Uprava kazališta je kasnije bila u rukama jednog talijanskog mađioničara po imenu Bosco, koji je, uz vlastite nastupe, na program stavio i francuske komade i strane opere za miješanu publiku Osmana i stranaca. Godine 1844. kazalište je preuzeo sirijski glumac Mihail Naum, koji je na repertoar postavio opere, operete i komedije, kao što su Molièrova remek-djela, za publiku koja je povremeno uključivala i sultana. Kazalište je aktivno djelovao do 1870. U daljnjem razdoblju Tanzimata gradila su se brojna kazališta, koja su radila kraće vrijeme i davala predstave uglavnom na stranim jezicima, tako da su bila pretežno za nemuslimane i za pokojeg turskog gosta i nisu naišla ni na kakav odaziv ni interes kod širokih masa.

Prvo kazalište na osmanskom jeziku, Osmansko kazalište, osnovala je 1867. na Gedik-paši, u starom Carigradu, armenska kompanija pod upravom Agop Vartovjana, poznatog kao Güllü Agop (1840—1902), koji je 1870. dobio od Ali-paše monopol na izvođenje drama na turskom jeziku u glavnom gradu na petnaest godina, u zamjenu za otvaranje sličnih kazališta u drugim dijelovima grada. Godinu dana kasnije, uz Alijino prisustvo, kazalište na Gedik-paši započelo je davati predstave na ermenskom i turskom, uključivši i sporni rodoljubni komad Namika Kemala *»Vatan Jahud Silistre«*. Kazalište je ostalo aktivno dok zgrada nije izgorjela do temelja 1885. Jedan od Agopovih ranih suradnika Mardiros Minakjan (1837—1920) nastavio je njegov rad u svom kazalištu, također nazvanom Osmansko kazalište, i postao glavna ličnost u osmanskoj drami do kraja Abdulhamidove vladavine. On je često postavljao na pozornicu prevedena djela stranih pisaca da bi izbjegao tadašnjim propisima cenzure. Abdulaziz je također poticao razvoj poularnog Turskog pučkog kazačetlišta, prvo na dvoru, a zatim u malim kazalištima u muslimanskim četvrtima Carigrada. Ovdje su glumci uzimali ličnosti i priče iz svakodnevnog života, improvizirali prema interesu i raspoloženju publike, koristeći takozvanu *orta ojunu*-tehniku, koja je postala vrlo popularna krajem stoljeća.

Pojednostavljenje pisanog osmanskog jezika, da bi bio razumljiv narodnoj masi, poticalo je na pismenost i širenje novih ideja. Već 1845. Savjetodavna komisija, osnovana da razradi sustav svjetovnog školstva, predložila je uklanjanje mnogih arapskih i perzijskih riječi i izraza i njihovo nadomještanje turskim ekvivalentima. Godine 1855. Porta je odredila da službeni dokumenti moraju biti pisani jednostavnijim osmansko-turskim, i to je već vidljivo u stilu Dekreta o reformi iz 1856. Bilo je nekoliko pokušaja da se formira ortografski sustav, kako bi se arapsko pismo, neprikladno za tursku upotrebu, učinilo razumljivijim

novom čitaocu, kao na primjer, pomoću dijakritičkih oznaka, posebnih slova za samoglasnike da bi se označio izgovor i razvila standardna ortografija.

A što je s piscima? Intelektualci su, u kasnom razvoju Tanzimata, bili toliko različitih uvjerenja, koliko je nova sloboda misli to omogućavala, no općenito su bili poznati kao Mladi Osmani *(Jeni Osmanlilar)*. U početku, grupa se sastojala od nekoliko mladića, koji su poznavali zapadne zastupničke ustanove i bili su nezadovoljni spornošću Tanzimata. Bili su najaktavniji između 1865. i usvajanja osmanskog ustava deset godina kasnije. Oni koji su bili povezani s pokretom, bili su proizvod Tanzimata. Školovali su se u novim svjetovnim školama i završili svoje školovanje u inozemstvu, ali, za razliku od *memura*, koji su svoje mjesto našli među službeništvom, oni nisu mogli naći dobar položaj u sustavu Tanzimata. Postali su samozvani kritičari sustava i počeli su preko štampe stvarati javno mnijenje uvodeći pojmove kao što su parlamentarizam, nacionalizam i patriotizam u osmansku političku svijest.

Tvorac novog pokreta u osmanskoj književnosti bio je Ibrahim Šinasi (1824—1871). Rođen u Carigradu, on je bio sin topničkog narednika, koji je ubijen u osmansko-ruskom ratu (1829) kada je Ibrahim imao pet godina. Odgojila ga je majka, udovica, za vrijeme posljednjeg desetljeća vladavine Mahmuta II. Nakon što je završio tradicionalno školovanje u mektebu, stupio je u jedan od pisarskih odjela Vojnog arsenala (Tophane), budući da još nije postojala *rüšdije*-škola da ga školuje iznad osnovnog stupnja. S klasicima islamske književnosti upoznao ga je jedan od njegovih starijih kolega, ali je istovremeno doznao i o Zapadu od nekoliko stranih časnika, koji su radili u Arsenalu, i započeo je učiti francuski. Tako je stvorena osnova za ljubav prema Istoku i Zapadu koja će karakterizirati mnoga njegova kasnija djela. On se polagano uspinjao unutar pisarske hijerarhije Arsenala i 1849. uvjerio je upravnika Arsenala i Mustafa Rešid-pašu da ga pošalju u Evropu da usavrši francuski. Nakon što je proveo neko vrijeme u Parizu, postao je početnik u francuskom ministarstvu financija i stekao stručnost u financijskim poslovima, nešto što je Rešid veoma trebao u to vrijeme. Šinasi je sada pohađao književne večeri pisaca, kao što su Lamartine i Ernest Renan, i stupio u kontakt s vodećim francuskim orijentalistima toga vremena. Nakon povratka u Carigrad nastavio je svoj posao u Arsenalu, a također postao član novog Vijeća za školstvo (1855). Da se to dogodilo deset godina ranije, Šinasi, kao štićenik Rešida, mogao je postati vodeći službenik Tanzimata. Ali Rešid je sada bio u svojim posljednjim godinama, a Ali-paša, osjećajući se ugrožen od mogućih ambicija i težnji tog perspektivnog mladog čovjeka, pobrinuo se za njegovo otpuštanje kad god je bio na vlasti. Šinasi je na kraju

stekao zaštitu drugog istaknutog čovjeka Tanzimata, Jusuf Kamil-paše, ali zbog Alijinog suprotstavljanja nikad nije imao značajni službenički položaj.

Razočaran, Šinasi se okrenuo književnosti, započevši sa *Terdžüme-i Manzume* (Prijevod pjesama), prijevodima odlomaka klasičnih francuskih pjesnika, uključujući Racinea i La Fontainea. Objavio je zatim svoju vlastitu zbirku *(Divan)* pjesama i prikazao svoj prvi komad, *Šair Evlenmesi* (Pjesnikovo vjenčanje) u sultanovom kazalištu (1860). U suradnji s prijateljem Agâh-efendijom, mladim novinarom s iskustvom iz *Džeride-i Havadisa,* Šinasi je osnovao novine *Terdžüman-i Ahval* (Prenositelj događaja, od 1860—1865), a nešto kasnije je, uz pomoć princa Murata (kasnije Murata V) i egipatskog princa Mustafe Fazila, osnovao svoje vlastite novine *Tasvir-i Efkâr* (Opis ideja, od 1861—1870), što su uskoro postale vodeće novine za nove književne forme i političke ideje. Njegova *Mütehebat-i Esar (Izabrana djela)* uključivala su pohvalu Mustafa Rešid-paše (sultan se tek spominje) i s dovoljno »prevratnih« ideja da bi ga Fuad otpustio iz Vijeća za školstvo [2. srpnja (jula) 1863], naročito zato jer je tražio da ne bude poreza bez zastupništva, tj. zastupničkog parlamenta.

Šinasi ipak nije gubio nadu da će nastaviti svoju karijeru u vladi. Izmijenio je politički pristup svojih novina i stekao prijateljstvo Fuada, kojemu je, dok je ovaj kratko bio *serasker,* pomogao da započne izdavanje 1864. *»Džeride-i Askerije«* (Vojne novine), drugih službenih osmanskih novina. Šinasi je također tražio od Alije položaj u nedavno osnovanom Vrhovnom državnom vijeću, ali, kad je bio ponovno odbijen, istupio je kao protivnik vođa Tanzimata, ostavio *Tasvir-i Efkâr* mladom kolegi Namik Kemalu [lipanj (juni) 1864], pobjegao u Francusku i proveo slijedeće četiri godine baveći se književnošću. Vratio se u Carigrad kratko prije svoje smrti od tumora na mozgu u rujnu (septembru) 1871.

Sve intelektualce, koji su bili povezani sa Šinasijem u društvu »Mladi Osmani«, Alija i Fuad su otjerali u opoziciju. Još jedan istaknuti član grupe bio je Namik Kemal (1840—1888), koji je stupio u Prijevodni ured 1857. preko Rešidova utjecaja, ali ga je Alija izbacio. Tada se pridružio Šinasijevom krugu 1862. i vrlo skoro postao plodni pisac ogleda o upravnim i društvenim reformama i čak o stranoj politici, naročito nakon što je Šinasi otišao u Pariz. Zija-paša (1825—1880) školovao se u jednoj od *rüšdije*-škola Mahmuta II i također je došao u Prijevodni ured uz Rešidovu pomoć. No nakon Rešidove smrti Alija je i njega proganjao, prateći osobno Zijin korak u nadi da će otkriti neki prekršaj koji bi mogao upotrijebiti da ga potpuno ukloni iz uprave. Zija je, za uzvrat, postao protivnik vladinog sistema koji je dozvoljavao takvu vrstu samovoljnog ponašanja i upotrijebio svoj književni talenat da bi ismijao Alijinu

politiku. Alija Suavi (1839—1878) je također dijelio nezadovoljstvo Mladih Osmana s upravljačima Tanzimata. Započeo je kao učitelj u novom svjetovnom školskom sustavu, ali je izbačen iz vladine službe zbog sukoba s upravljačem Filiba (Plovdiva). Bili su tu i drugi sa sličnim obrazovanjem i promašenim karijerama u službeničkom pozivu.

Kad je organizirano Društvo »Mladi Osmani« 1865, njegovi članovi iznosili su svoje ideje u *Tasvir-i Efkâur* i u drugim novinama i časopisima tog doba, u pamfletima i u komadima izvedenim u novim kazalištima. Kada ih je tanzimatska vlada počela sprečavati, u strahu da bi takva opozicija mogla omesti provedbu reformi, pobjegili su u Evropu i nastavili pisati i slati svoje radove preko stranih poštanskih ureda koji su, prema uvjetima kapitulacija, bili izvan kontrole osmanske države. Neki su se vratili u nadi da će osigurati položaje u vladi i oni koji su imali više uspjeha ostavili su političku i intelektualnu opoziciju i priklonili se sistemu. Dok su bili u Londonu i Parizu dobrovoljne izbjeglice, potpomagali su jedni druge financijski, ali je najznačajnija pomoć dolazila od princa Mustafe Fazila koji je pokušavao natjerati sultana da ga imenuje krunskim princom egipatskog hediva.

Sve u svemu, većina tih slobodnih intelektualaca bila je konzervativnija u pitanjima vjere nego što su bili pobornici Tanzimata i činilo im se da su radikalne zapadnjačke reforme, provođene od 1839, poljuljale moral i ideološki osnov osmanskog društva, a da nisu dale odgovarajuću zamjenu. Predlažući novo isticanje Islama da bi se ispunila praznina, oni su postali prvi muslimanski mislioci koji su pokušali pomiriti zapadne političke ustanove s tradicionalno islamskom i osmanskom teorijom i praksom, želeći razvijati princip zastupništva uspostavom historijskog presedana. Njihov naglasak bio je na naprednim više nego na konzervativnim stranama Islama. Bilo je pritužbi na službeničku tiraniju, što je bila rezultat jake centralizirane vlade što ju je stvorio Tanzimat i kritičkih primjedbi da novo službeništvo, nova seoska aristokracija, nemuslimanski trgovci i industrijalci, vladaju vladarom i njegovim podanicima u do tada neviđenom stupnju.

Iako su Mladi Osmani bili ujedinjeni u suprotstavljanju Tanzimatu, njihovi prijedlozi za rješenja znatno su se razlikovali. Ali postojale su barem tri osnovne ideje u kojima su se slagali: ustav, parlamenat i osmanstvo. Prvo su željeli ograničiti vlast službeništva ustavom kojem će se svi pokoravati bez obzira na rang ili položaj u osmanskom društvu. Tvrdili su da je, bez obzira na to kako dobronamjerni bili, vladavina reformatora još uvijek autokratska i samovoljna i vodi još većoj tiraniji od one što je bila moguća u tradicionalnom osmanskom sustavu. Ništa nije moglo spriječiti sultana i vladajuću klasu da osujeti tanzimatski program reformi kada su to htjeli. Ustav je bio

potreban da zaštiti pojedinca od samovoljnih postupaka vlade i da osigura postojanost i stalni uspjeh reformi. Njihov drugi zahtjev je bio zastupnički i od naroda izabran parlamenat, kao sredstvo ustavne kontrole koji bi provjeravao da li svi vladini službenici rade ispravno unutar zakonskih granica. Mnogi su išli još dalje i tvrdili da osnovna razlika između vladajuće klase i klase podanika šteti carstvu lišavajući ga službi mnogih koji žive unutar njegovih granica. Parlament bi tada bio najbolje sredstvo da se za službe osiguraju najbolji ljudi u carstvu za dobro države.

Ali Osmansko carstvo razlikovalo se barem u jednom pogledu od evropskih nacija čije parlamentarne sustave su Mladi Osmani proučavali i divili im se. Ono je bilo krajnje raznovrsna država sastavljena od mnogih naroda koji su se razlikovali po jeziku, rasi i vjeri. Stari *milletski* sustav održavao je mir odijelivši ih, ali sad su *milleti* bili zahvaćeni nacionalizmom. Pobornici Tanzimata nastojali su riješiti problem reformom unutarnje strukture starog *milleta* i davanjem jednakosti pred zakonom u dovoljnoj mjeri da bi se spriječilo da nacionalizam uzdrma društvenu stabilnost i slomi carstvo. Oni su se bojali da će zastupnički sustav još više izraziti i produbiti stare podjele. Mladi Osmani su, s druge strane, osjećali da bi takav parlamenat bio neškodljiv odušak za nacionalne osjećaje dajući različitim grupama glas u formiranju državne politike. Oni su vjerovali da bi sudjelovanje u parlamentarnom sistemu vladanja gajilo u nemuslimanima kao i muslimanima osjećaj pripadnosti istoj domovini *(vatan)*, slabeći milletske interese i njihovu želju za posebnim nacionalnim državama. Neki osmanski liberali išli su još dalje, tvrdeći da se istinsko osmanstvo može postići samo potpunim ukidanjem *milleta* kao zakonskih cjelina, rušenjem svih razlika među njima i njihovim pripadnicima i stvaranjem jedinstvene osmanske nacionalnosti, tako da svi sultanovi podanici imaju ista prava i dužnosti bez obzira na razlike u rasi, vjeri i jeziku.

Druga generacija pobornika Tanzimata, liberali kao Alija i Fuad, koji su naslijedili Rešida nakon krimskog rata i provodili reforme tokom slijedeća dva desetljeća, našli su se tako sami osuđeni kao reakcionari od nove generacije liberala koji su bili njihova ideološka djeca u istoj mjeri kao i *memuri*, koji su nastavljali njihov posao u upravi. Alija i Fuad nisu ni izdaleka bili protivnici demokratskih i društvenih reformi. Alija je bio u dodiru s Napoleonom III, koji je liberalizirao svoj vlastiti režim u to vrijeme i koji je utjecao na Aliju da učini isto, mjerama kao što su provincijska zastupnička vijeća i Visoko državno vijeće. Alija i Fuad su osjećali da se njihovi ciljevi mogu najbolje postići preko centralizirane i strogo kontrolirane uprave što su je stvorili; da bi zastupnička vlada samo odložila modernizaciju i učinila vladu manje efikasnom i da istin-

ski demokratske reforme mogu doći samo nakon što je država modernizirana i što sebi može dozvoliti takav luksuz. Ustav i Parlamenat uvedeni 1876. i ponovno 1908. bili su izravni rezultat agitiranja Mladih Osmana, ali ne smijemo zaboraviti da do njih ne bi došlo bez pripremnih reformi što su ih provodili tokom godina uporni pobornici Tanzimata koje su Mladi Osmana tako žestoko kritizirali. Rešid, Alija i Fuad trebali su provesti modernizaciju usprkos suprotstavljanju konzervativaca i mjere što su ih poduzimali bile su djelomično odgovor na to. Činjenica da se žestoka intelektualna generacija, kao što su Mladi Osmani, mogla pojaviti je u stvari dokaz uspjeha njihovih osnovnih reformi.

Vanjske i unutarnje poteškoće

Boreći se da provedu reformu, pobornici Tanzimata su se suočili s nizom vanjskih kriza i unutarnjih pobuna koje su trošile dobar dio njihove energije i sredstava. Većina pobuna, koja je potresala carstvo za vrijeme kasnijih godina 19. stoljeća, bila je rezultat dugo gajenih nacionalnih težnji i sukobi bi se bili riješili unutar carstva da nije bilo intervencije velikih evropskih sila, koje su često poticale i koristile nacionalizam da prošire svoj vlastiti utjecaj. Pod pretpostavkom da Osmansko carstvo ne može ostati kao cjelina, prijatelji i neprijatelji upustili su se u prepredene igre politike sile i u razmatranje kako da podijele ostatke kad za to dođe vrijeme. Stoga je takozvano »istočno pitanje« bilo pitanje ocjena onih izvana o teškoćama Osmanskog carstva, te način na koji bi se oni mogli njima okoristiti. Ono je bilo predmet brojnih izvanrednih studija i bilo je, u svakom slučaju, više dio evropske nego osmanske historije i stoga će ovdje biti skraćeno izloženi samo njegovi najvažniji aspekti.

Libanonska kriza, 1840—1846.

Prva velika kriza, što će gurnuti u propast Tanzimat, došla je iz Libanona koji je dugo imao samostalnost pod domaćim vladarima. Njegovo pučanstvo sastojalo se od mnogih različitih grupa, uključujući katoličke Maronite, krivovjerne muslimanske Druze koji su živjeli uglavnom na planini Libanon i sunnitske muslimane koji su prevladavali u Bejrutu i nizinama. Vladajuća obitelj Šihabi, što ju je godinama vodio emir Bešir II, održavala je godinama krhku ravnotežu među njima. Ta ravnoteža je bila uzdrmana za vrijeme egipatske okupacije, kada je Ibrahim-paša upotrebio Maronite protiv muslimana, koji su većinom nastavili podržavati sultana. Više obrazovanje, koje je postojalo u kršćanskim školama, dovelo je do prevlasti Maronita u životu Liba-

nona i to se nastavilo nakon što su Egipćani otišli, stvarajući nezadovoljstvo među muslimanima i pojačane sukobe. Situaciju su još pogoršali bogati zemljoposjednici Druzi, koji su nastojali iskoristiti svrgnuće (1840) Bešira II da bi povratili svoju prijašnju vlast, i Maroniti, koji su se željeli proširiti južno na pretežno druške okruge. Kada su se Beširovi nesposobni nasljednici pokrstili, pojačao se strah muslimana da će kršćani preuzeti vlast, a situacija se još zakomplicirala kad su Britanci podržali Druze, da bi preduhitrili ono što bi mogla biti francuska prevlast, ako Maroniti pobijede. Kad je nasljednik Bešira II, Bešir III počeo potiskivati Druze, oni su opsjeli njegovu prijestolnicu u Dajr ul- Kamaru [listopad (oktobar) 1841], što je navelo sultana da ga ukloni i da pokuša provesti izravnu osmansku vlast na tom području. Druzi su iskoristili tu priliku da napadnu Maronite, dok su se kršćani s Brda i dalje dijelili, tako da su pravoslavni podržavali Druze protiv njihovih starih neprijatelja, sunnitskih muslimana, te su sela na obje strane bila poharana. Velike sile su natjerale sultana da uvede novi sitem samostalnosti kako bi prestali sukobi. Libanon je bio podijeljen na maronitski i druški sandžak granicom povučenom od Bejruta do Damaska (1843), pod osmanskim upravljačem Libanona, koji je sada bio u Bejrutu, a ne u Akri.

Sistem se brzo slomio na pitanju tko će imati vlast u miješanim selima na jugu, gdje su kršćani reagirali na vlast druških upravljača tako da su napadali druške seljake, a ovi im na isti način uzvraćali. Konačno rješenje dao je (1845) novi osmanski ministar vanjskih poslova Šekib-paša, koji je stvorio sistem prema kojem je podjela između druških i maronitskih sandžaka bila nadopunjena lokalnim zastupnicima svake vjere, koji su skupljali poreze i izvršavali druge upravne poslove u selima nastanjenim pripadnicima njihove vjere. Osim toga, svaki okrug je dobio miješano vijeće, sastavljeno od plaćenih zastupnika s punim radnim vremenom iz različitih vjerskih grupa, koji su imali ovlaštenje da primaju žalbe na sudske odluke, određuju poreze i reguliraju njihovo ubiranje i savjetuju okružne upravljače, zamjenjujući tako vladajuće obitelji kao vođe njihovih zajednica. Francuska je u početku bila protiv tog uređenja u strahu da će to umanjiti snagu njezinih štićenika Maronita, ali Mustafa Rešid-paša je konačno došao u Libanon i osigurao opći sporazum [18. listopada (oktobra) 1846] koji je prisilio Francuze i Maronite da ga prihvate bez daljnjeg protesta.

Uzroci Krimskog rata: revolucija 1848.

Krimski rat je u stvari bio sukob između Rusije na jednoj strani i Britanije i Francuske na drugoj oko toga tko će politički i ekonomski vladati na Srednjem istoku kad Osmansko

carstvo oslabi. Sukob su potaknuli Britanci postupnim odustajanjem od podrške što su je davali Rusiji u 18. stoljeću za njezine težnje prema tom području, kad su shvatili da bi ruska prevlast uzdrmala evropsku ravnotežu sila i također štetila britanskim ekonomskim interesima na Srednjem istoku. Niske osmanske carine što su ih nametnule kapitulacije, učinile su sultanova područja idealnim tržištem za britansku gotovu robu, kao i glavnim izvorom jeftinih sirovina i hrane. Britanija je stoga učinila sve što je mogla da pomogne da se održi provedba reformi. Podržavala je Mustafu Rešid-pašu i aktivno branila carstvo od onih koji su ga željeli uništiti. Ruski car Nikolaj I je, s druge strane, bio uvjeren da je Osmansko carstvo »evropski bolesnik« kojemu nema spasa i želio je osigurati dobru poziciju kako bi Rusija ugrabila više nego što je njezin dio plijena. Ali on je također želio zadržati prijateljstvo Britanije kao i Austrije i Pruske pred strahom od revolucije u Evropi, što ju je još uvijek simbolizirala Francuska, i to ga je činilo neodlučnim da slijedi svoje ambicije do njihovog logičkog kraja.

Revolucije 1848. uzdrmale su dobre odnose između Britanije i Rusije. Događaji, koji su najviše utjecali na istočno pitanje, započeli su u Budimpešti, gdje je Poslanički dom proglasio Mađarsku praktički neovisnom od Habsburške monarhije, združenu s Austrijom jedino ličnošću vladara [ožujak (mart) 1848]. To je potaknulo na ustanak pred kojim je car pobjegao iz Beča. Novi car Franjo Josip I (1848—1916) je zatim ponovo došao u Austriju i Budimpeštu [siječanj (januar) 1849], ali mađarski Sabor se povukao i proglasio republiku sa Lajošom Košutom kao predsjednikom, što je trajala dok Nikolaj nije poslao trupe koje su ugušile ustanak [19. kolovoza (augusta) 1849], a njegove vođe su pobjegle pretežno na osmanski teritorij.

Događaji u Vlaškoj također su u to vrijeme imali utjecaja na Portu. Rusi su okupirali rumunjske kneževine (Moldavsku i Vlašku) na pet godina nakon Ugovora u Edreni (1829—1834), pod izlikom da sultan ne može platiti ratne odštete najedanput. Za vrijeme rata ruska okupacija je bila okrutna; mnogi plemići i seljaci su deportirani, ljetina i stoka oduzeta, a seljaci slani na prisilni rad. Ali kad je rat završio, ruska uprava postala je prosvijećena pod vladom grofa Pavla Kiseljeva. To je bilo prvi put da kneževinama upravlja jedinstvena vlada, tako da su nacionalističke težnje oživjele. Kiseljev je uveo redi i sigurnost, osnovao je medicinsku službu, razvio domaću policiju sa časnicima koje su školovali Rusi i zamijenio stare feudalne poreze i obaveze jedinstvenim poreznim sistemom koji se temeljio na platnoj sposobnosti poljoprivrednika. Poticao je razvoj industrije i trgovine i uklonio je stare zabrane za domaće trgovce. Najvažnija je bila Organska uredba objavljena za svaku kneževinu 1829. na osnovu preporuka od strane odbora organiziranih u skladu sa Ugovorom u Edreni. Osmanska vrhovna

vlast je bila po imenu uspostavljena, ali je stvarna kontrola bila prepuštena boljarima koji su bili pod ruskom zaštitom i utjecajem. Na čelu svake kneževine bio je knez, kojeg je uglavnom birala doživotno posebna skupština s većinom boljara, ali i sa zastupnicima trgovaca i buržoazije. Kneževi su imali vrlo ograničenu vlast, budući da nisu mogli raspustiti skupštinu, ali su je mogli ukinuti samo u dokazanom slučaju pobune ili velikih nereda. Konačna odluka o proglašenju zakona prepuštena je Rusima i Porti. Uprava u obje provincije je bila krajnje centralizirana i knezovi su morali biti iz redova boljara. Osnovni propisi utvrdili su prava boljara u odnosu na poljoprivrednike, uglavnom u korist ovih prvih. Boljar je bio vlasnik zemlje. Ratar je mogao zadržati samo dio ljetine i morao je dati još više u radu nego prije. Seljak nije bio zakonski vezan za zemlju, ali je imao otkazni rok ako je želio otići i morao je platiti sve zaostatke poreza prije nego što je mogao otići. Sve to je u stvari vezivalo seljaka za zemlju i stavljalo ga u mnogo goru situaciju nego prije, stvarajući osnovu za sudjelovanje seljaka u revolucijama 1848.

Kad je Rusija bila sigurna da ima kontrolu nad sultanom preko Ugovora u Hünkâr Iskelesiju, povukla se iz kneževina (Moldavska i Vlaška) početkom 1834. nakon što je Porta pristala platiti preostale ratne odštete, priznala Organsku uredbu i priznala Rusiju zagovornikom knezova u Carigradu. Rusija je pristala da sultan imenuje prve knezove pod novim režimom, ali kasnije su trebali biti prihvaćeni kandidati boljara. Prvi knezovi bili su Aleksandar Gika u Vlaškoj i Mihael Sturza u Moldavskoj. Ovaj posljednij bio je relativno uspješniji, iako pod strogim ruskim i boljarskim utjecajem. Prihvatio je neke nove ideje i nastavio Kiseljevove reforme, uključujući i sistem zaštite od poplava, da bi stao na kraj povremenom razlijevanju Dunava iz korita. Uklonio je razbojnike i gradio škole za seosku djecu i za djecu boljara. U Vlaškoj stvari nisu išle tako dobro. Gika je bio nesposoban i potpuno pod utjecajem boljara i Rusa, tako da se suprotstavljanje novom režimu javilo prvo ovdje, uglavnom među djecom trgovaca i boljara, koji su se školovali u Parizu. Jedan od njih, Grgur Bibesku, je konačno zamijenio Giku i poboljšao stanje, također nastojeći ukloniti carinske zapreke među kneževinama (1847), pripremajući tako put za fiskalno jedinstvo što će voditi političkom jedinstvu u kasnijim godinama.

Obje kneževine ekonomski su se razvijale. Njihovo žito postalo je glavni artikl u osmanskoj trgovini s Evropom, a parobrodski promet Dunavom doveo ih je u bliski dodir s Evropom. Intelektualno buđenje dovelo je do nacionalnog pokreta, koji je tražio ne samo neku vrstu jedinstva i neovisnosti, nego i kraj tlačenja seljaka, uvođenje građanskih prava i ustava.

Nije stoga čudno da je revolucionarna groznica u 1848. utjecala i na kneževine. Ustanak, koji je uslijedio u Moldavskoj, bio je loše organiziran i nje naišao na podršku zbog Sturzgovog umješnog upravljanja, ali u Vlaškoj je ustanak bio uspješniji. Ruski savjetnici su potjerani i Bibesku prisiljen prihvatiti revolucionarni ustav koji je uspostavljao skupštinu sa zastupnicima svih klasa i knezom koji je mogao biti iz bilo koje grupe. Feudalne povlastice i društvene razlike su ukinute i proglašeno je jedinstvo i neovisnost Rumunjske [21. lipanj (jun) 1848].

Ni Osmane ni cara Nikolaja to nije razveselilo i sultan je prihvatio njegovu ponudu da uguši ustanak u Vlaškoj, što su njegove trupe i učinile kada su marširale na mađarske revolucionare. Gušenje ustanka je bilo lako, jer su boljari još uvijek bili moćni i mnogi od ustaničkih vođa su sami bili članovi boljarskih obitelji, zbog čega nisu imali podrške seljaka usprkos svojim programima. Britanija je u početku prihvatila rusku intervenciju, ali njezin uspjeh poljuljao je njihovu suradnju, jer je Britanija uvidjela da su njezini interesi na Srednjem istoku daleko bliži francuskim nego ruskim. Stotine revolucionara je prebjeglo na osmanski teritorij, ne samo iz Mađarske i Vlaške, nego također i iz Poljske, stvarajući veću međunarodnu krizu. Rusi su tražili izručenje pobunjeničkih vođa. Kad je Mustafa Rešid-paša odlučno odbio njihove zahtjeve, odnosi su prekinuti [17. rujan (septembar) 1849], rat je bio na pomolu, što je navelo Britaniju i Francusku da pošalju svoje flote u Dardanele da pomognu sultanu u slučaju napada. Ali kad je Fuad otišao u Petrograd na pregovore, car se povukao i odustao od izručenja u zamjenu za obećanje da će izbjeglice biti držane daleko od njegovih granica. Kriza je prošla, ali ona je ukazala na sve elemente što će na kraju dovesti do rata zbog istočnog pitanja kada im se pridruže vjerske strasti razbuktale oko problema Svete zemlje.

Prepirka oko svetih mjesta

Sukob oko svetih mjesta u Palestini je bila iskra što je neko vrijeme tinjala prije nego što je buknula i izazvala rat. Sile su nastojale pojačati svoj utjecaj na sultanove nemuslimanske podanike, pružajući naročito zaštitu svećenicima svojih štićenika u Svetoj zemlji. Francuska je podržavala katolike, a Rusija pravoslavne. U Palestini su se različite vjere i sekte nadmetale u nastojanjima da kontroliraju svaki postupak povezan s kršćanskim mjestima. Pravo na obnovu određenog mjesta ili čuvanje ključa određenih vrata, kao simbol kontrole nad ulazom i nad obredima, predstavljalo je osnovu relativne moći i položaja svake grupe. Tokom stoljeća postojala je ravno-

teža vlasti među sektama, s tim da su različita prava, nastala na osnovu običaja, bila potvrđivana od Porte, čiji je glavni interes bio paziti da svadljivi svećenici ne poremete sklad *milleta*. Ali ravnoteža je poremećana poslije 1829. kada se Rusija počela zauzimati za prava pravoslavnih svećenika nasuprot katolicima koje su podržavali Francuzi. Ruski hodočasnici nagrnuli su u Jeruzalem nakon što je car Nikolaj ponovo sagradio dva stara samostana za njihovu upotrebu (1841). Godine 1843. pravoslavni patrijarh Jeruzalema dobio je pristanak Osmana da se odvoji od patrijarha Carigrada i počeo je stvarati svoju vlast uz carevu pomoć i podršku. Kao odgovor na to, francuska vlada se zauzela za interese katoličkih svećenika tražeći nove povlastice za njih (1850), djelimice i zbog želje Louisa Napoleona da se okoristi vjerskim žarom svojih podanika da bi stekao podršku naroda u zemlji. Tri godine sultan je bio obasipan zahtjevima i nastojao je samo održavati neutralan položaj da ne dođe u sukob ni sa jednom od sila.

U početku je prevladala Francuska i dobila nekoliko novih povlastica za katolike uključujući čuvanje ključeva od crkve u Betlehemu. To je pribavilo Napoleonu znatan ugled u vrijeme kada je ukinuo francusku republiku i postavio se za cara [2. studenog (novembra) 1852]. Sada je bio spreman na nagodbu s Rusijom u pitanju svetih mjesta, ali car se našao u položaju da je morao steći nove povlastice da ne bi izgubio obraz. Prije nego što je postavio nove zahtjeve, pokušao je obnoviti svoju staru suradnju s Britanijom, sklopivši sporazum za diobu plijena ako Osmansko carstvo propadne. Rusija nije željela Carigrad, ali nije željela ni da ga ijedna druga sila kontrolira. Srbija, Bugarska i kneževine (Moldavska i Vlaška) bi postale neovisne pod ruskim utjecajem, dok bi Britanija za uzvrat mogla uzeti Kretu i Egipat [siječanj (januar) 1853]. Njih dvije bi surađivale i držale Francusku po strani. Nikakav sporazum u stvari nije bio potpisan, ali činjenica da Britanija nije plan otvoreno odbila mora da je cara navela na pretpostavku da ima podršku Londona za suprotstavljanje Francuzima u Svetoj zemlji. Stoga je od sultana tražio ne samo povlastice za pravoslavne u svetim mjestima nego i novi ugovor kojim bi Rusija dobila pravo štititi sve sultanove pravoslavne podanike u zamjenu za podršku protiv Francuske [svibanj (maj) 1853]. Dok su Britanci i francuski ambasador bili u svojim zemljama primajući upute, sultan je isprva popustio ruskim zahtjevima. Ali čim se britanski ambasador Stratford od Redicliffea (1842—1858) vratio, nagovorio je sultana da postavi Mustafu Rešid-pašu za ministra vanjskih poslova [15. svibanj (maja) 1853] i tada uvjerio ovog da odbije ruske zahtjeve.

Ruski car se osjećao prevarenim i od Britanije i od Porte i bio je spreman objaviti rat. Ali njegov ministar vanjskih poslova, Njeseljrode upozorio ga je da će se, ako napadne, možda

trebati boriti protiv cijele Evrope. Umjesto toga, car je poslao sultanu ultimatum [31. svibanj (maj)] da će njegove trupe okupirati kneževine (Moldavska i Vlaška) ako se ne udovolji njegovim zahtjevima. Britanija je dala podršku osmanskom odbijanju i naredila svojoj floti da se okupi u Besika zaljevu na ulazu u Dardanele, a Stratford je dobio ovlaštenje da je pozove u Carigrad ako Rusi napadnu. Obostrano potcjenjivanje protivnika dovelo je do općeg evropskog rata. Car je osjećao da će se Britanci povući i 2. srpnja (jula) njegove su trupe prešle Prut i počele okupirati kneževine. Odluku Mustafe Rešid-paše da se odupre podržalo je proturusko raspoloženje naroda, kao i prisustvo britanskih i francuskih brodova. Britanija se, u stvari, nije željela boriti s Rusima, te je stoga Stratford nagovorio Osmane na jednostranu nagodbu kojom bi se caru potvrdile »prijašnje povlastice za vjeru koju ispovijeda« nadajući će se time poništiti dvostrani sporazum koji bi ovlastio Ruse da interveniraju. U međuvremenu su ambasadori velikih sila vijećali u Beču da nađu sporazum. Odbacili su osmansku izjavu jer su osjećali da je ruski car ne bi prihvatio i formulirali su Bečku notu [28. srpnja (jula) 1855] kojom bi sultan potvrdio odredbe ugovora u Küčük Kajnardžiju i u Edreni u vezi svojih kršćanskih podanika, a Rusija i Francuska bi zajedno garantirale njihovo ispunjenje. Ruski car ju je odmah prihvatio [5. kolovoza (augusta) 1835]. Ali Porta, ohrabrena stalnim proturuskim demonstracijama na ulicama prijestolnice i dolaskom flote iz Egipta u pomoć [12. kolovoza (augusta)], ogorčena činjenicom da je nota donesena bez sudjelovanja Osmana i poslana ruskom caru prije nego što je poslana sultanu, odbila je notu prihvatiti, osim u slučaju da se tako izmijeni da bi bilo jasno da povlastice pravoslavnih svećenika i podanika potječu od sultana, a da nisu rezultat sporazuma s Rusima. Ali to ruski car nije želio prihvatiti. Britanska vlada, nadajući se da će izbjeći rat pritiskom na Osmane da prihvate nagodbu, naredila je floti da napusti Dardanele, ali bilo je prekrasno. Uz jaku podršku javnog mnijenja Osmani su se odlučili napasti, ako se Rusi ne povuku iz kneževina (Moldavska i Vlaška) i samo Stratfordove oštre predstavke spriječile su ih da odmah ne objave rat.

Krimski rat

4 listopada (oktobra) 1853. osmanski zapovjednik u Šumli, Omer-paša, dao je ultimatum ruskom zapovjedniku u kneževinama, knezu Gorčakovu, kojim se zahtijeva povlačenje Rusa iz kneževina pod prijetnjom rata. Kad nije bilo odgovora, Osmani su prešli Dunav i napali [27. listopada (oktobar) do 3. studenog (novembra) 1853] započevši tako sukob i ne čekajući na

službenu objavu. Istovremeno u istočnoj Anadoliji osmanska provincijska armija bazirana u Erzurumu i Karsu krenula je u južni Kavkaz protiv ruskih trupa već oslabljenih lokalnim ustankom muslimana na čelu sa šejh Šamilom. Sultanova flota je uplovila u Crno more očito iz bojazni, da se Rusi spremaju ući u Bosfor. Kad nije mogla naći neprijatelja, usidrila se u Sinopu da tu dočeka zimu, gdje ju je u luci uništila jaka ruska eskadra [30. studenog (novembra)]. Događaj je tako razjario javno mnijenje u Britaniji i Francuskoj kao i u Osmanskom carstvu da je nestao daljnji otpor prema ratu. 23. prosinca (decembra) 1853. britanska vlada poslala je naredbu svojoj floti da zaštiti »osmansku zastavu kao i osmanski teritorij« i da prisili sve ruske brodove, tada u Crnom moru, da se vrate u Sevastopolj. Rusija je odbila taj ultimatum i osmanski ultimatum da se povuče iz kneževina i prekinula je odnos sa Britanijom i Francuskom [. veljače (februara) 1854], koje su za uzvrat objavile rat [28. ožujka (marta) 1854] i tako započele međunarodni sukob koji će biti nazvan Krimskim ratom.

Osmansko javno mnijenje podržalo je rat i tisuće su jurnule da se jave u vojsku. Rusi su krenuli u glavnu ofenzivu preko Dunava. Zauzeli su Ibrail (Braila), Ismail, Hršovu i Konstancu, okupirali Dobrudžu i slijedili Omer-pašinu armiju koja se povlačila prema Šumli, Varni i Silistriju, koji su bili izgrađeni kao glavne točke osmanskog otpora. Velika francuska armija došla je u Galipolje 31. ožujka (marta) 1854. s princom Napoleonom, koji se iskrcao zajedno sa svojim trupama. Britanska vojska stigla je pod komandom lorda Raglana, Wellingtonovog glavnog ađutanta kod Waterloa i bila je smještena u Selimije-kasarnama u Üsküdaru, dok su se vršile pripreme za polazak u kneževine. Prije nego što su Britanci i Francuzi stigli na frontu. Rusi su zauzeli Silistriju [23. lipnja (juna)], iako je tvrđava nastavila pružati otpor. U međuvremenu, Pruska se pridružila Austriji vršeći pritisak na ruskog cara da napusti kneževine da bi se izbjegao opći rat. Rusi su izgledali sporazumni čak i nakon osmansko-austrijskog ugovora [14. lipnja (juna)] kojim su kneževine dane na okupaciju Austriji za vrijeme rata u zamjenu za njezinu podršku protiv Rusa. Car nije htio da Austrijanci dobiju kneževine, ali nije htio s njima ni ratovati. Prepuštajući kneževine Austriji radije nego sultanu, mogao je ukloniti osnovni uzrok rata, a da ne izgubi obraz, kao što bi bilo u slučaju da su ih Osmani osvojili sami.Tako su sredinom lipnja (juna) njegove trupe napustile kneževine pod uvjetom da Austrijanci, koji su došli umjesto njih, ne puštaju unutra Osmane, Britance i Francuze.

Ti događaji potpuno su izmijenili tok rata. Britanske i francuske trupe kretale su se prema kneževinama i namjeravale su prijeći Dunav prema Odesi. Austrijska okupacija kneževina

učinila je to nemogućim, tako da su saveznici sada odlučili da umjesto toga napadnu Krim i unište ruske pomorske snage u Crnom moru i tako ih liše baze za eventualni napad na Osmane sa sjevera. Austrija se odbila pridružiti se saveznicima bojeći se sukoba s Rusima u Galiciji, ali Pruska se pridružila, nadajući se novim dobicima na sjeveru. Rat je tada postao prvenstveno sukob na Krimu između Rusije i evropskih savezničkih pohodnih snaga. Prvo iskrcavanje saveznika bilo je u blizini Sevastopolja 14. rujna (septembra) 1854. i saveznici su izvršili pripreme za opsadu grada. Do vremena napada, sredinom listopada (oktobra), Rusi su već bili spremni na duži otpor i oštra zima uzrokovala je teške patnje napadačkim snagama. Uslijed britanskih gubitaka Osmani su potpisali sporazum [3. veljače (februara) 1855] kojim daju 20.000 vojnika i svu potrebnu opskrbu za pomoć u borbi. Smrt cara Nikolaja I 2. ožujka (marta) 1855. i dolazak na prijestolje Aleksandra II potaknuli su mirovne pregovore, ali se u međuvremenu rat nastavljao. Osmani su potpomagali savezničke snage uz strašne troškove, jer su Florence Nightingale i njezine kolegice uspostavle bolničku službu kod Selimije-kasarni u Üsküdaru.

Bitke na Krimu za vrijeme ljeta 1855. bile su neodlučne, ali srediom lipnja (juna) Rusi su uznapredovali prema Karsu i sukobili se izravno sa Osmanima. Budući da je istočna Anadolija bila u opasnosti, Porta je zatražila pomoć saveznika. Ali oni su bili odlučni da nastave ratovati na Krimu i nije ih naročito brinulo što se događa na istoku. Osmani su morali braniti Kars sami protiv niza ruskih napada. Na Krimu je opći napad na Sevastopolj počeo krajem kolovoza (augusta). Iako Britancima nije uspjelo zauzeti predstražu na Redanu, Francuzi su se konačno probili prisilivši Ruse da napuste veliku luku nakon što su potopili svoje brodove i uništili svoju municiju. Ruševine Sevastopolja okupirali su saveznici 9. rujna (septembra) 1855. nakon opsjedanja dugog nešto manje od godine dana. Ruski napad na Kars se ipak nastavio i on je pao 25. studenog (novembra) 1855, izlažući Anadoliju novom većem prodoru, iako će on biti odgođen zbog dolaska zime.

Pregovori su se nastavljali dok su borbe i patnje i dalje trajale. Prepirke Francuza i Britanaca oko nagodbe doprinijele su zavlačenju jednako kao i ruska tvrdoglavost. Palmerston, koji je postao predsjednik vlade 1855, povećao je britanske oružane snage i želio je da se rat nastavi dok se ne osveti za poraz na Redanu i ruska vojska ne prisili na predaju. Francuska je, s druge strane, željela da se sklopi mir, budući da je car stekao slavu što ju je želio i sad je osjećao da se bori više za britanske interese nego za svoje. Austrija je podržala francuski stav, dok su Osmani, još uvijek pod utjecajem Britanaca, bili zato da se istraje u nadi da će dobiti neke ustupke od Rusa. Konačno se krajem prosinca (decembra) Palmerston pridružio u noti

Rusima, u kojoj se prijetilo austrijskom intervencijom, ukoliko Rusija ne pristane na pregovore na osnovi Bečke note, na neutralizaciju Crnog mora protiv ratnih brodova svih sila i da vrati Besarabiju Osmanima. Kneževine i Srbija ostale bi samostalne pod osmanskom vladavinom, ali sa garancijama velikih sila. Dunav bi ostao otvoren svim narodima i sultan bi pristao zaštiti prava svojih kršćanskih podanika. Da unaprijed pokaže da su Osmani sporazumni s ovim uvjetima, sam sultan, bez stranog diktata, donio je Dekret o reformi 4. veljače (februara) 1856, kojim je garantirao jednakost i reforme svim podanicima. Uskoro zatim, 25. veljače (februara), ruski car je prihvatio savezničke zahtjeve i tako stvorio uvjete za konferenciju u Parizu, gdje će se riješiti pitanja rata i problemi što su ga prouzročili.

Pariški mirovni ugovor

Mirovna konferencija započela je u Parizu 25. veljače (februara) 1856. s predstavnicima svih zaraćenih strana, zajedno sa Austrijom i Pruskom i osmanskom delegacijom što ju je predvodio Ali-paša. On je pokušao spriječiti velike sile da riješe svoje nesuglasice na štetu Osmana, ali uskoro je postalo jasno da se one spremaju upravo to učiniti, usprkos činjenici da je sultan već sam najavio svoju namjeru da provede reforme. Sporazum u Parizu, konačno potpisan 29. ožujka (marta) 1856, trebao je uspostaviti vječiti mir među zaraćenima. Sve strane su se spremile napustiti područja zauzeta tokom rata. Rusi su napustili istočnu Anadoliju, a saveznici su predali Krim i dijelove obale Crnog mora. Potpisnici su dali zajedničku garanciju za teritorijalnu cjelovitost i neovisnost Osmanskog carstva, obećavajući da će zajednički izgladiti sve nesporazume do kojih bi kasnije moglo doći između bilo koje od njih i Osmana. Sultan je saopćio tekst svog Dekreta o reformi i sile su najavile svoju punu podršku s tim da nisu donijete nikakve odredbe za pojedinačnu ili zajedničku intervenciju da bi se osiguralo ispunjenje osmanskih obećanja. Bosfor i Dardanele ostat će i dalje zatvoreni za ratne brodove stranih sila i Crno more će postati neutralno, a pristup dozvoljen samo trgovačkim brodovima. Osmani i Rusi će držati samo male ratne brodove za obranu svojih obala, a veći ratni brodovi bit će uklonjeni i sva brodogradilišta mornarice na Crnom moru bit će zatvorena. Dunav će kao i Bosfor i Dardanele biti također otvoren za slobodnu plovidbu trgovačkim brodovima svih zemalja. Osnovana je Međunarodna komisija za Dunav, koja je trebala provesti ovu odredbu i organizirati donošenje potrebnih mjera za čišćenje kanala od mulja kako bi bili otvoreni za plovidbu, te donijeti propise o navigaciji i održavanju na cijeloj dužini rijeke.

Rusi će prepustiti južnu Besarabiju Moldavskoj, čime će izgubiti izravan pristup Dunavu, a žiteljima provincije bit će dozvoljeno iseliti se u Rusiju, ako to žele. Kneževine, Moldavska i Vlaška, steći će svoju prijašnju samostalnost pod sultanom, ali će biti pod zajedničkom garancijom sila koje su obećale da će se suzrdžati od intervencije u budućnosti. Sultan je obećao da će organizirati upravno vijeće u svakoj kneževini sa zastupnicima svih dijelova pučanstva, a ne samo prvacima, koje će razmatrati potrebne ekonomske i društvene reforme. Srbija će također zadržati svoju samostalnost pod vrhovnom vlašću Osmana i pod zajedničkom garancijom sila. Osmani su, ipak, zadržali pravo da stacioniraju garnizone na njezinom teritoriju, a sile su zauzvrat obećale da će posredovati u svim nesuglasicama između Osmana i Srbije. Tako utvrđena mirovna nagodba bila je pojačana posebnim ugovorom [15. travnja (aprila) 1856] kojim su Britanija, Austrija i Francuska garantirale Osmanima neovisnost i cjelovitost, očito protiv Rusije, iako je Francuska već u to vrijeme težila nekoj vrsti sporazuma sa Rusijom da bi uspostavila ravnotežu sila u Evropi kojom je sada gospodarila Britanija.

Značenje rezultata rata i mirovne nagodbe za Osmansko carstvo

Krimski rat i mirovna nagodba imali su velik utjecaj na Osmansko carstvo. S jedne strane, financijske poteškoće nove tanzimatske riznice prisilile su osmansku vladu da uzme niz stranih zajmova sa tako visokom kamatnom stopom da je usprkos svih fiskalnih reformi što su uslijedile, zapala u nepovratne dugove i ekonomske teškoće koje su trajale do kraja carstva. S druge strane, dolazak tisuća izbjeglica iz svih dijelova Evrope, naročito iz Mađarske i Poljske, i njihovo naseljavanje u većim gradovima pružilo je sultanu i njegovim ministrima nove rezerve stručnih savjetnika. Štoviše prisuće velikog broja stranih časnika i vojnika i njihovih obitelji naročito na ulicama Carigrada pridonijelo je navikavanju domaćeg pučanstva na evropski način ponašanja i olakšalo posao Aliji, Fuadu i njihovim suradnicima tokom idućih godina. Garancije sila omogućile su pobornicima Tanzimata da provedu sve svoje reforme bez straha od napada izvana.

Ujedinjenje kneževina

Mirovni ugovor u Parizu zaštitio je Portu od izravnog napada, ali ništa nije sprečavalo one sile koje su željele njezinu propast da nastave svoju staru igru potpirivanja nacionalnih

osjećaja među manjinama u carstvu, da bi uništile carstvo iznutra. Prvi rezultati su se pojavili u kneževinama, gdje je školovana omladina već neko vrijeme gajila ideje o rumunjskoj naciji na bazi zajedničkog porijekla što seže u doba Dačana za vrijeme Rimskog carstva. Rusi su poticali taj osjećaj za vrijeme okupacije, a kad je Organska uredba uklonila stare financijske i trgovačke zapreke među njima, dobili su ekonomski poticaj za ono što je nekad bilo samo ideja. Napoleon III također se pojavio kao pobornik evropskih nacionalnih pokreta, što je bio način da se proširi francuski utjecaj. On je poticao Rumunje, dok je istovremeno nastojao uvjeriti sultana da bi ujedinjenje ojačalo kneževine protiv eventualne ruske agresije. Ideji su se suprotstavili Osmani i Britanci, koji su se bojali da bi to bio prvi korak prema neovisnosti, što bi dalje oslabilo Portu, i Austrijanci, koji su se bojali da bi takav primjer mogao potaknuti slične zahtjeve pripadnika raznih nacionalnosti pod njihovom vladavinom.

Ali mirovni ugovor u Parizu omogućio je narodni referendum u kneževinama, kao i daljnje savjetovanje velikih sila da bi se odlučilo o njihovoj budućnosti. Dok su se sile prepirale u Međunarodnoj komisiji za Dunav, njihovi agenti potpirivali su pristaše različitih grupa u zemlji, s tim da je Francuska podržavala pristaše ujedinjenja, a Austrija pristaše odvajanja. Novi knez Vlaške također je podržavao jedinstvo, jer bi ono dalo nadmoć njegovoj provinciji zbog njezine veličine, dok je knez Moldavske bio protiv ujedinjenja razmišljajući na isti način. Za vrijeme izbora za savjetodavna vijeća [rujan (septembar) 1857], u oba su prevladale pristaše ujedinjenja. Za kratko vrijeme oni su donijeli povelje kojima Vlaška i Moldavska postaju jedinstvena država pod vladavinom kneza iz jedne od vladajućih dinastija u Evropi i s jednom zastupničkom skupštinom. Velike sile su bile podijeljene u mišljenju kako primiti ovaj zahtjev i konačno je došlo do kompromisnog sporazuma u Parizu [19. kolovoza (augusta) 1858] koji je zamijenio Organsku uredbu. Prema njemu se kneževine ostale odvojene svaka sa vlastitim knezom, ministarstvom, skupštinom i narodnom vojskom, a pod osmanskom vrhovnom vlašću kao i prije. Ali imale su zajedničku komisiju, što su je birali kneževi i vijeća, da predlaže zajedničke zakonike i druge zakonodavne akte potrebne objema kneževinama, što će ih zatim odobriti pojedina vijeća. Ta će i dalje biti birana uz ograničenja da bi se osigurao nastavak boljarske kontrole. Uskoro zatim, oba vijeća učinila su ono što velike sile nisu predvidjele. Izabrala su istog čovjeka za kneza obiju kneževina, boljara Aleksandra Kuza, tadašnjeg ministra rata u Moldavskoj, i tako ujedinila kneževine u personalnu uniju. Porta i Austrija su se protivile, ali Kuza je ostao na vlasti, uglavnom uz francusku podršku, a Austrijanci

su bili suviše zaokupljeni svojim vlastitim ratom sa Francuskom u Italiji da bi išta učinili u toj situaciji. Britanija, koja je bila zaokupljena bunom u Indiji, smislila je nagodbu i nagovorila sultana da prihvati situaciju kao iznimnu kojom se samo pomaže kneževinama da se oporave od rata i koja ne obavezuje za budućnost [25. rujna (septembra) 1859]. Takvo su tumačenje nove situacije sile i prihvatile. Ali, zbog pojačanog francuskog utjecaja na Portu, došlo je do donošenja novog fermana [2. prosinca (decembra) 1861] kojim obje kneževine dobivaju jedno ministarstvo i skupštinu tako dugo dok je Kuza na vlasti. Središte vlade bilo je u Bukureštu koji je prije bio glavni grad Vlaške. To joj je dalo očekivanu prevlast u novoj državi, što ju je zadržala usprkos unutarnjih napetosti.

Kriza u Libanonu

Jednom kad su sređena pitanja krimskog rata, Osmani su mogli nastaviti s reformama. Libanon je bio prvi na redu. U stvari, bilo bi lakše provoditi reforme ovdje nego drugdje u carstvu, budući da su razni strani upadi i reforme emir Bešira i Ibrahim-paše već utrle put. Uređenje, uvedeno 1846, funkcioniralo je neko vrijeme dobro. Upravljači su provodili opće reforme Tanzimata, uključujući centralizaciju, i ograničavali vlast lokalnih prvaka i glavara. Dok su Druzi mogli ostati ujedinjeni i imali su znatnu samostalnost na svojim područjima, Maroniti su bili oslabljeni unutarnjim podjelama, što su bile posljedica suprotstavljanja feudalnoj kontroli na sjeveru. Ovdje su velike obitelji Maronita upravljale svojom zemljom, *mukata'a*, bez ikakve strane intervencije, dok su plaćali poreze. Ali sad su maronitski seljaci, potaknuti od svećenstva, postali nemirni. Godine 1858. pobunili su se pod vodstvom kovača po imenu Tanijus Šahin i osnovali seljačku republiku. Okružni poglavari maronitskog svećenstva potajno su podržavali republiku, jer je sve što je slabilo feudalne obitelji njima pomagalo. Upravljač je bio sretan da može koristiti maronitske nesuglasice da bi povećao centralnu vlast. U međuvremenu, muslimani su reagirali na odredbe o jednakosti za nemuslimane iz Dekreta o reformi, a Britanija je još više uzburkala situaciju šaljući oružje Druzima da se suprotstavi francuskom utjecaju na Maronite. Odnosi među zajednicama su se pogoršali kad su Druzi i sunnitski muslimani, ohrabreni maronitskim nesuglasicama, pokušali iskoristiti situaciju i uspostaviti prijašnju prevlast. Do eksplozije je došlo 27. svibnja (maja) 1860. kad je grupa Maronita napala druško selo. Uslijedili su pokolji i odmazde ne samu u Libanonu nego i u Siriji. Na kraju je ubijeno između 7.000 i 12.000 ljudi različitih vjera i razoreno 300 sela, 500 crkava, 40

samostana i 30 škola. Kršćanski napadi na muslimane u Bejrutu potaknuli su pretežno muslimansko pučanstvo Damaska da napadne kršćansku manjinu. Posljedica toga bilo je 25.000 ubijenih kršćana, uključujući i američkog i nizozemskog konzula što je događaju dalo međunarodne razmjere.

Takva je bila situacija kad je Fuad-paša, tada ministar vanjskih poslova, došao u Siriju riješiti probleme. Dao je uhvatiti krivce i pogubiti ih zajedno s upravljačem i drugim službenicima. Red je uspostavljen i izvršene su pripreme da se Libanonu da nova samostalnost, da bi se izbjegla evropska intervencija. Ali velike sile su odlučile, pod izlikom da pomažu Osmanima i da se pridržavaju mirovnog ugovora iz Pariza, da iskoriste situaciju i interveniraju, iako su problemi već bili riješeni. Francuska je poslala flotu, a Britanija se pridružila da spriječi jednostranu intervenciju što bi mogla povećati francuski utjecaj na tom području [5. rujna (septembra) 1860]. Od osmanske vlade se zahtijevalo da pomogne stranim snagama dok su u Libanonu; njihov zapovjednik trebao je surađivati s Fuadom. Na kraju su samo Francuzi iskrcali trupe, dok su Britanci i druge sile pokazale svoje prisuće ratnim brodovima u bejrutskoj luci. Francuzi su uskoro ustanovili da je Fuad zaista riješio probleme i da oni nisu potrebni. Sazvana je međunarodna konferencija da donese novi sporazum, i to prvo u Bejrutu, a zatim u Carigradu pod predsjedavanjem Fuada. Francuske trupe su se morale povući [lipanj (jun) 1861] i potpisan je Bejoğluu zapisnik [9. lipnja (juna) 1861] koji je dao Libanonu novi Organski statut kojim je postao povlaštena i neovisna provincija, sa upravnom, pravosudnom i financijskom samostalnošću, da bi se zadovoljilo cjelokupno stanovništvo, iako je uređenje bilo ograničeno na samo Brdo, isključujući Bejrut i druga muslimanska obalna područja. Libanonu je na čelu bio kršćanski upravljač-general *(mutassarif)*, koji je trebao biti katolik određen od Porte i njoj odgovoran, ali sile su ga potvrđivale i nadzirale, a trebalo mu je pomagati Upravno vijeće. Nova vlada je sama trebala kontrolirati svoj pravosudni sistem i narodnu vojsku. Osmanske trupe nisu smjele biti stacionirane nigdje u Libanonu niti se danak slao Carigradu. Svi podanici bili su jednaki pred zakonom bez obzira na vjeru; lokalni porezi su se mogli upotrebljavati za lokalne potrebe, ali manjkovi su se nadoknađivali lokalno, a ne iz osmanske riznice.

Nova organizacija se uspješno provodila za vrijeme dugih upravljačkih službi Davut-paše (1861—1868), Talijana Rüstempaše (1873 — 1883), Talijana Vasa-paše (1883 — 1892) i drugih koji su razvili sistem uprave koja je preuzela većinu vlasti od prvaka i uvela najbolje karakteristike Tanzimata. Unutar maronitske zajednice, nakon propasti feudalnih uglednika, došlo je do uspona crkvene hijerarhije. Iako nesuglasice između raz-

nih vjerskih i društvenih grupa nisu sasvim nestale, trvenje što je dovelo do strane intervencije je prestalo, a Libanon se mogao razviti na svoj vlastiti način za vrijeme preostalih godina osmanske vladavine. Samostalni Libanon nije bio bogat. Izgubio je veliku bejrutsku luku i plodnu zemlju Bika'a na sjeveru. Ali njegovi upravljači i narod bili su neobično domišljati i rezultat je bio blagostanje, sigurnost i kulturni razvoj kakvog nije bilo u carstvu. Nesrede iz 1860. nisu dale Libanonu samo samostalnost; one su također privukle razne kršćanske misionarske grupe koje su osnovale crkve, bolnice i škole. U Libanonu se razvila pismenost te je to postao centar razvoja arapske književnosti. Ali usprkos napretku i pismenosti, krvavi događaji iz 1860. nisu zaboravljeni. Oni su do današnjeg dana ostavili u nasljedstvu neprijateljstvo i gorčinu koji su glavni motivirajudi faktor u libanonskom društvu i politioi.

Razvoj egipcltske samostalnosti, 1849—1879.

U međuvremenu je, nakon smrti Muhammed Alije 1849, Egipat stekao neovisan položaj postupno povedavajudi svoju političku i ekonomsku samostalnost kod Porte, ali ostajudi blizak sultanu preko obitelji i financijskih veza. Pod Ibrahim-pašinim sinovima Abazom I (1849—1854) i Saidom (1854—1863) egipatska politika je odražavala iskustvo njihovog pradjeda da velike sile ne bi dozvolile Egiptu da raskine s Osmanskim carstvom niti da ga preuzme. Stoga su oni odustali od teritorijalnih stremljenja i uzeli ulogu vjernih vazala, pladajudi danak i prihvadajudi sva zakonska i financijska ograničenja nametnuta sporazumom iz 1841. Odnosi s Francuskom su se ohladili, ali se osjedalo prisustvo Britanije u trgovatkom i političkom smislu, kao i drugdje u carstvu. U unutrašnjoj politici vlada je napustila strogu politiku Muhammed Alije, kao na primjer u slučaju prisilnog rada i monopola, ali je zadržala napredni duh njegovog programa reformi i prihvatila druge reforme što ih je uveo Tanzimat. Sile su se sada nadmetale u ekonomskom iskorištavanju dajući zajmove, stječući pravo na korištenje sirovina i osiguravajudi nova tržišta za svoje industrije.

Ekonomski i financijski problemi, što su nastali zbog poljoprivrednih i zdravstvenih programa Muhammeda Alije, nazirali su se za vrijeme Saida i Abaza i postali su važni za vrijeme njihovog nasljednika Ismaila (1863 — 1879). Muhammed Alija je na zemlji, koja se prethodno obradivala zbog hrane, počeo uzgajati pamuk, šećer i indigo za prodaju u inozemstvu, ali je još uvijek bilo dovoljno zemlje za hranu ako se intenzivno obrađivala. Ali velika imanja, što ih je dao članovima svoje obitelji i drugim pripadnicima viših klasa, nisu bila dovoljno

organizirana da bi se moglo provesti efikasno obrađivanje. Osim toga, zdravstvene službe, osnovane početkom stoljeća, uspjele su znatno smanjiti stopu smrtnosti, što je dovelo do porasta stanovništva i stvorilo nove probleme zbog nestašice hrane i nezaposlenosti. Prijedlozi Francuske i Engleske djelovali su kao prihvatljiva rješenja. Francuska financijska grupa na čelu sa Ferdinandom de Lessepsom, koji se sprijateljio sa Saidom dok je službovao kao francuski konzul u Kairu, ponudila je da izgradi kanal kroz Suecku prevlaku s tisućama seljaka upisanih za prisilni rad na projektu. Tako je osnovana Suecka kompanija. Britanija, koja je trebala nove izvore pamuka za svoju tekstilnu industriju zbog nestašice što ju je prouzrokovao američki građanski rat, uvjerila je Saida da bi mogao riješiti nezaposlenost i zaraditi, ako se orijentira na pamuk kao glavnu sirovinu. Uzgajanje pamuka upošljavalo je radnu snagu što ju je prethodno koristila Suecka kompanija, kojoj su davane velike sume novca za nadoknadu. Prvi rezultati bili su varljivi. S općim porastom cijena pamuka na svjetskom tržištu pred Egiptom je bilo blagostanje. Ali zbog povećane proizvodnje pamuka Egipat nije imao dovoljno hrane i morao ju je uvoziti, te je tako bio ovisan o hirovima međunarodnih ekonomskih faktora, a naročito cijene pamuka. De Lesseps je zamijenio ljude strojevima i nastavio izgrađivati Suecki kanal usprkos protivljenju Britanije koja je strahovala da će kanal pod francuskom kontrolom obnoviti francuski utjecaj na Levantu. 17. studenog (novembra) 1869. kanal je otvoren uz raskošnu ceremoniju, što ju je priredio Ismail, i u prisustvu nekih okrunjenih glava Evrope koje je vodila princeza Eugenija od Francuske, ali troškovi su zabili nove čavle u financijski lijes Egipta.

Ismail je sada nastojao postati dostojan nasljednik Muhammed Alije. Već 1866. dobio je dozvolu Osmana da uspostavi nasljedstvo od oca na sina umjesto po starješinstvu, kako je bilo ustanovljeno 1841, zauzvrat za pomoć u gušenju ustanka na Kreti kao i za znatno povećanje godišnjeg danka koji se plaćao sultanu. Slijedeće godine [8. lipnja (juna) 1867] stekao je položaj viši od upravljača, staru perzijsku titulu hediva, koja je označavala njegovo pravo da donosi vlastite dekrete bez potvrde sultana. Još je uvijek morao ograničiti veličinu svojih oružanih snaga i podnositi godišnji budžet Porti na odobrenje; na tim je uvjetima inzistirala Britanija da bi ograničila onoga kojeg je smatrala francuskim vazalom. Ali kad je kanal bio otvoren, Francuska nije imala potrebe podržavati ga kao prije. Ismail je poboljšao svoje bliske odnose sa sultanom i nakon smrti Ali-paše mogao je osigurati novi ferman koji je poveća-

vao njegovu samostalnost i vlast [8. lipnja (juna) 1873], a red nasljeđivanja ponovno je izmijenjen tako da nasljednik bude najstariji sin hediva ili, ako nema sinova, najstariji nećak, s tim da regentstvo vlada ako je nasljednik maloljetan. U zamjenu za povećanje danka dobio je nasljedni položaj upravljača nad strateškim lukama Crvenog mora, Savakin i Masava, punu upravnu neovisnost, pravo da zaključuje nepolitičke ugovore i ugovore o zajmu sa stranim zemljama i bankama i da povećava kopnenu vojsku i mornaricu bez prethodnog odobrenja Porte. U praktičnom smislu Egipat je bio gotovo sasvim neovisan, s time da je morao plaćati danak i da je jedan osmanski povjerenik stalno bio prisutan podsjećajući hediva na obaveze vrhovnom gospodaru.

Novi evropski sporazum

Evropski sporazum sklopljen 1856. uzdrman je 1859, kad su se Francuska i Austrija borile za Italiju. Potpuno se raspao kao posljedica Bismarckovih ratova za ujedinjenje Njemačke, kada je prvo Pruska porazila Austriju 1866, a zatim Francusku 1870. i tako postala, umjesto Austro-Ugarske, gospodareća sila u centralnoj Evropi i na kontinentu. Britanija, istrošena krimskim ratom i zaokupljena irskim pitanjem i složenim problemima industrijske revolucije, nije intervenirala da uspostavi ravnotežu u Evropi. Bismarck je bio zadovoljan novom situacijom što ju je stvorio i nije želio slom Osmanskog carstva koji bi mogao izazvati suparništvo i, na kraju, rat. Stoga je prihvatio raniji prijedlog ruskog cara za sklapanje sporazuma za slučaj da se Osmansko carstvo raspadne, te sa Rusijom i Austrijom sklopio Savez triju careva, čime je Francuska ostala izolirana na kontinentu. Francuska pod Napoleonom III reagirala je pomaganjem narodnih pokreta, naročito ako su se ticali triju careva ili sultana. Tako je podržala ustanke u Poljskoj protiv Rusije i nacionalne težnje na Balkanu. Ni Rusija nije bila zadovoljna s postojećim stanjem. Nastojala je ponovo steći pravo da drži flotu u Crnom moru i natjecala se s Francuskom u stjecanju utjecaja na Balkanu, koristeći se novom panslavenskom idejom da se svi Slaveni trebaju ujediniti pod ruskim vodstvom. To se moglo ostvariti jedino uništenjem dvaju carstava, gdje je većina neruskih Slavena živjela, Habsburškog i Osmanskog. Ambicije i suparništvo Rusa i Francuza očitovalo se u Srbiji u kojoj se stvarao nacionalni pokret i koja je imala ambicije što su djelomice bile u suprotnosti sa interesima velikih sila. Kako je došlo do ove situacije u Srbiji i koje su bile posljedice?

Srbija je prošla pogibeljna vremena dok nije stekla samostalnost Ugovorom u Edreni. Prema novom uređenju, ni jedan Osman nije mogao živjeti u zemlji osim vojnika u tvrđavama i ljudi koji su već stanovali u glavnim gradovima. Svi nosioci timara su protjerani, njihov imetak prodan Srbima i novac dan carigradskoj vladi, koja je mogla dati naknadu bivšim spahijama ako je to htjela. Srbi su sada vodili upravu provincije. Porezi su išli u srpsku riznicu, a Porti se davao određeni godišnji danak. Grčko-pravoslavni patrijarh u Carigradu ostao je vrhovni, ali on je mogao samo potvrditi odluku domaćih srpskih svećenika da zamijene Grke koje je on prethodno imenovao.

Srpska skupština je izabrala Miloša Obrenovića za nasljednog kenza što je sultan potvrdio [kolovoz (august) 1830]. Kada je Mahmut odbio predati šest graničnih okruga obećanih Srbima u sporazumu, Miloš je čekao dok Osmani nisu bili zaokupljeni Muhammed Alijinim upadom u Anadoliju 1833, i tada ih je okupirao povećavši kneževinu za 1/3. Time je odredio granice što će ostati nepromijenjene do 1878: Dunav na sjeveru, Drina i Timok na zapadu i istoku, a Aleksinac i Niš na jugu. Za vrijeme Miloša srpski problemi su bili slični problemima Vlaške, to jest, postavljalo se pitanje klase koja će vladati. Po tradiciji, vlast je bila u rukama knezova, a bile su tu još i nove vojne vođe u provincijama iz dugih godina ustanka. Osim toga, ljudi su bili navikli na tradicionalnu osmansku decentraliziranu vlast i odupirali su se Miloševoj centralizaciji. Kad se u skupštini odrazio taj otpor, Miloš se počeo ponašati samovoljno i sazivao je skupštinu samo u rijetkim prilikama i tumačio zakon kako je htio. U međuvremenu se na nezakonit način obogatio. Da bi umirio poljoprivrednike, počeo je oduzimati lena dana srpskim prvacima koji su se pridružili borbi protiv Osmana. Nezadovoljstvo zbog Miloševe vladavine dovelo je do pobune 1835. koja ga je prisilila prihvatiti novi ustav. Knez je trebao prihvatiti savjet odbora od šest članova koje je birala skupština. Ovaj poredak nije dugo trajao. Ni Rusima ni Austrijancima nisu se sviđale takve demokratske ustanove kako god bile ograničene. Miloš je postao još samovoljniji usprkos odboru i formirao je krajnje centraliziranu vladu da bi skršio vlast provincijskih prvaka i tradicionalnih skupština, koristeći kao svoja oruđa bolje školovane Srbe iz Mađarske i isključujući domaće Srbe iz vladine službe. Palmerston je poticao Miloševu samovolju, jer je želio da Srbija bude zaštita protiv Rusa, naročito nakon ruske diplomatske pobjede u Carigradu preko ugovora u Hünkâr Iskelesiju. S druge strane, Rusija je uspjela nagovoriti Mahmuta II da zamijeni srpski ustav novim statutom koji bi dao vlast vijeću od 17 članova

što ga je knez imenovao doživotno. Ono je imalo pravo odobravati zakone i poreze prije nego postanu zakon, iako je knez još uvijek zadržao konačno pravo veta. Apsolutizam je tako završio, ali kao odgovor na to Miloš je pobunio seljake da će novi režim obnoviti feudalizam i povećati poreze. Buna je ugušena 13. lipnja (juna) 1839. i Miloš je prisiljen odstupiti u korist svog najstarijeg sina, Milana Obrenovića. Miloš bježi u Austriju.

Milan je nedugo poslije toga umro. Zamijenio ga je mlađi brat Mihajlo pod kontrolom regentstva dok nije postao punoljetan 1840. Kada je došao na vlast, Mihajlo je nastojao modernizirati poljoprivredni i školski sustav, ali je razljutio seljake i svećenstvo kojima se nisu sviđale novine. Da bi namakao sredstva za reforme, modernizirao je porezni sustav udvostručivši porez. Posljedica je bila buna (1842) koja je prisilila Mihajla da se pridruži ocu u Austriji. Narodna skupština [14. rujna (septembra) 1842] je tada izabrala Aleksandra Karađorđevića, sina starog Kara Đorđa, Miloševog takmaca, nastavljajući tako staru svađu između dviju dinastija. Aleksandar je uspio zadržati vlast do 1858, usprkos jakoj opoziciji Rusa. Budući da mu nikad nije dano pravo na nasljedstvo, vladao je oprezno uz postupni unutarnji razvitak. Srbija je ostala neutralna za vrijeme krimskog rata i mirovni ugovor u Parizu ukinuo je osmansko pravo na garnizone izvan gradova. Potajno je, ipak, Aleksandar podržavao Austriju, tako da su poslije rata i Francuzi i Rusi podržavali opoziciju. Kada je pokušao uspostaviti svoju vlast nad skupštinom, Obrenovići su se pridružili ruskim i sultanovim pristašama i prisilili ga odstupiti [23. prosinca (decembra) 1858], te je Miloš ponovo pozvan. Iako je tada imao 79 godina, nije zaboravio svoje stare navike i uveo je svoj stari, samovoljni način vladavine. Raspustio je skupštinu, protjerao protivnike, postavio svoje štićenike na važne položaje i povećao osobno bogatstvo na štetu naroda.

Miloš je umro dvije godine kasnije i naslijedio ga je, još jednoć, Mihajlo koji je u svojoj drugoj vladavini (1860—1868) vladao daleko mudrije i uspješnije nego prije. Proglasio je vrhovnu vlast zakona i natjerao skupštinu da provede važne mjere za modernizaciju, uključivši porezni sustav i sustav regrutacije, moderni školski sustav i narodnu vojsku. Osim toga, Mihajlo je umješno koristio sukobe između preostalih osmanskih garnizona i srpskog stanovništva da bi naveo velike sile da utječu na Abdulaziza da povuče preostale osmanske trupe i žitelje [18. travnja (aprila) 1867.] u zamjenu za ništa više nego klauzulu da će se osmanska zastava zajedno sa srpskom vihoriti na beogradskoj tvrđavi. U praktičnom smislu, dakle, Srbija je stekla neovisnost.

Mihajlo je nastojao stvoriti savez novonastalih neovisnih i samostalnih balkanskih država protiv Osmanskog carstva. Uz rusku podršku, zagovarao je panslavistički pokret koji je trebao osloboditi južne Slavene ne samo od Osmana nego i od Habsburga, da bi ih ujedinio u jedinstvenoj državi pod njegovim vodstvom. Grci su bili spremni pružiti pomoć, budući da su imali svojih planova protiv Osmanskog carstva u Epiru i Makedoniji kao i na Kreti gdje su upravo izazvali ustanak protiv Porte. Austrija se protivila takvom savezu, ali nju je upravo porazila Pruska (1866) i nije bila u položaju išta učiniti. Mihajlo je zato mogao sklapati saveze, prvo sa Rumunjskom (1865) i sa Crnom Gorom (1866). Zatim je uslijedio sporazum sa grupom bugarskih revolucionara koji su tvrdili da predstavljaju mišljenje naroda u toj provinciji koja je još uvijek bila pod izravnom osmanskom vladavinom (1867), obećavajući konačni savez Srbije i Bugarske. Savez sa Grčkom (1867) obećao je ovoj Epir i Tesaliju pod uvjetom da dozvoli Srbiji aneksiju Bosne i Hercegovine. Tako je Mihajlo stvorio uzor saveza balkanskih država koji će konačno napasti Osmansko carstvo 1912. Ništa se nije odmah dogodilo, jer je ovim državama nedostajalo oružanih snaga, a kad su konačno bile spremne, Osmani više nisu bili zaokupljeni Kretom, a Pruska i Austrija bile su u miru. Osim toga, nastojanja Slavena da se oslobode prevlasti grčkopravoslavne crkve udaljila su Grčku koja je sad nastojala spriječiti slavenske nacionalne pokrete na Balkanu. Rusija je u svakom slučaju pružala samo ideološku i moralnu podršku a nikakvu praktičnu pomoć, a Austrija se uskoro vratila svojoj staroj politici i suprotstavljala se svim revolucionarnim aktivnostima na tom području. Na kraju, kad je Mihajlo ubijen (1868), savez se raspao i članice su od tada slijedile svoje vlastite nacionalne interese, često sa suprotnim željama u Makedoniji i drugim područjima još uvijek pod osmanskom vladavinom.

Budući da Mihajlo nije imao djece, naslijedio ga je daljnji rođak, Milan Obrenović (1868—1889) koji je u to vrijeme studirao u Parizu. On je imao mnogo veću vlast nego njegovi prethodnici, jer je, prema ustavu, jednu četvrtinu članova skupštine imenovao knez, dok su ostali birani ograničenim pravom. Knez je mogao imenovati koga god je htio, sazvati i raspustiti skupštinu po želji i jedini on je mogao inicirati zakonodavstvo. Prvi put je obitelj Obrenović dobila nasljedno pravo da vlada, ali Milan je pokazao veći interes za luksuzni život i nije uspio dati pravo vodstvo. Dok su se srpski ekonomski i socijalni uvjeti poboljšavali, spletke političara i protjerane dinastije i njezinih pristalica stvarale su kaos u njezinom političkom životu. Malo je toga pozitivnog učinjeno prije nego što je Srbija zapala u veliku Istočnu krizu 1875.

Problemi u Bosni i Hercegovini i ustanak u Crnoj Gori, 1858—1869.

U međuvremenu se rezultat ruskih i srpskih spletki počinjao osjećati na zapadu, izazivajući nezadovoljstvo i ustanke u Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori. U Bosni i Hercegovini pola stanovništva je bilo muslimansko, iako slavenskog porijekla. Njihova predodžba o sebi kao o posljednjem preostalom graničnom području sa Habsburgovcima i glavnom stjecištu starih feudalnih obitelji istjeranih iz Mađarske stvorilo je situaciju u kojoj su se prvaci opirali dati bilo kakve ustupke kršćanskoj manjini ili onim stranim silama koje su nastupale kao zaštitnici. Reforme Tanzimata naišle su ovdje na žešći otpor nego drugdje u carstvu i mnogi veliki zemljoposjednici zadržali su svoje timare, a tamo, gdje su pretvoreni u zakupna porezna područja, oni su ih i dalje kontrolirali. Ubirali su od svojih poljoprivrednika više nego što im je pripadalo i zadržavali veći dio za sebe, tako da su Bosna i Hercegovina, iako veća poljoprivredna područja, zaostajale iza većine balkanskih provincija po prihodima što su ih slali Porti. Iako su muslimanski seljaci trpjeli od feudalne tiranije jednako kao i kršćani, za ove posljednje su se zauzeli britanski i francuski političari i panslavenski agitatori koji su pokušavali izazivati ustanak u kojem bi se poubijalo ili protjeralo muslimane i na njihovo mjesto naselilo slavenske kršćane.

Lokalne bune, što su ih poticali feudalni zemljoposjednici, sprečavale su uvođenje značajnih reformi u Bosnu, dok za upravljača nije postavljen Omer Lutfi-paša (1860—1861), bivši austrijski časnik rođen u Hrvatskoj, koji je potisnuo i ubio većinu pobunjeničkih vođa, proveo reforme Tanzimata i znatno smanjio ekonomsku i političku moć feudalnih obitelji. Proveo je novu provincijsku organizaciju Tanzimata sa okružnim *kajmakamima* koji su dobili vojnu vlast da bi provodili reforme. Glavni grad je postalo Sarajevo umjesto Travnika koji je bio centar zemljoposjedničke moći. Omer-pašini pokušaji da zakup poreza zamijeni direktnim ubiranjem nije uspio kao, uostalom, ni drugdje u carstvu.

Pretežno kršćanska kneževina Crna Gora, kojom je tada vladao vladika Danilo, uvučena je u sukob. Danilo je reagirao na rusku agitaciju za vrijeme krimskog rata i pobunio se protiv sultana, a zatim popustio pritisku Osmana, jer ruski car nije poslao stvarnu pomoć. Kasnija austrijska intervencija u njegovu korist u Carigradu, ipak je uvjerila sultana da ga ostavi na vlasti [3. ožujka (marta) 1853], na položaju gdje je mogao koristiti napetosti u Bosni i Hercegovini u svoju vlastitu korist. Danilo je pokušao da konferencija u Parizu prizna neovisnost Crnoj Gori i dozvoli joj da uzme izvjestan broj graničnih područja Hercegovine, ali to je odbijeno zbog jake osman-

ske opozicije. Porta mu je tada ponudila nove povlastice, ali on je odbio i jednostrano proglasio neovisnost (1857). Osmani su zauzeli kneževinu, ali su se velike sile umiješale da riješe problem zajednički i međunarodna komisija je odlučila da se dâ podrška crnogorskoj samostalnosti sa postojećim granicama. Danilo je u početku pružao otpor, ali novi pohod Osmana konačno ga je prisilio prihvatiti ovo riješenje [8. studenog (novembra) 1858].

Danilo je nastavio sa svojim ambicijama, ovog puta uz pomoć Panslavenskog komiteta osnovanog u Moskvi 1856. Komitet je poslao poruku preko ruskog konzulata u Mostaru potičući Slavene da traže potpunu slobodu da obnove svoje crkve i sagrade nove, zamjenu osmanskih policajaca domaćim i zamjenu grčkih svećenika slavenskima i sniženje poljoprivrednih poreza, s tim da ih ubiru domaći predstavnici umjesto osmanskih ubirača. Za kratko vrijeme, kršćani u Hercegovini također su zagovarali ove zahtjeve.

Danilo je ubijen [11. kolovoza (augusta) 1860], ali je njegov nećak i nasljednik, Nikola Petrović poticao Slavene u Hercegovini. Crnogorske grupe počele su u Hercegovini ubijati muslimane i zauzele su nekoliko manjih sela uz granicu. Omerpaša je konačno uništio pobunjeničke snage kod Pive i tako stao tome na kraj [21. studenog (novembra) 1861]. Kad je Crna Gora mobilizirala svoje snage i zaprijetila intervencijom, Omerpaša je upao u kneževinu, natjerao pobunjenike u bijeg i potisnuo ih u unutrašnjost. Tada su velike sile intervenirale i došlo je do nagodbe u Skadru [31. kolovoza (augusta) 1862]. Prijašnje granice Crne Gore i njezina samostalnost su obnovljeni u zamjenu za obećanje da će prestati pomagati hercegovačkim ustanicima, a Porta je bila priznata kao jedini posrednik u bilo kakvim graničnim nesuglasicama između Crne Gore i njezinih susjeda.

U Bosni i Hercegovini su uvedene veće reforme za vrijeme dugog upravljanja Topal Osman-paše (1861—1869). Provincija je podijeljena na sedam sandžaka na čelu sa *kajmakamima* koji su imali vojnu kao i upravnu vlast. Formirao je provincijsko savjetodavno vijeće koje se sastojalo od predstavnika većih vjerskih i ekonomskih grupa (1866). Otvorene su svjetovne škole za muslimane i kršćane, poboljšani su zdravstveni i sanitarni uvjeti, građene ceste, modernizirani gradovi i otvorena je prva pruga od Banje Luke do Novog (1872). Trgovina i obrti su se razvijali, iako su od novog blagostanja ponajviše izvlačili srpski useljenici koji su koristili svoju situaciju da agitiraju protiv osmanske vladavine. Stari nosioci timara i dalje su zadržali vlast koristeći razna sredstva da svoju zemlju pretvore u privatna imanja i uzimali su seljacima i onu zemlju koja im je

preostala iz ranijih vremena. Budući da je u Bosni i Hercegovini bilo sada relativno mirno, Osmani su mogli posvetiti svoju pažnju novoj opasnosti koja se rađala iz grčkih ambicija na Sredozemlju.

Ustanak na Kreti 1866—1869.

Ustanak koji je izbio na Kreti 1866. bio je vrhunac 40-godišnjeg grčkog nastojanja da se pripoji otok. Kreta je bila na rubu ustanka već od 1821, kada je grčka većina poubijala svoje muslimanske susjede u nadi da će se priključiti novom grčkom kraljevstvu, no nemire je ugušila vojska Muhammed Alije, a Britanija je spriječila ujedinjenje sa Grčkom iz strateških razloga. Uslijedili su sporadični ustanci i Osmani su postavili Muhammed Aliju za upravljača Krete istim sporazumom kojim je dobio Siriju (1830—1840). Otok je zatim vraćen Porti, ali kad su egipatske trupe otišle pobunjenici su nastavili svoje aktivnosti, započinjući tako 20-godišnje nemire u kojima su se smjenjivali pokolji i odmazde prije nego što je konačno izbio ustanak.

Kad je konačno izbio ustanak 1866, obuhvatio je cijeli otok, a usklađivala ga je i opskrbljivala Grčka. Ustanak je počeo 14. svibnja (maja) 1866, kada je grupa mještana zatražila od upravljača da smanji poreze i da učini sudski sustav povoljnijim za njih. Upravljač je obećao udovoljiti, ali bojeći se s opravdanjem da bi takvi korjeniti zahtjevi mogli biti izlika za rat, poslao je vojnike po otoku da zaštite muslimanske žitelje od ponovnih grčkih pokolja. Grci su to opet iskoristili kao izliku za otvoreni ustanak. Grčka štampa je odmah dala veliki publicitet onom što je zvala muslimanskim pokoljem Grka. Vijest se proširila po Evropi spremnoj da vjeruje najgore o muslimanima. Mobilizirano je tisuće grčkih vojnika i poslano na otok, a grčka vlada je tražila intervenciju velikih sila u korist ustanika [14. kolovoza (augusta]. Kao odgovor, sultan je poslao dva puka iz Carigrada, a dodatne snage je poslao hediv da pokaže svoju lojalnost sultanu.

U međuvremenu je međunarodna politika toga vremena bila na strani Porte na Kreti. Napoleon III bio je voljan dati podršku ustanicima da bi dobio rusku podršku protiv Pruske nakon austrijsko-pruskog rata (1866). On je čak išao tako daleko da je predložio da Grčka dobije Epir i Tesaliju zajedno s Kretom za uzvrat za podršku Rusa u zapadnoj Evropi. Ali Rusija je bila zaokupljena svojim unutarnjim nemirima i planovima za širenje u centralnoj Aziji i bojala se da bi povećanje Grčke pomoglo njezinom najbližem prijatelju, Francuskoj. Britanija i Austrija i dalje su se suprotstavljale svakom potezu koji bi

oslabio Osmansko carstvo i tako pomogao Rusiji. Porta je stoga mogla djelovati bez straha od strane intervencije na Kreti. Čim su se njezine snage iskrcale i smirile nerede, Ali-paša je otišao na Kretu da nađe stalno rješenje.

Alija je želio uspostaviti takav režim na Kreti koji bi zadovoljio sve njezine žitelje i učinio ih voljnim da ostanu pod vladavinom sultana i imunim na izazove Atene i Petrograda. Reformirani režim na Kreti mogao je vrlo dobro poslužiti kao osnov za sličnu politiku kakvu su mogle imati preostale kršćanske provincije u carstvu. Nakon što je proglasio pomilovanje [4. listopada (oktobra) 1867], sazvao je opću skupštinu, što se sastojala od dva muslimanska i dva kršćanska delegata iz svakog okruga na otoku, i zahtijevao da mu iznesu pritužbe naroda i predlože rješenje. Sistem sigurnosti na otoku bio je reorganiziran i utvrđenja pojačana da bi se spriječilo Grčku da započne novi ustanak prije nego što se sredi situacija. Alija je nastojao umiriti narod objavivši da će porezi biti znatno olakšani kako god skupština predložila. Usko surađujući sa skupštinom, donio je nacrt nove organizacije na Kreti. Dekretom od 14. veljače (februara) 1868. otok je bio podijeljen u dva nova okruga prema stanovništvu. Okruzi su opet bili podijeljeni u *kaze* kojima su upravljali *kajmakami,* koji su uglavnom bili iste vjere kao i većina njezinih žitelja. Kao i drugdje u carstvu, zastupnička upravna vijeća bila su oformljena na razini vilajeta, okruga i kaze, a svako se sastojalo od narodom izabranih muslimanskih i nemuslimanskih zastupnika. Osnovani su miješani sudovi i sela su predana vijećima starješina koje je birao narod. Kršćani nisu trebali služiti u vojsci niti su trebali plaćati porez na oslobođenje od vojne službe. Desetine za prethodne i slijedeće dvije godine smanjene su na pola i uveden je novi katastarski sistem tako da se porezi mogu određivati prema platnoj sposobnosti. Također su smanjene carine da bi se snizile cijene na otoku.

Provedba reformi prepuštena je novom upravljaču, Husejin Avin-paši, jednom od posljednjih štićenika Mustafe Rešidpaše, koji će kasnije postati ministar rata i glavni sudionik u događajima koji će dovesti do svrgavanja Abdulaziza. Mir je bio uspostavljen, ali velike sile nisu bile zadovoljne da je Porta postigla sporazum bez ikakve podrške, za koju bi mogle od nje tražiti nove ustupke. Kada je Grčka ponovo počela slati »dobrovoljce« na otok i pozivati na ustanak, Alija je zaprijetio ratom [prosinac (decembar) 1868] i sile su intervenirale i umiješale se u sporazum. Napoleon je sazvao novu konferenciju u Parizu [20. siječnja (januara) 1869] i naredio Grcima da prestanu slati »dobrovoljce« i da daju naknadu svim osmanskim podanicima koji su bili oštećeni ustankom kojeg su oni izaz-

vali. Budući da je ustanak u svakom slučaju bio ugušen, Grci su to prihvatili. Tako je riješena kriza, a Osmani su odnijeli pobjedu kakvu nisu imali niti u bilo kojem diplomatskom sukobu tokom stoljeća.

Otvaranje Tjesnaca

Veličinu pobjede umanjile su velike sile. Da bi osigurao stalnu rusku podršku za Savez triju careva i da bi držao Francusku izoliranom, Bismarck je sada pružio podršku dugotrajnim ruskim nastojanjima da se objavi kraj odredbama o Crnom moru iz Mirovnog ugovora u Parizu (1856) osiguravajući sporazum međunarodne konferencije u Londonu [17. siječnja (januara) 1871]. Rusiji je bilo dozvoljeno utvrditi svoje luke i izgraditi flotu na Crnom moru, a za uzvrat za to Porti je bilo dozvoljeno da dopusti prolaz kroz Bosfor i Dardanele u mirno doba ratnim brodovima što ih šalju njezini prijatelji, ako su oni potrebni da bi se osigurala provedba ostalih klauzula Mirovnog ugovora u Parizu. Alija je tako mogao osigurati ustupak u zamjenu za svoj pristanak, dok su Britanci još jednom izmijenili jednostrani potez Rusije protiv Porte u međunarodni sporazum koji će se održavati zajedničkom akcijom. Rusija je ipak postigla diplomatsku pobjedu i uskoro će to dovesti do novih prijetećih odnosa sa Portom.

Potkopavanja Tanzimata

Smrt Fuad-paše 1869. i Alije dvije godine kasnije predskazala je znatne promjene u političkoj strukturi vlasti koja je vladala Carigradom od 1839. Događaji, što su uslijedili, zaprijetili su potkopati tanzimatski program reformi i doveli su do svrgavanja Abdulaziza i do dolaska na prijestolje Abdulhamida II, uvođenja ustava, suđenja i smrti Midhat-paše i uspostave novog razdoblja samovlasti koja je obnovila osnovna nastojanja programa Tanzimata i dovela ga do vrhunca.

Tanzimat je bio obilježen političkom prevlašću Porte nad dvorom što ju je uspostavio Rešid i dalje nametnuli i proširili Alija i Fuad. Niti jedan od vladajućih sultana nije mogao dovesti u pitanje vodstvo pobornika Tanzimata usprkos njihovoj žarkoj želji da to učine. Oba su bila samo figure koje su potpisivale dekrete, sastajali se sa stranim dostojanstvenicima i podržavali utjecaj Zapada. Abdulmedžid nije imao drugog izbora, ali nakon smrti glavnih vođa Porte, Abdulaziz je imao mogućnost da povrati vlast dvora. Opća reakcija Osmana na Ali-

jinu politiku mu je u tome pomogla. U svojim kasnijim godinama, Alija je zaista postao strah i trepet osmanske politike, napadajući one koji su se ogriješili o njegov pojam Portinih prerogativa i tako je otuđio mnoge pristaše reforme.

Nakon Alijine smrti 7. rujna (septembra) 1871, Abdulaziz je počeo stvarati svoju vlastitu političku grupu. Njegovo glavno oruđe bio je Mahmut Nedim-paša (1817 — 1876), jedan od Rešidovih štićenika, koji je pao u nemilost svoga gospodara i zbog toga nije brzo napredovao u državnoj službi. Stvorivši veze na dvoru, osigurao je sebi neke upravne položaje. Postao je upravljač Damaska (1853 — 1857) i zatim Izmira (1857 — 1858), službovao kratko vrijeme zamjenjujući Fuada kao ministra vanjskih poslova, kad je ovaj otišao u Pariz na mirovnu konferenciju, i zatim kao ministar trgovine (1858 — 1859). Dok su Alija i Fuad gospodarili Portom, Nedim je, zbog svoje podrške dvoru, bio u časnom izgnanstvu iz Carigrada kao upravljač Tripolija u Libiji (1860—1867), i vratio se tek na sultanovo inzistiranje i uz pomoć nekih Mladih Osmana. Godine 1867. postao je član Vrhovnog vijeća i zatim ministar pravosuđa (1867) i mornarice (1867—1871), koristeći sultanov interese za poslove mornarice, da bi postao bliski povjerenik i glavni kandidat za Alijino mjesto.

Nedim je ugrabio mogućnost da dođe do vlasti dovodeći sa sobom u Portu svoje istomišljenike koji su iskoristili situaciju da se popnu na vrh, iako po cijenu gubitka vlasti koja je sad prešla na dvor. Za kratko vrijeme, Alijine glavne pristalice protjerane su u izgnanstvo. Nakon što je odbio povećati davanja centralnoj riznici, Midhat-paša je otpušten sa svog položaja upravljača Bagdada. Ali planovi da se protjera veliki provincijski reformator nisu uspjeli. Midhat je uspio da ga primi sultan, što je dovelo do otpuštanja Nedima i do imenovanja Midhata za velikog vezira, po prvi put [13. srpnja (jula) 1872]. Abdulaziz se tada vratio na tradicionalnu politiku svoga oca smjenjujući brzo velike vezire i ministre da bi ih spriječio da učvrste svoju vlast. On je bio reformator, ali je želio sam voditi reforme. Midhat opet nije bio onaj koji bi dozvolio da itko njime vlada, pa bio to i sultan. Nakon samo dva mjeseca službe, bio je zamijenjen nizom manje značajnih ličnosti kao Müterdžim Mehmed Rüšdü-pašom [19. listopada (oktobra) 1872—13. veljače (februara) 1874], Alijinim štićenikom Širvani-zade Mehmed Rüšdü-pašom [15 travnja (aprila) 1873—13. veljače (februara) 1874], *Serasker* Husejin Avin-pašom [15. veljače (februara) 1874—25. travnja (aprila 1875] i konačno još jednoć Nedimom [26. kolovoza (augusta) 1875 — 11. svibnja (maja) 1876], s odgovarajućom izmjenom ministara. U međuvremenu je sultan stvorio svoj osobni aparat sa centrom u palači Jildiz, visoko na brežuljcima s pogledom na Bosfor.

Nova grupa na vlasti također je podržavala reformu želeći samo promijeniti političku situaciju u svoju korist. Nedim je uveo izvjestan broj većih upravnih promjena, iako su one, u većini slučajeva, bile utemeljene na političkim kao i reformnim obzirima. Prvi korak pri stupanju u službu bio je da naredi upravljačima svih provincija da vladaju pravedno i da vode računa da su savjetodavna vijeća slobodno izabrana. Ubrzo nakon toga, ukinuo je posebni porez koji je bio dodan desetini i oprostio je mnogim poljoprivrednicima barem dio njihovih neplaćenih obaveza. 12. ožujka (marta) 1875. obećao je veće reforme u poreznom i pravosudnom sustavu i poboljšanje uvjeta za pripadnike nemuslimanskih *milleta* pri ulasku u vladine službe. 21. veljače (februara) 1876. ponovo je inzistirao da izbori za provincijska vijeća budu slobodni i zahtijevao mjere za poboljšanje provincijske policije i zatvora. Osnovao je čak Komisiju za smanjenje i štednju da vrši hitno potrebnu racionalizaciju ogromne birokratske strukture nastale za vrijeme Tanzimata i da ukine one službe koje više nisu vršile potrebne funkcije. Osim što će to pomoći državnom budžetu, tako će se moći ukloniti oni koji nisu podržavali Nedima i njegovu politiku.

Nedim je također izmijenio provincijski sistem vilajeta, ustanovljen 1864, smanjujući veličinu nekih većih provincija zbog veće efikasnosti, pa je tako izdvojio Sofiju iz Dunavske provincije, Šebin Karahisar iz Trabzona i Maraš iz Adane i učinio ih posebnim provincijama, a također odvojio Hercegovinu od Bosne i spojio je sa Novim Pazarom u novu provinciju. Kad je ustanovio da su se Alijini štićenici i Midhatovi prijatelji suviše učvrstili na svom položaju u Državnom vijeću, upotrijebio je njegove priznate organizacijske probleme da ga reorganizira, smanjujući njegovo članstvo i broj odjela od pet na tri: Odjel za reformno zakonodavstvo koji je pripremao cijelo zakonodavstvo i ugovore sa stranim kompanijama, Odjel za unutarnje poslove i Odjel za pravosuđe. Ovaj plan je, u stvari, pripremio jedan od prijatelja velikog vezira, pripadnik Mladih Osmana, Namik Kemal, koji je zajedno sa nekoliko istomišljenika bio u izgnanstvu, a sad je prihvatio ponudu da se priključi državnoj službi. Nova organizacija je uspješno racionalizirala glomazno Državno vijeće, ali tokom procesa, naravno, članstvo je bilo zamijenjeno ljudima sklonim da prihvate volju dvora i velikog vezira. Nedim je išao još i dalje i ukinuo upravne i pravosudne funkcije Vijeća pod izlikom da one udvostručuju poslove odgovarajućih ministarstava i sudova i prenio preostale pravne i sudske dužnosti na *Divan-i Abkâm-i Adlije*, ostavivši samo njegove zakonodavne funkcije i dužnost da odobrava sva imenovanja viših provincijskih službenika ispod ranga upravljača. Upravne dužnosti vijeća i neke od njegovih zakono-

davnih funkcija uskoro su prenesene na novu Komisiju za reformu što ju je osnovao veliki vezir da bi nadgledala zakonodavstvo i upravu, a popunio je svojim pristašama.

Naslijedivši Nedima, Midhat je iskoristio svoju kratku službu kao veliki vezir da pokuša provesti veće reforme na centralnoj razini. Ukinuo je Komisiju za smanjenje i štednju i Komisiju za reformu i nadomjestio ih obnovljenim Državnim vijećem koje je zadržalo Odjel za reformno zakonodavstvo i Odjel za unutarnje poslove, što ih je stvorio Nedim, a ostavio je *Divan-i Ahkâmu* pravosudne dužnosti i dodao je Računovodstveni odjel, koji je preuzeo većinu dužnosti Komisije za smanjenje i štednju, da kontrolira račune i djelatnosti svih odjela i provincija. Midhat je također pozvao izgnanike i imenovao Husejin Avnija za *seraskera* i Ahmet Dževdeta za ministra školstva i potaknuo ih da razrade programe reformi u svojim odjelima. Midhat je krenuo modernizirati ubiranje desetine, provesti školstvo u provincijama, planirao je proširenje željezničke mreže, sistematiziranje vođenja posla kod Porte i prijelaz carstva na metrički sistem. Obnovio je budžetska ograničenja što ih je Nedim napravio u provincijama i počeo je sređivati zbrku što je nakon toga uslijedila. Ali kad je počeo zavirivati u korupciju Nedima i njemu bliskih, od kojih su neki bili bliski prijatelji dvora, oni su uspjeli nagovoriti sultana da ga otpusti. Od Midhatovih nasljednika na položaju velikog vezira, samo je Husejin Avni stvarno pokušao nastavati reforme, iako je posvetio većinu svoje pažnje i sve veći dio prihoda riznice vojsci.

Financijski kaos

Osim brzih političkih promjena, sve gora financijska situacija potkopavala je provođenje reformi. Pobornici Tanzimata nisu bili naročito dobri ekonomisti ili financijski upravljači. Razvoj poljoprivrede i trgovine nije se dovoljno poticao da bi država stekla odgovarajući porezni osnov za troškove reformi.

Novo razdoblje dvorske vlasti poslije 1871. samo je nagomilalo financijske probleme. Između 1871. i 1874. došlo je do ukupnog povećanja prihoda za 20%. Teškoća je bila u tome što su se rashodi još povećavali. Uzrok nije bio, kao što se tvrdilo, uglavnom Abdulazizova prekomjerna rastrošnost. On je, istina, bacao novac u vjetar kupujući nove ratne brodove i puške, gradeći palače i dijeleći raskošne darove. Ali većina novca za to dolazila je iz njegove privatne riznice.

Teškoća je u stvari bila izazvana neuspjehom riznice da ubere budžetom određene prihode, što je opet dovelo do povećanog posuđivanja izvana uz prekomjerne kamate i diskonte.

Ubiranje je podbacilo ne toliko zbog nedostataka u sistemu, koliko zbog Nedimove politike brzog mijenjanja upravljača i njegovog pokušaja da izmijeni provincijski sistem i da smanji žandarmeriju. Osim toga, bilo je nekoliko poljoprivrednih kriza sa sušom i gladi u Anadoliji između 1872. i 1875. i u Rumeliji 1872. i 1873, što je znatno smanjilo ubiranje poreza. Svota budžeta određena za obligacioni dug se stoga povećala od 313,1 milijun groša (kuruša) ili 18,8% budžetom određenih prihoda u 1862—1863. na 570,75 milijuna ili 33% u 1869—1870. i na 1,089 bilijuna u 1874—1875, s tim da ova posljednja brojka iznosi 43,9% svih prihoda. Nastavak ovog stanja, zajedno sa gubitkom nekoliko provincija za vrijeme ratova u 1875—1877, doveo je do manjka budžeta u financijskoj godini 1877—1878. od 974,5 milijuna groša (kuruša), gotovo 50% iznad budžetskih prihoda, dok je dodatni izvanredni budžet od 2,59 bilijuna groša (kuruša) korišten za uzdržavanje osmanskih oružanih snaga i za hranu i smještaj milijuna izbjeglica koje su pred neprijateljima došle u carstvo. Sve ovo prisililo je vladu da zaustavi privremeno sva plaćanja vanjskog duga, sumu koja je u istom budžetu dostigla astronomsku brojku od 1,7 bilijuna groša (kuruša), samo nešto manje nego predviđeni ukupni državni prihodi za cijelu godinu.

Naravno, sve navedene brojke bile su samo *predviđeni* prihodi i *očekivani* rashodi. Kad prihodi nisu ispunili očekivanja, predstavnici velikih sila su se pobrinuli da se prvo isplate strani vlasnici obveznica čim se nađe nešto novaca. Samo ono što je preostalo išlo je državnim službenicima i vojsci, čije plaće su bile u zaostatku, kao što su bili i različiti porezni prihodi države. Manjkav sistem ubiranja poreza, nemoć da se dostignu budžetske procjene i ogroman i težak teret dugova stranim vlasnicima obveznica, kao i osmansko vlastito loše financijsko upravljanje učinili su da se strana fiskalna intervencija činila neizbježnom.

Promjene u vanjskoj politici

Kad je dvor preuzeo vlast nakon 1871, došlo je do većih promjena u osmanskoj vanjskoj politici. Alija i Fuad su podržavali britansku i francusku politiku, a za uzvrat su njihovi ambasadori u Carigradu pomagali njima. Mahmut Nedim je stoga, uz podršku Abdulaziza, nastojao utemeljiti svoj novi režim na prijateljstvu sa Rusijom koja je postigla veću diplomatsku pobjedu 1871, kada je prisilila sile da dozvole obnavljanje njezinog vojnog položaja na Crnom moru. Glavni predstavnik ruske politike u carstvu bio je grof Nikola Ignatjev, ambasador kod Porte od 1864. do 1877. Ignjatjev je dugo bio umiješan u

poticanje panslavenskih osjećaja kod preostalih slavenskih podanika Porte. Sad je postigao takav utjecaj na Mahmut Nedima da su velikog vezira zvali »Nedimov« na ulicama prijestolnice, a Ignatjev je stekao naziv »Sultan Ignatjev«.

Unutarnje nezadovoljstvo

Činilo se da Tanzimat propada, ruski utjecaj je jačao, financijska kriza ostavila je tisuće državnih službenika bez plaća i tisuće dućandžija bez mušterija. Selo je trpjelo od suše i gladi, a podanike na Balkanu huškali su strani agenti. Činilo se da sultan ne radi ništa da poboljša situaciju. Unutarnja opozicija režima je jačala i u novinama i časopisima raspravljalo se o ustavu, parlamentu, osmanstvu i slično, idejama što ih je propovijedao Midhat i njegovi prijatelji. Nagli razvoj liberalizma bio je obilježen novim komadom Namika Kemala, *Domovina ili Silistrija,* izvedenim početkom 1837. Prvi put je izveden 1. travnja (aprila) pred odobravajućom gomilom naglašavajući osmanski patriotizam i potrebu za zajedničkim radom da bi se spasilo carstvo od njegovih neprijatelja. Prvi puta, ljudi su reagirali govoreći o mogućnosti da se princ Murat postavi na prijestolje, tako da su vlasti uhapsile pisca i mnoge od njegovih prijatelja i protjerali ih na Cipar i drugdje, a zabranile komad i novine koje su podržavale liberalne ideje. Izgnanici su nastavili širiti svoje ideje i objavljivati svoje radove na ovaj ili onaj način izmičući prilično nemoćnom i opterećenom odjelu za cenzuru. Namik Kemal i njegovi prijatelji ostali su u prognanstvu do svrgavanja Abdulaziza, ali njihov rad je bio utjecajan.

Druga vrsta opozicije došla je od konzervativaca koje je predvodila ulema. Kao rezultat financijskih, pravosudnih i prosvjetnih reformi provedenih poslije krimskog rata, njoj je nedostajalo vlasti da se suprotstavi svjetovnoj politici Tanzimata. Ali ona je i dalje postojala i situacija poslije 1871. dala joj je priliku da stekne masovnu podršku za svoju tvrdnju da su proces posvjetovljenja što ga je nametnuo Tanzimat, utjecaj stranaca, miješanje stranih predstavnika, jednakost dana nemuslimanima i njihove težnje za sve većim povlasticama, pa čak neovisnošću, uzrok teškoj situaciji u carstvu. Ovi osjećaji, što su ih dijelili i mnogi Mladi Osmani, urodili su novim valom muslimanskog preporoda. Utjecajna ličnost preporoda bio je Džemaludin al-Afgani, kojeg je zbog ugleda u islamskim vjerskim krugovima Alija doveo u Carigrad i postavio u Vijeće za školstvo, osnovano 1870, u nadi da će zastupati vjerske osjećaje, a da pri tom ne pobuni i ne povede osmansku ulemu. Nedugo poslije toga, on je započeo niz javnih predavanja na novootvorenom sveučilištu i u dvjema džamijama, Aja Sofiji i

Sultan Ahmet. Ali, Alija u stvari nije znao što se sprema. Al-Afganijeve ideje o oživljavanju Islama, uz korištenje sredstava Zapada da bi se suprotstavilo Zapadu i ujedinilo muslimane svijeta protiv Zapada i njegovih pristaša, pribavile su ulemi takvu podršku naroda da je Alija zatražio od njega da ode i ovaj je stupio u službu hediva Ismaila u Egiptu (1871), gdje je ostao dok ga dvadeset godina kasnije nije Abdulhamid II pozvao natrag u Carigrad.

Kriza u Bosni i Hercegovini

Iskra, uslijed koje je buknula unutarnja i diplomatska kriza, došla je prvo iz Bosne i Hercegovine, gdje su stalne strane agitacije dovele do ustanka kršćanskih seljaka protiv velikih zemljopsjednika. Ignatjevljevi agenti namjeravali su pobuniti slavenske kršćane ne samo protiv Porte, nego također i protiv Austro-Ugarske. Podržavali su ih mađarski elementi u dvojnoj monarhiji na čelu sa predsjednikom vlade grofom Juliusom Andrassyem. Oni su zagovarali rusku aneksiju Bosne i Hercegovine da bi spriječili da Austrija preuzme područje kojim bi se povećao broj slavenskih žitelja u carstvu i osujetile mađarske ambicije. A sam ruski car saslušao je pritužbe bosanskih Slavena i bio je sklon priključiti taj teritorij svome području usprkos mađarskim protivljenjima.

Ustanak je počeo u nekoliko malih sela u Hercegovini, gdje su zakupci poreza zahtijevali punu naplatu poreza na poljoprivredni proizvod i ovce usprkos lošoj godini 1874. Napad seljaka na zakupnike poreza doveo je do intervencije provincijskog garnizona, pri čemu su ubijeni muslimani bili zanemareni kao i obično, dok se o pogibiji mnogih kršćanskih pobunjenika naveliko govorilo kao o masakrima. Mnogi od ustanika nabavili su oružje i municiju iz Crne Gore, a onda su napadali na ceste, zauzimali mostove i napadali i ubijali po muslimanskim selima [počevši od 24. srpnja (jula) 1877], što je opet dovelo do krvavih odmazdi i uskoro je nastupila kriza. Veliki vezir Edhem-paša poslao je pregovarače da razgovaraju s ustanicima, obećavši da će riješiti sve njihove probleme ako polože oružje, ali su ustanici osjećali da će postići bolje uvjete ako se izravno obrate stranim konzulima na tom području, žaleći se naročito na visoke poreze, prisilni rad i feudalne stavove velikih zemljoposjednika. Za kratko vrijeme ustanak se proširio na sve dijelove Bosne i Hercegovine. Oružje je došlo uglavnom sa habsburškog teritorija u Mađarskoj i Dalmaciji, budući da se ruske vođe nisu mogle složiti što da učine. Predsjednik vlade Gorčakov suprotstavljao se Ignatjevljevim zahtjevima u strahu da bi oni samo poremetili evropsku ravnotežu i doveli do novih neprilika, dok su panslaveni u Rusiji i neki vojni elementi

dali punu podršku ambasadoru. Francuska, još uvijek nastojeći obnoviti svoj utjecaj u Evropi pomaganjem nacionalnih pokreta, počela je organizirati opću evropsku konferenciju da bi postigla sporazum u korist ustanika — i taj prijedlog je prihvaćen sredinom kolovoza (augusta).

U međuvremenu, Esad-pašu je na položaju velikog vezira zamijenio Nedim koji je doveo sa sobom Husejin Avnija kao ministra rata i Midhat-pašu kao ministra pravosuđa, u nadi da će kombinacija snage i reforme stati na kraj nevoljama prije nego što dođe do međunarodnih komplikacija [26. kolovoza (augusta) 1875]. Zbog hitnih potreba smanjena su plaćanja kamata na strane obveznice. Britanski i francuski ambasadori složili su se s tim pod uvjetom da njihovi vlasnici obveznica budu izuzeti. Kada je veliki vezir prema tom postupio i smanjio kamatnu stopu na sve obveznice na 5,5%, strani vlasnici obveznica oštro su reagirali i pridonijeli općem neprijateljstvu koje se osjećalo prema Porti u Evropi, zbog priča o masakrima što su se proširile početkom godine. Savez triju careva pokušao je spriječiti rat s Osmanima novom konferencijom u Berlinu i složili se sa Andrassyevom notom Porti [30. prosinca (decembra) 1875] kojom se tražilo da Osmani ukinu zakup poreza u Bosni i Hercegovini, dadu vjersku slobodu(!) i pomognu seljacima da kupe svoju vlastitu zemlju od zemljoposjednika, da bi se tako smanjila napetost što je dovela do krize. Sultan bi trebao uspostaviti miješana upravna vijeća u obje provincije, koja bi uključivala muslimane i kršćane, da nadziru izvršenje ovih reformi. Porezi bi trebali biti smanjeni i strani konzuli bi trebali provjeriti da li su obećanja izvršena. Uz Nedima, koji je bio pod Ignatjevljevim utjecajem, Porta je prihvatila prijedloge [13. veljače (februara) 1876], iako su oni značili izravno strano miješanje u osmansku upravu. U znak protesta, Midhat-paša je dao ostavku na svoj položaj ministra pravosuđa i bio je zamijenjen, što je bilo kobno za njega, Ahmet Dževdet-pašom.

Porta je bila voljna prihvatiti predložene reforme, jer su one. u stvari, bile reforme Tanzimata, samo uz stranu intervenciju. Ali provesti ih u Bosni pored neprijateljstva velikih zemljoposjednika i odbijanja ustanika da polože oružje dok ne dobiju jače garancije od sila, bilo je više nego što je Porta mogla savladati. Ignatjev je u stvari izigrao Berlinski sporazum poslavši svoje agente u ustaničko područje da ih potiču na borbu dok ne dobiju veće ustupke. Osmanska vlada se u početku nadala da će njezinim prihvaćanjem završiti ustanak i da će Rusija i Austrija prestati slati pomoć ustanicima. Stoga je oprostila svima koji su položili oružje i vratili se kućama, obećavši im oslobađanja od poreza na dvije godine i besplatno drvo da poprave kuće. Ali kad se ustanak nastavio, Porta je odgovorila silom, poslavši Ahmet Muhtar-pašu, koji će kasnije

postati jedan od najvećih osmanskih vojnih heroja krajem stoljeća, koji je zatvorio granice provincije i upotrijebio silu da uspostavi red. Tisuće kršćana iz napadnutih provincija počelo je pristizati preko granice u Srbiju, Crnu Goru i Austriju. U prve dvije prevladao je opći slavenski osjećaj sa zahtjevima za otvorenu intervenciju, što se nije dogodilo samo zato jer su njihovi vladari shvatili da nisu dovoljno jaki da napadnu Osmane. Ali njihovi zahtjevi za pomoć od Rusije i Austrije izazvali su opasnost od općeg rata koji bi uključio pola Evrope.

U ovoj situaciji ministri vanjskih poslova Saveza triju careva ponovo su se sastali u Berlinu [13. svibnja (maja) 1876] i izradili novu predstavku o reformi koja je razvila prijašnje Andrassyjeve prijedloge. Primirje bi trajalo dva mjeseca, da bi se smirili uzburkani osjećaji u državama koje su bile umiješane, a nastavili bi se pregovori između Porte i ustanika. Donesen je određeniji program reformi, koji je u mnogim slučajevima uključivao ono što je Porta već bila predložila, financijsku pomoć ustanicima i izbjeglicama i porezne i upravne reforme. Ali ustanicima bi trebalo ostaviti njihovo oružje i strani konzuli bi trebali nadzirati izvršenje reformi. Sporazum je također uključivao uvjet da, ako reforme ne uspiju i Osmansko carstvo propadne, Austrija će uzeti dio Bosne, dok će se Rusija zadovoljiti južnom Besarabijom, a velike sile bi mogle upotrijebiti oružje da prisile Osmane da prihvate zahtjeve. Francuska i Italija su naknadno podržali sporazum. U Engleskoj je Benjamin Disraeli [izabran u veljači (februaru) 1874] upravo kupio hedivov dio obveznica Suecke kompanije i odbio je pridružiti se, ne toliko zbog eventualne strane intervencije u osmanske poslove, koliko zbog toga što Britanija nije sudjelovala u pripremanju note.

Bugarska kriza

Upravo kad su berlinski prijedlozi poslani u Carigrad, kriza je pojačana novim ustankom u Bugarskoj, gdje je situacija bila komplicirana zbog nezadovoljstva pravoslavnih podanika s kontrolom što su je, još od 18. stoljeća, imali grčki fanarioti nad bugarskom pravoslavnom crkvom. Situacija bugarskih seljaka, kršćana i muslimana, nije bila ni bolja ni gora od situacije podanika drugdje u carstvu za vrijeme dugih stoljeća propadanja. Kao i turske Dželalije u Anadoliji, i Bugari su odgovorili svojim vlastitim banditima, lokalno zvani *hajduti*, kojima su se pridružile tisuće nezadovoljne raje kao i muslimanskih i kršćanskih vojnika odbjeglih iz osmanske vojske. Iako su moćni uglednici kasnog 18. stoljeća i ranog 19. stoljeća bili uklonjeni krajem vladavine Mahmuta II, razbojnici su na-

stavili napadati gradove i sela iz uporišta u Rodopima i Balkanskim planinama. Rani reformatori Tanzimata podijelili su Bugarsku u tri *ejaleta*, Niški (uključujući Sofiju), Vidinski i Silistrijski, sa zastupničkim provincijskim i okružnim vijećima koja su savjetovala upravljače i njihove podređene. Ovdje su, kao i drugdje na Balkanu, veliki zemljoposjednici, zvani *age*, kad su bili muslimani, a gospodari, kad su bili kršćani, uspjeli stvoriti velika imanja i loše su vladali seljacima, muslimanima kao i kršćanima. Nezadovoljstvo, koje je iz tog uslijedilo, često se odražavalo u ustancima, što su ih poticali agenti Srbije i Vlaške, a najžešće su buknuli na sjeverozapadu (1835), u Nišu (1841), Ibrailu (Braila) (1841—1842) i Vidinu (1850). Grčka revolucija navela je Osmane da posumnjaju u lojalnost Grka koji su ostali u carstvu, što je omogućilo Armencima i mnogim Bugarima da zamijene fanariote u trgovačkom životu provincije. Bugarska je napredovala opskrbljujući sve dijelove carstva žitom, medom i stokom kao i tekstilom za nove armije što su se stvarale za vrijeme Tanzimata. Osim toga, za razliku od Bosne, ovdje su zemljoposjednici bili daleko skloniji prodavati zemlju seljacima, što je omogućilo stvaranje imućne klase domaćih zemljoposjednika koja se znatno okoristila novim napretkom.

Napredak, ipak, ne mora donijeti zadovoljstvo, a, u ovom slučaju, novo bogatstvo uskoro je potaklo na pokrete koji su tražili ne samo oslobođenje od grčke crkve, nego i nacionalnu neovisnost. Osnivale su se tajne slavenske škole izvan *milletskih* škola, što su ih kontrolirali Grci, da bi se potaknuo nacionalni ustanak. Trgovačke škole, što su ih osnovali trgovci, podučavale su predmete kao povijest, geografija i matematika, dajući mladim ljudima uvid u evropsku političku misao. Uslijedili su pokreti za nacionalno oslobođenje. Ohrabreni uspjehom Srbije i kneževina u postizanju vjerske samostalnosti (1845), prvi korak je bio zahtjev za neovišnošću o grčkoj crkvi. Patrijarhovo suprotstavljanje podržali u Rusi, koji su ga željeli upotrijebiti kao oruđe za vlastiti utjecaj kod Porte i stoga nisu željeli da oslabi. On je nastavio odbijati bugarske zahtjeve za slavenskim svećenicima i episkopima, ali je pristao na tiskanje vjerskih knjiga i svjetovnih djela na njihovom vlastitom jeziku. I dalje inzistirajući da crkvena služba bude na bugarskom, Bugari su konačno preuzeli pravoslavnu crkvu u provinciji, istjerali grčke svećenike i imenovali domaće svećenike umjesto njih. Porta je dugo podržavala patrijarha da bi održala red u *milletu*, ali sad je popustila Bugarima da se ne bi pridružili bosanskim ustanicima i izdala dekret kojim priznaje Bugarski egzarhat (1864), s jurisdikcijom na onim područjima Makedonije u kojima je najmanje 2/3 stanovništva glasalo za priključenje. Tako su Grčka, Srbija i Bugarska započele borbu za prevlast što će trajati pola stoljeća.

Preko veličajnog rada Midhat- paše- najprije u Niškoj (1861—1863), a zatim u Dunavskoj provinciji, Osmani su pokušali zaustaviti nacionalni pokret u Bugarskoj. Midhat je pokušao pronaći i ukloniti razloge za nezadovoljstvo i razbojništvo i uspostaviti sigurnost za muslimane, kao i za kršćane. Izgradio je ceste i mostove, nove provincijske žandarmerije, oprostio zaostale poreze i spriječio ulazak doseljenika iz Srbije i Vlaške da ne bi poticali na nerede. Učinio je od Bugarske uzor-provinciju, izgradivši njezinu privredu i uključivši Bugare u savjetodavna vijeća na svim razinama. Osnovao je poljoprivredne banke da bi spasio seljake od zelenašenja, uveo je parobrodske linije na Dunavu i poštanski sistem, te osnovao svjetovne škole na svim razinama, uključujući posebne škole za siročad i siromašne.

To je bilo izvanredno dostignuće, ali je stiglo prekasno. Efikasno ubiranje poreza samo je dovelo do nezadovoljstva usprkos blagostanju što je proizašlo iz Midhatova rada. Bugarski egzarhat i dalje je poticao na pokret za političku i vjersku samostalnost, usprkos činjenici da je čak 1/3 Bugara bila muslimanska, uključujući domaće slavenske Pomake, koji su prihvatili Islam u 16. i 17. stoljeću i živjeli uglavnom u Rodopima. Osim tih tradicionalnih izvora nezadovoljstva u to vrijeme je osmanska vlada naselila u Bugarsku tisuće izbjeglica, krimskih Tatara i Čerkeza, koji su, ogorčeni na Ruse koji su ih otjerali iz njihovih domova, iskalili svoj bijes na slavenskim Bugarima. Rusija, koja je silila na iseljavanje Tatara i Čerkeza, sada je bila prva koja je kritizirala osmansku vladu što ih ne uspijeva kontrolirati. Osmani su učinili što su mogli, ali financijski problemi spriječili su znatnije povećanje provincijskih garnizona i žandarmerije, tako da su se morali obratiti provincijskim dobrovoljcima, *bašiozucima,* od kojih su mnogi bili pripadnici plemena Dobrudže kao i novi doseljenici sa Krima. Od njih se nije mogla očekivati nikakva milost i osmanskoj vladi je bilo teško kontrolirati način na koji su postupali s pobunjenim Bugarima.

Usprkos Midhatovim reformama i općem napretku kao njihovoj posljedici postojala je stalna bugarska opozicija prema Porti. Većina domaćih slavenskih agitatora bili su sinovi imućnih Bugara, mladi ljudi koji su se školovali u novim školama Tanzimata ili u misionarskim školama. Kad je Midhat spriječio sva nastojanja da se digne ustanak, bugarski su nacionalisti pobjegli u Srbiju i kneževine (Moldavsku i Vlašku), gdje su planirali ustanak, iako su se često razmimoilazili oko toga što treba zahtijevati, samostalnost ili neovisnost, koju bi vrstu strane pomoći trebali dobiti i koju vrstu ustava bi nova bugarska država trebala imati. Organiziran je niz bugarskih revolucionarnih komiteta da bi poticali i poveli masovni bugarski ustanak protiv Osmana,

i čekali su povoljan čas. Godine 1870. udružile su se različite nacionalističke grupe u novi Bugarski revolucionarni centralni komitet i odlučilo se da neovisnost treba steći nasiljem i revolucijom, a ne pregovorima.

Nova grupa je bila bazirana uglavnom u Srbiji. Razvijala se vrlo polagano, budući da je mogla naći vrlo malo drugih pristaša u Bugarskoj osim ruskih konzula u Ruščuku i Filibu (Plovdivu) i nekoliko intelektualaca. Konačno je učinjen pokušaj da se digne ustanak u balkanskim planinama blizu Filiba (Plovdiva) i Pazardžika [2. svibnja (maja) 1876]. Ignatjev je igrao dvostruku igru. S jedne strane, nagovarao je Nedima da grubo uguši ustanak, a s druge je strane predlagao imenovanje nesposobnih da rukovode vojnim i političkim poslovima i tako izazvao daljnje ustanke što ih Osmani nisu mogli ugušiti. Ustanak se proširio uzrokujući pokolj stotine muslimana i zauzimanje glavnih osmanskih tvrđava u obližnjim balkanskim klancima. Lokalni garnizon u Filibu (Plovdivu) je bio premali da išta učini i upravljač je morao upotrijebiti dobrovoljnu narodnu vojsku, koja se sastojala od *bašibozuka*, i koja se pridružila onim regularnim trupama koje su tamo bile da bi zaštitile muslimanska sela i ugušile ustanak [11. svibnja (maja) — 9. lipnja (juna) 1876]. Uslijedili su pokolji i odmazde između muslimanskih i kršćanskih sela, dok su osmanske redovite snage nastojale uspostaviti red i sigurnost za sve. Ali evropska propaganda se pokrenula. Iako nije ubijeno više od 4.000 bugarskih kršćana (a znatno više muslimana), britanska štampa je izvikivala optužbe zbog »bugarskih užasa«, tvrdeći da su fanatični muslimani poklali tisuće bespomoćnih kršćanskih seljaka. Američki misionari su ocijenili da je bilo 15.000 kršćana, a Bugari su prednjačili s procjenom od 30.000 do 100.000. William Gladstone je uspješno pobijedio Disraelija odbijajući njegovu turkofilsku politiku tokom prethodnih dvadeset godina i optužujući muslimane u Bugraskoj i Bosni za sve moguće grozote, a pri tom zanemarujući činjenicu da su i muslimani bili poklani i da su osmanske trupe nastojale zavesti red. Javno mnijenje se u Engleskoj tako uzbudilo da ni Disraeli, ni itko drugi nije mogao predložiti intervenciju da bi se spasilo Osmansko carstvo u slučaju ruske intervencije. Ulje na vatru je bio događaj u Solunu 6. svibnja (maja) kad je grupa Grka na željezničkoj postaji zgrabila bugarsku kršćansku djevojku koja je prešla na Islam, i strgnula joj veo i odjeću. Muslimanska svjetina izašla je na ulice da osveti uvredu. U gužvi su ubijeni francuski i njemački konzul i, iako su ubojice bile odmah obješene, to ne samo da nije stišalo galamu u evropskoj štampi, nego je dovelo do novih problema u Carigradu.

Pobuna softi

Sve vijesti, koje su dolazile u Carigrad o pokoljima bespomoćnih muslimanskih seljaka u Bosni i Bugarskoj, o iskrivljenim događajima u evropskoj štampi koja kao da je žeđala za muslimanskom krvlju, o diplomatskim intervencijama u korist balkanskih pobunjenika, uzburkala je muslimanske osjećaje u cijelom carstvu. Iako je carigradska štampa bila pod strogom cenzurom, proširile su se glasine da Nedim namjerava dovesti ruske trupe da održavaju red. Dućandžije su počeli prodavati oružje svakom tko je mogao platiti. Evropljani i kršćani bojali su se muslimanskih odmazdi i zatvarali su dućane i čak slali svoje obitelji na produženi odmor u Evropu. Ignatjev je utvrdio rusku ambasadu. Midhat-paša, sada izvan vlade, i Husejin Avni, prijašnji serasker, bili su heroji trenutka, ne samo među liberalima, već su im se obratili ulema i učenici teologije da spase carstvo i njihovu braću na Balkanu od Rusa.

8. maja (svibnja) 1876. učenici vjerskih škola *(softe)* napustili su nastavu i pridružili se narodnim zborovima kod glavnih džamija i na trgovima Carigrada optužujući vladu zbog kukavičluka pred velikim pokoljima muslimana i pred evropskom intervencijom. Abdulaziz je isprva pokušavao umiriti demonstrante, zamijenivši šejhulislama s pobornikom reformi Hafiz Hajrullah-efendijom, ali učenici su time bili samo ohrabreni da traže otpuštanje Nedima, što se i dogodilo 12. svibnja (maja). Sultan je još uvijek pokušao kontrolirati situaciju i imenovati svog vlastitog čovjeka Müterdžim Rüšdü-pašu za velikog vezira, sa Midhatom kao ministrom bez portfelja i Husejin Avnijem kao ministrom rata. Da bi dobili podršku naroda, novi ministri su odbacili nedavni financijski sporazum sa stranim bankarima, kojim je trebalo riješiti pitanje duga izdavanjem novih obveznica uz niske kamate, s tim da bi izdavanje novih obveznica, bez obzira na kamate, donijelo profit zadnjem tko osigura proviziju od svake obveznice donesene i prodane. Tako je financijska kriza ostala neriješena ometajući odnose Porte sa silama u ovom odsudnom trenutku.

Svrgavanje Abdulaziza

Abdulazizova želja da vlast i dalje drži u svojim rukama dovela ga je u sukob s novim ministrima. Čini se da je Husejin Avni prednjačio u zahtjevima da se svrgne Abdulaziz u korist princa Murata. Midhat, iako se nije suprotstavljao toj ideji, izgleda da je pokušao nagovoriti sultana da prihvati ustav kako bi se izbjegla ta mogućnost. Kao zapovjednik vojske Husejin Avni bio je spreman preuzeti vodstvo u svakom državnom udaru i

tako postati vodeća ličnost novog režima, a osigurao je pomoć Sulejman-paše, upravnika *Harbiye* (Vojne akademije) i velikog pristaše ustava i reforme. Strah da ne budu otkriveni naveo ih je da plan izvrše ranije nego što su namjeravali. 30. svibnja (maja) rano ujutro palaču Dolmabahče su opkolila dva bataljona kojima je zapovijedao Sulejman-paša, kao i nekoliko ratnih brodova blizu obale. Isprva je Murat odbio napustiti svoje odaje u strahu da ga mame zato da bi ga ubili, ali konačno je pristao otići u ministarstvo rata i preuzeti prijestolje nakon što je dobio napismeno da ga veliki vezir očekuje. Muratova uznemirenost je potrajala i kad je, nakon njegovog dolaska na prijestolje, Abdulaziz poslan u Topkapi palaču.

Muratovi prvi dani

Usprkos početnoj nervozi Murat V, čini se, nije iznevjerio predodžbu o sebi kao o mladiću inteligentnom i naprednom. Obilje dragocjenosti, nađeno u Jildiz palači, predao je riznici, dovodeći u ravnotežu državni budžet barem za tu godinu. Iako nije dana nikakva javna izjava u vezi s ustavom, Murat i Mehmed Rüšdü, još uvijek veliki vezir, kao da su predskazivali njegovo usvajanje spominjući »volju naroda« u govorima o novom režimu. Da se Murat iskreno zanimao za reformu vidljivo je iz njegovog uvodnog dekreta, kojim određuje veće promjene u organizaciji Državnog vijeća i nekoliko ministarstava i kojim je dobrovoljno obustavio davanja riznice za svoje osobne potrebe, što je bila suma od nekih 30 milijuna groša (kuruša) godišnje. Šerijat je trebalo zaštititi, ali su podanici trebali biti slobodni i jednaki kao Osmani bez obzira na vjeru ili rasu i raditi zajedno za domovinu, državu i društvo. Ali s Muratom nije bilo sve u redu. Događaji oko njegovog dolaska na prijestolje mora da su ga uznemirili više nego što se u početku činilo. Midhat je kasnije izjavio da je ostajao dvije noći u palači nakon Muratovog dolaska na prijestolje, jer novi sultan nije želio da ga ostave samog. Novi pritisak na njega bio je rascjep među ministrima koji su ga postavili na prijestolje. Midhat je izradio nacrt ustava koji je predviđao izborni parlament i ministarsku odgovornost, a veliki vezir i Husejin Avni molili su sultana da tu ideju za sada odbaci.

U međuvremenu, Abdulaziz je i dalje živio, bio dobroga zdravlja, i Murat se zbog nesuglasica svojih ministara bojao da bi ga pristaše prijašnjeg sultana mogli vratiti opet na prijestolje. Muratovo dopisivanje s njegovim prethodnikom samo je povećalo njegov strah i potaklo ga da Abdulaziza preseli u palaču Ferije, smještenu u dijelu harema kod palače Čirağan [1. lipnja (juna 1876], da bi bio dovoljno blizu Dolmabahče, da bi na njega mogli stalno motriti.

Ali u nedelju, 4. lipnja (juna) 1876, Abdulaziz je pronađen mrtav na podu svog novog stana s prerezanim venama i rasporenom arterijom. Očito se radilo o samoubojstvu počinjenom malim škarama što su služile za podrezivanje kose i brade. Ministri su pratili velikog vezira Mehmeda Rüšdüja do mjesta događaja, formiran je istražni odbor od 19 eminentnih liječnika, uključujući i nekoliko iz stranih ambasada, koji su potvrdili da se radi o samoubojstvu i činilo se da je stvar završena. Nedugo poslije toga počele su kružiti glasine da su Abdulaziza možda ubili Husejin Avni i Midhat da bi spriječili njegov eventualni povratak na prijestolje. Ali štogod bio uzrok Abdulazizove smrti, događaj se strašno dojmio Murata. Već smušen događajima koji su doveli do njegovog uspona na prijestolje, sad mu se stanje pogoršalo.

Incident sa Čerkez Hasanom

Osmanska politika uskoro je bila uznemirena još jednim nasiljem što je povećalo sultanova strahovanja i mračna razmišljanja. 15. lipnja (juna) 1876. Čerkez Hasan, brat Abdulazizove druge žene i član osobne pratnje princa Jusufa Izedina, provalio je na ministarski sastanak u Midhatovoj kući i ubio Husejin Avnija i ministra vanjskih poslova Rešid-pašu, ranivši također i nekolicinu drugih, očito zbog neke osobne uvrede koju mu je prije nanio serasker, kao i da bi se osvetio zbog njegove uloge u Abdulazizovoj smrti. Čerkez Hasan je uskoro izveden pred sud, osuđen i obješen [18. lipnja (juna) 1876], ali glasine su doprle do konzervativaca da je cijeli incident organizirao Midhat kako bi uklonio jednog ministra dovoljno jakog da ga spriječi ovladati vladom i osigurati odobrenje ustava.

Pripreme za ustav

Usprkos galami oko smrti Husejin Avnija Midhat je uspio dobiti od vlade otvorenu podršku za ustav što se pripremao. Midhatovi prijatelji iz redova Mladih Osmana, pozvani iz izgnanstva, pomogli su pri stvaranju i održavanju interesa javnosti za ustavnost. Zija-beg je imenovan za podsekretara školstva. Namik Kemal i njegove kolege počeli su slobodno objavljivati, napadajući konzervativce i braneći parlamentarizam. Uz poticaj britanskog ambasadora, Midhat je radio ne samo u vladi nego i sa poglavarima uleme i dobio njihov sporazum za zastupničko vijeće na centralnom nivou, nešto poput Državnog vijeća, uključujući čak i kršćane, ali samo da kontroliraju vladinu financijsku politiku i pomognu kod uravnoteženja budžeta.

Ova nastojanja je neko vrijeme ometala međunarodna kriza pojačana izjavama evropske štampe o masovnim pokoljima u Bugarskoj. Uzbuđujući izvještaji uzburkali su ne samo Britance i Francuze, nego i mase u Srbiji, koje su suosjećale sa svojom bugarskom braćom. U početku se knez Milan nadao da će izbjeći rat, ali pod pritiskom Rusa potpisao je savez sa Crnom Gorom [26. svibnja (maja)] i onda potajno navijestio rat Porti [30. svibnja (maja)]; za njim je to učinio i njegov saveznik. Osim nekoliko graničnih sukoba, stvari su, ipak, ostale mirne. 9. lipnja (juna) je veliki vezir mogao informirati Milana da je bugarski ustanak ugušen i da će sva prava biti poštovana. Ali Milan je poslao ultimatum što se odnosio na Bosnu i Hercegovinu, tvrdeći da su Osmani, gušeći pobune u Bosni i Hercegovini, nanijeli štetu srpskoj trgovini i ekonomskim interesima i povrijedili nacionalni ponos. Tražio je da bude imenovan njezinim upravljačem, tako da bi srpske trupe mogle okupirati provinciju i uspostaviti red, i da Hercegovina bude istovremeno predana Crnoj Gori. Kao što se moglo očekivati, Osmani su odbili udovoljiti. 2. srpnja (jula) Milan je javno objavio rat, a Nikola je učinio isto slijedeći dan pod izlikom da su osmanske trupe u Hercegovini prešle njegovu južnu granicu kad su proganjale ustanike. Tako je započela prva balkanska kriza. Objave rata prisilile su Rusiju i Austriju da usklade svoje reakcije i ambicije u Reichstadtu [8. srpnja (jula)] u južnoj Češkoj. Sporazumom je utvrđeno da se one za sada neće miješati u sukob. Ali ako Osmani pobijede Srbe i Crnogorce, one će se umiješati da se sultan time ne bi okoristio, nego da dade Crnoj Gori neovisnost, dok će pitanje Bosne i Hercegovine biti riješeno na način utvrđen ranijim Berlinskim memorandumom. Tekst se razlikovao u onome što će se dogoditi ako Osmani izgube. Prema austrijskoj verziji, Austrija bi dobila Bosnu i Hercegovinu, Rusija Besarabiju i sjeveroistočnu Anadoliju, a Srbija Novi Pazar i Staru Srbiju. Ruska verzija je predviđala dijelove Bosne i Hercegovine za Srbiju i Crnu Goru, a Habsburgovci bi dobili samo osmansku Hrvatsku i dijelove Bosne blizu austrijske granice, da bi se u dobitku izjednačili s Rusijom.

Rusko javno mnijenje silno se zanosilo akcijama Srbije i Crne Gore, ali budući da ruski car još nije bio spreman otvoreno intervenirati, naklonost je bila sve što su panslaveni mogli dati, iako je stotine ruskih dobrovoljaca otišlo u Srbiju, a ruski general Černajev imenovan zapovjednikom srpske vojske. Ali balkanski savez se već raspao. Karol, kralj ujedinjenih kneževina, ostao je po strani, ne želeći pomoći svojim susjedima da se šire, iako je pokušao iskoristiti krizu da bi povećao svoj utjecaj u Carigradu, tražeći da se njegova zemlja sada zove Rumunjska i da mu bude dozvoljeno da ima svog opunomoćeni-

ka u Carigradu da ga zastupa kod Porte i kod stranih ambasadora. Grčka je također ostala neutralna, iako je iskoristila situaciju da nagovori Grke na Kreti da odbiju suradnju na izborima koji su se tada održavali za upravna vijeća, u nadi da će Porta biti prisiljena garantirati im broj zastupnika u srazmjeru grčkog stanovništva, a ne samo jednakost s muslimanima. Srbija nije bila spremna za rat, naročito ne protiv osmanske vojske, koja je za vrijeme Abdulazizovih posljednjih godina povećana i opskrbljena modernim puškama i topovima. Milan je odlučio podijeliti snage što ih je imao, nadajući se pridružiti Crnogorcima u osvajanju Bosne i istovremeno se oduprijeti osmanskim snagama pri ulasku u Srbiju iz Bugarske i Makedonije. No to je tako smanjilo snage što ih je vodio Černajev da su ih Osmani uništili u bici kod Aleksinca koja je trajala sedam dana [19.—24. kolovoza (augusta) 1876], ali nisu nastavili svoj pobjednički pohod od straha pred stranom intervencijom. Crnogorci su relativno imali više uspjeha uz bosansku granicu, u sukobu sa osmanskim garnizonima pod zapovjedništvom Ahmet Muhtar-paše, ali, kad su Srbi bili poraženi, i oni su se povukli i tako je kriza popustila.

Svrgavanje Murata V

U Carigradu je Midhat još uvijek radio na svom nacrtu ustava, ali neprijateljsko raspoloženje naroda protiv Evrope zahtijevalo je hitno njegovu pažnju. Dolazak pojačanja iz Egipta i Tunisa stvorio je mahnitu vjersku atmosferu u prijestolnici. U međuvremenu, privremeni gubitak prihoda iz Bosne i Bugarske kombiniran s troškovima nove mobilizacije i rijekom izbjeglica iz ustaničkih područja, onemogućio je vladi da barem pokuša platiti kamate na obveznice. U srpnju (julu) je stoga Mehmed Rüšdü prekinuo plaćanje duga, što je izazvalo strašnu reakciju u evropskim bankarskim krugovima. U očajanju se veliki vezir obratio narodu tražeći dobrovoljno poreze i zajmove, što su ih, u stvari, na mnogim mjestima zahtijevali bez obzira na platnu sposobnost. Novi papirnati novac je tiskan bez ikakve stvarne podloge. Uskoro mu je počela padati vrijednost vukući na dno i cijeli osmanski financijski sistem. Tisuće su muškaraca bile u vojsci, ljetina je ostala na poljima pogoršavajući još i više financijsku situaciju, rađajući glad i nevolje u carstvu.

Bilo je potrebno snažno vodstvo da bi se riješila unutarnja i vanjska kriza, a stanje Murata V nije pokazivalo znake poboljšanja. Bečki liječnik, koji je jednom liječio kraljicu Viktoriju, posjetio je Carigrad 10. kolovoza (augusta) i vlada ga je pozvala da pregleda sultana, za kojeg je izjavio da je u depresivnom stanju i nervozan, ali bi se mogao oporaviti, kad bi prestao

piti i pokušao se odmoriti. Ali Murat je još uvijek bio na čelu države. Njegov potpis je bio potreban da postanu pravomoćni zakoni, dekreti, diplomatski sporazumi i druge veće odluke. Vladi je bilo teško raditi bez njega. Predlagalo se da princ Abdulhamid preuzme prijestolje ili da barem prihvati regentstvo umjesto Murata. U Osmanskom carstvu nije postojao presedan za regentstvo i Abdulhamid je izjavio da će pristati vladati samo nakon što se medicinskim pregledom utvrdi da je Murat neizlječivo bolestan. Čini se da je Abdulhamid bio spreman doći na prijestolje. On je bio inteligentan i ambiciozan princ, načitan, upoznat s liberalnim idejama i uvjeren da može spasiti carstvo. Da bi stekao Midhatovu podršku, sastao se s njim izvan dvora u privatnoj kući i obećao da će, ako postane sultan, prihvatiti ustav i postupati uz savjet svojih ministara, te imenovati njihove ljude za dvorske sekretare. Midhat je prihvatio, jer je vidio u novom poretku mogućnost za parlamentarni režim.

I tako je 31. kolovoza (augusta) vlada odlučila svrgnuti Murata. Šejhulislam je izdao fetvu opravdavajući postupak na temelju duševne poremećenosti, što je potvrdila liječnička izjava, što ju je potpisalo nekoliko carigradskih liječnika, a prema kojoj nije bilo vjerojatno da bi se Murat mogao ikada oporaviti. Slijedećeg dana svi su se uglednici okupili u sobama Carskog vijeća u palači Topkapi. Murat je bio svrgnut i svi su se zakleli na vjernost novom sultanu Abdulhamidu II. Murat je dalje živio u palači Čirağan. Njegovo duševno stanje se popravilo čim više nije imao državničkih briga. Kasnije se ponešto miješao u politiku i nekoliko je puta bezuspješno pokušao vratiti prijestolje, dok nije umro prirodnom smrću 29. kolovoza (augusta) 1904. Tako je duševno nestabilnog Murata zamijenio čovjek koji će dominirati osmanskim životom iduće trideset tri godine.

Tanzimat postiže svoj zenit: vladavina Abdulhamida II (1876—1909)

Abdulhamid II, koji je stupio na prijestolje u mlađahnoj dobi od 34 godine, rodio se 21. rujna (septembra) 1842, ubrzo nakon što je njegov otac Abdulmedžid došao na vlast, kao dijete priležnice Tirimüzgan Kadin. Dok je još bio prijestolonasljednik, razlikovao se od braće time što je izbjegavao pomodne evropske ispraznosti, što su pod utjecajem njegova oca prodirale na dvor, a njegova je odbojnost prema rasipništvu granićila sa škrtošću. Dobar dio vremena provodio je daleko od svojih odaja u palači Dolmabahče, u ljetnikovcu iznad Tarabja na Bosforu, u malom dvoru Kagithanu, na Zlatnom rogu, u majčinoj kući na Mački, u selima oko Bejolua te u sestrinoj

palači, koristeći priliku da se druži s osmanskim ljudima svih društvenih slojeva, a i s ponekim strancem, te da s njima raspravlja o problemima carstva i o mogućim rješenjima. Posebno su mu u to doba bili bliski Englez po imenu Thompson, koji je posjedovao imanje nedaleko njegova na Tarabju, te dva niža tanzimatska službenika, Ibrahim Edhem-efendija i Mehmed Esad Safet-efendija, najpoznatiji ministar prosvjete 19. stoljeća; obojica će mu kasnije biti neko vrijeme veliki veziri. Osobne financije vodio mu je poznati armenski bankar iz Galate, Hagop Zarifi-beg, od kojega je mnogo naučio o financijama i o privredi, što će mu kasnije vrlo korisno poslužiti. Prijestolonasljednik je, dakle, bio iskren i uporan iako ponešto tvrdokoran mladić, koji se ozbiljno i odlučno pripremao za ulogu spasitelja carstva.

Međunarodna kriza

Vrijeme u koje je pao početak njegove vladavine ne može se baš nazvati povoljnim. Na sreću kod Aleksinca, koja se dogodila svega sedmicu dana prije Abdulhamidova dolaska na vlast, kralj Milan je odgovorio mirovnim prijedlozima. No Ignatjevljevi su mešetari u Beogradu raspirivali i dalje ratnu grozničnu, unatoč tome što su i car i većina petrogradskih ministara odustali od širenja ruskog utjecaja u Srbiji i umjesto toga se zalagali za veliku i neovisnu Bugarsku koja će biti stvorena na račun srpskih traženja na jugu, a poslužila bi kao odskočna daska za ruski utjecaj u tom dijelu svijeta. I ambasadori u Carigradu savjetovali su Porti da bude na oprezu i da prihvati Milanovu ponudu, ali u osmanskom odgovoru, koji je kasnio zbog događaja oko stupanja na prijestolje, stajalo je da Srbi zlorabe osmansku suzdržljivost kako bi se ponovno naoružali, te da će Carstvo, prije negoli pristane na mir, tražiti garancije sila za slučaj ponovnog napada. Unatoč panslavističkom raspoloženju, Milan je ponudio vjernost novom sultanu, dozvolio je osmanskim snagama zauzeti četiri ključne utvrde u zemlji, onu u Beogradu, Šapcu (Bögürdelen), Smederevu i Feth-ul-Islamu, te raspustio srpsku narodnu miliciju i izručio bugarske nacionaliste koji su prebjegli na srpski teritorij. Također je povećao porez, kako bi Porti naknadio ratnu štetu. Na kraju, Milan je ponudio i to da će završiti dionicu rumelijske pruge Beograd—Niš, koja će Osmanima omogućiti izravnu željezničku vezu s Evropom što su im dugo vremena Srbi osujećivali. Sile su podržale sve Milanove prijedloge, izuzev onoga koji se odnosio na ograničenje oružanih snaga i postavljanje osmanskih garnizona na njegov teritorij. Britanija je željela da se uključi i zahtijevala je od Porte davanje autonomije Bosni i Hercegovini,

te obećanje da će se provesti šire reforme u Bugarskoj, ali od svega je trebalo konačno odustati kako se ne bi odugovlačilo rješenje neposredne krize.

Ali dok je ruski ambasador u Carigradu prihvatio nove prijedloge, Černajev, koji se nalazio na čelu srpske armije, i beogradski panslavisti prisilili su Milana da ih odbaci. Srbi dvaput napadnu osmanske položaje u Aleksincu [22—23. i 28. rujna (septembru)], budu potučeni do nogu i mnogi ruski oficiri izgube živote. Milan podigne svakog sposobnog muškarca kojeg je mogao naći u Beogradu, te krene na frontu na čelu te brigade u prnjama. Ignatjev je u Carigradu posredovao zaprijetivši napadom Rusije ukoliko se Srbi ne ostave na miru. Ultimatum je postigao svrhu. Osmanska je armija opozvana iz Srbije [3. studenog (novembra) 1876], a zemaljske trupe i milicija poslani kućama kako bi se smanjio silni financijski teret.

Mogućnost ruske intervencije prijetila je i ratom s Austrijom koja je također imala svoje zahtjeve na zapadni Balkan. U tom bi slučaju došlo do raspada Saveza triju careva, što ga je Bismarck podržavao kako bi stvorio protutežu francuskim revanšističkim potraživanjima u Evropi. S namjerom da održi ravnotežu snaga u Evropi što ju je uspio uspostaviti, Bismarck predloži da se podijeli Osmansko carstvo tako da budu zadovoljene i Austrija i Rusija. Austrija bi dobila Bosnu i Hercegovinu, a Rusija ne samo južnu Besarabiju već i izvjesnu prevlast u Rumunjskoj i Bugarskoj. Kao naknadu Francuska bi dobila Siriju, a Britanija Egipat te neke sredozemne otoke. Disraeli, kojega je Gladstonova kampanja o »bugarskim strahotama« lišila mogućnosti da podrži osmansku nepovredivost, nastojao je izigrati ovo rješenje, kako se ne bi povećala ruska i austrijska moć koja bi time porasla bez obzira na naknadu što bi je dobile Francuska i Engleska. Konačno, kad je osmanski pritisak na Srbiju zaprijetio da će dovesti do ruskog uplitanja i rata s Austrijom, Bismarck se povukao, te prihvatio britanski prijedlog da se u cilju rješavanja spora održi međunarodna konferencija u Carigradu [4. studenog (novembra) 1876].

Porti se ta zamisao nije dopala budući da je uključivala povratak na predratne granice prema Srbiji i Crnoj Gori, te obećanje lokalne autonomije i reforme kako Bugarskoj tako i Bosni i Hercegovini, no britanska prijetnja da će dopustiti Rusima da napadnu i potuku sultanove armije konačno ju je prisilila popustiti. Među stranim predstavnicima se mnogo dogovaralo u prvim sedmicama prosinca (decembra), dok su se skupljali u Carigradu radi konferencije. Nakon rasprava i dokazivanja, oni su se složili da Srbija i Crna Gora ostanu unutar svojih granica, s tim da se učine sitni teritorijalni ustupci u njihovu korist, a na račun Bosne. Bosna, koja je sad postigla zapravo autonomiju, ujedinit će se s Hercegovinom u jednu pokrajinu; na čelu će joj stajati upravljač, koji će biti odgovo-

ran sultanu i kojeg će ovaj imenovati na prijedlog i uz pristanak sila. Ignatjev je sada izrazio novu želju Rusije, a ta je bila da zasnuje svoj položaj na Balkanu na podršci velikoj Bugarskoj zahtijevajući da ova dobije velik dio južne Srbije i sve zemlje do Egejskog i Crnog mora što su se još nalazile pod osmanskom vlašću, te da na čelu tih zemalja bude kršćanski upravljač kojega će doživotno imenovati sultan. Rusija će pomoću vojske organizirati upravljanje. Britanci su uspjeli iskamčiti od Rusa da se odreknu želje za izlazom Bugarske na Egejsko more.

Ustav iz 1876. godine

Midhat je iskoristio priliku održavanja konferencije kako bi opravdao proglašenje ustava kojim će biti uspostavljena parlamentarna vladavina. Kao razlog naveo je da će proglašenje ustava navesti sile da odustanu od uplitanja u osmanske poslove pod izlikom da se moraju zalagati za provedbu reforme. No, s druge je strane Abdulhamid, popevši se na prijestolje, poželio uvećati moć dvora, te mu se nije ni najmanje žurilo objaviti takav akt. Stoga je umjesto ljudi koje je Midhat priželjkivao, u svoju osobnu dvorsku službu imenovao svoga zeta Damad Mahmut Dželaledin-pašu, ranijeg ministra trgovine; ovaj je postao glavar unutarnje dvorske službe *(mâbeyin müširi)*, njegov rob Bahrem-aga, glavni evnuh, a od dva njegova štićenika, jedan, Ingiliz Said (Englez Said) pobočnik, a drugi Küčük Said (Said Mlađi) glavni pisar, te je na taj način stvorio vlastitu dvorsku kliku u kojoj su mu Ahmet Dževdet i serasker Redif-paša bili glavni politički savjetnici.

Midhat-paša je i dalje imao utjecaja na vladu, iako je bio tek predsjednik Državnog vijeća. Nakon višekratnih zahtjeva Abdulhamid je [7. listopada (oktobra)] naredio da se ustanovi Ustavna komisija koja će izraditi nacrt ustava. Prijedlog je objavljen u novinama, službeno su ga potvrdili odličnici carstva, 28. listopada (oktobra) bio je proglašen, te je guverneru naređeno da odmah pripremi izbore. Stoga nije naročito vjerojatno da predstavnici sila, koji su se mjesec dana kasnije sakupili u Carigradu, nisu uopće bili upoznati s osmanskim nastojanjima oko reforme, kao što su kasnije tvrdili.

Nakon što je komisija završila rad, Midhat je po drugi put proglašen velikim vezirom [19. prosinca (decembra) 1876.] Ustav, objavljen u prosincu (decembru) 1876, sadržavao je 119 članova podijeljenih u 12 dijelova. Nije u stvari bio akt zapadnoevropskog tipa, kakvim su ga u ono vrijeme opisivali zapadni romantičari. U njemu je bilo otjelovljeno ranije osmansko iskustvo i praksa u mnogo većoj mjeri nego što se to na prvi pogled primjećivalo. Dioba vlasti bila je prije formalna

nego stvarna, a institucionalne promjene izgledale su više posljedicom evolucije, nego korjenitim prekidom s prošlom praksom.

Ni najnapredniji članovi Komisije nisu predlagali uspostavljanje republike niti bitno ograničenje sultanove apsolutne vlasti. Tako je odlučeno da vrhovna osmanska vlast uključuje islamski halifat koji će se i dalje prenositi na najstarijeg člana osmanske dinastije (član 3 i 4). Sultanova je osoba posvećena i on nije nikom odgovaran za svoja djela (član 5), te je na taj način čitav Ustav u ovisnosti o njegovoj dobroj volji. Njemu pripada isključivo pravo imenovati i opozivati ministre, što ih je činilo više odgovornim njemu nego parlamentu. On je kovao novac, njegovo je ime spominjano u molitvama petkom, on je zaključivao mirovne ugovore i objavljivao rat, zapovijedao oružanim snagama, proglašavao sve svjetovne zakone, nadzirao provedbu šerijata, ublažavao kazne i izricao pomilovanja, sazivao i raspuštao parlamenat, organizirao poslaničke izbore (član 7). Ne samo da je proglašavao odluke parlamenta i tako zakone, već je i dalje donosio odluke bez njegova odobrenja, premda se to rijetko događalo tokom prethodnog pola stoljeća. Mogao je objaviti opsadno stanje i privremeno odgoditi sva ustavna jamstva kad god je to smatrao potrebnim, te prognati svakoga na koga je sumnjao da je opasan bilo po njega, bilo po državu (član 113). Tako je u stvarnosti Abdulhamid uživao istu moć kakvu su uživali i njegovi prethodnici, a prvom će žrtvom pasti sam Midhat-paša čim mine međunarodna opasnost.

Parlamenat se sastojao od dva doma: Zastupničkog doma *(Medžlis-i mebusan)* i Gornjeg doma *(Medžlis-i āyān)*, koji su se trebali sastajati svake godine između 1. studenog (novembra) i 1. ožujka (marta) (član 42 i 43), osim ukoliko ih sultan odluči sazvati ranije, skratiti ili produžiti njihovo zasjedanje (član 44). Svečani čin otvaranja odvijao se u prisuću sultana ili njegova predstavnika, velikog vezira, te ministara i drugih odličnika, a carski bi govor izložio stanje unutarnjih poslova carstva, te stanje vanjskih poslova, kakvo je bilo prethodne godine, te ukazao koje je mjere neophodno poduzeti u slijedećoj godini (član 45).

Gornji dom imenuje sam sultan, a broj članova ne smije prelaziti trećinu broja članova Zastupničkog doma (član 60). Članovi moraju biti najmanje 40 godina stari, a prethodno su trebali zauzimati značajne državne funkcije. Imenovanje je bilo doživotno, jedino su morali dati ostavku u slučaju »da ih vuče želja za nekom drugom službom« (član 62). Broj poslanika utvrđuje se tako da jedan poslanik dolazi na pedeset tisuća muškaraca osmanske narodnosti (član 65), a glasanje je tajno i to po sistemu koji će se odrediti posebnim zakonom (član 66).

Trajanje službe bilo je četiri godine. Svaki zastupnik zastupa čitav narod, a ne samo svoj izborni okrug (član 71), premda mora potjecati iz okruga koji ga je kandidirao (član 72). Sultan, iz liste što mu je članovi podnesu, bira predsjednika vijeća i dva potpredsjednika (član 77).

Državno vijeće *(Surayi Devlet)* zadržalo je obje ranije funkcije, tj. funkciju vrhovnog prizivnog suda za odluke iz područja upravnog prava i ulogu organa zaduženog za pripremanje zakonskih prijedloga na poticaj ministarstava, Gornjeg doma, Zastupničkog doma, a na osnovi obavijesti i objašnjenja što ih dobiva iz odgovarajućih odjela (član 53). Tako će Državno vijeće pomoći svojim iskustvom u donošenju zakonskih nacrta, a parlament će poslužiti kao kanal kojim će narodni zastupnici utjecati na zakone prije njihova donošenja.

Nadzorna funkcija, što su je parlamentu pridavale pristaše ustavnosti, dobila je svoj pravi smisao u ulozi što ju je Zastupnički dom igrao u financijskim poslovima. On je imao pravo izglasavanja godišnjeg budžeta koji se zatim podnosio Ministarskom vijeću neposredno nakon otvaranja godišnje skupštine (član 99). Vlada nije smjela ubirati poreze ili trošiti sredstva za koje nije ovlaštena budžetom (član 77 i 100), pa čak ni sam sultan nije smio pogaziti ili zanemariti odluku Parlamenta u ovom području, kao što je to mogao kad se radilo o drugim zakonima. Kao pomoć u financijskim poslovima Zastupnički je dom trebao ustanoviti vlastitu financijsku službu *(Divan-i muhasebat)* sa zadatkom da službeno ispita račune svih vladinih odjela i službenika; i premda je članove tog tijela doživotno postavljao sam sultan, oni su ipak mogli biti otpušteni većinskim brojem glasova Zastupničkog doma. Ovim je, dakle, parlament dobio važnu kontrolu nad vladinim postupcima, ali ta je vlast bila ograničena odredbama što su svakom ministru omogućavale primijeniti prošlogodišnji budžet, ako »zbog iznimnih okolnosti« nije uspio od parlamenta postići da mu se prije kraja zasjedanja odredi budžet za narednu godinu (član 102). Osim toga, Ustavom je bilo predviđeno da »u hitnim slučajevima, u slučaju iznimnih okolnosti, ministri mogu... po carskoj odluci, namaknuti potrebna sredstva ili napraviti izdatke koji nisu budžetom predviđeni«, ukoliko Zastupnički dom u tom času ne zasjeda, ali pod uvjetom da parlament, prilikom idućeg zasjedanja, bude o tome obaviješten (član 101).

Osmanstvo je sada bilo službena politika carstva a ono je uključivalo princip jednakosti, kako je zacrtan u Tanzimatu, te nastojanja da se izbjegne separatizam milletskog sistema. »Svi se podanici carstva s ponosom zovu Osmanima, ma kojoj vjeri pripadali« (član 8). »Svi Osmani uživaju osobnu slobodu ukoliko se ona ne kosi sa slobodom drugih« (član 17). Utvrđeno je da su javne službe pristupačne svima ovisno o sposobno-

stima i poznavanju službenog državnog jezika (član 18 i 19). »Svi su Osmani pred zakonom jednaki. Imaju ista prava i dužnosti prema domovini, bez obzira na vjeru« (član 17). Svakom je Osmanu dopuštena sloboda vjeroispovjedi pod uvjetom da »ne kriš javni red i moral« (član 11). Ipak, Islam ostaje službena državna vjera. Porezi se odmjeravaju prema imovnom stanju obveznika (član 20), a privatno vlasništvo ne može biti oduzeto, osim u slučaju da se radi o općoj koristi, a i tada uz odgovarajuću naknadu (član 21). Privatni dom je nepovrediv. »Vlast ne smije na silu prodrijeti u stan, ma kome on pripadao, osim u slučajevima predviđenim zakonom« (član 22). Daljnjim se članovima nastoji spriječiti samovoljan odnos prema podanicima: »Ne smiju se ubirati nikakve pristojbe ili porezi ni pod kakvim nazivom, ukoliko nisu u skladu sa zakonom« (član 25); te: »mučenje i zlostavljanje u bilo kojem obliku, strogo je zabranjeno« (član 26).

U svrhu provedbe u žitvot gornjih prava u Ustav je uključen čitav svjetovni pravosudni sustav što ga je razvio Tanzimat. Suci su birani doživotno (član 81); sudovi su organizirani prema zakonu (član 88), a nikakvo uplitanje nije dozvoljeno (član 86). Sudovi *šerijata* zadržani su za muslimanske vjerske sporove, a nemuslimani su se u takvim slučajevima utjecali svojim vlastitim *milletskim* sudovima. Ustanovljen je, napokon, i novi Vrhovni sud *(Divan-i Âli)* koji je trebao saslušati pritužbe protiv članova vlasti — kako izvršne tako i parlamenta a sastojao se od 10 članova, koji su birani iz Gornjeg doma, Državnog vijeća i Vrhovnog prizivnog suda. Sud se sastajao na poziv sultana, po potrebi, kako bi sudio »ministrima, presjedniku i članovima prizivnog suda i svim drugima optuženim za zločin povrede veličanstva ili za pokušaj ugrožavanja državne sigurnosti«.

Upravljanje provincijama

Na kraju je na Midhatovu inicijativu uključen i vilajetski pokrajinski sustav iz 1864, a pokrajinska i okružna zastupnička vijeća imala su dužnost »raspravljati probleme koji se tiču općeg dobra, kao što je uspostava sredstava veza, briga za poljoprivredu, razvoj obrta, trgovine, poljoprivrede i narodnog prosvjećivanja«. Brinuli su se i za stambene pritužbe i naknade u slučajevima povrede zakona (član 109, 110).

Reforme, što ih je Tanzimat proveo u pogledu etničkih grupa *(milleta)*, također su uključene, te je svaki *millet* (etnička grupa) morao izabrati vlastito svjetovno vijeće na lokalnoj i centralnoj razini s ciljem da se bavi unutarnjim poslovima i da služi vezom općina s vladom i sa upravnim vijećima.

Gradske organizacije, što su ranije bile uspostavljene u Carigradu i u pokrajinama, također su posebnim odredbama zadržane (član 112), a kao rezultat Midhatova iskustva na funkciji pokrajinskog upravljača, u Ustav je ušla i odredba da će »pokrajinska uprava biti zasnovana na principu decentralizacije«, a pojedinosti o tome bit će utvrđene zakonom kasnije.

Sve u svemu, Ustav iz 1876. sadržavao je, u obliku pristupačnom promatračima sa Zapada, odredbe koje se odnose na ljudska prava kao i osnovne ustanove što ih je Tanzimat razvio kroz pedeset prethodnih godina. Ustanovljen je i parlament zapadnog tipa, kako bi pripomogao Državnom vijeću u zakonodavnom postupku i stvorio protutežu Porti. Oblikujući modernu vladu na temelju osmanskog iskustva, članovi Ustavne komisije, pod oštrim pogledom novoga sultana, stvorili su sredstvo koje će nastaviti djelo Tanzimata.

Završetak Carigradske konferencije

Objava Ustava vremenski se poklapa s otvaranjem carigradske konferencije koja je održana u prostorijama Ministarstva pomorstva u carskom brodogradilištu na Zlatnom rogu. Prilikom prvog zasjedanja delegate je zapanjio tutanj topova kojim je popraćeno proglašenje. Sultanov stari prijatelj, a tadašnji ministar vanjskih poslova Safet-paša odmah je obavijestio prisutne da su reforme, što su ih zahtijevale sile, sada postale zbilja, budući da su uključene u Ustav. S tim su obrazloženjem odbijani svi prijedlozi što su ih ambasadori prethodno razradili. Kako je Ustav ustvrdio da carstvo predstavlja neraskidivu cjelinu, to Srbija i Crna Gora nisu mogle od Bosne dobiti obećane teritorije. Nije se više mogla praviti razlika među muslimanskim i nemuslimanskim podanicima budući da im je Ustavom bila zagarantirana jednakost. Ustav, nadalje, nije predvidio strani nadzor i kontrolu. Stvaranje mjesne oružane kršćanske milicije samo bi narušilo sklad koji izvire iz Ustava. A posebni vjerski sudovi za nemuslimane obezvrijedili bi svjetovne sudove što ih je Ustav ozakonio, itd, itd ...

Abdulhamid je u stvari poslao Midhatu vlastiti plan kako bi ga ovaj izložio silama. Posebna međunarodna komisija bit će sazvana ispitati bugarske pritužbe i dati preporuke za potrebne izmjene, te će sama suditi svim oficirima koje pronađe odgovornima za počinjena zvjerstva. Osmanska vlada obećava brzo oživotvorenje reformi sadržanih u Ustavu, a sile prisutne na konferenciji bit će jamci te provedbe. Midhat se u stvari još jače opirao stranom miješanju nego sam sultan, vjerojatno zato što je, služeći u podunavskim pokrajinama, imao s time iskustva; stoga je odlučio Abdulhamidove prijedloge shvatiti

tek kao preporuke, te ih nije iznio pred konferenciju, već se i dalje oštro suprotstavljao svim njezinim prijedlozima. Lord Salisbury, suočivši se s potpunim osmanskim odbacivanjem bilo kakvih nagodbenih rješenja, a budući da je, za razliku od svojih kolega iz vlade i od Disraelija, bio skloniji Rusiji i zahtjevima balkanskih zemalja, ponudio je izmijenjen program sporazuma koji je uključivao podjelu Bugarske na dva vilajeta, istočni i zapadni. Bit će ustanovljeni novi prizivni sudovi tamo i u Bosni i Hercegovini, a suci će se imenovati povezano sa stranim silama i bit će doživotni; u lokalnim sudovima upotrebljavat će se osmanski-turski, ali i domaći jezik. Sile će sudjelovati u izboru pokrajinskih upravljača, a u Bugarskoj će izbor uključivati samo kršćane. Porez na duhan i carine slijevat će se u središnju riznicu, ali će svi drugi porezi ostajati pokrajini za trošenja; kršćanska i muslimanska milicija bit će organizirane da održavaju red po selima i to s obzirom na vjeru koja u tim područjima prevladava. Sve će čerkeske izbjeglice biti vraćene u Anadoliju, a organizirat će se mjesna žandarmerija na čelu s evropskim oficirima; 5000 belgijskih vojnika bit će poslano u pomoć Bugarskoj s ciljem da zemlje u turskom posjedu prenesu na korištenje kršćanskim obrađivačima, a te će nadgledati mješovite komisije.

Očito da ovaj prijedlog nije bio prihvatljiviji za Portu od staroga. Salisbury je zaprijetio da će Rusija, u slučaju da plan bude odbijen, napasti Portu, a Britanija neće učiniti ništa da joj pomogne. Tri dana nakon toga, Midhat izloži taj plan, uz popratna upozorenja, generalnoj skupštini odličnika koja se sastala u Carigradu, objasnivši im da će se Osmani možda morati boriti sami, no naglasivši da će kapitulacija svakako značiti kraj osmanske neovisnosti. Midhatove su riječi razjarile ne samo odličnike, već i mase po ulicama. Čak i vođe milleta oštro su reagirale na prijedlog o stranoj intervenciji, te je ovaj konačno bio jednoglasno odbačen, tako da je Midhat silama mogao ponuditi tek najosnovnije pokrajinske reforme što ih je Tanzimat bio obećao. Midhata je podržao Ser Henry Elliot, britanski ambasador u Carigradu, koji se zajedno s Disraelijem suprotstavljao Salisburyjevoj politici i odlučio učiniti sve što je u njegovoj moći kako bi spasio Osmane. Sultan je, očito neobaviješten o tim posljednjim saopćenjima, smatrao Midhatovu odluku da odbaci prijedloge bez daljeg pregovora kao nepotrebni poticaj na rat, pa je to zamjerio velikom veziru. Salisbury i njemački predstavnici učinili su i posljednij napor da omoguće donošenje sporazuma, smanjujući zahtjeve na minimum tj. zahtijevajući kršćanskog upravljača za Bugarsku i belgijsku žandarmeriju, no Midhat je i te zahtjeve odbacio i tako se konferencija raspala s potpunim osjećajem promašenosti [20. siječnja (januara) 1877].

Midhatovo otpuštanje

U mnogome je propast konferencije, još više nego izrada Ustava, pridonijela tome da je Abdulhamid počeo sanjati o ponovnom jačanju dvorske vlasti. U svakom slučaju, sultan nikad nije volio Midhata, jer je vrlo jasno sagledavao političke ciljeve njegova Ustava i osjećao da se zasluge za reforme pripisuju njegovom velikom veziru, u kojem su svi Osmani i stranci gledali značajnu ličnost. Sultanu bliski dvorjani na čelu s Mahmutom Dželaledinom i njegovom ženom sultanijom Džemilom (sultanovom sestrom) koristili su svaki i najmanji događaj da podbodu sultana protiv Midhata; posebno su za to koristili njegovu sklonost prema Mladoturcima, te su njihove izjave pripisivali njegovu utjecaju. Midhatov plan da pripusti kršćanske studente u vojne akademije, te odbijanje Mahmut Nedimova programa o pokrivanju javnog duga, također su raspalili sultanovu srdžbu. Abdulhamid konačno odluči, smatrajući Midhata odgovornim za propast konferencije, poslati ga na dulje putovanje po Evropi [5. veljače (februara) 1877]. Uskoro nakon što su strani opunomoćenici napustili Carigrad, Midhat, koji je ostao bez pečata velikog vezira, bude optužen po članu 113 Ustava, te se morao ukrcati na brod koji će ga odvesti u progonstvo. Velikim vezirom postade sultanov povjerenik Ibrahim-paša, raniji predsjednik Državnog vijeća. Odsad će sam sultan predsjedavati sastancima Ministarskog vijeća, određivati vladinu vanjsku politiku, obračunavati s demonstracijama vjerskih studenata i — što je vrlo znakovito — studenata vojne akademije. Sultan je uskoro uspio ugušiti te proteste, čemu je pripomogla atmosfera strasti kojom su bili popraćeni izbori kao i nova međunarodna kriza što je uskoro uslijedila.

Diplomatska nastojanja da se izbjegne rat

Midhat je, u međuvremenu, pregovarao sa Srbijom i Crnom Gorom s ciljem da sklopi posebni mir, čime bi potkopao položaj sila na Carigradskoj konferenciji i obezvrijedio ruske prijetnje. Knez Milan je odmah nakon Muratova svrgnuća prihvatio osmanske uvjete, te je 28. veljače (februara) 1877. god. potpisan mirovni sporazum prema kojemu je Srbiji vraćen predratni status. Srbija je morala obećati da neće graditi nove utvrde duž osmanske granice niti pomagati terorističke grupe koje djeluju na osmanskom teritoriju. Osmanska će se zastava i dalje viti nad beogradskom tvrđavom, ali tu neće biti osmanskog garnizona; Srbija će, za uzvrat, priznati vjersku slobodu svim muslimanima, Židovima, Armencima i katolicima na svome teritoriju. Nastojanja da se sličan mir sklopi sa Crnom Go-

rom naišla su na neuspjeh jer je ona, pod ruskim utjecajem, željela nastaviti rat, kako bi caru dala željenu izliku za neposredno uplitanje.

Sve je bilo spremno za napad na Osmane bez obzira na pregovore Porte sa neposlušnim vazalima. 1854. godine Rusija je iz straha od austrijske intervencije bila prisiljena okaniti se kneževina. Sada je car morao dobiti pristanak Beča, ako je htio prijeći Rumunjsku i napasti Osmane na Balkanu. Neko je vrijeme on pokušavao od cara postići da objasni neodređene stipulacije Reichstadta s obzirom na stav Austrije u slučaju rusko-osmanskoga rata, ali je loša organizacija austrijskih armija ovoga kočila, iako je želio pristupiti borbi protiv sultana. Propast Carigradske konferencije omogućila je ruskom caru da konačno sklopi taj sporazum u Budimpešti [15. siječnja (januara) 1877]. Austrija je u slučaju rusko-osmanskog rata obećala dobronamjernu neutralnost, a za uzvrat je dobila dopuštenje da zauzme Bosnu i Hercegovinu kad god to zaželi, s tim da Srbija, Crna Gora i Novopazarski sandžak ostanu neutralni i ne pripadnu ni jednom od potpisnika. Rusija će dobiti Besarabiju, a saveznici će poduprijeti jedan drugoga u slučaju da druge sile ulože prigovor. Sporazum nije uključio nikakve odredbe što bi se odnosile na Bugarsku, ali je zabranio stvaranje bilo kakve velike države na tom području. U slučaju da se Osmansko carstvo potpuno raspadne, Carigrad bi postao slobodan grad, ne pripavši ni Rusiji ni Grčkoj, a Grčka bi kao naknadu dobila Kretu, Tesaliju i južni Epir. Rusija je tako dobila odriješene ruke u odnosu na Portu, a Austrija je sebi osigurala znatne teritorije i uvjeravanja da će ona, a ne Rusija, imati prevlast nad Srbijom. Sve je to bila naknada za njezinu neutralnost.

Osmanski parlament

Već je Midhat uvidio sve prednosti što bi ih Porta imala kad bi se novi Parlament, najočitiji znak postojanja Ustava, sastao u Carigradu baš u vrijeme održavanja Carigradske konferencije, a na očigled stranih predstavnika i štampe. Ustavu je dodan i privremeni izborni zakon koji je Komisija objavila 28. listopada (oktobra) 1876. Zbog hitnosti, uključena je odredba da iznimno za ovaj put zastupnike neće birati narod, već članovi pokrajinskih i okružnih vijeća, koji su već bili izabrani u skladu sa tanzimatskim pokrajinskim propisima. Porta će odrediti broj poslanika iz svake pokrajine prema broju žitelja, a upravljač pokrajine odredit će odnos između muslimana i nemuslimana. Posebnim propisima bilo je utvrđeno da iz kršćanskih krajeva zastupnici budu pretežno kršćani. Vazalne pokrajine — Rumunjska, Srbija, Crna Gora, Egipat i Tunis —

nisu bile uključene, jer su imale vlastite upravne sisteme. Libanon i Kreta su odbili da budu uključeni budući da su željeli sačuvati autonomiju, iako ih je Porta uvjeravala da ovim sudjelovanjem neće ni najmanje oštetiti svoju samoupravnost. Izbori su počeli u studenom (novembru) a nastavili su se u novoj godini, izuzev u Bosni i u Solunu gdje su upravljači imenovali koga su oni htjeli da zastupa različite općine. Carigrad se držao posebnih propisa, budući da još nije bio proglašen pokrajinom: dvadeset gradskih okruga funkcionirali su kao izborni okruzi i birali dva zastupnika, jednog muslimana i jednog nemuslimana na osnovu glasova svih birača, bez obzira na vjeroispovijed. Iako je Ustav zahtijevao isti omjer u svim pokrajinama carstva, ovaj put su izrazite prednosti dane kršćanima u evropskim pokrajinama kako bi se ostavio povoljan dojam na konferenciju. Tako su evropske pokrajine birale jednog poslanika na 82.882, dok su anadolijske pokrajine birale jednog na 162.140, a afričke samo jednoga na 505.000 muškaraca. Židovi su dobili jednog poslanika na 18.750 muškaraca (ukupno 4), kršćani jednog na 107.557 (ukupno 44), a muslimani jednoga na 133.367 (ukupno 71). Slični su omjeri vladali i u drugom sazivu Skupštine 1877. godine Sultan je imenovao 26 članova Gornjeg doma, od kojih je 21 bio musliman.

Parlament je službeno otvoren 19. ožujka (marta) 1877. godine, raskošnom svečanošću u prijemnoj dvorani palače Dolmabahče, uz prisustvo ministara, odličnika, zastupnika i stranih dostojanstvenika. Predsjedavao je Ahmet Vefik-paša, kojega je sultan, ne obazirući se na izborna pravila, imenovao predsjednikom, iako su to trebali učiniti zastupnici i to iz svojih redova. Sultanov govor, što ga je pročitao njegov tajnik Küčük Said, ukazao je na promašaje reforme, zatim na poteškoće što su nastale zbog napada izvana, te na dug u obveznicama. Ustvrdio je da je sultan odobrio Ustav kako bi mogao »koristiti metodu vijećanja kao uspješno sredstvo kojim će unaprijediti upravljanje državom«, te je pozvao delegate da pomognu pri donošenju zakona koji su potrebni zemlji. Obećao je da će vlada pomoći podnošenjem mnogih odredbi i propisa, te naglasio potrebu da se unaprijedi poljoprivreda, sudstvo i činovnički sustav; iznio je svoju namjeru da ustanovi novu školu za službenike *(Mekteb-i mülkiye)*, kako bi dobio upravljače koji će biti spremni da časno i mudro sprovode nove zakone. Parlamenat je, sastavši se iza toga u svojoj vlastitoj zgradi na starom sveučilištu nasuprot džamije Aja Sofije, uzvratio pohvalama sultanu što ih je sazvao i obećanjem da će raditi na tome da »odstrani i posljednje tragove zlorabe, tog naslijeđa iz vremena despotizma«. Izjavio je da će se oštro oduprijeti uplitanju izvana, te da se nada da će Crna Gora i Srbija pristati na Portine uvjete.

Osmanski prijelaz na ustavni oblik vladavine nije zataškao ruske pretenzije, ali je car morao uzeti u obzir i stanje vlastitih trupa. Njegova je armija, u času kad se pripremala krenuti na jug, prema kneževinama, bila brojčano ravna sultanovoj, ali lošije opremljena s obzirom na bogatu opremu što ju je pribavio Abdulaziz krajem svoje vladavine. Unatoč tome, Rusi su bili s pravom uvjereni, kao što će razvoj događaja pokazati, da će ipak pobijediti, i to zahvaljujući zapovjedničkim prednostima. Osmanski oficirski korpus još nije bio dovoljno razvijen, a izgrizali su ga isti politički razdori što su onemogućavali rad nosilaca Tanzimata. Tako je Rusija, dobivši dozvolu za prijelaz preko teritorije Rumunjske [6. travnja (aprila) 1877], odbila njezinu vojnu pomoć, kao što je već bila odbila sličnu pomoć što su joj ponudile Grčka, Srbija i Crna Gora. Ruski je ambasador obavijestio Portu da joj je njegova vlada objavila rat [24. travnja (aprila)], te je odmah napustio prijestolnicu. Abdulhamid se obratio za pomoć potpisnicima pariškog mira, ali to je bilo od male koristi. Disraeli je — premda onemogućen Gladstonovim političkim napadima na »strašnog Turčina« — ipak pokušao poništiti sporazum dvaju careva sklapanjem anglo-austrijskog saveza u svrhu ograničavanja eventualnih ruskih dobiti; no Andrassy je bio voljan otvoreno istupiti jedino u slučaju da Rusi prekrše budimpeštanski sporazum. Stoga Disraeli nije mogao dobiti podršku vlade za englesko uplitanje, te je bio prisiljen pustiti Osmane da se sami bore.

Glavni cilj ruskog pohoda bio je da se prijeđe Balkansko gorje i da se što prije približi Carigradu i Tjesnacima na zapadu, a u isto vrijeme da se uđe u sjeveroistočnu Anadoliju, zauzmu Kars, Ardahan i Erzurum, te da se tako prisili Porta da prihvati prijedloge što ih je odbacila na Carigradskoj konferenciji. Kada car bude dobio prevlast nad Crnim morem i kada preko Anadolije dođe do Aleksandrete, dobit će izlaz na Sredozemlje. Tako će i slavenske države na Balkanu biti odsječene od osmanske države, te će u njima ojačati ruski utjecaj, a time će i careva uloga unutar evropskih zemalja biti učvršćena. Osmani su svoju glavnu obrambenu liniju postavili na Dunavu, a u području između Varne i Vidina gusto su izgradili utvrđenja s time da su glavne utvrde bile kod Silistre, Ruščuka, Nikopolja i Vidina. Balkansko gorje tvorilo je drugu obrambenu liniju, a baze su joj bile kod Varne, Šumle i Sofije. Bile su utvrđene i Dardanele za slučaj da ruska baltička flota bude poslana na Sredozemlje, a na istoku su garnizoni u Karsu i Erzurumu bili maksimalno popunjeni. Rusija nije imala vremena ponovo izgraditi crnomorsku flotu, te se Osmani s te

strane nisu trebali ničega plašiti. Umjesto toga, planirali su poslati na Dunav samo lake brodove kako bi pomogli opskrbu svojih snaga.

Rusi su se u lipnju (junu) 1877. uputili prema zapadu, dvaput prešavši Dunav, s tim što je jedan dio njihovih snaga krenuo na Dobrudžu, a drugi je prošao između Ruščuka i Nikopolja, te uz pomoć pretežno bugarskog pučanstva zauzeo Sistovu (Svištov), pobivši većinu muslimana [27. lipnja (juna)]. Tada je taj dio krenuo na Trnovo [1. srpnja (jula)] kako bi zauzeo klance Balkan-gorja i otvorio put prema Sofiji i Edreni. Tako je vrlo brzo bila razbijena i druga osmanska obrambena linija. Ulazak Rusa u sjevernu Bugarsku bio je popraćen masovnim pokoljem turskih seljaka, kako ne bi bilo opasnosti da će ovi onemogućavati kretanje vojske i opreme. Nikopolje je hrabro odolijevalo sve dok nije napokon, nakon čitavog niza neprijateljskih napada, palo [16. srpnja (jula)] uz znatne ljudske i materijalne gubitke. Carigrad je ostao zaprepašten tim nizom poraza; Abdulhamid tada zamijeni sve glavne vojskovođe koji su preživjeli, te naredi da Sulejman-paša, nekadašnji upravnik Vojne akademije, a sadašnji zapovjednik snaga u Crnoj Gori, preuzme obranu balkanskih klanaca. Kako bi osigurao podršku masa, Abdulhamid se proglasi gazijem, borcem za vjeru protiv nevjernika, te nagovori ulemu da ovaj rat proglase svetim ratom. Uzevši Poslanikov bajrak iz dvorca Topkapi, gdje je bio pohranjen, tako razjari strasti masa, da je dobio ne samo potrebno ljudstvo, već je uspio i ubrati novaca (putem osobnih priloga) za pokrivanje strahovitih ratnih troškova. To će biti prvi u nizu apela koji će se mnogo puta ponoviti tokom narednih pedeset godina opstojanja osmanske države.

Sulejman-paša morem dovede svoje ljude do Dedeağača (Aleksandroupolis), te hitro umaršira u sjevernu Bugarsku i otjera ruske snage nazad kroz prolaz Šipka, što ga osvoji i utvrdi. Desno je krilo ruske vojske, nakon osvajanja Sistove (Svištova), zauzelo Vidin, ali je zadržano kod Plijevna (Pleven) energičnom obranom što ju je vodio Osman-paša, čije su snage ojačane dolaskom dobrovoljaca poslanih iz Carigrada. Tako su Rusi bili osujećeni na zapadu, a planirano brzo napredovanje prema Carigradu onemogućeno je osmanskim otporom kod Šipke i Plijevna (Pleven).

Slično se odvijao i pohod na istoku. U početku je Osmane kočila potreba da podijele svoje snage na sva utvrđenja između Crnoga mora i jezera Van kojima je prijetio napad Rusa. Stoga su se slabo mogli oduprti kada su Rusi napali jednu za drugom glavne utvrde, najprije Ardahan [18. svibnja (maja 1877], a zatim Doğu Bajezit [2. lipnja (juna)]. Osmani su pretrpili teške gubitke u ljudstvu i puškama. Rusi su te puške upotrijebili (kao i u Bugarskoj) da naoružaju mjesno kršćansko

pučanstvo i da ga potaknu na pokolj muslimanskog življa kako bi osujetili lokalni otpor u tom kraju. Središtem osmanske obrane postade tada Kars, a preostala vojska u tom kraju okupi se pod vodstvom Ahmet Muhtar-paše koji uskoro zaustavi prodor ruskih snaga.

Kako nije uspio zadobiti brzu pobjedu, ruski car se morao suočiti s ponovnim političkim i diplomatskim pritiskom koji je ugrožavao i tako skromne plodove njegovih ratnih pobjeda. U početku je popustio panslavističkom zahtjevu za ratom. No Gorčakov i drugi bojali su se i dalje evropske intervencije i unutarnje revolucije u slučaju da se rat odulji. Njihov je savjet bio da se rat zaključi na osnovu status quo ante (ranijeg stanja), te da se osnuje autonomna Bugarska koja će se protezati samo do Balkanskoga gorja, s time da Austrija za naknadu dobije Bosnu i Hercegovinu. Disraeli (sada Lord Beaconsfield) više-manje je bio osigurao podršku vlade za spasavanje Osmana, no kako vlada nije bila voljna ući u rat u Evropi bez savezništva sa barem jednom evropskom silom, on je usmjerio svoje napore na to da uputi britansku flotu prema Carigradu i Tjesnacima kako bi tamo suzbio Ruse [30. lipnja (juna)]. Novi se engleski ambasador Sir Layard vrlo prisno povezao sa sultanom i tu poziciju zadržao je sve do kraja svoje misije. Sada su Disraeli i Layard razmatrali mogućnost britanskog pohoda u istočnu Anadoliju kako bi odande otjerali Ruse. Val šovinističke ratne groznice preplavio je u to doba Englesku: mase su zahtijevale da vlada uđe u rat kako bi se spasila Indija i Srednji Istok od ruskog imperijalizma, a osmanski junaci iz Plijevne (Plevena) i klanca Šipke veličani su u britanskoj štampi. No Disraeli još uvijek nije uspio sklopiti željeni sporazum s Austrijom koja je postavljala neke prvobitno ruske zahtjeve (uključujući zauzimanje desne obale Dunava i stvaranje velike slavenske države pod pokroviteljstvom Rusije) kao nagradu za njezinu pomoć da se okonča rat.

I tako se rat nastavio. Sada ruski car više nije odbijao pomoć balkanskih prijatelja. Srbija je pristala ući u rat, ali to nije učinila sve dok je zauzeće Plijevna (Plevena) nije uvjerilo u sigurnu pobjedu Rusa. Od Grka je također zatraženo da odbiju Osmane napadom na Trakiju, no, kako ih se dojmila osmanska armija i britanska prijetnja intervencijom, odbili su pružiti pomoć ukoliko im Rusija ne zajamči da će dobiti i Epir i Tesaliju. Rumunjska nije bila u mogućnosti odbiti Rusiju niti otegnuti s pružanjem pomoći. Stoga je njezina armija pomogla Rusima pri ponovnom opsjedanju Plijevna (Plevena), koje je i dalje hrabro odolijevalo. Kao nagradu za junački otpor Rusima Abdulhamid podijeli naslov gazije zapovijedniku Osman-paši, kao i Muhtar-paši za zasluge na istoku.

Parlament na poslu

U međuvremenu je parlament obavljao svoju zakonodavnu dužnost. Novim je zakonom preinačena Uredba o pokrajinama iz 1864. godine, nakon mnogo rasprava između muslimanskih i nemuslimanskih poslanika o sastavu savjetodavnih vijeća. Seoski zastupnici nastojali su ograničiti vlast uprave nad vijećima i spriječiti carigradsku gradsku upravu da ubire veće poreze za svoje potrebe, nego što su smjeli u iste svrhe ubirati manji gradovi. Objavljene su najvažnije uredbe koje su razradile problem gradskih struktura, što su se bile pojavile već krajem Tanzimata.

Mnogo je rasprave pobudio Zakon o štampi, što ga je predložio veliki vezir, a koji je predviđao cenzuru i zabranu napisa ako krše vladine propise. Na kraju je većina tih odredbi ipak bila uključena, a zastupnici su uspjeli samo smanjiti novčane kazne, nakon čega je Državno vijeće ponovno razmatralo čitav nacrt i to tako naširoko da se dokument izgubio u zakonodavnom postupku, te nije ni proglašen za vrijeme zasjedanja Parlamenta. Pored uredaba što se odnose na Zastupnički dom i Gornji dom, Parlament je izradio i temeljni zakon o izborima za čitavo carstvo, prema kojem se bira jedan zastupnik na 50.000 muških žitelja svakog sandžaka, s time da će izborni sistem biti posredan, sličan onome koji je primijenjen u Carigradu 1877. godine. Biračko pravo dano je svim podanicima na dobru glasu iznad 25 godina starosti koji nisu osuđivani i nisu poslovno propali. Poslanici su pokušali ustanoviti neposredan sistem glasanja, te uskratiti pravo onima koji krše porezne obaveze, ali te su odredbe odličnici otklonili i time pokazali da rade u korist vladajućih grupacija. Ni taj zakon nije nikad ugledao svjetlo dana; prije nego što je stigao do sultana, ovaj je već bio raspustio Parlament.

Zastupnici su u odnosu na budžet pokazali neovisnost, te smanjili broj službenika i svotu što je predložena za njihove plaće, prije nego što su odobrili prijedlog za 1876—77. godine. Ali morali su prihvatiti sve goleme troškove što ih je nametnuo rat koji je stvorio znatan manjak, a da bi to nadoknadili, morali su povećati porez na dohodak, na imovinu i na stoku. Također su odobrili obavezni unutarnji zajam time što su prisilili posjednike i službenike da srazmjerno s bogatstvom i sredstvima kupe vladine obveznice. Izuzev tih mjera, zastupnici nisu neposredno utjecali na vođenje rata, ali su ipak sultanu dali počasni naziv gazije. 22 svibnja (maja) jednoglasno su zatražili da Mahmut Nedim bude izveden pred sud zato što je doveo carstvo u krizu, ali sultan nikad nije dopustio da do toga dođe.

Parlament nije posebno napao način vođenja rata, ali je Ismail Kemal-beg, službenik u Ministarstvu vanjskih poslova i Midhatov bliski prijatelj, pokušao dobiti podršku naprednih snaga izvan parlamenta kako bi u Zastupničkom domu ustanovio Ratni odbor, što sultan nikad ne bi bio prihvatio i što je u mnogočemu bilo suprotno Ustavu. Ismail Kemal je nagovorio 90 poslanika da od sultana zatraže da ponovno postavi Midhata [22. svibnja (maja)], ali je pokušaj propao, jer su dva dana kasnije studenti teologije demonstrirali protiv pada Ardahana i tražili ostavku seraskera Redif-paše opkolivši zgradu parlamenta i zahtijevajući da im se dopusti prisustvovanje raspravi kad on bude odgovarao pred Skupštinom [24. svibnja (maja)]. Sultan je reagirao tako da je proglasio opsadno stanje, te je u skladu sa ustavnom povlasticom poslao studente u progonstvo. Ti su događaji, iako bez neposredne veze s radom Skupštine, pobudili u sultanu sumnje što će na kraju dovesti do odluke o potpunom raspuštanju Parlamenta.

Prvo je zasjedanje konačno završilo 19. lipnja (juna) 1877. godine, znatno kasnije od uobičajenog roka, zato što je bilo potrebno izglasati budžet i zakon o obveznicama. Zakazani su izbori za drugo zasjedanje, premda još nije bio izglasan izborni zakon; datum novog zasjedanja bio je već blizu [u studenom (novembru)], pa je stoga ponovno primijenjena Privremena izborna uredba. Izbori su održani u rujnu (septembru) i listopadu (oktobru), a rezultati su bili otprilike isti kao i ranije, samo što je bilo manje muslimanskih poslanika iz Anadolije zbog problema što ih je prouzročio rat. Parlament se sastao tek 13. prosinca (decembra) 1877. godine ponovno uz carski govor, ali su izostale svečanosti i ganuće masa zbog loših vijesti što su dolazile s fronte. Sultan je izrazio žaljenje što se balkanski vazali bune bez razloga, a pohvalio je srčanost svoje armije, naročito onog nemuslimanskog dijela pokrajinske milicije. Obećao je zastupnicima nove propise, što će ih izraditi Državno vijeće, a odnosit će se na izbore, pravosudnu reformu i zakonik o građanskom postupku, a rekao je da će im vratiti i Zakon o štampi, uredbu o pokrajinama i porezne zakone što su bili prihvaćeni prilikom prvog zasjedanja, tako da uzmognu uzeti u razmatranje prigovore što su ovi pobudili. Odgovarajući na to, zastupnici su iskoristili priliku da istaknu svoje nezadovoljstvo s vođenjem i rezultatima rata, što je na Portu ostavilo snažan dojam. Veliki vezir je ponudio ostavku, a Abdulhamid je na dvoru odlučio da će se riješiti Zastupničkog doma.

Nova kriza

Rat se doista loše razvijao i duga je ruska opsada osmanskih obrambenih točaka, kako na istoku tako i na zapadu, uzela svoje žrtve. 14. listopada (oktobra) 1877. godine 6500 osmanskih

vojnika moralo se kod Aladağa predati, a 14. studenog (novembra) je Muhtar-paša napustio Kars, ali je ipak uspio povući većinu ljudi i teške opreme sa sobom u Erzurum. Čitava je istočna Anadolija bila otvorena neprijatelju, tek što ju je zima privremeno štitila. I na Balkanu je Gazi Osman-paša morao odlučiti skratiti patnje svojih ljudi, te se 10. siječnja (januara) 1877. godine 42.000 preživjelih predalo kod Plijevna (Plevena). Tako je zapadna fronta bila slomljena. Srpski kralj Milan je sada dobio potrebnu hrabrost da proglasi neovisnost [24. siječnja (januara)], te objavi rat [28. siječnja (januara)], zauzme Pirot na bugarskoj granici, pa zatim opkoli i zauzme Niš [11. veljače (februara)]. Branitelji klanca Šipka svladani su 9. siječnja (januara) 1878. godine, što je Osmane stajalo još 32.000 vojnika i 103 velika topa. Sam Sulejman-paša uspio je pobjeći i preuzeti obranu Sofije. Ali sada su osmanske snage već bile rastu-rene. Uskoro je i Sofija pala, a zatim i Edrena [10. siječnja (januara)], praktički bez borbe. Kako su osmanski garnizoni iz Crne Gore bili zauzeti na istoku, Crnogorci su u isto vrijeme odlučili objaviti rat, te su zauzeli Bar [15. siječnja (januara)] i Ulcinj [19. siječnja (januara)].

Brzo napredovanje Rusa kroz Bugarsku uznemirilo je Britaniju i Austriju koje su sada uvidjele da bi velika Bugarska, o kojoj je ruski car sanjao, bila naprosto sredstvo ruske prevlasti u jugoistočnoj Evropi. Franz Josef je opomenuo cara Aleksandra II da će se oduprijeti stvaranju takve države i zatražio za sebe Bosnu i Hercegovinu čak i u slučaju da Rusija uzme samo južnu Besarabiju, te zahtijevao da sve sile, a ne samo Rusija, sudjeluju u mirovnim pregovorima s Osmanima. Slična opomena došla je i od Britanije. Ali ruska je vojska na čelu s knezom Nikolajem napredovala prema Carigradu, prisilivši Portu da zatraži prekid vatre, koji će biti zaključen u Edreni 31. siječnja (januara). Prije nego što je i došlo do mirovne konferencije, Osmani su predali preostale bugarske utvrde u Vidinu, Ruščuku i Silistri, te pristali na autonomiju Bosne i Hercegovine i Bugarske i na provedbu reformi pod evropskim nadzorom; nadalje, pristali su da Rusija dobije pravo na korištenje Tjesnaca, te da joj Porta plati ratnu štetu. Ukratko rečeno, bila je to bezuvjetna predaja pobjednicima. Ugovorena je konferencija između Osmana i Rusa u San Stefanu (Yešilköy), izvan Carigrada, kako bi se zaključio mirovni sporazum bez uplitanja evropskih sila.

Raspuštanje parlamenta

Parlament je nastavio raditi na onim zakonima što ih je ponovno dobio u ruke, te na dva nova zakona što su se odnosila na reorganizaciju svjetovnih sudova. No pažnju poslanika od-

vraćali su od rada vojni neuspjesi, te su, umjesto da se usredotoče na zakonodavstvo, radije kritizirali vladu napadajući način vođenja rata, nesposobnost oficira i cjelokupno usmjerenje ratnih napora, a vjerojatno su u tome imali donekle pravo. Ideja da se Midhat pozove nazad nije poslanike učinila sultanu dražim. K tome su armenski i grčki zastupnici vršili pritisak na svoje sunarodnjake da odbiju sultanov poziv na služenje u njegovoj vojsci, a grupe naprednih i nemuslimanskih zastupnika pustile su u opticaj peticije o nepovjerenju prema nekim ministrima i dvorskoj sredini, Posljednja je kap prevršila mjeru kad je 13. veljače (februara) sultan sazvao Gornji dom, uključujući i članove Parlamenta, da bi se s njima posavjetovao o tome da li da pozove britansku flotu da uplovi u Mramorno more da bi pomogla braniti Carigrad od eventualnog ruskog napada. Nakon što je većina zastupnika to odobrila, jedan od njih po imenu Nadži-Ahmet, inače pekar i predstojnik svoga ceha, izjavi pred sultanom: »Suviše ste kasno zatražili naše mišljenje; trebali ste nas upitati za mišljenje dok je još bilo vremena da se otkloni propast. Dom odbija svaku odgovornost za situaciju za koju ništa nije mogao učiniti«. Bio je to kraj. Slijedećeg dana Abdulhamid raspusti Parlament, izjavivši tek toliko da je ovaj izvršio svoju dužnost, ali da sadašnja situacija onemogućava »pravilno obavljanje njegove funkcije«. Abdulhamid je također naredio da se uhapse zastupnici koji su najenergičnije kritizirali vladu, bojeći se da će oni potkopavati moral naroda i vojske. Ali na zalaganje Ahmet-Vefika promijenio je tu naredbu i zatražio da se ovi smjesta vrate kućama. Iako su neki zastupnici protestirali protiv sultnovog kršenja Ustava, ipak je Parlament bio raspušten. Ma kako takav kraj bio razočaravajući i neočekivan, sultan je, vladajući tri desetljeća bez Parlamenta, zapravo vladao na osnovu prava što mu ga je bio dao Ustav. On je naprosto iskoristio krizu kako bi primijenio odredbe što su ih Midhat i njegovi drugovi bili prihvatili da bi zaštitili Ustav od reakcije konzervativaca. Kako je sada Parlament nestao, a Porta bila oslabljena, Abdulhamid je položio temelje samovlađu, što će biti značajka osmanskog načina upravljanja za čitavo vrijeme njegove vladavine.

Santefanski ugovor

U Engleskoj je kraljica Viktorija, podržana javnim mnijenjem, pridobila vladu da pristane na slanje flote u Carigrad. Čim je stigla sultanova privola, flota je prošla Dardanele i usidrila se nasuprot prijestolnici. Nije iskrcala vojsku, jer Disraeli nije bio postigao sporazum s Austrijom, premda je ova uložila kod ruskog cara protest protiv uvjeta primirja sklopljenog u Edreni. Bismarck se još uvijek skanjivao učiniti bilo što

što bi dovelo u pitanje Savez triju careva. U međuvremenu je ruska vojska stigla do Čataldže u neposrednoj blizini Carigrada. Pučanstvo grada, uključujući i velikog vezira Ahmet-Vefika, strepilo je da će Rusi zauzeti Carigrad. Ali u Petrogradu su konzervativci uspjeli nagovoriti cara da odustane od zauzimanja Carigrada i Tjesnaca ukoliko Britanija ne iskrca vojsku. Očito ni jedna strana nije bila sklona produženju rata. Pohod je iscrpio rusku blagajnu i car je prišao izdavanju papirnatog novca, što je dovelo do inflacije i nezadovoljstva. Rumunjska je bila razočarana potraživanjima svoga saveznika na Besarabiju. Austrija se nije umiješala zbog vlastite loše financijske situacije, premda se nije slagala s ruskim planovima. I Britanija je donekle izgubila na prestižu zbog toga što se nerado i prekasno uključila.

U takvoj je atmosferi došlo do sastanka mirovne konferencije u San Stefanu. Od samog početka, Osmani su se sporazumjeli s Rusima da će se suprotstaviti svim prigovorima što bi ih evropske sile mogle uložiti na zaključke konferencije. Ugovor [3. ožujka (marta) 1878.] zasnivao se na uvjetima primirja u Edreni sklopljenog mjesec dana ranije i praktički je ispunjavao sve zahtjeve i želje panslavista. Crna Gora i Srbija postale su samostalne, ali ova posljednja je zbog slabog sudjelovanja u ratu dobila samo neznatne teritorijalne dodatke uz južnu granicu, uključujući Niš, dolinu Drine i dio Novopazarskog sandžaka. Porta je prihvatila rumunjsku objavu neovisnosti, te pristala platiti dio ratne štete; pristala je i na pripajanje Besarabije Rusiji, kao i na davanje naknade Rumunjskoj pripajanjem dijelova Dobrudže. Najvažnije je bilo to da je Bugarska postala samostalna, dobila vlastitog kneza-poglavara, vojsku i upravu, samo što će priznavati osmansku vrhovnu vlast. Njezine će se zemlje protezati od Dunava do Egejskog mora, uključujući i Monastirsku (Bitoljsku) i Solunsku oblast, te dobar dio Egejske obale, ali bez samih luka Dedeağač i Solun, budući da ove nastavaju pretežno muslimani i židovi. Tako je Bugarska postala trostruko veća i dobila je 5 milijuna žitelja. Narod će izabrati kneza, kojeg će potvrditi evropske sile, a prihvatiti sultan. Ruska će vojska, kao i ruski glavni punomoćnik, dvije godine ostati u novoj kneževini, kako bi pomogli organizirati vladu i miliciju, a osmanski će službenici i vojnici biti povučeni. Porta će provesti sve reforme što ih je Carigradska konferencija tražila za Bosnu i Hercegovinu, nakon što se posavjetuje s Austrijom i Rusijom. Novi sistem upravljanja, koji je 1868. godine uveden na Kreti, primijenit će se i u Epiru i Tesaliji, ali te će zemlje i dalje ostati pod osmanskom vlašću i neće biti priključene Grčkoj.

Kao posljedica ruske propagande, među nekim intelektualcima osmanskog carstva potaknut je armenski nacionalni osjećaj, a armenski patrijarh u Carigradu Nerses pošao je u

San Stefan da od Rusa zatraži pomoć za osnutak neovisne armenske države u istočnoj Anadoliji, za uzvrat što su im Armenci (Ermeni) tokom rata pomagali u borbi protiv Osmana. No Rusima je više odgovaralo da nezadovoljni Armenci budu uključeni u osmansko carstvo, nego da se rodi neovisna država koja bi mogla potaknuti i Armence u Rusiji, kao i druge narodnosti, da postave slične zahtjeve. Umjesto toga, samo su od Osmana ishodili obećanje da će u armenskom dijelu Anadolije provesti reforme, te da će žitelje zaštititi protiv napada kurdskih i turkmenskih nomada. Tako je nastalo armensko pitanje, što će ga Rusi vrlo spretno koristiti u narednom razdoblju.

Sultan je pristao platiti ogromnu ratnu štetu od 1,4 milijarde rubalja (što je iznosilo 24 milijarde kruna ili četverogodišnji državni prihod); manje od polovine toga bit će isplaćeno u obliku velikih područja Dobrudže, otoka na Dunavu, te istočnoanadolskih okruga Karsa, Ardahana, Batuma i Doğu Bajezita. Svima onima koji su željeli napustiti novostečene ruske teritorije bilo je dozvoljeno prodati imanje u roku od tri godine; ova je mjera imala kao posljedicu stalan priliv izbjeglica u osmansko carstvo tokom čitave Abdulhamidove vladavine. Svi pravoslavni podanici, crkve i svećenici bit će pod ruskom »zaštitom«. Osmani su se jedino uspjeli oduprijeti Ignatjevljevoj želji da nad Tjesnacima uspostavi zajedničku zaštitu i upravljanje; uvjeti su bili vrlo teški, te su već same financijske obaveze bile dovoljne u budućnosti osigurati rusku prevlast i utjecaj.

Reagiranje u Carigradu

Carigradsko se pučanstvo bilo udvostručilo zbog priliva muslimanskih izbjeglica iz Bugarske. Ovi su prema kršćanima bili vrlo neprijateljski raspoloženi, a isto tako i prema sultanu zbog toga što je popustio pred omraženim neprijateljima. Dok su žitelji grada reagirali nijemim bolom, zbog toga što su mnogi izgubili svoje mile i drage u tim strašnim katastrofama, a mnogi i svoje domove i prihode zbog popratne inflacije, izbjeglice su bile gotovo fanatički odlučne da prisile carstvo da nastavi borbu s Rusima. Predvodio ih je Alija Suavi, nekadašnji Mladoturčin, a sada zagriženi panturcist i muslimanski mistik. Naoružavši trideset izbjeglica, provali u Dvor s namjerom da oslobodi Murata V i vrati ga na prijestolje, te tako osujeti sanstefanski ugovor. Ali čuvari Dvora poubijaše većinu napadača i tako ugušiše urotu [20. svibnja (maja) 1878]. Alija Suavi bude osuđen i obješen, a jedina neposredna posljedica pobune bila je ta da je sultan još čvršće odlučio uspostaviti apsolutnu vladavinu koja će spriječiti da se slični pokušaji ponove u budućnosti. Sultanov najbliži suradnik Ingiliz Said-paša bio je umiješan u pobunu i stoga otpušten. Zamijenio ga je junak iz

Plijevna (Plevena), Gazi Osman-paša, koji, netom pušten na slobodu iz ruskog ropstva, požuri kući, gdje postade moćan konzervativni činilac na Dvoru tokom gotovo čitavog preostalog vremena Abdulhamidove vladavine.

Diplomatski manevri

Ignatjev se žurio zaključiti sporazum kako bi Britaniju i Austriju stavio pred gotov čin, u situaciju što se više ne bi mogla mijenjati. Nije, međutim, računao na to kako će snažna biti evropska reakcija i to ne samo od strane Njemačke, gdje je Bismarck sada konačno bio ponukan reagirati kako bi spriječio rat između njegovih saveznika: Rusije i Austrije. I ruskom caru je postalo jasno da će takav rat biti neizbježan ukoliko ne pristane na evropsku konferenciju na kojoj bi se ispravio sanstefanski ugovor; stoga je i prihvatio Bismarckov prijedlog da se ova održi u Berlinu. Nije, međutim, očekivao da će njegovi nekadašnji saveznici pristati uz Britaniju tražeći da sve odluke budu ispravljene, a kada se to dogodilo, morao je na to pristati kako bi izbjegao rat. Austrija je zahtijevala da se nova Bugarska znatno umanji, kako bi se smanjio utjecaj Rusije na istočnu Evropu, te da Rusija pristane na austrijsko pripajanje Novog Pazara, Bosne i Hercegovine. Čim je Rusija pristala na te točke, austrijski car nije više pokazivao spremnost podržati britanske zahtjeve za općom ispravkom ugovora. To je prisililo Britaniju da se obrati izravno Rusiji, te da posredstvom Bismarcka prihvati nagodbeno rješenje kojim će nova Bugarska biti ograničena na područje sjeverno od Balkan-gorja. Ostatak će biti vraćen Osmanima u obliku autonomne pokrajine pod nazivom Istočne Rumelije i tamo će odmah biti provedene reforme. Veći dio istočne Anadolije bit će također vraćen Porti, u naknadu za pristajanje na ostatak sanstefanskog ugovora; Rusija će zadržati jedino Kars, Batum i sjevernu Besarabiju [30 svibnja (maja) 1878].

Tako su stvorene osnove za ispravku sanstefanskog ugovora već prije nego što se sastao Berlinski kongres. Ali Britanija nije bila zadovoljna. Rusi su i dalje bili u mogućnosti da iz istočne Anadolije u jednom navratu dopru do Sredozemnog mora i do Perzijskog zaljeva, te da potiču ustanke Armenaca. Kako bi bila zajamčena cjelina preostalih osmanskih posjeda u Anadoliji, Disraeli predloži da Britanci zauzmu Cipar, te da tako budu u svakom času spremni vojnom silom utjecati na bilo koju predstojeću krizu. Sultan nije bio oduševljen tom zamišlju, ali, bojeći se prijetnje Britanaca da će ostaviti da se sanstefanski ugovor provede u život, nije imao drugog izbora već potpisati Ciparsku konvenciju [4. lipnja (juna) 1878. godine] kojom je odlučeno da će Britanija zauzeti otok i upravljati

njime u ime sultana. Svi viškovi prihoda nad rashodima slijevat će se u centralnu blagajnu u obliku danka, a Osmani će i dalje kontrolirati pravosudne, vjerske i prosvjetne ustanove. Britanija je za uzvrat obećala da će pribaviti svu potrebnu pomoć da se u slučaju ruskog napada obrani istočna Anadolija. Tako su bili postavljeni temelji Disraelijevu konačnu trijumfu na Berlinskom kongresu.

Berlinski kongres

Unatoč svim prethodnim nagodbama, nije bilo lako postići sporazum kad se kongres konačno sastao. Ruske su armije i blagajna bile iscrpljene, ali Rusija je ipak činila sve što je mogla samo da izbjegne ispunjenje nagodbi što ih je već bila potpisala. Bilo je problema i zbog interesa onih koji nisu izravno sudjelovali na Kongresu: tako bosansko-hercegovačkih kršćana, bugarskih kršćana, te bugarskih muslimana, koji su se oštro opirali zamisli o kršćanskoj vladavini nad njima; zatim Armenaca koji su mislili da mogu nagovoriti sile da prisile Osmane da im predaju velike osmanske teritorije. Grci su tražili Kretu, Tesaliju i Epir. Osmane je predstavljao kršćanski ministar za javne radove Karatodori-paša, te ambasador u Berlinu Sadullah-paša. Sile su pojednostavnile probleme time što su se usredotočile na vlastite želje, a nisu obraćale pažnju na to čije su to zemlje.

Berlinski je kongres završen 13. srpnja (jula) 1878. godine. Velika Bugarska, kakvu je Rusija zacrtala u San Stefanu, podijeljena je na tri dijela, s tim da će se samostalna Bugarska prostirati od Dunava do Balkan-gorja, te da će ostati pod osmanskom vrhovnom vlašću; premda će imati kršćanskog kneza, svoju vojsku i kršćansku upravu, ipak će plaćati sultanu godišnji danak. Knez će biti biran iz jedne od velikih evropskih kuća, potvrdit će ga sile, a sankcionirati sultan. Organiziranje nove vlade nadgledat će povjerenici Rusije, Porte i drugih potpisnika, ali oni ne smiju ostati dulje od devet mjeseci. Preostali dijelovi velike Bugarske podijeljeni su na dva dijela. Područje južno od Balkan-gorja ostalo je pod sultanovom vlašću pod nazivom Istočna Rumelija, pod izravnim osmanskim političkim i vojnim nadzorom, ali s posebnim upravnim sistemom. Područje Makedonije, od Niša do grčke granice, vraćeno je neposredno pod osmansku upravu, ali su mu obećane reforme. Premda je u Istočnoj Rumeliji stanovništvo pretežno muslimansko, ipak će vladar biti kršćanin: imenovat će ga Porta na rok od pet godina, a potvrdit će ga evropske sile. On će uza se imati kršćansku miliciju, ali će moći pozvati u pomoć osmansku vojsku smještenu po garnizonima, ukoliko mu zatreba održati unutarnji red ili braniti se od vanjskih napadača. Ruska će armija u

Bugarskoj i Istočnoj Rumeliji brojiti 55.000 vojnika, ali neće ostati dulje od devet mjeseci. Kreta će ostati pod osmanskom vlašć, s time da se u potpunosti provedu reforme iz 1868. godine. Sile će rješavati sve pogranične sukobe između Grka i Osmana u Makedoniji. Bosnu i Hercegovinu, iako i dalje pod osmanskom vlašću, zauzet će austrijska vojska i njima će neposredno upravljati austrijski civilni aparat na neizvjesno vrijeme, prema propisima koji će biti utvrđeni tokom predstojećih nagodbi između dviju sila. Crnoj Gori bit će priznata neovisnost, ali će njezin knez morati jednako postupati s podanicima svih vjera. Srbija će također biti neovisna, a njezin će se teritorij prostirati na jugu do Niša i na istoku do Pirota. I ona i Crna Gora morat će za uzvrat prihvatiti dio osmanskog duga. Rumunjska će biti neovisna, ali će Rusiji prepustiti dio Besarabije koji je dobila Pariškom konferencijom 1856. godine, a za naknadu će dobiti otoke na ušću Dunava i Dobrudžu. Morala je također pristati na to da sruši utvrde duž Gvozdenih vrata na Dunavu, te da dopusti slobodnu plovidbu svom njegovom dužinom. Jedino će zabraniti ulazak stranim ratnim brodovima.

Na istoku su Osmani morali Rusiji prepustiti Kars, Ardahan i Batum. Batum je postao slobodna luka, a car je obećao da ga neće utvrditi. Dolina Eleškrit i Doğu Bajezit, koji su bili dobiveni u San Stefanu, bit će vraćeni Osmanima. Porta je obećala da će provesti reforme u područjima što ih nastavaju Armenci i da će potvrditi punu građansku i vjersku slobodu u čitavom carstvu. I dalje će biti na snazi odredbe o Crnom moru i Tjesnacima iz 1856. i 1871. godine. Osmanska vlada treba još platiti ratnu štetu Rusiji, a ta je sada utvrđena na 802,5 milijuna franaka, što će se isplaćivati po 35 milijuna groša (kuruš) godišnje.

Sve u svemu, Osmansko je carstvo moralo ustupiti tri petine svoga teritorija i jednu petinu ukupnog pučanstva, tj. oko 5,5 milijuna ljudi, od kojih su gotovo polovica bili muslimani. Izgubilo je i znatne prihode, premda je taj gubitak djelomično naknađen dankom što su ga imali platiti preostali vazali i sporazumom prema kojemu će novonastale neovisne države preuzeti dio osmanskog javnog duga. Ali je za Osmansko carstvo Berlinski kongres značio strašan poraz, jer je izgubilo zemlje, ljude i sredstva, te onima koji su ostali nije bilo lako nastaviti život.

Vanjske i unutarnje teškoće 1878—1908. godine

U razdoblju, što je slijedilo nakon Berlinskog ugovora, dok je Evropa još s mukom uspostavljala novu ravnotežu snaga, Osmani su bili izloženi nizu intervencija u njihove unutarnje poslove, a sve pod izlikom pomoći nacionalnim manjinama pod sultanovom vlašću.

Relativno lak problem predstavljala je Bosna i Hercegovina koju je Austrija zauzela odmah nakon Berlinsko kongresa. Muslimanski stanovnici tih pokrajina, koje je obuhvaćalo polovicu ukupnog stanovništva, bili su duboko povrijeđeni nagodbom po kojoj su stavljeni pod kršćansku kontrolu, te su se oštro oduprli okupatorskoj vojsci, što je navelo Austriju da u novoj pokrajini uspostavi vojni režim. Iako je Abdulhamidu teško palo odreći se Bosne i Hercegovine s obzirom na dugu muslimansku tradiciju u tim zemljama, nije mogao učiniti gotovo ništa, budući da su izravne veze s njima sada bile vrlo slabe. 21. travnja (aprila) 1879. godine, on pristane prihvatiti austrijsku vladavinu na neodređeno vrijeme, postigavši jedino to da prihodi budu korišteni u samoj zemlji, da muslimanima bude dopušteno slobodno ispovijedanje njihove vjere, da ime halife-sultana bude spominjano u molitvama petkom, da domaći živalj uđe u upravni aparat, te da oni muslimani, koji požele napustiti zemlju, to uzmognu i učiniti.

Francuska zauzima Tunis

Primjer zauzeća sultanovih udaljenih zemalja od strane evropskih sila pokazao se vrlo zaraznim. Osmani nisu nikad držali Tunis naročito čvrsto. U 16. stoljeću Tunisom je upravljao lokalni vojni i pomorski korpus, čija se moć temeljila uglavnom na gusarstvu i na trgovini robljem. Kada su ovi početkom 19. stoljeća iščezli, Tunis je potpao pod utjecaj evropskih novčara i trgovaca. Za njima su došle njihove vlade koje su geografski položaj Tunisa smatrale strateški važnim za svoje pretenzije na Sredozemlju i u Sjevernoj Africi. Naprije su došli Francuzi koji su, nakon zauzeća Alžira 1830. godine, uspostavili financijske baze u gradu Tunisu, te posuđivali novac begovima i uvelike ulagali ga smatrajući to prvim korakom ka budućem Afričkom imperiju. Prvenstvo Francuza nije došlo u pitanje sve do 1870. godine, kada je ujedinjenje Italije potaknulo ulaganje talijanskog novca u tunisku poljoprivredu i industriju u nadi da će se time napraviti prvi potez u stvaranju imperija na centralnom Sredozemlju. Zatim je došla Britanija koja je tu vidjela priliku da pribavi sirovine i dobije mogućnosti ulaganja, a isto tako da zaštiti svoje strateške položaje u Srednjoj Africi. Begovi su se sada već uglavnom izdržavali zajmovima i drugim naknadama što su ih dobivali od konkurentski nastrojenih stranih zemalja, izigravajući ih kako su znali i umjeli, ali su se na kraju ipak našli neraskidivo uhvaćeni u mreže financijskih teškoća.

Nakon Krimskog rata nosioci Tanzimata s prilično su uspjeha ponovo privukli begove u osmansku sferu, dobivši njihovu privolu za primjenu tanzimatskih zakona te za plaćanje poreza i davanje brodova, a sve to kao uzvrat za priznavanje položaja sličnog onome što su ga uživali egipatski hedivi. Glavni činilac osmanskog utjecaja u ovoj zemlji bio je tokom dugog niza godina Hajredin-paša, nekadašnji rob Mustafe Rešid-paše, kasnije prodan nekom begu u čijoj se službi i službi njegovih nasljednika uspio uzdići. Upotrijebio je svoj utjecaj kako bi podržao Osmane nasuprot stranim interesima, ali je poticao neprijateljsko raspoloženje stranih konzula i tako omogućio svojim poličkim takmacima na tuniskom dvoru da ishode njegovo otpuštanje i izgon. Njegov odlazak iz Tunisa i kasnije služenje Abdulhamidu dovelo je do naglog pogoršanja odnosa Tunisa s Portom.

Baš kao i nešto kasnije u Carigradu i Kairu, financijske poteškoće begova i dugovi u inozemstvu doveli su do uplitanja evropskih zemalja. 1869. godine osnovana je Međunarodna komisija za dugove koja je dobila nadzor nad glavnim tuniskim izvorima prihoda, kako bi konsolidirala dugove i organizirala njihovo redovito plaćanje. Tako su stranci dobili nadzor nad većinom tuniskih javnih službi i nad izvorima sirovina, čime su se tuniske financijske poteškoće još pogoršale. Tunis se upleo i u evropske diplomatske smicalice što su uslijedile nakon Berlinskog ugovora. Italija, koja je bila nezadovoljna zbog toga što od evropskih sila nije dobila primjerenu naknadu, razbjesnila se kad je Britanija ponudila Tunis Francuskoj za uzvrat što je pristala na Ciparsku konvenciju. Francuskoj u to doba nije bilo baš mnogo stalo da se upusti u novu kolonijalnu pustolovinu, ali nije htjela dopustiti da ono što je njoj ponuđeno padne u talijanske ruke; stoga je kao izliku uzela pogranični sukob na tunisko-alžirskoj granici, te je ušla i zauzela čitavu zemlju, prisilivši begove da prihvate francusku »zaštitu« [12. svibnja (maja) 1881]. Osmani su protestirali kod svih sila koje su u Berlinu zajamčile nepovredivost njihova teritorija, te su osporili vrijednost ugovora što su ga potpisali begovi. No nitko im se nije potrudio ni odgovoriti, te su bili prisiljeni prihvatiti situaciju kao gotov čin.

Britanija zauzima Egipat (1882. godine)

Financijske poteškoće Egipta, te privredno i političko takmaštvo stranih sila, dovelo je do sličnog stanja kao u Tunisu i sa sličnim posljedicama. Said i Ismail su stranim ulagačima dali na stotine ustupaka, čime su ustvari ovi dobili nadzor nad privredom Egipta. Zbog njihovih vlastitih troškova, vlada se zadužila kod stranih vlasnika obveznica. Morali su prihvatiti

ogromne diskonte i nevjerojatno visoke kamate da bi osigurali novac potreban za nastavak operacija, tako da su 1876. godine dvije trećine državnog budžeta otišle na plaćanje kamata. Vrhunac toga bilo je ustanovljenje *Caisse de la Dette Publique* (Kasa javnog duga) (u svibnju 1876), nakon čega su strani nadzornici ubirali državne prihode od carina, cesta. duhana te druge trošarine, a ovi su korišteni za otplatu duga. Godine 1878. Ismail je bio prisiljen prihvatiti vladu, na čijem je čelu bio armenski nacionalist Nubar-paša, u kojem je ministar vanjskih poslova bio engleski stručnjak, a ministar za javne radove Francuz. Kad je pokušao ovu zamijenti vladom u kojoj bi bili pretežno rođeni Egipćani, Britanci i Francuzi su ga prisilili na povlačenje [26. srpnja (jula) 1879] u korist nejakog sina Tevfik-paše; ovaj je prihvatio Zakon o likvidaciji kojim je razgraničio isplate dugova od drugih obaveza egipatske državne blagajne, s time da je prvome dana prednost isplate. Egipatske financije bile su napokon stabilizirane, ali pod cijenu izravnog nadzora izvana i iskorištavanja od strane vanjskih sila.

Premda se vanjsko uplitanje moglo opravdati međunarodnim financijskim pravilima što su tada važila, ipak je ono izazvalo oštru nacionalističku reakciju među rođenim Egipćanima. Počeli su osuđivati privrednu politiku što je narodne mase stavila pod kontrolu tursko-čerkeske aristokracije i stranih bankara i trgovaca koji su upravljali gradskom privredom. Armija je bila ogorčena zbog toga što su njome vladali potomci aristokracije, te male grupe zapadnjački odgojenih oficira koji su ograničavali u pravima one koji su se željeli uzdići iz nižih redova. To je dovelo do pobune jedne armijske grupacije [u rujnu (septembru) 1881. godine] što ju je predvodio Ahmet Urabi-paša, jedan od malobrojnih Eegipćana koji su se uspjeli uzdići do časničkog ranga. Vojnici su preuzeli vladu, prekinuli stranu prevlast i poslali trupe u Aleksandriju radi obrane od napada izvana. Položaj Britanije bio je prilično nezgodan zbog toga što je nakon Ciparske konvencije ona igrala ulogu zaštitnika Osmanskog carstva. Iako je bilo ljudi u armiji i vladi koji su se željeli umiješati, premijer Gladstone izbjegavao je intervenciju osim u slučaju zajedničke akcije s osmanskom armijom i na sultanov poziv. Francuzi su, s druge strane, gorjeli od želje da se umiješaju, ne samo da bi zaštitili vlasnike obveznica i da bi proširili svoj imperij u Africi već i zato da razbiju novosklopljeni savez Britanije s Portom. Abdulhamid je nagovarao hediva i Urabija da ponovno uspostave sistem stranog nadzora koji je jako nalikovao sistemu što ga je namjeravao uvesti za Carigrad. Kako bi preduhitrio neposrednu intervenciju, Gladstone je organizirao novu konferenciju ambasadora [u lipnju (junu) 1881. godine]. Veliki vezir Said-paša i osmanska vlada htjeli su pristupiti konferenciji, ali je Abdulhamid to odbio sluteći da bi time bilo ozakonjeno strano miješanje. Njegovo gledište kona-

čno je prevagnulo i ambasadori su se složili da Osmani trebaju pokušati sami riješiti problem Egipta, te da ne bi smjelo biti nikakve jednostrane intervencije izvana, »osim u slučaju da iskrsne nešto nepridviđeno«.

Sultan je odmah postupio prema uputi, te je doveo Urabija i veći broj njegovih drugova u Carigrad, a poslao Derviš-pašu pregovarati i pokušati sklopiti sporazum s hedivom. Ali za vrijeme samih pregovora stigli su strani brodovi pred aleksandrijsku luku, što je potaklo neke njezine stanovnike da napadnu i ubiju nekoliko stranaca na ulicama. Ovaj događaj, kao i stalno utvrđivanje alksandrijske luke, naveli su zapovjednika engleskog brodovlja admirala Seymoura da uloži ultimatum, tražeći uspostavu reda i prestanak izgradnje. Kako na to nitko nije reagirao, on zaspe bombama nezaštićeni grad [13. srpnja (jula) 1882. godine], a francusko brodovlje se povuče s obrazloženjem da Zastupnički dom nije odobrio takav postupak.

Nakon bombardiranja pregovori su odmah prekinuti. Sada su egipatski nacionalisti uživali podršku gotovo svih slojeva. Mišljenja su u engleskom parlamentu bila podijeljena. Porta i ambasadori u Carigradu odluče da sultan treba poslati 4000 svojih vojnika da spasi situaciju. Abdulhamid, međutim, to odbije s obrazloženjem da bi to bila preslaba sila da navede Urabija na akciju. On će radije pregovarati o rješenju financijskih problema tako da strani nadzor bude zamijenjen osmanskim, a da egipatski nacionalisti preuzmu na sebe uvođenje sultanove reforme u svoju zemlju.

Abdulhamidovi posrednici ponovno pođu u Kairo. Za to vrijeme intervencionisti u Britaniji ponovno nadjačaju, predvođeni Josephom Chamberlainom, tadašnjim predsjednikom Trgovinske komore, koji je želio zauzeti zemlju i smrviti nacionaliste kako bi zaštitio interese britanskih vlasnika obveznica, te pribavio više jeftinog pamuka za tekstilnu industriju Chamberlainovog rodnog grada Manchestera. Francuzi su se suprotstavili svakom zauzeću bojeći se da bi to dovelo Britance na Levant, te da bi time bila dokrajčena prevlast Francuza na tom području. Iako je Gladstone bio spreman povući se, londonski su intervencionisti odlučili igru. Nakon iskrcavanja u Aleksandriji došlo je do presudne pobjede nad Egipćanima kod Tell el-Kebira [13. rujna (septembra) 1882.]. Kairo je četiri dana kasnije bio zauzet, što je značilo početak britanske prevlasti u zemlji, što će trajati, u jednom ili drugom obliku, oko 70 godina. Osmani su protestirali, ali nisu imali snage promijeniti situaciju. A kada su Britanci navijestili da su u Egipat došli samo privremeno, kako bi riješili njegove najpreče probleme, sultan je prihvatio situaciju i sklopio sporazum prema kojem će Egipat priznavati njegovu vrhovnu vlast, te redovito plaćati danak. I Osmani i Britanci zadržat će tamo svoje glavne povjerenike

koji će savjetovati hediva u pogledu unutarnje politike i pomoći da se sklopi mir sa Sudanom. Britanija će naknadno odlučiti kada će napustiti zemlju.

Balkanska bačva baruta

Berlinskim je ugovorom Osmansko carstvo praktički prestalo igrati ulogu značajne evropske sile. Stvoren je čitav splet malih balkanskih država koje su, zbog međusobnog takmaštva, predstavljale pravo bure baruta, dovodeći velike sile u međusobne sukobe, vrhunac kojih će biti prvi svjetski rat. Grčka, Bugarska, Rumunjska, Srbija i Crna Gora postale su neovisne i do te mjere samostalne da su bile samostalne po svemu samo ne po imenu. Bosna i Hercegovina bile su pod austrijskom okupacijom što su je samo Osmani smatrali privremenom. Sultanu je u Evropi ostao tanki pojas zemalja južno od Balkan-gorja, koji se protezao od Crnog mora do Jadrana, a uključivao Makedoniju, Trakiju i Albaniju koje su bile organizirane u pokrajine Edrena, Soluna, Kosova, Janjine, Bitolja (Monastir) i Skadra. Ovo se nije moglo ni usporediti s moćnim evropskim carstvom što se nekada prostiralo sve do kapija Beča. Milijuni muslimanskih izbjeglica izgubili su sve svoje u korist kršćanskih susjeda i sada su se kretali prema domovini koju nikad ranije nisu vidjeli. Ali ni samostalnost ni neovisnost nisu zadovoljavale novonastale balkanske zemlje. Svaka je od njih težila zadobiti nove teritorije; razvile su strasne nacionalističke i imperijalističke osjećaje, te su tražile sve one zemlje kojima su njihovi narodi vladali u bilo kojem ranijem povijesnom razdoblju. Posljedica takvog stava bila je stalna agresija na ostatke Osmanskog carstva u Evropi, zatiranje bespomoćnih muslimanskih sela, a povremeno i otvoreni sukobi oko diobe plijena.

Svaka je od balkanskih zemalja imala na što se požaliti u berlinskom sporazumu. Grčka je dobila nova područja u Tesaliji i Epiru, ali je preciziranje granica ostavljeno nagodbi s Portom koja se pak opirala davanju onih teritorija koje su nastavali pretežno muslimani. U srpnju (julu) 1881. godine sile su prisilile Osmane da predaju veći dio Tesalije i oblast Arta u Epiru, ali je Grčka bila nezasitna i tražila Kretu i Egejske otoke, Carigrad i veliki dio Anadolije, ukratko rečeno ostvarenje **Megalo Idea** ili »Velikog Ideala«, koji je uključivao sve zemlje koje su nekada pripadale Bizantskom carstvu. Sanstefanskim je sporazumom Novopazarski sandžak bio podijeljen između Srbije i Crne Gore, pri čemu je Srbija dobila izlaz na Jadransko more. Kad su Osmani u Berlinu dobili natrag to područje, ne samo da je stradala srpska privreda nego je Srbija izgubila izravnu vezu s južnim Slavenima u Crnoj Gori. Rumunji su pak bili ogorčeni na Ruse što su im okrenuli leđa u San Stefanu i u

Berlinu oduzevši im Besarabiju, tu žitnicu koja se prostirala sve do ušća Dunava, a u naknadu su im dali siromašnu Dobrudžu nastanjenu Tatarima koji se nisu uklapali u istinski nacionalnu rumunjsku državu. Bila je tu konačno i nova, skučena Bugarska, stisnuta između Dunava i Balkanskog gorja s izlazom samo na Crno more. Ona je izgubila Makedoniju i Istočnu Rumeliju, te prilaz Egejskom moru što ga je bila dobila u San Stefanu. Bugarska je gajila revanšističke osjećaje ne samo prema Osmanima, već i prema Srbima i Grcima oko prevlasti u Makedoniji.

Najnezadovoljnija od svih evropskih sila s berlinskim je sporazumom bila Rusija, ali car ga je prihvatio, jer je znao da evropske sile ništa neće ustupiti bez ponovnog rata. Umjesto Saveza triju careva, Bismarck je sklopio savez s Austrijom (1879) ostavivši Rusiju u diplomatskoj izolaciji. Umjesto da se približi Francuskoj, ruski car se pokorno pridružio ranijim saveznicima i s njima sklopio Trojni savez (1881.) s ciljem, kao i ranije, da se održi status quo (postojeće stanje) u pogledu Osmanskog carstva, te da se izbjegnu budući sukobi koji bi mogli poremetiti njihovu solidarnost nasuprot Francuskoj i Britaniji. Saveznici su se sporazumjeli da neće biti više izmjena u pogledu osmanskog teritorija bez jednodušnog pristanka, što je značilo da svaki od njih mora pitati za savjet drugoga dva prije nego posegne za bilo čime. Rusija je prihvatila sporazum o Tjesnacima koji joj je zabranjivao da pošalje brodove u Sredozemlje. Njemačka i Rusija su se složile da dopuste Austriji aneksiju Bosne i Hercegovine kad god to zaželi; a sve tri su se složile da dozvole Bugarskoj pripojenje Istočne Rumelije, što će Bugarska uskoro i učiniti.

Premda je Austrija bila u savezu s Rusijom, iskoristila je Berlinski ugovor da proširi utjecaj na one balkanske zemlje što ih je ruski car napustio, potpisavši savezništvo sa Srbijom (1881) i Rumunjskom (1883); ovima je ponudila zaštitu, a za uzvrat dobila privredne i političke ustupke i obećanje Srbije da neće podržavati ili raspirivati panslavističke osjećaje po austrijskom teritoriju. Proširivši po zemlji svoju trgovačku i privrednu djelatnost, Austrija je izgradila mrežu željezničkih pruga među kojima je najznačajnija izravna pruga Carigrad—Beč izgrađena 1888. godine, što je Austriji dalo daleko značajniji položaj u jugoistočnoj Evropi nego što se to moglo ranije pretpostaviti.

Bugari pripajaju Istočnu Rumeliju

Rusija je temeljila čitav svoj utjecaj na Balkanu na podršci što ju je davala Bugarskoj, pa iako nije mogla sačuvati sve one zemlje što ih je u San Stefanu bila pridobila za Bugarsku, ipak je očekivala od nje zahvalnost za to što joj je omogućila da dobije

neovisnost, zasnuje državu i učvrsti je stalnim prisustvom ruske vojske. Pokazalo se, međutim, da su Bugari zadrti nacionalisti. Nisu željeli da osmansku vlast zamijene ruskom, a jako im je smetalo i oholo držanje carskih činovnika. I tako se za nevjerojatno kratko vrijeme zahvalnost pretvorila u neprijateljstvo i sumnjičavost, što je potkopalo ruske težnje u tom dijelu svijeta.

1879. godine ruski povjerenik sazove skupštinu i podnese joj nacrt Ustava, kako bi uspostavio onaj tip autokracije što ga je car priželjkivao. Ali pokazalo se da je skupština pod utjecajem liberalnih i nacionalistički nastrojenih političara. Oni će odbaciti ruski nacrt i odlučiti se za takav sistem koji će se zasnivati na jednodomnom zakonodavnom tijelu što će biti izabrano glasanjem svih muškaraca u zemlji. Ministri će biti odgovorni skupštini, a ne knezu. Ograničenje kneževih prava u pogledu ministarske odgovornosti, dovest će do borbe za vlast unutar skupštine i utjecat će na politički život Bugarske kroz nekoliko narednih desetljeća. Unatoč protivljenju Rusije, ustav je prihvaćen. Za kneza je izabran Aleksandar od Battenberga, što se činilo idealnim budući da je bio Nijemac, a u rodbinskim vezama s britanskom i ruskom kraljevskom obitelji; na vlast je došao u travnju (aprilu) 1879. godine. Pokazalo se, međutim, da je Aleksandar u velikoj mjeri samodržac, te da je sklon ruskoj prevlasti u Bugarskoj, što će kao posljedicu imati stalne sukobe sa skupštinom i sa vladom. Premda se knez nadao da će se Rusija izravno umiješati, ona to ipak nije učinila; Aleksandar II je to odbio uraditi, budući da je želio dati priliku da se ustav pokaže na djelu. Ali ubojstvom Aleksandra II [u ožujku (martu) 1881], knez je došao na svoje, jer je Aleksandar III bio ogorčeni protivnik ustavnosti i liberalizma. Knez je, uz podršku ruskih pristaša, izveo u svibnju (maju) 1881. godine državni udar, ukinuo Skupštinu, otpustio napredne ministre, te, pod prijetnjom da će se odreći prijestolja, prisilio Skupštinu da mu za razdoblje od sedam godina dopusti upravljati sam. Namješteni izbori omogućili su mu takvu skupštinu uz koju će moći samovoljno vladati. Ali ruski su generali smatrali da im pomoć, što su je knezu pružili prilikom prevrata, daje pravo da ga nadziru, što je ovoga postupno navelo da se udruži s liberalima i konzervativcima protiv Rusije. U želji da zadobije podršku naroda, obnovio je prvobitnu Skupštinu (1883. godine), te počeo smišljati pripajanje Istočne Rumelije.

Samostalnu osmansku pokrajinu, Istočnu Rumeliju, osnovala je međunarodna komisija i, u skladu s Berlinskim ugovorom, dala joj osnovnu uredbu [26. travnja (aprila) 1879. godine] koja je razradila pojedinosti unutarnje organizacije i upravljanja, priznavala sultanovu vrhovnu vlast, redovito mu je plaćala godišnji danak. Upravljač, kojega je imenovao sultan, a potvrđi-

vale sile, trebao je biti kršćanin i upravljati uz pomoć kršćanskih ravnatelja sudstva, prosvjete, trgovine, poljoprivrede i javnih radova. Sultan je morao imenovati evropske službenike u području financija, u žandarmeriji i u miliciji; u konkretnom slučaju, to su bili jedan Nijemac, jedan Britanac i jedan Francuz. Ovaj posljednji sastavio je nacionalnu miliciju novačenjem, ali časnike je imenovala Porta. Uspostavljena je Pokrajinska skupština sastavljen od 36 izabranih članova, 10 koje je postavio upravljač i 10 onih koji su prisustvovali po službenoj dužnosti, jer su bili suci, vjerske vođe i financijski nadzornici. Odluke skupštine potvrđivao je sultan prije nego što su mogle biti ozakonjene, ali u slučaju da on to nije obavio u roku od dva mjeseca, one su automatski postajale važećima. Rumelija je trebala poslati zastupnike u carigradski Parlament kada se ovaj ponovno sastane.

U osmansku su se riznicu slijevali svi prihodi od carina, poštanske i telegrafske službe, te dvije trećine svih drugih prihoda, dok je pokrajinska riznica dobivala ostatak. Prije 1875. godine, muslimani su u Istočnoj Rumeliji bili u velikoj većini, ali, nakon velikih pokolja što su ih počinili Bugari i njihovi ruski saveznici, te nakon prisilnog iseljavanja, kršćani su ostali u većini. Službeni su jezici bili turski, bugarski i grčki.

Prvi upravljač pokrajine bio je Aleko-paša, sin grčkog upravljača Samosa. Bio je čovjek Tanzimata koji se uzdigao birokratskim putem, ali je u novoj službi učinio sve što je mogao da bi se umilio onima koji su zastupali ujedinjenje s Bugarskom; postavljao je Bugare u upravne službe daleko više nego što im je pripadalo s obzirom na postotak stanovništva i štitio je bugarske agente koji su poticali kršćansko stanovništvo da preokrenu sporazum u korist Bugara. Uz to je zaplašio muslimanske zemljoposjednike, koji su bili pobjegli a kada su se željeli vratiti, prijetnjom da će morati platiti velike poreze unazad. One koji su se zaista vratili, ostvarenjem te prijetnje tjerao je da prodaju posjede (kako bi mogli platiti porez) što su ih kupovali bugarski seljaci. Unatoč tim neprilikama, Abdulhamid nije bio suviše nezadovoljan, jer je imao velike prihode a nije morao plaćati nikakve upravne troškove. Tako se on pomirio s Alekovim očitim kršenjem propisa o jednakopravnom postupku prema svima, a sile nisu reagirale na to proganjanje, jer se ovaj put radilo o muslimanima. Ali Alekov otpor na rusko uplitanje, naveo je Ruse i njihove saveznike u Bugarskoj da zatraže njegovu ostavku. Kako ni Porta nije bila jako zadovoljna njegovim držanjem, konačno je zamijenjen kompromisnim kandidatom Gavrilom Krstovićem (Gavril-paša) kojeg su smatrali slabim i stoga svima prihvatljivim. Međutim, Gavril se pokazao još većim nacionalistom nego Aleko, te je otvoreno tjerao muslimanske seljake preko granice u Trakiju, namještao bugarske nacionaliste na ključne položaje i štitio unionističke agente koje su Bugari slali u Istočnu Rumeliju.

14. rujna (septembra) 1885. godine buknula je nedaleko prijestolnice Plovdiva (Filibe) unionistička pobuna. Pod jakim pritiskom Rusa Gavril pođe ugušiti ustanak, ali ga uhapsi grupa poslanika na čelu sa Stefanom Stambulovim, koji će kasnije postati vodeća bugarska politička ličnost. Stambulov objavi sjedinjenje s Bugarskom u ime skupštine, te pozove kneza Aleksandra da dođe i preuzme vlast. Tako se još jednom dogodilo da su sile, koje su zajamčile izvršenje Berlinskog ugovora, propustile izvršiti svoju dužnost. Porta je imala pravo intervenirati vlastitom vojskom, ali Abdulhamid je vjerovao da će sile ipak posredovati kako bi se spasila osmanska cjelina; Savez triju careva prvotno je podržavao ideju ujedinjenja, ali sada ruski car nije htio ništa učiniti zbog netrpeljivosti prema knezu, već je kao uvjet svog pristanka na nagodbu zatražio da se on ukloni. Pojavile su se i bojazni da bi to sjedinjenje moglo navesti Grčku i Srbiju da i one za uzvrat pokušaju prigrabiti dijelove Makedonije, a to bi opet potaklo Austriju da pripoji Bosnu i Hercegovinu, te prouzroči neprilike i sa Rusima i sa Osmanima. Kako bi se to spriječilo, održana je nova konferencija ambasadora u Carigradu [u studenom (novembru) 1885. godine], na kojoj su predstavnici triju careva zauzeli ruski stav i suprotstavili se sjedinjenju. Britanci su sada pak podržavali proširenu Bugarsku koju su smatrali bedemom protiv ruskog utjecaja na Balkanu. Francuska je i dalje podržavala balkanske nacionaliste. Osmani su željeli da sile ozakone njihovu intervenciju, kako ih ne bi javnost ponovno optužila zbog »krvoprolića«, ali nisu postigli ništa u tom smislu.

Jedini je konkretni korak napravila Srbija, koja je Bugarskoj navijestila rat kako bi dobila teritorijalnu naknadu za eventualno bugarsko proširenje. Većina promatrača predviđala je laku pobjedu Srbije, jer je bugarska armija sada bila bez ruskog oficirskog kadra, a osim toga bila je usredotočena na granice Istočne Rumelije. Ali nekoliko je odreda uspjelo zadržati Srbe da ne dođu do Sofije, dok nije stigao Aleksandar s većinom armije, te razbio neprijatelja kod Slivnice, pred samom Sofijom [17—19. studenog (novembra)]. Na kraju je samo posredovanje Austrije spriječilo Bugare da trajno zauzmu južnu Srbiju. Mirovnim sporazumom [3. ožujka (marta) 1886. godine] Bugarskoj je pripojena Istočna Rumelija. Abdulhamid je sada imao manje prihode i znatno manje poštovanje prema silama koje su dosljedno propuštale izvršiti svoje obaveze. Njegov slijedeći korak bit će da iskoristi Aleksandrovu svađu s ruskim carem oko otcjepljenja Bugarske od Rusije i tako spriječi širenje ruskog utjecaja. Bugarska je ponovno priznala sultanovu vrhovnu vlast, a knez Aleksandar je postao upravljačem Istočne Rumelije na pet godina. Na taj način je uspostavljena personalna unija između te dvije pokrajine, a porezi su ponovno počeli pritjecati u Carigrad [24. ožujka (marta) 1886. godine]. Tako je spora-

zum ispao mnogo povoljniji za Abdulhamida nego što je ovaj očekivao, ali ni Aleksandar ni sile nisu vjerovali da će osmanska vlast dugo potrajati.

Novoj su se nagodbi, međutim, suprotstavili bugarski nacionalisti, a ruski car je to iskoristio kako bi se konačno otresao kneza. Uz prešutno odobrenje ruskih predstavnika u Sofiji, nekoliko je oficira i političara uspjelo oteti Aleksandra i prisiliti ga da se odrekne vlasti [20. kolovoza (avgusta) 1886.]. Stambulov je utemeljio narodnu vladu i, unatoč pritisku od strane Rusije, imenovao ponovno njemačkog kneza, ovaj put Ferdinanda od Saks-Koburga koji će vladati od 1887. do 1914. godine, iako u prvom dijelu vladavine pod jakim utjecajem Stambulova (1887—1894). Ferdinand je na kraju iskoristio smrt Aleksandra III i cara Nikole II (1895) da obnovi staro prijateljstvo s Rusijom, te je na kraju postigao da bude priznato ujedinjenje Istočne Rumelije s Bugarskom. Njegove će pretenzije konačno dovesti do novog sukoba s Portom i s njegovim balkanskim susjedima zbog Makedonije.

Problemi u Albaniji

Abdulhamid se suočio s velikim poteškoćama i u Albaniji, ali te će poteškoće kasnije postati još teže. Albanci su, sve u svemu, izgledail sasvim zadovoljni svojim položajem unutar carstva, budući da su mnogi pripadali osmanskoj vladajućoj klasi, a s druge su strane u samoj Albaniji katolička i muslimanska gorštačka plemena na sjeveru i grčko-pravoslavna plemena južnih područja, Suli i Hamari, uživala gotovo potpunu samostalnost. Ali ta se situacija izmijenila kad su, počevši od San Stefana, sile stale komadati albanski teritorij i dijeliti ga novonastalim balkanskim zemljama. Albanska se nacionalna svijest počela buditi. Zaboravivši vjerske i plemenske razmirice, oni su se stali braniti protiv slavenske braće. U Prizrenu je 1878. godine osnovan Albanski savez koji je prešutno odobrila i osmanska vlada. Berlinska je konferencija razočarala taj savez, jer je dodijelila neke albanske zemlje Srbiji i Makedoniji; i zato, kad je sultan napravio pritisak na savez da prihvati novu nagodbu, on se okrenuo protiv njega i protiv balkanskih susjeda, te zatražio priznavanje albanskog teritorijalnog integriteta i izvjesnu samostalnost unutar carstva. Nakon Berlinskog kongresa, Osmani su podijelili Albaniju na četiri vilajeta: Janjina, Bitolj (Monastir), Skopje (Üsküp) i Skadar (Iskodra), dok su Savez i njegove pristaše, naprotiv, težile ka stapanju u jednu pokrajinu, što je bio početak pokreta za albansko jedinstvo. U *milletskom* su sistemu svi albanski muslimani učili turski i arapski, dok se školovanje kršćana odvijalo na grčkom, a odgoj su budnim okom nadzirale pravoslavne *milletske* vođe.

Albanski jezik i kultura nisu bili priznati, na veliku žalost nacionalističkih vođa koji su to sada nastojali popraviti. Nacionalizam u kulturi i želja za samostalnošću unutar carstva pretvorili su se u želju za neovisnošću kad je Porta 1881. godine predala Ulcinj Crnoj Gori. Albanci u planinama podigoše bunu napavši osmanske časnike i vojsku. Seosko pučanstvo odbijalo je plaćati poreze i počelo napadati željezničke pruge. Osmanski su garnizoni još uvijek bili u stanju obračunati s većinom odmetnika i uglavnom održavati red, ali je nacionalistički nemir sve više rastao, čime je stvoren problem što će se naročito zaoštriti početkom 20. stoljeća.

Armensko pitanje

Rusi, čije su nade u prevlast nad jugoistočnom Evropom preko uspostave satelitske bugarske države bile osujećene, tražili su da na drugi način nešto iskamče od Osmanskog carstva, pa su usredotočili pažnju na onu nacionalnu manjinu koja se još nije bila pobunila protiv sultana, a to su bili Armenci (Ermeni). Ranije nije bilo problema s Armencima, jer su oni bili potpuno uklopljeni u osmansko društvo, imali vlastitu gregorijansku etničku grupu *(millet)* i uživali vjersku i kulturnu samostalnost pod armenskim patrijarhom u Carigradu. Ako je i bilo zloraba vlasti, bile su one posljedice prevlasti vjerske hijerarhije, kao što je to bio slučaj u nekim drugim nemuslimanskim etničkim grupama *(milletima)*. Manji broj Armenaca, koji su na to reagirali, svoje su nezadovoljstvo iskazali odrekavši se svoje vjere i prešavši na katoličku ili protestansku. Kako su Osmani prvi u tanzimatskom razdoblju prihvatili katoličke i protestantske *millete*, to su Armenci iz gregorijanskog *milleta* imali mogućnost prkositi tradicionalnoj hijerarhiji birajući novu vjeru. Armenskom su zajednicom dugo vremena vladali službenici i bankari povezani s vjerskim vođama, ali novo rivalstvo, u sprezi s tanzimatskim zahtjevima, prisililo je zajednicu prihvatiti demokratizaciju što je prodrla i u druge *millete*. Sada su svjetovnjaci dobili znatno veći utjecaj na vođenje *milletskih* poslova nego što su to imali u prošlosti, iako su u mnogo čemu još uvijek vladali bogatiji članovi zajednice.

Armenci (Ermeni) su uvijek igrali značajnu ulogu u osmanskoj trgovini i industriji te su se, u skladu s bliskoistočnom tradicijom, specijalizirali za novčanu razmjenu, zlatarstvo, draguljarstvo, vanjsku trgovinu, graditeljstvo, medicinu i kazalište. Nakon grčke revolucije, Grci, koji su ostali u carstvu, uglavnom su zamijenjeni Armencima (Ermenima), kako po školama, tako i u vladi. Zahvaljujući poznavanju stranih jezika, upućenosti u financije i trgovačkom iskustvu, oni su napredovali u svim granama zamršenog tanzimatskog upravnog aparata, posebno u mi-

nistarstvu financija, unutarnjih i vanjskih poslova, prosvjete, pravosuđa i javnih radova, a zatim u poštansko-telegrafskoj službi, na željeznici i pri službama za popis stanovništva. Premda su neki evropski putnici i misionari tvrdili da u zemljama pod sultanovom vlašću ima oko 2 milijuna Ermena (Armenaca), osmanski odjel za popis stanovništva, koji je stalno pratio kretanje toga broja pomoću sistema osobnih iskaznica, pokazao je da u gregorijanskom *milletu* ima svega 988.887 Armenaca, uključujući i žene. Ako uzmemo u obzir da su dvije trećine od 160.166 katolika i 36.339 protestanata u carstvu bili ermenskog porijekla, možemo zaključiti da je u carstvu bilo oko 1,125.500 Ermena (Armenaca), t.j oko 5,5% ukupnog broja stanovništva koji je iznosio 20,475.225 ljudi (ovdje nisu uzeti u obzir oni dijelovi carstva gdje popis nije izvršen: Jemen, Hidžaz, Tripolis, libijski Bengazi, Egipat i Tunis). U samom Carigradu, koji je bio središte daleko najveće armenske gradske zajednice u čitavom carstvu, bilo je samo 97.782 gregorijanca, 407 katolika i 340 protestanata, što iznosi 18% ukupnog broja stanovnika (542.437) prema popisu iz 1878. godine. Osim toga, u bizantskom razdoblju, a i za vrijeme turskog naseljavanja Anadolije u 11. stoljeću, armenske (ermenske) su zajednice bile razasute po svim pokrajinama i sandžacima carstva, čak su bile prilično rasipane unutar onih dijelova koje su njihovi nacionalisti kasnije potpuno svojatali. Čak i na nivou *kaza* u seoskim područjima, gdje je i živjela većina pokrajinskog armenskog (ermenskog) stanovništva, rijetko je ono moglo dostići većinu.

Tako su Armenci imali brojčanu premoć samo u dvije *kaze*, ali je nisu imali ni u jednoj pokrajini. Izvan glavnih gradova bili su pomiješani s muslimanskim zemljoradnicima i nomadima turskog i kurdskog porijekla, čiji životni uvjeti nisu bili ni bolji ni gori od uvjeta u kojima su živjela njihova armenska (ermenska) braća. Ukoliko je bilo privrednih i društvenih problema, za njih razloge moramo tražiti u činovničkoj i veleposjedničkoj zlorabi vlasti, te u stoljetnim običajima planinskih nomadskih plemena da napadaju obrađena područja; ali te su neprilike pogađale podjednako muslimane i kršćane. Ma kakve nevolje da su se događale Armencima (Ermenima), oni su svoje osjećaje iživljavali unutar *milleta*, čije su vođe nastojale održati status quo (postojeće stanje) kako bi zadržale vlast u rukama. Armenci (Ermeni) su bili isto tako slobodni voditi vlastiti život, kao što su to mogli svi drugi sultanovi podanici. Imali su crkve, škole i bolnice za svoje potrebe. Nije bilo većeg nezadovoljstva.

Međutim, početkom 19. stoljeća, djelomično na poticaj zapadnih misionara i njihove djelatnosti, došlo je da armenskog (ermenskog) nacionalnog kulturnog preporoda, naročito u novim katoličkim i protestantskim zajednicama. Razvila su se nova kulturna središta, gdje se proučavao klasični armenski

jezik, štampalo crkvene knjige na narodnom umjesto na klasičnom crkvenom jeziku i razvijao novi književni jezik razumljiv masama. Kao odjek ovih zbivanja, i u gregorijanskom je *milletu* u isto vrijeme došlo do kulturnog oživljavanja, usporedo s procesom demokratizacije što ju je provodila vlada i s prodorom svjetovnog odgoja u *milletske* škole. Mnogi su bogati Armenci (Ermeni) slali djecu na škole u Francusku, gdje je na njih utjecala francuska kultura. Oni su se po povratku zalagali ne samo za korjenite reforme unutar *milleta* već i za oduzimanje crkvenih dobara i za samostalnost. Šezdesetih će se godina neki od tih armenskih (ermenskih) nacionalista pridružiti Mladoturcima, te s njima uspješno surađivati na širenju ideje o zastupničkoj vlasti, kako unutar *milletskog* sistema, tako i u osmanskom društvu. Mali broj onih koji se zalagao za neovisnost Armenaca (Ermena) pod sultanovom vrhovnom vlašću nije naišao na odobravanje gregorijanskih *milletskih* vlasti i bogatih trgovaca i službenika kojima su poslovi cvali pod osmanskim režimom; tako se utjecaj nacionalista ograničavao na krug intelektualaca.

Međunarodna kriza, koja je Berlinskim kongresom dostigla vrhunac, pridonijela je promjenama nazora unutar armenskog (ermenskog) *milleta.* Kada su Bugarska i Srbija dobile neovisnost, mnogi su se Armenci (Ermeni) ponadali istome. Ruski napad na istočnu Anadoliju 1877. godine predvodili su armenski (ermenski) oficiri koji su se uzdigli u carevoj službi nakon što je on početkom stoljeća pripojio Kavkaz. Oni su se povezali sa svojom subraćom u Osmanskom carstvu i osigurali njihovu pomoć u borbi protiv sultana. Glavnina osmanskih Armenaca (Ermena) ostala je vjerni podanik, ali postupci manjine, koja to nije bila, prouzrokovali su osjećaj nepovjerenja. Taj je osjećaj pojačan nakon nastupa patrijarha Nersesa na konferencijama u San Stefanu i Berlinu, gdje je nastojao pridobiti podršku evropskih država za osnivanje armenske (ermenske) države na istoku. Slično su djelovala kasnija nastojanja Rusa da potaknu armenske (ermenske) nacionalne osjećaje, te da na taj način potkopaju Osmansko carstvo. Tako su Armenci (Ermeni), kao i Osmani, postali oruđe u međusobnim borbama evropskih sila za prevlast.

Na poticaj Rusije većina je armenskih (ermenskih) nacionalista istaknula političke ciljeve. Kada su se evropske sile oglušile o njihove zahtjeve za samostalnošću ili čak neovisnošću, oni su se latili terorizma kako bi postigli svoje ciljeve. Po sultanovim su zemljama nicala armenska (ermenska) revolucionarna društva, naročito u Carigradu, Trabzonu, Erzurumu i Vanu, zatim među bogatim Armencima (Ermenima) ruskog carstva, ali isto tako i u većim evropskim gradovima, gdje su izdavali časopise i slali ih poštom u osmanske zemlje. Najžešće nacionalističko udruženje bilo je ono u Tiflisu (Tbilisiju) koje je preko

Batuma u Rizu slao puške i municiju na osmansku teritoriju. Armenci (Ermeni) iz Tebriza slali su čak i svoje ljude preko granice da zastrašuju muslimanske seljake. Armenski (ermenski) zahtjev nije imao jednaku snagu kao zahtjev Srbije ili Bugarske, jer u Osmanskom carstvu nije bilo ni jedne veće oblasti gdje bi Armenci (Ermeni) bili u izrazitoj većini. Osim toga, car Aleksandar je uskoro uvidio da je potkopavanje sultanove vlasti popraćeno tako korjenitim ideološkim zahvatima da bi to moglo potaknuti i njegove podanike na pobunu, te je odustao od pružanja podrške.

Suočeni s takvim poteškoćama, armenski (ermenski) su nacionalisti postajali samo sve žešći, te su zastrašivanjem prisiljavali bogate Ermene da podrže njihovu stvar, te da natjeraju muslimane na takvu odmazdu koja će prisiliti Britaniju i Rusiju da se umiješaju. Nacionalisti su nastojali u sultanu izazvati nepovjerenje prema armenskim (ermenskim) službenicima, kako bi ove naveli da podrže armensko nacionalno pitanje. Revolucionarni su nacionalisti stvarali vlastite terorističke bande na istoku koje su napadale osmanske poreznike, poštare, suce, ubijajući čitava sela, te dovodeći armenske (ermenske) seljake i trgovce u situaciju da se moraju sakrivati i hraniti bandite pod prijetnjom smrti. U stvari, njihov je broj bio prilično malen; većina Armenaca (Ermena) bila je nezainteresirana, a Abdulhamidova pokrajinska policija i suviše spretna i dobro obučena, a da bi joj ovi mogli mnogo nauditi. Muslimani su se uzdržavali da odgovore na isti način, ali su ipak armenski prepadi postupno zatrovali atmosferu i otežavali i muslimanima i Ermenima da žive zajedno, onako kako su to generacijama činili.

Nakon što su propali napori armenskih (ermenskih) revolucionara unutar Osmanskog carstva, ulogu su preuzeli oni izvana. U pokretu su prednjačile dvije grupacije: Zvono (Hunčak), organizacija armenskih studenata u Francuskoj i Švicarskoj, osnovana 1866. godine i Armenska (Ermenska) revolucionarna federacija ili Dašnaks, osnovana 1890. godine u Rusiji s ciljem da ujedini sve armenske nacionaliste, nakon što ih je car onemogućio mjerama koje je poduzeo da bi uništio radikalizam u carstvu. Program im je uključivao stvaranje akcionih grupa za prodor na osmanski teritorij s ciljem zastrašivanja vladinih službenika, a isto tako i Armenaca (Ermena), te poticanje na pokolj. Vjerovali su da će to privući stranu intervenciju i pomoći nacionalistima da osnuju neovisnu socijalističku armensku (ermensku) republiku, najvjerojatnije u šest istočnih anadolijskih oblasti iz kojih će muslimani biti istjerani ili naprosto pobijeni. Dašnaci su uspostavili svoje ćelije u Carigradu, Trabzonu i Vanu, ali do 1895. godine nisu mnogo učinili. Zato su Hunčaci bili vrlo uspješni, kako u carstvu tako i izvan njega, te su osnovali središta u Erzurumu, Harputu, Izmiru i Halebu (Alepu), a isto tako i u Ženevi. Surađivali su sa drugim nacionalnim grupacijama, na-

ročito s Makedoncima, Krećanima i Albancima, te agitirali protiv Osmana. U carstvo su slali revolucionarnu literaturu, preko stranih poštanskih ureda; podmetali su bombe na javnim mjestima, ubijali službenike za radnim stolom, poštare na putu. Hunčaci su za kratko vrijeme i unatoč naporima vlasti da održi red postigli što su željeli, tj. odmazdu muslimanskih gorštaka i seljaka. Treba napomenuti da je novi val armenskog terorizma pao baš u vrijeme kad su se muslimanske izbjeglice iz Rusije, Bugarske i Bosne slijevale u carstvo i sa sobom donosile strašne priče o tome kako su njihovi najbliži bili ubijeni, a imanja im oteta; stoga nije trebalo mnogo pa da se muslimani raspale, a na čelo su im stale baš te izbjeglice. Abdulhamid je u mladosti bio blizak s mnogim Armencima (Ermenima), ali sada je promijenio stav, te optužio armenske službenike za neposluh, a vladi naredio da primijeni oštre mjere prema armenskim trgovcima u Carigradu kako bi oslabio njihovu nesumnjivu privrednu moć, te da organizira mjesne *hamidiye*, plemensku policiju, za pomoć vojsci pri svladavanju terorizma na istoku.

Armenske terorističke akcije i odmazda nad Armencima izmjenjivali su se tokom tri godine (1890—1893), kroz koje vrijeme je vlada nastupala oštro, katkada i preoštro, kako bi uspostavila red. Ali Hunčaci nisu izazvali tako okrutnu odmazdu kakvu su zapravo željeli samo zato da svrate na sebe pozornost Evrope. Zato su organizirali još žešći potez u Sasunu, jugoistočno od Musa, gdje je armensko (ermensko) stanovništvo najgušće i gdje su tumarala mnoga plemena koja su u prošlosti već zadavala ratarima brige. Kad je mjesna uprava pokušala ubrati poreske dugove, Hunčaci su nahuškali seljake da puškama i mačevima dočekaju poreznike. Stigla je vojska da uspostavi red, a buntovnici pobjegoše u planine, opustošivši muslimanska sela na tom području, iako su znali da će armenski seljaci to skupo platiti. Tako se i dogodilo, jer su redovita vojska i hamidijski odredi opustošili Sasun, nakon što su vidjeli užase počinjene u muslimanskim selima gdje je čitavo stanovništvo bilo istrijebljeno.

Tu odmazdu poduzela je isključivo vojska i mjesna uprava; djelovali su na vlastitu inicijativu, bez naredbe centralne vlade. Ali zločin je počinjen, a mreža revolucionarne propagande je pokrenuta kako bi iskoristila reakciju evropskih naroda, kao što se to dogodilo i ranije, u slučaju Bugarske. I ovaj puta okolnosti tih zbivanja ostale su nepoznate, a izazov, koji im je prethodio, je zaboravljen. Osmanska je vlada optužena da je zapovjedila uništenje 25 sela u toj oblasti, te ubojstvo 20.000 armenskih seljaka! Temeljito ispitivanje slučaja, što ga je provela mješovita (osmanska i strana) komisija, ukazalo je na pretjeranost gornjih tvrdnji, ali evropsko javno mnijenje, što su ga uskoro prihvatili i političari, bilo je kao i uvijek spremno da o muslimanima čuje sve najgore. Sultan je pokušao smiriti Evropu i olakšati poli-

tičarima da prihvate istinu, te je ponovo obećao da će provesti reforme koje je zapravo na istoku već i provodio, pa su sile odustale od intervencije.

U to vrijeme lord Salisbury pokušao je dobiti podršku novoga cara Nikolaja II (1894—1917), kako bi uputio englesku flotu u Carigrad i nagovorio sultana da udovolji željama Armenaca (Ermena). Ali Rusija se bojala da bi time utjecaj Engleske na carstvo bio pojačan, te se, kao i Francuska, usprotivi da se pritisak na sultana vrši jednostrano. Salisburyjeva je inicijativa time osujećena, te nije učinjeno ništa. Kako nije bilo nade da će dobiti podršku izvana, armenske su se grupe raspale u unutrašnjim razmiricama. Provokacije su uskoro zaboravljene, a odnosi muslimana i Armenaca (Ermena) u carstvu uskoro su se normalizirali. Armenske su službenike opet počeli postavljati na visoke položaje u činovničkom aparatu, a armenski (ermenski) trgovci i ratari vratili su se svojim poslovima. Ali strašni su događaji uzeli svoje žrtve. Sklad, koji je vladao stoljećima, bijaše nestao. Oni Armenci (Ermeni) koji su mogli — a to su bogati gradski trgovci, mnogi članovi revolucionarnih organizacija i intelektualci — djelovati na upornu nezainteresiranost širokih armenskih masa da pristupe pokretu ili da ga barem podrže, napuštali su Osmansko carstvo i selili se u Iran, Egipat, Evropu i, naročito, u Sjedinjene države, gdje su se naseljavali i posvetili svoje snage i sposobnosti da za sebe i svoje obitelji izgrade osnovicu za novi život. Oko 1897. godine armensko je pitanje palo u zaborav sve do prvog svjetskog rata. Zanimljivo je primijetiti da je u tim zadnjim godinama došlo do porasta armenskog stanovništva u carstvu, a budući da je carstvo izgubilo balkanski teritorij, Armenci (Ermeni) su sačinjavali i veći postotak ukupnog stanovništva.

Grčko-turski rat

Jedan od najčudnijih vidova osmanske vanjske politike 19. stoljeća predstavlja relativno skromna uloga što ju je ona dodijelila Grčkoj. Od svih balkanskih zemalja jedina je Grčka polagala pravo na osmansku prijestolnicu, te na dio Rumelije i zapadne Anadolije. Grci su predstavljali najbrojniju manjinu u carstvu (oko 2,569.912 ili 13,49%), raspoređenu tako da su u određenom broju značajnih oblasti imali izrazitu većinu, a u nekim drugim oblastima znatnu manjinu. Sultanovi grčki podanici su s vremenom zadobili povjerenje što je bilo uzdrmano nakon grčke revolucije, te su ponovno zauzeli visoke upravne položaje, a i inače su u svojoj zajednici imali daleko više bogatih trgovaca nego sami Armenci (Ermeni). Međutim, dok su Armenci (Ermeni) bili podijeljeni u mišljenjima u pogledu najvažnijih nacionalnih pitanja, Grci su gotovo jednodušno podržavali zamisao o obnovi grčko-bizantskog carstva. Ali malo su u tom

smjeru napravili i grčki kralj i sultanovi grčki podanici. Postojalo je u stvari nacionalno iredentističko udruženje *Ethnike Hetairia*, što su ga 1894. godine osnovali grčki oficiri, ali ono u ostvarenju cilja nije posizalo za nasilnim mjerama. Budući da su Grci imali neovisnu državu, a uživali su i međunarodno priznanje kao potomci stare civilizacije, možda nisu bili dovoljno nezadovoljni da bi poduzeli krajnje mjere. Ta je neborbenost možda proizlazila iz činjenice što nisu imali novaca da organiziraju takvu armiju koja bi mogla ostvariti njihove želje; s druge su ih strane kočila jaka politička rivalstva. Srednji građanski slojevi, što ih je predvodio Harilaos Trikoupes, podržavali su liberale, a konzervativce na čelu s Teodorom Deligannesom plemstvo i armija. Prva je grupacija, dok je bila na vlasti, uvela reforme, a druga ih je ukinula, te nastalo nezadovoljstvo pokušala upraviti prema ostvarenju zamisli o »Velikom idealu«. Grčka je svoje želje mogla ostvariti samo šireći se na sjever prema Tesaliji i Epiru, na istok prema Makedoniji, te na jug prema egejskim otocima, uključujući i Kretu. Većina spomenutih teritorija imala je značajan broj Grka, izuzev Makedonije gdje je prevladavalo muslimansko i slavensko stanovništvo, a koju su priželjkivale i Srbija i Bugarska. Kad je 1885. godine Bugarska zauzela Istočnu Rumeliju, Deligannes je nastojao smiriti Grke tako što je u naknadu pokušao dobiti Epir, ali su ga sile blokadom luka prisilile odustati. Deset godina kasnije, naročito nakon utemeljenja *Ethnike Hetairia*, Deligannes će pokušati zadovoljiti nacionalne ambicije zadobivanjem vlasti nad Kretom.

Na Kreti su se uvjeti poboljšali nakon što je donesena Organička uredba [1868. godine], ali na poticaj Grka došlo je do opće pobune između 1875. i 1878. godine. Abdulhamid, želeći popraviti stanje, pošalje tamo svog prokušanog savjetnika Grka Karatodori-pašu kojega postavi da upravlja otokom. Ovaj potpiše sporazum s konzulima evropskih sila u Halepi [listopad (oktobar) 1878. god.] obećavši otoku zastupničku skupštinu s grčkom većinom. Ali grčke su se bande i dalje iskrcavale na otok i poticale na ponovne napade na poreznike, a bilo je i povremenih krvavih sukoba. Na koncu je sultan 1891. godine ukinuo Organičku uredbu i sporazum u Halepi, stao vladati izravno preko muslimanskih upravljača te, da bi uspostavio red i uveo izravno reforme, napustio zastupnički oblik vladavine. To je prouzročilo daljnje nerede; grčki su nacionalisti slali ljude i opremu, ali su sile na poticaj Rusije prisilile sultana da ponovno uvede raniji poredak i da uspostavi mir. Krajem 1896. godine Abdulhamid je pristao da Organičku uredbu zamijeni novim statutom kojim će biti određeno sazivanje narodne skupštine i postavljanje kršćanskog upravljača, te je dano pomilovanje svim sudionicima nereda. Ali sukobi između muslimana i Grka i dalje su se nastavili, a nacionalisti su pravili pritisak na grčku vladu da se umiješa. Krajem siječnja 1897. godine grupa Grka s konti-

nenta pridružila se grupi kretskih pobunjenika. Oni su se otvoreno pobunili protiv sultana i proglasili pripojenje otoka Grčkoj. 3. veljače (februara) 10.000 ljudi poslano je iz Grčke na čelu sa knezom Grgom da zauzmu otok. Oni su opustošili otok i pobili na tisuće muslimana. Sile su se umiješale i pokušale dovesti do sporazuma, ali pokolj se nastavio tako da je upravljač morao pobjeći ruskim ratnim brodom, a osmanska je vojska posredovala i stala ubijati Grke da bi zaštitila muslimane. Tek je na ovaj čin evropska štampa konačno reagirala. Sile su predložile mirovni sporazum kojim će Kreta dobiti punu samostalnost, a osmanski će se vojnici povući. Sultan nije mogao na to pristati, te je kriza nastavljena. Muslimani su opsjeli Hanju i Kandiju, te presjekli dovod hrane i ostale robe.

Grčka je pokušala iskoristiti situaciju na Kreti kako bi povećala svoje teritorije u Tesaliji, pa je započela rat što će potrajati mjesec dana i završiti potpunim porazom. Knez Konstantin je s malim odredom prešao preko granice u blizini Janjine [10. travnja (aprila)], ali ga je veći i snažniji odred iz Bitolja (Monastira) ne samo odbio, već je prodro duboko u grčku Tesaliju, slomio grčku vojsku, zauzeo Terhalu, Larisu (Jenišehir) i Trnovo te krenuo prema zaljevu Volo [5. svibnja (maja)]. U Ateni je zavladala panika jer se učinilo da bi Grčka mogla ponovno dospjeti pod osmansku upravu. A to nisu željeli ni Osmani ni sile. Kako je u to vrijeme Britanija polagala temelje svojoj politici na Srednjem istoku, ona je posredovala oko prekida vatre i mirovnog sporazuma kojim su Osmani pristali napustiti Tesaliju, a Grci obećali da će platiti neznatnu ratnu štetu i dopustiti muslimanima da se isele na osmanski teritorij, nakon čega je počeo pritjecati novi val izbjeglica. Sile su zaštitile Grčku tako da nije podnijela posljedice agresije, a zatim su je čak i nagradile prisilivši Abdulhamida da uspostavi novi samostalni režim na Kreti [19. prosinca (decembra) 1897. godine], doduše pod osmanskom vrhovnom vlašću, ali sa kršćanskim upravljačem kojeg će imenovati sultan a potvrditi Atena. Osmanska se vojska povukla, a upravljač je obećao da će zaštiti muslimane koji su ostali na otoku, ali to je, uz grčku miliciju, bilo teško ostvariti. Sile su iznenadile sultana imenujući grčkog kneza Grgu glavnim povjerenikom za Kretu, čime su Grci praktički dobili prevlast na otoku, iako on nije formalno pripojen sve do 1912. godine. Sporazum je bio popraćen sad već dobro poznatim redovima umornih muslimanskih izbjeglica koji su napuštali svoja imanja da bi pošli u susret nepoznatoj budućnosti u Anadoliji, jer je to bio jedini izlaz i bijeg od progona koja su im u domovini predstojala. Grčka je odnijela diplomatsku pobjedu, ali su i kralj i vlada nosili neko vrijeme žig vojničkog neuspjeha. Odgovorili su mjerama modernizacije vojske i pokušali donekle povratiti izgubljeni ugled, snažno se založivši u sve težoj situaciji koja je vladala u Makedoniji.

Makedonsko pitanje

Najteži, najzamršeniji i najtrajniji problem s kojim se Abdulhamid suočio bilo je »makedonsko pitanje« što je iskrslo kao posljedica pretenzija balkanskih zemalja da ovladaju Makedonijom. Od Berlinskog kongresa pa sve do prvog svjetskog rata taj je problem zaokupljao kako osmanske tako i evropske državnike više nego ijedan diplomatski problem; on će znatno pridonijeti takmaštvu i sukobima što će harati tim područjem u dvadesetom stoljeću. Makedonija se prostire između Trakije i Albanije, na jugu graniči s Egejskim morem, na sjeveru joj je granica Šar-planina, na zapadu Ohridsko jezero. Podijeljena je bila na osmanske pokrajine Solun, Bitolj (Monastir) i Kosovo, a uključivala je gradove Serez, Ohrid, Üsküp (Skople) i Bitola (Monastir). Stanovništvo je tu bilo pomiješano i to tako da nije prevladavala nijedna skupina, a sporno je koje elemente treba kojoj pripisati. Prema osmanskom popisu stanovništva izvršenom u doba Abdulhamidove vladavine, u njoj je bilo podjednako muslimana i kršćana, kao što se vidi iz tabele:

Stanovništvo Makedonije, 1882—1906.

	1882.	1895.	1904.	1906.
Muslimani	1,083.130	1,137.315	1,508.507	1,145.849
Grci (pravoslavci)	534.396	603.249	307.000	623.197
Bugari (pravoslavci)	704.574	692.742	796.479	626.715
Katolici (Grko-)	2.311	3.315	—	2.928
Vlasi	—	—	99.000	26.042
Srbi	—	—	100.717	—
Židovi i drugi	151.730	68.432	99.997	30.594
Ukupno	2,476.141	2,505.503	2,911.700	2,455.325

Iako su se Srbi obično pribrajali grčkom pravoslavnom *milletu* (entničkoj grupi), ipak su Bugari obično držali izrazitu većinu među nemuslimanskim življem. Općenito uzevši, gradovi su bili pretežno muslimanski i grčki (izuzev Soluna koji je bio pretežno židovski), a sela su nastavali muslimani i slavenski živalj. Bez obzira na prave brojke, u to doba se polaganje prava uglavnom temeljilo na osjećajima i na ponosu, jer je svaka nacija imala u vidu vrijeme kad je njezina nacionalna grupacija bila najmoćnija — tako su Grci imali pred očima doba Aleksandra Velikog i doba Bizantskog carstva, Srbi carstvo cara Stevana Dušana, Bugari svoje Veliko carstvo u prošlosti kao i Veliku Bugarsku utemeljenu u San Stefanu.

Makedonija je imala strateško značenje zbog doline Morave i Vardara koje su pogodovale uspostavi komunikacijske mreže koja je i Bugarskoj i Srbiji predstavljala rješenje vitalnog problema: izlaz na more. Osim toga, imala je značajne ratarske mogućnosti. U tadašnjem omjeru snaga, premoć u Makedoniji svakoj bi od tih država dala upravo potrebnu prevagu nad drugima i osigurala prevlast na tom području. Za Osmane Makedonija nije značila samo vladanje krajem gdje je živjelo oko milijun muslimana, već je ona bila vrelo značajnih poreznih prihoda, a isto tako i tampon prema grčkim potraživanjima na osmanske teritorije na istoku. Sile je u spor privlačila blizina Makedonije Carigradu i Tjesnacima. Grčka je vojska bila slabija od vojske njezinih slavenskih takmaca, ali je ona imala mogućnost prodrijeti u Makedoniju putem utjecaja, koji je tamo imala pravoslavna crkva. Osnutak bugarskog Egzarhata (1870) stvorio je određenu ravnotežu; međutim, kad bi se tu pribrojila bugarska financijska i vojna sila, mogla bi se naslutiti čak i mogućnost pobjede.

U najslabijem je položaju bila Srbija, jer je teško mogla dokazati da u Makedoniji ima bilo kakvih pristaša, a nedostajala su joj i vjerska sredstva prodiranja kojima su raspolagali njezini takmaci. Njezina se glavna snaga sastojala u činjenici da su se austrijske pretenzije da proširi svoju utjecajnu sferu prema Egejskom moru mogle ostvariti jedino pobjedom Srbije. I Rumunjska je uložila zahtjev što se temeljio na prisustvu Vlaha u toj pokrajini, ali njih je bilo tako malo da taj zahtjev možemo shvatiti isključivo kao želju da se Bugarskoj ne dopusti širenje i jačanje njezine moći. U toku spora pojavio se i makedonski separatistički pokret, čiji pripadnici su tvrdili da nisu ni Bugari, ni Srbi, ni Grci već zaseban slavenski narod s vlastitim jezikom što im daje pravo na neovisnost. Bili su tu napokon i muslimani od kojih su mnogi bili izbjeglice sa sjevera. Oni su tvorili zasebni *millet* u Makedoniji i protivili su se svakom zahtjevu što je imao za cilj ponovo ih podvrći vlasti kršćana koji su s njima u prošlosti tako loše postupali.

Bitka se vodila na različite načine. Kao prvo, u svrhu poučavanja svaka je od zainteresiranih balkanskih zemalja imala svoju organizaciju koja se otimala za vodstvo u školama, crkvi i kulturnim djelatnostima. Nacionalističku propagandu širili su bugarski Ćirilometodski odbor (1884.), Srpsko društvo Svetog Save (1886) i grčko udruženje Ethnike Hetairia (1894). Da su ovi bili jedina sredstva jagme, nijedan od pretendenata, a ni Makedonija ni Osmani ne bi bili toliko prepatili. Ali balkanski su nacionalisti organizirali teroristička udruženja po armenskom uzoru kako bi širili svoje ideje. Najžešće od ovih bilo je Unutarnja makedonska revolucionarna organizacija (VMRO) što je osnovana u Makedoniji (1893), kako bi povela narod protiv Osmana i drugih koji su se protivili zahtjevima Bugar-

ske, te konkurentna Vanjska makedonska revolucionarna organizacija (EMRO) osnovana u Sofiji, kako bi obučavala prognanike sa istim ciljem kao i prva. VMRO je odražavala one težnje što su imale za cilj uspostavu samostalne pokrajine koja će na federalnom principu biti udružena s Bugarskom i Srbijom, a EMRO je bila više probugarski orijentirana, te je imala za cilj ujedinjenje s Bugarskom jednom kada Osmani budu otjerani. I Srbi i Bugari imali su vlastite terorističke organizacije, ali one su bile manjeg značaja. Grupe su imale podršku vlada i konzula tih zemalja, koji su ih opskrbljivali ne samo novcem već i oružjem i municijom, koji su katkad teroristima davali čak i pravnu zaštitu.

Počevši od 1900. godine te su se grupe dale na akciju, pustošeći zemlju, ubijajući službenike, te muslimanske, pa i kršćanske podanike, ukoliko nisu prihvaćali njihova gledišta. Napadale su vlakove i poštanska kola, vršile otmice stranaca i bogatih domorodaca tražeći za njih otkupninu, podmetale eksploziv po crkvama. Makedonija je u očima strane štampe bila pojam strahota, pogotovu ako su u pitanju bili stranci ili kršćani. Premda se osmanska vlada trudila uspostaviti red i zaštititi sve slojeve stanovništva, ipak je okrivljavana za sva zlodjela terorista, s tim da su naglašavane patnje kršćana, dok su muslimani bili gotovo zaboravljeni. Potpisnici Berlinskog sporazuma pravili su pritisak na sultana da provede »reforme« u Makedoniji, nadajući se da će to zaustaviti teroriste. Stoga je Abdulhamid osnovao novu pokrajinu nazvanu Tri pokrajine (*Vilâyet-i Selase*) u koju su ušli Solun, Kosovo i Bitola (Monastir); njezinu je uredbu trebala napisati posebna Rumelijska komisija za pokrajinske reforme, a na temelju ispitivanja što ih je tamo proveo nekadašnji upravljač Jemena Husein Hilmi-paša. Njome je određeno da će policija i žandarmerija biti mješovite, te da će se organizirati poseban odjel za javne radove i vanjske poslove, zatim mješoviti sudovi, nadalje da će biti postavljen kršćanski upravljač, otvorene škole te da će se velik dio poreza upotrijebiti za razvijanje privrede te oblasti. Ali ni teroristi, ni Rusija, ni Austrija nisu bili zadovoljni planom što bi omogućio Osmanima zadržati Makedoniju. Kad je objavljen plan reforme i poslani službenici koji će je provesti, VMRO je podigao opći ustanak sa središtem u Bitoli (Monastiru) koji je preplavio veći dio pokrajine i u kojemu su stradali kako muslimani tako i kršćani koji mu se nisu htjeli pridružiti. Tisuće zastrašenih muslimana bježalo je prema Carigradu, a isti broj kršćana prema Sofiji. Bugarska vlada, bojeći se da će je djelovanje VMRO-a uvući u neželjeni rat, konačno je poduzela korake da ga onemogući ili barem spriječi njegovo djelovanje na bugarskom teritoriju [rujan (septembar) 1903].

Rusija i Austrija protivile su se bilo kakvom sporazumu do kojeg bi došlo neposrednim pregovaranjem Osmana s balkanskim državama. 21. veljače (februara) 1903. godine iznijele su u Beču svoje prijedloge za reformu. Zahtijevale su da pokrajinski inspektor nastavi s poslom, da ne bude upotrijebljena vojska bez posebnog dopuštenja, da budu provedene takve reforme što će zadovoljiti kako najrazličitije pučanstvo carstva, tako i evropske sile, da lokalna policija i žandarmerija budu sastavljene od muslimana i kršćana u odgovarajućem omjeru, da se provedu porezne reforme s time da desetina bude zamijenjena redovitim porezom na zemlju. Iako je ovo značilo da će upravljanje biti donekle pod stranim nadzorom, sultan je bio zadovoljan, jer će strana intervencija na taj način biti izbjegnuta. Ali kao i ranije, teroristi nisu željeli sporazum po kojem bi Osmani imali vlast nad Makedonijom. Ni makedonski muslimani nisu bili sretni u takvom uređenju koje je uključivalo kršćanske vojnike i policiju. Zato su počele po Kosovu demonstracije koje su stajale života mnoge njihove kršćanske zemljake, a isto tako i ruskog konzula u Üsküpu (Skopju). Srpski i bugarski teroristi provaljivali su iz svojih planinskih uporišta, potičući makedonske kršćane na opći ustanak protiv Osmana. Teroristi organizacije VMRO, oponašajući Ermene, napali su i digli u zrak osmansku banku u Solunu. Jedino su se grčki teroristi, ne želeći da njihovi slavenski takmaci zadobiju nadzor nad pokrajinom, povukli i povremeno pomagali Osmanima uspostaviti red.

Reagirajući na ove nove probleme, car Nikolaj i car Franz Jozef izradili su u Mürztegu [3. listopada (oktobra) 1903] novi program reforme, te su ga, nakon što su ga potvrdili i potpisnici berlinskog ugovora, ponudili sultanu. Oni su sada zahtijevali da osmanskog glavnog inspektora prate i savjetuju ruski i austrijski službenici koji će istraživati žalbe kršćana i iskorijeniti svaki slučaj nepravde i tlačenja. Bit će objavljeno opće pomilovanje. Osmanska će vlada pružiti financijsku pomoć seljacima da obnove kuće i polja. Bit će uvedena mješovita upravna vijeća i sudovi u svim mjestima gdje je pučanstvo miješano, a ruski i austrijski konzuli će nadzirati provedbu reforme. Abdulhamidu se nisu svidjele sve one odredbe što su uključivale vanjski nadzor, ali nije želio da makedonsko pitanje preraste u širi rat; s druge strane, više je volio da stranci pokušaju uvesti reforme za koje je znao da neće zadovoljiti teroriste. Uskoro je započela provedba reformi. Sada su Grci i Vlasi, koje su podržavali patrijarhat i rumunjska vlada, postali daleko aktivniji nego što su bili prije i suprostavili su se sporazumu koji će, bojali su se, Slavenima dati prednost. Pored toga, iako je Bugarska potpisala posebni sporazum sa Portom [18. travnja (aprila) 1904] i ponovila svoju namjeru da onemogući terori-

stičke skupine, ona to ipak nije mogla izvršiti. Politička su se ubojstva događala širom zemlje, a tako će biti sve do kraja Abdulhamidove vladavine; tek su 1909. godine reformirana žandarmerija i policija uspjele uvesti relativan red.

U isto su vrijeme i sile predložile da se nove financijske reforme provedu u osmanskoj banci i njezinim ograncima u Makedoniji koji će na taj način postati financijski odsjeci svake od triju pokrajina. Ali Abdulhamid je odbio da se strane sile tako izravno miješaju u osmanske financijske poslove. Osnovana je Međunarodna financijska komisija koja će nadzirati makedonske financije [8. svibnja (maja) 1905. godine], ali Porta je odbila prihvatiti njezinu intervenciju. Tada je poslana međunarodna flota od pet brodova da zauzme otok Midili [26. studenog (novembra) 1905]. Čak je zauzela carinski ured u Limni [5. prosinca (decembra 1905]; tek tada je Abdulhamid popustio. Nijemci su predložili sporazumno rješenje: Međunarodna financijska komisija će se odsada sastojati od savjetnika a ne od nadzornika, a uključivat će i jednog osmanskog predstavnika. Ona će donositi budžet triju makedonskih oblasti što će trebati potvrditi sultan prije nego što bude proveden u djelo. Svi ostali prijedlozi financijskih reformi morat će proći redoviti osmanski zakonodavni postupak.

Reforme su započele nakon povlačenja sila iz Limniza i Midilija. Kako bi se pokrili manjci u pokrajinskim budžetima, osmanska je vlada predložila da se carine povise sa 8% na 11%, umjesto da se povećaju porezi žitelja. Ali sile, koje su zahtijevale reforme pod uvjetom da njihovi interesi ne budu time dovedeni u pitanje, pristali su samo ako za uzvrat dobiju poslovne ustupke na drugom mjestu. Britanci su uspjeli dobiti produženje ustupaka za željeznicu Izmir-Ajdin sve do 1940. godine, a Nijemci povećanje zajamčene svote što su Osmani plaćali njemačkim bankama za anadolsku željezničku prugu, i tako dalje. Tada su provedene financijske reforme. Glavna prepreka bilo je stalno djelovanje terorističkih skupina što su ih predvodili Grci uz odobrenje njihove vlade; zbog njih će pokrajinske vlade sve do kraja Abdulhamidove vladavine jedva sastavljati kraj s krajem.

Posljednja faza u razvoju makedonskog pitanja nastala je kada su se engleski kralj i car sviju Rusa sastali u Revalu, Estoniji, 9. lipnja (juna) 1891. godine kako bi sklopili savez protiv sve veće njemačke premoći na kontinentu. Dio tog programa, što je trebao riješiti sve razmirice među njima, odnosio se na Makedoniju: makedonski upravljač, iako osmanski podanik, bit će imenovan uz suglasnost sila, a pomagat će mu mnogobrojno osoblje sastavljeno od evropskih službenika koji će biti plaćeni iz pokrajinske blagajne. Sporazumu u Revalu suprotstavila se Austrija koja se još uvijek nadala da će se preko Srbije

proširiti do Jadrana, te Njemačka koja je željela istisnuti Englesku iz uloge evropske sile koja ima najveći utjecaj na Portu. Došlo je do približavanja Engleske i Rusije kojima će se uskoro pridružiti i Francuska, te s njima ostvariti Trojni savez; Austrija i Njemačka su započele novo razdoblje suradnje što će pridonijeti jačanju rivalstva i na kraju dovesti do prvog svjetskog rata.

Struktura samodržavlja

Iako je Abdulhamid stupio na prijestolje uz obećanja da će podržati ustavnost, dinastički razlozi koji su pratili njegov dolazak na vlast, njegovo nepovjerenje u poštenje i sposobnost državnika Porte, te unutarnja i vanjska kriza koja je nagrizala carstvo, navodila ga je usvajati sve osobniju politiku, sve više se pretvarati u apsolutističkog vladara i samodršca. Sjećanje na Abdulazizovu sudbinu i svijest da se Muratovo duševno zdravlje nakon svrgnuća popravilo, činilo ga je nesigurnim. A vjerovao je da su svi osmanski državnici sebični i podmitljivi, te da osmanskom činovništvu nedostaje smisao za građanske dužnosti. Rusko-turski rat 1877—1878. godine i meteži što su uslijedili nakon Berlinskog kongresa, djelovanje terorističkih bandi, te opasnost od balkanskih susjeda i od evropskih sila uvjerili su sultana da se djelotvorno upravljanje može postići samo centralizacijom, a nikako decentralizacijom vlasti.

Model samodržavlja, preko kojega je sultan mislio postići svoje ciljeve, postao je jasan već prije Berlinskog kongresa, kada je, kao odgovor na kritiku vođenja rata, upotrijebio prava što mu ih je dao Ustav i poslao Midhat-pašu u progonstvo, te raspustio Parlament. Abdulhamid je sebe smatrao reformatorom, što je ustvari i bio, ali je, kao i zagovornici Tanzimata, smatrao da u njegovoj situaciji i u vremenu u kojem živi, demokratsko zastupstvo otjelovljeno u parlamentu vodi u nedjelotvornost, odugovlačenje, promašaje, unutarnje slabosti i daljnje neuspjehe i razjedinjenje. Abdulhamid je, općenito uzevši, slijedio primjer Abdulaziza u kasnijim godinama vladavine u tome što je centar moći u njegovo doba bio dvor, a ne Porta i njezini činovnici. Razvio je sistem osobne kontrole, koji mu je, uz centralistički model upravljanja naslijeđen od Tanzimata, omogućio daleko veće i potpunije samodržavlje, nego što su ga ikada ranije postigli i najveći sultani. Zahvaljujući tome, Abdulhamid je uspio obnoviti i obraniti svoje rastureno carstvo, obnoviti društvo, te uspješno provesti većinu reformi što su nametnute nakon 1871. godine, pa se stoga može smatrati zadnjim nosiocem Tanzimata. Cijena toga bilo je gušenje polaganih kretanja što su se naslućivala pod površinom, a bila su usmjerena prema temeljnim političkim reformama, prema osni-

vanju zastupničkih ustanova preko kojih bi podanici mogli neposredno sudjelovati u procesu vladanja. Raščlanit ćemo sultanov sistem samodržavlja i zaključiti da li su rezultati bili vrijedni cijene što je za njih plaćena.

Abdulhamidova zamisao vladavine

Pogrešno bi bilo pretpostaviti da je Abdulhamid stupio na prijestolje s namjerom da uspostavi apsolutizam, te da je od samoga početka radio na tome da potkopa Parlament. On je u početku zapravo prihvaćao Parlament i time pogazio principe Abdulazizova osobnog načina vladanja; jedino se htio osigurati da Porta ne zadobije više onu premoć nad dvorom što ju je uživala u doba Tanzimata. Postoje mnogi dokazi da je u to doba Abdulhamid bio još mlad i osjetljiv, te da je želio upoznati i staviti na kušnju Midhatovu zamisao o mogućnosti spašavanja Osmanskog carstva. Tokom prvih godina vladavine bio je daleko otvoreniji za nove ideje od svojih prethodnika, petkom se molio zajedno s običnim pukom, raspravljao s Osmanima i sa strancima o državnim problemima, okupljao oko sebe činovnike, pisare, intelektualce, pa čak i vođu Mladoturaka Namik Kemala kojemu je jednom rekao: »Radimo zajedno, Kemal-beže, uzdignimo našu zemlju i sultanat više nego ikada«.

Prilike, na koje je naišao nakon dolaska na prijestolje, odredile su njegov put prema apsolutističkoj vladavini. Abdulhamid je smatrao da je Midhatovo odbijanje da se pokriju osmanski dugovi, te njegovo otklanjanje posredovanja Carigradske konferencije — bez obzira na posljedice, naprosto zato što je mrzio uplitanje izvana — ostavilo carstvo u financijskom i političkom škripcu. Promatrao je pohlepu i spletkarenje političara svuda oko sebe, te sporost Parlamenta (koji je bio ukliješten u postojeće strukture, između Državnog vijeća i Ministarskog vijeća) u donošenju zakona. Bilo je teško sjediniti razne grupacije, čiji su se interesi — po sultanovom mišljenju — kosili s interesima carstva u cjelini. Abdulhamida je također razočarao stav sila koje su okretale leđa patnjama tisuća muslimana proganjanih i ubijanih u Bugarskoj i Bosni, a patnje kršćana navodili kao dokaz muslimanskih barbarstava; znao je da su sile koristile balkanske zemlje više kao sredstvo ostvarivanja vlastitih imperijalističkih ciljeva, nego što su zaista željele udovoljiti potrebama naroda tih krajeva. Postojanje grupacija unutar Parlamenta, koje su ratne nevolje koristile da bi proturile vlastite ideje i želje umjesto da podupru opće ratne napore, konačno je uvjerilo sultana da carstvo još nije dozrelo za demokraciju, te da je samodržavlje jedini način opstanka u tim teškim vremenima: »Pogriješio sam želeći oponašati moga oca

Abdulmedžida koji se trudio da reforme provede putem uvjeravanja i liberalnih ustanova. Slijedit ću primjer moga pradjeda sultana Mahmuta. Sada sam, kao i on, shvatio da jedino silom mogu pokrenuti ljude koje mi je Bog dao na čuvanje.«

Moderniziranje Osmanskog carstva

Abdulhamid je, kroz dugi niz poteškoća što su pratile njegovu vladavinu, živio u dvoru, upravo gutao izvještaje upravljača, uhoda i tajne policije, davao upute ministrima i zakonodavcima o političkim mjerama što se imaju provesti, čitao svaki i najmanji zakonski prijedlog te ga odobravao ili mijenjao, u skladu s vlastitim idejama o rukovođenju državom. Pri kraju vladavine međutim, kako je opasnost od terorizma i od napada izvana postajala sve veća, strah da će biti ubijen ili svrgnut skrenuo mu je pažnju od provedbi reformi, te se usredotočio na otkrivanje izdaje i pobune protiv države. No i tada su zakonodavne i upravne ustanove, što su utemeljene u vrijeme Tanzimata a ponovo učvršćene u prvom razdoblju Abdulhamidove vladavine, nastavile raditi, donoseći ogroman broj zakona i uredbi kojima je zaokružen rad na modernizaciji osmanskog sistema.

Većina Abdulhamidovih reformi bila je usmjerena na izvršenje programa što ga je sam izradio i predočio ministrima 1879. godine, ubrzo nakon raspuštanja Parlamenta i nakon što je Berlinskim kongresom otklonjena neposredna opasnost izvana. Te su reforme uključivale sve vidove osmanskog sistema — vojsku, središnju vladu, pokrajine, sudove, financije, privredu, javne radove, prosvjetu, umjetnost i upravu.

Elitizam i simbolizam: pokret Servet-i Fünun

Na Abdulhamidove obuzdavajuće političke mjere bilo je i drugačijih reakcija. Bilo je to razdoblje glasovitog časopisa *Servet-i Fünun* (Bogatstvo znanosti) koji je 1891 godine utemeljio Ahmet Ihsan i koji će postati nosilac ideja nove književnosti. Tu su objavljeni rani radovi mnogih iznimnih pisaca među kojima su i pjesnici Tevfik Fikret (1867—1915), koji je i sam bio izdavač u najsjajnijem razdoblju izlaženja časopisa, Abdulhak Hamid (1853—1937), Dženab Šehabedin (1870—1923) i Süleyman Nazif (1870—1927), te romanopisci Halid Ziya Ušakligil (1865—1945) i Hüseyin Džahid Jalčin. Djela ove škole poznata su pod nazivom *Servet-i Fünun*-književnost.

Pod utjecajem francuskih parnasovaca Fikret i mnogi njegovi drugovi zalagali su se za umjetnost radi umjetnosti, te uzdizali poeziju nad prozom i više pažnje poklanjali tehničkoj i

formalnoj nego sadržajnoj strani. Njihova udaljenost od postojećeg trenutka, užitak što su ga nalazili u opisivanju prirodnih ljepota, pribjegavanje simbolizmu iz umjetničkih pobuda, te upotreba nejasnih arapskih i naročito perzijskih riječi kako bi se postigli naročiti poetski efekti — sve je to omogućavalo da se izbjegne cenzura. Djela su često nosila melankoličnu i pesimističku notu, iako su ti pisci izbjegavali izravnu društvenu i političku kritiku. Ako su se povremeno i bunili protiv Abdulhamidova samovlašća, bilo je to na simbolički način kao što je to učinio Fikret u djelu »*Sis*« (Magla), u kojem je izrazio tugu zbog teške atmosfere koja pritišće Carigrad. Romani, pisani za elitnu čitalačku publiku, odražavali su društvenu i političku potištenost toga doba, te sagledavali kako se utjecaj Zapada očituje u ponašanju viših osmanskih društvenih slojeva. Cenzori su teško mogli proniknuti u profinjeni stil *Servet-i Fünun*-pisaca — tako da većina njihovih izjava nije bila službeno zabilježena. Iako ova književnost nije imala masovnog odaziva i nije težila ka društvenim reformama, ipak je vrlo dobro odrazila atmosferu Abdulhamidova doba.

Ovaj je književni pokret bio kratka vijeka. Neslaganje između Tevfika Fikreta i Ahmeta Ihsana s jedne strane, a sumnjičavost dvora na ovu poeziju i prozu što se mogla tumačiti na više načina s druge strane doveli su do ukidanja časopisa (1897). Kada ga je Ahmet Ihsan 1901. godine obnovio, grupa se već bila raspala. Mnogi prijašnji suradnici doživjet će književni procvat u doba Mladoturaka i Republike, ali *Servet-i Fünun* tada više neće biti značajan književni časopis.

Politički protest: Mladoturski pokret

Nagli razvoj prosvjete za vrijeme vladavine Abdulhamida II dao je na stotine školovanih službenika, liječnika, vojnih časnika i pisaca koji su rado pristali djelovati unutar njegova sistema; ali prosvjećivanje je skrenulo pažnju Osmana na liberalnu misao Zapadne Evrope. Ovi su, kao i Mladoosmani prethodne generacije, odbacili osnovnu pretpostavku Tanzimata što ju je Abdulhamid razvio, a ta je bila da se prava modernizacija može postići samo ako je nametne elita društva. Zastupali su mišljenje da materijalna reforma, ma kako bila uspješna, ipak mora doživjeti neuspjeh i krah ukoliko je ne prate korjenite političke i društvene reforme.

Ti liberali, koji su se tokom velikog dijela Abdulhamidove vladavine okupljali u protestne grupe različitih naziva, postupno su se ujedinili u ne baš čvrsto udruženje koje su u Evropi nazivali Mladoturci. Jedna od tih grupa, pod nazivom Odbor za jedinstvo i napredak, uspjet će na koncu prisiliti sultana da obnovi parlament (1908), a nakon toga i da se odrekne prijestolja.

Mladoturci su potjecali iz raznih društvenih sredina i svoje su neslaganje izražavali na različite načine. Mnogi su proizašli iz najuglednijih Abdulhamidovih škola gdje su bili vrlo cijenjeni i maženi, tako na primjer iz Carskog liceja seraja u Galati, Carske vojne akademije u Pangalti, Akademije za građanske službe, Vojne medicinske škole itd. Mnogi Mladoturci su zapravo bili nezadovoljni mladi Osmani, razočarani neuspjehom Midhat-pašinih nastojanja i ukinućem ustava. Otišli su u izbjeglištvo u Pariz, London, Ženevu, a nakon britanske okupacije i u Egipat, te su svoje neslaganje izražavali nizom napisa među kojima se pojavio i *La Jeune Turquie* (Mlada Turska) što ga je objavio Halil Ganim, libanonski maronit i zastupnik u Parlamentu iz 1877; taj će naslov ostati tako dugo u sjećanju ljudi da će kasnije po njemu čitav pokret dobiti ime.

U početku Abdulhamidove vladavine, cenzura još nije bila tako stroga niti policijski sustav tako čvrst da bi spriječio da sve veći broj intelektualaca, studenata i službenika izrazi svoje neslaganje s postojećim režimom. Previranja su bila naročito intenzivna krajem osamdesetih godina kada je sultan pokušao uravnotežiti budžet smanjenjem civilnog i vojnog osoblja i otpuštanjem s posla mnogih bivših pitomaca svojih škola koji su smatrali da, završivši školu, stječu pravo na zaposlenje i dobru plaću. Prva je grupa stvorena u Carskoj medicinskoj akademiji u svibnju (maju) 1887. godine kada je pet studenata na čelu sa Kazim Nami Duruom utemeljilo Društvo za jedinstvo i napredak *(Ittihat ve Terakki Džemiyeti)*. Čini se da ono nije bila duga vijeka, ali dvije godine kasnije, u svibnju (maju) 1889. godine, jedan od njezinih članova, albanski musliman po imenu Ibrahim Temo, povezao se sa čerkeskim studentom Mehmed Rešidom i sa dva Kurda, Abdullah Dževdetom i Ishak Sükûtijem, kako bi obnovili grupu, najprije pod nazivom Društvo osmanskog jedinstva *(Ittihat-i Osmani Džemiyeti)*, a onda kao Osmansko društvo za jedinstvo i napredak *(Osmanli Ittihat ve Terakki Džemiyeti)*. Oni su se zalagali za program zasnovan na ustavnosti, osmanizmu i slobodi, što bi se ostvarilo ako bi, umjesto sadašnjeg sultana, na prijestolje zasjeo jedan od njegove braće ili prijašnji sultan Murat V ili onaj koji će ga kasnije zaista i naslijediti, Mehmed Rešad. Stvarale su se i druge grupe i trajale onoliko koliko je trajalo oduševljenje njihovih članova, te nestajale prije nego što bi ih vlada stvarno ukinula.

S vremenom se, međutim, stvorilo solidno jezgro privrženih i odanih slobodarskih duhova koji su bili odlučni dokrajčiti apsolutističku vladavinu, bez obzira kako su tekli njihovi životni putevi. Najprije su djelovali unutar carstva, ali su se kasnije morali prebaciti u inozemstvo.

U Carstvu je Odbor za jedinstvo i napredak razvijao svoju djelatnost, te u svoje redove uključio ne samo nastavnike i studente, već i službenike, oficire, pa čak i članove uleme. Ibrahim Temo organizirao je ogranke u svim većim gradovima Rumunjske, Bugarske i Albanije. Ali pod kraj 1895. godine došlo je do preuranjenog državnog udara u kojem je sudjelovao zapovjednik carigradskoga garnizona Kâzim Nami Duru; nakon toga je carigradska grupa raspršena, a oni koji su mogli prebjegli su u inozemstvo. Pritjecanje tih novih članova iz Carigrada ojačalo je pokret na drugim mjestima. Ishak Sükûti organizirao je novi ogranak u Egiptu, te stao izdavati nekoliko novina. Zatim je otišao u Ženevu, gdje je u suradnji s Mizandži Muratom i Abdullah Dževdetom utemeljio novi ogranak društva i počeo izdavati *Osmanli* (Osman). I Ahmet Riza je primio nekoliko novih članova koji su učvrstili njegovu grupu. Sve te različite grupe imale su zajedničku točku u suprotstavljanju sultanovoj politici, ali teško su se mogle složiti kako zbog osobnih tako i zbog ideoloških razlika.

Pokret je bio obnovljen, kada je 1901. godine Damad Mahmut-paša (1853—1903), unuk Mahmuta II i muž sultanove sestre, napustio sultana i emigrirao. Kako se zalagao za Ustav, a kasnije i sudjelovao u pobuni Alije Suavija, bio je uklonjen s dvora, te postavljan na mnogo niže dužnosti nego što su ga po rangu i ugledu pripadale. Damad Mahmut je u pratnji sinova Sabahedina i Lutfullaha pobjegao francuskim teretnim brodom, te su sva nastojanja Ahmeta Dželaledina i drugih da ga vrate bila bezuspješna. Uskoro nakon toga izbjeglicama se pridružio i Ismail Kemal-beg Vlora, albanski musliman koji je zauzimao visoke osmanske funkcije prije nego je pristupio albanskom nacionalističkom pokretu. Damad Mahmut je u početku priznavao Ahmetu Rizi zasluge za dugogodišnju službu u prvim mladoturskim redovima u Evropi, ali uskoro će mu on, a naročito njegovi sin princ Sabahedin (1877—1948) postati takmaci. Sabahedin je osnovao vlastitu grupu: »Društvo osobne poduzetnosti i upravne decentralizacije« čije je stavove izražavao u vlastitim novinama *Terakki* (Napredak). Mnogo odlučnije nego drugi Mladoturci zahtijevao je korjenite društvene promjene u carstvu i sultanovo svrgavanje. Ne samo da je težio ukinuti razlike između vladajuće i potčinjene klase, već je tražio da se napusti centralistički oblik vladavine naslijeđen od Tanzimata i da se obnovi stari osmanski decentralizirani sustav. Smatrao je da se lokalni organi moraju brinuti za ubiranje poreza, za mjesne i sudske poslove, te donositi odluke na osnovu mjesnih problema i potreba. Treba poticati osobnu i mjesnu poduzetnost dajući, poput Anglosaksonaca, važnosti pojedinačnim naporima, te, otvarajući pojedincima izglede na osobnu dobit, poticati ih da razvijaju bogatstvo države, što je opet najbolji način da ona ojača i zaštiti se protiv neprijatelja. Ahmet Riza i

Murat grozili su se kako uplitanja Evrope tako i revolucionarne djelatnosti, a Sabahedin je naprotiv zastupao upotrebu svih raspoloživih sredstava, pa i revolucije i pritiska stranih sila. Prihvatio je podršku mnogih nacionalnih grupacija, jer se činilo da se njegove ideje podudaraju s njihovim zahtjevima za samostalnošću carstva. Sabahedin je zajedno s njima tražio od Britanaca i Francuza da prisile sultana da se odrekne prijestolja i da dopusti provedbu reformi, ali je na osnovu toga bio optužen za izdaju.

Odmah nakon Damad Mahmutove smrti, princ Sabahedin je pokušao pomiriti razmirice sazvavši Konferenciju naprednih Osmana što se sastala u Parizu. 4. veljače (februara) 1902. godine. To je bio prvi skup takve vrste, a uključivao je najrazličitije mladoturske grupacije širom Evrope, ali i grupacije narodnih manjina. Prisustvovao je i Ahmet Riza sa svojim pristašama, ali nije bio baš zadovoljan što se našao, među svim tim nemuslimanskim Osmanima, u manjini. Sabahedin je pokušao izmiriti neslaganja na osnovi općih zajedničkih postavki što su uključivale optužbu Abdulhamidova režima za sve neprilike carstva, osmanski ideal jednakosti svih naroda i rasa unutar carstva, privrženost osmanskoj dinastiji te ideju teritorijalne nepovredivosti carstva. Ali manjinski su zastupnici zatražili da se doda zaključak da kongres podržava provedbu svih reformi što su od carstva zahtijevali mirovni ugovor iz 1856. i 1878. godine. To je bilo neprihvatljivo za Ahmeta Rizu koji je u tome vidio poziv Evropi da intervenira, a neprihvatljivo i za armenske (ermenske) nacionaliste, jer su oni tražili da se izravno nastoji dobiti pomoć izvana u svrhu uspostave samostalnosti ili neovisnosti njihovog naroda u istočnoj Anadoliji. Nijedna manjina u stvari nije bila spremna podržati ustavni režim i takve reforme što će samo ojačati Carstvo. Kongres se rastao ne postigavši konačni sporazum, a jaz između Sabahedina i Ahmeta Rize još se produbio.

Kao odgovor na djelatnost Mladoturaka, Abdulhamid je, želeći učvrstiti carstvo protiv unutarnje i vanjske opasnosti, poticao dva pokreta: 1) islamizam što je zastupao povratak vrednotama vjerske i kulturne tradicije Islama, te obnovu zamisli o jedinstvu svih muslimana svijeta i 2) turkizam, koji se zalagao za tursku tradiciju unutar osmanske kulture i težio ka stvaranju osjećaja jedinstva među svim Turcima na svijetu.

Predigra revoluciji

Iako je sultanova policija gušila aktivnost Odbora za jedinstvo i napredak (skraćeno: ITC), nakon 1897. godine prilike su bile takve da su podržavale i jačale razlog njegovog postojanja. S jedne su strane Abdulhamidove škole formirale sve više

službenika, oficira i intelektualaca koji su, za razliku od Mlado-osmana i Mladoturaka prethodnih generacija, potjecali iz nižih društvenih slojeva; kako nisu pripadali vladajućoj klasi, bili su spremni mijenjati postojeći sistem, čak i nasilno, ako treba i ako je u pitanju postizanje postavljenog cilja.

Naročito je niži časnički armijski kadar imao u svojim redovima školovane i politički nastrojene ljude, pripadnike podjarmljene klase, koji su bili nezadovoljni dugogodišnjim neuspjesima u borbi protiv makedonskih i armenskih (ermenskih) terorista. Iako su financijski problemi bili razlog što je Abdulhamid ograničavao vojne troškove, većina mladih oficira je smatrala, možda i s pravom, da sultan ne da armiji da se razvija jer živi u strahu od nje. Vjerovali su da bi mogli obračunati s teroristima kada bi bio uspostavljen pogodniji režim i kada bi stari političari bili otpušteni. Mnogi su od njih, kao odgovor na izlaganja intelektualaca ITC, prihvatili program društvene reforme, ali to je dolazilo tek iza njihove glavne želje — da se onemogući političarima da stoje na putu ostvarenju vojnih ciljeva i interesa.

Isti osjećaj nezadovoljstva i ugroženosti vladao je i među službenicima početkom 20. stoljeća. Zakonodavstvo je i dalje radilo s pozicija reforme i zakoni su se primjenjivali. Ali kako su terorizam i napadi Mladoturaka postajali žešći, sultan je postajao sve nepovjerljiviji, te je povećavao djelatnost i ovlasti policije, nadzirao sve nepopustljivije rad službenika, širio strah čak i među velikim vezirima, te do te mjere usredotočio vlast u dvoru da nitko nije mogao ništa napraviti bez njegova dopuštenja. U početku vladavine, sultan je bio dorastao zadatku nadgledanja vlade, ali sada se toliko usredotočio na otkrivanje urota protiv sebe, na terorističke napade narodnih manjina, na nepovjerenje u čitav službenički sustav da je sve više zanemarivao upravne dužnosti. Uprava je čekala na zapovijed dvora za svaki svoj postupak, te je tako čitav sistem vladanja potpuno zapeo i postao do kraja nepokretan. Mito i korupcija sve su više uzimali maha. Stalni budžetski manjci, te teroristička aktivnost nametali su nekima osjećaj da je možda trideset godina vladavine ipak suviše dugo vrijeme.

Bunt je niknuo početkom 20. stoljeća u pokrajinama, a poveli su ga armijski časnici. U Damasku je grupa mladih oficira Pete armije, među kojima i mladi poručnik po imenu Mustafa Kemal koji je upravo bio završio vojnu akademiju [u siječnju (januaru) 1905], organizirala tajno društvo pod nazivom Domovina *(Vatan)*. U Jeruzalemu i Jafi osnovani su ogranci, te su zacrtani manifesti u kojima se od sultana tražilo da se striktno drži Ustava, te da uspostavi takav oblik upravljanja koji će moći udovoljiti potrebama vojske i drugih državnih organa. Društvo je uskoro promijenilo naziv u »Domovina i sloboda« *(Va-*

tan ve Hürriyet Džemiyeti), te mu je pristupilo i nekoliko službenika. Ali nije se odmah prešlo na akciju, jer su viši časnici, unatoč nezadovoljstvu, ipak prezali od revolucionarnih pothvata. Sirija je, uostalom, bila suviše udaljena od glavnog grada, a da bi mogla utjecati na tok događaja, a osim toga tu još nisu imali pristaša, budući da se Arapi još nisu bili pobunili protiv sultana.

Vjerojatno je upravo Mustafa Kemal predložio da se počne sa skupljanjem pristaša među oficirima njegovog rodnog grada, Soluna. Solun je, kao jedan od glavnih gradova Makedonije, bio daleko prikladniji za revolucionarnu djelatnost nego Damask. Tradicionalno je bio u bližem doticaju s Evropom nego ijedan osmanski grad, a mnogi su njegovi građani bili daleko bolje upoznati sa evropskim intelektualnim tokovima nego ostali Osmani. Tu je živio značajan postotak židovskog pučanstva, a bila je tu i velika skupina tzv. dönmea, židovskih obraćenika na Islam, koji su prividno prihvaćali vladajući vjeru carstva, ali su u dubini duše zadržali stara vjerovanja i običaje, te su tako stvorili prepreku da budu potpuno prihvaćeni od strane muslimanske zajednice. Trgovci ovog poslovnog središta teško su proživljavali privredne i financijske nedaće tog vremena. Solun je bio sjedište Treće makedonske armije, te je bio pun oficira koji su bili ogorčeni bzog svoje nemoći da zatru teroriste, te zbog smrti stotina svojih drugova — a krivnju za sve to bacali su na carigradsku vladu. Solun je, osim toga, zbog udaljenosti od prijestolnice i prisustva žandarmerije, što su je carstvu nametnule strane sile, bio mnogo manje prikladan za sultanovu policijsku djelatnost nego što je to bio Carigrad.

I zato je Mustafa Kemal bio dočekan dobrodošlicom kad je početkom 1906. godine došao širiti ideje »Domovine i slobode«. U Trećoj je armiji našao srodnih duhova, među kojima je bio Džemil-beg, pobočnik vojnoga upravljača Makedonije, te Talat-beg, mjesni poštanski službenik, koji će kasnije postati značajna mladoturska ličnost. Utemeljio je ogranak društva iz Damaska, ali pod različitim imenom: »Osmansko slobodarsko društvo. *(Osmani Hürriyet Džemiyeti).* Kako je Mustafa Kemal bez dozvole napustio mjesto u Siriji, morao se vratiti prije nego njegova odsutnost bude službeno ustanovljena. Kasnije je ishodio službenu dozvolu da prijeđe u Treću armiju, ali, kad se u lipnju (junu) 1907. godine vratio u Solun, vodstvo su u međuvremenu bili preuzeli drugi, a njemu je u događajima što su slijedili pripalo tek sporedno mjesto i podređena uloga.

»Osmansko slobodarsko društvo« povećalo se velikom brzinom stječući pristaše među oficirima i službenicima makedonskih oblasti. Nova organizacija, podijeljena u male ćelije po uzoru na ćelije bugarskih terorista, održavala je sastanke u ložama slobodnih zidara i primala financijsku pomoć od dönmea

koji su se nadali da bi im njihova pobjeda mogla olakšati položaj u osmanskom društvu. Organizacija je podržavala vezu i sa albanskim muslimanskim narodnim grupacijama na sjeveru, jer je zajednički stav suprotstavljanja sultanu smatrala važnijim od razlika u mišljenju u pogledu konačnog uređenja carstva. U veljači (februaru) 1907. godine uspostavljene su veze i sa Mladoturcima iz Pariza, uglavnom s pristašama Ahmeta Rize, te su se obje grupe stopile u jednu a pod nazivom pariške organizacije, tj. kao »Odbor za jedinstvo i napredak« [27. rujna (septembra) 1907], a zajednički cilj bio je obnova ustavnosti. Grupa iz Soluna zadržala je neovisnost i unutarnje uređenje, a Ahmet Riza se složio da će na njihove odluke utjecati samo uvjeravanjem.

27—29. prosinca (decembra) 1907. u Parizu se sastao Drugi mladoturski kongres s ciljem da se udruže snage protiv zajedničkog neprijatelja. Ovaj put kongres je imao zajedničko predsjedništvo, tako da se, uz Ahmeta Rizu i princa Sabahedina, tu našao i K. Maloumian iz Ermenskog (Armenskog) revolucionarnog saveza (Dašnak) koji se nadao da će mu Mladoturci pomoći da postigne nacionalističke ciljeve. U mnogim stvarima su Ermeni (Armenci) odnijeli pobjedu tako da su Mladoturci bili natjerani prihvatiti daleko energičniji plan akcije nego što su to bili prije spremni učiniti. U zaključcima je rečeno da treba svrgnuti sultana, a sadašnju vladu zamijeniti ustavnom zastupničkom vladom, i u tom cilju djelovati svim sredstvima, uključujući i revolucionarno nasilje. Uz mirna sredstva otpora, kao što su štrajkovi, odbijanje da se plati porez, širenje propagande, treba organizirati i vojni otpor ugnjetavanju, te pripremati opći ustanak za slučaj da sve druge mjere promaše. Ahmet Riza je u početku, iako nerado, pristao na zaključke. Ali uskoro se u odgovor na hvalisanja Ermena (Armenaca) da su Turci prihvatili njihove metode upotrijebljene u istočnoj Anadoliji, razišao ponovo s princom Sabahedinom i vratio se na svoje prvobitne ideološke pozicije. Tako se pomirba različitih grupa u Evropi pokazala neizvedivom, te se dogodilo da one nisu igrale nikakvu aktivnu ulogu u mladoturskoj revoluciji kad je do nje konačno došlo.

Mladoturska revolucija

Mladoturska je revolucija, kad je konačno do nje došlo, bila jedan od najčudnijih događaja te vrste u svjetskoj povijesti. Nije bila planirana — barem ne za vrijeme i na način na koji je izvršena — u stvari nije se ni dogodila, a u svakom slučaju nije ona bila ta koja je svrgnula Abdulhamida. Ali ga je prisilila da ponovo sazove parlament i da praktički preda vlast.

Revolucija je u stvari bila posljednja u nizu sitnih pobuna što su se od 1907. dizale po čitavom carstvu, a do kojih je došlo više iz financijskih nego ideoloških razloga. Žetva je u Anadoliji zakazala. Porezi su vrlo sporo pritjecali; stoga su isplate plaća bile u zakašnjenju i sva su napredovanja u službi bila odgođena. Mnogi su oficiri i službenici izražavali svoje nezadovoljstvo tako da su napuštali posao. ITC je vršio propagandu po Anadoliji i Rumeliji, ali bez većeg rezultata. Naročito je nezadovoljna bila vojska u Makedoniji, jer se ponovo pojačao teror kršćana koje je sada podupirala i grčka crkva u tim oblastima. Vođe ITC u početku su samo kanile iskoristiti situaciju kako bi stranim silama dale na znanje da postoji odbor koji je sposoban uvesti u Makedoniju red, pod uvjetom da bude sankcioniran [u svibnju (maju) 1908]. Ustvrdivši da svi makedonski narodi trpe od sultanova ugnjetavanja, zaključili su da bi saziv parlamenta riješio makedonski problem. Tako bi svi sastavni elementi Carstva mogli raditi za opće dobro. Svi bi bili pred zakonom jednaki te se strane sile ne bi trebale i dalje uplitati da zaštite sultanove podanike. Predstavnici sila nisu se osvrnuli na ovaj zahtjev koji je postavila nepoznata i neozakonjena organizacija muslimanskih Turaka, te je hod prema revoluciji nastavljen.

Abdulhamid je poslao u Makedoniju svoje doušnike da ispitaju situaciju i da otkriju tko je prouzročio nemire. Jedan je od njih, nekadašnji šef policije Nazim-beg, ranjen u Solunu 11. lipnja (juna), uoči povratka u Carigrad gdje je sultan čekao izvještaj. Na to sultan pošalje čitavu istražnu komisiju prividno zato da nadgleda borbu Treće armije protiv VMRO-a i grčkih terorista, a u stvari da otkriva revolucionarne vođe i da ih privede sudu. Krivnja za nezadovoljstvo vojske bačena je na zapovjednika Treće armije i njegove pomoćnike, te su prvi bili smijenjeni, a na njihovo su mjesto došli časnici koji su bili odaniji dvoru. Poslano je više doušnika da otkrivaju revolucionarnu djelatnost nižih časnika u armiji. Jedan je od njih, čini se, otkrio ćeliju ađutanta majora Ahmet Nijazi-bega koji je odmah pobjegao sa svojim ljudima u planinu [3. srpnja (jula) 1908] i tu započeo geriljski pokret otpora protiv oblasnih vlasti u blizini Ohrida i Bitole (Monastira), te zahtijevao od naroda da njemu plaća poreze umjesto vladi, sve dok se ne obnovi ustavno uređenje. Za njegovim su se primjerom poveli i drugi mladi armijski časnici, tako na primjer Enver-beg. Sultan pošalje jednog od glavnih vojnih savjetnika Šemsi-pašu za zapovjednika makedonske armije sa zadatkom da slomi buntovnike, ali ovoga u Bitoli (Monastiru) ubije pripadnik ITC [7. srpnja (jula) 1908]. Sultanove su pristaše bile obeshrabrene nesposobnošću vlade da zaštiti jednog od vodećih generala.

Sada se više nije mogao kontrolirati razvoj situacije. Vojska, koja je iz Anadolije poslana u Makedoniju da smrvi buntovnike, pristupila je njima, a više sultanovih špijuna bilo je uhvaćeno i ubijeno. Došlo je do pobuna u Bitoli (Monastiru), Firzoviku, Serezu, Skopju i drugim gradovima, u kojima su sudjelovali i vojska i građani, te su na masovnim skupovima održanim od 20. do 23. srpnja (jula) dali podršku ustavnosti te u brzojavima sultanu izrazili svoje zahtjeve. Solunski ITC, koji nije planirao ustanak bio je nepripremljen te se kanio priključiti tek 27. srpnja (jula), ali je bio zahvaćen u žrvanj događaja. U tom je času politički majstor Abdulhamid, koji je tokom trideset godina odolijevao vanjskim i unutarnjim neprijateljima, braneći sebe i Carstvo, pokušao preduhitriti pobunjenike. Na koncu konca, on je bio taj koji je proglasio Ustav. Mogao je dokazati da je za čitavo vrijeme samovlašća zapravo vladao prema ustavnim odredbama; Ustav nikada nije bio odbačen. Smatrao je da je ITC privukao pristaše, jer je tobože ustao u obranu *njegovog* Ustava. Odlučio je preduhitriti njihov slijedeći korak, te je sazvao Parlament i tako obnovio zastupničko tijelo što je bilo ustanovljeno ustavom te je izašao u susret zahtjevima pobunjeničkih grupa. Saziv Parlamenta bio je najbolji znak promjene od autokratske ka ustavnoj vladavini. Tako se zbila mladotruska revolucija bez prave revolucije, bez osvajanja dvora od strane vojske, bez krvoprolića [23. srpnja (jula) 1908]. Sultan je objavio da je raspustio Parlament dok se ne provede modernizacija te da je došlo vrijeme da se on ponovno sazove tako da može sudjelovati u teškom zadatku spašavanja Carstva od neprijatelja. Sultan se, popuštajući na pitanju parlamenta, zapravo predao. Doba Abdulhamida II je bilo završeno, premda će sultan ostati na prijestolju još godinu dana, a mladotursko razdoblje će započeti.

Mladotursko razdoblje, 1908—1919.

U Osmanskom carstvu 19. stoljeća naglo je dozrijevao niz novih svaćanja: osmanizam i nacionalizam, liberalizam i konzervatizam, islamizam i turkizam, demokracija i autokracija, centralizacija i decentralizacija. Mladotursko razdoblje dovelo je svaku od tih ideja, i sve zajedno, do vrhunca koji je mogao izazvati eksploziju carstva, da to nisu postigli događaji I svjetskog rata. Ipak, to je bilo vrijeme preobražaja u kojem su tečevine Tanzimata i Abdulhamida II postavile temelje turske Republike.

Reakcija na revoluciju

Mladoturska revolucija ujedinila je zajedničke napore ITC-a i različitih nacionalnih grupa u Evropi, tako da je unu-

tarnja reakcija na sultanovu odluku da obnovi Ustav bio val manifestacija kakve carstvo u svojoj dugoj povijesti još nije doživjelo.

Ustavna monarhija Abdulhamida II

Radost je bila preuranjena. Podređujući svoje želje zajedničkom cilju uspostave ustavnog poretka, različite nacionalističke grupe zanemarile su bitne opreke svojih programa. Postignuće cilja okončalo je labav savez različitih interesa i stare razlike i neprijateljstva su ponovo oživjela.

»Revolucija« je izvršena od ITC-a, čiji su aktivni članovi u carstvu bili uglavnom u armiji. Ali i taj dio bio je podijeljen unutarnjim razlikama. Dok su neki tražili ustav podržavajući svoju braću u Parizu, drugi su se nadali da će im on donijeti imenovanje i bolju plaću, kao i podršku vlade u Carigradu u ugušivanju ustanaka u pokrajinama. ITC nije nikada imao pravi politički program nakon obnove parlamenta.

Nije bilo jedinstva ni u pitanju što će biti sa sultanom. Mali broj liberala nije išao tako daleko da predloži njegovo svrgavanje, a kamoli uništenje dinastije. Ako je ranije i postojao neki osjećaj da bi ga trebalo smijeniti, on je sad bio preplavljen zahvalnošću mase, jer im je sultan vratio Ustav. Abdulhamid je tako ostao na prijestolju odlučan da provede svoj Ustav u djelo. ITC, čiji članovi su još bili javnosti nepoznati, ostali su u pozadini, većinom u Solunu. Oni su djelovali samo kao udarna grupa da osiguraju uspjeh novog poretka. Delegirali su, međutim, u Carigradu Odbor sedmorice, u čijem su sastavu bile i tri ličnosti koje će kasnije postati vrlo važne: štabni major Džemal-beg (kasnije ministar rata Džemal-paša), Talat-beg (kasnije ministar unutrašnjih poslova Talat-paša) i Džavid-beg (kasnije ministar financija i javnih radova), da ih zastupa prilikom izbora za parlament i formiranja nove vlade. Sama vlada ostala je u rukama starih političara. Velikim veziratom rukovodio je prvo Said-paša [22. srpnja (jula) — 4. kolovoza (augusta) 1908], koji je postao heroj kritizirajući sultanovu samovladu u njezinim zadnjim danima. Nakon njega veliki vezir postaje Mehmed Kamil-paša [5. kolovoza (augusta) 1908. do 14. veljače (februara) 1909], koji je bio na tom položaju dva puta ranije, od 1885. do 1891. i kratko vrijeme 1895. godine.

Odluka ITC-a da ne preuzima vladu nego da na nju utječe preko Odbora sedmorice, što znači da zadrži vlast a da ne preuzme odgovornost za provedbu odluka, dovela je do teške političke situacije. Nitko nije točno znao gdje su vlast i autoritet. Pripadaju li oni još uvijek sultanu? Da li će ih preuzeti veliki vezir? Da li će možda parlament preuzeti vodeću ulogu kod bude sazvan? Rezultat je bila opća zbrka i sukob.

U međuvremenu, zbog slobode štampe i osnivanja političkih stranaka, što je dotad bilo nepoznato u Osmanskom carstvu, novine i političke stranke su cvale i Carstvo je bilo zahvaćeno pravom političkom kampanjom. U borbi za vlast pojavile su se dvije glavne političke grupe. Prvo, ITC sam, koji je, iako nije osnovao stranku, izdao proglas svoje politike i podupirao one kandidate koji su obećali da će ga slijediti. Na taj je način formirao grupu Unionista *(Ittihatčilar)*. Među njima je bio Ahmet Riza, koji se tek vratio iz Pariza i uskoro postao predsjednik Zastupničkog doma, Talat i Enver, koji su bili iz malog broja članova ITC koji su se otkrili, Abdullah Dževdet, Ahmet Muhtar i drugi koji su vodili kampanju modernizacije i evropeizacije, uz razlike u nekim pojedinostima. Osnovni program ITC-a u to vrijeme uključivao je političke reforme, slobodu naroda, učvršćenje nacionalnog jedinstva i suverenosti, poljoprivredni i industrijski razvoj i pravedan porez. Glavna opozicija dolazila je od Osmanske liberalne ujedinjene stranke, što ju je osnovao princ Sabahedin čim se vratio iz Pariza. Carigradske novine *Ikdam* bile su glavni organ te grupe, što je obuhvaćala i velikog vezira i druge koji su podupirali princev stav decentralizacije i potpune ravnopravnosti svih nacionalnih manjina, dobivši tako i njihovu podršku. Ta stranka je, međutim, organizirana tek 14. rujna (septembra) 1908. i zbog toga je imala vrlo malo vremena da se pripremi za kampanju. Konzervativniji elementi, koji su zastupali islamske stavove što ih je dijelio i sultan, nisu formirali grupu, jer su se bojali ITC-a, ali su potiho govorili o potrebi da se Islam zadrži kao osnova države i carstva. Razmimoilaženja u kampanji proizlazila su uglavnom oko pitanja modernizacije i evropeizacije i centralizacije ili decentralizacije, oko islamizma i turkizma, a zahtjevi nacionalnih manjina su uglavnom zanemarivani pod pretpostavkom da će nova sloboda i jednakost zadovoljiti sve.

Planove pristaša demokracije je, međutim, razorila pohlepa velikih sila i susjednih carstava koja su bila jednako željna demokratskog, ustavnog mladoturskog teritorija, kao što su ranije bila željna despotskog Abdulhamidovog. Za vrijeme predizborne kampanje oni su iskoristili priliku privremenog nepostojanja vlade u Carigradu i udarili kad je izgledalo vrlo nevjerojatno da će Osmani uzvratiti. 5. listopada (oktobra) 1908. Austrija je iznenada pripojila Bosnu i Hercegovinu, a Bugarska proglasila svoju neovisnost. Obje su odrekle sultanovu vrhovnu vlast i prestale plaćati svoj danak državnoj blagajni. Slijedećeg dana, Grčka je iskoristila povlačenje velikih sila sa Krete [završeno 27. srpnja (jula] i pripojila je. U svim tim slučajevima, osmanski protesti potpisnicima Berlinskog ugovora, koji su trebali garantirati njegovo izvršenje, ostali su bez odgovora. Porta je, konačno, bila prisiljena krizu riješiti samostalno. Poduzela je mjere da spriječi unutarnje bune protiv manji-

na i da se izravno sporazumi s onima koji se nisu držali svojih obaveza. Tako se sporazumom potpisanim 26. veljače (februara) 1909. Austrija obavezala povući iz Novopazarskog sandžaka u zamjenu za osmansko priznavanje njezinog prvenstva u Bosni i Hercegovini. Također je obećala platiti u ime naknade 200,5 milijuna groša (kuruša) i pomoći Porti da postigne sporazum s ostalim silama oko ukidanja stranih pošta i ostalih povlastica što su ih stranci dobili po osnovu kapitulacija. Zatim je slijedio sporazum s Bugarskom [19. travnja (aprila) 1909]. Rusija je pristala odreći se 40 od zadnje 74 rate što ih je carstvo još dugovalo na ime ratnih šteta, a Bugarska je trebala platiti Rusima naknadu što ju je dugovala sultanu. U oba slučaja sultan će, kao halifa, nastaviti nadzirati muslimanski vjerski život u izgubljenim provincijama. On će imenovati kadije, vjerske učitelje i glavne muftije, koji će je zastupati u vjerskim pitanjima i brinuti se za interese muslimana u tim pokrajinama. Austrija i Bugarska obećale su financirati osnivanje muslimanskih škola i džamija da bi se olakšala sloboda islamske vjeroispovijedi. Tako je pitanje bilo okončano. Najviše su izgubile Srbija i Crna Gora, čije su ambicije da dođu do Jadranskog mora bile osujećene austrijskom aneksijom Bosne i Hercegovine. Rusija također nije bila zadovoljna, jer je Austrija ispunila svoje ambicije bez naknade, koja bi snage u Centralnoj Evropi dovela u ravnotežu. Ruski car se zbog toga konačno povukao iz Saveza triju careva i priklonio se Trojnom savezu s Britanijom i Francuskom. Na taj način je dovršio diplomatsko svrstavanje što će dovesti do I svjetskog rata.

Ali novi poredak imao je malo nade u uspjeh. Parlament je pomogao da se pažnja ponovo skrene na razlike i suparništvo, što je bilo na čas zaboravljeno. Delegati nacionalnih manjina učinili su što su god mogli da zakoče sve akcije, dok se ne udovolji njihovim zahtjevima. Muslimanski delegati i ministri bili su podijeljenih stavova oko pitanja da li podržati ITC, sultana ili razvijati svoju neovisnu politiku. Beskrajne rasprave osujetile su većinu zakona što ih je Državno vijeće pripremilo. Shvativši kako je bezuspješna bila Porta u suprotstavljanju vanjskoj agresiji i kako je Parlament neefikasan u donošenju zakona, Abdulhamid nije oklijevao da se umiješa. Pristaše islamizma počele su otvoreno agitirati, moguće ali ne i posigurno, s pristankom sultana. Reagirajući na svjetovni karakter ustava, na pojavu žena bez vela na ulicama i na novu jednakost nemuslimana, muslimanski vjerski konzervativci počeli su voditi otvorenu akciju protiv Ustava, ističući da je slabljenje carstva uzrokovano njegovim udaljavanjem od osnovnih postavki Islama koji bi se mogao prilagoditi i modernizirati tako da ga novo doba lakše prihvati. Islam bi mogao dati zakone, koji će regulirati svaki vid društvenog i političkog života, a posuditi je potrebno samo zapadnu tehnologiju. Pristaše su se na-

šle posvuda ne samo među ulemom, nego i među službenicima i u vojsci, u redovima derviša i u masama. Želje nove vlade da ojača položaj uprava u pokrajinama i da uvede opću regrutaciju također su naljutile plemena istočne Anadolije koja su oduvijek zahtijevala samostalnost. U Carigradu je pokretom rukovodio Kamil-paša, kojem su se pridružili svi nezadovoljni novim poretkom, uključujući službenike i časnike koji su bili otpušteni i ranije dvorske uhode. Uskoro im se pridružila masa carigradskog stanovništva — obrtnika i trgovaca, vlasnika kafana i javnih kupališta, portira, ribara, seljaka koji su u glavnom gradu prodavali svoje proizvode, nedavnih izbjeglica — svih koji su se odazvali zovu vjere.

Konzervativcima su se suprotstavljali modernisti, dijeleći stavove slične onima Ahmet Rize, ali sada predvođeni ljudima kao Abdullah Dževdet, Ahmet Muhtar i Dželal Nuri. Neki od njih su zagovarali potpuno oponašanje Zapada da bi osigurali njegovu podršku i poštovanje. Većina je, međutim, smatrala da bi osmanska modernizacija morala biti izbirljivija: uzimati ono najbolje sa Zapada i prilagoditi to tako da odgovara posebnim potrebama Islama i osmanskog društva.

Proturevolucija 13. travnja (aprila) 1909.

Modernisti su bili odviše razjedinjeni da poduzmu ozbiljne korake protiv ITC-a. Ali s konzervativcima je bilo sasvim drukčije. Njima se činilo da će, ako se ne suprotstave smjenjivanju Kamil-paše, sultan izgubiti vlast nad vladom, a na taj način i oni mogućnost da obuzdaju protuvjerske akte. Napetost je u prijestolnici rasla. Polaznici vjerskih škola okupljali su se tu i tamo zahtijevajući okončanje ustavnog poretka. Vojnici su otvoreno prosvjedovali uz podršku oficira. Mnogi obrtnici i radnici pod utjecajem pravovjernih i mističnih vjerskih vođa gorljivo su isticali ugrožavanje šerijata i opasnost od kršćanske prevlasti.

Jedan hafiz, derviš Vahdeti, je iskoristio to nezadovoljstvo u pokušaj proturevolucije. Očito član Bektašijskog reda, počeo je izdavati novine *Volkan* (Vulkan), 10. studenog (novembra) 1908, zastupajući poruku mistično-popularnog Islama i čvrstu opoziciju svjetovnim nastojanjima, kao i utjecaju nacionalnih manjina i stranih predstavnika. U kratkom vremenskom razdoblju on je osnovao Društvo za islamsko jedinstvo koje se zalagalo za zamjenu ustava šerijatom i da se pomoću Islama modernizira i oslobodi carstvo. Svjetovne škole i sudovi trebali bi biti zamijenjeni odgovarajućim muslimanskim ustanovama, a autoritet sultana obnovljen kao najbolji način da se carstvo oslobodi. Dok je Abdulhamid odbio novu organizaciju i njezin list financijski potpomagati, čini se da su joj pomaga-

li neki drugi dvorski elementi, a jedan od sultanovih sinova Burhanedin-efendija postao joj je i član. *Volkan* je sada počeo i aktivnu kampanju protiv vlade. Društvo za islamsko jedinstvo dalo je do znanja da namjerava osnovati poredak koji će ispunjavati osnovne dužnosti islamske vlade — štititi i potpomagati šerijat i osnove Islama, širiti svjetlo *(nur)* božanskog jedinstva po cijelom carstvu i osloboditi muslimane cijelog svijeta tiranije i pritiska nemuslimana. Prvi njihov cilj bio je podržavati interese muslimana, naglasiti islamsko načelo savjetovanja *(mešveevet)* kao osnovu vlade, osigurati širu primjenu šerijata u Medželle-zakoniku koji se upotrebljava u svjetovnim sudovima i poticati razvoj muslimanskog morala i tradicija u svakodnevnom životu muslimana cijelog carstva.

3. travnja (aprila) 1909. Društvo je održalo masovni sastanak u Aja Sofiji iskoristivši proslavu Poslanikovog rođendana za stjecanje podrške širokih narodnih masa. Vahdeti je održao svečani govor masama pozivajući ih na borbu protiv svjetovnosti, ističući da muslimani imaju ista prava kao i nemuslimani da se orijentiraju u obrani svojih ideala i prava. Skupovi su organizirani i u drugim gradovima odakle su slali zahtjeve vladi da se šerijat obnovi. Društvo je uskoro imalo svoje članove u Prvoj carigradskoj armiji, što je vrlo važno za nadzor nad gradom. Surađivalo je sa Liberalnom jedinstvenom strankom i vodilo akciju protiv vlade. Uzbuđeni masovnom podrškom, konzervativci su uskoro prešli u otvorenu akciju. U noći od 12. na 13. travnja (aprila), vojnici Prve armije pridružili su se studentima vjerskih škola pred džamijom sultana Ahmeta, marširajući do obližnje zgrade Parlamenta i okružili je. Veliki vezir bio je svjestan rastuće napetosti, ali nije očekivao tako iznenadnu eksploziju. Kad je čuo što se događa, poslao je samo šefa policije da vidi o čemu se radi. Demonstranti su ga dočekali sa serijom zahtjeva: vlada se mora povući, a mnogi poslanici poći u izgnanstvo, pravila šerijata se moraju potpuno poštovati, svi časnici koje je vlada smjenila bit će ponovno postavljeni, a ITC-ov utjecaj u vojsci mora prestati. Ahmet Riza trebao bi biti udaljen s položaja predsjednika Zastupničkog doma i pravi musliman imenovan za njegovo mjesto. Zahtjevi su dostavljeni poslanicima, no kako ih ovi nisu bili nadležni prihvatiti, napetost je rasla. Gomila je počela prodirati u zgradu Parlamenta i, dok su poslanici užasnuti bježali, dvojica su ubijena pod krivom pretpostavkom da su Ahmet Riza i Husejin Džahid-beg, izdavač novina *Tanin* koji su bile za ITC. Vlada je bila u krizi. Ministar rata odbija izdati naredbu vojsci da raspši pobunjenike. Veliki vezir Husejin Hilmi je bespomoćan, on juri u Jildiz palaču i podnosi sultanu ostavku cijele svoje vlade. Abdulhamid ne samo da prima ostavku, nego šalje svog prvog tajnika u Aja Sofiju sa zapovijedi da se prihvate svi zahtjevi pobunjenika. ITC nije nikada bio jak u Carigradu; njegova moć

oslanjala se uglavnom na opasnost od udara makedonske vojske i sada je bila potpuno poražena. Članovi ITC-a koji su se zatekli u Carigradu, pobjegoše, a sjedište njihove stranke i novina je opustošeno. Bez obzira da li je sultan stvarno sudjelovao u planiranju proturevolucije ili ne, on ju je sad iskoristio da obnovi svoju raniju moć, imenujući svoje pristaše za ministre rata i mornarice. Na taj način on opet dobiva nadzor nad vojskom. Ahmet Tevfik-paša imenovan je za velikog vezira s novom vladom. Kao nagradu za svoju suradnju dobio je od sultana pristanak da svoje ljude postavi za glavne ministre. Poslanici, koji su ostali u Carigradu, pozvani su da se još jednom sastanu. Ismail Kemal izabran je za novog predsjednika Zastupničkog doma, dok je Mizandži Murat, oduvijek u srcu pristaša Islama, pružio punu podršku novom poretku, koji je na taj način dobio i podršku Liberalne jedinstvene stranke.

Sultan je ponovno na vlasti, a ITC u Carigradu raspršen. Viši oficiri u Makedoniji, koji nisu bili članovi ITC-a, dali su se na uspostavu reda pod vodstvom zapovjednika Treće armije, Mahmut Ševket-paše, njegovog načelnika štaba, mladog Mustafe Kemala i nekoliko oficira koji će kasnije postati značajne vojne i političke ličnosti, uključujući Ismeta (Inönüja) i Enver-bega. ITC je pokušao okupiti svoje pristaše širom carstva obraćajući se također nacionalnim manjinama s kojima je surađivao 1909. Jedini rezultat toga bio je ermenski (armenski) ustanak u Adani koji je prouzrokovao okrutnu odmazdu lokalnog garnizona, sa krvoprolićem i protukrvoprolićem što je uslijedilo, sve dok 20.000 ljudi svih vjera nije bilo ubijeno [14. travnja (aprila) 1909]. Mahmut Ševket shvatio je da to znači da politička rješenja, što ih nudi ITC, ne vrijede i da samo otvorena vojna intervencija može riješiti situaciju. U tome ga je podržao naročito Mustafa Kemal koji je, nakon svojih početnih organizacionih uspjeha, doživio kod vođa ITC-a neuspjeh, pa je sada bio pobornik sudjelovanja vojske u politici. On je organizirao makedonsku vojsku da krene na prijestolnicu, ukrcavši svoje ljude na vlakove i nazvavši ih »Operaciona armija« *(Hareket Ordusu)*, koja se kretala prema Carigradu pod komandom Husejina Hüsnüje. Kako to nije bilo djelovanje ITC-a, iako su neki vojni časnici bili njegovi članovi i kako je operaciona armija djelovala u ime vojske zavodeći red, Abdulhamid je ispočetka prihvatio i pozdravio taj korak. Ali operaciona armija je uskoro počela djelovati sasvim drukčije nego što je on očekivao. Većina poslanika i članova Gornjeg doma pridružila se članovima ranije i sadašnje vlade na dočeku vojnog vlaka koji je stizao u Ješilköj (Sv. Stefan) kraj Carigrada u nadi da će postići sporazum da se obnovi Parlament i obrani ustav bez sukoba. 22. travnja (aprila) 1909. potajno su se sastali kao Narodna javna skupština pod predsjedavanjem prijašnjeg velikog vezira Said-paše, sada predsjednika Gornjeg doma. Da bi

uvjerili armiju da nisu sudjelovali u proturevoluciji i da nisu surađivali s novom vladom, odlučili su svrgnuti Abdulhamida, iako su taj dio svoje odluke držali u tajnosti bojeći se otpora u Carigradu. U jutro 24. travnja (aprila) operaciona armija je stigla na carigradski kolodvor i zauzela prijestolnicu. Sultan je naredio da ne smije biti otpora, ali neke njegove pristaše podigle su barikade i žestoko se borili kraj Porte i kasarni u Taksimu i Üsküdaru. Do kraja dana, međutim, bili su slomljeni. Mahmut Ševket je proglasio prijeki sud i kratki postupak. Nakon osnutka, ovi sudovi su optuživali, izvršavali kaznu i protjerivali one koje su smatrali odgovornima za proturevoluciju ili za otpor prilikom dolaska operacione armije. Oficire su slali u provinciju da skupe poreze potrebne za normalan život. Tako je u ime ustava i demokracije vojska preuzela vlast.

Konačni korak učinjen je nakon tri dana. 27. travnja (aprila) Parlament se opet sastao kao Narodna skupština, ovoga puta u džamiji Aja Sofije i pod predsjedavanjem Said-paše. Polučivši fetvu, što je opravdala svrgavanje sultana zbog sudjelovanja u proturevoluciji i radi mnogih smrtnih kazni što su uslijedile, kao i radi potkradanja državnih fondova, Narodna skupština proglasila ga je svrgnutim u korist njegovog brata Mehmeda V Rešada. Sultan i njegova obitelj bili su smjesta ukrcani u posebni vlak za Solun još iste noći. Slijedeće jutro su javnost i sultanove pristaše dočekale s ovom gotovom stvari kojoj nije moglo biti prave opozicije. Nakon trideset tri godine na prijestolju, a tek u šezdeset šestoj godini, Abdulhamid je prihvatio ove događaje kao volju Božju i nastavio mirno živjeti u Solunu sve dok 1912. nije bio pozvan natrag u Carigrad, da ne bi pao u ruke neprijatelja u balkanskim ratovima. Nakon toga, rezidencija mu je bila palača Bejlerbeji, na anadolskoj strani Bosfora sve do smrti, šest godina kasnije, 10. veljače (februara) 1918. Tako se život jednog od najznačajnijih osmanskih sultana završio neslavno i uz prezir.

Osmanska ustavna demokracija, 1909—1911.

Dugo se smatralo da je revolucije 1908. i 1909. izvršio izravno ITC. Koliko je god ta pretpostavka kriva za zadnju godinu Abdulhamidove vladavine, još je manje točna za razdoblje ustavne demokracije što je uslijedilo nakon nesretnog, kobnog rata s Italijom u Tripolitaniji. Kao što smo vidjeli, proturevolucija u travnju (aprilu) 1909. je rasula i unijela razdor u ITC i njegove pristaše, a viši oficiri makedonske armije su obnovili Parlament i svrgnuli Abdulhamida da bi sačuvali red. Ti događaji nisu doveli do prevlasti ITC-a, nego do ustavnog i dekratskog uređenja na koje je, iza kulisa, veliki utjecaj imao Mahmtu Ševket-paša koji je postao predsjednik prijekog suda

u Carigradu, kao i inspektor Prve, Druge i Treće armije, te na taj način u politiku unio određenu dozu sudjelovanja vojske, što se od vremena do vremena odonda ponavljalo.

Kao odgovor na to, ITC je ostao, uglavnom, građanska politička stranka. On se trudio obnoviti svoju raniju snagu okupljajući članove širom carstva, nudeći program i organizaciju koju bi mase prihvatile. Njegov prvi kongres u Solunu 1908. bio je tajni, a njegovi zaključci ograničeni na davanje podrške ITC-u u Makedoniji. Onaj održan 13. studenog (novembra) 1909. i svi slijedeći kongresi bili su javni. Tajni »rodoljubni klubovi«, ranije osnovani u pokrajinskim centrima, sada su otvoreno prerasli u stranačke centre, iako su svi još bili pod strogim nadzorom vođa iz Carigrada i Soluna. Vojno članstvo nije aktivno sudjelovalo u politici, ali njihov se utjecaj osjećao iza kulisa. ITC-ov program bio je strogo svjetovan i odražavao je medernistički stav intelektualaca. On je davao prednost već postojećoj organizaciji Parlamenta sa Gornjim domom što bi ga imenovao jednim dijelom sultan, a drugim Zastupnički dom. Pravo glasa imali bi svi osmanski muški podanici iznad 20 godina starosti koji nešto posjeduju. Izbori bi i dalje bili posredni, ali bi član 113 bio sasvim izbačen. Svi Osmani bili bi pred zakonom jednaki, slobodno bi se mogli sastajati i razmatrati političke događaje sve dok javni red nije narušen. Bila bi ukinuta cenzura, ali bi štampa ipak podlijegala nekim odredbama. Osnovno obrazovanje bilo bi obavezno i slobodno i to na jeziku većine učenika svake škole; srednje i visoko obrazovanje bilo bi dobrovoljno, a obuka samo na turskom. Novi zakoni bi regulirali odnose među radnicima i poslodavcima. Porezni sustav bio bi promijenjen tako da zadovoljava ekonomske i društvene potrebe. Potrebno je pokušati razviti ekonomiju u carstvu i zalagati se da oni koji obrađuju zemlju budu i njezini vlasnici. Takav program bi vrlo lako prihvatio i Abdulhamid i Tanzimat. Vrlo izraženi turski nacionalizam, što će se kasnije razviti, zasada se još nije osjećao. Praksa, da turski bude službeni jezik države, se nastavljala.

Ustavni amandmani iz 1876. su najvažnije što je učinjeno u zakonodavstvu u godinama prije rata s Italijom. Nakon dugih razmatranja u Zastupničkom domu novi zakon [21. kolovoz (august) 1909] iz osnove je promijenio odnos snaga u državi. Moć sultana i dvora je vrlo smanjena. Vlast, dodijeljena dinastiji Osmana po ustavu, sada je ovisna o sultanovom poštivanju zakletve što ju daje pred Narodnom skupštinom i kojom obećaje da će poštovati šerijat i Ustav i biti lojalan domovini *(vatan)* i narodu *(millet)*. Na taj način daje se Parlamentu pravo da ga svrgne ako želi (član 3). Dozvoljeno mu je još uvijek da ima svoju privatnu riznicu, bogatstvo i posjede (čl. 6). Ministri i veliki vezir su odgovorni Parlamentu, a ne više sultanu koji je obavezan sazvati zasjedanje u određenom roku na-

kon izbora i dozvoliti da ono traje određeno vrijeme. Na taj način je vrlo ograničen njegov stvarni utjecaj na vladu. Čak i ta smanjena prava su i dalje ograničena slijedećim članovima. Njegovo pravo da zaključuje ugovore podliježe konačnom odobrenju Parlamenta. On odabire jedino *šejhulislama* i velikog vezira koji će sam odabrati članove svoje vlade, a sultan će ih samo potvrditi (čl. 27). Predsjednike i potpredsjednike obaju domova birat će njihovi članovi, a ne sultan, te mu ne preostaje drugo nego ih potvrditi (čl. 77). Član 113 je promijenjen tako da dozvoljava vladi osnovati prijeki sud, kada smatra da je to potrebno, i ukidati normalne zakone i odredbe, ali bez sudjelovanja sultana. Konačno, sultanov tajnik i glavni *mabejindži* i njihovi službenici bit će imenovani i odgovorni vladi, a ne sultanu. Bilo je vrlo jasno da on neće više moći imati vladu u dvoru kao Abdulhamid.

Ustav je bio izmijenjen tako da ograniči vlast Porte u odnosu prema Parlamentu. Ministri su odgovorni Zastupničkom domu, a ne velikom veziru (čl. 29). Ako se vlada ne slaže sa ovim domom o nekom pitanju, uključujući i financije, prednost ima dom, a vlada će dati ostavku ako se ne slaže sa stanjem (čl. 30). Ako dade ostavku i isti ili novi veliki vezir formira drugu vladu koja se ne slaže s voljom poslanika, sultan će raspustiti poslanike i raspisati nove izbore. Ali ako novi Zastupnički dom podrži volju svojih prethodnika, tada se vlada jednostavno mora složiti (čl. 35). Zastupnički dom ima pravo postavljati pitanja velikom veziru ili bilo kojem ministru i, ako se ne slaže s njegovim stavom, ministar mora dati ostavku. Ako je to veliki vezir, cijela vlada pada i imenuje se nova (čl. 38).

Kada Parlament ne zasjeda, vlada može svoje odluke provoditi direktno s dopuštenjem sultana, ali samo u pitanjima od velike hitnosti koja prijete državi ili javnom redu. Te odluke također ovise o pristanku ili nepristanku parlamenta kada se sastane na redovito ili izvanredno zasjedanje. Pravo predlaganja zakona protegnuto je na oba doma parlamenta, a njihove odluke idu izravno sultanu na odobrenje bez intervencije vlade. Sultan mora potvrditi zakon u roku od dva mjeseca ili ga vratiti parlamentu. U tom slučaju on ipak može biti izglasan dvotrećinskom većinom glasova, te ga sultan mora potvrditi (čl. 53—54). Na taj način, sultanov veto može samo odužiti donošenje zakona. Oba doma se moraju sastati svake godine između 1. studenog (novembra) i 1. svibnja (maja), a zasjedaju bez poziva ili odobrenja vlade ili sultana. Ovi rokovi mogu biti promijenjeni normalnim zakonskim putem (čl. 43). Poslanici su zadržali svoje pravo da potvrđuju godišnji budžet rashoda, da postavljaju pitanja o njegovom sadržaju, ali jedino vlada može odlučiti kako će se raspisati i sakupljati porez (čl. 80).

Konačno su prava što ih garantira Ustav određena. Podanici neće više moći biti hapšeni i zatvarani, osim ako to nije u suglasnosti sa zakonom (čl. 10). Štampa mora biti slobodna i neće biti cenzure prije štampanja (čl. 12). Pošta ne smije biti otvarana i pretraživana bez dozvole suda (čl. 119). Ali, iako su Osmani slobodni organizirati se u razna društva, sve tajne organizacije, osnovane s namjerom da se uništi osmanska teritorijalna cjelovitost ili naruši javni red, da se podijele narodi carstva ili da se povrijedi ustav, bile su zabranjene (član 120).

Političke vođe u Parlamentu provodili su najveći dio vremena u političkim razmiricama tako da je ostalo malo mogućnosti da se provodi smišljeni plan donošenja zakona što bi ga program bilo koje stranke proveo u djelo. Mnogo manje zakona je doneseno u tri godine koje su prethodile ratu s Italijom nego u zadnjim godinama samovlade. Većina donesenih zakona ticala se ustavne obaveze Parlamenta da donosi godišnji budžet i da oformi dodatne fondove kad je to bilo potrebno.

Unutarnje nesuglasice i albanski ustanak, 1910—1912.

Novi poredak nije mogao stvoriti čuda i odnosi među narodima unutar Carstva postajali su sve lošiji. Ermenski (Armenski) Dašnaci započeli su novi val terorizma u istočnoj Anadoliji i pojačali su propagandu u Evropi optužujući Osmane zbog krvoprolića. Grčki teroristi u Makedoniji bili su jednako aktivni. Javno mišljenje u Carigradu je bilo uvjereno da su teroristi prouzrokovali požar koji je uništio Čirağan-palaču, koja je tek bila preuređena za potrebe Parlamenta, iako je krivnja bila na električnim uređajima [siječanj (januar) 1910]. Parlament je ostao bez arhive i spisa i morao se preseliti u mnogo manju zgradu — Akademiju lijepih umjetnosti u Findikliju (sada Atatürkov djevojački licej), gdje je ostao do kraja Carstva. Zahtjevi Grka za Ciprom i potraživanja grčkih poslaniku u Parlamentu za odgovarajućim brojem grčkih časnika u vojsci i pokrajinskim uredima još su više podgrijali situaciju.

Drugo vrelo neprilika bila je Albanija. Budući da su mnogi Albanci kao Ibrahim Temo i Ahmet Nijazi sudjelovali u pokretu Mlada Turska, njezini nacionalisti smatrali su da će pobjeda ustava značiti ispunjenje svih njihovih nada što su ih gajili još od Berlinskog kongresa. Ali osmanizam, što se razvio u mladotursko razdoblje, značio je suradnju u ujedinjenom Carstvu, a ne vrstu samostalnosti što su je albanski nacionalisti tražili. Mladoturci nisu ispočetka ometali djelovanje albanskih nacionalističkih društava, ali su osnovali i u Albaniji, kao i u ostalim pokrajinama, svoja vlastita sjedišta koja su, braneći osmanizam, ugrožavala nacionalizam. Za uzvrat, Albanci su obnovili zahtjeve za samostalnošću, razvojem albanskog jezika i

imenovanjem Albanaca na ključna mjesta u pokrajini. Ismail Kemal Vlora došao je u Carigrad kao poslanik za Berat i bio je glavni njihov zastupnik u prijestolnici. Sudjelovanje albanskih vojnika u proturevoluciji 1909. i suradnja Ismaila Kemala sa Liberalnom jedinstvenom strankom pridonijeli su nesporazumu. Mladoturci su smatrali da svi albanski muslimani daju podršku centralnoj vladi protiv kršćana, ali to pitanje je bilo složeno. Mnogi muslimani su podupirali nacionaliste, stavljajući albansko jedinstvo iznad svega, dok su im mnogi kršćani, naročito plemena Gega na sjeveru, proturječili, bojeći se gubitka svojih tradicionalnih povlastica u samostalnoj Albaniji.

Albanski ustanak, što je konačno uslijedio zimi i u ljeto 1910, bio je isto toliko akcija protiv novih pokušaja djelotvornosti i centralizacije koliko i nacionalni pokret. Novi popis stanovništva i porezne odredbe pogodile su osobito brđane koji su od davnine cijenili svoju neovisnost i izbjegavali regrutaciju. Zakoni protiv skitnica i nacionalnih udruženja pogodili su naročito Albaniju zbog njezinih tradicionalnih naoružanih grupa koje su stoljećima vladale planinama. Ti zakoni su obično odupiranje vladinom nadzoru pretvorili u otvorenu podršku nacionalistima. Okrutnost kojom je Mahmut Ševket ugušio početne pobune pribavila je nove pristaše nacionalistima, a i Crna Gora je počela potpomagati ustanike, ne samo zaštitom i naoružavanjem albanskih izbjeglica, nego i zauzimanjem za njihovu stvar u Evropi, tražeći da sultan raspiše opće pomilovanje, da vrati svo zaplijenjeno oružje i posjede i da na sva odgovorna mjesta u provinciji postavi Albance. Zimi 1911. teškoće su se gomilale, a nacionalisti su tražili da se albanski porez troši na Albaniju. Ustanak su započeli katolički Albanci, ali tisuće muslimana su se uskoro pridružile tražeći »slobodu, pravdu i samostalnost«. U lipnju (junu) 1911. sam sultan je posjetio Kosovo da smiri situaciju i potpisao dekret o pomilovanju. Odobrio je i mnoge ustupke, uključujući albanske škole, služenje vojne obaveze isključivo u Albaniji, ukidanje regrutacije i poreza u vremenu od dvije godine i službenike koji govore albanski jezik. Ali dok su ove mjere umirile sjever, ustanak na jugu se razmahao još više. U Vlori je osnovan Albanski odbor, koji je zahtijevao ujedinjenje provincije Skadar, Kosovo, Bitola (Monastir) i Janjina u jednu albansku provinciju kojom će upravljati njezin vlastiti parlament, uprava i vojska [15. svibnja (maja) 1911]. Vlada je konačno popustila.

Uspon i pad ITC-a

Neposredni politički rezultat talijanskih pobjeda bilo je vrlo brzo opadanje uspjeha unionista, što je dovelo do ostavke velikog vezira Ibrahim Hakki-paše [28. rujna, (septembra)], koji

je bio ponosan na svoje dobre odnose s Italijom. Nekoliko grupa se odijelilo od ITC-a i osnovalo Novu stranku koja je zahtijevala da država pomaže halifat i sultanat budući da pripadaju demokratskim postupcima osiguranim u Ustavu. Kao odgovor stvorena je liberalnija grupa, Napredna stranka, unutar Unionista. Mahmut Ševket, sada ministar rata, krivio je za cijeli poraz u Tripoliju ITC-ovu intervenciju unutar vojske. ITC je također optuživan zbog prijateljstva s Njemačkom, jer je Njemačka saveznik Italije. ITC je pokušao ponovno zadobiti popularnost; organizirao je javni bojkot talijanske robe i prisilio Parlament da poništi talijanska kapitulaciona prava i da otpusti sve Talijane u osmanskoj službi. Samo djelomično uspješan u obnovi svog utjecaja, ITC je morao prihvatiti koalicionu vladu sa stanovitim brojem zastupnika opozicije pod vodstvom Said-paše kao velikog vezira [13. rujna (septembra) 1911]. Said je zahtijevao od Britanije da pomogne u Tripoliju i ponudio je da će se pridružiti Trojnom savezu za uzvrat, čime se izravno ogriješio o politiku ITC-a. Njegove ponude nisu bile prihvaćene. Rusija se bojala da će rat navesti Osmane da zatvore Tjesnace i pokušala je posredovati. Zatražila je od Porte da prizna talijanske pobjede, prijeteći novim teškoćama u Albaniji i Makedoniji u proljeće ukoliko se rat nastavi, ali Said-paša je odbio taj plan i tako ništa nije učinjeno. Pobjeda Liberalne jedinstvene stranke, sada nazvane Stranka za slobodu i slogu, u naknadnim parlamentarnim izborima u Carigradu krajem 1911. navela ju je javno postaviti pitanje o nemoći vlade da brani Tripoli. Neki članovi ITC-a su se pridružili opoziciji. Kako je bilo teško obuzdati Parlament, ITC je nagovorio Said-pašu da ga pokuša raspustiti promjenom 35. člana Ustava obnovom sultanovog prava raspuštanja Zastupničkog doma bez objašnjenja i polemike između njega i Parlamenta. Liberalna jedinstvena stranka se protivila izborima u to vrijeme, jer je bila svjesna da je ITC jedina stranka sa političkim aparatom, ali se njezinim zastupnicima bilo teško protiviti Saidovoj ideji, jer su baš oni ranije predlagali takvu mjeru da bi sultan ponovno zadobio svoj utjecaj. Promjenu člana je osujetio Zastupnički dom 13. siječnja (januara) 1912. To je, međutim, izazvalo raspravu između ovog doma i vlade, što je poslužilo sultanu kao izlika da raspusti Parlament, što je i učinio dva dana kasnije. Sada je slijedila čitava izborna kampanja, ali nova štampa, javni skupovi i društveni zakoni bili su prilagođeni tako da predaju ITC-ovim kandidatima. Oni su imali i dodatnu prednost organizacije raširene po cijelom carstvu i tako nisu imali velikih poteškoća da trijumfalno pobijede na izborima, dok su mnogi članovi Liberalne jedinstvene stranke u parlamentu bili poraženi. Talijani su sada pokušali prisiliti Osmane da priznaju stanje u Tripoliju; zauzeli su otoke Dodekaneza [od 20. travnja (aprila) do 20. svibnja (maja)] i bombardirali utvrde

na ulazu u Dardanele, što je navelo Portu da zatvori Tjesnace, čega se Rusija i bojala. Taj događaj je u javnosti ojačao položaj ITC-a kao jedine političke sile koja može organizirati nacionalni otpor, tako da je ITC postao jači nego ikad. Kada se Parlament ponovno sastao sredinom svibnja (maja) još nekoliko ITC-ovih ljudi je imenovano za članove vlade uključujući Džavid-bega na ključnom položaju ministra financija. Sada je ITC bio u mogućnosti progurati amandmane koji su povećavali sultanovu vlast i tako postići cilj koji je želio postići raspuštanjem Parlamenta.

Ali s pobjedom ITC je izgubio osnov za pravu političku podršku. Sada se uglavnom sastojao od građanskih političara koji su se trudili zadržati svoje položaje. Njegove akcije su uzbudile ne samo opoziciju nego i pristaše u vojsci, koji su željeli spriječiti baš takvu vrst samovolje i koji su se bojali da ITC ne zloupotrijebi svoju pobjedu da bi razorio mnogo od postignutog 1909. Jedan broj naprednih oficira osnovao je svoju vlastitu »Grupu oslobodilačkih oficira« kojoj je svrha bila suzbiti ITC-ovu samovolju i isključiti politiku iz vojske. Nastupajući s Liberalnom strankom, oni su se prijetili snažnom akcijom ako ITC ne odstupi. Mahmut Ševket je dao ostavku na položaj ministra rata da bi podržao njihovu akciju. Novi udar je bio na pomolu. Zbog toga je Said-paša dao ostavku [17. srpnja (jula) 1912] i vlada je pala. Sultan Mehmed Rešad pokušao je riješiti situaciju kritikom oficira koji su bili umiješani u politiku, a na Saidovo mjesto postavio je starog heroja iz ruskoturskog rata, Gazi Ahmet Muhtar-pašu (1830—1918) koji je ranije bio predsjednik Gornjeg doma. Smatralo se da je uvaženi stari državnik iznad politike. Ahmet Muhtar je pokušao postaviti vladu iznad stranke, imenujući kao članove neke ranije velike vezire: Kamil-pašu (sada predsjednika Visokog državnog vijeća), Damad Ferida (ministar unutrašnjih poslova) i Husejin Hilmiju (ministar pravosuđa). Nadao se da će na taj način okupiti političare carstva da se suoče s teškom krizom što je bila na pragu. Pokušao je i oslabiti ITC odstranivši članove vlade koji su bili s njim povezani.

Oslobodilački oficiri su, međutim, postigli samo jedan dio svojih ciljeva. ITC je bio izvan vlade, ali je još uvijek imao nadzor nad Parlamentom. Zato oni počinju zahtijevati njegovo raspuštanje i održavanje novih izbora. Ahmet Muhtar je izmijenjeni član 35. Ustava dao na razmatranje Gornjem domu. Nije mu bilo teško dobiti njihov pristanak, jer su njegovi članovi, bivši oficiri, simpatizirali s oslobodilačkim oficirima. Slijedio je amandman na član 43. po kojem se nakon raspuštanja Parlamenta poziva novi Zastupnički dom na izvanredno zasjedanje u trajanju od dva mjeseca, što je moguće i produljiti ako je potrebno. Sultan je tada raspustio Parlament [5. kolovoza (augusta)] i raspisani su novi izbori, a opći je osjećaj bio da

je to kraj ITC-a. Ovaj puta je vladinom akcijom onemogućen ITC. Njegove glavne novine **Tanin** su zabranjene. ITC je ispočetka namjeravao cijelu situaciju proglasiti protuzakonitom i odbiti sudjelovanje u izborima, ali je Talat uvjerio svoje drugove da će to voditi k uništenju. Odlučili su ipak sudjelovati i tako je kampanja nastavljena.

Pozadina balkanskih ratova

U tom času politika je bila zasjenjena novom prijetnjom od balkanskih susjeda. Austrijska aneksija Bosne potakla je agresivne želje balkanskih država da dobiju zadovoljštinu na drugoj strani. Dokrajčena je i suradnju između Rusije i Austrije koja je bila značajni faktor mira. Srbija je, ohrabrena Rusijom, počela zahtijevti nove teritorije i predlagati novi balkanski savez koji bi spriječio Austriju od novih napredovanja. Iako su stalni sukobi u Makedoniji otežavali osnutak takvog saveza odmah nakon aneksije Bosne, talijanski napad na Tripoli uvjerio je balkanske vođe da se njihovi sukobi u Makedoniji moraju podrediti dobroj prilici — iskoristiti prezauzetost Osmana na drugoj strani. Prvi postignuti savez bio je između Srbije i Bugarske (13. ožujka (marta) 1912). Složili su se da Makedonija dobije samostalnost i tako prestane njihov vječiti sukob o kontroli nad njom. U slučaju pobjede nad Osmanima, Srbiji će pripasti Novopazarski sandžak i Niš, a Bugarskoj zemlje istočno od Rodopa i Struma. Ako se makedonska samostalnost pokaže neodrživa, Bugarskoj bi pripala Bitola (Monastir) i Ohrid, a Srbiji sjeverna Makedonija. Ostatak bi, uključujući Kumanovo i Skopje, podijelili posredništvom ruskog cara. Nakon toga je uslijedio grčko-bugarski savez (29. svibnja (maja) 1912), koji je problem Makedonije jednostavno prezreo, dok su se obje članice složile da se uzajamno potpomažu u slučaju osmanskog »napada«. Bugarska će ostati neutralna, ako Osmani i Grci zarate radi Krete. Crna Gora je završila zatvaranje kruga oko Porte postigavši sličan vojni dogovor s Bugarskom 27. rujna (septembra) i Srbijom 6. listopada (oktobra), koja je i naglasila da će neprijateljstva s Portom započeti do listopada (oktobra).

Osmani se nisu mogli zaratiti sa svim balkanskim susjedima. Pokušaj da se vojska obnovi nakon što je, pred kraj vladavine Abdulhamida, bila vrlo zanemarena, tek je počeo davati rezultate. Tisuće topova i pušaka je ležalo u skladištima, a ljudi još nisu ni znali rukovati s njima. Političko neslaganje u oficirskim krugovima uništilo je moral i jedinstvo što je bilo stečeno za rane Abdulhamidove vladavine. Štoviše, ostavku Mahmuta Ševketa, ministra rata, slijedila je smjena većine oficira glavnog štaba, a novi načelnici okruga još se nisu mogli sro-

diti sa mobilizacijom i planovima za rat koji se spremao. Napad na Tripoli nije bio tako ozbiljan kao što su balkanski saveznici mislili, jer je talijanska blokada spriječila Osmane da pošalju više od nekoliko odjela u pomoć gerilskom ratu. Međutim, Porta nije imala više od 250.000 ljudi pod oružjem, mnogo manje od kombiniranih balkanskih armija.

Priprema poprišta za bitku: završetak albanskog ustanka

Ahmet Muhtar i njegova nova vlada smatrali su da im je glavni zadatak dobivanje na vremenu, dok velike sile ne zagospodare događajima na Balkanu ili dok se osmanska vojska sasvim ne pripremi. Zbog toga je vlada pokušala srediti najprije albansko pitanje. 9. kolovoza (augusta) 1912. albanske vođe ustanka na sjeveru dali su novi niz prijedloga za reforme: uspostava samostalnog sistema uprave i pravosuđa; da se služenje vojnog roka održava u Albaniji (za Albance) osim u slučaju rata; korištenje službenika koji poznaju lokalni jezik i običaje, iako ne moraju biti Albanci; uvođenje novih škola u gradovima i poljoprivrednih škola u većim okruzima, reorganizacija i modernizacija vjerskih škola, upotreba albanskog u svjetovnim školama, sloboda u otvaranju privatnih škola i udruženja, razvitak albanske trgovine, poljoprivrede i javnih radova, opće pomilovanje za sve sudionike ustanka i, konačno, prijeki sud za sve ministre u Carigradu koji su sudjelovali u ugušivanju albanskog ustanka. Albanci su bili podijeljeni; neki su bili pristalice ITC-a, a drugi Liberalne jedinstvene stranke, dok je jedan dio čak želio povratak Abdulhamidove samovlasti. Tako su ovi zahtjevi predstavljali nagodbu što bi zadovoljila njih i osmansku vladu. Vlada je prihvatila zahtjeve 4. rujna (septembra) 1912, izostavivši samo zadnju točku — i albanski ustanak je bio okončan.

Prvi balkanski rat

Rat je započela Crna Gora prodorom u sjevernu Albaniju i Novopazarski sandžak 8. listopada (oktobra) 1912. Odmah nakon toga njezini saveznici poslali su istovjetne ultimatume Porti zahtijevajući samostalnost za njezine preostale evropske pokrajine, ponovno tražeći granice po etničkim linijama. Zahtijevali su nadalje kršćanske upravljače, izborne upravne urede, besplatno školovanje, nacionalnu vojsku i policiju, nove reforme pod kršćanskim nadzorom i momentalnu demobilizaciju čitave osmanske vojske. Jasno, osmanska suglasnost se nije očekivala i slijedile su objave rata sa svih strana u slijedećih nekoliko dana. Grčka se pridružila najavivši formalnu aneksiju Krete.

Rat je bio koban za Osmane, naročito jer je grčka flota uspjela ne samo zauzeti jedan dio egejskih otoka nego i spriječiti dolazak pojačanja iz Anadolije preko Egejskog mora do opsjednutih garnizona u Rumeliji. Bugari su željeli odmah ući u Makedoniju, ali strah od osmanske ofenzive iz Carigrada prisilio ih je poslati većinu svojih snaga prema osmanskoj prijestolnici, dozvolivši tako Grčkoj i Srbiji da zauzmu i podijele Makedoniju prije nego što su oni uspjeli do nje stići. Bugari su užurbano ušli u istočnu Trakiju porazivši glavne osmanske obrambene snage u Kirklareliju [22.—24. listopada (oktobra)] i započeli opsadu Edrene. Dok su se oficiri ITC-a i njihovi politički protivnici prepirali oko strategije, kao i oko politike, osmanska vojska se u neredu povukla do obrambene linije u Lüleburgazu, gdje su je Bugari ponovno potukli [22. listopad (oktobar) — 2. studeni (novembar)] i tada nepredovali do Čataldže, zadnje obrambene točke prije Carigrada. Nakon samo mjesec dana rata cijela Trakija je izgubljena, a Bugari su opsjedali Edrenu i Carigrad.

Na zapadu, Srbi su brzo zauzeli velik dio sjeverne Makedonije uključujući Kosovo [23. listopada (oktobar)] i tada se pridružili Crnogorcima u zauzimanju Prištine i Novog Pazara i istjerivanju preostalih osmanskih sila iz Kumanova [23.—24. listopad (oktobar)]. Tada su okupirali veliki dio sjeverne Albanije i počeli opsjedati Skadar. Na jugu su Grci upali u Makedoniju sa zapada i sjevera zauzevši Preveze [3. studeni (novembar)] i konačno, kao veliki uspjeh, Solun [8. studenog (novembra)], prispjevši samo nešto prije Bugara. Drugi dio grčke vojske zauzeo je Epir i počeo opsadu Janjine, zauzevši i veći dio južne Albanije. Za dva mjeseca su tako Osmani izgubili sve svoje preostale teritorije u Evropi s iznimkom četiri opsjednuta grada.

U Carigradu su porazi, nestašica hrane i novca za isplatu plaće službenicima i učiteljima doveli do niza ogorčenih demonstracija što su se uskoro proširile i na ostale gradove carstva. Po prvi puta u suvremenom dobu, mladi ljudi iz Carigrada i iz pokrajina su se zajednički borili i umirali na bojnim poljima. Jedva da je bilo koja obitelj bila pošteđena. Vlasnici imanja u preostalim evropskim pokrajinama su ih izgubili, a mnogi su sasvim osiromašili. Tisuće izbjeglica se slijevalo sa sjevera. Jad i nesreće su preplavile ulice, a svi su krivili vladu. ITC je isticao svoju ulogu u suradnji rodoljubnih oficira i službenika koji teže da obnove i moderniziraju carstvo. Oni su se sada zauzimali za vladu koja će biti iznad stranaka, tako da svi mogu surađivati na zajedničkoj stvari. Ali Liberalna jedinstvena stranka i grupa Oslobodilačkih oficira, iako vrlo kritična prema vladi Ahmeta Muhtara, bile su odlučne da ne dozvole ITC-u sudjelovati u vlasti ni na koji način. Kada je Muhtarova vlada dala ostavku, opozicija je nagovorila sultana da na njegovo mjesto stavi Kamil-pašu, prividno zbog njegovih dobrih veza s Britanijom preko kojih bi mogao osigurati stranu intervenciju, ali

zapravo zato da onemogući ITC. Nova preraspodjela nije, međutim, mnogo koristila. Trojni savez nije želio gurnuti balkanske države u ruke Austrije, ako se suprotstavio njihovom nadziranju, a ITC je iznevjerio svoje rodoljubne pozicije povrijedivši zakon da bi osigurao nadzor nad vladom. Prvi korak Kamil-paše bio je prijedlog da velike sile dopreme svoje flote u Carigrad, da ga spase od nastupajućih Bugara [6. studenog (novembra)]. ITC se bojao da bi on mogao potpisati predaju i zalagao se za otpor, što je velikog vezira navelo da pošalje policiju da zabrani sva sjedišta ITC-a, novine i sve javne istupe. Unionisti su bili uhapšeni i zatvoreni, a neki su pobjegli u Evropu. Abdulhamid je bio doveden natrag u Carigrad upravo na vrijeme da izbjegne grčki napad na Solun. I tako je vlada, onemogućivši ITC i zaustavivši Bugare kod Čataldže, uspjela postići sporazum sa preostalim strankama o uvjetima primirja [3. prosinca (decembra)].

Mirovni pregovori su započeli u Londonu 16. prosinca (decembra). Britanski ministar vanjskih poslova, Sir Edward Grey, bio je posrednik. Balkanske države tražile su prepuštanje svih osmanskih posjeda u Evropi i egejske otoke. Osmani, ohrabreni otporom što su ga pružili Bugarima kod Čataldže i brzim povećanjem svojih oružanih snaga, odbili su njihove zahtjeve i uzvratili planom da ustupe već zauzete teritorije osim provincija Edrene i Albanije, koje bi dobile samostalnost pod upravom velikih sila. Egejski otoci ne bi bili ustupljeni, ali bi Porta prihvatila odluku velikih sila o Kreti. Makedonija bi postala samostalna pokrajina pod vladavinom jednog člana osmanske carske porodice. Ovoga puta su, međutim, balkanske države oklijevale; izgledalo je da će se sastanak raspasti. Tada je Grey uspio navesti velike sile da predlože nagodbu po kojoj bi Osmansko carstvo zadržalo samo dio istočne Trakije koji leži južno od linije između Midje na Crnom moru i Eneza, gdje Marica utječe u Egejsko more. Tako bi Edrena pripala Bugarskoj, a velike sile bi donijele konačnu odluku o egejskom otočju. Osmanskoj vojsci se u tom trenutku činilo da su Bugari raspršeni, a njihova vlastita vojska vrlo zbijena. Očekivali su da će, ako se rat rastavi, ponovno osvojiti istočnu Trakiju i osloboditi Edrenu. Vlada je, međutim, smatrala da ne može tako jednostavno odbiti ponudu velikih sila, jer je ranije tražila njihovu intervenciju. Tako je prihvatila njihov prijedlog samo pod uvjetom da Edrena ostane u carstvu, jer je njezino pučanstvo uglavnom muslimansko, i da područje između nje i Dardanela bude proglašeno neutralnim i neovisnim principatom koji će predstavljati obrambenu zonu za zaštitu Tjesnaca od izravnog bugarskog napada. ITC se sada uplašio da će Kamil-paša predati posvećeni grad Edrenu, da bi osigurao mir. 23. siječnja (januara) 1913. organizirao je glasoviti Pohod na Uzvišenu portu. Enver je predvodio četu vojske u zgradu Porte, upao na sastanak

vlade i prisilio Kamil-pašu da podnese trenutačnu ostavku. Akcije, što ih je ITC poduzeo slijedećih nekoliko dana, pokazivale su da je on djelovao više iz razloga da se spasi Edrena, nego da ponovno zadobije vlast. Džemal-beg je bio imenovan zapovjednikom Prve armije u Carigradu i on je izdao smirujuću objavu tražeći suradnju svih i obećavajući da političke stranke mogu nastaviti s radom sve dok ne krše zakon. Kada je Enver otišao posjetiti sultana, zahtijevao je vladu koja bi se sastojala od svih stranaka. Sposobni i apolitični vojnik Mahmut Ševket-paša postao je veliki vezir s nalogom da čini sve što može da spasi istočnu Trakiju. U novu vladu izabrana su samo tri unionista, a sam veliki vezir postao je ministar rata. ITC-ov povratak na vlast na ovaj način je bio nenametljiv, a interesi carstva bili su u prvom planu.

Nova vlada je nastupila u teškim okolnostima. Porez, koji se mogao sakupiti u Anadoliji, nije bio dovoljan nadomjestiti ono što je izgubljeno u Rumeliji. Vojska je bila razjedinjena, a javnost užasnuta. Delegati Londonske konferencije počeli su sumnjati zbog otpuštanja Kamil-paše da će Porta prekinuti primirje. Zadatak Mahmut Ševketa bio je da zahtijeva povrat Edrene i istočne Trakije, ali da pregovara u Londonu barem dovoljno dugo da stigne obnoviti vojsku i smiriti javnost kod kuće. On je predložio nagodbu velikim silama. Pristao bi odstupiti samo dijelove Edrene na desnoj obali Marice, a zadržao bi glavni dio grada na lijevoj obali, gdje živi muslimansko pučanstvo i gdje se nalaze stare džamije i grobovi. Velike sile mogu odlučiti o sudbini egejskih otoka, ali će Porti morati pripasti neki od njih, jer su joj potrebni za obranu Anadolije. Konačno — on je dodao i nešto novo — da će, za uzvrat, velike sile dozvoliti Carstvu da uvede svoje vlastite carine, da primijeni isti porez za strance u Carstvu kao i za Osmane i eventualno da ukine ostatak kapitulacionih odredbi [30. siječnja (januara) 1913]. Bugari su odbili teritorijalne zahtjeve i Londonska konferencija je prekinuta. Primirje je okončano 3. veljače (februara), nakon čega je nastavljeno bombardiranje Edrene. Bugari su sada započeli akciju klanja tisuća turskih seljaka u Trakiji, a stotine su tjerali prema prijestolnici da bi je onemogućili za nastavak ratovanja. Bugari su također počeli opći napad na Čataldžu, ali su bili odbijeni nakon dva mjeseca neprekidne borbe [18—30. ožujka (marta)]. Mahmut Ševket nije u međuvremenu mogao obnoviti vojsku zbog nestašice novca. 28. ožujka Edrena se predala zbog gladi, što je dovelo do vladavine terora, nakon čega se grad nije nikada potpuno oporavio. Već 6. ožujka Janjinu su osvojili Grci. Skadar je pao 22. travnja (aprila) i tako je konačno završena osmanska vladavina u Evropi s iznimkom Carigrada. Kamil-paša je pokušao iskoristiti situaciju organiziravši protuudar koji bi potpuno odstranio ITC i doveo na vlast Liberalnu jedinstvenu stranku. Činilo se da je

osigurao pomoć Britanije na svojim putovanjima na Cipar i u Egipat, a za uzvrat je sva ključna upravna i financijska mjesta u vladi obećao prepustiti stranim stručnjacima. Vlada je otkrila njegove planove i po povratku u Carigrad je uhapšen [28. svibnja (maja) 1913]. U međuvremenu, suočen sa svim ratnim nesrećama, Mahmut Ševket je morao predložiti novo primirje i prihvatiti sve uvjete primirja što su ga velike sile predložile. Obustava neprijateljstava je obnovljena 16. travnja (aprila), pregovori nastavljeni 30. svibnja (maja), a deset dana kasnije je potpisan Londonski ugovor. Linija Midje—Enez je priznata kao nova granica carstva, a Trakija i Edrena ostale su u rukama neprijatelja. Porta se odrekla svih prava na Kretu, a rješenje pitanja egejskih otoka i albanske granice prepušteno je velikim silama.

Kamil-paša je bio i dalje zatvoren, ali planovi Liberalne jedinstvene stranke za udar su se nastavili, te bili čak i potaknuti Londonskim ugovorom. Njezini su članovi namjeravali izvršiti atentat ne samo na velikog vezira nego i na glavne ITC-ove vođe kao osvetu za napad na Portu i svrgavanje Kamil-paše. Na koncu je samo Mahmut Ševket bio ubijen na trgu Bajezid, dok se vozio od Ministarstva rata do Porte. Džemal-paša je odmah zaveo u prijestolnici prijeki sud. Neki od atentatora su uhvaćeni, a kolovođe pritvorene. ITC je potpuno preuzeo kontrolu nakon atentata. Članovi Liberalne jedinstvene stranke, koji nisu bili umiješani u umorstvo, su uhapšeni i prognani iz zemlje. Prijeki sud je optužio i osudio na smrt šesnaest vođa Liberalne jedinstvene stranke, uključivši i princa Sabahedina (u odsutnosti) i jedan od vojnih lica umiješanih u atentat. ITC je jednoga od svojih vođa Mehmed Said Halim-pašu, egipatskog princa, unuka Muhammed Alije, imenovao velikim vezirom, a četiri druga člana Odbora bila su postavljena na ključna mjesta u vladi. Tako je počela diktatura ITC-a koja je Carstvo dovela do rasula u I svjetskom ratu [12. lipanj (jun) 1913].

Drugi balkanski rat

Rat sa balkanskim zemljama još nije bio završen, jer je prepirka među saveznicima zbog podjele plijena uskoro narušila vojnu ravnotežu. Dogovori, što su ih balkanske zemlje utanačile prije rata, bili su narušeni albanskim pitanjem. Kako je rat napredovao i Osmani bili svaki put poraženi, Albanci su se počeli nadati da bi mogli postići potpunu neovisnost umjesto samostalnosti koju im je garantirao Mahmut Ševket. 28. studenog (novembra) 1912. sastalo se Nacionalno zasjedanje muslimana i kršćana u Avlonji (Valoni) i postavilo zahtjeve za potpunom neovisnošću Albanije, a Ismail Kemal Vloru odredilo da

bude predsjednik. Albanci su odmah dobili podršku Italije, koja se nadala da će novu državu moći upotrijebiti kao svoju bazu na Jadranskom moru, i Austrije, koja se nadala da će joj taj akt koristiti za suzbijanje širenja Srbije prema moru i izravnog izlaska na more. 12. prosinca (decembra) 1912, prije nego što su se Osmani i vratili na konferenciju, ambasadori velikih sila su se sastali u Londonu i prihvatili albanski zahtjev za neovisnost, prisilivši Srbiju i Crnu Goru da se povuku sa teritorije što su je zauzele. Nakon potpisivanja Londonskog ugovora, kada su se okupatori povukli, Albanija je konačno postigla svoju neovisnost. Sukobi između Austrije i Italije o tome tko će nad njom dominirati, doveli su do izbora nemoćnog njemačkog princa Williama od Wieda i do unutarnjih teškoća, što su razjedinile zemlju u godinama koje su predhodile I svjetskom ratu.

Srbija je smatrala da, nakon što je isključena iz Albanije, ima pravo na naknadu u makedonskim područjima koja su prvotno pripala Bugarskoj, naročito u onima koje je okupirala južno od Ohrida i Velesa. Tu su Srbe podržavali i Grci, koji su željeli držati Bugarsku čim dalje od Soluna. One su se složile da zatraže da zajednička granica u Makedoniji bude zapadno od Vardara, ostavljajući samo istočna područja Bugarima. Rusija je pokušala posredovati u pregovorima, pozivajući sve zemlje-članice u Petrograd. Bugari su odbili prisustvovati i tako je nagodba bila na njihovu štetu, pripremajući pozornicu za bratoubilačke okršaje što su mogli koristiti jedino Osmanima.

Bugari su bili ogorčeni. Oni su izvojevali najviše pobjeda u prvom balkanskom ratu, a sada njihovi saveznici pokušavaju zadovoljiti svoje ambicije na njihovu štetu. U noći između 29. i 30. lipnja (juna) Bugari su, zbog toga, napali svoja dva glavna saveznika u Makedoniji, Srbiju i Grčku. Grčkoj se uskoro pridružila Rumunjska i Crna Gora tako da su Bugari okruženi i, bez dovoljno vojske, uskoro podlegli. U međuvremenu je ITC vodio osmansku štampu i javno mijenje u pravcu ponovnog osvajanja Edrene. Vlada je bila podijeljenog mišljenja; neki su se članovi bojali da bi takav korak samo doveo do novog pogubnog rata. Na kraju su Talat i Enver prevladali. 21. lipnja (juna) osmanska armija je ponovno zauzela cijelu istočnu Trakiju i ušla u Edrenu ne naišavši na nikakav otpor, jer su Bugari povukli svoje trupe za borbu sa bivšim saveznicima. U odgovor na osmanski prodor, ove se odmah potpisale mir na bugarsku štetu — bukureštanski ugovor [10. kolovoza (avgusta)]. Grčka je proširila svoj teritorij u Makedoniji sjeverno od Soluna i iza Kavale na istoku i zauzela cijeli Epir, uključujući područje Janjine, na koje je pravo polagala Albanija. Srbija je dobila staru Srbiju i veći dio sjeverne Makedonije i na taj način je udvostručila svoju veličinu, iako je morala dijeliti Novi Pazar sa Crnom Gorom. Bugarska je dobila samo mali

dio istočne Makedonije, ali je sebi osigurala barem egejsku obalu u dužini od 80 milja, uključivši i luku Aleksandroupolis (Dedeağač), koja joj je davala izravni izlaz na more.

Novoosnovane granice bile su ratificirane nizom posebnih ugovora, sa Bugarskom [29. rujna (septembra) 1913], Srbijom [14. studenog (novembra) 1913] i Grčkom [14. ožujka (marta) 1914], koji su također regulirali i status osmanskih teritorija i svih muslimanskih žitelja na izgubljenim teritorijama. Svim osmanskim podanicima ostavljene su četiri godine da odluče da li žele ostati pod kršćanskom vlašću ili se iseliti; ako se isele, mora im se dozvoliti da prodaju svoje posjede i da gotovinu presele u Carigrad. Oni koji ostanu, imat će ista građanska i politička prava kao i kršćani. Nove vlade će im dozvoliti da se drže svoje vjere i da održavaju svoju kulturu, a svjetovne škole će biti dvojezične: na turskom i na državnom jeziku. Vjerske obrede će nadzirati glavne muftije izabrane od lokalne uleme koja će nadzirati i muslimanske škole i institucije pod općim nadzorom *šejhulislama* u Carigradu. Svaki grad i selo sa većim brojem muslimanskog stanovništva smije izabrati svoju vlastitu muslimansku općinu *(millet)* koja će se brinuti za lokalne poslove, kao što su škole, upravljanje vjerskim fondovima, i predstavljati muslimane u centralnoj vladi. S iznimkom buggarskih teritorija na Egejskom moru, što su nakon I svjetskog rata pripale Grčkoj, ovako uređenje granica u Trakiji i Makedoniji se održalo do danas. Tako je završilo makedonsko pitanje, Albanija je postala neovisna, iako ne sa toliko područja koliko se nadala. Bugarska je povećana za čak 30 posto i dobila je izlaz na more. Područje Srbije je bilo povećano za 82 posto, a stanovništvo za više od polovice. Grčka i Makedonija su dobile također tome slične dijelove. Samo su Osmani pretrpjeli gubitke izgubivši 83 posto zemalja i 69 posto stanovništva u Evropi, isto kao i veliki dio prihoda i hrane koja je dolazila iz tih područja u Carigrad svake godine. Tako su balkanski saveznici postigli ogromni probitak, ali su izigravanja i suparništva ostali dovodeći do novih teškoća uoči I svjetskog rata.

ITC na vlasti

Vraćanje Edrene izazvalo je kod osmanskih masa takvo oduševljenje da su, bez rasprave ili otpora, priznavali ITC-u pravo na vlast. Glavna politička opozicija, Liberalna jedinstvena stranka, bila je u svakom slučaju raspršena zbog svog sudjelovanja u atentatu na Mahmut Ševketa. Carstvo je bilo suočeno s teškim problemima koji su zahtijevali neku vrst jakog vodstva. Javne zgrade, kao džamije i škole, bile su preplavljene ranjenicima, a tisuće izbjeglica se slijevalo u Carigrad iz izgubljenih pokrajina.

Mnoge obitelji su izgubile svoje posjede, kuće i hranitelje i morale su se priviknuti sasvim novom načinu života u zemljama koje su ostale carstvu. Ekonomija se morala ponovno izgrađivati, a sistem opskrbe gradova hranom promijeniti. Trebalo je preurediti i smanjiti upravu da se zadovolje potrebe i mogućnosti mnogo manje države. Porezni sistem se morao još jednom mijenjati. Vojska se morala preurediti tako da bi se mogla oduprijeti eventualnom budućem napadu susjeda. Osmansko društvo je trebalo obnoviti i podići mu moral nakon strašnog šoka što ga je pretrpjelo za vrijeme rata. Jedino je ITC imao organizaciju, ljude i program koji je mogao djelovati u tom smislu. Tako se nacija nagonski i okrenula ITC-u, dozvoljavajući mu u vrijeme krize takav stupanj samovlade kakav nikada ranije ni grupa ni pojedinci nisu imali. Vlast je sada ležala u rukama Porte čiju su volju sultan i Parlament slušali bez pogovora. Parlament je sada bio pun ITC-ovih pristalica, sastajao se rijetko i većina zakona je donošena putem sultanovog dekreta *(irade)* kao privremeni zakon ili odluka vlade, dok ih Parlament ne potvrdi, ali su oni, u stvari, ostali bez promjene kao stalni dijelovi osmanskog zakonskog sistema.

Naciju je nominalno vodio u ovim teškim danima veliki vezir Said Halim-paša (1913—1917) i sam član ITC-a, dok su pravu vlast u vladi imale vođe ITC-a, koje su se izdigle na površinu prije i za vrijeme balkanske krize i čiji autoritet je dokazan i potvrđen njihovim čvrstim akcijama u teškom razdoblju. Nova generacija nacionalnih vođa nije više pripadala vladajućoj klasi ili službeničkom aparatu Tanzimata, nego je potekla iz nižih klasa vojske i službenika. Ona je bila odlučna u tome da carstvo treba modernizirati na takav način da korist imaju sve klase, a ne samo ona na vlasti. Svjetodavni i moderni, a u mnogočemu daleko okrutniji od stare generacije reformatora, vođe ITC-a su u to vrijeme počele izgrađivati temelje nove ere koja je trebala uslijediti.

Osmansko carstvo ulazi u rat

Sudjelovanje Osmana u I svjetskom ratu i to na strani Centralnih sila nije bilo neizbježno. Usprkos rastućoj rodoljubnoj groznici, većina članova vlade i ITC-a shvaćala je da Carstvo nije u stanju izdržati bilo kakav veći vojni pokušaj tako brzo nakon niza ratova koji su desetkovali pučanstvo, riznicu kao i vojnu snagu. Iako je Njemačka podizala vojsku, ni ona nije stvarno očekivala od Porte značajan vojni doprinos, čak i ako se odluči pridružiti Centralnim silama. Modernizacija je tek bila započela. Osim toga, većina članova ITC-a i veći dio naroda još su bili bliži Britaniji i Francuskoj nego Njemačkoj. Njemačka samovolja i militarizam privlačili su Envera i još neke časnike koji su se

školovali u Njemačkoj, ali oni nisu imali veliki utjecaj na osmansku politiku toga vremena. U svakom slučaju, da su ga i imali, taj bi bio uravnotežen utjecajem Džemala i mornarice koji su bili pristaše Trojnog saveza ili, još više, neutralnosti.

Zakulisno je Enver međutim vješto krčio put k savezu s Njemačkom. Njegov razlog je bio jednostavan. Ako izbije rat, Rusija će se sigurno pokušati proširiti na osmansku štetu, naročito na istok, gdje je nastavila poticati ermenski terorizam i nemir. S Rusijom na strani Trojnog saveza, bilo bi teško dobiti zaštitu od Engleske ili Francuske. S druge strane, Njemačka nije imala teritorijalnih ambicija na Srednjem Istoku; njezini strateški interesi zahtijevali su ograničenje daljeg ruskog širenja. Iako je njezin austrijski saveznik odavno priželjkivao osmanski teritorij, pripojenje Bosne i Hercegovine je toliko pojačalo probleme manjine, da je bilo teško moguće vjerovati da Austrija želi staviti još koji slavenski teritorij pod svoje okrilje. Kemal je napravio nekoliko pokušaja da se približi Trojnom savezu početkom 1914, ali su Britanija i Francuska neljubazno odbile ponudu. S druge strane, jedina se Njemačka, među velikim silama, činila voljna udružiti s Osmanima u otvoreni savez. Budući da je ostalo još mnogo javnog protivljenja savezu s Njemačkom, pregovori su vođeni tajno, samo uz prisuće velikog vezira, ministra vanjskih poslova Said Halima i Envera. Stvaran ugovor o savezništvu potpisan je 2. kolovoza (augusta) 1914. kada je rat u Evropi već bio počeo. On je Osmane obavezivao na intervenciju kao podršku Centralnim silama samo u slučaju ako njemačka pomoć Austriji u srpskoj krizi [Austrija je navijestila rat Srbiji 28. srpnja (jula)] dovede do rata s Rusijom. To se i dogodilo samo četiri dana kasnije, 6. kolovoza (augusta). Osmani su pristali da Sandersovoj misiji ostave jaki utjecaj na opće upravljanje armijom, a Njemačka je za uzvrat obećala pomoć pri zaštiti osmanske teritorijalne cjelokupnosti od Rusije. Ugovor je bio tajni i mogao se raspasti jedino u slučaju da ga članice raskinu. Džemal i ostali članovi vlade nisu ništa znali o sporazumu do nakon potpisivanja. Bilo je prigovora, ali su ga ipak svi, nagovoreni, prihvatili, jer je on već bio činjenica i jer je zaštićivao Carstvo od ruskih ambicija, što su Britanija i Francuska odbile pružiti.

Glavni problem državnih vođa je sada bio da carstvo dovedu u stanje da mogu ispuniti obaveze na koje su pristali, usprkos protivljenju javnosti, kao i da provedu zakonski postupak ratificiranja ugovora od strane Zastupničkog doma, dok ovaj još postoji. Ovaj problem je riješen — naveli su sultana da raspusti dom do kraja studenog (novembra) — čim je odobren budžet za 1914. godinu i različite naredbe za mobilizaciju u slučaju rata. Ugovor je i dalje držan u tajnosti u nadi da će ratni brodovi iz Britanije ipak stići. Uvedena je oštra cenzura da ta obavijest ne izbije u javnost. Bez poslanika, vlada je mogla do-

nositi privremene zakone s odobrenjem sultana, s time da će ih jednom u budućnosti Parlament potvrditi. Tako je sada bila u mogućnosti predložiti niz zakona i odredbi koje su pripremale put općoj mobilizaciji. Javno mišljenje je i dalje bilo problem, ali je ovdje Britanija potpomogla vladu potrebnom pomoći. Početkom kolovoza (augusta) su dva ratna broda, koja su se gradila u Britaniji, završena. Osmanske posade poslane su da ih dovedu. U Carigradu je objavljena sedmica mornarice sa raskošnim ceremonijama za doček najvećih i najmodernijih brodova flote. 3. kolovoza (augusta) međutim, bez ikakvog ranijeg upozorenja i očito ne znajući o osmansko-njemačkom savezu koji je upravo bio potpisan, Winston Churchull, prvi lord Admiraliteta, najednom je objavio da su zbog rastućih sukoba u Evropi brodovi prekomandirani na raspologanje britanskoj mornarici. Osmanskim carstvom preletio je val razočarenja i ljutnje. Tisuće školske djece, koja su dala svoj prilog za izgradnju brodova, vrvilo je ulicama da protestira protiv tog primjera britanske izdaje i licemjerstva. Izgledalo je vrlo vjerojatno da bi savez s Njemačkom, da je objavljen u tom momentu, bio pozdravljen bez oklijevanja.

U tom času mnogi su se ministri, koji su bili upućeni u izvorni sporazum, počeli povlačiti. Nije bilo sigurno da će Njemačka pobijediti na Zapadu. Njemačka je također tražila od Porte da nju i Austriju aktivno podrži protiv Rusije. Said Halim je za uzvrat tražio formalnu zaštitu protiv mogućih napada balkanskih zemalja. Čak je i Enver zahtijevao zadovoljštinu u obliku egejskih otoka i zapadne Trakije, s tim da se Grčka i Bugarska zadovolje na drugoj strani. U tom času su dva druga ratna broda pružila Njemačkoj i Enveru zgodnu priliku za ulazak Osmana u rat. Dvije krstarice njemačke sredozemne eskadre, *Goeben* i *Breslau*, bombardirale su francuske baze u sjevernoj Africi [3. kolovoza (augusta)] i tada uplovile u istočno Sredozemlje, jer im je britanska mornarica bila za petama. Enver je dozvolio da one uđu u osmanske vode [11. kolovoza (augusta)]. Kada je Britanija preotestirala da Osmani, kao neutralni, moraju ili zadržati brod i njegovu posadu ili ga poslati da se bori, brodovi su pripojeni osmanskoj floti po fiktivnoj prodaji. Promijenjena su im imena u *Javuz Sultan Selim* i *Midilli*. Zapovjednik eskadre, admiral Souchon, postao je zapovjednik osmanske crnomorske flote, a njegovi mornari su dobili fesove i osmanske uniforme i uvršteni su u osmansku armiju. Većina članova vlade nastavila se protiviti ulasku u rat, barem dok se ne osigura traženo jamstvo. Enver i Džemal podržavali su politiku koja bi uvlačila carstvo u rat na strani Njemačke, dok se Talat još odlučivao. Sada je već Njemačkoj bilo stalo da Osmani uđu u rat. Ona je predlagala napad na Krim ili oko Crnog mora na Odesu i prema Sueckom kanalu da se odvrati pažnja Rusa i Britanaca. Britanija i Rusija su, međutim, počele poti-

cati osmansku neutralnost i započele su pregovore za dugo željene garancije osmanske neovisnosti i teritorijalnog jedinstva, nudeći čak ustupke što su se odnosili na kapitulacije, samo ako Porta ne uđe u rat. Relativni zastoj na zapadnom frontu i ruske pobjede na istočnom još su više učvrstili osmanske branitelje mira i smetali Enveru.

Enver i njegovi istomišljenici su zato i dalje izazivali da bi prisilili Saveznike na objavu rata Osmanskom carstvu. 7. rujna (septembra) su kapitulacije ukinute, što je bio priličan udarac ekonomskim interesima Trojnog saveza. 14. rujna (septembra) je Džemal, kao ministar mornarice, ovlastio admirala Souchona da uvede svoje brodove u Crno more i da napadne u ime osmanske vlade svaki ruski brod ili bazu na koju naiđe. Na taj način bi svakako postigao željeni ratni izazov, ali je vlada tu naredbu ukinula. 1. listopada (oktobra) osmanske carine, koje su bile nadzirane od velikih sila po kapitulacijama, bile su samovoljno podignute za 4%. Strane pošte u carstvu, uključujući i njemačke, su zatvorene. Stranci u carstvu podvrgnuti su osmanskim zakonima i sudovima. Enver je osobno naredio da se Dardanele i Bosfor zatvore za strane brodove da bi spriječio Trojni savez da intervenira. 11. listopada (oktobra) je njemački ambasador tajno obećao naknadu od 2 bilijuna groša (kuruša) u zlatu osmanskoj vladi, ako objavi rat. 21. listopada (oktobra) je zlato stiglo i otvorilo put za akciju. Enver i Džemal su ponovno ovlastili Souchona da napadne Ruse u Crnom moru da bi taj čin izazvao objavu rata. O ovome se nisu savjetovali sa preostalim dijelom vlade. 29. listopada (oktobra) Souchon je bombardirao rusku obalu i uništio nekoliko ratnih brodova. Said Halim i Džavid su bili bijesni i prisilili Envera da pošalje naredbu o prestanku vatre, kao i da se ispriča silama Trojnog saveza. Ali bilo je prekasno. Enverove isprike su sadržavale tvrdnje da su incidenti bili u stvari izazvani od ruske crnomorske flote. 2. studenog (novembra) Rusija je odgovorila objavom rata Osmanskom carstvu. Tri dana kasnije slijedile su je Britanija i Francuska. Britanija je objavila aneksiju Cipra, a uskoro nakon toga [18. prosinca (decembra)] neovisnost Egipta pod britanskom zaštitom. Na mjesto hediva Abaz Hilmije, koji je bio u posjetu sultanu u Carigradu, postavljen je Husejin Kamil-paša, sin starog hediva Ismaila. Već 11. studenog (novembra) sultan je odgovorio osmanskom objavom rata upotrijebivši svoje pravo halife da objavi rat protiv Trojnog saveza pozivajući sve muslimane, naročito one pod britanskom i ruskom vlasti, da se pridruže pokretu protiv nevjernika.

Obustavljeno je plaćanje kamata na opće zajmove, ako su vlasnici obveznice pripadali neprijateljskim narodima, što je oslobodilo Portu priličnog financijskog tereta, barem do kraja rata, a dodalo je još jednu pukotinu u već napuklom poretku evropskog društva [17. prosinca (decembra) 1914].

Nijemci su ispočetka tražili osmansku pomoć uglavnom protiv balkanskih zemalja koje bi se pridružile Trojnom savezu. Ali većina tih zemalja je ili ostala neutralna ili se pridružila Centralnim silama. Rumunjsku su nagovarale obje strane, ali je ona imala ambicije koje su uključivale teritorije pod nadzorom članica obiju strana: Besarabija je pripadala Rusiji, a Transilvanija, Bukovina i Banat Austriji. Svaki blok je obećavao teritorij drugoga kao pomoć za ili protiv austrijske invazije na Srbiju i rusku Galiciju, čime je rat i počeo. Srbija, napadnuta od Austrije, nije imala drugog izlaza nego da se pridruži Trojnom savezu, nadajući se naknadi u vidu Bosne i Hercegovine i izlasku na Jadransko more. Osmani nisu mogli doći do Srbije, jer je Grčka ostala neutralna, podijeljena između želje kralja Konstantina da se pridruži Centralnim silama zbog njegovih rodbinskih veza s Kaiserom i želje premijera Venizelosa da se pridruži Savezu da bi joj pripao Carigrad, što je željela i Rusija, najveća članica Saveza. Pravi ključ ove situacije je bila Bugarska kojoj je Savez mogao ponuditi samo osmanski teritorij u istočnoj Trakiji i dijelove Makedonije koji su od balkanskih ratova bili u sastavu Srbije. Budući da su joj Centralne sile ponudile teritorije, koje je držala Grčka, u istočnoj Makedoniji kao i dijelove Dobrudže koji su 1913. pripali Rumunjskoj, Bugarska se pridružila 6. rujna (septembra) 1915. Nakon što je Grčka odbila zahtjev Srbije za pomoć, u skladu s njihovim savezništvom 1913, sile Trojnog saveza su je napale [21. rujna (septembra) 1915] pomogavši tako Venizelosu da nadvlada kralja. Ali bile su prisiljene povuće se, dozvolivši tako austro-njemačko-bugarskom savezu da napadne i osvoji Srbiju sa svih strana [listopad (oktobar) 1915.]. Austrijanci su zauzeli Albaniju, dok je konačni pokušaj Trojnog saveza da uđe u Bugarsku preko grčke Makedonije propao i Bugari su, kao rezultat, okupirali najveći dio Makedonije. Kako je Bugarska sasvim uspješno surađivala sa Centralnim silama, njemačka strategija je zahtijevala da se Osmani drže podalje od svojih ambicija na Balkanu, gdje bi se sasvim sigurno sukobili sa Bugarima. Umjesto toga, Osmani su upotrijebljeni da služe njemačkim interesima zadržavanjem Rusa i Britanaca od glavnih ratnih poprišta Evrope. Zbog toga su Osmani morali ući u Egipat i napasti Kavkaz sa pozivom na sveti rat koji je pridonosio aktivnosti i potkapao mogućnost neprijatelja da mobilizira svoje snage. Njemačka je također pokušala osigurati podršku iranske vlade protiv Rusije, ali je Rusija na to odgovorila okupacijom sjevernog dijela te zemlje [studeni (novembar) 1915] prisiljavajući Nijemce da osnuju svoju marionetsku vladu i armiju u Kermanšahu. To je potaklo Britance na uzvratnu akciju uz Perzijski zaljev na jugu. Sir Persy Sykes predvodio je južno-perzijske strijelce sa bazom

u Širazu koji su, uz odobrenje teheranske vlade, priječili da Nijemcima dođe pomoć iz Perzijskog zaljeva i tako ih prisilili da ovise samo o onom što su mogli dobiti od Osmana i od Goltza u Iraku.

Osmaski vojni ciljevi, razrađeni od Envera i njegovih suradnika, bili su uglavnom, ali ne i u potpunosti, isti kao i njemački.

Tajna ratna obećanja

Kako je rat napredovao, potreba Trojnog saveza da osigura saveznike protiv Centralinih sila dovela je do sporazuma po kojima je neprijateljski teritorij, uglavnom osmanski, bio obećavan kao uzvrat za različite oblike pomoći za vrijeme rata. To je naročito odgovaralo Rusiji, koja je željela iskoristiti rat da zadovolji svoje ambicije u Tjesnacima i u istočnoj Anadoliji. Međutim, za njezine saveznike je to bila prilična promjena, jer su oni davali podršku osmanskom jedinstvu da bi održali ravnotežu sila u Evropi. Rezultat je bio niz sporazuma koji su dijelili Osmansko carstvo. Neki od njih, naročito oni koji su se ticali arapskih nacionalista i cionista, bili su proturječni. Obećanja su bila uspješna za osiguravanje ratne pomoći, ali su poticala nove sukobe i ogorčenja u poslijeratnom svijetu.

Postojala su tri glavna sporazuma nastala za vrijeme rata koja su se ticala Srednjeg istoka. Prvi, često nazvan Carigradski sporazum, jer mu je svrha bila riješiti pitanje tko bi trebao kontrolirati osmansku prijestolnicu, zaključen je izmjenom nota između Rusije, Engleske i Francuske 18. ožujka (marta) 1915. Glavna točka sporazuma je bila da se Rusiji dozvoljava zauzeti Carigrad i Tjesnace sa dovoljno teritorija s obje strane i otocima na ulazu u Tjesnace, što osigurava puni nadzor nad plovidbom kao i obranu od vanjskih opasnosti. Rusiji je također obećana istočna Trakija po liniji Enos-Midje, koja bi trebala biti granica prema Bugraskoj, anadolsko zaleđe Bosfora i rijeka Sakarja do Izmitskog zaljeva. Carigrad bi, međutim, ostao slobodna luka za sve članove Trojnog saveza. Rusija je obećala da će dozvoliti besplatnu trgovačku plovidbu kroz Tjesnace, kao i britanske i francuske utjecajne sfere u anadolskom dijelu Turske. Muslimanska sveta mjesta u Meki i Medini i ostatak Arabije i arapskog svijeta bit će oduzeti od Osmanskog carstva i stavljena pod neovisnu arapsku upravu. Podjela Irana između Rusije i Britanije, kao što je dogovoreno 1907, bit će nastavljena. Neutralna zona, koja je ranije održavana kao odbojnik među njima, pripast će Britaniji sa iznimkom Isfahana i istočnih dijelova kraj Afganistana što će ih preuzeti Rusija. Londonski ugovor [26. travanj (april) 1915] zaključile su članice Saveza s Italijom dozvoljavajući joj preuzeti punu vlast nad otocima Dodekaneza, s kojih se

nikada u stvari nije ni povukla. Osim toga, pripala su joj sva osmanska prava u Libiji zajedno sa dijelom sredozemne obale Anadolije i uglavnom područje Adalje u slučaju da azijski dio Turske bude razdijeljen nakon rata.

Vjerojatno najpoznatiji i najznačajniji tajni ratni sporazum koji se ticao Bliskog istoka bio je onaj zaključen između Britanije i Francuske 16. svibnja (maja) 1916, kao rezultat niza pregovora između sir Mark Sykesa i Georgesa Picota (obično nazvan Sykes-Picot sporazum) oko usklađivanja zahtjeva na azijske dijelove Osmanskog carstva. Britanija je također pregovarala sa cionistima i sa šerifom Husejinom iz Meke da osigura njihovu podršku protiv Osmana. Cionistima je, za uzvrat, obećana domovina u Palestini, a Husejinu priznavanje arapskih nacionalnih težnja. Francuska je također željela dokaz da njezina želja za vlast nad Levantom nije žrtvovana tokom ostalih pregovora. Po točkama sporazuma, Britaniji pripada južni Irak, od Bagdada do Perzijskog zaljeva sa lukama Haifa i Akra u Palestini. Francuskoj zato pripada priobalno područje Sirije, područje Adana i cijela Cilicija (Tašil). Palestina će biti internacionalizirana, a preostali arapski teritoriji između britanskih i francuskih područja bit će formiran u arapsku državu ili konfederaciju arapskih država. Međutim, ovo će područje biti također podijeljeno na utjecajne sfere. Tako će Francuska nadzirati ostatak Sirije i sjeverni Irak uključujući i Mosul. Britaniji će pripasti područje što se proteže između Palestine i Irana. S time se složila i Rusija, jer joj je za naknadu obećan veći dio Anadolije uključujući Erzurum, Trabzon, Van i Bitlis i veliki dio sjevernog Kurdistana, od Muša i Siirta do iranske granice. Ovaj je sporazum držan u tajnosti, jer su dijelovi, koji su se ticali Arapa i Palestine, bili u opreci s onim što je bilo obećano arapskim vođama. Sporazum s Italijom je kasnije potvrđen u St. Jean de Maurienne [17. travnja (aprila) 1917], gdje je točno određena talijanska zona oko Adane: veći dio jugozapadne Anadolije, uključujući područja Izmir i Konja i okruge Menteše, Adalje i Ičel, kao i utjecajna sfera u zapadnoj Anadoliji do Bosfora. I ovaj je sporazum bio tajan, jer je Venizelos u Grčkoj bio istovremeno ušutkan s obećanjima Izmira i dijelova jugozapadne Anadolije. Jedini dio sporazuma Sykes-Picot koji je kasnije promijenjen onaj je o Mosulu koji je u prosincu (decembru) 1918., nakon što su ga Britanci okupirali, Francuska prepustila Engleskoj u zamjenu za dio budućih naftnih polja u Iraku.

Obećanja Britanaca arapskim vođama ticala su se uglavnom Arabije, a ne Sirije, jer je ovu ušutkao Džemal-paša. Na poluotoku su bila dvojica glavnih arapskih vođa, Abdulaziz Ibn Saud, koji je obnovio vlast Saudi-Vehabija u Nedždu početkom stoljeća, i šerif Husejin, koji je upravljao svetim gradovima kao samostalni sultanov vazal. Britanski sporazum sa

Ibn-Saudom [26. prosinca (decembra) 1915] bio je napravljen po uzoru na slične sporazume s ostalim arapskim vođama uz Perzijske zaljeve. On je priznat kao vladar Nedžda i okolince; Britanija će mu isplaćivati novčanu pomoć i braniti ga od napada izvana. Za uzvrat, on je obećao samo da će biti prijateljski naklonjen Britaniji, da neće napadati druga arapska plemena koja potpomaže Britanija i da neće dozvoliti drugim stranim silama ulaz u zemlju. To je bio pasivni sporazum, koji ga nije obavezivao da napada Osmane. Međutim, priječio mu je napasti šerifa Huseina, što je ovome davalo odriješene ruke za otvorenije akcije. Britanski sporazum s njim bio je zaključen nakon pregovora sa sir Henry Mc Mahonom u Kairu početkom 1916. Njegovim odredbama, Britanija je obećala podržati punu neovisnost gotovo čitavog arapskog svijeta, od 37. paralele do Perzijskog zaljeva na istoku, na jugu do Arabijskog poluotoka i Crvenog mora, a zapadno do Sredozemnog mora. Od ovoga se isključuje priobalna Sirija, zapadno od Damaska, Hums, Hama i Halep, Libanon i vjerojatno Palestina, iako, što se nje tiče, nije dano jasno tumačenje. Britanija će pomoći novim arapskim vladama da se učvrste, a za uzvrat one će je priznavati za glavnog vanjskog savjetnika. Osim toga, ona će imati posebni položaj na teritoriju Bagdada i Basre. Također će čuvati sveta mjesta od napada i opskrbiti šerifa Husejin novčanom i vojnom pomoći da mu pomogne organizirati ono što je kasnije nazvano arapski ustanak. Naravno, ova obećanja su već bila prekršena sporazumom Sykes-Picot i sličnim ratnim obećanjima vođama cionista u Engleskoj i Americi što su sadržana u Balfourskoj izjavi koju je britanska vlada prihvatila i saopćila cionistima 2. studenog (novembra) 1917. U njoj je britanska vlada naglasila da će »sa simpatijama gledati na osnutak domovine židovskog naroda u Palestini« i »da će upotrijebiti sve svoje mogućnosti da olakša ostvarenje toga cilja. Neće ništa biti učinjeno što bi moglo prejudicirati građanska i vjerska prava postojećih nežidovskih zajednica u Palestini ili prava i politički položaj koji Židovi uživaju u bilo kojoj drugoj zemlji.«

Ruska okupacija istočne Anadolije

Unatoč pobjedi u Kut-ul-Amar, Osmani nisu mogli oštrije reagirati na arapski ustanak ili očekivati prodor Britanaca iz Egipta, jer su bili zaokupljeni ruskim pohodom u istočnoj Anadoliji. Jedan dio ruske vojske se kretao prema jugu oko jezera Van prema Mušu, dok je drugi na sjeveru napredovao ravno iz Karsa prema Erzurumu koji je nakon opsade zauzet [16. veljače (februara) 1916.]. Najveće ratno krvoproliće je uslijedilo i oko milijun muslimanskih seljaka i članova plemena prisiljeno na bijeg. Tisuće su bile odsječene u pokušaju da slijede os-

mansku vojsku u povlačenju prema Erzindžanu. Enver je poslao Ahmet Izet-pašu, prijašnjeg ministra rata, da organizira protuofenzivu kraj Erzindžana uz pomoć vojske koja je upravo pobijedila kod Galipolja. Njegov pokušaj da ponovo zauzme Erzurum bio je onemogućen nestašicom hrane, jer su mnogi turski seljaci s tog područja ili bili ubijeni ili pobjegil, dok je većina Ermena (Armenaca) bila iseljena u Siriju ili se prebacila iza ruskih linija da bi izbjegla sudjelovanje u bici. Rusi su nadirali i svladali Trabzon [18. travnja (aprila) 1916.] i Erzindžan [koncem srpnja (jula)], presjekavši cestu Sivas-Erzurum, prije nego što su morali usporiti operacije zbog dolaska zime. Osmani su bili uspješniji na jugu, zaustavljajući prodor Rusa oko jezera Van, ali uz teške gubitke, tako da su se Rusi mogli pripremati za opću ofenzivu u pravcu Harputa i Sivasa kao i uz obalu Crnog mora čim stigne proljeće. Ermeni čitavog svijeta su se također organizirali i slali dobrovoljačke bataljone da bi se pridružili naporima za istjerivanje Turaka iz istočne Anadolije u želji za osnivanjem neovisne ermenske (armenske) države. Rusi, koji su priželjkivali pomoć Ermena (Armenaca), nisu s idejom o osnutku neovisnosti ermenske (armenske) države na području istočne Anadolije i Kavkaza bili ništa oduševljeniji od Osmana. Zbog toga je u pregovorima za ruski dodatak sporazumu Sykes-Picota spomenut samo ruski zahtjev za sjeveroistokom i francuski za Cilicijom (Tašil), bez ikakvog spominjanja o obavezi davanja samostalnosti Ermenima (Armencima). Iako je istočna Anadolija bila neko vrijeme pod ruskom okupacijom, revolucija je 1917. oslobodila Osmane da se suoče s novim opasnostima što su ih očekivale u Iraku, Arabiji i Siriji.

Političke promjene u Carigradu

U međuvremenu se u prijestolnici veliki vezir Said Halim nije slagao s načinom na koji su njegove kolege uvukli carstvo u rat i, nakon nekoliko neuspjelih pokušaja da se suprotstavi Enverovoj moći, on dade ostavku [3. veljače (februara) 1917]. Imenovanje Talata na njegovo mjesto dovelo je triumvirat ITC na vlast nominalno i stvarno. Novi veliki vezir ostao je na mjestu ministra unutrašnjih poslova, što je pridonijelo njegovu uvidu u političku situaciju. Ruski napad na istočnu Anadoliju, suša i mobilizacija seljaka utjecali su na poljoprivrednu proizvodnju i doveli do nestašice hrane u Carigradu i drugim velikim gradovima. Epidemija tifusa, koja se pojavila kod vojske u istočnoj Anadoliji, počela je uskoro desetkovati civilno pučanstvo. Velika povećanja poreza, vladino ugušivanje opozicije i vijesti o njemačkim gubicima na zapadnoj fronti prouzrokovali su ozbiljne moralne probleme kojima se vlada više nije mogla suprotstaviti rodoljubnim uvjeravanjima. Ulazak Sjedi-

njenih država u rat imao je također ozbiljne posljedice (iako im Osmansko carstvo nikada nije objavilo rat), što ih dolazak Wilhelma II u državni posjet Carigradu, rujna 1917, i uzvratni posjet prestolonasljednika Jusuf Izedin-efendije Njemačkoj, nisu mogli umanjiti. Usprkos cenzuri i policijskoj kontroli, sve više ljudi je počelo postavljati pitanje zašto se Porta dala uvući u tako dugi i strašan rat, na što nije bilo moguće dati jasan odgovor. Činilo se da jedino ruska revolucija daje neku nadu.

Boljševička revolucija i Brest-Litovski ugovor

Revolucija 1917. je zaista dala nadu svim Centralnim silama. Čim su boljševici došli na vlast, objavili su tajni sporazum o podjeli Osmanskog carstva [studeni (novembar) — prosinac (decembar) 1917], što je za Saveznike bilo vrlo neugodno. Lloyd George pokušao je umanjiti učinak izjavom da Britanija zaista nije željela »lišiti Turke njihove prijestolnice ni bogatih i slavnih zemalja Male Azije i Trakije... domovine turske rase«, budući da je Woodrow Wilson izjavio u dvanaestoj od njegovih četrnaest točaka da »turskim dijelovima Osmanskog carstva treba biti osigurana neovisnost«. U Carstvu je bilo vrlo malo onih koji su im vjerovali nakon ruskih otkrića. Samo boljševici su se jasno odrekli ruskih prava po sporazumu, izjavivši [5. prosinca (decembra) 1917.] da »ugovor o podjeli Turske, kojim treba da joj se oduzme Ermenija (Armenija), nema nikakve osnove«. Toj izjavi dodali su, doduše, i ovu: »nakon prestanka vojnih operacija Ermenima (Armencima) će se osigurati pravo na slobodnu odluku o njihovoj političkoj sudbini.«

Mirovni pregovori sa Centralnim silama su vođeni u Brest-Litovsku nakon 17. prosinca (decembra), iako su sile Trojnog saveza i neki sovjetski elementi pokušavali zadržati Rusiju u ratu da bi osujetili njemačke ambicije. Predstavnici Osmana pokušali su tokom pregovora dobiti natrag istočna područja Anadolije, čemu su se protivili Nijemci više nego Rusi. Samo Enverovo čvrsto protivljenje u zadnjoj minuti osiguralo je dodatnu odredbu da će, uz momentalno napuštanje područja istočne Anadolije i njihovo vraćanje Turskoj, okruzi Ardahan, Kars i Batum također biti očišćeni od ruskih trupa. Rusija je pristala napustiti Iran, Kavkaz, Poljsku i Litvu, Ukrajinu, finsko i baltičko područje i demobilizirali ermenske (armenske) grupe.

Rasap Osmanskog carstva, 1918.

Enverove pobjede na Kavkazu su, međutim, izvojevane na štetu drugih frontova. Dok su njegove jedinice napredovale prema Kaspijskom moru, Britanci su se sa juga približavali srcu

Carstva. Mehmed V Rešad je 28. lipnja (juna) 1918. umro. Na njegovo mjesto je, bez svečanosti, postavljen Abdulmedžidov najstariji sin Mehmed VI Vahidedin, koji je postao još veća lutka ITC-a, nego njegov brat. Prijestolnica je bila prepuna gladnih izbjeglica. Već postojeću veliku nestašicu hrane i neizbježan tifus je nova savezn̈ička blokada Dardanela još i pogoršala.

Gotovo kao na dani znak Saveznici su započeli završne operacije na svim frontovima. U Iraku su Britanci nastavili s okupacijom sjevernih područja sada uz pomoć snaga iz Irana. Kerkuk je pao 6. svibnja (maja), a ostaci osmanske obrane su bili poraženi 40 kilometara sjevernije u Altin Köprüju. Drugi dio vojske je napredovao uz Tigris, svladao nekoliko osmanskih pokušaja udara iz zasjede i konačno, vrlo brzo nakon primirja, zaposjeo Mosul. U Siriji je otpor Osmana bio jači, tu je armijom zapovijedao Sanders kojem se opet pridružio Mustafa Kemal. Oni su se barem držali zajedno, iako ih je Allenby gonio prema sjeveru. Pad Nablusa i proboj obrambene linije na rijeci Šeriji [20. rujan (septembar) 1918] skršio je organizirani osmanski otpor. Haifa i Akra su zaposjednute 23. rujna (septebra). Arapski nacionalisti u Damasku su se otvoreno pobunili protiv osmanskog garnizona i on je povučen 1. listopada (oktobra). Halep i Hums zauzeti su bez otpora nekoliko dana kasnije. Francuska flota je zaposjela Bejrut [6. listopada (oktobra)] a zatim su slijedili Tripoli i Iskenderun (Aleksandreta) [14. listopad (oktobar)], dok su se Osmani počeli povlačiti u Anadoliju prema Adani stvarajući novo uporište na domaćem području.

Primirje u Mondrosu

Do daljeg otpora više nije ni došlo. Kad se Talat vratio iz Berlina, vidio je početak kraja bugarske vojske koja je prihvatila savezn̈ičke uvjete za predaju 2. listopada (oktobra). Osmanske veze sa Njemačkom su na taj način bile prerezane, a sudbina zapečaćena. Saveznici su dozvolili Britancima da prebace svoje snage iz Soluna kroz Trakiju u Carigrad. Ostale članice su u tome sudjelovale samo formalno. Tako je Britanija zadobila nadzor nad Carigradom i Tjesnacima na kopnu i moru, što joj je omogućilo da Osmanima predloži svoje uvjete primirja bez dogovora sa drugim članicama. Ova prednost osigurala joj je nadzor nad osmanskom prijestolnicom, čim je sklopljeno primirje. Talat se u početku pridružio njemačkim pokušajima da pregovara o primirju posredništvom predsjednika Wilsona [5. listopada (oktobra)] oslanjajući se na njegovih četrnaest točaka, te da bi spasio Carstvo od neke vrste odmazde za koju su se zalagale ostale članice Trojnog saveza. Pregovori su bili vođeni i preko nekih drugih kanala, ali su konačno povjereni zapo-

vjedinku britanske sredozemne eskadre, koja je blokirala Dardanele, admiralu Calthorpeu koji je stigao u Mondros 11. listopada (oktobra) na konačne dogovore. Talat i ITC-ov kabinet su dali ostavku već 8. listopada (oktobra), ali cijelu sedmicu se nije moglo naći nikoga tko bi se prihvatio te odgovornosti, dok Ahmet Izet-paša, bivši zapovjednik na istoku, nije konačno preuzeo veliki vezirat. S namjerom da se zaključi mir, on je formirao novu vladu [14. listopada (oktobra)], u kojoj se nalazilo i nekoliko članova ITC-a (naročito Džavid-paša kao ministar financija), iako je trijumvirat stajao po strani i uskoro nakon toga pobjegao. Britanci su dvije sedmice odugovlačili konačni sastanak u Mondrosu da omoguće svojim snagama zauzimanje Mosula i Halepa i osiguraju sebi, a ne Francuzima, prevlast u Carigradu i Tjesnacima. Osmanska delegacija, što ju je predvodio novi ministar rata Husejin Rauf Orbaj je konačno stigla u Mondros 27. listopada (oktobra), a četiri dana kasnije zaključen je ugovor o primirju.

Primirje u Mondrosu, potpisano deset dana prije prestanka borbi na zapadnom frontu, određivalo je potpunu i bezuvjetnu predaju, prilično oštriji uvjet od onog što je bio nametnut kršćanskim članicama Centralnih sila. Tjesnaci su se morali odmah otvoriti, a tvrđave u njima predati savezničkim posadama. Potrebno je olakšati prolaz za savezničke ratne brodove koji plove u Crno more u akcije protiv boljševika u južnoj Rusiji. Sve mine treba izvaditi ili otkriti njihov položaj savezničkim zapovjednicima. Zatočenici iz redova Saveznika i svi Ermeni (Armenci) u osmanskim zatvorima, bez obzira na vrstu prekršaja, moraju biti odmah oslobođeni. Osmanske snage se moraju demobilizirati i predati, osim u slučajevima kad je njihovo prisuće privremeno potrebno radi održavanja mira. Osmanski ratni brodovi će se predati, a sve će luke biti otvorene savezničkim brodovima. Saveznicima će se dozvoliti da preuzmu važne tvrđave, željezničke pruge, telefonske i telegrafske uređaje, luke, pristaništa i tunele kroz Taurus u Ciliciji (Tašilu). Osmanske snage, koje još djeluju na istoku, moraju se predati najbližim savezničkim trupama. Osmani moraju besplatno opskrbljivati okupacione snage s ugljenom, hranom i svom drugom potrebnom opskrbom. Njemački i austrijski vojni i civilni službenici moraju biti izručeni Saveznicima, a veze sa Centralnim silama prekinute. Saveznici će odlučivati o opskrbi civilnog stanovništva hranom. Konačno »u slučaju nereda u šest ermenskih (armenskih) pokrajina, Saveznici pridržavaju sebi pravo da okupiraju bilo koji njihov dio«. Sis, Hačin Zejtin i Antep odmah će biti okupirani.

Uvjeti primirja su stupili na snagu 31. listopada (oktobra) 1918. Osmanska vojska je počela polagati oružje, a Saveznici su pripremali okupaciju Carigrada i ostalih velikih gradova. Osmansko carstvo je tako prepušteno članicama Trojnog save-

za, predvođenih Britanijom, koje su konačno bile u položaju da s njim rade što žele. Šest istočnih područja već je nazvano Ermenija (Armenija). Grci su stigli u Carigrad kao pobjednici, zahvaljujući Venizelosovom ulasku u rat na strani Saveznika u posljednjoj minuti; i odmah počeli postavljati svoje zahtjeve. Osveta je, naravno, na strani pobjednika.

Savezn̈ička okupacija

Osmani su vrlo brzo udovoljili točkama mirovnog ugovora. Liman od Sandersa je prepustio komandu u Siriji Mustafi Kemalu i vratio se u Carigrad. Kad je Jildirim-armija došla u Adanu i predala se Saveznicima, on se također vratio u glavni grad [13. studenog (novembra)]. Allenbyeve snage su se odmah rašir̈ile da okupiraju svoj dio, a Francuzi su se iskrcali i okupirali oblasti što su im dodijeljene u Ciliciji (Tašil) — Mersin, Tarsus, Adana i svi tuneli u Taurusu. Britanci su zauzeli dijelove Mosula što su, po sporazumu Sykes-Picot, pripadali Francuzima i kasnije ih napustili u zamjenu za naftne koncesije. Na istoku je odmah bilo jasno da Saveznici namjeravaju prepustiti Ermenima (Armencima) ne samo šest pokrajina, kako je zaključeno u Mondrosu, nego i tri oblasti: Kars, Ardahan i Batum u kojima je ermensko (armensko) stanovništvo bilo zastupljeno u još manjem broju i koje je Rusija tek bila vratila Carstvu. Britanske namjere su bile sasvim jasne, kada su tokom veljače (februara) ermenski (armenski) službenici preuzeli većinu civilnih položaja u okupiranim istočnim provincijama. U sjevernom dijelu centralne Anadolije pokušalo se osnovati grčku državu u staroj pokrajini Pontus u koju bi ušle oblasti Samsun, Amasja i Sivas. Jedno tajno grčko društvo, koje je tražilo osnivanje takve države, osnovano je u Merzifunu 1904; ono se sada razvilo u široki pokret, dajući grčkoj vladi izvrsnu priliku da se bori za svoje ciljeve. 9. ožujka (marta) 1919. britanske snage su se iskrcale u Samsunu i okupirale Merzifun, što je navelo grčke skupine da se otvoreno pobune i počnu klati svoje muslimanske susjede u nadi da će se osnovati grčka država. S velikim teškoćama, osmanska policija je djelomično uspostavila red. U tome su joj, nakon oklijevanja, pomogli Britanci.

Na jugozapadu je savezn̈ička okupacija bila sporna zbog proturječnih zahtjeva Talijana, koji su se temeljili na ratnim sporazumima, i Grka, koji su sada željeli promijeniti ugovor da bi ispunili svoj davni san o obnovi Bizantskog carstva. Savezn̈ičkom flotom, što je okupirala Izmir [7. studenog (novembra)] zapovijedao je britanski časnik, ali je sadržavala brodove i ljude iz Francuske, kao i zavađenih članica. Komandu nad pojedinim oblastima kao i blokadu Anadolije, koja je još trajala, naizmjence su vršile razne nacionalnosti. Na jugozapadu

su Talijani okupirali Marmaris, Antalju i Burdur da bi zauzeli položaje koje im je obećavao sporazum u St. Jean de Maurienneu [siječanj (januar) — travanj (april) 1919] i pokušavali zatražiti i Konju, što im nije uspjelo, jer su je Britanci već ranije okupirali.

Najveći zalogaj od svega bio je Carigrad i Tjesnaci, a taj je, nakon povlačenja ruskih zahtjeva, bio bez formalnih potraživača, dok se Britanci nisu pobrinuli za nadzor nad njim prije i poslije pregovora o primirju. 13. studenog (novembra) je velika saveznička flota prošla Tjesnacima i iskrcala se u Carigradu. Grad je bio formalno okupiran od Saveznika, a vojna kontrola u rukama britanskih trupa. Cjelokupni politički i upravni nadzor predan je admiralu Calthorpu kao visokom savezničkom povjereniku. On je upravljao uz pomoć Visoke komisije, što se sastojala od tri člana: britanskog, talijanskog i francuskog. Obale Bosfora su okupirali Britanci, ali je 15. studenog (novembra) evropska strana prepuštena francuskim snagama. Saveznička vlast u osmanskoj vladi osigurana je postavljanjem povjerenika za kontrolu ministarstava, koji su trebali osigurati da civilne vlasti čine sve što im Visoka komisija naredi.

Savezničke snage su ušle u Osmansko carstvo sa nepokolebivim vjerovanjem u istinu njihove propagande, da su Turci poklali milijune kršćana bez ikakvog razloga zbog čega su izgubili pravo na upravljanju i sami sobom, čime su još jednom dokazale nadmoć zapadne civilizacije nad islamskom. Sam admiral Calthorpe je izjavio da je »naš stav da ne pokažemo nikakvu naklonost ni prema jednom Turčinu« i »svaka razmjena uljudnosti i gostoljubivosti bila je najstrože zabranjena«. Nacionalne manjine pokušavale su stalno iskoristiti savezničku okupaciju u svoje svrhe, što se najbolje vidjelo prilikom ulaska u velike gradove kada su ih dočekivale i pozdravljale gomile Grka i Ermena (Armenaca) mašući savezničkim zastavama, uz ljubljenje i grljenje. Takvo osjećanje saveznici su uzvraćali u stotinama slučajeva. Turci i ostali muslimani zamijenjeni su kršćanima u većini organa uprave, kao i na željeznicama i drugim ustanovama od javne koristi. Muslimani su bili obezvrijeđeni na javnim mjestima. Kada su ponovno otvorene državne škole, samo su ih kršćani smjeli polaziti, dok su muslimanska djeca morala ostati na ulici. Najokrutnije od svega je bilo što su kršćanski misionari postavljeni za upravitelje velikih sirotišta, a oni su često upotrebljavali svoj položaj da tisuće turske djece, koja su izgubila roditelje za vrijeme rata, proglase kršćanima. Pri tome su primjenjivali opće pravilo da su djeca grčka ili ermenska (armenska), osim ako ne mogu dokazati suprotno — težak zadatak u zemlji, čiji su zapisi uništeni, a čitave obitelji raspršene. U mnogim okupiranim područjima, osobito u istočnoj Trakiji i jugozapadnoj Anadoliji, Ciliciji (Ta-

šilu) i istočnim pokrajinama cijela mašinerija lokalne uprave, naročito lokalne policijske snage, predane su manjinama u pripremama za konačnu diobu države. Rezultat je bio pokolj tek otpuštenih osmanskih vojnika, kao i tisuća civila. Nije bilo nikakvog vidljivog znaka da su savezničke snage pokušale intervenirati, osim Talijana na jugu koji su pokušali vršiti nadzor nad manjinama i zaštićivali muslimansko stanovništvo.

Mirovne konferencije

Na mirovnoj konferenciji u Parizu u siječnju (januaru) 1919. izneseni su različiti planovi o podjeli preostalog dijela Osmanskog carstva. Sporazum je bio odlagan, jer su se interesi pobjednika o tom pitanju razilazili, a ne iz obzira prema nacionalnim pravima poraženih. Glavni kamen smutnje između britanskih i francuskih delegata nisu bila toliko turska područja, nego arapske zemlje. Kako danas navodi T. E. Lawrence, Britanci su željeli zadovoljiti arapske nacionalne težnje većinom na štetu sirijskih područja što su prvotno bila dodijeljena Francuskoj, a Francuzi su zahtijevali i dalje svoj dio plijena da bi opet zadobili svoj nekadašnji položaj na Levantu. Glavni arapski predstavnik na mirovnoj konferenciji bio je emir Fejzal, koji je zahtijevao potpuno priznavanje arapskih nacionalnih prava i ispunjenje obećanja koja su im tokom rata dana. Kada je posjetio Englesku i Francusku, prije dolaska u Pariz, saznao je da se Francuska protivi i, da bi dobio podršku Britanije, potpisao je ugovor sa cionistima [3. siječnja (januara) 1919]. Po tom ugovoru, on će pozdraviti naseljavanje Židova u Palestinu i osnivanje njihove domovine, što je bilo predviđeno Balfourskom deklaracijom, ali samo ako njegova država bude sasvim neovisna. Predstavnici cionista također su došli u Pariz da postignu međunarodno priznanje Balfourske deklaracije, ali i da spriječe osnivanje arapske države u Palestini; oni su bili pristaše britanske kontrole koja bi im omogućila da osnuju domovinu za kakvom su težili.

Grčka je ušla u rat tek u posljednji čas i to nakon savezničkih obećanja, koja su bila dosta ograničena zahvaljujući talijanskim interesima u jugoistočnoj Anadoliji i britanskim u Carigradu. Sada je međutim talentirani grčki premijer Venizelos došao u Pariz sa zahtjevom da okupira Izmir i veliki dio jugoistočne Anadolije zbog duge povijesne povezanosti istočnih i zapadnih obala Egejskog mora i mogućnosti njihovog zajedničkog ekonomskog razvoja. Britanija je podržavala grčke želje zbog jakog protumuslimanskog osjećaja kod kuće, koji je dijelio i premijer David Lloyd George. Osim toga, Britanci su željeli da Egejsko more nadzire jedna prijateljska zemlja u slučaju nekih budućih ruskih koraka. Ermeni (Armenci) su tra-

žili punu neovisnost svoje države, koja će se prostirati od Crnog do Sredozemnog mora, kao nagradu za »duga stoljeća patnje« i za njihov doprinos Saveznicima, dok su još bili u službi Rusa. Usprkos ovim pretjeranim zahtjevima, i Ermeni (Armenci) su dobili britansku podršku, uglavnom u cilju osnivanja prijateljske zemlje u istočnoj Anadoliji koja bi ispunila njihovu davnu želju podizanja bedema protiv ruskog širenja prema Sredozemlju iz tog pravca. Podrška, što ju je Francuska ispočetka bila dala, ubrzo se pretvorila u neprijateljstvo kada su se zahtjevi proširili na područja Cilicije (Tašila) što ju je Francuska okupirala. Arapske delegacije su tražile te iste zemlje za svoju neovisnu državu. Kurdi, Gruzijci i Azerbejdžanci protivili su se ermenskim (armenskim) zahtjevima zajedno sa Turcima koji su sačinjavali većinu stanovništva tog područja. Iran je tražio predjele na Kavkazu, koji su u devetnaestom stoljeću pripali Rusiji, uključivši Ermeniju (Armeniju) i veliki dio kurdske oblasti na jugoistoku. Republika Azerbejdžan zahtijevala je južne okruge Tiflisa (Tbilisija) i Erevena, Baku i čak Batum i Kars. Dok su se pregovori nastavljali, ermenska (armenska) delegacija se dala na posao da pridobije podršku Saveznika za svoj plan o zabrani povratka bilo kojeg Turčina ili Kurda u istočnu Anadoliju i da ih zamijeni ermenskim (armenskim) izbjeglicama, što bi donijelo ermensku (armensku) većinu stanovništva. Britanija i njezini saveznici su i dalje nastavili javno izražavati svoje simpatije, ali su zapravo izgubile pravi interes udovoljavajući tim proširenim ambicijama.

U tom trenutku je stav Sjedinjenih država postao odsudan. One nisu bile umiješane u sporazume iz rata i nisu bile ni obavezne prema njima, što je predsjednik Wilson vrlo jasno iznio u svojih 14 točaka. Njegovo traženje samoodređenja sukobljavalo se sa svim zahtjevima što su postavljeni na mirovnoj konferenciji, osim arapskih i turskih. Ermeni (Armenci) u Sjedinjenim državama započeli su široku kampanju da prisile Predsjednika da odustane od svojih principa i da ih podrži u Parizu. Lloyd George počeo je razvijati plan o prepuštanju svih obaveza što ih Britanija ima prema Ermenima postizanjem od Sjedinjenih država da preuzmu mandatnu upravu nad problematičnim područjima ili nad cijelom Anadolijom. Ovaj prijedlog je službeno iznio sredinom svibnja (maja) upravo kad je Vijeće desetorice odlučivalo o uvođenju mandatnog sistema za arapska područja carstva. Wilson je tada uputio dvije komisije da ispitaju stanje na Srednjem istoku, jednu u Siriju pod vodstvom Henryja C. Kinga, predsjednika Oberlin collega, i Charlesa Cranea, osnivača vodeće Kompanije za vodoinstalacije, a drugu u Anadoliji je predvodio general James G. Harbord. Komisija King-Crane je prošla kroz Siriju i Palestinu u srpnju (julu) i kolovozu (augustu) 1919. i zaključila da gotovo svi arapski stanovnici žele neovisnu i ujedinjenu arapsku drža-

vu uključujući i Libanon. Ako ne bi mogli postići potpunu neovisnost, oni bi prihvatili mandatnu upravu Sjedinjenih država ili Velike Britanije, a vrlo bi se protivili mandatu Francuske, osim nekih profrancuskih orijentalnih grupa u Libanonu. Svi su izrazili protivljenje osnutku židovske domovine, bilo kakve vrste, u njihovoj sredini. Delegacija iz Iraka zahtijevala je samo neovisnost, a nije spominjala nikakvu sklonost prema nekoj vrsti mandata. Komisija je zbog toga preporučila američki ili britanski mandat nad Sirijom, a britanski nad Irakom. Obje države bile bi ustavne arapske kraljevine. Ona se protivila stvaranju židovske države u Palestini s preporukom da Palestina postane dio ujedinjene sirijske države, a sveta mjesta da imaju međunarodni položaj. Harbord-komisija je proputovala Anadolijom istog ljeta, a izvještaj je objavila u listopadu (oktobru) 1919; ona se uvjerila da je većina postojećeg stanovništva turska i preporučila da se, zbog zahtjeva nacionalnih manjina, uspostavi samo jedinstveni mandat nad cijelim područjima, uključujući i Kavkaz, koji bi pružio političko i ekonmsko jedinstvo i olakšao provedbu ugovora, ma kakav on bio. Wilson, međutim, nije mogao uključiti Sjedinjene Države ni u Ligu naroda, a kamoli preuzeti takav teret, i tako je taj plan propao.

Većina konačnih sporazuma, što su se odnosili na bivše osmansko područje, potpisani su 1919. i početkom 1920. Ugovor u Saint-Germainu [16. srpnja (jula) 1920], nakon propasti Austrougarskog carstva, ustupa njegove preostale slavenske dijelove novoj konfederaciji Srba, Hrvata i Slovenaca koja će uskoro postati kraljevina Jugoslavija, Bugarska je raskomadana ugovorom u Neuilleyu [27. studenog (novembra)]. Njezine zapadne oblasti pripale su Jugoslaviji, a one u Rodopima i potez uz egejsku obalu predanu su Grčkoj. Bugarska je bila djelomično zadovoljena osmanskim teritorijem sjeverno od Edrene; bilo joj je dozvoljeno da trgovačku flotu drži u Crnom moru sa slobodnim izlazom na Sredozemno more kroz Tjesnace. Sporazumom u Trijanonu [4. lipnja (juna) 1920], Mađarska je morala prepustiti Transilvaniju i veći dio Banata Rumunjskoj. O arapskim dijelovima Osmanskog carstva odlučivalo se na konferenciji i u San Remu, gdje su postignuti sporazumi o uvođenju mandatne uprave. Želje Arapa poštovane su samo djelomično. Sirija je, kao što je bilo obećano, pripala Francuskoj, a Britanija je dobila područja u Palestini i Iraku. Mandati će biti privremeni i osposobit će žitelje tih zemalja za stjecanje buduće neovisnosti. Balfourska deklaracija je bila sastavni dio britanskog mandata Palestinom i tako je zadovoljila težnje cionista. Potvrđen je francuski udio u naftnim operacijama u Mosulu i dozvoljeno joj je izgraditi naftovod kroz Irak i Siriju do Iskenderuna (Aleksandreta), odakle će ga prevoziti u Evropu. Tako su položeni temelji za nasilja i nemire, koji su ugrožavali arapski svijet sve do kraja II svjetskog rata, kada je postigao punu

neovisnost. Konačni sporazum s Osmanskim carstvom se odugovlačio zbog sukoba među saveznicima i naizgled nepomirljivih razlika među nacionalnim manjinama. Konačno potpisivanje bilo je određeno za 20. kolovoz (august) u Sèvresu, ali su ga u međuvremenu događaji u Anadoliji lišili svake praktične vrijednosti.

Turski rat za neovisnost, 1918—1923.

Od svih Centralnih sila samo su Turci uspjeli odmah oboriti osvetnički sporazum što su im ga Saveznici nametnuli nakon I svjetskog rata. Mustafa Kemal doveo je turski otpor do konačne pobjede, pa se dugo smatralo da ga je on i započeo. On je učinio više nego bilo tko drugi da na ruševinama Osmanskog carstva sagradi Tursku republiku, ali je to postigao objedinjavanjem elemenata otpora koji su već postojali. Uskladio je njihove ciljeve i napore, poistovjetio se s njihovim željama i doveo ih do pobjede.

Grčka invazija

Odmah nakon premještaja Mustafe Kemala u Anadoliju uslijedio je događaj koji je više nego ijedan drugi potakao turski rat za neovisnost. To je bila grčka invazija na Anadoliju. Budući da su se Sjedinjene države oduprle pokušajima Velike Britanije i Francuske na mirovnoj konferenciji da teritorij oko Izmira prepusti Grčkoj, Venizelos je sada poslao ekspedicione snage da ga silom zauzmu. Lloyd George i Clemenceau unaprijed su dali svoj pristanak, a u zadnji čas i Wilson, koji se nadao da će tako zaustaviti imperijalističke želje Italije i da će rezultat akcije biti »samoodređenje«. Legalno opravdanje za iskrcavanje bio je član 7 sporazuma u Mondrosu koji je »dozvoljavao Saveznicima da okupiraju svaki strateški položaj u situaciji koja bi prijetila njihovoj sigurnosti«. Nacionalni otpor je pružio priliku i Venizelosa nije trebalo dugo nagovarati da je upotrijebi. 14. svibnja (maja) 1919. armada britanskih, američkih i francuskih brodova prevezla je cijelu jednu grčku diviziju u luku Izmir. Slijedećeg dana ona se iskrcala, oduševljeno dočekana od grčkog pučanstva. Crkvena zvona su zvonila, svećenici ljubili vojnike, a ljudi i žene padali na koljena pred svojim »osloboditeljima«. Nakon iskrcavanja slijedio je opći pokolj turskog pučanstva. Gomile Grka tumaralo je ulicama pljačkajući i ubijajući. Preostale turske žitelje Saveznici su zatvorili. U Parizu su se velike sile sporazumjele o mandatnoj upravi Grčke nad Izmirom i njegovom okolicom, a talijanska zona je pomaknuta južnije. Carigradska vlada je uložila beskorisni protest.

Grčka vojska započela je prodirati u unutrašnjost Anadolije, uz otimanje i pustošenje na svakom koraku. Lokalno grčko pučanstvo koristilo je priliku da sudjeluje u krvoproliću. Do kraja srpnja (jula) Grci su ugušili lokalne obrambene snage i više ili manje zavladali dolinom Menderesa, što je predstavljalo daleko veći zahtav nego što su Saveznici ispočetka namjeravali. Ofenziva je tada zaustavljena djelomično zauzimanjem Saveznika, ali i radi potrebe da se učvrste neočekivano stečena područja prije početka novog napada.

Prvo razdoblje rata za neovisnost, svibanj (maj) 1919 — ožujak (mart) 1920.

Rat za tursku neovisnost prošao je kroz nekoliko razdoblja. Prvi je započeo sa Kemalovim dolaskom u Samsun 19. svibnja (maja) 1919. i trajao je oko godinu dana. Tokom tog razdoblja njegova prva briga bila je da upotrijebi svoj položaj generalnog inspektora, kao i svoj utjecaj za opće prihvaćanje njegovog vodstva. Odmah nakon dolaska čuo je o strašnoj grčkoj okrutnosti, ne samo na sjeverozapadu, nego i oko Trabzona, gdje su pristalice grčke Pontus-države pretekli dolazak grčke vojske započevši vlastita krvoprolića nad turskim stanovništvom. Kemal je, međutim, još uvijek bio samo inspektor. Nacionalne grupacije u ovoj oblasti imale su svoje zapovjednike i oni nisu priznavali njegovu vlast. Ako su u nekome tražili vođu, to su prije bili Kâzim Karabekir u Erzurumu ili Alija Fuad Džebesoj u Ankari. Ali sa samouvjerenošću, koja je od njega napravila velikog zapovjednika u Galipolju i Siriji i tako teškog potčinjenog za Mlade Turke i Nijemce, uskoro je počeo djelovati kao ono što je i bio, kao vođa koji će izbaviti Turke iz njihovog najcrnjeg časa. Krajem svibnja (maja) on već piše mjesnim snagama otpora i vlastima i podučava ih kako da se odupru Grcima, kritizirajući velikog vezira što ne radi više u tom smislu. Upozorava britanske vlasti u Samsunu da Turci neće nikada podnositi stranu okupaciju. Šalje povjerljiva pisma zapovjednicima korpusa pod svojom komandom, naglašavajući potrebu za osnivanjem narodnih gerilskih odreda, dok regularna vojska ne budu spremna za obranu. Uskoro napušta Samsun, gdje je pod pažljivim britanskim nadzorom, i prelazi u unutrašnjost, gdje je manja mogućnost da bude uhapšen. Iako ne izgleda vjerojatno da se sa Karabekirom dogovarao ranije u Carigradu, sada je dobio njegov pristanak za zajedničko djelovanje, kao i vijest da još nije predao Britancima oružje svojih snaga. Potaknut time, Kemal je putovao po istoku prenoseći svoju poruku zapovjednicima, gradonačelnicima, upravljačima i snagama lokalnih pokreta otpora. Grčko napredovanje u Menderesu samo je pridonijelo njegovoj odluci. Kada su Britanci konačno shvatili što on radi, pri-

silili su carigradsku vladu da ga smijeni i naredi svim oblastima u Anadoliji da ne postupaju po njegovim naredbama [23. lipnja (juna)]. Da bi spasio velikog vezira od daljih neugodnosti, Mustafa Kemal je jednostavno dao ostavku na svoj položaj, što je od njega učinilo samostalnog odmetnika, iako se bliska veza s nekim visokim službenicima u Carigradu nastavila.

Posljednji osmanski parlament

Kemal nije očekivao ni da će Saveznici prihvatiti Harbordov izvještaj niti da će poštovati njegov poslanički imunitet ako ode u Carigrad. Tako je ostao u Anadoliji, a sjedište Zastupničkog odbora je preselio iz Erzuruma u Ankaru, da bi mogao biti u vezi sa čim više poslanika koji su tim putem prolazili na zasjedanje Parlamenta. Počeo je izdavati novine *Hakimijeti-i Millije* (Narodna suvremenost), glasilo pokreta u Turskoj i vanjskom svijetu [10. siječanj (januar) 1920].

Posljednji osmanski Zastupnički dom sastao se u Carigradu 12. siječnja (januara) 1920. Nakon čitanja sultanovog govora, pročitan je pozdravni brzojav Mustafe Kemala u ime Zastupničkog odbora, koji je tako pokazao da se smatra pravom turskom vladom. Britanci su počeli osjećati da se nešto čudno događa i da carigradska vlada ne poduzima sve što bi mogla da uguši nacionalni pokret. Zbog toga je smijenjen ministar rata i načelnik glavnog štaba. Na mjesto načelnika postavljen je Fevzi Čakmak (1876—1950), vrlo sposban i relativno konzervativan časnik, poznat kao jedan od najsposobnijih vojskovođa. On će uskoro postati jedan od glavnih vođa nacionalnog pokreta u vojnim redovima. 28. siječnja (januara) poslanici su se sastali tajno. Bilo je predloženo da se Mustafa Kemal izabere za predsjednika Zastupničkog doma, ali se sigurno znalo da će u tom slučaju Britanci odgoditi zasjedanje prije nego ijedan od planiranih zaključaka bude donesen; ovo se odnosilo uglavnom na prihvaćanje zaključaka kongresa u Sivasu. 17. veljače (februara) zaključci su prihvaćeni kao Nacionalni sporazum *(Misak-i Milli)*. Tako je Parlament izrazio volju turskog naroda da zadobije punu nacionalnu cjelovitost i samostalnost:

»Članovi osmanskog Zastupničkog doma priznaju i potvrđuju da neovisnost države i budućnost nacije može biti osigurana samo poštivanjem slijedećih principa koji predstavljaju maksimalna nastojanja da se postigne pravedan i trajan mir. Postojanje i stabilnost osmanskog sultana i društva je nemoguća izvan ovih principa:

1. sudbina dijelova Osmanskog carstva, što su sada pod okupacijom, a u vrijeme mirovnog ugovora 30. listopada (oktobra) 1919. su bili nastanjeni arapskom većinom pučanstva, mora se odlučiti plebiscitom svih žitelja. Svi takvi teritoriji, što ih na-

seljava osmanska muslimanska većina, povezana vjerom, rasom i nadama i prožeta osjećajima uzajamnog poštovanja, brige i odanosti, tvore nedjeljivu cjelinu;

2. prihvaćamo novi plebiscit za tri sandžaka (Kars, Ardahan i Batum), koji su općim glasanjem odlučili da će se pridružiti matici-zemlji kad su bili oslobođeni (od ruske okupacije);

3. pravni status zapadne Trakije, koji je učinjen ovisnim o mirovnom ugovoru sa Turskom, mora biti određen u sklopu sa samostalnim glasanjem njezinih žitelja;

4. Carigrad, koji je sjedište islamskog halifata, osmanskog sultanata i vlade, i Mramorno more moraju biti zaštićeni od svake opasnosti; tako dugo dok se taj princip poštuje, mi ćemo prihvatiti svaku odluku koja se odnosi na upotrebu tjesnaca na Crnom i Sredozemnom moru u trgovačke svrhe i promet;

5. sva prava nacionalnih manjina, potvrđena ugovorima između Saveznika i njihovih neprijatelja, bit će potvrđena i osigurana pod uvjetom da muslimanske manjine u susjednim zemljama uživaju ista prava;

6. kao i svakoj državi koja želi djelotvornu i sređenu upravu i razvoj na političkom, pravnom i financijskom polju, nama je potrebna potpuna neovisnost i suverenost kao osnovni uvjet života i postojanja; zato se protivimo ograničenjima koja su štetna za naš politički, pravni i financijski razvoj; uvjeti sporazuma o našim dugovanjima stranim državama bit će dogovoreni, prema tome, na način koji se ne protivi ovim principima.«

Britanske vlasti bile su, naravno, bijesne. Njima su izbori i Parlament bili predstavljeni kao način da se izrazi podrška naroda vladi u Carigradu. Umjesto toga, Parlament je podržao čovjeka kojeg su oni u to vrijeme smatrali glavnim zločincem, Mustafu Kemala.

Reakcija je bila brza. Ali Riza je službeno osudio nacionalni otpor i počeo slati novčana sredstva u Anadoliju da potakne organiziranje grupe koja će mu se suprotstaviti. Uskoro nakon toga, čerkeski razbojnik Ahmet Anzavur podigao je veliki ustanak, kojega su Britanci pomogli oružjem i novcem i koji se raširio u oblisti sjeverno od Balikesira. Saveznici su prisilili Ali Rizu da uhapsi vodeće simpatizere nacionalista u Carigradu i da Kemala i njegove drugove javno osudi. Kada je Ali Riza to odbio morao je podnijeti ostavku [3. ožujk (mart) 1920]. Zamijenio ga je Salih Hulusi-paša, koji je bio daleko savitljiviji. Sada je vlada bila po prvi puta sasvim protiv nacionalista. 15. ožujka (marta) 1920. je 150 visokih vladinih službenika i časnika u Carigradu bilo uhapšeno i predano Saveznicima da ih interniraju na Maltu. Među njima je bila većina članova Karakol-

-organizacije koja je zabranjena. Slijedećeg dana uveden je prijeki sud, a osmansku policiju su zamijenile savezničke trupe. Policija je u Parlamentu uhapsila neke od vodećih članova, nakon čega je 18. ožujka (marta) raspušten. Salih-pašina vlada je zamijenjena opet s vladom Damad Ferid-paše [5. travnja (aprila)], koji je sada odlučio slijediti želje Saveznika i ugušiti nacionalni pokret. Čak je i šejhulislam, Dürri-zade Abdullah-efendija proglasio Kemala i njegove drugove nevjernicima koje treba na mjestu ubiti. Uskoro zatim ih je specijalno vijeće prijekog suda osudilo na smrt u odsustvu. Tako je pripremljena pozornica za građanski rat.

Drugo razdoblje rata za nezavisnost, ožujak (mart) 1920 — ožujak (mart) 1922.

Stroge mjere, što ih je carigradska vlada poduzela protiv nacionalista, dovele su turski rat za neovisnost u drugu fazu. Po prvi put nacionalisti su zahtijevali pravo da vladaju turskim narodom. Mustafa Kemal je proglasio Nacionalni odbor u Ankari jedinom zakonitom turskom vladom. Naredio je svim civilnim i vojnim službenicima da se pokoravaju njemu, a ne vladi u Carigradu koja je sada potpuno pod savezničkom kontrolom. Želeći da svi znaju da se on još uvijek bori u ime sultana, da ga oslobodi od Saveznika, Kemal se obratio cijelom islamskom svijetu s molbom za pomoć protiv nevjernika [17. ožujak (mart)]. Postojali su planovi da se u Ankari postavi nova vlada i parlament, a sultan da je prizna. Cijela poplava pristaša je krenula iz Carigrada u Ankaru, čas prije savezničke zabrane. Među njima su bili Halida Edib, njezin muž Adnan Adivar, Ismet Inönü, Kemalov najbolji prijatelj u Ministarstvu rata i posljednji predsjednik Zastupničkog doma Dželaledin Arif, čije napuštanje prijestolnice je bilo od velikog značenja. Kao zakonski izabran predsjednik zadnjeg osmanskog parlamenta, on je tvrdio da je ilegalno raspušten, što je kršenje Ustava. Ova tvrdnja omogućila je Kemalu da za svoju vladu u Ankari dobije veliki broj pristaša. 19. ožujka (marta) 1920, Kemal je objavio da turska nacija osniva svoj vlastiti parlament u Ankari — Veliku nacionalnu skupštinu. Oko 100 članova carigradskog parlamenta, koji su uspjeli pobjeći iz opkoljenog glavnog grada, pridružilo se 190-orici predstavnika koje su grupe nacionalnog otpora izabrale po cijeloj zemlji. 23. travnja (aprila) 1920, nova skupština se sastala po prvi put i izabrala Mustafu Kemala za svog prvog predsjednika, a Ismet Inönüja, sada zastupnika iz Edrene, za načelnika glavnog štaba. Naglašena je rješenost novog poretka da se odupire vladi u Carigradu, ali ne i sultanu. Bilo je zaključeno:

1. osnutak vlade je apsolutno potreban;
2. nije dozvoljeno priznati privremenog šefa države niti izabrati regente;
3. prava vlast u zemlji je volja nacije što je predstavlja Skupština i nitko u zemlji nema veću vlast od Velike nacionalne skupštine;
4. Velika nacionalna skupština Turske ima izvršnu i zakonodavnu funkciju; Državno vijeće, koje se odabire među članovima Skupštine i koje je njoj odgovorno, rukovodi državnim poslovima; predsjednik skupštine je po svom položaju predsjednik Vijeća; sultan-halifa će, čim se oslobodi sile kojoj je podložan, zauzeti svoje mjesto što mu ga osigurava ustavni poredak i odluka Skupštine.

Tako je Skupština postala prva vlada, a Državno vijeće je izvršavalo njezine svakodnevne poslove. Vrijeme za odluku o sudbini sultanata odloženo je za povoljniju priliku, najvjerojatnije kad bude postignuta potpuna neovisnost. Osnovana je skupštinska komisija za nacrt ustava.

Velika nacionalna skupština kao vlada u Ankari; Ustav od 1921.

Velika skupština je 20. siječnja (januara) 1921. donijela novi ustav turske nacije kao »Zakon o temeljnoj organizaciji« sa novim postavkama. Po njemu, izvršnu i zakonodavnu vlast ima Velika nacionalna skupština koja je jedini istinski predstavnik nacije. Turskom državom upravlja Skupština preko vlade iste te Skupštine. Kao zakonodavno tijelo, ona donosi ili ukida sve zakone, zaključuje ugovore, objavljuje rat i slično. Kao izvršno tijelo, ona upravlja putem »odjela u kojima vlast predstavljaju ministri koje izabire Skupština koja izdaje naređenja ministrima«. Predsjednik skupštine Mustafa Kemal je po dužnosti i predsjednik ministarskog vijeća. Međutim, i njemu i ministrima naređuje skupština u svim pitanjima.

Uskoro nakon toga, Skupština prihvaća Nacionalni sporazum za osnovu svoga rada. Poništava sve sporazume i ugovore i druge obaveze što ih je carigradska vlada preuzela nakon 16. ožujka (marta) 1920. Jedino pravo sporazumijevanja i donošenja zakona u ime turskog naroda ima Velika skupština. Pridržava sebi pravo potvrđivanja svih diplomata i ostalih predstavnika u inozemstvu. Ovo pravo ne propisuje, doduše, ustav, ali je, zbog manjka diplomatskog osoblja, potrebno da ih se odabire iz redova poslanika. Jedan od prvih zakona, što ga je novo tijelo donijelo, je Zakon o nacionalnoj izdaji koji osuđuje na smrt

svakoga tko izda naciju. Prvi, na kojeg se odnosio, bio je Damad Ferid i njegovi suradnici. Tako je vlada u Ankari utemeljena, a njezina vlast priznata u većem dijelu zemlje.

Građanski rat

Kako je vlada u Carigradu još uvijek zahtijevala svoja prava na vladavinu u cijeloj zemlji, pripravljala se pozornica za građanski rat. Situacija je bila vrlo slična onoj u Anadoliji početkom 15. stoljeća kad je Timurlenk (Timur) pobijedio Bajezida I u bici kod Ankare. U oba slučaja su se vlade u Anadoliji i Evropi borile za vladavinu nad Turcima, carstvu je prijetio napad iz vana, a zemlju su pustošili lokalni ustanci i razbojničke bande. U oba slučaja je Anadolija, srce turskog života i tradicija, dala pobjednike.

Kao odgovor na proglas Velike nacionalne skupštine, vlada u Carigradu je imenovala svog posebnog općeg inspektora za Anadoliju i novu Sigurnosnu armiju za osiguranje svojih prava i bitku sa nacionalistima. Britanci su pružili svoju pomoć i formirali 1920. Halifsku armiju. Pojavile su se i razne druge grupacije u traženju bogatstva i vlasti, katkada su surađivale sa jednom ili drugom od vlada, katkada su ih potpomagali Grci, Britanci ili čak komunisti, katkada su predstavljali velike zemljoposjednike i stare *derebejeve* koji su željeli ponovo zadobiti vlast. Većina ih je bila jedva nešto bolja od razbojničkih bandi, a sastojali su se od šarolikog izbora seljaka bez zemlje, Tatara sa Krima i Centralne Azije, turskih i kurdskih nomada, uvijek pripravnih za bitku protiv vlastodržaca, ma tko to bio. Takve armije postale su toliko moćne da je Velika nacionalna skupština donijela zakon 29. travnja (aprila) 1920. kojim se zabranjuju »zločini protiv nacije«. Osnovala je sudove neovisnosti koji su sudili i izvršavali kaznu na licu mjesta i još su dugo, nakon postignute neovisnosti, bili glavna sredstva vlade u Ankari u savladavanju opozicije.

Uloga sultana

Usred ovih sukoba i teškoća pojavilo se pitanje, da li je sultan voljan ili sposoban za djelotvorno rukovođenje. Po zapisima sir Horacea Rumbolda, britanskog ambasadora u Carigradu u to vrijeme, vidi se da je vladar s puno prezira govorio o pozadini i djelovanju nacionalista:

»Šaka bandita je potpuno preuzela vlast. Bili su malobrojni, ali su čvrsto držali narod u šaci i koristili se njegovom pokornošću, strahom i siromaštvom. Snaga im je ležala u podršci 16.000 oficira koji su se brinuli samo za svoje interese... Vođe u Ankari bili su ljudi bez stvarnog interesa za zemlju, s kojom

nisu bili povezani ni po krvi ni na drugi način. Mustafa Kemal je makedonski revolucionar nepoznatog porijekla. Njegova krv je možda grčka, bugarska ili srpska. Izgleda kao Srbin! Bekir Sami je Čerkez. Oni su svi isto, Albanci, Čerkezi, sve samo ne Turci. Nije bilo ni jednog pravog Turčina među njima. Turci i njihova vlada su ipak bespomoćni pred njima. Pritisak je takav da se nije bilo moguće približiti pravim Turcima, čak ni putem propagande. Pravi Turci su lojalni jezgri, ali su zaplašeni ili zaslijepljeni čudnim iskrivljavanjem činjenica. Ovi banditi zahtijevaju njihovu pokornost. Tražili su pomoć iz vana i našli je kod boljševika. Vođe u Ankari se još s njima poigravaju. Mogli bi otkriti i požaliti, ali prekasno, da su na Tursku navukli sudbinu Azerbejdžana. Muslimanski Turci ne mogu imati nikakve veze sa boljševizmom, jer je on nespojiv s njihovom vjerom. Ali ako im se on nametne — što onda?«

Tako je posljednji sultan predvodio svoj narod u času nesreće. Iako se može reći da su primjedbe napisane s namjerom da se omalovaži uzrujanost Saveznika zbog nacionalističkog pokreta, u njima nema ni najmanje iskre simpatije za one koji su pokušavali spasiti svoju domovinu.

Ankara se priprema za rat

U međuvremenu, Kemal je pokušao organizirati vojsku za naredne zadatke. Nacionalne snage su pozvane natrag u Ankaru na vježbe, da se discipliniraju i naoružaju. Osnovana je nova oficirska škola. Poslan je ambasador u Moskvu, pa je preko Crnog mora počelo stizati rusko oružje i municija u povećim količinama. Nakon što su Saveznici zabranili *Karakol*-udruženje u Carigradu, osnovana je još šira grupa među preostalim službenicima i oficirima Nacionalne obrambene organizacije. Njezini su članovi opet počeli slati oružje i opremu nacionalistima. Namještenici telegrafa i poštanski službenici koristili su svoje položaje za izazivanje zbrke kod neprijatelja u odnosu na jačinu nacionalnog pokreta.

Sporazum u Sèvresu, 10. kolovoza (augusta) 1920.

Do konačnog prekida između Ankare i Carigrada došlo je kada je Carigrad službeno priznao sporazum u Sèvresu, koji sadržava volju Saveznika o turskom pitanju. To je bio zaista osvetnički dokument. Arapska područja su oduzeta, kao što je već u San Remu zaključeno. Grčka je uz zapadnu Trakiju (koju je upravo dobila od Bugarske) sada primila još i istočnu, uključujući Edrenu, sve do Čataldža-linije, svega 40 kilometara od osmanske prijestolnice. Grad Izmir i njegova okolica stavljeni

su pod grčku upravu za razdoblje od pet godina, nakon čega bi preostalo pučanstvo moglo zatražiti stalno priključenje Grčkoj, ako bi željelo. Otoci u Egejskom moru odmah su predani Grčkoj, dok su otoci Dodekaneza i Rodos pripali Italiji. Ermenija (Armenija) je postala neovisna država, a njezine granice odrediti će arbitražnim postupkom predsjednik Wilson. Teritorij, nazvan Kurdistan, istočno od Eufrata, dobit će samostalnost sa pravom da zatraži neovisnost nakon godinu dana, ako Kurdi to budu željeli. Tjesnaci će biti pod međunarodnim nadzorom, a okolna područja demilitarizirana. Carigrad će ostati pod nominalnim nadzorom Osmana.

A što s osmanskom državom koja je preostala? Dodatne odredbe su jasno pokazivale da će turska suverenost biti vrlo ograničena. Osmanska vojska ne smije imati više od 50.000 ljudi, a strani oficiri vršit će savjetodavnu funkciju. Njezino naoružanje i mornarica su također smanjeni. Prava o eksteritorijalnosti stranaca (kapitulacije) su ponovo na snazi. Osnovana je nova saveznička komisija za nadzor ne samo državnih dugova, nego i osmanskog državnog budžeta, poreza, carina, novčanica i državnih zajmova. Vladi u Carigradu jedva je dozvoljena kontrola nad svojom vlastitom politikom. Osim toga, od Osmana su se zahtijevali veliki ustupci nemuslimanskim manjinama. Tako bi preostali dio turske države bio pod financijskom i vojnom kontrolom velikih sila, čiji bi je podanici nastavili eksploatirati. Za Turke je to bila tmurna budućnost. Prihvaćanje ovog ugovora od strane carigradske vlade je bilo novo oružje u rukama turskih nacionalista. Velika nacionalna skupština je odmah proglasila sve potpisnike, uključivši i velikog vezira, za izdajnike.

Prva grčka ofenziva do prve bitke kod Inönüja, lipanj (jun) 1920 — siječanj (januar) 1921.

Pored svih ostalih neprilika, usred rata za neovisnost, došlo je do grčke ofenzive. Grci su pokušali zaposjesti Anadoliju i trebalo ih je primjerno potući, da bi se i ostali osvajači držali na udaljenosti. Grčka okupacija ili, kako su je Britanci nazvali, Milne-linija, opkolila je Izmir s okolicom, počevši od Ajvalika na Egejskom moru prema sjeveru, produžavala se do Akmaza u unutrašnjost, zatim do Ajdina na jugu i zapadno do Egejskog mora kraj Selčuka. U okupirano područje spadale su nizine Bekir, Gediz i veliki dio doline Menderesa. Grci su proveli zimu 1919.—1920. učvršćujući svoje položaje, ubijajući ili istjerujući veliki broj turskih seljaka. Kemal je povukao većinu svojih snaga u Ankaru na vježbe. Manjem dijelu vojske, koji je ostao, zapovijedao je Mehmed Efe, a aktivni otpor vodili su mali odredi kao onaj Čerkeza Edhema.

Osim uvođenja mandatne uprave, konferencija u San Remu [19.—26. travnja (aprila) 1920] potvrdila je grčku okupaciju cijele provincije Ajdina kao i istočne Trakije i na taj način potakla grčki napad na jugoistočnu Anadoliju koncem lipnja (juna) 1920. Ali Fuad Džebesoj postao je zapovjednik svih snaga nacionalista za obranu od Grka, ali sa ograničenim ljudstvom i oružjem nije mogao mnogo učiniti. Početni grčki nasrtaj trajao je do polovice srpnja (jula). Alašehir, Balikesir, Bandirma i stara prijestolnica Brusa pali su brzo jedan za drugim, a Britanci su zauzeli Gemlik i Izmir [6. srpnja (jula)]. Grčka ofenziva u istočnu Trakiju završena je za sedmicu dana. Samo pritisak Saveznika ih je priječio da ne zauzmu Carigrad. U kolovozu (augustu) se grčko napredovanje u Anadoliji nastavilo padom Galipolja [4. kolovoza (augusta)] i Ušaka [29. kolovoza (augusta)]. Željeznička pruga Ajdin-Izmir-Eğridir, glavna prijevozna linija prema jugozapadu, je također presječena [26. kolovoza (augusta)]. U to vrijeme je Karabekir poveo ofenzivu protiv Ermena (Armenaca) pod pretpostavkom da Saveznici neće dozvoliti Grcima da prijeđu granice odobrene sporazumom u San Remu.

Ali Grci su željeli više. Treća ofenziva započela je koncem listopada (oktobra). Veliku nacionalnu skupštinu zahvatila je panika i počelo se razmišljati o preseljenju u Sivas. Ali Fuad je smijenjen s položaja zapovjednika zapadne fronte i poslan za ambasadora u Moskvu. Fronta je podijeljena na dva dijela. Šef glavnog štaba Ismet (koji je kasnije uzeo prezime Inönü) postao je zapovjednik zapadnog dijela, dok je Albaj Refet Bele imenovan za obranu juga. Ismet se zalagao na okupljanju svih grupa što su se odvojeno odupirale Grcima. Baš kada su Ismetove snage hvatale vojsku Čerkez Edhema, Grci su obnovili napad uz liniju Eskišehir-Brusa-Ušak [6. siječnja (januara) 1921.]. Ovoga puta su se Ismetove snage oduprle na rijeci Inönü, sjeverno od Kütahje. Nakon rovovske bitke, prve bitke kod Inönüja, Grci su se počeli povlačiti prema Brusi [10. siječnja (januara)], označavajući tako prvu tursku pobjedu u ratu. Iako je bilo nekih pokušaja da Grke gone, Turci nisu bili spremni za dalje pobjede ne samo radi iscrpljenosti i nestašice opreme, nego i zbog potrebe da suzbiju Čerkeza Edhema i Zelenu armiju.

Konferencija u Londonu

Trojni savez je sada po prvi puta shvatio da mora pregovarati sa turskim nacionalistima; sazvana je konferencija u Londonu [21. veljače (februara) — 12. ožujka (marta) 1921]. Cilj konferencije bio je da se, sa pristankom nacionalista, spasi ugovor u Sèvresu. Predstavnici carigradske vlade su također pozvani da prisustvuju. Međutim, ništa nije postignuto, jer je pred-

stavnik Ankare Bekir Sami još prije početka pregovora tražio da delegat iz Carigrada napusti konferenciju. Osim toga, odbio je priznati ugovor u Sèvresu kao osnovu za pregovore. Jedini pozitivni ishod konferencije bio je kontakt turske delegacije sa Franklin-Bouillonom. Rezultat toga zbliženja bio je da je Francuska, prva od Saveznika, priznala vladu u Ankari.

Tursko-sovjetski ugovor

U to vrijeme je konačno potpisan u Moskvi tursko-sovjetski ugovor o prijateljstvu [16. ožujka (marta) 1921]. Ovaj korak omogućio je vladi u Ankari da započne proces proboja diplomatske izolacije, što su joj je nametnule članice Saveza i čudne okolnosti što su postojale u momentu njezinog osnutka. Sada je, od jedne velike sile, priznata kao jedini predstavnik Turske. Priznati su turski nacionalni zahtjevi, definirani kao »teritorij što ga Nacionalni sporazum smatra Turskom«. Čak su i istočne granice potvrđene, kako je predviđeno sporazumom u Aleksandropolu, sa samo tri iznimke: Batum ostaje Sovjetskoj republici Gruziji, iako ga Turska može slobodno koristiti, a Nahdživan sa brojnim turskim pučanstvom postat će samostalna sovjetska republika pod zaštitom Azerbejdžana; potvrđena je turska vlast nad Tjesnacima, ali će njihov konačni status biti utvrđen naknadno sporazumom crnomorskih obalnih država. Od šest takvih država, tri su članice Sovjetskog Saveza: Rusija, Ukrajina i Gruzija. Obje strane se slažu da ne priznaju nikakav međunarodni sporazum koji nije prihvatila druga strana. Sovjetski savez naročito obećaje da neće priznati ugovor u Sèvresu. Obje strane se slažu da su svi ugovori, zaključeni između Osmanskog carstva i carske Rusije, nevažeći, uključujući i prava o eksteritorijalnosti (kapitulacija). Sve veze među dvije zemlje bit će uređene novim ugovorima. Obje države obećavaju da će se uzdržavati od »buntovničkih grupacija i aktivnosti na teritoriju druge.«

Od druge grčke ofenzive do bitke na Sakarji, ožujak (mart) — srpanj (jul) 1921.

Nakon prve bitke kod Inönüja, Grci su se vratili na prijašnji položaj između Bruse i Ušaka. Nakon zatišja u očekivanju ishoda Londonske konferencije, započeli su novu ofenzivu [23. ožujak (mart) 1921]. Adapazari i Afjon Karahisar su začas pali. Ismet-beg je opet doveo svoje trupe do Inönüja. Ovoga puta su Grci silovito napadali, pa je bitka trajala od 27. ožujka (marta) do 1. travnja (aprila). Čak i kad su bili odbijeni od rijeke, Grci su nastavili napadati dok konačno nisu u noći od 6—7

travnja (aprila) odbijeni. To je bila druga velika turska pobjeda. Turci ih ni ovaj puta nisu gonili zbog pomanjkanja ljudstva i opreme.

Ljeto 1921. je u mnogo čemu bilo najprijelomnije razdoblje čitavog turskog rata za neovisnost. U Grčkoj je Venizelos pao na izborima, pa su kralj Konstantin i rojalisti sada krojili politiku. Njihovi pogledi su bili još romantičniji i reakcionarniji. U pripremama za novu ofenzivu, kralj i vlada su stigli u Izmir [13. lipnja (juna) 1921] i iskrcali se, što je od značenja, ne u luci, nego na mjestu gdje su se pred mnogo stoljeća iskrcali križari. Sve do tog časa, sovjetska vojna pomoć Turskoj bila je vrlo ograničena, a turski nacionalisti u kritičnoj novčanoj situaciji. Ništa bolje nije bilo ni sa oružjem. Pola budžeta, što ga je Skupština imala, trošilo se na obranu. Kada nije bilo novaca, vojnici i službenici nisu bili plaćani mjesecima. Sada, nakon ugovora, Sovjeti su počeli slati brodovima velike pošiljke oružja i novaca. Još uvijek su, međutim, turske snage bile slabije od grčkih po broju i opremi.

Bitka na Sakarji

Nakon šestomjesečnih priprema, ojačana i novo naoružana grčka vojska započela je novu ofenzivu 13. srpnja (jula) 1921. nastupajući između Kütahje i Eskišehira. Naročito jako je napadnuto tursko lijevo krilo da se presijeku veze s Ankarom. Uplašen od zakružiavnja, Ismet je zapovijedio povlačenje ostavljajući Afjon Karahisar, Kütahju i Eskišehir neprijatelju. Sve svoje obrambene planove postavio je na zadnju prirodnu granicu prema Ankari, rijeku Sakarju [23.—25. srpnja (jula)]. Skupštinu je uhvatila panika. Kârabekir, koji se upravo vratio sa svojih pobjeda u Ermeniji (Armeniji) i koji se dugo protivio Kemalovom prevenstvu u nacionalnom pokretu, sada je predvodio njegove protivnike. On je tvrdio da je Grke nemoguće zaustaviti i zahtijevao je da se Kemalova vlast ograniči i da se usvoji nova politika u obrani zemlje. Kemalovi protivnici su tražili da Kemal postane vrhovni zapovjednik oružanih snaga sa svim ovlaštenjima. U tom slučaju, on bi odgovarao za potpuni poraz vojske koji je izgledao neizbježan. Kemal je pristao [4. kolovoza (augusta) 1921] pod uvjetom da se njega ovlasti sa svim pravima što ih ima Skupština i to u trajanju od slijedeća tri mjeseca. Oba prijedloga su prihvaćena i on je preuzeo zapovijedanje svim pripremama za borbu sa Grcima.

Usprkos sovjetske pomoći, opskrba turske vojske je bila vrlo loša u vrijeme priprema. Zatraženo je da svako domaćinstvo dade pomoć od jednog para rublja, čarapa i sandala. Sva muška odjeća iz trgovina predana je vojsci, s time da će biti plaćena naknadno. Prisilno je oduzeto četrdeset posto svih za-

liha hrane i benzina. Vlasnici prijevoznih kola trebali su osigurati besplatan prijevoz vojske. Oduzeto je dvadeset posto stoke i seljačkih kola. Najveća žrtva za hrabre žitelje Anadolije bila je da su morali predati vojsci svoje vlastite pištolje, puške i oružje. Sve rezerve poslane su na Sakarju. Kemal je bio vrhovni zapovjednik, Fevzi Čakmak postavljen je za načelnika glavnog štaba u Ankari, a Ismet-beg je zapovijedao trupama u borbenim linijama. Grčki prodor prema Sakarji započeo je 13. kolovoza (augusta), a cilj im je bila Ankara. Halide Edib se prijavila kao dobrovoljac i postala je narednik, što je predstavljalo veliki korak naprijed za turske žene. Kada su se Grci približili Sakarji, započela je bitka koja je trajala više od tri sedmice. Gruhanje topova se dorbo čulo u Ankari. Većina političara i ljudi, koji su se ovdje okupili u borbi za tursku naciju, bili su neodlučni da li da odu, ako Grci uđu u grad, ne da napuste bitku, nego da se povuku dublje u Anadoliju i nastave ratovanje. Odlučni trenutak je došao kada je grčka vojska pokušala zauzeti Hajmanu, 40 kilometara južno od Ankare. Jedanaest dana [21. kolovoz (august) — 2. rujan (septembar)] Grci su nadirali prema gradu, sravnavši ga sa zemljom, ali Turci su izdržali. Sada je to bio rat do iznemoglosti i izgledalo je da će Grci prevladati. Ali i oni su imali svoje probleme. Napredovanje kroz Anadoliju je otežalo njihovu opskrbu i veze. Kako su putem klali turske seljake, a sela pustošili, nisu imali dovoljno hrane. Nestajalo im je i municije. Bilo je samo pitanje vremena koja će strana prva posustati. Kraj je došao iznenada, 8. rujna (septembra). Jedan mali turski protunapad na grčko lijevo krilo bio je tako uspješan da je Kemal shvatio da im je to slaba točka, što je iskoristio. 13. rujna (septembra) Grci su već u bijegu. Bitka je dobivena. Turska nacija je spašena. Mustafa Kemal vratio se trijumfalno u Ankaru. Zahvalna skupština imenovala ga je maršalom vojske *(müšir)*, a dobio je i naslov *gazi*, »borac za vjeru protiv nevjernika«.

Turci ni ovaj put nisu gonili neprijatelja, obuzdali su se još jednu godinu. U međuvremenu su ojačali armiju i naoružali se. Vanjski svijet je počeo uviđati da je njihova pobjeda neizbježna i pripremati se za nju. Prvi strani diplomat, koji je došao u Tursku, bio je Franklin-Bouillon. On je potpisao ugovor, nazvan po njemu [20. listopada (oktobra) 1921.], kojim je Francuska pristala da će se povući iz Cilicije (Tašil) što je i učinila nedugo iza toga. Francusko priznavanje vlade u Ankari omogućilo je nacionalistima da demobiliziraju vojsku na jugu i prebace ljude i oružje na zapad u pripremama za konačni napad na Grke. Francuska se obavezala da će priznati Nacionalni sporazum umjesto ugovora u Sèvresu. Granica između Turske i Sirije, u kojoj je imala mandatnu upravu, pomaknuta je na sadašnje stanje osim Hataja [Iskenderun (Aleksandreta)]. Sudbina ovog grada odlučena je kasnije, kada se nakon plebiscita

1938. grad pridružio Turskoj republici. Prva popravka uvjeta iz Sèvresa bila je presedan u pregovorima sa svim ostalim velikim silama. Francuska je sada mogla povući svoje trupe dublje u Siriju i suočiti se sa ustankom arapskih nacionalista koji su se također protivili mirovnom ugovoru. Britanija se protivila jednostranom koraku Francuske, ali je i sama pristala na razmjenu ratnih zarobljenika i oslobodila internirane sa Malte. 22. ožujka (marta) strani ministri Britanije, Francuske i Italije ponudili su primirje vladama u Carigradu, Ankari i Grčkoj, ali je Kemal odgovorio da će pristati tek kad se sve strane trupe povuku iz Turske. Grci su, međutim, još bili u Anadoliji, a turska vojska još ih nije bila spremna istjerati.

Nove ponude za mir

Uzevši u obzir turske uspjehe, značajno je pogledati što su im Saveznici još uvijek namjeravali ponuditi kao mirovni sporazum. Ministri vanjskih poslova članica Trojnog saveza sastali su se u Londonu početkom ožujka (marta) i ponovo predložili primirje. Uvjeti su bili slijedeći: osnivanje ermenske (armenske) države u istočnoj Anadoliji, uklanjanje turskih trupa iz okolice Tjesnaca, prepustiti Izmir i istočnu Trakiju, čak i Edrenu, Grcima, podići ograničenje broja vojske, iz Sèvresa, na 85.000 ljudi, obustaviti evropsku financijsku kontrolu nad turskom vladom ali zadržati pravo o eksteritorijalnosti (kapitulacija) i Komisiju za državni dug, itd. Ovi prijedlozi su se tako kosili sa zaključcima Nacionalnog sporazuma da su se sve grupacije u Skupštini složile da ih odbiju i ponovo postavile Kemalov zahtjev za potpunim odlaskom stranih trupa prije početka pregovora.

Velika ofenziva

Tokom čitavog ljeta 1922. nastavljale su se turske vojne pripreme, a kritika Kemalovog vojnog zapovjedništva postajala je sve oštrija. Konačno je 26. kolovoza (augusta) turska vojska krenula u Veliku ofenzivu (Turci su je tako počeli nazivati kasnije). Snage, što su se protegle na 100 kilometara, od Iznika do Afjon Karahisara, napredovale su prema neprijatelju. Glavni grčki obrambeni položaji pali su 26. kolovoza (augusta), a istoga dana i Izmit. 30. kolovoza (augusta) grčka vojska je poražena kod Dumlupinara. Pola vojnika je zarobljeno ili ubijeno, a oprema potpuno izgubljena. Tisuće grčkih vojnika je bježalo prema Izmiru. 1. rujna (septembra) je Mustafa Kemal izdao svoju najslavniju zapovijed turskoj vojsci: »Armije, vaš prvi cilj je Sredozemno more — Naprijed!«. U džamijama, Fatih i Aja Sofija,

molilo se za uspjeh borbi nacionalista. 2. rujna (septembra) zauzet je Eskišehir, pa je grčka vlada zatražila od Britanije da sklopi primirje tako da barem Izmir ostane u njezinim rukama. Kemal na to nije pristao. Balikesir je bio zauzet 6. rujna (septembra), a Ajdin i Manisa slijedećeg dana. Manisu su Grci zapalili prije odlaska. Vlada u Ateni je dala ostavku. Dva dana kasnije turska konjica je ušla u Izmir uz klicanje tisuća ljudi. 10. rujna (septembra) zauzeta je Brusa. Slijedećeg dana, Kemalove snage usmjerile su se prema Bosforu, Mramornom moru i Dardanelima, gdje su bili saveznički garnizoni, pojačani britanskom, talijanskom i francuskom vojskom iz Carigrada. Gemlik i Mudanja pali su 11. rujna (septembra), a cijela grčka divizija se predala. Tisuće grčkih vojnika i seljaka iz cijele Anadolije slijevalo se u Izmir, a saveznički teretni brodovi su ih prevozili natrag u Grčku. Civilna vlast u Izmiru je sada opet u turskim rukama; ona je činila krajnje napore na održavanju reda i sprečavanju pljačke. 13. rujna (septembra) buknuo je u ermenskom (armenskom) dijelu grada požar koji se naglo širio preko kuća polivenih benzinom. Pokušaji turske vojske da zaustavi požar bili su beznadni i otkriveno je da su sve vatrogasne štrcaljke u gradu prerezane, a vatrogasne cisterne ispražnjene. U jednom danu izgorjelo je 25.000 kuća, a pola velikog grada je uništeno. Zadnja ratna gnjusoba je sugestija, što ju je zapadna štampa brzo preuzela, da je pobjedonosna turska vojska odgovorna za palež drugog po veličini grada starog Osmanskog carstva. Stvarna krivnja nije nikada dokazana.

U međuvremenu se napredovanje nastavilo. 14. rujna (septembra) 1922. Bergama i Kušadasi pali su u turske ruke, a francuska vlada je predložila da istočnu Trakiju vrati Turskoj. Vlada u Carigradu poslala je Kemalu pozdravni telegram hvaleći »jednu od najvećih pobjeda u osmanskoj (!) povijesti«. 18. rujna (septembra), on je objavio da je grčka vojska u Anadoliji sasvim uništena. Istog dana, saveznički zapovjednici zatražili su od turskih snaga da se povuku od Tjesnaca i da poštuju njihovu neutralnost i neutralnost Carigrada. Britanska vojska pripremala se za rat i zatražila u Londonu pojačanje. Od tamo je glavni štab odgovorio da je ovo doba godine »najnepogodnije za ratne operacije i da bi teškoće kojima bi trupe bile izložene više štetile Britancima nego Turcima, koji su na njih više ili manje naviknuti«. Britanska vlada odlučila je oduprijeti se Turcima kod Dardanela i zatražiti pomoć od Italije i Francuske da se Grcima pomogne zadržati istočnu Trakiju. 19. rujna (septembra), međutim, Itilija i Francuska napustiše svoje položaje oko Tjesnaca, ostavljajući Britance da se sami suoče s Turcima, ako to žele. 24. rujna (septembra) Kemalove trupe ušle su u područja Tjesnaca i odbile su britanski zahtjev da ih napuste. Sukob je izgledao blizak. Britanska vlada bila je podijeljenih mišljenja. Na kraju je situaciju riješio britanski general Herring-

ton, savezнички zapovjednik u Carigradu. On je zabranio svojim vojnicima da pucaju na Turke, upozoravao vladu da se uzdrži od bilo kakve nagle odluke i uvjerio Kemala da će na mirovnoj konferenciji dobiti što želi, ako sada ne izazove sukob. 27. rujna (septembra), na njegov nagovor, grčka flota je isplovila iz Carigrada. Istog dana zbačen je kralj Konstantin i u Ateni uspostavljen novi poredak. Britanska vlada odlučila je prisiliti Grke da se povuku iza Marice u Trakiji i povlačenje je započelo. Taj čin potakao je Kemala da prihvati primirje sa Britancima i da započne mirovne pregovore [29. rujna (septembra)] i tako je kriza otklonjena. Nacionalni sporazum postao je gotovo realnost. Samo vrlo jaka intervencija mogla bi Grke dovesti do pobjede, a to Britanija više nije bila spremna učiniti. Turski rat za neovisnost postigao je svoje ciljeve. Anadolija je bila očišćena od neprijatelja. Iz istočne Trakije se neprijatelj povlačio. 2. listopada (oktobra) Kemal se vratio u Ankaru, gdje je primljen s ovacijama. Rat je završen. Turci su pobijedili.

Primirje iz Mudanje

Konferencija o primirju započela je 3. listopada (oktobra) u Mudanji, odmaralištu na Mramornom moru. Sada je, za razliku od Mondrosa, turski predstavnik Ismet Inönü, zapovjednik pobjedničke zapadne armije, predsjedavao. Britanci i Grci su bili pobijeđeni. Britanci su još uvijek očekivali da će Kemal biti popustljiv i bili su zaprepašteni kad je on nastavio zahtijevati da se poštuje Nacionalni sporazum. Tako se konferencija otegla mnogo duže nego što se očekivalo. Dok su se britanske trupe u Carigradu pripremale za Kemalov napad, turske trupe su zaokružile grad i počele zauzimati Trakiju. Jedini ustupak, što ga je Ismet učinio Britancima, bio je da njegove trupe neće napredovati dalje u pravcu Dardanella. Na kraju su Britanci morali popustiti. Primirje u Mudanji je potpisano 11. listopada (oktobra). Prema uvjetima primirja, grčka vojska će se povući zapadno od Marice, a položaje u Trakiji prepustiti Saveznicima koji će ih zatim predati Turskoj. Saveznici će zauzeti desnu obalu Marice, a savezničke snage ostat će u Trakiji mjesec dana da osiguraju red i poštivanje zakona. Kemalova vojska će, za uzvrat, priznati britansku okupaciju u područjima Tjesnaca do zaključenja konačnog sporajuma. Takav isti dogovor odnosi se i na Carigrad koji će morati još neko vrijeme pričekati oslobođenje.

Refet Bele je poslan kao posebni predstavnik Velike nacionalne skupštine u Trakiji, da se pobrine za obnovu zemlje. 19. listopada (oktobra) stigao je u Carigrad kao prvi nacionalni predstavnik koji je nakon pobjede stigao u staru prijestolnicu. Oduševljeno je dočekan. Britanci nisu dozvolili da se sto turskih

žandara, koji su stigli s njim, iskrcaju istog dana. Tako je pobjednička parada održana tek slijedeći dan. Kretala se od pristaništa Sirkedži uz Divan Jolu do džamije Aja Sofije, gdje su se učile molitve zahvalnosti za turski uspjeh. Ovaj stari grad bio je svjedok prizora takvog oduševljenja masa, kakve još nikada nisu viđene u njegovoj dugoj povijesti.

Kraj Osmanskog carstva

Događaji su se sada ubrzano razvijali. Sve strane su se pripremale za mirovinu konferenciju, koja se, na prijedlog Saveznika, trebala odžati u Lausanni. U Engleskoj su konzervativci, koji nisu nikad previše voljeli Lloyd Georgea, postigli da se on zamijeni sa Bonar Lawom, iako je lord Curzon, davnašnji prijatelj Grka, ostao ministar vanjskih poslova. U Carigradu je promjena u vladi bila još neobičnija i dramatičnija. Saveznici su potpisali primirje u Mudanji sa pobjedničkom vladom iz Ankare. Međutim, još je postojala osmanska vlada u Carigradu na čelu sa sultanom i velikim vezirom Tevfik-pašom koja je osudila na smrt Kemala i druge vođe nacionalista. Kemal je odložio rješavanje problema sultanata do postizanja potpune samostalnosti. Ovo pitanje je još predstavljalo problem, jer su mnoge Kemalove pristaše zadržale duboko poštovanje prema sultanu. Što da se, onda, radi?

Problem su, na neki način, riješili Britanci. Oni su poslali pozive za konfrenciju u Lausanni objema vladama: Carigradskoj i Ankarskoj [27. listopada (oktobra) 1922]. Čim je vlada u Ankari pristala, Tevfik-paša je izjavio da će mu biti drago pridružiti se pregovorima kao predstavnik Turske. Da li će sada, kad je rat završen, vlada u Carigradu zadržati svoju vlast? To nije bilo vjerojatno. Ne obazirući se na sve ostale razloge, stotine nacionalnih političara i visokih službenika izgubilo bi svoje položaje što su ih stekli u teškim godinama u Ankari. Kemal je, stoga, zaključio da ima dovoljnu podršku da provede ono što nije mogao za vrijeme mučnih dana rata. Na sastanku vlade 21. listopada (oktobra) on je izjavio da je jedini izlaz ukinuti sultanat i na taj način i vladu u Carigradu. Nitko se nije usprotivio. 1. studenog (novembra 1922, Velika nacionalna skupština proglasila je novo zakonodavstvo kojim se odvaja halifat od sultanata, a sultanat se ukida. Halifa je ostao samo muslimanski vjerski dostojanstvenik kojeg izabire Nacionalna skupština po svom nahođenju. Ovim aktom je carigradska vlada izgubila legalnu osnovu. Cijela osmanska vladajuća klasa, kojoj je sultan davao položaje, ostala je sada bez čina i položaja. Refet Bele je obavijestio Saveznike da će Carigrad biti pod upravom Velike nacionalne skupštine. 4. studenog (novembra) vlada Tevfik-paše dala je ostavku i službene osmanske

novine *Takvim-i Vekaji* objavile su njegovu zadnju izjavu. Slijedećeg dana, Refet je naredio carigradskim ministrima da obustave svoju djelatnost. Carigradska vlada je jednostavno prestala postojati. Velika nacionalna skupština donijela je zakone po kojima se obustavljaju plaće službenicima koji su još u carigradskoj vladi. Mnogi su se, naravno, pridružili vladi u Ankari, kojoj je manjkalo mnogo službenika. Drugi su otišli u mirovinu da bi mogli ostati u Carigradu.

Zadnji prizor u drami osmanske povijesti se približavao. Sultan Vahidedin i njegov sin pobjegli su iz Carigrada na britanskom razaraču tvrdeći da im je život u opasnosti. S njim su otišli njegov sobar, nekoliko slugu i evnuha [16. studenog (novembra)]. Prebačeni su prvo na Maltu, a zatim u stalno izgnanstvo u San Remu. Slijedećeg dana, Skupština ga je svrgnula i sa mjesta halife. Nakon toga je Kemal izjavio: »Turski narod ima neograničenu vlast. On ne prihvaća halifin udio u vlasti ni na koji način ni u kojem slučaju«. Izbor je pao na Abdulmedžida II (1868—1944), sina Abdulaziza. Novi halifa je objavio poruku svim muslimanima svijeta tražeći da ga priznaju za poglavara. Istoga dana obavljena je tradicionalna svečanost zakletve u palači Topkapi. Izgledalo je da bi ovo rješenje moglo biti dobro, jer će imenovanje halife smiriti protivnike vlade u Ankari.

Konferencija i ugovor u Lausanni

U međuvremenu je počela konferencija u Lausanni 21. studenog (novembra) 1921. Vladu u Ankari zastupao je Ismet Inönü, koji je imao vrlo težak zadatak. Predstavljao je naciju, koja je raskinula mirovni ugovor iz Sèvresa, a Saveznici su se još uvijek ponašali prema njemu kao prema predstavniku poražene nacije.

Konačno, 24. srpnja (jula) 1923. potpisan je ugovor u Lausanni. Teritorijalno jedinstvo turske nacije, označeno Nacionalnim sporazumom, je potvrđeno s jedinom iznimkom Mosula. Turskoj pripada istočna Trakija do rijeke Marice kao i grad Karaağač, kroz koji prolazi željeznica a nalazi se na zapadnoj obali. Ovaj grad pripao joj je u zamjenu za povlačenje svih odštetnih zahtjeva od Grčke. Grčkoj su pripali otoci u Egejskom moru, zbog većine grčkog pučanstva. Od ovoga su isključene okolne vode i otoci Imbros i Tenedos, zbog njihove strateške važnosti na ulazu u Dardanele. Granice sa Sirijom postavljene su po Franklin-Bouillonovom sporazumu, što u ovom času nije uključivalo Hataj [Iskenderun (Aleksandretu)] i Antakiju (Antiohiju). Britanija je zadržala nadzor nad Mosulom, ikao je stanovništvo u njemu kurdsko i tursko, jer je i tako u Iraku vršila mandatnu upravu, a bila je vrlo zainteresirana na naftne rezerve. Iako je konačna odluka ostavljena izravnim pregovori-

ma zainteresiranih strana, Liga naroda ga je naknadno predala Iraku. Ermenija (Armenija) i Kurdistan nisu ni spomenuti i predani su Turskoj po principu samoodređivanja. Za uzvrat, Turska je odustala od »svih prava i naslova nad teritorijima koji su smješteni izvan granica naznačenih ovim sporazumom i svih otoka, osim onih koji su joj dodijeljeni ovim sporazumom«. Tako je položen temelj neosvajačke politike, koja je ostala osnovna crta vanjske politike Turske republike do današnjeg dana.

Iako je Sporazum odobravao Turskoj potpunu neovisnost unutar njezinih granica, uvjeti su bili neodređeni i provođenje se oteglo. Na primjer, dogovoreno je da »svaka strana-potpisnica ugovora prihvaća potpuno ukidanje prava o eksteritorijalnosti stranaca u Turskoj u svakom pogledu.« Ipak, na Tursku je izvršen pritisak da prihvati produženje svih povlaštenih ugovora sklopljenih prije 20. listopada (oktobra) 1914. Tek nakon 1929. mogla je samostalno odlučivati o svojim carinskim zakonima. Ostale povlastice i ustupke, što su ih ranije uživali stranci, ukinute su još kasnije i to samo zahvaljujući čvrstom stavu turske vlade. Što se tiče državnog duga, sporazum je odredio samo njegovu visinu i podijelio obavezu plaćanja između Turske i ostalih država koje su naslijedile nekadašnje osmanske teritorije. Vrlo važna pitanja, kao što je status Komisije za kontrolu isplate državnog duga i monetarna vrijednost duga, nisu uopće spomenuta u sporazumu; o njima se na konferenciji tako žučno raspravljalo da zaključak nije mogao biti donešen. Komisija za državni dug nije, zapravo, bila ukinuta za vrijeme rata, ali su svi neprijateljski članovi Komisije napustili zemlju, a plaćanje se nastavilo samo vlasnicima obveznica u zemljama Centralnih sila. Nakon što su Saveznici okupirali Carigrad, sami su osnovali komisiju, ali ovaj put su se predstavnici Centralnih sila razbježali — tako da je situacija bila obrnuta. Konačno, nakon dugih pregovora, dug bivšeg carstva procijenjen je na 129,4 milijuna turskih lira [100 groša (kuruša) = 1 lira]. Godišnja rata plaćanja iznosila je 8,66 milijuna lira. Od toga iznosa, na Republiku Tursku otpalo je 84,6 milijuna lira, odnosno 5,8 milijuna godišnje. Međutim, Turska je odbila prihvatiti Abdulhamidov Muharemski dekret po kojem se ukupni prihodi (od carina) dodjeljuju Komisiji na ime isplate duga. U Lausannski ugovor nije ušlo ništa što bi taj dekret obnovilo. Zapravo, do obnove isplata nije ni došlo. Turska je nastavila osporavati obaveze što su joj, po ugovoru, bile nametnute i nije ništa ni platila do 1929. Na kraju je, posredovanjem Lige naroda, postignut sporazum po kojem se dug Turske smanjuje na 8 milijuna zlatnih lira (80 milijuna u papiru), a godišnja rata na 700. 000 zlatnih lira (7 milijuna u papiru) i to s početkom plaćanja od 1933. Te isplate su tekle sve dok zadnja obveznica nije isplaćena 1944. godine.

Neekonomski zaključci sporazuma u Lausanni bili su određeniji i konačni. Strani i mješoviti sudovi su ukinuti, a strani podanici su dužni priznavati nadležnost turskih sudova. Stranim promatračima je dozvoljeno pratiti njihov rad, s time da mogu uložiti prigovor na njihov rad ako je potrebno. Strani sistem pošta u Turskoj je ukinut. Turcima se dozvoljava da razvijaju svoje vojne snage bez ograničenja u broju i naoružanju. Međutim, u svrhu izbjegavanja incidenata, traži se da područje uz grčku granicu u Trakiji bude demilitarizirano. Problem odštetnih zahtjeva je riješen kad je Grčka prihvatila »obvezu da plati za štetu što ju je u Anadoliji prouzročila grčka vojska ili uprava, a koja nije u skladu s ratnim zakonima«. Turska se odrekla svojih zahtjeva s obzirom na financijsku situaciju Grčke koja je otežana produženjem rata i njegovih posljedica. Turci i Saveznici su se šutke odrekli odštetnih zahtjeva jednih prema drugima. Sva prava stranaca da nadziru turske postupke prema nacionalnim manjinama su ukinuta. Turska je jednostavno izjavila da će štititi život i slobodu svih svojih žitelja bez obzira na porijeklo, nacionalnost i jezik. Narodi, koji ne govore turski, smjet će upotrebljavati svoj jezik u javnosti i privatno, pa čak i na sudu. Turci-nemuslimani moći će osnivati i upravljati kakvim god žele vjerskim, socijalnim, obrazovnim i dobrotvornim ustanovama. Ove zaključke je turska vlada prihvatila i poštivala ih u potpunosti do današnjeg dana.

Svo vlasništvo članova savezničkih nacionalnosti, koje je konfiscirano za vrijeme rata, bit će vraćeno. Osnovat će se mješoviti arbitražni sudovi koji će se baviti spornim problemima te vrste. Jedino stvarno ograničenje turske samostalnosti, osim na polju financija, odnosilo se na Tjesnace. Oni su proglašeni međunarodnim područjem pod nadzorom mješovite komisije, čiji će predsjednik uvijek biti predstavnik Turske. Teritorij uz obje strane kanala je demilitariziran, ali turskim trupama je dozvoljen prolaz kroz neutralno područje, kao i smještaj 12.000 vojnika u Carigradu. Turska je dobila potpuni nadzor nad Tjesnacima tek sporazumom u Monteruxu 1936.

Posebni ugovor između Grčke i Turaka predviđao je obaveznu razmjenu pučanstva od ukupno 1,3 milijuna Grka i pola milijuna Turaka. Ugovor se odnosio na sve Grke koji žive u Anadoliji i Trakiji, osim na žitelje Carigrada prije 1918. i na sve Turke u Grčkoj osim žitelja zapadne Trakije. Razmjena je, u stvari, bila započela već zadnjih dana rata za neovisnost, kad je tisuće Grka prevezeno iz Izmira u Grčku. Na taj način je pučanstvo s obje strane postalo relativno homogeno.

Na takav način je sporazum u Lausanni legalizirao i potvrdio pobjedu što ju je izvojevao turski rat za neovisnost. Nacionalne granice su gotovo sasvim osigurane. U novoj Turskoj ni-

je više bilo povlastica stranih državljana. Neki poslanici su kritizirali gubitak Mosula i Hataja, ali Skupština je prihvatila zaključke ugovora. Rezultat glasanja je bio 227 naprama 14.

Sporazum u Lausanni ojačao je Kemalov autoritet i pružio mu mogućnost da dovrši posao stvaranja nove države. Ali prvo su strane trupe trebale napustiti zemlju. Konačno povlačenje britanske vojske iz Carigrada bilo je predviđeno za 2. listopada (oktobra) 1923. Trg ispred Dolmabahče-palače bio je spreman za završnu svečanost. Počasna straža savezničke vojske je krenula u obilazak. Dok je britanska vojska pozdravljala tursku zastavu, masa je probila redove čuvara i pomiješala se s vojskom u zajedničku, sretnu svečanost. Kad se britanska Coldstream Guards počela ukrcavati u brodove, Turci su pljeskali i zviždali u ritmu njihove glazbe. Tada je njihov vojni orkestar zasvirao »Mustafa Kemal je naš zapovjednik«, što su Turci oduševljeno pozdravili. Vojnici su se ukrcali i brodovi se otisnuli na Bosfor, dok je orkestar svirao staru pjesmu: »Auld Lang Syne«. Prva i posljednja okupacija muslimanskog Carigrada je završena. 6. listopada (oktobra) je cijela divizija turske nacionalne vojske, oduševljeno pozdravljena od tisuća Turaka, umarširala u Carigrad. Istog dana je Damad Ferid, koji je pobjegao u Jugoslaviju, umro u Nišu prirodnom smrću. 13. listopada (oktobra) je Velika nacionalna skupština donijela novi zakon po kojem Ankara postaje turska prijestolnica. 29. listopada (oktobra) donesen je novi ustav po kojem će država biti narodna republika. Kemal je izabran za prvog predsjednika Turske republike, a Ismet Inönü za prvog ministra.

Bilo je potrebno učiniti još samo jedan korak — ukidanje halifata. Abdulmedžid je vršio svoju dužnost prilično nenametljivo. Međutim, kad je prošlo prvo oduševljenje nakon Lausanne, Kemalovi protivnici su se počeli okupljati oko njega i tražiti obnavljanje sultanata i sultana. Kada se halifa obratio Kemalu tražeći veća ovlašćenja, predsjednik je reagirao: »Neka halifa i cijeli svijet znade da, iako je halifat sačuvan, on nema stvarnog značenja ni stvarne egzistencije. Mi ne možemo izložiti Tursku republiku opasnosti po njezinu neovisnost koju joj postojanje halifata donosi. Halifat je za nas samo povijesni spomenik«. 29. veljače (februara) u petak Abdulmedžid je održao svoj zadnji *Selamlik,* posljednji uopće koji je održao član osmanske dinastije. Četiri dana kasnije, 3. ožujka (marta) 1924, Velika nacionalna skupština ukinula je halifat i tako je okončana osmanska dinastija i carstvo. Slijedećeg dana Abdulmedžid je napustio Carigrad. Osmansko carstvo se konačno ugasilo, 640 godina nakon što je Osman osnovao dinastiju. Započela je nova epoha turske povijesti.